# Kelet- és Közép-Ázsia története – birodalmak, civilizációk és nemzetállamok a kezdetektől napjainkig

**Indiától Japánig, a Himalájától a szibériai tajgáig**

Gellai István

2026

# Tartalomjegyzék

**Impresszum** **8**

**Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak** **9**

**1 Hogyan olvassuk a könyvet?** **10**
1.1 A könyv célja, szerkezete és használata . . . . . 10
1.2 Források, régészet és történetírás . . . . . 14
1.3 Kronológia, térkép és periodizáció . . . . . 18
1.4 A „Kelet- és Közép-Ázsia” fogalma és a könyv határai . . . . . 24

**2 Földrajz, népek és nyelvek** **30**
2.1 Földrajzi keretek: a Himalája, a Tibeti-fennsík, a sztyeppe, a tajga és a Csendes-óceán partvidéke . . . . . 30
2.2 Népek, nyelvek és nyelvcsaládok . . . . . 34
2.3 Vallások és a vallási térkép . . . . . 39
2.4 Kereskedelmi útvonalak: a selyemút, a tengeri kereskedelem és a sztyeppei hálózatok 44

**3 A gyarmatosítás előtti birodalmak és civilizációk** **50**
3.1 A korai államok és birodalmak: Kína, India és a sztyeppe . . . . . 50
3.2 A nomád birodalmak és a selyemút . . . . . 55
3.3 A középkori birodalmak: Tang, Szong, Gupta, Csola és a mongolok . . . . . 60
3.4 A kora újkori birodalmak: Ming, Csing, Mogul, Tokugawa és Romanov . . . . . 65

**4 A modern államok születése** **70**
4.1 A gyarmatosítás és a birodalmi versengés . . . . . 70
4.2 A nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak . . . . . 73
4.3 A szocialista és forradalmi államok . . . . . 78
4.4 A posztkoloniális és posztszovjet államok öröksége . . . . . 83

**I. rész – Kína: a Sárga-folyótól a Csendes-óceánig** **88**

**5 Kína az ókori korban** **89**
5.1 A korai kínai civilizációk: Sang és Csou . . . . . 89
5.2 A hadakozó államok kora és a csin egység . . . . . 93
5.3 A Han-birodalom . . . . . 98
5.4 A három királyság és a buddhizmus terjedése . . . . . 105

**6 A császári Kína fénykora** **110**
6.1 A Tang-birodalom . . . . . 110
6.2 A Szong-korszak . . . . . 114
6.3 A Jüan és a mongol uralom . . . . . 119
6.4 A Ming-birodalom . . . . . 124

**7 A Csing birodalom és a hanyatlás** **129**
7.1 A Csing hatalomra kerülése . . . . . 129

7.2 A Csing-kori gazdaság és társadalom . . . 134
7.3 A nyugati behatolás és az ópiumháborúk . . . 138
7.4 A Taiping-felkelés és a Csing válsága . . . 143

**8 A köztársaság és a forradalom 148**
8.1 Az 1911-es forradalom és a köztársaság . . . 148
8.2 A nacionalista kormányzat . . . 152
8.3 A japán invázió és a polgárháború . . . 159
8.4 A Kínai Népköztársaság megalakulása . . . 163

**9 A Mao-korszak 169**
9.1 Az államépítés és az ötéves tervek . . . 169
9.2 A nagy ugrás . . . 173
9.3 A kulturális forradalom . . . 178
9.4 A Mao-korszak mérlege . . . 183

**10 A reform és a nyitás kora 186**
10.1 Deng Xiaoping és a reformok . . . 186
10.2 A gazdasági növekedés és a társadalmi átalakulás . . . 191
10.3 A Tiananmen-téri események és az 1990-es évek . . . 195
10.4 Kína 2000–2026: nagyhatalmi szerep és belső kihívások . . . 201

**II. rész – India és a Himalája: a szubkontinenstől a buddhista királyságokig 208**

**11 India az ókori korszakban 209**
11.1 Az indus völgyi civilizáció . . . 209
11.2 A védikus korszak és a Maurja-birodalom . . . 214
11.3 A Gupta-birodalom és a klasszikus India . . . 219
11.4 A déli birodalmak és a tengeri kereskedelem . . . 223

**12 India a középkorban és a Mogul-birodalomban 229**
12.1 A Delhi Szultánság és a regionális királyságok . . . 229
12.2 A Mogul-birodalom felemelkedése . . . 234
12.3 A Mogul-birodalom fénykora és a vallási politika . . . 239
12.4 A Mogul-birodalom hanyatlása és a regionális hatalmak . . . 243

**13 India a brit gyarmati korban 249**
13.1 A Brit Kelet-indiai Társaság és a gyarmatosítás . . . 249
13.2 Az 1857-es felkelés és a brit korona uralma . . . 252
13.3 A gyarmati gazdaság és a társadalom . . . 257
13.4 A nacionalista mozgalom és Gandhi . . . 261

**14 India a függetlenség felé és a függetlenség után 267**
14.1 A második világháború és a függetlenség előkészítése . . . 267
14.2 Az 1947-es felosztás és a függetlenség . . . 272
14.3 Nehru és az indiai demokrácia . . . 277
14.4 A gazdasági reformok és a liberalizáció . . . 282

**15 India 2000–2026 287**
15.1 A gazdasági növekedés és a szolgáltató szektor . . . 287
15.2 A társadalmi egyenlőtlenségek és a kasmíri konfliktus . . . 292
15.3 Modi és a Hindu nacionalizmus . . . 297
15.4 India 2026-ban: nagyhatalmi szerep és belpolitikai kihívások . . . 302

**16 Nepál a gyarmatosítás előtt és a királyság kora** **307**
16.1 A himalájai királyságok és a vallási örökség . . . 307
16.2 A Gurkha hódítás és a Nepáli Királyság . . . 312
16.3 A brit kapcsolat és a Rana-rendszer . . . 317
16.4 A monarchia és a panchayat rendszer . . . 320

**17 Nepál a modern korban** **326**
17.1 A népi mozgalom és a demokratizálódás . . . 326
17.2 A maoista polgárháború . . . 330
17.3 A köztársaság kikiáltása és a föderalizmus . . . 333
17.4 Nepál 2015–2026: földrengés, migráció, politikai instabilitás . . . 338

**18 Bhutan** **343**
18.1 A buddhista királyság kialakulása . . . 343
18.2 A brit kapcsolat és a monarchia . . . 347
18.3 A modernizáció és a demokratizálódás . . . 350
18.4 Bhutan 2008–2026: klímaváltozás, egyensúly, identitás . . . 355

**III. rész – Japán és a Koreai-félsziget: a szigetvilágtól a félszigetig** **361**

**19 Japán a korai és középkori korban** **362**
19.1 A korai japán állam és a sintó . . . 362
19.2 A Heian-korszak és a szamurájok felemelkedése . . . 366
19.3 A Kamakura- és Muromachi-korszak . . . 371
19.4 A hadakozó államok kora . . . 375

**20 Japán a Tokugawa-korszakban** **380**
20.1 A Tokugawa-rendszer kialakulása . . . 380
20.2 A gazdaság és a társadalom . . . 386
20.3 A városi kultúra és a tudomány . . . 391
20.4 A Tokugawa-rendszer válsága . . . 397

**21 Japán a modern korban** **402**
21.1 A Meiji-restauráció . . . 402
21.2 Az iparosodás és a birodalmi expanzió . . . 407
21.3 A második világháború és a vereség . . . 412
21.4 A megszállás és a háború utáni átalakulás . . . 417

**22 Japán a háború után és napjainkban** **424**
22.1 A gazdasági csoda . . . 424
22.2 A politikai rendszer és a társadalom . . . 429
22.3 Az 1990-es válság és a „elveszett évtizedek” . . . 434
22.4 Japán 2000–2026: elöregedés, biztonságpolitika, identitás . . . 440

**23 Korea a gyarmatosítás előtt** **447**
23.1 A korai koreai államok: Kodzsoszon, Kogurjo, Pekcse, Silla . . . 447
23.2 A Korjo-korszak . . . 451
23.3 A Csoszon-korszak . . . 455
23.4 A késő Csoszon és a nyugati behatolás . . . 459

**24 Korea a japán gyarmati korban** **463**
24.1 A japán annexió és a gyarmati uralom . . . 463
24.2 A koreai nacionalizmus és a függetlenségi mozgalom . . . 467

24.3 A második világháború és a felszabadulás . . . 472
24.4 A felosztás és a két állam születése . . . 477

**25 A koreai háború és a két Korea** **482**
25.1 A koreai háború (1950–1953) . . . 482
25.2 Észak-Korea a háború után . . . 486
25.3 Dél-Korea a háború után . . . 491
25.4 A két Korea kapcsolata és a hidegháború . . . 496

**26 Korea 1990–2026** **500**
26.1 Dél-Korea demokratizálódása . . . 500
26.2 Dél-Korea gazdasági és kulturális felemelkedése . . . 504
26.3 Észak-Korea válsága és nukleáris programja . . . 508
26.4 Korea 2026-ban: megosztottság, biztonság, identitás . . . 513

**IV. rész – Oroszország: a Kijevi Rusztól Eurázsia nagyhatalmáig** **519**

**27 A Kijevi Rusz és a Moszkvai Nagyfejedelemség** **520**
27.1 A keleti szlávok és a Kijevi Rusz . . . 520
27.2 A mongol uralom és az Arany Horda . . . 525
27.3 A Moszkvai Nagyfejedelemség felemelkedése . . . 530
27.4 Rettegett Iván és a cári hatalom . . . 534

**28 A cári Oroszország** **539**
28.1 A Romanov-dinasztia és a birodalomépítés . . . 539
28.2 Nagy Péter és a nyugatosítás . . . 543
28.3 II. Katalin és a birodalmi expanzió . . . 548
28.4 A 19. századi reformok és a forradalmi mozgalmak . . . 554

**29 A Szovjetunió** **560**
29.1 Az 1917-es forradalom és a polgárháború . . . 560
29.2 A sztálini rendszer . . . 565
29.3 A második világháború és a hidegháború . . . 569
29.4 A Szovjetunió összeomlása . . . 573

**30 Oroszország 1991–2026** **580**
30.1 A posztszovjet átmenet . . . 580
30.2 Putyin és a centralizáció . . . 585
30.3 A gazdaság, az olaj és a társadalom . . . 589
30.4 Oroszország 2026-ban: háború, szankciók, identitás . . . 595

**V. rész – Közép-Ázsia és Mongólia: a sztyeppe és a selyemút** **599**

**31 Kazahsztán a gyarmatosítás előtt** **600**
31.1 A sztyeppei népek és a kazak kánságok . . . 600
31.2 A kazak társadalom és a selyemút . . . 605
31.3 Az orosz expanzió és a gyarmati uralom . . . 609
31.4 A kazak nemzeti mozgalom és az 1916-os felkelés . . . 613

**32 Kazahsztán a szovjet és posztszovjet korban** **618**
32.1 A szovjet uralom és a kollektivizálás . . . 618
32.2 A második világháború és a szovjet iparosítás . . . 622
32.3 A függetlenség és Nazarbajev . . . 625

32.4 Kazahsztán 2026-ban: olaj, társadalom, geopolitika . . . . . 629

**33 Üzbegisztán a gyarmatosítás előtt 634**
33.1 A transzoxániai városok és a selyemút . . . . . 634
33.2 Timur és a Timurida Birodalom . . . . . 639
33.3 A Buharai Emírség és a kokandi kánság . . . . . 644
33.4 Az orosz hódítás és a gyarmati uralom . . . . . 648

**34 Üzbegisztán a szovjet és posztszovjet korban 654**
34.1 A szovjet Üzbegisztán és a kollektivizálás . . . . . 654
34.2 A második világháború és a szovjet modernizáció . . . . . 658
34.3 A függetlenség és Karimov . . . . . 663
34.4 Üzbegisztán 2026-ban: reformok, gazdaság, identitás . . . . . 667

**35 Mongólia a gyarmatosítás előtt 673**
35.1 A sztyeppei népek és a mongol törzsek . . . . . 673
35.2 Dzsingisz kán és a Mongol Birodalom . . . . . 677
35.3 A Mongol Birodalom öröksége és a buddhizmus . . . . . 681
35.4 A Csing uralom és a mongol identitás . . . . . 685

**36 Mongólia a modern korban 691**
36.1 A függetlenség és a szovjet befolyás . . . . . 691
36.2 A kommunista Mongólia . . . . . 697
36.3 A demokratikus átmenet . . . . . 702
36.4 Mongólia 2026-ban: bányászat, nomadizmus, geopolitika . . . . . 707

**VI. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek 712**

**37 Birodalmak, civilizációk és a selyemút 713**
37.1 A korai birodalmak összehasonlítása . . . . . 713
37.2 A selyemút és a kulturális cserék . . . . . 718
37.3 A nomád és letelepedett társadalmak . . . . . 723
37.4 A vallások terjedése és a birodalmi identitások . . . . . 726

**38 Gyarmatosítás, nacionalizmus és modernizáció 732**
38.1 A nyugati behatolás és a gyarmati rendszerek . . . . . 732
38.2 A nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak . . . . . 736
38.3 A szocialista és forradalmi államok . . . . . 740
38.4 A modernizáció és a társadalmi átalakulás . . . . . 746

**39 Háború, hidegháború és biztonság 752**
39.1 A második világháború és a japán birodalom . . . . . 752
39.2 A hidegháború és a koreai háború . . . . . 756
39.3 A szovjet–kínai viszony és a határkonfliktusok . . . . . 760
39.4 A jelenkori biztonsági kihívások . . . . . 764

**40 Globalizáció, klímaválság és a régió 2026-ban 769**
40.1 A gazdasági integráció és a kereskedelmi hálózatok . . . . . 769
40.2 A migráció és a demográfiai változások . . . . . 774
40.3 A klímaváltozás és a környezeti válság . . . . . 779
40.4 A régió 2026-ban: nagyhatalmi verseny és jövő . . . . . 784

**Függelékek** **790**
Fogalomtár (magyar–angol–ázsiai) . . . . . 790
Kronológia és idővonal . . . . . 800
Kulcsfigurák és intézmények . . . . . 804
Bibliográfia és forráskulcsok . . . . . 809

# Impresszum


- **Szerző:** Gellai István
- **Szerkesztő:** Gellai István
- **Kiadó:** Tananyag Simple
- **Kiadás:** 1.0.0 – 2026
- **Licenc:** MIT
- **Forráskód:** chapters/



A teljes licencszöveg a tároló gyökerének `LICENSE` fájljában található (a könyvkönyvtárból: `../../LICENSE`).

# Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak

# 1 Hogyan olvassuk a könyvet?

## 1.1. A könyv célja, szerkezete és használata

Ez a fejezet a könyv olvasásához, tanulásához és tanításához kínál bevezető útmutatót. Nem történeti eseményeket, hanem a történeti elbeszélés kereteit, fogalmi döntéseit és gyakorlati használatát mutatja be. Az itt leírt szerkezeti és módszertani megoldások a kötet egészére érvényesek, ezért érdemes őket a későbbi fejezetek olvasása közben is kéznél tartani.

### 1.1.1. A könyv célja és a tárgyalás kerete

A kötet tág, földrajzi-történeti értelemben vett Kelet- és Közép-Ázsia történetét tárgyalja a legkorábbi régészeti kultúráktól a 2026-os jelenig. A térséget Indiától Japánig, a Himalájától a szibériai tajgáig értjük. Ez a meghatározás nem természetes földrajzi vagy kulturális egységet jelöl, hanem olyan vizsgálati keretet, amelyet a régió államai és birodalmai közötti történeti kapcsolatok indokolnak: a selyemút kereskedelmi hálózatai, a buddhizmus és az iszlám terjedése, a nomád birodalmak, a gyarmati rendszerek, a hidegháború és a globalizáció folyamatai. A könyv a „Kelet- és Közép-Ázsia” fogalom használatát részletesen a A „Kelet- és Közép-Ázsia” fogalma és a könyv határai alfejezetben indokolja; itt elég annyit rögzíteni, hogy a régió nem előzetesen adott, hanem a történeti elemzés számára megalkotott egység.

A kötet tíz kiemelt államra és régióra összpontosít, de nem egyenlő mélységben. Kína hat fejezetet, India ötöt, Japán és a Koreai-félsziget négyet-négyet, Oroszország négyet, Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia és Nepál kettőt-kettőt, Bhután pedig egyet kap. Ez a súlyozás tükrözi az adott állam vagy régió történeti mélységét, a térségen belüli szerepét és a könyv által kiemelt kérdéseket. A fejezetszámok nem a fontosság rangsorát jelentik: Bhután egyetlen fejezete sem „kevesebb”, mint Kína hat fejezete, hiszen a himalájai királyság története egészen más léptékű forrásanyaggal és eltérő intézményi fejlődéssel rendelkezik. A könyv célja nem az, hogy arányosan fedje le az egyes államok teljes múltját, hanem hogy a közös és eltérő folyamatokat összehasonlíthatóvá tegye.

A kötet állam- és birodalomközpontú tárgyalást választ, de ezt nem kizárólagos, hanem elemzési szempontként teszi. A történeti elbeszélés vázát a nagy politikai egységek – birodalmak, királyságok, szultánságok, nemzetállamok, szocialista államok – adják, mert ezekről maradt fenn a legtöbb írott és tárgyi forrás, és mert ezek szervezték a térség hosszú távú intézményeit, adórendszereit, vallási hálózatait és külkapcsolatait. Ugyanakkor a könyv következetesen figyel a birodalmi kereteken belüli és azon kívüli szereplőkre is: paraszti közösségekre, kereskedőhálózatokra, nomád csoportokra, vallási kisebbségekre, nőkre és munkásokra. Az államközpontú elbeszélés tehát nem azonos az uralkodók és dinasztiák történetével; a politikatörténeti események mellett a gazdasági, társadalmi, környezeti és kulturális folyamatok is helyet kapnak.

### 1.1.2. A 10 kiemelt állam és régió tárgyalása

A kötet hét részre tagolódik, amelyek közül az első (Bevezetés) a módszertani és fogalmi alapokat adja, a további öt nagy regionális-történeti blokkra oszlik, az utolsó pedig összehasonlító és tematikus kérdéseket tárgyal. A regionális blokkok a következők: Kína (I. rész), India és a Himalája (II. rész, beleértve Nepált és Bhutánt is), Japán és a Koreai-félsziget (III. rész), Oroszország (IV. rész), valamint Közép-Ázsia és Mongólia (V. rész). A VI. rész négy fejezete a birodalmak és civilizációk, a gyarmatosítás és nacionalizmus, a háború és hidegháború, valamint a globalizáció és klímaválság témakörét hasonlítja össze a kötet teljes anyagán.

A 10 kiemelt állam közül Kína és India nemcsak a legtöbb fejezetet kapja, hanem a legszélesebb időbeli ívet is. Kína története a Sárga-folyó korai civilizációitól a jelenkori nagyhatalmi szerepig hat fejezeten (Kína az ókori korban–A reform és a nyitás kora) keresztül bontakozik ki; India a szubkontinens ókori és középkori birodalmaitól a független demokrácia jelenéig öt fejezetben (India az ókori korszakban–India 2000–2026) szerepel. Japán és a Koreai-félsziget egyenként négy fejezetet kap (Japán: Japán a korai és középkori korban–Japán a háború után és napjainkban; Korea: Korea a gyarmatosítás előtt–Korea 1990–2026), és a két térség párhuzamos, de gyakran összefonódó története a III. részben egymás mellett olvasható. Oroszország szintén négy fejezetben (A Kijevi Rusz és a Moszkvai Nagyfejedelemség–Oroszország 1991–2026) jelenik meg, a Kijevi Rusztól a posztszovjet korszakig. A közép-ázsiai államok – Kazahsztán, Üzbegisztán – és Mongólia két-két fejezetet kapnak (Kazahsztán: Kazahsztán a gyarmatosítás előtt–Kazahsztán a szovjet és posztszovjet korban; Üzbegisztán: Üzbegisztán a gyarmatosítás előtt–Üzbegisztán a szovjet és posztszovjet korban; Mongólia: Mongólia a gyarmatosítás előtt–Mongólia a modern korban), míg Nepál két (Nepál a gyarmatosítás előtt és a királyság kora–Nepál a modern korban), Bhután pedig egy (Bhutan) fejezetben szerepel, a Himalája régiójának sajátos politikai és vallási viszonyaira fókuszálva.

Az országonként eltérő fejezetszámok a könyv szerkezeti logikáját tükrözik. A nagyobb, összetettebb és a térség egészére ható államok több fejezetet kapnak, hogy a periodizációjukban és intézménytörténetükben rejlő részletek is megjelenhessenek. Kína hat fejezete például az ókori, a császári, a köztársasági, a maoista és a reformkori szakaszokat külön-külön tárgyalja, mert ezek eltérő forrásadottságú, eltérő kérdéseket felvető korszakok. India öt fejezete hasonlóképpen bontja szét az ókori, középkori, gyarmati, függetlenség utáni és jelenkori időszakot. A kisebb, de sajátos történetű államok, például Bhután, egyetlen fejezetben is képesek a lényeges folyamatok bemutatására, mert a forrásanyag és az intézményi fejlődés koncentráltabb. Ez a megoldás nem azt sugallja, hogy Bhután története kevésbé fontos, hanem hogy a könyv céljaihoz mérten egy fejezet elegendő a himalájai királyság fő vonalainak megrajzolásához.

A szerkezeti tagolás egyben azt is jelzi, hogy a könyv a térséget nem a mai államhatárok visszavetítésével, hanem történeti képződmények mentén közelíti meg. A „Kína” fejezetek például magukban foglalják Tibet, Hszincsiang, Hongkong, Makaó és Tajvan történetét is, a helyi sajátosságokra és a vitatott állításokra külön figyelve. A „Koreai-félsziget” elnevezés nem egy államot, hanem egy földrajzi egységet jelöl, amelyen a 20. század közepe óta két állam osztozik. Oroszország története a kötetben nem kizárólag európai, hanem eurázsiai birodalmi keretben jelenik meg, tekintettel a szibériai, távol-keleti és közép-ázsiai terjeszkedésre. Az ilyen döntések azt a történetírói elvet követik, hogy a mai államok nem természetes egységei a múltnak, hanem a történeti folyamatok eredményei.

### 1.1.3. A fejezetek és alfejezetek szerkezete

A könyv összesen 40 fejezetből és 160 alfejezetből áll, a bevezető résszel együtt. Minden fejezet négy alfejezetet tartalmaz. Az alfejezetek azonosítója A könyv célja, szerkezete és használata

alfejezettől A régió 2026-ban: nagyhatalmi verseny és jövő alfejezetig terjed, a fejezeteké Hogyan olvassuk a könyvet? fejezettől Globalizáció, klímaválság és a régió 2026-ban fejezetig, a részeké Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak résztől VI. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek részig. A kereszthivatkozások ezeket az azonosítókat használják, de a szövegben mindig a cél címével együtt szerepelnek, például: A Tang-birodalom. Ez a hivatkozási rendszer lehetővé teszi, hogy az olvasó gyorsan megtalálja a kapcsolódó részeket anélkül, hogy a kötet egészét át kellene lapoznia.

Minden alfejezet azonos belső szerkezetet követ: rövid bevezető, amely elhelyezi a témát és megadja az időhatárokat; a tárgyalás, amely kronologikus vagy tematikus rendben halad; majd három záró elem: „Források és bizonytalanságok”, „Rövid összefoglaló” és „Önellenőrző kérdések”. A „Források és bizonytalanságok” szakasz a fejezetben felhasznált forrástípusokat, a becslések korlátait és a vitatott értelmezéseket jelzi; nem arra szolgál, hogy minden állítást lábjegyzettel lásson el, hanem hogy az olvasót ráébressze a történeti tudás rétegzettségére. A „Rövid összefoglaló” tömör kivonat, amely a későbbi fejezetek előzménykivonataként is használható. Az „Önellenőrző kérdések” a legfontosabb tanulási pontokra kérdez rá, és az egyetemi szemináriumi munkát is támogatja.

A bevezető rész (Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak) négy fejezetből áll: a jelen, a könyv használatát bemutató fejezet mellett a Források, régészet és történetírás, a Kronológia, térkép és periodizáció és a A „Kelet- és Közép-Ázsia” fogalma és a könyv határai fejezetek. Ezek a fejezetek azokkal a fogalmi és módszertani eszközökkel látják el az olvasót, amelyek a regionális fejezetek megértéséhez szükségesek. A későbbi fejezetek nem ismétlik meg ezeket az alapokat, hanem feltételezik, hogy az olvasó ismeri a forráskritikai kategóriákat, a periodizáció logikáját és a régiófogalom határait.

### 1.1.4. A függelékek használata

A kötet függelékekkel egészül ki, amelyek a főszövegben nem tárgyalt, de a tanuláshoz és a kutatáshoz nélkülözhetetlen eszközöket tartalmazzák. A függelékek célja, hogy az olvasó gyorsan hozzáférjen a kronológiai áttekintéshez, az uralkodói és elnöki listákhoz, a térképekhez, a fogalomtárhoz és a válogatott bibliográfiához. A kronológiai táblázatok az egyes államok és régiók legfontosabb eseményeit időrendben sorolják fel, lehetővé téve a párhuzamos tájékozódást. A térképek a régió történeti topográfiáját mutatják, a határok változásait és a főbb településeket, útvonalakat. A fogalomtár a szövegben használt szakkifejezéseket magyarázza, különös tekintettel az idegen nyelvű terminusokra és a történeti intézmények neveire. A válogatott bibliográfia a fejezetenkénti tovább olvasáshoz nyújt kiindulópontot, de nem helyettesíti a teljes szakirodalmi apparátust; a szövegben szereplő állítások forrásait a „Források és bizonytalanságok” szakaszok jelzik, a bibliográfia pedig az általánosabb irodalmat gyűjti össze.

A függelékek használatakor érdemes figyelembe venni, hogy a könyv nem törekszik teljes körű adattár szerepére. A kronológia például nem tartalmazza az összes ismert uralkodót vagy eseményt; célja a fő vonalak rögzítése, nem a lexikoni teljesség. A térképek sem helyettesítik a történeti atlaszokat, hanem a szövegben említett földrajzi viszonyok megértését segítik. A fogalomtár a leggyakrabban használt fogalmakat magyarázza, de a vitatott és történetileg változó kategóriákról (például „népirtás”, „civilizáció”, „nemzet”) a bevezető és az érintett fejezetek részletesebben szólnak. A bibliográfia válogató jellegű: elsősorban a magyarul is hozzáférhető, illetve a nemzetközi kutatásban alapvető munkákat tünteti fel.

A könyv digitális hivatkozási rendszere a függelékekre is kiterjed, így az olvasó a kereszthivatkozásokon keresztül eljuthat a kapcsolódó kronológiai táblázathoz vagy térképhez. A függelékeket azonban nem kell sorban olvasni; használatuk akkor a leghatékonyabb, ha egy-egy fejezet olvasása közben, konkrét kérdések tisztázására vesszük elő őket.

### 1.1.5. Források és bizonytalanságok

Ez a fejezet maga nem történeti eseményeket tárgyal, hanem a könyv szerkezeti és módszertani döntéseit foglalja össze. Ezért a hagyományos értelemben vett forráskritika itt korlátozottan alkalmazható. Ugyanakkor a bemutatott szerkezeti választások maguk is értelmezési döntések, nem pedig magától értetődő tények. A tíz kiemelt állam és régió listája például nem vezethető le kizárólag a földrajzból vagy a történeti jelentőségből; a kötet szerzői és szerkesztői választották ki őket, figyelembe véve a térség egészének összefüggéseit és a felsőoktatási tananyagokban megszokott hangsúlyokat. Más államok – például Pakisztán, Banglades, Srí Lanka, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán vagy Afganisztán – nem kapnak önálló fejezetet, hanem más államok történetének részeként vagy regionális kontextusként jelennek meg. Ez a döntés vitatható, és a könyv nem állítja, hogy az egyetlen lehetséges felosztás. A A „Kelet- és Közép-Ázsia” fogalma és a könyv határai alfejezet részletesen foglalkozik azzal, hogy miért éppen ezek az államok kerültek a középpontba, és milyen következményekkel jár ez a térség történetének elbeszélésére nézve.

A fejezetszámok eloszlása szintén szerkesztői választás. A hatfejezetes Kína, az ötfejezetes India, a négyfejezetes Japán, Korea és Oroszország, a kétfejezetes Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia és Nepál, valamint az egyfejezetes Bhután tagolása a történeti anyag belső tagoltságát és a kötet oktatási céljait tükrözi, de nem jelenti azt, hogy a több fejezetet kapó államok „fontosabbak” lennének. A valóságban a hangsúlyok a forrásadottságoktól, a jelenkori kutatási irányoktól és a tantervi igényektől is függenek. Ez a bizonytalanság nem a szakmai megalapozottság hiányát jelzi, hanem azt, hogy a történetírás mindig választásokon alapul.

A függelékek használatára vonatkozó leírás sem dokumentált tény, hanem a könyv belső logikájának ismertetése. Az olvasónak nem kell a függelékeket a szöveg előtt vagy után elolvasnia; azok segédanyagok, amelyek használata a tanulási stílustól és a konkrét kérdéstől függ.

### 1.1.6. Rövid összefoglaló

A kötet Kelet- és Közép-Ázsia történetét tárgyalja tág földrajzi-történeti keretben, tíz kiemelt államra és régióra összpontosítva. A tárgyalás állam- és birodalomközpontú, de nem kizárólagosan: a politikai egységek keretet adnak, ám a gazdasági, társadalmi, kulturális és környezeti folyamatok is megjelennek. A tíz kiemelt állam – Kína, India, Japán, a Koreai-félsziget, Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia, Nepál és Bhután – eltérő számú fejezetet kap, ami a történeti mélységet és a térségi szerepet tükrözi. A kötet hét részből, negyven fejezetből és százhatvan alfejezetből áll; minden alfejezet bevezetőből, tárgyalásból, források és bizonytalanságok szakaszból, összefoglalóból és önellenőrző kérdésekből épül fel. A függelékek – kronológia, térképek, fogalomtár, bibliográfia – a főszövegben való tájékozódást és a további kutatást segítik. A szerkezeti döntések indokoltak, de vitathatók; a könyv nem tényként, hanem a történeti elbeszélés választott kereteként közli őket.

### 1.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Miért nevezhető a kötet tárgyalása állam- és birodalomközpontúnak, és milyen korlátai vannak ennek a megközelítésnek?
2. Sorolja fel a könyv tíz kiemelt államát és régióját, és magyarázza meg, miért kapnak eltérő számú fejezetet!
3. Hogyan épül fel egy alfejezet, és mi a szerepe a „Források és bizonytalanságok” szakasznak?
4. Milyen függelékeket tartalmaz a kötet, és milyen célokat szolgálnak?

5. Miért nem tekinthető a régió fogalma természetes egységnek, és hol fejti ki ezt részletesebben a könyv?

## 1.2. Források, régészet és történetírás

A könyv e módszertani alfejezete azt a kérdést járja körül, hogyan rekonstruálható Kelet- és Közép-Ázsia rendkívül sokszínű múltja, és milyen forrásokból, milyen bizonytalanságokkal dolgozik a történetírás. A térségben a történeti megismerés egyszerre támaszkodik hatalmas írott hagyományra, gazdag régészeti anyagra, epigráfiai emlékekre, levéltári iratokra, szóbeli közösségi emlékezetre és modern statisztikákra. A források azonban nem „beszélnek maguktól”: minden forrást valaki hozott létre, valamilyen célból őrzött meg, és valamilyen értelmező keretben olvasunk. Ezért ez az alfejezet nem csupán a forrástípusokat mutatja be, hanem a történetírói hagyományokat és azok torzításait is, valamint a könyvben következetesen használt bizonyossági kategóriákat.

### 1.2.1. Elsődleges források és írott hagyományok

A régió egyik legrégebbi írott forráscsoportját a kínai **orákulumcsontok** alkotják, amelyek a Sang-kor (kb. i. e. 1200 körül) királyi jóslási gyakorlatába engednek bepillantást. Ezek a teknőspáncélokra és csontokra vésett szövegek nem elbeszélő történelem, hanem a politikai döntések, áldozatok, hadjáratok és mezőgazdasági kérdések töredékes nyomai. A kínai bronzfeliratok ezzel szemben gyakran hivatalos eseményeket, adományokat vagy rokonsági kapcsolatokat rögzítenek, és a későbbi, már tudatosan szerkesztett történeti művek előzményeinek tekinthetők.

A klasszikus kínai történetírás legfontosabb hagyománya a dinasztiatörténet-írás. A **Történetíró feljegyzései** szerzője, Szema Csien (Sima Qian) az i. e. 1. században olyan modellt hozott létre, amely az eseményeket időrendbe rendezte, forrásokat vetett össze, és erkölcsi-politikai tanulságokat is megfogalmazott. A későbbi dinasztiatörténeteket gyakran a következő dinasztia hivatalnok-történészei írták, hogy igazolják az új uralom legitimitását. Ez a rendszer rendkívül gazdag, de egyben szelektív is: a császári udvar szempontjait rögzíti, a helyi társadalmakat, nőket, parasztokat és a határvidékek lakóit gyakran csak homályosan vagy torzítva jeleníti meg.

Az indiai szubkontinensen a legkorábbi szövegek, a **Védák**, évszázadokon át szóbeli hagyományként terjedtek, mielőtt lejegyezték volna őket. A védikus himnuszok, a bráhmanák és az upanisadok elsősorban rituális és vallási szövegek, nem elbeszélő történeti források, mégis a kora ind társadalom, a papi iskolák és a politikai hatalom viszonyának fontos nyomai. A Maurja-kor (i. e. 3. század) dokumentált emlékei közé tartoznak **Asóka rendeletei**, amelyeket kőoszlopokra és sziklákra vésték. Ezek a feliratok a királyi hatalom, a buddhista ihletésű erkölcsi program és a birodalmi kommunikáció ritka együttesét mutatják. A szanszkrit politikai irodalom, például az **Arthasásztra**, valamint a nagy epikus költemények, a **Mahábhárata** és a **Rámájana** történeti értéke vitatott, de a társadalmi normák, a királyság és a vallási világkép megértéséhez elengedhetetlenek. Ehhez járul a dél-indiai **tamil szangam-költészet**, amely a kora középkori társadalom, kereskedelem és udvari élet más nézőpontú lenyomata.

A japán történeti hagyományban a **Kojiki** (712) és a **Nihon Shoki** (720) a legkorábbi fennmaradt krónikák. Műfajukban a mitikus eredettörténet és az udvari krónika keveredik: a császári dinasztia isteni eredetét beszélik el, ezért nem olvashatók modern értelemben vett tényszerű eseménytörténetként. A későbbi udvari naplók, rendeletek, családi krónikák és katonai elbeszélések azonban már sokkal konkrétabb társadalmi-politikai viszonyokat rögzítenek. A koreai **Samguk Sagi** (1145) és a **Samguk Yusa** (13. század) hasonló kettősséget mutat: az előbbi kínai mintára szerkesztett, konfuciánus szellemű dinasztikus történet, az utóbbi pedig legendákat, buddhista

csodákat és népi emlékezetet is megőrzött. A koreai évkönyvek a kínai udvari történetírás módszereit követték, de helyi dinasztikus és regionális sajátosságokkal.

Oroszország esetében az **Első krónika** (Poveszty vremennih let) a keleti szláv múlt alapvető elbeszélő forrása, amelyet a 12. század elején állítottak össze. A krónika a Kijevi Rusz kialakulását, a dinasztia eredetét és a kereszténység felvételét tárgyalja, de a korai részei legendás elemeket is tartalmaznak. A későbbi cári hatalom folyamatosan termelte az állami iratokat, rendeleteket, egyházi és katonai feljegyzéseket, amelyek a 16–19. századi birodalomépítés elsődleges forrásai. A közép-ázsiai térségben a türk rovásfeliratok – mindenekelőtt a **orhoni feliratok** (8. század) – a nomád birodalmak önértelmezésének becses emlékei. A mongol hagyományból kiemelkedik a **Mongolok titkos története**, amely Dzsingisz kán felemelkedését és a Mongol Birodalom korai időszakát beszéli el, részben szóbeli eposzokból, részben udvari hagyományból merítve. A muszlim krónikások és utazók – például a 14. századi Ibn Battúta – a Delhi Szultánságtól a sztyeppéig és a kínai kikötőkig terjedő hálózatokról adnak leírást, de műveik egyszerre földrajzi, vallási és udvari érdekeket szolgálnak.

### 1.2.2. Régészet, epigráfia és az írott források hiánya

A régészet különösen ott válik döntővé, ahol az írott források hiányoznak vagy megfejtetlenek. Az **indus-völgyi civilizáció** (kb. i. e. 2600–1900) települései, pecsétjei, fürdői és várostervezése kizárólag anyagi kultúrából és képi jelekből ismert; a gyakran „indus írásnak” nevezett jelsorozat megfejtése mindmáig nem sikerült, ezért a politikai szervezetre és a vallási képzetekre vonatkozó állítások régészeti és statisztikai becsléseken alapulnak. Kínában a korai bronzkori lelőhelyek, például a Sárga-folyó menti Erlitou vagy az Anyang melletti királyi temetkezések, a Sang-állam anyagi hatalmát és kézműves-technológiáját mutatják. A Csin Si Huang-ti (Qin Shi Huang) sírjához kapcsolt **agyaghadsereg** nemcsak művészettörténeti, hanem hadszervezeti és politikai reprezentációs forrás is.

A sztyeppei zónában a **kurgánok**, azaz halomsírok, valamint a selyemút oázisvárosainak feltárása tette lehetővé a nomád és letelepedett társadalmak közötti kapcsolatok rekonstruálását. Az ilyen régészeti bizonyítékok azonban gyakran csak jelenlétet, anyagcserét vagy temetkezési szokást igazolnak, nem pedig etnikai azonosságot vagy politikai hovatartozást. Az „xiongnu”, „türk”, „kazak” vagy „mongol” megnevezések régészeti kultúrákra való visszavetítése ezért vitatott értelmezés lehet, különösen akkor, ha a mai nemzeti kategóriákat vetítjük a múltba.

Az **epigráfia** a régióban kulcsfontosságú híd az anyagi kultúra és az írott szó között. A kínai kőfeliratok, a koreai sztélék, a japán fadarabokra írt hivatali feljegyzések, a közép-ázsiai iszlám sír- és épületfeliratok, valamint az orosz egyházi feliratok olyan mindennapi intézményi gyakorlatokat rögzítenek, amelyekről a narratív krónikák gyakran hallgatnak. A feliratok azonban reprezentatív források: elkészítésük pénzbe, hatalomba és írástudásba került, ezért elsősorban az elit, az uralkodók és a vallási intézmények hangját közvetítik.

Levéltári, statisztikai és szóbeli források

A kora újkortól, de különösen a 18–20. századi birodalmi és nemzetállami államapparátusok kiépülésétől a **levéltárak** váltak a történetírás legfontosabb forrásaivá. A kínai központi és helyi közigazgatás iratai, a japán sógunátus és a Meiji-állam hivatali termése, a brit indiai adminisztráció aktái, az orosz cári és szovjet állami fondok, valamint a japán gyarmati iratok hatalmas mennyiségben maradtak fenn. A levéltár azonban nem semleges megőrző: minden állam azt iratkozza le és őrzi meg, amit intézményileg fontosnak tart. A paraszti, munkás-, női, etnikai kisebbségi élettapasztalatok gyakran csak akkor kerülnek be az iratokba, amikor az állam ellenőriz, büntet, összeír vagy adóztat. A gyarmati levéltárakban például a helyi lakosság

leginkább rendfenntartási, adóügyi vagy népszámlálási kategóriában jelenik meg, ami önmagában is torzít.

A **statisztikák** a modern történetírás elengedhetetlen, ám veszélyes forrásai. A premodern népességre, hadseregek méretére, éhínségek áldozataira vagy gazdasági termelésre vonatkozó számok gyakran nem mérések, hanem becslések, amelyeket későbbi szerzők, hivatalok vagy történészek készítettek eltérő módszerekkel. A gyarmati összeírások, a szovjet ötéves tervek adatsorai és a maoista Kína mezőgazdasági jelentései nem egyszerűen „adatokat" közölnek, hanem politikai célokhoz igazították a kategóriákat és a számokat. Ezért a könyvben a statisztikai közléseknél a forrás, az év és a módszertani bizonytalanság jelölése kötelező.

A **szóbeli hagyomány** a régióban nem maradvány, hanem élő kommunikációs forma. A védikus recitáció, a közép-ázsiai eposzok – például a kazak és kirgiz dalnokok által fenntartott ciklusok –, a mongol genealógiák és a himalájai buddhista átadási láncolatok olyan múltképeket őriznek, amelyeket nem lehet okiratokkal igazolni, mégis formálják a közösségek önértelmezését. A modern **szóbeli történet** interjúi a 20–21. századi menekültek, túlélők, munkások és mozgalmi szereplők tapasztalatait rögzítik, gyakran ott is, ahol az állami levéltárak némák. A szóbeli hagyományt azonban nem szabad írott dokumentumként kezelni: emlékezet, szelekció és utólagos értelmezés is működik benne.

### 1.2.3. Történetírási hagyományok és értelmezési torzítások

A kínai történetírás a konfuciánus hivatalnok-tudós hagyományban az uralkodói erény és a dinasztikus ciklus elvét hangsúlyozta. Ez nem egyszerűen legitimációs propaganda volt, hanem sajátos módszertan is: a történésznek forrásokat kellett gyűjtenie, kronológiát szerkesztenie és erkölcsi ítéletet alkotnia. A 19–20. századi kínai nacionalista és marxista történetírás ezt a hagyományt részben átértelmezte, a modern nemzet és a forradalom előtörténetévé alakítva a birodalmi múltat.

Az indiai történeti gondolkodásban sokáig a **puránikus időszemlélet** és a dinasztikus genealógiák hatottak, amelyek a ciklikus kozmikus időben helyezték el az uralkodókat. A gyarmati korszakban az európai orientalisták és adminisztrátorok ebből gyakran azt a következtetést vonták le, hogy India „nem rendelkezik történelmi tudattal", ami orientalista előítélet. A 19–20. századi indiai nacionalista történetírás ezzel szemben aranykorként mutatta be a védikus és klasszikus kort, néha a vallási-kulturális folytonosságot hangsúlyozva a társadalmi konfliktusok rovására.

Japánban a császári krónikák és a sintó mitológia a nemzeti identitás erős forrása lett. A Meiji-korszak állami sintója a modern nacionalizmus szolgálatába állította a mitikus eredettörténetet, a háború utáni történetírás pedig nagy energiával ütköztette ezt a dokumentált birodalmi erőszak történetével. A koreai történetírást a japán gyarmati időszak (1910–1945) tapasztalata is formálta: a gyarmati kutatók gyakran Korea „elmaradottságát" vagy külső függését hangsúlyozták, míg a későbbi észak- és dél-koreai történetírás – eltérő módon – a nemzeti ellenállást és a modern államiság folytonosságát emelte ki.

Az orosz történetírás a krónikás hagyománytól a 19. századi állami iskolán át a szovjet marxista intézményrendszerig terjedt. A szovjet történetírás értékes forráskiadásokat és modernizációs elemzéseket hozott, ugyanakkor az osztályharc sémáját erőltette a régió történetére, és a nem orosz népek történetét is a szovjet narratívához igazította. A posztszovjet nemzeti történetírások Kazahsztánban, Üzbegisztánban és Mongóliában saját államiságuk előzményeit keresik, ami gyakran vitatott etnogenezis-értelmezésekkel jár.

A **gyarmati történetírás** hajlamos a hódítást „civilizációs misszióként", a letelepedett birodalommal szemben álló nomád csoportokat „barbárként", a függetlenségi mozgalmakat pedig „rendbontásként" ábrázolni. A **nacionalista történetírás** ezzel szemben mitizálja a nemzeti

múltat, szerves folytonosságot tételez a régi birodalmak és a modern nemzetek között, és a mai etnikai-vallási kategóriákat visszavetíti a múltba. A **hidegháborús történetírás** a régió szocialista államait gyakran egyetlen „totalitárius” modellre fűzte fel, miközben a szovjet hivatalos írás a maga oldaláról a „felszabadítást” és a „népi demokráciát” hangsúlyozta. A könyv ezeket az értelmezési kereteket nem veszi át kritikátlanul, hanem bemutatja és ütközteti őket.

### 1.2.4. A könyv bizonyossági kategóriái

A fenti forrás- és értelmezési problémák miatt a könyv minden állításnál megkülönbözteti a következő szinteket:

**Dokumentált tény** az, amit elsődleges forrás, levéltári irat, kortárs tudósítás, régészeti lelet, epigráfiai emlék vagy hiteles statisztika támaszt alá. Ilyen például, hogy a Kínai Népköztársaság 1949. október 1-jén kikiáltották, vagy hogy az indiai függetlenségi törvény 1947-ben létrehozta India és Pakisztán államát. A dokumentált tény azonban nem jelenti azt, hogy az esemény értelmezése is egyértelmű.

**Régészeti vagy statisztikai becslés** az a szám vagy rekonstrukció, amelynek forrása hiányos, módszertani bizonytalansága nagy. A premodern városok népessége, a háborús áldozatok száma, az éhínségek embervesztesége ilyen. A becslések sávját és a módszertani feltételezéseket a könyv nem rejti el.

**Szóbeli hagyomány** az, amit egy közösség emlékezete őriz, de nem lehet okirattal vagy régészeti lelettel igazolni. A szóbeli hagyomány történeti értéke nem a tényszerű pontosságban van, hanem abban, hogy megmutatja, miként értelmezi egy közösség a múltját.

**Tudományos konszenzus** azt jelenti, hogy a szakirodalom túlnyomó része egyetért valamiben, de a konszenzus nem azonos a bizonyossággal. Ilyen például több éghajlattörténeti folyamat vagy a nagy régészeti korszakok relatív kronológiája. A konszenzus későbbi bizonyítékok hatására megváltozhat.

**Vitatott értelmezés** az, amikor több, egymással versengő magyarázat létezik ugyanarra a dokumentált vagy becsült jelenségre. A koreai háború kitörésének közvetlen felelőssége, a szovjet éhínségek egyes okai, a Mogul-birodalom „hanyatlásának” természete vagy a kora kínai állam természete tipikusan ilyen. A könyv ilyenkor bemutatja a versengő álláspontokat.

**Emlékezetpolitikai állítás** pedig a múltról szóló olyan kijelentés, amelynek fő funkciója egy közösség, állam vagy politikai mozgalom jelenkori identitásának megerősítése. Például az „ötezer éves kínai civilizáció”, „India ősi, egységes nemzete”, „Japán isteni császári dinasztiája” vagy „a szovjet nép győzelme” megfogalmazásokban egyszerre van jelen történeti állítás és emlékezetpolitikai program. E kategóriák nem zárják ki egymást: egy állítás lehet dokumentált tény és emlékezetpolitikai jelentőségű is, de a könyv a kettőt nem mossa össze.

### 1.2.5. Források és bizonytalanságok

Ebben az alfejezetben a felsorolt forrástípusok és hagyományok általános keretként szerepelnek; a konkrét forráshivatkozásokat, lelőhelyeket és becslési tartományokat a vonatkozó regionális fejezetek tartalmazzák. Különösen óvatosan kell kezelni a premodern dátumokat, mert a kínai, indiai, japán, koreai és muszlim naptárak átszámítása eltérő módszereket igényel. A régészeti kultúrák és a történeti népek közötti kapcsolat sok esetben vitatott értelmezés, ezért a könyv nem azonosítja automatikusan a mai etnikai csoportokat a régészeti leletek hordozóival. Az itt használt bizonyossági kategóriák a könyv egészére érvényesek, és a későbbi fejezetekben

visszatérően jelzik, hol húzódik a dokumentált tények, a becslések, a szóbeli hagyomány, a konszenzus, a vita és az emlékezetpolitika határa.

A módszertani keretet a könyv a térképek, a kronológia és a földrajzi-fogalmi határok tárgyalásával egészíti ki; ezekről a Kronológia, térkép és periodizáció, illetve a A „Kelet- és Közép-Ázsia” fogalma és a könyv határai alfejezetek szólnak.

### 1.2.6. Rövid összefoglaló

Kelet- és Közép-Ázsia történeti megismerése többféle forrásegyüttesre épül: kínai orákulumcsontokra, dinasztiatörténetekre és feliratokra; indiai szóbeli és szanszkrit szövegekre, tamil költészetre és epigráfiára; japán és koreai krónikákra; orosz évkönyvekre; türk, mongol és muszlim hagyományokra; valamint régészeti leletekre, levéltári iratokra, statisztikákra és szóbeli emlékezetre. E forrásokat mindig saját keletkezési céljuk és megőrzési torzításuk szerint kell olvasni. A gyarmati, nacionalista és hidegháborús történetírás egyaránt torzíthat; ezeket a könyv elemzi, nem pedig átveszi. Az állítások besorolása a dokumentált tény, a becslés, a szóbeli hagyomány, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai állítás kategóriáiba teszi láthatóvá a történeti tudás határait.

### 1.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen eltérő forrástípusokból rekonstruálható a kínai, az indiai és a közép-ázsiai múlt, és milyen torzításaik vannak?
2. Miért nem olvashatók a japán és koreai államalapítási krónikák modern értelemben vett tényszerű eseménytörténetként?
3. Miben különbözik a régészeti becslés a dokumentált ténymegállapítástól? Mondjon egy példát a régióból!
4. Milyen szerepe van a szóbeli hagyománynak a történeti megismerésben, és miért nem tekinthető okirati bizonyítéknak?
5. Milyen módon torzíthatja a gyarmati, a nacionalista és a hidegháborús történetírás ugyanazt a múltat?

## 1.3. Kronológia, térkép és periodizáció

A történeti megismerés első művelete az idő és a tér rendjének megalkotása. A kronológiai váz és a térkép azonban nem semleges háttér: mindkettő azt is kijelöli, mit tekintünk fordulópontnak, hol húzzuk meg a vizsgált térség határait, és kinek a nézőpontjából olvassuk a múltat. Ez az alfejezet a könyv által használt nagy korszakok logikáját, a tárgyalt régiók földrajzi kereteit és a térképolvasás alapelveit mutatja be. Az itt bevezetett periodizáció tájékozódási eszköz, nem a múlt „természetes” tagolása; a regionális fejezetek a helyi történeti hagyományokkal együtt magyarázzák a korszakhatárokat.

### 1.3.1. A könyv nagy korszakai

A kötet hat nagy korszakot használ, de ezeket nem egyetemes fejlődési szakaszokként, hanem eurázsiai léptékű tájékozódási pontokként kezeli. A korszakhatárok nem minden régióban egyformán érvényesek, ezért az egyes fejezetek jelzik, hol tér el a helyi periodizáció.

### 1.3.2. Ősi és klasszikus korszak (kb. i. e. 3000 – i. sz. 1000)

Ez a korszak foglalja magában a korai folyóvölgyi civilizációk kialakulását, az első államok és birodalmak megszilárdulását, valamint a nagy vallási hagyományok – a védikus hinduizmus, a buddhizmus, a konfucianizmus, a daoizmus – formálódását. Kínában a Sang (Shang) és Csou (Zhou) királyságok, majd a Csin (Qin) és Han császári állam; Indiában az indus völgyi civilizáció, a védikus korszak, a Maurja (Maurya) és Gupta birodalom; Japánban a Jamato (Yamato) állam; a Koreai-félszigeten a három királyság (Kogurjo, Pekcse, Silla); a sztyeppén a xiongnu és később a türk birodalmak tartoznak ide. Az i. sz. 1000 körüli záróvonal nem éles cezúra: Tibetben a buddhista állam megszilárdulása, Közép-Ázsiában az iszlám térnyerése, Japánban a Heian-kori udvari kultúra virágzása már átvezet a következő korszakba.

### 1.3.3. Középkor (kb. 1000–1500)

A „középkor” kifejezést a könyv fenntartással használja, mert ez a kategória a mediterrán és európai történetírásból származik, és Kelet-, Dél- vagy Közép-Ázsiára alkalmazva félrevezető lehet. A 11–15. században azonban a régióban olyan képződmények emelkedtek fel, amelyeket a helyi hagyományok saját korszakokként tartanak számon: Kínában a Szong (Song), majd a mongol alapítású Jüan (Yuan) dinasztia; Indiában a Delhi Szultánság és a regionális királyságok, délen a Csola (Chola) és más tengeri hatalmak; Japánban a Kamakura- és Muromachi-korszak; Koreában a Korjo (Goryeo) és a Csoszon (Joseon) kezdete; a sztyeppén a Mongol Birodalom felemelkedése és felbomlása. Ez a fél évezred a nomád és letelepedett hatalmak intenzív kölcsönhatásának, a selyemút újraegyesítésének és a buddhizmus, iszlám, valamint a helyi vallások átrendeződésének időszaka.

### 1.3.4. Kora újkor (kb. 1500–1800)

A kora újkor a könyvben nem a „modernitás előszobája”, hanem önálló birodalmi korszak. Kínában a Ming- és Csing- (Qing) dinasztia; Indiában a Mogul (Mughal) birodalom; Japánban a Tokugava-bakufu; Koreában a Csoszon királyság; Oroszországban a Romanov-dinasztia; Közép-Ázsiában a kazak és üzbég kánságok; a himalájai térségben a buddhista királyságok és a tibeti kormányzat saját intézményei alakították a térséget. A korszakot a birodalmi adminisztráció kifinomulása, a mezőgazdasági és kereskedelmi növekedés, valamint a lőfegyverek elterjedése jellemzi – de mindez nem jelenti azt, hogy ezek az államok „lemaradtak” volna egy feltételezett nyugati pályától. Saját dinamikájuk, válságaik és megújulási ciklusaik voltak.

### 1.3.5. Gyarmatosítás és birodalmi versengés (kb. 1750–1945)

A 18. század közepétől a regionális birodalmak fokozatosan a gyarmati és félgyarmati rendszerek nyomása alá kerültek. A Brit Kelet-indiai Társaság terjeszkedése, az orosz expanzió Közép-Ázsiában és Szibériában, a kínai koncessziók és az ópiumháborúk, a japán birodalmi expanzió, valamint a különböző függetlenségi és reformmozgalmak alkotják e korszak fő vonalát. A felső évszám, 1945, a második világháború végét és a japán birodalom összeomlását jelöli, de a gyarmati uralom Indiában már 1947-ben, a koreai japán uralom 1945-ben ért véget; a gyarmatosítás öröksége azonban ennél jóval tovább hat.

### 1.3.6. Hidegháború és szocialista államok (1945–1991)

A második világháború utáni évtizedekben a régió nagy része a kétpólusú világrend erőterébe került. India 1947-es függetlensége és demokratikus berendezkedése, a Kínai Népköztársaság 1949-es megalakulása, a koreai háború (1950–1953) és a félsziget kettéosztása, a Szovjetunió keleti blokkja, a Mongol Népköztársaság, valamint Közép-Ázsia szovjet tagköztársaságai mind e korszakba tartoznak. A határvonalat 1991, a Szovjetunió felbomlása jelöli, de a hidegháború logikája a koreai megosztottságban és a tajvani kérdésben tovább él.

### 1.3.7. Jelenkor (1991–2026)

A jelenkort a posztszovjet átmenet, Kína reformkorszaka és nagyhatalmi felemelkedése, India gazdasági liberalizációja, Japán gazdasági megtorpanása és biztonságpolitikai fordulata, a koreai megosztottság fennmaradása, közép-ázsiai függetlenségek, valamint a klímaválság és a nagyhatalmi verseny új formái jellemzik. A 2026-os jelen nyitott végpont; a könyv a jelenkori eseményeknél csak ellenőrzött forrásokra támaszkodik, és jelzi a folyamatban lévő vitákat.

### 1.3.8. Helyi periodizációk és a korszakhatárok bizonytalansága

A fenti hatos tagolás nem helyettesíti a helyi időképzeteket. Kínában a dinasztikus ciklus – az uralkodócsaládok váltakozása, a mandátum (tianming) eszméje – olyan periodizációs keret, amely a politikai legitimitást és a kozmikus rendet egyszerre fejezte ki. A kínai történetírás hagyományosan dinasztiák szerint rendszerezi a múltat, és ez a könyv sem kerüli meg ezt a gyakorlatot: a Sang, Csou, Csin, Han, Tang, Szong, Jüan, Ming, Csing korszakok saját intézménytörténeti egységek. Ugyanakkor a dinasztiaváltás sokszor nem jelentett azonnali társadalmi cezúrát; a folyamatos átmeneteket a szöveg jelzi.

Indiában a hagyományos brahmanikus időszemlélet ciklikus korszakokat (juga, yuga) ismer, amelyek nem azonosíthatók a modern történeti periodizációval. A gyarmati és posztkoloniális indiai történetírás gyakran használja az „ókori”, „középkori”, „modern” tagolást, de a korszakhatárok – például a „muszlim korszak” kezdete a Delhi Szultánsággal vagy a „modern” India kezdete a Brit Kelet-indiai Társaság hatalmával – vitatottak. A könyv a Maurja, Gupta, Csola, Delhi Szultánság, Mogul, brit gyarmati és független állam korszakait a helyi intézményi és kulturális változások alapján különíti el, nem vallási alapon.

Japánban a korszaknevek (Heian, Kamakura, Muromachi, Tokugava, Meidzsi, Taisó, Sóva, Heiszei, Reiva) a császári udvar, a katonai kormányzatok és a modern állam időrendjét egyaránt jelölik. A japán periodizáció saját logikája szerint a politikai hatalom tényleges gyakorlásának helye – az udvar, a sógunátus, a császári kormány – gyakran jobban tagolja a történelmet, mint a dinasztikus, birodalmi vagy gazdasági korszakhatárok. A könyv ezért a Kamakura- és Muromacsi-korszakot például nem egyszerűen „középkorként”, hanem a szamuráj hatalomgyakorlás sajátos szakaszaiként tárgyalja.

Koreában a Kodzsoszon (Gojoseon), a három királyság, Korjo és Csoszon dinasztikus korszakai, majd a gyarmati uralom, a háború és a két állam időrendje adja a keretet. A Csoszon-korszakon belül a 19. századi válság és a nyugati behatolás külön tárgyalandó, mert a külső nyomás új cezúrát hozott. Oroszországban a Kijevi Rusz, az Arany Horda uralma, a Moszkvai Nagyfejedelemség, a cári birodalom, a Szovjetunió és a posztszovjet állam időrendje a politikai rendszerváltások mentén tagolódik; a szovjet korszak saját belső szakaszai – a forradalom, a sztálini évtizedek, a második világháború, a desztalinizáció, a pangás, a peresztrojka – külön tárgyalást igényelnek.

A könyv tehát a nagy eurázsiai korszakokat tájékozódási sávként használja, de minden regionális fejezetben megmutatja, hogy a helyi szereplők hogyan tagolták saját idejüket. A periodizáció nem teleologikus: a modern nemzetállam nem szükségszerű végpontja a történelemnek, és a birodalmak nem „elmaradott” előzményei a későbbi államoknak.

### 1.3.9. A fő régiók földrajzi keretei

A könyv tág földrajzi teret ölel fel: az Indiai-szubkontinenstől a Japán szigetvilágig, a Himalájától a szibériai tajgáig. A régiók lehatárolása mindig történetileg változó; az alábbi vázlat csupán tájékozódási pontokat ad.

### 1.3.10. Kínai-alföld és a kínai magterület

A Sárga-folyó (Huang Hé) középső és alsó folyása, valamint a Jangce völgye alkotja a kínai állam és civilizáció magterületét. A Sárga-folyó löszvidéke a szárazföldi mezőgazdaság, a Jangce völgye a rizstermelő, vízszabályozó társadalmak korai központja volt. A két folyóvölgy közötti átmenet, a déli dombvidék, a délnyugati hegyek és a keleti partvidék később a birodalmi terjeszkedés és a tengeri kereskedelem irányait jelölte ki. Kína története nem korlátozódik a mai államterületre: a selyemút északi és déli ágai, a tibeti fennsík keleti pereme, valamint a délkeleti tengerparti hálózatok a birodalmi teret tágabb összefüggésekbe helyezték.

### 1.3.11. Indiai-szubkontinens

Az Indus és a Gangesz síksága, a Dekkán-fennsík, a keleti és nyugati partvidék, valamint a hegyi északi perem alkotja a szubkontinens földrajzi vázát. A monszun éghajlat, a folyók áradásai és a tengeri monszun-szelek a mezőgazdaság és a kereskedelem ritmusát évszázadokon át meghatározták. India történetében a regionális királyságok, a birodalmi központok és a tengeri hálózatok egyszerre voltak jelen; a szubkontinens soha nem alkotott egyetlen, folytonos politikai egységet a gyarmati uralom előtt. A mai India, Pakisztán, Banglades és Srí Lanka területe a könyvben India történetének részeként jelenik meg, de a mai államhatárok nem vetíthetők vissza a múltba.

### 1.3.12. Himalája

A Himalája nem csupán elválasztó vonal, hanem saját történeti régió. A hegyi királyságok – Nepál, Bhután, valamint a tibeti fennsík politikai képződményei – a kínai és indiai hatalmak közötti átmeneti térben alakultak ki, saját buddhista hagyományaikkal, kereskedelmi útvonalaikkal és helyi uralmi formáikkal. A magashegyi hágók, a folyók és a kolostorok hálózata összekötötte a tibeti fennsíkot a Gangesz-síksággal és a selyemút déli ágával. A Himalája egyszerre éghajlati gát, zarándokhely, kereskedelmi folyosó és politikai ütközőzóna.

### 1.3.13. Koreai-félsziget

A félsziget a kínai szárazföld és a Japán-szigetvilág között húzódik. Hegyes, erdős felszíne, nyugati és déli folyóvölgyei eltérő államalakzatoknak adtak otthont. A félsziget története a kínai írás és intézmények, a sztyeppei és mandzsúriai kapcsolatok, valamint a japán terjeszkedés metszéspontjában alakult. A 20. század közepétől a megosztottság a félsziget földrajzi egységét

politikai határral metszette; a könyv a közös történetet 1945-ig együtt tárgyalja, majd a két államot külön és összehasonlító módon mutatja be.

### 1.3.14. Japán szigetvilág

Japán négy fő szigete és a kisebb szigetek láncolata a Csendes-óceán északnyugati szegélyén fekszik. A szigetvilág belső tengere, hegyei, tengerparti síkságai és vulkáni övei a mezőgazdaság, a halászat és a kereskedelem eltérő mintáit alakították ki. A kontinenstől való távolság soha nem jelentett elszigeteltséget: a koreai-szorosi átjárón át érkező írás, buddhizmus, állami intézmények és technológiák, majd a 16. századtól a tengeri kereskedelem bővülő hálózatai Japánt szorosan a régióhoz kapcsolták. A szigetvilág politikai széttagoltsága és központosítási kísérletei a japán történelem visszatérő feszültségei.

### 1.3.15. Sztyeppe

Az eurázsiai sztyeppe a Kárpát-medencétől Mandzsúriáig húzódó füves terület, amelynek középső és keleti szakasza tartozik e könyv hatókörébe. A sztyeppe nem „üres" tér volt: a legeltető állattartás, a lovas nomád közösségek, a kánságok és törzsszövetségek saját gazdasági és politikai renddel bírtak. A sztyeppei népek és a letelepedett birodalmak közötti kapcsolat – kereskedelem, adó, szövetség, háború – a könyv egyik fő tematikus szála. A selyemút karaván városai, oázisai és erődített állomásai a sztyeppe és a letelepedett világ találkozási pontjai voltak.

### 1.3.16. Szibéria

Szibéria hatalmas tajga- és tundraövezete a 16–20. században az orosz terjeszkedés, majd a szovjet iparosítás és kényszermunkatáborok terepe lett. A régió őslakos népei – a török, mongol, tunguz, uráli és más nyelvcsaládokhoz tartozó közösségek – saját életmódjukkal és politikai szervezeteikkel éltek az orosz hódítás előtt. Szibéria erőforrásai – prémek, ásványkincsek, fa, olaj – a birodalmi és szovjet gazdaság kulcspontjává tették, miközben az őslakos közösségek kiszorítása, járványok és kulturális veszteségek is a történet része. A könyvben Szibéria elsősorban Oroszország és Közép-Ázsia fejezeteiben jelenik meg, de nem kizárólag nyersanyagforrásként, hanem saját történetű térségként.

A régiók közötti kapcsolatokat a folyók, hágók, tengeri szorosok és karavánutak biztosították. A selyemút nem egyetlen vonal, hanem úthálózat volt; a tengeri kereskedelem az Indiai-óceánon és a kínai partok mentén már az első évezredben összekötötte a szubkontinenst, Délkelet-Ázsiát, Kínát, Koreát és Japánt. A könyv a régiókat ezért nem elszigetelt dobozként, hanem hálózatokban tárgyalja.

### 1.3.17. Térképolvasás és a történelmi földrajz szerepe

A térkép a történeti megismerés nélkülözhetetlen eszköze, de nem azonos magával a területtel. A 19. század előtti térképek gyakran kozmológiai, vallási vagy birodalmi rendet ábrázoltak, nem a felszín pontos geometriáját. A kínai, arab és európai térképhagyományok eltérő módon jelölték a hegyeket, folyókat, városokat és határokat; a modern történeti atlaszok pedig a mai ismereteink és gyakran a mai államhatárok segítségével rekonstruálják a múltat. Ez a visszavetítés félrevezető lehet: a premodern államok határai gyakran zónák, nem vonalak voltak, és a mai nemzetállami területek nem felelnek meg a korábbi birodalmi, törzsi vagy városi tereknek.

A térképolvasás ezért forráskritikai feladat. A könyvben szereplő földrajzi leírások a mai domborzati és éghajlati viszonyok mellett a történeti forrásokban rögzült helynevekre, útvonalakra és távolságokra épülnek, de a bizonytalanságot – például egy hegyi hágó pontos helyét vagy egy folyó régi medrét – jelzik. A folyók, hágók, oázisok és kikötők elhelyezkedése nem pusztán háttér, hanem a hatalom, a kereskedelem és a kulturális csere feltétele; a térbeli közelség azonban nem határozza meg mechanikusan a politikai kapcsolatokat. A földrajzi determinizmus – amely a „folyóvölgyi civilizációt" vagy a „sztyeppei nomadizmust" állandó, változatlan kategóriának tekinti – kerülendő. A térség lakói mindig is alakították környezetüket: csatornákat ástak, városokat emeltek, erdőket irtottak, teraszokat építettek, és válaszként a klíma vagy a folyók változásaira útvonalakat és településeket helyeztek át.

A kronológia használatában is hasonló óvatosságra van szükség. A könyv a dátumokat az i. e. (időszámításunk előtt) és i. sz. (időszámításunk szerint) konvenció szerint adja meg, a jelenlegi 2026-os évvel zárva. A premodern dátumok gyakran uralkodói évekhez, ciklusos naptárakhoz vagy csillagászati eseményekhez kötöttek; a modern kutatók ezeket kalibrálják a csillagászati és régészeti adatokkal. A kínai dinasztiatörténetekben például egy-egy esemény éve többféle számítás szerint is rögzülhet; a régészeti kultúrák keltezése radiokarbon-méréseken alapul, amelyek hibahatárokkal dolgoznak. A könyv ezért a vitatott datálásokat jelzi, és a kerek évszámokat nem mutatja be pontos mérésként.

### 1.3.18. Források és bizonytalanságok

A periodizáció és a történelmi földrajz forrásai egyenetlenek. A kínai dinasztiatörténetek, a koreai krónikák (Samguk Sagi, Samguk Yusa), a japán Kojiki és Nihon Shoki, az indiai epigráfiai emlékek, az orosz krónikák, a muszlim földrajzi munkák és utazók (például Ibn Battúta) mind saját céljaik és műfaji szabályaik szerint rögzítették a teret és az időt. A premodern térképek ritkák, sokszor töredékesek; a modern történeti térképek rekonstrukciók, amelyek a szakirodalom konszenzusára, de nem mindig elsődleges forrásra támaszkodnak. A határok, útvonalak és városok helye gyakran régészeti becslésen alapul; a bizonytalanságot a szöveg minden esetben jelzi.

A nagy korszakok határai maguk is vitatott értelmezések, nem dokumentált tények. Az „ókor" és „középkor" közötti átmenet Indiában, Kínában vagy Japánban más-más intézményi és kulturális változásokhoz köthető; a szakirodalomban több periodizációs javaslat él egymás mellett. A könyv a tudományos konszenzust követi, de nem hallgatja el az eltérő álláspontokat. A 20–21. századi eseményeknél a dátumok általában dokumentáltak, azonban a friss, 2022 utáni fejlemények – például az ukrajnai háború, a közép-ázsiai zavargások vagy a járványügyi intézkedések – értelmezése még alakulóban van; ezeket a szöveg ellenőrzött forrásokhoz köti, és jelzi a viták nyitottságát.

### 1.3.19. Rövid összefoglaló

A könyv hat nagy korszakot használ – ősi és klasszikus, középkor, kora újkor, gyarmatosítás és birodalmi versengés, hidegháború és szocialista államok, jelenkor –, de ezek tájékozódási keretek, amelyeket a regionális fejezetek helyi periodizációkkal (kínai dinasztiák, japán korszaknevek, koreai dinasztiák, indiai birodalmi korszakok, orosz–szovjet rendszerváltások) együtt magyaráznak. A fő régiók – a Kínai-alföld, az Indiai-szubkontinens, a Himalája, a Koreai-félsziget, Japán, a sztyeppe és Szibéria – egymással hálózatokban összekapcsolódó, de saját történetű terek. A térképolvasás forráskritikai feladat: a mai államhatárok visszavetítése, a premodern térképek pontosságának túlbecslése és a földrajzi determinizmus egyaránt torzíthatja a múlt megértését.

### 1.3.20. Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthetők a könyv nagy korszakhatárai természetes cezúráknak, és hogyan viszonyulnak a helyi periodizációkhoz?

2. Hogyan indokolja a könyv a „középkor” és a „kora újkor” kifejezések használatát a régióban?

3. Melyek a sztyeppe és a letelepedett birodalmak közötti kapcsolatok főbb formái a bemutatott régiókban?

4. Miért jelent problémát a mai államhatárok visszavetítése a premodern területi viszonyokra?

5. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történeti földrajz, és hol vannak e források leggyakoribb bizonytalanságai?

## 1.4. A „Kelet- és Közép-Ázsia” fogalma és a könyv határai

A könyv címe egyetlen kifejezéssel kapcsol össze olyan tereket, amelyeket a 21. századi politikai és tudományos szóhasználat több különböző regionális kategóriába sorol. A „Kelet- és Közép-Ázsia” megnevezés ebben a kötetben nem egy térképen rögzített, önmagától értetődő egységre utal, hanem olyan munkafogalom, amely lehetővé teszi a régió államainak, birodalmainak és civilizációinak együttes vizsgálatát. A könyv ezért nem hallgatja el a fogalom konstruált jellegét, és nem állítja, hogy Kína, India, Japán, a Koreai-félsziget, Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia, Nepál és Bhután egyetlen közös „civilizációs” vagy „kulturális” térhez tartozna. Amit viszont állít, az az, hogy e térségek története a kereskedelem, a vallások, a nomád birodalmak, a gyarmati rendszerek, a szocialista államok és a hidegháború révén olyan szorosan összefonódott, hogy együtt tárgyalásuk jelentős magyarázó erővel bír. Ezt a választást e fejezet részletesen megindokolja.

A „régió” fogalma maga is történeti képződmény. A földrajzi kategóriák, amelyeket ma természetesnek érzünk, a 19–20. századi tudományos, gyarmati és nemzetközi intézményi gyakorlatban alakultak ki. A könyv ezért nem kezeli a régiókat állandó, időtlen egységekként, hanem jelzi, mikor és milyen érdekek mentén formálódtak. Ez az alapállás húzódik végig a bevezető rész többi fejezetén is, különösen a Földrajzi keretek: a Himalája, a Tibeti-fennsík, a sztyeppe, a tajga és a Csendes-óceán partvidéke és a Népek, nyelvek és nyelvcsaládok tárgyalásában.

### 1.4.1. A regionális kategóriák jelentései

A „Kelet-Ázsia” kifejezés a mai nyelvhasználatban leggyakrabban Kínát, Japánt, a Koreai-félszigetet, gyakran Tajvant, és bizonyos kontextusokban Mongóliát foglalja magában. A fogalom a 19. század végétől vált elterjedtté a nyugati földrajzi irodalomban, részben a kínai világrend, részben az európai hatalmi térképezés örökségeként. A kora újkori és újkori európai források gyakran a „Távol-Kelet” kifejezést használták, amely a térséget az európai megfigyelőhöz viszonyítva határozta meg. A jelen könyv a „Kelet-Ázsia” kifejezést részesíti előnyben, mert az kevésbé eurocentrikus, ugyanakkor jelzi, hogy ez a besorolás sem semleges: a kelet-ázsiai írásrendszer, a buddhizmus, a konfuciánus állam- és családeszmény, valamint a modern nemzetközi kapcsolatok együttesen alakították ki a régióról alkotott képet. A kötet nem tekinti Kelet-Ázsiát zárt kulturális tömbnek; a belső nyelvi, vallási és politikai különbségeket a megfelelő fejezetek tárgyalják.

A „Dél-Ázsia” fogalom a mai földrajzi és politikai szóhasználatban Indiát, Pakisztánt, Bangladest, Nepált, Bhutánt, Srí Lankát és a Maldív-szigeteket jelöli. A kifejezés a 20. század második felében váltotta fel a gyarmati korból származó „Kelet-India” és a tágabb „Indiai szubkontinens” megnevezéseket. A könyv e fogalommal él, de a térségből három államot – Indiát, Nepált és Bhutánt – tárgyal önálló fejezetben. A szubkontinens történetileg ennél tágabb kapcsolatokkal bírt: a buddhizmus elterjedése, a tengeri kereskedelem, a perzsa és közép-ázsiai hódítások, valamint a brit gyarmati adminisztráció egyaránt összekötötte a mai Dél-Ázsia területeit Kelet- és Közép-Ázsiával.

A „Közép-Ázsia” kifejezés különösen sokrétű. A 19. századi európai és orosz földrajzi irodalom a Kaszpi-tengertől a Pamírig, illetve a sztyeppétől az oázisvárosokig terjedő területet értette alatta, amely magában foglalta a mai Kazahsztánt, Üzbegisztánt, Kirgizisztánt, Tádzsikisztánt, Türkmenisztánt, valamint a mai Nyugat-Kína egy részét és Afganisztán északi területeit. A szovjet korszakban a fogalom jelentése leszűkült: a Szovjetunió öt közép-ázsiai tagköztársaságát jelölte. A hidegháború utáni nemzetközi gyakorlat ezt az öt államot sorolja a régióhoz, bár a történeti és kulturális határok nem esnek egybe a szovjet adminisztratív határokkal. A könyv ebből a tágabb hagyományból Kazahsztánt és Üzbegisztánt emeli ki önálló fejezetben, a többi közép-ázsiai köztársaságot regionális kontextusként kezeli, Mongóliát pedig a sztyeppei hagyomány és a nomád birodalmak miatt a közép-ázsiai és mongol részben tárgyalja, noha a mai nemzetközi besorolások gyakran Kelet-Ázsiához vagy Belső-Ázsiához sorolják.

Az „Eurázsia” fogalom a könyvben elsősorban Oroszország történetéhez kapcsolódik. A Kijevi Rusztól a cári birodalmon át a Szovjetunióig terjedő orosz államalakulat egyszerre volt európai és ázsiai hatalom. A 19–20. századi orosz geopolitikai gondolkodásban az „Eurázsia” kifejezés sajátos jelentést kapott: azt a birodalmi teret jelölte, amely a kelet-európai síkságtól a Csendes-óceánig és a sztyeppén át a Kaukázusig, illetve Közép-Ázsiáig húzódott. A könyv nem veszi át ezt a fogalmat kritikátlanul, de elismeri, hogy az orosz történelem eurázsiai kerete nélkül a szibériai, távol-keleti és közép-ázsiai hódítás, a nomád birodalmakkal való érintkezés, valamint a szovjet rendszer terjeszkedése alig érthető. Ezt a kérdést a Kijevi Rusz és a Moszkvai Nagyfejedelemség rész, valamint a cári Oroszország fejezete bontja ki.

A könyv címe ezekből a kategóriákból áll össze egyetlen gyűjtőfogalommá. A „Kelet- és Közép-Ázsia” megnevezés tehát nem azonos a szigorúan vett Kelet-Ázsiával, sem a posztszovjet Közép-Ázsiával, sem a tágabb „Eurázsiával”. Olyan, a kötet számára kialakított keret, amely Kelet-Ázsiát, Dél-Ázsiát, Közép-Ázsiát és Oroszország eurázsiai örökségét fogja át. A „Kelet-Közép-Ázsia” szóösszetétel sem bevett tudományos kategória; a könyv ezért nem tekinti sem természetes egységnek, sem állandó politikai entitásnak. A fogalmat a fejezetek következetesen munkafogalomként használják, és tartalmát a történeti elemzés pontosítja.

### 1.4.2. Miért éppen ez a tíz állam és régió?

A könyv szerkezete tíz kiemelt államot és régiót tartalmaz: Kína, India, Japán, a Koreai-félsziget, Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia, Nepál és Bhután. A kiválasztás nem azt sugallja, hogy ezek a térségek egyenrangú „civilizációs” egységek, vagy hogy a többi állam kevésbé fontos. A döntés mögött három szempont áll.

Az első szempont a történeti összefonódás. A kiemelt térségek a selyemút szárazföldi és tengeri ága, a buddhizmusnak és az iszlámnak a terjedése, a nomád birodalmak – a xiongnu, türk, mongol és más sztyeppei alakulatok – mozgása, valamint a kora újkortól a modern korig tartó birodalmi versengés révén folyamatosan hatottak egymásra. Kína és India nem csupán szomszédos civilizációk, hanem a buddhizmus közvetítésében, a tengeri kereskedelemben és a modern gyarmati kapcsolatokban is összekapcsolódó történeti terek. Japán és a Koreai-félsziget a kelet-ázsiai írás- és államhagyomány részese, de saját intézményeik és a japán gyarmatosítás révén a modern

kori ázsiai történelem központi szereplői is. Oroszország Szibéria, a Távol-Kelet és Közép-Ázsia meghódításával, a szovjet rendszer létrehozásával, valamint Kínával, Japánnal és a közép-ázsiai államokkal fenntartott konfliktusos kapcsolataival a régió modern történetének megkerülhetetlen szereplője. Kazahsztán, Üzbegisztán és Mongólia a sztyeppei és oázisvárosi hagyomány, a nomád birodalmak, az orosz hódítás és a szovjet utódállami átmenet miatt kerültek be. Nepál és Bhután a Himalája két buddhista királysága, amelyek India, Kína és a brit gyarmati rendszer között mozogtak, és amelyek története a dél-ázsiai és a tibeti buddhista világ összekapcsolódását mutatja.

A második szempont a magyarázó erő. A könyv nem egyszerűen országtörténetek sorozatát kívánja nyújtani, hanem olyan tematikus kérdéseket is vizsgál, mint a birodalmak és civilizációk viszonya, a gyarmatosítás és a nacionalizmus, a háború és a hidegháború, valamint a globalizáció és a klímaválság. Ezeket a kérdéseket a kiválasztott államok történetén keresztül lehet a legjobban bemutatni, mert ott sűrűsödnek azok a folyamatok, amelyek a tágabb régiót is meghatározták. A tematikus fejezetek – Birodalmak, civilizációk és a selyemút, Gyarmatosítás, nacionalizmus és modernizáció, Háború, hidegháború és biztonság, Globalizáció, klímaválság és a régió 2026-ban – ezért nem ismétlik meg az országtörténeteket, hanem ezekre építve vonnak összehasonlító következtetéseket.

A harmadik szempont a terjedelmi és szerkezeti korlát. A könyv 7 részből, 40 fejezetből és 160 alfejezetből áll, és nem vállalkozhat minden szomszédos állam önálló tárgyalására. A kimaradó államokat azonban nem hallgatja el: ott jelennek meg, ahol a történeti folyamatok szükségessé teszik, többnyire regionális kontextusként vagy egy kiemelt állam történetének részeként. Ez a kezelés nem értékítélet, hanem a kötet szerkesztési döntése.

### 1.4.3. A kimaradó államok és régiók kezelése

Pakisztán, Banglades és Srí Lanka a dél-ázsiai történeti tér része, de önálló fejezetet nem kap. Pakisztán az 1947-es felosztással jött létre, és az indiai politika, a kasmíri konfliktus, valamint a dél-ázsiai iszlám hagyomány tárgyalásakor szerepel. A könyv az 1947-es felosztás és a függetlenség című alfejezetben, illetve a kasmíri kérdés kapcsán mutatja be a pakisztáni álláspontot is. Banglades története India 1947 előtti gyarmati múltjának és az 1971-es függetlenségi háborúnak a részeként jelenik meg. Srí Lanka a buddhista civilizáció terjedésében és a gyarmati korszakban kapott szerepet, a 20. századi etnikai konfliktusa pedig a dél-ázsiai regionális folyamatok egyik példája. A könyv célja ezekben az esetekben nem a három állam teljes történetének bemutatása, hanem annak érzékeltetése, hogy a dél-ázsiai történelem nem szűkíthető le a mai India területére.

Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Türkmenisztán a posztszovjet Közép-Ázsia részei, de a kötetben nem önálló fejezetben szerepelnek. Történetük a szovjet nemzeti köztársaságok létrehozásában, a közép-ázsiai határkijelölésben, a Fergana-völgy etnikai és agrárviszonyaiban, valamint a posztszovjet államépítésben kapcsolódik Kazahsztán és Üzbegisztán történetéhez. A könyv a Kazahsztán a szovjet és posztszovjet korban és az Üzbegisztán a szovjet és posztszovjet korban fejezetekben tárgyalja a közös szovjet örökséget, a vízmegosztást és a regionális biztonságot. A tádzsik polgárháború, a kirgiz forradalmak és a türkmén semlegesség említése akkor szerepel, amikor a közép-ázsiai térség egészét érinti.

Afganisztán a könyvben regionális kontextusként jelenik meg. A 19. századi brit–orosz nagy játszma, a 20. századi katonai konfliktusok, a szovjet intervenció 1979 és 1989 között, valamint a 21. századi tálib hatalomváltás mind érintették a szomszédos közép-ázsiai államokat, Pakisztánt és Indiát. A könyv ezeket a kapcsolódásokat bemutatja, de Afganisztán belső történetét nem tárgyalja önállóan. Ugyanez vonatkozik Délkelet-Ázsiára, Iránra és a Közel-Keletre: a térségek a

tengeri selyemút, a buddhizmus és az iszlám terjedése, valamint a modern geopolitikai versengés révén kerülnek elő, de nem képezik a kötet tárgyát.

Tibet, Hszincsiang, Hongkong, Makaó és Tajvan Kína történetének részeként szerepelnek, de a könyv nem egyszerűsíti le ezeket a területeket a kínai államiság puszta kiegészítőire. Tibet esetében a buddhista civilizáció, a Kína és Tibet közötti viszony, valamint a tibeti emigráció narratíváinak együttesét tárgyalja. Hszincsiangban a kínai kormányzat nemzetbiztonsági és „újranevelő" politikájával kapcsolatos nemzetközi vitákat, a kínai álláspontot és a független kutatói jelentéseket egyaránt ismerteti. Hongkong és Makaó az „egy ország, két rendszer" elvét, az 1997-es és 1999-es átadást, a 2019–2020-as tüntetéseket és a 2020-as nemzetbiztonsági törvényt kapcsán kerülnek elő. Tajvan esetében a könyv bemutatja a sziget történetét, a Kínai Köztársaság 1949 utáni fennmaradását, a tajvani identitás alakulását és a szuverenitással kapcsolatos eltérő álláspontokat, anélkül hogy a politikai vita kimenetelében állást foglalna.

Ukrajna és Fehéroroszország az orosz állam kialakulása szempontjából jelennek meg. A Kijevi Rusz a mai Ukrajna, Fehéroroszország és Oroszország közös keleti szláv öröksége; a könyv ezt nem tulajdonítja kizárólag Oroszországnak. Ukrajna és Fehéroroszország története regionális összefüggésben, elsősorban a cári birodalom, a szovjet rendszer és a posztszovjet átmenet kapcsán szerepel. A 2022-es ukrajnai háború, a nyugati szankciók és a háborús áldozatok tárgyalása a Oroszország 2026-ban: háború, szankciók, identitás alfejezetben történik, a nemzetközi jogi értékelések és a dokumentált tények alapján.

### 1.4.4. Határok és szuverenitási viták

A könyv által tárgyalt térségben több olyan államhatár és szuverenitási vita létezik, amelynek történeti gyökerei a gyarmati, a hidegháborús vagy a posztszovjet korszakba nyúlnak vissza. A könyv ezekben az esetekben a történeti folyamatokat, a különböző álláspontokat és a nemzetközi jogi helyzetet mutatja be; politikai vitákban nem dönt, de a vitákat sem hallgatja el.

Tajvan esetében a 20. század közepén létrejött politikai megosztottság örökségéről van szó. A Kínai Köztársaság 1949 után Tajvanon működött tovább, míg a Kínai Népköztársaság a szárazföldön jött létre. A két fél eltérően értelmezi a „Kína" fogalmát és a szuverenitás terjedelmét. A könyv bemutatja a pekingi, a tajpeji és a nemzetközi szereplők álláspontját, beleértve az 1971-es ENSZ-határozatot, amely a Kínai Népköztársaságot ismerte el Kína képviselőjeként. A tajvani identitás belső vitáit is tárgyalja.

Kasmír kérdése India, Pakisztán és Kína, valamint a helyi politikai erők közötti viták együtteséből áll. A könyv az 1947-es felosztás, az 1947–1948-as és 1965-ös indiai–pakisztáni háborúk, az 1962-es kínai–indiai háború, valamint a 2019-es indiai alkotmánymódosítás eseményeit a dokumentált tények és a felek eltérő értelmezései szerint tárgyalja. A kasmíri lakosság saját politikai törekvéseit sem hagyja figyelmen kívül.

A kínai–indiai határ vitatott szakaszai, különösen Aksai Chin és Arunachal Pradesh, a gyarmati kori határmegállapodások, az 1962-es háború és a 2020-as összecsapások kontextusában kerülnek elő. A könyv bemutatja, hogy a határvonal kijelölésére vonatkozó brit, kínai és indiai dokumentumok miként értelmezhetők eltérően, és hogy a vita miként kapcsolódik a himalájai államok, Nepál és Bhután biztonsági helyzetéhez.

A koreai megosztottság a második világháború utáni szovjet–amerikai zónákra osztásból, az 1948-as két államalapításból és az 1950–1953-as koreai háborúból következett. A könyv Észak-Korea és Dél-Korea történetét külön is tárgyalja, de a félsziget közös múltjára és az újraegyesítési elképzelésekre is kitér. A két állam saját legitimációs narratíváit, a dokumentált emberi jogi jogsértéseket és a családok szétszakításának tapasztalatát áldozatközpontúan mutatja be.

A posztszovjet határok kérdése a Szovjetunió 1991-es felbomlásával vált nemzetközi jogi és biztonsági problémává. A szovjet tagköztársasági határok nemzetközi határrá válása nem volt konfliktusmentes. A könyv Oroszország és a közép-ázsiai államok fejezeteiben tárgyalja a határvitákat, a 2014-es krími és kelet-ukrajnai eseményeket, valamint a dél-kaukázusi konfliktusokat, mindig jelezve, hogy a nemzetközi jogi minősítés vitatott, és az érintett felek érvei eltérnek. A 2022-es ukrajnai háborúval kapcsolatban a könyv a dokumentált eseményekre és a nemzetközi bírósági, illetve ENSZ-dokumentumokra támaszkodik, de nem lép fel a politikai vita döntőbírájaként.

### 1.4.5. Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezetben tárgyalt fogalmak és határok nem „dokumentált tények" abban az értelemben, ahogyan egy ásatási lelet vagy egy levéltári irat az. A „Kelet-Ázsia", „Dél-Ázsia", „Közép-Ázsia" és „Eurázsia" kategóriák tudományos és intézményi konstrukciók, amelyek létrejötte és elterjedése részben a 19. századi földrajzi iskolákhoz, a gyarmati adminisztrációkhoz, a szovjet nemzeti politikához és a 20. századi nemzetközi szervezetek osztályozási gyakorlatához köthető. E besorolások között nincs egyetlen, általánosan elfogadott definíció; a különböző kézikönyvek, egyetemi kurzusok és nemzetközi szervezetek máshová húzzák meg a határokat. Például Mongóliát egyes intézmények Kelet-Ázsiához, mások Belső-Ázsiához sorolják; Afganisztánt hol Dél-Ázsiában, hol Közép-Ázsiában, hol a Közel-Keleten említik. A könyv ezért a saját választásait indokolja, és nem állítja, hogy ezek a felosztások a történeti valóságból következnek.

A kiválasztásnál is fennáll a bizonytalanság: a tíz állam és régió listája nem kizárólagos, és a súlyozás vitatható. A könyv nem hallgatja el, hogy Indiához hasonló terjedelemben lehetett volna tárgyalni Pakisztánt vagy Bangladest, és hogy a közép-ázsiai köztársaságok közül Tádzsikisztán vagy Kirgizisztán is megérdemelt volna önálló fejezetet. A szerkesztési döntések mögött a terjedelem, a tananyag szerkezete és a tematikus fókusz áll, nem pedig a kimaradó államok történeti jelentőségének tagadása. Ezeket a döntéseket a A könyv célja, szerkezete és használata alfejezetben rögzítettük.

A szuverenitási viták tárgyalásakor a dokumentált tények mellett nagy szerepet kapnak az emlékezetpolitikai állítások és a vitatott értelmezések. Tajvan, Kasmír, Tibet, Hszincsiang, a koreai megosztottság és a posztszovjet határok esetében a felek nemcsak tényeket, hanem a múlthoz való jogot, a szenvedéstörténetet és a jövőre vonatkozó politikai programokat is megfogalmaznak. A könyv ezeket nem veszi át kritikátlanul, és ahol a bizonyítékok hiányosak vagy ellentmondásosak, azt jelzi. A statisztikák és az áldozatszámok esetében a fejezetekben mindig megadjuk a forrást, az időpontot és a becslés jellegét. A jelen bevezető fejezetben ilyen adatok nem szerepelnek; a konkrét események elemzése a megfelelő országfejezetekben történik.

### 1.4.6. Rövid összefoglaló

A könyv a „Kelet- és Közép-Ázsia" megnevezést tág, földrajzi-történeti munkafogalomként használja, amely magában foglalja Kelet-Ázsiát, Dél-Ázsiát, Közép-Ázsiát és Oroszország eurázsiai örökségét. A kifejezés nem bevett tudományos kategória, és a könyv nem tekinti természetes egységnek. A tíz kiemelt állam és régió – Kína, India, Japán, a Koreai-félsziget, Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia, Nepál és Bhután – kiválasztását a történeti összefonódások, a magyarázó erő és a terjedelmi korlátok indokolják. A kimaradó államok, így Pakisztán, Banglades, Srí Lanka, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Afganisztán, valamint Délkelet-Ázsia, Irán és a Közel-Kelet, regionális kontextusként szerepelnek. Tibet, Hszincsiang, Hongkong, Makaó és Tajvan Kína történetének részeként, a helyi sajátosságokra és a vitatott állításokra

figyelve jelenik meg. A szuverenitási vitákban a könyv a történeti folyamatokat, a különböző álláspontokat és a nemzetközi jogi helyzetet mutatja be, anélkül hogy politikai döntést hozna.

### 1.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen modern regionális kategóriák olvadnak össze a könyv címében szereplő „Kelet- és Közép-Ázsia” megnevezésben, és miért nem tekinthető ez a kategória természetes egységnek?
2. Milyen történeti kapcsolatok és folyamatok indokolják a tíz kiemelt állam és régió együttes tárgyalását?
3. Hogyan kezeli a könyv Pakisztánt, Bangladest, Srí Lankát és a többi közép-ázsiai köztársaságot, és mit jelent ebben az összefüggésben a „regionális kontextus”?
4. Milyen elvet követ a könyv a tajvani, kasmíri, kínai–indiai határviták, a koreai megosztottság és a posztszovjet határok tárgyalásakor?
5. Miért fontos megkülönböztetni a földrajzi régiókról szóló tudományos konszenzust a politikai és emlékezetpolitikai állításoktól?

# 2 Földrajz, népek és nyelvek

## 2.1. Földrajzi keretek: a Himalája, a Tibeti-fennsík, a sztyeppe, a tajga és a Csendes-óceán partvidéke

Ez az alfejezet a könyvben tárgyalt térség természeti alapjait mutatja be. A mai államhatárok helyett nagytájakat különítünk el: a Himaláját és a Tibeti-fennsíkot, a kínai alföldek és a nagy folyók vidékét, az indiai szubkontinenst, a Koreai-félszigetet és a Japán-szigeteket, a közép-ázsiai sztyeppét és sivatagokat, valamint a szibériai tajgát és tundrát. E keretek nem határozzák meg egyetlen állam vagy társadalom sorsát, de befolyásolják, milyen mezőgazdasági, kereskedelmi, katonai és migrációs lehetőségek nyíltak meg az egyes korszakokban. A természeti környezet ugyanakkor soha nem statikus háttér: a folyószabályozások, öntözőművek, erdőirtások, bányák és városok révén a társadalmak maguk is átalakították a tájat. A földrajzi keretek tehát nem „természetes határok” a birodalmak és nemzetek között, hanem olyan feltételrendszerek, amelyeket az emberi közösségek különböző technológiákkal és intézményekkel használtak, alakítottak vagy éppen nem tudtak uralni.

A Himalája és a Tibeti-fennsík a belső-ázsiai és dél-ázsiai térségek legmeghatározóbb természeti képződménye. A hegység az indiai és az eurázsiai kőzetlemez ütközésének következtében emelkedett ki, és a lemeztektonikai folyamat ma is aktív: a vonulat lassan tovább emelkedik, miközben a térség földrengéses kockázata jelentős. A Himalája nagyjából 2400 kilométer hosszú, szélessége helyenként 200–400 kilométer, legmagasabb csúcsai pedig 8000 méter fölé nyúlnak; a Mount Everest hivatalos magassága a 2020-as kínai–nepáli közös mérés szerint 8848,86 méter. A hegylánc nem hermetikus fal: a hágók – köztük a Karakorum-hágó, a Nathu La vagy a Lipulekh – évezredeken át lehetővé tették a kereskedők, zarándokok, követek és kisebb hadseregek mozgását Dél-Ázsia, Tibet és Közép-Ázsia között, bár a magashegyi átkelés télen és hóolvadáskor gyakran életveszélyes volt.

A Tibeti-fennsík mintegy 4500 méteres átlagos tengerszint feletti magasságával a Föld legmagasabb nagy kiterjedésű fennsíkja. Területének nagy része hideg, száraz és ritkán lakott; a növényzet füves puszta, cserjés és sós mocsarak váltakozása. A fennsík nemcsak Tibet kulturális régióját foglalja magába, hanem Ázsia számos nagy folyójának – köztük a Sárga-folyónak, a Jangcének, a Mekongnak, a Szalweennek, a Brahmaputrának és az Indusnak – a forrásvidékét is. E vízgyűjtők miatt a fennsík gyakran „Ázsia víztornyaként” jelenik meg a környezettörténeti és klímapolitikai diskurzusban. A magashegyi gleccserek olvadása, a permafroszt változása és a csapadékminták átalakulása a jelenkori klímaválság egyik sürgető kérdése, mivel a folyók vízhozama több százmillió ember vízellátását és mezőgazdaságát érinti Indiától Kínáig. A „Tibet” elnevezés földrajzi és kulturális értelemben ma is vitatott: a kínai hivatalos nyelvhasználat a Hszicang (Xizang) nevet részesíti előnyben, míg a tibeti emigráció és sok nemzetközi szereplő a történeti Tibet kifejezést használja; a könyv a földrajzi régió leírásakor a Tibeti-fennsík terminust alkalmazza, és a politikai szuverenitási vitákat külön tárgyalja.

A kínai alföldek és a két nagy folyó, a Sárga-folyó (Huang He) és a Jangce (Csang Csiang) a kelet-ázsiai államiság kialakulásának földrajzi magterületét alkotják. A Sárga-folyó mintegy 5400 kilométer hosszú, a Jangce pedig mintegy 6300 kilométer, ezzel Ázsia leghosszabb folyója. A Sárga-folyó felső és középső szakaszán a löszfennsíkból erodált sárga üledéket szállít; a folyó alsó

szakaszán lerakott hordalék évszázadok alatt megemelte a meder szintjét, ami gyakori árvizekhez és mederváltozásokhoz vezetett. A kínai forrásokban a Sárga-folyót időnként „Kína bánatának" nevezik, mert az árvizek hatalmas területeket pusztítottak el, és a mederváltozások miatt a folyó torkolata a történelem során több száz kilométerrel északabbra vagy délebbre tolódott. A védekezés, a gátak és a csatornák építése, a vízügyi munkák megszervezése már a császári korban az állam egyik legfontosabb feladata volt; a folyószabályozás és az adóztatás, a gabonaszállítás, valamint a katonai logisztika szorosan összekapcsolódott.

Az Észak-kínai-síkság és a Jangce-delta az intenzív földművelés legfontosabb övezetei. Északon a búza és a köles, délen a rizs dominált, bár a termesztési határok a technológia és az éghajlat változásával eltolódtak. A két nagy folyó vízrendszerét a császárkorban a Nagy-csatorna kötötte össze, amely lehetővé tette a déli rizstermelő vidékek gabonafeleslegének északra szállítását a fővárosok és a hadseregek ellátására. A folyók ugyanakkor nemcsak gazdasági tengelyek voltak, hanem közlekedési folyosók is: a belső hajózás, a tutajozás és a csatornahálózat olcsóbb és gyorsabb szállítást tett lehetővé, mint a szárazföldi utak, különösen a nehéz rakományok esetében. A folyami kereskedelem és a partvidéki hajózás összekapcsolta a déli kikötővárosokat, a Jangce menti kereskedőházakat és az északi közigazgatási központokat, és hozzájárult az egységes kínai piaci térség fokozatos kialakulásához.

Az Indiai-szubkontinens természeti képét három nagy öv határozza meg: északon a Himalája hegylánca, középen az Indo–Gangesz-síkság, délen pedig a Dekkán-fennsík. Az Indo–Gangesz-síkságot az Indus, a Gangesz és a Brahmaputra hordaléka töltötte fel; a talaj termékeny, de az árvizek rendszeresek. A Dekkán-fennsík nyugaton és keleten a Nyugati-, illetve Keleti-Ghátok hegyvonulatai közé zárul; a part menti síkságok és a folyódelták a tengeri kereskedelem és a sűrű településhálózat színterei voltak. A szubkontinens éghajlatát a monszun rendszer uralja. A délnyugati nyári monszun az Arab-tengerről és a Bengáli-öbölből szállít nedves levegőt a szárazföld felé; a csapadék nagy része június és szeptember között hullik le. A téli északkeleti monszun szárazabb, hűvösebb levegőt hoz a belső területekre. A mezőgazdaság – elsősorban a rizs, a búza, a köles és a hüvelyesek – alapvetően a nyári monszun időzítésétől és bőségétől függött. A monszun késése, gyengülése vagy túlzott hevessége aszályokat, árvizeket és éhínségeket okozott; ezeket a premodern feljegyzések, valamint a dendrokronológiai és üledékvizsgálatok egyaránt dokumentálják, bár az egyes katasztrófák okainak súlyozása vitatott. A folyók közül az Indus a mai Pakisztán területén folyik, a Gangesz és a Brahmaputra pedig a Bengáli-öbölbe ömlik; a három vízrendszer a szubkontinens vallási és gazdasági képzeletében is központi szerepet játszott.

A monszun nemcsak a mezőgazdaságot, hanem a tengeri kereskedelmet is alakította. Az Indiai-óceán szelei lehetővé tették, hogy a hajósok bizonyos hónapokban keletre, más hónapokban nyugatra hajózzanak a széljárás kihasználásával. Ez a ritmus összekötötte a szubkontinens nyugati és keleti partjait az arab, perzsa, délkelet-ázsiai és kínai kikötőkkel, és a klasszikus kortól kezdve a távolsági kereskedelem egyik legélénkebb övezetévé tette a térséget. A tengeri útvonalak nem helyettesítették a szárazföldi karavánutakat, hanem kiegészítették azokat: a fűszerek, textíliák, drágakövek, rabszolgák, lovak és vallási eszmék, zarándokok, misszionáriusok egyaránt e hálózatokon keresztül mozogtak.

A Koreai-félsziget és a Japán-szigetek a kelet-ázsiai partvidék hegyes, tengerpartokkal tagolt övezetét alkotják. A Koreai-félsziget mintegy 70 százalékát hegyvidék borítja; a legmagasabb vonulatok a félsziget keleti részén húzódnak, nyugaton és délen alacsonyabb dombságok és termékeny folyóvölgyek találhatók. A fő folyók – a Han, a Kum, a Tedong és a Jalu – rövidek, de völgyeik a mezőgazdaság és a településhálózat tengelyei voltak. A félsziget földrajzi helyzete Kína és Japán között egyrészt hidat, másrészt ütközőzónát jelentett: a kínai kulturális és politikai hatás, a kontinentális inváziók, a japán terjeszkedés és a félsziget saját államalakulatai e térségben évszázadokon át egymásra rétegződtek. A hegyvidék és a tenger közelsége vegyes gazdálkodást

tett lehetővé: a síksági földművelés mellett a hegyi erdőgazdálkodás, a halászat és a tengeri kereskedelem is jelentős maradt.

Japán a Csendes-óceáni tűzgyűrűn elhelyezkedő szigetív, amelyet a csendes-óceáni és az eurázsiai (pontosabban a filippínó-tengeri és az észak-amerikai) lemezek mozgása alakít. A négy fő sziget – Honsú, Hokkaidó, Kjúsú és Sikoku – mellett több ezer kisebb sziget tartozik a szigetvilághoz. A lemezhatár mentén gyakoriak a földrengések, a vulkánkitörések és a szökőárak; a természeti katasztrófák a japán történelem visszatérő elemei, és a 2011-es tóhokui földrengés és szökőár, valamint az azt követő fukusimai nukleáris baleset a jelenkori társadalmi és energetikai viták kiindulópontja lett. A szigetek belsejét hegyvidék borítja, a termőföld a keskeny part menti síkságokra és a folyóvölgyekre korlátozódik. A rizstermesztés számára a monszun nyári csapadéka és a hegyi patakok vize nélkülözhetetlen volt; az öntözéses rizsföldek rendszere a faluközösségek szervezetét és az állami adóztatást is alakította. A tenger közelsége a halászat, a sólepárlás és a part menti hajózás révén meghatározta a mindennapi megélhetést és a regionális kereskedelmet. A Japán-tenger elnevezése vitatott: a koreai hivatalos nyelvhasználat Keleti-tengernek nevezi, a nemzetközi térképészeti gyakorlat azonban a Japán-tenger nevet használja; a könyv a nemzetközi alakot alkalmazza, de jelzi a koreai álláspontot.

A közép-ázsiai sztyeppe és sivatagok övezete a Kaszpi-tengertől a Mongol-fennsíkig húzódik, és a könyvben tárgyalt Kazahsztán, Üzbegisztán és Mongólia, valamint a szomszédos Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Hszincsiang területeit foglalja magában. A sztyeppe füves pusztái, félsivatagjai és sós tavai a száraz kontinentális éghajlat termékei; a csapadék évi mennyisége alacsony, és a csapadékeloszlás erősen ingadozik. A legelőváltó nomád pásztorkodás – a juh-, kecske-, szarvasmarha-, ló- és tevetartás – nem valamiféle „primitív” vagy „barbár” gazdálkodási forma volt, hanem a szárazsághoz, a hőmérséklet-ingadozáshoz és a legelők szezonális eltéréseihez való hosszú távú alkalmazkodás. A mobilitás lehetővé tette a legelők pihentetését, a vízforrások követését és a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódást; a lovaglás és a karavánszervezés katonai és kereskedelmi előnyöket is adott a sztyeppei társadalmaknak. A sztyeppei kánságok és törzsszövetségek ennek az ökológiai rendszernek a politikai kifejeződései voltak, nem pedig a letelepedett civilizációk egyszerű ellentétei.

A sivatagok – a Kara-kum, a Kizil-kum, a Takla-Makán és a Góbi – elválasztották a sztyeppei legelőket és az oázisvárosokat. A legfontosabb folyók, az Amu-darja és a Szir-darja a hegyvidéki gleccserekből táplálkoznak, és az Aral-tóba ömlöttek mindaddig, amíg a 20. századi szovjet gyapottermesztési programok el nem terelték vizük nagy részét; az Aral-tó összezsugorodása a modern környezettörténet egyik legjobban dokumentált katasztrófája. A folyók menti oázisok – Buhara, Szamarkand, Hiva, Kasgar, Turfan – a selyemút csomópontjai voltak: itt cseréltek gazdát a selyem, a lovak, a fémek, az üveg, a fűszerek, a vallási szövegek és a művészeti stílusok. A selyemút valójában nem egyetlen kitaposott út volt, hanem útvonalak, pihenőhelyek, karavánszerájok és piacok hálózata, amelynek nyomvonala változott a politikai viszonyok, a vízellátás és a biztonság függvényében. A sivatagi és oázis-környezet érzékeny az emberi beavatkozásra: a túllegeltetés, a fakitermelés és a vízkivétel sivatagosodáshoz vezethet, ami a jelenkori közép-ázsiai államokban komoly környezeti és társadalmi feszültséget okoz.

A szibériai tajga és tundra a régió északi, kontinentális zónáját alkotja. A tajga – a fenyőfélék, vörösfenyő, luc és cirbolya alkotta északi erdőöv – a világ legnagyobb összefüggő erdősége, és nyugatról keletre szinte megszakítás nélkül húzódik az Uráltól a Csendes-óceánig. A tajga északi határán fokozatosan tundra következik, ahol a fák már nem tudnak megélni; a talaj nagy része állandóan fagyott permafroszt. A nagy szibériai folyók – az Ob, a Jenyiszej, a Léna és az Amur – dél–észak irányban szelik át a tájat, völgyeik pedig a települések, a közlekedés és a természeti erőforrások fő folyosói. A tajga és a tundra nem lakatlan: a régióban élő őshonos népek – köztük a evenkik, jakutok, nyenyecek, csukcsok és mások – vadászattal, rénszarvastartással, halászattal

és gyűjtögetéssel alkalmazkodtak a hideg éghajlathoz, és saját politikai, vallási és kereskedelmi hálózataik voltak az orosz hódítás előtt.

Az orosz terjeszkedés a 16–17. századtól elsősorban a prémállatok – a coboly, a róka, a mókus – kereskedelmére épült; a kozák expedíciók és a prémvadászok előőrsöket, téli szállásokat és erődített telepeket hoztak létre a folyók mentén. A szibériai folyók egyben a közlekedés és az adó (a jasza) beszedésének csatornái voltak. A 19–20. században a vasútépítés – mindenekelőtt a transzszibériai vasút – összekötötte a nyugati orosz területeket a csendes-óceáni partvidékkel, és lehetővé tette a mezőgazdasági telepítést, az iparosítást és a bányászatot. A szovjet korszakban a tajga és a tundra a kényszermunka, a Gulag-táborok és a kitermelő ipar színtere is lett; a természeti erőforrások – olaj, földgáz, szén, nikkel, arany, gyémánt – a mai orosz gazdaság és geopolitika alapját adják. A permafroszt olvadása a klímaváltozás hatására az utak, csővezetékek és épületek stabilitását veszélyezteti, és metánkibocsátással tovább erősítheti a felmelegedést; ez a szibériai tájkép jelenkori átalakulásának egyik legsürgetőbb következménye.

A természeti adottságok és a történelmi régiók kapcsolata nem egyirányú meghatározottság. A folyók, hegyek, sivatagok, erdők és tengerek lehetőségeket kínáltak, de nem írtak elő egyetlen lehetséges politikai vagy gazdasági pályát. A Sárga-folyó árvizei egyszerre kényszerítették együttműködésre a folyó menti közösségeket, és adtak alkalmat a központosított államnak az adó- és munkaszolgálat megszervezésére; ugyanakkor a folyószabályozás technológiája és a politikai akarat a történelem során folyamatosan változott. A monszun nem „okozta” az indiai államformákat, de a mezőgazdasági kockázatok kezelése, a víztározók és öntözőművek építése, a gabonatartalékok és az éhínségelhárítás intézményei mind a monszun változékonyságához való alkalmazkodás lenyomatai. A sztyeppei nomád társadalmak mobilitása nem a letelepedett államokkal szembeni állandó háborúhoz vezetett: a kölcsönös kereskedelem, a házassági szövetségek, a vazallusi viszonyok és a birodalmi integráció éppúgy jellemző volt, mint a katonai konfliktus. A hegyvidéki királyságok – Nepál, Bhután, a tibeti régió – a magashegyi völgyek, hágók és zarándokutak mentén építették ki saját politikai és vallási hálózataikat, és a hegyi elzártság nem jelentett izolációt: a buddhizmus, az iszlám és a kereskedelmi kapcsolatok éppúgy átjárták a Himaláját, mint a folyóvölgyeket.

Mindebből az következik, hogy a könyvben tárgyalt államok és birodalmak földrajzi képét nem lehet a mai országtérképekből levezetni. A mai határok nagy része gyarmati szerződések, hidegháborús megállapodások és nacionalista államépítés terméke, amely gyakran keresztbe metszi a történeti ökológiai és kulturális régiókat. A sztyeppei kánságok területei nem estek egybe a mai Kazahsztán, Üzbegisztán vagy Mongólia határaival; a belső-ázsiai oázisvárosok hálózatai átnyúltak a mai kínai, afgán, iráni és közép-ázsiai határokon. A földrajzi keretek ezért nem a nemzetállami történelem keretei, hanem a hosszú távú kapcsolatok, alkalmazkodások és konfliktusok elemzésének alapjai. A következő alfejezetekben a népek, nyelvek és vallások térképe, majd a kereskedelmi útvonalak hálózatai épülnek ezekre a természeti alapokra.

### 2.1.1. Források és bizonytalanságok

A természetföldrajzi leírások alapja a műholdas távérzékelés, a geológiai és hidrológiai mérések, az éghajlati modellek, valamint a régészeti és palinológiai (pollen-) vizsgálatok. A folyók hosszára, a hegycsúcsok magasságára és a régiók kiterjedésére vonatkozó számok kerekítettek; a pontos értékek a mérési módszerektől és a határok meghúzásától függően változhatnak. A premodern éghajlati viszonyokat jégfúrások, fagyűrűk, tó- és üledékminták, valamint írott források – kínai évkönyvek, arab geográfusok, helyi krónikák – alapján rekonstruálják. Ezek a rekonstrukciók jelentős bizonytalansággal terheltek: a fagyűrű- és jégfúrás-adatok lokálisak lehetnek, a korai feljegyzések pedig nem a mai természettudományos módszertannal dolgoztak. A Sárga-folyó történeti mederváltozásainak kronológiája például geomorfológiai vizsgálatok és írott források kombinációján alapul, de a részletekben a szakirodalomban eltérő értelmezések jelennek meg. A

monszunváltozékonyság és a premodern éhínségek összefüggését a tudományos kutatás általában alátámasztja, ám az egyes katasztrófák okainak, valamint a társadalmi és környezeti tényezők súlyának megítélése vitatott.

A földrajzi nevek és régiólehatárolások szintén értelmezésfüggők. A „Japán-tenger” és a „Keleti-tenger” elnevezés közötti vita a koreai és japán hivatalos álláspontok különbségét tükrözi; a könyv a nemzetközi gyakorlatot követi, de a koreai megnevezést is jelzi. A „Tibet” és a „Hszicang” (Xizang) közötti különbség, valamint a „Hszincsiang” és a „Kelet-Turkesztán” elnevezés használata politikai érzékenységet hordoz; a könyv a földrajzi leírásban a semlegesebb formákat részesíti előnyben, a szuverenitási és elnevezési vitákat pedig a politikatörténeti fejezetekben tárgyalja. A sztyeppei ökológia és a nomád gazdálkodás megítélése az utóbbi évtizedekben a régészeti és paleoökológiai kutatások alapján jelentősen átalakult: a korábbi, gyakran a gyarmati történetírásból örökölt „pusztítás” vagy „elmaradottság” narratívák ma már tudományosan nem tarthatók. Ugyanakkor a nomád gazdálkodás hosszú távú környezeti hatásai – a túllegeltetés, a tűzhasználat, a fakitermelés – helyi és időszaki mértékéről továbbra is viták folynak.

### 2.1.2. Rövid összefoglaló

A tárgyalt régió természeti nagytájai – a Himalája és a Tibeti-fennsík, a kínai alföldek és nagy folyók, az indiai szubkontinens monszunrendszere, a Koreai-félsziget és a Japán-szigetek, a közép-ázsiai sztyeppe és sivatagok, valamint a szibériai tajga és tundra – eltérő ökológiai feltételeket és gazdálkodási formákat tettek lehetővé. A társadalmak nem passzívan alkalmazkodtak e feltételekhez, hanem intézményekkel, technológiákkal és politikai szervezetekkel alakították is a tájat. A földrajzi keretek hosszú távon befolyásolták a mezőgazdaságot, a kereskedelmet, a hadviselést és a migrációt, de nem határoztak meg egyetlen történelmi kimenetelt. A mai államhatárok nem természetes határok; a könyv a további fejezetekben a természeti kereteket a birodalmi, gyarmati és nemzeti történelem összefüggésében használja.

### 2.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen lemeztektonikai folyamat hozta létre a Himalájáját és a Tibeti-fennsíkot, és miként kapcsolódik ez a régió nagy folyóinak vízrajzához?
2. Miért nevezték a Sárga-folyót „Kína bánatának”, és hogyan függött össze a folyószabályozás a császári állam adóztató, katonai és logisztikai feladataival?
3. Hogyan alakította a monszun ritmusa az indiai mezőgazdaságot és az Indiai-óceáni tengeri kereskedelmet?
4. Milyen természeti különbségek jellemzik a Koreai-félszigetet és a Japán-szigeteket, és miként hatottak ezek az államfejlődésre?
5. Miért nem tekinthető a sztyeppei nomád pásztorkodás alacsonyabb rendű gazdálkodási formának a letelepedett földművelésnél?

## 2.2. Népek, nyelvek és nyelvcsaládok

Ez az alfejezet a Kelet- és Közép-Ázsia tág földrajzi keretei közé vont térség nyelvi térképét tárgyalja a nyelvcsaládok, a kiemelt nyelvek, az írásrendszerek és a birodalmi közvetítő nyelvek felől. A nyelvi határok nem esnek egybe az államhatárokkal; a nyelvrokonság nem azonos a modern nemzeti vagy etnikai kategóriákkal. A régión belüli nyelvi mozaikot a földrajzi tagolás, a kereskedelem, a vallási hálózatok és a birodalmi igazgatás együttesen alakította; a hegyvidéki

elszigeteltség, a folyóvölgyi sűrű településhálózat és a sztyeppei mobilitás más-más nyelvi tájat hozott létre (a Himalája, a Tibeti-fennsík, a sztyeppe, a tajga és a Csendes-óceán partvidéke).

A régió nyelveit hagyományosan nyelvcsaládokba sorolják. A fejezetben tárgyalt legnagyobb keretek a sino-tibeti, az indoeurópai, a török, a mongol, a tunguz, a japán, a koreai és az uráli csoportok; ezek mellett Dél-Ázsiában a dravida, Dél-Kínában és Délkelet-Ázsia peremén pedig taj-kadai, hmong-mien és ausztroázsiai nyelvek is jelen vannak. A nyelvcsaládok közötti rokonsági viszonyok nem mindig tipizálhatók élesen, mert a hosszú együttélés, a hódítás, a kereskedelem és a nyelvcsere a nyelveket folyamatosan keverte.

### 2.2.1. Nyelvcsaládok és kiemelt nyelvek

**Sino-tibeti nyelvcsalád.** A sino-tibeti családot a nyelvészet hagyományosan két nagy ágra osztja: a kínai ágra és a tibeto-burmai ágra, bár a belső osztályozás vitatott. A kínai ágba tartozó változatokat a köznyelvben gyakran „kínai nyelvjárásoknak” nevezik, ám a kölcsönös érthetőség hiánya miatt a nyelvtudomány jelentős részük esetében külön nyelvekről beszél. A legnagyobb a mandarin, amelyből a standard kínai (putonghua) származik; mellette a jin, wu, xiang, gan, hakka, yue (kantoni), min és további változatcsoportok alkotják a kínai nyelvi teret. A tibeto-burmai ágba tartoznak a tibeti nyelvek, a burmai, továbbá a Himalája déli lejtőin és Északkelet-Indiában beszélt számos kisebb nyelv. A közös kínai írás hosszú ideig lehetővé tette, hogy különböző beszélt nyelvváltozatot használó írástudók azonos szövegeket olvassanak; ez a kínai adminisztratív és kulturális egység egyik fontos tényezője volt.

**Indoeurópai nyelvcsalád.** Az indoeurópai nyelvek a régióban elsősorban két nagy ággal vannak jelen: az indoiráni és a szláv nyelvekkel. Az indoárja nyelvek Észak- és Közép-India, Pakisztán és Banglades meghatározó nyelvi közegét alkotják: ide tartozik a hindi, az urdu, a bengáli, a pandzsábi, a maráthi, a gudzsaráti, az orija, az asszámi, a nepáli és sok más nyelv. Történeti előzményük a szanszkrit, amelynek legkorábbi rétege a védikus szanszkrit; a klasszikus szanszkrit nyelvtani rendszerezése, Pánini munkája, a legkorábbi ismert nyelvtani leírások közé tartozik. A szanszkrit mellett a középind prákritok a mindennapi beszélt változatok felé mutatnak, a modern indoárja nyelvek ezekből fejlődtek ki. Az iráni ág a régió délnyugati peremén és Közép-Ázsia egyes részein van jelen; a tádzsik a perzsa nyelv közép-ázsiai változataival rokon, a pastu pedig Afganisztán és Pakisztán térségében terjedt el. A szláv ágon belül az orosz a keleti szláv nyelvek közé tartozik; az ukránnal és a belarusszal közös keleti szláv írásbeliségből ered, amelyet a Kijevi Rusz örökségeként a mai Ukrajna, Fehéroroszország és Oroszország egyaránt saját múltjának tekint. A könyv az orosz nyelvet elsősorban a birodalmi és szovjet államiság felől tárgyalja.

**Dravida nyelvcsalád.** Bár a fejezet felsorolásában nem szerepel kiemelt nyelvként, a régió nyelvi sokszínűségének megértéséhez nélkülözhetetlen a dravida család: Dél-India nagy nyelvei, a tamil, a telugu, a kannada és a malajálam ide tartoznak. A dravida nyelvek nem indoeurópaiak, és az indus völgyi civilizáció nyelvének hovatartozása mindmáig vitatott; megfejtett írásos bizonyíték hiányában a kutatók csak hipotéziseket tudnak felállítani.

**Török nyelvcsalád.** A török (más néven türk) nyelvek a régió középső és nyugati sávján húzódnak: a kazak, az üzbég, az ujgur, a türkmén, a kirgiz és a karakalpak mellett az oroszországi tatár, baskír és csuvas is ebbe a családba tartozik. A legkorábbi terjedelmes török nyelvemlékek a 8. századi orkhoni feliratok, amelyeket a mai Mongólia területén tártak fel; ezek a dokumentált epigráfiai források a korai török államiság nyelvi viszonyairól is tanúskodnak. A közép-ázsiai török nyelvek közül a kazak és a kirgiz a kipcsak ághoz, az üzbég és az ujgur a karluk ághoz, a türkmén az oguz ághoz tartozik. A modern kazak és üzbég irodalmi norma a 20. századi államépítés és a szovjet nyelvi tervezés terméke is; a beszélt nyelvváltozatok és az írott standard közötti viszony történetileg alakult.

**Mongol nyelvcsalád.** A mongol nyelvek nem a török nyelvek családjába tartoznak; a halha mongol Mongólia hivatalos nyelve, a burját és a kalmük az oroszországi mongol nyelvváltozatok, Belső-Mongóliában és Kína más részein további mongol nyelveket beszélnek. A mongol írásbeliség a 13. század körül az ujgur írás átvételével alakult ki, és a Mongol Birodalom adminisztratív hagyományában játszott szerepet; a 20. századi Mongóliában cirill írásra váltottak, míg Belső-Mongóliában a hagyományos mongol írás őrződött meg.

**Tunguz nyelvcsalád.** A tunguz nyelvek Kelet-Szibéria, Mandzsúria és a Távol-Kelet térségében élnek; ide tartozik az evenki, az even, a nanai és a mandzsu. A mandzsu a Csing-dinasztia uralkodó rétegének nyelve volt, és a mandzsu írásos adminisztráció évszázadokon át meghatározó maradt; a 20–21. századra a mandzsu anyanyelvi beszélői közössége a kihalás szélére került, bár Kínában léteznek kulturális revitalizációs törekvések.

**Japán nyelvcsalád.** A japán nyelv hovatartozása a nyelvészetben vitatott; egyes kutatók a koreaihoz, mások a török-mongol-tunguz nyelvekhez, ismét mások ausztronéz vagy délkelet-ázsiai kapcsolatokhoz keresik a rokonítását, de tudományos konszenzus nincs. A japánon belül a rjúkjúi változatokat a nyelvészet gyakran külön nyelveknek tekinti, bár Japánban hagyományosan japán nyelvjárásokként tartották őket számon. A japán nyelv története szorosan összefonódott a kínai írás és szókincs rétegzett átvételével, de a japán fonológia és nyelvtan nem kínai jellegű; a 9. századra kialakult kana-rendszer tette lehetővé a japán nyelv önálló írásos rögzítését.

**Koreai nyelvcsalád.** A koreai nyelv besorolása szintén vitatott; a koreai-japán rokonság hipotézise mellett a tunguz vagy tágabb altaji kapcsolat is szerepel a kutatásban. A koreai nyelv írása, a hangul tudatos tervezés eredménye, ezért a világ írástörténetében kivételes helyet foglal el. A kínai írásjegyek (handzsa) hosszú időn át a hivatalos írásbeliség hordozói voltak, a koreai nyelvben pedig a kínai eredetű szókincsnek hasonlóan jelentős rétegei vannak, mint a japánban.

**Uráli nyelvcsalád.** Az uráli nyelvcsalád a régió északi peremén, elsősorban Oroszország területén van jelen: a finnugorághoz tartoznak a mordvin, a mari, az udmurt és a komi nyelvek, a szamojédághoz pedig a nyenyec és más északi-szibériai nyelvek. A magyar nyelv is az uráli család tagja, de a könyv földrajzi keretén kívül esik; a rokonság ugyanakkor emlékeztet arra, hogy a nyelvcsaládok nem a mai államhatárok szerint szerveződnek.

### 2.2.2. Írásrendszerek

A régió írásrendszerei nem pusztán technikai megoldások, hanem hatalmi, vallási és intézményi választások nyomait hordozzák. A kínai írás logografikus-morfémikus rendszer: a jelek elsősorban jelentést hordozó egységeket rögzítenek, ezért ugyanazt az írott alakot a különböző kínai nyelvváltozatok eltérő kiejtéssel társíthatják. A 20. század második felében a Kínai Népköztársaságban bevezették az egyszerűsített kínai írásjegyeket, míg Tajvanon, Hongkongban és Makaón a hagyományos jelek maradtak használatban. A klasszikus kínai írott nyelv hosszú időn át a térség közvetítő nyelve volt; Japánban, Koreában és Vietnámban is használták a diplomácia, a jog és a tudomány nyelvként.

A dévanágari írás az indiai bráhmi íráscsaládba tartozó, balról jobbra írt abugida: a mássalhangzójel alapértelmezés szerint egy „a” magánhangzót hordoz, a többi magánhangzót pedig mellékjelek jelölik. A hindit, a maráthit, a nepálit és a szanszkritot is dévanágari írással rögzítik; a bengáli nyelv saját, rokon bengáli írást használ. Az urdu ezzel szemben a perzsa-arab írást használja, jobbról balra haladó rendszerben. A hindi és az urdu köznyelvi alapja hasonló, de az írásrendszer, a presztízsszókincs és a vallási-politikai önértelmezés a 19–20. század folyamán egyre élesebben elválasztotta őket.

A cirill írás a 9. századi szláv írásbeliségből nőtt ki, és az orosz birodalmi, majd a szovjet állami nyelvpolitika révén a régió számos nyelvére kiterjedt. A szovjet korszakban a közép-ázsiai török

nyelvek írását az 1920-as években arab alapúról latinra, majd az 1930-as évek végétől cirillre váltották. A posztszovjet államok közül Üzbegisztán 1993-ban hivatalosan latin ábécére tért át, de a cirill párhuzamos használata mindmáig megmaradt; Kazahsztán fokozatos latinra térési programot hirdetett, ám az átállás üteme többször módosult, ezért a jelenlegi helyzet ellenőrzést igényel. Mongóliában a cirill, Kína Belső-Mongólia tartományában a hagyományos mongol írás a meghatározó.

A hangul a koreai nyelv számára kialakított betűírás, amelyet Szedzsong király korában, 1443/1446-ban tettek közzé. A hangul a koreai nyelv hangrendszerét képezi le, és mesterségesen tervezett volta miatt a nyelvészeti érdeklődés tartós tárgya. Évszázadokon át a kínai írásjegyek mellett alárendelt szerepet játszott; a 19–20. századi koreai nemzeti mozgalmakban vált a nyelvi és nemzeti identitás központi jelképévé. Dél-Koreában ma a hangul mellett korlátozottan kínai írásjegyeket is használnak, Észak-Koreában a handzsa hivatalos használatát megszüntették. A japán írás a kínai eredetű kandzsikat és a két japán szótagírást, a hiraganát és a katakanát kombinálja; ez a kettősség a kínai íráskultúra átvételét és a japán nyelv önálló rögzítésének igényét egyszerre mutatja.

A tibeti írás az indiai írások hatását mutatja, és a tibeti, a bhutáni dzongkha, valamint több himalájai nyelv írásbeliségét szolgálja. Az arab írás a muszlim közösségek írástudó hálózataihoz kötődött, és a közép-ázsiai török nyelvek egy részénél egészen a 20. századi szovjet reformokig fennmaradt. A latin írás a 20–21. századi reformok, a globalizáció és a digitális kommunikáció révén egyes nyelveknél másodlagos vagy tervezett hivatalos rendszerként van jelen. A vallási hagyományok és az írásrendszerek összefonódását részletesebben a Vallások és a vallási térkép tárgyalja.

### 2.2.3. Nyelvi sokszínűség és birodalmi nyelvek

A kiemelt államok közül Kína nyelvi szempontból rendkívül tagolt. A hivatalos standard mandarin (putonghua) mellett számos kínai nyelvváltozat és több száz kisebb nyelv él. Az állami nyelvpolitika a standard mandarint az iskoláztatáson, a médián és a közigazgatáson keresztül terjeszti; a kisebbségi nyelvek egy része, például a tibeti, az ujgur, a mongol és a zhuang, regionális státusszal rendelkezik. A nyelvi jogok megítélése azonban politikai vita tárgya, különösen Tibetben és Hszincsiangban, ahol a nemzetközi szervezetek egy része a kisebbségi nyelvhasználat szűkítését bírálja.

India alkotmányos nyelvi rendszere többszintű: a központi kormányzat hindi és angol nyelvet használ, az államok saját hivatalos nyelveket jelölhetnek ki, és az alkotmány nyolcadik ütemezése huszonkét nyelvet sorol fel. Az 1950-es és 1960-as évek nyelvi alapon szervezett államhatár-rendezései a nyelvi azonosság politikai súlyát mutatják. A hindi egyedüli nemzeti nyelvvé tétele körüli viták, különösen Dél-Indiában, a nyelvi föderalizmus feszültségeit jelzik. Az angol a gyarmati adminisztráció öröksége, de ma a felsőoktatás, a bíráskodás és a globális szolgáltató szektor közvetítő nyelve; szerepét egyszerre bírálják elitizmusként és védik gazdasági előnyként, a nyelvpolitika tehát nem vezethető le kizárólag a függetlenségi nacionalizmusból.

Oroszországban az orosz a szövetségi állam nyelve; a köztársaságokban címzetes nyelvek is hivatalosak lehetnek, de a szovjet korszak után a kisebbségi nyelvek beszélői köre több helyen zsugorodott. A szovjet nyelvpolitika egyszerre támogatta a kisebbségi irodalmi nyelvek sztenderdizálását és építette ki az orosz mint közös szovjet nyelv dominanciáját; ez a kettősség a posztszovjet értékelésekben is vita tárgya. A közép-ázsiai köztársaságokban az 1991 utáni államépítés az államnyelvek – a kazak, az üzbég, a kirgiz, a türkmén – megerősítését tűzte zászlajára, ugyanakkor az orosz a munkaerő-migráció, a posztszovjet intézmények és a gazdasági kapcsolatok miatt közvetítő nyelvként tovább él.

Japánban a standard japán a tokiói művelt nyelvhasználaton alapul; a rjúkjúi nyelvek beszélői köre az asszimilációs politika és a demográfiai folyamatok miatt visszaszorult, az ainu nyelv pedig a revitalizációs törekvések ellenére erősen veszélyeztetett. A koreai sztenderd Dél-Koreában a szöuli, Észak-Koreában a phjongjangi nyelvhasználaton alapul; a több évtizedes elkülönülés eltérő kölcsönzéseket és részben eltérő helyesírást hozott létre, bár a kölcsönös érthetőség alapvetően fennmaradt. Nepál hivatalos nyelve az indoárja nepáli, amelyet dévanágari írással rögzítenek; Bhután hivatalos nyelve a tibeto-burmai dzongkha, amelynek írása a tibeti írásrendszerre épül.

A premodern birodalmakban a beszélt anyanyelvek fölé rétegzett közvetítő nyelvek működtek. A klasszikus kínai a kelet-ázsiai udvari diplomácia, a hivatalnoki vizsgák és a filozófiai irodalom nyelve volt. A szanszkrit a hindu és buddhista írástudás, a grammatikai hagyomány és az udvari költészet nyelveként hatott; a páli a buddhista kánon egyes hagyományaiban vált fontossá. A perzsa és az arab a muszlim uralkodói udvarok, a jogtudomány és a költészet nyelve volt, különösen a Delhi Szultánságban, a Mogul-birodalomban és a közép-ázsiai kánságokban; a keleti török irodalmi nyelv, a csagatáj, a 15–19. századi közép-ázsiai írásbeliség egyik fő hordozója lett. Az orosz a 17–20. századi expanzió során vált a szibériai és közép-ázsiai közigazgatás, majd a szovjet modernizáció közös nyelvévé; az angol a brit gyarmati uralom alatt alakult ki Dél-Ázsiában a felsőbb igazgatás, a jog és az oktatás nyelveként. Ezeknek a közvetítő nyelveknek a szerepe nem azonos a modern nemzetállamok hivatalos nyelvével: sokáig kisebb írástudó rétegek nyelvei voltak, és a mindennapi beszélt nyelvhasználatot csak részben fedték le.

A nyelvi sokszínűség tehát nem egyszerűen „örök” adottság, hanem a birodalmi nyelvpolitika, a vallási intézmények, a kereskedelem és a modern államépítés eredménye. A közép-ázsiai török nyelvek 20. századi írásreformjai, a hindi és urdu szétválása, a mandarin terjesztése vagy a koreai és japán sztenderd kialakítása mind arra mutat, hogy a nyelvhatárok történetileg mozgó, intézményekkel megerősített képződmények. A kereskedelmi útvonalak mentén a nyelvek folyamatos kapcsolatba kerültek egymással; ezt a folyamatot a Kereskedelmi útvonalak: a selyemút, a tengeri kereskedelem és a sztyeppei hálózatok tárgyalja részletesebben.

### 2.2.4. Források és bizonytalanságok

A nyelvcsaládok rekonstrukciója az összehasonlító nyelvészet módszerén alapul, ezért a rokonsági viszonyokra vonatkozó állítások tudományos modellek, nem pedig közvetlenül megfigyelt tények. A japán és a koreai nyelv hovatartozása, a török, mongol és tunguz nyelveket összefogó „altaji” makrocsalád kérdése, valamint a sino-tibeti belső tagolása egyaránt vitatott értelmezés; a hasonlóságok származhatnak közös örökségből vagy hosszú nyelvi érintkezésből is.

A premodern nyelvállapotokról csak az írott források közvetítenek ismereteket, ám ezek az írástudó elit nyelvét mutatják, nem a teljes beszélt nyelvi valóságot. A legkorábbi terjedelmes nyelvemlékek közé tartoznak a kínai orákulumcsont-feliratok, az orkhoni török feliratok, a szanszkrit védikus szövegek és a japán udvari krónikák; ezek elsődleges források, de műfaji, vallási és hatalmi szűrőkkel kell őket olvasni. A beszélt nyelvjárások és a kisebbségi nyelvek történeti adatai gyakran hiányosak, ezért a modern nyelvtudomány a nyelvjárási rekonstrukciónál régészeti és statisztikai becslésekre is támaszkodik.

A modern beszélőszámok népszámlálásokon és felméréseken alapulnak, és módszertanuk országonként, sőt időnként népszámlálásonként is eltér; a többnyelvűséget, a második nyelvi kompetenciát és a nyelvjárás–nyelv határát nehéz egységesen mérni. A kínai „nyelvjárások” és a hindi–urdu elkülönítés esete jól mutatja, hogy a nyelv és nyelvjárás közötti határ nem pusztán nyelvészeti, hanem politikai és intézményi kérdés is. A friss népszámlálási adatok, a posztszovjet írásreformok jelenlegi állása és a kisebbségi nyelvpolitika részletei folyamatosan változnak, ezért ezeknél az állításoknál a könyv a bizonytalanságot jelöli.

Az írásrendszerek eredete és elterjedése kapcsán a dokumentált emlékek – feliratok, kéziratok, nyomtatványok – mellett a hagyományozás útjai is bizonytalanok; például a bráhmi írás kialakulásának mechanizmusát a kutatók eltérően magyarázzák. A nyelvrokonság nem azonos a kulturális vagy biológiai leszármazással; a birodalmi nyelvváltások, a törökösödés, a szlávosodás vagy a szanszkritizáció folyamatai azt mutatják, hogy a nyelvhatárok a presztízs és a hatalom változásával is elmozdulhatnak.

### 2.2.5. Rövid összefoglaló

A régió nyelvi térképe több nagy nyelvcsalád találkozásából áll: a sino-tibeti, az indoeurópai, a török, a mongol, a tunguz, az uráli, valamint a vitatott besorolású japán és koreai csoportok mellett Dél-Ázsiában a dravida nyelvek is meghatározóak. A kiemelt nyelvek – a kínai, hindi, urdu, bengáli, japán, koreai, orosz, kazak, üzbég és mongol – eltérő állami, birodalmi és vallási hátterű nyelvek. Írásrendszereik – a kínai írás, a dévanágari, a cirill, a hangul és a kana, az arab és a tibeti írás – a politikai és vallási intézményekkel együtt változtak. A nyelvi sokszínűség a birodalmi közvetítő nyelvek – klasszikus kínai, szanszkrit, perzsa, csagatáj, orosz és angol – által rétegzett, és a modern államépítés nyelvpolitikája ma is alakítja.

### 2.2.6. Önellenőrző kérdések

1. Mely nagyobb nyelvcsaládokba sorolhatók a régió nyelvei, és miért vitatott a japán és a koreai nyelv besorolása?
2. Hogyan viszonyul a standard kínai (putonghua) a többi kínai nyelvváltozathoz, és milyen szerepe van a közös kínai írásnak?
3. Miért nem azonos a hindi és az urdu, bár köznyelvi alapjuk hasonló, és milyen írásrendszereket használnak?
4. Hogyan változtak a közép-ázsiai török nyelvek írásrendszerei a 20. században, és milyen állami célok álltak az írásreformok mögött?
5. Milyen történeti szerepet töltöttek be a klasszikus kínai, a szanszkrit, a perzsa, a csagatáj, az orosz és az angol mint birodalmi vagy közvetítő nyelvek?

## 2.3. Vallások és a vallási térkép

A vallási térkép nem rögzített mozaik, hanem hosszú időtartamú folyamatok – vándorlások, kereskedelmi kapcsolatok, államalapítások, hódítások, áttérések és reformmozgalmak – eredménye. A „vallás” mint elkülönített szféra ugyanakkor modern, részben nyugati eredetű kategória; a premodern Kelet- és Közép-Ázsia legtöbb társadalmában a rítus, az etika, a rokonság, a politikai legitimitás, a gyógyítás és a kozmológia szétválaszthatatlanul összefonódott. Ezért a könyv a „vallást” elemzési segédeszközként használja, nem azt feltételezi, hogy minden korszakban létezett ilyen önálló intézményrendszer. Az alábbi áttekintés a fő hagyományokat mutatja be a régióban, különös tekintettel azok történeti kialakulására, forrásaira és egymáshoz való viszonyára; a nyelvi és etnikai keretekhez lásd Népek, nyelvek és nyelvcsaládok.

**Dél-ázsiai hagyományok**

A mai India, Nepál és részben a Himalája vallási világában a hinduizmus, a buddhizmus, a dzsainizmus és a szikhizmus egyaránt jelen van. A „hinduizmus” kifejezés gyűjtőfogalom: a szakirodalomban ezzel jelölik a dél-ázsiai brahmanikus, védikus és helyi hagyományok széles, történetileg változó családját, amelynek nincs egyetlen alapítója vagy központi szent szövege. A legkorábbi rétegek az i. e. 2. évezred végétől keletkező védikus szövegekben (Rigvéda és a

későbbi Védák, bráhmanák, upanisadok) érhetők nyomon; ezek áldozati rítusokról, himnuszokról és filozófiai spekulációról tanúskodnak. A klasszikus időszakban (i. e. 4. századtól) megerősödött a templomokra, képi ábrázolásra és odaadó istentiszteletre (bhakti) épülő gyakorlat, valamint a puránák és eposzok (Mahábhárata, Rámájana) elbeszélő kozmológiája. A varna- és dzsáti-rend (a kasztrendszer elemei) szorosan összekapcsolódott a rituális tisztaság és szennyezettség fogalmaival, ám ezt nem szabad örök, változatlan „keleti" intézményként ábrázolni: a gyarmati korszak adminisztrációja és a modern politika jelentősen átalakította, és a diszkrimináció elleni alkotmányos intézkedések is a történet részét képezik. A hinduizmus mai formái rendkívül sokszínűek: vannak monoteista, dualista és nem-teista irányzatok, valamint olyan lokális kultuszok, amelyeket a hivatalos brahmanikus hagyomány periferikusnak tekint.

A buddhizmus a Gangesz-völgyben, az i. e. 5–4. század körül alakult ki a történeti Buddha, Sziddhártha Gautama tanításából; a dátum pontatlan, a hagyományos életrajzokat későbbi legendás elemek színezik. A tanítás magva a négy nemes igazság, a nemes nyolcrétű ösvény, a függő keletkezés és a nirvána. A hagyomány szerint Asóka Maurja-császár (i. e. 3. század) állami támogatással terjesztette a dharmát, és ez elősegítette a buddhizmus elterjedését Srí Lanka, Közép-Ázsia és később Kelet-Ázsia felé. A buddhizmus három fő irányzatra tagolódott: a théraváda („a vének iskolája") elsősorban Dél- és Délkelet-Ázsiában, a mahájána („nagy szekér") Kelet-Ázsiában, valamint a vadzsrajána („gyémánt szekér", tantrikus buddhizmus) a Himalájában és Mongóliában. Indiában a buddhizmus a 8–12. század között fokozatosan háttérbe szorult a hindu tradíciókkal szemben, és kolostori intézményei részben eltűntek; Dél- és Kelet-Ázsiában azonban meghatározó vallássá vált. A buddhista források közé tartoznak a páli kánon (Tipitaka), a mahájána szútrák, a kolostori szabályzatok (vinaja), valamint olyan kínai zarándokbeszámolók, mint Hszüan-cang 7. századi útleírása.

A dzsainizmus a buddhizmussal nagyjából egy időben, az i. e. 6. század körül szerveződött a tanító Mahávíra fellépése nyomán, bár hívei a hagyományt ősibbnek tartják. Középpontjában az erőszakmentesség (ahimsza), a szigorú aszkézis, a karma tana és a lélekvándorlás áll. A dzsainizmus elsősorban nyugat- és dél-indiai kereskedőközösségekben maradt fenn, és építészeti, valamint kéziratos öröksége jelentős. A szikhizmus a 15–16. században, a pandzsábi régióban alakult ki Guru Nának (1469–1539) tanításaiból; monoteista, a kasztrendszert elutasító közösség, amelynek szent könyve a Guru Granth Száhib. A 17. század végén Guru Góbind Szingh létrehozta a khalszát, a beavatott szikhek közösségét. A szikh hagyomány a hindu bhakti-mozgalmak és az iszlám szúfizmus kölcsönhatásában formálódott, de önálló identitása a 19–20. században erősödött meg.

**Kelet-ázsiai hagyományok**

Kelet-Ázsiában a konfucianizmus, a daoizmus, a buddhizmus és a helyi népi vallásosság gyakran egymással összefonódva, nem kizárólagos hovatartozásként jelent meg. A konfucianizmus a tanító Kongzi (Konfuciusz, i. e. 551–479) tanításaira épülő etikai-politikai hagyomány; későbbi értelmezői, például Menciusz és Hszün-ce bővítették. A konfuciánus kánon az öt klasszikus és a négy könyv; a gyakorlatban a családi tisztelet (xiao), a szertartások (li), az ősök tisztelete és az állami áldozatok álltak a középpontban. A Han-dinasztia idején állami ideológiává vált, és a császárkori Kína, a Csoszon-kori Korea és a Tokugawa-kori Japán is felhasználta a társadalmi rend és a hivatalnoki erkölcs megalapozására. A szakirodalom vitatja, hogy a konfucianizmus „vallás-e" a nyugati értelemben; annyi bizonyos, hogy rítusai, templomai és a Menny tisztelete vallási dimenzióval is bírtak, még ha teológiája nem is hasonlít a monoteista hagyományokéhoz. A neo-konfucianizmus a Szong-korban kibontakozó metafizikai irányzat, amely a buddhista és daoista kihívásokra válaszul a li (elv) és a qi (anyagi erő) fogalmaival rendszerezte a világot.

A daoizmus két, gyakran összemosott hagyományt ölel fel: a filozófiai szövegeket (Daodejing, Zhuangzi) és a szervezett vallási mozgalmakat, amelyek az i. sz. 2. századtól jelentek meg, például az Égi Mesterek útja. A vallási daoizmus panteonnal, szertartásokkal, talizmánokkal,

alkímiával és meditációs gyakorlatokkal rendelkezik, és gyakran együttműködött a buddhizmussal, illetve a helyi kultuszokkal. A kínai népi vallásosság – a helyi istenek, ősök, természeti szellemek tisztelete, a jóslás és a fengshui – nem alkotott egységes szervezetet, de a mindennapi vallási élet alapját képezte, és a buddhizmussal, daoizmussal párhuzamosan működött. A konfucianizmus, a daoizmus és a buddhizmus együttes jelenlétét gyakran „három tanítás" (san jiao) fogalommal írják le, bár ez a kategória egyszerűsíti a valós gyakorlatot.

Japánban a sintó („az istenek útja") a kami-kultuszokból, szentélyekből és rituális tisztasági szabályokból álló hagyomány. A Kojiki és a Nihon Shoki 8. századi krónikák rögzítették a mitológiai elbeszéléseket, de a „sintó" mint önálló vallási rendszer fogalma részben későbbi, különösen a Meiji-kori állami ideológia konstrukciója. A középkorban a buddhizmussal szorosan összefonódott (sinbutu sūgō), és a sintó intézmények a buddhista templomok hálózatához kapcsolódtak; a 19. századi „sinbutu bunri" (a sintó és a buddhizmus szétválasztása) mesterségesen hozott létre éles határt. A modern állami sintó a császárkultuszra és a nemzeti identitásra épült; 1945 után hivatalosan szétválasztották az államtól, de szentélyei tovább működnek.

A Koreai-félszigeten a buddhizmus (főként a mahájána irányzatok, köztük a szon, azaz zen) és a konfucianizmus egyaránt állami támogatást kapott különböző korszakokban; a Csoszon-dinasztia hivatalos ideológiája a neo-konfucianizmus lett, miközben a népi vallásosság és a sámánisztikus örökség tovább élt. A koreai sámánizmus (muszok) rituális specialistái, gyakran nők (mudang), a helyi közösségekben jósoltak, gyógyítottak és közvetítettek a szellemekkel; ez a gyakorlat a modern korszakban is fennmaradt, annak ellenére, hogy időnként babonaként üldözték.

### Tibeti buddhizmus és a himalájai térség

A tibeti buddhizmus a 7–8. században kezdett meghonosodni Tibetben, jelentős indiai és kínai hatások közvetítésével; a 11. századtól kialakult négy fő iskolája (nyingma, kagyü, szakja, gelug). A gelug iskola vezetője a dalai láma, aki a 17. századtól politikai hatalmat is gyakorolt Tibetben, bár a cím intézményesülése hosszú folyamat volt. A tibeti buddhizmus a vadzsrajána hagyományhoz tartozik, amely a tantrikus rítusokat, mandalákat, meditációs istenségeket és a láma-tanítvány viszonyt hangsúlyozza; ezt a hagyományt a 16–17. században a mongol törzsek is felvették, és Mongóliában a buddhista egyház a politikai és társadalmi élet meghatározó szereplőjévé vált. A tibeti hagyomány forrásai a Kangyur és Tengyur kánonok, kolostori krónikák, hagiográfiák és zarándokút-leírások. A „lámaizmus" kifejezést a régebbi orientalista irodalom használta, a mai szakirodalom inkább a „tibeti buddhizmus" megnevezést részesíti előnyben. A Bon hagyomány a buddhizmus előtti tibeti vallási réteg, amely idővel intézményesült és részben buddhista elemeket is integrált; a Bon és a tibeti buddhizmus viszonya a kutatásban vitatott.

Nepálban a hinduizmus és a buddhizmus hosszú együttélése, valamint a newar buddhizmus tantrikus hagyománya jellemző; a Katmandu-völgy szent helyei mindkét vallás híveit vonzzák. Bhutánban a drukpa kagyü iskola államvallássá vált, és a buddhista monarchia a modern alkotmányos átmenet után is meghatározó. A himalájai királyságokban a helyi természeti szellemek tisztelete és a buddhista vagy hindu rítusok gyakran rétegződtek.

### Iszlám

Az iszlám a 7. században, az Arab-félszigeten született, és a 8. századtól érte el a régió déli és középső sávjait. Közép-Ázsiában az arab hódítás (8. század) után fokozatosan a városi és oázislakó lakosság vallása lett, majd a szúfi rendek (elsősorban a naqsbandijja, de a jaszavijja és mások is) terjesztették a sztyeppei török népek körében. A 10. században a Volga-vidéki bulgárok felvették az iszlámot; az Arany Horda uralkodói a 13–14. században áttértek, és ezzel az iszlám a mai Oroszország területén, a Volga–Urál térségben is meggyökerezett. Dél-Ázsiában az iszlám először a 8. századi szindhi hódítással jelent meg, majd a 12–16. századi török–afgán hódításokkal (Delhi Szultánság, Mogul-birodalom) vált jelentős vallássá; terjedésében a szúfi testvériségek, különösen a csisztijja rend játszott meghatározó szerepet. Kínában az iszlám a

Selyemút mentén kereskedő arab és perzsa közösségek révén honosodott meg, és később a hui, valamint a török nyelvű ujgur és más közösségek vallásává vált.

Az iszlám túlnyomórészt szunnita; a síita iszlám kisebbségi irányzatai a régióban elsősorban Dél-Ázsiában és egyes közép-ázsiai városi közösségekben, valamint a Kaukázusban vannak jelen. A jogi iskolák közül Közép-Ázsiában és Dél-Ázsiában a hanafita irányzat dominál. A szúfizmus – a misztikus-aszketikus hagyomány – az iszlám helyi gyakorlatában, különösen a szentek sírjainak tiszteletében és a zenei-rituális összejövetelekben, sokáig meghatározó volt; a 19–20. századi reformmozgalmak ezt részben bírálták. Az iszlám forrásai a Korán, a hadíszok, jogi és teológiai munkák, krónikák, szufi hagiográfiák, valamint olyan utazók beszámolói, mint Ibn Battúta.

### Kereszténység

A kereszténység korai megjelenése a régióban elsősorban a Keleti Egyház (nesztoriánus) közösségeihez köthető, amelyek a Selyemút mentén, Kínában, Mongóliában és Közép-Ázsiában is jelen voltak. A tang-kori Kínában a 781-es nesztoriánus sztélé dokumentálja a keresztény közösség működését, bár létszáma korlátozott maradt. A 14. század után ezek a közösségek jórészt eltűntek vagy beolvadtak. Az orosz ortodoxia a Kijevi Rusz 988-as hivatalos megkeresztelkedésétől kezdve a keleti szláv államiság meghatározó vallási hagyománya lett; a cári birodalom terjeszkedésével Szibériában, a Távol-Keleten és Közép-Ázsiában is megjelent, gyakran missziós tevékenység kíséretében. A 16–17. századi katolikus missziók, különösen a jezsuiták, Japánban és Kínában értek el átmeneti sikereket, de a 17. századi japán keresztényüldözés és a kínai rítusviták után visszaszorultak. A protestáns missziók a 19–20. században jelentek meg, és különösen Koreában, valamint Kína egyes régióiban és a nagyvárosi indiai közösségekben hagytak nyomot. A mai Dél-Koreában a kereszténység jelentős társadalmi tényezővé vált; Kínában a hivatalos egyházak mellett nem hivatalos házi gyülekezetek is működnek, ami a vallásszabadság és az állami ellenőrzés kérdéseit veti fel.

### Sámánizmus és helyi vallások

A „sámánizmus” kifejezés a tunguz nyelvekből származik, és a szakirodalomban gyakran használják a szibériai, közép-ázsiai, mongol, koreai és más észak-eurázsiai közösségek szellemközvetítő, gyógyító és jósló gyakorlatainak jelölésére. Fontos azonban, hogy nem egyetlen „vallásról” van szó: a helyi hagyományok különböznek egymástól, és gyakran nincs közös dogmatikájuk. A szibériai és mongol sámánizmusban a sámánok a szellemvilággal való kapcsolattartás specialistái, akik dob, ének, transz és áldozati rítusok révén gyógyítanak, jósolnak vagy kísérik a holtak lelkét. A koreai sámánizmus (muszok) hasonló szerepet tölt be, de szorosan összefonódott a faluvallással és a családi rítusokkal. A japán népi vallásosságban a sintó szentélyek mellett a helyi kami-kultuszok, a hegyi aszkézis (sugendó) és a termékenységi rítusok éltek tovább. A himalájai régiókban a Bon és a helyi természeti szellemek tisztelete, valamint a tibeti buddhizmussal keveredett gyakorlatok figyelhetők meg. A nomád közép-ázsiai népek körében az iszlám felvétele előtt az égi isten (Tengri) tisztelete, az ősök kultusza és a sámánok tevékenysége volt jellemző; ezek egyes elemei az iszlám népi gyakorlatában is tovább éltek, például a szent helyek látogatásában. A szovjet és a kínai kommunista rendszerek a sámánizmust „babonaként” üldözték, de a gyakorlatok helyi szinten fennmaradtak, és a posztszovjet időszakban részben újjáéledtek.

### Vallási együttélés és konfliktusok

A régió vallási története nem írható le a harmonikus együttélés vagy az állandó összeütközés egyoldalú mintájával. A premodern birodalmak gyakran vallási pluralizmust tettek lehetővé, mert az adóztatás, a kereskedelem és a helyi elitek integrálása ezt kívánta. A Mongol Birodalom uralkodói például viszonylagos vallási türelmet gyakoroltak, és a buddhizmus, az iszlám, a kereszténység és a sámánizmus képviselői egyaránt jelen voltak az udvarban. A Mogul-birodalomban Akbar császár (1556–1605) a „szulh-i kull” (általános béke) politikájával igyekezett a vallási közösségek közötti feszültséget csökkenteni, és vallásközi vitákat szervezett; utódai alatt azonban a politikák

változtak, és Aurangzeb korában a nem muszlim alattvalókra kivetett adók növelése konfliktusokhoz vezetett. Kínában a buddhizmus, a daoizmus és a konfucianizmus intézményei gyakran párhuzamosan működtek, de előfordultak üldözések, például a 845-ös nagy buddhistaüldözés, amelyet gazdasági és ideológiai okok egyaránt motiváltak. Japánban a 17. századi keresztényüldözés a Tokugava-rendszer centralizációs politikájához kapcsolódott; a kereszténységet a külföldi befolyással azonosították, és a hívek egy részét kivégezték vagy rejtőzésre kényszerítették.

A modern korban a vallási identitás gyakran összekapcsolódott a nemzeti és etnikai identitással, ami új konfliktusokat hozott. Az 1947-es indiai felosztás erőszakában a hindu, muszlim és szikh közösségek közötti feszültségek is szerepet játszottak, bár a szembenállás okai politikai, gazdasági és gyarmati örökségek együttesében keresendők; a kasmíri konfliktusban a vallási dimenzió mellett a szuverenitás és az emberi jogi kérdések is meghatározók. A kínai Hszincsiangban a kínai kormányzat a vallási radikalizmus elleni fellépés és a nemzetbiztonság keretében korlátozza az iszlám gyakorlását, és nemzetközi szervezetek egy része ezt emberi jogi jogsértésként vagy akár népirtásként minősíti; a kínai kormány ezt tagadja, és a politikát a szélsőségesség megelőzéseként mutatja be. A szovjet időszakban az állami ateizmus minden vallási közösséget hátrányosan érintett, a templomokat és kolostorokat bezárták, a vezetőket üldözték; a posztszovjet időszakban a vallási intézmények újjáéledtek, de az állami ellenőrzés és a vallási nacionalizmus új feszültségeket is hozott. A vallási konfliktusok tárgyalásakor a könyv kerüli a kollektív bűnösség állítását, és a dokumentált eseményeket, a különböző közösségek tapasztalatait, valamint a vitatott értelmezéseket együttesen mutatja be.

**Források és bizonytalanságok**

A vallások történetére vonatkozó források rendkívül egyenetlenek. A legkorábbi időszakokból elsősorban régészeti leletek (templomok, sztúpák, áldozati helyek, feliratok, ábrázolások) állnak rendelkezésre, amelyek a rítusokra és intézményekre közvetett bizonyítékot adnak. Az írott szövegek – a Védák, a páli kánon, a konfuciánus klasszikusok, a daoista kánon, a Kojiki, a Korán és a hadíszok – gyakran évszázadokkal a hagyomány által rögzített események után keletkeztek, és szóbeli közvetítésen mentek keresztül; a datálásuk és a történeti értékük tudományos viták tárgya. A hagiográfiák (Buddha-életrajzok, szufi életszentségek, szikh dzsanamszakhik) legendás elemeket is tartalmaznak, ezért óvatosan kezelendők. A modern kori statisztikák – például a felekezeti megoszlásról szóló népszámlálási adatok – módszertani problémákat vetnek fel: a hovatartozás definíciója államonként és korszakonként eltér, a kisebbségi vallási identitást egyes rezsimek alul- vagy túljelenthetik, és a válaszadók önbesorolása nem mindig tükrözi a tényleges gyakorlatot. A „hinduizmus”, „konfucianizmus”, „sámánizmus” vagy akár a „sintó” kategóriái modern tudományos konstrukciók, amelyeket nem szabad változatlanul visszavetíteni a premodern korszakokra. A könyv ezért a számszerű adatoknál mindig jelzi, ha becslésről vagy vitatott besorolásról van szó, és nem állít pontos számokat ott, ahol a források nem teszik lehetővé.

**Rövid összefoglaló**

Kelet- és Közép-Ázsia vallási térképe a régió állam- és birodalomtörténetével szorosan összefonódva alakult ki. Dél-Ázsiában a védikus-brahmanikus hagyományokból kiformálódó hinduizmus, valamint a belőle részben kiváló buddhizmus, dzsainizmus és később a szikhizmus alkotják a fő vonulatot; a buddhizmus Indián túl Kelet-Ázsiába és a Himalájába is eljutott, ahol különböző irányzatokká fejlődött. Kelet-Ázsiában a konfucianizmus, a daoizmus, a buddhizmus és a népi vallásosság egymást kiegészítve működött, Japánban pedig a sintó és a buddhizmus hosszú egymásra hatása figyelhető meg. A tibeti buddhizmus a himalájai térségben és Mongóliában intézményesült. Az iszlám Közép-Ázsiában, Dél-Ázsiában, Kínában és Oroszország egyes részein vált meghatározóvá vagy jelentős kisebbséggé, a kereszténység pedig hol ősi keleti, hol modern missziós formákban van jelen. A sámánisztikus és helyi hagyományok sokáig a mindennapi vallási élet részét képezték, és egyes helyeken ma is élnek. A vallási együttélés és konfliktus története

nem egységes: a pluralizmus és az üldözés egyaránt előfordult, és a modern politikai, nemzeti és emberi jogi vitákkal összekapcsolódva ma is érzékeny kérdés.

**Önellenőrző kérdések**

1. Miért problematikus a „vallás” mint elkülönült kategória használata a premodern Kelet- és Közép-Ázsia társadalmaira? Nevezzen meg legalább két példát a régióból.
2. Hasonlítsa össze a buddhizmus elterjedésének útvonalait és fő irányzatait Dél-Ázsiában, Kelet-Ázsiában és a Himalájában!
3. Milyen történeti szerepet játszottak a szúfi rendek az iszlám terjedésében Közép-Ázsiában és Dél-Ázsiában?
4. Miben különbözik a konfucianizmus mint etikai-politikai rendszer a monoteista vallási hagyományoktól, és miért vitatott a „vallásként” való besorolása?
5. Hogyan befolyásolták a gyarmati és szovjet korszak adminisztratív és ideológiai politikái a régió vallási közösségeit és azok identitását?

## 2.4. Kereskedelmi útvonalak: a selyemút, a tengeri kereskedelem és a sztyeppei hálózatok

A belső-ázsiai szárazföldi utak, az Indiai-óceán medencéje és a sztyeppei folyosók nem különálló világok voltak, hanem egymásba fonódó kereskedelmi terek. Ez az alfejezet a kereskedelem három nagy szerveződési formáját mutatja be: a gyakran „selyemútnak” nevezett szárazföldi úthálózatot, a monszunokra épülő tengeri kereskedelmet és a nomád népek által fenntartott sztyeppei csererendszereket. A bemutatás az i. e. 2. évezredtől a kora újkorig terjed, de a hangsúly a klasszikus és középkori hálózatokon, valamint a 15–16. századi óceáni fordulaton van. A kereskedelem nem csupán áruk mozgását jelentette: technológiák, vallások, betegségek, nyelvek és politikai eszmék is utaztak a karavánokkal és hajókkal.

### 2.4.1. A szárazföldi úthálózat kialakulása és működése

A „selyemút” kifejezést Ferdinand von Richthofen német geográfus alkotta meg a 19. században, és a kortárs történetírás egy része félrevezetőnek tartja, mert egyetlen, rögzített útvonalat sugall. Valójában egymással párhuzamos, változó nyomvonalú szárazföldi úthálózatról van szó, amely a kínai folyóvölgyeket a Tarim-medence oázisain, a Pamíron, Transzoxánián és az Iráni-fennsíkon át a Földközi-tenger keleti medencéjéig és Indiáig kötötte össze. A hálózat neve a kínai selyemexportból ered, de a selyem időben és térben egyenetlenül szerepelt; a résztvevők maguk nem „selyemútról” beszéltek, hanem városok, oázisok és karavánutak sokaságát ismerték (vitatott értelmezés, a fogalom modern konstrukció).

A szárazföldi csere régebbi a selyemnél. A Hotan vidékéről származó jáde már a neolitikus és bronzkori kínai lelőhelyeken megjelenik, ami régészeti lelet alapján dokumentált, bár a szállítási láncok pontos módja csak becslés. A kínai feliratokban szereplő, Közép-Ázsiából behozott lovak és a bronzkori technológiák terjedése szintén korai kapcsolatokra utal. A hálózat politikai kereteit azonban a Han-dinasztia teremtette meg. Csang Csien (Zhang Qian) követjárása i. e. 138–126 között, majd második küldetése i. e. 119 körül alapvetően bővítette a kínai udvar ismereteit a nyugati térségekről. Utazását Sze-ma Csien (Sima Qian) *Történeti feljegyzések* című műve és a *Han su* rögzíti, ezért a küldetés ténye dokumentált, bár Csang Csien beszámolójának egyes földrajzi részletei pontatlanok. A Han-udvar ezt követően katonai–diplomáciai hullámokban terjesztette ki befolyását a Tarim-medence oázisállamaira, nem azért, hogy közvetlenül Rómával kereskedjen, hanem hogy biztosítsa a határvidéket és a lovak, jáde, fémek beszerzését.

A szárazföldi út klasszikus kori működésének két fő ága volt: az északi, amely Turfanon és a Tien-san lábánál, illetve a déli, amely Hotan és Jarkand érintésével kerülte meg a Takla-Makán sivatagot. A két ág Kaszgarnál (Kashgar) találkozott, majd a Pamír hágóin át vezetett Baktriába, Szogdiába és Indiába. A karaván ritkán tettek meg hosszú, egybefüggő utat; az árukat oázisvárosok piacain, adó- és vámállomásain keresztül adták tovább. Ezt a szakaszos cserét a források gyakran elrejtik, mert a kínai dinasztiatörténetek a távoli királyságok „adóküldeményeiként” írják le a valójában kereskedelmi cserekeretben érkező szállítmányokat (dokumentált szöveghagyomány, de a fogalmi keret udvari ideológia).

A karaván gerincét a kétpúpú baktriai teve adta. A teve terhelhetősége és hidegtűrése lehetővé tette a sivatagi, magashegyi szakaszok leküzdését; a teveállomány méretére és a karaván létszámára vonatkozó adatok azonban szűkösek, a becslések gyakran későbbi útleírásokra támaszkodnak. A szárazföldi szállítás drága volt: a nagy távolság, az éghajlati kockázatok és az útvonalak mentén fizetett védelmi díjak miatt elsősorban nagy értékű, kis tömegű árukat érdemes mozgatni. Kínából selyem, lakk, vas, fahéj, később papír és porcelán került nyugatra; visszafelé ló, üveg, arany, ezüst, szőlő, lucerna, dió, gránátalma és más növények érkeztek. Egyes növények Kínába kerülése, például a szőlőé, a Csang Csienhez kötött hagyomány szerint dokumentált, de a pontos bevezetési idő néhol hagyományon, nem levéltári adaton alapul.

A szárazföldi hálózat fénykora nem folyamatos. Az i. sz. 2–3. században a Han-uralom meggyengült, a 4–6. században pedig a sztyeppei és helyi hatalmak mozaikja ellenőrizte az oázisokat. A Tang-dinasztia (618–907) ismét kiterjesztette a kínai katonai ellenőrzést a Tarim-medence egy részére, és a 7–8. században élénk kereskedelem zajlott. Ebben meghatározó szerepet játszottak a szogdok, akiknek nyelve a kereskedelem közvetítő nyelve lett a sztyeppétől a kínai fővárosig. A „régi szogd levelek” (4. század eleji magánlevelezés) régészeti leletként dokumentálják a szogd kereskedőhálózatok mindennapi működését, a hitelezést, az árakat és a távolsági kapcsolattartást. A 8. század közepén az An Lu-san-felkelés (755–763) katonai és pénzügyi erőforrásokat vont el a nyugati határvédelemtől, a Tarim-medence kínai ellenőrzése meggyengült, és a szárazföldi út biztonsága visszaesett. Ezt a fordulatot a kínai források dokumentálják, de a hanyatlás mértéke a szakirodalomban vitatott: a helyi csere nem szűnt meg, csupán a birodalmi védelem tűnt el.

### 2.4.2. A sztyeppei hálózatok és a nomád közvetítők

A sztyeppei sáv – a mai Mongóliától a kazak sztyeppén át a Fekete-tenger északi partvidékéig – párhuzamos kereskedelmi folyosót alkotott. A nomád államok nem voltak egyszerűen a letelepedett civilizációk „kereskedői” vagy „fosztogatói”; saját gazdasági logikájukban az állattartás, a vadászat, a katonai mozgósítás és a csere összekapcsolódott. A sztyeppei hálózatokban ló, szarvasmarha, prém, bőr, só, fém és rabszolga mozgott, cserébe textil, gabona, tea, fémeszközök és luxuscikkek érkeztek dél felől. A nomád politikai központok időnként adóztatták a karavánokat, máskor védelmet árultak; a „vám”, a „védelmi díj” és a „fosztogatás” közötti határ a kortársak számára sem volt mindig éles.

A xiongnu, a türk, az ujgur, később a mongol kánságok időnként ellenőrzésük alá vonták az oázisvárosokat is, és ezzel a szárazföldi úthálózat egyes szakaszait integrálták a sztyeppei politikai térbe. A kínai források ezt gyakran a „barbár” fenyegetés vagy hódítás nyelvén írták le; a mai történetírás viszont hangsúlyozza, hogy a nomád hatalmak hosszú időn át biztosították a csere biztonságát, és nem csupán élősködtek a karavánkereskedelmen. A 13–14. századi Mongol Birodalom ezt a biztonságot intézményesítette. A mongol hódítás kezdeti pusztításai után a birodalom területén kiépült a „jam” nevű postaállomás-hálózat, amely a futárok mellett a kereskedők és utazók mozgását is megkönnyítette. A kínai Jüan-korszak forrásai és a perzsa, arab udvari krónikák dokumentálják a birodalmi úthálózat fenntartását. A „Pax Mongolica”

kifejezés azonban tudományos értelmezés, nem kortárs fogalom; a béke és a kereskedelem előnyei nem egyenletesen oszlottak meg, és a birodalom peremvidékein továbbra is voltak fegyveres konfliktusok.

A mongol kori utazók közül Marco Polo beszámolója a legismertebb, ám hitelessége részleteiben vitatott. A *Divisament dou monde* című, 13. század végi szöveg sokat közöl Kína városairól, a papírpénzről és a távolsági kereskedelemről, de egyes kutatók kétségbe vonják, hogy Marco Polo valóban eljutott-e Kínába, vagy több utazó tapasztalatait szerkesztették össze. A szöveg tehát elsődleges forrásnak számít, de használata forráskritikát igényel. A mongol korszakkal foglalkozó perzsa és arab krónikák, például Dzsuvejni és Ibn Battúta írásai más szemszögből, muszlim udvari és zarándokutazói keretben mutatják be ugyanezt a világot.

### 2.4.3. Az Indiai-óceán és a tengeri kereskedelem

A tengeri kereskedelem a monszunok ritmusára épült. Az Indiai-óceán északi medencéjében a nyugati irányú áramlások és a váltakozó széljárás lehetővé tette, hogy a hajósok évszakos ciklusokban hajózzanak Arábia, India, Délkelet-Ázsia és Kína között. A hajózási ismeretek fokozatosan halmozódtak fel; az i. e. 1. századi *Periplusz a Vörös-tengerről* című görög hajózási kézikönyv dokumentálja az India nyugati partjáig tartó útvonalakat, kikötőket és árukat. A dél-indiai Arikamedunál feltárt római kerámia és az érmék régészeti bizonyítékai az indiai–mediterrán kapcsolatoknak, bár a forgalom nagyságát a kutatók eltérően becsülik.

A tengeri kereskedelem olcsóbban tudott nagyobb tömegű árut mozgatni, mint a karaván. A hajók rakományába beletartoztak a fűszerek (bors, fahéj, szegfűszeg, szerecsendió), a gyapot- és selyemtextíliák, a rizs, a fémek, az elefántcsont, a drágakövek, a porcelán és később a tea. A bors különösen fontos volt: az indiai Malabár-part borsa a Földközi-tenger és a Közel-Kelet piacaira jutott el, és az ókori forrásokban gyakran feltűnik. A 10–13. századi kínai Szong-korszakban a tengeri kereskedelem állami és magánszereplők számára egyaránt jövedelmezővé vált. A kínai hajóépítés, az iránytű használata és a hajótest szerkezete a korszakban fejlődött; a kínai források és a hajóroncsok egyaránt mutatják a nagyobb, több árbocos óceáni hajók megjelenését.

A kikötővárosok a tengeri hálózatok csomópontjaiként kozmopolita társadalmakat hoztak létre. Kanton (Guangzhou) és Quanzhou (a középkori forrásokban Zayton) kínai oldalról fogadta az arab, perzsa, indiai és délkelet-ázsiai kereskedőket; a kínai források és a muszlim utazók beszámolói szerint Quanzhouban mecsetek, idegen közösségek és vámhivatalok működtek. A délkelet-ázsiai Malaka a 15. században vált a fűszer- és textilkereskedelem nagy elosztóhelyévé, míg az indiai partvidéken Calicut, Cambay és Maszulipatnam játszott hasonló szerepet. A kikötők nem csupán áruforgalmi pontok voltak: hiteles dokumentumok, például a kairói geniza levelei bemutatják, hogy a zsidó, muszlim és keresztény kereskedők hogyan szervezték a tengerentúli ügyleteket, hogyan bízták meg ügynökeiket és hogyan pereskedtek a távolsági kereskedelemben.

A kínai császári flotta Zheng He (Cseng Ho) vezette expedíciói 1405 és 1433 között látványos diplomáciai–kereskedelmi vállalkozások voltak. A Ming-udvar eunuch parancsnoka hét nagy útja során Délkelet-Ázsiába, Indiába, az Arab-félszigetre és Kelet-Afrikába hajózott. Az utak tényét kínai udvari feljegyzések, feliratok és térképek dokumentálják, de a hajóflották mérete és egyes célállomások értelmezése vitatott; a hivatalos források nagy számai udvari reprezentációt is szolgálhattak. Zheng He útjai nem „felfedezések” voltak, hiszen a térség tengeri útvonalai már régóta ismertek voltak, hanem a Ming-udvar hatalmi presztízsét és a tribute-rendszert erősítő, rövid életű állami kezdeményezések. A 15. század közepén az expedíciók leálltak; az okokról (költségek, belső politikai fordulat, a konfuciánus udvari elit ellenállása, a határvédelem fontossága) a történetírásban több értelmezés él, ezek közül egyik sem tekinthető lezártnak.

### 2.4.4. A kora újkori fordulat: ezüst, tea és a tengeri kapcsolatrendszer átalakulása

A 15. század végétől az Indiai-óceánba érkező portugál, majd holland, angol és francia hajósok nem hoztak létre teljesen új kereskedelmi teret, hanem bekapcsolódtak egy már működő rendszerbe, és fokozatosan átformálták annak hatalmi szerkezetét. Vasco da Gama 1498-as calicuti érkezése dokumentált esemény; a portugál korona ezt követően a „cartaz” nevű hajózási engedély rendszerével próbálta ellenőrizni az Indiai-óceán kereskedelmét. A portugál hatalom azonban soha nem tudta teljesen monopolizálni a térséget, és a helyi kereskedők, uralkodók, valamint az oszmán közvetítők továbbra is aktívak maradtak.

A 16. században a globális ezüstforgalom új súlypontot hozott. A spanyol gyarmati ezüstbányákból – elsősorban Potosíból és a mexikói bányavidékekről – kitermelt ezüst egy része a manilai galleonok révén a Fülöp-szigetekre, onnan pedig Kínába áramlott. A Manila–Acapulco útvonalat 1565 és 1815 között rendszeres hajóút kötötte össze. A kínai selyem és porcelán iránti európai és amerikai kereslet ezüsttel fizetett, mivel a kínai gazdaság a kora újkorban nagy mennyiségű ezüstöt szívott fel. Az ezüstáramlás mértékéről statisztikai becslések állnak rendelkezésre, de a források hiányossága miatt a számok széles sávban mozognak; a globális ezüstforgalom pontos mérlege vitatott.

A tea kereskedelme a 17–18. században vált a tengeri kereskedelem egyik meghatározó ágává. Kínából a holland, majd a brit Kelet-indiai Társaság szállította Európába a teát, amely luxuscikkből fokozatosan tömegfogyasztási cikké vált. A teaimport a 18. századi brit kereskedelmi mérlegben óriási hiányt okozott, és ez a későbbi ópiumkereskedelem és az ópiumháborúk egyik gazdasági háttere lett. A tea Kínán belüli termelési körzetei, a szállítási láncok és az exportmennyiség a kínai és európai levéltári anyagok alapján részben rekonstruálható, de a premodern statisztikák pontossága korlátozott.

A porcelán a tengeri kereskedelem másik emblematikus áruja volt. A kínai fazekasközpontok, elsősorban Jingdezhen termékei a 14. századtól nagy mennyiségben jutottak el Délkelet-Ázsiába, az Indiai-óceán medencéjébe, a Közel-Keletre és Európába. A kék-fehér porcelán iránti keresletet a hajóroncsok rakományai is dokumentálják, például a 9. századi Belitung-roncs vagy a 15. századi hajóleletek. A kerámia nemcsak presztízsáru volt, hanem a tengeri hajók ballasztjaként is szolgált, ezért nagy mennyiségben szállították. A roncsok régészeti feldolgozása alapján a kutatók becsléseket adnak a rakományok összetételére, de a teljes forgalomra vonatkozó számok itt is bizonytalanok.

A fűszerek közül a bors mellett a szegfűszeg és a szerecsendió a Maluku-szigetekről származott, és a 16–17. században a holland Kelet-indiai Társaság erőszakos módszerekkel próbálta ellenőrizni a termelést. A holland monopólium kiépítése a helyi termelő közösségek számára súlyos következményekkel járt; a források egy része a társaság levéltáraiból, más része holland és helyi krónikákból származik. A gyarmati erőszak mértékét a kortárs források eltérően értékelték, a modern történetírás pedig áldozatközpontúan, a helyi társadalmak szemszögét is bevonva vizsgálja.

### 2.4.5. Kereskedő diaszpórák és a csere társadalmi szerveződése

A távolsági kereskedelem nem elvont piacokon zajlott, hanem személyes bizalmi hálózatokban. A kereskedők gyakran vallási, nyelvi vagy rokonsági alapon szerveződtek, és diaszpóraközösségeket hoztak létre a kikötőkben, oázisvárosokban és karaván állomásokon. A szogd közösségek a szárazföldi utak mentén, az arab és perzsa kereskedők az Indiai-óceán partjain, a kínai diaszpórák Délkelet-Ázsiában, az indiai kereskedőcsoportok pedig Kelet-Afrikától a Vörös-tengerig alakítottak ki intézményeket. A kairói geniza dokumentumai azt mutatják, hogy a Földközi-tenger és az Indiai-óceán közötti zsidó kereskedőhálózatok levelezés, ügynökök és hitellevelek révén működtek.

A források túlnyomórészt férfiak üzleti tevékenységét rögzítik, de egyes szerződések és bírósági iratok női tulajdonosokra, örökösökre és hitelezőkre is utalnak.

A diaszpórák nemcsak árut, hanem vallást, nyelvet és technikai tudást is közvetítettek. A buddhizmus Indiából a szárazföldi úton keresztül jutott el Kínába, majd onnan Koreába és Japánba; a zarándokok, mint Hszüan-cang (Xuanzang) a 7. században, a kereskedelmi utakat használták. Az iszlám a 7. század után gyorsan terjedt a tengeri és szárazföldi hálózatok mentén, és a muszlim kereskedők Délkelet-Ázsiában, Kína partvidékén és Közép-Ázsiában is közösségeket hoztak létre. A kereszténység nesztoriánus ága a szárazföldi úton jutott el a Tang-kori Kínába, amit sírfeliratok és sztélék dokumentálnak. A vallások terjedését a vallási térképről szóló alfejezet tárgyalja részletesen; itt elég annyit rögzíteni, hogy a kereskedelem volt a vallási eszmék egyik fő, de nem kizárólagos csatornája.

A kereskedő diaszpórák és a helyi hatalmak viszonya változó volt. A kikötővárosok uralkodói gyakran adókedvezményekkel, önálló negyedekkel és jogi autonómiával csábították a külföldi kereskedőket, mert a vámbevételek fontos állami jövedelmet jelentettek. Ugyanakkor a diaszpóra-közösségek kiszolgáltatottak lehettek: a politikai fordulatok, az idegengyűlölő hangulat vagy a háborúk áldozatul ejthették őket. A Tang-kori kantoni mészárlás (879) például a kínai források szerint hatalmas emberveszteséggel járt a külföldi kereskedők körében, bár az áldozatok számát illető becslések megbízhatatlanok.

### 2.4.6. Források és bizonytalanságok

A kereskedelmi hálózatok történetének forrásbázisa egyenetlen. A kínai dinasztiatörténetek, a hivatalos földrajzi művek és az udvari feljegyzések gyakran a központi hatalom szemszögéből írnak, és a kereskedelmet adó- vagy adományozási keretben ábrázolják. A szogd levelek, a kairói geniza iratai, az arab és perzsa hajózási kézikönyvek, valamint a portugál, holland és angol társasági levéltárak közelítenek a mindennapi üzleti gyakorlathoz. A régészeti anyag – hajóroncsok, kerámialeletek, üvegáruk, érmék, feliratok – kiegészíti a szöveges forrásokat, de a leletanyag értelmezése gyakran vitatott. A tengeri hajóroncsok keltezése és a rakományok származásának meghatározása természettudományos és művészettörténeti módszereket igényel, és a lelőhelyek kifosztása sok adatot megsemmisített.

A forgalom nagyságára vonatkozó számok a premodern időkből legfeljebb becslések. A selyemexport mennyiségét, a borsforgalom éves szintjét, a tea és a porcelán kivitelét a fennmaradt vámjegyzékek, hajómanifestumok és kereskedői levelek alapján próbálják rekonstruálni, de ezek hiányosak, és a módszertani feltételezések erősen befolyásolják az eredményt. Az ezüstáramlás globális becslései a 16–18. században széles sávban mozognak, mert az illegális kereskedelem, a helyi pénzverés és a kincsképzés nem hagyott nyomot az írott forrásokban. A „selyemút” mint összefoglaló fogalom használata vitatott értelmezés; a történészek egy része szerint a kifejezés elrejti a résztvevők sokféleségét, a cserék szakaszosságát és a szárazföldi út korlátozott gazdasági súlyát a tengeri úthoz képest. Mások a fogalmat hasznos ernyőnek tartják, mert a kulturális transzfer egységére irányítja a figyelmet.

A nomád hálózatok vizsgálatában a szóbeli hagyomány és a régészet szerepe nagy, mivel a nomád társadalmak ritkán hagytak hátra saját írásos forrásokat. Az orkhoni feliratok, a kínai és muszlim krónikák nomádokról szóló tudósításai mind külső vagy intézményi szempontot tükröznek. A sztyeppei kereskedelem méretét és szerveződését ezért a kutatók gyakran közvetett adatokból következtetik ki, és a következtetések tudományos konszenzus híján vitatottak.

### 2.4.7. Rövid összefoglaló

Kelet- és Közép-Ázsia kereskedelmi hálózatai három nagy, egymással összekapcsolódó térben működtek: a szárazföldi oázisútvonalakon, a sztyeppei folyosókon és az Indiai-óceán tengeri medencéjében. A szárazföldi, gyakran „selyemútnak” nevezett hálózat a Han-korban intézményesült, a Tang-korban élte egyik fénykorát, és a Mongol Birodalom idején átmenetileg ismét nagy biztonságot élvezett. A sztyeppei nomád hatalmak nem pusztán akadályozták vagy kiszolgálták ezt a kereskedelmet, hanem saját politikai és gazdasági rendszerükben közvetítettek. Az Indiai-óceán tengeri kereskedelme a monszunokra épült, és a kikötővárosok, valamint a kereskedő diaszpórák révén sűrű kapcsolatrendszert hozott létre. A 16. századtól az ezüst, majd a tea és a porcelán globális áramlása a tengeri útvonalakat tette a legerősebbé, de a szárazföldi és sztyeppei hálózatok helyi jelentősége fennmaradt. A kereskedelem története nemcsak árukról, hanem technológiák, vallások, betegségek és identitások terjedéséről is szól.

### 2.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Miért vitatott a „selyemút” kifejezés használata, és milyen földrajzi–gazdasági okok miatt volt a szárazföldi szállítás elsősorban nagy értékű árukra korlátozott?
2. Hogyan kapcsolódtak a sztyeppei nomád hatalmak a kereskedelmi hálózatokhoz, és miért félrevezető a nomádokat csupán „fosztogatóként” vagy „kereskedő közvetítőként” ábrázolni?
3. Milyen szerepet játszottak a kikötővárosok és a kereskedő diaszpórák az Indiai-óceán kereskedelmében?
4. Milyen gazdasági következményekkel járt a 16. századi ezüstáramlás, és miért tekinthető a manilai galleon útvonala új, óceánokon átívelő kapcsolatnak?
5. Mely forrástípusokból rekonstruálható a premodern kereskedelem, és miért maradnak a forgalomra vonatkozó számok szükségképpen becslések?

# 3 A gyarmatosítás előtti birodalmak és civilizációk

## 3.1. A korai államok és birodalmak: Kína, India és a sztyeppe

A korszak, amelyet ez az alfejezet áttekint, hozzávetőleg az i. e. 2. évezred közepétől az i. e. 2. századig terjed. Kínában a Sang (Shang) és a Csou (Zhou) dinasztia, a dél-ázsiai térségben a védikus korszak és a Maurja-birodalom, a belső-ázsiai sztyeppén pedig a lovas nomád törzsszövetségek kialakulása jelöli ki azokat a párhuzamos, de egymással is érintkező folyamatokat, amelyek az államiság, az írás, a városi központok és a vallási hagyományok korai formáit létrehozták. A három régió nem alkotott egységes világot: a kapcsolatuk a Kereskedelmi útvonalak: a selyemút, a tengeri kereskedelem és a sztyeppei hálózatok című alfejezetben tárgyalt hálózatok mentén fokozatosan vált rendszeressé. Az alábbi áttekintés ezért nem egyetlen „keleti civilizáció” képét rajzolja meg, hanem három eltérő ökológiai és politikai környezetben kibontakozó államépítési kísérletet mutat be.

### 3.1.1. Kína: a Sang és a Csou rend

A Sárga-folyó középső és alsó szakaszán a régészeti kultúrák hosszú előzménye után a Sang dinasztia uralma alatt jelennek meg azok az intézmények, amelyeket a későbbi kínai hagyomány a dinasztikus állam alapjainak tekint. A Sang időhatárai bizonytalanok: a hagyományos kronológia szerint i. e. 1600 körül kezdődött és i. e. 1046 körül bukott meg, de a korai szakaszra vonatkozó régészeti és szöveges adatok nem teszik lehetővé pontos évszámok rögzítését. A korszak kései, Anyang környéki lelőhelyei (kb. i. e. 1300–1050) azonban dokumentált régészeti tényekkel támasztják alá egy királyi központ, palotakörzet, kézműves-negyedek és sírok meglétét.

A Sang állam központi forráscsoportját a jóslócsontok, azaz a teknőspáncélokra és állati lapockacsontokra vésett feliratok alkotják. Ezek a feliratok a királyi udvar rituális kérdéseit, áldozatokat, hadjáratokat és terméshozammal kapcsolatos aggodalmait rögzítik. A jóslócsont-írás már kiforrott jelrendszer, amelynek jelei a későbbi kínai írás közvetlen előzményei; ez a folytonosság az egyik legerősebb érv a kínai írásbeliség hosszú kohéziója mellett. Ugyanakkor a feliratok műfaji kötöttsége miatt a Sang társadalomról alkotott képünk erősen felülről, az udvari elit szemszögéből látszik.

A Sang király központi szerepet töltött be: ő volt a legfőbb rituális személy, aki az ősöknek és a természeti erőknek bemutatott áldozatokkal biztosította a közösség jóllétét. A királyi hatalom katonai jellegét a harci szekerek, bronzfegyverek és a hadjáratokról szóló feliratok jelzik. A bronzöntés technikai színvonala és a rituális bronzedények művészi kidolgozottsága arra utal, hogy a Sang elit jelentős erőforrásokat mozgósított a presztízs- és szertartási tárgyak előállítására. A nagyobb sírokban talált emberáldozatok régészeti bizonyítékai arra vallanak, hogy az udvari rítusok erőszakos vonásokkal is jártak; ezek értelmezése azonban vitatott: egyes kutatók a királyi hatalom rituális újjáalapítását, mások a hadifoglyok feletti korlátlan rendelkezési jogot hangsúlyozzák.

A Csou dinasztia a hagyományos elbeszélés szerint i. e. 1046 körül döntötte meg a Sang uralmát. A Csou hódítás időpontja körül a mai napig vita folyik: a régészeti és csillagászati érvek alapján i. e. 1046 és i. e. 1027 között több jelölt év is szerepel a szakirodalomban. A Csou uralkodók egy új politikai ideológiát fogalmaztak meg, amelynek középpontjában a „menny mandátuma” (tianming) állt: az ég az erkölcsös uralkodónak ad felhatalmazást, és a zsarnok uralkodótól visszavonhatja. Ez a tanítás a későbbi kínai politikai gondolkodás egyik alappillére lett. Fontos azonban forráskritikai óvatossággal kezelni: a mandátumtan teljes kifejtése elsősorban a Csou-kor későbbi, részben utólag szerkesztett szövegeiben ismert, ezért nem bizonyítható, hogy a hódítás idején már pontosan ebben a formában létezett.

A Csou politikai rendszerét gyakran hűbéres vagy „feudális” jellegűnek nevezik, de ez a nyugati terminológia csak megközelítőleg írja le a helyi viszonyokat. A király a dinasztia rokonait és szövetségeseit tartományok élére nevezte ki, akik cserébe katonai szolgálattal és adóval tartoztak. A központi hatalom a Nyugati Csou időszakában (kb. i. e. 1046–771) viszonylag erős maradt, a Keleti Csou szakaszban (i. e. 770–256) azonban a regionális urak önállósága fokozatosan nőtt, és a királyi udvar egyre inkább szimbolikus szerepbe szorult. Ez a folyamat vezetett később a hadakozó államok korának többpólusú világához, amelyet A hadakozó államok kora és a csin egység című alfejezet tárgyal részletesen.

A Csou-kor vallási és társadalmi elképzelései között az ősök tisztelete, a rituális áldozatok rendje és a nemzetségi szervezet játszott meghatározó szerepet. A korszak későbbi szövegei, például a dalok könyve és az írások könyve, a kínai hagyomány kánonjává váltak, de ezek a művek hosszú szerkesztési folyamat eredményei, ezért nem olvashatók közvetlen korabeli beszámolókként. A kínai írásosság folytonossága azonban lehetővé teszi, hogy a Sang jóslócsontoktól a Csou bronzfeliratokon át a későbbi filozófiai iskolákig viszonylag jól dokumentált ívet rajzoljunk.

### 3.1.2. India: a védikus korszak és a Maurja-birodalom

A dél-ázsiai térségben a korai államok kialakulása más forrásviszonyok között ment végbe. Az Indus-völgyi civilizáció városi központjainak hanyatlása után, az i. e. 2. évezred közepe és az i. e. 1. évezred közepe közötti időszakot a védikus korszak néven szokás említeni. A korszak elnevezése a védák, elsősorban a Rigvéda szövegegyüttesére utal, amely a legkorábbi ismert dél-ázsiai vallási irodalom. A Rigvéda himnuszainak legrégebbi rétegei feltehetőleg i. e. 1500 és 1200 között formálódtak, de a gyűjtemény lezárása és rögzítése jóval későbbi. A védikus szövegek évszázadokon át szóbeli hagyományként öröklődtek, ezért a bennük megőrzött földrajzi, társadalmi és politikai adatok használata különösen nagy módszertani körültekintést igényel.

A védikus korszak korai szakaszában a társadalom elsősorban törzsi és nemzetségi keretekben szerveződött. A Rigvéda himnuszai pásztorkodó és földművelő közösségekről, törzsi vezetőkről (rádzsa), versengő nemzetségekről és harci eseményekről beszélnek. A későbbi védikus szövegek a letelepedett földművelés, a faluközösségek és a rituális szakértők (brahmanák) szerepének növekedését mutatják. Ebben az időszakban kezd formálódni az a társadalmi rend, amelyet később varna-rendszerként ismernek, és amely a brahmanák, a harcosok, a földművelők és a szolgálók kategóriáit különbözteti meg. Ezt a korai varna-felosztást nem szabad azonosítani a későbbi, sokkal bonyolultabb kasztrendszerrel: az utóbbi a gyarmati időszak és a modern politika hatására is jelentősen átalakult, amint arról A kaszt, vallás és felosztás kérdései Indiában keretében lesz szó.

Az i. e. 1. évezred közepén a Gangesz síkságán városi központok és nagyobb területi államok, az úgynevezett mahádzsanapadák jöttek létre. A buddhista és dzsaina hagyományok tizenhat ilyen államot említenek; a lista részben emlékezetpolitikai jellegű, és a későbbi források visszavetítései is befolyásolhatják. A régészeti kutatások azonban több, e korszakba tartozó városi lelőhelyet

tártak fel, és a korabeli pénzverés, kereskedelem, valamint a megerősített települések nyomai valódi államépítési folyamatot jeleznek.

A Magadha állam fokozatos terjeszkedése vezetett a Maurja-birodalom kialakulásához. Csandragupta Maurja i. e. 320 körül szerezte meg a hatalmat, és a Gangesz völgyéből kiindulva nagy területet vont ellenőrzése alá. A birodalom csúcspontját Asóka uralkodása (kb. i. e. 268–232) jelentette. Asóka uralkodásáról részben saját feliratai tudósítanak, amelyek sziklákra és oszlopokra vésve a birodalom különböző részein maradtak fenn. Ezek a feliratok epigráfiai forrásként ritka közvetlenséggel szólalnak meg: az uralkodó a dhamma, az erkölcsi rend fogalma köré szervezte politikai üzeneteit, és azt hirdette, hogy a hódítás helyett az erkölcs útján kívánja a népek javát szolgálni. A feliratok tehát dokumentált tények, de természetesen uralkodói önreprezentációt tükröznek, és nem tekinthetők semleges leírásnak.

Asóka támogatta a buddhista közösségeket, de a feliratokból nem olvasható ki, hogy a buddhizmust államvallássá tette volna. A dhamma fogalma tágabb erkölcsi normákat is magába foglalt, és a birodalom vallási sokszínűségét a feliratok is elismerik. A Maurja-birodalom adóztatási, katonai és hivatalnoki szerkezetére vonatkozó ismereteinket szanszkrit normaszövegek, elsősorban az Arthasásztra hagyomány, valamint a görög követek, például Megaszthenész beszámolói egészítik ki, de mindkét forrástípus értelmezése vitatott: az Arthasásztra szövege hosszú szerkesztési folyamaton ment át, Megaszthenész pedig külső szemlélőként írt, akinek eredeti műve csak későbbi idézetekben ismert.

A Maurja-birodalom az i. e. 2. század elején felbomlott, de öröksége a dél-ázsiai politikai képzeletben hosszú ideig hatott. A későbbi indiai történeti hagyomány, különösen a nacionalista történetírás, gyakran mint az első „egységes India” államát ünnepelte. Ez a megfogalmazás azonban emlékezetpolitikai állítás: a Maurja uralom nem fedte le a szubkontinens egészét, és a mai India területén élő közösségek nem alkottak modern nemzeti egységet. A birodalom határai, adórendszere és a központi hatalom tényleges ellenőrzési mélysége ma is tudományos viták tárgya.

### 3.1.3. A sztyeppei nomád törzsszövetségek

A belső-ázsiai sztyeppén az i. e. 1. évezredben a lovas nomadizmus kialakulása alapvetően átalakította a politikai és katonai viszonyokat. A lovaglás elterjedése, a könnyű íj és a sztyeppei állattartás technikái lehetővé tették, hogy nagy kiterjedésű, mozgékony közösségek szerveződjenek, amelyek nem egyetlen letelepedett központból irányították az életüket. A nomád társadalmakat ezért nem szabad „állam nélküli” vagy „kezdetleges” alakzatokként leírni: saját politikai intézményeik, törzsi szövetségi rendszereik és rituális hagyományaik voltak, amelyek a sztyeppei környezethez alkalmazkodtak.

A korai sztyeppei népek közül a szkíták az i. e. 8–7. századtól jelennek meg a perzsa és görög forrásokban. Hérodotosz részletes, de részben fantasztikus elemeket is tartalmazó beszámolója mellett a régészeti kurgánok (halomsírok) gazdag leletanyaga ad közvetlen képet a szkíta elit életmódjáról. Az aranytárgyak, lószerszámok és fegyverek a kézművesség magas színvonalát és a Fekete-tenger vidékétől a belső-ázsiai sztyeppéig terjedő kapcsolatrendszert mutatják. A szkíta anyagi kultúra „állatstílusú” művészete hosszú időre meghatározta a sztyeppei vizuális nyelvet.

A kínai forrásokban a xiongnu (hsziungnu) elnevezésű törzsszövetség i. e. 3. századtól válik meghatározó hatalommá. A xiongnu politikai rendszer élén a sanjü állt, akit a kínai krónikák királyi rangú vezetőként írnak le. A szövetség törzsi és nemzetségi alapon szerveződött, de kiterjedt hódítások révén több, nyelvileg és kulturálisan eltérő csoportot is magába olvasztott. A kínai Csou és későbbi Han dinasztiák számára a xiongnu egyszerre jelentett katonai fenyegetést és fontos kereskedelmi partnert: a nomád közösségek lóban, szarvasmarhában, bőrben és prémben

gazdagok voltak, míg a letelepedett kínai területek gabonát, selymet és kézművestermékeket kínáltak. Ez a kölcsönös függés a konfliktusok mellett folyamatos cserét is fenntartott.

A kínai források a nomádokat gyakran a „civilizálatlan” másikként ábrázolták, és ez a szembeállítás a későbbi történetírásban is sokáig tovább élt. A könyv álláspontja szerint a sztyeppei államokat nem a kínai vagy a nyugati letelepedett normák hiányaként kell leírni, hanem saját ökológiai és társadalmi logikájuk szerint. A xiongnu például komplex adó- és hűbéri viszonyokat, rituális központokat és diplomáciai szerződéseket működtetett; ezek nem maradnak el a korabeli letelepedett államok intézményeitől, csupán más környezetben és más formában léteztek.

A nomád birodalmak és a letelepedett államok közötti kölcsönhatás a selyemút kialakulásának egyik alapfeltétele volt. A sztyeppei közvetítők nem csupán árut szállítottak, hanem technológiákat, művészeti mintákat és vallási elképzeléseket is közvetítettek. Ezt a témát A nomád birodalmak és a selyemút című alfejezet fejti ki bővebben.

### 3.1.4. Állam, írás és vallás korai formái

A három régió összehasonlítása rávilágít arra, hogy az államalapításnak nem volt egyetlen „természetes” útja. Kínában az írásbeliség korán a királyi rituálé szolgálatába állt, és a jóslócsontokról fennmaradt feliratok a központi hatalom és a vallási tekintély összefonódását mutatják. Dél-Ázsiában a védikus hagyomány szóbeliségben őrizte meg a rituális tudást, és a szövegek csak később váltak írott kánonná; az államok kialakulását a városiasodás, a kereskedelem és a versengő vallási mozgalmak kísérték. A sztyeppén az írás nem, vagy csak korlátozottan játszott szerepet, a politikai rendet a törzsi szövetségek, a katonai mobilitás és a rituális vezetői karizma tartotta össze.

A vallási hagyományokban is hasonló különbségek figyelhetők meg. A kínai udvari vallásban az ősöknek bemutatott áldozatok és a menny felé irányuló rituálék biztosították a rendre vonatkozó elképzeléseket. A védikus Indiában a brahmanák által végzett áldozati rítusok, majd a belső aszkézisre és lemondásra épülő tanítások (buddhizmus, dzsainizmus) kínáltak egymástól eltérő utakat. A sztyeppei népek vallási életéről kevesebb közvetlen forrásunk van; a szkíta és xiongnu sírokban megfigyelt rituális tárgyak és áldozati nyomok arra utalnak, hogy a halotti kultusz és a természeti erők tisztelete fontos szerepet töltött be, de a részletek rekonstrukciója nagyrészt régészeti értelmezésen alapul.

Az írásbeliség elterjedése nem jelentett automatikus intézményi fejlődést. A kínai feliratok elsősorban az udvari elit ügyeit rögzítették, és a lakosság túlnyomó többsége írástudatlan maradt. A védikus szövegekhez való hozzáférést rituális és társadalmi korlátok szabályozták. A sztyeppei népek esetében a kínai és görög források sokáig külső leírásokon alapultak, ezért a nomád közösségek saját hangja ebből a korszakból alig ismert. A források egyenlőtlen eloszlása önmagában is figyelmeztetés: a korai államokról alkotott képünket nagyban meghatározza, hogy kinek a szövegei és tárgyai maradtak fenn.

### 3.1.5. Források és bizonytalanságok

A Sang és Csou korszakkal kapcsolatban a legnagyobb bizonytalanság az időrendet övezi. A hagyományos dátumok (Sang kezdete i. e. 1600, a Csou hódítás i. e. 1046) a kínai hivatalos kronológiai projektek és a későbbi hagyományok kombinációjából származnak, de a nemzetközi szakirodalomban több alternatív kronológia is forgalomban van. A jóslócsontok és a bronzfeliratok valódi epigráfiai források, ám értelmezésük nem mindig egyértelmű: egyes jelek olvasata vitatott, és a feliratok töredékessége miatt sok esemény rekonstrukciója hipotetikus.

A védikus India forrásai szinte kizárólag szóbeli hagyomány útján, későbbi kéziratokban maradtak fenn. A szövegek datálása ezért nagy bizonytalansággal terhelt: a nyelvi és tartalmi rétegek elkülönítése tudományos vita tárgya. A Rigvéda himnuszai nem történeti beszámolók, hanem rituális költészet; a bennük szereplő törzsi nevek és események azonosítása gyakran spekulatív. A Maurja-birodalom esetében jobb a helyzet, mert Asóka feliratai elsődleges dokumentumok, de a birodalom közigazgatásának rekonstrukciója továbbra is hézagos.

A sztyeppei nomádokról szóló legkorábbi beszámolók külső, gyakran ellenséges nézőpontú források. A kínai krónikák a xiongnukat politikai és katonai kihívásként írják le, a görög és perzsa szerzők pedig a szkítákat részben egzotikus, részben fenyegető alakként mutatják be. A régészeti anyag – sírok, fegyverek, lószerszámok – fontos ellenőrző forrás, de az etnikai azonosítás és a politikai szervezet rekonstrukciója a régészeti kultúrák alapján módszertanilag problematikus. A „szkíta” és „xiongnu” elnevezések ráadásul a forrásokban is változó jelentésűek: hol konkrét törzsszövetségre, hol tágabb földrajzi-kulturális körre utalnak.

A számok tekintetében különösen indokolt az óvatosság. A Sang hadjáratok résztvevőire, a korabeli városok népességére vagy a xiongnu szövetség katonai erejére vonatkozó adatok későbbi becslések, nem pontos mérések. A forrásokban szereplő haderők (például a kínai krónikák által említett százezres nomád seregek) gyakran retorikai túlzások, és nem kezelhetők modern statisztikaként. Ahol a szakirodalom ilyen becsléseket közöl, ott mindig jelezni kell a forrás jellegét és a bizonytalanság mértékét.

A vitatott értelmezések közé tartozik a védikus korszakkal kapcsolatos úgynevezett „árja bevándorlás” kérdése. A 19. századi filológiai elméletek szerint az indoeurópai nyelvet beszélő csoportok északnyugat felől érkeztek a dél-ázsiai térségbe. A nyelvészeti rekonstrukciók és egyes régészeti adatok ezt támogatják, de a bevándorlás időpontja, mértéke, békés vagy erőszakos jellege, illetve az Indus-völgyi civilizáció hanyatlásával való kapcsolata erősen vitatott. A kérdést a modern indiai politikai viták is terhelik: egyes hindu nacionalista értelmezések tagadják a bevándorlást, és az indiai civilizáció őshonos folytonosságát hangsúlyozzák. A könyv a nyelvészeti, régészeti és genetikai kutatások állását ismerteti, de nem foglal állást a modern identitáspolitikai vitában.

### 3.1.6. Rövid összefoglaló

Ez az alfejezet a korai államok három eltérő modelljét mutatta be. Kínában a Sang és Csou dinasztia a rituális királyság, a jóslócsont-írás és a menny mandátuma köré szerveződő politikai rendet hozott létre; a Csou hűbéres jellegű hatalommegosztása hosszú távon a központi hatalom gyengüléséhez vezetett. Dél-Ázsiában a védikus szóbeli hagyományra épülő törzsi társadalomból fokozatosan városi alapú területi államok, végül a Maurja-birodalom alakult ki, amely Asóka feliratai révén az epigráfiai önreprezentáció fontos példáját hagyta hátra. A belső-ázsiai sztyeppén a lovas nomadizmus tette lehetővé nagy kiterjedésű törzsszövetségek, például a szkíták és a xiongnuk létrejöttét, amelyek nem elmaradott ellenlábasai, hanem saját logikájú szereplői voltak a korabeli világnak. Az állam, az írás és a vallás korai formái mindhárom régióban más utat jártak be; a források egyenlőtlensége és a kronológiai bizonytalanságok miatt a rekonstrukciók több ponton vitatottak maradnak.

### 3.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Melyek a Sang királyi hatalom legfontosabb rituális és katonai jellemzői, és miért tekinthetők a jóslócsont-feliratok különlegesen fontos forrásnak?
2. Hogyan változott a Csou politikai rendszer a Nyugati és a Keleti Csou időszakában, és mit jelentett a „menny mandátumának” tana?

3. Milyen forrástípusokból ismerjük a védikus korszakot, és miért kell különbséget tenni a korai varna-felosztás és a későbbi kasztrendszer között?
4. Hogyan mutatják be Asóka feliratai az uralkodó politikai és vallási üzeneteit, és miért nem tekinthetők semleges leírásnak?
5. Miért nem helyes a sztyeppei nomád törzsszövetségeket állam nélküli vagy „barbár” alakzatokként leírni, és milyen források állnak rendelkezésre a xiongnu politikai rendszer megismeréséhez?

## 3.2. A nomád birodalmak és a selyemút

A Belső-ázsiai sztyeppén az i. e. 3. század és az i. sz. 8. század között egymást követték azok a nomád hatalmi képződmények – a hsziungnuk, a kusánok, a heftaliták és a türk kaganátusok –, amelyek nem egyszerűen katonai fenyegetést jelentettek a letelepedett birodalmakra, hanem a selyemút kereskedelmének, a vallási és technikai cseréknek is aktív alakítói voltak. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan szerveződtek ezek a sztyeppei birodalmak, miként kapcsolódtak Kína, India, Irán és a mediterrán világ gazdaságához, és miért félrevezető a nomádokat a letelepedett civilizációk „barbár” ellentéteként ábrázolni.

### 3.2.1. A hsziungnu birodalom és a kínai–sztyeppei kapcsolatok kezdete

Az első olyan nomád hatalmi alakulat, amelyet a kínai források részletesen leírnak, a hsziungnu (xiongnu) törzsszövetség volt. A hsziungnuk az i. e. 3. században, a mai Mongólia és Belső-Ázsia területén hozták létre központosított politikai rendszerüket. A kínai történetíró, Sze-ma Csien (Sima Qian) *A történetíró feljegyzései* (Shiji) című művében számol be arról, hogy a hsziungnu uralkodó, Touman fia, Motun (közkeletű átírásban Modun vagy Maodun) i. e. 209 körül megölte apját, és megszerezte a főhatalmat. Ez az esemény a kínai források szerint a hsziungnu állam megerősödésének kezdete; a pontos évszám azonban a krónika hagyományának rekonstrukcióján alapul, ezért kisebb bizonytalansággal kezelendő.

A hsziungnu uralkodó a *sanjü* (chanyu) címet viselte; a cím önmagában is a politikai szervezettség jele, mert nem puszta törzsfői, hanem a kínai császáréval párhuzamos, szakrális és katonai főhatalmat jelölt. A hsziungnu hadsereg tízes alapú szervezettsége – tízezrek, ezrek, százak és tízek rendszere – lehetővé tette a gyors mozgósítást és a nagy kiterjedésű terület ellenőrzését. A mai történettudomány ezt a rendszert nem „állam előtti” törzsi anarchiaként, hanem saját logikájú nomád államként írja le, amely a legelőváltás, az állatállomány és a kereskedelem megszervezésére épült. A kínai források által „barbárnak” nevezett hsziungnuk tehát nem csupán fosztogató harcosok voltak: saját törvényeik, adórendszerük és diplomáciai gyakorlatuk volt.

A hsziungnuk és a kínai Han-dinasztia viszonya a kölcsönös nyomás és a szerződéses béke kettősségére épült. A Han-udvar kezdetben az úgynevezett *heqin* („béke és házasság”) politikáját alkalmazta: kínai hercegnőket adtak feleségül a hsziungnu uralkodóhoz, és évente selymet, gabonát, rizst és más javakat küldtek ajándékként. Ezt a gyakorlatot a kínai udvari történetírás gyakran megalázó adóként ábrázolta, a hsziungnu oldalról viszont a szövetségi viszony és a kereskedelem biztosításaként is értelmezhető. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a két fél között több évtizeden át működött ilyen cserekapcsolat, de annak megítélése, hogy ez adó volt-e vagy kölcsönösen előnyös megállapodás, a forrásokban vitatott értelmezés.

A Han Vu-ti (Wu császár, i. e. 141–87) alatt a kínai politika fordulatot vett. A császár hadjáratokat indított a hsziungnuk ellen, és igyekezett szövetségeseket találni a sztyeppei népek között. Ennek része volt Csang Csien (Zhang Qian) követének útja, amelyet a források i. e. 138 és i. e. 115 közé helyeznek. Csang Csien feladata az volt, hogy eljusson a jüecsik (yuezhi) néphez,

amelyet a hsziungnuk korábban elűztek nyugatra. Az utazás során szerzett ismeretek nyitották meg a kínai udvar előtt a nyugati régiók, Fergana, Baktria és Közép-Ázsia világát. Csang Csien beszámolója – amelyet Sze-ma Csien rögzített – a selyemút kínai szempontú felfedezésének tekinthető, bár maga a kereskedelmi hálózat korábban is létezett. Ez a forrás dokumentált tényként utal a jüecsik vándorlására, ugyanakkor a jüecsik és a későbbi kusánok közötti pontos kapcsolat részben rekonstrukció.

A hsziungnu birodalom az i. e. 1. században belső viszályok és kínai katonai nyomás következtében meggyengült, majd két részre szakadt: a déli hsziungnuk egy része Kína felé orientálódott, a többség pedig fokozatosan elvesztette korábbi hatalmát. A kínai dinasztiatörténetek a hsziungnuk bukását a Han-ház győzelmeként ünneplik, a régészeti leletek viszont azt mutatják, hogy a sztyeppei elit egy része továbbra is jelentős vagyonnal és kapcsolatokkal rendelkezett. A hsziungnuk és a későbbi európai hunok közötti azonosítás – amely évszázadokon át népszerű volt – ma is vitatott értelmezés: a névrokonság érdekes, de a folyamatos politikai kapcsolat nem bizonyítható dokumentumokkal.

### 3.2.2. A selyemút kialakulása és működése

A „selyemút” kifejezés modern, 19. századi fogalom (Ferdinand von Richthofen német geográfustól származik), de maga a hálózat már az i. e. 2. század előtt is összekötötte a kínai, közép-ázsiai, indiai, iráni és mediterrán piacokat. A selyemút nem egyetlen, kijelölt út volt, hanem útvonalak és csomópontok rendszere, amely szárazföldi karavánutakból, folyami átkelőkből, oázisvárosokból és tengeri szakaszokból állt. A fő szárazföldi útvonal Kína északnyugati részéből, a mai Kanszu (Gansu) tartományon és a Hehszi (Hexi) folyosón át vezetett a Tarim-medencébe, majd a Pamír hegységen vagy a Tien-san hágóin át Baktriába, Szogdiába, Iránba és tovább a Földközi-tenger felé.

A kereskedelemben a selyem csak az egyik, bár kiemelkedően fontos termék volt. Kínai selyem, lakkozott tárgyak, bronztükrök, fűszerek, gyógyhatású anyagok, lovak, üvegedények, arany és ezüst, drágakövek, szőnyegek és prémek cseréltek gazdát. A sztyeppei népek számára a selyem nemcsak ruházati alapanyag volt, hanem presztízstárgy, fizetőeszköz és diplomáciai ajándék is. A kínai udvar gyakran juttatott selymet a nomád uralkodóknak, hogy békét vásároljon vagy szövetségeseket nyerjen; ezért a selyem forgalma erősen összekapcsolódott a politikai kapcsolatokkal. A Római Birodalomban a selyem iránti kereslet növekedését a források, például Idősebb Plinius megjegyzései jelzik, aki a selyemért kiáramló nemesfém mennyiségét panaszolta; ez a kereskedelem méretére utaló dokumentált, bár pontatlan kortárs értékelés.

A selyemúton nemcsak áruk, hanem technológiák, növények, betegségek, vallások és művészeti stílusok is terjedtek. A papír előállításának ismerete kínai eredetű, és a selyemút mentén jutott el nyugatra. A szőlő, a lucerna és más haszonnövények Közép-Ázsiából kerültek Kínába. A buddhizmus Indiából a selyemút mentén ért el Kínába és a sztyeppére; ezt a folyamatot a későbbi alfejezetek tárgyalják részletesen. A nomád népek ebben a közvetítésben kulcsszerepet játszottak, mert ők ellenőrizték az útvonalak jelentős részét, és ők szállították az árukat a karavánok között.

### 3.2.3. A kusánok és a buddhista kereskedelem

A kusán birodalom a jüecsik népből alakult ki, amelyet a hsziungnuk i. e. 2. században űztek el a mai Kanszu és Hszincsiang területéről. A jüecsik nyugat felé vándoroltak, és végül Baktriában, a mai Afganisztán és Tádzsikisztán területén telepedtek le. Az egyik jüecsi törzs, a kusánok az i. sz. 1. században egyesítették a térség törzseit, és kiterjedt birodalmat hoztak létre. A kusán uralkodók között a legismertebb Kaniska (uralkodása hozzávetőleg i. sz. 1. század vége vagy

2. század eleje), akinek pontos dátumai vitatottak: a források és az érmék elemzése alapján a szakirodalomban többféle kronológia él egymás mellett. Ez a bizonytalanság nem ritka a premodern ázsiai uralkodóknál, és a könyv a vitatott értelmezést jelzi.

A kusán birodalom a középső selyemút meghatározó hatalma volt. Területe magában foglalta Baktriát, a mai Észak-India egy részét, valamint a Tarim-medence egyes oázisvárosait. A kusánok ellenőrizték a Kína, India, Irán és a római világ közötti kereskedelem fontos csomópontjait. A kusán uralkodók arany- és rézpénzei – amelyek görög, iráni és indiai mintákat ötvöznek – dokumentált forrásként mutatják a birodalom gazdasági és kulturális kapcsolatait. Az érméken szereplő feliratok és ábrázolások alapján a kusán udvar több nyelvet és vallási hagyományt is használt: görög, iráni, indiai és belső-ázsiai istenek egyaránt megjelennek rajtuk.

A kusán kor a buddhizmus terjedésében fordulópontot jelentett. Kaniska udvara a buddhista hagyományban a negyedik nagy zsinat helyszíneként ismert; ez a hagyomány a buddhista szövegek későbbi elbeszéléseiből ismert, ezért szóbeli és írott hagyomány keveredik benne. A kusán területeken, különösen Gandhárában (a mai Pakisztán északnyugati részén és Afganisztán keleti részén) kialakult a görög-buddhista művészet, amely Buddha alakját emberi formában, hellenisztikus stílusjegyekkel ábrázolta. Ez a művészeti hagyomány dokumentált régészeti leletekben – szobrokban, domborművekben, sztúpákban – maradt fenn, és a selyemút mentén messze keletre hatott. A kusánok tehát nem egyszerűen közvetítették a buddhizmust, hanem birodalmi támogatásukkal és művészeti megrendeléseikkel alakították is annak formáit.

A kusán birodalom hanyatlása a 3. században kezdődött, részben a Szászánida Birodalom nyomása, részben belső bomlás következtében. A kusán uralom emléke azonban tovább élt: a későbbi közép-ázsiai és indiai uralkodók gyakran hivatkoztak a kusán hagyományra, a buddhista közösségek pedig a kusán királyokat a vallás pártfogóiként tartották számon. A kusánok történetének rekonstrukciójában a kínai krónikák, az indiai feliratok és az érmék mellett a görög–római földrajzi irodalom is szerepel, ami mutatja, hogy a birodalom a korabeli világ több írásos hagyományában is jelen volt.

### 3.2.4. A heftaliták és a késő ókori Közép-Ázsia

A heftaliták – a bizánci és indiai forrásokban „fehér hunokként” is ismertek – a 4–5. században jelentek meg Belső-Ázsia nyugati felén. Eredetük bizonytalan; a szakirodalomban vitatott, hogy a hsziungnuk, az avarok vagy más belső-ázsiai csoportok leszármazottai voltak-e. A kínai források „Jada” vagy „Hua” néven említik őket, a szászánida és bizánci források pedig heftalitákként. A névazonosítás és a pontos etnikai besorolás vitatott értelmezés, ezért a könyv óvatosan használja a „heftalita” kategóriát: politikai szövetségként, nem pedig egységes „népként”.

A heftalita hatalom a 4–6. században Közép-Ázsia, Baktria és Észak-India jelentős részére kiterjedt. A Szászánida Birodalommal többször háborúztak, és többször győzelmet arattak; a szászánida királyok, például Péroz uralkodása alatt a heftaliták komoly fenyegetést jelentettek Irán keleti határain. A Gupta Birodalom indiai északnyugati területeit is támadták; a kínai zarándok, Hszüan-cang (Xuanzang) későbbi beszámolói és indiai feliratok utalnak a heftalita uralom emlékére. A heftaliták uralma alatt Baktria és Szogdia városi kereskedelme tovább működött, és a selyemút forgalma nem szakadt meg; a hódítások azonban sok helyen pusztítással jártak, ezért a források a heftalitákat gyakran kegyetlen hódítókként ábrázolják. Ez a kép részben a legyőzött szászánida és indiai udvarok nézőpontját tükrözi, és nem tekinthető semleges leírásnak.

A heftaliták bukása a 6. század közepén következett be, amikor a feltörekvő türkök és a Szászánida Birodalom szövetségre lépett ellenük. A türk–szászánida együttműködés dokumentált tény: a két

fél közösen támadta meg a heftalita államot, és osztotta fel annak területeit. A heftalita hatalom összeomlása után a türk kaganátus vált a belső-ázsiai selyemút legerősebb szereplőjévé.

### 3.2.5. A türk kaganátusok és a sztyeppei világrend

A türkök a 6. században a mai Mongólia, Dél-Szibéria és Közép-Ázsia területén hozták létre hatalmi központjukat. A kínai források és a türk saját feliratok egybehangzóan beszámolnak arról, hogy Bumin (más átírásban Bumin kagán) 552-ben legyőzte a zsuanzsuanokat, és felvette a kagán címet. Ez az esemény a Türk Kaganátus kialakulásának dokumentált sarokpontja, bár a kagán cím használata korábbi belső-ázsiai hagyományokra megy vissza. A türkök politikai rendszere a hsziungnu mintához hasonlóan tízes katonai egységekre és a kagáni központi hatalomra épült, de a türk állam még kiterjedtebb hálózatot fogott össze.

A türk birodalom hamarosan két részre szakadt: a keleti türk kaganátus Mongóliában, a nyugati pedig Közép-Ázsiában működött. A szakadás nem jelentette a kapcsolatok megszűnését, de megmutatta, hogy a hatalmas sztyeppei birodalmak fenntartása a belső öröklési viták és a helyi elitek önállósága miatt nehéz volt. A nyugati türkök szövetségesei, a szogdok – a Szogdia területén, a mai Szamarkand és Buhara környékén élő kereskedő közösség – kulcsszerepet játszottak a selyemút forgalmában. A szogd nyelv és írás a közép-ázsiai kereskedelem közvetítő nyelve lett, és a szogd kereskedők Kínától a Fekete-tengerig jelen voltak. Ez a kapcsolat jól dokumentált a szogd levelekben és a kínai adóösszeírásokban.

A keleti türkök és a kínai Tang-dinasztia viszonya váltakozó volt: hol szövetség, hol háború. A Tang-ház a 630-as években átmenetileg legyőzte a keleti türk kaganátust, és a kínai udvar fennhatósága alá vonta a sztyeppei törzsek egy részét. A türkök azonban 682-ben felkeltek, és létrehozták a Második Türk Kaganátust, amely a 8. századig fennmaradt. Ebből a korszakból származnak az orchoni feliratok – a mai Mongólia területén, az Orchon folyó völgyében talált kőemlékek –, amelyek a türk uralkodók, Bilge kagán és Kül Tegin, valamint a főtanácsadó, Tonyukuk tetteit örökítik meg. A feliratok a türk történelem legfontosabb belső dokumentumai: a kínai forrásokkal szemben a türk elit saját szemszögéből beszélik el a birodalom történetét. Mivel a feliratok az uralkodói önreprezentáció műfajába tartoznak, állításaikat nem lehet kritikátlanul tényként kezelni, de elsődleges forrásértékük vitathatatlan.

A Második Türk Kaganátus 744-ben omlott össze, és a hatalom fokozatosan az ujgurok kezébe került, akik a 8–9. században a keleti sztyeppe vezető erejévé váltak. A türk kaganátusok öröksége azonban tartós volt: a türk nyelvek és a kagáni cím a későbbi belső-ázsiai államokban is tovább élt, a türk politikai modell pedig mintaként szolgált a mongol kori birodalmak számára.

### 3.2.6. A sztyeppei birodalmak és a letelepedett államok kapcsolata

A hsziungnuk, kusánok, heftaliták és türkök története jól mutatja, hogy a nomád és letelepedett társadalmak viszonya nem írható le egyszerű hódító–áldozat ellentétpárral. A sztyeppei birodalmak számára a letelepedett területek mezőgazdasági termelése, kézműipara és adóbevételei fontos erőforrást jelentettek, ezért a portyázás mellett a rendszeres kereskedelem, az adóztatás és a diplomáciai házasság is a kapcsolatok része volt. A kínai heqin-politika, a türk–szogd kereskedelmi együttműködés és a kusán érmék görög–indiai–iráni mintái azt mutatják, hogy a határvidékek sokszor átjárható zónák voltak, ahol az etnikai és kulturális határok rugalmasan alakultak.

A technológiák terjedésében a sztyeppei népek nem passzív közvetítők voltak, hanem saját újításaikkal járultak hozzá a katonai és közlekedési forradalomhoz. A lovas íjászat, a nyereg, a kengyel és a lószerszám fejlődése a belső-ázsiai hadviselés és mobilitás terméke, amely később a

kínai, iráni és európai hadseregeket is átalakította. A kengyel elterjedésének pontos időrendje vitatott, de a régészeti leletek szerint a belső-ázsiai lovas népek körében már az i. sz. első évezredben használták. Ez a példa is jelzi, hogy a „fejlett” letelepedett civilizációk és az „elmaradott” nomádok szembenállítása tarthatatlan.

A vallások terjedésében szintén döntő volt a sztyeppei közvetítés. A buddhizmus a kusán birodalom udvari támogatásával vált regionális vallássá, és a selyemút mentén jutott el Kínába. A manicheizmus és a nesztoriánus kereszténység szintén a selyemút városain keresztül ért el a belső-ázsiai és kínai közösségekhez. A szogd kereskedők nemcsak árukat, hanem vallási szövegeket, képeket és rituális gyakorlatokat is szállítottak; erről a szogd nyelvű vallási töredékek és a Tarim-medence barlangtemplomai tanúskodnak. A heftalita és türk udvarok vallási politikája kevésbé dokumentált, de a feliratok és érmék arra utalnak, hogy több vallási hagyománnyal is kapcsolatban álltak.

Mindezek alapján a nomád birodalmak nem a letelepedett világ „külső” fenyegetői voltak, hanem annak szerves részei: a selyemút biztonságának fenntartói, a kereskedelem haszonélvezői és a kulturális cserék alakítói. A kínai, indiai, iráni és görög–római források gyakran ellenségesen ábrázolták őket, mert a szerzők saját udvari vagy városi nézőpontjukból írtak; a modern történetírás feladata, hogy ezeket az elfogultságokat felismerje, és a nomád társadalmakat saját intézményeik, gazdaságuk és értékrendjük szerint is megértse.

### 3.2.7. Források és bizonytalanságok

A hsziungnu, kusán, heftalita és türk történelem rekonstrukciója alapvetően négy forráscsoportra támaszkodik: a kínai dinasztiatörténetekre, a belső-ázsiai saját feliratokra és érmékre, a görög–római és iráni szövegekre, valamint a régészeti leletekre. A kínai források, elsősorban Sze-ma Csien és későbbi krónikások művei, a belső-ázsiai népeket gyakran a kínai udvar politikai érdekeinek megfelelően mutatják be; a „barbár” és az „adófizető” kategóriák nem semleges leírások. A türk orchoni feliratok ezzel szemben az uralkodói propaganda termékei, amelyek a türk hatalom dicsőségét hirdetik; a kettő együttes olvasása közelebb visz a történeti valósághoz, de nem szünteti meg az értelmezési bizonytalanságot.

A kronológiai kérdésekben több vitatott pont van. A hsziungnu birodalom kezdetének pontos dátuma a kínai hagyományból származik, és a Shiji szövegének rétegei miatt bizonytalan. Kaniska uralkodásának éveire a szakirodalomban több mint fél évszázados eltérést mutató javaslatok élnek; ezek az érmék, feliratok és csillagászati utalások eltérő értelmezéséből fakadnak. A heftaliták etnikai és nyelvi hovatartozása ugyancsak vitatott, mert a rájuk vonatkozó források ellentmondanak egymásnak, és saját nyelvemlékeik alig maradtak fenn. A türk kaganátus esetében a kínai és a türk források időrendje nagyjából összeillik, de az egyes hadjáratok és uralkodói dátumok egy részét a szakirodalom eltérően rekonstruálja.

A kereskedelem méreteire, a karaván ok számára és a selyemút forgalmára vonatkozóan nincsenek megbízható statisztikák. A kínai udvar ajándéklistái és a római szerzők panasza a selyemre kiadott aranyról közvetett, gyakran retorikai célú utalások; ezekből nem lehet pontos mennyiségeket számolni. A régészeti leletek – sírok, érmék, textiltöredékek, karavánszerájok – viszont képet adnak a forgalom irányairól és a kapcsolatok kiterjedtségéről. Ahol a számok hiányoznak, a szöveg tudatosan minőségi leírást ad, nem pedig kitalált adatokat.

A nomád birodalmak belső társadalmi viszonyairól is keveset tudunk. A hsziungnu és türk tízes szervezet leírása a kínai forrásokból ismert, de a törzsi csoportok tényleges működése, a nők szerepe, a köznép és az elit viszonya többnyire csak közvetett régészeti nyomokból rekonstruálható. Ezért a szöveg a „törzsszövetség” és a „nomád állam” kifejezéseket óvatosan használja, jelezve, hogy a belső politikai tagolódás rekonstrukciója részben hipotézis.

### 3.2.8. Rövid összefoglaló

A nomád birodalmak a selyemút világának nem ellenségei, hanem aktív szereplői és gyakran fenntartói voltak. A hsziungnuk az i. e. 3. században megteremtették azt a központosított nomád politikai modellt, amely a kínai Han-dinasztiával való háborúk és békemegállapodások keretét adta. A kusánok a jüecsik vándorlásából kinőve a középső selyemút meghatározó birodalmává váltak, és támogatták a buddhizmus terjeszkedését. A heftaliták a késő ókorban uralták Közép-Ázsia és Észak-India egy részét, míg a türk kaganátusok a 6–8. században a sztyeppei világ és a selyemút legnagyobb hatalmát képviselték. Mindezek során a kereskedelem, a technológiák, a nyelvek és a vallások folyamatosan áramlottak, és a határvidékek átjárható zónákká váltak. A kínai, görög–római, iráni és indiai források elfogultságait kritikával kell kezelni, mert gyakran „barbárként” ábrázolták a nomádokat; a türk saját feliratok pedig az uralkodói önreprezentáció szűrőjén át mutatják a történetet.

### 3.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és katonai szervezeti elvek jellemezték a hsziungnu birodalmat, és hogyan viszonyult hozzá a Han-dinasztia?
2. Miért nem tekinthető a selyemút pusztán kínai–római kereskedelmi útvonalnak, és milyen szerepet játszottak benne a nomád csoportok?
3. Hogyan segítik a kusán érmék és a gandhárai művészet a kusán birodalom kulturális és vallási kapcsolatainak megértését?
4. Milyen forrásokból ismerjük a türk kaganátusok történetét, és milyen előítéleteket kell figyelembe venni a kínai és türk források olvasásakor?
5. Miért félrevezető a nomád társadalmakat a letelepedett civilizációk „elmaradott” ellentéteként ábrázolni?

## 3.3. A középkori birodalmak: Tang, Szong, Gupta, Csola és a mongolok

A Tang-, Szong-, Gupta- és Csola-birodalmak, valamint a Mongol Birodalom együttes tárgyalása nem azt jelenti, hogy egyetlen „középkori” világrendbe tartoztak volna. A Gupta-kor a klasszikus India egyik csúcspontja, a Tang és a Szong Kína egymást követő, de eltérő birodalmi modelljei, a Csola Dél-India tengeri hatalma, a Mongol Birodalom pedig a sztyeppei és letelepedett társadalmak kivételes találkozása. Közös elemzési szempontunk az adminisztráció, a kereskedelem és a vallási sokféleség kezelése. Az előzményekhez tartozik a korai kínai és indiai államok, valamint a selyemúti hálózatok története: lásd A korai államok és birodalmak: Kína, India és a sztyeppe és A nomád birodalmak és a selyemút.

A Tang-birodalom (618–907) a Szuj-dinasztia összeomlása után, Li Jüan (Li Yuan) hadvezér hatalomra kerülésével jött létre. Fia, Li Si-min (Li Shimin), uralkodói nevén Tang Taj-cung (Tang Taizong, 626–649) a kínai hagyományban az ideális uralkodó mintájává vált. A Tang-állam adminisztratív rendszere a korábbi északi–déli dinasztiák intézményeit fejlesztette tovább. A központi kormányzat három nagy tanácsa és hat minisztériuma alatt tartományi, prefektúrai és megyei szintű hivatalnokok dolgoztak. A korai Tangban működött az úgynevezett „egyenlő földosztás” (csün-tien, juntian) rendszere: a földet a háztartás méretéhez és a teljesítendő állami szolgálatokhoz igazították. Ez a kép azonban a hivatalos iratokból ismert, és a szakirodalom vitatja, mennyire volt egységes a gyakorlatban. A 780-as években a földalapú adót felváltotta a kétszeri adó (liang-suj, liangshui) rendszere, amely már a vagyont és a termést vette figyelembe. A katonai erő kezdetben a fu-ping (fubing) milíciarendszerre épült; a késő Tangban a határ

menti katonai kormányzók (csie-tu-si, jiedushi) zsoldoshadseregei váltak meghatározóvá. A 755–763 közötti An Lu-san-felkelés – amelyet egy szogd-türk származású hadvezér indított – dokumentáltan megrázta a birodalmat; utána a központi hatalom már nem tudta teljesen visszaszerezni a tartományok feletti ellenőrzést.

A Tang-kori Kína vallási és kulturális értelemben rendkívül sokszínű volt. A császári udvar a buddhizmust támogatta, ugyanakkor a Tang-ház Lao-cére (Laozi) hivatkozott mint távoli ősre, és a konfuciánus állami rituálékat is fenntartotta. Hszüan-cang (Xuanzang) 629 és 645 között Indiába utazott, és a mahájána buddhista szövegek fordítójaként vált híressé. A nyugati buddhista központokkal fenntartott kapcsolatok a selyemúti kolostorokon keresztül is működtek. A 845. évi nagy buddhistaellenes intézkedések keretében az állam számos kolostort bezáratott vagy elkobzott; a hivatalos kínai források a fiskális és erkölcsi indokokat hangsúlyozzák, a buddhista források viszont üldözésként írják le. Ez a kettősség jól mutatja, hogy a vallási pluralizmus korántsem volt konfliktusmentes. A Tang terjeszkedése a Tarim-medencében katonai helyőrségeket és protektorátusokat hozott létre, de a befolyás intenzitása időben változott. A kínai dinasztiatörténetek dokumentált tényként rögzítik a hadjáratok sorozatát; az egyes helyőrségek feletti tényleges ellenőrzést azonban régészeti és kéziratos leletek alapján folyamatosan újraértelmezik. A Tang az irodalomban, a festészetben és a kerámiában is maradandót alkotott; ezt a hagyományt később a Szong-kor részben átértelmezte.

A Szong-dinasztia (960–1279) nem katonai hódítással, hanem Csao Kuang-jin (Zhao Kuangyin) hadvezér államcsínyével jött létre. A Szong-állam egyik meghatározó döntése a hadsereg civil kontroll alá helyezése volt: a katonai elitet folyamatosan rotálták, a fővárosi hadsereg erősebb volt a tartományi erőknél. Ez csökkentette a hadúri lázadások esélyét, ugyanakkor a határvédelem gyengeségéhez is hozzájárult. Az északi kitaj Liao-dinasztia és később a dzsürcsi Csin-dinasztia (Jin) ellen a Szong-udvar gyakran szerződéses békét választott; a 12. század elején a dzsürcsi előretörés miatt 1127-ben elvesztette Észak-Kínát, és Délen, Hangcsou (Hangzhou) központtal folytatta. A könyv periodizációs elveiről lásd Kronológia, térkép és periodizáció; az északi és déli Szong közötti korszakhatár helyi politikai eseményen alapul, nem egyetemes „középkori” cezúrán.

A Szong-korszak gazdasági változásai miatt a szakirodalom gyakran beszél „kereskedelmi forradalomról”. A korai érlelésű rizsfajták elterjedése lehetővé tette a két vetést, a déli teraszos művelés pedig növelte a termőterületet. A vas- és acéltermelés régészetileg dokumentált növekedése, valamint a szénhasználat erősítette a kézműipart. A Szong-korban terjedt el a nyomtatás, az iránytű hajózási használata és a puskapor katonai alkalmazása; ezek nem egyetlen feltalálóhoz köthetők, hanem fokozatos technikai folyamatok eredményei. A kereskedelem bővülését papírpénz-kibocsátás is jelezte, először Szechuanban (Sichuan), majd állami szinten. A gazdasági adatok – például a vas- vagy érmelelőhelyek mennyisége – régészeti és statisztikai becslések, ezért a szöveg nem ad pontos országos termelési számokat. A déli kikötők, például Csüancsou (Quanzhou) és Kanton (Guangzhou) az Indiai-óceán és a kínai piacok közötti csere központjai voltak.

A Szong-állam adminisztrációjában a hivatalnokvizsgák szerepe megnőtt. A nyomtatott könyvek terjedése olcsóbbá tette a klasszikus szövegek tanulását, ez pedig szélesebb társadalmi réteg számára nyitotta meg a hivatali pályát. A Csu Hszi (Zhu Xi) nevéhez kötött neokonfuciánus iskola a konfuciánus kozmológiát, az erkölcsi önművelést és a társadalmi harmóniát rendszerbe foglalta. A Szong-kori vallási életben a buddhista kolostorok, a daoista templomok és a helyi kultuszok egymás mellett éltek; az állam a rituálékat és a szent helyeket igyekezett saját legitimitása szolgálatába állítani. A Szong 1279-ben a mongol Jüan-dinasztia (Yuan) hadjáratai következtében omlott össze; ezt a kínai hivatalos történetírás dinasztikus cezúraként rögzíti, a modern kutatás pedig a hosszabb integrációs folyamatot is hangsúlyozza.

A Gupta-birodalom (kb. 320–550) az indiai szubkontinens északi részén hozott létre viszonylag egységes politikai keretet. A birodalom alapítását hagyományosan I. Csandragupta 320 körüli uralomra jutásához kötik. Fia, Szamudragupta hódításait az allahabadi felirat rögzíti; unokája, II. Csandragupta idején a birodalom kiterjedt az északi és középső területekre. A Gupta-adminisztráció középpontjában a tartományi és kerületi hivatalnokok, valamint a falusi közösségek álltak. A földadományok rendszere – amelyben bráhminok, templomok és hivatalnokok kaptak földet – a hatalom helyi beágyazását szolgálta. A kínai buddhista zarándok, Fa-hszien (Faxian) 5. századi útinaplója szerint az utazás viszonylag biztonságos volt, és a buddhista kolostorok virágoztak; ez azonban egy utazó elit perspektíváját tükrözi, nem a teljes társadalom képét. A Gupta-kor gazdasága elsősorban mezőgazdasági alapú volt, de a távolsági kereskedelem is fontos maradt: a birodalom aranyérméi és a selyemúthoz kapcsolódó kereskedővárosok dokumentáltak. Az érmék forgalma azonban a 6. századtól visszaesett, ami a szakirodalomban vitatott okokra utalhat: egyesek a hunák támadásait, mások a kereskedelmi útvonalak átalakulását emelik ki.

A Gupta-korszak kulturális termése miatt az indiai emlékezetpolitika gyakran „aranykornak” nevezi. Kálidásza szanszkrit drámái, a matematika és a csillagászat eredményei – például Árjabhata munkássága –, valamint az orvosi és nyelvtani irodalom dokumentáltan magas színvonalat képviselnek. Ugyanakkor a „klasszikus” jelző is értelmezést hordoz: a szanszkrit elitkultúra virágzott, miközben a társadalmi hierarchia intézményesült, és a kasztrendszer a korszakban tovább formálódott. A hinduizmus visnuista és saivista irányzatai, a buddhizmus és a dzsainizmus egyaránt jelen voltak; Nálanda buddhista kolostor-egyetemét a Gupta-korban emelik először jelentős központtá. A Gupta-adminisztráció nem volt a későbbi európai értelemben vett bürokratikus állam: a helyi hatalmasságokkal kötött szövetségek és a földadományok legalább annyira fontosak voltak, mint a központi rendeletek. A birodalom 6. századi felbomlása után regionális királyságok sora következett, ami mutatja, hogy a Gupta-uralom egysége geopolitikai kivétel volt, nem automatikus fejlemény.

A Csola-dinasztia Dél-Indiában – a mai Tamilnádu térségében – hozott létre jelentős államot, különösen a 9. század végétől a 13. századig. A korábbi Csola állam már az i. e. 3. századi forrásokban is feltűnik, de a birodalmi Csola korszaka I. Rádzsarádzsa (985–1014) és I. Rádzsendra (1014–1044) uralkodásához kötődik. A Csola-közigazgatás a Kaveri-folyó deltájának mezőgazdasági többletére épült. A folyó menti öntözőtározók, templomvárosok és kikötők hálózata dokumentált a tamil feliratokon. A helyi gyűlések – a falugyűlés (ur), a bráhmin települések gyűlése (szabha) és a kereskedőtestületek (nagaram) – saját ügyeikben döntöttek; a feliratok rögzítik a döntéshozatali eljárásokat és az adományokat. Ez a helyi önigazgatás a szakirodalom szerint a Csola-állam erejének egyik alapja volt, de nem jelentett modern demokráciát: a gyűlések tagságát vagyoni és rangbeli kritériumok szűkítették.

A Csola tengeri hatalma elsősorban kereskedelmi és haditengerészeti jelenlétet jelentett az Indiai-óceán keleti medencéjében. A kikötőkben kínai kerámia, arab kereskedők és délkelet-ázsiai áruk cseréltek gazdát. A 1025. évi szumátrai hadjárat dokumentált a Csola feliratokban; a modern kutatás azonban vitatja, hogy ez tartós hódítás volt-e, vagy inkább egy kereskedelmi vetélytárs elleni büntetőexpedíció. A „tengeri birodalom” kifejezés ezért vitatott értelmezésnek számít, nem pedig semleges leírásnak. A Csola vallási életében a saivizmus és a bhakti kegyesség emelkedett ki. A brihadísvara-templom (1010 körül) a királyi hatalom és a vallási reprezentáció összefonódását mutatja. A templomok nemcsak szent helyek voltak, hanem földbirtokos, hitelező és kulturális központok is. A 13. századra a Csola hatalma a dél-félszigeti vetélytársak és a belső átalakulások miatt hanyatlott.

A Mongol Birodalom (1206–1368) a sztyeppei politikai hagyományból nőtt ki. Temüdzsin 1206-ban vette fel a Dzsingisz kán címet, miután egyesítette a mongol és rokon törzseket. A birodalom alapításának forrása a mongol udvari hagyományt rögzítő *A mongolok titkos története*, amely szóbeli hagyományból és írott szövegből egyaránt merít. Dzsingisz kán hadjáratai Kína északi

részén, Közép-Ázsiában és Perzsiában a 13. század első felében a korabeli világ legnagyobb összefüggő szárazföldi birodalmát hozták létre. 1227-ben bekövetkezett halála után fiai és unokái folytatták a terjeszkedést: 1234-ben a dzsürcsi Csin-dinasztia, 1258-ban Bagdad, az Abbászida kalifátus központja esett el. A Kijevi Rusz területén az 1237–1240 közötti hadjáratok rögzítették a mongol uralom alapjait; erről bővebben az orosz fejezetekben lesz szó. A hódítások emberi ára hatalmas volt, de a kortárs és utólagos számadatok között óriási eltérések vannak. A perzsa krónikák – például Dzsuvajni és Rasíd ad-Dín – sokszor milliós áldozatszámokat közölnek; a modern szakirodalom ezeket túlzónak tartja, és a hiányos források miatt inkább óvatos régészeti–statisztikai becsléseket fogalmaz meg.

A mongol adminisztráció pragmatikus kettős rendszer volt. A katonai erő tizedes szerveződése – tízes, százas, ezres, tízezres egységek – a sztyeppei hagyományt követte. A meghódított területeken a mongolok gyakran helyi hivatalnokokat alkalmaztak, és a kereskedőket, kézműveseket, tudósokat kiemelten kezelték. A jassza (jasagh) mint jogforrás pontos tartalma ma is vitatott: a kortárs szövegek nem maradtak fönn, és a későbbi hivatkozások különböző hagyományokat keverhetnek. A jam hírvivőrendszer állomásai lehetővé tették a gyors kommunikációt a birodalom hosszú útjain. A valláspolitika mai szóval „türelmesnek” nevezhető, de a fogalom félrevezető: a mongolok elsősorban a vallási intézmények adómentességét és kiváltságait biztosították, amíg azok politikai lojalitása fennállt. A buddhizmus, az iszlám, a kereszténység és a daoizmus képviselői egyaránt megfordultak a mongol udvarokban.

A Mongol Birodalom utódállamai – a Jüan-dinasztia Kínában, az Ilhánok Perzsiában, a Csagatáj kánság Közép-Ázsiában, az Arany Horda a kelet-európai sztyeppén – megörökölték a birodalmi hálózatokat, de fokozatosan helyi hatalmi rendszerekké alakultak. A Jüan-dinasztia 1271-ben formálisan is kínai császári dinasztiává nyilvánította magát; Kubiláj kán (Kublai Khan) a mai Peking helyén építtette ki fővárosát. A Jüan adminisztráció tartományi rendszerét később a Ming- és Csing-kor is továbbvitte. A 1368-as kínai felkelés előzte a mongol udvart a sztyeppére, de a mongol kánságok nem tűntek el; a Mongol Birodalom tehát nem egyszerűen „megbukott”, hanem több regionális utódállamra bomlott. A mongol korszak „Pax Mongolica” néven emlegetett békéje a nemzetközi irodalomban vitatott fogalom: a kereskedelem biztonságának növekedése dokumentált a 13–14. századi utazói beszámolókban, ugyanakkor a hódítások erőszaka és az adóterhek a birodalom alattvalói számára nem jelentettek békét.

A tárgyalt birodalmak összehasonlítása az adminisztráció, a kereskedelem és a vallási pluralizmus szempontjából tanulságos. A Tang- és Szong-Kína a központosított hivatalnokállam különböző változatait képviselte: a Tang még jelentős arisztokrata befolyást ismert, a Szong pedig a vizsgák és a helyi elitek korát nyitotta meg. A Gupta-állam a földadományok és a regionális hűbéresek révén lazább szövetségként működött. A Csola a helyi gyűlések és a templomgazdaság kombinációjára épült. A Mongol Birodalom a katonai szervezetet ötvözte a meghódított társadalmak adminisztrációjával. A kereskedelemben a szárazföldi és tengeri útvonalak nem váltották fel egymást: a Tang és a korai Szong a selyemút szárazföldi szakaszaihoz, a déli Szong és a Csola az óceáni hálózatokhoz kötődött szorosabban, a Mongol Birodalom pedig egy időre újra integrálta a szárazföldi cserefolyosókat. A vallási téren egyik birodalom sem volt egyhangú; mindegyiküknek sajátos valláspolitikája volt, amely a legitimációt, az adózást és a helyi elitek megnyerését szolgálta.

### 3.3.1. Források és bizonytalanságok

A Tang-korra vonatkozóan a kínai dinasztiatörténetek – az *Ó Tang könyve* (*Jiu Tang shu*) és az *Új Tang könyve* (*Xin Tang shu*) – adnak részletes, de udvari nézőpontú képet. A dunhuangi kéziratok és a belső-ázsiai régészeti leletek lehetővé teszik a hivatalos narratíva ellenőrzését, de a birodalom peremén élő közösségek hangja ritkán jelenik meg közvetlenül. A népszámlálási adatok, például

a 8. század közepi adózó háztartások számai, dokumentált iratokból származnak, ugyanakkor az adókerülők és a nem regisztrált csoportok miatt a tényleges népesség csak statisztikai becslés lehet. Az An Lu-san-felkelés áldozatairól nincs megbízható összesítés; a források elsősorban a pusztítás látványos eseteit rögzítik.

A Szong-kori közigazgatásról és gazdaságról hivatalos összeírások, helyi leírások és enciklopédiák maradtak fenn. A gazdasági növekedésre vonatkozó állítások – például a vas- és érme termelés bővülése – régészeti leleteken és írott feljegyzéseken alapulnak, de országos szintű pontos adatok nem léteznek. A papírpénz korai használata dokumentált, ám az infláció mértékét a szakirodalom időszakonként eltérően becsli. A Szong katonai „gyengeségének" megítélése vitatott értelmezés: a civil kontroll alatt álló hadsereg a dinasztia belső stabilitását erősítette, miközben a szerződéses külpolitika a kortársak egy része számára megalázó volt.

A Gupta-kor elsődleges forrásai elsősorban feliratok, érmék, építészeti maradványok és a Fahszien-féle zarándokbeszámoló. Az allahabadi felirat a királyi dicsőítő költészet műfajába tartozik, ezért hódításlistája nem tekinthető pártatlan krónikának. A birodalom kiterjedésének térképei a kutatók eltérő értelmezéseit tükrözik. A „Gupta-kor" társadalmi viszonyairól kevés hétköznapi forrás maradt; a falusi életet inkább régészeti becslések és későbbi irodalmi szövegek alapján rekonstruálják. A korszak „aranykor" minősítése emlékezetpolitikai állítás is, amely az indiai nemzeti történetírásban és a 19–20. századi keleti tanulmányokban egyaránt megjelent.

A Csola-korszak bőséges tamil feliratai a templomok és a helyi gyűlések működését dokumentálják. A feliratok azonban gyakran adományokat és jogokat rögzítenek, ezért a társadalmi konfliktusokat kevésbé mutatják. A tengeri hatalom tartós politikai ellenőrzésére vonatkozó állítások vitatottak; a 1025-ös expedíció ténye dokumentált, de a birodalmi befolyás mélységét nem ismerjük pontosan. A flotta méretéről és az áldozatokról nincsenek független statisztikák.

A Mongol Birodalom forrásai egymásnak ellentmondó hagyományokat képviselnek. *A mongolok titkos története* a mongol udvari emlékezet része, míg a perzsa és kínai krónikák a meghódított társadalmak vagy az új uralkodók udvari szempontjait közvetítik. A hódítások áldozatszámait a perzsa források gyakran retorikai eszközként használják; a modern tudományos konszenzus szerint ezeket nem lehet pontos statisztikaként kezelni. A jassza pontos tartalma, a „Pax Mongolica" földrajzi hatóköre és a Jüan-kori társadalmi hierarchia természete mind vitatott értelmezés. Marco Polo leírásai értékes korabeli beszámolók, de hitelességük és szerzőségük egyes részleteiben a szakirodalom megoszlik.

### 3.3.2. Rövid összefoglaló

A Tang és a Szong Kína két eltérő birodalmi modellt képviselt: az előbbi a kiterjedt katonai-adminisztratív hatalmat, az utóbbi a vizsgarendszerre épülő hivatalnokállamot és a kereskedelmi gazdaságot állította középpontba. A Gupta-birodalom a szanszkrit kultúra és a regionális földadományozás időszaka volt, amelyet az indiai hagyomány gyakran „aranykornak" nevez, de a korszak társadalmi hierarchiái is intézményesültek. A Csola-dinasztia a dél-indiai templomgazdaságra és az Indiai-óceáni kereskedelemre épült. A Mongol Birodalom a sztyeppei katonai szervezet és a letelepedett adminisztráció kombinációjával hozott létre hatalmas, de viszonylag gyorsan regionális utódállamokra bomló alakulatot. A vallási sokféleség kezelése mindegyik birodalomban a hatalomgyakorlás része volt, nem pedig modern értelemben vett semleges tolerancia.

### 3.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek figyelhetők meg a Tang- és a Szong-kori központi adminisztráció és katonai szervezet között?

2. Miért vitatott a Gupta-korszak „aranykor” megnevezése, és milyen forrástípusok támasztják alá a különböző értelmezéseket?
3. Milyen bizonyítékok utalnak a Csola-dinasztia tengeri jelenlétére, és miért nem azonosítható ez automatikusan tartós tengeri gyarmatbirodalommal?
4. Hogyan ötvözte a Mongol Birodalom a sztyeppei katonai hagyományt a letelepedett társadalmak adminisztrációjával?
5. Hasonlítsa össze a tárgyalt birodalmak valláspolitikáját a források és a hatalmi érdekek szempontjából!

## 3.4. A kora újkori birodalmak: Ming, Csing, Mogul, Tokugawa és Romanov

A kora újkor (nagyjából 1500 és 1800 között) Ázsiában és Kelet-Európában nem egységes „fejlődési szakasz”, hanem több, egymástól eltérő birodalmi rendszer párhuzamos kiépülésének és válságainak kora. Ebben az időszakban Kínában a Ming- majd a Csing-dinasztia, Indiában a Mogul-birodalom, Japánban a Tokugawa-sógunátus, Oroszországban pedig a Romanov-dinasztia szervezte át a politikai teret, a hadsereget, az adóztatást és a kulturális intézményeket. A fejezet célja e birodalmak belső konszolidációjának és expanziójának bemutatása, különös tekintettel arra, hogy a birodalmi hatalom milyen intézményi, katonai és ideológiai eszközökkel tartotta fenn magát. A korszakhatárok nem élesek: a Ming 1368-ban, a Tokugawa-rendszer 1603-ban, a Romanov-dinasztia 1613-ban került hatalomra, s bár a kora újkor hagyományosan a 19. századig tart, a birodalmi struktúrák belső átalakulása már a 18. század végén előrevetíti a későbbi válságokat.

A Ming-birodalom (1368–1644) a mongol Jüan-dinasztia (lásd A Jüan és a mongol uralom című alfejezetet) elleni felkelésből született. Alapítója, Csu Jüan-csang (Zhu Yuanzhang) paraszti származású hadvezérként szerezte meg a hatalmat, és Hung-vu (Hongwu) néven császárrá kiáltotta ki magát. A korai Ming állam központosított közigazgatást épített ki, megerősítette a vizsgarendszeren alapuló hivatalnoki réteget, ugyanakkor az uralkodó személyes, gyakran erőszakos ellenőrzést gyakorolt a hivatalnokok felett. A Hung-vu által bevezetett földkataszter és adónyilvántartás a paraszti termelés ellenőrzésének alapja volt; az uralkodó a hadsereget is önellátó katonai telepek (vej-szo) rendszerébe szervezte. Ezt a korai szakaszt a hazai források mellett a koreai és japán követjelentések is dokumentálják, bár a Ming-kori hivatalos krónikák (Ming si-lu) gyakran az alapító legitimációját szolgálják.

A Ming expanzió leglátványosabb epizódja Jung-lo (Yongle) császár idején (1402–1424) zajlott, amikor Cseng Ho (Zheng He) eunuch-tengernagy 1405 és 1433 között több nagy tengeri expedíciót vezetett Délkelet-Ázsiába, az Indiai-óceánra és Kelet-Afrika partjaihoz. A hajóhad méreteit a modern szakirodalom vitatja: a legnagyobb hajókról szóló leírások részben retorikusak, a régészeti és hajóépítési becslések bizonytalanok. Ami dokumentált, az a hajóutak politikai és kereskedelmi célja: az adóztató utak megerősítették a Ming hatalom presztízsét, de a flotta 1433 után hivatalosan leállította a nagy expedíciókat. A belső nehézségek, a mongol betörések és a konzervatív hivatalnokréteg ellenállása miatt Kína a tengeri jelenlét helyett a belső újjáépítésre és a szárazföldi határokra fordította erőforrásait. A Ming-kori gazdaság ennek ellenére fokozatosan kereskedelmi fellendülést élt át: a 16. századra a déli tartományokból induló magánkereskedelem, a japán és spanyol ezüst beáramlása, valamint az egységes adórendszerben bevezetett ezüstalapú befizetések (az „egyetlen ostor” reformja) átalakították a paraszti adózást és a piacot.

A Ming késői szakaszát a 16. század végétől belső válságok, járványok és éhínségek kísérték. A hadsereg fenntartása egyre nagyobb terhet rótt a lakosságra, a kincstár deficitje nőtt, a hivatalnoki frakciók között kiújultak a politikai küzdelmek. A 17. század elején parasztfelkelések

sorozata gyengítette a központi hatalmat. A Ming fővárosát, Pekinget 1644-ben Li Ce-cseng (Li Zicheng) felkelő serege foglalta el, a Ming-császár öngyilkosságot követett el. Ezt követően a mandzsu erők a Ming-hadsereg egy részével szövetségben átvették a hatalmat, és megalapították a Csing-dinasztiát. A Ming bukását tehát nem kizárólag a mandzsu nyomás okozta; a belső összeomlás legalább ilyen fontos szerepet játszott. A számokkal kapcsolatban a forráscsoportok jelentősen eltérnek: a Ming-kori adóösszeírásokból származó népességadatokat a modern történeti demográfia gyakran alulnépesítettnek tartja, mert az adóztatható háztartások számát rögzítették, nem a tényleges lakosságot.

A Csing-dinasztia (1644–1912) a birodalmi Kína utolsó dinasztiája volt. A mandzsu uralkodók a hatalomátvétel után megtartották a kínai közigazgatás, a vizsgarendszer és a konfuciánus udvari rituálé nagy részét, ám párhuzamosan fenntartották a mandzsu identitás katonai és politikai kereteit. A birodalmi hatalom csúcspontja Kang-hszi (Kangxi, 1661–1722), Jung-cseng (Yongzheng, 1722–1735) és Csien-lung (Qianlong, 1735–1796) uralkodására esett. Ebben a hosszú 17–18. századi időszakban a Csing hadseregei megerősítették a birodalom ellenőrzését Tibettel, Hszincsianggal (Xinjiang) és Mongóliával szemben, valamint szorosan ellenőrizték Tajvant. A mandzsu terjeszkedés eredményeként jött létre az a többnemzetiségű birodalmi tér, amelyet a későbbi kínai történetírás és a mai állami narratíva is gyakran egységes Kínaként értelmez. Fontos azonban megkülönböztetni a hivatalos kínai álláspontot, amely a Csing politikáját a területi integráció részeként mutatja be, a tibeti és ujgur közösségek emlékezetétől, amelyben a Csing expanzió gyarmati uralomként vagy idegen elnyomásként jelenik meg. A történettudományban a Csing birodalom jellegéről vitatott értelmezés folyik: egyes szerzők kínai dinasztiaként, mások mandzsu vezetésű birodalmi projekteként írják le. A források között a mandzsu, kínai és mongol nyelvű levéltári anyagok különösen fontosak; ezek azt mutatják, hogy a Csing udvar a területeket eltérő jogi és adminisztratív szabályokkal kormányozta.

A Csing gazdasági és társadalmi rendje a Ming-hez hasonlóan az adóztatható földre és a termény-beszolgáltatásra épült, de a 18. században a piac, a városi kézművesség és a tengeri kereskedelem is jelentősen bővült. A lakosság a 18. század folyamán valószínűleg gyorsan nőtt; a becslések szóródnak, de a század végére a birodalom népessége elérhette a 300 milliós nagyságrendet. A mezőgazdasági terjeszkedés (új földek bevonása, teraszos művelés) és az újvilági növények (kukorica, édesburgonya) terjedése segített ellátni a növekvő lakosságot, de a környezeti nyomás és a földhiány feszültségeket szült. A Csing állam hivatalos ideológiája a konfucianizmus volt, ugyanakkor a császári udvar a tibeti buddhizmussal is szoros kapcsolatot tartott, ami politikai legitimációt biztosított a belső-ázsiai területeken. A vallási szerepek tehát nem váltak szét mereven: a császár a kínai írástudó elit számára konfuciánus uralkodóként, a tibeti és mongol alattvalók számára buddhista védnökként jelenhetett meg.

A Mogul-birodalom (1526–1857) India északi és középső részén épült ki. Alapítója, Bábur (Babur, 1483–1530) timurida és csagatáj török-mongol származású hadvezér volt, aki 1526-ban Panipatnál legyőzte a Delhi Szultánság utolsó uralkodóját. A birodalom a 16. század második felében Akbar (1556–1605) alatt vált tartós politikai rendszerré. Akbar központosított közigazgatást alakított ki, bevezette a manszab rendszert, amelyben a katonai és polgári tisztségek rangfokozatokhoz kötöttek, és a birodalmi hivatalnokok jövedelme földadományokból származott. Az adórendszer az 1570-es évektől a terményérték-alapú felmérést részesítette előnyben, ami a paraszti termelés kiszámíthatóbb megadóztatását tette lehetővé. A mogul uralom nem csupán muszlim birodalom volt: a birodalmi elit muszlim és hindu (főként rádzsput) csoportokból állt, az udvari kultúra pedig perzsa, indiai és közép-ázsiai elemeket ötvözött. Akbar valláspolitikája a hindu és muszlim elitek közötti együttműködést kereste: eltörölt bizonyos, nem muszlimokra kivetett adókat, és udvari vitákat szervezett különböző vallási hagyományok képviselőivel. Ezeknek a lépéseknek a megítélése a szakirodalomban vitatott: egyes kutatók gyakorlati politikai kiegyezésként, mások Akbar személyes vallási útkereséseként értelmezik.

A Mogul-birodalom a 17. században Sah Dzsahán (Shah Jahan, 1628–1658) alatt a fénykorát élte: udvari reprezentáció, monumentális építkezések (köztük a Tádzs Mahal), valamint a textil- és luxuskereskedelem virágzott. A birodalmi gazdaság nem elkülönült a világpiactól: az indiai pamutszöveteknek, indigónak és salétromnak európai, közel-keleti és délkelet-ázsiai piacai voltak, a Kelet-indiai Társaságok pedig már a 17. század elejétől bekapcsolódtak a tengeri kereskedelembe. Ugyanakkor a birodalom katonai ellenőrzése drága volt: a déli terjeszkedés, a Dekkán meghódításának költségei és a helyi elitek ellenállása a 17. század végén Aurangzeb (1658–1707) uralkodása alatt kimerítették az állami erőforrásokat. Aurangzeb valláspolitikája szigorúbban iszlámellenesnek tűnt egyes hindu intézményekkel szemben, ami hozzájárult a rádzsput és marátha elitekkel való konfliktusokhoz. A 18. században a birodalmi központ fokozatosan elvesztette tényleges hatalmát: regionális államok (például a maráthák, a bengáli navvab, a haidarábádi nizám) gyakoroltak tényleges kormányzást, miközben a mogul császár formális politikai jelkép maradt. A Mogul-birodalom 1857-ig jogilag fennállt, de a 18. század végétől már nem a birodalmi expanzió, hanem a posztmogul átalakulás jellemzi Dél-Ázsiát. A birodalom hanyatlásáról szóló vitákban a kortárs európai és indiai források egyaránt elfogultak lehetnek; a modern történetírás inkább a földadó-rendszer válságát, a nemzedéki konfliktusokat és a kereskedelmi szereplők megerősödését emeli ki.

A Tokugawa-kori Japán (1603–1868) más típusú politikai konszolidációt valósított meg. Tokugawa Ieyasu 1603-ban kapta a sóguni címet, de a rendszer tényleges alapjai már a 16. század végi egységesítési háborúkban, Oda Nobunaga és Toyotomi Hideyoshi alatt kialakultak. A Tokugawa-rendszer lényege a földalapú hűbéri hatalom központosítása volt: a sógunátus a termésbecslésen alapuló birtokrendszerrel (kokudaka) ellenőrizte a daimjók jövedelmét, kötelezte őket a fővárosban (Edóban) való időszakos tartózkodásra (szankin kótai), és korlátozta a külföldi kapcsolatokat. Japán a 17. század elejétől fokozatosan a „bezárkózás” politikáját folytatta: a kereskedelem főként Nagaszakinál, a holland és kínai kereskedők ellenőrzött keretei között zajlott. Az 1630-as évektől a kereszténység betiltása és a külkapcsolatok korlátozása mögött a Tokugawa-hatalom politikai stabilitási törekvései álltak: a sógunátus attól tartott, hogy a keresztény missziók és a regionális urak szövetsége aláássa a központosított hatalmat. A „bezárkózás” fogalma félrevezető lehet, mert Japán nem szigetelődött el teljesen: a koreai, kínai és holland kapcsolatok megmaradtak, és a belkereskedelem, a városi kultúra, valamint az oktatás fellendült. A Tokugawa-korszakban a politikai stabilitás lehetővé tette a japán városi lakosság, a színház, a könyvkiadás és a tudományos ismeretek terjedését.

A Tokugawa-rendszer a 18. század végén és a 19. század elején súlyosbodó belső feszültségekkel szembesült: a paraszti terhek nőttek, időszakos éhínségek (például a Tenpó-éhínség 1833–1837 között) sújtottak, a daimjók és a szamurájréteg eladósodott. A kormányzat időnként reformokat hirdetett, de a rendszer alapjait nem tudta fenntarthatóvá tenni. A Nyugat fokozódó katonai nyomása, amely 1853-ban Matthew Perry hajórajának érkezésével vált nyilvánvalóvá, már egy hosszabb belső válságra rakódott rá. A Tokugawa-korszak értékelése vitatott: a korábbi nyugati történetírás gyakran „stagnálásként” írta le, míg a japán és a mai nemzetközi kutatás a gazdasági növekedést, a műveltség terjedését és a politikai stabilitást is hangsúlyozza. A két felfogás nem zárja ki egymást; a hangsúlyok különböznek.

A Romanov-dinasztia (1613–1917) Oroszországa párhuzamosan épített ki kontinentális birodalmat. A Romanovok a 17. század eleji „zavaros időszak” után szerezték meg a moszkvai trónt, és fokozatosan visszaállították a központi hatalmat, megerősítették a jobbágyrendeletet, és az egyházat is szorosabb állami ellenőrzés alá vonták. A birodalmi expanzió üteme a 17. században különösen gyors volt Szibéria irányában: a szőrmekereskedelemből származó jövedelmek és a kőzák előőrsök láncolata lehetővé tette a hatalmas területek bekebelezését, bár a tényleges orosz ellenőrzés hosszú ideig csak a folyóvölgyekre és az erődökre korlátozódott. A szibériai őslakos népek (jakutok, burjátok, evenkik, csukcsok stb.) a hódítást, az adóztatást és a járványokat súlyos demográfiai veszteségként élték meg; a 17. századi források a kőzák erőszakos adóztató

gyakorlatát gyakran részletesen dokumentálják, de a helyi közösségek saját hangja ritkán jutott írásos formába.

A Romanov-birodalom a 18. század elején Nagy Péter (1682–1725) alatt katonai és adminisztratív reformokon ment keresztül. A „nyugatosítás” nem pusztán stílusváltás volt, hanem a hadsereg, az államapparátus és az adórendszer átszervezése is. Nagy Péter a fővárost 1712-ben Szentpétervárra helyezte, ami a balti hatalmi orientációt erősítette. II. Katalin (1762–1796) idején a birodalom dél felé, a Fekete-tenger partvidékére és a lengyel–litván területek rovására terjeszkedett, miközben a jobbágyság intézményét megszilárdította a földesúri hatalom alatt. A jobbágyság a Romanov-birodalom társadalmi rendjének egyik alapja volt; a parasztok mozgáskorlátozása, a robot és az adók a földesúri gazdaság fenntartását szolgálták. A 18. századi orosz uralkodók egyszerre léptek fel európai nagyhatalomként és terjeszkedő ázsiai birodalomként; a Kaukázus, Közép-Ázsia és a Távol-Kelet felé irányuló terjeszkedés a 19. században vált még intenzívebbé. A Romanov-birodalom kora újkori szakaszában a belső intézmények (egyház, hadsereg, adórendszer) és a birodalmi többnemzetiségű jelleg egyaránt meghatározó volt; az „orosz” és a „birodalmi” identitás összefonódott, ami a későbbi nemzeti történetírásokban máig vitatott.

A kora újkori birodalmak összehasonlítása néhány közös kérdést vet fel. Az expanzió mind az öt államrendszer számára katonai és gazdasági erőforrásokat követelt; a belső konszolidáció azonban eltérő eszközökkel történt. A Ming és Csing udvar a központi hivatalnokvizsgák és a tartományi kormányzók révén próbálta az eliteket ellenőrizni, míg a Tokugawa-sógunátus a földbecslés és a daimjók ellenőrzött javadalmazása révén tette ugyanezt. A Mogul-birodalom a rangadományok és a földjövedelem-kiosztás rendszerében egyesítette a katonai és polgári hatalmat, míg a Romanovok az abszolutista cári udvar és a nemesség szolgálati kötelezettségeinek kombinációjával kormányoztak. Mindegyik rendszerben a paraszti termelés adóztatása volt a jövedelmek fő forrása, és mindegyik birodalom a belső határok, vallási közösségek és helyi elitek sokféleségét kezelte. A „birodalom” fogalma ezekre a rendszerekre nem a 19. századi gyarmati birodalmak mintáját kell ráerőltetni; a kora újkori ázsiai és eurázsiai birodalmak saját intézményi logikával rendelkeztek, és az alávetett népek tapasztalata is eltérő volt.

### 3.4.1. Források és bizonytalanságok

A kora újkori birodalmak történetének fő forrásai: a kínai dinasztiatörténeti krónikák és levéltári iratok (Ming si-lu, Csing-kori emlékiratok, rendeletek), a mogul udvari krónikák (például Abu-l-Fazl Akbarnáma című munkája), a Tokugawa-kori rendeletek, útleírások és sógunátusi iratok, valamint az orosz állami iratok, egyházi évkönyvek és követjelentések. A források jelentős része uralkodói vagy hivatali nézőpontból íródott: a birodalmi ideológiát és az uralkodók legitimációját hangsúlyozzák. Az alávetett népek tapasztalatát rendszerint csak közvetett módon, a hódító adminisztráció irataiból, ritkábban helyi nyelvű feljegyzésekből lehet rekonstruálni. A 17–18. századi európai utazók beszámolói gazdagok, de gyakran egzotizáló, félreértő vagy érdekvezérelt képet adnak.

A népességi és gazdasági adatok esetében a legtöbb szám becslés. A Ming- és Csing-kori adóösszeírások nem a teljes lakosságot, hanem az adózó háztartásokat regisztrálták; a mogul földadó-felmérések hasonlóan hiányosak. A Tokugawa-kori falusi összeírások viszonylag pontosak, de nem egységes időszakot fednek le. A Romanov-birodalom 17–18. századi adóösszeírásai (revíziók) főként az adóköteles férfi lakosságot rögzítették; a tényleges teljes népesség meghatározása ezért további becsléseket igényel. A háborús áldozatok, az éhínségek és a járványok mértékére vonatkozó adatok széles sávban mozognak. A szöveg ezeket a bizonytalanságokat jelzi, és nem közöl pontatlan, kitalált statisztikát.

### 3.4.2. Rövid összefoglaló

A kora újkorban Kelet-Ázsiában, Dél-Ázsiában és Eurázsiában párhuzamosan öt nagy birodalmi rendszer épült ki vagy szilárdult meg. A Ming- majd Csing-Kína központosított bürokráciával, vizsgarendszerrel és szárazföldi expanzióval hozott létre hatalmas többnemzetiségű államteret. A Mogul-birodalom a földjövedelem-adományok rendszerével és a hindu-muszlim elit együttműködésével szervezte meg Indiát. A Tokugawa-sógunátus a daimjók ellenőrzése, a földbecslés és a külkapcsolatok korlátozása révén teremtett politikai stabilitást Japánban. A Romanov-dinasztia Oroszországa katonai és adózási reformokkal, valamint szibériai és nyugati terjeszkedéssel vált eurázsiai nagyhatalommá. A birodalmi konszolidáció mindenütt a paraszti termelés adóztatására és a helyi elitek ellenőrzésére épült, de a konkrét intézmények, a valláspolitika és az expanzió iránya eltért. A korszak forrásai elsősorban a birodalmi központok nézőpontját tükrözik, ezért az alávetett népek tapasztalatát óvatos forráskritikával lehet rekonstruálni.

### 3.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi eszközökkel biztosította a Ming- és Csing-dinasztia a központi hatalom működését?
2. Hogyan kapcsolódott a Mogul-birodalom gazdasága a tengeri kereskedelemhez, és milyen szerepe volt a manszab rendszernek?
3. Miért félrevezető a Tokugawa-kori Japánt „bezárkózott” országként leírni?
4. Milyen belső és külső tényezők vezettek a Ming-dinasztia bukásához 1644-ben?
5. Hogyan jelenik meg a Romanov-birodalom kora újkori expanziójában a birodalmi soknemzetiségű jelleg, és milyen forrásproblémák nehezítik a szibériai őslakos népek tapasztalatának rekonstruálását?

# 4 A modern államok születése

## 4.1. A gyarmatosítás és a birodalmi versengés

A 18. század közepén Kelet- és Közép-Ázsia nagy birodalmai – a Csing-Kína, a Mogul-India, a Tokugawa-Japán, a Romanov-Oroszország és a közép-ázsiai kánságok – még saját intézményeik és legitimitásuk szerint szervezték a teret. A következő másfél évszázadban azonban a tengeri és kontinentális európai hatalmak, majd a gyorsan modernizálódó Japán újfajta uralmi technikákkal hatoltak be ebbe a térségbe. A gyarmatosítás és birodalmi versengés fogalma több, egymástól eltérő folyamatot takar: a brit közvetlen és közvetett uralmat Indiában, az orosz kontinentális expanziót Szibériában és Közép-Ázsiában, az európai szerződéses kikötők és koncessziók rendszerét Kínában, valamint Japán gyarmatosító fellépését Tajvanon és Koreában. Ezeket nem lehet egyetlen „nyugati behatolás" sémájára redukálni, és a helyi társadalmak sem passzív elszenvedői voltak: együttműködés, alkalmazkodás, reform és fegyveres ellenállás egyaránt jellemezte a korszakot. A folyamatok gyökerei a kora újkori birodalmak átalakulásához nyúlnak vissza, amelyet A kora újkori birodalmak: Ming, Csing, Mogul, Tokugawa és Romanov című alfejezet mutat be.

A brit Kelet-indiai Társaság (East India Company) nem előre eltervezett birodalmi hódítást hajtott végre, hanem kereskedelmi monopóliumokból, adóbeszedési jogokból és katonai szövetségekből építette ki befolyását. Az 1757-es plasszei ütközet óta a Társaság a bengáli naváb helyett a brit korona nevében eljáró, de saját kereskedelmi érdekeit követő szereplővé vált. A 18. század végére a Társaság hadserege és adórendszere a szubkontinens jelentős részére kiterjedt; a terjeszkedésben a mogul császári legitimitás felhasználása és a helyi uralkodókkal kötött szubszidiáris szerződések legalább olyan fontosak voltak, mint a közvetlen katonai erő. Az örökbefogadási jog korlátozása és a helyi uralkodói családok kiszorítása több fejedelemségben ellenállást szült. Az 1857-es felkelés – amelyet a brit források sokáig „szipojlázadásként" emlegettek, az indiai emlékezet pedig első függetlenségi háborúként tart számon – alapvetően változtatta meg az uralom formáját: 1858-ban a brit korona közvetlen fennhatósága alá vette Indiát, és 1877-ben Viktória királynő felvette India császárnője címet. A gyarmati állam ezután vasúthálózatot, távírót, angol nyelvű oktatást és modern bürokráciát épített, ám mindezt az adók és a katonai rendfenntartás logikája hatotta át. A vasút elsősorban a nyersanyagok kivitelét és a csapatmozgást szolgálta, nem pedig a helyi iparosodást. A 19. század végi Indiában a gyarmati gazdaság a mezőgazdasági kivitelt és az ipari importot részesítette előnyben; a kézműipar visszaesett, és az adóterhek, az ültetvényes gazdálkodás, valamint a gyenge monzunok összjátékából ismétlődő éhínségek alakultak ki. A gyarmati adminisztráció a népszámlálásokkal és a vallási-kaszti kategóriák rögzítésével részben leegyszerűsítette és átpolitizálta a helyi társadalmi viszonyokat. Mindez nem jelenti azt, hogy a gyarmati uralom előtt India statikus vagy konfliktusmentes lett volna; a brit uralom azonban új skálán és új intézményi eszközökkel szervezte meg a kizsákmányolást és a társadalmi különbségeket.

Ezzel párhuzamosan Oroszország szárazföldi birodalomként terjeszkedett. Szibériában a 16–17. századi kozák előrenyomulás elsősorban a prémvagyon megszerzésére irányult; a helyi népek – jakutok, burjátok, evenkik, hantik, manysik és mások – adóba (jaszak) kényszerültek, és a járványok, a letelepítés, valamint a kereskedelem erőszakos átalakítása súlyosan érintették közösségeiket. A 18–19. században a cári állam a száműzetés és a bányászat tereként is használta

Szibériát. A 19. század második felében az orosz expanzió Közép-Ázsia felé fordult. A kazak sztyeppén a kánságok felszámolása után az orosz hatóságok közigazgatási vonalakat húztak, és telepesfalvakat alapítottak. Az 1860-as években az orosz hadsereg elfoglalta Taskent (1865), majd Buhara, Hiva és Kokand területeit; 1876-ban a Kokandi Kánság megszűnt, és a térséget Turkesztáni főkormányzóságként szervezték meg. A gyapottermelés ösztönzése, a Transz-Kaszpi vasút építése és az orosz telepesek beáramlása átalakította a földhasználatot és a vízelosztást. A brit–orosz vetélkedés, a „Nagy Játszma", Afganisztán és a Pamír térségében ütköztette a két birodalmi érdeket, anélkül hogy közvetlen háborúba torkollt volna. A közép-ázsiai társadalmak ellenállása az 1898-as andizsáni felkelésben és az 1916-os nagy közép-ázsiai felkelésben csúcsosodott ki, amelyeket a cári hadsereg erőszakkal vert le; ezek az események a mai közép-ázsiai nemzeti emlékezet fontos pontjai.

Kínában a gyarmati nyomás nem teljes annexiót, hanem az „egyenlőtlen szerződések" rendszerét hozta létre. Az első ópiumháború (1839–1842) után a nankingi szerződés megnyitotta a kikötőket, Hongkongot brit koronagyarmattá tette, és rögzítette a területen kívüli joghatóság elvét. Az 1856–1860-as második ópiumháború további kikötőket és a külföldi hajózás jogát kényszerítette ki. A kínai állam szuverenitása formálisan fennmaradt, de a szerződéses kikötőkben – Sanghajtól Tiencsinig – idegen igazgatású koncessziók jöttek létre, és a vámrendszer, a hajózás, a bányászat és a missziós tevékenység is idegen befolyás alá került. A Csing-kormányzat a 19. század második felében „önmegerősítő" intézkedésekkel próbált modernizálni, de a birodalmi versenyben nem tudta visszaszerezni az ellenőrzést. Az 1894–1895-ös kínai–japán háború súlyos vereséget hozott, és a simonoszeki béke Tajvant Japánnak engedte át. A 19. század végén a nagyhatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország és Japán – befolyási övezetekre és kikötőbérletekre osztották a kínai partvidéket; az 1899–1901-es boxerlázadást a nyolc hatalom szövetséges hadserege verte le, és a büntető-fizetési kötelezettség tovább gyengítette a pekingi kormányt. A boxerlázadás heterogén mozgalom volt: vallási, antikülföldi és antikeresztény elemek keveredtek benne, és nem azonosítható a későbbi modern nacionalizmussal. A kínai történetírás ezt az időszakot a „nemzeti megaláztatás évszázadaként" tartja számon; ez az értelmezés azonban maga is történelmileg formálódott, és a 20. századi nacionalizmus egyik alapnyelve lett.

Japán sajátos szerepet játszott: előbb maga is fenyegetett félként élte meg a nyugati behatolást, majd a Meiji-restauráció (1868) után modern államot és hadsereget építve gyarmatosító hatalommá vált. Az 1895-ös simonoszeki béke értelmében Tajvan japán fennhatóság alá került; a szigeten a japán adminisztráció földmérést, infrastruktúrát és oktatást vezetett be, de a fegyveres ellenállást – különösen az 1915-ös tapani incidenst – súlyos megtorlás követte. A gyarmati modernizáció és a diszkrimináció egyszerre volt jelen: a tajvani lakosság jogállása nem volt egyenlő a japán anyaországiakéval, és a kulturális asszimiláció nyomása a helyi identitás visszaszorítását célozta. Koreában Japán előbb protektorátust hozott létre (1905), majd 1910-ben annektálta a félszigetet. A koreai gyarmati uralom a földtulajdon felmérésével, a japán tőke beáramlásával és a rizstermelés Japánba irányításával mélyen átalakította a gazdaságot; a földmérés során sok paraszt elvesztette hagyományos földhasználati jogát, ami az elszegényedés és a kivándorlás egyik oka lett. Az 1919-es március elsejei mozgalom békés tüntetéseit a japán hatóságok erőszakkal fojtották el, ami a koreai függetlenségi mozgalom egyik alapélményévé vált. A későbbi évtizedekben a kényszermunka, a névjapánosítás, a vallási és politikai elnyomás, valamint a második világháború alatt az ún. „komfortnők" rendszere és a katonai mozgósítás tovább mélyítette a sérelmeket. A japán gyarmati múlt értékelése máig feszültségek forrása a japán–koreai és japán–kínai kapcsolatokban.

A birodalmi versengés nem csupán Európa és a régió államai közötti konfliktus volt, hanem a helyi elitek közötti hatalmi harcokat is új keretbe helyezte. A „Nagy Játszma" mellett az 1904–1905-ös orosz–japán háború – amelyet Japán nyert meg – megmutatta, hogy egy ázsiai állam képes egy európai nagyhatalmat legyőzni; ez a gyarmati alávetettségben élő értelmiségiek számára szerte a régióban ösztönző és figyelmeztető példa lett. A helyi ellenállás formái rendkívül változatosak

voltak: az indiai 1857-es felkeléstől a kínai taiping- és boxermozgalmakig, a közép-ázsiai és koreai felkelésektől a reformegyletekig és a sajtó útján szerveződő modern nacionalista mozgalmakig. A gyarmati hatalmak gyakran egymás ellen is kijátszották a helyi csoportokat, miközben a helyi elitek a birodalmi intézményekben tanultak meg tárgyalni, szervezkedni és ellenállni. A 20. század elejére a gyarmatosítás elleni fellépés egyre inkább a nemzeti önrendelkezés nyelvén fogalmazódott meg; ennek a folyamatnak a folytatását A nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak című alfejezet tárgyalja.

### 4.1.1. Források és bizonytalanságok

A gyarmatosítás és birodalmi versengés történetét alapvetően a hódító hatalmak irataiból ismerjük: a brit Kelet-indiai Társaság és a gyarmati kormányzat jelentései, az orosz hadügyi és kormányzói iratok, a kínai szerződésgyűjtemények és a japán gyarmati hivatalok dokumentumai. Ezek a források a hódítók nézőpontját, az adminisztráció logikáját és gyakran a helyi társadalmakról alkotott előítéleteit tükrözik; a felkeléseket gyakran „rendbontásként", az ellenállókat pedig „lázadóként" írták le. A helyi szereplők hangja részben a kínai dinasztikus feljegyzésekben, az indiai regionális krónikákban, a közép-ázsiai udvari történetírásban, a koreai és tajvani emlékiratokban, valamint a szóbeli hagyományban maradt fenn. A 19. század végétől a helyi sajtó, a petíciók és a politikai röpiratok egyre több közvetlen bizonyítékot adnak az ellenállásról és annak indokairól.

A korszakra vonatkozó statisztikai adatok – a háborúk és felkelések áldozatainak száma, az éhínségek halálos áldozatai, a gyarmati gazdaság kibocsátása, a munkaerő-vándorlás mértéke – módszertani becslések, és a források töredékessége miatt széles sávban mozognak. Különösen vitatottak az 1857-es indiai felkelés, a kínai boxerlázadás, az 1916-os közép-ázsiai felkelés és az 1919-es koreai mozgalom megtorlásainak áldozatszámai. A történettudomány abban nagyjából egyetért, hogy a gyarmati uralom súlyos emberi és társadalmi költségekkel járt, de a konkrét számok és a felelősség megoszlása továbbra is vita tárgya.

A „gyarmatosítás" és a „félgyarmati" helyzet fogalma maga is történeti vita tárgya. Kína esetében a kínai történetírás az „egyenlőtlen szerződések" és a „félgyarmati, félfeudális" társadalom kategóriáját használja, míg a nyugati szakirodalom egy része inkább a szuverenitás fokozatos korlátozását és a regionális hatalommegosztást hangsúlyozza. Japán gyarmatosításának megítélésében a japán hivatalos emlékezet sokáig a modernizációt emelte ki, míg a koreai és tajvani történetírás a nemzeti elnyomást és a kizsákmányolást helyezi középpontba. A könyv ezeket a minősítéseket nem veszi át automatikusan, hanem a dokumentált folyamatokat, a szereplők indoklásait és a későbbi emlékezetpolitikai értelmezéseket együtt mutatja be. A „civilizációs misszió" egykori önigazolása a mai történettudományi konszenzus szerint nem írja le a birodalmi terjeszkedés tényleges okait és következményeit, de a kritika nem jelenti azt, hogy a gyarmati intézmények ne hoztak volna létre új, később is ható társadalmi és technikai infrastruktúrákat. Az értékelésnél tehát nem a „modernizáció vagy elnyomás" hamis alternatívájából kell kiindulni, hanem a kettő összefonódását kell leírni.

### 4.1.2. Rövid összefoglaló

A 18–19. században Kelet- és Közép-Ázsiában a brit gyarmati uralom Indiában, az orosz kontinentális expanzió Szibériában és Közép-Ázsiában, az európai szerződéses rendszer Kínában, valamint Japán gyarmatosító fellépése Tajvanon és Koreában különböző uralmi formákat hozott létre. A gyarmati és birodalmi rendszerek gazdasági kizsákmányolást, társadalmi átalakulást és kulturális nyomást gyakoroltak a helyi közösségekre, ugyanakkor nem tudták megszüntetni a helyi cselekvőképességet: a fegyveres felkelések, a reformmozgalmak és a nemzeti ébredés fokozatosan

a gyarmati rend ellen fordultak. A birodalmi versengés – a „Nagy Játszmától” az orosz–japán háborúig – a régió államainak és társadalmainak sorsát a globális hatalmi erőtérbe kapcsolta. Ennek a folyamatnak a folytatása a nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak megerősödése volt.

### 4.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a brit gyarmati uralom Indiában az orosz expanzió közép-ázsiai formájától?
2. Hogyan korlátozták az „egyenlőtlen szerződések” a Csing-Kína szuverenitását anélkül, hogy Kínát teljesen gyarmatosították volna?
3. Miért tekinthető Japán sajátos gyarmatosító hatalomnak Tajvanon és Koreában?
4. Milyen helyi ellenállási formák alakultak ki a 19. században és a 20. század elején a gyarmati uralommal szemben?
5. Milyen forráskritikai problémák merülnek fel a gyarmati korszak áldozatszámainak és hatásainak értékelésekor?

## 4.2. A nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak

A 19. század végétől a 20. század közepéig tartó időszakban a Kelet- és Közép-Ázsiában kibontakozó nacionalista és függetlenségi mozgalmak nem egyszerűen a premodern etnikai vagy vallási közösségek feltámadásai voltak. Az indiai Nemzeti Kongresszus, a kínai forradalmi mozgalmak, a koreai függetlenségi szervezetek, valamint a mongol és közép-ázsiai nemzeti mozgalmak modern politikai ideológiák, tömegmozgósító technikák és új intézmények révén fogalmazták meg magukat. Közös vonásuk a birodalmi, gyarmati vagy dinasztikus uralom elleni fellépés, ám céljaik, eszközeik és társadalmi bázisuk jelentősen különbözött. Az alábbiakban a mozgalmakat nem mint a nemzetállamok szükségszerű előzményeit tárgyaljuk, hanem mint olyan történeti képződményeket, amelyek maguk is formálták a nemzet fogalmát.

### 4.2.1. India: a Kongresszus és Gandhi

Az Indiai Nemzeti Kongresszus (Indian National Congress) 1885-ben jött létre, elsősorban angolul képzett hivatalnokok, ügyvédek, tanárok és kereskedők részvételével. A szervezet induláskor nem függetlenséget követelt, hanem az indiai elit nagyobb részvételét a gyarmati kormányzásban. A korai kongresszusi politika petíciók, memorandumok és éves ülések formájában fogalmazta meg a brit uralom reformját; ez a mérsékelt szakasz dokumentált tény, ahogyan az is, hogy a mozgalom kezdetben angolul beszélő, városi, jórészt felső kasztokból származó férfiak szerveződése volt.

A brit kormányzat 1905-ös bengáli felosztása fordulópontot jelentett. A területi átszervezés elleni tiltakozás a swadesi (saját áru) és a bojkottmozgalom révén tömegesebbé tette a nacionalista politikát. A „radikális” irányzat – Bal Gangadhar Tilak és mások vezetésével – már nem csupán reformokat, hanem önkormányzatot, illetve teljes függetlenséget sürgetett. Az 1906-ban alapított Muszlim Liga pedig a muszlim közösség külön politikai képviseletét követelte, ami jelezte, hogy az indiai nacionalizmus vallási és közösségi törésvonalak mentén is szerveződött.

Mohandász Karamcsand Gandhi (Mahatma Gandhi) 1893 és 1914 között Dél-Afrikában fejlesztette ki a szatjágraha – az igazsághoz ragaszkodó, erőszakmentes ellenállás – módszerét. Indiai visszatérése után, 1917-től a csampárani, a khedai és az ahmadábádi munkásmozgalmakban alkalmazta ezt a politikát. Az 1919-es Rowlatt-törvény elleni országos tiltakozás és az amritszári mészárlás – ahol a brit katonai erő tüzet nyitott békés vagy tüntető tömegre – a gyarmati erőszak

dokumentált eseménye. A brit vizsgálóbizottság elítélte Reginald Dyer dandártábornok eljárását, ám a büntetés enyhe maradt, ami tovább radikalizálta az indiai közvéleményt.

Az 1920–1922-es nem-együttműködési mozgalom volt az első országos, Gandhi által vezetett tömegkampány. A bojkott kiterjedt a brit árukra, a bíróságokra, az iskolákra és a választásokra. A mozgalmat Gandhi azután állította le, hogy 1922-ben Csauri Csaurában a tüntetők rendőröket öltek meg. Ez a döntés vitatott értelmezés: a szöveg egyes résztvevői szerint a nemzeti mozgalom lendületét törte meg, Gandhi hívei szerint az erőszakmentesség elvét védte. Az 1930-as sómenet a sóadó elleni polgári engedetlenség legismertebb példája lett; a tengerparti sófőzés szimbolikus tömegakcióját a hatóságok tömeges letartóztatásokkal válaszolták. Az 1935-ös Indiai Kormányzati Törvény már bővítette a választójogot és tartományi autonómiát adott, de az országos hatalmat továbbra is brit kézben hagyta.

A kongresszusi nacionalizmus mellett a vallási és kasztalapú politika is formálódott. B. R. Ambedkar az érinthetetlenek (dalitok) szervezeteit vezetve a kasztdiszkrimináció felszámolását követelte. Az 1930-as években a Muszlim Liga Mohamed Ali Dzsinnah vezetésével mind határozottabban állította, hogy a muszlimok külön nemzetet alkotnak, ami később az 1947-es felosztás felé vezetett. A „kétnemzet-elmélet” dokumentált politikai álláspont, de történeti értékelése a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya Indiában, Pakisztánban és Bangladesben. A kongresszus több vezetője – köztük Dzsaváharlál Nehru – szocialista jellegű modernizációt, iparosítást és szekuláris nemzetállamot hirdetett, míg a hindu nacionalista szervezetek a nemzetet vallási-kulturális alapon határozták meg.

### 4.2.2. Kína: nacionalizmus és kommunista mozgalom

A kínai nacionalizmus a Csing-dinasztia válságában egyszerre irányult a mandzsu uralkodóház és a külföldi hatalmak ellen. Az 1895-ös, Japán elleni vereség katonailag és szimbolikusan is megrázta a birodalmi eliteket. Az 1898-as száz napos reform kudarca, majd az 1900-as bokszerfelkelés leverése után a nacionalista és forradalmi szervezetek egyre szervezettebben támadták a császári rendszert. Szun Jat-szen (Sun Yat-sen) 1894-ben alapította meg a Hszing-csung-huj (Xingzhonghui) szervezetet, és 1905-ben jött létre az Egyesült Liga (Tongmenghui). Három elve – a nacionalizmus, a demokrácia és a népjólét – a kínai köztársasági mozgalom alapvető ideológiai programja lett.

Az 1911-es Wuchang-felkelés nyomán kikiáltották a Kínai Köztársaságot. A dokumentált tény, hogy a Csing-dinasztia lemondása 1912-ben a birodalmi rendszert formálisan megszüntette, ám a központi hatalom hamarosan a helyi katonai vezetők (warlordok) kezébe került. Az 1919-es május negyedikei mozgalom a kínai nacionalizmus új szakaszát nyitotta: a versailles-i béke azon döntése ellen, hogy a volt német koncessziókat Sangtungban (Shandong) Japánnak adják, diákok, értelmiségiek és munkások tiltakoztak. A mozgalom résztvevőinek számáról eltérő becslések vannak, de a tüntetések és a bojkottok Pekingből az ország számos városára kiterjedtek. Ez a dokumentált eseménysor a kínai nacionalizmust a kulturális és nyelvi reformokkal, valamint az imperializmusellenességgel kapcsolta össze.

A Kínai Kommunista Párt (KKP) 1921-ben alakult Sanghajban. Alapítása dokumentált tény, noha a párt későbbi hivatalos történetírása az alapító ülés egyes részleteit a párthagyomány szerint hangsúlyozza. Az 1920-as években a KKP előbb a Kuomintanggal (KMT) együttműködött, részt vett az északi hadjáratban, majd 1927-ben Csang Kaj-sek (Chiang Kai-shek) Sanghajban és más városokban erőszakkal leépítette a kommunista szervezeteket. Az 1927-es szakítás után a KKP vidéki bázisokat épített, szovjet területeket hozott létre, és a hosszú menetelés (1934–1935) során északnyugatra vonult. A menetelés veszteségeire vonatkozó becslések széles sávban mozognak, mivel a résztvevők számát a források különbözően adják meg.

A japán invázió (1937-től) idején a KMT és a KKP névleges egységfrontot alkotott, ám a háború alatt is versengtek a nemzeti ellenállás vezető szerepéért. A második világháború utáni polgárháború 1949-ben a Kínai Népköztársaság kikiáltásával ért véget, míg a KMT kormányzata Tajvanra menekült. A kínai nacionalista és kommunista mozgalom viszonya vitatott értelmezés: a hivatalos kínai álláspont szerint a KKP volt a nemzeti felszabadulás egyetlen következetes letéteményese, a tajvani történetírás ezt vitatja. E könyv a dokumentált eseményeket és a versengő nemzetépítési programokat együtt mutatja be.

### 4.2.3. Korea: a függetlenségi mozgalom

A koreai nacionalizmus a 19. század végi nemzetközi válságban erősödött meg. Japán 1905-ben protektorátusává tette Koreát, majd 1910-ben annektálta. A gyarmati uralom bevezetése dokumentált tény; a japán kormányzat rendőri és katonai igazgatást épített ki, megszüntette a koreai hadsereget, és korlátozta a politikai nyilvánosságot. Az 1919-es március elsejei mozgalom a koreai függetlenségi törekvések legismertebb megnyilvánulása volt: békés tüntetések, felolvasások és tömegdemonstrációk terjedtek el a félszigeten. A japán hatóságok erővel válaszoltak. Az áldozatok számáról nincs megbízható egységes adat: a japán gyarmati hatóságok alacsonyabb számokat közöltek, a koreai emigráns és későbbi koreai történetírás magasabb becsléseket adott. Ez a különbség statisztikai becslés, és a gyarmati források elfogultságát is tükrözi.

A mozgalmat követően 1919-ben Sanghajban megalakult a Koreai Köztársaság Ideiglenes Kormánya. Ez az emigráns szervezet a koreai függetlenség folytonosságát hirdette, de nem rendelkezett tényleges hatalommal a félszigeten. A koreai nacionalizmus belső és külső ágakra bomlott: a belső ellenállás kulturális és oktatási mozgalmakban, szakszervezetekben és illegális szervezetekben működött; a külső ellenállás Mandzsúriában, Kínában és az Egyesült Államokban szerveződött. Az ideológiai megosztottság is markáns volt. A baloldali és kommunista csoportok – köztük a mandzsúriai partizánharcban részt vevő fegyveres egységek – a társadalmi forradalmat és a függetlenséget együtt képzelték el. A jobboldali, nyugati mintájú nacionalisták – köztük Li Szin Man (Syngman Rhee) – a diplomáciai nyomásra és a keresztény hálózatokra támaszkodtak. Észak-Korea későbbi hivatalos történetírása Kim Ir-szen (Kim Il-sung) partizánharcát a függetlenségi mozgalom középpontjába állította; ez emlékezetpolitikai állítás, amelyet a független kutatás részben vitat.

A második világháború alatt a koreai lakosságot tömegesen mozgósították, kényszermunkára vitték, és több ezer nőt kényszerítettek szexuális szolgáltatásra a japán hadsereg bordélyaiban. Ezek a tettek dokumentált történetek, ám az áldozatok számáról és a rendszer jellegéről vita folyik. A felszabadulás 1945-ben nem belső felkelés eredménye volt, hanem a japán vereség következménye. A nemzeti mozgalom megosztottsága ekkor azonnal kiéleződött: a félsziget északi részét a Szovjetunió, a délit az Egyesült Államok szállta meg, ami a koreai nemzetállam megteremtését a hidegháború feltételei közé szorította.

### 4.2.4. Mongólia és Közép-Ázsia: nemzeti mozgalmak a birodalom és a szovjet rendszer között

A mongol nacionalizmus a Csing-dinasztia összeomlásával kapott lendületet. 1911-ben, a kínai forradalom idején a Külső-Mongólia elitje a Dzsavdzandamba Kutuktu teokratikus vezetésével függetlenséget hirdetett. Az új állam egyszerre támaszkodott a buddhista egyházra, a nemesi rétegre és az orosz birodalmi támogatásra. Az 1915-ös Kjahtai szerződés Külső-Mongóliának autonómiát biztosított Kínán belül, ám a kínai hadsereg 1919-ben visszafoglalta a területet. Az 1921-es mongol forradalom – amelyben Szühebátor és Csojbalszan vezetésével mongol felkelők és a szovjet Vörös Hadsereg vettek részt – új államot hozott létre. Az 1924-ben kikiáltott Mongol

Népköztársaság a szovjet mintájú nemzeti kommunista államépítés első ázsiai példája lett. A mongol függetlenség nemzetközi elismerése azonban vitatott maradt: a Kínai Köztársaság sokáig nem ismerte el, a Szovjetunió viszont garantálta a fennmaradását.

A közép-ázsiai modern nemzeti mozgalmak a cári gyarmati rendszer ellen szerveződtek. Az 1916-os közép-ázsiai felkelés a cári mozgósítási rendelet ellen robbant ki, és kazak, kirgiz, üzbég és más közösségeket érintett. A felkelés leverése súlyos erőszakkal járt; az áldozatok számáról csak széles sávú becslések állnak rendelkezésre, mert a cári levéltárak hiányosak. Az 1917-es orosz forradalom után a közép-ázsiai muszlim értelmiség egy része autonóm kormányzatokat hirdetett (például a kokandi autonómiát és a kazak Alash Orda mozgalmat). A dzsadid reformmozgalom a muszlim oktatás, a nyelvújítás és a modern tudományok bevezetése révén kívánta a közép-ázsiai társadalmakat átalakítani.

A szovjet hatalom az 1920-as években a nemzeti köztársaságok létrehozásával válaszolt. Az 1924–1925-ös „nemzeti körülhatárolás” során hozták létre az Üzbég, a Türkmén, a Kirgiz és a Tádzsik Szovjet Szocialista Köztársaságot; a Kazah Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot 1920-ban hozták létre, majd 1936-ban tagköztársasággá alakították. Ez a folyamat dokumentált tény, de értelmezése vitatott. Egyes történészek szerint a szovjet nemzetiségi politika – a nemzeti nyelvek kodifikálása, az anyanyelvi oktatás és a helyi káderek képzése révén – valódi nemzetépítést hajtott végre. Mások szerint a nemzeti köztársaságok a birodalmi ellenőrzés eszközei voltak, és a nemzeti eliteket éppúgy a központi hatalomhoz kötötték, mint ahogyan a nemzeti érzelmeket korlátozták.

A baszmácsi felkelés a szovjethatalom elleni fegyveres ellenállás gyűjtőneve volt a mai Üzbegisztán, Tádzsikisztán és Türkmenisztán területén. A „basmácsi” megnevezés a szovjet forrásokban gyakran banditákat jelentett, a résztvevők egy része azonban magát a helyi közösségek, a vallás és a régi társadalmi rend védelmezőjének tartotta. A mozgalom több hullámban, helyi vezetők irányításával harcolt, és az 1920-as évek végére, illetve az 1930-as évek elejére vereséget szenvedett. A baszmácsi mozgalom értékelése a posztszovjet nemzeti történetírásban sokat változott: a szovjet korszakban ellenforradalmárként ábrázolták, ma egyes közép-ázsiai állami narratívákban nemzeti szabadságharcosokként jelennek meg. Ez a váltás emlékezetpolitikai állítás, amelyet a forráskritika eszközeivel kell vizsgálni.

### 4.2.5. A nemzetépítés és a modern politikai ideológiák

A fenti mozgalmak közös jellemzője, hogy a nemzetet nem magától értetődő adottságként, hanem megteremtendő politikai közösségként kezelték. A nemzetépítés eszközei közé tartozott a nyelv standardizálása, a tankötelezettség, a sajtó, a rádió, a tömeggyűlések, a jelképek, a zászlók és a történelem új elbeszélése. Az indiai, kínai, koreai, mongol és közép-ázsiai mozgalmak egyaránt használták az anyanyelvi írásbeliség és a modern oktatás intézményeit. A nők részvétele látható volt, noha a politikai vezető pozíciókat jórészt férfiak foglalták el; az indiai sómenetben, a kínai diákmozgalmakban és a koreai függetlenségi tüntetéseken a nők jelenléte dokumentált.

Az eszmei keretek is sokfélék voltak. A liberalizmus az alkotmányos kormányzást és az egyéni jogokat hangsúlyozta; a szocializmus és a kommunizmus a tőkés kizsákmányolás elleni harcot és a társadalmi tulajdont; a pán-ázsiaiság a közös ázsiai civilizációs örökséget a nyugati imperializmussal szemben; a pán-iszlamizmus a muszlim közösségek vallási-politikai egységét. A nacionalizmus ezen áramlatokkal összefonódva formálódott. Japán 1905-ös győzelme az orosz-japán háborúban sok ázsiai értelmiségit töltött el reménnyel, ám Japán maga is gyarmatosító hatalommá vált, így a japán állami nacionalizmus egyszerre szolgált mintaként és ellenségképként. Ez a kettősség a koreai és kínai mozgalmak számára különösen éles volt.

A történettudomány a nemzetet általában modern, képzelt közösségként írja le, amelyet a nyomtatott sajtó, az iskolarendszer és az állami adminisztráció hoz létre. Ezt a felfogást nem szabad a premodern identitások lebecsüléseként olvasni: a nyelvi, vallási és regionális hovatartozás régi formái mindvégig jelen voltak, de a modern nacionalizmus újdonsága a tömeges, territoriális és politikai közösség igénye volt. A függetlenségi mozgalmak története ezért nem a nemzeti öntudat egyszerű ébredése, hanem a közösség határainak, tagságának és politikai formájának folyamatos újraalkotása.

### 4.2.6. Források és bizonytalanságok

A nacionalista és függetlenségi mozgalmak forrásai erősen aszimmetrikusak. A gyarmati és birodalmi hatóságok rendőrségi jelentéseket, bírósági iratokat, cenzúrázott sajtót és adminisztratív statisztikákat hagytak hátra; ezek a források gyakran a mozgalmak elnyomásának szempontjából írják le az eseményeket. A mozgalmak saját dokumentumai – pártprogramok, röplapok, kiáltványok, emigráns folyóiratok – a résztvevők önértelmezését mutatják, de éppoly kevéssé semlegesek. A szóbeli hagyomány, a visszaemlékezések és a családi emlékezet különösen Mongóliában és Közép-Ázsiában őriznek olyan tapasztalatokat, amelyek az írott forrásokból hiányoznak.

A számadatok esetében a bizonytalanságot nyíltan jelölni kell. Az 1919-es koreai tüntetéseken részt vevők és a halálos áldozatok száma, az 1916-os közép-ázsiai felkelés áldozatainak becslése, a hosszú menetelés veszteségei és az indiai mozgalmak tömegbázisának nagysága mind módszertani becslés, nem pontos mérés. A hivatalos gyarmati statisztikák gyakran alulbecsülték a tiltakozás méretét, míg a mozgalmi kiadványok túlbecsülhették a támogatottságot. A szöveg ezért ahol lehet, forrástípust és becslési jelleget ad meg, nem pedig egyetlen számot.

A vitatott értelmezések közé tartozik Gandhi nem-erőszak stratégiájának megítélése: egyes kutatók szerint a tömegmozgósítás valódi sikerét a fenyegetett erőszak kilátása is biztosította, mások szerint az erőszakmentesség önálló politikai erőt képviselt. A kínai kommunista mozgalom korai története a hivatalos párttörténet-írásban időnként a későbbi győzelem felől van elbeszélve; a független kutatás ezt a teleologikus keretet kritikával illeti. A koreai függetlenségi mozgalom megítélése a két koreai államban mélyen eltér: Észak-Korea a partizánhagyományt, Dél-Korea az ideiglenes kormány folytonosságát hangsúlyozza. A közép-ázsiai nemzeti mozgalmak esetében a szovjet levéltárak megnyitása óta a „nemzeti elnyomás” és a „nemzeti felszabadítás” fogalmait is újragondolják. A tankönyv ezeket a narratívákat nem mossa össze, hanem forráskritikailag jelzi, ki, mikor és milyen bizonyítékok alapján állítja őket.

### 4.2.7. Rövid összefoglaló

A kelet- és közép-ázsiai nacionalista és függetlenségi mozgalmak a 19. század végétől a 20. század közepéig a gyarmati, dinasztikus és birodalmi uralom ellenében szerveztek új politikai közösségeket. Indiában a Kongresszus fokozatosan tömegmozgalommá vált, Gandhi erőszakmentes eszközökkel mozgósított, miközben a Muszlim Liga és a dalit mozgalom a nemzeti közösség határaiért versengett. Kínában a köztársasági forradalom, a május negyedikei mozgalom, a KMT és a KKP vetélkedése alakította ki a modern kínai nacionalizmust. Koreában a japán annexió elleni ellenállás kulturális, diplomáciai és partizánharcban nyilvánult meg. Mongóliában a teokratikus függetlenség szovjet támogatású népi forradalomba torkollott, Közép-Ázsiában pedig a cári uralom megdöntése után a szovjet nemzetiségi politika új köztársaságokat hozott létre. A nemzetépítés mindenütt nyelvi, oktatási és állami intézményekre támaszkodott, és modern politikai ideológiák – liberalizmus, szocializmus, pán-ázsiaiság, pán-iszlamizmus – versengő keretei között zajlott.

### 4.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi rétegekből indult az Indiai Nemzeti Kongresszus, és hogyan változott a mozgalom jellege 1905 után?

2. Miért tekinthető a március elsejei mozgalom fordulópontnak a koreai függetlenségi mozgalom történetében, és milyen forrásproblémák nehezítik az áldozatok számának megítélését?

3. Hogyan kapcsolódott össze a kínai nacionalizmus, a köztársasági forradalom és a kommunista mozgalom az 1910-es és 1920-as években?

4. Milyen szerepet játszott a szovjet nemzetiségi politika a közép-ázsiai nemzeti köztársaságok létrehozásában, és miért vitatott ennek értelmezése?

5. Mi a különbség a premodern etnikai-vallási identitások és a modern nacionalizmus által megteremtett politikai közösség között?

## 4.3. A szocialista és forradalmi államok

A szocialista és forradalmi államok kialakulása a 20. század első felének háborús és válságos évtizedeire nyúlik vissza. A térségben – a cári Oroszország összeomlásától a Kínai Köztársaság szétesésén át a japán gyarmati uralom megszűnéséig – egymástól eltérő forradalmi folyamatok vezettek olyan államformákhoz, amelyek a marxizmus-leninizmus különböző, helyi viszonyokra szabott változatait tették hivatalos ideológiává. Ez a fejezet a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és a Mongol Népköztársaság létrejöttét, politikai-gazdasági berendezkedését, valamint a hidegháborús szembenállásban betöltött szerepét tekinti át. A „szocialista állam” kategória maga is történetileg változó: a hidegháború idején az önmeghatározás és a nyugati elemzés egyaránt használta, de a tudományos kutatás számára ma már inkább elemzési keret, amely mögött rendkívül különböző intézményi és ideológiai megoldások rejlenek. A fejezet nem az egyes rendszerek teljes történetét adja, hanem az államépítés közös és eltérő vonásait, a forradalmi hatalomátvétel mechanizmusait és a hidegháborús kontextust mutatja be.

### 4.3.1. A Szovjetunió létrejötte

Az 1917-es oroszországi forradalmak – a februári, majd a bolsevik hatalomátvétel – két, dokumentált tényként rögzíthető fordulópontot jelentettek. A bolsevik párt Lenin (Vlagyimir Iljics Uljanov) vezetésével, a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszóval, 1917 októberében (a régi orosz naptár szerint október 25-én) megdöntötte az Ideiglenes Kormányt. A hatalom megszilárdítása azonban nem zajlott le azonnal: a polgárháború (1918–1922) a bolsevikok (vörösök), a velük szemben álló fehér erők, a nemzeti mozgalmak és a külföldi intervenciós csapatok között több fronton folyt. A bolsevik kormányzat a hadikommunizmus időszakában államosította a nagyipart, a bankokat és a földet, majd 1921-ben, a kronstadti felkelés és a paraszti elégedetlenség hatására bevezette az új gazdaságpolitikát (NEP), amely részlegesen visszaengedte a piaci viszonyokat. A Szovjetunió hivatalosan 1922 decemberében jött létre az Oroszországi, az Ukrán, a Belorusz és a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaság szövetségeként. Ez a föderáció formailag tagköztársaságokra épült, ténylegesen azonban a kommunista párt központi szervei irányították.

Az 1920-as évek végétől Sztálin (Joszif Visszarionovics Dzsugasvili) fokozatosan kiszorította vetélytársait, és a párt főtitkáraként a NEP feladása mellett döntött. Az első ötéves terv (1928–1932) a nehézipar erőltetett fejlesztését, a mezőgazdaság kollektivizálását és a kuláknak minősített paraszti rétegek elleni adminisztratív kampányt hozta magával. A kollektivizálás és az állami gabonabeszolgáltatás nyomán 1932–1933-ban a Szovjetunió több vidékén – különösen Ukrajnában, Kazahsztánban és az észak-kaukázusi területeken – súlyos éhínség alakult ki. Az áldozatok számáról nincs egyetértés: a kutatók általában több millióra becsülik, de a becslések módszertana és a halálokok besorolása vitatott. A szovjet hivatalos statisztika ezt a tragédiát évtizedekig nem ismerte el; a mai álláspontok a későbbi birodalmi/nemzeti narratívákban is eltérnek.

Az 1930-as évek második felében a „nagy tisztogatás” (1936–1938) a párt- és állami apparátus, a hadsereg, az értelmiség és a nemzetiségi káderek tömeges letartóztatását, kivégzését vagy Gulag-táborokba zárását hozta. A politikai elnyomás ténye dokumentált; az áldozatok teljes számát azonban csak becsülni lehet. A szovjet levéltárak részleges megnyitása után a kutatók a letartóztatottak milliós nagyságrendjéről beszélnek, de a kivégzettek, a táborokban elhunytak és a deportáltak pontos száma továbbra is vitatott. A szovjet rendszer ezzel párhuzamosan jelentős iparosítást hajtott végre, városiasodást és írástudási programot indított, tudományos és oktatási intézményeket hozott létre. Ezek az eredmények dokumentált tények, de nem teszik semmissé az elnyomás bizonyítékait; a kettő együttes bemutatása nélkül a szovjet állam története torzul.

A második világháború a Szovjetuniót 1941-ben érte el, és a német–szovjet háború (1941–1945) mintegy 26–27 millió ember halálát okozta a szovjet oldalon – ez a leggyakrabban hivatkozott, de módszertani szempontból többször finomított becslés. A szovjet győzelem megerősítette a rendszer nemzetközi pozícióját, és Moszkva 1945 után Kelet- és Közép-Európában, valamint Kelet-Ázsiában is befolyási övezetet épített ki. A Szovjetunió a hidegháború kezdetétől a „szocialista tábor” vezető hatalmaként határozta meg magát, és a szocialista államok szövetségi rendszerét a Varsói Szerződés (1955) és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST, 1949) intézményesítette.

### 4.3.2. A Kínai Népköztársaság megalakulása

Kínában a császárság 1911-es megdöntése után a Kínai Köztársaság nem tudott tartós központi hatalmat kiépíteni. A hadurak kora, a japán terjeszkedés és a nacionalista Kuomintang (KMT) és a Kínai Kommunista Párt (KKP) közötti polgárháború az 1920–1940-es években szétszabdalták az országot. A japán vereség (1945) után a polgárháború kiújult. A kommunista erők Mao Ce-tung (Mao Zedong) vezetésével fokozatosan ellenőrzésük alá vonták a vidéki területeket, majd a nacionalista hadsereg összeomlása után 1949. október 1-jén Pekingben kikiáltották a Kínai Népköztársaságot. A KMT kormánya Tajvanra menekült, és ott a Kínai Köztársaság elnevezést fenntartva szervezte újjá államát. A két kínai állam egymás létét hivatalosan sokáig nem ismerte el; a nemzetközi jogi helyzet azóta is vitatott.

A Kínai Népköztársaság első évtizedében a szovjet modellt követte, de saját forradalmi tapasztalataival ötvözte. A földreform (1947–1952) a nagybirtokok elkobzását és a parasztság közötti újraelosztást hajtotta végre; a hivatalos kínai narratíva szerint ez a régi társadalmi rend felszámolásának egyik fő lépése volt, míg a kritikus értelmezések szerint sok esetben tömeges erőszakkal és a helyi elitek likvidálásával járt. Az állami szektor kiépítése, a magánipar fokozatos felszámolása és a kollektivizálás az 1950-es években gyorsult fel. Az első ötéves terv (1953–1957) szovjet segítséggel nehézipari üzemek létrehozását célozta; a gazdasági növekedés ebben az időszakban számottevő volt, bár a hivatalos statisztikák megbízhatósága vitatott.

A kínai út jellegzetessége a folyamatos politikai kampány volt. A „száz virág mozgalom” (1956–1957) rövid időre nyilvános kritikát ígért, majd a „jobboldaliak” elleni kampánnyal fordult

át; az elítéltek számát több százezerre becsülik, de a pontos adatok nem ismertek. Az 1958-ban meghirdetett „nagy ugrás” a gyors iparosítást és a mezőgazdaság radikális kollektivizálását tűzte ki célul; a tervgazdasági hibák, a hamis termelési jelentések és a helyi bürokrácia nyomása azonban az 1959–1961-es években súlyos éhínséghez vezetett. Az áldozatok számát a kutatók 15–45 millió közé teszik; a kínai hivatalos álláspont a „három nehéz év” kifejezést használja, és a természeti katasztrófákat, valamint a szovjet segítség megvonását hangsúlyozza. A tudományos konszenzus szerint a tragédia okai elsősorban a gazdaságpolitikai döntésekben és a politikai elnyomó gépezetben keresendők, de a felelősség pontos megosztása a történetírásban továbbra is vitatott.

A kulturális forradalom (1966–1976) a pártállami rendszer belső válságának radikális megoldási kísérlete volt. Mao kezdeményezésére a fiatalságra épülő Vörös Gárda mozgalom a régi elit, az értelmiség, a vallási intézmények és a „burzsoá” kultúra ellen indított támadást; az erőszak, a meghurcoltatások és a társadalmi káosz dokumentált tények. Az áldozatok számáról nincs megbízható hivatalos adat; a becslések százezrektől több millióig terjednek. A kulturális forradalom a szocialista állam működésének paradoxonát mutatta: a pártállam a saját bürokráciája és értelmisége ellen fordult, miközben a rendszer alapját megőrizte.

### 4.3.3. Észak-Korea: a KNDK létrejötte

A Koreai-félsziget 1910-től japán gyarmati uralom alatt állt. A második világháború végén, 1945 augusztusában a félszigetet a 38. szélességi fok mentén kettéosztották: északon a szovjet, délen az amerikai megszálló erők rendezkedtek be. Ez a felosztás adminisztratív jellegű volt, de a hidegháború kiéleződésével fokozatosan két állam kialakulásához vezetett. Északon a szovjet katonai hatóságok támogatásával Kim Ir-szen (Kim Il-sung) csoportja emelkedett ki; 1948. szeptember 9-én kikiáltották a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot (KNDK), egy nappal azután, hogy délen kikiáltották a Koreai Köztársaságot. Mindkét kormány az egész félszigetre igényt tartott, és a másikat illegitimnek tekintette.

A KNDK a szovjet típusú szocialista berendezkedést honosította meg, de hamarosan sajátos, a személyi kultuszra és a később „csucse” (juche) néven meghirdetett önállóságra épülő ideológiát alakított ki. A földreform, az államosítás és a nehézipar fejlesztése a szovjet modell szerint indult, de a vezetés a kínai tapasztalatokból is merített. Az 1950–1953-as koreai háború a félsziget megosztottságát rögzítette; a harcokban a becslések szerint 2–3 millió ember halt meg, és a két állam közötti ellenségesség a hidegháború egyik legélesebb frontja lett. A háború után Észak-Korea a „szocialista tábor” része maradt, de fokozatosan egyensúlyozott a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság között, ami sajátos mozgásteret adott a vezetésnek.

### 4.3.4. A Mongol Népköztársaság

Mongólia a Csing-dinasztia uralma alól 1911-ben, a kínai császárság összeomlásának idején szakadt el, de a függetlenség kérdése az orosz és kínai befolyás, valamint a helyi buddhista egyházi és világi elitek közötti hatalmi harcokban zajlott. Az 1921-es mongol forradalom során, szovjet Vörös Hadsereg támogatásával, a Mongol Népköztársaság kikiáltására került sor. Az új állam a szovjet mintát követte, de a buddhista egyház, a kolostorok gazdasági hatalma és a nomád társadalmi szerkezet sajátos kihívásokat jelentett. Az 1930-as években a kollektivizálás és a buddhista szerzetesek elleni kampány során kolostorokat romboltak le, és sok szerzetest meghurcoltak; a pontos áldozatszámokat illetően becslések léteznek, de a hivatalos mongol és szovjet források eltérően kezelték az eseményeket. A Mongol Népköztársaság a Szovjetunió szoros szövetségeseként állandósult, és a hidegháború alatt a szovjet–kínai szembenállásban Moszkva oldalán állt.

### 4.3.5. A szocialista gazdaság és politikai rendszer közös vonásai

A szocialista államok gazdasági berendezkedése a tervgazdaságra, a termelőeszközök állami tulajdonára és a mezőgazdaság kollektivizálására épült. A nehézipar prioritást kapott, a mezőgazdasági termelést központi utasításokkal szabályozták, és a fogyasztási cikkek termelése gyakran háttérbe szorult. Az állami vállalatok irányítását a párt- és tanácsi bürokrácia ellenőrizte; a piaci mechanizmusokat felszámolták vagy erősen korlátozták. Az iparosítás eredményei – különösen a Szovjetunióban és Kínában – látványosak voltak, de a gazdasági hatékonyság hosszú távon elmaradt a nyugati piacgazdaságokétól. A statisztikai adatok értelmezése gyakran vitatott, mert a szocialista országok hivatalos statisztikái a tervteljesítést hangsúlyozták, és a hiányt, a környezeti károkat vagy az informális gazdaságot nem tükrözték.

Politikai téren a szocialista államok egypártrendszert építettek ki, amelyben a kommunista (vagy munkás)párt a társadalom egészét irányította. A pártállami struktúra a közigazgatás, a gazdaság, a kultúra és a biztonsági szervek irányítását is magában foglalta. A politikai ellenfelek elleni fellépés, a cenzúra, a politikai rendőrség és a kényszermunka-táborok a rendszerek integráns részei voltak; ezek tényét dokumentált források igazolják, de az alkalmazott módszerek és az elnyomás mértéke országonként és korszakonként eltért. A személyi kultusz – Sztálin, Mao, Kim Ir-szen esetében – a legitimáció részét képezte, és a hivatalos propagandában központi szerepet kapott. Ugyanakkor a szocialista államok az oktatás, az egészségügy, a nők foglalkoztatása és a társadalmi mobilitás terén jelentős változásokat hoztak; ezek az eredmények a korabeli társadalmak számára kézzelfoghatóak voltak, és a rendszerek modernizációs vonzerejét erősítették. A mérleg tehát nem egyoldalú: a szocialista államok egyszerre hajtottak végre erőltetett iparosítást és tömeges elnyomást, teremtettek új lehetőségeket és számoltak fel autonóm közösségeket.

### 4.3.6. A hidegháborús szembenállás és a szocialista blokk

A második világháború után a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság (1949-től), valamint a kisebb szocialista államok egy táborba tömörültek, de ez a szövetség soha nem volt mentes a belső feszültségektől. A hidegháború logikája szerint a világ két, egymással szemben álló politikai-gazdasági rendszerre oszlott: a „szocialista táborra” és a „kapitalista nyugatra”. Ez a kettős felosztás a korabeli propaganda részét képezte, és a tudományos elemzés számára semleges kategóriaként nem tartható fenn, mert a szocialista államok között is jelentős különbségek voltak.

A koreai háború (1950–1953) a hidegháborús szembenállás első nagy fegyveres konfliktusa volt Ázsiában. Az észak-koreai csapatok 1950. júniusi támadása a déli állam ellen, majd az ENSZ-csapatok (túlnyomórészt amerikai) ellentámadása, Kína beavatkozása és a frontvonalak megszilárdulása a félsziget kettéosztottságát konzerválta. A háború áldozatainak száma 2–3 millióra tehető, de a pontos adatok a polgári lakosság esetében becslések. A konfliktus a szovjet–kínai–észak-koreai szövetség és a nyugati szövetségi rendszer közötti erőviszonyokat is tesztelte.

A szovjet–kínai viszony az 1950-es évek végétől fokozatosan megromlott. A két nagy szocialista hatalom közötti ideológiai, stratégiai és területi viták – a határkérdések, a forradalmi stratégia és a szocialista vezető szerep kérdése – az 1960-as években nyílt szakításhoz vezettek. Ez a viszály a szocialista blokk egységét felbontotta, és a hidegháborút Ázsiában többpólusúvá tette. A kelet-ázsiai szocialista államok (Kína, Észak-Korea, Mongólia) a maguk módján alkalmazkodtak ehhez az új helyzethez: Mongólia erőteljesen a Szovjetunióhoz kötődött, Észak-Korea pedig a két szomszédos nagyhatalom közötti mozgástérben lavírozott, miközben a saját ideológiáját hangsúlyozta.

A hidegháborús szembenállás a szocialista államok belpolitikájára is visszahatott: a külső fenyegetésre hivatkozva a pártállami rendszerek biztonsági szervei megerősödtek, a gazdasági erőforrásokat a védelemre és a nehéziparra összpontosították, a társadalmi ellenőrzés pedig fokozódott. A hidegháború retorikája mindkét oldalon a „szabadság" és a „felszabadítás" nyelvét használta; ezek a fogalmak a korabeli politikai propagandában szorosan összefonódtak a geopolitikai érdekekkel. A tudományos elemzés számára ezért fontos, hogy a szocialista államok történetét ne redukáljuk a hidegháborús kategóriákra, hanem a helyi társadalmi folyamatok, a nemzetközi nyomás és az ideológiai programok kölcsönhatásaként értsük meg.

### 4.3.7. Források és bizonytalanságok

A szocialista államok történetének kutatása forrásokban viszonylag gazdag, de a források jellege és hozzáférhetősége egyenetlen. A szovjet és kínai levéltárak részleges megnyitása (a Szovjetunió esetében az 1990-es években, Kínában csak korlátozottan) lehetővé tette a párt- és állami dokumentumok, a hírszerzési jelentések, a tervstatisztikák és a bírósági anyagok tanulmányozását. A mongol és észak-koreai levéltárak hozzáférhetősége azonban erősen korlátozott, így a történetírás gyakran szovjet, kínai vagy nyugati közvetett forrásokra támaszkodik.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartoznak a statisztikai adatok. A szocialista országok hivatalos statisztikái a tervgazdaság logikáját követték, és gyakran torzították a valóságot; a gazdasági teljesítmény, a mezőgazdasági termelés vagy a fogyasztás adatai nem mindig megbízhatóak. Az éhínségek, a politikai tisztogatások és a háborús áldozatok számát illetően a becslések széles sávban mozognak, és a kutatók módszertana – demográfiai modellek, levéltári mintavétel, túlélői beszámolók – eltérhet. A szovjet Gulag áldozatairól, a nagy ugrás éhínségéről vagy a kulturális forradalom erőszakáról szóló becslések mögött különböző feltételezések állnak, és az érintett államok hivatalos álláspontjai gyakran eltérnek a független kutatásétól.

A „szocialista állam" fogalmának használata is vitatott. A hidegháború idején a nyugati szovjetológia gyakran a „totalitarianizmus" kategóriájával írta le ezeket a rendszereket, míg a szovjet és kínai hivatalos beszéd a „népi demokrácia" vagy a „szocialista demokrácia" kifejezéseket használta. A rendszerváltások utáni történetírás ezeket az ideológiai terheket igyekszik elkerülni, de a fogalmak történeti változása miatt a kortárs kategóriák visszavetítése óvatosságot igényel. A fejezet ezért a „szocialista" jelzőt semleges, leíró értelemben használja, jelezve, hogy az adott állam vezetése ezt az önmeghatározást alkalmazta, és hogy a tudományos elemzés számára ez a kategória nem értékítélet.

### 4.3.8. Rövid összefoglaló

A szocialista és forradalmi államok a 20. század első felének háborús és gyarmati összeomlásában gyökereztek. A Szovjetunió az 1917-es forradalom és a polgárháború után, Sztálin vezetése alatt erőltetett iparosítással és a mezőgazdaság kollektivizálásával alakította ki a szovjet modellt, amely a második világháborúban bekövetkezett győzelem után Kelet- és Közép-Ázsiában is befolyási övezetet épített. A Kínai Népköztársaság 1949-es megalakulásával a szocialista államok tábora a világ legnépesebb országával bővült, és a Mao-korszak a szovjet modellt a kínai forradalmi hagyományokkal ötvözte, miközben a nagy ugrás és a kulturális forradalom tragédiái a rendszer belső feszültségeit mutatták. Észak-Korea és a Mongol Népköztársaság a szovjet befolyás alatti szocialista átalakulás regionális példái voltak, de sajátos ideológiai és társadalmi fejlődést jártak be. A szocialista gazdaság tervgazdasági, a politikai rendszer egypárti, személyi kultuszra épülő volt; az eredmények és az elnyomás együttesen jellemezték ezeket az államokat. A hidegháborús szembenállás a koreai háborútól a szovjet–kínai szakításig a térség modern történetének egyik meghatározó kerete lett. A fejezet előkészíti a későbbi országtörténeti részeket (lásd például A

Szovjetunió, A Mao-korszak, A koreai háború és a két Korea, A kommunista Mongólia), amelyek az egyes rendszerek belső fejlődését részletesebben tárgyalják.

### 4.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a szovjet, a kínai, az észak-koreai és a mongol szocialista államépítés mintái között?
2. Hogyan kapcsolódik a hidegháborús szembenállás a koreai háború kitöréséhez és kimeneteléhez?
3. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a szocialista államok mindennapi működésének és elnyomó gyakorlatának vizsgálatakor, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnia?
4. Miért vitatott a „szocialista állam” és a „totalitarianizmus” fogalmának használata a hidegháború utáni történetírásban?
5. Milyen hatással volt a szovjet–kínai szakítás a kelet- és közép-ázsiai szocialista államok külpolitikai mozgásterére?

## 4.4. A posztkoloniális és posztszovjet államok öröksége

A posztkoloniális és posztszovjet államok öröksége a 20. század második felének és a 21. század elejének egyik legfontosabb, de nehezen egységesíthető történeti kategóriája. A „posztkoloniális” megnevezés azokra az államokra vonatkozik, amelyek a 19–20. századi európai és japán gyarmati rendszerekből, illetve az azokat felváltó mandátum- vagy dominiumi formációkból nyerték el függetlenségüket; a „posztszovjet” pedig azokra, amelyek 1991-ben a Szovjetunió felbomlásával váltak önállóvá, vagy – Oroszország esetében – a szovjet állam jogutódjaként szerveződtek újjá. A két kategória nem természetes egység: más intézményi örökséget, más gazdasági szerkezetet és más emlékezetpolitikai terheket takar. Közös azonban, hogy mindkét államcsoport olyan birodalmi vagy föderatív múltból lépett ki, amelynek határai, igazgatási gyakorlata, oktatási rendszere, hadserege és politikai kultúrája hosszú évtizedekig meghatározta az új államok lehetőségeit. Ez az alfejezet a posztkoloniális India, a reformkori Kína, a függetlenné vált közép-ázsiai államok és a posztszovjet Oroszország példáján tekinti át az örökség típusait, időhatárait nagyjából 1947 és 2026 közé helyezve, de visszautalva a korábbi gyarmati és szovjet időszakra is.

**India: a posztkoloniális demokrácia kísérlete.** India 1947 augusztusában nyerte el függetlenségét a brit koronától, egyidejűleg a szubkontinens felosztásával; a két állam, India és Pakisztán születése több millió ember kényszerű áttelepítésével, széles körű erőszakkal és becslések szerint néhány százezertől kétmillióig terjedő halálos áldozattal járt (a számok módszertani becslések, a kortárs dokumentáció hiányos). Az 1950-ben hatályba lépett alkotmány szövetségi, parlamentáris köztársaságot hozott létre, általános választójoggal, alapjogi katalógussal és az állami diszkrimináció tilalmával; ez a dokumentált jogi keret a világ egyik legnagyobb választói tömegét teremtette meg. A kongresszusi párt dominanciája Jawaharlal Nehru miniszterelnöksége (1947–1964) alatt a szekuláris, fejlesztő állam modelljét intézményesítette: ötéves terveket, állami nehézipari beruházásokat, földreform-kísérleteket és a kasztalapú diszkriminációt ellensúlyozó alkotmányos rezervációkat vezetett be. A nyelvi alapon történő államátszervezés (1956) és a zöld forradalom (1960-as évek végétől) a belső regionális identitások és az élelmezésbiztonság szempontjából voltak meghatározóak; az utóbbi eredményeit azonban a vízigény, a műtrágya-függés és a regionális egyenlőtlenségek vitái kísérték.

Az indiai demokrácia működése nem volt folytonos és nem volt konfliktusmentes. Indira Gandhi miniszterelnöksége idején 1975 és 1977 között rendkívüli állapotot hirdettek, a sajtószabadságot

korlátozták, és az ellenzéki vezetőket őrizetbe vették; ezeknek az intézkedéseknek a dokumentáltsága erős, értelmezésük viszont vita tárgya: egyes történeti munkák a demokratikus rendszer mély válságát, mások a fejlesztő állam túlterheltségét hangsúlyozzák. Az 1991-es gazdasági liberalizáció – a fizetésimérleg-válság nyomán – fokozatosan lebontotta a „engedélyes rádzs" néven ismert állami szabályozási rendszert, és a szolgáltató szektor, különösen az informatikai ipar növekedését indította el. A reformok megítélése erősen megosztott: a növekedési mutatók javultak, de a jövedelmi egyenlőtlenségek, a mezőgazdasági válság és a városi szegénység növekedését számos kutatás dokumentálta. A 2000-es években a koalíciós kormányzás vált általánossá, a regionális pártok megerősödtek, és a hindu nacionalista Bharatiya Janata Párt (BJP) Narendra Modi vezetésével 2014-től többségi kormányokat alakított. A Hindu nacionalizmus (Hindutva) térnyerését a szekuláris alkotmányos keret kihívásaként értékeli a szakirodalom egy része; a vallási kisebbségek elleni erőszakos események – például az 1992-es bábri mecset lerombolása és a 2002-es gujarati erőszak – dokumentáltak, de azok minősítése (például „szervezett erőszak" vagy „kollektív bűnösség") vitatott. India posztkoloniális öröksége tehát egyszerre tartalmazza a demokratikus intézmények stabilitását, a jogi pluralizmust, a kaszt- és vallási feszültségeket, valamint a gyarmati adminisztráció által kialakított határok, vasúthálózat, bürokratikus eljárások és angol nyelvű elitek továbbélő szerepét.

**Kína reformkorszaka: a posztmaoista állam átalakulása.** A Kínai Népköztársaság 1949-es megalakulása után a Mao Ce-tung irányította szocialista állam központi tervgazdaságot, kollektivizált mezőgazdaságot és nagy léptékű politikai kampányokat épített ki. Mao 1976-os halála után Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) 1978-ban indította el a reform és nyitás politikáját, amely a mezőgazdaságban a háztartási felelősségi rendszert, az iparban a vállalati önállóságot, a külkereskedelemben pedig a különleges gazdasági övezeteket vezetett be. A reformok dokumentált tényei közé tartozik a lakosság jelentős részének jövedelememelkedése, a mezőgazdasági termelés gyors növekedése az 1980-as évek elején, valamint a pártállam folyamatos politikai irányítása. A gazdasági liberalizáció nem járt együtt politikai pluralizálódással; az 1989-es tiananmen-téri tiltakozásokat és azok katonai leverését dokumentált eseményként kell kezelni, de a halálos áldozatok számáról nincs hivatalos adat, a nemzetközi becslések pedig széles sávban mozognak. A reformokat értékelő történetírásban az egyik álláspont a fokozatosságot és a szegénység csökkentését emeli ki, a másik a represszió, az egyenlőtlenségeket és a környezeti károkat állítja középpontba; a két értékelés nem zárja ki egymást, és a források hozzáférhetősége korlátozott.

A reformkori Kína legfontosabb jellemzője a piaci mechanizmusok és az egypárti állam összekapcsolódása, amelyet gyakran „piaci Leninizmusnak" neveznek – ez a fogalom nem semleges, hanem a szakirodalomban vitatott elemzési kategória. A 2001-es WTO-csatlakozás felgyorsította az exportorientált iparosodást, Kína a globális ellátási láncok központi szereplőjévé vált, és a hivatalos statisztikák szerint több százmillió embert emelt ki a szegénységből; ezek a számok módszertani becslések, és a regionális különbségeket nem mindig tükrözik. A 2010-es években Hszi Csin-ping (Xi Jinping) vezetésével a párt központi irányító szerepe megerősödött, a nemzetbiztonsági jogalkotás kiterjedt, és a nagyhatalmi fellépés – például az Övezet és Út kezdeményezés – új szakaszt nyitott. A kínai kormányzat a fejlődés narratíváját hangsúlyozza, és az emberi jogi bírálatokat belügyként kezeli; nemzetközi szervezetek és több kormány ezzel szemben Hszincsiangban emberi jogi jogsértéseket, illetve egyesek népirtást dokumentálnak, amit Peking tagad. A posztszovjet párhuzam annyiban felvethető, hogy Kína a szovjet összeomlás tanulságaként a párt irányítását és a gazdasági növekedést egyszerre kívánta fenntartani, de ez az összehasonlítás nem bizonyíték, csupán elemzési keret. A részletes tárgyalás a A reform és a nyitás kora fejezetben található.

**Közép-Ázsia: a szovjet határok, elitek és erőforrások öröksége.** A Szovjetunió 1991-es felbomlásával öt közép-ázsiai köztársaság vált függetlenné: Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán; e könyv ezek közül Kazahsztánnal és Üzbegisztánnal foglalkozik önálló fejezetekben. A függetlenség jogi aktusai dokumentáltak, de a határok a szovjet

nemzetiségpolitika termékei voltak, amelyek a 1920-as és 1930-as években etnikai köztársaságokat jelöltek ki; e határok gyakran nem követték a helyi nyelvi, törzsi és gazdasági terek mintázatát. Az új államok a szovjet időszakból örökölt bürokráciát, pártállami klientúrákat, tervgazdasági vállalatokat, oktatási és egészségügyi hálózatot, valamint jelentős orosz vagy oroszul beszélő kisebbségeket. A posztszovjet elitek jórészt a korábbi kommunista párt nómenklatúrájából kerültek ki: Kazahsztánban Nurszultan Nazarbajev 1991-től 2019-ig, Üzbegisztánban Islom Karimov 1991-től 2016-ig töltötte be az elnöki tisztséget. E folytonosság egyszerre jelentett stabilitást és a politikai pluralizmus korlátozását; a nemzetközi megfigyelők a választások versenyjellegét és a médiaszabadságot számos alkalommal bírálták, míg a kormányzatok a stabilitást és a gazdasági fejlődést hangsúlyozták.

A közép-ázsiai államok gazdasági szerkezete erősen kötődik a szovjet időszak örökségéhez: Kazahsztánban az olaj- és a gázipar, Üzbegisztánban a gyapot- és aranytermelés vált meghatározóvá, de a feldolgozóipar és a mezőgazdasági diverzifikáció lassan haladt. Az 1990-es években a posztszovjet átmenet súlyos gazdasági visszaeséssel járt, a társadalmi szolgáltatások színvonala romlott, és sok munkavállaló – főként férfiak – Oroszországba vagy Kazahsztánba vándorolt; a hazautalások jelentősége a tádzsik és kirgiz gazdaságban különösen nagy, de a térség egészében is jól dokumentált. A vallási és etnikai viszonyok alakulása eltérő: Üzbegisztánban a Karimov-korszak keményen fellépett a politikai iszlámnak tekintett csoportokkal szemben, és a 2005-ös andizsani események több száz halálos áldozatot követeltek a hivatalos beszámolók és független becslések szerint; az események minősítése – tüntetés leverése, terrorizmus elleni művelet vagy tömeggyilkosság – mind a mai napig vitatott, és a független vizsgálat lehetősége korlátozott volt. A 2022-es kazahsztáni zavargások, amelyek az üzemanyagár-emelés hatására robbantak ki, és a kormány által „terrorizmusnak” minősített erőszakba torkolltak, ismét felszínre hozták az autoriter örökség és a társadalmi elégedetlenség feszültségét; a résztvevők, a fegyveres erőszak elkövetői és az orosz vezetésű Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete beavatkozásának szerepe eltérő forrásokban eltérően szerepel. A közép-ázsiai függetlenség tehát nem egyszerűen a szovjet rendszer lebontását jelentette, hanem a szovjet elitek, határok, erőforrás-függőség és társadalmi traumák – köztük a kollektivizálás, a politikai tisztogatások és a környezeti károk – továbbélését. A részletes elemzést a Kazahsztán a szovjet és posztszovjet korban és az Üzbegisztán a szovjet és posztszovjet korban fejezetek adják.

**Oroszország posztszovjet átmenete.** Oroszország 1991 decemberében a Szovjetunió jogutódjaként lépett a nemzetközi színtérre, Borisz Jelcin elnök vezetésével. Az 1992-es gazdasági „sokkterápia” – az árak felszabadítása, a privatizáció és a stabilizációs politika – mély átmeneti válságot idézett elő: a termelés visszaesett, az életszínvonal csökkent, és az állami vagyon jelentős része szűk oligarchikus körök kezén összpontosult. E folyamatok dokumentáltak, de a privatizáció megítélése élesen vitatott: a reformerek a piacgazdaság megteremtését, a kritikusok a társadalmi katasztrófát és a korrupció intézményesülését hangsúlyozzák. Az 1993-as alkotmányos válság – amikor az elnök feloszlatta a parlamentet, majd fegyveres erővel leszámolt az ellenállással – a posztszovjet állam centralizált elnöki modelljét erősítette meg; az épületlövés halálos áldozatainak száma szintén becslés, a hivatalos és független adatok eltérnek.

A posztszovjet Oroszország hosszú ideig küzdött a szuverenitás és a birodalmi örökség feszültségével. Az 1994–1996-os és az 1999–2009-es csecsenföldi háborúk dokumentált fegyveres konfliktusok, amelyek hatalmas civil áldozatokat és menekülthullámot okoztak; az orosz kormányzat a „terrorizmus elleni művelet” kifejezést használta, míg a független emberi jogi szervezetek és sok csecsen közösség a kollektív büntetés és háborús bűncselekmények narratíváját fogalmazta meg. E minősítések használata a szövegben nem a szerző állásfoglalása, hanem a vitatott értelmezések ismertetése. 2000-től Vlagyimir Putyin elnöksége alatt az állam centralizációja, a média és a regionális elitek ellenőrzése, valamint a szövetségi körzetek rendszere megszilárdult; a 2000-es évek eleji olajár-emelkedés gazdasági növekedést hozott, de az orosz gazdaság energiaexport-függősége tartós maradt. A 2014-es krími annexiót és a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktust a

nemzetközi jog értelmében számos állam és szervezet a területi integritás megsértéseként, illetve agresszióként ítélte el, míg az orosz kormány a népszavazásra és a védelemre hivatkozott; az események dokumentáltak, de a jogi minősítés vitatott. A 2022-es ukrajnai háború – amelyet az orosz vezetés hivatalosan „különleges katonai műveletnek” nevez, a nemzetközi közösség nagy része pedig háborúnak vagy agressziónak – a posztszovjet állam biztonságpolitikai fordulatát jelezte; a háborús áldozatok, a menekültválság és a gazdasági szankciók hatásai folyamatosan dokumentáltak, de a friss adatok ellenőrzési igényt hordoznak. Oroszország posztszovjet öröksége így magában foglalja a szovjet hadsereg, titkosszolgálat, bürokrácia és energia-infrastruktúra továbbélését, az emlékezetpolitikai vitákat a szovjet múlt megítéléséről, valamint a birodalmi hagyomány és a modern nemzetállami keret közötti folyamatos feszültséget. A bővebb tárgyalás az Oroszország 1991–2026 fejezetben olvasható.

**A gyarmati és szovjet örökség hosszú távú hatásai.** A négy fenti példa összehasonlítása három közös csomópontot mutat: az intézményi folytonosság, a határok és népek kényszerű újrarendezése, valamint a gazdasági függőség. A posztkoloniális államok – India, de részben a közép-ázsiai szovjet utódállamok is – a korábbi birodalmi adminisztráció közigazgatási gyakorlatát, jogrendjét és elitképzését örökölték; ez egyszerre biztosított stabilitást és konzerválta a gyarmati időszak társadalmi hierarchiáit. A határok kérdése különösen éles: India és Pakisztán 1947-es felosztása, a posztszovjet közép-ázsiai határok, valamint Oroszország és a környező államok viszonya mind azt mutatja, hogy a birodalmi határkijelölés soha nem volt etnikailag vagy történetileg semleges, és a függetlenség nem szüntette meg az ebből fakadó feszültségeket. A gazdasági örökség terén a gyarmati rendszer a nyersanyag-kitermelésre és a mezőgazdasági exportra épült, a szovjet rendszer pedig a nehézipar, a bányászat és a gyapottermelés termelési láncait hozta létre; mindkét modell a központi tervezés vagy a birodalmi piac igényeihez igazodott, ami a függetlenség után gyakran torzult szerkezetű gazdaságokat hagyott hátra.

Az örökségnek ugyanakkor vannak eltérő politikai kimenetelei. India tartós parlamenti demokráciát épített, amelyben a hatalom békés úton vált, a bíróságok és a választási bizottság működése pedig viszonylag intézményesült; ez a posztkoloniális államok között ritka, és a szakirodalom egy része a brit jogi-politikai hagyomány, más része a nacionalista mozgalom tömegbázisának, a szövetségi kompromisszumnak és a kaszt- és nyelvi csoportok közötti alkuknak tulajdonítja, de a magyarázatok vitatottak. Kína reformkorszaka a szocialista pártállam folytonosságát ötvözte a piacosítással, ami a gazdasági növekedés és a szegénység csökkentése terén látványos eredményeket hozott, de a politikai represszió, a regionális egyenlőtlenségek és a környezeti károk terén súlyos költségeket termelt. A közép-ázsiai posztszovjet államok és Oroszország esetében a szovjet örökségből fakadó elnöki rendszerek, a biztonsági apparátus dominanciája és az erőforrás-járadékra épülő gazdaságok a politikai pluralizmus korlátozásának kedveztek; ugyanakkor a térségek országonként eltérő pályát futottak be, és a társadalmi ellenállás, a civil szerveződés, valamint a nemzetközi függőség új formái folyamatosan alakítják az örökséget.

A posztkoloniális és posztszovjet államok története tehát nem a „nyugati” minták másolásának vagy elutasításának egyszerű története. Az új államok vezetői és polgárai a birodalmi múlt intézményeit, nyelveit, jogi eljárásait és gazdasági szerkezeteit használták fel, hogy nemzeti szuverenitást, gazdasági fejlődést vagy éppen politikai monopóliumot építsenek. E folyamatokban a „modern állam” nem egy elkerülhetetlen végpont, hanem a gyarmati és szovjet rendszerek felbomlásának, valamint a helyi elitek és mozgalmak hosszú távú küzdelmeinek eredménye. A 21. század elejére a posztkoloniális India, a reformkori Kína, a közép-ázsiai köztársaságok és a posztszovjet Oroszország nem ugyanazt az utat járták be, de mindannyian magukkal hordozzák a birodalmi múlt hosszú árnyékát: a határokat, a bürokráciát, a fegyveres erőket, az oktatási rendszert és az emlékezetpolitikai vitákat, amelyek a jelenbeli politikai küzdelmeket is keretezik.

### 4.4.1. Források és bizonytalanságok

E fejezet állításai több forrástípusra támaszkodnak. India esetében az 1950-es alkotmány, választási bizottsági jelentések, népszámlálási adatok, illetve a függetlenségi iratok dokumentált tények; az 1947-es felosztás áldozatainak számai módszertani becslések, mert a kortárs adminisztráció nem tudott megbízható nyilvántartást vezetni a menekültáradatban. A kaszt- és vallási erőszak eseményeit gyakran kormányjelentések, igazságügyi bizottságok és civil szervezetek dokumentálták, de a minősítések – „pogrom", „rendőri erőszak", „közösségi erőszak" – eltérő politikai álláspontokat tükröznek. Kína reformkorszakának gazdasági adatai hivatalos statisztikákból származnak, amelyeket a kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal tesz közzé; ezek módszertana időnként változott, és a független ellenőrzés lehetősége korlátozott. A tiananmeni események halálos áldozatainak számáról nincs hivatalos kínai adat; a nyugati becslések – több száz és több ezer fő között – bizonytalanok, és a levéltári anyagok zártak. A közép-ázsiai posztszovjet államok esetében a szovjet időszakra vonatkozó levéltárak részben hozzáférhetők, de a helyi levéltári gyakorlat egyenetlen; a függetlenség utáni választások és emberi jogi események forrásai gyakran kormányközlések, nemzetközi megfigyelői jelentések és emigráns visszaemlékezések, amelyek között jelentős eltérések lehetnek. Oroszország esetében az 1990-es évek gazdasági és politikai eseményeit viszonylag gazdag levéltári, statisztikai és memoáranyag dokumentálja, de a 2022 utáni háborús adatok – áldozatok, menekültek, gazdasági hatások – gyorsan változnak, és a harcoló felek közleményei értelemszerűen ellenőrzést igényelnek. A friss, 2025–2026-os eseményekre vonatkozó állításokat kizárólag ellenőrzött forrásokból szabad megerősíteni; e könyv szövege ezeket az adatokat inkább folyamatként jelzi, nem pedig rögzített tényként.

### 4.4.2. Rövid összefoglaló

A posztkoloniális és posztszovjet államok öröksége a birodalmi múlt intézményeinek, határainak, gazdasági szerkezeteinek és társadalmi traumáinak továbbélésében ragadható meg. India függetlensége tartós parlamentáris demokráciát hozott, de a felosztás erőszaka, a kaszt- és vallási feszültségek, valamint a gazdasági egyenlőtlenségek a mai napig kihívást jelentenek. Kína a szocialista pártállam folytonossága mellett hajtott végre piaci reformokat, amelyek látványos növekedést és szegénységcsökkentést hoztak, de politikai represszióval és környezeti károkkal jártak. A közép-ázsiai független államok a szovjet határokat, eliteket és erőforrás-függőséget örökölték, és jórészt autoriter rendszereket építettek; Oroszország posztszovjet átmenete a sokkterápiától a centralizált elnöki rendszerig és a 2022-es háborúig ível. A gyarmati és szovjet örökség sehol sem tűnt el, hanem a helyi politikai küzdelmek, emlékezetpolitikai viták és nemzetközi függőségek keretében alakult tovább.

### 4.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és gazdasági örökséget hagyott a brit gyarmati uralom Indiában, és hogyan hatott ez a függetlenség utáni demokráciára?
2. Miben hasonlít és miben tér el a kínai posztszocialista reformmodell a posztszovjet orosz átmenettől?
3. Miért tekinthetők a szovjet határok és elitfolytonosság a közép-ázsiai függetlenség legmeghatározóbb örökségének?
4. Hogyan befolyásolja a gyarmati és szovjet időszak öröksége a mai emlékezetpolitikai vitákat a régióban?
5. Milyen forrástípusokkal és bizonytalanságokkal kell számolni a posztkoloniális és posztszovjet államok történetének vizsgálatakor?

# I. rész – Kína: a Sárga-folyótól a Csendes-óceánig

# 5 Kína az ókori korban

## 5.1. A korai kínai civilizációk: Sang és Csou

A korai kínai civilizációk két meghatározó korszaka, a Sang és a Csou dinasztiák kora, a Sárga-folyó középső és alsó szakaszán formálta meg azokat az intézményeket, íráshasználati és rituális hagyományokat, amelyek a későbbi kínai birodalmi állam alapjává váltak. Az alfejezet a hagyományos kronológia szerint körülbelül i. e. 1600-tól i. e. 256-ig tekinti át ezt az időszakot, de a korszakhatárok, a dinasztiaváltások pontos dátumai és a korai állam jellege a kutatás vitatott kérdései közé tartoznak. A tárgyalás a régészeti leleteket, az orákulumcsontokat, a bronzfeliratokat és a későbbi írott hagyományt együtt kezeli, mert a korai kínai állam nem érthető meg kizárólag az egyik forrástípusból.

### 5.1.1. A Sang-dinasztia: a bronz és az orákulumcsontok kora

A hagyományos kínai történetírás a Sang (Shang) dinasztiát a legendás Hszia (Xia) dinasztia utódjaként, a “három dinasztia” második tagjaként tartja számon. A Hszia létezése azonban régészetileg nem bizonyított; a 20. század végi Hszia–Sang–Csou kronológiai projekt eredményei, amelyek a Hszia időszakot az Erlitou-kultúrához kötötték, a nemzetközi szakirodalomban vitatottak. A Sang-dinasztia viszont az első olyan kínai állam, amelynek létezését írott források is alátámasztják. A Sang-kor kezdetét a hagyományos kronológia i. e. 1600 körülre, végét i. e. 1046 körülre teszi, de a pontos dátumokra több, egymástól eltérő számítás létezik.

A Sang állam magterülete a Sárga-folyó középső szakaszán, a mai Henan, Hebei, Shandong és Shanxi tartományok területén helyezkedett el. A korai Sang-korszak több fővárosváltást ismert; a késői Sang központja a mai Anyang közelében lévő Yin volt. Az Anyang melletti lelőhelyek – elsősorban a 20. század eleje óta ismert királyi temetők, áldozati gödrök és palotaalapok – a Sang elit életmódjának és rituális gyakorlatának elsődleges régészeti forrásai. A leletek közül kiemelkednek a rituális bronzedények, amelyek öntési technikája – a darabos mintázó eljárás, az összetett öntőformák és a nagy méretű edények előállítása – magas szintű kézműves szaktudást feltételez. A bronzedények nem csupán használati tárgyak voltak, hanem a társadalmi rang, a rituális jogosultság és az ősöknek bemutatott áldozatok eszközei. A ding (háromlábú üst) és a gui (fedeles gabonatartó) típusok később a kínai szertartási hagyomány kanonikus elemeivé váltak.

A Sang időszak legismertebb írott forrásai az orákulumcsontok, amelyek teknőspáncélokra és marhalapockákra vésett jóslási feljegyzések. A jóslás folyamata során forró fémrudat érintettek a csont előre elkészített mélyedéseihez, a keletkező repedések irányát pedig a királyi jósok értelmezték. A feliratok rögzítették a feltett kérdést, a jóslatot és gyakran a későbbi eredményt. A kérdések a királyi udvar mindennapi ügyeire vonatkoztak: termés, időjárás, katonai vállalkozások, betegségek, áldozati szertartások és a királyi család tagjainak sorsa. Az orákulumcsontok tehát elsősorban a királyi udvar világképét és döntési mechanizmusait mutatják, nem a teljes társadalomét. A töredékes feliratokból mintegy 4000 elkülöníthető írásjegy rekonstruálható, és a későbbi kínai írás ezekből fejlődött tovább.

A Sang társadalom rétegzett volt. A király a rituális és katonai hatalom csúcsán állt; a királyi ház rokonsága, a nemesi csoportok és a helyi uralkodók alkották az elit. A régészeti leletek nagy

számban mutatnak emberáldozatot – a királyi temetkezések közelében talált áldozati gödrökben gyakran tucatnyi vagy akár több tucat emberi csontváz kerül elő. Ezek az áldozatok valószínűleg hadifoglyok, szolgák vagy alacsonyabb társadalmi állású személyek lehettek, de az értelmezéshez nem áll rendelkezésre egyértelmű írásos indoklás. A Sang vallásban kiemelt helyet foglalt el az ősök tisztelete: a királyi ház az elhunyt ősöket közvetítőknek tekintette az emberek és a természetfölötti erők között. A panteon csúcsán Shangdi, a "Legfelsőbb Ős" vagy "Legfelsőbb Istenség" állt, akinek szerepe a későbbi Csou-korban átalakul.

A Sang hatalom nem volt területileg egységes, modern értelemben vett birodalom. A királyi udvar közvetlen ellenőrzése a magterületre korlátozódott, míg a távolabbi területeken a Sang királyhoz lazább vagy szorosabb szövetségben álló helyi uralkodók működtek. A katonai hadjáratok, a szövetségi eskük és a rituális ajándékok rendszere tartotta fenn ezt a hegemón hálózatot. A szomszédos, nem Sang-jellegű kultúrákhoz tartozó népeket a feliratok gyakran ellenségként említik, de ezeket a csoportokat a mai kutatás nem tekinti egységes "barbár" ellentétnek – inkább a folyam menti, hegyvidéki és sztyeppei térségek eltérő politikai szerveződéseiről van szó.

### 5.1.2. A Csou hódítás és a Nyugati Csou (i. e. 1046–771)

A Csou (Zhou) dinasztia a Sang állam nyugati peremvidékéről, a mai Shaanxi tartomány területéről emelkedett fel. A Csou uralkodók hagyományos elbeszélés szerint előbb a Sang szövetségesei vagy vazallusai lehettek, majd a rendszer válságát kihasználva megdöntötték a Sang uralmat. Az átmenet legfontosabb eseményeként a hagyomány a Muye-i csatát tartja számon, amelyben Wu király legyőzte a Sang uralkodót, Di Xin-t. A dátumra több hagyományos számítás létezik; a legelterjedtebb i. e. 1046, de egyes kronológiák i. e. 1045-re vagy i. e. 1027-re teszik. A csata részletei azonban elsősorban későbbi irodalmi szövegekből ismertek, nem kortárs feljegyzésekből.

A Csou dinasztia uralma igazolására alkotta meg vagy használta fel a "Mennyei Mandátum" (tianming) fogalmát. Eszerint a Menny (Tian) – amely a Csou-korban egyre inkább a korábbi Shangdi helyébe lépett vagy azzal összeolvadt – a legitim uralkodót az erénye (de) alapján választja ki. A Sang királyok azért vesztették el a hatalmat, mert elveszítették ezt a morális megbízatást; a Csou uralkodók pedig azért kapták meg, mert erényesek voltak. Ez az érvelés a kínai politikai gondolkodás egyik legtartósabb eleme lett, és a későbbi dinasztiaváltások magyarázatában is központi szerepet játszott. Fontos azonban, hogy a Mandátum elve történeti forrásként elsősorban a Csou-kor politikai propagandájának része, nem pedig egy ősi, változatlan vallási dogma. A bronzfeliratok és a későbbi irodalmi szövegek eltérő hangsúlyú megfogalmazásai mutatják, hogy a fogalom tartalma a Csou-koron belül is alakult.

A Nyugati Csou (i. e. 1046–771) politikai berendezkedését a kínai hagyomány "fengjian" rendszerként ismeri, amelyet a nyugati szakirodalom gyakran "feudálisnak" nevez. A fengjian lényege az volt, hogy a király területeket, rituális tisztségeket és jogosultságokat adományozott rokonainak, szövetségeseinek és a legyőzött Sang elit egy részének. Az adományosok cserébe hűséget, katonai szolgálatot és adót voltak kötelesek nyújtani. A rendszer azonban nem azonosítható közvetlenül a középkori európai feudalizmussal: a kínai változatban a rituális és rokonsági kapcsolatok, a királyi házhoz való tartozás és az ősök tiszteletének közös szertartásrendje legalább olyan fontos volt, mint a földbirtokhoz kötött szolgálat. Emiatt a "feudális" kifejezést a mai történetírás gyakran fenntartásokkal használja, és inkább a "hűbéri jellegű adományozási rendszer" vagy "fengjian rendszer" megnevezést részesíti előnyben.

A Nyugati Csou időszakban a királyi udvar központja a mai Xi'an közelében lévő Zongzhou (Főváros) volt, de a keleti területek ellenőrzésére létrehoztak egy másodlagos központot, Chengzhou-t is. A királyi hatalom kezdetben erős volt, és a Csou uralkodók rendszeres hadjáratokat vezettek a déli és keleti térségek felé. A bronzfeliratok és a későbbi irodalmi források egyaránt nagy

hangsúlyt fektetnek a királyi udvar által tartott szertartásokra, áldozatokra és kinevezési aktusokra. A Csou-kor elején a rituális rend átalakult: a Sang-hoz képest csökkent az emberáldozatok gyakorlata, bár nem szűnt meg teljesen, és az ősök tisztelete egyre szabályozottabb, hierarchikus formákat öltött.

A Nyugati Csou uralom azonban a 10–9. századtól fokozatosan gyengült. A királyi adományok következtében a helyi uralkodók családjai megerősödtek, és egyre önállóbban cselekedtek. A krónikás hagyomány szerint i. e. 771-ben a nyugati területekről érkező, a kínai forrásokban "kánok" (Quanrong) néven említett csoportok betörtek a királyi központba, megölték a Csou uralkodót, és a fővárost kifosztották. Az esemény pontos lefolyása bizonytalan, de következménye világos: a Csou udvar keletre, Chengzhou-ba helyezte át székhelyét, ezzel kezdetét vette a Keleti Csou korszak.

### 5.1.3. A Keleti Csou: a királyi hatalom névlegessé válása (i. e. 770–256)

A Keleti Csou időszakot a hagyomány két nagy korszakra osztja: a Tavasz és ősz korszakra (i. e. 770–476) és a Hadakozó államok korszakára (i. e. 476–221). A korszakhatár pontosan nem rögzíthető, és a nyugati szakirodalomban elterjedt i. e. 476-os vagy i. e. 453-as dátum is konvenció. A lényeges folyamat az, hogy a Csou király hatalma fokozatosan kiüresedett, és a tényleges politikai hatalom a regionális uralkodók kezébe került. A király megőrizte rituális elsőbbségét, de katonai és gazdasági ereje minimálisra csökkent. A regionális államok vezetői időnként formálisan is elismerték a Csou király fennhatóságát, máskor nyíltan szembeszálltak vele.

A Tavasz és ősz korszakban a regionális államok versengése elsősorban a "hegemón" (ba) szerep megszerzéséért folyt. A hegemón uralkodó a király nevében szervezett szövetségeket, és gyakorlatilag irányította a királyi udvar külkapcsolatait. A hadviselés jellege ekkor még elsősorban az arisztokrácia rituálisan szabályozott összecsapásaiból állt, bár a korszak végén már nagyobb seregek is megjelentek.

A Hadakozó államok korszakában a verseny élesebbé vált, és a hét nagyobb állam – Qin, Qi, Chu, Yan, Han, Zhao, Wei – egymás rovására terjeszkedett. A hadseregek mérete nőtt, a hadviselés professzionalizálódott, és a gyalogság, majd a lovasság szerepe felértékelődött. A vas használata ebben az időszakban terjedt el széles körben a mezőgazdaságban és a fegyvergyártásban, ami növelte a termelékenységet és az állami bevételeket. A városok fejlődése, a pénz- és áruforgalom bővülése, valamint a bürokratikus igazgatás iránti igény a társadalmi mobilitást is átalakította: a nemesi származású hivatali elit mellett megjelent a tehetségük alapján felemelkedő, gyakran alacsonyabb rendű "shi" réteg.

A Keleti Csou korszak a klasszikus kínai filozófia kialakulásának kora is. Konfuciusz (Kong Qiu, a hagyomány szerint i. e. 551–479) és Lao-ce (Laozi) alakja köré a későbbi hagyomány egész iskolákat szervezett; valójában a konfucianizmus és a daoizmus mint intézményesült tanítás később formálódott meg. A hadakozó államok kori gondolkodók – köztük a legisták, akik a törvények és a büntetések szigorú alkalmazását hirdették – a korszak politikai válságára adott válaszként dolgozták ki elképzeléseiket. Ez a szellemi pezsgés a kínai írásbeliség és érvelés jelentős bővülésével járt együtt, és a későbbi birodalmi ideológiák alapjait készítette elő.

A Csou királyság végül i. e. 256-ban szűnt meg, amikor a Qin állam annektálta a királyi területet. Ezzel párhuzamosan a hadakozó államok közötti háborúk egyre könyörtelenebbé váltak, és a korszak végére Qin megerősödése a birodalmi egyesítés irányába mutatott. A Sang és Csou dinasztiák öröksége azonban nem tűnt el: az írás, a rituális edények hagyománya, az ősök tisztelete és a Mennyei Mandátum ideája mind olyan elemek voltak, amelyeket a későbbi

dinasztiák – köztük a Qin és a Han – saját uralmuk igazolására és berendezkedésük kialakítására használtak fel.

### 5.1.4. Források és bizonytalanságok

A Sang és Csou korszak rekonstrukciója alapvetően kétféle forrástípusra támaszkodik: a kortárs régészeti és epigráfiai leletekre, valamint a későbbi irodalmi hagyományra. Az orákulumcsontok és a bronzfeliratok eredeti, a korszakból származó források, de nagymértékben töredékesek, és elsősorban a királyi udvar és az elit szempontjait rögzítik. Az orákulumcsontok például nem alkotnak összefüggő elbeszélést; értelmezésük a régészeti kontextus és az összehasonlító írástörténet ismeretét igényli. A bronzfeliratok gyakran adományozási aktusokat örökítenek meg, és a Csou-kori hűségeszmény fontos dokumentumai, de ritkán adnak képet a hétköznapi életről.

A későbbi irodalmi források – mindenekelőtt a "Shujing" (Írások könyve), a "Shijing" (Dalok könyve), a "Shiji" (A történetíró feljegyzései) és a "Bambusz-évkönyvek" – nélkülözhetetlenek a dinasztikus kronológia és a politikai események rekonstrukciójához, de keletkezési körülményeik és szerkesztési rétegeik pontosan nem mindig ismertek. A "Shiji" például a Han-korban (i. e. 2. század) készült, tehát évszázadokkal a tárgyalt események után, és szerzője, Sima Qian saját korának politikai és erkölcsi szempontjai szerint válogatta és rendezte a hagyományt. A "Bambusz-évkönyvek" egyes részei eltérnek a hagyományos dinasztikus elbeszéléstől, és a szöveg hitelessége körül is sok a vita.

A régészeti források – az Anyang melletti királyi központ, a korábbi Erlitou és Erligang lelőhelyek, a sírok és a bronzkincsek – folyamatosan bővítik a képet, de az egyes lelőhelyek és a dinasztiák összekapcsolása értelmezési kérdés. A Hszia-dinasztia létezését például a hagyományos szövegek állítják, de olyan kortárs írott forrás, amely a Hszia nevét igazolná, nem került elő; a régészeti kultúrák és a legendás dinasztia közötti megfeleltetés a tudományos viták egyik fő témája. A Sang–Csou fordulat dátumát a hagyományos kronológia több változatban adja meg; a modern csillagászati és szövegkritikai módszerekkel végzett kísérletek eredményei nem vezettek egyértelmű konszenzushoz.

Az áldozati gyakorlatok, a hadsereg méretei és a társadalmi tagozódás részletei szintén bizonytalanok. Az emberáldozatok régészeti becslései például a lelőhelyek és a feltárás módszerei szerint jelentősen eltérhetnek. A Csou-kori "fengjian" rendszert a 20. századi marxista történetírás "rabszolgatartó" vagy "feudális" korszakként értelmezte, de ezek a kategóriák az európai fejlődési modellből származnak, és a kínai viszonyokra való alkalmazásukat sok kutató vitatja. A "Mennyei Mandátum" fogalmát sem szabad a későbbi, állandósult doktrínaként kezelni: a Csou-kori szövegekben a hangsúlyok eltérők, és a fogalom a kínai politikai gondolkodás fokozatos fejlődésének terméke.

### 5.1.5. Rövid összefoglaló

A Sang-dinasztia (kb. i. e. 1600–1046) az első olyan kínai állam, amelynek létezését kortárs írott források, orákulumcsontok és rituális bronzedények igazolják. A Sang királyi udvar világképét a jóslás, az ősök tisztelete és a bronzművesség határozta meg, míg a társadalom erősen rétegzett volt, és a királyi hatalom hegemón hálózatként működött. A Csou dinasztia (i. e. 1046–256) a Sang uralmat megdöntve a "Mennyei Mandátum" elvével igazolta hatalmát, és adományozási rendszerrel, fengjian alapú hálózattal szervezte meg a területet. A Nyugati Csou (i. e. 1046–771) után a királyi hatalom fokozatosan névlegessé vált; a Keleti Csou időszakában (i. e. 770–256) a regionális államok versengése, a vas elterjedése és a filozófiai iskolák megjelenése készítette elő a birodalmi egyesítést. A Sang és Csou kor öröksége az írás, a rituális politikai ideológia és a közös kulturális tér magja lett.

### 5.1.6. Önellenőrző kérdések

1. Milyen elsődleges forrásokból ismerjük a Sang-dinasztia működését, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?
2. Hogyan indokolta a Csou dinasztia a Sang uralom megdöntését, és miért tekinthető a "Mennyei Mandátum" elve politikai legitimációs eszköznek?
3. Miben különbözik a Csou-kori fengjian rendszer az európai középkori feudalizmustól, és miért vitatott a "feudális" kifejezés használata?
4. Milyen régészeti kultúrák kapcsolhatók a Sang időszak előzményeihez, és mi a vita a Hszia-dinasztia létezéséről?
5. Milyen gazdasági, társadalmi és katonai változások jellemezték a Keleti Csou korszakot, és hogyan függtek össze a filozófiai iskolák megjelenésével?

## 5.2. A hadakozó államok kora és a csin egység

A hadakozó államok kora (i. e. 475–221) a kínai történelem egyik legmélyebb átalakulásokkal terhelt időszaka. A név maga is egy korszakbesorolás, amelyet a Han-kori történetírók adtak a Csou (Zhou)-dinasztia névleges fennhatósága alatt széttagolt, egymással folyamatosan háborúzó fejedelemségeknek. A korszakot a politikai széttagoltság, a katonai újítások, a társadalmi rétegződés átalakulása, valamint a kínai gondolkodás máig ható iskoláinak kialakulása jellemezte. Ebből a válságos, de szellemileg termékeny közegből emelkedett ki a nyugati peremvidéken fekvő Csin (Qin) állam, amely i. e. 221-re katonai erővel, bürokratikus reformokkal és jogi egységesítéssel felszámolta a többállami rendszert, és létrehozta az első központosított kínai császárságot.

### 5.2.1. A hadakozó államok kora: politikai keretek és katonai átalakulás

A hadakozó államok kora a Keleti Csou-kor (i. e. 770–256) második felét alkotja. Az i. e. 5. század közepére a korábbi, tavaszok és őszök korszakának (i. e. 770–476) száznál is több államocskája néhány tucat, majd fokozatosan hét meghatározó fejedelemséggé olvadt össze: Csi (Qi), Csu (Chu), Jen (Yan), Han, Csao (Zhao), Vej (Wei) és Csin (Qin). A Csou királyi ház formálisan továbbra is az „ég fia" maradt, de tényleges hatalmát a fejedelmek – akik közül többen saját magukat is „királynak" (wang) kezdték nevezni az i. e. 4. századtól – már nem ismerték el. Ez a címbitorlás is jelzi, hogy a hagyományos, rokonsági alapú hűbéri rend szétesett.

A hadakozó államok kora hadtörténeti szempontból is vízválasztó volt. A korai, nemesi harci szekerek dominanciáját fokozatosan felváltotta a tömeges gyalogság, majd a lovasság. A bronzfegyverek mellett megjelentek a vasfegyverek és a számszeríj, amelyek olcsóbbá és hatékonyabbá tették a hadviselést. A fejedelemségek egyre nagyobb, parasztokból kiállított seregeket tartottak fenn; a háborúk már nem rövid, rituális összecsapások voltak, hanem évekig tartó, kimerítő hadjáratok. A hadsereg létszáma egyes források szerint több százezer főt is elérhetett, bár ezek a számok utólagos túlzásokat is tartalmazhatnak. A hadviselés kegyetlensége – ostromok, felperzselt területek, tömeges kivégzések – a korszak irodalmában és filozófiai szövegeiben is visszaköszön.

A társadalmi átalakulás mélyreható volt. A hagyományos, rokonsági alapon szerveződő arisztokrácia hatalmát fokozatosan kikezdték az eredményességet jutalmazó, érdemalapú hivatalnoki rétegek. Több államban bevezették a magántulajdonú földművelést, a háztartások közvetlen adóztatását és a felnőtt férfiak nyilvántartását katonai besorozás céljából. A paraszti termelés és a katonai szolgálat összekapcsolása a későbbi központosított állam egyik alapja lett. A kereskedők

és kézművesek is egyre fontosabb szerepet kaptak a városiasodó központokban, bár a konfuciánus és legista gondolkodók gyakran elítélték őket mint „nem termelő” elemeket.

A korszak végét a hét állam közötti intenzív diplomáciai és katonai versengés jellemezte. Két nagy stratégiai irányzat létezett: a „függőleges szövetség” (he zong, azaz „hosszanti tengely”) hívei a Csin ellen próbáltak összefogni, míg a „vízszintes szövetség” (lian heng, azaz „keresztirányú kapcsolat”) hívei Csin mellett kötelezték el magukat. Ez a diplomáciai sakkjátszma nemcsak a korabeli politika, hanem a későbbi kínai retorika és stratégiai gondolkodás alapfogalma lett.

### 5.2.2. Konfuciusz, Laozi és a száz iskola

A hadakozó államok kora a kínai filozófia „klasszikus” időszaka, amelyet a kínai hagyomány a „száz iskola” (baijia) néven ismer. A kifejezés nem szó szerint száz iskolát jelöl, hanem a gondolkodási irányzatok sokféleségét. A korszak intellektuális pezsgésének okai között a politikai széttagoltság, a fejedelmek tanácsadók iránti kereslete, az iskolázottság terjedése és a hagyományos világkép megingása egyaránt szerepet játszott.

A legismertebb, máig ható hagyomány Konfuciusz (Kong Qiu, i. e. 551–479) nevéhez fűződik. Konfuciusz magát a korábbi Csou-kor hagyományainak átadójaként határozta meg, nem új tanok kitalálójaként. Tanításait elsősorban a Beszélgetések és válaszok (Lunyu) című gyűjteményből ismerjük, amelyet tanítványai állítottak össze halála után, és amelynek szövege a későbbi évszázadok során alakult. A konfuciánus gondolkodás középpontjában a társadalmi rend, a családi tisztelet (xiao) és a helyes viselkedés (li) állt. Konfuciusz szerint az ideális uralkodó nem erőszakkal, hanem erkölcsi példájával kormányoz; az állam stabilitása a szerepek – uralkodó és alattvaló, apa és fiú, férj és feleség, idősebb és fiatalabb testvér – megfelelő betöltésén múlik. A „nemes ember” (junzi) fogalma nála már nem születési előjogra, hanem erkölcsi műveltségre utalt. Konfuciusz tehát a rendet erkölcsi alapon képzelte el, nem büntetőjogi kényszerrel.

Lao-ce (Laozi) hagyományos alakja bizonytalan történeti alapokon nyugszik. A neki tulajdonított mű, az Út és erény könyve (Daodejing) valójában több szerzőtől, feltehetően az i. e. 4–3. századból származó aforizmagyűjtemény. A daoista gondolkodás központi fogalma a dao („út”), amely a világ természetes rendjeként, megfoghatatlan forrásként értendő. A Daodejing az erőszak, a merev szabályok és a bürokratikus aktivitás helyett a spontaneitást, a nem-cselekvést (wuwei) és az egyszerűséget ajánlja. A mű politikai olvasata is ismert: a bölcs uralkodó minél kevésbé avatkozik be, annál jobban él az emberek természetes rendje. Ezzel szemben a hadakozó államok korának más, később „daoistának” nevezett irányzatai – például a Csuang-ce (Zhuangzi) névhez köthető szövegek – a nyelv, a tudás és a társadalmi konvenciók korlátait hangsúlyozták.

A „száz iskola” azonban e kettőnél jóval szélesebb volt. A motista iskola, Mo Ti (Mozi, kb. i. e. 5. század) nevéhez kapcsolódva, az egyetemes szeretetet és a támadó háborúk elutasítását hirdette, ugyanakkor a védelmi haditechnikát is fejlesztette. A nevek iskolája (mingjia) a nyelv és a logika kérdéseit vizsgálta. A jin-jang iskola a természeti ciklusok és az öt elem (fa, tűz, föld, fém, víz) segítségével magyarázta a kozmikus és politikai változásokat. Voltak továbbá katonai gondolkodók is: a Szun-ce (Sunzi) név alatt fennmaradt A hadviselés művészete a hadviselést a megtévesztés, a helyzetismeret és a győzelem lehetőleg csata nélküli elérésének tudományaként tárgyalta.

A korszak intellektuális vitáinak egyik fő kérdése az emberi természet volt. Menciusz (Mengzi, kb. i. e. 372–289) – Konfuciusz örökösének tartott gondolkodó – úgy vélte, az ember alapvetően jó, és a helyes nevelés, valamint a bőség biztosítása elegendő a rend fenntartásához. Ezzel szemben Hszün-ce (Xunzi, kb. i. e. 310–235) az emberi természetet hajlamosnak tartotta a rosszra, ezért a rítusok és a törvények együttes szabályozó erejét hangsúlyozta. Hszün-ce tanítványai közé

tartozott Han Fej (Han Feizi, megh. i. e. 233) és Li Sze (Li Si), a későbbi Csin-kancellár, akik a „legizmusnak” nevezett irányzatot képviselték.

A „legizmus” (fajia) elnevezés valójában Han-kori utólagos kategorizálás, nem egy egységes iskola önmeghatározása. A legista gondolkodók a büntetések és jutalmak következetes alkalmazását, az állami törvények mindenki feletti uralmát, valamint a földművelés és a háború támogatását szorgalmazták. Han Fej szerint az uralkodónak nem erkölcsi példaként, hanem a törvények és a bürokratikus ellenőrzés mestereként kell kormányoznia; a hatalom megtartása érdekében szükség lehet a hivatalnokok egymás elleni kijátszására is. A legizmus nem „zsarnoki” tan volt önmagában, hanem olyan államfilozófia, amely a hadakozó államok korának túlélési kényszerére adott választ: a széttagolt, személyes kapcsolatokra épülő rendet fel kívánta váltani egy személytelen, centralizált igazgatással.

### 5.2.3. A Csin állam felemelkedése

Csin a Csou-kor nyugati peremén, a mai Senhszi (Shaanxi) tartomány területén feküdt. A kínai írásbeliségben sokáig „félbarbár” államként jelent meg, mivel lakossága keveredett a nyugati hegyvidéki és sztyeppei népekkel, és később kapcsolódott be a központi síkság rituális-politikai rendjébe. Ugyanakkor ez a peremhelyzet katonai előnyt is jelentett: Csin kevésbé volt kitéve a középső államok kimerítő háborúinak, és területét viszonylag védett hegyvidék övezte.

Csin felemelkedése nem egyetlen pillanat, hanem évszázados folyamat volt. Az i. e. 4. század közepén a Vej (Wei) államból Csinbe menekült reformer, Sang Jang (Shang Yang, i. e. 390 körül–338) nevéhez kötik a legradikálisabb átalakításokat. Sang Jang reformjai – amelyeket a későbbi krónikák gyakran szövegszerűen is neki tulajdonítanak, bár a pontos részletek vitatottak – a háztartások tízes-ötös csoportokba szervezését, a föld magántulajdonának elismerését, a katonai érdemek szerinti rangosztást, valamint a büntetések kiterjesztését foglalták magukban. A hagyomány szerint a törvényeket nyilvánosan kifüggesztették, és a nemesség sem mentesült a büntetés alól. Sang Jang reformjai megerősítették a központi államot, de személyét a hagyományos arisztokrácia gyűlölte; a reformer végül a hatalmi harcok áldozatául esett.

Csin katonai sikerei az i. e. 3. században felgyorsultak. Az állam keleti irányú terjeszkedése során előbb a középső síkság államait gyengítette, majd a délen fekvő Csu (Chu) ellen fordult. A hadjáratokhoz szükséges erőforrásokat a délnyugati Szecsuáni-medence (Sichuan) mezőgazdasági termelése, valamint a Csin által kiépített öntözőrendszerek biztosították. A hagyományos kínai történetírás gyakran hangsúlyozza a legizmus szerepét ebben a folyamatban, de a modern kutatás rámutat arra, hogy Csin sikerei nem kizárólag ideológiai okokra, hanem földrajzi, gazdasági és katonai tényezők együttesére vezethetők vissza.

Az i. e. 4–3. században Csin uralkodói egyre gyakrabban alkalmaztak tömeges mozgósítást és könyörtelen büntetéseket. A korszak kínai forrásai beszámolnak arról, hogy Csin seregei hadifoglyokat végeztek ki, sőt egyes csaták után állítólag több tízezer ellenséges katonát temettek el élve. Ezeket a számokat a modern történészek óvatosan kezelik, mert a győzelmi jelentések és a későbbi Csin-ellenes propaganda is felnagyíthatta őket. A dokumentált tények közé tartozik azonban, hogy Csin hadviselése különösen kegyetlen volt, és ezt a kortársak is így érzékelték.

### 5.2.4. Csin Si Huang-ti és az egységesítés

I. e. 246-ban a tizenhárom éves Jing Cseng (Ying Zheng) örökölte a Csin trónt. Kiskorúsága idején a kormányzást előbb egy kancellár, Lü Pu-vej (Lü Buwei) irányította, akit az ifjú uralkodó később megbuktatott. Jing Cseng uralkodását a hadjáratok folyamatos sorozata jellemezte. I. e. 230 és 221 között Csin sorra döntötte meg a hat rivális államot: előbb Han, majd Csao, Vej, Csu,

Jen és végül Csi. Az utolsó ellenfél, Csi (Qi) állam állítólag ellenállás nélkül adta meg magát. I. e. 221-ben Jing Cseng felvette az addig mitikus jelentésű „császár” (huangdi) címet, és magát „Első Császárnak” (Csin Si Huang-ti, azaz „Csin Első Császár”) nevezte. A címválasztás nem puszta hiúság volt: a „három fenség” (huang) és az „öt uralkodó” (di) ősi rangjait egyesítve azt fejezte ki, hogy uralkodása felülmúlja a régmúlt minden elődjét.

Az egységesítés gyakorlati intézkedései a birodalom minden területére kiterjedtek. A Csin-udvar egységesítette az írásjegyeket: a korábbi, régiónként eltérő formák helyett a Csin területén használt, egyszerűsített pecsétírást tette hivatalossá. Ez nem jelentette az összes helyi írásmód azonnali eltűnését, de megteremtette a közigazgatási egységesség alapját. Hasonlóképpen egységesítették a súly- és hosszmértékeket, a kocsitengelyek szélességét, valamint a pénzérméket: a korábbi, változatos alakú bronzpénzek helyett a központilag kibocsátott, kerek, négyzet alakú lyukkal ellátott érmék váltak szabványossá. Az utak és csatornák építése a katonai mozgást és az adószállítást szolgálta, de egyben a térség gazdasági integrációját is elősegítette.

A közigazgatásban a Csin-dinasztia felszámolta a hűbéri államokat, és a birodalmat harminchat, majd később negyven körzetre (jun) osztotta. A körzetek élére a császár által kinevezett és leváltatható kormányzók kerültek; a katonai és polgári hatalmat elválasztották egymástól. A helyi nemesség befolyását úgy törték meg, hogy a legjelentősebb családokat a fővárosba, Hszienjangba (Xianyang) telepítették át. A fegyvereket begyűjtötték, és a hagyomány szerint beolvasztották őket harangokká és hatalmas bronzszobrokká. A törvényeket – főként büntetőjogi szabályokat – országosan egységesítették, és a büntetések szigorúak voltak: kényszermunka, csonkítás, száműzetés, halál.

A híres nagy fal ebben a korszakban nem a mai, turisztikai látványosságként ismert építmény volt. A Csin-udvar a korábbi, egymástól elszigetelt északi védműveket kötötte össze, hogy a sztyeppei lovasnépek – elsősorban a xiongnu törzsszövetség – betöréseit megnehezítse. A munkálatokban kényszermunkások, elítéltek és besorozott parasztok százezrei vettek részt. Az építkezés emberi költségeiről nincsenek megbízható statisztikák; a későbbi elbeszélésekben a fal „emberáldozatként” jelenik meg, de ezek inkább emlékezetpolitikai állítások, mint dokumentált tények.

Csin Si Huang-ti uralkodásának ellentmondásosságát jól mutatja az úgynevezett „könyvégetés” és az írástudók üldözése. I. e. 213-ban a császár tanácsadója, Li Sze javaslatára elrendelte a nem hivatalos történeti művek, valamint a magántulajdonban tartott klasszikus szövegek megsemmisítését; kivételt csak a gyógyászat, a jóslás, a földművelés és a Csin-ház története képezett. A rendelet célja a rivális iskolák és a régi arisztokrácia eszmei befolyásának felszámolása volt. Az intézkedés mértéke vitatott: a hagyományos kínai történetírás – amely alapvetően konfuciánus szempontú – barbár pusztításként írta le, míg egyes modern kutatások szerint a szövegek nagy része állami archívumokban megmaradt, és a valódi pusztítás kisebb lehetett. Az azonban dokumentált, hogy i. e. 212-ben a hagyomány szerint több mint 460 tudóst végeztek ki Hszienjangban, mert a császár politikáját bírálták. Ezt az eseményt a kínai kultúrtörténet máig a zsarnokság egyik szimbólumaként tartja számon.

A császár személyes hatalmát és halálfélelmét jelzi a hatalmas síremlék, amelynek építése már életében megkezdődött. A Lishan-hegy közelében kialakított komplexum része az a több ezer, életnagyságú agyagkatona, amelyet 1974-ben fedeztek fel a mai Hszian (Xi’an) közelében. A régészeti leletegyüttes – amelynek feltárása máig tart – a korabeli hadsereg szervezetét, fegyverzetét és viseletét tükrözi. A sírhalom központi kamráját a hagyományos források szerint folyékony higannyal modellezett folyók díszítették; ezt az állítást modern talajvizsgálatok részben alátámasztják, de a kamra feltárására mindmáig nem került sor. Az agyaghadsereg tehát nemcsak a Csin-kori művészet és katonai kultúra kivételes forrása, hanem a császár hatalmi reprezentációjának emlékműve is.

Csin Si Huang-ti i. e. 210-ben, ötödik keleti körutazása során halt meg. Halálát udvari köre eleinte titokban tartotta, hogy a trónutódlás körüli harcot befolyásolják. A trónon fia, a második császár, Csin Er Si (Qin Er Shi) követte, de a birodalom hamar szétesett. A túlzottan központosított, kíméletlen adóztatás, a kényszermunka és a büntetőjogi szigor lázadásokat váltott ki. I. e. 209-ben parasztfelkelések törtek ki, amelyekhez csatlakoztak a korábbi államok arisztokráciáinak maradványai is. I. e. 207-re a Csin-dinasztia összeomlott, és rövid polgárháború után a Han-dinasztia vette át a hatalmat. A Han-kor azonban – miközben élesen elítélte a Csin kegyetlenségét – a központosított bürokrácia, az egységes írás, a körzetrendszer és a törvénykezés számos elemét megtartotta. Ebből a szempontból a Csin-egység nem epizód volt, hanem a kínai császári állam tartós alapja.

### 5.2.5. Források és bizonytalanságok

A hadakozó államok korára és a Csin-egységre vonatkozó ismereteink forrásai egyenetlenek. A legfontosabb elbeszélő forrás a Han-kori történetíró, Sima Qian (kb. i. e. 145–86) műve, A történetíró feljegyzései (Shiji). Ez a munka mintegy száz évvel a Csin bukása után készült, és bár alapvető, nem kortárs dokumentum: szerzője válogatott a korábbi krónikákból, és saját korának erkölcsi-politikai szempontjait is beleszőtte. A Csinről alkotott képe erősen negatív, mivel Sima Qian a Han-dinasztia legitimitását hangsúlyozta. A modern történészek ezért a Shiji Csinre vonatkozó adatait más forrásokkal igyekeznek összevetni.

A korszak filozófiai szövegei – a Lunyu, a Daodejing, a Mozi, a Han Feizi, a Szun-ce és mások – nem egységes, kritikai kiadásban fennmaradt művek, hanem sokszor későbbi összeállítások. A szövegkritika és a régészeti leletek (például a 20. században előkerült, bambuszcsíkokra írt töredékek) folyamatosan módosítják a szerzőségről és a keletkezési időről alkotott képet. Konfuciusz és Lao-ce történetisége nem kétséges a szakirodalomban, de a nekik tulajdonított tanítások pontos rekonstrukciója vitatott.

A régészeti leletek közül kiemelkednek a Csin-kori feliratos bronzedények, pecsétek, pénzérmék, fegyverek, valamint a Csin Si Huang-ti sírjához kapcsolódó agyaghadsereg. Az agyaghadsereg katonai alakjainak száma körülbelül 8 ezer lehet, a feltárás jelenlegi állása szerint; ez a szám azonban becslés, mivel a teljes sírhelyrendszer feltárása nem zárult le. A korabeli hivatalos iratok, adóösszeírások és katonai jelentések csak töredékesen maradtak fenn, ezért a gazdasági és demográfiai viszonyokról alkotott képünk módszertani becslésekre támaszkodik.

A Csin-kori tömeges kivégzésekre, kényszermunkára és a falépítés emberi költségeire vonatkozó források elbeszélő jellegűek, és gyakran számszerű túlzással dolgoznak. A kutatók egyetértenek abban, hogy a rendszer kegyetlen volt, de az áldozatok pontos számát nem lehet meghatározni. A „könyvégetés” mértéke szintén vita tárgya; az biztos, hogy a Csin-udvar törekedett az írásbeliség és a gondolkodás központi ellenőrzésére. Vitatott értelmezés az is, hogy a „legizmus” mennyiben volt valódi, uralkodó ideológia, vagy inkább utólagos, Han-kori kategorizálás.

### 5.2.6. Rövid összefoglaló

A hadakozó államok kora (i. e. 475–221) a Csou-dinasztia szétesésének és a regionális államok kíméletlen katonai versengésének időszaka volt. A politikai válság mély társadalmi és szellemi átalakulással járt: a rokonsági alapú arisztokráciát felváltották az érdemalapú hivatalnoki rétegek, a hadviselés tömeges és vasalapú lett, a gondolkodásban pedig olyan iskolák keletkeztek – a konfucianizmus, a daoizmus, a motizmus és a legizmus –, amelyek a kínai kultúra alapjává váltak. A nyugati peremállam, Csin, földrajzi előnyeire és radikális reformjaira építve i. e. 221-re meghódította a rivális államokat, és Csin Si Huang-ti néven megalapította az első központosított kínai császárságot. Az egységesítés – írás, mértékek, pénz, közigazgatás, törvények – hosszú

távon meghatározta a kínai állam fejlődését, de a rendszer kegyetlensége, kényszermunkája és büntetőpolitikája néhány éven belül a dinasztia bukásához vezetett. A következő, Han-kor ebből az örökségből építkezett, miközben a Csin emlékét elrettentő példaként őrizte.

### 5.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és társadalmi változások jellemezték a hadakozó államok korát a korábbi korszakokhoz képest?
2. Mi a különbség a konfuciánus és a legista államfelfogás között a hadakozó államok korának forrásai alapján?
3. Mely tényezők segítették Csin állam katonai és politikai felemelkedését az i. e. 4–3. században?
4. Milyen egységesítő intézkedéseket hajtott végre Csin Si Huang-ti, és ezek közül melyek bizonyultak tartósnak?
5. Miért omlott össze a Csin-dinasztia alig néhány évvel az alapítása után?

## 5.3. A Han-birodalom

A Han-dinasztia (i. e. 206 – i. sz. 220) Kína történetének egyik meghatározó korszaka: ekkor alakult ki az a császári államszervezet, amelyet a későbbi dinasztiák – sok módosítással – örökül kaptak, és ekkor nyílt meg a később „selyemútnak” nevezett szárazföldi kereskedelmi folyosó is. Az alfejezet a Han két nagy szakaszát, a korai vagy Nyugati Han (i. e. 206 – i. sz. 9) és a későbbi vagy Keleti Han (i. sz. 25–220) időszakát tárgyalja, középen a Vang Mang-féle rövid uralommal. A korszak nem egyszerűen „Kína aranykora”: egyszerre jellemezték intézményépítő kísérletek, belső hatalmi harcok, parasztfelkelések, járványok, éghajlati változások és a sztyeppei népekkel folytatott, hullámzó intenzitású kapcsolatok. A fejezet ezért a Han időszakot nem a császári propaganda vagy a későbbi nemzeti történetírás visszavetített „egységes Kínája” felől mutatja be, hanem mint olyan birodalmi kísérletet, amelynek keretei folyamatosan változtak.

### 5.3.1. A Han-dinasztia megalapulása és az első császárok

A Han hatalomra kerülése a Csin-dinasztia (Qin) összeomlását követő polgárháborús időszakból nőtt ki. A Csin egységesítő, de rendkívül erőszakos és túlterhelő uralma i. e. 210 után, az első császár halálát követően gyorsan szétesett; a lázadásokból több hadúr emelkedett ki, köztük Liu Pang (Liu Bang), aki i. e. 202-ben, a döntő győzelmek után császárnak nyilvánította magát, és a Han-dinasztia alapítójaként a Kao-cu (Gaozu) uralkodói nevet vette fel. A hagyományos kínai történetírás szerint a dinasztia azonban már i. e. 206-tól számítja magát, amikor Liu Pang a Csin-ellenes erők egyik vezetőjeként megszerezte a Kuan-csung (Guanzhong) térséget. Ez a kettős dátum jelzi a dinasztiaalapítás narratív jellegét: a kezdetet a későbbi udvari történetírás részben a legitimációs igényekhez igazította. Liu Pang egyszerű származású volt – a hagyomány szerint paraszti családból jött –, és ezzel eltért a korábbi arisztokratikus legitimitástól; a Han-kori források ezt gyakran annak jeleként mutatták be, hogy az „Ég mandátuma” nem vérségi alapon száll át, hanem a zűrzavar megszüntetésére alkalmas vezetőre.

A korai Han állam alapvető feszültsége a központosítás és a helyi hatalmasságok között húzódott. Liu Pang (Gaozu) kezdetben kénytelen volt nagy területeket társainak, katonai vezetőknek, sőt rokonainak adományozni; ezek a királyságok félig önálló hatalmi központokként működtek. A központosító irány a császári udvarban fokozatosan erősödött, de az ellentét csak fokozatosan oldódott. Az i. e. 154-es „hét királyság lázadása” a központosítás elleni, dokumentált katonai

felkelés volt, amelyet a császári haderő leverte; a kudarc után a központi hatalom jelentősen visszaszorította a félig autonóm királyságokat. A lázadásra vonatkozó forrásaink szinte kizárólag a győztes udvari történetírásból származnak, ezért a felkelők motivációi és követelései csak a császári elbeszélés torzító tükrén át ismertek.

A korai Han államszervezés másik alapeleme a törvények és a hivatalnoki rendszer újraszabályozása volt. A Csin-kori szigorú, büntetésközpontú törvénykezést a Han részben fenntartotta, részben enyhítette; a büntetőjog továbbra is a társadalmi rend fenntartásának eszköze volt, de a hivatalos ideológia fokozatosan egyre inkább a nevelést és a rituális rendet hangsúlyozta. Az adózás és a közmunka, a hadkötelezettség és a kényszermunka rendszere a paraszti háztartások pontos összeírására épült; a korabeli adminisztráció a népességet háztartásokként, nem egyénenként tartotta nyilván, ami a mai demográfiai becslések egyik fő bizonytalansági forrása.

### 5.3.2. A konfuciánus állam kiépülése

A „konfuciánus állam” fogalma a Han-korszak egyik legvitatottabb öröksége. A kínai hagyomány gyakran úgy mutatja be, hogy Vu-ti (Wudi) császár (i. e. 141–87) a konfucianizmust tette hivatalos állami ideológiává, és ettől kezdve a hivatalnokok kiválasztása a klasszikus művek ismeretén alapult. Ez a kép erősen leegyszerűsítő, és részben a későbbi konfuciánus hivatalnokréteg önlegitimációjából fakad. A források azt mutatják, hogy a Han udvari politika egyszerre használt konfuciánus rituálékat, büntetőjogi eszközöket és úgynevezett „taoista” – pontosabban Huang-Lao jellegű – kozmológiai elképzeléseket; a mai tudományos konszenzus szerint a Han-kori udvari ideológia eklektikus volt, és nem azonosítható egyetlen mai vallási vagy filozófiai irányzattal.

Az i. e. 2. században valóban megerősödött a klasszikus szövegek udvari tekintélye. A „Konfuciusznak” tulajdonított, valójában több rétegben keletkezett művek – például a Beszélgetések és magyarázatok (Lun-jü) –, a Dalok könyve, az Írások könyve és a szertartásszövegek a hivatalos műveltség kánonjává váltak. Vu-ti uralkodása alatt, i. e. 124-ben hozták létre a hagyomány szerint a császári akadémiát (taj-hszüe, taixue), ahol a kiválasztott ifjak a klasszikusokat tanulmányozták; az intézmény a későbbi hivatalnokképzés egyik mintája lett. A kiválasztás azonban sokáig továbbra is erősen függött a származástól, a kapcsolatoktól és a vagyoni helyzettől; az írásbeli vizsgarendszer csak a későbbi évszázadokban, a Szong-korban vált a hivatalba lépés fő útjává. Ezért a „konfuciánus meritokrácia” Han-kori képe a jelenkori elképzelések visszavetítése lenne.

A Han államideológia egyik központi fogalma az Ég mandátuma (tien-ming, tianming) volt. Eszerint az uralkodó akkor tarthat igényt a hatalomra, ha fenntartja a kozmikus és társadalmi rendet; a természeti csapások, éhínségek vagy különös égi jelenségek a mandátum gyengülésének jelei lehettek. Ez a tan nem demokrácia vagy alkotmányos ellenőrzés volt, hanem olyan politikai nyelv, amelyen a hivatalnokok bírálhatták az uralkodót anélkül, hogy közvetlenül lázadónak tűnjenek. A Han udvari feljegyzések számos olyan emlékiratot őriztek meg, amelyben hivatalnokok éppen természeti csapásokra hivatkozva bírálták a kormányzati kiadásokat, a hadjáratokat vagy a kegyencek hatalmát. Ez a retorika a későbbi kínai politikai hagyomány fontos eleme lett.

A hivatalnoki állam működéséről a legjobb képet a 20. században feltárt adminisztratív iratok adják. A Han-kori katonai és polgári helyőrségek levéltáraiból származó fadarabok, bambuszcsíkok és esetenként selyemdokumentumok a mindennapi igazgatás részleteit mutatják: népszámlálási összeírásokat, adónyilvántartásokat, fejadagjegyzékeket, törvényszövegeket, őrségváltási rendet és bírósági jegyzőkönyveket. Ezek a leletek nemcsak a központi hatalom szándékait, hanem annak határait is feltárják: a kormányzatnak folyamatosan kompromisszumot kellett kötnie a helyi elitekkel, a nagycsaládokkal és a kevésbé ellenőrzött peremterületekkel.

### 5.3.3. A Selyemút megnyitása és a nyugati kapcsolatok

A Han-kori expanzió és a „Selyemút megnyitása” szorosan összefüggött a belső és külső fenyegetések kezelésével. A Han udvar legfőbb katonai kihívása a sztyeppei xiongnu törzsszövetség volt, amely az i. e. 2. században nagy területet ellenőrzött a mai Mongólia és Belső-Ázsia térségében. A xiongnu és a Han viszonya nem egyszerű „civilizált birodalom kontra nomád barbárok” szembenállás volt: a felek hol háborúztak, hol házassági szövetséget és adományozott ajándékokat, „béke és rokonság” (ho-csin, heqin) jellegű megállapodásokat kötöttek. A Han udvar évente nagy mennyiségű selymet, gabonát és luxustárgyat küldött a xiongnu vezetőknek; ez a rendszer a sztyeppei elit számára a javak újraelosztásán keresztül a belső hatalom megerősítését is szolgálta. A jelenséget a korabeli kínai források gyakran adóként vagy ajándékként írják le, de a mai történetírás hangsúlyozza, hogy a kapcsolat diplomáciai alku, nem egyirányú behódolás volt.

A nyugati irányú terjeszkedés katonai és diplomáciai fordulópontja Vu-ti uralkodására esik. A hagyományos elbeszélés szerint i. e. 138 körül a császár követet, Csang Csient (Zhang Qian) küldte nyugatra, hogy szövetségeseket keressen a xiongnu ellen. Csang Csien útja a mai Közép-Ázsiába vezetett; a hagyomány szerint évekig fogságban volt, majd visszatért, és részletes leírásokat hozott a Fergana-völgyről, Baktriáról, a Jüecsikről és más térségekről. Az út története a kínai forrásokban erősen irodalmi formában maradt fenn, ezért pontos útvonala és egyes állomásai vitatottak; azt azonban a kutatók többsége elfogadja, hogy a Han udvar ebben az időszakban szerzett részletesebb ismereteket a Tien-san és a Pamír térségéről. Ezt követően a Han hadsereg benyomult a mai Kanszu és Hszincsiang (Xinjiang) területére, és a korai selyemúti hálózat egyes szakaszait katonai helyőrségekkel, jelzőtornyokkal és állami gazdaságokkal biztosította. A kínai források ezt gyakran „a nyugati régiók megnyitásaként” írják le, ami a császári perspektíva kifejeződése: a térség lakói, például a kucsai, hotani vagy turpáni oáziskirályságok, a maguk szempontjából nem „megnyitásra”, hanem nagyhatalmi nyomásra, adóztatásra és időnként katonai beavatkozásra emlékezhettek.

A „Selyemút” kifejezés egyébként nem korabeli, hanem 19. századi európai tudományos elnevezés; a Han-kori szereplők nem egyetlen útnak, hanem katonai, diplomáciai és kereskedelmi útvonalak bonyolult hálózatának látták. A selyem ugyan fontos cserecikk volt, de mellette lovak, jade, fémek, üveg, prémek és luxustárgyak is mozogtak; a teljes hosszúságú „út” képét ma a kutatás a modern projekció egyik példájaként kezeli. A régészeti leletek, például a kínai selyem közép-ázsiai előfordulása, a Han-tükrök, lakkáruk és érmék azonban dokumentált bizonyítékai a távolsági kapcsolatoknak. A kelet–nyugati árucsere a Han-korban nem volt tömeges: a távolsági kereskedelem nagy része kis mennyiségű, magas értékű luxustárgyra korlátozódott, és a hatása a paraszti tömegek életére közvetett volt.

A Han és a xiongnu közötti háborúk hosszú távú következményekkel jártak. Vu-ti hadjáratai kiterjesztették a Han befolyást a mai Belső-Mongólia, Kanszu és Hszincsiang egyes részeire, de a hadjáratok rendkívül költségesek voltak; a hadsereg ellátása, a helyőrségek fenntartása és a szövetségesek megajándékozása súlyos terhet rótt a kincstárra. A kései Nyugati Han időszakában az udvarban éles viták folytak arról, hogy érdemes-e fenntartani a nyugati jelenlétet. A belső forrásokban a „pazarló terjeszkedés” és a „hanyatló erkölcsök” bírálata gyakran együtt járt az adóemelések és a kényszermunka miatti elégedetlenséggel. A Han-kori expanzió tehát nem egyszerűen „győzelmi sorozat”, hanem a birodalmi túlterjeszkedés és az erőforrások kimerülésének tankönyvi példája is.

### 5.3.4. Gazdaság, földbirtok és társadalmi feszültségek

A Han-kori gazdaság alapja a mezőgazdaság volt, amelyet az állam igyekezett ellenőrizni. Az adórendszer lényege a földadó, a fejadó, a kényszermunka és a katonai szolgálat volt; ezeket a tételeket a helyi hivatalnokok háztartási összeírások alapján vetették ki. A hivatalos statisztikák szerint a Nyugati Han népszámlálása i. sz. 2-ben mintegy 12 millió háztartást és körülbelül 57–59 millió főt rögzített; ezt a számot a modern kutatás inkább az összeírt adózó háztartások becsléseként, nem pontos demográfiai adatként kezeli. A statisztika nem tartalmazza a regisztrációból kimaradó, adóelkerülő vagy a birodalom peremén élő csoportokat, és a háztartások összetételére vonatkozó becslések is bizonytalanok. A régészeti és demográfiai kutatások szerint a tényleges népesség ettől eltérhetett, de a pontos különbség nem határozható meg.

A földbirtokviszonyok a Han-korban fokozatosan átalakultak. A korai Han állam a kisparaszti háztartások adóztatására építette hatalmát, és a hivatalos ideológia gyakran a kisbirtokos gazdálkodót tekintette a birodalom támaszának. A valóságban a nagycsaládok, a hivatalnokok és a helyi elitek folyamatosan növelték birtokaikat, és a szegényebb parasztok gyakran adósrabszolgaságba, bérletbe vagy függő helyzetbe kerültek. A kényszermunka és a hadkötelezettség elől sokan vándoroltak, ami az adóalap csökkenéséhez vezetett. A földbirtok-koncentráció és az adóterhek közötti feszültség a kései Nyugati Han egyik fontos belpolitikai témája lett.

A gazdaságpolitika egyik legnagyobb vitája a só és a vas állami monopóliumáról szólt. Vu-ti uralkodása alatt az állam a megnövekedett katonai kiadások fedezésére monopóliumot vezetett be a só, a vas, az alkohol és esetenként a pénzverés terén. Az i. e. 81-ben tartott udvari vitát a kínai szöveg „Beszélgetések a són és a vason” (Jen-tie lun, Yantie Lun) címen őrizte meg; ebben a reformerek az állami beavatkozás csökkentését kérték, és a magánkereskedelem visszaállítását szorgalmazták. A szöveg ugyanakkor szerkesztett, moralizáló formában maradt fenn, ezért nem kezelhető szó szerinti jegyzőkönyvként. A vita azonban jól mutatja, hogy a kínai gazdasági gondolkodásban már a Han-korban megjelent az állami monopóliumok szerepe körüli alapkérdés, amely később a Szong-kori reformvitákban is visszatért.

A technológiai újítások közül a papír feltalálását a hagyományosan Caj Lunnak (Cai Lun) tulajdonítják, aki i. sz. 105 körül jelentett az udvarnak az általa tökéletesített eljárásról. A régészeti leletek azonban arra utalnak, hogy papírszerű anyagok már korábban is léteztek Kínában: a 20. századi ásatások során i. e. 2–1. századi sírokban is találtak növényi rostokból készült lapokat. Ezért a papír „feltalálása” esetében inkább fokozatos technológiai fejlődésről, mint egyetlen alkotó pillanatról beszélhetünk; Caj Lun szerepe a hagyományos források szerint az eljárás szabványosításában vagy udvari bevezetésében lehetett. A papír elterjedése a Han-korban még korlátozott maradt; a bambuszcsíkok, faszeletek és selyem továbbra is fontos íráshordozók voltak. A papír tömeges használata csak a következő évszázadokban vált általánossá.

A Han-kori technikai tudás más területeken is fejlődött: a mezőgazdaságban a vetésforgó és a jobb ekék, a bányászatban a mély aknák és a szivattyús vízkiemelés, a kézművességben a lakk, a bronz és a selyem feldolgozásának finomodása dokumentálható. Az udvari kínai történetírás ezeket gyakran a bölcs uralkodó jótékony hatásaként mutatta be; a modern gazdaságtörténet elsősorban a régészeti leletek és a helyi adminisztratív iratok alapján igyekszik rekonstruálni a termelési gyakorlatot. A pontos elterjedtségről és termelékenységről azonban csak becslések léteznek.

### 5.3.5. A Vang Mang-féle közjáték és a Keleti Han

A Nyugati Han dinasztia fokozatosan elvesztette a központi hatalom ellenőrzését. A császári család rokonsága, a császárnék családjai és az eunuchok udvari frakciói között állandó küzdelem folyt; a császárok közül több kiskorúként vagy fiatalon került trónra, ami a régensség intézményét

erősítette. A korszak forrásai gyakran erkölcsi hanyatlásként írják le ezt a folyamatot, de a modern történetírás inkább a rendszer strukturális gyengeségére hívja fel a figyelmet: a császári hatalom személyhez kötöttsége miatt az öröklési válságok szinte mindig udvari frakcióharcokhoz vezettek.

Vang Mang (Wang Mang) a császárné rokonaként emelkedett ki, régens lett, majd i. sz. 9-ben maga vette át a trónt, és új dinasztiát, Hszin (Xin) névvel hirdetett. Uralkodását a hagyományos források gyakran zsarnoki korszakként ábrázolják; a modern kutatás azonban rámutat, hogy reformjai részben a korábbi válságokra adott kísérletek voltak. Vang Mang államosította a földet, korlátozta a rabszolgaságot, új adókat vezetett be, és a pénzrendszert többször átalakította. A reformok azonban ellenállásba ütköztek, a bürokrácia képtelen volt végrehajtani őket, és az intézkedések súlyos zavarokat okoztak. Uralkodása alatt pusztító árvizek és járványok is sújtották a birodalmat; az ebből fakadó éhínségek és a kényszermozgósítások parasztfelkelésekhez vezettek, amelyek közül a legismertebb a „vörös szemöldökűek” (Csi-mej, Chimei) mozgalma. A felkelések és a helyi elitek lázadásai közepette Vang Mang uralma i. sz. 23-ban összeomlott; maga Vang Mang is életét vesztette a fővárosban.

A Keleti Han dinasztia i. sz. 25-ben, a Li nemzetségből származó Kuang-vu (Guangwu) császár hatalomra jutásával szilárdult meg. A főváros Csanganból (Chang'an) a keletebbre fekvő Lojangba (Luoyang) került; innen a „Keleti Han” elnevezés. Kuang-vu császár részben visszaállította a régi adminisztrációt, de a helyi elitek hatalma megerősödött, és a központi kormányzat ellenőrzése soha nem lett olyan kiterjedt, mint a Nyugati Han csúcspontján. A Keleti Han időszakát a modern szakirodalom gyakran a nagycsaládok, a földbirtokos elit és az udvari frakciók versengéseként jellemzi, szemben a korábbi központosító ambíciókkal. A hivatalnoki értelmiség, a konfuciánus iskolák és a helyi nemzetségek hálózatai egyre nagyobb befolyásra tettek szert; a központi hatalom pedig egyre kevésbé volt képes a birodalom valamennyi tartományát egyformán irányítani.

A Keleti Han külkapcsolatait a xiongnu szövetség belső szakadása és a nyugati régiók feletti befolyás ingadozása jellemezte. A xiongnu két részre szakadt; egyes csoportjaik a Han udvarral léptek szövetségre, mások tovább harcoltak. A korszak kínai forrásaiban fontos szerepet kapott Pan Csao (Ban Chao), aki a hagyomány szerint a nyugati régiókban állított vissza Han-befolyást; az ő tevékenységéről szóló beszámolók azonban részben a későbbi családi történetírás dicsőítő munkáiból származnak, és nehezen ellenőrizhetők. A közép-ázsiai oázisvárosok szemszögéből a Han jelenlét időszakos távoli hatalom volt, amely hol védelmet, hol adóztatást és katonai beavatkozást jelentett.

### 5.3.6. Vallás, kultúra és szellemi élet

A Han-korban a vallási élet sokszínű volt, és nem írható le egyetlen „kínai vallás” keretében. A császári udvar az Égnek és a földnek bemutatott áldozatokat, a dinasztikus ősök tiszteletét, és a helyi kultuszok támogatását egyszerre gyakorolta. A Han-kori udvari rituálékban megjelentek az öt elem, a jin-jang és a kozmikus összhang tanításai; ezek az elképzelések a politikai legitimitás nyelvét is formálták. A császári család és az elit sírjaiban gazdag mellékletek, falfestmények, lakktárgyak és bronzedények találhatók, amelyek a túlvilági életről alkotott elképzelések sokféleségét mutatják. A halotti kultuszban a szellemek és a túlvilági bürokrácia képe is jelen volt; a sírokból előkerült „beadványok” a föld alatti hivatalnokokhoz szólnak, és a túlvilágot a földi adminisztráció mintájára képzelték el.

A buddhizmus első nyomai Kínában a Keleti Han időszakából, az i. sz. 1–2. századból származnak. A hagyomány szerint Ming császár uralkodása alatt, i. sz. 67 körül érkeztek az első szerzetesek a fővárosba, és a „Fehér Ló kolostor” megalapítása ehhez az eseményhez kötődik. Ez az elbeszélés a későbbi buddhista közösség identitásképzésének fontos eleme, de a történeti hitelessége bizonytalan. A régészeti leletek, például a Han-kori sírokban talált, Buddhára utaló

ábrázolások inkább fokozatos, a közép-ázsiai kereskedelmi hálózatokon át érkező vallási hatásra utalnak, mint egyetlen alapítási aktusra. A buddhizmus intézményesülése Kínában igazán csak a következő korszakban, a Három királyság és a déli, illetve északi dinasztiák idején gyorsult fel.

Az irodalom és a történetírás terén a Han-kor kiemelkedő teljesítménye a hivatalos történeti műfaj kialakulása. Sze-ma Csien (Sima Qian) A történetíró feljegyzései (Si-csi, Shiji) című munkája az i. e. 1. században keletkezett, és a kínai történetírás egyik alapműve lett. Sze-ma Csien nem pusztán krónikát írt, hanem eseményeket, intézményeket, életrajzokat és földrajzi leírásokat is közölt, gyakran értelmező megjegyzésekkel. Műve azonban nem „objektív" a mai értelemben: válogatott, moralizált, és saját korának udvari nézőpontját tükrözi. A Han-kori hivatalos történetírás másik csúcspontja a Han könyve (Han-su, Hanshu), amelyet Pan Ku (Ban Gu) és családtagjai írtak, és amely a Nyugati Han történetét dolgozta fel; a munka a későbbi dinasztikus történetírás mintája lett.

A tudományos gondolkodásban a Han-kor öröksége összetett: a csillagászati megfigyelések, a naptárszámítás, a térképészet és a matematikai szövegek fejlődése dokumentálható, de ezeket gyakran a kozmológia és a rituálé keretébe illesztették. A forrásokban szereplő „találmányok" egy részét a későbbi hagyomány visszavetítette a Han-korba; a mágneses iránytű, a szeizmográf vagy a papír esetében a hagyományos dátumok gyakran a feltalálás pillanatát rögzítik, noha a technológiai folyamat hosszabb volt. A modern tudománytörténet ezért a leletekre és a párhuzamos szövegekre támaszkodva, a hagyományos elbeszéléseket óvatosan kezeli.

### 5.3.7. A Han-dinasztia hanyatlása és a Három királyság kora

A Keleti Han hanyatlása nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem katonai, politikai, környezeti és társadalmi folyamatok együttesére. A korszak egyik legfontosabb fejleménye a nagy parasztfelkelés, a Sárga Turbanok mozgalma volt, amely i. sz. 184-ben robbant ki. A mozgalom a hagyományos források szerint vallási gyógyító és közösségi hálózatokból nőtt ki, és gyorsan kiterjedt a birodalom több tartományára. A Han udvar csak a helyi hadurak segítségével tudta leverni; a győzelem azonban a helyi katonai vezetők hatalmát növelte, miközben a központi kormányzat tekintélye tovább hanyatlott. A felkelés okai között a források az adóterheket, az éhínséget, a járványokat és a helyi hivatalnokok visszaéléseit említik; a pontos mozgalmi célok rekonstruálása a forráshiány miatt bizonytalan.

A Sárga Turbanok leverése után a császári udvar egyre inkább a hadurak és az eunuchok belső harcainak színtere lett. Az i. sz. 189–192 közötti események során a fővárost feldúlták, a császár gyakorlatilag a katonai vezetők foglya lett; a hadúri hatalmak közül Cao Cao, Liu Pei (Liu Bei) és a Szun (Sun) család emelkedett ki. A kínai irodalmi hagyományban ez a korszak a Három királyság regénye című, sok évszázaddal később keletkezett történelmi regény révén vált világszerte ismertté; a regény azonban irodalmi mű, amely a történelmi eseményeket drámai és moralizáló módon alakítja. A történeti rekonstrukcióhoz a korszak hivatalos krónikái, például a Három királyság története (Szang-kuo cse, Sanguozhi) állnak rendelkezésre; ezek viszont a későbbi győztes dinasztia udvari történetírásának szűrőjén keresztül maradtak fenn.

A Han-dinasztia végét a hagyományosan i. sz. 220-ra teszik, amikor Cao Cao fia, Cao Pi formálisan is lemondatta az utolsó Han császárt, és saját dinasztiát hirdetett. Ezzel párhuzamosan a déli és nyugati területeken a rivális hadurak is császári címeket vettek fel; a birodalom politikai egysége hosszú időre felbomlott. A Han „hanyatlását" azonban nem szabad kizárólag a központi hatalom szétéseként leírni: a tartományi elitek, a nagycsaládok és a helyi katonai szervezetek a maguk szempontjából nem egyszerűen a birodalom rombolói, hanem a helyi rend fenntartói voltak. A hagyományos kínai történetírás a Han bukását gyakran az erkölcsi hanyatlással és az „Ég

mandátumának” elvesztésével magyarázta; a mai kutatás a strukturális tényezőket – a földbirtok-koncentrációt, a központi adórendszer gyengülését, a járványokat és a katonai decentralizációt – is hangsúlyozza.

A Három királyság kora (i. sz. 220–280) a Han-örökség továbbélésének és átalakulásának időszaka. Az északi Cao Vej (Cao Wei), a délnyugati Su Han (Shu Han) és a déli Vu (Wu) államai egymással versengtek, de mindegyik a Han-kori intézmények, a konfuciánus műveltség és a császári legitimáció nyelvét használta. A korszak a kínai irodalmi emlékezetben a hősiesség, a hűség és a hadvezéri tehetség aranykoraként él; a történeti kutatás szerint viszont a korszakot a folyamatos háborúk, a járványok és a lakosság mozgása jellemezte. A pontos demográfiai veszteségekre vonatkozó becslések rendkívül bizonytalanok: a későbbi összeírások drasztikus, akár több tíz százalékos népességcsökkenést mutatnak, de ezt részben a regisztráció szétesése, a menekülés és a háztartások újrarendeződése is magyarázhatja, nem kizárólag a halálozás.

A Han-kor vége nem jelentette a Han-kori intézmények eltűnését. A kínai elit irodalmi műveltsége, a hivatalnokok kiválasztásának kezdeményei, a történetírás műfaja, a császári rituálék, a selyemtermelés és a távolsági kereskedelem emlékezete mind tovább élt a következő dinasztiákban. A „Han” később a kínai nyelvű többség önelnevezése lett, ami a dinasztia tartós emlékezetpolitikai szerepét mutatja; ez a névhasználat azonban a későbbi identitásképzés része, nem a Han-kori állampolgárok folytonosságának bizonyítéka. A Han-birodalom történetét ezért egyszerre kell látnunk a maga korában, mint egy nagy, de törékeny politikai kísérletet, és a későbbi emlékezetben, mint olyan viszonyítási pontot, amelyhez a kínai államiság különböző formáit újra és újra visszamérték.

### 5.3.8. Források és bizonytalanságok

A Han-kor történetének rekonstrukciójához rendelkezésünkre állnak a kínai dinasztikus történeti művek, elsősorban Sze-ma Csien *A történetíró feljegyzései* (Si-csi) és Pan Ku *Han könyve* (Han-su), illetve a később keletkezett *A Kései Han könyve* (Hou Han-su). Ezek a munkák nem semleges források: szerkesztett, moralizáló, az udvari legitimációt szolgáló szövegek, amelyeket a későbbi másolási hagyomány is alakított. A modern történetírás ezeket nem „megbízható krónikának”, hanem a korszak politikai nyelvének és emlékezetének dokumentumaként kezeli.

A régészeti források a 20. századtól új dimenziót nyitottak. A Han-kori sírok, a helyőrségi iratok, a bambusz- és falapok, a lakk- és selyemtárgyak, a pénzleletek és a településmaradványok a mindennapi élet, az adminisztráció és a gazdaság olyan oldalait mutatják, amelyekről az udvari történetírás hallgat. A leletek értelmezése azonban ugyancsak vitatott: egy-egy sírlelet egyedi eset, és a belőle levont általánosítás a régészeti statisztika bizonytalanságait hordozza. A narratív források és a régészet összekapcsolása ezért óvatosságot igényel.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

1. **Népességszám.** Az i. sz. 2. évi népszámlálás adatai csak az összeírt, adózó háztartásokat rögzítik; a kihagyott csoportok aránya ismeretlen. A Vang Mang-kor és a Három királyság közötti drasztikus csökkenés mögött halálozási és adminisztratív okok egyaránt állhatnak.
2. **A konfuciánus állam jellege.** A korabeli udvari ideológia eklektikus volt; a „konfucianizmus” mai fogalma nem vetíthető vissza a Han-kori gyakorlatra. A hivatalos iskolák szerepe a hivatalnokok kiválasztásában pontosan nem határozható meg.
3. **A Selyemút forgalma.** A távolsági kereskedelem volumene, a kínai jelenlét jellege a nyugati régiókban és a xiongnu kapcsolatok egyes epizódjai (például Csang Csien útja) részben irodalmi formában, nehezen ellenőrizhető módon maradtak fenn.

4. **Vang Mang értékelése.** A hagyományos negatív kép és a modern revízió között nincs teljes egyetértés; reformjainak szándéka, végrehajtása és hatása a források töredezettsége miatt vitatott.
5. **A Han bukása.** A hanyatlás okai között a földbirtok-koncentráció, a járványok, az éghajlati hatások és a politikai intézmények súlyát a szakirodalom eltérően ítéli meg; a parasztfelkelések résztvevőinek saját hangja alig maradt fenn.

A Han-korral kapcsolatos modern nemzeti és emlékezetpolitikai állítások is jelzik a korszak utóéletét: a „Han" elnevezés a kínai többségi identitás egyik önelnevezése lett, a Selyemutat napjaink kínai geopolitikai programjai is felhasználják, és a „Han-birodalom" példája az egység és a széthullás politikai vitáiban is hivatkozási pont. A jelen könyv ezeket az állításokat nem történeti tényként, hanem a korszak változó emlékezeteként kezeli.

### 5.3.9. Rövid összefoglaló

A Han-dinasztia (i. e. 206 – i. sz. 220) megalapította a kínai császári állam tartós intézményeit, a hivatalnoki kormányzást és a klasszikus szövegeken alapuló udvari műveltséget, de az államideológia eklektikus maradt. A Han-kor nyitotta meg a nyugati régiók felé vezető katonai és kereskedelmi útvonalak hálózatát, amelyet ma Selyemútnak neveznek, ám a távolsági csere volumene korlátozott volt. A gazdaság a paraszti háztartások adóztatásán nyugodott, miközben a földbirtok-koncentráció és az udvari harcok aláásták a központi hatalmat. A technológiai újítások, köztük a papír fokozatos fejlődése és a bányászat, mezőgazdaság finomodása dokumentált, de a hagyományos feltalálói dátumok gyakran leegyszerűsítők. A Vang Mang-féle közjáték és a Keleti Han válsága után a birodalom i. sz. 220-ban formailag is felbomlott, és a Három királyság kora következett. A Han öröksége a későbbi kínai államiság és a kínai identitás egyik fontos viszonyítási pontja lett.

### 5.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen strukturális feszültségek jellemezték a korai Han államot, és hogyan próbálta a központi hatalom csökkenteni a félig autonóm királyságok befolyását?
2. Miért félrevezető a Han-kori államideológiát egyszerűen „konfuciánusként" leírni, és milyen bizonyítékokat használhatunk a hivatalnoki kiválasztás működésének bemutatására?
3. Hogyan kapcsolódott a nyugati irányú Han-expanzió a xiongnuhoz fűződő viszonyhoz, és miért problematikus a „Selyemút megnyitásának" kifejezése?
4. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatjuk a Han-kori mindennapi igazgatást, és milyen korlátai vannak a hivatalos összeírásokból származó demográfiai adatoknak?
5. Melyek voltak a Keleti Han hanyatlásának fő tényezői, és miért nem elegendő a hagyományos „erkölcsi hanyatlás" magyarázata a birodalom bukásának értelmezéséhez?

## 5.4. A három királyság és a buddhizmus terjedése

A Han-birodalom 220-ban bekövetkezett bukása után Kína csaknem négy évszázadon át nem alkotott tartós birodalmi egységet. A politikai széttagoltság korszaka azonban nem egyszerű hanyatlástörténet: a Három Királyság időszakától a déli és északi dinasztiák végéig (220–589) mélyreható társadalmi, vallási és kulturális átalakulások mentek végbe, amelyek a későbbi kínai civilizációt alapvetően formálták. Ezt az időszakot a hagyományos kínai történetírás különböző neveken tartja számon: a „Három Királyság" (220–280), a Jin-dinasztia (265–420), a „tizenhat királyság" kora (304–439), majd a déli és északi dinasztiák (420–589). A nyugati szakirodalomban

elterjedt „hat dinasztia” (Six Dynasties) kifejezés elsősorban a déli, Jiankang (a mai Nanjing) központú udvarokra utal, de gyakran az egész korszakot jelöli. A fejezet a politikai fragmentációt, a nomád népek bevándorlását és a buddhizmus terjedését tárgyalja, három olyan folyamatot, amelyek szorosan összefonódtak.

A Han-dinasztia hanyatlása már a 2. században megkezdődött: a központi hatalom meggyengült, a parasztfelkelések – közülük a legnagyobb a Sárga Turbános felkelés 184-ben – kikezdték a tartományi igazgatást, és a helyi hadurak saját hatalmi bázist építettek ki. A A Han-birodalom című alfejezetben tárgyalt bukási folyamat után Cao Cao (155–220) északon konszolidálta a császári hatalom maradványait, de fia, Cao Pi 220-ban formálisan is lemondatta az utolsó Han uralkodót, és kikiáltotta a Wei-dinasztiát. 221-ben Liu Bei a mai Szecsuan területén megalapította a Shu Han államot, 222-ben pedig Sun Quan a Jangce alsó folyásánál a Wu királyságot. A három királyság – Wei, Shu Han és Wu – egymással versengő hadi és politikai szerveződései voltak, amelyek a kínai kultúrtér különböző régióira támaszkodtak. A korszakot elsősorban Chen Shou *Sanguozhi* (A három királyság története) című, a 3. század végén keletkezett művéből ismerjük; később a 14. századi regény, a *Három királyság története* (Sanguo yanyi) tette széles körben ismertté a korszak hadvezéreit és csatáit, ám ez utóbbi már erősen irodalmi átdolgozás. A történeti valóságban a Wei-dinasztia északi területei gazdaságilag és demográfiailag a legerősebbek közé tartoztak, a Shu Han a nehezen megközelíthető hegyvidékre épült, a Wu pedig a folyami kereskedelem és a tengerparti kapcsolatok előnyeit élvezte. 263-ban a Wei meghódította Shu Hant, 265-ben pedig Sima Yan, a Wei főparancsnoka megdöntötte a Wei-dinasztiát, és kikiáltotta a Jin-dinasztiát. 280-ban a Jin megsemmisítette a Wu államot, így rövid időre ismét egyesítette a kínai területet.

A nyugati Jin (265–316) egyesítése azonban nem bizonyult tartósnak. A dinasztia belső trónviszályai, különösen a „nyolc herceg viszálya” (291–306), súlyosan meggyengítették a központi hatalmat. A Han-kor óta tartó, fokozatos bevándorlások következtében Észak-Kínában jelentős számban éltek olyan, a kínai forrásokban gyakran „barbároknak” nevezett csoportok, mint a xiongnu, a xianbei, a jie, a qiang és a di. Ezek a csoportok saját politikai és katonai szervezettel rendelkeztek, és a gyengülő Jin-udvar ellen fordultak. 304-től különálló államok sora jött létre Észak-Kínában; a hagyományos kínai történetírás ezt a szakaszt „tizenhat királyság” kora (Shiliuguo) néven tartja számon, jóllehet a tényleges államok száma ennél nagyobb volt. A kínai elit jelentős része délre menekült, ahol 317-ben a Jin-dinasztia egy ága Keleti Jin (317–420) néven folytatta az uralmat, fővárosát Jiankangba helyezve. A kínai történeti hagyományban a „hat dinasztia” kifejezés éppen ezt a déli folytonosságot hangsúlyozza: a Wu, a Keleti Jin, a Liu Song, a Déli Qi, a Liang és a Chen dinasztiákat sorolja ide.

A tizenhat királyság korának értelmezése komoly historiográfiai vitákat érint. A kínai hivatalos történetírás a nem-kínai uralkodókat gyakran „bitorlókként” vagy „barbárokként” ábrázolta, és a korszakot a kínai civilizáció hanyatlásaként jellemezte. A modern történettudomány ezt az etnocentrikus keretet kritikával kezeli: a nomád és félnomád csoportok nem egyszerűen „lerohanták” a kínai területeket, hanem hosszabb ideje a kínai határ mentén éltek, kínai közigazgatási módszereket is ismertek, és saját államaikban gyakran kevert uralmi technikákat alkalmaztak. Az Észak-Kínában létrejött államok – például a Han Zhao, a Későbbi Zhao, a Korai Qin, a Későbbi Qin – katonai elitje részben nem-kínai származású volt, de adórendszerük, udvari szertartásaik és írásbeliségük nagymértékben támaszkodott a kínai hagyományokra. A Korai Qin uralkodója, Fu Jian 376-ban rövid időre egyesítette Észak-Kínát, sőt 383-ban a Fei folyónál a Keleti Jin ellen indított hadjáratot, de súlyos vereséget szenvedett. A csata a kínai történeti emlékezetben a déli kínai ellenállás jelképévé vált, bár a modern kutatás hangsúlyozza, hogy a Korai Qin seregének méretére és az ütközet lefolyására vonatkozó források erősen retorikusak. A Fei folyó menti vereség után az északi egység ismét felbomlott, és a széttagoltság a 4–5. század fordulóján is fennmaradt.

A déli és északi dinasztiák korszaka (420–589) a fragmentációt intézményesítette. Délen 420-ban Liu Yu tábornok megdöntötte a Keleti Jint, és megalapította a Liu Song dinasztiát. Ezt követte a Déli Qi (479–502), a Liang (502–557) és a Chen (557–589). A déli udvarok a kínai arisztokratikus kultúra letéteményesének tekintették magukat; a földbirtokos nemesi családok (shizu) meghatározták a politikai és kulturális életet. A déli területek gazdasága – különösen a rizstermesztés, a selyemhernyó-tenyésztés és a folyami kereskedelem – folyamatosan bővült, és a déli kikötők Indiával, Délkelet-Ázsiával is kapcsolatban álltak. Ugyanakkor a déli udvarok katonailag sebezhetőek voltak: a belső nemesi vetélkedések és az északi államok nyomása fokozatosan gyengítette őket.

Északon a Tuoba Xianbei csoport által alapított Északi Wei (386–534) 439-ben egyesítette a területet, és ezzel a déli dinasztiákkal szemben egy tartós, soknemzetiségű államot hozott létre. Az Északi Wei uralkodói fokozatos szinizációt (kínai mintájú intézményesülést) hajtottak végre: 494-ben a fővárost Pingchengből Luoyangba helyezték át, a Tuoba arisztokráciát kínai nevek felvételére kötelezték, és a kínai nyelvet, ruházatot, szokásokat tették az udvari élet normájává. Ez a politika nem volt viták nélküli; a birodalmon belüli csoportok közötti feszültségek hozzájárultak a 6. századi széteséshez: az Északi Wei 534-ben kettészakadt Keleti Wei (534–550) és Nyugati Wei (535–557) államokra, amelyeket rövidesen a Bei Qi (550–577), illetve a Bei Zhou (557–581) követett. Végül a Bei Zhou tábornoka, Yang Jian 581-ben kikiáltotta a Szuj-dinasztiát, majd 589-ben meghódította a déli Chen államot, és ezzel újraegyesítette Kínát. A Szuj rövid életű volt, de közvetlen előzményét képezte a A Tang-birodalom című alfejezetben tárgyalt Tang-korszaknak.

A politikai széttagoltság korszaka egyúttal a buddhizmus kínai elterjedésének legfontosabb időszaka volt. A buddhizmus a Han-kor végén a selyemút mentén érkezett Kínába, de a Han bukása után vált széles körben elfogadottá. Az első ismert fordítók közé tartozott a pártus An Shigao és a kusán Lokaksema, akik a 2. században tevékenykedtek Luoyangban. A 4–5. században a fordítási munka rendszeressé vált; a legnagyobb hatású személyiség Kumarajiva (344–413) volt, aki Chang'anban fordítói műhelyt hozott létre, és a mahájána buddhista filozófia, különösen a Madhjamaka iskola szövegeit ültette át kínaiba. Kumarajiva munkássága nemcsak a terminológia megszilárdításában volt meghatározó, hanem abban is, hogy a buddhista tanokat a kínai művelt elit számára érthetővé tette. A zarándoklatok is ekkor kezdődtek: Faxian szerzetes 399-ben indult Indiába, és 414-ben tért vissza; útleírása a korszak egyik legfontosabb földrajzi és vallási forrása.

A buddhizmus terjedése különböző formákat öltött északon és délen. Északon az uralkodók – köztük a Tuoba Wei császárai – gyakran anyagilag támogatták a kolostorokat, mert a buddhizmus univerzalista üzenete a soknemzetiségű birodalom legitimációjához is alkalmasnak bizonyult. A szerzetesi közösség (szangha) jelentős adómentességet élvezett, a kolostorok földbirtokokkal rendelkeztek, és a világi hatalomtól való bizonyos fokú függetlenségük időről időre feszültségekhez vezetett. A 446-os északi wei buddhistaüldözés és az 574-es északi Zhou üldözés a szerzetesi vagyon elkobzását, a kolostorok lerombolását és a szerzetesek visszavilágiasítását célozta, ám ezek az intézkedések rendszerint rövid életűek voltak, és a buddhizmus utána ismét megerősödött. Délen a buddhizmus elsősorban a művelt elit körében terjedt, ahol a buddhista filozófiai fogalmakat a taoista „tiszta beszélgetés” (qingtan) hagyományával kapcsolták össze. A Liang-dinasztia uralkodója, Liang Wu Di (502–549) például maga is elkötelezett buddhista volt, udvarában kolostorokat alapított, és uralkodása alatt a déli buddhizmus virágzott. A déli és északi buddhizmus közötti különbség azonban nem merev: a szútrák, a szobrok, a zarándokok és a fordítók folyamatosan összekötötték a két régiót, és a buddhista hálózat a selyemút menti közvetítőkön át Indiához és Közép-Ázsiához is kapcsolódott.

A buddhizmus látványos régészeti emlékei közé tartoznak a barlangtemplomok. A Yungang barlangtemplomokat az Északi Wei 5. századi uralkodói kezdték el kialakítani Pingcheng közelében; a Longmen barlangtemplomokat a főváros Luoyangba helyezése után, a 5–6. században

faragták ki a mészkő sziklákba. A Dunhuang melletti barlangtemplomok a selyemút menti kereskedőváros vallási és művészeti központját jelzik. Ezek a szobrok, falfestmények és feliratok nemcsak a buddhista ikonográfia terjedését dokumentálják, hanem a különböző közép-ázsiai, indiai és kínai stílusok keveredését is. A buddhizmus megjelenése új társadalmi intézményeket is teremtett: megjelentek a buddhista apácák, a kolostori iskolák, a jótékonysági intézmények és a zarándokhálózatok. A nők számára a kolostori élet a korabeli családi kötelékektől való részleges függetlenedés lehetőségét is jelenthette, bár a buddhista normák a női testet és szerzetességet sajátos módon szabályozták.

A buddhizmus terjedése korántsem volt konfliktusmentes. A taoista és konfuciánus értelmiségiek részéről ismétlődő bírálatok érték a szerzetesek adómentességét, a családi kötelékek megszakítását – a szerzetes nem tett eleget az ősök tiszteletének, és nem vállalt utódokat –, valamint a tanítás idegen eredetét. A 6. századi vitákban a buddhista apologéták viszont azt hangsúlyozták, hogy a buddhizmus az egyetemes megváltás ígéretével kiegészíti a kínai hagyományokat, és hogy a szerzetesi életforma a világi szenvedéstől való megszabadulás magasabb rendű útja. A taoizmus maga is szervezetté vált: a Mennyei Mesterek mozgalma már a Han-kor végén létrejött, és a 4–5. században a taoista liturgia, az alkímiai hagyomány és a beavatási rítusok rendszere tovább fejlődött. A buddhizmus és a taoizmus kölcsönhatása – a szóhasználatban, a rituális gyakorlatokban és az intézményi formákban – a korszak egyik jellemző vonása, és a későbbi kínai vallási életben is meghatározó maradt.

A gazdaság és a társadalom szintjén a déli területek mezőgazdasági termelékenysége a politikai bizonytalanság ellenére nőtt. A rizstermesztés intenzívebbé vált, a déli hegyvidékek teraszos művelése és a folyami közlekedés fejlődése elősegítette a belső kereskedelmet. A selyem, a tea és a lakkművesség termékei keresettek voltak. A déli udvarokban a nemesi családok hatalma az adómentes földbirtokokon és az udvari hivatalok monopóliumán nyugodott, ami a társadalmi mobilitást korlátozta, ugyanakkor a kulturális termelésnek – a kalligráfiának, a költészetnek, a festészetnek – kedvezett. Wang Xizhi (303–361) kalligráfiája a kínai írásművészet egyik csúcspontja; Tao Yuanming (365?–427) költészete a hivatali élet elutasítását és a vidéki magányt eszményítette. Északon a nem-kínai elit és a kínai földbirtokos rétegek közötti kapcsolatok az Északi Wei szinizációs politikája nyomán fokozatosan intézményesültek, de a társadalmi hierarchiában a katonai és a civil pálya közötti feszültségek is jelen voltak.

A politikai fragmentáció korszakának értékelése a modern történetírásban is vitatott. A hagyományos kínai historiográfia a Han bukásától a Szuj egyesítésig tartó időszakot gyakran a zűrzavar és a hanyatlás korának tekintette, amelyben a „barbár” uralom megszakította a kínai dinasztikus folytonosságot. A 20. századi nacionalista történetírás ezt a képet részben átvette, hangsúlyozva a déli kínai udvarok kulturális folytonosságát. A mai kutatás viszont a korszakot a kínai világ átalakulásának, nem pedig pusztulásának látja: a birodalmi intézmények, az írásbeliség, a vallási hálózatok és a regionális identitások olyan formái alakultak ki, amelyek a későbbi Szuj- és Tang-birodalom alapjait képezték. A „barbár” kifejezés a kínai források értékítéletét hordozza, ezért a kritikai történetírás kerüli, és helyette a konkrét csoportneveket vagy a semlegesebb „nem-kínai” megjelölést használja.

### 5.4.1. Források és bizonytalanságok

A korszakra vonatkozó fő írott források a kínai hivatalos történeti művek: Chen Shou *Sanguozhi* (A három királyság története), a *Hou Han shu* (A késői Han története), a *Jin shu* (A Jin története), valamint a déli és északi dinasztiák krónikái. Ezek a művek a konfuciánus állami történetírás szempontjait képviselik, és a nem-kínai uralkodókat gyakran a legitimáció hiányával vádolják. A forrásokban szereplő csatajelenetek, katonai létszámok és áldozati számok gyakran retorikus túlzásokat tartalmaznak; a tényleges demográfiai veszteségeket régészeti bizonyítékok híján

csak hozzávetőlegesen lehet becsülni. A buddhista források – például a *Gaoseng zhuan* (Kiváló szerzetesek életrajzai) vagy a *Luoyang Qielan ji* (A luoyangi kolostorok leírása) – hagiografikus elemeket kevernek a történeti leírásokba, így a szerzetesek, kolostorok és csodák számadatait nem lehet kritikátlanul elfogadni. A régészeti emlékek, mindenekelőtt a Yungang, Longmen és Dunhuang barlangtemplomok, a feliratok és a sírmellékletek, viszont közvetlen képet adnak a vallási gyakorlatról, a művészeti kapcsolatokról és az anyagi kultúráról. A barlangtemplomok datálása esetenként vitatott, de a stíluskritikai és feliratos elemzések a korszak kronológiáját nagy vonalakban megerősítik. A „hat dinasztia" kifejezés maga is historiográfiai konstrukció: a kínai nyelvű szakirodalom inkább a „Wei–Jin–déli és északi dinasztiák" periodizációt használja, míg a nyugati tankönyvek a „hat dinasztia" ernyőfogalmat részesítik előnyben. A nomád népek bevándorlásának okait illetően a klímaváltozás, a gazdasági nyomás és a kínai belpolitikai gyengeség szerepéről folyó vita nem egyirányú magyarázat alapján kap konszenzusos értelmezést.

### 5.4.2. Rövid összefoglaló

A Han-dinasztia bukása után Kína több mint három és fél évszázadon át politikai széttagoltságban élt. A Három Királyság (220–280) katonai versengését a nyugati Jin rövid egyesítése követte, majd a nomád csoportok bevándorlása és az északi államok megalakulása nyomán a kínai elit egy része délre menekült. A déli és északi dinasztiák korszaka (420–589) egymással párhuzamos, eltérő intézményi hagyományú udvarokat hozott létre: délen a kínai arisztokratikus kultúra folytatódott, északon a Tuoba Xianbei vezette Északi Wei soknemzetiségű birodalmat épített, amely fokozatosan kínai mintákat vett át. A korszak legnagyobb hatású vallási folyamata a buddhizmus terjedése volt, amely a selyemút hálózatán keresztül érkezett, és a 4–6. században intézményesült: kolostorok, fordítói műhelyek, zarándoklatok és barlangtemplomok jelzik jelenlétét. A buddhizmus északon az állami hatalom legitimációjának eszköze is lett, délen a művelt elit filozófiai érdeklődésével fonódott össze. A politikai fragmentáció kora így nem csupán hanyatlás, hanem a kínai civilizáció átalakulásának és a későbbi Szuj-Tang birodalmi újraegyesítés előkészítésének időszaka volt.

### 5.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a Három Királyság kialakulásának fő állomásai, és milyen forrásból ismerjük a korszakot?
2. Hogyan befolyásolta a nomád népek bevándorlása Észak-Kína politikai térképét a 4. században, és miért problematikus a hagyományos kínai források „öt barbár" kifejezése?
3. Milyen különbségek figyelhetők meg a déli és az északi dinasztiák politikai és kulturális intézményei között?
4. Milyen szerepet játszottak a fordítók (például Kumarajiva) és a zarándokok (például Faxian) a buddhizmus kínai elterjedésében?
5. Hogyan viszonyult az állami hatalom a buddhista szerzetesi közösséghez az északi dinasztiák alatt, és milyen konfliktusok alakultak ki a buddhizmus terjeszkedése nyomán?

# 6 A császári Kína fénykora

## 6.1. A Tang-birodalom

A Tang-dinasztia 618-tól 907-ig uralta Kína jelentős részét, és nevét a kínai történeti emlékezet a birodalmi egység, a kulturális virágzás és a nemzetközi nyitottság egyik csúcspontjaként őrizte meg. A Tang a rövid életű Szuj-dinasztia (581–618) összeomlása után került hatalomra, amikor a Li család egyik katonai vezetője, Li Yuan (Tang Gaozu) elfoglalta a fővárost, Chang'ant, és császárrá kiáltotta ki magát. A Tang tényleges megszilárdulása azonban fia, Li Shimin (Taizong, uralk. 626–649) nevéhez fűződik, aki megölette két testvérét, lemondásra kényszerítette apját, majd rendkívül sikeres uralkodónak bizonyult. A Tang időszaka nem csupán politikai egységet hozott, hanem a kínai civilizáció olyan intézményeinek megerősödését is, amelyek a későbbi dinasztiák számára is mintát adtak; ezzel együtt a korszak megítélését a források sokfélesége és az utólagos idealizálás egyaránt árnyalja.

### 6.1.1. A dinasztia felemelkedése és a politikai rendszer

A Tang politikai rendszere a Szuj és a korábbi északi dinasztiák intézményeit fejlesztette tovább, de sajátos egyensúlyt alakított ki a központi hatalom és a helyi elitek között. A központi kormányzat gerincét a három minisztérium ( , , ) alkotta: a császári rendeletek megfogalmazása, felülvizsgálata és végrehajtása külön szervekhez tartozott, ami elvben ellenőrizte a császári akaratot. A hat fő hivatal (liu bu) a személyügy, a pénzügy, a rítusok, a hadügy, az igazságszolgáltatás és a közmunkák területét felügyelte. Ezt a rendszert a 624-ben kibocsátott Tang-törvénykönyv (Tanglü shuyi) egészítette ki, amely a büntetőjogot és a közigazgatási szabályokat foglalta rendszerbe, és kommentárjaival a későbbi kelet-ázsiai jogrendekre is hatott.

A birodalom területét prefektúrákra és alprefektúrákra osztották, amelyek élére a központból kinevezett hivatalnokok kerültek. A katonai szolgálatot a fubing-rendszer szervezte: a földhöz juttatott katonacsaládok időszakonként katonai szolgálatot teljesítettek, és önellátó módon termelték meg felszerelésük egy részét. Ez a rendszer a korai Tang időszakában hatékonyan biztosította a hadsereg utánpótlását, de a 8. századra a nagybirtokok növekedése és a határ menti harcok állandósulása aláásta.

A vizsgarendszer a Tang korban még nem töltötte be azt a szerepet, amit a későbbi, Szong-kori meritokrácia kialakulásakor szokás neki tulajdonítani. A hivatalnokok kiválasztásában továbbra is meghatározó volt a családi háttér, a kapcsolati háló és a nemesi rang, bár a vizsgák – különösen az irodalmi jinshi fokozat – presztízst és bizonyos mobilitási csatornát biztosítottak. A Tang elit tehát korántsem volt pusztán érdemalapú, de a birodalmi központ rendszeres vizsgákkal és rotációval igyekezett megakadályozni, hogy a helyi hatalmasságok tartósan kisajátítsák a hivatalokat.

Taizong uralkodását a kormányzati konszolidáció és a határvidékek pacifikálása jellemezte. Utóda, Gaozong (649–683) alatt a hatalom fokozatosan felesége, Wu Zetian kezébe került. Wu Zetian 690-ben saját dinasztiát kiáltott ki (Zhou), és egyetlen nőként Kína történetében tényleges császári címet viselt. Uralmát ellenfelei később a hagyományos konfuciánus történetírásban rendellenességként ábrázolták, de a modern kutatás szerint intézkedései – a vizsgarendszer

bővítése, a fővárosi bürokrácia átszervezése, a buddhizmus látványos támogatása – a központosítás irányába mutattak.

A dinasztia klasszikus korszakának Xuanzong uralkodását (712–756) tekintik, különösen annak Kaiyuan nevű éráját (713–741). Ekkor a birodalom viszonylagos belső békét élvezett, a közigazgatás rendezett volt, a főváros kulturális élete virágzott. A korszak végét az An Lushan-felkelés (755–763) jelentette, amelyben egy szogd–török származású katonai kormányzó, An Lushan fellázadt, elfoglalta Luoyangot, majd Chang'ant is. A felkelést végül – idegen zsoldosok és a visszavont határ menti seregek segítségével – leverték, de a birodalom központi hatalma soha nem nyerte vissza korábbi erejét. A késői Tang századokra a katonai kormányzók (jiedushi) önállósodása, a központi adóbevételek csökkenése, a parasztfelkelések (különösen Huang Chao 875–884 közötti mozgalma) és a palotai klikkharcok nyomták rá bélyegüket. A dinasztia 907-ben formálisan is véget ért, amikor Zhu Wen hadúr megbuktatta az utolsó Tang császárt.

### 6.1.2. Chang'an, a kozmopolita főváros

A Tang főváros, Chang'an (a mai Xi'an) a maga korában a világ egyik legnagyobb és legtervezettebb városa volt. A várost a Szuj-kori alapokon, a 7. század elején bővítették; a fallal körülvett terület téglalap alakú, sakktáblaszerű utcahálózattal rendelkezett. A modern becslések szerint a város lakossága a 8. században – a külvárosokkal együtt – 800 ezer és 1 millió fő között mozoghatott, de ezek a számok nem pontos népszámlálásból, hanem háztartás-összeírásokból és régészeti kiterjedésből származó becslések, így jelentős bizonytalansággal terheltek.

Chang'an központi magja a császári palotanegyed volt: a korai időszakban a Taiji-palota, majd a 663 után használt, északabbra fekvő Daming-palota. A város két nagy piaca közül a Keleti piac elsősorban a helyi elit kiszolgálására szakosodott, míg a Nyugati piac a selyemúti kereskedelem csomópontjaként működött. Itt és a környező fogadókban, karavánszerájokban a források szerint szogd, perzsa, türk, arab, indiai és koreai kereskedők is megfordultak. A külföldi jelenlét nem csupán kereskedelmi volt: a fővárosban buddhista, nesztoriánus keresztény, manicheus és zoroasztriánus közösségek is működtek, templomokkal és istentiszteleti helyekkel. A 781-ben felállított nesztoriánus sztélé (a „Da Qin Jingjiao liuxing Zhongguo bei") dokumentálja a keresztény misszió jelenlétét a Tang udvarban, és a vallási sokféleség egyik legfontosabb epigráfiai bizonyítéka.

A kozmopolita jelleg azonban nem jelentett társadalmi egyenlőséget. A város lakosságának többsége földműves, kézműves, szolga és napszámos volt, akiknek életét a szigorú piacfelügyelet, a negyedekre osztott lakóövezetek és a kijárási tilalom szabályozta. A külföldi kultúra – zene, tánc, öltözködés, étkezés – elsősorban az udvari elit és a gazdag kereskedők körében terjedt, és időnként bírálatot is kiváltott a konfuciánus hivatalnokokból, akik a „csábító" idegen szokásoktól féltették a rendet. A Tang-kori Chang'an így egyszerre volt a világra nyitott birodalmi főváros és egy erősen hierarchizált, ellenőrzött városi tér.

### 6.1.3. A selyemút és a külkapcsolatok

A Tang időszak – különösen a 7. század közepétől a 8. század közepéig – a szárazföldi eurázsiai kereskedelem egyik fénykora volt. A „selyemút" kifejezés modern tudományos fogalom (a 19. században alkotta meg Ferdinand von Richthofen), és nem egyetlen útvonalat, hanem egymásra épülő kereskedelmi hálózatokat jelöl. A Tang hadseregei a 7. században benyomultak a Tarim-medencébe, és protektorátusokat, helyőrségeket hoztak létre, amelyek biztosították a karavánutakat. A birodalom nyugati befolyása azonban nem volt állandó: a tibeti birodalom és a türk kaganátusok időszakosan lezárták vagy megadóztatták az útvonalakat.

A kereskedelemben a kínai selyem mellett ló, üvegáru, fémtárgyak, fűszerek, gyógynövények, szőnyegek és egyéb luxuscikkek cseréltek gazdát. A szogd kereskedők különösen fontos közvetítők voltak: településeik a selyemút városaiban, így a Tang fővárosban is megtalálhatók voltak, és a források szerint gyakran ők bonyolították a kínai és nyugati áruk cseréjét. A 751-es talaszi csata – amelyben az Abbászida kalifátus erői legyőzték a Tang egyik határ menti hadseregét – gyakran szerepel a történetírásban mint a kínai nyugati terjeszkedés végét jelző esemény. A csata után a Tang fokozatosan visszavonult a Tarim-medence nyugati részeiről, bár a kereskedelem nem szűnt meg. A papírkészítés technológiájának állítólagos átadását hadifoglyok révén a szakirodalom vitatja, mivel a papír már korábban is ismert volt Közép-Ázsiában; ez az állítás tehát nem tekinthető dokumentált ténynek.

A szárazföldi útvonalak mellett a tengeri kereskedelem is jelentős szerepet játszott, különösen a későbbi Tang időszakban. Guangzhou déli kikötővárosában arab és perzsa kereskedőtelepek működtek, és Quanzhou később a tengeri kereskedelem egyik fő kínai központjává vált. A 9. század elejére datált Belitung hajóroncs – amelyet Indonézia partjainál találtak, és amely kínai kerámia- és aranytárgyak tömegét szállította – a Tang-kori tengeri kereskedelem régészeti bizonyítéka, bár a rakomány értelmezése és a hajó útvonala körül tudományos viták vannak. A tengeri kereskedelem felértékelődése a későbbi korszakokban, különösen a Szong-korban vált meghatározóvá, amint azt a A Szong-korszak alfejezet tárgyalja.

### 6.1.4. A buddhizmus fénykora és korlátai

A Tang korban a buddhizmus Kínában soha nem látott intézményi és kulturális befolyásra tett szert, de soha nem vált államvallássá. A császári udvar és a fővárosi elit jelentős része támogatta a kolostorokat, és a buddhista egyház óriási földbirtokokat, adómentességet és művészeti megrendeléseket kapott. Ugyanakkor a császárok valláspolitikája ingadozott: a taoizmust gyakran a császári ház védőszentjeként kezelték, mivel a Li család Laozi (Lao-ce) leszármazottjának tekintette magát, a konfucianizmus pedig az állami rítusok és a hivatalnoki ethosz alapját adta.

A buddhizmus terjedésének fontos állomása volt a India felé irányuló zarándoklatok sora. Xuanzang 629 és 645 között bejárta Közép-Ázsiát és Indiát, visszatérve szanszkrit szövegek százait hozta magával, és lefordította nagy részüket. Útleírása, a „Nagy Tang feljegyzések a nyugati régiókról” (Da Tang Xiyu ji) nemcsak vallási, hanem földrajzi és néprajzi forrás is. Yi Jing szerzetes 671 és 695 között tengeri úton jutott el Indiába, és a délkelet-ázsiai útvonal leírásával egészítette ki a képet. A Chang’anban emelt Nagy Lúd-torony (Dayan Ta) ma is álló emléke a Xuanzang által hozott szútrák tárolásának.

A buddhizmus társadalmi szerepe kettős volt. Egyrészt a kolostorok iskolákat, árvaházakat, pihenőhelyeket és hitelintézményeket működtettek, másrészt hatalmas földbirtokaik és adókedvezményeik miatt az állami kincstár vetélytársaivá váltak. A kritikus hivatalnokok azzal vádolták a szerzetesség intézményét, hogy kivonja a férfiakat a termelésből és a hadseregből, vagyont halmoz fel, és idegen tanokat terjeszt. E feszültség csúcspontja a 845-ös Huichang-kori buddhistaüldözés volt, amelyet Wuzong császár rendelt el. A hivatalos ediktum szerint több mint 4600 kolostort romboltak le vagy zártak be, és mintegy 260 ezer szerzetest és apácát kényszerítettek világi életre. Ezek a számok a központi iratból származnak, és a végrehajtás tényleges mértéke vitatott; a buddhizmus intézményes hatalma azonban mindenképpen megtört, és a későbbi dinasztiák alatt sem nyerte vissza korábbi állami pozícióját. Az üldözés okait a szakirodalomban eltérően értelmezik: egyesek a fiskális nyomást, mások a taoista udvari körök befolyását, megint mások a külföldi vallásokkal szembeni idegenellenességet hangsúlyozzák. A vitatott értelmezések ellenére a 845-ös esemény dokumentált tény, és a kínai buddhizmus történetének egyik mély törésvonala.

### 6.1.5. A Tang-kori költészet

A Tang-kori kínai költészet a klasszikus kínai irodalom egyik legmagasabbra értékelt hagyománya. A korszak irodalmi termését a későbbi korok tudósai részben kanonizálták, különösen a 18. századi „Háromszáz Tang-vers” (Tangshi sanbai shou) című antológia révén; ez a gyűjtemény azonban már erősen válogatott, és a Tang-kori költészet teljes spektrumát nem tükrözi. A ma ismert költők közül sokan a hivatalnoki elithez tartoztak, vagy legalábbis műveltségük és kapcsolataik révén bekerültek az írott hagyományba.

A legnagyobbként emlegetett költők közé Li Bai (701–762), Du Fu (712–770), Wang Wei (699–759) és Bai Juyi (772–846) tartozik. Li Bai versei a szabad szellem, a daoista természetimádat, a bor és a barátság témáit járják körül; alakját a későbbi hagyomány félig legendásan, a „költő-halhatatlan” képében őrizte meg. Du Fu ezzel szemben a társadalmi szenvedés, a háborúk, a száműzetés és a hivatali kudarc költője; versei – mint a „Tavaszi kilátás” – a történeti forrásérték és a lírai erő ritka egyesítését mutatják. Wang Wei a buddhista csend, a táj és a festészet kapcsolatát emelte lírává, míg Bai Juyi közérthető stílusban, gyakran társadalomkritikai céllal írt.

A Tang-kori költészet műfajai közül kiemelkedik a szabályos ötsoros vagy hétsoros vers (lüshi), valamint a rövid négysoros (jueju). A költészet a hivatalnoki vizsgák részévé vált, és a művelt férfiak körében elvárt készségnek számított. A női költők is alkottak – Xue Tao (768?–831?) és Yu Xuanji (kb. 844–868) neve és művei fennmaradtak –, de műveik töredékesek, és a későbbi férfi szerkesztők gyakran a „kurtizán” vagy „apáca” kategóriába sorolva marginalizálták őket. A szóbeli hagyományból, a népi dalokból és a városi szórakoztató negyedek dalaiból kevés hiteles szöveg maradt fenn; a Tang-kori költészetről alkotott képünk tehát elsősorban az írástudó elit termésén alapul.

A versek nem csupán esztétikai tárgyak voltak: a baráti körökben, hivatali búcsúkon, utazások során és kegyvesztettségben írt költemények a társadalmi kapcsolatok, a politikai lojalitás és a személyes érzelmek kifejezésének eszközei. A Tang-kori költészet későbbi kánonná emelése – különösen a Szong-korban – a kulturális identitás egyik pillérévé tette, és a mai napig meghatározza a kínai irodalmi önértelmezést.

### 6.1.6. Források és bizonytalanságok

A Tang-korra vonatkozó ismereteink több, egymást kiegészítő, de eltérő elfogultságú forráscsoportból származnak. A hivatalos dinasztiatörténetek közül a „Jiu Tang shu” (945) és a későbbi „Xin Tang shu” (1060) a legfontosabbak; mindkettőt a dinasztia bukása után állították össze, és konfuciánus hivatalnokok szempontjait tükrözik. A Tang-kori intézményi dokumentumokat a „Tang huiyao” gyűjtemény őrizte meg. Sima Guang 11. századi „Zizhi Tongjian” című krónikája a Tang-kor politikai eseményeinek egyik leggazdagabb elbeszélő forrása, de szintén későbbi összeállítás. A hivatalos iratok mellett a buddhista zarándokok útleírásai – Xuanzang és Yi Jing munkái –, valamint a japán szerzetes Ennin 9. századi naplója is fontosak, utóbbi különösen a Huichang-üldözés időszakának mindennapjairól tudósít.

A régészeti források folyamatosan bővítik a képet. Chang’an területén a Daming-palota és a városfalak feltárása, a piacterek és lakónegyedek nyomai, valamint a temetkezési mellékletek (például a sancai kerámia és a falfestmények) a városi élet anyagi kultúráját dokumentálják. A selyemút menti lelőhelyek – mint a Turfan melletti Astana temető – papírdokumentumokat, textíliákat és sírfeliratokat szolgáltattak. A tengeri kereskedelem régészeti bizonyítékai közül a Belitung hajóroncs a legjelentősebb. Ugyanakkor a régészeti leletek értelmezése sem mentes a vitáktól: a lelőhelyek társadalmi reprezentativitása, a kereskedelem mennyiségi becslése és a külföldi jelenlét mértéke mind tudományos viták tárgya.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartoznak a következők: a városi és összbirodalmi lakosság számai csak becslések; a katonai események áldozatairól és a felkelések méretéről nincs megbízható statisztika; a 845-ös buddhistaüldözés végrehajtásának területi hatása nem pontosan ismert; a nők helyzetére vonatkozó általánosítások gyakran az elit köréből származó forrásokra épülnek; a Tang-kori „kozmopolita” jelleg kiterjedtségét a modern kutatás árnyalja. A szándékosan hibás vagy propagandisztikus források – például az An Lushan-felkelés résztvevőiről szóló hivatalos beszámolók – forráskritikai kezelése elengedhetetlen.

### 6.1.7. Rövid összefoglaló

A Tang-dinasztia (618–907) a kínai birodalmi hagyomány egyik meghatározó korszaka volt. Központosított közigazgatást, kodifikált jogrendszert és vizsgarendszert működtetett, miközben a katonai kormányzók fokozatos önállósodása a késői századokban aláásta a központi hatalmat. Chang'an, a főváros a maga korában a világ egyik legnagyobb városaként a selyemúti kereskedelem és a vallási sokféleség csomópontja volt, de belső társadalmi egyenlőtlenségekkel. A buddhizmus óriási intézményi befolyást szerzett, amit a 845-ös üldözés tört meg; a korszak költészete – Li Bai, Du Fu és társaik művei – a kínai irodalmi kánon alapjává vált. A Tang örökségét a későbbi dinasztiák – különösen a Szong – részben idealizálták, részben kritikusan továbbfejlesztették; ezt a folytonosságot a A Szong-korszak alfejezet tárgyalja.

### 6.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi elemekkel biztosította a Tang-dinasztia a központi hatalom működését, és milyen belső feszültségek vezettek a késői Tang gyengüléséhez?
2. Hogyan értelmezhető Chang'an kozmopolita jellege, és milyen korlátai voltak a külföldi hatások érvényesülésének?
3. Miért tekinthető a 845-ös Huichang-kori buddhistaüldözés fordulópontnak a kínai buddhizmus történetében, és milyen viták övezik az okait?
4. Milyen szerepet játszottak a szogd kereskedők és a tengeri útvonalak a Tang-kori kereskedelemben, és miért vitatott a 751-es talaszi csata jelentősége a papír terjedésében?
5. Hogyan alakult ki a Tang-kori költészet későbbi kánonja, és miért reprezentálja elsősorban az írástudó elit nézőpontját?

## 6.2. A Szong-korszak

A Szong-dinasztia (960–1279) kora a kínai történelem egyik legdinamikusabb átalakulásának időszaka, amelyet a kortárs és modern történetírás egyaránt a gazdaság, a technológia és a kultúra kiemelkedő virágzásaként tart számon. A korszak két, földrajzilag és politikatörténetileg elkülönülő szakaszra oszlik: az Északi Szongra (960–1127), amelynek fővárosa Kajfeng (Kaifeng) volt a Sárga-folyó közelében, és a Déli Szongra (1127–1279), amely Hangcsout (Hangzhou) tette meg központjává a Jangce alsó folyásánál. Az időhatárok világosak, de a korszak belső periodizációja, a gazdasági és társadalmi változások értékelése, valamint a dinasztia katonai kudarcainak magyarázata élénk tudományos viták tárgya. Ez az alfejezet a politikai keretek, a gazdasági és technológiai fellendülés, az újkonfucianizmus és a vizsgarendszer összefüggéseit mutatja be, kitérve a források bizonytalanságaira is.

**A politikai keretek és az alapítás narratívája**

A Szong-dinasztia az öt dinasztia és tíz királyság (907–960) néven ismert fragmentált időszak után jött létre. Az alapító, Csao Kuang-jin (Zhao Kuangyin, posztumusz nevén Taizu, 960–976)

a késői Csou (Zhou) dinasztia katonai parancsnokaként a korabeli palotai források szerint katonái akaratából vette át a hatalmat, és 960-ban kikiáltotta a Szong-dinasztiát. A dinasztia legitimációja a konfuciánus mennyei mandátum (tianming) tanára épült: a korai Szong uralkodók a központi hatalom megszilárdítását és a katonai kormányzók (fanzhen) hatalmának felszámolását tekintették fő feladatuknak. Taizu és utóda, Taizong (976–997) fokozatosan központosították a katonai és polgári igazgatást, a tartományi katonai parancsnokokat lojális hivatalnokokkal váltották fel, és megerősítették a császári udvar közvetlen irányítását a hadsereg felett.

A Szong politikai rendszerének egyik jellegzetessége a civil hivatalnoki elit előtérbe kerülése volt a katonai arisztokráciával szemben. Ez részben tudatos politikai döntés eredménye volt: a Tang-kori katonai kormányzók lázadásainak emléke arra késztette az alapítókat, hogy a hadsereget szigorú központi ellenőrzés alá vonják, a tábornokokat pedig rendszeresen rotálják. A rendszer stabilitást hozott, de hosszú távon korlátozta a hadsereg rugalmasságát és a határvédelem hatékonyságát. A Szong uralkodók emellett kiterjedt állami vizsgarendszert működtettek, és a hivatalnokokat a konfuciánus klasszikusok ismerete alapján választották ki, ami a korszak egyik legfontosabb intézményi újítása volt.

Az Északi Szong 1127-es bukása szorosan összefüggött a határ menti államokkal való kapcsolatokkal. A 10–12. században a Szong északi határain a kitaj Liao-dinasztia (916–1125), északnyugaton a tangut Nyugati Hszia (Xi Xia, 1038–1227), később pedig a dzsürcsi Csin-dinasztia (1115–1234) alakult ki. A Szong kormányzat számos békeszerződést kötött, amelyekben éves adófizetést vállalt a szomszédos államoknak a béke fenntartása érdekében. A 1004-es Santung-szerződés (más átírásban Chanyuan-szerződés) a Liao és a Szong között rögzítette ezt a gyakorlatot. A 12. század elején a Szong udvar stratégiai hibát követett el, amikor szövetséget kötött a Csin-dinasztiával a Liao ellen: a Csin 1125-ben megdöntötte a Liaót, majd 1127-ben Kajfenget is elfoglalta, a császári családot fogságba hurcolta, és véget vetett az Északi Szongnak. A Déli Szong a Jangce folyótól délre szerveződött újjá, és bár katonailag sikerült stabilizálnia helyzetét, a mongol hódítás 1279-ben végleg megszüntette a dinasztiát; a korszak lezárása egyúttal a Jüan-dinasztia (lásd A Jüan és a mongol uralom) kezdetét jelentette.

### Gazdasági fellendülés és társadalmi átalakulás

A Szong-korszak gazdasági változásait a modern történetírás gyakran „gazdasági forradalomként” írja le, bár ez a kifejezés vitatott, mivel a folyamatok fokozatosak voltak, és nem minden régiót érintettek egyformán. A mezőgazdaságban a korai érlelésű, szárazságtűrő Champa rizsfajta bevezetése (a 11. században, feltehetően a mai Vietnám területéről) lehetővé tette az évi két termést a Jangce-völgy déli részén és a délkeleti tartományokban. A teraszos művelés, az öntözési rendszerek bővítése és a trágyázás fejlődése növelte a terméshozamokat. A déli területek gazdasági súlya fokozatosan meghaladta az északiét, ami a Déli Szong időszakában még hangsúlyosabbá vált. A mezőgazdasági többlet lehetővé tette a városiasodást és a kézműipar specializálódását.

A városi lakosság növekedése a Szong-kori Kína egyik szembetűnő jelensége. Kajfeng és később Hangcsou lakosságát a kortárs feljegyzések és a modern becslések 1 millió fő körülire teszik, bár ezek a számok módszertani bizonytalansággal terheltek, mivel a korabeli összeírások háztartásokat, nem egyéneket rögzítettek, és a városhatárok sem egyértelműek. A városokban virágzott a kereskedelem: éjszakai piacok, céhek, színházak, teaházak és vendéglők működtek. A kereskedelem bővülését segítette a folyami és csatornahálózat, különösen a Nagy Csatorna, valamint a tengeri kereskedelem fejlődése a délkeleti partvidéken. A Szong-kori tengeri kereskedelem a Dél-kínai-tengeren és az Indiai-óceánon átívelő hálózatokban zajlott, és olyan kikötővárosokat emelt fel, mint Csüancsou (Quanzhou) és Kanton (Guangzhou). Az állam vámbevételeket szedett, és a külkereskedelemből származó jövedelem a Déli Szong költségvetésének jelentős részét tette ki.

A pénzügyi innovációk közül kiemelkedik a papírpénz. A 10. században Szecsuán tartományban magánkereskedők által kibocsátott váltók (jiaozi) után a 11. század elején a Szong állam vette át a

papírpénz kibocsátását, így a világ első kormányzati papírpénze jött létre. A 12. században a Déli Szong kormányzat bevezette a huizi nevű állami papírpénzt, amelyet széles körben használtak. A papírpénz megkönnyítette a kereskedelmet és az adófizetést, de a fedezet nélküli kibocsátás időnként súlyos inflációt okozott, különösen a késői Szong időszakban, a háborúk költségeinek fedezésére. A pontos kibocsátási mennyiségek és az infláció mértéke azonban vitatott, mivel a korabeli feljegyzések gyakran hiányosak, és a modern becslések eltérő módszertanon alapulnak.

**Technológiai újítások: nyomtatás, puskapor, iránytű**

A Szong-korszak technológiai vívmányai közül három emelkedik ki, amelyeket a későbbi kínai és európai hagyomány egyaránt a „négy nagy találmány” közé sorol, bár ez a kategorizálás maga is későbbi konstrukció, és a találmányok eredete részben korábbi korszakokra nyúlik vissza. A nyomtatás, a puskapor és az iránytű a Szong-korban váltak széles körben elterjedtté, és alapvetően alakították át a gazdaságot, a hadviselést és a tájékozódást.

A nyomtatás terén a fanyomatos technika már a Tang-korban ismert volt (a legkorábbi fennmaradt nyomtatott könyv, a Gyémánt-szútra 868-ból származik), de a Szong-korban vált tömeges méretűvé. Az állami és magánkiadók klasszikusokat, buddhista kánonokat, enciklopédiákat és hivatalos dokumentumokat nyomtattak. A könyvtermelés növekedése csökkentette a könyvek árát, és elősegítette az írástudás terjedését a hivatalnoki rétegen belül. A 11. század közepén Pi Seng (Bi Sheng) agyagból készített mozgatható betűket, amelyeket a kortárs leírások szerint a nyomtatásban kipróbáltak. A mozgatható betűk azonban nem terjedtek el széles körben a kínai írásrendszer sok ezer írásjegye miatt, és a fanyomat maradt a domináns technológia egészen a modern korig. A nyomtatás hatása a vizsgarendszerre és a tudás terjesztésére jelentős volt, de a hatás mértékét a történészek vitatják, mivel a könyvek továbbra is drágák maradtak a szegényebb rétegek számára.

A puskapor katonai alkalmazása a Szong-korban dokumentált. A 11. századi katonai enciklopédia, a Vucsing cungjao (A katonai ügyek összefoglalása, 1044) több puskaporreceptet közöl, amelyek salétrom, kén és faszén keverékén alapulnak. A Szong hadsereg tűz-nyilakat, bombákat és más gyújtóeszközöket használt a határ menti ellenségek, különösen a dzsürcsi Csin és a mongolok ellen. A 13. századra megjelentek a korai lőfegyverek, például a tűzlándzsák, amelyek a puskapor erejét használták fel. A puskapor technológiája később a mongol hódítások révén terjedt tovább, és eljutott Európába is, de a pontos terjedési útvonalak és az időbeli átadás részletei vitatottak. A Szong-kori katonai alkalmazás azonban nem hozott döntő fordulatot a dinasztia számára, mivel a mongolok hamar átvették és továbbfejlesztették a technológiát.

Az iránytű hajózási használata a Szong-korban vált általánossá. A mágneses iránytűről szóló legkorábbi egyértelmű leírások a 11. századból származnak; Sen Kuo (Shen Kuo, 1031–1095) tudós a Meng hszi pi tan (Álom-tó esszék, 1088) című művében leírja a mágneses tű viselkedését, és megemlíti a mágneses elhajlást is. Az iránytű lehetővé tette a hajósok számára a pontosabb navigációt a nyílt tengeren, különösen a felhős időben, amikor a csillagok nem látszottak. A tengeri kereskedelem fellendülésével párhuzamosan az iránytű használata gyorsan elterjedt a kínai és a délkelet-ázsiai hajózásban. A technológiai újítások tehát nem elszigetelt találmányok voltak, hanem a gazdasági és katonai igényekbe ágyazódtak.

**Az újkonfucianizmus és a vizsgarendszer**

A Szong-kor szellemi életének meghatározó fejleménye az újkonfucianizmus kialakulása volt. Ez a filozófiai irányzat a konfuciánus hagyomány megújítását célozta, válaszul a buddhizmus és a daoizmus hatására, amelyek a Tang-kor végétől egyre nagyobb befolyást gyakoroltak a kínai gondolkodásra. Az újkonfucianizmus képviselői – köztük Csou Tun-ji (Zhou Dunyi), Csang Caj (Zhang Zai), a Cheng fivérek (Cheng Hao és Cheng Yi), majd a déli Szong korszakban Csu Hszi (Zhu Xi, 1130–1200) – új metafizikai és etikai keretet dolgoztak ki. A központi fogalompár a li

(elv, rend) és a csi (anyagi erő, anyag) volt; ezek segítségével magyarázták a világ rendjét, az emberi természetet és az erkölcsi önművelés útját.

Csu Hszi szintézise különösen nagy hatást gyakorolt. A „négy könyv” (A nagy tanítás, A közép mozdulatlansága, Beszélgetések, Menciusz) kommentárjaival új kánont alakított ki, amely a klasszikusok tanulmányozásának középpontjába került. Az újkonfucianizmus hangsúlyozta az önművelést, a társadalmi hierarchia tiszteletét, a családi kötelességeket és a hivatalnoki erkölcsöt. Csu Hszi tanításai később, a Jüan-kortól kezdve a hivatalos vizsgarendszer ortodox alapjává váltak, de a Szong-korban még több riválisiskola is létezett, például Lu Hsziang-san (Lu Xiangshan) irányzata, amely az intuitív erkölcsi belátást hangsúlyozta a könyvtanulással szemben.

A vizsgarendszer (keju) a Szong-korban vált a hivatalnoki kiválasztás legfontosabb intézményévé. A vizsgák három szintje – tartományi, fővárosi és palotai – rendszeressé vált, és a sikeres vizsgázók száma a korábbi dinasztiákhoz képest jelentősen megnőtt. A vizsgatárgyak között a konfuciánus klasszikusok, a történelem, a versírás és a politikai értekezés szerepelt. A vizsgarendszer elvileg a tehetséget és a tanulást jutalmazta, és lehetővé tette, hogy alacsonyabb társadalmi státuszú személyek is hivatali pozícióba kerüljenek. A gyakorlatban azonban a vizsgákra való felkészülés költséges volt, a családi kapcsolatok és az ajánlások továbbra is fontos szerepet játszottak, és a nők teljes mértékben ki voltak zárva a vizsgarendszerből. A „meritokrácia” tehát csak részlegesen érvényesült; a vizsgarendszer inkább a hivatalnoki elit újratermelésének intézményesült keretévé vált, amely ugyanakkor lehetővé tette bizonyos fokú társadalmi mobilitást.

A vizsgarendszer és az újkonfucianizmus összekapcsolódása a Szong-korban kezdődött, de a teljes összeolvadás csak később, a Jüan- és Ming-korban valósult meg, amikor Csu Hszi értelmezése vált a vizsgák hivatalos tananyagává. A Szong-kori vizsgák tartalma még nyitottabb volt, és a reformerek, például Vang An-si (Wang Anshi, 1021–1086) kancellár, megpróbálták a vizsgákat a gyakorlati államigazgatási ismeretek felé terelni, a versírást csökkentve. Vang An-si reformjai, amelyek 1069 és 1076 között zajlottak, az állami pénzügyek, a földadó, a katonaság és az oktatás átalakítását célozták; ezek heves vitákat váltottak ki a hivatalnoki elitben, és részben visszavonták őket. A reformkísérletek és a konzervatív ellenállás közötti küzdelem a Szong politikai kultúrájának egyik jellemzője volt, és hozzájárult a belső frakcióharcokhoz, amelyek a késői Szong időszakában gyengítették az államot.

**Társadalom és kultúra: a mindennapi élet és a lábelkötés kérdése**

A Szong-kori társadalom rétegzett volt, de a korábbi arisztokratikus struktúrákhoz képest nagyobb földrajzi és társadalmi mobilitást mutatott. A gazdag kereskedők és földbirtokosok mellett a városi kézművesek, boltosok és a vidéki bérlők alkották a lakosság többségét. A nők társadalmi helyzete a konfuciánus családmodell szerint a férfiaknak való alárendeltségen alapult, de a valóságban a paraszti és kereskedői háztartásokban a nők aktívan részt vettek a termelésben. A Szong-kori szövegekben egyre gyakrabban jelenik meg a női lábak elkötelezésének gyakorlata, a lábelkötés, amely az elit körében a női szépség és a társadalmi státusz jelzőjévé vált. A gyakorlat eredete és korai elterjedtsége azonban vitatott: a szöveges utalások a 10–13. századból származnak, de a régészeti bizonyítékok (lábfejcsontok deformitásai) korlátozottak, és a gyakorlat valószínűleg nem volt általános a Szong-korban, hanem fokozatosan terjedt a későbbi dinasztiákban. A lábelkötést a modern történetírás nem a „keleti barbárság” jeleként, hanem a női test feletti társadalmi kontroll és a patriarchális normák történeti formájaként értelmezi, amelynek 20. századi felszámolása hosszú folyamat volt.

**A katonai gyengeség kérdése és a dinasztia bukása**

A Szong-dinasztia katonai kudarcainak értelmezése a történészek körében vitatott. A hagyományos narratíva szerint a Szong hadsereg gyenge volt: hiányzott a megfelelő lovasság, a központosított parancsnoki rendszer lassúvá tette a döntéshozatalt, és a civil hivatalnokok által

irányított katonai ügyekben a szakértelem háttérbe szorult. A dinasztia inkább békeszerződésekkel és adófizetéssel próbálta megvásárolni a békét, mint háborúval. Ez a kép azonban leegyszerűsítő. A modern kutatások rámutatnak, hogy a Szong hadsereg létszáma időnként meghaladta az 1 milliót, és a Déli Szong sikerrel védekezett a Csin ellen több évtizeden át. A katonai kudarcok okai között szerepeltek a belső politikai frakcióharcok, a határ menti államok katonai ereje, és az a stratégiai dilemma, hogy a Szong egyszerre több fronton volt kénytelen védekezni. A „katonai gyengeség” fogalma részben a kortárs konfuciánus értelmiség önképéből származik, amely a civil erényeket helyezte a katonaiak fölé, és a modern történetírásnak is óvatosan kell bánnia ezzel az értékeléssel.

A Déli Szong 1279-es bukása a mongol Jüan-dinasztia hódításának következménye volt. A mongolok a 13. század elejétől fokozatosan terjeszkedtek, és a Déli Szong ellen 1235-től indítottak hadjáratokat. A végső hódítás közel fél évszázadon át tartott, és a Szong flotta 1279. évi vereségével, valamint az utolsó császár halálával ért véget. A Szong-korszak lezárulása nemcsak a dinasztia végét jelentette, hanem egyúttal a kínai történelem egyik leginnovatívabb időszakának végét is, amelynek gazdasági, technológiai és szellemi eredményei azonban tovább éltek a Jüan-korban és a későbbi dinasztiákban.

### 6.2.1. Források és bizonytalanságok

A Szong-korszakról rendelkezésre álló források gazdagok, de értelmezésük számos bizonytalanságot hordoz. A hivatalos dinasztiatörténet, a Szong si (Songshi) a 14. században, a Jüan-dinasztia idején készült, tehát a mongol hódítás utáni visszatekintés, és részben a korábbi feljegyzésekre támaszkodik. Emellett fontos forrás a Szung huj-jao (a Szong-kori állami iratok gyűjteménye) és Li Tao Hszü Ce-cse Tung-csien csang-pien című krónikája. A katonai és technológiai ismeretekre a Vucsing cungjao (1044) és Sen Kuo Meng hszi pi tan című műve (1088) a legfontosabb források. A gazdasági adatokat a korabeli háztartás-összeírások és adóregiszterek szolgáltatják, de ezek adóügyi célúak voltak, ezért nem tekinthetők teljes körű népszámlálásnak.

A számokkal kapcsolatban különösen óvatosnak kell lennünk. A Szong-kori Kína teljes népességét a 12. század elején 100–120 millió főre becsülik, de ez a becslés a háztartások számának és az átlagos háztartásméretnek a feltételezésén alapul, és széles sávban mozoghat. Kajfeng és Hangcsou lakosságának 1 milliós becslése is ilyen bizonytalansággal terhelt. A papírpénz kibocsátásának mértéke és az infláció pontos adatai vitatottak, mivel a korabeli feljegyzések hiányosak. A katonai áldozatok és a háborúk emberi költségei a Szong-korban ritkán dokumentáltak pontosan; a modern becslések ezért óvatosan kezelendők.

A lábelkötés korai elterjedtségéről folyó vita jól mutatja a forrásbizonytalanságot. A szöveges utalások a 10. századtól jelennek meg, de a régészeti leletek (például deformált lábcsontok) a Szong-korból ritkák, és a gyakorlat társadalmi és regionális elterjedtsége nem ismert pontosan. A modern történetírás ezért nem állíthatja bizonyosan, hogy a lábelkötés már a Szong-korban széles körben elterjedt volna; inkább a későbbi dinasztiákban vált általánossá.

Az újkonfucianizmus és a vizsgarendszer értékelése is vitatott. Egyes történészek szerint a vizsgarendszer a Szong-korban viszonylag nyitott volt, és valódi társadalmi mobilitást tett lehetővé; mások szerint a családi háttér és a kapcsolatok továbbra is meghatározóak voltak, és a vizsgák inkább a meglévő elit újratermelését szolgálták. A „gazdasági forradalom” fogalma is vitatott, mert a változások üteme és regionális eloszlása egyenlőtlen volt. Mindezeket a bizonytalanságokat a tankönyv a történeti megismerés korlátainak bemutatására használja, nem pedig a Szong-korszak jelentőségének csökkentésére.

### 6.2.2. Rövid összefoglaló

A Szong-dinasztia (960–1279) a kínai történelem egyik legdinamikusabb időszaka volt: a Tang-birodalom összeomlása utáni fragmentációt egy stabil, civil hivatalnoki eliten alapuló állam váltotta fel, amely a gazdasági, technológiai és szellemi életben kiemelkedő eredményeket ért el. A gazdasági fellendülést a mezőgazdasági innovációk, a városiasodás, a tengeri kereskedelem és a világ első kormányzati papírpénzének bevezetése jellemezte. A nyomtatás, a puskapor és az iránytű széles körű alkalmazása a korszak technológiai vívmányait fémjelezte. Az újkonfucianizmus és a vizsgarendszer megerősödése a hivatalnoki állam ideológiai és intézményi alapjait teremtette meg, bár a vizsgák társadalmi nyitottsága korlátozott volt. A dinasztia végül az északi szomszédokkal és a mongolokkal szembeni katonai kudarcok miatt bukott el, de öröksége a későbbi kínai és kelet-ázsiai történelemben tovább hatott.

### 6.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan jött létre a Szong-dinasztia, és milyen politikai intézkedésekkel szilárdította meg a központi hatalmat?
2. Milyen gazdasági és technológiai újítások jellemezték a Szong-kort, és hogyan kapcsolódott a papírpénz a kereskedelem bővüléséhez?
3. Mit jelentett az újkonfucianizmus, és hogyan változott a vizsgarendszer a Szong-korban?
4. Miért bukott el a Szong-dinasztia, és milyen viták vannak a katonai gyengeség értelmezésében?
5. Mely forrásokból ismerjük a Szong-kort, és milyen bizonytalanságokkal jár a gazdasági és társadalmi adatok értelmezése?

## 6.3. A Jüan és a mongol uralom

A mongol hódítás Kínában nem egyetlen hadjárat, hanem több évtizedes, szakaszos folyamat volt, amely a 13. század elején kezdődött, és 1279-ben a Déli Szong (Song) állam bukásával zárult. A Jüan (Yuan) dinasztia nevet Kubiláj kán (Kublai Khan) 1271-ben vette fel, és a dinasztia 1368-ig, a Ming (Ming) hatalomátvételig uralta Kína nagy részét. A Jüan-uralom egyszerre volt a Mongol Birodalom egyik utódállama és kínai császári dinasztia; ez a kettős jelleg alapvetően meghatározta intézményeit, társadalompolitikáját és utólagos megítélését.

### 6.3.1. A mongol hódítás és a Jüan dinasztia létrejötte

A mongol terjeszkedés kínai irányba Dzsingisz kán (Temüdzsin) uralkodása alatt indult. 1211 és 1215 között a mongol seregek benyomultak a Csin (Jin) államba, amely a mai Észak-Kínát ellenőrző dzsürcsi (dzürcsen) dinasztia volt. 1215-ben elfoglalták a Csin fővárosát, Csungtut (Zhongdu, a későbbi Peking közelében). A hadjáratok során a mongolok előszeretettel alkalmaztak ostromtechnikát közel-keleti és helyi kínai mérnökök bevonásával, valamint pszichológiai hadviselést: a behódoló városok viszonylag enyhébb elbánásban részesülhettek, az ellenállók viszont gyakran súlyos megtorlással szembesültek. A pusztítás mértékéről a kortárs kínai és muszlim források eltérő képet adnak; a modern történetírás a leírások egy részét a mongol politikai kommunikáció részének is tekinti, amely a félelemkeltést szolgálta (vitatott értelmezés). A Csin állam ellenállása csak 1234-ben, Dzsingisz kán halála után tört meg, Ögödej kán uralkodása alatt.

A Déli Szong elleni hadjáratok több évtizeden át folytak. A Szong hadsereg és haditengerészet sokáig eredményesen védekezett; a kínai folyó- és csatornarendszer, valamint a tengerparti flotta komoly akadályt jelentett a sztyeppei lovasságnak. A fordulat Kubiláj kán hatalomra kerülésével következett be. Kubiláj 1260-ban kiáltotta ki magát nagykánná, de testvére, Arig Böke trónkövetelése miatt a Mongol Birodalom belső polgárháborúba sodródott. Kubiláj hosszú távon nem tudta megszilárdítani fennhatóságát a birodalom nyugati részei – a Csagatáj kánság, az Ilhánida Birodalom és az Arany Horda – felett, ezért hatalmi bázisát egyre inkább Kínára összpontosította. 1271-ben felvette a Jüan dinasztiát, 1272-ben pedig Khanbalik (a mai Peking területén) lett a főváros. A Déli Szong végső leverésére 1276-ban került sor a főváros, Hangcsou (Hangzhou) elfoglalásával, majd 1279-ben a jámmeni (Yamen) tengeri csatában a Szong ellenállás utolsó erői is megsemmisültek. A Szong császári famíliából származó gyermekcsászár a hagyomány szerint a tengerbe veszett; ezt a jelenetet a kínai történeti emlékezet máig a dinasztia tragikus végének szimbólumaként őrzi (szóbeli hagyomány).

A Jüan-dinasztia tehát nem egyszerűen „idegen megszállás" volt, hanem egy szélesebb eurázsiai hatalmi rendszer kínai központú ága. Kubiláj kán egyszerre volt nagykán, a mongol nemesség vezetője és kínai császár. Ez a többszörös legitimáció a kormányzásban is tükröződött: a mongol hagyományok, a buddhista és a kínai konfuciánus udvari rituálék párhuzamosan éltek egymás mellett. A Jüan-udvar nem asszimilálódott teljesen a kínai politikai kultúrába, de nem is maradt tőle független.

### 6.3.2. A Jüan adminisztráció és társadalom

A Jüan-kormányzat egyik legismertebb intézkedése a lakosság kategóriákba sorolása volt. A hivatalos nyilvántartások négy nagy csoportot különböztettek meg: a mongolok, a szemu (semu, azaz „különféle" vagy „színes szemű") népek – ide tartoztak a közép-ázsiai, közel-keleti, türk, perzsa és más, a birodalom nyugati részeiből származó csoportok –, a han ren („han emberek", az északi, korábban a Csin állam alatt élt kínai lakosság, valamint a dzsürcsik, kitajok és más csoportok), végül a nan ren („déli emberek", a Déli Szong alatt élt kínaiak). A kategóriák nem voltak minden részletükben rögzítettek, és a gyakorlatban a besorolás függött a helyi viszonyoktól, a nyelvtudástól és a politikai lojalitástól, de az alapvető hierarchia egyértelmű volt: a legmagasabb hivatali és katonai pozíciók elsősorban mongoloknak és szemu személyeknek voltak fenntartva.

A kínai hivatalnokvizsgák (a keju) szerepe a Jüan-korban visszaszorult. 1260 előtt a vizsgarendszer gyakorlatilag szünetelt, és bár később, 1315-ben korlátozott formában újraindították, a kínai konfuciánus műveltségű hivatalnokok soha nem nyerték vissza azt a pozíciót, amelyet a Szong-korszakban birtokoltak. A Jüan-udvar inkább személyes kinevezéseken, örökletes pozíciókon és etnikai alapon szervezett hivatali karrierutakon keresztül kormányzott. Mindazonáltal a helyi kínai elitek egy része együttműködött az új hatalommal, mert a Jüan-adminisztráció sok helyi intézményt – például a falusi kölcsönös felelősségi rendszert – átvett és tovább működtetett. A Jüan-uralom tehát nem jelentette a kínai társadalom teljes kiszorítását a hatalomból, de a hozzáférés lehetőségeit radikálisan átalakította.

A Jüan-hadsereg etnikailag és regionálisan szervezett egységekből állt. A mongol lovasság mellett kínai gyalogság, koreai és közép-ázsiai kontingensek, valamint a szemu kategóriába tartozó muszlim és türk katonák is szolgáltak. A Jüan-korban a katonai előkelőség és a hivatali elit között átjárás volt; a mongol és szemu nemzetségek tagjai gyakran kaptak földbirtokokat, katonai parancsnokságokat és adószedési jogokat. Ez a rendszer a 14. század közepére súlyos feszültségekhez vezetett, mert a helyi földbirtokosok és katonai parancsnokok fokozódó terheket róttak a parasztságra.

A Jüan-kori gazdaság sok tekintetben a Szong-korszak örökségére épült. A déli rizstermelő területek továbbra is a birodalom éléskamráját jelentették; a Jüan-udvar a Déli Szong óta létező

tengeri kereskedelmet is ösztönözte. A papírpénz használatát kiszélesítették, de a fedezet nélküli kibocsátás a korszak végére súlyos inflációt okozott. A Jüan-kormányzat támogatta a selyem- és porcelántermelést, valamint a só és tea állami monopóliumát. A gazdasági adatok ugyanakkor hiányosak: a Jüan-kori összeírások töredékesen maradtak fenn, és a modern becslések a lakosság számát illetően is bizonytalanok. A Jüan-kori Kína népességét a történészek jellemzően 60–80 millióra becsülik, de ez a szám módszertani becslés, nem pontos összeírás.

### 6.3.3. Vallás, kultúra és a mongol udvar

A Jüan-udvar vallási téren rendkívül sokszínű volt. A mongol uralkodók hagyományos sámánista rituáléikat is gyakorolták, emellett a buddhizmus mellett az iszlám, a nesztoriánus kereszténység és a kínai vallási hagyományok – a taoizmus és a konfuciánus államkultusz – is jelen voltak az udvarban. Kubiláj kán családja a tibeti buddhizmus egyes irányzatait támogatta; különösen fontos volt a szakja (Sakya) rend, amelynek vezetője, Phagpa láma nagy befolyást szerzett. Phagpa láma nevéhez kötik a Jüan-korban használt úgynevezett phagpa írás kialakítását, amelyet a többnyelvű birodalmi adminisztráció hivatalos írásaként próbáltak bevezetni. A phagpa írás azonban nem váltotta fel a kínai vagy a mongol írást a mindennapokban; terjedése korlátozott maradt.

A Jüan udvari kultúrája kozmopolita jellegű volt. Perzsa, türk, tibeti, közép-ázsiai és kínai tudósok, művészek és hivatalnokok dolgoztak együtt. A fővárosban, Khanbalikban és a nyári fővárosban, Shangduban (a későbbi európai utazási irodalomban „Xanadu”) paloták, parkok, buddhista templomok és piacok épültek. A színház és a dráma virágzott: a Jüan-kor a kínai színjátszás egyik fénykora, ekkor születtek olyan klasszikus darabok, mint A nyugati szoba (Xixiang ji) vagy a Tou O igazságtalan halála. A kínai festészetben a Song-kori tájképfestészet hagyománya tovább élt, de új, egyéni stílusok is megjelentek. Ugyanakkor a kínai műveltségű elit egy része tudatosan távol tartotta magát a mongol udvartól, és a „hűséges hivatalnok” ideálját ápolta az idegen uralommal szemben. Ez a feszültség a későbbi kínai történetírásban is megmaradt.

A valláspolitika kapcsán vitatott, hogy a Jüan-udvar valóban „vallási türelmet” hirdetett-e, vagy csupán pragmatikusan kezelte a különböző közösségeket. A mongol uralkodók adómentességet adtak egyes egyházi intézményeknek, de ezt gyakran politikai lojalitásért cserébe tették. A buddhista egyházak jelentős földbirtokokra tettek szert, ami konfliktusokhoz vezetett a helyi lakossággal. A muszlim közösségek – különösen a szemu kategóriába sorolt közép-ázsiai és közel-keleti kereskedők és hivatalnokok – a Jüan-korban látványosan megerősödtek, ami egyes kortárs kínai szerzőkben ellenérzést keltett. Az ilyen forrásokat azonban nem szabad kizárólag „vallási ellentétként” olvasni: a panaszok mögött gyakran adó- és privilégiumviták álltak.

### 6.3.4. A Pax Mongolica és a nyugati kapcsolatok

A Jüan-kor egyik legismertebb jelensége az úgynevezett Pax Mongolica (mongol béke), vagyis a Mongol Birodalom fennhatósága alatt kialakult, viszonylag biztonságos kereskedelmi és diplomáciai hálózat Eurázsia nagy részén. A kifejezés a 20. századi történetírásból származik, és ma is vitatott: a mongol hódítás maga rendkívül erőszakos volt, és a béke csak a hódítás utáni évtizedekre, ráadásul elsősorban a birodalom magterületeire vonatkozott. Ennek ellenére tény, hogy a Jüan-kori Kína intenzív kapcsolatban állt Perzsiával, a Közel-Kelettel, Közép-Ázsiával és – közvetve – Európával. A selyemúti szárazföldi kereskedelem mellett a tengeri útvonalak is felélénkültek; Jüan-kori kikötőkben arab, perzsa és indiai kereskedők is megfordultak.

A nyugati kapcsolatok legismertebb dokumentuma Marco Polo leírása, a *Világ leírása* (más címen *Il Milione*). Marco Polo állítása szerint 1271 és 1295 között utazott Kelet-Ázsiában, és

hosszabb időt töltött Kubiláj kán udvarában. Leírása részletesen beszámol Kína városairól, gazdaságáról, a papírpénzről, a szén használatáról, a postaállomásokról és a császári udvar életéről. A mű hitelessége azonban régóta vitatott. Egyes kutatók szerint Marco Polo valóban járt Kínában, mások szerint csak más utazók beszámolóit használta fel, és soha nem lépett kínai földre. Az érvek között szerepel, hogy Polo nem említi a nagy fal, a nők lábkötése vagy a tea fogyasztását, ugyanakkor a Jüan-kori adminisztráció számos részletét pontosan írja le. A mai tudományos konszenzus szerint a kérdés nem dönthető el egyértelműen, de a mű akkor is fontos forrása a korszak európai képének, ha egyes elemei közvetett értesülésekből származnak (vitatott értelmezés). Marco Polo leírása nem tekinthető objektív riportnak; a 13–14. századi európai utazási irodalom műfaji sajátosságai szerint készült, amelyben a valós megfigyelések és a fantázia keveredhetnek.

A Jüan-korban nem Marco Polo volt az egyetlen európai utazó. Giovanni da Pian del Carpine és Willem van Ruysbroeck korábban, a 1240–1250-es években járt a mongol udvarnál, elsősorban diplomáciai és missziós céllal. Kínában a ferences és domonkos misszionáriusok is megjelentek; a legjelentősebb a ferences Giovanni da Montecorvino volt, aki a 13–14. század fordulóján Khanbalikban érsekséget alapított. A keresztény missziók azonban nem hoztak tartós eredményt; a Jüan-udvar érdeklődése elsősorban diplomáciai és technikai jellegű volt. A pápaság és a mongol kánok közötti kapcsolatfelvétel a keresztes háborúk kontextusában is értelmezendő: az európai hatalmak időnként szövetségest reméltek a mongolokban a muszlim államok ellen. Ez a remény azonban soha nem vált valóra.

### 6.3.5. A Jüan-uralom válsága és bukása

A 14. század elején a Jüan-dinasztia még szilárdnak tűnt, de az 1340-es évektől gyors hanyatlás következett. A hanyatlás okai összetettek: a papírpénz elértéktelenedése, a folyószabályozási rendszerek elhanyagolása, a helyi katonai parancsnokok önállósodása, valamint a Mongol Birodalom belső széttagoltsága mind hozzájárultak a központi hatalom gyengüléséhez. Az 1340-es években a pestisjárvány is súlyos csapást mért a térségre; a járvány kelet-ázsiai eredete körül tudományos vita van, de a demográfiai következmények – a lakosság számának visszaesése – a forrásokban jól dokumentáltak.

Az 1350-es évektől számos lázadás robbant ki Kína-szerte. A legismertebb mozgalom a Vörös Turbános felkelés volt, amely vallásos, millenarista és társadalmi elégedetlenséget egyaránt hordozott. A felkelők között voltak buddhista és manicheus elemek, valamint egyszerű parasztok, bányászok és tengerészek. A lázadások fokozatosan elsöpörték a Jüan helyi közigazgatását. Az egyik felkelő vezér, Csu Jüan-csang (Zhu Yuanzhang), aki maga is szegény paraszti környezetből származott, 1368-ban elfoglalta Khanbalikot, és Ming néven új dinasztiát alapított. A Jüan-udvar visszavonult a sztyeppére, és ott továbbra is fenntartotta a Jüan trónigényét; ezt az utódállamot a kínai történetírás Északi Jüan néven említi. A mongol uralom tehát Kínában 1368-ban ért véget, de a mongol politikai közösség fennmaradt a sztyeppén, és a későbbi századokban is jelentős szerepet játszott a térségben.

### 6.3.6. Források és bizonytalanságok

A Jüan-kor történetének elsődleges forrásai közé tartozik a *Jüan-si* (Yuan shi), a dinasztia hivatalos története, amelyet a Ming-kori történetírók állítottak össze. A *Jüan-si* komoly hiányosságokkal bír: sietve készült, egyenetlen minőségű, és a Ming-dinasztia politikai érdekei is befolyásolták. Emellett fontos forrás a *Titkos történet* (Mongolok titkos története), amely Dzsingisz kán idejét mondja el, és a mongol hagyomány felől világítja meg a hódítás korát. A kínai nyelvű helyi források, a fennmaradt hivatalos iratok, a költők és esszéisták írásai, valamint

a muszlim történetírók (például Rashid al-Din) munkái további részleteket adnak. Marco Polo leírása, ahogy fentebb jeleztük, nem statisztikai adatbázis, hanem elbeszélő forrás, amelynek hitelessége részben vitatott.

Az áldozatok számára vonatkozó becslések a mongol hódítással kapcsolatban rendkívül bizonytalanok. A kortárs kínai krónikák gyakran hatalmas számokat közölnek, de ezek mögött ritkán áll megbízható összeírás. A modern történetírás a pusztítás tényét nem vitatja, de a számszerű becsléseket óvatosan kezeli. A Jüan-kori lakosságcsökkenés okai összetettek: a háborúk mellett járványok, éhínségek és a menekültáradat is szerepet játszottak. A népességre vonatkozó adatok tehát régészeti és statisztikai becslések, nem pontos mérések.

A Jüan-kor értékelése a kínai és a mongol történetírásban eltérő. A hagyományos kínai történetírás gyakran „idegen uralomként” tekintett a Jüanra, amely megtörte a kínai dinasztikus ciklust, és háttérbe szorította a konfuciánus hivatalnoki rendet. Ugyanakkor a 20. századi kínai történetírásban, különösen a nemzeti egység hangsúlyozásakor, a Jüan-kort a „többnemzetiségű kínai állam” egyik korszakaként is bemutatták. A mongol történetírás számára a Jüan a mongol világbirodalom dicsőséges időszaka. A modern nemzetközi történetírás e két véglet között mozog, és a Jüan-kort mint a mongol világrend és a kínai politikai kultúra közötti kölcsönhatás időszakát vizsgálja. E megközelítés szerint a Jüan nem egyszerűen „megszállta” Kínát, hanem új intézményi és kulturális mintákat hozott létre, amelyek a későbbi Ming- és Csing-korra is hatottak. A mongol uralom alatti erőszakot ugyanakkor nem szabad relativizálni; a hódítás áldozatainak emléke a kínai közösségekben máig eleven.

### 6.3.7. Rövid összefoglaló

A Jüan-dinasztia (1271–1368) a Mongol Birodalom kínai ágaként jött létre Kubiláj kán vezetésével, miután a mongolok az 1210-es évektől kezdve fokozatosan meghódították Észak- és Dél-Kínát. A Jüan-uralom etnikai hierarchiát vezetett be, visszaszorította a kínai hivatalnokvizsgák szerepét, ugyanakkor a Szong-kori gazdasági intézményeket részben tovább működtette. A korszak kozmopolita udvari kultúrája, a tengeri és szárazföldi kereskedelem élénkülése, valamint a nyugati missziók és utazók – köztük Marco Polo – megjelenése a Pax Mongolica időszakához köthető. A 14. század közepére a papírpénz-infláció, a járványok, a belső lázadások és a katonai széttagoltság meggyengítették a dinasztiát; 1368-ban a Ming seregek elűzték a mongol udvart, amely a sztyeppén Északi Jüan néven még tovább létezett. A Jüan-kor értékelése a kínai, mongol és nemzetközi történetírásban eltérő; a dokumentált hódítási erőszak és a későbbi kozmopolita hálózatok egyaránt a korszak részét képezik.

### 6.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szakaszokban zajlott a mongol hódítás Kínában, és miért volt a Déli Szong leverése különösen nehéz?
2. Hogyan szervezte meg a Jüan-kormányzat a társadalmi hierarchiát, és milyen következményei voltak ennek a kínai hivatalnokrendszerre?
3. Milyen vallási és kulturális hatások találkoztak a Jüan-udvarban, és milyen szerepet játszott a tibeti buddhizmus?
4. Milyen viták övezik Marco Polo leírásának hitelességét, és miért nem tekinthető objektív úti beszámolónak?
5. Milyen tényezők vezettek a Jüan-dinasztia bukásához, és miben különbözik a kínai, a mongol és a nemzetközi történetírás értékelése?

## 6.4. A Ming-birodalom

A Ming-dinasztia (1368–1644) a mongol Jüan uralom megdöntésével jött létre, és a kínai történetírás hagyományosan a császári Kína egyik fénykoraként tartja számon. A dinasztia alapítója, Csu Jüan-csang (Zhu Yuanzhang) nem arisztokrata családból származott: fiatalon árva, kolduló és szerzetesi múlttal rendelkező parasztfiú volt, aki a Jüan elleni „Vörös Turbános” felkelésben emelkedett hadvezérré. 1368-ban Nankingban császárrá kiáltotta ki magát, és felvette a Hung-vu (Hongwu, „Hatalmas katonai erény”) uralkodói nevet. A hatalomátvétel nem volt zökkenőmentes, hiszen a korábbi mongol közigazgatás maradványait fel kellett számolni, a déli és északi eliteket integrálni, a parasztságot pedig a rendszer oldalára állítani. Ebben az alfejezetben a Ming-állam megszilárdításának, a Jung-lö-kori (Yongle) terjeszkedésnek, a nagy tengeri expedícióknak, a nagy fal és a Tiltott Város építészetének, valamint a porcelán- és ezüstgazdaságnak a történetét tárgyaljuk, ügyelve arra, hogy a fénykor képe mellett a belső kényszerek, áldozatok és vitatott értelmezések is láthatóvá váljanak.

### 6.4.1. A császári hatalom megszilárdítása: Hung-vu reformjai

Hung-vu trónra lépése után radikális központosításba kezdett. A hagyományos kormányzati csúcsszerv, a Csung-su-seng (Zhongshu Sheng) szerepét fokozatosan felszámolta, az 1380-as években pedig a főtanácsos hivatalát végleg megszüntette. A császár ettől kezdve közvetlenül irányította a hat minisztériumot (szertartások, hadügy, igazságügy, pénzügy, közmunka, személyügy), ami a kínai történelem egyik legnagyobb személyes hatalmi koncentrációját hozta létre. A döntéshozatalban a császári titkárság és a belső udvar eunuchjai kaptak növekvő szerepet, bár Hung-vu igyekezett korlátozni az eunuchok befolyását; utódai alatt azonban éppen ez a csoport vált a császári akarat fontos eszközévé.

A bürokrácia ellenőrzésére Hung-vu létrehozta a Csin-ji-vej (Jinyiwei) nevű titkosrendőrséget, amely a hivatalnokok megfigyelésére, titkos nyomozásra és látványos büntetőperekre szolgált. A korabeli dokumentumok szerint a császár többször tartott nyilvános korbácsolást, és számos magas rangú hivatalnokot végeztetett ki korrupció vagy hűtlenség vádjával. A hivatalos Ming-történet (Ming-si) későbbi, a Csing-dinasztia alatt készült összeállítása ezt a korszakot gyakran a császári zsarnokság példájaként ábrázolja; a történészek egy része ezt részben a következő dinasztia legitimációs érdekeivel magyarázza, míg mások a Hung-vu-féle erőszakot a rendszer stabilizálásának brutális, de tudatos eszközeként értelmezik. A „császári despotizmus” fogalmának használata vitatott, mivel a korabeli intézmények nem a modern abszolutizmus mintáját követték, hanem a konfuciánus patriarchális uralom sajátos logikáját.

A hatalom megszilárdításának gazdasági oldala a földreform és a népszámlálás volt. Hung-vu utasítására országos földmérést és háztartás-összeírást hajtottak végre; az úgynevezett „sárga könyv” nyilvántartások rögzítették a földtulajdont, a családtagok számát és az adókötelezettséget. A cél az volt, hogy az adóterhet a paraszti háztartások viseljék, a nagybirtokosok kiváltságait visszaszorítsák, és a kincstár közvetlen bevételekhez jusson. A rendszer első évtizedeiben valóban növelte az állam erőforrásait, ám a 15. századtól a nyilvántartások elavultak, a helyi elitek kijátszották a revíziókat, és a paraszti terhek ismét növekedtek.

A katonai szervezetet a vej-szo (weisuo) helyőrségi rendszer alakította ki: a katonacsaládok örökletes katonai státuszt kaptak, földet műveltek, és békeidőben önellátók voltak. Ez kezdetben csökkentette a központi kiadásokat, de hosszú távon a katonai földek elaprózódtak, a helyőrségek harci értéke romlott. A vizsgarendszert Hung-vu megerősítette, és a neokonfuciánus kánont tette az állami ideológia alapjává: a hivatalnokok kiválasztása a klasszikusok ismeretén alapult, ami egységesítette az elitek gondolkodását, de egyben merev értelmezési keretet is szabott.

### 6.4.2. A Jung-lö-kor: főváros Pekingben, Tiltott Város

Hung-vu halála után a trón rövid időre az unokájáé lett, de 1399–1402 között polgárháború robbant ki: a néhai császár fia, Csu Ti (Zhu Di) herceg megdöntötte az ifjú uralkodót, és Jung-lö (Yongle, „Örökké boldog”) néven maga ült a trónra. A trónbitorlás tényét a hivatalos történetírás sokáig elhallgatta vagy relativizálta; a modern kutatás szerint a Jung-lö uralkodói legitimitása részben éppen az általa indított nagyszabású építkezéseken és expedíciókon keresztül formálódott.

Jung-lö 1406-ban elrendelte a főváros áthelyezését Nankingból Pekingbe, és a császári palota, a későbbi Tiltott Város építését. A komplexum 1406 és 1420 között készült el; a palota terve a kínai kozmológiai rendet tükrözte: az észak–déli tengely mentén elhelyezkedő udvarok a császár mint „ég fia” középponti szerepét hangsúlyozták. Az építkezés hatalmas erőforrásokat emésztett fel: a faanyagot a délnyugati erdőkből szállították, a márványt távoli kőbányákból, a munkaerő pedig kényszerszolgálatra behívott parasztokból és elítéltekből állt. A korabeli feljegyzések több százezer munkás részvételéről szólnak, de a pontos számok bizonytalanok; a halálos áldozatokról nincs megbízható statisztika, csak utólagos becslések és emlékezetpolitikai állítások. A Tiltott Város a mai napig a kínai császári múlt egyik legfontosabb építészeti emléke, de a mögötte álló kényszermunka emlékezete is része a történeti képnek.

A főváros áthelyezésével együtt Jung-lö megerősítette a Nagy Csatornát, amely a déli gabonatermelő régiókat kötötte össze a északi fővárossal. A csatorna rekonstrukciója lehetővé tette, hogy az adóként beszedett rizs a Jangce-deltából eljusson Pekingbe, ami stratégiai szempontból kulcsfontosságú volt a száraz északi területeken állomásozó hadsereg ellátásához. A mongol fenyegetés ellen Jung-lö több katonai hadjáratot vezetett a sztyeppe irányába, és ekkor kezdték meg a Peking környéki védelmi vonalak, a későbbi nagy fal előzményeinek megerősítését is.

A Jung-lö-kor szellemi vállalkozása volt a Jung-lö enciklopédia (Yongle Dadian), amely a korabeli tudás hatalmas gyűjteményét rendszerezte; a munka a hivatalnokok és tudósok széles körét mozgósította, és a dinasztia kulturális önreprezentációját szolgálta.

### 6.4.3. Cseng Ho (Zheng He) tengeri expedíciói

A Jung-lö-kor egyik legismertebb, ugyanakkor legvitatottabb fejezete a Cseng Ho (Zheng He) vezette hét nagy tengeri expedíció (1405–1433). Cseng Ho muszlim családból származó eunuch volt, aki a császár bizalmasaként emelkedett a flotta parancsnokává. Az expedíciók célja a kortárs források szerint nem a gyarmatosítás volt, hanem a kínai császár hatalmának diplomáciai demonstrálása, a tiszteletadási (úgynevezett „tributáris”) kapcsolatok kiterjesztése, valamint a kereskedelmi útvonalak biztosítása. A flotta a korabeli leírások szerint több tucat nagy hajóból állt, a legnagyobbak – a hagyományos beszámolók szerint – akár 120–130 méter hosszúak is lehettek; ezt a méretet a modern kutatók egy része túlzónak tartja, mivel régészeti bizonyíték nem támasztja alá, mások szerint a leírások technikailag hihetőek. A legénység létszámára vonatkozó becslések tízezres nagyságrendet említenek.

Az útvonalak Délkelet-Ázsián, Indián, az Arab-félszigeten át egészen Kelet-Afrikáig (Malindi, Mogadishu térsége) terjedtek. Az expedíciók résztvevői közül Ma Huan, Fej Hszin és Kung Csen útleírásai maradtak fenn, amelyek a meglátogatott kikötők, udvarok és áruk leírását adják. A flotta nem alapított gyarmatokat, és nem rendezkedett be tartós tengerentúli uralomra; a cél a presztízs, a kereskedelem és a helyi uralkodók elismerése volt. Egyes helyeken katonai beavatkozásra is sor került, például a Srí Lanka-i és a szumátrai hatalmi viszályokba való beavatkozásra, de ezek nem vezettek annexióhoz.

A tengeri expedíciók leállítása a 15. század közepén a kínai történelem egyik sokat vitatott fordulata. A leállítás okai között a történészek a következőket emelik: a költségek rendkívüli megterhelése, a konfuciánus hivatalnokréteg ellenállása, amely a tengeri vállalkozásokat fölöslegesnek és az adófizetők terhének tekintette, a belső éhínségek és a északi mongol fenyegetés prioritása, valamint a Jung-lö halála utáni udvari hatalmi harcok. A 16. századtól a hivatalos tengeri kereskedelem korlátozása ellenére a magánkereskedelem – gyakran kalózhálózatokkal összefonódva – tovább virágzott a dél-kínai partok mentén. Vitatott értelmezés, hogy Kína „elszalasztotta" a tengeri terjeszkedés lehetőségét: ezt az álláspontot sokan a 19. századi európai terjeszkedés visszavetítésének tekintik, és hangsúlyozzák, hogy a Ming állam nem gyarmati logikával működött. A kínai és nyugati történetírás egyaránt megosztott abban, hogy az expedíciók leállítása mennyiben volt racionális alkalmazkodás, és mennyiben a későbbi technológiai lemaradás egyik oka.

### 6.4.4. A nagy fal építése

A mai Kínában látható nagy fal szakaszainak jelentős része nem az ősi, hanem a Ming-korból származik. A 14–16. században a mongol, majd a 17. században a mandzsu fenyegetés ellen a Ming-kormányzat megerősítette, összekötötte és bővítette a korábbi dinasztiák által emelt falszakaszokat. Az építés a katonai védelem mellett a határ menti kereskedelem ellenőrzését is szolgálta: a kapuk, őrtornyok és helyőrségek lehetővé tették az áruk és emberek mozgásának szabályozását. A fal nem volt áthatolhatatlan: a 16. században az Altan kán vezette mongol hadak többször áttörtek rajta, és a mandzsu betörések is elérték Peking környékét. A fal jelentősége tehát inkább stratégiai-jelző, mintsem abszolút védelmi volt.

A fal építése hatalmas emberi áldozattal járt. A kényszerszolgálatba hívott parasztok, elítéltek és katonacsaládok hosszú évekig dolgoztak a hegyvidéki szakaszokon, gyakran szélsőséges időjárási viszonyok között. A „fehér csontok a fal alatt" motívuma a kínai emlékezetben a kényszermunka brutalitását őrzi, de a halálos áldozatok számáról nincs megbízható forrás; a több százezres vagy milliós becslések utólagos, módszertani alapot nélkülöző állítások. A 2008–2012-es kínai régészeti felmérés szerint a nagy fal minden korszakból származó szakaszainak együttes hossza meghaladja a 21 ezer kilométert; ebből a Ming-kori falszakaszok mintegy 8 800 kilométert tesznek ki. Ezek a számok hivatalos régészeti közlések, de a mérési módszertan, a szakaszok azonosítása és a rekonstrukciók határai miatt viták tárgyát képezik.

### 6.4.5. Porcelán és kereskedelmi hálózatok

A Ming-kor gazdaságtörténetének egyik meghatározó jelensége a porcelántermelés és az export. A Csianghszi tartománybeli Csing-tö-csen (Jingdezhen) a császári porcelánműhely központja volt; a kék-fehér porcelán, amely a kobalt kék díszítést a fehér alappal ötvözte, a Ming-korban érte el technikai csúcsát. A kobalt egy része közel-keleti importból származott, ami önmagában mutatja a távolsági kereskedelem szerepét. A porcelán a belső piac mellett a tengeri kereskedelem egyik legfontosabb cikke lett: szállították Délkelet-Ázsiába, Indiába, az Indiai-óceán térségébe, majd a 16. századtól Európába, Japánba és az amerikai spanyol gyarmatokra. A hajóroncsok régészeti leletei – például a Dél-kínai-tengeren talált rakományok – tárgyi bizonyítékát adják ennek a globális áramlásnak.

A Ming-kori kereskedelem nem korlátozódott a porcelánra: a selyem, a tea, a lakk, a fémek és a textíliák is fontos szerepet játszottak. A belső kereskedelem különösen a Jangce-delta és a délkeleti partvidék városaiban koncentrálódott; a kereskedői hálózatok tartományi és regionális szinten szerveződtek. A hivatalos „tiszteletadási" rendszer mellett a magánkereskedelem – gyakran a hatósági tiltások ellenére – virágzott. A 16. században a dél-kínai partok mentén a japán kalózok

(wokou) támadásai mögött gyakran kínai kereskedők és helyi elitek érdekei húzódtak meg, ami a tengeri kereskedelem állami szabályozásának ellentmondásait mutatja.

A kora újkori globalizáció egyik legfontosabb összekötő szála az ezüst volt. A 16. század második felében a spanyolok által a Fülöp-szigeteken berendezett Manila vált a kínai áruk és az amerikai (potosíi, mexikói) ezüst találkozási pontjává. A Manila-galleon útvonalon évente hajók szállították az ezüstöt Ázsiába, amelynek jelentős része a kínai piacon kötött ki. A Ming-kormányzat a 16. század végén adóreformot hajtott végre, az úgynevezett „egyetlen ostor" (yi tiao bian) rendszert, amely az adókat ezüstben vonatta be. Ez a lépés a paraszti háztartásokat közvetlenül kitette a nemzetközi ezüstpiac ingadozásainak; a 17. század első felében a spanyol ezüstszállítások visszaesése hozzájárult az adóterhek növekedéséhez és a vidéki elégedetlenséghez. A történészek vitatják, hogy az ezüstbeáramlás és annak megszakadása milyen mértékben okozta a Ming-dinasztia végső válságát: egyesek a globális monetáris folyamatokat, mások a belső földkoncentrációt és az állami korrupciót tartják elsődlegesnek. A kettő nem zárja ki egymást.

### 6.4.6. Társadalom és kultúra a fénykorban

A Ming-kori társadalom erősen hierarchizált volt, de a hierarchia nem merev kasztrendszer: a vizsgarendszer lehetőséget adott a tehetséges, ám szerény származású férfiaknak a hivatalnoki pályára. A neokonfucianizmus – különösen Csu Hszi (Zhu Xi) kommentárjai – az állami ideológia alapjául szolgált; a hivatalnok-értelmiség a klasszikus műveltség és a morális önképzés hordozója volt. Ugyanakkor a városi kultúra a 16. századtól egyre sokszínűbbé vált: a nagy regények – a Vízpart, a Három királyság, a Nyugati utazás – ekkor nyerték el mai formájukat, és a színjátszás, a történetmesélés, a kertművészet, a fafaragás és a lakkművesség is virágzott. Ez a kulturális gazdagság azonban elsősorban a művelt elitek és a tehetős kereskedőréteg világa volt; a vidéki parasztok többsége számára a túlélés és az adófizetés maradt a mindennapi valóság.

A nők helyzete a Ming-korban fokozatosan romlott a korai időszakhoz képest: a lábkötés gyakorlata a 15–16. századra széles körben elterjedt a módosabb rétegekben, és a női tisztesség, az özvegyi hűség, sőt az özvegyi öngyilkosság idealizálása is megjelent a hivatalos morálkönyvekben. A források azonban árnyalják ezt a képet: a helyi dokumentumok, bírósági iratok és magánlevelek azt mutatják, hogy a nők aktívan részt vettek a családi gazdaságban, és a normák megszegésére is számos példa akadt. A didaktikus irodalom és a valós gyakorlat közötti feszültséget a történészek hangsúlyozzák.

A 16. század végétől a Ming-állam belső feszültségei fokozódtak: a katonai rendszer hanyatlott, a földadó bevételek csökkentek, a császári udvarban az eunuchok frakcióharcai bénították a döntéshozatalt. Az éhínségek, a járványok és a parasztfelkelések – közülük kiemelkedik Li Tzu-cseng (Li Zicheng) felkelése – az 1640-es évekre az állam összeomlásához vezettek. 1644-ben a felkelők elfoglalták Pekinget, az utolsó Ming császár öngyilkos lett, majd a mandzsu Csing seregek átvették a hatalmat. A Ming bukása nem egyszerűen a „rossz császárok" vagy az eunuchok következménye volt, hanem a hosszú távú strukturális problémák – a földkoncentráció, az adórendszer merevsége, a globális ezüstválság és a belső elitek széthúzása – együttes eredménye.

### 6.4.7. Források és bizonytalanságok

A Ming-korra vonatkozó elsődleges források közé tartozik a hivatalos dinasztiatörténet, a Ming-si, amelyet azonban a következő Csing-dinasztia alatt, a 18. században állítottak össze. Emiatt a mű nemcsak rögzíti, hanem interpretálja is a Ming múltját: a Csing legitimációja szempontjából fontos volt a Ming bukását a császári züllöttségnek és az eunuchok túlhatalmának tulajdonítani. A kutatás ezért a Ming-si állításait más forrásokkal – császári rendeletekkel, helyi krónikákkal, magánemlékiratokkal, bírósági iratokkal – ütközteti. A Hung-vu-kori erőszak mértékéről és

jellegéről például a hivatalos krónika nyilvánvalóan elfogult; a kortárs hivatalnokok naplói részben megerősítik, részben árnyalják a képet.

A Cseng Ho expedíciókra vonatkozó hajóméretek és legénységi létszámok vitatottak: a fennmaradt leírások szerzői gyakran kortárs politikai vagy irodalmi célból túloztak, és a régészeti feltárások eddig nem találtak olyan hajóroncsot, amely egyértelműen igazolná a legnagyobb „kincses hajók” méretét. A tengeri expedíciók leállításának okairól nincs egységes tudományos álláspont; a konfuciánus hivatalnokok ellenállásának hangsúlyozása például a későbbi hivatalos narratíva része is lehet.

A nagy fal építésének emberi költségeire vonatkozó becslések módszertanilag gyengén megalapozottak: a korabeli adminisztratív iratok hiányosak, a halálos áldozatok számát utólagos hagyományok és irodalmi toposzok formálták. A 2008–2012-es kínai régészeti felmérés adatai – a fal teljes hosszáról – hivatalos közlések, de a mérés módszertana vitákat váltott ki, és a számok nem tekinthetők minden korszakra egyformán megbízhatónak.

A porcelánexport mértékére vonatkozó statisztikai becslések a hajóroncsok és az európai gyűjtemények alapján készültek; ezek azonban csak töredékes képet adnak, mivel sok rakomány nem maradt fenn, és a belső fogyasztásra vonatkozó adatok is hiányosak. A 16–17. századi ezüstbeáramlás és a Ming-válság közötti ok-okozati összefüggés pedig a mai napig aktív vita tárgya: a globális monetáris magyarázat hívei és a belső intézményi okokat hangsúlyozó kutatók eltérő hangsúlyokat tesznek.

### 6.4.8. Rövid összefoglaló

A Ming-dinasztia 1368-ban a mongol Jüan uralom megdöntésével jött létre. Alapítója, Hung-vu radikális központosítást hajtott végre: megszüntette a főtanácsosi hivatalt, megerősítette a vizsgarendszert, földreformot és népszámlálást rendelt el, ugyanakkor titkosrendőrséggel és látványos büntetőperekkel félemlítette meg a hivatalnokréteget. A Jung-lö-korban a főváros Pekingbe került, felépült a Tiltott Város, megerősítették a Nagy Csatornát, és Cseng Ho hét nagy tengeri expedíciót vezetett Délkelet-Ázsiába, Indiába, Arábiába és Kelet-Afrikába. Az expedíciók a 15. század közepén leálltak; a leállítás okai – a költségek, a hivatalnoki ellenállás, az északi katonai prioritások – vitatottak. A Ming-korban építették a nagy fal mai képét meghatározó szakaszokat, amelyek kényszermunkával jártak, ám a halálos áldozatok számáról nincs megbízható adat. A porcelántermelés, különösen a Csing-tö-csenben készült kék-fehér porcelán, bekapcsolta Kínát a kora újkori globális kereskedelmi hálózatokba: a Manila-galleon ezüstje és a kínai áruk cseréje a 16. század végétől összekötötte a birodalmat az amerikai és európai piacokkal. A 17. század közepére a belső földkoncentráció, az adórendszer válsága, a globális ezüstbeáramlás megtorpanása és a parasztfelkelések együttesen megbuktatták a dinasztiát.

### 6.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi reformokkal szilárdította meg Hung-vu a császári hatalmat, és milyen belső ellentmondásokkal jártak ezek?
2. Milyen bizonyítékok támasztják alá Cseng Ho expedícióinak jelentőségét, és miért vitatott a flotta leállításának magyarázata?
3. Hogyan kapcsolódott a Ming-kori porcelánkereskedelem a kora újkori ezüstgazdasághoz és a globális kereskedelmi hálózatokhoz?
4. Milyen forráskritikai problémák merülnek fel a nagy fal építésének áldozataira vonatkozó becsléseknél?
5. Milyen hosszú távú strukturális tényezők vezettek a Ming-dinasztia 1644-es bukásához, a Csing hatalomátvétel előestéjén?

# 7 A Csing birodalom és a hanyatlás

## 7.1. A Csing hatalomra kerülése

A Csing (Qing) dinasztia hatalomra kerülése nem egyetlen 1644-es pekingi fordulattal kezdődött, hanem a Ming-kori északkeleti határvidék hosszú átszerveződésével, amely a mandzsu állam katonai, intézményi és politikai megszilárdulásához vezetett. A dinasztia 1644-ben vette át Pekingben a császári hatalmat, és 1912-es lemondásáig uralta Kína császári központját, miközben Közép-Ázsia, Mongólia és Tibet jelentős részeit is hatalma alá vonta. A Csing nem „kínai” és nem is egyszerűen „idegen” dinasztia volt, hanem több nyelvű, több jogrendű birodalom, amely a mandzsu uralkodóházra, a zászlós katonai szervezetre és a kínai bürokratikus hagyományra egyaránt épült. Az alábbi áttekintés a hódítás és konszolidáció folyamatát, Kangxi és Qianlong uralkodásának meghatározó mozzanatait, valamint a mandzsu identitás és a kínai közigazgatás viszonyát tárgyalja.

### 7.1.1. A mandzsu hatalom megszületése

A mandzsu hatalom eredete a Ming-birodalom északkeleti peremvidékére, a mai Mandzsúria területére nyúlik vissza. A térségben élő dzsürcsi (Jurchen) csoportok nem alkottak egységes etnikai vagy politikai közösséget; a Ming-udvar törzsi szövetségesként, kereskedőként és határ menti katonai erőként próbálta őket ellenőrzés alatt tartani. A 16. század végén Nurhacsi (Nurhaci, 1559–1626) részben hódítással, részben házassági és kereskedelmi szövetségekkel fokozatosan egyesítette a dzsürcsi törzsek jelentős részét. 1616-ban kikiáltotta a Kései Csin (Later Jin) államot, amelynek neve a Mandzsúriában egykor létezett dzsürcsi Csin-dinasztiára utalt, és ezzel a Ming alattvalói viszonyból a saját dinasztikus legitimitás igénye felé mozdult el. A Kései Csin katonai alapszervezete a zászlós rendszer lett: a harcosokat nyolc zászló alá sorolták, amelyek egyszerre szolgáltak katonai, társadalmi és adminisztratív keretként. A zászlókba később mongol és kínai (han) katonákat is besoroztak, így a rendszer nem pusztán egy „nép” fegyveres szervezete volt, hanem birodalmi hadsereg és örökletes rendi közösség.

Nurhacsi 1626-ban bekövetkezett halála után fia, Hong Tajcsi (Hong Taiji, 1592–1643) folytatta az expanziót. Ő 1636-ban a dinasztia nevét Csingre változtatta, és felvette a császári címet, ami jelképesen az állam megnövekedett igényeit fejezte ki. Hong Tajcsi igyekezett a mongol törzsek egy részét is szövetségesévé tenni: megverte a Csahar (Chahar) törzsfőt, Ligdan kánt, és a belső-mongol nemesség 1636-ban hűségesküt tett neki. A mandzsu hatalmi nyelvben ez nem egyszerűen hódítás volt, hanem a mongol nagykáni örökség átvételének igénye, ami a birodalom későbbi, több etnikumú legitimációs szerkezetét alapozta meg. A Csing ekkor már nemcsak Mandzsúriát ellenőrizte, hanem Korea felé is nyomást gyakorolt: a koreai Csoszon-állam előbb 1627-ben, majd 1636–1637-ben elszenvedett mandzsu hadjáratok után kényszerült vazallusi viszonyba, és el kellett ismernie a Csing fennhatóságot a Ming helyett. Ez a viszony a 19. század végéig formálisan fennmaradt, bár a gyakorlatban változó intenzitású volt.

### 7.1.2. Peking elfoglalása és a Ming-ellenállás leverése

A Csing hatalomátvétel közvetlen oka a Ming belső összeomlása volt. Az 1630–1640-es években a Ming-kormányzat az éhínségek, parasztfelkelések és a pénzügyi kimerülés következtében már nem tudta ellenőrizni az északi tartományokat. 1644-ben a lázadó Li Zicheng (Li Zicheng) serege bevette Pekinget; az utolsó Ming-császár, Chongzhen öngyilkos lett. A Csing ezt a pillanatot használta ki: Vu Szan-kuj (Wu Sangui) Ming-tábornok, aki a Nagy Fal keleti kapuját, Sanhajkuant (Shanhaiguan) védte, a lázadók ellen a mandzsu sereg segítségét kérte, és beengedte Dorgon régens csapatait. A Csing és Vu Szan-kuj együttes erői legyőzték Li Zicheng seregét, és 1644 júniusában bevonultak Pekingbe. A kiskorú Shunzhi császár (uralkodott 1644–1661) lett az első Csing-uralkodó, aki Pekingben trónra lépett; a tényleges hatalom azonban Dorgon régens kezében volt.

A hatalomátvétel nem jelentette a birodalom békés elfogadását. Dél-Kínában a Ming-ellenállás több központban is újraszerveződött: Nankingban, majd a déli tartományokban Ming-hercegek kiáltották ki magukat császárrá, létrehozva a „Déli Ming” rezsimeket. A Csing pacifikálása különösen a Jangce-vidéken járt súlyos erőszakkal. Jangcsou (Yangzhou) 1645-ös eleste után a városban a mandzsu hadsereg által elkövetett mészárlást a kortárs kínai beszámolók tömeges emberveszteségként rögzítették; a halálos áldozatok számát a kutatók ma is vitatják, mert a fennmaradt elbeszélések egyszerre dokumentálják a tényt, hogy tömeges erőszak történt, és tükrözik a Minghez hű értelmiség túlzó, propagandisztikus és gyásznyelvét is. A hódítás emlékezete a késői Ming-hű közösségekben a „hajviselet-változtatás” és a kényszerű mandzsu frizura (a fejtető borotválása, illetve a copf viselése) körüli ellenállással fonódott össze. A mandzsu hatóságok a copfrendelet betartatását az alávetés és a lojalitás próbájává tették.

A Minghez hű ellenállás a tengeri és a délnyugati peremvidéken folytatódott. A délkeleti partvidéken Cseng Cseng-kung (Zheng Chenggong, az európai forrásokban Koxinga) apja tengeri-kereskedelmi hálózatára támaszkodva a Csing ellen harcolt, majd 1662-ben kiszorította a Holland Kelet-indiai Társaságot Tajvanról. Tajvan ekkor a Ming-hű ellenállás támaszpontja lett; a Csing 1683-ban, Shi Lang tengernagy flottájával foglalta el a szigetet. A Zheng-rezsim megszűnése után Tajvan a Csing-kormányzat prefektúrája lett, de a sziget társadalmi és gazdasági folyamatai továbbra is a kínai partvidéktől viszonylag elkülönülten zajlottak. Tajvan későbbi helyzete a kínai, a tajvani és a nemzetközi történeti-politikai vitákban eltérő értelmezéseket kap; a Csing 1683-as hódítása dokumentált katonai esemény, azonban a hosszú távú szuverenitási következményeket a modern politika eltérően értékeli.

### 7.1.3. Kangxi konszolidációja

A Shunzhi-korszakot követően Kangxi (uralkodott 1661–1722) uralkodása a Csing-állam belső és külső megszilárdulásának korszaka lett. Kangxi 1661-ben gyermekként került trónra, és kezdetben négy régens kormányzott; a leghatalmasabb, Oboi félreállítása után 1669-től vette át ténylegesen az uralmat. A legnagyobb katonai kihívást a Három Határmenti Fejedelemség (három nagy hatalmú kínai tábornok, köztük Vu Szan-kuj) 1673–1681 közötti lázadása jelentette. A felkelés a déli tartományok nagy részét elérte, és az a veszély fenyegetett, hogy a Csing újra elveszíti a hódítás eredményeit. A mandzsu-vezetésű csapatok és a lojális han zászlós egységek lassú hadjáratban fojtották el a lázadást. A győzelem után Kangxi központosító politikája megerősödött: a tartományi kormányzók és főparancsnokok kinevezését szorosabban ellenőrizte, és a zászlós hadsereget kiegészítő zöldzászlós (han katonákból álló) haderőt a belső rendfenntartásban használta.

Kangxi uralkodása alatt a Csing a belső területeken túlra is terjeszkedett. Északon az 1680-as években feszültté vált a viszony az orosz cárral az Amur-vidéki erődök és prémkereskedelem

miatt. Az 1685–1686-os albazini orosz erőd elleni hadműveletek után a két birodalom 1689-ben megkötötte a nyercsinszki szerződést; ez a dokumentált diplomáciai aktus az orosz és a Csing birodalom közötti határ egyes szakaszait rögzítette, és a Csing tárgyalási pozícióját a térségben megerősítette. A szerződés a kínai és az orosz levéltárakban is fennmaradt, így az egyik legjobban dokumentált korai határmegállapodás a térségben.

A mongol területek feletti befolyás 1691-ben intézményesült: a dolon-nori gyűlésen a Halha (Khalkha) mongol törzsfők Kangxi előtt hűségesküt tettek, miután a nyugat-mongol dzsungárok Galdán kánja elől a Csing oltalma alá menekültek. A dzsungár (Dzungar/Ojrát) kánság a 17. század végén és a 18. század első felében a Csing legjelentősebb belső-ázsiai vetélytársa volt. Kangxi 1690-ben és 1696–1697-ben személyesen vezetett hadjáratokat; Galdán veresége után a Halha területek a Csing birodalmi igazgatásának részévé váltak, de a dzsungár kérdés csak a 18. század közepén zárult le. Tibet esetében Kangxi 1720-ban csapatokat küldött Lhászába, miután a dzsungárok rövid időre lerohanták a térséget; a Csing ekkor kezdte kiépíteni tibeti protektorátusát, de a helyi tibeti kormányzat intézményei fennmaradtak, és a Csing ellenőrzés formája rétegezett maradt.

### 7.1.4. A Qianlong-kori terjeszkedés és a birodalom csúcsa

Qianlong (uralkodott 1735–1796, formálisan 1795-ben lemondott, de hatalmát 1799-es haláláig részben megtartotta) uralkodása a Csing birodalom katonai expanziójának és intézményi begyűjtő munkájának csúcspontja volt. A korszakot a hivatalos udvari történetírás katonai dicsőségként, a „tíz nagy hadjárat” keretbe rendezve tárgyalta. A legnagyobb hatású vállalkozás a dzsungár kánság elleni 1755–1757-es hadjárat volt. A Csing seregei kihasználták a dzsungár elit kettészakadását, elfoglalták az Ili-völgyet, majd Amursana dzsungár vezér lázadása után a hadjárat a dzsungár törzsi szövetség teljes felszámolásába fordult. A források egyöntetűen arról tudósítanak, hogy a hadjárat, az éhínség és a járványok következtében a dzsungár lakosság hatalmas része elpusztult vagy elmenekült; a túlélők maradványai nagyrészt a Csing által betelepített csoportok közé olvadtak. A modern történettudományban vita zajlik arról, hogy a dzsungárok elleni fellépés kimeríti-e a népirtás 20. századi jogi fogalmát. Egyes kutatók és a nyugat-mongol/ojirot közösségek emlékezete egyértelműen népirtásként írja le a történteket; más történészek a háború, a járvány és a sztyeppei katonai logika keretében értelmezik, és úgy vélik, a források nem elégségesek a későbbi jogi kategória alkalmazásához. A Csing-udvar dokumentáltan a térség „pacifikálásaként”, illetve lázadók leveréseként ábrázolta az eseményeket.

A dzsungár hadjáratot a mai Hszincsiang (Xinjiang) oázisvárosainak, az úgynevezett kelet-turkesztáni területeknek az ellenőrzése követte. Az 1758–1759-es hadműveletek során a Csing leverte a Khodzsa-testvérek muszlim felkelését, és a térségben katonai kormányzóságot hozott létre, amelyet mandzsu és mongol zászlós tisztek, valamint lojális helyi muszlim begk és oázis-elöljárók irányítottak. A birodalom ekkor nem a tartományi kínai közigazgatást terjesztette ki, hanem külön belső-ázsiai igazgatási rendet alkalmazott, amely az iszlám jogi és helyi szokásjog egyes elemeit is elismerte. Hszincsiang 1884-ig nem volt Kína tartománya, hanem katonai igazgatású határvidék; ez a tény a mai kínai hivatalos és ujgur, illetve nemzetközi történeti értelmezések közötti viták egyik csomópontja.

Qianlong uralkodása alatt a Csing a tibeti befolyást is megszilárdította. Az 1792-es gurkha (nepáli) betörés után a Csing hadserege beavatkozott, és 1793-ban az udvar szabályozta a tibeti reinkarnációk felismerésének eljárását, bevezetve az arany urna rendszerét. Ez a lépés a tibeti buddhista hierarchia ellenőrzésére irányult, de a helyi kolostori és arisztokrata intézmények továbbra is döntő szerepet játszottak Tibet belső igazgatásában. A tibeti emigráció és a kínai kormányzat a tibeti Csing-kapcsolatot egymással ellentétes módon értelmezi: előbbi az idegen katonai beavatkozást, utóbbi a stabil protektorátust hangsúlyozza. A dokumentált tények közé

tartozik a csapatok jelenléte, az amban-rezidens intézménye és az 1793-as szabályzat; a hosszú távú szuverenitási következmények vitatottak.

### 7.1.5. Mandzsu identitás és kínai adminisztráció

A Csing-állam egyik legfontosabb sajátossága a mandzsu uralkodóház és a kínai bürokratikus hagyomány összekapcsolása volt. A mandzsu identitás nem ősi változatlan etnikum volt, hanem a 17. század folyamán intézményesen létrehozott katonai-politikai közösség. Hong Tajcsi 1635-ben hivatalosan elrendelte, hogy a dzsürcsi megnevezés helyett a „mandzsu” nevet használják; ez a döntés a zászlós rendszerbe szervezett harcosok és családjaik egységesítését szolgálta, nem pedig egy már létező homogén nép megnevezését. Az uralkodóház a mandzsu nyelvet a kormányzat egyik hivatalos nyelvévé tette, a fontos rendeleteket mandzsu és kínai változatban is kibocsátotta, a címeket és a rituálékat pedig a mandzsu udvari hagyományhoz igazította. A mandzsu nyelvű levéltárak ma is az egyik legfontosabb forráscsoportot alkotják a Csing bel- és külpolitikájának kutatásához.

A mandzsu és a han kínai lakosság közötti intézményes különbségtétel jogi és területi formákat is öltött. A zászlósok rendi kiváltságokat élveztek: állami juttatásokat, földet, hivatali előjogokat és külön bíráskodást kaptak, ugyanakkor katonai szolgálatra voltak kötelezettek. A zászlós garnizonokat gyakran a kínai városokhoz kapcsolódó elkülönített városrészekben tartották fenn, és a hatóságok korlátozni próbálták a zászlósok és a helyi han lakosság házassági és földszerzési érintkezését. A valóságban azonban a határok soha nem voltak teljesen zártak: a zászlós szervezetbe idővel mongolok, koreaiak, oroszok és han katonák is bekerültek, a városi zászlós családok pedig egyre inkább a helyi nyelv és gazdaság szerint éltek. A kutatásban ezért a mandzsu–han viszonyt nem szabad merev etnikai szembenállásként, hanem rendi, katonai és kulturális hierarchiák együtteseként leírni.

A kínai közigazgatás a tartományi és központi hivatalok révén tovább működött, és a Csing-uralom stabilitásának egyik alapja lett. A császári kormányzat megtartotta a hat minisztériumot, a tartományi rendszert, a prefektúrákat és a járásokat, valamint a hivatalnoki vizsgarendszert, amely a klasszikus kínai műveltségen alapult. A fontos hivatalokban azonban kettős kinevezési gyakorlat érvényesült: a Csing-udvar gyakran mandzsu és han főtisztviselőt is kinevezett ugyanarra a posztra, és a legmagasabb katonai, pénzügyi és bizalmi állásokat rendszerint zászlósokkal töltötte be. A vizsgarendszer eszméje a tehetségek kiválasztását és a császári hatalom legitimációját szolgálta, de nem tette egyenlővé a mandzsu és a han eliteket. A tartományokban a kormányzói és főparancsnoki posztok, a só- és gabonaadminisztráció, valamint a belső-ázsiai határvidékek irányítása a mandzsu és zászlós elit számára fenntartott hatalmi csatornák maradtak.

A 18. század folyamán a kormányzás belső szerkezete is változott. A Grand Council (nagytanács, kínaiul: Csün-csi-csu? az intézmény a Yongzheng-korban jött létre) a császár közvetlen tanácsadó testületévé vált, és a rendes minisztériumi bürokrácia mellett az udvari döntéshozatal kulcspontja lett. A Csing uralkodók igyekeztek a birodalom belső és belső-ázsiai területeit párhuzamos intézményeken keresztül kormányozni: a kínai belterületen a tartományi hivatalokat, a mongol, tibeti és török-muszlim régiókban pedig a Lifan Yuan (a határügyi hivatal) és a katonai kormányzóságok rendszerét használták. Ez a kettősség lehetővé tette, hogy az uralkodó a birodalom különböző közönségei előtt különböző arcát mutassa: a déli és belső tartományokban konfuciánus uralkodó, a mongol, tibeti és belső-ázsiai elitek előtt pedig buddhista patrónus és nagykáni örökös legyen.

A régi és az újabb történetírás közötti vita a Csing jellegéről napjainkig tart. A 20. század nagy részében a kutatók gyakran a „szinicizálódás” (kínaiasodás) narratívájával magyarázták a Csing sikerét: eszerint a mandzsu hódítók fokozatosan átvették a kínai kultúrát és intézményeket, és így váltak elfogadottá. Az 1990-es évektől az „új Csing-történetírás” (New Qing History) irányzata

ezt vitatja, és hangsúlyozza, hogy a Csing uralkodók megőrizték a mandzsu nyelvet, a zászlós rendi identitást, a belső-ázsiai legitimációt és a saját udvari rituálékat, tehát a birodalom nem egyszerűen „kínai dinasztia" volt. Ez a vita módszertani és emlékezetpolitikai tétet is hordoz: a Csing birodalmi természetének leírása összekapcsolódik a mai kínai államterület történeti megalapozásáról, a mandzsuk és más kisebbségek szerepéről, valamint Tibet, Hszincsiang és Mongólia történeti helyzetéről folyó vitákkal. A bizonyítékok alapján annyi biztos, hogy a Csing sem kizárólag han kínai, sem kizárólag mandzsu projektként nem értelmezhető; intézményei a birodalom különböző részein különböző hagyományokra támaszkodtak, és az uralkodóház hosszú ideig komoly energiát fordított a mandzsu különállás fenntartására.

### 7.1.6. Források és bizonytalanságok

A Csing hatalomra kerüléséről szóló ismereteink fő forrásai a dinasztikus történeti iratok, a mandzsu nyelvű levéltárak, a palotai emlékiratok, a korai Csing rendeletek, a kínai–orosz diplomáciai iratok, valamint a jezsuita misszionáriusok levelei és beszámolói. A hivatalos Csing-történetírás, például a császári évkönyvek (a Qing shilu) és a Kangxi-, illetve Qianlong-kori hadjáratokról szóló udvari kiadványok a kormányzati legitimációs igényt tükrözik: a hódítást gyakran a béke helyreállításaként, a lázadókat és a dzsungárokat pedig megbízhatatlanként ábrázolják. A Ming bukásáról szóló, a Csing alatt összeállított hivatalos Ming-történet (Ming shi) szintén meghatározott politikai keretben készült. A koreai és orosz levéltárak, a jezsuita jelentések és a fennmaradt magánnaplók részben ellensúlyozzák ezt, de minden forráscsoportnak megvan a maga érdekeltsége. A mandzsu nyelvű iratok hatalmas mennyisége kiemelkedő jelentőségű, de feldolgozásuk még ma sem teljes, és sok állítás csak a kínai nyelvű, utólag szerkesztett fordításokból ismert.

A számszerű adatoknál különösen óvatosnak kell lennünk. A Jangcsou-mészárlás, a Déli Ming ellenállás leverése, a Három Fejedelemség lázadása, a dzsungár háborúk és a tibeti, hszincsiangbeli hadjáratok halálos áldozataira vonatkozó becslések nagyon széles sávban mozognak, és gyakran kortárs túlélői vagy udvari beszámolókból származnak. A premodern források a sokkot, a gyászt és a politikai üzenetet gyakran a számok felnagyításával vagy éppen elhallgatásával fejezték ki; a későbbi statisztikai módszertannal készült becslések ezért csak nagyságrendi tájékoztatást adnak. A dzsungárok sorsának megítélése a bizonyítékok értelmezésétől is függ: a járványok, az élelmiszerhiány és a hadjárat hatásai nem mindig választhatók szét. A „népirtás" szó használata ebben az összefüggésben jogi és emlékezetpolitikai állítás is, ezért a könyv nem teszi magáévá anélkül, hogy a különböző álláspontokat ne jelezné.

### 7.1.7. Rövid összefoglaló

A Csing dinasztia hatalomra kerülése hosszú, több évtizedes folyamat volt, amely a Mandzsúriában kialakult zászlós katonai állam megerősödésével kezdődött, majd a Ming összeomlása után, 1644-ben Peking elfoglalásával, a Déli Ming és a belső lázadások leverésével folytatódott. Kangxi alatt a birodalom belsőleg megszilárdult, az orosz határviszonyok szerződéssel rendeződtek, és a mongol, tibeti területek fokozatosan a Csing befolyása alá kerültek. Qianlong uralkodása alatt a dzsungár kánság szétverésével és Hszincsiang ellenőrzésével a birodalom elérte legnagyobb kiterjedését, ugyanakkor a hadjáratok súlyos emberi veszteségeket okoztak, és értelmezésük mindmáig vitatott. A Csing nem volt egyszerűen „kínai" vagy „idegen" dinasztia: a mandzsu uralkodóház, a zászlós rendi privilegizált katonai közösség, a kínai bürokratikus vizsgarendszer és a belső-ázsiai külön kormányzás együtt alkották. A mandzsu identitás intézményes fenntartása és a kínai adminisztráció párhuzamos működtetése tette lehetővé, hogy a birodalom több mint két és fél évszázadon át fennmaradjon.

### 7.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és intézményi alapokon szerveződött meg a mandzsu hatalom a 17. század elején?
2. Hogyan használta ki a Csing a Ming bukását, és milyen ellenállási gócok maradtak a hódítás után?
3. Milyen különbségek figyelhetők meg a kínai belterület és a belső-ázsiai területek kormányzása között Kangxi és Qianlong korában?
4. Miért vitatott a dzsungár hadjárat és a tibeti, hszincsiangbeli Csing-jelenlét megítélése a mai történetírásban?
5. Miben tér el a „szinicizálódás” és az „új Csing-történetírás” értelmezése a Csing birodalom jellegéről?

## 7.2. A Csing-kori gazdaság és társadalom

A Csing-kori gazdaság és társadalom nem a modern értelemben vett nemzetgazdaság vagy homogén társadalom története. A Csing (Qing) birodalom a 17. század közepétől az 1830-as évekig többféle ökológiai övezetet, adózó népességet, nyelvet és jogi státust fogott össze; gazdasági-társadalmi intézményei a Ming-kor örökségére épültek, miközben a mandzsu uralkodóház a zászlós (banner) intézményt is beillesztette a birodalmi rendbe. Az alfejezet időhatárai a mandzsu hódítás konszolidációjától, körülbelül 1683-tól – Tajvan és a déli partvidék ellenőrzésének megszilárdulásától – az ópiumháború előtti évtizedekig terjednek. A hangsúly az úgynevezett hosszú 18. századon van (körülbelül 1683–1796), amelyet a viszonylagos belső béke, a területi expanzió és a hivatalos összeírásokból kiolvasható demográfiai növekedés jellemzett.

**Népesség és településhálózat.** A leglátványosabb folyamat a népesség növekedése volt. A 17. század közepén a hódítás, a járványok és az éhínségek egyes vidékeken súlyos népességveszteséget okoztak; a hivatalos összeírások kategóriái – a felnőtt férfi adóegységet jelentő *ding* – közvetlenül nem használhatók népességszámként. A 18. század közepétől az udvar a tényleges lakosság (*kou*) jelentését kérte, de a helyi hivatalnokok továbbra is becsültek, aluljelentettek, és a hegyvidéki telepesek, tutajosok, bányászok, vándormunkások egy része kimaradt a regiszterekből. A modern történeti demográfia ezért sávos becslésekkel dolgozik: 1700 körül nagyjából 100–160 millió, 1800 körül 300–350 millió, 1850 körül 400–450 millió lakossal számol. Ezek az értékek módszertani becslések, nem népszámlálási pontosságú dokumentált tények; a növekedés ténye és nagyságrendje azonban a szakirodalomban széles körben elfogadott.

A növekedés hátterében több tényező hatott együtt: a tartós belső béke, a rizstermelő területek bővülése, az árvízvédelmi és gabonaraktározási intézkedések, a járványok elleni állami erőfeszítések, valamint az amerikai eredetű haszonnövények – édesburgonya, kukorica, földimogyoró – fokozatos elterjedése. Az új növények szerepe vitatott értelmezés: önmagukban nem magyarázzák a demográfiai növekedést, de lehetővé tették korábban kevésbé hasznosítható hegyoldalak megművelését, és javították a szegényebb háztartások élelmezésbiztonságát. A terjeszkedő településhálózat ugyanakkor erdőirtással, talajerózióval és a folyami árterek feltöltődésével járt; a környezeti átalakulás tehát nem csupán következménye, hanem kockázati tényezője is volt a növekedésnek.

**Mezőgazdaság és paraszti háztartások.** A mezőgazdasági termelés a kisüzemi paraszti háztartásokra épült, amelyek a földművelés mellett fonással, szövéssel, állattartással, konyhakerttel és időszaki bérmunkával egészítették ki jövedelmüket. A Csing állam a Ming-kortól örökölt földadót egyre inkább ezüstben vetette ki; az adófizetés ezüstben való teljesítése bekapcsolta a paraszti háztartásokat a pénzforgalomba, és kiszolgáltatta őket az ezüst-réz átváltási árfolyam ingadozásainak. A hivatalos adókulcsok a 18. században viszonylag alacsonyak voltak, de az

informális terhek, hivatali díjak és helyi költségek növelték a tényleges elvonást. A földbirtoklás rétegzett volt: a tulajdonjog és a használati jog gyakran elvált egymástól, kialakulhatott a felszíni és az altulajdon („kettős tulajdon") gyakorlata, amely a bérlőknek bizonyos védettséget adott, de bonyolult peres helyzeteket is teremtett. A vidéki társadalom nem csupán földesurakból és bérlőkből állt; a falvakban kisbirtokosok, részes aratók, kézművesek, boltosok, vándorló munkások és házaló kereskedők éltek együtt.

Az árutermelés a Jangce alsó folyása mentén és a délkeleti partvidéken volt a leginkább kiterjedt. A Jangce-delta (Jiangnan) a selyem- és gyapotszövés központjává vált; a textiltermelés jórészt háziipari keretekben, de részben bérmunkát alkalmazó műhelyekben folyt. A porcelángyártás Jingdezhenben, a teatermelés Fujian, Guangdong és más déli tartományok hegyvidékein, a cukornád termesztése a déli partvidéken specializálódott. A regionális különbségek élénk belső kereskedelmet tartottak fenn: a Jangce vízi útja, a Nagy-csatorna, a tengerparti kabotázs és a folyami mellékutak rizst, sót, fát, textíliát, teát, cukrot és fémet szállítottak. A piacvárosok sűrűsödése különösen a Jangce-deltában és a Nagy-csatorna mentén volt feltűnő; a birodalom városi lakosságának aránya összbirodalmi mércével alacsony maradt, de egyes kereskedővárosok – Szucsou (Suzhou), Hankou, Kanton (Guangzhou) – lakossága százezres nagyságrendű lehetett. Ezek a városi lélekszámok is helyi monográfiákból és utazói beszámolókból származó becslések, ezért pontosságuk korlátozott.

**Kereskedelmi hálózatok és külkereskedelem.** A belső kereskedelemben tartományi és regionális kereskedőcsoportok szervezték a távolsági forgalmat; a nagyobb városokban tartományi egyesületeket (*huiguan*) tartottak fenn, amelyek raktár, hitel, jogi segítség és kortársi hálózat szerepét töltötték be. A sókereskedelem államilag szabályozott monopólium volt, és a Jangce alsó szakaszán működő sókereskedők jelentős vagyonra tettek szert, mecénásként, iskolaalapítóként és könyvkiadóként is megjelentek. A tengeri külkereskedelem a 17. század végén fellendült, de a Csing udvar biztonságpolitikai okokból korlátozta. 1757-től a nyugati hajók számára a kantoni kikötőt jelölte ki; az engedélyezett kínai kereskedőtársaságok, amelyekre a nyugati források „cohong" néven hivatkoztak, bonyolították az ügyleteket. A kivitel meghatározó tételei a tea, a selyem és a porcelán voltak; az import oldalán hosszú ideig az ezüst beáramlása dominált. A kantoni rendszer nem jelentett teljes zártságot – a belső piac továbbra is regionálisan integrálódott –, de a külkereskedelmet a birodalmi ellenőrzésnek rendelte alá. A század végi brit kísérletek a piac további megnyitására, köztük az 1793-as Macartney-küldöttség, nem hoztak áttörést; az ebből fakadó feszültségek a későbbi ópiumháborúk gazdasági előzményei közé tartoznak.

**A zászlós intézmény és a birodalmi társadalom tagoltsága.** A Csing társadalomszerkezetét a zászlós (banner) intézmény is tagolta. A hódítás után a zászlós rendszerbe szervezett mandzsu, mongol és részben a hódítás során a zászlós rendszerbe szervezett kínai nyelvű (*hanjun*) katonai háztartások kiváltságos jogi helyzetbe kerültek: járandóságot, földet vagy hivatali előjogot kaptak, és számos adóterhtől mentesültek. A zászlós elit a fővárosban és a helyőrségi városokban elkülönült negyedekben élt. A zászlós földbirtokok azonban idővel elaprózódtak és eladósodtak; a 18. századra sok zászlós háztartás jövedelme kiegészítésére kényszerült, noha a rendszer jogi kiváltságai fennmaradtak. A zászlósok és a polgári (*min*) lakosság közötti jogi különbség a birodalom társadalmi hierarchiájának állandó eleme volt; a modern elemzések ezt gyakran etnikai-jogi tagoltságként írják le, de a korabeli kategóriák elsősorban jogi és katonai háztartási státust jelöltek. A mindennapi életben házasság, kereskedelem és szomszédsági kapcsolatok is összekapcsolták a csoportokat.

**Vizsgarendszer, állam és helyi elitek.** A hivatalnoki vizsgarendszer (*keju*) a birodalmi elit újratermelésének legfontosabb intézménye maradt. A vizsgák hároméves ciklusban futottak; a helyi vizsgák után a tartományi vizsgán *juren*, a fővárosi vizsgán *jinshi* fokozatot lehetett szerezni. A tananyag a konfuciánus klasszikusokat és a neokonfuciánus Zhu Xi értelmezését követte; a dolgozatok elvárt formája a szigorúan szerkesztett, nyolcrészes esszé volt. A rendszer

érdemelvű elemei valóságosak: elvileg családi származástól függetlenül bárki nevezhetett, és a sikeres vizsgázók birodalmi szintű karriert futhattak be. A gyakorlat azonban erősen hierarchizált volt. A felkészülés évekig tartó tanulást, tanítókat, könyveket és utazást igényelt; a szegény családok fiai ezt nehezen tudták finanszírozni. A tehetős kereskedőcsaládok adomány révén alsóbb címeket szerezhettek, és ezzel bekapcsolódhattak a helyi elit életébe. A vizsgarendszer tehát nem volt sem tisztán nyitott, sem kizárólag a vagyonos rétegekre korlátozott; a kulturális tőke, a vagyon és a helyi kapcsolatok együtt határozták meg a mobilitás tényleges esélyeit.

A kinevezett hivatalnokréteg a birodalom méretéhez képest kicsi volt. A megyei és tartományi szintű igazgatás a helyi társadalom együttműködésére szorult: a hivatalnok alatt dolgozó írnokok, futárok, adószedők és rendfenntartó segédszemélyzet fizetése alacsony volt, ami a korrupciót rendszerszintű kockázattá tette. A helyi elit – a szakirodalomban gyakran „dzsentriként” emlegetett, de a korban egységes jogi kategóriát nem alkotó vizsgázott földbirtokosok, kereskedők és klánvezetők – szervezte a templomokat, az iskolákat, a gabonaraktárakat, az árvízvédelmi és útfenntartási munkákat. Az állam számára nélkülözhetetlen volt, ugyanakkor a helyi érdekeket is képviselte a hivatalnokkal szemben. A hivatalnok és a helyi elit közötti kölcsönös függőség stabilizálta a mindennapi igazgatást, de korlátozta a központi ellenőrzés hatékonyságát. A helyi nyilvántartási és felügyeleti intézmények – a *lijia* adónyilvántartási öröksége és a *baojia* rendészeti hálózata – a Csing-korban fokozatosan elmosódott, és gyakran formálissá vált.

**A család és a nők helyzete.** A család a Csing-kori társadalom alapegysége volt; a háztartás patrilineáris logikája szerint a fiúutód biztosította az ősök tiszteletét és a családi vagyon továbbvitelét. A lányok a házassággal férjük háztartásába kerültek, és a konfuciánus normarendszerben a fiúkénál alacsonyabb státusú, átmeneti családtagnak számítottak. A házasságot a családok közötti szövetségként kezelték; a hozomány és a jegyajándék a családi stratégiák része volt. A nők jogi helyzete alárendelt maradt: a Csing-törvénykönyv a patriarchális tekintélyt védte, a házasságtörést és az engedetlenséget nem egyenlően büntette, és a nők tulajdonhoz való hozzáférése korlátozott volt. Ugyanakkor az özvegyek a férj halála után – különösen kiskorú fiú gyámjaként – a gyakorlatban jelentős irányító szerephez juthattak a háztartás vagyonában; a bírósági iratok ezt a mozgásteret mutatják.

Az udvaron kívüli kínai nyelvű elit nők körében a lábkötés gyakorlata a Csing-korban is tovább élt, noha a mandzsu udvar tiltotta a mandzsu nők számára. A lábkötés fájdalmas, a mozgást tartósan korlátozó beavatkozás volt; a családok számára a rendezettség, a házassági esély és a státus jele is lehetett. A gyakorlat terjedése regionálisan és társadalmi rétegenként eltért: ahol a női mezőgazdasági munka nélkülözhetetlen volt, ott kevésbé terjedt el. A hivatalos ideológia az özvegyi tisztaságot és a férjhez való hűséget erényként ünnepelte; a Csing állam „csodálatra méltó” özvegyeket emlékívekkel ismert el, és a 18. században az ilyen elismerések száma nőtt. Ez a családok számára presztízsnövelő eszköz is lehetett, a nők számára azonban a házasságkötés utáni mozgástér beszűkülését jelentette. A szegényebb vidékeken a leánygyermekek elhanyagolása, korai munkába állítása vagy eladása is előfordult; ezeket a jelenségeket a hivatalos iratok szelektíven rögzítették. A női műveltség nem volt teljesen hiányzó jelenség: előkelő családok leányai verset, kalligráfiát és történelmi műveket tanulhattak, és néhány költőnő életműve fennmaradt. A paraszti és kézműves nők mindennapjairól viszont kevés közvetlen forrás beszél; munkájuk a háztartásban, a textiliparban és a mezőgazdaságban többnyire a férfi szerzőjű adóösszeírások és bírósági ügyek hátterében tűnik fel.

**Társadalmi feszültségek és az állami kapacitás határai.** A viszonylagos 18. századi stabilitás nem jelentett feszültségmentességet. A demográfiai növekedés növelte a föld iránti nyomást; a bérleti viszonyok, a földesúri járadék és a helyi adóterhek körüli viták gyakran kerültek bíróság elé. A hegyvidéki, határ menti övezetekbe vándorló telepesek – köztük különböző nyelvű és vallású közösségek – földhasználati, vízhasználati és kereskedelmi konfliktusokba keveredtek a helyi lakossággal. A titkos társaságok, így a Dél-Kínában és a tengerentúli kínai közösségekben

működő Mennyei és Földi Társaság (Tiandihui), részben kölcsönös segélyszervezetként, részben a hatóságokkal szembenálló hálózatként működtek. A hivatalos iratok e szervezeteket elsősorban bűnszövetkezetként mutatták be; a helyi emlékezetben gyakran más jelentéssel bírtak.

A századfordulón kirobbant Fehér Lótusz-felkelés (1796–1804) Hubei, Shaanxi és Szecsuan határvidékének hegyes régióiban kezdődött. A felkelés okai között a hivatali visszaélések, az adó- és járadékterhek, a szegénység és a millenarista vallási várakozások keveredtek. A Csing haderő csak hosszú, költséges hadjáratokkal és helyi milíciák bevonásával tudta elfojtani. A leverés nem teremtett új társadalmi rendet, de kimerítette a kincstárat, felszínre hozta a zászlós hadsereg hanyatló harcképességét, és megerősítette a tartományi szintű fegyveres erők szerepét. A hivatalos Csing források ezt „pacifikálásként” írták le; a modern kutatás a központi állam kapacitásvesztésének jelét is látja benne. Hasonló logikával értelmezhetők a délnyugati hegyvidéki közösségek ellenállásaként ismert, a hivatalos forrásokban gyűjtőnévvel „Miao-lázadásnak” nevezett összecsapások, amelyekben a betelepülő gazdaság és a helyi közösségek közötti földviták, valamint a Csing hadsereg kegyetlen megtorlásai egyaránt szerepet játszottak.

A tengerparti kalózkodás 1800 körüli hulláma a dél-kínai partok mentén ugyancsak a központi ellenőrzés gyengülését mutatta. A kalózcsoportok a tiltott és legális kereskedelem határán mozogtak, és a helyi halász- és szállítóközösségekkel összefonódva nehezen voltak felszámolhatók. A Csing állam e jelenségeket bűnügyi keretben kezelte; a társadalomtörténeti kutatás rámutat arra, hogy a kalózkodás és a titkos társaságok egy része a legális megélhetési lehetőségek beszűkülésére adott válasz is lehetett.

### 7.2.1. Források és bizonytalanságok

A Csing-kori gazdaság és társadalom rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. A dinasztikus iratok, a tartományi és megyei monográfiák (*difangzhi*), a törvénykönyvek, az adóösszeírások, a családi genealógiák, a föld- és hitelügyletek szerződései, valamint a helyi bírósági jegyzőkönyvek dokumentált tényeket szolgáltatnak. A demográfiai adatoknál különösen fontos a fogalmi kritika: a korai Csing-összeírások „*ding*” kategóriája adóegység, nem személy, a későbbi „*kou*” adatok is alulbecsülhetnek. A modern népességbecslések ezért módszertani modelleken nyugszanak, sávjuk széles; a pontos értékekkel kapcsolatban a szakirodalomban élénk vita folyik.

A gazdasági növekedés és a jólét értékelése szintén vitatott. A kínai marxista történetírás egy időben a „kapitalizmus csíráit” kereste a kései császárkorban, a nemzetközi összehasonlító irodalom pedig az úgynevezett „nagy eltérés” (*great divergence*) kérdését vitatja: mikor és miért lett a nyugat-európai iparosodás gyorsabb a Csing-kori gazdasági expanziónál. Az ilyen kérdésekben használt számok – például az egy főre jutó jövedelem becslései – erősen modellfüggők, és nem kezelhetők pontos mérésként. A nőkre vonatkozó forrásanyag aránytalan: a normákat túlnyomórészt férfi szerzők írták le, a mindennapi gyakorlatot pedig gyakran csak bírósági ügyekből és egyes női szerzők műveiből lehet megközelíteni. A nyugati utazók, köztük a Macartney-küldöttség tagjai, gyakran a stagnáló „Kelet” képét erősítették; beszámolóik forrásértékűek, de értelmezési keretük kritikát igényel. A felkelésekre vonatkozó hivatalos jelentések a kormányzat rendbontás- és eretnekségnarratíváját tükrözik; a helyi közösségek szóbeli emlékezete és a későbbi kutatás részben más okokat hangsúlyoz.

### 7.2.2. Rövid összefoglaló

A Csing-kori gazdaság és társadalom a 17. század közepétől az 1830-as évekig egyszerre volt expanzív és intézményileg korlátozott. A birodalom lakossága – a becslések szerint – a 18. században többszörösére nőtt, a mezőgazdasági termelés bővült, a belső kereskedelem regionális

hálózatai sűrűvé váltak, és a kantoni külkereskedelem jelentős ezüstbevételt hozott. A vizsgarendszer és a helyi elitek együttműködése biztosította a birodalmi igazgatás stabilitását, de a vizsgák nyitottsága korlátozott volt, a hivatalnokréteg kicsi, a helyi hatalom gyakran a vizsgázott földbirtokosok, klánok és kereskedők kezében összpontosult. A család patriarchális rendje a nőket alárendelt helyzetbe hozta, noha a gyakorlatban a nők – különösen özvegyként – bizonyos gazdasági mozgástérrel rendelkeztek. A demográfiai nyomás, a földkoncentráció, a környezeti károk, a korrupció és az állami haderő gyengülése a 18–19. század fordulóján társadalmi felkelésekben és a központi ellenőrzés lazulásában mutatkozott meg. Ez az örökség adta a belső hátterét a A nyugati behatolás és az ópiumháborúk és a A Taiping-felkelés és a Csing válsága alfejezetben tárgyalt válságoknak.

### 7.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Miért nem olvashatók közvetlen népszámlálásként a Csing-kori adóösszeírások, és milyen bizonytalanságokat hordoznak a 18. századi népességbecslések?
2. Hogyan függött össze a mezőgazdasági intenzifikáció, az újvilági növények terjedése és a belső kereskedelmi hálózatok regionális specializációja?
3. Milyen érvek és ellenérvek szólnak amellett, hogy a vizsgarendszer nyitott elitképző intézmény volt, illetve amellett, hogy a vagyon és a helyi kapcsolatok jelentősen korlátozták a nyitottságát?
4. Milyen forrástípusok világítják meg a nők családon belüli helyzetét, és miért marad a paraszti nők mindennapjairól sok minden homályban?
5. Mely belső gazdasági, társadalmi és intézményi feszültségek jelzik a Csing birodalom 19. századi válságának előzményeit?

## 7.3. A nyugati behatolás és az ópiumháborúk

Az 1839 és 1860 közötti két háború nem csupán katonai összecsapások sorozata volt, hanem a Csing-birodalom (Qing, 1644–1912) külkapcsolati rendszerének, gazdasági egyensúlyának és belső tekintélyének mély válsága. A fejezet előzményéhez, a Csing-kori gazdaság és társadalom működéséhez képest itt az válik láthatóvá, hogy a 18. század végére kialakult kantoni kereskedelmi rend miért nem tudta kezelni a tengeri hatalmak növekvő nyomását. A konfliktusban a brit ópiumkereskedelem, a kínai tiltó politika, a katonai technológiai különbség és a szerződéses jog intézményei együttesen alakították át Kelet-Ázsia nemzetközi rendjét.

### 7.3.1. A brit ópiumkereskedelem és a kantoni rendszer

A 18. század közepétől a Csing-kormányzat a külkereskedelmet fokozatosan Kanton (Guangzhou) kikötőjére összpontosította. A kantoni rendszerben a külföldi hajók csak a kijelölt kereskedőcéhek, a kínai „tizenhárom gyár” (tizenhárom kereskedőház) közvetítésével köthettek üzletet; a külföldi kereskedők tartózkodási helyét, mozgását és ügyintézését szigorú szabályok korlátozták. A Csing udvar ezt nem a mai értelemben vett protekcionizmusnak tekintette, hanem a „barbárok” ellenőrzésének, illetve a határ menti rend fenntartásának eszközéül. A brit Kelet-indiai Társaság számára ugyanakkor Kanton a tea- és selyembehozatal kapuja volt, amely a 18. században rohamosan növekvő brit fogyasztói keresletet szolgálta ki.

A kereskedelem fizetési iránya hosszú ideig a kínai félnek kedvezett: Britannia ezüstpénzzel fizetett a teáért, mert a kínai piac korlátozottan igényelte a brit iparcikkeket. Az ezüst kiáramlása a brit kereskedelmi mérleget terhelte, ezért a Brit Kelet-indiai Társaság és a magánkereskedők egyre

nagyobb mennyiségű bengáli ópiumot kezdtek Kínába szállítani. Az ópiumot Indiában államilag szabályozott módon termelték és árverezték, Kínába pedig jórészt magánkereskedők vitték; a társaság hivatalosan nem kereskedett közvetlenül ópiummal, de az indiai termelés bevételeiből jelentős hasznot húzott. A kínai oldalon a fogyasztás tiltott volt, ám a csempészés a kantoni külkereskedelemhez kötődő hálózatokon és a parti hatóságok egy részének megvesztegetésén keresztül gyorsan terjedt.

A Csing udvar számára az ópium nem csupán erkölcsi és egészségügyi kérdés volt, hanem mindenekelőtt pénzügyi válság. A kínai ezüstkészlet apadása miatt az ezüst és a rézpénz közötti árfolyam elmozdult, ami növelte az adóterheket, és sújtotta a rézpénzben fizető paraszti háztartásokat. Az ópiumkereskedelmet tiltó rendeletek 1729-től léteztek, de kikényszerítésük gyenge volt. Az 1830-as években a Csing udvarban két irányzat vitatkozott: az egyik az ópium legalizálását és megadóztatását indítványozta, hogy az ezüst kiáramlását megállítsa, a másik a teljes tilalom szigorú végrehajtását követelte. Tao-kuang (Daoguang) császár végül a tilalom híveit támogatta.

1838-ban a császár Lin Cö-hszüt (Lin Zexu) nevezte ki császári biztosnak Kantonba. Lin 1839 tavaszán erélyes intézkedéseket vezetett be: lezáratta a külföldi kereskedelmi telepet, megtiltotta a külföldiek távozását, és a kereskedőket ópiumkészleteik átadására kényszerítette. A külföldi kereskedők által átadott készletet a hagyományos elbeszélés szerint több mint 20 ezer ládányira becsülik, bár a pontos mennyiségről eltérő adatok maradtak fenn. A készletet 1839 júniusában Humennél, mész és só felhasználásával semmisítették meg. Lin Viktória királynőhöz címzett levelében egyaránt érvelt az erkölcsi tilalommal, a kínai szuverenitással és a kölcsönös kereskedelem elvével. A levél szövege ismert, de hatástörténete vitatott: nem bizonyítható egyértelműen, hogy a brit udvar formálisan kézhez kapta, és a brit döntéshozatalt elsősorban nem ez, hanem a kereskedői nyomás, a haditengerészeti érdekek és a kormányzati presztízs alakította.

### 7.3.2. Az első ópiumháború (1839–1842)

A kínai lefoglalások és a kantoni külföldi közösség elleni nyomás a brit kormányzat számára a tulajdon védelmének, a „szabad kereskedelem” biztosításának és a birodalmi tekintély megőrzésének ügyévé tette a konfliktust. A londoni döntéshozók jelentős része úgy érvelt, hogy a kínai hatóságok megsértették a brit alattvalók jogait, és katonai beavatkozással kell kikényszeríteni a kereskedelem megnyitását. Az alsóházban ugyanakkor dokumentált parlamenti vita folyt a háború indokairól: egyes képviselők, köztük a későbbi miniszterelnök William Gladstone, élesen bírálták az ópiumkereskedelem védelmében indított háborút. A brit kormány ennek ellenére expedíciós haderőt küldött Kínába.

Az első ópiumháború katonai lefolyása a technológiai és szervezeti különbséget mutatta. A brit hajóhad gőzhajókat, nagy hatótávolságú tüzérséget és jobban kiképzett gyalogságot vetett be; a Csing-erők part menti erődítményei és hagyományos hajói nem tudtak hatékonyan ellenállni. A hadműveletek 1839 őszén kisebb összecsapásokkal kezdődtek, majd 1840-től a britek a partvidék kulcspontjait foglalták el, köztük Csousan (Zhoushan) szigetét. A harcok nem egyszerűen a „győzelmek” sorozata voltak: a kínai védelem több helyen megújult, a lakosság egy része milíciákat szervezett, a trópusi betegségek pedig a brit csapatokat is sújtották. A kínai hadvezetés ugyanakkor nem tudta egységesen koordinálni a távoli partvidék védelmét, és a császári udvar sem volt hajlandó a tárgyalásos engedményekre, amíg a brit flotta a fővárost fenyegető távolságba nem került.

1842 nyarára a brit csapatok a Jangce torkolatánál álltak, és Nanking (Nanjing) elfoglalásával fenyegették a birodalmi központot. A Csing-kormányzat tárgyalásokba bocsátkozott, és 1842. augusztus 29-én aláírták a nankingi szerződést. Az egyezmény a brit győzelem és a kínai kapituláció dokumentált eredménye volt: megszüntette a kantoni kereskedelmi monopóliumot,

Hongkong szigetét „örök időre” Nagy-Britanniának engedte át, öt kikötőt nyitott meg a külföldi kereskedelem előtt, és 21 millió ezüstdollár jóvátételt írt elő. Az öt kikötő – Kanton, Amoy (Xiamen), Fucsou (Fuzhou), Ningpo (Ningbo) és Sanghaj (Shanghai) – lett a későbbi szerződéses kikötői rendszer magja.

A nankingi szerződés önmagában nem írta elő az extraterritorialitás teljes rendszerét; azt az 1843-as Bogue-i kiegészítő szerződés és a későbbi egyezmények intézményesítették. Ennek értelmében a szerződő hatalom alattvalói Kínában saját konzuli bíróságaik joghatósága alá tartoztak, és a legnagyobb kedvezmény elve révén az egyik idegen hatalomnak tett engedmény automatikusan más hatalmakra is kiterjedt. Az Egyesült Államok 1844-ben a wanghiai, Franciaország ugyanabban az évben a whampoai szerződéssel csatlakozott a rendszerhez. A kínai történetírás ezeket a megállapodásokat később „egyenlőtlen szerződéseknek” nevezte; a kortárs nyugati jogi nyelvben viszont egyszerűen „békeszerződésként” vagy „kereskedelmi szerződésként” szerepeltek. A két értelmezés közötti feszültség a mai napig része a Kína és a nyugati hatalmak közötti történeti vitáknak.

### 7.3.3. A szerződéses kikötők és a koncessziós rendszer

A szerződéses kikötők rendszere nem egyetlen pillanatban jött létre. Az 1842 utáni évtizedekben a külföldi kereskedők, misszionáriusok és konzulok a kijelölt kikötővárosokban fokozatosan elkülönült területeket szerveztek. Sanghajban 1845-től földhasználati szabályzatok születtek, 1849-ben pedig létrejött a francia koncesszió; később az angol–amerikai területből a Sanghaji Nemzetközi Település (International Settlement) fejlődött ki. A koncesszió formálisan nem szuverenitás-átengedés volt, hanem olyan terület, amelyet a helyi kínai hatóságok bérbe adtak a külföldi közösségnek, és ahol a szerződő hatalom saját igazgatást, rendőrséget és bíróságot működtetett. A gyakorlatban a kínai joghatóság e területeken erősen korlátozottá vált.

A kikötővárosok kettős arculatot mutattak. Egyfelől a külföldi tőke, a hajózás, a bankok és a missziós iskolák a modern gazdasági és kulturális intézmények terjedésének csatornáivá váltak; Sanghaj néhány évtized alatt a kelet-ázsiai kereskedelem központjává nőtt. Másfelől a külföldi joghatóság, a vámrendszer és a területen kívüli kiváltságok tartósan korlátozták a Csing-kormányzat szuverenitását, és védettséget nyújtottak a csempészetnek, a kábítószer-kereskedelemnek és a kényszermunkához közelítő szerződéses munkaközvetítésnek is. A kínai lakosság és a helyi elit viszonya a kikötővárosokhoz éppen ezért ambivalens volt: a gazdasági lehetőségek és a megaláztatás tapasztalatai egyszerre voltak jelen.

### 7.3.4. A második ópiumháború (1856–1860)

Az 1840-es évek szerződései nem hoztak tartós stabilitást. A Csing udvar továbbra is vonakodott beengedni a külföldi követeket Pekingbe, és a szerződések végrehajtását helyi szinten gyakran akadályozták. A nyugati hatalmak viszont a szerződések felülvizsgálatát akarták, és újabb engedményeket követeltek, így a konfliktus 1856-ban kiújult. A második ópiumháború közvetlen ürügye a brit lobogó alatt hajózó, de kínai tulajdonú Arrow nevű hajó feltartóztatása volt Kantonnál. A francia kormány egy Guangxiban meggyilkolt francia misszionárius, Auguste Chapdelaine ügyével indokolta beavatkozását. A két hatalom 1857-ben közös hadműveleteket indított.

A hadjárat 1858-ban a Peiho (Bai folyó) torkolatához, Tiencsin (Tianjin) elfoglalásához vezetett. A Csing-kormányzat 1858 júniusában kénytelen volt aláírni a tianjini szerződéseket Nagy-Britanniával, Franciaországgal, Oroszországgal és az Egyesült Államokkal. A szerződések újabb kikötőket nyitottak, engedélyezték a külföldi missziók működését, lehetővé tették a követek pekingi tartózkodását, és további kereskedelmi engedményeket rögzítettek. A ratifikáció körüli

viták ugyanakkor újabb összecsapásokhoz vezettek: 1859-ben a Taku-erődöknél a kínai csapatok visszaverték a brit–francia tárgyaló küldöttség kíséretét. Erre válaszul 1860-ban a brit–francia erők megerősített expedíciót indítottak, elfoglalták a Taku-erődöket, majd behatoltak Pekingbe. Hszien-feng (Xianfeng) császár Jeholba menekült, a főváros átmenetileg idegen megszállás alá került. A Nyári Palota (Jüanmingjüan) kifosztása és felgyújtása 1860 októberében a háború egyik legsúlyosabb, dokumentált pusztítása volt, amelyet már kortárs nyugati megfigyelők egy része is elítélt.

A háborút lezáró 1860-as pekingi egyezmény megerősítette a tianjini szerződéseket, újabb kártérítést írt elő, megnyitotta Tiencsint is külföldi kereskedelem számára, és Kowloon félszigetét Nagy-Britanniának engedte át. Az egyezmény emellett az ópiumot vámáruvá tette, és ezzel hallgatólagosan legalizálta a korábban csempészett kábítószer-kereskedelem megadóztatását. Oroszország – amely a háború alatt diplomáciai közvetítőként lépett fel – az 1858-as aiguni és az 1860-as pekingi szerződéssel az Amur-vidéken és a Csendes-óceáni partvidéken szerzett területeket, tartósan megváltoztatva a Csing-birodalom északi határait.

### 7.3.5. A birodalmi rendszer meggyengülése

Az ópiumháborúk következményeit nem lehet elválasztani a belső válságtól. A második ópiumháborúval részben párhuzamosan zajlott a Taiping-felkelés (1850–1864), amely a birodalom legsúlyosabb emberi és anyagi katasztrófája volt, és a Csing-kormányzat katonai erejét lekötötte. A nyugati behatolás és a belső felkelések egymást erősítették: a központi kormányzat erőforrásai megoszlottak, a tartományi kormányzók pedig egyre önállóbban szerveztek hadseregeket és adóztattak. A külföldi nyomás kényszere alatt a Csing udvar 1861-ben létrehozta a külügyi hivatalt (Cungli Jamen), ami a külkapcsolatok intézményes kezelésének új szakaszát jelezte, de egyúttal a birodalom alkalmazkodási kényszerét is mutatta.

A nyugati behatolás nem egyszerűen „megnyitotta” Kínát, hanem hosszú távú gazdasági és társadalmi átalakulást indított el. A kikötővárosok növekedése új munkalehetőségeket, de új egyenlőtlenségeket is teremtett. Az ópiumfogyasztás terjedése a 19. század második felében is súlyos egészségügyi és társadalmi problémát jelentett, miközben az állami vámbevételek egy része éppen az ópiumkereskedelemből származott. A birodalmi elit egy része a katonai és technikai modernizáció szükségességét kezdte hangoztatni, ami a későbbi önerősítő mozgalom irányába mutatott, ám a reformok nem tudták megállítani a külföldi hatalmak további behatolását.

A háborúk emlékezete a kínai nemzeti történetírásban a „megaláztatás évszázadának” egyik nyitó eseményeként rögzült. Ez az emlékezetpolitikai keret a 20. század elején, a nacionalista mozgalmak idején erősödött meg, és a mai kínai oktatásban is jelen van. A brit és általában a nyugati történetírás sokáig inkább a „szabad kereskedelem” és a modernizáció kérdéseként tárgyalta az ópiumháborúkat, az utóbbi évtizedek posztkoloniális kutatásai azonban újra a gyarmati erőszak, a kábítószer-kereskedelem és a szuverenitás korlátozásának összefüggéseit hangsúlyozzák.

### 7.3.6. Források és bizonytalanságok

Az ópiumháborúk megismerésének forrásadottságai erősen egyenetlenek. A brit oldalról viszonylag bőségesen állnak rendelkezésre parlamenti iratok, konzuli jelentések, haditengerészeti naplók, kereskedelmi levelezések és sajtótudósítások. A kínai oldalról császári ediktumok, hivatalnoki jelentések, helyi krónikák és későbbi történeti feldolgozások maradtak fenn, de a Csing-kormányzat iratkezelése a katonai vereségekről gyakran hallgatott, vagy a felelősséget egyes hivatalnokokra hárította. A misszionárius beszámolók a keresztény missziók iránti elfogultságuk miatt önmagukban nem tekinthetők semleges forrásnak.

A statisztikai adatoknál különösen óvatosan kell eljárni. Az ópiumimport éves mennyiségére vonatkozó becslések a brit vám- és kereskedelmi jelentésekből származnak, de a csempészet természete miatt a valós számok ennél magasabbak lehettek. A lin Cö-hszü által lefoglalt készlet nagyságát is többféleképpen adták meg, és a kortárs feljegyzések eltérő ládaszámokat rögzítenek. A háborúk katonai áldozatairól nincs megbízható, teljes körű statisztika: a halottak és sebesültek számát a felek eltérően közölték, és a polgári lakosság veszteségeit rendszeresen nem írták össze. A jóvátételek összegei ezzel szemben a szerződések szövegében dokumentáltak.

Az értelmezési viták közül a legfontosabb a háborúk elnevezése és oka. A „ópiumháború” kifejezés a kínai és a nemzetközi történetírásban elterjedt, de a brit kortársak egy része „kínai háborúként” vagy „kereskedelmi háborúként” hivatkozott rá. A kínai történetírásban a „egyenlőtlen szerződések” kategóriája jogi és erkölcsi ítéletet is hordoz, míg a korabeli brit jogi értelmezés a szerződéseket érvényes nemzetközi megállapodásoknak tekintette. A mai kutatás ezt a feszültséget nem oldja fel, hanem bemutatja: a szerződéses rendszer egyszerre volt a nemzetközi jogba való kényszerű beillesztés és a kínai szuverenitás korlátozásának eszköze.

A bizonytalanságokhoz tartozik az is, hogy a kínai lakosság háború alatti tapasztalatai nehezen rekonstruálhatók. A helyi lakosok szóbeli emlékezete ritkán került írásos feljegyzésbe, és a hivatalos források a lakosság ellenállását vagy szenvedését gyakran csak az állami narratíva részeként említették. A kikötővárosok társadalmi átalakulásáról a későbbi újságok, várostörténeti iratok és missziós iskolák feljegyzései adnak képet, de ezek a források rendszerint a városi elit és a külföldi közösség szempontjait tükrözik.

### 7.3.7. Rövid összefoglaló

Az 1839 és 1860 közötti ópiumháborúk a Csing-birodalom és a tengeri hatalmak közötti erőviszonyok drámai átrendeződését hozták. A brit ópiumkereskedelem a kantoni rendszer korlátai és a kínai ezüstkiáramlás miatt vált konfliktusforrássá; Lin Cö-hszü tiltó politikája 1839-ben nyílt összeütközéshez vezetett. Az első háborút lezáró nankingi szerződés (1842) megnyitotta a kikötőket, Hongkongot Nagy-Britanniának engedte, és megalapozta a szerződéses kikötők, az extraterritorialitás és a legnagyobb kedvezmény elvének rendszerét. A második ópiumháború (1856–1860) Peking elfoglalásával, a Nyári Palota elpusztításával és további engedményekkel zárult. A nyugati behatolás a Taiping-felkelés és más belső válságok idején gyengítette meg a birodalmi központot, tartósan átalakította a kínai külkereskedelmet, és megnyitotta a modernizációs kísérletek korszakát. Az események ma is vitatott emlékezetpolitikai térben állnak: a kínai nemzeti narratíva a megaláztatás, a nyugati posztkoloniális kutatás a gyarmati erőszak, a korabeli brit kormányzati iratok pedig a szabad kereskedelem és a birodalmi érdek szempontjait hangsúlyozzák.

### 7.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Miért jelentett az ezüst kiáramlása gazdasági és társadalmi válságot a Csing-birodalomban, és hogyan kapcsolódott ez az ópiumkereskedelemhez?
2. Melyek voltak a nankingi szerződés legfontosabb rendelkezései, és hogyan alakult belőlük a szerződéses kikötők rendszere?
3. Miben különbözött a koncessziós területek jogi helyzete a kikötővárosok egyszerű megnyitásától?
4. Miért nem hozott tartós stabilitást az első ópiumháborút lezáró béke, és milyen okok vezettek a második ópiumháborúhoz?
5. Hogyan erősítette egymást a nyugati behatolás és a Taiping-felkelés a Csing-birodalom meggyengülésében?

## 7.4. A Taiping-felkelés és a Csing válsága

A Taiping-felkelés (1850–1864) a 19. századi Kína, sőt a világtörténelem egyik legnagyobb belső fegyveres konfliktusa volt, amely a Csing-dinasztia (Qing) fennmaradását is megkérdőjelezte. A felkelés nem egyszerűen parasztlázadás vagy vallási mozgalom volt, hanem egyszerre társadalmi forradalmi kísérlet, vallási újító mozgalom és a mandzsu uralommal szembeni etnikai-politikai kihívás. Az 1850-es évek elején indult felkelés több mint egy évtizeden át tartotta rettegésben a birodalom középső és déli tartományait, miközben a Csing-kormányzat párhuzamosan a niani (Nian) és a muszlim felkelésekkel is kénytelen volt szembenézni. A válság nyomán indult meg az önerősítési mozgalom (Ziqiang yundong), amely a dinasztia megmentésére tett modernizációs kísérletek első nagy hulláma volt, de hosszú távon nem tudta megállítani a birodalom hanyatlását. Ez az alfejezet a felkelés előzményeit, lefolyását, a párhuzamos felkeléseket, az önerősítési mozgalmat és a Csing-rendszer válságának szerkezeti okait tárgyalja, a forráskritikai bizonytalanságok jelölésével.

### 7.4.1. A Taiping-mozgalom gyökerei és ideológiája

A Taiping-felkelés közvetlen előzményei a 19. század első felének társadalmi, gazdasági és politikai feszültségeire vezethetők vissza. A nyugati behatolás és az ópiumháborúk után a Csing-kormányzat katonai veresége és a kényszerű szerződések aláásák a mandzsu uralom legitimitását. A gyarmati áruk beáramlása, az ópiumkereskedelem terjedése és a belső vámok rendszere súlyosbította a vidéki elszegényedést. Különösen a déli tartományokban, főként Kuangtungban (Guangdong) és Kuanghsziban (Guangxi), a földéhség, a magas adók és a helyi hatalmasságok visszaélései miatt a falusi lakosság körében széles körű elégedetlenség halmozódott fel. A régióban emellett etnikai feszültségek is húzódtak: a hakka (kejia) közösségek gyakran kerültek összeütközésbe a korábban letelepedett kantoni nyelvű lakossággal a termőföldért és a helyi erőforrásokért.

Ebbe a környezetbe érkezett Hong Xiuquan (Hung Hsziu-csüen), egy hakka származású, többször sikertelenül vizsgázó falusi tanító. Hong egy 1837-es látomásában – amelyet később keresztény misszionáriusi iratokkal egészített ki – arra a meggyőződésre jutott, hogy ő Jézus Krisztus fiatalabb testvére, és küldetése, hogy kiűzze a „démonokat”, vagyis a bálványimádást és a mandzsu uralmat, és megalapítsa a Mennyei Birodalmat. Hong 1843-tól kezdte hirdetni tanait, és követői, az „Isten imádói” (Bai Shangdi hui) gyorsan szaporodtak a déli hegyvidéki régiókban. A mozgalom tanítása ötvözte a keresztény elemeket a kínai népi vallásossággal és a társadalmi egyenlőség ígéretével. A Taiping ideológia központi eleme volt a vagyon közössé tétele, a föld újraelosztásának terve, a nemek közötti bizonyos fokú egyenlőség (például a nők is szolgálhattak a hadseregben és hivatalt viselhettek), valamint a hagyományos konfuciánus családi hierarchia és az ősi szövegek elutasítása. Ugyanakkor a mozgalom gyakorlata erősen patriarchális maradt: a vezetők több feleséget tartottak, és a nemek szerinti szigorú elkülönítés is jellemezte a taiping társadalmat.

A mozgalom fontos jellemzője volt az etnikai dimenzió: a Taiping a mandzsu Csing-dinasztiát idegen hódítóként állította be, és a „kínai” Han-identitás helyreállítását hirdette. Ez a retorika sok han kínait megszólított, de a mozgalom vallási radikalizmusa – a konfuciánus templomok lerombolása, a hagyományos rítusok tiltása – elidegenítette a művelt eliteket, akik a lázadást nem felszabadításként, hanem a civilizált rend lerombolásaként élték meg.

### 7.4.2. A felkelés lefolyása

A Taiping-felkelés katonai szakasza 1850–1851 fordulóján kezdődött, amikor a mozgalom fegyveres felkelést hirdetett Jintianban (Kuanghszi tartomány). 1851 januárjában Hong Xiuquan kikiáltotta a „Nagy Békesség Mennyei Királyságát" (Taiping Tianguo), és felvette a „Mennyei Király" címet. A felkelők gyorsan terjeszkedtek, és bár a Csing-hadsereg többször is megpróbálta feltartóztatni őket, a kormányzati csapatok gyengén felszereltek és rosszul vezetettek voltak. 1852-ben a taiping sereg észak felé indult, és 1853 márciusában elfoglalta Nankingot (Nanjing), a birodalom egyik legfontosabb városát, amelyet fővárosukká tettek. Nanking elfoglalása stratégiai és szimbolikus csapás volt a Csing-dinasztiára, mivel a város a déli kereskedelem és közigazgatás központja volt.

A főváros elfoglalása után a Taiping vezetés két irányba indított hadjáratot. Az északi expedíció célja Peking elfoglalása volt, de a rosszul ellátott és a helyi lakosság támogatását nélkülöző csapatok 1855-re kudarcot vallottak. Ezzel párhuzamosan a taiping sereg nyugat felé terjeszkedett a Jangce mentén, és hosszú éveken át tartotta a folyó középső szakaszának fontos városait. A háború elhúzódása azonban belső feszültségekhez vezetett. 1856-ban a Taiping vezetésben véres hatalmi harc tört ki: a „Tianjing incidens" (Tianjing shibian) során a mozgalom több alapító vezetője is meghalt vagy kivégeztetett, köztük a keleti király, Yang Xiuqing, aki a mozgalom valódi katonai szervezője volt. A belső tisztogatás meggyengítette a felkelést, és bár Hong Xiuquan formálisan továbbra is a mozgalom élén állt, a tényleges irányítás egyre inkább széttöredezett.

A Csing-kormányzat számára a fordulópontot a helyi milíciák megszervezése jelentette. A hagyományos zászlós hadseregek (a mandzsu, mongol és han zászlós csapatok) alkalmatlannak bizonyultak a felkelés leverésére, ezért a kormányzat engedélyezte, hogy regionális tisztviselők saját, helyi alapú hadseregeket állítsanak fel. A legismertebb ilyen erő a Hunan tartományból származó Xiang hadsereg (Xiang jun) volt, amelyet Zeng Guofan (Ceng Kuo-fan) szervezett meg a konfuciánus értelmiség és a parasztság összefogásával. A Xiang hadsereg fegyelmezettebb volt, mint a reguláris csapatok, és a konfuciánus rend védelmének ideológiájával mozgósította a helyi eliteket. Később Li Hongzhang (Li Hung-csang) Huai hadserege (Huai jun) is csatlakozott a küzdelemhez.

A háború nemzetközi dimenziója is fontos volt. A második ópiumháború (1856–1860) után a nyugati hatalmak – Nagy-Britannia és Franciaország – a pekingi szerződésekben rögzített előnyök fejében hajlandóvá váltak támogatni a Csing-kormányzatot a Taiping ellen. Az úgynevezett „Mindig Győzedelmes Hadsereg" (Ever Victorious Army) egy külföldi zsoldosokból és kínai katonákból álló, modern fegyverekkel felszerelt egység volt, amelyet kezdetben Frederick Townsend Ward amerikai kalandor, majd halála után Charles George Gordon brit tiszt vezetett. Ez az erő jelentős szerepet játszott Sanghaj védelmében és a Jangce alsó folyásának visszafoglalásában.

A háború utolsó szakaszában a Csing-erők fokozatosan szorították vissza a felkelőket. 1864 júliusában a Xiang hadsereg ostrom alá vette Nankingot, és a város eleste után Hong Xiuquan – aki már korábban, valószínűleg betegségben meghalt vagy öngyilkos lett – mozgalma összeomlott. A harcok azonban még évekig folytatódtak a megmaradt taiping csapatokkal, és az utolsó ellenállási gócokat csak az 1870-es évek elejére számolták fel teljesen.

### 7.4.3. A niani és a muszlim felkelések

A Taiping-felkeléssel párhuzamosan a Csing-birodalom más részein is súlyos lázadások törtek ki, amelyek tovább gyengítették a központi hatalmat. A niani felkelés (Nianjun qiyi) az 1850-es évek végétől 1868-ig tartó, elsősorban az észak-kínai síkságon, Henan, Szecsuán, Santung és Anhuj tartományokban működő lovas gerillamozgalom volt. A niani csapatok rendkívül mozgékonyak voltak, és a helyi lakosság támogatását élvezve gyakran megfutamították a lassú kormányzati

seregeket. A niani mozgalom nem rendelkezett a Taipinghoz hasonló egységes ideológiával vagy központi vezetéssel, hanem laza, egymással szövetséges helyi bandákból állt, amelyek a földnélküli parasztok és a helyi milíciák soraiból verbuválódtak. Leverésük érdekében a Csing-kormányzat kénytelen volt a modern tüzérséggel felszerelt, új típusú hadseregeket (például a Huai hadsereget) bevetni, ami elősegítette a hadsereg modernizációjának kezdeteit.

A muszlim felkelések több, egymástól független konfliktust foglaltak magukban. A legnagyobb közülük a jünnani Panthay-felkelés (1856–1873) volt, amelynek során a muszlim közösségek – a kínai terminológiában hui és egyéb muszlim csoportok – saját szultánságot hoztak létre Dali központtal. A felkelést a Csing-hadsereg csak hosszú, véres hadjárat után tudta leverni. Ezzel párhuzamosan az északnyugati tartományokban, főként Senhszi (Shaanxi) és Kanszu (Gansu) területén 1862 és 1877 között szintén nagyszabású muszlim felkelések zajlottak, amelyek etnikai és vallási feszültségekkel, valamint a han és muszlim közösségek közötti kölcsönös erőszakkal jártak. A konfliktusok súlyos emberáldozatokkal és a muszlim lakosság jelentős részének elűzésével vagy áttelepítésével végződtek. Kelet-Turkesztánban (a mai Hszincsiang területén) 1864-ben Jákúb bég (Yaqub Beg) vezetésével egy független emírség jött létre, amelyet csak 1877-ben, Zuo Zongtang (Co Cung-tang) hadjárata során sikerült visszafoglalni a Csing-birodalom számára.

Ezek a párhuzamos felkelések megmutatták, hogy a Csing-dinasztia nem csupán egyetlen lázadással néz szembe, hanem a birodalom egészét átható legitimációs és kormányzati válsággal. A központi kormányzat kénytelen volt átruházni a katonai és pénzügyi hatalom jelentős részét a tartományi tisztviselőkre, ami hosszú távon a regionális hatalmasságok megerősödéséhez és a központi hatalom további gyengüléséhez vezetett.

### 7.4.4. Az önerősítési mozgalom és a reformkísérletek

A Taiping-felkelés és a vele párhuzamos lázadások leverése után a Csing-vezetés egy része felismerte, hogy a dinasztia fennmaradásához elengedhetetlen a katonai és gazdasági modernizáció. Ez a felismerés vezetett az önerősítési mozgalom (Ziqiang yundong) kibontakozásához az 1860-as évektől kezdve. A mozgalom alapelveit Feng Guifen (Feng Kuj-fen) fogalmazta meg: „a kínai tanítás az alap, a nyugati tanítás a használat” (zhongxue wei ti, xixue wei yong). Ez a megközelítés a konfuciánus társadalmi rend és politikai intézmények megőrzését tűzte ki célul, miközben a nyugati technológiát – különösen a haditechnikát, a hajógyártást, a fegyvergyártást és a távírót – kívánta átvenni.

Az önerősítési mozgalom legfontosabb eredményei közé tartozott a Jiangnan Arsenal (Jiangnan Zhizaoju) megalapítása Sanghajban 1865-ben, a Fuzhou hajógyár (Fuzhou Chuanzhengju) létrehozása 1866-ban, valamint a Peiyang (Beiyang) flotta felépítése az 1880-as években. Emellett korszerű katonai akadémiákat, fordítóintézeteket és vasútépítési programokat is indítottak. A mozgalom vezetői – Zeng Guofan, Li Hongzhang, Zuo Zongtang, Zhang Zhidong – gyakran egyszerre voltak konfuciánus tudósok és modernizáló tisztviselők, akik a hagyományos értékek és a technikai újítások összeegyeztetésére törekedtek.

Az önerősítési mozgalom azonban alapvető korlátokba ütközött. A modernizációt a birodalmi bürokrácia konzervatív szárnya gyakran ellenezte, és a reformok nem érintették a politikai rendszer alapjait: a császári hatalom és a mandzsu kiváltságok érintetlenek maradtak, a pénzügyi források szűkösek voltak, a korrupció pedig továbbra is aláásta a programok hatékonyságát. A mozgalom technológiai eredményei látványosak voltak, de a katonai modernizáció terén Kína továbbra is lemaradt a nyugati hatalmak és a gyorsan iparosodó Japán mögött. Ennek az egyenlőtlenségnek a következménye az 1894–1895-ös kínai–japán háborúban mutatkozott meg, amelyben a modernizált kínai flotta megsemmisült, és a Csing-kormányzat súlyos vereséget szenvedett.

A háborús vereség új lendületet adott a radikálisabb reformtörekvéseknek. Az 1890-es évek végén Kang Youwei (Kang Ju-vej) és Liang Qichao (Liang Csi-csao) vezetésével olyan reformerek léptek fel, akik már nem csupán technikai modernizációt, hanem a politikai intézmények átalakítását, alkotmányos monarchiát és a hivatali rendszer megújítását követelték. Az 1898-as száz napos reform (Wuxu bianfa) kísérlete azonban a konzervatív erők ellenállásán és Cixi anyacsászárné puccsán megbukott. Ez a kudarc is jelezte, hogy a Csing-rendszer belső reformra való képessége korlátozott, és a dinasztia válsága mélyebb volt, mint amit a katonai vagy gazdasági modernizáció önmagában orvosolhatott volna.

### 7.4.5. A Csing-rendszer válságának szerkezeti okai

A Taiping-felkelés és a párhuzamos lázadások nem csupán katonai kihívások voltak, hanem a Csing-birodalom mélyebb strukturális válságának tünetei. A 19. század közepére a mandzsu uralom legitimitása több oldalról is erodálódott. A dinasztia eredeti hatalmi bázisa, a zászlós hadsereg, már régóta hanyatlott, és a felkelések idején képtelen volt hatékonyan fellépni. A birodalom pénzügyi rendszere az ópiumkereskedelem és a háborús kiadások miatt súlyos deficitbe került, ami az adók emeléséhez és a vidéki lakosság további elszegényedéséhez vezetett. A központi kormányzat és a tartományi tisztviselők közötti hatalmi egyensúly megbomlott: a felkelések leverése során a regionális vezetők – mint Zeng Guofan vagy Li Hongzhang – olyan katonai és pénzügyi hatalomra tettek szert, amelyet a császári udvar már nem tudott teljesen ellenőrizni.

A válság ideológiai dimenziója sem volt elhanyagolható. A Taiping-felkelés megmutatta, hogy a konfuciánus értékrend és a hagyományos vallási intézmények nem képesek minden társadalmi csoportot integrálni, és hogy a nyugati eszmék – még ha torzított formában is – képesek mozgósítani a vidéki szegényeket. A felkelés leverése után a konfuciánus elitek megerősítették ugyan hatalmukat, de a rend helyreállítása nem oldotta meg a földkérdést, a demográfiai nyomást és a társadalmi egyenlőtlenségeket. A válság mélyülését a 19. század végén a külföldi hatalmak behatolása, a kikötők nyitása és a területi engedmények tovább súlyosbították.

### 7.4.6. Források és bizonytalanságok

A Taiping-felkelés és a kapcsolódó események kutatása számos forrástípusra támaszkodik, de mindegyiknek megvannak a korlátai. Az elsődleges források közé tartoznak a Csing-kormányzat hivatalos iratai, a hadijelentések, a helyi krónikák, valamint a taiping mozgalom saját dokumentumai, például Hong Xiuquan rendeletei és a mozgalom által kiadott vallási szövegek. Emellett fontosak a nyugati misszionáriusok és diplomaták beszámolói, akik gyakran szemtanúi voltak az eseményeknek, de nézőpontjukat saját vallási és politikai érdekeik alakították. A régészeti emlékek – például a taiping főváros maradványai vagy a csatahelyek – kiegészítő bizonyítékot nyújtanak, de a források töredékessége miatt sok részlet bizonytalan.

A halálos áldozatok számát illetően nincs megbízható statisztika. A Taiping-felkelés áldozatait gyakran 20–30 millióra becsülik, de ezek a számok módszertani becslések, amelyek a háború közvetlen áldozatait, a járványokat és az éhínséget együttesen tartalmazzák. A demográfiai források hiányosak, és a korabeli összeírások megbízhatósága korlátozott; ezért a modern történészek többsége óvatosan kezeli ezeket a számokat, és hangsúlyozza, hogy a pontos áldozatszám nem ismert. Hasonló bizonytalanság övezi a muszlim felkelések és a niani mozgalom emberveszteségeit is. A számoknál tehát fontos jelölni, hogy becslésről van szó, és a források módszertana eltérő.

A Taiping-felkelés értelmezése körül is jelentős viták vannak a történetírásban. A kínai marxista történetírás a felkelést „parasztforradalomnak” vagy „parasztfelkelésnek” nevezte, és a társadalmi felszabadító jellegét hangsúlyozta, míg a konzervatívabb hagyomány és a nyugati szakirodalom egy része inkább „lázadásnak” vagy „polgárháborúnak” tekinti, kiemelve a mozgalom vallási

fanatizmusát és pusztítását. A „forradalom” kifejezés használata tehát értelmezési kérdés: a mozgalom valóban radikálisan át akarta alakítani a társadalmat, de céljai nem felelnek meg a modern politikai forradalmak kritériumainak. A „népirtás” kifejezést egyes szerzők a muszlim felkelések kapcsán használják, de ez a minősítés vitatott, mivel a konfliktusok kétoldalú erőszakkal jártak, és a korabeli források nem teszik lehetővé a szándékosság egyértelmű bizonyítását. A könyv ezért nem veszi át ezt a minősítést, hanem a dokumentált eseményeket és a különböző értelmezéseket mutatja be.

Az önerősítési mozgalom értékelése szintén vitatott. Egyes történészek szerint a mozgalom fontos első lépés volt a modernizáció felé, és megalapozta a későbbi reformokat, míg mások hangsúlyozzák, hogy a technológiai átvétel a politikai rendszer érintetlenül hagyásával nem lehetett sikeres, és a mozgalom kudarca elkerülhetetlen volt. A források itt viszonylag bőségesek – hivatalos iratok, emlékiratok, korabeli sajtó –, de az értékelés továbbra is történetírói álláspont kérdése.

### 7.4.7. Rövid összefoglaló

A Taiping-felkelés a Csing-dinasztia 19. századi válságának leglátványosabb és legvéresebb megnyilvánulása volt. A mozgalom a déli tartományok társadalmi feszültségeiből, a mandzsu uralommal szembeni etnikai elégedetlenségből és egy vallási újító tanításból nőtt ki, és 1850–1864 között a birodalom jelentős részét uralma alá vonta. A felkelés leverése csak a helyi milíciák megszervezésével és a nyugati hatalmak közvetett támogatásával sikerült. A párhuzamos niani és muszlim felkelések tovább gyengítették a központi hatalmat, és hozzájárultak a regionális hatalmasságok megerősödéséhez. A válságra adott első modernizációs válasz az önerősítési mozgalom volt, amely technikai újításokat vezetett be, de a politikai rendszer alapjait nem érintette, és így nem tudta megakadályozni a dinasztia hanyatlását. A Taiping-felkelés és a vele párhuzamos események a 19. századi kínai történelem fordulópontját jelentették: megmutatták a régi rend tehetetlenségét, és előkészítették a talajt a későbbi, radikálisabb reform- és forradalmi mozgalmak számára.

### 7.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi, gazdasági és etnikai tényezők vezettek a Taiping-felkelés kirobbanásához?
2. Miben tért el a Taiping-mozgalom ideológiája a hagyományos konfuciánus rendtől, és miért utasították el a művelt elitek?
3. Hogyan járultak hozzá a niani és a muszlim felkelések a Csing-birodalom központi hatalmának gyengüléséhez?
4. Melyek voltak az önerősítési mozgalom fő célkitűzései, és miért bizonyultak elégtelennek a dinasztia megmentésére?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a Taiping-felkelés áldozatainak és a felkelés jellegének megítélését?

# 8 A köztársaság és a forradalom

## 8.1. Az 1911-es forradalom és a köztársaság

Az 1911. évi hszinhaj forradalom (Xinhai forradalom) – nevét az év hagyományos ciklikus megjelöléséről kapta – a kínai politikai legitimitás rendjének alapvető átalakulását hozta: a dinasztikus császári állam intézménye jogilag megszűnt, és helyébe egy parlamentárisnak szánt, ám katonai erőviszonyok által meghatározott köztársaság lépett. Az alfejezet időhatárai az 1900 utáni reformkísérletektől a köztársaság kikiáltásáig (1912), majd Jüan Si-kaj (Yuan Shikai) elnöki rendszerének felbomlásán át a hadurak korának kialakulásáig, körülbelül 1928-ig terjednek. A nemzeti újraegyesítés kísérlete, a nankingi kormányzat már a következő korszakhoz tartozik; itt elsősorban azt vizsgáljuk, hogyan omlott össze a császári hatalom, milyen köztársasági elképzelések versengtek egymással, és miért töredezett szét az ország gyakorlati hatalomközpontokra.

A hszinhaj forradalom előzményei nem vezethetők le egyetlen okból. A 19. századi válságok – a Taiping-felkelés, a nyugati behatolás, az önerősítési mozgalom korlátai – után a Csing-dinasztia 1901 után maga is reformokba kezdett. A század eleji „új politika” (xinzheng) keretében 1905-ben eltörölték a régi hivatalnokvizsgát, modern iskolákat állítottak fel, és átszervezték a hadsereget. Ennek során jött létre a Jüan Si-kaj által kiépített Pejjang (Beiyang) hadsereg, amely a későbbi köztársaság egyik meghatározó katonai szereplőjévé vált. A kormány emellett 1908-ban alkotmányos tervet hirdetett, 1909-ben szűk választójogú tartományi tanácskozó gyűléseket hívott össze, 1910-ben pedig Pekingben megalakította a Birodalmi Tanácskozó Gyűlést. Az 1911 tavaszán kinevezett felelős kormányzat, az ún. „királyi kabinet” azonban a mandzsu arisztokrácia túlsúlyát tükrözte, és nem csillapította a han kínai elitek elégedetlenségét. A monarchia reformjai így egyszerre növelték a változás iránti várakozást és ásták alá a hagyományos rend legitimitását.

A dinasztiával szemben álló forradalmi mozgalom fő szervezeti kerete az 1905-ben Tokióban megalakult Egyesült Liga (Tongmenghui) volt. Vezetője, Szun Jat-szen (Sun Yat-sen) orvosból lett hivatásos forradalmár, aki korábban már több felkelést kezdeményezett Dél-Kínában. A Tongmenghui programját a „három népi elv” foglalta össze: az első a mandzsu uralom megdöntését és a han nemzeti egység megteremtését célzó nacionalizmus, a második a köztársasági demokrácia, a harmadik a lakosság anyagi jólétének megteremtése. A „nemzet” itt korabeli, nem pedig a mai nemzetfogalommal azonos: elsősorban a mandzsu dinasztiával szemben meghatározott han identitást jelentett, és csak fokozatosan kapcsolódott össze az államközi szuverenitás modern nyelvével. A forradalmi csoportok társadalmi bázisa keskeny volt: külföldön tanuló diákok, dél-kínai értelmiségiek, titkos társaságok, részben a tengerentúli kínai közösségek kereskedői. Az 1907–1911 közötti fegyveres kísérletek katonailag jelentéktelenek maradtak, ám fenntartották a republikánus hálózatot és a dinasztiaellenes nyilvánosságot.

A közvetlen kiváltó válság nem egy forradalmi központból, hanem a vasútpolitikából indult ki. 1911 májusában a Csing-kormány bejelentette a Kanton–Hankou vasútvonalak államosítását, és a vonalakat külföldi bankkonzorcium kölcsönéből kívánta kiépíteni. A lépés sértette a helyi részvényeseket, akik közül sokan tartományi elitcsoportok tagjai voltak. Szecsuanban (Sichuan) a tiltakozás „vasútvédelmi mozgalommá” szélesedett; a helyi gyűlések, kereskedők és földbirtokosok ellenálltak az államosításnak. A kormány katonai erőt vezényelt a tartományba, és az összecsapások emberéleteket követeltek. A válság azért bizonyult döntőnek, mert a központi hadsereg

egy részét a Jangce középső szakaszáról elvonta, és megmutatta, hogy a császári hatóságok a saját tartományi elitjükkel is konfliktusba kerültek.

A felkelés 1911. október 10-én éjjel Vucsangban (Wuchang), a Jangce menti hármas város egyikében tört ki. A közvetlen előzményekről szóló beszámolók részben ellentmondanak; a későbbi visszaemlékezések szerint a helyi forradalmi sejt bombakészítés közben bekövetkezett robbanása kényszerítette a katonákat az azonnali cselekvésre. Az új hadsereg egy része fellázadt, a helyi parancsnokok elmenekültek, és a felkelők egy magas rangú, vonakodó tisztet, Li Jüan-hungot (Li Yuanhong) állítottak az ideiglenes katonai kormány élére. Másnap Hanyang és Hankou is a felkelés oldalára állt. A Vucsangi események nem feltétlenül voltak részei egy országos, előre kidolgozott tervnek; jelentőségüket az adta, hogy a hírükre az 1911 őszén a belső-kínai tartományok többsége sorra kinyilvánította elszakadását a Csing-kormánytól. A tartományi gyűlések, helyi katonai vezetők és köztisztviselők gyakran saját hatalmuk biztosítására használták fel a mandzsuellenes jelszavakat. A dokumentált tény az, hogy 1911 végére a Belső-Kína tartományainak többségében már nem a pekingi udvar gyakorolta a tényleges hatalmat; az elszakadás módja és a szereplők motivációja ugyanakkor tartományonként eltérő volt.

A császári udvar ebben a helyzetben Jüan Si-kajt hívta vissza, akit 1908 után háttérbe szorítottak. Jüan a Pejjang-hadsereg fölötti befolyásával a kormány legerősebb katonai szereplője lett. A nankingi republikánus erők eközben 1911. december 29-én Szun Jat-szent ideiglenes köztársasági elnökké választották, és 1912. január 1-jén kikiáltották a Kínai Köztársaságot. A köztársasági kormányzat azonban nem rendelkezett olyan katonai erővel, amely az egész országot ellenőrizhette volna. A külföldi hatalmak többsége sem ismerte el azonnal az új kormányt; gyakorlati tárgyalópartnernek sokkal inkább Jüant tekintették, aki egyszerre tudott tárgyalni a felkelőkkel és a mandzsu udvarral.

A kompromisszum eredményeként a császári ház 1912. február 12-én, a kiskorú Pu-ji (Puyi) császár nevében kiadta a lemondási nyilatkozatot. A „kedvezményes elbánás” feltételei szerint a császári család megtarthatta címét, átmenetileg a palotában lakhatott, és a köztársaság járadékot vállalt számára. Ez a megállapodás később, 1924-ben, a palotából való eltávolítással ért véget. A lemondási okmány és a köztársasági proklamáció dokumentált elsődleges forrás; a körülöttük zajló politikai alkut viszont a szereplők emlékiratai eltérően értékelik. A megállapodás értelmében Szun Jat-szen lemondott Jüan Si-kaj javára, és az elnöki hatalom Pekingbe került. A köztársaság tehát nem egy forradalmi erő katonai győzelméből, hanem egy politikai kompromisszumból született: a régi birodalmi hadsereg egyik vezetője állt az új állam élére, miközben a republikánus mozgalom intézményesített pártként próbálta befolyásolni a központi politikát.

Az 1912–1913 közötti időszak a parlamentáris kísérlet rövid szakasza volt. A Tongmenghuiból és kisebb csoportokból 1912 augusztusában megalakult a Kuomintang (KMT), amelynek legfőbb parlamenti szervezője Szung Csiao-zsen (Song Jiaoren) volt. Az 1912–1913 fordulóján tartott választásokon a KMT szerezte meg a legtöbb mandátumot, bár a választójog rendkívül szűk volt: csak a felnőtt férfi lakosság kis hányada szavazhatott, és a részvételi arányra vonatkozó adatok csak becslések. A választási eredmény a kortársak számára a kabinetfelelősség elvének erősödését ígérte. A folyamat azonban erőszakkal szakadt meg: 1913. március 20-án Szung Csiao-zsent a sanghaji pályaudvaron lelőtték, és két nappal később meghalt. A merénylet ténye dokumentált; a gyilkosok és Jüan elnöki környezete közötti kapcsolatról szóló gyanú széles körben elterjedt, de a felelősség pontos megítélése a mai történetírásban is vitatott. A politikai következmény azonban egyértelmű: a KMT legitimitása és a parlamentarizmus esélye megtört.

A merényletet követően Szun Jat-szen hívei 1913 nyarán „második forradalom” néven fegyveres ellenállást indítottak a déli tartományokban. Jüan Si-kaj katonai fölénye gyorsan érvényesült, a felkelést leverték, a KMT-t betiltották, és a parlamentet fokozatosan megfosztották érdemi hatalmától. Az 1914-ben elfogadott alkotmányos rendelkezések széles elnöki jogköröket adtak,

és a tartományi önkormányzatokra is erős központi ellenőrzést írtak elő. A köztársasági alkotmányos kísérlet így nem fejlődött tovább; a „köztársaság” elnevezés megmaradt, de a tényleges hatalomgyakorlás egyre inkább katonai-elitista irányba toldódott.

Jüan Si-kaj tekintélyét külső események is aláásták. 1915 januárjában a japán kormány „huszonegy követelés” néven ismertté vált csomagot terjesztett Kína elé. A követelések japán befolyási övezetet, öröklési jogokat és vasúti koncessziókat is céloztak Mandzsúriában és Santungban (Shandong), valamint a kínai közigazgatásba való japán beavatkozást sürgettek. A kínai fél csak a követelések egy részét fogadta el, miután Japán ultimátummal fenyegetőzött. Az elfogadott szerződések sem tartalmazzák az ún. ötödik csoport vitatott pontjait, ám a kínai közvélemény emlékezetében a „huszonegy követelés” a nemzeti megaláztatás szimbólumává vált. Ez az emlékezetpolitikai töltet máig meghatározza a Jüan-korszak megítélését, függetlenül attól, hogy a végül aláírt szöveg kevesebbet engedett, mint amit Japán eredetileg kért.

Jüan 1915 decemberében elfogadta a császári cím felajánlását, és 1916-tól Hongxian uralkodói néven készült új monarchiát alapítani. A lépés dokumentált tény, de értelmezése megosztott: egyes történészi magyarázatok szerint Jüan a tekintélyelvű centralizáció hagyományos formáját akarta visszaállítani, mások szerint elsősorban hatalmi logikából, nem ideológiai meggyőződésből lépett. A császárrá kiáltás széles körű tartományi és katonai ellenállást váltott ki. 1916 márciusában Jüan lemondott a császári tervről, júniusban pedig meghalt. Halálával a Pejjang-rendszer központi tekintélye szétesett, mert Jüan nem gondoskodott olyan utódlásról, amely katonai táborát egyben tartotta volna.

A korszak, amelyet a kínai történetírás hadurak korának nevez, nem egységes államforma volt, hanem egymással versengő fegyveres hatalmi gócok laza együttese. Északon a pekingi kormány névleg megőrizte a Kínai Köztársaság folytonosságát, és a külföldi hatalmak többsége továbbra is ezt ismerte el Kína képviselőjeként. Ténylegesen azonban a fővárosban egymást váltó, rövid életű kormányok működtek, amelyek az egyes katonai klikkek közötti erőviszonyoktól függtek. A legfontosabb északi csoportosulások közé tartozott a Tuan Csi-zsuj (Duan Qirui) nevéhez köthető Anhui klikk, a Feng Kuo-csang (Feng Guozhang), majd Cao Kun és Vu Pej-fu (Wu Peifu) köré szerveződő Zhili klikk, valamint a Mandzsúriát ellenőrző Csang Co-lin (Zhang Zuolin) Fengtian klikkje. Mindegyik saját hadsereget, adóbevételeket, vasútvonalakat és külföldi kapcsolatokat épített ki.

Délen a köztársasági mozgalom egy része Szun Jat-szen vezetésével Kantonban (Guangzhou) próbált alternatív kormányzatot létrehozni; 1917-ben, 1921-ben és 1923-ban is különböző déli katonai kormányok jöttek létre. A déli bázis azonban nem volt stabil: Szun többször kényszerült távozni, és a helyi katonai vezetőkkel való szövetségei rendszeresen felbomlottak. A Kuomintang 1919-ben formálisan is párttá szerveződött, 1923-tól pedig szovjet tanácsadók segítségével kezdett saját pártkatonai intézményt, később a Whampoa katonai akadémiát kiépíteni. Ez már a nacionalista kormányzat korszakába mutat, és megalapozta az északi hadjáratot, amely 1926–1928-ban névleg újraegyesítette az országot.

A hadúri korszak politikai fragmentációja súlyos társadalmi következményekkel járt. A katonai vezetők gyakran a helyi lakosságtól rekviráltak, saját valutát bocsátottak ki, és a kereskedelmi útvonalak ellenőrzéséért harcoltak. A paraszti háztartások terhei nőttek, a banditizmus és a kábítószer-kereskedelem a helyi hatalmi rend részévé vált. Egyes hadurak ugyanakkor a saját területükön modern iskolákat, utakat és üzemeket is létesítettek; a korszak ezért nem írható le egyszerűen a „rendetlenség koraként”, noha az erőszak és a kiszolgáltatottság mindennapos volt. A központi hadsereg hiánya, a vámbevételek fölötti idegen ellenőrzés és a külföldi fegyverszállítások egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy egyik frakció sem tudott tartós országos hatalmat gyakorolni.

A „hadúri korszak” fogalma maga is történeti kategória, amelyet a kínai és a nyugati történetírás eltérően használ. A Kínai Népköztársaság hivatalos periodizációja ezt az időszakot a feudalizmus és a militarizmus káoszaként mutatja be, és a kommunista pártot az egyetlen erőként állítja be, amely a nemzeti egységet megteremtette. A tajvani Kínai Köztársaság hagyománya viszont a köztársaságot a nemzeti folytonosság kereteként kezeli, és a hadúri időszakot átmeneti, külső beavatkozások által súlyosbított epizódként értékeli. A két álláspont emlékezetpolitikai jellege jól látható abban, ahogyan az 1911. évi eseményeket és Szun Jat-szen szerepét használják.

A hszinhaj forradalom társadalmi-kulturális hatásai azonban nem korlátozódtak a politikai intézményekre. A mandzsu előjogok megszüntetése, a hajfonat eltörlése és a lábkötés elleni kampány a testi és rituális rend átalakítását is jelentette. A köztársasági naptár, az állami zászló és a polgári jelképrendszer új nemzeti idő- és térérzetet hozott létre. Az 1910-es évek második felétől az új kultúra mozgalom, majd az 1919-es Május 4. mozgalom a politikai csalódást nyelvi, kulturális és ideológiai radikalizmusba fordította. A Szun Jat-szen nevéhez kötött három népi elv ugyan nem vált azonnal az egész ország ideológiájává, de a köztársasági értelmiségi elit nyelvének állandó hivatkozási pontja maradt.

A hszinhaj forradalom értékelése máig vita tárgya. A tudományos konszenzus szerint a forradalom felszámolta a császári intézményt, és ezzel lezárta a dinasztikus legitimitás kétezer éves keretét. Abban is viszonylag széles egyetértés van, hogy a társadalmi átalakulás mélysége elmaradt a politikai fordulat nagyságától: a vidéki földviszonyok, a tartományi hatalom szerkezete és a külföldi befolyás fennmaradt. Az viszont vitatott értelmezés, hogy a forradalom inkább elitcsere, katonai összeomlás vagy modern nacionalista fordulat volt-e. A hivatalos kínai marxista történetírás gyakran „polgári demokratikus forradalomként” írja le, amelynek vezető rétege elárulta a parasztságot; a tajvani és a nyugati szakirodalom egy része inkább a republikánus intézményépítés törékenységét és a különböző modernizációs programok versenyét hangsúlyozza. A fejezet ezeket a megközelítéseket nem állítja versenypályára, hanem a bizonyítékok eltérő súlyát mutatja be.

### 8.1.1. Források és bizonytalanságok

A korszak dokumentált alapjai közé tartoznak a köztársasági proklamációk, a császári lemondási okmány, a választási törvények, a parlament jegyzőkönyvei, Jüan Si-kaj elnöki iratai, valamint a tartományi kormányzatok közleményei. A forradalmi mozgalom oldaláról megmaradtak a Tongmenghui lapjai, röplapjai és külföldön megjelent újságok. A külföldi hatalmak látószögét brit, francia, japán, német, orosz és amerikai konzuli jelentések, kereskedelmi kamarai iratok és misszionáriusi beszámolók dokumentálják. A szereplők – például Szun Jat-szen, Jüan Si-kaj, Li Jüan-hung – visszaemlékezései értékesek, de utólagos önigazolásokat tartalmaznak, ezért a tények és az emlékezet szétválasztása különösen fontos.

A legnagyobb bizonytalanság a forradalom kezdeti szakaszát övezi. A Vucsangi felkelés spontán vagy tervezett jellegéről szóló beszámolók részben ellentmondanak; a bomba véletlen felrobbanásának története a résztvevők visszaemlékezéseiből ismert, és nem minden részlete ellenőrizhető. A tartományi elszakadások pontos számát gyakran úgy tüntetik fel, mintha egyetlen zárt lista lenne, holott a „függetlenség” kinyilvánítása tartományonként eltérő jogi és katonai realitást takart. Az 1913-as választási részvétel becslésekből ismert, mert a választói névjegyzékek nem maradtak fenn egységesen. A hadúri harcok társadalmi áldozataira vonatkozó adatok hiányosak; a paraszti adóterhekre vonatkozó számokat helyi levéltári gyűjtésekből rekonstruálják, ezért módszertani becslésként kell kezelni őket.

Külön kategóriát alkotnak az emlékezetpolitikai állítások. Szun Jat-szen „a nemzet atyja” megnevezését mind a Kínai Köztársaság, mind a Kínai Népköztársaság politikai nyelve használja, de eltérő tartalommal: Tajvanon a köztársaság alapítójának, a Kínai Népköztársaságban a polgári

forradalom úttörőjének tekintik. Október 10-e Tajvanon „kettős tized” néven állami ünnep, míg a Kínai Népköztársaság nemzeti ünnepe nem ehhez kapcsolódik. A „huszonegy követelés” szintén emlékezetpolitikai fogalommá vált: a kínai nyilvánosságban a japán terjeszkedés jelképeként él, noha a végül elfogadott szerződések tartalma nem azonos az eredeti japán követeléscsomaggal. A fejezet ezért különbséget tesz a dokumentált események, a statisztikai becslések, a szereplők utólagos narratívái és a nemzeti emlékezet politikai használatai között.

### 8.1.2. Rövid összefoglaló

Az 1911-es hszinhaj forradalom a Csing-dinasztia bukását és a Kínai Köztársaság kikiáltását hozta el, de nem teremtett stabil központi hatalmat. A Szun Jat-szen nevéhez kötődő republikánus elit kompromisszumra kényszerült Jüan Si-kaj katonai hatalmával, aki az elnöki posztot megszerezve felszámolta a parlamentáris kísérletet, majd rövid császárkísérlete bukása után meghalt. 1916 után az ország északi katonai klikkek és déli katonai kormányok versengő hatalmi központjaira esett szét. A pekingi kormányzatok nemzetközileg megőrizték a köztársaság látszatát, ám ténylegesen a hadurak ellenőrizték a hadsereget, az adókat és a területet. A korszak politikai káosza ellenére a köztársasági eszme, a pártpolitika és a modern nyilvánosság intézményei megszülettek, és az 1920-as évek nacionalista mozgalma ezekre az alapokra építkezett.

### 8.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen reformkudarcok és társadalmi feszültségek készítették elő a Csing-dinasztia 1911. évi összeomlását?
2. Hogyan kapcsolódott össze a Szecsuani vasútvédelmi mozgalom és a Vucsangi felkelés?
3. Miért kényszerült a nankingi köztársasági kormány kompromisszumra Jüan Si-kajjal, és milyen következményei lettek ennek?
4. Milyen lépésekkel számolta fel Jüan Si-kaj a parlamentáris intézményeket 1913–1914 során?
5. Milyen szerkezeti jellemzői voltak a hadúri korszak politikai fragmentációjának, és hogyan befolyásolta a külföldi hatalmak jelenléte?

## 8.2. A nacionalista kormányzat

A nacionalista kormányzat, Kuomintang (KMT), a nankingi évtized, a kommunista mozgalom és a hosszú menetelés, valamint a társadalmi és gazdasági modernizáció tárgyalása során ebben az alfejezetben az 1927 és 1937 közötti időszakra összpontosítunk. Ez a szakasz a kínai köztársasági korszak egyik legvitatottabb periódusa: a KMT államépítési kísérlete, a kínai kommunista mozgalom vidéki fordulata és a Japánnal szembeni, egyre éleződő konfliktus egyszerre formálta a későbbi polgárháború és a Kínai Népköztársaság feltételeit. Az alábbiakban előbb a nankingi kormányzat kialakulását és intézményeit, majd a kommunista kihívást, végül a modernizációs törekvéseket és azok korlátait tekintjük át, végig különválasztva a dokumentált eseményeket a történetírásban versengő értelmezésektől.

### 8.2.1. A Kuomintang hatalomra kerülése és a nankingi kormányzat

Az 1926-ban indított Északi Hadjárat katonai sikerei nyomán a Kuomintang 1927-re a kínai hadurak nagy részét leverte vagy kényszerítette a párt fennhatóságának elismerésére. A hadjáratot formálisan a KMT és a Kínai Kommunista Párt (KKP) első egységfrontja keretében indították,

ám a két fél közötti feszültség már 1927 tavaszán nyílt erőszakba fordult. 1927. április 12-én Sanghajban a Csang Kaj-sekhez hű erők, helyi bűnszövetkezetekkel és üzleti körökkel együttműködve, tömegesen letartóztatták és kivégezték a kommunista aktivistákat és szakszervezeti vezetőket. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a sanghaji vérengzésben több ezer embert öltek meg, bár a pontos áldozatszám bizonytalan; a becslések néhány ezer és tízezer közötti sávban mozognak, és a kortárs külföldi konzuli jelentések, valamint a kommunista visszaemlékezések eltérő számokat adnak. Az eseményt a KKP „ellenforradalmi puccsként", a KMT egy része pedig a „kommunista rendbontás" felszámolásának szükséges lépéseként értelmezte; a mai kínai hivatalos történetírás az áprilisi eseményeket a KMT árulásának, a tajvani történetírás pedig a nemzeti kormány stabilitását biztosító intézkedésnek tekinti. A két narratíva közötti szembenállás a korszak egészét áthatja.

Csang Kaj-sek 1928-ra a KMT legbefolyásosabb katonai vezetőjévé vált, és a nankingi kormányzat az év őszén hivatalosan is Kína egyetlen nemzetközileg elismert kormányának nyilvánította magát. A fővárost Pekingből Nankingba helyezték át; a régi főváros, Peking, a „Peiping" („Északi béke") nevet kapta, ami a hatalomváltás szimbolikus lezárását jelezte. Az egységes nemzeti kormány létrejötte azonban nem jelentett tényleges területi egységet. A hadurak, például a mandzsúriai Csang Hszüe-liang (Zhang Xueliang) vagy a délnyugati kujcsoui és szecsuáni erők, formálisan elismerték Nankingot, de saját hadseregeiket, adóbevételeiket és közigazgatásukat megtartották. A dokumentált brit és amerikai konzuli jelentések szerint a kormányzat tényleges fennhatósága az alsó Jangce-vidék, a keleti partvidék és néhány nagyváros környékére korlátozódott; a vidéki területek jelentős részén a helyi elit, a titkos társaságok vagy a kommunista gerillák ellenőrzése érvényesült. A „nankingi évtized" kifejezés ezért félrevezető lehet, ha egységes, országosan végrehajtott állami politikát sugall; a kortárs megfigyelők és a későbbi történészek is gyakran „szigetek kormányzásáról" beszéltek.

A nankingi kormányzat berendezkedése egy sajátos, részben lenini mintájú pártállami szerkezetet mutatott, amelyet a KMT belső frakciói közötti hatalmi harcok folyamatosan alakítottak. Az 1931-ben elfogadott ideiglenes alkotmány a KMT-t a „tuteláris" (gyámsági) állam vezető erejeként határozta meg, és a párt Központi Végrehajtó Bizottsága döntő befolyást gyakorolt a kormányzati döntésekre. Csang Kaj-sek nemcsak a hadsereg főparancsnoka volt, hanem 1928-tól a Kormányzótanács elnöke, 1931 és 1938 között pedig a Katonai Bizottság elnöke is, ami a polgári és katonai hatalom személyi összefonódását dokumentálja. Ugyanakkor a KMT-n belül több rivális csoport is működött: a Vang Csing-vej (Wang Jingwei) nevével fémjelzett baloldali, szociálisan érzékenyebb irányzat, a Hu Han-min (Hu Hanmin) vezette konzervatív, pártelvű frakció, valamint a helyi vezetőkhöz kötődő klikkek. A frakcióharcok 1930-ban, 1931-ben és 1932-ben is fegyveres összecsapásokhoz vezettek; például Vang Csing-vej 1930-ban átmeneti ellenkormányt hozott létre, bár azt hamarosan felszámolták. Ezek az események dokumentáltak, de a szereplők motivációiról és a konfliktusok pontos jellegéről a történetírásban vitatott értelmezések élnek: egyes kutatók a személyi rivalizálást, mások a vidéki mozgósítás és a városi fejlődés közötti valódi politikai nézeteltéréseket hangsúlyozzák.

A nankingi kormányzat külpolitikai helyzetét alapvetően meghatározta a japán terjeszkedés. 1931. szeptember 18-án a mukdeni incidens után a Kvantung-hadsereg megszállta Mandzsúriát, és 1932-ben létrehozta Mandzsukuo bábállamot. A nankingi kormány a Népszövetséghez fordult, amely 1933-ban elítélte a japán agressziót, de katonai beavatkozást nem vállalt; Japán kilépett a szervezetből. A japán megszállás következtében a kínai kormány elvesztette Mandzsúria ipari és nyersanyagbázisát, ami a modernizációs terveket közvetlenül aláásta. A dokumentált tények közé tartozik, hogy Mandzsúria a korszak Kínájának legiparosodottabb régiója volt, mintegy 85 százalékos részesedéssel a szén- és vasércтermelésben; a japán megszállás után ezek a kapacitások a japán gazdaságot szolgálták. A nankingi kormány válasza a japán nyomásra az „előbb belső stabilizáció, aztán külső ellenállás" politikája volt; Csang Kaj-sek 1936-ig a kommunisták legyőzését tekintette elsődlegesnek, mivel a KKP a vidéki területeken párhuzamos

hatalmat épített ki. Ezt a prioritást a kommunista történetírás „nemzetárulásként”, a tajvani hivatalos álláspont pedig „a nemzeti kormány reálpolitikai választásaként” értelmezi; a nyugati történetírásban máig vita tárgya, hogy a KMT-nek volt-e reális lehetősége korábban átfogó japánellenes ellenállást szervezni.

### 8.2.2. A kommunista mozgalom és a hosszú menetelés

A Kínai Kommunista Párt 1921-es alapítása után előbb a városi munkásság és az értelmiség körében szervezkedett, és az 1920-as évek elején a Komintern irányvonalát követte. Az 1924–1927 közötti első egységfront idején a KKP tagjai beléptek a Kuomintangba, és a párt a tömegszervezetekben, különösen a szakszervezetekben és a paraszti mozgalmakban szerzett befolyást. Az 1927-es sanghaji vérengzés után a KKP városi szervezeteit szinte felszámolták; a párt tagjainak egy része vidékre menekült, és ott kísérelt meg új társadalmi bázist építeni. A fordulat dokumentált, de a vidéki stratégia kialakulásának pontos okairól vitatott értelmezések vannak: a maoista narratíva szerint Mao Ce-tung már 1927-ben felismerte a parasztság forradalmi potenciálját; a szovjetbarát irányzat szerint a vidéki gerillaharc a városi felkelések kudarca után kényszerű visszavonulás volt.

Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején a KKP a hegyvidéki, határ menti régiókban, elsősorban Csianghszi (Jiangxi) tartomány déli részén építette ki a Kínai Szovjetköztársaság néven ismertté vált bázisterületeit. A Kínai Szovjetköztársaságot 1931. november 7-én, a jujcsini (Ruijin) kongresszuson kiáltották ki; elnöke Mao Ce-tung, katonai vezetője Csu Te (Zhu De) lett. A bázisterületeken a kommunista párt földosztási kampányokat hajtott végre: a nagybirtokosok és a „gazdagparasztok” földjeit elkobozták, szétosztották a szegényparasztok között, és a helyi lakosságból vörös gárdákat, illetve reguláris hadsereget szerveztek. A földreform következtében a szovjet területek lakosságának egy része aktívan támogatta a kommunista hatalmat; más része, különösen az elkobzások és a politikai kampányok áldozatai, passzívan vagy ellenségesen viszonyult. A kommunista források szerint a szovjet területek lakossága 1933-ban több millió volt, de a pontos szám módszertani becslés, mivel az összeírás nem volt megbízható; a nankingi kormány adatai jóval alacsonyabbak. A földosztás áldozatairól szóló adatok szintén becslések: egyes kortárs kommunista jelentések szerint a „ellenforradalmárok” kivégzései százezer alatt maradtak, más, későbbi elemzések ennél magasabb számokat valószínűsítenek, de a kérdés máig nem zárult le.

A KMT 1930 és 1934 között öt nagyobb „bekebelezési hadjáratot” indított a csianghszi szovjet területek ellen. Az első négy hadjáratot a kommunista erők gerillataktikával, csapdákkal és a terep kihasználásával visszaverték; a hadműveletek részleteit mindkét fél későbbi visszaemlékezései eltérően írják le, és a veszteségadatok bizonytalanok. Az ötödik, 1933–1934-es hadjáratban a KMT a német katonai tanácsadók, köztük Hans von Seeckt által javasolt, erődített blokádvonalakra épülő stratégiát alkalmazta, ami a szovjet területek fokozatos összeszorításához vezetett. A kommunista vezetésben ekkor a szovjet tanácsadók, különösen Otto Braun (Li De) és a Komintern által támogatott „reguláris hadviselés” irányvonala került fölénybe, ami a gerillataktika feladását és nyílt állóháborús ütközeteket eredményezett. A dokumentált események szerint 1934 októberében a kommunista főerők, mintegy 86 ezer fő, elhagyták a csianghszi bázist, és megkezdték a később „hosszú menetelésnek” nevezett, több mint 9000 kilométeres visszavonulást.

A hosszú menetelés útvonala a mai Kína több tartományát érintette: Csianghszitól Hunanon, Kujcsoun és Szecsuán érintésével nyugat felé, majd a Tibeti-fennsík peremén északra fordulva, végül 1935 októberében Senhszi (Shaanxi) tartomány északi részén, a jenani régióban ért véget. A menetelés során a kommunista erők többször ütköztek a KMT csapataival, helyi hadurak erőivel és a természeti akadályokkal. A legismertebb ütközetek a Hsziancsiang (Xiangjiang) folyónál (1934 novembere–decembere), ahol a főerők létszáma a korabeli kommunista beszámolók szerint

86 ezerről 30 ezer alá csökkent, valamint a Luting-híd (Luding) elfoglalása (1935. május) és a Mérgező Fű Mocsáron való átkelés. A menetelés áldozatainak pontos száma nem dokumentált; a leggyakrabban idézett becslések szerint a mintegy 86 ezer indulóból 6–8 ezer érte el Senhszi tartományt 1935-ben, de ezek a számok a kommunista párt hivatalos emlékezetében és a nyugati szakirodalomban is vitatottak, mert a menetelés során folyamatosan csatlakoztak újabb erők, és a dezertálás, a betegség, a fagyhalál és a harcok miatti veszteségeket nem rögzítették módszeresen. A csungji (Zunyi) konferencián, 1935 januárjában Mao Ce-tung visszaszerezte a politikai irányítást a katonai stratégiában; a konferencia jegyzőkönyvei töredékesek, és a résztvevők későbbi visszaemlékezései eltérően hangsúlyozzák a döntés pontos lefolyását. Az azonban dokumentált, hogy a konferencia után Otto Braunt és a „reguláris hadviselés” híveit háttérbe szorították, és Mao irányvonala, a mozgékony gerillaharc, vált meghatározóvá.

A hosszú menetelés a kommunista párt kollektív identitásának alapító eseményévé vált, és a kínai hivatalos emlékezetpolitika ma is „a forradalom olvasztótégelyeként” ünnepli. Ez a megállapítás azonban emlékezetpolitikai állítás: a történeti kutatás szerint a menetelés résztvevői közötti konfliktusok, a helyi lakossággal való súrlódások és a pártvezetésen belüli kizárások is a folyamat részei voltak. A tajvani történetírás a hosszú menetelést a kommunista mozgalom végső katonai vereségének közeli pillanataként, a KKP pedig „stratégiai visszavonulásként” mutatja be; a független, elsősorban nyugati kutatók egy része a kettő közötti, a túlélés és az új bázis kialakításának eseményeként írja le. A Mao-korszakban a hosszú menetelés hivatalos narratívája fokozatosan legendává alakult, és az 1960-as években, a kulturális forradalomban a „fiatal vörös gárdisták” gyakran „a hosszú menetelés szellemére” hivatkoztak; ez az utólagos politikai kisajátítás nem cáfolja a dokumentált eseményeket, de jelzi, hogy a történet értelmezése folyamatosan változott.

A jenani szovjet területre (Senhszi–Kanszu–Ninghszia határvidéke) 1935 végétől fokozatosan szivárogtak be a kommunista erők. A korszakban Jenan a KKP főhadiszállása lett, és a párt itt építette ki a tömegszervezeti hálózatot, a paraszti szövetségeket és az ideológiai képzés intézményeit. A jenani időszakban a KKP politikája mérsékeltebb, „új demokrácia” elnevezésű irányvonalat vett fel, amely a földbirtokosok kisajátítása helyett a bérleti díjak csökkentését és a „gazdagparasztok” részvételének engedélyezését hangsúlyozta. Ezt a politikát a párt a japánellenes egységfront részeként hirdette meg; a dokumentált párthatározatok szerint a földreform ideiglenesen visszafogásra került. A jenani időszakról szóló források között kiemelkednek az Edgar Snow által 1936-ban készített interjúk és riportok, amelyek a nyugati közvélemény számára először mutatták be a kommunista vezetőket; Snow beszámolója részben a saját megfigyelésein, részben a párt által szervezett találkozókon alapul, ezért forráskritikailag a „szemtanúi tudósítás” és a „politikai kommunikáció” határán áll.

### 8.2.3. Társadalmi és gazdasági modernizáció a nankingi évtizedben

A nankingi kormányzat modernizációs programja a korabeli Kína egyik legnagyobb állami beruházási hullámát indította el, különösen az infrastruktúra, az ipar, az oktatás és a jog területén. Az időszakot a történetírásban „nankingi évtizednek” nevezik; a kifejezés maga is vitatott, mert a kormányzat tényleges hatásköre nem terjedt ki az ország egészére. A dokumentált fejlesztések közé tartozik a vasúthálózat bővítése: a Nanking–Sanghaj vasútvonalat 1937-re fejezték be, és megkezdték a Nanking–Kanton vasút építését; a kínai kormány 1931 és 1937 között mintegy 3000 kilométer új vasútvonalat adott át, ami a korabeli vasúthálózat nagyjából 20 százalékát tette ki. Ez a szám statisztikai becslés, mert a hadurak ellenőrizte területeken a kormányzat nyilvántartása hiányos volt, és a japán megszállás miatt egyes vonalak statisztikai adatai nem ellenőrizhetők. A kormányzat emellett mintegy 20 000 kilométer autóutat építtetett vagy újított fel, és korszerűsítette a tengeri kikötőket, különösen Sanghajt és Kantont.

Az iparpolitikában a nankingi kormányzat a stratégiai ágazatokban állami tulajdonú vállalatokat hozott létre, míg a könnyűipart, a textil- és élelmiszeripart jórészt a magántőkére bízta. Az 1931-ben alapított Nemzeti Erőforrás Bizottság a bányászat, az acélgyártás, a vegyipar és a gépgyártás fejlesztését koordinálta; az állami szektor 1936-ra a kínai modern ipari termelés becslések szerint 30–35 százalékát adta, ami módszertani becslés, mivel a magánszektor termeléséről a korabeli adóbevallások hiányosak. A nankingi kormányzat 1929-ben visszanyerte a vámtarifa-autonómiát a korábbi, a 19. századi egyenlőtlen szerződések által rögzített alacsony vámszintek helyett, és 1935-ben bevezette a nemzeti valutát, a fabi (fabi) papírpénzt, amely a korábbi ezüstalapú, széttagolt pénzrendszert váltotta fel. A valutareform dokumentált sikernek számít: 1936-ra a kínai bankrendszer egységesebbé vált, és az állami bevételek növekedtek, bár a reform hosszú távú következményei a második világháború inflációjában és a polgárháború pénzügyi válságában mutatkoztak meg. A statisztikai adatok itt is óvatosságot igényelnek: a kormányzati költségvetés hivatalos adatai szerint a bevételek 1933 és 1936 között mintegy 30 százalékkal nőttek, de a helyi adók és a hadurak által beszedett jövedelmek nem szerepelnek a központi nyilvántartásban.

A társadalmi modernizáció terén a nankingi kormányzat az oktatás, a női jogok és a közegészségügy területén hozott intézkedéseket. Az 1930-as években a kormányzat új egyetemeket alapított, köztük a Nemzeti Központi Egyetemet Nankingban, és kiterjesztette az alapfokú oktatási hálózatot; a beiratkozott diákok száma 1928 és 1936 között a hivatalos statisztikák szerint mintegy megkétszereződött, de a vidéki iskolák hiánya és a tanerőhiány miatt az országos lefedettség alacsony maradt. A női analfabetizmus a korszakban a városi középosztály körében mérséklődött, de a vidéki nők többsége továbbra sem jutott iskolához. A polgári törvénykönyvet 1929–1930-ban fogadták el, amely a nők számára a házasságban és a tulajdonjogban a korábbinál nagyobb jogokat biztosított, bár a gyakorlati érvényesítés a vidéki szokásjog, a családi hálózatok és a bírósági hozzáférés hiányában korlátozott volt. A nankingi kormányzat 1934-ben elindította az „Új Élet Mozgalmat”, amely a konfuciánus erkölcsi alapelvek, a tisztaság, a fegyelem és a nemzeti megújulás propagálását tűzte ki célul; a mozgalom a városi utcák takarítását, a köpködés tiltását és a katonai jellegű fegyelmi kampányokat foglalta magába. A mozgalom jellegéről vitatott értelmezések élnek: a tajvani történetírás részben a nemzeti megújulás, részben a modern polgári erények előmozdításának, a kommunista történetírás és sok nyugati elemző pedig egy többé-kevésbé kényszerítő, militarizált, a lakosságot felülről irányító kampánynak tekinti. A dokumentált kortárs kritikák szerint a mozgalom a vidéki szegénység és a földkérdés helyett a viselkedés és a külsőségek szabályozására összpontosított, ami a paraszti tömegek körében korlátozott visszhangot keltett.

A vidéki Kína és a gazdasági egyenlőtlenségek kérdése a nankingi évtized központi feszültsége volt. A kormányzat földadó-reformot hirdetett, de a végrehajtás a helyi elit ellenállásán és a központi ellenőrzés hiányán megbukott; a földbirtokosok nagy része a KMT vidéki szervezeteinek tagja vagy támogatója volt, ami a reformok iránti bizalmat aláásta. A parasztság egy része a kommunista földosztásban, másik része a KMT által ígért, de csak lassan megvalósuló bérleti reformban látta a megoldást; a korszak vidéki zavargásainak dokumentált esetei, például a hunani és csianghszi parasztfelkelések, azt mutatják, hogy a nankingi kormányzat vidéki politikája nem tudta megnyerni a szegényparasztság többségét. A japán megszállás miatti katonai kiadások, a hadurak fenntartása és a központi bürokrácia költségei a kormányzati költségvetés mintegy 70–80 százalékát emésztették fel; ez a hivatalos költségvetési adatokból dokumentált, bár a helyi kiadások hiánya miatt a teljes kép bizonytalan. Az ipari fejlődés a partvidéki, szerződéses kikötővárosokra koncentrálódott, míg a belső területek, különösen Észak- és Nyugat-Kína, alig részesültek a beruházásokból.

### 8.2.4. A korszak értékelése és a történetírás vitái

A nankingi évtized megítélése a történetírásban az egyik legvitatottabb kérdés. A tajvani hivatalos történetírás a korszakot a „nemzeti modernizáció” és a „japán agresszióval szembeni ellenállás előkészítésének” időszakaként mutatja be; ebben a keretben a KMT államépítő teljesítménye a hangsúlyos, a kommunista lázadást pedig a fejlődés akadályaként értelmezi. A Kínai Népköztársaság hivatalos történetírása a nankingi kormányzatot „a nagyburzsoázia és a földbirtokosok diktatúrájaként” jellemzi, amely „elnyomta a munkásokat és parasztokat”, és nem tudott ellenállni a japán imperializmusnak; ebben a narratívában a kommunista mozgalom a nemzeti felszabadítás egyetlen igazi ereje. A nyugati történetírás az 1960-as és 1970-es években részben átvette a tajvani, részben a kommunista narratíva elemeit; az 1980-as évektől azonban a helyi társadalomtörténet, a gender- és a mindennapi élet kutatása új képet adott. A kutatók egy része, például Lloyd E. Eastman munkái alapján, a nankingi kormányzatot „gyenge államként” írja le, amely a modernizációs retorika ellenére sem tudta ellenőrizni a vidéki elitet, az adóbevételeket vagy a hadsereget; mások, például William C. Kirby, a tervgazdasági elemek, a valutareform és a hadiipar eredményeire hívják fel a figyelmet. A két álláspont között módszertani vita folyik arról, hogy a „modernizációt” milyen mutatókkal érdemes mérni, és hogy a KMT kudarca a belső szerkezeti feszültségek vagy a japán invázió külső sokkja következménye-e.

A „nacionalista kormányzat” kifejezés maga is értelmezésfüggő: a KMT a „kínai nemzet” (Zhonghua minzu) nevében lépett fel, de a kisebbségi népek, különösen a tibetiek, mongolok és ujgurok politikai képviselete korlátozott volt. A nankingi kormányzat a „nemzeti egység” jelszavával a kisebbségi területek integrálására törekedett, de a gyakorlatban a hui muszlimok, mongolok és tibetiek eltérő autonómiatörekvéseivel szembesült; ezek a konfliktusok a dokumentált levéltári iratok szerint a központi kormányzat és a helyi elitek közötti tárgyalásokon és időnként fegyveres összecsapásokban nyilvánultak meg. A „belső gyarmatosítás” fogalmát egyes posztkoloniális elemzők a kínai nemzetállami integrációra is alkalmazzák, de ez a használat vitatott, mert a korszak Kínájában a fő törésvonalak nem a gyarmati központ–periféria, hanem a hadúri klikkek, a KMT–KKP szembenállás és a japán megszálló hatalom között húzódtak; a fogalom visszavetítése a jelenkori etnikai vitákba félrevezető.

A nankingi évtized végére, 1937 nyarára a kormányzat katonailag, pénzügyileg és politikailag meggyengült. Az 1936 decemberi hsziani incidens, amelyben Csang Hszüe-liang elrabolta Csang Kaj-seket, hogy rábírja a kommunistákkal való egységfront megkötésére, dokumentált fordulópont: a KMT és a KKP 1937 tavaszán formálisan is második egységfrontot kötött a japán fenyegetés ellen. A KKP elfogadta a nankingi kormány fennhatóságát, cserébe a Vörös Hadsereg alakulatait a Nemzeti Forradalmi Hadsereg részeként elismerték. A KMT részéről a hsziani incidens utáni fordulatot a nemzeti túlélés kényszere, a KKP részéről a japánellenes ellenállás lehetősége indokolta; a két fél közötti bizalmatlanság azonban fennmaradt. 1937 júliusában a Marco Polo-hídi incidens után kitört a teljes körű kínai–japán háború, amely a nankingi évtized modernizációs eredményeit nagyrészt elpusztította, és a KMT kormányzatot a délnyugati belső területekre, Csungkingba kényszerítette.

### 8.2.5. Források és bizonytalanságok

A nankingi évtized forrásai egyenetlenek. A KMT kormányzati iratok, a párt kongresszusi jegyzőkönyvei, a katonai jelentések és a központi költségvetési adatok a tajpeji Kuomintang levéltárban és a nankingi második levéltárban részben fennmaradtak, de a japán megszállás és a polgárháború pusztításai miatt hiányosak. A kommunista dokumentumok, különösen a csianghszi szovjet területről, még töredékesebbek; a párt belső levelezése, a földosztási jelentések és a katonai parancsnokság iratai részben a KMT hadsereg zsákmányaként semmisültek meg, részben a hosszú menetelés során vesztek el. A korszakról szóló későbbi visszaemlékezések, például Mao Ce-tung,

Csu Te, Csang Kaj-sek vagy a külföldi megfigyelők emlékiratai, politikai önéletrajzok; ezeket nem lehet elsődleges dokumentumként kezelni, hanem a keletkezés körülményeit és a szerzők későbbi érdekeit figyelembe véve kell olvasni.

A legnagyobb bizonytalanság a számokra vonatkozik. A hosszú menetelés résztvevőinek és áldozatainak létszáma, a nankingi kormányzat ipari termelésének országos aránya, a földosztások során kivégzett személyek száma, a KMT és a KKP közötti fegyveres összecsapások veszteségei mind becslések, és a források politikai elfogultsága, a hadviselés viszonyai és a nyilvántartások hiánya miatt széles sávban mozognak. A korszak statisztikáinál ezért minden esetben meg kell adni a forrást, az időpontot és a becslés módszertanát; ahol ez nem lehetséges, a bizonytalanságot jelölni kell. A nankingi évtized társadalmi és gazdasági átalakulásáról szóló adatok részben a nemzetközi kereskedelmi statisztikákból, részben a kormányzati évkönyvekből származnak, de a vidéki régiók, a hadurak területei és a japán megszállta Mandzsúria adatai hiányosan dokumentáltak.

A történetírás vitái között kiemelkedik a „nankingi évtized” fogalmának létjogosultsága. A kifejezés arra a feltételezésre épül, hogy a KMT kormányzat 1927 és 1937 között ténylegesen kormányozta Kínát; a helyi társadalomtörténeti kutatások szerint azonban az állami hatalom a vidék nagy részén közvetítőkön, klánszövetségeken és informális hálózatokon keresztül érvényesült, és a központi utasítások gyakran nem jutottak el a falvakig. Emiatt egyes történészek a „nankingi kormányzati kísérlet” vagy a „korlátozott államépítés” kifejezést javasolják. Ugyancsak vita tárgya, hogy a KMT modernizációs programja mennyiben volt önfenntartó, és mennyiben függött a partvidéki, külföldi tőke által irányított szektortól; a vámtarifa-autonómia és a valutareform eredményeit egyes kutatók a nemzeti szuverenitás helyreállításának, mások a nemzetközi pénzügyi függés új formájának tekintik.

### 8.2.6. Rövid összefoglaló

A nacionalista kormányzat, Kuomintang 1927 és 1937 között, a „nankingi évtized” idején részleges államépítési és modernizációs programot hajtott végre, amely azonban csak a keleti partvidékre és a nagyvárosokra terjedt ki; a vidéki Kína, Mandzsúria és a belső területek ellenőrzése gyenge maradt. Csang Kaj-sek katonai-párti hatalma a KMT frakcióharcain és a helyi hadurak autonómiáján alapult, miközben a japán fenyegetés egyre súlyosabbá vált. A Kínai Kommunista Párt az 1927-es városi vereségek után vidéki szovjet bázisokat épített ki, a hosszú menetelés során pedig túlélte a KMT katonai nyomását, és Jenanban új központot hozott létre. A nankingi kormányzat gazdasági és társadalmi modernizációja, a vasútépítés, a valutareform, az oktatási expanzió és a női jogok terén, valódi eredményeket hozott, de a földreform, a vidéki szegénység és a hadurak ellenőrzése miatt a társadalom többsége kívül maradt a fejlődésen. A korszak megítélése a tajvani, a szárazföldi kínai és a nyugati történetírásban élesen eltér; a dokumentált tények és a politikai narratívák közötti különbséget minden esetben jelezni kell.

### 8.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált események vezettek az 1927-es sanghaji vérengzéshez, és miért különbözik az esemény értelmezése a KMT és a KKP hagyományaiban?
2. Miért nevezhető félrevezetőnek a „nankingi évtized” kifejezés, ha a kormányzat tényleges hatalmát vizsgáljuk?
3. Melyek voltak a hosszú menetelés fő állomásai, és milyen forráskritikai problémákat vet fel a résztvevők és áldozatok számának becslése?
4. Hogyan kapcsolódott a nankingi kormányzat modernizációs programja a vámtarifa-autonómiához és a valutareformhoz, és milyen korlátai voltak ezeknek az intézkedéseknek?

5. Milyen eltérő történetírói álláspontok léteznek a nankingi kormányzat államépítő teljesítményéről, és milyen bizonyítékokra hivatkoznak?

## 8.3. A japán invázió és a polgárháború

A Marco Polo hídnál (Lugouqiao) 1937. július 7-én kitört incidenssel kezdődő második kínai–japán háború (1937–1945) nem csupán két állam konfliktusa volt, hanem a kelet-ázsiai térség átalakulásának egyik legvéresebb fejezete. Ez az alfejezet a japán inváziót, a nankingi mészárlást, a nacionalista és kommunista erők háború alatti és utáni viszonyát, valamint az 1946–1949 közötti polgárháborút tárgyalja. A korszak a nacionalista kormányzat által 1928 óta formált állam kereteit feszítette szét, és közvetlenül a Kínai Népköztársaság megalakulásához vezetett.

### 8.3.1. A háború kitörése és a japán előrenyomulás

A második kínai–japán háború közvetlen előzménye az 1931-es mukdeni incidens és Mandzsúria elfoglalása volt, amelyet a nacionalista kormányzat katonailag nem tudott megakadályozni. A japán katonai jelenlét Észak-Kínában folyamatosan nőtt, és 1937 nyarára a feszültség a Peking melletti Marco Polo hídnál fegyveres összecsapásba torkollott. A dokumentált tények szerint a július 7-i incidens után a helyi konfliktus néhány héten belül országos háborúvá szélesedett: a japán hadsereg augusztusban támadást indított Sanghaj ellen, a nacionalista kormányzat pedig a fővárosból, Nankingból először Hankouba, majd Csungkingba (Chongqing) helyezte át székhelyét. A japán stratégia a kínai hadsereg gyors szétzúzására és a nacionalista kormányzat megadásra kényszerítésére épült; ezt a célt azonban nem érte el.

A sanghaji csata (1937. augusztus–november) a háború egyik első nagy összecsapása volt. A kínai erők – a dokumentált beszámolók szerint – több mint három hónapig tartották a várost, súlyos veszteségek árán. A japán haderő fölénye a légierőben és a tüzérségben fokozatosan érvényesült, és novemberre a kínai csapatok kivonultak. A csata jelentősége nem elsősorban katonai, hanem politikai volt: a nacionalista kormányzat demonstrálta, hogy hajlandó ellenállni, a japán fél pedig elvesztette a gyors győzelem lehetőségét. A veszteségekre vonatkozó becslések széles sávban mozognak, és a pontos számok – különösen a kínai oldalon – máig vitatottak.

A japán előrenyomulás ezután a főváros, Nanking felé fordult. A várost 1937. december 13-án foglalták el. A következő hetekben történtek a modern háború egyik leginkább dokumentált és legvitatottabb atrocitásai.

### 8.3.2. Nanking eleste és a nankingi mészárlás

A nankingi mészárlás (1937. december – 1938 eleje) a japán hadsereg által a kínai főváros elfoglalását követő, polgári lakosok és hadifoglyok ellen elkövetett tömeges erőszakcselekmények összefoglaló elnevezése. Azt, hogy a japán katonák tömegesen végeztek ki férfiakat, nőket erőszakoltak meg és gyilkoltak meg, valamint fosztogattak és gyújtogattak, elsődleges források – japán katonai naplók, külföldi megfigyelők (köztük a nankingi biztonsági zónát szervező John Rabe német üzletember) feljegyzései, a Nemzetközi Vöröskereszt és más humanitárius szervezetek jelentései – támasztják alá. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a japán hadsereg a város elfoglalása után heteken át nem tartott fenn hatékony parancsnoki ellenőrzést, és hogy a biztonsági zóna létrehozása ellenére is több tízezren vesztették életüket.

A halálos áldozatok számáról nincs egyetértés. A tokiói per (1946–1948) ítélete a nankingi mészárlás áldozatainak számát 200 000 fölé becsülte; a Kínai Népköztársaság hivatalos álláspontja

300 000 halottról beszél; a szakirodalomban azonban 40 000 és 200 000 közötti becslések is megjelennek. Az eltérés oka, hogy a japán hadsereg a holttestek egy részét megsemmisítette, a korabeli demográfiai adatok hiányosak, és a későbbi kutatások módszertani szempontból eltérően kezelik a város környéki áldozatokat. Az áldozatszám bizonytalansága nem kérdőjelezi meg a mészárlás tényét, amelyet a japán kormány is elismert, noha a hivatalos japán álláspont a mai napig vitatja a pontos számadatokat és egyes részleteket.

A nankingi mészárlás emlékezete a kínai–japán kapcsolatok egyik legterheltebb eleme. A Kínai Népköztársaság emlékezetpolitikai állításként kezeli az áldozatok 300 000-es számát, és a nankingi mészárlás emléknapját állami megemlékezéssel jelöli meg. Ezzel szemben a japán nemzeti identitás egyes áramlatai – különösen a háború utáni konzervatív politikai csoportok – igyekeztek relativizálni a felelősséget, ami gyakran diplomáciai feszültségekhez vezet. A tudományos konszenzus a mészárlás megtörténtét és tömeges jellegét elfogadja, a pontos áldozatszámot azonban vitatottnak tekinti.

### 8.3.3. A kínai ellenállás: a nacionalista kormányzat Csungkingban

Nanking eleste után a nacionalista kormányzat Csungkingba költözött, ahol a háború végéig fennmaradt. A kormányzat a belső területeken, a „szabad Kína” néven emlegetett régióban próbált ellenállni. A japán hadsereg 1938-ban folytatta az offenzívát Észak- és Kelet-Kínában, de a kínai védelem és a terepviszonyok lelassították az előrenyomulást. A Sárga-folyó gátjainak 1938 nyarán történt megnyitása – amelyet a nacionalista kormányzat a japán előrenyomulás lassítására rendelt el – dokumentált tény, ám katasztrofális következményekkel járt: a kiáradó víz több százezer ember halálát okozta, és milliókat tett földönfutóvá. Az áldozatok számáról a becslések ugyancsak széles skálán mozognak; a döntés máig vitatott értelmezési kérdés a kínai történetírásban.

A háború alatt a nacionalista kormányzat elsősorban konvencionális hadviselésre törekedett, de hadserege gyengén felszerelt, utánpótlása akadozó volt. A Csungkingba szorult kormányzat a háború éveiben súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött: a hiperinfláció, a korrupció és a hadsereg ellátási problémái aláásták a lakosság bizalmát. A japán légierő rendszeres bombázásai – köztük a csungkingi tömeges légitámadások – tovább növelték a civil lakosság szenvedéseit. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a nacionalista kormányzat a háború ellenére sem tudta megoldani a vidéki földkérdést, ami a kommunista mozgalom számára kedvezett.

### 8.3.4. A kommunista erők és a gerillahadviselés

A japán invázió előtt a Kínai Kommunista Párt (KKP) a hosszú menetelés (1934–1935) után a távoli északi bázisterületeken, Jenanban rendezkedett be. A háború kitörése után – a második egyesült front keretében – a nacionalista kormányzat és a KKP formálisan összefogott a japán megszállók ellen. Az együttműködés azonban törékeny volt: mindkét fél fenntartotta saját hadseregét és politikai céljait, és a közös ellenség elleni harcban is versengtek a területekért és a lakosság támogatásáért.

A KKP a japán megszállás alatt álló területek hátországában gerillahadviselésre rendezkedett be. A kommunista erők a falvakban politikai mozgósítást végeztek, földreformokat hirdettek, és a japán ellenes nemzeti érzületre építettek. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a KKP által ellenőrzött területek – az úgynevezett felszabadított területek – lélekszáma és kiterjedése a háború éveiben jelentősen nőtt. A 1940. augusztusi „száz ezred offenzíva” a KKP reguláris erőinek egyik legnagyobb hadművelete volt; bár súlyos veszteségekkel járt, megmutatta a kommunista katonai kapacitás növekedését.

A nacionalista és kommunista erők közötti feszültség 1941 januárjában fegyveres összecsapásba torkollott: az új negyedik hadsereg incidensben a KMT erői megtámadták a KKP egyik alakulatát. A második egyesült front ezzel gyakorlatilag felbomlott, és a két fél a háború hátralévő részében többnyire egymás ellen is harcolt, miközben a japán megszállók elleni küzdelem folytatódott. A japán megszállás alatt a KKP által ellenőrzött területek a KMT blokádja alatt is fejlődtek, ami hozzájárult ahhoz, hogy a polgárháború időszakára a KKP megerősödött.

### 8.3.5. A második világháború összefüggései

A kínai–japán háború 1941. december 7-én, a Pearl Harbor elleni japán támadással a második világháború részévé vált. Kína a szövetségesek oldalán hadat üzent a tengelyhatalmaknak, és a kínai hadszíntér – a „Kína–Burma–India színház" – a Csendes-óceáni háború egyik fontos frontja lett. A dokumentált tények szerint a japán hadsereg Kínában lekötve tartotta a legnagyobb szárazföldi erőit, ami hozzájárult a szövetségesek délkelet-ázsiai és csendes-óceáni előrenyomulásához.

A háború alatt a Kínai Köztársaság a szövetségesek egyik alapító tagja lett, és Csiang Kaj-sek (Chiang Kai-shek) a szövetséges hatalmak egyik vezetőjeként szerepelt a kairói konferencián. Ugyanakkor a nacionalista kormányzat hadserege a háború végére súlyosan kimerült, gazdasága összeomlott, és a belső területeken a kormányzati ellenőrzés meggyengült. A szövetségesek – különösen az Egyesült Államok – Kínát az ázsiai háború utáni rend egyik pilléreként képzelték el, de a kínai belpolitikai szakadás ezt a tervet aláaknázta.

A háború utolsó szakaszában a japán hadsereg 1944-ben még egy nagy offenzívát indított (Ichi-gō hadművelet), amelynek célja a kínai közlekedési vonalak elfoglalása és a szövetséges légibázisok felszámolása volt. A japán erők ebben a hadjáratban jelentős területeket foglaltak el, de a művelet stratégiailag nem tudta megfordítani a háború menetét. 1945 augusztusában a szovjet hadsereg a Japán elleni hadüzenet után megszállta Mandzsúriát, ahol a japán Kvantung-hadsereg gyorsan összeomlott. A japán kapituláció augusztus 15-i bejelentése után a Kínában állomásozó japán erők letették a fegyvert.

A háború kínai áldozatainak számára vonatkozó becslések igen széles sávban mozognak. A kínai kormányzat hivatalos álláspontja szerint a kínai polgári és katonai áldozatok száma meghaladja a 35 milliót; a nemzetközi szakirodalomban 15 és 35 millió közötti becslések szerepelnek. Az eltérések oka, hogy a háború alatti demográfiai adatok hiányosak, a halálokok (közvetlen erőszak, éhínség, járványok) nehezen szétválaszthatók, és a különböző kutatások eltérő módszertannal dolgoznak.

### 8.3.6. A polgárháború újraindulása és a nacionalista vereség

A japán megszállás összeomlása után a nacionalista és kommunista erők közötti konfliktus újra kiéleződött. A háború alatt a KKP a japán hátországban megerősödött, és a kapituláció után a helyi japán fegyverletétel során jelentős területeket és fegyverkészleteket szerzett meg. A nacionalista kormányzat – amelynek hadserege a háború végére szétszóródott és demoralizálódott – nem tudta hatékonyan ellenőrizni a felszabadított területeket. A két fél között 1945 őszétől kezdve fegyveres összecsapások robbantak ki.

Az Egyesült Államok megkísérelt közvetíteni a két fél között. George C. Marshall tábornok 1945 decemberétől 1947 januárjáig vezetett missziót, amelynek célja a nacionalista és kommunista erők közötti koalíciós kormány létrehozása volt. A közvetítés dokumentált tények szerint kudarcot vallott: mindkét fél bizalmatlan volt a másikkal szemben, és a fegyverszüneti megállapodások többször is megszegték. 1946 nyarára a polgárháború teljes körűvé vált.

A polgárháború kezdeti szakaszában a nacionalista erők fölényben voltak a hagyományos hadsereg létszámában, felszerelésében és a városok, valamint a fő közlekedési vonalak ellenőrzésében. A KKP ezzel szemben a vidéki területekre támaszkodott, és gerilla-hadviselésből fokozatosan reguláris hadsereget épített. A fordulat 1948-ban következett be, amikor a kommunista erők három nagy hadjáratban – a liaosheni, a huaihai és a pingjini hadjáratban – döntő vereséget mértek a nacionalista hadseregre. Ezek a hadműveletek a dokumentált katonai történetírás szerint a nacionalista erő főerőinek megsemmisüléséhez vezettek.

A nacionalista kormányzat vereségének okai összetettek. A KMT hadserege rosszul volt vezetve, a parancsnoki kar korrupt és a hadviseléshez nem értő elemekkel volt tele; a gazdasági összeomlás, a hiperinfláció és a földreform elmaradása a lakosság nagy részét elidegenítette a kormányzattól. Ezzel szemben a KKP fegyelmezettebb hadsereget és ígéretes társadalmi programot kínált, különösen a falusi szegénység számára. A polgárháború áldozatainak számát – a katonai és polgári veszteségeket együtt – néhány millióra becsülik, de a pontos adatok bizonytalanok, és a különböző források eltérnek.

### 8.3.7. A Kínai Népköztársaság megalakulása felé

1949 elejére a kommunista erők ellenőrizték Észak-Kína nagy részét. Január 31-én elfoglalták Pekinget, amelyet később fővárossá tettek. Áprilisban átkeltek a Jangcén, és bevették Nankingot, a nacionalista kormányzat egykori fővárosát. Csiang Kaj-sek és a nacionalista kormányzat maradék erői Tajvan szigetére menekültek, ahol a Kínai Köztársaság néven fennmaradt. 1949. október 1-jén Mao Ce-tung (Mao Zedong) Pekingben kikiáltotta a Kínai Népköztársaságot. A polgárháború katonai szempontból ezzel lényegében véget ért, bár a Kína és Tajvan közötti konfliktus a mai napig nem zárult le.

A korszak egésze – a japán invázió és a polgárháború – alapvetően átalakította Kína politikai szerkezetét. A nacionalista kormányzat, amely a nacionalista kormányzat időszakában próbálta egyesíteni az országot, elvesztette a hatalmát; a KKP a háború alatt megerősödve, a polgárháborúban győzelmet aratva vette át az állam irányítását. A következő alfejezet a Kínai Népköztársaság megalakulásához vezető folyamatokat tárgyalja.

### 8.3.8. Források és bizonytalanságok

A második kínai–japán háború és a polgárháború történetének elsődleges forrásai közé tartoznak a kínai és japán katonai iratok, a nacionalista kormányzat és a KKP archívumai, az amerikai, brit és szovjet diplomáciai jelentések, valamint a korabeli sajtó és a túlélők visszaemlékezései. A nankingi mészárlás esetében kiemelkedő jelentőségűek a külföldi megfigyelők, például John Rabe naplói és a tokiói per jegyzőkönyvei. A japán háborús bűnök – köztük a 731-es alakulat biológiai hadviselési tevékenysége – tekintetében a források részben megsemmisültek vagy a háború után titkosították őket, ezért a kutatás nehéz. A szóbeli hagyomány és a túlélők vallomásai pótolhatatlanok, de emlékezetük szelektív lehet.

A fő bizonytalanságok az áldozatszámokra vonatkoznak. A nankingi mészárlás halálos áldozatainak becslései 40 000 és 300 000 között mozognak; a kínai–japán háború összes kínai áldozatát 15 és 35 millió közé teszik; a polgárháború áldozatainak száma több milliós nagyságrendű, de pontos adatok nincsenek. A számok mögött eltérő módszertanok és politikai érdekek állnak, ezért minden becslést forráskritikával kell kezelni. A japán invázió és a nankingi mészárlás egyes részleteiről – például a parancsnoki felelősség mértékéről vagy az erőszak szervezett jellegéről – a japán, kínai és nyugati történészek között máig vita folyik. A kínai hivatalos történetírás gyakran hangsúlyozza a nemzeti ellenállás egységét, míg a japán és nyugati munkák egy része a nacionalista–kommunista megosztottságot és a két fél versengését emeli ki. A polgárháború értelmezésében is jelen van az

emlékezetpolitikai különbség: a Kínai Népköztársaság a kommunista győzelmet felszabadításként, a Kínai Köztársaság (Tajvan) a nacionalista vereséget idegen megszállásként vagy a kommunista hatalomátvételt törvénytelennek tekinti.

### 8.3.9. Rövid összefoglaló

A második kínai–japán háború 1937 és 1945 között pusztította Kínát, és a nacionalista kormányzatot a belső területekre szorította. A nankingi mészárlás a háború egyik legtragikusabb, dokumentált atrocitása, amelynek áldozatszáma vitatott. A háború évei alatt a nacionalista és kommunista erők formálisan együttműködtek, de folyamatosan rivalizáltak; a KKP a japán hátországban megerősödött. A második világháború összefüggéseiben Kína a szövetségesek oldalán harcolt, de a háború utáni polgárháborúban a nacionalista kormányzat vereséget szenvedett, és 1949-ben a KKP kikiáltotta a Kínai Népköztársaságot. Az időszak a modern Kína politikai térképét alapvetően újrarajzolta.

### 8.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a második kínai–japán háború kitörésének közvetlen előzményei, és miért nem sikerült a japán hadseregnek gyorsan megnyernie a háborút?
2. Milyen elsődleges források támasztják alá a nankingi mészárlás tényét, és miért vitatott a pontos áldozatszám?
3. Hogyan alakult a nacionalista és kommunista erők viszonya a japán megszállás alatt, és milyen esemény zárta le gyakorlatilag a második egyesült frontot?
4. Milyen katonai és társadalmi okok vezettek a nacionalista erők vereségéhez az 1946–1949 közötti polgárháborúban?
5. Mi volt a szovjet hadsereg szerepe a háború utolsó szakaszában, és hogyan befolyásolta a polgárháború kimenetelét?

## 8.4. A Kínai Népköztársaság megalakulása

A második világháború utáni kínai polgárháború utolsó szakaszát A japán invázió és a polgárháború mutatja be; az itt tárgyalt időszak az 1949. október 1-jei kikiáltástól az 1953. július 27-i koreai fegyverszünetig terjed. A Kínai Népköztársaság megalakulása nem egyetlen nap eseménye volt, hanem több évig tartó hatalomátvételi, társadalomátalakítási és külpolitikai konszolidációs folyamat csomópontja. Az alábbi alfejezet a kommunista győzelem dokumentált tényeit, a hivatalos narratívát, a társadalmi erőszak becsléseit és a nemzetközi összefüggéseket különíti el. A korszakhatár nem egységes: a kínai hivatalos történetírás 1949-et a „felszabadulás” évének tekinti, míg a tajvani és egyes nyugati munkák a Kínai Köztársaság folytonosságát hangsúlyozzák. A könyv ezt a kettősséget megtartja, és a „megalakulás” kifejezést leíró, nem pedig legitimáló értelemben használja. A fogalmak – „népi demokrácia”, „felszabadítás”, „önkéntesek” – a korabeli politikai nyelv részei, nem semleges kategóriák; használatukat a szöveg jelzi.

### 8.4.1. A polgárháború végjátéka és a Kínai Népköztársaság kikiáltása

1948 őszére a Kínai Kommunista Párt (KKP) katonai fölénye egyértelművé vált. A Liaohszi–Senjang (Liaoxi–Shenyang), Huaihai és Peiping–Tiencsin hadjáratok során a Kínai Nemzeti Hadsereg több mint másfél millió katonája esett el, sebesült meg, dezertált vagy állt át; ezek a dokumentált hadműveleti veszteségek a Kuomintang (KMT) szárazföldi haderejének összeomlását jelezték. A

KKP csapatai 1949. január 31-én vonultak be Pekingbe, majd április 20-án átlépték a Jangcét. A KMT-kormány előbb Kantonba, majd Csungkingba, végül 1949 decemberében Tajvanra tette át székhelyét; Csang Kaj-sek (Chiang Kai-shek) és a KMT vezetése a tajvani szigeten rendezkedett be. A szárazföldi hadműveletek 1949 végére gyakorlatilag befejeződtek, bár kisebb ellenállási gócok 1950 elejéig fennmaradtak.

A hatalomátvétel nem csupán katonai győzelem volt. A KKP 1949 tavaszán több „demokratikus párttal" és párton kívüli személlyel tárgyalt egy új politikai testület felállításáról. 1949. szeptember 21–30. között ülésezett Pekingben a Kínai Népi Politikai Tanácskozó Konferencia (NPTK). A testület összetétele tükrözte a KKP által meghirdetett „népi demokratikus front" politikáját: a kommunista küldöttek mellett a Kínai Nemzeti Szocialista Párt, a Kínai Demokratikus Liga és más, a KMT-uralom alatt betiltott vagy üldözött szervezetek képviselői, továbbá szakszervezeti, nő-, ifjúsági, etnikai kisebbségi és vallási vezetők kaptak helyet. A tanácskozás elfogadta a Közös Programot, amely 1954-ig ideiglenes alkotmányként szolgált. A dokumentum kimondta, hogy a Kínai Népköztársaság „a munkások és parasztok vezette, a munkásosztály és a parasztság szövetségére épülő népi demokratikus állam", és hogy a KKP a „népi demokratikus diktatúra vezető ereje". A „népi demokratikus diktatúra" kifejezést Mao Ce-tung 1949. június 30-án megjelent, „A népi demokratikus diktatúráról" című írása alapozta meg; ebben Mao a „demokráciát a nép számára, diktatúrát a reakciósok számára" elvet fejtette ki. Ezt a fogalmat a kínai hivatalos történetírás a népi hatalom sajátos formájaként értelmezi; a hidegháborús nyugati szakirodalom egy része viszont a párt egyeduralmának leplezéseként írja le. A könyv a korabeli önértelmezést és a későbbi kritikai értelmezéseket együtt tárgyalja, anélkül hogy a „diktatúra" terminus értékelő jelentését visszavetítené.

Október 1-jén Mao a Tienanmen kapu előtt, az újonnan kikiáltott Központi Népi Kormány elnökeként kijelentette: „A kínai nép felállt". Az új állam vezető szerveiben Mao elnök, Csou En-laj (Zhou Enlai) miniszterelnök, Liu Sao-csi (Liu Shaoqi) alelnök, Csu Te (Zhu De) a Népi Felszabadító Hadsereg főparancsnoka lett. A kormány kezdetben a szovjet típusú államtanács és a minisztériumok rendszerét követte, de a KKP pártszervei párhuzamosan minden szinten jelen voltak. A kikiáltás pillanatában a KKP nem ellenőrizte az ország egészét: Tajvan kívül maradt, Hszincsiangban és Tibetben a hatalomátvétel még hátravolt, és a délnyugati tartományokban is voltak hátramaradt erők. A kikiáltás tehát inkább politikai deklaráció volt, mint a területi konszolidáció lezárása.

A nemzetközi elismerés megosztott maradt. A Szovjetunió 1949. október 2-án, a kelet-európai népi demokráciák és Mongólia röviddel később ismerték el a Kínai Népköztársaságot. Az Amerikai Egyesült Államok és a nyugat-európai államok többsége nem; ők a Kínai Köztársaságot tekintették továbbra is Kína törvényes képviselőjének, és az ENSZ-ben a Kínai Köztársaság delegációja őrizte meg Kína helyét. Ez a kettős elismerés egészen 1971-ig fennállt, és a tajvani kérdés ma is meghatározó eleme a kínai–amerikai viszonynak. A könyv ezt a helyzetet dokumentálja, de nem foglal állást a szuverenitási vitában.

### 8.4.2. A kommunista hatalomgyakorlás intézményesülése

A KKP 1949 után a szovjet tapasztalatokra támaszkodva, de a kínai paraszti társadalom sajátosságaihoz igazítva építette ki az államot. A párt vezető testületei – a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság, a katonai bizottság – a legfontosabb döntéseket hozták; a kormányzati szervek ezek végrehajtását szolgálták. A „demokratikus pártok" jelenléte a NPTK-ban és a későbbi politikai tanácsadó testületekben formális volt: a KKP fenntartotta magának a stratégiai döntések monopóliumát, és az 1950-es évek elejétől fokozatosan felszámolta a párton kívüli politikai önállóságot. Ezt a folyamatot a kínai hivatalos történetírás a „szocialista demokrácia" kiépítéseként, a nyugati kritikai irodalom a „pártállam" megszilárdításaként írja le.

A tömegszervezetek – az Összkínai Szakszervezeti Szövetség, a Parasztok Országos Szövetsége, a Nőszövetség, az Ifjúsági Szövetség, majd 1949 után az Új Ifjúsági Szövetség (később Kommunista Ifjúsági Szövetség) – a párt politikai irányvonalának közvetítői voltak. Taglétszámuk az 1950-es évek elején gyorsan nőtt; a szervezetek a propaganda, a közművelődés, a női egyenjogúság és a hadsereg toborzás terén is szerepet kaptak. A vidéki parasztszövetségek a földreform végrehajtásának kulcsszereplőivé váltak. A nőszövetség az új házassági törvény (1950) révén a nők jogi helyzetének javítását szorgalmazta, ami egyes térségekben ellenállásba ütközött; az 1950-es házassági törvény a kényszerházasság és a többnejűség ellen lépett fel, de a gyakorlati végrehajtás egyenetlen maradt. Ezeket a társadalmi reformokat a kínai kormány a hatalomátvétel részének tekintette; a hivatalos adatok szerint az 1950-es évek elején több millió nő lépett be a munkaerőpiacra, de ezek a statisztikák módszertani bizonytalanságot hordoznak.

A közigazgatás és a jogrendszer átmeneti állapotban volt. Az 1949 előtti bíróságokat „népi bíróságokként” szervezték újjá; a bírák egy része nem jogi végzettségű, hanem a polgárháborúban kiképzett politikai káder volt. A büntetőeljárásokban az „osztályellenség” kategóriája politikai szempontot vitt a jogalkalmazásba. A KKP hivatalos álláspontja szerint ez az átmeneti időszak szükséges része volt a régi rendszer felszámolásának; a kritikai történetírás a jogállamiság hiányát és a tömeges erőszak intézményesülését emeli ki. A dokumentált tény az, hogy a korai években a bíróságok és a pártbizottságok együttműködtek, és a politikai kampányok gyakran megelőzték a jogi eljárásokat.

### 8.4.3. A földreform (1950–1952/53)

Az 1950. június 30-án kihirdetett földreformtörvény a KKP vidéki programjának csúcspontja volt. A törvény megszüntette a földesúri földtulajdont, és a földet a művelők között osztotta szét. A végrehajtás során a vidéki lakosságot osztályozták: földesúr, gazdagparaszt, középparaszt, szegényparaszt, zsellér. Az osztályozás nem csupán a föld nagyságán, hanem a bérmunka alkalmazásán, a családi munkaerőn és a jövedelemforráson alapult. A földesurak és a gazdagparasztok földjét, igavonó állatait, magtárait és felszerelését elkobozták; a szegény- és középparasztok, valamint a zsellérek földet és eszközöket kaptak. A hivatalos adatok szerint 1952 végére a vidéki lakosság mintegy 60–70 százaléka részesült a földosztásból; ezeket a számokat azonban a korabeli statisztikai rendszer politikai felügyelete miatt becslésként kell kezelni.

A földreform nem volt pusztán gazdasági intézkedés. A KKP a vidéki átalakítást „osztályharcnak” tekintette, és a párt káderjei „küzdelmi gyűléseket” szerveztek. Ezeken a gyűléseken a helyi szegényparasztok nyilvánosan megvádolták a földesurakat, gazdagparasztokat és más „reakciós elemeket”. A vádak gyakran a földbérlet, az adósság, a helyi hatalmaskodás vagy a KMT-korszakban betöltött tisztségek köré szerveződtek. A gyűlések sok helyen tömeges ítélethozatalba, nyilvános bántalmazásba és kivégzésbe torkolltak. A dokumentált események közé tartozik, hogy a pártközpont időnként „kemény kéz” alkalmazására utasított, és hogy a helyi káderek a kivégzések számával versengtek. Ugyanakkor a helyi gyakorlat nagy változatosságot mutatott: egyes településeken a földreform viszonylag kevés erőszakkal zajlott, máshol a leszámolás a személyes ellentétek és a társadalmi feszültségek csatornája lett.

Az áldozatok számáról nincs megbízható, átfogó statisztika. A kínai kormány a földreformot a „feudális osztály felszámolásaként” értékelte, és nem közölt országos áldozatszámot. A nyugati történetírásban a becslések több százezer és több millió között mozognak; egyes kutatók 1–5 millióra teszik a földreformhoz köthető halálos áldozatok számát, mások ezt a sávot a források hiányossága miatt elutasítják, és néhány százezerre becsülik. A módszertani nehézség abban áll, hogy a földreformmal párhuzamosan más kampányok is folytak, a helyi levéltárak részben megsemmisültek, és a szóbeli visszaemlékezésekből származó adatok nehezen ellenőrizhetők. A földreform értékelése ezért a történeti viták egyik csomópontja: a hivatalos kínai emlékezet

a parasztok felszabadítását hangsúlyozza, a kritikai irodalom az erőszak tömeges jellegét, a résztvevők visszaemlékezései pedig gyakran a félelem és a bizonytalanság tapasztalatát rögzítik.

Gazdasági szempontból a földreform rövid távon növelte a paraszti termelést, mert a korábbi bérlők saját földjükön gazdálkodhattak, és az állami adóterhek is átmenetileg mérséklődtek. A KKP ezzel a vidéki lakosság nagy részének támogatását szerezte meg, ami a későbbi koreai háború alatti mozgósítás szempontjából döntő volt. A földosztás azonban nem szüntette meg a vidéki szegénységet, és a kisparcellás gazdaságok működése a modernizáció korlátja maradt. A földreform végrehajtása 1950-től 1952–53-ig tartott, de a későbbi kollektivizálás előkészítése már 1951–52-ben megkezdődött: a párt „kölcsönös segélycsoportokat" hozott létre, amelyek a következő évtized termelőszövetkezeteinek előfutárai voltak.

### 8.4.4. A koreai háború és a szovjet szövetség

A Kínai Népköztársaság külpolitikai orientációját Mao már 1949 júniusában kijelölte, amikor kijelentette: „Félre kell állnunk az egyik oldalra" – azaz a Szovjetunió oldalára. 1949 decembere és 1950 februárja között Mao Moszkvában tárgyalt Sztálinnal. Az 1950. február 14-én aláírt kínai–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés dokumentált mérföldkő volt. A szerződés 30 évre szólt, és a Szovjetunió 300 millió dolláros hitelt, ipari berendezéseket, technikai szakértőket és katonai támogatást ígért. A hitel összege valójában alacsony volt a kínai szükségletekhez képest, és a szovjet feltételek – a korábbi orosz–kínai szerződésekből fakadó jogok részleges fenntartása – azt jelezték, hogy a viszony aszimmetrikus maradt. Sztálin kezdetben fenntartásokkal viseltetett Mao iránt, és a tárgyalások során a kínai félnek komoly engedményeket kellett tennie; ezt a feszültséget a későbbi szovjet–kínai szakítás hátterében a történészek eltérően értelmezik.

A koreai háború 1950. június 25-én, az észak-koreai csapatok 38. szélességi kört átlépő támadásával kezdődött. A háború kitörésének közvetlen előzményeiről a források ellentmondásosak. A Szovjetunió és Észak-Korea hivatalos álláspontja szerint Dél-Korea provokációi váltották ki a konfliktust; az ENSZ és a nyugati szövetségesek, valamint a dél-koreai kormány az északi agressziót dokumentálta. A levéltári kutatások azt mutatják, hogy Kim Ir-szen (Kim Il-sung) már 1949-től kérte Sztálin jóváhagyását egy déli inváziához, és 1950 tavaszán Sztálin zöld utat adott, miután Mao is támogatásáról biztosította a tervet. Ugyanakkor a pontos döntéshozatali mechanizmusokról – különösen Kína előzetes tudomásának mértékéről – a kutatók vitatkoznak; a szovjet, kínai és észak-koreai levéltárak nem minden irata hozzáférhető.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1950. június 25-én és 27-én határozatokat hozott, amelyben az északi támadást agressziónak minősítette, és tagállamokat kért fel Dél-Korea megsegítésére. A Szovjetunió éppen bojkottálta az üléseket, mert a Kínai Köztársaság ENSZ-képviseletét vitatta, így nem élt vétójoggal. Az Amerikai Egyesült Államok vezette ENSZ-erők 1950. szeptember 15-i inchoni partraszállása fordulatot hozott; az észak-koreai hadsereg visszavonult, és az ENSZ-csapatok átlépték a 38. szélességi kört. Kína több alkalommal figyelmeztetett, hogy az ENSZ-erők észak-koreai bevonulását nem tűri; ezt a washingtoni döntéshozók figyelmen kívül hagyták.

A kínai vezetés 1950. október elején, hosszas belső vita után döntött a beavatkozás mellett. Mao a beavatkozást a „koreai forradalom megvédésén" túl a kínai határ biztonságával, a tajvani kérdés összefüggésével és a Szovjetuniónak tett szövetségi kötelezettséggel indokolta. Október 19-én a Kínai Népi Önkéntesek néven ismert erők átkeltek a Jalu folyón. A „népi önkéntesek" kifejezés jogi fikció volt: a csapatok a Népi Felszabadító Hadsereg kötelékébe tartoztak, de a kínai kormány így elkerülte a formális hadüzenetet az Egyesült Államokkal. Az első kínai támadások novemberben visszavetették az ENSZ- erőket; decemberben a kínai hadsereg visszafoglalta Phenjant, és 1951 januárjában Szöul is elesett. 1951 tavaszára a frontvonal a 38. szélességi kör közelében stabilizálódott, és a háború állóháborúvá vált. A fegyverszüneti tárgyalások 1951

júliusában kezdődtek, de a hadifogoly-kérdés és a határviták miatt csak 1953. július 27-én írták alá a panmindzsoni egyezményt. A fegyverszünet nem békeszerződés volt; a koreai félsziget formálisan máig hadiállapotban van.

A háború emberi és anyagi költségei súlyosak voltak. A teljes áldozatszámot a kutatók 2–3 millióra becsülik; ebből a kínai katonai veszteség – halottak, sebesültek, eltűntek – több százezerre tehető. A kínai hivatalos adat mintegy 200 ezer halottról szól, más becslések 400 ezer vagy annál több halottat valószínűsítenek; a hadifoglyok és az eltűntek sorsa, valamint a polgári áldozatok száma további bizonytalanságot hordoz. A szovjet részvétel a szárazföldi harcokban nem volt hivatalos, de a szovjet légierő vadászrepülő egységei a kínai északkeleti és a koreai légtérben beavatkoztak, és légi fedezetet nyújtottak a kínai csapatoknak. Ezt a részvételt a hidegháború alatt mindkét fél tagadta; a Szovjetunió összeomlása után nyilvánosságra került orosz levéltári iratok dokumentálják a szovjet pilóták jelenlétét, bár a részvétel pontos mértéke vitatott.

A koreai háború Kínára gyakorolt hatása ellentmondásos. A beavatkozás megerősítette a KKP hazai legitimációját, mert a kormány a „haza védelmét” és az „amerikai imperializmus” elleni harcot hangsúlyozta. A háború alatt a kínai társadalomban „ellenállás Amerika-ellenes, Korea-segély” mozgalom bontakozott ki; adománygyűjtések, vérplazma-akciók és termelési versenyek zajlottak. A háború ugyanakkor súlyos gazdasági terhet rótt az országra, és elmélyítette a nemzetközi elszigeteltséget. Az Egyesült Államok a hetedik flottát a Tajvani-szorosba rendelte, ami gyakorlatilag megakadályozta a KKP Tajvan elleni tervezett inváziójét, és tartóssá tette a kínai–amerikai szembenállást. A Kínai Népköztársaság ENSZ-képviselete 1971-ig megoldatlan maradt, részben a koreai háború következtében. Ugyanakkor a háború a kínai hadsereg modernizációját is felgyorsította: a szovjet katonai segítség révén a KKP repülőgépeket, tüzérséget és kiképzést kapott, ami a későbbi haderőfejlesztés alapját képezte. A koreai háború így a hidegháború első forró konfliktusa, a kínai–amerikai szembenállás megszilárdítója és a Kínai Népköztársaság belpolitikai konszolidációjának eszköze is volt.

### 8.4.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásai között elsődleges iratok, hivatalos dokumentumok, levelezések, katonai jelentések, ENSZ-határozatok, valamint szóbeli visszaemlékezések egyaránt szerepelnek. A kínai kommunista hatalomátvételhez kapcsolódóan a Kínai Népi Politikai Tanácskozó Konferencia iratai, a Közös Program, Mao beszédei, a földreformtörvény és a kínai–szovjet szerződés a legfontosabb dokumentumok. A koreai háborúhoz a kínai, amerikai, orosz és ENSZ-levéltárak anyagai, a fegyverszüneti egyezmény, valamint a veteránok visszaemlékezései adnak támpontot. A forráshozzáférés azonban egyenetlen: a kínai levéltárak egy része ma is zárt, a koreai háború kínai oldaláról a hivatalos történetírás szelektív képet ad, a földreform helyi iratai gyakran hiányosak vagy megsemmisültek. A szovjet levéltárak 1991 utáni megnyitása fontos kiegészítést hozott, de az orosz források sem fedik le a teljes képet; a résztvevők közötti belső viták dokumentumai részben még feltáratlanok.

A bizonytalanságok és viták a következő pontokon sűrűsödnek:

- A földreform erőszakának mértéke: a dokumentált tény az erőszak létezése, de az áldozatok száma becslés. A kínai hivatalos adatok nem átfogóak, a nyugati becslések módszertana vitatott; a számok nem kezelhetők pontos mérésként.
- A koreai háború áldozatszáma: a teljes háborús veszteség 2–3 milliós sávja becslés; a kínai katonai halottak hivatalos adatai is vitatottak, mert a hadifoglyok, az eltűntek és a polgári áldozatok besorolása bizonytalan.
- A koreai háború kitörésének felelőssége: a dokumentált tény az észak-koreai támadás, de a döntéshozatalban a szovjet és kínai szerep részleteiről a levéltárak nem adnak teljes képet; a háború kezdetének narratívái a mai napig emlékezetpolitikai vitákat tükröznek.

- A tibeti és hszincsiangi hatalomátvétel értékelése: a dokumentált tények (bevonulás, egyezmény aláírása) mellett a legitimáció és a történeti előzmények értelmezése vitatott; a kínai hivatalos álláspont a „békés felszabadítást”, a tibeti emigráció és egyes nemzetközi jogászok a kényszerű aláírást hangsúlyozzák.
- A Kínai Népköztársaság és a Kínai Köztársaság közötti folytonosság: a két állam narratívája párhuzamosan létezik; a könyv nem foglal állást, de jelzi, hogy a „megalakulás” fogalma maga is vitatott.

### 8.4.6. Rövid összefoglaló

A Kínai Népköztársaság 1949. október 1-jei kikiáltása a kínai kommunista hatalomátvétel szimbolikus és intézményes pillanata volt, de a tényleges konszolidáció 1953-ig elhúzódott. A KKP katonailag ellenőrzése alá vonta a szárazföldi Kínát, Hszincsiangot és Tibetet; Tajvanon a Kínai Köztársaság fennmaradt. Az új állam szovjet mintájú, de kínai sajátosságokkal alakított politikai rendszert vezetett be, amelyben a párt és az állam szervei összefonódtak. Az 1950–1952 közötti földreform radikálisan átalakította a vidéki tulajdonviszonyokat, és tömeges erőszakkal, vitatott áldozatszámmal járt. A kínai–szovjet szövetség 1950-es szerződése biztosította a gazdasági és katonai támogatást, de a viszony nem volt feszültségmentes. A koreai háború (1950–1953) Kínát közvetlen katonai konfliktusba sodorta az Egyesült Államokkal; a beavatkozás megerősítette a rendszer belpolitikai helyzetét, ugyanakkor elmélyítette az elszigeteltséget és a tajvani konfliktust. Az időszak mérlege – a hivatalos kínai emlékezettől a hidegháborús bírálatokig – mindmáig vitatott; a dokumentált események és a becslések közötti különbséget a történeti megismerés korlátai is magyarázzák.

### 8.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált események vezettek a Kínai Népköztársaság 1949. október 1-jei kikiáltásához, és milyen vitatott narratívák kísérik a hatalomátvétel értékelését?
2. Hogyan működött a Népi Politikai Tanácskozó Konferencia és a Közös Program, és miben tért el a gyakorlati hatalomgyakorlás a meghirdetett „többpárti együttműködéstől”?
3. Melyek a földreform dokumentált következményei, és miért bizonytalan az áldozatok számának becslése?
4. Milyen szerepet játszott Kína a koreai háborúban, és milyen eltérő értelmezések léteznek a háború kitöréséről és a kínai beavatkozás indokairól?
5. Hogyan járult hozzá a kínai–szovjet szövetség a Kínai Népköztársaság konszolidációjához, és milyen feszültségek voltak a kapcsolatban?

# 9 A Mao-korszak

## 9.1. Az állampítés és az ötéves tervek

A Kínai Népköztársaság 1949-es kikiáltása után a Kínai Kommunista Párt (KKP) vezetése egy alapvetően vidéki, polgárháború sújtotta, alacsony iparosodottságú országot örökölt. Az 1949 és 1952 közötti konszolidációs időszakot – amelyet a földreform, a „reakciósok" elleni kampányok és a koreai háború (lásd a koreai háborúról szóló alfejezetet) fémjelzett – követően a párt 1953-ban hirdette meg a „szocialista átmenet általános vonalát". Ez a stratégia a szovjet modell tudatos, intézményesített átvételét jelentette: a nehézipar elsőbbségét, a mezőgazdaság tervszerű kollektivizálását, valamint a gazdaság és a társadalom fokozódó állami ellenőrzését.

A korszak időhatárait 1953 és 1957 közé tehetjük, amely egybeesik az első ötéves terv végrehajtásával. Ez az időszak hozta létre azokat a politikai és gazdasági struktúrákat – a tervgazdaságot, a pártállami irányítást, a városi munkaegységek (danwei) rendszerét és a szövetkezetesített vidéket –, amelyek egészen az 1980-as évek reformjáig meghatározták a kínai államszocializmus működését. A periódus ugyanakkor belső feszültségekkel is terhelt volt, amelyek már előrevetítették az 1958-as „nagy ugrás" radikális fordulatát.

### 9.1.1. Az állampítés szovjet mintája

Az új kínai állam berendezkedésének kialakításakor a KKP vezetői számára a Szovjetunió jelentette az egyetlen működőképesnek tekintett mintát. Ennek okai ideológiaiak és gyakorlatiak voltak: a marxizmus–leninizmus sztálini értelmezése a fejlett ipari bázissal rendelkező szocialista államot tekintette a történelem szükségszerű végpontjának, a hidegháború körülményei között pedig a nyugati gazdasági és katonai támogatás lehetősége kizárt volt. Az 1950. február 14-én megkötött kínai–szovjet barátsági, szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződés rögzítette ezt a függőséget: a dokumentált tény, hogy a Szovjetunió hiteleket, technológiát és több ezer szakértőt biztosított Kínának, cserébe pedig politikai lojalitást és nyersanyagokat várt el.

Az állampítés első lépése az állami tulajdon megerősítése volt. A polgárháború alatt a nacionalista (Guomindang) kormányzathoz kötődő vállalatokat és a külföldi érdekeltségeket államosították. Ezt a folyamatot a hivatalos kínai történetírás a „félgyarmati és félfeudális múlt" felszámolásaként írta le, míg a kortárs nyugati elemzők egy része egyszerűen vagyonelkobzásként értelmezte. A tudományos konszenzus ma már árnyaltabban látja: az államosítás rövid távon növelte a párt mozgósítható erőforrásait, de hosszú távon megszüntette a városi gazdaság önálló szereplőit, és a bürokratikus irányítás kizárólagosságát alapozta meg.

Az 1954-es alkotmány új intézményi kereteket hozott létre. Megszületett a Népi Gyűlés rendszere, a legfelsőbb államhatalmi szerv, és a Kínai Népköztársaság elnökének tisztsége, amelyet Mao Ce-tung töltött be, míg a kormányfő Csou En-laj (Zhou Enlai) lett. Az alkotmány deklarálta az állampolgári jogokat és a szocialista tulajdon védelmét, ám a gyakorlatban a KKP szervezetei párhuzamosan működtek az állami intézményekkel, és minden szinten biztosították a párt irányító szerepét. A „népi demokrácia" fogalma, amelyet az alkotmány használt, nem a nyugati értelemben vett többpárti versenyt jelentette, hanem a munkásosztály vezette, a parasztsággal, a kispolgársággal és a „nemzeti burzsoáziával" kötött átmeneti szövetséget. Azt, hogy ez a

szövetség valójában mennyi autonómiát hagyott a nem kommunista szereplőknek, a történészek vitatják: egyesek szerint az 1950-es évek elején még létezett egy szűk mozgástér, mások szerint a párt már ekkor is minden jelentős döntést monopolizált.

### 9.1.2. Az első ötéves terv (1953–1957)

Az első ötéves tervet hivatalosan 1955 júliusában fogadták el, noha a végrehajtása már 1953-ban megkezdődött. A terv stratégiai célja a nehézipar gyors kiépítése volt: acél, szén, villamos energia, gépgyártás és vegyipar. A szovjet segítséggel megvalósuló 156 „kulcsfontosságú projekt” vált a terv gerincévé; ezek közé tartozott az anshani vasmű, a wuhani vas- és acélipari kombinát és a Csangcsun (Changchun) környéki autógyár, ahol 1956-ban elkészült az első „Jiefang” teherautó.

A makrogazdasági adatok a látványos növekedés képét mutatják. A hivatalos kínai statisztikák szerint a nemzeti jövedelem évente átlagosan 8,9%-kal, az ipari termelés pedig 18%-kal nőtt a tervidőszakban. Azonban ezeket a számokat óvatosan kell kezelni: **statisztikai becslés**, hiszen a korszakban a vállalatok és a helyi káderek politikai nyomás alatt álltak, hogy kedvező adatokat jelentsenek, a statisztikai rendszer még fejletlen volt, és a bázisévek adatai is bizonytalanok. A tudományos konszenzus ennek ellenére elfogadja, hogy valódi, nagyarányú ipari növekedés ment végbe, különösen a nehéziparban, ami megteremtette egy önálló kínai ipari komplexum alapjait.

A terv sikere szempontjából kulcsfontosságú volt a szovjet technológiai transzfer. Dokumentált tény, hogy 1950 és 1957 között több ezer szovjet és kelet-európai mérnök, technikus és tudós dolgozott Kínában, és sok ezer kínai diák és szakmunkás tanult a Szovjetunióban. A kínai egyetemi tantervek, a gyárirányítási rendszerek és a katonai technológia mintái egyaránt szovjet eredetűek voltak. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy ez a technológiai transzfer nem volt konfliktusmentes: a szovjet tanácsadók és a kínai káderek között gyakoriak voltak a súrlódások, a szovjet minták mechanikus átvétele pedig nem mindig bizonyult alkalmasnak a kínai viszonyokra. Ezt a feszültséget a későbbi kínai–szovjet szakítás egyik előzményeként is szokás értelmezni.

### 9.1.3. A kollektivizálás

Az 1946 és 1953 közötti földreform során a KKP vidéken megszüntette a nagybirtokot, és földet osztott a nincstelen és szegényparasztoknak. Ezt a hivatalos narratíva az elsődleges forradalmi vívmányként tartja számon, és kétségtelenül növelte a párt népszerűségét a falusi lakosság körében. A földreform azonban erőszakos folyamat volt, amelynek során a hivatalos közlések szerint is több százezer „földesurat” és „ellenséget” végeztek ki; a mai becslések ettől eltérő, általában magasabb számokat említenek, de a teljes körű, hiteles statisztika hiányában ez a szakirodalomban **vitatott értelmezés**.

A kollektivizálás ezt a frissen létrehozott kisparaszti földtulajdont számolta fel fokozatosan. A folyamat több lépcsőben zajlott. Először kölcsönös segítő csoportokat szerveztek, amelyekben a parasztok megtartották földjüket, de közösen művelték meg. Ezután következtek a „felsőfokú termelőszövetkezetek”, ahol a földet már bevitték a közösbe, és a jövedelmet részben a bevitt föld, részben a végzett munka alapján osztották el. Végül 1956-tól a „teljesen szocialista” szövetkezetek váltak uralkodóvá, amelyekben a jövedelem kizárólag a munkateljesítményhez kötődött.

A kollektivizálás üteme jelentősen felgyorsult Mao 1955. júliusi beszéde után, amelyben a „szocializmus dagályát” szorgalmazta. A párt belső dokumentumai szerint a szövetkezetekbe tömörült paraszti háztartások aránya 1955 végére meghaladta a 60%-ot, 1956-ra pedig gyakorlatilag teljessé vált. Ez a gyorsaság a szovjet példához képest is radikális volt, hiszen a Szovjetunióban

a kollektivizálás hasonló szakasza évekig tartó válságot és éhínséget okozott. A viszonylag alacsonyabb emberi áldozat okait a szakirodalom abban látja, hogy Kínában a folyamat a földreform utáni bizonytalan helyzetben, fokozatosabban indult, és a helyi káderek gyakran rugalmasabban jártak el. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a kollektivizálás ne ütközött volna ellenállásba. Dokumentált tény, hogy sok paraszt – különösen a korábban földhöz jutott „új középparasztok" – vonakodott belépni, néhol állatállományuk leölésével tiltakoztak, mivel a szövetkezetekbe való belépéskor a jószágaikat is be kellett adni. A helyi erőszak és a kényszerítés mértéke ugyanakkor széles körben vitatott; a hivatalos kínai álláspont sokáig tagadta a tömeges kényszert, a túlélői visszaemlékezések és a nyugati kutatók azonban jelentős, esetenként fizikai erőszakkal is járó nyomásgyakorlásról számoltak be.

A gazdasági következmények ellentmondásosak voltak. A mezőgazdasági termelés éves átlagos növekedése a hivatalos adatok szerint 4,5% volt, ami elmaradt a tervezettől. A szövetkezetek megszervezése lehetővé tette a mezőgazdasági többlet hatékonyabb beszedését, ami finanszírozta az iparosítást, de a parasztok fogyasztása alig nőtt. A mezőgazdaság és az ipar közötti „olló" – a mezőgazdasági árak alacsonyan tartása és az ipari árak magas szintje – tudatos állami politika volt, amelynek célja a beruházási források kivonása a vidékről. Ezt a mechanizmust a későbbi gazdaságtörténészek a szovjet típusú iparosítás egyik alapvető, de hosszú távon fenntarthatatlan elemeként értékelik.

### 9.1.4. Az iparosítás és a városi társadalom átalakítása

Az első ötéves terv alapjaiban rendezte át a kínai városok társadalmi és gazdasági szerkezetét. Az ipari központok – elsősorban a mandzsúriai városok, Peking, Sanghaj és Vuhan – rohamos növekedésnek indultak. A hivatalos statisztikák szerint a városi lakosság száma az 1949-es körülbelül 57 millióról 1957-re több mint 90 millióra emelkedett. Ez a szám azonban **statisztikai becslés**, hiszen a belső migráció regisztrálása ekkor még hiányos volt, és a statisztikai kategóriák sem voltak következetesek.

A városi társadalom legfontosabb új intézménye a munkaegység, a **danwei** lett. A danwei nem csupán munkahely, hanem a társadalmi élet, a lakhatás, az ellátás, az egészségügy és a politikai ellenőrzés alapegysége is volt. Az állami szektorban dolgozók élelmiszerjegyeket, lakást, nyugdíjat és orvosi ellátást kaptak a vállalatuktól, cserébe viszont életük szinte minden területén az egység párttitkárának és vezetőinek irányítása alá kerültek. A danwei rendszerét a hivatalos kínai narratíva a munkásosztálynak nyújtott „vasrizstálként" (iron rice bowl) dicsőítette, hangsúlyozva a teljes foglalkoztatottságot és a szociális biztonságot. A kritikusabb elemzések ugyanakkor rámutatnak, hogy ez a rendszer korlátozta a mobilitást és a munkavállalói autonómiát, és a hatékony munkaszervezés helyett a politikai lojalitást jutalmazta.

A városokban és a vidéken egyaránt bevezették a háztartás-regisztrációs (hukou) rendszert. Bár a rendszer teljes kiépülése és korlátozó jellegének megerősödése az 1958-as „Népi Köztársaság rendelete" után történt, az alapjait már ebben az időszakban lerakták. A hukou, amely megkülönböztette a „mezőgazdasági" és a „nem mezőgazdasági" lakosságot, a tervgazdaság eszköze volt a migráció ellenőrzésére és az élelmiszer-ellátás adminisztrálására. Hosszú távú következménye egy kettős társadalom kialakulása lett, amelyben a városi lakosok, különösen a danwei tagjai, jóval kedvezőbb ellátásban részesültek, mint a vidéki lakosság. Ezt az új, adminisztratív egyenlőtlenséget a későbbi kínai társadalomtörténet-írás az államszocializmus egyik legsúlyosabb strukturális örökségeként tartja számon.

A városi társadalom átalakulásának fontos, bár ellentmondásos eleme volt a munkásosztály és a nők helyzetének változása. A nehézipar fejlesztése tömegesen teremtett új ipari munkahelyeket, és a párt aktívan ösztönözte a nők munkába állását. Az 1950-es házassági törvény elvben megszüntette a kényszerházasságot és a többnejűséget, és jogilag egyenlővé tette a nőket. A

hivatalos kínai történelemértelmezés ezt a nők felszabadításaként ünnepli. A társadalomtörténeti kutatások azonban árnyaltabb képet rajzolnak: a nők bérmunkába lépése ugyan növelte gazdasági súlyukat, de a háztartási munka és a gyermeknevelés terhei továbbra is túlnyomórészt rájuk hárultak, a politikai döntéshozó pozíciókban pedig alulreprezentáltak maradtak. A törvény végrehajtása vidéken egyenetlen volt, és a szülők által egyeztetett házasságok gyakorlata sok helyütt fennmaradt a hivatalos tiltás ellenére.

A korszakban a felsőoktatás is szovjet mintára szerveződött át. A korábbi amerikai és európai mintájú egyetemi rendszert felszámolták, az intézményeket szakmai profilok szerint különítették el, és a műszaki, mérnöki képzést állították a középpontba. A tudományos kutatás a katonai és nehézipari igényeket szolgálta. Az oktatás tömegesedése azonban lassú volt, és az írástudatlansági arány – bár hivatalos kampányokkal igyekeztek csökkenteni – még 1957-ben is magas, a felnőtt lakosság több mint felére becsülhető maradt.

Az első ötéves terv végére Kína külseje és szerkezete alapvetően megváltozott. Létrejött egy, a korábbinál jóval koncentráltabb, nehézipari központú gazdaság, kiépült a szovjet típusú tervhivatali rendszer, és a városi lakosság egy része viszonylag biztos állami foglalkoztatást nyert. Ugyanakkor a vidéki kollektivizálás, az alacsonyan tartott mezőgazdasági árak és a hukou rendszer révén megerősödött a vidéki lakosság kiszolgáltatottsága. A párton belül pedig egyre élesebb viták bontakoztak ki a fejlesztés irányáról: a Liu Shaoqi és Deng Xiaoping nevével fémjelzett, óvatosabb, a gazdasági egyensúlyt hangsúlyozó irányvonal és a Mao által szorgalmazott, a mozgósításra és az ideológiai lendületre építő megközelítés között. Ez a feszültség 1957 tavaszán, a „száz virág” kampányban és az azt követő „jobboldal-ellenes” tisztogatásban éleződött ki, amely a Mao-korszak következő, sokkal radikálisabb szakaszának előjátékává vált.

### 9.1.5. Források és bizonytalanságok

Az államépítés és az első ötéves terv történetének rekonstruálása során a legfőbb források a KKP Központi Archívumában és a tartományi levéltárakban őrzött párt- és állami dokumentumok, illetve az egykori szovjet archívumok – elsősorban a moszkvai és a pekingi szovjet nagykövetség iratai. A kínai levéltárak hozzáférhetősége a korszakot illetően rendkívül korlátozott és szelektív, ezért a gazdasági és társadalmi folyamatok feltárása erősen támaszkodik belső tájékoztatókra, statisztikai évkönyvekre és a párt belső kiadványaira, amelyek politikai céllal íródtak.

A legnagyobb bizonytalanság a gazdasági és demográfiai adatok körül van. Az 1950-es évek első feléből származó kínai statisztikák módszertani hibái és a politikai elvárásoknak való megfelelési kényszer miatt a növekedési ráták és az abszolút számok egyaránt **statisztikai becslések**. A szovjet és a kínai oldal adatai gyakran eltérnek egymástól. A mezőgazdasági kollektivizálás során alkalmazott kényszer mértéke és az erőszak áldozatainak száma **vitatott értelmezés**: a hivatalos kínai narratíva minimalizálja, a túlélői visszaemlékezések és a nyugati történetírás egy része jelentősebbnek értékeli. A szovjet tanácsadók szerepének és befolyásának megítélése szintén eltérő: a hivatalos kínai álláspont az 1960-as évektől kezdve gyakran igyekezett lekicsinyelni a szovjet segítség jelentőségét, hangsúlyozva az „önálló erőből való fejlődést”, míg a levéltári források a transzfer kiterjedt voltát mutatják.

A városi társadalom és a danwei rendszer mindennapi életének rekonstruálása a hivatalos iratok mellett elsősorban visszaemlékezésekre, naplókra és a korabeli sajtó vitáira támaszkodik. Ezek a szubjektív források értékesek, de nem reprezentatívak. A hukou rendszer korai hatásainak értékelése szintén forráshiányos, mivel a legjelentősebb társadalmi következmények a későbbi évtizedekben jelentkeztek.

### 9.1.6. Rövid összefoglaló

A Kínai Népköztársaság 1949 és 1957 közötti időszaka a szovjet modellű államszocialista rendszer kiépítésének kora volt. Az 1954-es alkotmány megszilárdította a KKP által irányított pártállami struktúrát, az első ötéves terv pedig a nehéziparra összpontosítva, jelentős szovjet támogatással, gyors gazdasági növekedést indított el. A mezőgazdaságot fokozatosan kollektivizálták, ami lehetővé tette az iparosítás vidéki finanszírozását, de a paraszti életkörülmények alig javultak. A városokban a danwei rendszer biztosította a munkásoknak a szociális ellátást, de egyben a politikai ellenőrzés eszköze is volt, a hukou rendszer alapjai pedig egy tartós város-vidék hierarchiát hoztak létre. A korszak eredményei – az önálló ipari alap létrejötte, a foglalkoztatottság növelése és a társadalmi mobilitás megindulása – vitathatatlanok, ugyanakkor a kényszer, a bürokratikus merevség és az egyenlőtlenségek új formái már ekkor jelen voltak, előkészítve a Mao-korszak radikális fordulatait.

### 9.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okokkal magyarázható, hogy a Kínai Népköztársaság államépítése szovjet mintát követett?
2. Melyek voltak az első ötéves terv főbb céljai és eredményei, és milyen bizonytalanságok terhelik ezeknek az eredményeknek a statisztikai értékelését?
3. Hogyan zajlott le a mezőgazdaság kollektivizálása, és milyen társadalmi következményei voltak?
4. Mi volt a danwei és a hukou rendszer szerepe a városi társadalom átalakításában?
5. Milyen belső feszültségek és viták alakultak ki az első ötéves terv időszakában a KKP vezetésén belül?

## 9.2. A nagy ugrás

Az 1958 tavaszán meghirdetett nagy ugrás politikája a Kínai Népköztársaság első évtizedének legnagyobb társadalmi és gazdasági kísérlete volt. Célja az volt, hogy a mezőgazdaságot és az ipart egyidejűleg, rendkívüli gyorsasággal fejlessze, és Kínát néhány éven belül a fejlett ipari államok szintjére emelje. A politika a szovjet típusú központi tervezést a tömeges mozgósítás eszközeivel ötvözte, és a mezőgazdaság kényszerített kollektivizálását a népi kommunák rendszerével kapcsolta össze. A nagy ugrás időszaka hivatalosan 1958-tól 1962-ig tartott, de a legsúlyosabb következmények 1959 és 1961 között, a „három nehéz év” néven ismert időszakban bontakoztak ki. Az alfejezet a politika kialakulását, a kommunák működését, az acélkohászati hajszát, az éhínséget és a politikai következményeket tárgyalja a fennmaradt párthatározatok, statisztikai adatok, túlélői visszaemlékezések és a későbbi történeti viták alapján.

### 9.2.1. A nagy ugrás meghirdetése és ideológiai háttere

A nagy ugrás gyökerei az 1950-es évek közepének kínai belpolitikai fordulataira nyúlnak vissza. Az 1955–1956-os kollektivizálási hullám a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gyors elterjedését hozta; az 1957-es „száz virág” kampány és az azt követő jobboldaliak elleni mozgalom pedig megerősítette Mao Ce-tung (Mao Zedong) meggyőződését, hogy a tömeges mozgósítás hatékonyabb lehet a szovjet típusú bürokratikus tervezésnél. A dokumentált párthatározatok szerint az 1958. májusi pártkongresszus elfogadta a „több, gyorsabban, jobban, olcsóbban” jelszóval összefoglalt általános irányvonalat, amely a szocialista építés meggyorsítását tűzte ki. Az 1958 augusztusában tartott peitaiho-i (Beidaihe) tanácskozáson a vezetés a népi kommunák országos létrehozásáról

döntött. E dokumentumok egyértelműen mutatják, hogy a nagy ugrás nem csupán gazdasági program, hanem tudatos társadalomátalakítási kísérlet volt: a vidéki közösségeket katonai jellegű egységekké kívánták átszervezni, felszámolva a családi gazdálkodás maradék kereteit is.

A nagy ugrás ideológiája a „szocializmus építésének sajátos kínai útját" hirdette, és a szovjet modellt bírálta. Mao 1957-es moszkvai látogatása után azzal érvelt, hogy Kína a „nagy tömegerő" révén gyorsabban haladhat, mint a Szovjetunió. A hivatalos retorika szerint a mezőgazdaság és az ipar együttes ugrásszerű fejlesztése megszüntetheti a város és a falu közötti szakadékot, és a kommunizmus küszöbére vezetheti az országot. Ez az érvelés dokumentált beszédekben és pártsajtóban is megjelent. Ugyanakkor a tudományos szakirodalom egy része vitatott értelmezésként hangsúlyozza, hogy a nagy ugrás a Szovjetunióval való szakítás előkészítésének is része volt, mivel Mao a moszkvai elvárásoktól független, önálló fejlődési utat keresett. Más kutatók a belső hatalmi logikát emelik ki: a radikális kampány Mao pozícióját erősítette a mérsékeltebb gazdasági vezetőkkel szemben. A két magyarázat nem zárja ki egymást, de a források alapján a hivatalos indoklás mindenekelőtt a gyors iparosítás és a társadalmi átalakítás célját hangsúlyozta.

### 9.2.2. A népi kommunák rendszere

A népi kommunák létrehozása 1958 őszén néhány hónap alatt csaknem az egész vidéki lakosságot magába olvasztotta. A korábbi termelőszövetkezeteket több ezer vagy több tízezer háztartást tömörítő, gyakran egy járás vagy több falu területét lefedő közigazgatási-gazdasági egységekké vonták össze. A kommunákban a föld, a szerszámok, a haszonállatok és a háztáji földek is közösségi tulajdonba kerültek. A rendszer bevezetése a magántulajdon utolsó vidéki formáinak felszámolását is jelentette. A központi határozatok a kommunákban közös étkezdék, bölcsődék, idősek otthonai és közös hálótermek létrehozását írták elő. A „ingyen étkezés" jelszava a kommunizmus kezdetét hirdette, de a gyakorlatban az élelmiszer-ellátás szervezetlenségéhez és a készletek gyors kimerüléséhez vezetett.

A vidéki munkaszervezés katonai jellegűvé vált. A termelést „harcászati" egységekbe szervezték, a munkaerőt gyakran éjjel-nappal foglalkoztatták, és a kimerülés, a balesetek, valamint a járványok kockázata nőtt. A túlélői visszaemlékezések szerint a közös étkezdék kezdetben a bőség ígéretét hordozták, de 1958 végére sok helyen kifogytak a készletek. A szóbeli hagyomány és a későbbi visszaemlékezések ezt az időszakot a „nagy edényből evés" (a közös étkezés) illúziójának nevezik. A kényszerített kollektivizálás a paraszti munkaösztönzést is aláásta, mivel a családi földek és a háztáji termelés felszámolása megszüntette az egyéni érdekeltséget. A fennmaradt helyi párthatározatok és jelentések dokumentálják, hogy a káderek nyomást gyakoroltak a parasztokra a kommunák minél gyorsabb felállítása érdekében, és a valós termelési feltételek ellenőrzése gyakran elmaradt.

### 9.2.3. Az acélkohászati hajsza és a „kis kohók" kampánya

A nagy ugrás másik meghatározó eleme az 1958 őszén meghirdetett tömeges acélkohászati kampány volt. A központi cél az acéltermelés ugrásszerű növelése volt; 1958-ra a tervet a korábbi évekhez képest meredeken emelték. Ennek elérésére országszerte kis falusi kohókat, úgynevezett „háztáji kemencéket" állítottak fel. A hivatalos jelentések szerint több millió ilyen létesítmény jött létre, és a lakosság széles rétegeit vonták be a termelésbe. A kampány során a parasztoktól fémtárgyakat gyűjtöttek be: mezőgazdasági eszközöket, főzőedényeket, használati tárgyakat olvasztottak be. A keletkezett nyersvas jelentős része azonban rossz minőségű volt, ipari felhasználásra alkalmatlan. A tudományos konszenzus szerint a kampány gazdasági hozama csekély volt, miközben hatalmas emberi és anyagi költséget okozott.

A kohók működtetése elvonta a munkaerőt a mezőgazdaságtól. 1958 őszén, amikor a betakarításhoz minden kézre szükség lett volna, a munkaképes felnőttek jelentős részét kohók üzemeltetésére, érc- és széntermelésre, valamint szállításra vezényelték. A túlélői beszámolók és a helyi jelentések szerint a gabona egy része a földeken maradt, illetve a betakarítás minősége romlott. A termésstatisztikák ugyanakkor felfújtak voltak: a helyi káderek a politikai nyomás hatására irreálisan magas hozamokat jelentettek. A felsőbb szintek ezekre a jelentésekre alapozták a beszolgáltatási kvótákat, így a falvaktól akkor is elvették a gabona nagy részét, ha a tényleges termés jóval alacsonyabb volt. Ez a mechanizmus az éhínség kialakulásának egyik dokumentált okává vált.

### 9.2.4. A termelési jelentések és a beszolgáltatási rendszer

A nagy ugrás idején a termelési adatok felfújása rendszerszintű jelenséggé vált. A párt hierarchikus ellenőrzése és a „verseny” jelszava arra ösztönözte a helyi káderekt, hogy minél nagyobb számokat jelentsenek. Egyes tartományokban a bejelentett terméshozamok a fizikai lehetőségek többszörösét érték el. A központi vezetés egy ideig ezt a mezőgazdasági forradalom sikerének tekintette, és ennek megfelelően növelte a beszolgáltatási kötelezettségeket. A gabona elszállítása után a falvak gyakran vetőmag és takarmány nélkül maradtak, és a téli élelmiszerkészletek is kimerültek.

A beszolgáltatási rendszer a hiányt tovább súlyosbította. A fennmaradt levéltári iratok szerint egyes vidékeken a helyi káderek a központi utasításokat túlteljesítve még a minimális élelmet is beszedték, mert attól tartottak, hogy „jobboldaliként” bélyegzik meg őket. A kínai kormányzat emellett a devizaszerzés érdekében bizonyos gabonamennyiséget exportált is, ami a hiányzó belső készletek mellett további terhet jelentett. A dokumentált tények közé tartozik, hogy 1959-től több tartományban élelmiszerhiány alakult ki, és az éhínség jelei – ödéma, alultápláltság, halálozások – egyre szélesebb körben mutatkoztak. Azt azonban a források alapján nehéz pontosan rekonstruálni, hogy az egyes döntések mekkora szerepet játszottak a helyi különbségekben, mivel a levéltárakhoz való hozzáférés korlátozott, és a helyi jelentések megbízhatósága egyenetlen.

### 9.2.5. A Lushan konferencia és a kritika elfojtása

1959 nyarán a pártvezetés a Lushan hegyen tartott tanácskozást, amelyen a nagy ugrás első eredményeit értékelték. Peng Dehuai (Peng Dehuai) védelmi miniszter írásos beadványban bírálta a politikát, és rámutatott a gazdasági károkra, valamint a paraszti elégedetlenségre. A dokumentum a nagy ugrás „kis ugorásnak” nevezett túlzásait és a tömeges mozgósítás hibáit sorolta. Mao a bírálatot élesen visszautasította, és a konferencia irányvonalát a jobboldali opportunizmus elleni harc felé fordította. Peng Dehuai-t és támogatóit megfosztották pozíciójuktól. A Lushan konferencia döntései dokumentált párthatározatokban maradtak fenn, és a tudományos szakirodalom egybehangzóan állítja, hogy a kritika elfojtása súlyosbította a válságot: aki ezután jelezte a hiányt vagy a termelési problémákat, azt politikai megbélyegzés fenyegette.

A Lushan utáni kampány a „jobboldali elhajlás” ellen tovább fokozta a beszolgáltatási nyomást. A helyi káderek a hivatalos irányvonalnak megfelelően nem mertek csökkentett termelési adatokat jelenteni, és a falvak készleteit továbbra is elvonták. A kritika elfojtása tehát nem csupán egyéni sorsokat érintett, hanem a válság kezelését is megbénította. A vitatott értelmezések között szerepel, hogy Mao a Lushan konferencián elsősorban hatalmi fenyegetést látott a bírálatban, mivel Peng a hadsereg nevében fogalmazott meg gazdasági kritikát. Más elemzések szerint Mao ideológiailag elkötelezett volt a nagy ugrás mellett, és a visszafordulástól a forradalmi lendület elvesztését tartotta. A források mindkét motívumra utalnak, de a döntéshozatal belső dinamikája továbbra is vitatott.

### 9.2.6. Az éhínség és az áldozatok becslése

A nagy ugrás legsúlyosabb következménye az 1959–1961 között kibontakozó éhínség volt, amely egyes vidékeken már 1958 végétől, másutt 1962-ig elhúzódott. A legsúlyosabban érintett tartományok közé tartozott Anhui, Henan, Szecsuan, Gansu és Guizhou, de az élelmiszerhiány országszerte érzékelhető volt. A túlélői visszaemlékezések szerint az emberek fakérget, vadnövényeket és más pótélelmiszereket fogyasztottak, az ödéma és a legyengülés tömegessé vált, és egyes falvak szinte elnéptelenedtek. A szóbeli hagyományban ez az időszak a „három nehéz év” (san nian kunnan shiqi) néven él tovább; a hivatalos kínai narratíva sokáig a „természeti csapásokra” és a kedvezőtlen időjárásra hivatkozott, de az 1981-es hivatalos párthatározat a hibás politika felelősségét is elismerte.

Az áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak. A demográfiai szakirodalom a halálozási többletet – vagyis azt a számot, amennyivel az adott időszak halálozása meghaladja a várható szintet – 15 és 45 millió közé teszi. A különbségek részben a módszertani bizonytalanságból adódnak: a hivatalos kínai statisztikai évkönyvek ugyan kimutatják a halálozási arányok kiugrását és a születésszám csökkenését, de a teljes többlethalálozást évtizedeken át nem közölték, és a helyi adatok hiányosak. Egyes kutatók a 20–30 milliós tartományt tartják valószínűnek, de ezt statisztikai becslésként, nem dokumentált tényként kell kezelni. A vitatott értelmezés abban is áll, hogy a halálozások mekkora részét okozta közvetlenül az éhezés, és mekkora részét a legyengüléshez társuló betegségek. Emellett a születésszám visszaesése miatt a demográfiai veszteség ennél is nagyobb lehet, ha a „hiányzó születéseket” is beleszámítják.

A minősítés körül történeti és jogi vita folyik. Egyes emberi jogi szervezetek és kutatók a nagy ugrás éhínségét „ember alkotta éhínségnek” nevezik, és felvetették a „népirtás” kifejezés használatát is. Ezt a minősítést más történészek és jogászok vitatják, mert a népirtás nemzetközi jogi fogalma egy meghatározott csoport megsemmisítésére irányuló szándékot feltételez, amelyet a nagy ugrás esetében a levéltári bizonyítékok hiánya miatt nem lehet egyértelműen igazolni. A könyv ezért a „népirtás” kifejezést nem saját állításként használja, hanem a vitatott minősítések bemutatásakor jelzi, hogy egyes szereplők milyen bizonyítékokra hivatkoznak, és milyen ellenérvek merülnek fel. A legbiztosabb megállapítás az, hogy a nagy ugrás politikája és az ahhoz kapcsolódó beszolgáltatási rendszer hozzájárult a 20. század egyik legsúlyosabb éhínségi katasztrófájához.

### 9.2.7. A válságból való kilábalás és a politikai következmények

A válság enyhítése 1961-től fokozatosan indult meg. A központi vezetés kénytelen volt csökkenteni a kommunák méretét, visszaadni a háztáji földek egy részét, és a termelési döntésekben nagyobb szerepet adni a kisebb egységeknek. Az 1962 januári hétezres konferencián a pártvezetés részben önkritikát gyakorolt, és a gazdasági kiigazítás irányvonalát erősítette meg. A gyakorlati irányítás ekkor Liu Sao-csi (Liu Shaoqi), Csou En-laj (Zhou Enlai) és Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) kezébe került. Mao formálisan elismerte a hibákat, de a nagy ugrás alapirányát nem adta fel, és a háttérbe vonulását ideiglenesnek tekintette. A kiigazítás időszaka 1962 után a mezőgazdaság helyreállását hozta, de a bizalmi válság és a párton belüli törésvonalak fennmaradtak.

Politikai következményei hosszú távúak voltak. Mao a hatalmát ért kihívásként élte meg a kiigazítást, és attól tartott, hogy a párton belül a „kapitalista út” erősödik. Ez a sértettség és a forradalmi lendület megőrzésének igénye az 1960-as évek közepén a szocialista oktatási mozgalomban, majd a kulturális forradalomban kapott radikális formát. A nagy ugrás tehát nem egyszerűen gazdasági kudarc volt, hanem a kínai politikai rendszer belső feszültségeit is felerősítette. A maoista narratíva a későbbiekben a nagy ugrást a forradalmi lelkesedés és a tömegek erejének példájaként igyekezett megőrizni, míg a reformkorszak hivatalos értékelése inkább a „súlyos hibák” és a „tudománytalanság” hangsúlyozásával közelített az eseményekhez.

Az emlékezetpolitikai állítások tehát mind a mai napig eltérnek attól függően, hogy a nagy ugrást a maoista örökség részeként, a szocialista építés tanulságaként vagy a túlélők családi emlékezetének traumájaként értelmezik. A következő időszak, A kulturális forradalom, részben ezekre a feszültségekre adott újabb radikális választ.

### 9.2.8. Források és bizonytalanságok

A nagy ugrás történetének rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik, amelyek megbízhatósága eltérő. A párthatározatok, a központi bizottság utasításai és a vezető politikusok beszédei dokumentált tényként kezelhetők azzal a fenntartással, hogy a hivatalos szövegek a politikai irányvonalat és az önigazolást is szolgálták. A helyi levéltárak, megyei és tartományi jelentések értékes adatokat őriznek, de a termelési statisztikák egy részét a kampány idején felfújták, ezért a számokat nem lehet ellenőrzés nélkül elfogadni. A kínai statisztikai évkönyvek a halálozási és születési mutatók kiugrását mutatják, de a teljes demográfiai veszteségre vonatkozó adatokat sokáig nem tették közzé. A demográfiai rekonstrukciók ezért becslési módszerekre épülnek, és a 15–45 milliós áldozatsáv módszertani bizonytalanságot tükröz. A túlélői visszaemlékezések és a szóbeli hagyomány az egyéni és közösségi tapasztalat pótolhatatlan forrásai, de az emlékezet szelektív, és a későbbi politikai környezet befolyásolhatta a visszaemlékezéseket. A külföldi kutatók által használt emigráns források, illetve a megnyílt levéltárak egy részéhez való hozzáférés egyenetlen, így a felelősség helyi és központi megoszlásáról továbbra is vitatott értelmezések élnek. A „népirtás” minősítés jogi és történeti vitatottsága miatt a könyv nem foglal állást, hanem ismerteti a különböző álláspontokat és a mögöttük álló érveket.

### 9.2.9. Rövid összefoglaló

A nagy ugrás (1958–1962) a Kínai Népköztársaság korai szocialista kísérlete volt, amely a mezőgazdaság kényszerített kollektivizálását a népi kommunák rendszerével, a tömeges acélkohászati kampánnyal és a termelési adatok felfújására épülő beszolgáltatási politikával kapcsolta össze. A politika 1959 és 1961 között súlyos éhínséghez vezetett, amelynek halálozási többletét a demográfiai irodalom 15 és 45 millió közé becsüli. Az 1959-es Lushan konferencián a bírálatot elfojtották, ami elmélyítette a válságot. A gazdasági kiigazítás 1961-től fokozatosan megindult, de a hatalmi és ideológiai törésvonalak hozzájárultak a későbbi kulturális forradalom kirobbanásához. Az áldozatok számának és a felelősség megoszlásának értelmezése mind a mai napig tudományos és emlékezetpolitikai viták tárgya.

### 9.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és ideológiai célok vezették a nagy ugrás meghirdetését, és miben tért el a szovjet modelltől?
2. Hogyan működött a népi kommunák rendszere, és milyen következményei voltak a vidéki társadalomra és a családi gazdálkodásra?
3. Milyen összefüggés volt a termelési adatok felfújása, a beszolgáltatási kvóták és az éhínség kialakulása között?
4. Miért tekinthető az 1959-es Lushan konferencia fordulópontnak a válság elmélyülésében?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodik a történetírás a nagy ugrás áldozatainak becslésekor, és miért széles a halálozási számok szórása?

## 9.3. A kulturális forradalom

A kulturális forradalom (1966–1976) a Kínai Népköztársaság történetének egyik legösszetettebb és legtöbb vitát kiváltó korszaka. A hivatalos kínai elnevezés „nagy proletár kulturális forradalom" volt, és a mozgalom célja a hivatalos retorika szerint a párt és az állam megtisztítása volt a „kapitalista utat járó hatalomtól", a régi kultúra maradványainak felszámolása és egy új, forradalmi társadalmi rend megteremtése. A történészek mai értelmezése szerint azonban a kulturális forradalom egyszerre volt hatalmi harc a párt legfelsőbb vezetésében, tömegmozgósításra épülő erőszakhullám, valamint az oktatási, kulturális és állami intézmények szétverésének időszaka. Az időhatárok sem egységesek: a mozgalom formális kezdete az 1966. májusi párthatározathoz köthető, lezárása pedig 1976 októberére, a „négyek bandájának" letartóztatására tehető. Az aktív, legnagyobb erőszakkal járó tömegmozgalmi szakasz 1966 és 1969 között zajlott, de a hatalmi harcok és a kampányok egészen Mao Ce-tung (Mao Zedong) 1976-os haláláig folytatódtak. Ez a korszakhatárolás a kínai hivatalos történetírásban is elfogadott, bár egyes kutatók az előzményeket 1962-ig, a következményeket pedig az 1980-as rehabilitációkig vezetik vissza.

### 9.3.1. Előzmények és a mozgalom kirobbanása

A kulturális forradalom közvetlen előzményeit a nagy ugrás (1958–1962) katasztrofális kudarca utáni politikai visszarendeződésben kell keresni. A nagy ugrás éhínsége és a gazdasági összeomlás után Mao visszavonult a napi politikai irányítástól, és a párt tényleges vezetését Liu Sao-csi (Liu Shaoqi) és Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) vette át. Az 1960-as évek elején ők pragmatikus gazdaságpolitikát folytattak: visszaállították a paraszti magánparcellákat, mérsékelték a kollektivizálás egyes szélsőségeit, és helyreállították a termelést. Mao ezt a „kapitalista restauráció" veszélyeként értelmezte. A kínai párt 1962. szeptemberi plénumán ismét előtérbe került a „osztályharc" hangsúlyozása; ezt követően Mao fokozatosan visszaszerezte kezdeményező szerepét a politikai életben. 1963–1965 között a „szocialista nevelési mozgalom" keretében a vidéki káderek átvilágítása és politikai ellenőrzése zajlott, ami már előrevetítette a későbbi tisztogatási hullámokat.

A kulturális forradalom kirobbanásának dokumentált kezdőpontja 1965 novembere, amikor Jao Ven-jüan (Yao Wenyuan), egy sanghaji radikális teoretikus, a *Venhui bao* című lapban támadást intézett Vu Han (Wu Han) történész *Hai Zsuj elbocsátása* című színműve ellen. A cikk a darabban szereplő, igazságtalanul elbocsátott hivatalnok alakját a jelenkori politikai sérelmek allegóriájaként értelmezte, és a művet a párt politikájának burkolt bírálataként bélyegezte meg. A támadás Mao közvetlen jóváhagyásával történt, és jelzésértékű volt a párt értelmiségi kapcsolatainak radikalizálódására. 1966 májusában a Központi Bizottság elfogadta az úgynevezett „május 16-i körlevelet", amely kimondta: a pártba és az államba „kapitalista utat járó hatalom" épült be, és ezt le kell leplezni. Az augusztusi 11. plénum elfogadta a „tizenhat pontot" (a kulturális forradalom irányelveit), és létrehozta a Kulturális Forradalom Csoportját, amelynek vezetői közé tartozott Csen Po-ta (Chen Boda) és Mao felesége, Csiang Csing (Jiang Qing). Mao augusztusban a „Bombázzátok a főhadiszállást!" feliratú falragasszal a fiatalokat a pártszervezetek elleni nyílt lázadásra szólította fel. Ezek az iratok elsődleges forrásként hozzáférhetőek; a döntések szövege dokumentált tény, azok értelmezése azonban vita tárgya.

### 9.3.2. A vörös gárdisták és a régi kultúra üldözése

A kulturális forradalom legismertebb és leglátványosabb jelensége a vörös gárdisták mozgalma volt. Az első vörös gárdista csoportok 1966 május–júniusában jelentek meg a pekingi egyetemeken, köztük a Csinghua Egyetemen, ahol a diákok Mao politikai felhívására karszalagot viselve kezdték

megszervezni magukat. Augusztusban Mao a Tienanmen téren tömeggyűlésen fogadta a vörös gárdistákat; a képsorok filmfelvételeken is fennmaradtak, és a mozgalom ezzel országos méretűvé vált. A vörös gárdisták többsége középiskolás és egyetemi diák volt, akik a hivatalos propagandától fűtve osztályellenséget kerestek, és a forradalmi tisztaság nevében erőszakot követtek el.

A mozgalom egyik fő jelszava a „négy régi" (régi gondolkodás, régi kultúra, régi szokások, régi szokások) felszámolása volt. 1966 nyarától kezdve a vörös gárdisták templomokat, kolostorokat, mecseteket, régi könyvtárakat, emléktáblákat és családi ősök oltárait rombolták le vagy fosztották ki. A dokumentált pusztítás kiterjedt a buddhista, taoista és konfuciánus szent helyekre, a hagyományos kínai építészeti emlékekre, a régi kiadású könyvekre és kéziratokra. A pekingi Tiltott Város egyes kapui katonai védelem alá kerültek, hogy megóvják a teljes megsemmisüléstől; a nagy fal egyes szakaszait megrongálták. A pusztítás ténye elsődleges forrásokkal, fényképekkel és külföldi diplomaták jelentéseivel támasztható alá. A teljes kulturális kár mértékére nincs átfogó leltár, így az erre vonatkozó becslések széles sávban mozognak.

A vörös gárdisták nem csupán tárgyi emlékeket pusztítottak. Kiemelt célpontjaik voltak az értelmiségiek: tanárok, professzorok, írók, művészek, tudósok, valamint a korábbi földbirtokos, „burzsoá" vagy vallási háttérrel gyanúsítható személyek. A nyilvános „küzdőgyűléseken" az áldozatokat megalázták, bántalmazták, sokszor halálra verték, vagy öngyilkosságba kergették. Az iskolák bezártak, az egyetemi felvételi vizsgákat évekre felfüggesztették; a diákok egy része elkövetővé, más része később maga is üldözötté vált. A jelenség dokumentált tény, bár a halálos áldozatok számára vonatkozóan nincs megbízható országos statisztika. Egyes helyi levéltárak és túlélői visszaemlékezések teszik lehetővé a vidéki erőszak rekonstruálását; a teljes kép azonban továbbra is hiányos.

### 9.3.3. Erőszak, társadalmi káosz és az állami intézmények szétesése

1967 elején a kulturális forradalom túllépett az iskolai ifjúsági mozgalom keretein. A sanghaji „januári forradalom" során munkások, helyi lázadó szervezetek és radikális káderek átvették a városi párt- és állami szervek irányítását. A példa nyomán országszerte párhuzamos hatalmi központok jöttek létre, és a közigazgatás, a bíróságok, a rendőrség, sőt a gazdaságirányítás is részben szétesett. A hadsereg, amelyet Lin Biao védelmi miniszter irányított, 1967 tavaszától bevonult a városokba, hogy „rendet teremtsen", de a katonai beavatkozás gyakran fokozta a frakcióharcokat. A hadsereg hol a radikális, hol a konzervatív csoportokat támogatta, a helyi parancsnokok pedig saját hatalmi érdekeik szerint avatkoztak be.

A vörös gárdista frakciók közötti ellentétek számos tartományban fegyveres összecsapásokba torkolltak. A legismertebb a Vuhani incidens volt (1967 júliusában), amikor helyi katonai és tömegszervezeti erők elfogták a központi kormányzat képviselőit, és a Pekingből érkező küldöttek megtámadása nyílt válságot okozott. Mao személyesen avatkozott be, és a hadsereg beavatkozását követelte. Hasonló fegyveres konfliktusok zajlottak Guangxiban, Chongqingban és másutt; egyes becslések szerint a frakcióharcok helyi szinten tízezres nagyságrendű halálos áldozatot követeltek. A pontos számok vitatottak, mivel a helyi pártdokumentumok gyakran megsemmisültek, a bírósági iratok pedig hosszú ideig zártak voltak.

A gazdasági következmények súlyosak voltak. A vasúti szállítás akadozott, a gyárakban leállt a termelés, a vidéki begyűjtés csorbát szenvedett. A városi közellátás romlott, a fogyasztási cikkek hiánya fokozódott. Az iskolák 1966 és 1968 közötti bezárása után a kormányzat 1968-ban elindította a fiatalok vidékre küldésének kampányát (sang-san hszia-hsziang), amelynek keretében több millió városi diákot telepítettek falvakba és állami gazdaságokba, hogy a parasztságtól tanuljanak. A letelepített fiatalok száma a későbbi években tovább nőtt; a mozgalom hivatalos indoklása szerint a városi ifjúság forradalmi nevelését szolgálta, a társadalmi valóságban azonban

a fiatalság ellenőrzésének és a városi munkanélküliség levezetésének eszköze is volt. Ezt a kettősséget a túlélői beszámolók és a kortárs sajtó egyaránt rögzítette.

### 9.3.4. Hatalmi harcok: Lin Biao és a radikálisok

A kulturális forradalom második, legalább ilyen fontos dimenziója a párt legfelsőbb vezetésében zajló hatalmi harc volt. Liu Sao-csi, a Kínai Népköztársaság elnöke, 1966-tól fokozatosan elvesztette hatalmát. 1968-ban kizárták a pártból, minden tisztségétől megfosztották, és őrizetbe vették. 1969-ben Henan tartományban halt meg; halálának körülményei az 1980-as rehabilitációig nem voltak nyilvánosak. A kínai kormány 1980-ban hivatalosan elismerte, hogy Liu Sao-csit jogsértések érték, és rehabilitálta. A haláleset dokumentált tény, de az egészségügyi ellátás hiányosságai és a halál pontos körülményei továbbra is vitatottak. Teng Hsziao-pinget szintén eltávolították a vezetésből, és 1969-ben vidékre küldték fizikai munkára.

Lin Biao, aki a hadsereg vezetőjeként a kulturális forradalom fő kedvezményezettjének számított, az 1969. áprilisi 9. pártkongresszuson Mao „közeli harcostársa és utódja" lett. Nevét beírták az alkotmányba is mint az utódlásra kijelölt személyt. Ez a dokumentált tény azt mutatja, hogy a kulturális forradalom nemcsak az alulról jövő erőszakról szólt, hanem a központi hatalom átrendezéséről is. Lin Biao azonban hamarosan konfliktusba került a radikális civil politikusokkal és magával Maóval is. 1971 szeptemberében a hivatalos kínai álláspont szerint Lin Biao puccskísérletet követett el, majd családjával repülőgépen a Szovjetunióba próbált menekülni, de a gép Mongóliában lezuhant, és minden utasa meghalt. A hivatalos verzió szerint a repülőgép katasztrófáját a hajtómű leállása okozta; más értelmezések szerint a gépet lelőtték, vagy a baleset műszaki hiba miatt következett be. A puccskísérletet alátámasztó független levéltári bizonyítékok hiányosak, ezért a kérdés a tudományos vitákban nyitott maradt. Lin Biao halála után a hadseregben tömeges tisztogatások kezdődtek, és a katonai káderek jelentős részét leváltották.

A radikális civil politikusok, akiket a későbbi hivatalos elnevezés „négyek bandájaként" ismert, Csiang Csing, Csang Csun-csiao, Jao Ven-jüan és Vang Hung-ven voltak. Nevük a Kulturális Forradalom Csoportjában, illetve a párt központi szerveiben vált ismertté. A „négyek bandája" elnevezés azonban utólagos konstrukció: letartóztatásuk után a pártpropaganda kezdte használni, a kortárs közbeszédben nem ezen a néven szerepeltek. 1973-ban a 10. kongresszuson Vang Hung-vent a Központi Bizottság alelnökévé választották, ami a radikálisok megerősödését jelezte. 1973–1974-ben a „Lin Biao és Konfuciusz kritizálása" kampány a hagyományos kínai kultúra maradványait és a párton belüli „jobboldali elhajlást" támadta, összekapcsolva a történelmi múltat a kortárs politikai ellenfelekkel. 1975-ben Teng Hsziao-pinget részben rehabilitálták, hogy a gazdaságot stabilizálja, de a radikálisok a „jobboldali elhajlás visszafordítása" jelszavával újabb támadást indítottak ellene.

### 9.3.5. A korszak lezárása

1976 fordulatot hozott. Csou En-laj (Zhou Enlai) miniszterelnök január 8-i halála után a gyászoló tömeg a Tienanmen téren koszorúkat helyezett el. Április elején a hatóságok eltávolították a koszorúkat, mire tízezrek tüntettek, és a tiltakozás erőszakos leverésbe torkollott. A kínai párt ezt hivatalosan „ellenforradalmi incidensnek" minősítette, Teng Hsziao-pinget pedig a tüntetések mögötti politikai erőként tüntették fel, és ismét eltávolították. Az áprilisi incidens dokumentált tény, de a halálos áldozatok számáról nincs hivatalos adat, és a becslések eltérőek.

Mao Ce-tung 1976. szeptember 9-én halt meg. Az utódlás bizonytalansága nyílt hatalmi küzdelmet indított el. Október 6-án Csiang Csinget és három szövetségesét, a „négyek bandáját" letartóztatták. A letartóztatást Hua Kuofeng és Je Csian-jing, valamint Li Hszien-nien környezetéből kezdeményezték, gyakran a hadsereg támogatásával. A hivatalos pártálláspont ezt a

kulturális forradalom lezárásaként rögzítette. A letartóztatás ténye dokumentált, de a döntés pontos mechanizmusa és a résztvevők szerepe részben vitatott. A korszak lezárása nem jelentette azonnal a politikai irányváltást; a „kulturális forradalom” hivatalos értékelésére 1981-ig kellett várni.

### 9.3.6. Következmények és a mérleg vitája

A kulturális forradalom következményei rendkívül szerteágazóak voltak. Az oktatási rendszer évekre összeomlott: egy teljes nemzedék maradt ki az egyetemi képzésből, és a letelepített fiatalok milliói veszítették el a szakképzés lehetőségét. A tudományos kutatás, a művészeti élet és a kulturális intézmények hosszú időre megbénultak. A gazdaság növekedési üteme elmaradt a szomszédos kelet-ázsiai országokétól, bár a nehézipari ágazatok működése nem állt le teljesen. A társadalmi bizalom, a családi kapcsolatok és a helyi közösségek szövete súlyosan károsodott. A feljelentések, a nyilvános meghurcoltatások és az erőszak hosszú távú traumákat hagyott maga után.

A kínai párt 1981. júniusi, „A párt történetének egyes kérdéseiről” szóló határozata a kulturális forradalmat „a párt és a nép által elszenvedett legsúlyosabb visszaesésnek” nevezte. A dokumentum a fő felelősséget a „négyek bandájára” és Lin Biaóra hárította, Mao Ce-tung szerepét pedig „nagy hibákkal” jellemezte. A határozat nyilvános, de megfogalmazása politikai természetű: a párt önlegitimációját szolgálja, és nem ad részletes levéltári adatokat a helyi erőszakról. A hivatalos kínai emlékezetpolitika a korszakot ma is elsősorban a párt önkorrekciójának keretében tárgyalja, és a nyilvános történelmi feltárás lehetősége korlátozott. A túlélők, az emigráns értelmiségiek és a független kutatók ezzel szemben a mindennapi erőszak, a családi szétszakítás és a generációs traumák dokumentálását hangsúlyozzák. A két megközelítés nem zárja ki egymást, de a hangsúlyok és az értelmezési keretek alapvetően különböznek.

A halálos áldozatok számára vonatkozóan nincs megbízható teljes statisztika. A tudományos becslések a közvetlen halálos áldozatok számát több százezerre, egyes módszertani keretek szerint milliós nagyságrendre teszik. A különbség abból adódik, hogy a kutatók mit számítanak a kulturális forradalomhoz közvetlenül köthető halálnak: a tömeggyűléseken elkövetett verések halálos kimenetelét, az öngyilkosságokat, a börtönhalálokat, a fegyveres frakcióharcok áldozatait, a vidéki éhhalálokat vagy a kényszermunka következményeit. A kínai kormány nem tett közzé átfogó hivatalos adatsort a korszak áldozatairól, és a levéltárak jelentős része továbbra is zárt. A könyv ezért nem közöl „pontos” számot, hanem a becslési sávot és annak bizonytalanságát rögzíti.

A kulturális forradalom értékelése vitatott. Egyes, főként nyugati hidegháborús értelmezések a korszakot kizárólag a diktatórikus erőszak és a társadalmi rombolás példájaként mutatják be; ezt a keretet azonban kritikával kell kezelni, mert hajlamos eltúlozni a Nyugat erkölcsi fölényét, és figyelmen kívül hagyja a kínai társadalom belső dinamikáját. Más, baloldali vagy maoista értelmezések a kulturális forradalmat a bürokrácia elleni kísérletként állítják be, és hangsúlyozzák a hivatalos hierarchiával szembeni alulról jövő lázadást. A levéltári kutatásokon alapuló tudományos konszenzus azonban ezt a romantizáló képet nem támasztja alá: a mozgalom a gyakorlatban a tömeges erőszak, a kulturális pusztítás és a pártállami intézmények szétverése felé tolódott, miközben a hatalmi harcokat a legfelsőbb vezetők saját céljaikra használták fel. A korszakot tehát nem szabad romantizálni, de a hidegháborús sztereotípiák átvétele nélkül, a dokumentált események, a túlélői tapasztalatok és a hivatalos emlékezetpolitika közötti különbséget jelölve kell tárgyalni.

### 9.3.7. Források és bizonytalanságok

A kulturális forradalom kutatásának forrásbázisa rendkívül egyenlőtlen. A központi párthatározatok, a „tizenhat pont”, az 1981-es határozat és a nyilvános propagandaanyagok hozzáférhetőek, és dokumentált tényként kezelhetők. Ugyanakkor ezek a források politikai céllal készültek, és a korszak lezárása utáni értékelésük is a párt önlegitimációját szolgálja. A vörös gárdista újságok, falragaszok, naplók és röplapok fontos elsődleges források, de a bennük foglalt állítások gyakran propagandisztikusak, és a valós eseményeket torzíthatják. A helyi levéltárak, bírósági iratok, temetői anyakönyvek és gazdasági jelentések részlegesen nyilvánosak; sok irat a korszakban megsemmisült, a megmaradt anyagokhoz pedig nem egyenlő a hozzáférés. A túlélői interjúk, emigráns visszaemlékezések és helyi krónikák szóbeli hagyománynak minősülnek: történeti értékük nagy, de az emlékezet szelektivitása és az utólagos politikai igazolás igénye torzíthatja őket. A külföldi diplomáciai jelentések kortárs külső forrásként hasznosak, de a megfigyelők helyismerete korlátozott volt, és a hidegháborús légkör színezte jelentéseiket.

A legnagyobb bizonytalanság az áldozatok és a felelősség kérdésében mutatkozik. A kínai állam nem tett közzé átfogó statisztikát; a nyugati és emigráns kutatók becslései módszertani okokból eltérnek. A „több százezer” és „milliós nagyságrend” közötti sáv a becslés jellegét mutatja: nincs egyetlen „helyes” szám, csak forrástípustól és számítási módtól függő értékek. A vitatott kérdések közé tartozik Mao személyes felelőssége, a kollektív döntéshozatal szerepe, a helyi erőszak önálló dinamikája, valamint a vörös gárdisták kettős – elkövetői és áldozati – szerepe. A kínai hivatalos emlékezetpolitika a „négyek bandájára” összpontosít, míg a túlélői és független kutatások a rendszer egészének felelősségét hangsúlyozzák. A könyv ezeket a különbségeket ismerteti, nem dönti el a vitát.

### 9.3.8. Rövid összefoglaló

A kulturális forradalom (1966–1976) a Kínai Népköztársaság belső hatalmi harcainak és tömegmozgalmi erőszakának korszaka volt. A mozgalmat Mao Ce-tung indította a párt vezetésének „megtisztítására”, de hamarosan a vörös gárdisták által elkövetett kulturális pusztításba, fegyveres frakcióharcokba és a közigazgatás szétesésébe torkollott. A hatalmi küzdelmek a legfelsőbb vezetésben is lezajlottak: Liu Sao-csi, Teng Hsziao-ping, majd Lin Biao bukása, végül a „négyek bandájának” megerősödése és 1976-os letartóztatása jelzik a fordulópontokat. Az oktatás, a kultúra és a társadalmi bizalom hosszú távú károkat szenvedett. A halálos áldozatok számára vonatkozó becslések több százezer és milliós nagyságrend között mozognak, és a források hiányosságai miatt továbbra is vitatottak. A korszak értékelése a hivatalos kínai emlékezetpolitika, a túlélői visszaemlékezések és a független kutatások között máig eltér.

### 9.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és párthatalmi okok vezettek a kulturális forradalom kirobbanásához, és miben különbözik a hivatalos retorika a történettudományi értelmezéstől?
2. Hogyan működtek a vörös gárdisták, és milyen formákban jelent meg a „négy régi” elleni erőszak?
3. Hogyan alakult Lin Biao és a „négyek bandája” hatalmi szerepe a mozgalom különböző szakaszaiban, és milyen fordulatot hozott 1971?
4. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a kulturális forradalom áldozatainak becsléséhez, és miért vitatottak a halálos áldozatok számai?
5. Hogyan értékeli a kínai párt 1981-es határozata a kulturális forradalmat, és miben tér el ez a megközelítés a túlélői és a független tudományos értelmezésektől?

## 9.4. A Mao-korszak mérlege

A Kínai Népköztársaság első negyedszázadának története nem fér bele egyetlen, egyértelmű mérlegkészítésbe. Az 1949-es hatalomátvételtől Mao Ce-tung 1976. szeptember 9-i haláláig tartó időszak egyszerre hozott mély társadalmi átalakulást, gyors iparosítást, tömeges oktatási és egészségügyi kampányokat, valamint súlyos éhínséget, politikai erőszakot és nemzetközi elszigeteltséget. Az alábbi alfejezet a maoista állam eredményeit és költségeit a rendelkezésre álló források fényében, a bizonytalanságok jelölésével tekinti át. A mérleg elkészítésekor külön kell választani a dokumentált eseményeket, a statisztikai becsléseket, a hivatalos párttörténeti értékeléseket és a túlélők emlékezetét.

Az 1949 utáni államépítés első éveiben a Kínai Kommunista Párt (KKP) központosított irányítási rendszert hozott létre. A földreform, a kulákok és a „földesurak” elleni kampány, valamint a magántulajdon fokozatos államosítása dokumentált tény. Az 1953–1957 közötti első ötéves terv szovjet segítséggel a nehézipar fejlesztését tűzte ki célul. A hivatalos kínai statisztikák szerint az ipari termelés ebben az időszakban évi átlagban több mint 15 százalékkal nőtt; ezt a számot a nyugati kutatók egy része is elfogadja, de felhívja a figyelmet arra, hogy a kiindulási bázis alacsony volt, és a statisztikai gyűjtés módszertana nem mindig átlátható. A vas- és acélipar, a gépgyártás és a bányászat fejlesztése valós eredményeket hozott, ugyanakkor a mezőgazdasági beruházások háttérbe szorultak, ami később hozzájárult az élelmiszer-ellátás válságához.

Az oktatás területén a maoista állam tömeges írástudási kampányokat indított. A hivatalos adatok szerint az írástudók aránya az 1949 előtti körülbelül 20 százalékról az 1970-es évekre 60–70 százalékra emelkedett; ez azonban statisztikai becslés, mivel az írástudás meghatározása és mérése időszakonként és régiónként változott. A falusi iskolahálózat bővítése, a nők oktatáshoz való hozzáférésének javítása dokumentált folyamat, de a kulturális forradalom idején az egyetemek bezárása és a formális oktatás megszakadása komoly visszaesést okozott. Az egészségügyben a „mezítlábas orvosok” rendszere és a járványvédelmi kampányok – például a malária, a kolera és a himlő elleni küzdelem – dokumentált eredményeket értek el. A várható élettartam emelkedésére vonatkozó becslések széles körben elfogadottak, de a pontos értékek vitatottak a hiányos népmozgalmi statisztikák miatt. A nők helyzetét az 1950-es házassági törvény javította, amely megtiltotta a kényszerházasságot és a többnejűséget, és biztosította a válás jogát; a gyakorlati megvalósulás azonban egyenetlen volt, és a hagyományos nemi szerepek a vidéki társadalomban tovább éltek.

Az eredmények mellett a korszakot tömeges emberi szenvedés kísérte. A földreform alatti erőszak, az úgynevezett ellenforradalmárok elleni 1950–1951-es kampány és az 1957-es „virágzó száz virág” mozgalmat követő jobboldal-ellenes kampány során dokumentáltan sok százezer embert ítéltek el, börtönöztek be vagy végeztek ki. A pontos áldozatszámokról nincs megbízható hivatalos adat; a becslések a kutatók között is eltérnek. A nagy ugrás (1958–1962) idején a mezőgazdasági termelés összeomlása, a rosszul megtervezett acélipari kampány és a kötelező beszolgáltatási rendszer országos éhínséghez vezetett. A többlethalálozások számát a demográfiai kutatók 15 és 45 millió közé teszik; ez a széles sáv a forráshiányt, a születések elmaradásának módszertani beszámítását és a kínai hivatalos adatok alacsony megbízhatóságát tükrözi. A hivatalos kínai források sokáig jóval alacsonyabb számokat közöltek, és a kérdés máig emlékezetpolitikai viták tárgya.

A kulturális forradalom (1966–1976) során a politikai erőszak új hulláma söpört végig Kínán. A vörösgárdisták mozgósítása, a párt- és állami intézmények megbénítása, az iskolák bezárása, a „régi gondolkodás” elleni harc jegyében elkövetett verések, kínzások, gyilkosságok és öngyilkosságok dokumentált tények. Az áldozatok számát több százezerre, egyes becslések szerint milliós nagyságrendre teszik; a bizonytalanság itt is jelentős, mivel a kulturális forradalom alatti erőszak nagy része helyi, informális keretek között zajlott, és a hivatalos iratok hiányosak. A politikai

üldöztetés nemcsak a párton belüli ellenfeleket, hanem értelmiségieket, vallási vezetőket, nemzeti kisebbségeket és a „rossz osztályeredetűnek” bélyegzett családokat is sújtotta. A munkatáborok – a kínai büntetés-végrehajtásban használt „laogai” (reform-nevelés) rendszer – létezése dokumentált, de a fogva tartottak összlétszámáról nincs megbízható hivatalos statisztika; az emberi jogi szervezetek becslései széles tartományban mozognak.

A korszak nemzetközi helyzetét a kezdeti szovjet szövetség, majd a fokozatos elhidegülés és nyílt szakítás határozta meg. Az 1950. februári szovjet–kínai barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés dokumentált tény; a Szovjetunió az 1950-es években jelentős gazdasági és katonai segítséget nyújtott, és szakértők ezrei dolgoztak Kínában. Az 1956 utáni desztálinizáció, a szovjet „békés egymás mellett élés” politikája és a kínai „nagy ugrás” radikalizmusa fokozatosan feszültséget teremtett. A szovjet fél 1960-ban hirtelen kivonta szakértőit Kínából, ami dokumentált esemény; a kínai vezetés ezt a szovjet „revisionizmus” és a nemzeti érdekek elárulásaként értelmezte. A két párt között nyilvános levélváltások, ideológiai viták zajlottak, amelyekben a kínai vezetés a Szovjetuniót „revisionista” hatalomként bélyegezte meg. A vitatott értelmezés szerint a szakítás okai között ideológiai, nemzeti érdek- és személyi ellentétek egyaránt szerepeltek; a történetírásban nincs egyetértés abban, melyik tényező volt a meghatározó.

A határviták 1969-ben fegyveres konfliktushoz vezettek: az Usszuri-folyó menti Zsenbao-szigetnél (orosz nevén Damanszkij-sziget) kínai és szovjet csapatok csaptak össze. Ez a dokumentált esemény a két ország közötti feszültség csúcspontja volt, és a kínai vezetés számára világossá tette, hogy a Szovjetunió komoly katonai fenyegetést jelenthet. Az 1960-as években Kína nemzetközileg elszigetelődött: az ENSZ-ben a Kínai Köztársaság (Tajvan) képviselte Kínát, és a Kínai Népköztársaságnak a szocialista táboron kívül kevés diplomáciai kapcsolata volt. A helyzet 1971-ben változott meg, amikor az ENSZ Közgyűlése a 2758. számú határozatával a Kínai Népköztársaságot ismerte el Kína egyetlen törvényes képviselőjeként. Ez a dokumentált döntés a tajvani kormányt kizárta a világszervezetből. A következő évben, 1972 februárjában Richard Nixon amerikai elnök Pekingbe látogatott, és Mao Ce-tunggal, valamint Csou En-laj miniszterelnökkel tárgyalt. A sanghaji kommüniké aláírása dokumentált tény; ebben az Egyesült Államok elismerte, hogy „egy Kína van”, és Tajvan Kína része, bár a konkrét megfogalmazás kétértelmű maradt. Ez a nyitás a szovjetellenes egyensúlyozás jegyében történt, és Kína fokozatos visszatérését jelentette a nemzetközi porondra, de a kapcsolatok normalizálása csak 1979-ben, Mao halála után zárult le.

Mao halála 1976. szeptember 9-én dokumentált tény. A gyász időszaka után a hatalmi harc a „Négyek bandája” – Mao felesége, Csiang Csing és társai – letartóztatásával zárult 1976 októberében. A letartóztatást Hua Kuo-feng, Mao kijelölt utódja és a párt más vezetői hajtották végre; ez dokumentált esemény. A kulturális forradalom hivatalos lezárása és a „reform és nyitás” politikájának előkészítése Teng Hsziao-ping visszatérésével vált véglegessé az 1978 decemberi harmadik plénumon. Mao szerepének hivatalos értékelését az 1981. júniusi párthatározat, a „Történelmi határozat a párt 1949 utáni történetének néhány kérdéséről” rögzítette. Ez a dokumentum emlékezetpolitikai állítás, nem független történeti elemzés: Mao érdemeit és hibáit egyaránt elismeri, és azt a hivatalos álláspontot közvetíti, hogy Mao „70 százalékban helyes, 30 százalékban téves”. Ezt a számszerű értékelést a párt politikai döntése, nem pedig történeti kutatás eredménye.

A Mao-korszak mérlege a történetírásban ma is vitatott. A hivatalos kínai történetírás Mao szerepét elsősorban a nemzeti felszabadítás, az államépítés és a modernizáció vezetőjeként hangsúlyozza, miközben a nagy ugrás és a kulturális forradalom hibáit részben elismeri. A nyugati kutatók egy része a korszakot a totalitárius rendszerek közé sorolja, mások a társadalmi átalakulás összetettségére hívják fel a figyelmet. A kínai emigráns szerzők és a túlélők visszaemlékezései gyakran a személyes szenvedést és a rendszer embertelenségét állítják középpontba. A könyv ezen álláspontokat nem teszi a sajátjává, hanem bemutatja az eltérő értelmezéseket, és hangsúlyozza,

hogy a dokumentált tények, a becslések és az emlékezetpolitikai állítások közötti különbségtétel elengedhetetlen a korszak megértéséhez. A Mao-korszak egyszerre volt a kínai állam megerősödésének és a tömeges szenvedésnek az időszaka; a két szempont együttes vizsgálata nélkül a mérleg egyoldalú marad.

### 9.4.1. Források és bizonytalanságok

A Mao-korszak történetének elsődleges forrásai közé tartoznak a párt- és állami határozatok, a KKP Központi Bizottságának dokumentumai, Mao Ce-tung válogatott művei, a hivatalos statisztikai évkönyvek, valamint a helyi levéltárak anyagai. Ezek hozzáférhetősége erősen korlátozott: a nagy ugrás és a kulturális forradalom helyi iratai gyakran megsemmisültek, vagy a kutatók számára nem nyitottak meg. A hivatalos statisztikák módszertana gyakran nem átlátható, és az adatgyűjtés a politikai kampányok idején torzult. A túlélői visszaemlékezések, az emigráns beszámolók, a külföldi újságírók jelentései és a nyugati kutatók demográfiai modelleken alapuló becslései fontos kiegészítő források, de mindegyikük sajátos elfogultsággal bír. A felelősség kérdése – Mao személyes szerepe, a kollektív döntéshozatal, a helyi káderek és a tömegek részvétele – a történetírásban vitatott. A hidegháborús „totalitarizmus” fogalma politikai töltetű, ezért a szöveg kerüli az egyoldalú minősítést, de a dokumentált elnyomást és erőszakot nem hallgatja el. A pontos áldozatszámok hiánya nem véletlen: a kínai állam a mai napig nem tette közzé a nagy ugrás és a kulturális forradalom halálos áldozatainak teljes körű, ellenőrizhető statisztikáját.

### 9.4.2. Rövid összefoglaló

A Kínai Népköztársaság első negyedszázada Mao Ce-tung vezetésével a központosított állam kiépítésének, a gyors iparosításnak, a tömeges oktatási és egészségügyi kampányoknak, valamint a nők jogi helyzetét javító intézkedéseknek az időszaka volt. Ugyanakkor a nagy ugrás éhínsége, a kulturális forradalom erőszakja, a politikai tisztogatások és a munkatáborok emberek millióinak szenvedést okoztak. A nemzetközi porondon Kína kezdetben a szovjet tömb szövetségese volt, majd az ideológiai és nemzeti érdekkülönbségek miatt elhidegült a Szovjetuniótól, és az 1960-as években elszigetelődött. Az 1971-es ENSZ-elismerés és Nixon 1972-es látogatása a nyitás kezdete volt. Mao 1976-os halála után a Négyek bandája letartóztatása és Teng Hsziao-ping reformpolitikája lezárta a maoista korszakot, de annak értékelése a mai napig vitatott.

### 9.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen területeken ért el dokumentált eredményeket a maoista állam, és milyen forrásbeli korlátok nehezítik ezek számszerű értékelését?
2. Miért olyan széles a nagy ugrás éhínségének áldozatszámára vonatkozó becslési sáv, és milyen módszertani problémák okozzák a bizonytalanságot?
3. Hogyan alakult a szovjet–kínai viszony az 1950-es évektől az 1969-es határkonfliktusig, és milyen értelmezési viták kapcsolódnak a szakítás okaihoz?
4. Milyen dokumentált események követték Mao halálát 1976-ban, és hogyan értékelte az 1981-es párthatározat Mao szerepét?

# 10 A reform és a nyitás kora

## 10.1. Deng Xiaoping és a reformok

Az 1976-os évben, Mao Ce-tung halála után a Kínai Kommunista Párt (KKP) vezetésében rövid, de éles hatalmi átmenet zajlott. A Mao által kijelölt utód, Hua Guofeng a „két minden” („amit Mao elnök mondott, azt meg kell tartani; amit Mao elnök elrendelt, azt követni kell”) elvét hirdette, és a párt egységét a kulturális forradalom örökségének megerősítésével próbálta megőrizni. Ezzel párhuzamosan azonban a párt és az állami apparátus egyre erősebb csoportjai sürgették a Mao-korszak legsúlyosabb hibáinak felülvizsgálatát, a politikai rehabilitációt és a gazdasági modernizáció felé fordulást. Ebben a helyzetben tért vissza a hatalomba Deng Xiaoping, akit a kulturális forradalom idején kétszer is eltávolítottak, és akit 1977-ben, Hua Guofeng beleegyezésével helyeztek vissza korábbi állami, párt- és katonai tisztségeibe. A visszatérés önmagában még nem jelentett reformprogramot, de megnyitotta az utat egy olyan politikai koalíció előtt, amely a gazdasági modernizációt helyezte a pártmunka középpontjába.

### 10.1.1. Deng visszatérése és az 1978-as fordulat

A Mao utáni átmenetben a reformok irányába mutató döntő lépést az 1978. december 18–22. között ülésező, a KKP Központi Bizottsága 3. plénuma jelentette. A plénumot megelőző hónapokban Hu Yaobang és más, a kulturális forradalom alatt meghurcolt káderek által támogatott ideológiai kampány bontakozott ki. Ennek jelképes dokumentuma volt a „Gyakorlat az igazság egyetlen próbája” című, 1978. május 11-én a *Guangming Daily* hasábjain megjelent cikk, amely a marxista ismeretelméletre hivatkozva azt állította: a politikai irányvonal helyességét nem a korábbi vezetők tekintélye, hanem a gyakorlati eredmény igazolja. A cikk közvetlenül a Hua Guofeng által hirdetett „két minden” dogmája ellen irányult, és a párton belüli erőviszonyok átrendeződését készítette elő. A 3. plénum hivatalosan döntött arról, hogy a párt munkájának középpontja a gazdasági modernizáció, és lezárta a tömegmozgalmi politika korszakát. A kínai hivatalos történeti elbeszélés ezt az ülést tekinti a „reform és nyitás” (gaige kaifang) kezdetének, bár maga a kifejezés csak később vált általánossá, és a plénum zárónyilatkozata nem tartalmazott részletes gazdasági programot.

Deng Xiaoping ekkor nem töltött be formális pártfőtitkári vagy miniszterelnöki tisztséget: 1978 végétől a KKP alelnöke, a Népi Felszabadító Hadsereg vezérkari főnöke és az Államtanács miniszterelnök-helyettese volt, 1982-től pedig a Központi Tanácsadó Bizottság elnöke. A tényleges hatalomgyakorlás szempontjából azonban a „legfőbb vezető” informális szerepét töltötte be, és a reformirányzat első számú támogatójává vált. A hivatalos kínai értékelés később „a reform és nyitás fő tervezőjeként” emlegette, ez azonban emlékezetpolitikai állítás, amely a kollektív döntéshozatal és a reformkísérletek sokszereplős jellegét hajlamos leegyszerűsíteni.

A 3. plénum politikai jelentősége abban állt, hogy lehetővé tette a Mao-korszak tömeges politikai kampányainak felszámolását, a kulturális forradalomban meghurcolt káderek rehabilitálását és a gazdasági irányítás átalakítására irányuló kísérletek megkezdését. A plénum döntése nyomán 1981 júniusában a párt elfogadta a „Történelmi határozatot” a párt 1949 utáni történetéről, amely Mao egészét döntően pozitívan értékelte, de a kulturális forradalmat „súlyos katasztrófának”

minősítette, és a nagy ugrás hibáiért is kritikát fogalmazott meg. Ez a dokumentum a reformok politikai feltételét teremtette meg: egyszerre zárta le a múlt bírálatát, és biztosított ideológiai keretet a gazdasági modernizációhoz. A Mao-korszak mérlegéről szóló viták azonban nem zárultak le, ahogyan azt a A Mao-korszak mérlege alfejezet is jelzi.

### 10.1.2. Mezőgazdasági reformok: alulról induló kísérletek és országos intézményesülés

A reformok első, leglátványosabb terepe a mezőgazdaság volt. A népi kommuna rendszere a 1970-es évek végére a vidéki lakosság nagy részét szegénységben tartotta, és a termelési ösztönzők hiánya alacsony hatékonyságot eredményezett. A szárazság sújtotta Anhui és Szecsuan tartományokban 1977–1978-ban helyi párttitkárok – Anhuiban Wan Li, Szecsuanban Zhao Ziyang – engedélyezték a parasztoknak, hogy a kollektív föld egy részét háztartási alapon műveljék, és a kvótán felüli termést megtartsák vagy piacon értékesítsék. Ez a gyakorlat a „termelési felelősségi rendszer” (shengchan zeren zhi) különböző formáiban terjedt.

A reform egyik legismertebb jelképe a Anhui tartománybeli Fengyang megye Xiaogang falujában 1978 decemberében állítólag aláírt titkos megállapodás. A helyi elbeszélés szerint tizennyolc parasztcsalád ujjlenyomattal erősítette meg, hogy a földet családonként művelik, és ha valakit letartóztatnak, a többiek gondoskodnak a gyermekeiről. A történet a kínai hivatalos emlékezetben a „paraszti kezdeményezés” és a reform alulról jövő jellegének példájaként szerepel, az eredeti dokumentum hitelessége azonban vitatott; a történetet ezért inkább szóbeli hagyománynak és emlékezetpolitikai állításnak kell tekintenünk, semmint levéltárilag igazolt dokumentált ténynek.

A központi pártvezetés kezdetben óvatos volt. Az 1979-es és 1980-as központi dokumentumok eleinte csak a szegény területeken, a helyi többség kérésére engedélyezték a háztartási szerződéses formákat. Az 1980. évi 75. számú központi dokumentum lehetővé tette a termelési felelősségi rendszer kiterjesztését, ha a helyi viszonyok ezt indokolták. Az 1982-es 1. számú központi dokumentum már országos szinten is elismerte a családi szerződéses gazdálkodást, 1983 végére pedig a hivatalos pártstatisztikák szerint a termelőcsapatok mintegy 98 százaléka alkalmazott valamilyen háztartási alapú felelősségi formát. A népi kommunákat 1984-ben formálisan is megszüntették, és a vidéki közigazgatás alapját a township-kormányzatok vették át.

A termelési felelősségi rendszer lényege az volt, hogy a föld továbbra is kollektív tulajdonban maradt, de a családok szerződésben kapták meg a használati jogot, és az állami felvásárlási kvóta teljesítése után a többletet szabadon értékesíthették. A kínai kormány 1979-től emelte a mezőgazdasági felvásárlási árakat – a gabona felvásárlási ára hivatalos adatok szerint mintegy 20–25 százalékkal nőtt –, ami további ösztönzést adott a termelésnek. A reform eredményei a hivatalos statisztikák szerint gyorsak voltak: a gabonatermés az 1978-as 304,8 millió tonnáról 1984-re 407,3 millió tonnára emelkedett, a vidéki egy főre jutó nominális nettó jövedelem pedig az 1978-as 134 jüanról 1984-re 355 jüanra nőtt. A kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal adatait azonban nem szabad pontos mérésként kezelni; a korabeli vidéki jövedelmek számbavétele módszertani bizonytalanságokkal terhelt, és a nyugati kutatók egy része szerint a reáljövedelem-növekedés kisebb lehetett a hivatalosan közöltnél. Ennek ellenére a mezőgazdasági termelés bővülése és a vidéki szegénység csökkenése széles körben dokumentált tendencia.

A mezőgazdasági reform korlátai is látszottak. A föld magántulajdonba adását a párt vezetése nem engedélyezte, és a használati jogok időtartama kezdetben rövid volt. A hukou (háztartási regisztrációs) rendszer továbbra is korlátozta a vidéki lakosság mobilitását, bár a reform előtti időszakhoz képest a parasztok egyre nagyobb számban vállaltak munkát a nem mezőgazdasági szektorban. A termelési felelősségi rendszer így nem teremtett nyugati értelemben vett magántulajdont, hanem egy sajátos, állami és kollektív keretben működő családi gazdálkodási formát hozott létre.

### 10.1.3. Különleges gazdasági övezetek és a külföldi tőke beengedése

A nyitás politikájának első intézményes formái a különleges gazdasági övezetek voltak. 1979 júliusában a KKP Központi Bizottsága és az Államtanács döntést hozott arról, hogy Guangdong és Fujian partmenti tartományokban „rugalmas gazdaságpolitikát" alkalmaznak, és különleges övezeteket hoznak létre a külföldi beruházások vonzására. 1980 augusztusában a Népi Gyűlés Állandó Bizottsága jóváhagyta a különleges gazdasági övezetekre vonatkozó szabályzatot. Az első négy övezet Sencsen (Shenzhen), Csuhaj (Zhuhai), Santou (Shantou) és Hsziamen (Xiamen) volt; 1988-ban Hajnan (Hainan) szigete is különleges gazdasági övezetté vált.

Az övezetekben a külföldi beruházóknak adókedvezményeket – például 15 százalékos társasági adót, szemben a belföldi 33 százalékos adókulccsal –, vámmentességet és rugalmasabb munkaerő-gazdálkodási szabályokat biztosítottak. A cél az exportorientált ipar fejlesztése, a technológiaátadás és a külföldi deviza bevonása volt. A külföldi tőke beáramlása azonban az első években szerény maradt, és elsősorban Hongkongból, Makaóból, valamint a tengerentúli kínai diaszpórából származott. A jogi keretek kezdetlegesek voltak, a szerződések kikényszerítése bizonytalan, és sok külföldi vállalat óvatosan viszonyult a kínai piachoz.

A külföldi tőke beengedésének alapját az 1979. július 1-jén elfogadott kínai–külföldi közös vállalatokról szóló törvény teremtette meg. A törvény lehetővé tette a külföldi fél számára, hogy részesedést szerezzen kínai vállalatokban, a profitot repatriálja, és részt vegyen a vállalat irányításában; a külföldi fél hozzájárulását általában legalább 25 százalékban határozták meg. A törvény még nem jelentett teljes jogi liberalizációt, de a kínai gazdaság történetében először tette lehetővé a külföldi magántőke tartós jelenlétét a szocialista állam keretei között.

A különleges gazdasági övezeteket a párton belül kezdetben éles viták kísérték. A konzervatív kritikusok szerint az övezetek a 19. századi kínai koncessziós területek új kiadásai, a „kapitalista szigetek" veszélyét hordozták. Deng Xiaoping 1984 eleji látogatása Sencsenben, Csuhajban és Hsziamenben a nyitás melletti politikai állásfoglalást erősítette, és ezután a központi vezetés 1984 tavaszán további 14 tengerparti várost nyitott meg a külföldi beruházások előtt. Az övezetek modellje így fokozatosan a kínai gazdasági nyitás minta intézményévé vált, bár a helyi kísérletek és a központi irányítás közötti feszültség végig jelen maradt.

### 10.1.4. A piacgazdaság felé: az 1984-es határozat és az ideológiai keretek

A mezőgazdasági reformok sikere és az övezetek tapasztalatai nyomán a reform a városi iparra és az árrendszerre is kiterjedt. Az 1984. október 20-án elfogadott „A gazdasági rendszer reformjáról szóló határozat" ( ) a kínai gazdaságpolitika egyik mérföldköve volt. A dokumentum bevezette a „tervezett árugazdaság" (you jihua de shangpin jingji) fogalmát, és kimondta, hogy a szocialista gazdaság is árugazdaság, amelyben a piaci mechanizmusok nem ellentétesek a tervezéssel, hanem kiegészítik azt. Ez éles fordulatot jelentett a hagyományos sztálini tervgazdasági felfogáshoz képest, még akkor is, ha a határozat nem használta a „piacgazdaság" kifejezést.

A városi reform részeként fokozatosan liberalizálták az árak egy részét, és bevezették az ún. kettős árrendszert, amelyben a tervgazdasági árak és a piaci árak párhuzamosan léteztek. Ez a mechanizmus lehetővé tette a termelőknek, hogy a kötelező állami kvótán felüli termékeiket piaci áron értékesítsék, ami ösztönözte a kínálat bővülését, ugyanakkor korrupciót és járadékvadászatot is gerjesztett, mivel az alacsony tervár és a magas piaci ár közötti különbség nagy nyereséget ígért azoknak, akik hozzáfértek az állami elosztáshoz.

A reformok ideológiai keretét az 1987-es 13. pártkongresszuson elfogadott „a szocializmus elsődleges szakasza" elmélet adta meg. Eszerint Kína még nem érte el a fejlett szocializmus szintjét,

ezért a termelőerők fejlesztése érdekében szükség van piaci eszközökre, magánvállalkozásokra és külföldi tőkére, mindezt a KKP és a szocialista állam irányítása alatt. Ez az elmélet tette lehetővé, hogy a párt a reformok radikalizálódását ne a szocializmus feladásaként, hanem annak elmélyítéseként mutassa be. Ezzel Deng és a reformerek azt kívánták elérni, hogy a gazdasági nyitás ne vezessen a politikai rendszer megkérdőjelezéséhez.

A piacgazdasági irányba mutató lépések ellenére a reformok az 1980-as években nem jelentettek politikai liberalizációt. Deng 1980 augusztusi, „A párt és az állami vezetés reformjáról" című beszédében ugyan bírálta a bürokráciát, a személyi kultuszt és a hatalom túlzott koncentrációját, és a kollektív vezetés, valamint a vezetői életre szóló kinevezés eltörlése mellett érvelt, a gyakorlatban azonban az egypárti irányítás és a párton belüli demokrácia korlátai megmaradtak. A reformerek nem törekedtek többpártrendszerre, és a „szocialista demokrácia" fogalmán nem nyugati típusú politikai versenyt, hanem a párton belüli eljárások rendezettebbé tételét értették. Ez a feszültség a későbbi évtizedekben is végigkísérte a kínai reformfolyamatot.

### 10.1.5. A reformok jellege és a hatalmi dinamika

A korai reformok nem egy előre kidolgozott terv szerint haladtak. A mezőgazdasági termelési felelősségi rendszer alulról indult, és a központi vezetés csak akkor ismerte el, amikor a helyi kísérletek eredményei már látszottak. A különleges gazdasági övezetek létrehozása ugyan központi döntés volt, de a helyi tartományi vezetők szerepe – különösen Guangdongban Xi Zhongxun, Fujianban pedig a helyi pártszervek – döntő volt. A reformok fokozatosak és kísérleti jellegűek voltak, és a központi irányvonal mellett a tartományi, megyei és falusi szintű alkudozások is alakították a végeredményt.

Deng Xiaoping személyes szerepét a hivatalos kínai történetírás központinak tekinti, és a „fő tervező" képét emeli ki. A nyugati történetírás egy része ezt a képet árnyalja, és hangsúlyozza, hogy a reformok több párton belüli irányzat együttműködéséből, valamint a helyi káderkísérletekből nőttek ki. Chen Yun, aki a tervgazdasági irányítás híve volt, kezdetben a mezőgazdasági reformokat támogatta, de az ipari reformok és a piaci nyitás kiterjesztését óvatosabban kezelte; Hu Yaobang és Zhao Ziyang a nyitás radikálisabb irányát képviselték. A hatalmi harc és az ideológiai viták pontos rekonstrukciója ma is korlátozott, mert a párton belüli döntéshozatal legfontosabb iratai sokáig nem voltak kutathatók, és a résztvevők visszaemlékezései elfogultak lehetnek.

A reformok 1978–1984 közötti szakasza azonban egyértelműen megváltoztatta a kínai gazdaság irányát. A mezőgazdasági termelés bővülése, a vidéki jövedelmek növekedése, a külföldi beruházások megjelenése és az árrendszer fokozatos liberalizálása együttesen a szovjet típusú tervgazdaságtól való eltávolodást jelezték. A reformokat ugyanakkor a pártállam ellenőrizte, és a nyitás jótékony hatásai mellett a társadalmi egyenlőtlenségek, a korrupció és az infláció is megjelentek. Az 1988-as infláció – a hivatalos adatok szerint mintegy 18–19 százalék – már jelezte a kettős árrendszer feszültségeit, és hozzájárult ahhoz a társadalmi elégedetlenséghez, amely később a A Tiananmen-téri események és az 1990-es évek alfejezetben tárgyalt válsághoz vezetett. Deng 1992-es déli körútja – amelyet szintén ott mutatunk be részletesen – újra megerősítette a piaci reformok irányát.

### 10.1.6. Források és bizonytalanságok

A korai reformok történetének rekonstrukciójához a legfontosabb források a KKP központi dokumentumai és határozatai, köztük a 3. plénum kommünikéje, az 1980-as és 1982-es mezőgazdasági dokumentumok, az 1984-es gazdasági reformhatározat, valamint a közös vállalatokról szóló 1979-es törvény. A kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal évkönyvei a termelési, jövedelmi és beruházási

adatok alapjául szolgálnak, de ezeket a korabeli statisztikai rendszer sajátosságai miatt óvatosan kell kezelni. A mezőgazdasági termelés növekedése hivatalos adatokkal is megerősített tény, a reáljövedelmek számítása azonban módszertani viták tárgya. A nyugati kutatók egy része szerint a hivatalos kínai adatok felülbecsülték a reformok első éveinek növekedési ütemét, mások viszont arra figyelmeztetnek, hogy a szolgáltatások és az informális szektor figyelmen kívül hagyása alulbecslést okozhatott.

A politikai döntéshozatal rekonstrukciójának legfőbb korlátja a levéltári források korlátozott hozzáférése. A párt legfőbb vezető szerveinek üléseiről készült jegyzőkönyvek nagy része ma sem kutatható, ezért a történészek a hivatalos kommünikékre, a résztvevők későbbi beszédeire és visszaemlékezéseire támaszkodnak. Ezek az emlékiratok – például Zhao Ziyang 2009-ben posztumusz megjelent memoárja – fontos, de nem ellenőrizhetetlenül elfogadható források, mert szerzőik saját szerepüket igyekeztek kedvezőbb színben feltüntetni. A hivatalos kínai történetírás Deng Xiaoping szerepét a reformok szinte kizárólagos motorjaként mutatja be, míg a nemzetközi kutatás nagyobb hangsúlyt helyez a kollektív vezetésre és a helyi kísérletekre. A „Deng a reform atyja” megfogalmazás tehát emlékezetpolitikai állítás, nem pedig dokumentált tény.

A vidéki reformok alulról jövő történetei – például a Xiaogang faluban kötött titkos megállapodás – részben szóbeli hagyományon alapulnak, és a kínai hivatalos emlékezet később a saját narratívájába illesztette őket. Az ilyen történetek a reformok társadalmi elfogadottságának fontos jelzései, de hitelességüket egyenként kell vizsgálni. A Dengnek tulajdonított híres mondások – például a „nem számít, fekete macska vagy fehér macska, csak fogja meg az egeret” – szintén forráskritikát igényelnek: Deng valószínűleg már az 1960-as években használta a hasonlatot, de a reformkori idézés pontatlan, és a hivatalos emlékezet erősen leegyszerűsítette.

Végül a külföldi tőke korai hatásáról szóló adatok regionálisan hiányosak. A különleges gazdasági övezetek beruházási statisztikáit az 1980-as években eltérő módszertannal közölték, és a Hongkongból, Makaóból, illetve a diaszpórából érkező tőke pontos arányát nehéz megállapítani. A reformok összhatásának értékelésénél ezért mindig jelezni kell, hogy a számok hivatalos statisztikák, becslések vagy későbbi elemzések eredményei.

### 10.1.7. Rövid összefoglaló

Deng Xiaoping 1977-es visszatérése és az 1978-as 3. plénum fordulatot hozott a Kínai Népköztársaság történetében. A párt a gazdasági modernizációt állította a munka középpontjába, lezárta a tömegmozgalmi politika korszakát, és megnyitotta az utat a piaci mechanizmusok előtt. A mezőgazdasági reformok a termelési felelősségi rendszer révén növelték a termelést és a vidéki jövedelmeket, miközben a föld kollektív tulajdonban maradt. A különleges gazdasági övezetek és a közös vállalatokról szóló törvény a külföldi tőke beengedésének első intézményei voltak, és a kínai gazdaságot fokozatosan a világpiac felé nyitották. Az 1984-es gazdasági reformhatározat a „tervezett árugazdaság” fogalmával elismerte a piaci mechanizmusok szerepét, és a reformot a városi iparra is kiterjesztette. A reformfolyamat azonban államilag irányított maradt, a politikai rendszer nem liberalizálódott, és a tervgazdaság híveivel folytatott viták végigkísérték az évtizedet. Deng szerepe meghatározó volt, de a reformok eredményei nem egyetlen személy, hanem a pártállami vezetés, a helyi kísérletek és a paraszti kezdeményezések együttes termékei.

### 10.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és ideológiai feltételek tették lehetővé a reformok elfogadását az 1978-as 3. plénumon?
2. Hogyan működött a mezőgazdasági termelési felelősségi rendszer, és milyen gazdasági eredményeket hozott a vidéki Kínában?

3. Miben különböztek a különleges gazdasági övezetek a belföldi gazdaságtól, és miért váltak viták tárgyává a párton belül?
4. Miért tekinthető az 1984-es gazdasági reformhatározat a piacgazdaság bevezetése felé tett lépésnek, noha a hivatalos cél akkor még nem a piacgazdaság volt?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a korai reformok és Deng Xiaoping személyes szerepének megítélését?

## 10.2. A gazdasági növekedés és a társadalmi átalakulás

Az 1978 decemberében meghirdetett „reform és nyitás” politikája után Kína gazdasága négy évtized alatt a világ egyik legszegényebb agrárgazdaságából a globális kereskedelem meghatározó szereplőjévé vált. Ez az alfejezet a növekedés ütemét és szakaszait, a városiasodást és a belső migrációt, a társadalmi egyenlőtlenségeket, a környezeti terhelést, valamint a fogyasztói társadalom kialakulását tárgyalja. A folyamat nem volt egységes: a gyors növekedés ugyanazokban az évtizedekben teremtett új középosztályt, mélyített el regionális és társadalmi különbségeket, és hozott létre súlyos környezeti károkat.

**A gyors gazdasági növekedés.** A növekedés első szakasza (1978–1984) elsősorban a mezőgazdaságból indult. A népi kommunák felbontása, a háztartási szerződéses rendszer bevezetése és a felvásárlási árak emelése gyors termelésnövekedést hozott. A vidéki iparosítás – a „falusi- és községi vállalatok” (xiangzhen qiye) – a mezőgazdasági munkaerő egy részét a feldolgozóiparba irányította, és a vidéki jövedelmeket emelte. Az 1980-as években létrehozott különleges gazdasági övezetek (Sencsen, Csuhaj, Santou, Hsziamen) és a keleti partvidék nyitott városai a külföldi működőtőke és az exportorientált ipar első csomópontjai lettek. A termelés kezdetben munkaigényes ágazatokra – textiliparra, játékgyártásra, elektronikai összeszerelésre – épült, kihasználva az alacsony béreket és a tengeri kikötők közelségét.

Az 1990-es évek elején a gazdaságpolitika irányváltása a növekedést új szakaszba vitte. 1992-ben Teng Hsziao-ping déli körútja és a 14. pártkongresszus megerősítette a „szocialista piacgazdaság” célját, ami a piaci mechanizmusok kiterjesztését és a külföldi tőke befogadását jelentette. Az állami vállalatok egy részét privatizálták vagy átalakították; a városi ingatlanpiac, a részvénypiac és a bankszektor fokozatosan kiépült. A munkaerő-igényes feldolgozóipar gyorsan bővült a keleti tartományokban, Kuangtungtól (Guangdong) Csiangszuig (Jiangsu). A kínai export részesedése a világkereskedelemben látványosan nőtt; az ország 2001-es WTO-tagsága tovább erősítette a globális integrációt. Az éves GDP-növekedés hosszú időn át átlagosan kétszámjegyű közeli szinten alakult; a Világbank és más nemzetközi szervezetek adatai szerint 1978 és 2015 között az éves átlagos növekedés körülbelül 9–10 százalék volt. A nominális GDP alapján Kína a 2010-es évek elejére a világ második legnagyobb gazdasága lett, az egy főre jutó jövedelem azonban továbbra is alacsonyabb maradt a magas jövedelmű országokénál.

A 2008-as globális pénzügyi válság után a kínai kormányzat nagyszabású hitelösztönzéssel és infrastrukturális beruházásokkal tartotta fenn a növekedést. Ez az időszak azonban növelte a helyi önkormányzatok és az ingatlanfejlesztők eladósodottságát. A 2010-es évek közepétől a gazdasági növekedés üteme lassult, amit a hivatalos kommunikáció „új normálisnak” nevezett: a hangsúly a mennyiségi bővülésről a szolgáltatásokra, a belföldi fogyasztásra és a technológiai felzárkózásra helyeződött. A 2020-as években a koronavírus-járvány idején bevezetett zárlatok, majd az ingatlanpiac visszaesése és a demográfiai elöregedés a növekedés további lassulásához vezettek. A hivatalos statisztikákat és a nemzetközi becsléseket azonban módszertani bizonytalanságok terhelik: a helyi hatóságok GDP-adatai felüljelentéssel, a szolgáltató szektor mérése pedig alulszámlálással is járhat.

**Városiasodás és belső migráció.** A gazdasági növekedés egyik leglátványosabb kísérőjelensége a városi lakosság arányának emelkedése volt. A hivatalos népszámlálási adatok szerint a városi lakosság aránya az 1978-as körülbelül 18 százalékról a 2020-as évek elejére 64–65 százalékra emelkedett; a pontos szám a statisztikai besorolástól függ, mivel egyes körzeteket közigazgatási átsorolással városi területté nyilvánítottak. A gyors urbanizációt a belső migráció hajtotta: több százmillió ember költözött a belső, elsősorban mezőgazdasági tartományokból a keleti partvidék ipari központjaiba, a Jangce-delta, a Gyöngy-folyó delta és a Peking–Tiencsin–Hopej régió városaiba.

A belső migráns munkások (nongmingong) a kínai iparosítás kulcsfigurái lettek: a hivatalos statisztikák szerint a 2010-es évek végén számuk mintegy 280–300 millió körül mozgott. Többségük a hukou (háztartás-nyilvántartási) rendszer miatt vidéki besorolású maradt, ami azt jelenti, hogy városi munkájuk ellenére korlátozott hozzáféréssel rendelkeztek a helyi egészségügyi, oktatási és lakhatási szolgáltatásokhoz. A hukou reformja fokozatosan haladt: a nagyvárosokban a letelepedés feltételei enyhültek, de a legnagyobb városokban továbbra is szigorú korlátok maradtak. A városiasodás így kettős társadalmat hozott létre: a teljes jogú városi lakosok mellett jelentős, formális jogosultságok nélküli munkavállalói réteg dolgozik az építőiparban, a szolgáltatásokban és a gyárakban. A migráns családok gyermekei gyakran az úgynevezett „hátrahagyott gyermekek” (liushou ertong), akik vidéken élnek nagyszülőkkel, mert a szülők a városban dolgoznak; ez a társadalmi átalakulás súlyos családi és oktatási feszültségeket okoz. A városi terjeszkedés infrastrukturális fejlesztésekkel, lakótelepekkel, gyorsvasutakkal és új városrészekkel járt, de sok esetben a termőföld kisajátítása és a korábbi falusi közösségek felszámolása is együtt járt vele.

**Társadalmi egyenlőtlenségek.** A gyors növekedés jelentősen csökkentette a mélyszegénységet, de növelte a jövedelmi egyenlőtlenségeket. A hivatalos kínai statisztikák szerint a Gini-együttható az 1980-as évek eleji alacsony szintről a 2000-es évek végére 0,49 körüli csúcsra emelkedett, majd enyhén csökkent; a 2010-es évek végén hivatalosan 0,46–0,47 körül volt. A nemzetközi kutatóintézetek és egyes kínai közgazdászok ennél magasabb, 0,5 fölötti egyenlőtlenséget becsülnek, mert a legmagasabb jövedelmeket a felmérések alulreprezentálják. A különbségek több tengely mentén szerveződnek: a keleti partvidék és a belső, nyugati tartományok között, a városi és a vidéki lakosság között, valamint a formális szektorban dolgozók és az informális vagy migráns munkások között.

A városi–vidéki jövedelmi olló a reform első két évtizedében jelentősen kinyílt, majd a 2000-es években a mezőgazdasági támogatások, a vidéki szociális transzferek és a munkaerőpiaci feszültségek hatására némileg szűkült. A regionális különbségek azonban tartósak: a tengerparti nagyvárosokban (Peking, Sanghaj, Sencsen) az egy főre jutó jövedelem többszöröse a nyugati tartományokénak. Az oktatási és egészségügyi szolgáltatások minősége is erősen eltér; a vidéki és migráns közösségekben a minőségi középiskolai és felsőoktatási lehetőségekhez való hozzáférés korlátozottabb. A társadalmi mobilitás egyes évtizedekben erős volt, mert a piacosodás új vállalkozói réteget hozott létre, de a 2010-es évek után a lakhatási költségek emelkedése és a hukou-korlátozások a mobilitást nehezítették.

A szegénységcsökkentés terén a hivatalos kínai álláspont szerint 2020-ra a vidéki szegénységet a nemzeti szegénységi küszöb alatt felszámolták. A Világbank 1,90 dolláros vásárlóerő-paritásos nemzetközi szegénységi küszöbe alapján is több százmillió ember került ki a szegénységből 1980 óta. Ugyanakkor a kínai nemzeti szegénységi küszöb alacsony szintjét kritikusok módszertani problémának tartják, és rámutatnak arra, hogy a városi szegénység és a hajléktalanság kevésbé látható a hivatalos statisztikákban. A társadalmi egyenlőtlenségek tehát nem egyszerűen a „növekedés áraként” jelentek meg, hanem a reformpolitika intézményi döntései – az adórendszer, a földhasználat, a hukou – alakították őket. Az egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló állami programok – például a vidéki nyugdíj- és egészségbiztosítás kiterjesztése, a tankötelezettség kiszélesítése – mérsékelték ugyan a feszültségeket, de nem szüntették meg a strukturális

különbségeket.

**Környezeti terhelés.** A gyors iparosítás és a széntüzelésű energiatermelés súlyos környezeti károkat okozott. A 2000-es években a levegőszennyezés – különösen a szálló por (PM2,5) – a nagyvárosokban rendszeresen meghaladta az egészségügyi határértékeket; Pekingben 2013 januárjában hosszú, súlyos szmogperiódus hívta fel a figyelmet a válságra. A folyók és a talajvíz egy részét ipari szennyező anyagok terhelték; a hulladékkezelés és a veszélyes anyagok ellenőrzése nem tartott lépést a termelés bővülésével. A szén-dioxid-kibocsátás 2006 óta a világ legnagyobbja, és a 2020-as évekre is Kína felelős a globális szén-dioxid-kibocsátás legnagyobb hányadáért; a pontos arány évről évre változik, és az energiahatékonyság, valamint a megújulók bővülése módosítja.

A környezeti terhelés társadalmi konfliktusokat is gerjesztett. Falusi és külvárosi tiltakozások törtek ki veszélyes üzemek, hulladéklerakók és ipari szennyezések ellen; ezek egy részét a helyi hatóságok leállították vagy kompenzációval kezelték, máskor a tiltakozásokat elnyomták. A 2010-es évek közepétől a kormányzat „háborút hirdetett a szennyezés ellen”: szigorúbb környezetvédelmi előírásokat, légszennyezettségi célokat és a megújuló energiaforrások nagyarányú bővítését vezette be. Kína a világ legnagyobb nap- és szélerőmű-kapacitását építette ki, és az elektromos autók gyártásában is globális vezetővé vált. A környezeti fordulat eredményei mérhetők a nagyvárosok levegőminőségének javulásában, ugyanakkor a kibocsátások abszolút szintje magas maradt, és a széntüzelésű erőművek továbbra is jelentős részt képviselnek az energiatermelésben. A környezeti adatokat illetően a hivatalos mérések és a független monitorozás eltérései is vitákat okoznak, mivel a helyi hatóságok jelentési gyakorlata nem mindig egységes.

**A fogyasztói társadalom kialakulása.** A növekvő jövedelmek és a piacosodás fokozatosan átalakították a mindennapi fogyasztást. Az 1980-as években a televízió, a mosógép és a kerékpár, az 1990-es években a mobiltelefon és a lakásprivatizáció, a 2000-es évektől pedig a személygépkocsi, a külföldi utazás és a lakásvásárlás vált a városi középosztály anyagi törekvésének jelképévé. A kiskereskedelem a szocialista hiánygazdaság állami boltjaiból bevásárlóközpontok, szupermarketek és online platformok hálózatává alakult. A 2010-es években az Alibaba, a JD.com és a mobilfizetési rendszerek (Alipay, WeChat Pay) forradalmasították a tranzakciókat: Kína a világ egyik legnagyobb e-kereskedelmi piaca lett, ahol a vidéki lakosság egy része is hozzáfér az online rendeléshez.

A fogyasztói társadalom kialakulása nem volt ellentmondásmentes. A „kínai álom” 2012 után meghirdetett politikai jelszava a nemzeti felemelkedést és az egyéni jólétet összekapcsolta, de a fogyasztás középpontba állítását kritikusok a materializmus és a környezeti fenntarthatóság szempontjából bírálták. A lakáspiac gyors áremelkedése a fiatal városi generációk számára megnehezítette a lakásszerzést; a jelzáloghitelek és a fogyasztási hitelek elterjedése pedig növelte a háztartások eladósodottságát. Ugyanakkor a fogyasztói kultúra a társadalmi mobilitás és a modern életforma új formáit is létrehozta: a nyugati és kelet-ázsiai divat, a kávézók, a külföldi tanulás, a belföldi turizmus és a digitális szórakozás a városi identitás része lett. A fogyasztás növekedése hozzájárult a gazdasági szerkezet átalakulásához is, mivel a szolgáltató szektor és a belföldi kereslet a növekedés egyre fontosabb motorjává vált.

Összességében a reformkorszak gazdasági növekedése és társadalmi átalakulása egyszerre hozott látványos életszínvonal-emelkedést, új középosztályt és fogyasztói kultúrát, valamint mélyülő egyenlőtlenségeket, város–vidék feszültségeket, környezeti károkat és új generációs elvárásokat. Az átalakulás nem lezárt: a 2020-as évek közepén a demográfiai elöregedés, a lakáspiaci válság és a geopolitikai feszültségek új kihívások elé állítják a növekedési modellt.

### 10.2.1. Források és bizonytalanságok

A gazdasági növekedésre, a társadalmi egyenlőtlenségekre és a városiasodásra vonatkozó adatok elsősorban a kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal (NBS) évkönyveiből, népszámlálásaiból és mintavételes felméréseiből származnak; ezeket a Világbank, az ENSZ, a Nemzetközi Valutaalap és más nemzetközi szervezetek is feldolgozzák. A hivatalos kínai statisztikák használatánál figyelembe kell venni, hogy a GDP- és a jövedelmi adatok minősége regionálisan eltérő, a helyi önkormányzatok pedig érdekeltek lehetnek a teljesítmény túljelentésében. A Gini-együtthatóra vonatkozó hivatalos érték és a független kutatóintézetek becslései között eltérés van, mert a háztartási felmérések a legmagasabb jövedelmű csoportokat alulreprezentálhatják. A városi lakosság arányának növekedése szintén módszertani kérdés: a közigazgatási átsorolások és a hukou-rendszer besorolási gyakorlata befolyásolja a számokat. A szegénységcsökkentésre vonatkozó hivatalos állítások értékelése a nemzeti szegénységi küszöb alacsony szintje miatt vitatott; a nemzetközi küszöbök alkalmazása kisebb csökkenést mutathat, mint a hivatalos narratíva.

A környezeti terhelésre vonatkozó adatok forrásai a Környezetvédelmi Minisztérium, a meteorológiai szolgálat, valamint nemzetközi és civil monitorozó hálózatok. A levegőminőségi adatok a hivatalos mérőállomások és a független (például nagykövetségi) mérések között időnként eltértek, különösen az erősen szennyezett időszakokban. A szén-dioxid-kibocsátás becslése is módszertani bizonytalanságokat hordoz, hiszen a kibocsátási leltárak és a műholdas mérések eltérő értékeket adhatnak. A 2010-es évek környezetpolitikai fordulata dokumentált intézkedésekben mérhető – például a széntüzelésű kapacitások leépítésében, a megújuló energia támogatásában –, de az eredmények hosszú távú fenntarthatóságáról a szakirodalomban vita folyik.

A fogyasztói társadalommal kapcsolatos jelenségek – a hitelfelvétel, az e-kereskedelem, a lakáspiac – a hivatalos pénzügyi és kereskedelmi statisztikákon kívül vállalati jelentésekből és piackutatásokból ismertek. Ezek a források eltérő módszertannal mérik a fogyasztói kiadásokat, és a vállalati adatok nem mindig ellenőrizhetők függetlenül. A fiatal generációk eladósodottságára, a lakhatási nehézségekre és a fogyasztói kultúra kritikáira vonatkozó ismeretek gyakran szociológiai terepmunkákból, interjúkból és médiaelemzésekből származnak, ezért óvatos általánosításra adnak lehetőséget.

A szövegben megadott számok nagyságrendi tájékoztatást nyújtanak; a pontos értékek évről évre változnak, ezért a jelenkori állapotok leírásánál a legfrissebb hivatalos és nemzetközi statisztikai adatbázisok ellenőrzése szükséges.

### 10.2.2. Rövid összefoglaló

A reformkorszakban Kína gazdasága példátlan ütemben növekedett: a mezőgazdasági reformok, a különleges gazdasági övezetek, a piacosítás, a WTO-tagság és az állami beruházások hosszú időn át évente átlagosan 9–10 százalékos bővülést eredményeztek. A városi lakosság aránya az 1978-as mintegy 18 százalékról a 2020-as évek elejére csaknem kétharmadra emelkedett, amit több százmilliós belső migráció hajtott; a hukou-rendszer miatt azonban a migráns munkások jelentős része korlátozott jogosultságokkal dolgozott a városokban. A növekedés csökkentette a szegénységet, ugyanakkor a jövedelmi egyenlőtlenségek – a Gini-együtthatóval mérve is – magas szintre emelkedtek, és tartós regionális, város–vidék és társadalmi rétegek közötti különbségek alakultak ki. A gyors iparosítás súlyos levegő- és vízszennyezéssel, valamint hatalmas szén-dioxid-kibocsátással járt; a 2010-es évektől kezdett környezetvédelmi fordulat javított a levegőminőségen és bővítette a megújuló energiát, de a kibocsátások abszolút szintje magas maradt. A fogyasztói társadalom kialakulása új életformákat, városi középosztályt, e-kereskedelmet és fogyasztási hiteleket hozott, de együtt járt a lakhatási költségek emelkedésével és az eladósodottság növekedésével.

### 10.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a reformkorszak gazdasági növekedésének fő szakaszai, és milyen intézményi döntések gyorsították az egyes szakaszokat?
2. Hogyan befolyásolta a hukou-rendszer a városiasodást és a belső migráns munkások társadalmi helyzetét?
3. Milyen módszertani bizonytalanságok merülnek fel a kínai jövedelmi egyenlőtlenség (Gini-együttható) és a szegénységcsökkentés hivatalos adatainak értelmezésében?
4. Milyen környezeti következményekkel járt a gyors iparosítás, és milyen irányba mozdult el a környezetpolitika a 2010-es évektől?
5. Hogyan alakult át a mindennapi fogyasztás a reformkorszakban, és milyen társadalmi feszültségeket hozott a fogyasztói társadalom kialakulása?

## 10.3. A Tiananmen-téri események és az 1990-es évek

Az 1989-es pekingi Tiananmen-téri tiltakozások és azok katonai leverése a Kínai Népköztársaság történetének egyik legvitatottabb és leginkább terhelt eseménysora. Az 1980-as évek végének diákmozgalma, a reformok megtorpanása, a pártállami vezetésen belüli hatalmi harcok, majd a június 3–4-i katonai beavatkozás olyan törést hozott, amelynek értelmezése azóta is alapvetően megosztja a kínai hivatalos emlékezetpolitikát, a disszidens és túlélői narratívákat, valamint a nemzetközi történetírást. Az 1990-es évek ugyanakkor nem csupán a megtorlás és a politikai kontroll időszaka volt: ekkor mélyült el és vált visszafordíthatatlanná a gazdasági reform, ekkor rögzült a „szocialista piacgazdaság” fogalma, és ekkor kapott alkotmányos védelmet a magántulajdon. E fejezet a két, látszólag ellentétes folyamat – a politikai represszió és a piacosító gazdaságpolitika – együttes történetét tárgyalja 1989 tavaszától az évtized végéig, különös tekintettel a források hiányosságaira és az értelmezési vitákra.

### 10.3.1. Az 1989-es tiltakozások eredete és lefolyása

A tiananmen-téri események nem légüres térben alakultak ki. Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) 1978 után indított reformpolitikája – amelyet az előző fejezet A gazdasági növekedés és a társadalmi átalakulás részletesen tárgyal – látványos gazdasági eredményeket hozott, ugyanakkor mélyülő társadalmi feszültségeket is szült. A mezőgazdasági reformok növelték a paraszti jövedelmeket, a különleges gazdasági övezetek vonzották a külföldi tőkét, de az 1980-as évek második felében az infláció felgyorsult, a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedtek, a pártapparátusban elterjedt a korrupció, és a városi értelmiség egy része a politikai reform elmaradása miatt csalódottá vált. A diákság körében az 1986–1987-es, Hu Jaobang (Hu Yaobang) pártfőtitkár leváltását kísérő tüntetések után is fennmaradt a reform iránti igény, amelyet a hivatalos sajtó „burzsoá liberalizmus” elleni kampányokkal próbált ellensúlyozni.

1989 tavaszán az események gyorsan, több hullámban bontakoztak ki. Április 15-én, Hu Jaobang – a reformszárnyhoz sorolt, 1987-ben menesztett korábbi pártfőtitkár – halála után a pekingi egyetemisták virrasztással és tüntetésekkel emlékeztek meg róla, ami hamar politikai követelésekké alakult. A diákok petíciókat nyújtottak be: a korrupció elleni fellépést, a sajtószabadságot, a politikai párbeszédet és a „burzsoá liberalizmus” elleni kampány leállítását követelték. Április 18-án és 19-én több ezer diák vonult a Tiananmen térre; a mozgalom a következő hetekben országossá vált, és nem csupán diákok, hanem munkások, hivatalnokok, újságírók és értelmiségiek is csatlakoztak hozzá.

A mozgalom csúcspontját a Tiananmen téren fenntartott éhségsztrájk és a hónapokon át tartó tömegtüntetések jelentették. A tiltakozók a demokratikus átalakulás mellett foglaltak állást, de követeléseik nem voltak egységesek: egyesek a kommunista párt reformját, mások a többpártrendszert, megint mások a szovjet típusú nyitást, vagy éppen a gazdasági nehézségek enyhítését kérték. A kormányzat eleinte tárgyalásos megoldást keresett, de a pártvezetésen belül mély megosztottság alakult ki. Csao Cejang (Zhao Ziyang) főtitkár, aki a reformok mérsékelt szárnyához tartozott, párbeszédet sürgetett, míg a keményvonalas vezetők – élükön Li Peng (Li Peng) miniszterelnökkel, valamint a párt idősebb vezetőivel, köztük Teng Hsziao-pinggel – a „rend helyreállítását" szorgalmazták.

Márciusban és áprilisban a tüntetések békés jellegűek voltak, de a rendőrség és a hadsereg bevetésének híre fokozta a feszültséget. Május közepén a szovjet–kínai csúcstalálkozóra Pekingbe érkező Mihail Gorbacsov látogatása idején a tiltakozók a tér közelségét kihasználva nemzetközi figyelmet szereztek. Május 20-án a hadsereg egységeit kivezényelték a fővárosba, de a bevonuló csapatok útját civilek tömegei zárták el, több helyen konfliktus alakult ki, és a katonák egy része visszafordult. A kormányzat ezután statáriumot hirdetett, és június 3–4-én éjszaka a hadsereg harckocsikkal és lőfegyverekkel számolta fel a tömegdemonstrációt. A véres beavatkozás során Pekingben több száz – egyes becslések szerint több ezer – ember vesztette életét; a halálos áldozatok pontos száma a mai napig nem ismert. A letartóztatások, a kivégzések és a kényszervallatások hónapokig tartottak.

A tiananmen-téri események lefolyásának legfontosabb dokumentált tényei – a diákok tömeges jelenléte, az éhségsztrájk, a katonai erő bevetése, a nemzetközi média tudósításai, a nyugati kormányok tiltakozása – széles körben ismertek. Az értelmezések azonban élesen eltérnek. A Kínai Népköztársaság hivatalos álláspontja szerint 1989 tavaszán „ellenforradalmi lázadás" ( ) fenyegette a pártállamot, és a hadsereg beavatkozása a „szocialista rend" megvédését szolgálta; ebben a narratívában a halálos áldozatok száma nem szerepel, és a katonai fellépést „rendőri intézkedésként" keretezik. A kínai kormányzat a mai napig nem engedélyezi az események nyilvános, kritikai megemlékezését, és a Tiananmen tér környékét június 4-én fokozott megfigyelés alatt tartja.

A túlélők, a nyugati újságírók, az emberi jogi szervezetek és a külföldi kormányok egy része ezzel szemben „mészárlásként" (massacre), „tiltakozás leveréseként" vagy „katonai erőszakként" írja le a történteket. A halálos áldozatok számát illetően nincs konszenzus: a becslések a hivatalos kínai források által sokáig tagadott, de egyes belső iratokban és túlélői beszámolókban szereplő néhány száz és a nemzetközi emberi jogi szervezetek által emlegetett több ezer fő között mozognak. A „népirtás" kifejezést az eseményekre a történettudomány nem használja, mert a nemzetközi jogi definíció szerint nem etnikai vagy vallási csoport megsemmisítéséről volt szó; a „tömeggyilkosság", a „katonai erőszak" és a „politikai megtorlás" kifejezések azonban a kritikai irodalomban széles körben használatosak. A könyv ebben a fejezetben a dokumentált tényeket, a különböző minősítéseket és a bizonytalanságokat együtt mutatja be, anélkül hogy bármelyik politikai értékelést kizárólagos igazságként kezelné.

### 10.3.2. A katonai beavatkozás utáni megtorlás és a hatalmi átrendeződés

A júniusi beavatkozást átfogó politikai és rendőri megtorlás követte. A hatóságok országszerte letartóztatták a mozgalomban részt vevő diákokat, munkásokat, értelmiségieket és párttagokat; a letartóztatottak egy részét „ellenforradalmi tevékenység" vádjával bíróság elé állították, több tucat embert halálra ítéltek és kivégeztek. A kínai sajtót és az állami médiát szigorú cenzúra alá vonták; a nyugati tudósításokat betiltották, a külföldi újságírókat kiutasították vagy megfigyelték. A pártvezetés a „lelki környezetszennyezés" és a „burzsoá liberalizmus" elleni kampányt újraindította, és a kulturális, oktatási, valamint a médiaszférában politikai szűréseket hajtott végre.

A hatalmi átrendeződés a párt legfelsőbb köreiben már a beavatkozás előtt eldőlt. Csao Cejang főtitkárt májusban gyakorlatilag elszigetelték, júniusban formálisan is leváltották; a későbbi években házi őrizetben élt. Helyébe Csiang Cö-min (Jiang Zemin), Sanghaj korábbi pártfőtitkára lépett, aki a keményvonalasok és a mérsékeltek közötti kompromisszumos jelöltként került a főtitkári székbe, majd 1993-ban államelnök is lett. Teng Hsziao-ping, aki formálisan már nem töltött be vezető tisztséget, továbbra is a legfőbb döntéshozó maradt; 1992-es déli körútja hivatalosan is megerősítette a gazdasági reform iránti elkötelezettséget, miközben a politikai rendszer megváltoztathatatlanságát is hangsúlyozta.

A megtorlás és a politikai kontroll ellenére a gazdasági reformok nem álltak le. Teng 1992-es déli látogatásán – amelyet a kínai hivatalos történetírás a „déli körút" ( ) néven emleget – a különleges gazdasági övezetekben látott fejlődés alapján a piacosítás felgyorsítására szólított fel. Elítélte a reformot gátló „balos" gondolkodást, és kijelentette, hogy a piac és a terv nem a szocializmus és a kapitalizmus megkülönböztetésének kritériuma. E beszédek nyomán a Kínai Kommunista Párt 1992. őszi XIV. kongresszusán hivatalosan is elfogadták a „szocialista piacgazdaság" ( ) fogalmát, amely a tervgazdaság és a piacgazdaság ötvözését hirdette, a párt által ellenőrzött keretek között. A reform irányvonalának megerősítése a politikai megtorlással párhuzamosan zajlott, ami a kortársak és a későbbi történetírás számára is paradox helyzetet teremtett: a párt politikai monopóliumát erőszakkal fenntartották, miközben a gazdaságban a piaci intézmények és a magántulajdon bővülő teret kaptak.

### 10.3.3. A gazdasági reformok folytatása: a „szocialista piacgazdaság" és a magántulajdon

Az 1990-es években a gazdasági reform két, egymással összefüggő irányban mélyült el. Az egyik a piaci intézmények kiépítése, a másik a tulajdonformák átalakítása volt. A „szocialista piacgazdaság" fogalma a párt hivatalos ideológiájában azt jelentette, hogy az erőforrások elosztásában a piacnak „alapvető szerepet" kell játszania, miközben az állami tulajdonú vállalatok továbbra is a gazdaság „gerincét" alkotják, és a párt a makrogazdasági irányítás, a jövedelemelosztás és a nemzetbiztonság feletti ellenőrzést megtartja. Ezt a kompromisszumos formulát 1993-ban az alkotmány is rögzítette: a „tervgazdaság" kifejezést felváltotta a „szocialista piacgazdaság", és a magántulajdon jogi védelme fokozatosan bővült.

Az 1990-es évek gazdaságpolitikájának legfontosabb lépései közé tartozott a vállalati reform. Az állami vállalatok egy részét önálló gazdasági társasággá alakították, lehetővé tették a részvénytársasági formát, és megkezdték a veszteséges üzemek leépítését, összevonását vagy privatizációját. A folyamat fájdalmas társadalmi következményekkel járt: több millió állami dolgozó veszítette el munkahelyét, a szociális ellátórendszer – lakás, egészségügy, oktatás – fokozatosan piacosodott, és a jövedelmi egyenlőtlenségek tovább nőttek. A magántulajdon alkotmányos védelme azonban csak fokozatosan, a 2004-es alkotmánymódosításban teljesedett ki, amikor a „polgárok törvényes magántulajdona sérthetetlen" kitételt beemelték a szövegbe; az 1990-es években a magángazdaság inkább a kis- és középvállalkozások, a vidéki háztáji termelés, a külföldi befektetők és a szürkegazdaság formáiban virágzott.

A nyitás tovább folytatódott. A külföldi befektetések beáramlása felgyorsult, újabb városokat és part menti területeket nyitottak meg a külföldi tőke előtt, és Kína csatlakozási tárgyalásai a Kereskedelmi Világszervezethez (WTO) – amelyek 2001-ben zárultak sikeresen – már az 1990-es években megkezdődtek. A gazdasági növekedés az 1990-es években évente átlagosan 10% körül mozgott – ez statisztikai becslés, amelynek módszertanát a kutatók vitatják, mert a helyi hivatalok korábban hajlamosak voltak felfelé torzítani a termelési adatokat –, és Kína a világ egyik leggyorsabban növekvő gazdaságává vált. A növekedés ugyanakkor ciklikus volt: 1993–1994-ben az infláció meghaladta a 20%-ot, ami a kormányzatot szigorú hitel- és beruházásszűkítésre

késztette; 1997–1998-ban az ázsiai pénzügyi válság, valamint a hazai kereslet visszaesése lassította a növekedést, de Kína – a régió több országával ellentétben – nem került fizetésképtelenségi helyzetbe.

A mezőgazdaságban az 1990-es évek kezdetén a háztáji gazdálkodás és a piaci értékesítés tovább bővült, de a vidéki jövedelmek növekedése idővel elmaradt a városokétól. A mezőgazdasági termelői árak stagnálása, a földhasználati jogok bizonytalansága és a helyi önkormányzatok által kirótt adók egyre több parasztot késztettek arra, hogy a városokba vándoroljon. A városi munkaerőpiac fokozatosan megnyílt, de a bevándorló munkások hivatalosan hosszú ideig nem kaptak állandó tartózkodási engedélyt, és a hukou ( ) rendszer megszilárdította a városi–vidéki megosztottságot. A migráció mértéke az 1990-es években több tízmilliós nagyságrendűvé vált; a pontos statisztikák a regisztráció hiányosságai miatt becslések, és a kortárs demográfusok munkái széles sávban mozognak.

A gazdasági reformok egyik legfontosabb társadalmi következménye a fogyasztói kultúra és a civil társadalom – ha korlátozott formában is – megjelenése volt. A háztartási gépek, később a személyi számítógépek és a mobiltelefonok terjedése új életstílust hozott a városokban; a reklámipar, a divat, a popzene és a kereskedelmi média virágzott. A politikai kontroll azonban mindvégig szigorú maradt: a párt a cenzúra, a médiaellenőrzés, a közigazgatási felügyelet és a büntetőjogi szankciók révén megakadályozta, hogy a gazdasági nyitás politikai pluralizmussá alakuljon. A tiananmen-téri megtorlás után a nyílt politikai ellenzék elszigetelődött, sok aktivista emigrált, a belső tiltakozások pedig a 2000-es évekig szórványosak maradtak.

### 10.3.4. A nemzetközi szankciók és Kína visszatérése a külpolitikai színtérre

A tiananmen-téri beavatkozás nemzetközi elszigeteltséget hozott. Az Egyesült Államok, az Európai Közösség tagállamai, Japán és más nyugati országok diplomáciai tiltakozásként felfüggesztették a magas szintű látogatásokat, korlátozták a fegyverexportot, és felfüggesztették a legnagyobb kedvezményes vámelbánást. Az amerikai kongresszus 1992-ben elfogadta a „kínai–amerikai kapcsolatokról szóló törvényt”, amely a kereskedelmi kedvezményeket az emberi jogi feltételekhez kötötte, de az elnöki adminisztráció ezt gyakran felfüggesztette. A szankciók hatása azonban korlátozott volt: Kína továbbra is vonzotta a külföldi befektetéseket, elsősorban a tajvani, hongkongi és délkelet-ázsiai vállalkozók révén, és a nyugati kormányok többsége az 1990-es évek közepére fokozatosan helyreállította a gazdasági és diplomáciai kapcsolatokat.

A külpolitikai fordulatot jelképezte, hogy 1990-ben Kína helyreállította a diplomáciai kapcsolatot Indonéziával, 1991-ben normalizálta viszonyát Vietnammal és Dél-Koreával, 1992-ben pedig a Szovjetunió felbomlása után felvette a kapcsolatot a volt szovjet tagköztársaságokkal. A könyv A hidegháború és a koreai háború című tematikus fejezete részletesen tárgyalja a szovjet–kínai viszony alakulását és a koreai félsziget megosztottságának hatását; itt elegendő annyit rögzíteni, hogy a hidegháború vége Kína számára egyszerre hozott stratégiai bizonytalanságot és új gazdasági lehetőségeket. A Szovjetunió szétesése eltávolította az északi fenyegetést, de egyúttal megerősítette a pártvezetés meggyőződését, hogy a gazdasági reform útját a politikai rendszer megőrzése mellett kell folytatni.

Az 1990-es évek második felében Kína aktívabban lépett fel a nemzetközi intézményekben. 1991-ben csatlakozott az Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködéshez (APEC), 1996-ban aláírta a részleges atomcsend-szerződést, és 1997-ben, illetve 1999-ben visszakapta Hongkongot, illetve Makaót – ezekről a folyamatokról a Kína 2000–2026: nagyhatalmi szerep és belső kihívások fejezet szól részletesen. A Tajvannal kapcsolatos feszültség ismételten kiéleződött, különösen 1995–1996-ban, amikor a Kínai Népköztársaság rakétakísérleteket hajtott végre a Tajvani-szorosban, válaszul a tajvani elnökválasztás és a sziget nemzetközi szereplése miatt. A kínai kormány a „háború és béke egyaránt lehetséges” retorikájával nyomást gyakorolt Tajvanra,

miközben a gazdasági integráció – a tajvani befektetések a szárazföldön – gyorsan bővült. A könyv a tajvani kérdést a A nacionalista kormányzat és a Kína 2000–2026 fejezetekben is tárgyalja; itt annyit érdemes rögzíteni, hogy az 1990-es években a sziget demokratizálódása és a tajvani identitás erősödése párhuzamosan haladt a kínai kormányzat „egy Kína” politikájának fennmaradásával.

A nemzetközi szankciók emlékezete mindmáig érzékeny pont. A kínai külpolitika az 1990-es évek óta hangsúlyozza a „belső ügyekbe való be nem avatkozás” elvét; az 1989-es szankciókat a kínai hivatalos narratíva a nyugati hatalmak „arcátlanságaként” és a „kínaellenes erők beavatkozásaként” tartja számon. A nyugati történetírás ezzel szemben a szankciókat a demokratikus értékek védelmére irányuló, részben hatástalan és következetlen külpolitikai eszközként értékeli. A két értelmezés közötti feszültség a mai napig jelen van a kínai–nyugati viszonyban.

### 10.3.5. A korszak társadalmi és kulturális lenyomata

Az 1990-es évek Kínája mély társadalmi átalakulást élt meg. A gazdasági nyitás, a városiasodás, a fogyasztói társadalom terjedése és a médiapluralizmus látszólagos bővülése mellett a politikai légkör a tiananmen-téri megtorlás után évekig nyomasztó maradt. Az értelmiség egy része öncenzúrához folyamodott; a kritikai gondolkodás a felszínen visszaszorult, de a magánbeszélgetésekben, a szamizdat-irodalomban és a külföldre menekült kínai értelmiségiek írásaiban tovább élt. A tiananmen-téri események emlékezetét a hivatalos nyilvánosságban betiltották; a témát az iskolai tantervekből kihagyták, a sajtóban tilos volt említeni, és az internet korszakának beköszöntével a kínai kormányzat a cenzúra egyik legfontosabb célpontjává tette az 1989-es eseményeket. A túlélők és a külföldi aktivisták viszont minden év június 4-én megemlékezéseket szerveznek, főként Hongkongban, Tajvanon és a nyugati országokban; ezek a megemlékezések a kínai kormányzat számára „külföldi ellenséges erők kínaellenes tevékenységeként” jelennek meg. A két emlékezetpolitika közötti szakadék a mai napig áthidalhatatlan.

Kulturális téren az 1990-es évek a fogyasztói fordulat időszaka volt. A hollywoodi filmek, a dél-koreai popzene, a japán manga és a nyugati divat beáramlása új kulturális nyelvezetet hozott. A városi fiatalok körében a „lázadó” szubkultúrák – rockzene, breaktánc, alternatív művészeti mozgalmak – terjedtek, bár a hatóságok ezeket is megfigyelés alatt tartották. Az irodalomban és a filmművészetben a „sebek irodalma” ( ) és a „keresési irodalom” hagyománya tovább élt, de a tiananmen-téri élményt közvetlenül feldolgozó művek Kínában nem jelenhettek meg; a legfontosabb alkotások a nyugati kiadóknál vagy a hongkongi emigráns körökben láttak napvilágot.

A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése az évtized végére a közbeszéd visszatérő témájává vált. A Gini-együttható – a jövedelmi egyenlőtlenség mérőszáma – az 1990-es években gyorsan emelkedett, és Kína a világ egyik legegyenlőtlenebb társadalmává vált. A hivatalos statisztikák szerint a városi és vidéki jövedelmek közötti különbség megháromszorozódott; a tényleges különbség ennél is nagyobb lehetett, mert a vidéki jövedelmek egy része nem került be a hivatalos adatokba. A szegénység csökkentése azonban vitathatatlan eredmény: a Világbank nemzetközi szegénységi küszöbén élők száma az 1990-es években több százmillióval csökkent, ami a gazdasági növekedésnek köszönhető. Ezt a kettős fejleményt – a tömeges szegénység csökkenése és a relatív egyenlőtlenség növekedése – a történészek a kínai reformfolyamat egyik központi paradoxonjaként tartják számon.

A munkásmozgalom és a civil társadalom helyzete az 1990-es években ellentmondásos volt. A hivatalos szakszervezetek fennmaradtak, de érdekérvényesítő képességük gyenge volt. A magánszektorban a munkavállalók jogai gyakran sérültek; a munkaügyi viták rendezése a helyi hatóságok és a munkáltatók közötti informális alkukon múlott. A vidéki területeken a földelkobzások, az adóterhek és a környezetszennyezés elleni tiltakozások száma nőtt, bár ezek jórészt helyi, nem

országos szintű ügyek maradtak. A tiananmen-téri tapasztalat sokáig visszatartotta az embereket az országos politikai szervezkedéstől; az 1990-es évek így a gazdasági individualizmus és a politikai passzivitás korszaka lett.

### 10.3.6. Források és bizonytalanságok

Az 1989-es eseményekre és az 1990-es évekre vonatkozó forrásadottság erősen egyenetlen. A tiananmen-téri tiltakozásokról rendelkezésre állnak a nyugati újságírók által készített filmfelvételek, fényképek és tudósítások; a BBC, a CNN és más hírügynökségek archívumai máig hozzáférhetők. A túlélők visszaemlékezései – köztük a később nyugatra menekült diákok és értelmiségiek írásai – szóbeli történeti források, amelyek értékesek, de szubjektívak. A kínai belső iratok, pártdokumentumok és bírósági ítéletek egy része csak szivárgásokból, illetve a külföldre juttatott másolatokból ismert; ezek hitelességét a kutatók egy része vitatja. A halálos áldozatok számát illetően nincs hivatalos kínai közlés, és a becslések 200–300 és 2000–3000, egyes túlzó – általában nem igazolt – állítások szerint több tízezer fő között mozognak. A leginkább elfogadott tudományos konszenzus Pekingben néhány száz és legfeljebb egy-kétezer halálos áldozatról szól, de a módszertani alapok hiányosak.

A gazdasági adatoknál a helyzet jobb, de nem problémamentes. A kínai statisztikai hivatal 1990-es évekbeli adatait a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap is átvette, de a kutatók egy része szerint a GDP-növekedési adatok felfelé torzítottak voltak, különösen a helyi hivatalok jelentéseiben. A jövedelmi adatok, a munkanélküliségi statisztikák és a migrációs becslések széles bizonytalansági sávban mozognak; ahol pontos számot közlünk, ott a forrást, az időpontot és a becslés jellegét feltüntettük. A „szocialista piacgazdaság” fogalmának értelmezése körüli viták a mai napig tartanak: egyes kutatók a fogalomban a piaci intézmények fokozatos térnyerését, mások a pártállami irányítás makacs fennmaradását hangsúlyozzák. A „magántulajdon” fogalmának térnyerése mögött meghúzódó jogi és politikai vitákat a nyugati és a kínai jogtörténészek eltérően ítélik meg.

A legnagyobb forráskritikai kihívást éppen a hivatalos kínai emlékezetpolitika és a kritikai narratívák közötti szakadék jelenti. A kínai hivatalos iratok nem adnak hiteles képet a tiananmen-téri eseményekről; a nyugati források pedig gyakran szenvedélyes és politikailag elkötelezett hangvételűek. A könyv ezért minden állításnál igyekszik megkülönböztetni a dokumentált tényt (például a tüntetések megtörténte, a hadsereg bevetése), a régészeti vagy statisztikai becslést (például a halálos áldozatok száma), a szóbeli hagyományt (túlélők beszámolói), a tudományos konszenzust (például a gazdasági növekedés nagyságrendje) és a politikai értékelést (például a „mészárlás” vagy „lázadás” kifejezés). A fejezetben használt fogalmak – „megtorlás”, „represszió”, „piacosítás” – nem pártpolitikai állásfoglalások, hanem a nemzetközi történetírásban bevett, elemző kifejezések.

### 10.3.7. Rövid összefoglaló

Az 1989-es tiananmen-téri tiltakozások a Teng Hsziao-ping nevével fémjelzett reformkorszak legmélyebb politikai válságát hozták. A diákok, munkások és értelmiségiek tömegtüntetései a korrupció bírálatával, a politikai reform követelésével és a médiapluralizmus igényével léptek fel; a pártvezetés a hadsereg bevetésével, a mozgalom leverésével és a politikai megtorlással válaszolt. A katonai beavatkozás halálos áldozatainak száma máig vitatott; a hivatalos kínai narratíva „ellenforradalmi lázadásról”, a kritikai történetírás és a túlélői emlékezet „tömeggyilkosságról” vagy „katonai erőszakról” beszél. A megtorlást a politikai kontroll szigorítása kísérte, de a gazdasági reform nem állt le: Teng 1992-es déli körútja után a párt hivatalosan is meghirdette a „szocialista piacgazdaság” programját, bővítette a magántulajdon jogi terét, és folytatta

a nyitás politikáját. Az 1990-es években Kína a nemzetközi szankciók ellenére fokozatosan visszaszerezte diplomáciai mozgásterét, felgyorsult a gazdasági növekedés, ugyanakkor a jövedelmi egyenlőtlenségek, a vidéki–városi szakadék és a politikai elnyomás tovább mélyült. A korszak öröksége ellentmondásos: a gazdasági liberalizáció és a politikai monopólium együttélése a mai napig meghatározza Kína fejlődési pályáját.

### 10.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi feszültségek előzték meg az 1989-es tiananmen-téri tiltakozásokat?
2. Hogyan jelenik meg a „szocialista piacgazdaság” fogalma a párt hivatalos ideológiájában, és milyen gazdaságpolitikai lépésekben öltött testet az 1990-es években?
3. Milyen forrástípusokból ismerjük a tiananmen-téri eseményeket, és miért marad bizonytalan a halálos áldozatok száma?
4. Hogyan alakult Kína nemzetközi helyzete a tiananmen-téri beavatkozás után, és milyen tényezők segítették a kapcsolatok normalizálását?
5. Milyen társadalmi következményei voltak az 1990-es évek gazdasági reformjainak a jövedelmi egyenlőtlenségek és a migráció tekintetében?

## 10.4. Kína 2000–2026: nagyhatalmi szerep és belső kihívások

A 2000 és 2026 közötti időszak Kína történetében a gyors gazdasági integráció, a globális nagyhatalommá válás és a belpolitikai ellentmondások egyidejű kiéleződésének korszaka. Az 1990-es évek végén a reform és a nyitás politikája megszilárdította a pártállam hatalmát, ugyanakkor a jövedelmi egyenlőtlenségek, a vidéki–városi szakadék és a politikai elnyomás ellentmondásai tovább mélyültek. A 2000-es évek elején a kínai vezetés a világgazdasági beilleszkedésben látta a fejlődés útját; az évtized második felétől azonban a növekedés társadalmi és környezeti költségei, a 2010-es évektől pedig a Hszi Csin-ping (Xi Jinping) nevével fémjelzett hatalomkoncentráció és a külpolitikai nyomulás vált meghatározóvá. Az alábbi alfejezet a korszak gazdasági, politikai és nemzetközi folyamatait tárgyalja, különös tekintettel a vitatott területi kérdésekre, az emberi jogi vitákra és a nagyhatalmi versenyre. Az előzményekről lásd: a Tiananmen-téri események és az 1990-es évek.

### 10.4.1. A WTO-csatlakozástól a globális válságig (2001–2008)

Kína 2001. december 11-én, hosszas tárgyalások után csatlakozott a Kereskedelmi Világszervezethez (WTO). A lépés dokumentált tény, amelyet a kínai kormány a „reform és nyitás” folytatásaként, a nemzetközi gazdasági rendhez való igazodásként kommunikált. A csatlakozás feltételei között szerepelt a vámtarifák fokozatos csökkentése, a külföldi befektetések előtti korlátok lebontása és a szellemi tulajdon védelmének megerősítése. A döntést hosszú belső vita előzte meg: a párt konzervatív szárnya az állami vállalatok és a mezőgazdaság kiszolgáltatottságától tartott, míg a reformerek a versenyképesség növekedését és a technológiai transzfert hangsúlyozták. A WTO-tagságot követően Kína exportja gyors ütemben nőtt; a feldolgozóipari termelés, a külföldi működőtőke beáramlása és a városiasodás felgyorsult. A hivatalos statisztikák szerint a 2000-es években a GDP évi növekedési üteme gyakran meghaladta a 10 százalékot; a pontos adatokat azonban egyes független közgazdászok módszertani szempontból vitatják, mert a helyi önkormányzatok teljesítményértékelése inflálhatta a termelési mutatókat.

A gazdasági növekedés társadalmi következményei ellentmondásosak voltak. A városokban több százmillió vidéki munkás („vándormunkás”) dolgozott alacsony bérekért, gyakran társadalombiztosítás és tartózkodási jogosultság nélkül. A jövedelmi egyenlőtlenség meredeken emelkedett; a Gini-együttható hivatalos becslése 2008 körül 0,49 körül mozgott, ami a jövedelemelosztás jelentős szakadását jelezte (a mutató nagyobb, mint sok fejlett országban, de a módszertan és az adatfelvétel is vitatott). A vidéki Kína mezőgazdasági jövedelmei stagnáltak, miközben az ipari városokban meggazdagodó rétegek fogyasztása látványosan bővült. A környezeti terhelés is fokozódott: a légszennyezettség, a vízhiány és a talajszennyezés a gyors iparosítás kísérőjelensége lett.

A 2000-es évek közepén a kínai vezetés megpróbált válaszolni a társadalmi feszültségekre. A Hu Jintao (Hu Csin-tao) főtitkár és Wen Jiabao miniszterelnök fémjelezte időszakban a hivatalos politika a „tudományos fejlődés” és a „harmonikus társadalom” jelszavait hirdette, amelyek a fenntartható növekedést, a vidék támogatását, az egészségügy és az oktatás fejlesztését ígérték. A rendszer azonban alapvetően őrizte a pártállam politikai monopóliumát: a civil társadalom mozgástere szűk maradt, a független szakszervezetek és érdekvédelmi szervezetek megalakulását nem engedélyezték. A 2007-es tulajdonjogi törvény a magántulajdon védelmét erősítette, de a politikai rendszer változatlansága miatt a jogállami garanciák korlátozottan érvényesültek.

A 2008-as év két nagy eseménye jelképezte a korszak kettős arcát. Augusztusban a pekingi olimpia látványos infrastrukturális és propaganda-siker volt, amely Kína világpolitikai felemelkedését volt hivatva jelképezni. A nemzetközi sajtó azonban beszámolt a játékok alatti fokozott rendőri jelenlétről, a tiltakozók őrizetbe vételéről és a szólásszabadság korlátozásáról. Ugyanebben az évben a szecsuáni földrengés (május 12.) több tízezer embert ölt meg; a hivatalos halálos és eltűnt áldozatok száma meghaladta a 87 ezret, a becslések azonban bizonytalanok a kormányzati adatgyűjtés hiányosságai miatt. A katasztrófa rávilágított a vidéki infrastruktúra, különösen az iskolaépületek szerkezeti gyengeségére, ami a civil társadalomban és a túlélők körében éles bírálatokat váltott ki.

A 2008-as globális pénzügyi válság Kínát is elérte: az exportkereslet visszaesett, több millió munkahely szűnt meg a feldolgozóiparban. A kormány válasza egy körülbelül 4 billió jüanos (akkori árfolyamon mintegy 586 milliárd dolláros) állami beruházási program volt, amely infrastrukturális projektekre, lakásépítésre és ipari kapacitásbővítésre irányult. A program rövid távon stabilizálta a gazdaságot, de hozzájárult a helyi kormányzati adósságok és a túlzott kapacitások felhalmozódásához, amelyek a 2010-es évek végétől súlyosbították a gazdasági kihívásokat. A válságkezelés hivatalos értékelése a kínai állam modellszerű hatékonyságát hangsúlyozta; a kritikai közgazdászok ugyanakkor a beruházások pazarló szerkezetére és a bankrendszer kockázataira figyelmeztettek.

### 10.4.2. A Hszi Csin-ping-korszak: centralizáció és ideológia

Hszi Csin-ping 2012 novemberében lett a Kínai Kommunista Párt főtitkára, majd 2013 márciusában államelnök. Hatalomra kerülése után a vezetés gyors ütemben centralizálta a döntéshozatalt. Dokumentált tény, hogy a 2013-tól kibontakozó korrupcióellenes kampány több százezer tisztségviselőt érintett, köztük magas rangú pártkatonai vezetőket is. A kampány hivatalos célja a párt legitimációjának megerősítése volt; a kritikusok ugyanakkor rámutattak, hogy a küzdelem egyben a belső riválisok elszigetelésének eszköze is, és a korrupciós ügyekben hozott ítéletek gyakran politikai háttéralkukat tükröznek. A bizonyítékok egy része titkos, ezért a kampány valódi szándékairól és arányosságáról éles vita folyik.

A hatalomkoncentráció intézményi csúcspontját a 2018-as alkotmánymódosítás jelentette, amely eltörölte az államelnök és alelnök korábbi, két ciklusos mandátumkorlátját. A módosítást a Kínai Országos Népi Gyűlés nagy többséggel fogadta el; a hivatalos indoklás szerint a politikai

stabilitás és a hosszú távú stratégiai tervezés megköveteli a folytonosságot. A kritikai értelmezés szerint a lépés a személyi hatalom kiépítését szolgálta, és megszüntette a pártállam egyik utolsó formális ellensúlyát. A mandátumkorlát eltörléséről szóló hivatalos dokumentumok léteznek, de a döntéshozatal belső vitái nem publikusak; a külső elemzők a jelekből következtetnek.

A Hszi-korszak ideológiai önértelmezése a „kínai álom" (a nemzeti megújulás ígérete) és az „új korszak" fogalma köré épült. 2017-ben a pártkongresszus beemelte a pártalkotmányba a „Hszi Csin-ping eszmei" irányvonalat, 2018-ban pedig az állami alkotmányba is. A lépés hivatalos indoklása szerint a kínai szocializmus új elméleti rendszeréről van szó, amely a párt vezető szerepét erősíti. A kritikusok személyi kultusz kialakulására figyelmeztettek, amely az 1980-as években kezdett elhatárolódni a Mao Ce-tung (Mao Zedong) körüli egykori személyi kultusztól, és most újra előtérbe került. A személyi kultusz értékelése politikai és ideológiai vita tárgya; a fogalom használata maga is vitatott, mert egyes kutatók szerint a hatalom ritualizálása nem azonos a maoista korszak totális mozgósításával.

A politikai tér szűkülése nemcsak a párton belüli ellenzéket, hanem a civil társadalmat, az ügyvédeket, a tudósokat és a sajtót is érintette. A 2014-es hongkongi esernyőmozgalom utáni években a kínai hatóságok megerősítették az internetes ellenőrzést, a „nagy tűzfal" technológiáját és a közösségi média tartalommoderálását. A biztonsági törvények, a kémkedésellenes jogszabályok és a nemzetbiztonsági felülvizsgálatok széles körben bővítették az állam megfigyelési és büntető jogkörét. A szólásszabadság és a gyülekezési szabadság korlátozását emberi jogi szervezetek dokumentálták; a kínai kormány az intézkedéseket a szuverenitás és a társadalmi stabilitás védelmeként igazolja. A dokumentált tények és a hivatalos indoklás közötti feszültség a korszak egyik legfontosabb vitaterülete.

### 10.4.3. Az Övezet és út kezdeményezés és a nagyhatalmi verseny

A kínai külpolitika a 2000-es években alapvetően a nemzetközi status quo elfogadására épült, de a 2010-es évektől Peking aktívabbá vált. A 2013-ban bejelentett Övezet és út kezdeményezés (Belt and Road Initiative, BRI) az eurázsiai infrastrukturális összeköttetés átfogó programja, amely kikötők, vasutak, autópályák, energiahálózatok és digitális folyosók építését finanszírozza több mint száz országban. A kínai kormány a BRI-t a közös fejlődés és a win-win együttműködés platformjaként mutatja be; a kedvezményezett országok, főként Közép-Ázsiában, Dél-Ázsiában és Afrikában, a hiányzó infrastruktúra pótlását remélik tőle. A kritikusok szerint azonban a BRI hitelezési gyakorlata adósságcsapdába sodorhatja a partnerországokat, és Peking geopolitikai befolyását növeli. Az adósságcsapda vádját egyes kínai és nemzetközi kutatók vitatják, hangsúlyozva, hogy a hitelfeltételek tárgyalásosak, és a partnerországok kormányai aktív döntéshozók. A BRI hatásairól szóló tudományos értékelések módszertanilag és ideológiailag is megoszlanak; a témában folyamatos a vita.

A nagyhatalmi verseny a 2010-es évek végétől élesedett, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokkal. A 2018-ban kezdődött kereskedelmi háború keretében az USA több hullámban vetett ki vámokat kínai termékekre, Peking pedig válaszintézkedéseket hozott. A konfliktus hivatalos indoklása az amerikai kormány részéről a kínai szellemi tulajdon megsértése, a technológiai transzfer kikényszerítése és a kereskedelmi mérleg hiánya volt; a kínai kormány az amerikai protekcionizmust és a szabadkereskedelem elveinek megsértését bírálta. A technológiai verseny a Huawei és a 5G hálózatok körül éleződött ki: az USA 2019-től exportkorlátozásokat vezetett be, majd 2022–2023-ban félvezető technológiákra vonatkozó szankciókat, amelyek célja a kínai chipipar fejlődésének lassítása volt. A kínai válasz a „kettős cirkuláció" politikája lett, amely a belső fogyasztás és a technológiai önellátás növelését tűzte ki célul.

A Dél-kínai-tengeri területi viták is a nagyhatalmi vetélkedés színterévé váltak. A 2016-os hágai választottbírósági döntés a kínai követelések egy részét jogilag megalapozatlannak találta;

Peking a döntést kezdettől fogva elutasította, és a part menti országokkal folytatott kétoldalú tárgyalásokat részesítette előnyben. A kínai fél mesterséges szigetépítéseket végzett a térségben, ami a nemzetközi közösség egy részének bírálatát váltotta ki. A katonai jelenlét növelése dokumentált, de a pontos szándékok és a jövőbeli forgatókönyvek értelmezése vita tárgya.

Az India és Kína közötti határkonfliktusok szintén kiéleződtek. 2020 júniusában a Galwan-völgyben bekövetkezett összecsapásban dokumentáltan legalább 20 indiai és négy kínai katona halt meg; a pontos áldozatszámok a felek közlése szerint is vitatottak. Az incidens a két ország közötti határvita eszkalációjának csúcspontja volt, amelyet 2021–2024 között tárgyalások és időszakos feszültségek követtek. A határvita hátterében a brit gyarmati korszak által örökölt rendezetlen határvonalak és a modern államok területi követelései állnak.

### 10.4.4. Tajvan, Hongkong, Tibet és Hszincsiang vitatott kérdései

A Kínai Népköztársaság területi integritás keretében kezeli Tajvant, Hongkongot, Tibetet és Hszincsiangot, ám e területek történeti és politikai helyzete eltérő, és valamennyi érzékeny viták tárgya.

**Tajvan.** A Kínai Köztársaság (Republic of China) 1949 óta de facto a Tajvani-sziget felett gyakorol fennhatóságot, és nem része a Kínai Népköztársaságnak. A kínai kormány az „egy Kína” elv alapján Tajvant elválaszthatatlan részének tekinti, és a katonai erő alkalmazását sem zárja ki az elszakadás megakadályozása érdekében. A tajvani kormányzat 1949 után demokratikus átalakuláson ment keresztül, és a 2000-es évekre többpárti demokráciává vált; a sziget saját politikai identitása, gazdasági súlya és nemzetközi kapcsolatrendszere fokozatosan alakult. A 2005-ös anti-szecessziós törvény a kínai fél részéről jogi keretbe foglalta a katonai beavatkozás lehetőségét. A 2008–2016 közötti időszakban Ma Ying-jeou tajvani elnök és a pekingi kormány között a feszültség enyhült, és 2015-ben sor került a két vezető találkozójára Szingapúrban, amely az 1949-es polgárháborús szembenállás utáni első csúcstalálkozó volt. 2016 után Tsai Ing-wen elnöksége alatt a feszültség ismét nőtt; Peking a tajvani kormányzat „szeparatista” retorikáját bírálta, Tajpej pedig a kínai katonai nyomásgyakorlást. 2022 augusztusában Nancy Pelosi, az amerikai képviselőház akkori elnökének tajvani látogatása után Peking nagyszabású hadgyakorlatokat tartott a sziget körül, ami a nagyhatalmi vetélkedés egyik legélesebb mozzanata volt. A hivatalos amerikai álláspont az „egy Kína” politikát fenntartva ellenzi a erőszakos újraegyesítést, és a Tajvannal fenntartott nem formális kapcsolatokat fejleszti. A sziget szuverenitási státusza a nemzetközi jogban vitatott; a Kínai Népköztársaság szerint Tajvan csak el nem ismert tartomány, a tajvani kormányzat szerint viszont szuverén államnak tekinti magát. A szöveg e vitát nem dönti el, de a folyamatokat dokumentálja.

**Hongkong.** Hongkong 1997-ben került vissza Kínához a brit gyarmati uralomból az „egy ország, két rendszer” elve alapján. Az egyezmény 50 éves átmeneti időszakot irányzott elő, amelynek értelmében a város megőrizhette saját jogrendszerét, szólásszabadságát és intézményeit. A 2014-es esernyőmozgalom a választójogi reform követelésével széles körű utcai tiltakozásokat indított, de a kínai kormány elutasította a közvetlen választójog kiszélesítését. A 2019–2020-as tiltakozások az „eltűnő rendőri brutalitás”, a rendőrségi törvény, majd a 2020. június 30-án életbe lépett nemzetbiztonsági törvény ellen irányultak. A nemzetbiztonsági törvény közvetlen hatállyal jött létre, lehetővé tette a kínai állam biztonsági szerveinek jelenlétét, és megkönnyítette a „szeparatizmus”, „felforgatás” és „külföldi beavatkozás” elleni fellépést. A hongkongi törvények értelmében az alapvető jogok korlátozása dokumentált jelenség: független médiumokat zártak be, aktivistákat és ellenzéki politikusokat börtönöztek be, és 2021-ben választási reform szűkítette a jelöltállítás lehetőségeit. A kínai kormány szerint a nemzetbiztonsági törvény a stabilitást és a jogrendet állította helyre; a kritikusok szerint a demokratikus vívmányok felszámolása és a „két rendszer” összeolvadása történt. A nemzetközi jogi megítélés megosztott: egyes államok,

például az Egyesült Királyság és az Európai Unió, a törvényt a nemzetközi kötelezettségekkel összeegyeztethetetlennek minősítették.

**Tibet.** Tibet 1959 óta Kína autonóm területe, ahol a kínai kormány a gazdasági fejlődést, az infrastrukturális beruházásokat és a modernizációt hangsúlyozza. A tibeti buddhista kultúra és identitás védelmének kérdése azonban folyamatos viták forrása. 2008-ban Lhászában és más tibeti területeken zavargások törtek ki, amelyeket a kínai hatóságok erőszakkal fojtottak el; a hivatalos áldozatszámot és az események okait mind a kínai kormány, mind a tibeti emigráns kormány eltérően adja elő. A tibeti emigráns kormány, a dalai láma és a nemzetközi emberi jogi szervezetek a tibeti kultúra eróziójáról, a gyülekezési szabadság korlátozásáról és a politikai elnyomásról beszélnek; a kínai kormány ezt tagadja, és a fejlődés eredményeit emeli ki, például az iskolázottság növekedését, a szegénység csökkentését és a turizmus bővülését. A téma érzékeny, a dokumentált tények és a különböző narratívák egymás mellett léteznek.

**Hszincsiang.** A legnagyobb vitát a hszincsiangi ujgur és más muszlim közösségek ellen irányuló politikák váltották ki. A 2009-es ürümcsi zavargások után a biztonsági intézkedések fokozatosan szigorodtak. A 2010-es évek végétől a kínai hatóságok a hivatalos megfogalmazás szerint „szakképzési központokat" hoztak létre, amelyekben a kormány állítása szerint a terrorizmus megelőzése és a munkaerőpiaci integráció céljából oktattak embereket. Nemzetközi emberi jogi szervezetek, újságírók és kormányok dokumentáltak azonban olyan körülményeket, amelyeket kényszermunka, tömeges internálás, digitális megfigyelés és a vallási, nyelvi identitás felszámolása jellemez. Az Egyesült Államok kormánya 2021-ben „népirtásnak" minősítette a hszincsiangi politikát; más államok, köztük Kanada, Hollandia és számos nemzetközi szervezet hasonló, bár eltérő jogi minősítést használtak. A kínai kormány a vádakat határozottan tagadja, „deradikalizációként", „szakképzésként" és „a stabilitás fenntartásaként" írja le az intézkedéseket, és a nyugati minősítéseket a belügyeibe való beavatkozásnak tekinti. A „népirtás" kifejezés jogi és társadalomtudományi használata is vitatott; egyes kutatók szerint a fogalom alkalmazása a hszincsiangi esetre nem felel meg a nemzetközi jog szigorú definíciójának, ugyanakkor széles körű emberi jogi jogsértéseket dokumentálnak. A könyv nem dönt a minősítés jogosságáról, de bemutatja a vádakat, a bizonyítékokat és a cáfolatokat. A fogvatartottak számáról szóló becslések erősen eltérnek: emberi jogi szervezetek százezres, egyes források akár milliós létszámról beszélnek, míg a kínai kormány a „szakképzésben részt vevők" számát jóval alacsonyabbra teszi; a pontos adat független módon nem ellenőrizhető.

### 10.4.5. A COVID-19 és a gazdasági–demográfiai fordulat

A 2019 decemberében Vuhanban észlelt SARS-CoV-2 vírus okozta COVID-19-járvány alapvetően átírta a korszak második felét. A kínai kormány 2020 januárjában rendkívüli lezárásokat vezetett be, majd a járvány első hulláma után a „zéró COVID" stratégiát alkalmazta: tömeges tesztelést, karanténközpontokat, utazási korlátozásokat és gyors lezárásokat. A hivatalos kínai statisztikák szerint az ország halálozási aránya alacsony maradt; a kritikusok azonban azt állítják, hogy a hivatalos adatgyűjtés módszertana és a halálozási kritériumok változása miatt a valós áldozatszám nehezen becsülhető, és a járvány terjedése hónapokig titokban maradt. A vírus eredete máig vitatott: a Világszervezet (WHO) 2021-es vizsgálata a laboratóriumi balesetet rendkívül valószínűtlennek nevezte, de a természetes átterjedés és a laboratóriumi szivárgás hipotézise közötti vita a politikai feszültségek miatt továbbra sem zárult le. A járványügyi adatok és a kormányzati kommunikáció elemzése erősen átpolitizált; a kínai hatóságok a járványkezelést sikeresnek állítják be, míg a külföldi kritika a késlekedést és az átláthatatlanságot bírálja.

A zéró COVID politika 2022 őszére a gazdasági és társadalmi tűrőképesség határára jutott. November végén több városban – dokumentáltan Vuhanban, majd más településeken – spontán

tiltakozások bontakoztak ki az újabb lezárások ellen. A tiltakozások nem követeltek rendszerváltást, de a szigorú járványügyi intézkedések enyhítését sürgették. A kínai hatóságok alig néhány hét alatt, 2023 elején feladták a zéró COVID politikát, ami a fertőzések és a halálozások jelentős, de a hivatalos statisztikákban alulképviselt hullámát indította el. A járvány utáni időszak gazdasági nehézségeihez hozzájárult a fiatalok magas munkanélkülisége, a fogyasztói bizalom megingása és a termelés lassulása.

A gazdasági lassulás a 2020-as évek elején egybeesett a demográfiai fordulattal. Kína hivatalos statisztikái szerint 2022-ben az ország népessége először csökkent az évtizedekben; a termékenységi arány hozzávetőleg 1,3 gyermek/nő alatt volt, ami tartós fogyást vetít előre. 2023-ban az ENSZ és más statisztikák szerint India megelőzte Kínát a világ legnépesebb országaként; a pontos dátum a becslési módszertantól függ, de a tendencia egyértelmű. Az elöregedés, a munkaerőhiány és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága a jelenkor egyik legsúlyosabb belső kihívása. A kínai kormány a születések ösztönzésére enyhítette a többgyermekes politikát, de az intézkedések hatékonysága eddig korlátozottnak bizonyult.

A 2020-as évek közepére Kína gazdasági növekedési üteme a korábbi évtizedekhez képest mérséklődött. Az ingatlanpiaci válság, amelynek jelképe a 2021-es Evergrande-fizetésképtelenség, rávilágított a helyi kormányok adósságproblémáira, a túlkínálatos lakáspiacra és a bankrendszer rejtett kockázataira. A hivatalos növekedési adatok évi 4–5 százalék körül mozogtak a 2023–2024-es időszakban, de a független elemzők egy része ennél alacsonyabb ütemet valószínűsít, mert a hivatalos statisztikák módszertanát nem tartják elég transzparensnek. A technológiai szankciók miatt Kína félvezető-ipara kritikus helyzetbe került; az állam jelentős támogatásokat irányított a chipgyártásba, de a fejlett technológiákhoz való hozzáférés korlátozott maradt.

### 10.4.6. Kína 2023–2026: lassulás, geopolitikai feszültség, bizonytalanság

A 2023 utáni időszak fejleményeiről a jelen tankönyv óvatosan fogalmaz. A Hszi Csin-ping 2023-ban újabb elnöki ciklust kezdett, ami a hatalomkoncentráció további intézményesülését jelezte. A külpolitikában Peking továbbra is az USA-val való vetélkedés és a rövid távú stabilizáció között mozgott: gazdasági tárgyalások folytak, de a technológiai szankciók és a tajvani feszültség fennmaradt. A kínai–orosz kapcsolatok a 2022-es ukrajnai háborút követően szorosabbá váltak; Peking nem ítélte el Moszkvát, és kereskedelme Oroszországgal nőtt. A kínai álláspont a háborúval kapcsolatban sajátos: elvben a területi integritás elvét hangoztatja, de a nemzetközi szankciókat nem támogatja, és a tűzszünetet sürgeti. A nyugati országok ezt részben Oroszország támogatásaként értékelik, ami tovább élezi a feszültséget.

A 2024–2026 közötti legfrissebb események pontos dokumentálása a jelen munka keretein belül ellenőrzést igényel, mivel a legújabb források és hivatalos adatok folyamatosan változnak. A 2024-es tajvani elnökválasztás eredménye, a gazdasági adatsorok, a hivatalos politikai dokumentumok és a nemzetközi reakciók átfogó, forrásalapú bemutatása a tankönyv lezárásának időpontjában rendelkezésre álló adatoktól függ. A szöveg ezért a tendenciákat rögzíti, és a konkrét események eredményét nem állítja pontos dátummal; a korszak 2026-os mérlege a jelenlegi állapot szerint a gazdasági lassulás, a demográfiai apály, a politikai kontroll erősödése és a nagyhatalmi vetélkedés tartós krízise.

### 10.4.7. Források és bizonytalanságok

A korszakról szóló ismeretek forrástípusai erősen eltérnek. A gazdasági statisztikák esetében a Kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal hivatalos közlései, a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és az ENSZ adatbázisai állnak rendelkezésre, de a hivatalos kínai adatok módszertani vitái – például a GDP-számítás, a halálozási statisztikák és a foglalkoztatási mutatók – miatt a független

kutatók gyakran alternatív becsléseket használnak. A Hszincsianggal kapcsolatos állítások bizonyítéka: műholdfelvételek, kiszivárgott hivatalos dokumentumok, emberi jogi szervezetek interjúi, illetve a kínai kormány cáfolatai. A „népirtás" minősítés jogi és politikai természetű; a fogalom használatát a különböző államok és szervezetek eltérően indokolják. A COVID-19-járvány kezdeti szakaszáról szóló kínai kommunikációt a kormány belső dokumentumai és a későbbi publikációk részben cáfolják, de a teljes kép még nem ismert. A tajvani, hongkongi, tibeti és hszincsiangi események értékelése mélyen átpolitizált; az olvasónak mindig érdemes az egyes állításokat az ellenérdekelt felek forrásaival összevetnie. A legfrissebb, 2024–2026-os fejleményekhez csak ellenőrzött, dátumozott források használata javasolt, mivel a nyilvános adatok frissülnek.

### 10.4.8. Rövid összefoglaló

A 2000 és 2026 közötti negyedszázadban Kína gazdasági értelemben a világ második legnagyobb hatalmává nőtte ki magát, ám a növekedés társadalmi, környezeti és politikai ellentmondásai egyre inkább felszínre kerültek. A WTO-csatlakozás és a gazdasági integráció exportvezérelt fellendülést hozott, de a jövedelmi szakadék és a környezeti válság mélyült. A 2012-től megerősödő Hszi Csin-ping-rezsim centralizálta a hatalmat, eltörölte az elnöki mandátumkorlátot, és ideológiai kontrollt vezetett be. A külpolitika offenzívabb lett: az Övezet és út kezdeményezés, a Dél-kínai-tengeri jelenlét, a tajvani katonai nyomás és az USA-val folytatott kereskedelmi-technológiai vetélkedés a nagyhatalmi verseny korszakát nyitotta meg. Hongkongban a nemzetbiztonsági törvény, Tibetben és Hszincsiangban a biztonsági politika feszültségei, a COVID-19-járvány kezelése, az azt kísérő tiltakozások és a gazdasági lassulás mind hozzájárultak a rendszer legitimációs kihívásaihoz. A demográfiai hanyatlás, az ingatlanválság és a technológiai szankciók a korábbi növekedési modell kimerülését jelzik. A korszak értékelése vitatott: a hivatalos kínai narratíva a felemelkedést és a stabilitást hangsúlyozza, a kritikai történetírás a politikai elnyomást, az emberi jogi visszalépéseket és a modell fenntarthatatlanságát emeli ki.

### 10.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott Kína nemzetközi gazdasági szerepe a WTO-csatlakozás után, és milyen belső feszültségeket hozott a növekedés?
2. Melyek a Hszi Csin-ping-korszak hatalomkoncentrációjának fő intézményi lépései, és milyen hivatalos indoklások kapcsolódnak hozzájuk?
3. Milyen érvek és ellenérvek állnak egymással szemben a hszincsiangi politika „népirtásként" való minősítésében?
4. Hogyan kapcsolódik össze a tajvani kérdés a kínai–amerikai nagyhatalmi versennyel, és milyen álláspontokat képviselnek a felek?
5. Melyek a Kína előtt álló fő demográfiai, gazdasági és környezeti kihívások a 2020-as években?

# II. rész – India és a Himalája: a szubkontinenstől a buddhista királyságokig

# 11 India az ókori korszakban

## 11.1. Az indus völgyi civilizáció

Az indus völgyi civilizáció – röviden Harappai civilizáció vagy indus civilizáció – a dél-ázsiai bronzkor legnagyobb kiterjedésű városi kultúrája volt. Érett szakaszát körülbelül i. e. 2600 és i. e. 1900 közé teszik, de a régészeti előzmények visszanyúlnak az i. e. 4. évezredbe, utóélete pedig az i. e. 2. évezred közepéig követhető. A kultúra nem egyetlen állam vagy dinasztia története, hanem olyan településhálózaté, amely a mai Pakisztán és Északnyugat-India területén, valamint Afganisztán és az iráni határvidék egyes pontjain virágzott. Területi kiterjedése nagyobb volt, mint a korabeli egyiptomi és mezopotámiai városi civilizációké együttvéve. A fejezet azért kezdi itt India történetét, mert ez a városi világ a szubkontinens első ismert, írással rendelkező, nagy léptékű társadalomszerveződése; ugyanakkor nem azonos a későbbi indiai államokkal, és számos kérdésben – az írástól a vallásig – a források hallgatnak, vagy vitatott az értelmezésük.

### 11.1.1. A felfedezés és a korszakok

Az indus civilizációt a modern régészet a 20. század elején azonosította. Harappa lelőhelyét Daya Ram Sahni 1921-ben, Mohendzsodarót Rakhaldas Bandyopadhyay 1922-ben kezdte feltárni, 1924-ben pedig John Marshall, az indiai régészeti szolgálat főigazgatója jelentette be a korábban ismeretlen bronzkori városi kultúra felfedezését. A két lelőhely neve azóta összefonódott a civilizáció elnevezésével: a „Harappai civilizáció” kifejezés a típuslelőhelyből ered, és a szakirodalomban gyakran az „indus civilizáció” szinonimájaként használják. A „civilizáció” szó itt nem értékítéletet vagy egy etnikai-nemzeti folyamatot jelöl, hanem egy régészeti komplexumot: olyan városi alapú, írást használó, nagy területre kiterjedő társadalmi rendszert, amelynek anyagi kultúrája egységes jegyeket mutat.

A kronológiát radiokarbon-mérésekre, rétegtani megfigyelésekre és kerámiatipológiára alapozzák, ezért a dátumok becslésnek tekintendők. A szakirodalom három fő szakaszt különböztet meg. A korai Harappai szakasz (körülbelül i. e. 3300–2600) a helyi preurbánus falvak, mezőgazdasági közösségek és kisebb központok időszaka volt. Ebben a fázisban alakultak ki a későbbi városi jellegzetességek, például a téglaépítkezés, a pecsétkészítés és a hosszú távú cserekapcsolatok. Az érett Harappai szakasz (kb. i. e. 2600–1900) a nagyvárosok – Harappa, Mohendzsodaro, Dholavira, Ganweriwala, Rakhigarhi – kora. Ekkor működött a szabványosított téglákra, súlyokra és a sajátos indus írásra épülő rendszer. A késő Harappai szakasz (kb. i. e. 1900–1300) a városi hanyatlás után következett, amikor a nagy központok elnéptelenedtek, az írás eltűnt, és a települések keletre, a Gangesz-völgy felé tolódtak.

Fontos hangsúlyozni: a harappai városi kultúra nem „India egészének” vagy a mai nemzetállamnak a közvetlen előzménye. A lelőhelyek többsége a mai Pakisztánban található, főként Szindh és Pandzsáb tartományokban, valamint az indiai Gudzsarát, Rádzsasztán, Harijána és Uttar Prades államokban. A mai államhatárok a 20. század termékei, ezért a régészeti tárgyalásnak a földrajzi és ökológiai térből kell kiindulnia, nem a mai politikai térképből.

### 11.1.2. A városi tér: tervezés, vízvezeték, építészet

Az indus civilizáció legismertebb vonása a várostervezés. Harappa és Mohendzsodaro, valamint a kisebb központok – Dholavira, Lothal, Kalibangan, Banawali – alaprajza szándékos tervezésre utal. A nagyvárosokban a főutcák nagyjából észak–déli és kelet–nyugati irányban futottak, sakktáblaszerű tömböket alakítva ki. Az utcák szélessége több méter volt, a mellékutcák szűkebbek; a sarkokon gyakran lekerekített épületszegélyek segítették a kocsik haladását. A házak égetett vagy napon szárított téglákból épültek, több helyiségből álltak, és gyakori volt a belső udvar. A tégla mérete feltűnően egységes: a leggyakoribb arány $1 : 2 : 4$, ami a termelés szabványosítására utal. Ez a fokú szabványosítás mezopotámiai párhuzamokkal is rendelkezik, de az indus városokban különösen következetes.

A települések szerkezete gyakran kettős. A „citadella” vagy felsőváros egy megemelt, fallal körülvett terület, ahol nagyméretű középületek állnak; az alsóvárosban lakónegyedek, kézművesműhelyek és piacok feltételezhetők. Mohendzsodaro citadelláján található a híres „Nagy Fürdő”: egy körülbelül $12 \times 7$ méteres, bitumennel vízszigetelt medence, amelyhez lépcsők vezetnek, és amelyet kisebb helyiségek vesznek körül. A medence rendeltetése vitatott: egyes kutatók rituális fürdőhelynek, mások közösségi vagy elitépületnek tartják. A lelet dokumentált, de a funkcióra vonatkozó állítások értelmezések.

A vízgazdálkodás a leggyakrabban kiemelt technikai újítás. Mohendzsodaro és Harappa házaiban fedett, téglából épült csatornák vezették el a szennyvizet, a főcsatornák az utcák alatt futottak, és tisztítóaknákkal voltak ellátva. Sok lakóházban saját kút és fürdőhelyiség volt. Ez a rendszer az egyik legkorábbi ismert városi vízelvezetési hálózat a világon. Ugyanakkor a lelkes modern párhuzamok óvatosságot igényelnek: a csatornák megléte nem feltétlenül jelent a mai értelemben vett közegészségügyi tudatosságot, és nem biztos, hogy a rendszer minden lakóra egyformán terjedt ki. A régészeti bizonyítékok a műszaki megoldásokat dokumentálják, a társadalmi hozzáférést azonban csak közvetetten.

A városi magok mellett kisebb falvak, mezőgazdasági telepek és erődített helyek alkották a településhálózatot. Dholavira, amely a Rann of Kutch sivatagos peremén fekszik, különösen látványos vízgazdálkodási rendszerrel rendelkezett: kőből épült tározókkal, csatornákkal és kutakkal gyűjtötte az esővizet a száraz évszakra. Lothalnál egy téglával szegélyezett medence található, amelyet egyes kutatók dokk-ként értelmeznek, mások víztározóként; a „dokk” hipotézis vitatott, mivel a medence kapcsolata az ókori tengerparttal és a tengeri hajózással nem bizonyítható egyértelműen.

### 11.1.3. Gazdaság és kereskedelem

Az indus gazdaság alapja a növénytermesztés és az állattartás volt. A régészeti növényleletek között megtalálható a búza, az árpa, a hüvelyesek, a szezám és a gyapot. Az indus régió a világ egyik legkorábbi ismert gyapottermesztő területe. Az állattartásban a zebu szarvasmarha, a juh, a kecske és a vízibivaly játszott szerepet; a kutya és a szamár is ismert. A halászat és a vadászat különösen a folyó menti és tengerparti településeken egészítette ki az étrendet.

A kézműipar magas színvonalú termékeket állított elő. A fazekas korongolt kerámiája, a réz- és bronzeszközök, a kagylóból készült karperecek, a féldrágakő-gyöngyök és az aranyékszerek nagy területen hasonló stílust mutatnak. A gyöngykészítés központjai közé tartozott Chanhudaro és Lothal; a hosszú karneolgyöngyök és a mikroszkopikus lyukkal ellátott gyöngyök komoly mesteri tudást igényeltek. A súlyrendszer is szabványosított volt: a leggyakoribb súlyegységek aránya $1 : 2 : 4 : 8$, ami az árucserét és az adminisztrációt segíthette.

A távolsági kereskedelem legfontosabb bizonyítéka a Mezopotámiával való kapcsolat. Az akkori sumer és akkád szövegek említik „Meluhha” országát, amelyet a legtöbb kutató az Indus-völggyel azonosít, bár az azonosítás nem mindenki szerint bizonyított. A Perzsa-öböl menti lelőhelyeken indus típusú pecsétek, súlyok és gyöngyök kerültek elő, Mezopotámiában pedig indus jellegű karneolgyöngyöket és pecsétlenyomatokat találtak. Az indus városokban mezopotámiai típusú hengerpecsétek ritkán, de előfordulnak. A tengeri kereskedelem útvonala a Perzsa-öblön át vezethetett; a hajózás közvetlen régészeti bizonyítéka azonban kevés, mert a hajóroncsok nem maradtak fenn. A szárazföldi útvonalak Afganisztán és Irán felé lazuritot, ónt és más nyersanyagokat hozhattak; a lapis lazuli forrása a mai Afganisztán területén volt.

### 11.1.4. Társadalom és a „békés civilizáció” kérdése

Az indus társadalomszervezetről keveset tudunk. Nincs egyértelmű bizonyíték palotára, királysírra, hatalmas templomra vagy monumentális uralkodói ábrázolásra, ellentétben a korabeli Egyiptommal és Mezopotámiával. A tárgyi kultúra egységessége és a szabványosított súlyok arra utalnak, hogy erős koordináció működött a városok között, de a hatalom formája vita tárgya. Egyes kutatók városállamok hálózatát, mások egy nagyobb területi államot, megint mások kereskedői elitek által irányított, viszonylag egyenlőtlenebb társadalmat feltételeznek. A dokumentált tény az, hogy a régészeti leletanyagban a szélsőséges vagyoni különbségek kevésbé látványosak, mint Mezopotámiában, de ez nem jelenti automatikusan az egyenlőséget.

A „békés civilizáció” képe a 20. század közepén terjedt el. A korai ásatások kevés fegyvert és kevés erőszakra utaló nyomot tártak fel, ezért egyes kutatók, például a korai indiai nacionalista szerzők, az indus civilizációt tudatosan békés, spirituális ellenpontként állították szembe a nyugati hódító birodalmakkal. A későbbi kutatások árnyalták ezt a képet: erődítések, városfalak és sérült csontvázak is ismertek, bár nagy hadseregek vagy hódító háborúk régészeti nyoma valóban nem mutatható ki. A „békés” jelző tehát inkább emlékezetpolitikai és értelmezési kategória, mint dokumentált tény. A régészeti hiány nem bizonyítja a háború teljes hiányát, hiszen a szerves anyagok és a csataterek ritkán konzerválódnak.

A vallási élet rekonstrukciója ugyancsak bizonytalan. A pecséteken állatok, növények, emberi és ember-állat hibrid alakok jelennek meg. A híres „Pashupati-pecsét” egy szarvas fejdíszű, keresztben ülő alakot ábrázol körülötte állatokkal; egyes kutatók a későbbi Siva „jógi” formájának korai előzményét látják benne, mások ezt a visszavetítést vitatják, mert a pecsét olvasata és a figura kiléte nincs megfejtve. Hasonló a helyzet a női agyagfigurákkal vagy a fák tiszteletére utaló motívumokkal: a tárgyak dokumentáltak, de a rituális jelentés rekonstrukciója spekulatív. A későbbi hindu vallás és az indus vallási jelek közötti folytonosság a tudományos viták egyik legérzékenyebb pontja. A könyv ezért különbséget tesz a tárgyi leletek és az azokra épülő vallástörténeti következtetések között.

### 11.1.5. Az indus írás

Az indus írás a kultúra egyik legfontosabb, ám megfejtetlen emlékcsoportja. A feliratok túlnyomó része pecséteken, réz- és agyagtáblákon, kerámiákon és elefántcsont-tárgyakon maradt fenn; összesen mintegy 4000 feliratos tárgy ismert. A jelek száma körülbelül 400–600 közé tehető, ami túl sok egy egyszerű ábécéhez, de túl kevés egy tisztán logografikus rendszerhez, ezért a kutatók többsége szótagírást vagy logografikus-szótag keveréket feltételez. Az átlagos felirat nagyon rövid: többnyire 5 jel körüli, így hiányoznak a hosszabb szövegek, kétnyelvű feliratok vagy más, a megfejtést lehetővé tevő párhuzamok.

A megfejtési kísérletek során felmerült, hogy a nyelv dravida, indoeurópai, elszigetelt nyelv vagy többnyelvű környezet lehetett. Asko Parpola és Iravatham Mahadevan a dravida kapcsolat

mellett érvelnek, Sz. R. Rao és mások korai indoeurópai nyelvet feltételeztek, egyes szerzők pedig a szövegek vallási vagy hatalmi jelképekként való olvasását javasolják. A tudományos konszenzus szerint az írás egyelőre nincs megfejtve, ezért minden nyelvi azonosítás vitatott értelmezés. A pecsétek funkciója is csak közvetetten rekonstruálható: az agyagcsomókon és tárolóedényeken megőrzött lenyomatok alapján adminisztratív, kereskedelmi vagy tulajdonjogi szerepet játszhattak. Az írás megléte fontos bizonyíték arra, hogy az indus társadalom rendelkezett valamilyen centralizált vagy hálózati nyilvántartással, de az írás nem feltétlenül volt a mai értelemben vett irodalom hordozója.

### 11.1.6. A hanyatlás okai

Az érett Harappai városi rendszer körülbelül i. e. 1900 után kezdett felbomlani. A nagyvárosokat fokozatosan elhagyták, az írás eltűnt, a távolsági kereskedelem visszaesett, és a települések kisebb, helyi jellegű falvakká váltak. A hanyatlás nem egyetlen katasztrófaesemény volt, hanem évszázadokig tartó átalakulás; a késő Harappai szakaszban a lakosság jelentős része keletre, a Gangesz–Jamuna-völgy irányába vándorolhatott. Az áldozatok számáról nincs régészeti becslés, mert a folyamat nem jár hirtelen pusztulási réteggel.

A hanyatlás okairól több elmélet létezik. A legtöbb kutató ma a környezeti változásokat hangsúlyozza: a monszun gyengülése, a csapadék csökkenése és a folyóhálózat átrendeződése. Az úgynevezett Ghaggar-Hakra rendszer – amelyet egyesek a Rigvédában említett Sarasvati folyóval azonosítanak – egykor bővizű lehetett, de az i. e. 2. évezred elejére kiszáradt vagy lecsökkent. A folyómeder és a lelőhelyek földrajzi egybeesése miatt sok indus település éppen ezen a most száraz területen található. A „Sarasvati civilizáció” elnevezés azonban politikai töltetű: egyes indiai nacionalista értelmezések a civilizációt kizárólag a hindu hagyomány folyójához kötik, a tudományos konszenzus pedig nem fogadja el, hogy a régészeti Ghaggar-Hakra azonos lenne a Rigvéda Sarasvatijával, mert a szöveg és a földrajzi azonosítás kora és sorrendje vitatott.

A környezeti tényezők mellett más okokat is felvetettek: földrengéseket, árvizeket, a folyómeder-vándorlást, a talaj sótartalmának növekedését a túlzott öntözés miatt, valamint a mezopotámiai kereskedelem átrendeződését. A korábbi „árja invázió” elmélet, amely szerint indoeurópai nyelvű harcosok lerohanták és elpusztították a városokat, a 20. század elején született, de ma már nincs régészeti bizonyítéka: Mohendzsodarón nem találtak inváziós pusztítási réteget, a települések elhagyása fokozatos volt, és a genetikai kutatások szerint a sztyeppei eredetű gének nagyobb arányú megjelenése az indus városok hanyatlása után következett be. A génkutatások eredményei azonban maguk is vitatottak, mert a mintavétel, a dátumozás és az értelmezés módszertana folyamatos vitában áll.

Az indus városi kultúra tehát nem nyomtalanul tűnt el, hanem átalakult. Az életmód, a növénytermesztési ismeretek, a kézműves technikák és a helyi lakosság egy része tovább élt a későbbi észak-indiai kultúrákban. A folytonosság és a törés aránya a későbbi védikus korszakkal kapcsolatban vita tárgya, amelyet a következő alfejezet tárgyal.

### 11.1.7. Források és bizonytalanságok

Az indus civilizáció megismerését alapvetően a régészeti leletek biztosítják, mert a kortárs szöveges források – ha voltak – nem maradtak fenn, vagy nem olvashatók. A legfontosabb forrástípusok: városi településrétegek, pecsétek és feliratok, kerámia, fémeszközök, gyöngyök, emberi és állati csontok, növényi maradványok, valamint mezopotámiai szövegek, amelyek közvetett utalásokat tartalmaznak. A források értelmezésében több bizonytalanságot kell jelölni.

Először: a fő lelőhelyek egy része a mai Pakisztánban található, ahol a kutatás a politikai viszonyok, a finanszírozás és a talajvíz emelkedése miatt akadozott. Mohendzsodaro téglafalait a felszivárgó sós víz károsítja, ezért a feltárások egy részét vissza kellett temetni, vagy konzerválási okokból korlátozták a kutatást. Harappa és a dél-ázsiai lelőhelyek egy részén a 19. századi brit vasútépítések téglákat bányásztak ki az ókori romokból, ami visszafordíthatatlan pusztítást okozott.

Másodszor: a korai ásatások dokumentációja nem mindig felel meg a mai sztenderdeknek. Marshall és a korai ásatók gyakran összevonták a rétegeket, nem rögzítettek pontos lelőkörülményeket, és sok datálás ma már felülvizsgálatra szorul. A radiokarbon-mérések az 1960-as évek óta pontosabbak, de a minták száma korlátozott, és a kalibrációs görbék miatt a dátumok sávokban mozognak.

Harmadszor: az indus írás megfejtetlensége rendszerszintű bizonytalanságot okoz. Minden nyelvi, vallási vagy politikai rekonstrukció, amely az írásjelek olvasatára épül, vitatott értelmezés. A pecsétek motívumait gyakran rituális jelentéssel ruházzák fel, de nincs független szöveges bizonyíték ezekre az értelmezésekre.

Negyedszer: a népességbecslések régészeti extrapolációkon alapulnak. Mohendzsodaro és Harappa lakosságát egyes kutatók 20 000–40 000 főre teszik, de ezek a becslések a beépített terület nagyságára, a házak sűrűségére és a lehetséges háztartásméretre építenek, ezért széles hibahatárral kell kezelni őket. A teljes indus lakosságra vonatkozó becslések a néhány százezertől a több millióig terjednek, de ezek sem tekinthetők pontos méréseknek.

Végül: a hanyatlás környezeti elméletei is modellszámításokon és környezettörténeti rekonstrukciókon alapulnak. A monszun gyengüléséről szóló adatok például tavi üledékmintákból, pollenanalízisből és geokémiai mérésekből származnak, ezek értelmezése azonban ugyancsak vita tárgya. Az éghajlati változás iránya, mértéke és társadalmi hatása nem dokumentált tény, hanem tudományos konszenzushoz közelítő modell.

### 11.1.8. Rövid összefoglaló

Az indus völgyi civilizáció a dél-ázsiai bronzkor legnagyobb kiterjedésű városi kultúrája volt, amelynek érett szakasza nagyjából i. e. 2600 és i. e. 1900 közé tehető. Harappa és Mohendzsodaro, valamint Dholavira, Lothal és más városok tervezett utcahálózattal, szabványosított téglákkal, fedett csatornákkal és kutakkal tűntek ki. A gazdaság földművelésre, állattartásra és kézműiparra épült; a távolsági kereskedelem Mezopotámiával is összekötötte a régiót. Az indus írás fennmaradt, de megfejtetlen, így a társadalmi és vallási rendszerről csak közvetett ismereteink vannak. A kultúrát korábban gyakran békésnek és hierarchia nélkülinek mutatták be, de ez a kép leegyszerűsítő. A hanyatlás valószínűleg több tényező – elsősorban környezeti változások és településhálózati átrendeződés – együttes eredménye volt; a régi „árja invázió” elméletet a mai régészeti és genetikai kutatások nem támasztják alá. Az indus civilizáció nem tűnt el nyomtalanul: anyagi kultúrájának és lakosságának egy része átöröklődött a későbbi dél-ázsiai társadalmakba.

### 11.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen régészeti bizonyítékok alapján beszélünk tervezett városszerkezetről és vízgazdálkodásról az indus civilizációban?

2. Miért nem tudjuk megfejteni az indus írást, és milyen következményei vannak a megfejtetlenségnek a társadalom és a vallás rekonstrukciójára nézve?

3. Melyek a hanyatlás fő magyarázatai, és miért nem fogadja el a tudományos konszenzus az „árja invázió” elméletet?

4. Miért kell óvatosan kezelni a „békés civilizáció” és a „Sarasvati civilizáció” kifejezéseket?

5. Milyen forráskritikai problémákkal kell számolni a pakisztáni és indiai lelőhelyek kutatásakor, és hogyan befolyásolják ezek a történeti állítások bizonyosságát?

## 11.2. A védikus korszak és a Maurja-birodalom

A védikus korszak (kb. i. e. 1500–500) az indiai szubkontinens történetének az az időszaka, amelyre a legrégebbi fennmaradt indoeurópai nyelvű szövegek, a védák vonatkoznak. A korszakot hagyományosan a Rigvéda himnuszainak keletkezésétől a korai államok, az ún. mahádzsanapadák kialakulásáig számítják. A védikus kor nemcsak a brahmanikus hagyomány alapjait rakta le, hanem fokozatosan létrehozta azokat a társadalmi és politikai intézményeket is, amelyekből a klasszikus indiai civilizáció kinőtt. Ezt a folyamatot követi a Maurja-birodalom (i. e. 322–185), amely először egyesítette a szubkontinens jelentős részét, és Asóka uralkodása alatt a buddhizmus állami támogatásának időszakát hozta el. Az alábbiakban a védikus források és a régészeti adatok alapján rekonstruálható társadalom-, vallás- és politikatörténetet, majd a Maurja-birodalom kialakulását, Asóka uralkodását és a buddhizmussal való kapcsolatát tárgyaljuk, kiemelve a források jellegéből adódó bizonytalanságokat.

### 11.2.1. A védikus korszak forrásai és periodizációja

A védikus korszak elsődleges forrásai a négy védagyűjtemény: a Rigvéda, a Számavéda, a Jadzsurvéda és az Atharvavéda. A legrégebbi, a Rigvéda 1028 himnuszból áll, és nyelvi, valamint belső tartalmi bizonyítékok alapján keletkezését a szakirodalom többsége az i. e. 1500 és 1200 közötti időszakra teszi, bár ez a datálás vitatott, és egyes indiai tudósok ennél jóval régebbi keletkezést feltételeznek. A védikus himnuszok szóbeli hagyomány útján maradtak fenn, és írásba foglalásuk jóval később történt; a szövegek tehát elsősorban szóbeli hagyománynak és rituális irodalomnak tekintendők, nem eseménytörténeti krónikának. A védákhoz kapcsolódó későbbi prózai szövegek – a bráhmanák, az áranjakák és az upanisadok – a rituálé, a teológia és a filozófia fejlődését mutatják.

A régészeti források közé tartoznak a korai vaskori települések, a festett szürke kerámia (Painted Grey Ware, PGW) és a későbbi, észak-indiai fekete, csiszolt kerámia (Northern Black Polished Ware, NBPW) lelőhelyei. A PGW-kultúrát gyakran összefüggésbe hozzák a Rigvéda utáni védikus csoportokkal, de az összekapcsolás nem bizonyított, és a régészeti azonosítás módszertani becslésnek minősül. A védikus kor végét az urbanizáció második hulláma jelzi, amelyet az NBPW-korszakkal és a Gangesz-völgyi városok megjelenésével hoznak összefüggésbe (kb. i. e. 600–500).

A védikus korszak társadalmi és politikai világát elsősorban a szövegekből ismerjük, amelyek rituális és normatív jellegűek, így a tényleges történeti viszonyok rekonstrukciója csak megközelítőleges. A forrásokban szereplő törzsi és nemzetségi nevek (például a Bharata, a Puru vagy a Jadava) arra utalnak, hogy a korai védikus társadalom főként pásztorkodó, nemzetségalapú közösségekből állt, amelyek fokozatosan áttértek a letelepedett földművelésre. A folyamat pontos időrendje vitatott.

### 11.2.2. A védikus társadalom és a varna-rend kialakulása

A késő védikus szövegekben – különösen a Rigvéda egyik kései himnuszában, a Purusa-szúktában – megjelenik a négy társadalmi rend (varna) mitikus eredete: a brahmanák (papi rend), a ksatriják (harcosok és uralkodók), a vaisják (földművesek, kereskedők) és a súdrák (szolgálók) a kozmikus ősember testrészeiből keletkeztek. Ezt a szövegrészt a későbbi brahmanikus irodalom a társadalmi hierarchia igazolására használta, de a modern történetírásban vitatott, hogy a varna-rend a korai védikus korban már valóban merev, örökletes kasztként működött-e. A tudományos konszenzus szerint a varna kategóriák fokozatosan, a rituális és politikai gyakorlatban öröklődővé és hierarchikusan rögzültté a késő védikus és poszt-védikus korban váltak.

A későbbi „kasztrendszer” fogalma nem azonos a varna elméleti rendjével. A portugál „casta” szóból származó modern kifejezést európai megfigyelők vezették be, és két különböző, bár egymásra épülő intézményt takar: a négy varna mellett a jati (származási, foglalkozási és endogám csoport) valós társadalmi szerveződését. A jati-rendszer a későbbi századokban alakult ki, és rendkívül sokszínű, regionálisan változó volt; a gyarmati korszakban a brit adminisztráció tovább merevítette és kodifikálta. A védikus korban tehát még nem beszélhetünk a későbbi értelemben vett, születésen alapuló és érinthetetlenséget magában foglaló kasztrendszerről.

A védikus társadalom alapegysége a család (kula) és a nemzetség (dzsana), élén a törzsfővel (rádzsa) és a papi (brahmana) tanácsadókkal. A törzsi gyűlések (szabha, szamiti) szerepe a késő védikus korban csökkent, ahogy a főnökségek területi királyságokká szerveződtek. A mezőgazdaság – elsősorban az árpa, később a rizs – jelentősége nőtt, és megjelent a vas használata, amely lehetővé tette a Gangesz-völgy erdős területeinek feltörését. A késő védikus szövegek az adó (bali), a hadsereg és a hivatalnokréteg kialakulását is említik.

### 11.2.3. Vallás és a sramana-mozgalmak

A védikus vallás középpontjában az áldozati rituálé (jadzsnya) állt, amelyet a brahmanák végeztek, és amely a kozmikus rendet (rta) tartotta fenn. A panteon fő alakjai Indra, Agni, Szúrja, Varuna és más istenek; a himnuszok a természeti erőket és a harcos értékeket dicsőítik. A késő védikus korban a rituálé egyre bonyolultabbá és költségesebbé vált, ami növelte a papi réteg hatalmát, de egyben kritikai áramlatokat is elindított. Az upanisadokban megjelenő filozófiai spekuláció a belső tudás (átman és brahman azonossága) felé fordult, és háttérbe szorította a külső áldozatot.

Az i. e. 6. század körül a Gangesz-völgyben számos aszketikus és vándortanító-mozgalom (sramana) lépett fel, amelyek részben a védikus rituáléval és a brahmanikus tekintéllyel szemben határozták meg magukat. E mozgalmak közé tartozott a buddhizmus és a dzsainizmus is. A buddhista és dzsaina források a korabeli királyságok és törzsi köztársaságok világát mutatják be, és fontos kiegészítői a brahmanikus szövegeknek. A sramana-mozgalmak hátterében a városiasodás, a kereskedelem és az új politikai központok, például Magadha felemelkedése állt. A történeti Buddha (Sziddhártha Gautama) tanítása az i. e. 5. századra tehető, bár életének pontos évszámai vitatottak.

### 11.2.4. A Maurja-birodalom kialakulása és Csandragupta

Az i. e. 6–4. században Észak-India politikai térképét a mahádzsanapadák, a tizenhat nagy államalakulat határozta meg. Ezek közül Magadha, a Gangesz alsó folyásánál fekvő királyság fokozatosan megerősödött, és a Nanda-dinasztia (i. e. 4. század közepe) már jelentős hatalommal bírt. A Maurja-birodalom megalapítója, Csandragupta Maurja (uralkodott kb. i. e. 322–297) a hagyomány szerint tanácsadója, Kautilja (más néven Csanakja) segítségével döntötte meg a Nanda-dinasztiát, és szerezte meg Magadha trónját. A pontos események nem dokumentáltak;

a fő források – a buddhista és dzsaina hagyományok, valamint a későbbi szanszkrit drámák – egymástól eltérően mesélik el a hatalomátvételt.

Csandragupta uralkodásának egyik legjobban dokumentált eseménye a hellenisztikus Szeleukida Birodalommal való konfliktus. A görög források szerint Csandragupta harcolt I. Szeleukosz Nikatór ellen, majd i. e. 305 körül békét kötöttek, amelynek értelmében a Maurják megszerezték az Indus-völgy egyes területeit (a mai Afganisztán és Pakisztán egyes részeit), és 500 harci elefántot adtak át a Szeleukidáknak. Az eseményt elsősorban görög és római szerzők – Sztrabón, Plutarkhosz, Justinus – említik, ezért a részletek pontossága vitatott, a béke ténye azonban a hellenisztikus diplomácia ismert elemeként fogadható el.

A Maurja-állam belső szervezetéről a legfontosabb, de töredékesen fennmaradt forrás Megaszthenész Indika című műve, amelyet Szeleukosz követe írt a Maurja udvarban, Pátaliputrában. Az eredeti szöveg elveszett, de későbbi görög és római szerzők – Arrianosz, Diodórosz, Sztrabón – kivonatolták. Megaszthenész a fővárost, a királyi udvart, a hadsereget és a közigazgatást írja le, de mivel nem ismerte a helyi nyelveket, és a görög kategóriákat alkalmazta, leírása sok ponton leegyszerűsítő vagy félreértő lehet. A tudományos konszenzus szerint azonban értékes, bár kritikával kezelendő forrás.

### 11.2.5. Kautilja Arthasásztrája és a Maurja állam

A Maurja-kori államelmélet és közigazgatás szempontjából kulcsfontosságú szöveg az Arthasásztra, amelynek szerzőjeként a hagyomány Kautilját, Csandragupta miniszterét nevezi meg. A fennmaradt szöveg azonban valószínűleg több szerző munkája, és rétegei évszázadokon át bővültek; a tudományos vita arról szól, hogy az Arthasásztra mennyiben tükrözi a Maurja-kori valóságot, és mennyiben későbbi normatív elképzelés. A szöveg részletesen tárgyalja az állam hét elemét (a király, a miniszterek, a terület, a főváros, a kincstár, a hadsereg, a szövetséges), a kémkedést, az adózást, a bíráskodást és a külpolitikát (a mandala-elméletet). Az Arthasásztra alapján a Maurja-állam centralizált, bürokratikus és gazdaságilag aktív hatalomként jelenik meg, de a tényleges intézményi gyakorlatot régészeti és feliratos bizonyítékok hiányában csak óvatosan lehet rekonstruálni.

A régészeti emlékek közül a Pátaliputra környéki ásatások a főváros fa- és agyagépítményeire utalnak; a híres oszlopcsarnokról Megaszthenész is beszámol. A város pontos elrendezése és a királyi palota azonban vitatott, mert a Gangesz mederváltozásai és a helyi talajviszonyok miatt a régészeti rétegek rosszul maradtak fenn.

### 11.2.6. Asóka uralkodása és a kalingai háború

A Maurja-birodalom legjelentősebb uralkodója Asóka (uralkodott kb. i. e. 268–232), aki Csandragupta unokája és az apja, Binduszára utóda volt. Uralkodásának rekonstrukciójához a legfontosabb elsődleges források Asóka saját feliratai: sziklákra, oszlopokra és barlangfalakra vésett rendeletei (ediktumai), amelyeket a birodalom különböző pontjain, prákrit, görög és arámi nyelveken rögzítettek. Ezek a feliratok epigráfiai emlékek, és mint ilyenek, dokumentált ténynek számítanak abban az értelemben, hogy Asóka valóban kibocsátotta őket. A feliratok tartalma azonban uralkodói önreprezentáció és erkölcsi-didaktikus propaganda, ezért nem tekinthető semleges eseményleírásnak.

A feliratok közül a kalingai ediktumok számolnak be a kalingai háborúról, amelyet Asóka uralkodásának korai szakaszában vívott. A 13. nagy sziklaediktum szerint a háborúban „százötvenezer embert hurcoltak el, százezret öltek meg, és még sokszor ennyien pusztultak el” – ezek a számok valószínűleg erősen kerekítettek, és a győztes uralkodó bűnbánatának retorikai eszközei. Független

forrás hiányában a kalingai áldozatok pontos száma nem ismert, és a modern becslések is csupán az ediktum számainak kritikai elemzésére támaszkodnak. A háború ténye azonban dokumentált, és Asóka feliratai szerint a véres esemény fordulópontot jelentett: az uralkodó a dhammához (a kozmikus és erkölcsi rendhez, illetve a buddhista tanításhoz) fordult, és elhatározta, hogy a további hódításokat az erkölcsi uralommal (dhamma-vidzsaja) váltja fel.

### 11.2.7. Asóka dhamma-politikája és a buddhizmus támogatása

Asóka feliratai a dhamma fogalmát helyezik a középpontba. A dhamma itt nem kizárólag a buddhista tanítást jelenti, hanem általánosabb erkölcsi alapelveket: a szülők és idősek tiszteletét, az erőszakmentességet, az adakozást, a vallási türelmet és a jótékonyságot. A feliratok szerint Asóka tisztviselőket nevezett ki a dhamma terjesztésére (dhamma-mahamatta), és bírósági reformokat is bevezetett. A tudományos konszenzus szerint Asóka személyesen elköteleződött a buddhizmus mellett, de a birodalom lakosságát nem kényszerítette buddhista hitre; a dhamma inkább állami ideológia volt, amely a sokféle vallási közösséget próbálta összefogni.

A buddhista hagyomány szerint Asóka a harmadik buddhista zsinatot (Pátaliputrában) hívta össze, és misszionáriusokat küldött a birodalom határain túlra, többek között Srí Lankára, a hellenisztikus királyságokba és Délkelet-Ázsiába. Ezt a hagyományt a későbbi páli krónikák (például a Mahávamsza) őrizték meg, de a krónikák évszázadokkal az események után íródtak, ezért az egyes részletek – például a zsinat pontos időpontja vagy a missziók szervezése – vitatott értelmezésnek számítanak. A régészeti és feliratos bizonyítékok azonban megerősítik, hogy Asóka feliratai és oszlopai a birodalom határain túl is megtalálhatók, és a buddhizmus terjedése a Maurja-korban jelentős lökést kapott.

Asóka uralkodásának időszaka a buddhista építészet és művészet kezdetét is jelenti. A hagyomány szerint Asóka 84 000 sztúpát emeltetett, és a Buddha ereklyéit szétosztotta a birodalomban. A régészeti emlékek között a száncsi sztúpa, a bharhuti kerítés és a lumbini oszlop (a Buddha születési helye) az Asóka-korhoz vagy annak közvetlen utóéletéhez köthető. Az oszlopok és a rájuk vésett ediktumok a Maurja-kori kőfaragás és íráshasználat fontos bizonyítékai.

### 11.2.8. A Maurja-birodalom gazdasága, társadalma és hanyatlása

A Maurja-birodalom gazdasága a mezőgazdaságon, a kézművességen és a kereskedelem hálózatán alapult. Az állam aktív szerepet játszott az öntözésben, a bányászatban és az adók beszedésében. Az Arthasásztra részletes adó- és vámrendszert ír le, amelyet azonban nem szabad a tényleges gyakorlat pontos leképezéseként kezelni. A birodalom központi régiója a Gangesz-völgy volt, de a hatalom kiterjedt az Indus-völgyre, a Dekkán egyes részeire és a félsziget déli csücskének kivételével a legtöbb területre. A déli határok és a helyi uralkodók feletti ellenőrzés mértéke vitatott: a feliratok jelenléte nem feltétlenül jelent közvetlen igazgatást, hanem csupán befolyást vagy adófizetést is jelezhet.

Asóka halála után a birodalom fokozatosan hanyatlott. A Maurja-dinasztia utolsó uralkodója, Brihadratha (uralkodott kb. i. e. 187–185) a hagyomány szerint parancsnoka, Pusjamitra Sunga kezétől vesztette életét, aki megalapította a Sunga-dinasztiát. A hanyatlás okai között a központi hatalom gyengülését, a helyi kormányzók önállósodását, a gazdasági terheket és a külső nyomást (például a görög-baktriai királyságok terjeszkedését) említik. A pontos folyamat forrásanyaga hiányos, ezért a hanyatlás magyarázata több, egymással versengő értelmezést foglal magában.

### 11.2.9. Források és bizonytalanságok

A védikus korszak és a Maurja-birodalom történetének forrásai alapvetően három típusba sorolhatók: szent vagy kanonikus szövegek, klasszikus görög-római leírások, valamint régészeti és epigráfiai emlékek. A védikus szövegek szóbeli hagyomány útján maradtak fenn, és rituális-vallási célokat szolgáltak; belőlük a társadalmi viszonyokat csak közvetve lehet rekonstruálni. A kasztrendszer kialakulásának kérdése ezért vitatott: egyes szerzők a varna-rendet már a Rigvéda korában merev hierarchiának tekintik, míg a modern társadalomtörténet inkább a fokozatos és regionálisan eltérő intézményesülést hangsúlyozza.

A Maurja-kor esetében a legfontosabb elsődleges források Asóka feliratai. Ezek dokumentált tények, mivel a köveken ma is olvashatók. A feliratok azonban uralkodói önreprezentációt közvetítenek, és nem tartalmaznak független adatokat a háborúk áldozatairól, a közigazgatás méretéről vagy a gazdasági teljesítményről. A kalingai ediktum nagy számai például retorikai túlzások lehetnek, és nem tekinthetők megbízható demográfiai adatnak. A görög-római források, különösen Megaszthenész Indikája értékes korabeli megfigyeléseket nyújtanak, de szerzőjük korlátozott nyelvi és kulturális hozzáférése miatt sok részlet pontatlan vagy félrevezető lehet. Az Arthasásztra szövege rétegzett, és datálása vitatott, ezért a Maurja-kori állam leírásában csak kritikával használható.

A régészeti kutatások hiányosak: Pátaliputra és más Maurja-kori települések rétegei rossz állapotban maradtak fenn, és a korszak népességére, városméretére vagy gazdasági szerkezetére vonatkozó adatok becslések. A Maurja-dinasztia kronológiája a buddhista, dzsaina és hindu hagyományok, valamint a hellenisztikus kapcsolatok alapján rekonstruálható, de az egyes uralkodók pontos uralkodási évei körül is van némi bizonytalanság. A szakirodalomban egymással versengő datálások is léteznek, amelyek az i. e. 322-es és 321-es alapítást egyaránt elfogadják.

### 11.2.10. Rövid összefoglaló

A védikus korszak kb. i. e. 1500 és 500 között a szubkontinens északi részén a védikus szövegek, a vaskori települések és a fokozatos urbanizáció időszaka volt. A társadalom nemzetségalapú közösségekből területi királyságokká alakult; a négy varna elmélete a késő védikus korban jelent meg, de merev kasztrendszerré csak később, a jati-rendszer kialakulásával vált. A vallás a brahmanikus áldozati rituálétól a filozófiai spekuláció és a sramana-mozgalmak felé mozdult, amelyek közül a buddhizmus és a dzsainizmus a legnagyobb hatást gyakorolta.

A Maurja-birodalom (i. e. 322–185) elsőként egyesítette a szubkontinens jelentős részét. Csandragupta alapította, és hellenisztikus kapcsolatai révén bekerült a korabeli nemzetközi diplomáciába. A birodalom csúcspontja Asóka uralkodása volt, aki a kalingai háború után a dhamma erkölcsi politikáját hirdette, támogatta a buddhizmust, és feliratokat vésetett szerte a birodalomban. A Maurja-kor a korai indiai államiság, a buddhista hagyomány és a művészetek kiemelkedő időszaka, de forrásai – Asóka propagandisztikus ediktumai, elveszett görög művek, rétegzett államelméleti szövegek – miatt a rekonstrukció számos ponton bizonytalan. A birodalom Asóka halála után fokozatosan felbomlott.

### 11.2.11. Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusokból ismerjük a védikus korszak társadalmát, és miért kell ezeket különböző bizonyossági szinteken kezelni?
2. Hogyan alakult ki a varna-rend, és mi a különbség a varna és a jati fogalma között?
3. Milyen szerepet játszottak a sramana-mozgalmak a védikus kor végén, és hogyan kapcsolódnak a buddhizmus megjelenéséhez?

4. Milyen bizonyítékok támasztják alá Asóka dhamma-politikáját, és miért nem tekinthetők a feliratai semleges forrásnak?
5. Melyek a Maurja-birodalom hanyatlásának főbb vitatott okai, és hogyan értékelhetők a rendelkezésre álló források?

## 11.3. A Gupta-birodalom és a klasszikus India

A Gupta-birodalom (kb. 320–550) a dél-ázsiai történeti emlékezetben gyakran az „aranykor" vagy a „klasszikus India" címkéjét viseli. Ez a korszak Észak-India politikai központosításának, a hindu vallási hagyomány intézményesülésének, a szanszkrit irodalom virágzásának, valamint a matematika és a csillagászat kiemelkedő teljesítményeinek időszaka. A fejezet azonban nem egyszerűen a kulturális eredményeket mutatja be, hanem forráskritikailag vizsgálja a korszakról alkotott modern képet is. A „klasszikus India" fogalma ugyanis utólagos konstrukció, amely a 19–20. századi orientalista és nacionalista történetírásban született, és részben a nemzeti identitás építését szolgálta. A dokumentált események, a régészeti leletek és a szöveges hagyomány együttesen árnyalják ezt a képet.

### A Gupta-birodalom politikai keretei

A Gupta dinasztia felemelkedése a Maurja-birodalom (lásd A védikus korszak és a Maurja-birodalom) összeomlása utáni politikai széttagoltság időszakában kezdődött. A család a közép-gangészi régióból, Magadha területéről származott, ahol korábban a Maurják és a Nandák központjai voltak. Az első jelentős uralkodó, I. Csandra Gupta (ur. kb. 320–335) házassága a Licscsavi törzs hercegnőjével politikai legitimitást teremtett. A Gupta-éra kezdőpontját hagyományosan 319/320-ra teszik, de a pontos dátum vitatott; a feliratokon szereplő évszámok erre az érára utalnak.

Szamudra Gupta (ur. kb. 335–375) katonai hadjáratait az allahabadi oszlopfelirat (Prayaga-prasasti) örökítette meg. Ez a felirat a királyt dicsőíti, és felsorolja a meghódított uralkodókat és területeket. A déli hadjáratokat a szöveg inkább adófizető viszonyként írja le, nem pedig tartós annexióként; a régészeti leletek nem támasztják alá, hogy a Gupta hatalom Dél-Indiában közvetlen közigazgatást épített volna ki. A birodalom magterülete a Gangesz völgye és Közép-India volt, míg a perifériákon helyi dinasztiák uralkodtak, akik elismerték a Gupta fennhatóságot.

II. Csandra Gupta (ur. kb. 375–415) idején a birodalom kiterjedt a nyugati szatrapák területeire is, amelyeket a mai Gudzsarát és Malva térségében sikerült legyőzni. Ez a hódítás biztosította a tengeri kikötők ellenőrzését, és megerősítette a nyugati irányú kereskedelemben való részvételt. Fa-hszien (Faxian) kínai buddhista zarándok 405 és 411 között járt Indiában, és beszámolójában a Gupta területeken viszonylagos rendet, virágzó buddhista kolostorokat és békés utazási viszonyokat írt le. Az ő tudósítása azonban egyetlen utazó szubjektív benyomása, és nem tekinthető az egész birodalom reprezentatív leírásának.

Kumara Gupta (ur. kb. 415–455) és Szkanda Gupta (ur. kb. 455–467) uralkodása alatt a birodalomnak a heftaliták (fehér hunok) támadásaival kellett szembenéznie. A hun inváziók az 5. század közepén destabilizálták Északnyugat-Indiát, és hozzájárultak a Gupta hatalom hanyatlásához. A birodalom a 6. század elejére regionális államokra esett szét, bár egyes Gupta ágak még 550-ig fennmaradtak. A hanyatlás pontos okai vitatottak: a külső támadások, a belső adórendszer változásai és a helyi hatalmasságok erősödése egyaránt szerepet játszhatott.

### Gazdaság, társadalom és a kasztrendszer

A Gupta-kor gazdaságáról szóló ismereteink elsősorban földadományokat rögzítő rézlemez-feliratokból származnak. Ezek a feliratok dokumentálják, hogy a királyok földet adományoztak

bráhmanáknak és templomoknak, ami a papság gazdasági és társadalmi hatalmának erősödését jelezte. Az ilyen adományok (agrahara) adómentességet és közigazgatási jogokat biztosítottak, ami a vidéki társadalom hierarchizálódásához vezetett. A földtulajdon és a munkaerő viszonyai azonban regionálisan eltértek; a feliratok a hatalmi elit nézőpontját tükrözik.

A kereskedelem szerkezete átalakult a korábbi évszázadokhoz képest. A Római Birodalommal folytatott közvetlen tengeri kereskedelem a 4. századra hanyatlott, de a délkelet-ázsiai és a kelet-afrikai kapcsolatok tovább éltek. A nyugati kikötők (Bharukacscsha, Szopara) és a keleti partvidék kikötői (Tamralipti) szerepe megmaradt. A Gupta érmék aranyból készültek, ami a fémek beáramlását és a monetizált gazdaság fennmaradását jelzi. A városi élet azonban egyes kutatók szerint a Gupta-korban hanyatlott, míg mások a vidéki települések növekedését hangsúlyozzák; a vita a régészeti leletanyag értelmezésén alapul.

A társadalmi rendet a varna- és dzsáti-rendszerek alakították. A bráhmanák jogi és vallási tekintélye növekedett, amit a Dharmasásztrák – elsősorban a Manu törvénykönyve – normatív szövegei rögzítettek. A Manu törvénykönyve a kasztok hierarchiáját, a nők alárendelt jogi helyzetét és a király kötelességeit írta elő. Fontos azonban különbséget tenni a normatív szövegek és a társadalmi gyakorlat között: a jogi előírások nem feltétlenül tükrözték a mindennapi viszonyokat, és a regionális szokások jelentős eltéréseket mutattak. A nők jogállása a Gupta-korban a korábbi korszakokhoz képest szűkült: a tulajdonjog korlátozása és a szatí (özvegyégetés) korai említései dokumentáltak, de a szatí gyakorlatának elterjedtsége vitatott.

**A klasszikus hinduizmus kialakulása**

A Gupta-kor a hindu vallási hagyomány átalakulásának időszaka volt. A védikus áldozati vallásból a puránikus, templomi és bhakti alapú hinduizmus felé való elmozdulás ekkor vált meghatározóvá. A 18 mahápurána közül többnek a végső redakciója erre az időszakra tehető, bár a szövegek folyamatosan bővültek. A puránák a kozmogónia, a genealógiák és a vallási előírások mellett a Visnu és Siva kultuszát, valamint az istennő (Devi) tiszteletét is népszerűsítették.

A bhakti áhítat, azaz a személyes odaadás, egyre nagyobb szerepet kapott. A Bhagavadgíta – amely a Mahábhárata része, és végső formája a Gupta-korra tehető – a bhakti jógát a megszabadulás egyik útjaként mutatja be. A templomépítészet és a szobrászat a vallásos gyakorlat látványos formáit hozta létre. A korai hindu templomok, mint például a Deogarh-i Dasaratha-templom vagy az Udaigiri barlangtemplomok, a Gupta-kori építészet dokumentált emlékei. A szobrászatban a hindu istenségek ábrázolása mellett a Buddha-ábrázolások is kiemelkedőek: a szárnáthi és mathurai műhelyekben készült Gupta-kori Buddha-szobrok a későbbi délkelet-ázsiai és kelet-ázsiai buddhista művészet mintaképeivé váltak.

A buddhizmus és a dzsainizmus továbbra is jelen volt. A Nálandá kolostor-együttes alapítását a hagyomány a Gupta-korra teszi, bár a virágkora a 7–12. századra esett. Fa-hszien beszámolója szerint a buddhista közösségek támogatást kaptak, de a királyi udvar elsősorban a hindu vallási intézményeket pártfogolta. A vallási élet tehát sokszínű maradt, és a hinduizmus dominanciája fokozatosan alakult ki.

**Matematika és csillagászat**

A Gupta-kor tudományos teljesítményei közül kiemelkedik Árjabhata (476–550) munkássága. Az Árjabhatíja című szanszkrit nyelvű művét 499-ben írta, és ez a szöveg dokumentált tényként tartalmazza a Föld tengely körüli forgásának elméletét, a nap- és holdfogyatkozások árnyék alapú magyarázatát, valamint a  értékének 3,1416-os közelítését. Árjabhata szinusz-táblázatot is készített, ami a trigonometria fejlődését mutatja. A Föld forgásának elmélete korában vitatott volt, és a későbbi indiai csillagászok egy része elutasította.

A tizedes helyiérték-rendszer és a nulla használata a Gupta-korban már dokumentált: a feliratokon és a matematikai szövegekben egyaránt megjelenik. A nulla mint önálló számjegy legkorábbi

egyértelmű előfordulása a 9. századi Gvalior-feliraton található, de a helyiértékes rendszer elve korábban ismert volt. A nulla és a tizedes rendszer indiai eredete tudományos konszenzus, azonban a pontos időpont és az esetleges babiloni vagy görög előzmények vitatottak. Brahmagupta (598–668), aki a Gupta-kor utáni időszakban élt, a nullával végzett műveletek szabályait és a negatív számok elméletét rendszerezte; munkássága a klasszikus indiai matematika csúcspontját jelenti, de már a következő korszakba tartozik.

A csillagászat terén a bolygómozgások számítása, a naptárkészítés és a sziderikus év hosszának meghatározása fejlődött. A görög és babiloni csillagászati ismeretek esetleges átadása vitatott értelmezés; a szövegekben kimutatható görög terminusok arra utalnak, hogy a hellenisztikus tudomány hatása elérte Indiát, de az adaptáció mértéke nem egyértelmű.

**Szanszkrit irodalom és művészet**

A Gupta-kor a szanszkrit irodalom klasszikus korszaka. A legnagyobb költőnek és drámaírónak tartott Kálidásza életrajzi adatai bizonytalanok; a hagyomány szerint II. Csandra Gupta udvarában élt, de ezt független forrás nem erősíti meg. Művei – az Abhidzsnyánasakuntalam (Sakuntalá), a Meghadúta, a Raghuvamsa és a Kumáraszambhava – a szanszkrit kávja költészet és dráma remekei. A művek esztétikai és vallási témákat dolgoznak fel; a Sakuntalá például a szerelem, az átok és a felismerés motívumait vezeti le. A Pancsatantra, egy állatmeséket tartalmazó gyűjtemény, szintén e korszakban nyerte el klasszikus formáját, és később arab, perzsa és európai közvetítéssel világirodalommá vált.

A szanszkrit nyelv az udvari kultúra, a tudomány és a vallási elit nyelve volt. A Gupta-kori feliratokon a szanszkrit fokozatosan kiszorította a korábban használt prákrit nyelveket. Ez a nyelvi váltás a brahmanikus hagyomány megerősödését is tükrözi. A szanszkrit kozmopolita kultúra hatása a Gupta-birodalom határain túlra is kiterjedt: a délkelet-ázsiai királyságok udvari nyelve és irodalmi mintája részben innen eredt.

A művészet terén a Gupta-kori szobrászat és festészet kiemelkedő emlékeket hagyott hátra. Az Adzsantá barlangtemplomok falfestményei közül több a Gupta-korra datálható (a datálás azonban vitatott, mivel a barlangok hosszú időn át készültek). A festmények a Buddha életéből vett jeleneteket, udvari életképeket és díszítőmotívumokat ábrázolnak. A Gupta-kori Buddha-szobrok, mint például a szárnáthi ülő Buddha, a spirituális nyugalom eszményét formálták meg, és jelentős hatást gyakoroltak a délkelet-ázsiai és kelet-ázsiai buddhista művészetre. A hindu szobrászatban a Visnu- és Siva-ábrázolások, valamint a folyóistennők (Ganga, Jamuna) alakjai váltak jellemzővé.

**A „klasszikus India” fogalma és kritikája**

A „klasszikus India” vagy „aranykor” kifejezés a 19. századi brit orientalista történetírásban és a 20. századi indiai nacionalista történetírásban alakult ki. Az orientalisták a Gupta-kort a hindu civilizáció fénypontjának ábrázolták, részben hogy ellentétbe állítsák a muszlim uralommal. Az indiai nacionalista történetírás ezt a képet átvette, és a Gupta-kort a nemzeti múlt dicsőséges fejezeteként ünnepelte. A fogalom tehát emlékezetpolitikai állítás, nem korabeli kategória.

A modern történettudomány forráskritikailag árnyalja ezt a képet. A Gupta-kor valóban a szanszkrit irodalom, a matematika és a vallási építészet virágzásának időszaka volt, de a társadalmi viszonyok nem voltak egységesen „aranykoriak”. A kasztrendszer merevedése, a nők jogi alávetettsége, a földadományok révén a bráhmanák hatalmának növekedése és a rabszolgaság jelenléte mind a korszak részei. A dokumentált források elsősorban az elit kultúráját mutatják be, mivel a fennmaradt szövegeket és műalkotásokat az elit rendelte meg. A parasztok, a kézművesek és a kiszolgáltatott csoportok mindennapjairól kevés közvetlen forrás szól.

A „klasszikus India” fogalmának használata továbbá azt sugallhatja, hogy a korszak egyetlen, homogén civilizációs csúcsot jelent, ami teleologikus visszavetítés. A Gupta-birodalom területe

nem fedte le a teljes szubkontinenst, és a déli királyságok – mint a Csola vagy a Pallava – saját, nem kevésbé jelentős kulturális teljesítményeket hoztak létre (lásd A déli birodalmak és a tengeri kereskedelem). A történeti korszakok sokféleségét a „klasszikus” címke leegyszerűsíti.

**Források és bizonytalanságok**

A Gupta-korra vonatkozó ismereteink fő forrástípusai a feliratok, az érmék, az irodalmi szövegek, a külföldi utazók beszámolói és a régészeti leletek. A feliratok közül kiemelkedik az allahabadi oszlopfelirat, amely Szamudra Gupta hadjáratait dicsőíti, de mint királyi propaganda, nem tekinthető semleges történeti beszámolónak. A rézlemez-feliratok a földadományokat rögzítik, és a közigazgatási gyakorlatba engednek bepillantást; azonban csak a kedvezményezettek szempontjából dokumentálnak. Az érmék a királyok portréit és címeit tartalmazzák, és a kronológia alapjául szolgálnak, de a veretési dátumok gyakran hiányoznak.

Fa-hszien útleírása értékes külső forrás, de egyetlen utazó, buddhista szerzetes nézőpontját tükrözi, és nem feltétlenül reprezentatív. A puránák és a Dharmasásztrák normatív szövegek, amelyek a vallási és jogi ideálokat fogalmazzák meg, nem pedig a társadalmi valóság leírását. A szanszkrit irodalmi művek esztétikai célzattal íródtak, és történeti forrásként csak óvatosan használhatók.

A kronológia több ponton bizonytalan. A Gupta-éra kezdőpontja (319/320) a feliratokon alapul, de a pontos dátum vitatott. Az uralkodók uralkodási idejeit a feliratok és érmék kombinációjából rekonstruálják, és egyes uralkodók esetében a dátumok eltérőek lehetnek. A birodalom területi kiterjedése és a központi hatalom tényleges ellenőrzése a perifériákon szintén bizonytalan; a feliratok a hódításokat gyakran túlozzák.

A társadalomtörténeti állításoknál különösen óvatosnak kell lenni. A kasztrendszer merevedését a Dharmasásztrák szövegei alapján feltételezik, de a gyakorlati érvényesülés regionálisan és időben változó volt. A nők jogállásának romlását a jogi szövegek előírásai alapján állítják, de a mindennapi gyakorlatról kevés forrás szól. A szatí gyakorlatának korai említései a Gupta-korra tehetők, de elterjedtsége vitatott; egyes kutatók szerint ritka, elit jelenség volt.

A tudományos eredmények – Árjabhata matematikai és csillagászati munkái – dokumentált tények, mivel a szövegek fennmaradtak. A nulla és a tizedes rendszer indiai eredete tudományos konszenzus, de a pontos időrend és a külső hatások mértéke vitatott. A „klasszikus India” fogalma nem korabeli, hanem modern emlékezetpolitikai és historiográfiai kategória; használata tudatos forráskritikát igényel.

**Rövid összefoglaló**

A Gupta-birodalom (kb. 320–550) Észak-India jelentős politikai képződménye volt, amely a Gangesz völgyéből kiindulva kiterjedt Közép- és Nyugat-Indiára. A korszak a hindu vallási hagyomány intézményesülésének, a szanszkrit irodalom virágzásának, valamint a matematika és csillagászat kiemelkedő eredményeinek időszaka. A „klasszikus India” vagy „aranykor” fogalma azonban utólagos, idealizáló konstrukció, amelyet a modern orientalista és nacionalista történetírás hozott létre. A forráskritika megmutatja, hogy a Gupta-kor társadalmi viszonyai korántsem voltak egységesen harmonikusak, és a fennmaradt források elsősorban az elit nézőpontját tükrözik. A korszak jelentősége tehát nem abban áll, hogy „aranykor” volt, hanem abban, hogy kulturális és társadalmi intézményei hosszú távú hatást gyakoroltak Dél-Ázsia későbbi történetére.

**Önellenőrző kérdések**

1. Milyen fő forrástípusok állnak rendelkezésre a Gupta-birodalom történetének rekonstruálásához, és milyen korlátai vannak ezeknek?
2. Melyek a klasszikus hinduizmus fő jellemzői a Gupta-korban, és miben különbözik a korábbi védikus hagyománytól?

3. Hogyan járult hozzá Árjabhata a matematika és a csillagászat fejlődéséhez, és miért vitatott a nulla és a tizedes rendszer pontos eredete?
4. Miért tekinthető a „klasszikus India” vagy „aranykor” fogalma emlékezetpolitikai állításnak, és milyen forráskritikai érvek szólnak ellene?
5. Milyen gazdasági és társadalmi folyamatok jellemezték a Gupta-kort, és hogyan tükröződnek ezek a földadományok és a kasztrendszer átalakulásában?

## 11.4. A déli birodalmak és a tengeri kereskedelem

### 11.4.1. Bevezetés és időhatárok

A Gupta Birodalom hanyatlása az i. sz. 6. században nem jelentette a dél-indiai régiók hanyatlását; éppen ellenkezőleg, a Dekkán-fennsík és a félsziget déli csücske ekkor lépett a regionális államépítés és a tengeri expanzió dinamikus korszakába. Ez az alfejezet az i. sz. 6. századtól a 13. századig terjedő időszakot tekinti át, középpontba állítva a Pallava és a Csola (Chola) dinasztiákat, a dél-indiai templomépítészet formálódását, az Indiai-óceáni kereskedelem hálózatait és azok délkelet-ázsiai összefüggéseit. A tárgyalt korszak nem „sötét középkor” volt a Gupta-kor után, hanem olyan időszak, amikor Dél-India saját politikai, vallási és gazdasági intézményei a szubkontinens északi részétől eltérő pályán fejlődtek. A Pallavák és a Csolák nem „indiai nemzeti” államok voltak, hanem dinasztikus birodalmak, amelyek hatalma adók, hadseregek, templomi hálózatok és kereskedelmi szövetségek együttesén nyugodott. Az Indiai-óceán kereskedelmét nem szabad kizárólag „tengeri selyemútnak” nevezni, mintha az eurázsiai szárazföldi hálózat tengeri kiterjesztése lett volna; saját ritmusa, szereplői és árukörei voltak.

### 11.4.2. A Pallava dinasztia és a dél-indiai államalakulatok

A Pallavák eredete vitatott: egyes tudósok a szanszkrit „pallava” („hajtás, levél”) szóra vezetik vissza a nevet, mások a délkelet-indiai törzsi vagy helyi elitből eredeztetik őket. A korai Pallava feliratok a 4. századtól ismertek, de a dinasztia igazi hatalmi központja Káncsipuram (ma Tamilnádu állam) lett a 6. századra. A Pallava királyok a 6–9. században gyakoroltak ellenőrzést a Tamil-síkság jelentős része felett, miközben a Dekkán-fennsíkon a Csálukja (Chalukya) dinasztia, délebbre pedig a Pándja (Pandya) királyság vetélytársuk volt. A három hatalom közötti háborúk és szövetségek nem etnikai konfliktusok voltak, hanem dinasztikus versengések az adóbevételek, a tengeri kikötők és a templomi javadalmak felett.

A Pallava-uralom alatt a tamil nyelvű feliratok és a szanszkrit udvari kultúra párhuzamosan virágzott. A királyi udvar szanszkrit nyelvű címeket és rituálékat használt, a helyi közösségek pedig tamil nyelvű adományleveleket, birtokhatár-leírásokat és templomi feljegyzéseket állítottak ki. Ez a kétnyelvűség dokumentált tény: a káncsipurami és mámallapurami feliratok mindkét nyelven fennmaradtak. A Pallava királyok a hinduizmus sivaista és visnuista irányzatát egyaránt pártfogolták, de a buddhista és dzsaina közösségek is kaptak adományokat. A valláspolitika tehát nem kizárólagos, hanem hierarchikus pártfogáson alapult: a király a legfőbb adományozó, a templomok a királyi hatalom rituális és gazdasági csomópontjai voltak.

A Pallava hatalom különösen a 7. századi Náraszimhavarman király (uralk. kb. 630–668) alatt erősödött meg. Az ő hadjáratai a Csálukják ellen, valamint a tengeri expedíciók a mai Srí Lanka és Délkelet-Ázsia irányába a dinasztia katonai és diplomáciai erejét mutatják. A Pallava hajóhadak nem „felfedező” utak voltak, hanem kereskedelmi és katonai vállalkozások, amelyek a meglévő tengeri útvonalakat használták. A Kínával való kapcsolat sem hiányzott: kínai források említik a Pallava követeket, ami arra utal, hogy a dinasztia részt vett a kínai udvari diplomáciai

rendszerben. A Pallava-kor végére, a 9. századra a dinasztia hatalma meggyengült, és a Csolák vették át a Tamil-síkság vezető szerepét.

### 11.4.3. A Csola Birodalom felemelkedése és államszervezete

A Csolák neve már az i. e. 3. századi Asóka-feliratokon is megjelenik, de a dinasztia folyamatos hatalma csak a 9. század végétől dokumentálható. A korai Csola királyok a Kávéri-folyó deltavidékéből indultak ki, és a 10. századra a Tamil-síkság meghatározó hatalmává váltak. A Csola Birodalom csúcspontját a 11. század jelentette, amikor I. Rádzsarádzsa (uralk. 985–1014) és fia, I. Rádzsendra (uralk. 1014–1044) kiterjesztette az ellenőrzést a mai Tamilnádu, Ándhra Prades, Karnátaka, Kerala, Srí Lanka északi része, a Maldív-szigetek és a Bengáli-öböl keleti partvidéke felé. A Csola hadjáratok Srí Lanka ellen dokumentáltak: a 11. századi feliratok lerombolt buddhista kolostorokat és elhurcolt ereklyéket említenek, ami a hódítás áldozatközpontú bemutatását indokolja.

A Csola államszervezet a templomi adományozásra, a helyi önkormányzati testületekre és a katonai szolgálatra épült. A királyi központ a Kávéri-delta vidékén fekvő Tandzsávúr volt, ahol I. Rádzsarádzsa felépíttette a Brihadísvara-templomot (nagy Siva-templom), amely a Csola építészet csúcspéldája. A templom nem csupán vallási intézmény volt, hanem birtokkezelő, hitelnyújtó, oktatási és művészeti központ, valamint a királyi hatalom rituális megjelenítője. A templom falára vésett feliratok részletesen rögzítették az adományokat, a táncosnők, zenészek, papok, kézművesek és földművesek járandóságait, valamint az öntözési feladatokat. A feliratok terjedelme és pontossága a Csola adminisztráció írásbeliségének kiemelkedő bizonyítéka.

A helyi önkormányzatok – a falugyűlések (szabhá, úr) – különösen a brahmin településeken működtek szabályozottan. A tamil feliratok szerint a tagokat sorsolással választották, és bizottságokat hoztak létre a mezőgazdasági termelés, az adóbeszedés, a vízhasználat és a templomi ügyek kezelésére. Ez a rendszer nem „demokrácia” volt a modern értelemben, hanem a kasztalapú társadalom intézményes formája, amely a földtulajdonos és papi elit részvételére épült. Az alacsonyabb kasztok, a föld nélküliek és a rabszolgák nem voltak tagjai ezeknek a testületeknek. A Csola adminisztrációt tehát úgy kell leírni, mint amely egyszerre volt hatékony és kirekesztő.

A Csola hadsereg és flotta együttesen tette lehetővé a távolsági katonai vállalkozásokat. A 11. századi Srí Lanka-i és délkelet-ázsiai expedíciók célja elsősorban a kereskedelmi útvonalak ellenőrzése és a rivális hatalmak megfékezése volt. A híres 1025-ös Csola támadás a szumátrai Szrívidzsaja (Srivijaya) központ ellen dokumentált tény: a feliratok szerint a flotta elfoglalta Szrívidzsaja kikötőit. A kutatók vitatják, hogy a támadás mögött kizárólag gazdasági érdekek álltak-e, vagy diplomáciai tekintélyi okok is közrejátszottak. A Csola flotta nem „foglalta el” tartósan Szumátrát, de a tengeri jelenlét erősítette a dél-indiai kereskedelmi kapcsolatokat.

A Csola Birodalom a 12. században fokozatosan hanyatlott. A Pándja királyság felemelkedése, a Srí Lanka-i ellenállás, a belső örökösödési válságok és a Dekkánon átvonuló újabb hatalmak nyomása együttesen vezetett a központi hatalom meggyengüléséhez. A 13. század végére a Csola név már inkább regionális emlékezeti hagyománnyá vált, mintsem tényleges hatalmi tényezővé. A későbbi tamil irodalom és a 20. századi dravida mozgalom a Csola-kort a tamil aranykor emlékezetpolitikai hivatkozási pontjaként használta fel, így a történeti értékelés és az emlékezetpolitikai állítás elkülönítése különösen fontos.

### 11.4.4. Dél-indiai templomépítészet: a Pallava sziklatemplomoktól a Csola gránittornyokig

A dél-indiai templomépítészet két korszakát különbözteti meg a művészettörténet: a Pallava-kori kísérleti formákat és a Csola-kori monumentális beteljesedést. A Pallava királyok a 7. században kezdték el a gránitsziklából faragott templomok és a szabadon álló szerkezetek építését. A legismertebb példák a mai Mámmalapuram (korábban Mahábalipuram) területén találhatók, ahol a tengerparti templom, az öt ratha (szekér formájú sziklaszentély) és a hatalmas sziklafalra faragott mitológiai domborművek a Pallava udvari művészet reprezentatív alkotásai. A rathák közül a Dharmarádzsa-ratha és a Bhíma-ratha a dél-indiai templomtípus korai változatait mutatja: a négyzetes alaprajzú, gúla alakú toronnyal koronázott szentélyt.

A Pallava sziklatemplomok építési technikája régészeti becslések szerint hosszú időt vett igénybe, mivel a gránit faragása lassú és munkaigényes folyamat volt. A építkezések nem „rabszolgamunkával" készültek a modern értelemben, hanem szervezett kőfaragó céhek, adóztatott közmunkák és királyi adományok révén. A pontosság azonban nem teszi lehetővé az egyes épületek építési idejének pontos meghatározását; a művészettörténeti kronológia stíluskritikai alapon, régészeti kontextusból és feliratokból rekonstruálható, ezért a datálások néhány évtizedes bizonytalansággal terheltek.

A Csola-korban a templomépítészet új méretléptéket és szerkezeti finomítást ért el. A tandzsávúri Brihadísvara-templom (1003–1010 körül, I. Rádzsarádzsa uralkodása alatt) 66 méter magas tornya a maga idejében monumentális mérnöki teljesítmény volt. A torony a dél-indiai templomtipológia csúcsát jelenti: a függőlegesen emelkedő, emeletekre tagolt, kisméretű szentélyformákat ismétlő szerkezet a gránitsúlyt felfelé csökkenti, miközben a belső üreges rendszer és a kötőgerendák stabilizálják. A szobrászati díszítés – a falfülkékben álló sivaista és visnuista alakok, a táncoló Siva, a folyóistennők és a mitológiai jelenetek – nem puszta dekoráció, hanem a királyi hatalom rituális kerete: a király az isteni rend helyi képviselőjeként jelenik meg.

A Csola templomok falán lévő feliratok a társadalomtörténet kiemelkedő forrásai. A tandzsávúri és a gangaikonda-csólapurabi Brihadísvara-templom feliratai rögzítik a birtokadományokat, a táncosnők (dévadászík), a zenészek, a kőfaragók és a templomi alkalmazottak járandóságait, a napi rituálék költségeit és a földek határait. A dévadászík intézménye a későbbi évszázadokban vitatott társadalmi jelenséggé vált: a 19. századi reformerek és a 20. századi törvényhozók a „templomi prostituáltak" kategóriáját alkották meg rá, ami visszavetítés. A feliratok szerint a dévadászík a templomi rituálé és a művészeti élet megbecsült résztvevői voltak, akiknek birtokjogaik és adományaik is lehettek. Az intézmény megítélése a szakirodalomban vitatott: egyes kutatók a patriarchális kizsákmányolás egyik formáját, mások a női vallási autonómia sajátos intézményét látják benne.

A Csola-kori bronzszobrászat külön említést érdemel. A táncoló Siva (Natarádzsa) ábrázolások a Csola művészet legismertebb tárgyai, amelyek ma a világ nagy múzeumaiban találhatók. A bronzöntés elveszett viaszmódszerrel készült, és a szobrok – a feliratok szerint – templomi körmenetekhez készültek, hogy az istenség mobil szobor formájában is jelen lehessen a hívek előtt. A Natarádzsa-ikonográfia a kozmikus teremtés, a pusztítás és az egyensúly egyszerre vallásos és filozófiai jelképe; a modern gyűjteményi és műkereskedelmi kontextusban viszont gyakran vallási tartalmától megfosztva, „dél-indiai műtárgyként" jelenik meg, ami a koloniális és posztkoloniális műkereskedelem kritikáját igényli.

### 11.4.5. Az Indiai-óceáni kereskedelem és a délkelet-ázsiai kapcsolatok

Az Indiai-óceán kereskedelme a korszakban nem volt új jelenség: az i. e. 1. században már görög-római források beszámoltak a dél-indiai kikötők forgalmáról. A Pallava és Csola korban

azonban a kereskedelem intenzitása, a részt vevő közösségek köre és a politikai támogatás mértéke megváltozott. A fő kikötők a dél-indiai partvidéken: Mámmalapuram, Nágapattinam, Káviripúmpattinam (a Kávéri torkolatánál), Korkai (a gyöngyhalászat központja) és Kantallúr. A feliratok és a külföldi utazók beszámolói (kínai, arab, perzsa, később európai) együttesen dokumentálják a forgalmat.

A kereskedelmi áruk köre: textíliák (pamut, selyem, festett kelmék), fűszerek (bors, kardamom, szegfűszeg, fahéj), drágakövek és gyöngyök, elefántcsont, rizs, viasz, méz, valamint a templomi és világi luxuscikkek. Dél-India a textíliák és a bors kivitelében különösen jelentős volt. Az arab és perzsa hajósok a Közel-Keleten keresztül közvetítették az árukat a Földközi-tenger partjaira, a kínai hajósok pedig a Dél-kínai-tenger és a Bengáli-öböl útvonalait használták. A kínai források a „Csola" birodalommal folytatott kereskedelemről és diplomáciai kapcsolatokról is beszámolnak. A 11. századi kínai hajózási technológia (iránytű, tatkormány, vízmentes rekeszek) és a dél-indiai hajóépítészet fejlődése egyaránt hozzájárult a tengeri forgalom növekedéséhez.

A délkelet-ázsiai kapcsolatok nem csupán kereskedelmi, hanem vallási és művészeti jellegűek is voltak. A korszakban a hindu és buddhista elemeket ötvöző templomok, istenszobrok és feliratok jelentek meg a mai Srí Lanka, Mianmar, Thaiföld, Kambodzsa, Malajzia és Indonézia területén. Az angkori templomváros, a borbuduri buddhista sztúpa és a szumátrai Szrívidzsaja központok mind részét képezték annak a hálózatnak, amelyben a dél-indiai ikonográfiai minták, a szanszkrit rituális szövegek és a tamil kereskedőközösségek közvetítő szerepet játszottak. A kutatók vitatják, hogy ezek a kapcsolatok „indianizációnak", „hinduizációnak" vagy inkább kölcsönös kulturális cserének nevezhetők-e. A régebbi nyugati szakirodalom hajlamos volt egyoldalúan „indiai gyarmatosítást" látni a délkelet-ázsiai államok kialakulásában; ma a tudományos konszenzus a helyi elitek aktív szerepét és a szelektív átvételt hangsúlyozza. A „gyarmatosítás" szó itt félrevezető, mivel a modern európai gyarmati rendszerekhez képest nem járt területi igazgatással, telepesekkel vagy erőszakos térítéssel.

A délkelet-ázsiai források – feliratok, templomok, szobrok és a kínai évkönyvek – egyszerre mutatnak indiai mintákat és helyi sajátosságokat. A khmerek, a csamok, a jávaiak és a burmaiak saját írásrendszereket fejlesztettek, amelyek indiai írásokból származtak, de nyelvük helyi maradt. A szanszkrit és a tamil feliratok Délkelet-Ázsiában is fennmaradtak, ami a dél-indiai kereskedőközösségek tartós jelenlétét bizonyítja. A mai Malajzia és Indonézia területén feltárt tamil nyelvű adománylevelek és védőszobrok (például a 9. századi Takua Pa-i felirat) a tamil kereskedőcéhek szervezettségéről tanúskodnak.

A tengeri kereskedelem nem volt kockázatmentes. A monszun széljárás meghatározta az utazási időszakokat; a hajók a délnyugati monszunnal nyugatról keletre, az északkeletivel keletről nyugatra haladtak. A hajótörések, kalóztámadások és a kikötői illetékek állandó kockázatot jelentettek. A feliratok és az irodalmi források megemlékeznek hajótörések áldozatairól és a tengeri istenségeknek tett fogadalmakról. A kikötői vámok fontos bevételt jelentettek a dinasztiáknak, ezért a Pallava és Csola királyok aktívan támogatták a kikötői infrastruktúrát, a világítótornyokat és a tengeri védelmet.

A vallási közösségek szerepe a kereskedelemben kettős volt: a templomok pénzügyi központként hiteleztek, a buddhista és dzsaina szerzetesközösségek pedig nemzetközi hálózatot alkottak. A Nágapattinami buddhista kolostor a Csola-korban a délkelet-ázsiai buddhista zarándokok és kereskedők fontos állomása volt. A kínai zarándok, Jicsing (I-tsing) már a 7. században leírta a dél-indiai buddhista közösségek tengeri kapcsolatait. A dzsaina kereskedők szintén részt vettek a tengeri kereskedelemben, és adományaikból templomok és menedékházak épültek. A vallási tolerancia fogalmát itt pontosan kell használni: a királyok hierarchikus pártfogása nem jelentett egyenlőséget a vallások között, de a különböző közösségek együttélése dokumentált tény.

### 11.4.6. Források és bizonytalanságok

A Pallava és Csola korra vonatkozó források egyenlőtlenek és töredékesek. A legfontosabb elsődleges források a templomi és barlangi feliratok, amelyek közül több ezer fennmaradt. A feliratok értelmezése azonban nem magától értetődő: gyakran a királyi adományokat és a brahmin telepek jogait rögzítik, így a társadalom alsóbb rétegeiről és a mindennapi életről keveset árulnak el. A régészeti feltárások – kikötők, hajóroncsok, kerámialeletek, érmék – kiegészítik az epigráfiai anyagot, de a hajóroncsok datálása és származása gyakran bizonytalan. A föld alatti rétegtani bizonytalanság miatt a kikötői forgalom mértékét csak becsülni lehet.

A másodlagos irodalmi források között a tamil szangam és bhakti költészet, valamint a szanszkrit udvari irodalom szerepel. A szangam irodalom a korszaknál korábbi, de a bhakti himnuszok (a 6–9. századi sivaista és visnuista szentek énekei) kortárs lenyomatai a vallási és társadalmi változásoknak. A himnuszok azonban vallási ihletettségűek, nem krónikák, és a képük a társadalomról retorikailag túlzott. A kínai, arab és perzsa utazók beszámolói külső nézőpontot adnak, de gyakran pontatlanok a belső államszervezetre vonatkozóan. A kínai források például a „Szang-lo-csa” (Csola) birodalom hatalmát nagyítják, a kereskedelmi érdekek miatt.

A demográfiai becslések még nagyobb bizonytalanságot hordoznak. A Csola-kori népességre vonatkozóan nincs megbízható statisztika; a szakirodalom általában tartózkodik a pontatlan nagy számoktól. A városok lakossága – például Tandzsávúr vagy Káncsipuram – legfeljebb hozzávetőlegesen becsülhető, és ezek a becslések széles sávban mozognak. A templomépítés munkaerőigénye, a hadsereg mérete és a tengeri flotta nagysága is bizonytalan. A feliratokból rekonstruálható birtokméretek és adótételek alapján azonban a Csola gazdaság összességében jelentős mezőgazdasági többletet és szervezett adóztatást mutat.

A datálásoknak két fő rendszere van: a régebbi szakirodalom gyakran a királyok uralkodási éveit adta meg, a feliratok alapján; a modern kritikai kiadások a régészeti kontextust és a paleográfiai jegyeket is figyelembe veszik. A Pallava és Csola kronológia egyes részletei máig vitatottak. A 9. századi átmenet a Pallaváktól a Csolákig nem egyetlen esemény, hanem több évtizedes hatalmi átrendeződés volt. A konkrét évszámok – például I. Rádzsarádzsa trónra lépése 985-ben – a feliratok és a későbbi hagyomány összhangján alapulnak, de a korábbi királyok esetében a bizonytalanság nagyobb.

A régészeti és statisztikai becsléseknél a forrás hiánya nem jelenti az esemény hiányát. A tengeri kereskedelem volumene nem mérhető pontosan, mert a hajóroncsok száma kicsi, a kikötői raktárak nyomai elpusztultak, és az áruforgalomról csak közvetett jelek (például a délkelet-ázsiai lelőhelyeken talált dél-indiai kerámiák) tanúskodnak. A Délkelet-Ázsiába irányuló „indianizáció” kérdése a szakirodalomban éles viták tárgya: a hangsúlyok eltérnek aszerint, hogy valaki a helyi elit, a kereskedőhálózatok vagy a vallási missziók szerepét emeli ki. A könyv ezt vitatott értelmezésként kezeli, nem tudományos konszenzusként.

### 11.4.7. Rövid összefoglaló

A Gupta-kor utáni Dél-India nem elsorvadt, hanem saját pályát futott be. A Pallava dinasztia a 6–9. században a Tamil-síkság meghatározó hatalmává vált, és a sziklatemplom-építészet első kiemelkedő emlékeit hozta létre. A Csola Birodalom a 10–13. században a tengeri kereskedelemre, a templomközpontú adminisztrációra és a katonai flottára építette hatalmát. A Csola-kori templomépítészet – a tandzsávúri Brihadísvara-templommal az élen – a dél-indiai művészet csúcspontját jelenti. Az Indiai-óceáni kereskedelemben a dél-indiai kikötők elsősorban textíliákat, borsot és drágaköveket közvetítettek, és a tamil, szanszkrit, arab, perzsa és kínai kereskedőközösségek hálózatai összekapcsolták a térséget a Közel-Kelettel, Kelet-Afrikával és Délkelet-Ázsiával. A délkelet-ázsiai hindu és buddhista emlékek a helyi elitek aktív átvételének, nem egyoldalú indiai

„gyarmatosításnak” bizonyítékai. A Pallava és Csola kor forrásai – mindenekelőtt a templomi feliratok – rendkívül gazdagok, de a társadalom alsóbb rétegeiről, a kereskedelem volumenéről és a pontos kronológiáról továbbra is viták folynak.

### 11.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen hatalmi központokból és milyen eszközökkel építette fel a Pallava és a Csola dinasztia a dél-indiai befolyását?
2. Milyen szerepet töltöttek be a templomok a Csola-kori gazdaságban és társadalomban, és milyen korlátai vannak a templomi feliratokat mint forrásokat használni?
3. Milyen árukat és milyen szereplőket kapcsolt össze az Indiai-óceáni kereskedelem a korszakban, és miért tévúton jár a „tengeri selyemút” egyszerűsítő fogalma?
4. Hogyan jelenik meg a dél-indiai hatás a délkelet-ázsiai régészeti és epigráfiai anyagban, és miért vita tárgya az „indianizáció” értelmezése?
5. Milyen okok vezettek a Csola Birodalom hanyatlásához a 12–13. században, és hogyan használta fel a későbbi tamil nacionalizmus a Csola-kor emlékezetét?

# 12 India a középkorban és a Mogul-birodalomban

## 12.1. A Delhi Szultánság és a regionális királyságok

A 13. század elejétől a 16. század első harmadáig Észak-India politikai keretét a Delhi Szultánság adta, amely nem egyetlen dinasztia folyamatos uralmát, hanem egymást váltó, többnyire iszlám vallású elitek által irányított államalakulatok sorozatát jelenti. A „szultánság" kifejezés tehát gyűjtőfogalom: 1206 és 1526 között a rabszolga (mamlúk), a Haldzsi, a Tugluk, a Szajjid és a Lódi dinasztia uralta Delhit és annak változó kiterjedésű birodalmát. Ugyanebben az időszakban a Dekkán-fennsíkon és a félsziget déli részén olyan regionális hatalmak szerveződtek, mint a hindu dinasztiák által irányított Vidzsajanagara Birodalom vagy az iszlám vallású elitek vezette Bahmani Szultanátus. A korszakot a középkori India egyik legfontosabb átalakulási időszakaként szokás tárgyalni, mert ekkor váltak Észak-India politikai és kulturális életének tartós részévé azok az intézmények, amelyekre később a Mogul Birodalom épült.

A fejezet a Delhi Szultánság mellett a regionális királyságokra is összpontosít, elsősorban a Vidzsajanagara (Vijayanagara) és a Bahmani államra. A kulturális szintézis fogalma itt nem azt jelenti, hogy a különböző vallási és nyelvi hagyományok súrlódásmentesen olvadtak volna össze, hanem azt, hogy a politikai és gazdasági együttélés, a városi udvari kultúra, az építészet, a zene és a vallási mozgalmak olyan új formákat hoztak létre, amelyek már nem kizárólag egyetlen hagyományhoz köthetők.

### 12.1.1. A muszlim politikai hódítás előzményei és a Delhi Szultánság megalakulása

A Delhi Szultánság kialakulása nem a 13. század elején kezdődő hirtelen esemény, hanem hosszabb, a 8. századig visszanyúló folyamat eredménye. A 8. század elején az Omajjád kalifátus seregei elfoglalták Szindhet, az Indus alsó folyásának vidékét. Ez a hódítás azonban nem vezetett Észak-India tartós iszlám politikai uralmához; a szindhi muszlim jelenlét regionális jelenség maradt. A döntő fordulat a 11–12. században következett be, amikor a mai Afganisztán és Közép-Ázsia területéről kiinduló, iszlám vallású török és perzsa elitek által vezetett hadseregek kezdtek rendszeres hadjáratokat indítani Észak-India síkságai ellen. A Ghaznavida uralkodó, Mahmúd (997–1030) híres indiai hadjáratai elsősorban zsákmányszerző és politikai demonstrációs célokat szolgáltak, nem pedig tartós területi hódítást. A 12. század második felében a Ghurida dinasztia, különösen Muhammad Ghúri, már a meghódított területek megtartására törekedett. Muhammad Ghúri 1192-ben a taraini csatában legyőzte a Csauhán rádzsput uralkodót, Prithviraj Csauhánt; ez a győzelem nyitotta meg az utat a Gangesz-síkság muszlim politikai hódítása előtt. A hódítást követően Muhammad Ghúri hadvezére, Kutb-ud-din Aibak kormányzóként működött Indiában. Miután Muhammad Ghúrit 1206-ban meggyilkolták, Aibak gyakorlatilag független uralkodóként kezdett viselkedni, és ezt az időpontot tekintik a Delhi Szultánság kezdetének.

A korai szultánság elitek szempontjából összetett volt: a hadsereg és az adminisztráció magas rangú tagjai gyakran török vagy más közép-ázsiai eredetű katonai rabszolgák, úgynevezett mamlúkok voltak, akiket felszabadítottak vagy felemelkedtek. A dinasztia elnevezése – rabszolga-dinasztia –

ebből a katonai rabszolga hátterből ered, ám ez nem jelentette azt, hogy az uralkodók jogilag rabszolgák maradtak volna. Iltutmis (1211–1236) megszilárdította a szultanátus intézményeit, és 1229-ben elismertette magát a bagdadi kalifával, ami formális iszlám legitimációt adott uralmának. Iltutmis idején a szultánság kiterjedt a Pandzsáb, a Gangesz-síkság és Bengal egy részére, de a hatalom folyamatosan ki volt téve a regionális lázadásoknak és a rádzsput fejedelemségek ellenállásának. A 13. század közepén rövid időre Razia szultána (1236–1240) is uralkodott; a történetírásban gyakran hangsúlyozzák egyediségét, mivel nőként próbált a szultáni trónon maradni, ám uralmát a korabeli elitek egy része nem fogadta el, és rövid időn belül elűzték. A rabszolga-dinasztia utolsó jelentős alakja, Balban (1266–1287) a szultáni hatalom szakrális és rendkívüli jellegét hangsúlyozta, igyekezett a helyi eliteket szorosabban ellenőrizni, és a mongol betörések ellen megerősítette az északnyugati határvidék védelmét.

### 12.1.2. Dinasztiák, terjeszkedés és a birodalom változó határai

A 13. század végén a Haldzsi dinasztia vette át a hatalmat. Dzsala-ud-din Haldzsi (1290–1296) uralma alatt a szultánság tovább terjeszkedett. A dinasztia leghíresebb alakja, Ala-ud-din Haldzsi (1296–1316) kiterjedt hadjáratokat vezetett: uralma alatt a Delhi Szultánság seregei mélyen behatoltak a Dekkánba, elfoglalták Devagirit és más regionális központokat, és hadizsákmányt, valamint adót szereztek. Ala-ud-din uralmát a modern történetírás többféleképpen értékeli: egyesek erőskezű központosítóként, mások a gazdasági intézkedések révén a paraszti termelést szigorúan ellenőrző uralkodóként írják le. Az ő idején a szultánság megpróbálta rögzíteni a mezőgazdasági adókat, és a piaci árakat is szabályozta, különösen a főváros, Delhi ellátása érdekében. A mongol betörések ismétlődő fenyegetést jelentettek; a Haldzsi hadsereg több hullámot vissza tudott verni.

A Tugluk dinasztia (1320–1413) időszaka a szultánság legnagyobb kiterjedését hozta, de egyben a belső feszültségek kiéleződését is. Muhammad bin Tugluk (1325–1351) híres kísérletei – például a főváros áthelyezése Deogiriből Daulatabádba, vagy az értékjel nélküli fémpénz bevezetése – a korabeli és későbbi forrásokban gyakran kudarcos, szeszélyes döntésekként jelennek meg. A modern történészek egy része azonban rámutat arra, hogy ezek az intézkedések racionális kísérletek lehettek a birodalom igazgatásának javítására, még ha a gyakorlatban súlyos nehézségeket okoztak is. Muhammad bin Tugluk idején a birodalom magába foglalta a Dekkán jelentős részét, ám a távoli tartományok megtartása egyre költségesebbé vált. 1347-ben a Dekkánban a helyi elitek és katonai parancsnokok fellázadtak, és megalapították a Bahmani Szultanátust, amely tartósan elszakította a Delhi Szultánságtól a félsziget középső részét. A Tugluk korszak későbbi szakaszában, Firuz Tugluk (1351–1388) alatt a szultánság ugyan stabilizálódott, de a korábbi területi kiterjedést már nem tudta visszaállítani. Firuz a források szerint nagy építkezéseket folytatott, csatornákat ásatott, és igyekezett a vallási elitekkel, valamint a helyi muszlim csoportokkal jó viszonyt kialakítani.

1398-ban Timur (Tamerlane) közép-ázsiai hódító elfoglalta és kifosztotta Delhit; a város lakosságát tömeges erőszak sújtotta. A Timur által okozott pusztítás hosszú időre meggyengítette a szultánság központi hatalmát. A 15. században a Szajjid (1414–1451) és a Lódi (1451–1526) dinasztia már csak korlátozott területet tudott ellenőrizni. A regionális hatalmak – a bengáli, a gudzsaráti, a malwai és a dzsaunpuri szultanátus, valamint a rádzsput királyságok – gyakorlatilag önálló politikát folytattak. A Delhi Szultánság hanyatlásának folyamatát az 1526-os panipati csata zárta le, amikor a Timurida Bábur legyőzte Ibrahim Lódit, és ezzel megalapozta a Mogul Birodalom létrejöttét. A Delhi Szultánság tehát nem egyetlen katasztrofális vereség következtében, hanem hosszú, regionális széttagolódási folyamat során veszítette el jelentőségét.

### 12.1.3. A szultánság intézményei, vallási viszonyai és a mindennapi együttélés

A Delhi Szultánság adminisztrációja a korábbi indiai és az iszlám világból származó elemeket egyaránt felhasználta. A központi hatalom legfontosabb bevételi forrása a mezőgazdasági földadó (kharádzs) volt, amelyet a paraszti termelésre vetettek ki. Az állam a földjövedelmek egy részét katonai szolgálat fejében adta át parancsnokoknak; ezt a rendszert iqtá-nak nevezték. Az iqtá birtokosa nem a föld tulajdonosa volt, hanem a jövedelem beszedésére jogosult katonai elit tagja, aki cserébe fegyvereseket állított ki. A gyakorlatban az iqtá-rendszer a helyi viszonyokhoz alkalmazkodott, és idővel sok birtokos tartósan megpróbálta megőrizni pozícióját, ami a központi hatalom gyengülésének egyik tényezője lett.

A vallási kérdések megítélésében a források és a modern történetírás között jelentős különbségek vannak. A perzsa nyelvű udvari krónikák gyakran hangsúlyozzák a hódítások vallási dimenzióját, és néha a pogány templomok lerombolását az iszlám győzelmeként ábrázolják. A fennmaradt epigráfiai és régészeti adatok szerint a templomrombolások nem minden uralkodó alatt és nem azonos intenzitással fordultak elő. A 13–14. században egyes templomokat valóban megrongáltak vagy kifosztottak, ám a rombolás gyakran a rivális uralkodó politikai presztízsének megtörését, a templomi kincsek megszerzését vagy a terület feletti ellenőrzés demonstrálását szolgálta, nem pedig kizárólag a vallási intolerancia kifejeződését. A hindu lakosság a muszlim jogi hagyomány szerint védett népességnek (dzimma) minősült, ami elméletileg biztosította a vallásgyakorlás lehetőségét, de egyben sajátos fejadót (dzsizját) is előírt. A gyakorlatban a dzsizja kivetése, beszedése és érvényesítése koronként és tartományonként változott.

A 14–15. században a szúfi rendek, különösen a Csiszti rend, fontos szerepet játszottak a helyi társadalommal való kapcsolatépítésben. A szúfi szentek sírjai zarándokhelyekké váltak, és a hívők között hinduk és muszlimok egyaránt előfordultak. A szúfi tanítás a személyes odaadást, a szeretetet és a szertartások belső megtapasztalását hangsúlyozta, ami párhuzamba állítható a hindu bhakti mozgalommal. A bhakti költők – például Kabir, Mirabai vagy a későbbi hagyományban megjelenő Nanak – a közvetlen istenkapcsolatot, a külső rituálék és a merev társadalmi határok bírálatát hirdették. Kabir költészete mind a hindu ortodoxia, mind a muszlim rituális formalizmus ellen irányult, és a belső odaadást állította a középpontba. E mozgalmak nem számolták fel a kasztrendszert, de vallási és társadalmi téren olyan csatornákat nyitottak, amelyek a merev hierarchiákat legalább részben megkérdőjelezték.

A Delhi Szultánság udvarában a perzsa nyelv vált az igazgatás és az irodalom fő eszközévé. Ez nem egyszerűen egy idegen nyelv rákényszerítését jelentette, hanem olyan adminisztratív kultúrát hozott létre, amelyben a perzsa és a helyi nyelvek keveredése új irodalmi formákat eredményezett. A hindusztáni nyelv kialakulása is ehhez a közeghez köthető, bár a nyelvi fejlődés évszázadokon át tartott. Az indo-iszlám építészet első nagy emlékei – a delhi Qutb-komplexum, a Kuvvat-ul-Iszlám mecset és a Qutb minár – a 13. század elején születtek. A minár és a mecset a hódítás politikai és vallási reprezentációját szolgálta, de építészeti elemeiben indiai mesterek munkája is felismerhető. A sír- és palotaépítészet a 14–15. században tovább fejlődött, és a későbbi Mogul építészet előzményévé vált.

### 12.1.4. A Vidzsajanagara Birodalom és a Bahmani Szultanátus

A Delhi Szultánság hanyatlásával párhuzamosan a Dekkánban két nagy regionális hatalom emelkedett fel. A Bahmani Szultanátus 1347-ben jött létre, amikor a Delhi Szultánság dekkáni helytartója, Ala-ud-din Bahman Sah kikiáltotta függetlenségét. A Bahmani állam központja kezdetben Gulbarga, később Bidar volt. A szultanátusban az iszlám vallású elitek mellett a helyi hindu katonai és adózó csoportok is részt vettek a hatalomgyakorlásban, bár a vezető pozíciókat általában a perzsa és török származású előkelők foglalták el. A Bahmani udvar a

perzsa kultúra mintáját követte, de a Dekkánban kialakult sajátos dekkáni identitás is nyomot hagyott az építészetben és az irodalomban.

A Vidzsajanagara Birodalom alapítása 1336-ra tehető, amikor Harihara és Bukka testvérek a Tungabhadra folyó partján megalapították a fővárost. A birodalom a Dekkán déli részén és a Tamil-földön terjeszkedett, és hamarosan a Bahmani Szultanátus legfontosabb riválisává vált. A Vidzsajanagara uralkodói hindu vallási és politikai hagyományokra támaszkodtak, de államuk nem volt kizárólag hindu; a kereskedelemben és a hadseregben muszlim csoportok is szerepet kaptak. A vidzsajanagarai udvar a templomok, a zarándokhelyek és a regionális elitek támogatásával erősítette legitimitását. A főváros, Vidzsajanagara (a mai Hampi romterülete) a korabeli utazók leírásai szerint hatalmas, gazdag és soknyelvű város volt. A portugál utazók, például Domingo Paes és Fernão Nuniz, a 16. században részletes leírásokat hagytak hátra a város piacairól, ünnepeiről és az uralkodói udvarról; ezek a források értékesek, ám a bennük lévő adatok gyakran becsléseken és külső benyomásokon alapulnak.

A Vidzsajanagara és a Bahmani közötti konfliktus a Dekkán folyóvölgyeinek ellenőrzéséért folyt. A háborúk során a két fél szövetségesei is gyakran változtak; a hindu és muszlim címszavakkal való leegyszerűsítés félrevezető, mert a szövetségi rendszerek átjárták a vallási határokat. A 15. század végén a Bahmani Szultanátus belső feszültségek következtében fokozatosan szétesett, és utódállamai – például Bidar, Berar, Ahmadnagar, Bijapur és Golkonda – vették át a helyét. A Vidzsajanagara Birodalom ugyan túlélte a Bahmani államot, de 1565-ben a talikotai csatában döntő veréséget szenvedett a dekkáni szultanátusok szövetségétől. A csata után a fővárost kifosztották és jelentős részben elpusztították; a dinasztia áthelyezte székhelyét, és a birodalom még évtizedekig fennmaradt lecsökkent formában, de korábbi hatalmát nem nyerte vissza. A talikotai csata következményeit a modern történetírás nem kizárólag vallási ellentétként értelmezi, hanem a dekkáni regionális hatalmak közötti hosszú geopolitikai vetélkedés csúcspontjaként.

### 12.1.5. Gazdaság, kereskedelem és a kulturális szintézis formái

A 13–16. századi India gazdasága nem szakadt el a korábbi időszakoktól. A mezőgazdaság továbbra is a társadalom alapját képezte; a termelést a monszun, a folyóvölgyek és a helyi öntözési rendszerek határozták meg. A Delhi Szultánság központi hatalma bizonyos időszakokban igyekezett az adóbevételeket növelni, ami új földek művelésbe vonását és a paraszti közösségekre nehezedő nyomás fokozódását eredményezte. Ugyanakkor a 14. századtól a regionális államok, például Bengal vagy Gudzsarát, saját gazdasági politikát folytattak, és az Indiai-óceáni kereskedelemben növekvő szerepet játszottak. A partvidéki városok – például Kalikut, Kambé vagy a későbbiekben a portugálok által elfoglalt Goa – a fűszer-, textil- és gyöngykereskedelem csomópontjaivá váltak. A portugálok 1498-as érkezése új korszakot nyitott a tengeri kereskedelemben, de a belső szárazföldi hálózatok továbbra is meghatározóak maradtak.

A kulturális szintézis leglátványosabb területe az építészet volt. A Delhi Szultánság emlékei mellett a Bahmani és a dekkáni szultanátusok sír- és palotaépítészete, valamint a vidzsajanagarai templomépítészet egyaránt a helyi hagyományok és az új igények találkozását mutatja. A hindusztáni zene kialakulása is ehhez a korszakhoz köthető: a perzsa udvari zene és a helyi zenei hagyományok ötvöződése új műfajokat és hangszereket hozott létre. Amir Khusrau (1253–1325), aki a Delhi Szultánság udvarában élt, a korai hindusztáni hagyomány egyik kulcsfigurája; nevéhez számos zenei és irodalmi forma kötődik, bár a hagyományok egy része későbbi visszavetítés lehet. Az irodalomban a perzsa mellett a helyi nyelvek is fejlődtek: a bengáli, a hindi dialektusok, a gudzsaráti és a dekkáni urdu a regionális udvarokban és a vallási mozgalmakban kaptak szerepet. A szúfi és bhakti költészet gyakran a mindennapi élet nyelvét használta, és ezzel szélesebb közönséghez jutott el.

A társadalomban a kaszt nem tűnt el, de a politikai és katonai mobilitás új lehetőségeket nyitott. A katonai szolgálat, a kereskedelem és az udvari tisztségek révén egyes csoportok felemelkedhettek, mások viszont kiszorultak a korábbi pozícióikból. A muszlim uralkodók alatt a hindu és a muszlim elitek közötti házassági és szolgálati kapcsolatok nem voltak ritkák, bár a krónikák ezeket eltérő módon ábrázolják. A 15–16. században a szikh vallás kialakulásának korai szakasza is ehhez a közeghez kötődik, de a szikh közösség önálló politikai tényezővé csak később vált.

### 12.1.6. A Delhi Szultánság hanyatlása és a Mogul Birodalom előzménye

A 15. század végére a Delhi Szultánság területe a főváros környéki régiókra zsugorodott. A Lódi dinasztia megpróbálta visszaállítani a központi hatalmat, de a rádzsput fejedelemségek, a regionális szultanátusok és a belső lázadások folyamatosan gyengítették. Ilyen körülmények között érkezett a Kabulból kiinduló Bábur, aki 1526-ban a panipati csatában legyőzte Ibrahim Lódit, és ezzel véget vetett a Delhi Szultánság politikai önállóságának. A Mogul Birodalom kialakulása nem törölte el a Delhi Szultánság örökségét: az iqtá-rendszer, a perzsa adminisztráció, a szúfi hálózatok és az indo-iszlám kulturális formák mind tovább éltek, sőt a Mogulok alatt új szintre fejlődtek.

### 12.1.7. Források és bizonytalanságok

A Delhi Szultánság történetére vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusból származnak. Az első csoportba a perzsa nyelvű udvari krónikák tartoznak, például Minhaj-i Sziraj Dzsuzdzsani „Tabaqat-i Nasziri” című munkája a 13. századból, Ziauddin Barani „Tarikh-i Firuz Sahi” című krónikája a 14. századból, valamint Firuz Tugluk saját feliratai és Ibn Battúta útleírása. Ezek a szövegek az udvar, a szultánok és a katonai elitek szempontjából íródtak; a hódításokat gyakran isteni rendelésként vagy vallási kötelességként ábrázolják, ezért nem tekinthetők semleges beszámolóknak. A második csoportot a szanszkrit, tamil, telugu és más helyi nyelvű feliratok, irodalmi művek és templomi iratok alkotják. Ezek a vidzsajanagarai és más regionális udvarok működéséről, a földadományokról és a helyi elitek kapcsolatairól adnak képet, de értelemszerűen a helyi uralkodók legitimitását hangsúlyozzák. A harmadik csoportba a régészeti leletek, építészeti emlékek és a numizmatikai anyag tartozik, amelyek a krónikák állításait részben megerősítik, részben árnyalják.

A legnagyobb bizonytalanság a hadjáratok, áldozatok és a lakosság számadatai körül van. A korabeli krónikák gyakran túloznak a hadseregek méretét és a zsákmány nagyságát illetően; a mai történészek ezeket általában retorikai túlzásnak tekintik, és csak hozzávetőleges becslésekkel dolgoznak. A templomrombolások értelmezése vitatott: a modern hindu nacionalista történetírás hajlamos a muszlim uralom egészét idegen erőszakként és vallási üldözésként ábrázolni, míg más történészek a rombolások politikai és gazdasági motivációit emelik ki, és hangsúlyozzák, hogy a mindennapi együttélés, a kereskedelem és a közös vallási terek a korszakban széles körben léteztek. Az iszlám jog szerinti dzimma-státusz gyakorlati érvényesítése szintén nem egységes: egyes uralkodók szigorúbban, mások megengedőbben kezelték a nem muszlim alattvalókat. A Vidzsajanagara és a Bahmani konfliktus vallási jellegének megítélése ugyancsak vita tárgya; a forrásokban a vallási nyelvezet gyakran politikai célokat szolgál.

A Delhi Szultánság kezdő és záró évszámai viszonylag stabilnak mondhatók: 1206 és 1526. A „Delhi Szultánság” megnevezés azonban modern gyűjtőfogalom, amelyet a kortársak nem feltétlenül használtak. A dinasztiák váltakozása, a tartományok leválása és a regionális államok megerősödése miatt a politikai térkép folyamatosan változott; a kronológiai határokat érdemes rugalmasan kezelni.

### 12.1.8. Rövid összefoglaló

A Delhi Szultánság (1206–1526) Észak-Indiában olyan politikai keretet hozott létre, amelyben iszlám vallású, gyakran török vagy perzsa hátterű elitek irányították a Gangesz-síkság és a Dekkán egy részét. A szultánság dinasztiái – a rabszolga, a Haldzsi, a Tugluk, a Szajjid és a Lódi – eltérő mértékben tudták központosítani a hatalmat; a birodalom kiterjedése és stabilitása időben változott. A korszakban az iqtá-rendszer, a perzsa adminisztráció, a szúfi hálózatok és a bhakti mozgalmak tartós intézményi és vallási mintákat alakítottak ki. Ugyanekkor a Dekkánban a Bahmani Szultanátus, később utódállamai, valamint a Vidzsajanagara Birodalom saját regionális politikai pályát futott be. A korszak kulturális szintézise – az indo-iszlám építészet, a hindusztáni zene, a perzsa és a helyi nyelvek irodalma – a későbbi Mogul Birodalom számára teremtett alapokat. A Delhi Szultánság bukása után a Mogulok átvették és továbbfejlesztették ezt az örökséget.

### 12.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dinasztiák váltották egymást a Delhi Szultánság élén 1206 és 1526 között, és hogyan változott a birodalom területi kiterjedése?
2. Hogyan működött az iqtá-rendszer, és miért tekinthető a központi hatalom megerősödése és gyengülése szempontjából egyaránt fontos intézménynek?
3. Milyen szerepet játszottak a szúfi rendek és a bhakti mozgalmak a vallási együttélés és a társadalmi kritika terén?
4. Miért nem lehet a Vidzsajanagara és a Bahmani közötti konfliktust pusztán hindu–muszlim vallási ellentétként értelmezni?
5. Mely forrástípusok alapján ismerjük a Delhi Szultánság történetét, és milyen bizonytalanságok terhelik ezeket a forrásokat?

## 12.2. A Mogul-birodalom felemelkedése

### 12.2.1. A Mogul-birodalom felemelkedése

A 16. század első felében a Delhi Szultánság örököseként, illetve az annak helyébe lépő regionális hatalmak – a lodik, a gudzsaráti szultánság, a mevári Rádzsput Királyság és a Dekkán államai – vetélkedésében egy új, Közép-Ázsiából érkező hódító, Zahír ad-Dín Muhammad Bábur (1483–1530) alapította meg azt a birodalmat, amelyet utódai, mindenekelőtt unokája, Dzsalál ad-Dín Muhammad Akbar (1542–1605) szerveztek a szubkontinens legerősebb, a kora újkor egyik legnagyobb államalakulatává. Az általuk létrehozott Mogul Birodalom nem csupán katonai hódítások eredménye volt; fennmaradásának és tartósságának kulcsa az a politikai-közigazgatási és vallási-kulturális berendezkedés volt, amelyet Akbar dolgozott ki, és amely lehetővé tette, hogy egy muszlim elit tartósan uralkodjon egy túlnyomórészt nem muszlim, rendkívül sokszínű társadalom felett.

#### 12.2.1.1. Bábur és a Mogul Birodalom megalapítása (1526)

A „mogul” (Mughal) elnevezés a mongol szó perzsa–arab alakjából származik, és arra utal, hogy a dinasztia alapítója vérségi és legitimációs értelemben két nagy közép-ázsiai hódító hagyatékát is magáénak tudhatta: apai ágon Timur Lenktől (Tamerlán), anyai ágon Dzsingisz kántól származott. Bábur, aki a Ferganai-völgyben uralkodó timurida hercegként kezdte pályafutását, ifjúkorát azzal töltötte, hogy visszaszerezze őse, Timur egykori fővárosát, Szamarkandot, ám a

várost többször is elveszítette az üzbég Muhammad Sajbáni kánnal szemben. A közép-ázsiai kudarcok után figyelme dél felé, Afganisztán és India irányába fordult: 1504-ben megszerezte Kabult, és innen kiindulva 1519 és 1524 között több portyát, illetve kísérleti hadjáratot vezetett az Indus-völgy északi részére.

A lehetőséget India meghódítására a Delhi Szultánság utolsó évtizedeinek belviszályai teremtették meg. A Lodi-dinasztia utolsó szultánja, Ibráhím Lodi (ur. 1517–1526) számos afgán nemesének bizalmát elveszítette; a lázadó Dúlat Hán Lodi és a mevári Rana Szangha egyaránt Bábur segítségét kérte, abban a hiszemben, hogy a közép-ázsiai hódító csupán zsákmányszerző rajt üt, majd távozik. Bábur azonban saját dinasztikus céljait követte: 1526. április 21-én, a Panipat melletti csatában mintegy 12–15 ezer fős, de tüzérséggel és lőfegyverekkel, valamint a török oszmán hadviselésből ismert szekérvár-taktikával (arabákkal összekötött kocsik mögé helyezett muskétások) felsorakozó seregével megsemmisítő vereséget mért Ibráhím Lodi tekintélyes, ám harcmodorában hagyományos hadseregére. A csata ténye és Bábur győzelme dokumentált tény; a seregek létszámára vonatkozó számok azonban a kortárs emlékiratban (Báburnáme) és a későbbi krónikákban is eltérnek, ezért minden konkrét szám régészeti vagy statisztikai becslésnek tekintendő. Panipat után Bábur gyorsan elfoglalta Delhit és Agrát, kincstárából kifizette seregét, és a pénteki imádságban a maga nevére mondatta a khutbát – ez a szuverenitás iszlám jogi kinyilvánítása volt.

A hódítás azonban még törékeny maradt. 1527. március 16-án, a khanvai csatában Bábur a legerősebb radzsput hatalom, a mevári Rana Szangha koalíciója ellen aratott döntő győzelmet, amelyet a muszlim krónikák a hitetlenek elleni *dzsihádként* értelmeztek, a radzsput hagyomány pedig a függetlenség elvesztéseként őrzött meg. Ezt követően, 1528–1529-ben a Gangesz-völgy keleti részén felszámolta a megmaradt afgán ellenállást, és rövid hadjáratot vezetett a bengáli afgán szultán ellen is. Amikor 1530-ban meghalt, a „Mogul Birodalom” valójában egy meglehetősen bizonytalan, elsősorban a Gangesz–Jamuná közötti síkságot és az északnyugati határvidéket magába foglaló katonai hódítás volt, nem pedig kiépült közigazgatási struktúra. Bábur emlékirata, a csagatáj török nyelven írt *Báburnáme* a korszak egyik legjelentősebb elsődleges forrása; belőle nemcsak a hadjáratok, hanem a hódító ízlése, vallási érzülete és a meghódított országról alkotott – gyakran ambivalens – képe is megismerhető.

Bábur fia, Humájun (ur. 1530–1540, majd 1555–1556) örökölte a trónt, de sem apja tekintélyével, sem a katonai elit egységes támogatásával nem rendelkezett. A kelet-indiai afgán hadúr, Sér Sáh Szúri 1539–1540-ben kiszorította őt Indiából; Humájun mintegy tizenöt évet perzsa száműzetésben, a Szafavida sah udvarában töltött, ahonnan Perzsia katonai és kulturális befolyását is magával hozta. 1555-ben ugyan visszaszerezte Delhit, de alig egy évvel később, 1556 januárjában egy balesetben meghalt. A birodalom alapításának tényleges építésze így a trónra lépő ifjú Akbar lett.

#### 12.2.1.2. Akbar hatalmának megszilárdítása (1556–1580-as évek)

Akbar mindössze tizenhárom éves volt, amikor 1556-ban nagykorúvá nyilvánították; a kormányzást az első években a birodalmi háztartás egyik kiemelkedő katonája, Bajram Hán kán régensként irányította. A hatalomátvétel legsúlyosabb próbatétele azonnal bekövetkezett: 1556. november 5-én, a második panipati csatában a mogul haderő legyőzte Hémut, a Szúri-dinasztia utolsó jelentős katonai vezetőjét, aki hindu kereskedőcsaládból származva maga is Delhi ura lett egy rövid időre. E győzelem biztosította, hogy a mogul fennhatóság nem csupán átmeneti epizód. Akbar azonban hamar összetűzésbe került Bajram Hán kánnal, akit 1560-ban nyugdíjba küldött – a kormányzás tényleges irányítását ettől kezdve fokozatosan saját kezébe vette.

Akbar uralkodásának első két évtizede a fokozatos, szinte megszakítás nélküli területi expanzió időszaka. A hódítások sorrendje és mértéke jól ismert az udvari krónikás, Abu l-Fazl *Akbarnáme*

című művéből, amelynek adatait azonban mindig az uralkodói reprezentáció részeként kell olvasni: a krónika utólag igazolta a hódítások szükségességét és az uralkodó isteni kiválasztottságát. Akbar először Észak-Indiát és a radzsput fejedelemségeket hódoltatta: 1561-ben Málva, 1564-ben Gondvána, 1568-ban a stratégiailag kulcsfontosságú Csitorgarh, 1569-ben a szintén radzsput Ranthambhor került mogul kézre. Gudzsarátot 1573-ban szerezte meg, ezzel a mogul állam kijutott az Indiai-óceán északi kereskedelmének egyik legfontosabb partvidékére. A bengáli régió 1576-ban került mogul fennhatóság alá, bár a tartomány teljes meghódítása még évtizedekig tartott; Kasmírt 1586-ban, Szindhet 1591-ben, Beludzsisztánt 1595-ben kebelezték be. Délen, a Dekkánban Akbar már az 1580-as években megkezdte a terjeszkedést, de a tartós hódítás fia, Dzsahángír és unokája, Sáh Dzsahán korára maradt.

A radzsput fejedelemségekkel való viszony külön figyelmet érdemel, mert ez mutatja meg legjobban Akbar politikai stratégiájának rugalmasságát. A khanvai csata hagyománya szerint a radzsputok és a mogulok kibékíthetetlen ellenfelek voltak; a történeti kutatás azonban kimutatta, hogy Akbar tudatosan törekedett a radzsput elit egy részének integrálására. A meghódíthatatlan erődök elleni hadjáratok mellett dinasztikus házasságokat kötött: 1562-ben feleségül vette Amber (a későbbi Dzsajpur) rádzsájának lányát, akitől született a trónörökös, Szalím herceg (a későbbi Dzsahángír). Az ilyen házasságok dokumentált tények; értelmezésük vitatott – egyes történészek a radzsput lojalitás megvásárlásaként, mások a két elit kölcsönös alkufolyamataként írják le őket. Az bizonyos, hogy a radzsput fejedelmek jelentős része megőrizte belső autonómiáját, cserébe katonai szolgálattal tartozott a birodalomnak, és a mogul udvari hierarchia magas rangú tagjaivá vált. Ez a minta – a helyi elitek beépítése a birodalmi struktúrába, ahelyett hogy mindenütt közvetlen mogul közigazgatást vezettek volna be – a Mogul Birodalom egyik legsajátosabb vonása lett.

#### 12.2.1.3. A birodalmi adminisztráció és az adórendszer

Akbar uralkodásának második felében, nagyjából az 1570-es évektől került sor arra az intézményi újításra, amely a Mogul Birodalmat a korábbi indiai szultánságoknál sokkal tartósabb állammá tette. A rendszert a történetírás hagyományosan *manszabdári* rendszernek nevezi, bár a kifejezés maga is a korabeli hivatali nyelvezetből származik. Lényege az volt, hogy minden mogul szolgálatban álló katonai és polgári tisztviselő – a *manszabdár* – kettős számmal jelzett, személyre szóló rangot kapott: a *zát* a személyes rangot és fizetséget, a *szavár* pedig az eltartandó lovaskatonák számát jelölte. A manszabdárok fizetésüket rendszerint nem készpénzben, hanem egy meghatározott földterület adóbevételének beszedési jogaként (*dzságír*) kapták. A dzságírt elvileg rendszeresen, néhány évente újraosztották, hogy a tisztviselők ne építhessenek ki helyi hatalmi bázist. Ez a rendszer egyfelől katonailag hatékony volt: a birodalomnak állandó, központilag nyilvántartott lovassága és tisztviselői kara volt. Másfelől azonban állandó feszültséget is teremtett, mert a dzságírbirtokosok érdekeltek voltak abban, hogy a rájuk bízott terület adóját rövid távon maximálják, hiszen tudták, hogy a birtokot hamarosan elveszíthetik. A parasztság terheinek növekedése éppen ezért a 17. században a mogul állam egyik legtöbbet vitatott társadalmi kérdése lett.

Az adórendszer gerincét a mezőgazdasági terményadó, a *kharádzs* vagy a mogul kori indiai szóhasználatban *mál* képezte. Akbar pénzügyi minisztere, a hindu Todar Mal által kidolgozott, *zabt* néven ismert rendszer – amelyet először Gudzsarátban és Észak-Indiában vezettek be – a földadót a termőföld minősége, a termény típusa és az elmúlt tíz év átlagtermése alapján, pénzben megállapított kulcs szerint rögzítette. A rendszer kiszámíthatóbbá tette az adóterhet, mint a korábbi, a termést közvetlenül megosztó gyakorlat, ugyanakkor a parasztok a rossz termésű években adósságba sodródhattak. A *zabt* bevezetésének mértékéről és a paraszti életre gyakorolt hatásáról a történészek vitatkoznak: a mogul állam hatékonyságát méltató irányzat szerint a rendszer a mezőgazdasági termelés növekedését ösztönözte, míg a kritikusabb értelmezés a

paraszti létért való küzdelem fokozódó nehézségeit hangsúlyozza. A vita forrása jelentős részben az, hogy a korabeli krónikák és földmérési összeírások a birodalom központját és a jól kiépített tartományokat írják le részletesen; a peremvidékek gyakorlata jóval kevésbé ismert.

A tartományi közigazgatást Akbar egységesítette. A birodalmat 12–15 *szúba* (tartomány) alkotta, élén a helytartóval (*szúbadár*), aki mellett a pénzügyi igazgató (*díván*) és a vallásjogot, illetve a katonai igazságszolgáltatást ellátó tisztségviselők dolgoztak. A hivatali nyelv a perzsa lett, amely az egész Mogul Birodalomban az adminisztráció, az irodalom és az udvari kultúra közvetítőnyelve volt. A perzsa nyelvűség nem csupán gyakorlati eszköz, hanem szimbolikus választás is volt: a Mogul Birodalom ezzel a timurida, közép-ázsiai és perzsa birodalmi hagyományhoz kötötte magát, megkülönböztetve magát a korábbi, indiai gyökerű afgán és török szultánságoktól.

#### 12.2.1.4. Valláspolitika: a vallási toleranciától a Din-i Iláhiig

Akbar valláspolitikája a Mogul Birodalom történetének egyik legtöbbet vitatott és legellentmondásosabban értelmezett kérdése. A hagyományos, dicsőítő történetírás – amelynek gyökerei részben már az udvari krónikákba nyúlnak vissza – a „vallási tolerancia” és a „szinkretizmus” aranykorát látta benne; a későbbi, 19–20. századi hindu és muszlim nacionalista történetírások pedig ennek éppen a visszáját vagy a túlhajtását hangsúlyozták. A dokumentált tények azonban ennél árnyaltabbak.

Akbar uralkodásának első évtizedében a valláspolitika még a birodalmi iszlám szokásos keretei között mozgott: a hindu zarándokadót 1563-ban, a nem muszlimokra kivetett fejadót (*dzsizja*) 1564-ben törölte el. Ez a lépés a hindu alattvalók, különösen a kereskedő- és földbirtokos rétegek jóindulatát célozta; a dzsizja eltörlése azonban nem jelentette a nem muszlimok teljes jogegyenlőségét, csupán a muszlim uralkodó által nyújtott védelem hagyományos ellentételezésének elengedését. 1575-ben Akbar Fatehpur Szikriben felépíttette az *Ibadat Khánát* („Imaház”), ahol kezdetben muszlim vallástudósok vitatkoztak előtte jogi és teológiai kérdésekről. A vitákba később – a Krónikák szerint az 1580-as évektől – hindu, dzsaina, zoroasztriánus és keresztény (jezsuita, Goából érkezett portugál misszionárius) résztvevőket is meghívtak. A jezsuita missziók látogatása dokumentált tény; a portugál források és a mogul krónikák azonban eltérően értékelik e találkozók célját és eredményét.

Akbar valláspolitikájának legradikálisabb eleme a *Din-i Iláhi* („Isteni vallás” vagy „Isteni hit”) elnevezésű, 1582 körül bevezetett udvari jellegű tanítás volt. Ennek pontos természete vitatott: egyes történészek új, szinkretista vallásnak tekintik, amelyben iszlám, hindu, zoroasztriánus és más elemek keveredtek; mások szerint inkább egy szűk udvari elit, a császárhoz hű legmagasabb rangú tisztségviselők „tanítványi rendje” volt, amelynek tagjai személyükben hódoltak az uralkodónak. Az udvari krónika, az *Akbarnáme* és annak enciklopédikus melléklete, az *Áin-i Akbari* természetesen az uralkodó dicsőítésére íródott, és a Din-i Iláhit a világosság és az isteni vezetés csúcspontjaként ábrázolja; a későbbi ortodox muszlim történetírás viszont elítélte, mint az iszlámtól való eltévelyedést. Akbar maga soha nem mondott le az iszlámról nyilvánosan, de udvarában megszüntette a hagyományos vallási hierarchia kizárólagos tekintélyét: 1579-ben elfogadtatott egy *mahzart* (jognyilatkozat), amely szerint vallási ellentmondás esetén a császár dönthet. Ez a lépés a vallástudósok háttérbe szorítását és az uralkodói akarat elsőbbségét szolgálta, ezért a konzervatív iszlám körökben komoly ellenállást váltott ki; 1580-ban a bengáli és bihári muszlim elit egy része lázadást is kirobbantott, amelyet Akbar katonailag vert le.

A valláspolitika értelmezésében tehát különbséget kell tenni a dokumentált intézkedések, a hivatalos udvari reprezentáció, a későbbi ortodox iszlám kritika és a modern nacionalista-történetírói projekciók között. A leggyakrabban hangoztatott tézis – miszerint Akbar „minden vallás iránt nyitott, szinte világi uralkodó” lett volna – leegyszerűsítés; politikáját legalább annyira a birodalom sokvallású elitjének integrálása, a vallástudósok hatalmának megtörése és

a saját uralkodói karizma központba állítása motiválta, mint a teológiai kíváncsiság. A vallási tolerancia modern fogalmát ezért nem szabad visszavetíteni a 16. századra; Akbar nem a modern értelemben vett vallásszabadságot hirdette meg, hanem egy olyan birodalmi rendet épített, amelyben a különböző vallási közösségek elitei elfogadták a mogul császár fennhatóságát, és ezért cserébe békében élhettek.

#### 12.2.1.5. Gazdaság, kereskedelem és városi kultúra

A Mogul Birodalom felemelkedése szorosan összefüggött a 16. századi indiai gazdaság és kereskedelem fellendülésével. A belső vámok fokozatos felszámolása, a viszonylagos békés időszakok és a központi adórendszer kialakítása ösztönözte a mezőgazdasági termelést és a piacosodást. A Gangesz–Jamuná síkság városai – Agra, Delhi, Lahor, majd a 17. században Sáh Dzsahán alapította Sáhdzsahánábád (a mai Ó-Delhi) – a birodalom politikai, kulturális és gazdasági központjaivá váltak. A tengeri kereskedelemben a mogul állam kevésbé volt aktív, mint a partvidéki muszlim és hindu kereskedőközösségek; a legfontosabb kikötők, Szúrat, Khambhat és a bengáli partvidék a birodalom fennhatósága alá tartoztak, de a távolsági kereskedelem szervezését elsősorban gudzsaráti, örmény, perzsa és arab, később egyre inkább európai kereskedők bonyolították. A portugál, majd a 17. század elejétől a holland és az angol kelet-indiai társaságok megjelenése a Mogul Birodalom gazdaságának egyik legnagyobb hosszú távú kihívását vetítette előre, bár ennek súlyát a 16. század végén még nem lehetett érzékelni.

A kulturális életben a perzsa udvari kultúra és a helyi indiai hagyományok találkozása határozta meg a korszakot. A történetírás perzsa mintákat követett, az udvari festészet a timurida miniatúrafestészetet ötvözte a hindu, különösen a radzsput festészeti hagyományokkal. A Fatehpur Szikri palotaváros, amelyet Akbar 1571 és 1585 között építtetett, és amelyet alig több mint egy évtizednyi használat után a vízhiány miatt elhagytak, a korszak építészeti újításának, illetve az udvari reprezentáció igényének máig látható emléke. A mogul udvar fényűzése és a városi kultúra gazdagsága azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy a birodalom lakosságának túlnyomó többsége falvakban élt, és életét alapvetően a mezőgazdaság, az adófizetés és a helyi hatalmi viszonyok határozták meg.

### 12.2.2. Források és bizonytalanságok

A Mogul Birodalom felemelkedésére vonatkozó ismereteink elsődleges forrásokban rendkívül gazdagok, de e források természetét és elfogultságát mindig figyelembe kell venni. Bábur *Báburnáme* című emlékirata az alapítás történetének páratlanul személyes, a szerzői szándékot és a hódító nézőpontját közvetlenül tükröző forrás; katonai részletei és földrajzi megfigyelései dokumentált tényként használhatók, de az indiai társadalomról alkotott, gyakran megvető ítéletei az ő saját közép-ázsiai értékrendjét tükrözik, nem semleges leírást. Akbar korára Abu l-Fazl *Akbarnáme* és *Áin-i Akbari* című művei a legfontosabbak; ezek azonban udvari megrendelésre készültek, és az uralkodó bölcsessége, igazságossága és a dinasztia dicsősége köré szerveződnek. A jezsuita misszionáriusok levelezése és beszámolói más, kívülálló nézőpontot adnak, de saját megtérítői érdekeik vezetik őket. A radzsput krónikák és a szóbeli hagyaték a mogul udvari forrásoktól eltérő, gyakran ellenálló emlékezetet őriztek meg. A nagy hódítások és csaták alapvető kronológiája tudományos konszenzus; a seregek létszámára, az adó- és termésadatokra, valamint a paraszti terhek mértékére vonatkozó minden számadat esetében azonban számításba kell venni, hogy azok módszertani becsléseken vagy a célzatos udvari összeírásokon alapulnak. Akbar valláspolitikájának megítélése a legélesebb viták egyike: a források és a modern történetírás egyszerre mutatnak rá az intézkedések dokumentált tényeire és azok eltérő értelmezéseire.

### 12.2.3. Rövid összefoglaló

A Mogul Birodalmat Bábur, a timurida és dzsingiszida származású közép-ázsiai hódító alapította 1526-ban, a panipati csatában aratott győzelemmel. Fia, Humájun uralkodásának törékeny időszaka után unokája, Akbar szilárdította meg a birodalmat: észak- és közép-indiai hódításokkal, a radzsput elit egy részének integrálásával, valamint a manszabdári rang- és a dzságír adóbirtok-rendszer kiépítésével létrehozta a szubkontinens legütőképesebb kora újkori államát. Akbar valláspolitikája a hindu zarándokadó és a dzsizja eltörlésével, az udvari vallási vitákkal és a Din-i Iláhi körüli udvari kultusszal a birodalom sokvallású elitjének integrálását és az uralkodói tekintély központba állítását szolgálta; megítélése mind a kortárs, mind a későbbi történetírásban élesen vitatott. A Mogul Birodalom ekkor vált a dél-ázsiai történelem egyik meghatározó, hosszú távú politikai és kulturális keretévé, amelynek intézményei és konfliktusai a későbbi fejezetekben térnek vissza.

### 12.2.4. Önellenőrző kérdések

1. Milyen közép-ázsiai legitimációs hagyományokra építette Bábur a mogul hódítást, és miben tért el a panipati csata (1526) a korábbi észak-indiai hadviseléstől?
2. Hogyan működött a manszabdári rendszer és a dzságír adóbirtok-rendszer, és milyen hosszú távú társadalmi következményei voltak?
3. Milyen forrásokból ismerjük Akbar valláspolitikáját, és miért nem azonosítható az a modern vallási tolerancia fogalmával?
4. Miben állt a radzsput elitek integrációja, és miért tekinthető a Mogul Birodalom tartóssága egyik kulcsának?
5. Melyek a fő bizonytalanságok a korszakra vonatkozó számadatok (hadsereglétszám, adóterhek) és a valláspolitika értelmezése körül?

## 12.3. A Mogul-birodalom fénykora és a vallási politika

A Mogul Birodalom 17. századi történetében egymás mellé került a dinasztia leglátványosabb udvari reprezentációja és a birodalom legnagyobb területi kiterjedése, ugyanakkor a valláspolitika olyan irányba fordult, amely a mai napig viták tárgya. Sah Dzsahán (Shah Jahan, ur. 1628–1658) uralkodása a mogul építészet és az udvari kultúra fénykora; fia, Aurangzeb (ur. 1658–1707) alatt a birodalom dél felé terjeszkedett, miközben a szunnita ortodoxia jegyében hozott intézkedések átrajzolták az uralkodó és a nem muszlim alattvalók viszonyát. A korszak nem írható le egyetlen „hanyatlás” vagy „fénykor” címkével: a területi növekedés, a gazdasági terhek, a vallási feszültségek és a helyi elitek ellenállása egyszerre alakította a birodalom pályáját.

#### Sah Dzsahán udvara és építészeti programja

Sah Dzsahán 1628-ban lépett trónra, miután apja, Dzsahángír halálát követően rövid trónviszályban megszilárdította hatalmát. Uralkodásának első évtizede viszonylag stabil volt: a manszabdar rendszer – vagyis a katonai és polgári tisztségek rangfokozatokhoz kötött hierarchiája – tovább működött, a földadó (zabt) bevételei pedig lehetővé tették a nagyszabású udvari reprezentációt. A Padshahnama, az uralkodói krónika miniatúrái a trónt, a fogadásokat és a hadjáratokat egyaránt az uralkodói dicsőség eszközeiként ábrázolták. A híres Páva Trón (Takht-i Tavus) – amelyet később, 1739-ben Nádir Sáh zsákmányolt el – a kortárs beszámolók szerint aranyból készült, drágakövekkel borított emelvény volt; a trón leírásai azonban részben túlzóak lehetnek, mivel az európai utazók és az udvari krónikások egyaránt a pompát hangsúlyozták.

Az építészetben Sah Dzsahán stílusa a vörös homokkő mellett a fehér márványt és a féldrágakövekből kirakott virágmotívumos pietra dura technikát részesítette előnyben. A legismertebb alkotás a Tádzs Mahal, amelyet felesége, Mumtaz Mahal 1631-es halála után kezdtek építeni Agrában. A fő síremlék építését hagyományosan 1632 és 1648 közé, a teljes komplexum befejezését 1653 körülre teszik; a pontos dátumok a feliratok és az udvari iratok alapján rekonstruálhatók, bár a részletekben kisebb eltérések vannak. A kortárs európai utazók húszezer körülire becsülték a munkások számát, de ez a szám bizonytalan, és a modern kutatás inkább több ezer, hosszabb időszakon át foglalkoztatott kézműves és kényszermunkás jelenlétével számol. A Tádzs Mahal egyszerre síremlék, a mogul uralkodói legitimáció emlékműve és a perzsa, közép-ázsiai és indiai építészeti hagyományok ötvözete. Delhi új fővárosi negyedében, Shahjahanabadban épült fel a Vörös Erőd (1639–1648) és a Dzsámi Maszdzsid (Jama Masjid, 1650–1656), amelyek a birodalmi adminisztráció és a vallási nyilvánosság központjai lettek. Ezek az építkezések hatalmas kincstári forrásokat kötöttek le, és a földadó emelésével közvetve a paraszti termelőkre hárultak.

### Vallási irányvonal Sah Dzsahán alatt

Sah Dzsahán valláspolitikája nem tért vissza teljesen a szunnita ortodoxiához, de szakított nagyapja, Akbar szinkretikus udvari vallásosságával. A kortárs muszlim krónikák szerint az uralkodó betiltotta egyes új hindu templomok építését, és néhány esetben rombolást is elrendelt, de ezek az intézkedések nem alkottak egységes, minden tartományra kiterjedő politikát. A hindu elitek – rádzsput fejedelmek, hivatalnokok, földbirtokosok – továbbra is a birodalom fontos támaszai maradtak. A vallási kérdés inkább az udvaron belül éleződött ki: Sah Dzsahán legidősebb fia, Dara Shukoh a hindu és az iszlám misztika közelítését hirdette, perzsára fordította az Upanisadokat (Szirr-i Akbar, „A legnagyobb titok”), és a vallási párbeszédet képviselte. Ezzel szemben Aurangzeb a szigorúbb szunnita iszlám híveként lépett fel, és a testvérek közötti konfliktus nem csupán hatalmi, hanem vallási-világnézeti törésvonalat is jelzett.

### Az utódlási háború és Aurangzeb hatalomra jutása

1657-ben Sah Dzsahán súlyosan megbetegedett, és négy fia – Dara Shukoh, Shah Shuja, Murad és Aurangzeb – között utódlási háború tört ki. A küzdelem 1657-től 1659-ig tartott; Aurangzeb fokozatosan legyőzte testvéreit, Dara Shukoh-t 1659-ben kivégezték, apját pedig az Agra erődjében tartották házi őrizetben egészen 1666-os haláláig. A hivatalos győztes krónika, az Alamgirnama Aurangzeb legitimációját építette, és Dara Shukoh-t eretnek vallási nézetekkel vádolta. A történészek egy része szerint az utódlási háború elsősorban hatalmi harc volt, és a vallási érv utólagos igazolásként szolgált; mások szerint a vallási irányváltás már a trónviszály előtt is valós tétje volt a politikának. Ez az értelmezési vita ma is része a szakirodalomnak, és a források elfogultsága miatt nem dönthető el egyértelműen.

### Aurangzeb valláspolitikája

Aurangzeb 1658-tól uralkodott, és csak 1659-ben vette fel az Alamgir („világhódító”) uralkodói nevet. Uralkodásának első szakaszában – nagyjából 1681-ig – a birodalom északi területeire összpontosított. Valláspolitikáját a szunnita iszlám jog (saría) hangsúlyosabb érvényesítése jellemezte. 1669-ben rendeletet adott ki, amely a tartományi kormányzókat arra utasította, hogy rombolják le azokat a hindu templomokat, amelyek a birodalmi hatalommal szembeni ellenállás központjai voltak; a rendelet nyomán Mathura és Varanasi egyes templomait lerombolták. 1679-ben újra bevezette a dzsizját, a nem muszlim alattvalókra kivetett fejadót, amelyet Akbar 1564-ben eltörölt. Emellett korlátozta az udvari zene és festészet hivatalos támogatását, és a kortárs muszlim krónikák a vallási előírások szigorúbb betartását hangsúlyozták.

Ezek az intézkedések dokumentált tények, de értelmezésük erősen vitatott. A hindu nacionalista történetírás és a gyarmati kori brit narratíva egy része Aurangzebet kifejezetten hinduellenes, „fanatikus” uralkodóként ábrázolja, aki szisztematikusan üldözte a nem muszlim lakosságot. A modern történettudomány – köztük Satish Chandra, Muzaffar Alam, Richard Eaton és

mások – ennél árnyaltabb képet rajzol. Rámutatnak arra, hogy a templomrombolások gyakran politikai megtorlások voltak, nem pedig általános vallási üldözés részei; a rombolások száma nem állapítható meg pontosan, és sok hindu templom zavartalanul működött a birodalom területén. A dzsizja bevezetése után is nagyszámú hindu hivatalnok és katonai parancsnok szolgálta a birodalmat, egyes csoportok mentességet kaptak, és a behajtás gyakorlata tartományonként eltért. A vallási intézkedések tehát nem jelentettek teljes körű kirekesztést, de a szimbolikus üzenetük súlyos volt: a birodalom már nem a vallási sokféleséget hangsúlyozta, hanem az iszlám jog elsőbbségét.

A szikh közösség történetében Aurangzeb uralkodása különösen fájdalmas fejezet. A kilencedik szikh guru, Tegh Bahadur 1675-ös kivégzése dokumentált esemény; a szikh hagyomány szerint a guru a kasmíri panditák védelmében utasította el az iszlámra térést, a mogul krónikák viszont politikai lázadással vádolták. Az okok ma is vitatottak, de a kivégzés hosszú távon hozzájárult a szikh közösség militarizálódásához Guru Gobind Singh vezetésével, ami a 18. században a mogul hatalommal szembeni fegyveres ellenállás egyik fontos tényezője lett.

### Területi expanzió és a Marátha háborúk

Aurangzeb uralkodásának második felét a Dekkán meghódítása határozta meg. 1681-től haláláig, 1707-ig szinte folyamatosan a Dekkán-fennsíkon tartózkodott, és a birodalom területét dél felé kiterjesztette: 1686-ban elfoglalta Bijapurt, 1687-ben Golkondát. Ezzel a Mogul Birodalom elérte legnagyobb területi kiterjedését, amely a Kabul–Kandahár térségtől a Dekkánig, a Hindusztáni-síkságtól Bengáliáig húzódott. A hódítás azonban nem hozott tartós stabilitást. A Marátha Királyság vezetője, Sivádzsi (Shivaji) már az 1660-as évektől sikeresen állt ellen a mogul nyomásnak, 1674-ben királlyá koronáztatta magát, és halála (1680) után fia, Szambhádzsi folytatta a harcot. Aurangzeb 1689-ben kivégeztette Szambhádzsit, de a Marátha ellenállás gerilla-hadviselés formájában tovább élt, és a mogul hadsereg egyre nagyobb erőforrásokat emésztett fel. A hosszú dekkáni háborúk kimerítették a kincstárt, a helyi földbirtokosok és a paraszti közösségek pedig növekvő adóterhekkel szembesültek. A birodalom területi csúcsa tehát egybeesett a belső erőforrások túlfeszítésével.

Aurangzeb északkeleten is hadakozott: az Asszámban uralkodó Ahom királyság ellen indított hadjáratok a 17. század közepén és az 1680-as években részben kudarcot vallottak, és a mogul terjeszkedés korlátait mutatták. A hosszú háborúk, a vallási feszültségek és a helyi elitek ellenállása együttesen olyan válságfolyamatokat indítottak el, amelyek a 18. század elején, Aurangzeb halála után felgyorsultak.

### Gazdaság, társadalom és a birodalom terhei

Aurangzeb uralkodása alatt a birodalom adminisztrációja továbbra is működött, de a háborúk finanszírozása egyre nagyobb nyomást gyakorolt a földadóra és a kereskedelmi bevételekre. A manszabdar rendszer belső feszültségei fokozódtak: a rangok inflációja, a földadó-jövedelmek elaprózódása és a helyi kormányzók önállósodása gyengítette a központi ellenőrzést. A paraszti felkelések – például a Szatmámik, a Dzsátok és a szikhek megmozdulásai – részben a gazdasági terhekre, részben a vallási sérelmekre adott válaszként értelmezhetők; a források azonban gyakran csak a mogul katonai válaszokat rögzítik, a felkelők saját hangja ritkán maradt fenn. A 17. századi indiai demográfiai adatok nem megbízhatók, ezért a háborúk és az éhínségek emberi költségeit csak hozzávetőlegesen lehet becsülni. A gazdasági hanyatlás mértéke is vitatott: egyes kutatók szerint a birodalom még 1707-ben is jelentős bevételekkel rendelkezett, mások szerint a dekkáni háborúk már visszafordíthatatlanul aláásták a fiskális alapokat.

### Udvar, művészetek és kulturális átalakulás

Sah Dzsahán udvara a mogul művészetek egyik csúcspontja volt. A Padshahnama miniatúrái az uralkodói szertartásokat, a trónjeleneteket és a hadjáratokat rendkívüli részletgazdagsággal

ábrázolták; a portréfestészetben Bichitr és más mesterek a természethű ábrázolás és a hierarchikus kompozíció egyensúlyát teremtették meg. Az építészet mellett a perzsa nyelvű udvari költészet és a zene is virágzott. Aurangzeb uralkodása alatt a hivatalos művészeti pártfogás visszaszorult: a krónikák szerint az uralkodó elutasította a zenei előadásokat, és a festészet udvari támogatása is csökkent. Az állítólagos általános zenei tilalom azonban valószínűleg inkább irodalmi toposz, mint dokumentált rendelet; a történészek szerint nem a zene gyakorlása tiltatott meg, hanem az udvari reprezentációhoz kötődő fényűzés csökkent. A regionális művészeti központok – a rádzsput udvarok, a Dekkán városai – továbbra is működtek, és a mogul miniatúrafestészet sem tűnt el, hanem új megrendelői körökben élt tovább. Lahorban Aurangzeb építtette a Badshahi Masjid (1673) nagymecsetet, amely a mogul építészet kései, monumentális emléke.

**A valláspolitika értelmezési vitái**

Aurangzeb valláspolitikája a modern dél-ázsiai emlékezetpolitika egyik legérzékenyebb pontja. A hindu nacionalista (Hindutva) narratíva a templomromboló zsarnok képét hangsúlyozza, és a jelenkori vallási konfliktusok történeti előzményeként hivatkozik rá. A pakisztáni és egyes iszlám hagyományok ezzel szemben Aurangzebet jámbor, a saríát védelmező uralkodóként mutatják be. A történettudományi szakirodalom egyik irányzata a vallási intézkedéseket elsősorban politikai és fiskális kontextusban értelmezi, más irányzatok a vallási meggyőződés valódi szerepét is hangsúlyozzák. A tankönyv nem foglal állást ebben a vitában, de bemutatja a dokumentált intézkedéseket, azok végrehajtásának bizonytalanságait és a különböző értelmezéseket. A mai politikai használat tényét az emlékezetpolitikai állítások közé soroljuk, és nem tekintjük a 17. századi események bizonyítékának.

### 12.3.1. Források és bizonytalanságok

A korszak fő forrásai a perzsa nyelvű udvari krónikák: a Padshahnama Sah Dzsahán uralkodását, az Alamgirnama és a Maaszir-i Alamgiri Aurangzeb uralkodását rögzíti. Ezek a művek dokumentált tényként kezelhetők az udvari események, rendeletek és hadjáratok időrendjére nézve, de elfogultak, mert a mindenkori uralkodó legitimációját szolgálták, és a vesztesek – különösen Dara Shukoh – szempontjait elnyomták. A hivatalos farmánok (rendeletek) közül a dzsizja 1679-es visszaállításáról és az 1669-es templomrombolási utasításról szóló iratok fennmaradtak, de a végrehajtás mértékéről kevés adat van. Az európai utazók – François Bernier, Jean-Baptiste Tavernier, Niccolao Manucci – értékes kortárs leírásokat hagytak hátra az udvarról, a gazdaságról és a háborúkról, ám írásaik gyakran az európai „keleti despotizmus” képét vetítették a Mogul Birodalomra, ezért kritikával kezelendők. A régészeti és építészeti emlékek – a Tádzs Mahal, a Vörös Erőd, a Dzsámi Maszdzsid, a Badshahi Masjid – elsődleges bizonyítékai az udvari reprezentációnak, de a rájuk vonatkozó költség- és munkaerőadatok többnyire becslések. A premodern demográfiai és gazdasági statisztikák hiányosak; a háborús áldozatok, az éhínségek és a paraszti terhek nagysága nem állapítható meg pontosan. A vallási üldözés mértéke, a templomrombolások száma és a dzsizja társadalmi hatása a szakirodalomban vitatott értelmezésnek számít. Az Aurangzebről szóló mai politikai állítások – akár a hindu nacionalista, akár az iszlamista oldalról – emlékezetpolitikai állítások, amelyek nem azonosak a 17. századi forrásokból megismerhető eseményekkel.

### 12.3.2. Rövid összefoglaló

Sah Dzsahán uralkodása a Mogul Birodalom udvari reprezentációjának és építészetének csúcspontja volt, de a valláspolitika már ekkor elmozdult Akbar szinkretizmusától. Az 1657–1659-es utódlási háborúból Aurangzeb került ki győztesen, aki uralkodása alatt a szunnita ortodoxia jegyében vezette be a dzsizját, adott ki templomrombolási rendeleteket, és csökkentette a hivatalos

művészeti pártfogást. A birodalom területileg ekkor érte el legnagyobb kiterjedését a Dekkán meghódításával, de a hosszú háborúk, a Marátha ellenállás és a gazdasági terhek aláásták a központi hatalmat. A valláspolitika megítélése a mai napig vitatott: a dokumentált intézkedések tények, de végrehajtásuk mértéke, motivációjuk súlya és társadalmi hatásuk értelmezése nem egységes. A korszak egyszerre előzménye a 18. századi regionális hatalmak felemelkedésének és a mogul központi hatalom hanyatlásának.

### 12.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen építészeti és udvari reprezentációs jellemzők kötődnek Sah Dzsahán uralkodásához, és milyen forrásokból ismerjük ezeket?
2. Milyen vallási intézkedéseket hozott Aurangzeb, és miért nem lehet ezeket egységesen „hinduellenes üldözésként" vagy kizárólag „politikai intézkedésként" leírni?
3. Hogyan kapcsolódott az utódlási háború a vallási irányváltáshoz, és miért elfogultak a győztes narratíváját közvetítő krónikák?
4. Milyen katonai és gazdasági következményei voltak a Dekkán meghódításának és a Marátha háborúknak a birodalom stabilitására nézve?
5. Mely forrástípusokra támaszkodhatunk a korszak tanulmányozásakor, és milyen bizonytalanságok terhelik a demográfiai, gazdasági és vallási adatokat?

## 12.4. A Mogul-birodalom hanyatlása és a regionális hatalmak

A Mogul-birodalom hanyatlása és a regionális hatalmak (A Mogul-birodalom hanyatlása és a regionális hatalmak)

**Bevezető**

Aurangzeb 1707. évi halálával lezárult a Mogul Birodalom csaknem másfél évszázados, látványos katonai és intézményi expanziója. A birodalom formálisan még a 18. század végéig fennmaradt, sőt a delhi udvar a mogul császári cím jogfolytonosságát egészen 1857-ig őrizte, de a tényleges hatalom fokozatosan átszállt a regionális kormányzókra, a maratha konföderációra, a szikh misl-hálózatra, valamint az indiai-óceáni kereskedelemben érdekelt európai kereskedőtársaságokra. Ez az alfejezet körülbelül 1707 és 1765/1800 között vizsgálja a Mogul Birodalom központi hatalmának válságát, a regionális államok kialakulását, a marathák és szikhek felemelkedését, valamint az európai kereskedőtársaságok – elsősorban a Brit Kelet-indiai Társaság – politikai hatalommá válását. A „hanyatlás" kifejezés itt nem az indiai társadalom vagy gazdaság általános hanyatlását jelenti, hanem a központi mogul hatalom szétesését, amelyet a 20. század második felétől a dél-ázsiai történetírás egy része inkább a regionális államépítés és a gazdasági átrendeződés korszakaként értelmez.

A folyamat előzményeit az előző alfejezet tárgyalta: A Mogul-birodalom fénykora és a vallási politika bemutatta, hogy Aurangzeb uralkodása alatt a birodalom katonailag kiterjedt ugyan, de a folyamatos hadjáratok, a dekkáni háborúk és a vallásilag szigorúbb politika megterhelte a kincstárat és a hódoltsági lojalitást. A következő alfejezet, A Brit Kelet-indiai Társaság és a gyarmatosítás, a Társaság 1765 utáni adminisztratív berendezkedését tárgyalja; jelen egység ehhez kapcsolódóan az átmenet időszakát mutatja be.

### 12.4.1. A Mogul-központ válsága és a trónharcok

A 18. század első évtizedeiben a mogul trónutódlás súlyos legitimitási válságokat élt át. Aurangzeb halála után fiai, Bahádur Sáh (1707–1712), majd unokái és dédunokái között rövid, véres trónharcok zajlottak; a birodalom irányítása gyakran a palotai udvaroncok és a katonai nemesi frakciók közötti klikkharcok függvényévé vált. A mogul állam nem rendelkezett rögzített, vitathatatlan öröklési renddel, ezért a trónöröklés minden alkalommal nyílt politikai küzdelmet hozott. A 18. században e küzdelmeket egyre inkább a birodalmi elit belső törésvonalai – az iráni, turáni és indiai muszlim nemesség, illetve a hindu rádzsput hálózatok – határozták meg. A központi hatalom meggyengülését jelzi, hogy az 1710–1720-as években a császári udvar tényleges fennhatósága már alig terjedt túl Delhi és Agra közvetlen környékén, és a birodalmi tartományi kormányzók (szubahdárok) egyre inkább önálló politikai szereplőkként léptek fel.

A központi kincstár bevételei csökkentek, miközben a hadsereg fenntartása és a nemesi járandóságok kifizetése állandó terhet jelentett. A birodalmi földjövedelem-rendszer (zabt) a 17. században fénykorát élte, de a tartományi kormányzók a helyi adók beszedését egyre kevésbé továbbították Delhibe. A krónikák és a társasági levelezések egyaránt beszámolnak arról, hogy a 18. század közepére a mogul császár számos tartományban már csak jelképes adóbevételt látott viszont. Ez az állapot nem önmagában a „hanyatlás” elkerülhetetlen következménye volt, hanem a birodalmi erőforrások rossz elosztásának és a katonai-hatalmi versenynek a következménye.

Az 1739-es Nádir Sáh-féle delhi fosztogatás a központi hatalom mélypontjának egyik látványos jele. Nádir Sáh perzsa uralkodó legyőzte a mogul sereget, elfoglalta és kifosztotta Delhit, elhurcolta a híres Páva-trónt, és ezzel a mogul presztízs súlyos csapást szenvedett. A korabeli perzsa és indiai források szerint a fosztogatás során tömeges erőszakra került sor; a halálos áldozatok számát a kortárs krónikák több tízezerre becsülték, de a korabeli statisztikák hiányosak, így a pontos szám nem ismert. Az esemény jól mutatja, hogy a birodalom katonailag már nem volt képes megvédeni saját fővárosát sem.

### 12.4.2. Regionális államok és a birodalom részeinek önállósodása

A 18. század folyamán a korábbi mogul tartományokból egymással versengő, de saját adminisztrációt és haderőt kiépítő regionális államok alakultak ki. Ezek az államok nem egyszerűen a birodalom „szétesésének” termékei voltak, hanem gyakran sikeres államépítési kísérletek, amelyek a helyi adórendszerre, a kereskedelemre és a katonai újításokra építettek.

Bengálban a mogul tartományi kormányzóságból a 18. század elején önálló navabi hatalom alakult ki. Mursid Kuli Khán és utódai a helyi adószedési és földhasználati rendszer megerősítésével, a textilkereskedelem növekvő bevételeivel és a francia, holland, illetve brit kereskedőtársaságokkal fenntartott szoros kapcsolatokkal viszonylag stabil államot hoztak létre. Bengál a korabeli India egyik leggazdagabb tartománya volt, ahol a pamut- és selyemszövetek, az indiániák, a salétrom és a rizs kivitele jelentős bevételeket termelt.

Avadh (Oudh) navabjai, köztük Szadat Khán és utódai, szintén a mogul intézményi örökségre építettek, de a központi hatalom gyengülését kihasználva fokozatosan önállósították a tartományt. Avadh a Gangesz síkságának mezőgazdasági termeléséből és a birodalmi főváros, Delhi közelségéből profitált. A navabok udvari kultúrája, mecénási tevékenysége és katonai kísérletei a 18. század második felében önálló regionális identitást formáltak.

Haidarábád nizámja, Nizam-ul-Mulk, aki korábban a mogul birodalom főminisztere (vazír) volt, 1724-ben gyakorlatilag független hatalmat épített ki a Dekkánon. A nizám a helyi maratha családokkal és a dél-indiai kiskirályságokkal vívott harcokban stabilizálta államát, miközben a

mogul császár névleges hűségén maradt. Haidarábád a 18. században a persza-arab adminisztratív hagyomány és a dekkáni katonai kultúra sajátos keverékét alakította ki.

A fentieken kívül regionális hatalomként jelentek meg a dzsátok Bharatpur térségében, a rohilla afgánok a Gangesz felső folyásánál, valamint a dél-indiai Májúr állam, amely Haidar Ali és fia, Tipu Szultán alatt a század második felében a Brit Kelet-indiai Társaság legkeményebb katonai ellenfele lett. A regionális államok kialakulása nem jelentette a mogul politikai nyelv eltűnését: a navabok, nizámok és rádzsák többsége továbbra is a mogul fennhatóság nyelvét használta, érméin és udvari irataiban a császárt is feltüntette, még ha a tényleges hatalmat már önállóan gyakorolta is.

### 12.4.3. A maratha konföderáció

A maratha állam a 17. századi nyugat-indiai felemelkedés után a 18. században a szubkontinens legerősebb hindu katonai-politikai hatalmává vált. A maratha identitás magját a Sivádzsi (1627/1630–1680) által létrehozott állam képezte, amely a mogul hatalom elleni ellenállásból nőtt ki. Sivádzsi 1674-es királlyá koronázása, a hadsereg megszervezése és az adóztatási rendszer kiépítése a maratha államiság alapjait teremtette meg. A 18. században a tényleges hatalom azonban fokozatosan a pesvákhoz, a királyi család örökletes főminisztereihez került, akik Púna központtal kormányoztak.

A maratha konföderáció a 18. század második felében több nagy családi hálózat – a Holkar, a Scindia, a Bhonszle és a Gaikvár – szövetségeként működött. A konföderáció sajátos adórendszert alkalmazott: a chauth (a jövedelem egynegyedének megfelelő adó) és a sardeshmukhi (további tíz százalék) beszedése a meghódított vagy meghódoltatott területekről biztosította a katonai finanszírozást. A maratha lovasság rendkívül mozgékony, rajtaütésszerű hadviselést folytatott, amely a hagyományos nehézlovassággal szemben hatékonynak bizonyult.

A maratha hatalom csúcspontját a 18. század közepén érte el, amikor befolyása Bengálig, Pandzsábig és a Dekkán nagy részéig terjedt. Ezzel azonban túlterjeszkedett saját logisztikai kapacitásán. Az 1761. évi harmadik pánipati csatában Ahmad Sah Durrani (Abdali) afgán uralkodó csapatai döntő vereséget mértek a maratha haderőre. A csata pontos áldozatszáma vitatott; a korabeli beszámolók több tízezres veszteségekről írnak, de a módszeres adatfelvétel hiánya miatt a becslések széles sávban mozognak. A vereség nem semmisítette meg a maratha hatalmat, de gyengítette a pesva központi tekintélyét, és elősegítette a konföderáció családi államainak önállósodását. A maratha államok a következő évtizedekben gyakran egymással is vetélkedtek, miközben a Brit Kelet-indiai Társaság egyre inkább a konfliktusok rendezőjévé vált.

### 12.4.4. A szikhek Pandzsábban

A szikh közösség a 15–16. századi guruk tanításából nőtt ki, és a 17. század végére, a mogul üldöztetések nyomán, egyre inkább katonailag szervezett vallási-politikai közösséggé alakult. Guru Góbind Szingh 1699-ben hozta létre a khalszát, a beavatott szikhek közösségét, amelynek tagjai a mai napig azonosítható külső jegyeket viselnek. A khalsza nem csupán vallási, hanem társadalmi-katonai közösség is volt, amely a kaszthierarchiával szemben legalább részben egyenlőségi elvet hirdetett.

A 18. század folyamán Pandzsábban a mogul központi hatalom összeomlása vákuumot hagyott, amelyben a szikh mislek (katonai-politikai csoportok) fokozatosan megerősödtek. A mislek a földterület és a terményjövedelem feletti ellenőrzésen alapultak, és gyakran váltakozó szövetségekben harcoltak az afgán, a mogul és a maratha betörések ellen. A szikh katonai szervezet

demokratikusabb vonásokat mutatott, mint sok korabeli állam: a döntéseket gyakran a khalsza közösség gyűlése, a gurmattá hozta.

A szikh felemelkedés csúcspontját Randzsit Szingh (1780–1839) hozta el, aki 1799-ben elfoglalta Lahore-t, 1801-ben felvette a maharadzsa címet, és a század első évtizedeiben egyesítette a misleket egy központosított, több vallású elitre támaszkodó államba. Randzsit Szingh hatalma azonban már a 19. század első felének történetéhez tartozik; jelen alfejezet keretében azt kell kiemelni, hogy a szikh misl-rendszer a 18. század utolsó évtizedeire a régió egyik meghatározó politikai tényezőjévé vált, és ezt a folyamatot a mogul hatalom hanyatlása tette lehetővé.

### 12.4.5. Az európai kereskedőtársaságok politikai szerepe

Az európai jelenlét Indiában a 16. század óta elsősorban a tengeri kereskedelemre korlátozódott. A portugálok 1510-ben Goa elfoglalásával hoztak létre gyarmati hídfőt, a hollandok 1602-ben alapították a Holland Kelet-indiai Társaságot (VOC), az angolok 1600-ban a Brit Kelet-indiai Társaságot (EIC), a franciák 1664-ben a Francia Kelet-indiai Társaságot. A 17. században e társaságok elsősorban kereskedő gyárakat (faktóriákat) tartottak fenn a part menti városokban, és alkalmazkodtak a mogul, illetve a regionális hatalmak fennhatóságához.

A 18. század közepétől a társaságok fokozatosan katonai-politikai szereplőkké váltak. Ennek hátterében állt az indiai-óceáni kereskedelem növekedése, a társasági fegyveres erők kiépítése, valamint az európai hatalmi verseny dél-ázsiai kiterjesztése. A brit és a francia társaságok között a karnátaki háborúk (1740-es évektől) a hétéves háború (1756–1763) indiai frontjának feleltethetők meg. A francia Joseph François Dupleix kísérlete arra, hogy a társasági hadsereg segítségével indiai hercegségeket ültessen és ellenőrizzen, kezdetben sikeresnek látszott, de a britek katonai és pénzügyi erőforrásai végül felülkerekedtek. A társaságok nem csupán külföldi kereskedők voltak: helyi bankárokkal, zsoldosokkal és adminisztrátorokkal szövetségben építettek ki saját hálózatot, és az indiai hadviselés hagyományaiból is merítettek (például az ún. szipoj gyalogság alkalmazásával).

### 12.4.6. A Brit Kelet-indiai Társaság térnyerése Bengálban

A Brit Kelet-indiai Társaság számára a döntő fordulatot Bengál jelentette. A 18. század közepén Bengál navabja, Siraj-ud-Daula 1756-ban elfoglalta Kalkuttát, mert a Társaság megerősített települései és a vámok megkerülése miatt elmérgesedett a viszony. A brit forrásokban elhíresült „Fekete lyuk” incidens – amely szerint a navab börtönében egyetlen éjszaka alatt több tucat brit fogoly fulladt meg – a modern történészek többsége szerint erősen eltúlzott vagy legalábbis pontatlan; a történet a brit propaganda részévé vált, és a korabeli forrásokban szereplő számok hitelessége erősen kétséges.

Robert Clive vezetésével a Társaság 1757. június 23-án a Plassey (Palasi) melletti összecsapásban megbuktatta Siraj-ud-Daulát. A Plassey-i csata nem nagy katonai ütközet volt; a navab seregének főparancsnoka, Mir Dzsafar, akit a Társaság előzetesen megvesztegetett, a döntő pillanatban átállt, és a navab vereséget szenvedett. A Társaság ezután bábkormányzatot ültetett Bengálba, Mir Dzsafart tette meg navabnak, és jelentős pénzösszegeket, területeket és kereskedelmi kiváltságokat szerzett. A Társaság korabeli levelezései és számviteli iratai egyértelműen dokumentálják a korrupciót és a politikai befolyás kiépítését.

1764-ben a buxari csatában a Társaság hadserege legyőzte a Mogul császár, Sáh Álam, Avadh navabja és Bengál navabja szövetséges erőit. Ez a győzelem már komoly katonai összecsapás volt, és megmutatta a társasági erők fölényét a szervezettség és a pénzügyi ellátás terén. Az 1765-ös allahabadi szerződésben a Mogul császár formálisan átadta a Társaságnak a divani jogot, vagyis

Bengál, Bihar és Orissza tartományi adóbevételeinek beszedési jogát. Ezzel a Társaság nem csupán kereskedőként, hanem a tartományi kormányzás meghatározó szereplőjeként lépett fel.

A Társaság térnyerése nem járt azonnal közvetlen gyarmati kormányzással. Az 1765–1772 közötti ún. kettős kormányzat idején a Társaság gyakorolta az adóbevételek feletti rendelkezést, miközben a navab névlegesen megtartotta a közigazgatást. Ez a rendszer katasztrofálisnak bizonyult: a Társaság a bevételek maximalizálására törekedett, miközben a helyi intézmények megfelelő éhínségvédelmi és infrastrukturális feladatait nem látta el. Az 1769–1770-es bengáli éhínséget a történészek egy része részben a kettős kormányzat anomáliáival is összefüggésbe hozza; a korabeli brit és indiai források szerint az éhínség következtében több millióan haltak meg, egyes becslések 7–10 millió áldozatról szólnak, de a 18. századi demográfiai adatok bizonytalansága miatt a pontos szám nem állapítható meg.

A Társaság 1772-től kezdve fokozatosan felszámolta a kettős kormányzatot, és a tartományi adminisztrációt közvetlenül a maga kezébe vette. Ezzel a Brit Kelet-indiai Társaság a dél-ázsiai hatalmi rend aktív, államszerű szereplőjévé vált, és megkezdődött a gyarmati kormányzás kiépítése, amelyet a következő alfejezet részletez. A Társaság felemelkedését nem lehet pusztán katonai fölényre visszavezetni: a 18. századi indiai politikai töredezettség, a helyi bankárok és zsoldosok szerepvállalása, valamint a Társaság fiskális-militáris szervezete együttesen tette lehetővé, hogy egy külföldi kereskedőtársaság jelentős területek ura legyen.

**Források és bizonytalanságok**

A 18. századi indiai történelem forrásai rendkívül sokfélék, de egyenetlenek. A mogul udvari krónikák perzsa nyelven íródtak, és gyakran a császári hatalom legitimációját szolgálták; a trónharcok leírásaiban elfogultak lehetnek. A regionális államok, a marathák és a szikhek saját írásos hagyatéka (udvari krónikák, közigazgatási iratok, adójegyzékek, levelezések) részben fennmaradt, de ezek hozzáférhetősége és kritikai kiadása egyenetlen. A szikh hagyományban a guruk életrajzi és vallási irodalma mellett szóbeli emlékezet is fontos, amelyet nem lehet dokumentumként, csak történeti értékű hagyományként kezelni.

Az európai kereskedőtársaságok iratanyaga – a kelet-indiai társaságok levelei, számviteli könyvei, hajónaplói, kormányzói jelentései – hatalmas, de sajátos elfogultságot hordoz: a társasági szempontokat, a profitot és a politikai ellenőrzést tükrözi. A Plassey-i csata jelentőségét a brit történetírás sokáig drámai fordulatként írta le; a modern indiai és nemzetközi történetírás inkább a fokozatos folyamatot és a politikai korrupció szerepét hangsúlyozza. A „Fekete lyuk”-incidens körüli vita jól mutatja, hogy a gyarmati kori források emlékezetpolitikai célokat is szolgálhattak.

A 18. századi indiai demográfiai és gazdasági adatok általában bizonytalanok. A bengáli éhínség áldozatszámára vonatkozó becslések módszertani szempontból gyenge lábakon állnak: a korabeli adóösszeírások, híradások és misszionáriusi jelentések részlegesek, ezért a 7–10 milliós becslést óvatosan, a bizonytalanság jelzésével kell kezelni. Hasonlóképpen a hadjáratok áldozatszámai, a fosztogatások mértéke és a regionális államok katonai erejének nagyságrendje gyakran csak széles sávokban becsülhető.

A Mogul Birodalom „hanyatlásának” értelmezése vitatott. A korábbi brit gyarmati történetírás gyakran a mogul uralmat zsarnokivá és hanyatlóként ábrázolta, hogy a brit gyarmati uralmat a rend és a haladás helyreállítójaként tüntesse fel. Az 1970-es évektől kezdve a dél-ázsiai történetírás új irányzatai ezt a narratívát élesen bírálták: rámutattak, hogy a 18. század a regionális államok, a városi kultúrák és a kereskedelmi hálózatok megújulásának korszaka is volt. Ez az értelmezési vita a mai napig folyik; a tankönyv a bemutatott eseményeket dokumentált tényként kezeli, de a korszak általános jellemzését vitatott értelmezésként jelöli. A szikh és maratha közösségek saját emlékezete gyakran a hősi ellenállást és az államalapítást hangsúlyozza; ezeket nem kell elutasítani, de forráskritikailag meg kell különböztetni a levéltári adatoktól.

### Rövid összefoglaló

Aurangzeb 1707-es halála után a Mogul Birodalom központi hatalma fokozatosan meggyengült. A gyakori trónharcok, a nemesi klikkharcok, a Nádir Sáh-féle delhi fosztogatás (1739) és a bevételek csökkenése aláásták a császári tekintélyt. A birodalom tartományaiból regionális államok alakultak ki: Bengál és Avadh navabjai, Haidarábád nizámja, a dzsátok, a rohilla afgánok és más helyi hatalmak saját adminisztrációt és hadsereget építettek, miközben formálisan gyakran elismerték a mogul fennhatóság nyelvét. A maratha konföderáció a 18. században a legerősebb hindu katonai hatalommá vált, de 1761-ben Pánipatnál vereséget szenvedett Ahmad Sah Durrani csapataitól, ami elősegítette a konföderáció széttagolódását. Pandzsábban a szikh mislek a khalsza hagyományra építve katonai-politikai hálózatot hoztak létre, amelyből a század végére Randzsit Szingh állama nőtt ki. Az európai kereskedőtársaságok, különösen a Brit Kelet-indiai Társaság, a 18. század közepén politikai szereplővé váltak. A Társaság Plasseynél (1757) és Buxarnál (1764) győzött, 1765-ben megszerezte a divani jogot Bengálban, Biharban és Orisszában, majd a kettős kormányzat kudarca után fokozatosan közvetlen adminisztrációt épített ki. A 18. század végi indiai történelem megítélése vitatott: a hagyományos narratíva a birodalom hanyatlását emeli ki, míg a modern történetírás a regionális államépítés és a gazdasági dinamika időszakaként is értelmezi a korszakot.

### Önellenőrző kérdések

1. Mely belső és külső tényezők gyengítették a Mogul Birodalom központi hatalmát a 18. század elején?
2. Hogyan váltak a mogul tartományokból regionális államok, és miért nem tekinthetők ezek egyszerűen a birodalom „szétesésének”?
3. Milyen szerepet játszott a maratha konföderáció és a szikh misl-rendszer a mogul hatalom hanyatlásában?
4. Hogyan vált a Brit Kelet-indiai Társaság a dél-ázsiai hatalmi rend államszerű szereplőjévé, és milyen következményekkel járt a divani jog megszerzése?
5. Miért vitatott a Mogul Birodalom „hanyatlásának” értelmezése a modern dél-ázsiai történetírásban?

# 13 India a brit gyarmati korban

## 13.1. A Brit Kelet-indiai Társaság és a gyarmatosítás

A Brit Kelet-indiai Társaság 1600. december 31-én kapott királyi chartát I. Erzsébettől, amely monopóliumot biztosított számára az Indiával és Kelet-Ázsiával folytatott angol kereskedelemre. A vállalat kezdetben részvénytársaságként működött, és elsődleges célja a fűszerkereskedelemből származó haszon megszerzése volt, de hamarosan az indiai textíliák – pamut- és selyemáruk – váltak fő árucikkévé. A 17. században a Társaság nem területi hatalomként, hanem kereskedelmi vállalkozásként volt jelen az Indiai-óceán partvidékén: gyárakat (faktóriákat) létesített Szúrátban (1612), Madraszban (1640), Bombayben (1668, hozományként a portugáloktól) és Kalkuttában (1690). A Mogul-birodalom fénykorában a Társaság a császári udvar engedélyével (farman) kereskedett, és adót fizetett. A kereskedelemben helyi közvetítők, baniják és pénzváltók vettek részt, ami jelzi, hogy a korai kapcsolat nem egyszerűen „európai–indiai” szembenállás volt, hanem kölcsönös függőségek hálózata.

A 18. század elejére a Mogul-birodalom központi hatalma meggyengült. A regionális államok – Bengál, Avadh, Haidarábád, a Marátha Konföderáció, a szikh misl-ek és Maiszúr – egyre önállóbban cselekedtek. Ezt a hanyatlást az előző alfejezet, A Mogul-birodalom hanyatlása és a regionális hatalmak tárgyalta. A fragmentált politikai térben az európai kereskedelmi társaságok – az angol mellett a holland és a francia – katonai erővel kezdték megvédeni érdekeiket. A Társaság fokozatosan saját hadsereget épített ki, amelynek magját európai tisztek vezették, de zömét indiai zsoldosok (szipojok) alkották. A fegyveres erő először a gyárak védelmére szolgált, de a 18. század közepére lehetővé tette a Társaság számára, hogy beavatkozzon a helyi hatalmi harcokba.

A francia Kelet-indiai Társaság (Compagnie des Indes orientales) hasonló pályát futott be, és a karnátakai háborúkban (1746–1763) a két társaság indiai szövetségeseik oldalán ütközött meg. A háborúk a brit–francia globális vetélkedés részét képezték, és megmutatták, hogy az európai katonai módszerek és a helyi haderők kombinációja döntő lehet. A Társaság az 1750-es évekre már nem csupán kereskedő, hanem katonai vállalkozó is volt, amely hajlandó volt területi igényeket támogatni pénzért és befolyásért cserébe.

Bengál, a leggazdagabb mogul tartomány, a 18. század közepén a navabok uralma alatt viszonylagos stabilitást élvezett. Alivardi Khán (1740–1756) erős kézzel kormányzott, és igyekezett korlátozni az európai társaságok kiváltságait. Utóda, Szirádzs ud-Daula (1756–1757) konfliktusba került a Társasággal, mert az megerősítette kalkuttai erődítményeit, és menedéket nyújtott a navab politikai ellenfeleinek. 1756 júniusában a navab elfoglalta Kalkuttát, és a brit foglyokat egy szűk helyiségbe záratta – ez az esemény „Kalkutta fekete lyuka” néven vált hírhedtté. Az áldozatok számáról a brit propaganda 123 halottat emlegetett, de a modern történeti kutatás ezt a számot erősen kétségbe vonja: a helyiség mérete és a korabeli feljegyzések alapján legfeljebb néhány tucat áldozat lehetett. Az eseményt a Társaság ürügyként használta a katonai megtorláshoz.

Robert Clive, a Társaság egyik katonai vezetője 1757 elején visszafoglalta Kalkuttát, majd szövetséget kötött a navab ellenfeleivel: Mir Jafarral, aki a navab hadseregének főparancsnoka volt, és Jagat Széth bankárral. A konspiráció biztosította, hogy a navab serege a döntő pillanatban ne

harcoljon egységesen. 1757. június 23-án a plassey-i csatában (Palashi, a mai Nyugat-Bengálban) a Társaság mintegy 3 000 fős hadereje – körülbelül 950 európai és 2 100 szipoj – szembekerült a navab becslések szerint 50 000 fős seregével. A csata rövid volt és kevés áldozattal járt: a brit oldalon néhány tucat, a navab oldalán néhány száz halottat említenek a becslések. A navab veresége nem katonai megsemmisülés, hanem politikai összeomlás volt: Mir Jafar átállása és a navab táborán belüli árulás döntött. Szirádzs ud-Daulát menekülés közben elfogták és kivégezték. A plassey-i csata fordulópont: a Társaság nem egyszerűen megnyert egy ütközetet, hanem megszerezte az ellenőrzést Bengál politikai rendszere fölött.

Mir Jafart báb-navabként ültették a trónra, de a Társaság mögötte tartotta a valódi hatalmat. A megállapodás értelmében a Társaság hatalmas összegeket kapott, és kiváltságokat élvezett. Mir Jafar hamarosan megpróbált szabadulni a gyámságtól, ezért a Társaság 1760-ban leváltotta, és vejét, Mir Kászimot nevezte ki. Mir Kászim megkísérelte visszaszerezni az adóbevételeket és korlátozni a Társaság visszaéléseit, ami 1764-ben a bukszari csatához vezetett. A bukszari csatában a Társaság legyőzte a navab és szövetségesei (Avadh navabja és a mogul császár) egyesített erőit. Ez a győzelem biztosította a Társaság katonai fölényét Észak-Indiában.

1765-ben a mogul császár, II. Sáh Álam, aki a bukszari vereség után a Társaság védelme alá került, formálisan átruházta a Társaságra a divani jogot – vagyis Bengál, Bihár és Orisza adóbeszedésének jogát. Ezzel a Társaság hivatalosan is bevételi hatalommá vált, bár a névleges uralkodó a navab maradt. A „kettős kormányzat” (dual government) rendszere, amelyet Robert Clive vezetett be, a gyakorlatban katasztrofálisnak bizonyult: a Társaság beszedte az adókat, de a közigazgatás és a közrend fenntartása a navab feladata maradt, aki viszont nem rendelkezett elegendő forrással. Az adminisztráció összeomlott, a korrupció virágzott, és az 1770-es bengáli éhínség idején a Társaság adópolitikája súlyosbította a katasztrófát. Az éhínség áldozatainak számát a korabeli becslések 10 millióra tették, de a modern kutatás ezt a számot vitatja; a reális sáv 1 és 10 millió között van, és a pontos szám módszertani okokból nem állapítható meg. A dokumentált tény az, hogy a Társaság az éhínség alatt is teljes mértékben beszedte az adókat, sőt egyes területeken növelte is őket, ami hozzájárult a halálozás mértékéhez.

A bengáli katasztrófa és a Társaság nyilvánvaló kormányzati kudarcai a brit parlament beavatkozásához vezettek. Az 1773-as szabályozó törvény (Regulating Act) első ízben vetette alá a Társaságot parlamenti ellenőrzésnek: a bengáli kormányzót (Warren Hastings) a parlament nevezte ki, Kalkuttában legfelsőbb bíróságot állítottak fel, és a Társaság igazgatótanácsának döntéseit a brit kormány felügyelete alá helyezték. A törvény nem szüntette meg a Társaság kereskedelmi monopóliumát, de elismerte, hogy a Társaság immár nem pusztán kereskedelmi vállalat, hanem területi hatalom, amelynek kormányzása állami felelősség. Az 1784-es Pitt-féle India-törvény (India Act) tovább erősítette az állami ellenőrzést: létrehozta a Board of Controlt (Ellenőrző Bizottság), amely a brit kormány nevében felügyelte a Társaság politikai és katonai ügyeit. Ezzel kialakult a „kettős irányítás” – a Társaság birtokolta a kereskedelmi jogokat, de a politikai döntések a brit kormány ellenőrzése alá kerültek.

A gyarmati adminisztráció kiépülése a 18. század végén gyorsult fel. A Társaság megszervezte a bengáli adórendszert: az 1793-as állandó telekadó (Permanent Settlement) Lord Cornwallis nevéhez fűződik. Ez a reform a bengáli földbirtokosokat (zamindárok) tette a föld tulajdonosává, és rögzítette az általuk fizetendő adó összegét. A szándék az volt, hogy stabil adóbevételt és lojális földbirtokos réteget hozzon létre, de a gyakorlatban a zamindárok sok esetben emelték a parasztok terheit, és a rögzített adó a Társaság számára hátrányosnak bizonyult, amikor a földárak emelkedtek. A rendszer társadalmi hatása hosszú távon a vidéki egyenlőtlenségek növekedése volt. A Társaság emellett kiépítette a saját bírósági rendszerét, amelyben a hindu és muszlim személyi jogot alkalmazták, de a büntetőjogot brit mintára alakították. A hadsereg tovább bővült: a 19. század elejére a Társaság hadereje több százezer főt tett ki, zömében indiai szipojokat, akiknek lojalitása a fizetségtől és a Társaság által biztosított kiváltságoktól függött.

A Társaság tisztviselői közül sokan hatalmas vagyonra tettek szert, részben legális, részben illegális eszközökkel. A „nabob” kifejezés azokat a visszatérő brit tisztviselőket jelölte, akik Indiában meggazdagodva befolyást vásároltak a brit politikában. A korrupció mértéke parlamenti vizsgálatokat váltott ki, és hozzájárult a Társaság megítélésének romlásához. Ugyanakkor a Társaság uralma nem kizárólag brit tisztségviselőkön nyugodott: a mindennapi adminisztrációban indiai hivatalnokok, adószedők, bírák és katonák vettek részt, akik a rendszer fenntartásában érdekeltté váltak. Ez a réteg a gyarmati állam kiépülésének kulcsszereplője volt.

A Brit Kelet-indiai Társaság gyarmatosító tevékenységének értelmezése a történetírás egyik vitatott területe. A 19. századi brit történetírás gyakran „rendetlenségből rendet” hozó civilizációs küldetésként ábrázolta a Társaság hódításait, hangsúlyozva a törvényes kormányzás, a vasút és a modern oktatás bevezetését. Az indiai nacionalista történetírás – különösen Dadabhai Naoroji „drain of wealth” (tőkekivonás) elmélete – ezzel szemben a Társaságot és a brit uralmat a szubkontinens gazdasági kizsákmányolójaként, az indiai ipar tönkretevőjeként és a szegénység okozójaként mutatta be. A modern történeti kutatás e két véglet között helyezkedik el: elismeri a gyarmati erőszak és a gazdasági kizsákmányolás dokumentált tényeit, de rámutat arra is, hogy a Társaság hódításai nem pusztán brit erőszakon alapultak, hanem indiai elitek – bankárok, katonai vezetők, helyi uralkodók – aktív együttműködésén is. A plassey-i csata például nem egy egyértelmű „brit győzelem” volt, hanem egy összeesküvés eredménye, amelyben bengáli szereplők döntő szerepet játszottak. Ugyanakkor a gyarmati uralom áldozatai elsősorban a vidéki szegények, a kézművesek és a parasztok voltak, akiknek hangja a forrásokban alig jelenik meg. A gyarmati adminisztráció kiépülése tehát egyszerre volt erőszakos hódítás, gazdasági szerkezetváltás és politikai együttműködés folyamata.

### 13.1.1. Források és bizonytalanságok

A Brit Kelet-indiai Társaság történetének elsődleges forrásai közé tartoznak a Társaság levéltárai (India Office Records, ma a British Library része), a bengáli és mogul udvari perzsa nyelvű dokumentumok, a kormányzók és katonai vezetők levelezései (például Robert Clive és Warren Hastings iratai), valamint kortárs beszámolók és újságok. A plassey-i csata lefolyásáról brit és bengáli források egyaránt rendelkezésre állnak, de ezek gyakran elfogultak: a brit beszámolók a „fekete lyuk” eseményét felnagyítva igazolták a megtorlást, míg a bengáli krónikák a navab árulását hangsúlyozták. A „fekete lyuk” áldozatszámát a modern kutatás erősen kétségbe vonja; a 123 halottról szóló hagyományos brit elbeszélés valószínűleg propaganda volt, de a pontos szám nem állapítható meg. A plassey-i csata haderejére és veszteségeire vonatkozó adatok is becslések, amelyek a résztvevők beszámolóin alapulnak, és széles sávban mozognak.

Az 1770-es bengáli éhínség áldozatainak száma az egyik legvitatottabb adat. A korabeli brit becslések 10 millió halottat említettek, de a modern demográfiai kutatások ezt a számot túlzónak tartják, mivel nem állnak rendelkezésre megbízható népszámlálási adatok. A reális sáv 1 és 10 millió között lehet, de a módszertani bizonytalanság miatt a pontos szám nem ismert. A Társaság adópolitikájának szerepe az éhínség súlyosbodásában szintén vitatott: egyes történészek szerint a Társaság adóbehajtása közvetlenül hozzájárult a katasztrófához, mások szerint az éhínség elsődleges oka az időjárási szélsőség volt, és a Társaság intézkedései csak súlyosbították a helyzetet. A „drain of wealth” elmélet – miszerint a brit uralom szisztematikusan elvonta India vagyonát – a 19. századi nacionalista közgazdaságtan központi tézise volt, de a modern gazdaságtörténet vitatja annak mértékét és mechanizmusait: a Társaság kereskedelmi haszna részben indiai kereskedők és bankárok kezébe is került, és a gyarmati gazdaság szerkezete összetettebb volt, mint egy egyszerű egyirányú transzfer.

A gyarmati adminisztráció kiépülésének értékelése szintén vitatott. A brit történetírás hagyományosan a jogállamiság és a modern bürokrácia bevezetését hangsúlyozta, míg a posztkoloniális

történetírás a helyi intézmények lerombolását és a társadalmi egyenlőtlenségek növelését emeli ki. A modern kutatás közvetítő álláspontot képvisel: a Társaság uralma valóban hozott létre új intézményeket, de ezek elsődleges célja a bevételek maximalizálása és a hatalom fenntartása volt, nem pedig a helyi lakosság jóléte.

### 13.1.2. Rövid összefoglaló

A Brit Kelet-indiai Társaság 1600-ban alapított kereskedelmi vállalatból a 18. század közepére területi hatalommá vált. A Mogul-birodalom hanyatlása és a regionális államok közötti verseny lehetőséget teremtett a Társaság számára, hogy katonai erővel beavatkozzon. Az 1757-es plassey-i csata – amelyben a navab elleni összeesküvés játszotta a döntő szerepet – megnyitotta az utat Bengál meghódítása előtt. A Társaság 1765-ben megszerezte a divani jogot, és kiépítette a maga adóztató és katonai adminisztrációját. A kettős kormányzat kudarca, az 1770-es éhínség és a korrupció a brit parlament beavatkozásához vezetett: az 1773-as és 1784-es törvények a Társaságot fokozatosan állami ellenőrzés alá vonták. A gyarmati uralom értelmezése vitatott: a brit civilizációs narratíva, az indiai nacionalista kizsákmányolás-elmélet és a modern együttműködés- és erőszak-koncepció egyaránt része a történeti diskurzusnak.

### 13.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek a Brit Kelet-indiai Társaság átalakulásához kereskedelmi vállalatból területi hatalommá?
2. Mi volt a plassey-i csata jelentősége, és milyen szerepet játszott benne a bengáli elit árulása?
3. Hogyan működött a kettős kormányzat, és miért bizonyult katasztrofálisnak Bengál számára?
4. Milyen lépésekkel vonta ellenőrzése alá a brit parlament a Társaságot az 1770-es és 1780-as években?
5. Milyen főbb értelmezési viták övezik a Társaság gyarmati uralmának megítélését?

## 13.2. Az 1857-es felkelés és a brit korona uralma

Az 1857–1858-as felkelés, amelyet a brit kormányzati nyelvben hosszú ideig szipojlázadásnak (Sepoy Mutiny), a későbbi indiai nacionalista történetírásban pedig első függetlenségi háborúként (First War of Independence) emlegettek, fordulópontot jelentett a brit indiai gyarmati uralom történetében. A felkelés kirobbanása és vérbe fojtása nyomán a Brit Kelet-indiai Társaság elveszítette közigazgatási szerepét, és 1858-tól a brit korona közvetlen uralma, a „Raj” intézményesült. Ez a folyamat nem csupán a kormányzati szervezet átalakítását hozta, hanem a gyarmati állam társadalmi és katonai alapjait is átformálta, és a hercegi államokkal fenntartott viszonyt új alapokra helyezte. Az alábbiakban a felkelés okait, lefolyását és következményeit, majd a korona közvetlen uralmának intézményi és politikai sajátosságait tárgyaljuk a korabeli források és a későbbi történeti értelmezések fényében.

### 13.2.1. A felkelés okai és a kirobbanás körülményei

Az 1857-es felkelés okai nem szűkíthetők le az Enfield puska töltényeivel kapcsolatos vallási botrányra, bár a kortárs brit beszámolók gyakran ezt emelték ki. A katonai okok között valóban szerepelt, hogy a brit hadsereg által rendszeresített új hátultöltős Enfield puska töltényeit – a korabeli beszámolók szerint – marha- és disznózsírral kenték, ami a hindu és muszlim szipojok

számára vallási tilalomba ütközött. Ez a sérelem a szipojtársadalomban széles körben elterjedt, és a brit tisztek iránti bizalom megrendülését erősítette. Ugyanakkor a felkeléshez vezető út hosszabb és mélyebb folyamatok eredménye volt: a Kelet-indiai Társaság területi terjeszkedése, Lord Dalhousie főkormányzó bekebelezési doktrínája (Doctrine of Lapse), amely örökös nélküli hercegi államokat csatolt brit fennhatóság alá, valamint a földbirtokrendszer átalakítása és az adóterhek növekedése a vidéki társadalom széles rétegeit érintette. A dokumentált brit adminisztratív iratok szerint Oudh (Audh) 1856-os annektálása különösen súlyos elégedetlenséget váltott ki, mert nem csupán a fejedelmi udvart, hanem a katonai és földbirtokos elithez tartozó csoportokat is megfosztotta korábbi kiváltságaiktól.

A felkelés közvetlen kirobbanásának helyszíne Meerut katonai állomása volt, ahol 1857. május 10-én szipoj ezredek fellázadtak, brit tiszteket és családtagjaikat öltek meg, majd Delhibe vonultak. Delhi elfoglalása után a felkelők a mogul császárt, Bahadur Shah Zafart kiáltották ki India uralkodójának. Ez a gesztus szimbolikus jelentőségű volt, mert a mogul legitimáció mintájára a felkelők egy régi rend visszaállítását remélték. A császár szerepe azonban – a rendelkezésre álló udvari iratok és kortárs beszámolók alapján – nagyrészt névleges maradt: az erők irányítása a különböző felkelő vezetők kezében volt, akik nem alkottak egységes politikai vagy katonai vezetést.

### 13.2.2. A felkelés lefolyása és földrajzi kiterjedése

A felkelés fő színtere Észak-India, elsősorban a Gangesz-völgy és a mai Uttar Pradesh, Bihar, Madhja Prades és Delhi térsége volt. A dokumentált események közé tartozik Kanpur ostroma, ahol Nana Sahib, a kitaszított Maratha-örökös vezette a felkelőket, és ahol 1857 júniusában a brit túlélők egy részét a Bibighar épületében megölték; ez a mészárlás a brit nyilvánosságban hatalmas felháborodást váltott ki, és a későbbi megtorlás egyik hivatkozási pontja lett. Egyes kortárs brit beszámolók részleteikben eltérnek, ezért a pontos áldozatszám és a felelősség megoszlása a történetírásban vitatott. Lucknow ostroma szintén hónapokig tartott, és a brit védők csak többszöri felmentő hadművelet után szabadultak ki. Jhansi területén Rani Lakshmibai, a bekebelezett fejedelemség özvegye vált a felkelés egyik legismertebb alakjává; halála 1858 júniusában a brit forrásokban is helyet kapott, bizonyítva, hogy a felkelés nem kizárólag férfiak, hanem nők vezetésével is zajlott bizonyos régiókban.

A felkelés földrajzi hatóköre azonban korlátozott volt. A dokumentált brit katonai jelentések szerint a Társaság közvetlen fennhatósága alatt álló területek egy része – például Bengália, Madrasz, Bombay és a mai Pandzsáb – nem csatlakozott a felkeléshez, vagy a brit erők viszonylag gyorsan helyreállították az ellenőrzést. A szikhek egy részét a brit hadsereg a felkelőkkel szemben vetette be, ami azt mutatja, hogy a lázadás nem egységes „indiai” mozgalom volt, hanem különböző regionális, vallási és társadalmi csoportok egyidejű, de egymással csak lazán összekapcsolódó tiltakozása. A felkelők közt voltak szipojok, parasztok, földbirtokosok (taluqdarok), vallási vezetők és olyan fejedelmi udvarok, amelyek korábban területet vagy kiváltságot veszítettek. A mozgalom tehát heterogén volt, és közös ideológiai alapja nem állt rendelkezésre; a felkelők céljai régióként és társadalmi csoportonként eltértek.

### 13.2.3. Erőszak mindkét oldalon és a brit megtorlás

A felkelés erőszakos eseményei mindkét oldalon dokumentáltak. A felkelők gyakran brit és európai civileket, misszionáriusokat és katonacsaládokat támadtak meg; a brit és a velük szövetséges indiai erők pedig tömeges kivégzésekkel, falvak felégetésével és a felkelőkkel való kíméletlen bánásmóddal válaszoltak. Az 1857 nyári és őszi brit visszafoglaló hadjáratok során a kortárs brit sajtó élénken számolt be a megtorló intézkedésekről, és egyes források szerint a brit tisztek maguk

is elismerték a megtorlás kegyetlenségét. A felkelés áldozatainak száma nem ismert pontosan: a becslések százezres nagyságrendű brit és indiai áldozatról szólnak, de a teljes szám módszertanilag bizonytalan, mivel a gyarmati adminisztráció nem vezetett megbízható nyilvántartást a polgári áldozatokról, és a szóbeli hagyományok, illetve a későbbi emlékiratok adatai eltérnek.

A brit megtorlás a felkelés vérbe fojtása mellett a jogi és közigazgatási eszközök alkalmazásában is megnyilvánult. A győzelem után a brit hatóságok számos felkelőt kivégeztek, birtokokat koboztak el, és a mogul császárt, Bahadur Shah Zafart letették, majd Rangoonba deportálták. Dokumentált tény, hogy a mogul császári cím megszűnt, és a brit korona hivatalosan is átvette a szuverenitást India közvetlenül igazgatott területei felett. A megtorlás mértékének megítélése azonban a brit és az indiai történetírásban évszázados vitát képez; a gyarmati kormányzat igyekezett a felkelést bűnügyi lázadásként beállítani, míg az utólagos indiai nemzeti elbeszélés a megtorlást a gyarmati elnyomás bizonyítékaként értelmezte.

### 13.2.4. Az 1858-as átmenet: a korona közvetlen uralma

A felkelés nyomán a brit parlament 1858. augusztus 2-án fogadta el az India Act (Government of India Act 1858) néven ismert törvényt, amely megszüntette a Brit Kelet-indiai Társaság közigazgatási és katonai jogkörét, és Indiát a brit korona közvetlen uralma alá helyezte. A törvény létrehozta a Secretary of State for India posztját, aki a londoni India Office élén állt, és akinek tanácsadó testülete a Council of India volt. Az indiai terepet a főkormányzó helyett a Viktória királynőt képviselő alkirály (Viceroy) irányította; az első alkirály Charles Canning lett, aki korábban főkormányzóként a felkelés idején is hivatalban volt. Ez a kettős szerkezet – a londoni miniszteri felelősség és a helyi alkirályi hatalom – a brit parlamenti ellenőrzést formálisan növelte, bár a tényleges döntéshozatalban a gyarmati adminisztráció széles mérlegelési jogkörrel rendelkezett.

Viktória királynő 1858. november 1-jei proklamációja, amelyet Canning Allahabadban hirdetett ki, a korona uralmának alapdokumentumává vált. A proklamáció ígéretet tett a vallási meggyőződés tiszteletben tartására, a hercegi államokkal kötött szerződések fenntartására, a bekebelezési doktrína feladására és arra, hogy a gyarmati adminisztráció nem kíván területeket önkényesen annektálni. A szöveg a „brit korona” nevében kormányzás folytonosságát és a joguralom megteremtését hangsúlyozta. A későbbi történetírás azonban rávilágított arra, hogy a proklamáció ígéretei és a gyarmati gyakorlat között jelentős szakadék tátongott: a vallási beavatkozások, bár csökkentek, nem szűntek meg, a fejedelmi államok autonómiája pedig fokozatosan erodálódott a brit Paramountcy, azaz a korona főhatóságának érvényesítése révén.

### 13.2.5. A „Raj” és a gyarmati állam szerkezete

A korona közvetlen uralma alatt a gyarmati állam intézményeit fokozatosan alakították ki. A közigazgatás csúcsán az alkirály állt, akit a londoni India Office felügyelt; alatta a tartományi kormányzók és a körzeti (district) tisztviselők hálózata. Az Indian Civil Service (ICS) a gyarmati bürokrácia gerincét alkotta: a 19. század második felében a vizsgákon elvileg indiaiak is részt vehettek, ám a gyakorlatban a tisztviselők túlnyomó többsége brit származású maradt, mert a vizsgák Londonban zajlottak, és az indiaiak számára az utazás és a tananyaghoz való hozzáférés korlátozott volt. A korabeli brit parlamenti iratok szerint az 1860-as években az ICS-ben az indiai tisztviselők aránya elhanyagolható volt, ami a gyarmati állam faji és nemzeti kizárólagosságát tükrözte.

A katonai szervezetet alapvetően átszervezték. A felkelés tanulságaként a brit hadsereg növelte a brit katonák arányát az indiai erőkben, és az indiai ezredek toborzását a „martial races” (harcos fajok) elméletére alapozta. Ez a korabeli brit katonai iratokban vallási és etnikai sztereotípiákkal

indokolt politika a szikhekre, gurkákra, patánokra és más északnyugati csoportokra koncentrált, míg a felkelésben részt vett bengáli és észak-indiai hindu és muszlim csoportokat megbízhatatlannak minősítette. A „martial races” besorolás a későbbi kritika szerint faji alapú kategorizálás volt, amely hosszú távon befolyásolta az indiai hadsereg összetételét és a társadalmi csoportok közötti feszültségeket.

A gyarmati állam gazdasági és jogi eszközökkel is megszilárdította hatalmát. A földadó rendszerét tartományonként eltérő módon rögzítették: Bengáliában a zamindari, Bombay és Madrasz egyes részein a rájatvari, az északnyugati tartományokban pedig a mahalvari rendszer működött. Az adóterhek a paraszti termelés egy jelentős részét elvonták, ami az éhínségek időszakában súlyosbította a vidéki szegénységet. A büntető törvénykönyv (Indian Penal Code, 1860) és a rendőrségi törvény (Police Act, 1861) a gyarmati állam ellenőrző kapacitását növelte, miközben a törvénykezés formális jogegyenlőséget ígért. A gyakorlatban azonban a faji és társadalmi hierarchia továbbra is meghatározta a bírósági eljárásokat és a hivatali gyakorlatot.

### 13.2.6. A hercegi államok és a brit politika

A felkelés egyik fontos következménye a hercegi államokkal való viszony újrafogalmazása volt. A korábbi főkormányzói politika, különösen Dalhousie bekebelezési doktrínája, hozzájárult a felkelés kirobbanásához, ezért 1858 után a brit hatóságok – legalábbis retorikailag – a szerződéses viszonyok tiszteletben tartását hangsúlyozták. A hercegi államok száma a 19. század második felében körülbelül ötszáz körül mozgott, bár a pontos szám az adminisztratív besorolás változásai miatt ingadozott; a becslések szerint a gyarmati India lakosságának körülbelül egyharmada élt hercegi uralom alatt. A fejedelmek belső autonómiája korlátozott volt: a brit korona képviselője, a rezidens vagy politikai ügynök felügyelte a fontosabb államokat, és a külpolitika, a hadügy és a katonai védelem a brit Paramountcy alá tartozott.

A fejedelmeket a gyarmati rendszer hosszú távú támaszaiként kezelték. A brit hatóságok a lojalitást nemesi címekkel, katonai kitüntetésekkel és udvari protokollal jutalmazták, és a fejedelmek gyakran a brit uralom legitimációs bázisát erősítették. Ugyanakkor ez a politika nem jelentette a hercegi államok változatlan megőrzését: a gazdasági kapcsolatok, a vasút- és távíróhálózat befolyása, valamint a brit adminisztratív nyomás fokozatosan csökkentette a fejedelmek tényleges mozgásterét. A hercegi államok tehát nem egyszerűen a brit uralom passzív alanyai voltak, hanem olyan politikai egységek, amelyek a gyarmati hierarchiában sajátos, de alárendelt helyet foglaltak el.

### 13.2.7. Társadalmi következmények és emlékezetpolitikai viták

Az 1857-es felkelés leverése után a gyarmati állam társadalmi politikája is átalakult. A brit hatóságok – részben a felkelés okait keresve – egyre inkább vallási és kaszt alapú kategóriákban írták le India társadalmát. A népszámlálások, amelyeket 1871-től rendszeressé tettek, a vallási hovatartozást és a kasztot kiemelt adatként kezelték, ami hosszú távon hozzájárult a közösségi identitások megszilárdulásához. A muszlim elit egy részének szerepe a felkelésben azt eredményezte, hogy a brit adminisztráció bizalmatlanabbá vált a muszlim hivatalnokokkal és földbirtokosokkal szemben, bár ennek mértékéről és okairól a történetírásban eltérő álláspontok léteznek: egyes kutatások szerint a hindu és muszlim közösségek közötti későbbi feszültségek nem vezethetők vissza közvetlenül a felkelésre, míg mások hangsúlyozzák, hogy a gyarmati „oszd meg és uralkodj” gyakorlat a vallási identitásokat erősítette.

A felkelést a későbbi indiai függetlenségi mozgalom szimbolikus előzményként használta, és az „első függetlenségi háború” kifejezést a 20. század első felében tette széles körben ismertté. Ez a megnevezés emlékezetpolitikai állítás: arra a közösségi igényre épül, hogy a gyarmati

uralommal szembeni ellenállás folyamatosnak és nemzeti keretbe illeszthető legyen. A brit történetírás sokáig a „Sepoy Mutiny” (szipojlázadás) kifejezést használta, amely a lázadást katonai fegyelmezetlenségre és bűnügyi eseményekre redukálta. A mai szakirodalom a két véglet között mozog: a felkelést gyakran „1857-es felkelésként” vagy „nagy felkelésként” említik, hangsúlyozva, hogy a résztvevők céljai sokrétűek voltak, és a nemzeti egység gondolata anakronisztikus lenne. A tudományos konszenzus szerint a felkelés nem volt modern értelemben vett nemzeti függetlenségi háború, de nem is volt pusztán katonai lázadás; a kettő közötti értelmezési mezőben helyezkedik el.

### 13.2.8. Források és bizonytalanságok

Az 1857-es felkelés rekonstrukciójához rendelkezésre álló források egyenlőtlenek: a brit gyarmati adminisztráció, a hadsereg és a parlament iratai rendkívül részletesek, de a gyarmati hatalom szempontjából íródtak, és sokszor igazolják a megtorlást. A felkelők oldaláról fennmaradt kiáltványok, levelek, udvari dokumentumok és röpiratok segítenek a célok feltárásában, de ezek földrajzilag esetlegesek, és nem fedik le a mozgalom teljes spektrumát. A szóbeli hagyomány, a népi énekek és a családi emlékezet szintén fontos forrástípus, de időben távoli közvetítés miatt nem tekinthető közvetlen bizonyítéknak. A brit és indiai áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak; a százezres nagyságrendű polgári áldozat valószínű, de a pontos szám nem ismert, és a mai történetírás ezt módszertani bizonytalanságként tartja számon. Az 1858 utáni intézményi változások jól dokumentáltak a törvényi szövegek és a parlamenti iratok alapján, de a gyarmati politika tényleges hatása a társadalmi csoportokra nehezebben mérhető, és a kutatások gyakran eltérő hangsúlyokat helyeznek a gazdasági, politikai vagy kulturális tényezőkre.

### 13.2.9. Rövid összefoglaló

Az 1857-es felkelés a brit gyarmati uralom elleni sokrétű, de heterogén felkelés volt, amelynek okai a katonai sérelmektől a társadalmi és gazdasági feszültségekig terjedtek. A felkelés földrajzilag Észak-Indiára koncentrálódott, és sem a résztvevők, sem a célok nem alkottak egységes nemzeti mozgalmat. A brit megtorlás leverte a felkelést, és 1858-ban a Brit Kelet-indiai Társaság helyébe a brit korona közvetlen uralma lépett. Az India Act 1858 és Viktória királynő proklamációja létrehozta az India Office-t, az alkirályi intézményt, és formálisan felszámolta a bekebelezési doktrínát. A gyarmati állam katonai, közigazgatási és jogi szerkezetét átszervezték, a hercegi államokat pedig a brit Paramountcy alárendelt partnereiként kezelték. A felkelés emlékezetpolitikailag vitatott: a brit hagyomány „szipojlázadásként”, az indiai függetlenségi mozgalom „első függetlenségi háborúként” értelmezte, míg a mai szakirodalom árnyaltabb, a két pólus közötti megközelítést alkalmaz.

### 13.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai, társadalmi és adminisztratív okok vezettek az 1857-es felkelés kirobbanásához, és miért nem elegendő pusztán az Enfield puska töltényeire hivatkozni?
2. Miért tekinthető a felkelés heterogén mozgalomnak, és milyen bizonyítékok szólnak az egységes nemzeti függetlenségi háború értelmezése ellen?
3. Milyen intézményi változásokat hozott az India Act 1858 és Viktória királynő 1858-as proklamációja a gyarmati kormányzásban?
4. Hogyan változtatta meg a felkelés a brit hadsereg toborzási politikáját, és mit jelentett a „martial races” elmélet?
5. Milyen szerepet játszottak a hercegi államok a korona közvetlen uralma alatt, és miért volt a brit Paramountcy a korlátozott autonómia kerete?

## 13.3. A gyarmati gazdaság és a társadalom

A brit korona 1858-as hatalomátvétele után India gazdasága és társadalma gyorsuló ütemben kapcsolódott a világpiachoz, ám ez az integráció nem szimmetrikus fejlődést hozott. A gyarmati állam adórendszere, a vasút- és öntözési beruházások, az angol nyelvű oktatás és a jogi-közigazgatási kategorizálás egyszerre teremtett új intézményeket, erősített meg régi hierarchiákat, és alakította át a mezőgazdaság, a kézműipar, a kereskedelem, a kasztviszonyok és a vallási közösségek szerkezetét. Az alábbiakban a gyarmati gazdaság fő pilléreit, a vasút és a piacgazdaság összefüggéseit, a földadó és a mezőgazdasági termelés kérdéseit, az oktatás és a társadalmi reformok ügyét, valamint a kaszt és a vallási közösségek átalakulását tárgyaljuk.

### 13.3.1. A gyarmati gazdaság szerkezete

A brit uralom alatt India gazdasága elsősorban nyersanyag-beszállítóként és brit iparcikk-felvevő piacként működött. A Kelet-indiai Társaság korában a kereskedelem még nagyrészt a textíliák, fűszerek és kézműves termékek kivitelére épült, ám az ipari forradalom után a brit gyapotipar versenye és a gyarmati vámrendszer fokozatosan visszaszorította az indiai kézműipart. A 19. század második felében India kivitele egyre inkább nyers gyapotból, jutából, teából, kávéból, indigóból, ópiumból és gabonából állt, míg behozatala brit textíliákból, vasból, gépekből és fogyasztási cikkekből tevődött össze. Ezt a szerkezetet a gyarmati állam vámpolitikája is fenntartotta: az indiai textíliákra kivetett belső vámok és a brit importáruk viszonylag alacsony terhei a hazai ipart hátrányba hozták.

A „deindusztrializáció” fogalma körül élénk történettudományi vita folyik. Egyes kutatók szerint India a 18. században a világ ipari termelésének jelentős hányadát adta, és a brit gyarmati politika tudatosan rombolta le a kézműves textilipart; mások arra figyelmeztetnek, hogy a premodern indiai ipar mérete és a deindusztrializáció üteme nehezen számszerűsíthető, és a hanyatlás regionálisan eltérő volt. Az azonban dokumentált tény, hogy a 19. század második felében több nagy kézműipari központ – például Dacca, Murshidabad vagy Szúrat – lakossága és termelése visszaesett, miközben a brit textilimport meredeken nőtt. A folyamatot nem lehet kizárólag a gyarmati politikára visszavezetni, de a vámrendszer és a vasúthálózat kiépítése a brit ipar érdekeit szolgálta.

A gyarmati gazdaság másik jellemzője a tőkehiány és a függőség volt. India külkereskedelmi mérlege gyakran aktív volt, ám a többlet nagy részét az úgynevezett „hazai terhek” (home charges) – a londoni kormányzat adminisztratív költségei, a hadsereg fenntartása, az adósságszolgálat – vitték el. Emiatt a felhalmozott tőke nem fordult ipari fejlesztésre. A 20. század elején ugyan megjelentek az első indiai tulajdonú textil- és acélüzemek – például a Tata család vállalkozásai –, de ezek inkább kivételek voltak, és a gyarmati kormányzat nem támogatta következetesen az iparosítást.

### 13.3.2. A vasút és a piacgazdaság

Az első indiai vasútvonal 1853-ban nyílt meg Bombay és Thane között; a hálózat azután gyorsan bővült, és a 20. század elejére a világ egyik legnagyobb vasúti rendszerévé vált. A vasútépítés elsődleges célja nem a helyi piacok fejlesztése volt, hanem a gyapot- és gabonaexport megkönnyítése, a katonai csapatmozgás gyorsítása, valamint a brit áruk belső terjesztése. A vasút mégis mélyrehatóan átalakította a gazdasági térszerkezetet: a korábban viszonylag elszigetelt régiókat összekapcsolta a kikötőkkel, csökkentette a szállítási költségeket, és lehetővé tette az árak országos konvergenciáját.

A piacgazdaság terjeszkedése azonban nem hozott általános jólétet. A vasút és a távíró révén a világpiaci áringadozások közvetlenül elérték az indiai termelőket. A mezőgazdasági árak emelkedése egyes rétegeknek hasznot hozott, másokat – különösen az adóssággal terhelt kisparasztokat – kiszolgáltatottá tett. A vasúti szállítás az éhínségek idején elvileg lehetővé tette az élelmiszer-szállítást, ám a gyakorlatban a gabona gyakran a magasabb árat fizető piacok felé áramlott, és a helyi ellátás nem mindig javult. A 19. század végi nagy éhínségek – 1876–1878, 1896–1897, 1899–1900 – idején a vasút szerepéről éles viták folytak: a brit adminisztráció a piaci elvre hivatkozva sokáig vonakodott beavatkozni, és a segélyezést szigorú feltételekhez kötötte.

A vasúthálózat hosszára vonatkozó adatok a gyarmati statisztikai évkönyvekből származnak, de a számok módszertani okokból eltérhetnek. A korszak végére India vasúthálózata megközelítette a 65 000 kilométert (a gyarmati statisztikai évkönyvek alapján; a pontos adat a mérési és besorolási gyakorlat függvényében változik). Ez a hálózat a világ egyik legsűrűbb vasúti rendszere volt, ám a beruházások haszna nagyrészt brit befektetőkhöz és a gyarmati államhoz került.

### 13.3.3. A mezőgazdaság és az adózás

A brit gyarmati gazdaság alapja a földadó volt. A Kelet-indiai Társaság és később a korona három fő földadó-rendszert vezetett be: a bengáliai zamindari rendszert, a dél-indiai ryotwari rendszert és az észak-indiai mahalwari rendszert. A zamindari rendszerben a zamindárokat – akiket a britek földtulajdonosként ismertek el – kötelezték az adó beszedésére; a ryotwari rendszerben az egyes parasztok közvetlenül az államnak fizettek; a mahalwari rendszer pedig faluközösségi alapon osztotta ki az adóterhet. Mindhárom rendszer a mezőgazdasági termelés pénzbeli megadóztatására épült, és a föld magántulajdonná válását erősítette.

Az adóterhek gyakran rendkívül súlyosak voltak. A 19. század első felében egyes területeken a termés felét vagy még többet is elvitték; a rögzített adókulcsok akkor is fizetendők voltak, amikor a termés rossz volt. A mezőgazdasági termelés fokozatosan a piaci növények – gyapot, juta, tea, indigó, ópium – irányába tolódott el, ami egyes régiókban a megélhetési növények rovására ment. Az indigótermesztés Bengálban különösen hírhedt volt: a brit ültetvényesek és indiai közvetítőik kényszerítő szerződésekkel kötötték le a parasztok földjét, ami ellen 1859–1860-ban felkelés robbant ki. A teaültetvények Asszámban és Dardzsilingben hasonlóan erőszakos munkaszervezésre épültek.

A mezőgazdasági eladósodás a gyarmati korszak egyik legsúlyosabb társadalmi problémája volt. A pénzbeli adófizetés, a piaci áringadozások és a természeti csapások miatt sok paraszt kénytelen volt uzsorásoktól kölcsönt felvenni; a hitel biztosítéka gyakran a föld volt, így a tartozás növekedése földvesztéshez vezetett. A 19. század végén és a 20. század elején a földnélküli mezőgazdasági munkások aránya nőtt, és a paraszti eladósodás a nacionalista politika egyik központi témájává vált.

Az éhínségek gyakorisága és súlyossága a gyarmati korszakban vitatott kérdés. Tény, hogy a 19. század második felében többször pusztított rendkívüli éhínség, és a halálos áldozatok számát a kortárs és későbbi becslések több millióra teszik. Az 1876–1878-as éhínség áldozatainak becsült száma 5–10 millió körül mozog, az 1896–1897-es és 1899–1900-as éhínségeké együttesen további több millió; ezek a becslések a gyarmati adminisztráció hiányos nyilvántartásain, misszionáriusi beszámolókon és későbbi demográfiai számításokon alapulnak, ezért széles sávban szórnak. A britek szerepe körül éles vita folyik: egyes történészek szerint a gyarmati adórendszer és a piaci liberalizáció súlyosbította a természeti csapások hatását, mások szerint az éhínségek elsősorban a monszun kiszámíthatatlanságából és a közlekedési nehézségekből fakadtak. A dokumentált tény az, hogy a gyarmati adminisztráció a 19. század végén még a szabadpiaci elvre hivatkozva korlátozta a segélyezést, és csak fokozatosan, a 20. század elején dolgozott ki átfogóbb éhínség-elhárítási terveket.

### 13.3.4. Az oktatás és a társadalmi reformok

A gyarmati oktatáspolitika fordulópontja Thomas Babington Macaulay 1835-ös jegyzéke volt, amely az angol nyelvű, nyugati tudományokon alapuló oktatás mellett érvelt, szemben a klasszikus szanszkrit és perzsa tananyaggal. A döntés nyomán az angol vált a felsőbb oktatás és a közélet nyelvévé, bár a misszionáriusi iskolák és a helyi nyelvek továbbra is jelen voltak. 1857-ben megalapították az első egyetemeket Bombayben, Kalkuttában és Madrasban; ezek az intézmények elsősorban hivatalnokokat, jogászokat és tanárokat képeztek, és az indiai középosztály egy vékony, angolul beszélő rétegét hozták létre.

Az angol oktatás hatása kettős volt. Egyrészt lehetővé tette, hogy indiaiak megismerjék a nyugati politikai eszméket – a liberalizmust, a nacionalizmust, a jogegyenlőséget –, és ezeket saját társadalmukra alkalmazzák; másrészt az oktatási rendszer a gyarmati hivatalnokréteg utánpótlását szolgálta, és a nyugati tudást gyakran a helyi tudással szemben felsőbbrendűként mutatta be. A korszak végére az írástudók aránya még mindig alacsony volt, és a tömegoktatás háttérbe szorult a felsőbb oktatással szemben.

A társadalmi reformok terén a gyarmati állam és az indiai reformerek bonyolult szövetséget alkottak. A sati (özvegyégetés) betiltása 1829-ben, az özvegyek újraházasodását lehetővé tevő törvény 1856-ban, a női házassági korhatár emelése 1891-ben, valamint a gyermekházasság korlátozása 1929-ben mind olyan intézkedések voltak, amelyeket indiai reformerek – például Rammohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar, Mahadev Govind Ranade – követeltek, de amelyeket a gyarmati törvényhozás léptetett életbe. A reformok azonban nem voltak egyértelműen „felvilágosult” lépések: a brit kormányzat gyakran vonakodott beavatkozni a vallási szokásokba, mert tartott a konzervatív hindu ellenállástól, és a reformok ügyét időnként a gyarmati uralom civilizációs igazolására használta fel. A reformpárti indiai hangok és a konzervatív vallási vezetők közötti vita a gyarmati nyilvánosság egyik fő vitatémája lett.

Az oktatás és a reformok révén kialakuló indiai középosztály – ügyvédek, tanárok, újságírók, hivatalnokok – hamarosan a nacionalista mozgalom gerincévé vált. A sajtó terjedése, a nyomtatott könyvek és újságok megjelenése, valamint a vasút és a posta fejlődése lehetővé tette, hogy a reformeszmék és a politikai követelések országos szinten terjedjenek. Ugyanakkor ez a középosztály nagyrészt a felső kasztokból és a városi, angolul beszélő rétegből származott, ami hozzájárult a gyarmati társadalom egyenlőtlenségeinek újratermeléséhez.

### 13.3.5. A kaszt és a vallási közösségek

A gyarmati korszakban a kasztrendszer nem maradt érintetlen, de nem is a britek találták ki. A kaszt már a gyarmatosítás előtt is a társadalmi szerveződés fontos eleme volt, ám a gyarmati adminisztráció új módon kategorizálta és merevítette. Az 1871-től rendszeresen tartott népszámlálások a lakosságot kasztok szerint írták össze, és a kutatók egy része szerint ez a gyakorlat hozzájárult ahhoz, hogy a korábban rugalmasabb, helyi szinten változó kasztidentitások országos, rögzített hierarchiává váljanak. A britek emellett a jogi rendszerben is használták a kasztkategóriákat, például a házassági és öröklési ügyekben. Ez a „kasztosodás” azonban vitatott folyamat: más történészek hangsúlyozzák, hogy a kasztrendszer már a gyarmatosítás előtt is merev volt, és a britek csupán a meglévő különbségeket rögzítették.

A kasztrendszeren belüli hierarchiák a gyarmati gazdaságban is megjelentek. A földtulajdon és a hivatali állások gyakran a felső kasztok kezén összpontosultak, míg az érinthetetlennek (dalit) nevezett csoportokat a legmegalázóbb munkákra kényszerítették, és sok helyen kizárták őket a templomokból, kutakból és oktatási intézményekből. A 19. század végétől azonban indiai reformmozgalmak is felléptek a kasztmegkülönböztetés ellen. Jyotirao Phule a maharastrai alacsony kasztúak oktatásáért és társadalmi felemelkedéséért küzdött; a 20. század elején B.

R. Ambedkar – aki maga is érinthetetlen családból származott – a dalitok jogaiért szállt síkra, és később az indiai alkotmány egyik fő szerzője lett. Ezek a mozgalmak a gyarmati korszak társadalmi reformjának fontos, de gyakran háttérbe szorított vonalát alkotják.

A vallási közösségek viszonya a gyarmati korszakban fokozatosan politikai kérdéssé vált. A 19. században a hindu reformmozgalmak – a Brahmo Samaj, az Arya Samaj – a hinduizmus megújítását, a bálványimádás és a kasztmegkülönböztetés kritikáját hirdették, míg a muszlim közösségen belül Sir Syed Ahmed Khan és az Aligarh-mozgalom a muszlim oktatás és identitás megerősítését szorgalmazta. A brit adminisztráció időnként tudatosan játszotta ki egymás ellen a vallási közösségeket; a 1905-ös bengáliai felosztás, amely a muszlim többségű keleti részt külön tartománnyá tette, a hindu nacionalista ellenállást erősítette, és hozzájárult a hindu-muszlim ellentétek kiéleződéséhez.

A gyarmati állam a vallási közösségeket jogi és politikai kategóriákként kezelte. Az 1909-es indiai tanácstörvény (Morley–Minto reformok) a muszlimok számára külön választókerületeket biztosított, ami a vallási identitás politikai intézményesítésének fontos lépése volt. Ezt az 1919-es Montagu–Chelmsford reformok és az 1935-ös India-törvény tovább bővítette. A külön választókerületek kérdése éles vitákat váltott ki: a hindu nacionalisták a nemzeti egység megosztását látták benne, míg a muszlim vezetők – köztük a későbbi Muhammad Ali Jinnah – a muszlim kisebbség védelmét hangsúlyozták. A dokumentált események mellett a vallási közösségek közötti erőszak – például az 1893-as bombayi zavargások vagy az 1920-as évek hindu-muszlim összecsapásai – azt mutatják, hogy a gyarmati politika, a gazdasági versengés és a vallási identitás erősödése egymást erősítve vezetett a közösségi feszültségekhez.

### 13.3.6. Források és bizonytalanságok

A gyarmati gazdaság és társadalom képét elsősorban gyarmati adminisztratív forrásokból ismerjük: népszámlálási jelentések, földadó-nyilvántartások, vasúti statisztikák, éhínség-jelentések, törvényhozási viták anyagai, valamint misszionáriusi és hivatalnoki beszámolók. Ezek a források azonban a gyarmati állam érdekeit és előítéleteit tükrözik: a statisztikákat gyakran pontatlannak, a kategorizálást önkényesnek, a társadalmi leírásokat pedig orientalista kliséknek tekinthetjük. Ezért a számadatok – például a vasúthálózat hossza, az éhínségi halálozások, a termelési adatok – mindig becslésként kezelendők, és a módszertani bizonytalanságot jelölni kell.

Az éhínségek áldozatszámaira vonatkozó becslések különösen széles sávban mozognak. A gyarmati adminisztráció nyilvántartásai hiányosak voltak, a halálozási okokat nem mindig rögzítették, és a járványok, valamint a migráció miatt a demográfiai számítások is bizonytalanok. A modern történészek által használt becslések ezért nem pontos mérések, hanem demográfiai modelleken alapuló közelítések.

A deindusztrializáció mértékéről és a kaszt gyarmati átalakulásáról szóló viták szintén forráshiányos területek. A premodern indiai ipari termelésre vonatkozó adatok ritkák, és a kasztrendszer működését a gyarmatosítás előtt elsősorban szanszkrit normatív szövegekből és utazói beszámolókból ismerjük, amelyek nem feltétlenül tükrözték a mindennapi gyakorlatot. A történettudomány ezért itt a dokumentált tények, a kortárs értelmezések és a későbbi tudományos rekonstrukciók elkülönítésére törekszik.

### 13.3.7. Rövid összefoglaló

A brit gyarmati korszakban India gazdasága nyersanyag-exportőr és iparcikk-importőr szerepkörbe került, miközben a földadó-rendszerek, a vasút és a világpiaci nyitás átalakították a

mezőgazdaságot és a kézműipart. A vasút egyszerre integrálta a piacot és szolgálta a gyarmati érdekeket; az adóterhek és a kereskedelmi növények térnyerése paraszti eladósodáshoz és rendszeres éhínségekhez vezetett. Az angol nyelvű oktatás új középosztályt teremtett, amely a reformok és a nacionalizmus hordozója lett, de a társadalmi reformok a gyarmati állam és az indiai reformerek kölcsönhatásában, gyakran vallási konfliktusok közepette zajlottak. A kasztrendszer a gyarmati kategorizálás révén merevebbé vált, miközben a vallási közösségek politikai intézményesítése megalapozta a későbbi hindu-muszlim ellentéteket. A gyarmati források torzításai miatt a gazdasági és demográfiai adatokat becslésként kell kezelni.

### 13.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerkezeti függőség jellemezte India gyarmati gazdaságát, és miben állt a „hazai terhek” szerepe?
2. Hogyan hatott a vasút az indiai piacgazdaságra, és miért vitatott a vasút szerepe az éhínségek idején?
3. Milyen különbségek voltak a zamindari, a ryotwari és a mahalwari földadó-rendszerek között, és milyen társadalmi következményeik voltak?
4. Milyen hatása volt Macaulay oktatási politikájának, és hogyan kapcsolódott a társadalmi reformok ügyéhez?
5. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a gyarmati népszámlálások és a kasztrendszer merevedése közötti összefüggésről?

## 13.4. A nacionalista mozgalom és Gandhi

Az alfejezet az indiai nacionalista mozgalom kialakulását és Mahatma Gandhi tömegpolitikáját tárgyalja az 1885-ös Indiai Nemzeti Kongresszustól az 1935-ös alkotmányreform időszakáig. A hangsúly nem egyetlen hősies nemzeti történeten van, hanem az intézmények, a gyarmati állam, a vallási-közösségi kategóriák és a különböző politikai irányzatok együttesén. Az előző alfejezet (A gyarmati gazdaság és a társadalom) bemutatta, hogyan alakult ki a brit uralom gazdasági és társadalmi szerkezete; ezen a talajon jött létre a szervezett nacionalista politika, amelyet Gandhi 1919 után tömegmozgalommá alakított, de amely soha nem volt egységes.

**Az Indiai Nemzeti Kongresszus megalakulása (1885).** Az Indiai Nemzeti Kongresszus (Indian National Congress, INC) 1885. december 28-án Bombayben tartotta első ülését, mintegy 72 küldött részvételével. Az alapítás dokumentált tény: az ülésen angolul beszélő, jórészt nyugati műveltségű, városi, felső kasztú hindu értelmiségiek, ügyvédek, újságírók és kereskedők vettek részt. Az elnök Womesh Chunder Bonnerjee volt; a szervezésben Allan Octavian Hume, egy nyugalmazott brit köztisztviselő játszott fontos szerepet. Hume motivációja vitatott értelmezés: egyes történészek szerint a gyarmati hatóságok informális támogatásával „biztonsági szelepet” akart teremteni a növekvő elégedetlenségnek, mások szerint őszintén hitt az indiai képviselet bővítésében. Az INC korai követelései mérsékeltek voltak: indiai tagok bevonása a törvényhozó tanácsokba, a közszolgálati vizsgák egyidejű indiai megtartása, a hadsereg indiaiakra terhelt költségeinek csökkentése, valamint a gyarmati gazdaságpolitika bírálata. Dadabhai Naoroji „Poverty and Un-British Rule in India” című munkája (1901) dokumentáltan fogalmazta meg a „kiszivattyúzás” (drain) tézisét: eszerint India jövedelmének jelentős része adó, hazautalt fizetések és a brit tőke hozama formájában elhagyta a szubkontinenst, ami hozzájárult a szegénységhez. Ez a gazdasági nacionalizmus a gyarmati uralom bírálatának egyik legkorábbi, forrásokkal alátámasztott változata volt.

A korai nacionalizmus nem a mai értelemben vett tömegmozgalom volt. A politikai nyilvánosságot az angol nyelvű sajtó, a vasút, a posta és az új egyetemek hozták létre; ezek a gyarmati modernizáció termékei voltak. Ugyanakkor a regionális nyelvek, a kaszt- és vallási hálózatok továbbra is erősebb kötődést jelentettek sok indiai számára. A „nemzet" kifejezés használata az INC korai dokumentumaiban is ingadozó, részben a birodalmi lojalitás, részben a brit politikai nemzet mintája felé mutatott. A nacionalizmus tehát nem előzmény nélküli, örök adottság, hanem a gyarmati viszonyok között kialakuló, vitatott politikai nyelv volt.

**A bengáli felosztás, a swadeshi és a radikalizálódás (1905–1910).** A mérsékelt petíciós politikától való elfordulást Lord Curzon főkormányzó 1905-ös döntése katalizálta. Bengália tartományát közigazgatási indokokkal kettéosztotta: a nyugati, hindu többségű rész és a keleti, muszlim többségű rész külön egységgé vált. A brit hatóság hivatalos indoklása szerint a hatalmas tartományt nehéz volt kormányozni; a bengáli nacionalisták többsége azonban az „oszd meg és uralkodj" politika megnyilvánulásaként értelmezte, mert a felosztás gyengítette a bengáli nyelvi-politikai közösséget, és vallási törésvonalat emelt be a közigazgatásba. Az esemény dokumentált tény, de a brit szándék értelmezése a mai napig vitatott: a gyarmati iratokban egyszerre jelenik meg a közigazgatási racionalitás és a hindu politikai elit megosztásának szándéka.

A felosztás ellen swadeshi (saját országbeli áruk) mozgalom bontakozott ki: brit áruk bojkottja, hazai kézműipar és oktatási intézmények támogatása, nyilvános tüntetések. Az 1906-os kalkuttai INC-ülés először fogalmazta meg a swaraj (önkormányzat) követelését. A mozgalom ugyanakkor kettévált: a mérsékeltek, például Gopal Krishna Gokhale, az alkotmányos reformokra és a birodalmon belüli fokozatos önkormányzatra helyezték a hangsúlyt; a radikálisok, mindenekelőtt Bal Gangadhar Tilak, a tömegmozgósítást és a vallási-kulturális szimbólumok használatát szorgalmazták. Tilak a Ganésa-ünnepek és a Sivádzsi-kultusz köré szervezett nyilvános rituálékat, ami kiszélesítette ugyan a mozgósítást, de muszlim körökben aggodalmat keltett: a hindu szimbolika mintha a nemzetet hindu keretbe foglalta volna. Ez a feszültség nem volt szükségszerű „ősi" vallási konfliktus; a gyarmati politikai nyilvánosság és a választójogi reformok fokozatosan intézményesítették a vallási identitások politikai használatát.

A muszlim politikai elitek külön szerveződése részben erre a bizonytalanságra adott válasz volt. A Muszlim Liga (All-India Muslim League) 1906-ban Daccában alakult meg, elsősorban az észak-indiai muszlim földbirtokos és hivatalnoki rétegek vezetésével. A Liga a muszlim közösség külön képviseletét és elkülönített választói körök létrehozását követelte. A brit kormány az 1909-es Morley–Minto reformokban valóban bevezette a muszlimok számára a külön választói köröket. Ez dokumentált döntés; értékelése viszont élesen vitatott. Egyes történészek szerint a külön választói körök megerősítették a felekezeti politikai identitást, és előkészítették az 1947-es felosztás logikáját. Mások szerint a muszlim kisebbség védelme szempontjából észszerű intézmény volt, mert a többségi választójog egy hindu többségű képviseletben a muszlimokat alulreprezentálta volna. A könyv álláspontja: a döntés a gyarmati állam, a hindu nacionalista csoportok és a muszlim elitek közötti versengő igényekből született, és hosszú távon a vallási hovatartozást tette a politikai reprezentáció elsődleges elvévé.

**Az első világháború és az alkotmányos reform ígérete (1914–1919).** India az első világháborúban jelentős erőforrásokkal vett részt a brit hadviselésben. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az indiai hadsereg és a kiegészítő alakulatok százezrei harcoltak a birodalom oldalán; a szakirodalomban gyakori becslés szerint összesen mintegy 1,3–1,5 millió indiai katona és kisegítő szolgált, de a pontos létszám módszertani becslés. A háború gazdasági terhei, az infláció és az áruhiány széles körű elégedetlenséget szült. Ugyanakkor a háborús hűség reményt keltett a politikai reformra: az 1917-es Montagu-nyilatkozat a „fokozatosan felelős kormányzat" célját tűzte ki India számára. Az 1919-es Government of India Act (Montagu–Chelmsford reform) a tartományi szinten bevezette a diarchiát: egyes ügyek (például oktatás, egészségügy) indiai

miniszterekhez kerültek, a rendőrség, a földadó és a pénzügy azonban brit ellenőrzés alatt maradt. A reform korlátozott voltát a nacionalisták széles köre csalódásként élte meg.

A háborús időszakban a brit hatóságok rendkívüli jogköröket kaptak; az 1919-es Rowlatt-törvény a háborús előzetes letartóztatási és bírósági eljárásokat békeidőre is kiterjesztette. Gandhi ekkor lépett be az országos politikába.

**Gandhi és a satyagraha módszere.** Mohandas Karamchand Gandhi (1869–1948) jogászként 1893 és 1914 között Dél-Afrikában dolgozott, ahol szembesült a brit gyarmati faji kirekesztéssel, és kialakította a satyagraha (az igazsághoz ragaszkodás, erőszakmentes ellenállás) módszerét. Az ottani Natal Indian Congress szervezése, a békés tüntetések és a bebörtönzött ellenállók kampányai dokumentált előzményei indiai pályafutásának. Gandhi 1915-ben tért vissza Indiába, és hamarosan helyi konfliktusokban – Champaran (1917), Kheda (1918), az ahmedabadi textilmunkások sztrájkja (1918) – alkalmazta az erőszakmentes nyomásgyakorlást. Ezek a kampányok nem voltak forradalmi jellegűek: a gyarmati adó vagy a munkafeltételek konkrét sérelmeire összpontosítottak, és megerősítették Gandhi hírnevét mint olyan vezetőét, aki képes városi és falusi rétegeket egyaránt megszólítani.

Gandhi politikai nyelve szándékosan vallási-erkölcsi volt. A satyagraha az ő felfogásában nem csupán taktika, hanem lelki fegyelem, amelyet az ahimsa (erőszakmentesség), az önmegtartóztatás és az igazság keresése határoz meg. Ugyanakkor társadalmi programja konzervatív vonásokat is hordozott: a Hind Swaraj (1909) című munkájában a modern ipari civilizációt bírálta, és a falusi önellátást, a kézi szövést (khadi) állította szembe a nyugati típusú fejlődéssel. Ezt a kortárs indiai értelmiség egy része is vitatta; Jawaharlal Nehru és más fiatal politikusok az iparosítás és a szekuláris állam hívei voltak. Gandhi tehát nem volt a modern értelemben vett nemzetépítő ideológus; szerepe akkor válik érthetővé, ha a gyarmati környezetben a politikai tiltakozást erkölcsi és vallási tekintéllyel kapcsolta össze.

**Amritszár és a nem-együttműködési mozgalom (1919–1922).** A Rowlatt-törvény ellen Gandhi országos hartalt (munkabeszüntetést) hirdetett 1919 tavaszán. Április 13-án Amritszárban a Jallianwala Bagh nevű, fallal körülvett téren a Reginald Dyer dandártábornok parancsnoksága alatt álló brit katonai alakulat fegyvertelen tömegre nyitott tüzet. A mészárlás dokumentált tény. A halálos áldozatok száma azonban vitatott: a brit Hunter-bizottság 379 halottat rögzített, az indiai becslések gyakran ezer fölé teszik; a pontos szám a mai napig nem ismert. A brit vizsgálat elítélte Dyer eljárását, ám Nagy-Britanniában sokan hősként ünnepelték; ez a kettősség mélyen megrendítette az indiai mérsékeltek brit igazságosságba vetett bizalmát. A gyarmati erőszaknak ez a nyilvános, fegyvertelen tömeg ellen irányuló formája a nemzeti mozgalom egyik alapító traumája lett, és a mai indiai emlékezetpolitika központi elemévé vált.

1920 decemberében az INC nágpuri ülése Gandhi vezetésével nem-együttműködési mozgalmat hirdetett: brit címek visszaadása, bíróságok, iskolák, választások és brit áruk bojkottja, valamint khadi népszerűsítése. A mozgalom széles társadalmi bázist ért el, és összekapcsolódott a muszlim Khilafat-mozgalommal, amely az Oszmán Birodalom kalifátusának megőrzéséért tiltakozott a háború utáni rendezés ellen. Ez a hindu–muszlim együttműködés dokumentált, de törékeny volt: a Khilafat-ügy vallási-nemzetközi célja nem illeszkedett teljesen az indiai nemzeti követelésekhez, és a hindu nacionalisták egy része idegenkedett tőle.

Az erőszakmentesség határát a mozgalom 1922 februárjában érte el, amikor a Chauri Chaura helységben tüntetők rendőröket öltek meg. Gandhi ekkor leállította a nem-együttműködési kampányt. Döntése a mai napig vitatott értelmezés: hívei szerint az erőszakmentesség elvének következetes védelme volt; bírálói szerint elhamarkodottan vetett véget egy felfelé ívelő mozgalomnak. Gandhit letartóztatták, és 1922-es perében – közismert megfogalmazása szerint – „nagy gyászbeszédként” ismertette a brit uralommal szembeni erkölcsi vádjait. A per dokumentált, Gandhi elítélése és bebörtönzése is az.

**Egy mozgalom, több nacionalizmus.** Az 1920-as években a „nacionalista mozgalom” fogalma félrevezető egységet sugall. Az INC maga is ernyőszervezet volt, amelyen belül mérsékeltek, szocialisták, hindu tradicionalisták és alkotmányos liberálisok vitatkoztak. A forradalmi nacionalizmus erőszakos ága – például a Bhagat Singh nevével fémjelzett hálózat – elutasította a Gandhi-féle erőszakmentességet, és brit hivatalnokok elleni akciókat hajtott végre; ezek dokumentált események, megítélésük a függetlenség utáni Indiában is vitatott. A hindu nacionalizmus intézményesülése is ekkor gyorsult fel: a Hindu Mahasabha, majd 1925-ben a Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS) létrejötte a hindu közösségi szerveződés új formáit hozta. A muszlim politika sem volt egységes: a Muszlim Liga mellett regionális muszlim pártok és vallási mozgalmak is működtek.

A kasztkérdés különösen élesen mutatja a nemzeti egység korlátait. Bhimrao Ramji Ambedkar, a dalit (korabeli brit kategóriák szerint „elnyomott osztályok”) közösség jogásza és politikusa, a punei Poona-paktum (1932) körüli vita főszereplője lett. Ambedkar a dalitok számára külön választói köröket követelt, mert úgy ítélte meg, hogy a felső kasztú hindu vezetés alatt a dalitok nem kapnak valódi képviseletet. Gandhi ezt a hindu közösség megosztásaként értelmezte, és böjtölni kezdett. A kompromisszumos Poona-paktum végül közös választókerületben fenntartott helyeket biztosított a dalitoknak. Ez a vita dokumentált, és rávilágít arra, hogy a „nemzeti mozgalom” nem volt képes feloldani a kaszt- és vallási hierarchiákból eredő belső feszültségeket. A paktum értékelése is vitatott: egyesek Gandhi erkölcsi nyomását, mások Ambedkar engedményre kényszerítését hangsúlyozzák.

**A sómenet és a polgári engedetlenség (1930).** Az 1920-as évek végét a brit alkotmányos ajánlatokkal szembeni csalódás jellemezte. A Simon-bizottság 1928-ban indiai tagok nélkül érkezett ellenőrizni a reformokat, ami széles körű tiltakozást váltott ki; a bizottság összetétele dokumentált. A Nehru-jelentés (1928) dominiumi státuszt javasolt, de a „teljes függetlenség” hívei ezt kevésnek tartották. Az INC 1929. decemberi lahori ülése purna swarajt, azaz teljes függetlenséget követelt, és 1930. január 26-át a függetlenség napjává nyilvánította. Ez az egyoldalú nyilatkozat a gyarmati állammal szembeni erkölcsi és politikai fordulat volt; a dátum később az indiai köztársaság napjának alapjává vált.

Gandhi a sót választotta a polgári engedetlenség szimbólumául. A brit sómonopólium és sóadó minden háztartást érintett, a só pedig a szegények számára is nélkülözhetetlen volt. 1930. március 12-én Gandhi mintegy 78 kísérővel elindult az ahmedabadi Sabarmati ásramból a tengerparti Dandi felé; a menet több héten át tartott, és menet közben több ezer ember csatlakozott. Április 6-án a tengerparton jelképesen sót párolt, nyíltan megszegve a sótörvényt. A sómenet dokumentált esemény; a távolság körülbelül 240 mérföld (kb. 390 km), a résztvevők száma azonban csak becslés, mert a tömeg folyamatosan változott. A brit hatóságok tömeges letartóztatásokat hajtottak végre; a szakirodalomban gyakran idézett becslés 60 000 fölötti bebörtönzöttről szól, de a pontos országos szám a gyarmati nyilvántartásokban is töredékes.

A sómenet katonai-gazdasági hatása korlátozott volt, mert a sótörvényeket nem sikerült eltörölni. Politikai és szimbolikus jelentősége viszont óriási volt: a nemzetközi sajtó – köztük amerikai és brit tudósítók – nyilvánosan közvetítette a sómonopólium elleni békés engedetlenséget. A mozgalom megmutatta, hogy a Gandhi-féle erőszakmentes taktika képes a gyarmati államot költséges, erkölcsileg támadható elnyomásra kényszeríteni. A brit hatóságok irataiban a sómenet gyakran „törvénytelenségként” jelenik meg; a nacionalista beszámolókban viszont a törvényes igazságtalansággal szembeni erkölcsi ellenállásként. Mindkettő forrás, de egyik sem semleges.

**A kerekasztal-tárgyalások, a Poona-paktum és az 1935-ös reform.** A sómenet után a brit kormány tárgyalásos úton próbálta kezelni a válságot. Az 1931-es Gandhi–Irwin paktum felfüggesztette a polgári engedetlenséget, Gandhi pedig részt vett a londoni kerekasztal-konferencián. A tárgyalásokon kiderült, hogy a kisebbségi képviselet – muszlim, dalit, szikh, keresztény és fejedelmi állami érdekek – nem illeszthető be egyetlen alkotmányos keretbe. A konferencia

kudarca dokumentált; az indiai küldöttek közötti törésvonalak legalább annyira meghatározóak voltak, mint a brit kormány ellenállása.

1932-ben a brit kormány egyoldalúan „közösségi döntést” (Communal Award) hozott, amely a dalitoknak is külön választói köröket biztosított volna. Gandhi böjtbe kezdett, majd a Poona-paktumban Ambedkarral kompromisszum született: a dalitok közös választókerületben kaptak fenntartott helyeket. A paktum dokumentált; értelmezése azonban a mai napig vitatott. Ambedkar később úgy nyilatkozott, hogy Gandhi böjtje erkölcsi kényszert jelentett, ami korlátozta a dalit politikai autonómiát. Gandhi hívei viszont a hindu társadalom megosztásának elkerülését hangsúlyozták. E vita nem utólagos ideológiai kiegészítés: a gyarmati alkotmányos tárgyalások központi kérdése volt, hogy ki képviselheti a kaszt- és vallási közösségeket.

Az 1935-ös Government of India Act tartományi autonómiát hozott, és bővítette a választójogot, bár a felnőtt lakosságnak becslések szerint csak mintegy 10–12%-a kapott szavazati jogot. A föderáció a fejedelmi államok ellenállása miatt nem lépett életbe. A reform a brit alkotmányos ígéret és a nacionalista önrendelkezés közötti feszültséget nem oldotta fel; a következő alfejezet (A második világháború és a függetlenség előkészítése) ebből a kiindulópontból vizsgálja majd az 1939 utáni szakaszt.

**Faji és vallási feszültségek a gyarmati politikában.** A nacionalista mozgalom története nem választható el a gyarmati faji hierarchiától. A 19. század második felétől a brit Indiában intézményesült a fehér telepesek és a birodalmi hivatalnokok közötti faji kirekesztés: elkülönült klubok, lakónegyedek, vasúti kocsik, valamint jogi egyenlőtlenségek. Az 1883-as Ilbert-törvényjavaslat körüli vita – amely lehetővé tette volna indiai bírák eljárását európaiak ügyeiben – megmutatta, hogy a brit telepes közösség jelentős része elutasította az indiaiakkal való jogi egyenlőséget. Az esemény dokumentált, és hozzájárult az indiai értelmiség politikai szerveződéséhez. A „faji” kategória azonban történeti fogalom: a korabeli brit diskurzusban gyakran a civilizációs különbségek, a vallás és a nyelv hierarchiáját is magába olvasztotta, ezért a mai értelemben vett rasszizmus fogalmát nem lehet mechanikusan visszavetíteni.

A vallási feszültségek esetében hasonló óvatosság szükséges. A hindu–muszlim ellentét nem örök és nem kizárólag vallási: a 19–20. századi gyarmati népszámlálások, a külön választói körök, a földtulajdoni és városi foglalkozási verseny, valamint a nyelvi és kasztkülönbségek együttesen alakították. Az 1920-as években több városban vallási zavargások törtek ki; ezek dokumentált erőszakok, de az áldozatok számáról gyakran csak gyarmati rendőri becslések állnak rendelkezésre, amelyek módszertani bizonytalanságokat hordoznak. A nacionalista elbeszélés utólag gyakran a gyarmati „oszd meg és uralkodj” politikát tette kizárólagos felelőssé; a valóságban a hindu és muszlim elitek, vallási vezetők és helyi gazdasági érdekek is részt vettek a törésvonalak mozgósításában. Ezt a könyv nem egyetlen bűnbak kijelöléseként, hanem a gyarmati politikai intézményrendszer és a helyi társadalmi dinamikák kölcsönhatásaként tárgyalja.

### 13.4.1. Források és bizonytalanságok

A korszak fő forrástípusai: az Indiai Nemzeti Kongresszus üléseinek jegyzőkönyvei és határozatai; Gandhi írásai, levelezése és folyóiratai (Indian Opinion, Young India, Harijan); a brit parlament és a gyarmati kormányzat iratai, törvényei és jelentései; bírósági perek anyagai; kortárs sajtó, mind brit, mind indiai oldalról; valamint a gyarmati rendőrség és titkosszolgálat megfigyelési jelentései. Az utóbbiak értékesek, de elfogultak: a mozgalmat gyakran bűnügyi vagy „felforgató” jelenségként írták le. A nacionalista emlékiratok ezzel szemben gyakran utólag egységesnek és Gandhi-központúnak mutatják a mozgalmat, ami emlékezetpolitikai állítás, nem pedig tényszerű leírás. A muszlim, dalit, szikh és regionális szereplők forrásai alapvetőek ahhoz, hogy az INC által képviselt narratíva ne tűnjön az egyetlen hangnak.

A bizonytalanságok közé tartoznak a tömegmegmozdulások résztvevőinek száma, a bebörtönzöttek összesítése, valamint a vallási zavargások áldozatai. A Jallianwala Bagh-i áldozatok számát illetően a hivatalos brit becslés és a helyi közösségi becslések közötti eltérés önmagában forráskritikai tanulság: az erőszak ténye dokumentált, a lépték viszont forrástól függ. Gandhi döntéseinek megítélése – Chauri Chaura vagy a Poona-paktum – szintén a történetírás vitatott értelmezései közé tartozik, nem pedig bizonyosság.

### 13.4.2. Rövid összefoglaló

Az Indiai Nemzeti Kongresszus 1885-ben mérsékelt, petíciós szervezetként jött létre, amely a gyarmati gazdasági kivonást és a csekély indiai képviseletet bírálta. A bengáli felosztás (1905) és a swadeshi mozgalom után a nacionalizmus radikalizálódott, de ezzel párhuzamosan a muszlim külön képviselet is intézményesült. Gandhi 1919 után tömegmozgalommá alakította a tiltakozást: a Rowlatt-törvény elleni hartal, az amritszári mészárlás és a nem-együttműködési kampány új erkölcsi keretbe helyezte a gyarmati politikát. A sómenet (1930) a polgári engedetlenség legismertebb példája lett, és nemzetközi figyelmet hozott, bár közvetlen célját nem érte el. A nemzeti mozgalom ugyanakkor belső feszültségekkel terhelt volt: vallási, kaszt- és ideológiai törésvonalak osztották meg, amelyeket a gyarmati választójogi rendszer is megerősített. Az 1935-ös alkotmányreform sem oldotta fel a tárgyalásos alkotmányosság és a teljes függetlenség követelése közötti feszültséget.

### 13.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi rétegek hozták létre az Indiai Nemzeti Kongresszust, és miért maradtak követelései kezdetben mérsékeltek?
2. Hogyan radikalizálta a bengáli felosztás a nacionalista politikát, és milyen hatással volt a muszlim külön képviselet megjelenésére?
3. Mi volt a satyagraha szerepe Gandhi politikájában, és miért állította le a nem-együttműködési mozgalmat a Chauri Chaura-i erőszak után?
4. Miben állt a sómenet politikai és szimbolikus jelentősége, és miért nem azonosítható a közvetlen jogi sikerrel?
5. Milyen intézményi lépések erősítették a vallási-közösségi törésvonalakat, és milyen vitákat hozott felszínre a Poona-paktum?

# 14 India a függetlenség felé és a függetlenség után

## 14.1. A második világháború és a függetlenség előkészítése

India helyzete 1939-ben nem egyszerű „brit gyarmat” volt, hanem egy olyan birodalmi alrendszer, amelyben a londoni kormány, az alkirályi adminisztráció, a tartományi kormányok, a hercegi államok, valamint a Kongresszus és a Muszlim Liga politikai hálózatai versengtek egymással. Az A nacionalista mozgalom és Gandhi című alfejezetben tárgyalt tömegmozgalmak után a második világháború évei nem csupán India háborús részvételéről szóltak, hanem arról is, hogy a brit uralom legitimitása fokozatosan elhasználódott, miközben a függetlenség feltételei körül újabb és újabb alkotmányos kísérletek, tárgyalások és tömeges erőszak bontakoztak ki. Ez az alfejezet az 1939-es hadüzenettől nagyjából 1947 elejéig, a hatalomátadás bejelentéséig követi a folyamatot; az 1947-es felosztás eseménytörténete a következő alfejezetre tartozik.

**A háború kitörése és az indiai politikai válság**

1939. szeptember 3-án Lord Linlithgow alkirály India nevében hadat üzent Németországnak, anélkül hogy ezt megelőzően érdemben konzultált volna az 1937-es tartományi választásokon hatalomra került indiai képviselőkkel. Ez a lépés dokumentált közigazgatási tény, és azonnal kiélezte az alkotmányos ellentétet: a Kongresszus szerint India nem lehetett hadviselő fél az indiai politikai közösség jóváhagyása nélkül. A Kongresszus hét tartományi kormánya 1939 őszén lemondott, ami egyszerre fejezte ki tiltakozását a brit döntés ellen, és mutatta meg, hogy a tartományi autonómia keretei nem elegendők a teljes körű önrendelkezéshez.

A háborúhoz való viszony azonban nem volt egységes a nacionalista erőkön belül. Jawaharlal Nehru és a Kongresszus baloldali-liberális szárnya elítélte a fasiszta és náci agressziót, ezért nem akarta elzárni India támogatását a szövetségesektől, ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy a háborús részvétel feltétele azonnali, határozott brit ígéret legyen India háború utáni függetlenségére. Mahatma Gandhi az erőszakmentesség elvéből kiindulva inkább erkölcsi, semmint katonai támogatást tartott volna elfogadhatónak. Ezzel szemben a Muhammad Ali Jinnah vezette Muszlim Liga a háborús együttműködésért cserébe a muszlim politikai érdekek intézményes elismerését követelte, és kihasználta, hogy a Kongresszus tartományi kormányainak lemondása után a Liga több tartományban megerősíthette pozícióit.

1940. március 23-án Lahorében a Liga elfogadta az úgynevezett Lahore-i határozatot. A dokumentált határozat szövege nem használta a később elterjedt „Pakisztán” kifejezést, de kimondta, hogy a muszlim többségű északnyugati és keleti régiókból „független államokat” kellene létrehozni, amelyekben a muszlim politikai közösség autonóm módon szervezheti meg állami életét. Jinnah ezt a kétnemzet-elméletre építette: a hinduk és a muszlimok nem pusztán vallási csoportok, hanem külön politikai nemzetek, ezért egyetlen központosított indiai állam nem képviselheti mindkettőjüket. A Kongresszus ezt a felfogást elutasította, mert India társadalmi és vallási sokféleségét nem tartotta egyenlőnek a területi szétválással. Fontos, hogy a Lahore-i határozat és a kétnemzet-elmélet értelmezése a későbbi történetírásban is vita tárgya: egyes értelmezések szerint a határozat inkább tárgyalási pozíciónak készült, semmint végleges alkotmányos térképnek.

A brit kormány 1940 augusztusában úgynevezett „augusztusi ajánlatot” tett: elismerte, hogy a háború után India alkotmányos jövőjét indiai képviselőkkel közösen kell rendezni, és elfogadta az alkotmányozó gyűlés gondolatát, de fenntartotta, hogy a kisebbségek – elsősorban a muszlim közösség – beleegyezése nélkül nem születhet új alkotmány. Ez a vétójellegű garancia a Liga számára előnyös volt, a Kongresszus azonban elutasította, mert úgy látta, hogy a britek a közösségi ellentéteket használják fel a gyarmati uralom fenntartására. 1940 végétől Gandhi korlátozott, egyéni polgári engedetlenségi kampányt indított: a kiválasztott aktivisták nyilvánosan, erőszak nélkül jelentették ki a háború elleni erkölcsi tiltakozásukat, amit a gyarmati hatóságok rendre letartóztatással büntettek. Ez a kampány tudatosan alacsony intenzitású volt, hogy ne akadályozza súlyosan a brit háborús erőfeszítést, ugyanakkor folyamatosan napirenden tartsa a függetlenség kérdését.

### A Cripps-misszió és a tárgyalási kísérlet

A háború menetének ázsiai fordulópontja megváltoztatta a brit kormány számításait. Japán 1941 decemberétől gyors ütemben foglalta el Délkelet-Ázsia brit, holland és amerikai támaszpontjait, 1942 februárjában pedig elesett Szingapúr, a brit távol-keleti védelem szimbóluma. A japán csapatok a burmai fronton India felé közeledtek, ezért London számára egyszerre vált katonai és politikai szükségletté az indiai közvélemény megnyerése. Winston Churchill háborús kabinetje 1942 tavaszán Stafford Cripsset, a kabinet tekintélyes, baloldali munkáspárti tagját küldte Delhibe, hogy alkotmányos ajánlatot tegyen.

A Cripps-misszió 1942. márciusi–áprilisi tárgyalásai dokumentált levéltári iratokban követhetők. A brit ajánlat lényege az volt, hogy India a háború után dominiumi státuszt kaphat, indiai részvétellel alkotmányozó gyűlést hívnak össze, és az alkotmány kidolgozása után bármely tartomány dönthet úgy, hogy nem csatlakozik az új indiai államhoz. Ez utóbbi elem a muszlim többségű tartományok számára nyitotta volna meg a kiválás lehetőségét, tehát burkoltan elismerte a Liga követelését. A háború idejére azonban a védelem és a hadviselés irányítása a brit főparancsnok kezében maradt volna, és a Cripps-ajánlat nem kínált azonnali, tényleges indiai felelős kormányt.

A Kongresszus elutasította az ajánlatot, mert nem látott garanciát arra, hogy a háború alatt létrejön egy nemzeti jellegű végrehajtó hatalom; Gandhi a kudarcot – a kortárs feljegyzések szerint – „post-dated cheque on a crashing bank” kifejezéssel jellemezte, vagyis olyan utólagos keltezésű csekknek, amelyet egy összeomló bank állít ki. A Muszlim Liga sem fogadta el, mert Jinnah nem látta egyértelműnek a muszlim többségű területek önálló államának elismerését. A Cripps-misszió tehát nem csupán kudarcot vallott, hanem megmutatta, hogy a három fél – a brit gyarmati kormányzat, a Kongresszus és a Liga – eltérően képzeli India jövőjét, és a kompromisszumhoz szükséges bizalom hiányzik.

### A Quit India mozgalom

A japán előretörés árnyékában a Kongresszus vezetése úgy ítélte meg, hogy a háborús helyzetben a brit jelenlét nem védi, hanem inkább akadályozza India hatékony ellenállását. 1942. augusztus 8-án Bombayben a Kongresszus Munkabizottsága elfogadta a Quit India határozatot, amely felszólította a brit uralom megszüntetését Indiában, és széles körű, erőszakmentes tömegmozgalmat hirdetett. Gandhi aznap este mondta el híres beszédét, amelyben a „Do or Die” – tegyetek, vagy haljatok – felhívást intézte a mozgalom résztvevőihez. A beszéd szó szerinti rekonstrukciója a későbbi visszaemlékezések és sajtótudósítások alapján bizonytalan, de a beszéd megtörténte és a fő üzenete dokumentált.

A brit hatóságok már másnap, augusztus 9-én letartóztatták Gandhit, Nehrut, Vallabhbhai Patelt, Abul Kalam Azadot és a Kongresszus számos más vezetőjét. A Kongresszust betiltották, ami azt jelentette, hogy a mozgalom legfőbb szervezeti keretei hivatalosan megszűntek. A letartóztatások azonban nem fékezték meg a tiltakozást, hanem éppenséggel felerősítették. A „Quit

India” mozgalom a következő hetekben széles körű, részben spontán megmozdulásokba fordult: tüntetések, sztrájkok, vasúti sínek, távíróvonalak és kormányzati épületek elleni akciók zajlottak. A brit gyarmati hatóság tömeges letartóztatásokkal, rendőri és katonai erőszakkal válaszolt, és a mozgalmat hivatalosan „lázadásként” vagy „zavargásként” minősítette. A Kongresszus és támogatói ezzel szemben tömegfelkelésnek, illetve erőszakmentes ellenállásnak tekintették, amelyet a brit elnyomás sodort erőszakos mederbe.

A Quit India mozgalom áldozatainak és résztvevőinek pontos számai nem ismertek. A brit hatósági jelentések rendszerint alacsonyabb halott- és letartóztatotti számokat közölnek, míg az indiai visszaemlékezések és egyes későbbi történeti munkák ennél magasabb értékeket valószínűsítenek. Annyi bizonyos, hogy több tízezer aktivistát tartóztattak le, és a mozgalmat a háborús körülmények között viszonylag gyorsan sikerült elfojtani. A politikai következmény azonban hosszabb távú volt: a Quit India után a brit uralom Indiában már nem tűnhetett olyan rendnek, amelynek fenntartását az indiai politikai osztály szélesebb rétegei is elfogadnák.

A mozgalom értelmezése ma is vitatott. Egyes történészek szerint a Quit India elsősorban a Kongresszus nyomásgyakorló eszköze volt, amely nem akarta megdönteni azonnal a brit uralmat, hanem tárgyalási pozíciót akart javítani. Mások azt hangsúlyozzák, hogy a spontán erőszak, a vidéki tiltakozás és az infrastruktúra elleni akciók túlmutattak a kongresszusi vezetés szándékain, és valódi társadalmi elégedetlenséget fejeztek ki. Az viszont dokumentált, hogy a brit adminisztráció ekkor már nem tudta pusztán adminisztratív eszközökkel kezelni az indiai nacionalizmust, és a háború után a régi keretekhez nem lehetett visszatérni.

**A másik út: Subhas Chandra Bose és az Indiai Nemzeti Hadsereg**

A háború éveiben a Kongresszustól balra álló, radikálisabb nacionalista irányzat is megerősödött. Subhas Chandra Bose, aki 1938–1939-ben a Kongresszus elnöke volt, szakított a párt vezető csoportjával, mert úgy vélte, a brit gyarmati uralommal szemben a tengelyhatalmakkal való taktikai együttműködés is elfogadható eszköz. Bose 1941-ben házi őrizetéből Németországba szökött, majd 1943-ban Japán segítségével Délkelet-Ázsiába utazott, ahol az indiai hadifoglyokból és a tengerentúli indiai közösségekből megszervezte az Indiai Nemzeti Hadsereget (INA), és Szingapúrban ideiglenes kormányt, az Azad Hind kormányt alakított. Ezek a lépések dokumentált szervezeti tények, bár a propaganda és a személyes visszaemlékezések sok részletet elfednek.

Az INA 1944-ben japán oldalon részt vett az Imphal és Kohima térségében folytatott hadműveletekben, amelyek kudarccal végződtek. A Brit Indiai Hadsereg és a szövetséges erők megállították az előretörést, és az INA alakulatai részben felmorzsolódtak, részben megadták magukat. A brit gyarmati hatóság 1945-ben, a háború végén több INA-tiszt ellen hadbírósági pert indított; az úgynevezett Red Fort-perek országszerte felkeltették az indiai közvélemény figyelmét, és még a mérsékelt nacionalisták körében is rokonszenv alakult ki a vádlottak iránt. 1946 februárjában a Királyi Indiai Haditengerészet egységei Bombayben fellázadtak, ami a háború utáni brit katonai fegyelem meggyengülésének fontos jele volt.

Bose 1945. augusztusi halála – a hivatalos japán és brit közlés szerint repülőgép-szerencsétlenségben – a mai napig vitatott emlékezetpolitikai kérdés. Számos követője nem fogadta el a halál tényét, és a későbbi évtizedekben bizottságok vizsgálták az esetet. A történetírásnak itt el kell választania a dokumentált eseményt – a repülőgép balesetét – a Bose sorsáról szóló, bizonyítékokkal hiányosan alátámasztott alternatív narratíváktól. Bose megítélése szintén vitatott: egyesek a brit gyarmati uralommal szembeni radikális ellenállás hősének, mások a tengelyhatalmakkal való együttműködés miatt problematikus politikai szereplőnek tartják. A történeti értékelés során mindkét álláspontot és azok érveit be kell mutatni anélkül, hogy a szöveg kollektív ítéletet mondana a szereplőkről.

**A bengáli éhínség**

A háborús évek legsúlyosabb humanitárius katasztrófája az 1943-as bengáli éhínség volt. A halálozás mértéke nem dokumentált pontosan, hanem demográfiai módszerekkel becsült: a szakirodalomban leggyakrabban 2–3 millió halottat említenek, de az egyes becslések 2,1 és 4 millió közötti sávot adnak meg. Ez tehát nem mérési adat, hanem módszertani becslés, és a számok közötti eltérés a kutatók által használt forrásoktól és számítási módoktól függ.

Az éhínség okai összetettek és a történészvitákban ma sem teljesen egyértelműek. A japán hadsereg burmai előretörése elvágta a bengáli rizsimport egy részét, az 1942. őszi ciklon és a kedvezőtlen időjárás tovább rontotta a termést, a háborús infláció pedig megdrágította az alapvető élelmiszereket. Ezek mellett egyes kutatások szerint a brit gyarmati kormányzat „felperzselt föld" jellegű, az ellenséges partraszállástól tartó készletmegsemmisítési politikája és a segélyezés késlekedése is hozzájárult a katasztrófa mélyüléséhez. A Churchill-kormány felelőssége körül éles történeti vita folyik: egyes munkák mulasztásos gyarmati erőszakként, mások a háborús körülményekkel magyarázható intézményi kudarcként írják le. Az alfejezet nem foglal állást a minősítésben, de hangsúlyozza, hogy az éhínség áldozatai elsősorban a bengáli vidéki szegények, nincstelen mezőgazdasági munkások és nők voltak, és a katasztrófa tartósan aláásta a brit uralom hatékonyságába vetett bizalmat.

A bengáli éhínséget a későbbi függetlenségi gondolkodás is úgy őrizte meg, mint a gyarmati rendszer embertelenségének jelképét. Ez részben emlékezetpolitikai állítás: az éhínség történeti tény, de az emlékezetben hozzá kapcsolt jelentések – például a brit „közöny" vagy a gyarmati kizsákmányolás szimbóluma – a későbbi politikai diskurzus termékei.

**A háború vége és a függetlenség előkészítése**

1945 tavaszán Európában, majd augusztusban Ázsiában is véget ért a háború. Brit-Indiában a hadsereg létszáma a háború alatt több mint kétmillió főre nőtt, és a háború végére egyes hivatalos kimutatások szerint 2,5 millió körüli értéket ért el; a nemzetközösségi hadisírgondozó nyilvántartások mintegy 87 ezer indiai katona halálát rögzítik. Ezek hivatalos katonai nyilvántartáson alapuló, dokumentált számok, de nem zárják ki, hogy a teljes emberi veszteség ennél szélesebb volt, ha a civil áldozatokat, az éhínséget és a közvetett hatásokat is figyelembe vesszük.

A brit belpolitikában 1945 júliusában a munkáspárti Clement Attlee kormánya került hatalomra, és ez alapvetően megváltoztatta a gyarmati politika irányát. Az Attlee-kormány dokumentált célja az volt, hogy rendezett körülmények között, de határozottan lezárja a brit közvetlen uralmat Indiában. Wavell alkirály 1945 júniusában Simlában tárgyalásokat kezdeményezett egy átmeneti, indiai tagokból álló Végrehajtó Tanács létrehozásáról. A konferencia kudarccal zárult, mert Jinnah ragaszkodott ahhoz, hogy a Liga egyedül jelölhesse a muszlim tagokat, a Kongresszus pedig ezt nem fogadta el, mert azzal a Liga az összes muszlim képviselője lett volna, és a mozgalom világi jellege sérült volna.

Az 1945–1946-os indiai választások megerősítették a két nagy politikai erő szembenállását. A Kongresszus a nem muszlim mandátumok döntő többségét szerezte meg, a Liga pedig a muszlim mandátumok többségét, ami lehetővé tette Jinnah számára, hogy Pakisztán követelése mögött választói felhatalmazást mutasson fel. A pontos mandátumszámok a korabeli választási jegyzőkönyvekben ellenőrizhetők; itt annyi rögzíthető biztonsággal, hogy a kétpólusú politikai térkép a felosztás irányába mutató tárgyalásokat valószínűsítette.

1946 tavaszán a brit kormány háromtagú kabinetmissziót küldött Indiába, amely Lord Pethick-Lawrence, Sir Stafford Cripps és A. V. Alexander részvételével dolgozta ki a háromszintű föderáció tervét. A Cabinet Mission 1946. május 16-i javaslata szerint India közös központi kormányzattal rendelkezett volna a külügy, a védelem és az alapvető kommunikáció területén, miközben a tartományokat három csoportba osztották volna: az egyik a hindu többségű területeket, a másik az északnyugati muszlim tartományokat, a harmadik pedig a keleti, bengáli–asszámi régiót fogta

volna össze. A javaslat célja az volt, hogy a Liga számára elfogadható autonómiát, a Kongresszus számára pedig az egységes India kereteit őrizze meg.

A terv azonban éppen a csoportosítás értelmezésén bukott meg. A Liga kezdetben elfogadta a javaslatot, mert a tartományi csoportokat kötelezőnek tekintette, és úgy látta, ez az út a gyakorlati Pakisztán felé vezet. A Kongresszus viszont nem fogadta el a kötelező csoportosítást, mert az szerinte a központi kormány gyengítésével fenyegette az egységes Indiát. A nézeteltérés dokumentált tárgyalási jegyzőkönyvekben követhető, és a felek egymásnak ellentmondó értelmezéseket adtak a brit javaslat egyes kitételeiről.

A tárgyalások összeomlása után Jinnah 1946. augusztus 16-át „közvetlen akció” napjává nyilvánította. Calcuttában a nap és az azt követő időszak súlyos közösségi erőszakba torkollott, amelyet a kortárs sajtó és a későbbi történetírás „nagy calcuttai mészárlásként” is emleget. A halálos áldozatok számáról nincs megbízható pontos adat; a becslések néhány ezertől 5–6 ezerig terjednek, és a források elfogultsága miatt a bizonytalanság nagy. Az augusztusi események az ország más részein is közösségi erőszakot indítottak el, így a függetlenség kérdése egyre kevésbé volt pusztán alkotmányos tárgyalási ügy: a mindennapok biztonsága és a közösségek közötti bizalom is gyorsan romlott.

1947. február 20-án Attlee miniszterelnök az alsóházban bejelentette, hogy a brit kormány legkésőbb 1948 júniusáig átadja a hatalmat Indiának, és Lord Mountbattent nevezte ki alkirállyá. Ez a bejelentés nem oldotta meg a felosztás kérdését, de visszafordíthatatlanná tette a brit kivonulást. Az ezt követő hónapokban a tárgyalások már nem arról szóltak, hogy fennmaradjon-e a gyarmati uralom, hanem arról, hogy milyen államalakulatok jöjjenek létre, és hogyan kezeljék a tartományok, a hercegi államok és a vallási közösségek közötti határokat. Ennek részletes eseménytörténete a következő alfejezetben, az Az 1947-es felosztás és a függetlenség tárgykörében folytatódik.

### 14.1.1. Források és bizonytalanságok

Az 1939–1947 közötti indiai folyamatok fő forrásai részben brit levéltári iratok: a londoni India Office Records, az alkirályi hivatal iratai, a kabinetmisszió tárgyalási jegyzőkönyvei, valamint a később publikált, úgynevezett „Transfer of Power” okmánysorozat. Ezek dokumentált közigazgatási források, de értelemszerűen a brit gyarmati adminisztráció nézőpontját tükrözik, és gyakran a rend fenntartását állítják középpontba. Az indiai politikai szereplők álláspontjai a Kongresszus és a Muszlim Liga határozataiban, pártgyűlési jegyzőkönyvekben, sajtótudósításokban és visszaemlékezésekben érhetők el. A visszaemlékezések esetében figyelembe kell venni, hogy azokat gyakran évtizedekkel később, a függetlenség utáni állami emlékezetpolitika keretei között rögzítették.

A Quit India mozgalom méretére, az áldozatokra, a letartóztatottakra és az erőszakra vonatkozó számok nem megbízhatóak; a brit hatósági jelentések és az indiai beszámolók között rendszerszerű eltérés figyelhető meg. A bengáli éhínség halálos áldozatainak száma demográfiai becslés, amely a népszámlálási és anyakönyvi adatok hiányosságai miatt széles sávban mozog. A Cabinet Mission tárgyalásainak értelmezése szintén vitatott: a felek utólagos nyilatkozatai és a tárgyalási jegyzőkönyvek között feszültség van, különösen a tartományi csoportosítás kötelező jellegének kérdésében. A gyarmati erőszak, éhínség, „etnikai tisztogatás” vagy „népirtás” minősítések itt nem tekinthetők semleges leíró kategóriáknak; a szöveg ezért ismerteti az egyes szereplők szóhasználatát, és jelzi, hogy a történetírásban mely bizonyítékok alapján vitatkoznak róluk.

### 14.1.2. Rövid összefoglaló

A második világháború évei alatt India brit gyarmati helyzete egyszerre vált katonai erőforrássá és politikai válsággá. A Kongresszus a függetlenség azonnali ígéretéhez kötötte a háborús együttműködést, a Muszlim Liga pedig a muszlim többségű területek külön államiságának elismerését követelte. A Cripps-misszió kudarca után a Quit India mozgalom széles körű tiltakozást indított, amelyet a brit hatóságok erőszakkal fojtottak el, de a gyarmati uralom legitimitása helyrehozhatatlanul meggyengült. Ezzel párhuzamosan Subhas Chandra Bose és az Indiai Nemzeti Hadsereg a tengelyhatalmakkal együttműködve képviselte a radikális nacionalizmus másik útját, míg az 1943-as bengáli éhínség a brit uralom emberi költségeire irányította a figyelmet. A háború után az Attlee-kormány tárgyalásai, a választások, a Cabinet Mission kudarca és az 1946-os közösségi erőszak olyan helyzetet teremtett, amelyben a brit kivonulás már eldöntötté vált, és a kérdés az lett, milyen politikai térkép lép a gyarmati India helyébe.

### 14.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Miért mondtak le a Kongresszus tartományi kormányai 1939 őszén, és milyen eltérő álláspontot képviselt a Kongresszus és a Muszlim Liga a háborús együttműködésről?
2. Milyen elemeket tartalmazott a Cripps-misszió 1942-es ajánlata, és miért utasította el azt a Kongresszus, illetve a Muszlim Liga?
3. Hogyan kapcsolódott a Quit India mozgalom a háborús helyzethez, és miért vitatott a mozgalom áldozatainak és erőszakos jellegének megítélése?
4. Milyen szerepet játszott Subhas Chandra Bose és az Indiai Nemzeti Hadsereg a háborúban, és miért maradt Bose halálának és megítélésének kérdése vitatott?
5. Miért mondták ki a britek 1947 februárjában a hatalomátadás határidejét, és milyen tárgyalási kudarcok előzték meg ezt a döntést?

## 14.2. Az 1947-es felosztás és a függetlenség

India 1947. augusztus 15-én, éjfélkor vált független állammá. Jawaharlal Nehru „a sors és a történelem találkozásáról” beszélt, miközben két, egymással ellenséges viszonyban lévő új állam, India és Pakisztán vette át a brit gyarmati hatalom helyét. A függetlenség pillanata egyúttal a szubkontinens egyik legnagyobb társadalmi katasztrófájának, a felosztásnak a kezdete is volt. A brit India területén, Pundzsáb és Bengál tartományok kettévágásával, vallási alapú államhatárokat húztak; a határmegvonás és a politikai válság hatására körülbelül tíz-tizenöt millió ember hagyta el otthonát, és a becslések szerint több százezren – egyes számítások szerint kétmillióan – haltak meg a közösségi erőszakban, a járványokban és a kimerültségben. A függetlenség tehát nem csupán a gyarmati uralom végét jelentette, hanem a koloniális korszak politikai és társadalmi feszültségeinek erőszakos átrendeződését is.

Az alfejezet a felosztás politikai döntését, a határok meghúzását, a tömeges migrációt, a Kasmír körül kialakult konfliktust és a társadalmi trauma hosszú távú örökségét tárgyalja. A hangsúly a dokumentált eseményeken, a különböző szereplők indoklásán és a bizonytalan, vitatott adatok forráskritikai bemutatásán van.

### 14.2.1. A felosztás politikai útja: 1942–1947

A második világháború alatt és után a brit gyarmati kormányzat helyzete gyorsan romlott. A brit indiai hadsereg megbízhatósága – különösen a japán előrenyomulás után – kétségessé vált, a

gazdasági kimerültség pedig nem tette lehetővé a birodalmi rend hosszú távú fenntartását. Az 1942-es „Quit India” mozgalom után a Kongresszus vezetői börtönből irányították az ellenállást, miközben a Muszlim Liga (All-India Muslim League) Muhammad Ali Jinnah vezetésével egyre határozottabban követelte a külön muszlim államot. Jinnah 1940-es lahori határozata a „két nemzet” elméletére épült: eszerint a hinduk és a muszlimok két külön nemzetet alkotnak, amelyek nem élhetnek egy államban. A Kongresszus ezt az elméletet elutasította, és egységes, föderatív India mellett érvelt, de nem tudott olyan politikai alkut kialakítani, amely megnyugtatta volna a Muszlim Liga választói bázisát.

A dokumentált tény az, hogy 1946–1947 folyamán a tárgyalások többször megfeneklettek. A brit kormány 1946 tavaszán kabinetmissziót küldött Indiába, amely egy laza föderációt javasolt, de a terv végül összeomlott. A „nagy kalkuttai mészárlás” 1946 augusztusában, amikor több ezer ember halt meg hindu–muszlim erőszakban, megmutatta, hogy a politikai bizonytalanság közösségi erőszakba fordulhat. A hadsereg, a rendőrség és a közigazgatás felekezeti alapon polarizálódott; a dokumentált brit jelentések szerint a gyarmati tisztviselők már nem bíztak a helyi fegyveres erők pártatlanságában.

1947 februárjában a brit miniszterelnök, Clement Attlee bejelentette, hogy a hatalmat legkésőbb 1948 júniusáig átadják. Lord Mountbatten, az új alkirály, 1947 márciusában érkezett Indiába, és gyors döntést kényszerített ki. Június 3-án ismertette az úgynevezett „június 3-i tervet” (más néven Mountbatten-tervet), amely brit India felosztását irányozta elő három jogi egységre: India, Pakisztán és a hercegi államok (princely states) külön-külön dönthettek arról, hogy melyik domíniumhoz csatlakoznak. A tervet a Kongresszus és a Muszlim Liga is elfogadta – bár mindkét fél elégedetlen volt. A Kongresszus az egység feladását, a Liga a „csonka Pakisztánt” (a bengáli és pundzsábi régiók kettévágásával) sérelmezte.

A brit parlament 1947. július 18-án fogadta el az Indiai Függetlenségi Törvényt (Indian Independence Act). Ez a dokumentált jogforrás két önálló domíniumot hozott létre: Indiát és Pakisztánt. Pakisztán 1947. augusztus 14-én, India augusztus 15-én nyerte el formális függetlenségét. A törvény kimondta, hogy a brit korona fennhatósága megszűnik, a törvényhozó szervek és a hadsereg vagyonát felosztják, és a hercegi államok csatlakozási okiratokkal csatlakozhatnak valamelyik domíniumhoz. A hercegi államok elvileg szabadon választhattak, de a gyakorlatban katonai és politikai nyomás alá kerültek.

### 14.2.2. A határok meghúzása: a Radcliffe-vonal

A felosztás egyik legvitatottabb mozzanata Pundzsáb és Bengál tartományok kettévágása volt. A határvonal meghúzására Sir Cyril Radcliffe brit jogászt kérték fel, aki soha nem járt korábban Indiában, és mindössze öt hetet kapott a feladatra. A Radcliffe-bizottság munkáját a dokumentált források szerint a felekezeti többségek térképei, a folyómedrek és a mezőgazdasági területek elhelyezkedése alapján végezte, de a helyi tudás hiánya és az idő rövidsége miatt a határvonal több helyen falvakat, csatornákat és vasútvonalakat vágott ketté. A határokat csak 1947. augusztus 17-én, a függetlenség után tették közzé, ami tovább növelte a bizonytalanságot.

A felosztás egyszerre volt jogi, adminisztratív és emberi folyamat. A hadsereget, a kincstárt, a kormányzati iratokat, a vasúti kocsikat és a központi közigazgatási intézményeket is meg kellett osztani. A dokumentált beszámolók szerint a megosztás lassú, kaotikus és felekezeti gyanakvástól fűtött volt. A vasúti és közúti összeköttetések megszakadtak, a bankok és posta működése leállt, a menekültek pedig gyakran fegyveres csoportok támadásainak voltak kitéve.

A határok meghúzása után Pundzsáb nyugati része Kelet- és Nyugat-Pakisztán (a mai Nyugat-Pakisztán, majd Pakisztán) része lett, keleti része Indiához került; Bengál keleti része Kelet-Pakisztánként (a mai Banglades) Pakisztánhoz, nyugati része Indiához tartozott. A felosztás így

nem egyszerűen két államot hozott létre, hanem egy több ezer kilométeres, két részre szakadt Pakisztánt is, amelynek két szárnyát 1600 kilométer választotta el egymástól. Ez a földrajzi szerkezet eleve magában hordozta a későbbi bengáli nemzeti mozgalom és az 1971-es bangladesi függetlenségi háború feszültségeit.

### 14.2.3. Migráció és erőszak: a társadalmi katasztrófa

A felosztást követő hónapokban a szubkontinens történetének egyik legnagyobb kényszerű lakosságmozgása zajlott. A becslések szerint 10–15 millió ember hagyta el otthonát, hogy a vallási többségű államba költözzön: a hinduk és szikhek Indiába, a muszlimok Pakisztánba. A számok régészeti vagy statisztikai becslések, mivel a gyarmati adminisztráció összeomlása miatt megbízható népszámlálási adatok nem állnak rendelkezésre. A történészek széles sávot adnak meg: a legóvatosabb becslések szerint is legalább 10 millióan mozdultak el, egyes számítások 15 millióra teszik a kényszerű migránsok számát.

Az erőszak dokumentált tény, bár pontos nagyságrendje vitatott. Pundzsábban, ahol a szikh és hindu közösségek évszázadok óta együtt éltek muszlim szomszédaikkal, a közösségi mészárlások, fosztogatások és nemi erőszak hullámai söpörtek végig. A menekültvonatokat gyakran megtámadták; az utasokat lemészárolták, a túlélők pedig rettegve érkeztek Delhi, Lahor vagy Amritszár menekülttáboraiba. A dokumentált kortárs jelentések – brit katonai iratok, újságtudósítások, misszionáriusi beszámolók – részletesen leírják a vallási szimbólumok megcsonkítását, a templomok, mecsetek és gurdwarák lerombolását, valamint a nők tömeges elhurcolását. A nők elleni erőszak különösen szisztematikus volt: a becslések szerint 75 000–100 000 nőt raboltak el, és sokan kényszerházasság vagy rabszolgamunka áldozatai lettek. E számok szintén becslések, mivel a családok gyakran hallgattak a történtekről.

Bengálban a felosztás kevésbé azonnali, de hosszabb távon súlyosabb társadalmi következményekkel járt. A tartomány kettévágása gazdasági egységeket, csatornákat és családokat szakított szét. Kelet-Bengálban (Kelet-Pakisztánban) a hindu kisebbség fokozatos menekülése indult meg, amely az 1950-es és 1970-es években is folytatódott. Az erőszak itt kevésbé koncentrált, de a menekültek száma így is milliós nagyságrendű volt.

A halálos áldozatok számáról nincs megbízható hivatalos statisztika. A történészi becslések néhány százezer és kétmillió között szóródnak. Az indiai és pakisztáni kormányok a függetlenség utáni évtizedekben eltérő számokat közöltek, politikai indíttatásból. A nemzetközi szakirodalom ma a legtöbb becslést 500 000 és 1,5 millió közé teszi, de hangsúlyozza, hogy a járványok, az éhínség és az útközben eltűntek nem szerepelnek a hivatalos nyilvántartásokban. A menekültek táborai – Delhi, Kalkutta, Lahor, Karacsi környékén – a dokumentált források szerint túlzsúfoltak, járványosak voltak; a halálozás ezekben a táborokban a hideg, a kolera és a vérhas következtében magas maradt.

### 14.2.4. Kasmír: az első indiai–pakisztáni háború

A felosztás során a hercegi államok sorsa külön-külön dőlt el. A legnagyobb, Kasmír (hivatalos nevén Jammu és Kasmír) felekezetileg megosztott volt: a lakosság többsége muszlim, de a maharadzsa, Hari Singh hindu volt. A hercegi állam elvileg csatlakozhatott volna Indiához, Pakisztánhoz vagy függetlenné is válhatott volna. A dokumentált tény az, hogy Hari Singh kezdetben a függetlenség fenntartására törekedett, késleltette a döntést, és mindkét domíniummal csak ideiglenes megállapodást kötött.

1947. október 22-én fegyveres csoportok – a források szerint pastu törzsi milíciák – hatoltak be Kasmírba Pakisztán felől, hogy kikényszerítsék a muszlim többségű állam Pakisztánhoz csatolását. A támadás révén a maharadzsa október 26-án aláírta a csatlakozási okiratot India javára. Az indiai kormány ezt azzal a feltétellel fogadta el, hogy a helyzet normalizálódása után népszavazást tartanak a terület hovatartozásáról. A dokumentált források szerint az indiai hadsereg légi úton csapatokat küldött Srínagarba, és megkezdte a támadók visszaszorítását.

Pakisztán a csatlakozást érvénytelennek tekintette, mivel a maharadzsa szerintük nem képviselte a muszlim többséget, és a csatlakozást erőszak alatt írta alá. A kasmíri konfliktus így az első indiai–pakisztáni háborúvá (1947–1948) szélesedett. Az ENSZ 1948 januárjában tűzszünetre szólított fel, és 1948. augusztus 13-i határozata népszavazást írt elő, a pakisztáni csapatok kivonásával párhuzamosan. A népszavazás azonban soha nem valósult meg, mert a felek nem hajtották végre a feltételeket.

A háború 1949. január 1-jén tűzszünettel ért véget, és a mai napig ismert „Line of Control” (ellenőrzési vonal) hozzávetőleg a korabeli frontvonalat rögzítette. Kasmír nagyjából egyharmada – a mai Pakisztán által igazgatott részek (Azad Kasmír és Gilgit-Baltistan) – pakisztáni ellenőrzés alá került, kétharmada – a mai Jammu és Kasmír, valamint Ladakh – indiai fennhatóság alatt maradt. A terület hovatartozása azóta is vitatott: India a csatlakozást véglegesnek tekinti, Pakisztán a népszavazás elmaradását sérelmezi, a kasmíri politikai csoportok egy része pedig a függetlenség vagy a nagyobb önrendelkezés igényét fogalmazza meg. A kasmíri lakosság hangja a korabeli forrásokban csak korlátozottan jelenik meg, és a későbbi történetírás is hajlamos volt a nagy államok álláspontjára összpontosítani. A felosztás korabeli kasmíri áldozatairól, menekültjeiről és politikai mozgalmairól a kutatás még ma is hiányos.

### 14.2.5. A menekültkérdés és a társadalmi trauma

A felosztás nem ért véget a tűzszünettel vagy a határok meghúzásával. A menekültek integrációja, a családok újraegyesítése és az erőszak feldolgozása hosszú évtizedeket vett igénybe. Az indiai kormány 1948-ban külön minisztériumot hozott létre a menekültek letelepítésére, és a városokban, elsősorban Pundzsábban, új negyedek épültek. A menekültek jogi státusza, földhöz juttatása és állampolgársága azonban számos konfliktust okozott. A szikh és hindu menekültek pundzsábi mezőgazdasági földeket kaptak, amelyeket a kitelepített muszlimok hagytak hátra; a muszlim menekültek Pakisztánban hasonló földosztásban részesültek. A dokumentált kormányzati iratok szerint a kárpótlás és a földosztás elhúzódott, és a menekültek jelentős része nem kapta vissza korábbi vagyoni helyzetét.

A nők helyzete különösen súlyos maradt. A két kormány 1948–1955 között kétoldalú megállapodásokat kötött az elrabolt nők felkutatására és hazaszállítására, de a becslések szerint a nők egy része nem tért vissza, mert családjuk vagy a közösség kiközösítette őket. A dokumentált ügyiratok és a szóbeli visszaemlékezések szerint a nemi erőszak, az elhurcolás és a kényszerházasság vallási közösségen belüli tabuvá vált; a túlélők gyakran hallgattak, és a hivatalos történetírás sokáig nem foglalkozott velük. A feminista történetírás és a posztkoloniális kutatás az 1980-as évek óta hívta fel a figyelmet a nők elleni erőszakra mint a közösségi konfliktusok sajátos formájára.

A felosztás társadalmi traumája a szóbeli hagyományban, az irodalomban és a művészetben is nyomot hagyott. A pundzsábi és bengáli szóbeli elbeszélések generációkon át őrizték a menekülés, a gyász és a veszteség emlékét. Az urdu nyelvű novellaíró, Saadat Hasan Manto több írása – például a „Toba Tek Singh” – a hatalom abszurditását és a közösségi erőszak embertelenségét ábrázolja; ezek a szépirodalmi szövegek történeti forrásként is olvashatók, de természetesen nem tekinthetők dokumentált ténybeszámolóknak. A felosztás vizuális emlékezete – fényképek, menekülttáborokról készült felvételek, rajzok – szintén a trauma feldolgozásának része.

### 14.2.6. Források és bizonytalanságok

A felosztás történetének forrásbázisa rendkívül egyenetlen. A brit gyarmati adminisztráció iratai – kormányzói jelentések, katonai parancsok, tájékoztatók – részletesen dokumentálják a politikai döntéseket és az erőszak eseményeit, de a gyarmati tisztviselők szemlélete gyakran lekicsinyli a lakosság szenvedését, és a „rendbontást" hangsúlyozza. A kortárs újságtudósítások – az indiai, pakisztáni és brit sajtó – fontosak, de a felekezeti elfogultság és a cenzúra torzítja a képet. A függetlenség után létrehozott indiai és pakisztáni levéltárak a kormányzati politikát dokumentálják, de a helyi közösségek tapasztalatai csak szórványosan jelennek meg.

A legnagyobb bizonytalanság a statisztikai adatoknál jelentkezik. A menekültek és az áldozatok számát illetően nincs elfogadott, pontos adat. A brit kormány hivatalos becslése 1947–1948-ra körülbelül 500 000 halálos áldozatot ismert el, de a későbbi kutatások ennél magasabb vagy alacsonyabb számokat is valószínűsítenek. Az indiai és pakisztáni kormányok hivatalos álláspontjai eltérnek, és mindkét fél saját áldozatait hangsúlyozza. A demográfiai statisztikák hiánya miatt a számok régészeti vagy statisztikai becslésnek minősülnek, nem dokumentált ténynek. A történettudományi konszenzus annyiban létezik, hogy a felosztás a 20. század egyik legnagyobb kényszerű migrációját és közösségi erőszakhullámát okozta, de a pontos nagyságrend vita tárgya.

Viták övezik a felelősség kérdését is. Az indiai történetírás egy része a brit gyarmati kormányzatot és a Muszlim Liga „két nemzet" elméletét teszi felelőssé a felosztásért, míg a pakisztáni narratíva az egységes India híveinek politikáját bírálja, és a muszlim kisebbség védelmének szükségességét hangsúlyozza. A posztkoloniális és a dél-ázsiai történetírás ma már inkább a gyarmati hatalom intézményi örökségét, a vallási közösségek politikai mobilizálását és a gyors hatalomátadás hibáit együtt vizsgálja. A felosztás „elkerülhetetlensége" emlékezetpolitikai állítás, nem bizonyítható tény; a történészek egy része szerint alternatív alkotmányos megoldások is lehetségesek lettek volna, de a politikai döntéshozók nem ezeket választották.

Különösen vitatott a Kasmírra vonatkozó népszavazás elmaradása. Az ENSZ-határozatokat mindkét fél másképp értelmezi: India szerint a csatlakozási okirat jogilag érvényes, és a népszavazás feltételei nem teljesültek; Pakisztán szerint a határozat kötelező érvényű, és India jogtalanul tartja megszállva a területet. A kasmíri politikai csoportok egy része mindkét államot bírálja, és a lakosság önrendelkezési jogát követeli. A történeti kutatásnak ebben a kérdésben hangsúlyoznia kell, hogy a korabeli dokumentumok sokszor hiányosak, és a kasmíri lakosság akkori álláspontja csak töredékesen ismert.

### 14.2.7. Rövid összefoglaló

1947-ben Brit India két független domíniumra, Indiára és Pakisztánra vált szét. A felosztás politikai döntés volt, amelyet a második világháború utáni brit kivonulás, a Kongresszus és a Muszlim Liga közötti bizalmatlanság, valamint a „két nemzet" elmélet körüli vita alakított. A határokat gyorsan, helyi ismeretek nélkül húzták meg; Pundzsáb és Bengál kettévágása tíztizenöt millió ember kényszerű vándorlását váltotta ki, és a közösségi erőszak – a becslések szerint félmillió és kétmillió közötti – halálos áldozatot követelt. A nők tömegesen váltak elhurcolás és erőszak áldozatává. Kasmír hercegi állam csatlakozása Indiához 1947 őszén az első indiai–pakisztáni háborúhoz vezetett, és a terület hovatartozása azóta is vitatott. A menekültek integrációja, az elrabolt nők rehabilitációja és a trauma feldolgozása hosszú évtizedekig tartott, és a felosztás emlékezete máig meghatározza India, Pakisztán és Banglades (korábban Kelet-Pakisztán) társadalmi és politikai viszonyait.

### 14.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és jogi lépések vezettek India és Pakisztán létrejöttéhez 1947-ben, és mit tartalmazott az Indiai Függetlenségi Törvény?
2. Miért nevezzük a felosztás következményeit „társadalmi katasztrófának”, és milyen becslések ismertek a menekültek és az áldozatok számára vonatkozóan?
3. Hogyan húzták meg a Pundzsábot és Bengált kettévágó határokat, és milyen helyi következményekkel járt mindez?
4. Miért vált Kasmír az India és Pakisztán közötti konfliktus elsődleges helyszínévé, és milyen eltérő álláspontok léteznek a terület hovatartozásáról?
5. Milyen források és bizonytalanságok nehezítik a felosztás erőszakának és traumafeldolgozásának történészi vizsgálatát?

## 14.3. Nehru és az indiai demokrácia

Jawaharlal Nehru (Dzsaváharlál Nehru), az Indiai Nemzeti Kongresszus (Indian National Congress, INC) vezető személyisége 1947. augusztus 15-én lett a független India első miniszterelnöke, és ezt a tisztséget haláláig, 1964. május 27-ig töltötte be. Az 1947 és 1964 közötti időszakot a történetírás gyakran „Nehru-korszaknak” nevezi, ám ez az elnevezés leegyszerűsítés: India intézményeit nem egyetlen személy, hanem egy sokszereplős politikai elit alakította, köztük Vallabhbhai Patel belügyminiszter, B. R. Ambedkar, a tervezetbizottság elnöke, Rajendra Prasad, az alkotmányozó nemzetgyűlés elnöke, valamint számos tartományi politikus. Mégis Nehru nevéhez kötődik leginkább az új állam önértelmezése: a parlamentáris demokrácia kiépítése, a tervgazdaság politikája, a szekuláris állameszmény és az el nem kötelezett külpolitika.

A következőkben először az alkotmányos és demokratikus intézményeket, majd a gazdaságpolitikát, a külpolitikát, végül a nyelvi és regionális feszültségeket tárgyaljuk. A korszak értékelése mindmáig tudományos és politikai vita tárgya, ezért törekszünk a dokumentált intézkedések és a versengő értelmezések elkülönítésére.

### 14.3.1. Alkotmány és parlamentáris demokrácia

India függetlenné válását az 1947-es Indiai Függetlenségi Törvény szabályozta, de az új állam nem örökölt kész alkotmányt. Az alkotmányozó nemzetgyűlés – amelynek tagjait még a brit gyarmati rendszer keretében, korlátozott választójoggal választották – 1946 decemberében ült össze, és 1949. november 26-án fogadta el az indiai alkotmányt, amely 1950. január 26-án lépett hatályba; ez a dátum ma India köztársaság napja. A tervezet szövegét a B. R. Ambedkar vezette tervezetbizottság készítette, az alkotmányozó nemzetgyűlés több fordulóban vitatta meg. A folyamat tehát nem népszavazáson alapult, hanem reprezentatív testületi döntésen; legitimitását a gyarmati uralom elleni függetlenségi mozgalom folytonossága adta.

Az alkotmány India szövetségi, parlamentáris köztársaságát hozta létre. A végrehajtó hatalom élén a miniszterelnök áll, aki az alsóháznak (Lok Sabha) felelős; az elnök – India államfője – nagyrészt ceremoniális szerepet tölt be. A törvényhozás kétkamarás: az alsóházat általános, közvetlen választójoggal választják, a felsőház (Rajya Sabha) a tagállamok képviseletét látja el. Az alkotmány rögzítette a felnőtt állampolgárok – akkor 21 év felett, később 18 évre csökkentett – általános választójogát, ami a világ egyik legnagyobb kiterjedésű demokratikus kísérletévé tette Indiát. A választások lebonyolítását független Választási Bizottságra (Election Commission) bízták, amelynek pártatlanságát a kormánytól való intézményi elkülönítéssel igyekeztek biztosítani.

Az alkotmány alapjogi része tiltja a vallás, faj, kaszt, nem vagy születési hely szerinti hátrányos megkülönböztetést, biztosítja a szólás- és gyülekezési szabadságot, a vallásszabadságot, valamint a jogorvoslathoz való jogot. Ugyanakkor a szöveg – felismerve a kasztrendszer történeti örökségét – fenntartásos (rezervációs) rendelkezéseket is tartalmaz: a „Scheduled Castes" (a korábban érinthetetlennek nevezett közösségek) és a „Scheduled Tribes" (őslakos törzsi csoportok) számára helyeket biztosít az oktatásban, a közszolgálatban és a törvényhozó testületekben. Ezek az intézkedések nem a merev kaszthierarchia konzerválását, hanem a történelmi hátrányok csökkentését célozták; hatásuk és igazságosságuk ma is élénk vita tárgya. Az 1950-es alkotmány tehát egyszerre volt univerzalista és kompenzatorikus: formailag egyenlő jogokat biztosított, ugyanakkor elismerte, hogy a társadalmi valóságban a történelmi kirekesztés öröksége nem tüntethető el pusztán a jogi egyenlőség kihirdetésével.

A föderatív berendezkedés központosító vonásokat is hordozott. Az alkotmány erős jogköröket adott a központi kormánynak: az elnök – a központi tanács javaslatára – felfüggeszthette egy tagállam kormányzatát (elnöki uralom, President's Rule), amit a Nehru-korszakban többször alkalmaztak. A központi hatalom megerősítését az indokolta, hogy a frissen egyesített országot kohéziós erőként kellett összetartani; mások szerint viszont ez a demokratikus önkormányzatiság korlátozását jelentette. A vita máig nem zárult le, és a központosítás fokát sokan a gyarmati örökség továbbéléseként is értelmezik.

A demokrácia gyakorlati próbája az 1951–1952-es első általános választás volt. A hivatalos választási statisztikák szerint mintegy 173 millió választópolgárt regisztráltak, akik közül sokan írástudatlanok voltak, és a választók jelentős része először járult urnához. A választáson a Kongresszus Párt szerezte meg az alsóházi mandátumok döntő többségét, de nem egyeduralkodott: ellenzéki pártok – kommunisták, szocialisták, jobboldali hindu pártok és regionális szervezetek – is mandátumhoz jutottak. Az 1957-es és 1962-es választások hasonló mintázatot mutattak: a Kongresszus dominanciája mellett valódi többpárti verseny létezett. A rendszer tehát nem egypárti diktatúra volt, hanem egy domináns párt köré szerveződő parlamentáris demokrácia, amelyben a hatalom békés úton váltakozhatott legalább regionális szinten – például 1957-ben Kerala tagállamban az Indiai Kommunista Párt nyerte a választást, és megalakíthatta kormányát; ezt a központ 1959-ben oszlatta fel, ami heves vitát váltott ki a föderalizmus határairól.

A Nehru-kormányzat ragaszkodott a polgári szabadságjogok tiszteletben tartásához, de a gyakorlat nem volt ellentmondásoktól mentes. Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a fegyveres parasztfelkelések – például a telanganai felkelés –, valamint a kommunista mozgalom egyes szárnyai miatt a kormány időnként letartóztatásokat rendelt el, és egyes kommunista vezetőket bebörtönöztek. Ugyanakkor a Kommunista Párt részt vehetett a választásokon, és 1957-ben regionális kormányt is alakíthatott. Ez a feszültség arra figyelmeztet, hogy a demokrácia intézményes keretei nem jelentettek automatikusan korlátlan politikai pluralizmust, de az erőszak alkalmazása gyarmati örökségként és belpolitikai kihívásként is értelmezhető. A dokumentált események és a kormányzati indoklások tehát együtt mutatják a korszak belső ellentmondásait.

### 14.3.2. Tervgazdaság és modernizáció

Nehru gazdaságpolitikáját gyakran „szocialista" jelzővel illetik, ám ez a fogalom félrevezető lehet. Nem a termelőeszközök teljes államosítását, hanem vegyes gazdaságot képzelt el: az állam kulcsszerepet vállal a nehéziparban, az infrastruktúrában és a védelmi iparban, míg a mezőgazdaság és a fogyasztási cikkek jelentős része magánkézben marad. Az elképzelést a brit gyarmati korszak kizsákmányolásával szembeni önállóság vágya, valamint a szovjet iparosítás látszólagos sikere táplálta. A gazdaságpolitika intézményi központja az 1950-ben létrehozott Tervbizottság (Planning Commission) lett, amelynek elnöke maga Nehru volt. A tervezés

nem totalitárius módon, hanem kormányzati koordinációval zajlott: a magántőke továbbra is működhetett, de tevékenységét engedélyekhez és iparfejlesztési szabályokhoz kötötték.

Az első ötéves terv (1951–1956) a mezőgazdaságra, az öntözésre, az energiaellátásra és a közlekedésre összpontosított; célja a háború és a felosztás okozta károk helyreállítása, valamint az élelmezésbiztonság javítása volt. A második ötéves terv (1956–1961) a hangsúlyt a nehéziparra helyezte – acélművek, gépgyártás, vegyipar –, részben a statisztikus P. C. Mahalanobis által kidolgozott modell alapján, amely a beruházások gyors növelését és az importhelyettesítő iparosítást szorgalmazta. Ebben az időszakban épültek olyan nagy állami acélművek, mint Bhilai, Rourkela és Durgapur – ezek szimbolikus és gyakorlati értelemben is az iparosítás jelképei lettek. A harmadik ötéves terv (1961–1966) az önellátó gazdaság kialakítását tűzte ki célul, ám a kínai–indiai háború és a pakisztáni feszültségek miatt a védelmi kiadások elvonták a forrásokat a fejlesztési céloktól.

A gazdasági növekedés azonban mérsékelt maradt. A hivatalos statisztikai adatok szerint az egy főre jutó jövedelem növekedése évi 1–2% körül alakult a korszakban, és a mezőgazdasági termelés gyakran nem tartott lépést a népességnövekedéssel. Az importhelyettesítő iparpolitika csökkentette bizonyos termékek behozatalát, de cserébe létrehozott egy bonyolult engedélyezési rendszert – amelyet később „Licence Rajnak” neveztek –, ami a vállalkozói szabadságot és a versenyt korlátozta. A mezőgazdasági reformok, például a feudális jellegű közvetítő földbirtokos rétegek (zamindar) intézményének felszámolása, részben javították a földhöz jutást, de sok helyen a végrehajtás vontatott volt, és a földnélküliek jelentős része továbbra sem jutott tartósan földhöz. Az élelmiszerhiány az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején ismétlődő gond maradt; az amerikai élelmiszersegélyre való szorultság rávilágított a kiszolgáltatottságra. A zöld forradalom – nagy hozamú vetőmagok bevezetése, műtrágya és öntözés – Nehru életének utolsó éveiben indult, de kibontakozása utódai idejére esett. A tervgazdaság öröksége tehát kettős: létrehozott egy ipari bázist és a közszféra intézményeit, ugyanakkor nem tudta tartósan felszámolni a tömeges szegénységet, és a bürokratikus szabályozás hosszú távon fékezte a gazdasági dinamizmust.

### 14.3.3. Az el nem kötelezett külpolitika

Nehru külpolitikájának alapelve az el nem kötelezettség volt: India nem kívánt csatlakozni sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió vezette katonai szövetségekhez, hanem független külpolitikát folytatott, és a gyarmati sorból felszabadult országok szolidaritását hirdette. Ez nem jelentett passzív semlegességet; Nehru aktív közvetítő szerepet vállalt a koreai háborúban és az indokínai konfliktusokban, és sürgette a nukleáris fegyverek betiltását. Az el nem kötelezettség fogalma azonban történetileg is vitatott: egyes szakértők szerint inkább erkölcsi-politikai állásfoglalás volt, míg mások szerint valós mozgásteret biztosított a hidegháború megosztott világában.

Az el nem kötelezettség intézményesülésének fontos lépései voltak: az 1954-es, Kínával kötött megállapodás, amely rögzítette a „békés egymás mellett élés öt alapelvét” (Panchsheel), valamint az 1955-ös bandungi ázsiai–afrikai konferencia, ahol Nehru az indonéz Sukarno és az egyiptomi Nasszer mellett a mozgalom egyik meghatározó alakja volt. 1961-ben Belgrádban megalakult az El Nem Kötelezett Mozgalom, amely India, Jugoszlávia és Egyiptom kezdeményezésére jött létre, és a hidegháború katonai tömbjein kívül próbált politikai teret teremteni a fejlődő országoknak. A mozgalom nem volt homogén: tagjai eltérő politikai rendszereket képviseltek, és a „fejlődő” jelző is pontatlan volt, mert az országok közötti különbségek óriásiak voltak.

Az el nem kötelezettség azonban nem volt mentes belső feszültségektől. India viszonya a Szovjetunióhoz a gazdasági és katonai segélyek miatt fokozatosan szorosabbá vált, különösen az 1962-es kínai–indiai háború után. A háború – amelynek közvetlen oka a hosszú, jelöletlen himalájai határvita volt – India számára katonai vereséggel és súlyos presztízsveszteséggel járt. A hivatalos indiai jelentések és a nemzetközi becslések eltérnek a halálos áldozatok számát illetően;

a történeti irodalomban néhány ezer fős nagyságrendű veszteséget valószínűsítenek, de a pontos számok vitatottak. Ez a konfliktus próbára tette Nehru békés külpolitikai hitvallását: az ország kénytelen volt gyors fegyverkezésbe kezdeni, és szorosabban a szovjet támogatásra támaszkodni. Ugyanakkor India továbbra is elutasította a katonai szövetségekbe való belépést, és fenntartotta az el nem kötelezettség retorikáját, ami növelte külpolitikai mozgásterét. A szovjet kapcsolat erősödése miatt sok nyugati elemző kétségbe vonta az el nem kötelezettség hitelességét; ez a vita ma is él.

A Pakisztánnal való viszonyt a Kasmír kérdése uralta. India álláspontja szerint Kasmír 1947-es csatlakozása jogilag érvényes volt, Pakisztán viszont a többségi muszlim lakosságra hivatkozva vitatta ezt, és a vitát a nemzetközi fórumokra vitte. A Nehru-korszakban ez a konfliktus időszakos feszültségekhez vezetett, de a két ország között nem tört ki háború Nehru életében az 1947–1948-as első háború után. A kasmíri lakosság saját politikai törekvései – beleértve az autonómia iránti igényeket – ebben az időszakban háttérbe szorultak a két állam közötti vita mögött, ami máig ható kérdéseket vet fel az áldozatok és a helyi közösségek szempontjából. A szöveg nem dönt a vita kimeneteléről, de rögzíti, hogy a Nehru-korszak külpolitikai sikeressége Kasmír kérdésében nem hozott megnyugtató megoldást.

### 14.3.4. Nyelvi és regionális feszültségek

India hatalmas nyelvi és kulturális sokfélesége közvetlen politikai kihívást jelentett a Nehru-kormányzat számára. Az alkotmány 1950-ben a hindit tette az unió hivatalos nyelvévé, és az angolt tizenöt évre meghagyta átmeneti használatra; a tervek szerint 1965-től a hindi egyedüli hivatalos nyelvvé vált volna. Ez ellen különösen a déli, dravida nyelveket beszélő tagállamok – elsősorban Tamilnádu (akkori nevén Madrasz) – tiltakoztak, mert attól tartottak, hogy a hindi előnyben részesítése hátrányosan érinti a nem hindi anyanyelvűeket a közszolgálatban és az oktatásban. A tiltakozások néha erőszakba torkolltak; a vita végül kompromisszumhoz vezetett: az 1963-as hivatalos nyelvi törvény lehetővé tette az angol további használatát a hindi mellett, és az uniós intézmények gyakorlata is kétnyelvű maradt. Ez a kompromisszum csökkentette, de nem szüntette meg a nyelvi feszültségeket.

A nyelvi kérdés szorosan összefüggött a tagállamok határainak átszervezésével. A függetlenség után India a brit gyarmati közigazgatás tartományi határait örökölte, amelyek nem követték a nyelvhatárokat. Az 1950-es évek elején egy erősödő mozgalom követelte a tagállamok nyelvi alapú újrarendezését. A követelés katalizátora a telugu nyelvű Andhra régió volt: 1952-ben Potti Sriramulu éhségsztrájkja – amely halálához vezetett – tömeges tiltakozást váltott ki, és a kormány 1953-ban létrehozta Andhra tagállamot. 1956-ban azután az államok átszervezéséről szóló törvény széles körűen átalakította a tagállami határokat nyelvi alapon: létrejött többek között Andhra Pradesh, Kerala, és az északi hindi övezet államai. A nyelvi föderalizmus megerősítette a regionális identitásokat, és hosszú távon csökkentette a szeparatista feszültségek egy részét, bár újabb vitákat is szült a nyelvhatárok mentén élő kisebbségek helyzetéről.

A nyelvi alapon szervezett államszerkezet nem oldotta meg valamennyi regionális és etnikai feszültséget. Az északkelet-indiai Naga hegyvidéken már az 1950-es években fegyveres felkelés tört ki; a felkelők egy része függetlenséget vagy legalább széles autonómiát követelt, és a központi kormány katonai erővel válaszolt. A konfliktus évtizedekre nyúló áldozatokat, kitelepítéseket és emberi jogi visszaéléseket eredményezett; a felelősség és az események értékelése máig vitatott. Hasonlóképpen a szikh közösség egy része az 1950-es években és az 1960-as évek elején a pandzsábi nyelvű tagállam létrehozását követelte; ez végül csak 1966-ban, Nehru halála után valósult meg, de a vita megelőlegezte a későbbi vallási és regionális feszültségeket. A Nehru-kormányzat tehát egyfelől a nyelvi föderalizmus eszközével próbálta kezelni a sokféleséget, másfelől a központi

hatalom erejét arra is használta, hogy a szeparatizmusnak vagy annak minősített mozgalmaknak ellenálljon. Ez a kettősség a mai napig meghatározza India államszervezeti vitáit.

A regionális feszültségekhez hozzájárult, hogy a gazdasági fejlődés egyenlőtlenül oszlott meg a tagállamok között, és a központi tervezés nem mindig vette figyelembe a helyi adottságokat. Egyes régiók – például a déli államok – gyorsabban fejlődtek, míg mások, különösen az északi, sűrűn lakott, mezőgazdaságilag elmaradott területek lemaradtak. Ez a területi egyenlőtlenség idővel újabb politikai követelések forrása lett. Nehru ugyan elismerte a regionális sokféleséget, de a nemzeti egységet gyakran a központi kormányzat elsőbbségével azonosította, ami konfliktusba került a helyi önrendelkezési igényekkel.

A Nehru-korszak tehát egyszerre hozta létre a demokratikus intézményeket, indította el az iparosítást, és próbálta összetartani a nyelvileg és regionálisan tagolt országot. Az eredmények és a kudarcok egyaránt a mai India alapjait képezik. Nehru 1964 májusában, hivatalában halt meg; halála után India alkotmányos intézményei tovább működtek, és a parlamentáris demokrácia fennmaradt – ez a korszak legmaradandóbb örökségeként értékelhető. Ugyanakkor a gazdasági növekedés lassúsága, a szegénység fennmaradása, a központosító államszervezet és a kezelhetetlen regionális feszültségek már életében bírálatokra adtak okot. A történetírásban a Nehru-korszak megítélése megosztott: egyes szerzők a demokratikus intézmények kiépítését és a szekuláris állameszmény védelmét hangsúlyozzák, mások a tervgazdaság bürokratikus torzulásait és a politikai elit hatalmi koncentrációját bírálják. A különböző értelmezések mögött részben eltérő politikai preferenciák, részben eltérő forrásértelmezés húzódik; a vita a jelenkori indiai politikai beszédben is él.

### 14.3.5. Források és bizonytalanságok

A fejezet állításainak elsődleges forrásai közé tartoznak az alkotmányozó nemzetgyűlés vitái, az indiai alkotmány 1950-es szövege, a választási bizottság hivatalos jelentései, valamint a Tervbizottság ötéves tervekről szóló dokumentumai. A választói részvételre és a mandátummegoszlásra vonatkozó adatok a választási bizottság archívumaiban ellenőrizhetők; az itt közölt számok a hivatalos statisztikákon alapulnak, de a történeti feldolgozások eltérő módon csoportosíthatják a pártokat és a független jelölteket. A gazdasági növekedésre vonatkozó becslések a korszak statisztikai rendszerének hiányosságai miatt bizonytalanok; az egy főre jutó jövedelemre vonatkozó közölt tartomány a szakirodalomban elterjedt, de módszertani viták tárgya. A háborús áldozatok számairól – különösen az 1962-es kínai–indiai háború esetében – nincs megbízható, mindenki által elfogadott adat; a különböző kormányzati és kutatói becslések széles tartományban mozognak. A nyelvi és regionális feszültségek áldozatainak számbavétele is részleges; a helyi erőszakos cselekmények dokumentálása gyakran hiányos, és az emlékezetpolitikai keretezés befolyásolja az értelmezést.

Szükséges megjegyezni, hogy a „Nehru-korszak” mint homogén történeti egység a visszatekintő értelmezés terméke; a kortárs szereplők nem feltétlenül élték meg egységes korszakként. Az el nem kötelezett mozgalom értékelése is vita tárgya: egyes szerzők a hidegháborús erőviszonyok közötti önálló cselekvés lehetőségét hangsúlyozzák, mások szerint India valójában a szovjet tömbhöz közeledett, és a mozgalom inkább retorikai, mint tényleges hatalmi tényező volt. E vitákat a szöveg nem kívánja lezárni, de jelzi a főbb álláspontokat.

### 14.3.6. Rövid összefoglaló

Jawaharlal Nehru 1947 és 1964 között India első miniszterelnökeként alkotmányos, parlamenti köztársaságot hozott létre, amely általános választójogon, szövetségi szerkezeten és alapjogi védelmen nyugodott. A gyakorlatban a Kongresszus Párt dominanciája mellett valódi többpárti

verseny is létezett, és a választások rendben lezajlottak. A gazdaságpolitika vegyes gazdaságot és központi tervezést valósított meg, amely ipari bázist teremtett, de nem tudta tartósan csökkenteni a szegénységet, és bürokratikus szabályozással járt. Külpolitikájában India az el nem kötelezettséget választotta, ám az 1962-es kínai háború megrendítette ezt az önképet, és a szovjet kapcsolatok felé tolta. A nyelvi és regionális feszültségek kezelésére a nyelvi alapú tagállami átszervezés szolgált, de a kisebbségi és szeparatista mozgalmak nem szűntek meg. Nehru öröksége a mai napig tudományos és politikai vita tárgya.

### 14.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen főbb elvek mentén hozta létre India alkotmányát az 1950-es évek fordulóján, és hogyan biztosította az általános választójogot?
2. Hogyan működött a tervgazdaság a Nehru-korszakban, és melyek voltak a fő eredményei és korlátai?
3. Mit jelentett az el nem kötelezett külpolitika, és milyen hatással volt rá az 1962-es kínai–indiai háború?
4. Miért és hogyan szervezték át a tagállamokat nyelvi alapon, és milyen feszültségek maradtak fenn?
5. Milyen szempontok alapján vitatkozik a történetírás a Nehru-korszak örökségéről?

## 14.4. A gazdasági reformok és a liberalizáció

A függetlenség utáni India első négy évtizedének gazdaságpolitikája a Nehru és az indiai demokrácia című alfejezetben tárgyalt államvezérelt, importhelyettesítő modellre épült. Az 1991-es gazdasági válság és az arra adott reformcsomag azonban gyökeresen átalakította az ország gazdasági irányítását: India a tervgazdasági örökség fokozatos lebontásával a liberalizáció, a piacnyitás és a szolgáltatóipari növekedés pályájára lépett. Ez a fordulat nem egyszeri esemény volt, hanem több hullámban kibontakozó folyamat, amelyet politikai kompromisszumok, regionális érdekek és társadalmi feszültségek formáltak. Az alábbiakban az 1991-es válságtól a 2000-es évek elejéig tartó átalakulást, a szolgáltató szektor és az informatikai ipar felemelkedését, a középosztály bővülését, valamint a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket tárgyaljuk.

Az 1947 utáni gazdaságpolitika alapját a vegyes gazdaság eszméje adta: a stratégiai ágazatokban állami tulajdon, ötéves tervek, importhelyettesítő iparosítás, valamint a magánszektor szigorú engedélyezése. Az úgynevezett „engedélyrádzs” (licence raj) rendszere a vállalatok termelési kapacitását, telephelyét, importját és árait is hatósági jóváhagyáshoz kötötte. A dokumentált kormányzati cél az önellátás és a nehézipar kiépítése volt; a rendszer azonban a szakirodalom konszenzusos értékelése szerint lassú növekedést, alacsony termelékenységet, széles körű korrupciót és a mezőgazdaság alacsony beruházási szintjét eredményezte. Az 1960-as és 1970-es években a belső megtakarítási ráta emelkedése ellenére az egy főre jutó jövedelem növekedése mérsékelt maradt; a szakirodalomban gyakran idézett „hindu növekedési ráta” kifejezés a 3–3,5 százalékos éves átlagot ironikusan tette egyenlővé a régió állítólagos kulturális adottságaival. Ez az értelmezés azonban vitatott: a lassú növekedést inkább az intézményi korlátok és a külső gazdasági környezet magyarázza, nem pedig valamiféle állandó „keleti” gazdasági mentalitás.

Az 1980-as években a gazdaságpolitika némiképp lazult. Radzsiv Gandhi kormányzata – amely 1984 után került hatalomra – az informatikai, elektronikai és távközlési szektorban engedett a szabályozásból, támogatta a számítástechnikai képzést, és lehetővé tette egyes importkorlátozások csökkentését. A lazább költségvetési politika ugyanakkor a belső fogyasztást és a növekedést élénkítette, ám ezt növekvő költségvetési hiány, gyorsan emelkedő külső adósság és a fizetési

mérleg romlása kísérte. A kormányzat az évtized második felében egyre nagyobb mértékben vett fel külföldi hitelt, miközben az exportbevételek nem növekedtek az adósságszolgálat ütemében. Ez a folyamat az 1990–1991-es külső sokkokkal együtt közvetlenül vezetett a válsághoz.

1990–1991-ben több dokumentált körülmény egyszerre sújtotta az indiai gazdaságot. Az Öbölháború miatt az olajárak megugrottak, a Közel-Keleten dolgozó indiai vendégmunkások hazautalásai visszaestek, és a hazatelepítés költségei is növekedtek. A Szovjetunió, India fontos kereskedelmi partnere és politikai szövetségese, a szétesés állapotába került, ami csökkentette a rúpiában elszámolt kereskedelem lehetőségeit. Belpolitikai szempontból az 1990-ben megalakult Csandra Sekhar-kormány kisebbségi helyzetben működött, és nem tudott stabil gazdaságpolitikát folytatni. 1991 elejére India nemzetközi hitelminősítése romlott, a devizatartalék a hivatalos dokumentumok szerint csupán néhány hét import fedezetére volt elegendő. A kormányzat 1991 tavaszán és nyarán aranykészleteket mozgósított: a központi bank aranyat helyezett letétbe külföldön, hogy devizahitelhez jusson. A szakirodalomban elterjedt adat szerint mintegy 67 tonna aranyat érintett a lépés, bár a pontos mennyiségre és a tranzakciók szerkezetére vonatkozó közlések némileg eltérnek; ezt a számot ezért a fejezet ellenőrzött levéltári forrás nélkül kerekített, nyilvánosan elérhető adatként kezeli. Az aranymozgatás szimbolikus törést jelentett: a függetlenség óta az ország nem szorult hasonló külső pénzügyi segítségre.

A válságra adott politikai válasz 1991 júniusában érkezett, amikor a Kongresszus P. V. Naraszimha Rao vezetésével kormányt alakított. Rao a korábbi főtitkári és politikai pályafutás után miniszterelnökként egy kisebbségi kabinetet vezetett, és pénzügyminiszterré Manmohan Singht, a közgazdász-politikust nevezte ki. Singh korábban a központi bank elnöke és a Tervbizottság vezetője volt, így egyszerre ismerte a bürokráciát és a nemzetközi intézmények logikáját. A kormány azonnal tárgyalásokat kezdett a Nemzetközi Valutaalappal (IMF), és – miközben az IMF standard feltételeit részben átvette – a reformok tartalmát túlterjesztette a pusztán stabilizációs kiigazításon. Itt fontos forráskritikai különbséget tenni: a válság és az IMF-megállapodás dokumentált tény, az viszont vitatott értelmezés, hogy a reformokat az IMF kényszerítette-e Indiára, vagy a hazai szakértői és politikai elitek már korábban hasonló irányba mozdultak. A szakirodalom többsége inkább a belső technokrata reformkészség és a külső nyomás együttes szerepét hangsúlyozza.

Az 1991. júliusi első reformcsomag a makrogazdasági stabilizációt és a strukturális nyitást egyszerre célozta. A rúpiát két lépésben, összesen hozzávetőleg 18–20 százalékkal értékelték le, hogy az exportot versenyképesebbé tegyék és csökkentsék a fizetési mérleg hiányát. Az iparpolitikai nyilatkozat – amelyet 1991. július 24-én hirdettek ki – gyökeresen szűkítette az engedélyköteles ágazatok körét: a korábbi gyakorlattal szemben a legtöbb iparágban megszűnt a termelési engedély szükségessége, a kötelező engedélyezést pedig csak néhány stratégiai vagy érzékeny területre (például a fegyvergyártásra, a bányászatra vagy a környezeti szempontból kockázatos szektorokra) korlátozták. A külföldi működőtőke szabályozását is enyhítették: több ágazatban 51 százalékos külföldi tulajdont automatikus jóváhagyással engedélyeztek, ami korábban hosszadalmas hatósági eljárást igényelt. A külkereskedelemben fokozatosan leépítették a mennyiségi korlátozásokat, csökkentették a vámtarifákat, és megkezdték a rúpia folyó fizetési mérlegbeli konvertibilitásának bevezetését, amelyet 1994-re nagyrészt megvalósítottak. A pénzügyi szektorban szabályozták a tőkemegfelelést, lehetővé tették új magánbankok alapítását, és 1992-ben törvényi alapon megerősítették a tőzsdei felügyeletet (SEBI). Az adórendszerben fokozatosan csökkentették a magas vámtételeket és a jövedelemadó-kulcsokat, bár az állami adóbevételek modernizálása hosszabb folyamat maradt.

A reformok nem alkottak egységes „sokkterápiát”, mint egyes kelet-európai átmenetek esetében. India a fokozatosság útját választotta: a mezőgazdasági támogatásokat, a kiskereskedelmi védelmet, a munkaügyi szabályozást és az állami vállalatok privatizációját csak részlegesen érintette. A reformcsomag elsődlegesen az ipari engedélyezést, a külkereskedelmet, a pénzügyi

közvetítést és a külföldi tőkét érintette; a földpiac, a kiskereskedelem, a munkaerőpiac és az állami szektor szerkezete hosszú időre a szabályozott örökség része maradt. Ez a fokozatosság a szakirodalomban vitatott: egyes szerzők szerint ez tette lehetővé a politikai ellenállás mérséklését és a reformok túlélését, mások szerint viszont éppen ezért maradtak fenn a növekedést fékező torzulások az infrastruktúrában, a munkapiacon és a mezőgazdaságban.

A reformok politikai sorsa meglepően stabil maradt. Rao kisebbségi kormányát a parlamentben gyakran a baloldali pártok kívülről támogatták, miközben a gazdaságpolitikát elsősorban a Kongresszus jobbközép szárnya és a technokrácia vitte. Az 1996-os választások után a Kongresszus elvesztette a kormányzati pozíciót, de a sorra alakuló koalíciós kormányok – a Harmadik Front, majd a hindu nacionalista Bháratíja Dzsanatá Párt (BJP) vezette Nemzeti Demokratikus Szövetség (NDA) – a reformok alapirányát nem fordították vissza. Az Atal Bihari Vajpayee vezette NDA-kormány 1998 és 2004 között folytatta a liberalizációt, támogatta az informatikai és távközlési szektort, és megkezdte a nemzeti autópálya-programot. A 2004-ben hatalomra került Egyesült Progresszív Szövetség (UPA) Manmohan Singh miniszterelnöksége alatt ugyancsak fenntartotta a piaci irányt, miközben szociális jogi programokat (például az információs törvény és a foglalkoztatási garancia rendszerét) vezetett be. A reformok így többször átléptek a kormányzati ciklusok határain; ezt a folyamatot a szakirodalom gyakran „elitkonszenzusként" írja le, amelyben a politikai pártok gazdaságpolitikai versenye a reformok mértékéről, nem pedig azok alapvető irányáról szólt.

A növekedés a reformok nyomán felgyorsult. A hivatalos nemzeti számlák szerint az 1990-es évek elején az éves reál-GDP-növekedés visszaesett a válság idején, majd az évtized közepétől átlagosan 6 százalék körül mozgott; a 2003–2008 közötti időszakban a becslések 8–9 százalékos ütemeket mutatnak. Ezek a számok azonban statisztikai revíziók alá esnek, és a kutatók vitatják, hogy a növekedés gyorsulása mennyiben köthető az 1991-es reformokhoz, és mennyiben az 1980-as évek már megindult folyamataihoz, a demográfiai szerkezethez vagy a világgazdasági konjunktúrához. Ráadásul a növekedés ágazati szerkezete eltért a klasszikus iparosodási mintától: a mezőgazdaság részesedése csökkent, de a feldolgozóipar nem szívta fel a munkaerőt, miközben a szolgáltatások – különösen a modern üzleti szolgáltatások – váltak a növekedés húzóágazatává.

A szolgáltató szektor és az informatikai ipar felemelkedése India 1991 utáni gazdaságtörténetének leglátványosabb, ugyanakkor egyenlőtlen fejleménye. Az IT-szektor gyökerei az 1980-as évekre nyúlnak vissza: az állami elektronikai és szoftverfejlesztési politika, valamint a műszaki felsőoktatás – mindenekelőtt az Indiai Technológiai Intézetek (IIT) és a regionális mérnöki főiskolák – olyan képzett munkaerőt hozott létre, amely a globális szoftverpiac keresletét ki tudta szolgálni. A külföldi cégek 1991 előtt is alapítottak fejlesztőközpontokat, de a liberalizáció után a távközlés, a tőke- és importszabályozás enyhítése, valamint a telekommunikációs infrastruktúra bővülése drasztikusan csökkentette a belépési korlátokat. Az iparági statisztikák szerint a szoftver- és IT-szolgáltatásexport az 1990-es évek elején még néhány száz millió dolláros tétel volt, a 2000-es évek végére pedig több tíz milliárd dollárra nőtt; ezek az adatok azonban iparági szövetségi becslésekből származnak, és módszertanilag nem mindig egyeznek a nemzeti számlák export-adataival. A növekedés motorjai között említik az ezredforduló körüli Y2K-problémát, amely jelentős megrendeléseket hozott az indiai szoftvercégeknek, majd az üzleti folyamatok kiszervezését (BPO), amely az ügyfélszolgálat, a könyvelés, az adatfeldolgozás és más háttérszolgáltatások terén teremtett munkahelyeket. A Tata Consultancy Services, az Infosys és a Wipro korai nagyvállalatai mellett több ezer kis- és középvállalkozás lépett be a piacra, és olyan városok, mint Bengaluru (korábban Bangalore), Haidarábád, Púne, Csennai és Noida váltak informatikai központokká. A szektor ugyanakkor erősen koncentrált maradt: a foglalkoztatottak aránya a teljes munkaerőhöz képest alacsony, a magas hozzáadott értékű munka pedig elsősorban az angolul jól beszélő, felsőfokú végzettségű, városi rétegekhez kötődik.

A szolgáltatóipar növekedése és a fogyasztói piac nyitása hozzájárult a középosztály bővüléséről

szóló diskurzus kialakulásához. A „középosztály” fogalma Indiában rendkívül képlékeny: a jövedelem, a foglalkozás, a fogyasztás, az iskolázottság és a kulturális önbesorolás alapján egészen más nagyságrendű csoportok adódnak. Egyes korai marketingbecslések a 2000-es években 50–100 millió főre tették a középosztályt, más felmérések 200–300 milliós tartományt említettek; a különbség elsősorban a definícióból fakad, nem pedig valós demográfiai bizonytalanságból. A jövedelmi eloszlás alsó közepén elhelyezkedő háztartások – akik napi 4–10 dollár közötti jövedelemből élnek az egyes számítási módok szerint – sokkal sérülékenyebbek, mint a felső középosztály, amely a fogyasztói márkák, a magánegészségügy, a felsőoktatás és a városi lakóparkok piacán jelenik meg. A liberális reformok nyomán a televíziós és mobiltelefon-penetráció, a motorizáció, a bevásárlóközpontok és a fogyasztói hitel terjedése látványosan átalakította a városi életet; ugyanakkor a fogyasztói középosztály politikai képviselete és önképe gyakran elszakadt a vidéki és informális munkából élő többség valóságától.

A liberalizáció legélesebb vitája éppen a társadalmi egyenlőtlenségek alakulására vonatkozik. A hivatalos szegénységi ráták – a Tendulkar-bizottság módszertanával – a 2004–2005-ös 37,2 százalékról 2011–2012-re 21,9 százalékra csökkentek; a későbbi Rangarajan-bizottság ennél magasabb szegénységi küszöböt használva magasabb arányokat közölt. A módszertani különbségek arra utalnak, hogy a szegénység csökkenése valós folyamat, de annak mértéke és üteme erősen függ attól, hogy mit tekintenek a létminimum részének. A jövedelmi egyenlőtlenség a legtöbb becslés szerint nőtt az 1990-es évek után: a nemzeti jövedelem növekedéséből a legmagasabb jövedelmi tizedek aránytalanul nagy részt szereztek, a vagyoni egyenlőtlenség pedig még ennél is nagyobb. A pontos Gini-együtthatóra vonatkozó számok eltérők, részben azért, mert a háztartási felmérések alulbecsülik a legfelső jövedelmeket. Jól dokumentált viszont a regionális divergencia: a gyorsan növekvő nyugati és déli államok (Mahárástra, Gudzsarát, Tamilnádu, Karnátaka) mellett az északi és keleti, magas termékenységű és alacsonyabb urbanizációjú államok – amelyekre a szakirodalomban időnként a BIMARU rövidítést használja, a szó azonban ma már nem szerencsés, mert pejoratív felhangú – jóval lassabban növekedtek. A mezőgazdaság, amely a munkaerő csaknem felét foglalkoztatja, a GDP-nek csupán töredékét állítja elő, és az 1990-es évek reformjai a hitelhez jutás, a terményértékesítés és a vízhasználat terén nem enyhítették a vidéki szegénységet. Egyes államokban – Vidarbha, Andhra Prades, Karnátaka, Pandzsáb – a paraszti eladósodás és a terméskudarcok dokumentált öngyilkossági hullámokhoz vezettek, amelyek számára vonatkozó becslések a hivatalos rendőrségi nyilvántartások és a civil szervezetek adatai között jelentősen eltérnek. Az informális munkaerőpiac – a bérből élők több mint 90 százaléka – továbbra is gyenge szociális védelemmel, alacsony termelékenységgel és bizonytalan szerződésekkel jellemezhető; a formális álláshelyek létrejötte lassú, a fiatalok körében a nyílt munkanélküliség a 2010-es években növekedett.

A reformok értékelése így kettős képet mutat. Egyfelől a liberalizáció megnyitotta a gazdaságot, csökkentette a hiányt, felgyorsította a növekedést, és világpiaci szereplővé tette az indiai IT-szolgáltatásokat. Másfelől a növekedés hasznai egyenlőtlenül oszlottak el, a mezőgazdaság és az informális szektor leszakadt, a gazdasági nyitás pedig a társadalmi és regionális feszültségeket nem oldotta fel. Ezt a feszültséget jól példázta a 2004-es parlamenti választás, amikor a BJP „India Shining” kampánya a városi középosztály optimizmusára épített, ám a választók jelentős része – a vidéki és szegényebb rétegek – a kampányt a saját helyzetétől távol állónak érezte, és az NDA kormány vereséget szenvedett. A választási eredmény nem azt jelentette, hogy a választók a liberalizációt utasították el, hanem azt, hogy a növekedés politikai kisajátítása és a szociális érzékenység hiánya visszaütött. A 2004 után kialakult politikai konszenzus ezért a gazdasági nyitás fenntartása mellett a szociális programok bővítését is napirendre tűzte; ennek hatásait a India 2000–2026 című alfejezet követi tovább.

### 14.4.1. Források és bizonytalanságok

Az 1991-es válság tényei – a devizatartalékok zuhanása, az arany mozgósítása, az IMF-program és a júliusi reformcsomag – dokumentált, kortárs kormányzati és nemzetközi intézményi forrásokkal alátámaszthatók. A válság okainak és a reformok hatásának oksági értelmezése azonban vitatott: a szakirodalomban versengenek a külső sokkokra, a belső fiskális politikára és a technokrata elit szerepére összpontosító magyarázatok. A gazdasági növekedésre vonatkozó hivatalos GDP-adatok többszöri statisztikai revíziója miatt az éves növekedési ütemek pontos értéke módszertani fenntartásokkal kezelendő. A szegénységi ráták a bizottsági küszöbértékek függvényében széles sávban mozognak; a jövedelmi egyenlőtlenség becsléseit pedig a háztartási felmérések és az adóhatósági adatok közötti eltérések tovább bizonytalanítják. A középosztály méretére vonatkozó számok elsősorban marketing- és ágazati kutatásokból származnak, nem egységes statisztikai definícióból; az ilyen adatokat ezért nem szabad mérésként, hanem nagyságrendi becslésként kezelni. Az IT-exportra, a foglalkoztatásra és a paraszti öngyilkosságokra vonatkozó iparági, rendőrségi és civil adatok módszertanilag nem összehasonlíthatók, ezért a számokat a forrás típusának és a becslési jellegnek a megjelölésével kell használni. A fejezetben szereplő pontosabb számsorok – így az 1991-es rúpialeértékelés mértéke, az engedélyköteles ágazatok száma, az aranykészlet mennyisége vagy a Tendulkar-ráták – nyilvánosan elérhető, de módszertanilag ellenőrizendő adatok; ezeknél a szöveg a bizonytalanságot jelzi.

### 14.4.2. Rövid összefoglaló

Az 1991-es fizetési mérlegválság kényszerhelyzete és a belső reformkészség együtt vezetett India gazdasági liberalizációjához. A Rao-kormány Manmohan Singh pénzügyminiszterrel leértékelte a rúpiát, lebontotta az ipari engedélyezés nagy részét, megnyitotta a gazdaságot a külföldi tőke előtt, és fokozatosan reformálta a kereskedelem és a pénzügyi szektor szabályozását. A reformok politikai konszenzusa a későbbi kormányváltások ellenére fennmaradt, és a növekedés – különösen a szolgáltató szektor és az informatikai ipar révén – felgyorsult. A fogyasztói középosztály bővülése látványos, de számszerűen bizonytalan, és a növekedés előnyei egyenlőtlenül oszlottak meg: a mezőgazdaság, az informális munkavállalók és a szegényebb északi-keleti régiók leszakadtak, miközben a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek növekedtek. Az 1991–2004 közötti időszak ezért egyszerre a gazdasági nyitás sikertörténete és a társadalmi feszültségek kiéleződésének korszaka.

### 14.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők vezettek az 1991-es indiai fizetési mérlegválsághoz? Melyek közülük dokumentált tények, és melyek vitatott értelmezések?
2. Melyek voltak az 1991. júliusi reformcsomag legfontosabb elemei, és miben különbözött az indiai liberalizáció a kelet-európai „sokkterápiától”?
3. Hogyan vált az informatikai szektor India gazdasági növekedésének húzóágazatává, és milyen társadalmi korlátai voltak ennek a növekedésnek?
4. Miért nem lehetséges pontosan megmondani, hány fős India középosztálya, és milyen módszertani dilemmák magyarázzák a becslések közötti eltéréseket?
5. Milyen területeken mutatható ki az egyenlőtlenségek növekedése az 1991 utáni Indiában, és hogyan függ a szegénységcsökkenés mérése a választott küszöbértékektől?

# 15 India 2000–2026

## 15.1. A gazdasági növekedés és a szolgáltató szektor

India a 2000–2026 közötti időszakban a világgazdaság egyik legdinamikusabban növekvő nagy gazdaságává vált. Az 1991-ben megkezdett liberalizáció (lásd A gazdasági reformok és a liberalizáció) után a 2000-es évek elejétől a növekedés tartósan felgyorsult, és a szolgáltató szektor – különösen az információs technológia (IT) és az üzleti folyamatok kiszervezése – a nemzetközi figyelem középpontjába került. Ugyanakkor a gyors növekedés nem oldotta meg az indiai gazdaság strukturális feszültségeit: a mezőgazdaság alacsony termelékenysége, az informális foglalkoztatás túlsúlya, az infrastrukturális hiányosságok és a jövedelmi egyenlőtlenségek továbbra is meghatározták a mindennapokat. Ez az alfejezet a GDP-bővülés fő tényezőit, a szolgáltató szektor felemelkedését, a városiasodást, a középosztály és a fogyasztás átalakulását, valamint a gazdaság szerkezeti problémáit tekinti át.

### 15.1.1. A gyors GDP-növekedés és a gazdaságpolitikai keret

India bruttó hazai terméke (GDP) a 2000-es évek első felében évi átlagosan 7–8 százalék körüli ütemben bővült, a 2003–2008 közötti időszakban pedig több évben is meghaladta a 9 százalékot; ezek a becslések az indiai Központi Statisztikai Hivatal (CSO) és a Világbank adatsorain alapulnak, de a pontos értékek a módszertani revíziók miatt forrásonként eltérhetnek. A magas növekedés hátterében több tényező állt: a külkereskedelmi nyitás, a belső piac bővülése, a vállalati szektor modernizációja, a külföldi működőtőke beáramlása és a globális gazdasági konjunktúra. A 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi válság átmenetileg visszafogta a növekedést, de India – részben a viszonylag alacsony exportfüggőség és a belföldi kereslet miatt – gyorsabban állt talpra, mint sok más feltörekvő gazdaság.

A 2010-es évek elején a növekedés ismét 8–10 százalék közé gyorsult, de a évtized közepétől lassulás következett. A 2014-ben hivatalba lépő Narendra Modi kormánya két nagyszabású gazdaságpolitikai intézkedést hajtott végre: 2016 novemberében a nagy címletű bankjegyek (500 és 1000 rúpia) forgalomból való kivonását, az úgynevezett demonetizációt, majd 2017 júliusában az egységes áru- és szolgáltatásadó (GST) bevezetését. Mindkét intézkedés vitatott maradt: a támogatók a feketegazdaság visszaszorítását és az adórendszer egyszerűsítését hangsúlyozták, a kritikusok a rövid távú gazdasági visszaesést, a készpénzhiányt és a kisvállalkozások nehézségeit emelték ki. A dokumentált makroadatok szerint a GDP-növekedés 2017–2019 között 6–7 százalékra mérséklődött, bár a pontos okokról – a reformok sokkhatása, a globális lassulás vagy a bankrendszeri problémák – a közgazdászok vitatkoznak.

A 2020-as Covid–19-járvány India gazdaságát is súlyosan érintette: a 2020. márciusi országos lezárás következtében a GDP a hivatalos statisztikák szerint mintegy 6–7 százalékkal zsugorodott, bár a módszertani viták miatt a visszaesés mértékének megítélése bizonytalan. A járvány utáni fellendülés gyors volt, de egyenlőtlen: a nagyvállalatok és a digitális szolgáltatások gyorsan talpra álltak, míg a kisvállalkozások, a mezőgazdasági munkások és az informális szektorban dolgozók tömegeinek helyzete tovább romlott. India a 2020-as évek elején nominális GDP alapján a világ ötödik, vásárlóerő-paritáson a harmadik legnagyobb gazdasága lett; ezeket a besorolásokat a

Világbank és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) becslései támasztják alá, de a rangsor évente változhat.

### 15.1.2. Az IT- és szolgáltató szektor felemelkedése

India gazdasági növekedésének legismertebb vonása a szolgáltató szektor, azon belül is az információs technológiai (IT) és üzleti folyamat-kihelyezési (BPO) ágazat látványos bővülése volt. Az ágazat gyökerei az 1980-as évekre nyúlnak vissza, amikor a kormányzat lazította a szoftverexport szabályait, és olyan központokat hozott létre, mint a Bengaluruban működő Electronics City. Az 1990-es években a liberalizáció, a telekommunikációs infrastruktúra fejlődése, az angol nyelvtudás és a világszerte jelentkező Y2K-probléma (a 2000-es évszámváltás szoftverhibáinak javítása) egyszerre növelte a keresletet és a kapacitást. A 2000-es években a szoftver- és szolgáltatásexport évente két számjegyű növekedést mutatott; a NASSCOM iparági szövetség becslései szerint az IT- és BPO-export a 2000-es évek eleji néhány milliárd dollárról a 2010-es évek végére 150 milliárd dollár fölé emelkedett, bár ezek a számok iparági önbevalláson alapulnak, és nem tekinthetők hivatalos statisztikának.

A legnagyobb indiai IT-vállalatok – a Tata Consultancy Services (TCS), az Infosys, a Wipro és a HCL Technologies – globális szereplőkké váltak. Többségük a tőzsdén jegyzett társaság, és ügyfeleik közé tartoznak észak-amerikai, európai és ázsiai bankok, biztosítók, légitársaságok és technológiai cégek. Az üzleti modell alapja a munkaerő-költség-különbség, az időzóna-eltérés, az angol nyelvű munkaerő és a szabványosítható folyamatok exportja. A call centerek, a számviteli és jogi háttérműveletek, az adatbevitel, a szoftvertesztelés és az ügyfélszolgálat a nagyvárosok peremén, ipari parkokban és irodaházakban működő központokból szolgálták ki a globális megrendelőket. Bengaluru, Hyderabad, Pune, Chennai, Gurugram és Noida váltak az ágazat csomópontjaivá.

A szolgáltató szektor tágabb értelemben a GDP hozzávetőleg 55–60 százalékát adja India bruttó hozzáadott értékében (a hivatalos statisztikák szerint), de ezt az adatot óvatosan kell kezelni, mert a módszertani revízió és az informális tevékenységek besorolása befolyásolja. A pénzügyi szolgáltatások, a telekommunikáció, a kereskedelem, a szállítás, az ingatlanügyletek, az oktatás, az egészségügy és a turizmus mind részei a szektornak. A telekommunikáció különösen gyorsan fejlődött: a 2000-es években a mobiltelefon-előfizetések száma robbanásszerűen nőtt, és a 2010-es évekre India a világ egyik legnagyobb okostelefon-piacává vált. A digitális fizetési rendszerek, például a 2016-ban bevezetett Unified Payments Interface (UPI) a készpénzmentes tranzakciók bővülését támogatták.

Ugyanakkor a szolgáltató szektor foglalkoztatási súlya kisebb, mint GDP-hozzájárulása. Az IT-ágazat a munkaerőnek csak néhány százalékát foglalkoztatja közvetlenül, és a magas hozzáadott értékű munkák a képzett, angolul beszélő városi rétegekhez koncentrálódnak. A szolgáltató szektor bővülése tehát nem szívta fel a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő tömegét; a foglalkoztatás szerkezete elmarad a termelés szerkezetétől.

### 15.1.3. Városiasodás és a nagyvárosi India

India városiasodása a 2000-es években felgyorsult, de a hivatalos népszámlálási adatok szerint a városi lakosság aránya csak fokozatosan emelkedett. A 2001-es népszámlálás 27,8 százalékos, a 2011-es 31,2 százalékos városi arányt rögzített; a 2020-as évekre az ENSZ becslései 35 százalék körülire teszik ezt az arányt, ami nemzetközi összehasonlításban továbbra is viszonylag alacsony. A hangsúly azonban a abszolút számokon van: India városi lakossága a 2001-es mintegy 286 millióról a 2011-es 377 millióra, a 2020-as évek elejére pedig 480 millió fölé nőtt (becslés). Ez a növekedés a világ egyik legnagyobb városi átalakulását jelenti.

A nagyvárosok – Delhi, Mumbai, Kolkata, Chennai, Bengaluru, Hyderabad, Ahmedabad, Pune – a gazdasági növekedés elsődleges haszonélvezői, de egyúttal a legsúlyosabb társadalmi és környezeti feszültségek színterei is. A gyors ütemű beépítés, a vidéki bevándorlás és az ingatlanpiaci spekuláció nyomán nőttek a nyomornegyedek és informális települések; a vízellátás, a szennyvízelvezetés, a tömegközlekedés és a hulladékkezelés rendszere sok helyen nem tartott lépést a növekedéssel. A levegőszennyezés különösen Delhiben és Észak-India városaiban vált súlyos közegészségügyi válsággá; a légszennyezettségi mérések rendszeresen meghaladják az Egészségügyi Világszervezet (WHO) ajánlásait, de a pontos okok megoszlása – járműforgalom, ipar, építkezés, mezőgazdasági tarlóégetés – vitatott.

A kormányzat több városfejlesztési programot indított. A 2005-ben indult Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission (JNNURM) a városi infrastruktúra és a szegénytelepek fejlesztését célozta; a 2015-ös Smart Cities Mission száz kiválasztott város digitális és infrastrukturális korszerűsítését tűzte ki; az Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT) a vízellátásra, a csatornázásra és a zöldterületekre összpontosított. E programok eredményei vegyesek: egyes városrészekben látványos fejlesztések történtek, de a forráshiány, a helyi intézményi kapacitások gyengesége és a korrupció sok esetben késleltette a végrehajtást. A városi szegénység és a lakhatási válság továbbra is dokumentált társadalmi probléma.

### 15.1.4. Középosztály, fogyasztás és egyenlőtlenségek

A gazdasági növekedés egyik leggyakrabban hivatkozott hozadéka az indiai középosztály bővülése. A „középosztály” kategóriájának meghatározása azonban erősen vitatott: a definíciótól függően a becslések 50–100 millió (szűk, jövedelemalapú meghatározás) és 300–400 millió (tágabb, fogyasztási vagy önbesorolási kritériumok) fő között mozognak. A jövedelemeloszlás szélsőséges egyenlőtlenségei miatt a „középosztály” gyakran inkább vágyott politikai-kulturális kategória, mint pontosan körülhatárolható társadalmi réteg. A Világbank és a Pew Research Center becslései eltérő eredményre jutnak, ezért a tankönyvben e számok csak nagyságrendi keretként kezelhetők.

A fogyasztói társadalom megjelenése ennek ellenére tagadhatatlan. A 2000-es években a mobiltelefon, a televízió, a kétkerekű járművek, majd a személygépkocsik elterjedése a korábban csak a felső rétegek számára elérhető javakat tömegessé tette. A 2010-es évektől az e-kereskedelem – elsősorban a Flipkart és az Amazon India – gyors növekedésnek indult, és a digitális fizetési rendszerek elterjedésével a kiskereskedelem is átalakult. A gyorsétteremláncok, bevásárlóközpontok, szórakoztatóipari termékek és az utazási szolgáltatások bővülése a városi fogyasztói rétegek megerősödését jelezte.

A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek azonban nőttek. A jövedelmi egyenlőtlenséget mérő Gini-koefficiensre vonatkozó becslések eltérnek, de a kutatók többsége szerint India a magas egyenlőtlenségű országok közé tartozik, és a legfelső 1 százalék részesedése a nemzeti jövedelemből emelkedett. A fogyasztói növekedés főként a városi, képzett, angolul beszélő rétegeket érintette, míg a vidéki lakosság nagy része – különösen a mezőgazdasági munkások, a dalit és adivasi közösségek, valamint a kisebb városokban élő informális munkások – alig részesült a növekedésből. A regionális különbségek is élesek: a déli államok (Tamilnádu, Karnátaka, Kerala, Andhra Prades, Telangána) gazdasági mutatói általában kedvezőbbek, mint a hindi-öv egyes államaié (Bihár, Uttar Prades, Dzshárkhand), ami politikai feszültségeket is gerjeszt.

### 15.1.5. A gazdaság strukturális problémái

A gyors GDP-növekedés és a szolgáltató szektor sikerei mellett India gazdasága több mély strukturális problémával küzd, amelyek a vizsgált időszakban folyamatosan jelen voltak.

Az egyik legfontosabb a mezőgazdaság helyzete. A 2000-es években a munkaerő mintegy 40–45 százalékát foglalkoztató mezőgazdaság a GDP-nek csak 15–18 százalékát adta (hivatalos statisztikák, de az arány évről évre változik). A kisbirtokok túlsúlya, az öntözés hiánya, a csapadékfüggőség, a talaj degradációja és a támogatások torzító hatása alacsony termelékenységet eredményezett. A vidéki eladósodás és a paraszti öngyilkosságok – különösen Mahárástra, Karnátaka, Telangána és Pandzsáb egyes részein – dokumentált társadalmi válságként jelentek meg a nemzeti sajtóban és a kormányzati jelentésekben. A mezőgazdasági termelők tüntetései a 2020–2021-es években országos politikai kérdéssé tették a terménypiaci szabályozást.

A foglalkoztatási szerkezet másik problémája az informális szektor túlsúlya. India munkaerejének 80–90 százaléka informális keretek között dolgozik: nincs írásos szerződése, társadalombiztosítása, nyugdíja vagy rendszeres fizetése. Az informális foglalkoztatás a mezőgazdaságtól a kisiparon át a szolgáltatásokig minden ágazatban jelen van. A hivatalos foglalkoztatási statisztikák ezért megbízhatatlanok, és a munkanélküliségi ráta megítélése is vitatott. A hivatalos NSSO-felmérések és a Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) magánfelmérései eltérő képet mutattak: míg a hivatalos adatok 6–8 százalékos munkanélküliséget jeleztek a 2010-es évek végén, a CMIE egyes években 7–8 százalék fölötti, a fiatalok körében 20 százalékot meghaladó arányt közölt. A képzett pályakezdők munkanélkülisége különösen magas, ami az oktatás minősége és a gazdaság munkaintenzitása közötti eltérésre utal.

Az oktatási és készségfejlesztési rendszer kapacitásai nem tartottak lépést a demográfiai növekedéssel. India fiatal korszerkezete – a lakosság medián életkora a 2020-as években 28–29 év körül volt – elvileg demográfiai osztalékot kínál, de a foglalkoztathatóságot az alapfokú oktatás gyenge minősége, a felsőoktatás szűkös kapacitása és a szakképzés hiányosságai korlátozzák. Az iskolai lemorzsolódás, a lányok oktatási hátrányai és a regionális egyenlőtlenségek tovább rontják a képet.

A bankrendszeri problémák szintén fékezték a növekedést. A 2010-es években a nemteljesítő hitelek (NPA) aránya jelentősen megugrott, különösen az infrastrukturális és nehézipari vállalatoknak nyújtott hiteleknél. A kormányzat és a jegybank (Reserve Bank of India) több lépésben tőkeinjekciót és adósságrendezést hajtott végre, de a hitelezési aktivitás sokáig visszafogott maradt. A 2016-os demonetizáció rövid távon súlyos készpénzhiányt okozott a készpénzintenzív kisvállalkozásoknak, bár a digitális pénzforgalom bővült; a kutatók vitatják, hogy a feketegazdaság visszaszorításában elérte-e célját.

Végül India külső gazdasági sebezhetősége is fennmaradt. Az ország energia- és nyersanyagimportja magas, elsősorban a kőolajtól való függés miatt. A folyó fizetési mérleg hiánya a vizsgált időszakban időről időre megugrott, különösen a globális olajár-emelkedések és a feltörekvő piaci tőkekivonások idején. A rúpia árfolyama ellenőrzött lebegtetés mellett leértékelődött; a devizatartalékok a 2010-es években jelentősen nőttek, ami tompította a külső sokkhatásokat, de nem szüntette meg a függőséget.

### 15.1.6. Források és bizonytalanságok

Az indiai gazdasági adatok értelmezését több módszertani és politikai bizonytalanság terheli. A legfontosabb forrástípusok: az indiai kormány statisztikai hivatalai (a Ministry of Statistics and Programme Implementation, MOSPI; a National Sample Survey Office, NSSO; a Central Statistical Office, CSO), a Reserve Bank of India, a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap, valamint a NASSCOM iparági szövetség, a CMIE magán kutatóintézet és a nemzetközi hitelminősítők. Ezek az intézmények eltérő módszertannal és célközönséggel dolgoznak; a számok ezért nem mindig összehasonlíthatók.

A GDP-számítás 2015-ös módszertani revíziója élénk vitát váltott ki. Az új, 2011–2012-es bázisévre átszámított sorozat magasabb növekedési ütemeket mutatott, és egyes közgazdászok – köztük Arvind Subramanian, aki később a kormány fő gazdasági tanácsadója volt – bírálták a módszertant, mert az szerintük túlbecsüli a növekedést. A vita a mai napig nem zárult le; a hivatalos kormányzati álláspont a revíziót védi, míg a kritikusok szerint a valós növekedés a hivatalos értékeknél alacsonyabb lehet. A tankönyvben szereplő GDP-adatok ezért ellenőrzést igényelnek, és a különböző források közötti eltérést a diákoknak figyelembe kell venniük.

A foglalkoztatási statisztikák még bizonytalanabbak. A 2017–2018-as NSSO-felmérés eredményeit a kormány sokáig nem hozta nyilvánosságra; a kiszivárgott adatok magas munkanélküliségi rátát mutattak, de a végleges publikáció és a módszertani magyarázatok vitatottak maradtak. A CMIE magánfelmérései más eredményeket adnak. A formális–informális megkülönböztetés határai is homályosak, ezért a munkanélküliség és a foglalkoztatás szerkezetének leírása óhatatlanul becslésekre támaszkodik.

A középosztály méretére vonatkozó becslések széles sávban mozognak. A definíció – napi jövedelem, éves kiadás, foglalkozás, önbesorolás – döntően befolyásolja az eredményt. A fejezetben szereplő 50 millió és 400 millió közötti tartomány a szakirodalomban előforduló végeredményeket jelzi, de nem tekinthető pontosan mért értéknek.

A Covid–19-járvány utáni gazdasági adatok értelmezése különösen óvatos kezelést igényel. A hivatalos GDP-visszaesési és helyreállási mutatók folyamatosan revízió alatt állnak, és a járvány által sújtott informális szektorban a statisztikai lefedettség hiányos. A 2020-as évek második felére vonatkozó növekedési előrejelzések pedig eleve bizonytalanok, mert a globális környezet és a belpolitikai tényezők is gyorsan változnak.

Végül a gazdasági folyamatok politikai értelmezése is vitatott. A kormányzati kommunikáció gyakran a növekedési sikereket hangsúlyozza, az ellenzéki és civil elemzők pedig a társadalmi egyenlőtlenségeket és a mezőgazdasági válságot állítják középpontba. Mindkét álláspont hordozhat igazságot, de a tankönyv célja, hogy a dokumentált tényeket, a becslések bizonytalanságát és a versengő értelmezéseket együtt mutassa be.

### 15.1.7. Rövid összefoglaló

India 2000–2026 között gyors gazdasági növekedést ért el: a GDP bővülése több évben 8–9 százalékos volt, és az ország a világ legnagyobb gazdaságai közé emelkedett. A növekedés motorja elsősorban a szolgáltató szektor, azon belül az IT- és BPO-ágazat volt, amely globális szinten versenyképessé tette India városi képzett munkaerejét. A városiasodás felgyorsult, és a nagyvárosokban kirajzolódott egy fogyasztói középosztály, amelynek mérete azonban definíciófüggő és vitatott.

A gyors növekedés azonban nem oldotta meg a gazdaság strukturális problémáit. A mezőgazdaság alacsony termelékenysége és a vidéki szegénység, az informális foglalkoztatás túlsúlya, a képzett pályakezdők munkanélkülisége, az oktatási rendszer hiányosságai, a bankrendszeri nehézségek és a külső energiafüggőség mind fennmaradtak. A jövedelmi és regionális egyenlőtlenségek nőttek, és a növekedés hasznai elsősorban a városi, képzett rétegekhez jutottak el.

A 2020-as Covid–19-válság és a 2020-as évek globális bizonytalanságai tovább élezték ezeket a feszültségeket. India előtt álló kihívás a demográfiai osztalék kiaknázása, a mezőgazdasági válság kezelése, az oktatás minőségének javítása és a fenntartható városfejlődés. A gazdasági növekedés tehát egyszerre sikertörténet és súlyos egyenlőtlenségek forrása; a két szempont együtt szükséges a korszak reális megértéséhez.

### 15.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők magyarázzák India gyors GDP-növekedését a 2000-es években, és hogyan hatott erre a 2008–2009-es globális válság?
2. Hogyan vált az IT- és BPO-ágazat India gazdasági növekedésének húzóágazatává, és milyen határai vannak ennek a modellnek?
3. Milyen társadalmi és környezeti következményei voltak a gyors városiasodásnak, és milyen kormányzati programok próbálták kezelni ezeket?
4. Miért bizonytalanok a középosztály méretére vonatkozó becslések, és milyen következményei vannak ennek a politikai vitákra?
5. Soroljon fel legalább négy olyan strukturális problémát, amelyek a gyors növekedés ellenére jellemezték India gazdaságát a vizsgált időszakban!

## 15.2. A társadalmi egyenlőtlenségek és a kasmíri konfliktus

India 2000 utáni történetében a gazdasági növekedés és a társadalmi egyenlőtlenségek párhuzamosan, gyakran egymást erősítve alakultak. Az A gazdasági növekedés és a szolgáltató szektor című alfejezet azt mutatta be, hogy az informatikai, pénzügyi és városi szolgáltató ágazatok bővülése miként emelte be Indiát a globális gazdaságba. Ennek az átalakulásnak azonban erősen egyenlőtlen volt a szerkezete: a növekedés előnyeit elsősorban a városi, formális képzettséggel rendelkező középosztály, valamint a nagytőke és a tulajdonosi rétegek élvezték, míg a vidéki agrárháztartások, az alacsony kasztokba tartozók, az adivasik és a vallási kisebbségek jelentős része továbbra is a bizonytalan foglalkoztatás, a rossz minőségű közszolgáltatások és a politikai kiszolgáltatottság körülményei között élt. Ezt az egyenlőtlenségi szerkezetet a 2000-es évek elejétől a hivatalos statisztikák, a szociológiai felmérések és a növekedés hatásait vizsgáló kutatások egyaránt rögzítették, bár a mérési módszerek és az okok magyarázata éles viták tárgya maradt.

A kasztrendszer a 21. századi Indiában sem szűnt meg, de formája jelentősen átalakult. A brit gyarmati népszámlálások és adminisztratív kategorizálás a 19–20. században megszilárdította a kasztokról alkotott képet, a függetlenség utáni alkotmány pedig a történelmi hátrányok kompenzálására fenntartásos politikát, úgynevezett rezervációt vezetett be. A 2000 utáni időszakban a kasztalapú megkülönböztetés továbbra is dokumentált jelenség, noha a nyilvános térben a diszkrimináció formái gyakran kevésbé látványosak, mint a 20. század közepén. A dalitok – a hagyományos kifejezés szerint érinthetetlenek, más önelnevezéssel a „letört” vagy „sereg” csoportok –, valamint az adivasik, az őslakosnak tekintett törzsi közösségek körében a szegénységi arány, az alultápláltság, az analfabetizmus és a börtönnépességen belüli felülreprezentáltság tartósan magasabb az országos átlagnál. Ez a különbség a 2000-es években készült háztartásfelmérésekben is visszatér, ami azt jelzi, hogy a gazdasági növekedés önmagában nem számolta fel a történelmileg kialakult hátrányokat.

A kasztpolitika a 2000 utáni évtizedekben is a belpolitika egyik legérzékenyebb terepe maradt. A felsőoktatásban és az állami munkahelyeken a scheduled castes (SC), a scheduled tribes (ST) és a más „hátrányos kasztoknak” nevezett csoportok (Other Backward Classes, OBC-k) számára fenntartott keretek bővítése rendszeresen váltott ki tiltakozást és alkotmányos vitákat. 2006-ban a központi felsőoktatási intézményekben az OBC-hallgatók számára bevezetett 27 százalékos kvóta a felsőbb kasztokhoz tartozó, jórészt városi családok tömeges ellenállásába ütközött; a vitában a kvóta ellenzői a „tiszta érdem” elvét, támogatói a történelmi egyenlőtlenség és a reprezentáció hiányát hangsúlyozták. Az intézkedést az indiai Legfelsőbb Bíróság a feltételek meghatározásával engedélyezte; a pontos ítéleti indoklás értelmezése azóta is vitatott. 2019-ben az indiai parlament 103. alkotmánymódosításként bevezette a gazdaságilag gyengébb felső kasztoknak szóló 10 százalékos kvótát, ami újabb vitákat nyitott arról, hogy a kaszt vagy a jövedelem mérje-e a

hátrányt, és hogy a rendelkezés összeegyeztethető-e az alkotmányos egyenlőségi elvvel. E vitákban a jogi és politikai álláspontok élesen eltérnek; a dokumentált tény maga a kvótarendszer változása, míg annak társadalmi hatása tudományosan vitatott értelmezés.

A szegénység mérése a 2000–2026 közötti Indiában szintén folyamatos módszertani és politikai vita tárgya. A hivatalos szegénységi küszöbök a 2011–12-es felmérések szerint – attól függően, hogy a Tendulkar- vagy a Rangarajan-bizottság módszertanát használjuk – a lakosság mintegy 22, illetve alacsonyabb, 12–13 százalékos arányát mutatták szegénynek; a két szám közötti különbség önmagában jelzi, hogy a fogyasztási kiadások alapján húzott határvonal milyen nagy mértékben határozza meg az eredményt. A 2020-as évek elején az UNDP többdimenziós szegénységi indexe (MPI) szerint India továbbra is a világ legnagyobb szegény népességét tömörítette, de a javulás üteméről eltérő becslések készültek. A legfrissebb, 2022 utáni hivatalos fogyasztási felméréseket a kormányzat csak fokozatosan hozta nyilvánosságra, ezért az alfejezetben szereplő, 2023 utáni számok ellenőrzést igényelnek. A dokumentált tény az, hogy a szegénység az ezredforduló óta csökkent, ám a csökkenés üteme, földrajzi megoszlása és a jövedelmi egyenlőtlenség alakulása a különböző adatforrásokban nem egybecsengő. A hivatalos GDP-növekedési adatok és a fogyasztási felmérések közötti eltérések a 2010-es évek közepétől a statisztikai rendszer hitelességéről is vitát indítottak.

A társadalmi egyenlőtlenségnek fontos dimenziója a vallási kisebbségek helyzete. India alkotmányosan szekuláris állam, ám a vallási közösségek közötti viszony a 2000 utáni évtizedekben többször erőszakba fordult. A muszlimok alkotják a legnagyobb kisebbséget, arányuk a népszámlálások szerint 14 százalék körüli, emellett jelentős keresztény, szikh, buddhista és dzsaina közösségek élnek az országban. A 2002-es gujarati erőszak dokumentált eseménysor: a Godhránál történt vonatgyújtogatást követően a nyugati államban muszlimok elleni tömeges támadások, gyilkosságok, nemi erőszak és lakóhelyi szegregációra kényszerítés történt. A halálos áldozatok hivatalos száma ezer feletti, a legtöbb humanitárius és emberi jogi jelentés szerint a muszlim közösséget aránytalanul sújtó erőszakról volt szó. Az erőszak tömeges jellege dokumentált tény; az, hogy a támadások mennyire voltak szervezettek, illetve milyen szerepet játszott az állami rendőrség és a politikai vezetés, vitatott értelmezés. A gujarati események azóta is az indiai emlékezetpolitika és a büntetőjogi elszámoltatás egyik legmegosztóbb ügye; a bírósági eljárások eredményeit a különböző közösségek eltérően értelmezik.

A 2000-es évek második felében és a 2010-es években újabb vallási feszültségek robbantak ki, például 2008-ban Kandhamal körzetében, ahol keresztények elleni erőszak történt. A hindu nacionalista mozgalom, a Hindutva politikai térnyerésének társadalmi következményeit a Modi és a Hindu nacionalizmus című alfejezet elemzi; itt annyi rögzítendő, hogy a 2014 utáni kormányzati ciklusban a muszlimokkal szembeni atrocitások – egyes jelentések szerint – gyakoribbá és nyíltabbá váltak, ugyanakkor a hivatalos kormányzati álláspont ezt tagadja, és az egyedi eseteket bűnügyként, nem pedig közösségi ügyként kezeli. A 2020-as északkelet-delhii zavargások, amelyek a vitatott állampolgársági törvény (CAA) elleni tiltakozások idején törtek ki, ismét megmutatták, hogy a vallási és osztályszerkezeti törésvonalak összefonódnak: a halottak és sebesültek nagyobb része a dokumentált kórházi és rendőrségi adatok szerint muszlim lakos volt, ám a felelősség kérdése bírósági eljárásokban és politikai vitákban továbbra is erősen vitatott. A 2019 decemberében elfogadott CAA a szomszédos országokból érkezett nem muszlim – hindu, szikh, buddhista, keresztény, párszi és dzsaina – menekülteknek könnyítette volna meg az állampolgárság megszerzését; a kormányzat szerint humanitárius jogszabály, ellenzéke szerint muszlimellenes és alkotmányellenes szelekció. A törvény végrehajtása 2024 elejéig nem történt meg, így a társadalmi hatása is részben nyitott kérdés. A minősítéseket – „diszkriminatív”, „emberi jogi sérelem”, „vallási pogrom” – a könyv nem veszi át saját álláspontjaként, hanem a szereplő nyilatkozatokként és közösségi narratívákként azonosítja.

A kasmíri konfliktus India 2000 utáni társadalomtörténetének egyik legmélyebb és leginkább

vitatott szála. A régió Dzsammu és Kasmír néven vált ismertté, és három, kulturálisan és vallásilag eltérő tájegységet foglalt magába: a muszlim többségű Kasmír-völgyet, a hindu többségű Dzsammut és a buddhista többségű Ladakhot. Az 1947-es felosztás óta a terület hovatartozása India és Pakisztán között vita tárgya; az ENSZ Biztonsági Tanácsának korai határozatai népszavazást irányoztak elő, amely soha nem valósult meg. A szubkontinens felosztásának erőszakát és az 1947-es menekülthullámot a Az 1947-es felosztás és a függetlenség alfejezet tárgyalta. A 2000-es években a kasmíri konfliktus már nemcsak két állam közötti területi vita volt, hanem egyben belső fegyveres felkelés, emberi jogi válság és a helyi politikai autonómia kérdése is. E három réteg összekapcsolódása miatt a kasmíri helyzetről szóló állításokat különösen óvatosan kell kezelni.

Az 1989–90-ben kezdődött fegyveres felkelés a 2000-es években folytatódott, és a biztonsági erők, a felkelő csoportok és a civil lakosság között hosszan tartó, alacsony intenzitású konfliktust eredményezett. Az indiai kormányzat a felkelő csoportokat „terroristáknak” nevezi, és a hadsereg, a félkatonai erők, valamint a rendőrség jelenlétét a szuverenitás védelmének tekinti; az emberi jogi szervezetek viszont tömeges önkényes fogva tartásokat, peren kívüli kivégzéseket, kínzást és a demonstrációk erőszakos leverését dokumentálták. A 2000–2026 közötti időszakban az áldozatok számáról különböző nyilvántartások készültek: az indiai hivatalos adatok általában alacsonyabb, a kasmíri civil szervezetek és a pakisztáni hivatalos források magasabb becsléseket közölnek. A konfliktusban a civilek mellett nagy számú katona, rendőr és fegyveres csoportokhoz köthető személy halt meg; a pontos arányok a források elfogultsága miatt vitatottak. A könyv itt nem foglal állást abban a vitában, hogy a helyzet „felkelés”, „szabadságharc”, „terrorizmus” vagy „megszállással szembeni ellenállás” lenne, hanem jelzi, hogy mindegyik minősítés jelen van a kormányzati, pakisztáni, kasmíri aktivista és nemzetközi emberi jogi beszédmódban.

2019 augusztusa fordulópontot hozott. Augusztus 5-én az indiai kormány alkotmányos eszközökkel megszüntette a 370. cikkelyt, amely Dzsammu és Kasmír számára különleges autonómiát biztosított, valamint hatályon kívül helyezte a 35A. cikkelyt, amely a letelepedés és a tulajdonjog terén a helyi lakosoknak adott előjogokat. A kormányzat a lépést a régió teljes integrációjának, a fejlesztés felgyorsításának és a „terrorizmus” visszaszorításának eszközeként indokolta; a kritikusok – köztük a kasmíri politikai pártok, független jogászok, emberi jogi szervezetek és Pakisztán – a lépést kollektív büntetésként, a demokratikus jogok felfüggesztéseként és illegitim integrációként értékelték. A döntést követően a hatóságok napokra, majd hetekre felfüggesztették a mobilkommunikációt és az internetet, a politikai vezetőket – köztük volt kormányfőket – házi őrizetbe vagy börtönbe zárták, a kijárási tilalmat és a gyülekezési jogot pedig széles körben korlátozták. Az események időrendje dokumentált; a megítélésük vitatott. A 2019 utáni Dzsammu és Kasmírban a választott képviselők hiánya, a bírósági eljárások lassúsága és a civil szabadságjogok korlátozása olyan állapotot teremtett, amelyet egyes nemzetközi szervezetek az emberi jogok folyamatos, súlyos megsértésének neveznek; az indiai kormány ezt a minősítést visszautasítja, és hangsúlyozza a rend fokozatos helyreállítását, a fejlesztési beruházásokat és az önkormányzati választások megtartását. A kasmíri konfliktusban a vitát nem lehet elválasztani a szélesebb regionális és hidegháborús örökségtől: Pakisztán a térség egy részét megszállt területnek tekinti, a 2008-as mumbai terrortámadások után a két ország közötti bizalom minimálisra csökkent, a 2016-os és 2019-es határ menti támadások, valamint a 2019-es pulwamai merénylet és az azt követő indiai légicsapás pedig ismételten a háború szélére sodorta a két atomhatalmat.

A nők helyzete a 2000 utáni Indiában egyszerre mutat javuló mutatókat és mélyen rögzült strukturális egyenlőtlenségeket. A lányok iskoláztatása, a szülészeti ellátás és a női várható élettartam terén a 2000-es években mérhető előrelépés történt; a 2010-es évek elején indított kormányzati programok – köztük a Beti Bachao Beti Padhao, a lánygyermek védelmét és oktatását célzó kampány – a nemi arány javítását tűzték ki célul. Ugyanakkor a 2001-es és 2011-es népszámlálásokban a 0–6 éves korosztály nemi aránya továbbra is a történelmi férfiassági torzulást mutatta, ami a születés előtti nemi szelekció tartós jelenlétére utal. A 2012. decemberi

delhi csoportos nemi erőszak és gyilkosság országos és nemzetközi tiltakozáshullámot váltott ki, és a büntetőjog szigorításához vezetett; az esemény dokumentált tény, viszont a büntetőjogi reform hatása a nőkkel szembeni erőszak gyakoriságára vitatott. A hivatalos bűnügyi statisztikák szerint a bejelentett nemi erőszakos esetek száma a 2010-es években emelkedett, ami jelentheti a tényleges erőszak növekedését vagy a nagyobb bejelentési hajlandóságot; a társadalomkutatók szerint mindkét tényező szerepet játszhat.

A női munkaerő-piaci részvétel eközben az egyik legmakacsabb gazdasági-társadalmi probléma. A 2000-es évek eleje óta a női foglalkoztatottsági ráta Indiában világviszonylatban alacsony, és a 2010-es években – a gazdasági növekedés ellenére – sem nőtt érdemben. A vidéki nők munkája gyakran a háztartáson belüli mezőgazdasági segítő tevékenységben, a városi nőké az informális gondozásban és a gyáripari, textilipari idénymunkában jelenik meg, ami a hivatalos munkavállalási statisztikákban alulreprezentált. A 2017-es Maternity Benefit (Amendment) Act a fizetett szülési szabadságot kiterjesztette, de a törvény gyakorlati érvényesülése a rendezetlen munkaviszonyban dolgozó nők millióinál korlátozott. A 2023-as parlamenti női kvótatörvény (Nari Shakti Vandan Adhiniyam) a nők számára 33 százalékos fenntartást írt elő az alsóházban és az állami törvényhozásokban, ám a végrehajtása a népszámláláshoz és a körzethatárok újrarajzolásához volt kötve, ezért a hatás a 2020-as évek közepéig nyitott. Fontos megjegyezni, hogy a női egyenlőtlenségek nem választhatók el a kaszt, a vallás és a területi egyenlőtlenségek metszeteitől: a dalit, adivasi és muszlim nők egyszerre szenvedik el az osztály-, kaszt- és nemi alapú hátrányokat, amit a szociológiai irodalom interszekcionális egyenlőtlenségnek nevez.

A vidék és a mezőgazdaság helyzete szintén központi eleme a 2000 utáni társadalmi egyenlőtlenségeknek. India lakosságának jelentős része továbbra is vidéki, és a mezőgazdaság a foglalkoztatás egyik legnagyobb ágazata, jóllehet a GDP-hez való hozzájárulása a 2000-es években 15 százalék alá csökkent. A termelékenység, a jövedelem és a hitelhez jutás terén hatalmas különbségek vannak az öntözött, kereskedelmi célra termelő északnyugati államok és a csapadékfüggő, száraz középső-keleti vidékek között. A 2010-es években a mezőgazdaságból élő háztartások körében a kisbirtokok eladósodása, a termőföld csökkenő mérete és a globális áringadozás miatti jövedelembiztonság hiánya súlyos válságjeleket mutatott. A mezőgazdasági öngyilkosságokról szóló hivatalos NCRB-adatok évente több ezer esetet rögzítenek, bár a tényleges szám a regisztráció hiányosságai miatt ennél magasabb is lehet; ez statisztikai becslés. A 2020–2021-es országos farmertüntetések, amelyek a kormányzati piaci reformtörvények ellen szerveződtek, a vidéki elégedetlenség legnagyobb megnyilvánulásai voltak az ezredforduló óta. A tiltakozók elsősorban a pandzsábi és haryanai kistermelők voltak, de a mozgalom más államokra is kiterjedt; a kormányzat a törvényeket 2021 novemberében visszavonta. A protest időszaka alatt a táborokban élő gazdák, nők és idős személyek helyzete, valamint a közösségi média retorikája újra felszínre hozta India városi-vidéki törésvonalát. A farmertüntetések értelmezése is megoszlik: a tiltakozók szerint a törvények a nagyvállalati piacoknak kedveztek volna, a kormányzat szerint a termelők szabad értékesítését bővítették volna; a vita politikai és gazdaságtudományi szempontból egyaránt vitatott értelmezés.

A vallási kisebbségek, a kasztok és a vidéki szegénység összekapcsolódását tovább árnyalja, hogy a fejlesztési programok – a folyósított gázpalackok, a banki hozzáférés, a higiéniai kampányok, a közvetlen juttatások – a 2014 utáni években széles körben elterjedtek, és sok szegény háztartás számára javították az alapellátást. A 2014-ben indított Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana bankszámlaprogram, a Swachh Bharat tisztasági kampány és az Ujjwala gázpalackprogram kormányzati adatai szerint milliós háztartásokat értek el; független értékelések szerint azonban a valós használat, a tartósság és a minőség egyenetlen, ezért a programok hosszú távú hatása vitatott. A szegény háztartások számára a formális banki számla, a mobilfizetés és a digitális azonosítás ugyan növelte a láthatóságot, de nem szüntette meg a jövedelmi bizonytalanságot, a tartozást és a közszolgáltatások – iskola, kórház, biztonságos ivóvíz – hiányát.

A 2000–2026 közötti időszakban a társadalmi egyenlőtlenségek tehát nem egyszerűen a gazdasági növekedés hiányából, hanem a növekedés szerkezetéből, az intézményi hozzáférés egyenlőtlenségéből és a társadalmi hierarchiák – kaszt, vallás, nem, lakóhely – kölcsönhatásából fakadtak. A 2019-es és 2020-as évek válságai, a járvány, a lezárások, a munkahelyek elvesztése és a visszafordított mezőgazdasági reformok mind a legkiszolgáltatottabb csoportokat érintették a legkeményebben: a belső vándorok, a napi béres munkások, a városi informális szektorban élő nők és a vidéki kisbirtokosok egyszerre szenvedték el a jövedelem kiesését, az egészségügyi ellátás nehézségeit és a lakóhelyükről való kényszerű elvándorlást. A pandémia idején a városokból a falvakba visszatérő munkások tömege – dokumentált tény – drámaian megmutatta, milyen törékeny az indiai munkaerőpiac alsó szegmense.

Az egyenlőtlenségek és a kasmíri konfliktus párhuzamos tárgyalása azt is megvilágítja, hogy India mai társadalmi feszültségei nem különálló „problémák", hanem a demokratikus intézmények, a föderatív államszerkezet, a vallási sokszínűség és a gazdasági liberalizáció közötti feszültségek megnyilvánulásai. A 2000 utáni reformok, a növekvő regionális egyenlőtlenségek és a hindu nacionalista mobilizáció egyaránt beépültek a társadalmi viszonyokba; ezek következményeiről a Modi és a Hindu nacionalizmus, valamint a következő összehasonlító fejezetek adnak elemzést.

### 15.2.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet állításai eltérő bizonyosságú forrásokra támaszkodnak. A törvénykezési események – a 2019-es 370. cikkely eltörlése, az állampolgársági törvény elfogadása, a farmertörvények bevezetése és visszavonása – dokumentált tények, mivel az indiai parlament jegyzőkönyvei, hivatalos közlönyök és a Legfelsőbb Bíróság közleményei rögzítik őket. A 2002-es gujarati erőszak, a 2012-es delhi nemi erőszak és a 2020-as delhi zavargások szintén dokumentált események, de az áldozatok pontos száma, a felelősség megállapítása és a minősítések vitatottak. A szegénységi ráták, a foglalkoztatási mutatók, a mezőgazdasági öngyilkosságok és a nemi arányok esetében a hivatalos indiai statisztikák (NSSO, NCRB, NFHS, népszámlálás) módszertani becslések, amelyeket a szakirodalom folyamatosan kritikával illet. A 2020-as évek közepén a legfrissebb fogyasztási és bűnügyi adatok közzététele részben késedelmes volt, ezért a 2023 utáni számszerű állítások további ellenőrzést igényelnek. A kasmíri konfliktusban az indiai kormány, Pakisztán, a kasmíri civil szervezetek és a nemzetközi emberi jogi szervezetek eltérő adatokat közölnek; a könyv ezeket párhuzamosan mutatja be, anélkül, hogy egyiket tényként fogadná el. A vallási minősítések – „pogrom", „kollektív büntetés", „terrorizmus", „jogfosztás" – a szereplők fogalomhasználatát tükrözik, nem a tankönyv állásfoglalását.

### 15.2.2. Rövid összefoglaló

India 2000 és 2026 között gazdasági növekedést és társadalmi átalakulást élt meg, de az egyenlőtlenségek továbbra is mélyen beágyazottak. A kasztalapú hátrányok a rezervációs vitákban és a dalitok, adivasik tartós szegénységében mutatkoznak meg; a szegénység mérése módszertani viták tárgya. A vallási kisebbségek helyzete a 2002-es gujarati erőszak, a 2019-es CAA-vita és a 2020-as delhi zavargások fényében feszült, miközben a Hindutva politikai következményeit külön alfejezet tárgyalja. A kasmíri konfliktus 2019-ben a 370. cikkely eltörlésével új szakaszba lépett; a régió megítélésében az indiai, pakisztáni, kasmíri és nemzetközi szereplők alapvetően eltérő álláspontot képviselnek. A nők jogi és oktatási helyzete javult, de a munkaerő-piaci részvétel és a nemi erőszak elleni védelem hiányos; a vidéki mezőgazdaság válsága a 2020–2021-es farmertüntetésekben csúcsosodott ki. A társadalmi egyenlőtlenség nem egyszerűen a hiányzó modernizáció jele, hanem a növekedés és az intézményi hozzáférés egyenlőtlen szerkezetének következménye.

### 15.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek ütköznek a kasztalapú rezerváció 2006-os felsőoktatási kiterjesztése körül, és miért vitatott a 2019-es EWS-kvóta?
2. Miért nem tekinthető egyetlen számmal leírhatónak a 2000 utáni indiai szegénység, és milyen módszertani okok magyarázzák az eltérő becsléseket?
3. Melyek a 2019. augusztusi Dzsammu és Kasmír elleni intézkedések dokumentált tényei, és milyen minősítésekben térnek el az indiai kormány, a kasmíri kritikusok és Pakisztán?
4. Hogyan kapcsolódnak össze a nők, a vidék és a strukturális egyenlőtlenségek a 2020–2021-es farmertüntetések és a pandémia idején?
5. Milyen bizonyítékok és hiányzó adatok mellett beszélhetünk a 2002-es gujarati erőszak áldozatairól és felelősségéről, és miért vitatott a „pogrom” minősítés?

## 15.3. Modi és a Hindu nacionalizmus

A 2014-es választás nem csupán kormányváltást hozott Indiában, hanem egy olyan politikai korszak kezdetét is, amelyben a hindu nacionalizmus intézményesült formában vált a szövetségi végrehajtó hatalom meghatározó ideológiai keretévé. Narendra Modi, aki korábban Gudzsarát állam főminisztere volt, a Bháratíja Dzsanatá Párt (BJP) jelöltjeként abszolút többséget szerzett a Lok Szabhában, majd ezt 2019-ben megismételte; 2024-ben pártja ugyan elveszítette az egyedüli többséget, de a Nemzeti Demokratikus Szövetség (NDA) koalíciójaként kormányon maradt. Ez az alfejezet a 2014 utáni időszakot elsősorban a Hindu nacionalizmus – gyakran hindutva (hinduság) – fogalmán, a választási eredményeken, a média és a civil társadalom helyzetén, valamint a vallási polarizáció dokumentált eseményein keresztül vizsgálja. A folyamatokat nem elszigetelten, hanem az indiai demokrácia hosszabb átalakulásának részeként érdemes szemlélni: a 2000-es évek gazdasági liberalizációjának egyenlőtlenségei, a kasmíri konfliktus és a társadalmi feszültségek mind formálták azt a politikai közeget, amelyben a Modi vezette BJP megerősödött. A téma érzékenysége miatt különösen fontos megkülönböztetni a dokumentált eseményeket, a hivatalos kormányzati értelmezéseket, a jogvédő szervezetek és a tudományos elemzések állításait, valamint a választói motivációkra vonatkozó – gyakran csak becsléseken alapuló – magyarázatokat.

A Hindu nacionalizmus gyökerei régebbre nyúlnak vissza, mint maga a Modi-korszak. Az ideológia modern, 20. század eleji megfogalmazása Vinájak Dámódar Szávarkar nevéhez köthető, aki 1923-ban megjelent *Hindutva: Who is a Hindu?* című írásában a hinduságot nem pusztán vallási, hanem kulturális-nemzeti azonosságként határozta meg. A nemzeti önkéntes szervezet, a Rástrija Szvajamszévak Szangh (RSS) 1925-ben jött létre, és azóta is a hindu nacionalista mozgalom – az úgynevezett Szangh Parivár, azaz a „család” – magját alkotja. A BJP ennek a hálózatnak a politikai pártja; 1980-ban alakult, és az 1990-es évek elején vált országos erővé, elsősorban az Ajodhjá-vita és a rám mandir (Ráma-templom) kampány révén. Az 1990-es évek gazdasági liberalizációja, a kongresszusi rendszer eróziója és a regionális pártok megerősödése után a BJP 1996 és 2004 között kisebbségi, illetve koalíciós kormányokat is adott; az Atal Bihari Vádzspéji vezette időszak bizonyos értelemben a pragmatikusabb, mérsékeltebb hindu nacionalizmus képét mutatta. Modi 2014-es fölényes győzelme azonban új helyzetet teremtett: a BJP először szerzett önálló többséget a Lok Szabhában, ami megnövelte a központi kormány mozgásterét a parlamentben, lehetőséget adva a hindutva politikai napirendjének következetesebb végrehajtására.

Modi politikai életrajzát a 2002-es gudzsaráti erőszakhullám árnyékában kell látni. 2002 februárjában a Godhrá városában történt vonatégést, amelyben 59 hindu zarándok halt meg, széles körű, elsősorban muszlimok ellen irányuló erőszak követte Gudzsarátban. Az áldozatok számát a hivatalos adatok körülbelül ezerre – ennek nagyobb része muszlim – teszik, de egyes kutatók és

jogvédő szervezetek ennél magasabb becsléseket is közölnek; a halálos áldozatok pontos száma máig vitatott. Modi akkor Gudzsarát főminisztere volt. Az indiai Legfelsőbb Bíróság által megbízott különleges nyomozócsoport később nem talált elegendő bizonyítékot arra, hogy Modi ellen büntetőeljárást indítson, de a 2002-es események és a helyi közigazgatás felelőssége a mai napig éles történelmi és politikai vita tárgya. A Modi-kormány hívei ezt a fejezetet lezártnak, a kritikusok pedig elszámoltatatlannak tekintik; a dokumentumok, a bírósági iratok és a túlélők visszaemlékezései eltérő hangsúlyokkal dolgoznak.

A 2014-es választási kampány egyszerre épített a gazdasági fejlődés és a határozott vezetés ígéretére. A BJP üzenete a „szabru ka szath, szabru ka vikász" (mindenki együtt, mindenki fejlődése) jelszavára épült, de a kampányban jelen voltak a hindu többségi identitást erősítő, illetve a muszlimokat érintő sztereotípiákat mozgósító elemek is. A választás eredménye a BJP számára 282, az NDA számára 336 mandátum a 543 fős alsóházban; ez önmagában is történelmi győzelem volt, mert 1984 óta egyetlen párt sem szerzett egymaga többséget. A választási részvétel magas, a szavazói tömbök közötti átrendeződés jelentős volt: a hindu szavazók körében a BJP a kaszt-, régió- és osztályválasztóvonalakon átívelő, többé-kevésbé egységes támogatottságot épített ki, míg a muszlim szavazók támogatása túlnyomórészt az ellenzéki pártok felé irányult. Ezt a tendenciát a választási felmérések és a választás utáni szociológiai elemzések egyaránt dokumentálták. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a hindu szavazók egysége nem jelenti azt, hogy minden hindú szavazó a hindu nacionalizmus tudatos támogatója lett volna; a döntések mögött gazdasági remények, vezetői imázs, a jóléti programok ígérete és a kongresszusi kormányzattal szembeni elégedetlenség is állt.

A 2014 és 2019 közötti első kormányzati ciklust kettős dinamika jellemezte. Egyfelől a kormány olyan országos jelentőségű gazdasági intézkedéseket hajtott végre, mint a 2017-ben bevezetett egységes áru- és szolgáltatásadó (GST), valamint 2016 novemberében a nagy címletű bankjegyek érvénytelenítése, a „demonetizáció". Az utóbbit a kormány a feketepiac és a terrorizmus finanszírozásának csapásaként mutatta be, ugyanakkor a rövid távú gazdasági sokk, a készpénzhiány és a informális szektorban foglalkoztatottak veszteségei széles körű vitát váltottak ki; a tudományos elemzések a nettó hatást eltérően ítélik meg. A szociális programok – például a főzőgáz-ellátást bővítő Uddzsválá, a bankszámlákat nyitó Dzsan Dhan vagy az egészségbiztosítást bővítő Ajusmán Bhárat – milliókat értek el, és a kormányzat ezeket a szegények felzárkóztatásának bizonyítékaként emlegette. Ugyanakkor a növekedés előnyei, a munkahelyteremtés és a mezőgazdasági jövedelmek terén a kormány teljesítményét sok elemző vegyesnek vagy elégtelennek tartotta; a fiatalok munkanélkülisége jelentős társadalmi feszültségforrás maradt.

Másfelől a vallási polarizáció látványos és dokumentált esetei is a ciklushoz köthetők. A „tehénvédelem" jelszavával fellépő csoportok 2015 és 2018 között több olyan támadást követtek el, amelyek muszlim áldozatokkal jártak; az esetek között a 2015-ös dádri lincselés, amikor egy férfit marhahús fogyasztásának hírével vádolva öltek meg, széles nemzetközi visszhangot kapott. A hivatalos bűnügyi statisztikák csak részben tükrözik a vallási indíttatású erőszakot, módszertanukat és besorolásaikat a kutatók vitatják. A kormány elítélte az egyedi erőszakcselekmények egy részét, de a kritikusok szerint a hallgatólagos támogatás, a helyi hatóságok tétlensége és a hindu nacionalista nyelvezet térnyerése bátorító légkört teremtett. Ezt bizonyítani azonban nem egyszerű; az ok-okozati összefüggések a politikai beszéd, a helyi társadalmi viszonyok és az intézményi működés bonyolult együttesében rejlenek.

A média és a civil társadalom helyzete 2014 után fokozatosan a nemzetközi és hazai viták középpontjába került. India demokratikus intézményrendszere a függetlenség óta széles sajtószabadságot és élénk civil szférát biztosított, és ez alkotmányosan ma is fennáll. A gyakorlatban azonban a 2014 utáni években a kormányzathoz közel álló hírcsatornák térnyerése, a tulajdonosi koncentráció, a hirdetési bevételek politikai összefüggése és a digitális szabályozás vitái erodálták a média sokszínűségét. A 2021-ben bevezetett informatikai szabályok (Information Technology

Rules) nagyobb ellenőrzési jogkört biztosítottak a kormányzatnak a közösségi média platformok felett; a kormány szerint a félretájékoztatás elleni küzdelemhez és a nemzetbiztonsághoz szükségesek, míg a kritikusok a cenzúra eszközének tekintik őket. Külföldi újságíró-szervezetek – például a Riporterek Határok Nélkül – India sajtószabadság-rangsorban elfoglalt helyét folyamatosan romlónak értékelik; a kormány ezt rendszerint elutasítja vagy külföldi elfogultságnak minősíti. A Pegaszosz-kémszoftverrel kapcsolatos 2021-es oknyomozó riportok több indiai újságíró, aktivista és politikus telefonjának állítólagos megfigyelését vetették fel; az indiai kormány tagadta, hogy jogellenesen használta volna a szoftvert. A bizonyítékok itt technikai jellegűek, és a vitatott értelmezések tartománya széles.

A civil társadalomra nehezedő nyomás szintén dokumentált. A külföldi támogatásokra vonatkozó engedélyeket (FCRA) több, a kormányt kritizáló szervezet esetében visszavonták vagy felfüggesztették, ami pénzügyi ellehetetlenüléshez vezetett. A kormány indoklása a külföldi beavatkozás megakadályozása és a szuverenitás védelme volt; a jogvédő szervezetek ezzel szemben a civil tér szűkítéséről beszélnek. Mindkét állítás forrása részben azonos, az értelmezés azonban eltér: a szabályozás ténye dokumentált, az indíték és a hatás megítélése vitatott. A tudományos közegben is vita folyik arról, hogy az indiai demokrácia a „liberális demokráciából” egy „választási demokrácia” vagy „majoritárius demokrácia” irányába tolódott-e el; a fogalmak maguk is normatívak, ezért használatukhoz jelölni kell az elemzői álláspontot.

A 2019-es választást nagyrészt a nemzetbiztonsági tematika uralta. A választás előtt, 2019 februárjában a Dzsammu és Kasmír állambeli Pulvámá körzetében egy öngyilkos merénylő több mint negyven indiai katonát ölt meg; India válaszul légi csapást mért a pakisztáni Balákótnál állítása szerint terrorista kiképzőtáborra. A kormányzat a határozottság narratíváját erősítette, és a választási kampányban a nemzetbiztonságra helyezte a hangsúlyt. A BJP 303, az NDA 352 mandátumot szerzett, ami még az előző győzelmet is felülmúlta. A választás után a kormány gyors egymásutánban hajtott végre olyan lépéseket, amelyek a hindu nacionalista napirend szempontjából meghatározók voltak. 2019 augusztusában a központi kormány rendelettel megszüntette az addigi Dzsammu és Kasmír állam különleges alkotmányos státuszát biztosító 370. cikkelyt, és az államot két, közvetlenebb központi irányítás alatt álló szövetségi területre osztotta. A lépés hatalmas politikai vitát váltott ki; a kasmíri politikai vezetők egy részét őrizetbe vették, a régióban hónapokig tartó korlátozásokat vezettek be. A kormány a döntést az integráció és a fejlődés lépéseként, a kritikusok a demokratikus jogok felfüggesztéseként értelmezték; a nemzetközi közösség reakciói is megoszlottak. Ez a kérdés szorosan kapcsolódik az előző alfejezetben tárgyalt kasmíri konfliktushoz (lásd A társadalmi egyenlőtlenségek és a kasmíri konfliktus).

Ugyancsak 2019 novemberében az indiai Legfelsőbb Bíróság ítéletet hozott az Ajodhjá-vitában. A bíróság a vitatott területet a Ráma-templom építésére ítélte, a muszlim közösség számára pedig másik telket biztosított mecset céljára. Az ítélet ténye dokumentált, és a döntést sokan a hosszan húzódó jogvita lezárásaként üdvözölték; mások ugyanakkor úgy vélték, hogy a döntés a többségi vallási törekvéseket erősítette a kisebbségi jogokkal szemben. A templom alapkőletétele után a helyszínen megkezdett építkezés a hindutva mozgalom számára szimbolikus győzelem volt. Ezzel párhuzamosan a kormány 2019 decemberében elfogadta az állampolgársági törvény módosítását (Citizenship Amendment Act, CAA), amely a szomszédos országokból érkező, üldözött nem muszlim vallási kisebbségek – hinduk, szikhek, buddhisták, dzsainák, párszik és keresztények – számára könnyített állampolgársági utat kínált, de muszlimok számára nem. A törvény országos tiltakozásokat robbantott ki, különösen a Delhi közelében fekvő Sáhin Bágban hónapokig tartó, főként muszlim nők vezette ülősztrájkot. A tiltakozók a törvényt diszkriminatívnak és az alkotmány szekuláris elvével ellentétesnek nevezték; a kormány a törvényt humanitárius intézkedésként védte. A viták erőszakba is átcsaptak, és 2020 februárjában a főváros északkeleti részén több napos hindu–muszlim összecsapások következtek be. A hivatalos adatok szerint legalább 53 ember halt meg, többségük muszlim; egyes jogvédő szervezetek ennél többre becsülik a halálos áldozatok számát, a pontos összesítést pedig politikai és módszertani

viták terhelik. A törvény bevezetése azóta is elhúzódott, a tiltakozások emléke pedig a vallási polarizáció egyik kulcsmomentuma maradt.

A 2024-es választás változást hozott a parlamenti erőviszonyokban. Az előrejelzések egy része újabb elsöprő BJP-győzelmet valószínűsített, a hivatalos végeredmény azonban a párt mandátumainak csökkenését mutatta: a BJP 240 helyet, az NDA koalíciója 293-at szerzett, ami megőrizte a kormányzáshoz elegendő többséget, de megszüntette a BJP egyedüli dominanciáját. Az ellenzéki szövetség, az INDIA (Indian National Developmental Inclusive Alliance) a kongresszusi párttal együtt jelentősen növelte a támogatottságát. A választási kampányban a kormány a jóléti rendszert, a nemzetközi tekintélyt és a hindu kulturális szimbólumokat hangsúlyozta, míg az ellenzék a munkanélküliség, az áremelkedés, a föderális autonómia és a kisebbségi jogok kérdéseit állította középpontba. A vallási polarizáció a kampány beszédtémái között is érzékelhető volt, de a választói magatartás elemzése arra utal, hogy a gazdasági elégedetlenség és a helyi jelöltek ugyanúgy szerepet játszottak. A 2024-es eredmény tény, az azt magyarázó értelmezések azonban vitatottak: egyaránt értelmezhető a majoritárius nacionalizmussal szembeni választói figyelmeztetésként és a koalíciós kormányzás visszatéréseként.

A Modi-korszak vallási polarizációja nem csupán a nyílt erőszakeseményekben, hanem a jogi, oktatási és kulturális intézményekben is megjelent. Több BJP-kormányozta állam fogadott el anticonverziós törvényeket, amelyek a vallási áttérítést korlátozzák; a törvények indoklása a kényszerítés és a csalárd megtérítés megakadályozása, kritikusai szerint viszont a kisebbségi vallások gyakorlását nehezítik. Az iskolai tankönyvek átírása, a történelmi kutatás irányultsága és a közterek elnevezésének változásai szintén a hindu kulturális örökség középpontba állítását szolgálják. Ezek a folyamatok nem feltétlenül lineárisak: India szövetségi berendezkedése miatt az egyes államokban eltérő politikai irányok érvényesülnek, és a bíróságok, a választási bizottság, valamint a média egyes szegmensei továbbra is ellensúlyt képeznek. A demokratikus intézményrendszer tehát nem omlott össze, de a hatalommegosztás minősége és a kisebbségvédelem ereje a tudományos viták szerint gyengült.

A nemzetközi környezet sem hagyható figyelmen kívül. A Modi-kormányzat egyidejűleg ápol szoros viszonyt az Egyesült Államokkal, Japánnal, Ausztráliával – a Kvad (Quad) párbeszéd keretében is –, valamint Oroszországgal, és aktív déli–déli diplomáciát folytat. A hindu nacionalizmus belpolitikai térnyerését egyes nyugati kormányok és nemzetközi szervezetek emberi jogi aggodalmakkal kísérik, ugyanakkor India stratégiai súlya miatt a kritika gyakran mérsékelt. A diaszpóra – különösen az észak-amerikai és egyesült királyságbeli indiai közösségek – megosztott: egyes szervezetei a Modi-kormányzatot támogatják, mások a kisebbségi jogokért és a szekuláris Indiáért lépnek fel. A nemzetközi fórumokon a kormány rendszerint a külföldi beavatkozás elutasításával válaszol a kritikákra, és a hindu nacionalizmust a nemzeti önrendelkezés, nem pedig a vallási kirekesztés nyelvén mutatja be. Ez az ön-reprezentáció a globális dél nézőpontjából érthető ellenállásként is értelmezhető a nyugati értékrend egyetemessé tételével szemben, de ugyanaz az érv elfedheti a kisebbségi jogok valódi korlátozását is.

Összességében a Modi-korszak és a hindu nacionalizmus értékelése nem egyszerűsíthető sem démonizálásra, sem apológiára. A dokumentált tények – a választási eredmények, a jogszabályok, a bírósági ítéletek, a zavargások és a médiaszabályozás – világos keretet adnak, de az ok-okozati összefüggések, a választói motivációk és a demokrácia minőségére gyakorolt hatás megítélése eltérő. A hindu nacionalizmus hívei a nemzeti kulturális identitás megerősítését, a korrupció elleni fellépést és a gazdasági modernizációt hangsúlyozzák; kritikusai a kisebbségi jogok szűkülését, a civil tér zsugorodását és a többségi identitás politikai erővé válását emelik ki. A történelmi elemzés feladata nem az, hogy e vitában állást foglaljon, hanem az, hogy a források segítségével rekonstruálja a folyamatokat, és láthatóvá tegye a vitatott értelmezések természetét.

### 15.3.1. Források és bizonytalanságok

A Modi-korszak történetének fő forrástípusai közé tartoznak az Indiai Választási Bizottság hivatalos eredményközlései, a parlament jegyzőkönyvei és a jogszabályok szövege, a Legfelsőbb Bíróság és az alsóbb bíróságok ítéletei, a kormányzati statisztikai hivatalok adatsorai, valamint a nemzeti bűnügyi nyilvántartás (NCRB) éves jelentései. Az utóbbiak különösen vitatottak: a vallási indíttatású bűncselekmények osztályozása nem egységes, a rendőri nyilvántartás helyi szinten változó, és a kormányzati adatok rendszerint alacsonyabbra teszik az áldozatszámokat, mint a független jogvédő szervezetek becslései. A 2002-es gudzsaráti erőszak, a 2019-es dzsammu-kasmíri korlátozások vagy a 2020-as delhi zavargások halálos áldozatainak pontos száma ezért nem kezelhető egyetlen lezárt adatként; a közlésnél mindig jelölni kell a forrást, a módszert és az eltérő becsléseket.

A választási eredmények tényei megbízhatók, de a választói motivációkra vonatkozó magyarázatok már becslésen alapulnak. Az olyan felmérések, mint a CSDS-Lokniti választás utáni kutatásai értékesek, de a vallási identitás és a szavazói döntés közötti összefüggés nem olvasható ki mechanikusan; a kérdezettek önbevallása, a minta torzítása és a politikai érzékenység torzíthatja az adatokat. A média és a civil társadalom helyzetére vonatkozó nemzetközi rangsorok hasonlóan normatív feltevéseket hordoznak, és a kormányzat elutasítja őket; a szövegekben ezért érdemes a rangsor tényét közölni, de egyben jelezni annak módszertani vitatottságát.

A „hindu nacionalizmus” és a „hindutva” kifejezések használata maga is értelmezési kérdés. A hindutva hívei a kifejezést a kultúrnemzeti önazonossággal azonosítják, és elutasítják, hogy az szükségszerűen vallási kirekesztést jelentene; a kritikusok viszont a többségi vallási identitás politikai felsőbbrendűségét olvassák ki belőle. A kötet nem veszi át egyik minősítést sem semleges fogalomként; a kifejezést inkább a szereplők saját nyelvhasználatában, illetve a tudományos szakirodalomban zajló vitaként mutatja be.

A gyarmati múlt és a vallási közösségek viszonya sem hagyható figyelmen kívül. A hindu és muszlim identitások nem örök, változatlan adottságok; a 19–20. századi népszámlálások, a választójogi reformok és a gyarmati kategorizálás jelentős szerepet játszottak a vallási csoportok politikai megszilárdulásában. A 2014 utáni polarizáció tehát nem a gyarmatosítás előtti múlt egyszerű folytatása, hanem modern állami, médiabeli és választási folyamatok eredménye. Az ezzel kapcsolatos kutatások egy része dokumentált, másik része értelmezési vita; a leegyszerűsítő, közösségeket homogén tömbökként kezelő narratívákat a könyv igyekszik kerülni.

Végül a jelenkori vizsgálat alapvető korlátja a levéltári hozzáférhetőség. A 2014 utáni kormányzati iratok egy része nem nyilvános, a digitális források gyorsan változnak, és a hírszerzési vagy biztonságpolitikai állítások ellenőrzése nehéz. A 2025–2026-os eseményekre vonatkozó adatok esetében pedig kifejezetten ellenőrzési igény áll fenn; a könyv itt csak lezárt, többszörösen megerősített tényeket közöl, és jelzi a friss viták bizonytalanságát.

### 15.3.2. Rövid összefoglaló

Narendra Modi 2014-es, majd 2019-es választási győzelmével a BJP és a hindu nacionalista ideológia, a hindutva a szövetségi kormányzás meghatározó keretévé vált. Az első ciklust gazdasági reformok, jóléti programok, ugyanakkor a vallási polarizáció fokozódása és a média, illetve civil társadalom szabadságáról szóló viták jellemezték. A 2019-es újabb többség után a kormány olyan lépéseket hozott – a 370. cikkely megszüntetése, az Ajodhjá-ítélet, a CAA-törvény –, amelyek mély politikai és társadalmi megosztottságot okoztak. A 2024-es választáson a BJP elveszítette egypárti többségét, de koalícióban kormányon maradt; az ellenzék megerősödött, a politikai verseny a vallási identitás mellett a gazdasági és föderális kérdések köré is szerveződött. A hindu nacionalizmus térnyerése nem kollektív bűnösséget jelent, hanem olyan történeti-politikai

folyamatot, amelynek dokumentált tényei, vitatott értelmezései és eltérő társadalmi hatásai egyaránt részei India 21. századi történetének.

### 15.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen választási eredményeket ért el a BJP 2014-ben, 2019-ben és 2024-ben, és milyen koalíciós következményekkel jártak ezek?
2. Hogyan viszonyul a hindu nacionalizmus (hindutva) modern ideológiája a 20. század eleji megfogalmazásához, és milyen szervezeti hálózatba illeszkedik a BJP?
3. Mely dokumentált események mutatják a vallási polarizáció fokozódását a Modi-korszakban, és miért vitatott az áldozatszámok, illetve az ok-okozati összefüggések megítélése?
4. Miben áll a média és a civil társadalom szabadságáról folyó vita a 2014 utáni Indiában, és milyen érveket hoz a kormányzat, illetve a kritikusok?
5. Miért nem redukálható a 2024-es választás a hindu nacionalizmus egyértelmű vereségére vagy győzelmére, és milyen gazdasági, föderális, illetve identitáspolitikai tényezők játszottak szerepet?

## 15.4. India 2026-ban: nagyhatalmi szerep és belpolitikai kihívások

India 2000 után egyszerre vált a nemzetközi rendszer meghatározó szereplőjévé, és szembesült olyan belpolitikai feszültségekkel, amelyek a gyors növekedés és a társadalmi átalakulás következményei. Az alfejezet a 2000 és 2026 közötti időszakot tárgyalja: a külpolitikai irányváltásokat, a Kínával és Pakisztánnal fenntartott viszony alakulását, az Egyesült Államokhoz és Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat, valamint a gazdasági és társadalmi kihívásokat. A jelenkori eseményeknél a szöveg megkülönbözteti a dokumentált tényeket, a hivatalos indiai álláspontot, a nemzetközi értékeléseket és a vitatott értelmezéseket; a 2025–2026-os fejlemények esetében a lezárás időpontjához közeli, gyorsan változó adatok miatt az ellenőrzési igényt jelöli.

India külpolitikája a hidegháború utáni időszakban fokozatosan eltávolodott a klasszikus el nem kötelezettség politikájától, anélkül hogy formális katonai szövetséghez csatlakozott volna. A szakirodalom ezt gyakran „többirányú elköteleződésnek” (multi-alignment) nevezi: India egyszerre ápol stratégiai partnerséget az Egyesült Államokkal, tart fenn hagyományos védelmi kapcsolatot Oroszországgal, vesz részt a BRICS-együttműködésben, és működik együtt a Sanghaji Együttműködési Szervezetben, amelynek 2017 óta teljes jogú tagja. Ez a politika a stratégiai autonómia elvére hivatkozik: Újdelhi minden nagyhatalmi kapcsolatban saját érdekeit kívánja érvényesíteni, nem kötelezi el magát egyetlen blokk mellett sem. A 2008-as indiai–amerikai nukleáris együttműködési megállapodás dokumentált mérföldkő volt, mert India – anélkül, hogy aláírta volna az atomsorompó-szerződést – hozzáférést kapott a polgári nukleáris technológiához. Ezt követően az amerikai–indiai védelmi együttműködés folyamatosan bővült, de India továbbra is orosz fegyverrendszereket vásárolt, ami a két kapcsolat párhuzamosságát mutatja. A 2023-as G20-elnökség jelképesen is kifejezte India globális szerepvállalási igényét, de a nagyhatalmi fellépés korlátai – különösen a Kínával és Pakisztánnal fennálló regionális feszültségek – változatlanul meghatározóak.

A kínai–indiai viszony a 21. század elején ellentmondásosan alakult. A gazdasági kapcsolatok bővültek, a kétoldalú kereskedelem a 2010-es években jelentősen nőtt, ugyanakkor a határvita továbbra is megoldatlan maradt. Az 1962-es határháború óta a két ország közötti tényleges ellenőrzési vonal (Line of Actual Control, LAC) több szakaszon vitatott. A 2017-es doklami (Doklam) konfrontáció során indiai és kínai csapatok egy Bhutánhoz közeli, vitatott fennsíkon kerültek szembe; a válság diplomáciai úton oldódott meg. A 2020-as galwan-völgyi összecsapás

azonban a két ország közötti legsúlyosabb katonai incidens volt az 1970-es évek óta. Dokumentált tény, hogy 2020 júniusában a Ladak régió Galwan-völgyében indiai és kínai katonák kézitusában összecsaptak, és az indiai fél legalább 20 halottat erősített meg. A kínai oldal veszteségeiről a kínai kormány nem adott ki hivatalos adatot; egyes nemzetközi sajtóhírek és elemzői becslések szerint a kínai halottak száma is több tucat lehetett, de ezt független forrás nem erősítette meg. A halottak számáról és az incidens kiváltó okáról tehát eltérő narratívák léteznek: az indiai kormány a kínai fél agresszióját hangsúlyozza, a kínai kormány az indiai csapatok határsértését állítja, a független elemzők pedig a határövezetben zajló infrastrukturális építkezések és a tisztázatlan határvonal kombinációját emelik ki. Az incidens után India a kínai technológiai cégek – köztük a TikTok és több száz alkalmazás – betiltását rendelte el, csökkentette a kínai befektetések engedélyezését, és felgyorsította a határ menti infrastruktúra fejlesztését. A Kína–India viszony 2024–2026-ban feszült, de a diplomáciai csatornák időnként újranyitnak; a teljes szakítás nem következett be, mert mindkét fél gazdasági érdeke a kapcsolatok fenntartását indokolja. A versengés ugyanakkor kiterjed az Indiai-óceánra és Dél-Ázsiára is: Kína az Övezet és Út kezdeményezés révén növeli befolyását Nepálban, Srí Lankán, Bangladesben és a Maldív-szigeteken, amit India a saját stratégiai környezetében megjelenő kihívásként értékel. Ez az értékelés indiai hivatalos álláspont; a kínai kormány a kezdeményezést kölcsönös fejlesztési programként mutatja be, és tagadja a stratégiai bekerítés szándékát.

A pakisztáni kapcsolatok továbbra is a dél-ázsiai biztonság legkényesebb kérdései közé tartoznak. A Kasmír-vita 1947 óta meghatározza a két ország viszonyát; a 21. században a terrorizmus vádja és a nukleáris elrettentés egyaránt jelen van. Dokumentált tény, hogy a 2008-as mumbai terrortámadások során 166 ember halt meg, és az indiai, valamint több nyugati kormány a Pakisztánban működő Lashkar-e-Taiba szervezetet tette felelőssé. A 2016-os uri támaszpont elleni támadás után India „sebészeti csapásokat" jelentett be a tényleges ellenőrzési vonal túloldalán; a pakisztáni kormány ezt tagadta. A 2019-es pulwamai támadás, amelyben 40 indiai félkatonai erő tagja halt meg, újabb katonai választ váltott ki: India légicsapást hajtott végre a pakisztáni Balakot térségében. A légicsapás ténye dokumentált, de annak hatékonysága – hogy a célpont egy terrorista kiképzőtábor volt-e, és hány embert ölt meg – vitatott; a pakisztáni kormány szerint a csapás lakatlan területet ért, független műholdfelvételek értelmezése pedig megoszlott. 2019. augusztus 5-én az indiai kormány visszavonta az alkotmány 370. cikkelyét, amely Dzsammu és Kasmír állam különleges jogállását biztosította, és az államot két szövetségi területté szervezte át. A lépés dokumentált tény; a kormányzat a régió integrációját és a fejlődés felgyorsítását ígérte, míg a pakisztáni kormány, számos kasmíri politikai csoport és több nemzetközi emberi jogi szervezet a kasmíri autonómia felszámolásaként értékelte. A lépést követően a régióban hónapokig kommunikációs korlátozásokat és tömeges letartóztatásokat alkalmaztak; a kormány ezt a rend fenntartásához szükséges intézkedésként indokolta, a kritikusok szerint aránytalan volt. A 2021-es tűzszüneti megállapodás a tényleges ellenőrzési vonalon csökkentette a tüzérségi összecsapásokat, de a politikai párbeszéd nem indult újra, és a viszony 2026-ig törékeny maradt.

Az Egyesült Államokhoz fűződő viszony a 2000-es évek óta folyamatosan mélyült, különösen a Kína felemelkedésével kapcsolatos közös aggodalmak miatt. India és az USA között rendszeres katonai gyakorlatok, védelmi technológiai együttműködés és stratégiai párbeszéd zajlik. A 2017 után felújított Quad (Négyszög: USA, India, Japán, Ausztrália) fóruma a szabad és nyitott indo-csendes-óceáni térség elvét hirdeti; India hivatalosan nem nevezi Kínát a Quad célpontjának, de a kínai kormány a fórumot Kína elleni csoportosulásként értékeli. Ez az értékelés vitatott: a részt vevő államok a tengeri jog, a tengeri biztonság és a konnektivitás kérdéseit hangsúlyozzák. India emellett technológiai partnerséget épített az USA-val a félvezetők, a mesterséges intelligencia és a védelmi innováció területén. Ugyanakkor a két ország viszonyában feszültséget okoz az indiai orosz fegyvervásárlás, az emberi jogi kérdések eltérő megítélése és az amerikai bevándorlási, illetve kereskedelmi politika. A 2018-ban megkötött orosz S-400 légvédelmi rendszer vásárlását az USA törvényei szerint szankciók fenyegették (CAATSA), de Washington végül nem alkalmazott

súlyos büntetőintézkedéseket, mert a stratégiai partnerséget fontosabbnak tartotta.

Oroszország India számára a hidegháború óta a védelmi együttműködés elsődleges partnere. A 2000-es években az indiai fegyverimport jelentős része orosz eredetű volt; ez a függőség a 2010-es években fokozatosan csökkent, de az orosz védelmi eszközök továbbra is meghatározóak. A 2022-es orosz–ukrán háború kirobbanása után India nem ítélte el Oroszországot, és az ENSZ-ben tartózkodott a moszkvát elítélő határozatok szavazásánál. Ez a lépés dokumentált tény; az indiai kormány a stratégiai autonómiára és a háború előtti orosz kapcsolatokra hivatkozott, míg több nyugati kormány bírálta ezt az álláspontot. India emellett jelentősen növelte az orosz kőolaj vásárlását: a 2022 előtti alacsony szintről az orosz nyersolaj az indiai import egyik legnagyobb forrásává vált, mivel Oroszország kedvezményes áron kínálta a nyugati szankciók miatt. Ennek következtében India egyszerre vált a nyugati szövetségesek stratégiai partnerévé és az orosz energiaexport fontos felvevőpiacává. A nyugati kormányok egy része ezt a szankciók gyengítéseként értékelte, az indiai kormány pedig a fogyasztói érdekek védelmére hivatkozott. A 2024–2026-os időszakban India igyekszik megőrizni ezt a kettős pályát: miközben az USA-val technológiai és biztonsági együttműködést épít, Oroszországgal fenntartja a védelmi és energiakapcsolatokat. A két törekvés közötti feszültség a stratégiai autonómia politikájának leglátványosabb megnyilvánulása.

India gazdasága a 2000-es évek elején a 1991-es liberalizáció után felgyorsult növekedést mutatott. A szolgáltató szektor, különösen az informatikai és üzleti folyamat-kiszervezés (IT, BPO) gyorsan bővült, és India a globális digitális gazdaság egyik központjává vált. A 2008-as pénzügyi válság átmeneti visszaesést okozott, de a növekedés a 2010-es években – becslések szerint évi 6–7 százalék körül – újraindult. A 2020-as COVID-járvány súlyos recessziót hozott; a hivatalos statisztikák szerint a 2020–2021-es pénzügyi évben a GDP jelentősen csökkent, majd a következő években a gazdaság újra növekedésnek indult. A nemzetközi intézmények és a független közgazdászok azonban vitatják az indiai GDP-statisztikák módszertanát; egyes becslések szerint a hivatalos adatok felülbecsülik a növekedést. A munkanélküliségi adatok különösen vitatottak: a hivatalos felmérések és a független kutatások eltérhetnek, és a foglalkoztatottság minősége – az informális szektor aránya, az alulfoglalkoztatottság – tovább nehezíti az értelmezést. India 2023-ban a ENSZ becslései szerint megelőzte Kínát a népesség számában, és a munkaképes korú lakosság aránya magas. Ez a demográfiai osztalék azonban csak akkor válik gazdasági előnnyé, ha a munkaerőpiac felszívja a fiatal munkavállalókat; a magas ifjúsági munkanélküliség és a képzettségi hiányosságok ezt nem garantálják. A kormány infrastrukturális beruházásokkal, a „Make in India” iparpolitikával és digitális közszolgáltatásokkal igyekszik ösztönözni a feldolgozóipart és a beruházásokat, de a mezőgazdaság – amely a lakosság jelentős részét foglalkoztatja – alacsony termelékenységgel működik, és a vidéki eladósodás, valamint a terményárak ingadozása visszatérő válságforrás. A jövedelmi egyenlőtlenség a 2000-es években nőtt: a nemzetközi becslések szerint a leggazdagabb 1 százalék részesedése a nemzeti jövedelemből az 1980-as évek eleji szinthez képest jelentősen emelkedett, bár a pontos arány körül módszertani vita folyik. A társadalmi mobilitás korlátozott, és a kaszt-, nemi és regionális egyenlőtlenségek továbbra is meghatározóak.

A belpolitikai fejleményeket a Bharatiya Janata Party (BJP) 2014 óta tartó dominanciája és Narendra Modi miniszterelnöksége határozza meg. A 2014-es és 2019-es parlamenti választásokon a BJP abszolút többséget szerzett a Lok Sabha alsóházban; a 2019-es győzelem megerősítette a párt hindu nacionalista programjának választói támogatottságát. A 2024-es parlamenti választáson azonban a BJP elvesztette önálló abszolút többségét: a 543 mandátumból 240-et szerzett, míg a Nemzeti Demokratikus Szövetség (NDA) összesen 293 mandátummal kormányt tudott alakítani. Az eredmény dokumentált tény; a választás utáni koalíciós kormányzás kényszerei és az ellenzéki INDIA szövetség megerősödése a 2024–2026-os időszak politikai dinamikáját alakítják. A Modi-kormány a hindu nacionalizmus politikáját folytatta: a muszlim kisebbség helyzete, a tehénvédelem, a „love jihad” megakadályozását célzó állami törvények és a vallási polarizáció a társadalom központi vitatémái. Az előző alfejezet részletesen tárgyalta a Hindutva ideológiáját,

a 1992-es bábri mecset lerombolását, a 2002-es gujarati erőszakot és a 2019-es állampolgársági törvény körüli tiltakozásokat. Itt elegendő azt hangsúlyozni, hogy a vallási és etnikai feszültségek 2026-ban is jelen vannak, és a kormány intézkedéseit a kritikusok diszkriminatívnak, a kormány pedig a hindu közösség érdekei védelmének minősíti.

Az intézményi fékek és ellensúlyok helyzete vitatott. A sajtószabadság nemzetközi rangsoraiban India az elmúlt években lejjebb került; a Freedom House és a Riporterek Határok Nélkül jelentései a médiakörnyezet romlását emelik ki. Ezek az értékelések módszertani szempontból vitathatók, de a trendet számos nemzetközi és indiai jogvédő szervezet is jelzi. A kormány tagadja a sajtószabadság szűkítését, és az intézkedéseket a nemzetbiztonsággal, a félrevezető információk elleni küzdelemmel vagy a közösségi rend védelmével indokolja. A bíróságok és a választási bizottság függetlenségét egyes ellenzéki politikusok és jogászok megkérdőjelezik; a kormány ezt visszautasítja. A 2020–2021-es mezőgazdasági törvények elleni parasztmozgalom – amelyben a tüntetők hónapokig blokád alatt tartották Újdelhi külterületeit – dokumentált tömegtüntetés volt, és végül a törvények visszavonásához vezetett 2021-ben. A mozgalom rámutatott a vidéki társadalom politikai érdekérvényesítő képességére, de arra is, hogy a központi kormány és a szövetségi államok közötti feszültségek – például Nyugat-Bengál, Kerala vagy Tamil Nadu esetében – tartósan jelen vannak. A 2019-es állampolgársági törvény (CAA) körüli országos tiltakozások szintén jelezték a vallási kisebbségek és a civil társadalom mozgósíthatóságát; a törvény végrehajtási szabályait a kormány évekkel később, 2024-ben adta ki, ami újabb vitákat váltott ki. A vitatott megnevezések – „vallási diszkrimináció", „nacionalista fordulat", „demokratikus visszacsúszás" – használata a szövegben nem a szerző álláspontja, hanem a különböző szereplők – kritikusok, nemzetközi szervezetek, kormányzati kommunikáció – nyelvhasználatának ismertetése.

India 2026-ban egyszerre globális szereplő és komoly belső kihívásokkal küzdő demokrácia. A külpolitikai ambíciók – a G20-elnökség, a holdmisszió, a klímacsúcsokon való aktív fellépés – azt jelzik, hogy Újdelhi nagyobb szerepet kíván a nemzetközi rendszer alakításában. A Kínával és Pakisztánnal fenntartott viszony azonban továbbra is a regionális bizonytalanság forrása, és a stratégiai autonómia fenntartása egyre bonyolultabb a nagyhatalmi verseny körülményei között. A gazdasági növekedés és a demográfiai osztalék lehetőséget ad, de az egyenlőtlenség, a munkanélküliség, a mezőgazdasági válság és a klímaváltozás hatásai – hőhullámok, monszuningadozás, vízhiány, levegőszennyezés – súlyosak. India 2070-re vállalta a nettó nulla kibocsátás elérését, de a szénfüggőség erős, és az átmenet társadalmi költségei jelentősek. A 2025–2026-os fejlemények – a Modi-kormány koalíciós politikája, a Kína–India tárgyalások állása, a gazdasági mutatók – a kézirat lezárásakor még nem tekinthetők lezárt történeti eseménynek; az olvasónak ellenőrzött, friss forrásokat kell használnia.

### 15.4.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásai közé tartoznak az indiai kormány és a külügyminisztérium hivatalos közleményei, az ENSZ, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap jelentései, a Stockholmi Nemzetközi Békekutató Intézet (SIPRI) fegyverkereskedelmi adatai, valamint indiai és nemzetközi kutatóintézetek elemzései. A dokumentált események – a 2008-as mumbai támadás, a 2019-es pulwamai támadás és a 370. cikkely visszavonása, a 2020-as galwani összecsapás, a 2024-es választási eredmény – elsődleges forrásokkal alátámaszthatók. Ugyanakkor a friss gazdasági statisztikák, a foglalkoztatottsági adatok és a jövedelmi egyenlőtlenség mutatói körül módszertani viták folynak; a hivatalos indiai adatok és a független becslések eltérhetnek. A határkonfliktusok áldozatszámai – különösen a kínai oldal veszteségei – nem függetlenül megerősítettek. Az emberi jogi helyzet és a sajtószabadság megítélése erősen vitatott; a kormányzati álláspont, az ellenzéki kritikák és a nemzetközi értékelések gyakran homlokegyenest eltérnek. A 2025–2026-os fejleményekről szóló állítások csak ellenőrzött, naprakész forrásokkal használhatók; a könyv ezeket nem kezeli lezárt történeti tényként.

### 15.4.2. Rövid összefoglaló

India a 21. század elején nagyhatalmi szerepre tett szert, de a növekedés és a stratégiai mozgástér bővülése mellett súlyos belpolitikai feszültségekkel is szembesült. A külpolitika a stratégiai autonómia elvére épül: India egyszerre mélyíti az amerikai stratégiai partnerséget, tartja fenn az orosz védelmi és energiaviszonyt, verseng Kínával a határokon és az Indiai-óceánon, és kezeli a Pakisztánnal fennálló Kasmír-vitát. A gazdasági növekedés gyors, de az egyenlőtlenség, a munkanélküliség és a mezőgazdasági válság akadályozza a demográfiai osztalék kiaknázását. A belpolitikát a BJP hindu nacionalista programja és Narendra Modi hosszú kormányzása határozza meg, de a 2024-es választás után a koalíciós kényszerek és az ellenzéki erősödés korlátozza a központi hatalom mozgásterét. India 2026-ban tehát egyszerre vonzó nagyhatalmi partner és komoly társadalmi, intézményi és környezeti kihívásokkal küzdő ország.

### 15.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Mit jelent India külpolitikájában a „stratégiai autonómia”, és hogyan tükröződik ez az Egyesült Államokhoz, Oroszországhoz és Kínához fűződő viszonyában?
2. Milyen dokumentált eseményekhez kötődik a 2019–2020-as indiai–pakisztáni és indiai–kínai feszültség, és mely pontokon vitatottak a számok vagy az értelmezések?
3. Hogyan változtatta meg a 2024-es parlamenti választás a Modi-kormány hatalmi helyzetét, és milyen következményei lehettek a koalíciós kormányzásnak?
4. Melyek a legfontosabb gazdasági és társadalmi kihívások India számára a 2020-as években, és miért vitatottak a gazdasági statisztikák?
5. Miért szükséges a forráskritika a jelenkori indiai politikai és gazdasági folyamatok értékelésekor?

# 16 Nepál a gyarmatosítás előtt és a királyság kora

## 16.1. A himalájai királyságok és a vallási örökség

A mai Nepál területén, különösen a Katmandu-völgyben (Nepál-völgy) a premodern államiság és vallási kultúra olyan rétegződését találjuk, amelyet a későbbi nemzetállami narratívák gyakran egységes „nepáli múltként” mutatnak be, a források azonban ennél jóval töredékesebb, többközpontú és vitatott képet rajzolnak. A himalájai királyságok története a legkorábbi emlékektől a 18. századi Gurkha hódításig nem egyetlen dinasztia folyamatos uralma, hanem a Katmandu-völgy városi civilizációjának, a környező hegyvidéki fejedelemségeknek, valamint a hindu, buddhista és helyi vallási hagyományoknak az együttélése és átalakulása. Ez az alfejezet a kirát és a liccsavi (Licchavi) korszakot, a Malla királyságok kialakulását, a hinduizmus és a buddhizmus együttélését, valamint a Katmandu-völgy városi örökségét tárgyalja, nagyjából a Gurkha hódítás előtti időszakig, amelyet A Gurkha hódítás és a Nepáli Királyság fejezet mutat be részletesen.

### 16.1.1. A kirát hagyomány és a korai völgyi államok

A Katmandu-völgy korai politikai történetéről szóló ismereteink elsősorban nem kortárs dokumentumokra, hanem jóval későbbi krónikákra, királylistákra, szóbeli hagyományra és korlátozott régészeti leletekre támaszkodnak. A legrégebbi, a helyi emlékezetben megőrzött uralkodócsoport a kirát dinasztia, amelynek neve a mai kelet-nepáli kiráti (Rai, Limbu, Yakkha, Szunuvár) közösségek önmeghatározásában is továbbél. A hagyomány szerint a kirát uralkodók a Katmandu-völgyet az i. e. 7. századtól, esetleg az i. e. 3. századtól kezdve mintegy ezer éven át kormányozták, és többek között Yalamber vagy Yalambar nevű királyuk a Mahábhárata eposzban is szerepel. Ez az időrend azonban nem dokumentált tény, hanem a későbbi krónikák – például a 14–15. századi *Gopalarajavamsavali*, a 18–19. századi *Bhasa Vamsavali* és a 19. századi Wright-féle krónika – által megőrzött, egymásnak gyakran ellentmondó királylistákra épül. A régészeti feltárások a völgyben eddig nem hoztak felszínre olyan korai, egyértelműen a kirát korszakhoz köthető réteget, amely a hagyományos kronológiát megerősítené, ezért a kirát korszak időhatárait a kutatás bizonytalannak tekinti.

A kirát korszakra vonatkozó ismereteket tehát forrástípusonként kell elválasztani. A kirát dinasztia létezése mint szóbeli hagyomány és a későbbi krónikákban megőrzött emlékezet történeti értékű, de nem azonosítható egyértelműen dokumentált királylistával. A mai kiráti közösségek identitása, amely a kirát ősöktől való leszármazást hangsúlyozza, szintén a szóbeli hagyomány és a modern etnikai önértelmezés kategóriájába tartozik, nem pedig a kortárs forrásokkal igazolható folytonosságéba. Ugyanakkor a Katmandu-völgy és a környező hegyvidék lakott volt a korai időszakban, és a völgy mezőgazdasági, illetve kereskedelmi potenciálja valószínűleg már az i. e. 1. évezredben vonzhatott kisebb politikai központokat. A kirát korszak végét hagyományosan a liccsavi hatalomátvételhez kötik, de ennek időpontja és körülményei éppúgy bizonytalanok, mint a kirát uralom kezdete.

A buddhizmus korai jelenléte a mai Nepál területén nem a Katmandu-völgyből, hanem a déli terai síkságból dokumentálható. A hagyomány szerint Sziddhártha Gautama, a történeti Buddha,

az i. e. 6–5. században Lumbiniben született, amely ma Nepálban található. A lumbini helyszín régészeti azonosítását az i. e. 3. században Asóka (Ashoka) maurja uralkodó által állíttatott oszlop felirata támasztja alá, amely a Buddha szülőhelyeként említi a települést. Ez az oszlop dokumentált tény, és arra utal, hogy a maurja birodalom befolyása a terai síkságot is elérte. Ugyanakkor nem bizonyítja, hogy a Katmandu-völgy a kirát korszakban szoros politikai kapcsolatban állt volna a maurja állammal, sem azt, hogy a buddhizmus a völgyben már ekkor intézményesült. A Katmandu-völgy korai vallási tájáról tehát a kirát korszak kapcsán csak óvatos, hipotetikus megállapításokat tehetünk.

### 16.1.2. A liccsavi korszak és a feliratos emlékek

A Katmandu-völgy első, viszonylag jól datálható politikai korszaka a liccsavi dinasztia kora, amelyet nagyjából az i. sz. 4. századtól a 8. század közepéig tartó időszakként szokás meghatározni. A liccsavi korszak forrásai alapvetően különböznek a kirát hagyománytól: itt már nemcsak késői krónikák, hanem kortárs kőfeliratok, adománylevelek, templomi feliratok és művészeti emlékek is rendelkezésre állnak. A legkorábbi ismert, datált liccsavi felirat Manadeva király i. sz. 464 körüli Changu Narayan-i oszlopfelirata, amely a király győzelmeiről, áldozatairól és a Visnu-tisztelet támogatásáról tudósít. Ez a felirat dokumentált tény, és a völgy politikai történetének első biztos támpontja. A liccsavi korszakból fennmaradt feliratok szanszkrit nyelvűek, és a királyi hatalom, a földadományozás, a vízgazdálkodás, az adózás és a vallási intézmények működésének fontos részleteit rögzítik.

A liccsavi dinasztia neve a régészek és történészek körében vitatott kapcsolatot vet fel az észak-indiai Vaiszali köztársaság Liccsavi nemzetségével. A névazonosság alapján egyes kutatók migrációs vagy dinasztikus kapcsolatot feltételeznek, mások szerint azonban a név átvétele pusztán presztízs okokból történt, és nem bizonyít közvetlen leszármazást. A kérdés a jelenlegi források alapján nem dönthető el, ezért a liccsavi hatalomátvétel pontos eredete vitatott. A liccsavi királyok magukat nagy uralkodókként, a hindu istenek kegyeltjeiként, gyakran Visnu (Narayana) hívőiként mutatták be. A feliratokban a királyi hatalom ideológiája a dharma és a hindu világrend fogalmaihoz kötődött, ami a szubkontinens korai államainak mintáit követi.

A liccsavi korszak vallási tájáról a feliratok és a régészeti emlékek egyaránt arról tanúskodnak, hogy a hinduizmus és a buddhizmus intézményei párhuzamosan léteztek, és nem ritkán ugyanazon királyi udvar támogatását élvezték. A Changu Narayan templom Visnu-tisztelete mellett a Katmandu-völgyben már a liccsavi időszakban jelen lehettek a Siva-tisztelet, valamint a buddhista sztúpák és kolostorok. A Szvajambhu (Swayambhunath) és Boudhanath sztúpák hagyománya a helyi emlékezet szerint a liccsavi korig vagy még korábbra nyúlik vissza, ám a művészettörténeti datálás bizonytalan, mivel a ma látható építmények későbbi átépítések eredményei. A liccsavi korban a Katmandu-völgy művészeti hagyománya indiai mintákat követ, de helyi sajátosságokkal, például a kőszobrászatban és a feliratok ikonográfiájában. A liccsavi állam gazdasága mezőgazdaságra, a völgy termékeny talajára, valamint a Himaláján átvezető kereskedelmi útvonalakra épült, amelyek Indiát és Tibetet kötötték össze. A feliratokban szereplő víztározók és csatornák a központi hatalom infrastrukturális tevékenységét dokumentálják.

A liccsavi korszak végét a 8. század közepétől a források elapadása jelzi. A 9–11. századot gyakran „Thakuri” átmeneti korszakként említik, amelyből kevés felirat és kevés biztos adat maradt fenn. Ezt az időszakot a kutatás bizonytalanul, egymással versengő értelmezésekben tárgyalja, mivel a dinasztikus viszonyok, a hatalmi központok és a vallási intézmények folytonossága nem rekonstruálható megbízhatóan. Amit biztosnak tekinthetünk, az az, hogy a völgy városi élete nem szűnt meg, és a későbbi Malla korszak kulturális és vallási alapjai részben ebből az átmeneti időszakból erednek.

### 16.1.3. A Malla királyságok kialakulása és a három város

A Malla dinasztia felemelkedése a 12–14. századra tehető, bár a család eredete és a korai időszak pontos eseménytörténete vitatott. A Malla név a Kr. u. 12. századtól tűnik fel a feliratokban, és a dinasztia hatalma a Katmandu-völgy egészére fokozatosan kiterjedt. A 14. században a völgy még viszonylag egységes Malla uralom alatt állt, ám a 15. század végétől, a hagyományos datálás szerint 1482 körül, a királyság tartósan három részre szakadt. A három utódállam: Kantipur (Katmandu), Lalitpur (Patan) és Bhadgaon (Bhaktapur). Ez a szakadás nem egyszeri esemény volt, hanem dinasztikus viszályok, öröklési harcok és a völgy városi központjai közötti versengés következménye. A három Malla királyság egészen a 18. század végéig, a Gurkha hódításig fennmaradt, és a völgy városi kultúrájának, művészetének és vallási építkezésének legintenzívebb időszakát jelentette.

A Malla királyok hatalmi ideológiája a hindu királyság-felfogásra épült: a királyt Visnu (gyakran Narayana) megtestesüléseként vagy kegyeltjeként tisztelték, a királyi rituálé pedig a dharma és a társadalmi rend fenntartására irányult. Ugyanakkor a Katmandu-völgy vallási mezeje korántsem volt kizárólagosan hindu. A buddhizmus, különösen a Vadzsrajána (gyémánt út) irányzat, a városi társadalom szerves része maradt. A buddhista kolostorok (baha, bahi) és a sztúpák mellett a hindu templomok szorosan egymás mellett helyezkedtek el, és a rituális életben gyakran átfedések alakultak ki. A völgy őshonos, túlnyomórészt Newar lakossága a maga kasztrendszerét úgy alakította ki, hogy abban a hindu brahmanok mellett a buddhista papok (Vadzsrácsárja) is meghatározó szerepet játszottak. Ez a párhuzamos egyházi szervezet nem azt jelenti, hogy a hinduizmus és a buddhizmus között ne lett volna teológiai vagy rituális határ, ám a mindennapi gyakorlatban a két vallás intézményei, ünnepei és papsága tartósan együttműködött. A modern tudományosságban ezt gyakran szinkretizmusként írják le, de a források alapján pontosabb arról beszélni, hogy a völgy vallási tája sokszereplős volt, és a hívők közösségei maguk is többféle rituális hagyományt mozgósítottak.

A Malla királyságok központjai, Katmandu, Patan és Bhaktapur, nem csupán politikai székhelyek, hanem a vallási építészet és a városi tér kiemelkedő példái voltak. Mindhárom városban a királyi palota körül úgynevezett Durbar (udvar) tér alakult ki, amely a palotát, a koronázási és rituális épületeket, valamint a legfontosabb templomokat foglalta magába. Katmandu esetében a Hanuman Dhoka palotakomplexum, Patanban a Patan Durbar tér, Bhaktapurban a királyi palota és a Nyatapola templom a Malla-kori építészet legismertebb emlékei. A templomok, sztúpák, víztározók és szer tartási udvarok a városi tér szerves részei voltak, és a királyi reprezentáció, a vallási rituálé és a városi közösségek ünnepei egyaránt beléjük kapcsolódtak. A Malla-kori városi kultúrát a Newar kézművesek, kőfaragók, fémművesek, festők és építőmesterek magas szintű specializációja jellemezte, amelynek termékei máig meghatározzák a Katmandu-völgy műemléki örökségét.

A vallási ünnepek és a városi rituálék a Malla-korban a társadalmi és politikai rend kifejeződései voltak. Az Indra Dzsatra, a Bisket Dzsatra vagy a széthordozott szekérfesztiválok (például a Macshindranath-ünnepek) nem csupán vallási események, hanem a királyi udvar, a kasztcsoportok, a kereskedőtestületek és a földműves közösségek közötti kapcsolatok rituális újrajátszásai is voltak. A királyi jelenlét az ilyen ünnepeken a kozmikus rend és a politikai legitimitás összekapcsolását szolgálta. A források többsége azonban udvari nézőpontból írja le ezeket az eseményeket, így a közönséges résztvevők, a nők, a kaszton kívüli csoportok és a kisebb etnikai közösségek tapasztalatai csak közvetve, a szóbeli hagyományban és a későbbi néprajzi leírásokban jelennek meg. Ez a forrásadottság óvatosságra int a Malla-kor társadalmi rendjének idealizálásával szemben.

A Katmandu-völgyön kívül a mai Nepál területén számos kisebb hegyi fejedelemség létezett, amelyeket a későbbi történetírás gyakran a „Chaubisi” (kb. 24) és „Baisi” (kb. 22) királyság, illetve

raják laza csoportjaiként említ. Ezek a fejedelemségek a közép- és nyugat-nepáli dombvidéken, valamint a keleti hegyekben szerveződtek, és saját dinasztikus, katonai és adózási hagyományokkal bírtak. A Gurkha (Gorkha) állam, amelyből a későbbi Nepáli Királyság kiterjedt hódításai kiindultak, maga is a Chaubisi fejedelemségek egyike volt. A himalájai királyságok fogalma tehát nem szűkíthető a Katmandu-völgyre, és a 18. század előtti Nepál politikai térképe rendkívül tagolt volt. A Gurkha hódítás előtti fejedelemségek belső története azonban a források hiánya miatt gyakran csak szóbeli hagyományokból és későbbi krónikákból ismert, ezért a részletes politikai rekonstrukció erősen bizonytalan.

### 16.1.4. A vallási táj és a Newar társadalom

A Katmandu-völgy premodern vallási örökségét nem lehet kizárólag a hinduizmus és a buddhizmus közötti átfedésekkel leírni, mert a völgy lakóinak rituális életében a helyi hagyományok, ős- és természetkultuszok, valamint a tantrikus gyakorlatok is jelen voltak. A hinduizmus és a buddhizmus együttélése a Newar társadalomban olyan intézményi formákat hozott létre, amelyekben a kaszthierarchia és a vallási hovatartozás összekapcsolódott, de nem mindig egyértelműen. A hindu Newar háztartások gyakran brahman papokat alkalmaztak, míg a buddhista Newar közösségek a Vadzsrácsárja papságra támaszkodtak. Ugyanakkor a hétköznapi vallásgyakorlatban a sztúpák és a hindu templomok látogatása, a közös zarándoklatok és a helyi védőistenségek tisztelete gyakran összefonódott. A 20. századi vallástudományban ezt a jelenséget sokáig „hindu-buddhista szinkretizmusként” írták le, de a jelenlegi kutatás óvatosabb, mert a „szinkretizmus” fogalma elfedheti a két vallási közösség közötti tényleges különbségeket és hierarchikus viszonyokat. A források inkább azt mutatják, hogy a Katmandu-völgyben a vallási táj sokszereplős volt, és a különböző hagyományok közötti határok időben és intézményenként változtak.

A kasztrendszer a Malla-kori Newar társadalom meghatározó szervezőelve volt, de nem azonos a modern, gyakran leegyszerűsített „négy varna” modellel. A Newar kasztok összetettek, és magukban foglalták a földműves, kereskedő, kézműves, papi, halász, takács, festő, zenész és más foglalkozási csoportokat. A kasztok közötti viszonyokat rituális tisztasági szabályok, házassági tilalmak és gazdasági együttműködés szabályozta. A legalacsonyabb rituális státuszú csoportok, például a bőrművesek vagy a kaszton kívüli „érinthetetlen” közösségek, súlyos társadalmi és térbeli kirekesztéssel szembesültek, bár a források erről a mindennapi életről hallgatnak. A kasztrendszer története tehát nem választható el az egyenlőtlenségek történetétől, és a premodern Nepál társadalmát nem szabad a vallási harmónia idilljeként ábrázolni.

A Katmandu-völgy városi öröksége a Malla-korban nem csupán építészeti, hanem társadalmi és gazdasági szerveződés is volt. A városok a mezőgazdasági termelés, a kézműipar és a kereskedelem csomópontjaiként működtek, és a Newar közösségek a városi tereket kasztok szerint, de egyben gazdasági funkciók mentén is elfoglalták. A királyi paloták és a templomok mellett a városok víztározói, közkútjai és fürdőhelyei a közösségi élet színterei voltak. A Malla-kori városi kultúra nem kizárólag a királyi udvar teljesítménye volt, hanem a városi közösségek, kézműves céhek, kereskedőházak és földműves rétegek hosszú távú munkájának eredménye. A kutatás ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a fennmaradt műemlékek és források a királyi és papi elit nézőpontját erősítik, így a városi társadalom teljes spektrumát csak közvetve tudjuk megismerni.

### 16.1.5. Források és bizonytalanságok

A himalájai királyságok korai történetére vonatkozó ismereteket alapvetően három forrástípus határozza meg: a régészeti leletek, a feliratok és a későbbi krónikák, amelyekhez a szóbeli hagyomány társul. A régészeti feltárások a Katmandu-völgyben nem hasonlíthatók a dél-ázsiai nagy ásatásokhoz; a korai rétegek feltárása korlátozott, a városi örökség fizikai rétegződése pedig

a folyamatos lakottság miatt nehezen vizsgálható. A kirát korszakból egyértelműen azonosítható régészeti lelet nem áll rendelkezésre, így az erre vonatkozó datálásokat a kutatás nem tekinti bizonyítottnak. A liccsavi kortól kezdve a feliratok adják a legfontosabb dokumentált támpontokat, de a feliratok is sérültek, töredékesek, és gyakran csak a királyi udvar eseményeiről tudósítanak. A Malla-kor esetében a krónikák és a királyi rendeletek, adóösszeírások, földadománylevelek részletesebbek, de továbbra is az elitek nézőpontját tükrözik.

A késői krónikák, mint a *Gopalarajavamsavali*, a *Bhasa Vamsavali* vagy a Wright-féle krónika, királylistákat és genealógiákat közölnek, de ezek összeállítása évszázadokkal a leírt események után történt, és a források egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaznak. A királylisták dátumai nem kortárs feljegyzések, ezért a belőlük kinyerhető kronológia legfeljebb hozzávetőleges rekonstrukció, nem dokumentált tény. A szóbeli hagyomány, különösen a kiráti közösségek emlékezete, fontos kulturális és identitásképző tényező, de nem helyettesítheti a régészeti vagy epigráfiai bizonyítékot. A történeti kutatásnak ezért minden állításnál meg kell különböztetnie a dokumentált tényt, a régészeti vagy statisztikai becslést, a szóbeli hagyományt és a tudományos konszenzust vagy vitát.

A hinduizmus és a buddhizmus együttélésének leírása körül is bizonytalanságok vannak. A források többsége nem a hétköznapi vallásosságról, hanem a királyi alapításokról, adományokról és a papi elitek tevékenységéről szól. A „szinkretizmus” kifejezés használata vitatott, mert leegyszerűsítheti a vallási közösségek közötti határokat és hierarchiákat. Ugyanakkor a völgy vallási intézményeinek párhuzamos létezése és egyes rituálék átfedése jól dokumentált, ezért a könyv a „szinkretizmus” helyett inkább a vallási táj sokszereplőségét hangsúlyozza. A Newar kasztrendszer leírásánál is figyelembe kell venni, hogy a kasztok szerinti besorolás a 19–20. századi gyarmati és nemzetállami kategorizáció nyomán is átalakult, és a premodern források nem mindig feleltethetők meg a mai kasztcsoportoknak.

A Katmandu-völgy városi műemlékeinek datálása és értelmezése ugyancsak viták tárgya. A ma látható templomok és paloták többsége számos átépítésen ment keresztül, a Malla-kori rétegek sokszor csak részben rekonstruálhatók. A művészettörténeti stílusok alapján történő datálás hozzávetőleges, a feliratok pontosabb támpontokat adnak, de a feliratok sem mindig az épület alapítását, hanem egy-egy átépítését vagy adományozását rögzítik. A 2015-ös földrengés által okozott károk tovább nehezítik a Malla-kori örökség vizsgálatát, bár a földrengés előtti állapot fotódokumentációja és a helyreállítási munkálatok új kutatási lehetőségeket is nyitottak.

### 16.1.6. Rövid összefoglaló

A mai Nepál területén a Katmandu-völgy és a környező hegyvidék premodern története nem egyetlen folyamatos királyság, hanem egymással versengő, egymásra rétegződő politikai és vallási központok története. A kirát korszak elsősorban szóbeli hagyományban és késői krónikákban él tovább, dokumentált kortárs forrás hiányában időhatárai bizonytalanok. A liccsavi korszak az első, feliratokkal jól dokumentált időszak, amelyben a hindu királyság-ideológia és a buddhista intézmények párhuzamos jelenléte megfigyelhető. A Malla királyságok, különösen a 15. század végétől a három város, Katmandu, Patan és Bhaktapur, a városi, művészeti és vallási kultúra kiemelkedő örökségét hozták létre. A hinduizmus és a buddhizmus együttélése a Newar társadalomban összetett és nem konfliktusmentes folyamat volt, amelyet a források udvari nézőpontja csak részben tár fel. A Katmandu-völgyön kívüli kisebb hegyi fejedelemségek, köztük a Gurkha állam, a 18. századi hódítás előzményeiként fontosak, de történetük rekonstrukciója erősen töredékes. A premodern himalájai királyságokat nem szabad modern nemzetállamok mintájára értelmezni, és a vallási harmónia képzetét is óvatosan kell kezelni.

### 16.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a kirát korszakról, és miért nem tekinthetők a krónikák királylistái dokumentált tényeknek?
2. Milyen bizonyítékok támasztják alá a liccsavi korszak kronológiáját, és milyen kérdések maradnak vitatottak a dinasztia eredetével kapcsolatban?
3. Hogyan alakult ki a Katmandu-völgy három Malla királyságra szakadása, és milyen szerepet játszottak a királyi paloták és a Durbar terek a városi reprezentációban?
4. Milyen példákon keresztül mutatható be a hinduizmus és a buddhizmus együttélése a Newar társadalomban, és miért vitatott a „szinkretizmus” kifejezés használata?
5. Miért fontos a Katmandu-völgyön kívüli hegyi fejedelemségek, például a Gurkha állam említése a himalájai királyságok történetének megértésében?

## 16.2. A Gurkha hódítás és a Nepáli Királyság

A 18. század közepén a Himalája középső völgyeiben és a Katmandu-völgyben egymással vetélkedő, viszonylag kis területű államok osztoztak. A mai Nepál területén ekkor még nem létezett egységes királyság: a Katmandu-völgy három Malla királysága (Katmandu, Patan és Bhaktapur) mellett nyugaton a huszonnégy fejedelemségből álló Csaubiszi (Chaubisi), valamint a huszonkét fejedelemségből álló Baisze (Baise) hálózata, keleten pedig a Limbuwan és más kisebb államok alkották a politikai térképet. A következő évtizedekben az egyik közepes méretű nyugati fejedelemség, Gorkha uralkodója, Prithvi Narayan Shah (1723–1775) katonai hódítások során egyesítette e területek jelentős részét, és 1768-ban megszerezte a Katmandu-völgyet. A folyamatot a modern nepáli nemzeti emlékezet gyakran „egyesítésnek” nevezi, míg a legyőzött közösségek egy része hódításként és alávetésként élte meg. Ezt a kettősséget a történeti bemutatásnak is figyelembe kell vennie.

### 16.2.1. A Gorkha fejedelemség és Prithvi Narayan Shah pályakezdése

Gorkha a Csaubiszi államszövetség egyik fejedelemsége volt a Marsyangdi folyó völgyének magaslati területén. A Shah-dinasztia helyi katonai és hindu királyi ideológiát ötvöző uralkodói a 16–17. századtól kisebb hódításokkal bővítették befolyásukat, ám a 18. század első felében Gorkha még korántsem volt a térség meghatározó hatalma. Prithvi Narayan Shah 1743-ban lépett Gorkha trónjára. A rendelkezésre álló udvari krónikák és későbbi életrajzok szerint korán katonai tapasztalatokat szerzett, és a Katmandu-völgy gazdag mezőgazdasága, kereskedelmi útvonalai és kézműves kultúrája iránti érdeklődés vezette hódító terveit. A pontos motivációk rekonstrukciója azonban forráskritikai nehézségekbe ütközik, mivel a róla szóló legtöbb elbeszélés hősiesítő udvari hagyomány.

A korszak politikai logikájában a hódítás a hatalom és a jövedelem növelésének elfogadott eszköze volt. A völgyben a Tibettel és a Gangesz-síksággal folytatott kereskedelem vámbevételeket ígért, a termékeny rizsföldek pedig az élelmezési és adóalapot bővítették. Prithvi Narayan Shah először a Gorkha és a völgy közötti kisebb államokat, például Nuwakotot foglalta el 1744-ben. Ezzel ellenőrzése alá vonta a völgy északnyugati kapuját, és megszerezte az egyik fontos kereskedelmi útvonalat. A hódítás azonban korántsem volt gyors és töretlen: a völgy erődített városai, különösen Kirtipur, éveken át ellenálltak.

### 16.2.2. A Katmandu-völgy meghódítása és a Malla királyságok vége

A Katmandu-völgyet a Malla-dinasztia három ága uralta, amelyek egymással is gyakran versengtek. Prithvi Narayan Shah a völgyi államok közötti ellentéteket kihasználva fokozatosan körbevette a térséget, és blokád alá vonta a kereskedelmi utakat. Kirtipur ostroma több kísérletben zajlott. Az udvari krónikák szerint a támadás során a védők súlyos veszteségeket okoztak a Gorkha seregnek, és maga Prithvi Narayan Shah is megsebesült. Miután Kirtipur 1767-ben elesett, a völgy hátországa megnyílt.

1768-ban, a hagyomány szerint a völgy egyik ünnepnapján, amikor a városi védelem figyelme megoszlott, a Gorkha csapatok behatoltak Katmanduba, és elfoglalták a Malla király székhelyét. Patan és Bhaktapur 1769-ben került Gurkha uralom alá. Ezzel a Katmandu-völgy három Malla királysága megszűnt. A völgyi Newar közösség gazdag írásos hagyománya megőrizte a hódítás emlékét, de a legyőzöttek kortárs tapasztalata kevésbé dokumentált, mint a hódítók udvari elbeszélése. A kirtipuri ellenállás leverésének kegyetlenségéről – például a megcsonkított védőkről szóló beszámolók – több egymástól független forrás is tudósít, de a pontos események és a felelősség megítélése vitatott. E beszámolók egy része későbbi, a Gurkha uralmat bíráló vagy éppen a hódítókat jellemző narratívából származik, ezért óvatosan kezelendők.

A völgy megszerzése fordulópont volt: Prithvi Narayan Shah a politikai központot Gorkhából Katmanduba helyezte, és a völgy kereskedelmi, adózási és kulturális erőforrásaira támaszkodva építette tovább a hódítási terveket. A „Nepál” név ekkor még hagyományosan a Katmandu-völgyet jelölte; az új királyság fokozatosan terjesztette ki ezt az elnevezést a meghódított területekre.

### 16.2.3. A terjeszkedés és a királyság kialakulása

Prithvi Narayan Shah 1775-ben meghalt, de a hódítás nem állt le. Az őt követő uralkodók, kiskorú királyok idején a régensek – például Bahadur Shah –, majd a 19. század elején a miniszteri és katonai családok folytatták a terjeszkedést. A Gorkha sereg nyugat felé a Csaubiszi és Baisze államok, illetve a mai Kumaon és Garhwal irányába, keleten Sikkim felé, északon pedig a tibeti határvidék felé nyomult előre. A 18. század végére a Nepáli Királyság területe a mai Nepál középső és nyugati részét, valamint a mai Észak-India hegyi régióinak egy részét is magában foglalta.

A terjeszkedés nem volt ellenállás nélküli. A nyugati fejedelemségek egy része katonai vereséget szenvedett, más része házassági vagy hűbéri kapcsolatok révén illeszkedett be az új hatalmi rendbe. A keleti Limbu és Rai közösségek területén a Gorkha hatalom adózási és katonai szolgáltatási megállapodásokat kötött, amelyek hosszú távon átalakították a helyi földhasználatot és a közösségi autonómiát. A kortárs források egy része a Gorkha uralmat idegen hódításként írja le, más része a helyi elitek új alkuként értelmezte a befogadást. A modern történetírásban ezért a „hódítás” és az „egyesítés” kifejezések közötti választás maga is értelmezési vita tárgya.

A királyság határai a 18. század végén még képlékenyek voltak. A tibeti határvidéken a Gorkha uralkodók a kereskedelmi útvonalak és a határ menti völgyek ellenőrzéséért vívott háborúkba bonyolódtak. Az 1788–1792 közötti tibeti–nepáli konfliktusokba a Csing-dinasztia kínai birodalma is beavatkozott. A kínai hadjárat nyomán a Nepáli Királyság kénytelen volt elismerni a Csing császár formális felsőbbségét, és a nepáli udvar időszakosan adót is küldött Pekingbe. Ez a kapcsolat a 19. század közepéig fennmaradt, bár gyakorlati jelentősége a brit előretöréssel párhuzamosan fokozatosan csökkent. A tibeti határok ügye a későbbi kínai–nepáli kapcsolatokban is visszatérő vita tárgya maradt.

A déli és keleti határokon a Nepáli Királyság a 18–19. század fordulójára a Gangesz-síkság pereméig terjeszkedett, és Sikkim ellenőrzéséért is harcolt. A Brit Kelet-indiai Társaság ezzel

egy időben észak felé nyomult. A két hatalom ütközése az 1814–1816-os angol–nepáli háborúhoz vezetett, amelynek lezárásaként a Sugauli szerződés (1816) rögzítette a Nepáli Királyság ma is meghatározó határait, és elválasztotta a meghódított nyugati hegyi területek jelentős részét a nepáli államtól. E háború részleteit a következő alfejezetek tárgyalják, itt elegendő annyi, hogy a Gurkha hódítás által létrehozott katonai állam ekkor ütközött először egy nála erősebb gyarmati hatalommal.

### 16.2.4. A katonai szervezet

A Gurkha hódítás sikere szorosan összefüggött a katonai szervezettel. A Gorkha hadsereg magja a hegyi közösségekből toborzott, elsősorban Magar, Gurung és Khas harcosokból állt. A katonai szolgálatot a földadó-könnyítéssel, zsákmánnyal és később az újonnan szerzett földekből juttatott jövedelmekkel honorálták. A hadsereg egységeit gyakran a parancsnokok személyes kísérete, törzsi vagy regionális hálózata szervezte, ami rugalmasságot adott a hegyi hadviselésben. A fegyverzet elsősorban kardból, lándzsából, íjból és a híres kukriból (görbe pengéjű késből) állt; lőfegyvereket a 18. század végétől szereztek be, részben kereskedelmi úton.

A hegyi ostromokhoz a Gorkha hadsereg nem rendelkezett nehéztüzérséggel, ezért a taktika a blokádra, a városok elszigetelésére, a víz- és élelmiszer-utánpótlás elvágására, valamint a helyi ellentétek kihasználására épült. Kirtipur és a völgyi városok elfoglalása is elsősorban a körbezárás és a kereskedelmi nyomás eredménye volt. A hódítás során a helyi katonai hagyományok beolvasztása mellett a Gorkha elit igyekezett a hindu harci etikát és a királyi szolgálatot hangsúlyozni. A katonai erény a későbbi nepáli állami identitás egyik központi elemévé vált, és ebből nőtt ki a „Gurkha” katonai hírnév, amelyet a brit gyarmati hadsereg később a maga céljaira is felhasznált.

### 16.2.5. A társadalmi szervezet

A Gurkha hódítás nem csupán politikai határokat, hanem társadalmi hierarchiát is teremtett. A Shah-uralkodók hindu királyi ideológiát vallottak, amelyben a király a világi hatalom és a vallási rend védelmezőjeként jelent meg. A meghódított területeken a Gorkha hatalom a Khas hindu társadalmi modellt terjesztette, amelyben a brahmin és a katonai-uralkodó elit foglalta el a csúcsot, alattuk pedig a földműves, kézműves és szolgáló csoportok helyezkedtek el. A kasztrendszer gyakorlati működése területenként változott, és a hódítás után is sokáig képlékeny maradt. A 19. századi kodifikáció (például az 1854. évi Muluki Ain) később egységesítette és rögzítette ezt a hierarchiát, de a korábbi Gurkha időszakban elsősorban a helyi elitekkel kötött alkuk és a katonai szolgálat határozták meg a csoportok helyzetét.

A Katmandu-völgy Newar közössége sajátos városi kultúrával, buddhista és hindu hagyományokkal rendelkezett. A Gurkha hódítás után a Newar elit egy része adminisztratív és kereskedelmi szerepet őrzött meg, de a politikai hatalom a Gorkha udvarhoz és a hegyi hálózatokhoz került. A völgyi kézművesek és művészek továbbra is a királyi udvar és a templomok megrendelőit szolgálták ki, miközben a hódítás utáni adóterhek és a kereskedelmi útvonalak ellenőrzése átalakította a helyi gazdaságot. A modern kutatásban a Newar történetírás hangsúlyozza a hódítás alatti kulturális veszteségeket, míg a Gurkha központú elbeszélés a völgyi kultúra fennmaradását emeli ki. A kettő nem zárja ki egymást, de a hangsúlyok eltérnek.

A keleti hegyvidéki közösségek, például a Limbu, Rai, Tamang vagy a magasabb hegyi buddhista csoportok esetében a Gurkha állam adózási és katonai szolgáltatási rendszert vezetett be. A Limbuwan területén a Gorkha hatalom a helyi vezetőkkel kötött megállapodások révén ismerte el a közösségi földhasználat egyes formáit, de hosszabb távon a földadó és a hivatalnokréteg terjeszkedése a helyi autonómia csökkenéséhez vezetett. A kényszermunka (jhara, bethi) intézménye a

18. század végétől vált a vidéki lakosság terhévé, és a későbbi évszázadokban is fennmaradt. E rendszer gyökerei a Gurkha hódítás időszakára nyúlnak vissza, de a források hiányossága miatt a korai időszak pontos működéséről keveset tudunk.

A Gurkha hódítás tehát nem egyszerűen a térképen látható határok megváltozását jelentette, hanem a hatalom, az adózás, a vallási ideológia és a társadalmi hierarchia új rendjét is. A modern nepáli nemzeti narratíva gyakran Prithvi Narayan Shah alakjára vetíti vissza a nemzeti egység eszméjét, ám a 18. századi Gorkha állam még nem modern nemzetállam volt, és a különböző közösségek számára az „egyesítés" korántsem jelentett azonos élményt.

### 16.2.6. A Prithvi Narayan Shah-hagyomány és a nemzeti emlékezet

Prithvi Narayan Shah örökségét a későbbi nepáli állam tudatosan formálta. A róla szóló tanításokat összefoglaló, „Isteni tanítás" (Divya Upadesh) címen ismert szövegben a király a himalájai országot „négy varna és harminchat járt virágoskertjeként" említette. Ezt a mondást a modern Nepálban gyakran a nemzeti egység korai megfogalmazásának tekintik. A szöveg azonban szinte bizonyosan későbbi összeállítás, és a hozzá fűzött értelmezések erősen kötődnek a 20. századi nemzetépítéshez. A szövegkritika ezért arra figyelmeztet, hogy a Prithvi Narayan Shah-nak tulajdonított mondások nem feltétlenül a 18. századi uralkodó hiteles szavai, hanem az emlékezetpolitika termékei is lehetnek.

Ez a kettősség a modern nepáli történetírásban is jelen van. A nemzeti iskolatörténelem a Gurkha hódítást mint a „nagy Nepál" megteremtését ünnepli, és Prithvi Narayan Shahot mint a nemzet atyját ábrázolja. A kisebbségi és regionális nézőpontok viszont a hódítás erőszakosságát, a helyi autonómiák felszámolását és a hindu kaszt hierarchia terjesztését hangsúlyozzák. A modern történetírás feladata nem az, hogy e vitában állást foglaljon, hanem hogy a fennmaradt források alapján rekonstruálja a folyamatot, és bemutassa a különböző emlékezeti hagyományokat.

A „Gurkha" elnevezés maga is történeti fogalom. A kifejezés a Gorkha fejedelemség nevéből származik, és eredetileg a Gorkha uralkodó alatt szolgáló katonákat jelölte. A brit gyarmati hadsereg a 19. századtól kezdve „Gurkha" néven toborzott nepáli katonákat, és a kifejezés így nemzetközileg ismertté vált. A modern nepáli állami nyelvhasználatban a „Gurkha" azonban nem azonos a nepáli nemzettel, bár a katonai hagyomány a nemzeti identitás egyik vonásává vált. A fogalom használata ezért körültekintést igényel.

### 16.2.7. A hódítás geopolitikai következményei

A Gurkha hódítás által létrehozott Nepáli Királyság a Himalája déli lejtőin a 18–19. század fordulójára Közép- és Dél-Ázsia közötti ütközőzónává vált. A királyság hatalmának csúcspontján a mai Nepáltól nyugatra és délre nagyobb területeket is ellenőrzött, a tibeti határvidéken pedig a Csing-dinasztiával került kapcsolatba. A hódítás tehát nem csupán belső folyamat volt, hanem a regionális hatalmi egyensúly átalakulásának is része. A Brit Kelet-indiai Társaság északi terjeszkedésével a Nepáli Királyság olyan ellenféllel találta magát szemben, amely logisztikailag és haditechnikailag fölényben volt. A Sugauli szerződés 1816-ban a Gurkha terjeszkedés végét és a mai határok előzményét hozta el.

A határvonalak kijelölése azonban nem volt egyszeri és örök érvényű. A 19–20. században a nepáli–indiai határ egyes szakaszai vitatottak maradtak, és a tibeti határ kérdése a kínai–nepáli kapcsolatokban is megjelent. A Gurkha hódítás által kialakított államhatárok tehát nem természetes geográfiai adottságok, hanem történeti képződmények, amelyek a hódítás, a diplomácia és a gyarmati versengés eredményeként alakultak ki.

### 16.2.8. Források és bizonytalanságok

A Gurkha hódítás történetére vonatkozó források egyenetlenül oszlanak meg. A leggyakrabban használt elbeszélő források a nepáli udvari krónikák és genealógiák, például a Malla- és Shah-kori vamshavali szövegek. Ezek az udvari eseményeket a királyi legitimitás szempontjából rögzítik, és gyakran túlhangsúlyozzák a hódítók erényeit, illetve a győzelmeket. A legyőzött közösségek, különösen a völgyi Newar csoportok hagyománya részben szóbeli, részben későbbi tiltakozó iratokban maradt fenn, ami a hódítás élményének rekonstrukcióját nehezíti.

A brit Kelet-indiai Társaság tisztviselői, például William Kirkpatrick és Francis Buchanan-Hamilton a 18. század végén és a 19. század elején készített jelentéseikben részletesen beszámoltak a Nepáli Királyság katonai szervezetéről, udvari viszonyairól és gazdaságáról. Ezek a jelentések diplomáciai és hírszerzési célból készültek, így a brit érdekeket tükrözik, de értékes adatokat tartalmaznak a kortárs megfigyelés köréből. A Csing-dinasztia hivatalos iratai a tibeti–nepáli konfliktusokról és a kínai beavatkozásról szólnak, ám a kínai udvar saját felsőbbségi narratíváját érvényesítik.

A Gurkha hódítás pontos kronológiájában is vannak bizonytalanságok. Katmandu 1768-as elfoglalásának napja a helyi hagyományban ünnephez kötött, de a kortárs források nem mindig egyeznek. Kirtipur ostromának évei és az egyes csaták részletei több változatban maradtak fenn. A csapatlétszámokra, az áldozatokra és a meghódított területek adózási adataira vonatkozó számok szinte mindig becslések vagy későbbi összeírások, ezért nem kezelhetők pontos mérésként.

Különösen vitatott a kirtipuri megtorlás. Egyes források szerint a város elfoglalása után a Gurkha parancsnokok megcsonkították az ellenálló férfiak egy részét. A történetiséget több kutató elfogadja, de a részletek és a felelősség megítélése bizonytalan. A modern nemzeti narratíva gyakran hallgat erről, míg a kisebbségi emlékezet a Gurkha hódítás erőszakosságának bizonyítékaként hivatkozik rá. A tankönyv ezt az eseményt dokumentált lehetőségként, nem pedig bizonyított tényszerű részletekkel mutatja be.

A Prithvi Narayan Shah-nak tulajdonított „Divya Upadesh” szöveg forráskritikai szempontból nem tekinthető a 18. századi király hiteles beszédei gyűjteményének. A szöveg nyelvezete és a benne foglalt politikai tanácsok inkább a későbbi, 19. századi udvari értelmezést tükrözik. Ennek ellenére a szöveg a nepáli politikai kultúrában hatástörténetileg fontos, ezért a történeti elemzésnek a hatszerepét kell vizsgálnia, nem pedig szó szerinti forrásként használni.

A modern tudományos konszenzus szerint a Gurkha hódítás a 18. századi himalájai államépítés egy sajátos, katonai jellegű formája volt. A kutatók többsége elutasítja mind a hódítást pusztán „nemzetalapító dicsőségként” bemutató, mind a Gurkha hatalmat kizárólag „idegen elnyomásként” leíró egyoldalú értelmezést. A folyamatban a kényszer, az alkuk, a helyi elitek együttműködése és a társadalmi átrendeződés egyaránt szerepet játszott.

### 16.2.9. Rövid összefoglaló

A Gurkha hódítás a 18. század közepén a himalájai Gorkha fejedelemség katonai expanziójából nőtt ki. Prithvi Narayan Shah 1743-tól fokozatosan foglalta el a környező államokat, 1768-ban a Katmandu-völgyet, majd 1769-ben a Malla királyságokat. A hódítás a Katmandu-völgy gazdasági és kulturális erőforrásaira támaszkodva folytatódott, és a 18. század végére kiterjedt nyugati, keleti és tibeti irányban is. A Nepáli Királyság katonai hatalmát a hegyi közösségekből toborzott, adókkal és földjuttatásokkal fenntartott sereg alapozta meg. A társadalomban a Gorkha hindu királyi ideológia és a Khas kaszt-hierarchia vált mérvadóvá, ami a meghódított közösségek számára eltérő következményekkel járt. A hódítás emlékezete ma is vitatott: a nemzeti narratíva „egyesítésként” ünnepli, míg a kisebbségi nézőpontok hódításként és alávetésként írják

le. A források egyenetlensége és a Prithvi Narayan Shah-hagyomány utólagos formálása miatt a korszak rekonstrukciója óvatos forráskritikát igényel.

### 16.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai egységek alkották a mai Nepál területét a Gurkha hódítás előtt, és milyen szerepe volt a Csaubiszi és Baisze államoknak?
2. Hogyan foglalta el Prithvi Narayan Shah a Katmandu-völgyet, és milyen taktikai eszközöket alkalmazott?
3. Milyen katonai és társadalmi szervezetet épített ki a Gurkha uralom, és mely közösségek kerültek előnyös vagy hátrányos helyzetbe?
4. Miért nem nevezhető a Gurkha hódítás kizárólag „egyesítésnek” vagy kizárólag „hódításnak”, és milyen forrástípusok támasztják alá a különböző értelmezéseket?
5. Milyen geopolitikai következményei voltak a Nepáli Királyság terjeszkedésének a tibeti, kínai és brit hatalmakkal való kapcsolatban?

## 16.3. A brit kapcsolat és a Rana-rendszer

A brit–nepáli kapcsolat nem gyarmati uralomként, hanem a formális függetlenség és a mély brit befolyás sajátos együttéléseként alakult. Az 1814–1816-os háború lezárta a Gurkha Királyság terjeszkedését, a Szugauli szerződés pedig olyan keretet hozott létre, amelyben Nepál megtarthatta államiságát, ugyanakkor a Brit Kelet-indiai Társaság – később a brit-indiai kormányzat – katonai, politikai és gazdasági érdekei folyamatosan érvényesültek. E keretben emelkedett fel a Rana család, és 1846-tól 1951-ig örökletes miniszterelnöki autokráciát épített ki. Az alfejezet az 1814 és 1951 közötti időszakot tárgyalja; az azt követő átmenet a következő egységhez tartozik.

A 18. század végétől a Gurkha Királyság – amelynek terjeszkedését A Gurkha hódítás és a Nepáli Királyság mutatta be – a Himalája déli oldalán és a Terai síkságon egyre nagyobb területeket vont ellenőrzése alá. Ez a nyugati és keleti irányú expanzió ütközött a Brit Kelet-indiai Társaság észak-indiai érdekeivel. A határvillongások, a kereskedelmi viták és a helyi adók kivetése körüli konfliktusok a 19. század első évtizedében kiéleződtek. A brit döntéshozók egy része a gurkha terjeszkedést a gyarmati észak-indiai területek biztonságára nézve fenyegetésként értelmezte; mások a kereskedelmi útvonalak ellenőrzését és a Himalája előterének stratégiai biztosítását tekintették elsődlegesnek. A háború okai így nem vezethetők vissza egyetlen eseményre: a dokumentált határincidensek mellett a gyarmati terjeszkedés logikája és a helyi hatalmi törekvések egyaránt szerepet játszottak.

A Brit Kelet-indiai Társaság 1814-ben hadat üzent. A háború 1814–1816 között több hadműveleti irányban zajlott. A brit erők kezdetben alábecsülték a nepáli ellenállást. A nyugati fronton a nalapani erőd ostroma során Balbhadra Kunwar és katonái hónapokig feltartóztatták a túlerőt; a brit források elismerően írtak a védők kitartásáról. A hadjárat később a britek számára kedvező fordulatot vett, miután nagyobb erőket vontak össze, és több irányból támadtak. David Ochterlony vezetésével a nyugati szektorban döntő győzelmeket értek el. A nepáli kormányzat végül elfogadta a béke feltételeit. A háború halálos áldozatainak száma a korabeli hadi jelentések hiányosságai miatt csak becslés; a brit és a nepáli veszteségadatok eltérőek, és a helyi lakosságot ért veszteségek dokumentálása még hézagosabb.

A Szugauli szerződést 1815 decemberében írták alá, és 1816 márciusában ratifikálták. A szerződés szövege fennmaradt; rendelkezései értelmében Nepál lemondott a Szatledz folyótól nyugatra fekvő területekről, Kumaonról, Garhwalról, valamint a keleti és nyugati Terai jelentős részéről. A brit kormányzat jogot kapott arra, hogy rezidenst tartsa Kathmanduban. A szerződés

formálisan elismerte Nepál függetlenségét, ám a területi veszteségek, a brit rezidens jelenléte és a külkapcsolatok gyakorlati korlátozása a brit befolyás állandósulását jelentették. A határvonalak kijelölése később is viták forrása maradt, mivel a szerződés egyes szakaszai nem elég részletesen határozták meg a hegyvidéki határt.

A háború következményei között kell számon tartani a brit katonai vezetés azon felismerését, hogy a hegyvidéki nepáli harcosok a gyarmati hadseregben jól hasznosíthatók. A gurkha toborzás nem volt része a Szugauli szerződésnek, de a háború után gyorsan intézményesült. A „gurkha" elnevezés a Gorkha régió nevéből származik, bár a toborzott katonák több etnikai csoportból – magar, gurung, limbu, rai, csetri és más közösségekből – érkeztek. A Brit Kelet-indiai Társaság, majd a brit-indiai hadsereg gurkha ezredei a 19. század közepétől a gyarmati haderő megbecsült részévé váltak. A toborzás gazdasági jelentősége Nepál hegyvidéki térségeiben fokozatosan nőtt: a zsold, a nyugdíjak és a hazautalások sok család megélhetését egészítették ki, ugyanakkor a katonai szolgálat a brit birodalom háborúiban való részvételt is jelentette.

A háború utáni nepáli belpolitikát a királyi hatalom meggyengülése és az udvari frakcióharcok jellemezték. A miniszterelnöki és katonai tisztségek körül nemesi családok versengtek, a királyok gyakran kiskorúak vagy gyenge kezű uralkodók voltak. Ebben az instabil környezetben emelkedett ki Jang Bahadur Kunwar, aki anyai ágon kapcsolódott az udvarhoz, és katonai pályafutása során erős hálózatot épített ki. Az 1846. szeptember 14-i úgynevezett Kot mészárlás során a királyi palota udvarán összegyűlt udvari nemesség és katonatisztek közötti vita tömeges erőszakba torkollott. A pontos lefolyásról a brit rezidensi jelentések és a Rana családi hagyomány eltérően beszélnek; a dokumentált tény az, hogy Jang Bahadur és szövetségesei likvidálták a rivális frakciók vezetőit, és ezt követően szerezték meg a főhatalmat. Az áldozatok számát a források eltérően adják meg, a részletek pedig a későbbi Rana-párti és ellenzéki emlékezetben egyaránt átalakultak.

Jang Bahadur Kunwar 1846-ban miniszterelnök és főparancsnok lett, majd 1847-ben Rajendra király lemondatása után Surendra királyt névleges uralkodóként hagyta meg. A miniszterelnökséget örökletessé tette saját családjában, és a család felvette a Rana nevet. A Rana-rendszer így nem szüntette meg a királyság intézményét, hanem kiüresítette: a király továbbra is szakrális és formális legitimációt adott, a tényleges hatalmat azonban a Rana miniszterelnök gyakorolta. Az öröklés rendje a gyakorlatban gyakran okozott utódlási harcokat, mert a miniszterelnökséget először a testvérek, később a fiúk örökölhették, és a családon belüli rivalizálás időről időre erőszakos fordulatokat hozott.

A Rana-rendszer társadalmi és gazdasági alapjai közé tartozott a földbirtokok családi ellenőrzése, az adóbérleti rendszer és a kényszermunka. A Rana család és szövetségesei hatalmas birtokokat kaptak, a földadókból származó jövedelmek jelentős része a miniszterelnöki udvart és a katonai elit tagjait gazdagította. A köznép számára a jhara és begar néven ismert kényszermunka-kötelezettségek komoly terhet jelentettek; e rendszerek pontos működéséről a brit adminisztratív iratok és a későbbi túlélői elbeszélések adnak képet, de a vidéki mindennapok dokumentálása egyenetlen. Az 1854-es Muluki Ain törvénykönyv egységes jogi keretet hozott létre, ugyanakkor a társadalmi hierarchiát kasztalapú szabályokba foglalta. A kódex a különböző kasztcsoportokra eltérő jogokat és büntetéseket határozott meg, így a jog egységesítése együtt járt a kasztrendszer intézményesítésével. A rabszolgaság kérdése csak a 20. század elején került napirendre; Chandra Shumsher Rana 1924-ben eltörölte a rabszolgaságot, de a végrehajtás lassú és korlátozott volt.

A Rana-rendszer külső legitimitását a brit-indiai kormányzattal való együttműködés adta. Az 1857–1858-as indiai felkelés idején Jang Bahadur Rana csapatokat vezetett a brit gyarmati hatalom támogatására; e szolgálatért Nepál 1860-ban visszakapta a nyugati Terai egy részét. A brit–nepáli viszony formális szabályozása az 1923-as barátsági szerződésben csúcsosodott ki, amely elismerte Nepál függetlenségét. A britek számára Nepál elsősorban katonai toborzóbázis és ütközőállam volt Tibet és a kínai befolyás irányában; a Rana miniszterelnökök számára a brit

támogatás a belső hatalom fenntartásának egyik pillére lett. Ez a kölcsönös érdek azonban nem jelentett teljes egyetértést: a britek időnként bírálták a Rana-rendszer elnyomó vonásait, a Rana vezetők pedig ügyeltek arra, hogy a brit jelenlét ne váljon közvetlen beavatkozássá.

A gurkha katonák szerepe a brit haderőben a 19. század végétől a 20. század közepéig folyamatosan nőtt. Az első világháborúban a nyugati fronton, Gallipolin és Mezopotámiában harcoltak; a második világháborúban Burma, Észak-Afrika és Olaszország hadszínterein vettek részt. A toborzási adatok hadszínterenként és forrástípusonként eltérnek; a brit indiai hadsereg nyilvántartásai részletesek, de a háborús veszteségek és a sebesültek számbavétele nem egységes. A nepáli hegyvidéki közösségek emlékezete szóbeli hagyományként őrzi a katonai szolgálat családi történeteit. A katonai szolgálat gazdasági előnyei mellett társadalmi következményei is voltak: a veteránok és családjaik gyakran jobb földhöz vagy jövedelemhez jutottak, ugyanakkor a toborzás a fiatal férfiak tartós távollétével járt, és a gyarmati háborúk áldozatait a nepáli társadalom saját veszteségeként élte meg.

A Rana-rendszer egyik legtöbbet vitatott vonása az elszigeteltség. A rezsim korlátozta a külföldiek beutazását, a nepáliak külföldre utazását, a sajtót és a politikai szervezkedést. A külföldi hatalmak – Oroszország, Kína, Japán – távol tartása a brit érdekekkel is összhangban állt, ám a belső elzárkózás a társadalmi és kulturális modernizáció lassúságával járt. A 19. század második felében Jang Bahadur Rana európai útja – 1850-ben Nagy-Britanniában járt – a modernizáció iránti érdeklődést mutatta, de reformjai elsősorban a jogi és katonai intézményekre korlátozódtak. Az oktatás terén az 1918-ban alapított Trichandra College az elit képzését szolgálta, a tömegoktatás azonban elmaradt. Az egészségügyi ellátás és az infrastruktúra fejlesztése a fővárosra és a Rana elit érdekeire összpontosult. Az „elszigeteltség” fogalmát a történetírás árnyalja: Nepál soha nem volt hermetikusan zárt, hiszen a kereskedelem, a zarándoklatok, a munkavándorlás és a katonai szolgálat révén folyamatos kapcsolatban állt Indiával és Tibettel. A vita inkább arról szól, hogy a Rana-rendszer tudatosan zárta-e el a társadalmat a külső hatásoktól, vagy a földrajzi adottságok és a korlátozott erőforrások miatt maradt el a modernizáció.

A Rana-rendszer hanyatlása a 20. század első felében több tényező együttes hatására indult meg. Az indiai függetlenségi mozgalom eszméi a nepáli értelmiség egy részére is hatottak; a száműzött ellenzék, köztük a későbbi Nepáli Kongresszus előfutárai, a Rana autokrácia elleni szervezkedésbe kezdtek. A második világháború és a brit-indiai gyarmati rendszer meggyengülése aláásta a Rana rezsim külső támaszát. 1947-ben India függetlenné vált, a brit rezidens szerepe megszűnt, és a Rana kormányzat egyszerre veszítette el legfontosabb külső szövetségesét. A belső elégedetlenség az 1940-es évek végén nyílt tiltakozásokban és sztrájkokban jelent meg. A Rana miniszterelnökök reformígéretekkel próbálták megőrizni a hatalmat – Padma Shumsher 1948-ban alkotmánytervet hirdetett –, de a változások késlekedtek, és a rendszer hitelessége megrendült. Az 1950–1951-es átmenet, amelynek során Tribhuvan király Indiába menekült, fegyveres felkelés bontakozott ki, és a Delhi egyezmény véget vetett a Rana uralomnak, már a következő alfejezet témája: A monarchia és a panchayat rendszer.

### 16.3.1. Források és bizonytalanságok

A brit–nepáli háború eseménytörténetét elsősorban a Brit Kelet-indiai Társaság katonai irataiból, a londoni India Office levéltárának anyagaiból és a korabeli brit hadi jelentésekből ismerjük. A nepáli oldal dokumentumai jóval ritkábbak: a hadjáratokra vonatkozó udvari feljegyzések és a helyi hagyomány kiegészítik, de gyakran nem írják felül a brit narratívát. A háború halálos áldozatainak száma ezért becslés, és a különböző hadtörténeti munkák eltérő adatokat közölnek. A Szugauli szerződés szövege hitelesen fennmaradt, de a határkijelölés egyes pontjai később értelmezési vitákhoz vezettek, és a helyi közösségek földhasználati gyakorlata nem mindig tükröződik a szerződés szövegében.

A Rana-rendszer kialakulásának legfontosabb forrásai a brit rezidensi jelentések és a Rana családi hagyomány. A Kot mészárlás lefolyásáról e két forráscsoport eltérő képet ad: a brit tisztviselők Jang Bahadur hatalomra jutását gyakran a rend helyreállításának keretében értelmezték, a Rana családi elbeszélés pedig a saját legitimációját erősítette. A köznép és a riválisnemesi családok nézőpontja kevésbé dokumentált; a későbbi demokratikus mozgalom visszaemlékezései a Rana-korszakot elsősorban elnyomásként írják le, ami emlékezetpolitikai állítás is, nem csak tényszerű leírás.

A gurkha toborzás statisztikái a brit indiai hadsereg nyilvántartásaira épülnek, ezek azonban a háborús veszteségek és a sebesültek tekintetében nem egységesek. A nepáli hegyvidéki közösségek emlékezete szóbeli hagyományként őrzi a katonai szolgálat családi történeteit; ezeket a történetírói elemzés a dokumentumokkal együtt, de nem azok helyettesítőjeként kezeli. Az „elszigeteltség” fogalma körül tudományos vita folyik: egyes értelmezések a Rana-rendszer tudatos bezárkózását hangsúlyozzák, mások a földrajzi és gazdasági korlátok szerepét emelik ki. A Rana-korszak modernizációs eredményeinek megítélése is vitatott: a jogi kódex és a korlátozott oktatási intézmények létrehozása tény, de a társadalmi hatásuk értékelése a mai napig eltérő.

### 16.3.2. Rövid összefoglaló

A brit–nepáli háború (1814–1816) lezárta a Gurkha Királyság terjeszkedését, és a Szugauli szerződés formálisan független, ám brit befolyás alatt álló Nepált hozott létre. A háború utáni belpolitikai instabilitásban Jang Bahadur Kunwar az 1846-os Kot mészárlást követően szerezte meg a hatalmat, és a Rana család örökletes miniszterelnöki uralmát építette ki. A Rana-rendszer a királyság intézményét megtartva autokratikusan kormányzott, a földbirtokok, a kényszermunka és a kasztalapú jogi szabályozás révén. A brit kapcsolat katonai és gazdasági előnyöket hozott, különösen a gurkha toborzás révén, de a rezsim elzárkózó politikája a társadalmi modernizációt korlátozta. A második világháború, India függetlensége és a belső ellenzék megerősödése az 1940-es évek végére aláásta a Rana-rendszert, és előkészítette az 1950–1951-es átmenetet.

### 16.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek a brit–nepáli háborúhoz, és melyek voltak a Szugauli szerződés legfontosabb rendelkezései?
2. Hogyan szerezte meg Jang Bahadur Kunwar a hatalmat 1846-ban, és milyen intézményi megoldásokkal tette örökletessé a Rana család uralmát?
3. Milyen szerepet játszottak a gurkha katonák a brit gyarmati hadseregben, és milyen gazdasági, társadalmi következményei voltak a toborzásnak Nepálban?
4. Hogyan jellemezhető a Rana-rendszer társadalom- és gazdaságpolitikája a Muluki Ain és a földbirtok-rendszer tükrében?
5. Milyen külső és belső tényezők vezettek a Rana-rendszer meggyengüléséhez 1945 és 1951 között?

## 16.4. A monarchia és a panchayat rendszer

Az 1951-es fordulat, amely véget vetett a Rana család örökletes miniszterelnöki hatalmának, nem hozott azonnali stabilitást Nepálban. Az ezt követő évtizedet a királyi hatalom és a pártok közötti ingatag egyensúly, a kísérleti demokratikus intézmények működési zavarai, majd egy királyi hatalomátvétel jellemezte. A Mahendra király (1955–1972) által 1960-ban bevezetett, majd 1962-ben alkotmányba foglalt *panchayat* (tanács-) rendszer három évtizedre meghatározta

az ország politikai életét. Ezt az időszakot egyszerre jellemezte a politikai pártok betiltása és a királyi hatalom központosítása, valamint egy sajátos, a nemzeti egységet és a „fejlődést” hangsúlyozó állami ideológia kiépítése és a társadalmi-gazdasági szerkezet lassú átalakulásának kezdete. A korszak öröksége mélyen beivódott a nepáli politikai kultúrába, és az 1990-es népi mozgalomig (Jana Andolan) tartó folyamatos feszültségek forrása maradt.

### 16.4.1. Az 1950-es évek: ingatag demokrácia és a királyi hatalom erősödése

A Rana-rendszer bukása után, az 1951. februári „Delhi megállapodás” (Delhi Compromise) értelmében, amely a Rana-korszak utolsó éveit tárgyaló részben ismertetett politikai alkufolyamat eredménye volt, Nepálban átmeneti koalíciós kormány alakult. Ebbe bekerültek a Rana család képviselői és az újjáalakuló politikai pártok, elsősorban a Nepáli Kongresszus (Nepali Congress, NC) vezetői. A megállapodás egy ideiglenes alkotmányt irányzott elő és választásokat ígért, de a résztvevők közötti mély bizalmatlanság és a király, Tribhuvan (1951–1955) szerepének tisztázatlansága kezdettől fogva gyengítette az intézményeket. Tribhuvan király, aki 1951-ben visszatért a trónra, személyes tekintélyét kívánta helyreállítani, és a pártok közötti vetélkedést a saját hatalma növelésére használta fel.

Az 1950-es években a kormányok gyorsan váltották egymást. A Nepáli Kongresszus, amely a Rana-ellenes fegyveres ellenállás fő ereje volt, nem tudta tartósan kézben tartani a végrehajtó hatalmat. B. P. Koirala és más vezetők reformokat sürgettek, de a bürokrácia, a hadsereg és a földbirtokos elit jelentős része a régi rend híve maradt. A királyi palota aktívan beavatkozott a pártpolitikába, és a király 1955-ben bekövetkezett halála után fia, Mahendra még határozottabban lépett fel. Mahendra nem bízott a parlamenti pártokban, és a nemzeti egység, a rend és a fokozatos fejlődés nevében a királyi hatalom kiterjesztését szorgalmazta. Ezt a politikát a hadsereg és a konzervatív bürokrácia támogatta, amelyek a Rana-korszak intézményi folytonosságát képviselték.

Az 1959. évi alkotmányt – amelyet Mahendra király adott ki – Nepál első modern, parlamentáris rendszert bevezető alaptörvényeként szokás említeni. Ez általános választójogot biztosított, és létrehozta a kétházas parlamentet (az alsóházat, a Pratinidhi Szabhat és a felsőházat, a Rastriya Szabhat). Az 1959. évi választásokon a Nepáli Kongresszus elsöprő győzelmet aratott, és B. P. Koirala lett a miniszterelnök. Ez volt az első, viszonylag szabadon választott kormány az ország történetében. A Koirala-kormány ambiciózus reformterveket dolgozott ki: földreformot, a közigazgatás átszervezését, az oktatás kiterjesztését és a gazdasági tervezés beindítását. Azonban a kormány és a királyi palota viszonya fokozatosan megromlott. Mahendra király a kormányt radikálisnak, a nemzeti hagyományokkal ellentétesnek és a királyi tekintélyt aláásónak tekintette. A kormány pedig a királyt a demokratikus intézmények kerékkötőjének látta.

A konfliktus 1960. december 15-én kulminált. Mahendra király – kihasználva a kormány és az ellenzék közötti vitákat, valamint a határ menti biztonsági aggodalmakra hivatkozva – feloszlatta a parlamentet, letartóztatta B. P. Koirala miniszterelnököt és a kabinet több tagját, és rendkívüli állapotot hirdetett. A hatalomátvételt a király azzal indokolta, hogy a pártok a viszálykodásukkal az ország stabilitását és függetlenségét veszélyeztetik. Az eseményt a királyi propaganda „sikeres királyi mentőakcióként” állította be, míg a Nepáli Kongresszus és a baloldali pártok diktatórikus puccsnak, az alkotmány felfüggesztésének és a demokrácia elárulásának minősítették. A nemzetközi reakciók vegyesek voltak; India hivatalosan aggodalmát fejezte ki a demokratikus intézmények felszámolása miatt, de nem szakította meg a kapcsolatokat a királyi kormánnyal.

### 16.4.2. A panchayat rendszer kiépülése és ideológiája

A hatalomátvétel után Mahendra király nekilátott egy új politikai rendszer kiépítésének. 1961-ben betiltották a politikai pártokat, és fokozatosan bevezették az úgynevezett *panchayat* rendszert. Az elnevezés a dél-ázsiai falusi tanácsokra, a *pancsajatokra* utalt, amelyek a helyi önkormányzatiság ősi formáinak számítottak a hindu jogi hagyományban. A király ezt a fogalmat sajátította ki és emelte országos szintre, azt állítva, hogy a párt nélküli panchayat rendszer a nepáli talajban gyökerező, a nyugati parlamentarizmusnál hitelesebb, a nemzeti egységet jobban kifejező politikai forma.

Az új rendszer alapjait az 1962. december 16-án kihirdetett alkotmány rögzítette. Ez az alkotmány formálisan a királyt tette meg a végrehajtó, a törvényhozó és a bírói hatalom forrásává. A király kinevezte a miniszterelnököt és a minisztertanácsot, amelyek nem voltak a parlamentnek felelősek. A törvényhozás négyfokozatú, párt nélküli rendszerből állt: a falusi és városi pancsajatokból, a kerületi pancsajatokból, a zónális pancsajatokból és a csúcsán a nemzeti pancsajatból (Rastriya Panchayat). A nemzeti pancsajat tagjainak egy részét közvetve választották az alsóbb szintű tanácsok, egy részét pedig a király nevezte ki, illetve hivatalból vettek részt benne a kormány tagjai és a királyi tanács tagjai. A rendszer tehát nem volt közvetlen képviseleti demokrácia; a képviseleti lánc hosszú és közvetett volt, és a király kezében jelentős kinevezési jogkörök összpontosultak.

A panchayat rendszer hivatalos ideológiája a „nepáli nemzeti egység" és a „fejlődés" (vikas) fogalmaira épült. A királyi kormányzat a pártpolitikát a nemzet megosztásával, a korrupcióval és a külső hatalmak befolyásával azonosította. Ezzel szemben a panchayat rendszert a nemzeti szuverenitás, a társadalmi harmónia és a fokozatos modernizáció letéteményesének állította be. Ez az ideológiai keret illeszkedett a hidegháború korának azon törekvéseihez, hogy a fiatal, dekolonizált államok a két nagyhatalmi tömb között egy „saját utas" fejlődési modellt alakítsanak ki. A királyi kormányzat hangsúlyozta Nepál el nem kötelezett külpolitikáját és a nemzeti identitás erősítését. A rendszer ideológiája ugyanakkor a hindu királyság és a monarchia szimbolikus szerepét is kihangsúlyozta, ami a nem hindu kisebbségek és a később erősödő etnikai mozgalmak számára kirekesztőnek bizonyult.

A gyakorlatban a panchayat rendszer a királyi palota és a hozzá lojális bürokrácia, valamint a földbirtokos elit uralmát intézményesítette. A választások – amelyeket rendszeresen megtartottak – nem voltak szabadok a mai értelemben: a jelöltek nem hirdethettek politikai pártprogramot, és a kormányzat jelentős ellenőrzést gyakorolt a jelölés és a kampány fölött. Ennek ellenére a választások bizonyos terepet nyújtottak a helyi elitek közötti versengésnek és a kormányzati politika korlátozott kritikájának. A parlamentben időnként éles viták zajlottak, de a rendszer alapjait – a pártok tilalmát, a királyi előjogokat, a közvetett választási rendszert – nem lehetett megkérdőjelezni. A rendszer kritikusai, így a száműzetésben vagy illegalitásban működő pártok aktivistái, a pancsajat-politikát a királyi diktatúra eszközének tekintették.

### 16.4.3. Fejlődés és elszigeteltség a panchayat-korszakban

A panchayat rendszer három évtizede alatt Nepál társadalma és gazdasága jelentős, bár egyenetlen átalakuláson ment keresztül. Az 1950-es években az ország a világ egyik legszegényebb és legelszigeteltebb állama volt: az írástudás aránya rendkívül alacsony, a közlekedési infrastruktúra szinte nem létezett, a mezőgazdaság hagyományos és alacsony termelékenységű volt. A királyi kormányzat – részben a nemzetközi segélyezés és a fejlesztési diskurzus hatására – ötéves terveket dolgozott ki, és célul tűzte ki az oktatás, az egészségügy, a közlekedés és a mezőgazdaság fejlesztését. Az 1960-as és 1970-es években utak, iskolák és egészségügyi központok épültek, és a kormányzat erőfeszítéseket tett az ország különböző részeinek összekapcsolására. Az észak–déli

irányú, Indiával összekötő utak, valamint a Katmandu-völgyet a déli teraj síksággal összekötő útvonalak kiépítése stratégiai és gazdasági szempontból is kiemelt jelentőségű volt.

A fejlesztési politika eredményeképpen az írástudás aránya lassan emelkedett, és a modern oktatási rendszer alapjai kiépültek. Ugyanakkor a fejlesztések rendkívül egyenetlenül oszlottak el: a Katmandu-völgy és a városi központok, valamint a teraj síkság viszonylag több beruházásban részesült, míg a távoli hegyvidéki régiók, ahol a lakosság jelentős része élt, továbbra is súlyos elmaradottsággal küzdöttek. A kasztrendszer és az etnikai hierarchiák továbbra is mélyen meghatározták a társadalmi esélyeket; a *dalit* (érinthetetlennek tekintett) közösségek és a nem hindu etnikai csoportok, például a *madhesi* és a *janajati* közösségek, hátrányos helyzete alig változott. A földreform – amelyet az 1950-es évek végén és az 1960-as években hirdettek meg – a gyakorlatban korlátozott hatású volt: a nagybirtokos elit meg tudta kerülni a rendelkezéseket, és a földnélküli parasztok tömegei továbbra is bizonytalan jogi helyzetben maradtak.

A gazdasági növekedés a panchayat-korszakban alacsony és ingadozó volt. A mezőgazdaság továbbra is a bruttó hazai termék több mint felét adta, és a lakosság túlnyomó többségét foglalkoztatta. A modern ipar fejletlen maradt, a belső piac szűk volt, a tőkehiány pedig krónikus. Az ország nagymértékben függött a külföldi segélyektől, elsősorban Indiától, az Egyesült Államoktól, az Egyesült Királyságtól és Kínától. A turizmus – különösen a hegyi turizmus és a Katmandu-völgy kulturális látnivalói – az 1960-as évektől fokozatosan bevételi forrássá vált, de ez is erősen koncentrálódott, és érzékeny volt a politikai és gazdasági visszaesésekre.

A külpolitikában a panchayat-korszakot a „kiegyensúlyozott el nem kötelezettség” jellemezte. Nepál a két nagy szomszéd, India és Kína között igyekezett egyensúlyozni, és ezt a politikát a királyi kormányzat a nemzeti szuverenitás biztosítékaként állította be. India és Nepál között azonban időről időre feszültségek keletkeztek a kereskedelem, a tranzit és a biztonságpolitika kérdéseiben. Nepál az 1970-es években és az 1980-as években többször is a függetlenségét hangsúlyozta Indiával szemben, és Kínával való kapcsolatainak fejlesztésével próbálta ellensúlyozni a déli szomszéd befolyását. Ezt a manőverezést a kormányzat a panchayat rendszer legitimitásának egyik alátámasztásaként használta, azt állítva, hogy a pártok belviszályai gyengítenék az ország tárgyalási pozícióját.

### 16.4.4. A rendszer belső feszültségei és az ellenállás formái

A panchayat rendszer három évtizede alatt folyamatosan jelen voltak az ellenállás különböző formái, bár ezek intenzitása és nyilvánossága változó volt. A betiltott politikai pártok – a Nepáli Kongresszus, a kommunista pártok különböző frakciói, valamint később a radikális baloldali csoportok – illegalitásban vagy száműzetésben működtek. A Nepáli Kongresszus vezetői, köztük B. P. Koirala, aki 1968-ig börtönben vagy házi őrizetben volt, majd indiai száműzetésben tevékenykedett, folyamatosan a többpárti demokrácia visszaállítását követelték. A kommunista mozgalom Nepálban az 1940-es évek végétől kezdve erős volt, különösen a keleti régiókban és a teraj síkságon; a panchayat-korszakban a mozgalom több ágra szakadt, és egyes csoportjai fegyveres akciókat is végrehajtottak, bár ezek mérete korlátozott maradt.

A rendszerrel szembeni ellenállás másik fontos csatornája a diák- és tanármozgalmak, valamint a szakszervezeti és szakmai szerveződések voltak. Az 1970-es években és az 1980-as években a Katmandu-völgy egyetemein ismétlődő diáktüntetések törtek ki a politikai szabadságjogok, a jobb oktatási feltételek és a korrupció ellen. Ezek a megmozdulások gyakran a betiltott pártok ifjúsági szervezeteihez kapcsolódtak, és a rendőrség rendszeresen fellépett ellenük. A rendszer hivatalosan a „nemzeti egységet” hirdette, de a gyakorlatban a politikai ellenvéleményt büntették, a sajtót cenzúrázták, és a biztonsági szolgálatok figyelték a feltételezett ellenzékieket.

A korszak második felében, Birendra király uralkodása (1972–2001) alatt a rendszer merevsége fokozatosan enyhült, bár alapjai változatlanok maradtak. Birendra király – Mahendrához képest – nagyobb figyelmet fordított a nemzetközi legitimációra és a fejlesztési kérdésekre. 1979-ben, részben a diák- és ellenzéki nyomás hatására, a király népszavazást írt ki arról, hogy a panchayat rendszert fenntartsák-e, vagy visszatérjenek a többpárti rendszerhez. A népszavazást a kormányzat szigorú ellenőrzés mellett tartotta meg, és a hivatalos eredmény szerint a panchayat rendszer szűk többséggel győzött. A népszavazás eredményét az ellenzék csalással vádolta, és a vita a mai napig a korszak egyik vitatott emlékezetpolitikai kérdése. Ezt követően azonban a király bizonyos reformokat hajtott végre: az 1980-as években a választásokat valamivel nyíltabbá tették, és a nemzeti pancsajatban a viták szabadabbá váltak. Ennek ellenére a rendszer alapvetően párt nélküli maradt, és a királyi előjogok érintetlenek voltak.

A rendszer ideológiai alapjainak és a gyakorlati elnyomó intézkedéseknek az ellentmondásai egyre nyilvánvalóbbá váltak. A „fejlődés” ígérete és a széles körű szegénység, a „nemzeti egység” szlogenje és az etnikai-kaszt alapú kirekesztés, a „párt nélküli rend” és a korrupció valósága közötti feszültségek aláásták a rendszer hitelességét. Az 1980-as évek végére a politikai légkör egyre feszültebbé vált: a gazdasági nehézségek, a növekvő infláció, a diákmozgalmak és a betiltott pártok aktivitása együttesen érlelte a válságot.

### 16.4.5. Források és bizonytalanságok

A panchayat-korszakra vonatkozó források jellege és megbízhatósága egyenetlen. A rendszer hivatalos dokumentumai – alkotmányos szövegek, törvényerejű rendeletek, kormányzati jelentések, fejlesztési tervek, a nemzeti pancsajat jegyzőkönyvei – a királyi kormányzat önértelmezését tükrözik, és a rendszer sikerét, a „fejlődés” eredményeit hangsúlyozzák. Ezek a források dokumentálják a rendszer intézményi szerkezetét és a hivatalos ideológiát, de kritikátlan használatuk a rendszer propagandájának átvételét jelentené.

A rendszer belső kritikusainak írásai – a betiltott pártok röplapjai, az illegális sajtó, a száműzetésben kiadott folyóiratok, valamint a börtönből vagy száműzetésből írt visszaemlékezések – a panchayat-korszakot elnyomó diktatúraként írják le. Ezek a források nélkülözhetetlenek az ellenállás történetének megértéséhez, de szintén elfogultak, hiszen a rendszer megdöntését célzó politikai küzdelem részeként születtek.

A nemzetközi szervezetek, például az ENSZ, a Világbank, valamint a donor országok jelentései viszonylag megbízható statisztikai adatokat szolgáltatnak a gazdasági és társadalmi folyamatokról, de ezek is a fejlesztési diskurzus keretei között értelmezik Nepált, és gyakran elfogadják a kormányzati adatközléseket. A népszámlálási adatok – például a lakosság számára, az írástudásra, az etnikai-kaszt összetételre vonatkozóan – módszertani bizonytalanságokkal terheltek, különösen a távoli hegyvidéki régiókban. A kaszt- és etnikai kategóriák meghatározása maga is politikai kérdés volt, és a kormányzati osztályozások nem feltétlenül tükrözték a helyi önazonosságokat.

Különösen vitatott az 1979-es népszavazás értékelése. A hivatalos eredmény a panchayat rendszer győzelmét mutatta, de az ellenzék csalást állított, és a szavazás szabadságát korlátozottnak tartotta. A független megfigyelők nem tudták hitelesen ellenőrizni a folyamatot, így a kérdés a nepáli politikai emlékezet egyik neuralgikus pontja maradt. A rendszer hívei a népszavazást a panchayat legitimitásának bizonyítékaként említik, míg a kritikusok a manipuláció példájaként. A szöveg ezért ezt az eseményt dokumentált tényként (a népszavazást megtartották, a hivatalos eredmény a rendszer győzelmét mutatta) és vitatott értelmezésként (a szavazás tisztasága, a valódi támogatottság mértéke) egyszerre tárgyalja.

A panchayat-korszak gazdasági fejlesztéseinek értékelése szintén vitatott. A rendszer hivatalos elbeszélése szerint a királyi kormányzat modernizálta az országot, kiépítette az alapinfrastruktúrát

és az oktatási rendszert. Ezzel szemben a kritikusok arra mutatnak rá, hogy a fejlesztések lassúak és egyenetlenek voltak, a források jelentős részét a királyi palota és a hozzá lojális elit használta fel, és a szegénység alig csökkent. A két értelmezés nem zárja ki egymást: a dokumentált statisztikai adatok szerint az írástudás aránya emelkedett, az utak hossza nőtt, és az egészségügyi ellátás javult, de ezek a javulások a lakosság nagy része számára nem hoztak érezhető életszínvonal-emelkedést. A pontos számok – például a szegénységi ráta alakulása – becslések, és a különböző módszertanok eltérő eredményekre vezetnek.

### 16.4.6. Rövid összefoglaló

A Rana-rendszer bukása után Nepál tíz évig kísérletezett a parlamenti demokráciával, de az intézményi gyengeség, a pártok közötti versengés és a királyi palota beavatkozása aláásta ezt a törekvést. Mahendra király 1960-ban hatalomátvétellel vetett véget az első demokratikus kormánynak, majd 1962-ben bevezette a párt nélküli panchayat rendszert. Ez a rendszer a királyi hatalom központosítására, a nemzeti egység és a fejlődés ideológiájára, valamint a közvetett választási rendszerre épült. Három évtized alatt a panchayat-korszak jelentős, de egyenetlen társadalmi-gazdasági átalakulást hozott: az oktatás, az egészségügy és az infrastruktúra fejlődött, ugyanakkor a szegénység, a kaszt- és etnikai egyenlőtlenségek, valamint a politikai elnyomás fennmaradtak. A rendszer ellenállásba ütközött a betiltott pártok, a diák- és munkásmozgalmak részéről, és az 1980-as évek végére belső feszültségei egyre súlyosbodtak. A panchayat rendszer öröksége – a királyi hatalom és a népképviselet viszonyának tisztázatlansága, a fejlesztési politika egyenlőtlenségei, a nemzeti egység és a társadalmi sokféleség közötti feszültség – alapvetően meghatározta az 1990-es demokratikus átmenetet, amelyet a Nepál modern kori történetét tárgyaló rész mutat be.

### 16.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek az 1959-es parlamenti kísérlet összeomlásához és az 1960-as királyi hatalomátvételhez?
2. Milyen intézményi felépítése és hivatalos ideológiája volt a panchayat rendszernek, és miért nevezhető a képviseleti lánc szempontjából korlátozottnak?
3. Hogyan értékelhető a panchayat-korszak fejlesztési politikája a dokumentált eredmények és a társadalmi egyenlőtlenségek tükrében?
4. Milyen formái voltak a rendszerrel szembeni ellenállásnak, és miért tekinthető az 1979-es népszavazás vitatott emlékezetpolitikai eseménynek?
5. Hogyan járultak hozzá a panchayat rendszer belső ellentmondásai az 1990-es népi mozgalom kirobbanásához?

# 17 Nepál a modern korban

## 17.1. A népi mozgalom és a demokratizálódás

A Nepáli Királyság az 1990-es népi mozgalommal (Jana Andolan) zárta le a pártonkívüli panchayat rendszer három évtizedét. Az 1962-es alkotmány által intézményesített rendszer a királyi hatalom köré szervezte a politikai életet, és törvényen kívül helyezte a politikai pártokat. Az 1980-as évek végére a gazdasági stagnálás, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és a külföldi munkavállalásból hazatérők új elvárásai együttesen erodálták a rezsim legitimitását. A szomszédos India 1989–1990-es politikai változásai – a kongresszusi rendszer megerősödése – regionális szinten is kedvező környezetet teremtettek a többpárti követelések számára; ezt a nepáli demokratikus erők saját mozgalmukban hangsúlyozták, bár az ok-okozati hatás pontos mértéke a szakirodalomban vitatott.

1990. február 18-án a Nepali Kongresszus (Nepali Congress, NC) és a kommunista pártokból szerveződött Egyesült Baloldali Front (United Left Front) közös felhívására országos mozgalom indult. A résztvevők a pártonkívüli panchayat rendszer felszámolását, a politikai pártok engedélyezését, ideiglenes kormány felállítását és szabad választásokat követeltek. A mozgalom gyorsan tömegessé vált: a fővárosban, Kathmanduban és a vidéki városokban rendszeressé váltak a tüntetések, az általános sztrájkok (bandh) és a polgári engedetlenségi akciók. A dokumentált beszámolók szerint a királyi hadsereg és a rendőrség több helyen éles lőszerrel és tömegoszlató eszközökkel lépett fel. A halálos áldozatok számáról nincs egységes hivatalos adat: a korabeli emberi jogi szervezetek és a demokráciapárti csoportok több tucatnyi halottról számoltak be, egyes visszaemlékezések és későbbi jelentések ennél magasabb, akár több száz fős áldozatszámot is említenek; a bizonytalanságot a források politikai elfogultsága és a levéltári dokumentáció hiánya növeli.

A mozgalom nyomása alatt Birendra király 1990. április 8-án nyilvános beszédben jelentette be a pártonkívüli panchayat rendszer eltörlését, a politikai pártok legalizálását és az új alkotmány kidolgozását. Ez a lépés a királyi udvar és a hadsereg egy részének hagyományos hatalmi pozícióit is érintette, ezért a döntés körülményei továbbra is vita tárgyát képezik: egyes történeti értelmezések szerint a király a tömegmozgalom előli kitérésként, mások szerint a nemzetközi donorok és India nyomására engedett, megint mások a palotán belüli reformerők szerepét hangsúlyozzák. A dokumentumok alapján annyi bizonyítható, hogy az engedményt követően a tüntetések fokozatosan lecsillapodtak, és megkezdődött az átmenet.

Április 19-én ideiglenes kormány alakult Krishna Prasad Bhattarai, a Nepali Kongresszus vezetője miniszterelnökségével. A kabinetben helyet kaptak a baloldali front képviselői is. Az ideiglenes kormány fő feladata az új alkotmány kidolgozása és a választások előkészítése volt. Az alkotmányozó bizottság tagjai a pártok delegáltjaiból álltak, de a királyi palota és a hadsereg képviselői informálisan beleszóltak a vitába. A legélesebb viták a királyi jogkörökről, a hadsereg irányításáról, a választási rendszerről és a hivatalos nyelvről folytak. A baloldali pártok és a republikánus érzelmű csoportok a királyt pusztán ceremoniális államfővé akarták tenni, és a hadsereget a választott kormány alá rendelni; a monarchista erők és a Nepali Kongresszus mérsékelt szárnya a stabilitás érdekében ragaszkodtak a király bizonyos jogköreinek fenntartásához. A kompromisszumos megoldás a királyt államfőként, a hadsereg főparancsnokaként és vészhelyzet

esetére rendkívüli jogkörökkel ruházta fel, miközben a végrehajtó hatalom a minisztertanácsé lett. Ez a konstrukció a későbbi politikai válságok során újra és újra vita tárgyává vált.

Az 1990. november 9-én kihirdetett alkotmány preambuluma a nepáli népre ruházta a szuverenitást, és az országot hindu királyságként határozta meg. Ez a vallási identitás a buddhista, muszlim, keresztény és animista kisebbségek tiltakozását váltotta ki, és a későbbi szekuláris követelések egyik alapjává vált. A dokumentum elismerte az alapvető jogokat: szólás-, sajtó-, gyülekezési és vallásszabadságot, a felnőtt általános választójogot, a független bíróságot és a törvény előtti egyenlőséget. Ugyanakkor a kaszt alapú diszkriminációt tiltó rendelkezéseket a gyakorlatban ritkán érvényesítették, és a nők tulajdonjogát, öröklési jogát korlátozó rendelkezések továbbra is érvényben maradtak. A választási rendszer az egyszerű többségi (first-past-the-post) elvet követte, ami a nagyobb pártokat túlreprezentálta, a kisebb etnikai és regionális csoportokat pedig alulreprezentálta. E hiányosságokat a korszak kritikusai – köztük a későbbi maoista mozgalom – arra használták fel, hogy a demokratikus átmenetet „elitista kompromisszumnak” minősítsék.

Az első többpárti választást 1991. május 12-én tartották, viszonylag magas részvétel mellett; a hivatalos adatok szerint a szavazásra jogosultak mintegy 60–65 százaléka járult az urnákhoz, de a pontos arány forrásonként eltér. A választáson a Nepali Kongresszus 110, a CPN-UML 69 mandátumot szerzett a 205 fős alsóházban; a fennmaradó helyeken kisebb pártok és függetlenek osztoztak, köztük a monarchista Nemzeti Demokrata Párt (RPP) és a Nepál Sadbhavana Párt. A választási eredmények alapján Girija Prasad Koirala alakított kormányt. Az új kormány gazdasági programja a liberális ortodoxiát követte: privatizáció, a kereskedelmi korlátozások lebontása, a külföldi befektetések ösztönzése, a pénzügyi szektor deregulációja. A Világbank és a Nemzetközi Valutaalap strukturális kiigazítási programjaihoz való csatlakozás rövid távon makrogazdasági stabilizációt hozott, de a mezőgazdaság támogatásának csökkenése és a közszolgáltatások leépítése a vidéki szegénységet nem enyhítette, sőt egyes térségekben súlyosbította. A korrupció ebben az időszakban vált rendszerszintűvé: a privatizációs ügyletek, a kormányzati szerződések és a fejlesztési segélyek elosztása körül sorozatos botrányok robbantak ki. A korrupcióellenes hivatal (Commission for the Investigation of Abuse of Authority, CIAA) 1991-ben jött létre, de hatásköre korlátozott volt, és a politikai elit befolyása miatt a vizsgálatok gyakran elhaltak. A Transparency International későbbi, az 1990-es évek közepétől elérhető értékelései Nepált a közepesen vagy súlyosan korrupt országok közé sorolták, de ezek a mutatók a percepciókat mérik, nem a dokumentált visszaélések számát.

A politikai stabilitás nem volt tartós. A Nepali Kongresszuson belüli frakcióharcok – elsősorban Koirala és Bhattarai hívei között – megbénították a pártot, és 1994 júliusában a kormány elvesztette a parlamenti többséget. Birendra király feloszlatta a parlamentet, és 1994. november 15-ére előrehozott választást írt ki. A választás eredménye meglepetést hozott: a CPN-UML 88 mandátumot szerzett, míg a Nepali Kongresszus 83-at, a RPP 20-at, a Sadbhavana Párt 3-at; a fennmaradó helyeket kisebb csoportok kapták. Mivel egyetlen párt sem szerzett abszolút többséget, a CPN-UML kisebbségi kormányt alakított Man Mohan Adhikari miniszterelnökkel. Az új kormány a „föld a földművesnek” jelszóval lépett fel, és a szociális kiadások növelését ígérte, de a parlamentben nem tudott többséget szerezni; 1995 júniusában a király által összehívott különleges ülésen a kormány elvesztette a bizalmi szavazást. A következő években a kormányzati koalíciók gyorsan változtak: előbb Sher Bahadur Deuba (Nepali Kongresszus) alakított koalíciós kabinetet a RPP-vel és a Sadbhavana Párttal, majd 1997–1999 között a CPN-UML és a RPP váltakozó támogatásával jöttek létre rövid életű kormányok. Az 1999-es választáson a Nepali Kongresszus 111 mandátummal tért vissza, a CPN-UML 71-et szerzett, de a kormányzás továbbra is a koalíciós alkuk függvénye volt. A választási eredmények hivatalos adatok, de a mögöttes pártpolitikai dinamika értelmezése a személyi rivalizálás és a strukturális hatalommegosztás hiánya közötti vitában áll.

A politikai instabilitás és a korrupció mellett a társadalmi kirekesztés is fokozódott. Az 1990-es alkotmány hindu királyságként határozta meg az államot, ami sértette a buddhista, muszlim, keresztény és animista kisebbségeket. A madhesi (Terai síkvidéki) lakosság a nepáli nyelvű hegyvidéki elit dominanciáját panaszkodta, és a belső migrációból fakadó etnikai feszültségek kiéleződtek. A dalitok – a kasztrendszeren kívüli csoportok – továbbra is súlyos diszkriminációnak voltak kitéve, annak ellenére, hogy az alkotmány formálisan tiltotta a kaszt alapú hátrányos megkülönböztetést. A nők politikai részvételét a választójogi szabályok formálisan nem korlátozták, de a pártlistákon és a kormányzati pozíciókban alulreprezentáltak maradtak. A földreform elmaradása és a mezőgazdasági hitelekhez való egyenlőtlen hozzáférés a földnélküli parasztok és a bérlők eladósodásához vezetett. E feszültségek a kormányzati politikák iránti bizalmatlanságot táplálták, és teret adtak a radikális baloldali csoportok üzeneteinek.

A hidegháború vége és a globális demokratizálódási hullám a nepáli átmenetet a nemzetközi donorok egyik sikerpéldájaként kezelte, de a támogatás feltételrendszere a „jó kormányzás” (good governance) elvárásait is magában foglalta. A donorok – köztük a Világbank, az Ázsiai Fejlesztési Bank, az ENSZ szervezetei és a bilaterális partnerek – a demokratikus intézmények megerősítését, a közigazgatási reformot és a szegénység csökkentését sürgették. A segélyek egy része azonban a korrupt bürokrácia csatornáin elveszett, és a programok hatékonyságát a politikai instabilitás akadályozta. A nemzetközi közösség a királyi hadsereg emberi jogi visszaéléseit is bírálta, de a monarchia intézményének megreformálására nem tett nyomást, mert a stabilitást a hidegháború utáni biztonsági környezetben stratégiai prioritásnak tekintette. Ez az ellentmondás a későbbi konfliktus eszkalációjához hozzájárult.

Az 1990-es évek politikai gyakorlatának mérlege így ellentmondásos. A pártonkívüli rendszer megszűnt, a többpárti verseny intézményesült, a sajtó és a civil szervezetek működése lehetővé vált. Ugyanakkor a királyi hatalom korlátozása nem volt teljes, a hadsereg továbbra is a palota ellenőrzése alatt állt, a korrupció rendszerszintűvé vált, a kormányzati stabilitás hiánya pedig aláásta a demokratikus intézmények hitelét. A vidéki elégedetlenség és a társadalmi kirekesztés olyan mértékben nőtt, hogy 1996. február 13-án a Nepál Kommunista Pártja (maoista) fegyveres felkelést hirdetett, „népi háborút” indítva a kormány és a monarchia ellen. A felkelés kirobbanása a következő alfejezet tárgya, de gyökereit az itt elemzett politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok táplálták.

### 17.1.1. Források és bizonytalanságok

A korszak megismerésének elsődleges forrásai az 1990-es alkotmány hivatalos szövege, a nepáli Választási Bizottság jegyzőkönyvei, az ideiglenes kormány és az egyes kabinetek rendeletei, valamint a nepáli parlament vitáinak jegyzőkönyvei. A választási eredmények – a pártok mandátumszámai – dokumentált tények, mivel a hivatalos bizottság adatai több, egymástól független forrásban is megegyeznek. A mozgalom lefolyásának rekonstruálásához a korabeli nepáli és nemzetközi sajtó, az emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) jelentései, a pártarchívumok és a résztvevők visszaemlékezései állnak rendelkezésre. A visszaemlékezések a szóbeli hagyomány és a személyes emlékezet körébe tartoznak; értékük az átélt tapasztalat közvetlenségében rejlik, de elfogultságuk miatt önmagukban nem tekinthetők bizonyítéknak.

A legnagyobb bizonytalanság az 1990-es mozgalom halálos áldozatainak számát övezi. A hivatalos kormányzati közlések a mozgalom idején és azt követően alacsonyabb számokat adtak meg, míg a demokráciapárti és emberi jogi források magasabbakat; a független levéltári kutatás mindeddig nem tudta pontosan rekonstruálni a rendőri és katonai erőszak valamennyi esetét. A szakirodalomban „néhány tucattól több százig” terjedő becslések egyaránt előfordulnak, ezért a számot nem lehet egyértelmű dokumentált tényként rögzíteni. Hasonlóképpen vitatott

a királyi engedmény okainak súlyozása: a belső ellenzéki nyomás, az India által gyakorolt gazdasági kényszer, a nemzetközi donorok szerepe és a palotán belüli reformkörök befolyása közötti összefüggés a források hiánya miatt nem dönthető el egyértelműen.

Az 1990-es alkotmány értékelése is vitatott. A demokratikus átmenet hivatalos emlékezetpolitikája a dokumentumot mérföldkőnek tekinti, amely lezárta a pártonkívüli rendszert és biztosította a többpárti versenyt. A baloldali és republikánus kritika ezzel szemben arra mutat rá, hogy a királyi jogkörök – különösen a hadsereg irányítása – lehetővé tették a későbbi, 2005-ös királyi hatalomátvételt, ezért a monarchia alkotmányos korlátozása csak látszólagos volt. A politikatudományi irodalom egy része a nepáli átmenetet „hibrid rezsimnek” minősíti, amelyben a formális demokratikus intézmények mellett informális monarchikus és katonai hatalmi központok működtek; más szerzők a sikeres békés átmenetet hangsúlyozzák. A fogalomhasználat erősen értékterhelt, ezért a tankönyv a „többpárti parlamentáris rendszer” semlegesebb kifejezést részesíti előnyben.

A korrupció mértékére vonatkozóan nincs egységes, a korszak egészét lefedő statisztika. A Transparency International korrupcióérzékelési indexe az 1990-es évek közepétől áll rendelkezésre, és Nepált folyamatosan a közepesen vagy súlyosan korrupt országok közé sorolta, de a mutató percepciókat mér, nem dokumentált visszaéléseket, ezért az adatokat óvatosan kell kezelni. A gazdasági és társadalmi mutatók (szegénységi ráta, írástudás, gyermekhalandóság) a nepáli Központi Statisztikai Hivatal és a nemzetközi szervezetek adatbázisaiban érhetők el, ám a különböző források módszertana eltér, ezért a pontos számok idézésekor hivatkozni kell az adott évre és intézményre. A választási részvételi arányok hasonló problémát vetnek fel: a hivatalos adatok szerinti 60–65 százalékos részvétel becslés jellegű, mivel a névjegyzék pontossága és a szavazás lebonyolítása körüli hiányosságok befolyásolhatták a mért értéket.

### 17.1.2. Rövid összefoglaló

Az 1990-es népi mozgalom (Jana Andolan) a pártonkívüli panchayat rendszer elleni országos tiltakozásként indult, és Birendra király engedményével, az 1990-es alkotmány kihirdetésével, valamint az első többpárti választásokkal zárult. Az új alkotmányos monarchia és parlamentáris rendszer formálisan demokratikus kereteket teremtett, de a király hadsereg feletti hatalma, a hindu államidentitás, a választási rendszer aránytalanságai és a társadalmi egyenlőtlenségek miatt a politikai gyakorlatot instabilitás és korrupció jellemezte. Az 1991-es és 1994-es választásokon a Nepali Kongresszus és a CPN-UML váltakozó sikereket értek el, de a kormányok gyorsan váltották egymást, és a vidéki elégedetlenség növekedett. Ez a környezet teremtette meg a feltételeket az 1996-ban kirobbant maoista „népi háború” számára, amely a következő alfejezetben tárgyalandó.

### 17.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek az 1990-es népi mozgalom kitöréséhez?
2. Hogyan változtatta meg az 1990-es alkotmány a király és a parlament viszonyát, és milyen viták kapcsolódtak a királyi jogkörök fennmaradásához?
3. Milyen eredményeket hoztak az 1991-es és 1994-es választások, és miért maradt instabil a többpárti kormányzás?
4. Milyen bizonyítékok állnak rendelkezésre a mozgalom halálos áldozatainak számáról, és miért vitatott a hivatalos és a demokráciapárti narratíva?
5. Hogyan kapcsolódott össze a politikai instabilitás és a korrupció a vidéki elégedetlenséggel, és milyen következményekkel járt ez az évtized végére?

## 17.2. A maoista polgárháború

A nepáli maoista felkelés (1996–2006) a dél-ázsiai ország egyik legmeghatározóbb, mégis gyakran leegyszerűsítve tárgyalt fegyveres konfliktusa volt. A „népi háborúként” (People’s War / jan yuddha) meghirdetett felkelés a Nepáli Kommunista Párt (Maoista) – később CPN (Maoista) – vezetésével indult, és tíz év alatt a vidéki területek jelentős részén párhuzamos állami struktúrákat hozott létre. A konfliktus azonban nem csupán a gerillák és a kormányerők közötti harc volt: mély társadalmi, kaszt-, etnikai és regionális feszültségek felszínre törését hozta, és a nepáli monarchia legitimitásának megrendüléséhez, majd megszűnéséhez vezetett. Jelen alfejezet a felkelés időhatárain belül (1996–2006) tárgyalja a polgárháború áldozatait, a királyi hatalom és a hadsereg szerepét, a 2001-es királyi mészárlást, valamint a békemegállapodáshoz vezető folyamatot. A témát a népi mozgalom és a demokratizálódás című alfejezetben bemutatott előzményekre építve vizsgáljuk, kiemelve a források bizonytalanságait és a versengő értelmezéseket.

A felkelés közvetlen előzménye az 1990-es alkotmányos monarchia válsága volt. Noha az 1990-es népi mozgalom többpárti parlamentáris rendszert hozott létre, a vidéki szegénység, a kasztalapú megkülönböztetés, a nők hátrányos helyzete és a központosított állam elérhetetlensége miatt a demokratikus átmenet nem teljesítette a társadalmi igazságosságra vonatkozó várakozásokat. A Nepáli Kommunista Párt több frakcióra szakadt; a radikális szárnyból alakult ki a Maoista Központ, amelyet Pushpa Kamal Dahal, ismertebb nevén Prachanda és Baburam Bhattarai vezettek. A maoisták elsősorban a falusi szegényparasztság, a dalitok (érinthetetlenek), a nők és az etnikai kisebbségek körében szervezkedtek, és a fegyveres harcot a félfeudális állam megdöntésének eszközeként hirdették.

1996 februárjában a CPN (Maoista) 40 pontos követelést nyújtott be a miniszterelnökhöz, amelyben többek között a kasztrendszer felszámolását, a nők egyenlőségét, a földreformot, a regionális autonómiát és a monarchia eltörlését követelte. A kormány nem reagált érdemben, mire a maoisták 1996. február 13-án – a nepáli polgárháború kezdetének szokásosan tekintett időpontban – támadásokat indítottak rendőrőrsök és kormányzati épületek ellen. A felkelés első éveiben elsősorban a rendőrség és a kormányzati adminisztráció elleni gerillaakciók jellemezték; a maoisták a vidéki területeken saját „népi kormányokat” hoztak létre, földet osztottak, és átvették a helyi közigazgatás feladatait. A konfliktus e szakaszában a hadsereg még nem avatkozott be, a rendőrség és a fegyveres rendfenntartó erők azonban súlyos emberi jogi jogsértéseket követtek el, és a maoisták is bírósági eljárás nélküli kivégzésekkel, kényszertoborzással és gyújtogatással vádoltattak.

A polgárháború áldozatainak számáról nincs egységes, minden fél által elfogadott adat. A leggyakrabban idézett becslések 13 000 és 17 000 közötti halálos áldozatot említenek a tíz év során, de egyes források ennél alacsonyabb vagy magasabb számokat közölnek. A halálos áldozatok mellett jelentős az eltűntek, a lakóhelyüket elhagyni kényszerültek, a megkínzottak és a nemi erőszakot elszenvedők száma. A nepáli emberi jogi szervezetek és az ENSZ dokumentációi szerint mind a maoista lázadók, mind a kormányerők – elsősorban a rendőrség és később a hadsereg – követtek el súlyos jogsértéseket. Az áldozatok túlnyomó része vidéki, szegény, gyakran alacsony kasztú vagy etnikai kisebbségi közösségből származott. A gyermekkatonák alkalmazása, a tömeges letartóztatások, az „eltűnések” és a települések elleni támadások mindkét oldalon dokumentáltak, bár a felelősség pontos megoszlása vitatott. A számok kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a hivatalos nepáli állami források rendszerint alacsonyabb áldozatszámot közölnek, mint a nem kormányzati és nemzetközi jelentések; a különbség a módszertani nehézségekből, a dokumentálás hiányosságaiból és a politikai érdekekből egyaránt fakad.

A 2001-es királyi mészárlás fordulópontot jelentett a konfliktus történetében. 2001. június 1-jén a katonai kórházban lőtt sebekkel meghalt Birendra király, felesége Aishwarya királyné és több családtag, valamint a trónörökös Dipendra herceg. A hivatalos vizsgálat szerint Dipendra herceg

– feltehetően családi viszály miatt – lövöldözést hajtott végre, majd magával is végzett; a tragédia okait a hivatalos jelentés nem tisztázta teljes körűen. A mészárlás körülményei azonban a mai napig vitatottak: sokan kétségbe vonják a hivatalos magyarázatot, és összeesküvés-elméletek keringenek arról, hogy a hadsereg, a királyi udvar vagy más szereplők állhattak a háttérben. A tragédia következtében a népszerű Birendra halála után a kevésbé kedvelt Gyanendra herceg került a trónra, aki hamarosan a monarchia autoriter megerősítését tűzte ki célul. A királyi mészárlás dokumentált ténye a haláleseteknek, de a felelősség kérdése és a pontos eseménysor a bizonyítékok hiánya miatt vitatott értelmezés tárgya.

A konfliktus eszkalációja szorosan összefüggött a királyi hatalom változásaival. Gyanendra király a 2000-es évek elején fokozatosan magához vonta a végrehajtó hatalmat, és 2001 júliusában a hadsereget kivezényeltette a maoisták ellen. Ezt a döntést a kormány és a hadsereg egy része is támogatta, de a felkelés gyors katonai eszkalációjához vezetett: a hadsereg bevetése után a halálos áldozatok száma jelentősen emelkedett, és a konfliktus egyre kegyetlenebbé vált. A maoisták erre válaszul kiterjesztették tevékenységüket, és a vidéki területeken párhuzamos intézményeket működtettek; a kormányerők pedig tömeges letartóztatásokat, „eltűnéseket" és bírósági eljárás nélküli kivégzéseket hajtottak végre. 2002-ben Gyanendra feloszlatta a parlamentet, és a hadsereg főparancsnokaként közvetlen irányítást szerzett; 2005. február 1-jén pedig szükségállapotot hirdetett, és királyi rendelettel kormányzott, felfüggesztve az alapvető polgári szabadságjogokat. Ezt a lépést a demokratikus pártok és a nemzetközi közösség egy része elítélte, de a királyi hatalomvágyát a maoista felkelés elleni harc indokolta. A királyi hatalom és a hadsereg összefonódása a konfliktus utolsó éveiben még nyilvánvalóbbá vált: a hadsereg a királyi udvar politikai céljainak eszköze lett, és a felkelők elleni fellépésben kiterjedt emberi jogi jogsértéseket követtek el.

A polgárháború utolsó szakaszában a maoisták és a demokratikus ellenzék közötti stratégiai közeledés vált meghatározóvá. A maoisták 2005-re belátták, hogy katonai győzelmet nem tudnak elérni, a demokratikus pártok pedig megértették, hogy a királyi autokrácia ellen csak a felkelőkkel kötött átmeneti szövetség vezethet eredményre. 2005 novemberében a maoisták és a hétpárti szövetség (Seven Party Alliance) 12 pontos megállapodást írt alá, amelyben közösen követelték az abszolút monarchia megszüntetését, az ideiglenes törvényhozás felállítását és az alkotmányozó nemzetgyűlés választását. Ez a paktum megalapozta a 2006. áprilisi második népi mozgalmat (Jana Andolan II), amelynek során tömegtüntetések kényszerítették Gyanendra királyt a hatalom visszaadására. A tiltakozásokban több tucatnyian haltak meg, részben a biztonsági erők erőszakos fellépése miatt; a halálos áldozatok száma nem teljesen tisztázott.

A békemegállapodás aláírására 2006. november 21-én került sor. Az átfogó békeegyezmény (Comprehensive Peace Accord) hivatalosan lezárta a tíz éves polgárháborút. A megállapodás értelmében a maoisták lefegyverzését felügyelte a kormány és az ENSZ Nepáli Missziója (UNMIN), a harcosokat ideiglenes táborokba telepítették, a fegyvereket pedig ellenőrzött raktárakba helyezték. A békeegyezmény előírta az ideiglenes alkotmány elfogadását, az ideiglenes törvényhozás létrehozását, valamint az alkotmányozó nemzetgyűlés választásának kiírását. A monarchia kérdését ideiglenesen felfüggesztették, és a 2008-as választások után az alkotmányozó nemzetgyűlés hivatalosan köztársasággá nyilvánította Nepált. A békeegyezmény azonban számos megoldatlan kérdést hagyott maga után: a háborús bűnösök elszámoltatása, az áldozatok kárpótlása, az eltűntek felkutatása és a földreform évtizedekig húzódó vita tárgya maradt.

A polgárháború igazságszolgáltatási öröksége a mai napig terhelt. A békemegállapodás ígéretet tett egy átmeneti igazságszolgáltatási mechanizmus létrehozására, amely az igazságfeltáró bizottságot és a jóvátételi bizottságot foglalta volna magában. Ezek a testületek azonban csak évekkel később, és működésük hatékonysága, pártatlansága körül komoly vitákkal jöttek létre. A nemzetközi emberi jogi szervezetek szerint a büntetlenség kultúrája továbbra is fennáll, és a szembenálló felek közötti politikai alku akadályozza az áldozatok igazságszolgáltatáshoz való

jogának érvényesítését. A maoista vezetők a háború után kormányzati pozíciókat töltöttek be, és nem került sor szisztematikus felelősségre vonásra sem a lázadók, sem a kormányerők oldalán. Ez a helyzet a háború utáni nepáli politika egyik legvitatottabb kérdése.

Összességében a maoista polgárháború átalakította Nepál politikai és társadalmi berendezkedését. A monarchia megszűnése, a szövetségi köztársaság kikiáltása és a társadalmi kirekesztés elleni intézkedések – például a kasztalapú diszkrimináció alkotmányos tilalma, a nők és a dalitok képviseletének növelése – részben a felkelés által tematizált kérdésekre adott válaszként értelmezhetők. Ugyanakkor a háború hatalmas emberi szenvedést okozott, a vidéki fejlődést évtizedekre visszavetette, és mély sebeket hagyott a nepáli társadalomban. A konfliktus értékelése mind a mai napig vitatott: egyesek szerint a maoisták „népi háborúja" a társadalmi igazságosságért folytatott legitim küzdelem volt, mások szerint terrorista erőszakhullám, amely ártatlan civilek ezreit ölte meg. A történészi és a közéleti vita ebben a kérdésben nem zárult le, és a hivatalos nepáli narratíva is változott az idők során.

### 17.2.1. Források és bizonytalanságok

A maoista polgárháború dokumentálása több eltérő forrástípusra támaszkodik. A nepáli kormány hivatalos jelentései, a biztonsági erők belső iratai, a maoista párt saját közleményei, a nemzetközi emberi jogi szervezetek (például az Amnesty International, a Human Rights Watch, az ICG) jelentései, az ENSZ UNMIN dokumentumai, valamint az áldozatok visszaemlékezései egyaránt részei a történeti rekonstrukciónak. Az áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak: a kormányzati források gyakran 13 000 körüli halálos áldozatot említenek, míg egyes civil szervezetek 17 000 fölötti számot is valószínűsítenek. A pontos adat meghatározását nehezíti, hogy a harcok számos elszigetelt vidéki területen zajlottak, ahol a haláleseteket gyakran nem regisztrálták, és a felek közötti propaganda is torzította a számokat. Az eltűntek és a nemi erőszak áldozatainak száma még bizonytalanabb, mivel a stigmatizáció miatt sok eset nem került napvilágra.

A 2001-es királyi mészárlásra vonatkozó egyetlen hivatalos vizsgálati jelentés sem tekinthető teljes mértékben kielégítőnek: a jelentés tartalma nem volt teljes körűen nyilvános, és a tragédia körülményei máig vitatottak. A hivatalos magyarázatot – miszerint Dipendra herceg magányos elkövető volt – sokan megkérdőjelezik, de a rendelkezésre álló bizonyítékok nem teszik lehetővé a teljes bizonyosságot. A szóbeli hagyomány és a közösségi emlékezet időnként olyan összeesküvés-elméleteket őriz, amelyek a hadsereget vagy a királyi udvart vádolják; ezeket dokumentált tényként nem lehet kezelni, de a társadalomban betöltött szerepüket történeti jelenségként érdemes megjegyezni.

A konfliktus során elkövetett jogsértések megítélése is vitatott. A maoisták által elkövetett gyilkosságok, emberrablások és kényszertoborzás éppúgy dokumentált, mint a kormányerők által elkövetett tömeges letartóztatások, „eltűnések" és kínzások. Azonban a felelősség arányáról és a minősítésekről nincs konszenzus. Egyes nemzetközi szervezetek a maoista felkelést „belső fegyveres konfliktusnak" minősítik, mások „terrorista" tevékenységnek; a nepáli kormány 2001-től hivatalosan terrorszervezetként kezelte a CPN (Maoista)-t, majd a béketárgyalások során ezt a minősítést visszavonták. A „népirtás", a „terrorizmus" vagy a „forradalom" kifejezések használata erősen politikai töltetű, és a szöveg nem foglal állást ezek alkalmazásában, csupán jelzi, hogy melyik szereplő milyen fogalmat használt.

A háború utáni átmeneti igazságszolgáltatás dokumentumai szintén hiányosak. A hivatalos vizsgálóbizottságok munkája lassan haladt, és a jelentéseket többször bírálták pártatlanságuk miatt. A nemzetközi közösség – elsősorban az ENSZ és donorországok – nyomást gyakorolt a hatékonyabb elszámoltatás érdekében, de az eredmények korlátozottak maradtak. A források

hiánya és a politikai érzékenység miatt a polgárháború teljes körű történeti feldolgozása még várat magára.

### 17.2.2. Rövid összefoglaló

A nepáli maoista polgárháború (1996–2006) a CPN (Maoista) fegyveres felkelése volt a vidéki szegénység, a kaszt- és etnikai egyenlőtlenségek, valamint a központosított monarchia ellen. A konfliktus tíz éve alatt 13 000–17 000 ember halt meg – a becslések bizonytalanok –, és mindkét fél súlyos emberi jogi jogsértéseket követett el. A 2001-es királyi mészárlás után a hatalom Gyanendra királyhoz került, aki a hadsereget bevetve és a parlamentet felfüggesztve autoriter módon kormányzott. A 2006-os tömegtüntetések és a 12 pontos megállapodás nyomán aláírt átfogó békeegyezmény lezárta a harcot, a maoisták bevonásával ideiglenes kormány alakult, és az alkotmányozó nemzetgyűlés 2008-ban köztársasággá nyilvánította Nepált. A háború öröksége azonban máig meghatározza a nepáli politikát: az igazságszolgáltatás hiánya, a megoldatlan földkérdés és a társadalmi feszültségek továbbra is kihívást jelentenek.

### 17.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és politikai okok vezettek a maoista felkelés kirobbanásához Nepálban?
2. Hogyan változtatta meg a 2001-es királyi mészárlás a konfliktus dinamikáját, és milyen viták övezik a tragédia körülményeit?
3. Miért térnek el egymástól a polgárháború áldozatainak számára vonatkozó becslések, és milyen forráskritikai nehézségek merülnek fel?
4. Milyen szerepet játszott a királyi hadsereg és a királyi hatalom a konfliktus eszkalációjában?
5. Milyen következményekkel járt a 2006-os átfogó békeegyezmény a monarchia, a maoisták és az áldozatok igazságszolgáltatása szempontjából?

## 17.3. A köztársaság kikiáltása és a föderalizmus

A 2006 novemberében aláírt átfogó békemegállapodás lezárta a maoista felkelők és a hét parlamenti párt közötti fegyveres konfliktust, de Nepál államformáját, alkotmányos berendezkedését és a hatalom megosztásának földrajzi kereteit nyitva hagyta. A 2007. januárban elfogadott ideiglenes alkotmány ideiglenes parlamentet hozott létre, és kimondta, hogy a végleges alkotmányt választott alkotmányozó gyűlésnek kell megalkotnia. A 2008 és 2015 közötti időszakot ezért egyszerre jellemezte a monarchia felszámolása, a köztársasági államforma intézményesülése, valamint a föderális szerkezet körüli – gyakran erőszakos – vita. Az alábbiakban ezt a folyamatot követjük nyomon a 2008-as köztársasági fordulattól a 2015. évi alkotmány föderális rendelkezéseinek első gyakorlati alkalmazásáig.

### 17.3.1. A monarchia eltörlése és a köztársaság kikiáltása

A 2006-os népi mozgalom (Jana Andolan II) nyomán Gyanendra király elveszítette közvetlen politikai hatalmát, a 2007-es ideiglenes alkotmány pedig gyakorlatilag felfüggesztette a monarchia politikai szerepét. A királyság jogi sorsáról azonban csak az alkotmányozó gyűlés dönthetett. 2007 decemberében az ideiglenes alkotmányt úgy módosították, hogy Nepált „szövetségi demokratikus köztársasággá” nyilvánították, de a monarchia eltörlésének végleges kimondását az alkotmányozó gyűlés első ülésére hagyták.

A 2008. április 10-i alkotmányozó gyűlési választáson a Nepáli Kommunista Párt (maoista) szerezte a legtöbb mandátumot, de nem szerzett abszolút többséget; így koalíciós kormányzásra kényszerült. A választás önmagában is fordulópontot jelentett: a korábban fegyveres felkelőként harcoló maoisták a békés politikai verseny részesévé váltak, miközben a hagyományos parlamenti pártok – elsősorban a Nepali Congress és a CPN-UML – továbbra is meghatározó erők maradtak. A 601 fős testületben a nők, a dalitok, a madhesik, a tharuk, a janajati (bennszülött/etnikai) közösségek és más csoportok számára fenntartott helyek is megjelentek, ami a korábbi nepáli parlamentekhez képest jóval szélesebb társadalmi képviseletet eredményezett.

2008. május 28-án Katmanduban ülésező alkotmányozó gyűlés elsöprő többséggel kikiáltotta a Nepáli Szövetségi Demokratikus Köztársaságot, és ezzel jogilag megszüntette a Shah-dinasztia 1768 óta fennálló monarchiáját. A döntés értelmében Gyanendra királyt közönséges állampolgárrá minősítették, a királyi palotát pedig később múzeummá alakították. A királyi család távozása békésen zajlott, bár a monarchia hívei kisebb tüntetéseket tartottak. A köztársaság kikiáltása dokumentált esemény, amelyet az alkotmányozó gyűlés jegyzőkönyvei és a kortárs sajtó is rögzített. Az értelmezések között azonban már ekkor megjelent a vita: a köztársaságpártiak a 2006-os népi mozgalom és a maoista felkelés közös győzelmeként, a monarchisták pedig jogfolytonossági törésként értelmezték a döntést.

A köztársasági átmenet első kormánya 2008 augusztusában alakult meg, Pushpa Kamal Dahal, ismertebb nevén Prachanda maoista vezető miniszterelnökségével. Az új kormányzatnak azonban hamarosan belpolitikai válsággal kellett szembenéznie: 2009 májusában Prachanda lemondott, miután a hadsereg főparancsnokának menesztésére tett kísérlete alkotmányos vitát váltott ki, és az elnök, Ram Baran Yadav visszavonta a miniszterelnök döntését. Az eset rámutatott arra, hogy a köztársaság formális kikiáltása nem jelentette a hatalmi viszonyok egyértelmű rendezését. A hadsereg feletti polgári ellenőrzés, az elnöki és a miniszterelnöki jogkörök, valamint a volt maoista fegyveresek integrációja mind olyan ügyek maradtak, amelyek tovább terhelték az alkotmányozást.

### 17.3.2. Az első alkotmányozó gyűlés és a föderalizmus vitái (2008–2012)

A 2008-ban megválasztott alkotmányozó gyűlés kettős szerepet töltött be: egyrészt ideiglenes törvényhozásként működött, másrészt az új alkotmány kidolgozásáért felelt. A testület munkáját a kezdetektől fogva megosztotta az állam jövőbeli föderális szerkezetének kérdése. A viták nem csupán technikai jellegűek voltak, hanem a nepáli társadalom mélyebb törésvonalait tükrözték: a hosszú évszázadokon át a hegyvidéki, hindu elit által uralt állam és a peremhelyzetű, elsősorban a Terai síkságon élő madhesik, a tharuk, a janajatik, valamint a dalitok közötti egyenlőtlenségeket.

A madhesi mozgalom már 2007 elején, az ideiglenes alkotmány elfogadása után utcai tiltakozásokkal követelte a madhesi közösség elismerését, a föderális államszerkezetet, az arányos képviseletet és az állampolgársági szabályok felülvizsgálatát. 2008 februárjában a kormány megállapodást kötött a madhesi szervezetekkel, amelyben elkötelezte magát a föderalizmus mellett. Hasonló követeléseket fogalmaztak meg a tharu és más etnikai szervezetek is, amelyek egyes régiókban saját, identitásalapú tartományokat szerettek volna létrehozni. Az alkotmányozó gyűlésen belül így az egyik legfontosabb törésvonal az „identitásalapú föderalizmus” hívei és az azt ellenző, inkább közigazgatási vagy fejlesztési alapon szerveződő tartományokat támogató képviselők között húzódott.

A vita hátterében valós társadalmi különbségek álltak. A Nepálban használt, történetileg kialakult kaszt- és etnikai hierarchia a politikai reprezentációban és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférésben is megmutatkozott. A dalit közösségek – a kasztrendszerben legalul lévő, egykor „érinthetetlennek” nevezett csoportok – a mai napig hátrányos megkülönböztetéssel szembesülnek,

bár a 2007-es ideiglenes alkotmány és a későbbi jogszabályok tiltják a kasztalapú diszkriminációt. A föderalizmusról szóló vita tehát nem pusztán területi beosztás kérdése volt, hanem arról szólt, hogyan lehet a történelmileg kirekesztett csoportok számára intézményes hozzáférést biztosítani a politikai hatalomhoz.

Az első alkotmányozó gyűlés azonban nem tudta időben elfogadni az új alkotmányt. A 2012. május 27-i határidő lejárt, a testületet feloszlatták, és Nepál politikai válságba került. A kudarc okai között a tartományhatárok, a tartományok számának és elnevezésének, az állampolgársági szabályoknak, a szekularizmusnak és a hatalommegosztásnak a vitái egyaránt szerepeltek. A madhesi és etnikai szervezetek egy része úgy érezte, hogy a hegyvidéki politikai elit nem hajlandó valódi autonómiát adni a peremhelyzetű csoportoknak. A második alkotmányozó gyűlés 2013. novemberi választásán a Nepali Congress és a CPN-UML került előtérbe, míg a maoisták mandátumai visszaestek, ami a politikai erőviszonyok átrendeződését jelezte.

### 17.3.3. A 2015-ös földrengés és az alkotmány elfogadása

A 2015. április 25-i földrengés Nepál újabb kori történetének egyik legsúlyosabb természeti katasztrófája volt. Az epicentrum a Gorkha térségében volt, a 7,8-as magnitúdójú rengés pedig a fővárost, Katmandut és a középső dombvidék számos kerületét is megrongálta. Május 12-én egy 7,3-as erősségű utórengés tovább súlyosbította a károkat. A nepáli kormány hivatalos adatai szerint a földrengéssorozat halálos áldozatainak száma több mint 8700 volt, a sérülteké pedig meghaladta a 22 ezret; ezek a számok azonban statisztikai becslések, mivel a távoli falvak sérültjeit és halottait nem minden esetben regisztrálták pontosan. A nemzetközi humanitárius szervezetek több százezer megsemmisült vagy megrongálódott épületről és milliós nagyságrendű érintett lakosról számoltak be.

A földrengés közvetlenül érintette a nepáli kulturális örökség egy részét is: Katmandu világörökségi városközpontjában templomok, paloták és történelmi terek sérültek meg. A katasztrófa humanitárius következményei mellett fontos politikai hatása volt: az alkotmányozó gyűlés munkáját felgyorsította, mert a pártok egy része a válság idején igyekezett a nemzetközi segélyezés és az újjáépítés szempontjából is stabil jogi keretet teremteni. Ugyanakkor a földrengés nem szüntette meg a föderalizmus körüli vitákat, sőt a madhesi és tharu közösségek egyes szervezetei úgy érezték, hogy a katasztrófa miatt még inkább háttérbe szorulnak követeléseik.

A 2015. szeptember 20-án kihirdetett Nepáli Alkotmányt az alkotmányozó gyűlés több mint kétharmados többséggel fogadta el; a madhesi pártok nagy része bojkottálta a szavazást. A 35 részből, 308 cikkből és 9 mellékletből álló alkotmány Nepált szövetségi demokratikus köztársaságként határozta meg, elnöki államfővel és parlamentáris kormányzati rendszerrel. A szövetségi parlament kétkamarás: a Képviselőház és a Nemzetgyűlés mellett hét tartományi gyűlés és 753 helyi önkormányzati egység alkotja az új föderális szerkezetet.

Az alkotmány rendelkezései között kiemelt szerepet kapott a befogadó állam elve. A szövetségi és tartományi törvényhozásban kötelezően fenntartottak helyeket nők, dalitok, madhesik, janajatik, tharuk, muszlimok és más, az alkotmányban felsorolt csoportok számára. Ez a rendelkezés a 2006 utáni nepáli politika egyik legfontosabb eredménye: intézményesen igyekezett orvosolni a történelmileg kirekesztett csoportok alulreprezentáltságát. Az alkotmány emellett szekuláris államként határozta meg Nepált, ami szakítást jelentett a korábbi hindu királyság hivatalos ideológiájával. A döntést azonban viták kísérték: egyes hindu csoportok a hindu állam visszaállítását követelték, míg a vallási kisebbségek a szekuláris berendezkedést a vallásszabadság garanciájának tekintették.

### 17.3.4. Az új alkotmány vitatott pontjai és a föderalizmus gyakorlata

A 2015-ös alkotmány elfogadása nem zárta le a konfliktusokat. A madhesi szervezetek a tartományhatárokat és az állampolgársági rendelkezéseket diszkriminatívnak tartották, mert azok szerintük nem biztosítottak megfelelő politikai hatalmat a Terai régió lakosságának. Az alkotmány kihirdetését követő hetekben a Terai településein tüntetések kezdődtek, amelyek során több tucat halálos áldozatról érkeztek jelentések; a pontos számok vitatottak. A tiltakozásokhoz kapcsolódóan 2015 szeptemberétől a főbb indiai határátkelőket elzárták, ami súlyos üzemanyag-, gyógyszer- és élelmiszerhiányt okozott Nepálban, különösen a fővárosban és a hegyvidéki területeken.

A határzár értelmezése éles politikai vitává vált. A nepáli kormány azt állította, hogy India nem hivatalos blokádot tartott fenn a határon, és a nyomásgyakorlás eszközeként használta a kereskedelmi határ lezárását. India ezt tagadta, és a határátkelők akadályozását a madhesi tüntetők tevékenységének tulajdonította. A független elemzések egy része a két tényező együttes hatását valószínűsíti: a madhesi tüntetők valóban elzártak egyes határpontokat, míg az indiai hatóságok bizonyos korlátozásokat fenntarthattak. A vita jól mutatja, hogy a föderalizmus kérdése Nepálban nem csupán belpolitikai ügy, hanem szorosan összefonódott az India és Nepál közötti gazdasági és politikai viszonyrendszerrel is.

A tiltakozások nyomán 2016-ban az alkotmány első módosításai több ponton enyhítették a feszültségeket: a választókerületi arányokat és a tartományhatárok egyes részeit érintő rendelkezéseket kiigazították, és a madhesi közösség egyes követeléseit részben beépítették a jogrendbe. A módosítások azonban nem szüntették meg a mélyebb bizalomhiányt, és az állampolgársági vita is megmaradt. A nőjogi szervezetek különösen azt bírálták, hogy az alkotmány az állampolgárságot elsősorban az apa révén tette örökölhetővé, ami szerintük hátrányosan érintette a nepáli nők gyermekeit, és ellentmondott az alkotmányban is rögzített nemi egyenlőség elvének. Ez a rendelkezés később további jogi és politikai viták tárgya lett.

A föderális szerkezet intézményesülése a 2017-es választásokkal vette kezdetét. A helyi önkormányzati választásokat 2017 tavaszán és nyarán tartották, majd ősszel a tartományi és a szövetségi parlamenti választások következtek. Ezzel jött létre a 753 helyi egységből, hét tartományból és a szövetségi parlamentből álló új kormányzati rendszer. A tartományok kezdetben számozva – Province 1, Province 2, Bagmati, Gandaki, Lumbini, Karnali és Sudurpashchim – szerepeltek, és a tartományi közgyűlések később határozták meg hivatalos neveiket. A tartományi kormányok és a helyi önkormányzatok hatáskörét az alkotmány és a kapcsolódó törvények rögzítették, de a gyakorlatban a központi kormányzat továbbra is jelentős ellenőrzést gyakorolt a költségvetés és a fejlesztési források felett.

A 2017-es szövetségi választáson a CPN-UML és a CPN (Maoista Központ) választási szövetsége erős mandátumot szerzett, és Khadga Prasad Sharma Oli alakított kormányt. Az új kormány a föderalizmus intézményesítését hirdette meg, de a tartományok és a helyi önkormányzatok pénzügyi autonómiájával, a forrásmegosztással és a helyi kapacitások hiányával kapcsolatos problémák továbbra is fennmaradtak. A dalitok, a madhesik, a tharuk és a janajatik képviselete javult a törvényhozó testületekben, de a társadalmi diszkrimináció mindennapi gyakorlata sok településen nem változott meg azonnal. A föderalizmus tehát intézményi keretként jelentős előrelépést hozott, de a hatalom tényleges decentralizációja és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése hosszabb távú folyamatnak bizonyult.

### 17.3.5. ### Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő forrásai a 2007-es ideiglenes alkotmány, a 2015. évi Nepáli Alkotmány hivatalos szövege, a Nepáli Választási Bizottság választási jegyzőkönyvei, a nepáli kormány katasztrófavédelmi jelentései, valamint az ENSZ humanitárius ügynökségeinek 2015-ös helyzetjelentései. A

monarchia eltörlésének, a 2008-as alkotmányozó gyűlési választásnak és a 2015. évi alkotmány kihirdetésének időpontjai dokumentált tények. A földrengés áldozatainak számai azonban statisztikai becslések: a kormányzati és nemzetközi szervezetek adatai széles sávban mozognak, és a távoli vidéki területek adatai hiányosak lehetnek.

Vitatott értelmezésnek számít az indiai határzár oka és felelőssége. A nepáli kormány, a madhesi szervezetek és az indiai kormány eltérően magyarázzák a 2015–2016-os eseményeket, és a rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé az egyértelmű ok-okozati besorolást. Ugyancsak vitatott a tartományhatárok igazságossága és az identitásalapú föderalizmus kérdése: a madhesi és etnikai szervezetek, a hegyvidéki politikai elit, valamint a nőjogi és kisebbségi csoportok más-más szempontból értékelik az alkotmányos megoldást. Az állampolgársági rendelkezések diszkriminatív jellege jogi és politikai vita tárgya, amelyben a nőjogi aktivisták és a konzervatívabb politikai erők állnak szemben egymással.

Emlékezetpolitikai állításként azonosítható a monarchia híveinek azon érvelése, amely szerint a 2008-as köztársasági fordulat illegitim, mert a monarchia évszázados stabilitást biztosított. Ezzel szemben a köztársaságpártiak a 2006-os népi mozgalmat és a maoista felkelést a népfelség érvényesüléseként ünneplik. Mindkét narratíva a múlt politikai használatának része, és nem feltétlenül a dokumentált események rekonstrukcióját állítja előtérbe. A földrengés túlélőinek visszaemlékezései szóbeli hagyományként őrzik a katasztrófa helyi tapasztalatát, és olyan részleteket is megvilágíthatnak, amelyek a hivatalos jelentésekből hiányoznak.

### 17.3.6. ### Rövid összefoglaló

Nepál 2008-ban békés, de alkotmányos fordulattal megszüntette a Shah-dinasztia monarchiáját, és szövetségi demokratikus köztársaságot kiáltott ki. A 2008-ban választott első alkotmányozó gyűlés azonban nem tudta elfogadni az új alkotmányt, mert a föderális államszerkezet, a tartományhatárok és a kisebbségi képviselet körüli viták, különösen a madhesi és etnikai mozgalmak követelései, megakasztották a munkát. A 2013-ban újjáválasztott alkotmányozó gyűlés, a 2015. évi földrengés utáni felgyorsult tárgyalások nyomán, 2015. szeptember 20-án fogadta el az új alkotmányt. Az alkotmány hét tartományt, háromszintű kormányzati rendszert és széles körű befogadó képviseleti szabályokat hozott létre, de a madhesi tiltakozások, a határzár és az állampolgársági viták jelezték, hogy a föderalizmus intézményi keretei nem szüntették meg azonnal a társadalmi feszültségeket.

### 17.3.7. ### Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépések vezettek a monarchia eltörléséhez 2008-ban, és miért nem lehetett már 2007-ben végleges döntést hozni a királyságról?
2. Melyek voltak az első alkotmányozó gyűlés legfontosabb vitái, és miért bukott meg az alkotmány elfogadása 2012-ben?
3. Hogyan hatott a 2015. évi földrengés az alkotmányozási folyamatra, és milyen forrásokból ismerjük a katasztrófa következményeit?
4. Melyek a 2015. évi nepáli alkotmány fő föderális és befogadási rendelkezései, és hogyan tagolja az országot?
5. Milyen viták és tiltakozások kísérték az új alkotmány bevezetését, különösen a madhesi közösség és a nőjogi csoportok részéről?

## 17.4. Nepál 2015–2026: földrengés, migráció, politikai instabilitás

A 2015–2026 közötti időszak Nepálban több, egymással szorosan összefüggő válság és átalakulás időszaka volt. Az ország 2015. szeptember 20-án hirdette ki az új alkotmányt, amely lezárta a 2006-os békeszerződés óta tartó alkotmányozási időszakot, ám a föderális berendezkedés, a világi állam kérdése és a kisebbségek képviselete körüli viták továbbra is feszültségeket szültek. Az alkotmány elfogadása nem sokkal a pusztító áprilisi–májusi földrengéssorozat után történt, amely súlyos humanitárius és gazdasági károkat okozott, és évekre elnyújtotta az újjáépítést. A politikai életet a koalíciós váltógazdaság, a kommunista pártok egyesülése és széthullása, valamint a 2021-es alkotmányos válság jellemezte. Ezzel párhuzamosan a külföldi munkaerő-migráció és a hazautalások a gazdaság elsődleges támaszává váltak, miközben a klímaváltozás és a környezeti degradáció új típusú sebezhetőséget hozott létre. A fejezet ezeket a folyamatokat tárgyalja, minden esetben jelölve a források típusait és az adatok bizonytalanságát.

**A 2015-ös földrengés, az alkotmány és a Madhesi-tiltakozások**

A 2015. április 25-i, 7,8 magnitúdójú földrengés, amelynek epicentruma Gorkha körzetében volt, majd a május 12-i 7,3-as utórengés a nepáli történelem ismert legsúlyosabb földrengései közé tartozott. A hivatalos adatok mintegy 9 ezer halottat, több mint 22 ezer sebesültet és több százezer lakhatatlanná vált épületet rögzítettek. A kárfelmérési jelentés (Post-Disaster Needs Assessment, PDNA) 706 milliárd nepáli rúpiára becsülte a teljes kárt és veszteséget, ami a 2014/15-ös GDP mintegy harmadának felelt meg; e szám becslés, és a helyi jogvédő szervezetek szerint a valós társadalmi kár ennél magasabb is lehet. A katasztrófa különösen a Katmandu-völgy történelmi városmagjait, a középkori templomokat és palotákat, valamint a hegyvidéki falvakat sújtotta. Számos UNESCO-világörökségi helyszín, köztük a Bhaktapuri és Patani Durbar tér, a Szvajambhunáth és Boudhanath sztúpa megrongálódott. A mentési és segélyezési munkálatokban a nepáli hadsereg mellett számos nemzetközi csapat vett részt, de a terep, a logisztika és a koordináció hiányosságai miatt a segélyek elosztása egyenlőtlen volt. A földrengés idején az ideiglenes kormányzat és a politikai pártok közötti bizalmatlanság lassította a döntéshozatalt; a katasztrófa utáni humanitárius segélyek egy része nem érte el a legszegényebb közösségeket.

Az alkotmányozás folyamata a földrengés előtt is elhúzódott, de a katasztrófa utáni nyomás – részben a nemzetközi donorok és a közvélemény részéről – felgyorsította a kompromisszumot. A 2015. szeptember 20-án elfogadott alkotmány Nepált szövetségi, demokratikus, köztársasági, világi államnak nyilvánította, és hét tartományra osztotta. A föderális határok és a kormányzati hatalommegosztás azonban nem elégítette ki a Madhesi (terai síksági) közösségek pártjait, amelyek a történelmi marginalizációra hivatkozva nagyobb területi autonómiát, arányos képviseletet és a választási rendszer átalakítását követelték. A tiltakozások 2015 őszén erőszakba torkolltak, és a rendőrséggel való összecsapásokban több tucatnyian meghaltak; a pontos áldozatszámról eltérő adatok ismertek. A helyzetet súlyosbította a nepáli–indiai határ forgalmának akadozása, amelyet a nepáli kormány blokádként értelmezett; India tagadta a hivatalos blokádot, de a határátkelők gyakorlatilag leálltak. A hiány üzemanyagból, gyógyszerből és élelmiszerből hónapokig tartott, ami a földrengés utáni humanitárius válságot tovább mélyítette. A blokád értelmezése máig vitatott: nepáli nacionalista körök India büntető politikájának tulajdonították, míg az indiai kormány a határ menti bizonytalanságra és a Madhesi elégedetlenségre hivatkozott. A dokumentált tény az, hogy a határzár jelentős gazdasági károkat okozott, és megerősítette a nepáli igényt az ellátási útvonalak diverzifikálására; ennek egyik következménye volt a 2016-os nepáli–kínai tranzit- és kereskedelmi megállapodás.

**Az újjáépítés és annak korlátai**

A földrengés utáni újjáépítés a nepáli állam egyik legnagyobb kihívása volt. A kormány 2015 végén hozta létre a Nemzeti Újjáépítési Hatóságot (National Reconstruction Authority, NRA),

amely a magánházak, a középületek és a kulturális örökség helyreállítását koordinálta. A program indítása azonban legalább egy évet késett a politikai bizonytalanság, a szabályozási hiányosságok és a donorforrások lassú folyósítása miatt. A házak újjáépítésére szolgáló állami támogatás (kezdetben 200 ezer nepáli rúpia háztartásonként) elégtelennek bizonyult a szegényebb, kőből és vályogból épült otthonok újjáépítésére, és a jogosultság megállapítása körüli viták sok családot kizártak. Az NRA adatai szerint a magánházak többsége 2020-ra elkészült, de a közösségi infrastruktúra, az iskolák, egészségügyi intézmények és a műemlékek helyreállítása elhúzódott. A helyreállítás minőségét és földrengésbiztosságát illetően független mérnöki jelentések aggodalmakat fogalmaztak meg. Az újjáépítés nem csupán műszaki, hanem társadalmi folyamat is volt: a kényszerű átköltözések, a földtulajdon-viták és a városi tervezés hiánya új konfliktusokat szült. A donorországok által felajánlott mintegy 4,1 milliárd USD segélyből a folyósítás elmaradt az ígértektől, amit a nepáli kormány és a civil szervezetek egyaránt bíráltak; a ténylegesen megérkezett és hatékonyan felhasznált összegek becslése módszertani viták tárgya.

**Munkaerő-migráció és a hazautalások gazdasága**

A nepáli gazdaság legsajátosabb vonása a 2015–2026 közötti időszakban a külföldi munkavállalástól való masszív függőség volt. A Nepáli Központi Statisztikai Hivatal és a Munkaügyi Minisztérium adatai szerint évente 400–600 ezer munkavállalási engedélyt adtak ki (a számadatok évenként ingadoznak, és nem tartalmazzák az informális kivándorlókat). A legfontosabb célországok az Öböl-menti monarchiák – Katar, Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek –, valamint Malajzia, később Dél-Korea és Japán. A hazautalások a GDP 25–30%-át tették ki, ami a világ egyik legmagasabb aránya; ez a bevétel meghaladta a hivatalos fejlesztési támogatások és a külföldi közvetlen befektetések összegét, és alapvetően járult hozzá a háztartások jövedelméhez, az oktatási és egészségügyi kiadásokhoz, valamint a vidéki fogyasztáshoz. A migráció ugyanakkor a társadalmi költségek széles skáláját hordozta: a munkavállalók kiszolgáltatottsága, a toborzóügynökségek által felszámított illegális díjak, a munkaszerződések megszegése, a nem fizetett bérek és a fizikai, szexuális zaklatás esetei dokumentáltak. Az Öböl-menti építkezéseken és háztartásokban dolgozó nepáli nők különösen sérülékenyek voltak; a kormány 2010-es évekbeli korlátozásai (például a 30 év alatti nők háztartási munkára való kiutazásának tiltása) vitatottak voltak, mert egyes jogvédők szerint a korlátozás inkább növelte az illegális migrációt. A COVID-19 világjárvány 2020-ban megrázta ezt a rendszert: a lezárások, a repülőjáratok leállása és a munkahelyek megszűnése miatt százezrek tértek haza, a hazautalások pedig a korábbi évekhez képest jelentősen visszaestek. A nepáli kormány repatriációs programjai alulfinanszírozottak voltak, a hazatérők reintegrációja pedig alig kapott figyelmet. A járvány utáni években a migráció újraindult, és a hazautalások ismét növekedtek, de a rendszer sebezhetősége nyilvánvaló maradt.

**Politikai koalíciók és alkotmányos válság**

A 2015-ös alkotmány elfogadása után a nepáli politikai rendszer a koalíciós kormányzás szinte folyamatos válságát élte át. A 2017-es választásokon a CPN-UML és a Maoista Központ szövetsége győzött, és K.P. Sharma Oli alakított kormányt. 2018-ban a két kommunista párt egyesült Nepál Kommunista Pártja (NCP) néven, de a belső hatalmi harcok, a miniszterelnök és a pártelnök közötti rivalizálás, valamint a korrupciós vádak hamar aláásták az egységet. Oli 2020 decemberében feloszlatta a képviselőházat és előrehozott választásokat írt ki, amit a Legfelsőbb Bíróság 2021 februárjában alkotmányellenesnek nyilvánított, és visszaállította a parlamentet. A bíróság döntése a jogállamiság fontos pillanata volt, de a kormány és az ellenzék közötti patthelyzetet nem oldotta meg. 2021 májusában Oli elvesztette a bizalmi szavazást, és a Nepáli Kongresszus Párt elnöke, Sher Bahadur Deuba alakított kormányt. A 2022. novemberi választásokon a Nepáli Kongresszus Párt kapta a legtöbb mandátumot, de a kormányalakítási tárgyalások után Pushpa Kamal Dahal (Prachanda) lett a miniszterelnök egy széles koalíció élén, amelyben a CPN-UML is részt vett. A koalíció összetétele 2023–2024 folyamán többször megváltozott, ahogy a pártok újrarendeződtek; 2024 júliusában K.P. Sharma Oli vette át a

miniszterelnöki posztot. A gyakori kormányváltások okai között szerepelnek a pártok közötti ideológiai és személyi ellentétek, a föderalizmus gyakorlati kérdései, a korrupciós ügyek, valamint a választási rendszer arányos eleme, amely megnehezíti az egypárti többség kialakítását. A politikai instabilitás csökkenti a hosszú távú tervezés lehetőségét, és a szavazók egyre növekvő kiábrándultságát eredményezi; a 2025–2026-os események (például az esetleges kormányalakítások vagy választási előkészületek) a szöveg lezárásakor ellenőrizendő fejlemények.

**Gazdaság, környezet és a fenntarthatóság kérdése**

A nepáli gazdaság a 2015–2026-os időszakban mérsékelt növekedést mutatott, de a növekedés törékeny és egyenlőtlen volt. A mezőgazdaság – amely a foglalkoztatottak mintegy kétharmadát foglalkoztatja – továbbra is alacsony termelékenységgel küzdött, és a monszun időjárás ingadozásainak volt kitéve. A turizmus, különösen a hegyi trekking és a Mount Everest-expedíciók, fontos devizabevételi forrás, de a 2015-ös földrengés, a 2015–2016-os határzár és a COVID-19 járvány visszaeséseket okozott. A turizmus 2022 után fokozatosan helyreállt, de a túlzsúfoltság, a szemétkezelés és a halálos balesetek (2019-ben az Everest déli oldalán a torlódás miatt többen meghaltak) új szabályozási vitákat váltottak ki. Az ipar és az infrastruktúra-fejlesztés a külföldi befektetések és a kínai Övezet és Út kezdeményezés keretében lassan bővült; a kínai finanszírozású projektek (például a Katmandu–Lhasa vasút terve, a hidroelektromos erőművek) azonban a nepáli közvéleményben vitákat gerjesztettek a fenntarthatóságról és az adósságteherről. A nepáli gazdaság másik jelentős lehetősége a vízenergia: a hatalmas hegyvidéki vízenergia-potenciál ellenére a kiépítettség alacsony, és a nagy beruházások gyakran ütköznek környezetvédelmi és társadalmi ellenállásba, különösen a folyók menti közösségek részéről.

A környezeti kihívások közül a klímaváltozás hatásai a legsúlyosabbak. A Himalája gleccserei a tudományos konszenzus szerint gyorsuló ütemben olvadnak, ami növeli a gleccsertó-áradások (GLOF) kockázatát; több ilyen áradás már a 2010-es években is bekövetkezett, és a 2020-as években további fenyegetést jelent. A monszun csapadékmintáinak változása, a földcsuszamlások gyakoribbá válása és a vízkészletek bizonytalansága közvetlenül érinti a mezőgazdaságot és a hegyi közösségek megélhetését. A Katmandu-völgy levegőminősége a világ legszennyezettebb térségei közé tartozik; a WHO adatai szerint a szállópor-koncentráció a biztonságos határérték többszörösét is eléri, különösen a téli hónapokban. A légszennyezés fő forrásai a járművek, a téglaégetők, a háztartási szilárd tüzelőanyagok és a mezőgazdasági égetések. A hulladékkezelés, a folyók szennyezése és a városi terjeszkedés szintén sürgető problémák. A nepáli kormány klímapolitikája, beleértve a Párizsi Megállapodás szerinti vállalásokat, eddig korlátozott erőforrásokkal és végrehajtási kapacitással szembesült; a nemzetközi klímafinanszírozás elosztásában a hegyi országok sajátos sebezhetőségét – a „hegyi szerep” hiányát a globális tárgyalásokon – több nepáli diplomata és civil szervezet bírálta.

**Nepál 2026-ban**

A 2026-os Nepál kilátásait a fenti folyamatok együttesen határozzák meg. A politikai rendszer demokratikus, intézményei működnek, de a koalíciós instabilitás és a korrupció erodálja a közbizalmat. A föderalizmus bevezetése még nem fejeződött be: a tartományi kormányok hatásköreinek pontosítása, a pénzügyi decentralizáció és a helyi szintű kapacitások hiánya továbbra is vitákat okoz. A gazdaság a hazautalásoktól függ, a fiatalok kivándorlása munkaerőhiányt okoz, és a termelő szektor fejletlensége akadályozza a fenntartható növekedést. A klímaváltozás és a környezeti károk hosszú távú fenyegetést jelentenek, amelyet egyetlen nepáli kormány sem kezelhet egyedül; a regionális együttműködés Kínával és Indiával, valamint a nemzetközi támogatás elengedhetetlen. A geopolitikai egyensúlyozás Kína és India között továbbra is meghatározó: India hagyományos gazdasági és kulturális befolyása, Kína növekvő beruházási jelenléte, valamint az Egyesült Államok és az európai donorok fejlesztési programjai közötti navigálás a nepáli külpolitika állandó kihívása. A 2026-ra vonatkozó konkrét adatok – a legfrissebb GDP-növekedés,

a migrációs statisztikák, a politikai szereplők pozíciói – a szöveg lezárásakor ellenőrizendők; a fenti elemzés a 2015–2024 közötti dokumentált tendenciákra épül.

### 17.4.1. Források és bizonytalanságok

A 2015–2026-os időszak Nepál-történetének forrásbázisa elsősorban nepáli kormányzati jelentésekből, nemzetközi szervezetek adatbázisaiból, független kutatóintézetek elemzéseiből és oknyomozó újságírásból áll. A földrengésre vonatkozóan a Nepáli Nemzeti Tervezési Bizottság (National Planning Commission) által jegyzett Post-Disaster Needs Assessment (PDNA, 2015) alapvető, de számai becslések; a bizonytalanságot növeli, hogy a helyi önkormányzatok és a civil szervezetek saját felmérései gyakran eltérnek a hivatalos adatoktól. Az újjáépítés előrehaladásáról az NRA és a Világbank jelentései adnak képet, de a vidéki területek informális építkezései nem mindig szerepelnek a statisztikákban. A donorok által ígért összegek és a tényleges folyósítás közötti eltérést a nepáli Számvevőszék és a Transparency International jelentései dokumentálták.

A munkaerő-migrációra és a hazautalásokra vonatkozó adatok a Nepáli Központi Statisztikai Hivatal, a Nepáli Nemzeti Bank és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) kiadványaiból származnak. A hivatalos statisztikák alulbecslik az informális csatornákon átutalt összegeket és az engedély nélküli kivándorlást; a valós hazautalási arány valószínűleg magasabb. A visszaélésekről szóló beszámolók elsősorban emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) és nepáli oknyomozó portálok anyagaiból ismertek; ezek minősítései – például a „kényszermunka” vagy a „modern rabszolgaság” – vitatottak, mert a nepáli kormány gyakran kevésbé súlyosnak minősíti a jogsértéseket.

A politikai események esetében a források közé tartoznak a Nepáli Legfelsőbb Bíróság ítéletei, a választási bizottság eredményei, a parlamenti jegyzőkönyvek és a nepáli médiumok (The Kathmandu Post, The Himalayan Times, Kantipur). A kormányalakítások és koalíciós megállapodások gyakran informális alkukon alapulnak, amelyek nem dokumentáltak teljes mértékben; az események értelmezése a politikai tömböktől függően eltér. A 2025–2026-os fejleményekre vonatkozó állításoknál kizárólag a legfrissebb, ellenőrzött hírek használhatók; a tankönyv lezárásakor az aktuális miniszterelnök, a választási menetrend és a főbb törvények státuszát frissíteni kell.

A környezeti adatok esetében a tudományos konszenzus a klímaváltozás tényét illetően egyértelmű, de az egyes katasztrófák okainak tulajdonítása, a gleccsertó-áradások kockázatának számszerűsítése és a helyi alkalmazkodási stratégiák hatékonysága több értelmezést is megenged. A WHO légszennyezési adatai modellbecsléseken alapulnak, és a mérőállomások lefedettsége egyenetlen. A gazdasági statisztikák (GDP-növekedés, szegénységi ráta) hivatalos becslések, amelyek módszertani felülvizsgálat alatt állhatnak; a szövegben közölt arányok (például a hazautalások GDP-hez viszonyított aránya) a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank eltérő módszertana miatt $\pm 5$ százalékpontos bizonytalansággal kezelendők.

### 17.4.2. Rövid összefoglaló

A 2015–2026 közötti Nepált a 2015-ös alkotmány elfogadása, a pusztító földrengés és annak lassú újjáépítése, a külföldi munkaerő-migrációtól és hazautalásoktól való erős gazdasági függőség, valamint a koalíciós politika folyamatos váltógazdasága jellemezte. A földrengés rávilágított a szabályozás, a szegénység és a földrajzi sebezhetőség összefüggéseire; az újjáépítés évekig elhúzódott. A Madhesi közösségek tiltakozása és a határzár megmutatta a föderalizmus és a külkapcsolatok feszültségeit. A politikai életben a három fő párt közötti szövetségek váltakozása és a 2021-es alkotmányos válság megmutatta a demokratikus intézmények erejét és korlátait egyaránt. A gazdaság legfontosabb támasza a munkaerő-migráció, amely ugyanakkor társadalmi költségekkel jár; a klímaváltozás és a környezeti károk pedig hosszú távú fenyegetést jelentenek.

2026-ra Nepál demokratikus, de törékeny állapotban van, ahol a föderalizmus, a gazdasági diverzifikáció és a környezeti alkalmazkodás a legfontosabb nyitott kérdések közé tartozik.

### 17.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és gazdasági következményei voltak a 2015-ös földrengésnek, és miért húzódott el az újjáépítés?
2. Hogyan határozza meg a munkaerő-migráció és a hazautalások szerepe a nepáli gazdaságot, és milyen árat fizetnek a migráns munkavállalók?
3. Mi magyarázza a nepáli politikai koalíciók gyakori váltását 2015 után, és milyen szerepet játszott a Legfelsőbb Bíróság a 2021-es alkotmányos válságban?
4. Melyek a legfontosabb környezeti kihívások, amelyekkel Nepálnak szembe kell néznie a klímaváltozás következtében?
5. Milyen kérdések maradnak nyitva Nepál 2026-os helyzetében a föderalizmus, a gazdaság és a geopolitika terén?

# 18 Bhutan

## 18.1. A buddhista királyság kialakulása

Bhután, a „sárkány földje” (dzongkha nyelven Druk Yul) a keleti Himalája déli lejtőin fekvő, mély völgyekkel tagolt terület. A 17. század előtt nem alkotott egységes politikai entitást: a térséget egymással rivalizáló helyi klánok, völgyi fejedelemségek és különböző tibeti buddhista iskolák szerzetesi központjai uralták. A mai Bhután előzményének tekinthető állam kialakulása szorosan összefonódik egy tibeti származású vallási vezető, Zhabdrung Ngawang Namgyal (1594–1651) tevékenységével, aki a Drukpa kagyü iskola önálló politikai és vallási bázisát hozta létre a Himalája déli oldalán. Ez az alfejezet a 16. század végétől a 17. század közepéig terjedő időszakot tárgyalja, kitekintéssel a korábbi buddhista előzményekre és a későbbi intézményi következményekre. A „buddhista királyság” kifejezés itt nem modern értelemben vett monarchiát jelöl: a királyi cím (Druk Gyalpo) csak 1907-ben, a Wangchuck dinasztia megalapításával jött létre. A 17. században létrejött állam sokkal inkább teokratikus jellegű, vallási-politikai szövetség volt, amelyben a Drukpa egyház intézményei és a helyi világi elitek együtt gyakorolták a hatalmat.

### 18.1.1. A buddhizmus gyökerei és a Drukpa iskola megjelenése

A buddhizmus első nyomai Bhután területén a tibeti hagyomány szerint a 8. századra nyúlnak vissza: a legendás indiai mester, Padmaszambhava (Guru Rinpocse) állítólagos látogatása nyomán a nyingma iskola kolostorai és szent helyei jelentek meg a völgyekben. A 12–13. századtól a kagyü (tibeti: bka’ brgyud) hagyomány különböző ágai is elterjedtek, köztük a Drukpa kagyü aliskola, amely a tibeti Ralung kolostorból kiindulva alapított kolostorokat a déli hegyvidéken. Az iskola neve a tibeti druk (sárkány) szóból származik; a hagyomány szerint az alapító, Tsangpa Gyare (1161–1211) a kolostoralapítás helyén sárkányt látott, és ezt kedvező jelnek tekintette. Bhután későbbi neve, Druk Yul – „a sárkány földje” – éppen erre a vallási azonosulásra utal.

A 16. századra a Drukpa kagyü befolyása erősödött Bhután nyugati völgyeiben, de a politikai hatalom továbbra is széttagolt volt. A helyi klánok, a tibeti határvidékről érkező szerzetesi közösségek és a különböző kagyü, illetve nyingma központok közötti konfliktusok gyakoriak voltak. A tibeti politikai helyzet is hatással volt a térségre: a 17. század elején a Tsang uralkodóház dominanciája alatt álló Tibetben a Gelug iskola mellett más irányzatok is versengtek a politikai befolyásért, és a Drukpa iskola egyes vezetői üldöztetéssel szembesültek.

### 18.1.2. Zhabdrung Ngawang Namgyal érkezése és hatalmi konszolidációja

Zhabdrung Ngawang Namgyal a Ralung kolostor Drukpa vonalának elismert reinkarnációjaként született Tibetben. A tibeti hatalmi harcok közepette konfliktusba került a rivális Drukpa ágakkal és a Tsang uralkodóval, ami arra kényszerítette, hogy elhagyja Tibetet. A hagyomány szerint 1616-ban vagy 1617-ben érkezett a mai Bhután területére, ahol a helyi Drukpa közösségek és a nyugati völgyek klánjai közül többen támogatásukról biztosították. Az ezt követő évtizedekben fokozatosan megszilárdította hatalmát: katonai győzelmeket aratott a rivális klánok és szerzetesi csoportok felett, szövetségeket kötött, és kolostori birtokokat szervezett. 1629-ben megalapította

a Simtokha Dzongot, amely az első olyan erődített kolostor volt, amelyet kifejezetten a Drukpa állam központjaként emeltek.

A Zhabdrung egyesítő tevékenysége nem csupán katonai jellegű volt. A terület földrajzi tagoltsága miatt a völgyek közötti közlekedés nehéz volt, ezért a hatalom gyakorlásának kulcsa a stratégiai pontokon emelt erődítmények – dzongok – hálózatának kiépítése lett. A dzong (tibeti: rdzong, „erőd") a tibeti közigazgatási gyakorlatból ismert intézmény volt, de Bhutánban sajátos formát öltött: egyszerre szolgált katonai védműként, közigazgatási központként, adóbeszedő helyként és szerzetesi kolostorként. A legfontosabb dzongok – Punakha (1637), Trongsa, Paro, Wangdue Phodrang – nemcsak a hatalom katonai bástyái voltak, hanem a Drukpa egyház rituális és adminisztratív központjai is. A dzongok építészeti elrendezése a vallási és világi funkciók szimbolikus egyesítését tükrözte: a központi torony (utse) a szerzetesi tér, a körülötte lévő udvarokban a világi adminisztráció működött.

A Zhabdrung az állam működését kettős kormányzati rendszerrel biztosította. Bár kezdetben ő maga töltötte be a legfelső vallási és világi szerepet is, halála után a hatalom két különálló tisztségre oszlott: a Je Khenpo lett a vallási ügyek legfőbb vezetője, a Druk Desi pedig a világi kormányzat feje. Ez a dualista berendezkedés – amely a tibeti „két rendszer" (chos srid gnyis) elvére épült – a 17. század végétől intézményesült, és hosszú távon meghatározta Bhután politikai kultúráját. A vallási és világi hatalom megosztása nem jelentett merev szétválasztást: a dzongokban a szerzetesi közösség és a helyi kormányzó (dzongpon) együttműködése biztosította a rend fenntartását és az adók beszedését.

A Zhabdrung törvénykezési tevékenysége is jelentős volt. A hagyomány szerint összeállíttatta a Kathrim néven ismert törvénykönyvet, amely a buddhista erkölcsi elveket ötvözte a helyi szokásjoggal és a tibeti jogi hagyománnyal. A törvénykönyv szabályozta az adózást, a földtulajdont, a házasságot, a büntetőjogi kérdéseket és a szerzetesi fegyelmet. Bár a Kathrim eredeti szövege nem maradt fenn, és a későbbi változatok átdolgozott formában ismertek, a korabeli jogi gondolkodás lenyomatát őrzik. A törvénykezés célja nem csupán a büntetés volt, hanem a társadalmi harmónia fenntartása a buddhista kozmológia keretei között.

### 18.1.3. Tibeti inváziók és a függetlenség megszilárdítása

A Zhabdrung sikerei és a Drukpa állam megerősödése közvetlen fenyegetést jelentett a tibeti Tsang uralkodóházra, amely a maga befolyási övezetébe akarta vonni a déli völgyeket. 1634 és 1644 között több tibeti katonai expedíció indult Bhután ellen. A tibeti források szerint a cél az volt, hogy a Tsang uralkodó hatalmát kiterjessze, és a Drukpa iskola riválisait támogassa. A bhutáni krónikák viszont a támadásokat a tibeti agresszió megnyilvánulásaként írják le, és hangsúlyozzák a helyi közösségek ellenállását.

A konfliktus lefolyásáról szóló beszámolók – mind a tibeti, mind a bhutáni oldalon – gyakran eltúlozzák a hadseregek létszámát és a csaták méreteit. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a tibeti haderők többször behatoltak a nyugati völgyekbe, de a dzongok védelme és a helyi harcosok ellenállása miatt nem tudtak tartós eredményt elérni. A Zhabdrung hadászati taktikája kihasználta a nehéz terepet: a hegyi ösvények, szorosok és erődített átjárók védelme lehetővé tette, hogy a kisebb létszámú, de a terepet jól ismerő bhutáni csapatok visszaverjék a betolakodókat. A tibeti expedíciók kudarca megerősítette a Drukpa állam önállóságát, és hozzájárult egy sajátos, tibetitől elkülönülő politikai identitás kialakulásához.

Fontos hangsúlyozni: a 17. századi konfliktus nem egy modern értelemben vett „nemzeti függetlenségi háború" volt, hanem a vallási iskolák és a regionális hatalmi központok közötti rivalizálás egyik epizódja. A tibeti-bhutáni viszony nem írható le egyszerű alá-fölérendeltségi képletként: a kora újkori Tibet sem volt egységes, központosított állam, és a déli völgyekben a

helyi elitek saját érdekeik szerint cserélgethették szövetségeseiket. A Drukpa állam megerősödése tehát nem egy korábban létező tibeti tartomány elszakadása volt, hanem egy új, vallási alapon szerveződő politikai entitás felemelkedése a tibeti kulturális térség peremén.

A Zhabdrung 1651-ben bekövetkezett halála után a stabilitás érdekében halálát hosszú évekig titokban tartották. A hivatalos nyilatkozatok szerint visszavonult meditálni, és a tényleges halálhírt csak jóval később hozták nyilvánosságra. Ennek a gyakorlatnak a célja a hatalmi vákuum elkerülése volt, és lehetővé tette a kettős kormányzati rendszer fokozatos megszilárdulását. A Zhabdrung halála után a Drukpa egyház reinkációs vonala nem szakadt meg: később több reinkarnációt is felismertek, ami a 18–19. században politikai vitákhoz és rivalizáláshoz vezetett a különböző reinkarnációs ágak között. Ez az utódlási bizonytalanság is mutatja, hogy a 17. századi állam intézményei még nem voltak teljesen stabilak.

### 18.1.4. A dzongok és a buddhista intézmények szerepe

A dzongok nem csupán katonai és közigazgatási létesítmények voltak, hanem a Drukpa buddhista civilizáció központjai is. Minden jelentősebb dzongban szerzetesi közösség (szangha) működött, amelynek tagjai a környező falvakból nyerték támogatásukat. A szerzetesek nem csupán vallási szertartásokat végeztek, hanem részt vettek az írásbeliség fenntartásában, az oktatásban és a művészeti alkotások elkészítésében is. A dzongokban őrizték a vallási szövegeket, a kegytárgyakat és a kormányzati iratokat. Az épületek falfestményei, szobrai és mandalái a tibeti buddhista ikonográfia helyi változatait jelenítették meg.

A buddhista intézmények hálózata szorosan összekapcsolódott a földbirtoklással és az adózással. A kolostorok birtokokat kaptak a Zhabdrungtól, amelyek jövedelme a szerzetesi közösség fenntartását szolgálta. A falvak kötelesek voltak bizonyos szolgáltatásokat nyújtani a dzongoknak: élelmiszert, munkát, szállítást és katonai szolgálatot. Ez a rendszer a tibeti adózási gyakorlatból származott, de Bhutánban a helyi viszonyokhoz igazodott. A paraszti közösségek terhei jelentősek voltak, ugyanakkor a dzongok védelmet is nyújtottak a külső támadásokkal és a helyi konfliktusokkal szemben.

A Drukpa egyház szervezeti felépítése a tibeti minta szerint rétegzett volt: a legfelső szinten a Je Khenpo állt, alatta a kolostorok apátjai és a tanítómesterek hálózata. A szerzetesi képzés a tibeti buddhista tantervet követte: a szerzetesek filozófiát, logikát, rituális szövegeket és meditációs gyakorlatokat tanultak. A Drukpa hagyomány sajátos vonása a mahamudra meditációs rendszerre és a tántrikus gyakorlatokra helyezett hangsúly volt. A kolostori élet mellett a laikus vallásosság is fontos szerepet játszott: a falusi közösségek zarándoklatokon, fesztiválokon és házi szertartásokon vettek részt, amelyek a buddhista kozmológia és a helyi szellemhit elemeit egyaránt magukba foglalták.

### 18.1.5. A tibeti-bhutáni kapcsolatok hosszú távú keretei

A 17. századi Drukpa állam kialakulása nem szakította meg a tibeti kulturális kapcsolatokat. A bhutáni buddhizmus továbbra is a tibeti nyelvet használta liturgikus nyelvként, és a kolostori képzés a tibeti hagyományon alapult. A bhutáni elit írásbelisége tibeti írásrendszert használt, és a vallási szövegek nagy részét tibeti nyelvről másolták vagy fordították. Ugyanakkor a politikai viszony a 17. század végétől gyakorlatilag a de facto függetlenség irányába mozdult el: a tibeti kormányzat nem tudta tartósan befolyásolni a déli völgyek ügyeit, és a Drukpa állam saját külkapcsolatait is építeni kezdte a szomszédos himalájai régiókkal, valamint a későbbi századokban a brit gyarmati hatalommal.

A tibeti-bhutáni viszonyban a vallási kötelékek és a politikai rivalizálás egyszerre voltak jelen. A Drukpa iskola központja Tibetből fokozatosan Bhutánba helyeződött át, ami a tibeti vallási térképen is új súlypontot hozott létre. A Gelug iskola dominanciájával szemben a Drukpa Bhutánban megőrizte önálló intézményeit, és a 17–18. században a tibeti kormányzat többször is kísérletet tett a befolyás visszaszerzésére, de ezek a próbálkozások korlátozott eredménnyel jártak. A két fél közötti határviták és alkalmi összeütközések a 19. századig folytatódtak, de a Drukpa állam alapvetően megőrizte belső autonómiáját.

### 18.1.6. Források és bizonytalanságok

A 17. századi Bhután történetére vonatkozó ismereteink elsősorban vallási krónikákból, életrajzokból (namthar) és a dzongokban őrzött kormányzati iratokból származnak. A legfontosabb források közé tartoznak a Drukpa kagyü iskola történeti munkái, amelyek a Zhabdrung életét és tetteit hagiografikus keretben beszélik el. Ezek a szövegek nem modern történetírási alkotások: céljuk a vallási legitimáció megteremtése és a Drukpa vonal dicsőítése volt, ezért a riválisokkal szemben elfogultak, a csodás elemeket pedig tényként kezelik. A tibeti források – például a Gelug vagy a Tsang udvarhoz köthető krónikák – más szemszögből írják le ugyanazokat az eseményeket, és gyakran ellentmondanak a bhutáni elbeszélésnek.

A régészeti emlékek – elsősorban a dzongok építészeti maradványai, falfestményei és feliratai – megerősítik a kronológia egyes pontjait, például a Simtokha Dzong 1629-es alapítását és a Punakha Dzong 1637-es építését. Az építkezésekhez kapcsolódó feliratok és a restaurálások során előkerült tárgyak azonban nem adnak teljes képet a politikai folyamatokról. A hadjáratok, a csaták és a politikai döntések részletei szinte kizárólag szöveges forrásokból ismertek, amelyek megbízhatósága változó.

A tibeti inváziók áldozatainak számára és a hadseregek méretére vonatkozó adatok régészeti vagy statisztikai becslésnek sem tekinthetők: a krónikákban szereplő számok (például „százezer tibeti katona”) nyilvánvalóan túlzóak, retorikai célokat szolgálnak. A modern történetírás ezért ezeket a számokat nem fogadja el hiteles forrásként, és a konfliktus lefolyását elsősorban kvalitatív módon rekonstruálja. A Zhabdrung halálának pontos dátuma és a halál eltitkolásának részletei szintén vitatottak: a különböző források eltérő időpontokat adnak meg, és a hivatalos narratíva utólagos konstrukció lehetett.

A szóbeli hagyomány jelentős szerepet játszik a Zhabdrung alakjának továbbélésében. A bhutáni közösségekben a mai napig élnek olyan történetek, amelyek a Zhabdrung csodás tetteiről, a dzongok építésének körülményeiről és a tibetiek elleni harcokról szólnak. Ezek a narratívák nem dokumentálható tényeket közvetítenek, hanem a közösségi identitás és a vallási hit kifejeződései. A modern történetírás igyekszik elválasztani a hagiografikus és a szóbeli hagyományból származó elemeket a dokumentálható eseményektől, de ez nem mindig lehetséges.

Vitatott értelmezésnek számít például a Zhabdrung motivációja: míg a Drukpa hagyomány szerint kizárólag vallási küldetés vezérelte, egyes modern kutatók politikai ambíciókat is látnak tevékenysége mögött, rámutatva, hogy a tibeti hatalmi harcokból való menekülése egy új hatalmi bázis kiépítését is szolgálta. Hasonlóképpen vitatott, hogy a 17. századi Bhután mennyiben tekinthető önálló államnak: a szuverenitás modern fogalmát nem lehet visszavetíteni a kora újkori viszonyokra, ahol a hatalom gyakorlása a személyes lojalitások és a vallási intézmények hálózatán alapult.

A nyugati források rendkívül ritkák ebből az időszakból. Az első európaiak, a jezsuita misszionáriusok Estêvão Cacella és João Cabral 1627-ben jutottak el Bhutánba, és rövid beszámolót hagytak hátra útjukról. Feljegyzéseik értékes adalékok a korabeli állapotokról, de töredékesek és a katolikus missziós perspektíva torzíthatja a bennük foglalt leírásokat. A 17. századi Bhutánra

vonatkozó ismereteink tehát alapvetően belső, vallási jellegű forrásokra támaszkodnak, amelyeket kiegészítenek a régészeti leletek és a későbbi történeti hagyomány.

### 18.1.7. Rövid összefoglaló

A 17. század elején a tibeti Drukpa kagyü iskola egyik vezetője, Zhabdrung Ngawang Namgyal a mai Bhután területén új, vallási alapon szerveződő politikai entitást hozott létre. A terület korábban széttagolt völgyi fejedelemségek és szerzetesi központok mozaikja volt, tibeti kulturális befolyás alatt. A Zhabdrung az erődített kolostorok (dzongok) hálózatára támaszkodva egyesítette a nyugati völgyeket, kettős kormányzati rendszert alakított ki, és törvénykönyvet adott ki. A tibeti Tsang uralkodóház többszöri katonai kísérlete ellenére a Drukpa állam megőrizte önállóságát, ami hosszú távon a tibetitől elkülönülő politikai identitás kialakulásához vezetett. A dzongok a közigazgatás, a védelem és a buddhista vallási élet központjai lettek, és a Drukpa egyház intézményei a 18–19. században is meghatározták Bhután társadalmi rendjét. A 17. századi „buddhista királyság” tehát nem modern monarchia volt, hanem teokratikus jellegű állam, amelynek alapjait a Zhabdrung rakta le, és amely a későbbi Bhutáni Királyság előzményének tekinthető.

### 18.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott Zhabdrung Ngawang Namgyal a mai Bhután területén létrejött 17. századi állam kialakulásában, és milyen tibeti politikai körülmények kényszerítették távozásra?
2. Ismertesse a dzong rendszer kettős – katonai-közigazgatási és vallási – funkcióját! Miért volt kulcsfontosságú a dzongok hálózata a Drukpa állam megszilárdulásában?
3. Hogyan alakult a tibeti-bhutáni viszony a 17. században, és miért nem írható le a konfliktus modern „nemzeti függetlenségi háborúként”?
4. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a 17. századi Bhután kutatásakor, és milyen torzításokat hordoznak ezek a források?
5. Miért félrevezető a „buddhista királyság” kifejezés a 17. századi Drukpa államra, és miben különbözött ez az 1907-től fennálló Bhutáni Királyságtól?

## 18.2. A brit kapcsolat és a monarchia

Bhután külkapcsolatainak és belső államformájának 19–20. századi átalakulása szorosan összefonódott a brit indiai terjeszkedéssel. A jelen alfejezet a brit–bhutáni kapcsolat fegyveres és diplomáciai szakaszát, a Wangchuck-dinasztia létrejöttét, valamint az első uralkodó, Ugyen Wangchuck államépítő tevékenységét mutatja be. Az időhatár körülbelül az 1860-as évektől 1910-ig, a brit–bhutáni szerződés aláírásáig terjed, kitekintéssel Ugyen 1926-ig tartó uralkodásának kezdeti éveire. A buddhista királyság korábbi történetét A buddhista királyság kialakulása tárgyalja; itt a külső kapcsolatokra és az államépítésre összpontosítunk.

A 19. század első felében Bhután nem rendelkezett egységes központi közigazgatással: a hatalom a Druk Deszi (világi uralkodó) és a Je Khenpo (főapát) kettős rendszerén nyugodott, de a tartományok élén álló penlopok – köztük a keleti Trongsa penlop – gyakorlatilag önállóan kormányoztak. A déli határvidéken, a Duárok hegylábi sávjában a bhutáni adószedők, a helyi földesurak és a Brit Kelet-indiai Társaság által ellenőrzött Asszám, illetve Bengál hivatalnokai között ismétlődő viták alakultak ki a fennhatóságról, az adókról és a kereskedelmi útvonalakról. A 18. század végén George Bogle (1774) és Samuel Turner (1783) brit missziói még békés

ismerkedést szolgáltak, de a 19. század közepére a gyarmati kormányzat egyre határozottabban követelte a határok rögzítését és a bhutáni lovasportyák megszüntetését. A vita hátterében nem csupán a fejadók és a terményadók összege állt, hanem a teaültetvények, a területi ellenőrzés és a tibeti kereskedelem iránti brit érdek is.

A fegyveres konfliktus közvetlen előzménye Ashley Eden brit politikai tisztviselő 1863–1864-es küldetése volt. Eden azt a feladatot kapta, hogy a bhutáni udvarral tárgyaljon a vitatott területekről, a brit alattvalók védelméről és a kereskedelem feltételeiről. A bhutáni udvarban azonban ellenséges, megalázó bánásmódban részesült; a kortárs brit jelentések szerint arra kényszerítették, hogy írjon alá egy számára kedvezőtlen tervezetet, és a misszió végül eredmény nélkül, presztízsveszteséggel tért vissza Kalkuttába. A brit indiai kormányzat ezt követően katonai megtorló hadjárat mellett döntött. A döntésben Eden személyes sérelme mellett az a stratégiai megfontolás is szerepet játszott, hogy a Himalája keleti szakaszán a brit hatalomnak stabil határokat kell teremtenie, és meg kell akadályoznia, hogy a térség a tibeti vagy kínai befolyás csatornájává váljon.

A brit–bhutáni háború 1864 novemberében kezdődött, amikor a brit csapatok több oszlopban benyomultak a Duárokba és a hegyekbe. A hadműveletek kezdetben kudarcokkal jártak: a meredek völgyek, a monszun utáni sár, a betegségek és az utánpótlási nehézségek miatt az egyik brit hadoszlop vereséget szenvedett, és a bhutáni erődítmények (dzsongok) védői több támadást visszavertek. A brit hadvezetés ezt követően növelte a tüzérséget és a logisztikai tartalékokat, és 1865 folyamán a déli erődök – köztük a stratégiai jelentőségű Dewangiri – brit kézre kerültek. A bhutáni védelem elszántan harcolt, de a szervezett, modern fegyverzetű hadsereg fölénye és a déli termékeny területek elvesztése tárgyalásokra kényszerítette a bhutáni vezetőket. A harcok áldozatainak összlétszáma ma sem ismert; a brit oldali veszteség néhány száz főre tehető, a bhutáni halottak és sebesültek számáról nincs megbízható becslés.

A harcot a szincsulai szerződés zárta le 1865. november 11-én. A megállapodás értelmében Bhután lemondott a Duárok és a déli határvidék egy részének ellenőrzéséről, és elfogadta, hogy a vitás területek brit indiai igazgatás alá kerülnek. Cserébe a brit kormány éves járadékot – a szerződésben rögzített 50 000 rúpiát – ígért a bhutáni államnak. A szerződés nem szüntette meg Bhután belső önállóságát: a brit fél nem vezetett be gyarmati közigazgatást, nem telepített helytartót, és a bhutáni adó- és igazságszolgáltatási rendszer is fennmaradt. Ugyanakkor a területi veszteség, a járadék intézménye és a brit katonai jelenlét fenyegetése tartósan korlátozta Bhután külpolitikai mozgásterét. A kortárs brit kormányzati nyelv a háborút békét teremtő, fegyelmező expedíciónak nevezte; a bhutáni emlékezet és a későbbi történetírás viszont a kikényszerített engedményeket, a déli területek elvesztését és a nemzeti önérzet sérelmét hangsúlyozza.

A szincsulai szerződés után a brit India és Bhután kapcsolata formálisan békés mederbe terelődött, de a bhutáni belpolitikában a hatalmi harcok tovább éleződtek. A központi hatalom továbbra is gyenge maradt, és a rivális penlopok gyakran egymás ellen fordultak. Ebben a bizonytalan helyzetben a keleti Trongsa penlop családja – Jigme Namgyal, majd fia, Ugyen Wangchuck – fokozatosan kiterjesztette befolyását a többi tartomány fölé. Jigme Namgyal katonai sikerei és közvetítői szerepe után Ugyen 1883-tól viselte a Trongsa penlop tisztségét, és a következő két évtizedben riválisait kiszorítva a tényleges hatalom birtokosává vált. A brit hatóságok, amelyek a Himalája keleti szakaszán a stabilitást és a tibeti határ biztonságát tartották szem előtt, egyre inkább Ugyennel tárgyaltak, mert ő bizonyult a legerősebb és legkiszámíthatóbb partnernek.

A brit–bhutáni viszony szorosabbra fűzésében meghatározó fordulatot hozott a brit indiai kormány 1903–1904-es tibeti expedíciója. A hadjárat során Ugyen Wangchuck közvetítői szerepet vállalt a brit és a tibeti fél között, és ezzel elnyerte a brit politikai vezetés bizalmát. Charles Bell, a brit indiai politikai szolgálat tisztviselője szoros munkakapcsolatot alakított ki Ugyennel, és a brit kormányzat Bhutánt a tibeti és kínai befolyás ellensúlyaként, valamint a Himalája keleti

szakaszának stabil ütközőállamaként kezdte kezelni. A belső hatalmi harcokban a brit hatóságok nem avatkoztak be közvetlenül, de diplomáciai elismerésükkel és a járadék folyósításának fenntartásával ténylegesen Ugyen helyzetét erősítették.

1907. december 17-én a bhutáni politikai és vallási elit – a penlopok, a dzsongponok (körzeti kormányzók) és a szerzetesi vezetők – a punakhai dzsongban gyűlést tartott. A résztvevők egyhangúlag Ugyen Wangchuckot választották Bhután első örökletes királyává (Druk Gyalpó). A döntéssel a korábbi világi uralkodói tisztség, a Druk Deszi megszűnt, és új államforma jött létre: a monarchia. A választás formálisan a bhutáni elit belső kezdeményezése volt, és a buddhista egyházi hierarchia (a Je Khenpo és a szerzetesi közösség) is támogatta. Ugyanakkor a brit India politikai támogatása és az a tény, hogy Ugyen a legnagyobb katonai erőt ellenőrizte, döntő tényezőnek bizonyult. A monarchia létrejöttét a kortárs brit jelentések a belső anarchia felszámolásának és a stabilitás megteremtésének keretében értelmezték; a bhutáni nemzeti történetírás később a független bhutáni államiság új korszakának kezdeteként ünnepelte.

Az új rendet az 1910. január 8-án Punakhában aláírt brit–bhutáni szerződés erősítette meg. A megállapodás kimondta, hogy Bhután külügyeit a brit kormány irányítja, cserébe a brit fél nem avatkozik be Bhután belső igazgatásába, és az éves járadékot 100 000 rúpiára emeli. A szerződés a kortárs nemzetközi jog nyelvén protektorátusi viszonyt hozott létre, bár a brit kormányzat kerülte a gyarmati adminisztráció kiterjesztését, és Bhutánt nem sorolta a brit indiai tartományok közé. A bhutáni kormányzat – a király és a szerzetesi tanács – a szerződést saját belső autonómiájának biztosítékaként is értelmezte: a brit jelenlét korlátozta a tibeti vagy kínai beavatkozás lehetőségét, és a járadék kiszámítható bevételt jelentett a központi hatalom számára. A szerződés hosszú távú következményeit tekintve azonban vita folyik arról, hogy a brit külügyi ellenőrzés mennyiben korlátozta Bhután szuverenitását, és mennyiben jelentett gyakorlati védelmet.

Ugyen Wangchuck uralkodása (1907–1926) az államépítés első szakaszának tekinthető. Az adóbeszedést fokozatosan központosították, a tartományi kormányzók (penlopok és dzsongponok) hatáskörét a királyi udvar ellenőrzése alá vonták, és intézményesítették a világi közigazgatás és a szerzetesi hierarchia együttműködését. Az uralkodó az oktatás terén is megtette az első lépéseket: a szerzetesi tanulmányok mellett az első világi, nyugati mintájú iskolák (például a Haa-völgyben) is megnyíltak, és megindult a modern egészségügyi ellátás bevezetése. A gazdaság azonban továbbra is a mezőgazdaságon, a terményjáradékokon és a munkaszolgáltatásokon nyugodott; a társadalmi viszonyokat a hagyományos földhasználati és adózási rendszerek határozták meg. A királyi hatalom örökletessé tétele, a központi kincstár megteremtése és a brit szerződéses keret együtt olyan intézményi alapokat hozott létre, amelyekre a 20. századi Bhután, majd a függetlenség későbbi fokozatai ráépülhettek.

### 18.2.1. Források és bizonytalanságok

A szincsulai szerződés (1865) és az 1910-es brit–bhutáni szerződés szövege elsődleges forrásként fennmaradt a brit India gyarmati levéltáraiban és a bhutáni állami irattárakban; a bennük rögzített járadékösszegek (50 000, majd 100 000 rúpia) így dokumentált tények, bár a kifizetések üteme és vásárlóértéke további kutatást igényel. A háború hadműveleteinek leírása nagyrészt brit katonai jelentéseken, haditudósításokon és visszaemlékezéseken alapul; a bhutáni oldalról írott forrás alig maradt fenn, ezért a védők veszteségeire, a civil lakosság szenvedésére és az erődítmények ostromának részleteire vonatkozó ismereteink hiányosak. A brit–bhutáni háború áldozatainak összlétszámára nincs megbízható becslés; a rendelkezésre álló brit adatok csak a saját veszteségekre adnak közelítő értéket, a bhutáni halottak számáról a források hallgatnak. A belső hatalmi harcok, így az 1885-ös szimtokhai csata vagy az 1903-as punakhai felkelés lefolyása a szóbeli hagyományból, későbbi bhutáni krónikákból és a brit jelentésekből rekonstruálható;

az események pontos menete és a résztvevők indítékai ezért vitatottak. A monarchia 1907-es megalapításának értelmezése hasonlóképpen többféle lehet: a brit gyarmati narratíva a stabilizáló, külső szerepet emeli ki, a bhutáni nemzeti történetírás a bhutáni elit önálló döntését hangsúlyozza, a kritikai történetírás pedig a belső erőviszonyok és a brit befolyás kölcsönhatását vizsgálja. A 19. századi „jobbágyság", „adózás" vagy „hűbéri viszony" kifejezéseket a modern kategóriák visszavetítése nélkül kell kezelni: a korabeli földhasználati, munkaszolgáltatási és járadékrendszerek nem azonosíthatók a későbbi európai intézményekkel. Végül a brit–bhutáni viszony 1865 utáni minősítése – protektorátus, szubszidiáris szövetség vagy gyarmati függés – a mai napig tudományos vita tárgya; a szöveg ezért a „protektorátus" kifejezést a kortárs jogi keret leírására használja, nem pedig a viszony egyetlen lehetséges magyarázataként.

### 18.2.2. Rövid összefoglaló

A brit–bhutáni háború (1864–1865) és a szincsulai szerződés (1865) lezárta a határviták fegyveres szakaszát, és Bhutánt gazdasági, illetve külpolitikai értelemben a brit India befolyása alá vonta anélkül, hogy gyarmattá tette volna. A belső hatalmi vetélkedésből a Trongsa penlop, Ugyen Wangchuck került ki győztesen; a brit kormányzattal fenntartott jó kapcsolatai és a bhutáni elit támogatása lehetővé tette, hogy 1907. december 17-én Punakhában Bhután első örökletes királyává válasszák. Az 1910-es szerződés a külügyeket brit irányítás alá helyezte, de garantálta a belső autonómiát és megemelte az éves járadékot. Ugyen uralkodása alatt megkezdődött a modern központosított állam kiépítése: az adórendszer központosítása, a tartományi hatalmak ellenőrzése, az oktatás és az egészségügy első intézményei. Ez a kettős örökség – a brit befolyás és a monarchia központosító hatalma – alapozta meg a 20. századi Bhután további történetét.

### 18.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen határviták és diplomáciai események vezettek a brit–bhutáni háború (1864–1865) kitöréséhez?
2. Mit rögzített a szincsulai szerződés, és miért nem tekinthető Bhután brit gyarmatnak a szerződés ellenére sem?
3. Hogyan emelkedett Ugyen Wangchuck a hatalom csúcsára, és miért őt választották Bhután első örökletes királyává 1907-ben?
4. Milyen feltételeket tartalmazott az 1910-es brit–bhutáni szerződés, és milyen viták övezik a brit–bhutáni viszony minősítését?
5. Melyek voltak Ugyen Wangchuck államépítő intézkedései, és milyen hagyományos társadalmi rendszerek maradtak fenn uralkodása idején?

## 18.3. A modernizáció és a demokratizálódás

Bhután modernizációja és demokratizálódása szorosan összefonódik a Wangchuck-dinasztia királyi politikájával. A folyamat időkerete körülbelül 1952-től 2008-ig terjed: az 1952-ben trónra lépett harmadik király reformjaitól a 2008-as alkotmány elfogadásáig és az első általános választásokig. Az alfejezet két nagy témát tárgyal: egyrészt a királyi irányítású modernizációt (oktatás, egészségügy, infrastruktúra, gazdaság), másrészt a fokozatos politikai liberalizációt, amely a 2000-es években alkotmányos monarchiához vezetett. A bhutáni eset sajátossága, hogy a modern állam kiépítése nem gyarmati felszabadító harc, hanem a monarchia által kezdeményezett reformfolyamat eredménye; ez a demokrácia „ajándékozott" jellegének vitáját is magában hordozza.

### 18.3.1. A királyi modernizáció kezdetei (1952–1972)

A harmadik király, Jigme Dorji Wangchuck 1952-es trónra lépését követően gyors ütemű reformokat indított. Az ország ekkor túlnyomórészt önellátó agrárközösségekből állt, a központi hatalom a királyi udvar és a buddhista egyházi hierarchia (a központi szerzetesi testület) köré szerveződött. A reformok három területen hoztak szerkezeti változást.

Először, a társadalmi szerkezet átalakítása. 1953-ban létrehozták a Nemzetgyűlést (Tshogdu), amely kezdetben konzultatív testületként működött, de a király 1968-ban lemondott a törvényhozási vétójogáról, és a Nemzetgyűlés nagyobb hatáskört kapott. A jobbágyság és a rabszolgaság maradványait 1958-ban törvényileg eltörölték; a földbirtoklást szabályozták, és a hagyományos természetbeni adórendszert fokozatosan pénzbeli adózásra cserélték. Ezek az intézkedések dokumentált jogi aktusokban rögzültek, bár a végrehajtás a távoli vidékeken lassú volt, és a helyi hatalmi viszonyokat csak fokozatosan alakította át.

Másodszor, a modern oktatás és egészségügy alapjainak megteremtése. Az 1960-as években indult el a világi iskolahálózat kiépítése, kezdetben a buddhista kolostori oktatás mellett; az 1960-as évek végétől az alapfokú oktatás fokozatosan ingyenessé vált, bár a középfokú és felsőfokú képzéshez sok diák Indiába kényszerült utazni. A tanterv kezdetben indiai mintákat követett, majd fokozatosan bhutáni elemekkel egészült ki. Az egészségügyben a kormány kórházakat és alapellátó központokat hozott létre, bevezette a védőoltásokat, és a hagyományos gyógyászat mellett a modern orvoslást is elérhetővé tette. A statisztikák szerint a csecsemőhalandóság az 1950-es évekhez képest jelentősen csökkent, de a pontos adatokat a források hiányossága miatt becslésként kell kezelni.

Harmadszor, az infrastruktúra és a nemzetközi integráció. Az első ötéves fejlesztési terv 1961-ben indult, elsősorban India pénzügyi támogatásával. Megkezdődött az első országos autóút (a nyugat–keleti főútvonal) építése, amely összekötötte a völgyeket és elősegítette a piaci integrációt. 1971-ben Bhután az ENSZ tagja lett, ami a nemzetközi elismerést és a külföldi fejlesztési együttműködés bővülését hozta. A külpolitika azonban az 1949-es India–Bhután szerződés értelmében továbbra is indiai irányítás alatt maradt, ami korlátozta a független diplomáciai mozgásteret. A reformok nem voltak konfliktusmentesek: a hagyományos helyi elitek egy része ellenezte a központosítást, a buddhista szerzetesi intézmények pedig a világi oktatás térnyerését. A királyi hatalom azonban a reformokat a nemzeti egység és a modernizáció jegyében hajtotta végre.

### 18.3.2. A negyedik király és a bruttó nemzeti boldogság politikája (1972–2006)

1972-ben, apja halála után a 16 éves Jigme Singye Wangchuck lépett trónra. Uralkodásának első évtizedeiben folytatódott az infrastruktúra és az oktatás bővítése, de a legnagyobb hatású újítása a fejlesztési filozófia megfogalmazása volt. A „bruttó nemzeti boldogság” (angolul Gross National Happiness, GNH) kifejezést a király egy 1972-es interjúban használta először; a koncepció azt állította, hogy a fejlődés mércéje nem csupán a bruttó hazai termék, hanem a lakosság jólléte, a környezet állapota, a kulturális értékek megőrzése és a kormányzás minősége.

A GNH fokozatosan intézményesült. Az 1980-as évek végétől a fejlesztési tervekben a hagyományos gazdasági mutatók mellett a környezeti és kulturális szempontok is megjelentek; a 2000-es években a GNH-indexet mérési eszközként fejlesztették ki. A GNH négy alappillére – a fenntartható és méltányos társadalmi-gazdasági fejlődés, a környezetvédelem, a kultúra megőrzése és a jó kormányzás – később kilenc dimenzióra bővült: pszichológiai jóllét, egészség, oktatás, időfelhasználás, kulturális sokszínűség, jó kormányzás, közösségi vitalitás, ökológiai sokféleség és életszínvonal. Bhután környezetvédelmi politikája nemzetközileg feltűnést keltett: a későbbi alkotmány kötelezettségként rögzítette, hogy az ország területének legalább 60 százalékát erdő

borítsa, és a védett területek hálózata folyamatosan bővült. Az ország vízenergia-potenciálját kihasználva 1986-ban kezdte meg a termelést a Chukha vízerőmű, amelynek áramexportja India felé a modern gazdaság egyik fő bevételi forrásává vált; ez a beruházás azonban növelte az indiai pénzügyi és technológiai függőséget is.

A GNH ugyanakkor vitatott koncepció. A bhutáni kormányzat a GNH-t a fenntartható fejlődés modelljeként mutatja be; kritikusok szerint azonban a mutató nehezen mérhető, a „boldogság” állami előírása korlátozhatja az egyéni szabadságot, és a GNH retorikája elfedheti a társadalmi egyenlőtlenségeket, valamint a kisebbségi csoportok kirekesztését. A szegénységi és jövedelmi adatok azt mutatják, hogy Bhután a régióban viszonylag alacsony jövedelmű ország maradt, bár a szegénység az 1990-es évek óta csökkent; a pontos adatok ellenőrzést igényelnek.

### 18.3.3. A nemzeti identitás politikája és a déli konfliktus

Az 1980-as években a bhutáni kormányzat a nemzeti identitás megerősítésére irányuló intézkedéseket hozott. Az 1985-ös állampolgársági törvény szigorította a bhutáni állampolgárság megszerzésének feltételeit: a jogosultsághoz hosszú, 1958 előtti letelepedést vagy hivatalos földnyilvántartást írt elő. Az 1988-as népszámlálás során sok, főként déli, nepáli eredetű lakost (lhotshampa) nem ismertek el állampolgárként. A kormány 1989-ben bevezette a driglam namzha (hagyományos viselkedési és viseleti szabályok) kötelező alkalmazását a közterületeken és a hivatalokban; ez a tibeti-mongol buddhista többség kulturális normáit tette általánossá, és a déli, hindu hagyományú közösségekben ellenállást váltott ki. A nepáli nyelvű oktatás visszaszorítása és egyes déli iskolák bezárása tovább fokozta a feszültséget.

1990–1992 között a déli országrészben zavargások és fegyveres összecsapások zajlottak. A bhutáni kormány a demonstrációkat és a fegyveres csoportokat „terrorizmusnak” és „illegális bevándorlók” akcióinak minősítette; az emberi jogi szervezetek és a menekültek beszámolói szerint a hatóságok szisztematikus zaklatást, gyújtogatást és elűzést hajtottak végre, amelyet egyes kutatók etnikai alapú kiszorításként értelmeznek. A konfliktus következtében több tízezer ember menekült nepáli menekülttáborokba; a becslések széles sávban mozognak, a leggyakrabban idézett adatok szerint a menekültek száma a kilencvenes évek közepére meghaladta a százezer főt, de a pontos szám vitatott.

A menekültválság évtizedekig tartó humanitárius és diplomáciai feszültséget okozott. Bhután és Nepál között évekig tartó tárgyalások folytak a menekültek hazatelepítéséről, de a bhutáni kormány a táborok lakóinak többségét nem ismerte el állampolgárként. A 2000-es évek végétől elsősorban az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és néhány európai ország fogadott be több tízezer menekültet harmadik országbeli letelepítés keretében; ez a program dokumentált nemzetközi együttműködés, de a táborok felszámolása nem oldotta meg a bhutáni állampolgársági vitát. A hazatelepítés lehetősége a mai napig korlátozott. A déli konfliktus a modernizáció és a nemzetépítés kettősségét mutatja: míg az oktatás, az egészségügy és az infrastruktúra országosan javult, a nemzeti homogenitás politikája a kisebbségi csoportok kirekesztéséhez vezetett. Ezt a kettősséget nem szabad egyoldalúan sem „sikeres nemzetépítésként”, sem kizárólag elnyomásként bemutatni.

### 18.3.4. Az alkotmányos fordulat előkészítése (1998–2006)

A negyedik király 1998-ban lemondott a végrehajtó hatalom közvetlen gyakorlásáról, és a Minisztertanácsot bízta meg a kormányzati ügyek irányításával; a miniszterelnököt ekkortól a Nemzetgyűlés tagjai választották, bár a király formális államfő maradt. 2001-ben a király alkotmányozó bizottságot hozott létre, amely megkezdte az első írott alkotmány kidolgozását. A

tervezetet 2005. december 17-én tették közzé, és a király bejelentette, hogy lemond a trónról, hogy lehetővé tegye a demokratikus átmenetet.

2006. december 14-én Jigme Singye Wangchuck lemondott fia, Jigme Khesar Namgyel Wangchuck javára, aki Bhután ötödik királya lett. Az új király, aki korábban oxfordi tanulmányokat folytatott, elkötelezte magát az alkotmányos monarchia mellett. 2007. február 8-án Bhután és India új barátsági szerződést írt alá, amely felváltotta az 1949-es egyezményt; az új szerződés megszüntette India külpolitikai irányító szerepét, és Bhután teljes külpolitikai autonómiát kapott. Ez a lépés a demokratikus átmenet szerves részét képezte, bár az indiai biztonsági és gazdasági kapcsolatok továbbra is szorosak maradtak.

### 18.3.5. A 2008-as alkotmány és az első demokratikus választások

A bhutáni alkotmányt 2008. július 18-án írta alá az ötödik király; ez volt az ország első írott alkotmánya. Az alkotmány alkotmányos monarchiává alakította Bhutánt: a király az államfő, de a kormányzati hatalom a választott kormányé. Az alkotmány rögzíti az alapvető jogokat (szólás, gyülekezés, vallásszabadság), bár bizonyos korlátozásokkal, például a pártalakítás és a választási kampány szabályozásával. A kétkamarás parlament a Nemzetgyűlésből és a Nemzeti Tanácsból áll; a Nemzetgyűlés tagjait általános választójoggal választják, a Nemzeti Tanácsban a körzetek képviselői és a király által kinevezett tagok ülnek. Az alkotmány a buddhizmust a bhutáni spirituális örökség részének tekinti, de nem hivatalos államvallásként; a buddhista intézmények továbbra is állami támogatást élveznek.

Az alkotmány preambuluma és több cikkelye a bruttó nemzeti boldogságot államcélként említi; a környezet védelmét a 60 százalékos erdőborítási minimummal alkotmányos kötelezettségként rögzíti. A politikai pártok működése szabályozott: pártot csak a törvényi feltételeknek megfelelően lehet alapítani, és a választási kampányban korlátozott a pártok közötti verseny; a választási rendszer kétfordulós, és a győztes párt alakít kormányt.

Az első demokratikus választásokat két lépcsőben tartották: 2007. december 31-én a Nemzeti Tanács, 2008. március 24-én pedig a Nemzetgyűlés tagjait választották. A nemzetgyűlési választáson két fő párt versengett: a Druk Phuensum Tshogpa (DPT) és a People's Democratic Party (PDP). A DPT a szavazatok többségét szerezte meg, a széles körben idézett eredmény szerint a 47 mandátumból 45-öt nyert el; a pontos szavazatarányok ellenőrzést igényelnek. A kormányfő Jigme Thinley (DPT) lett. Ez az eredmény a király által támogatott folyamatos reformpolitika folytatását ígérte, de a tényleges pártverseny korlátozott volt, mivel a két párt programja sok tekintetben hasonlított, és a politikai elit a királyi udvarhoz szorosan kötődött.

A 2008-as fordulat nem jelentette a monarchia eltörlését: a király továbbra is jelentős tekintéllyel bír, és az alkotmány értelmében a király a „bhutáni nemzet egységének és szuverenitásának" jelképe. A demokratikus intézmények működése a következő években fokozatosan erősödött, de a politikai kultúra és a civil társadalom fejlődése még korai szakaszban volt. A demokratizálódás folyamata tehát 2008-ban intézményi értelemben lezárult, de a gyakorlati működés, a kisebbségi jogok és a menekültkérdés további kihívásokat jelentett.

### 18.3.6. Források és bizonytalanságok

A bhutáni modernizáció és demokratizálódás forrásai alapvetően három csoportra oszlanak. Az első a bhutáni kormányzati dokumentumok, királyi beszédek, az alkotmány szövege és a nemzetgyűlési jegyzőkönyvek; ezek a folyamat hivatalos narratíváját adják, és a reformok jogi alapját dokumentálják. A második a nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNDP, Világbank, WHO) jelentései és statisztikai adatbázisai, amelyek az oktatás, az egészségügy és a gazdaság

fejlődésére vonatkozó adatokat tartalmazzák, de a bhutáni statisztikai rendszer fiatal, és a vidéki területekre vonatkozó adatok hiányosak. A harmadik a menekültek és az emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch, a nepáli menekülttáborokban készült interjúk) dokumentációja, amely a déli konfliktus áldozatainak tapasztalatait rögzíti.

A bizonytalanságok közül a legfontosabb a déli konfliktusban elűzöttek és a menekültek számának becslése: a kormány és a menekültközösségek adatai között jelentős eltérés van, és a táborokban élők pontos létszámát csak a UNHCR regisztrációja alapján lehetne megadni; ezt a tankönyv nem tudja ellenőrizni. Hasonlóan vitatott a „etnikai tisztogatás" kifejezés használata: egyes emberi jogi szervezetek és kutatók ezt a terminust alkalmazzák a déli eseményekre, míg a bhutáni kormány ezt visszautasítja; a szöveg ezért ezt a minősítést nem teszi magáévá.

A bruttó nemzeti boldogság mint mérési eszköz módszertani vitákat vet fel: a GNH-index összetevőit és súlyozását a bhutáni kutatóintézet határozza meg, de a nemzetközi összehasonlíthatóság korlátozott. A GNH-val kapcsolatos állítások tehát részben emlékezetpolitikai jellegűek: a bhutáni állam identitásának részét képezik, és nem feltétlenül tükrözik a lakosság tényleges jóllétét.

A demokratikus átmenet „alulról jövő" jellege is vitatott. A hivatalos bhutáni narratíva szerint a király önként adta a demokráciát; a kritikusok szerint a folyamat felülről irányított, és a politikai ellenzék, valamint a kisebbségek részvétele korlátozott volt. A 2008-as választásokon a két fő párt közötti programkülönbségek csekélyek voltak, és a politikai élet továbbra is a királyi elit köré szerveződött. Ezt a vitát a tankönyv nem dönti el, de bemutatja a különböző álláspontokat.

Végül, a 2008 utáni időszakra vonatkozó statisztikai adatok (például a szegénységi ráta, az iskolázottság, az egészségügyi mutatók) a bhutáni kormány és a nemzetközi szervezetek közlésein alapulnak; ezeket a jelen alfejezet csak összefoglaló jelleggel említi, a részletes elemzést a következő alfejezet végzi.

### 18.3.7. Rövid összefoglaló

Bhután modernizációja a 20. század második felében a Wangchuck-dinasztia királyi reformjain keresztül bontakozott ki: a harmadik király (1952–1972) eltörölte a jobbágyságot, létrehozta a Nemzetgyűlést, elindította a modern oktatást és egészségügyet, és nemzetközi elismerést szerzett. A negyedik király (1972–2006) a bruttó nemzeti boldogság filozófiáját tette a fejlesztéspolitika középpontjába, de a nemzeti identitás megerősítése a déli, nepáli eredetű kisebbség kirekesztéséhez és menekültválsághoz vezetett. A 2000-es években a monarchia fokozatosan lemondott a végrehajtó hatalomról, és 2008-ban elfogadták az első írott alkotmányt, amely alkotmányos monarchiává alakította az államot. Az első demokratikus választások 2007–2008-ban zajlottak, de a demokrácia gyakorlati működése és a kisebbségi jogok kérdése továbbra is vitatott.

### 18.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a harmadik király (Jigme Dorji Wangchuck) reformjainak legfontosabb elemei, és milyen dokumentált jogi aktusok rögzítették őket?
2. Mit jelent a bruttó nemzeti boldogság (GNH) politikája, és milyen érvek szólnak a koncepció mellett és ellen?
3. Hogyan kapcsolódott össze a nemzeti identitáspolitika (driglam namzha, állampolgársági törvény) az 1990-es évek déli konfliktusával és a menekültválsággal?
4. Milyen intézményi változásokat hozott a 2008-as bhutáni alkotmány, és hogyan zajlottak az első demokratikus választások?

5. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a bhutáni modernizáció, és melyek a legfontosabb vitatott értelmezések?

## 18.4. Bhutan 2008–2026: klímaváltozás, egyensúly, identitás

Bhután 2008 után új intézményi keretbe lépett: a 2008. évi alkotmány elfogadásával alkotmányos monarchiává vált, miközben a király továbbra is az állami szimbolikus egység és a nemzeti identitás középpontja maradt. Az előző alfejezet (A modernizáció és a demokratizálódás) bemutatta, hogyan jutott el az ország a 2008-as első parlamenti választásokig. Ebben az alfejezetben a 2008 utáni Bhután legfontosabb belső és külső folyamatait tárgyaljuk: a gleccserek olvadását és a klímaváltozás kockázatait, a vízenergia gazdasági és környezeti szerepét, a turizmus irányítását, a Lhotshampa menekültek ügyét, valamint a bhutáni identitás jelenkori vitáit. A korszakra különösen igaz, hogy a hivatalos bhutáni önértelmezés – a „bruttó nemzeti boldogság" (Gross National Happiness, GNH) politikája – és a nemzetközi szervezetek, emberi jogi csoportok, valamint a szomszédos államok értékelései között időnként éles különbség van. A fejezet ezért nem a bhutáni kormányzati narratívát ismerteti, hanem a dokumentált folyamatokat, a becsléseket és a vitatott értelmezéseket együtt helyezi el.

### 18.4.1. Politikai váltógazdálkodás és az alkotmányos keret

A 2008-as alkotmány rögzítette a parlamenti monarchia intézményeit: a kétkamarás parlamentet, a miniszterelnök vezette kormányt, a független bíróságokat és a választási bizottságot. A törvényhozás alsóháza, a nemzetgyűlés közvetlenül választott, a felsőház, a nemzeti tanács tagjait pedig részben választják, részben a király nevezi ki. Az alkotmány a GNH-t az állam fejlesztéspolitikájának alapelveként említi, ami a bhutáni hivatalos felfogás szerint a gazdasági növekedés, a környezeti fenntarthatóság, a kulturális megőrzés és a jó kormányzás egyensúlyát jelenti. Ez a megfogalmazás nem egyszerűen „boldogságot" ír elő, hanem egy olyan mérési és tervezési rendszert, amelyet a kormányzati tervezésben, a költségvetésben és a projektek értékelésében is használnak.

A 2008 utáni pártverseny valódi váltógazdálkodást hozott. 2008-ban a Druk Phuensum Tshogpa (DPT) nyert, Jigme Thinley miniszterelnök vezetésével. 2013-ban a Népi Demokrata Párt (PDP) került kormányra, és Cering Tobgaj (Tshering Tobgay) lett a miniszterelnök. 2018-ban a Druk Nyamrup Tshogpa (DNT) alakíthatott kormányt Lotáj Cering (Lotay Tshering) miniszterelnökké választásával. A 2023–2024. évi választásokon ismét a PDP és Cering Tobgaj került kormányra. A választási eredmények, a részvételi arányok és a pártfinanszírozás részletei azonban csak a Bhutáni Választási Bizottság hivatalos jelentéseiből ellenőrizhetők, és a legfrissebb adatok e fejezet írásakor folyamatosan változnak.

A demokratikus átmenet ellenére a bhutáni politikai élet továbbra is szűk elit köré szerveződik. A parlamenti képviselők jelentős része magasan képzett, gyakran külföldön tanult tisztviselő, üzletember vagy jogász. A pártok programjai között kevés éles ideológiai különbség van; a választási küzdelem sokszor a fejlesztési prioritásokról, a regionális érdekekről és a kormányzati stílusról szól. A király, Dzsigme Keszar Namgyel Vangcsuk (Jigme Khesar Namgyel Wangchuck) aktív közéleti szereplő, gyakran közvetít politikai vitákban, és a monarchia intézménye továbbra is erős legitimitással bír. Ez a királyi szerepvállalás Bhutánban nem egyszerűen ceremoniális; a trón, a kormány és a parlament közötti alkotmányos határokat azonban a közjogi vitákban időnként eltérően értelmezik.

### 18.4.2. Klímaváltozás, gleccserek és környezeti kockázatok

Bhután a Himalája keleti részén fekszik, ahol a gleccserek olvadása és a monszun változékonysága a klímaváltozás egyik legsúlyosabb helyi következménye. A Himalája hegyi légköri felmelegedése a tudományos konszenzus szerint a globális átlagnál gyorsabb ütemben zajlik, bár a helyi mérési sorozatok ritkák és rövidek. Az ICIMOD (International Centre for Integrated Mountain Development) és az IPCC jelentései a bhutáni gleccsereket is a visszahúzódó gleccserek közé sorolják; a pontos olvadási ütem becslése azonban bizonytalan, mert a távoli, magashegyi területeken a megfigyelőhálózat gyér. A gleccsertavak száma és területe a műholdfelvételek szerint nő, és ezzel együtt nő a gleccsertó-kirobbanásos árvíz (GLOF) kockázata.

Bhután a GLOF-kockázatot nem elméleti veszélyként ismeri: az országban a 20. század végén és a 21. század elején több kisebb-nagyobb gleccsertó-áradást dokumentáltak. Az ilyen áradások a magasan fekvő völgyekben hidakat, utakat, mezőgazdasági területeket és lakóházakat mosnak el. A kormányzat és nemzetközi donorok a Thorthormi-tónál és más kritikus tavaknál mesterséges vízszintcsökkentést, kifolyócsatornák építését és korai előrejelző rendszereket alakítottak ki. A munkálatok hatékonysága és a karbantartás hosszú távú finanszírozása azonban vitatott; a GLOF-megelőzés költségei nagyok, a megfigyelőrendszerek pedig sebezhetők a földcsuszamlásokkal és a szélsőséges időjárással szemben.

A klímaváltozás másik következménye a csapadékmintázat átalakulása. A monszun idején gyakoribbá válhatnak a rövid, nagy intenzitású esőzések, amelyek földcsuszamlásokat és villámárvizeket okoznak. Bhután települései és mezőgazdasági területei gyakran meredek völgyoldalban, folyók mentén helyezkednek el, ezért a természeti kockázatoknak való kitettségük magas. Az utak, hidak, iskolák és egészségügyi intézmények kiépítése a hegyvidéki terepen már eleve drága; a karbantartási költségek a gyakoribb földcsuszamlások miatt tovább nőnek. A mezőgazdaságban a rizs, a kukorica, a búza és a kardamom termelése függ a víz elérhetőségétől; a források elapadása és a termésingadozás a vidéki háztartások élelmezésbiztonságát fenyegeti.

Bhután hivatalos környezeti önképe erőteljes: az ország alkotmánya szerint a terület legalább 60 százalékát erdővel kell borítani, a kormányzat pedig rendszeresen hangsúlyozza, hogy az ország szén-dioxid-semleges vagy akár „szén-dioxid-negatív”. A matematikai értelemben vett negatív mérleg azonban módszertani vitát takar: Bhután erdői szén-dioxidot nyelnek el, vízierőművei pedig alacsony szén-dioxid-kibocsátású áramot termelnek, ezért a hivatalos számítás a megújuló energia és az erdők becsült nyelőkapacitását is beszámítja. A kibocsátáscsökkentés és a klímaigazságosság szempontjából ez a megközelítés nemzetközileg vitatott. A környezeti eredmények így valósak lehetnek, de a számok mögötti módszertant nem szabad automatikusan tényként kezelni.

A környezeti válság nem csupán természeti folyamat, hanem társadalmi és gazdasági ügy is. A vidéki szegénység, a tűzifa- és legelőhasználat, a városi terjeszkedés, a hulladékkezelés hiányosságai és a hegyi infrastruktúra fenntartása mind összefüggnek a klimatikus kockázatokkal. A kormányzat nemzetközi támogatással alkalmazkodási programokat indított, de a végrehajtás helyi intézményi kapacitásai korlátozottak. A klímaváltozás Bhután számára ezért nem jövőbeli spekuláció, hanem a mindennapi tervezés része: a vízenergia, a mezőgazdaság, a turizmus és a települési biztonság egyszerre érintett.

### 18.4.3. Vízenergia: gazdasági motor és függőségi kockázat

A vízenergia Bhután modern gazdaságának legfontosabb exportágazata. Az ország meredek völgyei és bőséges csapadéka kedvező feltételeket teremtettek a nagy esésű vízierőműveknek, a bhutáni kormány pedig hosszú évtizedek óta Indiával együttműködésben fejleszti az ágazatot. A Chukha (Chhukha) vízierőmű az 1980-as években, a Tala projekt a 2000-es években lépett be a termelésbe; később a Kurichhu, a Mangdechhu és a Punatsangchhu projektek is megvalósultak

vagy részben építés alatt álltak. Az áramtermelés jelentős részét Indiába exportálják, ami Bhután költségvetési bevételének és importfedezetének meghatározó elemét adja.

A vízenergia fejlesztése azonban kettős természetű. Gazdaságilag az országot erősen függővé teszi egyetlen szektortól és döntően egyetlen exportpartnertől, Indiától. Az indiai hitel- és beruházási feltételek, valamint az áramár-megállapodások részletei Bhutánban és Indiában is érzékeny tárgyalási kérdések. A nagy infrastrukturális projektek – különösen a Punatsangchhu I. és II. – jelentős költségemelkedéssel és csúszással jártak; a hegyvidéki geológiai viszonyok, a földcsuszamlások és a sziklarepedések javítási munkálatokat tettek szükségessé. Az államadósság növekedését részben ezek a projektek okozták, és a nemzetközi pénzügyi szervezetek figyelmeztetései szerint a külső adósság terhe mára a bhutáni gazdaságpolitika egyik központi problémájává vált.

Környezetileg a klímaváltozás a vízenergia tartósságát is veszélyezteti. A gleccserek olvadása rövid távon növelheti a folyók vízhozamát, hosszabb távon azonban csökkentheti a száraz évszaki utánpótlást. A monszunváltozás a csapadék évi eloszlását módosíthatja; az üledékterhelés, a földcsuszamlások és a gátak mögötti feltöltődés pedig a létesítmények hatékonyságát csökkentik. A vízenergiára épülő fejlesztési stratégia tehát nem választható el a hegyvidéki környezet állapotától, és a gazdasági növekedés, valamint a környezeti fenntarthatóság közötti feszültség itt közvetlenül megjelenik.

A hazai elektromos hálózathoz való hozzáférés Bhutánban a hivatalos adatok szerint nagymértékben javult, a távoli falvak egy részét is bekapcsolták a hálózatba vagy napenergiával látták el. A vidéki ellátás minősége, a téli csúcsterhelés és a karbantartási hiány azonban továbbra is kihívás. A villamosenergia-ipar bevételei növelték a kormányzati kiadások mozgásterét, de a bevételek ingadozása és az adósságszolgálat miatt a költségvetési politika sérülékeny. Bhután példája azt mutatja, hogy a „tiszta” energiaexportba vetett fejlesztési bizalom is kockázatokat hordoz, ha a természeti és pénzügyi feltételek megváltoznak.

### 18.4.4. Turizmus és a „magas érték, alacsony hatás” politika

Bhután idegenforgalmát hosszú ideje a „high value, low impact” elv alapján szabályozzák. A politika lényege, hogy a tömegturizmus helyett magasabb költésű, szervezett, vezetett utazásokat fogadnak, ezzel próbálva korlátozni a kulturális és környezeti terhelést. A látogatók napi fenntartható fejlődési díjat fizetnek, az utazásokat helyi utazásszervezők bonyolítják, a túrák idegenvezetőt igényelnek. A bevételt a kormány egészségügyre, oktatásra, infrastruktúrára és a természeti erőforrások fenntartására fordítja. A turizmus így egyszerre hoz devizabevételt, munkahelyeket és kulturális megőrzési forrásokat.

A 2020-as COVID–19-járvány azonban a turizmust gyakorlatilag leállította. A határok lezárása, a repülőjáratok szünetelése és a járványügyi korlátozások a szállodákat, idegenvezetőket, kézműveseket és a vendéglátóiparban dolgozókat rendkívül súlyosan érintették. A kormány 2022-től fokozatosan újranyitotta az országot, és a fenntartható fejlődési díjat – egyes források szerint – jelentősen megemelte; a pontos díjtételt és a turisztikai forgalom kilábalási adatait a jelen szöveg nem tudja hitelesen ellenőrizni. A megemelt díj célja a turizmus minőségi korlátozása és a bevétel növelése volt, de a szektor szereplői közül sokan attól tartottak, hogy a magasabb költség visszaveti a látogatószámot, és a bhutáni idegenforgalom elveszíti a versenyképességét a Himalája más desztinációival szemben.

A turizmus kulturális hatása Bhutánban is vitatott. A kolostorok, dzongok és fesztiválok látogatók előtti megnyitása megőrzési forrásokat teremt, de a rituális tér idegenforgalmi színpaddá válásának kockázatát is hordozza. A hagyományos öltözködés, a táncok és a buddhista szertartások bemutatása könnyen kiüresedik, ha elsősorban a látványosság igényeihez igazodik. A kormányzati szabályozás ezért a kulturális hitelességet is védi, például az építészeti előírásokkal és a dzongok

működésének fenntartásával. Ugyanakkor a turizmusból származó jövedelem eloszlása egyenetlen: a nyugati és középső völgyek, valamint a főbb útvonalak mentén fekvő közösségek jobban részesülnek belőle, mint a távoli keleti vagy déli falvak.

### 18.4.5. A Lhotshampa menekültek kérdése

A Lhotshampa (nepáli nyelvű, túlnyomórészt hindu) közösség kérdése Bhután modern identitáspolitikájának legérzékenyebb pontja. A 19–20. században nepáli eredetű telepesek érkeztek a déli területekre, ahol földműveléssel foglalkoztak. A bhutáni állampolgársági törvények szigorítása – különösen az 1985. évi állampolgársági törvény és az 1988-as népszámlálás – a déli, nepáli nyelvű lakosság jelentős részét hivatalos besorolásban bizonytalan helyzetbe hozta. A kormányzat a nemzeti egység nevében a driglam namzha (az országos viselet és viselkedési kódex) szigorúbb betartását is szorgalmazta, ami a déli közösségekben nyelvi és kulturális megkülönböztetésként értelmeződött.

1990 körül a déli területeken tüntetések és zavargások törtek ki. A bhutáni kormányzat ezt részben illegális bevándorlással, részben a rendet fenyegető tevékenységgel magyarázta, és a rendőrségi, katonai intézkedések mellett sokakat kényszerített az ország elhagyására, vagy olyan helyzetbe hozott, hogy önkéntes eltávozást írjanak alá. Az emberi jogi szervezetek és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) szerint az 1990-es évek elején mintegy százezres nagyságrendű ember került nepáli menekülttáborokba. A bhutáni kormányzat hivatalos álláspontja szerint a táborokban élők többsége illegális bevándorló volt, vagy önként távozott, ezért nem illeti meg őket a hazatelepülés. A nemzetközi humanitárius szervezetek egy része a történteket kényszerkitelepítésnek, egyes állásfoglalásokban „etnikai tisztogatásnak” minősítette; ez utóbbi kifejezés használata a történeti és jogi vitákban vitatott, ezért a jelen szöveg nem foglal állást a minősítésben, de azt sem hallgatja el, hogy a különböző szereplők milyen fogalmakat használnak.

A nepáli táborokban élők hazatelepítése Bhután és Nepál között hosszú évekig nem jutott nyugvópontra. A nemzetközi közösség a harmadik országba történő áttelepítést ajánlotta fel, és a 2000-es évek végétől az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és néhány európai ország fogadta be a táborlakók nagy részét. Az UNHCR adatai szerint a táborok lélekszáma az áttelepítések révén jelentősen csökkent, de a kérdés ezzel nem zárult le. A bhutáni kormány továbbra sem ismeri el a hazatelepülési igényt, az érintett közösségek pedig a diaszpórában, a nepáli táborokban és az emberi jogi szervezetek jelentéseiben tartják napirenden az ügyet. A Lhotshampa menekültek kérdése Bhutánban tehát egyszerre állampolgársági, emlékezetpolitikai és nemzetközi kapcsolati ügy, és a jelenkori Bhutánról alkotott kép nem érthető meg e nélkül a konfliktus nélkül.

### 18.4.6. Identitás, GNH és a jelenkor

A 2008 utáni Bhután identitáspolitikáját a buddhista kulturális örökség, a monarchia iránti lojalitás, a Dzonka nyelv hivatalos státusza és a GNH fejlesztési szemlélete keretezi. A GNH nemzetközi ismertsége a bhutáni diplomácia egyik sajátos eszköze lett: az ország az ENSZ-közgyűlésben is napirendre tudta vitetni a boldogság és a fenntartható fejlődés kapcsolatát. A GNH ugyanakkor kritikákat is kap. A kritikusok szerint a mutatórendszer nem feltétlenül látja meg a társadalmi egyenlőtlenségeket, a fiatalok munkanélküliségét, a vidéki elszegényedést, a nemi alapú erőszakot vagy a kisebbségi nyelvek háttérbe szorulását; a „boldogság” hivatalos nyelvezete akkor is idealizálhatja a valóságot, ha a kormányzati politikának valódi jóléti céljai vannak.

A fiatalok elvándorlása, különösen a munkaerő-kivándorlás és a külföldi tanulás növekedése, a bhutáni társadalom egyik meghatározó jelensége. A jobb jövedelem, az oktatási lehetőségek és a városi élet iránti igény a belső vándorlást is növeli; a főváros, Timpu (Thimphu) és a déli városok gyorsan nőnek, miközben a távoli keleti völgyek elöregednek. A kormányzati decentralizációs programok, a vidéki infrastruktúra fejlesztése és a helyi önkormányzatok erősítése ezt a folyamatot próbálja ellensúlyozni, de az eredmények egyenlőtlenek.

Külpolitikailag Bhután a 2008 utáni időszakban is megtartotta szoros biztonsági és gazdasági kapcsolatát Indiával. A 2017-es doklami határincidens során a kínai oldal útépítése miatt India katonailag is kiállt Bhután érdekei mellett, ami megmutatta, hogy a kínai–bhutáni határvitában India továbbra is meghatározó tényező. Bhután és Kína között nincs hivatalos diplomáciai kapcsolat; a határkérdést évtizedek óta tárgyalások kezelik, de a megoldatlan területi viták és a kínai nyomás a himalájai kisállam mozgásterét korlátozzák. Bhután a nemzetközi szervezetekben – különösen az ENSZ-ben és a dél-ázsiai regionális együttműködésben – igyekszik aktív maradni, miközben a nagyhatalmi versenyben óvatos egyensúlypolitikára törekszik.

A 2019–2020 után a COVID–19-járvány Bhutánban is megszakította a gazdasági növekedést, és próbára tette az egészségügyi rendszert. A bhutáni kormány a járvány első hullámaitól kezdve szigorú határellenőrzést, tesztelést és oltási kampányt hirdetett; a hivatalos adatok szerint az átoltottság magas volt, de a járványügyi statisztikákat és az egészségügyi terhelést a nemzetközi összehasonlításban is óvatosan kell kezelni. A turizmus leállása, a határellenőrzések és a gazdasági visszaesés a munkaerőpiacot is megrendítette, és a költségvetési hiány, valamint az adósság növekedése tovább szűkítette a kormányzati mozgásteret.

A jelenkori Bhután 2026-ra olyan állam, amely intézményesítette a demokratikus váltógazdálkodást, megőrizte a monarchia központi szerepét, és nemzetközi szinten a környezeti fenntarthatóság és a GNH példájaként jelenik meg. Ugyanakkor a Lhotshampa menekültkérdés, a függő vízenergia-gazdaság, a turizmus törékenysége, a fiatalok elvándorlása és a klímaváltozás kockázatai mind arra figyelmeztetnek, hogy a bhutáni modell nem feszültségmentes. A „bruttó nemzeti boldogság” nem valamiféle időn kívüli harmónia, hanem egy olyan fejlesztéspolitikai keret, amelyet a kormányzati szereplők, a nemzetközi szervezetek és a bhutáni társadalom különböző csoportjai eltérően értelmeznek és vitatnak.

### 18.4.7. Források és bizonytalanságok

A 2008–2026 közötti Bhutánra vonatkozó ismeretek fő forráscsoportjai: a bhutáni kormányzati intézmények – a Nemzeti Statisztikai Hivatal (NSB), a Gross National Happiness Commission, a Bhutáni Választási Bizottság, a Pénzügyminisztérium, a Nemzeti Környezetvédelmi Bizottság – jelentései; a parlament és a minisztériumok hivatalos közleményei; a bhutáni állami és független sajtó – elsősorban a Kuensel és a The Bhutanese –; valamint a nemzetközi szervezetek adatbázisai, köztük a Világbank, az IMF, az UNHCR, az UNDP, az UNICEF, a WHO, az ICIMOD és az IPCC anyagai. A Lhotshampa menekültek ügyében az UNHCR, a nemzetközi emberi jogi szervezetek (Human Rights Watch, Amnesty International, Refugee International), a nepáli és bhutáni civil szervezetek, valamint a diaszpóra visszaemlékezései és a menekülttáborokban készült interjúk szolgálnak forrásul.

A mainál korábbi adatok esetében a bizonytalanság kisebb, de nem elhanyagolható. A választási eredményeket kivéve a pontos statisztikák – például a GLOF-veszélyeztetett tavak száma, a gleccserek visszahúzódásának éves üteme, az erdőborítás százalékos értéke, a turisztikai díj mértéke, a vízenergia-kapacitás és az adósságmutatók – az adott intézménytől, az időponttól és a mérési módszertantól függően eltérhetnek. A bhutáni hivatalos narratíva hajlamos a GNH és a környezeti érdemek hangsúlyozására, míg a nemzetközi pénzügyi és emberi jogi jelentések a kockázatokat és a hiányosságokat emelik ki. A szöveg éppen ezért kerüli az ellenőrizetlen,

kerekített számok tényként való bemutatását. A 2023–2026 közötti legfrissebb kormányváltások, költségvetési adatok és járványügyi mutatók különösen gyorsan változnak, ezért ezeket a jelen szöveg nem rögzíti végleges értékként. A Lhotshampa menekültek számára, a repatriálási tárgyalások állására és a táborok jelenlegi létszámára vonatkozó állítások is forrás ellenőrzését igénylik; a fejezet a biztos kronológiára és a dokumentált folyamatokra támaszkodik, nem a legfrissebb adatra.

### 18.4.8. Rövid összefoglaló

Bhután 2008-ban alkotmányos monarchiává vált, és a 2008 utáni évtizedekben valódi pártváltógazdálkodás alakult ki. A kormányzati politika középpontjában a GNH, a környezeti fenntarthatóság és a kulturális megőrzés áll, de az ország gazdasági szerkezete erősen függ az Indiába exportált vízenergiától. A klímaváltozás a gleccsertavak növekedése, a monszunváltozás és a földcsuszamlások miatt növeli a kockázatokat, és a vízierőművekre, valamint a mezőgazdaságra is hat. A turizmust a „magas érték, alacsony hatás” politika szabályozza, amelyet a COVID–19-járvány és a fenntartható fejlődési díj emelése is próbára tett. A Lhotshampa menekültkérdés Bhután legnehezebb identitáspolitikai öröksége; a hazatelepülés nem oldódott meg, és az ügy a bhutáni hivatalos álláspont, a nepáli táborok és az emberi jogi szervezetek értelmezései között ma is vitatott. A 2020-as évek Bhutánja így egyszerre példa a himalájai alkotmányos fejlődésre és a klímaválság, a gazdasági függőség, valamint a kisebbségi jogok feszültségeire.

### 18.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi változásokat hozott Bhutánban a 2008. évi alkotmány, és hogyan viszonyul a király szerepe a kormányzati hatalomhoz?
2. Melyek a bhutáni klímaváltozás legfontosabb kockázati formái, és miért kapcsolódik a GLOF-veszély a vízenergia-gazdaság fenntarthatóságához?
3. Hogyan működik Bhután „magas érték, alacsony hatás” turizmuspolitikája, és milyen kihívásokat hozott a COVID–19-járvány, valamint a belépési díj emelése?
4. Kik a Lhotshampa közösség tagjai, és milyen eltérő értelmezései vannak a 1990-es években kezdődött menekültválság okainak és felelősségének?
5. Milyen feszültségek jellemzik a jelenkori bhutáni identitást és gazdasági modellt, ha a GNH ismertségét a fiatalok elvándorlásával, az adóssággal és India kiemelt szerepével együtt vizsgáljuk?

# III. rész – Japán és a Koreai-félsziget: a szigetvilágtól a félszigetig

# 19 Japán a korai és középkori korban

## 19.1. A korai japán állam és a sintó

A japán szigetvilág állami szerveződésének gyökerei a régészeti kultúrákban és a Kínából érkező írott források elszórt tudósításaiban keresendők. Ez az alfejezet a legkorábbi, vadászó-gyűjtögető közösségektől a Jamato (Yamato) udvar kialakulásáig, valamint a sintónak nevezett vallási hagyomány korai rétegeiig vezet. Az időhatárok hozzávetőlegesek: a dzsómon (Jōmon) korszak kezdetét mintegy i. e. 14 000 körülre, a jajoi (Yayoi) átmenetet az i. e. 10. század és az i. sz. 3. század közé, a Jamato állam formálódását pedig az i. sz. 3–7. századra teszik. A kínai írás és a buddhizmus az i. sz. 5–6. században vált a japán politikai és vallási élet meghatározó tényezőjévé. A korai japán történelem egyszerre alapozódik régészeti leletekre, kínai krónikákra és a 8. században összeállított japán udvari történeti művekre; ez utóbbiak nem puszta tényrögzítések, hanem a Jamato uralkodóház legitimációját szolgáló, mitikus elemekkel átszőtt szövegek. A fejezet ezért különösen nagy figyelmet fordít arra, hogy a régészeti kultúrák, a szóbeli hagyomány és az udvari történetírás emlékezetpolitikai rétegei elkülönüljenek egymástól.

### 19.1.1. A dzsómon és a jajoi kultúra: a szigetvilág őstörténete

A japán őstörténet első nagy, régészetileg jól dokumentált korszaka a dzsómon. A név a korszak jellegzetes, zsinórmintás (dzsómon) agyagedényeire utal. A dzsómon kultúra kezdete a mai tudományos konszenzus szerint körülbelül i. e. 14 000-re tehető, bár a legkorábbi cseréptöredékek datálása módszertani vitáktól kísért; egyes becslések i. e. 16 500-ig is visszanyúlnak. A dzsómon közösségek elsősorban vadászattal, halászattal, gyűjtögetéssel és a későbbi szakaszokban kismértékű növénytermesztéssel foglalkoztak. A régészeti leletek – házalapok, kagyló- és csontlerakatok, obszidián- és agyagedények, valamint a késői dzsómon korban megjelenő, rituális célú agyagfigurák (dogū) – nem utalnak erős központi hatalomra. A települések mérete és a sírmellékletek különbségei alapján a társadalmi egyenlőtlenség viszonylag korlátozott volt, bár a késői dzsómon időszakban egyes közösségekben kimutatható a presztízsjavak felhalmozása. A dzsómon korszak végét hagyományosan i. e. 10. század körülre teszik, de a regionális átmenetek fokozatosak voltak: északon a dzsómon életmód egyes elemei az i. sz. első századokban is tovább éltek.

A jajoi korszakot a kontinentális, elsősorban a Koreai-félsziget és a kínai partvidék felől érkező technológiai és kulturális hatásokkal szokás összekapcsolni. Az i. e. 10. századtól az i. sz. 3. századig tartó időszakban terjedt el a rizstermesztésre épülő, nedves földművelés, a bronz- és vaseszközök használata, valamint a fejlettebb raktározási és öntözési technika. A jajoi régészeti leletek – bronztükrök, bronzfegyverek, harangok (dōtaku), vas szerszámok és a korábbinál nagyobb, árkokkal védett települések – a társadalmi rétegződés megjelenésére utalnak. A rizstermesztés munkaigényesebb és kiszámíthatóbb élelemtermelést tett lehetővé, ami a népesség növekedésével és a közösségek közötti versengéssel járt. A sírokban megjelenő eltérő mellékletek, valamint a kínai krónikákban említett, egymással hadakozó kiskirályságok arra mutatnak, hogy a jajoi időszak végére a szigetvilág nyugati részén már nemzetségi alapú, korai állam előtti politikai egységek alakultak ki.

A dzsómon és jajoi közötti átmenet értelmezése körül hosszú ideje tudományos vita folyik. A korábbi, mára meghaladottnak tekintett modell szerint a jajoi kultúra elsősorban a kontinentális bevándorlók tömeges érkezésének eredménye volt, akik kiszorították vagy asszimilálták a dzsómon lakosságot. A mai bioarcheológiai és genetikai vizsgálatok ezzel szemben arra utalnak, hogy a jajoi átmenet fokozatos, több hullámban érkező bevándorlás és a helyi lakossággal való keveredés eredménye volt; a modern japán populáció genetikai összetétele a dzsómon és a kontinentális jajoi elődök keveredését mutatja. A „japán faj” vagy „a japán nép” fogalma tehát nem vezethető vissza egyetlen, homogén eredeti népre; ez a kép jórészt a 19–20. századi nemzeti mitológia terméke. A tankönyv ezért a dzsómon és jajoi közösségeket nem „népként” vagy „etnikumként” kezeli a modern értelemben, hanem régészeti kultúrákként, amelyek gazdasági, technológiai és társadalmi jegyek alapján különíthetők el egymástól.

### 19.1.2. A Jamato állam: a korai politikai központ

A Jamato állam kialakulása az i. sz. 3. századtól a 7. századig tartó folyamat, amely a korabeli kínai források és a japán régészeti anyag összevetésével rekonstruálható, de számos részlete vitatott. A legfontosabb korabeli kínai tudósítás a *Wei zhi* (a Wei-dinasztia krónikája, i. sz. 297 körül) része: ez a szöveg a „Wa” országokról és egy Himiko nevű asszonyról ír, aki harmincnál több kisközösség fölött uralkodott, mágikus-vallási tekintéllyel rendelkezett, és a kínai udvarral is kapcsolatot tartott. Himiko államának, Jamatai (Yamatai) országnak a földrajzi elhelyezkedése máig vita tárgya a szakirodalomban: egyes kutatók az észak-kyūshūi régióba, mások a Kinai-medencébe, a későbbi Jamato magterületre helyezik. A kérdés azért fontos, mert attól függően, melyik értelmezést fogadjuk el, a korai államiság súlypontja máshová esik; a régészeti anyag, elsősorban a fémszobrok és a bronztükrök elterjedése, mindkét álláspont számára felhozhat bizonyítékokat. A Himiko-jelenség ugyanakkor arra is rámutat, hogy a korai Jamato-politika nem feltétlenül férfias, katonai jellegű törzsfői hatalom volt, hanem szakrális-vallási vezető szerepeket is magában foglalhatott.

A Jamato állam magterülete a régészeti konszenzus szerint az i. sz. 4. századtól a Honshū sziget középső részén, a Kinai-medencében, a mai Nara és Ōsaka környékén jelölhető ki. Erre az időszakra tehető a hatalmas, kulcslyuk alakú sírhalmok, a kofunok építése, amelyek a korszak névadói is (Kofun-kor, kb. i. sz. 3–7. század). A legnagyobb kofunok, mint a Nara-medencében található, hagyományosan Nintoku császárnak tulajdonított sírhalom, több száz méter hosszúak, és építésük hatalmas munkaerő-mozgósítást igényelt. A sírokban elhelyezett bronztükrök, fegyverek, ékszerek és a haniwa nevű agyagfigurák a hatalmi elit temetkezési rítusairól tanúskodnak. A kofunok elterjedése Kyūshūtől a Kantō régióig arra utal, hogy a Jamato központ politikai befolyása fokozatosan kiterjedt a szigetvilág jelentős részére, de ez nem feltétlenül jelentett egységes, központosított államot a modern értelemben: a távoli területek vezetői valószínűleg szövetségesi vagy alávetett viszonyban álltak a Jamato uralkodóval, és megtartották helyi hatalmukat.

A Jamato udvar belső szerkezetét a későbbi udvari krónikák és a fennmaradt feliratos leletek alapján lehet rekonstruálni. Az uralkodó (a későbbi „császár” fogalmát a korai időszakra nem célszerű visszavetíteni) egy szakrális király volt, aki a termékenységi rítusok és a napistennő tisztelete révén bírt vallási tekintéllyel; politikai hatalmát a nemzetségi csoportok, az *uji* nevű klánok rendszere alapozta meg. Az uji vezetők, a *ōomi* és *ōmuraji* címek viselői, egymással versengve vettek részt az udvari politikában. A termelést és a szolgáltatásokat a *be* nevű, foglalkozási csoportokba szervezett közösségek végezték; ezek között voltak földműves, halász, szövő, kovács és írnok csoportok is. Ez a rendszer nem rabszolgatartó társadalom volt a klasszikus értelemben, de a be tagjainak szabadsága erősen korlátozott lehetett. A Jamato udvar hatalma a 6. században vált egyértelműen központosítottabbá, amikor a Soga klán befolyása megerősödött, és a kínai államigazgatási minták, valamint a buddhizmus révén új legitimációs eszközök jelentek meg.

### 19.1.3. A sintó korai rétegei

A „sintó” szó hallatán gyakran egy ősi, változatlan, a japán néplélekből fakadó vallás képe jelenik meg. Ez a kép azonban maga is történelmi konstrukció. A sintó kifejezést a japán hagyomány a 8. századi krónikák idejétől használja a buddhizmustól eltérő, őshonos rituális rendszer megjelölésére, de a modern, intézményesült sintó – különösen az állami sintó – a 19–20. században jött létre. A korai japán vallási életet ezért pontosabb *kami*-hitként vagy *kami*-tiszteletként leírni: a *kami* fogalma természeti erőket, szellemeket, ősöket, mitikus hősöket és bizonyos állatokat vagy növényeket egyaránt jelölhet. A kami tisztelete nem kizárólagos: ugyanaz a közösség több kamit is tisztelhet, más rituális hagyományokkal párhuzamosan.

A korai kami-hitről szóló ismereteink két forráscsoportból származnak: a régészeti leletekből, amelyek rituális tárgyakat, áldozati helyeket és szent térként értelmezhető objektumokat tartalmaznak, valamint a 8. századi írott krónikákból, a *Kojikiból* (712) és a *Nihon Shokiból* (720). Az előbbiek a rituális gyakorlat létezését dokumentálják, de a hiedelmek tartalmáról keveset árulnak el; az utóbbiak a kami-mitológiát rendszerezik, ám erősen átszínezi őket az udvari politikai cél: az uralkodóház isteni eredete, a napistennő Amateraszu (Amaterasu) szerepe és a Jamato udvar felsőbbsége. A *Kojiki* és a *Nihon Shoki* tehát nem a „régi vallás” semleges leírása, hanem emlékezetpolitikai állításokkal teli, államilag megrendelt történeti munkák; hasonló szövegekkel a kelet-ázsiai udvari historiográfiában másutt is találkozunk.

A korai kami-hit alapvető elemei közé tartozott a *harai* (rituális tisztulás) és a *misogi* (vízzel vagy sóval való megtisztulás), amelyek a tisztátalanságnak (kegare) a közösségi életet fenyegető hatását voltak hivatottak elhárítani. A szent helyeket gyakran természeti képződmények – fa, szikla, vízesés, hegy – jelölték ki, amelyekhez ideiglenes oltárokat emeltek. Az állandó szentélyek (*jinja*) építése fokozatosan, a 7–8. században vált általánossá, párhuzamosan a központi hatalom megerősödésével és a buddhista templomépítészet hatására. A matsuri nevű ünnepek a vetés és az aratás ciklusához, a termékenységhez és a közösség újjáalakulásához kapcsolódtak; ezek a rítusok nem passzív „népvallási” szokások voltak, hanem a politikai tekintély fenntartásának is eszközei, hiszen az uralkodó és a klánvezetők kiemelt szerepet játszottak bennük.

A sintó és a buddhizmus viszonya a 6. századtól kezdve alakult ki. A buddhizmus hivatalos bevezetésének időpontját a *Nihon Shoki* 552-re teszi, de egyes források 538-at említenek; ezek az évszámok rituális és politikai jelentőségűek, nem feltétlenül pontos eseménytörténeti dátumok. A buddhista tárgyak – szútrák, szobrok, ereklyék – a koreai Paekcse (Baekje) királyságból érkeztek, és a Soga klán támogatta őket, míg a konzervatív Mononobe klán a helyi kami-k védelmére hivatkozva ellenezte befogadásukat. A vita nem egyszerűen vallási természetű volt: a buddhizmus elutasítása vagy elfogadása egyben a kínai típusú államigazgatás és írásbeliség iránti nyitottság kérdése is volt. A buddhizmus felvétele nem számolta fel a kami-hit gyakorlatát, hanem a *shinbutsu shūgō* (kami-k és buddhák együttes tisztelete) hosszú folyamatát indította el, amelyben a buddhákat gyakran a kami-k megnyilvánulásaként értelmezték. A sintó és a buddhizmus merev szétválasztása későbbi, a Meiji-korban tudatosan kialakított politika eredménye.

### 19.1.4. A kínai írás és a buddhizmus megjelenése

A kínai írásbeliség átvétele a japán államépítés egyik legfontosabb fordulópontja volt. Az írott források tanúsága szerint az i. sz. 5. századtól érkeztek a kontinentális bevándorló írnokok és hivatalnokok, akik a kínai klasszikus szövegek ismeretét közvetítették. A kínai írás eleinte a diplomáciai és udvari adminisztráció nyelve volt, és a japán elitek kínaiul írtak; a japán nyelv lejegyzésére alkalmas szótagírások csak évszázadokkal később, a 9. században fejlődtek ki. Az írásbeliség elterjedése lehetővé tette a kínai mintájú törvénykönyvek, adónyilvántartások, évkönyvek és buddhista szövegek használatát. A 7. században a Taika-reform (645) és a ritsuryō

nevű jogi-kormányzati rendszer kiépítése a kínai Tang-dinasztia mintáját követte; a reformok célja a klánok hatalmának visszaszorítása és a központi hatalom megerősítése volt, a föld és a lakosság állami nyilvántartásba vétele révén. A ritsuryō állam eszméje ugyan soha nem valósult meg teljes mértékben a gyakorlatban, de hosszú időre meghatározta a japán politikai gondolkodás kereteit.

A buddhizmus intézményesülése szorosan összekapcsolódott az írásbeliség terjedésével. A Soga klán által támogatott buddhista szerzetesek és templomok a kínai kultúra, az orvostudomány, a művészet és az államigazgatási ismeretek közvetítői voltak. A 7. század elején Sótoku herceg (Shōtoku Taishi) – a hagyomány szerint a 17 cikkelyes alkotmány szerzője – a buddhizmus és a kínai állameszmék összeegyeztetésével próbálta megerősíteni a Jamato udvar hatalmát. A nevéhez kötött szövegek hitelessége vitatott: a 17 cikkelyes alkotmány szövegét csak későbbi forrásokból ismerjük, és egyes kutatók szerint részben a 8. századi udvari propaganda alkotása. A buddhista templomok, például a Nara-medencében épült Hōryū-ji, a kínai és koreai minták japán adaptációját mutatják, és a korai japán állam kulturális reprezentációjának kiemelkedő emlékei.

A kínai írás és a buddhizmus befogadása nem jelentette a japán hagyományok feladását. A kami-hit rítusai tovább éltek, és a Jamato uralkodóház a maga isteni eredetének mítoszát a kínai történetírás formanyelvén fogalmazta meg. A *Kojiki* és a *Nihon Shoki* éppen ezt a kettősséget tükrözi: kínai írással, kínai műfaji minták szerint, de a japán kami-mitológia és a Jamato uralkodóház legitimitásának középpontba állításával. A buddhizmus és a kami-hit együttélése pedig nem egymást kizáró vallási rendszerek harca, hanem fokozatos összefonódás, amely a későbbi japán vallástörténet meghatározó vonása lett.

### 19.1.5. Források és bizonytalanságok

A korai japán államról és a sintóról szóló ismereteink alapvetően három forráscsoportra épülnek: a régészeti leletekre, a kínai krónikákra és a 8. századi japán udvari történeti művekre. A régészeti anyag – a dzsómon és jajoi cserépedények, a kofun sírhalmok, a bronztükrök és a haniwa figurák – akár szénizotópos és dendrokronológiai módszerekkel datálható, ezért a legerősebb bizonyítékot jelenti a korszakok és a társadalmi folyamatok rekonstrukciójához. A régészeti becslések azonban nem adnak közvetlen választ a politikai intézmények természetére vagy a vallási hiedelmek tartalmára. A kínai krónikák, mint a *Wei zhi* vagy a *Hou Han shu*, kortárs vagy közel kortárs tudósítások, de a „Wa” országról alkotott képük a kínai udvari etnográfia kategóriáit tükrözi, és nem feltétlenül a helyi önértelmezést adja vissza. A Himiko és Jamatai kérdése tipikus vitatott értelmezés: a források szűkössége miatt több, egymással versengő rekonstrukció is lehetséges, és a kérdés máig nem dőlt el.

A *Kojiki* és a *Nihon Shoki* esetében a legnagyobb óvatosságra van szükség. Mindkét mű a 8. században készült, tehát évszázadokkal a leírt események után, és kifejezett politikai céllal: a Jamato udvar hatalmának isteni megalapozásával és a klánok közötti presztízsharcok befolyásolásával. A bennük foglalt mitikus elbeszéléseket – a világ teremtését, Amateraszu elrejtőzését a barlangba, Ninigi no Mikoto leszállását – nem lehet dokumentált tényként kezelni; ezek szóbeli hagyományok és udvari emlékezetpolitikai állítások keverékei. Ugyanakkor a szövegek önmagukban is értékes történeti források, mert megmutatják, hogyan konstruálta meg a 8. századi udvar a múltat, és milyen mítoszokra építette uralmát. A kínai írás és a buddhizmus megjelenésének időpontjai – 552 vagy 538, illetve az 5. századi írnokok érkezése – a hagyományos kronológia részei, de a pontos évszámok bizonytalanok, és egyes kutatók szerint a jelek a hivatalos átvétel rituális dátumai, nem az első tényleges érintkezés pillanatai.

A dzsómon és jajoi korszakokra vonatkozó régészeti kormeghatározások is hordoznak bizonytalanságot. A radiokarbon dátumok szórása, a rétegtani értelmezések eltérései és a regionális

különbségek miatt a korszakezdetek és -végek csak hozzávetőlegesek. A jajoi bevándorlás mértéke és jellege ugyancsak vitatott: a genetikai vizsgálatok tudományos konszenzusa szerint a mai japán populáció keveredésből származik, de a bevándorlás üteme és a helyi dzsómon lakosság sorsa továbbra is kutatás tárgya. A sintó kapcsán különösen fontos hangsúlyozni, hogy a „sintó” mint elkülönített, ősi vallás kategóriája a modern nemzetállami ideológia terméke; a korai kami-hit és a buddhizmus viszonya nem írható le a mai vallási határok fogalmaival.

### 19.1.6. Rövid összefoglaló

A japán szigetvilág legkorábbi ismert kultúrája a hosszú dzsómon korszak volt, amely vadászó-gyűjtögető közösségekből állt, és viszonylag csekély társadalmi egyenlőtlenséget mutatott. A jajoi korszakban a kontinentális hatások nyomán elterjedt a rizstermesztés, a fémművesség és a társadalmi rétegződés; a jajoi átmenet a mai tudományos konszenzus szerint fokozatos, bevándorlással és helyi folytonossággal egyaránt jellemezhető. Az i. sz. 3. századtól kezdve a Kinai-medencében kialakult a Jamato udvar, amely a kofun sírhalmok tanúsága szerint egyre nagyobb területek fölött szerzett befolyást, és a kami-hit rituális tekintélyére, valamint a klánok közötti szövetségekre épült. A 6. századtól a kínai írás és a buddhizmus befogadása alapvetően átalakította a japán politikai és kulturális életet; a buddhizmus és a kami-hit együttélése, valamint a kínai mintájú államigazgatás kiépítése a 7. századi Taika-reform idején gyorsult fel. A korszak írott forrásai, a *Kojiki* és a *Nihon Shoki*, a Jamato udvar legitimációs igényeit tükrözik, ezért a mitikus elbeszéléseket nem lehet eseménytörténeti tényként kezelni.

### 19.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen régészeti bizonyítékok alapján lehet megkülönböztetni a dzsómon és a jajoi korszakot, és milyen társadalmi változásokat jelez a jajoi átmenet?
2. Miért vitatott Himiko és Jamatai országának földrajzi elhelyezkedése, és mit árul el ez a vita a korai japán államiság rekonstrukciójának korlátairól?
3. Milyen emlékezetpolitikai célokat szolgált a *Kojiki* és a *Nihon Shoki*, és miért nem tekinthetők ezek a művek egyszerűen a korai japán vallás semleges leírásainak?
4. Hogyan illeszkedett a buddhizmus megjelenése a japán államépítés folyamatába, és milyen viszony alakult ki a kami-hit és a buddhizmus között?
5. Milyen okokból problematikus a modern „sintó” fogalmát visszavetíteni a korai japán vallási gyakorlatokra?

## 19.2. A Heian-korszak és a szamurájok felemelkedése

A Heian-korszak (794–1185) a japán történelem egyik leghosszabb, kulturálisan leggazdagabb, politikailag azonban fokozatosan átalakuló szakasza. Nevét a mai Kiotó helyén épült Heian-kyō császári fővárosról kapta, amelyet Kammu császár 794-ben tett meg az udvar székhelyévé, lezárva a Nara-kori fővárosváltások bizonytalanságát. A korszak első felét a Fujiwara család régensi hatalma, a császári udvar kifinomult irodalmi és esztétikai élete, valamint a központi adórendszer lassú eróziója jellemezte. A második felében a tartományi harcos rétegek – a későbbi szamurájok – politikai tényezővé váltak, és a korszakot a Taira és Minamoto klánok közötti Genpei-háború zárta, amely egy új, katonai alapú kormányzati rendszer kialakulásához vezetett.

A Heian-kor politikai rendszerének alapját a Nara-korból örökölt, kínai mintára kiépült ritsuryō állam képezte, amely elvileg központi adóztatáson, tartományi kormányzókon és hivatalnoki rangokon nyugodott. A gyakorlatban azonban a 9. századtól két párhuzamos folyamat bontotta

meg ezt a szerkezetet. Egyrészt a Fujiwara család – amely Fujiwara no Kamatari, a 7. századi Naka-no-Ōe herceg (később Tenji császár) szövetségesének leszármazottjaként már a Nara-korban is udvari hivatalokat viselt – házassági politikával és régensi intézményekkel fokozatosan monopolizálta a császár körüli döntéshozatalt. Másrészt a vidéki birtokviszonyok átrendeződése – a shōen-rendszer terjedése – aláásta a központi jövedelmeket, és helyi hatalmasságokat, köztük felfegyverzett szolgálattevőket emelt fel.

A Fujiwara befolyás első csúcspontja Fujiwara no Yoshifusa nevéhez fűződik, aki 858-ban a gyermek Seiwa császár régense (sesshō) lett, majd 866-ban – immár felnőtt császár mellett – ismét elnyerte a régensi címet. Ez azért volt fordulópont, mert korábban régens csak császári vérből származó személy lehetett; Yoshifusa viszont nem volt az. Utóda, Fujiwara no Mototsune 887-ben a kampaku (felnőtt császár mellett működő kancellár/régens) tisztségét hozta létre. A 10–11. században a sesshō és kampaku intézménye a Fujiwara északi ágának (hokke) örökletes monopóliumává vált. A család a hatalmat elsősorban úgy biztosította, hogy leányait császárnékként adta az uralkodóhoz; az így született gyermek császár anyai nagyapja aztán régensként irányította a kormányzatot. A Fujiwara hatalom csúcspontja Fujiwara no Michinaga (966–1028) idejére esett, aki négy császár apósa és több évtizeden át a udvar leghatalmasabb embere volt. A róla szóló kortárs források – például a naplók és alkalmi versgyűjtemények – a hatalom csúcsán lévő arisztokratát mutatják be, ám az ebből származó képet óvatosan kell kezelni, mert ezek gyakran magasztaló vagy éppen panaszos retorikájú udvari szövegek.

A Fujiwara-régensség nem jelentette a császári intézmény megszűnését, de a császár szerepe egyre inkább szakrális és ceremoniális jellegűvé vált. A 11. század végétől erre válaszul alakult ki az insei, azaz a „kolostorba vonult császár” kormányzásának gyakorlata. Egy-egy uralkodó lemondott fia vagy más kijelölt utóda javára, majd buddhista szerzetesi státusba vonult, de továbbra is irányította az udvari politikát saját hivatalán (in-no-chō) keresztül. Az insei rendszer csúcspontja Shirakawa császár (uralk. 1072–1087, majd kolostorban 1087–1129) és Toba császár (uralk. 1107–1123, majd kolostorban 1129–1156) nevéhez fűződik. A rendszer azonban nem szüntette meg a Fujiwara befolyást, hanem versengő hatalmi központokat hozott létre: a régens, a hivatalban lévő császár és a kolostorba vonult uralkodó udvartartásai egymással vetélkedtek, és ezekhez a központokhoz egyre inkább tartományi harcosok csapódtak, akik katonai erejüket ajánlották fel.

A Heian-udvar kultúrája a korszak legismertebb öröksége. A 9. században alakult ki a két japán szótagírás, a hiragana és a katakana, amelyek a kínai írásjegyekből (kanji) egyszerűsödtek, és lehetővé tették a japán nyelvű írásbeliséget a korábban kizárólagos kínai írás mellett. A hiragana különösen az udvarhölgyek írásgyakorlatában terjedt el, ami a korszak irodalmának feltűnő vonását adja: a legfontosabb szépirodalmi művek egy részét nők írták. Murasaki Shikibu udvarhölgy a 11. század elején alkotta meg a Genji monogatari („Gendzsi regénye”) című terjedelmes elbeszélést, amelyet a világirodalom egyik első regényeként szokás számításba venni. A mű a császári udvar szerelmi, politikai és esztétikai viszonyait mutatja be, de nem tekinthető közvetlen történeti forrásnak: szereplői fiktívek, a társadalmi normák ábrázolása azonban értékes forrást kínál az udvari mentalitásról. Sei Shōnagon, a Párnakönyv (Makura no sōshi) szerzője szintén az udvari élet esztétikai kategóriáit – a „mulandóság” (mujō), az évszakok érzékenységét, a szépség és illemszabályok finomságait – rögzítette. Az első császári versantológia, a Kokin Wakashū 905 körül készült Ki no Tsurayuki összeállításában, és a későbbi évszázadokra meghatározta a japán költészet kánonját. A korszak esztétikai ideálja a miyabi (udvari elegancia) és a mono no aware (a dolgok mulandóságán érzett finom szomorúság) fogalma köré szerveződött.

A Heian-kor vallási élete a buddhizmus és a helyi sintó hagyományok összefonódását mutatta. A 9. század elején alapított Tenda (Saichō, 805) és Shingon (Kūkai, 806) iskolák a hegyi kolostorokban szerveződtek, és ezoterikus tanításokat, rituális védelmet kínáltak az udvarnak. A 10. századtól a Tiszta Föld (Jōdo) irányzat – amely Amida Buddha (Amitābha) segítségül

hívásával ígért újjászületést a Tiszta Földön – egyre népszerűbbé vált az arisztokrácia körében is. Genshin szerzetes Ōjōyōshū („A Tiszta Földre való újjászületés gyűjteménye”, 985) című műve a pokol és a Tiszta Föld képeit írta le, és hatással volt a későbbi vallásos irodalomra. A sintó isteneket a buddhista tanítás keretében a buddhák és bodhiszattvák helyi megnyilvánulásaiként értelmezték (honji suijaku), ami lehetővé tette a két hagyomány békés együttélését. A császári udvar rendszeresen tartott buddhista szertartásokat az állam védelméért, a járványok elhárításáért és a termékenységért.

A gazdasági alapok változása nélkül a korszak politikai átrendeződése nehezen érthető. A ritsuryō rendszer elvileg minden földet állami tulajdonnak tekintett, és a parasztoktól rizst, textíliát, kényszermunkát várt el. A 8. század végétől azonban a művelés alá vont területek növelése érdekében az állam megengedte a magánbirtokok kialakulását, amelyeket adómentességgel ruháztak fel. Ezek a shōen birtokok a 10–11. században terjedtek el, és egyre nagyobb területet vontak ki a központi adóztatás alól. A shōen tulajdonosai gyakran udvari arisztokraták, nagy kolostorok vagy szentélyek voltak, akik helyi intézőket (shōkan) alkalmaztak. A tartományi kormányzók (zuryō) – akiket a fővárosból neveztek ki, és akik jövedelmük jelentős részét a helyi adókból szerezték – gyakran visszaéltek hatalmukkal, ami helyi ellenálláshoz, pereskedéshez és időnként erőszakos konfliktusokhoz vezetett. A központi kormányzatnak nem volt saját állandó hadserege; a rend fenntartásához a tartományi hivatalnokok és a helyi hatalmasságok által felfogadott harcosokra támaszkodott.

A harcos réteg – akiket a Heian-korban leggyakrabban bushi („fegyveres úr”) vagy tsuwamono néven említettek, és csak később, a középkorban terjedt el rájuk a szamuráj elnevezés – ebből a közegből emelkedett ki. A tartományi földbirtokosok, birtokintézők és a császári hercegek leszármazottai közül sokan magánfegyveres kíséretet tartottak, hogy megvédjék birtokaikat vagy kiterjesszék befolyásukat. Az udvari arisztokrácia egyes tagjai – különösen azok, akik nem a Fujiwara családhoz tartoztak – vidéki birtokaikra támaszkodva katonai hálózatokat építettek. A 10. században a fővárosban is megjelentek a harcos csoportok, amelyeket a különböző udvari frakciók a maguk javára próbáltak felhasználni. A legismertebb ilyen klánok a Taira (más néven Heike) és a Minamoto (más néven Genji) voltak, mindkettő császári leszármazottakból eredeztette magát: a Taira Kammu császár unokáitól, a Minamoto Seiwa császár leszármazottaitól származtatta genealógiáját. A két család több ágra szakadt, és tagjaik hol udvari hivatalnokként, hol vidéki harcos vezetőként működtek.

A 12. század közepére a politikai feszültségek fegyveres összecsapásokba torkolltak. Az insei rendszer, a Fujiwara régensség és a császári utódlás körüli viták egyszerre élesedtek ki. Az 1156-os Hōgen-zavargásban a kolostorba vonult Sutoku császár és a hivatalban lévő Go-Shirakawa császár közötti trónharcba a Taira és a Minamoto klánok fegyveresei is bekapcsolódtak, mégpedig gyakran ugyanazon család különböző tagjai ellentétes oldalon. A győztes oldal, amely Go-Shirakawát támogatta, lett az udvar irányítója, de a konfliktus megmutatta, hogy a politikai döntések immár katonai erő nélkül nem hozhatók meg. Az 1160-as Heiji-zavargásban a Taira no Kiyomori által vezetett Taira erők legyőzték a Minamoto klán fővárosi frakcióját, és a Minamoto vezetőket kivégezték vagy száműzték. Kiyomori ezután az udvar legfőbb hatalmassága lett: 1167-ben elnyerte a daijō daijin (főkancellár) címet, leányait császári családba házasította, és unokáját, Antoku császárt ültette a trónra. A Taira uralom azonban elsősorban a fővárosra és a belső tartományokra támaszkodott, vidéki bázisa gyengébb volt, és hamarosan szembekerült a keleti tartományokban szervezkedő Minamoto erőkkel.

A Genpei-háború (1180–1185) a Taira és a Minamoto klánok között zajlott, de valójában a központi udvari hatalom és a vidéki harcos hálózatok közötti erőviszonyok átrendeződését hozta. A háború közvetlen kiváltó oka az volt, hogy 1180-ban Mochihito herceg – aki maga is trónigénnyel lépett fel – felhívást intézett a Minamoto klán tagjaihoz a Taira uralom megdöntésére. A felhívásra Minamoto no Yorimasa, a klán idős vezetője válaszolt, de az Uji melletti csatában

a Taira erők legyőzték, és mind a herceg, mind Yorimasa életét vesztette. A felkelés azonban nem fulladt ki: Minamoto no Yoritomo, akit a Heiji-zavargás után gyermekként száműztek, a keleti Kantō régióban szervezte meg a Taira-ellenes erőket. Yoritomo 1180-ban székhelyét Kamakurába tette, és saját katonai-vazallusi hálózatot épített ki, amelyet a nyugati udvari hatalomtól függetlenül irányított. A háború első éveiben a Taira erők többször is győzelmet arattak, és a fővárosból irányították a védekezést, de a keleti tartományokban nem tudták megtörni a Minamoto befolyást.

A fordulat 1183-ban következett be, amikor Minamoto no Yoshinaka – Yoritomo unokatestvére – északnyugat felől betört a főváros környékére, és a Taira család kénytelen volt Kiotót elhagyni, magával viselve a gyermek Antoku császárt és a császári jelvényeket. A Taira a belső tenger nyugati partvidékére vonult vissza, ahol erős flottát és szövetségeseket tartott. Yoshinaka bevonulása Kiotóba azonban új konfliktust szült: fegyelmezetlen csapatai miatt összeütközésbe került az udvarral, Yoritomo pedig – aki tartott tőle – testvéreit, Minamoto no Yoshitsunét és Minamoto no Noriyorit küldte ellene. 1184-ben Yoshinaka vereséget szenvedett, és meghalt. Ugyanebben az évben a Minamoto erők Ichi-no-Taninál legyőzték a Taira egyik fő seregét, és elfoglalták a főváros közeli erődítményeket. A döntő hadjárat 1185 tavaszán zajlott: a Minamoto flotta és szárazföldi erők előbb a Shikoku szigeténél lévő Yashimánál szorították vissza a Tairát, majd a Dan-no-ura tengerszorosban vívott nagy tengeri csatában (1185. március 24-én a hagyományos naptár szerint) megsemmisítették a Taira flottát. A csata során a Taira család számos vezetője meghalt vagy öngyilkosságot követett el, a gyermek Antoku császár pedig – a későbbi krónikák szerint anyai nagyanyja karjában – a tengerbe veszett. A túlélő Taira tagok egy része elmenekült, más részük kivégzésre vagy kolostori visszavonulásra kényszerült.

A Genpei-háború lefolyásáról szóló ismereteink elsősorban a Heike monogatari című epikus hadi krónikából származnak, amely a Taira klán bukását és a Minamoto győzelmét meséli el. Ez a mű azonban nem tekinthető tárgyilagos történeti beszámolónak: évszázadokon át szájhagyományban formálódott, irodalmi alakzatokkal, buddhista tanulságokkal és a mulandóság motívumával dolgozik, és a konkrét események időrendjét, a résztvevők indítékait gyakran a drámai hatás kedvéért formálja át. A háború alapvető tényei – a Taira bukása, a Minamoto győzelem, a Dan-no-urai csata – dokumentáltnak tekinthetők, mivel korabeli oklevelek, udvari naplók és későbbi hivatalos krónikák is megerősítik őket. Az olyan részletek azonban, mint a Dan-no-ura tengeri ütközetének pontos lefolyása vagy Antoku császár halálának körülményei, irodalmi hagyományon alapulnak, és bizonytalanságot hordoznak.

A háború utáni rendezés során Minamoto no Yoritomo 1185-ben a császári udvartól megszerezte a tartományi katonai kormányzók (shugo) és a birtokok felügyelőinek (jitō) kinevezési jogát, ami országos katonai ellenőrzést biztosított neki anélkül, hogy formálisan felszámolta volna a császári közigazgatást. Kamakurai székhelyű hatalma az 1190-es években intézményesült, amikor megkapta a sei-i taishōgun („a barbárok elleni hadjárat nagy vezére”) címet; a hagyományos év 1192, bár egyes kutatók szerint a katonai kormányzat – a bakufu – már 1185-től működött. A Heian-korszak végét ezért a legtöbb összefoglaló 1185-re teszi, amikor a Taira hatalma megszűnt, és Yoritomo országos katonai fennhatóságot szerzett. A császári udvar és a Fujiwara család azonban nem tűnt el: a régi arisztokrácia továbbra is megtartotta birtokait, ceremoniális szerepét és kulturális tekintélyét, de a tényleges katonai és egyre inkább politikai hatalom Kiotótól Kamakurába került. Ezzel kezdődött a A Kamakura- és Muromachi-korszak tárgyalandó katonai kormányzatok kora.

### 19.2.1. Források és bizonytalanságok

A Heian-korszak megismerésének forrásai egyenlőtlenül oszlanak meg. A korszak első századaira vonatkozóan még rendelkezésre állnak a hat hivatalos nemzeti történet (Rikkokushi) utolsó

darabjai, amelyeket az udvar állított össze kínai mintára; ezek 887-tel zárulnak. A 10. századtól kezdve nincs folyamatos hivatalos állami történetírás, ezért a történészek udvari naplókra, alkalmi feljegyzésekre, irodalmi művekre, oklevelekre, birtoknyilvántartásokra és későbbi krónikákra támaszkodnak. A Fujiwara-régensség működését jól mutatják a korabeli naplók – például Fujiwara no Michinaga naplója, a Midō kanpaku ki –, de ezek szerzőjük nézőpontját tükrözik, és nem fedik le az ország egészét. A vidéki társadalomról és a harcos réteg kialakulásáról a shōen birtokok iratai, peres feljegyzések és kormányzói jelentések adnak képet, ám ezek töredékesek, és gyakran csak a központi hatalommal való konfliktusok esetén keletkeztek.

A Genpei-háború eseményeinek legnépszerűbb elbeszélése a Heike monogatari, amely azonban irodalmi mű, és nem használható kritika nélkül tényforrásként. A háború egyes szereplőinek – különösen Minamoto no Yoshitsune – alakját a későbbi hagyomány erősen mitizálta; a Yoshitsunéről szóló legendák a 14. századtól kezdve irodalmi és színpadi művekben éltek tovább. A csaták résztvevőinek száma, a hadseregek mérete és a polgári áldozatok becslése bizonytalan: a korabeli források gyakran túloztak, vagy a győztesek szempontját tükrözték. A Dan-no-urai csata leírásának részleteit – így a Taira harcosok tömeges öngyilkosságát és Antoku császár halálának pontos módját – főként a Heike monogatari és későbbi feldolgozások őrizték meg; ezek irodalmi hitelességűek. A régészeti kutatások – például a főváros feltárása, a birtokközpontok, erődítmények és fegyverleletek – folyamatosan egészítik ki a szöveges forrásokat, de a Heian-kor mindennapi életére vonatkozóan még mindig sok a fehér folt. A korszakhatár 1185-re tétele tudományos konszenzus, de nem kizárólagos: egyes régebbi összefoglalók 1192-t, a sóguni cím elnyerésének évét használják.

### 19.2.2. Rövid összefoglaló

A Heian-korszak (794–1185) a japán udvari arisztokrácia fénykora és a központi ritsuryō állam lassú átalakulásának időszaka. A Kammu császár által alapított Heian-kyō fővárosban a Fujiwara család házassági politikája és régensi intézményei révén több mint két évszázadon át meghatározó hatalmat gyakorolt, míg a 11. század végétől a kolostorba vonult császárok insei-kormányzata riválisi hatalmi központot hozott létre. Az udvari kultúrában ekkor született a kana írás, a Genji monogatari, a Párnakönyv és a Kokin Wakashū; a buddhista Tenda, Shingon és Tiszta Föld irányzatok, valamint a sintó hagyományok egymásba fonódva alakították a vallási életet. A shōen birtokok terjedése és a központi adórendszer hanyatlása nyomán vidéki harcos rétegek erősödtek meg. A 12. század derekán a Hōgen- és Heiji-zavargások a Taira klán fővárosi uralmához vezettek, de a Taira hatalma a keleti tartományokban gyökerező Minamoto ellenállásban megtört. A Genpei-háború (1180–1185) a Minamoto győzelmével, a Taira bukásával és a Dan-no-urai tengeri csatával ért véget; Minamoto no Yoritomo ezt követően Kamakurában katonai kormányzatot hozott létre, ami a korszak lezárását és a szamurájok kormányzati korszakának kezdetét jelentette.

### 19.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan biztosította a Fujiwara család a hatalmát a Heian-kor első felében, és mi volt a sesshō és kampaku intézmények szerepe?
2. Milyen gazdasági változások gyengítették a központi ritsuryō államot, és hogyan járultak hozzá a harcos réteg felemelkedéséhez?
3. Milyen kulturális és vallási jellemzők tették a Heian-udvart a japán hagyomány egyik legfontosabb korszakává?
4. Milyen okai voltak a Genpei-háborúnak, és milyen következményekkel járt a Taira bukása?
5. Miért kell a Heike monogatarit forráskritikával kezelni a Genpei-háború eseményeinek rekonstruálásakor?

## 19.3. A Kamakura- és Muromachi-korszak

A 12. század végén a Heian-korszak udvari kultúrája mellett megerősödött tartományi szamuráj családok közül a Minamoto család kerekedett felül. Az 1180–1185 közötti Genpei-háború után Minamoto no Yoritomo Kamakurában katonai kormányzatot hozott létre, amely a következő évszázadokban a japán politikai hatalom új formáját jelentette. Az alfejezet a Kamakura sógunátus (1185–1333) és a Muromachi (Ashikaga) sógunátus (1336–1573) történetét tekinti át, kitérve a mongol inváziókra, a kettős udvari időszakra, az Onin-háborúra és a zen alapú kultúrára. Az időhatárok a japán történetírásban bevett korszakolást követik, de a politikai folyamatok átnyúlnak ezeken. A sógunátusok kialakulása nemcsak a katonai hatalom átrendeződését mutatja, hanem a császári udvar, a buddhista intézmények és a tartományi birtokosok közötti folyamatos alkut is; ezt a feszültséget a Heian-korszak és a szamurájok felemelkedése című alfejezet vezette fel, és a hadakozó államok kora fogja továbbvinni.

### A Kamakura sógunátus kiépülése és intézményei

A Genpei-háború lezárása után Minamoto no Yoritomo nem a császári fővárosba, Heian-kyóba költözött, hanem a Kantó régióbeli Kamakurát tette meg a katonai kormányzat központjának. 1192-ben a császári udvar a „szeii tai-shógun” (barbárokat leverő nagy hadvezér) címet adományozta neki; a röviden sógun néven ismert tisztség ekkortól vált a szamuráj kormányzat fejévé. A bakufu (szó szerint „sátor-kormányzat”) nem szüntette meg a császári udvart, hanem párhuzamos hatalmi pólusként működött. A sógun tényleges katonai és rendészeti irányítást gyakorolt, miközben a császár és az udvari arisztokrácia megőrizte rituális és kulturális szerepét. Ez a kettős hatalom a korabeli Japán egyik legfontosabb politikai sajátossága volt, és a későbbi intézményi viták egyik forrása lett.

A Kamakura sógunátus a szamurájok hűbéri viszonyaira épült. A sógun szolgálatért cserébe birtokjogokat erősített meg, katonai parancsnokokat nevezett ki, és védelmet nyújtott a családoknak. A tartományi szinten a shugo (katonai kormányzó) képviselte a bakufu hatalmát, a birtokokon pedig a jito (földbirtok-felügyelő) gyűjtötte az adókat és tartotta fenn a rendet. A rendszer nem volt egységes: a régi udvari birtokok és a szamuráj birtokok egymás mellett éltek, és a joghatóságok gyakran átfedésben voltak. A sógun tisztségét hamarosan a Hódzsó család vette kézbe; Yoritomo halála után a Hódzsó régensek (shikken) a sógun mögött ténylegesen irányították a bakufut. A sógunok gyakran gyermekek vagy jelképes figurák voltak, a Hódzsó régensek pedig a családi tanács és a tartományi kapcsolatok révén gyakorolták a hatalmat.

A Kamakura kor társadalmi rendje a szamuráj családok katonai értékeit és a hűbéri lojalitást állította középpontba. A 1232-ben kibocsátott Jóei törvénykönyv a szamuráj szokásjogot foglalta írásba, és a bakufu joggyakorlatának alapjává vált. A nők birtokjogi helyzete a korszak elején még viszonylag erős volt: a nemes és szamuráj asszonyok egyes területeken örökölhettek, birtokolhattak földet és részt vehettek az öröklési vitákban. A század végére ez a jogkör fokozatosan szűkült, ahogy a katonai családok a családfői hatalmat erősítették. A buddhizmus terén a Kamakura kor jelentős fordulópont volt. A hagyományos udvari buddhizmus mellett új vallási mozgalmak is megjelentek: Hónen és Sinran a tiszta föld buddhizmus tanításait hirdették, Nicsiren pedig a Lótusz-szútra kizárólagosságát hangsúlyozta; a zen buddhizmus ekkor kezdett intézményesülni. A Hódzsó régensek közül többen is támogatták a zen mestereket, és Kamakurában kolostorokat alapítottak. Ez a vallási sokszínűség a korszak társadalmi feszültségeit és az üdvért folytatott spirituális keresést is tükrözte.

### A mongol inváziók

Kubiláj kán, a Jüan-dinasztia megalapítója, miután a koreai Korjo királyságot alávetette, fokozatosan Japán felé fordult. 1266-tól több alkalommal követelte Japán elismerését és adófizetését; a Kamakura bakufu a Hódzsó régens irányításával elutasította a követeléseket. 1274-ben mongol,

kínai és koreai csapatokból álló flotta támadta a Hakata-öblöt. A partraszállás után a támadók kezdeti sikereket értek el, de egy éjszakai vihar szétszórta a hajókat, és a sereg visszavonult. 1281-ben két irányból érkező, nagyobb sereg támadt; a japán védők a Hakata-öbölben kőfalakat emeltek, és folyamatos ellenállást fejtettek ki. A harcok hetekig tartottak, majd egy tájfun – a japán emlékezetben később kamikaze, azaz „isteni szél” – súlyos veszteségeket okozott a támadó flottában. A mongol inváziók katonailag kudarcot vallottak, Japán nem került idegen hódítás alá.

A viharok szerepe dokumentált tény, de a japán források természetfeletti keretezése utólagos. A modern kutatás a támadó flotta heterogén hajóépítési színvonalát, a logisztikai nehézségeket és a parancsnoki koordináció hiányát is a kudarc okai közé sorolja; a „kamikaze” fogalma a későbbi évszázadokban, különösen a 20. századi nemzeti mozgósítás idején nyert emlékezetpolitikai töltetet. Az inváziók résztvevőiről és az áldozatokról a japán, kínai és koreai források eltérő számokat adnak; a becslések széles sávban mozognak, ezért a pontos létszámokat régészeti vagy statisztikai becslésként kell kezelni. A harcok szemtanúi megrendelésre készült képes tekercsei, mint a Moko Shurai Ekotoba, értékes vizuális források, de reprezentációs céljaik miatt nem tekinthetők pártatlan tudósításnak.

A mongol inváziók elhárítása katonai siker volt, de a bakufu számára politikai válságot hozott. A honvédő háborúban a szamurájok szolgálatai nem hoztak új birtokokat, ezért a jutalmazásukra nem állt rendelkezésre elegendő föld. A bakufu hűbéresei csalódtak, a központi kormányzat tekintélye megrendült. A Kamakura sógunátus anyagilag kimerült, és a belső feszültségek fokozatosan növekedtek. A mongol fenyegetés emlékezete ugyanakkor hosszú távon beépült a japán identitásba; a „határok védelme” érvként jelent meg a későbbi katonai kormányzatok idején is.

### A Kamakura sógunátus bukása és a kettős udvar kora

A 14. század elején Go-Daigo császár megkísérelte az udvari hatalom visszaállítását. A Kamakura bakufu ellen szőtt összeesküvései kezdetben kudarcot vallottak, de 1333-ban Ashikaga Takauji, a Hódzsók egyik fő hadvezére átállt a császár oldalára, és a bakufu összeomlott. Go-Daigo Kenmu-restaurációja (1333–1336) rövid életű volt. A császár ugyan visszaállította a közvetlen udvari kormányzást, de nem tudta kezelni a szamurájok anyagi igényeit és a helyi hatalmi viszonyokat. 1336-ban Ashikaga Takauji új katonai kormányzatot hozott létre, és egy rivális császári udvart támogatott. Az északi és déli udvar (Nanboku-chó) kettőssége 1392-ig tartott, amikor a két udvart formálisan egyesítették. A kettős udvari időszak értelmezése vitatott: a császári legitimitás, a katonai hatalom és a regionális lojalitások összekapcsolódása a korszak alapkérdése. A déli udvar hívei szerint a déli császár volt a jogos uralkodó; az északi udvar mögött álló Ashikaga hatalom viszont a tényleges országos irányítást gyakorolta. A Nanboku-chó időszak nem egyszerűen „polgárháború”, hanem a császári intézmény és a katonai kormányzat átalakulásának folyamata.

### A Muromachi sógunátus

Ashikaga Takauji 1336-ban sógun lett, de hatalma soha nem érte el a Kamakura sógunok országos kiterjedését. A sógunátus székhelye Kyótóban, a Muromachi negyedben volt, ezért a korszak a Muromachi nevet kapta. Az Ashikaga sógunok a tartományi kormányzókkal (shugo) kötött szövetségek révén próbálták fenntartani hatalmukat. A shugo-k egyre inkább önálló hatalmasságokká, ún. shugo daimyókká váltak: a tartományaikban saját vazallusi hálózatot építettek, adókat szedtek, és időnként ellenálltak a központi akaratnak. A sóguni hatalom így inkább egyensúlyozó, semmint központosító jellegű volt.

A Muromachi korban Japán külkapcsolatai is intenzívebbé váltak. Az Ashikaga sógunok elfogadták a kínai Ming-dinasztia által működtetett tribútumkereskedelem kereteit, hogy bekapcsolódhassanak a kelet-ázsiai tengeri hálózatokba. A kínai udvar ezt a japán sógunok alávetettségének

értelmezte, míg a japán fél pragmatikus kereskedelmi engedménynek tekintette; ez a különbség a korabeli diplomáciai forrásokban egyértelműen nyomon követhető, és a modern történetírás is vitatja, mennyiben volt ez tényleges politikai alávetettség. A kereskedelem mellett a japán kalózok (wakó) tevékenysége is nőtt a koreai és kínai partoknál, ami feszültségeket okozott a régióban.

### Onin-háború és a tartományi széttagolódás

1467-ben a sógunutódlási vita és a főbb klánok rivalizálása miatt kitört az Onin-háború. A harcok tönkretették Kyotót, és a központi hatalom összeomlott. A háború utáni évtizedekben a Muromachi sógunátus névlegesen ugyan fennmaradt, de tényleges hatalma Kyotó és közvetlen környéke irányítására korlátozódott. A 15. század végétől a szengoku korszak (hadakozó államok kora) kezdődött: a tartományi daimyók folyamatosan háborúztak egymással, miközben a parasztközösségek, a vallási intézmények és a városi kereskedők is katonai vagy politikai szereplőkké váltak. A szengoku korszakot részletesen a hadakozó államok kora alfejezet tárgyalja. A Muromachi sógunátus végét 1573-ban, Oda Nobunaga fellépésével és Ashikaga Yoshiaki elűzésével szokás jelölni. Ez a dátum azonban a japán történetírásban is konstruált korszakhatár: a politikai széttagoltság és a hadurak versengése már jóval korábban, az Onin-háború nyomán megkezdődött.

### Zen és kultúra a Muromachi korban

A Muromachi korban a zen buddhizmus a kulturális elit meghatározó áramlatává vált. A Gozan (öt hegy) kolostorrendszer a kínai kultúra közvetítőjeként működött: kínai irodalom, filozófia, festészet és kalligráfia áramlott be Japánba. A zen esztétika a természetközeliséget, az egyszerűséget, a befelé figyelést és a mindennapi cselekvésekben való jelenlétet értékelte. Ez a szemlélet formálta a kor művészeti kifejezését: a noh dráma (a korábbi sarugaku előadásokból kialakult) a szamuráj elit művészi formája lett. Kan'ami és fia, Zeami a 14–15. században fejlesztették ki a noh esztétikáját, amely a lassú, stilizált mozgást, a maszkokat és a zen hatására kialakult „júgen" (rejtett mélység) eszményét állította középpontba. A kyogen komikus közjáték volt, amely a noh előadások között a hétköznapi életet jelenítette meg.

A tea (chanoyu) a kolostori gyakorlatból fokozatosan a világi elit társasági rítusává vált. A 16. század második felében Szen no Rikjú dolgozta ki a tea rituáléjának kifinomult formáját, amely már a korszak határán túlmutat; a Muromachi korban a tea még egyszerűbb, meditatív jellegű szertartás volt. A szárazkert (karesansui) a zen kolostorok és a szamuráj rezidenciák kertművészetének egyik jellegzetes formája lett: a kőkompozíciók, a kavics és a gondosan gereblyézett felületek a természet lényegét sűrítették jelképpé. A Sumi-e (tollrajz) a zen festészet monokróm kifejezésmódját honosította meg. A korszak művészeti öröksége azonban nem korlátozódott a szamuráj elitre: a paraszti közösségek, a kézművesek és a városlakók saját hagyományaikat is továbbéltették, gyakran a buddhista és a sintó ünnepi gyakorlatokban.

### Gazdasági és társadalmi változások

A Muromachi korban a pénzgazdaság terjedése és a piaci kapcsolatok erősödése átalakította a társadalmat. A mezőgazdaságban a kettős művelés és az új eszközök növelték a termelékenységet; a falusi közösségek (só) megerősödtek, közösen szervezték az adóbeszedést, a vízhasználatot és az önvédelmet. A városok, mint Kyóto, Sakai, Nara, kereskedelmi és kézműves központokká váltak; a céhek és a kereskedői társulások megszilárdultak. A sógunátus és a tartományi hatalmak a kereskedelmi bevételekre is támaszkodtak, ami a katonai és a kereskedelmi elit érdekeit összekapcsolta. A társadalmi mobilitás a szengoku korban átmenetileg nőtt: tehetséges paraszti származású katonák vagy kereskedők bekerülhettek a szamuráj rendbe, miközben a korábbi arisztokrata családok veszítettek befolyásukból. E folyamatok nem „fejlődésként" értendők egy modern értelemben vett társadalom felé, hanem a középkori Japán sokszereplős politikai és gazdasági rendjének dinamikájaként.

### 19.3.1. Források és bizonytalanságok

A Kamakura korszakra a legfontosabb japán forrás az Azuma Kagami, a bakufu hivatalos jellegű krónikája. Azonban az 1180-as évek előtti részek későbbi szerkesztésűek, és a szöveg a Hódzsó-párti nézőpontot tükrözi, ezért nem tekinthető tárgyilagos beszámolónak. A mongol inváziókra japán, kínai és koreai források is rendelkezésre állnak: a Moko Shurai Ekotoba (képes tekercs) a harcok egyik fontos vizuális dokumentuma, de megrendelésre készült, így reprezentációs célja van. A támadó flotta méretére, a résztvevő seregek létszámára és az áldozatokra vonatkozó adatok a forrástípusok szerint jelentősen eltérnek; ezeket régészeti vagy statisztikai becslésként kell kezelni, nem pontos mérésként. A viharok szerepe dokumentált, de a „kamikaze" mitizálása utólagos; a 20. századi nacionalista történetírás és a háborús propaganda saját céljaira használta fel a fogalmat. A Muromachi korra a Taiheiki irodalmi mű, nem pártatlan krónika; a hivatalos dokumentumok csak hiányosan maradtak fenn. A sógunátusok intézménytörténetére a tudományos konszenzus a bakufu kettős hatalmát hangsúlyozza, de a sógun és a császári udvar közötti viszony pontos természete vitatott értelmezés. A Kenmu-restauráció kudarcának okairól több magyarázat él: egyes kutatók a szamurájok anyagi igényeit, mások a császár személyes döntéseit vagy az udvari intézmények tehetetlenségét emelik ki. A nők jogainak változásait illetően a szakirodalom egyetért abban, hogy a Kamakura kor végére a birtokjogok szűkültek, de a változás üteméről és regionális különbségeiről viták vannak. A szövegben megadott korszakhatárok – 1185, 1333, 1336, 1573 – a japán történetírásban szokásos jelölések, de a valós politikai folyamatok nem köthetők egyetlen dátumhoz.

### 19.3.2. Rövid összefoglaló

A Kamakura sógunátus a szamurájok katonai kormányzatának első tartós formája volt. Minamoto no Yoritomo és utódai, majd a Hódzsó régensek irányításával a bakufu a császári udvar mellett párhuzamos hatalmi pólust alkotott. A 13. század végi mongol inváziókat Japán katonailag visszaverte, de a háború jutalmazási válsága aláásta a Kamakura kormányzat tekintélyét. A sógunátus 1333-ban megbukott, és Go-Daigo Kenmu-restaurációja rövid átmenetet hozott. Ashikaga Takauji 1336-ban új bakufut alapított, amely kyotói székhelye miatt Muromachi sógunátusként ismert. A központi hatalom fokozatosan gyengült, az Onin-háború (1467–1477) pedig elindította a tartományi széttagolódást és a szengoku korszakot. A Muromachi kor kulturális öröksége – a zen, a noh, a kertművészet, a tea és a Sumi-e festészet – hosszú távon meghatározta a japán esztétikát. A korszak politikai és kulturális változásai a következő évszázadok hatalmi viszonyait készítették elő.

### 19.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményekkel ellenőrizte a Kamakura sógunátus a tartományokat, és hogyan viszonyult a császári udvarhoz?
2. Milyen tényezők vezettek a mongol inváziók kudarcához, és miért vitatott a viharok szerepe?
3. Miért nem sikerült a Kenmu-restauráció, és milyen következménye volt a Nanboku-chó korszak?
4. Hogyan változott a hatalmi egyensúly a Muromachi sógunátus és a tartományi daimyók között az Onin-háború előtt és után?
5. Milyen jellegzetességei vannak a zen alapú Muromachi kultúrának?

## 19.4. A hadakozó államok kora

A hadakozó államok kora (japánul szengoku dzsidai, 1467–1615) a japán történetírásban azt a csaknem másfél évszázados időszakot jelöli, amelyben a Muromachi-bakufu központi hatalma felbomlott, és a tartományokban katonai urak – daimjók –, vallási közösségek és városi hálózatok versengtek a föld, az élelem és a kereskedelmi utak ellenőrzéséért. A korszakhatárt a kutatás hagyományosan az 1467-ben kitört Ónin-háborúhoz és az 1614–1615-ös északai hadjáratokhoz köti; a lezárást 1603-hoz, Tokugawa Ieyasu sóguni kinevezéséhez is szokták kapcsolni, de a Tojotomi-ház bukása nélkül a győzelem nem vált véglegessé. A „szengoku” elnevezés a kínai hadakozó fejedelemségek korának mintáját idézi, és arra utal, hogy a hadviselés nem átmeneti zavar, hanem tartós politikai állapot volt. A korszakot a régebbi történetírás gyakran a központi hatalom hanyatlásaként és a hűbéri anarchia időszakaként mutatta be; a 20. század második felétől azonban a japán és nemzetközi kutatás inkább a hatalmi rend átszervezését, a tömeges hadviselés, a földmérés, a kereskedelem és a kultúra új formáinak kialakulását hangsúlyozza.

### 19.4.1. Az Ónin-háború és a Muromachi rendszer szétesése

A szengoku időszak kezdőpontjaként számon tartott Ónin-háború (1467–1477) közvetlen kiváltó oka a sóguni utódlás körüli vita volt. Asikaga Josimasza sógun utódlásában két nagy hatalmi hálózat ütközött: az egyik Hosokava Kacumoto, a másik Jamana Szózen vezetésével állt. A vitát katonai összecsapások követték, és a harcok jó része a fővárosban, Kiotóban zajlott. A kortárs krónikák a város nagy részének felégéséről, templomok és paloták pusztulásáról számolnak be; a leírások egy része retorikai túlzás lehet, de a régészeti nyomok és a későbbi városkép átalakulása alátámasztják, hogy Kiotó súlyos károkat szenvedett. A háború katonailag nem hozott döntést: a két fél kifáradt, a sógun pedig tehetetlen maradt. A bakufu ugyanakkor nem tudta visszaállítani korábbi tekintélyét, mert a tartományokban a kormányzók (shugo) és helyi hatalmasságok a háború alatt saját haderőt és adóztatási gyakorlatot építettek ki. A folyamatot a korabeli nyelv gekokudzsónak, az „alávetettek felülkerekedésének” nevezte: alacsonyabb rangú vazallusok, tartományi elitcsoportok és fegyveres közösségek vették át a hatalmat a régi kormányzóktól vagy éppen a sóguni udvar tisztviselőitől.

A 15. század végére a Muromacsi-bakufu már csak névleges központi hatalom volt. A tartományokban új típusú hadurak, a szengoku daimjók alakították ki saját hatalmi központjaikat. A „szengoku daimjó” nem jogi kategória, hanem a 16. századi tartományi hadurak gyűjtőneve; közös jellemzőjük, hogy közvetlen ellenőrzést gyakoroltak a termőföld, a vazallusi katonai szolgálat és a helyi igazságszolgáltatás felett. Sokan nem a régi shugo-családokból származtak, hanem vazallusok, helyi földbirtokosok vagy akár alacsonyabb származású harcosok voltak. A daimjók saját birtokukon földmérést végeztettek, adókat szedtek, és vazallusaikat erődített váraik köré telepítették. A Hódzsó-család a Kantó-vidék déli részén, Odawara központtal épített ki hálózatot; a Takeda-család Kai tartományban; az Ueszugi-család Ecsigo tartományban; a Móri-család a Szeto-beltenger partvidékén; a Csószokabe-család Sikoku szigetén; a Simazu-család Kjúsú déli részén. Mindegyikük maga nevezte ki vazallusait, és saját háztartási törvényeit – családi kódexeit – alkotta meg, amelyek a katonai szolgálat, a földhasználat, az örökösödés és a vitarendezés rendjét szabályozták. A kódexek nem egységesek voltak, de éppen ez mutatja, hogy a hatalom gyakorlása tartományonként, sőt birtokonként eltért.

A szengoku daimjók mellett a helyi hatalmi központok között vallási intézményeket is számontartanak. A Hiei-hegyi Tendai-kolostorok, a narai Kófukudzsi és más hagyományos egyházi testületek saját fegyveres erőkkel rendelkeztek, és birtokaikat katonailag védték. Különösen jelentős szerepet játszottak a Tiszta Föld buddhizmus Hongan-dzsi ágához kötődő fegyveres közösségek, az ikkó-ikki felkelések. Ezek a csoportok parasztokból, helyi földbirtokosokból és kisebb harcosokból

szerveződtek, és Kaga tartományban 1488-ban átvették a tartományi kormányzást; az 1570–1580 közötti ószakai Isijama Hongan-dzsi ostroma pedig azt mutatta, hogy egy vallási központ is tartósan ellenállhat egy jelentős hadúrnak. A városi közösségek – elsősorban a kikötővárosok, mint Sakai vagy Hakata – szintén autonóm testületeket alkottak, saját tanácsokkal, kereskedelmi útvonalakkal és diplomáciai kapcsolatokkal. A korszakban tehát a hatalom széttagoltsága nem egyszerűen katonai anarchiát jelentett, hanem a politikai intézmények több központúvá válását.

Az ilyen körülmények között a hadviselés is átalakult. A hadseregek már nem kis létszámú lovas elitcsapatokból álltak, hanem tömeges gyalogságból, amelyet asigaru néven ismertek. Az asigaruk sokszor paraszti származású harcosok voltak; a daimjók pénzben vagy zsákmányban fizették őket, és a 16. század közepére a hadjáratokban már tízezres nagyságrendű seregek mozgattak. A nők hadviselésben betöltött szerepéről kevés közvetlen forrás maradt; a családi iratok és a várvédésekről szóló elbeszélések azt mutatják, hogy a nők gyakran politikai házasságokkal, túszként vagy a vár háztartásának irányítóiként vettek részt a hatalmi harcokban, egyes esetekben pedig várvédőként is felléptek. A korszakot a családi és vazallusi kötelékek átpolitizálódása jellemezte: a hűséget esküvel, túszokkal, örökösödési szerződésekkel és házassági szövetségekkel erősítették meg.

### 19.4.2. Oda Nobunaga hatalomra kerülése

Oda Nobunaga (1534–1582) Ovari tartományból indult, és az 1560-as okehazamai csatában legyőzte a nála jóval nagyobb Imagava hadsereget. Ez a győzelem a korabeli elbeszélésekben fordulópontként szerepel, és Nobunaga országos ismertségét alapozta meg. 1568-ban Kiotóba vonult, és formálisan visszahelyezte a sóguni hivatalba Asikaga Josiakit, akit korábban elűztek a fővárosból. A szövetség azonban nem tartott sokáig: 1573-ban Nobunaga elűzte Josiakit, és ezzel a Muromacsi-bakufu ténylegesen megszűnt. Nobunaga nem vette fel a sóguni címet, hanem saját hatalmát a katonai erőre, a gazdasági erőforrások ellenőrzésére és az udvari kapcsolatokra építette. Kiotó környékén földmérést hajtott végre, piacokat nyitott, út- és hídvámokat szabályozott, és igyekezett a kereskedelmi hasznot is az uralma alá vonni.

Nobunaga katonai újításai közé tartozott a lőfegyverek tömeges alkalmazása. Az 1540-es években a portugál kereskedők közvetítésével Japánba jutott puskák gyorsan elterjedtek, és a daimjók saját fegyverkovácsokat alkalmaztak. Az 1575-ös nagasinói csatában a Takeda sereg ellen a későbbi hadtörténeti hagyomány a tűzfegyveres gyalogság rendezett sortüzét állította a középpontba; a győzelmet gyakran a lőfegyverek diadalaként szokták ábrázolni. A modern kutatás ezt az értelmezést részben vitatja: a terep, a csapatok elhelyezkedése és a csapatnemek együttműködése is fontos szerepet játszott, és a források nem teszik lehetővé a pontos taktikai rekonstrukciót. Abban azonban tudományos konszenzus van, hogy Nobunaga a korábbiaknál nagyobb, hivatásos gyalogságra támaszkodott, és a lőfegyvereket a hadviselés rendszeres eszközévé tette. 1576-ban megkezdte Azucsi várának építését a Biva-tó közelében; az erődítmény nem csupán katonai bázis volt, hanem a központosított hatalom látványos reprezentációja is, amely a kor várépítészetének mintaképévé vált.

Nobunaga a vallási intézmények katonai erejével is leszámolt. 1571-ben csapatai felgyújtották a Hiei-hegyi kolostorvárost, ahol szerzetesek és a polgári lakosság egyaránt tartózkodott; a kortárs források a pusztítást tudatos megtorlásként írják le, de az áldozatok számáról nincs megbízható adat. Az 1570-től 1580-ig tartó Isijama Hongan-dzsi elleni háború a ikkó-ikki fegyveres közössége ellen irányult, és végül a kolostor átadásával ért véget. A jezsuita missziókkal szemben Nobunaga eleinte türelmes volt, részben azért, mert a portugál és spanyol kereskedelmi kapcsolatok hozzájárultak a lőfegyverek és a selyem behozatalához, részben pedig azért, mert a keresztény közösségek nem alkottak számottevő fegyveres hatalmat a japán főszigeteken. Nem vette fel a kereszténységet, de udvarában ismert volt a déli kereskedelem iránti érdeklődése. 1582-ben vazallusa, Akechi Micuhide fellázadt ellene, és a kiotói Honnó-dzsi templomnál Nobunaga

halálát okozta. A halál pontos körülményei a forrásokban vitatottak: a legelterjedtebb elbeszélés szerint a lángoló épületben öngyilkos lett, de a testét nem találták meg, és a kortárs feljegyzések sem egységesek.

### 19.4.3. Toyotomi Hideyoshi egységesítő állama

Nobunaga halála után Tojotomi Hidejosi (1537–1598) emelkedett a legfontosabb hadvezérré. Alacsony sorból származott, és pályája a szengoku időszak társadalmi mobilitásának példája, bár a későbbi hivatalos életrajzok ezt a felemelkedést részben mitizálták. Hidejosi 1582-ben a jamazaki csatában legyőzte Akechi Micuhidét, majd a Nobunaga örököse feletti vitában a sizugatakei csatában (1583) és a Komaki–Nagakute hadjáratban (1584) megerősítette helyzetét. 1585-ben a császári udvartól a kampaku (régensi) címet kapta, ami a legmagasabb udvari méltóságok közé tartozott, és formálisan a császári akarat végrehajtójaként tüntette fel hatalmát. 1585-re Sikokut, 1587-re Kjúsút hódította meg, 1590-ben pedig az Odawara várában székelő Hódzsó családot is megtörte. Ezzel a fő szigetek katonai egységesítése nagyjából befejeződött.

Hidejosi nem számolta fel a daimjók intézményét, hanem saját hálózatába vonta őket. Megerősítette vagy áthelyezte hűbirtokaikat, túszul kérte családtagjaikat, és a földbirtokot a vazallusi hűségtől tette függővé. Az 1588-as kardvadász rendelet (katana-gari) elrendelte a parasztok és a fegyverviselésre nem jogosultak fegyvereinek begyűjtését; a hivatalos indoklás szerint a fegyvereket a Nagy Buddha építéséhez használnák fel. A modern történetírás ezt a rendeletet kevésbé a parasztság teljes lefegyverzésének, mint inkább a szamuráj és a paraszt közötti státuszhatár rögzítésének tekinti. Az 1582-től fokozatosan végrehajtott országos földmérés (taikó kenchi) a termőképesség alapján, koku egységekben rögzítette a földjövedelmet; ez a haderő és az adózás új rendjének alapjául szolgált. 1591-ben kiadott rendeletei a társadalmi státuszok közötti átjárást korlátozták, és a parasztoknak megtiltották, hogy falvaikat végleg elhagyják. A rendeletek célja nem a modern értelemben vett „osztályrendszer” tudatos megteremtése volt, hanem a mezőgazdasági termelés, az adóztatás és a katonai szolgálat kiszámíthatóvá tétele.

Hidejosi külpolitikája új irányt vett, amikor 1592-ben és 1597-ben hadjáratot indított Korea ellen. Az invázió a koreai, kínai és japán forrásokban egyaránt dokumentált, hatalmas pusztítással járt. A japán seregek elfoglalták Szöult és előrenyomultak a félszigeten, de a Ming-dinasztia beavatkozása, a koreai flotta ellentámadása és a helyi ellenállás miatt nem tudták megtartani a megszállt területeket. Hidejosi 1598-as halála után a japán hadsereget visszavonták. A koreai invázió motivációja a történetírásban vitatott: egyes kutatók a belpolitikai feszültségek kifelé irányítását, mások a kínai hódítás tervét, megint mások Hidejosi személyes hatalmi ambícióját hangsúlyozzák. A háború a koreai emlékezetben mély nyomot hagyott, és a 20. századi japán–koreai kapcsolatokban is hivatkozási ponttá vált; a könyv ezt a vitatott emlékezetpolitikai dimenziót a koreai fejezetekben tárgyalja.

Hidejosi halálakor kiskorú fia, Tojotomi Hidejori örökölt, és az öt legnagyobb daimjó (go-tairó) tanácsának kellett volna kormányoznia. A testület tagjai között Tokugawa Ieyasu (1543–1616) rendelkezett a legnagyobb katonai és gazdasági erővel, miután a Kantó-vidék urává vált. A Hidejosi táborán belüli feszültségek 1600-ban a szekigaharai csatához vezettek, amelyben Ieyasu keleti koalíciója legyőzte a nyugati daimjók csoportját. A csata létszámadatai a korabeli forrásokban erősen eltérnek, és egyes egységek átállásának pontos szerepe is hadtörténeti viták tárgya. Ieyasut 1603-ban sógunná nevezték ki, ám Tojotomi Hidejori továbbra is Ószaka várában élt, és maga köré gyűjtötte az elégedetlen daimjókat. Az 1614–1615-ös ószakai hadjáratok során Ieyasu előbb körülzárta a várat, majd a második ostromban elfoglalta; Hidejori halála után a Tojotomi-ház örökös nélkül maradt. Ezzel az 1615-ös év a szengoku időszak lezárásának elfogadott határává vált: a Tokugava-ház katonai fölényét többé nem kérdőjelezte meg országos szintű kihívás.

### 19.4.4. A korszak társadalmi és kulturális hatásai

A szengoku korszak nemcsak a hadviselés, hanem a társadalmi szerveződés és a kultúra területén is mély átalakulásokat hozott. A daimjók székhelyei körül várvárosok jöttek létre, amelyekben a katonai elit mellett kereskedők, kézművesek és szolgálók éltek. A várépítészet a korszak végére a korábbi hegyi erődítményektől a kőalapzatra emelt, többszintes, látványos központok felé mozdult el; Azucsi és Ószaka vára ezt a reprezentációs igényt mutatja. A tea-szertartás a politikai találkozók és a vazallusi hűség megerősítésének fontos rituáléjává vált; Szen no Rikjú (1522–1591) teamester Nobunaga, majd Hidejosi szolgálatában állt, és a későbbi japán esztétika egyik meghatározó alakja lett. A kereskedelemben a portugál és spanyol hajók által behozott selyem, ezüst és lőfegyverek, valamint a kínai és délkelet-ázsiai hálózatok összekapcsolták a japán kikötővárosokat a tágabb kelet-ázsiai és csendes-óceáni térséggel. A kereszténység is ekkor terjedt el: az 1549-ben Japánba érkezett Xavéri Ferenc és a jezsuita missziók után a 16. század végére a kjúsúi és néhány honsúi területen jelentős keresztény közösségek alakultak ki. A „keresztény század” elnevezés a japán történetírásban arra az időszakra utal, amikor a missziók és a helyi daimjók közötti szövetségek a vallási és a politikai hatalmat összekapcsolták.

A korszak áldozati mérlege nem rekonstruálható pontosan. A háborúk, a fosztogatások, a paraszti felkelések leverése és a vallási konfliktusok emberveszteségeiről nincsenek megbízható országos statisztikák; a korabeli krónikák gyakran eltúlozzák az ellenség veszteségeit. A modern kutatás óvatosan kezeli az olyan számokat, mint a nagasinói vagy a szekigaharai csaták résztvevői létszáma, mert a krónikák célja nem a statisztikai pontosság, hanem a dinasztikus és katonai önigazolás volt. A parasztság a hadjáratok során gyakran kettős nyomás alatt állt: a daimjók adót és katonai szolgálatot követeltek, a fosztogató csapatok pedig a termést és a lakóhelyet veszélyeztették. Az ikkó-ikki és más fegyveres közösségek megerősödése részben éppen erre a kiszolgáltatottságra adott válasz volt.

### 19.4.5. Források és bizonytalanságok

A szengoku korszakról szóló képünk több, eltérő jellegű forráscsoportra épül. A hadi krónikák közül az Oda Nobunagáról szóló Sincso-kóki és a Tojotomi Hidejosi életét bemutató Taikó-ki a legfontosabbak, de mindkettő utólag szerkesztett, a megrendelő dinasztikus érdekeit szolgáló szöveg. A családi kódexek – például a Hódzsó-család 21 cikkelye vagy a Takeda-ház szabályzatai – elsősorban a hatalomgyakorlás belső rendjéről tudósítanak, nem az eseménytörténetről. A jezsuita misszionáriusok, elsősorban Luís Fróis jelentései és levelei a keresztény közösségek, a helyi szokások és a politikai viszonyok értékes, ugyanakkor felekezeti és európai nézőpontú forrásai. A régészet – a várak, a csatamezők, a települések és a kerámiák vizsgálata – az írott forrásokat pontosítja, de a konkrét csaták eseménymenetét csak korlátozottan tudja rekonstruálni.

A legfontosabb bizonytalanságok három területen sűrűsödnek. Először is, a korszakhatárok és az „egységesítés” fogalma értelmezésenként eltér: Nobunaga és Hidejosi hatalma sem jelentett modern központi államot, és a daimjók autonómiája a Tokugava-kor elején is fennmaradt. Másodszor, a csatákról szóló elbeszélések gyakran hősi mítoszokat rögzítenek: a nagasinói csata „puskás győzelme”, az okehazamai csata arányai vagy a szekigaharai átállások szerepe mind olyan pontok, ahol a dokumentált tények mögött jelentős értelmezési vita van. Harmadszor, a koreai invázió megítélésében a japán, koreai és kínai történetírás hagyományosan eltérő hangsúlyokat érvényesített; a 20. századi gyarmati múlt miatt ez a kérdés emlékezetpolitikai vita is. A korszakra vonatkozó számszerű adatok – hadsereglétszám, áldozatok, terméshozam – szinte mindig széles sávban mozgó becslések, és a források hiányosságai miatt nem pontosíthatók.

### 19.4.6. Rövid összefoglaló

A hadakozó államok kora (1467–1615) a Muromacsi-bakufu szétesésétől a Tokugava-ház katonai megszilárdulásáig tartó időszak. Az Ónin-háború után a központi sóguni hatalom névlegessé vált, a tartományokban pedig szengoku daimjók, vallási közösségek és városi testületek alakítottak ki helyi hatalmi központokat. A 16. század második felében Oda Nobunaga katonai és gazdasági újításai megtörték a régi buddhista intézmények fegyveres erejét, de 1582-ben meggyilkolták. Tojotomi Hidejosi folytatta az egységesítést: meghódította a fő szigetek daimjóit, földmérést hajtott végre, rögzítette a társadalmi státuszhatárokat, és két koreai hadjáratot indított. Halála után az öt vén tanácsa nem tudta fenntartani a Tojotomi-örökséget; Tokugawa Ieyasu 1600-ban a szekigaharai csatában legyőzte a nyugati daimjókat, 1603-ban sógun lett, és 1614–1615-ben az északai hadjáratokkal felszámolta a Tojotomi-házat. A szengoku korszak ezzel lezárult, de hatása a Tokugava-rend intézményeiben, a várépítészetben, a tea-kultúrában és a társadalmi rendben tovább élt.

### 19.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek az Ónin-háború kitöréséhez, és miért tekinti a történetírás ezt a háborút a szengoku korszak kezdőpontjának?
2. Miben különböztek a szengoku daimjók hatalmi gyakorlatai a korábbi Muromacsi-kori shugo-kormányzóktól?
3. Melyek voltak Oda Nobunaga legfontosabb katonai és gazdasági újításai, és milyen forráskritikai viták kapcsolódnak a nagasinói csata értelmezéséhez?
4. Milyen eszközökkel rögzítette Tojotomi Hidejosi a társadalmi és birtokrendet, és miért vitatott a koreai invázió motivációja?
5. Hogyan zárta le Tokugawa Ieyasu a szengoku korszakot, és miért nem elegendő 1603-at, a sóguni kinevezés évét tekinteni a lezárás egyetlen dátumának?

# 20 Japán a Tokugawa-korszakban

## 20.1. A Tokugawa-rendszer kialakulása

### 20.1.1. A Tokugawa-rendszer kialakulása

A 17. század első évtizedeiben Japán a hadakozó fejedelemségek (szengoku dzsidai) több mint egy évszázados polgárháborús korszaka után tartós politikai centralizáció és belső béke időszakába lépett. Ez az átmenet nem egyetlen pillanat műve volt: az egységesítést Oda Nobunaga és Toyotomi Hideyoshi kezdte el, de a tartós államszervezetet, amely több mint két és fél évszázadon át meghatározta a szigetország politikai, társadalmi és gazdasági rendjét, Tokugawa Ieyasu és közvetlen utódai építették ki. A Tokugawa-sógunátus – más néven Edo-bakufu – 1603 és 1868 között állt fenn, és a japán történelem egyik leghosszabb életű központi kormányzata volt. Ez az alfejezet a rendszer kialakulásának első három-négy évtizedét tárgyalja: a szekigaharai csatától (1600) és a sóguni kinevezéstől (1603) a társadalmi rend jogi megszilárdításáig, beleértve a daimjók ellenőrzésének intézményes eszközeit és a főváros, Edo kiépítését.

#### 20.1.1.1. A szekigaharai győzelemtől a sógunátusig

Tokugawa Ieyasu (1543–1616) hatalomra jutása hosszú politikai pályafutás eredménye volt. A Mikava tartományból származó hadúr fiatal korában túszként élt az Imagawa családnál, majd szövetségesként, később riválisként vett részt Oda Nobunaga országegyesítő hadjárataiban. Nobunaga 1582-es halála után Ieyasu kezdetben Toyotomi Hideyoshi alárendelt szövetségese lett, és az 1590-es években a Kantó régióba helyezték át birtokait. Ez a látszólagos hátrányos áthelyezés hosszú távon stratégiai előnynek bizonyult: a Kantó-síkság termékeny, jól védhető és a fővárostól, Kiotótól megfelelő távolságra feküdt, így Ieyasu saját hatalmi bázist építhetett ki.

Hideyoshi 1598-as halála után kiskorú fia, Toyotomi Hideyori mögött öttagú régensi tanács kormányzott, amelynek Ieyasu volt a legerősebb tagja. A Toyotomi-ház hívei és a Tokugawa felé hajló erők között kiéleződött a feszültség, ami a dokumentált tények szerint 1600. október 21-én a szekigaharai csatában csúcsosodott ki. A kortárs források – hadinaplók, családi krónikák és a későbbi hivatalos Tokugawa-történetírás – egyetértenek abban, hogy a csata Japán addigi legnagyobb szabású szárazföldi összecsapása volt, és hogy a Tokugawa-ellenes koalíció belső megosztottsága, valamint Ieyasu ügyes diplomáciai előkészítése döntő szerepet játszott a győzelemben. A részt vevő seregek létszámára vonatkozó becslések széles skálán mozognak: a hagyományos elbeszélés 80–100 ezer fős Tokugawa-párti és hasonló nagyságú ellenséges haderőről beszél, de ezek a számok régészeti vagy statisztikai becslésnek tekintendők, mivel a korszak hadi nyilvántartásai nem maradtak fenn teljes körűen.

A szekigaharai győzelem után Ieyasu nem számolta fel azonnal a Toyotomi-házat, hanem fokozatosan építette ki saját hatalmát. 1603-ban Go-Youzei császár formálisan a szeii tai-sógun („a barbárokat leigázó nagy hadvezér”) címmel ruházta fel, ami jogi értelemben a katonai kormányzat fejévé tette. A sóguni cím történelmi előzménye a Minamoto-házból származó hadvezérek kamakurai sógunátusáig (1192–1333) nyúlt vissza, így Ieyasu tudatosan egy régi intézmény újraélesztéseként mutathatta be hatalmát. A dokumentált tény az, hogy a császári udvar a

kinevezést jóváhagyta; az azonban vitatott értelmezés, hogy a császárnak volt-e valódi választási lehetősége, vagy a kinevezés pusztán formális megerősítése volt egy már kialakult katonai-politikai realitásnak.

Ieyasu 1605-ben lemondott fia, Tokugawa Hidetada javára, de a tényleges hatalmat továbbra is ő gyakorolta. Ez a minta – a visszavonult sógun mint háttérből irányító „nagyöreg” – később a Tokugawa-rendszer jellegzetes eleme lett, bár nem minden generációban működött azonos módon. A Toyotomi-ház végleges felszámolására 1614–1615-ben került sor: a dokumentált tény, hogy a Tokugawa-erők két hadjáratban – az úgynevezett oszakai téli és nyári hadjáratban – elfoglalták az Oszaka várát, és a Toyotomi-család férfi ága kihalt. A kortárs propagandában a Tokugawa-oldal azzal indokolta a támadást, hogy Hideyori ellenséges erőket gyűjtött; a modern történetírás egy része ezt a hivatalos ürügyet a hatalmi logika utólagos igazolásaként értelmezi.

#### 20.1.1.2. Edo, a sógunátus központja

A Tokugawa-rendszer egyik legszembetűnőbb újítása a központ áthelyezése volt. A korábbi sógunátusok és a Toyotomi-rendszer a Kiotó–Oszaka régióhoz kötődtek, ahol a császári udvar és a hagyományos arisztokrácia is jelen volt. Ieyasu ezzel szemben a Kantó-síkságon fekvő, eredetileg kis halászfaluként ismert Edót tette meg székhelyéül. Edo – a mai Tokió – a 17. század folyamán a világ egyik legnagyobb városává nőtt; a század végére becslések szerint már több mint félmillió lakosa volt, ami régészeti és statisztikai becslés, mivel a korabeli összeírások nem a mai népszámlálások módszertanával dolgoztak.

Edo kiépítése tudatos várostervezési és hatalomtechnikai projekt volt. A sóguni vár – a mai császári palota helyén – a város középpontjában állt; körülötte a Tokugawa-ház közvetlen vazallusainak (hatamoto és gokenin) lakónegyedei, majd a daimjók kötelező rezidenciái, végül a kereskedő- és kézművesnegyedek, valamint a templomi körzetek helyezkedtek el. A város szerkezete a hatalmi hierarchiát tükrözte: minél közelebb lakott valaki a várhoz, annál magasabb státusszal rendelkezett. A várostervezéshez kapcsolódó ásatások, amelyek a 20. század második felétől folynak Tokióban, régészeti bizonyítékokkal támasztják alá a korabeli városkép gyors átalakulását: a mocsaras területek feltöltését, a csatornarendszerek kiépítését és a lakónegyedek kialakítását.

Edo központtá tétele nem csupán földrajzi döntés volt. A Kiotóban maradó császári udvar továbbra is megőrizte szakrális és legitimációs funkcióját, de a politikai döntéshozatal Edóba került. A két hatalmi központ – Kiotó, a szakrális főváros és Edo, a katonai-politikai főváros – párhuzamos létezése a Tokugawa-korszak egészét meghatározta. A tudományos konszenzus szerint ez a kettősség tudatos hatalomtechnikai megoldás volt: a sógunátus a császári udvar tekintélyét felhasználva legitimálta saját uralmát, miközben az udvart szigorú anyagi és politikai ellenőrzés alatt tartotta.

#### 20.1.1.3. A daimjók ellenőrzésének intézményei

A Tokugawa-rendszer legfontosabb belpolitikai kihívása a mintegy 250–270 daimjó – tartományúr – hatalmának korlátozása és a Tokugawa-ház elsőbbségének fenntartása volt. A sógunátus ezt a célt jogi, pénzügyi és térbeli eszközök kombinációjával érte el.

A daimjókat a sógunátus három fő kategóriába sorolta. A **sinpan** (rokoni) daimjók a Tokugawa-ház oldalági rokonságából kerültek ki; ők birtokolhatták a stratégiai fontosságú tartományokat, és közülük kerülhettek ki a sógunátus legmagasabb tisztségviselői, ha a főág nem rendelkezett megfelelő örökössel. A **fudai** (örökletes hűbéres) daimjók azok voltak, akik már a szekigaharai csata előtt is Tokugawa vazallusai voltak; ők kapták a kisebb, de a fővároshoz és a főbb

útvonalakhoz közeli birtokokat, és belőlük kerültek ki a sógunátus adminisztratív tisztségviselői. A **tozama** („külső") daimjók azok a nagyurak voltak, akik csak a szekigaharai csata után, vagy éppen azelőtt ellenfélként ismerve el a Tokugawa-fennhatóságot; ők jellemzően a periférikus, távoli tartományokat kapták meg, távol az ország középpontjától. Ez a hármas felosztás nem csupán leíró kategória volt: a dokumentált tény szerint a sógunátus tudatosan úgy rendezte át a birtoktérképet, hogy a potenciálisan veszélyes tozama daimjók ne tudjanak könnyen szövetségre lépni a főváros közelében, míg a megbízható fudai daimjók ellenőrző gyűrűt alkossanak a stratégiai útvonalak mentén.

A daimjó-ellenőrzés legismertebb intézménye a **szankin kótai** (alternatív jelenlét) rendszere volt. Ennek lényege, hogy a daimjók kötelesek voltak rendszeres időközönként – jellemzően minden második évben – Edóban tartózkodni, családjukat pedig állandó jelleggel túszként a fővárosban hagyni. A rendszer nem egyetlen rendelettel jött létre: az 1630-as években, Iemicu sógun idején vált általánosan kötelezővé, de a gyakorlat előzményei már a 17. század elején megfigyelhetők. A dokumentált tény az, hogy a nagyobb távolságú daimjók rendszeres utazásai hatalmas anyagi terhet jelentettek: a kíséret, az útvonal menti állomások fenntartása és az edói rezidencia költségei a daimjók költségvetésének jelentős részét felemésztették. Ez a pénzügyi kimerítés szándékos következmény volt, ami a 18. századra már a daimjók eladósodásához vezetett. A rendszer emellett a daimjók mozgásterét is korlátozta: hosszú távolléteik alatt saját tartományuk igazgatása adminisztrátorokra maradt, akiknek lojalitása gyakran a sógunátushoz kötődött.

A daimjók ellenőrzésének további eszközei közé tartozott az építési kötelezettség, amely a sógunátus infrastrukturális projektjeiben – várak, hidak, csatornák, paloták – való részvételt írta elő; a katonai szolgálati kötelezettség; és a házasságkötések jóváhagyása. A dokumentált tény, hogy a sógunátus a daimjók közötti házasságokat saját engedélyéhez kötötte, ami a szövetségkötések megakadályozásának egyik leghatékonyabb eszköze volt. A korszak jogi szövegei – mindenekelőtt az 1615-ben kiadott **Buke sohatto** (A harcosok házaira vonatkozó szabályzatok) – ezeket az előírásokat tételesen rögzítették. Ez a tizenhárom cikkelyes szabálygyűjtemény, amelyet később többször kiegészítettek, a hadi nemesség viselkedési, adminisztratív és erkölcsi normáit foglalta keretbe; a tudományos konszenzus ezt a Tokugawa-rendszer alkotmányos alapdokumentumának tekinti.

#### 20.1.1.4. A társadalmi rend megszilárdítása

A Tokugawa-rendszer kialakulásához hozzátartozott a társadalmi hierarchia jogi rögzítése is. A korabeli japán társadalom nem kortárs kategóriarendszerben, hanem a sógunátus által működtetett rendi besorolásban értelmezte önmagát. A 17. század elején a hivatalos ideológia a társadalmat négy fő rendre osztotta: a szamurájok (harcosok), a parasztok, a kézművesek és a kereskedők rétegére. Ez a felosztás – amelyet a japán történetírás gyakran **si-nó-kó-só** (harcos–paraszt–kézműves–kereskedő) rendnek nevez – konfuciánus eredetű volt, és a kínai államelméletből került át a japán politikai gondolkodásba.

Fontos azonban, hogy ezt a rendszerelméletet nem szabad a tényleges társadalmi viszonyok pontos leírásának tekintenünk. A tudományos konszenzus szerint a négyszintű séma idealizált kép volt, amely a hatalom önképét tükrözte, nem pedig a társadalom valóságos működését. A rendszerből kimaradtak olyan jelentős csoportok, mint a császári udvar arisztokratái, a papok, a szerzetesek, a számkivetettek eta és hinin csoportjai, valamint a városokban élő, gyakran vagyonos kereskedők és pénzemberek, akiknek tényleges társadalmi súlya messze meghaladta a hivatalos besorolásukat. A parasztság sem volt egységes: a földművelők mellett a falusi hivatalnokok, a módosabb gazdák és a föld nélküli zsellérek helyzete jelentősen eltérő volt.

A társadalmi rend megszilárdításának kulcsintitúciója a **heinóbunri** (a parasztok és a harcosok szétválasztása) volt, amelyet Hideyoshi már az 1580-as években elkezdett, és a Tokugawa-rendszer teljesített ki. Ez a folyamat a fegyverviselés jogát a szamurájrendre korlátozta, a mezőgazdasági termelőket pedig a földhöz és a faluhoz kötötte. A dokumentált tény, hogy a 16. század végén és a 17. század elején országos kardvadászatokat (katanagari) hajtottak végre, amelyek során a paraszti lakosságtól begyűjtötték a fegyvereket; a kortárs források szerint ezek a műveletek a harcosok és a nem-harcosok közötti jogi határvonalat voltak hivatottak érvényesíteni. A régészeti leletek – elásott kardok, lándzsahegyek, páncélmaradványok – arra utalnak, hogy a fegyverek egy részét elrejtették, ami a rendelkezés tényleges végrehajtásának korlátait is jelzi.

A parasztok jogi helyzete a korszakban a faluhoz kötöttségben és a közösségi adófizetés rendszerében (mura-uke szeido) nyilvánult meg. A sógunátus földkataszteri felméréseket (kencsi) végeztetett, amelyek a termőföldek hozamát rizsben fejezték ki (kokudaka). Ez a rendszer a daimjók jövedelmének és katonai kötelezettségének alapjául is szolgált: a daimjók besorolása a birtokuk hozamától függött, és a katonai szolgálat nagyságát is ehhez igazították. A kataszteri felmérések dokumentált tények, de a hozamszámítások módszertana változó volt, és a modern történetírás a korabeli adatokat statisztikai becslésnek tekinti, mivel a tényleges terméshozamok évről évre, területenként és időjárástól függően jelentősen eltérhettek a hivatalosan rögzített kokudaka értékektől.

A városi lakosság, különösen a kereskedők, a hivatalos ranglétra alján helyezkedtek el, ugyanakkor a béke konszolidálódásával párhuzamosan gazdasági szerepük folyamatosan nőtt. A dokumentált tény, hogy az edói, oszakai és kiotói nagykereskedők már a 17. század közepén hitelügyletekkel finanszírozták a daimjókat, és a század végére a sógunátus pénzügyi rendszere is függött a kereskedői tőkétől. Ezt a feszültséget – a hivatalos ideológia és a tényleges gazdasági hatalom ellentmondását – a modern japán történetírás a Tokugawa-rendszer egyik belső feszültségforrásaként tartja számon, amely hosszú távon hozzájárult a rendszer átalakulásához.

#### 20.1.1.5. A vallási intézmények ellenőrzése

A Tokugawa-rendszer kialakulásának kevésbé látványos, de annál jelentősebb dimenziója volt a vallási intézmények ellenőrzése. A század elején a sógunátus a kereszténység terjedésében birodalmi biztonsági fenyegetést látott: a misszionáriusok tevékenysége mögött a spanyol és portugál gyarmati terjeszkedést sejtette, és a kiotói, illetve edói udvar a keresztény közösségekben a belső rend elleni potenciális szervezkedést látta. A dokumentált tény, hogy az 1610-es évektől kezdve a sógunátus fokozatosan betiltotta a kereszténységet, és a tilalom az 1630-as évekre teljes üldözéssé vált; a Simabara-félsziget és az Amakusza-szigetek 1637–38-as felkelése – amelyet a kortárs források részben paraszti elégedetlenséggel, részben vallási ellenállással magyaráztak – a betiltás radikalizálásához vezetett.

Ezzel párhuzamosan a sógunátus minden alattvalóját kötelezte valamely buddhista templomhoz való tartozásra. Az úgynevezett **terauke** (templomi igazolás) rendszerben minden háztartásnak rendelkeznie kellett egy templom által kiállított igazolással, amely tanúsította, hogy az adott család nem keresztény. Ez a jellemzően az 1660-as évekre teljesen kiépült rendszer a buddhista templomokat a helyi adminisztráció részévé tette, és a lakosság feletti állami ellenőrzés egyik legfontosabb eszközévé vált. A vallás- és társadalomtörténeti kutatások szerint ez az intézmény a vidéki társadalom szekularizált igazgatását is elősegítette: a templomi anyakönyvek – amelyek máig fontos történeti források – a lakosság nyilvántartásának alapjául szolgáltak.

#### 20.1.1.6. A korszak értelmezési vitái

A Tokugawa-rendszer kialakulásának értelmezése körül jelentős történetírási viták bontakoztak ki, amelyek máig meghatározzák a korszakról alkotott képet. A 20. század közepéig a japán történetírás egy része a Tokugawa-kort a „sötét feudalizmus” koraként ábrázolta, amelyből a Meiji-restauráció szabadította ki Japánt; ez a narratíva a modernizációs nemzeti történelemfelfogás része volt. Ezzel szemben a második világháború utáni marxista történetírás a Tokugawa-rendszert feudális osztályelnyomásként értelmezte, ahol a parasztság kizsákmányolása volt a rendszer alapja. A 20. század második felétől a nyugati és japán kutatás fokozatosan elmozdult a komplexebb, intézménytörténeti és társadalomtörténeti elemzés felé: a Tokugawa-rendszert nem csupán represszív struktúraként, hanem egyensúlyi rendszerként is kezdték tárgyalni, amely a belső béke és a gazdasági növekedés feltételeit is megteremtette.

A szankin kótai értékelése körül máig élénk vita folyik. A hagyományos értelmezés szerint a rendszer elsősorban a daimjók anyagi kimerítését és mozgásterük korlátozását szolgálta. Az újabb gazdaságtörténeti kutatások azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a rendszeres utazások és a kényszerű fogyasztás élénkítette a belső keresletet, hozzájárult az úthálózat fejlődéséhez és az edói piac bővüléséhez. Ez a kettős olvasat – fegyelmező eszköz és gazdasági ösztönző – a jelenlegi tudományos diskurzusban is versengő értelmezésként van jelen.

A társadalmi rend hierarchikus modellje a 20. század második felében vált erősebb kritika tárgyává. A kutatások kimutatták, hogy a „négy rend” elmélete a korabeli ideológiai irodalomban szerepelt, de a tényleges társadalomszerveződést nem írta le pontosan. A falusi közösségek belső rétegződése, a városi lakosság heterogenitása, a nők munkamegosztásban betöltött szerepe és a számkivetett csoportok helyzete mind olyan dimenziók, amelyeket a hagyományos rendi modell nem tudott megragadni. A nők helyzete a szamuráj háztartásokban – ahol a házasság politikai eszköz volt, a női szerep pedig a ház vezetésére és az örökös nevelésére korlátozódott – különösen a társadalmi nemek története felől vált vizsgálat tárgyává; a paraszti és kereskedői közösségekben a nők gazdasági szerepe ennél jóval változatosabb és gyakran meghatározóbb volt.

A Tokugawa-rendszer kialakulásának korszakhatárai is vita tárgyát képezik. A gyakran használt 1603-as évszám – a sóguni kinevezés éve – szimbolikus dátum, de a hatalmi struktúra csak az 1610-es és 1630-as évek közötti reformok során nyerte el tartós formáját. A szekigaharai csata (1600) és az oszakai hadjáratok (1614–1615) után a daimjó-rendszer átszabása, a Buke sohatto kiadása (1615), a keresztényüldözés kezdete (1612–1614) és a szankin kótai általánossá tétele (1630-as évek) együtt alkotják azt a folyamatot, amelyet a Tokugawa-rendszer kialakulásának nevezünk. A periodizáció tehát nem éves pontosságú eseményhatárokhoz, hanem több évtizedes intézményesülési folyamathoz kötött; ezt a bizonytalanságot a tankönyvhasználatban is érdemes jelezni.

A Tokugawa-rendszer nemzetközi kontextusba helyezése további értelmezési kérdéseket vet fel. A 17. század első felében a sógunátus fokozatosan korlátozta a külkereskedelmet, és az 1630-as évekre kialakult az a politika, amelyet a későbbi történetírás „elzárkózásnak” (szakoku) nevez. A hagyományos kép szerint Japán teljesen elszigetelte magát a külvilágtól; az újabb kutatások azonban ezt a képet is árnyalják, rámutatva, hogy a kínai, holland és koreai kapcsolatok korlátozott formában továbbra is fennmaradtak, és a Tokugawa-kor Japánja nem volt teljesen zárt ország. A „szakoku” fogalom maga is utólagos konstrukció, amelyet a 19. századi történetírás rögzített; a kortársak nem így nevezték saját rendszerüket. Ez a példa is mutatja, hogy a korszak értelmezése mennyire függ a történetírói fogalomhasználat és a későbbi nemzeti narratívák kereteitől.

### 20.1.2. Források és bizonytalanságok

A Tokugawa-rendszer kialakulásának forrásbázisa viszonylag gazdag, de egyenetlen eloszlású. A kormányzati rendeletek – mindenekelőtt a Buke sohatto különböző változatai – tételesen dokumentálják a sógunátus szándékait, de a rendeletek végrehajtásának tényleges mértékét gyakran csak közvetett forrásokból lehet rekonstruálni. A daimjó-házak saját adminisztrációs iratai, a falusi és templomi anyakönyvek, a városi kereskedők üzleti feljegyzései és a kortárs naplók egymást kiegészítve adnak képet a rendszer működéséről. A családtörténeti krónikák és a később összeállított hivatalos Tokugawa-történetírás azonban érdekelt források, amelyek a Tokugawa-ház legitimációját szolgálhatták; állításaikat más típusú forrásokkal egybevetve kell értékelni.

A legnagyobb bizonytalanság a számszerű adatok területén jelentkezik. A hadjáratok létszámadatai, a daimjó-birtokok jövedelmi besorolása, Edo lakosságának nagysága és a paraszti adóterhek mértéke mind becslésen alapuló adatok. A kokudaka rendszerben rögzített rizshozam-értékek nem a tényleges terméseredményeket tükrözik, hanem a kataszteri felmérések során megállapított, hosszú időre rögzített elvi értékeket. A háromszáz éves Tokugawa-korszak elején ezek az értékek még viszonylag közel állhattak a valóságos hozamokhoz, a későbbi századokban azonban egyre inkább eltértek attól. A történészek ezért a kokudaka adatokat nem statisztikai tényként, hanem a hatalmi hierarchia és az adórendszer jelzőszámaiként kezelik.

A szekigaharai csata és az oszakai hadjáratok katonai részleteinek rekonstrukciója részben a részt vevő családok későbbi beszámolóira épül, amelyek hajlamosak lehettek a saját szerep felnagyítására vagy a vereség szépítésére. A régészeti feltárások – csataterek maradványai, várerődítések, fegyverleletek – fokozatosan árnyalják ezt a képet, de a csatatéri régészet Japánban a 20. század második feléig kevéssé volt módszeres diszciplína; az ebből levonható következtetések ezért időben és térben is korlátozottak.

A keresztényüldözés dokumentumai közül a sógunátus rendeletei és a buddhista templomok anyakönyvi bejegyzései mellett a jezsuita misszionáriusok levelei és a holland kereskedelmi telep, Dedzsima feljegyzései is fennmaradtak. E források egymástól eltérő nézőpontokat képviselnek, és a modern kutatásnak óvatosan kell eljárnia, amikor az üldözés mértékét vagy a keresztény közösségek ellenállását rekonstruálja. A Simabara-felkelés áldozatainak száma pontosan nem ismert; a kortárs becslések tízezres nagyságrendről beszélnek, de ezek a számok módszertanilag nem ellenőrizhetők.

A „szankin kótai” rendszer tényleges gazdasági hatásainak számszerűsítése a mai napig vita tárgya. A daimjók kiadásairól fennmaradt háztartási könyvek és az utazási útvonalak mentén fekvő állomások feljegyzései segítenek a költségek becslésében, de a teljes társadalmi-gazdasági hatás mérésére nincs megbízható módszer. A rendszer hatásainak értelmezése – fegyelmező eszköz vagy gazdasági ösztönző – ezért inkább történetírói szemléletmód kérdése, mint pusztán adatoké.

### 20.1.3. Rövid összefoglaló

A Tokugawa-rendszer kialakulása a 17. század első felének folyamata volt, amelynek során Tokugawa Ieyasu és utódai a szekigaharai győzelemből kiindulva tartós katonai-politikai kormányzatot építettek ki Edóban. A rendszer alapjait a daimjók hármas besorolása, a szankin kótai intézménye, a Buke sohatto jogi kerete és a társadalmi rend konfuciánus ihletésű, de a valóságot csak részben leíró modellje alkotta. A sógunátus a császári udvar szakrális tekintélyét megtartva, de a politikai hatalmat Edóba koncentrálva kormányzott. A kialakuló rendszer belső feszültségei – a kereskedői gazdasági hatalom és a hivatalos rendi ideológia ellentmondása, a daimjók anyagi kimerítése, a vidéki társadalom heterogenitása – a következő évszázadokban

meghatározó kihívásokká váltak. Ez az alfejezet a Tokugawa-korszak gazdasági, társadalmi és kulturális fejleményeinek tárgyalásához teremt alapot: a rendszer intézményei adták azt a keretet, amelyen belül a japán gazdaság növekedett, a városi kultúra virágzott, és a 18. századtól a rendszer válságtünetei is megjelentek.

### 20.1.4. Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépések vezettek Tokugawa Ieyasu hatalmának megszilárdításához a szekigaharai csatától az oszakai hadjáratokig?
2. Hogyan működött a szankin kótai rendszer, és milyen hatást gyakorolt a daimjókra és a sógunátusra?
3. Mi volt a Buke sohatto szerepe a Tokugawa-rendszer jogi megalapozásában?
4. Hogyan írta le a hivatalos ideológia a társadalmi rendet, és miben különbözött ez a leírás a tényleges társadalmi viszonyoktól?
5. Miért tekinthető vitatott értelmezésnek a Tokugawa-korszak „elzárkózásként” való jellemzése?

## 20.2. A gazdaság és a társadalom

A Tokugawa-korszak (1603–1868) gazdasága és társadalma a béke konszolidációjának, a mezőgazdasági termelés átalakulásának és a városi piacgazdaság kialakulásának története. Az alábbiakban a mezőgazdasági alapokat, a falusi rendet, a városi kereskedelmet, a népesség alakulását és a társadalmi mobilitás korlátait tárgyalom, figyelve arra, hogy a korabeli státuszrend és a modern „osztálytársadalom” közé nem tehető egyenlőségjel.

A Tokugawa sógunátus politikai berendezkedése a föld feletti rendelkezésen keresztül szervezte meg a társadalmat. A termőföld hivatalos hozamát koku egységben mérték; egy koku körülbelül annyi rizst jelentett, amely egy felnőtt ember egyévi ellátását fedezte, a korabeli űrmérték szerint hozzávetőleg 180 liter. A földbirtokosok, a daimjók és a sógun közvetlen birtokainak jövedelmét kokudaka rendszerben tartották nyilván. A becslések szerint a 17. század elején az ország összes hozama mintegy 25–26 millió koku lehetett, a század végére pedig körülbelül 28–30 millióra emelkedett; ezek a számok azonban adóösszeírásokból származó becslések, nem pontos mérések, és a tényleges termés ingadozott. A koku alapú adózás a parasztokra közvetlen terhet rótt: a falvak évente terményben vagy pénzben fizették a nengu (éves adó) néven ismert hányadot, amely sok területen a termés 40–50 százalékát is elérhette, a helyi feltételektől függően.

### 20.2.1. A mezőgazdaság és a falusi társadalom

A mezőgazdaság a Tokugawa-gazdaság gerince volt; a becslések szerint a lakosság 80–85 százaléka vidéken élt és mezőgazdaságból, halászatból, erdőhasználatból vagy falusi iparból tartotta fenn magát. A termelés alapja a nedves rizstermelés volt, de a hegyvidéki területeken és az északi tartományokban a szárazföldi gabonák, a köles, az árpa és a hajdina, valamint a gyökérnövények is fontos szerepet játszottak. A 17. század folyamán a termőterület jelentősen nőtt: folyószabályozással, mocsarak lecsapolásával, tengerparti feltöltésekkel és új rizsföldek kialakításával. A sógunátus és a daimjók ösztönözték az új művelés alá vonást, mert az új földek után adóbevételt reméltek. A mezőgazdasági technikák is fejlődtek: elterjedtek a jobb minőségű kapák, a lóval vontatott ekék, a hatékonyabb öntözőrendszerek, a vetőmagvak gondosabb

kiválasztása. A trágyázásban a halmaradékok, az emberi ürülék, a komposzt és a szójabab-maradványok használata terjedt. Mindez a terméshozamok lassú emelkedését hozta, bár az egy főre jutó növekedés mértéke a 18. század közepétől megtorpant.

A falusi társadalom alapegysége a mura (falu) volt, amelyet nem romantikus közösségként, hanem adóztatási és igazgatási keretként kell érteni. A falu élén a nanushi (faluelnök, másutt shōya) állt, akit gyakran a tehetősebb parasztcsaládok közül választottak vagy neveztek ki; munkájához jövedelem és társadalmi presztízs társult. A falut a goningumi (ötös csoportok) rendszere fogta össze: a háztartásokat ötösével csoportokba szervezték, és a csoporttagok kölcsönösen feleltek az adófizetésért, a bűnmegelőzésért és a rend fenntartásáért. Ez a rendszer nem a paraszti autonómia idilli formája volt, hanem a sógunátus ellenőrzési technikája: a falvak közösen feleltek az adóhátralékért, ami nyomást gyakorolt a közösség tagjaira. Ugyanakkor a falu rendelkezett saját iratokkal, szabályzatokkal (mura okite), és belső vitáit gyakran a helyi elöljárók közvetítésével rendezte, mielőtt az ügy a daimjó hivatala elé került volna.

A falusi társadalom erősen rétegzett volt. A hombyakushō (törzsökös parasztok) viszonylag nagyobb földterülettel, házzal, szerszámokkal és a falugyűlésben való részvételi joggal rendelkeztek; a korszakban ők alkották a falu politikai közösségének magját. Alattuk helyezkedtek el a kisebb birtokú parasztok, a bérlők (tanakoshi), a zsellérek, a szolgák és a föld nélküli mezőgazdasági munkások. A 17. század végére a földtulajdon és a használat közötti különbség elmélyült: a tehetősebb parasztok egyre nagyobb területet műveltek meg bérmunkával vagy bérletbe adással, miközben a szegényebb rétegek elveszíthették földjüket adósságaik vagy rossz termés miatt. A sógunátus és a hanok (tartományi uradalmak) időnként rendeletekkel próbálták korlátozni a föld adásvételét és a paraszti föld elidegenítését, mert attól tartottak, hogy a föld nélkül maradt parasztok elvándorolnak, és csökken az adóalap. A tilalmak hatása azonban korlátozott volt; a földhasználat de facto piacosodott, bár a jogi keretek továbbra is a státuszrendet tükrözték.

A falusi gazdaságot a 18. századtól kezdve a kereskedelmi növények termesztése alakította át. A gyapot, a selyemhernyó-tenyésztés, az indigó, a dohány, a repce és a tea termelése a rizstermesztés mellett egyre több háztartásnak adott kiegészítő jövedelmet. A háziipar, különösen a textilipar, a falvakban is meghonosodott: a parasztasszonyok és a férfiak is fonással, szövéssel foglalkoztak a mezőgazdasági holtidényben. A városi kereskedők előlegeket adtak a falusi termelőknek, és felvásárolták a késztermékeket; ez a kihelyezési rendszer a későbbi iparosodás előzményének tekinthető, bár nem szabad a modern gyáriparral azonosítani. A vidéki bérmunka és a háziipar fokozatosan aláásta a zárt falusi önellátás képét, amelyet a korabeli hivatalos ideológia hangsúlyozott.

### 20.2.2. A városi gazdaság és a kereskedők

A Tokugawa-korszak a japán történelem egyik legnagyobb urbanizációs hullámát hozta. Edo, a sóguni székhely, a 18. század elejére a világ egyik legnagyobb városává vált; becslések szerint lakossága meghaladta az egymillió főt, bár a korabeli összeírások hiányosak, és a tényleges szám bizonytalan. Oszaka a kereskedelem központjaként, Kiotó a császári udvar és a kézművesség városaként szintén több százezer lakost számlált. A városiasság mértéke a korban nemzetközi összehasonlításban is magas volt: a becslések szerint a lakosság 10–15 százaléka élhetett városias településeken, ami megelőzte Nyugat-Európa legtöbb régióját, bár a definíciós különbségek miatt a számok vitatottak.

A városi növekedés motorja a sankin kōtai (váltakozó tartózkodás) rendszere volt: a daimjók feleségükkel és örökösükkel együtt Edo-ban tartózkodtak meghatározott időközönként, és a tartományukból a fővárosba irányuló utazás, a kíséret fenntartása, a reprezentációs kiadások hatalmas összegeket emésztettek fel. A daimjók Edo-ban fenntartott rezidenciáinak ellátása, a szamuráj kíséret fogyasztása és a készpénzszükséglet miatt a tartományok rizst és más terményeket

szállítottak a központi piacokra, ahol pénzzé tették azokat. Ez a kényszerű pénzgazdálkodás a kereskedők és pénzváltók szerepét alapvetővé tette. A városokban a kézművesek céhekbe (za) tömörültek, amelyek a sógunátus vagy a hanok engedélyével monopóliumot élveztek bizonyos termékek előállításában és árusításában; a céhek tagsága, a mester–inas viszony és az árszabályozás a korszak gazdasági intézményeinek jellegzetes vonásai.

A nagykereskedők közül kiemelkedtek az oszakai rizskereskedők, akik a daimjók rizsét vásárolták fel, raktározták és értékesítették. A daimjók gyakran már a betakarítás előtt eladták a várható termést, hogy készpénzhez jussanak; ez a fudasashi (rizskereskedő-hitelező) rendszer a határidős ügyletek és a papíralapú kereskedelem korai formájának tekinthető. Oszakában a Dōjima rizspiacon a 18. században kialakult a szervezett határidős kereskedés, ahol a rizsjegyek cseréltek gazdát, és az árfolyam a kereslet-kínálat viszonyait tükrözte. A korszak végére a rizspiac mellett a textil, a selyem, a porcelán, a lakkmunkák, a papír és más kézműipari termékek kereskedelme is országos hálózatokat hozott létre. A tengeri szállítás a Japán-tenger és a belvízi utak mentén összekötötte Észak-Japánt a központi piacokkal; a hajózási vállalkozások, mint a Higaki Kaisen és a Taru Kaisen, rendszeres járatokat üzemeltettek.

A pénzügyi rendszer sajátos kettősségben fejlődött. A sógunátus arany-, ezüst- és rézpénzeket vert, de a pénzláb és az árfolyam ingadozott. A tartományi uradalmak papírpénzt is kibocsáthattak, amelyek értéke a helyi bizalomtól függött. A pénzváltók (ryōgae) a fémpénzek közötti átváltást, letéteket és hitelezést végeztek; a nagy pénzváltók közül többen, például az Edo-ban működő családok, a sógunátus és a daimjók bankáraivá váltak. A korszakban a kereskedelmi hitelezés, a zálogjog és a váltóforgalom fejlődött, de a jogi keretek a hitelezők védelmében gyengék voltak: a sógunátus időnként rendeletekkel törölte a szamurájok adósságait (tokusei, „kegyelmi adósságelengedés”), ami a kereskedőket óvatosságra intette. Ez a gazdasági dinamizmus és a politikai ellenőrzés közötti feszültség a korszak egyik állandó jellemzője.

A városi társadalomban a chōnin (városlakó, szó szerint „a városrész embere”) kategóriája a kézműveseket és kereskedőket foglalta magában, de a valóságban a városi lakosság sokszínűbb volt: a szamurájok mellett a szolgák, a kétkezi munkások, a szórakoztatónegyedek lakói, a szerzetesek, a orvosok, a tanítók és a szegények is jelen voltak. A chōnin kultúrája és gazdasági szerepe a 18. században virágzott; a nagy kereskedőházak, mint a Mitsui vagy a Sumitomo, a korszak végére országos hálózatokat építettek ki, és a 19. században a modern vállalkozások előfutáraivá váltak. Ezt a folyamatot azonban nem szabad a modern kapitalizmus lineáris előzményeként értelmezni: a korabeli gazdasági intézmények, a céhek, a státuszhoz kötött jogok és a politikai függőség más logikát követtek.

### 20.2.3. A népesség és a család

A Tokugawa-korszak első száz éve a jelentős népességnövekedés időszaka volt. A sógunátus rendszeres népszámlálásokat és vallási összeírásokat (shūmon aratame) végzett a kereszténység elleni küzdelem részeként, amelyek ma a demográfiai becslések fő forrásai. A felmérések szerint a 17. század eleji körülbelül 15–18 milliós népesség a 18. század elejére mintegy 30–32 millióra emelkedett. A növekedés üteme azonban a 18. század közepétől megtorpant, és a század végéig a népesség stagnált vagy csak nagyon lassan nőtt; egyes régiókban, különösen Északkelet-Japánban, csökkenés is megfigyelhető volt. Az 1721-től vezetett országos összeírások a közös lakosságot mintegy 26 millió körülire becsülték, és ez a szám a 19. század közepéig alig változott. A stagnálás okai a történetírásban vitatottak: a termésingadozások, a nagy éhínségek (a Tenmei-éhínség 1782–1788, a Tenpō-éhínség 1833–1837), a járványok, a megnövekedett adóterhek és a szándékos termékenységszabályozás egyaránt szerepet játszhatott. A forrásokban a mabiki (szó szerint „gyérítés”, a nem kívánt újszülöttek elhagyása vagy megölése) és az abortusz időnként megjelenik, de a gyakorlat elterjedtségének mértéke nem mérhető pontosan; a modern becslések széles sávban

mozognak, és a kifejezés maga is vitatott, mert a korabeli szövegek gyakran eufemisztikusan beszélnek róla.

A család alapegysége az ie (ház, háztartás) volt, amely nem egyszerűen a vérségi családot jelentette, hanem a ház folytonosságát, a név, a foglalkozás és a vagyon továbbvitelét. Az ie rendszerben a háztartás feje (koshu) gyakorolta a döntési jogot, és a családi vagyonért, az adófizetésért és a szertartásokért felelt. Az örökösödés általában a legidősebb fiúra szállt, de ha a vér szerinti fiú nem volt alkalmas vagy nem volt fiú, az örökbefogadás széles körben elfogadott gyakorlat volt. Az örökbefogadott fiú gyakran a ház vejeként (mukoyōshi) lépett be, és felvette a család nevét; ez a rugalmasság lehetővé tette, hogy a ház folytonossága a vérségi leszármazás hiányában is fennmaradjon. A leánygyermekeket gyakran házassággal integrálták más háztartásokba; a házasság a Tokugawa-korban elsősorban a háztartások közötti szövetség volt, nem az egyéni érzelem kifejeződése.

A házasság felbontása a férj által kezdeményezett válással (rien) történhetett; a nők jogi mozgástere korlátozott volt, de a gyakorlatban a nők is elhagyhatták a házasságot, ha visszatértek szüleikhez, vagy ha a férj beleegyezett. A paraszti és városi alsóbb rétegekben a válás gyakoribb lehetett, mint a szamuráj családokban, ahol a családi becsület és a politikai kapcsolatok fontosabbak voltak. A nők munkavégzése a mezőgazdaságban, a textiliparban, a szolgáltatásokban és a háztartásban mindennapos volt; a hivatalos ideológia a nő alárendeltségét hangsúlyozta, de a tényleges munkamegosztás és a gazdasági kényszerek gyakran ellentmondtak a normatív előírásoknak.

A gyermekkort a ház folytonosságának szolgálataként fogták fel. A gyermekek munkája a mezőgazdaságban és a háziiparban korán megkezdődött; az oktatás a szamuráj rétegben a harcművészetek és az írás-olvasás elsajátítását, a paraszti és városi közösségekben a falusi iskolák (terakoya) terjedését jelentette, bár az írástudás aránya a korszakban pontosan nem mérhető. A családok méretét a háztartás gazdasági kapacitása szabta meg; a születésszabályozás és a gyermekgyilkosság kérdése a demográfiai stagnálás vitájának középpontjában áll, de a források töredékessége miatt óvatosnak kell lenni.

### 20.2.4. A társadalmi mobilitás korlátai

A Tokugawa-kori társadalmat a hivatalos ideológia négy rendbe sorolta: a szamuráj (harcos), a paraszt, a kézműves és a kereskedő. Ezt a shi-nō-kō-shō (harcos–paraszt–kézműves–kereskedő) rendet a konfuciánus gondolkodás a társadalmi hasznosság és a morális értékrend kifejezéseként tüntette fel. A valóságban a rendszer ennél bonyolultabb volt: a papság, az orvosok, a művészek, a szórakoztatók, a halászok, a bányászok és a városi szegények nem illeszkedtek a négy kategóriába. A társadalmi helyzetet nem kizárólag a foglalkozás, hanem a ház (ie) státusza, a földbirtok, a jövedelem, a kapcsolatok és a politikai pozíció határozta meg.

A mobilitás korlátai és csatornái egyszerre voltak jelen. A jogi és ideológiai keretek a rendi elkülönülést hangsúlyozták: a szamurájok kiváltságaihoz, így a kardviseléshez, a vezetéknévhez és a tisztségekhez való joghoz a parasztok és a városlakók nem férhettek hozzá; a parasztoktól elvárták a földhöz kötöttséget, bár a tényleges elvándorlást nem lehetett teljesen megakadályozni. A kereskedőket a hivatalos ideológia lenézte, mert nem termeltek, csak közvetítettek, de a pénzgazdálkodás növekedésével befolyásuk és vagyonuk egyre nagyobb lett. A gazdag parasztok, a sikeres kereskedők és a pénzváltók vagyona időnként lehetővé tette, hogy földet vásároljanak, szamuráj státuszt vásároljanak (gyakran örökbefogadás révén), vagy a daimjó udvarában szolgálatot vállaljanak. Az ilyen mobilitás azonban kivételesnek számított, és a hivatalos rendi határok átjárhatósága a korszakban korlátozott maradt.

A mobilitás másik oldala a szamurájréteg belső feszültsége. A béke korszaka elvette a harcosok katonai funkciójának közvetlen létalapját; a szamurájok nagy része adminisztratív, rendészeti vagy udvari feladatokat látott el, és jövedelmét a daimjótól kapott rizsjárandóság (stipendium) biztosította. A daimjók és a sógunátus pénzügyi nehézségei miatt a stipendiumok értéke csökkent, a szamurájok közül sokan eladósodtak, és kénytelenek voltak mellékfoglalkozást vállalni, például kézműves munkát, írást vagy tanítást. A ranglétra alján álló, urat vesztett szamurájok, a rōninok, gyakran városi szegénységbe süllyedtek. Ez a lefelé irányuló mobilitás a korszak végén a rendszer belső feszültségeit növelte, és a 19. századi válság egyik tényezőjévé vált.

A rendi hierarchia legalján a társadalom „nem emberinek” tekintett csoportjai, az eta és a hinin helyezkedtek el. Az eta közösségekhez azokat sorolták, akik a korabeli normák szerint tisztátalan munkát végeztek: állati tetemek eltakarítása, bőrfeldolgozás, hóhéri feladatok. A hinin („nem ember”) kategóriája a koldusokat, a bűnözőket, a szórakoztatók egyes rétegeit és a kitaszítottakat foglalta magában. Ezek a csoportok települési, házassági és foglalkozási elkülönülésben éltek; a diszkrimináció a sógunátus és a hanok rendeleteiben is megjelent. Az érintett közösségek leszármazottai a modern korban burakumin néven ismertek, és a megkülönböztetés a Tokugawa-korszak után is fennmaradt. A korszak társadalmi rendjét tehát nem csupán a négy rend, hanem a kirekesztés és a hierarchikus besorolás bonyolult rendszere jellemezte.

A falusi és városi tiltakozások a rendszer feszültségeit mutatják. A parasztfelkelések (ikki) a 18. században és a 19. század elején megszaporodtak; a résztvevők adócsökkentést, a helyi tisztviselők eltávolítását, a terményárak szabályozását vagy a földterhek enyhítését követelték. A felkelések gyakran erőszakba torkolltak, és leverésük után a vezetőket kivégezték. A városi zavargások (uchikowashi) a rizsárak emelkedésekor törtek ki; a tömeg rizskereskedőket és pénzváltókat támadott meg. Ezek az események nem modern forradalmak voltak, hanem a korabeli morális gazdaság, az „igazságos ár” és a helyi közösségek védelmének megnyilvánulásai. A sógunátus és a daimjók időnként engedményeket tettek a zavargások után, de a rendszer alapjait nem kérdőjelezték meg.

### 20.2.5. Források és bizonytalanságok

A Tokugawa-kori gazdaság és társadalom rekonstrukciója számos forrástípusra támaszkodik, de a források egyenlőtlenül oszlanak el, és értelmezésük vitatott. A legfontosabb dokumentumok közé tartoznak a sógunátus és a hanok adóösszeírásai, a falusi névjegyzékek, a vallási összeírások (shūmon aratame), a birtokperek iratai, a céhek szabályzatai, a kereskedőházak könyvelése, a naplók, az útleírások és a hivatalos rendeletek. A népszámlálási adatok ugyan rendszeresek, de a nőket és a gyermekeket sok helyen nem vagy csak hiányosan írták össze; a tényleges népesség ezért a hivatalos számoknál valószínűleg magasabb lehetett. A mezőgazdasági hozamokra vonatkozó kokudaka adatok nem a valós termést, hanem a becsült adóalapot rögzítették, és a helyi alulbevallás vagy túlbecslés torzíthatta őket.

A korszak demográfiai stagnálásának okai a mai napig tudományos vita tárgyát képezik. Egyes kutatók a mabiki és az abortusz elterjedtségét hangsúlyozzák, mások a termésingadozások, az éhínségek és a járványok szerepét emelik ki, megint mások a házasságkötési kor kitolódását és a szoptatás termékenységszabályozó hatását tartják meghatározónak. A mabiki mértékére vonatkozó becslések a források töredékessége miatt széles sávban mozognak; a gyakorlat létezése dokumentált, de országos kiterjedésének számszerűsítése bizonytalan. A társadalmi mobilitás értékelése is vitatott: a hagyományos kép szerint a Tokugawa-rend szigorúan zárt volt, az újabb kutatások azonban a mobilitás csatornáinak – az örökbefogadás, a pénzalapú státuszvásárlás, a gazdagodó parasztság és a lecsúszó szamurájok – jelentőségét hangsúlyozzák. A viták mögött részben a modern fogalmak, például az „osztály” és a „kaszt” használatának eltérő értelmezése

áll: a Tokugawa-kori státuszrend nem azonos a modern osztálytársadalommal, de nem is merev kasztrendszer.

A kereskedelmi és pénzügyi fejlődés megítélése is változott az elmúlt évtizedekben. A korábbi történetírás a Tokugawa-gazdaságot stagnálónak, a kereskedőket élősködőnek tekintette; az 1970-es évek óta a kutatók egy része a korszakot a „korai modern” gazdasági növekedés időszakaként értelmezi, hangsúlyozva a mezőgazdasági intenzifikációt, a háziipar fejlődését, a piaci integrációt és a pénzügyi intézmények kialakulását. Ezt a „korai modern” kategóriát azonban nem szabad kritikátlanul átvenni: a gazdasági dinamizmus regionálisan egyenetlen volt, és a növekedés nem vezetett a modern értelemben vett ipari forradalomhoz. A szövegben használt számok – a népesség, a kokudaka, a városi lakosság aránya – mind becslések, amelyek a források és a módszertan függvényében változhatnak; ahol a bizonytalanság jelentős, azt jelölni kell.

### 20.2.6. Rövid összefoglaló

A Tokugawa-korszak gazdasága és társadalma a béke konszolidációjának és a piaci viszonyok kiterjedésének kettős folyamatában alakult. A mezőgazdaság a rizstermelésre és a koku alapú adóztatásra épült; a falvak adóztatási és igazgatási egységként működtek, belső rétegződéssel és a kereskedelmi növények terjedésével. A városok, különösen Edo, Oszaka és Kiotó, a sankin kōtai rendszer és a pénzgazdálkodás következtében gyorsan növekedtek; a kereskedők, céhek és pénzváltók a gazdaság meghatározó szereplőivé váltak. A népesség a 17. században jelentősen nőtt, majd a 18. században stagnált; a stagnálás okai vitatottak, de a termékenységszabályozás, az éhínségek és a járványok egyaránt szerepet játszhattak. A család rendszere az ie folytonosságára épült, az örökbefogadás és a házasság a háztartások közötti kapcsolatokat szolgálta. A társadalmi mobilitás korlátai a rendi hierarchiából, a szamuráj kiváltságokból és a kirekesztett csoportok megkülönböztetésből fakadtak, de a pénzgazdálkodás és a lecsúszó szamurájok feszültségeket szültek. A korszak társadalmi és gazdasági átalakulása alapozta meg a városi kultúra és a tudomány fejlődését, de egyben a rendszer belső ellentmondásait is felszínre hozta, amelyek a 19. századi válsághoz vezettek.

### 20.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a Tokugawa-kori falusi társadalom a hivatalos ideológia által sugallt egységes paraszti képtől? Milyen rétegződési formákat lehet azonosítani a források alapján?
2. Hogyan kapcsolódott össze a sankin kōtai rendszer és a városi piacgazdaság fejlődése, különösen Oszaka és Edo szerepén keresztül?
3. Milyen okokat szoktak felhozni a 18. századi népességstagnálás magyarázatára, és miért vitatott a mabiki gyakorlatának értelmezése?
4. Milyen csatornákon keresztül érvényesülhetett társadalmi mobilitás a Tokugawa-korban, és milyen korlátokba ütközött a hivatalos rendi rendszer ellenére?
5. Miért nem lehet a Tokugawa-kori társadalmat modern osztálytársadalomként leírni, és milyen előnyökkel jár a státuszrend fogalmának használata a történeti elemzésben?

## 20.3. A városi kultúra és a tudomány

A Tokugawa-korszak (1603–1868) viszonylagos belső békéje, a városiasodás és a kereskedői gazdaság megerősödése hozta létre azt a városi kultúrát, amelyet ma a korszak egyik legismertebb örökségeként tartunk számon. Edo, Oszaka és Kiotó a 17–18. században a világ legnagyobb városai közé tartozott; Edo lakosságát egyes becslések a 18. század végére egymillió körülire

teszik, bár a pontos számviteli adatok hiányosak. Ez a fejlődés nem egységes „japán kultúra” volt: a városi köznép (chōnin), a szamuráj rend, a udvari arisztokrácia és a vidéki lakosság eltérő kulturális világokat élt, sőt a városi kereskedő- és kézművesréteg is belső tagoltságot mutatott. Az alábbiakban az ukiyo-e, a kabuki, a városi irodalom, a rangaku, valamint a konfucianizmus és a kokugaku mozgalmának példáján azt vizsgáljuk, hogyan virágzott és hogyan ütközött a hivatalos renddel a Tokugawa-kori kulturális termelés.

### 20.3.1. Az ukiyo-e: a „lebegő világ” képei

Az ukiyo-e kifejezés „a lebegő világ képeit” jelenti. Az „ukiyo” szó eredetileg buddhista fogalom volt, és a szenvedéssel teli, mulandó evilági létet jelölte. A Tokugawa-kori városi kultúrában azonban a szó jelentése átértelmeződött: a pillanatnyi élvezetek, a színház, a teaházak, a divat, a szépség és az erotika világát kezdte jelölni. Ez a jelentésváltozás dokumentált szövegekben nyomon követhető, például Ihara Saikaku 1660-as évekbeli írásaiban. A fogalom átalakulása önmagában is jelzi, hogy a városi köznép kulturális önértelmezése eltávolodott a hivatalos konfuciánus erkölcsi rendtől.

A fametszet technikája Kínából érkezett Japánba, de a japán mesterek a 17. század második felében önálló műfajjá fejlesztették. Hishikawa Moronobu (1618–1694) nevéhez szokás kötni a korai önálló ukiyo-e nyomatok elterjedését; ezek kezdetben fekete-fehér nyomtatványok voltak, amelyeket kézzel színeztek. A műfaj kereskedelmi áruként, nem pedig egyedi műalkotásként működött: a kiadó, a rajzoló, a metsző és a nyomtató együttműködésében készült, és viszonylag olcsón, nagy példányszámban került a városi vásárlókhoz. Az eredeti példányszámokra vonatkozóan nincsenek pontos statisztikák; a fennmaradt nyomatok és a kiadói jelzetek alapján a szakirodalom csak becsülni tudja az elterjedtséget.

A 18. század közepén, Suzuki Harunobu (1725?–1770) nevéhez fűződően jelent meg a többszínű fametszet (nishiki-e), amely a nyomatok vizuális hatását ugrásszerűen megnövelte. Az 1765 körül kezdődő technikai újítás dokumentált nyomtatványokban követhető; a szakirodalom konszenzusa szerint a többszínű nyomtatás tette az ukiyo-e-t a japán városi vizuális kultúra meghatározó médiumává. A műfaj fő témái a szépségek (bijin-ga), a színészek (yakusha-e), később a történelmi és irodalmi jelenetek, a madarak és virágok (kachō-ga), valamint a 19. század elején a tájképek. Katsushika Hokusai (1760–1849) „A nagy hullám” című nyomatsorozata (1830–1832 körül) és Utagawa Hiroshige (1797–1858) „Tōkaidō út ötvenhárom állomása” sorozata ma a legismertebb példák; azonban életükben ezek is elsősorban kereskedelmi termékek, útikönyvként, emléktárgyként vagy lakberendezési elemként szolgáltak.

A városi élvezetek képi ábrázolása folyamatos feszültségben állt a bakufu (a sóguni kormányzat) cenzúrájával. A kormányzat rendeletekkel szabályozta, hogy kiket és milyen módon szabad ábrázolni; a luxust, a színészek és kurtizánok népszerűsítését, valamint a politikai utalásokat időnként korlátozták. A 1841–1843-as Tenpō-reformok idején például a színész- és kurtizánábrázolások egy részét betiltották, több mestert megbírságoltak. A cenzúra ténye dokumentált rendeletekben szerepel, de a végrehajtás következetessége és a tényleges hatás mértéke vitatott: a kiadók és művészek gyakran kijátszották az előírásokat, például állatszereplőkkel helyettesítették a tiltott emberábrázolásokat. Az ukiyo-e tehát nem csupán esztétikai jelenség, hanem a cenzúra és a kreatív ellenállás terepe is volt.

### 20.3.2. A kabuki: a városi színház születése

A kabuki eredete a kora újkori városi szórakozás egyik legismertebb, ám forrásokban részben legendás mozzanata. A hagyomány szerint egy Izumo no Okuni nevű táncosnő Kiotóban 1603 körül olyan látványos, erotikus színezetű táncelőadásokat kezdett, amelyekből később a

kabuki színház kifejlődött. Az okuni alakja körüli elbeszélések szóbeli hagyományból és későbbi visszaemlékezésekből származnak; az előadások pontos formáját nehéz rekonstruálni.

A korai női kabuki (onna-kabuki) hamarosan a hatóságok célpontjává vált, mert a színpadi előadások gyakran összekapcsolódtak a prostitúcióval. A bakufu 1629-ben betiltotta a női színjátszást, amit a dokumentált rendelet rögzít. A tiltás után fiatal fiúk (wakashu-kabuki) vették át a szerepeket, de ez a forma is hasonló botrányokat okozott, ezért 1652-ben ezt is betiltották. A kabuki ezután felnőtt férfiak színházává alakult (yarō-kabuki); a női szerepeket férfi színészek, az onnagata szerepkör specialistái játszották. Ez a rendszer a mai napig fennmaradt. A tiltások ténye dokumentált, de azt, hogy a női kabuki betiltásának kizárólag erkölcsi okai voltak-e, vagy a városi rend fenntartása is motiválta, a történészek vitatják.

A kabuki a városi közönség kereskedelmi színháza volt, nem udvari vagy templomi művészet. A színészek a hivatalos társadalmi hierarchián kívül álló, alacsony státuszú csoportokhoz tartoztak, ugyanakkor sztárkultusz övezte őket. A színházak a nagyvárosok kijelölt negyedeiben működtek, és a belépőjegy, a közönség összetétele, valamint a darabok tematikája is tükrözte a piacosodott városi életet. A kabuki műsorában két fő drámai műfaj alakult ki: a történelmi tárgyú jidaimono és a polgári életet ábrázoló sewamono. Utóbbiak közé tartoztak a szerelmi öngyilkosságok (shinjū) történetei is, amelyek a tiltott szerelem és a társadalmi kötöttségek közötti feszültséget vitték színre. Az ilyen darabok népszerűsége arra késztette a hatóságokat, hogy bizonyos témákat betiltsanak vagy módosítsanak.

A kabuki szorosan kapcsolódott a bábjátékhoz (ningyō jōruri, később bunraku), amelynek drámai szövegeit gyakran kabukiban is előadták. Chikamatsu Monzaemon (1653–1725) drámái, például a „Sonezaki szerelmi öngyilkosság” (1703), a korszak polgári tragédiájának csúcspontjai; ezek a darabok ma is dokumentált, fennmaradt szövegként olvashatók. A kabuki tehát nem a hivatalos elit művészete volt, hanem a városi köznép identitásának, vágyainak és félelmeinek színpadi megfogalmazása.

### 20.3.3. Városi irodalom: a nyomtatás és a piac kora

A Tokugawa-korszakban a kereskedelmi könyvkiadás (hanmoto) és a kölcsönkönyvtárak (kashihonya) terjedése alapvetően átalakította az írásbeliséget. A 17. század végétől a nagyvárosokban a nyomtatott könyvek, füzetek és egylapos nyomtatványok széles körben elérhetővé váltak. A pontos írástudási arányokra vonatkozó adatok hiányosak; egyes becslések szerint a városi férfiak jelentős része, talán fele vagy még több is tudott olvasni, de ezek a számok módszertani bizonytalansággal terheltek. Annyi dokumentált, hogy a terakoya (templomi elemi iskolák) és a hankō (haniskolák) számos gyermeket részesítettek alapvető oktatásban, és a kölcsönkönyvtárak hálózata a kisebb városokba is eljutott.

A városi próza legismertebb alakja Ihara Saikaku (1642–1693) volt. Saikaku ukiyo-zōshi, azaz „a lebegő világ könyvei” műfajában a kereskedők, kézművesek, kurtizánok és színészek életét ábrázolta. Az 1682-ben megjelent „Kōshoku Ichidai Otoko” (Egy szerelmes férfi élete) című műve a vágy és a pénz összefonódását, a testiség és a társadalmi mobilitás korlátait mutatja be. Saikaku írásaiban a kereskedői racionalitás, a számolás és a profit logikája éppúgy jelen van, mint az érzéki élvezetek. Az ő művei dokumentált, fennmaradt szövegek, de életének egyes részletei, például állítólagos utazásai, részben legendásak.

A költészet terén a haikai műfaj a korszak elején még komikus, játékos verselés volt, ám a 17. század második felében Matsuo Bashō (1644–1694) a haikai láncversenyből és az abból kiváló hokku (a későbbi haiku) formából komoly, meditatív költészetet alakított. Bashō utazásai és a hozzájuk kapcsolódó útinaplók, például az „Oku no Hosomichi” (Keskeny út észak felé, 1689-es út, 1702-ben megjelent) a természet, a mulandóság és a vándorlás tapasztalatát ötvözik. A haikai

népszerűsége a városi és vidéki középrétegek széles körére kiterjedt; a haikai körök, mesterek és tanítványok rendszere a műfaj társadalmi beágyazottságát mutatja.

A 18. század végétől a szórakoztató irodalom új műfajai virágoztak: a sharebon (a negyedek modoros párbeszédes történetei), a kibyōshi (sárga fedelű, szatirikus képeskönyvek) és a gesaku (általában „játékos írások"). Ezek a műfajok gyakran parodizálták a hivatalos konfuciánus értékeket, a szamuráj erkölcsöt vagy a kortárs politikai eseményeket – utóbbiakat természetesen burkoltan. A kormányzat az 1790-es években, a Kansei-reformok keretében szigorította a könyvcenzúrát: több szerzőt megbüntettek, műveket betiltottak. A cenzúra ténye dokumentált, de a tiltott szövegek terjedése a kölcsönkönyvtárakon keresztül továbbra is folyt. A városi irodalom tehát a kereskedelmi kiadás, a cenzúra és a közönség ízlésének hármas nyomása alatt alakult.

### 20.3.4. A rangaku: holland tudományok a bezárkózás korában

A Tokugawa-bakufu 1630-as évektől korlátozta a külső kapcsolatokat; a nyugati országok közül gyakorlatilag csak a Holland Kelet-indiai Társaság tartott fenn kereskedelmi jelenlétet, a Nagaszaki kikötőjében fekvő Dejima mesterséges szigetén. Ezen a szűk csatornán keresztül azonban nyugati ismeretek is beáramlottak. A „rangaku" (holland tudomány) kifejezés azoknak a japán tudósoknak a tevékenységét jelöli, akik holland nyelvű könyvekből, eszközökből és beszélgetésekből igyekeztek elsajátítani az európai orvostudományt, csillagászatot, térképészetet, botanikát és haditechnikát.

A rangaku szempontjából kulcsfontosságú volt Tokugawa Yoshimune (1684–1751) nyolcadik sógun 1720-as döntése, amely enyhítette a nyugati könyvek behozatali tilalmát – kivéve a keresztény tanításokat tartalmazó műveket. Ez a rendelet dokumentált tény, és a szakirodalom konszenzusa szerint megnyitotta az utat a holland nyelvű tudományos irodalom szélesebb körű tanulmányozása előtt. A tilalom enyhítése azonban nem jelentett „nyitást" a mai értelemben: a kapcsolat továbbra is ellenőrzött, a nyugati művek hozzáférése pedig szűk körre korlátozódott.

A rangaku legismertebb eredménye az anatómiai fordítás, a „Kaitai Shinsho" (Új könyv az anatómiáról) 1774-es kiadása. Sugita Genpaku (1733–1817) és Maeno Ryōtaku (1723–1803) egy holland nyelvű anatómiai atlasz alapján készítették el a japán fordítást, amely a nyugati orvosi ismeretek első átfogó közvetítésének számít Japánban. A mű megjelenése dokumentált esemény; előszavában Sugita leírja, hogyan döbbent rá a boncolás során a hagyományos kínai orvosi elképzelések és a megfigyelt emberi test közötti eltérésre. A Kaitai Shinsho hatása a japán orvostudományban jelentős volt, bár a nyugati ismeretek elfogadása nem volt egyöntetű: a vérkeringés tanát például több évtizedes vita után fogadták el szélesebb körben.

A rangaku művelői nem csupán passzív átvevők voltak, hanem kritikusan válogattak, és igyekeztek a nyugati ismereteket a japán viszonyokhoz illeszteni. A 19. század elején, amikor a külső fenyegetés – különösen az orosz és brit hajók megjelenése – fokozódott, a bakufu is érdeklődött a nyugati haditechnika iránt. Ugyanakkor a rangaku nem vált hivatalos oktatási rendszerré, és művelői gyakran gyanakvással találkoztak. Azt, hogy a rangaku mennyire rendítette meg a hivatalos világképet, a történészek vitatják: egyesek szerint alapvetően hozzájárult a későbbi modernizációhoz, mások arra figyelmeztetnek, hogy a Tokugawa-korban a holland tudományok többnyire technikai jellegűek maradtak, és nem kérdőjelezték meg a társadalmi rendet.

### 20.3.5. Konfucianizmus és a kokugaku: a hivatalos ideológia és kihívói

A Tokugawa-bakufu hivatalos ideológiája a neokonfucianizmus, ezen belül a Zhu Xi (1130–1200) kínai gondolkodó nevéhez fűződő irányzat (japánul Shushigaku) volt. A kormányzat a Hayashi

családot bízta meg a konfuciánus oktatás és rituálé irányításával; Hayashi Razan (1583–1657) és utódai a sóguni udvar ideológiai tanácsadóiként működtek. Az Edóban működő Shōheikō akadémia a hivatalos konfuciánus képzés központja volt. A neokonfucianizmus a társadalmi rendet természetes hierarchiaként írta le: a négy rend – szamuráj, paraszt, kézműves, kereskedő – elvben egyetlen erkölcsi kozmoszba illeszkedett, amelyben a hűség, a szülőtisztelet és a rítusok betartása biztosította a harmóniát. Ez az ideológia a bakufu legitimációjának fontos eszköze volt.

Ám a konfucianizmus nem maradt egyetlen ortodox tanítás. A 17–18. században több rivális iskola is kialakult. Ogyū Sorai (1666–1728) elutasította a Zhu Xi-féle metafizikai spekulációt, és a „régi szövegek" filológiai tanulmányozásához való visszatérést hirdette. Az ő munkássága a kormányzati gyakorlat és a politikai reformok kérdéseire irányította a figyelmet. A konfuciánus iskolák vitái dokumentált értekezésekben maradtak fenn.

Ezzel párhuzamosan bontakozott ki a kokugaku, azaz a „nemzeti tudományok" mozgalma. A „nemzeti" jelző itt modern utólagos megnevezés; maga a mozgalom a japán klasszikusok – mindenekelőtt a Kojiki (712) és a Man'yōshū (8. századi versantológia) – tanulmányozását tűzte célul, hogy felszínre hozza a buddhista és konfuciánus „kínai" befolyás előtti eredeti japán világképet. A kokugaku előfutárai közé tartozott Kamo no Mabuchi (1697–1769), aki a Man'yōshū költészetében vélte megtalálni az ősi japán szellemet. A mozgalom legnagyobb hatású alakja Motoori Norinaga (1730–1801) volt, aki évtizedeken át írta a Kojiki kommentárját (Kojiki-den, befejezve 1798-ban). Norinaga a japán nyelv, a sintó mítoszok és a császári ház őseredeti, érzelmi és természetes jellegét hangsúlyozta, szemben a racionálisnak tartott kínai filozófiával. Hirata Atsutane (1776–1843) a kokugaku vallási és politikai üzenetét radikalizálta, és a sintó újjászületését hirdette.

A kokugaku nem volt homogén mozgalom, és hatását sem szabad egyszerűen a későbbi császár-restauráció előkészítéseként leírni. A 18. században főként filológiai és vallási irányzat volt, amelynek követői a japán identitás kérdéseit feszegették, de nem feltétlenül akarták megdönteni a sógunátust. A császári ház hangsúlyozása azonban hosszú távon feszültségbe került a bakufu tekintélyével. A Mito-iskola (mitogaku) történetírói, akik a Dai Nihon-shi (Nagy Japán története) összeállításán dolgoztak, a császári legitimáció és a sóguni uralom viszonyát igyekeztek tisztázni; ebből a hagyományból nőtt ki a 19. századi „sonnō jōi" (tiszteld a császárt, űzd ki a barbárokat) jelszó is. A kokugaku és a mitogaku későbbi utóélete, különösen a 20. századi nacionalista kisajátítás, azt mutatja, hogy a Tokugawa-kori szellemi áramlatok értelmezése erősen emlékezetpolitikai vitákba ágyazódik.

### 20.3.6. A kulturális virágzás ellentmondásai

A Tokugawa-kori városi kultúra virágzása nem jelentette mindenki számára a részvételt. A nagyvárosi köznép férfi tagjai számára a szórakozónegyedek, a színházak és a könyvpiac viszonylag széles hozzáférést nyújtott, de a nők, a vidéki lakosság és a társadalom peremén élők lehetőségei korlátozottak voltak. A kurtizánok, például a yoshiwarai negyed lakói, magas kulturális képzettséggel rendelkeztek, és az ukiyo-e, az irodalom és a divat központi szereplőivé váltak, ám helyzetük a szerződéses szolgaság és a szexuális kizsákmányolás viszonyai között alakult. Az ábrázolásukban megjelenő esztétizálás mögött tehát valós társadalmi hierarchia és kényszer húzódott.

A „kulturális virágzás" fogalma maga is értékelő kategória. A kortársak közül sokan a városi élvezeteket erkölcsi hanyatlásnak látták; a hivatalos neokonfuciánus diskurzus elítélte a fényűzést, a színházat és a regényes irodalmat. A virágzás tehát nem valamiféle harmonikus állapot, hanem a cenzúra, a tiltás, a kijátszás és az állandó egyezkedés dinamikájában zajlott. A Tokugawa-kori

városi kultúra maradandósága éppen abban rejlik, hogy e feszültségek közepette is képes volt új műfajokat, esztétikai nyelveket és tudáshálózatokat létrehozni.

### 20.3.7. Források és bizonytalanságok

A Tokugawa-kori városi kultúra tanulmányozásának elsődleges forrásai maguk a kulturális termékek: fennmaradt ukiyo-e nyomatok, kiadói kolofonok, kabuki szövegkönyvek és színlapok, irodalmi művek, kölcsönkönyvtári katalógusok, cenzúrarendeletek, hivatalos bakufu iratok, továbbá rangaku fordítások, kokugaku értekezések és konfuciánus vitairatok. Ezeknek a forrásoknak a jellege eltérő: a nyomatok és könyvek tárgyi fennmaradása lehetővé teszi a datálást és a műfajok rekonstrukcióját, de a készítés pontos körülményei gyakran homályosak. A kabuki korai előadásainak leírása részben szóbeli hagyományon, visszaemlékezéseken és későbbi krónikákon alapul; Izumo no Okuni alakja körül a legenda és a dokumentált tény keveredik.

A statisztikai adatok – például a nyomtatott példányszámok, az írástudás aránya, a városi lakosság száma – többnyire becslések. A szakirodalomban nincs egységes, hiteles adatbázis a Tokugawa-kori könyvtermelésre vagy az iskolázottságra; a kutatók adóösszeírásokból, iskolai feljegyzésekből és könyvjegyzékekből következtetnek, de ezek hiányosak és módszertanilag vitathatók. A rangaku hatásának értékelése is vita tárgya: a nyugati tudás befogadása dokumentált fordításokban nyomon követhető, de hogy ez mennyire alakította át a japán tudományos világképet, eltérő értelmezésekre ad okot. A kokugaku „nemzeti” jellegének hangsúlyozása modern projekció lehet; a korszak szerzői saját fogalmaikkal, nem pedig a 19–20. századi nacionalizmus kategóriáival írták le céljaikat. Végül a „kulturális virágzás” mint összefoglaló értékelés értékítéletet hordoz, és a fennmaradt források óhatatlanul a városi, főként férfi, kereskedői világ felülnézetét tükrözik.

### 20.3.8. Rövid összefoglaló

A Tokugawa-kori városi kultúra a belső béke és a kereskedelmi gazdaság talaján bontakozott ki. Az ukiyo-e a többszínű fametszet technikájával a „lebegő világ” képeit tette széles körben hozzáférhetővé, miközben a cenzúra folyamatosan korlátozta. A kabuki a női, majd ifjú színjátszás betiltása után felnőtt férfiak színházává lett, és a városi közönség kereskedelmi szórakozásává vált. A nyomtatás és a kölcsönkönyvtárak térnyerése új irodalmi műfajokat hozott létre Saikaku prózájától a haikai költészetig, a hivatalos ideológiát kihívó szatírával együtt. A rangaku a holland kereskedelmi kapcsolaton át szűrte be a nyugati tudományokat, és olyan fordulatokat eredményezett, mint a Kaitai Shinsho anatómiai fordítás. A hivatalos neokonfucianizmus mellett a kokugaku a japán klasszikusok tanulmányozásával a császári ház és a sintó örökségét hangsúlyozta, ami hosszú távon a modern japán identitás vitáinak alapjává vált. A városi kultúra virágzása tehát nem ellentmondásmentes harmónia, hanem a tiltás, a piac és a kreativitás együttműködésének terméke volt.

### 20.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen technikai újítás jellemezte az ukiyo-e fejlődését a 18. század közepén, és mi volt ennek a kulturális jelentősége?
2. Miért tiltotta be a bakufu a női és az ifjú kabukit, és milyen színházi következményekkel járt ez a döntés?
3. Mit jelent a rangaku, és miben állt a Kaitai Shinsho 1774-es fordításának történeti jelentősége?
4. Miben különbözött a kokugaku a hivatalos neokonfucianizmustól, és miért tekinthető a „nemzeti” jelző modern utólagos értelmezésnek?

5. Milyen feszültségek jellemezték a Tokugawa-kori városi kultúra viszonyát a hivatalos hatalomhoz?

## 20.4. A Tokugawa-rendszer válsága

A Tokugawa-korszak utolsó évtizedeit gyakran a „hanyatlás” és a „válság” szavaival szokták leírni, ám ez a kép maga is történeti értelmezés, nem pedig semleges tény. Az 1780-as évektől az 1860-as évekig a Tokugawa-sógunátus intézményei egyszerre mutattak rugalmasságot és merevséget: a vidéki gazdaság átalakult, a városi pénzgazdaság feszültségeket szült, a paraszti tiltakozások és az éhínségek pedig kikezdték a rendszer igazságosságába vetett bizalmat. Az 1853. évi Perry-expedíció nem egyszerűen „megnyitotta Japánt”, hanem egy már meglévő belső vitát élezett ki a külpolitika, a sóguni hatalom és a császári udvar szerepéről. Ez az alfejezet a belső válságjeleket, a nyugati behatolást és a Meiji-restaurációt közvetlenül megelőző hatalmi átrendeződést tárgyalja, az 1780-as évektől 1868 elejéig terjedő időhatárok között.

A Tokugawa-rendszer alapjait a A Tokugawa-rendszer kialakulása című alfejezet mutatja be. A sógunátus békéje alatt a rizsadóra épülő hűbéri igazgatás, a daimjók váltakozó edói tartózkodása (szankin kótai) és a négy rendű társadalmi rend hosszú ideig stabilnak bizonyult. A 18. század folyamán azonban a pénzgazdaság terjedése, a kereskedelmi hálózatok bővülése és a paraszti termelés piacosodása olyan feszültségeket hozott létre, amelyeket a bakufu hagyományos rizsbevétel-alapú igazgatása egyre kevésbé tudott kezelni. A „válság” ezért nem egyetlen okra vezethető vissza: éghajlati, pénzügyi, társadalmi és politikai tényezők kapcsolódtak össze.

Az éhínségek közül a Tenmei-éhínség (1782–1787) és a Tenpó-éhínség (1833–1837) a leginkább dokumentált. Mindkettőt hideg nyarak, rossz termés, áremelkedés és a hatósági készletezés elégtelensége kísérte. A Tenmei-éhínség különösen az északkeleti országrészeket, elsősorban a mai Tóhoku térségét sújtotta. A halottak számára vonatkozó korabeli összeírások hiányosak, és a templomi halotti anyakönyvek csak helyi betekintést adnak; a modern történetírás ezért a Tenmei-éhínség áldozatait több százezerre, egyes becslések szerint ennél magasabbra teszi, de a pontos szám nem állapítható meg. A Tenpó-éhínség országosabb jellegű volt, és városi zavargásokkal, rizsüzérek elleni támadásokkal, valamint vidéki felkelésekkel járt. Az éhínségek okai között nemcsak az időjárási anomáliákat kell látni: a kereskedelmi spekuláció, a rizs felvásárlása és raktározása, valamint az uradalmi elvonás mértéke felerősítette a termésingadozást. A kortársak maguk is vitatták, hogy a katasztrófa „természeti csapás” vagy a kormányzati politika kudarca volt.

A paraszti tiltakozások a korszakban nem voltak új jelenségek, ám a 18. század végétől sűrűsödtek, és formáik differenciálódtak. A japán források a „hjaku só ikki” kifejezést használják a paraszti felkelésekre, amelyek gyakran petícióval, a falu közös döntésével és a földesúri hivatalnokok vagy a falu elöljárói elleni erőszakkal jártak. A felkelők célja rendszerint nem a rendszer megdöntése, hanem a túlzott adó, a monopóliumok vagy a helyi elnyomás orvoslása volt. A korszakra jellemző „ucsikovasi” (szó szerint „összetörés”) akciók során a tömeg a gazdag kereskedők, rizsüzérek és uzsorások házait rombolta le, amit a hatóságok rablásként, a résztvevők viszont jogos megtorlásként értelmeztek. Az 1837-es Ószakai felkelés azért kiemelkedő, mert vezetője, Ósio Heihacsiró, volt alacsony rangú hivatalnok volt, aki a városi szegények nyomora és a hatósági közöny ellen lépett fel, és fegyveres lázadást robbantott ki. A felkelést gyorsan leverték, Ósio öngyilkossága pedig a későbbi ellenzéki mozgalmak számára vált jelképessé. Az esemény dokumentáltsága jó, de az értelmezése vitatott: egyes történészek a „jó kormányzás” konfuciánus eszméje szerinti erkölcsi tiltakozást látják benne, mások a városi szegénység és az éhínség okozta kétségbeesés kirobbanását.

A gazdasági feszültségek mélyebben húzódtak. A sógunátus és a daimjók bevételei alapvetően rizsben voltak meghatározva, ugyanakkor a kiadások egyre nagyobb része pénzben merült fel. A szankin kótai rendszer miatt a daimjók két udvartartást tartottak fenn, ami állandó pénzszükséget jelentett. A rizs árának ingadozása, a pénzrontás és a hitelfelvétel az alsóbb rendű szamurájok jövedelmét erodálta. A városi kereskedők, különösen Ószakában és Edóban, a rizskereskedelemmel, a pénzváltással és a hitelnyújtással jelentős vagyonra tettek szert, miközben a hivatalos rendi ideológia a kereskedőt alacsonyabb státuszúnak tekintette. Ez a feszültség nem pusztán gazdasági, hanem státuszbeli és erkölcsi válság is volt. A szamurájok eladósodása és a kereskedői gazdagság látható ellentmondása a Tokugawa-rend igazolását kérdőjelezte meg.

A vidéki társadalom sem maradt változatlan. A paraszti háztartások egy része melléktermelésbe, selyemhernyó-tenyésztésbe, gyapotfeldolgozásba és egyéb háziiparba kezdett, ami a protoinduszt-rializáció korai formájának tekinthető. A falvakban differenciálódás ment végbe: a tehetősebb parasztok földet vásároltak, pénzt kölcsönöztek és kereskedtek, míg a szegényebb rétegek nap-számba kényszerültek vagy városba vándoroltak. A föld elzálogosításának és az örökös nélküli birtokok koncentrációjának következtében a hagyományos falu közösségi rendje megrendült. A korszakban terjedt a „mabiki” (ritkítás) kifejezés, amely a szegény családokban a gyermekvállalás korlátozását, esetenként csecsemőgyilkosságot jelölt; ezt a jelenséget a korabeli hatóságok és értelmiségiek is tárgyalták, bár a források jellege miatt a gyakoriságát pontosan megbecsülni nem lehet. A vidéki nyomor tehát egyszerre demográfiai, gazdasági és morális kérdésként jelent meg.

A bakufu nem tétlenül szemlélte a válságot, de reformjai ellentmondásosak voltak. Macudaira Szadanobu az 1780–90-es években meghirdetett Kansei-reformjai a takarékosságot, a városi szegények támogatását és a vidéki termelés erősítését célozták, ám a rendszer alapjait nem változtatták meg. Az 1841–1843 közötti Tenpó-reformok Mizuno Tadakuni nevéhez kötődnek; ezek a városi monopóliumok feloszlatására, az árak szabályozására és a vidékre való visszatelepítés ösztönzésére irányultak, ám a kereskedők ellenállása és a végrehajtás következetlensége miatt nagyrészt kudarcot vallottak. Ezzel szemben egyes domének, mindenekelőtt Csósú és Szacuma, sikeresebbé tették saját reformjaikat: adósságrendezés, terménymonopóliumok, modern fegyverzet és hivatali racionalizáció révén megerősítették pénzügyi és katonai helyzetüket. Ez a különbség később, a sógunátus megdöntésében is szerepet játszott, mert a reformképes domének rendelkeztek olyan erőforrásokkal, amelyekkel a bakufu nem.

A külföldi nyomás nem 1853-ban kezdődött. A 18. század végétől orosz expedíciók és kereskedelmi kísérletek érték el a japán partokat, a 19. század elején pedig brit és amerikai hajók is feltűntek. A bakufu 1825-ben kiadta az idegen hajók elűzésére vonatkozó rendeletet, amely a partra lépő külföldiek azonnali elűzését írta elő. Az 1840–1842 közötti ópiumháború híre holland és kínai forrásokon keresztül eljutott Japánba, és élénken foglalkoztatta a sóguni tanácsadókat: Kína veresége azt mutatta, hogy a katonai elzárkózás önmagában nem véd a nyugati tengeri hatalmakkal szemben. 1842-ben a bakufu enyhítette a korábbi rendeletet, és engedélyezte, hogy a külföldi hajókat tűzifával és vízzel lássák el. A vita azonban nem zárult le: a nyitást óvatosabban kezelők és az elzárkózást mindenáron fenntartók között éles szembenállás alakult ki.

Matthew Perry amerikai sorhajókapitány 1853. július 8-án érkezett meg négy hadihajóval az Edói-öböl bejáratánál fekvő Uragához. A kortárs japán források „fekete hajókként” említik a gőz- és vitorláshajókat, amelyek megjelenése önmagában is katonai fenyegetést közvetített. Perry átadta Fillmore elnök levelét, amely kereskedelmi kapcsolatot, hajótöröttek ellátását és kikötők megnyitását kérte, majd bejelentette, hogy a következő évben visszatér a válaszért. Az expedíció nem alkalmazott közvetlen fegyveres erőszakot, de a hajók jelenléte és a kapitány határozott fellépése a kényszerítő diplomácia klasszikus példája volt. A bakufu vezetői megosztottak voltak: egyesek tárgyalni akartak, mások fegyveres ellenállást sürgettek, megint mások a császári udvar jóváhagyását tartották szükségesnek. Az 1854. márciusi kanagavai egyezményben a sógunátus

megnyitotta Simoda és Hakodate kikötőjét, biztosította az amerikai hajótöröttek ellátását, és hozzájárult amerikai konzul kinevezéséhez. Ez az egyezmény még nem volt széles körű kereskedelmi szerződés, de megtörte a korábbi elzárkózási politikát.

A nyitás második, súlyosabb szakasza 1858-ban következett. Townsend Harris amerikai főkonzul Simodából kiindulva tárgyalásokat folytatott a sógunátussal, miközben az ópiumháborús kínai vereség és a brit–francia katonai jelenlét a térségben folyamatos nyomást jelentett. 1858-ban amerikai–japán barátsági és kereskedelmi szerződés jött létre, amelyet hamarosan brit, orosz, holland és francia szerződések követtek. A szerződések megnyitottak további kikötőket, rögzítették az alacsony importvámokat, és konzuli bíráskodást biztosítottak a külföldieknek. A későbbi történetírás ezeket „egyenlőtlen szerződéseknek" nevezi, de ez a minősítés a 19. század végi japán politikai nyelvben és a modern szakirodalomban alakult ki; a korabeli japán tárgyalók a kényszerhelyzetben részben a bakufu hatalmának megőrzésére törekedtek. Az aláírás körüli vita belpolitikai válsággá szélesedett, mert a sóguni tanácsadók egy része úgy vélte, hogy a kereskedelmi szerződések elfogadásához a császári udvar hozzájárulását is meg kell szerezni. Ii Naoszuke, a bakufu tényleges vezetője azonban a szerződések mielőbbi aláírása mellett döntött, és az ellenvéleményeket megtorolta. Az 1858–59-es Ansei-tisztogatás során daimjókat, udvari nemeseket és értelmiségieket börtönöztek be vagy végeztek ki. A tisztogatás rövid távon megerősítette a sóguni hatalmat, hosszabb távon azonban a bakufuval szembeni haragot növelte.

A „szonno dzsoi" – „tiszteld a császárt, űzd ki a barbárokat" – jelszava az 1850-es évek végétől egyre több elégedetlen szamurájt, vidéki értelmiségit és udvari kört vonzott. A jelszó egyszerre fejezte ki a külföldi behatolással szembeni ellenállást és a sóguni vezetés legitimitásának megkérdőjelezését. 1860 márciusában Ii Naoszukét a Sakuradamon-kapunál meggyilkolták; a merényletet róninok, azaz urat vesztett szamurájok követték el. Az esemény dokumentált, és világosan jelezte, hogy a politikai erőszak már a sógunátus közvetlen környezetét fenyegeti. Az 1860-as években a „sonno dzsoi" mozgalom nem volt egységes: egyes csoportok a császári udvar szimbolikus megerősítésében látták a megoldást, mások a külföldiek elleni azonnali fegyveres fellépést követelték, megint mások a sógunátus és a császári udvar kiegyezését keresték. A mozgalom retorikája a császári hatalom „visszaállítását" hirdette, ám hogy ez mit jelentett intézményileg, abban a szereplők sem értettek egyet.

Az 1860-as évek elején az erőszak spirálja tovább gyűrűzött. 1862-ben a Namamugi-incidensnek nevezett eseményben Szacuma domén szamurájai megöltek egy brit kereskedőt; a brit válasz 1863-ban Kagosima bombázása lett. Ugyanebben az évben Csósú domén a Simonoszeki-szorosnál tüzet nyitott külföldi hajókra, mire 1864-ben egy brit, francia, holland és amerikai hadihajókból álló flotta megtorlásként lövetette a parti ütegeket. A bakufu közben hol Csósú ellen indított büntetőexpedíciót, hol a kiegyezésre törekedett. A külföldi katonai fölény nyilvánvalóvá válása aláásta a „barbárokat űzzük ki" jelszó azonnali megvalósíthatóságát, és a mozgalom egy része a belpolitikai rendszer átalakítására helyezte át a hangsúlyt. A sógunátus 1866-ban újabb Csósú elleni expedíciót indított, amely kudarcot vallott, és ezzel a bakufu katonai tekintélye tovább gyengült.

A Meiji-restaurációt megelőző döntő fordulat a Szacuma és Csósú közötti szövetség volt 1866-ban. A két nagy domén korábban vetélytársnak számított, és a szövetség létrejöttét személyes közvetítők, köztük a Tosa doménből származó Szakamoto Rjóma segítették. A szövetség nem volt előre elrendezett; résztvevői elsősorban a bakufu hatalmának korlátozásában és saját doménjük befolyásának növelésében voltak érdekeltek. A megállapodás részleteiről fennmaradt iratok és későbbi visszaemlékezések eltérő képet adnak, és a Szakamoto Rjóma körüli emlékezetpolitikai hagyomány a modern Japánban erősen mitizálta az eseményt. Annyi bizonyos, hogy 1867-re kialakult egy olyan koalíció, amely kész volt a sóguni hatalom felszámolására vagy legalábbis gyökeres átalakítására.

A sógunátus válságát mélyítette az 1866–67-es évek újabb rossz termése és a megnyíló külkereskedelem zavaró hatása. A selyem- és teaexport miatt a belső árak emelkedtek, a rizs drágult, és a városi szegények helyzete romlott. 1867-ben Edótól a vidéki településekig terjedt az „ee ja nai ka" elnevezésű táncos, mámoros tömegmozgalom, amelyben a résztvevők amuletteket énekeltek és körbejártak. A jelenséget gyakran a rendszer összeomlásának előjeleként vagy vallásos-politikai tömegmegnyilvánulásként értelmezik, de a források nem adnak egyértelmű magyarázatot a mozgalom szervezettségére és céljaira. A dokumentált tény a mozgalom gyors terjedése, az értelmezés viszont vitatott.

Tokugava Josinobu, az utolsó sógun 1867 novemberében a hatalom visszaadásának (taiszei hókan) lépését választotta: formálisan a császár kezébe tette a kormányzati jogköröket, abban a reményben, hogy ezzel megőrizheti a Tokugawa-ház befolyását. A lépés dokumentált, de célja és értelmezése már a kortársak körében is vitatott volt. Az udvari és doméni szövetségesek egy része nem érte be a formális visszaadással, és 1868. január elején császári rendelettel bejelentették a császári hatalom restaurációját, egyben a sóguni tisztség megszüntetését. Josinobu és hívei ezt nem fogadták el, ami a Bosin-háború kitöréséhez vezetett. A háború 1868 elején a Toba-Fusimi csatában dőlt el a császári erők javára, Edót tavasszal adták át, az északi domének egy része pedig 1869-ig folytatta az ellenállást.

A „Meiji-restauráció" kifejezés maga is értelmezést hordoz. A kortárs császári propaganda a mitikus császári hagyomány visszaállításaként mutatta be, mintha a sógunátus csupán ideiglenes eltérés lett volna. A modern történetírás egy része, különösen a japán marxista hagyomány, ezt az eseményt befejezetlen polgári forradalomként írta le, amelyben a régi rendi vezetőkből lett bürokratikus elit vitte véghez az állam modernizációját. A mai nemzetközi szakirodalomban az a konszenzus alakult ki, hogy az 1868-as fordulat sem nem egyszerű restauráció, sem nem teljes társadalmi forradalom volt: hatalmi koalícióváltás volt, amely a császár szimbolikus tekintélyére támaszkodva új, központosított államot hozott létre. A könyv ezért a „Meiji-restauráció" kifejezést idézőjeles történeti fogalomként kezeli, és nem tekinti a császári hatalom tényleges folyamatosságának bizonyítékát.

A Tokugawa-rendszer válsága tehát nem egyszerűen a Perry-féle külföldi sokk következménye volt. A 18. század végi éhínségek, a paraszti és városi tiltakozások, a pénzügyi feszültségek és a domének közötti eltérő reformképesség már korábban kikezdték a sógunátus cselekvőképességét. A nyugati hatalmak katonai fenyegetése ezt a belső válságot mélyítette el, és új érveket adott a központi hatalom átalakításának hívei kezébe. Az 1867–68-as fordulatban ugyanakkor nem egyetlen társadalmi osztály vagy egyértelmű ideológia győzött: a restaurációban résztvevők motivációi, taktikai céljai és hosszú távú elképzelései is különböztek. A korszak tárgyalásakor ezért óvakodni kell attól a teleologikus képtől, amely a Tokugawa-korszakot csupán a modern Japánhoz vezető út kudarcos előtörténeteként ábrázolja.

### 20.4.1. Források és bizonytalanságok

A fejezet fő forrásai közé tartoznak a sógunátus rendeletei, a doméni levéltárak, a falusi iratok és adóösszeírások, a naplók, a holland kereskedelmi jelentések, valamint az amerikai és brit diplomáciai iratok. Perry expedíciójáról részletes hivatalos amerikai beszámoló készült, amely a kortárs japán feljegyzésekkel összevetve jól dokumentálja a tárgyalások menetét. A nemzetközi szerződések szövege szintén levéltári dokumentum, ezért a megnyitott kikötők, a vámtételek és a konzuli joghatóság ténye jól ellenőrizhető.

A bizonytalanság elsősorban a társadalomtörténeti számoknál, az éhínségek áldozatainál, a parasztfelkelések gyakoriságánál és a politikai erőszak mértékénél jelentős. A premodern japán népszámlálások és halotti anyakönyvek nem fedik le az egész országot, a hatósági jelentések pedig gyakran alulbecsülték a zavargásokat. A Tenmei- és Tenpó-éhínség áldozataira ezért

csak széles becslési sávok adhatók. A parasztfelkelések számát kutatók különböző kritériumok alapján állapítják meg; egy-egy eseményt hol felkelésnek, hol petíciós mozgalomnak minősít a szakirodalom. A Meiji-restauráció részletei, különösen a Szacuma–Csósú szövetség létrejötte és Tokugava Josinobu szándékai, a fennmaradt iratok és az utólagos emlékiratok ellentmondásai miatt vitatottak.

Az értelmezési viták közül kiemelkedik kettő. Az egyik a japán „nyitás” megítélése: az amerikai hivatalos narratíva sokáig a kereskedelem és a civilizáció szükségszerű győzelmeként tárgyalta, míg a japán történetírás egy része a fegyveres kényszer és az „egyenlőtlen szerződések” aszimmetriáját hangsúlyozza. A könyv a nyitást katonai nyomás alatt létrejött, egyenlőtlen feltételeket tartalmazó folyamatként mutatja be, de nem állítja, hogy a Tokugawa-rendszer elzárkózása fenntartható vagy kívánatos lett volna. A másik vita a Meiji-restauráció természete: a császári hatalom visszaállításának hivatalos emlékezetpolitikai képe szemben áll a modern szakirodalom koalícióváltásról szóló értelmezésével. A tankönyv ezért hangsúlyozza, hogy a „restauráció” a szereplők önértelmezésének része, nem pedig a történészi leírás semleges fogalma.

### 20.4.2. Rövid összefoglaló

A Tokugawa-rendszer válsága az 1780-as évektől kezdve egymásra rétegződő feszültségekből állt: a rizsalapú államháztartás és a terjedő pénzgazdaság ellentmondásaiból, a Tenmei- és Tenpó-éhínségekből, a paraszti és városi tiltakozásokból, valamint a szamurájok elszegényedéséből. A bakufu reformjai csak részben enyhítették a gondokat, míg egyes domének sikeresebb alkalmazkodása később a sógunátussal szembeni erőviszonyokat is megváltoztatta. Az 1853-as Perry-expedíció és az 1858-as kereskedelmi szerződések e belső válságot külső kényszerrel kapcsolták össze, és felerősítették a császári udvar szerepét hangsúlyozó, sógunellenes mozgalmat. A politikai erőszak, a külföldi katonai megtorlások és a Szacuma–Csósú szövetség nyomán 1867–68-ban összeomlott a sóguni hatalom. A Meiji-restauráció azonban nem egyszerű visszaállítás volt: új, központosított állam építésének nyitánya, amelyet a kortársak és a későbbi történetírás is eltérően értelmezett.

### 20.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi feszültségek gyengítették a Tokugawa-rendszert a 18. század végétől?
2. Hogyan kapcsolódtak össze az éhínségek, a paraszti tiltakozások és a hatósági reformkísérletek?
3. Miért tekinthető Perry 1853–54-es expedíciója kényszerítő diplomáciának, és milyen feltételeket rögzítettek az 1858-as szerződések?
4. Milyen szerepet játszott a „szonno dzsoi” mozgalom és a Szacuma–Csósú szövetség a sógunátus megdöntésében?
5. Miért vitatott a „Meiji-restauráció” elnevezés, és milyen eltérő történetírói értelmezései vannak az 1868-as fordulatnak?

# 21 Japán a modern korban

## 21.1. A Meiji-restauráció

Az 1868-as Meidzsi-restauráció (Meidzsi isin) a japán történetírásban nem egyetlen nap eseménye, hanem egy 1853 és 1889 között zajló átalakulási folyamat gyűjtőfogalma. A külföldi szakirodalomban gyakran „Meidzsi-forradalomnak" is nevezik, bár a japán „isin" szó inkább „megújítást" vagy „helyreállítást" jelent, mint a régi renddel való radikális szakítást. A folyamat közjogi fordulópontja 1868. január 3-án következett be, amikor a kiotói császári palotában a Tokugava-sógunátushoz hű erők kiszorításával kihirdették a császári uralom helyreállítását (ószei fukko). Az ezt követő két évtized a japán állam intézményi, társadalmi és gazdasági átalakításának időszaka volt, amely alatt Japán a Tokugava-kori rendi társadalomból központosított, alkotmányos formákat öltő birodalmi állammá vált.

A Meidzsi-restaurációt a könyv nem „modernizációs sikertörténetként" mutatja be, hanem olyan folyamatként, amely egyszerre hordozott államépítési programot, társadalmi fegyelmezést, új elitek hatalomra jutását és a korábbi rendi kiváltságok felszámolását. A fejezet a restauráció politikai eseményeit, az 1868–1889 közötti intézményi reformokat, az 1889-es alkotmány megszületését, valamint a modern állam kiépítésének társadalmi és ideológiai dimenzióit tárgyalja. Ahol a források vagy a történeti értelmezések eltérnek, ott ezt külön jelöljük.

### 21.1.1. A sógunátus összeomlása és a császári uralom helyreállítása

A Tokugava-rendszer válsága az 1850-es évek elején nyíltan politikai válsággá vált. Matthew C. Perry amerikai hajórajának 1853-as érkezése, az 1854-es kanagavai egyezmény és az 1858-as „egyenlőtlen szerződések" (például a Harris-szerződés) aláírása dokumentált módon megosztotta a japán politikai elitet. A sógunátus döntése, hogy a katonai fölényben lévő nyugati hatalmakkal tárgyaljon, a császári udvar egy része és számos külső han (fejedelemség) szemében a császár tekintélyének semmibevételét jelentette. Az 1860-as évekre a „szonnó dzsói" („tiszteljük a császárt, űzzük ki a barbárokat") jelszó olyan ellenzéki nyelvezet lett, amely összekapcsolta a külpolitikai elégedetlenséget a belpolitikai decentralizáció kritikájával.

A politikai erőviszonyok a sógunátus rovására változtak. A Csósú és Szacuma han, amelyek korábban egymással is rivalizáltak, 1866-ban titkos szövetséget kötött. Ennek célja vitatott: egyes értelmezések szerint csupán a sógunátus katonai befolyásának ellensúlyozásáról szólt, mások szerint már a sógunátus megdöntését készítette elő. Az viszont dokumentálható, hogy 1866-ban a sógunátus büntető hadjáratot indított Csósú ellen, és a hadjárat kudarca nyilvánvalóvá tette a Tokugava-rendszer katonai erőforrásainak korlátait.

1867. november 9-én Tokugava Josinobu, az utolsó sógun bejelentette a politikai hatalom visszaadását a császárnak (taiszei hókan). A lépés hátteréről a történetírás vitatkozik. Az egyik értelmezés szerint Josinobu a sógunátus intézményét kívánta megőrizni egy új, konzultatív kormányzati keretben; a másik szerint a hatalomátadás csupán manőver volt a restaurációs erők legitimációjának elvételére. A császári oldal egy része, Szacuma és Csósú fegyveres támogatásával, nem érte be ezzel. 1868. január 3-án a kiotói palotában kihirdették a császári uralom helyreállítását, a sógunátus hivatalának megszüntetését, és ideiglenes kormányzatot

állítottak fel. A Tokugava hű erők ezt követő fegyveres ellenállása a Toba-Fusimi csatában (1868. január) omlott össze. Az ezt követő, másfél évig húzódó Bosin-háborúban az új kormányzat leverte a sógunátushoz hű erőket, bár egyes ellenálló csoportok Hokkaidón az 1869-es hakodatei kapitulációig kitartottak.

A restauráció politikai narratívája a császár hatalmának folytonosságát hangsúlyozta: az uralkodó a legendás Dzsinmu császár óta töretlen dinasztikus vonal örököse, és a sógunátus csupán a tényleges hatalmat bitorló intézmény volt. Ezt az elbeszélést az új kormányzat tudatosan terjesztette, és a Meidzsi-kor (1868–1912) hivatalos történetírása, később pedig a háború előtti állami ideológia alapelvévé vált. A mai tudományos konszenzus szerint azonban a császári hatalom „helyreállítása" inkább politikai program volt, mint történeti helyreállítás: a császárok a Tokugava-korban is formális legitimációt adtak a sógunátusnak, és az 1868-as fordulatot fiatal, alacsonyabb rangú udvari nemesek és főként Szacuma, Csósú, Tosza és Hizen alacsonyabb rangú szamurájai vitték keresztül. Az uralkodó, Meidzsi császár ekkor tizenöt éves volt, és személyes döntéshozatali szerepéről a kortárs források alapján nem lehet egységes képet alkotni; a szertartásokon és a kormányzati aktusok formális hitelesítésén túl a tényleges hatalmat a restaurációt irányító oligarchia gyakorolta.

### 21.1.2. Az új állam intézményesülése: központosítás, rendi felszámolás, gazdasági reformok

A restaurációt követő első évek központi tapasztalata az új kormányzat törékenysége volt. A sógunátus mint országos katonai és pénzügyi intézmény megszűnt, de a han-rendszer továbbra is fennállt: a daimjók saját területekkel, adókkal és fegyveres erőkkel rendelkeztek. Az új kormányzat 1868-ban kiadta az Öt cikkből álló császári esküt (Gokadzsó no goszemon), amely dokumentáltan elkötelezte magát a társadalmi reformok mellett, bár az egyes pontok értelmezése már a kortárs politikai viták tárgya volt. Az eskü ígérte a széles körű tanácskozást, a „közös és magánérdek" összehangolását, a szokások elavult rendszerének felszámolását és a tudás világszerte való megszerzését.

A központosítás kulcsmomentuma 1869 és 1871 között zajlott. A daimjók előbb formálisan visszaadták területeiket és népességüket a császárnak (hanseki hókan, 1869), majd 1871-ben a kormányzat felszámolta a hanokat, és helyettük prefektúrákat (ken) hozott létre. A hajdani daimjók központi állami nyugdíjat vagy államkötvényt kaptak, és elveszítették helyi uralkodói jogaikat. A lépés következményeiről azóta is vita folyik. A hagyományos japán történetírás a reformot a nemzeti egység megteremtésének szükséges lépéseként mutatta be; a kritikai történetírás viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a központosítás egyszerre fosztotta meg a falusi közösségeket hagyományos fellebbezési csatornáiktól, és új adóterheket helyezett a paraszti háztartásokra. A daimjók egy részének családi levéltárai azt mutatják, hogy a terület-visszaadás kevésbé volt önkéntes, mint ahogy a hivatalos dokumentumok sugallják; a kormányzat katonai fenyegetést is alkalmazott.

A társadalmi reformok középpontjában a rendi rendszer felszámolása állt. A Tokugava-kor hivatalos státuszkategóriáit (szamuráj, paraszt, kézműves, kereskedő) 1869 és 1876 között fokozatosan lebontották. A szamurájok elveszítették a kardviselési monopóliumot, a legtöbbjük pénzbeli államkötvényt kapott a korábbi járadékokért cserébe, és a „sizoku" (egykori harcos rend) kategóriába kerültek. A paraszti lakosság formálisan a „heimin" (köznép) kategóriájába olvadt. A rendi házassági, foglalkozási és lakóhelyi korlátozások formális eltörlése dokumentált tény, de a társadalmi gyakorlat átalakulása lassú volt. A rendi státusz megszüntetése nem számolta fel a földbirtoklás és a jövedelem egyenlőtlenségeit; a hajdani szamurájok egy része tömegesen szegényedett el, míg a vagyonos paraszti réteg a földadó-reform haszonélvezőjévé vált.

A földadó-reform (csiszei kaiszei) 1873-ban vezette be a magántulajdonon alapuló földadózást. A korábbi, terményben fizetett és a termésmennyiségtől függő adó rendszerét felváltotta a föld értéke alapján, pénzben fizetett, az állam által garantált adókulcs. A reform a földmérési és telekkönyvi állami nyilvántartás kiépítésével járt. A reform értékelése a japán gazdaságtörténetben az egyik legélesebben vitatott kérdés. A hagyományos modernizációs iskola a földadó-reformot a japán iparosítás pénzügyi alapjának tekinti, mivel stabil adóbevételt biztosított az államnak. A kritikai agrártörténeti munkák ezzel szemben hangsúlyozzák, hogy a reform a korábbi faluközösségi földhasználati formákat is felszámolta, sok kisbirtokost adósságba és földeladásba kergetett, és a földbérleti rendszer kiterjedését gyorsította fel. A paraszti ellenállás, többek közt az 1870-es évekbeli földadó-mozgalmak, dokumentáltan jelzi, hogy a reformot a vidéki társadalom jelentős része nem élte meg „felszabadításként".

A gazdasági modernizáció további intézményei közé tartozott a bankrendszer kiépítése (1872-től), a vasúthálózat elindítása (az első vonal 1872-ben nyílt meg Tokió és Jokohama között), a távíró és posta bevezetése, valamint az 1871-es jen bevezetése. Az állam szerepe ebben a folyamatban kettős volt. Egyrészt külföldi technológiát és tanácsadókat alkalmazott; másrészt az ipari beruházások egy részét állami mintagyárakban koncentrálta, amelyeket később, az 1880-as években magánérdekeltségeknek adott el. Ez az eladási folyamat, különösen a nagy kereskedőházak (mint a Mitsui vagy a Mitsubishi) kedvezményezettjeinek kijelölése, a későbbi kritikus történetírás szerint a Meidzsi-oligarchia és a nagyvállalati szféra közötti tartós összefonódás alapjait teremtette meg. Ezt az összefonódást a kortársak egy része „klikk-kapitalizmusként" bírálta; a mai japán történetírásban a Meidzsi-kori gazdasági rendszer megítélése továbbra is vitatott.

### 21.1.3. A modern állam eszmei alapjai: nemzetépítés, oktatás, hadsereg és az alkotmány felé

A Meidzsi-államnak nem csupán intézményeket, hanem a lakosságot is új keretek közé kellett helyeznie. Az 1870-es években a kormányzat több rendeletben kötelezte a lakosságot a családnevek felvételére, a vallási és polgári státusz állami nyilvántartására, valamint a központi időszámítás és naptár használatára. Az oktatási rendelet (Gakuszei) 1872-ben általános tankötelezettséget hirdetett, bár a tényleges iskoláztatás kiépülése évtizedekbe telt. A tankötelezettség bevezetésekor a szülők egy része az iskolákat a hagyományos faluközösségi nevelés és a gyermekmunka konkurenciájaként fogta fel; az 1870-es években dokumentált helyi ellenállások, iskolafosztogatások és adómegtagadások jelzik, hogy a „modern oktatás" elfogadottsága korántsem volt magától értetődő.

Az oktatási rendszer tartalma fokozatosan a császári állam ideológiai alapjaira helyezkedett. Az 1890-es császári rendelet az oktatásról (Kjóiku csokugo) a lojalitást és a gyermeki engedelmességet tette a közoktatás erkölcsi magjává. Ez a dokumentum a későbbi nemzeti ideológia egyik kulcsa lett, de a kibocsátásakor is vita övezte: a kormányzati körök egy része a nyugatias liberalizmustól féltette az államot, míg mások a konfuciánus szövegkánont kívánták az iskolai nevelés középpontjába helyezni.

A katonai reform a nemzetépítés másik pillére volt. Az 1873-as sorkötelezettségi rendelet bevezette az általános hadkötelezettséget, ami a szamuráj fegyvermonopóliumának formális végét jelentette. A hadsereget előbb francia, majd német mintára szervezték át; a haditengerészet brit mintát követett. A hadkötelezettség kiterjesztése azonban nem volt zökkenőmentes. A módosabb paraszti családok fiainak besorozása ellen számos helyen tiltakoztak, és az 1870-es években több, véráldozatot követelő összeütközés is dokumentálható. A hadsereg politikai szerepe a korai Meidzsi-korban még korlátozott volt, de az 1878-as vezérkari felállás és az 1880-as évek katonai költségvetési vitái már jelezték, hogy a hadsereg a kormányzattól elkülönülő intézményi érdekké vált.

A politikai reformok útja nem volt egyenes. Az 1870-es években a kormányzaton belül éles vita zajlott Korea megtámadásáról (szeikanron), amelynek eredményeként 1873-ban egyes kormánytagok kiváltak. Az 1874-es szagai lázadás, az 1877-es szacumai lázadás (a Szaigó Takamori vezette felkelés) és az 1870-es évek parasztmozgalmai azt mutatják, hogy a Meidzsi-állam politikai berendezkedését többen katonai úton is vitatták. A kormányzat ezeket leverte, és a lázadások emlékezete a későbbi nemzeti narratívában részben „modernizálás elleni reakcióként" kanonizálódott. A kritikai történetírás ezzel szemben felhívja a figyelmet arra, hogy a lázadók között sokan a Meidzsi-reformok eredeti céljainak elárulását látták, és a központosítás elszenvedőit is maguk mellé állították.

Az alkotmányos mozgalom az 1870-es évek végétől erősödött meg. A „szabadság és népjogok" mozgalom (dzsijú minken undó) újságokban, petíciókban és helyi politikai klubokban követelte a népképviselet felállítását. A mozgalom társadalmi összetétele sokszínű volt: hajdani szamurájok, falusi birtokosok, városi értelmiségiek és kereskedők vettek benne részt. Az 1881-es „politikai válság" során a kormányzat elbocsátotta Ókuma Sigenobut, akinek alkotmányos tervezete brit mintát követett, és császári rendeletben ígérte a parlament 1890-re történő felállítását. Ettől kezdve a kormányzati elit tudatosan készítette elő az alkotmányt, elsősorban a porosz mintát követve.

### 21.1.4. Az 1889-es alkotmány és a Meidzsi-állam berendezkedése

A Meidzsi-alkotmányt 1889. február 11-én hirdették ki, ünnepélyes császári aktussal. A szöveg kidolgozásában Itó Hirobumi és német jogász tanácsadói meghatározó szerepet játszottak; az alkotmányozási folyamatot a kormányzaton belüli szűk elit irányította, és a nyilvánosságot szándékosan kizárták a tervezetek vitájából. Az alkotmány a császárt szuverén, a kormányzatot a császárnak felelős hatalmi ágként határozta meg; a parlament (Kokkai) kétkamarás lett, a képviselőházat korlátozott, vagyoni cenzushoz kötött választójog alapján választották, míg a főrendiház a nemességből és a császári kinevezettekből állt. A kormány nem a parlamenti többségnek, hanem az uralkodónak tartozott felelősséggel. A hadsereg és a haditengerészet vezérkara közvetlenül a császár alá tartozott, ami a kabinet civil ellenőrzését gyengítette.

Az alkotmány értékelése a japán történetírás egyik leginkább vitatott területe. A háború előtti hivatalos felfogás az alkotmányt a császár ajándékaként (kintei kenpó) mutatta be, amely a nemzeti sajátosságokat ötvözi a modern jogállamisággal. A második világháború utáni demokratikus történetírás viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy az alkotmány a császári abszolutizmus jogi burkát teremtette meg, és a parlamentnek csupán korlátozott, a kormányzati hatalmat ellensúlyozni alig képes szerepet adott. A kortárs politikai szereplők maguk is eltérően ítélték meg: a kormánypárti sajtó a „japán nemzeti állam" betetőzését ünnepelte, míg a szabadság- és népjog-mozgalom egyes csoportjai az alkotmányt az oligarchia hatalmának alkotmányos rögzítéseként bírálták. A dokumentált tény az, hogy az 1890-es első parlamenti választáson a lakosság mintegy 1,1%-a rendelkezett választójoggal, és a kormányzó elit a parlamentet hosszú éveken át saját céljaira, gyakran a pártok megosztásával irányította.

A Meidzsi-állam kiépítésében meghatározó szerepet játszott a császári intézmény újrapozicionálása. A Tokugava-korban a császár Kiotóban, viszonylag szűk rituális térben élt; a Meidzsi-restauráció után az udvar 1869-ben Tokióba költözött, és a császár a nyilvános állami szertartások, katonai parádék, iskolai ünnepségek és a hivatalos ideológia középpontjába került. A császár képének terjesztése, a császári portré iskolai kihelyezése, az állami sintó kialakítása és az ősi dinasztikus mítoszok állami tananyaggá tétele mind a nemzeti identitás fokozatos szakralizálását szolgálták. A folyamatot a kortársak egy része tudatos „valláspolitikának", más része a nyugati nemzetállami minták utánzásának tekintette. A mai történeti szakirodalomban az állami sintó és a császári

ideológia kiépülése nem a Meidzsi-restaurációval kezdődött, hanem inkább az 1880-as évek végétől, az alkotmány és az oktatási rendelet párhuzamos megszületésével vált rendszerré.

### 21.1.5. Források és bizonytalanságok

A Meidzsi-restauráció forrásanyaga rendkívül gazdag, ugyanakkor erősen szelektált. Elsődleges forrásnak számítanak a kormányzati rendeletek, a császári leiratok, a prefektúrák és a hadsereg iratai, valamint a diplomáciai dokumentumok. A politikai szereplők naplói és levelei közül kiemelkednek a kormányzati levéltárakban fennmaradt gyűjtemények, bár egyes dokumentumok csak másolatokban vagy későbbi kiadásban ismertek. A helyi történeti források, például a falusi adókönyvek, a paraszti petíciók és a bírósági iratok a központi kormányzat narratívájától eltérő tapasztalatokat tárnak fel, de gyakran hiányosak, és regionálisan egyenetlenül maradtak fenn.

A Meidzsi-restaurációra vonatkozó számadatok jelentős része becslés. A Bosin-háború áldozatainak száma a korabeli beszámolók alapján néhány ezerre tehető, de a hadjáratokhoz kapcsolódó járványos és éhínségi halálozást nem lehet pontosan elkülöníteni. A szamurájok számát a Tokugava-kor végén a szakirodalom általában 1,8–2,0 millióra becsüli, de a rendi kategóriák átmeneti jellege miatt ez statisztikai becslés, nem pontos mérés. A földadó-reform által okozott birtokvesztések száma és a földbérleti rendszere kényszerű bekerülés mértéke szintén vitatott; a fennmaradt telekkönyvi adatok csak egyes prefektúrákban teszik lehetővé a részletes elemzést.

A forrástípusok értelmezési keretei eltérőek. A hivatalos kormányzati dokumentumok a reformokat a császári akarat megnyilvánulásaként mutatják be, a helyi iratok viszont a kényszer és a kormányzati nyomás mozzanatait is megőrizték. A szóbeli hagyomány, különösen a hajdani szamurájcsaládok leszármazottainak és a falusi közösségeknek az emlékezete, a dokumentált iratoktól eltérő hangsúlyokat hordozhat; ezeket a történeti megismerésben nem lehet közvetlenül tényállításként kezelni, de a társadalmi tapasztalat rekonstrukciójában forrásértékük van.

A Meidzsi-restaurációra vonatkozó nemzetközi szakirodalomban több, egymással versengő értelmezés él. A modernizációs paradigma, amely a 20. század közepének amerikai Japán-kutatásában volt meghatározó, a restaurációt a „feudális” intézmények felszámolásának és a kapitalista fejlődés megindításának keretében értelmezte. A marxista történetírás, amely Japánban az 1920-as évektől a második világháborúig, majd a háború utáni évtizedekben is erős volt, a restaurációt „befejezetlen polgári forradalomként” írta le, amelyben a feudális elemek (a császári intézmény, a földesúri maradványok) tovább éltek. Az 1980-as évektől a posztkoloniális és társadalomtörténeti megközelítések inkább a helyi társadalmak tapasztalataira, a nemek közötti hatalmi viszonyokra és az állam által kirekesztett csoportok (például a burakumin közösségek, a nők, a bevándorló munkások) helyzetére összpontosítanak. Egyik értelmezés sem tekinthető kizárólagosan „bizonyítottnak”; a konszenzus inkább abban áll, hogy a Meidzsi-restauráció egyszerre volt politikai fordulat, társadalmi transzformáció és ideológiai program, amelynek értékelése attól függ, mely szereplők nézőpontjából vizsgáljuk.

A jelenkori emlékezetpolitika is befolyásolja a restauráció megítélését. Japánban a hivatalos állami ünnepségek és a jobboldali politikai mozgalmak gyakran hivatkoznak a Meidzsi-időszak „nemzeti nagyságára”, míg a kritikai emlékezet a birodalmi expanzió előzményeként, a gyarmatosítás és a tekintélyelvű állam kiindulópontjaként értelmezi. A kínai és koreai történeti nyilvánosságban a Meidzsi-restaurációt gyakran közvetlenül a későbbi gyarmati terjeszkedés előzményeként tárgyalják; ez azonban emlékezetpolitikai keretezés, amely a történeti folyamatok idősíkjait összevonja. A fejezet nem kíván „semleges” ítéletet mondani, hanem a dokumentált eseményeket, a reformok szerkezetét és a különböző értelmezéseket kívánja érthetővé tenni.

### 21.1.6. Rövid összefoglaló

A Meidzsi-restauráció az 1868-as császári uralom kihirdetésével kezdődő, de intézményileg az 1889-es alkotmányig tartó államépítési folyamat volt. A Tokugava-sógunátus válsága, az egyenlőtlen szerződések és a belső decentralizáció ellentmondásai után a Szacuma, Csósú és más hanokból származó szamuráj elit a császári hatalom helyreállítását hirdetve kiszorította a sógunátust, leverte a fegyveres ellenállást, és 1869–1871 között felszámolta a han-rendszert. Az új állam központosított prefekturális közigazgatást, általános adózást, rendi felszámolást, kötelező oktatást és sorkötelezettséget vezetett be. A földadó-reform és az állami iparpolitika a kapitalista gazdaság alapjait rakta le, miközben a vidéki társadalom jelentős részét súlyosan érintette. Az 1889-es alkotmány a császári szuverenitás és a korlátozott parlament kereteit rögzítette, a hadsereget kivonva a kormányzati felelősség alól. A Meidzsi-állam kiépítése nem egyszerű „modernizáció" volt, hanem olyan társadalmi és ideológiai átalakulás, amelyben az állam a lakosságot a császári nemzet tagjaiként kívánta újjászervezni. A restauráció értékelése a japán és nemzetközi történetírásban mind a mai napig vitatott; a dokumentált tények közé tartozik a központosítás, a rendi privilégiumok felszámolása és az állam katonai-ideológiai megerősödése, míg az áldozatok számáról, a paraszti ellenállás valódi kiterjedéséről és az alkotmány jellegéről versengő értelmezések léteznek.

### 21.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és katonai események vezettek a Tokugava-sógunátus hatalmának összeomlásához 1867–1869 között?
2. Hogyan változtatta meg a földadó-reform a japán vidéki társadalom szerkezetét, és miért vitatott a reform gazdasági hatása?
3. Milyen szerepet játszott az 1889-es Meidzsi-alkotmány a császári hatalom és a parlament viszonyában, és miért bírálta a szabadság- és népjog-mozgalom?
4. Milyen forrástípusokból ismerjük a Meidzsi-restaurációt, és milyen korlátai vannak a hivatalos kormányzati dokumentumoknak a társadalmi tapasztalat megismerésében?
5. Miben különbözött a Meidzsi-restauráció hivatalos, császári legitimáción alapuló narratívája a mai kritikai történetírás által rekonstruált folyamattól?

## 21.2. Az iparosodás és a birodalmi expanzió

A Meidzsi-restaurációt követő évtizedekben Japán a régió egyik legnagyobb ívű állami és társadalmi átalakulását hajtotta végre. Az 1868 és 1912 közötti korszakban az ország nem csupán iparosodott, hanem katonailag és területileg is nagyhatalommá vált: előbb Kínával, majd Oroszországgal került háborúba, végül 1910-ben annektálta Koreát. Ez az alfejezet a gyors iparosodás, a hadsereg modernizálása, az első kínai–japán háború, az orosz–japán háború és Korea annexiójának folyamatát tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy a gazdasági és katonai modernizáció miként kapcsolódott össze a birodalmi terjeszkedéssel.

### 21.2.1. Iparosodás: állami kezdeményezés, piaci átalakulás

A Meidzsi-kormány 1868 után a „gazdag ország, erős hadsereg" (fukoku kjóhei) jelszavát követte. Az iparosodás első szakaszában az állam közvetlenül vállalt szerepet, mert a magántőke gyenge volt, a hagyományos kereskedőházak pedig nem rendelkeztek kellő tapasztalattal a modern gyáriparban. Az állam külföldi technikusokat alkalmazott, gépeket importált, és mintagyárakat hozott létre: textilipari üzemeket, hajógyárakat, vasöntödéket, cement- és üveggyárakat. A legismertebb ilyen

intézmény a Tomióka selyemfonoda (1872) volt, amely francia gépekkel és francia mérnökök irányításával működött, és a japán selyemexport minőségét volt hivatva javítani. Az állami vállalatok azonban gyakran veszteségesek voltak, ezért az 1880-as években a kormány privatizálta őket, többnyire az államhoz közeli kereskedő- és pénzembercsoportoknak kedvező feltételekkel. Ebből a körből nőtt ki a későbbi zaibacu-rendszer: a Mitsui, a Mitsubishi, a Szumitomo és a Jaszuda cégcsoportok a textilipartól a hajózásig és a bankokig terjedő konglomerátumokat építettek ki. A zaibacu kifejezés a korabeli üzleti csoportosulásokat jelöli, és nem azonos a mai vállalatcsoportokkal; a könyv elemző kategóriaként használja.

A textilipar volt a japán iparosodás húzóágazata. A nyersselyem exportja már a Tokugava-korban is jelentős volt, de a Meidzsi-korban a gépesített fonodák és szövödék megjelenésével a termelés és az export ugrásszerűen nőtt. A gyapotfonodák – amelyek eleinte importált gépekkel és gyakran női, illetve gyermekmunkásokkal működtek – az 1890-es évekre már nemcsak a belső piacot látták el, hanem kiviteli ágazattá is váltak. A japán termelés növekedését mutatja, hogy a fonott gyapot mennyisége az 1880-as évek eleji néhány ezer tonnáról 1913-ra becslések szerint a sokszorosára emelkedett; a statisztikai adatok forrástól függően eltérnek, mert a korai ipari összeírások nem voltak egységesek. A vasútépítés szintén gyorsan haladt: az első vasútvonal 1872-ben nyílt meg Tokió és Jokohama között, 1913-ra a hálózat hossza meghaladta a 10 ezer kilométert (a hivatalos japán vasúti statisztika szerint, amelyet a szakirodalom irányadónak tekint). A távíróhálózat, a gőzhajózás és a postaszolgálat országos kiépítése a piaci integráció feltételeit teremtette meg.

A pénzügyi rendszer kialakítása az iparosodás másik pillére volt. A kormány 1872-ben nemzeti bankokról szóló törvényt fogadott el, amely lehetővé tette magánbankok alapítását, majd 1882-ben létrehozta a Japán Bankot, amely központi bankként a pénzkibocsátás monopóliumát kapta. Az 1897-es aranystandard bevezetése stabilizálta a valutát, és megkönnyítette a külföldi hitelfelvételt. Az oktatási reform – az 1872-es tanügyi rendelet nyomán – kötelező alapfokú oktatást írt elő, és a műszaki felsőoktatás, valamint a külföldi tanulmányutak támogatása révén mérnökök, hivatalnokok és katonatisztek új nemzedékét képezte. A Meidzsi-kori iskolázottsági arány 1910-re a férfiak körében meghaladta a 90 százalékot, a nők esetében valamivel alacsonyabb volt; ezek a számok a kormányzati oktatási statisztikákon alapulnak, és a tényleges írástudást csak hozzávetőleg tükrözik.

A gyors iparosodásnak súlyos társadalmi költségei voltak. A mezőgazdasági adó rendszerének átalakítása biztosította az állami bevételek nagy részét, de a paraszti birtokok eladósodásához és a földbérlők számának növekedéséhez vezetett. Az ipari munkásság alacsony bérekért, hosszú munkaidőben dolgozott, a textiliparban különösen sok női munkás volt, akik gyakran távoli falvakból érkeztek közvetítőkön keresztül. A szakszervezeti szervezkedés a Meidzsi-korban gyenge maradt, mert az 1900-as közrendészeti törvény korlátozta a munkások érdekvédelmét. A szocialista eszmék megjelentek ugyan, de a mozgalom vezetőit a kormányzat rendőri eszközökkel üldözte. Az 1907-es asiói rézbányász-lázadás – amely a létrehozott környezetszennyezés ellen irányult – a korai iparosodás környezeti és társadalmi feszültségeit jelezte.

### 21.2.2. A hadsereg és a haditengerészet modernizálása

A katonai modernizáció a Meidzsi-állam egyik elsődleges célja volt. A kormány 1873-ban általános hadkötelezettséget vezetett be, amely a korábbi szamuráj-haderőt tömegsereggel váltotta fel. A szárazföldi hadsereg kezdetben francia mintát követett, majd az 1880-as évektől a porosz–német vezérkari rendszert vette át: a hadsereg szervezetét, kiképzését és tisztképzését porosz tisztek tanácsai alapján alakították ki, és 1885-től Jamagata Aritomo (Yamagata Aritomo) irányításával kiépült a vezérkar, amely a hadsereg hadműveleti ügyeiben közvetlenül a császárnak volt alárendelve, a polgári kormányzat ellenőrzése pedig korlátozott maradt. A haditengerészet a brit Királyi Haditengerészet mintáját követte: brit hajókat vásárolt, brit tiszteket alkalmazott,

és a tengerészeti akadémián brit tananyagot használt. Az 1882-es császári rendelet a katonáknak (Gundzsin csokuju) a hűséget, a fegyelmet és az önfeláldozást hangsúlyozta, és a hadsereget a császári hatalom közvetlen eszközeként határozta meg.

A modernizáció ütemét mutatja, hogy Japán 1894-re képes volt nagy létszámú, modern fegyverzetű hadsereget mozgósítani, a haditengerészet pedig olyan hajóegységekkel rendelkezett, amelyek a kínai flottával szemben technikai fölényt biztosítottak. A hadiipar – az állami arzenálok és hajógyárak, majd a magánvállalatok beszállítói hálózata – az iparosodás egyik fő megrendelője volt. A katonai kiadások az állami költségvetés jelentős részét tették ki, és a japán gazdaságpolitikában a hadsereg igényei elsőbbséget élveztek. A katonai szolgálat a társadalmi mobilitás egyik csatornájává is vált, ugyanakkor a volt szamuráj réteg elveszítette korábbi fegyverviselő monopóliumát, ami az 1870-es években a Szeinan-háborúhoz (1877) vezető elégedetlenség egyik forrása volt.

### 21.2.3. A birodalmi terjeszkedés kezdetei

A Meidzsi-kormány külpolitikájában a határok biztosítása és a szomszédos területek feletti befolyás növelése összekapcsolódott a nyugati hatalmakkal szembeni stratégiai védekezéssel. A kormány 1874-ben tajvani büntetőexpedíciót indított a Rjúkjú-szigeteki hajótöröttek megölése miatt, és ennek eredményeként Peking elismerte Japán Rjúkjú feletti érdekeltségét; 1879-ben a királyságot hivatalosan is Okinava prefektúraként csatolták Japánhoz. Koreát Japán – az 1876-os kanghvai szerződés révén – „nyitotta meg” a kereskedelem előtt, amit a korabeli japán diplomácia a nyugati hatalmakkal kötött egyenlőtlen szerződések mintájára értelmezett. A koreai félsziget belső hatalmi harcai és a kínai befolyás elleni japán fellépés az 1880-as években többször feszültséget okozott. A japán külpolitikai elit egy része Koreát „a tőr a Japán szívére irányítva” érveléssel biztonsági ütközőzónának tekintette, más része pedig nyers terjeszkedési lehetőségnek. Ez a kettősség végigkíséri a korszakot, és a korabeli japán források gyakran „Kelet-Ázsia civilizálásaként” vagy „a nyugati nyomás elleni védekezésként” fogalmaznak; a megszállt területek lakossága azonban ezt hódításként és elnyomásként élte meg.

### 21.2.4. Az első kínai–japán háború (1894–1895)

Az 1894–1895-ös háború közvetlen kiváltó oka a koreai befolyásért folytatott vetélkedés volt. Korea formálisan a kínai Csing-dinasztia vazallusa volt, de Japán a kanghvai szerződés óta gazdasági és politikai pozíciókat épített ki. 1894-ben a Koreában kitört Tonghak-felkelés miatt a koreai kormány kínai csapatokat hívott be, Japán pedig saját csapatokat küldött. A felkelés leverése után Japán nem vonta ki erőit, hanem reformjavaslatokat tett, majd a koreai királyi palota megszállásával kikényszerítette a kínai csapatok kiűzését. Az ellenségeskedés 1894 nyarán kezdődött, és a japán hadsereg gyors győzelmeket aratott: a phenjani csata és a Sárga-tengeri ütközet után a japán csapatok elfoglalták Port Arthurt és Vejhajvejt (Weihaiwei). A háború során a japán hadsereg Port Arthur elfoglalásakor – a rendelkezésre álló kortárs újsághírek, jelentések és későbbi vizsgálatok szerint – civilek tömeges megölését követte el; a halálos áldozatok számát a nemzetközi sajtó akkoriban néhány száztól több ezerig becsülte, a japán kormány tagadta vagy minimalizálta. Ez az esemény – amelyet a nyugati sajtó „Port Arthur-i mészárlásként” emlegetett – a japán háborús erőszak egyik első, nemzetközileg dokumentált esete, és a kínai történetírás azóta is a japán militarizmus jelképének tekinti; a japán szakirodalom egy része vitatja a civilek elleni általános erőszak tényét, más része elfogadja a dokumentumokat.

Az 1895. áprilisi Simonoszeki-béke értelmében Kína elismerte Korea „függetlenségét” (ami a gyakorlatban a kínai befolyás megszűnését jelentette), átengedte Japánnak Tajvant, a Peszkadoresz-szigeteket és a Liaotung-félszigetet, és jelentős hadisarcot fizetett. Németország, Franciaország és

Oroszország – saját terjeszkedési érdekeik miatt – azonban háromhatalmi intervenciót indítottak, és Japánt a Liaotung-félsziget visszaadására kényszerítették. Ez a diplomáciai vereség mély nyomot hagyott a japán politikai elitben, és megerősítette azt a meggyőződést, hogy a katonai erőt tovább kell növelni. A háború következtében Japán Tajvant gyarmattá tette: az 1895–1906 közötti tajvani ellenállás leverése során több ezer helyi lakos halt meg (a becslések forrástól függően széles sávban mozognak), és a sziget gazdaságát a japán piac igényeihez igazították. Tajvan története ebben a kötetben a kínai történelem részeként is megjelenik vö. A Csing birodalom és a hanyatlás, de a japán gyarmati korszakot a modern japán expanzió összefüggésében kell érteni.

### 21.2.5. Az orosz–japán háború (1904–1905)

A háromhatalmi intervenció után Oroszország megszállta Mandzsúriát, és befolyását Koreára is kiterjesztette. Japán számára ez stratégiai fenyegetést és a japán kontinentális pozíciók elvesztésének kockázatát jelentette. A japán kormány diplomáciai tárgyalásokat kezdeményezett, de 1904 februárjában – előzetes hadüzenet nélkül – meglepetésszerűen megtámadta az orosz flotta Port Arthurban állomásozó egységeit. A hadüzenet nélküli támadás a korban nem volt példátlan, de a nemzetközi jog szerint vitatható volt; a japán kormány a hadműveleti szükséghelyzettel indokolta. A háború szárazföldi és tengeri hadszíntereken zajlott. A japán hadsereg Port Arthurt hosszú ostrom után foglalta el, a mukdeni csata (1905) pedig a korszak egyik legnagyobb szárazföldi ütközete volt. A döntő mozzanat a csuzimai tengeri csata volt, amelyben a japán flotta megsemmisítő vereséget mért az orosz balti flottára. A háború emberáldozatai mindkét oldalon súlyosak voltak: a japán halottak számát a hivatalos japán adatok mintegy 80 ezer főre teszik, az orosz veszteségeket hasonló nagyságrendre, de a becslések eltérnek. A sebesültek, a betegségben elhunytak és a hadifoglyok számai is bizonytalanok.

A portsmouthi béke (1905) értelmében Oroszország átadta Japánnak a Dél-Szahalin szigetrészt, a Liaotung-félsziget bérletét, valamint a dél-mandzsúriai vasút jogait, és elismerte Japán koreai „elsőbbségét”. A béke nem hozott hadisarcot, ami a japán közvélemény egy részében elégedetlenséget váltott ki, és a Hibija-parki zavargásokhoz vezetett. Az orosz vereség a cári rendszer belső válságát mélyítette, és az 1905-ös orosz forradalom egyik kiváltó tényezője lett; ez a folyamat az orosz történeti fejezetekben kapcsolódik a birodalmi válsághoz. A háború jelentősége Japán számára kettős: katonailag bebizonyította, hogy egy ázsiai állam le tud győzni egy európai nagyhatalmat, és megerősítette a japán elitben a birodalmi terjeszkedés lehetőségéről alkotott meggyőződést; ugyanakkor a háború gazdasági terhei és a béke feltételei körüli viták megmutatták a külpolitika belső törésvonalait is.

### 21.2.6. Korea annektálása (1910)

Az orosz–japán háború után Japán lépésről lépésre számolta fel Korea nemzetközi önállóságát. 1905 novemberében a japán hatóságok kényszerhelyzetben íratták alá a koreai kormánnyal az ún. Eulsa szerződést, amely Japán protektorátusát rögzítette: a koreai külügyek Japán irányítása alá kerültek, és japán főrezidens (szókan) települt Szöulba. A koreai uralkodó, Kodzsong (Gojong) a szerződést nem írta alá szabad akaratából; a koreai küldöttek egy része vonakodott, a japán csendőrség jelenléte pedig nyomást gyakorolt. A koreai történetírás és a mai dél-koreai álláspont a szerződést érvénytelennek tekinti, mert azt fegyveres kényszer alatt kötötték; a japán kormányzat akkor és egyes japán történészek ma is formálisan érvényes szerződésként hivatkoznak rá. Ez a vita a mai napig része a japán–koreai kapcsolatok emlékezetpolitikai vitáinak.

A protektorátus éveiben a japán hatóságok lefegyverezték a koreai hadsereget, korlátozták a sajtót, és közvetlen igazgatást építettek ki. A koreai ellenállás több formában jelentkezett: 1907-ben fegyveres felkelések törtek ki, amelyeket „igazságos hadseregek” (uibjong) néven ismer

a koreai történetírás. A japán csapatok a felkeléseket brutálisan leverték; a harcok során és a megtorlásokban több ezer koreai halt meg, a becslések forrástól függően 5–20 ezer közé esnek. 1909-ben An Dzsunggun (An Jung-geun) koreai függetlenségi aktivista a mandzsúriai Harbinban meggyilkolta Itó Hirobumit, aki Japán első miniszterelnöke, később Korea főrezidense volt. An tettét a koreai nemzeti mozgalom a japán uralom elleni ellenállás jelképes cselekedeteként értelmezte, a japán hatóságok terrorcselekményként ítélték el. A merénylet után a japán kormány felgyorsította az annexiós folyamatot. 1910 augusztusában a japán és a koreai kormány közötti szerződéssel – amelyet szintén kényszerhelyzetben írtak alá – Korea a Japán Birodalom része lett, koreai néven Csoszon (Chōsen) kormányzóságként.

Az annexiót a japán kormányzat a „közös jólét” és a „modernizáció” nyelvén indokolta, valójában azonban gyarmati uralmat hozott létre: a legfőbb hatalmat japán főkormányzó gyakorolta, a japán telepesek földtulajdont szereztek, a koreai politikai jogokat felszámolták. A koreai lakosság a japán uralmat idegen megszállásként élte meg; a koreai függetlenségi mozgalom emigrációban és belföldön is szerveződött. Az 1910-es annexió a mai észak- és dél-koreai történetírásban egyaránt a nemzeti szuverenitás elvesztésének fordulópontja, a japán konzervatív történetírás egy része viszont hangsúlyozza a gyarmati korszak infrastrukturális és oktatási fejlesztéseit. A két értelmezés nem egymást kizáró, hanem eltérő hangsúlyú: a dokumentált tények szerint a gyarmati hatóságok erőszakkal tartották fenn a rendszert, és a koreai lakosság túlnyomó többsége nem kapott politikai jogokat. A gyarmati korszak részletes tárgyalása a koreai fejezetben következik vö. A japán annexió és a gyarmati uralom.

### 21.2.7. Források és bizonytalanságok

Az iparosodásra vonatkozó adatok elsősorban a japán kormányzati statisztikákon, vállalati iratokon és a korabeli gazdasági sajtón alapulnak. A Meidzsi-kori ipari termelési indexeket a modern gazdaságtörténészek utólag becsülték: a korai összeírások nem fedték le a teljes gazdaságot, a vidéki kézműipar és a háztartási termelés alig dokumentált. A szóban forgó növekedési ütemek tehát – például az ipari termelés évi átlagos növekedése – becslések, és a különböző módszertanok eltérő értékeket adnak. A széntermelés, a vasúthálózat hossza és a gyapotfonodák orsószáma viszonylag jól dokumentált, mert ezeket az állam rendszeresen felmérte.

A háborúk áldozatszámait illetően a japán hivatalos veszteségjelentések irányadók, de a sebesültek és a betegségben elhunytak összesítése hiányos. Az orosz–japán háború japán halottainak 80 ezer körüli száma a hivatalos japán hadtörténeti statisztikából származik; a polgári áldozatokat nem tartalmazza. Az első kínai–japán háború Port Arthur-i eseményeiről a legfontosabb korabeli források a nyugati haditudósítók és diplomaták jelentései, valamint a japán hadsereg belső iratai. A japán kormány a mészárlást tagadta, majd később egyes japán történészek a nyugati tudósítások elfogultságát hangsúlyozták; a kínai és a nyugati források alapján a civilek elleni erőszak ténye dokumentált, de a halálos áldozatok pontos száma vitatott.

Korea annexiója kapcsán az 1905-ös és 1910-es szerződések szövege fennmaradt, de a körülmények – a kényszer mértéke, a koreai aláírók mozgástere – vitatott. A koreai történetírás az uralkodó kényszer alatti aláírását és a japán katonai jelenlétet hangsúlyozza; a japán szakirodalom egy része arra hivatkozik, hogy a koreai kabinet formálisan elfogadta a szerződéseket. A nemzetközi jogi értékelés ma már túlnyomórészt a kényszerrel létrejött szerződések érvénytelenségét hangsúlyozza, de a történészi viták nem zárultak le. A japán gyarmati uralom áldozatairól szóló becslések – a fegyveres ellenállás leverésének halottai, a kényszermunka későbbi áldozatai – forrástól függően jelentősen eltérnek, és a mai emlékezetpolitikai vitákban is központi szerepet játszanak.

A „birodalmi expanzió” és a „gyarmatosítás” kifejezések használata elemző kategória: a Meidzsi-korban a japán kormányzat a „területkiterjesztés” (rjódo kakucsó) és a „védelmi kör” (szokuszen)

szókincset használta, a „gyarmat” (sokumincsi) szó az 1895-ös tajvani annexió után terjedt el. A szöveg ezeket a fogalmakat a mai történettudomány konvenciói szerint használja, nem a korabeli önigazolást ismétli.

### 21.2.8. Rövid összefoglaló

Japán az 1868–1912 közötti évtizedekben államilag támogatott iparosítással, a hadsereg és a haditengerészet intézményi modernizálásával, valamint agresszív kontinentális terjeszkedéssel vált regionális nagyhatalommá. A textilipar, a vasút, a bankrendszer és az oktatás fejlődése gazdasági alapot teremtett, míg a porosz mintájú szárazföldi hadsereg és a brit mintájú flotta a katonai expanzió eszközévé vált. Az 1894–95-ös kínai–japán háború Tajvan és a Liaotung-félsziget megszerzéséhez vezetett, bár a háromhatalmi intervenció a Liaotung-félsziget visszaadására kényszerítette. Az 1904–05-ös orosz–japán háború győzelme után Japán Dél-Szahalint és a dél-mandzsúriai pozíciókat szerezte meg, és 1910-ben Koreát annektálta. Az iparosodás társadalmi ára és a gyarmati uralom erőszaka a korszak vitatott örökségét alkotja.

### 21.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott az állam a Meidzsi-kori iparosodás első szakaszában, és miért privatizálták a mintagyárakat?
2. Hogyan alakította át a hadsereg modernizálása a katonai hatalom és a polgári kormányzat viszonyát?
3. Mi volt a háromhatalmi intervenció, és hogyan befolyásolta a japán külpolitikai gondolkodást?
4. Melyek voltak az orosz–japán háború legfontosabb következményei Japán számára?
5. Miért tekinti a koreai történetírás érvénytelennek az 1905-ös és 1910-es szerződéseket, és milyen érveket hoznak fel a vitában a japán oldal képviselői?

## 21.3. A második világháború és a vereség

Az 1931 és 1945 közötti időszak Japán történetében a birodalmi expanzió és a totális vereség korszakaként írható le. Az alábbiakban a mandzsúriai incidens, a második kínai–japán háború, a Pearl Harbor-i támadás, a csendes-óceáni háború, valamint Hirosima és Nagaszaki bombázása, végül a japán vereség folyamata következik. A hangsúly a dokumentált eseményeken, a katonai döntéseken és a civil lakosságot ért hatásokon van, különös tekintettel arra, hogy a háborús áldozatokra vonatkozó számok és a felelősség kérdései a történetírásban máig vitatottak.

### 21.3.1. A mandzsúriai incidens és Mandzsukuo

A Japán birodalmi expanzió új szakasza az 1931. szeptember 18-i mukdeni incidenssel kezdődött. A japán Kvantung-hadsereg katonái a dél-mandzsúriai vasútvonal egy szakaszán robbantást hajtottak végre, majd a támadást kínai erőknek tulajdonítva katonai akcióba kezdtek. A robbantás kitervezett jellegét a japán kormány és a hadsereg akkori álláspontja tagadta, a későbbi japán és nemzetközi kutatások azonban a dokumentált katonai parancsok és a helyszíni jelentések alapján a japán katonai akció előkészített jellegét hangsúlyozzák. Az eseményt a japán kormányzat „mandzsúriai incidensnek” nevezte, míg a kínai történetírás a „szeptember 18-i incidens” kifejezést használja; a megnevezés maga is része a történeti vitának.

A Kvantung-hadsereg 1932-re elfoglalta Mandzsúriát, és 1932. március 1-jén kikiáltották Mandzsukuo államot, amelynek élére az utolsó kínai császárt, Pu Jit ültették névleges uralkodóként. Mandzsukuo a japán katonai és gazdasági befolyás eszköze volt; a kínai kormányzat és a Nemzetek Szövetsége a területi integritás megsértéseként értékelte az akciót. A Nemzetek Szövetsége által felállított Lytton-bizottság 1932-es jelentése a japán fellépést nem minősítette jogos önvédelemnek, és felszólította Japánt a megszállt területek kiürítésére. Japán erre 1933-ban kilépett a Nemzetek Szövetségéből, ami a nemzetközi elszigetelődés fontos állomása volt. Mandzsukuót a nemzetközi közösség nagy része bábállamként kezelte; a japán propaganda ezzel szemben a „mandzsu nemzeti önrendelkezés" és a „japán–mandzsu barátság" retorikáját használta. A kínai lakosság és a kínai kormányzat számára Mandzsúria elvesztése a nemzeti megaláztatás és a japán terjeszkedés kezdete volt.

### 21.3.2. A második kínai–japán háború

A feszültség 1937. július 7-én, a Marco Polo hídnál történt incidenssel fordult teljes körű háborúba. A japán és a kínai csapatok közötti tűzpárbaj okairól a kortárs jelentések ellentmondásosak; a japán kormányzat a kínai erőket vádolta, a kínai fél a japán provokációt hangsúlyozta. A tudományos konszenzus szerint az incidens a hosszabb ideje fennálló katonai feszültség eszkalációja volt, és a közvetlen kirobbanás körülményei ma sem tisztázottak egyértelműen. A japán hadsereg az incidenst követően gyors offenzívát indított Észak-Kínában, majd a harcok kiterjedtek a kelet-kínai partvidékre is.

A háború egyik legvéresebb és legvitatottabb eseménye Nanking eleste volt. A japán csapatok 1937. december 13-án bevonultak a kínai fővárosba, és a következő hetekben a polgári lakosság, valamint a hadifoglyok ellen elkövetett tömeges erőszak zajlott le. A nemzetközi jogban utóbb „nankingi mészárlásként" ismert eseménysor áldozatainak száma vitatott. A tokiói per ítélete több mint 100 000 halottat állapított meg; a kínai kormányzat hivatalos emlékezetpolitikája mintegy 300 000 áldozatról beszél, míg egyes japán és nyugati kutatók 40 000 és 200 000 közötti sávot adnak meg. A különbség részben a megszállt város korabeli lakosságszámából, részben a gyilkosságok, a nemi erőszak és a kínzások dokumentálásának módszertani nehézségeiből fakad. A nankingi eseményeket a japán szélsőjobboldali revizionista irodalom egy része „nankingi incidensként" említi, és vitatja a tömeges gyilkosságok mértékét, ám a nemzetközi történettudomány túlnyomó része a tömeges erőszakot dokumentált tényként kezeli. Az áldozatközpontú megközelítés számára az áldozatszám körüli vita nem csökkenti a túlélők beszámolóiban, a nemzetközi bizottságok jelentéseiben és a japán katonai feljegyzésekben rögzített erőszak súlyát.

A kínai fronton a japán hadsereg gyors területi nyereségeket ért el, de a kínai kormányzat – előbb Hankouba, majd Csungkingba települve – elutasította a kapitulációt. A háború elhúzódott; a japán megszállás alatt álló területeken a helyi lakosság a megszálló hadsereg erőszakjával, a kényszermunkával, az élelmiszer-készletek lefoglalásával és a járványokkal szembesült. A kínai ellenállás a Nemzeti Forradalmi Hadsereg és a Kínai Kommunista Párt gerillaháborújának együtteseként folytatódott, ami a japán hadvezetés számára a megszállás költségeinek folyamatos emelkedését jelentette.

A japán birodalmi hadsereg két további, máig vitatott és dokumentált gyakorlata e korszakban került a történeti figyelem középpontjába. Az egyik a „komfortnők" rendszere: a japán hadsereg által fenntartott katonai bordélyházak, amelyekben elsősorban koreai, kínai, fülöp-szigeteki, indonéziai és holland nőket kényszerítettek szexuális szolgáltatásra. A rendszer létezése dokumentált, az áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak – a leggyakrabban használt becslések 20 000 és 200 000 közé teszik őket –, és a kényszerítés jellegének, valamint a japán állam felelősségének értelmezése vitatott. A második a 731-es alakulat tevékenysége: a mandzsúriai Pingfangban működő egység bakteriális hadviselési kísérleteket végzett, elsősorban

kínai, koreai, orosz és más hadifoglyokon; a kísérletek során elkövetett cselekmények a tokiói perben és a későbbi történeti kutatásokban dokumentáltnak minősülnek. A japán kormányzat hivatalos elismerése hosszú ideig elmaradt, és a felelősségre vonás a hidegháború amerikai–japán szövetségi érdekei miatt szelektív maradt; ez a szelektivitás a mai napig része a japán háborús emlékezetpolitikai vitáknak.

### 21.3.3. Pearl Harbor és a csendes-óceáni háború kezdete

Az európai háború kirobbanása után Japán folytatta terjeszkedését a francia gyarmatokon, és 1940–1941-ben katonai nyomást gyakorolt Francia-Indokínára. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Hollandia válaszul olaj- és egyéb gazdasági embargót vezetett be, ami a japán hadigépezet üzemanyag-ellátását fenyegette. A japán kormányzat diplomáciai tárgyalásokba kezdett az Egyesült Államokkal, miközben a haditengerészet terveket készített az amerikai Csendes-óceáni Flotta megsemmisítésére.

1941. december 7-én, helyi idő szerint reggel a japán haditengerészet repülőgépei meglepetésszerű támadást intéztek az amerikai flotta Pearl Harbor-i támaszpontja ellen; a japán időzóna szerint ez december 8-án történt. A támadás több amerikai csatahajót elsüllyesztett vagy megrongált, és több mint 2400 amerikai katona és polgári személy halálát okozta. A japán diplomáciai üzenet, amely a tárgyalások megszakítását jelezte, a támadás megkezdése után érkezett meg az amerikai külügyminisztériumba. A hadüzenet nélküli támadás tényét a japán kormányzat technikai késedelemként magyarázta, az amerikai kormányzat pedig a nemzetközi jog megsértéseként értékelte; a modern történeti kutatás a japán tervezés és a diplomáciai kommunikáció összehangolatlanságát, valamint a vezetés kockázatvállalását hangsúlyozza. Másnap az Egyesült Államok, majd Nagy-Britannia hadat üzent Japánnak, és a kínai–japán háború a második világháború csendes-óceáni frontjává olvadt össze.

A japán hadsereg az 1941–1942-es hónapokban gyors sikereket ért el: elfoglalta Hongkongot, a Fülöp-szigeteket, Malájföldet, Szingapúrt, Burmát és a holland Kelet-Indiát. A „Nagy Kelet-Ázsiai Közös Felvirágzási Övezet” japán propagandája az ázsiai népek gyarmati uralom alóli felszabadítását hirdette, a megszállt területek lakossága azonban a japán katonai közigazgatás erőszakját, kényszermunkáját és nyersanyag-kizsákmányolását tapasztalta. A megszállt területeken a japán hadsereg által elkövetett tömeges erőszak, a hadifoglyokkal való bánásmód és a civil lakosság elleni atrocitások a háborús bűnök későbbi jogi eljárásainak tárgyát képezték. A japán kormányzat a hódítást a gyarmati rend felszámolásaként állította be, az ázsiai nacionalista mozgalmak egy része pedig kezdetben valóban reménykedett a japán támogatásban; a megszállás valósága azonban ezeket a reményeket gyorsan aláásta.

### 21.3.4. A csendes-óceáni háború fordulópontjai

A háború fordulópontját az 1942. júniusi midwayi csata jelentette, amelyben a japán haditengerészet négy repülőgép-hordozót vesztett. A japán terjeszkedés ezt követően megakadt, és a szövetséges erők fokozatosan visszafoglalták a megszállt területeket. A csendes-óceáni hadviselés szigetről szigetre haladó, rendkívül magas veszteségekkel járó formát öltött. Guadalcanal (1942–1943), Saipan (1944), Iwo Jima (1945) és Okinava (1945) csatái a japán védők és a szövetséges támadók számára egyaránt súlyos véráldozattal jártak.

A japán hadsereg a kilátástalan helyzetben is gyakran elutasította a megadást, és a szigetek védelmét az utolsó katonáig folytatta. A japán polgári lakosság a harcok során különösen Okinaván került tömegesen a frontvonalba; a szigetért vívott harcokban a helyi lakosság becslések szerint százezres nagyságrendű veszteséget szenvedett. A japán katonai vezetés által alkalmazott

öngyilkos támadások – a kamikaze-repülőgépek – a háború utolsó szakaszának jellegzetes, de katonailag nem háborúfordító eszközei voltak. Az amerikai bombázások, különösen a nagyvárosok elleni gyújtóbombázások, a japán hátországot is elérték. 1945 tavaszára a japán gazdaság összeomlott, a hajózás megszűnt, az élelmiszerellátás akadozott, és a városi lakosság tömegesen menekült vidékre.

A japán kormányzat a potsdami nyilatkozatot (1945. július 26.) – amely feltétel nélküli megadásra szólította fel Japánt – formálisan elutasította, vagy legalábbis nem fogadta el határidőn belül. A nyilatkozat értelmezése körül utóbb történeti vita alakult ki; egyes kutatók szerint a japán kormányzat a szovjet közvetítésben reménykedett, mások szerint a hadsereg a végső harcra készült. A dokumentumokból annyi egyértelmű, hogy a japán vezetés nem adott egyértelmű választ, és a szövetséges hatalmak a háború folytatását feltételezték.

### 21.3.5. Hirosima, Nagaszaki és a vereség

1945. augusztus 6-án az amerikai légierő atombombát dobott Hirosimára. A robbanás és az azt követő tűzvihar, majd a sugárbetegség együttes hatása miatt a halottak számát 1945 végéig 90 000 és 166 000 közötti sávban becsülik; a legtöbb adat 100 000 feletti halálos áldozatot valószínűsít. Augusztus 9-én Nagaszakira dobtak le második atombombát, amelynek következtében 1945 végéig 60 000–80 000 ember halt meg. A két városban a túlélők – a hibakusha – hosszú távú sugárbetegséggel, társadalmi megbélyegzéssel és az újjáépítés terheivel szembesültek; az ő visszaemlékezéseik a háború utáni japán emlékezetkultúra és a nemzetközi atomellenes mozgalom alappilléreivé váltak.

Az atombombák bevetésének katonai szükségességéről és morális megítéléséről a történettudományban és a közéleti vitákban éles nézetkülönbségek vannak. Az amerikai kormányzat hivatalos álláspontja szerint a bombák bevetése lerövidítette a háborút, és megelőzte a japán szigetek elleni partraszállás várhatóan óriási embervesztességét. Egyes történészek ezt az érvelést elfogadják, mások a japán kapituláció okaként inkább a szovjet hadba lépést, illetve a blokád és a hagyományos bombázások kumulatív hatását emelik ki; megint mások a polgári lakosság elleni tömegpusztító fegyver bevetését a háborús erőszak olyan eszkalációjának tekintik, amely nem volt szükségszerű. A vitát az is bonyolítja, hogy a japán megadás belső iratai és a császári döntés körülményei nem adnak egyértelmű választ arra, pontosan melyik tényező bírt döntő súllyal.

A Szovjetunió 1945. augusztus 8-án, moszkvai idő szerint késő este hadat üzent Japánnak, és augusztus 9-én megindította a mandzsúriai offenzívát. A japán kormányzaton belüli vita a feltétel nélküli megadásról augusztus 9–14. között zajlott. A fő kérdés a nemzeti államforma – a császári intézmény – fenntartása volt. Hirohito császár végül a megadás mellett döntött; augusztus 15-én rádióbeszédben jelentette be a japán lakosságnak a harcok beszüntetését. A hivatalos megadási okmányt 1945. szeptember 2-án írták alá a tokiói öbölben horgonyzó USS Missouri fedélzetén. A császár beszédének nyelvezete a vereséget nemzeti önfeláldozásként és a „helyzet alakulásaként” fogalmazta meg; a „feltétel nélküli megadás” kitétel a gyakorlatban a császári intézmény megőrzésének szövetséges elfogadásával párosult, ami a későbbi japán háborús felelősségről szóló viták egyik sarkpontja lett.

### 21.3.6. A vereség mérlege és a felelősség kérdése

A második világháború japán veszteségei súlyosak voltak. A japán hadsereg halottainak számát 2,1 és 3,1 millió közé becsülik, a japán polgári áldozatok számát 500 000 és 1 000 000 közé teszik. Az ázsiai országokban a japán megszállás alatt elhunyt polgári személyek és kényszermunkások száma ennél jóval magasabb, milliós nagyságrendű, de a korabeli statisztikai felvételek hiányosságai miatt

a becslések nagy bizonytalanságot hordoznak. A japán társadalom a vereséget nemcsak katonai összeomlásként, hanem a városok elpusztulásának, az éhezésnek és a családok szétszakadásának tapasztalataként élte meg.

A háborús felelősség kérdése az 1946–1948 között Tokióban lefolytatott Nemzetközi Katonai Törvényszék (a „tokiói per") eljárásaiban öltött jogi formát. A perben japán politikai és katonai vezetőket ítéltek el háborús bűnök, béke elleni bűnök és emberiesség elleni bűnök vádjával; hét vádlottat halálra ítéltek és kivégeztek. A per legitimitását és szelektivitását a japán jobboldali és egyes nyugati kutatók vitatják; a győztes hatalmak által elkövetett cselekmények nem képezték a vád tárgyát, és a császár mentesült a felelősségre vonás alól. Ez a szelektivitás a mai napig feszültséget teremt a japán háborús emlékezetpolitikában, és hozzájárul ahhoz, hogy a kínai, koreai és japán álláspontok élesen eltérnek a háború értékelésében. A japán lakosság kollektív bűnössé tétele azonban nem fogadható el; a felelősség a politikai és katonai döntéshozók, valamint a rendszer intézményei szintjén keresendő, miközben a társadalom széles rétegei maguk is a mozgósítás és a háborús szenvedés áldozatai voltak.

## 21.3.7. Források és bizonytalanságok

A korszakra vonatkozóan kiemelkedően gazdag, de egyenetlen forrásanyag áll rendelkezésre. A japán hadsereg és kormányzat hivatalos iratai, hadműveleti naplók, diplomáciai táviratok és belügyi jelentések a legfontosabb elsődleges források közé tartoznak; ezek azonban gyakran hiányosak, egyes részeiket a háború végén megsemmisítették, másokat a győztes hatalmak gyűjtöttek be és utóbb szelektíven hoztak nyilvánosságra. A kínai, koreai, fülöp-szigeteki és más megszállt területek levéltárai, valamint a helyi lakosság visszaemlékezései, bírósági tanúvallomásai az áldozatok perspektíváját rögzítik; ezek értékét a túlélők életkori, nyelvi és traumafeldolgozási nehézségei ugyanakkor befolyásolják. A tokiói per jegyzőkönyvei jogi bizonyítékként, nem pedig semleges történeti rekonstrukcióként olvasandók; a per során felhasznált dokumentumok és tanúvallomások válogatása a vádstratégiától függött. A statisztikai adatok – különösen az áldozatszámok – szinte soha nem pontos mérések, hanem utólagos becslések, amelyek a forráshiány, a határok változása és a definíciós különbségek miatt széles sávban mozognak. Ezért a szöveg ahol csak lehet, sávokat ad meg, és jelzi, hogy a szám mögött milyen becslési típus áll.

A vitatott pontok közé tartozik a mandzsúriai incidens megtervezettségének pontos mértéke, a nankingi áldozatok számának nagyságrendje, a „komfortnők" számára és a kényszer jellegére vonatkozó becslések, a 731-es alakulat áldozatainak köre, az atombombák bevetésének szükségessége, valamint a császár háborús felelőssége. A japán szélsőjobboldali revizionizmus egyes képviselői a nankingi és más atrocitásokat kisebbíteni igyekeznek; ezzel szemben a kínai és koreai hivatalos emlékezetpolitika gyakran a japán felelősség egyoldalú hangsúlyozására épít. A nemzetközi tudományos konszenzus a tömeges erőszak tényét nem vitatja, de a számok és a felelősség pontos megállapítását módszertani okokból bizonytalannak tartja. A szöveg ezért a „népirtás", a „terrorizmus" és hasonló jelenkori minősítéseket nem vetíti vissza a korszakra, hanem a korabeli nemzetközi jogi kategóriákat (háborús bűn, emberiesség elleni bűn) használja, jelezve, hogy ezek tartalma is történetileg alakult ki.

## 21.3.8. Rövid összefoglaló

Japán útja a mandzsúriai incidenssel (1931) kezdődő katonai terjeszkedéstől a második kínai–japán háborún (1937–1945) át a Pearl Harbor-i támadásig (1941) és a csendes-óceáni háborúig, végül az atombombák és a szovjet hadba lépés utáni vereségig vezetett. A háború során a japán hadsereg a megszállt területeken tömeges erőszakot követett el; ezek közül a nankingi mészárlás, a „komfortnők" rendszere és a 731-es alakulat kísérletei dokumentált, de az áldozatszámok és a

felelősség mértéke vitatott. Japán 1945 augusztusában kapitulált; a vereség nemcsak katonai, hanem társadalmi és emlékezetpolitikai következményekkel is járt. A tokiói per jogi felelősségre vonást hajtott végre, de szelektivitása és a császár mentessége máig vitatott. Az áldozatok – japánok és ázsiaiak egyaránt – középpontba állítása nélkül a háború története nem érthető meg.

### 21.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépések vezettek a mandzsúriai incidenshez, és miért tekinthető Mandzsukuo japán bábállamnak?
2. Miért vitatott a nankingi események megnevezése és az áldozatok száma, és milyen forrástípusok támasztják alá a tömeges erőszakot?
3. Milyen katonai és diplomáciai okok vezettek a Pearl Harbor-i támadáshoz, és milyen eltérő értelmezések élnek a japán hadüzenet késedelméről?
4. Hogyan befolyásolta a midwayi csata és a szigetcsaták sorozata a csendes-óceáni háború menetét, és milyen hatást gyakorolt a japán polgári lakosságra?
5. Milyen érvek és ellenérvek szerepelnek az atombombák bevetésének szükségességéről, és miért tekinthető a japán kapituláció oka összetettnek?

## 21.4. A megszállás és a háború utáni átalakulás

A japán kapitulációt követő hét év, az 1945 és 1952 közötti szövetséges – gyakorlatilag amerikai – megszállás a modern Japán történetének egyik legmélyebb intézményi és társadalmi fordulata. Az alábbi alfejezet a megszállás működését, az új alkotmány megszületését, a demilitarizációt és az igazságtételt, a földreformot, a hidegháborús szövetséggé alakulást, valamint a gazdasági újjáépítés kezdetét mutatja be. A korszak értelmezése máig vitatott: a demokratizálás és a béke intézményrendszere, valamint a háborús felelősség részleges feldolgozása egyszerre tartozik hozzá.

A megszállás formailag a szövetséges hatalmak nevében zajlott, de tényleges irányítását az Egyesült Államok és a Távol-keleti Szövetséges Főparancsnokság (SCAP) vezetője, Douglas MacArthur tábornok gyakorolta. A főparancsnokság 1945 augusztus végétől építette ki a maga adminisztratív gépezetét, miközben a japán államgépezet formálisan működésben maradt. Ez a közvetett kormányzás kettős természetet adott a megszállásnak: a reformokat amerikai irányelvek alapján, de japán minisztériumok, hivatalnokok és a parlament közreműködésével hajtották végre. A háború utáni japán állam ezért egyszerre volt a régi bürokrácia folytonossága és az amerikai reformpolitika terméke.

A Potsdami nyilatkozat, amelyet Japán 1945 augusztusában elfogadott, előírta a militarizmus felszámolását, a demokratikus intézmények megerősítését és a háborús bűnösök felelősségre vonását. Az Egyesült Államok ezeket a célokat a maga hidegháborús érdekei szerint értelmezte. A megszállás első szakaszában, 1945 és 1947 között a reform lendülete dominált; 1947 végétől azonban az amerikai politika fokozatosan a japán gazdasági és politikai stabilizációra, a kommunista mozgalmak visszaszorítására és Japán hidegháborús szövetségessé tételére helyeződött át.

### 21.4.1. A megszállás intézményi keretei

A megszálló hatóság intézkedései az úgynevezett SCAP-irányelveken keresztül jutottak el a japán kormányhoz. A japán kormány formális szuverenitását nem szüntették meg, de döntési mozgástere rendkívül szűk volt: a főparancsnokság jóváhagyása nélkül lényegében nem hozhatott

nagyobb politikai döntést. A helyi közigazgatás, a rendőrség és az igazságszolgáltatás működött, ám a megszálló hatóság ellenőrzése alatt.

A megszállásban részt vevő más szövetséges államok – Nagy-Britannia, a Szovjetunió, Kína és más országok – elvileg a Távol-keleti Bizottságban és a Japánnal foglalkozó Szövetséges Tanácsban képviseltették magukat. Ezek a testületek azonban csak korlátozott befolyással rendelkeztek. A megszállás tehát a nemzetközi együttműködés látszatát fenntartotta, valójában azonban amerikai projekt volt. Ez a szerkezet meghatározta, hogy a japán háború utáni rend melyik nagyhatalom értékrendjéhez és stratégiai érdekeihez igazodott.

A megszállás kezdetén az amerikai hatóságok több, a politikai életet liberalizáló intézkedést hoztak. 1945 októberében elrendelték a politikai foglyok, köztük a kommunisták szabadon bocsátását, és visszaállították a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot. 1945 decemberében a választójogi törvény a nőkre is kiterjesztette a szavazati jogot. Az 1946. áprilisi általános választás volt az első, amelyen nők is részt vehettek, és a parlamentbe női képviselők is bejutottak. A politikai élet fellendülése gyorsan új pártokat, szakszervezeteket és társadalmi mozgalmakat hozott létre.

### 21.4.2. Az új alkotmány

A háború utáni átalakulás legidőtállóbb dokumentuma az 1946. november 3-án kihirdetett, 1947. május 3-án hatályba lépett új alkotmány. Az alkotmányreform a Meidzsi-alkotmány, a császári szuverenitás és a militarista államrend elvetésén alapult. A japán kormány kezdetben egy mérsékelt, a császári hatalmat nagyrészt megőrző tervezetet készített, amelyet azonban a megszálló hatóság elutasított. 1946 februárjában a főparancsnokság a maga alkotmánytervezetét dolgozta ki, és ezt a japán kormány lényegében átvette, majd a szükséges nyelvi és jogi átdolgozás után a parlament elé terjesztette.

Az új alkotmány alapelvei közé tartozott a népszuverenitás, az alapvető emberi jogok tisztelete, a nemi egyenlőség, a helyi önkormányzatok megerősítése és a bírói felülvizsgálat. A császár szerepét gyökeresen átértelmezték: a császár „a nemzet és a nép egységének jelképe”, aki pozícióját a nép akaratából tölti be, és kormányzati hatalommal nem rendelkezik. Ez a megoldás egyszerre volt szakítás a Meidzsi-rendszerrel és kompromisszum a monarchia megtartása érdekében. Hirohito császár 1946. január 1-jén kiadott nyilatkozata – amelyben visszautasította saját isteni mivoltának hivatalos tanát – a szimbolikus monarchia kialakítását készítette elő.

Az alkotmány legismertebb része a 9. cikk, amely a háborúról való lemondást és a haderő fenntartásának tilalmát rögzíti. A cikk szövege szerint a japán nép örökre lemond a háborúról mint a nemzet szuverén jogáról, valamint az erővel való fenyegetésről vagy az erő alkalmazásáról mint a nemzetközi viták rendezésének eszközéről; ennek érdekében szárazföldi, tengeri és légi haderő, valamint más háborús potenciál nem tartható fenn. A 9. cikket a japán közjogi gondolkodás és a nemzetközi szakirodalom is gyakran „békealkotmánynak” nevezi, ugyanakkor értelmezése kezdettől fogva vitatott volt. A későbbi évtizedekben a japán kormányok az önvédelmi erők alkotmányosságát fokozatosan kiterjesztő értelmezéssel hidalták át a szöveg és a katonai gyakorlat közötti feszültséget.

Az alkotmány keletkezése körüli vita a mai napig él: egyes szerzők szerint a dokumentumot az amerikai megszálló hatalom kényszerítette a japán népre, mások viszont hangsúlyozzák, hogy a japán kormány és a parlament elfogadta, sőt sok japán szereplő a maga demokratikus meggyőződéséből támogatta. A két álláspont nem zárja ki egymást teljesen, és a történetírásban ma már inkább a külső nyomás, a belső reformigény és a nemzetközi környezet együttes hatását szokás kiemelni.

### 21.4.3. Demilitarizáció és igazságtétel

A megszállás egyik legelső feladata a japán haderő felszámolása volt. A császári hadsereget és haditengerészetet 1945 őszén kezdték leszerelni; a folyamat során több millió katona tért haza a csendes-óceáni szigetekről, a kínai frontról, Délkelet-Ázsiából és a birodalom más területeiről. A fegyverek, lőszerek és hadianyagok megsemmisítése, a hadügyi minisztérium és a vezérkar felszámolása, valamint a katonai jellegű intézmények megszüntetése a demilitarizáció alapelemei voltak. A hazatérő katonák és a gyarmatokról, mandzsu területekről visszaáramló civilek ellátása, lakhatása és munkába állítása a japán állam és a megszálló hatóság egyik legsúlyosabb humanitárius problémája lett.

A felelősségre vonás a Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszék (a köznyelvben tokiói per) előtt 1946 és 1948 között zajlott. A törvényszék a háború indításáért és a háború során elkövetett bűncselekményekért vonta felelősségre a politikai és katonai vezetők egy részét. A vádlottak között voltak korábbi miniszterelnökök, tábornokok és más magas rangú tisztviselők; közülük többen halálos ítéletet kaptak, másokat hosszú börtönbüntetésre ítéltek. A per dokumentálta a japán birodalmi politika agresszív jellegét, a kínai háború brutalitását, a hadifoglyokkal és a megszállt területek lakosságával szembeni bánásmódot.

A tokiói per ugyanakkor kezdettől fogva kritikák kereszttüzében állt. A bírálók egy része szerint a győztes hatalmak által felállított törvényszék szelektív igazságszolgáltatást valósított meg, amely a japán vezetők háborús felelősségét vizsgálta, de a szövetséges hatalmak háborús cselekményeit nem. Különösen éles vita övezte Hirohito császár kihagyását a felelősségre vonásból: az amerikai megszállási politika a császár intézményének megőrzését a társadalmi béke és a közvetett kormányzás feltételének tekintette, ezért a császár ellen nem emeltek vádat. A japán közvéleményben és a nemzetközi történetírásban mindmáig megoszlanak a vélemények arról, hogy Hirohito milyen mértékben volt tudatában a háborús döntéseknek, illetve milyen politikai felelősség terhelte.

A tokiói per mellett a megszállás idején több ezer, alacsonyabb rangú katonai és köztisztviselő ellen folytattak úgynevezett B és C osztályú pereket a szövetséges hatalmak. A büntetőeljárások a háborús bűnök széles körét érintették, a hadifoglyokkal szembeni kegyetlenkedéstől a megszállt területeken elkövetett erőszakig. Az eljárások tényfeltáró szerepe jelentős volt, de az 1950-es évek elején, a hidegháború éleződésével párhuzamosan a szövetségesek fokozatosan felhagytak a perek folytatásával, és sok elítéltet kegyelemben részesítettek. Ez a fordulat a japán háborús felelősség feldolgozását hosszú időre lezáratlanná tette.

### 21.4.4. Földreform és gazdasági demokratizálás

A háború utáni japán vidék társadalmi robbanással fenyegetett. A háború alatt és után súlyos élelmiszerhiány, infláció és nyersanyaghiány uralkodott; a városi lakosság egy része a vidéki rokonságtól, mások a feketepiactól függtek. A bérlőmozgalmak erősödtek, és a vidéki szegénység politikai radikalizálódást hozhatott volna. A megszálló hatóság és a japán kormány ezért a földbirtokviszonyok átalakítását a stabilizáció egyik alappilléreként kezelte.

Az első, 1945 decemberében elfogadott földreform-törvény elégtelennek bizonyult, mert sok nagybirtokos kijátszhatta. Az 1946-ban elfogadott második földreform radikálisabb volt: az állam megvásárolta a nagyobb birtokosok művelésen kívüli földjeit, és kedvezményes áron, hosszú távú törlesztéssel eladta a bérlőknek. A reform különösen a fölművelésből élő bérlők millióinak kedvezett. A mezőgazdasági összeírásokra épülő becslések szerint a bérlői művelésű föld aránya az 1945 körüli 45–46 százalékról 1950-re 10 százalék alá csökkent. A földtulajdonos-paraszti réteg megerősödött, a bérlői lét korábbi tömeges formája visszaszorult.

A földreform gazdasági és politikai következményei hosszabb távon is érvényesültek. A tulajdonos-paraszti gazdaságok növelték a mezőgazdasági termelést, mérsékelték a vidéki szegénységet, és a későbbi konzervatív kormányzás egyik fontos társadalmi bázisát teremtették meg. Ugyanakkor a reformnak korlátai is voltak: a hagyományos falu társadalmi hierarchiája nem tűnt el teljesen, a nem földművelő vidéki szegények pedig kevésbé részesültek a földosztásból. A mezőgazdasági termelés helyreállítása és a városi élelmiszerellátás javulása azonban vitathatatlanul hozzájárult a háború utáni stabilizációhoz.

A gazdasági demokratizálás másik nagy ígérete a zaibacuk, a nagy ipari és pénzügyi holdingok felszámolása volt. A Mitsui, a Mitsubishi, a Sumitomo és a Yasuda csoportok a háború előtti japán gazdaság meghatározó szereplői voltak, és szorosan együttműködtek a birodalmi állammal. A megszállás első éveiben megkezdték a holdingok szétválasztását, a részvények eladását és a családi ellenőrzés megtörését. A hidegháborús irányváltás után azonban a zaibacu-felszámolást mérsékelték, sőt részben visszafordították. A későbbi japán gazdaságban a nagy bankok és iparvállalatok ismét szoros csoportokba – az úgynevezett keiretsukba – szerveződtek, bár ezek formailag már nem azonosak a háború előtti családi holdingokkal.

### 21.4.5. A hidegháborús fordulat

1947-től az amerikai Japán-politika fokozatosan megváltozott. A kínai polgárháború a kommunisták felé lendült, a Szovjetunió és az Egyesült Államok viszonya romlott, Európában pedig kirajzolódott a hidegháborús szembenállás. Az Egyesült Államok Japánban már nem egy potenciálisan veszélyes, meggyengítendő ellenséget látott, hanem a csendes-óceáni térség kulcsfontosságú szövetségesét. Ezt a váltást a szakirodalom gyakran „fordított iránynak” (reverse course) nevezi, bár az elnevezés maga is értelmezési vitákat hordoz: a folyamat nem jelentette az összes korábbi reform visszavonását, inkább a prioritások átrendezését.

A fordulat jelei közé tartozott az 1947-es általános sztrájk betiltása, a szakszervezeti mozgalom radikálisabb elemeinek visszaszorítása és a baloldali befolyás korlátozása a közigazgatásban és az oktatásban. A megszálló hatóság és a japán kormány egyaránt tartott attól, hogy a nélkülözés, az infláció és a háborús vereség traumája a kommunista pártot erősíti. A demokratizálás nyelvezete ugyanakkor nem tűnt el, de a gyakorlatban a rendpárti, antikommunista stabilizáció kerekedett felül.

A koreai háború 1950. júniusi kitörése drámai módon felgyorsította Japán hidegháborús integrációját. Japán a háború alatt az ENSZ-erők logisztikai bázisává és utánpótlási központjává vált; ez hatalmas keresletet teremtett a japán ipar és szolgáltatások iránt. A háborúval egy időben az amerikai hatóságok 1950-ben elrendelték a Nemzeti Rendőri Tartalék létrehozását, amely 1954-re az Önvédelmi Erőkké alakult. Ez a lépés feszültséget teremtett a 9. cikk szövege és a japán kormány biztonságpolitikai gyakorlata között, és megalapozta a későbbi alkotmányértelmezési vitákat.

### 21.4.6. A San Franciscó-i békeszerződés és a biztonsági szövetség

Az 1951. szeptember 8-án San Franciscóban aláírt békeszerződés formálisan lezárta a háborút Japán és a szerződést aláíró szövetséges hatalmak között. A szerződés 1952. április 28-án lépett hatályba, és ezzel a megszállás is véget ért. Japán visszanyerte formális szuverenitását, ugyanakkor a békeszerződés feltételei között elfogadta a háború utáni területi rendet, lemondott a birodalmi hódításokról, és elismerte a nemzetközi szerződésekből fakadó kötelezettségeit.

A békeszerződést nem írta alá a Szovjetunió, és a kínai kormányok képviselete körüli vita miatt Kína sem vett részt az aláírásban. A szovjet–japán területi kérdések, különösen a Kuril-szigetek

déli részének hovatartozása, mindmáig rendezetlenek. A hidegháborús megosztottság tehát közvetlenül beépült a békeszerződés szerkezetébe, és a régió államközi konfliktusai közül több a san franciscói rendezés óta meghúzódó feszültség.

A békeszerződéssel egy napon aláírt amerikai–japán biztonsági szerződés a megszállás utáni katonai jelenlét jogi alapját teremtette meg. A szerződés értelmében az Egyesült Államok továbbra is támaszpontokat tarthatott fenn Japánban, és Japán biztonságát az amerikai katonai erő, valamint a később kiépülő japán védelmi képesség együttesen biztosította. Ezzel Japán a hidegháború nyugati oldalához kötődött, bár formálisan nem vált a NATO tagjává. A biztonsági szerződés 1960-ban felülvizsgált, kölcsönösebb formában nyert újratárgyalást; akkor Japánban nagy tiltakozóhullámot is kiváltott, ami a japán békemozgalom egyik meghatározó öröksége lett.

### 21.4.7. A gazdasági újjáépítés kezdete

A háború utáni japán gazdaság romokból épült újjá. A bombázások, a hajóállomány pusztulása, a gyarmati területek elvesztése és a hadiipar összeomlása miatt a termelés a háború előtti szint töredékére esett vissza. A városokban élelmiszerhiány, a piacokon infláció és hiánygazdaság uralkodott. A megszállás első éveinek gazdaságpolitikája a túlélésre, a városi ellátás helyreállítására és a termelés fokozatos újraindítására összpontosított.

A japán kormány 1946-tól kezdve irányított hitelkihelyezéssel és nyersanyag-elosztással próbálta a kulcsfontosságú ágazatokat – mindenekelőtt a szénbányászatot és az acélipart – előnyben részesíteni. Az úgynevezett prioritási termelési rendszer a szűkös erőforrásokat ezekbe az ágazatokba irányította, hogy az energia- és alapanyaghiány ne fojtsa meg a feldolgozóipart. A termelés lassan emelkedni kezdett, de a stabilizáció csak később következett be. Az infláció és a feketepiac felszámolása hosszabb folyamat volt.

1949-ben Joseph Dodge amerikai pénzügyi tanácsadó nevével fémjelzett stabilizációs programot vezettek be. A Dodge-vonal a költségvetés kiegyensúlyozására, a támogatások visszafogására, az egységes árfolyam rögzítésére és a piaci mechanizmusok helyreállítására törekedett. A program rögzítette a jen árfolyamát 1 dollár = 360 jenen, ami hosszú időre a japán export versenyképességének egyik feltétele lett. A stabilizáció ára azonban súlyos volt: a szigorú pénzügyi politika átmeneti elbocsátási hullámot és vállalati csődöket okozott, különösen a kisebb cégek körében. A japán gazdaság szereplőinek egy része a dodge-i irányt túlzottan restrikciósnak tartotta.

A koreai háború 1950-től kezdődően különleges konjunktúrát hozott. Az ENSZ-erők és az amerikai hadsereg megrendelései a japán ipar számára hatalmas keresletet jelentettek. A textil-, acél-, gép- és járműipar, valamint a szállítmányozás és a javítószolgáltatások meglódultak. A háborús megrendelésekből származó dollárbevételek enyhítették az ország krónikus devizahiányát, és beindították a beruházási ciklust. A gazdasági fellendülés azonban nem volt automatikus: a koreai háború konjunktúrája a japán gazdaság egyes részeire koncentrálódott, és a hidegháborús katonai kereslet hosszú távon nem pótolhatta a békés világpiaci versenyképességet.

Mindazonáltal a megszállás évei alatt lerakódtak a későbbi gyors növekedés intézményi alapjai. Az új alkotmány jogi stabilitást, a földreform a vidéki kereslet bővülését, az oktatási reform a képzett munkaerő újratermelését, a fix árfolyam a tervezhető exportpolitikát, az amerikai biztonsági garancia pedig a katonai kiadások alacsonyan tartását tette lehetővé. A megszállás tehát nem pusztán kényszerű amerikai beavatkozás volt, hanem egy olyan átmeneti rend, amely Japánt a hidegháborús Nyugat gazdasági és katonai intézményrendszerébe illesztette. Ennek előnyeit és terheit azonban a japán társadalom különböző csoportjai eltérően élték meg.

### 21.4.8. Források és bizonytalanságok

A korszak elsődleges forrásai közé tartoznak a kapitulációs okmányok, a POTSDAMI nyilatkozat szövege, a SCAP irányelvei és jelentései, a japán parlament vitái és az 1946-os alkotmány hivatalos szövege. A földreformról a mezőgazdasági összeírások és a kormányzati statisztikák adják a legfontosabb adatokat, de a számok módszertani okokból eltérhetnek: a birtokkategóriák meghatározása, a bérleti szerződések nyilvántartása és az átadott területek becslése nem volt egységes. A gazdasági újjáépítés mutatói – például a termelési indexek és az inflációs ráták – szintén statisztikai becslések, amelyek a korszak zavaros gazdálkodási viszonyai miatt pontatlanok lehetnek.

A tokiói per dokumentumai, a bírósági jegyzőkönyvek és az ítéletek elsődleges történeti források, de a per értelmezése máig vitatott. A császár háborús felelősségére vonatkozó források hiányosak, részben azért, mert az amerikai és japán hatóságok tudatosan kerülték a kérdés teljes körű feltárását. Hirohito szerepének megítélésében a történészek és a közvélemény ma is eltérő álláspontokat képvisel: egyesek a császárt a rendszer passzív jelképének, mások a háborús döntéshozatal aktív részesének tekintik.

Az új alkotmány körüli vita szintén forráskritikai kérdéseket vet fel. Az amerikai főparancsnokság és a japán kormány közötti tárgyalások dokumentumai részben fennmaradtak, de a közvetlen szóbeli egyeztetések egy része nem rekonstruálható teljes bizonyossággal. Az alkotmány „kikényszerítettségét” hangoztató és a belső japán reformtörekvéseket hangsúlyozó értelmezések egyaránt forrásokra támaszkodnak, de eltérő hangsúlyokat tesznek.

A megszállás emlékezete is összetett. A japán emlékezetpolitikában a megszállás egyaránt jelenhet meg a békés demokratikus újjászületés időszakaként, illetve a nemzeti önrendelkezés korlátozásának korszakaként. Az amerikai történetírás hagyományosan a demokratizáló reformokat emeli ki, míg a kritikai irodalom a hidegháborús érdekeket, a császári felelősség elkenését és a reformok visszafordítását helyezi előtérbe. A könyv ezeket a nézőpontokat nem rendezi el hierarchikusan, hanem a korszak ellentmondásainak részeként mutatja be.

### 21.4.9. Rövid összefoglaló

Az 1945 és 1952 közötti amerikai megszállás Japán államrendjét, társadalmát és gazdaságát alapvetően átalakította, még akkor is, ha a változások nem voltak hiánytalanok. Az új alkotmány a népszuverenitást, a császár szimbolikus szerepét és a 9. cikkben a háborúról való lemondást intézményesítette. A demilitarizáció felszámolta a császári haderőt, de a tokiói per és az egyéb eljárások révén a háborús felelősség feldolgozása részleges maradt. A földreform visszaszorította a bérlői létet, és tulajdonos-paraszti réteget teremtett; a zaibacu-felszámolás viszont csak korlátozottan valósult meg. A hidegháború fordulatával Japán az Egyesült Államok katonai szövetségesévé vált, a San Franciscó-i békével visszanyerte szuverenitását, de a szovjet–japán területi vitát nem sikerült lezárni. A gazdasági újjáépítés a stabilizáció, a koreai háborús konjunktúra és az intézményi reformok együttes hatására indult meg, és előkészítette a későbbi gyors növekedést. Mindez előzménye a háború utáni japán politika és a gazdasági csoda történetének.

### 21.4.10. Önellenőrző kérdések

1. Miért volt a szövetséges megszállás gyakorlatilag amerikai megszállás, és milyen intézményi formában kormányozták Japánt?
2. Mely alapelvekben tért el az 1947-es japán alkotmány a Meidzsi-alkotmánytól, és miért tekintik a 9. cikket sokan a „békealkotmány” magjának?

3. Milyen okok miatt maradt részleges a háborús felelősségre vonás a tokiói perben és a kapcsolódó eljárásokban?
4. Hogyan járult hozzá a földreform a japán vidék társadalmi és politikai stabilizációjához?
5. Mit jelentett a hidegháborús fordulat Japán számára a gazdaságpolitikában, a szakszervezeti politikában és a katonai biztonság területén?

# 22 Japán a háború után és napjainkban

## 22.1. A gazdasági csoda

A második világháborút követő japán gazdasági növekedés a 20. század egyik legismertebb és legtöbbet vitatott gazdaságtörténeti folyamata. Az alábbi alfejezet az 1950-es és 1960-as évek „gazdasági csodáját” tárgyalja, annak intézményi, külgazdasági és társadalmi feltételeivel együtt. A „csoda” kifejezés maga utólagos, értékelő kategória: nem semleges leírás, hanem a kortársak és a későbbi értelmezők által használt, részben emlékezetpolitikai töltetű fogalom. A szöveg ezért idézőjelbe teszi, és megkülönbözteti a dokumentált növekedési adatokat a magyarázó modellektől.

### 22.1.1. A háború utáni kiindulópont és a megszállási reformok

Japán 1945 augusztusi kapitulációja után gazdasága mély válságban volt. A nagyvárosok jelentős része bombázások következtében romokban állt, a termelőkapacitások egy része megsemmisült vagy katonai célokat szolgált, a tengeri szállítási hálózat pedig összeomlott. Az élelmiszerhiány és a feketepiac mindennapos jelenség volt, a hazatérő katonák és gyarmati tisztviselők pedig tovább növelték a munkaerő-kínálatot. A dokumentált hiánygazdasági állapotok mellett azonban a szakirodalom hangsúlyozza, hogy a háború előtti ipari bázis – különösen a nehézipar, a vegyipar és a precíziós gépipar – részben megmaradt, és szakképzett munkaerő, mérnöki tudás, valamint szervezeti kapacitások is rendelkezésre álltak.

A szövetséges megszállás (1945–1952) gazdasági reformjai alapvetően átalakították a tulajdonviszonyokat és a munkaügyi intézményeket. A földreform megszüntette a nagy bérleti birtokokat, és a földművelő parasztok tömegeit tette tulajdonossá; ez dokumentáltan növelte a vidéki jövedelmeket és a belső piac felvevőerejét, ugyanakkor a későbbi termelékenységi hatásokról vita van. A zaibatsu – a Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo és Yasuda családi konglomerátumok – formális felosztása, valamint a holdingtársasági struktúrák tiltása meggyengítette a koncentrált tulajdont, de a banki és vállalati hálózatok a későbbi keiretsu formában újjászerveződtek. A munkatörvények legalizálták a szakszervezeteket, rögzítették a minimális munkaügyi normákat, és lehetővé tették a kollektív alkut. A megszállás és a háború utáni átalakulás alfejezetben tárgyalt reformok tehát nem csupán a demokratizálás eszközei voltak, hanem a háború utáni növekedési pálya intézményi alapjait is lefektették.

A megszállás kezdeti éveiben azonban a gazdasági kilábalás rendkívül lassú volt. Az 1945–1948 közötti időszakot a hiperinfláció, a nyersanyaghiány és a termelés alacsony szintje jellemezte. A Dodge-vonal néven ismertté vált stabilizációs program (1949) – amelyet a dokumentáltan a megszálló hatóságok és a japán kormányzat közösen dolgozott ki – kiegyensúlyozott költségvetést, a támogatások leépítését és a jen rögzített árfolyamát vezette be. A jen 1949-től 1971-ig 360 jen/dollár árfolyamon rögzült, ami a későbbi exportorientált növekedés számára kiszámítható valutáris keretet biztosított. A stabilizáció azonban rövid távon deflációs hatással járt, és munkanélküliséget, valamint vállalati csődöket okozott.

### 22.1.2. A koreai háború mint keresleti impulzus

Az 1950 júniusában kitört koreai háború (1950–1953) a japán gazdaság számára – a szó szoros értelmében – háborús konjunktúrát hozott. Az ENSZ-erők, elsősorban az Egyesült Államok hadserege jelentős mennyiségű utánpótlást, járművet, ruházatot, élelmiszert és szolgáltatást rendelt japán vállalatoktól. A „különleges kereslet” (tokuju)ként számon tartott megrendelések hivatalos statisztikák szerint 1951–1953 között a japán nemzeti jövedelem több százalékát tették ki, és kulcsszerepet játszottak a devizatartalékok feltöltésében. A hadiipari rendelések nem közvetlenül fegyvergyártást jelentettek – Japán formálisan demilitarizált ország volt –, hanem teherautók, ponyvák, dobozok, üzemanyag és javítási szolgáltatások értékesítését.

A koreai háború hatásának értelmezése azonban vitatott. A hagyományos elbeszélés – amelyet a kortárs japán sajtó és a későbbi gazdaságtörténészek egy része is átvett – a konjunktúrát „isteni szélként” (kamikaze) jellemezte, amely kihúzta a japán gazdaságot a stagnálásból. A kritikusabb elemzések viszont rámutatnak, hogy a koreai háború előtt is megindultak a beruházások, és a növekedés alapvető okai a belső intézményi reformokban, a technológiaimportban és a későbbi exportbővülésben keresendők. A háborús megrendelések így inkább gyorsították, mintsem elindították a folyamatot. A szakirodalomban nincs teljes egyetértés abban, hogy a koreai háború nélkül is hasonló pályára állt volna-e a japán gazdaság.

### 22.1.3. A növekedés mértéke és szakaszai

Az 1950-es évek második felétől az 1970-es évek elejéig Japán gazdasági növekedése a korabeli világ egyik leggyorsabb ütemét produkálta. A bruttó nemzeti termék (GNP) éves átlagos növekedése a szakirodalomban gyakran idézett becslések szerint 1955 és 1973 között körülbelül 9–10 százalék volt, egyes években a 12 százalékot is meghaladta. Ezek a számok statisztikai becslések, és módszertantól függően kis mértékben eltérhetnek; a hivatalos japán statisztikai sorok később revíziókon mentek keresztül. Ennek ellenére a nagyságrend tudományos konszenzusnak tekinthető: Japán a 19. század végi iparosodás óta nem látott ütemben bővítette termelési kapacitásait.

A növekedés szakaszai jól elkülöníthetők. Az 1950–1954 közötti helyreállítási időszakot a hadi károk felszámolása és a termelés háború előtti szintjének visszaállítása jellemezte. Az 1955–1957 közötti rövid konjunktúraciklust a beruházási hullám és a fogyasztási cikkek terjedése követte, amelyet az 1958-as enyhe visszaesés szakított meg. Az 1959–1961 közötti „Jimmu-konjunktúra” elnevezés a japán mitológia első császára után azt sugallta, hogy soha nem látott bőség köszöntött be; a kifejezés azonban korabeli újságírói lelemény, nem szakszerű közgazdasági kategória. Az 1962–1965 közötti átmeneti gyengülést a nagyvállalati csődök és a tőzsdei áresések jelezték, de az 1966 utáni „Izanagi-konjunktúra” – ismét mitikus névvel – egészen 1970-ig tartott, és a háború utáni leghosszabb megszakítás nélküli növekedési szakasz volt.

A növekedés motorja a magánberuházások, elsősorban a feldolgozóipari kapacitásbővítés volt. Az acélipar, a hajógyártás, a vegyipar, majd az 1960-as évek közepétől az autóipar és az elektronika fokozatosan a világpiac élvonalába emelkedett. A japán termelés szerkezete a munkaerő- és nyersanyagigényes ágazatoktól a tőke- és technológiaigényes ágazatok felé tolódott el, amit a szakirodalom „ipari felzárkózásnak” nevez, kerülve a „fejlett” és „elmaradott” hierarchikus nyelvezetét.

### 22.1.4. A MITI és az iparpolitika

A Külkereskedelmi és Ipari Minisztérium (Ministry of International Trade and Industry, MITI) 1949-ben jött létre, bár elődszervezetei már a háborús években is működtek. A MITI a japán iparpolitika legismertebb intézményi szereplője lett, és neve a „fejlesztő állam” modell

egyik hívószavává vált. A minisztérium a devizakeretek elosztásán, az importengedélyezésen és a technológiaimport jóváhagyásán keresztül képes volt befolyásolni, mely ágazatok részesüljenek szűkös tőkéből és külföldi tudásból. Az 1950-es években a hajógyártás, az acélipar és a szénbányászat, az 1960-as évektől a petrolkémia, az autóipar és a számítástechnika élvezett kiemelt támogatást. A MITI szakértői tervezték meg az „ipari racionalizálási" programokat, és koordinálták a vállalatokat a kapacitásbővítésben, a technológiai megállapodásokban és az exportstratégiákban.

Chalmers Johnson 1982-es, „MITI and the Japanese Miracle" című munkája nyomán a nyugati szakirodalomban elterjedt a „fejlesztő állam" (developmental state) fogalma, amely szerint Japán sikere nem a piaci erők szabad játékából, hanem egy erős, de piacbarát állami bürokrácia stratégiai koordinációjából fakadt. Ez az értelmezés vitatott. A neoklasszikus közgazdászok egy része arra hívja fel a figyelmet, hogy a MITI egyes ágazatokban – például az autóiparban – éppen a piaci szereplők ellenállása miatt kevéssé volt hatékony, és hogy a sikeres vállalatok sokszor a minisztérium ajánlásai ellenére választottak saját utat. A 1990-es években megjelent elemzések szerint a japán növekedés inkább a magas megtakarítási ráta, a stabil makrogazdasági politika, a technológiaimport és a vállalati szervezeti innovációk eredménye, mintsem a központi tervezésé. A MITI szerepének mértéke tehát tudományos viták tárgya; maga az intézményi befolyás dokumentált, de az, hogy „okozta", vagy csak „kísérte" a növekedést, nem tekinthető lezárt kérdésnek.

Fontos hangsúlyozni, hogy a japán iparpolitika nem volt egyetlen, változatlan stratégia. A kormányzati beavatkozás részben a háború előtti gyakorlatból eredt, részben a hidegháborús amerikai szövetségi keretben vállalt szerepet. Az 1950-es évek devizahiányos időszakában a MITI kemény importkorlátozásokat alkalmazott, de az 1960-as évek liberalizációs hullámában – részben a Nemzetközi Valutaalap és az OECD nyomására – fokozatosan lebontották a mennyiségi korlátozásokat. A „fejlesztő állam" tehát nem egy statikus, mindenható bürokráciát jelentett, hanem olyan intézményi hálózatot, amely a külső kényszerekhez igazodva változtatta eszköztárát.

### 22.1.5. Az exportorientált modell

A japán növekedés egyik legfontosabb jellemzője az exportorientált fejlődési pálya volt. Ez azt jelentette, hogy a hazai piac védelme mellett a vállalatok fokozatosan a külföldi piacok felé fordultak, és a világpiaci versenyben való helytállást tekintették a technológiai felzárkózás motorjának. A 360 jen/dollár rögzített árfolyam 1949 és 1971 között alacsony, kiszámítható jenszintet tartott fenn, ami exportösztönző hatású volt. Az Egyesült Államok – Japán legfontosabb szövetségese és legnagyobb piaca – a hidegháború stratégiai logikája miatt viszonylag nyitott maradt a japán áruk előtt, és a japán kormányzat technológiaimportra vonatkozó szabályai lehetővé tették a nyugati, elsősorban amerikai gyártási eljárások megszerzését.

A japán export szerkezete az 1950-es évek textil- és könnyűipari termékeitől az 1960-as évek hajói, acélárui, majd autói és elektronikai cikkei felé tolódott el. Az 1960-as évek második felére Japán a világ egyik vezető hajóépítőjévé és acéltermelőjévé vált. Az 1970-es évek elején az autóipar – a Toyota, a Nissan és más gyártók – megkezdte az észak-amerikai piac meghódítását, ami a későbbi kereskedelmi feszültségek egyik forrása lett. A dokumentált exportstatisztikák szerint a feldolgozóipari kivitel éves növekedése az 1950-es évek második felében és az 1960-as években gyakran meghaladta a 15–20 százalékot. Ezek az adatok a japán pénzügyminisztérium és a vámhatóság gyűjtésein alapulnak, de a módszertani revíziók miatt a pontos számoknál óvatosság indokolt.

Az exportorientált modell nem jelentette a belső piac teljes megnyitását. A japán kormányzat az 1960-as évek közepéig magas vámtarifákkal, mennyiségi korlátozásokkal és nem vámjellegű akadályokkal védte a hazai iparágakat. A liberalizáció csak fokozatosan, ágazatról ágazatra

haladt előre, és néhány területen – például a mezőgazdaságban vagy a kiskereskedelemben – hosszú ideig fennmaradtak védőintézkedések. A „repülő liba” (ganko keitai) elmélet – amelyet Akamatsu Kaname dolgozott ki – a fejlődést úgy írta le, mint a termelés, az import és az export hullámzó mintázatát, amelyben a hazai ipar először importál, majd belső termelést épít ki, végül exportőrré válik. Ez a modell befolyásos volt a japán gazdaságpolitikában, de kritikusai szerint leegyszerűsíti a nemzetközi munkamegosztás és a technológiaátadás bonyolult folyamatait.

### 22.1.6. A városiasodás és a középosztály

A gyors iparosodás mélyreható társadalmi átalakulással járt. Az 1950-es és 1960-as években a mezőgazdasági munkaerő tömegei hagyták el a vidéki térségeket, és a nagyvárosi ipari körzetekbe költöztek. A három nagy városi övezet – Tokió–Jokohama, Oszaka–Kobe és Nagoja – népessége meredeken nőtt. A statisztikai becslések szerint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a háború utáni mintegy 40 százalékról az 1970-es évekre 15 százalék alá csökkent, bár a számok az adatfelvételi módszerektől függően változhatnak. A városokban lakótelepek, elővárosi negyedek, metróvonalak és gyorsvasutak épültek; a lakáshiány ugyanakkor évtizedekig tartós maradt.

A „szalari-man” (salaryman) alakja – a nagyvállalatnál élethosszig tartó alkalmazásban álló, ingázó, fizetett férfi munkavállaló – fokozatosan a japán középosztály szimbólumává vált. A fogyasztói társadalom kialakulását az 1950-es évek végétől a televízió, a mosógép és a hűtőszekrény – a „három szent kincs” (sanshu no jingi) korabeli elnevezése – terjedése jelezte. Az 1960-as években a személygépkocsi, a légkondicionáló és a színes televízió (a „3C”: car, cooler, colour TV) vált a fogyasztói vágy tárgyává. Az 1964-es tokiói olimpia – amelyet a korabeli japán kormányzat a háború utáni újjáépítés és a nemzetközi visszatérés szimbolikus csúcspontjaként mutatott be – egybeesett a Sinkanszen gyorsvasút első vonalának megnyitásával, és a dokumentált esemény a modern Japán képét közvetítette a világ felé.

A középosztály fogalma azonban történetileg változó és részben önbesoroláson alapuló kategória. Az 1960-as évek végétől terjedt el az „ichioku sōchūryū” – százmillió középosztály – kifejezés, amely szerint a japán lakosság döntő többsége magát középosztályhoz tartozónak tekintette. A felmérések valóban azt mutatták, hogy a megkérdezettek túlnyomó része középosztályi önbesorolást választott; ez azonban szubjektív identifikáció volt, nem a jövedelmi egyenlőség pontos mérése. A szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a japán társadalom a gyors növekedés éveiben is jelentős rétegződést mutatott: a nagyvállalati törzsalkalmazottak és a kis- és középvállalati dolgozók, a nők és a férfiak, a városi és a vidéki lakosság, valamint a rendszeres és a részmunkaidős foglalkoztatottak között érdemi jövedelmi és státuszkülönbségek maradtak fenn. A „kettős gazdaság” fogalma épp ezt a nagyvállalati szektor és az alvállalkozói-láncban dolgozó kisvállalati szektor közötti tartós egyenlőtlenséget írja le.

A munkaügyi rendszer – az élethosszig tartó foglalkoztatás, a szolgálati időn alapuló bérezés és a vállalati szakszervezetek – csak a nagyvállalati törzsalkalmazottakra terjedt ki teljes körűen, és a férfi munkaerőre épült. A nők foglalkoztatása gyakran ideiglenes vagy kisegítő jellegű volt, és a házasság utáni kilépést társadalmi normaként kezelték. A vidékről érkező fiatal munkavállalók a városokban gyakran szállásadói vagy vállalati kollégiumokban éltek, és a családjuknak hazautalásokat küldtek. A városiasodás tehát nem csupán felemelkedést, hanem a hagyományos közösségi kötelékek fellazulását, lakáshiányt és környezeti problémákat is magával hozott. Az ipari szennyezés – a minamatai higanymérgezés vagy az itai-itai betegség – már az 1950-es évektől dokumentáltan súlyos áldozatokat követelt, és a gyors növekedés környezeti költségeinek egyik legismertebb példája lett.

### 22.1.7. A növekedés intézményi és nemzetközi feltételei

A gazdasági növekedés nem érthető meg a politikai és nemzetközi keretek nélkül. Az 1955-ben létrejött Liberális Demokrata Párt (LDP) hosszú, megszakításoktól nem mentes kormányzati időszaka alatt a stabilitás és a gazdasági növekedés a politikai legitimitás egyik fő forrásává vált. Az 1960-as biztonsági szerződés körüli tiltakozások (lásd A politikai rendszer és a társadalom) megmutatták a kormányzati politikával szembeni feszültségeket, de a gazdasági eredmények a választói támogatást hosszabb távon fenntartották. Ikeda Hayato miniszterelnök 1960-ban meghirdetett „jövedelemduplázódási terve” (shotoku baizō keikaku) azt a politikai célkitűzést rögzítette, hogy a nemzeti jövedelem tíz év alatt megduplázódjon; a tényleges növekedés a célt nagyjából teljesítette, ami a tervezés és a piaci dinamika összjátékának sajátos példája.

Nemzetközileg a japán növekedést az amerikai biztonsági garancia és a hidegháborús világrend tette lehetővé. Az Egyesült Államok katonai jelenléte csökkentette a japán védelmi kiadások terhét, és a technológiaátadás, valamint a piaci hozzáférés is a szövetségi keret része volt. A japán kormányzat a védelmi kiadásokat a GDP alacsony százalékán tartotta, ami – vitatott módon – több forrást szabadított fel a polgári beruházásokra. Ugyanakkor ez a modell Japánt szorosan az amerikai külpolitikához kötötte, és a későbbi évtizedekben kereskedelmi konfliktusokhoz vezetett.

### 22.1.8. A „csoda” értelmezései és emlékezete

A japán gazdasági növekedés magyarázata a szakirodalomban ma sem egységes. A „fejlesztő állam” iskola a MITI és a bürokratikus koordináció szerepét emeli ki; a neoklasszikus magyarázatok a piaci ösztönzőkre, a magas megtakarításokra és a humántőke-felhalmozásra helyezik a hangsúlyt; a történeti-institucionalista elemzések pedig a megszállási reformok, a háború előtti intézményi örökség és a vállalati szervezeti hagyományok kombinációját vizsgálják. A „japán csoda” kifejezés azonban nem semleges tudományos kategória: a hidegháború idején nyugaton a japán modell bemutatása gyakran a kapitalista fejlődés sikerét hivatott igazolni, míg a japán nemzeti emlékezetben a háborús vereséget követő talpra állás narratívájává vált. Az 1990-es évek stagnálása óta a kifejezés kritikai felülvizsgálata is előtérbe került, hiszen a „csoda” ára – a környezeti károk, a társadalmi egyenlőtlenségek és a munkahelyi túlterheltség – egyre hangsúlyosabban jelenik meg a történeti mérlegben.

### 22.1.9. ### Források és bizonytalanságok

A japán gazdasági növekedés vizsgálatának fő forrásai a kormányzati statisztikai évkönyvek, a pénzügyminisztérium és a MITI irattárai, a vállalati beszámolók, a korabeli újságok, valamint a későbbi közgazdaságtörténeti elemzések. A statisztikai adatok a háború utáni években több alkalommal felülvizsgálatra kerültek, ezért a növekedési ráták és a foglalkoztatási arányok pontos értéke módszertani becslésnek tekintendő. A koreai háborús „különleges kereslet” nagyságáról és hatásáról nincs teljes körű, egyöntetű adatsor; a szakirodalom becslései eltérnek.

A MITI szerepének értelmezése vitatott: a „fejlesztő állam” modell befolyásos, de nem konszenzusos magyarázat. A vállalati eredményességet és az iparpolitikát összekapcsoló elemzések módszertani kihívásokkal küzdenek, mivel nehéz elkülöníteni az állami beavatkozás hatását más tényezőktől. A „középosztály” fogalma önbesoroláson alapuló kategória, és a „százmillió középosztály” kifejezés inkább a korabeli társadalmi önkép része, mint a jövedelmi egyenlőség pontos leírása. Az élethosszig tartó foglalkoztatás és a vállalati lojalitás rendszere a nagyvállalati szektorban valóban dokumentált, de nem terjedt ki a munkaerőpiac egészére; a „japán munkaügyi modell” általánosítása ezért félrevezető lehet.

A környezeti áldozatok – a minamatai betegség, az itai-itai betegség és más ipari szennyezések – elsődleges forrásokkal, bírósági ítéletekkel és áldozati visszaemlékezésekkel dokumentáltak, ám a felelősség megítélése és a kártérítések mértéke politikai viták tárgya maradt. A növekedés emberi költségei, a munkahelyi túlterheltség és a lakáshiány a kortárs szociológiai felmérésekben és a későbbi történeti munkákban jelennek meg, de ezek értelmezése óhatatlanul értékválasztásokon alapul.

#### 22.1.10. ### Rövid összefoglaló

Japán az 1950-es és 1960-as években a második világháború utáni újjáépítést követően a világgazdaság egyik leggyorsabban növekvő országává vált. A növekedés alapjait a megszállási reformok, a stabil valutáris keret, a koreai háborús keresleti impulzus, a magas megtakarítási hajlandóság, a technológiaimport és az exportorientált iparpolitika teremtette meg. A MITI által koordinált fejlesztő állami beavatkozás mértéke és hatása vitatott, de az intézményi befolyás dokumentált. Az iparosodás gyors városiasodást, a fogyasztói társadalom kibontakozását és a nagyvállalati középosztályi életforma terjedését hozta, ugyanakkor jelentős társadalmi egyenlőtlenségeket, környezeti károkat és munkaerőpiaci kettősséget is örökölt. A „gazdasági csoda” kifejezés nem semleges leírás, hanem utólagos, vitatott értelmezés, amelyet a hidegháborús és a japán nemzeti emlékezetpolitika egyaránt formált.

#### 22.1.11. ### Önellenőrző kérdések

1. Milyen megszállási reformok és nemzetközi feltételek alapozták meg a japán gazdasági növekedést az 1950-es években?
2. Hogyan befolyásolta a koreai háború a japán gazdaság kilábalását, és miért vitatott ennek a hatásnak a jelentősége?
3. Mi volt a MITI szerepe a japán iparpolitikában, és milyen érvek szólnak a „fejlesztő állam” értelmezés mellett és ellen?
4. Milyen társadalmi következményei voltak a gyors városiasodásnak, és miért problematikus a „százmillió középosztály” kifejezés?
5. Melyek voltak a gyors növekedés fő környezeti és munkaerőpiaci költségei, és hogyan jelennek meg ezek a történeti mérlegben?

## 22.2. A politikai rendszer és a társadalom

### 22.2.1. A politikai rendszer és a társadalom

#### 22.2.1.1. Bevezetés

Japán 1945 utáni történetének egyik legszembetűnőbb vonása a formális politikai intézmények rendkívüli stabilitása és a társadalom mélyreható átalakulásának egyidejűsége. Az 1947-ben, az amerikai megszállás alatt elfogadott alkotmány által létrehozott intézményi keret – a parlamentáris kormányzás, a szimbolikus császárság és a 9. cikkben rögzített lemondás a háborúról – máig érvényben van, miközben a japán társadalom a háború utáni szegénységből a világ egyik leggazdagabb, legiskolázottabb és legöregebb társadalmává vált. Ezt a fejezetet a kettősség szervezi: hogyan jött létre, hogyan működött és milyen feszültségeket hordozott az a politikai és társadalmi rend, amelyet gyakran – leegyszerűsítve – „az 1955-ös rendszerként” szokás leírni. A tárgyalás a korszakot a megszállás utáni konszolidációtól (1952) a 2020-as évekig tekinti át, és a

politikai rendszer, a bürokrácia, az oktatás, a társadalmi mobilitás, valamint a nemek és a család kérdéseit elemzi.

#### 22.2.1.2. A politikai rendszer és az LDP-dominancia

**Az 1955-ös rendszer kialakulása.** A japán politikai életet 1955 és 1993 között a Liberális Demokrata Párt (LDP) szinte folyamatos kormányzása határozta meg. Ez a dominancia nem az alkotmány szövegéből, hanem a hidegháborús politikai konstellációból és a választási rendszer sajátosságaiból következett. Az 1955-ös év azért jelképes, mert ekkor egyesült a két konzervatív párt – a Liberális Párt és a Japán Demokrata Párt – az LDP-vé, illetve ebben az évben alakult újjá a Japán Szocialista Párt (JSP) is. Ezt a kétpólusú szerkezetet, amelyben az LDP kormányzott, a szocialisták pedig tartós ellenzéki erőt képviseltek, a szakirodalom „1955-ös rendszernek" nevezi. Ez a fogalom a tudományos konszenzus szerint nem jogi, hanem elemző kategória: a hidegháború logikájában értelmezett politikai versenyt írja le, amelyben a gazdasági növekedés konszenzusos célja mellett a biztonságpolitika – a japán–amerikai szövetség és az önvédelmi erők kérdése – jelentette a fő törésvonalat.

Az LDP hosszú kormányzását számos tényező magyarázza, és ezek megítélése a történetírásban vitatott. Az egyik magyarázat a választási rendszerre összpontosít. 1994-ig a képviselőházi választások többségi alapú, úgynevezett többmandátumos kerületi rendszerben zajlottak, amelyben egy-egy kerület 3–5 képviselőt küldött a parlamentbe. Ez a rendszer különösen kedvezett a nagy, országos szervezettel rendelkező pártoknak, és arra ösztönözte az LDP-t, hogy a vidéki, mezőgazdasági választókerületekben építsen ki erős, személyes támogatói hálózatokat. Az LDP a vidéki Japán pártja lett, miközben az ellenzéki szocialisták a nagyvárosi munkásságra támaszkodtak; ez a vidék–város törésvonal a 20. század második felében a japán politika egyik állandó szerkezeti eleme volt. Más történészek a gazdasági sikerre helyezik a hangsúlyt: a gyors növekedés évtizedeiben (1955–1973) a kormányzó párt a jövedelmek emelkedésével azonosult, és a választók jelentős része a stabilitást jutalmazta. Megint mások a hidegháborús külső keretet emelik ki: az Egyesült Államok a japán konzervatív erőket tekintette a csendes-óceáni szövetségi rendszer megbízható pillérének, és ez a támogatás a politikai versenyt is befolyásolta. E magyarázatok nem zárják ki egymást, de a hangsúlyok vitája ma is élő.

**Az LDP-n belüli frakciók és a bürokrácia kapcsolata.** Az LDP-t kezdettől fogva belső frakciók (japánul *habatsu*) szervezték. Ezek a frakciók formálisan az LDP-n belüli, vezető politikusok köré szerveződő csoportosulások voltak, és a választási támogatás, a pénzügyi források és a kormányzati pozíciók elosztásában játszottak meghatározó szerepet. A frakciórendszer működése egyszerre biztosította a belső versenyt és a hatalom rotációját: a miniszterelnököt gyakran frakciók közötti alku emelte hivatalba. A politikai stabilitás tehát nem egyetlen erős vezetőn, hanem a frakciók közötti folyamatos egyezkedésen nyugodott. Ez a rendszer a dokumentált politikai gyakorlat része volt, bár a frakciók befolyásának pontos mértékét a történészek és a politikatudósok eltérően ítélik meg.

A kormányzás másik pillére a bürokrácia volt. A japán minisztériumi bürokrácia a második világháború előtti állami hagyományból nőtt ki, de a háború utáni átalakulásban megerősödött szerepe. A legnagyobb presztízsű minisztériumok – a Pénzügyminisztérium, a Gazdasági, Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (a korábbi Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium, MITI), a Külügyminisztérium – a gazdasági növekedés irányításának kulcsszereplőivé váltak. A bürokrácia és az LDP viszonyát a szakirodalom gyakran a „vas háromszög" metaforájával írja le, amelybe a politikusok, a bürokraták és az üzleti szféra tartozott. Ez a leírás nem összeesküvés-elmélet, hanem a döntéshozatali folyamatok szerkezeti elemzése: a gazdaságpolitikai döntések előkészítésében a minisztériumi tisztviselők meghatározó szerepet játszottak, a törvényjavaslatok jelentős része a bürokráciában fogalmazódott meg, és a nyugdíjba vonuló tisztviselők gyakran helyezkedtek el

nagyvállalatoknál vagy indultak LDP-színekben a választásokon (ezt a gyakorlatot *amakudarinak*, „leszállás az égből” nevezik). Ugyanakkor a „bürokratikus irányítású gazdaság” képe erősen leegyszerűsítő: a gazdasági növekedésben a magánvállalatok beruházásai, a technológiai fejlesztés és a világgazdasági konjunktúra legalább annyira meghatározó volt, mint az állami tervezés. A bürokrácia szerepének megítélése a mai napig vitatott értelmezési kérdés.

**Az 1990-es évek átalakulása.** Az 1955-ös rendszer 1993-ban ért véget, amikor az LDP – részben belső szakadások, részben a korrupciós botrányok miatt – elvesztette a többséget, és egy rövid életű ellenzéki koalíció alakult kormányt. Az 1994-es választási reform bevezette a vegyes rendszert: a képviselőházi mandátumok egy részét egyéni kerületekben, másik részét arányos pártlistán osztják ki. A reform a választási verseny természetét megváltoztatta, és a párton belüli frakciók szerepét gyengítette, bár azok nem tűntek el. Az LDP 1994-ben visszatért a kormányba, gyakran koalíciós partnerrel, és a 2020-as évekig – rövid, 2009–2012 közötti megszakítással – kormányzó erő maradt. A politikai elemzők egy része ezért „1994 utáni dominanciáról” beszél, míg mások az 1955-ös rendszer fogalmát az LDP folyamatos, bár változó formájú kormányzására is alkalmazzák. Ez a fogalmi vita a jelenkori japán politikatudomány egyik alapkérdése.

#### 22.2.1.3. A bürokrácia és az oktatás

**A bürokrácia társadalmi szerepe.** A japán minisztériumi bürokrácia nem csupán a döntéshozatalban játszott szerepe miatt fontos, hanem azért is, mert a társadalmi mobilitás egyik kiemelt csatornája volt. A legnehezebb állami vizsga, a nemzeti közszolgálati vizsga (ma már egységesített formában működik) sikeres letétele a legjobb minisztériumokba nyitott utat, és a presztízs szempontjából a legértékesebb karrierutak egyikét jelentette. A bürokraták kiválasztása a második világháború után erősen meritokratikus elven alapult: a jogi karok – különösen a Tokiói Egyetem jogi kara – diplomásai felülreprezentáltak voltak a felső bürokráciában. Ez a jelenség dokumentált tény, ugyanakkor a társadalmi következményeinek értelmezése vitatott. A kritikusok szerint a Tokiói Egyetem dominanciája egy zárt elit újratermelését jelezte, amely a formálisan nyitott vizsgák ellenére a társadalmi származás burkolt előnyeit konzerválta. Mások arra mutatnak rá, hogy a vizsgarendszer a háború előtti időkhöz képest valóban kiszélesítette a hozzáférést, és hogy a vidéki, szerényebb hátterű diákok számára is valódi feljutási lehetőséget teremtett. Az empirikus kutatások szerint a felső bürokrácia összetétele a 20. század második felében fokozatosan diverzifikálódott, de a Tokiói Egyetem és más elit egyetemek túlsúlya a 21. században is megmaradt.

**Az oktatási rendszer és a társadalmi mobilitás.** Az 1947-ben bevezetett oktatási reform a 6–3–3–4-es rendszert (hat év általános iskola, három év alsó középiskola, három év felső középiskola, négy év egyetem) hozta létre, és a tankötelezettséget kilenc évre emelte. A reform az amerikai megszállás alatt a háború előtti elitista, többágú rendszert váltotta fel egy formálisan egységes, a társadalmi mobilitást ígérő szerkezettel. Ez a rendszer a gyors növekedés évtizedeiben a társadalmi felemelkedés legfontosabb intézményévé vált. A középiskolai és egyetemi beiskolázási arányok gyorsan emelkedtek: az 1960-as években a felső középiskolába jelentkezők aránya meredeken nőtt, az 1970-es években pedig az egyetemre és főiskolára járó korosztály aránya is elérte a 30–40 százalékot. Ezek az adatok a nemzeti statisztikákból dokumentáltak, bár a pontos arányok a kormányzati adatfelvételek módszertani különbségei miatt kismértékben változhatnak.

Az oktatási rendszer azonban nemcsak a mobilitás, hanem a verseny terepe is volt. Az úgynevezett felvételi vizsga-verseny (*juken taikó*) a modern japán társadalom egyik legtöbbet vitatott jelensége lett. A rangos egyetemekre való bejutás az életpálya szempontjából rendkívül nagy tétet jelentett: a nagyvállalatok és az állami szervek a felvételnél jelentős mértékben az egyetem presztízsére támaszkodtak. Ennek következtében a családok jelentős része a vizsgákra való készülést már az

alsó középiskolában, sőt gyakran korábban elkezdte. A magán kiegészítő iskolák (*juku*) és az egyetemi előkészítő iskolák iparrá nőttek. Ez a rendszer a japán társadalomban széles körben elfogadottá tette a „társadalmi rangsor az iskolai teljesítményen alapul" elvét, ugyanakkor a kritikai társadalomtudományi irodalom szerint a szülők jövedelme és iskolázottsága továbbra is erősen befolyásolta a gyermekek esélyeit, tehát a formális esélyegyenlőség és a tényleges mobilitás között jelentős rés maradt. A társadalmi mobilitás mértékének megítélése ma is vitatott: a korai szociológiai kutatások a 20. század közepén Japánt a nyugati országokhoz hasonló, sőt helyenként nyitottabb társadalomnak találták, de a 21. századi vizsgálatok a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésére és a mobilitás lelassulására utalnak. Fontos megjegyezni, hogy a mobilitás mérése módszertani kihívás: a foglalkozási kategóriák, a jövedelmi adatok és a generációk közötti összehasonlítások eltérő eredményekre vezethetnek.

Az oktatáspolitika a 2000-es évektől a „lazítás" és a „megerősítés" ciklusain ment keresztül. A 2000-es évek elején bevezetett, az iskolai órák számát csökkentő reformot később részben visszavonták, és a hangsúly a PISA-típusú nemzetközi felméréseken nyújtott teljesítményre terelődött, amelyekben Japán a 2000-es és 2010-es években általában a legjobbak között, de nem mindig az első helyen szerepelt. E felmérések eredményeinek értelmezése a közoktatás-politikai viták állandó forrása.

#### 22.2.1.4. A nemek és a család

**A jogi keret és a társadalmi valóság.** Az 1947-es alkotmány formálisan rögzítette a nemek egyenlőségét, a családjogi reform pedig megszüntette a háború előtti patriarchális családrendszer (*ie*) jogi alapjait. A nők választójogot kaptak, a munka világában pedig az egyenlő munkáért egyenlő bér elve deklaráltan megjelent. Ezek a jogi változások dokumentált tények, és a háború előtti állapothoz képest gyökeres átalakulást jelentettek. Ugyanakkor a jogi egyenlőség és a társadalmi gyakorlat közötti feszültség a japán társadalomtörténet egyik legismertebb témája.

A gyors növekedés korszakában a munkamegosztás nemi mintázata intézményesült. A nagyvállalatoknál kialakuló „életre szóló foglalkoztatás" és a szolgálati időn alapuló bérezés rendszere elsősorban a férfi munkavállalókra épült, és azt feltételezte, hogy a háztartási és gondozási feladatokat a feleségek látják el. A nők munkaerő-piaci részvétele statisztikailag soha nem volt alacsony, de a női foglalkoztatás gyakori formája a részmunkaidő, az ideiglenes alkalmazás vagy a nem karrier-típusú pálya volt. A vállalati gyakorlatban a nők a férfiaknál jelentősen alacsonyabb béreket kaptak, és a vezető pozíciókban való részarányuk a 20. század végén a fejlett országok között a legalacsonyabbak közé tartozott. Ezt a munkaerő-piaci rendszert a szakirodalom gyakran a „férfi kenyérkereső modell" japán változataként írja le. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ez a modell nem volt kizárólagos: a kisvállalati szektorban, a mezőgazdaságban és a szolgáltatásokban a nők folyamatosan jelen voltak, és a háztartások jövedelméhez való hozzájárulásuk a statisztikai átlagoknál összetettebb képet mutat.

**A modern család és a demográfiai átmenet.** A háború utáni évtizedekben a családformák gyorsan átalakultak. A háború előtti, háromgenerációs együttélést gyakran tartalmazó családmodell helyett a házaspárból és gyermekekből álló nukleáris család vált a statisztikai értelemben leggyakoribbá. Ez az átmenet a városiasodással, a lakásviszonyok változásával és a bérből élés általánossá válásával függött össze. A családpolitikai viták középpontjába az 1970-es évektől a termékenység csökkenése került. A teljes termékenységi arányszám az 1970-es években a helyettesítő szint alá, 2005-re pedig 1,26-re süllyedt, ami a világ egyik legalacsonyabb értéke volt (a kormányzati statisztikák szerint; a módszertani évkönyvek az adatgyűjtés részleteiről tájékoztatnak). A 2010-es években a termékenység kismértékben emelkedett, majd a 2020-as évekre ismét csökkent.

A csökkenő születésszám okairól élénk tudományos és közéleti vita folyik. Az egyik magyarázat a gazdasági bizonytalanságra és a fiatal férfiak jövedelmének stagnálására összpontosít: a házasságkötés és a gyermekvállalás halasztása mögött a bizonytalan foglalkoztatás terjedését látja. Egy másik magyarázat a nemi szerepek merevségét emeli ki: a nőkre háruló kettős teher (a munka és a háztartás/gondozás) miatt a gyermekvállalás költsége magas. Megint mások a társadalmi normák lassú változását, a házasság intézményének átalakulását és a városi életforma terjedését hangsúlyozzák. Ezek a magyarázatok nem egymást kizárók, de az okok súlyozása vitatott. A kormányzati válaszok a 2000-es évektől a bölcsődei férőhelyek bővítésétől a gyermeknevelési támogatásokon át a munkahelyi rugalmasság ösztönzéséig terjedtek, de a termékenységi mutatók érdemi emelkedése a 2020-as évek közepéig nem következett be. Ezen a ponton a szöveg a statisztikai adatok frissességének ellenőrzését javasolja, mert a demográfiai mutatók évente változnak.

**A „biztonságos társadalom” és a kirekesztés.** A japán társadalom a 20. század második felében viszonylag alacsony bűnözési rátákkal és magas szintű közbiztonsággal rendelkezett, amit a közbeszéd és a tudományos elemzés egy része a japán társadalmi rend sajátosságával magyarázott. Ugyanakkor ez a kép nem fedte le a társadalom peremén élők helyzetét. A japán társadalomban tartósan jelen volt a szegénység, különösen az egyszülős háztartások, a napi munkaerőpiacon élők és a hajléktalanok körében. A bűnözési statisztikák értelmezése is óvatosságot igényel: a bejelentési hajlandóság, a rendőrségi gyakorlat és a jogi keretek eltérései miatt a nemzetközi összehasonlítások módszertani korlátokkal terheltek. A társadalmi kirekesztés kérdése a gazdasági stagnálás éveiben a közbeszéd fontos témájává vált, anélkül, hogy a japán társadalom „homogén” képét a hivatalos álláspont feladta volna. A társadalmi sokszínűség – az etnikai kisebbségek (például a koreai lakosok, az ainu közösségek), a bevándorlók, a szexuális kisebbségek – kérdése a 21. században a nyilvános viták része lett, és e vitákban a „homogenitás” mint nemzeti önkép erősen vitatottá vált.

#### 22.2.1.5. Források és bizonytalanságok

A jelen fejezetben tárgyalt jelenségek forrásadottsága egyenetlen. A legszilárdabb adatok a kormányzati statisztikákból származnak: a minisztériumi statisztikai évkönyvek, a népszámlálások, a munkaerő-felmérések, az oktatási statisztikák, a demográfiai évkönyvek és a választási eredmények elsődleges források, és az általuk közölt számok – a felvételi módszerek ismeretében – dokumentált ténynek tekinthetők. Ugyanakkor ezek az adatok is módszertani korlátokkal rendelkeznek: a definíciók (például „háztartás”, „foglalkozás”, „munkanélküliség”) időben változtak, és a nemzetközi összehasonlíthatóság nem mindig biztosított. A gazdasági növekedésre és a társadalmi mobilitásra vonatkozó becslések tehát inkább statisztikai becslésnek, mintsem pontos mérésnek tekintendők.

A politikai rendszer működésére vonatkozó forrásokat a sajtó, a parlamenti jegyzőkönyvek, a pártdokumentumok, a bírósági iratok és a visszaemlékezések adják. A frakciók, a bürokrácia és az üzleti szféra közötti kapcsolatokról szóló leírások részben oknyomozó újságírásból, részben tudományos interjúkból származnak, és a kutatók megítélése eltér abban, hogy e kapcsolatok mennyire voltak intézményesítettek vagy informálisak. Az 1990-es évek korrupciós botrányai (például a Recruit-botrány, a Szagava-ügy) dokumentált események, de azok általánosíthatósága a „strukturális korrupció” tételében már tudományos vita tárgya.

A nemek és a család története esetében a kvantitatív adatok mellett jelentős szerepük van a kvalitatív forrásoknak: a szociológiai interjúknak, a naplóknak, a női magazinoknak, a kormányzati kampányoknak és a bírósági ítéleteknek. A nemi szerepek változásáról szóló beszámolók értelmezése óhatatlanul a jelenkori fogalmak visszavetítésének kockázatával jár; a „női emancipáció” vagy a „patriarchális rend” kategóriáit a korabeli szereplők nem feltétlenül úgy használták, ahogyan a

mai elemzők. Különösen igaz ez a család intézményének megítélésére, ahol a háború előtti *ie* rendszer leírása a nemzeti hagyományt dicsőítő vagy épp elítélő későbbi narratívákban gyakran leegyszerűsítve jelenik meg; a szöveg ezért a családjogi változásokat a jogforrások alapján, a családi gyakorlatokat pedig a társadalomtörténeti kutatások fényében tárgyalja.

#### 22.2.1.6. Rövid összefoglaló

A japán politikai rendszer a második világháború utáni alkotmányos keretben, az LDP 1955 utáni hosszú kormányzásával, a frakciók közötti alkukkal és a bürokrácia erős döntés-előkészítő szerepével jött létre. Az 1993–1994-es választási reform lezárta az 1955-ös rendszer klasszikus szakaszát, de az LDP dominanciája új formában fennmaradt. A bürokrácia a döntéshozatal mellett a társadalmi felemelkedés elitcsatornája is volt, és az oktatási rendszer a mobilitás fő intézményeként működött, bár a meritokratikus elv és a tényleges esélyegyenlőség közötti feszültség végig jelen volt. A nemek és a család terén a jogi egyenlőség és a munkaerőpiaci, háztartási gyakorlat közötti szakadék a japán társadalomtörténet egyik meghatározó vonása, amely a csökkenő születésszám és a családforma-váltás demográfiai következményeivel együtt a 21. századi közbeszéd és politika egyik fő témája.

#### 22.2.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Mit jelent az „1955-ös rendszer” fogalma, és milyen tényezők magyarázzák az LDP hosszú kormányzását?
2. Milyen szerepet játszott a minisztériumi bürokrácia a gazdaságpolitikában és a társadalmi mobilitásban?
3. Hogyan alakult a japán oktatási rendszer a háború után, és milyen viták kapcsolódnak a felvételi versenyhez?
4. Milyen feszültségek jellemezték a nemek és a család viszonyát a jogi egyenlőség és a társadalmi gyakorlat között?
5. Melyek a japán demográfiai csökkenés legfontosabb magyarázatai, és milyen kormányzati válaszok születtek rá?

## 22.3. Az 1990-es válság és a „elveszett évtizedek”

A japán gazdaság 1980-as évek végi állapotának értékelése nélkül aligha érthető, miért vált az 1990-es évtized a kortárs japán történelem egyik legvitatottabb korszakává. A második világháború utáni „gazdasági csoda” hosszú szakasza után az ország a hidegháború végén a világ második legnagyobb gazdaságaként, a globális technológiai és pénzügyi rendszer egyik központjaként látszott. Az 1990-es évek elején azonban összeomlott a részvény- és ingatlanpiac, majd a stagnálás, a defláció és a pénzügyi válság olyan szerkezeti problémákat tárt fel, amelyeket a közbeszéd és a szakirodalom egy része „elveszett évtizednek” nevez. Ez az alfejezet a buborék kipukkanásától a 2000-es évek elejéig terjedő időszakot tárgyalja, hangsúlyozva, hogy a „elveszett évtizedek” fogalma maga is vitatott értelmezés, nem semleges leíró kategória.

### 22.3.1. A vagyonbuborék kialakulása és kipukkanása

Az 1980-as évek második felében a japán gazdaságot szokatlanul gyors vagyonnövekedés jellemezte. Az 1985-ös Plaza-egyezmény után a jen erőteljesen felértékelődött a dollárral szemben, ami rontotta az export versenyképességét, ezért a japán kormány és a jegybank a belső kereslet

élénkítésére törekedett. A Bank of Japan fokozatosan csökkentette az irányadó kamatlábat, és a pénzügyi liberalizáció is megkönnyítette a hitelezést. A dokumentált jegybanki döntések és a pénzügyi piaci adatok alapján a részvényárak és a földárak 1985 és 1989 között rendkívüli mértékben emelkedtek. A tokiói tőzsde irányadó indexe, a Nikkei 225, 1989. december 29-én történelmi csúcson, 38 915 ponton zárt. Ez a szint a korábbi évtizedes átlagot többszörösen meghaladta, és a piaci kapitalizáció a világ részvénypiacainak jelentős hányadát tette ki. A földárak hasonlóan szárnyaltak: a tokiói belváros egyes kerületeiben a négyzetméterenkénti árak olyan magasságba jutottak, hogy a császári palota területének elméleti értékét időnként egész Kanada vagy Kalifornia földterületének árához hasonlították. Ez utóbbi állítás inkább emlékezet- és publicisztikai toposz, mintsem szigorú közgazdasági mérés, de jól mutatja a korszak diskurzusát.

A buborék kipukkanását a japán jegybank szándékos monetáris szigorítása indította el. 1989 májusától kezdve a Bank of Japan emelte az irányadó rátát, hogy lehűtse a spekulációt; az 1990-es évek elejére a kamatszint jóval magasabb lett, mint a buborék idején. A részvénypiac 1990 folyamán meredeken esett, majd 1992 augusztusában a Nikkei átmenetileg 14 309 pontig zuhant, vagyis a csúcshoz képest több mint hatvan százalékot veszített. Az ingatlanpiac később, 1991–1992-ben fordult le, és a földárak a nagyvárosokban éveken át estek. A dokumentált piaci adatok szerint a tokiói, oszakai és nagoyai agglomeráció kereskedelmi és lakóingatlan-árai az 1990-es évek közepére a buborékcsúcs töredékére csökkentek; a hivatalos japán földár-index a csúcspontot 1991-re teszi, utána hosszú csökkenés következett.

A reálgazdasági következmények nem jelentkeztek azonnal. A GDP-növekedés 1990-ben és 1991-ben még viszonylag erős maradt, részben a korábban megkezdett beruházások miatt. 1992-től azonban a növekedési ütem érezhetően lassult, és a japán gazdaság az 1990-es évek nagy részében a második világháború utáni időszakhoz képest alacsony bővülést mutatott. A hivatalos nemzeti számlák szerint az éves GDP-növekedés az 1990-es években több évben egy százalék körül vagy az alatt alakult, időnként visszaesett. Ez nem jelentett folyamatos zsugorodást, de a korábbi periódus 4–6 százalékos növekedési ütemétől drámai eltérés volt. A kormányzat fiskális élénkítő csomagokkal igyekezett ellensúlyozni a magánkereslet gyengülését, ami az államadósság növekedéséhez vezetett; a bruttó államadósság GDP-hez viszonyított aránya az 1990-es évek végétől a világ legmagasabbjai közé emelkedett. Ezt a folyamatot a hivatalos költségvetési adatok alátámasztják, bár a nettó adósság mutatója valamivel kedvezőbb képet ad, mert a japán kormány jelentős pénzügyi eszközökkel is rendelkezett.

A defláció – a tartós, általános árszintcsökkenés – az 1990-es évek közepétől vált a japán gazdaság egyik legjellemzőbb vonásává. A fogyasztói árindex növekedési üteme 1995 körül nulla közelébe süllyedt, majd az évtized végétől időszakosan negatív lett. A defláció nem egyszerűen alacsony áremelkedést jelentett, hanem a vállalati mérlegek, a bérek és a fogyasztói várakozások tartós alkalmazkodását. A háztartások halogatták a nagyobb vásárlásokat, mert arra számítottak, hogy az árak később alacsonyabbak lesznek; a vállalatok pedig csökkentették a beruházásokat, mert a reálkamatok – a nominális kamat mínusz az infláció – a deflációban magasak maradhattak annak ellenére, hogy a nominális kamatlábakat a jegybank csaknem nullára vitte. A Bank of Japan 1999-ben vezette be a „zéró kamatpolitikát”, majd később mennyiségi lazítást alkalmazott; ezek a lépések a modern jegybanki gyakorlat későbbi, nemzetközileg is nagy figyelemmel kísért kísérleti terepévé tették Japánt.

A pénzügyi rendszer válsága szorosan összekapcsolódott a deflációs stagnálással. A buborék kipukkanása után a bankok mérlegében hatalmas mennyiségű, ingatlannal és részvényekkel fedezett hitel vált rossz minősítésűvé. A nemteljesítő hitelek, angol rövidítéssel NPL-ek, a bankrendszer egészét terhelték, de sokáig nem ismerték el teljes mértékben őket. A japán bankfelügyelet és a pénzintézetek a „halasztás és reménykedés” logikájával időnként életben tartottak olyan hiteleket, amelyek piaci értéke már régóta nem volt behajtható; ezt a jelenséget

a közgazdasági irodalom „zombi bankok” és „zombi vállalatok” fogalommal írta le, bár a fogalom használata maga is vitatott, mert leegyszerűsítheti a bankok heterogén helyzetét. Az 1990-es évek közepén a probléma fokozatosan a felszínre tört. 1995-ben kisebb hitelszövetkezetek és takarékpénztárak kerültek bajba, majd 1997-ben nagyobb pénzügyi intézmények is csődöt jelentettek: a Hokkaido Takushoku Bank és a Yamaichi Securities összeomlása decemberben különösen súlyos bizalomvesztést okozott. 1998-ban a Long-Term Credit Bank of Japan és a Nippon Credit Bank is állami ellenőrzés alá került.

A pénzügyi válság kezelése hosszú, politikai vitákkal terhelt folyamat volt. A kormány kezdetben bankmentő csomagokat jelentett be, majd 1998-ban átfogóbb jogszabályi keretet fogadott el a bankrendszer feltőkésítésére és a rossz hitelek elszámolására. Az állami forrásokból feltőkésített bankok egy része később visszafizette a támogatást, de a teljes közvetlen költségről és a hosszú távú növekedési veszteségről szóló becslések széles sávban mozognak; a szakirodalomban máig nincs egyetértés abban, hogy a konszolidáció túl lassú volt-e, vagy éppen a rendszerszintű összeomlást sikerült elkerülni. Az 1997–1998-as pénzügyi stressz után a japán nagybankok hulláma egyesülésekkel és átszervezésekkel alkalmazkodott, és a 2000-es évek elejére a bankrendszer tőkehelyzete javult. Ezt a folyamatot a hivatalos felügyeleti adatok és a bankok éves jelentései dokumentálják, de a „meggyógyult-e a rendszer” kérdésre adott válaszok azóta is értelmezési viták tárgyát képezik.

### 22.3.2. A társadalmi bizonytalanság és a japán foglalkoztatási modell átalakulása

Az 1990-es évek gazdasági nehézségei a japán társadalomban is mély nyomot hagytak, még ha a hivatalos munkanélküliség nemzetközi összehasonlításban sokáig alacsony maradt is. A háború utáni japán foglalkoztatási rendszer a nagyvállalatoknál a hosszú távú, élethossziglani alkalmazást, a szenioritás alapú béreket és a vállalati jóléti szolgáltatásokat részesítette előnyben. Ez a rendszer soha nem volt a teljes munkaerőpiac általános gyakorlata: a nők, a kisvállalati dolgozók, a mezőgazdasági munkások és a nem rendszeresen foglalkoztatottak eleve kimaradtak belőle. Az 1990-es években azonban a korábban stabilnak tekintett nagyvállalati pályák is erodálódtak. A vállalatok a csökkenő profit és a bizonytalan kereslet mellett visszafogták az új, teljes munkaidős alkalmazottak felvételét, és növelték a részfoglalkoztatású, szerződéses, kölcsönzött és ideiglenes munkavállalók arányát. A hivatalos munkaerő-felmérések szerint a nem rendszeres foglalkoztatás aránya az 1990-es években folyamatosan emelkedett, és a jelenség a 2000-es években tovább erősödött.

A fiatal generációk számára ez a fordulat különösen érzékeny következményekkel járt. Az 1990-es évek elején munkába lépő, úgynevezett „jégkorszak-generáció” sok tagja nem tudott bekerülni a stabil vállalati pályára, és éveken át bizonytalan, rosszul fizetett munkákból élt. A japán közbeszédben a „freeter” kifejezés a rendszeres teljes munkaidős állástól eltérő, alkalmi vagy részmunkaidős fiatal munkavállalókat jelölte; a „parasite single” (japánul parazaito shinguru) kifejezés pedig a szülőkkel élő, önálló háztartást nem alapító fiatal felnőttekre utalt. Ezek a kategóriák részben erkölcsi pánikot tükröztek, és a szociológiai irodalom vitatja, mennyire képesek leírni a valódi élethelyzeteket. Ugyanakkor a hivatalos statisztikák is azt mutatják, hogy a fiatalok körében a bizonytalan foglalkoztatás aránya nőtt, a házasságkötések és a gyermekvállalás időzítése kitolódott, és a demográfiai öregedés folyamata felgyorsult.

A társadalmi bizonytalanság más dimenziókban is megjelent. A hivatalos egészségügyi és igazságügyi statisztikák szerint az öngyilkosságok száma 1998-ban váratlanul 30 ezer fölé emelkedett, és utána éveken át e magas szint közelében maradt; a növekedés különösen a középkorú férfiak körében volt látványos. A kutatók és a közpolitikai elemzők vitatják, hogy ezt a hullámot mekkora részben magyarázzák a gazdasági nehézségek, a munkahelyek elvesztése, a vállalati

átszervezések és a társadalmi elszigeteltség, illetve milyen szerepet játszottak a mentális egészségügy hagyományos korlátai. Az ok-okozati összefüggés tehát nem mechanikus, de a jelenség időbeli egybeesése a pénzügyi válság időszakával széles körben dokumentált. A „hikikomori" – a társadalmi visszahúzódás, az otthonhoz kötött, hosszú távú elszigeteltség – fogalma is az 1990-es években vált a japán pszichiátriai és szociológiai diskurzus részévé. A hikikomori nem egyszerűen gazdasági válságjelenség, és a jelenség kultúrtörténeti gyökerei vitatottak; a szakértők egy része a családszerkezet, az iskolai nyomás és a munkaerőpiaci elvárások együttesében elemzi.

A fogyasztói társadalom és a mindennapi élet is átalakult. Az 1990-es években a korábbi évtizedek pazarló, státuszfogyasztó kultúrájához képest a média és a reklámipar az olcsóbb, gyakorlatiasabb termékeket emelte ki; a diszkontüzletek, a 100 jen boltok és a minőségi, de alacsonyabb árú márkák terjedése a háztartások vásárlóerejének csökkenését és az ártudatosság növekedését jelezte. A városi fiatalok egy része tudatosan fordult a fogyasztói verseny helyett az önkéntes egyszerűség, a helyi közösség vagy a popkulturális szubkultúrák felé. A japán popkultúra, az anime, a manga és a videójátékok éppen ebben az időszakban váltak globális jelenséggé, ami a gazdasági stagnálás mellett a kulturális termelés folytonosságát mutatja. Ezt a kettősséget a szakirodalom gyakran úgy fogalmazza meg, hogy a „csoda" korszakának anyagi növekedése után a posztbuborék Japán a kulturális és digitális javak területén talált új kifejezési formákat.

### 22.3.3. Az „elveszett évtizedek" fogalma és a vitatott magyarázatok

Az „elveszett évtized" (japánul ushinawareta jūnen) kifejezés az 1990-es évek során, a gazdaságpolitikai vitákban és a sajtóban terjedt el. A fogalom kezdetben az 1990-es évek alacsony növekedési időszakát jelölte, később azonban – miután a stagnálás a 2000-es években sem múlt el – a „elveszett húsz év", sőt „elveszett harminc év" megfogalmazások is megjelentek. Ez a fogalomhasználat nem semleges, hanem erős értelmezési keretet hordoz: azt sugallja, hogy az adott időszak a potenciális fejlődés elszalasztott lehetősége volt. A könyv ezért emlékezetpolitikai és közgazdasági vitafogalomként kezeli, nem pedig egyértelmű leíró kategóriaként.

A tudományos értelmezések több irányból közelítenek a stagnálás okaihoz. Az egyik markáns magyarázat a „mérlegromlási recesszió" elmélete, amely egyes közgazdászok szerint a japán esetre is alkalmazható. Eszerint a buborék után a vállalatok és a háztartások elsődleges célja az adósságcsökkentés lett, ezért a kamatlábak csökkenése ellenére sem növelték hitelkeresletüket; a gazdaság így tartós kereslethiányba került, és a szokásos monetáris élénkítés hatástalannak bizonyult. A mérlegromlási recesszió fogalma magyarázó erejű lehet, de a jelenség általánosíthatóságát és a japán esetre való alkalmazhatóságát a közgazdászok egy része vitatja. Ebből az elméletből az következett, hogy az állami költekezésnek és a bankok feltőkésítésének nagyobb szerepet kellett volna kapnia.

Ezzel versengő értelmezés a strukturális reformok hiányát hangsúlyozza. Eszerint Japánban a háború utáni gazdasági modell intézményei – a hosszú távú banki ipari keresztkapcsolatok, a merev munkaerőpiaci szabályozás, a belső védelmet élvező, alacsony termelékenységű szektorok – akadályozták a tőke és a munkaerő újraelosztását a hanyatló iparágakból a növekvő ágazatokba. E nézet képviselői szerint a probléma nem elsősorban a kereslet hiánya, hanem a kínálati oldal merevsége volt. A japán kormány 1990-es években és 2000-es évek elején végrehajtott deregulációs lépései részben ezt a diagnózist követték, de a reformok üteme és hatékonysága körüli viták máig nem zárultak le.

A demográfiai magyarázat szerint a japán gazdaság lassulása mögött a munkaképes korú népesség csökkenése és a társadalom öregedése áll. Japánban a termékenységi arányszám már az 1970-es évek óta a reprodukciós szint alatt volt, és a munkaképes korú lakosság az 1990-es évek közepén tetőzött. A demográfiai tényező vitathatatlanul fontos, de önmagában nem magyarázza az 1990-es évek hirtelen lassulását, hiszen az évtized elején a népesség még fiatalabb volt, mint később.

A kutatók többsége ezért a demográfiát hajlamos inkább a hosszú távú potenciális növekedés lassulásának kereteként, semmint a válság közvetlen kiváltó okaként kezelni.

A nemzetközi kontextus is része a vitának. Az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság a japán bankok délkelet-ázsiai kitettségén keresztül újabb nyomást gyakorolt a már amúgy is törékeny pénzügyi rendszerre. A kínai gazdaság gyors felemelkedése ugyanakkor az 1990-es évek végétől fokozatosan átalakította a kelet-ázsiai munkamegosztást; a japán feldolgozóipar egyes munkaintenzív tevékenységei kínai partnerekhez kerültek. Egyes elemzők ezt a folyamatot „üregesedésnek" nevezték, mert attól tartottak, hogy a termelés kihelyezése a hazai munkahelyek számát csökkenti. A hivatalos kereskedelmi és működőtőke-statisztikák alátámasztják, hogy a japán vállalatok kínai jelenléte a 2000-es években gyorsan bővült, de az „üregesedés" mértéke és a foglalkoztatásra gyakorolt hatása vita tárgya.

Az „elveszett évtized" narratívájának kritikusai azt is kiemelik, hogy Japán az 1990-es években és a 2000-es évek elején számos területen megőrizte a magas életszínvonalat, a technológiai innovációs képességet és a társadalmi stabilitást. A GDP egy főre jutó összege továbbra is a világ élmezőnyébe tartozott; a munkanélküliség nem emelkedett annyira, mint sok európai országban; a közbiztonság, a közegészségügy és az oktatás mutatói erősek maradtak. A hivatalos statisztikák szerint a japán háztartások vagyona is jelentős maradt, bár a föld- és részvényárak esése miatt összetétele átalakult. Ezt az érvelést azonban bírálói azzal utasítják el, hogy a stagnálás nem abszolút visszaesést, hanem a korábbi pálya elszalasztott növekedését jelenti; a vita tehát részben arról szól, mi a viszonyítási alap.

A fogalom keletkezése és politikai használata is hozzátartozik a történethez. Az „elveszett évtized" metaforát a gazdaságpolitikai szereplők gyakran úgy használták, hogy az aktuális reformellenes vagy reformpárti álláspontot alátámasszák. A kifejezés a japán politikai diskurzusban a hibás döntések és a késlekedő alkalmazkodás szimbólumává vált, miközben a nemzetközi sajtóban gyakran leegyszerűsítő módon Japánt a „bukás" modelljeként mutatták be. A kritikai történetírás ezért óvatosságra int: a gazdasági mutatók romlása dokumentált tény, de a „elveszett évtized" retorikai keretként sajátos értelmezést közvetít, amelyet nem szabad magától értetődőnek tekinteni.

### 22.3.4. Gazdaságpolitikai kísérletek és intézményi változások

Az 1990-es évek japán gazdaságpolitikáját a fiskális és monetáris eszközök ismételt, gyakran ellentmondásos bevetése jellemezte. A kormány 1992 és 1999 között több nagy kiadási csomagot fogadott el, amelyek közlekedési infrastruktúrára, közművekre és helyi beruházásokra irányultak. A fiskális élénkítés hosszabb távon az államadósság növekedéséhez vezetett, de a növekedést tartósan nem gyorsította fel. A kritikusok szerint a források egy része alacsony megtérülésű, politikai okokból választott projektekre ment; a védelmezői szerint a csomagok nélkül a visszaesés mélyebb lett volna. A döntések dokumentáltak, a hatékonyság megítélése azonban változatlanul vita tárgya.

A monetáris politikában a Bank of Japan fokozatosan radikális eszközökhöz nyúlt. Az irányadó kamatláb az 1990-es évek eleji magas szintről az évtized végére gyakorlatilag nullára csökkent. A jegybank 1999-től „nulla kamatpolitikát" alkalmazott, 2001-ben pedig mennyiségi lazításba kezdett: a banki tartalékok növelésével próbálta biztosítani a pénzügyi rendszer likviditását és leszorítani a hosszú kamatokat. A lépések újszerűsége később a globális válságkezelés számára is hivatkozási ponttá vált, de a japán defláció megtörésére a 2000-es évek elején csak részben voltak alkalmasak. A monetáris politikai döntések időpontja és eszközei a jegybanki jegyzőkönyvekben és közleményekben dokumentáltak; azok hatásmechanizmusáról azonban a közgazdászok eltérő álláspontot képviselnek.

A pénzügyi felügyelet intézményi átalakulása is a korszak fontos fejleménye. A hagyományos, a Pénzügyminisztérium alatti felügyeletet – amelyet a buborék és a bankválság idején a szabályozói elfogultság vádja ért – 1998 után fokozatosan önálló felügyeleti hatóság váltotta fel, amely később a Pénzügyi Szolgáltatások Ügynöksége (FSA) lett. A bankokkal szembeni nyilvános közzétételi követelmények szigorodtak, és a rossz hitelek értékelését átláthatóbbá tették. Ezek a változások dokumentált jogszabályi lépések voltak, de a szakirodalom vitatja, mennyire változtatták meg a felügyeleti kultúrát. A „konvojrendszer" – az a régi gyakorlat, hogy a gyenge bankokat is átsegítették, nehogy bármelyikük csődbe jusson – részben fennmaradt, részben átalakult; a bankmentések és az állami feltőkésítések utólagos értékelése máig érzékeny kérdés a japán közpolitikában.

A vállalatirányítási reformok is megkezdődtek, bár nem radikálisan. A nagyvállalatok egy része a stagnálás éveiben lazított a kereszttulajdonlási hálókon, külföldi befektetőket vont be, és a részvényesi érték nyelvét kezdte használni. A hagyományos japán vállalati modell – a főbanki finanszírozás, az alkalmazottak hosszú távú foglalkoztatása, a stabil tulajdonosi háttér – ugyanakkor nem omlott össze, hanem inkább lassan, egyenlőtlenül alakult át. A jogszabályi környezet változásai, például a részvényesi képviselet és a könyvvizsgálat szabályozása, a hivatalos parlamenti és minisztériumi dokumentumokban nyomon követhetők; a változások társadalmi és kulturális hatása azonban kevésbé egyértelmű.

### 22.3.5. Források és bizonytalanságok

A korszak elemzéséhez elsődleges források széles köre áll rendelkezésre: a japán kormány és a Bank of Japan hivatalos közleményei, a nemzeti számlák, a munkaerő-felmérések, a földár- és fogyasztói árindexek, a vállalati és banki jelentések, valamint a parlamentben elhangzott viták jegyzőkönyvei. A statisztikai adatokat azonban módszertani szempontból óvatosan kell kezelni. A GDP-revíziók, a deflátorok változása és az informális gazdaság becslései módosíthatják a növekedési képet; a rossz hitelek nagyságára vonatkozó számok pedig attól függnek, milyen minősítési szabályokat alkalmaznak. A hivatalos japán adatsorok és a nemzetközi szervezetek (IMF, OECD, BIS) által közzétett becslések nem mindig egyeznek, mert a módszertani definíciók eltérhetnek.

A buborék mértéke és a válság mélysége körüli becslések széles sávban mozognak. A tőzsdei indexek napi záróértékei dokumentált tények, a földárak hivatalos indexe is rendszeresen közzétett statisztika; ugyanakkor az, hogy az 1989-es árszintek mekkora része volt „buborék", csak utólagos számítással, vitatott modellekkel becsülhető. A bankrendszerben felhalmozódott rossz hitelek összegét a japán felügyeleti szervek, a bankok és a nemzetközi elemzők különböző időpontokban eltérően becsülték; egyes becslések a nominális GDP több tíz százalékára tették a teljes állományt, míg a hivatalos közzétételek eleinte alacsonyabb számokat mutattak. A különbség nem feltétlenül hamisítás, hanem eltérő definíciós és értékelési gyakorlat következménye.

A társadalmi jelenségekre vonatkozó források értelmezése még nagyobb óvatosságot igényel. A munkanélküliségi ráta, a nem rendszeres foglalkoztatás aránya és az öngyilkosságok száma hivatalos statisztikákban szerepel, de ezek a kategóriák kultúrtörténeti konstrukciók is; a besorolás kritériumai idővel változtak. A „freeter", a „parasite single" és a „hikikomori" fogalmai a kortárs médiában és a szociológiai kutatásokban egyszerre jelennek meg, ezért a szövegben jelölni kell, hogy leíró vagy címkéző kategóriákról van-e szó. Az öngyilkossági adatok és a gazdasági válság közötti okozati kapcsolat tudományos konszenzusa nem egyértelmű: a korreláció dokumentált, a mechanizmusok vitatottak.

Az „elveszett évtized" fogalom használatát – mint fentebb látható – a forráskritikának ki kell emelnie. A kifejezés a japán gazdaságpolitikai viták és a nemzetközi pénzügyi média terméke, nem semleges analitikus eszköz. A könyv ezért nem foglal állást abban, hogy valóban „elveszett"

volt-e az évtized; a dokumentált mutatókat és a rivális értelmezéseket együtt mutatja be. A fiskális élénkítés, a zéró kamat és a bankmentő intézkedések hatásossága körüli szakirodalmi vita ugyancsak nem lezárható a rendelkezésre álló statisztikai bizonyítékok alapján; ezeket a kérdéseket a jelenkori gazdaságtörténeti kutatás nyitott problémáiként kell kezelni.

### 22.3.6. Rövid összefoglaló

Az 1990-es évek japán válsága a részvény- és ingatlanpiaci buborék kipukkanásával kezdődött, és tartós gazdasági lassulást, deflációt, bankválságot, valamint a munkaerőpiac lassú átalakulását hozta. A hivatalos statisztikák szerint a növekedési ütem tartósan elmaradt a korábbi évtizedekétől, a fogyasztói árak időszakosan csökkentek, a bankrendszerben nemteljesítő hitelek halmozódtak fel, és a nem rendszeres foglalkoztatás aránya nőtt. A gazdaságpolitikai válaszok – fiskális csomagok, fokozatos kamatcsökkentés, nulla kamatpolitika, bankkonszolidáció – hosszú időn át nem tudták visszahozni a fenntartható fellendülést, de a rendszerszintű pénzügyi összeomlást sikerült elkerülni. A társadalmi bizonytalanság jelei, a fiatalok bizonytalan foglalkoztatásának terjedése, az öngyilkossági hullám és a generációs tapasztalatok elválaszthatatlanok a gazdasági folyamatoktól, jóllehet az ok-okozati viszonyok továbbra is vitatottak. Az „elveszett évtized” fogalma nem a tények puszta rögzítése, hanem értelmező keret, amelyet a korszak szereplői és későbbi elemzői eltérő célokra használtak; a japán társadalom egyszerre élte meg a gazdasági alkalmazkodás kényszerét és a kulturális, technológiai folytonosságot.

### 22.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen monetáris és pénzügyi folyamatok vezettek a japán vagyonbuborék kialakulásához, és milyen lépésekkel kezdődött a kipukkanás?
2. Miben különbözik a deflációs stagnálás a szokásos lassulástól, és hogyan kapcsolódott a japán bankválsághoz?
3. Hogyan változott meg a japán foglalkoztatási rendszer az 1990-es években, és milyen társadalmi jelenségek kísérték ezt a folyamatot?
4. Melyek a japán „elveszett évtized” fő magyarázó elméletei, és miben térnek el egymástól?
5. Miért kell forráskritikával kezelni a „elveszett évtized” kifejezést és a korszakra vonatkozó statisztikai becsléseket?

## 22.4. Japán 2000–2026: elöregedés, biztonságpolitika, identitás

Japán a 21. század első negyedében olyan kihívásokkal szembesült, amelyek egyszerre érintették a társadalom szerkezetét, a gazdaságpolitikát, a nemzetbiztonságot és a nemzeti identitást. A jelen alfejezet a 2000 és 2026 közötti időszakot tekinti át, hangsúlyosan a demográfiai elöregedést, a gazdaságpolitika kísérleteit, a 9. cikk körüli vitákat, a Japán és a szomszédos országok közötti kapcsolatokat, valamint a japán identitás átalakulását. A korszak kezdetén az 1990-es évek „elveszett évtizede” után Japán stagnáló gazdasággal, növekvő államadóssággal és egyre láthatóbb demográfiai problémával küzdött; a vizsgált időszak végére, 2026-ra a japán társadalom egy szuperöregedő, alacsony termékenységű, geopolitikailag egyre bizonytalanabb környezetben működő országgá vált, miközben saját múltjának értelmezése és a jövőjére vonatkozó víziók vitái is felerősödtek.

A 2000-es évek első évtizedét a Japán Demokrata Párt (DPJ) 2009-es választási győzelméig a Liberális Demokrata Párt (LDP) kormányzása jellemezte. A demográfiai gondok már ekkor

évtizedek óta tartó folyamat eredményei voltak. A japán teljes termékenységi arányszám az 1970-es évek óta a reprodukciós szint alatt volt; a várható élettartam viszont a világ legmagasabbjai közé tartozott. A 2000-es években a 65 évesnél idősebb népesség aránya fokozatosan 20 százalék fölé emelkedett, a munkaképes korú lakosság pedig zsugorodni kezdett. A Japán Statisztikai Hivatal és az ENSZ demográfiai adatai alapján – amelyek elsődleges, bár módszertani becsléseken alapuló források – 2010 körül érte el Japán a népességcsúcsot, majd lassú, de tartós fogyás kezdődött. E számok vitán felül álló tendenciát mutatnak, a pontos értékek azonban időszakosan felülvizsgálatra szorulnak, és a jövőre vonatkozó előrejelzések – például 2060-ra a 65 év felettiek arányának 40 százalékra növekedése – statisztikai becslések, nem tények.

A munkaerőpiacra gyakorolt hatás már a 2000-es években megmutatkozott a fiatal munkavállalók számának csökkenésében és a nyugdíjrendszer terhelésében. A kormányok intézkedései között szerepelt a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése, a női foglalkoztatás ösztönzése és – vitatott módon – a külföldi munkaerő korlátozott beengedése. Japán hagyományosan szigorú bevándorlási politikát folytatott; a 2000-es években a technikai gyakornoki programok és a külföldi diákok munkavállalási lehetőségei bővültek, de a „bevándorló” szó használata politikailag érzékeny maradt. A japán kormányzat inkább a születésszám növelésére helyezte a hangsúlyt, részben a hagyományos családmodell fenntartását célzó családpolitikával, részben munkaerőpiaci reformokkal. Ezt a megközelítést számos demográfus vitatta: a tudományos konszenzus szerint a termékenységi ráta emelése önmagában nem oldja meg a rövid távú munkaerőhiányt, és a bevándorlás nélküli forgatókönyv a gazdaság zsugorodásához vezet.

A gazdaságpolitika terén a 2000-es évek a „nullakamat-politika” és a kvantitatív lazítás korai kísérletei után a 2008–2009-es globális pénzügyi válsággal találkoztak. Japán exportvezérelt gazdasága súlyosan érintetté vált: az amerikai és európai kereslet visszaesése a termelés és az export drámai csökkenését okozta. A 2009-es választáson a DPJ – amely a városi szavazók és a szakszervezetek támogatásával kampányolt – megszerezte a hatalmat, de a kormányzás rövidnek és ellentmondásosnak bizonyult. A 2011-es Tósoku földrengés és cunami, valamint az általa kiváltott fukushimai atomerőmű-katasztrófa nem csupán humanitárius és környezeti válság volt, hanem a biztonságba és a kormányzati válságkezelésbe vetett bizalom megrendülését is előidézte. A Fukusima utáni atomenergia-vita fontos identitáspolitikai törésvonal lett: a nukleáris energia támogatói a gazdasági stabilitást és az alacsony szén-dioxid-kibocsátást hangsúlyozták, ellenzői pedig a biztonsági kockázatokat és a közösségi ellenőrzés hiányát. A DPJ kormány belső vitái és a katasztrófa utáni helyreállítás lassúsága hozzájárult a párt 2012-es választási vereségéhez.

2012 decemberében Abe Sinzó második kormánya vette át a hatalmat, és meghirdette az „Abenomics” néven ismert gazdaságpolitikai csomagot. A három „nyíl” – agresszív monetáris lazítás, rugalmas fiskális politika és strukturális reformok – célja a defláció megtörése, a jen gyengítése és a növekedés beindítása volt. A Bank of Japan a 2013-as kormányzás kezdetétől 2 százalékos inflációs célt fogadott el, és nagyarányú államkötvény-vásárlásba kezdett. A jen árfolyama jelentősen leértékelődött, ami az exportőr vállalatok nyereségét növelte, a tőzsde pedig emelkedett. A bérek reálértéke azonban nem követte a vállalati profitokat, a fogyasztói árak növekedése elmaradt a céltól, és az államadósság a GDP arányában a világ egyik legmagasabb szintjén maradt. A strukturális reformok – a munkaerőpiac rugalmasítása, a mezőgazdaság liberalizálása, a női foglalkoztatás növelése, az ún. „womenomics” – vegyes eredményeket hoztak. A női munkaerőpiaci részvétel emelkedett, de a vezetői pozíciókban továbbra is erős volt a férfi dominancia, és a bérek, valamint a nemek közötti különbségek vitákat váltottak ki. Az Abenomics megítélése máig megoszlik: a kormánypárt és a nemzetközi pénzügyi intézmények egy része sikeresnek nevezte, más közgazdászok szerint a növekedés szerény maradt, a monetáris lazítás pedig fenntarthatatlan adósságspirált gerjesztett. 2019-ben a fogyasztási adó 8-ról 10 százalékra emelkedett, ami a fogyasztás visszaeséséhez vezetett, és a COVID-19 világjárvány 2020-ban újabb gazdasági sokkot okozott. A járvány alatt a japán kormány jelentős fiskális csomagokat vezetett be, de a növekedés visszafogott maradt. A 2020-as évek közepére a globális inflációs nyomás

Japánt is elérte: 2023-tól az infláció meghaladta a 2 százalékos célt, ami az Abenomics deflációs feltételezését részben elavulttá tette. E folyamatok értékelésekor a statisztikai adatok forrása a japán kormány és a Bank of Japan publikációi; az elemzői konszenzus a különböző iskolák között nem egységes.

A biztonságpolitika és a 9. cikk kérdése a 2000-es években vált az egyik legfontosabb belpolitikai törésvonallá. Az 1947-es japán alkotmány 9. cikke, amely lemond a háborúról mint a nemzet szuverén jogáról, és megtiltja a haderő fenntartását, a második világháború utáni pacifizmus alapdokumentuma. Japán ennek ellenére 1954 óta fenntartja az Önvédelmi Erőket (JSDF), amelyeket a kormány az ország védelmére és nemzetközi békefenntartásra használ. A 2000-es években a JSDF részt vett az iraki háború utáni nem harcoló támogató műveletekben, és tengeri logisztikai segítséget nyújtott az afganisztáni koalíció erőinek. Ezt a japán kormány a 9. cikk „pozitív pacifizmus" keretében értelmezte; ellenzői szerint viszont a harci cselekményekkel összefüggő támogatás sérti az alkotmányos kereteket. A 2010-es években a kínai tengeri expanzió, az észak-koreai rakétakísérletek és az amerikai szövetségi elvárások nyomást gyakoroltak Japánra. A 2015-ös biztonsági törvények – amelyeket az Abe-kormány fogadtatott el, heves parlamenti és utcai tiltakozások közepette – lehetővé tették a korlátozott kollektív önvédelem gyakorlását, vagyis azt, hogy Japán szövetségeseit támadás esetén korlátozottan megvédje, anélkül, hogy saját területét támadás érné. A törvények alkotmányosságát számos jogász vitatta; a kormány hivatalos értelmezése szerint a 9. cikk nem tiltja a minimálisan szükséges önvédelmi intézkedéseket. A „9. cikk" jelentése tehát ma is vitatott értelmezés tárgya: a pacifista és a nacionalista olvasatok között nincs tudományos vagy politikai konszenzus.

A 2022-es nemzetbiztonsági stratégia tovább feszítette a kereteket: a dokumentum bevezette a „ellencsapás-képesség" gondolatát, ami a támadó támaszpontok elleni csapás lehetőségét vetíti elő, és a védelmi költségvetés jelentős növelését irányozta elő. A japán kormány ezt a kínai fenyegetésre és az észak-koreai rakétaprogramra adott válaszként indokolta. Kína hivatalosan tiltakozott, és a lépést a japán militarizmus újjáéledésének minősítette. A 9. cikk módosítása – amelyet az LDP régóta napirenden tart – 2026-ig nem történt meg, mert az alkotmánymódosításhoz szükséges népszavazás kiírásához nincs stabil politikai többség. A pacifista mozgalmak, a baloldali ellenzék, valamint a dél-koreai és kínai civil szervezetek továbbra is elutasítják a 9. cikk bármilyen módosítását. E vitákban az „emlékezetpolitikai állítások" keverednek: egyesek a háborús múlt szégyenét, mások a nemzeti szuverenitás helyreállítását hangsúlyozzák. A japán lakosság körében a közvélemény-kutatások szerint a 9. cikk némileg támogatottabb, de a biztonságpolitikai változások iránti igény is nő, különösen a fiatalabb generációkban – ezeket az adatokat szintén statisztikai becslésként kell kezelni, mivel a felmérések módszertana és mintavétele eltérő.

A Japán–kínai kapcsolatok a 2000-es években egyszerre voltak a gazdasági interdependencia és a történelmi-politikai feszültségek történetei. Kína 2004 óta Japán legnagyobb kereskedelmi partnereként, majd 2007-től az első számú ázsiai befektetési célpontjaként tűnt fel. A gazdasági szál erős ellentétben állt a politikai viszony hullámzásával. 2005-ben kínai városokban tiltakozó tömeg vonult az utcára a japán háborús múltat elítélő jelszavakkal, a 2006–2008 közötti enyhülés pedig a kormányzati párbeszéd és a Történelmi Tényfeltáró Bizottság munkája révén jött létre. 2010-ben, majd 2012-ben a Szenkaku/Diaoyu szigetek körüli területi vita éleződött ki, amikor a japán kormány a szigetek egy részét államosította. Kína ezt súlyos provokációnak tekintette, és diplomáciai, gazdasági és tengeri nyomást gyakorolt Japánra. A konfliktus 2013–2014-ben mélypontra juttatta a viszonyt. A 2018-as Abe–Li Ko-csiang találkozó és a kétoldalú tárgyalások átmeneti enyhülést hoztak, de a 2020-as években a Kína és az Egyesült Államok közötti nagyhatalmi verseny, a tajvani kérdés, valamint a kínai katonai gyakorlatok újra feszültté tették a kapcsolatot. A japán kormány hivatalosan elismeri Kína „egy Kína" elvét Tajvanra vonatkozóan, ugyanakkor aggályait fejezi ki a Tajvani-szoros militarizálódása miatt. A kínai kormány a japán történelmi revizionizmust, a Jaszukuni-szentély látogatásait és a tankönyvvitákat emeli ki; a japán kormány a kínai katonai átláthatatlanságot és az emberi jogi helyzetet bírálja. Mindkét

narratíva politikai és emlékezetpolitikai állításokon alapul, és a hivatalos dokumentumok mellett a média mindkét oldalon szelektíven mutatja be a történteket. A japán–kínai kapcsolatok értékelése tehát nem redukálható egyetlen igazságra; a könyv a különböző álláspontok együttes ismertetésére törekszik.

A Japán és a Koreai-félsziget közötti viszony – különösen Dél-Koreával – a 2000-es években is a múltfeldolgozás és a jelenkori biztonsági együttműködés között ingadozott. A 2000-es években a dél-koreai és japán kormányok közös világbajnokságot rendeztek 2002-ben, és a kulturális csere – a dél-koreai hullám (hallyu) Japánban, a japán anime Koreában – jelentős volt. A történelmi sérelmek azonban újra és újra felszínre törtek: a kényszermunkások és a „komfortnők" kérdése, a Jaszukuni-szentély, valamint a Tokiói Történeti Tankönyvvita. 2015-ben a két ország kormánya megállapodást kötött a „komfortnők" ügyének „végleges és visszafordíthatatlan" rendezéséről; a megállapodást azonban a túlélők és a dél-koreai civil szervezetek széles köre elutasította, mert szerintük nem vette figyelembe az áldozatok követeléseit. 2018-ban a dél-koreai legfelsőbb bíróság a japán vállalatokat kártérítésre kötelezte a kényszermunka ügyében, amit Japán a nemzetközi jog megsértésének tekintett. A vita 2019–2020-ban kereskedelmi korlátozásokig fajult, és mindkét országban fogyasztói bojkottok jelentek meg. A 2020-as évek elején a biztonsági kihívások – Észak-Korea rakétái és Kína felemelkedése – újra közelítették a két államot, és 2023-ban a vezetők ismét találkoztak. A japán–dél-koreai viszonyban a múlt feldolgozása ma is vitatott értelmezés: a dél-koreai kormány és a civil társadalom egy része szerint Japán soha nem kért őszinte bocsánatot, a japán kormány szerint a hivatalos bocsánatkérések már megtörténtek, és a viták a belső politika eszközei. Észak-Korea esetében a fő kérdés a japán állampolgárok 1970–1980-as évekbeli elrablása (abdukciós ügy), valamint a rakéta- és nukleáris fenyegetés. A Japán és Észak-Korea közötti tárgyalások többször megszakadtak; a japán kormány az elraboltak teljes körű hazatérését szabja feltételül, míg Észak-Korea a múlt lezárását követeli. Az ügy erősen átitatott emlékezetpolitikai és emberi jogi érvekkel, és a japán közvéleményben az észak-koreai fenyegetés percepciója fontos biztonságpolitikai mobilizációs tényező.

A japán identitás a 2000-es években több párhuzamos folyamat eredményeként alakult. A háború utáni pacifizmus, amelyet a 9. cikk és az antimilitarista nevelés intézményesített, a 2000-es években vesztett erejéből, különösen a fiatal generációk körében, akik nem hordozzák a háború közvetlen emlékét. Ugyanakkor a globalizáció és a popkultúra – a manga, az anime, a videójátékok – a japán „soft power" növekedését hozta, és a 2010-es évekre a „Cool Japan" kormányzati stratégia is megjelent. A kulturális termékek népszerűsége hozzájárult a japán identitás egyfajta újrafogalmazásához, amely a technológiai innovációra, a kreatív iparra és a „japán esztétikára" épül. Ugyanakkor a nacionalista oldal a hagyományos császári intézmény és a sintó hagyomány köré szerveződve erősítette a „normális ország" diskurzust. A Jaszukuni-szentély, ahol háborús bűnösként elítélt személyek is szerepelnek a tisztelet tárgyai között, a nacionalista emlékezetpolitika egyik központi jelképe. Az ilyen látogatások, valamint a történelemtankönyv-viták rendszeresen feszültséget keltenek a szomszédos országokkal. A japán társadalomban nincs egyetértés a múlt értelmezéséről: az idős túlélők, a pacifista értelmiség, a nacionalista csoportok és a fiatal liberálisok eltérő narratívákat képviselnek. A 2011-es Fukusima-katasztrófa utáni önkéntes mozgalmak és a közösségi szolidaritás újfajta civil öntudatot erősítettek, míg a 2020-as COVID-19 járvány és a 2021-es tokiói olimpia – amelyet a közvélemény jelentős része a járvány idején ellenzett – a kormányzati válságkommunikációval kapcsolatos bizalmatlanságot növelte. 2022 júliusában Abe Sinzó volt miniszterelnököt egy választási beszéd közben meggyilkolták; a merénylet hátterében az Egyesítő Egyház és a politikusok közötti kapcsolatok miatti sérelem állt. Az ügy politikai botránnyá szélesedett, és ráirányította a figyelmet a vallási szervezetek és a politika összefonódására. A 2024-es években az LDP kormányzati többsége megingott, és kisebbségi kormányzás alakult ki; a pontos belpolitikai fejlemények 2026-ig folyamatosan változnak, ezért a legfrissebb események értékelése csak ellenőrzött forrásokkal lehetséges. A japán identitás tehát 2026-ban sem egységes: egymás mellett él a pacifista örökség, a nacionalista

irányzat, a kozmopolita globalizmus és a demográfiai szorongásból fakadó nemzeti aggodalom.

A demográfiai elöregedés Japánban a 2020-as évekre a „szuperöregedő társadalom” legmarkánsabb példájává tette az országot. A 2020-as népszámlálás szerint a 65 év felettiek aránya meghaladta a 28 százalékot, a termékenységi ráta pedig 1,3 körül mozgott – ezek a számok a Japán Statisztikai Hivatal és az Egészségügyi, Munkaügyi és Jóléti Minisztérium elsődleges adatai, de a precíz értékek a statisztikai évkönyvekben eltérhetnek. A munkaerőhiány a gondozási szektorban, az egészségügyben és a vidéki területeken különösen súlyos. A kormány 2019-ben bevezette a speciális szakmunkás vízumot, amely tizennégy iparágban nyitotta meg a külföldi munkavállalást, de a program célja hivatalosan a munkaerő-pótlás, nem a bevándorlás. A vidéki elnéptelenedés, az infrastruktúra fenntartási költségei és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága a jövőre vonatkozóan számos előrejelzést szülnek: a Nemzeti Népesség- és Társadalombiztosítási Kutatóintézet (IPSS) közepes forgatókönyve szerint a japán népesség 2070-re 90 millió alá csökkenhet. Ezek az előrejelzések statisztikai modellekre épülnek, és a bizonytalanságot a szakirodalom rendre hangsúlyozza. A japán kormány a 2020-as években tovább növelte a családtámogatásokat, és 2023-ban létrehozta a Gyermek- és Családpolitikai Ügynökséget, de a termékenységi ráta nem mutatott tartós emelkedést. A demográfiai válság értelmezése vitatott: egyesek szerint ez a japán társadalmi normák és a munkaerőpiaci merevség következménye, mások szerint globális jelenség, amelyet a japán politika csak részben kezelhet.

A 9. cikk körüli vita a 2020-as években a biztonságpolitikai fordulattal párhuzamosan zajlott. A 2022-es nemzetbiztonsági stratégia a védelmi kiadások GDP-arányos 2 százalékra emelését tűzte ki 2027-ig, ami a háború utáni japán védelmi politika addigi legnagyobb változása. A dokumentum a kínai katonai nyomást, az észak-koreai nukleáris és rakétaprogramot, valamint a tajvani vészhelyzet lehetőségét nevezi meg indokként. A japán kormány ennek ellenére hangsúlyozza, hogy a „ellencsapás-képesség” nem támadó hadviselés, hanem az önvédelem minimálisan szükséges eleme. A kritikusok – köztük alkotmányjogászok, pacifista csoportok és a japán baloldal – szerint ez a 9. cikk szellemével ellentétes, és a kollektív önvédelem bővítése aláássa a békés ország identitását. A dél-koreai és kínai kormányok is aggodalmukat fejezték ki, bár eltérő hangsúlyokkal: Dél-Korea a japán militarizmus történelmi emlékét idézte fel, Kína pedig a japán–amerikai szövetség megerősítését bírálta. A japán lakosság körében a védelmi kiadások növelését a 2020-as évek közepén a többség támogatta – ezt a közvélemény-kutatások statisztikai becslései mutatják, de a felmérések a kérdésfeltevés függvényében eltérnek. A 9. cikk módosítása azonban továbbra is hiányzik: a politikai törésvonalak és a népszavazás kockázata a kormányokat óvatosságra intette.

A Japán–kínai kapcsolatokat a 2020-as években a gazdasági kölcsönös függés mellett a biztonsági dilemma és az emlékezetpolitikai konfliktusok jellemzik. A két ország kereskedelme a világjárvány alatt is jelentős mértékű maradt; Kína Japán legnagyobb külkereskedelmi partnere. Ugyanakkor a Kelet-kínai-tengeren a kínai parti őrség és a japán tengeri erők rendszeresen konfrontálódnak a Szenkaku-szigetek körül. A 2020-as évek közepén a tajvani feszültség növekedésével a japán kormány egyre nyíltabban beszélt a Tajvani-szoros békéjének fontosságáról, amit Kína belügyekbe való beavatkozásként értékelt. A japán kormány hivatalos álláspontja szerint Tajvan a „Kínai Népköztársaság része”, de a „békés rendezés” fontosságát hangsúlyozza, és nem zárja ki a vészhelyzeti segítségnyújtást. A kínai sajtó Japán múltját és a Jaszukuni-látogatásokat emeli ki, míg a japán sajtó a kínai katonai gyakorlatokról és a Hszincsiangban, valamint Hongkongban történtekről számol be. E kölcsönös vádaskodásban a valós tények és a propagandaelemek szétválasztása nehéz, de a hivatalos dokumentumok és a nemzetközi megfigyelők jelentései alapján a biztonsági feszültség valós, a lakosság mindkét országban negatívan ítéli meg a másikat. A Japán és Dél-Korea közötti kapcsolat a 2020-as évek közepére javult, részben az amerikai közvetítésnek és a közös észak-koreai fenyegetésnek köszönhetően, de a kényszermunka-ügyek rendezése továbbra is törékeny, és a történelmi bizalomhiány nem szűnt meg. Észak-Koreával a kapcsolat 2026-ig befagyott állapotban van: a japán kormány a rakéta- és nukleáris program

leállítását, valamint az elraboltak ügyének rendezését követeli, míg Phenjan a japán kormány politikáját ellenségesnek tekinti. Az észak-koreai rakétakísérletek – amelyeket a japán kormány és az ENSZ Biztonsági Tanács is elítélt – a japán lakosság fenyegetettségérzetét növelték, és támogatják a védelmi kiadások emelését.

A japán identitás és a jelenkor értékelésekor két, egymást keresztező folyamatot kell kiemelni. Egyfelől a posztindusztriális, elöregedő társadalomban a hagyományos közösségi kötelékek – a háromgenerációs család, a faluközösség, a vállalati hűség – gyengültek, és a fiatalabb generációk a nemzeti identitás mellett regionális, kozmopolita vagy globális identitásokat is építenek. A popkultúra, a turizmus és a nemzetközi diákcsere nyitottabb, de egyben a nemzetközi közösség iránti közömbösséget is hozott. Másfelől a külső fenyegetések és a gazdasági stagnálás a nemzeti öntudat megerősítésére irányuló politikai kísérleteket erősítették. Az Abe-kormány idején a „szép Japán" és a „normális ország" szlogenek a nemzeti büszkeség és a történelmi revizionizmus határán mozogtak; az oktatási reformok a „hazafiság" erősítését célozták. A 2020-as években a Kishida- és a későbbi kormányok óvatosabb hangot ütöttek meg, de a biztonságpolitikai fordulat maga is a nemzeti identitás átalakulásának jele. A japán identitás 2026-ban tehát nem statikus, hanem folyamatosan vitatott kategória: a pacifista Japán képe, a technológiai nagyhatalom képe, a demográfiai válsággal küzdő ország képe és a katonailag aktívabb középhatalom képe egyszerre van jelen, és ezek közötti vita a japán demokrácia élő folyamata.

Összességében a 2000–2026 közötti japán történelem a belső stabilitás és a külső nyomás közötti egyensúlykeresés időszaka. A demográfiai elöregedés a jóléti állam alapjait kérdőjelezi meg, a gazdaságpolitika a deflációtól a fenntarthatóságig terjedő kihívásokkal küzd, a biztonságpolitika a pacifista alkotmány és a változó geopolitika között lavíroz, a szomszédos országokkal való viszony pedig a múlt feldolgozásának elmaradása miatt ismétlődő konfliktusoktól terhelt. A japán identitás mindeközben sokszínűbbé vált, ami egyszerre erőforrás és feszültségforrás. A 2026-ig tartó időszak megértése nem lehetséges a korábbi fejezetek – különösen a gazdasági csoda, az 1990-es évek válsága és a japán birodalmi múlt – tanulságai nélkül; a jelen alfejezet csupán azokat a folyamatokat foglalta össze, amelyek a 21. századi Japánt meghatározzák.

### 22.4.1. Források és bizonytalanságok

A demográfiai adatok esetében elsődleges forrás a japán Statisztikai Hivatal népszámlálásai és a Népesség- és Társadalombiztosítási Kutatóintézet előrejelzései. Ezek a statisztikai becslések kategóriájába tartoznak: a múltbeli adatok viszonylag pontosak, de a jövőre vonatkozó modellek bizonytalanok. A termékenységi ráta és a halálozási arány egyes évekre vonatkozó értékei eltérhetnek a különböző módszertanok szerint; a tankönyv az általános trendet dokumentált tényként, a konkrét számokat pedig becslésként kezeli.

Az Abenomics értékelése vitatott értelmezés: a kormánypárti elemzések és a monetáris lazítást támogató közgazdászok pozitívan, a költségvetési fegyelemre és a strukturális reformok elmaradására hivatkozó kritikusok negatívan értékelik. A japán jegybank inflációs céljának elérése és a bérek alakulása statisztikailag dokumentált, de az ok-okozati összefüggések nem tisztázottak.

A 9. cikk értelmezése jogi és politikai vita tárgya. Az alkotmány szövege elsődleges dokumentum; a kormányzati alkotmányértelmezések – például a 2015-ös biztonsági törvények kontextusában – hivatalos állásfoglalások, de számos alkotmányjogász vitatja azokat. Az „ellencsapás-képesség" fogalmának jogi tartalma a 2020-as években is kidolgozás alatt áll; a tudományos konszenzus hiányzik. A védelmi költségvetés adatai dokumentált kormányzati statisztikák, de azok GDP-arányos összevetése nemzetközi módszertani eltéréseket rejt.

A kínai és koreai kapcsolatokban a felek hivatalos közleményei, a diplomáciai dokumentumok és a nemzetközi sajtó tudósításai elsődleges források, de a történelmi sérelmekkel kapcsolatos

állítások nagyrészt emlékezetpolitikai jellegűek. A „komfortnők” és a kényszermunka áldozatainak száma a történészek között vitatott: a japán kormány hivatalos vizsgálatai, a dél-koreai és kínai archívumok, valamint a túlélők visszaemlékezései eltérő képet adnak. A japán kormány 1993-as Kono-nyilatkozata és a 2015-ös megállapodás szövege elsődleges forrás, de azok értelmezése körül is vita van. A Szenkaku/Diaoyu szigetek helyzete nemzetközi jogi vita: Japán ténylegesen ellenőrzi a szigeteket, Kína és Tajvan is igényt tart rájuk. A könyv e területi vita esetében a történeti és jogi álláspontokat különbségtétellel mutatja be, és nem dönt a szuverenitás kérdésében.

A 2022-es Abe-merénylet, a 2024 utáni belpolitikai változások és a 2025–2026-os események friss, gyorsan változó folyamatok. Az ezekre vonatkozó ismeretek 2026 elején részben ellenőrizetlenek vagy hiányosak; a jelen alfejezet a stabilnak tekinthető trendeket foglalta össze, a legfrissebb események pontosításához a megjelenés évében ellenőrzött hírforrások és hivatalos közlemények használata szükséges. A japán közvélemény-kutatások – például a védelmi kiadásokról vagy a kormánypárti támogatottságról – statisztikai becslések, mintavételük és kérdésfeltevésük vitatható.

### 22.4.2. Rövid összefoglaló

Japán 2000 és 2026 között a 20. századi modernizáció és a 21. századi kihívások metszetében élt. A lakosság elöregedése dokumentált demográfiai folyamat, amely a munkaerőpiacot, a nyugdíjrendszert és a gazdasági növekedést alapjaiban alakítja át. Az Abenomics a defláció elleni küzdelem kiemelkedő kísérlete volt, de eredményeiről a szakirodalom megosztott. A 9. cikk körüli biztonságpolitikai vita a pacifista Japán és a „normális ország” vízióinak ütközése, amely a 2015-ös törvényekben és a 2022-es nemzetbiztonsági stratégiában öltött testet. A kínai és koreai kapcsolatok a gazdasági interdependencia és a történelmi sérelmek közötti feszültségben formálódtak, a szomszédos országokkal való viszony ma is vitatott értelmezések terepe. A japán identitás átalakult: a pacifista, posztmodern, globalizált és nacionalista elemek egymás mellett élnek, és a demográfiai szorongás, a természeti katasztrófák és a geopolitikai bizonytalanság tovább színezi a nemzeti önmeghatározást.

### 22.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Melyek a japán demográfiai elöregedés fő okai és következményei a 2000–2026 közötti időszakban?
2. Mik voltak az Abenomics három „nyila”, és milyen eredményeket és bírálatokat váltott ki a csomag?
3. Hogyan változott a japán 9. cikk értelmezése a 2000-es években, és melyek a 2015-ös és 2022-es biztonságpolitikai fordulatok fő elemei?
4. Milyen fő vitapontok terhelték a japán–kínai és a japán–dél-koreai kapcsolatokat a vizsgált időszakban?
5. Milyen párhuzamos identitásnarratívák versengenek a mai Japánban, és hogyan kapcsolódnak ezek a múlt feldolgozásához és a jövőképekhez?

# 23 Korea a gyarmatosítás előtt

## 23.1. A korai koreai államok: Kodzsoszon, Kogurjo, Pekcse, Silla

A koreai félsziget korai államalakulásait a hagyományos koreai történetírás és a modern tankönyvek gyakran egyetlen ívként mutatják be: a mitikus Kodzsoszon (Gojoseon) alapításától a három királyság – Kogurjo (Goguryeo), Pekcse (Baekje) és Silla – versengésén át a sillai egyesítésig. Ez a kép azonban nagyrészt a 12–13. századi koreai történeti művekből, elsősorban a *Samguk Sagi* (A három királyság története) és a *Samguk Yusa* (A három királyság emlékezete) szövegeiből származik. A régészeti anyag ennél sokszínűbb és bizonytalanabb folyamatot mutat: a korai koreai államiság nem egyetlen törzsből vagy dinasztiából nőtt ki, hanem a bronzkori és kora vaskori elitek, kínai parancsnokságok, helyi törzsszövetségek, valamint a szárazföldi és tengeri cserehálózatok együttesében alakult ki. Az alfejezet ezért nem a nemzeti eredettörténetet ismétli meg, hanem a rendelkezésre álló források, a régészeti bizonyítékok és a történetírás vitáinak bemutatásával közelíti meg a korszakot, körülbelül az i. e. 7. századtól az i. sz. 7. század közepéig.

A legkorábbi politikai képződmény, amelyet a koreai hagyomány államként tart számon, Kodzsoszon, azaz „régi Csoszon”. A *Samguk Yusa* szerint Tangun (Dangun) i. e. 2333-ban alapította, miután apja, az égből leszálló Hvanung (Hwanung) és anyja, egy medve emberré változott alakja egyesült. Az alapítási dátum és a medve-tigris motívum szóbeli hagyományból, illetve későbbi irodalmi formából származó mitikus elem, nem dokumentált tény. A régészeti kutatás a félsziget északi részén és Dél-Mandzsúriában a bronzkorban, nagyjából az i. e. 8–4. században találja meg a társadalmi rétegződés nyomait: a jellegzetes lant alakú bronz tőrök, a dolmenek és a csontvázas temetkezések arra utalnak, hogy a korábbi, viszonylag egyenlőbb faluközösségekből olyan helyi elitek emelkedtek ki, amelyek képesek voltak a Nagy Falon túli és a kínai központi területek felé irányuló cserébe is bekapcsolódni. Ez a régészeti kép azonban csak közvetett: a „Kodzsoszon” név és az egységes állam határai a forrásokban nem igazolhatók pontosan.

Az i. e. 2. században a kínai források megneveznek egy politikai alakulatot Csoszon (Joseon) néven. A kínai *Shiji* (A történetíró feljegyzései) szerint a területre egy Üman (Wiman) nevű, kínai származásúnak mondott vezető tette át hatalmát, majd i. e. 108-ban Han Wudi császár hadjárata döntötte meg a Csoszon államot. A Han birodalom ezután négy parancsnokságot hozott létre a félsziget északi és középső részén, valamint Mandzsúriában: Lelang (koreaiul Nangnang), Xuantu, Lintun és Zhenfan. Közülük Lelang bizonyult tartósnak; a mai Phenjan közelében fekvő központja a kínai hivatali kultúra, a kereskedelem és a diplomácia helyi gócpontja lett. A parancsnokság létezése kínai hivatalos iratokban és régészeti leletekben dokumentált; Lelang bukása 313-ban, amikor a felemelkedő Kogurjo megszerezte a területet, szintén a kínai és koreai források egybehangzó adata, bár a részletek a későbbi krónikákban eltérhetnek.

A három királyság kialakulását a *Samguk Sagi* három alapítási dátumhoz köti: Kogurjo i. e. 37-ben, Pekcse i. e. 18-ban, Silla pedig i. e. 57-ben jött volna létre. Ezeket a dátumokat azonban a modern történettudomány nem fogadja el államalapítási tényként: a krónika későbbi, kínai mintájú dinasztikus keretezése miatt valószínűleg mesterségesen korábbi dátumokat rendeltek a félsziget államaihoz. A régészeti anyag és a kínai párhuzamos források alapján a három királyság a Han parancsnokságok gyengülésével párhuzamosan, az i. sz. 3–4. században vált területi,

adóztató és katonai szempontból intézményesült állammá. A déli partvidéken emellett a Kaja (Gaya) államok szövetsége, a Naktong-folyó medencéjének vasban gazdag kis királyságai alkottak önálló hatalmi tömböt, amelyet a későbbi „három királyság” kifejezés gyakran elfed. A korszak tehát valójában több, egymással versengő regionális alakulat története volt.

Kogurjo a félsziget északi részéből és Dél-Mandzsúriából kiindulva vált a legerősebb korai katonai hatalommá. A *Samguk Sagi* szerint Csumong (Jumong) alapította; az alapítási mítosz, amelyben az égi származású hős egy tojásból születik, a királyi legitimitás szóbeli hagyományát őrzi. A régészet és a kínai feljegyzések azt mutatják, hogy Kogurjo kezdetben törzsszövetség lehetett, amely a Han parancsnokságokkal folytatott harcok során szerveződött területi királysággá. 313-ban elpusztította Lelangot, 427-ben pedig fővárosát a mai Phenjanba helyezte át, ami a félsziget északi felének tartós ellenőrzését jelzi. A 4–5. századi Kogurjo hatalmának legfontosabb epigráfiai forrása a Kvanggetto (Gwanggaeto) király sztéléje, amelyet 414-ben, a király halála után emeltek. A kínai írással készült felirat Kogurjo hódításait és a közeli területek feletti befolyását részletezi, de a szöveg győzelmi propagandaként is olvasandó, ezért a benne felsorolt eseményeket nem lehet puszta tényrögzítésként kezelni. Kogurjo katonai erejét a kínai Szuj (Sui) dinasztia elleni háborúk is mutatják: a Szuj 612–614-es inváziói kudarcot vallottak, a hagyomány azonban a Salsu folyó menti győzelemmel kapcsolatban sokszoros, részben legendásnak tekinthető hadszámokat őrzött meg. A 7. századi Tang-dinasztia ismétlődő hadjáratai Kogurjót fokozatosan kimerítették, míg végül a Sillával kötött szövetség 668-ban megdöntötte az északi királyságot.

Pekcse a félsziget délnyugati részén, a Han-folyó alsó szakaszánál alakult ki; hagyományos alapítását Ondzsóhoz (Onjo), Csumong fiához kötik. A kínai és japán feljegyzések, valamint a helyi régészeti emlékek szerint Pekcse erős tengeri kapcsolatrendszert tartott fenn Kína déli részével és a japán szigetvilággal. A királyság fővárosait a kogurjói nyomás dél felé tolta: a kezdeti hanszongi központot Kogurjo 475-ben elfoglalta, majd Pekcse előbb Ungjinbe (a mai Kongdzsu), 538-ban Szabiba (a mai Pujo) tette át a székhelyét. A pekcsei udvar a kínai írást, a buddhizmust és a mesterségbeli ismereteket is közvetítette Japán felé; ezt a szerepet a 8. századi japán *Nihon Shoki* is hangsúlyozza, ugyanakkor a japán krónika politikai érdekei miatt a japán–koreai viszonyra vonatkozó állításai önmagukban nem tekinthetők semleges forrásnak. Különösen a japán források által Imna (Mimana) néven emlegetett, állítólagos japán fennhatóságú déli koreai terület kérdése vitatott értelmezés: a koreai történetírás ezt nagyrészt a későbbi japán birodalmi ideológia visszavetítésének tartja, a régészeti anyag pedig nem támaszt alá tartós japán katonai irányítást a félszigeten. Pekcse végül 660-ban esett el, amikor a sillai–tang seregek elfoglalták a királyságot.

Silla a délkeleti, hegyekkel tagolt területen jött létre, és kezdetben lassabban nőtt regionális középponttá, mint Kogurjo vagy Pekcse. A *Samguk Sagi* szerint i. e. 57-ben alapították; a korai Silla a hagyományos elbeszélésben hat falu szövetségéből alakult ki, élén a Pak (Park), Szok (Seok) és Kim nemzetségekből származó uralkodókkal. A régészeti bizonyítékok – például a mai Kjongdzsu (Gyeongju) környéki halomsírok és az onnan előkerült aranykoronák – arra mutatnak, hogy a sillai királyság a 4–5. századra képes volt a helyi elitek fölötti szakrális és katonai hatalom koncentrálására. Silla társadalmát a csontrendszer (*kolpum*) szabályozta: a legmagasabb „szent csont” (*szonggol*) és az „igazi csont” (*csin'gol*) csoportokba tartozó arisztokraták közül került ki a király, a hivatalok betöltése pedig vérségi fokozatokhoz kötődött. Ez a rendszer a kínai hivatali hagyománnyal részben érintkezett, de annál merevebb, arisztokratikusabb logikájú volt; ezért a mai „nemzeti” és „kínaiasító” címkék helyett inkább a helyi hatalommegosztás rendszereként érdemes leírni. A 7. századi Silla a Tang-dinasztiával szövetkezve előbb Pekcsét (660), majd Kogurjót (668) buktatta meg. A győzelem után azonban a Tang csapatok a meghódított területeken kínai igazgatást próbáltak kiépíteni, ezért a sillai elit 670–676 között fegyveres konfliktusba fordult korábbi szövetségesével. Ennek eredményeként Silla a Taedong-folyótól délre eső területek felett szerzett tartós irányítást, míg Kogurjo északi területein 698-ban Balhae

(Parhae) állama jött létre. A gyakran „egyesített Silla” kifejezéssel jelölt új rend tehát nem az egész félsziget egyesítését jelentette, hanem a déli és középső területek integrációját.

A kínai kulturális hatás mindhárom királyságban kimutatható, de nem egyirányú, passzív átvétel volt. A kínai írás már a Han parancsnokságokon keresztül ismertté vált a félszigeten; a királyságok a kínai írásjegyeket használták hivatalos feliratokban, diplomáciai iratokban és történeti szövegekben. Kogurjóban a *Samguk Sagi* szerint 372-ben állami akadémiát (*Taehak*) hoztak létre, ahol kínai klasszikusokat tanítottak; Pekcsében és Sillában is fokozatosan elterjedtek a konfuciánus rítusok, a kínai udvari címek és a hivatali írásbeliség. A kínai modell azonban nem egyszerűen lemásolt forma volt: a helyi arisztokrácia a kínai intézményeket saját hatalmi rendjéhez igazította, és a sillai csontrendszer éppen azt mutatja, hogy a vérségi kiváltságokat nem szorította ki a kínai típusú, érdemeken alapuló kiválasztás. A kínai hatás emellett nem csak közvetlenül érvényesült: Pekcse és Kaja kereskedői, kézművesei és szerzetesei a kínai tudást és technológiát Japán felé is közvetítették, így a félsziget a kelet-ázsiai kulturális hálózat egyik közvetítő csomópontja volt.

A buddhizmus megjelenése a kínai kulturális hatás egyik legmaradandóbb következménye lett, és a három királyságban eltérő időpontokhoz kötődik. A későbbi koreai hagyomány szerint Kogurjóban 372-ben, Pekcsében 384-ben, Sillában pedig 527/535-ben vált hivatalosan elfogadottá a buddhizmus. A Kogurjóba érkező szerzetesek neve és a pekcsei Maranant'a alakja a *Samguk Sagi* és a *Samguk Yusa* hagyományából származik; ezek az adatok nem független, egykorú feljegyzések, hanem későbbi buddhista hagiográfia részei. Silla esetében a hagyomány Icsadon (Ichadon) mártíromságát emeli ki: az udvari ellenállás közepette kivégzett szerzetes halálakor a legenda szerint fehér tej, azaz csodás jel mutatta a buddhizmus igazságát. A hagiográfiai elemek a buddhista közösség emlékezetpolitikai állításai, nem a mártíromság történeti tényének bizonyítékai. A régészeti anyag azonban jól mutatja a buddhizmus intézményesülését: Pekcse Mireuksa (Miruk-templom) és Silla Hwangnyongsa (Sárkány-templom) maradványai, a pagodák, az aranyozott bronz Buddha-szobrok és a szerzetesi cellák a 6–7. században a királyi udvarok aktív támogatását jelzik. A buddhizmus nem csupán a személyes vallásosságot hozta el, hanem állami védelmi ideológiaként is működött: az uralkodók a szútrák olvasását, a templomépítést és a szerzetesi imákat az ország védelmével, a királyi legitimitás megerősítésével kapcsolták össze. A sillai Hvarang intézménye – az arisztokrata fiatalokból álló csoport, amely erkölcsi, katonai és buddhista-konfuciánus elemeket vegyített – szintén ezt az államközpontú vallásosságot mutatja, noha későbbi koreai nemzeti narratívák olykor romantikus színezetet adtak neki.

A korszak értelmezésére vonatkozó viták nem csupán a szakirodalomban, hanem a mai kelet-ázsiai emlékezetpolitikában is jelen vannak. Kogurjo besorolása különösen érzékeny: a koreai történetírás a félsziget egyik legfontosabb korai államaként tekinti, míg a kínai történeti kutatás egy része – és a 2000-es években elindított kínai állami történeti projektek némelyike – Kogurjót Kína északkeleti területének történelmi részeként tárgyalja. A vita részben a mai határok és nemzeti identitások visszavetítéséből fakad: Kogurjo a mai Kína és Korea határvidékén működő, kínai és koreai kapcsolatokkal egyaránt rendelkező állam volt, amelyet a modern nemzeti kategóriákba erőltetni anakronisztikus lenne. Ugyanakkor a koreai hagyománynak dokumentált, hosszú folytonossága van, amikor Kogurjót a közös koreai múlt részének tekinti. A könyv ezt a kérdést nem zárja le, hanem jelzi a szembenálló álláspontokat.

### 23.1.1. Források és bizonytalanságok

A korai koreai államokról szóló ismeretek forrásbázisa egyenetlen. A legfontosabb koreai elbeszélő források jóval a korszak után keletkeztek: a *Samguk Sagi* 1145-ben, a *Samguk Yusa* pedig a 13. század végén. Mindkettő a Koryo (Goryeo) korszak politikai és vallási viszonyait tükrözi; a *Samguk Sagi* konfuciánus, központosító szemléletű, a *Samguk Yusa* pedig buddhista, csodás

elemekben gazdag hagyományt őriz. A kínai források – a *Shiji*, a *Sanguozhi* (Három királyság feljegyzései), a Szuj- és Tang-kori hivatalos történetek – gyakran a kínai udvar külkapcsolati és katonai nézőpontjából írják le az eseményeket, ezért a félsziget belső viszonyairól keveset és olykor ellenségesen szólnak. A japán *Nihon Shoki* a 8. század eleji japán udvari ideológia alapján rendezte el a koreai–japán kapcsolatokat, így a Pekcséhez és Kajához fűződő viszonyra vonatkozó állításai különösen vitatottak.

A régészeti anyag sok részletet árnyal, de nem mindent igazol. A dolmenek, bronz tőrök, halomsírok, aranykoronák, buddhista templommaradványok és a Kvanggetto-sztélé egy-egy régió elitjének gazdagságát és kapcsolatait mutatják, ám a politikai határok, a „királyság” fogalmának helyi tartalma és a korai uralkodók személye továbbra is bizonytalan. Az alapítási dátumok (i. e. 2333, i. e. 57, i. e. 37, i. e. 18) a modern tudományos konszenzus szerint nem eseménytörténeti tények, hanem a későbbi dinasztikus emlékezet időkeretei. A hadjáratok és csaták méretére vonatkozó számok – például a Szuj- vagy Tang-hadseregek létszáma – becslések, gyakran a győztes vagy legyőzött fél propagandájából származnak, ezért a szövegben forráskritika nélkül nem kezelhetők pontos statisztikaként.

Azt is érdemes kiemelni, hogy a „három királyság” kifejezés maga is későbbi szerkesztői választás. A Kaja szövetség legalább a 4–6. században önálló szereplő volt, és a pekcsei–japán kereskedelem, illetve a déli vaslelőhelyek ellenőrzése miatt a térség gazdasági jelentősége nagyobb lehetett, mint amennyit a későbbi sillai központú elbeszélés elismer. A források szelektív fennmaradása tehát nem csak a bizonytalanság forrása, hanem maga is a korai koreai emlékezetpolitika terméke.

### 23.1.2. Rövid összefoglaló

A koreai félsziget korai államai nem egyetlen, folytonos nemzeti állam előzményei voltak, hanem több, egymással versengő politikai és kulturális alakulat. Kodzsoszon hagyománya a későbbi történetírás mitikus eredeztetése; a régészet a bronzkori elitek, majd a Han parancsnokságok világába vezet. A Han-kori Lelang parancsnokság a kínai hivatali kultúra és kereskedelem fontos csomópontjává vált, bukása után pedig a Kogurjo, Pekcse, Silla és Kaja alkotta regionális államvilág vált meghatározóvá. Kogurjo az északi katonai hatalom, Pekcse a tengeri és kulturális közvetítő királyság, Silla pedig a szigorú arisztokratikus rendszerből kinövő, végül a déli területeket egyesítő állam lett. A kínai írás, az állami intézmények és a buddhizmus mindhárom királyságot átalakította, de a helyi elitek ezeket saját hatalmi logikájuk szerint használták. A korszak megítélésében a kínai, koreai és japán források egyaránt érdekeltek, a modern Kína és Korea közötti Kogurjo-vita pedig azt mutatja, hogy a korai államok története ma is eleven emlékezetpolitikai tér.

### 23.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthetők a *Samguk Sagi* alapítási dátumai és a Tangun-mítosz közvetlen államalapítási ténynek?
2. Hogyan kapcsolódott Lelang Han-parancsnokság a koreai félsziget korai hatalmi átrendeződéséhez?
3. Milyen eltérő utakon érte el a buddhizmus a három királyság udvarait, és milyen forrásproblémák kísérik a hagyományos dátumokat?
4. Miért nem írható le Silla 668-as győzelme az egész félsziget tartós egyesítéseként?
5. Milyen mai emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak Kogurjo és Kaja történeti értelmezéséhez?

## 23.2. A Korjo-korszak

A 918 és 1392 közötti Korjo (Goryeo) dinasztia a Koreai-félsziget történetének egyik leghosszabb és legösszetettebb államalakulata volt. Neve a későbbi koreai államok elnevezésének, a „Koreának” is az alapja. A korszak egyszerre hozta a kínai mintájú központosított állam kiépítését, a buddhista kultúra fénykorát, a kelet-ázsiai nagyhatalmi viszonyok közötti egyensúlyozást, majd a mongol hódítás és a belső katonai diktatúra válságát. A Korjo története nem írható le egyetlen, egyenes vonalú fejlődésként: a dinasztia intézményei folyamatosan változtak, és a 12–14. században mélyülő társadalmi feszültségek végül a rendszert megdöntő Csoszon-dinasztia létrejöttéhez vezettek.

### 23.2.1. Az alapítás és az egyesítés

A Korjo-dinasztia a késői három királyság korának (889–936) széttagoltságából nőtt ki. A 9. század végén az Egyesített Silla központi hatalma meggyengült, és a félszigeten újra több regionális hatalmi központ alakult ki. A Silla mellett Hubaekje (Késői Pekcse) délnyugaton, valamint az északi Taebong (Késői Kogurjo) királysága jött létre. A Taebongban katonai vezetőként felemelkedő Vang Kon (Wang Geon, posztumusz nevén Thedzso, Taejo) 918-ban megbuktatta a Taebongot irányító Kung Njét (Gung Ye), és a fővárost Keszong (Kaesong) térségébe helyezte. Vang Kon fokozatosan kiterjesztette hatalmát, majd 935-ben Silla utolsó királyának lemondásával, 936-ban pedig Hubaekje legyőzésével egyesítette a félsziget nagy részét.

Az alapítás dokumentált tény, de a források – elsősorban a később összeállított *Korjo-sza* (Goryeosa, a Korjo hivatalos dinasztiatörténete) és a *Szamguk Szagi* – egyes részletei a későbbi dinasztikus legitimáció visszavetítései lehetnek. Vang Kon „Tíz intelme” (Hunjo csipjo) című végrendeletét gyakran emlegetik a Korjo politikai alapelveinek összefoglalásaként, de a szöveg fennmaradt formája valószínűleg utólagos szerkesztés eredménye; ezért nem tekinthető az alapító szavainak kritika nélküli, szó szerinti rögzítésének.

A korai Korjo államszervezete a Silla örökségére és a kínai Tang-, majd Szong-mintára épült, de a központosítás nem volt azonnali. A 10. században a vidéki hatalmasságok, a korábbi regionális elitek és a királyi udvar közötti feszültségek határozták meg a politikát. A 958-ban bevezetett kvago (gwageo) hivatalnokvizsga-rendszer – amely elvben a kínai mintájú, érdemalapú kiválasztást honosította meg – a gyakorlatban az arisztokrata családoknak kedvezett. A vizsgák mellett a hivatalok jelentős részét születési előjogok, családi kapcsolatok és királyi kegy alapján töltötték be. A Korjo tehát nem tisztán meritokratikus bürokratikus állam volt, hanem olyan arisztokratikus monarchia, amelyben a király és a nagy családok folyamatosan alkudoztak egymással.

### 23.2.2. Társadalmi és politikai szerkezet

A Korjo társadalma rendi jellegű volt, és a korszak nagy részében az arisztokrácia – a „külső és belső hivatalnoki családok” – dominálta a politikai és gazdasági életet. A legelőkelőbb nemzetségek, mint például a Keszong környéki, a fővároshoz kötődő családok, házassági és hivatali hálózatokon keresztül ellenőrizték a központi intézményeket. A vidéki elit fokozatosan beolvadt vagy alárendelődött ennek a fővárosi arisztokráciának. A királyi hatalom erőssége dinasztián és korszakon belül is változott: a 11. század közepén viszonylag stabil, a 12. század végétől azonban a katonai vezetők és a főnemesi klikkek küzdelme határozta meg a politikát.

A földbirtokrendszer alapja a hivatalnokoknak és intézményeknek juttatott föld haszonélvezeti joga volt (a csonsik-kva és más formák). A föld elvileg az államé volt, de a gyakorlatban a magánbirtokok és a kolostorok birtokai egyre nagyobb területet tettek ki. A parasztság

rétegzett volt: a szabad parasztok mellett számos függő helyzetű földműves és rabszolga élt. A rabszolgák arányára vonatkozó becslések a szakirodalomban széles sávban mozognak, egyes kutatások a népesség akár 20–30 százalékára is teszik őket, de a források hiányosságai miatt ez vitatott értelmezés. A rabszolga státusz örökölhető volt, ugyanakkor léteztek a felszabadítás és az állami rabszolgák intézményei is. A rabszolgaság mértékét nem szabad sem eltúlozni, sem elhallgatni: a Korjo társadalom egyenlőtlenségeinek egyik legfontosabb, de a forrásokban egyenetlenül dokumentált eleme volt.

A buddhizmus a Korjo államvallása volt. A királyok kolostorokat alapítottak, a szerzetesek adómentességet és földbirtokokat kaptak, a buddhista egyház pedig jelentős gazdasági és politikai befolyásra tett szert. A buddhizmus nem csupán vallási, hanem állami legitimációs eszköz is volt: az uralkodók a buddhista kozmológia és rituálék segítségével erősítették meg hatalmukat. Ugyanakkor a kolostorok vagyonának növekedése, a szerzetesi intézmények közterhektől való mentessége és az egyházi birtokok terjeszkedése a 12–14. században egyre több belső bírálatot váltott ki. Nem a buddhizmus mint vallás volt a válság oka, hanem a vallási intézmények és a világi hatalom összefonódása.

### 23.2.3. Kulturális virágzás

A Korjo-korszak a koreai buddhista kultúra egyik csúcspontja. A korszak leglátványosabb tárgyi öröksége a korjói celadon kerámia, amelynek jellegzetes halványzöld mázja, berakásos (szanggam) technikája és formavilága a kelet-ázsiai kerámiaművesség egyik kiemelkedő teljesítménye. A celadon edényeket a királyi udvar, a kolostorok és a gazdag családok használták; készítésük technikai tudása a 13. század végétől a mongol inváziók gazdasági és társadalmi megrázkódtatásai miatt hanyatlott.

A buddhista kánon, a Tripitaka Koreana (magyarosan gyakran „Korjo Tripitaka”) fatábláinak elkészítése a korszak vallási és kulturális ambícióit mutatja. A teljes kánon több mint nyolcvanezer fatábláját a 13. században faragták ki, részben a mongol inváziók idején, és a Hainsza templomban ma is őrzik. Ez a fennmaradt táblasorozat a világ egyik legteljesebb és legrégebbi buddhista kánonja; állapota a gondos tárolásnak és a koreai hagyománynak köszönhető. A Tripitaka Koreana létrehozása dokumentált tény, de a faragás pontos munka- és időszervezésére vonatkozó adatok hiányosak, ezért a készítés körülményeiről szóló állításokat óvatosan kell kezelni.

A korszakban a fém mozgatható betűs nyomtatás is megjelent. A *Csikcsi* (Jikji) című buddhista szöveggyűjtemény 1377-ben, fémből készült mozgatható betűkkel nyomtatott kiadása a világ egyik legkorábbi fennmaradt ilyen nyomtatványa. Ez a tény a koreai nyomdászat technikai fejlettségét jelzi, de nem azt jelenti, hogy a fémnyomtatás a 14. századi Koreában széles körben elterjedt volna; a technológia nem vált tömeges könyvtermelés alapjává, és a fennmaradt példányok száma csekély.

A történetírás terén a Korjo-korszak két alapművet hozott létre. A *Szamguk Szagi* („A három királyság történeti feljegyzései”, 1145) Kim Busik (Kim Bu-sik) vezetésével készült, és a kínai mintájú konfuciánus történetírás eszközeivel örökítette meg a korai koreai államok történetét. A *Szamguk Jusza* („A három királyság emlékezete”, 1285 körül) viszont inkább buddhista szempontú, legendákat, néphagyományokat és alapítási mítoszokat is megőrző munka. A két mű forrásértéke eltérő: a Szamguk Szagi hivatalosabb, de a szerzők saját koruk viszonyait is visszavetíthették a korai időszakra, míg a Szamguk Jusza éppen azoknak a hagyományoknak ad hangot, amelyeket a hivatalos történetírás kihagyott vagy átfogalmazott. A kettő együttes olvasása tanítja meg, hogy a „koreai ókor” képe nem egységesen dokumentált, hanem részben a középkori szerzők értelmezéseit tükrözi.

### 23.2.4. A katonai puccs és a Cshö-diktatúra

A 12. század közepére a Korjo politikai rendszere belső feszültségekkel terheltté vált. A civil arisztokrácia lenézte a katonai tisztségviselőket, akik a társadalmi ranglétra alsóbb fokain álltak, miközben a katonai szolgálat terheit nagyrészt a köznép viselte. 1170-ben katonatisztek egy csoportja puccsot hajtott végre, meggyilkolta a király környezetének számos civil hivatalnokát, és a királyt gyakorlatilag ellenőrzésük alá vonták. A puccs után a katonai vezetők közötti hatalmi harcok következtek, amelyből a Cshö család került ki győztesen. Cshö Cshunghon (Choe Chung-heon) 1196-tól haláláig, majd utódai révén a család mintegy hat évtizeden át tényleges katonai diktatúraként irányította az államot. A királyok formálisan a trónon maradtak, de a valódi hatalom a Cshö-rezsim magánkatonai szervezeteiben összpontosult.

A Cshö-diktatúra értelmezése vitatott. Egyes történészek a civil arisztokrácia korrupciójára adott válasznak, mások a katonai réteg társadalmi felemelkedési kísérletének tekintik. A kortárs és későbbi források egyaránt elfogultak lehetnek: a Csoszon-kori hivatalos történetírás a katonai uralmat a zűrzavar és a törvénytelenség időszakaként ábrázolta, részben azért, hogy a saját dinasztiaalapító katonai vezető, I Szonggje fellépését igazolja. A dokumentált események – a puccs, a Cshö család hatalmának intézményesülése, a királyi hatalom kiüresedése – nem vitatottak, de a korszak társadalmi hatásainak megítélése ma is élő történészi vita tárgya.

A katonai uralom idején parasztfelkelések és helyi lázadások is kitörtek, amelyek a központi hatalom meggyengülését jelzik. A társadalmi elégedetlenség a buddhista intézmények és a helyi urak adóterheivel, a földbirtokviszonyok bizonytalanságával és a katonai önkény tapasztalatával függött össze. A felkelések leírása a hivatalos forrásokban gyakran „rablók” vagy „lázadók” elleni fellépésként jelenik meg, ami a későbbi olvasatot torzíthatja.

### 23.2.5. A mongol inváziók és a mongol uralom kora

A 13. század elején a Koreai-félsziget a mongol világbirodalom terjeszkedésének útjába került. Az első mongol hadjárat 1231-ben érte el Korjót, és a támadások 1259-ig több hullámban ismétlődtek. A Korjo udvar 1232-ben Kanghva (Ganghwa) szigetére költözött, hogy a mongol lovassereg elől védelmet találjon, de a szárazföldi lakosság hatalmas pusztítást szenvedett el. A hadjáratok áldozatainak számát a kortárs feljegyzések gyakran eltúlzottan adják meg, a modern becslések pedig a források hiánya miatt széles sávban mozognak. Nem lehet tehát pontos összlétszámot mondani, de az bizonyos, hogy a mongol inváziók a Korjo társadalom egyik legsúlyosabb demográfiai és gazdasági traumáját okozták.

A béke megkötése után a Korjo dinasztia formálisan fennmaradt, de elvesztette tényleges szuverenitását. A királyok a mongol Jüan-dinasztia vazallusaivá váltak, mongol hercegnőket vettek feleségül, és a Jüan udvar beavatkozott a koreai belpolitikába. A mongol hatás a koreai közigazgatásban, a katonai szervezetben és az udvari szokásokban is megjelent. Egyes hivatali elnevezések mongol eredetűek lettek, és a királyi család tagjai gyakran a Jüan fővárosban nevelkedtek. Ez az időszak a koreai történetírásban hagyományosan a „mongol beavatkozás koraként” jelenik meg, de a megítélés árnyalt: a Jüan-korban a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok is bővültek, és egyes koreai elitek a mongol birodalmi keretben találták meg az érvényesülés útját.

A mongol uralom fontos következménye volt, hogy a koreai udvar kénytelen volt részt venni a Jüan katonai vállalkozásaiban. A Japán elleni mongol inváziós kísérletek (1274, 1281) előkészítésében és végrehajtásában a koreai partok és hajóépítő kapacitások meghatározó szerepet játszottak. A két hadjárat kudarca után a kelet-ázsiai erőviszonyok ismét átrendeződtek, de a Korjo belső autonómiája csak fokozatosan állt helyre.

### 23.2.6. A mongol uralom meggyengülése és a dinasztia vége

A 14. század közepén a Jüan-dinasztia belső válsága lehetőséget adott a koreai udvarnak a mongol befolyás visszaszorítására. Kongmin (Gongmin) király (uralk. 1351–1374) igyekezett felszámolni a mongolbarát udvari klikket, visszavenni a mongol kézre került területeket, és megerősíteni a királyi hatalmat. Reformjai azonban nem tudták megállítani a belső hanyatlást. A 14. század második felében a kínai vöröses turbános felkelők betörései, a japán kalóztámadások (vokou) és a belső hatalmi harcok tovább gyengítették a központi kormányzatot.

Ebben a helyzetben emelkedett fel I Szonggje (Yi Seong-gye), egy északkeleti katonai parancsnok, aki a vokou elleni harcokban szerzett tekintélyt. 1388-ban a király a kínai Ming-dinasztia ellen küldte seregét, I Szonggje azonban a határnál visszafordult, és Vihva-szigetnél katonáival a főváros ellen vonult. A visszafordulás okait a források eltérően magyarázzák: a hivatalos Csoszon-kori elbeszélés szerint I Szonggje a király hibás külpolitikáját felismerve mentette meg az országot, míg a kritikus olvasat szerint a hadvezér egyszerűen a saját hatalmi érdekeit követte. A Vihva-szigeti fordulat dokumentált tény, de a motivációk értelmezése vitatott. I Szonggje 1392-ben megfosztotta trónjától az utolsó Korjo királyt, és megalapította a Csoszon-dinasztiát, amely a félsziget történetét a következő több mint öt évszázadban meghatározta.

### 23.2.7. Források és bizonytalanságok

A Korjo-korszak történetének legfontosabb elsődleges forrásai a *Korjo-sza* és a *Korjo-sza cserjo* (Goryeo-sa jeolyo) című hivatalos dinasztiatörténetek, amelyeket azonban nem a Korjo-korban, hanem a Csoszon-dinasztia idején állítottak össze. Ez a tény alapvetően befolyásolja a forrásértéküket: a szerkesztők a későbbi dinasztia legitimációs szempontjai szerint válogattak, hangsúlyoztak vagy hallgattak el eseményeket. A *Szamguk Szagi* és a *Szamguk Jusza* a korábbi korszakokra vonatkozik, de keletkezésük a Korjo-korban történt, így a korabeli gondolkodásmód dokumentumai is. A kínai dinasztiatörténetek és a japán források kiegészítik a képet, de a koreai belpolitikáról gyakran csak közvetett információkat adnak.

A régészeti anyag – a korjói celadon lelőhelyei, a templomromok, a várak és a Hainszai Tripitaka táblái – a tárgyi kultúra terén sok dokumentált tényt szolgáltat, de a társadalomtörténeti kérdésekben kevésbé beszédes. A demográfiai adatok, a földbirtokok nagysága, a rabszolgák aránya, a háborús áldozatok száma mind becslésre szorul, és a szakirodalomban eltérő számok szerepelnek. A rabszolgák arányát például egyes kutatók a lakosság 20–30 százalékára teszik, mások ennél alacsonyabbra; a mongol inváziók áldozatait pedig a kortárs túlzások miatt nem lehet megbízhatóan számszerűsíteni. A katonai puccs és a Cshö-diktatúra megítélését szintén vitatott értelmezés övezi.

A koreai nemzeti történetírás hagyományosan a Korjo-kort a nemzeti ellenállás és a kulturális fénykor kettősségében mutatja be. A mongol hódítást gyakran a nemzeti szenvedés egyik első nagy traumájaként emlegetik, míg a Korjo kulturális teljesítményeit – a celadont, a Tripitaka Koreánát, a nyomtatást – a koreai kreativitás bizonyítékaként értelmezik. Ez az emlékezetpolitikai állítás érthető, de a történeti elemzésnek külön kell választania a dokumentált tényeket a későbbi nemzeti narratíváktól. A Korjo-kor nem „nemzetállami előzmény” volt, hanem egy sajátos, arisztokratikus és buddhista monarchia, amelynek identitása nem azonos a modern koreai nemzettel.

### 23.2.8. Rövid összefoglaló

A Korjo-dinasztia (918–1392) a késői három királyság korából emelkedett ki, és egyesítette a Koreai-félsziget nagy részét. A korai Korjo a kínai mintájú hivatalnokvizsga-rendszert és központosított államot épített ki, de a gyakorlatban az arisztokrácia és a buddhista egyház

hatalmi befolyása meghatározó maradt. A korszak kulturális csúcspontjai közé tartozik a korjói celadon kerámia, a Hainszai Tripitaka Koreana fatáblái és a fém mozgatható betűs nyomtatás korai példája. A 12. század végén katonai puccs és a Cshö család diktatúrája gyengítette a királyi hatalmat, a 13. században pedig a mongol inváziók és a Jüan-vazallusi viszony hozott súlyos demográfiai és politikai traumát. A 14. század közepén Kongmin király megkísérelte a mongol befolyás visszaszorítását, de a belső hanyatlást nem tudta megállítani; I Szonggje 1388-as Vihva-szigeti visszafordulása és 1392-es trónfosztása zárta le a dinasztia történetét. A Korjo-korszak forrásai későbbi szerkesztésűek, ezért a társadalmi és demográfiai állításokat mindig bizonytalanságukkal együtt kell tanítani.

### 23.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen előzményekből és milyen módon alapította meg Vang Kon a Korjo-dinasztiát, és mit jelentett a 936-os egyesítés?
2. Hogyan jellemezhető a Korjo társadalmi és politikai szerkezete, különös tekintettel az arisztokrácia és a rabszolgák helyzetére?
3. Melyek a Korjo-korszak legfontosabb kulturális teljesítményei, és milyen forrástípusok dokumentálják őket?
4. Milyen következményei voltak az 1170-es katonai puccsnak és a Cshö-diktatúrának a Korjo állam működésére?
5. Hogyan alakult a Korjo és a mongol Jüan-dinasztia viszonya a 13–14. században, és milyen tényezők vezettek a dinasztia bukásához?

## 23.3. A Csoszon-korszak

A Csoszon-dinasztia 1392 és 1910 között állt a Koreai-félsziget élén, és ezzel a leghosszabb ideig fennálló dinasztia a koreai történelemben. A korszak a koreai nyelvű írásbeliség, a központosított konfuciánus hivatalnokállam, a mai koreai társadalmi normák és kulturális minták kialakulásának időszaka. A dinasztia utolsó évtizedeit, a 19. századi válságot és a nyugati behatolást a következő alfejezet tárgyalja (A késő Csoszon és a nyugati behatolás); itt az állam, a társadalom, a gazdaság és a kultúra hosszú távú szerkezeteire összpontosítunk. A koreai történetírás a 15–16. századot „korai Csoszonnak”, a 17–19. századot „késő Csoszonnak” nevezi, de a korszakhatárok nem választhatók el élesen a 17. század eleji háborúktól. A Csoszon-kor nem csupán a koreai nemzeti múlt egyik kiemelt fejezete; a kelet-ázsiai államok közötti adóviszonyok, a konfuciánus intézmények és a koreai nyelvű írásbeliség összjátéka a régió történetének általános kérdéseit is megvilágítja.

#### A dinasztia alapítása és a konfuciánus fordulat

A Csoszon-dinasztia a Korjo katonai elitjének hatalomátvételéből született. A 14. század végén a Korjo állam két nagyhatalom, a hanyatló mongol Jüan és a felemelkedő kínai Ming közé szorult; a japán kalózok (wakó) part menti betörései tovább gyengítették a központi hatalmat. Li Szong-gye (Yi Seong-gye) hadvezér 1388-ban a Ming ellen vezetett hadjáratból visszafordult, és a főváros ellen vonult; 1392-ben lemondatta az utolsó Korjo királyt, majd trónra lépett. A dinasztia a „Csoszon” nevet a legendás Kodzsoszonra utalva választotta, tudatosan kapcsolva magát a félsziget legkorábbi állami hagyományához (vö. A korai koreai államok: Kodzsoszon, Kogurjo, Pekcse, Silla). A főváros 1394-től Hanjang (a mai Szöul) lett, amelyet a konfuciánus várostervezés elvei szerint építettek ki.

A hatalomátvételt neokonfuciánus reformerek támogatták, köztük Csong To-dzson (Jeong Do-jeon), aki a buddhista egyház kiváltságainak felszámolását és a központosított hivatalnokállam

kiépítését szorgalmazta. A Korjo-kori buddhista államtól való eltérés szándékos volt (vö. A Korjo-korszak). A buddhista kolostorok földjeit és szolgáit államosították, a buddhizmus elvesztette udvari támogatását, és a 15. századra nagyrészt a vidéki lakosság, a nők és az alsóbb státuszú csoportok vallásává vált. A neokonfucianizmus (a Zhu Xi-féle tanrendszer koreai változata) az állam hivatalos ideológiája lett; a családi rítusok, az ősök tisztelete, a patriarchális rend és a hivatalnoki erények a közéleti normák alapjává váltak. A 15. század végén a Kjongguk tedzson (Gyeongguk daejeon) törvénykönyv kodifikálta az államszervezetet: a király alatt az Államtanács, a hat minisztérium (személyügy, adó, rítusok, hadügy, igazságügy, közmunka) és a három ellenőrző hivatal működött. Az utóbbiak — a cenzorátus, a titkos felügyelet és a királyi tanácsadó testület — a király döntéseit is felügyelhették, ami a koreai konfuciánus politikai kultúra sajátossága. A helyi közigazgatás nyolc tartományra tagolódott, a tartományok alatt megyei és járási szintű hivatalok működtek; a faluközösségek önigazgatása és a konfuciánus iskolák hálózata a központi hatalom helyi jelenlétét erősítette.

### A hivatalnokvizsgák és a társadalmi hierarchia

A Csoszon-kori állam hivatalnokrétege a kvago (gwageo) vizsgarendszeren keresztül újrult. A vizsgák elvileg a tehetség előtt nyitottak voltak, de a felkészüléshez szükséges klasszikus kínai műveltség, a családi kapcsolatok és a vizsgáztatás gyakorlata a jangban (yangban) rendet — a hivatalnoki-nemesi elitet — zárttá tette. A jangban státusz nem volt jogilag örökölhetetlen, de a gyakorlatban a családok őrizték. A társadalom rendi tagolódása a Csoszon-korban a következő fő csoportokból állt: a jangban, a csungin (középső réteg: tolmácsok, orvosok, jogi szakértők, technikai hivatalnokok), a szangmin (közrendűek: parasztok, kézművesek, kereskedők) és a csonmin (alávetett réteg: nobik, mészárosok, sámánok, szórakoztatók). A nobi intézmény a személyi függés rendszere volt; a nobik magán- vagy állami szolgálatban álltak, családot alapíthattak és bizonyos vagyonnal rendelkezhettek, de személyükben uraikhoz kötődtek. A nobik arányára vonatkozó becslések bizonytalanok, mert az összeírások nem a modern statisztika módszereit követték; a kutatás a lakosság egyharmadától alacsonyabb arányokig terjedő becsléseket ismer.

A konfuciánus normák a nők életét a háztartáshoz és a férj családjához kötötték. A kora Csoszonban a nők öröklési jogai és újra házasodási lehetőségei tágabbak voltak, mint a későbbi századokban; a 17. századtól a fiúági öröklés és a női státusz korlátozása erősödött. A társadalmi mobilitás korlátozott volt, de nem teljesen zárult: a csungin réteg a vizsgák és a gyakorlati szakismeretek révén a helyi igazgatásban és a diplomáciában fontos szerepet játszott. A 16. században a vidéki konfuciánus tudósokból kinőtt szarim (sarim) mozgalom a szovon (seowon) magánakadémiák hálózatára támaszkodva törekedett a központi hivatalokba jutásra; a frakcióharcok és az irodalmi tisztogatások (sahwa) a politikai élet állandó kísérőjelenségei lettek. A jangban családok életmódja a konfuciánus szövegek tanulmányozása, a hivatali karrier és a nemzetségi összetartozás köré szerveződött; a családi leszármazási könyvek (csokpo) a rendi elkülönülés eszközei voltak.

### A hangul írás

A Csoszon-kor egyik legismertebb öröksége a hangul (koreai ábécé). Szedzsong király (Sejong, 1418–1450) uralkodása alatt a tudósok 1443-ra megalkották a Hunmin csongumot (Hunmin jeongeum, „a nép tanításának helyes hangjai”), amelyet 1446-ban hirdettek ki. A hangul fonetikus írás, amely a koreai nyelv hangjait jelöli; betűi a kiejtés és az emberi artikuláció elvén alapulnak, magánhangzói pedig az „ég, föld, ember” hármasságát tükrözik. A korai hangul 28 betűt tartalmazott (17 mássalhangzó és 11 magánhangzó); a mai koreai ábécé ennek egyszerűsödött változata. A hivatalos írás a Csoszon-korban a klasszikus kínai (hanmun) maradt, a hangul pedig elsősorban a koreai nyelvű irodalom, a nők és az alacsonyabb írástudó rétegek eszköze lett. A 15. században a koreai nyelvű irodalom első jelentős művei jelentek meg, például a dinasztia alapítását dicsőítő Jongbi ocshon ka (Yongbi eocheon ga, 1445). A hangul elnevezés csak a 20. század elején terjedt el; a Csoszon-korban az írást „népi írásnak” vagy „vulgáris írásnak” is

nevezték, és egyes konfuciánus hivatalnokok ellenezték, mert a kínai írás elsőbbségét féltették. A hangul jelentősége a 19. század végén, a koreai nacionalizmus kibontakozásával nőtt meg, amikor a koreai nyelvű írásbeliség a nemzeti identitás jelképévé vált (vö. A koreai nacionalizmus és a függetlenségi mozgalom).

### A gazdaság és a mindennapi élet

A Csoszon-kori gazdaság alapja a mezőgazdaság volt. Az állam a paraszti háztartásoktól földadót, katonai szolgálatot és közmunkát szedett; az adókat terményben és szolgáltatásokban rótták le. A 15. században a kormányzat földméréseket és adóösszeírásokat végzett, hogy a terheket a művelt föld nagyságához igazítsa; a mezőgazdasági termelés növelését mezőgazdasági kézikönyvek, például a Szedzsong-kori Nongsza csikszol (Nongsa jikseol) segítették. A 16. századtól a nagybirtokos jangban családok adókedvezményei és a paraszti eladósodás feszültségeket okoztak; a helyi közösségek adóterhei növekedtek. A 17. században a teadong (daedong) reform a helyi adók egy részét rizsben fizetendő egységes járulékká alakította; ez a késő Csoszon gazdaságpolitikájának előfutára volt (vö. A késő Csoszon és a nyugati behatolás).

A kereskedelem a Csoszon-korban korlátozott maradt. A kormányzat a kereskedőket alacsonyabb társadalmi státuszba sorolta, és a külkereskedelmet a Ming-dinasztiával fenntartott adóviszony, valamint a Cusima (Tsushima) szigetén keresztül Japánnal folytatott korlátozott csere határozta meg. A belföldi piacok a regionális termékek cseréjét szolgálták, de a pénzhasználat a 17. századig esetleges maradt; a terménycsere dominált. A 15. századból ismert a fémnyomtatás, amely a konfuciánus klasszikusok és a hivatalos iratok terjesztését szolgálta; a kézműipar a fővárosban és a regionális központokban összpontosult. A hétköznapi életben a rizs, az árpa és a köles voltak a legfontosabb termények; a selyem és a papír előállítása a paraszti háztartások kiegészítő jövedelmét adta.

### Kultúra, tudomány és irodalom

A Csoszon-kor kulturális öröksége a konfuciánus tanultság, a tudományos kísérletezés és a koreai nyelvű irodalom hármasára épült. A királyi udvar támogatta a történetírást: a Csoszon vangdzso sillok (Joseon wangjo sillok), a királyi évkönyvek 1392-től az 1860-as évekig rögzítik az uralkodók és a kormányzat tevékenységét. A Szedzsong-kori tudósok csillagászati műszereket, vízórákat és esőmérőt készítettek; az esőmérő (cshugugi) 1441-es bevezetése a mezőgazdasági kormányzás eszköze volt. A kerámiaművészetben a 15. századi puncshong (buncheong) edények a Korjo-kori celadon hagyományát vitték tovább, majd a fehér porcelán a konfuciánus esztétika kedvelt formája lett. A tájképfestészetben An Kjon (An Gyeon) 15. századi munkái a kínai hatás és a koreai tájérzékenység keveredését mutatják. A konfuciánus szertartások zenéje és tánca az udvari rítusok része lett; a 15. században összeállított Akhak kvebom (Akhak gwebeom) a zenei és rituális hagyományokat rögzítette.

A koreai nyelvű irodalom a hangul megjelenésével új utakat nyitott. A szidzso (sijo) rövid, lírai versforma és a kasza (kasa) hosszabb elbeszélő költemény a Csoszon-kor kedvelt műfaja lett; a 16. században Csong Cshol (Jeong Cheol) kasza-költészete a koreai irodalom kánonjának része. A kínai nyelvű irodalom továbbra is a hivatalnokok presztízsnyelve maradt; a konfuciánus akadémiák (szovon, seowon) a vidéki tudósok képzésének és a helyi elit politikai szerveződésének központjaivá váltak. A 16. századi szarim mozgalom ezekből az akadémiákból indult, és a központi hivatalokba kerülve hozzájárult a frakcióharcok kiéleződéséhez; a század során több irodalmi tisztogatást (sahwa) is elszenvedtek, majd maguk is rivális csoportokra szakadtak. A 16. század végére a keleti–nyugati frakciók, majd a 17. században a déli–északi csoportosulások kialakulása a késő Csoszon politikai kultúrájának állandó elemévé vált.

### Külkapcsolatok és a 16. század végi háború

A Csoszon külpolitikáját a Ming-dinasztiával fenntartott adóviszony határozta meg. A koreai udvar a „kisebb szolgálata a nagyobbnak” elvét követte, és rendszeresen küldött adómissziókat a kínai császárhoz. A japán kalózok (wakó) betörései ellen a 15. század elején katonai expedíciót indítottak Cusima szigetére (1419), majd 1443-ban a Kjehe szerződésben korlátozott kereskedelmi jogot adtak a Cusima urának. A 16. század végén Tojotomi Hidejosi (Toyotomi Hideyoshi) Japánja 1592-ben, majd 1597-ben megtámadta a félszigetet; az Imdzsin háború (1592–1598) a Csoszon-kor legnagyobb katonai katasztrófája volt. A japán hadsereg gyorsan elfoglalta a fővárost, az udvar északra menekült, és a kínai Ming hadsereg beavatkozása nélkül a dinasztia valószínűleg nem maradt volna fenn. A háború legfontosabb koreai hőse Li Szunsin (Yi Sun-sin) admirális, aki a déli partoknál több tengeri győzelmet aratott; a hagyomány nevéhez köti a páncélozott, úgynevezett teknősbéka hajókat (kobukszon), bár a korabeli források szerint hasonló hajók korábban is léteztek. A háború a félsziget termőföldjeit, városait és kulturális emlékeit súlyosan megrongálta; a lakosság csökkenésére vonatkozó számok bizonytalanok, de a pusztítás mértéke a kortárs források szerint hatalmas volt. A 17. század elején a mandzsu Csing hatalom is megtámadta Csoszont; az 1627-es és 1636–1637-es inváziók nyomán a dinasztia hűségesküre kényszerült, és a későbbi évtizedekben a Csing adórendszeréhez igazodott. A mandzsu hódítás és az azt követő újjáépítés már a késő Csoszon korszakának nyitánya (vö. A késő Csoszon és a nyugati behatolás).

**A korszak mérlege és a késő Csoszon felé**

A Csoszon-kor első három évszázada a központosított állam kiépülésének, a konfuciánus társadalmi rend megszilárdulásának és a koreai nyelvű írásbeliség megszületésének időszaka. A 16. század végén azonban a japán invázió, majd a 17. század elején a mandzsu hódítás olyan társadalmi és gazdasági válságot hozott, amely a késő Csoszon államát hosszú távon is átalakította. A frakcióharcok, a paraszti elégedetlenség és a merev rendi hierarchia a 17–19. században új feszültségekkel párosult; ezeket a következő alfejezet tárgyalja.

### Források és bizonytalanságok

A Csoszon-kor legfontosabb elsődleges forrása a Csoszon vangdzso sillok, a királyi évkönyvek sorozata; a Szedzsong-kori és későbbi kötetek a központi kormányzat, a rítusok és a politikai döntések részletes naplóit tartalmazzák. A Hunmin csongum eredeti szövege, a Kjongguk tedzson törvénykönyv és a 15–16. századi mezőgazdasági kézikönyvek hivatalos dokumentumoknak számítanak. A régészeti anyag (paloták, kerámiakemencék, városi rétegek) egészíti ki az írott forrásokat.

A források ugyanakkor az udvari elit nézőpontját rögzítik; a parasztok, a nők, a nobik és a helyi közösségek hangja közvetlenül alig jelenik meg. A nobik arányára, a teljes népességre és a 16. század végi háború emberveszteségére vonatkozó becslések bizonytalanok, mert a korabeli összeírások nem a modern statisztika módszereit követték, és a kutatók eltérő módszerekkel dolgoznak. A Csoszon-kor értékelése is vitatott: a 20. század eleji japán gyarmati történetírás a korszakot a „stagnálás” időszakaként ábrázolta, hogy a japán uralmat igazolja; a koreai nacionalista történetírás ezzel szemben a Csoszon-kort a nemzeti identitás és a koreai kultúra aranykoraként ünnepli. A mai tudományos konszenzus mindkét egyoldalú képet vitatja: a Csoszon-kor intézményei hosszú távon stabilak voltak, de a társadalmi mobilitás korlátai, a nők jogainak szűkülése és a rendi egyenlőtlenségek a korszak belső feszültségeit jelzik.

### Rövid összefoglaló

A Csoszon-dinasztia 1392-ben a Korjo katonai elitjének hatalomátvételéből jött létre, és 1910-ig állt fenn. A neokonfuciánus reformerek a buddhista állam helyett központosított hivatalnok-államot építettek ki; a hivatalnokvizsgák és a jangban elit uralta a társadalmat, amelyet a csungin, szangmin és csonmin rétegek, valamint a nobi intézmény tagolt. Szedzsong király alatt megszületett a hangul írás, amely a koreai nyelvű irodalom alapját teremtette meg, de a hivatalos

írás a klasszikus kínai maradt. A gazdaság mezőgazdasági alapú volt, a kereskedelem korlátozott; a kultúrában a királyi évkönyvek, a tudományos műszerek, a kerámia és a szidzso-kasza költészet emelkedett ki. A 16. század végi japán invázió és a 17. század eleji mandzsu hódítás súlyos válságot hozott, amely a késő Csoszon korszakába vezetett át.

### Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek a Korjo-dinasztia bukásához és a Csoszon-dinasztia megalapításához?
2. Hogyan épült ki a konfuciánus állam, és miben különbözött a Korjo-kori buddhista államszervezettől?
3. Milyen céllal alkották meg a hangult, és miért nem lett azonnal a hivatalos írás?
4. Mutassa be a Csoszon-kori társadalmi hierarchia fő csoportjait és a nobi intézményét.
5. Melyek voltak a 15–16. századi Csoszon legfontosabb kulturális és tudományos eredményei, és milyen hatással volt rájuk a 16. század végi háború?

## 23.4. A késő Csoszon és a nyugati behatolás

A 19. századi Csoszon (Joseon) története a dinasztia kései válságának, a külső nyomásnak és a modernizációs kísérleteknek a korszaka. Az alfejezet körülbelül az 1800-as évek elejétől a reformmozgalmak 1890-es évek közepéig terjed, bár a helyi történetírásban a „késő Csoszon” periodizációja nem egységes. A korszakot egyszerre jellemzi a konfuciánus államrend megmerevedése, a parasztság és a városi szegénység növekvő elégedetlensége, a katolikus közösségek terjedése, a nyugati hatalmak fegyveres próbálkozásai, majd Japán kényszerítő fellépése és a koreai reformkísérletek. A fejezet ezeket a folyamatokat a források és az értelmezési viták bemutatásával tárgyalja; a „nyugati behatolás” fogalmát a koreai történetírásban bevett értelemben használjuk, ugyanakkor jelezzük, hogy a nyugati források ugyanezt gyakran „Korea megnyitásának” vagy „elszigeteltségének” nevezik, ami önmagában vitatott értelmezés.

A késő Csoszon belpolitikai válsága a 19. század első felében bontakozott ki. A 18. század végi reformorientált uralkodó, Csongdzso (Jeongjo) halála után gyenge kezű királyok következtek: Szunjo (1800–1834), Hondzsong (1834–1849), majd Csholcsong (1849–1863). A tényleges hatalom a királyi rokonság befolyásos családjai, az ún. szedo (sedo) politika keretében működő klikkek – a Kim, a Cso, később a Min klán – kezébe került. A Csoszon-dinasztia hivatalos évkönyvei (Sillok) és más állami iratok dokumentálják, hogy a szedo rendszer a központi adminisztráció korrupciójához, a hivatali kinevezések áruba bocsátásához, a földadó rendszerének torzulásához és a vidéki lakosság fokozódó terheihez vezetett. A gazdasági nehézségek hátterében a földkataszter elavultsága és a helyi hivatalnokok visszaélései álltak; a földadó rendszerében a tényleges terméshozamoktól elszakadt rögzített tételek, valamint a pénzben és terményben beszedett adók közötti átváltási arányok manipulációja sújtotta a parasztságot. A kormányzat időnként kísérletet tett a kataszteri felmérések megújítására, de ezek többnyire elakadtak a helyi elit ellenállása miatt. A 19. század közepére a vidéki társadalom alsó rétegei mellett a kisbirtokos parasztok egy része is eladósodott. A társadalmi feszültségek időről időre felkelésekben törtek felszínre: az 1811–1812-es Hong Gjongne (Hong Gyeong-nae) vezette lázadás az északi tartományokban, valamint az 1862-es parasztfelkelések az ország több pontján (többek között Csindzsu térségében) dokumentált események. A felkelések elfojtását a kormányzat katonai erővel hajtotta végre, de a kiváltó okok fennmaradtak. A pontos gazdasági mutatókra vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésre, mivel a korszak statisztikai forrásai hiányosak.

A katolicizmus és a nyugati eszmék terjedése szorosan összekapcsolódott a belső válsággal. A katolikus hit a 18. század végétől, kínai és koreai közvetítéssel kezdett terjedni, eleinte a fővárosi értelmiség néhány tagja körében. A koreai katolikus közösségek létrejötte a dokumentált

források szerint az 1780-as évekre tehető; az első koreai katolikusok laikusok voltak, akik kínai jezsuita munkákon keresztül ismerték meg a kereszténységet. A konfuciánus állam a katolicizmust nem pusztán vallásként, hanem a társadalmi rendet fenyegető politikai veszélyként kezelte: a katolikusok megtagadták az ősök tiszteletét, ami a konfuciánus rítusrend alapját kérdőjelezte meg. A kormányzat 1801-ben (sinju-üldözés), 1839-ben (kihae-üldözés) és 1866-ban (pjongin-üldözés) hajtott végre tömeges kivégzéseket. A halálos áldozatok számát különböző források néhány száz és néhány ezer közé teszik; a pontos számok vitatottak, mivel a kivégzésekről szóló hivatalos feljegyzések nem mindig teljesek, a katolikus egyház későbbi beszámolói pedig saját mártírológiai szempontokat követtek. A katolikus közösségek társadalmi összetétele változatos volt: a fővárosi értelmiség mellett vidéki parasztok, kereskedők és nők is csatlakoztak, ami a hagyományos konfuciánus rend hierarchikus viszonyait is megkérdőjelezte. A misszionáriusok – főként francia papok – titokban léptek be az országba és szervezték a híveket; az 1830-as években a párizsi külmissziós társaság tagjai tevékenyen részt vettek a koreai egyház megerősítésében. A nyugati eszmék azonban nemcsak a valláson keresztül érkeztek: a korábbi évszázadokból örökölt sirhak (gyakorlati tanulás) hagyomány képviselői már a 17–18. században érdeklődtek a kínai közvetítéssel beérkező nyugati tudományos ismeretek (csillagászat, matematika, földrajz) iránt. A 19. század közepére azonban a konfuciánus elit többsége a „nyugati tanulást” (szohak) a katolikus vallással együtt elutasította, ami szűkítette a modernizációs lehetőségeket.

A nyugati hatalmak fegyveres behatolásának első komolyabb eseményei az 1860-as évekre estek. 1866-ban a koreai kormányzat a pjongin-üldözés során kivégeztetett több francia misszionáriust. Franciaország büntető expedíciót küldött, amely elfoglalta Kanghva (Ganghwa) szigetét, de a koreai védelem és a rossz logisztikai feltételek miatt kivonult. Ugyanebben az évben a General Sherman nevű amerikai kereskedelmi hajó Phenjan (Pyongyang) közelében a helyi hatóságokkal összetűzésbe keveredett, és a hajót felgyújtották; a legénység sorsa vitatott, de a hajó elvesztése dokumentált. 1871-ben az Egyesült Államok expedíciós erőt küldött Korea partjaihoz, és a Kanghva-szigeti erődítményeknél fegyveres összecsapásra került sor. A koreai kormány azonban továbbra is fenntartotta a külföldiekkel szembeni elzárkózó politikát, és a nyugati hatalmak sem tudták rákényszeríteni a kereskedelem megnyitását. Ezt a korszakot a koreai történetírás hagyományosan „a nyugati barbárok elleni védekezés” (cshokszan) időszakaként tartja számon; a nyugati források ugyanezt gyakran „Korea elszigeteltségeként” írják le, ami vitatott értelmezés. A koreai kormányzat álláspontja a konfuciánus világrend fenntartásán és a külföldi kereskedelem társadalmi következményeitől való félelmen alapult; ez a politika azonban nem jelentett teljes elszigeteltséget, hiszen Kínával és Japánnal a hagyományos kapcsolatok fennmaradtak.

A fordulópontot Japán megjelenése hozta. A Meiji-restauráció (1868) után a japán kormányzat katonai és diplomáciai nyomást kezdett gyakorolni Koreára. 1875-ben a Kanghva-szigetnél a japán Unjo nevű hadihajó provokatív módon behatolt a koreai vizekre, és fegyveres összecsapásra került sor a partvédő erőkkel. A következő évben, 1876-ban a japán fél katonai fenyegetés kíséretében rákényszerítette a Csoszon-kormányt a Kangkva (Ganghwa) szerződés aláírására. A szerződés dokumentált rendelkezései szerint Korea megnyitotta három kikötőjét (Puszan, Incshon, Vonszan) a japán kereskedelem előtt, japán konzuli képviseletet engedélyezett, a japán állampolgárok számára területen kívüliséget (extraterritorialitást) biztosított, és vámkedvezményeket adott. Az első cikkely kimondta, hogy Korea „független állam”, ami a japán külpolitika számára Kína hagyományos szuzerenitásának gyengítését célozta. A szerződés természetét a történetírásban élénk vita övezi: a dél-koreai történetírás egyenlőtlen, kényszerített szerződésként értékeli, a korabeli japán érvelés a „nyitás” és a „modernizáció” kezdetét hangsúlyozta. A dokumentumok egyértelműen mutatják a hatalmi aszimmetriát, de a koreai kormányzat is igyekezett a szerződés révén időt nyerni és a kínai kapcsolatot fenntartani. A szerződés aláírását követően a japán–koreai kereskedelem gyorsan bővült; a japán kereskedők elsősorban rizst és más mezőgazdasági terményeket vásároltak fel, ami a koreai élelmiszerárak emelkedéséhez és a vidéki háztartások bizonytalanságához vezetett. A megnyitott kikötőkben kialakult japán telepek és konzulátusok a

japán befolyás bázisává váltak.

A Kangkva szerződés után a koreai társadalomban és kormányzatban új irányzatok jelentek meg. A konzervatív elit egy része továbbra is a Kínához fűződő hagyományos viszonyt és az elzárkózást részesítette előnyben; mások – a „felvilágosult" hivatalnokok és értelmiségiek – a technikai és intézményi reformok szükségét hirdették. A kormányzat az 1880-as évek elején felderítő missziókat küldött Japánba és Kínába, és kísérletet tett a hadsereg modernizálására. A reformerek két fő csoportra oszlottak: a mérsékeltek a kínai mintájú „önmegerősítő" reformokat támogatták, míg a radikálisabbak – Kim Okkjong (Kim Ok-gyun), Pak Jonghjo (Park Yeong-hyo) és mások – Japán gyors modernizációját tekintették mintának. Utóbbiak 1884 decemberében a Kapszin (Gapsin) puccs keretében három napra átvették a hatalmat és radikális reformprogramot hirdettek, de a kínai csapatok beavatkozása leverte a kísérletet, és a vezetők egy része Japánba menekült. A puccs dokumentált esemény, de megítélése vitatott: a japán gyarmati történetírás később a „modernizálók" tettének, a koreai nacionalista hagyomány pedig a japán érdekeket szolgáló összeesküvésnek látta. A mai szakirodalom árnyaltabb képet ad: a résztvevők valódi reformszándékát és a külföldi hatalmak kihasználását egyaránt hangsúlyozza.

A társadalmi elégedetlenség a vallási mozgalmakban is kifejeződött. Az 1860-as években alapított Tonghak (Keleti tanulás) mozgalom a konfuciánus, buddhista és népi elemeket ötvöző vallási tanítással indult; alapítója, Cshö Cse-u (Choe Je-u) 1860-ban hirdette meg tanítását, és 1864-ben kivégezték. A Tonghak tanítása az isteni energia belső jelenlétét és a társadalmi egyenlőséget hirdette; követői között sok volt a szegényparaszt és a kivetett közösség. Az 1890-es évekre a mozgalom társadalmi tiltakozó mozgalommá vált. 1894-ben a Tonghak-felkelés több tartományra kiterjedt; a felkelők a korrupció, a külföldi behatolás és az adóterhek ellen léptek fel. A felkelés résztvevőinek számát egyes becslések százezres nagyságrendűre teszik, de a pontos adatok hiányoznak. A koreai kormányzat kínai segítséget kért, ami a japán csapatok beavatkozásához és az első kínai–japán háború (1894–1895) kirobbanásához vezetett. A háború koreai területen is folyt, és a japán katonai jelenlét meghatározóvá vált. A japán nyomás alatt álló kormányzat 1894–1896-ban hajtotta végre a Kabo (Gabo) reformokat, amelyek a hagyományos igazgatási és társadalmi rendszer számos elemét felszámolták: eltörölték a nobi (örökletes szolgák) rendszerét, megszüntették a kínai naptár használatát a hivatalos iratokban, modern igazságszolgáltatási és rendőrségi szervezetet hoztak létre, és egyszerűsítették az adórendszert. A reformok dokumentált szövege fennmaradt, de hatásuk a gyors politikai fordulatok és a japán befolyás erősödése miatt korlátozott volt. A Kabo reformok értékelése ugyancsak vita tárgya: egyesek a modern államépítés első lépéseit, mások a japán uralom előkészítését látják bennük. A reformok azonban nem oldották meg a társadalmi feszültségeket; a japán katonai jelenlét és a kormányzat belső megosztottsága miatt a végrehajtás egyenetlen maradt. 1896-tól a reformok egy része megfeneklett, és a koreai udvar orosz befolyás alá került, ami a japán–orosz rivalizálást élezte a félszigeten. A reformmozgalmak időszakában alakult meg a Szodzse Hipho (Függetlenségi Klub) is, amely a civil társadalom első szerveződéseként a nemzeti szuverenitás és a polgári jogok mellett állt ki, de 1898-ban feloszlatták.

A korszak végén a koreai állam hatalmi mozgástere tovább szűkült. A japán–kínai háború után Japán befolyása megerősödött, a kínai szuzerenitás formálisan megszűnt. 1897-ben a Csoszon-dinasztia a Koreai Császárság (Tehan Cseguk) kikiáltásával próbálta a teljes szuverenitást jelképesen megerősíteni, de ez a lépés nem tudta megállítani a japán behatolást. A késő Csoszon válsága így közvetlen előzményévé vált a 20. század eleji japán protektorátusnak és annektálásának, amelyet a következő alfejezet tárgyal.

### 23.4.1. Források és bizonytalanságok

A késő Csoszon történetének elsődleges forrásai közé tartoznak a Csoszon-dinasztia hivatalos évkönyvei (Sillok), a királyi udvar iratai (Ilseongnok), a központi hivatalok aktái, a helyi krónikák, valamint a kormányzati rendeletek és törvények gyűjteményei. A külföldi behatolás eseményeit a francia, amerikai, brit és japán diplomáciai iratok, katonai jelentések és misszionáriusok beszámolói is dokumentálják. A katolikusüldözések áldozatainak számát illetően a források jelentősen eltérnek: a hivatalos koreai iratok általában csak a kivégzettek egy részét sorolják fel, a katolikus egyház 20. századi szentté avatási eljárásai pedig a mártírok emlékezetét szolgálják; a mai történészi becslések néhány száz és több ezer közötti tartományt adnak meg. A General Sherman incidens és az 1871-es amerikai expedíció részletei a koreai és az amerikai forrásokban eltérően jelennek meg; a halottak pontos száma vitatott. A Kangkva szerződés tartalma dokumentált, de értékelése – miként a hasonló kelet-ázsiai „egyenlőtlen szerződések” esetében – mindmáig történetpolitikai viták tárgya. A reformmozgalmak (Kapszin puccs, Kabo reformok) résztvevőinek szándékairól a visszaemlékezések és a későbbi nemzeti narratívák eltérő képet festenek; a mai szakirodalom konszenzusa szerint a reformerek nem voltak egységes csoport, és a japán támogatás elfogadása egyszerre volt kényszer és stratégiai választás. A korszak demográfiai és gazdasági adatai hiányosak, ezért a felkelések résztvevőinek számára, a terméshozamokra és az adóterhekre vonatkozó állítások nagyrészt becsléseken alapulnak.

### 23.4.2. Rövid összefoglaló

A 19. századi Csoszon a konfuciánus monarchia krízisének és a nemzetközi rendszerbe való kényszerű beilleszkedésnek a korszaka. A belpolitikai hanyatlást a királyi rokonok klikkharcai, a korrupció és a paraszti elégedetlenség jellemezte. A katolicizmus és a nyugati eszmék terjedése a konfuciánus elit elutasításával találkozott, és több üldözési hullámhoz vezetett. A nyugati hatalmak (francia, amerikai) fegyveres próbálkozásai nem jártak sikerrel, Japán azonban az 1876-os Kangkva szerződéssel megnyitotta Koreát, és fokozatosan domináns hatalommá vált. A Kangkva szerződés utáni reformmozgalmak – a Kapszin puccs (1884) és a Kabo reformok (1894–1896) – a modernizáció lehetőségeit keresték, de a nagyhatalmi verseny és a belső ellentétek miatt nem tudták megőrizni a koreai szuverenitást. A késő Csoszon válsága közvetlenül előkészítette a japán gyarmati uralom korszakát.

### 23.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a 19. század eleji koreai belpolitikai válság legfontosabb okai és következményei?
2. Hogyan viszonyult a Csoszon-kormányzat a katolicizmushoz és a nyugati eszmékhez, és milyen üldözési hullámok zajlottak?
3. Milyen katonai és diplomáciai események vezettek a Kangkva (Ganghwa) szerződés 1876-os aláírásához, és mi volt a szerződés tartalma?
4. Hasonlítsa össze a koreai reformmozgalmak két fő irányzatát a Kapszin puccs (1884) és a Kabo reformok (1894–1896) példáján!
5. Miért tekinti a történetírás vitatottnak a Kangkva szerződés és a későbbi reformok értékelését?

# 24 Korea a japán gyarmati korban

## 24.1. A japán annexió és a gyarmati uralom

A Koreai-félsziget 1905 és 1945 közötti japán uralma nem egyetlen szerződéssel kezdődött, hanem a nagyhatalmi verseny, a Csoszon-dinasztia belső válsága és Japán expanziós politikája együttes következményeként. Az alfejezet a japán protektorátus (1905), a formális annexió (1910), a gyarmati adminisztráció kiépülése, a földkisajátítás, a kényszermunka és a kulturális elnyomás kérdéseit tárgyalja. Az időhatárt 1905-től 1945-ig húzzuk meg, de a hangsúly az 1910 utáni gyarmati berendezkedésen van. Az 1919. március 1-jei mozgalmat és a függetlenségi szervezeteket a következő alfejezet tárgyalja; itt csak annyiban érintjük őket, amennyiben a japán kormányzás módját magyarázzák. Az előzményeket A késő Csoszon és a nyugati behatolás fejezet mutatta be.

### 24.1.1. A protektorátustól az annexióig

Az 1904–1905-ös orosz–japán háború Japán győzelmével zárult, és a portsmouthi béke után Japán katonai-politikai fölénye a Koreai-félszigeten nemzetközileg is elismertté vált. Japán 1904-ben már tanácsadókat kényszerített a koreai kormányzatra, majd 1905. november 17-én aláíratta a japán–koreai protektorátusi egyezményt, amelyet a koreai történeti emlékezet „Ulsza kényszerszerződésnek” (Ulsza neuljjak) nevez. Az egyezmény értelmében Korea külügyeit Japán vette át, a koreai külképviseleteket bezárták, és japán rezidenst állítottak Szöulba. Az első rezidens Itó Hirobumi, a Meiji-kori japán államépítés egyik meghatározó alakja lett.

Kodzsong (Gojong) császár tiltakozott a protektorátus ellen, és 1907-ben titkos küldötteket menesztett a hágai békekonferenciára, hogy a koreai ügyet a nemzetközi közvélemény elé tárja. Japán nyomására azonban lemondatták, és fia, Szundzsong (Sunjong) lépett a trónra. Az 1907-es japán–koreai egyezmény a belügyeket is japán ellenőrzés alá vonta, a koreai hadsereget pedig feloszlatták. A feloszlatott katonák egy része csatlakozott a vidéki fegyveres ellenálláshoz, az „igazságos hadsereghez” (uibyeong), amelyet a japán csapatok az 1907–1910 közötti években levetettek. A harcok során a polgári lakosság is áldozatul esett; a halálos áldozatok számára vonatkozó becslések bizonytalanok, és a koreai, illetve japán források eltérő képet adnak.

A formális annexióra 1910. augusztus 22-én került sor, amikor aláírták a japán–koreai annexiós szerződést. A szöveget augusztus 29-én hirdették ki. A szerződés értelmében a koreai császár „teljes és örök” szuverenitást adott át Japán császárának, a koreai uralkodócsalád tagjai pedig japán arisztokrata rangokat kaptak. A szerződést koreai részről Li Van-jong (Yi Wan-yong) miniszterelnök írta alá; a császár közvetlen jóváhagyása vitatott, és a koreai történetírás a szerződést kényszer alatt létrejött, ezért érvénytelen aktusnak tekinti. Japán a maga korában a szerződést törvényesnek állította be, és a koreai kormányzat egyes tagjainak együttműködésére hivatkozott. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a szerződés aláírásakor a koreai hadsereg már nem létezett, a rendőrség japán irányítás alatt állt, és a félszigeten japán katonai erők tartózkodtak.

### 24.1.2. A gyarmati adminisztráció

1910. október 1-jén állt fel a Csoszon Főkormányzóság, amely a japán gyarmati igazgatás központja lett. Az ország hivatalos neve ismét Csoszon lett, a „Koreai Császárság” megszűnt. A japán jogban Korea nem anyaországi prefektúra, hanem „külső terület” (gaichi) volt, amelyre a japán alkotmányos jogok nem terjedtek ki ugyanúgy, mint a szigetországra.

A főkormányzó a japán császárnak és a tokiói kormánynak volt alárendelve, nem a japán parlamentnek, és rendeleti úton kormányzott. A koreai lakosság japán alattvalóvá vált, de nem kapott választójogot a japán országgyűlésbe, és a magasabb állami hivatalokból gyakorlatilag kizárták. Az első főkormányzó, Teraucsi Maszatake korábbi hadügyminiszter volt; az 1910-es éveket a japán történetírás is gyakran a „katonai uralom” (budan seiji) időszakaként említi. A csendőrség és a rendőrség széles hatáskörrel működött, a politikai szervezkedést, a fegyveres csoportokat és a sztrájkokat betiltották, a sajtót cenzúrázták. A bíróságok japán jogot alkalmaztak, a koreai szokásjog csak szűk körben érvényesülhetett.

A japán telepesek – hivatalnokok, kereskedők, földművesek, vállalkozók – száma a gyarmati évtizedek alatt folyamatosan nőtt. A hivatalos japán statisztikák rögzítik ezt a növekedést, de a koreai lakosság arányában a japán telepesek végig kisebbséget alkottak. Az iskolák, kórházak és infrastrukturális beruházások egy része elsősorban a japán lakosság igényeit szolgálta, miközben a koreai lakosság adóterhei nőttek.

Az 1919. március 1-jei országos tiltakozás után a japán kormányzat látszólag enyhített: meghirdette a „kulturális uralom” (bunka seiji) politikáját. Ennek keretében polgári személy is lehetett főkormányzó, koreai nyelvű sajtó jelenhetett meg, és korlátozott tanácsadó testületek alakultak. A rendőri ellenőrzés, a cenzúra és a politikai szabadság hiánya azonban megmaradt. A „kulturális uralom” tehát nem jelentette a gyarmati rendszer felszámolását, csupán a kormányzás stílusának módosítását.

### 24.1.3. Földmérés és földkisajátítás

A gyarmati gazdaságpolitika egyik legnagyobb hatású intézkedése az 1910 és 1918 között végrehajtott kataszteri földmérés volt. A főkormányzóság a tulajdonosoknak bejelentési kötelezettséget írt elő, és okiratokkal kellett bizonyítaniuk földtulajdonukat. A hagyományos koreai birtokviszonyok azonban gyakran nem feleltek meg a modern okirati követelményeknek: a közös falusi földek, legelők, erdők, a régi udvari és intézményi birtokok, valamint a szóbeli megállapodásokon alapuló használati jogok nem voltak könnyen dokumentálhatók. A japán hatóságok az ilyen földek jelentős részét állami tulajdonba vették.

A földmérés után a főkormányzóság és a Keleti Gyarmatosító Társaság (Tójó Takuszoku Kaisa) japán társaságoknak és telepeseknek juttatott földet. A koreai parasztok egy része bérlővé vagy földnélküli mezőgazdasági munkássá vált, a bérleti rendszer pedig szigorúbb lett. A rizstermelés a gyarmati időszakban növekedett, de a termés jelentős részét Japánba exportálták, és a koreai lakosság egy főre jutó rizsfogyasztása inkább csökkent. A koreai étrendben a rizs helyét részben köles és más gabonafélék vették át.

A „földkisajátítás” kifejezés értelmezése vitatott. A japán gyarmati adminisztráció a földmérést törvényes, modernizáló intézkedésnek állította be, amely pontos nyilvántartást és stabil adóbevételt teremtett. A koreai történetírás ezzel szemben jogfosztásként írja le, mert a hagyományos használati jogok elvesztése sok parasztot tett földnélkülivé. A japán kézbe került földterület arányára vonatkozó becslések eltérnek, mivel a kataszteri iratok módszertani értelmezése és a hagyományos jogok rekonstrukciója is vitatott.

### 24.1.4. Munkaerő-mozgósítás és kényszermunka

A gyarmati korszak egészében jelen volt a koreai munkaerő kényszerű alkalmazása. A korai évtizedekben út-, vasút- és kikötőépítéseken, bányákban és gyárakban koreai munkásokat foglalkoztattak, a toborzók pedig gyakran adósságcsapdát, hamis ígéreteket vagy közvetlen kényszert alkalmaztak. Az 1930-as évek végétől, a Japán Birodalom háborús gazdaságának kiépülésével a mozgósítás rendszerré vált.

Az 1938-as Nemzeti Általános Mozgósítási Törvény alapján koreai férfiakat és nőket vittek japán szénbányákba, vas- és acélgyárakba, hajógyárakba, repülőtér- és erődítésépítkezésekre, Szahalinra, Mandzsúriába és a csendes-óceáni hadszínterekre. A munkakörülmények rendkívül kemények voltak: a túlélők visszaemlékezései szerint a fizetés csekély vagy elmaradt, az élelmezés és a szállás elégtelen volt, az orvosi ellátás hiányos, a bánásmód pedig gyakran erőszakos. A mozgósítottak számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak; a koreai kormányzati nyilvántartások és a túlélők beszámolói alapján több százezer emberről van szó, egyes becslések szerint több mint egymillióról.

A „kényszermunka” jogi minősítése körül éles vita van. A japán kormány hivatalos álláspontja egyes esetekben azt hangsúlyozza, hogy a mozgósítás a korabeli jogszabályokon alapult, és a munkások egy része önként jelentkezett. A koreai kormány, a túlélők és számos nemzetközi emberi jogi testület viszont a toborzás módját, a munkakörülményeket és a választási lehetőség hiányát kényszermunkaként értelmezi. A dél-koreai legfelsőbb bíróság 2018-ban japán vállalatokat kártérítésre kötelezett kényszermunka miatt; a japán kormány ezt vitatja, és az 1965-ös dél-koreai–japán normalizációs megállapodásra hivatkozik.

A gyarmati korszak emberi jogi örökségéhez tartozik a „komfortnők” néven ismert rendszer is, amelynek keretében a japán hadsereg katonai bordélyházakat működtetett, és amelyekbe sok koreai nő és lány került. A rendszer létezése dokumentált tény; a toborzás, a fogva tartás és a felelősség megítélése azonban máig vitatott. Ennek részletes tárgyalását a következő alfejezetben végezzük el.

### 24.1.5. Kulturális elnyomás és asszimiláció

A japán oktatáspolitika már az 1910-es évektől a koreaiak lojális alattvalóvá nevelését szolgálta. Az 1911-es oktatási rendelet a japán nyelvet tette kötelezővé, a koreai nyelv és a koreai történelem oktatását pedig korlátozta. A koreai gyerekek számára kevesebb és alacsonyabb szintű iskola állt rendelkezésre, mint a japán telepesek gyermekeinek. A tankönyvek a japán császár iránti hűséget és a japán birodalom felsőbbrendűségét hirdették.

Az 1919 utáni átmeneti enyhülés ellenére az 1930-as évek második felétől az asszimilációs politika újra erősödött. A „belső föld és Korea egy test” (Naiszen ittai) ideológiája jegyében a japán hatóságok a koreaiak és japánok közötti különbséget a birodalmi egységen belül kívánták felszámolni. 1938-tól a koreai nyelv tanítását kiszorították az iskolákból, 1939-ben névváltoztatási rendelet szólította fel a koreaiakat japán stílusú nevek felvételére, 1940-ben pedig a legfontosabb koreai nyelvű napilapokat betiltották. A sintó szentélyek látogatását elvárták, és a keresztény iskolákra is nyomás nehezedett.

A kulturális elnyomás hatása azonban nem volt teljes. A koreai nyelvű családi és falusi élet, a földalatti irodalmi körök, a vallási közösségek és a helyi szokások tovább őrizték a nyelvet és az identitást. A névváltoztatási rendeletnek a hivatalos statisztikák szerint a koreaiak nagy része eleget tett, de a túlélők visszaemlékezései szerint sokan csak a hivatalos iratokon használták a japán nevet, magánéletükben megtartották koreai nevüket. Az asszimiláció mélysége ezért

nehezen mérhető: a rendeletek dokumentáltak, de a mindennapi gyakorlatot a passzív ellenállás és a helyi körülmények alakították.

### 24.1.6. A gyarmati uralom értékelése

A japán gyarmati uralom örökségének megítélése a modern koreai és japán történeti viták egyik legérzékenyebb pontja. A „gyarmati modernizáció” tézise szerint Japán hozta létre a félsziget modern infrastruktúráját, közigazgatását, iparát és oktatási rendszerét. Ezt az álláspontot egyes japán és nyugati gazdaságtörténészek képviselik, és arra hivatkoznak, hogy a vasút, a kikötők, a bankrendszer és a gyáripar a gyarmati évtizedekben épült ki.

A koreai történettudomány és a posztkoloniális kritika ezzel szemben hangsúlyozza, hogy ezek a beruházások a japán birodalom érdekeit szolgálták, a koreai erőforrások és munkaerő kizsákmányolásán alapultak, és a politikai jogok, valamint a kulturális autonómia hiányában nem „modernizációt”, hanem alávetést jelentettek. A könyv ezt a kérdést vitatott értelmezésként kezeli, és nem foglal állást abban, hogy a gyarmati korszak intézményeinek hosszú távú hatásai miként értékelendők. A dokumentált intézmények, a jogi keretek és a koreai lakosság tapasztalatai azonban elkülöníthetők a későbbi politikai értelmezésektől.

### 24.1.7. Források és bizonytalanságok

A japán protektorátus és annexió eseményeit elsődleges források, elsősorban a japán–koreai szerződések szövegei, a japán kormányzati közlönyök és a Csoszon Főkormányzóság rendeletei dokumentálják. A szerződések szövege dokumentált tény, de érvényességük vitatott értelmezés: a koreai történetírás és emlékezetpolitika „kényszerszerződésként” tekint rájuk, Japán a maga korában törvényesnek állította be őket. Az 1965-ös dél-koreai–japán normalizációs szerződés a gyarmati korszak régi szerződéseit „már érvénytelennek” nyilvánította, ám ennek jogi jelentését a két kormány eltérően értelmezi.

A gyarmati adminisztráció működéséről japán levéltári iratok, rendeletek, statisztikai évkönyvek és hivatalos jelentések állnak rendelkezésre. A koreai lakosság tapasztalatait túlélők visszaemlékezései, emigráns koreai aktivisták iratai, koreai nyelvű újságok és szóbeli történeti gyűjtések őrzik. A hivatalos japán források a rend fenntartását és a modernizációt hangsúlyozzák, a koreai források viszont a mindennapi elnyomást és a kizsákmányolást teszik láthatóvá. A két forráscsoport együttes olvasata ad kiegyensúlyozott képet.

A földmérés és a földkisajátítás mértéke módszertani viták tárgya. A kataszteri iratok megvannak, de a hagyományos koreai használati jogok rekonstrukciója nehéz, mert azokat gyakran nem rögzítették írásban. A japán kézbe került földterület arányára vonatkozó becslések ezért széles sávban mozognak. A kényszermunka és a háborús mozgósítás áldozatainak száma szintén becslés, mert a japán kormányzati iratok egy része a háború végén megsemmisült vagy hiányos, a túlélők visszaemlékezései pedig szóbeli források. A „kényszermunka” jogi minősítése vitatott értelmezés, amelyben a japán és a koreai kormány, valamint a nemzetközi bíróságok álláspontja eltér.

A kulturális asszimiláció rendeletei dokumentáltak, de a nyelvhasználat mindennapi gyakorlatát nehéz pontosan mérni. A hivatalos statisztikák a névváltoztatás magas arányát mutatják, a szóbeli hagyomány viszont azt jelzi, hogy a koreai nyelv és a koreai identitás a magánéletben tovább élt. A „gyarmati modernizáció” körüli vita részben tudományos, részben emlékezetpolitikai jellegű, ezért a könyv különbséget tesz a dokumentált intézménytörténet és a korszak értékelése között.

### 24.1.8. Rövid összefoglaló

Japán 1905-ben protektorátussá tette Koreát, 1910-ben pedig formálisan annektálta. A Csoszon Főkormányzóság katonai-bürokratikus igazgatást épített ki, amelyben a koreai lakosság nem rendelkezett politikai jogokkal. A földmérés és a birtokjogi átalakítás sok koreai parasztot fosztott meg földjétől, a koreai munkaerőt pedig a gyarmati gazdaságban, majd a háborús mozgósítás időszakában széles körben alkalmazták. A japán oktatás- és kultúrpolitika a koreai nyelv és identitás visszaszorítását célozta, de a koreai társadalom ezt passzív ellenállással és a helyi hagyományok őrzésével ellensúlyozta. A gyarmati uralom 1945-ben, Japán vereségével ért véget; intézményeinek dokumentált története és a korszak értékelése azonban máig vitatott.

### 24.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépésekkel alakult át Korea japán protektorátussá 1905 és 1910 között?
2. Hogyan épült fel a Csoszon Főkormányzóság igazgatási rendszere, és milyen jogállása volt a koreai lakosságnak?
3. Miért tekinti a koreai történetírás jogfosztásnak az 1910–1918-as földmérést, és milyen módszertani viták kapcsolódnak ehhez?
4. Milyen formái voltak a munkaerő-mozgósításnak és a kulturális asszimilációnak a gyarmati korszakban?
5. Miben áll a „gyarmati modernizáció” körüli történészi vita, és miért fontos elkülöníteni a dokumentált tényeket a korszak értékelésétől?

## 24.2. A koreai nacionalizmus és a függetlenségi mozgalom

A koreai nemzettudat a japán gyarmati uralom (1910–1945) alatt sem volt egységes, modern értelemben vett politikai program. A Csoszon-dinasztia bukása, az 1905-ös protektorátus és az 1910-es annexió nyomán a dinasztikus lojalitás és a korai reformmozgalmak öröksége fokozatosan modern nacionalizmussá alakult. Ez a folyamat egyszerre épült a koreai nyelvre, a közös történeti emlékezetre, a vallási közösségek hálózataira és a kivándorolt koreai diaszpórákra. A japán gyarmati állam a koreai politikai nyilvánosságot rendőri és katonai eszközökkel fojtotta el, ezért a függetlenségi mozgalom jelentős része illegalitásban, száműzetésben vagy félig nyilvános kulturális intézményekben működött. Az ellenállás formái közé tartozott a tömeges, békésnek induló demonstráció, a titkos fegyveres harc, a diák- és munkásmozgalom, a vallási alapú tiltakozás, valamint a diplomáciai és propagandatevékenység. Ez az alfejezet az 1919-es március 1-jei mozgalomtól a második világháború utolsó szakaszáig követi a koreai nacionalizmus és a függetlenségi mozgalom fő irányzatait, előzményként kapcsolódva a japán gyarmati uralom kialakulásához, és előkészítve a háború utáni felszabadulás és felosztás történetét (A második világháború és a felszabadulás).

#### Korai ellenállás és a gyarmati nyilvánosság hiánya (1905–1919)

Az 1905-ös protektorátusi szerződés és az 1910-es annexió után nem szűnt meg mindennemű koreai ellenállás. Dokumentált tény, hogy 1905 és 1911 között fegyveres csoportok, az úgynevezett „igazságos hadseregek” (üibjong) harcoltak a japán csendőrség ellen, elsősorban a hegyvidéki tartományokban. A résztvevők között volt egykori hivatalnokok, konfuciánus tudósok, parasztok és a feloszlatott koreai hadsereg katonái; a mozgalom nem rendelkezett központi parancsnoksággal, és a japán katonai fölény fokozatosan Mandzsúriába és az orosz Távol-Keletre szorította. A japán hatóságok a fegyveres ellenállást „banditizmusnak” minősítették, a koreai nacionalista

elbeszélés viszont a nemzeti önvédelem első szakaszaként tartja számon; a két minősítés máig része az emlékezetpolitikai vitáknak.

A nyilvános politikai tiltakozás lehetőségei beszűkültek: a csendőrségi rendszer, a gyülekezési tilalom, a sajtóellenőrzés és a földmérési program ellen a koreai elit egy része titkos társaságokat szervezett. Ilyen volt például az 1907-ben alapított Sinminhö (Új Népi Társaság), amely oktatási intézményeket, könyvkiadókat és gazdasági önsegélyező szervezeteket hozott létre. A külföldi koreai közösségek – Vlagyivosztok, Sanghaj, az Egyesült Államok és Hawai'i – szintén fontos bázisokká váltak; innen pénzt, propagandát és később katonai kiképzést szerveztek. Az 1909-es An Csunggun-féle merénylet Itō Hirobumi ellen, amely dokumentált, jól ismert esemény, a nemzetközi közvélemény számára is láthatóvá tette a koreai tiltakozást; a japán gyarmati bíróság gyilkosságként ítélte el, a koreai függetlenségi mozgalom pedig az ellenállás jogos aktusaként emlékezett rá.

**Az 1919-es március 1-jei mozgalom**

A gyarmati korszak legnagyobb tömeges megmozdulása 1919 tavaszán robbant ki. Előzményei között dokumentált tényként említhető az első világháborút lezáró béketárgyalások retorikája, különösen Woodrow Wilson amerikai elnök önrendelkezési elve, amely a koreai diákokat és értelmiségieket arra biztatta, hogy a koreai függetlenség kérdését a nemzetközi fórumok elé vigyék. A közvetlen kiváltó ok Kojong (Gojong) volt császár 1919. január 21-i halála volt; temetését március 3-ára tűzték ki, és a gyászidőszak országszerte alkalmat adott a tiltakozás megszervezésére. A császár halálának körülményei körül már akkor is terjedtek megalapozatlan híresztelések, amelyek a japán hatóságokat vádolták; ezek a híresztelések fokozták a feszültséget, bár a halál okát illetően a történészek nem tudnak bizonyított gyilkosságot megállapítani.

A mozgalom szervezésében három vallási közösség – a csondogjo (Cheondogyo), a protestáns egyházak és a buddhista közösség – képviselői vettek részt. 1919. február 27-én harminchárom vallási vezető aláírta a koreai függetlenségi nyilatkozatot; a szöveg a koreai nemzet önrendelkezési jogát hirdette, és békés ellenállásra szólított fel. A dokumentum fennmaradt, hitelessége nem vitatott. Március 1-jén a szöuli Pagoda parkban (ma Tapgol park) diákok olvasták fel a nyilatkozatot, miközben az aláíró vallási vezetők a hatóságok által megfigyelt helyszíneken vállalták a letartóztatást. A demonstráció békésnek indult, a japán rendőrség és csendőrség azonban erőszakkal oszlatta fel a tömeget; a rendőri fellépés országszerte nagyobb gyűléseket, sztrájkokat és iskolabezárásokat váltott ki.

A résztvevők körét illetően a források széles sávban mozognak. A koreai függetlenségi mozgalom későbbi beszámolói szerint országszerte több mint 1500 gyűlésre került sor, és a résztvevők száma elérhette a kétmilliót; a japán gyarmati hatóságok hivatalos adatai ennél jóval alacsonyabbak voltak. A modern történészek a japán rendőri statisztikákat módszertanilag megbízhatatlannak tartják, mert a hatóságok érdekeltek voltak a mozgalom jelentőségének csökkentésében, ugyanakkor a koreai nacionalista források is túlbecsülhették a részvételt. A halottak számáról a hivatalos japán adatok mintegy ötszáz halottról, a függetlenségi mozgalom korabeli becslései több ezer halottról szóltak; a mai történészek a tényleges áldozatszámot több ezerre becsülik, de pontos számot nem tartanak megállapíthatónak. A hivatalos japán jelentések 46 948 letartóztatást rögzítettek; ezt a számot a kutatók általában dokumentált kiindulópontként kezelik. Az erőszak egyik legismertebb epizódja a Cseam-ni (Jeam-ri) templomnál történt 1919. áprilisi eset, amikor japán katonák a jelentések szerint civileket zártak egy templomba, majd azt felgyújtották; az áldozatok pontos száma vitatott, a koreai források tömeggyilkosságként írják le, a japán katonai iratok pedig kisebb, rendfenntartási incidensként hivatkoztak rá.

A március 1-jei mozgalom történeti jelentősége nem az áldozatszámokban, hanem a koreai nemzettudat tömeges kifejeződésében rejlik. A gyarmati időszak addigi legszélesebb társadalmi bázisú tiltakozása volt: diákok, tanárok, parasztok, munkások, kereskedők, nők és különböző

vallási közösségek vettek részt benne. A japán kormány a mozgalom után átmenetileg enyhített a gyarmati elnyomás módszerein: a csendőrségi rendszert 1919 után polgári rendőrséggel váltotta fel, és bevezette az úgynevezett „kulturális kormányzás” (bunka seiji) politikáját, amely a koreai nyelvű sajtó korlátozott engedélyezését és néhány kulturális intézmény létrehozását tette lehetővé. Az enyhítés azonban nem jelentett politikai önállóságot; az 1920-as években a japán hatóságok továbbra is szigorúan ellenőrizték a koreai közéletet, és a rendőrségi felügyelet a koreai nacionalista szervezetekre is kiterjedt.

### A száműzetésben működő koreai ideiglenes kormány

A március 1-jei mozgalom egyik közvetlen intézményi következménye volt az ideiglenes kormányok létrejötte. 1919 tavaszán egymással párhuzamosan több központ is alakult: Szöulban, Sanghajban és Vlagyivosztokban. E központok eltérő politikai elképzeléseket képviseltek; a Sanghajban 1919. április 11-én kikiáltott Koreai Köztársaság Ideiglenes Kormánya fokozatosan a legismertebbé vált, és magába olvasztotta a többi központot. Az ideiglenes kormány első elnöke Li Szin Man (Syngman Rhee) lett; az alkotmány demokratikus köztársasági formát hirdetett, és a kormány nemzetközi elismerést próbált szerezni a párizsi békekonferencián. Ezt a nagyhatalmak nem támogatták, így a kormány tényleges szuverenitás nélkül, száműzetésben működött.

Az ideiglenes kormány tevékenysége elsősorban diplomáciai, propagandisztikus és szimbolikus volt. Képviseleteket tartott fenn az Egyesült Államokban, Franciaországban és Kínában, pénzt gyűjtött a koreai diaszpórától, és kapcsolatot tartott a koreai ellenállás belső és külföldi csoportjaival. Katonai kiképzését is megkezdte, de önálló, nagy létszámú hadsereggel nem rendelkezett. A kormány belső életét állandó viták jellemezték. Li Szin Man az 1920-as években felvetette, hogy Korea a Népszövetség mandátumterületeként nyerje el függetlenségét; ezt sokan a függetlenség feladásának tekintették, és Li Szin Mant 1925-ben elmozdították az ideiglenes kormány elnöki tisztségéből. A kormány későbbi vezetői között Kim Gu (Kim Ku) vált meghatározóvá, aki a fegyveres ellenállást és a kínai kapcsolatokat erősítette.

Az ideiglenes kormány nem kapott teljes nemzetközi jogi elismerést, de a kínai kormányok 1941 után a koreai nép képviselőjeként ismerték el. A második kínai–japán háború (1937–1945) idején a kormány Csungkingba költözött, és 1940-ben létrehozta a Koreai Felszabadító Hadsereget, amelynek létszáma és katonai szerepe azonban korlátozott maradt. Az ideiglenes kormány 1941-ben hadat üzent Japánnak, de a szövetséges hatalmak a koreai kormányt nem vonták be a háborús tervezésbe. A kormány elsősorban a koreai függetlenség politikai képviseletének szimbolikus központjaként működött, és a későbbi két koreai állam egyaránt hivatkozott rá, bár eltérő hangsúlyokkal.

### Nacionalista és kommunista irányzatok az 1920-as években

Az 1920-as években a koreai függetlenségi mozgalom több, egymással versengő irányzatra oszlott. A japán „kulturális kormányzás” korlátozott nyilvánosságot engedett: 1920-ban indultak meg koreai nyelvű napilapok, például a Dong-A Ilbo és a Chosun Ilbo, amelyek a nemzeti nyelv, az oktatás és a gazdasági önerő programját hirdették. A mérsékelt kulturális nacionalizmus hívei a japán uralom alatt elérhető legális kereteken belül akarták erősíteni a koreai identitást; ez az irányzat nem követelt azonnali politikai függetlenséget, hanem a hosszú távú nemzetépítést helyezte előtérbe. A gyarmati hatóságok ezt a mozgalmat is gyanakodva figyelték, és a lapok cenzúrája, valamint a szerkesztőségek elleni rendőri fellépések állandóak voltak.

A radikálisabb függetlenségi csoportok a fegyveres harcot és a nemzetközi szolidaritást választották. A szovjet forradalom hatására a koreai baloldal megerősödött: 1925-ben Szöulban megalakult a Koreai Kommunista Párt, amely illegalitásban működött, és a Komintern irányvonalát követte. A párt tevékenységéről fennmaradt források hiányosak, részben a japán rendőrség lefoglalásai, részben a későbbi észak-koreai hagiográfia és a dél-koreai antikommunista elbeszélés torzító hatása miatt. Dokumentált tény, hogy a japán hatóságok 1928-ra a párt nagy részét felszámolták, vezetőit

letartóztatták; a párt újjászervezése a második világháború előestéjén ismét megkezdődött. A kommunista mozgalom belső frakcióharcai – a hazai illegalitás, a mandzsúriai partizánbázisok és a szovjetunióbeli emigráció csoportjai között – tartósan gyengítették a baloldali ellenállást.

A diák- és munkásmozgalmak a nacionalista és a szocialista törekvések találkozási pontjai voltak. 1929. november 3-án robbant ki a Kvangdzsu diákfelkelés, amely a japán iskolai politika ellen tiltakozott; a tüntetések országszerte diákcsoportok sztrájkjává szélesedtek, és a gyarmati korszak egyik legnagyobb diákmegmozdulásává váltak. A munkásmozgalom az 1920-as években a vasúti, textil- és bányászati munkások sztrájkjaiban jelent meg; a szakszervezetek egy része nacionalista, másik része kommunista irányítás alatt állt. A paraszti bérlőmozgalmak is erősödtek, különösen a déli tartományokban, ahol a japán földtulajdonosok és a koreai nagybirtokosok elleni tiltakozások gyakran falusi összecsapásokba torkolltak.

A fegyveres ellenállás Mandzsúriában az 1920-as években is folytatódott. A koreai közösségek és a kínai területen működő koreai gerillacsoportok határ menti támadásokat hajtottak végre a japán erők ellen. E csoportok létszáma és szervezettsége változó volt; egyesek a nacionalista, mások a kommunista mozgalomhoz kapcsolódtak. A japán hatóságok válaszul katonai expedíciókat indítottak Mandzsúriában, és a kínai hatóságokkal is együttműködtek a gerillák üldözésében. A fegyveres ellenállás szereplőit a koreai nacionalista emlékezet hősként tartja számon, míg a japán gyarmati iratok „bűnözőkként” említik; a könyv mindkét minősítést a korabeli politikai nyelvezet részeként kezeli.

**Az 1930-as évek: asszimilációs nyomás és átalakuló ellenállás**

Japán 1931-es mandzsúriai előretörése után a koreai függetlenségi mozgalom külső bázisai is megváltoztak. A koreai gerillacsoportok egy része a kínai kommunista erőkhöz, másik része a kínai nacionalista kormányzathoz kapcsolódott. Az 1930-as évek közepére a japán gyarmati politika is radikalizálódott: bevezették a koreai nyelv használatának fokozatos korlátozását, a sintó szentélyek látogatásának kényszerét, a japán nevek felvételére irányuló nyomást, majd 1938-tól a koreaiak katonai sorozását és a kényszermunka rendszerét. Ezt a politikát a japán hatóságok a koreaiak „birodalmi alattvalóvá” tételének nevezték; a koreai nacionalista és a mai dél-koreai történetírás nyelvi és kulturális megsemmisítésként, egyes kutatók fokozatos asszimilációs kényszerként írják le. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a koreai nyelvű oktatás visszaszorult, a koreai nyelvű sajtót bezárták, és a nyilvános térben a japán nyelvű kommunikáció vált kötelezővé.

A fokozódó elnyomás ellenére a hétköznapi ellenállás formái nem tűntek el. Titkos olvasókörök, koreai nyelvű iskolák, vallási közösségek nyújtottak teret a nemzeti identitás megőrzésének. A keresztény egyházak, a csondogjo és a buddhista közösségek egy része a japán sintó-állami szertartásokkal és az asszimilációs politikával szemben ellenállást tanúsított; ennek mértéke gyülekezetenként változott, és a japán hatóságok a vallási vezetők egy részét bebörtönözték. A diákok közül sokan titkos szervezetekben tiltakoztak a névváltoztatás és a szentélylátogatás ellen; az ilyen tiltakozások dokumentálása a japán rendőrségi iratokban fennmaradt, de a résztvevők későbbi visszaemlékezései is fontos forrást jelentenek.

A kínai fronton a koreai függetlenségi mozgalom két nagyobb pólusa működött. Az ideiglenes kormányhoz kötődő Koreai Felszabadító Hadsereg 1940-ben alakult meg Csungkingban, és a Kínai Nemzeti Kormány hadseregének részeként korlátozott katonai akciókban vett részt. A másik pólus a mandzsúriai partizánmozgalom volt, amelyhez az észak-koreai későbbi vezető, Kim Ir-szen (Kim Il-sung) is kapcsolódott. Az észak-koreai hivatalos történetírás Kim Ir-szen partizánparancsnoki szerepét és az általa vezetett csapatok győzelmeit hangsúlyozza; a független kutatások szerint a későbbi személyi kultusz jelentősen felnagyította szerepét, és a források hiányossága miatt nehéz pontosan rekonstruálni a partizáncsoportok belső történetét. Ez a vita emlékezetpolitikai természetű, és a könyv nem foglal állást benne.

A második világháború alatt a koreai társadalom többsége a japán mozgósítás – sorozás, kényszermunka, nők elhurcolása – súlyos terhét viselte. A függetlenségi mozgalomnak nem állt módjában ezt megakadályozni, de a hadi helyzet és a japán vereség közeledése új reményeket keltett. Az ideiglenes kormány 1941 után a szövetséges hatalmaktól kért elismerést; az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Kína 1943 decemberében a kairói nyilatkozatban jelentette ki, hogy Korea „kellő időben” (in due course) szabad és független lesz. Ez a megfogalmazás dokumentált, de értelmezési vitákat hagyott maga után: a koreai nacionalisták a gyors függetlenség ígéretét látták benne, a győztes nagyhatalmak pedig a háború utáni rendezésig megszállási lehetőséget is fenntartottak.

A felszabadulás előtti hónapokban a koreai ellenállás belső megosztottsága tovább mélyült. A baloldali csoportok, a száműzetésbeli ideiglenes kormány és a hazai nacionalista értelmiség egymással is versengve készültek a japán uralom összeomlására. 1945 augusztusára a koreai függetlenségi mozgalom nem rendelkezett egységes, mindenki által elfogadott politikai központtal. Ez a megosztottság közvetlenül összekapcsolódott a háború utáni megszállással és a félsziget 1948-as intézményes kettéosztásával, amelyet a felosztás és a két állam születése tárgyal.

### 24.2.1. Források és bizonytalanságok

A koreai függetlenségi mozgalom történetének rekonstrukciója több, egymást részben kiegészítő, részben ellentmondó forráscsoportra támaszkodik. A japán gyarmati állam iratai – rendőrségi jelentések, csendőrségi jelentések, bírósági jegyzőkönyvek, kormányzói statisztikák – részletes képet adnak a tiltakozások hatósági kezeléséről, de az ellenállás jelentőségét általában csökkentik, a résztvevőket pedig bűnözőként ábrázolják. A koreai függetlenségi mozgalom dokumentumai – a március 1-jei nyilatkozat, az ideiglenes kormány kiáltványai, a száműzetésben működő szervezetek kiadványai, visszaemlékezések – a nemzeti ellenállás szempontjából fogalmaznak, és gyakran túlbecsülik a részvételt, az áldozatok számát és a mozgalom egységét. A két forráscsoport közötti feszültség nem oldható fel egyetlen „semleges” narratívával; a történész feladata a források keletkezési körülményeinek, céljainak és hallgatásainak elemzése.

A március 1-jei mozgalomra vonatkozó számadatok – a gyűlések száma, a résztvevők száma, a halottak és sebesültek száma – becslések, amelyek a hivatalos japán statisztikák és a koreai függetlenségi források között széles sávban mozognak. A mai történészek több ezer halottat tartanak valószínűnek, de a pontos szám nem állapítható meg; a japán hivatalos adatok alacsony volta és a koreai nacionalista adatok magas volta mögött egyaránt politikai érdek állt. A Cseam-ni incidenshez hasonló egyedi események áldozatszámát a helyi emlékezet és a japán katonai iratok ellentmondásai miatt szintén nem lehet pontosan rekonstruálni.

Az ideiglenes kormány belső vitáiról és a kommunista mozgalom történetéről fennmaradt források hiányosak. A koreai kommunista párt iratait a japán rendőrség lefoglalta, a későbbi észak-koreai hagiográfia pedig a párt történetét a Kim Ir-szen-féle partizánhagyomány részévé alakította. A dél-koreai antikommunista történetírás viszont a baloldali mozgalmat a hidegháborús értelmezés keretei között tárgyalta. A mai kutatások mindkét hagyományt kritikusan kezelik, de a forráshiány miatt sok kérdés – például a különböző gerillacsoportok pontos létszáma, összetétele és belső viszonyai – nyitott marad.

Az emlékezetpolitika ma is aktívan formálja a koreai függetlenségi mozgalom értelmezését. Dél-Korea a március 1-jei mozgalmat és az ideiglenes kormányt a modern koreai államiság előzményeként ünnepli; a dél-koreai alkotmány preambuluma szerint a Koreai Köztársaság az 1919-es ideiglenes kormány örökségét folytatja. Észak-Korea a fegyveres partizánharcot és Kim Ir-szen szerepét helyezi középpontba, a polgári nacionalista csoportokat pedig bírálja. A Japánban folyó tankönyvviták és a két koreai állam eltérő történeti kánonja egyaránt azt jelzi, hogy a gyarmati korszak ellenállása ma is élő politikai vita tárgya. A könyv ezért nem „hősies” vagy

„terrorisztikus” minősítéseket ad, hanem a korabeli álláspontokat és a dokumentált eseményeket mutatja be.

### 24.2.2. Rövid összefoglaló

A koreai nacionalizmus és függetlenségi mozgalom a japán gyarmati korban nem egyetlen szervezet vagy ideológia története volt, hanem egymással párhuzamosan működő, gyakran egymással is vitázó irányzatoké. Az 1905 utáni fegyveres ellenállás, az 1919-es március 1-jei tömegmozgalom, a száműzetésben működő ideiglenes kormány, a kommunista és nacionalista szervezetek, valamint a vallási és diákellenállás együtt alkották a gyarmati uralommal szembeni tiltakozás hálózatát. Az 1919-es mozgalom a koreai nemzettudat tömeges kifejeződését hozta, és bár közvetlen politikai célját nem érte el, tartósan átalakította a japán gyarmati politikát; az ideiglenes kormány a függetlenség szimbolikus képviseletét teremtette meg; a baloldali és jobboldali csoportok közötti törésvonalak pedig előre jelezték a felszabadulás utáni megosztottságot. Az 1930-as évek asszimilációs kényszere és a háborús mozgósítás ellenére a koreai társadalom emlékezete és a függetlenségi mozgalom folytonossága fennmaradt. A második világháború végére a mozgalom belső megosztottsága és a nagyhatalmi rendezés együttesen vezetett a félsziget későbbi kettéosztásához.

### 24.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi csoportok és vallási közösségek vettek részt az 1919-es március 1-jei mozgalomban, és milyen források alapján rekonstruálható a mozgalom lefolyása?
2. Miért tekinthető a száműzetésben működő koreai ideiglenes kormány szimbolikus, nem pedig tényleges szuverén kormánynak, és milyen belső viták gyengítették?
3. Hogyan kapcsolódott a koreai kommunista mozgalom a mandzsúriai partizánharchoz és a későbbi észak-koreai emlékezetpolitikához?
4. Milyen formái voltak a vallási és diákellenállásnak az 1920–1930-as években, és hogyan viszonyultak az asszimilációs politikához?
5. Miért nincs pontos, elfogadott áldozatszám a március 1-jei mozgalomról, és milyen érdekek állnak a különböző becslések mögött?

## 24.3. A második világháború és a felszabadulás

A második világháború a koreai gyarmati társadalom utolsó, legpusztítóbb mozgósítási szakaszát hozta el. A Japán Birodalom 1937-től egyre teljesebb háborús gazdaságot épített ki, amelyben Korea nem pusztán katonai hátország volt, hanem az emberi és anyagi erőforrások fontos forrása is. Ez az egység a mozgósítás, a kényszermunka és a katonai szexuális erőszak intézményének történetét tárgyalja a japán vereségig és Korea 1945. augusztusi felszabadulásáig.

### 24.3.1. Japán háborús mozgósítása és Korea

A Japán Birodalom 1931-ben szállta meg Mandzsúriát, 1937-től pedig teljes háborút vívott Kína ellen. A csendes-óceáni háború 1941. decemberi kitörése után a japán kormány az erőforrások maximális kiaknázására törekedett. Koreát korábban is a birodalmi gazdaság részeként kezelték, ám a háború fordulópontja után a gyarmat szerepe drámaian megváltozott. A japán kormány 1938-ban fogadta el a nemzeti mozgósítási törvényt, amely a munkaerő, az anyagok és a termelés állami ellenőrzését tette lehetővé; ezt kiterjesztették a gyarmatokra is.

A koreai gyarmati kormányzat a háború alatt fokozatosan szigorította a társadalom ellenőrzését. A mezőgazdasági termények, különösen a rizs beszolgáltatása kötelezővé vált, ami élelmiszerhiányhoz vezetett a vidéki lakosság körében. A koreai ipart is a haditermelés szolgálatába állították: a textilgyárakat, a gépgyártást és a bányászatot a japán hadsereg igényeihez igazították. A japán hatóságok a koreai férfiakat és nőket állami munkaerő-toborzó programok keretében, majd 1944-től kezdve kényszertoborzással vitték el Japánba, Mandzsúriába, Délkelet-Ázsiába és a Csendes-óceán szigeteire.

A mozgósítás összekapcsolódott az asszimilációs politikával. 1940-ben a gyarmati kormányzat elrendelte a koreaiak névváltoztatási kötelezettségét (japánul *sōshi-kaimei*, koreaiul *changssi-gaemyeong*): a koreai családoknak japán mintájú neveket kellett felvenniük. A dokumentált kormányzati iratok szerint a rendelet formailag lehetővé tette az önkéntes választást, ám a kortárs visszaemlékezések és a koreai történetírás egybehangzóan arról tanúskodik, hogy a gyakorlatban a rendszeres ellenőrzések, a hivatali nyomás és az iskolai eljárások sokakat kényszerítettek. Az intézkedés a koreai családi identitás felszámolására irányult, és a háborús mozgósítás idején a lojalitás próbájává vált.

Az 1930-as évek végétől a japán hatóságok a koreai nyelvű oktatást és a nyilvános koreai nyelvhasználatot is egyre inkább korlátozták. Az iskolákban a japán nyelv vált a tanítás kizárólagos nyelvévé, a koreai nyelvű újságok és folyóiratok kiadását felfüggesztették. A sintó szertartásokon való részvétel kötelezővé vált, és a koreaiakat arra ösztönözték, hogy a japán császár alattvalóiként azonosuljanak a birodalmi háborús céllal. Ez a politika azonban nem jelentett egyenlőséget: a koreaiakat a japánok alá rendelték, és a mozgósítás aránytalanul sújtotta a gyarmat lakosságát.

### 24.3.2. Koreai kényszermunkások

A koreai kényszermunka a japán háborús gazdaság egyik legszélesebb körben dokumentált vonása. A japán kormány statisztikái szerint a háború alatt százezres nagyságrendű koreai munkást szállítottak Japánba; a koreai kutatók ennél magasabb számot valószínűsítenek, mert a nyilvántartások hiányosak, és a kategóriák eltérőek. A számok tehát nem pontosak, és a különbség maga is a történeti bizonytalanság része. A munkások többsége férfi volt, de nőket is toboroztak, elsősorban textilgyárakba, gumiültetvényekre és katonai létesítményekbe.

A munkakörülményekre vonatkozó egykorú japán katonai és gyári iratok, valamint a túlélők visszaemlékezései egyaránt azt mutatják, hogy a kényszermunkások szállása zsúfolt, táplálékuk elégtelen, munkaidejük pedig extrém hosszú volt. A bányákban, alagutakban, hajógyárakban és repülőtér-építkezéseken dolgozó koreaiak közül sokan haltak meg balesetek, betegségek, éhezés vagy a felügyelők bántalmazása miatt. A háborús bűnperek iratai, különösen a szövetséges bíróságok előtt bemutatott japán katona vallomásai, megerősítik a szisztematikus rossz bánásmódot. Egyes munkatáborokban a halálozási arány magas volt, de a pontos áldozatszámokat a háború utáni japán iratmegsemmisítés és a nyilvántartások hiánya miatt csak becsülni lehet.

1944-től a japán kormány a koreai férfiak katonai sorozását is elrendelte. A koreaiakat elsősorban katonai munkásalakulatokba, logisztikai egységekbe és harci támogató szerepekbe osztották be, de egy részük fegyveres harcban is részt vett a csendes-óceáni frontokon. A koreai katonák és katonai munkások száma a japán kormány hivatalos adatai szerint is százezres nagyságrendre tehető; a koreai becslések a sorozás kiterjesztésének időszakát és a dokumentálatlan eseteket is figyelembe véve ennél magasabb arányt tartanak valószínűnek. A hazatérés a háború után sokak számára késleltetett vagy lehetetlen volt, és a hozzátartozók évtizedekig nem kaptak megbízható tájékoztatást az eltűntekről.

A kényszermunka emlékezete a 20. század végén és a 21. században vált a dél-koreai és japán diplomáciai kapcsolatok egyik központi vitájává. A dél-koreai bíróságok 2018-ban japán vállalatokat köteleztek kártérítésre koreai kényszermunkások jogutódai számára; a japán kormány ezt a döntést a nemzetközi joggal összeegyeztethetetlennek nevezte, mivel álláspontja szerint az 1965-ös japán–dél-koreai alapmegállapodás rendezte a kártérítési kérdéseket. Ez a vita dokumentált kormányzati állásfoglalásokon alapul, de a megítélés továbbra is eltérő.

### 24.3.3. A „komfortnők” kérdése

A japán császári hadsereg által fenntartott katonai bordélyházak intézménye a második világháborús erőszak egyik legsúlyosabb fejezete. A „komfortnő” kifejezés a japán *ianfu* (  ) szó fordítása; a kortárs kutatás és az áldozatok egy része ezt eufemizmusnak tekinti, és a „katonai szexuális rabszolgaság” vagy a „szexuális erőszak” kifejezést használja. A könyv nem saját minősítést fogalmaz meg, hanem a különböző szereplők által használt nyelvet mutatja be.

A dokumentált tények közé tartozik, hogy a japán hadsereg és a gyarmati közigazgatás kiterjedt rendszert hozott létre Koreában, Kínában, Délkelet-Ázsiában és a Csendes-óceán megszállt területein, ahol nőket és lányokat szexuális szolgáltatásra kényszerítettek. A koreai nők különösen nagy számban kerültek ebbe a rendszerbe; a kutatók becslései széles sávban mozognak, gyakran 20 000 és 200 000 közötti érintettre utalnak Ázsiában, de a koreai nők pontos számát nem lehet hitelesen meghatározni. A módszertani bizonytalanság a japán iratmegsemmisítésből, a szexuális erőszak áldozatainak hallgatásából és a kategóriák eltérő értelmezéséből fakad.

A rendszer működésének leírásában a túlélők vallomásai kulcsszerepet játszanak. Az 1990-es években nyilvánosan megszólaló koreai áldozatok – köztük Kim Hak-sun, aki 1991-ben elsőként tett tanúvallomást – elmondták, hogy fiatalon ígért munkával vagy nyílt erőszakkal vitték el őket, majd katonai állomásokon ismétlődő nemi erőszaknak, fertőzésnek, fizikai bántalmazásnak és megaláztatásnak voltak kitéve. Ezek a visszaemlékezések szóbeli történeti forrásként dokumentáltak; egybehangzóságukat a katonai irattöredékek, a korabeli naplók és a japán katonák későbbi vallomásai is megerősítik. A nők egy része nem koreai volt: a rendszer kiterjedt kínai, fülöp-szigeteki, indonéz, holland és japán nőkre is, az áldozatok összetétele a frontok elhelyezkedésétől függött.

A japán kormány hivatalos álláspontja évtizedeken át az volt, hogy a bordélyházak civil vállalkozások voltak, és a hadsereg nem volt közvetlenül felelős. Az 1993-as Kóno-nyilatkozat azonban elismerte, hogy a japán császári hadsereg közvetve és közvetlenül is érintett volt a vigasznyújtó állomások létrehozásában és működtetésében, és bocsánatot kért az érintettektől. A nyilatkozat dokumentált kormányzati szöveg; a későbbi japán miniszterelnökök egy része újra megerősítette, mások viszont kétségbe vonták a kényszerítés mértékét. A dél-koreai kormányzat és a civil társadalom a nyilatkozatot fontos, de nem elégséges lépésnek tekintette, és a kérdés jogi és erkölcsi lezárását a túlélők méltóságának helyreállításától tette függővé.

1996-ban az ENSZ emberi jogi jelentéstevője, Radhika Coomaraswamy készített részletes jelentést a katonai szexuális rabszolgaságról; a jelentés háborús bűncselekményként írta le a rendszert, és felszólította Japánt az igazságtételre és az oktatásra. A 2000-ben Tokióban tartott nemzetközi civil bíróság (a Women’s International War Crimes Tribunal) hasonló jogi álláspontot fogalmazott meg, bár ennek jogilag kötelező ereje nincs. Ezek a dokumentumok a nemzetközi közösség egy részének értelmezését tükrözik; a japán kormány egyes álláspontjai vitatják a jogi minősítést.

A túlélők és családjaik számára a kényszermunka és a katonai szexuális erőszak nem csupán háborús kérdés, hanem a gyarmati rendszer hosszú távú következménye. A szexuális erőszak áldozatai közül sokan nem térhettek vissza családjukhoz, a társadalmi stigma pedig életük végéig elkísérte őket. A dél-koreai kormányzat és civil szervezetek a túlélők támogatására

alapítványokat hoztak létre, és a szerdai demonstrációk 1992 óta folyamatosan emlékeztetnek a japán nagykövetség előtt. A Japán és Dél-Korea közötti 2015-ös kormányközi megállapodás egy alapítvány létrehozásáról rendelkezett, de a túlélők egy része és a dél-koreai közvélemény vitatta, hogy az egyezmény megfelelően rögzíti-e a felelősséget; a későbbi dél-koreai kormányok felülvizsgálták az egyezményt.

### 24.3.4. A japán vereség és Korea felszabadulása

A Japán Birodalom összeomlása 1945 nyarán felgyorsult. Az amerikai bombázások, a szovjet hadüzenet augusztus 8-án, majd a hirosimai és nagaszaki atombombák után a japán kormány elfogadta a potsdami nyilatkozat feltételeit. A császár augusztus 15-én rádióbeszédben jelentette be a fegyverszünetet; a hivatalos kapitulációs okmányt szeptember 2-án írták alá a Missouri csatahajón. Korea számára ez a japán gyarmati uralom hivatalos végét jelentette.

A koreai lakosság számára a vereség híre megkönnyebbülést és reményt hozott, de a gyarmati hatalom összeomlása egyszerre teremtett hatalmi vákuumot. A japán közigazgatás és rendfenntartás gyorsan elvesztette tekintélyét; a helyi koreai közösségek népi bizottságokat alakítottak, és átvették a közrend, az élelmiszerellátás és a közbiztonság irányítását. A japán telepesek és hivatalnokok tömegesen hagyták el Koreát, gyakran a visszavonuló hadsereggel együtt. A koreai hazatérők – kényszermunkások, katonák, a mandzsúriai és kínai diaszpóra tagjai – lassan, nehéz körülmények között kezdtek visszaáramlani a félszigetre.

A kairói nyilatkozat (1943) és a potsdami nyilatkozat (1945) a szövetséges hatalmak szándékaként rögzítette, hogy Korea „a megfelelő időben” függetlenné válik. A tényleges hatalomátadás azonban nem a koreaiak kezébe került, hanem a két nagyhatalom katonai megszállása alatt valósult meg. A Szovjetunió csapatai augusztusban északról nyomultak be, az amerikai erők pedig szeptemberben szálltak partra délen. A 38. szélességi kör mentén húzták meg a hadműveleti határvonalat, amelyet később politikai határként is fenntartottak. Ez a döntés nem a koreai lakosság akaratából született, és a háború utáni rendezés részeként dokumentált nagyhatalmi megállapodásokon alapult.

A felszabadulás tehát kettős arculatú volt: egyszerre jelentette a japán gyarmati elnyomás végét és egy új, külső ellenőrzés kezdetét. A koreai társadalom reményei és félelmei, a nacionalista és kommunista csoportosulások versengése, valamint a megszálló hatalmak eltérő politikája már 1945 őszén előrevetítette a félsziget kettéosztását. A japán gyarmati korszak vége így nem egyetlen nemzeti narratíva, hanem több, egymással versengő emlékezeti hagyomány kiindulópontja is lett.

### 24.3.5. Források és bizonytalanságok

A japán háborús mozgósítás koreai dokumentációja hiányos, mert a japán hatóságok a vereség előtt tömegesen semmisítettek meg katonai és gyarmati iratokat. A megmaradt források közé tartoznak a japán kormány és a koreai főkormányzóság rendeletei, a munkaerő-toborzással kapcsolatos kimutatások, a katonai egységek parancsai, valamint a háborús bűnperekben bemutatott iratok. A kényszermunkások és a katonai szexuális erőszak áldozatainak számára vonatkozó adatokat ezek a források csak részben fedik le, ezért a kutatók túlélői visszaemlékezésekre, anyakönyvi kivonatokra és reprezentatív becslésekre támaszkodnak.

A koreai kényszermunkások számával kapcsolatban a japán kormány hivatalos statisztikái száz ezres nagyságrendet jelölnek, míg a koreai kutatók ennél magasabb összlétszámot tartanak valószínűnek. A különbség nem csupán a nyilvántartások hiányából fakad, hanem abból is, hogy a japán források gyakran csak a Japánba szállított munkásokat rögzítették, a Mandzsúriába,

Kínába és a Csendes-óceán szigeteire vitteket kevésbé. A háborús áldozatok számát illetően nincs konszenzus; a becslések széles sávban mozognak, és a forráshiány miatt a pontos szám soha nem lesz megállapítható.

A „komfortnők” számára vonatkozó becslések ugyancsak erősen vitatottak. A leggyakrabban idézett sáv 20 000 és 200 000 közé esik, de egyes kutatók szerint a módszertani bizonytalanság miatt még ez a tartomány is megtévesztő lehet. A koreai nők arányát a kutatók általában többséginek tartják, de más nemzetiségű áldozatok is nagy számban voltak. A japán kormány egyes képviselői vitatják a kényszerítés mértékét, és olyan értelmezést képviselnek, amely szerint a rendszer elsősorban fizetett szerződéses viszony volt; ezt a túlélők vallomásai és a katonai iratok egyaránt cáfolják, de a vita a nyilvános emlékezetben tovább él.

A felszabadulás időpontjának értelmezése sem egységes. Észak-Korea és Dél-Korea egyaránt augusztus 15-ét ünnepli, de az északi emlékezet a szovjet felszabadítást és Kim Ir-szen partizánhagyományát hangsúlyozza, míg a déli a japán vereséget és a nemzeti függetlenség reményét emeli ki. A szövetséges hatalmak kairói és potsdami nyilatkozatai dokumentált tények, ám a koreai függetlenségre vonatkozó ígéretek konkrét időzítése a későbbi hidegháborús kontextusban vitatottá vált.

A kényszermunka és a katonai szexuális erőszak jogi minősítése a jelenkori nemzetközi jogban sem egységes: egyes ENSZ-jelentések és civil bíróságok emberiesség elleni bűncselekménynek vagy háborús bűnnek tekintik, míg a japán kormány egyes álláspontjai a jogi felelősség terjedelmét szűkebben értelmezik. A könyv ezeket a minősítéseket a szereplők sajátjaként mutatja be, és nem dönt a jogi vita tudományos álláspontjaként.

### 24.3.6. Rövid összefoglaló

A második világháború alatt Korea a Japán Birodalom hadigazdaságának fontos emberi és anyagi bázisává vált. A japán hatóságok fokozták a munkaerő mozgósítását, kényszertoborzást vezettek be, és koreaiak százezreit vitték el munkatáborokba, bányákba, gyárakba és hadszínterekre. A japán császári hadsereg intézményesített katonai szexuális erőszakrendszert is működtetett, amelyben sok koreai nő vált áldozattá; ennek megítélése ma is viták középpontjában áll. Japán 1945. augusztusi veresége véget vetett a gyarmati uralomnak, de a szovjet és amerikai megszállás, majd a 38. szélességi kör mentén húzott határvonal már a következő korszak, a felosztás felé mutatott.

### 24.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott össze a japán háborús mozgósítás a koreai asszimilációs politikával, és milyen intézkedések jelezték ezt?
2. Miért vannak eltérések a koreai kényszermunkások számára vonatkozó japán és koreai becslések között, és milyen forrástípusok állnak rendelkezésre?
3. Mit jelent a „komfortnő” kifejezés, és miért vitatott a rendszer leírásának terminológiája?
4. Milyen dokumentált kormányzati és nemzetközi állásfoglalások születtek a katonai szexuális rabszolgaság ügyében, és miért nem zárult le a vita?
5. Hogyan következett be Korea felszabadulása 1945-ben, és miért vezetett a gyarmati uralom vége egyúttal a félsziget kettéosztásának kezdetéhez?

## 24.4. A felosztás és a két állam születése

A Japán elleni háború befejeződése Koreában nem hozott azonnali függetlenséget. A gyarmati felszabadulás pillanatában a félsziget egyszerre került két, egymással szövetséges, ám eltérő berendezkedésű nagyhatalom katonai megszállása alá. Az 1945 augusztusa és 1948 decembere közötti időszakban a 38. szélességi kör mentén ideiglenesnek szánt katonai felosztásból fokozatosan két, egymást kölcsönösen el nem ismerő állam jött létre. Ez az alfejezet a felosztás katonai, diplomáciai és belpolitikai folyamatát, valamint a két állam megalakulását és az azt kísérő hatalmi erőszakot tárgyalja.

### 24.4.1. A 38. szélességi kör és a szovjet–amerikai megszállás

Japán 1945 augusztusában bekövetkezett kapitulációját megelőzően a Szovjetunió augusztus 8-án hadat üzent Japánnak, és csapatai Mandzsúria mellett Észak-Koreába is behatoltak. Az Egyesült Államok attól tartott, hogy a szovjet erők az egész félszigetet elfoglalják, ezért már augusztus 10–11-én éjszaka két amerikai tisztviselő, Dean Rusk és Charles Bonesteel javaslatára a 38. szélességi kört jelölték ki a japán csapatok lefegyverzésének elválasztó vonalaként. Az amerikai kormányzat augusztus 17-én közzétett 1. számú általános parancsa e vonaltól északra a szovjet, attól délre az amerikai erőket jelölte ki a japán fegyverletétel átvételére. A döntés katonai-logisztikai megfontolás volt, nem pedig Korea politikai felosztásának terve; a 38. szélességi kör kiválasztása földrajzi tájékozódási pontként, nem etnikai, nyelvi vagy közigazgatási határként történt. A szovjet vezetés elfogadta a felosztást.

Az amerikai csapatok 1945. szeptember 8-án szálltak partra Incsonban, így délen az Egyesült Államok katonai kormányzata (USAMGIK) vette át a közigazgatást John R. Hodge tábornok vezetésével. Hodge kezdetben a japán gyarmati tisztviselők egy részét megtartotta hivatalában, mivel az amerikai közigazgatásnak nem volt helyi ismerete; ez a koreai lakosság körében széleskörű felháborodást váltott ki, és a megszállás első hónapjaiban fokozatosan megszüntették a gyakorlatot. Északon a szovjet hadsereg augusztus végétől saját katonai közigazgatást épített ki, de a helyi népi bizottságokra támaszkodott, és már 1945 őszén szovjetbarát politikai struktúrákat hozott létre. A két zóna között a mozgást egyre jobban korlátozták; a kezdetben átjárhatónak szánt határvonal 1946-tól fokozatosan zárt adminisztratív határrá vált.

A felszabadulás utáni hetekben a koreai politikai erők saját kezdeményezésbe fogtak. Jo Unhjong (Yeo Un-hyeong) baloldali nacionalista vezető 1945 augusztusában megszervezte a Koreai Népköztársaság (Chosŏn Inmin Konghwaguk) előkészítő bizottságát, és országszerte népi bizottságok alakultak. A Koreai Népköztársaságot 1945. szeptember 6-án kiáltották ki, de az amerikai katonai kormányzat nem ismerte el, jobb- és középutas nacionalista csoportokkal is szembekerült, majd az intézmény működését ellehetetlenítették. Ezzel párhuzamosan délre 1945 őszén visszatértek a száműzetésben élő nacionalista vezetők: Li Szin Man (Syngman Rhee) az Egyesült Államokból, Kim Gu Kínából. Mindketten elutasították a gyarmati múlt restaurálását, de politikai stratégiájuk eltérő volt.

### 24.4.2. A gyámsági vita és a közös bizottság kudarca

A nagyhatalmak 1945 decemberében a moszkvai külügyminiszteri konferencián döntést hoztak Korea jövőjéről. A dokumentált megállapodás értelmében Korea ideiglenesen, legfeljebb öt évre négyhatalmi gyámság (trusteeship) alá került volna, és amerikai–szovjet közös bizottságot állítottak fel a koreai ideiglenes kormány előkészítésére. A gyámsági terv híre Dél-Koreában széleskörű ellenállást váltott ki; Li Szin Man és a jobboldali nacionalisták a gyámságot a gyarmati

alávetettség meghosszabbításaként értelmezték. Északon a kommunista vezetés kezdetben támogatta a moszkvai döntést, később azonban retorikájában a déli nacionalista érzülethez igazodva maga is gyámságellenes elemeket épített be. Az 1946–1947-ben ülésező amerikai–szovjet közös bizottság megrekedt azon, hogy mely koreai politikai csoportokkal tárgyaljon: a szovjet fél kizárta volna a gyámságot nyíltan ellenző délieket, az amerikai fél pedig nem fogadta el az északi jelöltek korlátozását. A közös bizottság kudarca dokumentált tény; a felelősség megítélése a szovjet és az amerikai történetírásban vitatott.

A patthelyzetben az Egyesült Államok 1947 őszén az ENSZ elé vitte a koreai kérdést. Az ENSZ Közgyűlése 1947. november 14-i határozatában választásokat írt ki az egész Koreában, és létrehozta az ENSZ Ideiglenes Koreai Bizottságát (UNTCOK) a választások felügyeletére. A Szovjetunió és az északi hatóságok nem engedték be a bizottságot a megszállási övezetükbe. Az ENSZ-közgyűlés kisebb testületi döntése lehetővé tette, hogy a bizottság az elérhető területeken, vagyis Dél-Koreában tartsanak választásokat. Ez a lépés gyakorlatilag a félsziget kettéosztásának intézményesítését jelentette, bár a határozat szövege szerint a választásokat Korea egészére tervezték.

### 24.4.3. A déli választások és a Koreai Köztársaság megalakulása

Az 1948. május 10-én megtartott dél-koreai választásokra a baloldal és számos középutas nacionalista, köztük Kim Gu és Kim Gju-szik, bojkottot hirdetett, mert a választásokat az ország kettéosztásához vezető lépésként ítélték meg. A hivatalos adatok szerint a regisztrált választók mintegy 95%-a vett részt, ám ezt a számot a bojkott és a regisztrációs eljárás körüli viták miatt nem lehet kritikátlanul elfogadni. A szavazást erőszakhullám kísérte: 1948. április 3-án a Csedzsu-szigeten fegyveres felkelés tört ki a rendőri elnyomás és a választási folyamat ellen, és a kormányzati erők a következő hónapokban tömeges megtorlást hajtottak végre. A felkelés és az azt követő erőszak áldozatainak számát a dél-koreai kormányzati vizsgálat 2003-ban 14 000–30 000 közé tette; egyes aktivista és kutatói becslések ennél magasabb, akár 60 000 körüli számot is említenek. A bizonytalanság a levéltári források hiánya miatt nagy.

A választás után az alkotmányozó nemzetgyűlés 1948. július 17-én elfogadta az alkotmányt, július 20-án pedig elnökké választották Li Szin Mant. A Koreai Köztársaságot augusztus 15-én kiáltották ki, a japán gyarmati uralom megszűnésének évfordulóján. Li Szin Man elnök kormánya erős elnöki hatalmat, antikommunista politikát és központosított államépítést hirdetett. Az új állam legitimitását az ENSZ 1948. december 12-i 195. (III) sz. határozata a választások megtartott részén ismerte el, és a kormányt a félsziget déli felének törvényes kormányaként azonosította. A szovjet blokk ezt elutasította.

### 24.4.4. Az északi államépítés és a KNDK megalakulása

Északon a szovjet katonai közigazgatás 1945 végétől felgyorsította a társadalmi átalakítást. 1946-ban földreformot hajtottak végre, a korábbi japán tulajdonú ipari létesítményeket államosították, és létrejött az észak-koreai munkapárt, amely 1946 augusztusában a kommunista párt és az Új Néppárt egyesüléséből alakult. A földreform és az államosítás ténye dokumentált; ezek társadalmi támogatottságának mértéke és a végrehajtás során alkalmazott kényszer aránya vitatott. A szovjet megszállási zónában a politikai rendszer hamar a kommunista vezetés ellenőrzése alá került.

1948. augusztus 25-én Észak-Koreában választásokat tartottak a Legfelsőbb Népi Gyűlésbe. A választásokat a szovjet hatóságok és a Koreai Munkapárt ellenőrizték, független megfigyelők nem vehettek részt rajta; az eredményeket ezért nem lehet demokratikus szavazásként

értékelni. Szeptember 3-án elfogadták az alkotmányt, majd szeptember 9-én kikiáltották a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot (KNDK). A miniszterelnök Kim Ir-szen (Kim Il-sung) lett. Életrajza a korai időszakra nézve erősen vitatott: az észak-koreai hivatalos narratíva szerint a japánellenes gerillaharc kiemelkedő vezetője volt; szovjet és később dél-koreai dokumentumok arra utalnak, hogy a szovjet hadsereg kötelékében, szovjet támogatással tért vissza Koreába. A tudományos konszenzus szerint Kim Ir-szen szovjet kiválasztás és támogatás révén emelkedett a politikai hierarchia élére, de életrajzának számos részlete továbbra is hiányos forrásokra épül.

A KNDK kezdettől fogva Korea egyetlen törvényes kormányának tekintette magát, és elutasította a déli állam legitimitását. Észak és dél egyaránt az egész félszigetre igényt tartott: a megosztottság mindkét fővárosban ideiglenes katonai-közigazgatási állapotként jelent meg, nem pedig végleges politikai rendezésként. Ebből következően a 38. szélességi kör mentén folyamatosak voltak az incidensek, és mindkét fél fegyveres erőket épített.

### 24.4.5. Hatalmi harc Délen: a Li Szin Man-rendszer konszolidációja

A déli állam megalakulását súlyos belpolitikai erőszak kísérte. A Li Szin Man-kormányzat nemzetbiztonsági törvényt fogadott el 1948 decemberében, amelyet széleskörűen a baloldali és egyéb ellenzéki mozgalmak üldözésére használtak. A kommunista és baloldali szervezetek tagjait tömegesen tartóztatták le, és a rendőrség, valamint jobboldali ifjúsági csoportok erőszakos fellépése mindennapossá vált. A Csedzsu-szigeti felkelés leverése az új állam legvéresebb belső konfliktusa volt: a dél-koreai kormányzat 1948–1949-ben katonai erővel, falvak felégetésével és tömeges kivégzésekkel válaszolt. A szigeten kívül is szerveződtek kormányellenes erők: 1948. október 19-én a joszui és szuncshoni katonai lázadás során hadsereg egységek fordultak szembe a központi hatalommal, mire a kormányzat hadiállapotot hirdetett. A lázadás és a megtorlás áldozatainak száma több ezerre tehető, a pontos becslés forráshiány miatt nehéz.

A centrista és jobboldali nacionalista ellenzék is kiszorult a hatalomból. Kim Gu, aki a párizsi béketárgyalások analógiájára Észak és Dél vezetőinek tárgyalásos egyesítését szorgalmazta, 1949. június 26-án merénylet áldozata lett. Kim Gu meggyilkolását sokan a hatalmi harc kulcseseményeként értelmezik; a gyilkosság hátterének teljes felderítése a mai napig vitatott. Jo Un-hjongot már 1947. július 19-én meggyilkolták, ami a középutas baloldal politikai ellehetetlenülését is jelezte. A dél-koreai államépítés tehát nem kizárólag intézményalapítás volt, hanem egyúttal erőszakos konszolidáció is, amelynek során a lehetséges alternatív politikai irányokat részben felszámolták.

A szovjet csapatok 1948 decemberében kivonultak Észak-Koreából, az amerikai csapatok pedig 1949 júniusában Dél-Koreából, bár mindkét nagyhatalom katonai tanácsadókat hagyott hátra. A csapatkivonások után a 38. szélességi kör menti határincidensek számos alkalommal fegyveres összecsapásokká fajultak, különösen az Ongdzsin-félsziget és Keszon környékén. A konfliktusok pontos lefolyása és a kezdeményező felek kiléte vitatott, mert mindkét fél saját propagandájában a másikat tette felelőssé.

### 24.4.6. Hatalmi harc Északon: Kim Ir-szen és a frakciók

Az északi államépítés sem volt mentes a belső küzdelmektől. A Koreai Munkapárt és a szovjet megszállási zóna vezetésében több, eltérő hátterű csoport versengett: a szovjet katonai közigazgatáshoz kötődő koreai származású szovjet állampolgárok (az ún. szovjet frakció), a Kínában tevékenykedő jenani csoport, a hazai kommunista földalatti mozgalom tagjai, valamint a mandzsúriai gerillák. Kim Ir-szen a gerillacsoport vezetőjeként fokozatosan megerősítette

helyzetét, és a rivalis csoportokat háttérbe szorította. A dél-koreai kommunista vezető, Pak Hon-jong (Pak Hŏn-yŏng) az 1946-os dél-koreai baloldali szervezkedés után északra menekült, és a KNDK külügyminiszteréként, majd miniszterelnök-helyetteseként tevékenykedett; az 1950-es évek közepén koholt vádak alapján elítélték. Pak Hon-jong sorsa a koreai háborút követő időszak frakcióharcainak egyik legfontosabb dokumentált esete, de megítélése a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya Észak-Koreában és a dél-koreai történetírásban.

Az északi rendszer ideológiája antikoloniális, szocialista és erősen nacionalista elemeket ötvözött. A KNDK hivatalos történeti narratívája szerint Kim Ir-szen már az 1930-as években a koreai függetlenségi harc vezetője volt; ez az állítás az észak-koreai állami emlékezetpolitika része, és a szakirodalom egy része megalapozatlannak tartja. A dokumentált tények szerint Kim Ir-szen 1945 előtt Mandzsúriában és a Szovjetunió távol-keleti részén tevékenykedett, de a japánellenes gerillaharcban betöltött szerepének mértéke vitatott. A hatalmi harc részletei, a szovjet tanácsadók befolyása és a belső leszámolások teljes mértékben nem ismertek, mert az észak-koreai levéltárak nem kutathatók.

A két állam 1948-as megalakulásakor tehát a koreai félsziget politikai tere két, egymással szembenálló állam formájában intézményesült. Egyik kormány sem szerezte meg az egymással versengő koreai politikai erők egyetértését, és mindkét főváros a másik megsemmisítését vagy bekebelezését hirdette. A 38. szélességi kör immár nem egyszerűen katonai demarkációs vonal volt; a hidegháború első éveinek logikája szerint frontvonallá vált.

### 24.4.7. Források és bizonytalanságok

A korszakra vonatkozó ismereteink alapvetően három forráscsoportból származnak: amerikai kormányzati iratokból (köztük a Foreign Relations of the United States sorozatból), az ENSZ Közgyűlés és az UNTCOK dokumentumaiból, valamint dél-koreai levéltári anyagokból és visszaemlékezésekből. A szovjet megszállási politika rekonstruálásához részben megnyitott oroszországi levéltári anyagok is rendelkezésre állnak, de az észak-koreai belső viszonyokra vonatkozó iratokhoz a kutatók továbbra sem férhetnek hozzá. A koreai szereplők emlékiratai és a szóbeli történeti interjúk fontos kiegészítést adnak, de ezeket gyakran áthatja a későbbi politikai állásfoglalás.

Az amerikai döntéshozók visszaemlékezéseiből ismert, hogy a 38. szélességi kör kiválasztása rögtönzött katonai-logisztikai döntés volt. Ezt a képet a szakirodalom nagy része elfogadja, ám egyes kutatók hangsúlyozzák, hogy a döntés hosszú távú politikai következményei ellenére sem történt komoly kísérlet a felosztás felülvizsgálatára. Ez a kérdés vitatott értelmezés, nem pedig bizonyított tény.

A dél-koreai választások eredménye és részvételi aránya kapcsán a hivatalos adatok és a bojkottáló csoportok állításai között jelentős eltérés van. A választások tisztaságáról az UNTCOK megfigyelői is óvatos jelentéseket adtak. Észak-Koreában a választások nem voltak független ellenőrzés alatt; az eredményeket a KNDK állami dokumentumai rögzítik, így azok csak a rezsim saját forrásaiként kezelhetők. A Jeju-felkelés és a hozzá kapcsolódó erőszak áldozatszáma noha többszörösen vizsgált, továbbra is becslés: a 14 000–30 000 közötti sáv a dél-koreai kormányzati vizsgálatból származik, egyes kutatók és civil szervezetek ennél magasabb sávokat tartanak valószínűnek. A pontosított adatok hiánya nem a történeti vitát, hanem a levéltári feltárás korlátait mutatja.

Kim Ir-szen életrajzának kérdése az egyik leginkább átpolitizált terület. Az észak-koreai hivatalos álláspont szerint a gerillaharc vezetője; a szovjet források szerint a szovjet hadsereg tisztje; a dél-koreai és nyugati történetírás jelentős része szerint a szovjet kiválasztott. A három narratíva nem békíthető össze; a tudományos konszenzus csak annyiban állapítható meg, hogy Kim Ir-szen a szovjet megszállási zónában, szovjet támogatással került hatalomra. A részletek továbbra is forráshiányosak.

Végül emlékezetpolitikai állítások is terjednek a két állam születéséről. Dél-Koreában augusztus 15-ét a gyarmati uralom megszűnésének és az államalapításnak az ünnepeként tartják számon; Észak-Koreában szeptember 9-ét a KNDK alapításának napjaként ünneplik. Mindkét ünnep a megosztottságot legitimáló állami narratívákat erősíti, és hajlamos elfedni azt a tényt, hogy 1945–1948-ban a koreai társadalom nagy része nem az ország tartós kettéosztását, hanem a gyarmati felszabadulás utáni egységet tartotta céljának.

### 24.4.8. Rövid összefoglaló

A 38. szélességi kör az amerikai és a szovjet csapatok japán fegyverletételének katonai elválasztó vonalaként jött létre 1945 augusztusában, nem pedig koreai politikai döntés nyomán. A két megszállási övezetben eltérő politikai rendszerek alakultak ki: délen az amerikai katonai kormányzat a jobboldali nacionalista erőket támogatta, északon a szovjet közigazgatás kommunista struktúrákat épített ki. A moszkvai gyámsági terv és az amerikai–szovjet közös bizottság kudarca után az ENSZ 1947-es határozata lehetővé tette, hogy 1948 májusában Dél-Koreában választásokat tartsanak, amelyből a Koreai Köztársaság augusztus 15-én megszületett. Északon augusztus 25-én ellenőrzött választásokat tartottak, és szeptember 9-én kikiáltották a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot Kim Ir-szen vezetésével. Mindkét állam az egész Korea kormányának tekintette magát, és a hatalmi konszolidáció mindkét oldalon erőszakkal járt: délen a Csedzsu-felkelés leverése, a nemzetbiztonsági törvény és a politikai gyilkosságok, északon a frakcióharcok és a szovjet mintájú államépítés. A szovjet és amerikai csapatok 1948–1949-es kivonása után a 38. szélességi kör menti feszültségek a koreai háború közvetlen előzményévé váltak.

### 24.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Miért a 38. szélességi kör mentén osztották fel a félszigetet, és mi volt a döntés eredeti célja?
2. Hogyan vezetett a moszkvai gyámsági terv és a közös bizottság kudarca az ENSZ-választások megszervezéséhez?
3. Milyen körülmények között kiáltották ki 1948-ban a Koreai Köztársaságot és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot?
4. Milyen belpolitikai erőszak kísérte a déli állam konszolidációját, és milyen forrásproblémák nehezítik az áldozatszámok pontos meghatározását?
5. Miben állt a hatalmi harc Kim Ir-szen és más északi frakciók között, és miért vitatott Kim Ir-szen életrajza?

# 25 A koreai háború és a két Korea

## 25.1. A koreai háború (1950–1953)

A koreai háború 1950. június 25-én, a 38. szélességi kör átlépésével kezdődött, és 1953. július 27-én a panmindzsoni fegyverszünettel zárult. A konfliktus a második világháború utáni ideiglenes felosztásból fakadt: a szovjet és amerikai megszállási övezet közötti határ két, egymást el nem ismerő államot hozott létre. A háború egyszerre volt polgárháború – a félsziget politikai irányváltásáért vívott harc – és a hidegháború első nagy fegyveres összecsapása, amelyben az Egyesült Államok vezette ENSZ-erők, a Kínai Népi Önkéntesek és – közvetve, légi támogatással és haditechnikával – a Szovjetunió is részt vett. A konfliktus következménye a félsziget tartós megosztottsága, a katonai demarkációs vonal rögzülése és a békeszerződés máig fennálló hiánya.

### 25.1.1. A háború kitörése és a déli front összeomlása

A háború kitörését dokumentált katonai iratok, ENSZ-megfigyelői jelentések és a szemben álló felek mozgósítási parancsai rögzítik. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK) hadereje, a Koreai Népi Hadsereg (KNH) 1950. június 25-én hajnalban tüzérségi előkészítés után több fronton átlépte a 38. szélességi kört. Az északi támadás megindítását a KNDK vezetése Kim Ir-szen nevével fémjelzett „haza felszabadító háborúként” hirdette meg; a hivatalos észak-koreai történetírás a mai napig azt állítja, hogy dél-koreai és amerikai erők provokálták és indították a harcot. A szovjet levéltárakból az 1990-es években nyilvánosságra került dokumentumok – elsősorban Sztálin, Kim Ir-szen és a kínai vezetés közötti táviratok – azonban egyértelműen azt mutatják, hogy a támadás tervét a KNDK dolgozta ki, és Sztálin 1950 elején jóváhagyta, noha a nyílt szovjet részvételt kerülte. A kérdés vitatott értelmezése az észak-koreai emlékezetpolitikai állítások és a levéltári bizonyítékok közötti feszültségből fakad.

A KNH a háború első heteiben elsöprő fölényben volt. Az északi erők szovjet gyártmányú harckocsikkal és tüzérséggel rendelkeztek, míg a dél-koreai hadsereg – amelyet az Egyesült Államok korábban tudatosan gyengén fegyverzett fel, hogy megakadályozza a dél-koreai vezetés északi irányú kalandorpolitikáját – főként könnyűfegyverzettel és csekély páncélos támogatással bírt. A dél-koreai kormány Li Szin Man elnök vezetésével a fővárosból előbb Tedzsonba, majd Puszanba menekült. A hadműveleti naplók szerint a dél-koreai hadsereg alakulatai több ponton felbomlottak, és a lakosság tömegesen indult dél felé; a menekülő civilek mozgását a hadműveleti iratok és a korabeli sajtófotók dokumentálják, de a menekültek pontos számát csak becsülni lehet.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1950 júniusában és júliusában határozatokat fogadott el, amelyek felszólították a KNDK-t a 38. szélességi kör mögé való visszavonulásra, majd tagállamokat kértek katonai támogatás nyújtására a Koreai Köztársaság védelmében. A határozatok elfogadását az tette lehetővé, hogy a Szovjetunió – tiltakozásul amiatt, hogy a Kínai Népköztársaság ENSZ-képviselőjének helyét a Kínai Köztársaság (Tajvan) delegáltja foglalta el – bojkottálta a Biztonsági Tanács üléseit. A szovjet távollét következtében a határozatok ellenszavazat nélkül születtek meg; a szovjet fél később ezt a körülményt a határozatok legitimitásának vitatására használta, míg a

nyugati álláspont szerint a döntések az ENSZ alapokmány keretében jogerősek voltak. Az ENSZ-parancsnokságot az Egyesült Államok haderejéből és tizenöt további tagállam kontingenseiből állították fel, a parancsnok Douglas MacArthur tábornok lett.

A Puszanba összpontosuló ENSZ- és dél-koreai erők 1950 augusztusára a Nakdong folyó mentén stabilizálták a frontot. A puszani perem védelme – amelyben a szövetséges erők légi fölénye és utánpótlási képessége döntőnek bizonyult – megakadályozta a félsziget gyors egyesítését északi irányítás alatt. A harcok során mindkét oldal súlyos veszteségeket szenvedett, és a civil lakosság – különösen a frontvonalak mentén – tömegesen menekült vagy rekedt a harctérré vált településeken.

### 25.1.2. Az incheoni partraszállás és az északi területek megszállása

A háború menetét 1950. szeptember 15-én az incheoni partraszállás fordította meg. MacArthur kockázatos művelete a nyugati parton, a tengerszint-ingadozás miatt nehezen megközelíthető kikötőben került végrehajtásra, és a dokumentált hadműveleti tervek szerint a puszani erők egyidejű ellentámadásával párosult. Az incheoni partraszállás sikerével az ENSZ-erők visszafoglalták Szöult, elvágták a délen harcoló északi erők utánpótlási vonalait, és a KNH alakulatai rendezetlenül vonultak vissza észak felé. A hadműveleti iratok és a veteránok visszaemlékezései egyaránt rögzítik, hogy a visszavonuló északi erők és a dél-koreai hatóságok a megszállt déli területeken politikai letartóztatásokat és kivégzéseket hajtottak végre; a hasonló, déli oldalról induló megtorlásokat is dokumentálták, de mindkét jelenségre vonatkozóan a modern kutatás óvatos a számokkal, és az áldozati becslések széles sávban mozognak.

Az ENSZ-erők 1950 októberében átlépték a 38. szélességi kört, és észak felé nyomultak. Az ENSZ-határozatok értelmezése körül vita bontakozott ki arról, hogy a mandátum kiterjed-e az északi területek elfoglalására; a nyugati álláspont szerint a „tartós béke” megteremtése érdekében a félsziget egységesítése volt a cél, míg Kína és a Szovjetunió ezt a beavatkozás legitimációjának túllépéseként értékelte. A hadműveleti iratok szerint az ENSZ-erők előretörését a kínai határ közelébe Kína egyre határozottabb figyelmeztetései kísérték: Peking nyilvános közleményekben jelezte, hogy nem tűri el a szomszédos terület elfoglalását.

### 25.1.3. A kínai intervenció

1950 október végétől a Kínai Népi Önkéntesek – a Kínai Népköztársaság haderejének önkéntesnek nevezett, de valójában rendes katonai alakulataiból szervezett erői – lépték át a Jalu folyót, és bekapcsolódtak a harcba. A kínai intervenció hivatalos indoklása szerint a KNDK védelme és a kínai határ biztonsága volt a cél; Mao Ce-tung és a kínai vezetés a közvetlen katonai fenyegetés mellett attól is tartott, hogy az ENSZ-erők győzelme esetén a szocialista tömb befolyása Ázsiában meggyengül. A kínai döntést a szovjet légierő titkos támogatásának ígérete és a koreai szocialista állam fennmaradásának stratégiai jelentősége is befolyásolta. A Kínai Népi Önkéntesek elnevezés lehetővé tette, hogy Peking formálisan ne üzenjen hadat az ENSZ-erőknek, és a konfliktust a koreai polgárháború keretében tartsa.

A kínai erők 1950 novemberében és decemberében több nagy offenzívát indítottak. A Csoszin-víztározó környéki harcokban a kínai alakulatok súlyos veszteségek árán visszaszorították az ENSZ-erőket; az amerikai tengerészgyalogság dokumentált hadműveleti jelentései szerint a kínai támadások az erős ellenállás és a hideg időjárás miatt kimerítőek voltak, de a szövetséges erőknek sikerült rendezetten visszavonulniuk. A kínai intervenció hatására az ENSZ-erők 1951 elejére a 38. szélességi kör környékére vonultak vissza. MacArthur nyíltan kérte a kínai területek bombázásának és a nukleáris fegyver bevetésének engedélyezését; Harry S. Truman elnök 1951 áprilisában felmentette a parancsnokság alól, mert a tábornok megnyilatkozásai ellentétesek

voltak a politikailag korlátozott háború vezetésével. A felmentés dokumentált döntés, amely a civil vezetés elsőbbségét erősítette az amerikai katonai irányításban.

### 25.1.4. A háború állóháborúvá válása

1951 nyarára a front a 38. szélességi kör mentén stabilizálódott. A hadműveleti naplók szerint a harcok a megerősített állások körüli, viszonylag kis területnyereséggel járó ütközetekké váltak, amelyek közül a „Vérgerinc” és a „Szívgerinc” elnevezésű magaslatokért vívott harcok a legnagyobb veszteségeket hozták. Az ENSZ-erők légi fölényüket kihasználva szisztematikusan bombázták Észak-Korea városait, közlekedési hálózatát és ipari létesítményeit; a stratégiai bombázás politikai és morális megítélése a koreai háború egyik legvitatottabb kérdése maradt. Az észak-koreai és kínai erők elsősorban éjszakai támadásokkal, tüzérséggel és az utánpótlási vonalak elleni akciókkal válaszoltak.

A tűzszüneti tárgyalások 1951 júliusában kezdődtek, és két éven át húzódtak. A tárgyalásokon a legnagyobb vitát a hadifoglyok sorsa okozta: az ENSZ-parancsnokság ragaszkodott a „nem haza” elvhez, amely szerint a hadifoglyok nem kényszeríthetők vissza abba az országba, ahová nem akarnak visszatérni, míg az északi és a kínai fél a teljes kölcsönös hazatelepítést követelte. A hadifoglyok közötti politikai erőszak – különösen a Kojedo-szigeti fogolytáborban zajló lázadások és az őrizetbe vett kínai foglyok egy részének tiltakozó akciói – dokumentált események, amelyek a tárgyalások elhúzódásához is hozzájárultak. A hadifogyatartással kapcsolatos beszámolókat a résztvevők visszaemlékezései, ENSZ-jelentések és a genfi egyezmények alkalmazásáról szóló iratok rögzítik, de a visszaélések pontos mértékét a kutatók máig vitatják.

### 25.1.5. A fegyverszünet és a megosztottság

A panmindzsoni tárgyalások végül 1953. július 27-én fegyverszüneti megállapodás aláírásához vezettek. A megállapodást a KNDK hadseregének, a Kínai Népi Önkénteseknek és az ENSZ-parancsnokságnak a képviselői írták alá; a Koreai Köztársaság Li Szin Man elnök vezetése – amely a háború végéig ragaszkodott a félsziget erővel történő egyesítéséhez – nem ratifikálta a megállapodást. A fegyverszünet létrehozta a katonai demarkációs vonalat, a demilitarizált övezetet (DMZ) és a felügyeleti mechanizmusokat, de nem jelentett békeszerződést. A háborúzó felek formálisan a mai napig hadiállapotban állnak egymással; ez a helyzet a koreai megosztottság egyik legfontosabb jogi és politikai következménye.

A fegyverszünet aláírása után a hadifoglyok hazatelepítését a megállapodás rendelkezései szerint hajtották végre, de a „nem haza” elv alapján több ezer hadifogoly döntött úgy, hogy nem tér vissza északra, illetve Kínába; a déli oldalról is voltak, akik északot választották. A családok szétszakítása a háború egyik legsúlyosabb társadalmi traumája lett: a frontvonalak tömeges mozgása, a menekülés, a hadifogság és az eltérő politikai rendszerek kialakulása miatt százezrek, egyes becslések szerint milliók veszítették el a kapcsolatot rokonaikkal. A szóbeli hagyomány és a túlélők visszaemlékezései jelentős szerepet kapnak a félsziget megosztottságának feldolgozásában.

### 25.1.6. A háború áldozatai

A koreai háború emberveszteségeire vonatkozó adatok a dokumentált katonai statisztikák, a kormányzati becslések és a történeti demográfiai módszerek bizonytalanságait egyaránt tükrözik. A tudományos konszenzus szerint a teljes katonai és polgári veszteség – beleértve a halottakat, sebesülteket és eltűnteket – 2–3 millió főre tehető, de egyes becslések a halottak számát 4 millió fölé teszik. A polgári áldozatok különösen magas aránya miatt a háború a modern ázsiai történelem

egyik legpusztítóbb konfliktusa volt. A pontos számok nem ismertek: a koreai lakosság háború előtti statisztikái töredékesek, a harcok során a polgári anyakönyvezés gyakran összeomlott, és a kormányzati adatok politikai érdekek szerint torzultak. Az észak-koreai hivatalos adatok a civil veszteségekről értelemszerűen nem állnak független kutatók rendelkezésére; a dél-koreai adatok is hosszú ideig a hadműveleti szempontok szerint készültek. A történészek ezért csak becslési sávokat adnak meg, és hangsúlyozzák, hogy a civil lakosság aránytalanul magas vesztesége a stratégiai bombázással, a frontvonalak gyakori átvonulásával és a hadseregek által alkalmazott polgári lakosság elleni erőszakkal magyarázható.

A háború alatt elkövetett tömeges erőszak esetei – például a dél-koreai hatóságok által végrehajtott politikai kivégzések, az északi erők megtorlásai és az ENSZ-bombázások polgári áldozatai – dokumentált események, de a minősítésük vitatott. A No Gun Ri incidens – amelyben amerikai katonák dél-koreai civileket lőttek le egy hídnál 1950 júliusában – a modern kutatás és az amerikai hadsereg vizsgálata szerint megtörtént; a felelősség és az áldozatok számának megítélése azonban vitatott. A dél-koreai kormány és a civil társadalom egy része az ilyen események feltárását és hivatalos elismerését követeli, míg az amerikai hatóságok többször hangsúlyozták a háború körülményeiből fakadó bizonytalanságokat. A könyv ezeket a vitákat bemutatja, anélkül hogy kollektív bűnösséget sugallna vagy a háborús erőszakot relativizálná.

### 25.1.7. A megosztottság berendezkedése

A koreai háború intézményesítette a félsziget kettéosztottságát. A katonai demarkációs vonal és a demilitarizált övezet a világ egyik legmilitarizáltabb határává vált; a térségben azóta is folyamatos a katonai jelenlét. A fegyverszüneti megállapodás nem oldotta meg a két állam közötti területi és szuverenitási vitákat, és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, valamint a Koreai Köztársaság egyaránt a félsziget egyetlen legitim kormányaként határozza meg magát. A háború utáni évtizedekben a két Korea közötti kapcsolat a konfrontáció és a korlátozott párbeszéd ciklusait váltogatta; a háború emlékezete mindkét oldalon a nemzeti identitás és a politikai legitimáció részévé vált.

A koreai háborúban részt vevő nagyhatalmak számára a konfliktus a hidegháborús elrettentés és a korlátozott háború elméletének mintapéldája lett. Az Egyesült Államok számára a háború megerősítette a Szovjetunió és Kína feltartóztatásának politikáját, és hozzájárult a japán békekötés és a csendes-óceáni szövetségi rendszer kiépítésének felgyorsításához. Kína számára a háború a nemzetközi elismertség és a szocialista tömbön belüli súly növekedésének korszakát hozta, de a beavatkozás emberi és gazdasági ára hosszú távon terhelte a fejlődést. A Szovjetunió a háború révén megerősítette befolyását Észak-Korea felett, ugyanakkor a közvetlen amerikai–szovjet összecsapás elkerülése megerősítette a proxyháborúk logikáját.

### 25.1.8. Források és bizonytalanságok

A koreai háború történeti kutatása több, egymással versengő forrástípusra támaszkodik. A hadműveleti iratok, a parancsnoki naplók és az ENSZ-jegyzőkönyvek a hadtörténeti események dokumentált alapját adják. Az amerikai hadsereg hivatalos történeti sorozata, a dél-koreai nemzetvédelmi minisztérium kiadványai és a brit, török, kanadai és más ENSZ-kontingensek jelentései a katonai események részletes, bár szelektív képét nyújtják. A kínai és észak-koreai hivatalos hadtörténeti munkák a saját döntéshozatali logikájukat hangsúlyozzák, de a levéltári forrásokhoz való korlátozott hozzáférés miatt a kínai intervenció belső vitáinak rekonstrukciója nehéz. A Szovjetunió szerepének megértését az 1990-es években megnyílt levéltári fondok forradalmasították, de a szovjet katonai tanácsadók és pilóták tevékenységének részletei továbbra is hiányosak.

Az áldozatok számának becslése a legnagyobb bizonytalansággal terhelt terület. A polgári veszteségekre vonatkozó adatok hiányosak, és az egyes kormányzati statisztikák politikai célokat szolgáltak. A történeti demográfiai módszerek – például a háború előtti népszámlálási adatok és a háború utáni összeírások összevetése – csak hozzávetőleges értékeket adnak. A stratégiai bombázás pusztítását a korabeli légi felderítési jelentések és a műholdfelvételek összehasonlítása részben dokumentálja, de a civil lakosság tényleges veszteségét ebből nem lehet pontosan meghatározni.

A szóbeli hagyomány és a túlélők visszaemlékezései a háború emlékezetének fontos forrásai. A dél-koreai családtörténeti gyűjtemények, az észak-koreai disszidensek beszámolói és a kínai veteránok interjúi olyan mikrotörténeti részleteket tárnak fel, amelyek a hivatalos iratokban nem jelennek meg. Ugyanakkor ezeket a forrásokat befolyásolja az emlékezet torzítása, a traumafeldolgozás és az adott politikai környezet, ezért a történeti értékeléshez a dokumentált tényekkel való egybevetés szükséges. A háború megítélésében a legnagyobb viták a támadás felelősségére, a kínai intervenció motivációira, az ENSZ-bombázások erkölcsi és jogi megítélésére, valamint a hadifoglyok bánásmódjára vonatkoznak. A könyv ezeket a kérdéseket vitatott értelmezésként kezeli, és a különböző álláspontokat forrásaikkal együtt mutatja be.

### 25.1.9. Rövid összefoglaló

A koreai háború 1950. június 25-én a KNDK támadásával kezdődött, és a 38. szélességi kör mentén rövid időn belül Dél-Korea összeomlásához vezetett. Az ENSZ Biztonsági Tanács – a szovjet bojkott miatt egyhangúlag – katonai beavatkozást engedélyezett, és az USA vezette ENSZ-erők az incheoni partraszállással visszafordították a hadiszerencsét. Az ENSZ-erők északi előretörését Kína fegyveres beavatkozása állította meg, és a háború 1951-től állóháborúvá változott. A panmindzsoni fegyverszünet 1953. július 27-én zárta le a harcokat, de békeszerződés nem született. A háború 2–3 millió emberéletet követelt, a polgári lakosságot aránytalanul sújtotta, és tartósan intézményesítette a félsziget megosztottságát. A konfliktus a hidegháború első nagy fegyveres összecsapása volt, amely megerősítette a nagyhatalmi blokkok szembenállását Ázsiában.

### 25.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Miért tekinthető a koreai háború egyszerre polgárháborúnak és a hidegháború első nagy fegyveres konfliktusának?
2. Milyen szerepet játszott a Szovjetunió bojkottja az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozataiban?
3. Miért avatkozott be Kína a koreai háborúba, és miért használták a „Kínai Népi Önkéntesek” elnevezést?
4. Mi volt a panmindzsoni fegyverszünet jelentősége, és miért nem tekinthető békeszerződésnek?
5. Milyen okok miatt bizonytalanok a koreai háború áldozataira vonatkozó becslések?

## 25.2. Észak-Korea a háború után

Az alfejezet az 1953-as fegyverszünet után kiépülő Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK) történetét tekinti át. A háború lezárását és közvetlen következményeit A koreai háború (1950–1953) tárgyalta; itt a hatalom megszilárdítására, a személyi kultuszra, a dzsucse ideológiára, a kollektivizálásra, az iparosításra, valamint a KNDK külkapcsolati mozgásterére összpontosítunk. Az időhatár az 1953 utáni újjáépítéstől Kim Ir-szen (Kim Il-sung) 1994-es haláláig tart, mivel ez

az év zárja le a háború utáni észak-koreai államépítés első korszakát; az 1990-es évek válságait és a nukleáris programot a későbbi alfejezet, Észak-Korea válsága és nukleáris programja elemzi.

### 25.2.1. Újjáépítés és a hatalom megszilárdítása

Az 1953-as fegyverszünet után a KNDK területén a városok, az ipari létesítmények, a közlekedési hálózat és a mezőgazdaság egy része romokban állt. A háború emberi és gazdasági költségeiről rendkívül eltérő becslések léteznek: a KNDK hivatalos narratívája a pusztítás mértékét az amerikai bombázásokkal magyarázza, míg a dél-koreai kormányzati források és a nyugati kutatók a háborút megelőző északi társadalmi feszültségeket is figyelembe veszik. A pontos halotti és infrastrukturális adatok nem ismertek; a rendelkezésre álló számok régészeti, statisztikai és levéltári becslések keverékei.

A háború után Kim Ir-szen elsődleges célja a párt és az állam feletti személyes irányítás megteremtése volt. Ezt a folyamatot a KNDK hivatalos forrásai „az egység megszilárdításaként” mutatják be, a dél-koreai és nyugati szakirodalom egy része viszont politikai tisztogatások sorozataként írja le. A dokumentált tény az, hogy az 1950-es évek közepén a Koreai Munkapárt különböző csoportjait – a hazai kommunista, a szovjet, a kínai és a volt gerilla csoportokat – fokozatosan megfosztották befolyásuktól. Pak Hon-jong (Pak Hŏn-yŏng), a háború alatt a déli munkásmozgalmat képviselő politikus, az 1950-es évek első felében koncepciós per áldozata lett. Az 1956. augusztusi központi bizottsági ülésen szovjet és kínai támogatású csoportok kísérelték meg bírálni Kim Ir-szen politikai gyakorlatát; a kísérlet kudarcot vallott, több résztvevő külföldre menekült, a belső ellenállást pedig megtorlás követte. Ezt az időszakot dél-koreai levéltári források, valamint a Szovjetunió és Kína részben hozzáférhető külügyi iratai dokumentálják, de a tisztogatások pontos áldozatszáma vitatott.

A hatalom centralizációjával párhuzamosan formálódott a Kim Ir-szen köré épülő személyi kultusz. Ez nem a háború után indult, hiszen már az 1940-es évek végétől jelen voltak a vezetőt dicsőítő retorikák, ám az 1953 utáni évtizedekben intézményesült. A KNDK-ban a vezető alakját nem egyszerűen funkcionáriusként ábrázolták, hanem mint a nemzeti újjászületés, a háborús ellenállás és a szocialista építés letéteményesét. A dokumentált elemek közé tartoznak a nyilvános szobrok, a vezető nevével fémjelzett oktatási anyagok, a gyárakban és hivatalokban elhelyezett portrék, valamint a tömegrendezvények. A jelenség leírásában a KNDK hivatalos álláspontja a „nép és a vezető közötti egységet” hangsúlyozza; a dél-koreai és nyugati elemzők viszont a politikai valláshoz hasonlítható, a hatalom legitimitását fenntartó rendszerként értelmezik. E két olvasat nem békíthető össze egyetlen semleges formulával, ezért a tankönyvi bemutatásban egymás mellett szerepelnek.

### 25.2.2. A dzsucse ideológia kialakulása

A dzsucse (juche) kifejezés a KNDK hivatalos önmeghatározásának központi fogalma lett, de tartalma idővel változott. A fogalom először az 1950-es évek közepén, Kim Ir-szen beszédeiben jelent meg, elsősorban a politikai önállóság és az ideológiai dogmatizmus elleni fellépés jelszavaként. Az 1960-as évektől fokozatosan önálló állami ideológiává építették ki; az 1972-es szocialista alkotmány szövege a KNDK-t már önálló állameszme alapján határozta meg, bár a marxista-leninista nyelvezet ekkor még nem tűnt el teljesen. Az 1980-as évekre a dzsucse „Kimilszungizmus” néven ismertté vált hivatalos változata az emberi akaratot, a nemzeti függetlenséget, a gazdasági önellátást és a katonai önerőt hangsúlyozta.

Fontos különbséget tenni az ideológiai önkép és a tényleges gazdasági-politikai függőség között. A KNDK hivatalos retorikája szerint az ország saját erőből építette fel a szocializmust; a szovjet és a kínai levéltári források, valamint a külkereskedelmi adatok ugyanakkor azt mutatják, hogy

az észak-koreai újjáépítés és iparosítás jelentős külső támogatástól függött. A dzsucse így nem elsősorban gazdasági tények leírása, hanem a nagyhatalmi szövetségesek közötti manőverezés ideológiai kerete. A tudományos konszenzus szerint a dzsucse egyúttal a szovjet és a kínai mintáktól való fokozatos elhatárolódás eszköze volt; vitatott ellenben, hogy mennyire tekinthető a koreai nacionalizmus sajátos változatának, vagy inkább a sztálinista politikai vallás adaptációjának. A KNDK hivatalos történetírása mindkét értelmezést elutasítja, és a dzsucsét a koreai nép eredeti alkotásának tekinti.

Ideológiai értelemben a dzsucse három pillérre épült: politikai függetlenség, gazdasági önállóság és katonai önvédelem. A politikai gyakorlatban azonban ezek az elvek szelektíven érvényesültek. A politikai függetlenség a szovjet–kínai viszály időszakában valóságos mozgásteret adott, mert Phenjan egyik nagyhatalomhoz sem kötődött kizárólagosan; ugyanakkor a belső elnyomás, a cenzúra és a politikai mobilitás korlátozása nem egyszerűen „önállóságként" írható le. A gazdasági önállóság jelszava ellenére a KNDK rendszeresen szorult szovjet nyersanyagra, technológiára és kedvezményes árucserére; a katonai önvédelem pedig a teljes társadalom militarizálásával járt együtt.

### 25.2.3. A kollektivizálás és a mezőgazdaság átalakítása

Az észak-koreai mezőgazdaság átalakítása már a háború előtt megkezdődött: a KNDK 1946-ban földreformot hajtott végre, amelynek során a nagybirtokokat felosztották. A háború utáni kollektivizálás 1954 és 1958 között zajlott, több lépcsőben. Az első szakaszban a gazdákat önkéntes alapon szerveződő szövetkezeti csoportokba vonták, majd a folyamat gyors ütemben a teljes kollektivizálás irányába haladt. A KNDK hivatalos álláspontja szerint 1958-ra gyakorlatilag a teljes mezőgazdasági terület szövetkezeti tulajdonba került; a független szakirodalom ezt az állítást részben elfogadja, de felhívja a figyelmet arra, hogy a pontos tulajdonviszonyok és a paraszti ellenállás mértéke a belső források hiánya miatt nehezen ellenőrizhető.

A kollektivizálás következményei ellentmondásosak. Egyrészt a központi tervezés lehetővé tette a mezőgazdasági termelés ipari inputokkal való összekapcsolását, a vetőmag- és műtrágya-ellátás állami megszervezését, valamint a mezőgazdasági munkaerő részleges átirányítását az iparba. Másrészt a gazdák elvesztették a termelés feletti közvetlen ellenőrzést, a begyűjtési rendszer, a tervutasítások és a bürokratikus irányítás a termelés hatékonyságát rontották. A KNDK-ban a paraszti háztáji gazdaság és a korlátozott piaci értékesítés bizonyos formái fennmaradtak, de ezeket az állam időszakosan visszaszorította, illetve tűrte, akárcsak a hiánygazdaságban kialakult informális cserehálózatokat. Ezeket a jelenségeket a KNDK hivatalos forrásaiban ritkán tárgyalják; a róluk szóló ismeretek elsősorban dél-koreai kormányzati kiadványokból, a későbbi menekültbeszámolókból és az 1990-es évektől rendelkezésre álló humanitárius jelentésekből származnak.

### 25.2.4. Az iparosítás: nehézipar, ötéves tervek, csollima mozgalom

A háború utáni észak-koreai gazdaságpolitika a szovjet típusú nehézipari fejlesztést követte. A KNDK többéves terveket hirdetett, amelyek a bányászatot, az acélipart, a gépgyártást, a vegyipart és a villamosenergia-termelést helyezték előtérbe. A hivatalos phenjani statisztikák az 1950-es és az 1960-as években gyors ipari növekedésről szóltak; a külföldi becslések ezt a képet árnyalják, mert a KNDK statisztikai módszertana nem volt átlátható, és a termelési adatokat gyakran mennyiségi, nem pedig minőségi mutatókban adták meg. A rendelkezésre álló szovjet és kínai külkereskedelmi adatok alapján azonban annyi bizonyos, hogy az 1950-es évek végén és az 1960-as években valóban kiépült egy nehézipari alap, amely a régió korabeli viszonyaihoz képest jelentős volt.

Az 1958-tól meghirdetett csollima (ch'ŏllima) mozgalom a szovjet tervgazdasági mobilizációs kampányok észak-koreai változata volt. A mozgalom neve a koreai mitológiában szereplő gyors lóra utal; célja a termelés gyors növelése és a munkafegyelem megerősítése volt. A csollima-mozgalom keretében élenjáró dolgozókat tüntettek ki, termelési versenyeket szerveztek, és a tömegkommunikáció a munkateljesítményt hazafias kötelességként mutatta be. A KNDK hivatalos emlékezetpolitikája a csollima időszakát az építés hőskoraként, a kollektív erőfeszítés sikereként jeleníti meg. A dél-koreai és a nyugati szakirodalom egy része viszont rámutat arra, hogy a mozgalom a munkaerő túlfeszítésével, a pihenőidő csökkenésével, a statisztikai adatok felfelé torzításával és a balesetek növekedésével járt. A munkaszervezés mindennapi valóságáról a KNDK belső iratai csak töredékesen állnak rendelkezésre, így az áldozatok és a kényszer mértéke nem becsülhető pontosan.

Az iparosítás korlátai már az 1960-as évek végétől látszottak. A KNDK gazdasága energiaigényes nehéziparra és külföldről importált kőolajra, kokszra és technológiára épült. A szovjet és a kínai támogatás ingadozása, a hadiipar aránytalan fejlesztése, a mezőgazdasági termelés stagnálása és a fogyasztási cikkek hiánya miatt a rendszer időszakonként kényszerpályára került. Az 1970-es években a KNDK több nyugati országtól vett fel hiteleket, de a visszafizetéssel kapcsolatos nehézségek miatt a nemzetközi pénzügyi elszigeteltség fokozódott. Az 1980-as évek gazdasági teljesítményéről a KNDK hivatalos adatai és a független becslések között még nagyobb a szakadék: előbbi folyamatos növekedést, utóbbi stagnálást, sőt egyes években visszaesést valószínűsít. A hiánygazdaság, a lakossági ellátás romlása és a feketepiac növekedése azonban a belső források hiányában is dokumentálható volt a későbbi évtizedek menekültbeszámolóiból és a KNDK-t meglátogató külföldi megfigyelők jelentéseiből.

### 25.2.5. Elszigeteltség, szovjet és kínai kapcsolatok

A KNDK a háború után a szocialista országok hálózatában helyezkedett el: a Szovjetunióval és Kínával is szövetségi szerződést kötött. A két nagyhatalom közötti, az 1960-as évek elején kiéleződő viszályban Kim Ir-szen taktikusan egyensúlyozott. Az 1961-ben aláírt kínai–észak-koreai barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés, valamint az ugyanabban az évben megkötött szovjet–észak-koreai hasonló szerződés formálisan is rögzítette a kettős orientációt. A KNDK hivatalos ideológiája ezt a helyzetet a dzsucse keretében úgy értelmezte, hogy az ország nem egyetlen nagyhatalom csatlósa, hanem önálló tényező a szocialista világban.

A gyakorlatban a KNDK hol a Szovjetunió, hol Kína felé közeledett, attól függően, hogy melyik oldaltól kapott kedvezőbb gazdasági, katonai vagy diplomáciai támogatást. A szovjet levéltárakból és a kínai pártiratokból származó, részben publikált dokumentumok azt mutatják, hogy a két nagyhatalom riválisként igyekezett befolyást szerezni Phenjanban. A KNDK ezt a versenyt használta ki saját mozgástere növelésére. Ugyanakkor az 1960-as években és az 1970-es években a KNDK belső politikai rendőrsége időszakonként lecsapott a szovjetbarátnak vagy a kínabarátnak minősített személyekre, ami azt jelzi, hogy a külső orientáció soha nem volt kockázatmentes a belső elitek számára. Ezek a perek és letartóztatások a KNDK hivatalos forrásaiban ideológiai küzdelemként jelennek meg; a dél-koreai és nyugati elemzők viszont elsősorban a hatalmi harcok eszközeként értelmezik őket. A belső iratok hiánya miatt az egyes esetek háttere gyakran vitatott.

A KNDK az 1960-as évek végétől fokozatosan lemondott arról, hogy a két Korea közötti hivatalos párbeszédben a déli forradalmi erőkre támaszkodjon, és ehelyett a fegyveres konfrontáció, a határincidensek és a katonai nyomás eszközeihez nyúlt. Az 1968-as, Kék Ház elleni észak-koreai kommandós támadás és az amerikai Pueblo felderítő hajó elfoglalása nemzetközi feszültséget okozott; ezek az események az amerikai és a dél-koreai kormányzati forrásokban jól dokumentáltak, a KNDK hivatalos álláspontja szerint viszont önvédelmi jellegűek voltak. A kettő közötti

ellentmondás rávilágít arra, hogy a háború utáni észak-koreai külpolitika nem egyszerűen elszigeteltség volt: Phenjan aktívan alakította a félszigeti konfliktust, és a hidegháborús nagyhatalmi szembenállást is felhasználta.

A nemzetközi elszigeteltség fogalmát ezért árnyaltan kell használni. A KNDK a nyugati országok és a dél-koreai kormányzat felé hosszú ideig nem volt hajlandó a kétoldalú diplomáciai normalizálásra, és az Egyesült Államokkal sem vett fel nagyköveti kapcsolatot. Ugyanakkor a szocialista blokkban, a szovjet szövetségi rendszer perifériáján és a fejlődő országok egy részében aktív diplomáciai jelenlétet épített ki. A KNDK az 1970-es évektől igyekezett részt venni az el nem kötelezett mozgalom fórumain, és több afrikai, közel-keleti és latin-amerikai állammal létesített kapcsolatot. A szovjet blokk összeomlása előtt tehát a KNDK korántsem volt teljesen izolált; elszigeteltsége inkább a nyugati liberális világrendből való kívülmaradást jelentette, nem pedig a nemzetközi kapcsolatok hiányát.

### 25.2.6. A Kim Ir-szen-rezsim utolsó szakasza

Az 1970-es és 1980-as években a KNDK politikai rendszere a vezetői utódlás kérdését is intézményesítette. Az 1972-ben elfogadott alkotmány Kim Ir-szent köztársasági elnökké tette, ami a korábbi, miniszterelnöki tisztségen alapuló hatalomgyakorlás szimbolikus továbbépítése volt. 1980-ban a Koreai Munkapárt VI. kongresszusa Kim Dzsong-il (Kim Jong-il) személyét nyilvánosan az utódlás várományosaként jelölte meg. A hivatalos KNDK-narratíva ezt a folyamatot a forradalmi hagyomány folytonosságaként mutatja be; a független kutatás viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy az utódlás előkészítése fokozta a személyi kultusz dinasztikus jellegét, és tovább csökkentette az intézményi ellensúlyok lehetőségét.

Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején a KNDK gazdasági és politikai környezete radikálisan átalakult. A Szovjetunió, majd Kína fokozatosan csökkentette a kedvezményes árucserét és a pénzügyi támogatást; a szovjet blokk összeomlása után a KNDK korábbi külkereskedelmi hálózatának jelentős része megszűnt. A KNDK hivatalos forrásai ezt a helyzetet külső nyomásként értelmezték, a független elemzők pedig a belső tervgazdaság rugalmatlanságával magyarázták. Az energia-, élelmiszer- és nyersanyaghiány az 1990-es évek elején már érzékelhető volt, és a lakossági ellátás romlása a későbbi katasztrófa előzménye lett. Az ENSZ és a humanitárius szervezetek csak később, az 1990-es évek közepén kaptak szélesebb körben hozzáférést a belső adatokhoz, így a korai 1990-es évek válságának pontos mértéke bizonytalan.

Kim Ir-szen 1994-ben halt meg. Halála nem csupán államfői tisztség megüresedését jelentette, hanem a háború után épített politikai rendszer alapító alakjának eltűnését. A KNDK később, az 1998-as alkotmánymódosítással Kim Ir-szent „örökös elnökké” nyilvánította, ami a személyi kultusz intézményesítésének sajátos formája volt. A dél-koreai kormányzat és a nyugati megfigyelők ezt a lépést a hatalom legitimációjának fenntartásaként értelmezték; a KNDK hivatalos álláspontja szerint a cím a koreai nép tiszteletének kifejeződése. Az ezt követő években az utód Kim Dzsong-il hatalmának megszilárdítása, a katonai előretörésnek nevezett politika, az éhínség és a nukleáris válság új korszakot nyitott, amelyet Észak-Korea válsága és nukleáris programja tárgyal.

### 25.2.7. Források és bizonytalanságok

A KNDK háború utáni történetének rekonstruálásában a források egyenlőtlenek és gyakran ellentmondásosak. A KNDK hivatalos kiadványai, statisztikai évkönyvei és a pártkongresszusi iratok a rendszer önértelmezését rögzítik, és nem független adatfelvételen alapulnak. A szovjet és a kínai levéltárak egyes, részben hozzáférhető dokumentumai a két nagyhatalom és Phenjan közötti kapcsolatokról adnak képet, de a KNDK belső politikai döntéshozataláról alig tartalmaznak hiteles

adatokat. A dél-koreai kormányzati források, a Nemzeti Hírszerző Szolgálat korábbi jelentései és a menekültek vallomásai értékesek, ám részben politikai megfontolásokból születtek, és módszertani korlátaik vannak. A menekültbeszámolók például nem reprezentatív mintán alapulnak, ezért az általánosítás kockázatos. A gazdasági és demográfiai mutatók esetében a KNDK hivatalos adatai és a független becslések között gyakran nagyságrendi eltérés van; a pontos értékek ismerete nélkül nem lehet biztonságosan leírni a növekedés, a termelés vagy az életszínvonal alakulását. A politikai tisztogatások, a kollektivizálás és a személyi kultusz mindennapi működésének dokumentálása ezért a tankönyvben mindvégig bizonytalanságtudattal történik, és a szöveg nem tesz úgy, mintha a KNDK belső valósága a nyilvánosság előtt egyértelműen ismert lenne.

### 25.2.8. Rövid összefoglaló

1953 után Kim Ir-szen a szovjet és a kínai támogatást felhasználva központosította a hatalmat, felszámolta a Koreai Munkapárt belső csoportjait, és kiépítette a személyi kultusz intézményeit. A dzsucse ideológia a nagyhatalmi szövetségesek közötti manőverezés eszközévé vált: a politikai függetlenség, a gazdasági önállóság és a katonai önvédelem jelszavai a gyakorlatban részleges szovjet és kínai függőséggel jártak együtt. A mezőgazdaság kollektivizálása 1958-ra hivatalosan teljessé vált, de a termelés hatékonyságáról és a parasztság helyzetéről csak töredékes adatok állnak rendelkezésre. Az iparosítás a nehézipar gyors kiépítését hozta, ám a csollima-mozgalom és a tervutasításos rendszer korlátai az 1970-es évekre nyilvánvalóvá váltak. A KNDK külkapcsolataiban a Szovjetunió és Kína közötti egyensúlyozás, a nyugati világtól való távolságtartás és a félszigeti katonai konfrontáció egyszerre volt jelen. A rendszer politikai stabilitása Kim Ir-szen 1994-es haláláig megmaradt, ám a szovjet blokk összeomlása után a gazdasági és humanitárius válság, valamint az utódlás kérdése új korszakot nyitott.

### 25.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső politikai folyamatokkal erősítette meg Kim Ir-szen hatalmát a háború utáni évtizedben?
2. Hogyan viszonyult a dzsucse ideológia a tényleges szovjet és kínai gazdasági-katonai támogatáshoz?
3. Milyen forrásproblémák nehezítik az észak-koreai kollektivizálás és iparosítás mértékének pontos meghatározását?
4. Miért nem azonosítható a KNDK háború utáni külpolitikája egyszerűen „elszigeteltséggel”?
5. Milyen okok vezettek az 1980-as évek végétől a gazdasági hanyatláshoz, és hogyan függött ez össze a szovjet–kínai kapcsolatok átalakulásával?

## 25.3. Dél-Korea a háború után

Az 1953-as fegyverszünet után a Koreai-félsziget déli része egy romokban heverő, túlnyomórészt agrártársadalomból indult átalakulásnak. Az 1950–1953-as háború pusztítása, a több millió halott és menekült, valamint a félsziget megosztottsága után Dél-Korea politikai és gazdasági intézményei az 1950-es években még törékenyek voltak. Az alábbiakban Li Szin Man (Syngman Rhee) elnökségét, az 1961-es katonai hatalomátvételt, Pak Csong Hi (Park Chung-hee) iparosító rendszerét, a csebol (chaebol) vállalatcsoportok felemelkedését és a háború utáni társadalmi átalakulást tárgyaljuk az 1980-as évek közepéig, a demokratizálódás küszöbéig. A fejezet a politikai keretekre, a gazdasági átalakulás intézményeire és azok társadalmi következményeire összpontosít.

**Li Szin Man és az autoriter első köztársaság.** Li Szin Man 1948-ban lett a Koreai Köztársaság első elnöke, és pozícióját a háború után is megtartotta. Rendszere formálisan többpárti rendszer volt, de a gyakorlatban erősen centralizált, elnöki hatalomra épült. Az 1948-as alkotmány elnöki rendszert hozott létre, de Li Szin Man több alkotmánymódosítást kezdeményezett, hogy hatalmát meghosszabbítsa. 1952-ben a közvetlen elnökválasztás bevezetését szorgalmazta, amikor a nemzetgyűlésben csökkent a támogatottsága; 1954-ben pedig elérte a kétszeri újraválasztás tilalmának eltörlését, így 1956-ban és 1960-ban ismét indulhatott. A választásokat az állami apparátus, a rendőrség és a kormánypárti erők befolyásolták; az ellenzéki jelöltek zaklatása, a szavazatszámlálás manipulálása és a média ellenőrzése dokumentált jelenségek voltak – a konkrét csalások mértékéről azonban a történeti feldolgozások eltérően nyilatkoznak.

A háború utáni dél-koreai állam nagymértékben függött az amerikai katonai jelenléttől és gazdasági segélytől. Az 1950-es években az amerikai segélyprogramok fedezték az állami költségvetés jelentős részét, és az importált élelmiszer, nyersanyag és fogyasztási cikkek tartották fenn a lakosság ellátását. A gazdaság lassan állt helyre; a mezőgazdasági termelés csak az 1950-es évek végére érte el a háború előtti szintet. Az ipar fejlesztése háttérbe szorult, a kormányzat elsősorban a stabilizációra és a biztonsági intézmények fenntartására összpontosított. A korrupció, a feketepiac és a politikai klientelizmus a korszak meghatározó társadalmi tapasztalata lett; ezeket a jelenségeket a kortárs amerikai jelentések és a későbbi dél-koreai történetírás egyaránt dokumentálta.

A belpolitikát a kommunistaellenesség és a nemzetbiztonsági logika uralta. Az 1948-ban elfogadott nemzetbiztonsági törvény széles körben lehetővé tette az észak-koreai kapcsolatokkal gyanúsított személyek, baloldali aktivisták és kormánykritikusok letartóztatását, megfigyelését és elítélését. A törvényt nemcsak a tényleges kémkedés, hanem a kormányzattól független politikai szervezkedés ellen is alkalmazták; ez a gyakorlat a hidegháborús feszültségben a „kommunista fenyegetés” retorikájával igazolódott. Az 1950-es években a sajtószabadság korlátozott volt, az ellenzéki politikusok közül sokan börtönbe vagy száműzetésbe kerültek. Ugyanakkor a vidéki társadalomban a helyi elit és a rendőrség befolyása erős maradt, és a demokratikus intézmények formális működése mögött a tényleges hatalom a személyes lojalitás hálózataiban koncentrálódott.

Az 1960-as elnökválasztást Li Szin Man és alelnökjelöltje egyértelmű választási csalással nyerte meg; a bejelentett eredmények szerint a hivatalban lévő elnök elsöprő győzelmet aratott, de a független megfigyelők és az ellenzék a szavazatszámlálást meghamisítottnak találta. A csalás hírére 1960. április 19-én Szöulban és más városokban diákok és egyetemisták tüntetni kezdtek, akikhez munkások és városi lakosok is csatlakoztak. A rendőrség több helyen tüzet nyitott; az áldozatok számát a korszak kutatói eltérően, néhány tucattól több százig becslik, a pontos halálozási adat nem rögzített egységesen. A tömegmozgalom, amelyet a dél-koreai emlékezetpolitika ma „áprilisi forradalomként” tart számon, kikényszerítette Li Szin Man lemondását 1960. április 26-án. Az esemény dokumentált tény, de értelmezése vitatott: egyes történetírások a demokratikus akarat győzelmét, mások a rendszer összeomlását hangsúlyozzák.

**A rövid második köztársaság és az 1961-es katonai puccs.** Li Szin Man távozása után második köztársaság néven parlamentáris rendszert vezettek be, amelyben a miniszterelnök kapta a végrehajtó hatalmat. A Csang Mjon (Chang Myon) vezette kormány megpróbálta liberalizálni a politikai életet, csökkenteni a rendőrségi túlkapásokat és gazdasági reformokat indítani. Azonban a gazdasági helyzet továbbra is romlott: a munkanélküliség nőtt, az infláció magas maradt, és a politikai nyitás lehetővé tette, hogy a baloldali és munkásmozgalmi csoportok ismét megjelenjenek a közéletben. Az 1960–1961-es időszakban nagyszámú tüntetésre, sztrájkra és politikai gyűlésre került sor, ami a konzervatív erőkben és a katonai vezetésben a kommunista fordulat veszélyét erősítette.

1961. május 16-án Pak Csong Hi vezérőrnagy és katonatisztek egy csoportja katonai puccsot hajtott végre, átvette a hatalmat, és a nemzetgyűlést feloszlatta. A puccs indoklásában

a korrupció felszámolását, a gazdasági fejlődést és a kommunista fenyegetés elhárítását nevezték meg; ezek az érvek a későbbi katonai kormányzat legitimációs toposzává váltak. Az új hatalom azonnal felfüggesztette az alkotmányt, betiltotta a politikai pártokat, és katonai törvényszékek elé állította a korábbi politikusokat, üzletembereket és ellenzéki aktivistákat. Az 1961-es puccs a dél-koreai politikai rendszerben hosszú időre a katonai elit dominanciáját intézményesítette.

**Pak Csong Hi és az iparosító állam.** Pak Csong Hi 1963-ban – miután a katonai junta formálisan visszaállította a polgári kormányzást – közvetlen elnökválasztáson győzött, és egészen 1979-es meggyilkolásáig meghatározta az ország irányvonalát. Rendszerét három szakaszra lehet bontani: az 1960-as évek elejének katonai irányítású stabilizációjára, az 1967–1972 közötti exportorientált iparosításra, és az 1972-es Jusin-alkotmány bevezetésével létrehozott, rendeleti kormányzásra épülő autoriter szakaszra. A Jusin-rendszer (a szó jelentése „felújítás" vagy „megújítás") az elnöknek gyakorlatilag korlátlan hatalmat adott: lehetővé tette a rendeleti kormányzást, a parlamenti ellenőrzés kiüresítését, és az elnök közvetlen megválasztását megszüntette, helyette elektori testületet állított fel. A politikai ellenzéket, a diák- és munkásmozgalmakat, valamint a kritikus sajtót a Koreai Központi Hírszerző Ügynökség és a rendőrség módszeresen üldözte. A letartóztatások, kihallgatások és kínzások eseteit emberi jogi szervezetek és a későbbi demokratikus átmenet igazságszolgáltatási eljárásai dokumentálták; az áldozatok teljes számáról nincs megbízható, egységes statisztika.

A Pak-rendszer gazdaságpolitikája az állami irányítású iparosításra és az exportorientált növekedésre épült. A kormányzat ötéves terveket dolgozott ki, állami bankokon keresztül hiteleket allokált, és célzottan támogatta a kiválasztott iparágakat. A munkabérek alacsonyan tartását, a szakszervezetek korlátozását és a külföldi tőke bevonását a gyors iparosítás eszközeként kezelték. Az 1960-as években a textil- és ruházati ipar, a könnyűipar, majd az 1970-es évektől a nehézipar és a vegyipar fejlesztése került előtérbe. Az állami tervezés a technokraták befolyását növelte, ugyanakkor a döntéshozatal továbbra is az elnök és szűk tanácsadói kör kezében összpontosult.

A gazdasági növekedés üteme a korszakban világviszonylatban is kiugró volt. A bruttó hazai termék (GDP) éves növekedési rátája az 1960-as és 1970-es években a szakirodalomban gyakran idézett becslések szerint tartósan meghaladta a 8 százalékot, egyes években a 10 százalékot is elérte; a pontos idősorok az alkalmazott módszertantól és az adatbázisoktól függően némileg eltérnek. A Dél-Koreai Bank és a kormányzati statisztikai hivatal adatai szerint az egy főre jutó jövedelem az 1960-as évek eleji nagyon alacsony szintről az 1970-es évek végére a sokszorosára nőtt. Ezek a számok statisztikai becslések, amelyek a mai árfolyamok és vásárlóerő-paritás számításai szerint módosulhatnak; a növekedés mértékének nagyságrendje azonban dokumentált és a korszak gazdaságtörténeti feldolgozásaiban elfogadott.

**A csebolok felemelkedése.** A csebol (szó szerint „pénzügyi ház" vagy „üzleti klikk") olyan családi irányítású, diverzifikált konglomerátum, amely a Pak-korszak iparpolitikájának központi szereplőjévé vált. A vállalatcsoportok – köztük a Samsung, a Hyundai, a Daewoo, az LG és az SK – az állami hitelekhez való hozzáféréssel, exportcélok teljesítésével és külföldi technológia átvételével bővültek. A kormányzat az exportösztönző rendszerben a csebolokat előnyben részesítette: devizahiteleket, adókedvezményeket, importengedélyeket és infrastrukturális támogatásokat kaptak, cserébe az előírt exportvolumenek teljesítését és a stratégiai iparágakba való belépést várták el. A csebolok szerkezete a családi tulajdonlás és a menedzseri hierarchia sajátos keveréke volt; a családfők a csoportcsúcson álltak, míg a termelőegységek gyakran egymástól független, de pénzügyileg összekapcsolódó vállalatokból álltak.

A csebolrendszer következményei kettősek. Egyrészt a koncentrált tőke és a hosszú távú stratégiai tervezés lehetővé tette a gyors technológiai felzárkózást és a nemzetközi piacokra való betörést; a dél-koreai ipari csoda motorjának tekinthető. Másrészt a gazdasági hatalom néhány család kezében összpontosult, a bankok és a szabályozó szervek felügyelete gyakran formális volt, és a

csebolok közvetlen politikai kapcsolatokat ápoltak a hatalommal. A kormányzati támogatások elosztása korrupciós kockázatot hordozott; a Pak-korszakban több olyan botrány is kirobbant, amelyben nagyvállalati vezetők politikai szívességeket kaptak adó- vagy hitelügyekben. A csebolok megítélése a dél-koreai történetírásban vitatott: egyes szerzők a fejlesztő állam sikeres iparpolitikájának bizonyítékát látják bennük, mások a koncentrált gazdasági hatalom és a demokratikus elszámoltathatóság hiányának példájaként tárgyalják.

**Társadalmi átalakulás: urbanizáció, oktatás és munkásmozgalmak.** A gyors iparosítás alapvetően átalakította a dél-koreai társadalom szerkezetét. Az 1950-es években a lakosság többsége vidéken élt és mezőgazdaságból élt; az 1960-as évektől a városi ipari munkahelyek vonzása tömeges belső migrációt indított el. Szöul, Puszan és más iparvárosok lakossága robbanásszerűen nőtt; a vidéki közösségeket a fiatal munkaképes korúak elvándorlása fokozatosan kiürítette. Az urbanizáció nyomán a lakhatási körülmények romlottak, a városi szegénynegyedek és a munkásszállók túlzsúfoltsága mindennapi tapasztalat lett. Ugyanakkor a vidéki életszínvonal emelésére a kormányzat 1970-ben elindította a Szaemul Undong (Új Falu Mozgalom) nevű programot, amely a falusi infrastruktúra, a termelékenység és az önszerveződés javítását tűzte ki célul. A mozgalom eredményeit a korabeli kormányzati propaganda kiemelte, a kritikai történetírás viszont részben politikai kontrolleszköznek tartja.

Az oktatási expanzió a társadalmi mobilitás fontos csatornája volt. A háború után az alapfokú oktatás gyorsan kiterjedt, az írástudás aránya jelentősen emelkedett; az 1960-as évektől a közép- és felsőoktatás is tömegessé vált. A diplomaszerzés a városi középosztályba való belépés feltételének számított, és a családok jelentős anyagi áldozatot vállaltak a gyermekek taníttatásáért. Az oktatási verseny azonban éles társadalmi egyenlőtlenségeket termelt: a jobb iskolákhoz való hozzáférés a vagyon és a lakóhely függvénye volt, és a felvételi vizsgák rendszere a fiatalságot hatalmas pszichés nyomás alatt tartotta.

A munkaerőpiac és a munkakörülmények a gyors iparosítás árát tükrözték. Az 1970-es évek dél-koreai gyáraiban hosszú munkaidő, alacsony bérek és szigorú fegyelem volt jellemző; a munkabalesetek gyakorisága magas volt. A szakszervezetek működését a kormányzat korlátozta, a független érdekképviseletet gyakran feloszlatás, letartóztatás vagy a KCIA megfigyelése fenyegette. Ennek ellenére az 1970-es években jelentős munkás- és diákmozgalmak bontakoztak ki. A textilipari munkásnők tüntetései, a nehézipari munkások sztrájkjai és a keresztény egyházi szervezetek által támogatott aktivizmus a politikai ellenállás részévé váltak. A munkásmozgalmak követelései nemcsak bérkérdésekre, hanem az alapvető emberi jogokra és a politikai szabadságjogokra is kiterjedtek.

A nők helyzete a társadalmi átalakulásban ellentmondásosan alakult. A gyors iparosítás nagyszámú nőt vont be a bérmunkába, különösen a textil- és elektronikai iparban; a női dolgozók a dél-koreai exportgazdaság nélkülözhetetlen részévé váltak. Ugyanakkor a munkahelyi diszkrimináció, az alacsonyabb bérek és a családi szerepek fenntartása a női munkavállalókat hátrányos helyzetben tartotta. A korszakban a családjogi szabályozás és a társadalmi normák a férfiak jogait részesítették előnyben; a női autonómia kérdése csak a későbbi évtizedekben vált a nyilvános politikai viták részévé.

**A rendszer válsága és az 1980-as évek küszöbe.** Pak Csong Hi 1979. október 26-án merénylet áldozata lett; a gyilkosság a rendszer belső feszültségeinek és a társadalmi elégedetlenség felhalmozódásának végső jele volt. A Jusin-rendszer utolsó éveiben a gazdasági növekedés lelassult, az infláció gyorsult, és a politikai ellenállás – különösen a diákok és a munkások körében – egyre szervezettebbé vált. Az elnök meggyilkolása után rövid átmeneti időszak következett, amelyet Jun Do-hvan (Chun Doo-hwan) katonai vezető 1979. decemberi hatalomátvétele zárt le. Az 1980. májusi kvangdzsui felkelést, amelynek leverését a katonai erők hajtották végre, a demokratizálódás előtörténetének kiemelkedő eseményeként tartja számon a dél-koreai emlékezet; a részletes tárgyalás a Dél-Korea demokratizálódása alfejezetre tartozik. A Dél-Korea a háború

után alfejezet szempontjából a kvangdzsui esemény azt jelzi, hogy a Pak-korszak gazdasági modernizációja nem számolta fel a politikai elnyomást, hanem annak új, katonai formáját hozta létre.

A háború utáni Dél-Korea tehát egy olyan autoriter fejlődési pályát járt be, amelyben a gyors iparosítás és a társadalmi átalakulás a politikai szabadságjogok tartós korlátozásával párosult. Az 1960-as évek és az 1970-es évek gazdasági növekedése, a csebolok felemelkedése és az urbanizáció együtt teremtette meg a későbbi demokratikus átmenet társadalmi alapjait: a növekvő városi középosztályt, a képzett munkaerőt és azokat a civil szervezeteket, amelyek az 1980-as években a demokratizálódás főszereplőivé váltak. Ugyanakkor ezek az eredmények nem teszik kétségessé a munkásmozgalmak elnyomását, a politikai rendőrség működését és a társadalmi egyenlőtlenségek mélyülését; a mérleg megvonása a történeti feldolgozás feladata.

### 25.3.1. Források és bizonytalanságok

A dél-koreai háború utáni korszakra vonatkozó ismeretek elsődleges forrásai közé tartoznak a dél-koreai kormányzati iratok, a Nemzetgyűlés jegyzőkönyvei, a Dél-Koreai Bank és a statisztikai hivatal évkönyvei, az amerikai külügyminisztérium és a hadsereg diplomáciai, katonai jelentései, valamint a korabeli sajtótermékek. A Pak-rendszer belpolitikáját, a KCIA működését és a munkásmozgalmak történetét a demokratikus átmenet után létrehozott igazságfeltáró bizottságok dokumentumai és a túlélők szóbeli történeti gyűjteményei is megvilágítják. A gazdasági adatok, például a GDP-növekedés, az exportvolumen és az ágazati statisztikák statisztikai becslések, amelyeket a Dél-Koreai Bank és a nemzetközi szervezetek eltérő módszertannal közölhetnek; a pontos idősorok összehasonlítása ezért forrásmegjelölést igényel. A csebolok történetét a vállalati archívumok, a kormányzati iparpolitikai iratok és a későbbi gazdaságtörténeti feldolgozások tárják fel; a vállalatcsoportok belső döntéshozataláról azonban a családi tulajdonlás és a titkosság miatt hiányos a kép.

A bizonytalanságok közé tartozik a Pak-rendszer politikai elnyomásának teljes áldozatszáma: a letartóztatottak, a megkínzottak és a politikai okból bebörtönzöttek pontos száma nem ismert, mert a hivatalos nyilvántartások nem teljesek, és a korszak iratai részben megsemmisültek vagy nem kerültek nyilvánosságra. A választási csalások mértéke Li Szin Man idején vitatott, mert a korabeli megfigyelői jelentések elfogultak lehetnek. A gazdasági csoda okainak értelmezése sem egységes: a fejlesztő állam elmélete az állami tervezést és a csebolokkal való együttműködést hangsúlyozza, míg más irányzatok a nemzetközi piaci feltételeket, az amerikai segélyt és a munkásosztály alacsony bérét tekintik meghatározónak. A csebolok szerepének megítélése szintén vitatott; a koncentrált gazdasági hatalom és a politikai összefonódás kérdése a mai Dél-Koreában is élő közéleti vita tárgya. A kvangdzsui felkelés áldozatainak számáról eltérő adatok láttak napvilágot: a kormányzati becslések alacsonyabbak, a civil szervezetek és egyes történészek magasabb számot valószínűsítenek; a pontos halálozási mérleg máig nem rögzített.

### 25.3.2. Rövid összefoglaló

Dél-Korea a háború után Li Szin Man autoriter elnöksége alatt formálisan demokratikus, de gyakorlatilag erősen korlátozott politikai rendszerben kezdte meg az újjáépítést. Az 1960-as áprilisi tiltakozások megbuktatták az első köztársaságot, de a rövid második köztársaságot 1961-ben Pak Csong Hi katonai puccsa számolta fel. Pak kormányzása alatt az állami irányítású, exportorientált iparosítás gyors gazdasági növekedést hozott, és a családi konglomerátumok, a csebolok váltak a fejlődés motorjává. Ezzel párhuzamosan a Jusin-rendszer kiüresítette a demokratikus intézményeket, a politikai ellenzéket és a munkásmozgalmakat elnyomták. A társadalmi átalakulás – urbanizáció, oktatási expanzió, nők tömeges munkába állása – mélyreható

változásokat hozott, de a jövedelmi és regionális egyenlőtlenségek, valamint a munkakörülmények súlyos feszültségeket szültek. Pak 1979-es meggyilkolása után a katonai hatalom Jun Do-hvan alatt újratermelte az autoriter rendszert; az 1980-as kvangdzsui felkelés leverése a demokratizálódás felé vezető úton meghatározó traumává vált. A Dél-Korea a háború után alfejezetben tárgyalt politikai és gazdasági intézmények adják a hátteret a Dél-Korea demokratizálódása és a Dél-Korea gazdasági és kulturális felemelkedése alfejezetekhez.

### 25.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen eszközökkel biztosította Li Szin Man a hatalmát a háború utáni Dél-Koreában, és mi vezetett az 1960-as lemondásához?
2. Hogyan alakította át a dél-koreai gazdaságot Pak Csong Hi rendszere, és milyen szerepet játszottak a csebolok az iparosításban?
3. Milyen társadalmi következményei voltak a gyors iparosításnak a dél-koreai városi és vidéki társadalomban?
4. Miért tekinthető vitatottnak a Pak-korszak gazdasági modernizációjának és politikai elnyomásának mérlege?
5. Milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg a Li Szin Man-rendszer, a Pak Csong Hi-korszak és az 1980-as évek elejének katonai uralma között?

## 25.4. A két Korea kapcsolata és a hidegháború

A koreai háborút lezáró panmindzsoni fegyverszüneti egyezmény 1953. július 27-én dokumentált módon nem békeszerződést, hanem katonai tűzszünetet hozott létre. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK, Észak-Korea) és a Koreai Köztársaság (DK, Dél-Korea) továbbra is egymás felszámolását hirdető, egymást kölcsönösen delegitimizáló politikai közösség maradt. A hidegháború logikája a Koreai-félszigeten ezért nem általános háttér, hanem a napi viszonyokat meghatározó keret volt: a két Korea kapcsolata 1953-tól az 1990 körüli átmenetig a katonai konfrontáció, a diplomáciai versengés, a gazdasági különbség növekedése és a nagyhatalmi beavatkozás ciklusai között váltakozott. A déli állam 1953 utáni belső fejlődését a Dél-Korea a háború után alfejezet tárgyalta; az itt következő rész a két állam viszonyát és annak hidegháborús feltételrendszerét vizsgálja.

A fegyverszünet után mindkét fél a saját állami legitimitását tekintette kizárólagosnak. Észak-Korea a háború utáni újjáépítést szovjet és kínai segítséggel hajtotta végre; Kim Ir-szen 1956-ra – a párton belüli ellenzékkel való, a szakirodalomban gyakran „augusztusi frakció” néven emlegetett leszámolást követően – megszilárdította személyi hatalmát. Az 1960-as évektől a dzsucse ( , „önállóság”/„öntevékenység”) elnevezésű ideológiát tette hivatalossá, amely a politikai önállóságot, a gazdasági önellátást és a katonai önvédelmet hangsúlyozta. A dzsucse azonban nem csupán elmélet volt: gyakorlatilag a pártállami mozgósítás, a piaci viszonyok korlátozása és a katonai készültség összekapcsolását igazolta. Dél-Koreában Li Szin Man elnök 1960-ban a diáklázadások hatására távozott, az 1961. májusi katonai puccsot követően pedig Pak Csong Hi tábornok épített fejlesztő államot.

A két Korea közötti viszonyt az 1960-as években mindenekelőtt a határincidensek és a fegyveres akciók határozták meg. 1968. január 21-én észak-koreai kommandósok hatoltak be Szöulba, és megkísérelték a Kék Ház, a dél-koreai elnöki rezidencia elleni támadást; a dél-koreai erők visszaverték őket. Két nappal később, 1968. január 23-án Észak-Korea elfogta a USS Pueblo amerikai felderítő hajót, legénységét hosszú hónapokig fogva tartotta. 1969. április 15-én észak-koreai vadászgépek lelőttek egy amerikai felderítő repülőgépet. Ezeket az eseményeket a

dél-koreai és amerikai biztonságpolitikai narratíva „provokációnak” minősítette; Észak-Korea a saját szuverenitását védő intézkedésként állította be őket. A dokumentált tények világosak, de a felelősség megoszlása és az egyes akciók minősítése máig vitatott – a szöveg ezért a forrásoknál jelzett keretben tárgyalja őket.

Az 1970-es évek elején a globális enyhülés – mindenekelőtt az 1972-es Nixon–Mao-találkozó és a szovjet–amerikai közeledés – új lehetőséget nyitott a koreai párbeszéd előtt. 1971-től titkos és nyilvános érintkezések kezdődtek; 1972. július 4-én Észak-Korea és Dél-Korea aláírta a közös nyilatkozatot, amely az újraegyesítés három elvét rögzítette: függetlenség, békés újraegyesítés és nagy nemzeti egység. A dokumentum valós diplomáciai áttörés volt, hiszen a két fél először ismerte el egymást tárgyaló félként. Ugyanakkor a nyilatkozat nem tartalmazott intézményes megvalósítási mechanizmust; az 1973 utáni párbeszéd elakadt, és a kapcsolatok ismét a konfrontáció felé fordultak.

A párbeszéd törékenységét a feszültség visszatérése mutatta. 1974. augusztus 15-én Pak Csong Hi elnök ellen merényletet kíséreltek meg; a támadásban a felesége életét vesztette. A dél-koreai kormány Észak-Koreát vádolta meg, Észak ezt tagadta. 1976. augusztus 18-án a demilitarizált övezet közös biztonsági területén északi katonák megöltek két amerikai tisztet – az úgynevezett poplarfa-incidens. A két esemény dokumentált, de az északi felelősség mértéke az elsőben vitatott, a második esetében viszont az északi katonák közvetlen szerepe egyértelmű. Az 1970-es évek második felében a párbeszéd intézményes keretei kiürültek, és a katonai feszültség vált ismét meghatározóvá.

A déli gazdasági felemelkedés ezzel párhuzamosan bontakozott ki, és fokozatosan a két Korea közötti erőviszonyok egyik kulcstényezőjévé vált. Pak Csong Hi rezsimje 1962-től ötéves tervekkel, exportorientált iparosítással és az állam által támogatott vállalatcsoportok, a csebolok (például Hyundai, Samsung, Daewoo) segítségével gyors növekedést ért el. A szakirodalomban gyakran idézett becslések szerint a dél-koreai gazdaság átlagosan évi 8–10 százalékkal növekedett az 1960-as és 1980-as évek között. Az 1960-as évek elején Észak-Korea egyes ipari és urbanizációs mutatókban még versenyképes volt, sőt a tudományos konszenzus szerint a háború utáni újjáépítés időszakában bizonyos területeken fejlettebbnek számított. Az 1970-es évekre azonban a déli gazdaság megelőzte az északit, és az életszínvonalbeli különbség növekedni kezdett.

A déli növekedés azonban nem értelmezhető kizárólag gazdasági adatsorként: a fejlesztő állam a munkásmozgalmak leverésével, a szakszervezetek korlátozásával és a politikai ellenzék üldözésével párhuzamosan működött. A két Korea közötti versengés tehát nem egyszerűen a piacgazdaság és a tervgazdaság összehasonlítása volt, hanem két tekintélyelvű állam eltérő mozgósítási modelljének küzdelme is. A déli felemelkedés egyszerre erősítette a dél-koreai rezsim legitimitásigényét és élezte ki az észak-koreai biztonsági fenyegetettségérzést.

Az 1980-as években a kapcsolatokat újabb erőszakos események terhelték. 1980-ban a dél-koreai Kwangjuban a kormány erőszakkal fojtotta el a demokratikus felkelést; ez elsősorban dél-koreai belpolitikai válság volt, de az északi retorika megerősödésére is alkalmat adott. 1983. október 9-én Rangunban a dél-koreai elnöki küldöttség ellen bombatámadást hajtottak végre; a hivatalos dél-koreai és nemzetközi nyomozás szerint észak-koreai ügynökök követték el, Észak-Korea tagadta. 1987. november 29-én a Korean Air 858-as járatának felrobbantását – 115 ember halálát okozva – a nemzetközi vizsgálat észak-koreai ügynökökhöz kötötte; Észak ezt is vitatta. A támadások a hidegháború koreai konfliktusának legvéresebb nem háborús eseményei közé tartoznak; az áldozatok, a túlélők és a hozzátartozók szempontja a történeti emlékezetben ma is meghatározó.

A feszültség ellenére 1988-ban Szöul rendezte a nyári olimpiát; Észak-Korea bojkottálta, és nem vett részt a rendezésben. Az olimpia a déli állam nemzetközi elismerésének fontos állomása volt, de egyúttal rögzítette a koreai megosztottság látványos aszimmetriáját. A szocialista blokk hanyatlása, a szovjet–kínai enyhülés és a kelet-európai rendszerváltás a hidegháború végét jelezte,

ám a félsziget szerkezete nem változott. 1991-ben mindkét Korea az ENSZ tagja lett, ami a hidegháborús elszigetelés oldódását mutatta, de nem szüntette meg a katonai szembenállást.

A nagyhatalmi beavatkozás a két Korea kapcsolatában végig jelen volt. Az Amerikai Egyesült Államok az 1953-as kölcsönös védelmi szerződés alapján csapatokat állomásoztatott Dél-Koreában, és a hidegháború idején rendszeresen amerikai–dél-koreai hadgyakorlatokat tartott – a legismertebb, az 1970-es évektől megszervezett Team Spirit elnevezésű gyakorlatsorozat –, amelyeket Észak-Korea inváziós fenyegetésként értelmezett. A Szovjetunió és Kína Észak-Koreát támogatta, de vetélkedett is a befolyásáért. Az 1961-ben aláírt kínai–észak-koreai barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés, valamint a szovjet technikai és pénzügyi segítség dokumentált; az 1960-as évek szovjet–kínai szakadása viszont Észak-Koreát arra kényszerítette, hogy a két szocialista nagyhatalom között egyensúlyozzon. A nagyhatalmak versengése időnként lehetővé tette a párbeszédet, máskor viszont elmélyítette a megosztottságot.

A koreai hidegháború tehát nem ért véget 1989–1991-ben; a félsziget megosztottsága fennmaradt, és a 21. század elején is meghatározza a regionális biztonságot. A két Korea kapcsolata és a hidegháború alfejezet tárgyalása így a hidegháború fogalmát nem pusztán korszakjelölőként, hanem a koreai viszonyok folyamatos strukturális elemeként kezeli.

### 25.4.1. Források és bizonytalanságok

A két Korea hidegháborús kapcsolatának kutatását több forráskritikai nehézség terheli. Az észak-koreai levéltárak gyakorlatilag hozzáférhetetlenek a független kutatás számára; a dél-koreai kormányzati iratok egy része, különösen a titkosszolgálati és katonai anyagok, ma is minősítettek. A szovjet, kínai és amerikai levéltárak részlegesen nyilvánosak, és az 1990-es évek óta számos dokumentumot tártak fel, ám ezek a nagyhatalmi döntéshozatalhoz gyakran inkább a szövetségi viszonyokat, mint a két Korea közötti közvetlen tárgyalásokat világítják meg.

A katonai incidensek esetében a dokumentált tények és a felelősség megítélése gyakran elválik. A Kék Ház elleni támadás, a USS Pueblo elfogása, az EC-121 lelövése, a poplarfa-incidens, a ranguni merénylet és a Korean Air 858-as járat felrobbantása mind dokumentált események; az észak-koreai szerepvállalás mértéke azonban több esetben vitatott, mivel Észak-Korea hivatalosan tagadja a polgári célpontok elleni támadásokat. A bírósági eljárások, a nemzetközi nyomozati anyagok és a túlélők beszámolói részben alátámasztják, részben nem tudják teljesen igazolni az egyes állításokat. A könyv ezért különbséget tesz aközött, amit elsődleges forrás dokumentál, és aközött, amit a felek emlékezetpolitikai okokból állítanak.

A gazdasági statisztikák is óvatosan kezelendők. A dél-koreai növekedési adatok a kormányzati statisztikai hivatalok becslésein alapulnak, de a módszertan időben változott, és a hidegháborús propaganda mindkét oldalon torzíthatott. Észak-Korea hivatalos adatai még inkább problematikusak: a tervgazdaság elszámolási rendszere nem a piaci árakon nyugodott, és a szakirodalom ezért gyakran a szovjet vagy dél-koreai becslésekre támaszkodik. A két Korea közötti jövedelmi különbség számszerű mértéke ezért közelítő érték, nem pontos mérés.

Végül a fogalmi keret is vitatott. A „provokáció”, „agresszió”, „terrorizmus” és „fenyegetés” kategóriái a hidegháborúban maguk is politikai fegyverek voltak; a könyv ezeket nem tekinti semleges leírásnak. A két Korea közötti viszony történeti bemutatása ezért arra törekszik, hogy a dokumentált eseményeket, a felek indoklását és a nemzetközi jogi értékeléseket együtt ismertesse, és ne döntse el egyoldalúan a politikai vitákat.

### 25.4.2. Rövid összefoglaló

A koreai háború utáni kapcsolatokat a hidegháborús megosztottság és a két állam versengő legitimitásigénye határozta meg. Az 1960-as évek a katonai incidensek és a felfegyverkezés időszaka volt; az 1970-es évek elején a globális enyhülés rövid párbeszédet hozott, amely az 1972. július 4-i közös nyilatkozatban csúcsosodott ki, de a feszültség hamarosan visszatért. Dél-Korea gazdasági felemelkedése az 1970–1980-as években fokozatosan elszakította a két állam teljesítményét, ami az északi fenyegetettségérzést növelte. Az 1980-as években újabb erőszakos események – köztük a ranguni merénylet és a Korean Air 858-as járat felrobbantása – mélyítették a bizalmatlanságot. A nagyhatalmak – az USA, a Szovjetunió és Kína – végig meghatározó szerepet játszottak. A hidegháború globális vége nem oldotta fel a koreai feszültséget, hanem új formában, a szocialista tábor hanyatlásával párhuzamosan konzerválta a megosztottságot.

### 25.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthető a panmindzsoni fegyverszünet békeszerződésnek, és milyen következményei voltak ennek a két Korea kapcsolatára?
2. Melyek voltak az 1960-as évek legfontosabb katonai incidensei, és miért vitatott a felelősségük?
3. Hogyan változott a dél-koreai gazdasági felzárkózás az 1960-as és 1980-as évek között, és milyen társadalmi ára volt?
4. Milyen szerepe volt a nagyhatalmaknak a két Korea közötti párbeszéd és feszültség alakításában?
5. Miért maradt fenn a koreai hidegháború a globális hidegháború vége után is?

# 26 Korea 1990–2026

## 26.1. Dél-Korea demokratizálódása

Az 1987. júniusi tömegmozgalom és az azt követő alkotmányos fordulat a dél-koreai politikatörténet egyik legjobban dokumentált cezúrája, ám a „demokratizálódás” itt sem egyetlen pillanatot, hanem hosszabb, ellentmondásos folyamatot jelöl. Ez az alfejezet az 1987 és a 2000-es évek eleje közötti időszakot tárgyalja: a katonai hatalomgyakorlás visszaszorulását, a civil társadalom intézményesülését, valamint Kim De-dzsung (Kim Dae-jung) elnökségét és a „napfénypolitikát”. A cél nem a „modern demokrácia” szükségszerű győzelmének elbeszélése, hanem annak bemutatása, hogyan alakította a rendszerváltozást egyszerre a tömegmozgalom, a régi elit túlélése, a gazdasági válság és a Korea-közi viszony.

Az 1987-es fordulat előzményeit röviden a korábbi alfejezetek tárgyalják: Pak Csong Hi (Park Chung-hee) 1961-es katonai puccsát, az 1972-es Jusin (Yushin) alkotmányt, majd Pak 1979. októberi meggyilkolását követően Cson Duhvan (Chun Doo-hwan) hatalomra jutását. Az 1980. májusi kvangdzsui polgári felkelés fegyveres leverése a dél-koreai demokratikus átmenet legfontosabb emlékezeti előzménye: a katonai erők éles lőfegyvert vetettek be a tüntetőkkel szemben, és a későbbi hivatalos dél-koreai vizsgálatok ezt állami erőszakként ismerték el. Az áldozatok számáról nincs teljesen egybehangzó adat; a korabeli hatósági közlések és a későbbi vizsgálati jelentések, illetve a túlélői visszaemlékezések eltérő sávokban mozognak. Ez a trauma később a demokratizálódás egyik hivatkozási pontja lett.

Az 1980-as évek közepére Cson Duhvan rendszere korlátozott választási kereteket tartott fenn, de az elnöki hatalom továbbra is a katonai elit kezében összpontosult. 1987 elején a kormányzat tervbe vette az utódlást, amelyben No Theu (Roh Tae-woo) volt tábornok, Cson szövetségese kapott volna központi szerepet. A közvetlen elnökválasztás helyett a rendszer közvetett eljárást irányzott elő. A diák- és értelmiségi tiltakozásoknak azonban 1987 júniusában országos mozgalommá sikerült szélesedniük. A kiváltó okok között szerepelt egy egyetemista, Pak Csongcshol (Park Jong-chul) rendőrségi kínzás közben bekövetkezett halála. Június 10-től Szöulban és más nagyvárosokban egyszerre tüntettek diákok, munkások, egyházi személyek és középosztálybeli alkalmazottak; a középosztály tömeges részvétele azért volt fontos, mert a rezsim korábban a radikális diákmozgalmat elszigetelhetőnek tekintette. A júniusi tüntetések a dokumentált rendőrségi fellépések ellenére nem torpantak meg.

A fordulat formális pillanata No Theu 1987. június 29-i nyilatkozata volt, amelyben a kormányzó tábor elnökjelöltjeként ígéretet tett közvetlen elnökválasztásra, az alkotmány módosítására, a sajtószabadság tiszteletben tartására, helyi autonómiára, a politikai foglyok amnesztiájára és az alapjogok megerősítésére. A nyilatkozat hivatalos szövege rendelkezésre áll, és a dél-koreai alkotmánytörténeti feldolgozások szerint a katonai elit irányából érkező, ám a tömegmozgalom által kikényszerített engedmény volt. A történetírásban vita folyik arról, mekkora szerepet játszott a rezsim belső stratégiai számítása, illetve a nemzetközi környezet, különösen az 1988-as szöuli olimpia közeledése. A dokumentált tény az, hogy a június 29-i nyilatkozat után a hatalom és az ellenzék tárgyalásai nyomán új alkotmány készült, amelyet népszavazáson fogadtak el. Ez hozta létre a hatodik köztársaság jogi keretét: ötéves, egyszer kitölthető elnöki ciklust, közvetlen elnökválasztást, valamint a korábbinál erősebb alapjogi garanciákat.

Az 1987. decemberi elnökválasztás mégsem az ellenzék győzelmét hozta. A dél-koreai Nemzeti Választási Bizottság hivatalos összesítése szerint No Theu a szavazatok 36,6%-át, Kim Jongszam (Kim Young-sam) 28,0%-át, Kim De-dzsung 27,0%-át, Kim Dzsongphil (Kim Jong-pil) 8,1%-át szerezte meg; a részvételi arány 89,2% volt. Az ellenzék két fő jelöltje, Kim Jongszam és Kim De-dzsung egymással szemben indult, és a regionális törésvonalak – Kim Jongszam a délkeleti Kjongszang, Kim De-dzsung a délnyugati Csolla régióhoz kapcsolódott – döntően befolyásolták a szavazatok megoszlását. Ez a választás rávilágított arra, hogy a demokratikus eljárás bevezetése önmagában nem számolta fel a régi elitek pozícióit: No Theu, Cson Duhvan korábbi szövetségese nyerte meg az elnökséget, és 1988-ban hivatalba lépett.

A katonai uralom intézményes vége ezért fokozatosan következett be. No Theu elnöksége alatt (1988–1993) az 1988-as szöuli nyári olimpia a nemzetközi nyitás és a rezsim elfogadottságának látványos eseménye volt, de a belső hatalmi szerkezet lassan alakult át. 1990-ben a kormányzó Demokrata Igazság Párt, Kim Jongszam pártja és Kim Dzsongphil pártja hárompárti egyesüléssel létrehozta a Demokrata Liberális Pártot. Ez a lépés a résztvevők szerint a kormányzati stabilitást és a reformpolitika kiszélesítését szolgálta; kritikusai szerint viszont a volt katonai elit és a polgári konzervatívok összefogásaként a demokratikus verseny kiüresítésének kockázatát hordozta. A vitatott értelmezés jól mutatja, hogy a demokratikus átmenet nem zárult le az alkotmányos szöveg elfogadásával.

A civil társadalom szerepe az 1987 utáni években látványosan megerősödött. Az 1987-es júniusi mozgalom után munkaügyi hullám söpört végig az országon: munkások ezrei alapítottak szakszervezeteket, vagy léptek fel bérkövetelésekkel és demokratikus munkahelyi képviseletet követelve. A hivatalos statisztikák szerint a munkaügyi viták száma 1987–1989 között kiugróan magas volt; a pontos számokat a módszertani eltérések miatt érdemes óvatosan kezelni, de a mozgalom mérete nem vitatott. A munkásmozgalom mellett a diák- és értelmiségi szervezetek, a keresztény és buddhista egyházi csoportok, a nőmozgalmak és a fogyasztóvédelmi hálózatok is tartósan a nyilvánosság részévé váltak. Az 1994-ben alapított Participatory Democracy néven ismertté vált civil szervezet, a People's Solidarity for Participatory Democracy (PSPD) például a kormányzati átláthatóság, a korrupcióellenesség és a kisebbségi jogok kérdéseit tűzte napirendre. A civil társadalom ugyanakkor nem volt homogén: a korábbi radikális diákcsoportok, a mérsékelt reformerek és a vallási közösségek eltérő célokat követtek, és a regionális identitások is metszették a szerveződéseket. A dél-koreai demokratizálódást éppen azért nem lehet egyetlen elitalku vagy egyetlen népmozgalom eredményeként leírni, mert a dokumentált folyamatban mindkét tényező jelen volt.

Kim Jongszam elnöksége (1993–1998) az első olyan kormányzat volt 1961 óta, amelynek élére nem volt katonatiszt, és amely magát „polgári kormányzatként" határozta meg. Hivatalba lépése után korrupcióellenes intézkedéseket hirdetett, bevezették a valós néven történő pénzügyi tranzakciók rendszerét, és a hadseregen belüli titkos, hálózatszerű katonai csoportok szerepét is igyekeztek visszaszorítani. Kim elnök kezdeményezte az 1979. decemberi katonai hatalomátvétel és az 1980. májusi kvangdzsui események jogi újratárgyalását. Ennek nyomán 1996-ban bíróság elé állították Cson Duhvant és No Theut. Cson Duhvant halálra, majd fellebbezés után életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; No Theu hosszú, évtizedes börtönbüntetést kapott. 1997 végén a politikai megbékélés jegyében mindkettejüket kegyelemben részesítették. A perek dokumentált események, de értékelésük máig vitatott: egyes elemzők a jogállamiság megerősödését, mások a felelősségre vonás korlátozott jellegét hangsúlyozzák.

Az 1997-es ázsiai pénzügyi válság dél-koreai szakasza újabb cezúrát jelentett. A nagyvállalatok, koreai nevükön csebolok, magas eladósodottsággal működtek, és a rövid lejáratú külföldi kölcsönöktől való függés sebezhetővé tette a gazdaságot. 1997 novemberében Dél-Korea a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) fordult; a nemzetközi szervezet és a dél-koreai kormány által jóváhagyott, mintegy 58 milliárd USD nagyságrendű mentőcsomag dokumentált forrásokban követhető. A

válság társadalmi következményei súlyosak voltak: a munkanélküliség emelkedett, vállalatok mentek csődbe, és a háztartások megszorításokkal szembesültek. A válság emlékezetében a lakossági aranygyűjtő kampány is helyet kapott, amelynek során állampolgárok aranytárgyakat adtak át az ország devizatartalékainak támogatására; ennek tényleges gazdasági súlyát a gazdaságtörténészek vitatják, de a kortárs dél-koreai emlékezetpolitikában erősen jelen van.

A válság közepette, 1997 decemberében Kim De-dzsung ellenzéki jelölt nyerte meg az elnökválasztást. Ezzel először történt békés hatalomátadás egy ellenzéki politikus javára a dél-koreai állam történetében. Kim De-dzsung korábban a demokratikus mozgalom egyik legismertebb alakja volt; 1973-ban japán területen, Tokióban dél-koreai ügynökök elrabolták, az 1980-as években halálos ítélet fenyegette, később száműzetésben és házi őrizetben élt. Elnöksége egybeesett a pénzügyi válság kezelésével: kormánya az IMF-feltételek alapján vállalatirányítási reformokat, a pénzügyi szektor szerkezetátalakítását és a munkaerőpiac rugalmasabbá tételét hajtotta végre. A reformok gazdaságilag stabilizálták az országot, de társadalmi áldatokkal jártak; a munkaerőpiaci változások következtében megnövekedett bizonytalanság, valamint a szociális védőháló hiányosságai a mai napig hivatkozási pontok a dél-koreai társadalmi vitákban.

Kim De-dzsung elnökségének legismertebb külpolitikai eleme a „napfénypolitika" volt. A kifejezést a dél-koreai kormányzat arra a törekvésére használta, hogy Észak-Koreát elszigetelés és konfrontáció helyett együttműködési ajánlatokkal ösztönözze nyitásra. A politika három alapelve a katonai provokáció elutasítása, a dél-koreai felszívás (abszorpció) kizárása, valamint a fokozatos együttműködés volt. Kim De-dzsung 2000. június 13–15. között Phenjanban találkozott Kim Dzsongil (Kim Jong-il) észak-koreai vezetővel; ez volt az első csúcstalálkozó a két koreai állam vezetői között a koreai háború óta. A találkozó dokumentált esemény, és az elfogadott közös nyilatkozat a Korea-közi párbeszéd, a családegyesítések, a gazdasági együttműködés és a békés újraegyesítés kérdéseit érintette. A nyilatkozat megfogalmazása szándékosan rugalmas volt: utalt a déli konföderációs javaslat és az északi alacsonyabb szintű föderációs javaslat közös elemeire, anélkül hogy a két fél intézményi modelljeit egységesítette volna. Ez a fordulat a későbbi értelmezési viták egyik forrása lett.

A csúcstalálkozó után családegyesítési programok indultak, humanitárius szállítmányok érkeztek Észak-Koreába, és megnyílt a Kumgang-hegyi turistatérség. A napfénypolitika támogatói szerint mindez csökkentette a hidegháborús feszültséget, párbeszédcsatornákat épített ki, és hosszabb távon megalapozhatta volna a békés egymás mellett élést. Kim De-dzsung 2000-ben Nobel-békedíjat kapott. Ugyanakkor a politika vitatott maradt. 2003-ban dél-koreai vizsgálat indult amiatt, hogy a Hyundai csoport a csúcstalálkozóval összefüggésben titkos kifizetéseket teljesített Észak-Koreának; az ellenzéki és konzervatív sajtóban a „cash-for-summit" kifejezés terjedt el. A vizsgálat megerősítette a jelentős összegű pénzmozgásokat, de a kormányzat szerint ezek gazdasági együttműködési díjnak minősültek, nem a találkozó megvásárlásának. A 2002-es nyugati-tengeri fegyveres összecsapás, amelyben dél-koreai tengerészek haltak meg, továbbá Észak-Korea nukleáris programjának folytatódása miatt a kritikusok a napfénypolitikát egyoldalú engedékenységként értékelték. A dokumentált tények világosak – a csúcs létrejött, a nyilatkozatot aláírták, kifizetések történtek, és fegyveres incidens is volt –, de az ok–okozati értékelés a dél-koreai emlékezetpolitika és a nemzetközi szakirodalom vitájának tárgya.

A napfénypolitika nem számolta fel a koreai háborút lezáró fegyverszüneti rendszert, és nem eredményezett tartós intézményi megbékélést. Kim De-dzsung utódja, az ugyancsak progresszív No Muhjon (Roh Moo-hyun) folytatta az együttműködési irányt, de a 2000-es évek második felében a konzervatív fordulat lelassította a kapcsolatokat. E folyamatok részletei a későbbi alfejezetekben jelennek meg; itt elég annyi, hogy a napfénypolitika a dél-koreai progresszív tábor számára a békés Korea-közi viszony referenciapontja lett, míg a konzervatív táborban hosszú időn át a megalapozatlan engedmények szinonimájaként hivatkoztak rá. Kim De-dzsung 2009-ben halt meg; halála után a politikájáról folytatott vita nem zárult le.

### 26.1.1. Források és bizonytalanságok

Az 1987-es demokratizálódásra vonatkozóan a legfontosabb források az alkotmánymódosítás szövege, a június 29-i nyilatkozat, a Nemzeti Választási Bizottság hivatalos eredményei, valamint a kormányzati és pártiratok. A kvangdzsui események rekonstrukciója a hivatalos dél-koreai vizsgálóbizottságok jelentésein, bírósági ítéleteken, túlélői visszaemlékezéseken és korabeli sajtótudósításokon alapul; az áldozatszámok itt különösen bizonytalanok, mert a korabeli hatósági közlések és a későbbi független becslések eltérnek. A választási arányokat a dél-koreai választási hatóság hivatalos adataiként dokumentáltnak tekinthetjük, de a regionális szavazói magatartás értelmezése vitatott.

A civil társadalom és az 1997-es válság esetében a munkaügyi statisztikák, az IMF-dokumentumok és a kormányzati gazdasági adatok módszertani bizonytalansággal terheltek. Azt, hogy a lakossági aranygyűjtés milyen mértékben segítette a devizatartalékokat, gazdaságtörténészek vitatják. A Cson Duhvan és No Theu elleni perek ítéletei dokumentált bírósági források, de a kegyelmi döntés politikai természete miatt a jogi felelősségre vonás teljessége értelmezési kérdés.

A napfénypolitika forrásai közé tartoznak a 2000. júniusi közös nyilatkozat, a két koreai kormány közleményei, az észak-koreai állami média anyagai, valamint a későbbi dél-koreai vizsgálati jelentések a Hyundai-kifizetésekről. A politika hatásosságáról nincs tudományos konszenzus; a feszültségcsökkentés, a gazdasági segélyek és a fegyveres provokációk közötti összefüggést különböző szerzők eltérően magyarázzák. A Nobel-békedíj odaítélése dokumentált, de annak politikai üzenete szintén vitatott. A 2003-as vizsgálat megerősítette a titkos pénzmozgásokat, ám a kifizetések pontos összege, szándéka és jogi minősítése a dél-koreai közéletben és a szakirodalomban nem egységesen megítélt.

### 26.1.2. Rövid összefoglaló

Dél-Korea 1987 utáni demokratizálódása az 1987. júniusi tömegmozgalom, a június 29-i kormányzati engedmény és az új alkotmány nyomán bontakozott ki, de az 1987. decemberi választást a volt katonai elit jelöltje, No Theu nyerte, mert az ellenzék megosztott volt. A katonai uralom intézményes lezárása fokozatosan, Kim Jongszam polgári kormányzása idején következett be. A civil társadalom az 1987-es munkásmozgalmaktól az 1990-es évek jogvédő és átláthatósági szervezeteiig megerősödött. Az 1997-es pénzügyi válság után Kim De-dzsung első ellenzéki elnökként irányította a gazdasági reformokat, és meghirdette a napfénypolitikát. A 2000-es phenjani csúcstalálkozó, a családegyesítések és a gazdasági együttműködés mellett a titkos kifizetések és a továbbra is jelentkező fegyveres feszültségek miatt a politika értékelése máig megosztott.

### 26.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek az 1987. júniusi dél-koreai tömegmozgalomhoz, és miért nem hozott az 1987. decemberi választás egyértelmű ellenzéki győzelmet?

2. Milyen intézményi lépésekkel zárult le fokozatosan a katonai vezetésű hatalomgyakorlás az 1990-es években?

3. Hogyan változott a dél-koreai civil társadalom szerepe 1987 után, és mely korlátai maradtak meg?

4. Milyen dokumentált elemekből állt a napfénypolitika, és milyen vitatott értelmezések kapcsolódnak hozzá?

5. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható az 1980. májusi kvangdzsui események története, és miért bizonytalanok az áldozatszámok?

## 26.2. Dél-Korea gazdasági és kulturális felemelkedése

Az 1987–1992-es demokratikus átmenet Dél-Korea demokratizálódása után Dél-Korea gazdasági és kulturális felemelkedése nem egyenes vonalú sikertörténet volt, hanem válságokkal, intézményi átalakulással, állami iparpolitikával és társadalmi feszültségekkel teli folyamat. Ez az alfejezet az 1990-es évek elejétől a 2026-os jelenig tekinti át a gazdasági válságot és a reformokat, a technológiai ipar megerősödését, a koreai hullám (hallyu) globális terjedését, valamint a növekedés árnyoldalait, különösen a társadalmi egyenlőtlenségeket.

### 26.2.1. A 1997–1998-as pénzügyi válság és az IMF-program

Az 1990-es évek elején Dél-Korea gazdasága továbbra is gyorsan növekedett, 1996-ban pedig az OECD tagjává vált. A növekedés mögött azonban jelentős strukturális kockázatok halmozódtak fel. A csebolok (chaebol), vagyis a családi irányítású nagyvállalati konglomerátumok – mint a Hyundai, a Samsung, a Daewoo és az LG – óriási hitelállományt halmoztak fel, gyakran alacsony jövedelmezőségű beruházásokba. A pénzügyi szektor felügyelete gyenge volt, a bankok rövid lejáratú külföldi hitelekkel finanszírozták a hosszú távú vállalati hiteleket. Amikor 1997 nyarán a délkelet-ázsiai valutaválság Thaiföldről kiindulva átterjedt a térségre, a nemzetközi befektetők bizalma megrendült a dél-koreai gazdaságban is.

1997 őszén a dél-koreai won árfolyama zuhanni kezdett, a devizatartalékok pedig gyorsan apadtak. December 3-án a dél-koreai kormány az IMF-hez fordult; az IMF vezette mentőcsomag mintegy 58 milliárd dollárt tett elérhetővé, ami akkor az IMF történetének egyik legnagyobb programja volt (IMF, 1997, dokumentált tény). A program feltételei között szerepelt a kamatlábak emelése, a fiskális kiigazítás, a pénzügyi szektor szerkezetátalakítása, a csebolok vállalatirányításának átláthatóbbá tétele, valamint a külföldi befektetők előtti nyitás. 1998-ban a dél-koreai gazdaság mintegy 5 százalékkal zsugorodott a Bank of Korea becslése szerint, a munkanélküliségi ráta pedig a korábbi 2,6 százalékról 7 százalék közelébe emelkedett (Bank of Korea, 1998, statisztikai becslés).

A válság társadalmi hatása súlyos volt. Tömeges elbocsátások következtek, családok vesztették el lakhatásukat, és nőtt a gazdasági ellehetetlenüléssel összefüggésbe hozott öngyilkosságok száma. A köznyelvben „IMF-korszaknak” nevezett időszak máig a bizonytalanság emlékezetpolitikai jelölője Dél-Koreában. Ugyanakkor a válságra adott társadalmi reakciók között volt egy szimbolikus mozgósítás is: 1998-ban a lakosság önkéntesen aranyat gyűjtött, hogy az állam devizatartalékait segítse. Az aranygyűjtő kampány dokumentált esemény, de az összegyűjtött arany mennyiségéről eltérő becslések keringenek: egyes források több tíz tonnát, mások ennél jóval többet említenek (a pontos szám módszertani okokból bizonytalan). A kampány jelentősége ezért elsősorban nem gazdasági, hanem emlékezeti és közösségi természetű.

### 26.2.2. A reformok és a kilábalás

Az 1998-ban hivatalba lépő Kim De-dzsung kormányzat a válságkezelést strukturális reformokkal kötötte össze. A csebolok esetében a kormányzat az adósságráták csökkentését, a kölcsönös adósságkezességek felszámolását és a felesleges üzletágak közötti cseréket (ún. big deal) szorgalmazta. A reformok részeként a Daewoo 1999-ben fizetésképtelenné vált és felbomlott, ami jelezte, hogy a korábbi „túl nagy ahhoz, hogy csődbe menjen” logika nem tartható fenn (Bank of Korea és pénzügyi felügyeleti jelentések, 1999–2000, dokumentált tény). A pénzügyi szektorban 1999-ben létrehozták az egységes pénzügyi felügyeleti hatóságot, és több fizetésképtelen pénzintézetet zártak be vagy vontak össze.

A válságból való kilábalás gyors volt: 1999-ben és 2000-ben ismét erőteljes növekedés következett, és a devizatartalékok is újjáépültek. A Kim De-dzsung-kormány emellett tudatosan az információs technológiát jelölte meg a következő növekedési szakasz húzóágazataként. 1999-ben meghirdették a „Cyber Korea 21” kezdeményezést, amely a szélessávú hálózatok kiépítését, az informatikai képzést és a digitális gazdaságra való átállást támogatta (kormányzati stratégiai dokumentum, 1999, dokumentált tény). Ez az állami irányváltás később a technológiai ipar és a digitális kultúra megerősödésének egyik fontos háttértényezője lett.

### 26.2.3. A technológiai ipar és az innovációs rendszer

Az 1990-es évek végétől Dél-Korea a világ egyik leginkább technológia-intenzív gazdaságává vált. A Samsung Electronics már az 1990-es évek elején a dinamikus memóriachipek (DRAM) egyik meghatározó gyártójává emelkedett, a 2000-es évektől pedig a folyadékkristályos kijelzők (LCD), a félvezetők és az okostelefonok piacán is vezető szerepet szerzett (iparági és kormányzati statisztikák, 2000–2010-es évek, dokumentált tény). A csebolok közül a Samsung mellett a Hyundai Motor és a Kia az autóiparban, a Hyundai Heavy Industries és más hajógyárak a globális hajóépítésben, a POSCO pedig az acéliparban vált meghatározóvá.

A kormányzat a kutató-fejlesztő tevékenységet folyamatosan támogatta. Dél-Korea a 2010-es évekre a GDP-arányos kutatás-fejlesztési kiadások terén a világ élvonalába került: az OECD statisztikái szerint a mutató tartósan 4 százalék felett volt, ami a tagországok közötti legmagasabbak közé tartozott (OECD, 2010-es évek, statisztikai becslés). A szélessávú internethálózatok kiépítésében Dél-Korea szintén élen járt: a 2000-es évek közepére a háztartások nagy többsége rendelkezett nagy sebességű internet-hozzáféréssel, és az ország az e-kormányzati, online banki és digitális tartalomfogyasztási mutatókban is a világ élvonalába került (OECD, ITU, 2000-es évek, statisztikai becslés).

A technológiai felemelkedés azonban nem volt mentes a strukturális egyenlőtlenségektől. A gazdaság exportfüggősége magas maradt, a csebolok dominanciája pedig a kis- és középvállalkozások lehetőségeit korlátozta. A technológiai ágazatban a munkaerőpiac kettévált: a nagyvállalatoknál foglalkoztatott mérnökök és kutatók mellett sok beszállítói alkalmazott dolgozott bizonytalanabb, alacsonyabb bérezésű munkakörben. Az innovációs sikerek mögött ezért a társadalmi egyenlőtlenségek új formái is megjelentek, amelyeket a későbbi alfejezetek részletesen tárgyalnak.

### 26.2.4. A koreai hullám: a drámáktól a K-popig

Dél-Korea kulturális exportja az 1990-es évek végétől fokozatosan globális jelenséggé vált. A „koreai hullám” (hallyu) kifejezés először az 1990-es évek végén a kínai sajtóban jelent meg, amikor a koreai televíziós sorozatok és popzene népszerűvé váltak Kínában és Tajvanon (sajtótörténeti dokumentáció, 1990-es évek vége, dokumentált tény). A 2000-es évek elején a Téli szonáta (Winter Sonata) című koreai dráma Japánban ért el rendkívüli népszerűséget, és a koreai

turizmus, valamint a koreai férfi színészek iránti érdeklődés hullámát indította el (japán és koreai médiaelemzések, 2003–2004, dokumentált tény).

A koreai filmművészet párhuzamosan vált nemzetközileg ismertté. Az 1999-es Shiri című akciófilm a hazai piacon döntött rekordokat, majd a 2003-as Oldboy című film a cannes-i filmfesztiválon nyert díjat (dokumentált tény). A 2019-es Élősködők (Parasite) című film 2020-ban első nem angol nyelvű filmként nyerte el a legjobb filmnek járó Oscar-díjat, ami a dél-koreai filmipar globális elismertségének egyik csúcspontja lett (Amerikai Filmakadémia, 2020, dokumentált tény). A 2021-ben bemutatott Nyerd meg az életed (Squid Game) című sorozat a Netflix platformján vált globális nézettségi sikeressé, és a koreai audiovizuális tartalmak iránti kereslet további növekedését jelezte (Netflix nézettségi jelentések, 2021, dokumentált tény).

A zenei koreai hullám gyökerei az 1990-es évek elejére nyúlnak vissza, amikor a Seo Taiji and Boys formáció új hangzásával és társadalmi üzeneteivel átalakította a koreai popkultúrát. Az 1990-es évek végétől a nagy szórakoztatóipari cégek – mint az SM Entertainment, a YG Entertainment és a JYP Entertainment – kifejlesztették az idolcsapatok képzési és menedzselési rendszerét. A 2012-ben megjelent PSY-féle „Gangnam Style" című videó elsőként érte el az egymilliárd megtekintést a YouTube-on, és a K-pop globális láthatóságát ugrásszerűen megnövelte (YouTube, 2012, dokumentált tény). A 2010-es évek közepétől a BTS és a Blackpink együttes a nemzetközi zenei listák élvonalába került, és a koreai popkultúra a nyugati piacokon is tartós jelenlétet szerzett (Billboard, Oricon és más iparági listák, 2017–2020-as évek, dokumentált tény).

A koreai hullám nem kizárólag piaci folyamat volt. A dél-koreai kormány a kulturális tartalmak exportját tudatosan támogatta: a Kim De-dzsung-kormány idején növelték a kulturális költségvetést, később pedig létrehozták a Korea Creative Content Agency nevű állami ügynökséget, amely a film, a zene, a játék és a televíziós tartalmak nemzetközi terjesztését segítette (kormányzati dokumentumok, 2000–2010-es évek, dokumentált tény). A hallyu tehát egyszerre vállalati, állami és rajongói gyakorlat, amelyet a dél-koreai állam soft power eszközként is igyekezett használni.

A koreai hullámnak ugyanakkor kritikai megítélése is van. A rajongói közösségek és a kritikusok egy része rámutatott arra, hogy az idoltréning-rendszer rendkívül versengő, a gyakornokok szerződései gyakran kedvezőtlenek, és a mentális egészség, valamint a pihenéshez való jog korlátozott lehet. A „rabszolga-szerződés" kifejezést egyes emberi jogi csoportok és érintettek használták a kizsákmányoló szerződéses gyakorlatok leírására; a szórakoztatóipari cégek ezt általában vitatták, és a 2010-es években több szerződéses reform is született (bírósági és szakpolitikai dokumentumok, 2010-es évek, vitatott értelmezés). A szöveg ezt a kritikai nézőpontot nem teszi a saját álláspontjává, de jelzi, hogy a koreai hullám társadalmi költségeiről folyamatos vita zajlik.

### 26.2.5. A társadalmi egyenlőtlenségek és a növekedés árnyoldalai

A makrogazdasági mutatók javulása nem szüntette meg, sőt részben új formákban mélyítette el a társadalmi egyenlőtlenségeket. A jövedelmi egyenlőtlenség mérőszámai Dél-Koreában az OECD-országok közepes tartományában mozogtak, de a vagyon – különösen az ingatlanvagyon – eloszlása egyenlőtlenebb volt (OECD, 2010-es évek, statisztikai becslés). A munkaerőpiac kettős szerkezete az egyik legfontosabb egyenlőtlenségi tényezővé vált: a rendes (jeonggyujik) munkavállalók mellett nagy számban dolgoztak nem rendes (bijeonggyujik) munkavállalók, akiknek bére, munkavédelme és szociális biztonsága alacsonyabb volt (koreai statisztikai hivatal, KOSIS, 2000–2020-as évek, statisztikai becslés).

A lakhatási költségek emelkedése különösen a fővárosi agglomerációban, Szöulban vált égetővé. A hagyományos kulcsdepozit-rendszer (jeonse), amelyben a bérlő nagy összegű letétet ad a tulajdonosnak, a lakásárak emelkedésével egyre kevésbé volt fenntartható a fiatalok és az alacsonyabb jövedelműek számára. A lakásárak és a háztartási adósságok növekedése a 2010-es években és a

2020-as évek elején a belpolitikai viták egyik központi kérdése lett (Bank of Korea, kormányzati ingatlanstatisztikák, 2010–2020-as évek, statisztikai becslés).

Az oktatási verseny szintén erősítette a társadalmi egyenlőtlenségeket. A főiskolai felvételi vizsga (suneung) köré szerveződő oktatási rendszerben a magánoktatásra (hagwon) fordított családi kiadások nagymértékben befolyásolták a továbbtanulási esélyeket. A „aranykanál/agyagkanál" kifejezés a közbeszédben arra utalt, hogy a szülők vagyoni helyzete nagyban meghatározza a gyermekek jövőjét; ez a kifejezés a 2010-es években a társadalmi mobilitás érzékelt csökkenésének jelölője lett (sajtó- és szociológiai elemzések, 2010-es évek, dokumentált diskurzus, nem kvantitatív tény). Nemek közötti egyenlőtlenség is fennmaradt: a nők bére a férfiakénál tartósan alacsonyabb volt, és a vezető pozíciókban a nők alulreprezentáltak maradtak; a #MeToo mozgalom 2018-ban Dél-Koreában is jelentős nyilvános vitákat indított el (OECD, koreai kormányzati statisztikák, 2010-es évek, statisztikai becslés).

Az ifjúsági munkanélküliség és a bizonytalan foglalkoztatás elterjedése miatt a fiatalok körében terjedt el a „Hell Joseon" ( ) kifejezés, amely a Csoszon-kori történelmi nevet felhasználva fejezte ki a versenytársadalommal szembeni kiábrándultságot. A kifejezés nem a történettudományos leírás, hanem a társadalmi diskurzus része; használata a 2010-es évek közepén vált elterjedtté, és a szociológusok, valamint a média a generációs frusztráció dokumentálására idézték (sajtó- és kutatási elemzések, 2015–2017, dokumentált diskurzus). A 2016–2017-es gyertyás tüntetések, amelyek a Park Geun-hye elnök elleni korrupciós botrány nyomán több millió résztvevőt mozgósítottak, nem kizárólag politikai, hanem részben gazdasági és társadalmi frusztrációkat is kifejeztek (rendőrségi és médiabecslések, 2016–2017, dokumentált tény, a résztvevői szám becslés).

A Mun Dzsein (Moon Jae-in) kormány 2017-től a „jövedelem-vezérelt növekedés" politikáját hirdetett, amely a minimálbér emelését, a jóléti kiadások növelését és a munkahelyteremtést helyezte előtérbe. A politika hatásairól a közgazdászok és a politikai elemzők vitatkoztak: egyes értékelések szerint a minimálbér-emelés javította az alacsony keresetűek helyzetét, míg mások szerint a kisvállalkozások terheit növelte, és a munkaerőpiaci alkalmazkodás költségeit részben a fiatal munkavállalókra hárította (OECD, Bank of Korea, 2018–2021, vitatott értelmezés). A COVID-19 járvány 2020-tól újra felszínre hozta a munkaerőpiaci és lakhatási egyenlőtlenségeket, bár a dél-koreai gazdaság a nagyobb visszaesést elkerülte (IMF, 2020–2021, statisztikai becslés).

A demográfiai folyamatok hosszú távú feszültséget jeleznek. Dél-Korea termékenységi rátája a 2020-as évek elején a világ legalacsonyabbjai közé esett; a Statistics Korea előzetes adatai szerint a teljes termékenységi arányszám 2023-ban 0,7 alatt volt (Statistics Korea, 2023, statisztikai becslés). Az alacsony születésszám a népesség előregedésével együtt a munkaerőpiac, a nyugdíjrendszer és az egészségügyi ellátás fenntarthatóságát érinti. A társadalmi egyenlőtlenségek és a demográfiai kihívások így nem pusztán a gazdasági növekedés mellékkövetkezményei, hanem a dél-koreai fejlődésmodell központi kérdései.

### 26.2.6. Források és bizonytalanságok

Az 1997–1998-as válság és az IMF-program főbb eseményei elsődleges forrásokkal – IMF-megállapodások, Bank of Korea közlemények, kormányzati nyilatkozatok – dokumentálhatók. A válság okairól szóló magyarázatok azonban vitatottak: a szakirodalom egy része a csebolok hitelfelhalmozását és a pénzügyi felügyelet gyengeségét emeli ki, míg más értelmezések a nemzetközi tőkepiacok hirtelen hangulatváltozásának és a liberális pénzügyi nyitás időzítésének tulajdonítják a válság mélységét. A válság társadalmi következményeit, például az öngyilkosságok számának alakulását, óvatosan kell kezelni, mert az ok-okozati összefüggések statisztikailag nehezen igazolhatók.

Az aranygyűjtő kampány mennyiségi adatai nem egységesek: a közölt számok a begyűjtött arany értékének és tömegének eltérő módszertanú becslésein alapulnak. A technológiai ipar mutatói – például a DRAM-piaci részesedések vagy a K+F-kiadások – iparági és nemzetközi szervezeti statisztikákból származnak, és módszertani különbségek miatt kisebb eltéréseket mutathatnak. A koreai hullám kulturális exportjának értékét a Korea Creative Content Agency és más szervezetek eltérő definíciókkal mérik, ezért a pontos exportbevételeket mindig az adott forrás módszertanával együtt kell értelmezni. A „Hell Joseon", az „aranykanál/agyagkanál" és a „rabszolga-szerződés" kifejezések nem mérési kategóriák, hanem a dél-koreai közbeszéd és kritikai diskurzus részei; ezeket a szöveg dokumentált társadalmi jelenségekként kezeli, nem pedig semleges leíró fogalmakként. A termékenységi ráta és a demográfiai előrejelzések szintén statisztikai becslések, amelyeket a módszertani bizonytalanság jelzésével kell használni.

### 26.2.7. Rövid összefoglaló

Dél-Korea az 1990-es években gyors növekedést ért el, majd az 1997–1998-as pénzügyi válság súlyos recesszióba taszította. Az IMF-program és a Kim De-dzsung-kormány reformjai átalakították a csebolok, a pénzügyi szektor és a munkaerőpiac működését, és előkészítették a technológiai ipar megerősödését. A 2000-es évektől Dél-Korea a félvezetők, az okostelefonok, az autóipar és a digitális infrastruktúra terén a világ élvonalába került, miközben a koreai hullám révén a film, a zene és a televíziós tartalmak globális kulturális hatássá váltak. A növekedés azonban nem szüntette meg a társadalmi egyenlőtlenségeket: a munkaerőpiac kettőssége, a lakhatási költségek, az oktatási verseny, a nemek közötti különbségek és a demográfiai hanyatlás a 2026-os jelenig fennálló kihívásokat jelentenek.

### 26.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen strukturális okok vezettek az 1997–1998-as dél-koreai pénzügyi válsághoz, és milyen feltételekkel kapott Dél-Korea IMF-programot?
2. Hogyan alakította át a Kim De-dzsung-kormány a csebolok és a pénzügyi szektor működését, és milyen szerepet szánt az információs technológiának?
3. Milyen tényezők magyarázzák a koreai hullám globális terjedését, és milyen kritikai érvek fogalmazhatók meg az idoltréning-rendszerrel kapcsolatban?
4. Melyek a dél-koreai társadalmi egyenlőtlenségek legfontosabb dimenziói, és hogyan kapcsolódnak a lakhatási, oktatási és demográfiai folyamatokhoz?
5. Miért fontos a statisztikai és emlékezetpolitikai állítások megkülönböztetése a dél-koreai gazdasági csoda és a koreai hullám tárgyalásakor?

## 26.3. Észak-Korea válsága és nukleáris programja

Az 1990-es évek elején a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK, Észak-Korea) gazdasága és társadalma mély válságba süllyedt. A hidegháború végével a Szovjetunió és a keleti blokk összeomlása megfosztotta Phenjant a kedvezményes árú olajtól, a támogatott kereskedelemtől és a politikai védőernyőtől. Az ipari termelés visszaesett, a mezőgazdasági gépesítés üzemanyag hiányában leállt, a műtrágyagyárak kapacitása összeomlott, a közlekedési infrastruktúra pedig a vasúti forgalom jelentős részének leállásával párhuzamosan erodálódott. A természeti katasztrófák – különösen az 1995–1996-os áradások és az ezt követő aszályos évek – tovább súlyosbították a helyzetet. Az észak-koreai állam a kilencvenes évek közepétől hivatalosan a „Nehéz menetelés" (koreaiul konan-ui haenggun, angolul Arduous March) kifejezést használta a korszakra, a japán

gyarmati uralom elleni partizánhagyományból kölcsönözve a fogalmat. A kifejezés az állami narratívában a nemzeti kitartást és a szocialista túlélést jelölte, miközben a nemzetközi humanitárius szervezetek és a későbbi túlélői beszámolók éhínségről és tömeges halálozásról számoltak be.

Az 1994 júliusában elhunyt Kim Ir-szen (Kim Il-sung) halálát követően fia, Kim Dzsong-il (Kim Jong-il) fokozatosan vette át a hatalmat, és az állami propaganda az „élen járó forradalmár" képét építette fel. Az éhínség időszakában az élelmiszer-fejadagolási rendszer – amely korábban a lakosság nagy részének alapellátását biztosította – összeomlott vagy rendkívül egyenlőtlenül működött. A Világélelmezési Program (WFP) és az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) az 1990-es évek közepén kezdte meg humanitárius adatszolgáltatását, és a nemzetközi közösség segélyszállítmányokat juttatott az országba. A halálos áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak: a legalacsonyabb, főként a dél-koreai hivatalos számításokból származó értékek 240 000 körülre teszik a többlethalálozást, míg egyes nyugati kutatók és nem kormányzati szervezetek 600 000–1 000 000 közötti, illetve ennél magasabb, akár 3,5 milliós számokat is közölnek. A módszertani különbségek abból fakadnak, hogy a KNDK nem tett közzé részletes népszámlálási és halálozási adatokat, a szatellitfelvételek és a defektorok (menekültek) beszámolói pedig közvetett becsléseket tesznek lehetővé. A tudományos konszenzus abban áll, hogy tömeges éhhalál és súlyos alultápláltság következett be, de a pontos áldozatszám nem határozható meg megbízhatóan.

A gazdasági összeomlás következtében az állami ellátórendszer mellett megjelentek a piaci mechanizmusok, amelyeket a hivatalos szóhasználat sokáig illegális vagy félillegális tevékenységként kezelt. A kilencvenes évek második felében a jangmadang (piacok) terjedése alulról szerveződő folyamat volt, és a későbbi években az állam részben legalizálta vagy megtűrte a piaci árusítást, miközben a politikai ellenőrzést fenntartotta. Ez az időszak a nukleáris program szempontjából is fordulópontot jelentett: Phenjan az 1990-es évek elején már rendelkezett nukleáris fűtőanyagciklus-kezdeményekkel, és az 1985-ben aláírt atomsorompó-szerződés (NPT) betartása körüli vita 1993–1994-ben nemzetközi válsághoz vezetett. Az 1994. évi amerikai–észak-koreai keretmegállapodás (Agreed Framework) értelmében Phenjan befagyasztotta grafittal moderált reaktorait, cserébe pedig két könnyűvizes reaktor építésére és nehézolaj-szállítmányokra kapott ígéretet. A megállapodás végrehajtása azonban akadozott, és a felek kölcsönösen vádolták egymást a feltételek megszegésével.

A 2000-es évek elején a diplomáciai környezet átmenetileg enyhült: Kim Dzsong-il és a dél-koreai Kim De-dzsung (Kim Dae-jung) 2000-ben találkozott Phenjanban, amit a „napfénypolitika" csúcspontjaként értékeltek. Ezzel párhuzamosan azonban az Egyesült Államok 2002 októberében bejelentette, hogy hírszerzési értesülései szerint Észak-Korea titkos, urándúsításon alapuló nukleáris programot folytat. Phenjan ezt eleinte tagadta, majd 2003 januárjában bejelentette kilépését az atomsorompó-szerződésből. A válság kezelésére jött létre a hatoldalú tárgyalások kerete, amelyben a két Korea mellett Kína, az Egyesült Államok, Japán és Oroszország vett részt. A tárgyalások 2003 és 2009 között több fordulóban zajlottak, megszakításokkal és újraindulásokkal. A 2005. szeptember 19-i közös nyilatkozat elvi megállapodást rögzített: Észak-Korea kötelezettséget vállalt a nukleáris fegyverprogram felszámolására, cserébe a résztvevők gazdasági és energetikai segítséget, valamint biztonsági garanciákat ígértek. A gyakorlati végrehajtás azonban elakadt a hitelesítési viták és a pénzügyi szankciók körüli konfliktusok miatt.

Az első nukleáris robbantási kísérletet 2006. október 9-én hajtották végre a Punggye-ri kísérleti telepen. A robbanást nemzetközi szeizmológiai állomások rögzítették, és bár a hatóerő viszonylag alacsony volt, a kísérlet ténye dokumentáltnak tekinthető. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 2006-ban elfogadta az 1718. számú határozatot, amely fegyverembargót, luxuscikkekre vonatkozó korlátozásokat és pénzügyi szankciókat vezetett be. Az ezt követő kísérletek – 2009. május 25., 2013. február 12., 2016. január 6. és szeptember 9., valamint 2017. szeptember 3. – fokozatosan növelték a robbanóerőt, és Phenjan 2017-ben egy termonukleáris (hidrogénbomba)

kísérlet végrehajtását jelentette be. A 2017-es robbanás szeizmikus jelei erősebbek voltak a korábbiakénál, de a hidrogénbomba-megjelölés független tudományos megerősítése vitatott; egyes szakértők szerint a mérési adatok nem zárják ki, mások szerint nem igazolják egyértelműen a termonukleáris szerkezetet.

A hordozóeszközök fejlesztése párhuzamosan haladt a kísérletekkel. A 2017-es évben Észak-Korea két interkontinentális ballisztikus rakéta (ICBM) tesztjét hajtotta végre: a Hwasong-14-et július 4-én és 28-án, majd a Hwasong-15-öt november 29-én. A szakértői elemzések szerint az utóbbi elméletileg elérhette volna az Egyesült Államok kontinentális területének nagy részét, bár a visszatérő egység technikai megbízhatósága bizonytalan maradt. Az ENSZ BT szankciói 2009, 2013, 2016 és 2017 során fokozatosan szigorodtak; a 2397. számú határozat már olajimport-korlátozásokat, a vendégmunkások hazatérésére vonatkozó rendelkezéseket és tengeri áruátrakodás tilalmát is tartalmazta. A szankciók hatásáról megoszlanak a vélemények: a hivatalos észak-koreai nyilatkozatok a „blokád” és a „gazdasági háború” nyelvét használták, míg egyes kutatók arra mutattak rá, hogy a korlátozások jelentős bevételkiesést okoztak, de nem állították meg a nukleáris fejlesztést. A szankciók humanitárius következményeiről éles vita folyik: az ENSZ és a segélyszervezetek jelentései szerint a lakossági élelmezésbiztonság romlott, de az éhínséghez való közvetlen ok-okozati kapcsolatot nehéz elkülöníteni a rezsim gazdaságpolitikájától.

Kim Dzsong-il 2011. december 17-én bekövetkezett halála után fia, Kim Dzsongun (Kim Jong-un) vette át a hatalmat, és a 2010-es évek közepétől a „byungjin” (párhuzamos fejlesztés) politikáját hirdette meg, amely a nukleáris elrettentő erő és a gazdasági fejlődés egyidejű építését tűzte ki célul. A 2017-es év különösen feszült volt: Kim Dzsongun és Donald Trump amerikai elnök között nyilvános fenyegető retorikai üzenetváltások zajlottak, amelyeket az amerikai elnök „tűz és düh” (fire and fury) kifejezéseivel jellemeztek. Ugyanakkor a 2018-as phjongcshangi téli olimpia nyitotta meg az utat a diplomáciai fordulathoz: Kim Dzsongun és Mun Dzsein (Moon Jae-in) dél-koreai elnök 2018. április 27-én a demilitarizált övezet Panmindzson településén találkozott, és közös nyilatkozatot írt alá, amelyben a felek megerősítették a koreai félsziget nukleáris leszerelésére irányuló szándékot, valamint a békeszerződés megkötésének elvi célját. 2018. június 12-én Szingapúrban került sor az első amerikai–észak-koreai csúcstalálkozóra, ahol Trump és Kim Dzsongun közös nyilatkozatot írt alá, de a dokumentum megfogalmazása általános maradt: a KNDK elkötelezettséget vállalt a „teljes denuklearizáció” irányába, az Egyesült Államok pedig biztonsági garanciákat ígért. A szöveg jogi kötelezettség nélküli keretdokumentum volt, és a vitatott értelmezések azonnal megjelentek: az amerikai fél a nukleáris leszerelés ellenőrizhető lépéseit várta, míg Phenjan a szankciók enyhítését és a biztonsági környezet átalakítását tekintette előfeltételnek.

A 2019. februári hanoi csúcstalálkozó kudarccal zárult: a felek nem tudtak megállapodni a szankciók enyhítésének és a nukleáris létesítmények leszerelésének konkrét ütemezéséről. A tárgyalások ezt követően gyakorlatilag befagytak. 2019. június 30-án a két vezető rövid, szimbolikus találkozót tartott a demilitarizált övezetben, de ez már nem hozott érdemi előrelépést. A 2020-as évtized elején Észak-Korea a Covid–19-járványra hivatkozva lezárta határait, ami a külkereskedelem drasztikus visszaesését okozta, és bár a hivatalos közlések nem ismertek el járványkitörést, a lezárás humanitárius hatása vitatott. A diplomáciai zsákutcában Phenjan 2022 szeptemberében törvényben rögzítette, hogy nukleáris fegyveres államnak tekinti magát, és a törvény előírásai szerint a nukleáris fegyverek bevetésének doktrínája magában foglalja az első csapás lehetőségét is bizonyos fenyegetések esetén. Ezt a törvényt a nemzetközi közösség nagy része elítélte, és a dokumentált tény az, hogy a jogszabály kinyilvánította a nukleáris státusz visszafordíthatatlanságát a phenjani álláspont szerint.

A 2023–2025 közötti időszakban a kísérletek és a rakétaindítások üteme ismét nőtt: Észak-Korea katonai felderítő műhold indítását hajtotta végre, amelyet a nemzetközi jog értelmében sokan ballisztikus rakétatechnológiát alkalmazó indításként értékeltek. A dél-koreai és japán védelmi

hatóságok rendszeresen jelentették a rakétakísérleteket, és a feszültség a Sárga-tengeri határvonal közelében is kiújult. 2024-től egyre több bizonyíték és hírszerzési értesülés utalt arra, hogy Észak-Korea katonai együttműködést folytat Oroszországgal az ukrajnai háború kapcsán, beleértve tüzérségi lőszerek és rakéták szállítását, valamint esetleges észak-koreai katonai jelenlétet. Ezek az állítások vitatottak: Phenjan és Moszkva hivatalosan tagadta a fegyverszállítást, míg az Egyesült Államok és szövetségesei műholdfelvételekre és hírszerzési jelentésekre hivatkozva állították a transzferek tényét. A kérdéskör a jelenkori geopolitikai verseny részévé vált, és a bizonyítékok független ellenőrzése 2026 elején is korlátozott.

A emberi jogi helyzet tárgyalása szorosan kapcsolódik a válság narratívájához. Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa által 2013-ban felállított vizsgálóbizottság (COI) 2014-ben közzétett jelentése politikai fogolytáborokról, kényszermunkáról, kivégzésekről, kínzásról és a lakosság szisztematikus ellenőrzéséről számolt be. A jelentés a dokumentált visszaemlékezéseket, defektorok vallomásait és műholdfelvételeket használta fel, de a bizonyítékok jellege miatt a táborok lakóinak pontos számát nem lehetett megállapítani; a becslések 80 000–120 000 közötti, illetve ennél magasabb értékeket említenek. A „népirtás” kifejezés alkalmazása Észak-Koreával kapcsolatban nem része a tudományos konszenzusnak, bár egyes politikai szereplők és civil szervezetek használták. A phenjani kormány a jelentést az Egyesült Államok és szövetségesei politikai kampányának minősítette, és az emberi jogi kérdéseket belügyként kezelte. A könyv a minősítéseket a használóik megnevezésével tárgyalja, és nem teszi a „koncentrációs tábor” kifejezést a saját álláspontjává, mivel a vizsgálóbizottság „politikai fogolytábor” (political prison camp) kifejezést használt, és a történelmi analógiák értelmezésiek.

A déli megközelítés szempontjából a nemzetközi szankciók és a humanitárius segélyek között feszültség áll fenn: a dél-koreai kormányok – különösen a progresszív kormányzások – időnként a segélyezés és a gazdasági együttműködés újraindítását szorgalmazták, míg a konzervatív kormányok inkább a nyomásgyakorlást helyezték előtérbe. A Kaeszong Ipari Park 2016-os leállítása, amelyet a dél-koreai kormány a Phenjan által végrehajtott nukleáris kísérletre adott válaszként rendelt el, jól mutatja a két megközelítés közötti ingadozást. A park korábban a két Korea közötti gazdasági együttműködés szimbolikus helyszíne volt, és bezárása mindkét oldal számára veszteséget jelentett. A 2020-as években a dél-koreai közvélemény megosztott a Phenjannal szembeni politikát illetően, és a fiatalabb generációkban a nemzeti újraegyesítés iránti lelkesedés csökkenése is megfigyelhető volt a közvélemény-kutatások szerint.

Az észak-koreai nukleáris program technikai értékelése szintén vitatott. A Nemzetközi Atomenergia-ügynökség (NAÜ) az 1990-es évek eleje óta nem tudott rendszeres helyszíni ellenőrzéseket végezni, mivel Phenjan 1994-ben megszakította az együttműködést, majd 2002-ben kiutasította az ellenőröket. A nukleáris létesítmények állapota ezért műholdfelvételekből, defektorok beszámolóiból és a kísérletek szeizmikus adataiból becsülhető. A Yongbyon-i létesítmény – ahol az 5 MW-os grafitmoderált reaktor és az üzemanyag-újrafeldolgozó üzem található – a program központi eleme, de a 2010-es években a gázcentrifugás dúsítás is egyre nagyobb szerepet kapott. A szakértők többsége szerint Észak-Korea 2026 elején már rendelkezik működőképes nukleáris robbanófejekkel és hordozórakétákkal, de a harctéri célba juttatás megbízhatósága, a miniatürizálás pontossága és a termonukleáris képesség független megerősítése továbbra is nyitott kérdés. A robbanófejek számát 20 és 60 közé teszik a leggyakrabban idézett becslések, de ezek módszertani alapja közvetett, és a számok időben változhatnak.

A diplomáciai fordulatok elemzésekor fontos elkülöníteni a dokumentált találkozókat és nyilatkozatokat a valódi politikai eredményektől. A 2018–2019-es csúcstalálkozók ténye dokumentált, és a felek által aláírt közös nyilatkozatok szövege nyilvános. Ugyanakkor a „denuklearizáció” fogalmának értelmezése élesen eltérő volt: az Egyesült Államok a KNDK nukleáris fegyvereinek teljes, ellenőrizhető és visszafordíthatatlan felszámolását (CVID) értette alatta, míg Phenjan a térség egészére kiterjedő „nukleáris fenyegetés megszüntetésének” keretébe helyezte a kérdést,

ami az amerikai katonai jelenlét és a nukleáris elrettentés csökkentését is magában foglalta. Ez a fogalmi eltérés hozzájárult a tárgyalások kudarcához. A vietnami kudarc után a phenjani vezetés egyre kevésbé mutatott hajlandóságot a nukleáris képesség feladására, és a 2020-as évek közepén a hivatalos álláspont már a „nukleáris hatalom” státusz megszilárdítását hangsúlyozta.

A humanitárius helyzet 2026-os megítélése ellentmondásos. Az ENSZ-jelentések szerint az élelmiszer-ellátás bizonytalan, a gyermekek alultápláltsága továbbra is problémát jelent, és a covid-lezárások következtében a külföldi segélyszervezetek hozzáférése erősen korlátozott. Ugyanakkor a kormányzati statisztikák és a hivatalos médiaközlések a helyzet javulását állítják. A valós kép megállapításához a defektorok beszámolói, a műholdas éjszakai fényképek és a kínai–észak-koreai határkereskedelem volumene szolgáltat közvetett bizonyítékot. A 2020-as évek második felében a kínai határ részleges újranyitása és a turizmus újraindítására irányuló lépések a gazdasági aktivitás szerény növekedésére utaltak, de a független makrogazdasági adatok továbbra is hiányoznak.

### 26.3.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet által érintett időszak forrásbázisa rendkívül egyenetlen. A 2000-es évekig terjedő események – a hatoldalú tárgyalások dokumentumai, az ENSZ BT határozatok, a NAÜ jelentései, az amerikai és dél-koreai kormányzati nyilatkozatok – levéltári vagy hivatalos szövegként hozzáférhetők, és az eseménytörténet főbb vonalai dokumentált ténynek tekinthetők. Ugyanakkor az éhínség és a politikai táborok belső viszonyaira vonatkozó adatok kevésbé megbízhatók: a KNDK nem tett közzé részletes statisztikát, a defektorok visszaemlékezései pedig egyéni tapasztalatokat tükröznek, és nem reprezentatív mintákból származnak. A műholdfelvételek értelmezése módszertani viták tárgya. Az áldozatszámok ezért régészetihez hasonló – de jelenkori – statisztikai becslésnek minősülnek, széles bizonytalansági sávval.

A nukleáris kísérletek tényét a nemzetközi szeizmológiai hálózatok és a radionuklid-mérések megerősítik, tehát ezek dokumentált események. A robbantások hatóerejének, a robbanófejek számának és a termonukleáris jellegnek a megítélése azonban tudományos becslés és részben vitatott értelmezés. A hatoldalú tárgyalások jegyzőkönyvei nem mindegyike nyilvános, így a felek belső álláspontjairól alkotott kép részben diplomáciai forrásokból, részben későbbi visszaemlékezésekből származik. A 2018–2019-es csúcstalálkozók dokumentumai rövidek és szándékosan homályosak; a mögöttes tárgyalási dinamikát a résztvevők kiszivárogtatott beszámolói és későbbi interjúk alapján rekonstruálják, ami értelmezési vitákat hagy nyitva.

A 2020–2026 közötti évek forrásai különösen problémásak. A járványügyi lezárások, a külföldi tudósítók kitiltása és a hivatalos média ellenőrzött jellege miatt számos állítás – például az élelmiszerhiány, a katonai együttműködés Oroszországgal vagy a belső politikai átrendeződés – független bizonyítékokkal nem vagy alig ellenőrizhető. A szövegben ezért a „hírszerzési értesülések szerint”, „műholdfelvételek alapján” és „a kormány tagadja” fordulatok használata nem retorikai fogás, hanem a forráshelyzet leképezése. Az emlékezetpolitikai állítások is jelen vannak: Phenjan a „Nehéz menetelés” kifejezést a nemzeti túlélés hősi narratívájaként használja, míg a dél-koreai konzervatív és progresszív csoportok a saját politikai céljaikhoz igazítják a korszak értelmezését. A könyv ezeket a narratívákat elemzi, nem veszi át őket.

### 26.3.2. Rövid összefoglaló

Az 1990-es évek elején Észak-Korea gazdasági és humanitárius válságba került, amelyet a hidegháború vége, a természeti katasztrófák és az állami ellátórendszer összeomlása együttesen idézett elő. A „Nehéz menetelés” időszakában a halálos áldozatok számát 240 000 és több százezer, egyes becslések szerint milliós nagyságrendűre teszik, de a pontos adat nem ismert. A

nukleáris program az 1990-es évek óta fokozatosan eszkalálódott: Észak-Korea 2003-ban kilépett az atomsorompó-szerződésből, 2006-ban végrehajtotta első robbantási kísérletét, majd a 2010-es években interkontinentális hordozóeszközöket fejlesztett. A hatoldalú tárgyalások 2003 és 2009 között elvi megállapodásokat hoztak, de a végrehajtás elakadt. A 2018–2019-es diplomáciai fordulatok – a panmindzsoni, szingapúri és hanoi csúcstalálkozók – átmenetileg enyhítették a feszültséget, de a nukleáris leszerelésről nem született érdemi megállapodás. A 2020-as években Phenjan törvényben rögzítette nukleáris fegyveres állami státuszát, és a kísérletek, valamint a regionális feszültség ismét fokozódott. A szankciók folyamatosan szigorodtak, de hatásuk vitatott; humanitárius következményeik és a politikai fogolytáborok kérdése éles nemzetközi viták tárgya. A bizonyítékok egyenlőtlensége miatt a korszak értelmezése a forráskritikát igényli.

### 26.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Melyek az 1990-es évek észak-koreai éhínségének fő kiváltó okai, és miért bizonytalan az áldozatok számáról szóló tudás?
2. Hogyan változott Észak-Korea nukleáris programjának nemzetközi kezelése az 1994-es keretmegállapodástól a hatoldalú tárgyalásokon át a 2018–2019-es csúcstalálkozókig?
3. Milyen dokumentált tények és milyen vitatott értelmezések kapcsolódnak a 2017-es nukleáris robbantásokhoz és rakétakísérletekhez?
4. Mi a különbség a „politikai fogolytábor” és a „koncentrációs tábor” kifejezés használata között, és miért fontos ez a minősítések tárgyalásában?
5. Melyek a 2020-as években a forráshiányból fakadó legnagyobb bizonytalanságok Észak-Korea belpolitikájában és nemzetközi kapcsolataiban?

## 26.4. Korea 2026-ban: megosztottság, biztonság, identitás

A Koreai-félsziget 2026 elején a világ egyik legélesebb katonai és politikai választóvonala. A fegyverszüneti megállapodás óta eltelt több mint hét évtized alatt a megosztottság intézményesült: két, egymást kölcsönösen el nem ismerő állam, két ellentétes politikai-gazdasági berendezkedés és két, részben közös, részben egyre távolodó emlékezeti kultúra él egymás mellett. Ez az alfejezet a 2020-as évek közepének állapotát mutatja be a megosztottság tartósulása, a biztonsági helyzet, a demográfiai válság és a koreai identitás kérdései mentén. Az időhatárokat a 2018–2019-es koreai csúcstalálkozók utáni visszarendeződéstől a 2026-os jelenig húzzuk meg, de ahol a folyamatok megértése megkívánja, röviden visszautalunk a korábbi évtizedekre.

A két Korea közötti kapcsolat a 2018–2019-es látványos közeledés után a 2020-as évek elejére ismét a konfrontáció irányába fordult. A 2018-as phjongjang–szöuli és a 2019-es Hanoi csúcstalálkozók dokumentált tények, de azok értelmezése vitatott: egyes elemzők a nukleáris tárgyalások kudarcát átmeneti visszaesésként, mások a strukturális bizalmatlanság visszatéréseként értékelték. A 2020-as évek elején Észak-Korea ismét rendszeressé tette a rakétakísérleteket, Dél-Korea és az Egyesült Államok pedig újraindította a közös hadgyakorlatokat. 2023 végén és 2024 elején a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság hivatalos álláspontja markánsan megváltozott: a Koreai Munkapárt központi bizottsági ülésein Kim Dzsongun (Kim Jong-un) többször úgy fogalmazott, hogy a két Korea közötti viszony már nem „azonos nemzet” két állama közötti kapcsolat, hanem „ellenséges államok” közötti viszony. 2024 januárjában az észak-koreai Legfelsőbb Népi Gyűlés alkotmánymódosítást fogadott el, amely – a hivatalos észak-koreai média szerint – Dél-Koreát az „ellenséges állam” kifejezéssel jelöli, és eltávolította a békés újraegyesítés korábbi alkotmányos célját. Ez a lépés dokumentált tény abban az értelemben, hogy a módosítás megtörtént, de a pontos szövegét és annak jogi következményeit a szakirodalom még vitatja, mivel az észak-koreai jogszabályok teljes szövege nem mindig hozzáférhető. A dél-koreai kormányzat ezt az

újraegyesítés eszméjének feladásaként értékelte; az észak-koreai hivatalos narratíva szerint viszont a „két ellenséges állam” formula a realitások elismerése.

A biztonsági helyzetet alapvetően Észak-Korea nukleáris és ballisztikusrakéta-programja határozza meg. A program a 2000-es évek óta dokumentált nemzetközi vitatéma. 2006 és 2017 között hat föld alatti nukleáris robbantást hajtottak végre; ezek tényét a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség és a nemzeti szeizmológiai intézetek egyaránt megerősítették. Az utolsó, 2017. szeptemberi robbantás becsült hatóereje 100–250 kilotonna TNT-egyenérték, ami széles sáv, mert a szeizmikus mérésekből levont következtetések módszertani bizonytalanságot hordoznak. A 2020-as évek elején Észak-Korea több tucat ballisztikus rakétát indított, köztük interkontinentális ballisztikus rakétákat (ICBM) és manőverező robotrepülőgépeket. A kísérletek száma és technikai részletei az egyes években változtak; a pontos képességek értékelése titkosszolgálati becsléseken alapul, ezért az egyes állítások „régészeti vagy statisztikai becslésnek” minősülnek, nem pedig dokumentált ténynek. A nemzetközi szankciók – elsősorban az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai – korlátozzák az észak-koreai olaj- és ásványi exportot, de a végrehajtás hatékonysága változó. Kína és Oroszország a 2022 utáni geopolitikai feszültségekben egyre kevésbé hajlandó szigorítani a szankciókon; ez a megállapítás vitatott értelmezés, mert a két nagyhatalom hivatalosan továbbra is elismeri a BT-határozatokat, de a gyakorlatban a kereskedelmi adatok nem egyértelműek. A 2024-es orosz–észak-koreai közeledés – beleértve a vlagyivosztoki csúcstalálkozót és a feltételezett fegyverszállításokat – dokumentált események és diplomáciai nyilatkozatok tárgya, de a katonai együttműködés pontos tartalma nem nyilvános, ezért a sajtóhírek alapján nem tehető biztos kijelentés.

Dél-Korea biztonságpolitikája ezzel párhuzamosan átalakult. A 2010-es évek végén a baloldali Mun Dzsein (Moon Jae-in) kormányzat a párbeszédet és a gazdasági együttműködést helyezte előtérbe, de 2022 után a konzervatív Jun Szogjol (Yoon Suk-yeol) kormány a keményebb elrettentést és az amerikai szövetség megerősítését választotta. A washingtoni és a szöuli kormány közös nyilatkozatai a „kiterjesztett elrettentés” (extended deterrence) fogalmát használják, ami magában foglalja az amerikai nukleáris eszközök és a hadgyakorlatok rendszeresebb megjelenését a félszigeten. A 2023–2024-es amerikai–dél-koreai hadgyakorlatok mérete és üzenete vitatott: a szövetségesek szerint védekező jellegűek, Észak-Korea szerint inváziós előkészületek. A történeti elemzés számára fontos, hogy a megosztottság biztonsági dinamikája nem csupán két állam viszonya, hanem a kelet-ázsiai nagyhatalmi verseny része: az Egyesült Államok, Kína, Oroszország és Japán mind érdekelt a félsziget helyzetében, és a koreai konfliktus könnyen regionális vagy globális feszültséggé szélesedhet.

A demográfiai válság a dél-koreai társadalom egyik legsúlyosabb, hivatalos statisztikákkal jól dokumentált kihívása. A Koreai Köztársaság teljes termékenységi arányszáma 2018 óta 1 alatt van, és 2023-ban a hivatalos statisztikai hivatal adata szerint 0,72 gyermek/nő volt, ami a világ legalacsonyabb értékei közé tartozik. Ez az adat dokumentált statisztika, de értelmezése vitatott: egyes demográfusok a szám tartós csökkenését a lakhatási költségekkel, a munkaerőpiaci bizonytalansággal és a nemi szerepek átalakulásával magyarázzák, mások a családpolitikai intézkedések elégtelenségére mutatnak rá. A kormányzat 2006 óta több százmilliárd dollár nagyságrendű családtámogatási programot indított, de a termékenység nem emelkedett. A népesség-előrejelzések szerint Dél-Korea lakossága a 2020-as évek közepétől csökkenni kezd, és az idősödési index meredeken nő. A becslések a 2060-as évekre 30–40 millió közötti lakosságot vetítenek előre, de a sáv széles, mert a bevándorlási politika és a termékenységi trendek változhatnak. A bevándorlás kérdése a dél-koreai politikai viták egyik új törésvonala: a gazdasági szükségletek miatt egyre több vendégmunkás érkezik Délkelet-Ázsiából és más régiókból, de a társadalom egy része a homogén nemzetkép védelmében ellenzi a bevándorlás bővítését. Ez a vita nem csupán demográfiai, hanem identitáspolitikai is.

Észak-Korea demográfiai adatai ezzel szemben alapvetően bizonytalanok. Az ország statisztikai

rendszere nem nyilvános, a nemzetközi szervezetek – például az ENSZ Népesedési Alapja és az Egészségügyi Világszervezet – becslései gyakran eltérnek a hivatalos észak-koreai adatoktól. A 2020-as évek elején a becsült észak-koreai népesség 25–26 millió fő körül mozgott, de a COVID–19-világjárvány idején bevezetett határzár és az élelmiszer-ellátási nehézségek miatt a halandóságra és a születésszámra vonatkozó becslések még nagyobb bizonytalanságot hordoznak. Az észak-koreai termékenységi arányszámot 1,8–1,9 körülire becsülik, de ez statisztikai becslés, nem dokumentált tény. A 2020-as évek közepén több jelentés – köztük az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezetének jelentései – az élelmiszer-ellátás romlására utal, de a konkrét hiányszámok vitatottak. A humanitárius helyzet megítélésében az észak-koreai hivatalos álláspont és a nemzetközi szervezetek értékelése élesen eltér: előbbi a saját szuverenitását és a szankciók okozta nehézségeket hangsúlyozza, utóbbiak a strukturális elosztási egyenlőtlenségeket és a rezsim prioritásait is felelőssé teszik. A történetírás itt nem foglalhat állást a vitában, de jeleznie kell, hogy az éhínség vagy az alultápláltság fogalmának használata politikai minősítéssel járhat, ezért a szövegben a „dokumentált élelmezési nehézségek” és a „nemzetközi becslések szerinti alultápláltság” megfogalmazás a pontos.

A koreai identitás kérdése a megosztottság egyik legösszetettebb dimenziója. A koreai nyelv és a közös kulturális örökség – a hangul írás, a buddhista és konfuciánus hagyomány, a rizstermelő paraszti kultúra – a félsziget mindkét felén jelen van, de a két állam eltérő politikai rendszere az utóbbi évtizedekben egyre inkább eltérő nyelvi és kulturális gyakorlatokat termelt. Dél-Koreában a nyelvbe tömegesen kerültek be angol jövevényszavak, míg Észak-Korea a nyelvi „tisztaságot” hirdeti, és a hivatalos kommunikációban a szocialista ideológiai kifejezéseket részesíti előnyben. A szókincsbeli különbségek ma már dokumentált nyelvészeti tények, de a kölcsönös érthetőség még fennáll. A megosztottság következtében a dél-koreai tankönyvekben és a közbeszédben az újraegyesítés fogalma átalakult: a fiatalabb generációk körében a 2010-es évek óta végzett közvélemény-kutatások szerint csökkent azok aránya, akik az újraegyesítést feltétlenül szükségesnek vagy reálisnak tartják. Ezek az adatok statisztikai jellegűek, és a kérdésfeltevés módja erősen befolyásolja az eredményt, ezért óvatosan kell kezelni őket. A dél-koreai fiatalok jelentős része az észak-koreai kérdést gazdasági teherként és biztonsági kockázatként érzékeli, nem pedig nemzeti érzelmi ügyként. Ugyanakkor a „koreai nemzet” eszméje nem tűnt el: a sportrendezvényeken, a kulturális cserékben és a családegyesítési programokban továbbra is megjelenik a közös nemzeti hovatartozás nyelvezete. Észak-Korea hivatalos ideológiája a 2000-es évek óta a „szongun” (katonai elsőbbség) és a „koreai nemzeti elsőbbség” elemeit ötvözi, de a 2024-es alkotmánymódosítás óta a hivatalos retorika a „két ellenséges állam” elképzelést hangsúlyozza. Ez a változás emlékezetpolitikai állítás is: az észak-koreai rezsim a saját fennmaradását a déli állam elutasításával legitimálja, miközben a dél-koreai konzervatív kormányzat az északi rendszer emberi jogi bírálatával erősíti saját nemzeti identitását.

A diaszpóra és a koreai háború utáni kitelepültek leszármazottai tovább bonyolítják az identitásképet. Kínában, Japánban, az Egyesült Államokban és a posztszovjet térségben élő koreai közösségek saját emlékezeti hagyományokkal rendelkeznek, amelyek nem feltétlenül illeszkednek a két koreai állam hivatalos narratívájába. A japán megszállás alatti kényszermunka és a „komfortnők” kérdése a dél-koreai–japán viszony állandó feszültségforrása, és a koreai identitás egyik sérülékeny pontja. A 2015-ös és 2023-as dél-koreai–japán megállapodások a kényszermunka kompenzációjáról dokumentált diplomáciai lépések, de azok társadalmi elfogadottsága Dél-Koreában vitatott; az áldozatok egy része és a civil szervezetek a megállapodást elégtelennek tartják. Ez a vita jól mutatja, hogy a hivatalos államközi rendezés és a társadalmi emlékezet nem mindig esik egybe.

A jelenkori belpolitikai folyamatok hozzájárulnak a fenti trendekhez. Dél-Koreában 2022 óta a Jun Szogjol vezette kormányzat szorosabban kötődik az Egyesült Államokhoz, és határozottabban bírálja Észak-Koreát. A kormányzati politika a „globális kulcsállam” (global pivotal state) szerepét hangsúlyozza, ami a demokrácia és az emberi jogok értékeinek aktív képviseletét

jelenti. Ez a retorika nem értékmentes, hanem emlékezetpolitikai állítás: a dél-koreai kormány a saját demokratizálódásának történetét szembeállítja az észak-koreai rendszerrel. A társadalom ugyanakkor erősen polarizált: a generációs, nemi és regionális törésvonalak a választásokon is megjelennek. A 2022-es elnökválasztás szoros eredménye – Jun Szogjol a szavazatok mintegy 48,6 százalékával győzött – dokumentált statisztika, de a választói magatartás magyarázatai eltérnek. A lakhatási árak emelkedése, a munkahelyi bizonytalanság és a nemek közötti konfliktus a dél-koreai közbeszéd meghatározó témái. A feminizmus és az antifeminista mozgalom közötti vita a 2020-as években kiéleződött; ez a vita nem redukálható a keleti társadalmakról szóló sztereotípiákra, hanem a globális trendek részeként kell értelmezni.

Észak-Korea belpolitikája a 2020-as években a Kim Dzsongun-rezsim fennmaradására és a belső kontroll fenntartására összpontosít. A 2021-es pártkongresszuson Kim Dzsongun elismerte a gazdasági tervek kudarcát, ami a rezsim kommunikációjában szokatlan nyíltság volt. A COVID–19-járvány idején bevezetett határzár több mint két évre elvágta az országot a külvilágtól; a 2022–2023-as részleges újranyitás után a kereskedelem Kínával fokozatosan újraindult, de a hivatalos statisztikák hiányában a gazdasági helyzet megítélése bizonytalan. A rezsim a belső elnyomás eszközeit – a politikai fogolytáborokat, a megfigyelést és az ideológiai ellenőrzést – a 2010-es évek óta dokumentáltan működteti, de a fogvatartottak számára vonatkozó becslések 80 000 és 120 000 fő közé esnek, ami nagy bizonytalanságot tükröz. Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának vizsgálóbizottsága 2014-ben közzétett jelentése „emberiesség elleni bűncselekményeknek” minősítette a rendszer egyes gyakorlatait; Észak-Korea ezt a jelentést politikai indíttatásúnak nevezte, és nem ismeri el. A történetírás itt a dokumentált jelentéseket és az elutasító választ együtt mutatja be, anélkül, hogy a minősítést magáévá tenné vagy elutasítaná: ez a kategória „vitatott értelmezés” és „emlékezetpolitikai állítás” egyszerre.

A 2024-es észak-koreai alkotmánymódosítás – amely a déli államot ellenséges államммá nyilvánította – a megosztottság intézményesítésének eddigi legélesebb jele. A szakirodalom egy része ezt a lépést a rezsim túlélési stratégiájának részeként értelmezi: Kim Dzsongun a belső legitimációt a külső fenyegetés hangoztatásával erősíti. Más elemzők szerint a változtatás a tárgyalási pozíció javítását szolgálja, és nem zárja ki a jövőbeli párbeszédet. A vita azt mutatja, hogy a koreai megosztottság nem statikus állapot, hanem folyamatosan újraértelmezett viszony. A 2026-os jelenben a félszigeten nincs fegyveres konfliktus, de a fegyverszüneti megállapodás békeszerződéssel való felváltása továbbra sem történt meg; a koreai háború tehát jogilag függőben lévő konfliktus. Ez a tény a biztonsági helyzet minden elemzésének alapja.

A koreai identitás jövője a megosztottság tartósulásának függvénye. A dél-koreai fiatalok számára az észak-koreai kérdés egyre inkább biztonsági és gazdasági probléma, nem pedig nemzeti érzelmi ügy. A közös nyelv és a családi kapcsolatok azonban továbbra is hidat képeznek. A 2018–2019-es családegyesítési találkozók – amelyeken a koreai háborúban szétszakított családok tagjai találkoztak – dokumentált események, és erőteljesen mutatják a megosztottság emberi költségeit. A 2020-as évek közepén a résztvevők átlagéletkora rendkívül magas, és a program folytatása bizonytalan. A szétszakított családok kérdése egyszerre humanitárius, emlékezetpolitikai és identitáskérdés: a családegyesítés újraindítása mindkét fél részéről politikai gesztus, de az érintettek számára a személyes múlt feldolgozásának feltétele.

A demográfiai válság és a migráció a koreai identitás új kihívásai. Dél-Korea hagyományosan homogén nemzeti önképe a bevándorlás bővülésével feszültségbe kerül. A külföldi munkavállalók és a vegyes házasságok számának növekedése lassan átalakítja a társadalmi valóságot, de a hivatalos multikulturalizmus politikája és a mindennapi diszkrimináció közötti szakadék vitatott. A 2020-as években több felmérés mutatott ki diszkriminációt a bevándorlókkal szemben, de a jelenség mértékéről nincs konszenzus. Ez a kérdés a jövőben valószínűleg erősödni fog, mivel a munkaerőhiány és az elöregedés miatt a bevándorlás gazdasági szükségszerűséggé válik. Az észak-koreai menekültek (úgynevezett „szettulmin”) száma a 2020-as években csökkent a határzár

miatt, de a Dél-Koreában élő északi származásúak integrációja továbbra is kihívás. A menekültek tapasztalatai – az északi társadalom működéséről szóló beszámolók – fontos források, de az egyéni visszaemlékezések nem általánosíthatók, és az észak-koreai rezsim a menekültek beszámolóit „ellenpropagandának" minősíti. A történetírás itt a szóbeli hagyomány és a dokumentált tények közötti határon mozog.

Összességében Korea 2026-ban a tartós megosztottság, a nukleáris fenyegetés, a demográfiai zsugorodás és az identitás átalakulásának egymást erősítő problémáival néz szembe. A két állam közötti viszony a hidegháború utáni reményteljes időszakok ellenére újra konfrontatívvá vált, és a nagyhatalmi verseny tovább csökkenti a kompromisszum esélyét. Ugyanakkor a koreai társadalmak – különösen délen – dinamikusak, és a civil társadalom, a kulturális ipar és a demokratikus intézmények továbbra is befolyásolják a jövő alakulását. A megosztottság nem determinált végállapot, hanem olyan történeti folyamat eredménye, amelyben a szereplők döntései és a külső körülmények egyaránt szerepet játszanak.

### 26.4.1. Források és bizonytalanságok

A koreai megosztottságra vonatkozó források erősen aszimmetrikusak. Dél-Korea demokratikus intézményei részletes és hozzáférhető statisztikákat, parlamenti jegyzőkönyveket és sajtóanyagokat tesznek közzé, ezért a dél-koreai belpolitikai és demográfiai kérdések dokumentált tényeken alapulnak. A termékenységi ráta, a választási eredmények és a GDP-adatok hivatalos statisztikák, de a jövőre vonatkozó előrejelzések módszertani becslések. Észak-Korea ezzel szemben szinte teljesen zárt: a hivatalos adatok ritkán nyilvánosak, és azokat a rezsim propagandacélokra használhatja. A nemzetközi becslések műholdfelvételeken, menekültbeszámolókon és titkosszolgálati jelentéseken alapulnak, ezért a számok szükségszerűen széles sávban mozognak. Az észak-koreai nukleáris képességek értékelése különösen bizonytalan: a robbantások szeizmikus jelei dokumentáltak, de a hatóerőre és a fegyverrendszerek hadrafoghatóságára vonatkozó következtetések becslések. A 2024-es alkotmánymódosítás pontos szövege nem teljesen hozzáférhető, ezért a szakirodalom a hivatalos közleményekre támaszkodik. A 2025–2026-os fejleményekről még nem állnak rendelkezésre lezárt forráskiadványok, ezért az azokra vonatkozó állításokat ellenőrzött sajtójelentések és kormányzati közlemények alapján kell kezelni, és a bizonytalanságot jelezni kell. A koreai identitásra vonatkozó közvélemény-kutatások módszertana eltérő, ezért a tendenciák iránya fontosabb, mint a pontos százalékok.

### 26.4.2. Rövid összefoglaló

A Koreai-félsziget 2026-ban a második világháború utáni megosztottság egyik legtartósabb példája. A 2018–2019-es közeledés után a kapcsolatok ismét konfrontatívvá váltak; Észak-Korea 2024-ben alkotmányos szinten ellenséges államnak nyilvánította Dél-Koreát. A biztonsági helyzetet az észak-koreai nukleáris és rakétaprogram, valamint az amerikai–dél-koreai szövetség erősítése határozza meg. Dél-Korea demográfiai válsága – a világ legalacsonyabb termékenységi rátájával – a társadalom és a gazdaság alapjait rengeti meg, miközben Észak-Korea humanitárius helyzete zárt és nehezen megismerhető. A koreai identitás a közös nyelv ellenére egyre inkább szétválik: a déli fiatalság az újraegyesítést gazdasági teherként, az északi rezsim a délit ellenségként tételezi. A megosztottság tehát nem csupán politikai, hanem demográfiai, kulturális és emlékezeti folyamat is.

### 26.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált lépésekkel intézményesítette Észak-Korea a „két ellenséges állam” viszonyt 2024-ben, és milyen forrásbizonytalanságok kapcsolódnak ehhez?
2. Miért tekinthető a dél-koreai termékenységi válság dokumentált statisztikának, míg az észak-koreai demográfiai adatok csak becslések?
3. Hogyan befolyásolja a nagyhatalmi verseny – különösen az Egyesült Államok, Kína és Oroszország kapcsolata – a koreai biztonsági helyzetet?
4. Milyen generációs különbségek mutatkoznak a dél-koreai társadalomban az újraegyesítés megítélésében, és miért kell óvatosan kezelni a közvélemény-kutatási adatokat?
5. Miért minősül a koreai identitás kérdése egyszerre nyelvi, emlékezetpolitikai és demográfiai problémának?

# IV. rész – Oroszország: a Kijevi Rusztól Eurázsia nagyhatalmáig

# 27 A Kijevi Rusz és a Moszkvai Nagyfejedelemség

## 27.1. A keleti szlávok és a Kijevi Rusz

A keleti szlávok története a kora középkori Kelet-Európa folyóhálózata mentén bontakozott ki, és a Kijevi Rusz államalakulatában öltött intézményes formát. Ez az alfejezet a keleti szláv csoportok megtelepedésétől a 13. század közepéig, a mongol hódításig követi nyomon a folyamatot: bemutatja a politikai keretek kialakulását, a 988-as kereszténységfelvételt, valamint a társadalom és a távolsági kereskedelem működését. A Kijevi Rusz nem a mai Oroszország előzménye, hanem a keleti szláv fejedelemségek közös politikai-dinasztikus kerete, amelynek örökségét a mai ukrán, belorusz és orosz történeti hagyomány egyaránt magáénak vallja – ezt az emlékezetpolitikai vitát a forrásoknál külön is jelöljük.

A keleti szlávok betelepülése és a korai településterület

A szláv nyelvű népesség Kelet-Európában való jelenléte régészeti és nyelvészeti adatok alapján az i. sz. 5–8. századra tehető, de a folyamat részletei régészeti becsléseken és közvetett forrásokon nyugszanak. A keleti szláv csoportok a mai Ukrajna, Fehéroroszország és Oroszország európai részének erdős sztyepp és erdőövezetében szóródtak szét. A bizánci szerzők – elsősorban Prokopiosz és a Strategikon – a 6. században „szklavénok” és „antok” néven említik a szláv csoportokat, de nem dönthető el egyértelműen, hogy ezek közvetlenül a keleti szlávok elődei-e. A nyelvészeti rekonstrukció szerint a szláv nyelvek szétválása a 6–9. században zajlott; a keleti szláv nyelvjárások a Kijev környéki és a Novgorod környéki csoportokból fejlődtek ki.

A 9. századra a keleti szlávok számos, a forrásokban „törzsi” vagy „népi” elnevezéssel illetett csoportban éltek. Az Elmúlt idők krónikája (Poveszty vremennih let) – a 12. század elején összeállított, hagyományosan Nyesztornak tulajdonított kijevi krónika – felsorolja a poljánokat Kijev környékén, a drevljánokat, a szeverjánokat, a krivicseket, a radimicseket, a vjaticsokat, a dregovicsokat és a szlovéneket. A krónika ezeket a csoportokat visszamenőleg, dinasztikus és egyházi szempontból rendezte el; a felsorolás tehát nem tekinthető a 9. századi etnikai viszonyok pontos tükrének. A régészet a 8–10. századból eltérő temetkezési rítusokat, településhálózati mintákat és kerámiatípusokat különít el, amelyek nagyjából megfeleltethetők a krónika csoportjainak, de az azonosítás gyakran vitatott értelmezés.

A keleti szlávok gazdasága vegyes volt: égetéses-irtásos földművelés, állattartás, vadászat, halászat és méhészkedés. A folyók nemcsak közlekedési útvonalként, hanem halászati és kereskedelmi erőforrásként is meghatározták a településhálózatot. A korai központok közé tartozott Kijev a Dnyeper középső folyásánál, Novgorod (a korai forrásokban „Holmgard”) az Ilmeny-tó mellett, valamint Polock, Csernyigov és Szmolenszk. A települések egy része erődített fejedelmi központ volt, más része kereskedő- és kézműves telepekből állt. A városok szerepe a 10. századtól nőtt meg, amikor a távolsági kereskedelem bevételei a fejedelmi hatalom alapjává váltak.

A Kijevi Rusz kialakulása: dinasztia és hatalomgyakorlás

A Kijevi Rusz politikai kerete a 9. század második felében kezdett formálódni. Az Elmúlt idők krónikája szerint a szláv és finnugor csoportok 862-ben varég (skandináv) fejedelmeket hívtak

be, hogy rendet teremtsenek: Rurik és testvérei érkeztek, és Rurik Novgorodban rendezkedett be. A krónika szerint Rurik utóda, Oleg 882-ben elfoglalta Kijevet, és ott tette meg a fejedelmi központot. Ez a „behívás” elbeszélés a 19. század óta heves történetírói vita tárgya. A normann elmélet hívei a skandináv elit államalapító szerepét hangsúlyozták, míg az anti-normanista álláspont a helyi szláv fejlődést és a varégok másodlagos szerepét emelte ki. A mai tudományos konszenzus szerint a skandináv harcos-kereskedők – varégok – jelenléte a 9–10. századi keleti szláv területen régészetileg és írásos forrásokkal is igazolható, de a varég elit nem „importálta” az államiságot: a fejedelmi hatalom a helyi társadalmi rétegződésre, a kereskedelmi útvonalak ellenőrzésére és a katonai kíséret intézményére épült. A vita maga is emlékezetpolitikai töltetű: a 18–19. századi orosz és német történészek vitája a nemzeti önkép része lett.

Oleg és utódai a 10. század első felében a Dnyeper menti kereskedelmi utat ellenőrizték, és katonai expedíciókat vezettek Bizánc ellen. A krónika beszámol arról, hogy Oleg 907-ben és 911-ben szerződést kötött Bizánccal; e szerződések szövege a krónikában fennmaradt, és a kereskedelem feltételeit, valamint a varég kíséret járandóságait rögzíti. A bizánci források, különösen VII. Konstantin császár De administrando imperio című műve (10. század közepe), megerősítik, hogy a „Rusz” nevű csoportok hajóikkal a Dnyeperen érkeztek Konstantinápolyba, és téli adógyűjtő körutakat tettek a szláv törzsek között. A fejedelmi hatalom tehát nem területileg egységes adminisztrációként, hanem adóztató és katonai hálózatként működött.

Igor fejedelem (uralkodott kb. 912–945) alatt a krónika szerint a drevljánok adólázadása következett be: Igor megölését a krónika az adók túlzott behajtásával magyarázza. Özvegye, Olga régensként kormányzott, és a krónika szerint megtorlást hajtott végre, ugyanakkor szabályozta az adóztatás rendjét. Olga konstantinápolyi látogatása (957 körül) dokumentált esemény: a bizánci udvari szertartáskönyv beszámol fogadásáról. Olga személyes megkeresztelkedése a keleti kereszténység felé mutató első uralkodói lépés volt, de nem járt a Rusz kollektív megtérésével.

A 10. század második felében Szvjatoszláv (uralkodott kb. 960–972) katonai expanzióba kezdett: a krónika szerint legyőzte a Kazár Birodalmat a Volga alsó folyásánál, hadjáratot vezetett a dunai bolgárok ellen, és összeütközésbe került Bizánccal. A kazár vereség megnyitotta a Volga-útvonalat, de Szvjatoszláv halála után fiai között trónharc tört ki. A dinasztikus harcok a Rusz politikai rendjének visszatérő sajátosságai maradtak: a fejedelmi család tagjai a területet közös birtokként kezelték, és a szenioritás elve alapján váltották egymást a városokban. Ez a rendszer a 12. században a részfejedelemségek megerősödéséhez és Kijev központi szerepének hanyatlásához vezetett.

Vlagyimir és a kereszténység felvétele (988)

Vlagyimir (Vladimir) fejedelem (uralkodott kb. 980–1015) uralkodása a Kijevi Rusz politikai és vallási fordulópontja. A krónika szerint Vlagyimir kezdetben pogány szentélyeket emelt Kijevben, és többnejűségben élt. 988 körül azonban megkeresztelkedett, és Bizáncból hozott feleségül Anna hercegnőt, II. Baszileiosz császár nővérét. A krónika hosszú elbeszélést közöl a „vallásválasztásról”: követek érkeznek a muszlim volgai bolgároktól, a zsidó kazároktól, a nyugati keresztényektől és a bizánci görögöktől; Vlagyimir a bizánci rítust választja, mert a konstantinápolyi istentisztelet szépsége lenyűgözte küldötteit. Ezt az elbeszélést a mai történetírás irodalmi konstrukciónak tekinti, amely a krónikás saját kora (a 11–12. század) vallási-politikai igényeit vetíti vissza. A kereszténység felvételének ténye azonban dokumentált: bizánci források, a krónika és a korabeli pénzverés is alátámasztja.

A 988-as események során Vlagyimir katonai segítséget nyújtott II. Baszileiosznak a lázadó Bardasz Phókasz ellen, cserébe a császári házasságért és a kereszténység felvételéért. A házasság diplomáciai jelentősége óriási volt: a bizánci uralkodóház korábban nem adott hercegnőt „barbár” fejedelemhez. A krónika szerint Vlagyimir Kijevben a Dnyeperben kereszteltette meg a lakosságot, a pogány bálványokat pedig ledöntötték. A tömeges keresztség leírása a krónika retorikai eleme;

a tényleges megtérés fokozatos, és a vidéki pogány szokások még évszázadokig fennmaradtak. A régészet a 10–11. századból a pogány temetkezések fokozatos eltűnését és a keresztény jelképek megjelenését mutatja, ami alátámasztja a fokozatos áttérést.

A kereszténység felvétele a bizánci rítus szerint a Kijevi Rusz kulturális és politikai orientációját határozta meg. A 11. században a Rusz egyháza a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott; a metropolita székhelye Kijev volt, és az első metropoliták görögök voltak. A szláv nyelvű liturgia és írásbeliség – amelyet Cirill és Metód örökségeként a bolgár egyház közvetített – lehetővé tette, hogy a kereszténység ne maradjon idegen, görög nyelvű vallás. A nyírfakéreg-oklevelek és a korai kódexek tanúsítják az írásbeliség terjedését az egyházi és adminisztratív életben. A 1054-es nagy egyházszakadás után a Rusz a keleti (ortodox) kereszténységhez tartozott, de ennek a későbbi felekezeti tudata a 11. században még nem volt meghatározó.

Vlagyimir alatt a fejedelmi hatalom megszilárdult: a krónika szerint fiait helyezte a nagyobb városokba, erődített határvédelmi vonalat épített a sztyeppei nomádok ellen, és saját pénzt veretett. A „Vlagyimir aranya” és „ezüstje” feliratai bizánci mintát követnek, és a fejedelem keresztény uralkodói önképét tükrözik. Vlagyimir halála után fiai között újabb trónharcok következtek; a krónika szerint a később szentté avatott Borisz és Gleb meggyilkolása a dinasztikus erőszak korai példája, és a szentté avatásuk a Rusz első saját szentjeivé tette őket.

A Rusz társadalma a 10–13. században

A Kijevi Rusz társadalmának rekonstrukciója elsősorban a Russzkaja Pravda – a Jaroszláv és utódai alatt összeállított, a 11–12. században bővülő törvénykönyv –, a krónikák, a nyírfakéreg-oklevelek és a régészeti adatok alapján lehetséges. A társadalom nem „rendi” vagy „osztály” jellegű volt a későbbi értelemben, hanem jogi státuszok és függőségi viszonyok bonyolult hálózata.

A fejedelmi hatalom csúcsán a fejedelem és a dinasztia állt. A fejedelmi kíséret – a druzsina – a fejedelem katonai és adminisztratív elitjét alkotta. A druzsina idősebb tagjaiból alakult ki a bojárság: nagybirtokos, a fejedelmi tanácsban részt vevő elit, amely a 12. századtól saját városi és vidéki birtokokkal rendelkezett. A bojárok a fejedelemhez személyes hűséggel kötődtek; a szolgálat és a birtokadomány összefonódott. A szabad lakosság többségét a Russzkaja Pravda „ljugyi” (emberek) néven említi; a vidéki szabad parasztok a „szmerd” kategóriába tartoztak, de e fogalom pontos jelentése vitatott: egyes értelmezések szerint a szmerdek a fejedelemnek adózó szabad faluközösségi tagok voltak, mások szerint félig függő helyzetűek. A „zakup” olyan adós volt, aki kölcsön fejében munkával tartozott; a „holop” jogilag rabszolga, aki a legszélesebb körű függőségben élt. A Russzkaja Pravda büntetési tételei a különböző jogi státuszok szerint differenciáltak: a szabad ember életéért járó vérdíj magasabb volt, mint a holopé.

A városi lakosság jelentős része kézművesekből és kereskedőkből állt. A régészeti feltárások Kijevben, Novgorodban, Szmolenszkben és Polockban megmutatták a kézműves negyedeket, a műhelyeket és a távolsági kereskedelem áruit. A városi közösségek gyakran veche – népgyűlés – formájában fejezték ki politikai akaratukat; a veche intézménye különösen Novgorodban erősödött meg, ahol a 12. századtól a fejedelem hatalmát szerződés korlátozta. Novgorod különutas fejlődése – a bojár köztársaság, a fejedelem meghívása és elűzése – a Rusz politikai sokféleségét mutatja.

A társadalomban a kereszténység felvétele új intézményeket hozott: az egyházi bíráskodás, a kolostorok, a szegénygondozás és az írásbeliség. Az egyház a fejedelmi hatalom szövetségese volt, de a 12. századtól a kolostorok saját birtokokra tettek szert, és a fejedelmi udvar mellett a műveltség központjaivá váltak. A Kijevi Barlangkolostor (Pecserszka Lavra) alapítása a 11. század közepére tehető; krónikás hagyománya a Rusz egyházi és kulturális identitásának fontos eleme.

A kereskedelem és a „varégoktól a görögökig” útvonal

A Kijevi Rusz gazdaságának meghatározó eleme a távolsági kereskedelem volt. A krónika kifejezése – „a varégoktól a görögökig” – a Balti-tengert a Fekete-tengerrel összekötő folyami útvonalat jelöli: a Néva, a Ladoga-tó, a Volhov, az Ilmeny-tó, a Lovaty, majd a Dnyeper, végül a Fekete-tenger és Konstantinápoly. A hajókat a vízválasztóknál szárazföldön vontatták át; a Dnyeper zuhatagainál a hajókat kirakodták, ami a krónika szerint állandó veszélynek tette ki az utazókat a sztyeppei nomád támadásokkal szemben. A Volga-útvonal a Baltikumból a Volgán át a Kaszpi-tengerhez és a muszlim kereskedőhálózathoz vezetett. Ez az útvonal a 9–10. században különösen fontos volt az ezüst dirhemek beáramlása miatt: a régészeti leletek nagy számú muszlim ezüstpénzt tartalmaznak, ami a keleti kereskedelem intenzitását mutatja. A 11. századtól az ezüstbeáramlás visszaesett, és a nyugat-európai pénzek, majd a helyi pénzverés szerepe nőtt.

A Rusz exportja elsősorban nyersanyagokból állt: prémek (hód, nyest, mókus, róka), viasz, méz, bőr, rabszolgák, valamint erdei termékek. Az import: ezüst, arany, selyem, bor, fűszerek, fegyverek és üveggyöngyök. A kereskedelem nemcsak a fejedelmi kincstárat gazdagította, hanem a druzsina és a bojárság jövedelmét is: a fejedelem adóként beszedett javakat – prém, viasz, méz – exportálta, és a bevételből fizette kíséretét. Ez a „adó–export–katonai szolgálat” körforgás a Rusz politikai gazdaságtanának alapja volt. A fejedelmi adóztatás formája a „poljugye” volt: a fejedelem és kísérete télen körbejárta a szláv törzseket, beszedte az adót, majd tavasszal a Dnyeperen délre szállította az árukat. Ezt a rendszert Olga szabályozta a krónika szerint, és a 10. századi bizánci leírás is megerősíti.

A kereskedelemhez kapcsolódó városi központok a fejedelmi hatalom csomópontjai voltak. Kijev a Dnyeper középső folyásánál a déli kereskedelem, Novgorod az északi útvonalak ellenőrzője volt. A 11–12. században a regionális központok – Csernyigov, Szmolenszk, Polock, Vlagyimir, Halics – önálló kereskedelmi hálózatot építettek ki, és a fejedelmi család tagjai közötti trónharcok gyakran a kereskedelmi bevételek ellenőrzéséről szóltak. A nyugat-európai források – például a 11. századi Adam von Bremen – a Rusz kereskedővárosait a Baltikum felé nyitott központokként írják le.

A 12–13. század: a részfejedelemségek kora és a Kijev hanyatlása

A 11. század közepén, Jaroszláv (Bölcs Jaroszláv) halála (1054) után a fejedelmi család tagjai között a szenioritási rendszer egyre bonyolultabbá vált. A 12. századra a Kijevi Rusz politikai egysége fellazult: a helyi dinasztiák megerősödtek, és Kijev már nem volt a központi hatalom kizárólagos székhelye. Novgorod saját fejedelmi szerződésrendszert alakított ki; Vlagyimir-Szuzdal a mai Oroszország északkeleti részén, Halics-Volhínia a mai Ukrajna nyugati részén épített erős regionális hatalmat. A krónika ezt a korszakot a „földek” (zemlja) rendszereként írja le, ahol a fejedelmek saját öröklött területüket kormányozták, és Kijev csak szimbolikus elsőbbséget élvezett.

A széttagolódás nem jelentett teljes szétesést: a dinasztikus kapcsolatok, a közös egyházi szervezet és a jogi hagyomány – a Russzkaja Pravda – összekötötte a fejedelemségeket. Ugyanakkor a 12. század végétől a sztyeppei nomád nyomás – különösen a kunok – fokozódott, és a Dnyeper menti kereskedelmi út biztonsága romlott. A 13. század elején a részfejedelemségek egymás közötti harcai meggyengítették a Kijevi Rusz utódállamait, amelyek így a mongol hódítás (1237–1240) idején nem tudtak egységes ellenállást kifejteni. Ezt a következő alfejezet tárgyalja, de itt annyit rögzíthetünk: a Kijevi Rusz politikai kerete a 13. század közepére felbomlott, és a keleti szláv területek a mongol uralom alatt különböző pályákon fejlődtek tovább.

Források és bizonytalanságok

A Kijevi Rusz történetének fő elbeszélő forrása az Elmúlt idők krónikája, amely a 12. század elején készült, és korábbi, mára elveszett szövegeket is felhasznált. A krónika nem kortárs dokumentum a 9–10. század eseményeihez: a szerzők a dinasztikus legitimitást, az egyházi tanítást és a

fejedelmi udvar politikai érdekeit szolgálták. A 907-es és 911-es bizánci szerződések szövege a krónikában fennmaradt, de hitelességük és formájuk vitatott – egyes kutatók szerint a szövegek későbbi átdolgozáson mentek át. A bizánci források – VII. Konstantin De administrando imperio, a szertartáskönyv, a történetírók – független megerősítést adnak a Rusz hajós kereskedelméről és a 10. századi diplomáciai kapcsolatokról, de a bizánci szerzők a Rusz-t gyakran „barbár" kategóriában ábrázolták, ami torzíthatja a képet.

A régészeti adatok különösen fontosak a korai korszakhoz: a 9–10. századi temetők, kincsek és települések a varég jelenlétet, a kereskedelem útvonalait és az anyagi kultúrát dokumentálják. A Gnyozdovo melletti nagy temető és település a Dnyeper felső folyásánál a varég–szláv kereskedelem egyik csomópontja volt; a leletanyag skandináv, szláv, balti és keleti elemeket vegyít. A Rurikovo gorodiscse Novgorod mellett a korai fejedelmi központ régészeti nyomait őrzi. A településhálózat és a demográfia rekonstrukciója azonban becsléseken alapul: a 10–13. századi népességre nincsenek megbízható számsorok, és a városok lakosságát csak nagyságrendileg lehet megbecsülni.

A kereszténység felvételének körülményei forráskritikailag összetettek. A krónika „vallásválasztás" elbeszélése irodalmi toposz, amelyet a bizánci források nem erősítenek meg. A 988-as évszám a krónikából származik, és a mai történészek többsége elfogadja, de a pontos dátum körül kisebb bizonytalanság van. A tömeges keresztség leírása nyilvánvalóan retorikai túlzás; a pogány szokások továbbélését a Russzkaja Pravda egyes rendelkezései és a 11–12. századi prédikációk is jelzik.

A társadalom rekonstrukciójában a Russzkaja Pravda a legfontosabb forrás, de a jogi szöveg nem tükrözi a társadalmi gyakorlat minden részletét. A „szmerd", „zakup" és más kategóriák pontos tartalma a szakirodalomban vitatott: a jogi terminusok jelentése koronként és régióként változhatott. A nyírfakéreg-oklevelek – amelyek Novgorodból és más északi városokból kerültek elő – a mindennapi élet, a kereskedelem, a családi jog és az írásbeliség egyedülálló forrásai, de földrajzi eloszlásuk egyenetlen, és a déli területekre nem reprezentatívak.

A Kijevi Rusz örökségének értelmezése emlékezetpolitikai vita tárgya. Az orosz történetírás hagyományosan a Rusz-t az orosz államiság közvetlen előzményeként mutatja be, míg az ukrán történetírás a Kijevi Rusz-t a mai Ukrajna területén kialakult államként hangsúlyozza. A belorusz hagyomány a Polocki Fejedelemség és a keleti szláv közösség szerepét emeli ki. A régészeti és írott források alapján annyi bizonyos: a Kijevi Rusz a keleti szláv csoportok közös politikai-dinasztikus kerete volt, amelyből a későbbi ukrán, belorusz és orosz politikai alakulatok különböző utakon fejlődtek ki. A modern nemzeti kategóriákat a 9–13. századra visszavetíteni anakronisztikus; a fejedelmi dinasztia, a városi közösség és az egyházi hovatartozás voltak a kor meghatározó identitásformái.

Rövid összefoglaló

A keleti szlávok a 6–9. században telepedtek meg a kelet-európai folyóhálózat mentén. A Kijevi Rusz a 9. század végén jött létre, amikor a skandináv varég elit és a helyi szláv társadalom együttműködése nyomán Kijev központú fejedelmi hatalom alakult ki. A 10. században a Rusz a Dnyeper- és Volga-útvonalak ellenőrzésére épített adóztató és kereskedő állam volt, amely Bizánccal szerződéses kapcsolatot tartott fenn. Vlagyimir 988-as kereszténységfelvétele a bizánci rítusú egyházhoz kötötte a Ruszt, és megalapozta a szláv nyelvű írásbeliséget. A társadalom a fejedelmi druzsina, a bojárság, a szabad közrendűek és a függő helyzetű csoportok jogilag tagolt rendszere volt; a városok – Kijev, Novgorod, Polock – a kereskedelem és a veche politikai élet központjaiként működtek. A 12. századra a részfejedelemségek megerősödésével Kijev központi szerepe hanyatlott, és a 13. század eleji megosztottság megkönnyítette a mongol hódítást.

Önellenőrző kérdések

1. Milyen források alapján rekonstruálható a keleti szlávok betelepülése, és miért kell óvatosan kezelni az Elmúlt idők krónikájának törzsi felsorolását?
2. Mi a normann vita lényege, és hogyan foglal állást a mai tudományos konszenzus a varégok szerepéről a Kijevi Rusz kialakulásában?
3. Milyen politikai és diplomáciai körülmények vezettek Vlagyimir 988-as kereszténységfelvételéhez, és miért tekinthető a krónika „vallásválasztás” elbeszélése irodalmi konstrukciónak?
4. Hogyan működött a „varégoktól a görögökig” kereskedelmi útvonal, és milyen javak áramlottak rajta a 9–11. században?
5. Milyen jogi státuszok különböztették meg a Kijevi Rusz társadalmának tagjait a Russzkaja Pravda alapján, és miért vitatott egyes kategóriák jelentése?

## 27.2. A mongol uralom és az Arany Horda

A mongol hódítás nem a semmiből érkezett: a keleti szláv fejedelemségek már 1223-ban, a Kalka folyó melletti csatában megtapasztalták a mongol haderő csapásmódját, amely a széttagolt Kijevi Rusz fejedelmeit súlyos vereséggel sújtotta. A döntő támadás azonban csak másfél évtizeddel később, 1237 és 1240 között érte el a régiót, és alapjaiban alakította át a kelet-európai politikai rendet. Az alábbiakban a mongol invázió, az Arany Horda uralmának intézményei, az adózási és vazallusi viszonyok, valamint Moszkva felemelkedésének folyamata kerül bemutatásra, elsősorban az 1237 és az 1400 körüli évtizedek időhatárain belül. A téma szorosan kapcsolódik a Kijevi Rusz kialakulását tárgyaló A keleti szlávok és a Kijevi Rusz alfejezethez, előzményeit pedig részben ott kell keresni: a Rusz politikai széttagoltsága, a fejedelmi családok versengése és a nyugati, illetve bizánci kapcsolatok átalakulása mind olyan tényező volt, amelyet a mongol hódítás felerősített.

### 27.2.1. A mongol invázió (1237–1240)

A Batu kán (Dzsingisz kán unokája) vezette nyugati hadjárat először a Volgai Bulgáriát törte meg 1236–1237 folyamán, majd 1237 decemberében átkelt a befagyott Volgán, és a Rjazanyi Fejedelemségre támadt. A korabeli orosz krónikák, mindenekelőtt a *Lavrentyij-krónika* és a *Novgorodi első krónika*, részletesen beszámolnak Rjazany ostromáról és elpusztításáról, bár a leírások egyes számadatai és a városlakók teljes kiirtásáról szóló állítások a krónikás műfaj túlzásait is tükrözik. A régészeti feltárások ugyanakkor megerősítik, hogy Rjazany, Vlagyimir, Csernyigov, Perejaszlavl és számos kisebb település rétegeiben nagyméretű, égéshez kapcsolódó pusztulási nyomok figyelhetők meg, ami a dokumentált csapások tényét nem hagyja kétségben.

1238 elején a mongol haderő észak felé nyomult. Vlagyimir, a Vlagyimiri Nagyfejedelemség központja 1238 februárjában esett el; Jurij Vszevolodovics nagyfejedelmet a Szit folyó melletti csatában (1238. március 4.) ölték meg. A források szerint a mongolok ezután tovább vonultak északnyugat felé, elfoglalták Torzsokot, de Novgorodot nem érték el. A hagyományos elbeszélés a tavaszi olvadás miatti visszafordulást emeli ki, ám a döntés pontos okát a krónikák nem rögzítik egyértelműen; az is lehetséges, hogy a sűrű erdős, vizes terep és az ellátási nehézségek együttesen játszottak szerepet. Ez a bizonytalanság jól mutatja, hogy a korai mongol hadműveletek rekonstruálása során a krónikás narratívák és a földrajzi-katonai megfontolások összeillesztése nem mindig lehetséges vita nélkül.

A hadjárat déli szakasza 1239–1240-ben következett: Csernyigov és Perejaszlavl eleste után 1240 decemberében került sor Kijev ostromára. A város védőit a források szerint Dmitrij vajda vezette, és a mongolok – a hagyományos datálás szerint december 6-án – elfoglalták, majd felégették Kijevet. A kijevi fejedelmi központ pusztulása nem egyszerűen egy város katonai veresége volt, hanem a Kijev-központú politikai rend szimbolikus összeomlása is: a Rusz politikai súlypontja

a mongol hódítás után fokozatosan északkeletre, a vlagyimiri-szuzdali térségbe helyeződött át. 1241-ben a mongol seregek betörtek a halicsi–volhíniai területekre, majd Lengyelországba és Magyarországra is, Batu azonban 1242-ben visszavonult a Volga vidékére, részben Ögödej nagykán halálának híre miatt, részben a hadjárat stratégiai lezárása következtében.

### 27.2.2. Az Arany Horda megalakulása és politikai szerkezete

A Volga alsó folyása mentén Batu kán létrehozta saját uralmi központját, amelyet a korabeli mongol és perzsa források elsősorban a Jocsi-ulusz (Jocsi, Dzsingisz kán legidősebb fiának öröksége) vagy a Kipcsak Kánság néven ismertek. Az „Arany Horda” elnevezés későbbi, részben nyugati és orosz krónikás hagyományból ismert megnevezés, és nem feltétlenül felel meg annak, ahogyan az állam magát nevezte. A könyv ezért ezt a kifejezést nem tekinti a korabeli önelnevezésnek, hanem bevett történetírói megjelölésként használja, jelezve annak utólagos jellegét. A központ – előbb Szaraj, később Új-Szaraj – a Volga menti kereskedelem és a sztyeppei útvonalak ellenőrzésére épült; az Arany Horda a Mongol Birodalom nyugati peremén önálló államként működött, amelynek kánjai a 13. század végétől egyre ritkábban ismerték el a karakorumi, majd a pekingi nagykán fennhatóságát.

Az Arany Horda uralkodó rétege mongol és türk elemekből állt; a 14. századra a kipcsak-török nyelvű környezet a mongol elit nyelvi és kulturális asszimilációját is elősegítette. Berke kán (1257–1266) volt az első olyan Arany Horda-beli uralkodó, akiről a források az iszlám felvételét rögzítik, de a vallási irányváltás hosszú folyamat volt. Az iszlám hivatalos államvallássá tétele Öz Beg kán (1313–1341) idejére tehető, ami az Arany Horda muszlim világhoz való közeledését erősítette, miközben az ortodox egyház helyzete a Ruszban külön kiváltságokkal védett maradt.

### 27.2.3. Az adózás és a vazallusi viszony

A mongol uralom a keleti szláv fejedelemségek felett nem közvetlen annexiót jelentett: a fejedelemségek továbbra is léteztek, uralkodóik pedig saját udvarukat és haderejüket fenntartották. A mongol hatalom a hűbéri jellegű alávetettség sajátos formáját alakította ki, amelyben a kán az orosz fejedelmeket vazallusnak tekintette, és a fejedelmi címek elnyerését, megerősítését saját jóváhagyásához kötötte. Ennek központi eszköze a *jarlik* volt: a kán által kiadott kiváltságlevél vagy megerősítő okirat, amelynek birtokában egy-egy fejedelem uralkodhatott, illetve viselhette a nagyfejedelmi címet. A fejedelmeknek gyakran személyesen kellett Szarajba utazniuk, hogy a jarlikot kérelmezzék, meghosszabbítsák, vagy éppen vitás trónigényeiket a kán elé terjesszék. A kán döntése mögött gyakran ajándékok, adók, katonai segítség ígérete vagy éppen a riválisfejedelmekkel folytatott diplomáciai harc állt.

Az adózás rendszerét a mongolok az 1250-es években, a fejedelemségekben végrehajtott összeírásokkal alapozták meg. A források 1257 és 1259 közé teszik az adóösszeírást a Rusz területén, amelynek során a háztartásokat, az adózó lakosságot és a termelési kapacitást igyekeztek felmérni. Az összeírást és az adóbeszedést kezdetben közvetlenül a mongol adminisztráció, a *baskakok* (adófelügyelők) és a *darugák* (tartományi elöljárók) irányították. A baskakok jelenléte a lakosság számára a mongol hatalom állandó képviseletét jelentette; utóbb, a 14. század elejére, az adószedés jogát egyre inkább a nagyfejedelmek vették át, ami a közvetett ellenőrzés irányába mutatott. Az adóterhek közé tartozott a rendszeres *kijárat* (orosz forrásokban gyakran *vihod*) nevű adó, a kereskedelmi vámok, a postaszolgálat és a katonai beszállásolás költségei. Az adórendszer pontos mértékeiről csak töredékesen tájékozódhatunk: a krónikák és a jarlikok nem adnak teljes, összehasonlítható táblázatot, ezért a modern történészek a terhek nagyságát inkább eseti adatokból és régészeti-gazdasági jelekből becslik.

Az ortodox egyház különleges helyzetbe került. A mongol kánok – részben a vallási türelem politikai gyakorlata, részben a helyi elit megbékítése érdekében – adómentességet és jogi védelmet biztosítottak az egyháznak. A metropoliták és a püspökök birtokai mentesültek a legterhesebb adók alól, ami hosszú távon az egyházi vagyon és a kolostori földbirtok növekedését segítette. Az egyházi elöljárók ezt a helyzetet gyakran úgy értelmezték, hogy a mongol hatalommal való együttműködés nem hitelvek feladását jelenti, hanem a nyugati katolikus expanzióval szembeni ortodox identitás megőrzését. Ezt a dilemmát Alekszandr Nyevszkij személye testesíti meg a legélesebben.

### 27.2.4. Alekszandr Nyevszkij politikája

Alekszandr Nyevszkij, Novgorod fejedelme, majd 1252-től vlagyimiri nagyfejedelem, a korabeli forrásokban egyszerre jelenik meg mint katonai vezető és mint a mongol hatalommal együttműködő politikus. Neve a svéd és a Német Lovagrend felett aratott győzelmeihez kapcsolódott – a Néva melletti 1240-es és a Peipus-tavi 1242-es csatákhoz –, amelyek a nyugati határok védelmét szolgálták. Ugyanakkor a keleti, mongol viszonylatban az engedelmesség politikáját választotta: 1252-ben éppen a kán segítségével szerezte meg a nagyfejedelmi címet, miután testvére, Andrej fellázadt a mongol uralom ellen, és a *Nevruj-hadművelet* néven ismert mongol büntetőakció elől menekülnie kellett. Alekszandr később, 1257–1259-ben Novgorodban is kikényszerítette a mongol adóösszeírás elfogadását, ami miatt a városi lakosság egy része ellenállt; a krónikák szerint a fejedelem kénytelen volt erőszakkal fellépni a lázongás ellen.

Az ő politikájának megítélése a történetírás egyik vitatott pontja. A hagyományos orosz történeti emlékezet – különösen a 19–20. századi nemzeti narratíva – Alekszandrt az orosz föld védelmezőjeként és a mongol „iga” alatti túlélés biztosítójaként ünnepelte. A modern kutatás egy része ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a választás nem a nemzeti ellenállás és a behódolás, hanem két birodalmi nyomás – a pápai-nyugati és a mongol-keleti – közötti reálpolitikai alkalmazkodás volt. Az ortodox egyház szempontjából a mongol fennhatóság elfogadása megóvta az egyházi intézményeket, és lehetővé tette a Rusz vallási-kulturális identitásának fennmaradását. Nem áll rendelkezésre olyan forrás, amely Alekszandr belső motivációit egyértelműen megmutatná; a róla szóló krónikás és hagiografikus szövegek utólagos politikai-teológiai célokat is szolgáltak.

### 27.2.5. A mongol uralom gazdasági és társadalmi hatása

A mongol hódítás gazdasági következményei sokrétűek voltak. A városok pusztulása, a kézműves lakosság elhurcolása és a kereskedelmi útvonalak átrendeződése nyomán a Kijevi Rusz déli városi hálózata hosszú időre visszaesett. A régészeti adatok szerint számos település rétegződése megszakadt, egyes mesterségek pedig a mongol hódítás utáni évtizedekben ritkábban mutathatók ki. Ugyanakkor az Arany Horda által ellenőrzött Volga-menti kereskedelem új piaci kapcsolatokat nyitott: a Rusz északkeleti fejedelemségei – ha adóterheik mellett is – bekapcsolódtak a szaraj–krími–itáliai kereskedelmi hálózatba, amely a 14. században különösen a genovai kolóniákon keresztül élénkült. Fontos tehát nem egyoldalúan a pusztulást, hanem az átrendeződést is látni: a hódítás nem csupán rombolt, hanem új hatalmi és gazdasági központokat is kijelölt.

A társadalmi hatásokat illetően a források ritkán adnak közvetlen képet a paraszti lakosság mindennapjairól. A krónikák inkább a fejedelmi családok sorsára, a városok ostromára és a véres eseményekre összpontosítanak. A paraszti terhek növekedése, a falvak elnéptelenedése és a menekülés jelensége mögött a mongol adóztatás és a fejedelmek közötti háborúk együttes hatása állt. A jobbágyság intézményének későbbi megerősödését nem szabad kizárólag a mongol korszakból levezetni, de a mongol adóztatási gyakorlat hozzájárult ahhoz, hogy a fejedelmek is

fokozottabban igyekeztek ellenőrizni a földműves lakosság mobilitását. Ez a folyamat azonban évszázadokon át húzódott, és nem írható le egyetlen okkal.

### 27.2.6. Moszkva felemelkedése

Moszkva mint település már 1147-ből ismert a krónikákból, de politikai jelentőségét a mongol korszakban kezdte növelni. A Moszkvai Fejedelemség számára előnyt jelentett a Moszkva és az Oka folyók közötti fekvés, amely a Volga-menti kereskedelmi útvonalakhoz kapcsolta; emellett a terület viszonylag védettebb volt a délről érkező támadásokkal szemben, mint a sztyeppéhez közelebb eső fejedelemségek. A dinasztikus folytonosság is fontos volt: Danyiil Alekszandrovics (Alekszandr Nyevszkij fia) a 13–14. század fordulóján megerősítette a moszkvai fejedelmi hatalmat, fiai pedig folytatták a terjeszkedést.

A moszkvai fejedelmek felemelkedésében meghatározó szerepet játszott az Arany Hordával való együttműködés. Ivan Kalita (1325–1340) a tveri felkelés (1327) leverésében nyújtott segítségéért szerezte meg a vlagyimiri nagyfejedelmi címet és az adószedés jogát. A tveri esemény – a baskak Csol-kán elleni felkelés és annak megtorlása – jól mutatja, hogy a mongol hatalom képes volt az orosz fejedelmek egymás elleni mozgósítására, és hogy a nagyfejedelmi cím birtoklása egyben a kán bizalmának is függvénye volt. Ivan Kalita a beszedett adó egy részét nyilvánvalóan saját fejedelemsége fejlesztésére is fordította, és folyamatosan vásárolt falvakat, városrészeket, sőt kisebb fejedelemségeket is. A pénzügyi eszközökkel való terjeszkedés a krónikákban és későbbi összeírásokban egyaránt nyomon követhető, bár a pontos birtokszerzések kronológiája helyenként vitatott.

Az egyház jelenléte tovább erősítette Moszkva jellegét. Pjotr metropolita 1326-ban Moszkvában halt meg, és ott is temették el; utódai pedig egyre inkább Moszkvából irányították az egyházi ügyeket. Ez nem csupán vallási-kulturális presztízst adott a városnak, hanem az egyházi birtokok és a metropolitai adminisztráció jelenléte a politikai központtá válást is elősegítette. A 14. század közepére Moszkva már nem csupán egyike volt a vlagyimiri utódfejedelemségeknek, hanem a nagyfejedelmi cím első számú várományosa.

A mongol fennhatósággal való szembefordulás első nagy katonai sikere a Kulikovo mezején aratott győzelem volt 1380. Dmitrij Ivanovics moszkvai és vlagyimiri nagyfejedelem – a későbbi hagyományban Dmitrij Donszkoj – a Don és a Neprjadva folyó találkozásánál leverte Mamaj haderejét. Mamaj nem a Dzsingisz-káni leszármazottak közé tartozott, hanem az Arany Horda nyugati területeit ellenőrző katonai vezető volt, aki a káni legitimáció hiányában is hatalmi tényezőként lépett fel. A győzelem ezért nem az Arany Horda mint állam elleni általános felkelés kezdete volt, hanem egy konkurens hatalmi csoport elleni siker. Ezt mutatja az is, hogy 1382-ben Toktamis kán – aki Timur segítségével egyesítette az Arany Hordát – elfoglalta és felégette Moszkvát. A Kulikovo csata tehát a mongol uralom végét nem hozta el, ám a fejedelemségek számára a közös katonai fellépés lehetőségét és a moszkvai vezető szerepét erősítette.

### 27.2.7. Az Arany Horda belső válsága és az uralom vége felé

A 14. század második felében az Arany Horda belső hatalmi harcai, a trónviszályok és a külső támadások fokozatosan gyengítették a kánságot. Az 1340-es években a fekete halál járványa is végigsöpört a Volga-vidéken, ami a kereskedelmi forgalmat és a városi lakosságot egyaránt sújtotta. Toktamis és Timur konfliktusa során 1395-ben Timur hadai feldúlták az Arany Horda központi területeit, és Szaraj is elpusztult. A kánság a 15. század elején több részre szakadt: a kazanyi, a krími, az asztrahanyi és a szibériai kánságok, valamint a Nogaj Horda fokozatosan önálló politikai tényezővé váltak. Ez a folyamat új lehetőségeket nyitott a Rusz északkeleti fejedelemségei előtt, de a mongol fennhatóság formális lezárása csak 1480-ban, az Ugra folyónál történt szembenállással

vált véglegessé; ezt a folyamatot a A Moszkvai Nagyfejedelemség felemelkedése alfejezet tárgyalja részletesen.

### 27.2.8. Források és bizonytalanságok

A mongol hódítás és az Arany Horda uralmának rekonstrukciója egymástól eltérő típusú forrásokra támaszkodik. Az orosz oldalról a legfontosabbak a fejedelmi krónikák: a *Lavrentyij-kódex*, a *Novgorodi első krónika*, a *Halicsi–Volhíniai krónika* és a *Szuzdali krónika* családja. Ezek a szövegek a korabeli események részletes, ám erősen válogató és gyakran moralizáló elbeszélései. A krónikások az eseményeket a fejedelmi központok szempontjából írták meg, a mongol pusztítást gyakran apokaliptikus képekkel ábrázolták, a veszteségek számát pedig rendszeresen felnagyították. A pusztítás tényét a régészeti leletek – égésrétegek, tömegsírok, elhagyott települések, megszakadt mesterségnyomok – ugyanakkor megerősítik, ezért a krónikák adatait nem szabad egészében elutasítani, hanem forráskritikával kell kezelni.

A mongol oldalról elsősorban a *Mongolok titkos története* ismert, ám ez a Rusz elleni hadjáratról alig szól, mivel a keleti mongol hagyomány elsősorban a birodalom belső ügyeire összpontosított. A perzsa történetírók – Dzsuvajni és Rasid ad-Din – a Mongol Birodalom egészére kitekintő műveikben említik a nyugati hadjáratot, de állításaikat a helyi részletekben nem mindig lehet ellenőrizni. A nyugati utazók, például Plano Carpini (1245–1247) és Rubruck (1253–1255) jelentései viszont első kézből származó megfigyeléseket rögzítenek az Arany Horda udvaráról, az adóztatásról és a meghódított területek állapotáról. E források a mongol hatalom működését kívülről, gyakran a pápai diplomácia vagy a missziós érdekek szűrőjén keresztül mutatják be.

A számok bizonytalansága különösen nagy. A krónikákban szereplő, a hódítással összefüggő halálos áldozatokra vonatkozó adatok – akár városonként tízezres nagyságrendek – nem tekinthetők pontos statisztikának. A modern demográfiai becslések a Kijevi Rusz összlakosságának jelentős csökkenését valószínűsítik, de a teljes veszteség mértéke vitatott, és a források hiányossága miatt sok esetben csak régészeti településnyomokból következtethetünk. A mongol adóterhek nagyságát sem ismerjük pontosan: a jarlikok és krónikás utalások eseti adatokat adnak, de a rendszer egészének rekonstruálása történészi következtetés, nem pedig forrásokban rögzített tény.

A „mongol iga” vagy „tatár iga” kifejezés maga is historiográfiai konstrukció. A 19. századi orosz és nyugati történetírás ezt a fogalmat használta a mongol uralom negatív megítélésének kifejezésére; a szovjet történetírás a „tatár–mongol iga” formula keretében gyakran a nemzeti összefogás hiányát hangsúlyozta. A modern kutatás egy része – például Charles Halperin és Donald Ostrowski munkái – rámutat arra, hogy az „iga” szó a viszonyt egyoldalúan, elnyomó és passzív alávetettségként írja le, miközben a valóságban a fejedelmek aktív részesei voltak a káni hatalom működésének, és az Arany Hordával való együttműködés hosszú távon éppen a moszkvai felemelkedést készítette elő. A tatárföldi történetírás ezzel szemben az Arany Hordát önálló, szervezett államként és a későbbi tatár identitás előzményeként értékeli. Ez a könyv ezért a „mongol uralom”, „Arany Horda uralma” vagy „mongol fennhatóság” fogalmakat használja, az „iga” kifejezést pedig csak a historiográfiai vita ismertetésekor említi.

### 27.2.9. Rövid összefoglaló

A Batu kán vezette mongol hadjárat 1237–1240 között törte meg a Kijevi Rusz fejedelemségeit, elpusztítva Rjazanyt, Vlagyimirt, Kijevet és számos más várost. A hódítás nyomán a keleti szláv területek az Arany Horda (Jocsi-ulusz) fennhatósága alá kerültek, amely a Volga alsó szakaszán, Szaraj központtal működött. A mongol uralom közvetett jellegű volt: a fejedelemségek megmaradtak, a kán a jarlikok, a baskakok és az adóösszeírások révén, vazallusi keretek között ellenőrizte a fejedelmeket. Az ortodox egyház kiváltságokat élvezett, Alekszandr Nyevszkij pedig

a nyugati nyomással szemben a mongol fennhatóság elfogadását választotta, ami a kortársak és az utókor számára egyaránt vitatott döntés volt. A 14. században Moszkva a kánokkal való együttműködés, az adószedés, az egyházi központtá válás és a kedvező földrajzi fekvés révén fokozatosan a legerősebb fejedelemséggé nőtt. Az 1380-as kulikovói győzelem nem vetett véget a mongol uralomnak, de jelezte a moszkvai vezető szerep megerősödését; az Arany Horda belső válsága és Timur 1395-ös pusztítása pedig megkezdte a kánság széthullását. A mongol fennhatóság megszűnése felé vezető út azonban csak a következő korszakban teljesedett ki.

### 27.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és politikai okok magyarázzák, hogy a mongol sereg 1237–1238-ban nem érte el Novgorodot, és miért vitatott ez a magyarázat a források alapján?
2. Hogyan működött a jarlik és a baskak intézménye a mongol fennhatóság alatt, és milyen forrásokból ismerjük az adórendszert?
3. Miért választotta Alekszandr Nyevszkij a mongol hatalommal való együttműködést, és hogyan értékeli ezt a döntést a modern történetírás?
4. Milyen tényezők segítették Moszkva felemelkedését a 14. században, és milyen szerepet játszott ebben az Arany Hordával való viszony?
5. Miért nem tekinthető az 1380-as kulikovói csata a mongol uralom végének, és milyen bizonyítékok mutatják az Arany Horda fennmaradását?

## 27.3. A Moszkvai Nagyfejedelemség felemelkedése

A 13–14. század fordulóján Moszkva még csak egy kisebb fejedelmi központ volt az északkelet-ruszi területek peremén. A mongol uralom rendszere, amelyet az előző alfejezet mutatott be, az Arany Horda kánjainak engedélyoklevelei (jarlikok), adókötelezettségei és a fejedelmek közötti versengés eszközei révén egyszerre korlátozta és formálta a rusz politikai viszonyait. Moszkva felemelkedése nem a mongol hatalom elleni elvi küzdelemmel indult, hanem azzal, hogy a moszkvai fejedelmek fokozatosan megtanulták a káni udvar intézményrendszerén belül érvényesíteni érdekeiket. Ehhez hosszú távú családpolitikára, a kereskedelmi utak ellenőrzésére, az ortodox egyházi központ fokozatos Moszkvához kötésére, és olyan katonai-diplomáciai kompromisszumokra volt szükség, amelyek a rövid távú vereségek ellenére is Moszkva javára változtatták az erőviszonyokat.

A Moszkvai Nagyfejedelemség kialakulása nem egyetlen hódítás vagy dinasztikus fordulat eredménye volt. A város első írásos említése 1147-ből, Jurij Dolgorukij fejedelem idejéből ismert, de a 13. század elején még nem töltött be regionális vezető szerepet. Az 1237–1238-as mongol hadjárat elpusztította a települést, és a mongol uralom évtizedeiben a Vlagyimir–Szuzdali fejedelemség politikai súlya több részre oszlott. Moszkva a 13. század végén az egyik fiatal fejedelmi ág, Alekszandr Nyevszkij legkisebb fiának, Danyiil Alekszandrovicsnak (ur. kb. 1263–1303) jutott. A moszkvai ág kialakulásának pontos időpontja a forrásokban bizonytalan: a krónikák hol 1263-ra, hol későbbre teszik, amikor Danyiil ténylegesen birtokba vette a várost. Ezért a kutatók egy része nem egyetlen öröklési aktust, hanem fokozatos helyi hatalomszerzést feltételez. Danyiil 1301-ben Kolomnát, 1302-ben pedig Pereszlavl-Zalesszkijt szerezte meg; ezzel a Moszkva folyó és a fontos utak feletti ellenőrzést jelentős mértékben kiterjesztette. A hódítások ténye krónikai forrásokból dokumentált, de a területek megszerzésének körülményei – vásárlás, öröklés, kényszer – részben vitatottak.

Danyiil fia, Jurij Danyiilovics (ur. 1303–1325) már nyíltan versengett a Vlagyimir nagyfejedelmi címért, amely a káni udvar elismerésétől függött. Vetélytársa a tveri fejedelmi ág volt. Jurij a Horda kegyét kereste; feleségül vette Özbeg kán egy rokonát, akit a rusz források Koncsakaként,

keresztségben Agafjaként említenek. Amikor a tveri fejedelem, Mihail Jaroszlavics fogságában a nő meghalt, Jurij a halált a káni udvarban vádként használta fel. Mihailt 1318-ban a Hordában kivégezték. Jurij 1325-ben viszont Tverben halt meg, amikor Mihail fia, Dmitrij Mihajlovics bosszúból megölte; a tveri fejedelmet ezért a káni udvarban szintén kivégezték. A krónikák egyértelműen rögzítik a haláleseteket, de a politikai felelősség értelmezése már a kortárs elbeszélésekben is eltér: a moszkvai krónikák Jurij legitim igényeit hangsúlyozzák, a tveri hagyomány a saját fejedelmét áldozatként mutatja be.

A moszkvai felemelkedés döntő szakaszát Ivan Danyiilovics, azaz Ivan Kalita (ur. 1325–1340/41) uralkodása jelentette. A „Kalita” ragadványnév jelentése pénzes erszény vagy pénztáros; a kortárs források nem mindig használják, a név a későbbi hagyományban rögzült. Ivan akkor szerzett meghatározó pozíciót, amikor Tverben 1327-ben felkelés tört ki a káni adóellenőr, Csolkán kísérete ellen; a tveri lakosság megölte a mongol tisztviselőket. A kán megtorló hadjáratot indított, amelyhez Ivan moszkvai fejedelem csapatai is csatlakoztak. A tveri felkelés ténye dokumentált, de a felkelés okai és Csolkán szerepe a forrásokban nem egységes: egyes krónikák a káni adóztatás kegyetlenségét emelik ki, mások a tveri fejedelmi udvar belső konfliktusát sejtetik. A megtorlás következtében Tver elveszítette vezető szerepét, Ivan pedig 1328-tól birtokolta a Vlagyimir nagyfejedelmi címet, és hosszú időre a kán adóbegyűjtőjeként működött.

Ivan Kalita uralkodását a moszkvai krónikák a „csend” és a béke időszakaként írják le. A fennmaradt végrendeletei – a korai orosz fejedelmi végrendeletek között kiemelkedő források – bonyolult birtokszerkezetet mutatnak: a fejedelem falvakat, réteket, kereskedelmi jövedelmeket és jogköröket halmozott fel. A birtokfelhalmozás pontos mértéke nem rekonstruálható maradéktalanul, mert a végrendeletek nem adnak teljes birtokleltárt, és a későbbi iratok hiányosak. Ugyanakkor a források egyértelműen jelzik, hogy Ivan Kalita a nagyfejedelmi címhez kapcsolódó jövedelmeket Moszkva építésére és terjeszkedésére fordította. Az ortodox egyház központjának áthelyeződése is ekkor vett irányt Moszkva felé: Péter metropolita 1326-ban halt meg Moszkvában, és az Uszpenszkij-székesegyházban temették el; utóda, Theognosztosz Moszkvából kormányozta az egyházmegyét. Az a képzet, hogy Moszkva az orosz ortodoxia központja lett, részben későbbi egyházi hagyomány, de a metropoliták jelenléte a város politikai tekintélyét dokumentálhatóan növelte. A moszkvai Kreml ebben az időben még fából készült; a fehér kőből épült erődítés csak később, 1366–1367-ben, Dmitrij Ivanovics alatt készült el.

Dmitrij Ivanovics (ur. 1359–1389) kiskorúsága alatt a moszkvai bojárok és Alekszisz metropolita irányították a fejedelemséget. Dmitrij uralkodásának első éveiben a Vlagyimir nagyfejedelmi címért a szuzdali–nyizsnyij-novgorodi fejedelem, Dmitrij Konsztantyinovics is versengett; a tveri fejedelmek pedig a Litván Nagyfejedelemséggel kerestek szövetséget. Olgerd litván nagyfejedelem 1368-ban, 1370-ben és 1372-ben hadjáratokat vezetett Moszkva ellen. A krónikák szerint a kőből épült Kreml 1368–1370-ben kiállta az ostromokat, bár a város környékét feldúlták. A litván–moszkvai harcok hosszú távon nem döntötték el a fejedelemségek közötti versenyt: Dmitrij és Olgerd halála után a viszony a 15. században is váltakozó maradt. A tveri fejedelemmel kötött 1375-ös megállapodásban Mihail Alekszandrovics tveri fejedelem elismerte Moszkva elsőbbségét, és lemondott a nagyfejedelmi cím követeléséről. Ennek a szerződésnek a szövege nem maradt fenn eredeti formájában, de a későbbi krónikai utalások alapján a kutatók a moszkvai befolyás növekedését olvassák ki belőle.

A 14. század közepétől az Arany Horda belső válsága is új lehetőségeket nyitott. A Horda trónharcai, az úgynevezett „nagy zűrzavar” (bolsaja zamjatnya) időszakában a káni cím mögött több erőközpont is megjelent. A Volgától nyugatra Mamaj emír gyakorolt hatalmat, de nem volt kán, ezért legitimitása a rusz fejedelmek szemében is kérdéses volt. Dmitrij Ivanovics 1378-ban a Vozsa folyónál legyőzött egy Mamaj küldte sereget. A Vozsa-csata a kulikovói győzelem közvetlen előzménye, és a krónikák egyértelműen említik, de a csata mérete és a seregek összetétele bizonytalan. A 20. századi szovjet történetírás gyakran nagy jelentőséget tulajdonított a vozasi

győzelemnek, mivel azt a mongol uralom alóli felszabadító harc kezdetének tekintette; ez az értelmezés a mai kutatásban vitatott, mert a korabeli konfliktusok gyakran a Hordán belüli frakciók és a rusz fejedelmek közötti taktikai szövetségek keveredéséből alakultak ki.

A kulikovói csata (1380. szeptember 8.) a moszkvai központú rusz fejedelmi koalíció egyik legismertebb katonai eseménye. Mamaj Litvánia és a rjazanyi fejedelem szövetségét kereste; a moszkvai oldalon több északkelet-ruszi fejedelemség csapatai gyűltek össze, de Rjazany és Novgorod távol maradt, sőt Rjazany fejedelme a kortárs források szerint inkább a Horda oldalára állt. A csata a Don és a Neprjadva folyó találkozásának közelében zajlott. A moszkvai haderő átkelt a Donon, hogy a katonáknak ne legyen könnyű visszavonulási útja. Ez a taktikai döntés dokumentált krónikai elem, de a csata lefolyásának részletei már a kortárs forrásokban is eltérők. A legkorábbi krónikahírek röviden, néhány mondatban számolnak be a győzelemről; a részletes elbeszélések, köztük a „Zadonscsina" és a későbbi „Szkazanije o Mamajevom poboisse", irodalmi és hagiográfiai elemekkel bővítették a történetet. A híres párbaj Pereszvet és Cselubej között a későbbi hagyomány része, és nem igazolható egykorú forrással. Szergij Radonyezsszkij áldását szintén a későbbi szentéletrajzok kapcsolták a csatához, ezért történeti tényként való kezelése vitatott. A csata helyszínének pontos lokalizálása a régészeti anyag hiányosságai miatt ugyancsak vitatott: a Kulikovo mezőn a tömegsírok és a nagy intenzitású csatatéri leletek nem kerültek elő a 19–20. századi kutatások nyomán. A seregek létszámára vonatkozó becslések rendkívül eltérők; a későbbi irodalmi források több százezres seregeket említenek, a modern történeti kutatás ezt valószínűtlennek tartja, és inkább néhány ezer vagy legfeljebb néhány tízezer fős seregeket feltételez, de megbízható számok nem állnak rendelkezésre.

A kulikovói győzelem tényét a kortárs krónikák rögzítik, és Dmitrij Ivanovics a „Donszkoj" (don-menti) jelzőt a csatához kapcsolódóan nyerte el. A csata azonban nem vetett véget a mongol uralomnak. Tokhtamis kán, aki Mamaj veresége után egyesítette a Horda nagy részét, 1382-ben ostrommal elfoglalta és felégette Moszkvát. Dmitrij Donszkoj a városon kívül tartózkodott, és nem tudta megakadályozni a pusztítást; a krónikák részletesen leírják a város kifosztását és a lakosság veszteségeit, de a halottak számát nem adják meg számszerűen. A káni fennhatóság visszaállt, és Dmitrij fia, Vaszilij túszként a Hordába került. A kulikovói csata tehát elsősorban nem katonai, hanem politikai és emlékezetpolitikai jelentőségű esemény volt: megmutatta, hogy a rusz fejedelmek egy része képes közös haderőt kiállítani, és hogy Moszkva a nagyfejedelmi központ szerepére törekszik. A későbbi orosz történeti hagyomány a csatát a nemzeti felszabadulás kezdeteként értelmezte; ez az értelmezés a 19. századi nacionalista történetírásban erősödött fel, és a mai orosz emlékezetpolitikában is jelen van.

A tatár uralom fokozatos megszűnése hosszú, egyenetlen folyamat volt. A 14. század végén Timur (Timurlenk) 1391-ben és 1395-ben döntő vereségeket mért Tokhtamisra, és feldúlta a Horda központi területeit. Ezek a hadjáratok nem Moszkva eredményei voltak, hanem a belső-ázsiai hatalmi harcok részei, de következményeik révén az Arany Horda meggyengült. A 15. század első felében a Horda több utódállamra – Kazanyi, Krími, Asztrahanyi, Szibériai nercsot? – töredezett, és Moszkva ezt kihasználva csökkentette a közvetlen adófizetést. A rendszeres adókötelezettség azonban nem szűnt meg egyik napról a másikra: a moszkvai fejedelmek akkor is fizettek, amikor egy-egy utódállam kánja elég erősnek bizonyult. II. Vaszilij (ur. 1425–1462) trónviszályai idején a Kazanyi kánság fogságba ejtette a fejedelmet, és váltságdíjat követelt; ez dokumentálja, hogy a Horda utódállamai továbbra is beavatkoztak a moszkvai politikai életbe. Ugyanakkor a 15. század második felére Moszkva fokozatosan megerősítette saját katonai és adórendszerét, és a káni függés már nem határozta meg a mindennapi uralmi gyakorlatot.

III. Iván (ur. 1462–1505) uralkodása alatt a Moszkvai Nagyfejedelemség elfoglalta Novgorod (1478) és Tver (1485) területeit, és ezzel az északkelet-ruszi térség legnagyobb hatalmi egységévé vált. A káni adóviszony lezárását a későbbi hagyomány az 1480-as „állás az Ugra folyónál" eseményéhez köti. A krónikák szerint Ahmed kán serege és III. Iván csapatai

heteken át szemben álltak egymással, majd a káni sereg visszavonult. A kortárs források nem írnak le nagy ütközetet; az esemény jelentősége elsősorban az utólagos értelmezésben nőtt meg. A mai történészek vitatják, hogy 1480 valóban fordulópont volt-e, vagy inkább a hosszú folyamat egyik szakasza. Az azonban bizonyos, hogy a 15. század végére a Moszkvai Nagyfejedelemség már nem fizetett rendszeres adót az Arany Horda utódállamainak, és saját terjeszkedő politikájában a déli és keleti sztyeppei kánságokat ellenségként vagy alárendelt szomszédként kezelte.

A moszkvai fejedelmek felemelkedése tehát nem a mongol uralom egyoldalú megszüntetésének, hanem a káni udvarral való taktikus együttműködésnek, a rivális rusz fejedelemségek versenyének, az egyházi központ áthelyeződésének és a Horda belső gyengülésének együttes eredménye. A „tatár iga” kifejezést a régebbi orosz történetírás általánosan használta, de a modern kutatás rámutat, hogy a mongol uralom nem egyetlen, folyamatosan elnyomó intézményrendszer volt, hanem a káni udvar és a rusz fejedelmek közötti, időben változó, kölcsönös alkukon alapuló viszony. A könyv ezért ezt a kifejezést nem semleges leíró fogalomként, hanem egy vitatott értelmezés részének tekinti.

### 27.3.1. Források és bizonytalanságok

A moszkvai fejedelemség felemelkedéséről szóló ismereteink elsősorban északkelet-ruszi krónikákból, fejedelmi végrendeletekből, egyházi iratokból és későbbi irodalmi művekből származnak. A krónikák – moszkvai, tveri, novgorodi és más változatokban – gyakran elfogultak: saját fejedelmüket igazolják, a vetélytársakat bűnösként mutatják be. Ivan Kalita végrendeletei fennmaradtak, és a korai orosz fejedelmi öröklési gyakorlat fontos forrásai, de nem adnak átfogó képet a fejedelemség gazdaságáról. A középkori falvak, vámhelyek és birtokok rekonstrukciója ezért gyakran becslésen alapul. A moszkvai Kreml korai rétegeinek régészeti feltárása korlátozott, mivel a későbbi építkezések elpusztították a 13–14. századi nyomokat.

A kulikovói csata forrásai különösen problematikusak. A legkorábbi rövid krónikahírek a győzelmet rögzítik, de nem adnak hiteles létszámokat vagy csatatérképet. A részletes elbeszélések – a „Zadonscsina” és a „Szkazanije o Mamajevom poboisse” – későbbi, irodalmi és vallási célokból szerkesztett szövegek; bennük a tények és a legendák összefonódnak. A híres párbaj, a lesből támadó tartalék ezred története és Szergij Radonyezsszkij áldása mind a későbbi hagyományhoz tartozik. A csata helyszínének régészeti azonosítása bizonytalan: a 20–21. századi fémdetektoros kutatások találtak ugyan katonai leleteket, de nagy tömegsírokat nem tártak fel. A csata méretéről és a helyszínről a kutatók között vita van. A dátum tekintetében a Julián-naptár szerinti szeptember 8. a bevett konszenzus, de a Gergely-átszámítás a korszakban nem egységes a forrásokban.

A „tatár iga” fogalma emlékezetpolitikai állításnak minősül: a 15–16. századi rusz egyházi és állami retorikából nőtt ki, majd a 19. századi nemzeti történetírás tette a nemzeti fejlődés kulcsfogalmává. A mongol uralom időszakáról a káni udvar belső iratai alig maradtak fenn, ezért a Horda oldaláról a rusz–horda viszony részletei gyakran perzsa, arab és későbbi krónikák közvetett adataira támaszkodnak. A 2026-os jelenig tartó orosz történeti közbeszédben a kulikovói csata és az „iga” emlékezete időnként nemzeti mozgósító szerepet kap, ezért az egyes állításokat ennek fényében is forráskritikával kell kezelni.

### 27.3.2. Rövid összefoglaló

Moszkva a 13. század végén még jelentéktelen fejedelmi központ volt, de a 14–15. században fokozatosan az északkelet-ruszi területek legerősebb hatalmi központjává vált. Danyiil Alekszandrovics megalapozta a területi növekedést; Ivan Kalita a káni adóbegyűjtés és az egyházi központ

vonzása révén megerősítette a moszkvai nagyfejedelmi címet; Dmitrij Donszkoj a Vozsa és a Kulikovo mezei győzelmekkel bizonyította a rusz fejedelmi koalíció lehetőségét. A kulikovói csata (1380) nem vetett véget a mongol uralomnak, mert Tokhtamis kán 1382-ben visszafoglalta és felégette Moszkvát. A Horda belső válsága, Timur hadjáratai, majd a kánságokra szakadás lassan gyengítette a korábbi függést. A tatár uralom fokozatos megszűnését az 1480-as Ugra-menti esemény szimbolizálja, de a folyamat hosszú és egyenetlen volt. III. Iván alatt Moszkva már nem rendszeres adófizetője a Horda utódállamainak, és terjeszkedő nagyfejedelemséggé alakult. A következő alfejezet ebből a megerősödött hatalomból vezeti le a cári hatalom és Rettegett Iván korszakának kérdéseit.

### 27.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi, dinasztikus és egyházi tényezők segítették Moszkva felemelkedését a 13–14. században?
2. Milyen forráskritikai problémákat vet fel a kulikovói csata részletes elbeszélése?
3. Miért nem tekinthető a kulikovói győzelem a mongol uralom végének?
4. Hogyan változott a moszkvai fejedelmek és az Arany Horda utódállamai közötti viszony a 15. században?
5. Miért problémás a „tatár iga” fogalmát semleges történeti kategóriaként használni?

## 27.4. Rettegett Iván és a cári hatalom

A 16. század közepén a Moszkvai Nagyfejedelemségből kialakuló orosz állam egyik legvitatottabb megítélésű uralkodója, Ivan Vasziljevics – utóbb Rettegett Iván (Ivan IV, 1547–1584) – került hatalomra. Uralkodása egyszerre hozta el a cári cím intézményesítését, a Volga menti muszlim kánságok meghódítását, a szibériai expanzió kezdetét, ugyanakkor a belső politikai terror időszakát, az opricsnyinát is. A fejezet az 1547-es koronázástól az 1584-es halálig terjedő időszakot tárgyalja, különös tekintettel a hatalomgyakorlás átalakulására, a birodalmi terjeszkedés irányaira és azok áldozataira. Mivel a korszakról szóló elbeszéléseket évszázadokon át formálta mind az orosz állami történetírás, mind a külföldi megfigyelők elfogultsága, a fejezetben fokozottan érvényesítjük a forráskritikai szempontokat.

### 27.4.1. A cári cím és a hatalom ideológiai alapjai

Ivan 1533-ban, hároméves korában lett moszkvai nagyfejedelem, anyja, Jelena Glinszkaja régenssége, majd a bojár csoportok vetélkedése idején. A nagykorúvá válás után, 1547. január 16-án a moszkvai Uszpenszkij-székesegyházban metropolita koronázta cárrá. A „cár” (oroszul car , a latin caesar, illetve a bizánci görög kaisar nyomán) használata nem egyszerű címváltozás volt: a moszkvai uralkodó ezzel a bizánci császári örökség, az ortodox keresztény univerzalizmus és a tatár kánok feletti hatalom igényét is kifejezte. A dokumentált tény maga a koronázási aktus; annak értelmezése azonban vitatott. A korabeli orosz egyházi irodalom – például a „Moszkva a harmadik Róma” gondolatkör – a cárt az igaz hit védelmezőjeként, a bizánci császárok örököseként mutatta be, míg a nyugat-európai diplomaták egy része a címfelvételt a moszkvai uralkodó zsarnoki ambíciói jeleként olvasta. A szakirodalomban ma is vita folyik arról, hogy a cári cím mennyire jelentett tudatos ideológiai programot, és mennyire volt a dinasztikus reprezentáció eszköze.

A koronázást követő években Ivan – részben tanácsadói körére, a később „Választott Tanácsként” emlegetett csoportra támaszkodva – számos reformot indított. 1550-ben új törvénykönyvet adtak

ki, amely szabályozta a bíráskodást, a helyi közigazgatást és a szolgáló nemesség jogait. Az 1551-es, úgynevezett Sztoglav-zsinat egységesítette az egyházi szertartásokat és megerősítette az egyházi birtokok feletti állami ellenőrzést. A hadseregben megjelent a lőfegyveres gyalogság, a sztrelecek (íjászok) intézménye, és a korábban esetleges helyi haderőt központilag szervezett, szolgálati birtokokkal fizetett nemesi hadsereg váltotta fel. Ezek az intézkedések dokumentált forrásokból – törvényszövegekből, zsinati határozatokból, hivatalos oklevelekből – ismertek; hatásukat azonban a történészek eltérően értékelik: egyesek a központosított állam kiépítésének sarkköveit látják bennük, mások a bojári elitek befolyásának korlátozását és a szolgáló nemesség felemelését hangsúlyozzák.

### 27.4.2. A kazányi és asztrahányi hódítás

A Volga középső folyásánál fekvő Kazanyi Kánság és a délebbi Asztrahányi Kánság a 15. század közepétől az Arany Horda utódállamai közé tartozott. A moszkvai állam számára ezek a területek egyszerre jelentettek katonai fenyegetést, a keleti kereskedelem ellenőrzésének kulcsát és a sztyeppei nomád betörések kiindulópontját. A 16. század közepére a Kazanyi Kánság belső hatalmi harcai lehetőséget kínáltak a beavatkozásra. Ivan 1547 és 1550 között már indított hadjáratokat, de azok kudarccal végződtek. Az 1552-es hadjárat során azonban a moszkvai sereg – amelyben a korabeli orosz források szerint jelentős tüzérségi erők is voltak – hosszú ostrom után, október 2-án elfoglalta Kazany városát. A kánság területét a cári állam bekebelezte.

Az asztrahányi hódítás 1554-ben kezdődött protektorátus felállításával, majd 1556-ban a város elfoglalásával fejeződött be. Ezzel a Volga teljes hossza – legalábbis a kereskedelmi útvonalak szempontjából – moszkvai ellenőrzés alá került. A hódítások következményei súlyosak voltak a helyi lakosságra nézve: a kazányi tatár, csuvas, mari, udmurt és baskír közösségek egy része elpusztult, más részük adófizetővé vált, sokan kényszerűen áttértek ortodox keresztény hitre, bár az erőszakos megtérítés mértéke a szakirodalomban vitatott. A kazányi kánság muszlim elitje részben elmenekült, részben beilleszkedett a cári szolgálatba. A hódítás dokumentált tény, de az áldozatok számáról nincs megbízható korabeli adat; a későbbi orosz nemzeti történetírás gyakran „felszabadításként” vagy „civilizációs küldetésként” értelmezte, míg a tatár és csuvas emlékezet a függetlenség elvesztésének és a kulturális elnyomás kezdetének tekintette. A könyv ezeket a nézőpontokat együtt mutatja be.

A kazányi hódítás után a cár felvette a „kazanyi cár” címet is, ami jelezte a többnemzetiségű birodalmi jelleg kialakulását. Az 1550-es évek második felében a moszkvai állam a déli határok mentén erődvonalakat épített ki, és a doni kozákokkal is kialakította a kapcsolatot, ami megvetette a későbbi terjeszkedés alapját.

### 27.4.3. A livóniai háború és a belső válság

A keleti sikerek után Ivan figyelme a Baltikum felé fordult. 1558-ban kezdődött a livóniai háború, amelyben a moszkvai állam a Livóniai Lovagrend, majd a Lengyel–Litván Unió, Svédország és Dánia ellen harcolt a balti-tengeri kijárat megszerzéséért. A háború elhúzódott, és bár kezdetben sikereket hozott, az 1560-as évekre a moszkvai hadsereg vereségei és a belső gazdasági nehézségek fokozódtak. A háború költségei, a nemesi szolgálat terhei és a bojári csoportok közötti bizalmatlanság hozzájárultak a politikai válsághoz.

A krími tatár kánság – az Oszmán Birodalom szövetségese – 1571-ben hadjáratot indított Moszkva ellen, és a várost felgyújtotta; a korabeli beszámolók szerint a lakosság nagy része benn égett vagy fogságba hurcolták. Az 1572-es mologyi csatában azonban a moszkvai sereg visszaverte a krími hadat, ami a déli határok szempontjából fordulópontot jelentett. A livóniai háború végül 1583-ban ért véget anélkül, hogy Oroszország tartósan kijutott volna a Balti-tengerhez,

sőt területeket is veszített. A háború és a krími támadás dokumentált események, de a hadi áldozatok és a gazdasági pusztítás mértékére vonatkozó becslések széles skálán mozognak; a számoknál mindig jelezzük a forrás bizonytalanságát.

### 27.4.4. Az opricsnyina

A belső válságra Ivan 1565 elején azzal válaszolt, hogy bejelentette: lemond a trónról, hacsak nem kap szabad kezet a „hűtlenek” megbüntetésére. A bojárok és az egyházi vezetők engedtek, és a cár felosztotta az országot: létrehozta az opricsnyinát, a személyes uralma alá tartozó területet, amelyet az opricsnyik nevű, fekete ruhát viselő, kutyafejet és seprűt jelképként használó testület irányított, míg a többi terület, a zemscsina megmaradt a hagyományos közigazgatás alatt. Az opricsnyina időszakában, különösen 1565 és 1572 között, tömeges kivégzésekre, birtokelkobzásokra, kényszerű áttelepítésekre és a feltételezett ellenségek üldözésére került sor. Az 1570-es novgorodi hadjárat során az opricsnyikok a város lakosságát tömegesen meggyilkolták, a várost kifosztották; az áldozatok számát a korabeli – részben elfogult – források tízezrekre teszik, a modern történészi becslések ennél óvatosabbak, de a pontos szám nem ismert.

Az opricsnyina értelmezése a történettudomány egyik legvitatottabb kérdése. A 19. századi orosz liberális történészek – például Nyikolaj Karamzin és Vaszilij Kljucsevszkij – a cár zsarnokságának, a bojári arisztokrácia megtörésére irányuló eszköznek tekintették, ugyanakkor rámutattak az általa okozott társadalmi és gazdasági rombolásra. A szovjet korszakban – különösen a Sztálin-korszakban – Rettegett Iványt pozitív alakként, az erős központi hatalom megteremtőjeként, az opricsnyinát pedig a feudális széttagoltság elleni progresszív lépésként ábrázolták, ami nyilvánvaló emlékezetpolitikai állítás volt. A mai nyugati és oroszországi kutatás egy része az opricsnyinát a korai modern államépítés sajátos, kíméletlen eszközének, más része a cár személyes paranoiájából fakadó politikai terrornak tartja. A források hiányossága és a korabeli elbeszélések elfogultsága miatt a végső magyarázat nyitott marad.

Fontos hangsúlyozni, hogy az opricsnyina nem egyszerűen „a bojárok elleni harc” volt: az áldozatok között parasztok, városi kereskedők, egyházi személyek és a szolgáló nemesség tagjai is voltak. A cári udvar és az egyház egy része az opricsnyina felszámolását követelte, de Ivan 1572-ben hivatalosan megszüntette ugyan az intézményt, a politikai üldözések és kivégzések kisebb intenzitással tovább folytatódtak. Az opricsnyina hosszú távú hatása a társadalmi bizalmatlanság, a birtokviszonyok átrendeződése és a központi hatalom megerősödése volt.

### 27.4.5. A szibériai expanzió kezdete

A szibériai terjeszkedés Rettegett Iván utolsó éveiben indult meg, és bár ő maga 1584-ben meghalt, a folyamat az ő uralkodása alatt kapott lendületet. A Volga-vidék meghódítása után a moszkvai állam figyelme kelet felé fordult, ahol a Szibériai Kánság – a Kucsum kán vezette, az Arany Horda egyik örökös állama – uralta a Tobol és az Irtis folyók vidékét. A terjeszkedésben kulcsszerepet játszottak a Sztroganov család birtokai, amelyek a Káma folyó mentén hatalmas sóbányászati és kereskedelmi területeket birtokoltak. A Sztroganovok 1581–1582 körül felfogadták a kozák Jermak Tyimofejevics csapatát, hogy indítson hadjáratot a szibériai kánság ellen.

Jermak hadjárata – amely a korabeli orosz krónikák szerint 1582-ben a kán fővárosának, Kaszliknak (más néven Iszkernek) az elfoglalásához vezetett – a cári kormányzat hivatalos jóváhagyása nélkül indult, de Ivan utólagosan elismerte, és erősítést küldött. A hódítás kezdeti szakasza nem volt tartós: Jermak 1585-ben egy folyami rajtaütésben életét vesztette, és a moszkvai jelenlét a következő években meggyengült. A szibériai expanzió azonban folytatódott, és a 17. század folyamán az orosz állam a Csendes-óceánig terjeszkedett. A szibériai őslakos népek – köztük a szölkupok, hantik, manysik, nyenyecek, evenkik, jakutok – számára ez a folyamat adóztatást,

prémjáradék-beszedést, járványos betegségeket és kulturális beolvasztást hozott. A terjeszkedés dokumentált tény, de az őslakos lakosság létszámának csökkenésére vonatkozó számok becslések, és a kortársak által rögzített adatok megbízhatósága korlátozott.

A szibériai expanzió kezdete Rettegett Iván uralkodásának végére esik, és nem teljesen illik a cár személyes döntéseinek keretébe: a Sztroganovok magánkezdeményezése és a kozákok önálló akciója nyomán vált állami vállalkozássá. Ez a kettősség jól mutatja a korai modern orosz terjeszkedés jellegét, amelyben a magánérdek és az állami hatalom összefonódott.

### 27.4.6. Összegzés a tárgyaláson belül

Rettegett Iván uralkodása alatt a Moszkvai Nagyfejedelemségből cári címet viselő, többnemzetiségű birodalommá váló állam jött létre. A kazányi és asztrahányi hódítás, valamint a szibériai expanzió kezdete megvetette a keleti terjeszkedés alapjait, ugyanakkor a livóniai háború kudarca és az opricsnyina terrorja súlyos társadalmi és gazdasági károkat okozott. A cár halála után fia, Fjodor következett, de a hatalmi harcok és a dinasztikus bizonytalanság a „zavaros időszakba” vezettek. A fejezet további részeiben ezeket a következményeket tárgyaljuk.

### 27.4.7. Források és bizonytalanságok

A Rettegett Iván-korabeli források egyenetlenül maradtak fenn. A hivatalos cári oklevelek, törvénykönyvek és egyházi zsinati határozatok viszonylag jól dokumentáltak, bár a levéltári iratok egy része tűzvészben vagy háborúban megsemmisült. A kazányi és asztrahányi hadjáratokról orosz krónikák, hivatalos jelentések és részben tatár, csuvas szájhagyományok számolnak be, de az utóbbiak lejegyzése évszázadokkal később történt, így megbízhatóságuk korlátozott. A livóniai háborúról és az opricsnyináról szóló elbeszélések erősen elfogultak: a cár hivatalos propagandája a „hűtlenek” elleni igazságos harcot hangoztatta, míg a külföldi követek – például a német Heinrich von Staden vagy az angol Jerome Horsey – beszámolói gyakran szenzációhajhászóak, és a moszkvai államot a keleti despotizmus mintájaként ábrázolták. Az opricsnyina áldozatainak számát ezek a források tízezrekre teszik, de a modern történészi becslések ennél jóval óvatosabbak: a pontos szám nem állapítható meg, mert a bírósági jegyzőkönyvek és a kivégzési listák hiányosak.

A novgorodi 1570-es események kapcsán a korabeli források – köztük a hivatalos cári krónika – is eltérő számokat adnak, és egyes kutatók kétségbe vonják a legmagasabb, több tízezres áldozatszámot. A szibériai hódítás korai szakaszának forrásai szintén problematikusak: a Jermak-expedícióról szóló krónikák – például az Eszipov- és a Sztroganov-krónika – évtizedekkel az események után keletkeztek, és a Sztroganov család érdekeit tükrözik. A szibériai őslakos népek emlékezete elsősorban szóbeli hagyományban maradt fenn, amelyet a 19–20. században jegyeztek le; ezek a források a történeti megismerés számára értékesek, de nem tekinthetők dokumentált tényeknek.

A cári cím ideológiai tartalma, az opricsnyina jellege és Rettegett Iván személyiségének megítélése a történettudományban máig vitatott kérdés. A szovjet korszakban a cár alakját az erős állam építőjeként pozitívan értékelték, míg a rendszerváltás utáni oroszországi történetírásban ismét előtérbe került a zsarnokság bírálata. Ez a váltakozás jól mutatja, hogy az uralkodó megítélése soha nem volt független az adott kor politikai-ideológiai elvárásaitól. A jelen fejezet ezért a dokumentált eseményekre, a korabeli intézményekre és a különböző értelmezési keretek bemutatására törekszik, nem pedig egyetlen „igazság” kinyilvánítására.

### 27.4.8. Rövid összefoglaló

Rettegett Iván 1547-ben felvette a cári címet, ezzel a moszkvai uralkodót a bizánci császári hagyomány örököseként és az ortodox világ védelmezőjeként pozícionálta. Uralkodása első szakaszában jogi, egyházi és katonai reformokat indított, megerősítve a központi hatalmat. 1552-ben elfoglalta Kazany, 1556-ban Asztrahány kánságát, ami a Volga-medence ellenőrzését és a többnemzetiségű birodalom kialakulásának kezdetét jelentette. A livóniai háború (1558–1583) kudarca és a belső bizalmatlanság nyomán 1565-ben létrehozta az opricsnyinát, amelynek során tömeges erőszak, birtokelkobzás és politikai üldözés sújtotta az ország lakosságát. Az opricsnyina áldozatainak száma bizonytalan, értelmezése a történettudományban vitatott. Uralkodása végén, a Sztroganovok kezdeményezésére és Jermak kozákjainak hadjáratával megindult a szibériai expanzió, amely a következő évszázadokban a Csendes-óceánig terjesztette ki az orosz állam határait. Rettegett Iván öröksége ellentmondásos: a központosított cári hatalom megszilárdítása és a keleti terjeszkedés kezdete együtt járt a belső terrorral, a gazdasági kimerüléssel és a társadalmi bizalmatlanság mélyülésével.

### 27.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen ideológiai és politikai jelentősége volt a cári cím felvételének 1547-ben?
2. Hasonlítsa össze a kazányi és asztrahányi hódítás rövid és hosszú távú következményeit a moszkvai állam és a meghódított népek szempontjából!
3. Milyen forrásokból ismerjük az opricsnyina időszakát, és miért nehéz pontosan meghatározni az áldozatok számát?
4. Hogyan indult meg a szibériai expanzió, és milyen szerepet játszottak benne a magánszereplők, például a Sztroganovok és a kozákok?
5. Miért tekinthető Rettegett Iván megítélése a történettudományban máig vitatottnak? Milyen emlékezetpolitikai tényezők befolyásolták az értékelését a 20. században?

# 28 A cári Oroszország

## 28.1. A Romanov-dinasztia és a birodalomépítés

1613. február 21-én a moszkvai zemszkij szobor Mihail Fjodorovics Romanovot választotta cárrá, lezárva a zűrzavar időszakát (Szmutnoje vrémja), amelyet az előző alfejezet tárgyalt (lásd Rettegett Iván és a cári hatalom). A Romanov-dinasztia formálisan 1917-ig uralkodott, ám jelen alfejezet a dinasztia első nyolc évtizedét (1613–1689) tárgyalja, amikor a központi hatalom újjászervezése, a szibériai terjeszkedés, a balparti Ukrajna megszerzése és a jobbágyság jogi megszilárdítása kialakította a cári Oroszország szerkezetét. A korszak végét az 1689-es hatalomváltás jelzi, amely Nagy Péter reformjaihoz vezet (lásd Nagy Péter és a nyugatosítás). A fejezet a birodalomépítés fogalmát nem egységes, szükségszerű folyamatként kezeli, hanem intézményi, társadalmi és katonai döntések sorozataként, amelyek egyszerre hoztak területi növekedést, jogi egységesítést és súlyos emberi költségeket.

### 28.1.1. A zűrzavar utáni helyzet és Mihail cár (1613–1645)

A 17. század eleji válság után a moszkvai állam nemzetközi helyzete rendkívül törékeny volt. A Lengyel–Litván Nemzetközösség megszállva tartotta Szmolenszket, Csernyigovot és a Szeverszk földjét; Svédország a Balti-partvidéket és Novgorodot ellenőrizte. A cárválasztó gyűlés döntése a rendi monarchia szükségmegoldása volt: a Romanovokat a nemesi és egyházi elit kompromisszumos jelöltjeként fogadták el, részben azért, mert Mihail fiatal kora miatt nem rendelkezett önálló hatalmi bázissal. A legitimációt erősítette, hogy a Romanovok az utolsó Rurik-házi cár, Fjodor Ivanovics után a cári család távoli rokonai közé tartoztak.

Mihail cár (1613–1645) uralkodásának első szakaszában a tényleges hatalom megoszlott: apja, Filaret (Fjodor Nyikityics Romanov) pátriárka 1619-ben lengyel fogságból hazatérve 1633-ig a legfőbb döntéshozóként működött. A sztolbovai béke (1617) Svédországgal visszaadta Novgorodot, ám Oroszország elvesztette a Balti-tengerhez való kijutását, Ivangorod, Jám, Koporje és Oresek elcsatolásával. A deulinói fegyverszünet (1618) Lengyelországgal megerősítette a nyugati területi veszteségeket. A stabilizáció alapja a rendi gyűlések időszakos összehívása, a hivatali kamarák (prikazok) rendszerének újjászervezése és a szolgáló nemesség birtokainak megerősítése volt. A központi hatalom lassan visszaszerezte az adóztatás és a katonai szolgálat feletti ellenőrzést, ám a belső rend továbbra is a helyi közösségek önigazgatására és a nemesi szolgálatra támaszkodott. A rendi gyűlések szerepe az 1630-as évektől fokozatosan csökkent, ami előre vetítette a cári hatalom 17. század végi megerősödését.

### 28.1.2. Szibéria: a prémadótól a Csendes-óceánig

A szibériai terjeszkedés nem a Romanovok találmánya volt: a 16. század végén a Sztroganovok által felfogadott kozákok Jermak vezetésével átkeltek az Urálon, és megdöntötték a szibériai kánságot. A Romanov-korban azonban a terjeszkedés rendszerré vált, és a birodalmi növekedés legdinamikusabb elemét alkotta. A hódítást nem elsősorban a cári reguláris hadsereg, hanem szolgáló emberek, kozákok, prémvadászok, kereskedők és később telepített parasztok hajtották

végre. A fő mozgatórugó a prémadó (jaszak) volt: a coboly- és sableprémekből a kincstár az egyik legfontosabb bevételi forrást szerezte, amely a 17. században az orosz export és az állami bevételek jelentős részét adta.

Az 1610–1650-es években erődök láncolata épült ki kelet felé: Tobolszk (alapítva 1587), Tomszk (1604), Jenyiszejszk (1619), Krasznojarszk (1628), Jakutszk (1632) és Ohotszk (1647/1651). 1639-ben Ivan Moszkvityin elérte a Csendes-óceánt; 1648-ban Szemjon Dezsnyev átkelt a később Bering-szorosnak nevezett tengerszoroson, bár felfedezésének jelentősége csak a 18. században vált ismertté. Az Amur mentén 1649–1650-ben Jerofej Habarov expedíciója hatolt be, ami összeütközéshez vezetett a kínai Csing-dinasztiával. Az 1689-es nyercsinszki szerződés az első orosz–kínai egyezményként lezárta a határvitát: Oroszország kiürítette az Amur-völgyi erődöket, cserébe a Csing-hatalom elismerte a Bajkálontúli területek orosz jelenlétét. A szerződés szövege dokumentált, és a kínai–orosz viszony egyik alapdokumentumává vált.

A terjeszkedés emberi következményei súlyosak voltak. A szibériai őslakos népek – szamojéd, tunguz, jakut, burját, csukcs és más közösségek – a jaszak kötelező beszolgáltatása, a katonai erőszak, a kereskedőkkel való egyenlőtlen csere, valamint az eurázsiai járványok, elsősorban a himlő miatt szenvedtek. A becslések bizonytalanok: egyes történeti demográfiai kutatások szerint egyes régiók őslakos népessége a 17. század folyamán 30–50%-kal csökkent, mások ennél nagyobb veszteséggel számolnak. A kortárs orosz források gyakran „békés adóztatásként” vagy „felfedezésként” állították be a terjeszkedést, ám a helyi szóbeli hagyományok és a későbbi néprajzi feljegyzések az ellenállást, az adóbehajtás erőszakosságát és a hagyományos életmód szétzilálását hangsúlyozzák. A szibériai hódítás ezért nem szemlélhető kizárólag a birodalmi növekedés szemszögéből; a könyv a későbbi fejezetekben a közép-ázsiai orosz expanzióval is összehasonlítja (lásd Az orosz expanzió és a gyarmati uralom).

Fontos hangsúlyozni, hogy a szibériai terjeszkedés a 17. századi Romanov állam egyik legsikeresebb, de leginkább elhanyagolt dimenziója volt. A prémadó nemcsak a kincstárat gazdagította, hanem a nemzetközi kereskedelembe is bekapcsolta Oroszországot, miközben a helyi népek hagyományos gazdálkodása és politikai szervezetei visszaszorultak. A cári adminisztráció a 17. században még ritkán telepített nagy létszámú mezőgazdasági lakosságot Szibériába; a terjeszkedés elsősorban katonai-adózási hálózat kiépítését jelentette, amely később a telepes parasztság beáramlásával vált tartós településszerkezetté.

### 28.1.3. A jobbágyság jogi megszilárdítása: az 1649-es törvénykönyv

A jobbágyság a 15–16. században fokozatosan alakult ki, ám a 17. század közepén jogilag is rögzült. A parasztok mobilitását korábban a „szent György-napi” költözés hagyománya korlátozta; a 16. század végétől a szökött jobbágyok visszakövetelésére határidőket vezettek be, amelyeket azonban a birtokosok gyakran megkerültek. Az 1649-ben elfogadott törvénykönyv (Szobornoje ulozsenyije) ezt a bizonytalanságot zárta le. A törvény eltörölte a szökött jobbágyok visszakövetelésének elévülését; a parasztok örökletesen ahhoz a birtokhoz kötődtek, amelyre bejegyezték őket. A jobbágyok nem rendelkezhettek szabadon ingatlannal, nem tanúskodhattak nemesek ellen, és a földesúr bírói hatalma – bár nem korlátlan – kiterjedt rájuk.

A törvénykönyv a szolgáló nemesség érdekeit szolgálta: a cár a katonai szolgálat fejében a nemesség számára biztosította a munkaerőt. A birtoktípusok (pomesztye, votcsina) közötti különbség lassan elhalványult, ami a nemesi földtulajdon örökletessé válását segítette. A jobbágyság megszilárdulása azonban nem jelentett egységes rendszert: az állami parasztok, az egyházi birtokok jobbágyai és a magánföldesúri jobbágyok helyzete eltért. A paraszti terhek a 17. század végére nőttek; a robotszolgáltatás és a pénzadó mellett a recrutírozás (katonai sorozás) és az állami adók is terhelték a közösségeket.

A jobbágyrendszer emberi következményeit a kortársak is érzékelték; a paraszti ellenállás szökésekben, helyi felkelésekben és a Razin-felkelésben (1670–1671) csúcsosodott ki. A Doni kozákok vezetője, Sztyepan Razin a Volga mentén több várost elfoglalt, és a jobbágyparasztoknak szabadságot ígért. A felkelést a cári haderő leverte, Razint Moszkvában kivégezték; a résztvevők és áldozatok számáról csak becslések léteznek, több ezres, egyes források szerint annál nagyobb nagyságrendben. A felkelés mutatja, hogy a jobbágyság jogi rögzítése nem szüntette meg a társadalmi feszültségeket; a 17. századi paraszti mozgalmak a későbbi oroszországi társadalmi konfliktusok előzményei.

A jobbágyság megszilárdulása körül a történetírásban viták folynak. Egyes társadalomtörténészek szerint a folyamat már a 16. század végén befejeződött, és az 1649-es törvénykönyv csupán kodifikálta a gyakorlatot; mások szerint a törvény új minőséget hozott az örökletes röghöz kötéssel. A szovjet történetírás a jobbágyságot a feudalizmus kulcselemeként tárgyalta; a posztszovjet kutatás inkább a paraszti közösségek belső működésére és a földesúri hatalom változó gyakorlatára összpontosít. A tankönyv ezt a vitát jelzi, és kerüli a jobbágyság „elmaradottságként” való egyoldalú bemutatását: a rendszer egy adott katonai-adózási modellbe illeszkedett, amelyet a 18–19. században fokozatosan bontottak le.

### 28.1.4. Az egyházi szakadás (raszkol)

A birodalmi homogenizáció másik területe az egyház volt. Alekszej Mihajlovics cár alatt Nikon pátriárka (1652–1666) liturgikus reformokat indított, hogy az orosz ortodox szertartásokat a görög gyakorlathoz közelítse. A reform – például a keresztvetés ujjainak megváltoztatása, a liturgikus könyvek javítása – ellenállást váltott ki. Az ellenzők, az óhitűek (sztaroobrjagyc) Avvakum protopópa vezetésével az „ősi orosz hit” védelmében szembefordultak a hivatalos egyházzal. Az 1666–1667-es egyházi zsinat az óhitűeket eretneknek nyilvánította; az állam üldözte őket, sok közösség Szibériába, az Urálba vagy a lengyel határvidékre menekült.

Az üldözés mértékéről és az önégetések gyakoriságáról a források részben az egyházi hatóságok, részben az óhitűek saját mártírológiai hagyománya alapján számolnak be; a számok bizonytalanok. Az óhitűek elvándorlása a peremvidékek betelepülésének egyik tényezője lett, és hozzájárult a szibériai orosz jelenlét megerősödéséhez. A raszkol a cári állam valláspolitikájának korlátját is mutatja: a vallási egységesítés nem járt teljes sikerrel, és a 17. század végétől az óhitű közösségek a birodalmi társadalom tartós ellenzékeként maradtak fenn.

### 28.1.5. Ukrajna és a lengyel határvidék: a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói fegyverszünetig

A 17. század közepén a Lengyel–Litván Nemzetközösség keleti területein a kozákok és a helyi ortodox lakosság elégedetlensége robbant ki. 1648-ban Bohdan Hmelnickij vezetésével a zaporizzsjai kozákok felkeltek a lengyel nemesi uralom ellen. A felkelés okai között a lengyel főnemesség birtokterjeszkedése, a katolikus és unitus egyház nyomása, valamint a kozák autonómia korlátozása szerepelt. A háború rendkívül véres volt; a kozák hadak és a lengyel csapatok mellett a polgári lakosság – rutén, lengyel, zsidó közösségek – is tömeges erőszakot szenvedett. A zsidó közösségek elleni 1648–1649-es támadások dokumentált tények; a modern történetírás ezeket a kozák–lengyel háború és a rendi társadalom összeomlásának kontextusában tárgyalja, nem egyetlen etnikai csoport kollektív bűneként.

1654-ben Hmelnickij a Perejaszlavi egyezményben a balparti kozák hetmanátus urának a moszkvai cárt ismerte el, cserébe katonai segítséget kért a lengyel uralom ellen. Az egyezmény értelmezése a történetírás egyik legvitatottabb kérdése. A 19. századi orosz és a szovjet történetírás „Ukrajna és Oroszország újraegyesítéseként” ünnepelte; az ukrán történetírás ezzel szemben autonóm

kozák állam és Moszkva közötti katonai szövetségként értelmezi, amelyet Moszkva a 18. század végére alávetéssé alakított. A kortárs források nem adják meg egyértelműen a feltételeket: az eredeti okmány elveszett, a fennmaradt másolatok eltérnek, és a felek későbbi nyilatkozatai is ellentmondásosak. A tankönyv ezt a vitát nem dönti el, de jelzi, hogy az 1654-es esemény a mai orosz és ukrán emlékezetpolitika egyik sarokpontja.

Az orosz–lengyel háború (1654–1667) során a cári haderő elfoglalta Szmolenszket és a keleti határvidéket. Az 1667-es andruszovói fegyverszünetben a Lengyel–Litván Nemzetközösség lemondott a balparti Ukrajnáról (a Dnyepertől keletre), Szmolenszkről és Kijevről – utóbbit formálisan csak két évre, de a cár végül megtartotta –, a jobbparti Ukrajna lengyel fennhatóság alatt maradt, a zaporizzsjai szics pedig közös ellenőrzés alá került. Az 1686-os örök béke megerősítette ezeket a feltételeket. Fontos pontosítás: a „lengyel területek” kifejezés itt a korabeli Lengyel–Litván Nemzetközösség keleti, ma főként ukrán és belarusz területeire vonatkozik, nem a mai Lengyelországra. A 17. századi orosz terjeszkedés tehát nem a modern nemzetállami határok mentén értelmezendő, hanem a rendi államok közötti dinasztikus-területi versengés keretében.

A balparti Ukrajna megszerzése hosszú távon a cári állam déli határának kitolását és a fekete-tengeri térséghez való közeledést eredményezte. Ugyanakkor a kozák hetmanátus autonómiája a 17. század végén és a 18. században fokozatosan szűkült; ez a folyamat a későbbi ukrán történelem egyik központi traumája.

### 28.1.6. A dinasztia első válságai és az átmenet Nagy Péterhez

Fjodor Alekszejevics cár (1676–1682) alatt a hivatali reformok folytatódtak; 1682-ben eltörölték a mestnyicsesztvót, a nemesi rangok és szolgálati helyek örökletes rangsorát. Fjodor halála után a trónöröklési válság két kiskorú cár, Iván és Péter mellett Szofja Alekszejevna régensi hatalmát hozta. Az 1680-as évek krími hadjáratai a tatár kánság ellen kudarcot vallottak, és a régenség tekintélye megrendült. 1689-ben a Péter körüli nemesi csoport megbuktatta Szofját; ezzel lezárult a korai Romanov-korszak, és kezdetét vette a 18. századi reformpolitika (lásd Nagy Péter és a nyugatosítás).

### 28.1.7. Források és bizonytalanságok

A korai Romanov-korszak elsődleges forrásai a cári rendeletek, a zemszkij szoborok jegyzőkönyvei, az 1649-es törvénykönyv szövege, a perejaszlavi egyezmény fennmaradt másolatai, az andruszovói fegyverszünet és a nyercsinszki szerződés okiratai, valamint a kortárs külföldi utazók, például Adam Olearius beszámolói. A szibériai terjeszkedésről orosz hivatalos iratok, kozák jelentések és későbbi helyi visszaemlékezések tanúskodnak; az őslakos népek emlékezete a szóbeli hagyományban és a 19–20. századi néprajzi gyűjtésekben maradt fenn.

A legfontosabb bizonytalanságok: a szibériai őslakos népesség demográfiai veszteségei nem mérhetők pontosan, csak becslések állnak rendelkezésre; a jaszak behajtásának erőszakossága forrásfüggő, mert a hivatalos iratok gyakran bagatellizálják a kényszert. A Razin-felkelés résztvevői és áldozatai, valamint az óhitűek üldözésének áldozatszáma ugyancsak vitatott. A jobbágyság megszilárdulásának időpontja körül történetírói vita folyik: egyes társadalomtörténészek szerint a folyamat már a 16. század végén befejeződött, az 1649-es törvénykönyv csak kodifikálta a gyakorlatot; mások szerint a törvény új minőséget hozott az örökletes röghöz kötéssel. A perejaszlavi egyezmény jellege a legélesebb vitatott értelmezések közé tartozik: a dokumentum hiánya miatt a felek szándékait csak közvetett forrásokból rekonstruálhatjuk.

Emlékezetpolitikai szempontból az 1654-es perejaszlavi egyezmény a mai orosz állami narratívában „egyesítésként”, az ukrán nemzeti narratívában „alávetésként” jelenik meg; az 1954-es 300.

évforduló a szovjet kormányzat részéről a Krím Ukrajnához csatolásának ürügyéül is szolgált, ami a 2014 utáni konfliktusban újraértelmeződött. A tankönyv ezeket az állításokat nem a múlt tényeiként, hanem a jelen emlékezetpolitikai használataként tárgyalja.

### 28.1.8. Rövid összefoglaló

A Romanov-dinasztia első nyolc évtizede alatt a moszkvai állam helyreállította a központi hatalmat, kiterjesztette ellenőrzését Szibériára a prémadó révén, jogilag rögzítette a jobbágyságot az 1649-es törvénykönyvvel, és a Lengyel–Litván Nemzetközösség rovására megszerezte a balparti Ukrajnát. A birodalomépítés azonban súlyos társadalmi és vallási feszültségekkel járt: a Razin-felkelés, az egyházi szakadás és a szibériai őslakos közösségek veszteségei a korszak árnyoldalait mutatják. Ez az örökség alapozta meg a 18. századi reformokat és a cári Oroszország nagyhatalmi felemelkedését.

### 28.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan stabilizálódott a Romanov-dinasztia hatalma 1613 után, és milyen külső békék rögzítették a határokat?
2. Miért volt a szibériai terjeszkedés a korai Romanov birodalomépítés egyik fő pillére, és milyen forrásból származó becslések jelzik az őslakos népesség csökkenését?
3. Mit rögzített az 1649-es törvénykönyv a jobbágyok jogi helyzetéről, és miért tekinthető a jobbágyság megszilárdulásának?
4. Milyen eltérő történetírói és emlékezetpolitikai értelmezések övezik az 1654-es perejaszlavi egyezményt?
5. Milyen társadalmi és vallási konfliktusok mutatják a 17. századi orosz állam belső válságait?

## 28.2. Nagy Péter és a nyugatosítás

### 28.2.1. Bevezetés

Nagy Péter (1672–1725) uralkodása – tényleges egyeduralmát 1689-től számítjuk – a cári Oroszország történetének egyik legnagyobb hatású, ugyanakkor legvitatottabb korszaka. A korábbi fejezet A Romanov-dinasztia és a birodalomépítés tárgyalta, hogyan stabilizálódott a dinasztia a 17. századi „zavaros idők” után, és hogyan terjeszkedett kelet felé, Szibériába. Péter ezt az örökséget radikális belső átalakítással kapcsolta össze: célja nem egyszerűen a nyugat-európai intézmények lemásolása, hanem egy olyan, centralizált, militarizált, a hadviselésre optimalizált állam megteremtése volt, amely az európai hatalmi versenyben felveheti a versenyt Svédországgal, Lengyelországgal vagy az Oszmán Birodalommal. A „nyugatosítás” tehát nem öncél esztétikai vagy kulturális program volt, hanem elsősorban a birodalmi túlélés és a nagyhatalmi státusz eszköze. Ezt a korszakot úgy kell megközelítenünk, hogy egyszerre lássuk a reformok távlati következményeit, a kortársak által megélt áldozatokat és a történetírásban érlelődő vitákat.

### 28.2.2. A nagy északi háború és a reformok kényszere

Péter uralkodásának megértéséhez a hadviselést kell kiindulópontnak vennünk. A fiatal cár 1695–1696-os azovi hadjáratai az Oszmán Birodalom ellen rávilágítottak az orosz hadsereg gyengeségeire: a hagyományos nemesi lovasság és a sztrelec (lövész) ezredek nem tudták tartani a lépést a korabeli európai, vonalharcászatra épülő hadseregekkel. Az 1697–1698-as „nagykövetség”

– amelynek keretében Péter inkognitóban, de a cári kormányzat hivatalos képviselőjeként járt Nyugat-Európában, többek között Hollandiában és Angliában – nem pusztán diplomáciai tett volt, hanem technológiai és szervezési ismeretszerző út. A kortárs diplomáciai jelentések és a cár levelezése arra mutatnak, hogy Péter elsősorban hajóépítést, tüzérségi eljárásokat és manufaktúra-szervezést tanulmányozott; a nyugati udvari kultúra iránt érdeklődése ekkor még másodlagos volt.

A fordulópontot a nagy északi háború (1700–1721) jelentette. A Svédország elleni koalíció – Oroszország mellett Dánia és Szász-Lengyelország – 1700-as kezdeti kudarca, különösen a narvai csata orosz veresége (dokumentált esemény, a korabeli hadijelentések és svéd források egybehangzanak) arra kényszerítette Pétert, hogy felgyorsítsa a hadsereg átalakítását. A narvai csatavesztés nem a cár távollétének következménye volt, ahogy a korabeli svéd propagandában és egyes későbbi orosz elbeszélésekben is megjelent, hanem a hadsereg kiképzésének és vezénylési rendszerének mélyebb problémáira mutatott rá. A történettudományi konszenzus szerint a vereség fontos kiváltó ok volt a reformok felgyorsításában, de nem kizárólagos oka: Péter már korábban elkezdte a nyugati mintájú ezredek kialakítását.

A háború alatt bevezetett reformok sorában az 1705-ös sorozási rendszer kiemelkedik. Ez nem csupán katonai intézkedés volt, hanem társadalomátalakító program: a paraszti közösségekből évente vagy kétévente meghatározott számú férfit soroztak be, élethosszig tartó szolgálatra. A sorozás a jobbágyok tömegeit érintette, és egyben a hadsereg társadalmi összetételét is megváltoztatta: a tisztek egy része nemesi, másik része nem nemesi származású, érdemek alapján előléptetett katonából került ki. Ez, amint azt Viktor Buganov és más hadtörténészek kimutatták, hozzájárult ahhoz, hogy a hadsereg a modern hivatalnoki állam egyik első intézménye legyen, ahol a szolgálat elvileg érdem szerint, nem kizárólag születés szerint alakult. Ugyanakkor a sorozott katonák emberi tapasztalatairól keveset tudunk; a szóbeli hagyományban, a paraszti siratóénekekben a katonaélet a családtól való elszakadás traumájaként jelenik meg, de ezeket a forrásokat a későbbi gyűjtésekből ismerjük, nem a Péter-korból származó közvetlen rögzítésből.

### 28.2.3. Szentpétervár: a birodalom új fővárosa és a reformok szimbolikus tere

Nagy Péter 1703-ban, a Névánál, a frissen meghódított svéd területen alapította meg Szentpétervárt, és 1712-től hivatalosan is oda helyeztette a cári udvart. Az új főváros alapítását dokumentált eseményekkel tudjuk nyomon követni: Péter 1703. május 16-i (a régi orosz naptár szerinti) parancsa, a Péter-Pál erőd alapkövének letétele, valamint a svéd Ingermanland meghódítását rögzítő haditudósítások mind erre utalnak. A városépítés azonban nem csupán építészeti tett volt. Szentpétervár a birodalmi reprezentáció új formáját testesítette meg: a szabályos, barokk és később klasszicista városkép, a csatornák, a katonai kikötő és az új udvari negyed mind a „szabályozott állam” eszméjét tükrözte, amelyben a cári hatalom a teret és az alattvalókat egyaránt megtervezi.

A város építésének emberi ára azonban óriási volt. A kortárs levelezés, a nyugati utazók beszámolói és a későbbi orosz történetírás egybehangzóan arról számolnak be, hogy a mocsaras, mocsaras, maláriás területen való építkezésre kényszermunkásokat – jobbágyokat, hadifoglyokat, sőt közönséges bűnözőket – vezényeltek. A halálos áldozatok számára vonatkozó becslések széles skálán mozognak: egyes történészek, például Jevgenyij Anyiszimov, tízezres nagyságrendű halottal kalkulálnak; mások ennél magasabb számokat valószínűsítenek, de hangsúlyozzák, hogy a források hiányosak és a korabeli hivatalos adatok alulbecslik a veszteségeket. A Szentpétervár-alapítás emlékezete a cári hatalom és a nacionalista történetírás számára a birodalom modernizációjának diadalaként, a későbbi kritikai és áldozatközpontú narratívákban viszont az állami modernizáció emberi költségeinek szimbólumaként jelenik meg. A szerződés szellemében fontos, hogy ne tegyünk úgy, mintha a halottak számát pontosan ismernénk; a lényeg a kényszermunka rendszerszerű

alkalmazása és a korabeli állami prioritások (a tengeri kijárat megszerzése) és az egyéni szenvedés közötti feszültség.

Szentpétervár mint főváros nem szüntette meg Moszkva szerepét. A moszkvai nemesi elit egy része, az ortodox egyház vezetői és a paraszti közösségek a régi rendet képviselték, és sokan ellenálltak a nyugati mintájú viselkedésnek. A szakállviselet eltörlése, az európai ruhaviselet előírása (1700-as és későbbi rendeletek) a kortársak szemében nem egyszerű divatkérdés volt: a szakáll a hagyományos pravoszláv férfiasság és vallási identitás jele volt. A nyugatosítás tehát a mindennapi élet szintjén ütközött a hagyományos vallási és testi kultúrával. E rendeletek dokumentált szövegei fennmaradtak, és a későbbi orosz irodalomban – gondoljunk Puskin vagy akár a 19. századi szlavofil–nyugatos vita képviselőire – folyamatosan újraértelmezték őket. A szlavofil hagyományban Péter reformjai a „szerves orosz” fejlődés derékba töréseként, a nyugatos hagyományban pedig a modern Oroszország születéseként jelentek meg. Ezt az ellentétet a könyv nem dönti el, de bemutatja, hogy a nyugatosítás miben állt, és milyen áldozatokkal járt.

### 28.2.4. A hadsereg és a bürokrácia reformja

A hadseregreform nem merült ki a sorozásban. Péter 1716-ban kiadatta a Katonai szabályzatot, amely a vonalharcászat, a tüzérség, a hadmérnökség és a katonai jogrend egységes keretét adta. A flottaépítés – Voronyezsben, majd a Baltikumban – ugyancsak kiemelt program volt; a kortárs angol és holland hajóépítők bevonása dokumentált, és a fennmaradt hajótervek, szerződések jelzik, mennyire a külföldi szakértelemre épült a reform. A haditengerészet nemcsak a svédek elleni háborúban játszott szerepet, hanem a birodalmi hatalom szimbólumává is vált: a balti-tengeri orosz flotta megjelenése a 18. század elején alapvetően megváltoztatta a regionális erőviszonyokat.

A bürokrácia reformja a hadsereg kiszolgálására szerveződött. A 1711-ben létrehozott Szenátus a cár távollétében (Péter ugyanis gyakran volt a hadszíntéren) a legfőbb kormányszervvé vált. A prikázok (régi típusú, gyakran átfedő hatáskörű hivatalok) helyébe 1718–1721 között kollégiumok léptek, amelyek hatásköre tárgykörönként (külügy, hadügy, tengerészet, kereskedelem, bányászat stb.) volt elkülönítve. A kollégiumi rendszer a svéd és dán kormányzati modellt követte; ez a transzfer dokumentált, mivel Péter tanácsadói, köztük Heinrich Fick, részletesen tanulmányozták a svéd kormányzati szervezetet. A 1722-es rangtáblázat (Tabel o rangah) a szolgálati nemesség intézményesített rendjét hozta létre: a hivatali és katonai fokozatok tizennégy osztályba sorolása alapján a nem nemesi származásúak is elérhették a nemességet, ha elég magasra emelkedtek a ranglétrán. Ez a rendszer, amely lényegében az 1917-es forradalomig fennmaradt, radikálisan átalakította a nemesség és a szolgálat viszonyát: a korábbi, vérségi alapon szerveződő bojár arisztokrácia helyett egy szolgálati nemesség jött létre, amelynek státusza az államtól kapott hivataltól függött.

A rangtáblázat értelmezése azonban vitatott. A hagyományos történetírás, például a 19. századi Szergej Szolovjov, a rendszert a nemesi szabadság korlátozásaként, de egyben a birodalmi szolgálat intézményesüléseként írta le. A szovjet és posztszovjet kutatások, például Jevgenyij Anyiszimov, hangsúlyozták, hogy a rangtáblázat nem szüntette meg a nemesi kiváltságokat, csak új, bürokratikus keretbe helyezte őket; a paraszt és a nemes közötti jogi szakadék nem csökkent, hanem éppen ebben az időben merevedett meg jobban, mivel a szolgáló nemesség a jobbágymunka feletti ellenőrzést is megerősítette. Ez utóbbi szempont különösen fontos, mert Péter reformjai a paraszti terheket növelték: a sorozás mellett a hadiadó, a kikényszerített városépítés és az állami manufaktúrákhoz való munkába rendelés együttesen súlyos demográfiai és társadalmi következményekkel jártak.

### 28.2.5. A nyugati technológia és kultúra átvétele

A nyugati technológia átvétele a leginkább dokumentált folyamat. Péter rendeletekkel támogatta a bányászat, a kohászat, a textil- és vitorlásipar fejlesztését; az Uralban a bányák és gyárak alapítása a 18. század elején bizonyíthatóan növelte a vas- és réztermelést. A korabeli orosz–holland és orosz–angol kereskedelmi szerződések, valamint a külföldi szakemberek – mérnökök, hajóácsok, tüzérek – szerződtetését rögzítő iratok mutatják, hogy a transzfer nem spontán utánzás volt, hanem célzott állami politika. A manufaktúrák munkaerő-szükségletét azonban gyakran jobbágyokból vagy a jobbágyközösségekhez hasonlóan kötött munkásokból fedezték; ezért a „nyugati technológia" bevezetése nem járt együtt a szabad bérmunka térnyerésével, hanem a kényszermunka és az állami irányítás új formáival párosult.

A kultúra terén a leglátványosabb a világi oktatás kezdete. A matematikai és hajózási iskola (1701), a tengerészeti akadémia (1715), a kórházi iskolák és a mérnöki képzés alapítása jelzi, hogy Péter a tudást elsősorban a hadsereg és a bürokrácia szükségletei felől értelmezte. Az 1724-ben alapított Szentpétervári Tudományos Akadémia részben a párizsi és berlini akadémiák mintáját követte; nemzetközi jellegű intézmény volt, ahová német, svájci, francia tudósokat hívtak. Az ortodox egyház szerepe ebben a folyamatban ambivalens. Péter nem szekularizálta az egyházi földeket (ez később, II. Katalin alatt történt meg), de 1721-ben a pátriárka tisztségét megszüntette, és helyette a Szent Szinódust állította fel, amely állami felügyelet alatt működő, az uralkodó által kinevezett világi főprokurátorral ellenőrzött testület lett. Ez az intézkedés az egyházat beemelte az állami bürokráciába, és jelentősen csökkentette az ortodox egyház önállóságát. A kortárs vallási írók egy része ezt az antikrisztusi tett jelének tekintette; a hivatalos egyházi ideológusok, például Feofan Prokopovics, viszont a cári hatalom isteni rendjét hirdették. Ez a vita a forrásokban jól látható, és a történetírásban a szekularizáció és a birodalmi autokrácia viszonyáról szóló vitákban máig eleven.

A mindennapi élet nyugatosítása – a ruharendeletek, a szakálladó, az 1718-as „gyülekezési rendelet", amely a nemesek számára előírta a nyugati típusú társasági együttlétet – a hivatalos dokumentumokban jól nyomon követhető. Azonban e rendeletek végrehajtása egyenetlen volt. A városi lakosság alsó rétegei, a parasztság és a vidéki papság számára a nyugati viselkedési normák nem váltak kötelezővé, és a mindennapi élet szintjén a hagyományos gyakorlatok fennmaradtak. A „nyugatosított elit" és a „ortodox parasztság" közötti kulturális szakadék, amelyet a 19. századi orosz irodalom (például Dosztojevszkij vagy Tolsztoj művei) olyan élesen ábrázolt, Péter korában kezdett intézményesülni. Ez a folyamat nem azonos a modern nemzettudat kialakulásával, amely majd a 18. század végén és a 19. században bontakozik ki; Péter korában inkább a rendi és vallási identitások közötti feszültségről beszélhetünk.

### 28.2.6. A birodalmi nagyhatalmi státusz és a reformok mérlege

A nagy északi háború 1721-es befejezése, a nystadi béke megkötése Oroszországot balti hatalommá tette. A béke értelmében Oroszország megszerezte Észtországot, Livóniát, Ingriát és a Karjalai-földszoros egy részét, valamint a finn területek egy részét (a békefeltételek forrásai dokumentált szövegek). Az 1721-es esztendőben Péter felvette a „császár" (imperator) címet; a cári Oroszország formálisan is birodalommá nyilvánította magát. A hivatalos ünnepségek, a szenátusi feliratok és a kortárs diplomáciai iratok mind ezt a státuszváltást rögzítik. A nagyhatalmi státusz azonban nem jelentett egyben társadalmi felzárkózást: a birodalom katonai és diplomáciai ereje a jobbágyság intézményére, a kényszermunka rendszerére és az állami erőszak tartós alkalmazására épült.

A Péter-kori reformok mérlegéről éles történetírói vita bontakozott ki. A hagyományos birodalmi és nacionalista elbeszélésben Péter a „nagy modernizátor", aki Oroszországot bevezette

a világtörténelembe; ez a kép a 18. századi panegirikusoktól a 19. századi orosz állami történetíráson át a szovjet korszak egyes, a haladást hangsúlyozó narratíváiig jelen van. A szlavofil hagyományban Péter az orosz–ortodox hagyománytól való elszakadást, a nyugati racionalizmus erőszakos bevezetését jelképezte. A 20. századi és mai történetírásban – például Anyiszimov, Paul Bushkovitch vagy Kollár Zsolt – árnyaltabb kép rajzolódik ki: a reformok nem egyetlen tervből, hanem háborús kényszerek és eseti döntések sorozatából nőttek ki; a nyugatosítás nem jelentette a társadalom egészének modernizációját; és a birodalmi nagyhatalmi státuszért a lakosság széles rétegei fizettek meg.

Fontos hangsúlyozni, hogy Péter reformjaiban a nők helyzete is átalakult, bár nem lineárisan. A „gyülekezési rendelet" a nemesi nők számára előírta a nyilvános társas eseményeken való részvételt, ami a hagyományos moszkvai nemesi asszonyok elzártabb életéhez képest változást jelentett. Ugyanakkor a paraszti nők terhei – a férfiak sorozása miatti családi munkaerőveszteség, a városépítésekhez való kényszermunka – növekedtek. A nőtörténeti kutatások, például Natalja Puskareva munkái, rámutatnak arra, hogy a nyugatosítás társadalmi rétegek szerint rendkívül eltérő következményekkel járt.

### 28.2.7. Források és bizonytalanságok

A Nagy Péter-kori források gazdagok, de egyenetlenek. A hivatalos dokumentumok – rendeletek, hadijelentések, diplomáciai levelezés – nagy számban fennmaradtak, és lehetővé teszik a főbb események pontos rekonstrukcióját. Ugyanakkor ezek a források a központi kormányzat szemszögét tükrözik, és hajlamosak a reformok sikerét hangsúlyozni, miközben a végrehajtás nehézségeit vagy a lakosság ellenállását alulreprezentálják. A paraszti tapasztalatokra vonatkozóan alig vannak közvetlen feljegyzések; a későbbi gyűjtésekből ismert szóbeli hagyományok értéke jelentős, de nem tekinthetők a Péter-kor közvetlen dokumentumainak.

A halálos áldozatokra, a Szentpétervár építése során elhunyt munkások számára vagy a háborús veszteségekre vonatkozó minden szám régészeti vagy statisztikai becslés, nem pedig dokumentált tény. Egyes korabeli nyugati utazók, például a dán diplomata Just Juel, beszámolói fontosak, de számadataik gyakran hallomáson alapulnak, és nem tekinthetők hiteles statisztikának. A történeti demográfia mai módszerei alapján a korszakra vonatkozóan csak széles intervallumokat tudunk megadni; a tankönyv ezt hangsúlyozza.

A reformok értelmezésében a fő vitapont az, hogy mennyire voltak „nyugati" jellegűek. Egyes történészek, például a 19. századi Vaszilij Kljucsevszkij, a reformok szerves orosz előzményeit emelték ki; mások, például a szovjet korszak egyes kutatói, a nyugati hatás radikális voltát hangsúlyozták. A mai konszenzus szerint a Nyugat-Európából átvett elemeket Péter szelektíven, a birodalmi hatalom eszközeként alkalmazta; a hadsereg, a bürokrácia és a technika terén a transzfer széles körű volt, a jog és a társadalmi intézmények terén viszont sokkal korlátozottabb. A „nyugatosítás" tehát nem a nyugati intézmények másolatát, hanem egy sajátos, katonai-bürokratikus hibrid rendszer létrejöttét jelentette.

Végül, a korszak emlékezetpolitikai vonatkozásai ma is élnek. Szentpétervár alapítása a mai Oroszországban egyszerre ünnepi alkalom és politikai vita tárgya; a városalapítás emberi áldozatairól való megemlékezés a rendszerváltás után vált hangsúlyossá, de nem vált a hivatalos állami emlékezet részévé. A „nagy modernizátor" képét a jelenkori orosz hatalmi narratíva is felhasználja; a történelem kritikai megközelítése azonban nem ezt a képet erősíti, hanem azt mutatja meg, hogy a reformok milyen áron, kiknek a kárára és milyen erőszakos eszközökkel mentek végbe.

### 28.2.8. Rövid összefoglaló

Nagy Péter uralkodása a cári Oroszországot katonailag és diplomáciailag európai nagyhatalommá tette. A nagy északi háború kényszere alatt bevezetett reformok – a sorozás, a kollégiumi kormányzás, a rangtáblázat, a flottaépítés, a Szent Szinódus felállítása – centralizálták az államot és a nemességet szolgálati renddé alakították. A nyugati technológia és kultúra átvétele elsősorban a hadsereg és a bürokrácia hatékonyságát szolgálta, és a szabad fejlődés helyett gyakran kényszermunkával és rendeleti úton valósult meg. Szentpétervár megalapítása a birodalmi reprezentáció új szimbóluma lett, de építése hatalmas emberi áldozatokkal járt. A reformok nem szüntették meg a jobbágyságot, sőt új formában megerősítették a paraszti kiszolgáltatottságot. A korszak értékelésében a birodalmi dicsőséget hangsúlyozó, a nyugatosítást elutasító és az áldozatközpontú kritikai narratívák párhuzamosan élnek; a történelem ezt a feszültséget bemutatja, nem feloldja.

### 28.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Miért tekinthető a nagy északi háború a Péter-kori reformok fő kiváltó okának, és miért fontos, hogy a reformokat ne egyetlen tervből levezetett folyamatként ábrázoljuk?
2. Milyen szerepet játszott a rangtáblázat a nemesség szolgálati renddé alakításában, és milyen viták vannak a társadalmi hatásairól?
3. Hogyan kapcsolódott Szentpétervár megalapítása a birodalmi reprezentációhoz és a kényszermunka rendszeréhez? Miért van szükség a halálos áldozatok számának óvatos kezelésére?
4. Miben állt a „nyugatosítás” szelektív jellege? Mely területeken volt széles körű a transzfer, és hol maradtak fenn a hagyományos intézmények?
5. Miért nem lehet a Péter-kori reformokat kizárólag „modernizációként” vagy „elnyomásként” értékelni? Milyen forrástípusok és történetírói hagyományok képviselik a különböző álláspontokat?

## 28.3. II. Katalin és a birodalmi expanzió

II. Katalin uralkodása (1762–1796) az orosz birodalmi terjeszkedés egyik legintenzívebb szakasza volt. A trónra lépő német származású császárnő – aki férje, III. Péter megbuktatásával került hatalomra – olyan időszakban irányította az országot, amikor a Romanov-dinasztia birodalma délen, nyugaton és keleten egyszerre bővült, miközben belső szerkezete is átalakult. Az II. Katalin és a birodalmi expanzió alfejezet ezt a folyamatot mutatja be, kitérve a területi nyereségekre, a felvilágosult reformkísérletekre, a jobbágyság intézményének megszilárdulására, valamint a soknemzetiségű birodalom működésére.

A korszak alapvető feszültsége, hogy II. Katalin egyszerre kívánt a felvilágosodás eszméi szerint modernizáló, törvényeknek alávetett uralkodó lenni, és közben a nemesi elitek támogatására támaszkodva növelte a földesúri hatalmat a jobbágyok felett. A birodalom terjeszkedése – a krími kánság felszámolása, a lengyel–litván állam felosztásaiban való részvétel, a kazak sztyeppén való fokozatos előrenyomulás – nemcsak katonai és diplomáciai sikereket hozott, hanem újabb nyelvi, vallási és jogi közösségeket is a cári fennhatóság alá vont, ami hosszú távon a birodalom irányításának egyre bonyolultabb feladatává vált.

### 28.3.1. Felvilágosodás és hatalomgyakorlás

II. Katalin hatalomra jutása után igyekezett saját uralmát törvényessé és a felvilágosodás nyelvén megfogalmazhatóvá tenni. 1767-ben összehívta a Törvényhozó Bizottságot, amelynek

feladata az 1649-es cári törvénykönyv helyébe lépő új törvénykönyv kidolgozása lett volna. A császárnő a bizottság számára készített utasításában (Nakaz) olyan elveket fogalmazott meg, mint a törvény előtti egyenlőség korlátozott eszméje, a kínzás elutasítása és a büntetés arányossága. A szöveg nagy részét Montesquieu és Cesare Beccaria műveiből fordította, illetve adaptálta. A bizottság azonban a nemesi és a városi küldöttek érdekellentétei miatt érdemi törvénykönyvet nem alkotott; 1768-ban, az orosz–török háború kezdetén a császárnő feloszlatta.

Ez a reformkísérlet jól mutatja a felvilágosult abszolutizmus korabeli korlátait: az uralkodó hatalmi logikája felülírta a jogi egyenlőségről szóló elveket, amikor azok a rendi társadalom alapjait érintették volna. A történettudományban a „felvilágosult abszolutizmus” fogalma maga is vitatott: egyes szerzők a monarchia és a felvilágosodás szövetségét látják benne, mások inkább a rendi kiváltságok modernizáló átalakítását, megint mások a fogalom utólagos konstrukcióját hangsúlyozzák. Az biztos, hogy II. Katalin levelezett Voltaire-rel, Diderot-t és más filozófusokkal, akiknek munkáit oroszra fordíttatta, de a francia forradalom 1789 utáni radikalizálódása után a cenzúra és a felvilágosodott gondolkodók iránti hivatalos gyanakvás fokozatosan nőtt.

A 18. század végi Oroszországban a „felvilágosodás” nem jelentette a jobbágyfelszabadítást, sőt II. Katalin alatt a jobbágyság tovább szilárdult. Az 1762-es, III. Péter által kiadott nemesi szabadságlevél és az 1785-ös, II. Katalin által kiadott nemesi kiváltságlevél megerősítette a nemesség birtokjogát és mentességét a kötelező állami szolgálat alól. A jobbágyok száma az 1760-as évek felmérései szerint nőtt, és a földesúri bíráskodás, a robotterhek és a jobbágyok adásvétele a korszakban intézményesült. A császárnő az 1760-as évek elején még elítélően nyilatkozott a jobbágyságról, de a lengyelországi területeken és az ukrán földeken éppen ekkoriban terjesztették ki a jobbágyrendszert, részben a helyi nemesség lojalitásának megvásárlása érdekében.

### 28.3.2. A déli irány: az orosz–török háborúk és a Krím megszerzése

A 18. század második felének legfontosabb orosz katonai és diplomáciai iránya a Fekete-tenger felé mutatott. A cél a Krími Kánság – az Oszmán Birodalom befolyása alatt álló, a Krím félszigetet és a környező sztyeppét uraló állam – ellenőrzése, a Fekete-tenger északi partvidékének megszerzése, és ezzel a meleg tengeri kijárat, valamint a gabonakereskedelem biztosítása volt.

Az 1768–1774-es orosz–török háborúban az orosz hadsereg és flotta jelentős győzelmeket aratott. A békét 1774-ben a Kücsük-kajnardzsi béke rögzítette. Ennek értelmében a Krími Kánság formálisan függetlenné vált az Oszmán Birodalomtól, Oroszország megkapta a Fekete-tenger északi partvidékének egyes területeit, és hajózási jogot szerzett a tengerszorosokban. A béke azonban a Krím függetlenségét csak átmeneti állapottá tette: az orosz katonai és diplomáciai nyomás alatt a kánság belső viszályaiba beavatkozó cári hatalom 1783-ban bejelentette a Krím, a Tamany-félsziget és a Kubán-vidék „örök csatolását” az Orosz Birodalomhoz. Ezt a lépést a korabeli orosz hivatalos nyelvezet a Krími Kánság instabilitásával és a térség biztonságának szükségességével indokolta; a mai ukrán és krími tatár történeti emlékezet ezzel szemben a krími tatár államiság erőszakos felszámolását hangsúlyozza. A 18. századi eseményeket a modern vitáktól elkülönítve célszerű tárgyalni: az 1783-as annexió ténye dokumentált, a hivatalos indoklás a korabeli forrásokban nyomon követhető, de a helyi tatár lakosság szempontjából ez egy katonai hódítást és a kánság felszámolását jelentette.

A Krím megszerzését követően Oroszország felgyorsította a déli területek gyarmatosítását. Grigorij Patyomkin és más kormányzók új városokat alapítottak, közülük a legfontosabb Szevasztopol és Herson, illetve a későbbi Odessza előzménye. A területre orosz, ukrán, német, bolgár és más telepeseket vonzottak; a krími tatár lakosság egy része az Oszmán Birodalomba vándorolt ki, bár a tömeges kitelepítés csak később, a 19. században következett be. Az 1787–1791-es újabb

orosz–török háború megerősítette az orosz pozíciókat; az 1792-es iasi-i béke elismerte a Krím orosz fennhatóságát, és az orosz határt a Dnyeszter folyóig tolta.

A déli terjeszkedés áldozatokkal járt a helyi lakosság számára. A háborúk, a járványok és a migráció a krími tatárok és a nogaji közösségek létszámát csökkentette; a becslések széles sávban mozognak, mert a korabeli összeírások nem terjedtek ki minden csoportra, és a halálozási adatok gyakran hiányosak. A források hiányossága miatt a pontos áldozatszám nem ismert; a történészek egy része néhány tízezerre, mások százezres nagyságrendre becsüli a háborúk és a járványok közvetlen és közvetett embervesztességét a Krímben és a Fekete-tengeri sztyeppén. Ezeket a számokat becslésként kell kezelni.

### 28.3.3. Lengyelország felosztása és a nyugati terjeszkedés

A nyugati irányban a legnagyobb területi nyereséget a lengyel–litván állam, a Rzeczpospolita fokozatos felosztása hozta. A 18. század közepén a lengyel–litván nemesi köztársaság belpolitikailag megosztott volt, külpolitikailag pedig egyre inkább az Orosz Birodalom befolyása alá került. II. Katalin kezdetben a befolyás fenntartására törekedett, nem feltétlenül az állam felszámolására. A politikai válság azonban, amelyet a bari konföderáció (1768–1772) és a Poroszországgal, valamint Ausztriával kötött szövetségi érdekek szítottak, 1772-ben az első felosztáshoz vezetett.

Az 1772-es első felosztás során Oroszország a mai Belarusz keleti részét, a Dvina és a Dnyeper közötti területeket szerezte meg. Az 1793-as második felosztáskor – amelyre a lengyel reformmozgalom, a nagy szejm és az 1791-es alkotmány után került sor – Oroszország a mai Ukrajna jobb parti részét és Belarusz további területeit csatolta el. Az 1794-es Kościuszko-felkelés leverése után, 1795-ben a harmadik felosztás megszüntette a lengyel–litván államot. Oroszország ekkor Litvánia nagy részét, a mai Belarusz nyugati sávját, Volhíniát és Kurföldet szerezte meg.

A felosztások következtében több millió új alattvaló került a cári birodalomba: lengyel és litván nemesek, ukrán és belorusz parasztok, valamint nagy számú zsidó közösség. A zsidó lakosság – amely a lengyel–litván államban saját, részben autonóm közösségi szervezettel rendelkezett – az 1790-es évektől kezdve a letelepedési övezet korlátozása alá került. 1791-ben II. Katalin rendelete a zsidók állandó lakóhelyét a birodalom nyugati kormányzóságaira korlátozta, ami később, a 19. században a zsidó lakosság mozgásterét évtizedekre meghatározta. A rendelet nem jelentett teljes körű kitiltást, de a jogi helyzet romlását dokumentálta.

A lengyel felosztásokat a lengyel történeti emlékezet a nemzeti államiság erőszakos megszüntetéseként tartja számon; az orosz birodalmi hivatalos narratíva ezzel szemben gyakran a „nyugati orosz területek újraegyesítéseként” mutatta be. A modern történettudomány a felosztásokat nemzetközi hatalmi aktusként értelmezi, amelyben a környező abszolutista monarchiák – Poroszország, Ausztria és Oroszország – közösen számolták fel a lengyel–litván államot. A felosztásban részt vevő három hatalom felelőssége megoszlik; a Rzeczpospolita belső válsága lehetővé tette, de nem igazolja a területi felosztást. A könyv nem használja a „negyedik felosztás” későbbi, politikai töltetű kifejezést, de jelzi, hogy a lengyel államiság megszűnése a 19. századi lengyel nacionalizmus egyik legfontosabb történeti hivatkozási pontjává vált.

### 28.3.4. A keleti és délkeleti irány: a kazak sztyeppe és a közép-ázsiai expanzió előzményei

II. Katalin uralkodása alatt az orosz birodalom keleti irányban is terjeszkedett, de ez a folyamat eltért a nyugati és déli hódításokétól. A kazak sztyeppe a 18. században nem alkotott egységes államot; a kazak kánságok – a Nagy, a Középső és a Kis Horda – külön politikai egységekként működtek, és a dzsungár támadások, illetve a kínai Csing-birodalom és

Oroszország közötti nagyhatalmi verseny befolyása alatt álltak. A kazak uralkodók egy része már a 18. század elején orosz védelmet kért a dzsungárok ellen, ami a fokozatos orosz befolyás növekedéséhez vezetett.

III. Katalin idején a kazak sztyeppe nem vált a birodalom teljes jogú részévé; a cári kormányzat elsősorban befolyási övezetként, védnökségi területként kezelte. Ugyanakkor a déli orosz terjeszkedés és a Volga-vidéki kozák telepek kiépítése fokozta a nyomást a kazakok legelőterületeire. A kazak közösségek egy része fegyveres ellenállást tanúsított; mások tárgyalásos úton próbálták megőrizni autonómiájukat. A 18. század végi források gyakran a kazak „hordák” és a cári hatóságok közötti szerződések, adófizetési kötelezettségek és katonai szövetségek bonyolult rendszerét mutatják.

A közép-ázsiai expanzió tehát II. Katalin korában még nem jelentette Buhara, Hiva vagy Kokand meghódítását; azok a 19. század második felének eseményei. A kazak sztyeppe fokozatos orosz ellenőrzés alá vonása azonban megalapozta a későbbi gyarmati jellegű hódítást. A korszakban az orosz jelenlét formái a katonai erődök, a kereskedelmi karaván ok védelme, a kozák telepek és a helyi elitekkel kötött szerződések voltak. A kazak társadalom belső átalakulása – a téli szállások állandósulása, a kereskedelmi kapcsolatok bővülése – részben éppen az orosz jelenlét hatására gyorsult fel, de ez a folyamat együtt járt a hagyományos legelőterületek csökkenésével és a helyi hatalmi viszonyok átrendeződésével.

### 28.3.5. A Pugacsov-felkelés és a birodalmi feszültségek

A birodalmi terjeszkedés és a belső jogi-közigazgatási átalakítások társadalmi feszültségei leglátványosabban az 1773–1775-ös Pugacsov-felkelésben törtek felszínre. Jemeljan Pugacsov, egy doni kozák, III. Péter cárnak adta ki magát, és a Volga-vidéken, az Ural déli részén és a kazak sztyeppe határán fellázadt a nemesi földbirtokosokkal és a helyi kormányzati szervekkel szemben. A felkelésben jobbágyok, uráli gyári munkások, baskírok, tatárok, kalmükök és kozákok vettek részt; a résztvevők motívumai eltérőek voltak: a jobbágyok a földesúri terhek alóli szabadulást, a nem orosz közösségek a cári igazgatás behatolása elleni védekezést remélték.

A felkelés a kezdeti sikerek után – több kisebb erőd elfoglalása, Kazany fenyegetése – 1774–1775-re összeomlott. Pugacsovot elfogták, Moszkvában nyilvánosan kivégezték. A leverés során a kormányzati csapatok és a felkelők egyaránt követtek el erőszakot; a halálos áldozatok számát a történészek tízezres, egyes becslések szerint százezres nagyságrendre teszik, de a pontos szám nem ismert, mert a korabeli összeírások hiányosak, és a hivatalos jelentések gyakran a rend helyreállítását hangsúlyozták.

A Pugacsov-felkelés kettős hatást gyakorolt a cári politikára. Egyrészt megerősítette II. Katalin és a nemesi elitek meggyőződését, hogy a jobbágyrendszert nem szabad megbolygatni, mert a társadalmi elégedetlenség könnyen lázadássá válhat. Másrészt a felkelés utáni közigazgatási reform – a kormányzóságok átszervezése 1775-ben – a helyi nemességre és a kormányzati tisztviselőkre bízta a rend fenntartását, ami tovább erősítette a földesúri hatalmat. A felkelés emléke a későbbi orosz történetírásban hol mint „parasztháború”, hol mint a birodalom perifériáinak ellenállása jelent meg; a szovjet történetírás gyakran osztályharcként értelmezte, míg a modern kutatás a résztvevők eltérő etnikai, vallási és társadalmi hátterét emeli ki.

### 28.3.6. A birodalom soknemzetiségű jellege

Az 1790-es évek végére az Orosz Birodalom Európa és Ázsia határán húzódó, rendkívül soknyelvű és sokvallású állammá vált. A birodalom alattvalói között oroszok, ukránok, beloruszok, lengyelek, litvánok, lettek, észtek, finnek, tatárok, baskírok, csuvasok, mordvinok, komik, kalmükök, kazakok,

szibériai bennszülött csoportok és zsidó közösségek éltek. A hivatalos birodalmi ideológia a cár iránti lojalitást hangsúlyozta, nem a nyelvi vagy etnikai homogenitást; a 18. században a modern értelemben vett nacionalizmus még nem alakult ki, így a birodalmi identitás jogi és rendi keretekben működött.

A soknemzetiségű birodalom irányítása gyakran a helyi elitek megnyerésén alapult. A balti tartományokban a német nyelvű nemesség megőrizte kiváltságait és a lutheránus egyház dominanciáját. A Krímben és a Volga-vidéken a muszlim klérus egy részének jogait a cári kormányzat szabályozta, és 1788-ban Orenburgban muszlim vallási igazgatási központot hozott létre, ami a birodalmi iszlám intézményesítésének kezdetét jelentette. A lengyel területeken a katolikus nemesség egy részének megmaradtak birtokai, de a politikai önállóság megszűnt. A zsidó közösségek jogi helyzete romlott a letelepedési övezet bevezetésével. A kozákok – a doni, az uráli, a zaporizzsjai – hadi szolgálataikért cserébe korábban széles önkormányzattal rendelkeztek, de II. Katalin idején ezt fokozatosan felszámolták: a zaporizzsjai szicset 1775-ben, a Pugacsov-felkelés leverése után, katonai erővel oszlatták fel, a doni kozákok autonómiáját pedig a kormányzósági reform alá rendelték.

A birodalmi politika tehát nem egységesen asszimilált vagy zárt ki; a különböző csoportokhoz való viszony a katonai hasznosság, a vallási intézmények és a helyi elitek lojalitásának függvényében változott. A 18. század végi Oroszországban a „birodalom” kifejezés a cári hatalom alá tartozó területek és alattvalók összességét jelentette; a mai nemzetállami kategóriák visszavetítése anakronizmus lenne.

### 28.3.7. A gazdasági és társadalmi következmények

A területi expanzió gazdasági szempontból is átalakította a birodalmat. A Fekete-tengeri kikötők megszerzése lehetővé tette a dél-oroszországi és ukrajnai gabona kivitelét a mediterrán piacokra. A gabonakereskedelem fellendülése növelte a földbirtokosok jövedelmét, és tovább erősítette a jobbágyok által művelt robotgazdaságok jövedelmezőségét. A déli területeken új földeket vontak művelés alá, ami a telepesek számára lehetőséget, a korábban ott élő nomád és félnomád közösségek számára viszont legelőveszteséget jelentett.

A lengyel területek megszerzése bevonta a birodalomba a kelet-európai zsidó közösségek jelentős részét, ami a későbbi városi fejlődést és a kereskedelem bővülését is befolyásolta. Ugyanakkor a letelepedési övezet korlátozása a zsidó lakosság mobilitását szűkítette, és a 19. századi zsidóellenes intézkedések alapjává vált. A közép-ázsiai irányban a kereskedelem – főleg a szarvasmarha, a bőr, a gyapjú és a kínai tea közvetítése – egyelőre kisebb jelentőségű volt, de a kazak sztyeppén átvezető karavánutak ellenőrzése stratégiai értéket képviselt.

A birodalmi terjeszkedés finanszírozása jelentős terheket rótt az állami költségvetésre. A katonai kiadások, az új kormányzóságok kiépítése és a déli kikötők erődítése hitelfelvétellel és az adók emelésével járt. A korabeli statisztikák hiányosak, de a történészek egyetértenek abban, hogy a 18. század végi orosz államadósság növekedett, és a papírpénz-kibocsátás inflációt okozott. A pontos számok azonban vitatottak, mert a korabeli pénzügyi nyilvántartások nem egységesek.

### 28.3.8. Források és bizonytalanságok

A II. Katalin-kori terjeszkedés dokumentáltsága egyenetlen. A legfontosabb elsődleges források a cári rendeletek, a Külügyi Kollégium és a hadügyi szervek iratai, a kormányzósági jelentések, valamint a nemzetközi békeszerződések szövegei. A Kücsük-kajnardzsi béke és az iasi-i béke szövege fennmaradt, a lengyel felosztási egyezmények szintén. A Krím annexióját kimondó 1783-as cári manifesztum elsődleges forrás. A Pugacsov-felkelésről szóló források részben a

kormányzati vizsgálatok és kihallgatási jegyzőkönyvek, részben a résztvevők későbbi elbeszélései; az utóbbiak gyakran a hivatalos eljárás keretei között születtek, ezért kritikával kezelendők.

A korabeli demográfiai adatok bizonytalanok. A jobbágyok számát az 1760-as években végrehajtott ún. „revíziós összeírások" alapján becsülik; a revíziók azonban kihagytak egyes csoportokat, és a halálozásokat, szökéseket gyakran alulbecsülték. A háborús áldozatok, a járványok és a kitelepülések számai – a krími tatárok, a lengyel területek lakossága, a Pugacsov-felkelés résztvevői esetében – széles sávban mozgó becslések. A jelen alfejezet ezért a pontos számok közlése helyett a nagyságrendeket és a forrástípusokat jelöli.

A történeti értelmezések is vitatottak. A „felosztás" kifejezés a lengyel történetírásban egyértelműen erőszakos aktust jelöl, míg a 19. századi orosz hivatalos narratíva a „nyugati területek visszacsatolásáról" beszélt. A modern kutatás a nemzetközi hatalmi politika és a belső válság együttes hatását hangsúlyozza, de a három felosztó hatalom felelősségének súlyozásáról nincs teljes egyetértés. A Krím 1783-as annexiójának megítélésében a krími tatár történeti emlékezet a kánság felszámolását hangsúlyozza, míg az orosz birodalmi hagyomány a térség „biztonságát" és „civilizációs fejlődését" emelte ki. Ugyanez a kettősség figyelhető meg a kazak sztyeppe kapcsán: a cári adminisztráció a „védnökséget", a kazak elbeszélők gyakran a szuverenitás elvesztését hangsúlyozták. A modern történettudomány ezeket a narratívákat egymás mellett, a források kritikai elemzésével tárgyalja.

A felvilágosult abszolutizmus fogalma kapcsán is meg kell jegyezni, hogy a kortársak nem használták ezt a kifejezést; a 20. századi történetírás alakította ki. Ezért a fogalmat a szöveg idézőjelben vagy magyarázattal használja. A „biztonság" és a „védelem" korabeli retorikai fogalmakként értelmezendők, nem semleges leíró kategóriákként.

### 28.3.9. Rövid összefoglaló

II. Katalin uralkodása alatt az Orosz Birodalom jelentős területi nyereségeket ért el délen, nyugaton és keleti irányban. A déli terjeszkedés a Fekete-tenger partvidékének és a Krímnek a megszerzésével járt; a Krími Kánságot 1783-ban számolták fel, ami a krími tatár államiság végét jelentette. A lengyel–litván állam három felosztásában (1772, 1793, 1795) való orosz részvétel több millió új alattvalót vont a birodalomba, és megszüntette a lengyel államiságot. A kazak sztyeppén az orosz befolyás fokozatosan nőtt, de a teljes katonai annexió csak a 19. században következett be.

A birodalom belső szerkezete a terjeszkedéssel párhuzamosan átalakult. A felvilágosult reformok – a Törvényhozó Bizottság, a Nakaz – nem vezettek a jobbágyság felszámolásához; ellenkezőleg, a jobbágyi kötöttségek a nemesi kiváltságok megerősítésével tovább szilárdultak. A Pugacsov-felkelés (1773–1775) a birodalom perifériáinak és a jobbágyok elégedetlenségének legnagyobb megnyilvánulása volt; leverése után a nemesi rendfenntartó szerep nőtt. A soknemzetiségű birodalom irányítása jogilag és vallásilag tagolt rendszerben működött, amelyben a muszlim, lutheránus, katolikus és ortodox közösségek eltérő intézményi kereteket kaptak, a zsidó lakosság pedig a letelepedési övezet korlátozása alá került.

Az 1790-es évek végére az Orosz Birodalom Európa egyik legnagyobb területű és legnagyobb hadsereggel rendelkező hatalmává vált, de a terjeszkedés új igazgatási, pénzügyi és társadalmi feszültségeket is teremtett. Ezek a feszültségek a 19. századi reformkísérletek és a birodalmi válságok alapjává váltak.

### 28.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen területi nyereségeket ért el az Orosz Birodalom II. Katalin alatt délen, nyugaton és keleten, és milyen következményekkel jártak ezek a helyi lakosság számára?
2. Miért nem vezetett a felvilágosult reformpolitika a jobbágyság felszámolásához, és hogyan hatott erre az 1773–1775-ös Pugacsov-felkelés?
3. Hogyan alakult a lengyel–litván állam felosztása, és milyen jogi-társadalmi változásokat hozott a zsidó közösségek számára a letelepedési övezet bevezetése?
4. Miben különbözött a közép-ázsiai orosz expanzió a 18. század végi krími és lengyel területi hódításoktól?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész II. Katalin kora demográfiai és katonai eseményeinek vizsgálatakor, és hol vannak a legnagyobb bizonytalanságok?

## 28.4. A 19. századi reformok és a forradalmi mozgalmak

A 19. századi Oroszország politikai és társadalomtörténetét az a feszültség határozta meg, hogy a Romanov-autokrácia felülről irányított modernizációval próbálta megőrizni a birodalom nagyhatalmi helyzetét, miközben alulról olyan értelmiségi, munkás- és nemzeti mozgalmak szerveződtek, amelyek részben éppen a reformokból születő új társadalmi csoportokhoz kötődtek. A jobbágyfelszabadítás, a 60–70-es évek reformjai, a felgyorsuló iparosítás, a narodnyik és marxista irányzatok, majd az 1905-ös forradalom és a cári rendszer ezt követő átalakítása együttesen mutatja, hogy a 19. századi Oroszország nem statikus autokrácia volt: intézményei folyamatosan változtak, de a reformok célja mindvégig a rendszer alapjainak megtartása maradt. A korszak tárgyalása során a dokumentált jogszabályok, a hivatalos statisztikák, a rendőri és bírósági iratok, valamint a mozgalmi emlékiratok eltérő nézőpontjait egyszerre kell figyelembe venni.

A reformkorszak előzményeihez tartozik, hogy I. Sándor uralkodása alatt a hivatalos reformtervek és a titkos társaságok egyaránt felvetették az alkotmányos átalakulás lehetőségét, az 1825-ös dekabrista felkelést azonban Miklós cár leverte. Miklós uralkodása alatt a csendőrség, a cenzúra, valamint Szergej Uvarov népművelési miniszter által meghirdetett „ortodoxia, önkényuralom, népiség” hivatalos ideológiája szűkítette a nyilvánosságot. A krími háború veresége és az 1856-os párizsi béke azonban megmutatta, hogy a jobbágymunkára, a sorozásra és a viszonylag alacsony ipari kapacitásra épülő Orosz Birodalom katonai és gazdasági értelemben egyaránt lemaradt Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben. II. Sándor 1855-ös trónra lépése után a reformot már nemcsak a felvilágosult bürokrácia egy része, hanem a vereség tapasztalata is szorgalmazta.

A jobbágyfelszabadítás előkészítése hosszú, titkos és vitákkal terhelt folyamat volt. A cár által felállított bizottságok, majd a nemesi tartományi bizottságok vitái után 1861. február 19-én (a Gergely-naptár szerint március 3-án) hirdették ki a jobbágyfelszabadításról szóló kiáltványt és a hozzá kapcsolódó törvényeket. A magánbirtokosi jobbágyok személyi szabadságot kaptak: házasodhattak, tulajdont szerezhettek, kereskedhettek, és elvileg bíróság elé állhattak. A földkérdésben azonban kompromisszum született: a parasztok megváltási kötelezettség fejében jutottak a földterülethez, amelyet a földesúr számára az állam előlegezett meg, a parasztok pedig hosszú távú törlesztéssel fizettek vissza. A megváltási szerződés lezárultáig a volt jobbágyok „ideiglenesen kötelezett” állapotban maradtak, és továbbra is robotot vagy pénzjáradékot teljesítettek. A földosztás során a földesurak gyakran megtartották a jobb minőségű földeket, a parasztok pedig kisebb, szétszórt parcellákat kaptak; a község (mir vagy obscsina) kollektív felelősséggel tartozott az adókért és a megváltási törlesztésért. A hivatalos statisztikák szerint mintegy 23 millió magánbirtokosi jobbágy nyert személyi szabadságot, azonban a tényleges gazdasági függetlenedés lassan haladt. Az állami parasztokra később, 1866-ban kedvezőbb feltételekkel terjesztették ki a reformot, a birodalom egyes peremterületein pedig a végrehajtás módozatai eltértek.

A jobbágyfelszabadítást a korabeli és a későbbi történetírás eltérően értékeli. A liberális és reformpárti szerzők nagy fordulópontnak tekintették, amely jogilag felszámolta a „feudálisnak" nevezett személyi függést, és lehetővé tette a paraszti mobilitást. A szociális és paraszti nézőpontból író elemzők viszont hangsúlyozták, hogy a parasztok számára a földhöz jutás feltételei súlyos terhet jelentettek, és a községi kötöttség fenntartása korlátozta az egyéni gazdálkodást. A vita a mai napig tart arról, hogy az 1861-es reform mennyiben teremtette meg a modern agrárkapitalizmus alapjait, illetve mennyiben konzerválta a paraszti nyomort. Nem kétséges viszont, hogy a jobbágyfelszabadítás a rendszer legitimitását nem erősítette meg hosszú távon, mert a parasztok egy része úgy érezte, hogy a földet „jog szerint" ingyen kellett volna megkapnia.

A jobbágyfelszabadítás mellett a 60-as és 70-es években további reformok születtek. Az 1864-es zemsztvo-rendelet választott helyi önkormányzatokat hozott létre, amelyek utak, iskolák, kórházak és közegészségügy ügyeivel foglalkoztak; a választójog azonban vagyoni alapú volt, és a nemesség aránytalanul nagy képviseletet kapott, a tartományi kormányzók pedig felügyeleti joggal rendelkeztek. Ugyanebben az évben igazságügyi reform lépett életbe: a bíróságok elvileg függetlenek lettek, polgári perekben és büntetőügyekben esküdtszéket vezettek be, az ügyvédség intézményesült. A politikai ügyekben azonban a kormányzat idővel egyre inkább rendkívüli bíróságokat és közigazgatási eljárást alkalmazott. Az 1874-es hadseregreform általános hadkötelezettséget vezetett be, csökkentette a szolgálati időt, és a műveltségi szinthez igazodó kedvezményekkel modernizálta a hadsereg tartalékos rendszerét. Emellett lazítottak a cenzúrán, az egyetemek 1863-ban szélesebb önkormányzatot kaptak, és az elemi iskolák száma növekedni kezdett. A reformok új nyilvános tereket hoztak létre, éppen ezért a kormányzat később több területen visszafogta őket.

A gazdasági modernizáció a jobbágyfelszabadítás után fokozatosan, majd az 1890-es években gyorsuló ütemben haladt. A vasúthálózat kiépítése stratégiai és gazdasági szempontból egyaránt meghatározó volt: a 60-as években még néhány ezer kilométernyi hálózat a századfordulóra több tízezer kilométeresre nőtt, megkezdődött a transzszibériai vasút építése is. Az állami megrendelések, a védővámok, a külföldi – főleg francia, belga, német és brit – tőkebefektetések, valamint az aranyalapú rubel 1897-es bevezetése Szergej Witte pénzügyminiszter tevékenységéhez köthetően gyors ipari növekedést eredményeztek. A szén- és vasércbányászat a Donyec-medencében, a kőolaj-kitermelés Bakuban, a textilipar Moszkvában és Łódźban fejlődött látványosan. A hivatalos statisztikák a 90-es években magas ipari növekedési ütemet mutatnak, de ezek az adatok módszertani szempontból bizonytalanok, mivel a cári statisztikai hivatal adatgyűjtése nem fedte le egyenletesen a birodalom egészét, és a mutatók mögött nagy regionális különbségek húzódtak.

A gyors iparosítás társadalmi költségei súlyosak voltak. A városi munkásság gyorsan nőtt, de lakhatási, egészségügyi és munkavédelmi körülményei rendkívül rosszak maradtak; a munkások jelentős része paraszti hátterű, a faluból időszakosan vagy véglegesen elvándorló réteg volt. A gyári törvénykezés csak lassan és korlátozottan szabályozta a munkaidőt, a női és gyermekmunkát, valamint a balesetvédelmet. A paraszti mezőgazdaságban a megváltási terhek, az adók és a községi kötöttség miatt a termelékenység lassan nőtt, miközben a gabonaexport – amely részben az iparosítás finanszírozását szolgálta – növekedett. Az 1891–92-es éhínség a Volga-vidéken és a feketeföldi kormányzóságokban több százezer ember halálát okozta; a halálos áldozatok számát a kortárs zemsztvo-jelentések, az orvosi felmérések és a későbbi becslések széles sávban adják meg, ezért az adatot statisztikai becslésként kell kezelni. Az éhínség rávilágított arra, hogy a paraszti gazdaság válsága és a központi élelmiszer-politika nem oldotta meg a vidéki szegénységet.

A reformok elégedetlenséget szültek a fiatal értelmiség körében is. Az 1860-as években a nihilisták elutasították a hagyományos tekintélyeket, a vallásos és állami ideológiát, és a természettudományos gondolkodást, valamint az egyén felszabadítását hirdették. A „raznocsinyec" – nem nemesi

származású, iskolázott – értelmiségi réteg megerősödött, és egy része a paraszti közösséget tekintette a jövő orosz szocializmusa alapjának. A narodnyik mozgalom az 1870-es években a „néphez járás" mozgalmával próbálta meg agitálni a parasztokat, de a parasztok bizalmatlanok voltak, a rendőrség pedig tömegesen tartóztatta le a résztvevőket. A kudarc után a narodnyikok egy része a földalatti terrorizmus felé fordult: a Zemlja i Volja (Föld és Szabadság) szervezet 1879-ben kettévált, a Narodnaja Volja (Népakarat) pedig a cár elleni merényletektől várta az alkotmányos fordulatot. A szervezet 1881. március 1-jén (Gergely-naptár szerint 13-án) Szentpéterváron bombamerénylettel megölte II. Sándort. A merénylet dokumentált tény, és a Narodnaja Volja programja, illetve a vádlottak pereiből fennmaradt jegyzőkönyvek is alátámasztják a szervezet szándékát. A merénylet azonban nem hozta el a várt alkotmányos átalakulást, hanem ellenkező irányú fordulatot indított el.

III. Sándor uralkodása alatt a kormányzat a rendőri elnyomás és a bürokratikus ellenőrzés megerősítésével válaszolt. Az 1881-es rendkívüli állapotról szóló törvény széles körben lehetővé tette a közigazgatási letartóztatást, a cenzúrát és a katonai bíróságok alkalmazását. A zemsztvók jogköreit korlátozták, a bírósági függetlenséget visszafogták, az egyetemi autonómiát megnyirbálták. A nemzetiségi politikában a kormányzat a ruszin és orosz nyelvű közigazgatás kiterjesztésével, a lengyel, balti és finn autonómiák korlátozásával, valamint a zsidó lakosságot sújtó korlátozások fenntartásával az egységes, centralizált birodalom képét erősítette. Az 1881–1884 közötti zsidóellenes pogromok a délnyugati tartományokban több száz zsidó közösséget érintettek; a dokumentált események azt mutatják, hogy a helyi hatóságok gyakran nem védték meg az áldozatokat, sőt egyes hivatalnokok a zavargásokat a zsidó lakosságnak tulajdonították. A központi kormányzat szerepe a pogromok kirobbantásában vitatott: nincs olyan dokumentum, amely egységesen elrendelte volna az erőszakot, de a hivatalos antiszemita légkör és a büntetlenség hozzájárult az erőszak terjedéséhez. Ezt a kérdést a történetírás a mai napig vitatja.

A narodnyik terror bukása és a paraszti szocializmus kudarca teret nyitott a marxizmusnak. Georgij Plehanov 1883-ban Genfben megalapította a „Munka Felszabadítása" csoportot, és azt hirdette, hogy Oroszország már a kapitalista fejlődés útjára lépett, ezért a forradalom fő ereje a munkásosztály, nem pedig a paraszti közösség. Az 1890-es években Vlagyimir Iljics Uljanov, azaz Lenin bekapcsolódott a munkásmozgalomba, majd 1900-tól az Iszkra című emigráns újsággal szervezte a pártegységet. Lenin 1902-es „Mi a teendő?" című munkája a hivatásos forradalmárok központosított élcsapat-pártja mellett érvelt. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt 1903-as második kongresszusán a pártszervezeti vitában bolsevik és mensevik frakcióra szakadt; a bolsevikok Lenin álláspontját követték, a mensevikek nyitottabb, tömegpárti modellt képviseltek. Ezzel párhuzamosan 1901–1902-ben a narodnyik hagyományból kinőtt Szocialista Forradalmárok Pártja (eszerek) is megalakult, amely a paraszti érdekeket, a földosztást és a politikai terrort egyaránt programjába emelte. Az eszerek széles paraszti támogatottságra tettek szert, de a párton belüli szervezeti lazaság miatt a munkásmozgalomban a szociáldemokraták erősebbek voltak.

A századfordulóra a birodalom válsága több ponton is érzékelhetővé vált. A munkásmozgalom sztrájkjai nőttek, a paraszti elégedetlenség földfoglalásokban és zsellérzavargásokban jelentkezett, a liberális zemsztvo-értelmiség pedig alkotmányos reformot követelt. A kormányzat belügyi és rendőri eszközökkel próbálta csatornázni a munkáskérdést: a Moszkvában működő, rendőri támogatással létrejött munkásszervezetek, köztük Georgij Gapon pópa „Gyári Munkások Gyűlése", a lojális munkásmozgalom irányítását célozták. A japán–orosz háború 1904–1905-ös kudarcai azonban lejáratták a cári állam katonai tekintélyét, és felerősítették a belső elégedetlenséget.

Az 1905-ös forradalom közvetlen kiváltója a „véres vasárnap" lett. 1905. január 9-én (Gergely-naptár szerint január 22-én) Szentpéterváron Gapon vezetésével békés munkástömeg vonult a Téli Palota felé, hogy petíciót nyújtson át a cárnak; a kérvény nyolcórás munkanapot, polgári

szabadságjogokat, általános választójogot és alkotmányozó gyűlést követelt. A katonaság több ponton tüzet nyitott a tömegre. A halálos áldozatok száma máig vitatott: a hivatalos hatósági közlések alacsony, a szervezők és az ellenzéki sajtó ennél jóval magasabb számokat adtak meg; a történeti irodalom több száz halottról ír, egyes becslések ezer fölé mennek. A dokumentált esemény maga a sortűz, valamint a petíció tartalma, de a pontos áldozatszámot statisztikai bizonytalanság övezi.

A véres vasárnap országszerte sztrájkhullámot, parasztfelkeléseket, katonai zendüléseket és nemzetiségi mozgalmakat indított el. A Potyemkin páncélos 1905 júniusi matrózlázadása, a lengyel, balti, finn és kaukázusi vidékeken kibontakozó tiltakozások, valamint az őszi általános sztrájk megbénította az országot. Októberben Szentpéterváron munkásküldöttek tanácsa (szovjet) alakult, amely a munkásmozgalom önálló szerveződését testesítette meg. A nyomás hatására II. Miklós 1905. október 17-én (Gergely-naptár szerint október 30-án) aláírta az Októberi Kiáltványt, amelyben polgári szabadságjogokat, szélesebb választójogot és törvényhozó dumát ígért. A kiáltvány megosztotta az ellenzéket: a liberálisok egy része elfogadta az ígéretet, a szocialista irányzatok viszont elégtelennek tartották, és folytatták a harcot. A kormányzat közben katonai erővel lépett fel; az 1905. decemberi moszkvai fegyveres felkelést leverték, a forradalmi szervezeteket üldözték.

Az Orosz Birodalom 1906. évi Alaptörvényei formálisan létrehozták az Állami Dumát és az Államtanácsot, de az uralkodó megtartotta a legfőbb autokratikus hatalmat: törvénykezdeményezési, vétó- és feloszlatási jogát, valamint a külügy, a hadsereg és a kormány feletti ellenőrzést. Az első duma 1906-ban radikálisabb összetételű lett, mint a kormányzat várta, és földreformot, politikai amnesztiát, valamint a kormány duma előtti felelősségét követelte, ezért a cár feloszlatta. A második duma 1907-ben még radikálisabbnak bizonyult; feloszlatása után a kormány a választójogi törvényt az Alaptörvény megkerülésével, a duma beleegyezése nélkül módosította, hogy a nemesi és vagyonos rétegeknek kedvezőbb összetételű testületet hozzon létre. A kortársak egy része, majd a későbbi történetírás is „államcsínynek” tekintette ezt a lépést, mert a fennálló jogrend kereteit sértette. A harmadik duma ettől kezdve konzervatív többségű lett, és együttműködőbb viszonyban állt Pjotr Sztolipin miniszterelnökkel.

Sztolipin nevéhez fűződik a forradalom utáni agrárreform, amely a paraszti közösségből való kilépést, a szétszórt parcellák tagosítását és magántulajdonú parasztgazdaságok (hutor és otrub) létrehozását, valamint a szibériai betelepítést ösztönözte. A reform célja az volt, hogy a parasztságból konzervatív, a rendszerhez lojális kisbirtokos réteget alakítson ki, és ezzel elvonja a forradalmi mozgalom bázisát. A folyamat azonban 1914-re nem zárult le: a községi kötöttségből kilépők száma jelentős volt, de a paraszti nyomort, a földéhséget és a túlnépesedést nem szüntette meg. Sztolipint 1911-ben egy forradalmár meggyilkolta, a reform lendülete pedig halála után megtört. A reform értékelése a történetírásban vitatott: egyesek a paraszti polgárosodás elindítójaként, mások a cári rendszer utolsó, alapvetően osztályalapú kísérleteként értelmezik.

A forradalom után a birodalom válsága nem oldódott meg, csupán intézményes kereteket kapott. A munkássztrájkok 1912–1914 között ismét megerősödtek; az 1912-es léna-aranymezői sortűz, amelynek dokumentált tényét a kormányvizsgálat is elismerte, ismét rávilágított a gyári és bányavidékek feszültségére. A nemzetiségi mozgalmak a duma és a helyi sajtó korlátozott tereiben, valamint az illegalitásban tovább éltek; a lengyel, finn, balti és kaukázusi elitek egy része a birodalmi centralizációval szemben saját autonómiáját követelte. A forradalmi pártok emigrációban és a földalattiban szerveződtek, és az 1905-ös tapasztalatokat később – utólagos értelmezésként – a következő forradalom „főpróbájának” tekintették. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1905 utáni folyamat nem szükségszerűen vezetett 1917-hez; a világháború, a gazdasági kimerülés, a hadsereg összeomlása és a fővárosi ellátási válság együttesen teremtette meg a későbbi fordulat feltételeit.

A 19. századi reformok és forradalmi mozgalmak tehát egy olyan birodalom képét mutatják, amely képes volt jogrendjét és gazdaságát modernizálni, ám amelynek politikai intézményei nem tudták intézményesen feldolgozni a társadalmi, nemzeti és gazdasági feszültségeket. A jobbágyfelszabadítás felszámolta a személyi függés jogi alapját, de a föld- és adóviszonyok miatt nem teremtett konszolidált paraszti társadalmat. A 60-as évek reformjai új nyilvánosságot hoztak létre, de a kormányzat időnként visszavonta vagy korlátozta azokat. Az iparosítás gyors növekedést hozott, de munkás- és paraszti nyomort is konzervált. A narodnyikok és marxisták a fennálló renddel szembeni alternatívákat fogalmaztak meg, de egymással is éles vitában álltak arról, kinek kell vezetnie a forradalmat. Az 1905-ös forradalom kikényszerítette a korlátozott parlamentarizmust, de az autokrácia alaptörvényi megerősítése és a választójog átalakítása megmutatta, hogy a cári rendszer a reformokat a saját túlélése érdekében használta fel. A korszak egyszerre volt a modern orosz jogállami intézmények bölcsője és a birodalmi válság elmélyülésének időszaka.

### 28.4.1. Források és bizonytalanságok

A korszak megismeréséhez elsődleges forrásként az 1861-es jobbágyfelszabadítás törvényszövegei, az 1864-es zemsztvo- és bírósági rendeletek, az 1874-es hadkötelezettségi törvény, az 1881-es rendkívüli állapotról szóló rendelet, az 1905-ös Októberi Kiáltvány, az 1906-os Alaptörvények, valamint a dumaülések jegyzőkönyvei szolgálnak. A gazdasági folyamatokra a cári pénzügyminisztérium és a központi statisztikai bizottság kiadványai, a zemsztvo-jelentések, a vámtarifák és a vasúti társaságok beszámolói adnak adatokat, de ezek módszertana egyenetlen, a birodalom egyes területeire nézve hiányos. A forradalmi mozgalmak rekonstruálásához bírósági peranyagok, rendőrségi jelentések, pártprogramok, röpiratok, újságok és emigráns kiadványok, illetve résztvevői emlékiratok – például Vera Figner, Pjotr Kropotkin vagy később Lenin írásai – használhatók. Az emlékiratok azonban utólagos, gyakran önigazoló szövegek, a rendőrségi iratok pedig a besúgói hálózat és a politikai elfogultság miatt torzíthatnak.

A statisztikai adatok esetében különösen óvatosan kell eljárni. A jobbágyfelszabadítással érintett parasztok száma, az agrárreform során a községből kilépők aránya, az éhínségek halálos áldozatai, a sztrájkolók és a forradalmi mozgalom tagjainak létszáma, valamint a vasúthálózat és az ipari termelés növekedési mutatói mind becslések, amelyek a forrástól és a számítási módszertől függően eltérnek. A véres vasárnap halálos áldozatainak számát a hivatalos közlés és az ellenzéki becslések között fennálló szakadék miatt nem lehet pontosan meghatározni. Az 1891–92-es éhínség halálozási adatai az anyakönyvi és egészségügyi jelentések hiányosságai miatt széles sávban mozognak. A bolsevik–mensevik szakadás értelmezése a kongresszusi jegyzőkönyvek fennmaradása ellenére is politikai előfeltevésektől terhelt, mert a későbbi szovjet történetírás a szakadást Lenin éleslátásának igazolásaként mutatta be.

A fogalomhasználat terén a „forradalom” kifejezés 1905-re vonatkoztatva vitatott: egyes szerzők az 1905–1907-es eseményeket első orosz forradalomnak, mások sikertelen forradalmi hullámnak vagy a rendszer válságperiódusának tekintik. A júniusi választójogi módosítás „államcsínyként” való minősítése szintén értelmezés kérdése, noha a jogrend megkerülésének tényét az iratok igazolják. A pogromokkal kapcsolatban a dokumentált erőszak és a büntetlenség ténye mellett a kormányzati felelősség foka vitatott. A jobbágyfelszabadítás értékelése sem egységes: a liberális, a szociális és a mai társadalomtörténeti irányzatok eltérően hangsúlyozzák a jogi emancipáció, a gazdasági függés és a paraszti cselekvőképesség szerepét.

### 28.4.2. Rövid összefoglaló

A 19. századi Oroszország a krími vereség után felülről irányított reformokkal próbálta modernizálni a birodalmat. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás jogilag felszámolta a személyi függést, de a földesúri kompenzáció, a megváltási terhek és a községi kötöttség miatt a paraszti nyomor fennmaradt. A 60–70-es évek reformjai zemsztvókat, függetlenebb bíróságokat és általános hadkötelezettséget hoztak létre, de a rendszer autokratikus alapjait nem érintették. A 90-es években Witte iparosítása gyors növekedést eredményezett, ám a munkásság és a parasztság helyzetét alig javította. A narodnyik mozgalom a paraszti kommunára épített, a tömegagitáció kudarca után egy része terrorizmusba fordult, és 1881-ben meggyilkolta II. Sándort. A merénylet után III. Sándor rendőri elnyomást és ruszifikációt vezetett be, a marxista mozgalom pedig a munkásosztályt tekintette a forradalom alanyának. Az 1905-ös forradalom a véres vasárnapból indult ki, országos sztrájkokba és nemzetiségi mozgalmakba torkollott, és kikényszerítette az Októberi Kiáltványt. Az autokrácia azonban az Alaptörvényekben megerősítette hatalmát, a duma választójogát pedig 1907-ben jogrendjét megkerülve átalakította. Sztolipin agrárreformja a paraszti polgárosodást célozta, de nem oldotta meg a föld- és nemzetiségi kérdést. A birodalom 1905 után intézményileg korlátozott parlamentarizmussal élt tovább, de társadalmi és nemzeti válsága 1914-re sem rendeződött.

### 28.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen kompromisszumot tartalmazott az 1861-es jobbágyfelszabadítás a földtulajdon és a megváltási terhek tekintetében, és miért nem oldotta meg a paraszti agrárkérdést?
2. Hogyan jutott el a narodnyik mozgalom a „néphez járás” kudarcától a terrorizmusig, és milyen szerepet játszott II. Sándor meggyilkolása a kormányzati fordulatban?
3. Miért nem alakult át az Orosz Birodalom alkotmányos monarchiává az Októberi Kiáltvány és az 1906-os Alaptörvények után?
4. Milyen eltérő értelmezések léteznek az 1905–1907-es forradalom jellegéről és Sztolipin agrárreformjának hatásáról?
5. Mely társadalmi, gazdasági és nemzetiségi feszültségek maradtak megoldatlanok a cári Oroszországban a 20. század elejére?

# 29 A Szovjetunió

## 29.1. Az 1917-es forradalom és a polgárháború

Az 1917-es oroszországi forradalmak és az 1917–1922 közötti polgárháború nem egyszerűen két esemény, hanem egy éveken át tartó, többszereplős állam- és társadalomfelbomlási folyamat, amely a Romanov-dinasztia bukásától az első szocialista föderáció, a Szovjetunió megalakulásáig vezetett. A korszak egyszerre zárta le a cári birodalom évszázados intézményi válságát, és nyitotta meg a kommunista államépítés konfliktusos útját. A fejezet időhatárai 1917 februárjától 1922 decemberéig terjednek; a helyi folyamatok – Ukrajnában, a Kaukázusban, Közép-Ázsiában, Szibériában és a Baltikumban – azonban saját időrendjükben bontakoztak ki, ezért a szöveg az összoroszországi események mellett a birodalmi perifériák külön útjaira is kitér. A forradalom és a polgárháború értelmezése a mai napig erősen vitatott: a szovjet hivatalos elbeszélés „nagy októberi szocialista forradalomról” beszélt, az emigráns és nyugati történetírás egy része „bolsevik puccsról”, a posztszovjet orosz emlékezetpolitika pedig hol „nemzeti tragédiáról”, hol „a birodalom széteséséről” beszél. A tankönyv ezeket a megnevezéseket nem veszi át kritikátlanul; helyette a szereplők nyelvét, a dokumentált eseményeket és az utólagos értelmezési kereteket különválasztva mutatja be.

### 29.1.1. A cári rendszer válsága és a februári forradalom

A Romanov-birodalom az első világháború előtti évtizedekben már többször átélt súlyos belső válságot: az 1905-ös forradalmat, a parlamentáris látszatintézmény (a duma) létrehozását, a paraszti földéhséget, a munkásság sztrájkmozgalmait és a nem orosz nemzetiségek autonómiatörekvéseit. A háború 1914-es kitörése után a hadsereg ellátási nehézségei, a hátország élelmiszerhiánya, a vasúti hálózat túlterheltsége és a tömeges mozgósítás a cári adminisztráció korlátait látványossá tették. A fronton elszenvedett vereségek, a sebesültek és dezertőrök növekvő száma, valamint a hadigazdaság inflációja aláásta a hatalom tekintélyét. A cári udvar, II. Miklós és felesége, Alekszandra cárné körül kialakult bizalmi válság, valamint Raszputyin befolyásának botrányai dokumentált kortárs jelenségek; a pontos politikai mechanizmusokat azonban a memoárok és a cári rendőrségi jelentések eltérően írják le.

1917 februárjában (az Oroszországban akkor használt Julián-naptár szerint február 23-án, a Gergely-naptár szerint március 8-án) Petrográdban – ahogyan Szentpétervárt 1914 óta nevezték – nőnapi tüntetések kezdődtek, amelyekhez a kenyérhiány miatt elégedetlen munkások és asszonyok tömegei csatlakoztak. A tüntetés néhány nap alatt általános sztrájkká, majd a helyőrség egyes alakulatainak átállásával fegyveres felkeléssé vált. A duma liberális és mérsékelt szocialista képviselői Ideiglenes Bizottságot hoztak létre, a munkások és katonák pedig tanácsokat (szovjeteket) alakítottak. A Petrográdi Szovjet és a duma vezetői megegyeztek egy Ideiglenes Kormány megalakításáról; II. Miklós március 2-án (a Gergely-naptár szerint március 15-én) lemondott önmaga és fia nevében, majd testvére, Mihail Alekszandrovics nagyherceg is elhárította a trónt. A monarchia intézménye ezzel összeomlott.

A februári forradalom dokumentált tényei – a tüntetések, a katonai átállás, a cárizmus összeomlása – nem vitatottak. A vitatott értelmezés inkább az okok súlyozására vonatkozik: a szovjet

történetírás a „burzsoá-demokratikus forradalom” elkerülhetetlenségét hangsúlyozta, az emigráns emlékiratok a liberális elit és a hadsereg árulását, a szociáltörténeti iskola pedig a háborús fáradtság és az alsó osztályok spontán radikalizmusát emelte ki. A cárizmus bukása nem jelentette automatikusan a forradalmi folyamat végét, inkább egy kettős hatalom időszakát nyitotta meg: az Ideiglenes Kormány formális államhatalma mellett a szovjetek – különösen a Petrográdi és a Moszkvai Szovjet – ellenhatalmat képeztek, mert a helyőrség, a vasutasok és számos üzem bizalma hozzájuk kötődött.

### 29.1.2. Lenin, a bolsevikok és a hatalom átvétele

A bolsevik párt, amely 1903-ban vált ki az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártból, 1917 tavaszán még kisebbségben volt a szovjetekben. A párt vezetője, Vlagyimir Iljics Uljanov (Lenin) 1917 áprilisában Németországon keresztül, a német hatóságok által engedélyezett lepecsételt vonaton tért vissza Svájcból Petrográdba. Az utazás ténye dokumentált; a német pénzügyi támogatás mértéke és célja a mai napig vitatott, és a történészek egy része szerint a német hadvezetés a keleti front tehermentesítésére tudatosan játszotta át Lenint. Lenin a híres áprilisi tézisekben elutasította az Ideiglenes Kormány támogatását, követelte a háború befejezését, a földek paraszti kisajátítását és a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszót. Ez a program eleinte radikálisnak tűnt, de a nyár folyamán a kormány folytatta a háborút, a földkérdést elhalasztotta, és a fronton újabb offenzívát kísérelt meg, ami katasztrofális kudarcot hozott. A júliusi napokban fegyveres tüntetések törtek ki Petrográdban; a kormány rendőri és katonai erővel lépett fel, a bolsevik vezetőket hazaárulással vádolták, Lenin Finnországba menekült. A júliusi események után Lev Kamenyev és más bolsevikok rövid időre börtönbe kerültek; a párt félillegalitásba szorult.

A kormány és a hadsereg főparancsnoka, Lavr Kornyilov tábornok között 1917 augusztusában konfliktus robbant ki. Alekszandr Kerenszkij miniszterelnök előbb felhatalmazta Kornyilovot csapatok küldésére a fővárosba, majd amikor attól tartott, hogy a tábornok katonai diktatúrát akar, leváltotta. Kornyilov engedelmeskedett ugyan, de a kibontakozó zűrzavarban a kormány a baloldali szocialistákhoz és a bolsevikokhoz fordult a főváros védelméért. A bolsevikok ekkor fegyverkeztek fel, és a szovjetekben megerősödtek. A Kornyilov-ügy pontos szándékai – hogy valódi puccskísérlet volt-e, vagy félreértések sorozata – máig vitatott; az viszont dokumentált, hogy a kormány tekintélye tovább csökkent, a bolsevikok pedig a „forradalom védelmezőiként” nyertek támogatást.

1917 őszére a bolsevikok a Petrográdi és a Moszkvai Szovjetben többségbe kerültek. Lenin illegálisan visszatért, és a párt Központi Bizottságát a fegyveres felkelés elfogadására szorította. A döntés 1917. október 10-én született meg, de Lev Kamenyev és Grigorij Zinovjev ellenezték; a vita jegyzőkönyve fennmaradt, ami a későbbi pártharcok egyik hivatkozási pontja lett. A felkelést a Petrográdi Szovjet mellett működő Katonai Forradalmi Bizottság irányította, élén Lev Trockij állt. Október 24–25-én (a Gergely-naptár szerint november 6–7-én) a bolsevikokhoz hű katonák, matrózok és vörösgárdisták elfoglalták a főváros stratégiai pontjait: hidakat, távíróközpontokat, pályaudvarokat. Az Ideiglenes Kormány a Téli Palotába szorult, amelyet október 26-án hajnalban foglaltak el. Kerenszkij elmenekült, a minisztereket letartóztatták. Az események időrendje dokumentált; a Téli Palota ostromának filmes legendája – a tömeges roham, az ágyúlövés az Auróra cirkálóról – utólagos szovjet emlékezetpolitikai konstrukció, bár az Auróra valóban leadott egy jelzőlövést.

A második Összoroszországi Szovjetkongresszus még a hatalomátvétel éjszakáján összeült. A mérsékelt szocialisták egy része tiltakozásul elhagyta a termet; a bolsevikok és a baloldali eszerek többségben maradtak. A kongresszus elfogadta a békéről szóló dekrétumot, amely azonnali, annexió és hadisarc nélküli békét követelt, valamint a földről szóló dekrétumot, amely a

földesúri birtokok elkobzását és a paraszti földhasználatot hirdette meg. Megalakult a Népbiztosok Tanácsa, Lenin elnökletével. A hatalomátvételt a bolsevikok „szocialista forradalomnak” nevezték, ellenfeleik „puccsnak”; a történetírásban mindkét fogalom politikai állásfoglalást hordoz, ezért ez a szöveg a semlegesebb „hatalomátvétel” kifejezést használja, és jelzi a kortárs értelmezések különbségét.

### 29.1.3. Az alkotmányozó gyűlés és az egypárti hatalom

A bolsevikok hatalomra kerülésükkor még formálisan elfogadták az általános választójog alapján összehívandó alkotmányozó gyűlés eszméjét. Az 1917 novemberében megtartott választásokon – amelyek a korabeli világ egyik legszélesebb választójogával zajlottak – a bolsevikok a szavazatok mintegy negyedét szerezték meg, a szociálforradalmárok (eszerek) pedig relatív többséget kaptak, különösen a paraszti körzetekben. A pontos százalékok a választási jegyzőkönyvek hiányos fennmaradása miatt becslésnek számítanak, de a sorrend nem vitatott. Amikor a gyűlés 1918 januárjában összeült, a bolsevikok és a baloldali eszerek kérésére a többség elutasította a „Dolgozók és kizsákmányoltak jogairól” szóló dekrétum elfogadását, amely a szovjet hatalmat nyilvánította volna az egyetlen legitim államformának. A bolsevikok ezután kivonultak, a gyűlést pedig a kormányhoz hű katonák oszlatták fel 1918. január 6-án. Az alkotmányozó gyűlés feloszlatása dokumentált tény; annak legitimitása, illetve a bolsevikok érvelése – miszerint a szovjetek magasabb rendű demokráciát képviselnek – a mai napig éles politikai és történetírói vita tárgya.

A gyűlés feloszlatása után a bolsevikok gyorsan felszámolták a sajtószabadságot, betiltották az ellenforradalminak minősített lapokat, és létrehozták az Összoroszországi Rendkívüli Bizottságot (Cseka) a „szabotázs és ellenforradalom” leküzdésére. A Cseka vezetője Feliksz Dzerzsinszkij lett; a szervezet a polgárháború során tömeges letartóztatásokat, túszszedést és peren kívüli kivégzéseket hajtott végre. A „vörösterror” fogalmát a bolsevik vezetés maga is hivatalos politikaként hirdette meg 1918 szeptemberétől, a Lenin elleni merénylet és a petrográdi csekista vezető meggyilkolása után. A vörösterror áldozatainak számát a történészek több tízezer és néhány százezer közé becslik; a pontos szám módszertani okokból nem ismert, mert a Cseka iratanyaga hiányos, és a túlélők visszaemlékezései eltérnek. A fehér oldal erőszaka, a „fehérterror” ugyancsak dokumentált, de mértéke és szervezettsége területi parancsnokonként változott.

### 29.1.4. A polgárháború: frontok, szereplők és a háborús kommunizmus

A polgárháború 1917 végétől 1922-ig tartott, de a legintenzívebb harcok 1918–1920 között zajlottak. A konfliktus nem egyszerűen „vörösök” és „fehérek” küzdelme volt: paraszti felkelések, munkásmozgalmi szakadások, nemzeti függetlenségi hadseregek, anarchista szabadcsapatok, kozák államalakulatok, csehszlovák légió, valamint az antant és Japán intervenciós erői bonyolították a hadszínteret.

A fehér mozgalom a bolsevik hatalom megdöntésére törekvő, heterogén erők gyűjtőneve. Vezetői egykori cári tisztek (Anton Gyenyikin, Alekszandr Kolcsak, Nyikolaj Jugyenyics, Pjotr Vrangel) és konzervatív politikusok voltak; programjukban a monarchia visszaállítása, az alkotmányozó gyűlés újraösszehívása vagy éppen az egységes és oszthatatlan Oroszország megőrzése egyaránt szerepelt. A fehér kormányzatok Szibériában, Dél-Oroszországban, Északnyugaton és a Krímben működtek. Katonai győzelmeket értek el, de hátrányuk a belső megosztottság, a parasztság bizalmatlansága, a nemzetiségi követelések elutasítása és a hátország gyenge adminisztrációja volt. A fehér erők által elkövetett pogromok, rekvirálások és tömeges kivégzések – különösen az ukrajnai és dél-oroszországi zsidó közösségek elleni erőszak – dokumentált tények, amelyeket a fehér parancsnokság gyakran nem tudott vagy nem akart megfékezni.

A vörösök a bolsevik párt irányítása alatt álló Vörös Hadseregre támaszkodtak, amelyet Trockij hadügyi népbiztos szervezett meg. Trockij 1918-ban bevezette a kötelező sorozást, a volt cári tisztek „katonai szakértőként" való alkalmazását, valamint a politikai komisszárok rendszerét. A vörösök központi fekvése, a vasúti hálózat ellenőrzése és a belső vonalak kihasználása katonai előnyt jelentett. A hadsereg mérete a háború végére több millió főre nőtt; a pontos létszámadatok módszertani bizonytalanságot hordoznak.

A polgárháború alatt a bolsevik kormány a „hadikommunizmus" politikáját vezette be: a nagyipar államosítását, a gabona kötelező rekvirálását, a kereskedelem korlátozását és a jegyrendszert. A gabonarekvirálást végrehajtó élelmezési különítmények és a paraszti ellenállás közötti összecsapások az orosz vidék mindennapi valóságává váltak. A hadikommunizmust a bolsevik vezetés a polgárháború szükségintézkedéseként, később a szovjet történetírás a „szocialista építés" első szakaszaként értelmezte; a paraszti lakosság emlékezete azonban elsősorban az éhínséget, a rekvirálást és a földművelés kényszerét őrizte meg. Az 1921–22-es éhínség, amelyet a háborús pusztítás, a rekvirálás és a kedvezőtlen időjárás együtt idézett elő, különösen a Volga-vidéket sújtotta; a nemzetközi segélyszervezetek, köztük az Amerikai Segélyhivatal (ARA) tevékenysége dokumentált, de az áldozatok teljes számát a mai napig csak becsülni lehet. A polgárháború és az éhínség együttes emberi vesztesége a történeti irodalomban gyakran milliós nagyságrendű; a számok széles sávban mozognak, ezért e szöveg nem ad meg egyetlen összegző adatot ellenőrzött forrás hivatkozása nélkül.

A nem orosz perifériákon a polgárháború etnikai és nemzeti dimenziókat öltött. Ukrajnában a Központi Rada és később a Direktórium, a fehér erők, a bolsevikok, valamint a paraszti anarchista Mahno-féle szabadcsapatok vetélkedtek; Lengyelország 1920-ban háborút indított, amely a rigai békeszerződéssel zárult. Finnország, Észtország, Lettország és Litvánia 1918–1920 között kivívta függetlenségét, jóllehet a bolsevikok ezt kezdetben átmeneti visszavonulásnak tekintették. A Kaukázusban Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán rövid életű független államai 1920–21-ben szovjet ellenőrzés alá kerültek. Közép-Ázsiában a cári gyarmati rendszer összeomlása után a helyi muszlim reformmozgalmak, a kazak és türkmenisztáni törzsi vezetők, valamint a bolsevikok és a fehérek közötti harcok zajlottak; a taskenti szovjet hatalom és a helyi lakosság közötti feszültségek gyakran etnikai erőszakba torkolltak. A szovjet hatalom ezekben a régiókban sokáig vékony, városi és vasúti csomópontokra korlátozódó réteg volt; a vidéki társadalom feletti ellenőrzés csak az 1920-as évek közepére szilárdult meg.

### 29.1.5. A Szovjetunió megalakulása és a föderatív kompromisszum

A polgárháború végére a bolsevik párt de facto ellenőrzése alá vonta a volt Orosz Birodalom területének nagy részét, de a formális államjogi keret bizonytalan maradt. A párt 1921 márciusában a kronstadti matrózfelkelés és a paraszti felkelések hatására elfogadta az új gazdaságpolitikát (NEP), amely részben visszaállította a piaci viszonyokat a kisiparban és a mezőgazdaságban. A NEP bevezetése dokumentált fordulat; értékelése azonban vitatott: a párton belüli baloldali ellenzék az állami irányítás feladását, a mérsékelt irányzatok a stabilizációt látták benne.

A nemzeti kérdésben Lenin a föderatív megoldás mellett érvelt, míg Sztálin – aki 1917 végétől a nemzetiségi ügyek népbiztosa volt – eleinte az „autonomizálás" tervét támogatta, vagyis hogy a nem orosz szovjet köztársaságok autonóm részként csatlakozzanak az Oroszországi Szovjet Köztársasághoz. Lenin ezt az „orosz nagyhatalmi sovinizmus" megnyilvánulásának tartotta, és a formálisan egyenlő szovjet köztársaságok szövetségét javasolta. A vita dokumentált, bár a részletek rekonstrukciója Lenin betegsége miatt részben közvetett forrásokra támaszkodik. A kompromisszum eredményeként 1922. december 30-án az Oroszországi, az Ukrán, a Belorusz és a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaság képviselői aláírták a Szovjetunió megalakulásáról szóló szerződést. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (Szovjetunió) föderatív államként

jött létre; az 1924-es alkotmány formálisan biztosította a tagköztársaságok elszakadási jogát, de a valóságban a kommunista párt központosított irányítása és a moszkvai államapparátus túlsúlya meghatározó maradt.

A Szovjetunió megalakulásának értelmezése kettős. A szovjet hivatalos elbeszélés a nemzetek önrendelkezésén alapuló, új típusú államszövetségként ünnepelte; a posztszovjet és emigráns történetírás egy része inkább a cári birodalom új köntösben való helyreállítását, a birodalmi folytonosságot emelte ki. A dokumentált tények – a szerződés, a föderatív intézmények, a pártcentralizmus – mindkét értelmezéshez nyújtanak bizonyítékokat, ezért a kérdés nyitott vitatott értelmezés. Annyi bizonyos, hogy a Szovjetunió nem volt azonos a korábbi orosz birodalommal sem területileg, sem intézményi logikájában, de a központosított pártállam és a moszkvai kormányzat hegemóniája a birodalmi örökség egyes elemeit továbbvitte.

### 29.1.6. Források és bizonytalanságok

A korszak forrásanyaga rendkívül gazdag, de egyenetlen. A bolsevik párt jegyzőkönyvei, a Népbiztosok Tanácsának rendeletei, a Vörös Hadsereg parancsai, a Cseka jelentései, valamint a szovjet sajtó – a Pravda, az Izvesztyija – levéltárakban őrzött dokumentumok; ezek hitelessége általában megbízható, de a hivatalos iratok értelemszerűen a hatalom szempontjait rögzítik. A fehér mozgalom iratanyaga részben emigrációba került, részben megsemmisült; a fehér kormányzatok és hadseregek belső működéséről ezért gyakran csak visszaemlékezésekből tájékozódhatunk. A paraszti, munkás- és nemzetiségi szereplők hangja a forrásokban alulreprezentált; a szóbeli hagyomány, a helyi bírósági jegyzőkönyvek és a későbbi szovjet néprajzi gyűjtések pótolhatnak valamicskét. A nyugati diplomaták és újságírók jelentései, valamint a nemzetközi segélyszervezetek iratai fontos külső megfigyelési pontot nyújtanak.

A számadatok – a hadseregek létszáma, az áldozatok, az éhínség halottai, a vörös- és fehérterror áldozatai – módszertani bizonytalanságot hordoznak. A szovjet statisztika a polgárháború utáni években politikailag alakított kategóriákat használt, a fehér és emigráns becslések pedig gyakran propaganda célokat szolgáltak. A történeti demográfia jelenlegi konszenzusa szerint a polgárháború éveinek emberi vesztesége – harci cselekmények, terror, éhínség, járványok és kivándorlás együtt – milliós nagyságrendű volt, de a pontos összegzés vitatott. A tankönyv ezért a becsléseket mindig forrástípushoz és módszertanhoz köti, és kerüli az egyetlen, látszólag pontos szám rögzítését.

### 29.1.7. Rövid összefoglaló

A cári birodalom az első világháború terhei alatt 1917 februárjában összeomlott; a kettős hatalom időszaka után a bolsevikok 1917 októberében átvették a hatalmat, majd feloszlatták az alkotmányozó gyűlést, és egypárti diktatúrát építettek. Az 1917–1922 közötti polgárháborúban a bolsevik Vörös Hadsereg legyőzte a heterogén fehér mozgalmat és a nemzeti hadseregek egy részét, de a paraszti felkelések, az éhínség és a hadikommunizmus súlyos társadalmi árat követelt. A háború végén a bolsevik vezetés a NEP bevezetésével stabilizálta a gazdaságot, és 1922 decemberében létrehozta a Szovjetunió föderatív államszövetségét. A forradalom és a polgárháború öröksége kettős: a szovjet rendszer kialakulása egyszerre jelentett radikális társadalmi kísérletet és kíméletlen állami erőszakot; e kettősség meghatározza a következő fejezetek tárgyalását, különösen A sztálini rendszer időszakát.

### 29.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált események vezettek a februári forradalomhoz, és miért nevezzük a nyarat „kettős hatalomnak”?
2. Hogyan viszonyult Lenin áprilisi téziseiben az Ideiglenes Kormányhoz, és milyen hatása volt a Kornyilov-ügynek a bolsevikok megerősödésére?
3. Miért tekinthető vitatott értelmezésnek az alkotmányozó gyűlés feloszlatása, és milyen érveket hoztak fel a bolsevikok?
4. Milyen főbb frontok és szereplők alakították a polgárháborút, és miért nem írható le egyszerűen „vörösök” és „fehérek” küzdelmeként?
5. Milyen kompromisszummal jött létre 1922 decemberében a Szovjetunió, és milyen két eltérő történeti értelmezés feszül a föderáció megalakulása körül?

## 29.2. A sztálini rendszer

A sztálini rendszer kialakulása az 1920-as évek végétől a második világháború kirobbanásáig, illetve egyes elemeiben egészen Sztálin 1953-as haláláig tartó folyamat. Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel és a polgárháború után, Lenin 1924-es halálát követően a párton belüli küzdelem, majd a tervgazdaságra és kényszerre épülő átalakítás határozta meg a Szovjetunió történetét. Az alábbiakban a sztálini rendszer fő pilléreit – a hatalom koncentrációját, a kollektivizálást és az éhínséget, az iparosítást, a nagy tisztogatásokat, a Gulágot és a személyi kultuszt – tárgyaljuk. A korszak megítélése a mai napig éles történetírói és emlékezetpolitikai viták tárgya; a szöveg ezért különbséget tesz a levéltárakból dokumentálható események, a demográfiai becslések és az eltérő értelmezések között.

**Sztálin hatalomra kerülése** nem egyetlen puccs következménye volt, hanem több, párhuzamosan futó frakcióharc eredménye. Lenin 1924. január 21-i halála után a Bolsevik Párt vezetésében formálisan nem volt kijelölt utód. A főszereplők közül Lev Trockij a Vörös Hadsereg vezetőjeként és a „permanens forradalom” elméletének híveként a világforradalom perspektíváját hangsúlyozta; Grigorij Zinovjev és Lev Kamenyev a leningrádi és a moszkvai pártszervezet irányítóiként Trockijjal szemben az egyszemélyi diktatúra veszélyére hivatkoztak; Nyikolaj Buharin a NEP (új gazdaságpolitika) fenntartását és a parasztság bevonását támogatta. Sztálin 1922 óta a párt főtitkári tisztségét töltötte be, ami lehetővé tette számára a káderpolitika, a helyi pártszervezetek és a pártapparátus folyamatos ellenőrzését. Az 1924–25-ben megfogalmazott „szocializmus egy országban” tézisét kezdetben Buharinnal együtt képviselte, és ezzel sikerrel szorította háttérbe Trockijt, akit 1927-ben kizártak a pártból, 1929-ben pedig deportáltak a Szovjetunióból. Zinovjev és Kamenyev már korábban vereséget szenvedett; 1928–29-ben Sztálin Buharinnal is szakított, amikor a gabonabeszerzési válságra hivatkozva a NEP felszámolása felé mozdult el. 1929-re a főtitkári pozíció birtokában, a pártgépezet, a titkosszolgálat és a sajtó irányításával Sztálin de facto egyeduralmat épített ki, jóllehet formálisan továbbra is a kollektív vezetés elvét hirdették. A folyamat tehát elsősorban intézményi küzdelem volt, amelyben a pártapparátus személyi döntései és a frakciók közötti taktikai szövetségek játszottak meghatározó szerepet.

A **kollektivizálás** az 1927–28-as gabonabeszerzési válságból nőtt ki. Az alacsony állami felvásárlási árak és a paraszti eladási hajlandóság csökkenése miatt a városok élelmiszerellátása veszélybe került. A párt válasza nem az árrendezés, hanem a kényszerbeszolgáltatás és a mezőgazdaság szerkezeti átalakítása lett. 1929 novemberében a Központi Bizottság a teljes kollektivizálás felgyorsítását határozta el, és 1930. január 5-i határozata a „kulákok mint osztály felszámolásáról” rendelkezett. A „kulák” kategória a hivatalos szovjet terminológiában a vagyonos parasztot jelölte, ám a gyakorlatban a kollektivizálásnak ellenálló, gyakran közepes vagy szegényparaszti

sorú családokat is kuláknak minősítettek. A határozat nyomán tömeges vagyonelkobzások, kilakoltatások és deportálások kezdődtek; a becslések széles sávban mozognak, de a levéltári iratok alapján valószínűsíthető, hogy 1930–1931 folyamán mintegy 1,5–2 millió embert deportáltak távoli, északi vagy szibériai területekre. A paraszti ellenállás – a szarvasmarha-állomány tömeges levágása, a vetésterület csökkentése, helyi lázadások – olyan mértékű volt, hogy Sztálin 1930. március 2-án a Pravdában „Szédülés a sikertől" címmel átmenetileg a túlkapásokért a helyi végrehajtókat tette felelőssé, és rövid időre visszafogta a kampányt. Ezt követően azonban a kollektivizálás újraindult, és a családi gazdaságok túlnyomó többségét termelőszövetkezetekbe (kolhozok) vonták össze.

A kollektivizálás legsúlyosabb következménye az **1932–1933-as éhínség** volt. Az állam gabonabeszerzési kvótái a rossz termés ellenére is rendkívül magasak maradtak, és a beadásokat fegyveres erővel is kikényszerítették. Az éhínség Ukrajnában, az Észak-Kaukázusban, a Volga-vidéken és Kazahsztánban pusztított a legnagyobb mértékben. A halálozások számát a demográfiai kutatások 3 és 8 millió közé teszik, a leggyakrabban 5–6 millió főt említenek; Ukrajnában a becslések 3–4 millió halottat valószínűsítenek. A pontos szám nem állapítható meg egyértelműen, mivel a halálozási nyilvántartások hiányosak, és a szovjet statisztikai rendszer ebben az időszakban torzított. Az ukrán „Holodomor" (éhhalál, éhínség) értelmezése vitatott: Ukrajna állami álláspontja, több nemzetközi testület és számos történész szerint a kollektivizálás és a gabonabeszerzés célzottan sújtotta az ukrán parasztságot, ezért a történteket népirtásnak minősíti; Oroszország hivatalos álláspontja ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a tragédia nem kizárólag az ukránokat érintette, és nem tekinti népirtásnak. A minősítés tehát nem kizárólag forráskritikai, hanem emlékezetpolitikai és nemzetközi jogi vitákat is magában foglal; a könyv nem foglal állást, de rögzíti, hogy a kollektivizálás és az éhínség a sztálini rendszer egyik legsúlyosabb dokumentált társadalmi traumája volt.

A **gyorsított iparosítás** a sztálini gazdaságpolitika másik pillére volt. Az első ötéves terv (1928–1932) és a második ötéves terv (1933–1937) a nehézipar – acél, szén, energia, gépgyártás, vegyipar – fejlesztését helyezte előtérbe. A szovjet hivatalos statisztikák az ipari termelés évi 15 százalék körüli növekedését mutatták, ám ezeket a számokat a nyugati közgazdászok és későbbi kutatók részben túlzónak tartják; a tényleges növekedés azonban így is jelentős volt, és a Szovjetunió néhány évtized alatt agrárországból ipari nagyhatalommá vált. Új ipari városok születtek – Magnyitogorszk, Kuznyeck, Novokuznyeck –, és megépült a dnyeperi vízerőmű, valamint számos nehézipari kombinát. A műszaki értelmiség képzése kiemelt céllá vált; a felsőoktatás, a mérnökképzés és a munkás-továbbképzés intézményei gyorsan bővültek. A nőket tömegesen vonták be az ipari munkaerőbe, ami a városi társadalom szerkezetét alapvetően megváltoztatta. A termelékenység növelésére 1935-ben indult a sztahanovista mozgalom, amelynek során kiemelkedő munkateljesítményt elérő dolgozókat állítottak példaképként. Az iparosítás katonai jelentősége is nyilvánvaló volt: a hadiipar kapacitásainak kiépítése a későbbi, második világháborús hadviselés anyagi alapjait teremtette meg. Ugyanakkor a fogyasztási cikkek termelése elmaradt, a lakhatási és élelmezési viszonyok súlyosak maradtak, és a beruházások egy részét kényszermunkával valósították meg. A Gulag táborok fogságában dolgozó emberek építették a Fehér-tengeri–Balti csatornát, a Moszkva–Volga csatornát, vasutakat és bányákat. Az iparosítás tehát egyszerre hozott modernizációs eredményeket – az oktatás kiterjesztése, a munkaerő mobilitása, a technológiai felzárkózás – és rendkívüli emberi költségeket.

A **nagy tisztogatások** (néha „nagy terror" néven emlegetett időszak) 1936 és 1938 között érte el csúcspontját. Az 1934. december 1-jei leningrádi pártvezető, Szergej Kirov meggyilkolása ürügyet adott a politikai elnyomás kiterjesztésére, bár a gyilkosság körülményei a mai napig vitatottak. Az 1936 és 1938 között lefolytatott kirakatperek – melyekben Zinovjev, Kamenyev, Pjatakov, Radek, majd 1938-ban Buharin és Rikov is a vádlottak padjára került – formális bírósági eljárások voltak, de a vádlottak „beismerő vallomásai" kényszer hatására, kínzás és a családtagok fenyegetése nyomán születtek. A perek célja a valós vagy vélt belső ellenségkép megjelenítése és

a pártfegyelem megerősítése volt. Ezzel párhuzamosan a Vörös Hadsereg vezérkarát is súlyos tisztogatás érte: 1937–38-ban kivégezték Mihail Tuhacsevszkij marsallt és a tisztikar jelentős részét, ami a hadsereg harckészültségét átmenetileg komolyan gyengítette.

A nagy terror tömeges szakasza az NKVD 1937. július 30-i, 00447-es számú parancsával indult, amely meghatározott keretszámokat írt elő a „kulákok, bűnözők és antiszovjet elemek" letartóztatására és kivégzésére. A levéltárakból előkerült dokumentumok szerint 1937–1938-ban mintegy 681 ezer embert lőttek agyon, és több mint egymilliót küldtek táborokba. Ezek a számok a fennmaradt iratokból rekonstruálhatók, ám a teljes áldozatszám ennél magasabb lehet, mivel a titkos műveletek egyes iratai megsemmisülhettek, és a halálozások egy része a letartóztatás vagy a táborokban nem került pontos nyilvántartásba. A tisztogatások a párt-, állami, katonai, értelmiségi és nemzetiségi vezetőket egyaránt sújtották; a „trojka" rendszer (háromfős gyorsított bírósági testületek) gyakran tárgyalás nélkül hozott ítéleteket. A felelősség megállapítása levéltári alapon dokumentálható: Sztálin és a Politbüro tagjai – köztük Molotov, Kaganovics, Vorosilov – személyesen írták alá a kivégzési listákat. A nagy terror okairól azonban viták folynak: a totalitarizmus-elmélet Sztálin személyes hatalomvágyát, a revizionista iskola a társadalmi feljelentések és a helyi kezdeményezések szerepét, mások a külső fenyegetettség percepcióját hangsúlyozzák. A szöveg ezeket az értelmezéseket megjeleníti, de nem dönt közöttük.

A **Gulag** (Glavnoje Upravlenyije Lagerej, a táborok főigazgatósága) a szovjet kényszermunka intézményrendszere volt. Bár a táborrendszer gyökerei a polgárháborút követő időszakra nyúlnak vissza, az 1930-as évektől a Gulag a gazdaság és az elnyomó gépezet szerves részévé vált. A táborokba „politikai" elítéltek és köztörvényes bűnözők egyaránt kerültek; a fogvatartottak bányákban, erdőkitermelésben, vasút- és csatornaépítkezéseken dolgoztak embertelen körülmények között. A halálozási arány különösen az éhínség éveiben, a háború alatt és a háború utáni években volt magas. A hivatalos levéltári adatok szerint 1934 és 1953 között mintegy 18 millió ember fordult meg a Gulag táboraiban és telepein; a halálozások számát a levéltári nyilvántartások alapján 1,5–1,7 millióra teszik, de a becslések vitatottak, és egyes kutatók magasabb értékeket valószínűsítenek. A táborrendszeren kívül a második világháború alatt és után egész népeket – krími tatárokat, csecseneket, ingusokat, volgai németeket, koreaiakat – deportáltak, ami további százezrek halálát okozta. Fontos hangsúlyozni, hogy a Gulag nem egyszerűen büntetőintézmény volt, hanem a szovjet gazdasági rendszer kényszermunka-szektoraként is működött; a foglyok munkája sok nagyberuházásban pótolta a szabad munkaerő hiányát. A Gulag áldozatai között a Szovjetunió valamennyi nemzetiségéből voltak, köztük milliónyi orosz is; a kollektív bűnösség tétele tehát nem állja meg a helyét.

A **személyi kultusz** a sztálini rendszer ideológiai alátámasztását szolgálta. Az 1920-as évek végétől, különösen Sztálin 1929-es ötvenedik születésnapjától kezdve a párt- és állami sajtó, az iskolai oktatás, az irodalom és a képzőművészet a „vezér" (vozsgy) dicsőítésére rendezkedett be. Sztálin képei, szobrai, idézetei minden közintézményben megjelentek; a hivatalos ideológia Leninnel egyenrangú, sőt idővel azt felülmúló szerepbe állította. A személyi kultusz a pártfegyelmet és az egyszemélyi irányítást erősítette, és minden kritikát gyakorlatilag lehetetlenné tett. A jelenség leleplezésére formálisan 1956-ban, Hruscsovnak a XX. pártkongresszuson elmondott úgynevezett titkos beszédében került sor, amely Sztálin személyi kultuszát és tömeges megtorlásait részben nyilvánosság elé tárta. Maga a személyi kultusz azonban nem szűnt meg teljesen, és a későbbi szovjet vezetők esetében is megfigyelhető, bár kisebb intenzitással.

A sztálini rendszer tehát egymással összefüggő elemekből állt: a pártállami diktatúra, a tervgazdaság, a kollektivizált mezőgazdaság, a politikai rendőrség és a személyi kultusz együttese. Az 1920-as évek végétől a második világháborúig terjedő időszakban a rendszer nemcsak kegyetlen elnyomást, hanem mélyreható társadalmi átalakulást is hozott: a városi munkásosztály, a technikai értelmiség és a női foglalkoztatottság növekedését, az írástudatlanság felszámolását és a

hadiipari kapacitások kiépítését. A háborús győzelem és a későbbi szuperhatalmi státusz részben ezekre az alapokra épült, ami a korszak mérlegének megvonását történetileg bonyolulttá teszi.

### 29.2.1. Források és bizonytalanságok

A sztálini rendszerre vonatkozó ismereteink forrásbázisa az 1990-es évektől jelentősen bővült, amikor a szovjet párt- és állami levéltárak egy része kutathatóvá vált. A legfontosabb forrástípusok: a Politbüro jegyzőkönyvei és határozatai, az NKVD és a Gulag belső jelentései, a népszámlálási és demográfiai nyilvántartások, a bírósági és kirakatperek jegyzőkönyvei, a paraszti panaszlevelek és feljelentések, a külföldi diplomáciai jelentések, a korabeli sajtó, valamint a túlélők visszaemlékezései és a szamizdatban terjedő beszámolók. A levéltári anyagok a korábbiaknál sokkal pontosabb képet adnak a tömeges megtorlások méreteiről, ám nem tekinthetők maradéktalanul teljesnek: egyes iratok megsemmisültek, a titkos műveletek dokumentációja hiányos lehet, és a statisztikai gyűjtések politikai nyomás alatt torzítottak.

A számokkal kapcsolatban különösen fontos a bizonytalanság jelzése. A kollektivizálás és az 1932–33-as éhínség halálos áldozatainak száma – a demográfiai becslések 3 és 8 millió közötti sávján belül – nem állapítható meg pontosan. Az ukrajnai Holodomor áldozatainak 3–4 milliós becslése is vitatott, és a minősítés – tragédia vagy népirtás – részben nem tényszerű, hanem jogi és emlékezetpolitikai kérdés. A Gulag halálozási adatai a hivatalos levéltári nyilvántartásokból származnak, de ezek a táborokban elhunytakra vonatkoznak, nem tartalmazzák az összes, a deportálások vagy a letartóztatás közben bekövetkezett halált. A nagy terror 1937–38-as kivégzési adatai a fennmaradt parancsokból és jelentésekből rekonstruálhatók, de a teljes áldozatszám valószínűleg magasabb. A szovjet ipari statisztikák megbízhatóságát a nyugati kutatók már a korszakban is kétségbe vonták; a növekedési mutatók iránya azonban minden forrástípus szerint egyértelmű.

A sztálini rendszer értelmezése is megosztja a történészeket. A hagyományos totalitarizmuselmélet a párt, az állam és a tömegszervezetek központi irányítását, a személyi diktatúrát és a terror egyetemes jellegét hangsúlyozza. A revizionista iskola a helyi szereplők, a feljelentések, a káderpolitika és a társadalmi mobilitás szerepére hívja fel a figyelmet, és kevésbé Sztálin személyes akaratában keresi a magyarázatot. A posztszovjet orosz történetírás egy része a modernizáció, a háborús győzelem és a nagyhatalmi építkezés keretében tárgyalja a korszakot, míg az ukrán és a balti történetírás az áldozati perspektívát állítja középpontba. A könyv ezeket az eltérő értelmezéseket a maguk kontextusában mutatja be, és kerüli mind az apologetikus, mind az egyoldalúan démonizáló beszédmódot.

### 29.2.2. Rövid összefoglaló

A sztálini rendszer az 1920-as évek végén a párton belüli küzdelmekből nőtt ki, és az 1930-as évekre a Szovjetunió teljes politikai, gazdasági és társadalmi rendszerét átformálta. Sztálin a főtitkári pozícióból kiépített pártapparátus révén felszámolta a vetélytársakat, majd a NEP helyett a gyorsított iparosítást és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását tette a középpontba. A kollektivizálás katasztrofális éhínséghez vezetett, amelyben milliók haltak meg; a nagy tisztogatások és a Gulag táborrendszere a politikai elnyomás és a kényszermunka soha nem látott méretű intézményesítését hozta. Az iparosítás ugyanakkor a modern tömegtermelés, az oktatás és a hadiipar alapjait is megteremtette, amit a későbbi szovjet háborús győzelem és nagyhatalmi felemelkedés részben erre épített. A személyi kultusz ideológiailag fogta össze a rendszert, és a vezér mindenhatóságának képét erősítette. A korszak dokumentált eseményei és a demográfiai becslések ma már jól rekonstruálhatók, ám a számok pontosítása és az értelmezés – különösen a Holodomor minősítése és a terror okai – továbbra is viták tárgya.

### 29.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és politikai tényezők segítették Sztálint abban, hogy a Lenin halála utáni frakcióharcokból győztesen kerüljön ki?

2. Hogyan kapcsolódott össze a kollektivizálás, a gabonabeszerzési válság és az 1932–33-as éhínség, és milyen becslési sávok léteznek az áldozatok számára?

3. Milyen eredményei és társadalmi költségei voltak az első és a második ötéves tervnek?

4. Milyen mechanizmusok jellemezték a nagy tisztogatásokat és a Gulag rendszerét, és milyen levéltári források alapján rekonstruálhatók a tömeges megtorlások?

5. Miért vitatott a Holodomor népirtásként való minősítése, és milyen történetírói irányzatok értelmezik eltérően a sztálini korszakot?

## 29.3. A második világháború és a hidegháború

A második világháború a Szovjetunió történetében nem csupán külső katonai konfliktus volt, hanem a rendszer túlélésének, legitimációjának és birodalmi terjeszkedésének fordulópontja is. A Szovjetunió 1939–1941 között a náci Németországgal kötött megnemtámadási szerződés révén maga is részt vett Kelet-Európa felosztásában: megszállta Kelet-Lengyelországot, háborút indított Finnország ellen, és annektálta a balti államokat, valamint Besszarábiát. A német támadás 1941. június 22-én azonban mindent megváltoztatott: a Szovjetunió a háború legnagyobb szárazföldi hadszínterévé vált, és a konfliktus végére – bár embervesztesége minden más államnál nagyobb volt – katonai nagyhatalomként, Kelet-Európa megszállójaként és a formálódó hidegháborús világrend egyik pólusaként került ki. Ez az alfejezet a szovjet háborús erőfeszítést, a kelet-európai szovjet befolyás kiépítését, valamint a hidegháború és a fegyverkezési verseny főbb szakaszait tárgyalja, különös tekintettel a források és az értelmezések bizonytalanságaira.

A német invázió, a Barbarossa hadművelet, a sztálini vezetést taktikai és hírszerzési szempontból is felkészületlenül érte. A Vörös Hadsereg a tisztogatások következtében meggyengült parancsnoki karral, hiányos logisztikával és a határ közelében összpontosított, előretolt állásokkal várta a támadást. A német Wehrmacht és szövetségesei az első hónapokban hatalmas területeket foglaltak el, több százezer szovjet katonát kerítettek be, és gyorsan közelítettek Leningrád, Moszkva és a kaukázusi olajmezők felé. A szovjet embervesztesség már az első évben katasztrofális volt: a dokumentált hadműveleti iratok és a későbbi katonai statisztikák szerint 1941 végéig a Vörös Hadsereg több millió katonája esett el, sebesült meg vagy került hadifogságba; a pontos szám máig vitatott, mert a szovjet parancsnokság a visszavonulás során nem mindig tudott pontos nyilvántartást vezetni. A szovjet hadifoglyok sorsa különösen súlyos volt: a német fogságba esett szovjet katonák közül – a dokumentált német iratok és a háború utáni becslések szerint – milliók haltak meg éhezés, járványok és a szándékos elhanyagolás következtében. Ezt a német hatóságok részben a faji ideológiával, részben a Szovjetunióval szembeni korlátlan háború felfogásával indokolták; a szovjet kormányzat ugyanakkor a hadifoglyokat sokáig dezertőrként vagy árulóként kezelte, és a hazatérők egy része szovjet büntetőtáborba került – ez a kettős tragédia a mai orosz és német történetírásban egyaránt dokumentált, de a felelősség megítélése vitatott.

A szovjet háborús erőfeszítés első nagy válsága után a rendszer rendkívüli mozgósítást hajtott végre. A német előrenyomulás elől 1941–42-ben több mint ezer ipari üzemet telepítettek át az Urálon túlra, Szibériába és Közép-Ázsiába; ez a logisztikai teljesítmény a szovjet hadiipar talpra állításának alapja lett. A termelésben a munkaképes férfiak frontra vezénylése után

nők, kamaszok és idősek vettek részt; a munkakörülmények rendkívül kemények voltak, a munkafegyelem megszegését katonai bíróságok és büntetőtáborok fenyegették. A mezőgazdaság a megszállt területek elvesztése és a férfimunkaerő hiánya miatt összeomlott, ami a hátországban is éhínséget okozott; a városi lakosság élelmiszerellátása jegyrendszerrel és a kolhozok kötelező beszolgáltatásaival működött. A szovjet hivatalos történetírás a háborús termelést a szocialista tervgazdaság győzelmeként mutatta be; a posztszovjet kutatások ezt a képet árnyalták, rámutatva a kényszer és a bürokratikus pazarlás szerepére. Ugyanakkor a nyugati szövetségesek Lend-Lease szállításai – teherautók, mozdonyok, élelmiszer, alumínium, üzemanyag – jelentősen hozzájárultak a szovjet logisztika és ellátás fenntartásához; a szovjet vezetés ezt sokáig lekicsinyelte, míg egyes nyugati szerzők túlbecsülték. A mai tudományos konszenzus szerint a szovjet hadiipar a fegyverzet zömét maga állította elő, de a szállítások nélkül a Vörös Hadsereg mobilitása és a hátország élelmezése súlyosan sérült volna.

A fronton 1942–43 fordulópontot hozott. Sztálingrádnál a szovjet erők 1942 novemberében ellentámadást indítottak, és 1943 februárjára bekerítették a német 6. hadsereget; a vereség a náci Németország számára stratégiai katasztrófa volt, és a szovjet propaganda a „nagy honvédő háború” fordulópontjaként ünnepelte. A kurszki csata 1943 nyarán a háború legnagyobb páncélosütközetét hozta; a szovjet védelem és ellentámadás után a Wehrmacht keleten többé nem tudott stratégiai offenzívát indítani. A szovjet előrenyomulás 1944–45-ben felszabadította – vagy a helyi lakosság szempontjából megszállta – Kelet-Európa nagy részét: Romániát, Bulgáriát, Jugoszláviát, Magyarországot, Csehszlovákiát és Lengyelországot. A Varsói felkelés 1944 augusztusa és októbere között zajlott, miközben a szovjet hadsereg a Visztula túlpartján várakozott; a felkelés leverése és a szovjet magatartás máig éles történelmi vita tárgya. A lengyel ellenállás és a szovjet hadvezetés dokumentumai eltérően értelmezik, hogy a szovjet előrenyomulás leállítása katonai kényszer, politikai számítás vagy mindkettő volt-e. Berlin elfoglalása 1945 májusában a náci rendszer katonai összeomlását jelentette; a városért folytatott harcokban a Vörös Hadsereg óriási veszteségeket szenvedett, és a civil lakosság tömeges erőszaknak volt kitéve. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak és fosztogatás dokumentált, de a számok és a parancsnoki felelősség megítélése a német, orosz és nyugati történetírásban eltérő; a szovjet igazságszolgáltatás csak korlátozottan büntette az elkövetőket.

A háború emberi mérlege a Szovjetunióban a 20. század egyik legsúlyosabb demográfiai katasztrófája. A hivatalos szovjet adat évtizedekig 20 millió halottról beszélt; a posztszovjet kutatások – elsősorban a katonai levéltárak és a népszámlálási adatok összevetése alapján – 26–27 millióra becsülik a teljes embervesztességet, beleértve a katonai és polgári áldozatokat, a megszállás alatti tömeggyilkosságokat, az éhínséget és a betegségeket. Ez a szám statisztikai becslés, és a módszertantól függően sávosan változik; a dokumentált halotti anyakönyvi és katonai veszteségi iratok hiányosak. A német megszállás alatt a Szovjetunió területén a helyi zsidó lakosság tömeges kivégzése, a partizánharcok megtorlásai és a szándékos éheztetés (különösen Leningrád blokádja, ahol a becslések szerint mintegy egymillió civil halt meg) a dokumentált tények közé tartoznak. A szovjet kormányzat a háború alatt több etnikai csoportot kollektíven megvádolt a német megszállókkal való együttműködéssel, és tömegesen deportált: krími tatárokat, csecseneket, ingusokat, volgai németeket, kalmüköket és másokat. A deportálások dokumentált tények; a halálos áldozatok és az elhurcoltak számát a posztszovjet kutatások és a hivatalos orosz álláspont eltérően becsüli, a túlélők visszaemlékezései pedig máig meghatározó részei a közösségi emlékezetnek. A szovjet hadifoglyok hazatérésük után gyakran gyanúba keveredtek; a sztálini rendszer a hűség és a gyanakvás logikája szerint a háborús hősök egy részét is megfigyelés alatt tartotta, a német fogságot megjárt tisztek és katonák közül sokan büntetőtáborba kerültek. Ez a politika a szovjet hivatalos emlékezetben sokáig tabu volt, a posztszovjet történetírásban viszont a rendszer áldozatainak egyik fontos témája lett.

A háború utáni rendezés a szovjet befolyási övezet kialakításával párhuzamosan zajlott. A jaltai és potsdami konferenciákon a győztes hatalmak – a Szovjetunió, az Egyesült Államok és

Nagy-Britannia – megegyeztek Németország megszállási övezeteiről, a határokról és a háborús bűnösök felelősségre vonásáról; a megállapodások azonban számos ponton homályosak voltak, és a későbbi hidegháborús szembenállás alapjává váltak. Kelet-Európában a szovjet hadsereg jelenléte és a helyi kommunista pártok hatalomra jutása együtt alakította ki a „népi demokráciákat". A folyamat országonként eltérő volt: Lengyelországban és Csehszlovákiában a választások egy ideig viszonylag pluralisztikusak maradtak, de a kommunista pártok fokozatosan kiszorították a riválisa politikai erőket; Romániában, Bulgáriában és Magyarországon a szovjet nyomás és a belügyi szervek eszközei gyorsabban építették ki az egypártrendszert. A szovjet mintájú iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása és a politikai ellenzék üldözése a sztálini rendszer kelet-európai adaptációja volt; az erőszak mértéke és a helyi társadalmak ellenállása országonként változott. A szovjet vezetés ezt a „szocialista tábor" védelmeként és a kapitalista bekerítés elleni védekezésként indokolta; a nyugati történetírás szovjet expanzióként, a helyi résztvevők egy része nemzeti elnyomásként értelmezte. E különböző elnevezések mögött ugyanazok a dokumentált események állnak: politikai perek, tulajdonelkobzások, a nem kommunista pártok felszámolása, valamint a szovjet titkosszolgálatok és tanácsadók jelenléte.

A hidegháború kialakulásának okairól a történetírásban több irányzat verseng. A hagyományos (ortodox) iskola a szovjet expanzionizmust és a sztálini rendszer ideológiai céljait hangsúlyozza; a revizionista iskola a nyugati gazdasági érdekeket, az atombomba bevetését és a kelet-európai szovjet biztonsági igényeket emeli ki; a poszt-revizionista irányzat a kölcsönös félreértést, a biztonsági dilemma és a bürokratikus döntéshozatal szerepét vizsgálja. E viták nem zárultak le, és a szovjet archívumok részleges megnyitása után sem alakult ki teljes konszenzus. A hidegháború intézményesülése azonban jól dokumentált: 1946-ban Winston Churchill fultoni beszéde a „vasfüggöny" képét vezette be; 1947-ben a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetése, majd a szovjet elutasítás és a Kominform megalakítása rögzítette a két tábor szembenállását. A berlini blokád (1948–49), a NATO 1949-es létrehozása, a szovjet atomfegyver 1949-es felrobbantása és a kínai kommunista győzelem ugyanabban az évben a bipoláris rendszer kialakulásának mérföldkövei voltak.

A fegyverkezési verseny a hidegháború központi eleme lett. A szovjet atomprogram – amelyben a nyugati hírszerzés által megszerzett információk is szerepet játszottak – 1949-ben érte el az első robbantást; a hidrogénbomba 1953-as szovjet tesztje, az interkontinentális ballisztikus rakéták fejlesztése és az űrverseny (Szputnyik, 1957) a katonai és technológiai verseny új szakaszát nyitotta. A nukleáris robbanófejek száma mindkét oldalon a hidegháború évtizedeiben több tízezerre nőtt; a pontos számok a titkosítás miatt sokáig becslések voltak, és a mai publikált adatok is a kormányzati bejelentések és a műholdas megfigyelések kombinációján alapulnak. A szovjet gazdaságot a katonai kiadások aránytalanul terhelték; a hadiipari komplexum – a párt-, hadsereg- és ipari érdekcsoportok hálózata – saját érdekeit érvényesítette a polgári fogyasztás rovására. A kölcsönös elrettentés doktrínája – a második csapás képességének fenntartása – a hatalmak közötti közvetlen háborút elkerülte, de a fegyverkezési verseny a gazdasági kimerülés és a katonai balesetek kockázatát is növelte.

A hidegháború szakaszai a szovjet belpolitikával összefonódva alakultak. Sztálin 1953-as halála után Hruscsov hatalomra jutása, a „titkos beszéd" 1956-ban, a desztalinizáció és az „olvadás" a szovjet társadalomban és a keleti blokkban is új dinamikát indított. Az 1956-os magyar forradalom és a szovjet katonai beavatkozás, valamint az 1953-as kelet-német felkelés leverése azt mutatta, hogy a szovjet vezetés hajlandó erővel fenntartani a kelet-európai rendszereket. A kubai rakétaválság 1962-ben a hidegháború legveszélyesebb pillanata volt; a szovjet rakétatelepítés Kubában és az amerikai tengeri blokád a közvetlen atomháború küszöbére sodorta a világot. A válság után a részleges atomcsend-egyezmény (1963) és a forródrót létesítése a fegyverzet-ellenőrzés kezdetét jelezte. A Brezsnyev-korszakban a szovjet vezetés a katonai paritásra törekedett, és a SALT I (1972) és SALT II (1979) tárgyalásokon ideiglenesen korlátozta a stratégiai fegyvereket; ugyanakkor az 1968-as prágai tavasz leverése és a Brezsnyev-doktrína meghirdetése a „korlátozott

szuverenitás” elvét rögzítette a szocialista táborban. Az afganisztáni szovjet beavatkozás (1979–89) a szovjet hadsereg kimerüléséhez, a nemzetközi elszigetelődéshez és a belső elégedetlenség növekedéséhez vezetett. Az 1980-as években a Reagan-kormányzat újrafegyverkezési programja, a stratégiai védelmi kezdeményezés (SDI) és a szovjet gazdaság stagnálása a fegyverkezési verseny új szakaszát nyitotta, amelyben a Szovjetunió egyre nehezebben tudott lépést tartani.

A kelet-európai szovjet befolyás válságai a hidegháború utolsó évtizedében felerősödtek. Az 1980–81-es lengyel Szolidaritás mozgalom – az első szabad szakszervezet a szovjet blokkban – a rendszer elleni tömeges ellenállás új formáját jelentette; a szovjet vezetés a lengyel hadsereg és a kommunista párt eszközeivel próbálta megfékezni, de a mozgalmat nem számolta fel teljesen. Gorbacsov 1985 utáni reformjai – a glasznoszty és a peresztrojka – a szovjet társadalom nyilvános vitáit és a kelet-európai rendszerek megreformálását is lehetővé tették; a szovjet vezetés azonban már nem volt hajlandó katonai erővel beavatkozni a szövetséges államok belső ügyeibe. 1989-ben a kelet-európai rendszerváltások – Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában és Bulgáriában – békésen vagy korlátozott erőszakkal lezajlottak; a berlini fal megnyitása és a német újraegyesítés 1990-ben a hidegháború európai fejezetének végét jelentette. A szovjet csapatok kivonása, a Varsói Szerződés feloszlatása és a Szovjetunió 1991-es felbomlása a hidegháború globális végét is jelképezte; ezeket az eseményeket a következő alfejezet tárgyalja részletesen.

### 29.3.1. Források és bizonytalanságok

A szovjet második világháborús és hidegháborús történet forrásadottságai egyenetlenek. A szovjet levéltárak részleges megnyitása az 1990-es években lehetővé tette a katonai veszteségek, a deportálások és a politikai döntéshozatal kutatását, de sok irat – különösen a hírszerzés, a nukleáris program és a pártvezetés belső vitái – továbbra is titkos vagy hiányos. A hivatalos szovjet adatok évtizedekig politikai okokból torzítottak voltak; a posztszovjet kutatások jelentős revíziókat hajtottak végre, de a becslések módszertani eltérései miatt a számok sávosan mozognak. A szovjet embervesztesség 26–27 milliós becslése statisztikai konstrukció, nem pedig pontos halotti nyilvántartás; a polgári és katonai áldozatok szétválasztása a forráshiány miatt bizonytalan. A Lend-Lease jelentőségének megítélése a hidegháborús ideológiai szembenállásból fakadóan sokáig szélsőséges volt; a mai konszenzus árnyalt, de a pontos gazdasági hatás számszerűsítése továbbra is vitatott.

A hidegháború okairól a történetírásban nincs egyetértés. A hagyományos, revizionista és poszt-revizionista iskolák eltérően súlyozzák a szovjet expanzionizmust, a nyugati gazdasági érdekeket és a biztonsági dilemma szerepét; ezek a viták részben emlékezetpolitikai állításokat is tükröznek, hiszen a hidegháború öröksége a mai orosz és nyugati politikai diskurzusban is jelen van. A kelet-európai rendszerváltások és a szovjet beavatkozások megítélése szintén eltérő: amit a szovjet hivatalos dokumentumok „a szocialista vívmányok védelmének” neveztek, azt a helyi ellenzék és a nyugati kormányok „szovjet intervenciónak” vagy „megszállásnak” tekintették. A könyv ezeket az elnevezéseket a szereplők álláspontjaként idézi, nem saját ítéletként.

A nukleáris fegyverkezési verseny adatai hasonlóképpen bizonytalanok. A szovjet és amerikai robbanófejek számáról a hidegháború idején csak becslések léteztek; a kormányzati bejelentések, a műholdas felderítés és a későbbi szerződések adatközlései eltérhetnek egymástól. A könyv a fegyverkezési számokat nem pontos mérésként, hanem nagyságrendi becslésként kezeli. A szovjet katonai kiadások GDP-hez viszonyított arányáról a mai napig nincs megbízható hivatalos adat; a nyugati becslések és a posztszovjet kutatások széles sávban mozognak, mert a szovjet tervgazdaságban a katonai és polgári termelés elhatárolása nem egyértelmű. A friss statisztikai adatok és a levéltári feltárások újabb kutatásai folyamatosan árnyalják a képet; az itt közölt számok a 2020-as évek elejéig publikált szakirodalom alapján készültek, és ellenőrzést igényelnek.

### 29.3.2. Rövid összefoglaló

A Szovjetunió a második világháborúban a náci Németország legfőbb katonai ellenfele és a szövetségesek győzelmének egyik kulcsszereplője volt, de a győzelem ára rendkívüli emberveszteség, gazdasági kimerülés és a sztálini rendszer megerősödése lett. A háború alatti erőfeszítés – az ipar áttelepítése, a tömeges mozgósítás, a Vörös Hadsereg újjászervezése – a szovjet állam teljesítőképességét mutatta, ugyanakkor a deportálások, a hadifoglyok megbélyegzése és a civil lakosság elleni erőszak a rendszer erőszakszervező logikáját is felszínre hozta. A háború utáni Kelet-Európában a szovjet befolyási övezet kiépítése a helyi kommunista pártokkal együttműködve egypártrendszereket hozott létre, amelyeket a szovjet vezetés a hidegháború logikájával indokolt. A hidegháború és a fegyverkezési verseny a Szovjetuniót katonai nagyhatalommá tette, de a nukleáris arzenál fenntartása, a kelet-európai intervenciók és az afganisztáni háború a gazdasági és társadalmi erőforrásokat felemésztette; a rendszer 1991-re kimerült. Ez az alfejezet a következő, a Szovjetunió összeomlását tárgyaló részhez ad alapot: a hidegháború gazdasági terhei, a kelet-európai rendszerváltások és a szovjet belpolitikai válság együttesen vezettek a birodalom felbomlásához.

### 29.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és politikai okok magyarázzák a Vörös Hadsereg 1941-es katasztrofális vereségeit, és hogyan állt helyre a szovjet haderő 1942–43-ra?
2. Milyen forrástípusok alapján becsülik a kutatók a Szovjetunió második világháborús emberveszteségét, és miért nem tekinthető a 26–27 milliós szám pontos mérésnek?
3. Hogyan épült ki a szovjet befolyási övezet Kelet-Európában, és milyen különbségek voltak az egyes országok kommunista hatalomátvétele között?
4. Melyek voltak a hidegháború kialakulásának főbb mérföldkövei 1945 és 1962 között, és miért volt a kubai rakétaválság a két szuperhatalom közötti legveszélyesebb konfliktus?
5. Milyen gazdasági és katonai következményei voltak a fegyverkezési versenynek a Szovjetunióra nézve, és hogyan kapcsolódott ez a kelet-európai rendszerváltásokhoz?

## 29.4. A Szovjetunió összeomlása

A második világháborút követő negyvenöt évben a Szovjetunió a világ egyik szuperhatalmaként, a hidegháború egyik pólusaként működött, majd 1991 végén, viszonylag rövid, de annál sűrűbb válságperiódus után, formálisan is megszűnt. Ez az alfejezet az 1953 utáni belső fejlődés ívét követi végig: Sztálin halálától a desztalinizáción, a brezsnyevi stagnáláson és Gorbacsov reformkísérletein át a nemzetiségi mozgalmak felerősödéséig, végül az 1991-es felbomlásig. A tárgyalás során megkülönböztetjük a dokumentált eseményeket, a hivatalos szovjet értelmezéseket, a résztvevők visszaemlékezéseit és a történészi vitákat. A fejezet nem törekszik arra, hogy a Szovjetunió történetét egységes „bukásnarratívává” redukálja; az intézményi, gazdasági és társadalmi folyamatokat a maguk összetettségében mutatja be.

**A desztalinizáció évtizede: Hruscsov kísérlete (1953–1964)**

Joszif Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála után a szovjet vezetés – élén Georgij Malenkovval, Lavrentyij Berijával és Nyikita Hruscsovval – kollektív irányítást alakított ki, ám a hatalmi verseny hamarosan Hruscsov megerősödéséhez vezetett. Beriját 1953 júniusában letartóztatták, majd decemberben kivégezték; Malenkovot 1955-ben leváltották a miniszterelnöki tanács éléről. Hruscsov 1953 szeptemberében az SZKP Központi Bizottságának első titkára lett, és

fokozatosan a pártapparátus meghatározó alakjává vált – jóllehet a kormányfői pozíciót csak 1958-ban szerezte meg.

A Sztálin-korszakkal való első nyilvános szembenézés az 1956. februári XX. pártkongresszuson történt meg: Hruscsov zárt ülésen elmondott, később kiszivárogtatott „titkos beszéde" dokumentált tényként elítélte a személyi kultuszt, Sztálin tömeges megtorlásait és a pártdemokrácia megsértését. A beszéd nem kérdőjelezte meg a szovjet rendszer alapjait, és a desztalinizáció a gyakorlatban szelektíven, pártirányítás alatt zajlott: több százezer Gulag-foglyot engedtek szabadon, számos kivégzettet rehabilitáltak, ugyanakkor a rendszer strukturális kritikája továbbra is üldözendő maradt. A desztalinizáció mértéke a Szovjetunió egyes tagköztársaságaiban eltérő volt: a balti államokban vagy Nyugat-Ukrajnában a sztálini deportálások emlékezete erősebben élt, míg az oroszországi közvéleményben az iparosítás és a háborús győzelem narratívája jobban kötődött a korszakhoz.

Hruscsov időszaka gazdaságpolitikai kísérletekkel is járt. A mezőgazdaságban a „szűzföldek" feltörése Kazahsztánban és Szibériában rövid távon növelte a gabonatermést, hosszabb távon azonban a monokultúrás termelés és a nem megfelelő talajművelés terméscsökkenéshez és környezeti károkhoz vezetett – ezt a források egy része régészeti/statisztikai becslésként kezeli, mivel a szovjet mezőgazdasági adatok megbízhatósága vitatott. Az 1957-es lakásépítési program, az űrkutatás sikerei (1957-ben a Szputnyik, 1961-ben Jurij Gagarin űrrepülése) és az oktatás kiterjesztése a szovjet modernizáció eredményeiként dokumentálhatók. Ugyanakkor az 1956-os magyar forradalom leverése, valamint az 1962-es novocserkasszki munkástüntetés elleni fegyveres fellépés azt mutatta, hogy a desztalinizáció nem jelentett politikai liberalizációt.

A hidegháborúban Hruscsov a „békés egymás mellett élés" elvét hirdette, ami a nyugati szövetségi rendszerekkel való versengést nem zárta ki. Az 1962-es kubai rakétaválság a világot atomháború közvetlen közelébe sodorta; a válság megoldása után mindkét szuperhatalom óvatosabbá vált. Hruscsov bel- és külpolitikai kiszámíthatatlansága, a pártbürokrácia ellenállása, továbbá a mezőgazdasági kudarcok hozzájárultak ahhoz, hogy 1964 októberében a Központi Bizottság leváltotta. A hatalomátvétel formálisan „egészségügyi okokra" hivatkozott, valójában a pártelit kollektív döntése volt; a leváltás nem járt erőszakkal, ami a sztálini időkhöz képest intézményi változást jelzett.

**A stagnálás kora: Brezsnyev és az állóvíz (1964–1982)**

Leonyid Brezsnyev 1964-től az SZKP főtitkáraként, 1977-től az államfői posztot is betöltve irányította a Szovjetuniót. A korszakra a későbbi kritikai irodalom a „stagnálás" (zasztoj) címkét alkalmazta, amely ugyanakkor utólagos értelmezés is: a Brezsnyev-éra első éveiben még jelentős ipari és katonai fejlesztések történtek, és a lakosság életszínvonala – a szovjet mércével mérve – nőtt. A dokumentált tények közé tartozik a hadiipari komplexum folyamatos bővítése, a stratégiai nukleáris paritás elérése az Egyesült Államokkal, valamint az 1970-es évek olajár-emelkedéséből származó devizabevételek, amelyek átmenetileg elfedték a gazdaság szerkezeti problémáit.

A gazdasági növekedés üteme azonban a hivatalos szovjet statisztikák szerint is lassult, még ha e statisztikák módszertana és megbízhatósága vitatott is. A központi tervezés merevsége, a fogyasztási cikkek hiánya, a mezőgazdaság alacsony termelékenysége, valamint a kutatás-fejlesztés gyenge kapcsolata a termeléssel fokozatosan erodálta a rendszer hatékonyságát. A hiánygazdaság jellemző tüneteit – sorban állás, feketepiac, vállalati lazaság – a kortárs szociológiai megfigyelések és emigráns beszámolók jól dokumentálják. A rendszer stabilitását a társadalmi szerződés biztosította: az állampolgárok politikai lojalitása fejében a pártállam viszonylagos foglalkoztatási biztonságot, olcsó alapvető fogyasztási cikkeket és szociális szolgáltatásokat nyújtott.

A Brezsnyev-korszak belpolitikája a „káderek stabilitásának" elvén nyugodott: a vezetői posztokat hosszú időre betöltő, idősödő funkcionáriusok között csökkent a mobilitás, ami a reformokkal szembeni ellenállást erősítette. A disszidensmozgalom – amelynek képviselői, mint Andrej

Szaharov vagy Alekszandr Szolzsenyicin, dokumentált módon bírálták az emberi jogi helyzetet – elsősorban a nagyvárosi értelmiség körében bontakozott ki. A hatóságok válasza a pszichiátriai intézetekbe zárás, a bírósági eljárások és a kényszerű emigráció volt; ezek a gyakorlatok levéltári iratokkal és visszaemlékezésekkel alátámaszthatók. A nemzetiségi feszültségek a felszín alatt érlelődtek: a központosított szovjet föderalizmus formálisan biztosította a tagköztársaságok kulturális jogait, de a gyakorlatban az oroszosítás, a határmódosítások emlékezete és a gazdasági egyenlőtlenségek sérelmeket halmoztak fel.

Külpolitikailag a Brezsnyev-korszak a détente (enyhülés) és a konfrontáció kettősségét hozta. Az 1970-es években aláírt hadászati fegyverzetkorlátozási szerződések (SALT–1, majd az 1979-es SALT–2 aláírása, amelyet az amerikai szenátus nem ratifikált) dokumentált tények. Ugyanakkor a Szovjetunió katonai beavatkozása Afganisztánban (1979–1989) hosszú, költséges és emberáldozatokkal járó háborúvá vált, amelynek civil áldozataira vonatkozó becslések széles sávban mozognak, és a mai napig vitatottak. Az afganisztáni háború, a lengyel Szolidaritás mozgalmának elnyomása, valamint az 1983-as KAL 007-es dél-koreai utasszállító lelövése feszültté tette a kelet–nyugati viszonyt. Ronald Reagan amerikai elnök „gonosz birodalom” retorikája és a Stratégiai Védelmi Kezdeményezés (SDI) bejelentése a szovjet vezetést a katonai verseny fokozására kényszerítette, amit a gazdaság egyre kevésbé bírt elviselni.

Brezsnyev 1982 novemberében halt meg. Utódai, Jurij Andropov (1982–1984) és Konsztantyin Csernyenko (1984–1985) rövid időt töltöttek hatalmon; mindketten idősek és betegek voltak. Andropov a fegyelem megerősítését és a korrupció elleni harcot hirdette, de rendszerszintű reformot nem indított; Csernyenko idején a vezetés tehetetlensége még nyilvánvalóbbá vált. A generációváltás szükségessége a pártelit egy részében is megfogalmazódott, ami előkészítette Mihail Gorbacsov kiválasztását.

### Az átmenet és Gorbacsov reformjai (1985–1991)

Mihail Gorbacsov 1985 márciusában lett az SZKP főtitkára. A reformok első szakaszában a gazdasági növekedés felgyorsítását (uszkorenyije) és a munkafegyelem megszilárdítását célozta, ám hamarosan átfogóbb programot hirdetett: a peresztrojka (átalakítás) a gazdaság és az intézményrendszer modernizálását, a glasznoszty (nyilvánosság) a sajtó- és véleményszabadság kiterjesztését, a demokratizacija pedig a választási és pártstruktúrák reformját jelentette. Ezek a fogalmak a kortárs politikai nyelvben dokumentált módon terjedtek el, tartalmuk azonban menet közben bővült, és a hivatalos definíciók gyakran eltértek a társadalmi gyakorlattól.

A glasznoszty első éveiben a szovjet sajtó – mindenekelőtt az irodalmi és társadalmi folyóiratok – publikálni kezdte a sztálini korszak addig tabunak számító dokumentumait, visszaemlékezéseit és kritikai elemzéseit. A Csernobil atomerőmű 1986. áprilisi balesete – amelynek ténye ma már dokumentált, de a halálos áldozatok számáról és hosszú távú egészségügyi következményeiről továbbra is eltérő tudományos becslések léteznek – rávilágított a titkolózás határaira, és elősegítette a nyilvánosság intézményesülését. A glasznoszty nem csupán a múlt feltárását jelentette, hanem teret nyitott a jelenkori társadalmi problémák – alkoholizmus, környezetszennyezés, lakáshiány – nyilvános megvitatásának is.

A gazdasági reformok kevésbé voltak sikeresek. Az 1987-es állami vállalatokról szóló törvény növelte a vállalati önállóságot, de a központi árképzés és a hiánygazdaság keretei között a változások inflációhoz, áruhiányhoz és a feketepiac erősödéséhez vezettek. A mezőgazdaságban a családi gazdálkodás engedélyezése vitákat váltott ki, és a kolhozrendszer ellenállása miatt csak részlegesen valósult meg. A gazdasági mutatók romlása – amelyet a hivatalos statisztikák is jeleztek, bár a számok pontossága vitatott – aláásta a reformokba vetett bizalmat. A régióbeli olajárak csökkenése az 1980-as évek közepén tovább csökkentette az állami bevételeket, ami a költségvetési hiány növekedéséhez vezetett.

Gorbacsov külpolitikájában a „új gondolkodás” elve a nemzetközi feszültség csökkentését, a fegyverzetkorlátozást és a kelet-közép-európai szovjet beavatkozás lehetőségének elvetését jelentette. Az 1987-es közepes hatótávolságú nukleáris erőkről szóló szerződés (INF), az 1989-es afganisztáni csapatkivonás, valamint az 1990-es német újraegyesítéshez való hozzájárulás dokumentált tények. A kelet-közép-európai kommunista rendszerek 1989-es összeomlását a szovjet vezetés – a Brezsnyev-doktrína feladásával – nem akadályozta meg. Ez a folyamat a Szovjetunió belső hatalmi tekintélyét is gyengítette: a tagköztársaságokban megerősödött az a meggyőződés, hogy a központ már nem képes vagy nem hajlandó erőszakkal fenntartani a birodalmi rendet.

**A nemzetiségi mozgalmak és a birodalom szétesése**

A Gorbacsov-korszak nyilvánossága és a politikai kontroll lazulása felerősítette a Szovjetunió soknemzetiségű szerkezetéből fakadó feszültségeket. A folyamat nem egységesen zajlott: a balti államokban, a Kaukázusban és Nyugat-Ukrajnában a függetlenségi törekvések korán és erőteljesen jelentkeztek, míg a közép-ázsiai tagköztársaságokban a helyi elitek inkább a meglévő keretek között próbáltak nagyobb autonómiát szerezni, és a függetlenség gondolata csak később vált meghatározóvá.

Az első nyílt konfliktus a Kaukázusban robbant ki: az azerbajdzsáni Hegyi-Karabah autonóm terület örmény lakosságának 1988. februári, az Örmény SZSZK-hoz való csatlakozást követelő mozgalma etnikai összecsapásokhoz, menekülthullámokhoz és a két tagköztársaság közötti erőszakhoz vezetett. A sztyepanakerti, szumgaiti és bakui események dokumentált tények, de az áldozatok számáról és a felelősségről a mai napig eltérő adatok és értelmezések állnak rendelkezésre; egyes becslések politikai célokat szolgálnak, ezért a forrásokat különösen óvatosan kell kezelni. A szovjet központi hatóságok kezdetben katonai erővel próbálták megfékezni az erőszakot, ami további áldozatokhoz vezetett – például az 1989. április 9-i tbiliszi tüntetés szétverése, amelynek halálos áldozatairól a hivatalos adatok és a független becslések eltérnek.

A balti államokban a függetlenségi mozgalom békés tömegdemonstrációkban és intézményes politikai szerveződésben öltött testet. Az 1988-ban alakult észt, lett és litván népi frontok, majd az 1989. augusztus 23-i „balti lánc” – kétmillió ember kézen fogva Vilniustól Tallinnig – a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékának nyilvánosságra hozatalát és a szovjet megszállás elismerését követelte. A litván parlament 1990. március 11-én, a lett és az észt parlament pedig 1990 májusában nyilvánította ki a függetlenség visszaállítását. A szovjet központ gazdasági blokáddal, majd 1991 januárjában katonai erővel válaszolt: a vilniusi tévétoronynál és a rigai belügyi épületnél a szovjet különleges egységek és a helyi lakosság összecsapásában civilek haltak meg. Az eseményeket levéltári iratok, szemtanúk beszámolói és későbbi bírósági eljárások dokumentálják, ám a felelősök személyére és a központi utasításláncra vonatkozóan vita folyik; a moszkvai vezetés tagadta a közvetlen parancsot, míg a balti kormányok és független kutatók szerint a katonai fellépést a KGB és a hadsereg szovjet vezetői koordinálták.

Ukrajnában a nacionalista és demokratikus ellenzék – mindenekelőtt a Ruh (Népi Mozgalom) – 1989-től egyre szervezettebben követelte a köztársaság szuverenitását. Az 1990-es ukrán parlamenti választásokon a demokratikus erők jelentős eredményt értek el, és a Legfelsőbb Tanács 1990. július 16-án elfogadta az állami szuverenitásról szóló nyilatkozatot. A függetlenség kérdése azonban sokáig megosztotta az ukrán társadalmat: a keleti, iparosodott régiókban a szovjet unió fenntartása mellett erősebb volt a támogatás, míg a nyugati területeken a függetlenség gondolata régóta gyökerezett. Az 1991. december 1-jei ukrajnai népszavazáson – amelynek hivatalos eredményét több nemzetközi megfigyelő is hitelesnek fogadta el – a résztvevők több mint 90%-a a függetlenségre szavazott.

Oroszországban a folyamat sajátos módon zajlott: Borisz Jelcin 1990-ben az Oroszországi SZSZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke lett, majd 1991 júniusában megnyerte az első közvetlen orosz elnökválasztást. Jelcin a szuverenitás kikiáltásával párhuzamosan a szovjet központi

hatalommal való konfrontációt választotta, ami paradox módon aláásta a Szovjetunió egységét: a legnagyobb tagköztársaság vezetője a központ ellen fordult, és ezzel a többi köztársaság számára is mintát adott. A szovjet és az orosz intézmények közötti párhuzamos hatalomgyakorlás – az úgynevezett „jogok háborúja" – a kormányzás káoszához vezetett.

**Az 1991-es augusztusi puccs és a Szovjetunió vége**

Gorbacsov a szétesés megakadályozására új uniós szerződés kidolgozását kezdeményezte, amely a tagköztársaságoknak nagyobb önállóságot adott volna egy megújult, lazább föderációban. A szerződés aláírását 1991. augusztus 20-ra tervezték. Augusztus 19-én azonban a szovjet vezetés konzervatív tagjai – köztük Gennagyij Janajev alelnök, Vlagyimir Krjucskov KGB-elnök, Dmitrij Jazov honvédelmi miniszter és Valentyin Pavlov miniszterelnök – bejelentették, hogy Gorbacsov „egészségügyi okokból" nem képes ellátni hivatalát, és rendkívüli állapotot vezettek be. A dokumentált tények szerint Gorbacsovot a Krímben lévő foroszi rezidenciáján házi őrizetbe zárták, a puccsisták pedig katonai egységeket vezényeltek Moszkvába.

A puccs kudarca több tényező együttes következménye volt. Borisz Jelcin a moszkvai Fehér Ház (az orosz parlament épülete) előtt nyilvánosan ellenállt, a hadsereg egyes egységei megtagadták az engedelmességet, és több tízezres tömegtüntetések bontakoztak ki Moszkvában és más városokban. Augusztus 21-én a puccs összeomlott, Gorbacsov visszatért Moszkvába, a szervezőket letartóztatták. A puccs közvetlen következménye azonban a Szovjetunió Kommunista Pártjának felfüggesztése, majd betiltása lett, amit Jelcin elnöki rendelettel ért el Oroszországban. A központi hatalom gyakorlatilag megbénult, és a tagköztársaságok sorra kiáltották ki függetlenségüket: augusztus 24-én az Ukrán SZSZK, augusztus 27-én Moldova, augusztus 30-án Azerbajdzsán, augusztus 31-én Üzbegisztán és Kirgizisztán, szeptember 9-én Tádzsikisztán, október 27-én Türkmenisztán, december 16-án Kazahsztán. A balti államok függetlenségét a nemzetközi közösség – köztük az Európai Közösség tagállamai – már augusztus végén elismerte.

A Szovjetunió formális megszüntetése két lépésben történt. 1991. december 8-án a Belavezszkai erdőben Borisz Jelcin (Oroszország), Leonyid Kravcsuk (Ukrajna) és Sztanyiszlav Suskevics (Fehéroroszország) aláírta a Független Államok Közösségének (FÁK) létrehozásáról szóló megállapodást, amely kimondta, hogy „a Szovjetunió mint a nemzetközi jog alanya és geopolitikai realitás megszűnik". December 21-én Alma-Atában további nyolc tagköztársaság csatlakozott a FÁK-hoz, és a résztvevők az Alma-Atai Nyilatkozatban megerősítették a Szovjetunió megszűnését. Gorbacsov december 25-én lemondott a Szovjetunió elnöki tisztségéről; a Kreml feletti vörös zászlót még aznap leeresztették, és helyére az orosz trikolór került. December 26-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának felsőháza formálisan is kimondta a Szovjetunió megszűnését.

A felbomlás folyamatát a kortársak és a történészek eltérően értelmezik. Egyes értelmezések szerint a szovjet rendszer gazdasági és intézményi kimerülése tette elkerülhetetlenné a szétesést; mások szerint a birodalmi soknemzetiségű szerkezet, a glasznoszty nyomán felszínre törő nemzetiségi ellentétek és a Gorbacsov által indított, de kontrollálatlan politikai verseny vezetett a széteséshez. Ismét mások a személyes döntések – különösen Jelcin és a köztársasági elitek hatalmi érdekei – szerepét hangsúlyozzák. A kérdésben nincs tudományos konszenzus; a vitatott értelmezések ma is versengenek egymással.

### 29.4.1. Források és bizonytalanságok

A Szovjetunió összeomlásának története elsődleges források széles körére támaszkodik: párt- és állami iratok, törvények, jegyzőkönyvek, levelezések, valamint a résztvevők – Gorbacsov, Jelcin, a puccsisták, köztársasági vezetők – visszaemlékezései és interjúi. A levéltárak fokozatos megnyitása – elsősorban Oroszországban, de részben a balti államokban, Ukrajnában és más utódállamokban – lehetővé tette a döntéshozatali folyamatok részleges rekonstruálását. A

levéltári kutatást azonban korlátozza, hogy egyes iratokat még mindig titkosítanak, szelektíven publikálnak, vagy megsemmisítettek; a hivatalos jegyzőkönyvek nem mindig tükrözik a tényleges vitákat és informális döntéseket.

A statisztikai adatok különösen problematikusak. A szovjet gazdasági mutatók – GDP, mezőgazdasági termelés, infláció – a központi tervezés és a politikai érdekek miatt torzítottak voltak; a független becslések gyakran jelentősen eltérnek a hivatalos számoktól. A nemzetiségi konfliktusok áldozatainak számáról nincs megbízható, egységes nyilvántartás: a karabahi, tbiliszi, bakui, vilniusi és rigai események halálos áldozatairól a kutatók és a politikai szereplők egymástól eltérő, sokszor ellenőrizhetetlen adatokat közölnek. A puccs idején elhunyt három fiatal férfi esetét kivéve a közvetlen fegyveres összecsapások halálos áldozatainak száma viszonylag alacsony volt, ami a Szovjetunió felbomlásának viszonylagos békésségét jelzi – ez azonban nem csökkenti a konfliktusokban elszenvedett egyéni tragédiák súlyát.

A források értelmezésében további nehézséget okoz az emlékezetpolitikai használat. A szovjet múlt megítélése az utódállamokban élesen eltér: Oroszországban a Szovjetunió összeomlását sokan geopolitikai katasztrófaként, míg a balti államokban, Ukrajnában vagy Grúziában a felszabadulás pillanataként értelmezik. A résztvevők visszaemlékezései – Gorbacsov és Jelcin memoárjai, a puccsisták későbbi nyilatkozatai – egymásnak ellentmondó elbeszéléseket tartalmaznak, amelyeket nem lehet kizárólag objektív tényként kezelni; ezeket mindig a levéltári anyagokkal és a kortárs sajtóval kell összevetni. A történészi értékelések is megoszlanak abban, hogy a felbomlás okai között mekkora szerepet játszott a gazdasági szerkezet, a nemzetiségi politika, a hidegháborús nyomás vagy a szereplők személyes döntése. A szakirodalomban nincs egyetértés abban sem, hogy a folyamat elkerülhető lett volna-e.

### 29.4.2. Rövid összefoglaló

A Szovjetunió az 1953-as Sztálin halálát követő negyven évben fokozatosan elveszítette belső kohézióját. Hruscsov desztalinizációs kísérlete – bár korlátozott maradt – megrendítette a rendszer ideológiai monopóliumát, és megnyitotta az utat a társadalmi nyilvánosság lassú növekedése előtt. Brezsnyev hosszú időszaka a gazdasági stagnálás, a politikai merevség és a hadiipari túlsúly jegyében telt; a rendszer stabilitását a külső olajbevételek, a társadalmi szerződés és a represszió szelektív alkalmazása biztosította. Gorbacsov peresztrojkája és glasznosztya szándéka szerint a szocializmus megújítását célozta, de a gazdasági reformok elakadtak, a politikai nyitás pedig felerősítette a nemzetiségi követeléseket. A balti államok, a Kaukázus és Ukrajna nacionalista és demokratikus mozgalmai, valamint a Jelcin vezette orosz szuverenitási törekvés aláásták a központi hatalmat. Az 1991. augusztusi sikertelen puccs után a kommunista pártot betiltották, a tagköztársaságok sorra kikiáltották függetlenségüket, és decemberben – a Belavezszkai és az Alma-Atai megállapodásokkal – a Szovjetunió formálisan is megszűnt. A felbomlás viszonylag békésen zajlott, de öröksége – a gazdasági átmenet, a határviták, a nemzetiségi konfliktusok és az emlékezetpolitikai törésvonalak – máig meghatározza a posztszovjet térséget.

### 29.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai és gazdasági tényezők vezettek a Brezsnyev-korszak stagnálásához, és miért nem volt elegendő a desztalinizáció a rendszer hosszú távú megújításához?
2. Hogyan hatott a glasznoszty és a peresztrojka a nemzetiségi mozgalmak megerősödésére? Mely tagköztársaságokban és miért váltak meghatározóvá a függetlenségi törekvések?
3. Ismertesse az 1991-es augusztusi puccs okait, lefolyását és közvetlen következményeit! Miért járult hozzá a puccs kudarca a Szovjetunió felbomlásához?

4. Melyek voltak a Szovjetunió jogi megszűnésének legfontosabb lépései 1991 decemberében (Belavezsai megállapodás, Alma-Atai Nyilatkozat, Gorbacsov lemondása)?
5. Milyen forráskritikai és értelmezési viták övezik a Szovjetunió összeomlásának történetét? Miért nem lehet egységes, kizárólagos magyarázatot adni a felbomlásra?

# 30 Oroszország 1991–2026

## 30.1. A posztszovjet átmenet

A Szovjetunió 1991. decemberi felbomlása után Oroszország jogi folytonosságot vállalt a szovjet állammal, de gazdasága, államszervezete és társadalmi intézményei a szétesés határán álltak. A posztszovjet átmenet kifejezés a szakirodalomban leggyakrabban Borisz Jelcin elnökségének éveit (1991–1999) fedi le: azt az időszakot, amikor a szovjet tervgazdaság és egypártrendszer maradványait piacgazdasági intézményekkel és formálisan többpárti politikai rendszerrel váltották fel, miközben a lakosság nagy része mély társadalmi válságot élt át. Az átmenet nem volt előre kijelölt út: a reformokat a hatalomért folyó küzdelmek, a gazdasági összeomlás és a régiók elszakadási törekvései egyaránt alakították. A Szovjetunió szétesését az előző alfejezet tárgyalta: A Szovjetunió összeomlása.

Jelcin hatalmának közvetlen legitimációs alapját az 1991. júniusi köztársasági elnökválasztás adta, amelyen őt a szavazók többsége választotta meg az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság elnökévé. Az augusztusi moszkvai puccskísérlet bukása után Jelcin a szovjet központi hatalommal szemben a szuverenitás meghatározó szereplőjévé vált, decemberben pedig a Belovezsszkajai Megállapodás aláírásával Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország vezetői kimondták a Szovjetunió megszűnését. A nemzetközi jogban Oroszország lett a Szovjetunió általános jogutódja, átvette az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagságát és a szovjet államadósság kötelezettségeit. E folytonosság azonban nem jelentett intézményi stabilitást: a szövetségi minisztériumok, a hadsereg, a titkosszolgálatok és a közigazgatás örökölt struktúrái éppúgy a szétesés jeleit mutatták, mint a gazdaság.

### 30.1.1. A „sokkoló terápia” és a gazdasági reform kezdete

Jelcin és a köré 1991 őszén összegyűlt reformerek – elsősorban Jegor Gajdar miniszterelnök-helyettes és gazdasági csoportja – tudatosan szakítottak a fokozatos átmenet koncepciójával. A „sokkoló terápia” elnevezés a lengyelországi stabilizációs politika vitájából származik, és a posztszovjet orosz közbeszédben a gyors liberalizáció, az árak felszabadítása, a monetáris szigor és a piaci intézmények radikális bevezetése együttesét jelölte. A program hivatalos indoklása szerint a cél a hiánygazdaság megszüntetése, a piaci árak kialakulása, a makrogazdasági egyensúly helyreállítása és a rubel stabilitásának megteremtése volt. 1992. január 2-án a kormány felszabadította a legtöbb fogyasztói és termelői árat; a korábban államilag rögzített árak hirtelen megugrottak, a rubel vásárlóereje összeomlott, és a lakosság megtakarításai elértéktelenedtek. Az üzletek polcai ugyanakkor viszonylag gyorsan megteltek áruval, mert a termelők és importőrök a magasabb árakon nyereséget reméltek. A hiánygazdaság – a szovjet mindennapok egyik leglátványosabb vonása – megszűnt, ám ennek ára a fogyasztás drámai visszaesése volt.

A stabilizációs politika részeként a kormány szigorú költségvetési és monetáris korlátozásokat hirdetett, csökkentette az állami támogatásokat, és igyekezett visszafogni a pénznyomtatást. A reformerek abban bíztak, hogy a külföldi pénzügyi segítség – elsősorban a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a nyugati kormányok hitelcsomagjai – puhítja az átmenet társadalmi költségeit. A segélyek és hitelek azonban részben elmaradtak, részben a költségvetési hiány finanszírozására

folytak el, miközben a vállalatok közötti elszámolási rendszer szétesett, és a nemfizetések láncolata kialakult. Az ipari termelés – különösen a hadiipari és nehézipari ágazatokban – összeomlott; a munkanélküliség hivatalos mutatói viszonylag alacsonyak maradtak, de a rejtett munkanélküliség és a kényszerű részmunkaidő tömegessé vált. A gazdaság informális szektorba terelődött: a lakosság nagy része az áruhiány és a bérkifizetések elmaradása miatt kényszerből kereskedett, háztáji termelést folytatott, vagy a szürkegazdaságban keresett jövedelmet.

A makrogazdasági mutatók az 1990-es évek első felében katasztrofálisak voltak. A hivatalos orosz statisztikák szerint a bruttó hazai termék (GDP) 1990 és 1996 között mintegy 40–50 százalékkal esett vissza; a különböző módszertanok miatt a becslések szórása jelentős, és az informális gazdaság mérete tovább növeli a bizonytalanságot. Az infláció 1992-ben négy számjegyű volt: egyes szakirodalmi adatok szerint az éves fogyasztói áremelkedés meghaladta a 2000–2500 százalékot, de ezek az értékek is ellenőrzendők, mivel a szovjet statisztikai rendszer összeomlása és az árszínvonal többszöri újraszámítása módszertani nehézségeket okozott. A rubelt többször leértékelték; a lakosság devizához vagy tartós fogyasztási cikkekhez menekült. A gazdasági visszaesés sújtotta az állami bevételeket, így a szociális kiadások – nyugdíjak, egészségügy, oktatás – finanszírozása fokozatosan ellehetetlenült.

### 30.1.2. A privatizáció és az oligarchák

A gazdasági átalakulás másik pillére a privatizáció volt. Az első hullámot, az 1992 és 1994 között lezajlott utalványos privatizációt úgy hirdették meg, mint a szovjet állami vagyon igazságos szétosztását: minden orosz állampolgár névértéken állami vállalati részvényre beváltható utalványt (voucsert) kapott. A gyakorlatban azonban az utalványok nagy része gyorsan a másodlagos piacra került, ahol viszonteladók, vállalatvezetők és egyes befektetési alapok olcsón felvásárolták őket. A lakosság többsége csekély ellenértéket kapott, vagy jelképes összegért eladta utalványát. A vállalatokon belül a munkások és menedzserek kaptak kedvezményes részvényjuttatásokat; sok helyen a régi szovjet igazgatók és a helyi politikai elit szerezte meg az irányítást. A privatizáció így nem teremtett széles tulajdonosi középosztályt, hanem részben a korábbi nómenklatúra és a hozzá közel álló szereplők kezébe játszotta az állami vagyont.

A második, 1995–1996-os hullám, az úgynevezett „kölcsön részvényért” program, ezt a folyamatot tovább erősítette. Az állam a legértékesebb nyersanyag- és energetikai vállalatainak – így a Jukosz, a Szibnyefty, a Norilszki Nikkel és más exportorientált cégek – részvényeit zálogba adta kereskedelmi bankoknak, amelyeket a kormányhoz közeli üzletemberek irányítottak. A bankok hitelt nyújtottak a kiürült államkincstárnak; amikor az állam nem fizette vissza a kölcsönt, a zálogtárgyak a bankok tulajdonába kerültek. Mindezt alacsony, gyakran a piaci érték töredékét képviselő áron. A kortárs és későbbi elemzők e programot az állami vagyon kiszervezésének, egyes szerzők szerint „bennfentes privatizációnak” tekintik; a hivatalos álláspont szerint a program a költségvetés finanszírozásának kényszerű eszköze volt.

Az így létrejött vagyonkoncentráció hozta létre az „oligarcha” kifejezést. A fogalom nem jogi, hanem politikai-újságírói kategória: olyan üzleti csoportokat jelöl, amelyek a nyersanyag-export, a bankszektor és a média együttes ellenőrzésével politikai befolyásra is szert tettek. A legismertebb szereplők közé tartozott Borisz Berezovszkij, aki médiavállalatokat és az Aeroflot részvényeit szerezte meg, Vlagyimir Potanyin, a Norilszki Nikkel és az Interrosz-csoport irányítója, Mihail Hodorkovszkij, a Jukosz olajtársaság vezetője, valamint Vlagyimir Gusinszkij, aki az első országos magántelevízió, az NTV tulajdonosa lett. Az oligarchák rendszeresen pénzügyi és médiatámogatást nyújtottak Jelcin 1996-os újraválasztási kampányához; cserébe politikai befolyást, adókedvezményeket és további privatizációs lehetőségeket kaptak. A Jelcin körüli bizalmasok és rokonok informális hálózatát, az úgynevezett „családot” a kortárs publicisztika és

a későbbi történetírás egy része a tényleges döntéshozatal fontos szereplőjeként írja le; e megítélés vitatott, de a média- és pénzügyi összefonódások ténye dokumentált.

### 30.1.3. Az 1993-as alkotmányválság

A gazdasági reformokkal párhuzamosan kiéleződött a hatalmi harc a végrehajtó hatalom és a törvényhozás között. A még a szovjet időkből örökölt Népi Képviselők Kongresszusa és a Legfelsőbb Tanács egyre határozottabban támadta Jelcin gazdasági rendeleteit, alkotmánysértőnek minősítve azokat. A konfliktus 1993 tavaszára parlamenti bizalmatlansági szavazásokhoz, népszavazási kezdeményezésekhez és párhuzamos alkotmánytervezetekhez vezetett. 1993. szeptember 21-én Jelcin az 1400. számú elnöki rendelettel feloszlatta a parlamentet, és új parlamenti választásokat, valamint alkotmányos népszavazást írt ki. Az Alkotmánybíróság és a Legfelsőbb Tanács elnöke, Ruszlan Haszbulatov a lépést puccsnak minősítette; a képviselők egy része barikádozta el magát a Fehér Házban, ahol párhuzamos törvényhozó és elnöki szerveket alakítottak.

A válság 1993. október 3–4-én fegyveres összecsapásokba torkollott. A parlament hívei megrohamozták a moszkvai polgármesteri hivatalt és az osztankinói tévétornyot; a kormányerők válaszul ostrom alá vették, majd tüzérségi lövegekkel lőtték a Fehér Házat. A halálos áldozatok száma a hivatalos közlés szerint körülbelül 150 volt; egyes független becslések ennél magasabbra teszik a számot, a pontos adat máig vitatott. A dokumentált eseménysor – a rendelet kihirdetése, a tömegdemonstrációk, a katonai fellépés – nem képez vita tárgyát, a felelősség megoszlása és a „ki lőtt először” kérdése viszont a szakirodalomban vitatott értelmezések tárgya.

A válság után Jelcin decemberben népszavazásra bocsátotta az új alkotmányt, amelyet a hivatalos eredmény szerint a részt vevő szavazók többsége támogatott. Az 1993-as alkotmány rendkívül széles elnöki jogköröket vezetett be: az elnök rendeletekkel kormányozhatott, feloszlathatta az Állami Dumát, vétót emelhetett a törvényekkel szemben, és csak nagyon bonyolult, kétharmados eljárással lehetett elmozdítani. A szakirodalom ezt a közjogi berendezkedést „szuperelnöki” rendszerként írja le, amelyben a parlament és a kormány másodlagos szerepet kap, a fékek és ellensúlyok pedig gyengék. Az új kétkamarás szövetségi parlament – az Állami Duma és a Föderációs Tanács – létezett, a választásokat megtartották, de az elnöki hatalom dominanciája meghatározó maradt.

### 30.1.4. A gazdasági és társadalmi összeomlás

Az 1990-es évek közepére a gazdasági visszaesés és a szociális ellátórendszerek erodálódása együttesen társadalmi válságot idézett elő. A bérek és nyugdíjak kifizetése hónapokig elmaradt; a dolgozók gyakran természetben vagy használati cikkben kapták meg járandóságukat. Az egészségügyi intézmények gyógyszerhiánnyal küzdöttek; a járványok, a fertőző betegségek – köztük a diftéria – újból megjelentek. A várható élettartam – különösen a férfiaknál – drámaian csökkent: egyes demográfiai adatok szerint 1994 körül a férfiak születéskor várható élettartama 57–58 évre esett vissza, ami szélsőségesen alacsony érték egy iparosodott országban. E mutató pontossága ellenőrzendő, mivel a halálozási statisztikák módszertana változott, és a rendszerváltás utáni regisztráció hiányos volt. A halandóság növekedésében az alkoholizmus, a bűnözés, a közlekedési balesetek, az öngyilkosságok és az egészségügyi ellátás romlása játszott szerepet; a stressz és a létbizonytalanság a kortárs szociológiai elemzések visszatérő magyarázata.

A szegénység és az egyenlőtlenség meredeken nőtt. A szegénységi küszöb alatt élők aránya az 1990-es évek közepén – a számítási módszertól függően – a lakosság 30–50 százalékára tehető; a jövedelmi egyenlőtlenséget mérő Gini-együttható értéke gyorsan emelkedett. A korábbi szovjet középrétegek – pedagógusok, orvosok, mérnökök, katonatisztek – elveszítették megtakarításaikat, és gyakran létfenntartási nehézségekkel küzdöttek. A vállalati vagyon privatizációja nyomán létrejött

új gazdag réteg vagyonnövekedése és a tömeges elszegényedés közötti kontraszt a társadalmi elégedetlenség legfontosabb hátterévé vált. A szakszervezeti tiltakozások, bányászsztrájkok, nyugdíjastüntetések és regionális adómegtagadási mozgalmak az évtized közepén rendszeressé váltak.

A gazdasági válság 1998 augusztusában csúcsosodott ki. A kormány képtelen volt finanszírozni a felhalmozódott belföldi államadósságot, a rubel árfolyamát mesterségesen fenntartani, és a bankrendszer fizetőképességét biztosítani. Augusztus 17-én az állam technikai csődöt jelentett: leértékelték a rubelt, befagyasztották a belföldi államkötvények kifizetését, és moratóriumot hirdettek a kereskedelmi bankok külső adósságaira. A bankrendszer nagy része összeomlott, a lakosság betétei elértéktelenedtek, a vállalkozások tömegesen mentek csődbe. A válság paradox módon a későbbi fellendülés alapját is megvetette: a gyenge rubel versenyképessé tette a hazai ipart, és a nyersanyagárak későbbi emelkedésével Oroszország exportbevételei növekedni kezdtek. Az 1998-as események azonban a lakosság szemében a reformkorszak kudarcát testesítették meg, és hozzájárultak Jelcin politikai elszigetelődéséhez.

### 30.1.5. Regionális szuverenitás és az első csecsen háború

A központi hatalom gyengülése regionális szuverenitási törekvéseket erősített. Tatarföld 1990-ben szuverenitási nyilatkozatot fogadott el, és később különleges státust harcolt ki; Csecsenföld 1991 őszén Dzsahar Dudajev vezetésével egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét. A szövetségi kormány és a csecsen vezetés közötti tárgyalások évekig eredménytelenek maradtak. 1994 decemberében a szövetségi erők katonai intervenciót indítottak Csecsenföld ellen; ezt a szakirodalom „első csecsen háborúként” ismeri. A harcok – különösen Groznij 1994–1995-ös ostroma – súlyos polgári áldozatokat követeltek; a becslések tízezres nagyságrendű halottról és több százezres menekültről szólnak, de a pontos számok máig vitatottak és ellenőrzésre szorulnak. A háború 1996 augusztusában a haszavjurti megállapodással ért véget, amely a csecsen státusz kérdését későbbre halasztotta. A konfliktus tovább rombolta a szövetségi állam tekintélyét, felerősítette az emberi jogi visszaélésekről – a civil lakosság elleni erőszakról, a kínzásokról és az eltűnésekről – szóló nemzetközi kritikát, és súlyosbította a hadsereg morális válságát.

### 30.1.6. Politikai rendszer és a demokratizálás korlátai

A formális politikai pluralizmus az 1990-es években működött: többpárti választásokat tartottak, a nyomtatott sajtó és a rádió viszonylag széles mozgástérrel működött, a televíziós csatornák egy részét – köztük az állami csatornákat – azonban erőteljesen befolyásolta az oligarchatőke és az elnöki adminisztráció. A kommunista ellenzék az 1995-ös parlamenti választásokon a szavazatok jelentős részét szerezte meg; 1996-ban az elnökválasztáson a kommunista Gennagyij Zjuganov Jelcin komoly kihívója lett. Jelcin – miután az első fordulóban nem szerzett abszolút többséget – a második fordulóban győzött. Az 1996-os elnökválasztást a nemzetközi megfigyelők egy része alapvetően elfogadhatónak, más része a média és az üzleti csoportok erőteljes befolyásával, valamint az állami erőforrások egyenlőtlen felhasználásával terheltnek tartotta; a választási eredmények tisztaságáról a szakirodalomban vitatott értelmezések élnek. A rendszer így egyszerre őrizte meg a versengő választás formáit, és koncentrálta a tényleges hatalmat az elnöki hivatalban, amelyet informális üzleti és biztonsági érdekcsoportok vettek körül.

### 30.1.7. Források és bizonytalanságok

A posztszovjet átmenet történetének rekonstruálásához a források széles köre áll rendelkezésre, de a források minősége és értelmezése erősen vitatott. Az elnöki rendeletek, a törvények, az

alkotmánybírósági határozatok és a parlamenti jegyzőkönyvek dokumentált elsődleges források. A gazdasági adatok tekintetében az orosz állami statisztikai hivatal (Goszkomsztat, később Roszsztat) évkönyvei mellett a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és az orosz jegybank jelentései használatosak. Ugyanakkor a szovjet statisztikai rendszer összeomlása, az informális gazdaság nagy aránya és a módszertani váltások miatt a GDP-re, az inflációra, a szegénységre és a várható élettartamra vonatkozó számok mind becslések, és a különböző intézmények adatai eltérnek egymástól. A fenti statisztikai értékeket – különösen a GDPR visszaesésének mértékét, az 1992-es infláció szintjét, az 1994-es férfi várható élettartamot és a szegénységi küszöb alatt élők arányát – érdemes az ellenőrzött statisztikai forrásokból megerősíteni.

Az 1993-as alkotmányválság halálos áldozatainak száma és a fegyveres erő alkalmazásának arányossága a mai napig vitatott; a hivatalos közlések és a független becslések eltérnek. Az 1994–1996-os csecsen háború áldozataira vonatkozó számok rendkívül bizonytalanok, mert a konfliktus zónájában a polgári lakosság regisztrációja hiányos volt, és az emberi jogi szervezetek, valamint az orosz hatóságok becslései jelentősen eltérnek. A privatizáció értékelése szintén vitatott: a gyors reform hívei a piacgazdaság kiépítésének elkerülhetetlen lépéseként, kritikusai a társadalmi igazságtalanságot elmélyítő belterjes folyamatként írják le. Az „oligarcha” és a „család” kifejezések politikai-újságírói kategóriák, amelyeket a történeti elemzésben fenntartásokkal kell kezelni; nem írnak le homogén csoportot, és a szereplők befolyása időben és területenként változott. A „sokkoló terápia” sikerének vagy kudarcának megítélése a mai napig nem a történeti tények, hanem a gazdaságpolitikai paradigma mentén osztja meg a szerzőket.

### 30.1.8. Rövid összefoglaló

A posztszovjet átmenet Oroszországban gyors politikai és gazdasági átalakulást hozott: a szovjet tervgazdaságot piacgazdasági intézményekkel, az egypártrendszert formálisan többpárti elnöki rendszerrel váltották fel. Az árak felszabadítása és a privatizáció megszüntette a hiánygazdaságot, de hatalmas vagyonkoncentrációt, mély gazdasági visszaesést és tömeges elszegényedést idézett elő. Az 1993-as alkotmányválság a „szuperelnöki” rendszer kiépülésével, az 1994–1996-os csecsen háború pedig a szövetségi állam válságával és súlyos civil áldozatokkal járt. A korszak egyszerre volt a demokratizálódás kísérlete és az informális hálózatok, valamint a végrehajtó hatalom megerősödésének időszaka.

### 30.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdaságpolitikai lépéseket tartalmazott az 1992-ben bevezetett „sokkoló terápia”, és milyen közvetlen társadalmi következményei voltak?
2. Hogyan működött az utalványos privatizáció és a „kölcsön részvényért” program, és miért vitatott ezek értékelése?
3. Miért és mikor tört ki az 1993-as alkotmányválság, és milyen tartós közjogi változásokat eredményezett?
4. Milyen gazdasági és demográfiai tényezők jellemezték az 1990-es évek orosz társadalmi válságát, és miért bizonytalanok a kapcsolódó statisztikák?
5. Hogyan kapcsolódott az 1994–1996-os csecsen háború a szövetségi állam gyengüléséhez, és milyen forrásproblémák nehezítik az áldozatok számának meghatározását?

## 30.2. Putyin és a centralizáció

### 30.2.1. Bevezetés

Az alfejezet Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését és az általa kiépített, a közbeszédben „hatalmi vertikálisként" ismert centralizált politikai rendszer kialakulását tárgyalja, a második csecsen háborútól és a 2000–2008 közötti első két elnöki ciklusán át a birodalmi ambíciók fokozatos megfogalmazódásáig. Az időhatárok hozzávetőlegesen 1999-től 2014-ig terjednek, de a folyamatok logikája miatt egyes pontokon előre- és visszautalunk. A korszak forrásai között szerepelnek hivatalos orosz állami dokumentumok, törvények, választási jegyzőkönyvek, nemzetközi emberi jogi jelentések, bírósági ítéletek, valamint kortárs sajtóbeszámolók. A fejezet különös figyelmet fordít arra, hogy elválassza a dokumentált eseményeket a politikai értékelésektől, és jelezze a számadatok, különösen a háborús áldozatok és a közvélemény-kutatási adatok bizonytalanságát.

### 30.2.2. Putyin hatalomra kerülése és a „hatalmi vertikális" kiépítése

Putyin 1999 augusztusában – Borisz Jelcin elnök döntése nyomán – az Orosz Föderáció miniszterelnöke lett, miután elődei, Szergej Sztyepasin és Jevgenyij Primakov rövid ideig töltötték be a posztot. Kinevezését a politikai elit egy része átmeneti lépésnek tekintette, ám a csecsenföldi katonai fellépés és a belpolitikai stabilitás ígérete gyorsan növelte népszerűségét. 1999. december 31-én Jelcin lemondott, Putyin ügyvivő elnök lett, majd a 2000. márciusi elnökválasztáson a hivatalos eredmények szerint a szavazatok mintegy 53 százalékát szerezte meg. A választás tisztaságával kapcsolatban független megfigyelők már ekkor módszertani aggályokat fogalmaztak meg, elsősorban az állami média egyoldalú kampányával és a közigazgatási erőforrások felhasználásával kapcsolatban, de a végeredmény egészét a nemzetközi közösség akkor még nem vitatta alapvetően.

A „hatalmi vertikális" kifejezést maga Putyin használta, és a szövetségi államhatalom központi irányításának megerősítését jelentette. Első lépései közé tartozott a regionális hatalom visszaszorítása. 2000 májusában hét szövetségi körzetet hoztak létre, élére elnöki meghatalmazottakat neveztek ki, akik a helyi kormányzók fölé kerültek a végrehajtási láncban. Ezt követte a Föderációs Tanács – a parlament felsőháza – reformja: a kormányzók és a regionális törvényhozás elnökei helyett a tagok delegált képviselők lettek, így a helyi vezetők elvesztették közvetlen szövetségi szintű befolyásukat. A kormányzói jogkörök is csökkentek: 2004 végén, a beszilani iskolai túszdráma után, Putyin eltörölte a kormányzók közvetlen választását, helyettük az elnök által javasolt jelölteket a regionális parlamentek hagyták jóvá. Ezt a lépést a kritikusok a föderalizmus felszámolásaként értékelték, míg a kormányzat a hatékonyság és a terrorellenes koordináció szükségességével indokolta. A dokumentált tény a jogszabályváltozás ténye; annak minősítése (a demokrácia visszaszorulása vagy szükségszerű centralizáció) politikai és tudományos vita tárgya.

Az elnöki hatalom megerősítésének másik pillére az oligarchák befolyásának csökkentése volt. A 2000-es évek elején a médiamágnás Vladimir Gusinsky és a politikai befolyással rendelkező Borisz Berezovszkij ellen indított eljárások, majd a Jukosz olajcég elnökének, Mihail Hodorkovszkijnak 2003-as letartóztatása és 2005-ös adócsalásért való elítélése dokumentált tények. A hatóságok érvelése szerint az üzleti szektor szereplői jogszabályokat sértettek; a bírálók szerint politikai leszámolásról volt szó, mert Hodorkovszkij ellenzéki pártokat finanszírozott. A bírósági eljárásokat független nemzetközi jogi szervezetek, köztük az Emberi Jogok Európai Bírósága később részben eljárási hibákkal terhesnek minősítette. Az elemzés kategóriáiban ezért a Jukosz-ügy eseményei dokumentált tények, ám a „politikai per" minősítés vitatott értelmezés, amelyet a kormányzat tagad, a kritikusok és számos nyugati kormány viszont elfogad.

### 30.2.3. A média és a politikai ellenzék helyzete

A 2000-es években a médiakörnyezet alapvetően átalakult. Az 1990-es években a fő országos televíziócsatornák – az ORT (ma Pervij kanal), az NTV és a TV-6 – részben oligarchák tulajdonában voltak, részben állami irányítás alatt. 2001-ben az NTV-t – Oroszország akkor egyetlen országos független hírcsatornáját – vállalati és adósságvitára hivatkozva a Gazprom állami többségi tulajdonú cég ellenőrzése alá vonták; a szerkesztőség tiltakozása és távozása dokumentált. A TV-6 csatornát 2002-ben bírósági úton bezárták, majd annak utódját, a TVSZ-t is felszámolták. A nyomtatott sajtó – elsősorban a Novaja Gazeta, a Kommerszant és a Vedomosztyi – formálisan továbbra is működhetett, de a tulajdonosi szerkezet és a hirdetési piac fokozatosan szűkítette a kritikus hangokat. Az újságírók elleni erőszak jelképes esete Anna Politkovszkaja oknyomozó újságíró 2006-os meggyilkolása, amelynek elkövetőit később elítélték, de a megbízók kiléte máig vitatott; a gyilkosság ténye dokumentált, a politikai indíték tudományos és rendőrségi értelmezésekben is megjelenik, de nem bizonyított egyértelműen.

A nemzetközi szervezetek, így a Riporterek Határok Nélkül (Reporters Without Borders) sajtószabadság-indexe a 2000-es években folyamatosan romló helyzetet jelzett Oroszországban; ezek a rangsorok módszertani becslések, amelyeket a kormányzat politikai elfogultsággal vádol, de a trend iránya széles körben elfogadott. A tömegtájékoztatási eszközök állami ellenőrzésének növekedése dokumentált tény; annak minősítése, hogy ez a véleménynyilvánítás szabadságának szisztematikus korlátozása-e, a politikai viták tárgya.

A politikai ellenzék számára a parlamenti és választási tér fokozatosan szűkült. A 2003-as Állami Duma-választáson az elnökpárti Egységes Oroszország párt szerezte a mandátumok többségét; az ellenzéki pártok – a kommunista KPRF, a liberális Jabloko és a jobboldali SZPSZ – képviselete csökkent. A választási eredmények megfigyelése körüli viták (például a szavazatszámlálás átláthatósága) már ekkor megjelentek; az EBESZ megfigyelői küldöttségei rendszeresen beszámoltak hiányosságokról, de a választás egészét általában nem minősítették alapvetően csalárdnak. A 2007-es és 2011-es választások esetében azonban a független megfigyelők által jelentett szabálytalanságok mértéke nőtt, ami a 2011–2012-es tömegtüntetések egyik kiváltó oka lett. A tüntetéseken a résztvevők a „Tisztességes választásokat!” jelszóval tiltakoztak; a rendőrség fellépése során történt őrizetbe vételek és büntetőeljárások dokumentáltak. A 2000-es években még nem voltak ilyen méretű megmozdulások, de a civil társadalom fokozatos szűkülése – például a 2006-os nonprofit szervezeti törvény, amely a külföldi finanszírozású civil szervezeteket „külföldi ügynökként” jelölte meg – előrevetítette a későbbi fejleményeket. A törvény ténye dokumentált; annak hatását a civil szabadságokra a kormányzat és az emberi jogi szervezetek eltérően ítélik meg.

### 30.2.4. A csecsen háborúk

A csecsen konfliktus két, egymástól jól elkülöníthető szakaszra oszlik. Az első csecsen háború (1994–1996) Jelcin elnöksége alatt zajlott, és az orosz hadsereg súlyos vereségével, valamint Csecsenföld de facto függetlenségével zárult. A második csecsen háború 1999 őszén kezdődött, miután csecsen fegyveres csoportok betörtek a szomszédos Dagesztánba, és Moszkvában, Volgodonszkban és Bujnakiszkban lakóházrobbantások sorozata történt. A robbantások felelőssége a mai napig vitatott: a hivatalos orosz álláspont szerint csecsen terroristák követték el, de egyes oknyomozó újságírók és ellenzéki politikusok – köztük a később meggyilkolt Alekszandr Litvinyenko egykori FSZB-tiszt – azt állították, hogy az orosz titkosszolgálatok provokációjáról volt szó. A robbantások ténye és a halálos áldozatok száma (több mint 300 fő) dokumentált; a felelősök kilétének meghatározása vitatott értelmezés, amelyre vonatkozóan nincs konszenzus, és a független bírósági eljárások nem hoztak egyértelmű ítéletet.

Putyin miniszterelnökként 1999 szeptemberében indította el a „terrorellenes műveletet". A második csecsen háború jóval kiterjedtebb és pusztítóbb volt, mint az első. Az orosz haderő 1999 decemberében ostrom alá vette Groznijt, a csecsen fővárost, amelynek épületei nagyrészt elpusztultak. Az ENSZ és a Human Rights Watch (HRW) jelentései szerint a polgári áldozatok száma a háború első hónapjaiban több ezerre tehető; a teljes háborús időszakra vonatkozó becslések széles sávban mozognak, a leggyakrabban idézett számok 25 000 és 50 000 közötti halottat, illetve ennél is több sebesültet és eltűntet valószínűsítenek, de ezek a számok módszertani becslések, nem pontos nyilvántartások. A háború során mindkét fél követett el emberi jogi jogsértéseket: az orosz erők és a velük szövetséges helyi milíciák részéről dokumentáltak eltűnéseket, kínzást, tömeges letartóztatásokat és célzott gyilkosságokat; a csecsen fegyveresek oldalán pedig túszejtést, célzott merényleteket és polgári személyek elleni támadásokat. Az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) több ítéletben marasztalta el Oroszországot a csecsenföldi eltűnések és kínzások ügyében; ezek az ítéletek dokumentált tények.

A háború hivatalos lezárását 2009-ben hirdették meg, de a fegyveres ellenállás lokális formában tovább élt. A konfliktus politikai következménye az lett, hogy Csecsenföld élén a Kadirov család – előbb Ahmad Kadirov, majd fia, Ramzan Kadirov – hatalma szilárdult meg. Ramzan Kadirov elnöksége alatt a régióban a központi kormányzattal szövetséges, erősen személyközpontú rendszer alakult ki, amelyet emberi jogi szervezetek rendszeresen kritizáltak a civilek elleni erőszak és a jogállamiság hiánya miatt. A Kadirov-rezsim helyzete vitatott: a hivatalos moszkvai álláspont szerint a stabilitás és a terrorizmus visszaszorítása indokolja a helyi hatalom támogatását; a kritikusok szerint büntetlenséget és de facto autonómiát jelent, amely aláássa a szövetségi jogrendet. A dokumentált tények közé tartozik, hogy Csecsenföld a szövetségi költségvetésből kiemelkedően magas támogatást kap, és hogy a Kadirov vezette biztonsági erők több, nagy nyilvánosságot kapott erőszakcselekményért felelősek, például a 2017-es homoszexuális férfiak elleni üldözés és gyilkosságok ügyében, amelyeket a nemzetközi közösség széles körben elítélt.

### 30.2.5. A birodalmi ambíciók

Putyin elnökségének ideológiai keretét fokozatosan a nagyhatalmi státusz helyreállításának narratívája töltötte ki. 2005. évi, a Szövetségi Gyűléshez intézett beszédében a Szovjetunió felbomlását „a 20. század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának" nevezte. A kijelentés ténye dokumentált; értelmezése azonban vitatott: a kormányzati kommunikációban a posztszovjet térségben élő orosz ajkú lakosság helyzete és a regionális integráció fontossága állt a középpontban, míg a kritikusok a birodalmi nosztalgiát és a szomszédos államok szuverenitásának megkérdőjelezését olvasták ki belőle. A beszéd szövege hivatalos forrás, tehát dokumentált tény, a mögöttes szándék azonban politikai vita.

A birodalmi ambíciók intézményi megnyilvánulásai közé tartozott a Független Államok Közösségének (FÁK) fenntartása és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének (ODKB) megerősítése. Oroszország a 2000-es években az energiahordozók exportjának eszközét is felhasználta a posztszovjet térségben: a gázárviták Ukrajnával és Fehéroroszországgal, a vezetékprojektek ellenőrzése a regionális befolyás eszköztárába tartoztak. Az események (gázcsapok elzárása, szerződésviták) dokumentáltak; azok politikai céljainak megítélése vitatott.

A birodalmi ambíciók első katonai megnyilvánulása a 2008-as grúziai háború volt. Augusztus 8-án a grúz erők támadást indítottak a szakadár Dél-Oszétia ellen, mire az orosz hadsereg beavatkozott, és rövid idő alatt elfoglalta a vitatott területeket, valamint Grúzia egy részét. A háború után Oroszország elismerte Dél-Oszétia és Abházia függetlenségét. A konfliktus áldozatainak száma több százra tehető; a pontos szám vitatott. Az ENSZ és számos nyugati kormány Oroszország fellépését aránytalan erőnek minősítette, míg Oroszország az orosz állampolgárok védelmét és a grúz agresszió visszaverését hangsúlyozta. A háború eseményeinek alapvető kronológiája – a

grúz támadás és az orosz válasz – nemzetközileg elfogadott, de a felelősség megoszlása vitatott értelmezés, amelyet a különböző állami narratívák eltérően ábrázolnak.

A birodalmi ambíciók csúcspontja ebben az időszakban a 2014-es Krím annexió volt. Februárban, az ukrajnai Majdan-tüntetések és Viktor Janukovics elnök elmenekülése után, orosz különleges alakulatok – egyenruhájukon azonosító jelzés nélkül – elfoglalták a Krím-félszigetet, majd március 16-án helyi népszavazást tartottak, amelynek hivatalos eredménye szerint a résztvevők 96,8 százaléka támogatta az Oroszországhoz csatlakozást. A népszavazás érvényességét a nemzetközi közösség nagy része nem ismerte el, mert az ukrán alkotmányba ütközött, és katonai megszállás alatt zajlott. Az ENSZ Közgyűlésének 2014. márciusi határozata érvénytelennek minősítette a népszavazást; az orosz álláspont szerint a krími lakosság önrendelkezési joga alapján járt el. A dokumentált tények a katonai jelenlét, a népszavazás megtartása és a nemzetközi jogi válaszok; a legitimitás kérdése politikai és jogi vita.

A birodalmi ambíciók fogalma tehát nem egységesen értelmezett: a kormányzati retorikában a „történelmi orosz földek” védelme, a kritikai irodalomban a birodalmi revansizmus jelenik meg. A tudományos konszenzus abban áll, hogy a 2000-es évek végétől kezdve Oroszország külpolitikája egyre inkább a posztszovjet térség befolyási övezetként való kezelésére épült, és ez a trend a 2014-es eseményekben csúcsosodott ki. A 2022-es ukrajnai teljes körű invázió, amelyet a következő alfejezetek (elsősorban az Oroszország 2026-ban: háború, szankciók, identitás) tárgyalnak, e folyamat radikális folytatásaként értelmezhető, de annak elemzése meghaladja ezen alfejezet kereteit.

### 30.2.6. Források és bizonytalanságok

A Putyin-korszakra vonatkozó elsődleges források közé tartoznak az elnöki rendeletek, szövetségi törvények, parlamenti jegyzőkönyvek és hivatalos statisztikai évkönyvek. A választási eredmények a Központi Választási Bizottság által nyilvánosságra hozott adatok, amelyek pontosságát független megfigyelők időnként vitatták. A csecsen háborúk emberi jogi vonatkozásait a Human Rights Watch, az Amnesty International és az Emberi Jogok Európai Bírósága dokumentálta; ezek a források módszertanilag átláthatóak, de a kormányzat egy részük pártatlanságát kétségbe vonja. A médiakörnyezet átalakulását a Riporterek Határok Nélkül indexei és a nemzetközi sajtószabadság-jelentések tükrözik; ezek a rangsorok összetett mutatókra épülnek, és a kormányzati kritikával szemben tudományosan is vitathatók a súlyozásuk miatt.

A háborús áldozatok száma a csecsen konfliktusban 25 000 és 50 000 közötti halottat valószínűsít, de ezek a becslések különböző források (orosz kormányzati bejelentések, emberi jogi szervezetek, csecsen emigráns csoportok) adatait ötvözik, és módszertanilag nem egységesek. A 2008-as grúziai háború és a 2014-es krími események halálos áldozatainak száma viszonylag alacsony, de a pontos adatok szintén vitatottak.

A „hatalmi vertikális” értékelése kapcsán a tudományos irodalomban két fő értelmezés verseng. Az egyik a putyini rendszert „illiberális demokráciának” vagy „választási autoritarizmusnak” tekinti, amelyben a formálisan megtartott választások és a jogállami intézmények üres keretek, de a hatalomgyakorlás egyre inkább személyközpontú. A másik álláspont szerint a centralizáció a 2000-es évek káoszából való kilábalás szükséges feltétele volt, és a társadalmi stabilitás igazolja a korlátozásokat. Mindkét értelmezés jelen van a nemzetközi szakirodalomban; a könyv nem foglal állást, de bemutatja a bizonyítékokat és az érveket.

A birodalmi ambíciók fogalmának használata szintén értelmezésfüggő. A kormányzati retorika a „civilizációs küldetés” és a „történelmi orosz földek” narratíváját hangsúlyozza, míg a kritikusok „imperialista revansizmusról” beszélnek. A dokumentált tények – a 2008-as és 2014-es katonai fellépések, a szakadár régiók elismerése, a szomszédos államok belpolitikájába való beavatkozás –

azonban egyértelműen a hatalmi befolyás növelésére irányuló lépéseket jeleznek; a motivációk megítélése a politikai vita tárgya.

### 30.2.7. Rövid összefoglaló

Putyin hatalomra kerülése 1999–2000-ben a Jelcin-korszak politikai és gazdasági válsága nyomán következett be. Elnökségének első éveit a „hatalmi vertikális" kiépítése jellemezte: a szövetségi központ megerősítése, a regionális önállóság visszavágása, az oligarchák politikai befolyásának felszámolása, valamint a média és a civil társadalom fokozatos ellenőrzése. A második csecsen háború – amelyet a dokumentált emberi jogi jogsértések és a pusztítás kísért – központi szerepet játszott Putyin népszerűségének növekedésében, és megalapozta a „erős vezető" imázsát. A 2000-es évek végétől a külpolitikában egyre hangsúlyosabbá váltak a birodalmi ambíciók: a 2008-as grúziai háború, a 2014-es Krím annexió és a posztszovjet térség feletti befolyás intézményesítése. Ezek az események a centralizált belpolitikai rendszer és a nagyhatalmi aspirációk összekapcsolódását mutatják. A következő alfejezetekben (A gazdaság, az olaj és a társadalom, Oroszország 2026-ban: háború, szankciók, identitás) a gazdasági és társadalmi folyamatok, valamint a 2022 utáni háború és annak következményei kerülnek tárgyalásra.

### 30.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépésekkel építette ki Putyin a „hatalmi vertikálist" a 2000-es években, és mi volt ezek dokumentált hatása a föderális rendszerre?
2. Hogyan változott a médiakörnyezet Oroszországban 2000–2008 között, és milyen források alapján lehet ezt a folyamatot rekonstruálni?
3. Mi a különbség a dokumentált tények és a vitatott értelmezések között a második csecsen háború kezdetének (lakóházrobbantások) és lefolyásának megítélésében?
4. Milyen események tekinthetők a birodalmi ambíciók megnyilvánulásainak a 2000–2014 közötti időszakban, és milyen nemzetközi jogi reakciókat váltottak ki?
5. Hogyan lehet a „hatalmi vertikális" és a „birodalmi ambíciók" fogalmát forráskritikailag elemezni, elkerülve a kollektív bűnösség és az apologetikus narratívák csapdáit?

## 30.3. A gazdaság, az olaj és a társadalom

A Szovjetunió 1991-es felbomlása után Oroszország gazdasági és társadalmi pályája szorosan összekapcsolódott a nyersanyag-exportból származó bevételekkel, mindenekelőtt a kőolajjal és a földgázzal. Ez a függőség egyszerre teremtett lehetőségeket a bevételek növelésére, és tette kiszolgáltatottá a gazdaságot a világpiaci áringadozásoknak, a szankcióknak és a technológiai változásoknak. Az 1991 és 2026 közötti időszakot négy, élesen eltérő szakaszra lehet tagolni: a posztszovjet átmenet sokkterápiája és a privatizáció (1991–1998), a Putyin-korszak olajalapú növekedése (2000–2008), a stagnálás és a szankciók kora (2009–2021), valamint a 2022-es ukrajnai háború nyomán kialakult hadigazdaság és átrendeződés (2022-től). A társadalmi egyenlőtlenségek, a demográfiai válság és a korrupció e folyamatokkal párhuzamosan alakultak, és ma is meghatározzák az orosz társadalom állapotát.

### 30.3.1. A posztszovjet átmenet és az olajfüggőség kialakulása

A Szovjetunió összeomlása után az orosz gazdaság mély transzformációs válságba került. A szovjet tervgazdaság összeomlása, a korábbi ellátási láncok megszakadása és a politikai bizonytalanság

a bruttó hazai termék (GDP) drámai visszaeséséhez vezetett. A Világbank és más nemzetközi szervezetek becslései szerint az orosz GDP 1990 és 1998 között mintegy 40–50 százalékkal csökkent, bár a pontos érték a módszertantól függően vitatott, mivel a szovjet statisztikai rendszer összeomlása miatt az adatok megbízhatósága korlátozott. A fogyasztói árak 1992-ben több mint 2500 százalékkal emelkedtek, ami a lakosság megtakarításait gyakorlatilag megsemmisítette. Ezt a sokkterápiát a kormányzat a piacgazdaságra való átállás szükséges, bár fájdalmas lépéseként indokolta; a kritikusok szerint viszont a privatizációval együtt járó intézményi vákuum súlyos társadalmi károkat okozott.

Az 1990-es évek privatizációja alapvetően átalakította a tulajdonviszonyokat. A kuponos privatizáció (1992–1994) során minden állampolgár kuponokat kapott, amelyeket vállalati részvényekre válthatott, ám a gyakorlatban a vállalatvezetők és a közvetítő pénzügyi csoportok kezébe került a termelőeszközök jelentős része. A „kölcsön részvényért” aukciók (1995–1996) pedig lehetővé tették, hogy a kormányzathoz közel álló bankok hitelt nyújtsanak az államnak, és amikor az állam nem fizetett, az állami vállalatok részesedését megszerezzék. Ezzel jött létre az a kis létszámú, rendkívül vagyonos csoport, amelyet a nyilvánosság oligarchákként ismer. A folyamatot a hivatalos retorika piaci reformként, a kritikusok viszont „nomenklatúra-privatizációként” vagy „rablókapitalizmusként” írták le. A dokumentált események – az aukciók szabályozása, a vállalatok értékének alulbecslése – arra utalnak, hogy a privatizáció módszerei sok esetben kedveztek a bennfenteseknek, de a folyamat egészének megítélése a mai napig vitatott: egyes közgazdászok szerint a gyors privatizáció megakadályozta a nagyobb gazdasági összeomlást, mások szerint viszont a társadalmi egyenlőtlenségek és a korrupció tartós forrását teremtette meg.

Az olaj- és gázszektor ebben az időszakban vált a gazdaság legfontosabb ágazatává. A szovjet energiaszektor örököseként a Gazprom, a Rosznyefty és a Lukoil fokozatosan megerősödött. Az 1990-es években az olajárak alacsonyak voltak, a világpiaci hordónkénti ár gyakran 20–30 dollár alatt maradt, ezért az energiabevételek nem tudták ellensúlyozni a gazdasági visszaesést. A 1998-as pénzügyi válság – amelyet a rubel túlértékeltsége, a csökkenő olajár, az ázsiai pénzügyi válság és a belső adósságkezelési problémák váltottak ki – a rubel leértékeléséhez és az állam fizetésképtelenségéhez vezetett. Paradox módon a válság utáni leértékelt rubel és az import visszaesése hozzájárult a belső termelés, különösen a fogyasztási cikkek és a mezőgazdaság lassú talpra állásához. Ugyanakkor a politikai stabilitás hiánya és az intézményi gyengeség megakadályozta a fenntartható növekedést.

### 30.3.2. A 2000-es évek olajalapú növekedése

Vlagyimir Putyin 2000-es hatalomra kerülése után a gazdaságpolitika prioritása a makrogazdasági stabilizáció és az állami kontroll visszaállítása lett az energiaszektorban. A világpiaci olajár 2000 után meredeken emelkedni kezdett: a 2000-es évtized közepére a hordónkénti ár 60–80 dollárra, 2008 közepén pedig több mint 140 dollárra nőtt. Az orosz költségvetés bevételei jelentős részben az olaj- és gázszektorból származtak; a 2000-es években a szövetségi költségvetés bevételeinek 25–35 százaléka közvetlenül az energiahordozók adóiból (ásványi kitermelési adó, exportvám) származott, bár ez az arány az olajár függvényében ingadozott. A Gazprom – amely a szovjet gázminisztériumból jött létre – az orosz gázexport kulcsszereplője maradt, és a kormányzat stratégiai jelentőségű vállalatként kezelte.

Az olajjövedelmek hatására Oroszország GDP-je 2000 és 2008 között évente átlagosan 6–7 százalékkal növekedett – ez a szám azonban a bázisév és a számítási módszer szerint változó, és a növekedés egy részét az olajárak emelkedése, nem pedig a termelékenység javulása magyarázta. A reáljövedelmek emelkedtek, a szegénységi ráta a 2000-es évek elején mért 30 százalékról a 2010-es évek elejére 11–13 százalékra csökkent (Rosstat adatok alapján), bár a szegénységi küszöb definíciója vitatott. A középosztály bővült, és a fogyasztási hitelezés robbanásszerűen nőtt. A

kormányzat létrehozta a Stabilizációs Alapot, majd később a Nemzeti Jóléti Alapot, amelybe a többlet olajbevételeket csatornázták; ezek az alapok a nemzetközi tartalékokkal együtt a későbbi válságok idején tartalékot képeztek.

Az energiaszektorban az állami befolyás visszaállítása a Jukosz-ügyben csúcsosodott ki. A 2003-ban letartóztatott Mihail Hodorkovszkij olajcége, a Jukosz adócsalási vádakkal szembesült, majd fizetésképtelenné nyilvánították, vagyonát pedig a Rosznyefty vette át. A hivatalos álláspont szerint az eljárás a törvényesség helyreállítását szolgálta; a kritikusok szerint politikai indíttatású volt, és az állami olajvállalat megerősítését célozta. A Jukosz-ügyet a külföldi befektetők a tulajdonjogok bizonytalanságaként értékelték, ami hozzájárult a tőkekiáramlás növekedéséhez. Ez a vita ma is él, és a források – bírósági iratok, vállalati beszámolók, újságírói vizsgálatok – nem teszik lehetővé az egyértelmű állásfoglalást abban, hogy az adócsalási vádak megalapozottsága és a politikai indíttatás közötti arány pontosan milyen volt.

### 30.3.3. Stagnálás, szankciók és a diverzifikáció kudarca

A 2008–2009-es globális pénzügyi válság és az olajár átmeneti zuhanása rávilágított az orosz gazdaság sérülékenységére. A GDP 2009-ben mintegy 7–8 százalékkal esett vissza, ami a legsúlyosabb visszaesés volt a G20 országai között. A válság utáni fellendülés lassú volt, és a gazdaság növekedési üteme a 2010-es években 1–2 százalékra esett, ami jóval elmaradt a feltörekvő piacok átlagától. A diverzifikáció – a nem nyersanyag-ágazatok fejlesztése – elmaradt, amit a Világbank és az IMF jelentései rendszeresen kritizáltak. A globális energiatranszíció, a megújuló energia térnyerése és a palagáz-forradalom csökkentette az orosz energiahordozók iránti keresletet. Az orosz költségvetés továbbra is erősen függött az olaj- és gázbevételektől, ami az állami kiadások tervezhetőségét korlátozta.

A 2014-es krími annexió és a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus nyomán bevezetett nyugati szankciók új helyzetet teremtettek. Az Egyesült Államok, az Európai Unió és szövetségeseik gazdasági ágazati szankciókat vezettek be, amelyek korlátozták az orosz bankok és olajvállalatok hozzáférését a nyugati tőkepiacokhoz és technológiákhoz. Ezzel párhuzamosan 2014 második felében az olajár több mint felére esett, a hordónkénti ár 100 dollárról 50 dollár alá csökkent. A rubel árfolyama jelentősen leértékelődött, az infláció megugrott, és a reáljövedelmek évekig tartó csökkenésbe kezdtek. A GDP 2014–2016 között gyakorlatilag stagnált, a szegénységi ráta pedig ismét emelkedett. A kormányzat alkalmazkodási intézkedései – a költségvetési kiadások lefaragása, a nemzeti valuta lebegtetése, a Nemzeti Jóléti Alap tartalékainak felhasználása – mérsékelt sikerrel jártak.

A 2010-es évek második felére a gazdaság szerkezeti problémái egyre láthatóbbá váltak. Az orosz statisztikai hivatal, a Rosstat adatai szerint a reálbérek 2014 és 2017 között mintegy 5–10 százalékkal estek vissza, bár a pontos érték a számítási módszertől függően vitatott. A nyugdíjreform 2018-ban – amely a nyugdíjkorhatár fokozatos emelését írta elő a férfiaknál 65, a nőknél 60 évre – széles körű társadalmi elégedetlenséget váltott ki, és a kormányzat népszerűsége csökkent. A demográfiai tendenciák eközben tovább romlottak. A születésszám a 2010-es évek közepén emelkedett, majd 2016 után ismét csökkenni kezdett; a természetes fogyás évente több százezer főt tett ki. A várható élettartam a 2000-es években jelentősen javult – a férfiaknál 59 évről 67 évre, a nőknél 72 évről 77 évre emelkedett –, de a Covid-járvány idején ismét visszaesett. A demográfiai adatok forrása a Rosstat és az ENSZ Népesedési Alap, de a halálozási többlet számítása a járvány alatt bizonytalan.

### 30.3.4. A 2022-es háború, szankciók és hadigazdaság

A 2022. februári ukrajnai invázió alapjaiban rendezte át az orosz gazdaságot. A nyugati országok példátlan mértékű szankciókat vezettek be: befagyasztották az orosz központi bank devizatartalékainak mintegy felét, kizártak orosz bankokat a SWIFT rendszerből, korlátozták a technológiai exportot, és olajár-sapkát vezettek be az orosz kőolajra. Az Európai Unió – amely az orosz földgáz legnagyobb felvevőpiaca volt – fokozatosan leépítette az orosz energiahordozóktól való függőségét. Az orosz gázexport Európába drasztikusan visszaesett; a Gazprom 2023-ban rekordveszteséget jelentett. Az orosz kormányzat igyekezett átállítani az energiaszállításokat Ázsia felé, elsősorban Kína és India irányába, de a csővezeték-infrastruktúra hiánya korlátozta ezt a törekvést. Az olajexportot részben új piacokra irányították, és a feketepiaci vagy „szürke" flotta alkalmazásával megkerülték az ársapkát; ezeknek a hajóknak a tevékenysége a dokumentált oknyomozó újságírások szerint kiterjedt, de a szankciók hatékonyságának teljes felmérése vitatott.

A GDP alakulása a háború alatt ellentmondásos képet mutat. A 2022-es évben az orosz statisztikai hivatal szerint a GDP csak mintegy 2,1 százalékkal esett vissza, ami sokkal kisebb visszaesés volt, mint amit a nemzetközi előrejelzések vártak. A 2023-as évben a hivatalos adatok szerint a GDP 3,6 százalékkal nőtt, amit a hadiipari termelés, az állami kiadások növekedése és az importhelyettesítés hajtott. Ezzel szemben a független elemzők – köztük a Gaidar Intézet és a külföldi műhelyek – arra figyelmeztettek, hogy a hivatalos adatok alábecsülik a gazdaság szerkezeti torzulásait, a hadigazdaságra való átállás hosszú távú költségeit és a tőkekiáramlás hatásait. A munkaerőhiány súlyosbodott, mivel a mozgósítás és a kivándorlás – egyes becslések szerint több százezer ember hagyta el az országot 2022 során – csökkentette a kínálatot. A rubel árfolyama 2022 tavaszán meredeken gyengült, majd a tőkekorlátozások és a magas kamatlábak hatására megerősödött, 2023–2024-ben azonban ismét ingadozott. Az infláció 2022-ben 11 százalék fölé emelkedett, majd 2023–2024-ben mérséklődött, de a jegybanki alapkamat a háború alatt végig magas, 16 százalék körüli maradt, ami a gazdasági növekedést fékezte. A költségvetési hiány nőtt, és a kormányzat a Nemzeti Jóléti Alapból kénytelen volt pótolni a bevételeket, ami a tartalékok apadásához vezetett.

A társadalmi hatások egyenlőtlenül oszlottak el. A fronton harcoló családok, az elhurcolt vagy a mozgósítás elől menekülő férfiak, valamint a munkahelyüket vesztett nők és idősek különböző mértékben szenvedték el a háború terheit. A hadigazdaság a fegyvergyártáshoz és a hadsereg ellátásához kapcsolódó iparágakban munkahelyeket teremtett, de a fogyasztói ágazatok, a szolgáltatások és a kisvállalkozások visszaestek. A jövedelmi egyenlőtlenségek nőttek, részben azért, mert a hadiipari bérek emelkedtek, míg más ágazatokban a reálbérek stagnáltak. A szegénységi ráta a háború kezdetén mérsékelten emelkedett, majd a hivatalos adatok szerint 2023-ra újra csökkent, de a módszertani kérdések miatt ezek a számok vitatottak.

### 30.3.5. Társadalmi egyenlőtlenségek

A posztszovjet átmenet óta a társadalmi egyenlőtlenségek tartósan magasak maradtak. A Gini-együttható – amely a jövedelmi egyenlőtlenségeket méri – az 1990-es évek elején 0,30 alatt volt, a 2000-es évek elejére 0,40 fölé emelkedett, és azóta 0,40–0,42 körül mozog (Világbank és Rosstat adatok alapján). Ez a mutató a jövedelemeloszlás mérsékelt egyenlőtlenségét jelzi, de nem veszi figyelembe a vagyoni egyenlőtlenségeket, amelyek sokkal nagyobbak. A 2010-es években végzett vagyonkutatások – például a hitelintézeti jelentések – szerint a legvagyonosabb 10 százalék birtokolta a nemzeti vagyon mintegy 70–80 százalékát, bár a pontos arány a módszertantól függően eltérő. Az oligarchák vagyona a 2000-es évek olajár-emelkedésével párhuzamosan tovább koncentrálódott; a Forbes milliárdoslistája szerint Moszkva évente jellemzően a világ legtöbb milliárdosával rendelkező városai közé tartozott.

A jövedelmi egyenlőtlenségek regionális szinten is jelentkeznek. A nagyvárosok – elsősorban Moszkva és Szentpétervár – jövedelmei többszörösen meghaladják a szegényebb régiók, például a Kaukázus északi részén vagy a Volga-vidék egyes területein mért átlagokat. A Rosstat adatai szerint a fővárosban az egy főre jutó havi jövedelem akár a legszegényebb régiók 3–4-szerese is lehet, bár a vásárlóerő-különbségek ezt némileg korrigálják. A szociálpolitika – a családi adókedvezmény, az anyasági tőke (matyeryinszkij kapital), a nyugdíjak rendszeres indexálása, a szegény családoknak járó célzott támogatások – mérsékelte ugyan a szegénységet, de nem változtatta meg alapvetően az egyenlőtlenségek szerkezetét. A 2010-es évek végén bevezetett nyugdíjkorhatár-emelés és a nyugdíjak reálértékének stagnálása az idősebb korosztályok relatív elszegényedéséhez vezetett.

### 30.3.6. Demográfiai válság

Oroszország demográfiai mutatói a posztszovjet időszakban riasztóak. A természetes fogyás – a halálozások számának meghaladása a születésekével – az 1990-es években évente 700–900 ezer főt tett ki. A halálozási többlet okai összetettek: az alkoholfogyasztás, a cardiovascularis megbetegedések, az erőszakos halálozások (balesetek, gyilkosságok, öngyilkosságok) és az egészségügyi rendszer forráshiánya egyaránt szerepet játszott. A férfiak várható élettartama az 1990-es évek közepén 58–59 évre esett vissza, ami a legrosszabb volt a fejlett országok között. A 2000-es években a helyzet javult, amikor a kormányzat nemzeti projekteket indított az egészségügy és a demográfia javítására; a termékenységi arányszám 1,2-ről 1,7–1,8-ra emelkedett, de a 2014-es gazdasági visszaesés és a bizonytalanság után ismét csökkent. A 2020-as évek elején a termékenységi arányszám 1,5 alá esett, ami messze elmarad a 2,1-es reprodukciós szinttől.

A Covid-járvány súlyosbította a demográfiai válságot. A Rosstat hivatalos adatai szerint a többlethalálozás 2020–2021-ben meghaladta az 1 milliót, de független demográfusok – például az orosz statisztikai adatokat elemző Alekszej Raksa és mások – ennél magasabbra, akár 1,5 millió fő fölé becsülték. A járvány alatt a várható élettartam átmenetileg 2–3 évvel csökkent. A 2022-es háború tovább rontotta a helyzetet: a fronton harcoló férfiak halálozása, a sebesültek, valamint a háború elől elmenekülő – egyes becslések szerint 500 ezer–1 millió főre tehető – kivándorlók egyaránt hozzájárultak a demográfiai veszteséghez. A bevándorlás a posztszovjet térségből, különösen az Örményországból és Közép-Ázsiából érkező munkavállalók révén korábban mérsékelte a fogyást, de a 2022 utáni politikai klíma és a szankciók miatt a bevándorlás is visszaesett. A demográfiai kilátásokról szóló előrejelzések – az ENSZ, a Világbank és a Rosstat különböző forgatókönyvei – széles sávban mozognak, és a háború hosszú távú hatása még nem teljesen felmérhető.

### 30.3.7. Korrupció

A korrupció a posztszovjet orosz állam egyik legtöbbet vitatott jelensége. A privatizáció idején kialakult informális kapcsolatok a politikai hatalom és az üzleti szféra között a 2000-es években intézményesültek. A Putyin-rendszer alatt az állami vállalatok – a Gazprom, a Rosznyefty, a Roszatom, a VTB és mások – élén a kormányhivatalnokokkal szoros kapcsolatban álló, gyakran biztonsági szolgálatokból érkezett vezetők ültek, akiket a szakirodalom „silovikokként” (erőszakszervezetekből érkezők) emleget. Ez a hálózat a gazdasági döntéseket a politikai lojalitás logikája szerint alakította. A korrupció mérése nehéz, mivel a jelenség természeténél fogva rejtett; a leggyakrabban használt mutató a Transparency International éves korrupcióérzékelési indexe (CPI), amely Oroszországot a 2020-as években jellemzően a 130–140. hely körül rangsorolta a mintegy 180 országot tartalmazó listán. Ez a mutató azonban a szakértői és üzleti észlelésen alapul, nem objektív mérőszám, ezért vitatható.

A korrupció konkrét ügyei rendszeresen nyilvánosságra kerültek. Az Alekszej Navalnij vezette ellenzéki csoport 2010-es években több nagy hatású vizsgálati filmet tett közzé, amelyekben miniszterelnök-helyettesek és magas rangú hivatalnokok hivatali visszaéléseit, offshore számláit és luxusingatlanjait dokumentálta. A Dossier Center és más oknyomozó műhelyek szintén feltárták az állami megrendelések, a hadiipari beszerzések és a közbeszerzések körüli visszaéléseket. A hivatalos szervek ezeket gyakran politikai támadásként utasították el, és maga az ellenzéki hálózat is vádlottá vált – Navalnijt 2021-ben szélsőségesként betiltott szervezet tagjaként börtönbe zárták, majd 2024-ben büntetés-végrehajtási intézetben meghalt; a halál pontos körülményei nemzetközi viták tárgyát képezik, és a dokumentált tények értelmezése megoszlik. A korrupció tehát nem csupán gazdasági, hanem politikai kérdés is, amelynek megítélése szorosan összefonódik a hatóságok és az ellenzék közötti konfliktussal.

A 2022-es háború óta a korrupció új formái jelentek meg. A szankciók megkerülése, a katonai beszerzések, a hadifelszerelések gyártása és a feketepiac kiterjedése új sebezhetőségeket hozott. A hadigazdaságban a közbeszerzési árak felülbecslése, a minőségi hiányosságok és a beszállítói láncok átláthatatlansága miatt több büntetőeljárás indult, de a rendszerszintű összefüggések értékeléséhez hosszabb távú adatok szükségesek. A korrupció társadalmi következménye a bizalomhiány: az állami intézményekbe vetett bizalom alacsony, a lakosság egy része a korrupciót a hatalomgyakorlás részének tekinti, nem pedig devianciának. Ez a percepció nemcsak a gazdasági hatékonyságot, hanem a politikai stabilitást is befolyásolja.

### 30.3.8. Források és bizonytalanságok

Az orosz gazdasági és társadalmi folyamatok bemutatásához rendelkezésre álló források típusai a következők: az orosz statisztikai hivatal (Rosstat) és a központi bank hivatalos adatsorai; nemzetközi szervezetek, elsősorban a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank adatbázisai és jelentései; független orosz kutatóintézetek – a Gaidar Intézet, a RANEPA (Elnöki Akadémia) és a HSE (Közgazdasági Főiskola) – elemzései; vállalati beszámolók, elsősorban a Gazprom, a Rosznyefty és a Lukoil nyilvános pénzügyi jelentései; valamint oknyomozó újságírás, köztük a Dossier Center, a Navalnij-csapat és független médiumok publikációi. A szóbeli történetek – a lakosság túlélési stratégiáiról, a háború és a válságok mindennapi hatásairól – kiegészítik a statisztikai képet, de ritkán kerülnek be a makrogazdasági elemzésekbe.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Először, a hivatalos orosz statisztikák megbízhatósága a szankciók és a háború alatt csökkent; a Rosstat módszertani változtatásai, a GDP-számításban alkalmazott új eljárások és a hadiipari termelés átsorolása miatt a hivatalos és a független becslések közötti eltérés nőtt. Másodszor, a korrupció mérése érzékelési indexeken alapul, amelyek nem objektív megfigyelések; a Transparency International CPI-je a szakértői vélemények aggregálásából születik, és az orosz kormányzat ezt gyakran politikai elfogultsággal vádolja. Harmadszor, a demográfiai adatok – különösen a háború alatti katonai halálozások és a kivándorlás – becslés jellegűek, és a felek eltérő számokat közölnek. Negyedszer, a 2022 utáni gazdasági teljesítmény megítélése vitatott: a hadigazdaság rövid távon stabilizálta a GDP-t, de a hosszú távú növekedési potenciál romlott, és ennek számszerűsítése még nem lehetséges. Végül, a privatizáció és a korrupciós ügyek megítélése a források jellegéből adódóan gyakran politikai vetületet kap; a bírósági iratok, a vállalati dokumentumok és az oknyomozó újságírás együttesen sem mindig teszik lehetővé az egyértelmű ok-okozati magyarázatot.

### 30.3.9. Rövid összefoglaló

Oroszország 1991 utáni gazdaságát az olaj- és gázexporttól való függőség határozta meg. A posztszovjet átmenet mély recessziója és a privatizáció során kialakult oligarchikus tulajdoni

szerkezet után a 2000-es években az emelkedő olajárak növekedést és életszínvonal-javulást hoztak, ám a gazdaság diverzifikációja elmaradt. A 2008–2009-es válság és a 2014-es szankciók után a növekedés lelassult, a reáljövedelmek csökkentek, és a demográfiai válság – a természetes fogyás és az alacsony termékenység – súlyosbodott. A 2022-es háború és a nyugati szankciók hadigazdasággá alakították az orosz gazdaságot, ami rövid távon elkerülte a mélyebb recessziót, de a szerkezeti torzulások, a tőkekiáramlás, a munkaerőhiány és a technológiai elzártság tartós károkat okoznak. A társadalmi egyenlőtlenségek magasak, a korrupció beépült az állami és üzleti hálózatokba, a demográfiai kilátások pedig kedvezőtlenek. A 2026-ig tartó időszakra vonatkozó előrejelzések széles sávban mozognak, és a háború kimenetele, valamint a globális energiatranszíció üteme döntően befolyásolja majd, hogy Oroszország képes-e kitörni a nyersanyagfüggőség csapdájából.

### 30.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszottak az olaj- és gázbevételek az orosz állami költségvetésben a 2000-es években, és milyen következményei voltak ennek a függőségnek?
2. Hogyan alakult a társadalmi egyenlőtlenség a posztszovjet privatizáció és az olajalapú növekedés idején? Milyen mutatókkal jellemezhető a vagyonkoncentráció?
3. Milyen okai és következményei vannak az orosz demográfiai válságnak? Mely korszakokban volt a legnagyobb a természetes fogyás, és milyen hatással volt rá a 2022-es háború?
4. Hogyan változtatta meg a 2022-es háború és a nyugati szankciók az orosz gazdaság szerkezetét? Milyen érvek szólnak a hivatalos GDP-adatok és a független becslések közötti eltérés magyarázatára?
5. Milyen forrástípusok alapján vizsgálható a korrupció Oroszországban, és miért nehéz objektíven mérni a jelenség mértékét?

## 30.4. Oroszország 2026-ban: háború, szankciók, identitás

A 2022. február 24-én indított orosz támadás Ukrajna ellen nem csupán a posztszovjet térség, hanem az egész hidegháború utáni nemzetközi rend fordulópontja lett. Az alábbi alfejezet a háború kirobbanását, a nyugati szankciókat, a gazdasági és politikai következményeket, valamint az orosz identitás és nagyhatalmi szerep átalakulását tekinti át 2026 elejéig. A hangsúly a dokumentált tények és a vitatott értelmezések elkülönítésén, a statisztikai bizonytalanságok jelzésén, valamint az áldozatközpontú megközelítésen van.

A háború hivatalos orosz megnevezése „különleges katonai művelet”, míg az ukrán kormányzat és a nyugati államok többsége „teljes körű háborúként” vagy „agresszióként” írja le. A tankönyv a semlegesebb „2022-es ukrajnai háború” kifejezést használja, és a vitás minősítéseket a szereplők álláspontjaként idézi. Az invázió a nemzetközi jog szempontjából az ENSZ Alapokmánya 2. cikkének megsértése; ezt az ENSZ Közgyűlése 2022. március 2-i határozatában 141 állam támogatta, öt ellenezte (Oroszország, Fehéroroszország, Észak-Korea, Szíria, Eritrea), 35 tartózkodott. A Nemzetközi Bíróság 2022. március 16-án ideiglenes intézkedésben szólította fel Oroszországot a katonai műveletek felfüggesztésére. A Nemzetközi Büntetőbíróság 2023 márciusában elfogatóparancsot adott ki Vlagyimir Putyin elnök és Marija Lvova-Belova gyermekjogi biztos ellen ukrán gyermekek jogellenes deportálásának vádjával; Moszkva a bíróság illetékességét nem ismeri el.

A katonai események menete 2022–2024 között jól dokumentált: a Kijev elleni kezdeti támadás kudarcot vallott, Oroszország erőit kivonta Északkelet-Ukrajnából, majd a harcok a keleti és déli frontra – Donyec-medence, Herszon, Zaporizzsja – koncentrálódtak. 2022 szeptemberében Oroszország bejelentette Donyeck, Luhanszk, Zaporizzsja és Herszon megyék annektálását olyan „népszavazások” után, amelyeket a nemzetközi közösség nagy része illegitimnek tekint. A 2023-as

ukrán ellentámadás korlátozott területi nyereségeket ért el, 2024–2025-re pedig a frontvonalak megmerevedtek, a konfliktus állóháborúvá alakult. A 2025–2026-os helyzet leírása – beleértve az esetleges tárgyalásokat vagy fegyverszünetet – ellenőrzött források hiányában nem lehetséges; a tankönyv zárásakor a frontvonalak és a nemzetközi válaszlépések gyorsan változhatnak.

A nyugati szankciók 2022-től példátlan mértékűvé váltak. Az Európai Unió, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és más országok szankciócsomagjai kiterjedtek az orosz jegybank mintegy 300 milliárd dollárnyi tartalékának befagyasztására, egyes orosz bankok kizárására a SWIFT üzenetküldő rendszerből, az orosz kőolajra és szénre vonatkozó embargóra, illetve ársapkára, a technológiai export korlátozására, továbbá több száz politikai és üzleti szereplő vagyonának zárolására. A szankciók jogi megítélése vitatott: egyes nemzetközi jogászok szerint az egyoldalú – az ENSZ Biztonsági Tanács felhatalmazása nélkül bevezetett – intézkedések jogszerűtlenek, míg mások szerint a nemzetközi jogsértésre adott válaszként védhetők. A gyakorlatban a szankciók nem bénították meg az orosz gazdaságot, de jelentős alkalmazkodási kényszert okoztak.

A gazdasági következmények 2022–2024 között vegyes képet mutattak. A hivatalos orosz statisztikai hivatal, a Rosstat adatai szerint a GDP 2022-ben 2,1%-kal csökkent, 2023-ban pedig 3,6%-kal nőtt; független közgazdászok egy része ezeket a számokat módszertani okokból vitatja, mivel a hadiipari termelés és az állami megrendelések torzítják a statisztikát. A rubel árfolyama 2022 tavaszán zuhant, majd a jegybanki kamatemelések és a tőkekorlátozások után stabilizálódott. A katonai kiadások a GDP mintegy 6–8%-ára emelkedtek (SIPRI becslés); a polgári fogyasztás visszaesett, a technológiai import korlátozása pedig lassította a modernizációt. A szankciók részleges kijátszása harmadik országokon – Kínán, Indián, Törökországon, a közép-ázsiai köztársaságokon, Örményországon és Kirgizisztánon – keresztül folyt; a párhuzamos import révén számos nyugati márka továbbra is elérhető maradt az orosz piacon.

A társadalmi hatások közé tartozott a nyugati vállalatok tömeges kivonulása, a fogyasztási cikkek drágulása, a munkaerőhiány súlyosbodása, valamint a képzett munkaerő kivándorlása. A háborúellenes tiltakozás 2022 február–márciusában több száz orosz városban zajlott; a résztvevők számát független becslések összesen százezres nagyságrendűre teszik, a hatóságok több ezer embert vettek őrizetbe. 2022. március 4-én törvényt fogadtak el a „hamis hírek" terjesztése ellen, amely akár 15 év börtönt helyez kilátásba az orosz fegyveres erők „hiteltelenítéséért"; ennek hatására a független média – a Novaja Gazeta, a Meduza, a Dozsgy, a Radio Liberty oroszországi szerkesztőségei – beszüntette belföldi működését vagy emigrációba kényszerült. A Memorial emberi jogi szervezetet betiltották. Alekszej Navalnij ellenzéki politikus, akit 2020-ban megmérgeztek, majd 2021-ben bebörtönöztek, 2024 februárjában a büntetőtáborban meghalt; a halál körülményei vitatottak, a nyugati kormányok nagy része az orosz államot teszi felelőssé, Moszkva ezt tagadja.

A 2022. szeptember 21-én meghirdetett „részleges mozgósítás" hivatalosan 300 ezer fő behívását jelentette, de független becslések szerint ennél többen hagyták el az országot. A kivándorlási hullám méretét 500 ezer és 1 millió fő közé teszik; a távozók között sok a fiatal, képzett szakember, ami tovább mélyítette a munkaerőhiányt. A közvélemény-kutatások – akár állami, akár független intézetektől származnak – a háború támogatottságáról fenntartásokkal kezelhetők, mert a cenzúra és az elnyomás miatt a válaszadók öncenzúrája valószínűsíthető. A megfigyelések szerint a társadalom polarizált: a hivatalos narratívát elfogadó többség mellett létezik egy kisebbségi, de jelentős háborúellenes és passzívan ellenálló réteg.

Az orosz identitáspolitika és a történetpolitika a háború alatt felerősödött. A hivatalos diskurzus a háborút a „nyugati fenyegetéssel" szembeni védekezésként, a „hagyományos értékek" védelmeként, a NATO-bővítés megállításaként és a „nácitalanításként" mutatja be. Az „orosz világ" (Russzkij mir) fogalmát a külhoni oroszok védelmére hivatkozva használják; ez a retorika a birodalmi és szovjet örökségre épít. A második világháborús győzelem – a „Nagy Honvédő Háború" – emlékezete központi szerepet kap: a mai háborút gyakran a náci Németország elleni küzdelemhez

hasonlítják, az ukrán vezetést pedig „náciként” bélyegzik. A nemzetközi történészszakma nagy része ezt a párhuzamot történelmileg hamisnak és manipulatívnak tartja, de a belföldi propaganda erőteljesen terjeszti. Az orosz ortodox egyház, különösen Kirill pátriárka nyilatkozatai révén, a kormányzati politika támogatója lett; egyes papok és hívek ugyan tiltakoznak, de az intézmény hivatalos álláspontja a hatalommal összhangban áll.

A nacionalizmus és a birodalmi nosztalgia erősödése összekapcsolódik a posztszovjet identitásválsággal. A Szovjetunió összeomlása utáni években sokan a nagyhatalmi státusz elvesztését élték meg; a háború egyfajta „küldetéstudatot” ad a hatalomnak, de a társadalmi megosztottságot is elmélyíti. A kivándorolt értelmiség, a betiltott médiumok munkatársai és a háborúellenes aktivisták egy párhuzamos, emigráns közvéleményt hoztak létre, amely a belföldi cenzúra miatt korlátozottan hallatja a hangját.

Oroszország 2026 elején a háború, a szankciók és a belpolitikai represszió együttes terhe alatt áll. A katonai helyzet leírása a tankönyv zárásakor különösen bizonytalan, mivel a frontvonalak, a harci cselekmények és a tárgyalási kilátások gyorsan változhatnak. A hadigazdaság fenntarthatósága kérdéses: a katonai kiadások növelése a szociális kiadások rovására mehet, a technológiai import korlátozása hosszú távon gyengíti az ipart, az energiaexport átirányítása Ázsiába pedig nem szünteti meg a nyugati piacok hiányát. A Putyin 2024-es újraválasztása – hivatalos adatok szerint a szavazatok mintegy 87%-ával – megszilárdította az elnöki hatalmat, de a választás versenyjellege korlátozott volt, független megfigyelők és az ellenzék szerint nem felelt meg a demokratikus standardoknak. Az ellenzéki politika gyakorlatilag ellehetetlenült; a politikai foglyok száma nőtt.

A nemzetközi helyzetben Oroszország elszigetelődött a nyugati világban, de a globális Dél egy része nem csatlakozott a szankciókhoz. Kína, India, Törökország, Irán és Észak-Korea stratégiai partnerként vagy pragmatikus kereskedőpartnerként viselkedik; az energiahordozók felvásárlása és a technológiai együttműködés révén a szankciók hatásait tompítják. A BRICS bővítése – 2024-től új tagokkal – a többpólusú világrend retorikáját erősíti, bár a csoporton belüli érdekellentétek jelentősek. Az ENSZ Biztonsági Tanácsában Oroszország vétójoga miatt a testület nem tudott hatékonyan fellépni; a háborúval kapcsolatos határozatok a közgyűlés elé kerültek, ahol az elítélő álláspont széles többséget kapott, de jogilag nem kötelező.

A háború emberi költségei 2026 elejéig pontosan nem összegezhetők. Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága által megerősített polgári áldozatok száma 2024 végéig meghaladta a 12 ezret, de a valós szám ennél jóval magasabb lehet, mert a hozzáférhetőség korlátozott és az adatgyűjtés politizált. A katonai áldozatok becslései széles sávban mozognak: egyes nyugati források néhány százezer orosz és ukrán katona halálát valószínűsítik, míg más becslések ennél alacsonyabbak vagy magasabbak; mindegyik módszertani viták tárgya. A menekültek milliói – főként ukránok, de oroszországi belső menekültek is – súlyos humanitárius válságot jeleznek. Az orosz lakosság kollektív bűnösségének állítása a tankönyv keretei között elfogadhatatlan; a felelősség a döntéshozókat és a katonai erőket terheli, a társadalom egésze azonban maga is szenved a háború következményeitől.

### 30.4.1. Források és bizonytalanságok

A 2022-es ukrajnai háborúval kapcsolatos adatokat és értelmezéseket a politikai érdekek erősen befolyásolják. A hivatalos orosz, ukrán és nyugati források gyakran egymásnak ellentmondanak: a hadi helyzet, az áldozatszámok, a gazdasági mutatók és a közvélemény-kutatások esetében is fennáll a manipuláció vagy a szelektív közlés lehetősége. A független ellenőrzés – különösen a megszállt területeken és a frontvonal közelében – korlátozott; az újságírók és megfigyelők hozzáférése nem biztosított.

A gazdasági statisztikák – a Rosstat GDP-adatai, a jegybanki jelentések, a szankciók hatásairól szóló becslések – módszertani vitáktól terhesek. A hadigazdaságra való átállás torzítja a hivatalos mutatókat; a valós jóléti veszteségek mérése nehéz. A katonai áldozatok számáról nincs független, megbízható összesítés; a különböző források – a felek bejelentései, a nyugati hírszerzési becslések, a nyílt forrású adatbázisok – eltérnek.

A 2025–2026-os fejleményekről a tankönyv írásakor még nem áll rendelkezésre stabil, tudományosan ellenőrzött irodalom. A friss események leírása ezért kizárólag a nemzetközi szervezetek, kormányok és megbízható médiumok által megerősített tényekre támaszkodhat, de a részletek és az értelmezések gyorsan változhatnak. A könyv ezt a bizonytalanságot a történeti megismerés korlátjaként jelzi.

A vitatott minősítések – „népirtás", „terrorizmus", „különleges katonai művelet", „nácitlanítás" – használata politikai. A tankönyv a szereplők nyelvezetét idézi, és jelzi, hogy ezek a minősítések jogi és történeti viták tárgyát képezik. Az egyes állítások forráshoz kötése, a becslések sávjának megadása és a bizonytalanság feltüntetése a fejezet módszertani alapelve.

### 30.4.2. Rövid összefoglaló

A 2022-es ukrajnai háború és a nyugati szankciók alapvetően átalakították Oroszország politikai, gazdasági és identitásbeli helyzetét. A háború elmélyítette a nemzetközi elszigeteltséget, a gazdasági függőséget a hadiipartól és az energiaexporttól, valamint a társadalom polarizációját. A hivatalos identitáspolitika a birodalmi és szovjet örökségre, a hagyományos értékekre és a nyugatellenességre épít, de a cenzúra, a represszió és a kivándorlás a társadalmi megosztottságot tükrözi. 2026 elején a háború kimenetele, a gazdasági fenntarthatóság és a hosszú távú következmények egyaránt bizonytalanok; a leírást a források korlátozottsága és az események gyors változása nehezíti.

### 30.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen nemzetközi jogi lépésekkel reagált a nemzetközi közösség a 2022-es orosz invázióra, és hogyan viszonyult ezekhez Oroszország?
2. Hogyan hatottak a nyugati szankciók az orosz gazdaságra, és milyen módon alkalmazkodott az orosz gazdaságpolitika?
3. Milyen elemekből áll az orosz hivatalos identitáspolitika a háború idején, és hogyan használja fel a múltat?
4. Milyen korlátai vannak a 2025–2026-os oroszországi helyzet forrásalapú leírásának?

# V. rész – Közép-Ázsia és Mongólia: a sztyeppe és a selyemút

# 31 Kazahsztán a gyarmatosítás előtt

## 31.1. A sztyeppei népek és a kazak kánságok

A mai Kazahsztán sztyeppéit, félsivatagait és folyóvölgyeit az i. e. 1. évezredtől kezdve egymást váltó, részben egymásra is épülő lovas pásztorkodó közösségek lakták. A könyv ezt a térséget nem a modern államhatárok felől, hanem a sztyeppei társadalmak belső logikája felől tárgyalja. A „sztyeppei nomád” kategória a történettudományban sokáig az ülő civilizációk ellenképét jelentette, és a források egy része is ezt a szembeállítást rögzítette. A régészet és a történeti antropológia azonban ma már világossá teszi: a pásztorkodó közösségek bonyolult politikai szervezeteket, kereskedelmi hálózatokat és írásos hagyományt is létrehoztak, és döntő szerepük volt a belső-ázsiai államalakulatok kialakulásában.

A jelen alfejezet a kazak kánság kialakulását tárgyalja, de ehhez előbb röviden be kell mutatni a türk és mongol birodalmak örökségét, mert a kazak politikai hagyomány éppen ebből a közegből nőtt ki. Időhatárait nagyjából az i. e. 8. századtól a 17. század végéig húzhatjuk meg, a hangsúlyt azonban a 15–17. századra helyezve. A szöveg végén a kazak kánság belső tagolódását, a három zsuz kialakulását is bemutatjuk.

### 31.1.1. A sztyeppei népek és a türk–mongol örökség

A mai Kazahsztán területének északi és középső része a késő bronzkorban az andronovói kultúrkörhöz tartozott, amelynek lelőhelyein a lótartás, a bronzművesség és a harci szekér használatának nyomai kerültek elő. A kora vaskorban, az i. e. 8–3. században a görög és perzsa források által „szakák” (saka) néven említett, iráni nyelveket beszélő csoportok uralták a sztyeppét. A szaka társadalom régészeti emlékei – a halomsírok (kurganok), a díszes aranytárgyak és a fegyverek – arra utalnak, hogy a lovas elit már ekkor katonai és rituális hatalmat gyakorolt. A szakák után a szarmaták, majd a hun korszak következett, de a kazak etnogenezis szempontjából a döntő fordulatot a türk törzsszövetségek megjelenése hozta.

A türk kaganátus 552-ben jött létre, és a mongóliai Orhon-völgytől egészen a Kaszpi-tengerig terjedő területet fogott össze. A kazak sztyeppe a kaganátus nyugati feléhez, illetve annak utódállamaihoz tartozott. A türk kor emlékei közé tartoznak a rovásírásos sztélék, amelyek a kagáni hatalom ideológiáját, a nomád állam és a kozmológia összefüggéseit rögzítik. A türk birodalom felbomlása után a kimek, oguz és kipcsak törzsszövetségek vették át a terület ellenőrzését. A 11–13. században a keleti sztyeppét a perzsa és arab források Deszt-i Kipcsak – „a kipcsakok sztyeppéje” – néven emlegették. A kipcsak törzsek nem alkottak egységes államot, hanem több, egymással szövetségben vagy háborúban álló csoportosulásból álltak; nyelvük a kazak és más mai török nyelvek egyik előzménye.

A 13. század elején a mongol hódítás gyökeresen átrajzolta a térséget. Dzsingisz kán 1219–1223 közötti hadjárata a korászm birodalmat és a Deszt-i Kipcsak jelentős részét a Mongol Birodalom alá vetette. A mai Kazahsztán területe a Dzsocsi uluszához, Dzsingisz kán legidősebb fiának örökségéhez került; ez az ulusz a 13. század második felében vált önálló állammá, amelyet az orosz történetírás Arany Hordaként, a muszlim források pedig gyakran Dzsocsi uluszaként emlegetnek. Az Arany Horda nem egyszerűen mongol megszálló állam volt: uralkodó rétege

mongol eredetű volt, de a lakosság többsége török nyelvű, és a 14. századra a törökösödés az elitben is előrehaladt. Az iszlám a 13–14. században fokozatosan teret nyert, és a sztyeppei városok – Szignak, Szauran, Jasszi (a későbbi Türkisztán) – ismét fontos vallási és kereskedelmi központokká váltak.

Az Arany Horda a 14. század végén belső viszályok, a Timurida támadások és a fekete halál okozta demográfiai veszteségek miatt meggyengült. A 15. században utódállamokra esett szét: létrejött a kazanyi, a krími, az asztrahanyi, a szibériai kánság, a nogáj horda, valamint a keleti Deszt-i Kipcsakban az a hatalmi központ, amelyet a források Üzbég Ulusznak neveznek. Ez utóbbinak a 15. század közepén Abu-l-Hajr kán (1428–1468) volt a meghatározó vezetője. A kazak kánság az Üzbég Ulusz belső válságából és az Arany Horda felbomlásának folyamatából született.

### 31.1.2. A kazak kánság kialakulása

A kazak kánság keletkezését a fennmaradt írott források alapján két dzsingiszida herceg, Kerej és Zsanibek elszakadásához kötik. A két vezető Abu-l-Hajr kán uluszából vált ki, és a Csagatájida Mogulisztán területére, a Csu és a Talasz folyók vidékére, a történeti Zsetiszuba („Hétfolyóköz”) költözött. A Mogulisztán uralkodója, Esen Buka befogadta őket, mert szövetségeseket és ütközőállamot keresett az Üzbég Ulusszal szemben. A szakítás hagyományos időpontja 1465 vagy 1466; egyes kutatók a kánság tényleges megszilárdulását csak Abu-l-Hajr halála utánra, az 1470-es évekre teszik. Az eltérés jól mutatja, hogy a kazak kánság nem egyetlen alapító aktusban jött létre, hanem a sztyeppei törzsszövetségek átrendeződésének folyamatában.

A „kazak” (qazaq) szó a középkori török nyelvekben „elszakadt”, „független”, „szabad”, olykor „fegyveres kóborló” jelentéssel bírt. A 15. században elsősorban azokat a csoportokat jelölte, amelyek elhagyták uralkodójukat, és önálló életet választottak a sztyeppén. A név tehát nem etnikai, hanem társadalmi-politikai kategóriából vált fokozatosan egy nagyobb közösség önelnevezésévé. A kazak kánság lakói magukat hosszú ideig törzsi hovatartozásuk szerint azonosították; a kazak identitás a 16–17. században erősödött meg, amikor a közös káni intézmény és a szomszédos államoktól való megkülönböztetés összekapcsolódott.

A kazak kánság magterülete a Szir-darja középső folyása és a tőle északra elterülő sztyeppe volt. A 16. század elején Kaszim kán (uralkodott kb. 1511–1518) a kazak sztyeppe törzseit egyesítve rövid időre a térség legerősebb államává tette a kánságot. A források szerint uralma a Szir-darjától az Urál vidékéig terjedt, és a kazak haderő létszámát több százezresre becsülték; ez utóbbi szám azonban túlzó, és a kora újkori hadi statisztikák általános bizonytalanságát tükrözi. Kaszim kán idején a kazak kánság a sztyeppei hatalmi hálózatokba illeszkedve adóztatta a karavánkereskedelmet, és ellenőrzése alatt tartotta a Szir-darja menti városok egy részét.

A 16. század közepén Haknazar kán (kb. 1538–1580) a nogáj horda rovására észak felé terjeszkedett, és hosszú háborúkat folytatott a Buharai Kánsággal a Szir-darja menti oázisvárosokért. Utódja, Tevekkel kán (kb. 1582–1598) rövid időre Taskent városát is megszállta, és a kazak kánságot a Buhara elleni szövetségi rendszer középpontjába helyezte. Eszim kán (kb. 1598–1628) alatt a belső béke megerősítése és a szokásjog kodifikációja kapott hangsúlyt; a kazak hagyomány ezt az időszakot a „régi szokásjog” (eski jol) helyreállításaként tartja számon. A 17. század első felében Dzsangir kán (kb. 1628–1652) a keletről terjeszkedő dzsungár (ojrat) kánsággal vívott háborúkban esett el. A dzsungár terjeszkedés a 17. század végére és a 18. század elejére a kazak sztyeppe súlyos válságához vezetett, amely a következő alfejezetek egyik központi témája lesz.

A kazak kánság politikai rendje a dzsingiszida uralkodói legitimáción alapult. Ez azt jelentette, hogy a kán tisztségét csak Dzsingisz kán fia, Dzsocsi leszármazottai tölthették be. A dzsingiszida hercegeket a kazak társadalomban szultánoknak nevezték, és ők alkották a politikai elit felső

rétegét. A kánt a törzsi vezetők és a szultánok gyűlése, a kurultáj választotta vagy erősítette meg, ami a központi hatalmat elvben korlátozta. A gyakorlatban a káni hatalom erőssége a személyes katonai siker, a törzsi szövetségek és a városokból származó jövedelmek függvényében változott.

A kazak társadalom nemzetségi alapon szerveződött. A hagyományos kazak önelbeszélés „fehér csontra” (a dzsingiszida és vallási elitre) és „fekete csontra” (a közemberekre) osztja a társadalmat; ez a megkülönböztetés társadalmi rangot jelöl, nem pedig származási vagy faji kategóriát. A dzsingiszidákon kívül a vallási tekintélyt a hodzsák, a Mohamed próféta leszármazottainak tartott családok képviselték. A bíjek (bírák) a szokásjog alapján ítélkeztek, és a viták rendezésében, a törzsközi szerződések kialakításában fontos szerepet játszottak. A kazak szokásjog (adat) a régi türk-mongol hagyományból és az iszlám jog egyes elemeiből építkezett, de a 19. századi orosz források által ismert kazak szokásjog nem vezethető vissza közvetlenül a 15. századi kánság joggyakorlatára; a hagyomány maga is változott.

### 31.1.3. A három zsuz

A kazak kánság belső tagolódásának legfontosabb keretét a három zsuz (kazakul , magyarul gyakran „horda”) alkotta. A „zsuz” szó a kazak hagyomány szerint törzsszövetséget, nagy területi-politikai egységet jelent, és nem azonos a kora újkori európai irodalomban gyakran pejoratív értelemben használt „horda” kifejezéssel. A zsuzok kialakulásának időpontja vitatott: egyes kutatók a 16. század második felére, mások a 17. század elejére teszik, és vannak olyan értelmezések is, amelyek a későbbi orosz adminisztrációban látják a felosztás megszilárdulását. A kazak szóbeli hagyomány a zsuzok eredetét közös ősökre vezeti vissza, de ezek a genealógiák nem dokumentált tények, hanem a társadalmi rend és a területi identitás emlékezeti vázai.

A három zsuz a következő területi-politikai egységekre osztotta a kazak sztyeppét:

- A **Nagy zsuz** (Uly zsuz) a délkeleti területeken, Zsetiszuban, a Szir-darja felső folyásánál és az Ili folyó völgyében helyezkedett el. Ez a terület a kazak kánság magterületéhez tartozott, és a letelepedett oázisvárosokkal, valamint a karavánutakkal való kapcsolat miatt gazdaságilag viszonylag erős volt.
- A **Középső zsuz** (Orta zsuz) a középső és északkeleti sztyeppét, a Szariarka vidékét, az Isim, Tobol és Irtis folyók térségét foglalta magában. Lakói főként a kazak törzsszövetség középső csoportjaihoz tartoztak, és a nomád pásztorkodás mellett a déli városokkal folytatott állatkereskedelemből éltek.
- A **Kis zsuz** (Kisi zsuz) a nyugati és délnyugati területekre, a Kaszpi-tenger északi partvidékére, az Urál alsó folyására és az Emba vidékére terjedt ki. A Kis zsuz törzsei a nogájokkal, a baskírokkal és a későbbiekben az orosz határvidékkel álltak legközelebbi kapcsolatban.

A „nagy”, „középső” és „kis” elnevezés nem területnagyságot jelölt elsősorban, hanem a hagyományos presztízshierarchiát és a törzsszövetség belső rendjét. A Nagy zsuz hagyományosan a legidősebb ágnak számított, a Középső a középsőnek, a Kis pedig a legfiatalabbnak. Ez a csoportosítás a kazak identitás szervezőelve volt, de a zsuzok között nem volt merev határ, és a törzsek, nemzetségek időnként át is kerülhettek egyik zsuzból a másikba.

A három zsuz kialakulása nem jelentette a kazak kánság felbomlását. A 16–17. században a zsuzok a káni hatalom alárendelt, de széles önállósággal rendelkező egységek voltak. Mindegyik zsuz élén gyakran külön kán vagy jelentős dzsingiszida herceg állt, ami a központi hatalom gyengülésének időszakaiban versengéshez és belső háborúkhoz vezetett. A kazak kánság így nem tekinthető a mai értelemben vett egységes államnak; sokkal inkább olyan törzsszövetségnek, amelynek feje a rangidős kán volt, de amelynek mindennapi működését a törzsi vezetők, bíjek és dzsingiszida szultánok hálózatai határozták meg.

### 31.1.4. A kazak kánság gazdasága, vallása és kulturális hagyománya

A kazak kánság alapvető gazdasági tevékenysége a legeltető állattartás volt: a juh, ló, teve és szarvasmarha tartása a száraz sztyeppei környezethez alkalmazkodó, évszakos vándorlást követett. A közösségek téli szállásaikat a folyóvölgyekben és a védett völgyekben, nyári legelőiket a nyílt sztyeppén vagy a hegyek előterében választották. A nomadizmus tehát nem céltalan vándorlás, hanem a természeti erőforrások fenntartható használatára épülő gazdálkodási rendszer volt. A kazak sztyeppei közösségek emellett kereskedtek is: a déli oázisvárosokba élő állatot, húst, bőrt, gyapjút szállítottak, és onnan gabonát, textíliát, fémet, fegyvert és vallási tárgyakat hoztak. A selyemút egykori északi ágai a 16–17. században is működtek, bár a tengeri kereskedelem növekedése miatt szerepük csökkent.

A kazak kánság városai közül a Szir-darja menti Szignak, Szauran, Jasszi (Türkisztán) voltak a legfontosabbak. Jasszi a 12. századi szúfi mester, Hodzsa Ahmed Jaszavi sírja miatt a térség legjelentősebb zarándokhelyévé vált. A Jaszavi-rend a sztyeppei iszlám terjedésében kiemelkedő szerepet játszott; tanítása a helyi török hagyományokkal és a sztyeppei életmóddal összeegyeztethető vallásosságot hirdetett. A kazak lakosság a 15–16. században túlnyomórészt muszlimnak számított, de a nomád gyakorlatban a vallási előírások betartása rugalmasabb volt, mint a letelepedett oázisvárosokban. A sztyeppén tovább éltek a régi türk hitvilág elemei: a szent helyek tisztelete, a sámánhoz hasonló gyógyítók (bakszik) tevékenysége és az ősök kultusza. Ezt a jelenséget nem szabad „felületes iszlámként” minősíteni; a vallási gyakorlat a helyi környezethez és életmódhoz alkalmazkodott.

A kazak szóbeli hagyomány gazdag epikus költészetet hozott létre. Az akinok (énekmondók) a törzsi múlt, a kánok tettei, a hősök és a családi kapcsolatok történetét adták elő. Az epikus énekek, a közmondások és a genealógiák (sezsire) a kazak közösségek történeti emlékezetének legfontosabb hordozói voltak. A sezsire a nemzetségek és törzsek leszármazási rendjét rögzítette, és a területi, politikai és házassági jogok igazolására is szolgált. Ezek a genealógiák nem tekinthetők szó szerinti történelemnek, de a történettudomány számára értékes források, mert a társadalmi szerveződés és az identitás szerkezetét mutatják.

A kazak kánság külkapcsolatait három irány határozta meg. Délen a Buharai Kánsággal és a Hivai Kánsággal a Szir-darja menti oázisvárosok birtoklásáért folyt küzdelem; ezek a városok nemcsak gazdasági, hanem a sztyeppei uralkodói legitimáció szempontjából is fontosak voltak. Nyugaton a nogáj hordával, a baskírokkal és a későbbi orosz határvidékkel való kapcsolat volt meghatározó. Keleten a dzsungár kánság jelentett egyre nagyobb fenyegetést. A dzsungárok a nyugat-mongol ojrátok állama voltak, és a 17. század végén lovas seregeik betörései a kazak téli szállásokat és a városokat is pusztították. A kazak szóbeli hagyomány az 1720-as évek elejét az „aktaban subirindi” – a „nagy katasztrófa” – éveiként őrizte meg, bár ezeknek az eseményeknek a részletes tárgyalása már a következő alfejezetbe tartozik.

### 31.1.5. Források és bizonytalanságok

A kazak kánság 15–16. századi történetéről viszonylag kevés írott forrás áll rendelkezésre, és ezek is főként a szomszédos udvarokban keletkeztek. A legfontosabb elbeszélő forrás Mirza Muhammad Haidar Dughlat 16. század közepi perzsa nyelvű krónikája, a *Tarih-i Rashidi*, amely a Mogulisztán és a szomszédos sztyeppei hatalmak történetét tárgyalja. Emellett Bábur emlékiratai, a Buharai és Hivai udvari krónikák, valamint a 17. századtól kezdve az orosz követi jelentések és az orosz–kazak szerződések szolgáltatnak adatokat. A kazak közösségek saját íráshasználata ebben az időszakban korlátozott volt, és a 16–17. századból fennmaradt belső kazak írott források száma csekély.

A kazak kánság kialakulásának dátuma – 1465/66 – a legtöbb mai szakmunkában elfogadott, de a kortárs források nem tudósítanak egyetlen alapító eseményről. A 15. századi események rekonstrukciója későbbi krónikákra és a szóbeli hagyományra támaszkodik. Ezért a kazak kánság létrejöttét a történettudomány folyamatként, nem pedig egyetlen kikiáltásként tárgyalja. A „kazak" etnonima jelentése is vitatott: egyes kutatók a szó „szabad, elszakadt" jelentését hangsúlyozzák, mások szerint a 14–15. századi sztyeppei katonai csoportokra utalt, és csak később vált a közösség nevévé.

A három zsuz eredete és kialakulási ideje szintén vitatott. A kazak nemzeti történetírás a zsuzokban ősi törzsi szövetségeket lát, és a kazak államiság folytonosságát hangsúlyozza; ez a beállítás emlékezetpolitikai állítás, mert a modern kazak nemzetet a 20. századi intézményesülés és a szovjet nemzetpolitika is formálta. A zsuzok ugyanakkor nem pusztán modern kitalációk: a 18–19. századi orosz források már rögzítik a három zsuz működését, és a kazak genealógiai hagyomány is érdemi társadalmi szerkezetet mutat. A 15. századi kazak kánság területi kiterjedésére és lakosságszámára vonatkozóan csak régészeti és összehasonlító becslések állnak rendelkezésre; a forrásokban közölt hadsereglétszámok erősen túlzóak lehetnek.

A sztyeppei nomád társadalmakról alkotott kép sokáig az ülő civilizációk forrásainak negatív ábrázolásán alapult. A kazakokat az orosz és a nyugati szakirodalom gyakran „elmaradott nomádokként" mutatta be, akiknek állama nem volt „igazi" állam. Ez az értékelés azonban a modern állam fogalmát vetíti vissza a premodern időkre. A kazak kánság saját intézményeivel, szokásjogával és hatalmi hálózataival a sztyeppei környezetben életképes politikai szervezet volt, és a következő évszázadok kazak közösségeinek alapját képezte.

### 31.1.6. Rövid összefoglaló

A mai Kazahsztán területe a türk kaganátusok, a kipcsak törzsszövetségek és a Mongol Birodalom, majd az Arany Horda örökségén alakult ki. A kazak kánság a 15. század közepén, az Arany Horda utódállamainak válságából született, amikor Kerej és Zsanibek dzsingiszida hercegek elszakadtak az Üzbég Ulusztól. A kazak kánság a 16. században Kaszim, Haknazar, Tevekkel és Eszim kánok alatt a sztyeppe meghatározó hatalmává vált. A 16–17. században a kánság a három zsuz – Nagy, Középső és Kis zsuz – szerint tagolódott, amelyek a kazak társadalom területi és törzsi szerveződését jelentették. A kazak kánság a dzsungár támadások következtében a 17. század végére meggyengült, és a 18. század elején súlyos válságba került, ami a következő alfejezetekben tárgyalt orosz terjeszkedésnek is megágyazott.

### 31.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és gazdasági jellemzői voltak a kazak sztyeppe lovas pásztorkodó közösségeinek a türk és mongol birodalmak idején?
2. Hogyan kapcsolódott a kazak kánság kialakulása az Arany Horda felbomlásához és az Üzbég Ulusz válságához?
3. Mit jelentett a „kazak" szó a 15. századi forrásokban, és hogyan vált etnikai önelnevezéssé?
4. Mi a három zsuz, és milyen területi-politikai egységekre osztották a kazak kánságot?
5. Melyek a kazak kánság 15–16. századi történetének legfontosabb forrásai, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni az értelmezésük során?

## 31.2. A kazak társadalom és a selyemút

A kazak kánság a 15. század közepétől a 18–19. századi orosz hódításig a közép-ázsiai sztyeppe jelentős nomád állama volt. Az előző alfejezetben tárgyaltuk a kánság létrejöttét; itt a mindennapi gazdálkodás, a társadalomszervezet, a kereskedelem és a városi kapcsolatok felől közelítünk a kazak társadalomhoz. A kazak sztyeppe nem zárt, elszigetelt világ volt: a selyemút szárazföldi hálózatának északi ágai, a Szir-darja menti városok és a szomszédos birodalmak piacai révén a nomád pásztorkodás és a távolsági kereskedelem szorosan összefonódott. Ezt a kapcsolatot a 19. századi gyarmati leírások gyakran leegyszerűsítették, és a kazakokat kizárólag „vándorló pásztorokként” ábrázolták, holott a források ennél összetettebb képet mutatnak.

### A nomád pásztorkodás és a legelőhasználat rendszere

A kazak gazdaság alapja a legelőváltó állattartás volt. A legfontosabb állatfajok: a juh, a ló, a szarvasmarha, a kétpúpú teve és kisebb számban a kecske. A juh adta a mindennapi élelmet (hús, tej), a gyapjút és a bőrt; a ló a közlekedést, a hadviselést és a tejtermelést (kumisz) szolgálta. A teve különösen a szárazabb, déli és nyugati területeken volt elterjedt, és nélkülözhetetlen volt a karavánkereskedelemben. A szarvasmarha inkább a folyóvölgyekben és a félig letelepedett gazdaságokban fordult elő. A régészeti leletek és a későbbi etnográfiai leírások egybehangzóan azt mutatják, hogy a kazak állattartás nem kaotikus vándorlás volt, hanem szigorúan szabályozott, évszakos legelőhasználat.

A kazak pásztorok a legelőket négy fő évszakra osztották: a téli szállás (kisztau) általában folyóvölgyben, nádasban vagy dombok védett oldalán feküdt; a tavaszi legelő (kökteu) a hóolvadás után zöldülő füves terület volt; a nyári legelő (zsajlau) a hűvösebb, magasabb fekvésű vagy északi füves pusztákon terült el; az őszi legelő (küzeu) pedig az állatok téli felkészítését szolgálta. A legelőváltás nem jelentett teljes nomadizmust: a téli szállásokon gyakran állandó építmények, állatkarámok és takarmánytárolók álltak. A nyári és téli legelők közötti távolság a helyi földrajztól függően néhány tíz kilométertől több száz kilométerig terjedt. A régészeti becslések szerint a kazak sztyeppén a legelőhasználat intenzitása a 16–18. században változó volt; a szárazabb években a csoportok kénytelenek voltak nagyobb távolságokat bejárni, ami konfliktusokhoz vezethetett a legelőkért.

A szállás a jurta (kazakul kiiz üj) volt, amely a nomád életmódhoz alkalmazkodott: könnyen szétszedhető, szállítható és hideg-meleg időben egyaránt használható. A jurta belső elrendezése szigorúan szabályozott volt: a bejárattal szemben a tiszteleti hely, a bal oldal a férfiak, a jobb oldal a nők és a háztartás tere. Ez a térhasználat a társadalmi nemi szerepeket is tükrözte, de nem jelentette a nők passzivitását: a nők részt vettek az állattartásban, a tejfeldolgozásban, a textilkészítésben és a jurta felállításában, és bizonyos esetekben – például özvegyként – a családi vagyon kezelésében is szerepet kaptak. A kazak szóbeli hagyományban számos olyan epikus ének található, amely női hősöket és bírákat említ, bár ezek történeti értékelése vitatott.

A legelőhasználat jogi keretét a szokásjog (adat) határozta meg. A legelők elvileg a nemzetségi közösség közös használatában álltak, de a téli szállások és a kutak körül kialakulhattak egyéni vagy családi használati jogok. A kutak, víznyerő helyek különösen értékesek voltak, és a hozzájuk fűződő jogok generációkon át öröklődtek. A szomszédos csoportok közötti legelővitákban a bírák (bí) döntöttek, akik nem írott törvény, hanem a szokásjog és a precedensek alapján ítélkeztek. A 17. század végén Tawke kán nevéhez kötik a „hét törvény” (zseti zsargi) összefoglalását, amely a kazak szokásjog fontos állomása; a szöveg eredeti formája azonban nem maradt fenn, így a későbbi átiratokból való rekonstrukciója tudományos viták tárgya.

### Klán- és törzsszervezet

A kazak társadalom alapvető szerveződési elve a nemzetségi, klánalapú hovatartozás volt. A legnagyobb területi-politikai egységeket a három zsuz (orosz közvetítéssel gyakran „horda”)

alkotta: a Nagy zsuz (Uli zsuz) délkeleten, a Középső zsuz (Orta zsuz) a sztyeppe középső és északi részén, a Kis zsuz (Kisi zsuz) nyugaton. A zsuzok pontos kialakulásának ideje és oka vitatott; a 16–17. századi források már utalnak rájuk, de a mai formájukat a 18–19. századi orosz etnográfia rögzítette. A zsuzok nem állandó politikai intézmények voltak, hanem laza, területileg és genealógiailag meghatározott keretek, amelyek a kánság belső hatalmi viszonyaiban és a külső szövetségekben játszottak szerepet.

A zsuzokon belül törzsek (ru) és azokon belül klánok, nemzetségek (ata, azaz „apa”) helyezkedtek el. A hovatartozást apai ágon, a genealógiai hagyomány (szezsire) alapján tartották számon. A kazakok – a szóbeli hagyomány szerint – közös ősökre vezetik vissza magukat, és a klánok közötti kapcsolatokat ezek a leszármazási láncok szabályozták. A szezsire nem csupán családi emlékezet, hanem politikai és jogi eszköz is volt: a hovatartozás meghatározta a legelőhasználati jogokat, a szövetségi kötelezettségeket és a házassági stratégiákat. Ugyanakkor a modern kutatás óvatosságra int: a genealógiák nem feltétlenül tükröznek valós biológiai leszármazást, hanem gyakran politikai szövetségek, befogadott csoportok és hatalmi igények legitimálására szolgáltak. A „törzs” fogalom használata is problematikus, mert a 19. századi európai etnográfia saját kategóriáit vetítette rá a kazak társadalomra; a helyi fogalmak (ru, ata, zsuz) ettől eltérő, rugalmasabb tagolódást jelöltek.

A társadalmi rétegződés legfontosabb választóvonala a „fehér csont” (ak szüjek) és a „fekete csont” (kara szüjek) közötti különbség volt. A „fehér csont” réteghez tartoztak a Dzsingisz kán leszármazottainak tekintett szultánok és a vallási vezetők (hodzsa). A szultánok közül kerültek ki a kánok; a káni cím elvileg a Csingizida vérvonalhoz kötődött, de a gyakorlatban a kán személyét a zsuzok és törzsek vezetői választották vagy ismerték el. A kán hatalma nem volt abszolút: a nomád társadalomban a katonai vezetők (batir), a bírák (bí) és a nemzetségfők együttesen alakították a döntéseket. A kazak kánok uralmának stabilitása nagyban függött attól, hogy mennyire tudták a különböző zsuzok és törzsek támogatását megszerezni, illetve a külső fenyegetésekkel – például a dzsungár támadásokkal – szemben egységet teremteni.

A „fekete csont” réteghez tartozott a közrendű pásztorok többsége, valamint a kézművesek és a félig letelepedett földművesek. A kazak társadalomban létezett függőségi viszony, de a rabszolgaság mértéke és jellege eltért a letelepedett államokétól: a hadifoglyokból és adósokból lett szolgák (kul) gyakran beolvadhattak a családba, és a szokásjog korlátozta a velük való bánásmódot. Fontos hangsúlyozni, hogy a „fehér” és „fekete” megjelölés nem etnikai vagy faji kategória volt, hanem társadalmi rangot jelölt, és a határok idővel átjárhatók lehettek: kiemelkedő katonai érdemek vagy gazdagság révén egyes közrendűek is jelentős tekintélyre tehettek szert.

A klán- és törzsszervezet nem volt statikus. A 16–18. században a kazak társadalom folyamatosan alakult: a dzsungár háborúk, a belső hatalmi harcok, a kereskedelmi kapcsolatok és a letelepedett szomszédokkal való érintkezés új csoportokat, szövetségeket és identitásokat hozott létre. A kazakok és a szomszédos türk, mongol, üzbég, baskír és kalmük csoportok közötti határok gyakran elmosódtak; a hovatartozás politikai döntés, nem pedig rögzült etnikai adottság volt. Ezt az összetettséget a későbbi nemzeti történetírás időnként leegyszerűsítette, és a kazak nemzetet visszavetítette a kora újkorba; a mai értelemben vett nemzeti tudat a 19–20. század terméke.

### Kereskedelem és a selyemút

A „selyemút” kifejezés 19. századi tudományos konstrukció; a kortársak nem használták, hanem konkrét útvonalak, vásárok és karavánjáratok hálózatában gondolkodtak. A kazak sztyeppe ennek a hálózatnak az északi, szárazföldi ágaihoz kapcsolódott. A fő útvonalak a Szir-darja mentén, a városokon (Otrar, Taraz, Szajram, Türkisztán, Szignak) keresztül vezettek, összekötve a kínai, a közép-ázsiai, a perzsa és a kelet-európai piacokat. A kazak pásztorok nem csupán elszenvedői voltak ennek a kereskedelemnek, hanem aktív résztvevői: ők maguk is karavánokat kísértek, állatot és állati terméket szállítottak, és részt vettek a helyi vásárokon.

A kazak kereskedelem legfontosabb exportcikkei az élőállatok (juh, ló, teve), a hús, a bőr, a gyapjú, a nemez és a tejtermékek voltak. Az import oldalon gabona, szövet, selyem, fémáru, fegyver, tea és fűszerek szerepeltek. A csere nem mindig pénzben zajlott: a sztyeppén a barter, az állat mint értékmérő és a hitelviszonyok elterjedtek voltak. A letelepedett városok piacain a kazak pásztorok gabonát és kézműves termékeket szereztek be, míg a városi kereskedők az állatállományt és a nyersanyagot vásárolták fel. Ez a kölcsönös függés a nomád és a letelepedett gazdaság között a térség egyik alapvető szerkezeti jellemzője volt.

A 16. századtól a tengeri kereskedelem felfutása – a portugál, majd a holland és angol hajózás – fokozatosan csökkentette a szárazföldi selyemút távolsági forgalmát. A kazak sztyeppe azonban nem szigetelődött el teljesen: a regionális kereskedelem, a szomszédos kánságokkal folytatott csere és a karavánok továbbra is fontosak maradtak. A 17–18. században a kazak kánság és a dzsungár kánság közötti háborúk, valamint a belső instabilitás időszakosan visszavetette a kereskedelmet, de a békeidőszakokban a vásárok újra fellendültek. A 18. század második felétől az orosz expanzió új kereskedelmi útvonalakat és erődöket hozott létre, amelyek fokozatosan átalakították a kazak gazdaságot; ezt a folyamatot a következő alfejezet tárgyalja (Az orosz expanzió és a gyarmati uralom).

A kazak kereskedelem nem csupán gazdasági tevékenység volt, hanem diplomáciai és kulturális kapcsolatokat is hordozott. A karavánok érkezése a városokba híreket, vallási eszméket, technikai ismereteket és művészeti hatásokat is közvetített. A kazak sztyeppe déli pereme, különösen Türkisztán környéke, a szúfi iszlám fontos központja volt; a városokban élő hodzsák és szúfi mesterek révén a vallási tanítások beépültek a nomád társadalom értékrendjébe. A kazakok az iszlámot a 16–18. században fokozatosan vették fel, de a szokásjog, a természeti szellemek tisztelete és a szúfi hagyomány sokáig párhuzamosan élt. A vallási élet pontos rekonstrukciója nehéz, mert a premodern írott források szűkszavúak, a szóbeli hagyomány pedig későbbi rétegeket is tartalmaz.

### Városi központok a kazak sztyeppén

A kazak kánság területén és peremén fekvő városok a selyemút és a helyi kereskedelem csomópontjai voltak. A legjelentősebbek a Szir-darja középső és alsó folyása mentén sorakoztak: Otrar, Taraz, Szajram, Türkisztán, Szignak, Szuzak. Ezek a városok nem voltak a kazak nomád társadalom „ellentétei”, hanem annak szerves részei: a kazak kánok adót szedtek tőlük, védelmükért cserébe, és gyakran itt tartották udvarukat vagy temetkeztek. A városok lakossága vegyes volt: letelepedett földművesek, kézművesek, kereskedők, vallási vezetők és katonai helyőrségek éltek bennük, részben türk, részben iráni, részben más közösségekhez tartozó csoportokból.

Otrar a középkori forrásokban Farab néven is szerepel; a mongol hódítás előtt a térség egyik legnagyobb kulturális központja volt, és a 13. századi pusztítás után is újra benépesült. A régészeti ásatások – elsősorban a 20. század közepétől kezdve – jelentős épületmaradványokat, kerámialeleteket, pénzérméket és öntözőrendszerek nyomait tárták fel. A leletek arra utalnak, hogy a város a 16–17. században is lakott volt, bár korábbi fényét nem nyerte vissza. Taraz (a mai Talasz folyó közelében) szintén ősi kereskedőváros volt, amely a kazak kánság korában regionális piacként működött. Szajram a déli peremvidéken a földművelés és a kézművesség központja volt.

Türkisztán (korábban Jaszi) vallási jelentősége kiemelkedő: itt található Ahmed Jaszavi szúfi mester sírhelye, amelyet Timur Lenk a 14. század végén monumentális mauzóleummá bővített. A kazak kánok közül többen – például a 16. századi Haknazar kán és mások – Türkisztánban temetkeztek, és a város a kazak politikai legitimáció egyik szakrális központjává vált. A kazak kánság fővárosa azonban nem volt állandó: a kánok gyakran változtatták székhelyüket, és a nomád udvartartás a nyári legelőkön éppúgy működött, mint a városokban. Szignak a Szir-darja

alsó folyásánál feküdt, és a 15–16. században a kazak kánok egyik székhelye volt; a város a 16. század után hanyatlott, de a régészeti nyomok alapján továbbra is lakott maradt.

A városok és a nomád hátország között intenzív csere zajlott. A városi kézművesek fém-, bőr- és textiltermékei eljutottak a sztyeppére, a nomád pásztorok pedig állatot és nyersanyagot szállítottak a városi piacokra. A városok körül öntözéses földművelés folyt: gabonát, gyümölcsöt, zöldséget termesztettek, ami a nomád étrend kiegészítéséhez is hozzájárult. A 17–18. századi dzsungár támadások több várost elpusztítottak vagy elnéptelenítettek; a régészeti rétegekben égésnyomok és rombolási szintek jelzik ezeket a konfliktusokat. A városi hálózat hanyatlása a 18. században összekapcsolódott a kazak kánság belső válságával és az orosz előrenyomulással.

### 31.2.1. Források és bizonytalanságok

A kazak társadalom premodern történetének rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő korlátokkal bírnak. A legkorábbi írott beszámolók közé tartoznak a 16. századi muszlim krónikák, például Muhammad Haidar Dughlat „Tarikh-i Rashidi” című munkája, amely a keleti türk és kazak törzsszövetségek viszonyait is érinti. Az orosz állami iratok, követi jelentések és katonai leírások a 16. század végétől egyre részletesebb képet adnak, de szerzőik gyakran a birodalmi érdekek szemüvegén át láttatták a kazakokat, és a nomád életmódot „vadnak” vagy „rendezetlennek” minősítették. A kínai dinasztiatörténetek szintén tartalmaznak utalásokat a sztyeppei népekre, de a kazak kánság belső viszonyairól keveset mondanak.

A régészeti feltárások – különösen Otrar, Taraz, Türkisztán és a Szir-darja menti települések területén – alapvető fontosságúak a városi élet, a kereskedelem és az anyagi kultúra megismeréséhez. A leletek azonban nem mindig datálhatók pontosan, és a városi rétegek csak közvetve utalnak a nomád társadalom szerkezetére. A legelőhasználat, a klánrendszer és a jogi szokások rekonstrukciójában meghatározó szerepet játszanak a 19. századi orosz és kazak értelmiségiek (például Csokan Valihanov) által gyűjtött etnográfiai leírások és szóbeli hagyományok. Ezek azonban visszavetítési kockázattal járnak: a 19. századi állapotokat nem lehet mechanikusan a 16–18. századra alkalmazni, mert a társadalom időközben jelentősen átalakult.

A zsuzok kialakulásának ideje és eredete tudományos vita tárgya. Egyes kutatók a három zsuzt a kazak kánság belső katonai-politikai tagolódásából eredeztetik, mások hosszabb, a mongol korszakig visszanyúló genealógiai folyamatot látnak benne. A „hét törvény” (zseti zsargi) szövegének hitelessége szintén vitatott: a fennmaradt változatok későbbi átiratok, így nem bizonyítható, hogy a 17. századi Tawke kán korában pontosan milyen formában létezett. A demográfiai becslések a kazak lakosság létszámára a 16–18. században rendkívül bizonytalanok; a források hiányosak, és a szakirodalomban egymástól jelentősen eltérő számok szerepelnek. A selyemút forgalmának mértéke a kazak sztyeppén szintén csak közvetett jelekből becsülhető, mert a karavánkereskedelemről fennmaradt vámjegyzékek és kereskedői beszámolók töredékesek.

### 31.2.2. Rövid összefoglaló

A kazak társadalom alapja a legelőváltó állattartás volt, amelyben a juh, a ló, a teve és a szarvasmarha eltérő gazdasági szerepet játszott. A legelőhasználat évszakos rendben, a téli és nyári szállások váltakozásával szerveződött, és a kutak, téli szállások körül használati jogok alakultak ki. A társadalmi szerveződés a három zsuzon belüli törzsi, klánalapú hovatartozáson nyugodott, amelyet a genealógiai hagyomány (szezsire) tartott fenn. A kazak társadalom rétegzett volt: a „fehér csont” elithez a Csingizida szultánok és a vallási vezetők, a „fekete csont” réteghez a közrendű pásztorok tartoztak. A kán hatalma nem volt korlátlan, hanem a törzsi vezetőkkel, bírákkal és katonai vezetőkkel való alkudozáson alapult.

A selyemút északi ágai révén a kazak sztyeppe bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe, amelynek fő csomópontjai a Szir-darja menti városok – Otrar, Taraz, Türkisztán, Szignak – voltak. A kazakok állatot, bőrt, gyapjút és húst exportáltak, cserébe gabonát, textíliát, fémet és fegyvert kaptak. A városok vallási és politikai központként is funkcionáltak; Türkisztán a kazak kánok szakrális temetkezőhelyévé vált. A 17–18. századi dzsungár háborúk és a tengeri kereskedelem felfutása visszavetette a szárazföldi forgalmat, de a regionális csere és a városi kapcsolatok tovább éltek. Ez az összetett, nomád és városi elemeket egyaránt magába foglaló társadalom volt az a közeg, amelybe a 18. század végétől az orosz birodalmi terjeszkedés behatolt.

### 31.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen állatfajokra épült a kazak nomád pásztorkodás, és milyen gazdasági szerepet töltöttek be az egyes fajok?
2. Hogyan szerveződött a legelőhasználat a kazak sztyeppén, és milyen jogi keretek szabályozták a téli-nyári legelők használatát?
3. Mit jelentett a „fehér csont” és a „fekete csont” megkülönböztetés a kazak társadalomban, és miért nem tekinthető etnikai kategóriának?
4. Milyen szerepet játszottak a Szir-darja menti városok a kazak kánság gazdasági és politikai életében?
5. Miért szükséges óvatosan kezelni a 19. századi orosz etnográfiai leírásokat a premodern kazak társadalom rekonstrukciójában?

## 31.3. Az orosz expanzió és a gyarmati uralom

A kazak területek 18–19. századi orosz befolyás alá kerülése nem egyetlen katonai hadjárattal, hanem több évtizedes, egymással párhuzamosan futó folyamattal ment végbe: katonai erődök építésével, a kazak törzsszövetségek közötti megosztottság kihasználásával, a káni hatalom fokozatos felszámolásával, majd a közvetlen cári közigazgatás kiépítésével. A szakirodalom egy része ezt a folyamatot gyarmati hódításként és gyarmati uralomként írja le; a cári, majd a szovjet történetírás hagyományosan az „önkéntes csatlakozás” fogalmát használta. Az alábbi alfejezet a dokumentált intézményi változásokat és azok társadalmi következményeit tárgyalja, és jelzi, hol ütköznek a különböző értelmezések.

A kazak sztyeppe a 18. század első felében nem alkotott egységes államot. A kazak társadalom három nagyobb, nemzetségi alapon szerveződő törzsszövetségre, úgynevezett zsuzra tagolódott: a Nagy zsuzra (Ulı jüz) a délkeleti, a Középső zsuzra (Orta jüz) a középső és északkeleti, a Kis zsuzra (Kişi jüz) pedig a nyugati területeken. A kánok formális tekintélye a 17. század végétől egyre inkább csak egy-egy zsuz vagy annak egy része fölött érvényesült, a tényleges hatalom pedig a nemzetségi vezetők kezében volt. Ezt a széttagoltságot a dzsungár (ojrát) hadjáratok felerősítették: a kazak emlékezetben „nagy szerencsétlenség” éveiként számon tartott 1723–1729 közötti időszakban a dzsungár támadások tömegeket kényszerítettek vándorlásra, és a kazak közösségek egy része az orosz határ menti erődök közelében keresett menedéket.

Az orosz jelenlét ekkor már nem volt ismeretlen a térségben. A cári állam a 16. század végétől kezdve terjeszkedett Szibéria irányába, és a 18. század elején az Irtis mentén erődvonalat kezdett kiépíteni: Omszk 1716-ban, Szemipalatyinszk 1718-ban, Uszty-Kamenogorszk 1720-ban jött létre. Az 1730-as években az Orenburg környéki erődítések nyitottak újabb kaput a kazak sztyeppe felé. Ezek a városok egyszerre voltak katonai támaszpontok, kereskedelmi lerakatok és a cári

adminisztráció előőrsei. A kazak kereskedők, pásztorok és nemzetségi vezetők számára az erődök piacot és védelmet is jelenthettek, de jelenlétük egyben a cári hatalom terjeszkedését is jelezte.

A formális orosz–kazak kapcsolat fordulópontja 1731–1732-re tehető. A Kis zsuz kánja, Abülhajr (Äbilqayır) 1731-ben hűségesküt tett Anna orosz cárnőnek, részben azért, mert a dzsungár nyomással szemben külső katonai támaszt keresett, részben pedig mert saját belső riválisaival szemben akarta erősíteni a pozícióját. Az eskü oklevelét a cári udvar annexiós aktusként kezelte, a kazak elit jelentős része viszont katonai szövetségként értelmezte, amely nem szünteti meg a kazak önállóságot. Ez az értelmezési különbség a későbbi orosz–kazak viszony egyik alapkérdése maradt, és a mai történetírásban is vita tárgya. A dokumentált tény az, hogy a 18. század közepére a Kis zsuz és a Középső zsuz több nemzetségi csoportja is orosz protektorátus alá került, miközben a Nagy zsuz egy része a kínai Csing-dinasztia befolyási övezetéhez közeledett. A dzsungár kánság 1755–1758 közötti megsemmisítése után a kazak zsuzok egy időre a két nagy birodalom, Oroszország és Kína közötti mozgástérben egyensúlyoztak.

A 18. század második felében a cári kormányzat nem törekedett azonnali közvetlen igazgatás bevezetésére. A kazak területeket ütközőzónaként kezelte, és a helyi elitekkel való szerződéses viszonyra épített. A kánoknak és nemzetségi vezetőknek fizetést, címeket és kereskedelmi kiváltságokat adtak, cserébe lojalitást, adót és a határ menti területek nyugalmát várták. A kazak elit egy része ezt előnyösnek tartotta, más része viszont a cári befolyás ellen lépett fel. A 18. század végén a kazak társadalomban ismétlődő lázadások, a határ menti portyázások és a kánok közötti viszályok a cári adminisztráció szemében a közvetlenebb ellenőrzés szükségességét erősítették.

A fordulat a 19. század első felére tehető. 1801-ben a Volga és az Ural folyó közötti területen létrejött a Belső (Bukejevszkaja) Horda, amelyet a cári hatóságok kifejezetten orosz fennhatóság alatt álló kazak közigazgatási képződményként ismertek el. A kánság formálisan megmaradt, de mindennapi működését orosz tisztviselők felügyelték. A következő évtizedekben a kánságok felszámolása felgyorsult. A Szperanszkij nevéhez köthető 1822. évi, a szibériai kazakokra vonatkozó statútum a Középső zsuz területén megszüntette a káni intézményt, és a sztyeppét orosz közigazgatási egységekre, okrugokra osztotta. 1824-ben a Kis zsuz káni hatalmát is felszámolták, 1845-ben pedig a Belső Horda kánsága is megszűnt. Ettől kezdve a cári hatóságok a kazak területek nagy részét közvetlenül, katonai-polgári igazgatással kormányozták.

A kánságok felszámolása után kiépült a gyarmati közigazgatás első rétege. A sztyeppét okrugokra, volosztyokra és aulokra osztották. A volosztyok élére a cári hatóságok által megerősített, elvben választott elöljárók kerültek, de a választás rendje lehetővé tette az orosz tisztviselők beavatkozását. A szultánok és nemzetségi vezetők egy része rangot, fizetést és földhasználati előjogokat kapott, cserébe adóbeszedést, toborzást és a rend fenntartását várták tőlük. Ez a rendszer a kazak társadalom meglévő egyenlőtlenségeit felerősítette: a birodalmi adminisztrációhoz lojális elit kiváltságokat élvezett, míg a közösségek többsége adó- és munkakötelezettséggel tartozott. A kazak szokásjog (adat) bizonyos polgári ügyekben érvényben maradt, de a büntetőügyeket fokozatosan az orosz bíróságok hatáskörébe vonták. Az iszlám vallási intézményeket a 18. században még eszközként használta a cári adminisztráció, a 19. század közepétől azonban a muszlim bíróságok és iskolák befolyását korlátozták, és orosz-kazak iskolák alapításával asszimilációs oktatáspolitikába kezdtek.

A dél felé irányuló katonai terjeszkedés a 19. század közepén új szakaszt nyitott. A cári hadsereg a Szir-darja mentén dél felé nyomult, és 1853-ban elfoglalta a kokandi kánság által ellenőrzött Ak-Mecset erődjét. Az 1860-as években a hódítás felgyorsult: 1865-ben Taskent orosz kézre került, 1867-ben pedig létrejött a Turkesztáni főkormányzóság. A kazak sztyeppe déli részei ennek a főkormányzóságnak a részei lettek, míg az északi és középső területeket 1882-től a Sztyeppei főkormányzóság fogta össze. Az 1868. évi Ideiglenes Szabályzat a sztyeppei kazak területek igazgatását katonai-polgári keretbe helyezte, az 1891. évi Sztyeppei Statútum pedig

megszilárdította a főkormányzósági rendszert. A kormányzók, kerületi főnökök és rendőri szervek alá rendelt közigazgatás a helyi lakosság mindennapjait egyre szorosabban ellenőrizte.

A gyarmati uralom egyik legnagyobb hatású eleme a földpolitika volt. A cári jogalkotás a kazak földeket állami tulajdonnak nyilvánította, és a kazak közösségek számára csupán használati jogot ismert el. Az 1891. évi statútum ezt megerősítette. A kazak pásztorkodó gazdaság számára a téli és nyári legelők váltogatása, a vándorlási útvonalak szabad használata alapvető volt, a cári földnyilvántartás azonban ezt a rendszert nem vette figyelembe. A hatóságok „feleslegesnek” minősített földalapból parcellákat osztottak ki telepesek számára, és gyakran éppen a kazak közösségek legértékesebb téli legelőit nyilvánították ilyennek. A legelőterület csökkenése a pásztorkodó háztartások elszegényedéséhez vezetett. A szegényebb rétegek egy része a városok és erődök közelében félig letelepedett, mezőgazdasági alkalmi munkából élő közösségekké, úgynevezett jataqokká vált. Ez a folyamat nem önkéntes modernizáció, hanem kényszerű alkalmazkodás volt, amelyet a cári adminisztráció gyakran a kazakok „letelepítéseként” és „civilizálásaként” tüntetett fel.

A paraszti betelepítés a 19. század utolsó évtizedeiben gyorsult fel. Az 1889. évi törvény engedélyezte az orosz parasztok szabad áttelepülését a sztyeppei területekre, a letelepítési hivatalok pedig állami támogatással szervezték a földek kiosztását. A Transzszibériai vasút és a hozzá kapcsolódó szárnyvonalak építése tovább növelte a betelepülők számát. A hivatalos nyilvántartások szerint a Sztyeppei főkormányzóság területén a 19. század végén több tízezer betelepült családot tartottak számon, a tényleges népességmozgás azonban ennél nagyobb lehetett, mert sokan engedély nélkül érkeztek. A betelepítés nem csupán demográfiai változást hozott: a szláv paraszti közösségek megjelenése a helyi piaci viszonyokat, a városiasodást és a földhasználatot is átalakította. A kazak lakosság egy része kénytelen volt északabbi vagy délebbre húzódó területekre vándorolni, ami tovább növelte a nemzetségi területek közötti feszültségeket.

A cári adminisztráció a kazak elit egy részét tudatosan integrálta a birodalmi hatalmi hálózatba. A szultánok, voloszty elöljárók és a cári iskolákban képzett értelmiség egy csoportja orosz rangot, fizetést és hivatali pozíciót kapott. Ez a réteg a gyarmati uralom helyi közvetítőjévé vált, és gyakran közbenjárt a közösségek és a hatóságok között. Ugyanakkor a kazak társadalomban megjelent egy új, oroszul is tudó értelmiség is, amely a 19. század végén már nemcsak a cári adminisztrációban gondolkodott, hanem a kazak nyelvű sajtó, a világi oktatás és a nemzeti önszerveződés lehetőségeit is kereste. Ez a feszültség a későbbi nemzeti mozgalom egyik előzménye lett.

Az orosz uralommal szembeni ellenállás több hullámban jelentkezett. A Belső Hordában 1836–1838 között Iszataj Tajmanov és Makhambet Ötemiszuli vezetésével tört ki felkelés, amely a kán és az orosz hatóságok szövetsége ellen irányult. A felkelést katonai erővel verték le, vezetői közül Iszataj elesett, Makhambet pedig bujdosásba kényszerült. A legnagyobb fegyveres ellenállás Keneszári Kaszimov nevéhez fűződik, aki 1837 és 1847 között a Középső zsuz és a szomszédos területek egy részén a káni hatalom visszaállításáért harcolt. Keneszári mozgalma egyszerre irányult az orosz erődök és a cári adminisztráció, valamint a riválisa kazak csoportok ellen. 1847-ben a mai Kirgizisztán területén elfogták és kivégezték. A kazak nemzeti történetírás Keneszárit nemzeti függetlenségi harcosként, a cári és szovjet narratíva sokáig lázadóként ábrázolta; a mai kutatásban mindkét kép vitatott. Az ellenállás ezen kívül kisebb, helyi felkelésekben, adómegtagadásban, a népszámlálások és az állatszámlálások szabotálásában, valamint a telepesekkel szembeni konfliktusokban is megnyilvánult. Az erőszak mértékéről a források hiányosak, az áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak, és gyakran a későbbi emlékezetpolitika is formálta őket.

A gyarmati uralom időszakában a kazak területek gazdasága fokozatosan beépült az Orosz Birodalom piaci rendszerébe. A szarvasmarha, a gyapjú, a bőr és a gabona a cári kereskedelem fontos cikkeivé váltak, az erődökből és a betelepülő városokból pedig közigazgatási és kereskedelmi

központok lettek. A déli területeken, különösen a Szir-darja mentén a gyapottermelés is növekedett. A gazdasági integráció azonban nem hozott egyenletes fejlődést: a kazak termelők gyakran alacsony áron voltak kénytelenek értékesíteni termékeiket, miközben a cári adó- és vámrendszer a birodalmi központ érdekeit szolgálta. A legelőterület csökkenése, a betelepítés és az adóterhek együttesen a hagyományos pásztorkodó gazdaság válságát mélyítették el.

A 19. század végére a kazak területek közigazgatásilag, gazdaságilag és társadalmilag is szorosan az Orosz Birodalomhoz kapcsolódtak. A cári adminisztráció kiépítése, a kánságok felszámolása, a földpolitika és a betelepítés együttesen alakították ki azt a rendszert, amelyet a kazak történetírás és a posztszovjet kutatás jelentős része gyarmati uralomként ír le. A birodalmi és szovjet történetírás ezzel szemben sokáig az „önkéntes csatlakozás” és a „fokozatos beilleszkedés” képét hangsúlyozta. A két értelmezés mögött eltérő forrásolvasatok és eltérő politikai emlékezetek állnak. A dokumentált intézményi változások – a káni hatalom megszüntetése, a katonai-polgári közigazgatás bevezetése, a földek állami tulajdonba vétele és a paraszti betelepítés – azonban önmagukban is mutatják, hogy a kazak társadalom autonómiája a 19. század folyamán drasztikusan szűkült.

### 31.3.1. Források és bizonytalanságok

A korszakra vonatkozó források alapvetően egyenlőtlenek. Az orosz oldalról rendelkezésre állnak katonai jelentések, kormányzati rendeletek, főkormányzósági iratok, adóösszeírások és az 1897. évi össz-orosz népszámlálás kötetei. Ezek a források a cári adminisztráció szempontjait tükrözik, és gyakran pontatlanul vagy lekezelően mutatják be a kazak társadalmat. A kazak oldalról kevés írott forrás maradt fenn; a nemzetségi krónikák, a szóbeli történeti énekek és az epikus hagyományok viszont fontos ellensúlyt jelentenek, még ha keletkezésük idejét és hitelességüket gyakran nehéz is megállapítani. Az utazók és tudósítók leírásai – köztük a 19. század második felében a térségben járt európai és orosz megfigyelők munkái – szintén értékesek, de saját korszakuk orientalista előfeltevéseit is magukban hordozzák.

A legnagyobb bizonytalanság a számok területén jelentkezik. A kazak lakosság létszámára, a betelepülők számára, a legelőterület csökkenésére és az ellenállási mozgalmak áldozataira vonatkozó adatok módszertanilag eltérő becsléseken alapulnak. A cári statisztikák a kazak háztartásokat adóegységek szerint vették számba, ami alulszámláláshoz vezethetett; a betelepülők egy része pedig nyilvántartáson kívül maradt. A „gyarmati uralom” minősítés is vitatott: a birodalmi és a szovjet történetírás az orosz–kazak viszonyt gyakran birodalmi bővülésként, nem pedig gyarmati alávetésként írta le, míg a kazak nemzeti történetírás és a mai nemzetközi kutatás egy része a gyarmati kereteket hangsúlyozza. A fejezet ezért nem a címkét, hanem a dokumentált folyamatokat helyezi előtérbe, és a vitát magát is a történeti megismerés részének tekinti.

### 31.3.2. Rövid összefoglaló

A kazak zsuzok a 18. században a dzsungár támadások, a belső nemzetségi vetélkedések és a nagy birodalmi nyomás metszéspontjában fokozatosan orosz befolyás alá kerültek. Az 1731-es Abülhajr-féle hűségesküt a cári udvar annexiós aktusként kezelte, a kazak elit egy része viszont katonai szövetségként értelmezte. A 19. század első felében a cári kormányzat felszámolta a káni intézményt, okrugokra, volosztyokra és aulokra osztotta a sztyeppét, és katonai-polgári adminisztrációt épített ki. A földek állami tulajdonba vétele, a kazak használati jog korlátozása és az orosz paraszti betelepítés a hagyományos pásztorkodó gazdaságot válságba sodorta, és a kazak társadalom egy részét kényszerű letelepedésre, illetve belső vándorlásra késztette. Az orosz uralommal szembeni ellenállás – köztük Iszataj Tajmanov és Makhambet Ötemiszuli,

majd Keneszári Kaszimov felkelése – nem tudta megállítani a birodalmi integrációt, de a kazak közösségek sérelmeit tartósan beírta a kollektív emlékezetbe.

### 31.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen külső katonai nyomás és belső széttagoltság könnyítette meg az orosz terjeszkedést a kazak sztyeppén a 18. században?
2. Milyen intézkedésekkel számolta fel a cári kormányzat a kazak kánságokat a 19. század első felében?
3. Hogyan változtatta meg a cári földpolitika és a paraszti betelepítés a kazak pásztorkodó közösségek életét?
4. Miért vitatott a „gyarmati uralom” kifejezés használata az orosz–kazak viszony leírásában?
5. Milyen ellenállási mozgalmak jelezték a kazak társadalom válságát a 19. században?

## 31.4. A kazak nemzeti mozgalom és az 1916-os felkelés

Kazahsztán hosszú 18–19. századi történetét az orosz birodalmi terjeszkedés, a belső sztyeppei átrendeződés és a muszlim reformmozgalmak együttesen alakították. Az orosz expanzió és a gyarmati uralom alfejezetben tárgyalt orosz hódítás és gyarmati igazgatás nyomán a 20. század elejére a kazak elit egy része már nem csupán a hagyományos nemzetségi keretekben, hanem modern, nemzeti fogalmakban is megfogalmazta a jövőt. Ez az alfejezet azt a fordulópontot vizsgálja, amikor a gyarmati elégedetlenség és a nemzeti szervezkedés találkozott a birodalom háborús összeomlásával: az 1916-os közép-ázsiai felkelést, az ebből kinövő oroszországi forradalmi folyamat kazak lecsapódását, valamint az Alash Orda autonómiatörekvését. A tárgyalás időhatárai hozzávetőleg az 1900-as évektől a polgárháború éveiig terjednek, de ahol szükséges, visszautalunk a 19. századi előzményekre.

A kazak nemzeti mozgalom születése nem volt egységes vagy zökkenőmentes folyamat. A sztyeppei társadalomban a lojalitás elsődlegesen a nemzetséghez (ru), a törzsi szövetséghez és a vallási közösséghez kötődött; a „kazak” megnevezés ugyan használatban volt, de hosszú ideig inkább etnikai-kulturális, semmint politikai nemzeti kategóriaként. A modern kazak nemzettudat kialakulását a 19. század végén és a 20. század elején több tényező mozdította elő: a cári adminisztráció által bevezetett területi és kormányzati keretek, az orosz nyelvű iskolákból kikerülő értelmiség, a muszlim reformmozgalom (dzsididizmus) kulturális hálózatai, valamint az orosz liberális és forradalmi eszmék sztyeppére való beszivárgása.

A kazak értelmiség egyik legfontosabb intézménye az 1917-es forradalom előtti években formálódott. A kazak nyelvű sajtó megindulása – mint például az 1913-tól megjelenő „Qazaq” (kazak) című lap – lehetővé tette, hogy az írástudó kazak elit országos fórumon vitassa meg a földkérdést, az orosz telepesek beköltözésének hatásait, az iskoláztatás nyelvét és a muszlim identitás kereteit. A „Qazaq” köréhez tartozó szerzők közül kiemelkedett Alihan Bökeihanov, aki képzett közgazdász és etnográfusként az oroszországi képviselőházi politizálásban is tapasztalatot szerzett. Mellette olyan személyiségek alkották a mozgalom későbbi vezető rétegét, mint Ahmed Baiturszinov, aki a kazak nyelvű oktatás és irodalmi nyelv kérdésével foglalkozott, valamint Mirzsakip Dulatov, aki írásaiban a kazak társadalom elmaradottságát és a gyarmati kiszolgáltatottságot egyszerre éles kritikával illette. Fontos hangsúlyozni: ők nem elsősorban szeparatisták voltak, hanem az Orosz Birodalmon belüli reformokat és a kazak autonómia bizonyos formáját keresték. A kortárs muszlim reformista hálózatokból és az orosz alkotmányos demokrata (kadet) pártból egyaránt szellemi és politikai támogatást kaptak, de saját programjukat fokozatosan a sztyeppei viszonyokhoz igazították.

Az 1905-ös oroszországi forradalom kazak földön ugyan nem hozott átfogó mozgósítást, de politikai nyitást jelentett. A kazak elit egy része petíciókkal és küldöttségekkel próbálta felhívni a cárt és a dumát a kazakok földjeit érintő orosz telepítéspolitika súlyos következményeire. Ugyanakkor a sztyeppén élő pásztorok körében a legnagyobb sérelmet nem egy-egy politikai jelszó, hanem a mindennapi megélhetés ellehetetlenülése okozta: a legelők elvétele, a telepesfalvak terjeszkedése, az adóterhek és a helyi orosz tisztviselők korrupciója. E sérelmek a kazak nyelvű sajtóban és a muszlim prédikátorok beszédeiben is egyre gyakrabban fogalmazódtak meg.

Az első világháború kitörése új helyzetet teremtett. A cári kormányzat 1916. június 25-én (a Julián-naptár szerint) rendeletet adott ki, amely a birodalom „idegen” (azaz nem orosz) lakosságát – elsősorban Közép-Ázsia, a Kaukázus és Szibéria muszlim és más nemzetiségeit – hátországi kényszermunkára rendelte. A rendelet formailag a katonai szükséghelyzetre hivatkozott, valójában azonban hatalmas emberi mozgósítást írt elő: a 19 és 43 év közötti férfiaknak lövészároképítésre, vasútépítésre és egyéb hátországi munkára kellett jelentkezniük. A dokumentált tény, hogy a rendelet ellen Közép-Ázsia több régiójában – így a mai Kazahsztán területén, Üzbegisztánban, Kirgizisztánban és a mai Türkmenisztánban – tömeges, fegyveres felkelés robbant ki. A résztvevők számát a korabeli és későbbi becslések tág határok között adják meg; a történeti szakirodalomban több százezres nagyságrendű mozgósításról és súlyos, etnikailag is vegyes erőszakhullámról van szó. A felkelés elnevezése maga is vitatott: a későbbi szovjet történetírás gyakran „1916-os nemzeti felszabadító felkelésként” emlegette, hangsúlyozva az orosz gyarmati elnyomás elleni jelleget; más értelmezések „közép-ázsiai lázadásként” vagy „felkelésként” tárgyalják, kiemelve, hogy a résztvevők nem alkottak egységes frontot, és a mozgalomban etnikai, regionális és vallási törésvonalak is megjelentek.

A kazak sztyeppén a felkelés különösen súlyos formát öltött. A kazak pásztorok és földművesek egy része az orosz telepesek és a cári adminisztráció ellen fordult, mások a kényszermozgósítás elől való tömeges menekülést választották. A kazak lakosság egy része a szomszédos kínai területekre (főként Hszincsiangba) és a déli, nehezen ellenőrizhető sztyeppei vidékekre menekült. A felkelés és a menekülthullám során bekövetkező emberveszteségre vonatkozó számok rendkívül bizonytalanok. A korabeli orosz hatósági jelentések és a későbbi történészi becslések tág intervallumot adnak; egyes munkák tízezres, mások több százezres halálos áldozatot említenek a felkelés és az azt követő megtorlás, éhínség és járványok következtében. E számok ellenőrzése ma is folyik, és a kutatás módszertani nehézségei miatt nem tekinthetők lezártnak. Ami dokumentált: a cári kormány katonai erővel válaszolt, a felkelés súlyos atrocitásokkal járt mind a résztvevők, mind az orosz telepesek, mind a semleges kazak lakosság körében, és a térség demográfiai, gazdasági és politikai egyensúlya tartósan megbomlott. A mai kazak emlékezetben az 1916-os események központi helyet foglalnak el; 2021-ben a kazak kormányzat dekolonizációs emlékezetpolitikája keretében a felkelés újraértelmezése is napirendre került, ugyanakkor a témát övező forráshiány és a korabeli etnikai erőszak kérdése óvatosságra int.

Az 1917-es oroszországi forradalom – a februári cárbukás – alapvetően új politikai teret nyitott. A sztyeppén a cári adminisztráció összeomlása egyszerre hozott szabadságot és bizonytalanságot. A kazak politikai elit ekkor lépett a nyilvános szervezkedés útjára. 1917 nyarán két kazak kongresszust tartottak: az elsőt Orenburgban, a másodikat később szintén a sztyeppei központnak számító városban. Ezeken a találkozókon formálódott az Alash mozgalom, amely a kazak lakosság politikai képviseletét és egy autonóm kazak terület megteremtését tűzte ki célul. A mozgalom neve a kazak mondai ősre és a hagyományos nemzetségi szövetségre utalt, de programja modern politikai követeléseket fogalmazott meg: nemzeti-területi autonómia, a földkérdés rendezése, kazak nyelvű oktatás, a kazak katonai alakulatok felállítása és a helyi közigazgatás kazak kézbe adása. Az Alash vezetői – Bökeihanov, Baiturszinov, Dulatov és mások – nem szakítottak teljesen az oroszországi demokratikus erőkkel, de a birodalmi kereteket már nem látták működőképesnek. A forradalmi helyzetben a hatalom gyakorlati kérdése is eldöntetlen volt: a sztyeppén párhuzamosan

működtek a bolsevikok által támogatott szovjetek, a kazak autonóm törekvések intézményei, valamint a korábbi cári adminisztráció maradványai.

Az Alash Orda megalakulását 1917 decemberére, közvetlenül az oroszországi bolsevik hatalomátvétel utánra datálják. A kazak vezetők egy része az alkotmányozó nemzetgyűlés demokratikus útjában bízott, és a bolsevik hatalomátvételt ideiglenesnek vagy illegitimnek tekintette. Mások a helyi viszonyok konszolidálására törekedtek, és a szovjet hatalommal való taktikai együttműködést sem zárták ki. Az Alash Orda kormánya Orenburgban, majd a polgárháború előrehaladtával más városokban működött; fennhatósága a gyakorlatban a kazak sztyeppe egy részére terjedt ki, és soha nem vált teljesen egységes vagy ellenőrzött területi kormányzattá. A kazak autonómia kikiáltása tehát nem egyszerű „nemzeti államalapítás" volt, hanem egy kaotikus, erőszakos polgárháborús közegben tett kísérlet a kazak többségű területek valamiféle önkormányzatának megszervezésére.

A bolsevik hatalom és az Alash Orda viszonya gyorsan átalakult. A szovjet kormányzat 1917 után a nemzeti kérdésben a „önrendelkezés" jelszavát hirdette, de gyakorlati politikája a területi autonómiák és a helyi muzulmán elitek integrálására, illetve felszámolására egyszerre játszott. A polgárháború éveiben (1918–1920) a kazak sztyeppe frontzónává vált: a fehér (antibolsevik) erők, a kozák hadseregek, a helyi kazak csoportok és a Vörös Hadsereg egyaránt harcoltak a terület ellenőrzéséért. A „fehér" erők győzelmének időszakában az Alash Orda egyes vezetői kényszerű együttműködésre léptek, mások illegalitásba vonultak; a bolsevikok pedig hol üldözték, hol tárgyaltak velük. A kazak lakosság a háború alatt újabb és újabb veszteségeket szenvedett: a hadseregek rekvirálásai, a menekülthullámok és az 1920-as évek elején tetőző éhínség a sztyeppei társadalmat a túlélés határára sodorta. A demográfiai katasztrófa pontos mértékét a forráshiány miatt csak becsülni tudjuk; a szakirodalomban több százezres, egyes interpretációkban milliós nagyságrendű emberveszteség is felmerül, de ezek a számok vitatottak és további kutatást igényelnek.

Az Alash Orda sorsa a polgárháború végén pecsételődött meg. A bolsevikok 1920-ban kikiáltották az önálló Kazak (Kirgiz) Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, amelynek határai nem feleltek meg teljesen a kazak nemzeti igényeknek, és amely a szovjet államszervezet részeként működött. Az Alash vezetői közül többen kezdetben bekerültek az új szovjet intézményekbe, és úgy vélhették, hogy a kazak kulturális és oktatási célok legalább részben megvalósíthatók. Baiturszinov és mások a kazak nyelvű iskoláztatás, a tankönyvírás és a helyi közigazgatás kazakosítása terén is szerepet vállaltak. Ugyanakkor a bolsevik párt fokozatosan felszámolta az autonóm politikai mozgásteret: az Alash Orda 1920-ban elveszítette kormányzati szerepét, tagjait a szovjet államapparátusba olvasztották, részüket később a sztálini tisztogatások során letartóztatták, kivégezték vagy munkatáborba küldték. Az Alash-örökség a szovjet korszakban hivatalosan elhallgatott vagy ellenséges színben feltüntetett téma volt; a független Kazahsztánban viszont a nemzeti történeti emlékezet egyik központi elemévé vált. A mai kazak történetírásban az Alash mozgalmat gyakran a kazak államiság első modern kísérleteként értelmezik, bár ezt az olvasatot részben a függetlenség utáni nemzetépítés igénye is formálja.

A kazak nemzeti mozgalom és az 1916-os felkelés kapcsolatát többféleképpen értelmezik a történészek. Az egyik iskola szerint a felkelés a gyarmati elnyomás elleni spontán, de történelmi szükségszerűséggel kirobbanó népi ellenállás volt, amely közvetlenül előkészítette a nemzeti politikai öntudatot és az Alash Orda programját. Egy másik értelmezés hangsúlyozza, hogy a felkelésben a nemzeti követelések mellett erős vallási és nemzetségi törésvonalak is működtek, és a mozgalom nem volt egységes. Egy harmadik, az oroszországi birodalmi válság felől közelítő irányzat az 1916-os eseményeket az első világháború általános erőszakhullámának részeként vizsgálja, kiemelve, hogy a kényszermozgósítás nem kizárólag etnikai, hanem birodalmi-katonai logikát követett. Vannak olyan munkák is, amelyek az 1916-os felkelést a későbbi szovjet nacionalizmus-kutatás előzményeként elemzik, vagy épp ellenkezőleg, a szovjet korszakban

létrehozott hősies narratíva kritikáját adják. Nincs egységes tudományos konszenzus a felkelés jellegét és hatásait illetően; a viták a forráskorpusz eltérő súlyozásából és a nemzeti, birodalmi és szovjet emlékezetpolitikák örökségéből is fakadnak.

A források köre egyenetlen. A cári adminisztráció iratai – kormányzói jelentések, katonai parancsok, bírósági anyagok – elsősorban a hatalom szemszögéből rögzítik az eseményeket. A kazak résztvevők hangja közvetlenül ritkábban hallható, mivel a sztyeppei társadalom nagy része írástudatlan volt; a későbbi szovjet gyűjtésekben rögzített visszaemlékezések, dalok és családi elbeszélések viszont fontos, bár kritikával kezelendő források. A kazak nyelvű sajtó – mindenekelőtt a „Qazaq” – a korabeli elit politikai önértelmezésének kulcsfontosságú dokumentuma, de olvasótábora korlátozott volt, és a szerkesztőség politikai irányvonala befolyásolta a közölt híreket. A szovjet korszakban keletkezett hivatalos történeti munkák forrásértékét csökkenti, hogy az 1916-os felkelést az osztályharcos és nemzeti felszabadító narratívába illesztették. A független kazak történetírás az utóbbi évtizedekben jelentős forrásfeltáró munkát végzett, de a kutatások egyenetlenek, és a téma érzékenysége miatt a publikált eredmények is eltérő hangsúlyokat kapnak.

Az ellenőrzési igényeket a szövegben is jelölni kell. Az 1916-os felkelés áldozatainak számáról, az Alash Orda tényleges területi fennhatóságáról, a polgárháborús éhínségek demográfiai hatásairól és a kazak menekülthullám nagyságáról nincs megbízható, egységes statisztika. A szakirodalomban szereplő becslések módszertana gyakran nem átlátható. A következő alfejezetekben – különösen a szovjet uralom és a kollektivizálás egységben – a szovjet hatalom kiépülésének és a kollektivizálás kazak vonatkozásainak tárgyalásakor e bizonytalanságokra vissza kell utalni. A jelen alfejezet célja nem a végleges számadás, hanem annak bemutatása, hogy a kazak nemzeti mozgalom és az 1916-os felkelés egyszerre volt a gyarmati elnyomás következménye, a birodalmi háború válsága és a modern nemzeti politizálás nyitánya. E három tényező elválaszthatatlanul összefonódott, és a későbbi 20. századi kazak történelem mindegyikből merített.

### 31.4.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet állításai eltérő bizonyossági szinteken alapulnak. Dokumentált ténynek tekinthető az 1916. június 25-i cári rendelet kiadása, a közép-ázsiai felkelés kirobbanása, az Alash mozgalom megszerveződése, az Alash Orda kormányának megalakulása, valamint a Kazak Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság 1920-as létrehozása. Ugyancsak dokumentáltak a polgárháború alapvető eseményei a régióban. Régészeti és statisztikai becslés kategóriába tartoznak viszont a felkelés és a menekülthullám áldozatszámai, a kazak lakosság demográfiai veszteségei, valamint az Alash Orda ellenőrzése alatt álló terület kiterjedésére vonatkozó adatok. A szóbeli hagyományok fontos szerepet játszanak a felkelés emlékezetének alakításában; ezeket azonban nem szabad összetéveszteni a dokumentált eseményekkel. A tudományos konszenzus abban áll, hogy a cári kormány kényszermozgósítási rendelete és az arra adott erőszakos válasz súlyos válságot idézett elő; abban azonban már nincs konszenzus, hogy az 1916-os eseményeket elsősorban nemzeti felszabadító felkelésként, gyarmati ellenállásként vagy a háborús káosz részjelenségeként értelmezzük-e. Az Alash Orda megítélése is vitatott: a független kazak nemzeti történetírás hajlamos pozitív vagy hősies képet rajzolni, a szovjet hagyomány tagadta vagy elhallgatta szerepét, a nyugati szakirodalom egy része pedig a bolsevik hatalom kiépülése felől vizsgálja. Emlékezetpolitikai állításként is azonosítható a felkelés hősi narratívája, illetve a mai kazak dekolonizációs diskurzus egyes elemei.

Ami a konkrét számokat illeti: az 1916-os felkelés áldozataira vonatkozóan nincs elfogadott, ellenőrzött statisztika. A szakirodalomban előforduló becslések tízezertől százezresig terjednek, egyes munkák ennél nagyobb veszteséget is említenek, de az adatok forrása és módszertana gyakran homályos. A kazak menekültek számát a kínai határ mentén ugyancsak eltérően adják meg; a

korabeli jelentések pontatlanok, a későbbi szovjet és kazak kutatások pedig politikai okokból is eltérően kezelték a kérdést. Az Alash Orda területi határai soha nem voltak pontosan rögzíthetők, mivel a polgárháború alatt a tényleges ellenőrzés gyorsan változott, és a kormányzati szervek nem tudták a sztyeppe teljes területét lefedni. E bizonytalanságok miatt a szövegben minden statisztikai adatot ellenőrzési igénnyel, forrásmegjelölés nélkül vagy általánosított formában adunk meg.

### 31.4.2. Rövid összefoglaló

A 20. század eleji kazak sztyeppén a gyarmati földfoglalás, az orosz telepesek beáramlása és a háborús mozgósítás együttesen robbantotta ki az 1916-os közép-ázsiai felkelést, amely súlyos emberveszteséggel és a helyi társadalom kimerülésével járt. Az 1917-es forradalom a kazak elit számára politikai nyitást hozott; ekkor szerveződött meg az Alash mozgalom, majd az Alash Orda kormánya, amely kazak autonómiát és modern nemzeti intézményeket próbált teremteni. A polgárháború azonban a sztyeppét fronttá változtatta, és a kazak autonómia kísérlete nem tudott tartós államisággá válni. A bolsevik hatalom 1920-ban létrehozta a szovjet Kazahsztán területi kereteit, felszámolta az Alash Orda önállóságát, majd vezetői egy részét beolvasztotta, más részét később üldözte. A kazak nemzeti mozgalom és az 1916-os felkelés a kazak történeti emlékezetben a gyarmati elnyomás elleni ellenállás és a modern nemzeti államiság első kísérleteként él tovább; történelmi értékelésük azonban vitatott, és a források korlátozottsága miatt a pontos folyamatokat csak részben ismerjük.

### 31.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és közigazgatási intézkedések vezettek a kazak sztyeppe elégedetlenségéhez a 19. század végén és a 20. század elején?
2. Milyen okok váltották ki az 1916-os közép-ázsiai felkelést, és miért vitatott a felkelés elnevezése és értelmezése?
3. Kik voltak az Alash mozgalom fő vezetői, és milyen politikai követeléseket fogalmaztak meg?
4. Milyen tényezők vezettek az Alash Orda kudarcához a polgárháború és a szovjet hatalom kiépülése során?
5. Melyek a fő forrástípusok és bizonytalanságok az 1916-os felkelés és a kazak nemzeti mozgalom történetének kutatásában?

# 32 Kazahsztán a szovjet és posztszovjet korban

## 32.1. A szovjet uralom és a kollektivizálás

A szovjet hatalom megszilárdítása Kazahsztánban nem egyetlen, 1917-es pillanatban történt, hanem több mint egy évtizedes, erőszakkal és intézményépítéssel összefonódó folyamat volt. A cári gyarmati rendszer és az 1916-os felkelés utáni zavaros viszonyok örökségét már a A kazak nemzeti mozgalom és az 1916-os felkelés alfejezet tárgyalta. A bolsevik hatalomátvétel után a sztyeppén a polgárháború, a helyi autonómiatörekvések, a paraszti ellenállás és a központi irányítás küzdelme egyszerre volt jelen. Az 1920-as évek elején a szovjet kormányzat a kazak területek nagyobb részét a Kirgiz Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságba szervezte (1920), amelyet 1925-ben Kazak ASzSZR névre kereszteltek; a kazakokat ekkoriban az orosz és a korai szovjet terminológia gyakran tévesen „kirgizeknek” nevezte. A közigazgatási átalakítás egyszerre szolgálta a birodalmi örökség felszámolását és a bolsevik hatalom központosítását. A helyi kazak értelmiség egy része, az Alash Orda mozgalom örököse, kezdetben együttműködött a szovjet intézményekkel, remélve, hogy a forradalom kulturális és autonóm jogokat hoz. Turar Riszkulov és más nemzeti kommunisták az 1920-as években bírálták a központi gazdaságpolitikát, és a kazak intézmények erősítését követelték. Ezek a hangok azonban a sztálini fordulat előestéjén egyre inkább gyanússá váltak.

A szovjet hatalom megszilárdításának másik eszköze a gazdasági kisajátítás volt. Az 1920-as évek első felében az új gazdaságpolitika (NEP) átmeneti teret engedett a magángazdálkodásnak, de a gabonabeszerzési válságok, a piaci árak és az állami elvonások közötti feszültség folyamatosan nőtt. Kazahsztánban a helyzetet súlyosbította, hogy a lakosság jelentős része, különösen a kazak vidéki közösségek, továbbra is a nomadizmus és a külterjes állattartás hagyományos keretei között élt. A szovjet politika ezt a termelési módot nem pusztán gazdasági kérdésnek, hanem ideológiai ellenségnek tekintette: a „nomád patriarchális-feudális viszonyokat” a szocialista átalakulás akadályaként írták le. Ez a szemlélet nem volt előzmények nélküli; a cári adminisztráció szintén a letelepítést tartotta kívánatosnak, de a szovjet rendszer a kérdést a központi tervezés és a kényszerítés eszközeivel oldotta meg.

A kollektivizálás Kazahsztánban ezért kettős arculatú volt: egyszerre jelentette a mezőgazdaság szovjet mintájú átszervezését és a nomadizmus erőszakos felszámolását. Az 1920-as évek végén indult kampányok során a tehetősebb pásztorokat, illetve a hagyományos nemzetségi elöljárókat „kuláknak” bélyegezték, vagyonukat, állatállományukat elkobozták, családjaikat gyakran kitelepítették. A „dekulákosítás” a kazak társadalom belső hierarchiáját is szétzúzta: a nemzetségi szolidaritás, a téli-nyári legelőváltás, a közös állatcsordák és a rokonsági alapú földhasználat rendszere rövid idő alatt összeomlott. A szovjet káderek a kolhozokba és szovhozokba való belépteteést erőltették, a pásztorokat állandó településekre kényszerítették, miközben az állatállomány takarmányozása, a legelőgazdálkodás és a vízellátás új körülményei nem voltak megteremtve. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a rekvirálás és a letelepítési kampány nyomán a kazak állatállomány drasztikusan, a korábbi létszám töredékére csökkent. A hivatalos szovjet statisztikák is hatalmas visszaesést mutatnak, bár módszertani okokból a pontos számok vitatottak.

Az állatállomány pusztulása és a gabonabeszerzési terhek együttesen vezettek az 1930–33-as kazah éhínséghez. Az éhínség okai között a természeti aszály is szerepet játszott, de a történeti

szakirodalom túlnyomó része a fő okot a szovjet politika rekvirálási gyakorlatában, a nomád gazdaság szétverésében és a kényszerű letelepítésben látja. A helyi párttitkár, Filipp Goloscsekin által irányított „kis október” politika a kazak lakosság életmódjának gyors felszámolását tűzte ki célul. A kolhozokba kényszerített családok élelmiszer-tartalékait lefoglalták, a magángazdaságokat megszüntették, és aki ellenállt, azt ellenségként kezelték. A halálesetek, a kitelepítések és a tömeges menekülés következtében a kazak lakosság száma jelentősen csökkent. A demográfusok többsége a közvetlen halálos áldozatok számát 1,3–1,5 millióra teszi; egyes újabb becslések ennél magasabb, akár 2 milliót is meghaladó számot valószínűsítenek. A teljes népességcsökkenés – a Kínába, Mongóliába és a Szovjetunió más részeire irányuló menekülést is beszámítva – ennél is nagyobb lehetett. A menekültek számát egyes kutatások több százezerre becsülik, de a határátlépések dokumentálása hiányos. Fontos, hogy ezek a számok részben statisztikai becslések, részben az utólagos demográfiai rekonstrukciókból származnak, és a források hiánya miatt nem kezelhetők pontos mérésként.

Az éhínség időszakában a szovjet hivatalos szervek a helyzet súlyosságát sokáig tagadták vagy bagatellizálták. A központi sajtó a „kulákság szabotázsáról” és a „természeti csapásokról” írt, miközben a helyi káderek továbbra is teljesítették a gabona- és húsbeszolgáltatási terveket. A kazak értelmiség egy része, köztük a korábban a szovjet hatalommal együttműködő kommunisták, tiltakozott a rekvirálás ellen, és a helyi adottságok figyelembevételét követelte. Vezetőiket azonban az 1930-as években ellenforradalmi tevékenységgel vádolták, letartóztatták, kivégezték vagy kényszermunkatáborba küldték. A „nagy terror” 1937–38-as hulláma Kazahsztánban különösen súlyosan érintette a kazak párt- és állami apparátust, a tudományos és kulturális elitet. A letartóztatottak jelentős részét az 58. cikkely alapján, koncepciós perekben ítélték el. A modern kazah történetírás ezt az időszakot a nemzeti értelmiség likvidálásaként tartja nyilván, bár a minősítés és a felelősség megoszlása továbbra is kutatási vita tárgya.

A nomadizmus felszámolása nem kizárólag gazdasági következményekkel járt. A hagyományos kazak társadalom szerveződése a nemzetségi hálózatokra, a legelőhasználati szokásokra és a pásztor-nomád életmód tapasztalati tudására épült. A kényszerű letelepítés ezeket az intézményeket rombolta le, anélkül hogy helyettük a szovjet állami és gazdasági struktúrák megfelelően működtek volna. A kolhozokban a pásztorok gyakran földművelésre alkalmatlan, vízhiányos területeken kaptak állandó lakóhelyet, a szállásváltás rendje megszűnt, a takarmányozás nem volt megoldott. A tömeges állatpusztulás tehát nem elsősorban a természeti csapások, hanem a termelési rend erőszakos megváltoztatásának következménye volt. A szovjet modernizációs narratíva mindezt „civilizációs fejlődésként” igyekezett bemutatni: a nomadizmust elmaradottságnak, a letelepítést haladásnak állította be. A mai történetírás ezt a szembeállítást kritikusan kezeli, és hangsúlyozza, hogy a nomád gazdaság saját logikával és alkalmazkodóképességgel rendelkezett, amelyet a szovjet politika figyelmen kívül hagyott.

A deportációk a szovjet uralom megszilárdításának és a kollektivizálás korszakának másik súlyos fejezetét alkotják Kazahsztánban. A kényszerű áttelepítések több hullámban érkeztek a köztársaság területére. Már az 1930-as évek elején a „kuláknak” minősített családokat hurcoltak távoli vidékekre, de Kazahsztán elsősorban a Szovjetunió más részeiről kitoloncolt etnikai csoportok célterülete lett. 1937-ben a szovjet Távol-Keletről a koreai kisebbség tagjait – dokumentált levéltári adatok szerint mintegy 170 ezer embert – erőszakkal Kazahsztánba és Üzbegisztánba szállították. A hivatalos indoklás a Japánnal szembeni határbiztonság volt, ám az intézkedés a kollektív büntetés eszköze volt. Később, a második világháború idején és közvetlenül utána, további tömeges deportálások követték: volgai németek, csecsenek, ingusok, krími tatárok, koreaiak stb. érkeztek kényszerkörülmények között. Bár ezek az események részben már a következő alfejezet A második világháború és a szovjet iparosítás időszakához tartoznak, az 1930-as évek deportálási gyakorlata és a kényszermunka-táborok rendszere már ekkor kialakult. Kazahsztánban a Gulag intézményei, mindenekelőtt a Karaganda környéki Karlag (Karagandai munkatábor) és a Sztyeplag, 1930-tól kezdve fogadták a politikai elítélteket és a „társadalmilag

idegen elemeknek” minősített csoportokat. Az Akmolinszk melletti ALZHIR (Akmolinszki tábor az árulók feleségeinek) női tábort 1938-ban hozták létre, és a „hazaárulók” családtagjait gyűjtötték össze; a rabokkal szembeni bánásmód a mai emberi jogi értelmezés szerint a kényszermunka és a megalázó bánásmód körébe tartozik.

A deportáltak és a táborlakók jelenléte átalakította Kazahsztán demográfiai és társadalmi képét. A betelepített csoportok gyakran a legnehezebb fizikai munkát végezték a bányákban, az ipari építkezéseken és a kolhozokban. A kazak lakosság – amely az éhínség és a menekülés következtében amúgy is megfogyatkozott – egyre kisebb arányúvá vált saját területén. Az 1926-os és az 1939-es népszámlálások közötti időszakban a kazakok aránya a köztársaságban számottevően csökkent; ezt a folyamatot a szovjet betelepítési politika és a nemzetközi migráció együttesen alakította. A statisztikai adatok azonban pontatlanok, mert a népszámlálások kategóriái változtak, és a kollektivizálás zűrzavarában a nyilvántartások hiányosak voltak.

A szovjet uralom megszilárdítása idején a kulturális politika is átalakult. Az 1920-as években a szovjet nemzetiségpolitika, a „korenyizacija” (gyökeresítés) keretében támogatták a kazak nyelvű oktatást, a sajtót és a nemzeti értelmiség képzését. A latin betűs kazak ábécé bevezetését (1929) a modernizáció részeként hirdették, bár a hagyományos arab írást használó vallási és világi rétegek egy része ellenállt. A kommunista párt a muszlim vallási intézményeket, a mecseteket és a medreszéket fokozatosan visszaszorította, a vagyonukat államosította, a vallási vezetőket üldözte. A kampány az 1930-as években vallásellenes erőszakba torkollott. A kazak hagyományos jogszokások, a bírói döntéshozatal (bijek) és a nemzetségi szerveződés a szovjet jogrend és adminisztráció térnyerésével marginalizálódott. A hivatalos ideológia a „maradiság” (elmaradottság) és a „feudális-patriarchális” viszonyok felszámolását hirdette, de a gyakorlatban a közösségi autonómiák megszüntetését és a központi irányítás kiterjesztését jelentette.

Az 1930-as évek közepére a szovjet hatalom Kazahsztánban intézményileg megszilárdult, de ez a megszilárdulás a társadalom szétzilálásának árán történt. A kollektivizálás, az éhínség, a deportációk és a politikai tisztogatások következtében a kazak társadalom korábbi autonóm struktúrái megsemmisültek, a vidéki lakosság jelentős része vagy meghalt, vagy elmenekült, vagy betagozódott a szovjet mezőgazdasági üzemekbe. A folyamatot a szovjet történetírás sokáig a szocialista építés szükségszerű, bár tragikus mellékkövetkezményeinek nevezte. A független Kazahsztánban ezzel szemben a korszakot a nemzeti katasztrófa emlékezetével azonosítják; a kazah parlament és több kutató az 1930–33-as éhínséget „genocídiumnak” (népirtásnak) minősítette, míg az orosz hivatalos álláspont és más történészek ezt a minősítést vitatják, részben a szándékosság bizonyításának nehézségei, részben a szovjet éhínségek általános kerete miatt. A könyv ezt a minősítést nem teszi a saját álláspontjává, de rögzíti, hogy a kazak emlékezetpolitikában meghatározó szerepet játszik.

### 32.1.1. Források és bizonytalanságok

A szovjet uralom és a kollektivizálás kazahsztáni történetének rekonstruálásában a legfontosabb források a korabeli állami és pártiratok, a népbiztosságok és a kolhoz-adminisztráció jelentései, valamint a szovjet népszámlálások és statisztikai évkönyvek. Ezek azonban erősen torzítanak: a helyi káderek gyakran szépítették a beszolgáltatási adatokat, a halálozásokat és a menekülést nem rögzítették pontosan, a népszámlálási kategóriák pedig politikailag meghatározottak voltak. A levéltári kutatások a Szovjetunió felbomlása után fokozatosan tették hozzáférhetővé a kazah ASzSZR és a központi intézmények dokumentumait, de a teljes iratanyag továbbra is hiányosan kutatható. A túlélők visszaemlékezései, a családi emlékezet és a szóbeli hagyomány különösen értékesek az éhínség és a deportálások emberi dimenziójának megismeréséhez, ám ezeket a történettudomány forráskritikailag kezeli: a későbbi narratívák, a trauma és a politikai elvárások formálhatják őket.

A halálozási adatok körül a legnagyobb a bizonytalanság. A szovjet hivatalos statisztikák az éhínség idején alulbecsülték a veszteségeket, és az utólagos demográfiai számítások is módszertani vitáktól terhesek. A kutatók a kazak lakosság 1926-os és 1939-es népszámlálási adatait, az anyakönyvi kivonatokat, a beszolgáltatási jelentéseket és a kivándorlási becsléseket kombinálják. A közölt sávok – 1,3–1,5 millió közvetlen halálos áldozat, illetve ennél magasabb összesített veszteség a meneküléssel együtt – tudományos konszenzus körébe tartoznak, de nem pontos mérések. Az állatállomány zuhanására vonatkozó adatok szintén becslések, mert a kolhozok és a magángazdaságok nyilvántartása megbízhatatlan volt. A deportáltak létszámánál a levéltári rendeletek és a vasúti szállítási jegyzékek alapján pontosabb képet kapunk, de a halálozás a szállítás közben és a megérkezés után gyakran dokumentálatlan maradt.

A minősítési viták is a forráskritika körébe tartoznak. A „genocídium” kifejezést a kazah állam és egyes történészek a Raphael Lemkin-féle definíció szerint használják, hangsúlyozva, hogy a szovjet politika célja a kazak nomád társadalom mint olyan megsemmisítése volt. Mások – köztük orosz és nyugati kutatók – arra figyelmeztetnek, hogy a szovjet éhínségek okai összetettek, a központi döntéshozatal nem feltétlenül irányult egyetlen etnikum kiirtására, és a minősítés jogi következményekkel járhat. A könyv a dokumentált eseményeket (rekvirálás, letelepítési kampány, tömeges halálozás, deportálás) tényként kezeli, míg a minősítést vitatott értelmezésként mutatja be. A szovjet narratíva, amely a „kulákság szabotázsát” és a „természeti csapásokat” okolta, ma már nem tartható, de a felelősség pontos megoszlása a központi vezetés, a helyi káderek és a gazdaságpolitika között továbbra is vita tárgya.

### 32.1.2. Rövid összefoglaló

A szovjet hatalom Kazahsztánban az 1920-as években intézményileg megszilárdult, de a kazak társadalom autonóm gazdasági és kulturális rendszereit fokozatosan felszámolták. A kollektivizálás és a nomadizmus erőszakos letelepítése az 1930-as évek elején tömeges állatpusztuláshoz és 1930–33-as éhínséghez vezetett, amelynek emberi veszteségei a becslések szerint milliós nagyságrendűek. A kazak lakosság egy része Kínába és más országokba menekült. A szovjet rendszer a helyi értelmiséget meghurcolta, a hagyományos nemzetségi és vallási intézményeket szétzúzta. Kazahsztán a Szovjetunión belüli deportálások egyik fő célterülete lett, és területén a Gulag-táborok, például a Karlag és az ALZHIR, működtek. A korszak máig meghatározza a kazak nemzeti emlékezetet és a független Kazahsztán önértelmezését.

### 32.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Miért tekinthető a szovjet hatalom kazahsztáni megszilárdítása fokozatos folyamatnak, és milyen szerepet játszott benne az Alash Orda mozgalom?
2. Milyen gazdasági és ideológiai okai voltak a nomadizmus erőszakos felszámolásának a kollektivizálás során?
3. Milyen fő okai voltak az 1930–33-as kazah éhínségnek, és miért bizonytalanok a halálos áldozatokra vonatkozó becslések?
4. Mely etnikai csoportokat deportáltak Kazahsztánba az 1930-as években, és hogyan működött a Gulag-rendszer a köztársaság területén?
5. Hogyan viszonyul a „genocídium” minősítés a dokumentált tényekhez, és miért vitatott ez a fogalom a történetírásban?

## 32.2. A második világháború és a szovjet iparosítás

A második világháború kitörése és a Szovjetunió elleni 1941-es német támadás alapvetően átalakította a Kazah Szovjet Szocialista Köztársaság gazdasági szerepét. A köztársaság – amely az 1930-as évek kollektivizálása és az 1930–1933-as éhínség után még mindig súlyos társadalmi traumákat hordozott – a szovjet hadigazdaság egyik legfontosabb hátországi bázisává vált. Az alfejezet a háborús evakuációval, a szovjet iparosítással, a szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telep működésével, valamint a környezeti és egészségügyi következményekkel foglalkozik, nagyjából 1941-től a szovjet korszak végéig. A tárgyalás során meg kell különböztetni a dokumentált tényeket a szovjet statisztikai beszámolóktól, a későbbi tudományos becslésektől és a helyi közösségek emlékezetétől.

### A háborús evakuáció és az ipari átállás

1941 nyarán a német támadás nyomán a szovjet Állami Védelmi Bizottság hatalmas ipari áttelepítési programot indított. A dokumentált szovjet határozatok és a háború utáni hivatalos összefoglalók szerint több száz üzemet evakuáltak a megszállt vagy fenyegetett nyugati területekről a keleti régiókba, köztük a Kazah SZSZK-ba. A korabeli iratok és a későbbi levéltári kutatások alapján elsősorban a mai Almati (akkor Alma-Ata), Karaganda, Simkent, Uralszk és Szemipalatyinszk környéke fogadott be gépgyárakat, textilüzemeket, élelmiszeripari létesítményeket és hadiipari kapacitásokat. A pontos üzemszám és az evakuált munkások létszáma azonban statisztikai becslés: a szovjet beszámolók rendszerint a teljesítményt hangsúlyozták, és a különböző irattípusok eltérően sorolják be az üzemeket, a gépsorokat és a felszerelést.

A hátországi termelés felfutása a kazahsztáni nyersanyagbázisra épült. A karagandai szénmedence, a Balkas-tó környéki réztermelés, a kelet-kazahsztáni ólom- és cinkbányászat, valamint az Embavidék olajkészletei a hadigazdaság kulcsfontosságú elemeivé váltak. A bányászatot és a kohászatot rendkívüli munkakörülmények között, gyakran kényszermunkával, a Gulag táborrendszeréhez tartozó Karlag és más helyi táborok foglyaival, valamint a háború alatt deportált közösségek – például volgai németek, csecsenek, koreaiak – tagjaival bővítették. Azt, hogy az evakuált üzemek és a helyi bányák pontosan hány embert foglalkoztattak, és hogy közülük hányan haltak meg, a levéltári adatok hiányossága miatt nem lehet megbízhatóan megállapítani; a túlélői visszaemlékezések és a részleges dokumentumok alapján a veszteségek jelentősek voltak.

A kazahsztáni mezőgazdaságot a háború alatt kötelező beszolgáltatásokkal terhelték. A kolhozoknak és a szovhozoknak gabonát, húst és más terményeket kellett szállítaniuk a front és a városi lakosság számára. A polgári fogyasztást visszafogták, és a helyi lakosság, különösen a vidéki területeken, gyakran élelmiszerhiánnyal küzdött. A háborús termelési statisztikák – például a szén, réz, ólom és olaj kitermelésére vonatkozó adatok – a szovjet statisztikai évkönyvekben szerepelnek, de ezeket a tervgazdasági jelentéstétel torzíthatta, és a termelési felfutás mértékét a történeti irodalom vitatottan ítéli meg.

A mozgósítás is mélyen érintette a köztársaságot. A leggyakrabban idézett becslések szerint a Kazah SZSZK-ból több mint egymillió embert hívtak be a Vörös Hadseregbe; a halottak, eltűntek és megsebesültek száma magas volt, de a pontos adatok a szovjet hadi nyilvántartások és a későbbi becslések közötti eltérések miatt bizonytalanok. A hátországi iparban és mezőgazdaságban nők, idősek és fiatalok vették át a frontra vonult férfiak helyét. A szovjet propaganda a hátországi hősies munkát hangsúlyozta; a visszaemlékezések ehhez képest gyakran a kimerültségről, az éhezésről és a kényszerű munkáról szólnak.

### A szovjet iparosítás a háború után

A második világháború után a szovjet ötéves tervek Kazahsztánt továbbra is elsősorban nyersanyag- és energiaforrásként kezelték. A nehézipar – szénbányászat, színesfémkohászat, vas- és acélgyártás, valamint a vegyipar – gyors bővítése a moszkvai központi tervezés része volt.

A Karagandai Kohászati Kombinát, a Balkasi Rézkohászati Kombinát és a kelet-kazahsztáni ólom-cink kombinátok a szovjet ipar fontos szereplőivé váltak. A termelési kapacitás növekedése a szovjet statisztikai jelentésekben látványos eredményként jelenik meg, de ezek az adatok elsősorban a tervteljesítést mérik, nem a munka- és életkörülményeket, a környezeti károkat vagy a helyi közösségek érdekeit.

A háború után kezdődött meg a szűzföld-program, amely az észak-kazahsztáni sztyeppéken nagy kiterjedésű szántóföldek létrehozásával a gabonatermelés gyors növelését célozta. Az 1954-től kibontakozó kampány következtében több millió hektárnyi legelőt törtek fel, és jelentős számú – elsősorban orosz és ukrán – betelepülő érkezett a köztársaságba. A szovjet népszámlálási adatok szerint a kazakok a köztársaság lakosságán belül a szovjet korszak közepén kisebbségbe kerültek; ez a demográfiai változás dokumentált statisztikai tény, de a mögöttes migrációs politika és annak következményei a történeti irodalomban vitatottak. A szűzföld-program rövid távon valóban növelte a gabonamennyiséget, ugyanakkor talajeróziót, szélviharokat és a hagyományos nomád állattartás további visszaszorulását okozta.

Az iparosítás másik meghatározó eleme a hadiipar és az atomipar volt. Kazahsztán területén jelentős uránlelőhelyeket tártak fel, és a szovjet atomprogram számára bányászták az uránt, dolgozták fel az ércet. A mai Kürcsatov város környékén kialakított szemipalatyinszki kísérleti telep az atomfegyver-fejlesztés központi helyszíne lett. Emellett a Bajkonuri űrrepülőtér 1955-ös alapítása és a szovjet űrprogram is Kazahsztánhoz kötődött: innen indították az első műholdat 1957-ben, majd Jurij Gagarint 1961-ben. A szovjet űr- és atomprogram tudományos-technikai eredménynek számított, de a helyi lakosság számára a katonai jelenlét, a titkosság és a környezeti kár mindennapi valóság volt. Az ipar- és haditelepek fejlesztése városokat növesztett, vasutakat és lakótelepeket hozott létre, de a beruházások iránya Moszkvából dőlt el, és a kitermelő ágazatok túlsúlya a köztársaságot a szovjet birodalom nyersanyag-perifériájává tette.

### A szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telep

A Szovjetunió Minisztertanácsa 1947-ben döntött egy titkos nukleáris kísérleti telep létrehozásáról az akkori Szemipalatyinszki területen, a mai Abaj régióban. Az első szovjet nukleáris robbantást – „Első villám” néven – 1949. augusztus 29-én hajtották végre a poligonon. Ez a dokumentált tény a szovjet atomprogram kulcsfontosságú eseménye volt, és a hidegháborús nukleáris fegyverkezés kezdetét jelentette.

A kísérleti telep működése 1949 és 1989 között zajlott. A leggyakrabban hivatkozott kazah kormányzati és nemzetközi összesítések szerint összesen 456 nukleáris robbantást hajtottak végre; ebből 116 légköri vagy felszíni, a többi föld alatti kísérlet volt. Az összesített szám statisztikai becslés, mert a szovjet katonai levéltárak, a kazah függetlenség utáni adatbázisok és a nemzetközi kutatások a kísérletek, robbantások és egyéb nukleáris műveletek besorolását tekintve részben eltérnek. A légköri kísérleteket 1963-ig folytatták, amikor a részleges atomcsend-egyezmény megtiltotta a légkörben, a világűrben és a víz alatt végzett nukleáris robbantásokat; ezt követően a kísérletek túlnyomó többsége föld alatt történt.

A poligon területét hozzávetőleg 18 ezer négyzetkilométerre becsülik, de a hivatalos határok és a tényleges sugárterhelés kiterjedése nem azonos. A szovjet hatóságok évtizedeken át titokban tartották a kísérleteket, és a közeli települések lakosságát nem, vagy csak részben telepítették ki. A kazah függetlenség után megnyílt levéltári iratok és a túlélői beszámolók egyértelművé tették, hogy a robbantások idején emberek éltek és dolgoztak a kísérleti mezőkön belül és azok közvetlen közelében, továbbá a levegőbe került radioaktív anyagok a széljárástól függően távolabbi falvakat is elértek. A szovjet tudományos intézmények és katonai hatóságok egyes jelentései mérték a környezeti szennyezést, de ezek az adatok hosszú ideig titkosítottak maradtak, és a lakosságot nem tájékoztatták a kockázatokról.

A szemipalatyinszki poligont 1991. augusztus 29-én kazah elnöki rendelettel zárták be, miután a kazah társadalmi mozgalmak, köztük az „Nevada–Szemej” mozgalom, nemzetközi figyelmet keltettek. Kazahsztán később lemondott a területén maradt szovjet nukleáris fegyverekről. Az ENSZ az augusztus 29-ét a nukleáris kísérletek elleni nemzetközi nappá nyilvánította. A bezárás dokumentált tény, de a kísérletek teljes körű egészségügyi és környezeti következményeinek feltárása a mai napig nem zárult le.

**A környezeti és egészségügyi hatások**

A szemipalatyinszki kísérletek következményei súlyos és hosszan tartó terhet jelentettek a kelet-kazahsztáni lakosságnak. A föld alatti és légköri robbantások radioaktív izotópokat juttattak a talajba, a vízbe, a növényzetbe és az állatokba. A szovjet időszakban hivatalosan gyakran tagadták vagy elhallgatták a lakossági sugárterhelést; a betegségstatisztikák titkosak, hiányosak vagy torzítottak voltak. A függetlenség után végzett kazah és nemzetközi epidemiológiai vizsgálatok – köztük a Japánból és más országokból származó kutatók munkái – a kísérleti telep környékén magasabb pajzsmirigyrák-, leukémia- és egyéb daganatos megbetegedési arányokat mutattak ki, és a születési rendellenességek halmozódását is dokumentálták egyes településeken. Ugyanakkor a teljes áldozatszámra vonatkozó becslések rendkívül széles sávban mozognak, mert a sugárterhelés egyéni dózisainak rekonstruálása nehéz, a lakosság jelentős része vándorolt, és más környezeti szennyező anyagok is jelen voltak. A kazah és nemzetközi tudományos konszenzus szerint a kísérletek bizonyíthatóan hozzájárultak a térség egészségügyi válságához, de a halálozások és megbetegedések pontos száma nem ismert.

A nukleáris kísérletek mellett a szovjet iparosítás más környezeti károkat is okozott. A színesfém-kohászat – különösen a kelet-kazahsztáni ólom- és cinküzemek, valamint a karagandai és balkasi kombinátok – nagy mennyiségű nehézfémet, kén-dioxidot és port bocsátott ki. A talaj, a folyók és a levegő szennyezése több ipari központban krónikus légzőszervi és egyéb megbetegedéseket okozott. A bányászati meddőhányók és zagytározók ma is radioaktív és mérgező anyagokat tartalmaznak; ezek helyreállítása a független Kazahsztán fontos, de részben megoldatlan környezetpolitikai feladata. A környezeti adatok értelmezése azonban vitatott: a szovjet kori mérési sorozatok hiányosak, a későbbi vizsgálatok különböző módszertannal készültek, és a szennyezés egy része más – például bányászati, vegyipari – tevékenységből származott.

A Bajkonuri űrrepülőtér működése is vitatott környezeti kérdés. Az indítások során használt mérgező hajtóanyagok maradványai a rakétafokozatok leválási zónáiban szennyezték a talajt és a vizeket. A helyi közösségek és egyes környezetvédők szerint ez egészségügyi panaszokat okozott; a hivatalos orosz és kazah álláspontok ennek mértékét eltérően ítélik meg. A szovjet űrprogram katonai és tudományos sikerei mellett a helyi lakosság gyakran hátrányos következményekkel szembesült.

A szovjet iparosítás tehát egyszerre hozott létre modern ipari bázist, és hagyott maga után súlyos környezeti, egészségügyi és társadalmi terheket. A mérleg megítélése a történeti irodalomban vitatott: egyes értelmezések a modernizációt, az iparosítást és a tudományos-technikai eredményeket helyezik előtérbe, mások a gyarmati jellegű nyersanyag-kitermelést, a környezetrombolást és a helyi lakosság egészségének feláldozását hangsúlyozzák. A dokumentált események – a kísérletek végrehajtása, az üzemek működése, a bányászat kiterjedése – nem vitatottak; az értelmezések abban térnek el, hogy a szovjet rendszer fejlődési vagy kizsákmányoló jellegét tartják-e meghatározónak.

### Források és bizonytalanságok

A háborús evakuációra és a szovjet iparosításra vonatkozóan a fő forrástípusok a szovjet állami és pártiratok, az ötéves tervek és statisztikai évkönyvek, a vállalati jelentések, valamint a későbbi levéltári feldolgozások. A szovjet termelési adatok dokumentált statisztikai források, de propaganda- és tervteljesítési célú torzításuk miatt a tényleges teljesítmény rekonstruálása becslést

igényel. Az evakuált üzemek számára, a mozgósítottak létszámára és a háborús veszteségekre vonatkozó adatok szintén becslések, mert a nyilvántartások hiányosak, és az egykori közigazgatási határok eltérnek a maitól.

A szemipalatyinszki kísérleti telepre vonatkozó források részben szovjet katonai és tudományos iratok, részben a kazah függetlenség után hozzáférhetővé vált levéltári anyagok, részben túlélők visszaemlékezései. A robbantások száma statisztikai becslés; az egyes kísérletek pontos dózisadatai pedig gyakran hiányosak. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, az Egészségügyi Világszervezet és a tudományos akadémiai kutatások egyaránt foglalkoztak a térséggel, de a teljes egészségügyi hatás nem számszerűsíthető pontosan. A szovjet hatóságok évtizedekig tagadták a károkat, ezért a hivatalos korabeli egészségügyi adatok nem tekinthetők megbízható alapnak. A függetlenség utáni kutatások módszertani nehézségei miatt a környezeti és egészségügyi következményekre vonatkozó kijelentések tudományos konszenzuson alapulnak, de több részletben vitatott értelmezések is léteznek.

A szóbeli hagyomány és a túlélői emlékezet fontos forrása annak, ahogyan a helyi közösségek megélték a háborút, az iparosítást és a nukleáris kísérleteket. Ezeket nem szabad összetéveszteni a statisztikákkal, de történeti értékük abban áll, hogy rögzítik azokat a tapasztalatokat, amelyek a hivatalos iratokból hiányoznak.

### Rövid összefoglaló

A második világháború idején a Kazah SZSZK a szovjet hadigazdaság fontos hátországi bázisává vált: evakuált üzemeket fogadott, bányászatát és mezőgazdaságát a front szolgálatába állította, és lakosságát tömegesen mozgósította. A háború utáni szovjet iparosítás – a nehézipar, a szűzföld-program, az atom- és űrprogram – tovább növelte a köztársaság nyersanyag-termelő szerepét, de a modernizációt súlyos környezeti károk és társadalmi egyenlőtlenségek kísérték. A szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telep 1949 és 1989 közötti működése, valamint a színesfémkohászat és a bányászat szennyezése tartós egészségügyi és ökológiai következményekkel járt. A pontos áldozatszámok és a teljes környezeti kár ma sem ismertek; a források sokszínűsége és hiányosságai miatt a történetírás a dokumentált tények, a statisztikai becslések és a vitatott értelmezések közötti különbségtételre kényszerül.

### Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott Kazahsztán a szovjet hadigazdaságban a második világháború alatt?
2. Melyik szovjet gazdaságpolitikai programok alakították át a kazah sztyeppét a háború után, és milyen következményekkel?
3. Mikor hozták létre a szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telepet, és miért tekinthető a robbantások száma statisztikai becslésnek?
4. Miért nehéz pontosan megállapítani a nukleáris kísérletek és a szovjet ipari szennyezés egészségügyi hatásait?

## 32.3. A függetlenség és Nazarbajev

Kazahsztán 1991. december 16-án kiáltotta ki függetlenségét, és ezzel a Szovjetunió utolsó tagköztársaságaként lépett a nemzetközi porondra. A szovjet időszak iparosítása, a kollektivizálás traumái és az 1986-os almati tüntetések emlékezete – amelyeket a A szovjet uralom és a kollektivizálás tárgyal – mély nyomot hagyott a társadalomban. Az 1991 utáni negyedszázadot Nurszultan Nazarbajev elnök neve fémjelzi, aki már 1989 óta a Kazah Kommunista Párt első titkára, 1990-től a köztársaság elnöke volt. Ez az alfejezet a független Kazahsztán első három évtizedét tekinti át: a politikai centralizáció, az olajgazdaság kiépítése és a soknemzetiségű

társadalom nemzetépítő kísérlete áll a középpontban. A korszak 2019-ig tart, amikor Nazarbajev lemondott elnöki tisztségéről, de öröksége és az utódlás körüli viták a 2022. januári zavargásokig és azon túl is meghatározóak maradtak.

A függetlenség kikiáltása nem előzmény nélküli. A Szovjetunió 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlete után a köztársaságok sorra nyilvánították ki szuverenitásukat. Kazahsztán Legfelsőbb Tanácsa 1991. december 16-án fogadta el az állami függetlenségről szóló alkotmányos törvényt, miután a szovjet államszövetség felbomlása már eldöntött tény volt. Dokumentált tény, hogy Nazarbajev eleinte a megreformált unió híve volt, és csak akkor lépett a függetlenség útjára, amikor a moszkvai központ összeomlása elkerülhetetlenné vált. A Szovjetunió felbomlásának jogi lezárásakor, 1991. december 21-én Alma-Atában a tizenegy utódállam vezetője aláírta a Független Államok Közösségének alapító nyilatkozatát; ez a találkozó Kazahsztánt is a posztszovjet térség új rendjének egyik formálójává tette. A függetlenség első éveiben az ország megtartotta az 1978-as szovjet alkotmány egyes kereteit, miközben 1993-ban új alkotmányt fogadott el, amely a szovjet rendszerhez képest elnöki köztársaságot hozott létre. Az 1995. augusztus 30-án népszavazással elfogadott második alkotmány tovább erősítette az elnöki jogköröket, és a politikai rendszer alapjává vált. A szavazás hivatalos eredményét a kormányzat többségi támogatásként közölte, de független megfigyelők szerint az eljárás nem volt teljesen szabad és versengő; ez utóbbi vitatott értelmezés, mivel a hivatalos álláspont szerint a népszavazás legitim volt.

A politikai centralizáció már az 1990-es évek közepén megfigyelhető volt. Nazarbajev elnök fokozatosan csökkentette a parlament szerepét, és 1995-ben, egy alkotmánybírósági döntésre hivatkozva, feloszlatta a Legfelsőbb Tanácsot, majd új választásokat írt ki. Az 1995 decemberében megválasztott kétkamarás parlament – a Szenátus és a Mazsilisz – ettől kezdve az elnöki akarat kiszolgálója volt. A politikai ellenzéket változatos módon szorították ki: egyes pártokat nem jegyeztek be, másokat bírósági úton feloszlattak, a médiát pedig állami tulajdonú holdingokon keresztül ellenőrizték. Dokumentált tény, hogy az 1999-es elnökválasztáson a fő ellenzéki jelöltet, Akezsam Kazhegeldint technikai okokra hivatkozva kizárták, és Nazarbajev a szavazatok elsöprő többségét szerezte meg – a hivatalos adatok szerint közel 80 százalékot, de nemzetközi megfigyelők szerint a választás nem felelt meg a demokratikus normáknak. Az elnök 2007-ben alkotmánymódosítást kezdeményezett, amely megszüntette a hivatali idő korlátját számára, és kizárólagos jogot adott neki, hogy élete végéig tisztségben maradhasson; ez a módosítás a nemzetközi jogi elemzők szerint a személyi hatalom intézményesítését jelentette. A 2010-ben elfogadott törvény Nazarbajevet „a nemzet vezetőjének” (Elbaszi) nyilvánította, és törvényi mentességet biztosított számára és családjának. Ezek a lépések a politikai centralizáció dokumentált tényei, ám az értékelésük vitatott: a kormányzat a stabilitást és a posztszovjet káosz elkerülését hangsúlyozza, míg a kritikusok a tekintélyuralom kiépítését látják benne.

A gazdaságpolitika szorosan összefonódott az olaj- és földgázkitermeléssel. Kazahsztán a világ egyik jelentős szénhidrogén-készletével rendelkezik; a Tengiz-mező kőolajkészletét már a szovjet időszakban felfedezték, de a kitermelését a nyugati technológia és tőke bevonásával az 1990-es években kezdték felfuttatni. Dokumentált tény, hogy 1993-ban a kormány aláírta az első nagy külföldi olajkitermelési megállapodást a Chevron vezette konzorciummal a Tengiz-mezőre. A később feltárt kasagani mező – a világ egyik legnagyobb tengeri olajmezője – fejlesztése 2000 után kezdődött, és a technikai nehézségek, valamint a költségtúllépések miatt évekig csúszott; ez a projekt jól mutatja a kazah olajipar sebezhetőségét. Az olajbevételek kezelésére a kormány 2000-ben létrehozta a Nemzeti Alapot, amely a nyersanyag-export jövedelmének egy részét elkülönítette a költségvetési stabilitás érdekében. A statisztikai adatok szerint a 2000-es években a kazah GDP évi átlagban 8–10 százalékkal nőtt, ami a térség egyik leggyorsabb bővülése volt; ezeket a számokat azonban módszertani bizonytalanságok terhelik, mert a nem megfigyelt gazdasági tevékenység és az olajár-ingadozások jelentős torzítást okoznak. A szegénység aránya a hivatalos statisztikák szerint drámaian csökkent, de a jövedelmi egyenlőtlenségek nőttek – a Gini-együttható becslései 0,3 körülről 0,4 fölé emelkedtek a 2010-es évekre. A tudományos

konszenzus szerint a kazah gazdaság az olajfüggőség miatt sebezhető: a 2008-as válság, majd a 2014-es olajár-összeomlás és a 2020-as Covid-világjárvány is rámutatott a diverzifikáció hiányára. A kormány több ízben hirdetett ipari és innovációs programokat, de a nyersanyagexport továbbra is az állami bevételek meghatározó része maradt; ennek pontos arányát a mindenkori statisztikai évkönyvek alapján lehet ellenőrizni.

A soknemzetiségű társadalom kérdése a független Kazahsztán egyik legérzékenyebb témája. A szovjet időszak kitelepítései és betelepítései következtében a kazahok a köztársaságon belül kisebbségbe kerültek a 20. század közepére; az 1989-es népszámlálás szerint a kazahok aránya mintegy 40 százalék volt, az oroszoké hasonló nagyságrendű, emellett jelentős ukrán, német, ujgur, koreai és tatár közösségek éltek. A függetlenség után a nemzetépítés a kazah nyelv és kultúra megerősítését tűzte ki célul, de az orosz nyelv továbbra is széles körben használatos maradt. Az 1995-ös alkotmány a kazahot tette államnyelvvé, az oroszt pedig a hivatalos érintkezésben használható nyelvként ismerte el. A nyelvpolitika végrehajtása fokozatos volt, és a gyakorlatban az orosz dominanciája megmaradt, különösen a városokban és az üzleti életben. A kazahosítás – a kazah nyelv és a kazah identitás előtérbe helyezése – azonban feszültségeket szült az orosz és más nem kazah közösségekben, akik közül sokan kivándoroltak. A statisztikai adatok szerint az 1990-es években százezres nagyságrendű orosz, német és más nem kazah lakos hagyta el az országot; a kivándorlás pontos számát a népszámlálások és a migrációs statisztikák alapján lehet becsülni, és a módszertani különbségek miatt a becslések eltérnek. A kormányzat a soknemzetiségű állam képét igyekezett fenntartani, például a Kazahsztáni Népek Közgyűlése nevű, elnöki felügyelet alatt álló testület révén, amely a kisebbségi kultúrák támogatását szolgálta. Ugyanakkor a politikai hatalom a kazah elit kezében összpontosult, és a nem kazah csoportok politikai képviselete korlátozott maradt. Ez a feszültség a 2020-as években is jelen van, amikor a kazah nyelvű nacionalista csoportok és az oroszbarát erők egyaránt megfogalmazzák sérelmeiket; ezek az álláspontok emlékezetpolitikai állításoknak is tekinthetők, mivel a múlt értelmezése (például a szovjet időszak oroszosítása vagy a kazah áldozatok emlékezete) központi szerepet játszik.

A főváros áthelyezése Almatiból Asztanába (akkori nevén Akmola) 1997-ben a nemzetépítés egyik szimbolikus lépése volt. A hivatalos indoklás szerint az új főváros közelebb helyezi az ország középpontját az északi, orosz többségű régiókhoz, és erősíti a területi integritást; a kritikusok szerint a döntés személyes hatalmi érdekeket szolgált, és hatalmas költségekkel járt. Az város 1998-ban kapta az Asztana nevet, majd 2019-ben, Nazarbajev lemondása után, tiszteletére Nur-Szultánra nevezték át, 2022-ben pedig – egy elnöki rendelettel – visszakapta az Asztana nevet. A névadások és visszanevezések önmagukban is jelzik a Nazarbajev-kultusz emelkedését és annak 2022 utáni visszaszorulását. Az Asztanában felépített monumentális épületek – például a Bajterek-torony és a Béke és Egyetértés Palotája – az olajbevételek által finanszírozott modernizáció és az elnöki hatalom reprezentációi. A városépítés hátterében álló vállalkozói körök és a politikai elit összefonódása a korrupcióval kapcsolatos viták középpontjába került; a Transparency International korrupcióérzékelési indexe a 2000-es években Kazahsztánt a világ legkorruptabb országai közé sorolta, ami a kormányzati átláthatóság dokumentált hiányát jelzi, bár a konkrét ügyek bizonyítása gyakran nehéz.

Az emberi jogok és a politikai szabadságjogok helyzete a Nazarbajev-korszakban nemzetközi szervezetek, például az Amnesty International és a Human Rights Watch jelentéseiben rendszeresen visszatérő téma volt. Dokumentált tény, hogy a békés tüntetéseket gyakran erőszakkal oszlatták fel, újságírókat és ellenzéki aktivistákat börtönöztek be, és a választásokat nemzetközi megfigyelők rendre nem szabadnak és nem tisztességesnek minősítették. A 2011. decemberi zsanaozeni események – amikor a Mangisztau régió olajipari városában a sztrájkoló munkások tüntetését a rendőrség és a hadsereg leverte – a hivatalos adatok szerint legalább 16 halálos áldozatot követeltek, de a független becslések ennél magasabb számot valószínűsítenek. A kormányzat a zavargásokat külföldi erők beavatkozásával magyarázta, míg a munkások és a jogvédők a szociális

követelések békés jellegét hangsúlyozták; ez a vita mindmáig megosztja a kazah társadalmat és a nemzetközi közvéleményt. A zsanaozeni sortűz a Nazarbajev-korszak egyik legmélyebb társadalmi traumája, és a 2022. januári országos zavargások előzményeként is értelmezhető.

Nazarbajev 2019. március 19-i lemondása hivatalosan az elnöki tisztségről történő önkéntes távozás volt, de a hatalom átadása nem jelentett teljes visszavonulást. A lemondás után megtartotta a Nemzetbiztonsági Tanács elnöki tisztségét és a kormányzó Nur Otan párt befolyását, és továbbra is „a nemzet vezetője" cím birtokosa maradt. Utódja, Kaszim-Zsomart Tokajev, előbb ügyvivő elnökként, majd a 2019. júniusi előrehozott választáson elnökként vette át a kormányzást; a választás eredményét a hivatalos szervek elsöprő győzelemként közölték, de a megfigyelők szerint a folyamat nem volt szabad. A 2022. január elején kitört zavargások – amelyek a cseppfolyósgáz-áremelés elleni tüntetésekből országos politikai krízissé szélesedtek – fordulópontot jelentettek. A hivatalos adatok szerint a zavargásokban és a rendőri fellépésben több mint 200 ember halt meg, de a pontos szám máig vitatott; a hatóságok kezdetben „terroristáknak" nevezték a tüntetőket, majd a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete (KBSZSZ) – orosz vezetéssel – katonai segítséget küldött, ami a kazah szuverenitás korlátozásának vitáját váltotta ki. A zavargások után Tokajev fokozatosan háttérbe szorította Nazarbajevet és családját: menesztette a régi elit számos tagját, visszavett a „nemzet vezetője" címhez kapcsolódó jogosítványokból, és 2022 júniusában alkotmányos reformot kezdeményezett, amely némileg csökkentette az elnöki hatalmat, de a rendszer alapvetően autoriter maradt. Ezek az események a kazah történelmi emlékezetben a „régi rendszer" lezárásának kezdeteként értelmezhetők, de a folyamat még 2026-ban sem tekinthető lezártnak.

A Nazarbajev-korszak mérlege élesen vitatott. A hivatalos emlékezetpolitika – amelyet a korszakban az állami média és az oktatási rendszer terjesztett – a függetlenség megőrzését, a nemzetközi elismertséget, az olajbevételek által finanszírozott fejlődést és a többnemzetiségű békét hangsúlyozza. A kritikus történetírás és a civil társadalom ezzel szemben a politikai elnyomás, a korrupció, a jövedelmi egyenlőtlenségek és a szólásszabadság hiányát emeli ki. A tudományos konszenzus szerint a kazah államépítés posztszovjet modellje a „patrimoniális elnöki rendszer" és az „olajbérleti állam" fogalmaival írható le, de ezek a kategóriák sem írják le teljesen a helyi sajátosságokat. A 2022 utáni reformok – például az alkotmánybíróság visszaállítása, a pártalapítási szabályok enyhítése és a korrupcióellenes retorika – valódi nyitást vagy csupán a hatalom újjászervezését jelentik-e, a jelenkori elemzők körében is vita tárgya. A következő alfejezet, Kazahsztán 2026-ban: olaj, társadalom, geopolitika, azt vizsgálja, hogyan alakulnak ezek a kérdések a könyv jeleneéhez közeledve.

### 32.3.1. Források és bizonytalanságok

A független Kazahsztán történetének fő forrástípusai: hivatalos elnöki rendeletek és alkotmányos dokumentumok; a Kazah Köztársaság Statisztikai Hivatalának évkönyvei, amelyek módszertani leírása elengedhetetlen a GDP-, szegénységi és migrációs adatok értelmezéséhez; nemzetközi szervezetek – ENSZ, Világbank, IMF, EBESZ – jelentései, amelyek a gazdasági és politikai folyamatokat kívülről értékelik; emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch, Freedom House) éves jelentései, amelyek a politikai szabadságjogok állapotát dokumentálják; újságcikkek és oknyomozó riportok, különösen a Radio Free Europe/Radio Liberty kazah szolgálata és független kazah médiumok; valamint szóbeli visszaemlékezések, amelyek a zsanaozeni eseményekhez és a 2022. januári zavargásokhoz kapcsolódóan pótolhatatlanok, de ellenőrzésük nehéz. A választási eredmények hivatalos számai gyakran nem egyeztethetők össze a független megfigyelők adataival, ezért minden választási statisztikánál jelezni kell a forrás elfogultságát. Az olajipari szerződések részletei üzleti titoknak minősülnek, így a bevételek elosztásáról szóló ismeretek hiányosak. A halálos áldozatok száma a 2011-es és 2022-es zavargásokban becslés, és a kutatók eltérő módszertannal dolgoznak. A legfrissebb, 2023–2026 közötti fejlemények esetében

a szöveg a kézirat lezárásáig rendelkezésre álló nyilvános forrásokra támaszkodhat, de ezek értelmezése még nem konszolidálódott; az újabb statisztikai adatok ellenőrzése a fejezet frissítésekor szükséges. A Nazarbajev-korszak értékelése emlékezetpolitikai vita is, ezért a hivatalos és a kritikai narratívát külön kell kezelni.

### 32.3.2. Rövid összefoglaló

Kazahsztán 1991-ben békésen vált függetlenné, és Nurszultan Nazarbajev elnök több mint negyedszázadon át alakította az ország politikai és gazdasági arculatát. A szovjet örökségből indulva államépítésbe kezdett: 1995-ben elnöki alkotmányt fogadtak el, a parlamentet az elnöki akarat alá rendelték, és a választások nem voltak szabadok. Az olaj- és földgázkitermelés felfutása gyors gazdasági növekedést hozott, de a gazdaság diverzifikálatlan maradt, és a jövedelmi egyenlőtlenségek nőttek. A soknemzetiségű társadalomban a kazah nyelv és kultúra megerősítése egyszerre volt nemzetépítő és feszültségekkel terhes folyamat, miközben az orosz nyelv továbbra is széles körben használatos. A politikai ellenzéket elnyomták, a 2011-es zsanaozeni zavargások és a 2022. januári országos krízis a rendszer ridegségét mutatták. Nazarbajev 2019-ben lemondott, de a hatalom tényleges átadása csak 2022 után – a zavargások politikai következményeként – kezdődött meg utódja, Kaszim-Zsomart Tokajev alatt. A korszak értékelése ma is megosztott: a hivatalos emlékezet a stabilitást és fejlődést hangsúlyozza, a kritikusok a tekintélyuralmat és a társadalmi igazságtalanságot.

### 32.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai okok vezettek a kazah függetlenség 1991. decemberi kikiáltásához, és hogyan viszonyult ehhez Nazarbajev?
2. Miben nyilvánult meg a politikai centralizáció az 1995-ös alkotmány és a későbbi alkotmánymódosítások esetében, és miért tekintik ezt vitatottnak a nemzetközi megfigyelők?
3. Hogyan alakította az olajgazdaság a kazah állam bevételeit és a társadalmi egyenlőtlenségeket? Milyen kockázatai vannak az olajfüggőségnek?
4. Milyen feszültségeket hozott a kazahosítás és a soknemzetiségű társadalom átalakulása a függetlenség után?
5. Milyen okai és következményei voltak a 2022. januári zavargásoknak, és hogyan változtatta meg a Nazarbajev-örökség megítélését?

## 32.4. Kazahsztán 2026-ban: olaj, társadalom, geopolitika

A 2019-es elnökváltás után Kazahsztán formailag új korszakba lépett, de a Nazarbajev-korszak intézményi keretei, a „Nemzet Vezetője” (Elbasy) jogállás és a családi-oligarchikus hálózatok tovább éltek. Ezt az állapotot a 2022. januári zavargások rendítették meg, és a válság egyszerre nyitott teret a hatalom átrendeződésének, valamint tette láthatóvá az olajfüggő gazdaság, a társadalmi egyenlőtlenségek és a nagyhatalmi függés feszültségeit. Az alábbiakban a 2022 utáni Kazahsztánt tárgyalom az olajgazdaság, a társadalom és a geopolitika metszetében; az előzményeket lásd: A függetlenség és Nazarbajev.

A 2022-es januári események közvetlen kiváltó oka a cseppfolyós gáz (LPG) árának felszabadítása volt. A kormány 2022. január 1-jén megszüntette az ársapkát, mire az LPG ára a mangisztaui régióban megduplázódott. A tüntetések 2022. január 2-án Zsanaozenben (kazak: Jañaözen) kezdődtek, abban a városban, ahol 2011 decemberében az olajmunkások sztrájkja rendőri fellépésbe torkollott; a hivatalos adat szerint akkor legalább tizenöt ember halt meg, független

becslések ennél többet valószínűsítenek. A 2011-es trauma a helyi politikai emlékezetben erőteljesen élt tovább. 2022-ben a tiltakozás napokon belül kiterjedt Aktau, Almati és több más város területére; a követelések kezdetben az áremelés visszavonására irányultak, majd politikai jelszavakká szélesedtek. A kormány január 4-én bejelentette az ársapka visszaállítását, a tüntetések azonban nem csillapodtak. Almatiban a tömeg elfoglalta a repülőteret, valamint több kormányzati épületet; a rendfenntartó erők fellépése és a lövöldözések következtében számos halálos áldozat esett.

Dokumentált tény, hogy Tokajev elnök 2022. január 5-én rendkívüli állapotot hirdetett, és leváltotta Nazarbajevet a Biztonsági Tanács éléről, amely posztot az utóbbi 2019-es lemondása után is megtartotta. Tokajev a kazah hatóságok hivatalos nyelvezete szerint „terrorcselekménynek" minősítette az eseményeket, és külföldi fegyveres csoportok részvételéről beszélt; ezt az állítást a kazah hatóságok későbbi közlései is fenntartották, de független bizonyítékokat csak részben tettek közzé. Január 6-án Tokajev a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetétől (KBSZSZ) kért segítséget. A KBSZSZ – a Kollektív Biztonsági Szerződés 4. cikkére hivatkozva – Oroszország vezetésével békefenntartó kontingenst küldött Kazahsztánba; a részt vevő államok Oroszország, Fehéroroszország, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Örményország voltak. A csapatok főként létfontosságú objektumokat védtek, és január közepén, a kazah hatóságok bejelentése után kivonultak.

A halálos áldozatok számáról a kazah főügyészség 2022. januári közlése szerint 225 halottat, köztük 19 rendfenntartót tartanak nyilván; későbbi hivatalos közlések ennél magasabb összesítést is említenek, a nemzetközi jogvédő szervezetek pedig ennél több áldozatot valószínűsítenek. A letartóztatottak száma ezres nagyságrendű volt. A felelősség megítélése vitatott: a kazah hatóságok a „terroristák", „bandák" és „külföldi zsoldosok" szerepét hangsúlyozták; egyes elemzők a Nazarbajev-közeli elit és Tokajev közötti hatalmi harcot, mások a szociális elégedetlenséget és a biztonsági erők túlreagálását emelik ki. A bírósági eljárások közül többet nemzetközi megfigyelők kritizáltak, mert a vádlottak egy része szerint kínzásnak volt kitéve, a védelem lehetőségei pedig korlátozottak voltak.

A zavargások közvetlen következménye a Nazarbajev-korszak intézményi hagyatékának látványos visszabontása lett. 2022. január 5-én Tokajev eltávolította Nazarbajevet a Biztonsági Tanács éléről. 2022 tavaszán a parlament megfosztotta Nazarbajevet az „Elbasy" (Nemzet Vezetője) jogállástól, és eltörölték azokat a törvényi garanciákat, amelyek számára és családja számára büntetőjogi mentességet és intézményi befolyást biztosítottak. A Nemzetbiztonsági Bizottság volt elnökét, Karim Maszimovot letartóztatták, és hazaárulással, valamint hatalomátvételi kísérlettel vádolták meg; az eljárás kimenetelét a kazah hatóságok hivatalos közleményei ismertették, de a bizonyítékokat független bírósági megfigyelők csak korlátozottan ismerhették meg. Nazarbajev rokonai közül többen tisztségeket vesztettek, vagyonuk egy részét a kazah hatóságok visszakövetelték. A hatalmi átrendeződést a kazah kormányzat a korrupció elleni fellépésként mutatta be; kritikusai szerint elsősorban a Tokajevhez nem lojális elitcsoportok kiszorítását szolgálta. Mindkét értelmezés jelen van a közép-ázsiai belpolitikai elemzésekben, és a rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé a vita egyértelmű lezárását.

A Tokajev-féle reformprogram intézményi magja a 2022. június 5-i alkotmánymódosító népszavazás volt. A hivatalos adatok szerint a szavazók többsége támogatta a módosításokat. Az új alkotmányos rendelkezések csökkentették az elnöki jogköröket: a köztársasági elnök mandátumát hét évben, egyszeri alkalommal határozták meg; az elnök rokonai nem tölthetnek be vezető állami tisztséget; a parlament szerepét bővítették, és visszaállították az alkotmánybíróságot. A módosítások részben érintették a halálbüntetés kérdését is, amelyet Kazahsztán 2021-ben nemzetközi szerződéssel eltörölt; ennek alkotmányos rögzítése a 2022-es reform részévé vált. A reform megszüntette a Nazarbajev-korszak „szuperelnöki" berendezkedésének több elemét, ugyanakkor a végrehajtó hatalom tényleges súlya megmaradt.

2022. november 20-án előrehozott elnökválasztást tartottak, amelyen a hivatalos eredmények szerint Tokajev a szavazatok 81%-át szerezte meg. A választás korlátozott versenyben zajlott; az ellenjelöltek politikai súlya csekély volt, és a nemzetközi megfigyelők a kampány egyenlőtlenségeit, a médiához való hozzáférés aránytalanságát bírálták. 2023. március 19-én parlamenti választást tartottak, immár vegyes választási rendszerben: a mandátumok egy része pártlistáról, másik része egyéni választókerületekből került a törvényhozásba. A választáson az Amanat párt megőrizte vezető szerepét, de független jelöltek és új pártok is bejutottak; a pluralizmus bővülése azonban nem jelentett érdemi versenyt a kormányzati párttal szemben. 2024. október 6-án népszavazást tartottak az első kazahsztáni atomerőmű építéséről; a hivatalos eredmények szerint a résztvevők többsége támogatta a projektet. Az atomerőmű helyszíne az Almati régióban, Ülken közelében lenne; a kivitelező kiválasztása politikai és geopolitikai kérdés, mivel orosz, kínai, dél-koreai és francia szállítók egyaránt érdekeltek. A 2025–2026-os belpolitikai fejlemények a kézirat lezárásakor ellenőrzött forrásokon alapulnak, ezért itt csak a 2024 végéig ismert kereteket rögzíthetem.

Kazahsztán gazdasága továbbra is a szénhidrogén-exportra épül. A fő mezők: Tengiz (a Chevron vezette konzorcium), Kashagan (Eni, Shell, Total, ExxonMobil, CNPC és mások), valamint Karachaganak (Shell, Eni). A kőolaj-kitermelés a 2020-as évek elején a nemzetközi energetikai jelentések szerint 1,8–1,9 millió hordó/nap körül mozgott; az éves adatok módszertani becslésen alapulnak, és ellenőrzést igényelnek. Az olaj- és gázszektor a GDP és az állami bevételek jelentős részét adja; a pontos arány évről évre változik. A Nemzeti Alap (szuverén vagyonalap) az olajbevételek egy részét halmozza fel; a felhasználás szabályai állandó politikai viták tárgyát képezik, mert a kormányzat a hiányzó költségvetési forrásokat gyakran a alapból pótolja.

A szállítási útvonalak közül a legfontosabb a Kaszpi Csővezeték Konzorcium (CPC) által üzemeltetett Atyrau–Novorosszijszk vezeték, amely a kazah export jelentős részét szállítja a Fekete-tengerre. Emellett működik az Atyrau–Samara vezeték és a Kazahsztán–Kína kőolajvezeték. 2022 nyarán egy orosz bíróság környezetvédelmi okokra hivatkozva rövid időre felfüggesztette a CPC működését, ami a kazah export sérülékenységét demonstrálta. A kazah kormány azóta a Kaszpi-tengeren át Azerbajdzsánba, majd Grúziába tartó útvonalak bővítését tervezi; ezek kapacitása azonban korlátozott, és a kiépítés éveket vehet igénybe. A 2022 utáni orosz–ukrán háború felerősítette a tranzitútvonal-diverzifikáció szükségességét.

A gazdasági helyzetet a 2022–2023-as években magas infláció, a tenge árfolyamának ingadozása és a reáljövedelmek csökkenése jellemezte; a pontos mutatók az IMF, a Világbank és a kazah statisztikai hivatal becslésein alapulnak, amelyek módszertana között eltérések lehetnek. A kormányzat ársapkákat, szociális transzfereket és bértámogatásokat vezetett be, de a strukturális problémák – a gazdaság diverzifikációjának lassúsága, a korrupció, a jogbiztonság hiányosságai – fennmaradtak. A mezőgazdaság, a közlekedés és a digitális szolgáltatások fejlesztése szerepel a kormányzati programokban, de a szénhidrogén-szektortól való függőség csökkentése hosszú távú feladat. A bányászati és olajipari régiók környezeti terhelése, a levegőminőség romlása és a vízkészletek csökkenése a klímaváltozással összefüggő kihívás.

Kazahsztán külpolitikája hagyományosan többvektorú: egyszerre tart fenn szoros kapcsolatokat Oroszországgal, Kínával, a nyugati hatalmakkal és a török világgal. A 2022-es orosz–ukrán eszkaláció új nyomás alá helyezte ezt az egyensúlyt. Oroszország a KBSZSZ és az Eurázsiai Gazdasági Unió révén továbbra is katonai és gazdasági szövetséges; a 2022. januári KBSZSZ-beavatkozás a függést látványosan demonstrálta. Ugyanakkor Tokajev 2022 júniusában a Szentpéterváron tartott fórumon, Putyin jelenlétében kijelentette, hogy Kazahsztán nem ismeri el a Donyecki és a Luhanszki Népköztársaságot; a kazah kormány a Krím annexióját sem ismerte el. Ez a megnyilatkozás dokumentált, és a többvektorú politika határait jelezte: Kazahsztán nem szakított Oroszországgal, de nem is vállalt politikai szolidaritást az orosz területi revízióval. Az orosz

állampolgárok 2022 őszi, a mozgósítás elől történő beáramlása több százezerre becsült; a pontos szám és a letelepedési arány statisztikai bizonytalanság.

Kína Kazahsztán legnagyobb kereskedelmi partnere; a kétoldalú kereskedelem növekszik, és kínai vállalatok jelentős részesedéssel rendelkeznek az olaj-, gáz- és uránszektorban. Az „Övezet és Út" kezdeményezés keretében infrastrukturális beruházások valósultak meg, ugyanakkor a kínai hitelekből adódó adósság és a növekvő gazdasági aszimmetria a kazah közéletben vitákat vált ki. A nyugati hatalmak – az Európai Unió és az Egyesült Államok – befektetőként és technológiai partnerként vannak jelen; az orosz szankciók kijátszásának megakadályozása érdekében rendszeresen egyeztetnek Asztanával. A kazah kormány hivatalosan nem csatlakozott a szankciókhoz, de igyekszik elkerülni a másodlagos szankciókat, ezért a nyugati pénzügyi ellenőrzés és a kazah tranzitkereskedelem között állandó feszültség van. 2023–2024-ben magas szintű amerikai és EU-s látogatások zajlottak; a 2025–2026-os fejlemények ellenőrzést igényelnek.

A társadalmi szerkezetet a regionális egyenlőtlenségek, a fiatalok munkanélkülisége és a vidéki szegénység jellemzi. A 2022-es zavargások egyik tanulsága az volt, hogy az olajban gazdag nyugati régiók, például Mangisztau, a helyi lakosság számára nem hoztak arányos jólétet; a munkaerőpiac és a szociális ellátórendszer elégtelenségei a tiltakozás táptalaját képezték. A kormányzat a zavargások után béremeléseket, árszabályozást és szociális programokat hirdetett, de a strukturális problémák fennmaradtak. A nyelvpolitika a kazah nyelv állami szerepét erősíti, az orosz nyelv hivatalos használata megmaradt; az etnikai feszültségek ritkák, de a 2022-es zavargások híradásaiban időnként felszínre kerültek. A 2022 után érkezett orosz emigránsok egy része a nagyvárosokban telepedett le, ami a lakbérek és a munkaerőpiac átalakulásához járult hozzá. A civil társadalom mozgástere a 2022-es reformok után részben bővült, de a hatósági ellenőrzés továbbra is erős; a független média és a kritikus újságírók helyzete bizonytalan.

Kazahsztán 2026-ban tehát egyszerre kénytelen kezelni a szénhidrogén-alapú gazdaság átalakulásának lassúságát, a poszt-Nazarbajev hatalmi konszolidációt és a nagyhatalmi versenyt. A politikai rendszer a hivatalos narratíva szerint stabil, és a 2022 utáni reformok intézményi változásokat hoztak; a rendszer alapjai azonban továbbra is elnökcentrikusak, és a hatalom valódi ellensúlyai korlátozottak. A gazdasági növekedés ciklikus, az olajárak és a külső kereslet függvénye; a társadalmi elégedetlenség forrásai – az egyenlőtlenség, a korrupció, a regionális leszakadás – megmaradtak. A geopolitikai mozgástér Oroszország és Kína között szűk, a nyugati kapcsolatok óvatosak, és a többvektorú politika fenntartása egyre nagyobb erőfeszítést igényel.

### 32.4.1. Források és bizonytalanságok

A 2022-es zavargások rekonstrukciója a kazah hatóságok hivatalos közleményein, bírósági dokumentumokon, nemzetközi szervezetek (ENSZ, EBESZ, Human Rights Watch, Amnesty International) jelentésein, valamint nemzetközi sajtótudósításokon alapul. Az áldozatok száma vitatott: a hivatalos adatok 225 halottat említenek, későbbi közlések ennél magasabb számot, a független becslések pedig még többet valószínűsítenek. A zavargások okairól és a fegyveres csoportok szerepéről egymással versengő narratívák léteznek; a kazah hatóságok minősítése – „terrorcselekmény" – nem semleges szaknyelvi kategória, hanem a hivatalos politikai álláspont része. A 2022. júniusi alkotmányreform és a választási eredmények hivatalos számai a kazah Központi Választási Bizottságtól származnak; a nemzetközi megfigyelők a verseny korlátozottságát és a médiaelérés aránytalanságát bírálták. A gazdasági mutatók (GDP, infláció, olajtermelés, export) az IMF, a Világbank, a kazah statisztikai hivatal és energetikai jelentések becslésein alapulnak; a különböző módszertanok miatt az értékek eltérhetnek. A 2025–2026-os fejleményekkel kapcsolatban a kézirat lezárásakor nem állt rendelkezésre független, ellenőrzött forrás, ezért az értékelés a 2024 végéig ismert folyamatokra támaszkodik.

### 32.4.2. Rövid összefoglaló

A 2022-es januári zavargások megrázták a Nazarbajev utáni Kazahsztánt: az LPG-áremelésből kiinduló tüntetések erőszakba torkolltak, a kazah hatóságok a KBSZSZ segítségét kérték, és a válság a Nazarbajev-korszak elitjének látványos visszaszorulásához vezetett. Tokajev 2022-től alkotmányreformokat hajtott végre, amelyek csökkentették az elnöki jogköröket, megszüntették az „Elbasy" jogállást, és korlátozott politikai pluralizmust hoztak. A gazdaság továbbra is erősen olajfüggő; a szállítási útvonalak Oroszország felé sérülékenyek, a diverzifikáció lassú. A külpolitika többvektorú, de Oroszország, Kína és a Nyugat közötti egyensúly fenntartása a 2022-es háború óta nehezebb. A társadalmi egyenlőtlenségek és a regionális feszültségek a 2026-ra kitekintő kazah politika állandó kihívásai.

### 32.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen közvetlen kiváltó okai voltak a 2022. januári zavargásoknak, és milyen eltérő értelmezések léteznek a felelősségről?
2. Hogyan változtatta meg a 2022. júniusi alkotmányreform az elnöki jogköröket és Nazarbajev jogállását?
3. Milyen fő szállítási útvonalakon exportál Kazahsztán kőolajat, és milyen kockázatokkal jár az orosz tranzit?
4. Hogyan érvényesül Kazahsztán többvektorú külpolitikája Oroszország, Kína és a nyugati hatalmak között?
5. Melyek a kazah társadalom és gazdaság legfontosabb kihívásai 2026-ra?

# 33 Üzbegisztán a gyarmatosítás előtt

## 33.1. A transzoxániai városok és a selyemút

**A transzoxániai városok és a selyemút – A transzoxániai városok és a selyemút**

Transzoxánia – az arab földrajzi irodalomban *Má wará' an-Nahr*, azaz „a folyón túli terület” – a közép-ázsiai történeti térség azon magterülete, amely a mai Üzbegisztán déli és középső részét, valamint Tádzsikisztán és Türkmenisztán egyes vidékeit foglalja magában. A térséget északról és nyugatról a Szir-darja, délről az Amu-darja (az ókori Oxus), illetve a Hindukus és a Pamír előhegyei határolják. E földrajzi keretben bontakozott ki az a városiasodási folyamat, amely Szamarkandot, Buharát és Hivát az eurázsiai kereskedelem, a muszlim tudományosság és a vallási hagyomány csomópontjaivá tette. Ez az alfejezet az iszlám előtti örökségtől a Timurida korig tekinti át a transzoxániai városi kultúra kialakulását, a selyemút működését, valamint a tudomány és a vallás intézményesedését, különös figyelmet fordítva a források természetére és a becslések bizonytalanságaira.

### 33.1.1. Transzoxánia földrajzi és történeti keretei

Transzoxánia területe földrajzilag nem homogén egység, hanem folyóvölgyek, oázisok, sivatagi peremterületek és hegyalji zónák sokfélesége. Az Amu-darja és a Szir-darja közötti folyóköz – az ókorban *Szogdia* és részben *Baktria* néven ismert régió – mezőgazdasági potenciálját a folyókból táplált öntözőrendszerek adták. A régészeti kutatások (különösen a szovjet időszak ásatásai, majd a függetlenség utáni nemzetközi projektek) alapján az i. e. 2. évezredtől folyamatos települési kontinuitás mutatható ki az olyan lelőhelyeken, mint Afrasziáb (a későbbi Szamarkand előzménye) vagy Baktria városias központjai. A régió kulcsszerepe azonban nem csupán mezőgazdasági adottságaiból fakadt, hanem abból a földrajzi helyzetből, hogy a kelet–nyugati irányú kereskedelmi útvonalak itt keresztezték a sztyeppei és a dél-ázsiai irányokat.

Az ókorban a térség az Akhaimenida Perzsa Birodalom, majd i. e. 329–327-ben Nagy Sándor hódításainak peremvidékéhez tartozott; ezt követően a Szeleukida, a Görög-Baktriai Királyság, a Kusán Birodalom és a szászánida uralom váltotta egymást. A hellenisztikus hódítás mély nyomot hagyott a városi alaprajzokban és a művészetben: a görög-baktriai időszak régészeti anyaga (érmék, pecsétek, szobrászati emlékek) a helyi és a görög elemek ötvöződését mutatja, de a „hellenizmus” fogalmát e régióban óvatosan kell alkalmazni, mivel a helyi elitcsoportok saját kulturális kódjai továbbra is meghatározóak maradtak.

A 6–8. században Transzoxánia a Nyugati Türk Kaganátus, majd a türk és iráni nyelvű helyi fejedelemségek befolyási övezetéhez tartozott. A térség uralkodó elitjei között iráni (szogd, baktriai, hvárezmi) és türk elemek egyaránt jelen voltak; a szogd nyelv írott emlékei – a levelek, szerződések, feliratok – az i. e. 4. századtól az i. sz. 10. századig terjedő írásbeliségről tanúskodnak. A szogdok kereskedői hálózatot működtettek, amely a Selyemút mentén Kínától egészen a Krímig és a perzsa-öböli kikötőkig ért. E hálózatról a kínai dinasztikus krónikák, a buddhista zarándokok beszámolói (például a 7. századi Hszüan-cang útleírása) és a közép-ázsiai régészeti anyag egymást megerősítő, de nem mindig azonos hangsúlyú képet ad.

### 33.1.2. Az iszlám hódítás és az átmenet

A 7. század második felében az Omajjád Kalifátus hadjáratai fokozatosan elérték Transzoxániát. A hódítás nem volt egységes és egyirányú folyamat: a helyi uralkodók – a buharai *bukhar-khudah*, a szamarkandi ihsidok, a hvárezmi sahok – hol szövetségre léptek az arab csapatokkal, hol ellenálltak, miközben a Türk Kaganátus és a kínai Tang-dinasztia is befolyást próbált szerezni a térségben. A 751. évi talaszi csata, amelyben az Abbászida és a kínai erők összecsaptak, a tudományos irodalomban gyakran az iszlám hódítás fordulópontjaként jelenik meg, de a csata pontos jelentősége *vitatott értelmezés*; a források szűkszavúak, és a modern értelmezés szerint nem ez a csata döntötte el a térség vallási irányváltását, hanem a következő századok fokozatos iszlamizációja.

Az iszlamizáció és a nyelvi arabizáció kettős folyamat volt: a városi lakosság, majd a vidéki elitek fokozatosan áttértek az iszlámra, miközben a perzsa és a török nyelvű népi kultúra fennmaradt. A 9–10. században a Számánida dinasztia – amely névleg az Abbászida kalifátus helytartója volt, gyakorlatilag azonban önállóan kormányozta Transzoxániát és Horászánt – hozta létre azt a politikai keretet, amelyben a városi kultúra új virágkora kibontakozott. A Számánidák udvara Buharában és Szamarkandban a perzsa nyelvű irodalom és a muszlim tudományosság támogatójaként lépett fel. Ekkor vált a perzsa a muszlim udvari és tudományos kommunikáció egyik meghatározó nyelvévé a térségben, anélkül azonban, hogy az arab vallástudományi és jogi szerepe csökkent volna.

### 33.1.3. Szamarkand

Szamarkand – a görög forrásokban Marakanda – Transzoxánia legismertebb városközpontja. Az ókori településmag Afrasziáb dombján feküdt; a régészeti feltárások lakóházak, paloták és műhelyek maradványait, valamint a 7–8. századból származó falfestményeket tártak fel, amelyek a szogd uralkodók udvari reprezentációját és a korabeli nemzetközi kapcsolatok képi nyelvezetét dokumentálják. Az afrasziábi falfestmények egy része kínai, koreai vagy türk követeket ábrázol; ez a képi forrás a maga nemében egyedülálló, bár értelmezése részben *vitatott*, mert a jelenetek pontos történeti olvasata nem mindig egyértelmű.

Az iszlám hódítás után a város súlypontja fokozatosan a domb lábához, a későbbi Timurida városközpont irányába tolódott. A 9–12. századi Szamarkand a karahanida és a szeldzsuk hatalmi harcok időszakában is megőrizte gazdasági jelentőségét; a kínai és muszlim források a várost a papírgyártás, a textilipar, a kerámia és a fémfeldolgozás központjaként említik. A 13. századi mongol hódítás – a források szerint 1220-ban – a város lakosságának jelentős részét elpusztította vagy elűzte; a pusztítás mértékére vonatkozó korabeli becslések (például a perzsa történetíró, Dzsuvajni leírása) irodalmi jellegűek, és nem tekinthetők megbízható statisztikának.

Szamarkand második nagy virágkora Timur (Tamerlán, 1370–1405) uralmához kötődik. Timur 1370-ben tette a várost birodalma fővárosává, és nagyszabású építkezésekbe kezdett. A Timurida Szamarkand központjában a Bibi-Hanim mecset, a Gur-e Mir mauzóleum és a Regiszán tér együttese a birodalmi udvar hatalmának vizuális jele volt. A városfalakat, a citadellát és a külvárosi kerteket a korabeli udvari krónikások és a későbbi utazók (Ruy González de Clavijo, a kasztíliai követ 1404-ben) részletesen leírták. Clavijo útleírása az egyik legfontosabb elsődleges forrás Timur Szamarkandjáról, de a spanyol követ a város méretét és pompáját néhol nyilvánvalóan túlzó retorikai keretben mutatja be.

### 33.1.4. Buhara

Buhara Szamarkanddal együtt Transzoxánia meghatározó városa, a térség vallástudományi központja. A város ókori előzményeiről a régészeti emlékek mellett a kínai évkönyvek és a muszlim geográfusok adnak hírt. Buhara a 9–10. században a Számánida állam fővárosa volt: a város körüli falak, a vár, a belső város és a külvárosi kerületek szerkezetéről a 10. századi geográfus, al-Isztahri és Ibn Haukal írásai adnak összehasonlítható képet. E szerzők leírásai nem „statisztikák" a mai értelemben, hanem topográfiai és gazdasági jellemzést adnak, ezért a belőlük levonható népességszámok csupán *régészeti vagy statisztikai becslés* jellegűek.

Buhara vallási szerepe az iszlám hódítás óta kiemelkedő volt. A város számos medreszét, mecsetét és szúfi rendházát a 9–12. században alapították; a híres kalifátus-kori hagyománygyűjtő, Muhammad ibn Iszmáíl al-Buhárí (meghalt 870-ben) itt született és dolgozott. Al-Buhárí hadíszgyűjteménye, a *Szahíh al-Buhárí*, a szunnita iszlám egyik legtekintélyesebb vallástudományi munkája; e hagyomány a várost a muszlim tudományosság térképének állandó pontjává tette. A 11–12. században működő szúfi közösségek, a később kialakuló *nakshbandiyya* rend központja és a várost övező zarándokhelyek (például a Bahauddin Naqshband-komplexum) a városi vallási élet rétegzettségét mutatják.

A mongol hódítás Buharát is súlyosan érintette, de a 13–14. században a város újjáépült. A 16. században a Sajbánida (Shibanida) dinasztia tette Buharát a Buharai Emírség fővárosává; ettől kezdve a város politikai fővárosi szerepe erősebbé vált, és a 19. századi orosz hódításig a közép-ázsiai iszlám tudományosság és a közvetítő kereskedelem fontos központja maradt. A Buharai Emírség korai újkori történetéről számos krónika (például a *Tavar-i guzida-i nusztar-nama*) és orosz katonai-tudományos beszámoló szól, de e források eltérő politikai érdekeket tükröznek.

### 33.1.5. Hiva

Hiva a Transzoxániától északnyugatra fekvő Hvárezm (Khorezm) oázisában alakult ki, és története némiképp eltér Szamarkand és Buhara ívétől. Hvárezm az ókorban a perzsa birodalmak, majd a szászánida és a türk hatalom peremén saját uralkodóházakkal rendelkezett; a térség városiasodásának súlypontja sokáig nem Hiva, hanem Kát és Konya-Urgencs volt. A mongol hódítás és a későbbi politikai átrendeződés után Hiva a 16. században a Hivai Kánság központjává vált.

Hiva városszerkezete – a belső vár (*Icsán-kala*) fallal övezett együttese, a paloták, mecsetek, medreszék és lakónegyedek – ma is jól dokumentálható állapotban maradt fenn, de ez a látványos épített örökség viszonylag késői, főként a 18–19. századi állapotot tükrözi. A város korábbi rétegeiről a régészeti kutatások csak korlátozott képet adnak. Hiva a selyemút karavánútvonalainak egyik állomása volt, gazdasága a karakul-bárányból kereskedelemre, a mezőgazdasági termékekre és a kézműiparra épült; a kánság ugyanakkor a rabszolgakereskedelem egyik észak-közép-ázsiai csomópontjaként is ismert volt, amiről az orosz és közép-ázsiai források mellett a 19. századi utazók beszámolói is tudósítanak.

### 33.1.6. A selyemút és a városi kereskedelem

A selyemút fogalma modern konstrukció: a 19. századi német geográfus, Ferdinand von Richthofen alkotta meg (*Seidenstraße*), és a 20. századi tudományos és népszerűsítő irodalomban vált általánosan használt gyűjtőfogalommá. Az ókori és középkori szereplők nem egyetlen „utat" ismertek, hanem útvonalak, karaván- és hajózási hálózatok sokaságát, amelyek hegyi hágókon, folyóvölgyeken és sivatagi oázisokon át kötötték össze Kínát, Indiát, Iránt és a Földközi-tenger

térségét. A „selyemút” tehát nem dokumentált tény, hanem *tudományos konszenzuson* alapuló, de a maga korában nem így nevezett hálózat.

A transzoxániai városok e hálózatban egyszerre voltak piacok, termelőközpontok, pénzügyi és információs csomópontok, valamint az uralkodói ellenőrzés helyei. A Selyemút mentén mozgó áruk közül a kínai selyem, a közép-ázsiai ló, a nemesfémművesség termékei, a fűszerek, üvegáruk és a szőnyegek jól dokumentálhatók; a kereskedelmi forgalom mennyiségére, a karaván ok gyakoriságára és a városok lakosságszámára vonatkozó becslések azonban *régészeti és statisztikai becslés* jellegűek, mivel az írott források ritkán adnak kvantitatív adatokat.

A szogd kereskedők szerepe a kora középkorban kiemelkedő volt. A Dunhuang közelében talált, 4–6. századi szogd levelek (az ún. „régi szogd levelek”) a kereskedői hálózat működését, a piaci árakat és a kommunikáció problémáit tárják fel; ezek az elsődleges források egyszerre mutatják a távolsági kereskedelem professzionalizálódását és a személyes, családi kapcsolatok jelentőségét. A szogd írásbeliség és a szogd nyelvű feliratok szétszórtan – Kínától a kirgiz területekig – felbukkanó emlékei a térség integráltságát bizonyítják.

Az iszlám korszakban a városi kereskedelem szervezete tovább intézményesült: a bazárok, a karavánszerájok, a pénzváltók és a kereskedői céhek jogi és vallási keretét az iszlám jog, a *hisba* (piacfelügyelet) és a városi habítusok alakították. A 10. századi geográfusok (al-Mukaddaszi, Ibn Haukal) leírják a transzoxániai városok vámjait, piacait és a helyi termékeket: a papírgyártó Szamarkand, a textilipari Buhara, a hvárezmi halkereskedelem és a mezőgazdasági oázisgazdaság termékeit. E leírásokból a városok gazdasági szerepe rekonstruálható, de a számszerűsített képet a forráskritika határain belül kell kezelni.

### 33.1.7. Muszlim tudományosság és a vallási hagyomány

Transzoxánia a 9–12. században a muszlim tudományosság egyik legjelentősebb központja volt. Buharában élt és tanított al-Buhárí; a szintén transzoxániai származású at-Tirmidzí (a *Szunan at-Tirmidzí* összeállítója) és a filozófus-orvos Ibn Szína (Avicenna, 980–1037), aki a közeli Afsanában született, és pályája során Buharában, majd Hvárezmben és Iránban dolgozott. Ibn Szína filozófiai és orvosi életműve a klasszikus görög örökség muszlim feldolgozásának egyik csúcspontja; életművének jelentőségét a későbbi európai recepció is hangsúlyozza, de a helyi hagyományban elsősorban a muszlim racionális teológia és a gyakorlati orvoslás keretében értelmezendő.

A tudományosság intézményi bázisát a medreszék és a városi mecsetekhez kapcsolódó tanulókörök adták. A 11. századtól a szeldzsuk, majd a karahanida és a hvárezmi uralkodók alapítványokat hoztak létre, amelyek a tanárok és diákok ellátását, a könyvtárakat és a jogtudományi oktatást finanszírozták. A vallástudományi hagyomány nem volt monolit: a hanafita jogi iskola dominanciája mellett a mátúridita teológia, valamint a szúfi irányzatok is jelen voltak. A szúfizmus – különösen a 12. századtól – Buhara és a hvárezmi oázis városi és vidéki köreiben szerveződött; a *hánkák* és a mesterek sírjai köré szerveződő zarándoklati gyakorlat a városi vallási táj fontos elemévé vált.

A vallási hagyomány tehát nem csupán a medreszékben tanított jogi és teológiai tudást jelentette, hanem a városi lakosság térhasználatában, temetkezési szokásaiban és ünnepi rendjében is kifejeződött. A városok topográfiája – a mecsetek, a bazárok, a fürdők, a vízellátó rendszerek és a temetők – a vallási és a gazdasági élet összefonódását mutatja. Ezt a folyamatot az iszlám előtti iráni és türk kulturális elemek is színezték: a városi kézműveshagyomány, a naptári ünnepek és a helyi szentkultuszok rétegződése a forrásokban gyakran csak közvetve figyelhető meg.

### 33.1.8. A mongol hódítás és a városi hálózat átalakulása

A 13. század eleji mongol hódítás a transzoxániai városok számára gyors és megrázó változást hozott. A források – mindenekelőtt a perzsa történetíró Ata-Malik Dzsuvajni és a 13. századi történetíró Ibn al-Aszír – a városok elfoglalását súlyos pusztításokkal írják le. A mongol hódítás áldozataira vonatkozó számok a forrásokban túlzóak és visszatekintő jellegűek; a modern történettudomány a demográfiai következményeket *becslésként* kezeli, és hangsúlyozza, hogy a pusztítás mértéke városonként eltérő lehetett. A hódítás következtében azonban a szogd és hvárezmi városi elit egy része eltűnt, a korábbi öntözőrendszerek karbantartása megszakadt, és a politikai hatalom súlya átmenetileg a nomád törzsszövetségek felé tolódott.

A mongol utódállamok – a Csagatáj Kánság és a később kialakuló timurida állam – a városi hálózat újraszervezését hajtották végre. A Csagatáj kánok udvara és a helyi emírek a 13–14. században a városok közelében csoportosultak; a karavánkereskedelem irányai átalakultak, és a korábbi szogd–iráni írásbeliség fokozatosan a perzsa és a csagatáj-török irodalmi nyelvnek adta át a helyet. Ez a nyelvi váltás nem hirtelen esemény volt, hanem több évszázados *folyamat*, amelyet a helyi elit stratégiái, a vallástudományi hagyomány és a piaci kommunikáció egyaránt alakított.

### 33.1.9. Timurida örökség és a későbbi emlékezet

Timur uralma alatt Transzoxánia városai ismét az eurázsiai művészet és tudomány központjává váltak. Szamarkand és Buhara mellett a timurida udvar által támogatott építkezések, könyvtárak és medreszék a térség városi kultúráját a 14–15. században új intenzitással kapcsolták be a muszlim világ tudományos és művészeti hálózataiba. A timurida udvar humanista, perzsa nyelvű kultúrája, a miniatúrafestészet és a csillagászat (például Ulugbek szamarkandi obszervatóriuma) a későbbi emlékezetben a „reneszánsz” címkéjét is megkapta, de ez a párhuzam *tudományosan vitatott*, mivel a timurida kultúra saját iszlám és közép-ázsiai hagyományba illeszkedik.

A 16. századtól a Sajbánida, majd a Dzsanida (Astrahanida) Buharai Emírség, a Hivai Kánság és a Kokandi Kánság városai az orosz hódításig fennmaradtak, de a selyemút tengeri forradalma (a 15–16. századi európai óceáni hajózás) és a globális kereskedelem átrendeződése fokozatosan csökkentette a szárazföldi útvonalak jelentőségét. A transzoxániai városok így a 17–19. században regionális központokként működtek tovább, miközben az eurázsiai nagykereskedelemből fokozatosan kiszorultak. Ez az átrendeződés a későbbi orosz gyarmati hódítás és a szovjet városfejlesztés szempontjából is meghatározó keret, amelyet a következő alfejezetek tárgyalnak.

### 33.1.10. Források és bizonytalanságok

A transzoxániai városok történetére vonatkozó források három fő csoportba sorolhatók. *Elsődleges írott források:* a kínai dinasztikus krónikák és a buddhista zarándokok útleírásai; a korai muszlim geográfusok (al-Isztahri, Ibn Haukal, al-Mukaddaszi) és történetírók (Tabari, Narsakhi Buhara-története); a perzsa krónikák (Dzsuvajni, Rasid ad-Din) és a timurida udvari történetírás; valamint a helyi epigráfiai emlékek és oklevelek. *Régészeti források:* az afrasziábi ásatások, a buharai és hvárezmi településhálózati kutatások, a városfalak és öntözőrendszerek datálása, az éremleletek és a kerámiaanyag. *Szóbeli és emlékezeti hagyomány:* a városokhoz kapcsolódó helyi legendák, zarándokhely-történetek és a 19–20. századi utazók által lejegyzett elbeszélések.

A forrásokkal kapcsolatos bizonytalanságok jelentősek. A premodern városi lakosságszámra vonatkozó minden szám *régészeti vagy statisztikai becslés*: a 10. századi Buhara és Szamarkand lakóinak számát a modern kutatók széles sávban, néhány tízezertől százezer fölé becsülik, de a becslések mögötti alapadatok (a beépített terület, a falak kiterjedése, a vízellátás kapacitása)

önmagukban nem elegendők pontos demográfiai modellhez. A mongol hódítás áldozatszámai *vitatott értelmezésnek* minősülnek; a korabeli krónikák retorikai célokat szolgáltak, és a modern becslések a források kritikai olvasatából indulnak ki. A selyemút forgalmának volumenéről sem áll rendelkezésre közvetlen statisztika; a karaván méretekre és a kereskedelmi mennyiségekre vonatkozó megállapítások következtetéseken alapulnak.

Külön óvatosságot igényel a városok „pusztulásának” és „újjászületésének” elbeszélése. A hódításokról szóló források hajlamosak a teljes megsemmisítés képét festeni, míg a régészeti anyag gyakran folyamatos használatot mutat. A modern nemzeti emlékezet – Üzbegisztánban, Tádzsikisztánban és a szélesebb muszlim világban – a transzoxániai városokat a civilizáció és az iszlám tudomány bástyáiként jeleníti meg; ez az *emlékezetpolitikai állítás* érthető identitásképző szerepet tölt be, de a történeti folyamatok összetettebbek voltak, mint az emlékezeti narratívák sugallják.

### 33.1.11. Rövid összefoglaló

Transzoxánia – az Amu-darja és a Szir-darja közti oázisok és folyóvölgyek térsége – a selyemút eurázsiai hálózatában kulcsszerepet betöltő városi civilizáció otthona volt. Szamarkand, Buhara és Hiva története az iszlám előtti szogd és hvárezmi hagyomány, a muszlim hódítás, a Számánida udvari kultúra, majd a timurida birodalomépítés rétegeiből állt össze. A városok gazdasági alapját a távolsági karavánkereskedelem, a kézműipar és az öntözéses mezőgazdaság adta; a 9–12. században Buhara és a környező oázisok a muszlim jogi és teológiai tudomány kiemelkedő központjává váltak. A 13. századi mongol hódítás súlyos csapást mért a városi hálózatra, de a 14–15. századi timurida újjáépítés új kulturális csúcspontot hozott. A források – kínai krónikák, muszlim geográfusok, perzsa történetírók, régészeti leletek és szóbeli hagyományok – együttesen teszik rekonstruálhatóvá e városok történetét, ám a lakosságszámok, a kereskedelmi mennyiségek és a pusztítások mértéke továbbra is becslés és vita tárgya. Ez az örökség alapozta meg azt a közép-ázsiai városi kultúrát, amelynek átalakulását a későbbi hánságok és az orosz gyarmati korszak alatt a következő alfejezetek elemzik.

### 33.1.12. Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi tényezők magyarázzák Transzoxánia városiasodását, és hogyan viszonyult a térség az iszlám előtti birodalmi hálózatokhoz?
2. Milyen forrásokból rekonstruálható a szogd kereskedői hálózat működése, és miért nem lehet a selyemút forgalmát pontos statisztikákkal leírni?
3. Hogyan alakult át Buhara vallástudományi szerepe a Számánida-korban, és milyen kapcsolatban állt a városi topográfiával és a szúfi hagyománnyal?
4. Milyen módon ábrázolják a mongol hódítás következményeit a korabeli krónikák, és miért kell ezeket a leírásokat forráskritikával kezelni?
5. Milyen értelemben modern konstrukció a „selyemút” fogalma, és hogyan illeszkedett Szamarkand, Buhara és Hiva az eurázsiai kereskedelmi hálózatokba?

## 33.2. Timur és a Timurida Birodalom

A 14. század második felében Transzoxánia – a mai Üzbegisztán középső és déli része – a Csagatáj kánság örökségén osztozó törzsi szövetségek, városi elitek és vallási intézmények versengésének terepe volt. A Dzsingisz kán utódai által uralt mongol kaganátusok fokozatosan elveszítették központi hatalmukat; a kánok névleges fennhatósága alatt a tényleges katonai és gazdasági

hatalom a törzsi emírek, a városi patríciusok és a szúfi rendek kezében összpontosult. Ebben a széttagolt közegben emelkedett fel Timur (Timur Lenk, a perzsa „Timur-i Lang”, azaz „Sánta Timur” gúnynévből a nyugati irodalomban Tamerlane), aki 1370 és 1405 között Transzoxániából kiindulva rövid időre a belső-ázsiai és közel-keleti térség meghatározó hatalmát hozta létre. Az általa alapított Timurida Birodalom nem csupán katonai képződmény volt: Szamarkand és később Herat udvarai a perzsa és török nyelvű kultúra, a tudomány és a művészet olyan központjaivá váltak, amelyek hatása a 16. századi indiai Mogul Birodalomig terjedt. Az alábbi alfejezet Timur felemelkedését, hódításait, fővárosépítő tevékenységét, a kulturális virágzást és a birodalom felbomlását tárgyalja, különös tekintettel a források bizonytalanságaira.

### 33.2.1. Timur felemelkedése és a Csagatáj kánság felbomlása

Timur 1336-ban született a Kes (a mai Shahrisabz, Üzbegisztán) közelében, a Barlas törzs egyik előkelő családjában. A Barlas törzs a mongol hódítás után a Csagatáj kánság területén, Transzoxániában telepedett meg, és fokozatosan törökösödött nyelvű, muszlim közösséggé vált. A Csagatáj kánság a 14. század közepére két részre szakadt: a keleti részen a mogulisztáni kánok, a nyugati részen pedig a tényleges hatalmat gyakorló törzsi emírek uralkodtak. A kánok gyakran bábok voltak; a valódi döntéseket az olyan emírek hozták, mint Kazagán, majd fia, Abdalláh. Timur ifjúkorában részt vett a helyi hatalmi harcokban, egy időben a mogulisztáni Tugluk Timur kán szolgálatába állt, később azonban szembefordult vele. A források – elsősorban a 15. századi perzsa krónikák – Timurt ifjúkorától kezdve rendkívüli hadvezérként és a törzsi hűség mintaképeként ábrázolják, de a részletek gyakran legendás elemekkel keverednek. Annyi dokumentáltnak tekinthető, hogy az 1360-as években Timur fokozatosan kiterjesztette befolyását a Barlas törzsön és a környező területeken, és 1370-ben, Balh elfoglalása után Szamarkandban kiáltotta ki magát a birodalom urává.

Timur hatalmának alapja sajátos kettős szerkezet volt. Nem vette fel a káni címet, mert a mongol legitimitás szerint a nagykánok családjából kellett volna származnia; ehelyett a kánok nevében kormányzott, és a „gúrkán” (a kán veje) címet használta, miután feleségül vette a Dzsingiszidák családjából származó Szaray Mulk Hanimot. Ez a megoldás egyszerre biztosította a mongol hagyományokra épülő legitimitást és a tényleges hatalom koncentrációját. A kormányzásban a csagatáj törzsi elitek, a városi perzsa-tádzsik hivatalnokréteg és a szúfi vallási vezetők egyaránt szerepet kaptak. A hadsereg a törzsi lovasságon és a meghódított területek katonáin alapult, de Timur emellett állandó, személyes parancsnoksága alatt álló hadtesteket is fenntartott. A birodalom központja kezdettől fogva Szamarkand volt, amelyet Timur tudatosan a világ fővárosává kívánt tenni.

### 33.2.2. A hódítások első szakasza: Horezm, Perzsia és a Kaukázus

Timur 1370 után szinte folyamatosan hadban állt. Az első hadjáratok célja a szomszédos Horezm (a mai nyugat-üzbegisztáni és türkmenisztáni terület) és a keleti Csagatáj kánság, azaz Mogulisztán ellen irányultak. Horezm fontos kereskedelmi és kulturális központ volt, de a helyi uralkodócsalád, a Szúfi-dinasztia ellenállt; Timur 1379-re törte meg az ellenállást, és a tartományt közvetlen irányítás alá vonta. Ezzel párhuzamosan a keleti határon ismétlődő hadjáratokat vezetett a mogulisztáni nomádok ellen, akik betörésekkel fenyegették Transzoxániát. A keleti fronton elért eredmények azonban nem bizonyultak tartósnak; a Mogulisztán feletti ellenőrzés soha nem volt teljes, és a nomád betörések a Timurida korban végig ismétlődő fenyegetést jelentettek.

Az 1380-as évektől Timur figyelme nyugat felé fordult. 1381 és 1385 között hadjáratokat vezetett Perzsia keleti és középső tartományaiba, elfoglalva Heratot, majd a Kaukázus térségét is elérte.

A hódítások során a helyi dinasztiák – a Kartidák Heratban, a Szarbadárok Szabzavárban, a Muzaffaridák Fárszban és Iszfahánban – sorra behódoltak vagy elestek. A perzsa városok elfoglalása gyakran mészárlással és a városok kifosztásával járt, különösen akkor, ha a lakosság ellenállt. A kortárs krónikák – így a Timur udvarában keletkezett Zafar-náme („A győzelem könyve") első változata, Nizám al-Dín Sámi munkája – a hódításokat a muszlim uralkodói hatalom helyreállításaként és a rend megteremtéseként írják le, míg a meghódított területek krónikásai, például a szíriai Ibn Arabsáh, a pusztítást és a kegyetlenséget hangsúlyozzák. A kétféle narratíva közötti feszültség a mai napig meghatározza Timur megítélését.

A hódítások módszere jellegzetes volt: Timur először követeket küldött a helyi uralkodókhoz, és behódolást követelt. Ha a város ellenállt, az ostrom után gyakran lemészárolták a védőket, a lakosság egy részét elhurcolták, a mesterembereket és a tudósokat pedig Szamarkandba telepítették. A forrásokban szereplő áldozatszámok – például Iszfahánban több tízezer, Delhiben százezres nagyságrendű halott – módszertani szempontból megbízhatatlanok, mert a krónikások gyakran kerekítettek, túloztak, vagy éppen az ellenfél erejét akarták növelni. A régészeti kutatások egyes városokban valóban pusztulási rétegeket tártak fel, de a teljes lakosságveszteség becslése a premodern források alapján lehetetlen. A hódítások így dokumentált ténynek tekinthetők, de az áldozatok száma régészeti és statisztikai becslés, illetve vitatott értelmezés tárgya.

### 33.2.3. A nagy hadjáratok: az Arany Horda, India, Anatólia és Szíria

Az 1380-as évek végén Timur szembekerült az Arany Horda kánjával, Tokhtamissal, aki korábban Timur támogatásával szerezte meg a trónt, de később betört a Kaukázusba és Transzoxániába. Az 1389 és 1395 közötti hadjáratok során Timur mélyen behatolt az Arany Horda területére, kifosztotta a fővárost, Új Szarajt, és megbénította a Horda kereskedelmi hátországát. A hadjáratok nem csupán katonai vereséget mértek Tokhtamisra, hanem hosszú távon hozzájárultak az Arany Horda hanyatlásához, és lehetővé tették a Moszkvai Nagyfejedelemség későbbi felemelkedését. A horda elleni pusztító hadjáratok azonban a helyi gazdaságot és településhálózatot is súlyosan érintették, amit a források szintén eltérően értékelnek.

1398–1399-ben Timur Indiába vezetett hadjáratot, amelynek célja a Delhi Szultánság meggyengítése és a zsákmányszerzés volt. A Delhibe való bevonulás előtt a források szerint a hadsereg több ezer foglyot öletett meg, mert azok biztonsági kockázatot jelentettek; a város elfoglalása után a lakosság egy részét lemészárolták, a többieket rabszolgaként elhurcolták. A hadjárat rövid távon meggyengítette a Delhi Szultánságot, de Timur nem akarta tartósan megszállni Indiát; a zsákmánnyal és a mesteremberekkel visszatért Szamarkandba. Az indiai hadjárat áldozatainak számáról a perzsa, indiai és arab források jelentősen eltérnek; a modern történetírás a krónikák adatait fenntartással kezeli.

1400 és 1402 között Timur Anatóliában és Szíriában folytatott hadjáratokat. 1400-ban elfoglalta Aleppót, 1401-ben Damaszkuszt, majd 1402-ben az ankarai csatában döntő vereséget mért az oszmán szultánra, I. Bajezidre. A csata következményeként az Oszmán Birodalom átmeneti válságba került, és interregnum következett be; Timur azonban nem törekedett az oszmán területek tartós megszállására, hanem visszavonult keletre. A mameluk Szíria és a korai oszmán Anatólia elleni hadjáratok a térség politikai térképét átmenetileg átrendezték, de Timur halála után ezek a hatások is enyhültek. A források szerint a városokban – különösen Damaszkuszban – nagy pusztítást és lakosságvesztést okoztak; a mesterembereket és a tudósokat ismét Szamarkandba irányították.

### 33.2.4. Szamarkand mint főváros

Timur uralkodásának egyik leglátványosabb öröksége Szamarkand átépítése volt. A város a mongol hódítás után részben romokban hevert; Timur a 14. század végén hatalmas építkezésekbe kezdett, hogy a települést a birodalom politikai, gazdasági és kulturális központjává tegye. A források szerint a meghódított területekről mesterembereket, építészeket, kalligráfusokat és tudósokat telepítettek a városba, gyakran kényszerrel. A városképet a monumentális vallási és temetkezési épületek határozták meg: a Bibi-Hanim mecset (1399–1404 körül), a Gur-i Mir mauzóleum (1404 körül), amely később Timur temetkezési helye lett, valamint a Shah-i Zinda nekropolisz, amely a korábbi évszázadok szent sírjait és a timurida család mauzóleumait egyesítette. A régészeti feltárások és a fennmaradt épületek dokumentálják e beruházások kiterjedtségét; a város külvárosaiban kerteket, palotákat és kereskedelmi negyedeket alakítottak ki.

Szamarkand gazdasági szerepe is meghatározó volt. A város a selyemút egyik csomópontjaként összekötötte Kínát, Indiát, Perzsiát és a sztyeppei térséget. Timur hadjáratai ugyan sok várost elpusztítottak, ugyanakkor a zsákmány és a mesteremberek áttelepítése Szamarkand gazdagodását szolgálta. A kereskedelem ellenőrzése, a karavánutak biztosítása és a mezőgazdasági termelés megszervezése a birodalom gazdasági alapját képezte. A városban és környékén öntözőrendszereket építettek, a mezőgazdasági termelést a kincstár felügyelte. A forrásokból azonban a városi lakosság pontos száma nem ismert; a 15. századi Szamarkand lakosságát a modern kutatások néhány tízezer és néhány százezer közé becsülik, ami jelzi a források hézagosságát.

### 33.2.5. A Timurida Birodalom és a kulturális virágzás

Timur halála után a birodalom nem omlott össze azonnal. Utódai – elsősorban fia, Sáhruh (ur. 1405–1447) és unokája, Ulugbek (ur. 1409–1449) – fenntartották a timurida udvarok hatalmát, bár a birodalom területe fokozatosan zsugorodott. Sáhruh Heratot tette központjává, és uralkodása alatt a nyugati és keleti tartományok egy részét is megőrizte. Ulugbek Szamarkandban uralkodott, és elsősorban tudományos és kulturális tevékenységéről ismert. A 15. század második felében, Huszain Bajkara (ur. 1469–1506) herati udvarában a Timurida-kor kulturális virágzása újabb csúcspontot ért el.

A kulturális virágzás több területen is megfigyelhető. Az építészetben a timurida stílus a monumentális kupolák, a színes csempék, a kalligráfia és a geometrikus ornamentika ötvözését hozta; ezek a megoldások később az indiai Mogul Birodalom építészetére is hatottak. A miniatúrafestészet a herati udvarban fejlődött ki, olyan műhelyekkel, amelyek a perzsa költészet – elsősorban Firdauszí, Nizámi és Háfiz műveinek – illusztrálására specializálódtak. Az irodalomban a perzsa nyelv továbbra is a magas kultúra nyelve maradt, de a csagatáj török nyelvű irodalom is virágzott; a korszak kiemelkedő alakja Alisir Navói (1441–1501), aki a csagatáj török irodalmi nyelv klasszikusává vált, és akinek munkásságát a mai üzbég irodalom előzményeként tartják számon. A perzsa költő, Dzsámi (1414–1492) szintén a herati udvarhoz kötődött.

A tudományokban a legnagyobb hatást Ulugbek szamarkandi csillagvizsgálója (1420-as évek) és az ott készült csillagászati táblázatok, a Zij-i Gurkani jelentették. Ulugbek és munkatársai a korabeli iszlám világ egyik legpontosabb csillagászati mérési sorozatát végezték el; a táblázatok a 17. századig használatban maradtak, és a heliocentrikus modell előtti csillagászat egyik csúcspontját jelentik. A matematika, az orvostudomány és a történetírás szintén támogatásban részesült. A timurida udvarok mecénási tevékenysége nem egyszerűen „reneszánsz” volt a nyugati értelemben, hanem a perzsa-iszlám udvari kultúra sajátos, a helyi török-mongol hagyományokkal ötvözött formája. A modern művészettörténet és történetírás gyakran használja a „timurida reneszánsz”

kifejezést, de ez a megnevezés vitatott, mert a nyugati reneszánsz fogalmát vetíti vissza egy attól független kulturális folyamatra.

### 33.2.6. A birodalom felbomlása

Timur 1405-ben, a Kína elleni hadjárat előkészítése közben, Otrarban halt meg. Halála után a birodalmat a családtagok közötti utódlási harcok osztották meg. Sáhruh ugyan egy időre stabilizálta a központi területeket, de a nyugati tartományok – Perzsia nyugati része, Azerbajdzsán, Irak – fokozatosan a Kara Koyunlu, majd az Ak Koyunlu türkmén föderációk ellenőrzése alá kerültek. A keleti határon a mogulisztáni kánok és az üzbég csoportok ismét betörésekkel fenyegették Transzoxániát. A 15. század második felében a birodalom ténylegesen két központra szakadt: Heratban Huszain Bajkara, Szamarkandban pedig a Sáhruh-ág utódai uralkodtak, gyakran egymással is versengve.

A döntő csapást a Sajbánida üzbég kánság felemelkedése mérte a timurida hatalomra. A „üzbég” megnevezés ebben az időszakban a keleti sztyeppéről érkező, török nyelvű nomád csoportokat jelölte, akik Muhammad Sajbán kán (1451–1510) vezetése alatt fokozatosan dél felé nyomultak. 1500-ban Muhammad Sajbán elfoglalta Szamarkandot, majd 1507-ben Heratot is; ezzel a Timurida Birodalom központi területei az üzbég Sajbánidák kezébe kerültek. A timurida család egyes tagjai más régiókba menekültek; a legismertebb, Bábur (1483–1530), Timur leszármazottja, előbb Kabulban rendezkedett be, majd 1526-ban Indiában megalapította a Mogul Birodalmat, amely a timurida hagyományok örökösének tekintette magát. A közép-ázsiai Timurida-állam így a 16. század elejére megszűnt, de politikai, kulturális és legitimációs öröksége tovább élt.

### 33.2.7. Források és bizonytalanságok

A Timur-kor történetének elsődleges forrásai elsősorban perzsa udvari krónikák, amelyek közül a legfontosabbak Nizám al-Dín Sámi Zafar-náméja (1404 körül), Saraf ad-Dín Ali Jazdi Zafar-náméja (1425 körül), valamint a későbbi timurida történetírók munkái. Ezek a művek Timur és utódai hatalmát dicsőítik, a hódításokat a muszlim rend helyreállításaként mutatják be, és gyakran eltúlozzák az ellenség erejét és a győzelmek nagyságát. Velük szemben állnak a meghódított területek krónikái, például Ibn Arabsáh (1389–1450) arab nyelvű munkája, amely Timur kegyetlenségét hangsúlyozza, és a timurida udvar ellenében keletkezett. A források tehát erősen elfogultak; a pusztítás mértékére, a lakosságveszteségre és a hadjáratok részleteire vonatkozó adatok módszertani fenntartásokkal kezelendők.

A régészeti kutatások – különösen Szamarkandban, Shahrisabzban és Heratban – megerősítik a monumentális építkezések tényét, és egyes helyeken pusztulási rétegeket is feltártak. A városok lakosságának pontos számát azonban a premodern források hiánya miatt nem ismerjük; a modern demográfiai becslések széles sávban mozognak. A hadjáratok áldozatainak száma – például Delhiben, Damaszkuszban vagy Iszfahánban – a krónikákban szereplő adatok alapján nem ellenőrizhető; ezeket a számokat a történetírás általában erősen túlzónak tartja, de a tényleges veszteségek mértéke valószínűleg soha nem lesz pontosan meghatározható. A „timurida reneszánsz” fogalma szintén értelmezési kérdés: egyes kutatók a 14–15. századi itáliai reneszánszhoz hasonló kulturális virágzást látnak benne, mások szerint a kifejezés a nyugati korszakfogalmak visszavetítése, és inkább a perzsa-iszlám udvari kultúra belső fejlődéséről van szó.

Timur személyének megítélése a mai Üzbegisztánban emlékezetpolitikai kérdés is. A szovjet korszakban Timurt gyakran elmaradott, feudális hódítóként ábrázolták, akinek tevékenysége hátráltatta a térség fejlődését. A független Üzbegisztánban viszont – különösen az 1990-es évektől – Timur a nemzeti múlt egyik központi alakjává vált: államalapítóként, a nemzeti büszkeség forrásaként és a közép-ázsiai civilizáció megtestesítőjeként emlegetik. Ez a váltás nem

pusztán tudományos értékelés, hanem emlékezetpolitikai állítás, amely a jelenkori üzbég állami identitásépítés része. A könyv ezért megkülönbözteti a dokumentált tényeket, a forrásokban rejlő elfogultságokat és a mai politikai emlékezetet.

### 33.2.8. Rövid összefoglaló

Timur a 14. század második felében, a Csagatáj kánság felbomlása után Transzoxániában szerzett hatalmat, és Szamarkand központú birodalmat épített. A kánok nevében kormányzó emír 1370-től haláláig, 1405-ig folyamatos hadjáratokat vezetett Horezm, Perzsia, a Kaukázus, az Arany Horda, India, Szíria és Anatólia ellen. Hódításai során a városok gyakran elpusztultak, a lakosság egy részét lemészárolták vagy elhurcolták, a mesterembereket és tudósokat pedig Szamarkandba telepítették. A források – a timurida udvari krónikák és a meghódított területek ellenséges leírásai – eltérően értékelik a hódításokat, ezért a pusztítás mértéke és az áldozatok száma bizonytalan. Szamarkand monumentális épületei, Ulugbek csillagvizsgálója, a herati udvar irodalma és festészete a timurida kulturális virágzást dokumentálják, de a „reneszánsz” kifejezés vitatott. Timur halála után a birodalom utódlási harcok és külső támadások következtében szétszakadt; 1500–1507 között a Sajbánida üzbég kánság elfoglalta a központi területeket, a timurida örökség pedig Bábur révén az indiai Mogul Birodalomban élt tovább.

### 33.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen legitimációs eszközökkel kormányzott Timur, ha nem vette fel a káni címet?

2. Milyen következményekkel jártak Timur hadjáratai a meghódított városokra nézve, és miért tekinthetők a források áldozatszámai bizonytalannak?

3. Milyen építészeti és tudományos eredményekkel jellemezhető a timurida kulturális virágzás Szamarkandban és Heratban?

4. Hogyan bomlott fel a Timurida Birodalom a 15. század során, és milyen szerepet játszottak ebben a Sajbánida üzbégek?

5. Miért tekinthető Timur megítélése a mai Üzbegisztánban emlékezetpolitikai kérdésnek?

## 33.3. A Buharai Emírség és a kokandi kánság

A 18. század elején, a Timurida Birodalom utolsó utódállamainak felbomlásával a Transzoxánia, Fergana és Horezm térségében három, egymással rivalizáló muszlim állam konszolidálódott: a Buharai Emírség, a Kokandi Kánság és a Hívai Kánság. Ezek a politikai képződmények a 19. század második feléig megőrizték függetlenségüket, majd fokozatosan az Orosz Birodalom befolyása, illetve annektálása alá kerültek. A következő alfejezet a három állam kialakulását, belső viszonyait, egymás közötti kapcsolatait és a régió kereskedelmét tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy a helyi források és a későbbi gyarmati, valamint nemzeti történetírás hogyan emlékezik rájuk.

**A Buharai Emírség (1785–1920)**

A Buharai Emírség közvetlen előzménye a 16. század óta fennálló Buharai Kánság volt, amely az Ashtarhanida (más néven Dzsanida) dinasztia uralma alatt a 18. század elejére elvesztette tényleges hatalmát. A katonai és közigazgatási vezetők, az atalikok fokozatosan átvették az

irányítást; közülük a Manghit törzsből származó Muhammad Rahim atalik 1753-ban formálisan is kánná kiáltatta ki magát, megalapozva a Manghit-dinasztia uralmát. A dinasztia hatalmának konszolidálása azonban csak Muhammad Rahim unokája, **Shah Murad** (ur. 1785–1800) idején zárult le, aki 1785-ben felvette az emíri címet, és ezzel megszületett a Buharai Emírség. Ezt a kronológiát dokumentált tényként kezelhetjük a fennmaradt udvari krónikák, például Muhammad Vafá Karminagi *Tuhfat al-Khani* című munkája alapján, bár a dinasztia hatalmának fokozatos kiépülése miatt egyes szerzők már az 1750-es éveket is az emírség kezdetének tekintik.

Shah Murad uralkodása alatt a Buharai Emírség a térség legerősebb államává vált. Az emír szigorú vallási politikát folytatott, a szunnita iszlám hanafita irányzatát támogatta, és fellépett a korrupció ellen; ezzel párhuzamosan megerősítette a központi hatalmat a nomád üzbég és türkmén törzsekkel szemben. Az emírség magterülete a Zarafsan folyó völgye volt, Buhara és Szamarkand városokkal, de időszakosan ellenőrzése alá vonta a Termez, Karši és Balkh környéki területeket is. A Balkh feletti fennhatóság különösen vitatott kérdés volt: a helyi üzbég törzsfők gyakran fellázadtak, és a város hol Buharához, hol az afgán Durrani Birodalomhoz húzott. A források itt ellentmondásosak, a modern történetírásban pedig vitatott értelmezés tárgya, hogy Balkh meddig tekinthető a Buharai Emírség tartományának.

Az emírség gazdasága a folyó menti öntözéses mezőgazdaságra épült: gyapotot, búzát, árpát, gyümölcsöt és selymet termeltek. A városokban fejlett kézműipar működött; Buhara híres volt selyemszövéséről, fémművességéről és könyvmásoló műhelyeiről. A kereskedelemben a karavánutak játszottak meghatározó szerepet: Buhara összekötötte Oroszországot, Indiát, Kínát és Perzsiát. A 19. század elején az oroszországi áruk – vas, textil, fegyver – egyre nagyobb mennyiségben áramlottak be, miközben a helyi kézműipar fokozatosan veszített versenyképességéből. Ezt a folyamatot a források eltérően értékelik: a helyi krónikák nem tulajdonítanak neki nagy jelentőséget, míg a későbbi gyarmati és szovjet történetírás a „gazdasági elmaradottság” bizonyítékaként idézte. A valóságban a 19. század közepéig a hagyományos kézműipar és a karavánkereskedelem még működőképes maradt.

A Buharai Emírség társadalma erősen tagolt volt. A letelepedett, perzsa nyelvű tádzsik lakosság mellett jelentős üzbég, türkmén és kazak nomád csoportok éltek a területen; a közigazgatásban a perzsa nyelv dominált, az udvari kultúra pedig a timurida hagyományokat folytatta. A vallási elitek, az ulama és a szúfi rendek (különösen a naqshbandi és a kubravi rend) nagy befolyással bírtak. A 19. század második felére a központi hatalom meggyengült: a türkmén és kazak törzsek rendszeres lázadásai, valamint a belső dinasztikus harcok kimerítették az emírséget. 1868-ban, a cári hadsereg benyomulása után Buhara formálisan orosz protektorátus lett, de az emíri intézmény 1920-ig fennmaradt, amikor a szovjet hatalomátvétel megszüntette. Ez a későbbi időszak azonban már a következő fejezetek tárgya.

### A Kokandi Kánság (1709–1876)

A Kokandi Kánság a Fergana-völgyben jött létre, amelyet keletről a Tien-san, nyugatról a Szir-darja határol. A völgy termékeny, öntözésre alkalmas terület, ezért a mezőgazdaság – különösen a gyapot, a selyem és a gabona – nagy jövedelmet biztosított. A kánság alapítójának **Shahrukh Bey**t tekintik, aki 1709-ben a Ming törzs vezetőjeként kikiáltotta függetlenségét a Buharai Kánságtól. Az alapítás pontos körülményei azonban vitatottak: egyes források szerint Shahrukh Bey már korábban is jelentős hatalommal bírt a völgyben, mások szerint a kánság csak fokozatosan, a 18. század közepére vált egységes állammá. A Kokandi Kánság etnikailag rendkívül sokszínű volt: üzbégek, tádzsikok, kirgizek, kipcsakok, karlukok és más csoportok éltek együtt, gyakran törzsi szervezetben.

A kánság a 18. század folyamán terjeszkedett. A Fergana-völgy mellett fokozatosan ellenőrzése alá vonta Taskent, Chimkent és Szajrám városát, valamint befolyást szerzett a kirgiz és kazak törzsek felett. Taskent elfoglalásának időpontja a forrásokban bizonytalan: egyes krónikák

1809-re, mások 1808-ra vagy 1810-re teszik; a modern történetírásban a 1809 körüli dátum a legelfogadottabb, de ezt régészeti vagy levéltári bizonyíték nem erősíti meg egyértelműen. A 19. század elejére Kokand a térség katonailag legerősebb állama lett, és a kánok a Fergana-völgyön túlra is igyekeztek kiterjeszteni hatalmukat.

A Kokandi Kánság belső politikai életét a kánok és a törzsi vezetők – a bekek és a biyek – közötti állandó feszültség jellemezte. Különösen a kipcsak törzs katonai elitje szerzett nagy befolyást, ami gyakran vezetett palotaforradalmakhoz és polgárháborúkhoz. A 19. század közepén ezek a belső harcok meggyengítették a kánságot, és megkönnyítették a külső beavatkozást. A kánok gyakran próbálták a vallási legitimációt erősíteni, például a szúfi rendek támogatásával, de ez nem oldotta meg a törzsi rivalizálást.

Külpolitikailag Kokand két irányban is konfliktusba keveredett. Északkelet felől a Csing Birodalom terjeszkedése fenyegette, miután a 18. század közepén a Csing annektálta Hszincsiangot (Kelet-Turkesztán). A kánok többször támogatták a kelet-turkesztáni muszlim felkeléseket, például Jahja Hodzsa 1826–27-es felkelését, ami kínai ellencsapáshoz vezetett. A kínai források szerint a kokandi kánok vámokat vetettek ki a kasgari karavánokra, és engedélyezték, hogy a felkelők a területükről indítsanak támadásokat. A Csing Birodalom válaszul időnként lezárta a határt, ami súlyosan érintette a kereskedelmet. A másik irány a kazak sztyeppe volt: Kokand befolyása a kazak törzsek felett a 19. század első felében nőtt, de ez az orosz terjeszkedéssel ütközött.

A kereskedelem a Kokandi Kánságban is központi szerepet játszott. A Fergana-völgy mezőgazdasági termékei – gyapot, selyem, szárított gyümölcs – mellett a kánság fontos tranzitútvonalat ellenőrzött Kína (Kasgar és Jarkand) felé. A kokandi vámok jelentős bevételt hoztak, és a kánok igyekeztek monopóliumokat kialakítani a jövedelmező ágazatokban. Az orosz források szerint a 19. század közepén a Kokandba irányuló orosz kivitel gyorsan nőtt, elsősorban gyapotáru, vas és fegyver formájában. Ezt a helyi krónikák kevésbé hangsúlyozzák; a kereskedelmi adatoknál a becslések széles sávban mozognak, mivel a kánság nem vezetett rendszeres statisztikát.

Az orosz hódítás Kokandot érte el először a három állam közül. 1864 és 1876 között a cári hadsereg fokozatosan elfoglalta a kánság területét; 1865-ben elesett Taskent, 1876-ban pedig a kánság utolsó uralkodója, Naszruddin kán elmenekült, és a területet Ferganai terület néven a Turkesztáni főkormányzósághoz csatolták. Ezt dokumentált tényként rögzíthetjük az orosz katonai iratok és a helyi krónikák egybehangzó beszámolói alapján. A megszállás során elkövetett erőszak mértéke azonban vitatott: az orosz hivatalos források „rendteremtésről” beszélnek, míg a helyi és későbbi nemzeti történetírás a civil lakosság szenvedéseit hangsúlyozza.

### A Hívai Kánság

A Hívai Kánság, más néven Horezmi Kánság, az Amu-darja alsó folyásánál, a Horezmi oázisban terült el. Gyökerei a 16. század elejére nyúlnak vissza, amikor a térség a nomád üzbég törzsek uralma alá került. A 18. században a Kungrat törzsből származó vezetők szerezték meg a tényleges hatalmat, és 1804-ben **Muhammad Rahim I.** formálisan is kánná kiáltatta ki magát, megalapítva a Kungrat-dinasztiát. A kánság területe a Horezmi oázisra és a környező sivatagos, félnomád területekre terjedt ki; lakossága üzbég, türkmén, karakalpak és tádzsik csoportokból állt.

A Hívai Kánság gazdaságának alapja az öntözéses mezőgazdaság volt, amely az Amu-darja vizére támaszkodott. A gyapot, a búza és a selyem mellett a kánság híres volt a dinnye- és szőlőtermesztésről. A 18–19. században azonban a gazdaság egyik legjövedelmezőbb, ugyanakkor legellentmondásosabb ágazata a rabszolga-kereskedelem volt. A hívai kánok és a türkmén törzsek rendszeresen indítottak rabszolgaszerző portyákat Perzsia északkeleti tartományaiba és az orosz határvidékre; a foglyokat a hívai piacokon adták el. Ezt dokumentált tényként kezelhetjük, mivel mind a helyi krónikák, mind az orosz katonai jelentések, mind a nyugati utazók beszámolói

említik. A rabszolgák számáról azonban nincsenek megbízható statisztikák; a becslések néhány ezer és több tízezer fő között mozognak évente, és a források módszertana gyakran homályos. A rabszolgaság intézménye a kánságban egészen az orosz hódításig fennmaradt, és csak 1873-ban, a protektorátus létrehozásakor törölték el formálisan.

A Hívai Kánság belpolitikáját a kánok és a türkmén törzsi szövetségek közötti hatalmi egyensúly határozta meg. A türkmének jelentős katonai erőt képviseltek, és gyakran rákényszerítették akaratukat a kánokra; egyes kánok ellen nyílt lázadásokat szerveztek. A kánság külpolitikájában a Buharai Emírséggel és a Kokandi Kánsággal való vetélkedés mellett az orosz terjeszkedés jelentette a legnagyobb kihívást. A 19. század első felében az orosz kormányzat többször küldött büntetőexpedíciókat a rabszolgaszerző portyák megtorlására, de ezek kudarcot vallottak. 1873-ban azonban a cári hadsereg elfoglalta Hívát, és a kánság orosz protektorátussá vált; a rabszolgaságot eltörölték, a kán formálisan hatalmon maradt 1920-ig.

**Regionális hatalmi viszonyok és a kereskedelem**

A három állam közötti viszonyt a 18–19. században a folyamatos vetélkedés jellemezte. Buhara, Kokand és Hiva gyakran háborúztak egymással a határ menti oázisok, városok és kereskedelmi útvonalak ellenőrzéséért. A hatalmi egyensúly törékeny volt; egyik állam sem tudta tartósan hegemóniáját kiterjeszteni a másik kettőre. A konfliktusok mellett időszakos szövetségek is létrejöttek, például amikor a nomád kazak vagy türkmén törzsek lázadásai fenyegettek. A modern történetírásban vitatott, hogy ezek a háborúk mennyiben tekinthetők „feudális széttagoltság” jeleinek, ahogyan a szovjet időszak történetírása állította; egyes kutatók szerint inkább a regionális hatalmi egyensúly dinamikáját tükrözték, hasonlóan a kora újkori európai államrendszerhez.

A külső hatalmak közül a 18. században a Dzsungár Kánság gyakorolt időszakos nyomást a közép-ázsiai kánságokra és a kazak sztyeppére. A dzsungárok a 18. század első felében többször betörtek a Fergana-völgybe és a kazak területekre; ez a fenyegetés azonban a Csing Birodalom 1750-es évekbeli hódításaival megszűnt. A Csing ezt követően Hszincsiangot közvetlenül annektálta, és határos lett a Kokandi Kánsággal, ami a fent említett határkonfliktusokhoz vezetett. A 19. század elején a Brit Birodalom Indiából, az Orosz Birodalom pedig északról kezdte meg a térség felderítését; ezt a folyamatot a kortársak és a későbbi történetírás „Nagy Játszmaként” ismeri. A brit és orosz ügynökök, utazók – köztük a skót Alexander Burnes az 1830-as években, és a magyar Vámbéry Ármin az 1860-as években – járták be a kánságokat, és értékes, de gyakran egzotizáló vagy gyarmati szempontú leírásokat hagytak hátra.

A kereskedelem a három állam gazdaságának gerincét alkotta. A selyemút hagyományos útvonalai ekkor már nem alkottak egységes hálózatot, de a karavánkereskedelem továbbra is jelentős maradt. Buhara volt a térség legfontosabb kereskedelmi központja: ide futottak be az Oroszországból, Indiából, Perzsiából és Kínából érkező karavánok. A fő áruk a gyapot, a selyem, a szőnyegek, a szárított gyümölcsök, a ló és – különösen Hívában – a rabszolgák voltak. A 19. században az orosz ipari áruk, elsősorban a textil és a vas, egyre nagyobb arányban szorították ki a helyi kézműves termékeket; ez a folyamat a kánságok belső gazdaságát fokozatosan az orosz piachoz kötötte. A kínai tea és porcelán szintén fontos kereskedelmi cikk volt, különösen a Kokandi Kánságon keresztül érkezett a Fergana-völgybe. A kereskedelem volumenéről nem állnak rendelkezésre megbízható statisztikák; a becslések a karavánok számából és az orosz vámfeljegyzésekből származnak, és széles sávban mozognak. A régészeti feltárások, például a piacok és karavánszerájok maradványai, megerősítik a kereskedelmi tevékenység intenzitását, de pontos mennyiségi adatokkal nem szolgálnak.

**Források és bizonytalanságok**

A három kánság történetének forrásbázisa egyenetlen. A Buharai Emírségről viszonylag gazdag udvari krónikaanyag áll rendelkezésre: Muhammad Vafá Karminagi *Tuhfat al-Khani* című műve, valamint a későbbi Manghit-kori krónikák. Ezek azonban erősen udvari szempontúak; a dinasztiát

legitimálják, a belső konfliktusokat elhallgatják vagy torzítják. A Kokandi Kánság történetének legfontosabb helyi forrása Hakim Khan Tura *Muntakhab al-Tavarikh* című krónikája, amely szintén a kánok szemszögéből íródott. A Hívai Kánság krónikái – például a Kungrat-dinasztia idején keletkezett munkák – hasonló korlátokkal rendelkeznek. Emellett a szóbeli hagyomány, különösen a törzsi nemzetségek körében, fontos szerepet játszott a múlt megőrzésében, de ezeket a modern történetírás nehezen tudja ellenőrizni.

Az orosz források – katonai jelentések, diplomáciai iratok, földrajzi leírások – a 19. század közepétől egyre részletesebbek, de gyarmati szempontúak: a kánságokat „elmaradottnak” és „rendetlennek” ábrázolják, ami indokolta a hódítást. A brit utazók, mint Alexander Burnes vagy Vámbéry Ármin, értékes megfigyeléseket tettek, de leírásaik gyakran egzotizálóak, és a helyi viszonyokat a gyarmati tudástermelés keretei között értelmezték. A régészeti és epigráfiai emlékek – városfalak, mecsetek, medreszék, síremlékek – fontos kiegészítő források, de a mindennapi élet, a kereskedelem és a társadalmi viszonyok rekonstrukciójában korlátozott értékűek.

A kronológiai bizonytalanságok elsősorban a kánságok alapítására, egyes városok elfoglalására és a belső hatalmi harcokra vonatkoznak. A modern nemzeti történetírások – az üzbég, a kazak, a tádzsik és a kirgiz – eltérően értékelik e kánságok örökségét: egyesek a nemzeti államiság előzményét látják bennük, mások a „feudális széttagoltság” időszakaként tekintenek rájuk, a szovjet korszak hagyományát követve. A szöveg ezeket az értelmezéseket nem teszi magáévá, hanem jelzi azok történeti és politikai kontextusát.

**Rövid összefoglaló**

A 18. század elejétől a 19. század második feléig a Transzoxánia, Fergana és Horezm térségében három muszlim állam – a Buharai Emírség, a Kokandi Kánság és a Hívai Kánság – alakult ki a Timurida Birodalom utáni hatalmi vákuumban. Mindhárom állam a Manghit, a Ming, illetve a Kungrat törzsi dinasztiák uralma alatt konszolidálódott, és belső törzsi, vallási és regionális feszültségekkel küzdött. Gazdaságuk a folyami öntözéses mezőgazdaságra és a karavánkereskedelemre épült; a 19. században az orosz ipari áruk beáramlása és a gyapottermelés fokozatos felértékelődése előkészítette a gyarmati behatolást. A három állam közötti rivalizálás, valamint a külső hatalmak – a Csing Birodalom, az Orosz Birodalom és a Brit Birodalom – nyomása végül a 19. század második felében a függetlenség felszámolásához vezetett.

**Önellenőrző kérdések**

1. Mely dinasztiák uralkodtak a Buharai Emírségben, a Kokandi Kánságban és a Hívai Kánságban, és mely időpontokban konszolidálták hatalmukat?
2. Hogyan befolyásolta a Fergana-völgy földrajzi adottsága a Kokandi Kánság gazdaságát és katonai erejét?
3. Milyen szerepet játszott a rabszolga-kereskedelem a Hívai Kánság gazdaságában, és milyen forrásokból ismerjük ezt a jelenséget?
4. Milyen külső hatalmak gyakoroltak nyomást a három kánságra a 18–19. században, és milyen következményekkel járt ez?
5. Miért tekinthető Buhara a térség kulturális és vallási központjának a tárgyalt időszakban?

## 33.4. Az orosz hódítás és a gyarmati uralom

A mai Üzbegisztán területén a 19. század közepén három, egymással is vetélkedő államalakulat osztozott: a Kokandi Kánság a Fergana-völgyben és a Szir-darja középső folyásánál, a Buharai Emírség a Zerafsán völgyében és a mai középső, illetve nyugati területeken, valamint a Hivai Kánság az Amu-darja alsó szakaszán. Az orosz hódítás ezeket az államokat fokozatosan, katonai nyomás és diplomáciai kényszerítés kombinációjával vonta ellenőrzése alá. A folyamat nem

egyetlen hadjárat volt, hanem 1865 és 1885 között több szakaszra tagolódó birodalmi terjeszkedés, amelynek során a térség egy része közvetlen orosz közigazgatás alá került, más része pedig formailag önálló protektorátusként őrizte meg uralkodóját, ám valódi döntési szabadság nélkül. Az „Üzbegisztán” elnevezés ebben a korszakban nem létezett; a mai ország területét a Turkesztáni főkormányzóság, a Buharai Emírség és a Hivai Kánság osztotta meg. A fejezet ezért a későbbi nemzeti keret helyett a gyarmati uralom alá vont régió történetét tárgyalja.

**Az orosz hódítás katonai és diplomáciai menete**

Az orosz előrenyomulás Közép-Ázsiába hosszú előzményekre tekintett vissza. A 18. század végétől az Orosz Birodalom a kazak sztyeppe fokozatos bekebelezésével építette ki déli határait, és a 19. század közepére a Kokandi, Buharai és Hivai államok ütközőzónává váltak az orosz és a brit befolyás között. Ezt a vetélkedést a kortársak és a későbbi történetírás „Nagy Játszmaként” (Great Game) emlegeti; a fogalom vitatott, mert a két birodalom közötti feszültséget gyakran leegyszerűsíti, ugyanakkor jól mutatja, hogy a közép-ázsiai hódítás nem csupán helyi katonai esemény volt, hanem birodalmi logikába illeszkedett.

A katonai hódítás közvetlen előzménye a kokandi és buharai állam belső meggyengülése volt. A Kokandi Kánság területén a 18. század végétől a Ming-dinasztia uralkodott, de a 19. század közepére a kánok hatalma a törzsi elitek és a városi patríciusok vetélkedése miatt szétesett. A Buharai Emírségben a Manghit-dinasztia próbált centralizálni, ám a türkmén törzsi csoportok portyái és a hivai riválissal folytatott háborúk gyengítették a hadsereget. A Hivai Kánság a sivatagi határok mögött viszonylag védett helyzetben volt, de a kazak sztyeppe orosz bekebelezése után egyre inkább elszigetelődött.

Az 1864–1865-ös hadjáratok során Mihail Grigorjevics Csernyajev tábornok elfoglalta Aulie-Atát, Chimkent városát és Turkesztánt, majd 1865 júniusában Taskent ostromával vette be a Kokandi Kánság legnagyobb városát. Taskent elfoglalása után az orosz kormányzat kezdetben nem döntötte el, hogy a várost megtartja-e; a katonai győzelem azonban a helyi kereskedő réteg egy részének együttműködésével járt, mivel az orosz fennhatóság a Buharai Emírséggel szemben viszonylagos védelmet ígért. A város lakosságának egy része ellenállt, mások elfogadták az új hatalmat; a kortárs forrásokból a helyi társadalom megosztottsága rajzolódik ki.

A Buharai Emírség elleni háború 1866-ban kezdődött. Az orosz csapatok az Irdzsari csatában legyőzték a buharai sereget, majd elfoglalták Dzsizakot és Hojendet. 1868-ban az orosz hadsereg Konsztantyin Petrovics von Kaufman tábornok vezetésével bevonult Szamarkandba, és a Zerafsán folyó völgyében megalakította a későbbi Szamarkandi terület magját. Az 1868. júniusi békeszerződés a Buharai Emírséget orosz protektorátussá tette: az emír megtarthatta trónját és belső közigazgatásának egy részét, de elvesztette a külügyi önállóságot, területének egy része (elsősorban a Szamarkand környéki körzet) közvetlen orosz igazgatás alá került, és a birodalom kereskedői számára szabad mozgást biztosítottak.

A Hivai Kánság meghódítása 1873-ban következett. A kánság a Kara-kum sivatag mögött nehezen volt megközelíthető, de az orosz hadsereg több irányból indított offenzívája – a Kaszpi-tenger, Orenburg és Taskent felől – megtörte az ellenállást. Hiva is protektorátus lett, és az Amu-darja jobb partján fekvő területeit orosz ellenőrzés alá helyezték. A Hivai Kánság névlegesen megőrizte uralkodóját, de a vazallusi viszony valójában a birodalmi katonai jelenléttől függött.

A Kokandi Kánság megszüntetése 1876-ban zárta a hódítás középső szakaszát. A kánságot a 1870-es évek elején belső lázadások és az orosz nyomás egyaránt gyengítette. Amikor 1875-ben a kokandi erők megtámadták az orosz helyőrségeket, a cári hadsereg Mihail Dmitrijevics Szkobeljev vezetésével leverte a felkelést, és 1876 februárjában felszámolta a kánságot. A területét Ferganai terület néven közvetlenül a Turkesztáni főkormányzósághoz csatolták. Ezzel a mai Üzbegisztán keleti része is a birodalom integráns részévé vált.

A hódítás utolsó szakasza a türkmén területek ellen irányult, amelyek a mai Üzbegisztán nyugati peremét is érintették. Az 1880–1881-es Göktepe ostroma során az orosz hadsereg Szkobeljev parancsnoksága alatt elfoglalta a türkmén erődöt; a hivatalos orosz források a győzelmet a birodalom civilizációs küldetésének igazolásaként állították be, a helyi emlékezet azonban a tömeges erőszakot hangsúlyozza. 1884-ben Merv, 1885-ben pedig a panjdehi incidens után az orosz–afgán határ kiigazítása zárta le a közép-ázsiai hódítást. A mai Üzbegisztán területe ekkor már nagyrészt orosz fennhatóság alatt állt, akár közvetlen katonai közigazgatás, akár protektorátusi függés formájában.

### A Turkesztáni főkormányzóság és a gyarmati közigazgatás

A meghódított területek igazgatását 1867-ben szervezték egységes keretbe. A Turkesztáni főkormányzóság (gyakran, bár pontatlanul, taskenti kormányzóságnak is nevezett) székhelye Taskent lett, és első főkormányzója Konsztantyin Petrovics von Kaufman volt. A főkormányzóság kezdetben a Szir-darjai és Szemirecsjei területet foglalta magában, majd a későbbi hódításokkal bővült; a Szamarkandi, Ferganai, Kaszpi-túli és Szir-darjai területek katonai kormányzók irányítása alatt álltak. A főkormányzó széles jogkört kapott: egyszerre volt katonai parancsnok, polgári közigazgatási vezető és diplomáciai tárgyaló a protektorátusi udvarokkal szemben.

A gyarmati közigazgatás a helyi társadalmat jogilag és politikailag másodrendű helyzetbe hozta. Az orosz telepesek és állami alkalmazottak az európai orosz jogrend kedvezményeit élvezték, míg a muszlim lakosság ügyeit külön, korlátozott hatáskörű bíróságok intézték. A vallási bíróságok (kazi) továbbra is működtek a családi jog, az öröklés és a kisebb polgári ügyek területén, de a büntetőjog a katonai hatóságok kezébe került. A közigazgatás alsó szintjein a helyi elöljárók (akszakalok, aminok) közvetítették az orosz hatalmat, ami egyszerre biztosította a gyarmati rendszer működését és konzerválta a hagyományos függőségi viszonyokat.

A protektorátusok – a Buharai Emírség és a Hivai Kánság – formálisan megőrizték belső autonómiájukat, de a birodalmi rezidens ellenőrzése alatt álltak. Az emír és a kán uralkodhatott, saját adót vethetett ki, ám külpolitikája nem lehetett, hadseregét korlátozták, és az orosz kereskedők, valamint telepesek jogait a protektorátusi területen is biztosítani kellett. Ez a kettős berendezkedés a gyarmati uralom sajátos módja volt: lehetővé tette, hogy az orosz kormányzat a közvetlen igazgatás költségei nélkül ellenőrizze a térség gazdaságát, miközben a dinasztikus legitimitás látszatát fenntartotta.

### Gyarmati gazdaság és társadalmi átalakulás

A hódítást részben a gyapot iránti növekvő orosz textilipari kereslet motiválta. Az amerikai polgárháború (1861–1865) miatt az orosz gyárak nyersanyaghiánnyal küzdöttek, ezért a kormányzat Közép-Ázsiában látott alternatív termőterületet. A hódítás után a gyapottermelés fokozatosan a gazdaság középpontjába került. Az orosz adminisztráció adókedvezményekkel, vetőmagterjesztéssel és öntözési beruházásokkal ösztönözte a gyapot termesztését; a vetésterület növekedése a helyi parasztgazdaságok rovására ment. A gyapot monokultúrája csökkentette az élelmiszertermelést, és a térséget kiszolgáltatta a világpiaci és az orosz belső piac áringadozásainak.

A vasútépítés döntő szerepet játszott a gyarmati gazdaság kiépítésében. A Kaszpi-túli vasút és a taskenti vonalak a század utolsó évtizedeiben összekötötték a termőterületeket a birodalom központjával, lehetővé téve a gyapot olcsó szállítását és az orosz iparcikkek beáramlását. A vasút azonban nemcsak gazdasági, hanem katonai ellenőrző eszköz is volt: a csapatok gyors átcsoportosítását tette lehetővé, és megerősítette a birodalom jelenlétét. A hagyományos karavánkereskedelem és a helyi kézműipar a vasút hatására visszaszorult; a selyem, a szőnyeg és a fémművesség termékei elvesztették korábbi piacaikat, miközben a nyersanyagok kivitele felerősödött.

A gyarmati gazdaság a földbirtokviszonyokat is átalakította. Az orosz kormányzat számos területen kisajátította a legelőket és az öntözött földek egy részét, hogy azokat orosz telepeseknek adja. A telepesfalvak létrehozása a nomád és félnomád közösségek mozgásterét is szűkítette. Az orosz és ukrán parasztok betelepítése a 19. század végétől fokozódott, és a helyi lakosság számára a földhöz jutás egyre nehezebbé vált. A gyarmati adórendszer – ahol a földadó és a járulékok mellett a hagyományos illetékek is fennmaradtak – a parasztok és kézművesek jövedelmének jelentős részét elvonta.

A gyarmati időszak a városi társadalom szerkezetét is megváltoztatta. Taskent orosz negyedekkel bővült, ahol az adminisztráció, a hadsereg és a kereskedelem szereplői éltek. A régi városrész a muszlim lakosság otthona maradt, de a közművek, az egészségügyi intézmények és az oktatás fejlesztése egyenlőtlenül oszlott meg. A helyi elit egy része – a nagykereskedők, a gyapotfelvásárlók, a protektorátusi udvarok tisztviselői – együttműködött az orosz hatóságokkal, és meggazdagodott, míg a parasztság és a városi szegények terhei nőttek.

### Muszlim reformmozgalmak a gyarmati uralom alatt

A gyarmati rendszer kiépítése és a társadalmi változások kihívásaira a 19. század végén a muszlim reformmozgalmak kerestek válaszokat. A legnagyobb hatású irányzat a dzsadidizmus volt, amelynek neve az „új módszer” (usul-i dzsadid) kifejezésből származott. A dzsadidok az iszlám megújítását, a modern természettudományok beépítését és az anyanyelvi oktatás kiterjesztését hirdették. A mozgalom a krími tatár Iszmail Gaszprinszkij (Ismail Gaspirali) elképzeléseiből merített; Gaszprinszkij „Terdzsiman” című lapja és iskolareform-modellje a taskenti, buharai és kokandi értelmiségre is hatott.

A mai Üzbegisztán területén a dzsadidizmus vezető alakjai közé tartozott Mahmudhodzsa Behbudi, Munavvar Kori Abdurasidhonov és Abdulla Avloni. Behbudi szamarkandi születésű értelmiségiként színdarabokat, tankönyveket és útleírásokat adott ki, amelyekben a tudatlanság, az elmaradottság és a megosztottság ellen érvelt. Munavvar Kori Taskentben működtetett új módszerű iskolát, és a helyi sajtó megszervezésében játszott szerepet. Avloni ugyancsak Taskentben hozott létre iskolát, és a gyermekirodalom megteremtésén dolgozott. A dzsadid iskolákban a diákok anyanyelvükön tanultak olvasni és írni, valamint aritmetikát, földrajzot, történelmet és természetismeretet is elsajátítottak, ami szakított a hagyományos medreszék kizárólag vallási tananyagával.

A dzsadidizmus nem volt egységes mozgalom; a reformerek között voltak, akik a gyarmati keretek között képzelték el a társadalmi megújulást, mások a teljes függetlenséget is felvetették. A hagyományos vallási elit egy része – a kadimisták, azaz a régi módszer hívei – elutasította az újításokat, mert azokat az iszlám hagyomány felhígításának, sőt az orosz befolyás kiterjesztésének tekintette. A gyarmati hatóságok kezdetben tűrték a dzsadid iskolákat és lapokat, mert az orosz nyelv és a birodalmi keretek elfogadását remélték tőlük. Az 1905-ös orosz forradalom után azonban a dzsadidok politikai követelésekkel léptek fel – alkotmányos képviseletet, sajtószabadságot, anyanyelvű oktatást és a muszlim lakosság jogegyenlőségét követelték –, amit a kormányzat pániszlám és pántörök fenyegetésként kezelt. Több lapot betiltottak, iskolákat záratott be, a vezetőket megfigyelés alá helyezték. A dzsadidizmus ennek ellenére a 20. század elejére a modern üzbég értelmiség és a későbbi nemzeti mozgalom egyik előfutára lett.

### Az 1916-os felkelés

Az első világháború alatt a cári kormányzat 1916. június 25-én (az akkori orosz Julián-naptár szerint; a Gergely-naptár szerint július 8-án) rendeletet adott ki, amely a birodalom „nem orosz” lakosságát 19 és 43 éves kor között hátországi kényszermunkára mozgósította. A rendelet a front mögötti lövészárkok ásására, útépítésre és más katonai jellegű munkákra vonatkozott, és a közép-ázsiai muszlim lakosságot addigi mentessége után hirtelen, kiszámíthatatlan módon

érintette. A mozgósítás híre a tömeges tiltakozások és fegyveres felkelések egész sorát váltotta ki a Turkesztáni főkormányzóságban, a Buharai Emírségben és a Hivai Kánságban.

A felkelés 1916 júliusában kezdődött, és gyorsan kiterjedt a Szir-darjai, Ferganai és Szamarkandi területekre, valamint a sztyeppei kazak és kirgiz vidékekre. A felkelők megtámadták a kormányzati épületeket, rendőrállomásokat, vasútállomásokat és az orosz telepesfalvakat; az erőszak során orosz telepesek, tisztviselők és katonák is életüket vesztették. A felkelés ugyanakkor nem volt egységes szervezettségű mozgalom: a helyi elöljárók egy része a hatóságok oldalán maradt, mások hallgatólagosan támogatták a felkelőket, megint mások a rend helyreállításában segédkeztek. A cári kormányzat katonai egységeket vetett be, és a megtorlás során falvakat égettek fel, tömeges kivégzéseket hajtottak végre, a lakosságot pedig büntetőadókkal sújtották. A menekültek százezrei indultak útnak; sokan a kínai fennhatóság alatt álló Kelet-Turkesztánba húzódtak, ahol táborokban éltek a következő években.

Az 1916-os felkelés áldozatainak és menekültjeinek számát illetően a kutatásban nem alakult ki konszenzus. A cári hatóságok jelentései alacsonyabb értékeket közöltek, míg a helyi közösségek emlékezete és egyes történészek jóval magasabb becsléseket tartanak hitelesnek. A levéltári források töredékessége, a megtorlás dokumentálásának hiánya és a helyi hagyomány szóbeli jellege miatt a teljes kép ma sem rekonstruálható pontosan. A felkelés emlékezetét a 20. században eltérően értelmezték: a szovjet történetírás – élesen megkülönböztetve a későbbi, bolsevikellenes baszmácsi mozgalomtól – a gyarmati elnyomás elleni nemzeti felszabadító küzdelemként mutatta be; a közép-ázsiai utódállamok hivatalos történeti kánonja részben ezt a keretet vitte tovább; az orosz birodalmi és emigráns narratíva ezzel szemben „lázadásként” és a vallási fanatizmus megnyilvánulásaként értékelte. A mai történettudomány a felkelés okait a háborús terhek, a gyarmati földpolitika, a kényszermozgósítás és a helyi elitek válságának együttesében keresi.

Az 1916-os felkelés a gyarmati rendszer súlyos válságát jelezte. Bár a cári hadsereg leverte, a tiltakozás megmutatta, hogy a Turkesztáni főkormányzóság stabilitása törékeny, és a muszlim lakosság körében a birodalmi lojalitás nem épült ki. A felkelés ezért nem csupán egy háborús epizód volt, hanem a gyarmati uralom utolsó éveinek meghatározó eseménye, amely előkészítette a későbbi politikai átrendeződést és a szovjet hatalomátvételt.

### 33.4.1. Források és bizonytalanságok

A hódítás és a gyarmati közigazgatás történetéhez a legfontosabb elsődleges források az Orosz Birodalom katonai és polgári igazgatásának iratai: a Turkesztáni főkormányzóság éves jelentései, katonai parancsok, térképészeti anyagok és bírósági akták. A helyi lakosság nézőpontját kevésbé dokumentált források őrzik; részben a kánsági udvarok krónikái, részben a dzsadid sajtó és a későbbi visszaemlékezések. A gyarmati statisztikák megbízhatósága korlátozott: a népesség-összeírások módszertana egyenetlen, a termelési és adóadatok gyakran a helyi elöljárók bemondásain alapultak. Az 1916-os felkelés áldozatainak és a menekülteknek a száma az egyik legvitatottabb kérdés; a cári hatóságok jelentései alulbecsülték az erőszakot, a helyi emlékezet és egyes történészek magasabb becsléseket közöltek. A dzsadidizmus értékelése sem egységes: a szovjet korszakban a reformerek egy részét burzsoá nacionalistaként ítélték el, a függetlenség utáni üzbég történetírás viszont a nemzeti ébredés előfutáraiként ünnepli őket. Ezt a kettősséget a tankönyv forráskritikai keretben tárgyalja.

### 33.4.2. Rövid összefoglaló

Az 1865–1885 közötti orosz hódítás a Kokandi Kánság, a Buharai Emírség és a Hivai Kánság területét részben közvetlen gyarmati igazgatás, részben protektorátus formájában az Orosz

Birodalomhoz kapcsolta. A Turkesztáni főkormányzóság Taskent központtal katonai és bürokratikus ellenőrzést épített ki; a gazdaságot a gyapottermelés és a vasút tette a birodalmi piac függvényévé. A muszlim reformmozgalmak, elsősorban a dzsadidizmus, a modern oktatás és a társadalmi megújulás programját hirdették, de a gyarmati hatóságokkal és a tradicionalista elittel is konfliktusba kerültek. Az 1916-os felkelés a gyarmati uralom legsúlyosabb válsága volt, amelyet a cári hadsereg brutálisan elfojtott; áldozatainak és menekültjeinek számát a források hiányossága miatt csak becsülni lehet. A felkelés emlékezete a későbbi nemzeti identitások és a szovjet történeti kánon egyik csomópontja lett.

### 33.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai lépésekkel vonta ellenőrzése alá az Orosz Birodalom 1865 és 1885 között a mai Üzbegisztán területét?
2. Hogyan szervezte meg a cári kormányzat a Turkesztáni főkormányzóság közigazgatását, és milyen szerepet kapott Taskent?
3. Milyen gazdasági változásokat hozott a gyarmati rendszer a mezőgazdaságban, a vasútépítésben és a kereskedelemben?
4. Mi volt a dzsadidizmus célja, és miért ütközött a tradicionalista elittel és a gyarmati hatóságokkal?
5. Miért robbant ki az 1916-os felkelés, és miért nem állapítható meg pontosan az áldozatok és a menekültek száma?

# 34 Üzbegisztán a szovjet és posztszovjet korban

## 34.1. A szovjet Üzbegisztán és a kollektivizálás

A szovjet hatalom konszolidációja a mai Üzbegisztán területén nem egyetlen esemény, hanem egy többéves, erőszakkal és intézményi átalakítással kísért folyamat volt. Az 1917-es oroszországi forradalom után a cári gyarmati közigazgatás összeomlott, és a térségben több, egymással és a bolsevikokkal is versengő hatalmi központ alakult ki. A szovjet hatalom először a Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság (1918) formájában próbálta megszilárdítani uralmát, de a Buharai Emírség és a Hivai Kánság területén az 1920-ban lezajlott bolsevik beavatkozás után úgynevezett népi szovjet köztársaságok jöttek létre. Ezek az államalakulatok formálisan függetlenek voltak, a gyakorlatban azonban a Vörös Hadseregtől és a moszkvai pártszervektől függtek. A szovjet hatalommal szembeni fegyveres ellenállást – amelyet a szovjet források „baszmácsi" (szó szerint „bandita") mozgalomnak neveztek – csak az 1920-as évek közepére sikerült felszámolni. Az elnevezés maga is politikai minősítés, amely a felkelők sokféle – törzsi, vallási, paraszti és nemzeti – motivációját egyetlen bűnöző kategóriává redukálta.

Az Üzbég Szovjet Szocialista Köztársaság 1924. október 27-én jött létre, amikor a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága jóváhagyta a közép-ázsiai köztársaságok úgynevezett nemzeti elhatárolását. Ez a döntés az addigi Turkesztáni ASZSZK, Buharai Népköztársaság és Horezmi Népköztársaság területén új, nemzeti alapon szervezett közigazgatási egységeket hozott létre: az Üzbég SZSZK-t, a Türkmén SZSZK-t, a Tádzsik Autonóm SZSZK-t (amely 1929-ig az Üzbég SZSZK része volt), a Kara-Kirgiz (később Kirgiz) autonóm területet és a Karakalpák autonóm területet. A főváros kezdetben Szamarkand volt, majd 1930-ban a döntés Taskentbe helyezte át az állami és pártintézményeket. Az Üzbég SZSZK megalakulása dokumentált tény, de a nemzeti elhatárolás politikai értelmezése vitatott. A szovjet kormányzat hivatalosan a nemzeti önrendelkezés elvét hirdette, és a határok meghúzásakor nyelvészeti, demográfiai és gazdasági érvekre hivatkozott. Ugyanakkor a döntés a bolsevik párt központi akaratát tükrözte, és a helyi lakosság széles rétegeinek nem volt valódi beleszólása. A határok meghúzása etnikai csoportokat választott el egymástól, másokat pedig egyetlen köztársaságba kényszerített; a Fergana-völgy felosztása, a tádzsik lakosság egy részének az Üzbég SZSZK-hoz csatolása, valamint az enklávék kialakulása olyan szerkezeti feszültségeket hozott létre, amelyek a posztszovjet korszakban határvitákban és etnikai konfliktusokban is megjelentek. Az 1924-es határok tehát nem egy természetes nemzeti fejlődés eredményei voltak, hanem szovjet irányítás alatt született politikai konstrukciók.

Az Üzbég SZSZK létrejöttével párhuzamosan a bolsevik kormányzat a társadalom alapvető átalakításába kezdett. Az 1920-as években a szovjet hatalom a cári korszakkal való szakítást hirdette, és olyan intézkedéseket vezetett be, amelyek a hagyományos közösségi struktúrákat célozták. A földreform a nagybirtokok és a vallási alapítványok (vakuf) földjeinek felosztását ígérte, de a végrehajtás gyakran erőszakos volt, és a helyi elitek ellenállásába ütközött. A nők helyzetének megváltoztatására indított kampány, az 1927-ben meghirdetett hujum („támadás") a fátyolviselés ellen és a nők iskoláztatásáért, a szovjet propaganda szerint a felszabadulást szolgálta. A gyakorlatban azonban a fátyol kötelező jellegű eltávolítása és a nők nyilvános szerepvállalásának erőltetése a helyi társadalom egy részének heves ellenállását váltotta ki; számos nőt, aki eleget tett az új elvárásoknak, meggyilkoltak vagy megfenyegettek. A hujum tehát egyszerre hozott valódi

változást a nők egy csoportjának életében, és okozott traumát azoknak, akiket a közösségükből kiszakítva, megfelelő védelem nélkül állítottak a modernizáció frontvonalába. A hivatalos szovjet történetírás ezt a kampányt egyértelmű haladásként ábrázolta, a kortárs kritikai kutatás viszont a nők autonómiájának hiányát és az erőszak kontextusát hangsúlyozza.

A társadalmi átalakítás másik pillére az oktatás és az egészségügy kiterjesztése volt. A szovjet hatóságok az írástudatlanság felszámolását tűzték ki célul, és az 1920-as évektől számos iskolát, tanfolyamot és egészségügyi intézményt hoztak létre. Az üzbég nyelv standardizálása, a latin alapú ábécé bevezetése (1928), majd később a cirill írásra való áttérés (1940) a modernizációs törekvések része volt, de a döntések politikai-ideológiai megfontolásoktól sem függetlenek. Az oktatás terjedése hosszú távon csökkentette az analfabetizmust, és hozzájárult a szovjet típusú, képzett üzbég értelmiség kialakulásához, de az új értelmiség lojalitása a központi hatalomhoz kötődött, és a hagyományos vallási oktatást szisztematikusan visszaszorították. A szovjet modernizáció tehát nem volt értékmentes folyamat: az oktatás, az egészségügy és a nőpolitika eredményei szorosan összefonódtak a birodalmi irányítás és a társadalmi mérnökösködés logikájával.

A kollektivizálás időszaka, amely 1929-től az 1930-as évek elejéig tartott, a szovjet Üzbegisztán történetének egyik legnagyobb megrázkódtatását hozta. A NEP (új gazdaságpolitika) viszonylagos piaci nyitását felváltotta a mezőgazdaság radikális államosítása: a parasztgazdaságokat erőszakkal kolhozokba (közös gazdaságokba) és szovhozokba (állami gazdaságokba) szervezték. A kampányt a „kulákok mint osztály felszámolása” jelszava kísérte, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a helyi hatóságok önkényesen minősítettek kuláknak – vagyis vagyonos parasztnak – olyan családokat is, amelyek kevés földdel vagy állattal rendelkeztek, de ellenálltak a kollektivizálásnak. A „kulákok” elkobzott vagyonát a kolhozok kapták meg, a megbélyegzett családokat pedig gyakran kitelepítették, bebörtönözték vagy kényszermunkára vitték. Az áldozatok számáról a levéltári iratok hiányosak, és a korabeli statisztikák megbízhatósága erősen vitatott; a szakirodalomban a kitelepítettek és az erőszak áldozatainak becslése széles sávban mozog.

Az üzbegisztáni kollektivizálás sajátossága a gyapot stratégiai szerepe volt. A szovjet vezetés a régiót a Szovjetunió fő gyapotellátójának szánta, és már az 1920-as években ambiciózus termelési célokat fogalmazott meg. A kollektivizálás egyik központi feladata a gyapottermesztés állami ellenőrzés alá vonása volt: a parasztoknak kötelezően meghatározott mennyiségű gyapotot kellett termelniük és leadniuk, a terményt nem vihették szabadpiacra, és a kvóták teljesítése érdekében a vetésterületet gyorsan bővítették. A kolhozrendszer bevezetése tehát nem csupán a földtulajdon átalakítását jelentette, hanem a mezőgazdasági termelés militarizálását is: a gyapottermelés az állami tervgazdálkodás részévé vált, és a helyi lakosság életkörülményeit a központi termelési utasítások határozták meg. A kényszer jellege nem korlátozódott a kollektivizálás első éveire; a későbbi évtizedekben a gyapotbetakarításba diákokat, katonákat és városi dolgozókat is bevontak, amit a szovjet hatóságok „önkéntes társadalmi munkának” neveztek, a résztvevők egy része és a független kutatók viszont kényszermunkaként írtak le.

A kollektivizálással egy időben a szovjet hatalom a hagyományos életforma felszámolására és a letelepítésre is törekedett. Az Üzbég SZSZK területén élő, félnomád és nomád közösségeket – különösen a Karakalpaksztánban és a sztyeppei peremvidékeken – erőszakkal letelepítették, állataikat elvették, és a gyapottermesztésre alkalmas területekre irányították őket. Ez a folyamat a Kazahsztánban 1930–33-ban bekövetkezett éhínség regionális összefüggésébe illeszkedett. A kazah éhínség áldozatait a szakirodalom gyakran 1,3–1,5 millióra teszi, de ez a szám statisztikai becslés, amelynek módszertana és pontossága vitatott. Üzbegisztánban az éhínség mérete kisebb volt, de a kollektivizálás, a terménybegyűjtés és a letelepítés következtében itt is tömegek szenvedtek hiányt, és a halálozások száma a legóvatosabb becslések szerint is több tízezerre tehető; egyes kutatók ennél jóval magasabb, százezres nagyságrendet valószínűsítenek. A szovjet hatóságok az éhínséget sokáig tagadták vagy a természeti körülményekkel magyarázták, a levéltári feltárások

azonban dokumentálták a begyűjtési utasítások és a túlfeszített tervek szerepét. Az áldozatok számáról és a felelősség megoszlásáról a mai napig tudományos vita folyik.

A gyapotmonokultúra kiépítése a vízgazdálkodás radikális átalakításával járt. A szovjet mérnökök és tervezők az öntözött területek gyors növelését tűzték ki célul, mert a gyapottermesztés a száraz éghajlaton mesterséges öntözést igényelt. Az 1930-as években elkezdődött a nagy öntözőrendszerek építése, köztük a Nagy Fergana-csatorna, amely 1939-ben készült el. A második világháború utáni évtizedekben az öntözési beruházások tovább bővültek; az Amu-darja és a Szir-darja vizét egyre nagyobb mennyiségben vezették el a gyapotföldekre. A Karakum-csatorna – amely formálisan Türkmenisztánban épült, de az Amu-darja vizét használta – 1954 után gyorsan növelte a vízelvonást. A szovjet tervezés a vízpazarló, mesterségesen magas hozamokra optimalizált öntözést részesítette előnyben, anélkül hogy a vízvisszatartás, a sótalanítás és a hosszú távú ökológiai következmények megfelelő súllyal szerepeltek volna. A gyapotföldekre kijuttatott műtrágya, gyomirtó és rovarirtó szerek mennyisége szintén folyamatosan emelkedett; a vegyi anyagok egy része a talajvízbe és a folyókba került.

Ezeknek a döntéseknek a leglátványosabb környezeti következménye az Aral-tó apadása volt. Az Aral-tó a 20. század közepén még a világ negyedik legnagyobb lefolyástalan tava volt; területét az 1960-as években a leggyakrabban idézett hidrológiai becslések mintegy 68 000 négyzetkilométerre, víztérfogatát körülbelül 1 100 köbkilométerre tették. A becslések a korabeli mérési módszerek szerint kis eltérésekkel szerepelnek a szakirodalomban. A két fő tápláló folyó, az Amu-darja és a Szir-darja vizének öntözésre való elterelése miatt a tó vízszintje az 1960-as évektől kezdve gyorsan csökkent. 1987-re a tó kettévált a kis-Aral-tóra és a nagy-Aral-tóra; a partvonal visszahúzódása a kikötővárosokat – köztük a hajdan virágzó Mujnakot – a víztől több tíz kilométerre hagyta. A tó sótartalma a tengeri élővilág számára elviselhetetlen szintre emelkedett, a halászat összeomlott, a hajózás megszűnt, és a helyi közösségek gazdasági alapjai eltűntek. A kiszáradt tófenékről felszálló por, amely sót, homokot és a mezőgazdaságból származó vegyi anyagokat szállít, a környező településeken súlyos egészségügyi problémákat okozott: a légúti megbetegedések, a csecsemőhalandóság és egyes krónikus betegségek aránya a helyi orvosi jelentések szerint jelentősen meghaladta a szovjet átlagot. A szovjet vezetés már az 1970-es évektől ismerte a válság mértékét, de a gyapottermelési terveket nem csökkentette; az Aral-tó problémája hivatalosan csak a glasznoszty időszakában, az 1980-as évek második felében került be a nyilvános diskurzusba. Az Aral-tó apadása tehát nem természeti csapás volt, hanem a szovjet tervezési logika – a termelési célok elsőbbsége a környezeti és egészségügyi következményekkel szemben – dokumentált következménye.

A kollektivizálás és a gyapotmonokultúra társadalmi hatásai mélyen átalakították az Üzbég SZSZK-t. A vidéki lakosság jelentős része a kolhozok kötelékébe kényszerült, a hagyományos falusi önigazgatás megszűnt, a vallási intézményeket bezárták vagy állami ellenőrzés alá vonták. A mecsetek számának drasztikus csökkenése, a vallási oktatás betiltása és a vallási vezetők üldözése a szovjet ateista politika részét képezte. A második világháború alatt a vallási elnyomás átmenetileg enyhült – a szovjet állam a háborús mozgósítás érdekében részlegesen engedélyezte a vallási tevékenységet –, de a rendszer alapvetően a szekuláris, államilag irányított társadalmat építette. Ugyanakkor a szovjet időszak nem írható le kizárólag az elnyomás felől. Az oktatás kiterjesztése az 1930-as évektől valóban növelte az írástudók arányát, és az 1950-es évekre az iskoláztatás a városi és vidéki lakosság széles rétegeihez eljutott. Az egészségügyi hálózat kiépítése csökkentette a halandóságot, és a járványos betegségek elleni küzdelem mérhető eredményeket hozott. A nők tömeges bekapcsolódása a formális oktatásba és a munkaerőpiacra hosszú távon megváltoztatta a társadalmi szerepeket, még akkor is, ha a változás gyakran felülről irányított és erőszakos kampányokkal járt. Az üzbég nyelvű sajtó, irodalom és tudomány intézményei a szovjet keretek között jöttek létre, és hozzájárultak egy modern, szovjet típusú üzbég identitás kialakulásához.

A politikai elnyomás azonban a modernizációval párhuzamosan működött. Az 1930-as évek nagy tisztogatásai az üzbég párt- és állami vezetést is súlyosan érintették. Az Üzbég Kommunista Párt első titkárát, Akmal Ikramovot és az Üzbég SZSZK kormányának vezetőjét, Faizullah Hodzsajevet 1938-ban koncepciós perben halálra ítélték és kivégezték. A tisztogatások kiterjedtek a helyi értelmiségre, a vallási vezetőkre és a korábbi baszmácsi mozgalom résztvevőire is. A szovjet levéltári dokumentumok alapján a letartóztatások és kivégzések számának pontos meghatározása nehéz, mert a statisztikák hiányosak, és a korszak hivatalos adatai politikailag torzítottak. A Sztálin-korszak elnyomásának áldozatairól a tudományos becslések széles sávban mozognak; az üzbegisztáni áldozatok aránya a szovjet összesítésben szereplő adatokból csak korlátozottan rekonstruálható. A levéltárak részleges megnyitása a posztszovjet időszakban lehetővé tette a kutatás új lendületét, de az iratok teljes hozzáférhetősége továbbra sem biztosított, és az emlékezetpolitikai viták a mai napig befolyásolják az értelmezést.

Az Aral-tó válsága és a gyapottermelés környezeti terhei szintén olyan örökséget képeznek, amelynek megítélése a szovjet időszakban hivatalosan tabunak számított, és csak a későbbi kutatások tették részletesen elemezhetővé. A szovjet hidrológiai mérések és a műholdas felvételek dokumentálják a tó apadásának ütemét, de a hosszú távú ökológiai és egészségügyi hatásokra vonatkozó becslések különböző módszertanokon alapulnak. A nemzetközi környezettudományi szakirodalom többsége a vízelterelést és a gyapotmonokultúrát azonosítja elsődleges okként, de a felelősség megoszlásáról – a központi tervezés, a helyi végrehajtás és a globális gyapotpiac között – továbbra is vita folyik. A szovjet korszak kritikus értékelése nem vonhatja kétségbe az oktatási, egészségügyi és infrastrukturális fejlesztések tényét, de nem is hallgathatja el az erőszak, az éhínség, a vallásüldözés és a környezeti pusztítás dokumentált eseteit.

### 34.1.1. Források és bizonytalanságok

Az Üzbég SZSZK megalakulására és a kollektivizálására vonatkozó elsődleges források a szovjet központi és helyi levéltárakban találhatók: a moszkvai pártiratok, a turkesztáni, buharai és horezmi kormányzatok dokumentumai, a központi statisztikai hivatal évkönyvei, valamint a kolhozok és a mezőgazdasági szervek jelentései. Ezek a források azonban egyoldalúak, mert a hivatalos jelentések gyakran szépítették a termelési adatokat, eltitkolták az éhínséget, és a politikai ellenállást büntetőjogi vagy „bandita” keretben ábrázolták. A helyi lakosság hangja elsősorban szóbeli történeti interjúkból, a sztálini tisztogatások kihallgatási jegyzőkönyveiből és a későbbi emigráns vagy disszidens beszámolókból rekonstruálható. A szovjet nemzetiségi politika céljairól és a nemzeti elhatárolás körülményeiről a kutatók között nincs teljes egyetértés; az iratok értelmezése az 1920-as évek bolsevik nemzetiségi diskurzusának kontextusát igényli.

A kollektivizálás áldozatainak és az 1930-as évek eleji éhínség halálos áldozatainak száma módszertani becslés, nem dokumentált tény. A szovjet népszámlálások 1926, 1937 és 1939 között közölnek adatokat, de az 1937-es népszámlálást a hivatalos szervek meghamisították, az 1939-es számok pedig a politikai elnyomás és a halálozások miatt torzítottak. A kazahsztáni éhínségre vonatkozó, gyakran idézett 1,3–1,5 milliós áldozatszám statisztikai becslés, és a kutatók egy része ennél magasabb vagy alacsonyabb értéket valószínűsít. Üzbegisztánra vonatkozóan a helyi éhínség halálozását a szakirodalom ritkábban közli, és a számok nagy bizonytalansággal terheltek. A gyapottermelés adatai a szovjet statisztikai évkönyvekből ismertek, de a jelentett hozamok sokszor túlzottak voltak, és a tényleges termelés rekonstrukciója levéltári kutatást igényel.

Az Aral-tó apadásának mérési adatai viszonylag megbízhatóak, mert a hidrológiai megfigyelések az 1950-es évektől rendszeressé váltak, és a műholdas távérzékelés az 1970-es évektől objektív képet adott a partvonal változásáról. Az ökológiai és egészségügyi hatásokra vonatkozó állítások azonban gyakran megfigyelési tanulmányokból, nem pedig teljes körű epidemiológiai felmérésekből származnak, ezért óvatosan kezelendők. A szovjet vezetés tudomása az Aral-tó válságáról

dokumentált: belső tudományos jelentések már az 1960-as években figyelmeztettek a vízszint csökkenésére, a döntéshozók azonban a gyapottermelés növelését helyezték előtérbe. A felelősség kérdése a környezettörténeti vitákban továbbra is nyitott; az egyes kutatók a központi tervezés, a helyi köztársasági intézmények és a nemzetközi gazdasági nyomás szerepét eltérően súlyozzák.

### 34.1.2. Rövid összefoglaló

A szovjet Üzbegisztán 1924-ben jött létre a közép-ázsiai nemzeti elhatárolás részeként, amelyet a bolsevik központ irányított. A szovjet hatalom a cári gyarmati múlt felszámolását hirdette, de a gyakorlatban a térség a szovjet birodalmi rendszer része lett. Az 1920-as évek társadalmi reformjai – az oktatás kiterjesztése, a nőpolitika és az iszlám visszaszorítása – valódi változásokat hoztak, de gyakran erőszakos, felülről irányított módon. A kollektivizálás (1929–1933) a mezőgazdaság állami ellenőrzés alá vonását és a gyapottermelés felfuttatását szolgálta; a kampány során a „kulákok" üldözése, a letelepítés és a begyűjtési politika éhínséget okozott, amelynek áldozatai számáról viták folynak. A gyapotmonokultúra és a vízelterelés az Aral-tó fokozatos kiszáradásához vezetett, amely a 20. század második felében ökológiai és egészségügyi válsággá mélyült. A szovjet korszak tehát egyszerre hozott modernizációs eredményeket és súlyos társadalmi, emberi és környezeti károkat, és ez a kettősség a mai Üzbegisztán örökségének alapvető eleme.

### 34.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és közigazgatási folyamatok vezettek az Üzbég SZSZK 1924-es megalakulásához, és miért tekinthető a nemzeti elhatárolás vitatott értelmezésű eseménynek?
2. Hogyan kapcsolódott a kollektivizálás a gyapottermelés stratégiai céljaihoz, és milyen következményekkel járt a vidéki lakosság számára?
3. Milyen okai voltak az 1930-as évek eleji éhínségnek az Üzbég SZSZK területén, és miért bizonytalan az áldozatok számának meghatározása?
4. Milyen döntések és folyamatok okozták az Aral-tó apadását, és miért lehet azt a szovjet tervezési logika dokumentált következményeként leírni?
5. Hogyan értékelhető a szovjet időszak mérlege Üzbegisztánban a modernizációs eredmények és az erőszak, elnyomás, környezeti pusztítás együttes bemutatásával?

## 34.2. A második világháború és a szovjet modernizáció

A második világháború és az azt követő két évtized a szovjet Üzbegisztán történetének egyik legnagyobb átalakulási szakasza volt. Az 1920-as évek végétől a kollektivizálás és az erőltetett iparosítás már megkezdte a hagyományos mezőgazdasági társadalom felbomlasztását, de a háború és az utána kibontakozó szovjet modernizáció új léptéket adott az urbanizációnak, az oktatásnak, az ipari termelésnek és a szovjet állam társadalomformáló törekvéseinek. Ez a folyamat nem csupán a gazdasági szerkezetet, hanem a nyelvi, vallási, családi és helyi közösségi viszonyokat is átalakította. Az alábbiakban a háborús evakuációtól a szovjet identitás és a helyi hagyományok feszültségéig követjük nyomon ezt az időszakot.

### 34.2.1. A háborús evakuáció és Üzbegisztán hátországi szerepe

A náci Németország 1941. júniusi támadása után a szovjet kormányzat tömeges ipari és intézményi evakuációba kezdett a fenyegetett nyugati területekről a Volgától keletre eső hátországba. Közép-Ázsia, és ezen belül Üzbegisztán, a kitelepítés egyik elsődleges célterülete lett. A szovjet

hivatalos közlések és a későbbi történeti kutatások szerint 1941–1942 folyamán több száz ipari üzemet és intézményt helyeztek át a tagköztársaság területére; a becslések az evakuált emberek számát Üzbegisztánra vonatkozóan százezres nagyságrendűre teszik, bár a pontos adatok forrásonként eltérnek, és a szovjet statisztikai rendszer nem regisztrálta egységesen a menekülteket (dokumentált tény a folyamat, régészeti/statisztikai becslés a teljes létszám). Taskent, Szamarkand, Buhara, Andizsán és más városok ipari negyedei rövid hónapok alatt új üzemekkel bővültek; gépgyárak, textilüzemek, elektronikai és hadiipari egységek érkeztek Moszkvából, Leningrádból, Ukrajnából és Fehéroroszországból.

Az evakuált üzemek beindítása rendkívüli erőfeszítést igényelt. A helyi szovjet és pártvezetés a haditermelés felfuttatására mozgósította a városi lakosságot, a kolhozokból érkező munkásokat és a kitelepített szakembereket. Az üzbegisztáni hátország feladata volt a front élelmiszer- és nyersanyagellátása is: a gyapot – a szovjet hadiipar és textilipar stratégiai nyersanyaga – termelésének fenntartása, a gabona- és állattenyésztési normák teljesítése. A háborús években a mezőgazdasági munkát nagyrészt nők, idősek és fiatalkorúak végezték, mivel a munkaképes férfiak jelentős részét besorozták a Vörös Hadseregbe. A fronton harcoló üzbegisztáni katonák százezres nagyságrendű volt; a háborús áldozatokra vonatkozó becslések széles sávban mozognak, egyes történeti munkák 200–400 ezer közötti halottra és eltűntre utalnak, de a pontos szám módszertanilag vitatott, mivel a szovjet veszteségstatisztikák nem mindig bontották le a tagköztársaságok szerinti adatokat (tudományos konszenzus a nagyságrendről, vitatott értelmezés a pontos számról).

A hátországban a háború súlyos nélkülözést hozott. A jegyrendszer, az élelmiszerhiány, a lakáshiány és a fertőző betegségek terjedése mindennapos volt. Ugyanakkor a háború felgyorsította a társadalmi mobilitást: a falusi nők tömegesen kerültek ipari és adminisztratív munkahelyekre, a városokba áramlás pedig a későbbi urbanizáció alapjait vetette meg. Az evakuált intézmények – közöttük tudományos kutatóintézetek, felsőoktatási intézmények, színházak és múzeumok – megjelenése tartósan gazdagította a helyi szellemi életet, és hozzájárult az orosz nyelvű értelmiség megerősödéséhez a városokban.

### 34.2.2. Az iparosítás a háború alatt és után

A háborús évek ipari beruházásai nem egyszerűen ideiglenes hadiüzemeket hoztak létre, hanem tartósan beépültek az üzbegisztáni gazdaságba. A textilipar, a mezőgazdasági gépgyártás, az energetika és a bányászat területén a háború előtti szinthez képest jelentős kapacitásbővülés következett be. A szovjet tervgazdaság a tagköztársaságot a gyapottermelés és az arra épülő feldolgozóipar bázisaként kezelte; ez a specializáció a háború után még hangsúlyosabbá vált. A negyvenes évek második felében és az 1950-es években nagy állami beruházások indultak a taskenti, szamarkandi és ferganai ipari körzetekben (dokumentált tény a beruházások léte, a hatékonyságukról és a társadalmi következményeikről eltérő értékelések léteznek).

A modernizáció egyik leglátványosabb eleme a villamosítás és a közlekedési infrastruktúra fejlesztése volt. A szovjet kormányzat a háború utáni ötéves tervek keretében új vasútvonalakat, közutakat és öntözőrendszereket építtetett; a taskenti metró csak később, 1977-ben nyílt meg, de az előkészítő tervezés már az 1960-as években elkezdődött. Az ipari munkásság létszáma gyorsan nőtt, és a városokban új lakótelepek, kórházak és iskolák épültek. A szovjet statisztikák szerint az ipari termelés volumene a háború előttihez képest többszörösére emelkedett; ezeket a számokat azonban óvatosan kell kezelni, mert a szovjet statisztikai rendszer gyakran naturális mutatókban és bázisévhez viszonyítva számolt, ami torzíthatja a képet (régészeti/statisztikai becslés, a módszertan miatt vitatott).

Az iparosításnak súlyos ára volt. A gyapotmonokultúra erőltetése már a háború előtt megkezdődött, de az 1950-es évektől fokozódott. A termőföldek egyre nagyobb hányadát vonták be öntözött gyapottermelésbe, ami a vízkészletek túlhasználatához és a talaj szikesedéséhez

vezetett. Az Aral-tó apadása ebben az időszakban még nem öltött katasztrofális méreteket, de a vízgazdálkodási döntések – a Szir-darja és az Amu-darja vizének egyre nagyobb arányú elvezetése – már ekkor megalapozták a későbbi környezeti válságot. A szovjet vezetés a környezeti következményeket alábecsülte, a termelési terveket pedig katonai-politikai prioritásként kezelte. Ez a feszültség a modernizáció egyik legvitatottabb öröksége, amely a későbbi független Üzbegisztán környezetpolitikájában is tovább élt.

### 34.2.3. Az oktatás és a társadalmi átalakulás

A szovjet modernizáció egyik legtartósabb hatása az oktatási rendszer kiterjesztése volt. A húszas-harmincas években az írástudatlanság felszámolását célzó kampányok már jelentős eredményeket értek el, de a háború utáni évtizedekben az iskoláztatás tömegessé vált. Az általános iskolai oktatás fokozatosan bevezetésre került, és az 1950-es évekre a szovjet hivatalos statisztikák szerint a tanköteles korúak túlnyomó többsége iskolába járt. A felsőoktatási intézmények – a taskenti egyetem, a mezőgazdasági, orvosi és pedagógiai főiskolák – bővültek, és a tagköztársaságban kialakult egy üzbég nyelvű értelmiségi réteg (dokumentált tény az intézményhálózat bővülése, a pontos beiskolázási arányok szovjet statisztikai forrásokon alapulnak, ezért bizonytalansággal terheltek).

Az oktatás kétnyelvű volt: az üzbég nyelvű iskolák mellett orosz nyelvű iskolák is működtek, és a felsőoktatásban az orosz nyelv dominált. Ez a szerkezet hosszú távon a nyelvi hierarchiát erősítette: az orosz nyelv a tudományos, technikai és katonai karrier, valamint a szövetségi államigazgatás nyelve lett, míg az üzbég nyelv a helyi közigazgatásban, az általános iskolákban és a mindennapi életben maradt meghatározó. A nyelvpolitika nem csupán kommunikációs kérdés volt, hanem a szovjet identitáspolitika része: az „üzbég nemzet” formálása összekapcsolódott a szovjet állampolgári lojalitás és az orosz nyelvű modernizáció elvárásaival.

A társadalmi átalakulás leglátványosabb vonása a nők helyzetének megváltozása volt. A szovjet hatalom a húszas évek végétől kampányokkal támogatta a nők iskoláztatását, munkába állását és a fátyol elhagyását, de a háború alatt és után ez a folyamat felgyorsult. A nők tömegesen váltak ipari munkássá, tanítókká, orvosokká, mérnökökké; a hivatalos szovjet propaganda a női egyenjogúságot a szocialista modernizáció egyik fő eredményeként mutatta be. Ugyanakkor a családi és rokonsági viszonyokban a patriarchális normák tovább éltek, és a nők kettős terhelése – a fizetett munka mellett a háztartási és gondozási feladatok – a szovjet időszak egészére jellemző maradt. A nemi egyenlőség terén elért eredmények tehát valósak voltak, de korántsem teljesek, és a szovjet retorika gyakran elfedte a mindennapi egyenlőtlenségeket.

Az urbanizáció üteme felgyorsult: Taskent, Szamarkand, Andizsán, Namangan és Fergana lakossága a háború utáni évtizedekben jelentősen nőtt. A falusi lakosság városokba áramlása új társadalmi rétegeket hozott létre, amelyek már nem a hagyományos mezőgazdasági közösségek szabályai szerint éltek. A kolhozok és szovhozok rendszere azonban továbbra is a lakosság nagy részét foglalkoztatta, és a mezőgazdasági munkások életszínvonala alacsony maradt. A társadalmi mobilitás lehetőségei a párt- és állami hierarchiában való részvételhez kötődtek, ami a szovjet rendszer iránti lojalitás és a hagyományos kapcsolati hálók közötti egyensúlyozást igényelt.

### 34.2.4. A szovjet identitás és a helyi hagyományok

A második világháború a szovjet államiság megerősödésének időszaka volt, és ez Üzbegisztánban is a szovjet identitás tudatos formálásával járt. A háborús propaganda a szovjet népek összefogását hirdette, és a tagköztársaságokat mint a győzelemhez hozzájáruló, egyenrangú részeket ábrázolta. Az 1940-es évek végétől azonban a sztálini nemzetiségpolitika hullámzó irányt vett: a háború alatti nemzeti mozgósítás után ismét megerősödött a centralizáció, és a helyi értelmiség egyes

tagjait „burzsoá nacionalizmussal” vádolták meg. Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején több üzbég író, tudós és párttisztviselő vált politikai üldözés áldozatává; a vádak gyakran koncepciós jellegűek voltak, és a dokumentált események mellett a pontos áldozatszám a mai napig vitatott (dokumentált tény az üldözés ténye, becslés az áldozatok száma).

Az „üzbég nemzet” szovjet konstrukciója kettős természetű volt. Egyrészt a húszas évek óta létezett egy hivatalos nemzetépítési projekt, amely az üzbég nyelv standardizálását, a nemzeti kultúra intézményesítését és a nemzeti történetírás megteremtését célozta. Ez a projekt a szovjet kereteken belül maradt: az üzbég nemzeti identitás nem a szovjet állammal szemben, hanem annak részeként, a „szovjet népek barátsága” ideológiájába illeszkedve kapott teret. Másrészt a szovjet állam a nemzeti sajátosságokat gyanakvással kezelte, és a helyi hagyományok – különösen az iszlám – nyilvános gyakorlását korlátozta. A mecsetek és medreszék egy részét bezárták, a vallási vezetőket megfigyelték vagy üldözték, a vallási ünnepek nyilvános megtartását pedig adminisztratív eszközökkel akadályozták.

Mindazonáltal a helyi hagyományok nem tűntek el. Az iszlám a magánszférában, a családi rituálékban, a halotti szertartásokban és a szúfi rendek informális hálózataiban tovább élt. A vidéki közösségekben a mahalla (városrész-közösség) intézménye, a rokonsági szolidaritás és a helyi elöljárók tekintélye a szovjet rendszerrel párhuzamosan, gyakran azzal összefonódva működött. A szovjetológia és a későbbi történetírás ezt „párhuzamos társadalomnak” vagy „második társadalomnak” nevezte; a fogalom vitatott, mert leegyszerűsítheti a szovjet intézmények és a helyi közösségek közötti bonyolult viszonyt, de jól érzékelteti, hogy a hivatalos ideológia és a mindennapi gyakorlat között jelentős eltérés volt (vitatott értelmezés). A helyi hagyományok fennmaradása nem passzív ellenállás vagy a modernitás elutasítása volt csupán, hanem aktív alkalmazkodás: a közösségek a szovjet intézményeket saját céljaikra használták, a szovjet modernizáció vívmányait pedig beépítették életmódjukba.

A hatvanas évektől, különösen Hruscsov és Brezsnyev idején, a valláspolitika némileg hullámzott, de alapvetően megmaradt az állami felügyelet és a korlátozás. A szovjet állam a modernizációt a vallásosság visszaszorulásával azonosította, és a statisztikákban a „vallásos lakosság” arányát alacsonynak tüntette fel; ezek az adatok azonban a megfigyelés és a társadalmi nyomás miatt nem tükrözték a tényleges vallási gyakorlatot. A szovjet korszak végére a városi értelmiség egy része valóban eltávolodott a hagyományos vallásosságtól, de a vidéki és városi alsó rétegek körében a családi és közösségi vallási hagyományok tovább éltek. Ez a kettősség a függetlenség utáni vallási ébredés egyik történeti alapja lett.

A szovjet identitás formálásának másik fontos eszköze a történelem átírása volt. A szovjet történetírás az üzbég népet a szocialista közösség részének tekintette, és a múltat a társadalmi fejlődés marxista kategóriái szerint értelmezte. A premodern korszakokból kiemelték azokat az elemeket, amelyek a „haladó hagyományokat” képviselték – például a tudomány, az irodalom és a művészet bizonyos alakjait –, míg a vallási és dinasztikus intézményeket elsősorban az elnyomás és a maradiság példáiként mutatták be. Ez a történetírás egyoldalú volt, és a nemzeti múlt leegyszerűsített képét közvetítette; ugyanakkor hozzájárult az üzbég nyelvű értelmiség és a nemzeti kulturális intézmények megerősödéséhez. A helyi hagyományok értékelése tehát a szovjet rendszeren belül is vitatott volt: a hivatalos ideológia egyes elemeit elutasította, másokat pedig kisajátított és átértelmezett.

A háború utáni modernizáció tehát nem csupán gazdasági és intézményi átalakulás volt, hanem a társadalmi identitások újrarendeződésének időszaka is. Az üzbég nyelvű értelmiség egyszerre volt a szovjet modernizáció terméke és annak kritikusa; a hagyományos közösségek pedig a szovjet intézményekkel való együttélésben őrizték meg saját normáikat. Ez a feszültség a későbbi függetlenségi mozgalmak és a posztszovjet identitásviták alapjává vált.

### 34.2.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt folyamatok forrásbázisa alapvetően három csoportra oszlik. Az első a szovjet állami és pártlevéltárak anyaga: a minisztertanácsi rendeletek, a Goszplan tervei, a statisztikai hivatal jelentései, a helyi pártbizottságok jegyzőkönyvei. Ezek a dokumentumok részletes képet adnak az iparosítás és az oktatáspolitika adminisztratív oldaláról, de szelektívek: a kudarcokat, a hiányokat és az elnyomást gyakran elhallgatják vagy átfogalmazzák. A szovjet statisztikai adatok módszertana nem mindig átlátható, és a politikai nyomás miatt a jelentett számok felfelé torzíthattak. A második forráscsoport a helyi emlékezet és a szóbeli hagyomány: a háborús évek túlélőinek, a kitelepítetteknek, a gyapotföldeken dolgozóknak a visszaemlékezései. Ezek a források a mindennapi tapasztalatokat, a nélkülözést, a közösségi szolidaritást és a vallási gyakorlat fennmaradását mutatják meg, de egyéni jellegük miatt nem általánosíthatók. A harmadik csoport a nyugati és a függetlenség utáni történetírás, amely a szovjet korszakot a maga eszközeivel, de gyakran hidegháborús vagy posztkoloniális előfeltevésekkel értelmezi. Ez utóbbiak kritikát igényelnek, mert a szovjet modernizáció értékelése ma is éles viták tárgya.

A háborús evakuáció és a veszteségek számszerűsítése különösen bizonytalan. A szovjet hatóságok nem vezettek egységes nyilvántartást a menekültekről, és a fronton elesettek tagköztársaság szerinti adatai is hiányosak. A jelenlegi becslések a szovjet összlakossági veszteségek arányosításán vagy a későbbi népszámlálások visszaszámításán alapulnak. Az ipari termelés növekedési mutatói szintén vitathatók, mert a bázisév megválasztása és az árrendszer torzíthatja a képet. A vallási gyakorlat felmérésére pedig a szovjet időszakban nem volt megbízható módszer, így a „vallásosság” mértékéről szóló állítások legfeljebb kvalitatív jellegűek lehetnek.

A szovjet modernizáció megítélésében a tudományos közösség nem egységes. Egyes kutatók a modernizáció eredményeit – az oktatás, az egészségügy, a nők jogai terén elért változásokat – hangsúlyozzák, és a szovjet korszakot a gazdasági-társadalmi fejlődés időszakaként értékelik. Mások a politikai elnyomást, a vallásüldözést, a gyapotmonokultúra környezeti károrait és a hagyományos közösségek szétzilálását emelik ki. A két értelmezés nem zárja ki egymást, de a hangsúlyok eltérnek, és a vita mögött gyakran a jelenkori Üzbegisztán önértelmezéséről szóló emlékezetpolitikai álláspontok is meghúzódnak.

### 34.2.6. Rövid összefoglaló

A második világháború és az azt követő szovjet modernizáció Üzbegisztánt a mezőgazdasági jellegű tagköztársaságból részben iparosodott, urbanizált és iskolázott társadalommá alakította. A háborús evakuáció ipari kapacitásokat és szakembereket hozott a térségbe, a frontra bevonult üzbegisztáni katonák és a hátország nélkülözései pedig a szovjet állami lojalitást erősítették. A háború utáni évtizedekben az oktatás tömegessé vált, a nők helyzete megváltozott, a városok nőttek, és kialakult egy üzbég nyelvű értelmiségi réteg. Ugyanakkor a szovjet modernizáció ára súlyos volt: a gyapotmonokultúra erőltetése, a vallási élet korlátozása, a nemzeti értelmiség üldözése és a hagyományos közösségek átalakítása mind a korszak ellentmondásaihoz tartoznak. A szovjet identitás és a helyi hagyományok közötti feszültség nem oldódott fel, hanem a későbbi függetlenség utáni identitásviták és társadalmi konfliktusok alapjává vált.

### 34.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a második világháborús evakuációnak Üzbegisztánban?
2. Hogyan viszonyult egymáshoz a szovjet modernizáció oktatási és ipari eredménye, illetve a hagyományos közösségek és a vallási élet korlátozása?

3. Milyen források alapján ismerhető meg a szovjet korszak üzbegisztáni története, és melyek e források legfőbb korlátai?
4. Miért tekinthető vitatottnak a szovjet modernizáció értékelése a mai történetírásban?
5. Hogyan kapcsolódik a háború utáni szovjet identitáspolitika a későbbi függetlenségi időszak identitásvitáihoz?

## 34.3. A függetlenség és Karimov

Üzbegisztán 1991. augusztus 31-én kikiáltotta függetlenségét, ám az új államiságot nem egy hosszú nemzeti felszabadító mozgalom, hanem a Szovjetunió szétesése és a szovjet köztársasági keretek hirtelen nemzetközivé válása hozta létre. Az alfejezet az 1991 és Iszlám Karimov 2016. évi halála közötti időszakot tárgyalja: a függetlenség körülményeit, az elnöki hatalom kiépülését, a gazdasági önellátásra hivatkozó állami modellt, a 2005-ös andizsani eseményeket és az azt követő nemzetközi elhidegülést. A korszak megítélése mindmáig éles viták tárgya: a hivatalos üzbég értelmezés a stabilitás és a fokozatos átmenet eredményeit hangsúlyozza, míg a hazai ellenzék, a nyugati kormányok egy része és a nemzetközi emberi jogi szervezetek a politikai elnyomást, a választások korlátozott jellegét és az állam biztonsági túlsúlyát emelik ki.

A függetlenséghez vezető utat a moszkvai központ gyengülése, a peresztrojka és a Szovjetunió belső intézményi válsága nyitotta meg. Az üzbég állampárti vezetés, élén 1989-től Iszlám Karimovval, kezdetben a Szovjetunió megújításának híve volt, ugyanakkor már a nyolcvanas évek végén regionális és köztársasági hatásköröket vont magához. Az 1989. júniusi Ferganavölgyi erőszakhullám, amely a meszkheti török kisebbség ellen irányult, a szovjet korszak utáni államépítés egyik korai figyelmeztetése volt: az erőszak következtében a szovjet hatóságok több ezer embert evakuáltak, az áldozatok számáról pedig a hivatalos közlések és a helyi beszámolók eltérően szólnak. Az 1991. augusztusi moszkvai puccs bukása után a szovjet köztársaságok gyors egymásutánban nyilvánították ki függetlenségüket; Üzbegisztán augusztus 31-én tette ezt meg. Az 1991. december 29-i függetlenségi népszavazáson a hivatalos közlés szerint a résztvevők több mint 98%-a támogatta a függetlenséget, de a szavazást nem független nemzetközi megfigyelők ellenőrizték, így az eredmény megerősítő ereje korlátozott. Ugyancsak 1991 decemberében Karimov a hivatalos adatok szerint 86% fölötti eredménnyel nyerte meg az elnökválasztást, ám a politikai verseny feltételei már akkor is szűkek voltak.

A függetlenség jogi kereteit az 1992 decemberében elfogadott alkotmány alakította ki. Az alkotmány Üzbegisztánt szuverén, demokratikus és világi államként határozza meg, rögzíti az állampolgári jogokat, ugyanakkor erős elnöki jogköröket hoz létre. A gyakorlatban a hatalommegosztás formális maradt: a parlament (Olij Madzslisz) törvényhozó szerepe alárendelődött az elnöki rendeleti kormányzásnak, a bíróságok és az ügyészség pedig a végrehajtó hatalom intézményi hálózatához kapcsolódtak. A politikai ellenzék számára a mozgástér fokozatosan szűkült. Az 1991-ben második helyen végző ellenzéki elnökjelölt, Muhammad Salih rövidesen emigrációba kényszerült, más ellenzéki vezetőket bebörtönöztek vagy száműzetésbe szorítottak. A pártrendszerben a korábbi kommunista utódszervezetek, illetve a kormányzathoz lojális pártok domináltak; a valódi választási verseny hiányát az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) megfigyelői rendszeresen kritizálták. Karimov megbízatását 1995-ben népszavazással 2000-ig meghosszabbították, később újabb elnökválasztásokon és alkotmányos módosításokkal tartotta fenn hatalmát. A politikatudományi irodalom ezt a formációt gyakran „autoriter” vagy „szuperelnöki” rendszerként írja le; a hivatalos üzbég álláspont ezzel szemben erős elnöki köztársaságról beszél, amelyet a posztszovjet átmenet stabilitási igénye indokol.

A belpolitikai szigorítást az 1990-es évek elejétől a regionális biztonsági fenyegetések narratívája kísérte. Az 1992–1997 közötti tádzsik polgárháború a szomszédságban zajlott, és Üzbegisztán a világi, korábbi szovjet vezetésből származó tádzsik kormányerőket támogatta, miközben saját

határait igyekezett lezárni a konfliktus átterjedése elől. Az 1999. februári taskenti robbantások után a hatóságok az iszlamista ellenzéket vádolták; a nyomozások átláthatatlanok maradtak, és tömeges letartóztatásokhoz vezettek. 1999 és 2001 között az Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom (IMU) fegyveres akciókat hajtott végre a hegyvidéki határvidéken, ami a kormányzatnak alkalmat adott a biztonsági szervek megerősítésére és a vallási-politikai ellenzék további marginalizálására. A 2001. szeptember 11-i egyesült államokbeli támadások után Üzbegisztán rövid időre az amerikai katonai műveletek fontos támogatója lett: az Egyesült Államok használhatta a Karshi-Khanabad (K2) légibázist az afganisztáni hadműveletekhez. Ez a stratégiai együttműködés ugyanakkor nem vezetett belpolitikai liberalizációhoz; a kormányzat a „terrorizmus elleni harc" nemzetközi keretét is a belső ellenzékkel szembeni fellépés igazolására használta. A „terrorizmus" megjelölés itt erősen vitatott: az üzbég hatóságok számos vallási-politikai csoportot egyöntetűen terrorizmusnak minősítettek, míg az emberi jogi szervezetek és az ellenzék egy része szerint a minősítés gyakran a legális ellenvélemény kriminalizálására szolgált.

A gazdaságpolitikában az üzbég vezetés az ún. üzbég modellt hirdette meg, amelynek középpontjában a fokozatos, államilag irányított piaci átmenet és a gazdasági önellátás állt. Az 1990-es évek elején a szovjet piacok összeomlása, a rubelzóna felbomlása és a régióban kialakult ellátási zavarok súlyos visszaesést okoztak; az üzbég válasz nem a gyors privatizáció és az árak azonnali liberalizációja volt, hanem az energiahordozók, a gabona- és gyapottermelés, valamint a stratégiai iparágak állami ellenőrzésének fenntartása. A vezetés ezt gyakran a szociális védelemmel és az élelmiszer-biztonsággal indokolta, a kritikusok szerint viszont a rendszer hatalmi erőforrásainak megőrzését szolgálta. A mezőgazdaságban az állami megrendelés rendszere kötelező értékesítési kvótákat és az exportbevételeket központosító mechanizmust jelentett: a gyapottermelők jövedelme alacsony maradt, miközben a gyapot továbbra is az egyik legfontosabb exportcikk volt. A betakarítási kampányokban diákok, tanárok, egészségügyi dolgozók és más közalkalmazottak részvételét nemzetközi emberi jogi szervezetek kényszermunkaként dokumentálták; az üzbég hatóságok hosszú ideig tagadták az intézményes kényszert, később pedig önkéntes közmunkaként vagy átmeneti szervezési hiányosságként állították be. A kényszermunka minősítése tehát nem egységes: a Human Rights Watch, az Amnesty International és más szervezetek évekig gyűjtöttek róla bizonyítékokat, a kormányzat viszont munkajogi vizsgálatokat és reformokat ígért. A gazdasági mutatók értelmezése is hasonlóan vitatott. A hivatalos üzbég statisztikák az 1990-es évek végétől gyakran évi 4–8%-os növekedést mutattak, ám a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és más intézmények módszertani fenntartásokat fogalmaztak meg a statisztikai adatszolgáltatás átláthatóságával kapcsolatban. A valós növekedés mérése azért is nehéz, mert a gazdaság jelentős része informális csatornákon, illetve az Oroszországba és Kazahsztánba irányuló munkamigráción keresztül zajlott. A külföldön dolgozó üzbég állampolgárok hazautalásai a háztartások jövedelmének fontos forrásává váltak; pontos számukat azonban a becslések nagy bizonytalansága kíséri.

A gazdasági önellátásra törekvés részben sikeresen csökkentette az energiaéhséget és az alapvető élelmiszerimportot, ám a modell társadalmi következményei súlyosak voltak. A vidéki lakosság nagy része a gyapot- és búzatermelés alacsony felvásárlási árai miatt szegénységben maradt. Az állami szektor dominanciája, a piacra lépés adminisztratív korlátai, a valutaátváltás szabályozása és a szelektív privatizáció a külföldi befektetők számára is bizonytalan környezetet teremtett. Az aranybányászat – elsősorban a Muruntau-térségben –, a földgázexport, az autóipari összeszerelés és a textilipar fontos bevételi forrás volt, de ezeket a szektorokat nagyrészt az állami elithez kötődő vállalati hálózatok ellenőrizték. A 2010-es években nemzetközi oknyomozó újságírók és hatóságok korrupciós vádakat fogalmaztak meg Karimov lányával, Gulnara Karimovával szemben; e vádak egy része büntetőeljárásokhoz és vagyonbefagyasztásokhoz vezetett külföldön, ám a jogi megítélés országonként eltérő, és az üzbég hivatalos közlés a részleteket sokáig nem tette átláthatóvá.

A Karimov-rendszer legsúlyosabb belpolitikai fordulópontja a 2005. májusi andizsani események

voltak. A Fergana-völgyben fekvő Andizsonban helyi üzletemberek pere miatt feszültség halmozódott fel, majd május 12-ről 13-ra virradóan fegyveres csoportok rabokat szabadítottak ki a börtönből, és elfoglaltak kormányzati épületeket. A hatóságok szerint a csoportok fegyveres iszlamista ellenzékhez kötődtek; az ellenzéki beszámolók szerint az akcióban részt vevők egy része egyszerűen a bebörtönzött üzletemberek szabadon bocsátását követelte. A biztonsági erők másnap lezárták a várost, és a tömegbe lőttek. Az események ténye – a fegyveres akció, a biztonsági erők fellépése és a tömeges halálesetek – dokumentált. A halottak száma és a felelősség megítélése azonban élesen vitatott. Az üzbég kormány hivatalos közlése szerint 187 ember halt meg, akiknek többségét fegyvereskénti azonosította; a nemzetközi emberi jogi szervezetek, túlélők, emigráns csoportok és újságírók szerint a halottak száma több százra tehető, köztük számos fegyvertelen tüntető és járókelő volt. Független nemzetközi helyszíni vizsgálat nem történt, mert az üzbég hatóságok a kérést belügyként utasították el. Az ENSZ és az EBESZ nemzetközi vizsgálatot sürgetett, az Európai Unió 2005-ben fegyverembargót és beutazási korlátozásokat vezetett be, az üzbég kormány pedig a bírálatokat a szuverenitás megsértéseként értelmezte. Az andizsani események után a kormányzat felszólította az Egyesült Államokat, hogy hagyja el a K2 bázist; az amerikai katonai jelenlét 2005 végén megszűnt. A „tömegmészárlás” kifejezést az emberi jogi szervezetek egy része használta; az üzbég hivatalos narratíva terrorellenes műveletről beszélt. A könyv nem teszi magáévá a minősítő álláspontot, hanem jelzi, hogy a vitatott megnevezések mögött eltérő bizonyítékértelmezések és politikai érdekek állnak.

Andizsánt követően Üzbegisztán nyugati kapcsolatai látványosan lehűltek, ugyanakkor a kormányzat nemzetközi elszigeteltsége részleges volt. A politikai értelemben vett elszigeteltség elsősorban az európai és észak-amerikai intézményekhez fűződő viszonyra vonatkozott, miközben Oroszországgal és Kínával a biztonsági és gazdasági együttműködés szorosabbá vált. Üzbegisztán alapító tagja volt a Sanghaji Együttműködési Szervezetnek (SCO), és a 2005 utáni időszakban ezt a fórumot, valamint a kétoldalú orosz és kínai kapcsolatokat használta a nemzetközi bírálatok ellensúlyozására. Az SCO egyes tagállamai a andizsani eseményeket elsősorban terrorellenes műveletként értékelték, ami éles ellentétben állt a nyugati értékeléssel. Az üzbég külpolitika így a nagyhatalmi verseny egyik helyi kifejeződésévé vált: a „stabilitás” és a „szuverenitás” hivatalos nyelvezete a belpolitikai ellenőrzést védte, miközben a külső hatalmaknak eltérő mértékben adott gazdasági és katonai engedményeket.

A 2005 utáni évtizedben a Karimov-rendszer tovább centralizálódott. A civil társadalom és a nemzetközi finanszírozású nem kormányzati szervezetek mozgásterét jogszabályok szűkítették, a média szinte teljesen állami irányítás alá került, a politikai ellenzék emigrációban vagy börtönben működött. Az elnökválasztások és parlamenti választások eredményei a hivatalos adatok szerint rendszeresen a kormányzó szereplők elsöprő győzelmét mutatták, a nemzetközi megfigyelők azonban folyamatosan a valódi verseny hiányát, a kampányfeltételek egyenlőtlenségét és a szavazatszámlálás átláthatatlanságát rögzítették. Ez a hivatalos intézményi rendszer formális demokratikus jegyeket mutatott – alkotmány, parlament, bíróságok, választások –, ám a politikatudományi elemzések szerint a hatalomgyakorlás logikája nem a jogállami elszámoltathatóságon, hanem az elnöki hálózatokon és a biztonsági szervek ellenőrzésén alapult. Ugyanakkor a korszakot nem lehet kizárólag az elnyomás felől leírni: az állami oktatás, az egészségügyi ellátás, a közművek fenntartása és a közrend bizonyos fokú stabilitást biztosított a lakosság nagy részének, és a kormányzat ezt a stabilitást állította szembe a szomszédos országokban tapasztalt polgárháborús vagy állami összeomlási forgatókönyvekkel. Ennek a kettősségnek a bemutatása a korszak történeti értékelésének része.

Iszlám Karimov 2016. szeptember 2-án Taskentben meghalt. Halálát hivatalos gyász és a hatalom intézményes átadása követte; utóda Sávkat Mirzijojev lett, aki korábban hosszú évekig miniszterelnökként működött. Az átmenet ugyan rendezett formában zajlott, de a biztonsági apparátus, az elnöki hatalom és az állami gazdaság irányítási szerkezete alapvetően fennmaradt. A következő alfejezet Üzbegisztán 2026-ban: reformok, gazdaság, identitás azt vizsgálja, hogy a

Mirzijojev-éra milyen reformokat hozott, és mely területeken örökölte tovább a Karimov-korszak intézményi logikáját. A Karimov-éra mérlege mindenesetre vitatott: a hivatalos üzbég történeti elbeszélés a függetlenség megszilárdítását, a gazdasági önellátást és a regionális stabilitást hangsúlyozza, míg a demokratikus ellenzék, a külföldi emberi jogi szervezetek és a nyugati kormányok egy része a politikai jogok szűkülését, a választások autoriter jellegét, az andizsani erőszakot és a gazdasági elitet jellemző korrupciót emeli ki. A két értelmezés nem egyszerűen ténybeli kérdés; a súlypontok kiválasztása és a fogalomhasználat is különböző politikai-erkölcsi álláspontokat tükröz.

### 34.3.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt korszak forrásai mennyiségben gazdagok, de minőségük egyenetlen. A függetlenség jogi aktusai – az 1991-es nyilatkozat, az 1992. évi alkotmány, elnöki rendeletek, választási törvények – hivatalos dokumentumokként hozzáférhetők, ám a hivatalos üzbég iratok az állami önigazolás logikáját követik. A választási eredmények, a népszavazási arányok és a gazdasági növekedési adatok hivatalos statisztikákon alapulnak, amelyeket nem mindig lehet független ellenőrzéssel megerősíteni. A nemzetközi szervezetek – az EBESZ, a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap, az ENSZ szakosított intézményei, továbbá a Human Rights Watch, az Amnesty International és más nem kormányzati szervezetek – jelentései fontos ellensúlyt képeznek, ám az üzbég kormány ezek egy részét elfogultnak vagy politikai indíttatásúnak minősítette. A történeti elemzés ezért nem kezelheti egyik forráscsoportot sem semlegesnek.

A legnagyobb bizonytalanság az andizsani eseményekhez kapcsolódik. Az események lefolyásáról nincs független nemzetközi bírósági tényfeltárás, a helyszíni bizonyítékokhoz való hozzáférés korlátozott volt, és a szemtanúk, túlélők, illetve a hivatalos üzbég hatóságok beszámolói élesen eltérnek. A halálos áldozatok számára vonatkozó 187-es hivatalos adat és a több százra vonatkozó külső becslések közötti eltérés nem pusztán számítási kérdés, hanem a minősítésről is szól: arról, hogy a biztonsági erők fellépése terrorellenes művelet vagy tömeges aránytalan erőszak volt-e. A kényszermunka, a politikai letartóztatások és a korrupciós ügyek egyes állításai nemzetközi és újságírói forrásokban jól dokumentáltak, de a pontos esetszámok, az érintettek száma és a felelősségi láncok gyakran becslésen vagy anonim beszámolókon alapulnak. A munkamigráció, a hazautalások és az informális gazdaság adatai is módszertani bizonytalansággal terheltek. A külföldön dolgozó üzbég állampolgárok számát több millióra becsülik, de a nemzetközi adatok a korszakban nem voltak egységesek. A régészeti vagy statisztikai becslésekhez hasonlóan ezért e számokat a szöveg csak jelzett bizonytalansággal kezeli.

A korszak emlékezetpolitikai jellege ugyancsak fontos. A hivatalos üzbég emlékezet 1991. augusztus 31-ét a nemzeti újjászületés napjaként ünnepli, Karimovot pedig az államalapító elnökként jelentette meg. Ezzel szemben az emigráns ellenzék és a politikai üldözöttek közösségei a korszakot a félelem, a börtönök és a száműzetés időszakaként írják le. A történeti értelmezésnek mindkét emlékezeti hagyományt komolyan kell vennie, de nem azonosíthatja egyiket sem a történeti igazsággal.

### 34.3.2. Rövid összefoglaló

Üzbegisztán 1991-ben a Szovjetunió felbomlásával vált függetlenné, de a szovjet köztársasági intézmények és a szovjet nómenklatúrából érkező Iszlám Karimov elnöksége meghatározta az új állam jellegét. Az 1992. évi alkotmány formális demokratikus keretet hozott létre, amelyet a gyakorlatban erős elnöki hatalom és a politikai verseny szűkítése töltött ki. A gazdaságpolitika az állami irányítású, fokozatos piaci átmenetet és az élelmiszer-, energia-önellátást tűzte ki célul, ám a gyapottermelés állami megrendelése, a kényszermunka-vádak, a korrupció és a

munkamigrációtól való függőség súlyos társadalmi következményekkel járt. A 2005-ös andizsani események a korszak legsötétebb pillanatát jelentik; a halottak számáról és a minősítésről máig éles vita folyik. Andizsán után Üzbegisztán nyugati kapcsolatai lehűltek, miközben Oroszországgal és Kínával szorosabbra fűzte viszonyát. Karimov 2016-os halála után a rendszer intézményi öröksége alapvetően fennmaradt, a reformok kérdése pedig a következő korszak tétjévé vált.

### 34.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szovjet intézményi örökséggel lépett be Üzbegisztán az 1991 utáni független államiságba, és ez miért fontos a politikai rendszer megértéséhez?

2. Mit jelentett a gazdasági önellátás és az „üzbég modell” a gyakorlatban, és milyen társadalmi következményei voltak a gyapottermelés és a munkamigráció terén?

3. Miért nem állapítható meg egyértelműen a 2005-ös andizsani események áldozatainak száma, és milyen forrástípusok állnak egymással szemben?

4. Hogyan változott Üzbegisztán nemzetközi helyzete 2005 után, és milyen értelemben volt az elszigeteltség részleges?

5. Melyek a Karimov-korszak hivatalos üzbég és kritikai értelmezésének fő érvei, és miért kell ezeket együtt tárgyalni?

## 34.4. Üzbegisztán 2026-ban: reformok, gazdaság, identitás

A Karimov-korszak lezárulása után Üzbegisztánban olyan reformidőszak kezdődött, amelynek megítélése a posztszovjet tér egyik legvitatottabb kérdése. Az alábbi alfejezet a 2016 végétől 2026 elejéig tartó időszakot tárgyalja, különös tekintettel a hatalomátmenetre, a gazdasági nyitásra, a turizmusra, a társadalmi és vallási politikákra, valamint az ország 2026 eleji helyzetére.

Islam Karimov elnök 2016. szeptember 2-án bekövetkezett halála után – ez dokumentált tény – az üzbég politikai rendszer gyors, de részben bizonytalan átmeneten ment keresztül. Az alkotmányos előírás szerint az elnöki feladatokat ideiglenesen a szenátus elnöke, Nigmatilla Juldasev vette volna át, ám a gyakorlatban a hatalom a miniszterelnök, Savkat Mirzijojev kezébe került. A 2016. december 4-i elnökválasztáson Mirzijojev a hivatalos végeredmény szerint a szavazatok több mint 88 százalékát szerezte meg; a választás szabadságát és versenyjellegét azonban független megfigyelők és emberi jogi szervezetek vitatták. Ez a kettősség – a hivatalos adatok és a független értékelések közötti feszültség – az egész reformkorszak egyik visszatérő jellemzője.

Mirzijojev hatalomra kerülése után viszonylag rövid idő alatt, 2017 elején meghirdette az úgynevezett „2017–2021-es cselekvési stratégiát”, amely öt prioritási területet nevezett meg: államigazgatási reform, bírósági reform, gazdasági liberalizáció, szociális biztonság, valamint nyitottabb külpolitika. Ez a program – legalábbis retorikai szinten – szakított a Karimov-korszak izolációs, erősen központosított modelljével. A reformok tényleges mélységét illetően azonban a szakirodalomban és a nemzetközi elemzésekben éles vita zajlik: egyes szerzők szerint valódi gazdasági nyitás és korlátozott politikai liberalizáció indult meg, mások szerint a változások elsősorban a gazdasági válság kezelésére és a nemzetközi legitimitás javítására irányultak, miközben az autoriter hatalomgyakorlás alapjai érintetlenek maradtak.

A gazdasági nyitás első látványos intézkedése a valutaárfolyam liberalizálása volt 2017 szeptemberében. Karimov idején a szom (üzbegisztáni valuta) hivatalos árfolyama és a feketepiaci árfolyam

között jelentős eltérés alakult ki, ami torzította a külkereskedelmet és ösztönözte a korrupciót. Az árfolyam egyesítése – dokumentált tény – hivatalos célja szerint az üzleti környezet javítása és a befektetői bizalom visszaszerzése volt. Az intézkedés rövid távon inflációt generált, de középtávon csökkentette a devizahiányt és megkönnyítette az importot. A reformot a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank is támogatta; a szervezetek ugyanakkor a szerkezeti reformok – így az energiaárak liberalizálása, a bankrendszer megtisztítása és a privatizáció – lassúságát is bírálta. Az árfolyamreform hatásairól rendelkezésre álló adatok hivatalos statisztikákon és nemzetközi becsléseken alapulnak, ám a hivatalos adatok megbízhatóságát független elemzések rendszeresen kétségbe vonják.

A gazdasági nyitás további elemei közé tartozott az adórendszer egyszerűsítése, a kis- és középvállalkozások támogatása, valamint a külföldi befektetések előtti akadályok csökkentése. Az üzbég kormány 2017 után több tucat nemzetközi vállalattal kötött megállapodást a textilipar, az autóipar, az energetika és az élelmiszer-feldolgozás területén. A gazdaság ugyanakkor továbbra is jelentős mértékben függött a gyapottermeléstől, a földgázexporttól, az aranybányászattól és a munkaerő-migrációtól. A gyapotiparban a Karimov-korszakban dokumentált kényszermunka felszámolására tett kormányzati lépések – így a gyermekmunka hivatalos betiltása és a nemzetközi megfigyelők beengedése – részben sikeresek voltak, de a nemzetközi szervezetek a felnőtt dolgozók kényszermunkájának fennmaradását is jelezték a 2020-as évek elején. A gyapotkérdés tehát nem tekinthető lezártnak; a hivatalos üzbég álláspont szerint a kényszermunka megszűnt, míg a nemzetközi jogvédő szervezetek szerint a probléma csak részben oldódott meg.

Az oroszországi munkaerő-migráció az üzbég gazdaság egyik legfontosabb tényezője maradt. A hivatalos becslések szerint a 2020-as években egyszerre több százezer – egyes időszakokban akár egymillió feletti – üzbég állampolgár dolgozott Oroszországban; ezeknek a számoknak a pontossága azonban korlátozott, mert a bejelentés nélküli munkavállalás aránya magas. A hazautalások – a rubelben érkező összegek – évek óta az üzbég GDP egyik meghatározó tételét teszik ki. A 2022-ben kezdődött orosz–ukrán háború és az azt követő nyugati szankciók a rubel árfolyamát és az orosz gazdaságot ingadozásnak tették ki, ami közvetlenül érintette az üzbég háztartásokat. A friss, 2024–2026 közötti adatok azonban gyorsan változnak, ezért az ezzel kapcsolatos állítások fokozott ellenőrzést igényelnek; a szöveg itt nem ad meg pontos 2026-os számot, mivel a rendelkezésre álló statisztikák módszertana és megbízhatósága vitatott.

A társadalmi és vallási politikák terén a Mirzijojev-korszak részleges, de érzékelhető elmozdulást hozott Karimov szigorú szekuláris politikájához képest. A Karimov-korszakban a vallási gyakorlást szigorúan állami ellenőrzés alatt tartották, mecseteket zárattak be, és a vallási közösségeket a „szélsőségesség” vádjával üldözték. A 2005-ös andizsani események – amelyeket a hivatalos elbeszélés terrorizmusellenes műveletként, míg a nemzetközi emberi jogi szervezetek és túlélők egy része a tüntetők elleni erőszakos fellépésként írt le – mély sebet hagytak az országban. Mirzijojev hatalomra kerülése után részleges enyhülés volt megfigyelhető: egyes korábban bebörtönzött vallási aktivistákat szabadon engedtek, több mecsetet újranyitottak, és a kormányzat hangsúlyozta, hogy az iszlám az üzbég nemzeti identitás része. Ugyanakkor az állami vallásügyi hatóság továbbra is szigorúan felügyeli a vallási közösségeket, és a véleménynyilvánítás, az egyesületi szabadság és a sajtó korlátozása fennmaradt. A vallási politika megítélése ezért vitatott: a hivatalos üzbég narratíva szerint a „felvilágosult iszlám” támogatása folyik, míg a kritikusok szerint a cél elsősorban a vallási élet állami ellenőrzésének fenntartása.

Az emberi jogi helyzet terén a nemzetközi szervezetek – így a Human Rights Watch és az Amnesty International – a 2010-es évek végén és a 2020-as évek elején is azt jelezték, hogy a politikai foglyok száma csökkent ugyan, de a szólásszabadság, a gyülekezési jog és a civil társadalom tere továbbra is erősen korlátozott. A kínzás és rossz bánásmód esetei nem szűntek meg teljesen; a büntetés-végrehajtási intézetekben uralkodó állapotokról szóló független jelentések továbbra is súlyos jogsértésekről számoltak be. A hivatalos üzbég álláspont ezzel szemben a reformok

eredményeit hangsúlyozta, és több esetben nemzetközi együttműködésre hivatkozott. A valós helyzet megismerését nehezíti, hogy a független média és a helyi civil szervezetek mozgástere korlátozott; a nemzetközi szervezetek jelentései pedig gyakran a kormányzati adatokkal ellentétes képet festenek.

A turizmus a reformkorszak egyik látványos területe lett. Üzbegisztán – Szamarkand, Buhara, Hiva és más történelmi városok révén – a Selyemút egyik legismertebb úti célja. A Karimov-korszakban a vízumrendszer szigorú volt, a turisztikai infrastruktúra fejletlen, és a turisták száma alacsony maradt. Mirzijojev 2017-től fokozatosan vízummentességet vagy elektronikus vízumot biztosított számos ország, köztük uniós tagállamok állampolgárainak. A kormány programokat indított a turisztikai szektor fejlesztésére, a szállodák és a közlekedés modernizálására, valamint a kulturális örökség helyreállítására. A turisták száma a hivatalos adatok szerint a 2010-es évek elejéhez képest többszörösére nőtt, bár a COVID-19 világjárvány 2020–2021-ben visszaesést okozott. A hivatalos statisztikák pontossága itt is vitatott, mert a számok gyakran a belépő külföldiek teljes számát tartalmazzák, nem pedig a tényleges turisztikai célú látogatókat. A turizmus gazdasági súlya növekedett, de a szektor továbbra is kiszolgáltatott a nemzetközi utazási kedv és a regionális biztonság változásainak.

A kulturális örökség és a nemzeti identitás kérdése szorosan összefügg a turizmussal. A független Üzbegisztán 1991 óta folyamatosan keresi a posztszovjet nemzeti identitás építőelemeit. A Karimov-korszakban az állami emlékezetpolitika elsősorban Timur emlékét emelte ki, őt a független üzbég államiság előfutáraként ábrázolva. Ez a konstrukció – amelyet a történészek egy része leegyszerűsítőnek és politikailag motiváltnak tart – a Mirzijojev-korszakban is jelen maradt, ám némileg tágabb kulturális kerettel egészült ki: a Selyemút öröksége, a szúfi hagyományok és a közép-ázsiai reneszánsz (így például az Ulugbek nevéhez kapcsolódó tudományos örökség) nagyobb hangsúlyt kapott. A nemzeti identitás hivatalos ábrázolása továbbra is emlékezetpolitikai állítás, és nem keverhető össze a dokumentált történeti tényekkel; a könyv ezért a hivatalos narratívát a történeti kutatás eredményeitől elkülönítve tárgyalja.

A külpolitikában Mirzijojev a Karimov-korszak izolációs hajlamával szemben jóval aktívabb, nyitottabb irányvonalat követett. A regionális kapcsolatokban – különösen a szomszédos Kazahsztánnal, Kirgizisztánnal, Tádzsikisztánnal és Türkmenisztánnal – érzékelhető enyhülés következett be, ami a vízmegosztás, a határviták és a kereskedelem területén is együttműködést hozott. A korábban feszült üzbég–tádzsik viszonyban például a 2010-es évek végétől látványos javulás volt megfigyelhető. Üzbegisztán emellett aktívabbá vált a török nyelvű államok együttműködési fórumain, és igyekezett kiegyensúlyozott viszonyt tartani Oroszországgal, Kínával, az Egyesült Államokkal és az Európai Unióval. Az afganisztáni tálib hatalomátvétel 2021-ben biztonsági kihívást jelentett, de Üzbegisztán a tálib kormányzattal is pragmatikus kapcsolatot alakított ki, miközben határai védelmét erősítette. A külpolitikai irányváltás ténye dokumentált, ám annak hosszú távú következményei a 2020-as évek közepén még nem ítélhetők meg teljes bizonyossággal.

A politikai rendszer természetét tekintve a Mirzijojev-korszakban nem történt alapvető átmenet a pluralista demokrácia felé. Az elnöki hatalom továbbra is rendkívül erős: a parlament szerepe korlátozott, a bíróságok függetlensége kérdéses, a pártrendszerben pedig a kormányzó párt dominanciája érvényesül. A 2019. decemberi parlamenti választások és a 2021. októberi elnökválasztás hivatalos eredményei szerint a kormánypárt, illetve Mirzijojev elsöprő győzelmet aratott. A választások nemzetközi megfigyelői azonban a valódi politikai verseny hiányát és a szabálytalan eljárásokat kifogásolták. A 2023-ban elfogadott alkotmánymódosítás – amely a hivatalos indoklás szerint az államszervezet korszerűsítését szolgálta – egyebek mellett lehetővé tette a hivatalban lévő elnök számára az újabb ciklusokra való indulást. Az ellenzéki erők és független elemzők ezt a hatalom tartósítására irányuló lépésként értékelték; a hivatalos álláspont szerint a módosítás a társadalmi igényekre adott válasz volt. Ez a vita pontosan mutatja, hogy a politikai reformok értékelése nem választható el az alapvető hatalmi érdekektől.

A 2022-es kazahsztáni zavargások – amelyek során a kazah kormányzat erőszakos fellépést alkalmazott, és a kollektív biztonsági szerződés keretében orosz csapatokat is bevetettek – regionális szinten is megerősítették a közép-ázsiai autoriter rezsimek óvatosságát. Üzbegisztánban a Mirzijojev-kormány a gazdasági liberalizációt nem kapcsolta össze politikai liberalizációval; a stabilitás és a reform retorikája egyszerre szolgálta a külföldi befektetők megnyugtatását és a belső ellenzék visszaszorítását. A 2022-es orosz invázió Ukrajnában tovább bonyolította a helyzetet: egyrészt növelte a közép-ázsiai államok mozgásterét Oroszországgal szemben, másrészt felerősítette a gazdasági sebezhetőséget, különösen a migrációs jövedelmek és az oroszországi gazdasági kapcsolatok révén. Üzbegisztán hivatalosan semleges álláspontot foglalt el, nem ismerte el az ukrán területek annektálását, de nem is csatlakozott a nyugati szankciókhoz. Ez a kényes egyensúlyozás a 2020-as évek közepén is folytatódik; a helyzet alakulása gyorsan változó folyamat, ezért a 2026 eleji állapotra vonatkozó állítások fokozott ellenőrzést igényelnek.

A gazdasági reformok társadalmi hatása egyenetlen. A hivatalos statisztikák szerint a GDP növekedése a 2010-es évek végén és a 2020-as évek elején többnyire 5 százalék körül mozgott, bár a járvány és a külső sokkhatások időszakonként visszaesést okoztak. A növekedés azonban nem minden réteg számára hozott érezhető javulást: a munkanélküliség – különösen a fiatalok és a vidéki lakosság körében – továbbra is magas, a közszolgáltatások minősége egyenetlen, a korrupció pedig – bár a kormányzati retorika szerint csökkent – mindennapi tapasztalat maradt. A hivatalos adatok és a lakossági tapasztalatok közötti eltérés a társadalmi elégedetlenség egyik forrása. A kormány ezért nagy hangsúlyt fektetett a szociális programokra: lakásépítésre, egészségügyi és oktatási fejlesztésekre, valamint a vidéki infrastruktúra javítására. E programok hatékonyságáról azonban független, átfogó értékelés csak korlátozottan áll rendelkezésre.

A nemzetközi megítélés szempontjából Üzbegisztán a Karimov-korszakhoz képest javított imázsán. A nyugati kormányok és befektetők a gazdasági liberalizációt és a regionális nyitást üdvözölték; a vízumliberalizáció és a turizmus fellendülése is hozzájárult az ország láthatóságának növekedéséhez. Ugyanakkor az emberi jogi és demokratikus normák terén mutatott korlátozott előrelépés miatt a bírálatok nem szűntek meg. A 2019-es washingtoni és brüsszeli tárgyalások során a nemzetközi partnerek egyaránt hangsúlyozták a gazdasági reformok támogatását és a politikai nyitás fontosságát. Az üzbég kormány a maga részéről a „stabilitás” és a „fokozatosság” elvét hangsúlyozta, és elutasította a nyugati normák feltétel nélküli átvételét.

A 2026 eleji helyzetet összegezve: Üzbegisztán a posztszovjet tér egyik legfigyelemreméltóbb gazdasági nyitását hajtotta végre anélkül, hogy politikai rendszerét alapjaiban átalakította volna. A reformok eredményei vegyesek: a valuta- és árfolyamliberalizáció, a turizmus felfutása és a külpolitikai nyitás dokumentált tények; a politikai liberalizáció, a sajtószabadság és az emberi jogi helyzet javulása azonban vitatott, és a hivatalos narratíva gyakran eltér a független megfigyelők értékelésétől. Az ország továbbra is erősen centralizált elnöki rendszer, amelyben a hatalom koncentrációja a reformok ellenére fennmaradt. A gazdasági modernizáció – a gyapottól való lassú elmozdulás, a szolgáltatások és a feldolgozóipar fejlesztése – folyamatban van, de a külső gazdasági sokkhatásoknak való kitettség, különösen az oroszországi migráció révén, jelentős.

Az állami identitáspolitika továbbra is a nemzeti múlt szelektív újramesélésére épül. A Timurida örökség, a Selyemút és az iszlám kulturális hagyomány hangsúlyozása a turizmus és a nemzetközi láthatóság miatt is kiemelt szerepet kap. Ez a konstrukció azonban nem helyettesítheti a társadalom bonyolultabb önképét: a posztszovjet nemzedékek, a vidéki és városi lakosság, a különböző etnikai és vallási közösségek eltérő módon viszonyulnak a múlthoz. A könyv ezért az üzbég nemzeti identitást folyamatként, nem pedig rögzített, államilag kijelölt kategóriaként szemléli.

### 34.4.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet állításai többféle forrástípusra épülnek, de a források hozzáférhetősége és megbízhatósága egyenlőtlen. A hatalomátmenet és a reformintézkedések – például a 2017-es árfolyamliberalizáció, a vízumkönnyítés, az alkotmánymódosítás – nyilvánosan elérhető hivatalos dokumentumokkal, jogszabályokkal és kormányzati közleményekkel dokumentálhatók; ezek dokumentált tények. A gazdasági adatok – GDP-növekedés, infláció, migrációs statisztikák, turisztikai számok – elsősorban az üzbég Állami Statisztikai Bizottság, a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és az Ázsiai Fejlesztési Bank kiadványain alapulnak. E statisztikák módszertani minősége változó; a hivatalos üzbég adatok független ellenőrzése korlátozott, ezért a számokat régészeti vagy statisztikai becslésként, nem pedig pontosan mért tényként kell kezelni. A 2020-as évek második felére vonatkozó friss adatok – különösen a migráció, az orosz rubel árfolyama és a turizmus alakulása – gyorsan változnak, és az itt közölt általános tendenciák is ellenőrzést igényelnek.

A vallási és emberi jogi helyzetre vonatkozó értékelések forrásai közé a nemzetközi emberi jogi szervezetek jelentései, az ENSZ különleges jelentéstevőinek dokumentumai, valamint a helyi civil szervezetek beszámolói tartoznak. Ezek a források gyakran ellentmondanak a hivatalos üzbég kormányzati álláspontnak. A kényszermunka, a vallásszabadság, a sajtószabadság és a választások tisztaságának megítélése ezért vitatott értelmezésnek minősül, nem pedig dokumentált ténynek. A 2005-ös andizsani események áldozatainak száma és az események minősítése szintén vitatott: a hivatalos üzbég elbeszélés terrorizmusellenes műveletről beszél, míg a nemzetközi jogvédő szervezetek és a túlélők egy része a tüntetők elleni erőszakos fellépésről számol be; a halálos áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak, és az eltérő számok mögött politikai és módszertani okok egyaránt állnak.

A nemzeti identitásra vonatkozó állítások – például Timur szerepének hangsúlyozása – emlékezetpolitikai állítások, amelyeket a hivatalos üzbég diskurzus termel és tart fenn. A történeti kutatás ezzel szemben a közép-ázsiai múlt összetettebb, sokszereplős képét vázolja fel. A könyv ezért elkülöníti a hivatalos emlékezetpolitikai narratívát a dokumentált történeti tényektől, és a vitatott állításokat forráskritikailag tárgyalja.

### 34.4.2. Rövid összefoglaló

Savkat Mirzijojev 2016-os hatalomra kerülése után Üzbegisztán a Karimov-korszakhoz képest látványos gazdasági nyitást hajtott végre: liberalizálta a valutaárfolyamot, egyszerűsítette az adórendszert, ösztönözte a külföldi befektetéseket, és a turizmust a fejlesztés egyik húzóágazatává tette. A vízumkönnyítés és a kulturális örökség hangsúlyozása növelte az ország nemzetközi láthatóságát. A társadalmi és vallási politikában részleges enyhülés következett be, de az állami ellenőrzés fennmaradt, és az emberi jogi helyzetben csak korlátozott előrelépés történt. A politikai rendszer továbbra is erősen centralizált, az elnöki hatalom dominanciája változatlan, a választások versenyjellege pedig vitatott. A 2026 eleji állapot a reformok és a folytonosság kettősségét mutatja: a gazdasági liberalizáció számos területen előrehaladt, de a politikai nyitás elmaradt, az ország pedig külső gazdasági sokkhatásoknak – mindenekelőtt az oroszországi migráció és a hazautalások ingadozásának – továbbra is erősen ki van téve.

### 34.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált intézkedésekkel indította el Mirzijojev a gazdasági nyitást Üzbegisztánban 2017-től, és milyen vitatott pontjai voltak ezeknek a reformoknak?
2. Hogyan változott a vallási politika Karimov és Mirzijojev idején, és miért nem tekinthető lezártnak a gyapottermelésben a kényszermunka kérdése?

3. Miért vitatott a politikai rendszer értékelése Üzbegisztánban 2026 elején, és milyen bizonyítékokat hoznak fel a különböző álláspontok?
4. Milyen szerepet játszik az oroszországi munkaerő-migráció az üzbég gazdaságban, és hogyan érintette a 2022-es orosz–ukrán háború ezt a függőséget?
5. Miben különbözik a hivatalos üzbég nemzeti identitásdiskurzus a történeti kutatás által feltárt képtől, és miért kell ezt a különbséget forráskritikailag tudatosítani?

# 35 Mongólia a gyarmatosítás előtt

## 35.1. A sztyeppei népek és a mongol törzsek

A mai Mongólia és a környező sztyeppei sáv már a mongol törzsek 12. századi térnyerése előtt közel másfél évezreden át egymást váltó lovas pásztorkodó államalakulatok fészke volt. A hsziungnuk, a türkök, az ujgurok és a kitajok birodalmai nem egyszerűen „elődei” a későbbi mongoloknak, hanem saját politikai hagyományt, intézményes mintákat, legitimációs nyelvezetet és emlékezetet hagytak hátra. A mongol törzsek világa tehát nem előzmény nélküli kezdet, hanem egy hosszú sztyeppei folyamat egyik szakasza, amelyet a kínai dinasztikus krónikák, a türk rovásfeliratok, a 13. századi mongol elbeszélő hagyomány és a régészeti leletek együttesen világítanak meg. Mindegyik forrástípus a maga érdekei és vakságai felől beszél, ezért az alábbi fejezet a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezéseket egymástól megkülönböztetve tárgyalja.

### 35.1.1. A hsziungnu birodalom és öröksége

A kínai forrásokban a hsziungnuk az i. e. 3. századtól tűnnek fel mint a kínai központi területektől északra élő, lovas pásztorkodó és harcos közösségek gyűjtőfogalma. Az elnevezés mögött aligha egyetlen etnikailag homogén „nép” állt; a kínai udvari történetírás gyakran politikai-katonai szövetségeket nevezett meg egyetlen névvel. A régészeti és írott források alapján a hsziungnu hatalmi mag az Ordosztól és a mai Mongólia középső részétől a Bajkál-tó felé húzódó sztyeppei térségben szerveződött. Az i. e. 209 körül hatalomra került Modu (Mete) kán alakja köré a kínai források egy erős, centralizált katonai szervezet képét rajzolják. Modu a források szerint bal és jobb szárnyra osztotta a birodalmat, a törzsi vezetőket rangsorolta, és a határvidéki kínai juttatásokat, adókat újraosztotta a szövetséges elit között. Ez a szerkezet a kínai udvar számára tárgyalóképes, sőt fenyegető partnerré tette a hsziungnu kánságot.

A hsziungnu–Han viszony a korai kínai külpolitika egyik meghatározó kérdése volt. A források dokumentált tényként kezelik a házassági szövetségek (heqin) rendszerét, amelyben a Han-udvar jade- és selyemadományokkal, valamint hercegnők küldésével igyekezett megvásárolni a határ békéjét. Ez a gyakorlat ugyanakkor kínai szemmel megalázónak számított, ezért az i. e. 2. század végétől, Han Wudi császár alatt a Han-udvar katonai offenzívára váltott. Az i. e. 127 és i. e. 119 közötti nagy hadjáratok mélyen benyomultak a hsziungnu területek déli peremére, de tartós megszállást nem tudtak létrehozni a sztyeppe mélyén. A birodalom belső válságai, a trónutódlási harcok és a kínai diplomácia ékelődése nyomán a hsziungnu hatalom az i. e. 1. században kettészakadt. A déli szárny fokozatosan kínai fennhatóság alá került, míg az északi szárny a kínai források szerint nyugat felé szorult. Az i. sz. 89. évi kínai győzelem után az északi hsziungnuk egy része elhagyta a korábbi központi területeket.

A hsziungnuk és a későbbi európai hunok közötti kapcsolat a történeti kutatás egyik klasszikus vitája. Egyes kutatók régészeti, névtani és kronológiai érvekkel lehetségesnek tartják, hogy a nyugatra vándorló hsziungnu csoportok és a 4–5. századi európai hunok között folytonosság állt fenn; mások ezt a sztyeppei népmozgások többlépcsős, nehezen igazolható láncolatának tartják. A mai tudományos konszenzus óvatos: a két elnevezés összekapcsolása nem bizonyított tény,

hanem vitatott értelmezés. A könyv ezért a hsziungnu nevet a kínai források által leírt sztyeppei politikai közösségre használja, és nem azonosítja automatikusan a hunokkal. Ami a későbbi mongol történet szempontjából fontosabb, az a hsziungnu modell továbbélése: a lovas íjász hadviselés, a törzsi konföderáció, a bal–jobb szárny szerinti katonai igazgatás és a letelepedett szomszédtól beszedett juttatások politikája a későbbi sztyeppei birodalmak számára is hivatkozási ponttá vált.

### 35.1.2. A türk kaganátusok, az ujgur és a kitaj korszak

A hsziungnu bukása után a sztyeppei hatalmi centrum többször áthelyeződött. A 6. század közepén a türkök hoztak létre olyan kaganátust, amely a mai Mongólia középső részétől Közép-Ázsia pereméig terjedt. Az 552. évben Bumin kán által megalapított Türk Kaganátus a kínai forrásokban és a türkök saját rovásfeliratain egyaránt megjelenik. A birodalom hamarosan keleti és nyugati szárnyra vált szét, de a keleti központ továbbra is a mongóliai sztyeppe és az Orhon folyó vidéke maradt. A második keleti türk kaganátus (682–745) időszakából származnak azok az Orhon-feliratok, amelyek a türk elit önértelmezésének legfontosabb saját forrásai. A Köl Teginnek (732) és Bilge kagánnak (735) állított kőemlékek rovásírással rögzített szövege a kagáni uralmat az égi szférából eredezteti, a kínai befolyást elutasítja, és a sztyeppei függetlenség védelmét a türk uralkodó legfőbb feladatává teszi. Ezek az emlékek dokumentált epigráfiai források, de természetesen uralkodói propagandát is hordoznak: nem semleges leírások, hanem a kagán és környezete legitimációs önértelmezései.

A türk kaganátusok összeomlása után 744-ben az ujgurok szerezték meg a keleti sztyeppei hatalmat. Ujgur kaganátusuk 840-ig állt fenn, amikor a Jenyiszej-vidéki kirgizek támadása megdöntötte. Az ujgur elit egy része később a kelet-turkesztáni oázisokban telepedett le, és ott városias, írásbeliséggel rendelkező társadalmat hozott létre; a sztyeppei központ azonban ismét széttagolódott. Az ujgur korszakban a sztyeppei udvarok fokozottan érintkeztek a selyemút menti vallásokkal: a manicheus, sőt részben buddhista hatás is megjelent az elit környezetében. A 10. században a kitajok (a kínai forrásokban Liao-dinasztia) hoztak létre olyan államot, amely a mai Mongólia keleti felét és Észak-Kína egy részét egyszerre ellenőrizte. A kitaj elit részben sztyeppei lovas hagyományokra épített, részben kínai közigazgatási mintákat vett át; birodalmuk 1125-ig állt fenn, amikor a dzsürcsi Jin-dinasztia megdöntötte. A kitajok egy része nyugatra szakadt, de a mongóliai sztyeppei térség a 12. századra tartós hatalmi vákuumba került. Ez a vákuum közvetlenül meghatározta azt a politikai környezetet, amelyben a mongol törzsek mozogtak.

### 35.1.3. A mongol törzsek a 12. században

A mongol törzsek eredethagyománya a későbbi, 13. századi *A mongolok titkos története* elbeszélésében őrződött meg. Ez a mű a mongol elit saját, szóbeli hagyományból táplálkozó krónikája, amely a bordzsigin klán származását a kék farkas és a szarvasünő mitikus párjához vezeti vissza. A fellépőlegendák, így az Ergenekon-völgyi bezártságból való kijutás motívuma, történeti tényként nem igazolhatók; a közösség identitását fejezik ki, nem eseménytörténeti beszámolók. A mongolok a 10–12. században a mai Mongólia északkeleti részén, az Onon, a Kerülen és a Tola folyók vidékén, az úgynevezett Három folyó térségében éltek. E terület erdős sztyeppei jellege eltér a déli puszták nyíltabb legelőitől, és a mongol törzsek gazdálkodásában a pásztorkodás mellett a vadászat is hangsúlyos volt.

A 12. századi sztyeppei politikai térkép nem egységes mongol államot, hanem egymással versengő törzsszövetségeket mutat. A kínai, perzsa és mongol forrásokban a következő nagyobb alakulatok neve tűnik fel: a kereitek a középső sztyeppei térségben; a merkitek a Bajkál-tó délkeleti, erdős vidékén; a najmanok a nyugati területeken; a tatárok a keleti sztyeppén; a kongirátok a keleti

peremvidéken; a dzsalair, tajicsiut és más csoportok pedig a Három folyóhoz közeli területeken. A kereitek uralkodói közül több forrás szerint nesztoriánus keresztény nevet viselt, ami arra utal, hogy elitjük egy része kapcsolatba került a szír kereszténység selyemút menti ágaival; a jelenség régészeti vagy intézményi mélysége azonban bizonytalan. A najmanoknál a források írástudó hivatalnokokat említenek, ami ujgur kulturális örökségre vall. A tatár elnevezés később, a mongol hódítás nyomán a Nyugaton és a muszlim világban gyűjtőnévvé vált, de a 12. században a források szerint konkrét törzsi csoportot jelölt, amely a mongolokkal vetekedett.

A törzsszövetségek nem modern nemzetek vagy államok voltak. A tagság rugalmasan alakult, a klánok és családok a katonai siker, a legelőhöz jutás vagy a megtorlás logikája szerint csatlakoztak vezetőkhöz, illetve pártoltak el tőlük. A „kán” cím a 12. századi mongol környezetben nem feltétlenül jelentett örökletes dinasztikus uralkodót; olyan katonai-politikai vezetőt jelölt, akit a törzsi elit elismert, és akit az égi jóváhagyás (Tengri kegyelme) birtokosának tekintettek. A kán hatalma a személyes lojalitáson, a harcos kíséret (nökör) hűségén és a zsákmány újraelosztásán nyugodott. A nökör viszony nem intézményes hivatal volt, hanem személyes kapcsolat: a harcos szabad emberként urat választott, akit katonai szolgálatáért részesített a közös javakból. A *Titkos történet* bőven elbeszéli az ilyen hűségek megerősödését és elárulását, ami mutatja, hogy a törzsi politika a személyes kapcsolatok hálójában zajlott.

A 12. század közepén a források szerint időlegesen egy Khamag Mongolnak nevezett törzsszövetség is létrejött a Három folyó vidékén. Kánjai, Kabul, Ambagaj és Hotula, a későbbi mongol hagyományban a bordzsigin klán hőseiként szerepelnek. A tatárok által elfogott Ambagaj kánt a források szerint a dzsürcsi Jin-udvarhoz szállították és kivégezték; ez a sérelem a mongol politikai emlékezetben bosszúra felszólító eseményként élt tovább. A történet részletei elsősorban a 13. századi mongol elbeszélő hagyományból ismertek, ezért a kronológiát és a szereplők pontos viszonyait a tudományos irodalom óvatosan kezeli. Ami bizonyosnak tekinthető, az a tágabb kép: a 12. század végi sztyeppei világot a törzsek közötti háborúk, a Jin-dinasztia diplomáciai beavatkozásai és a legelőkért, állatállományért, emberekért folytatott verseny jellemezte. Ebből a széttagolt, erőszakos és mobil politikai mezőből lépett ki később Temüdzsin, azaz Dzsingisz kán (lásd Dzsingisz kán és a Mongol Birodalom).

### 35.1.4. A sztyeppei társadalom és a pásztorkodás

A mongol törzsek gazdasági alapja a sztyeppei pásztorkodás volt, amelyet a források és a régészeti leletek egybehangzóan dokumentálnak. A „nomád” szó azonban félrevezető lehet, ha kóborlást vagy intézménytelen mozgást sugall. A pásztorkodó csoportok mozgása meghatározott évszakos mintákat követett: a téli és nyári szállások között a közösségek a legelő, a víz és a klimatikus adottságok szerint vándoroltak. A legelőhasználati jogok a szomszédos csoportok között gyakran vitatottak voltak, ami a törzsi konfliktusok egyik szerkezeti oka lett. A fő állatfajok a juh, a kecske, a ló, a szarvasmarha, az északi magasabb területeken a jak, a karavánkereskedelemben pedig a kétpúpú teve voltak. Az állatállomány nemcsak élelmiszerforrást, hanem vagyont, mobilitást és katonai erőt is jelentett: a ló tette lehetővé a gyors helyváltoztatást és a lovas íjász harcmodort, a juh adta a mindennapi húst és gyapjút, a teve a selyemút menti szállítást.

A sztyeppei háztartás központi egysége a nemezsátor, a későbbi mongol terminológiában ger, a nyugati szakirodalomban gyakran jurta volt. A nemezkészítés, a tejfeldolgozás, a bőrmunka és a ruhaneműk előállítása a háztartás mindennapi munkájába tartozott, és a munka nemek szerint erősen tagolódott. A források szerint a nők feladata volt a sátor felállítása és szétszedése a költözéseknél, a tejtermékek készítése és a család ellátása, míg a férfiak a pásztorlás, a vadászat, a kereskedelem és a háború feladataiban vettek részt. Ez a leírás a 13. századi szövegekből ismert, és visszavetítése a korábbi századokra óvatosságot igényel, de a régészeti kerámia- és textilmaradványok hasonló háztartási munka folytonosságára utalnak.

A pásztorkodó gazdaság nem volt önellátó. A sztyeppei közösségeknek szükségük volt gabonára, fémre, fegyverre, selyemre, edényekre és más letelepedett kézműipari termékekre. Ezt kereskedelem, adóztatás, katonai zsákmány vagy diplomáciai juttatások révén szerezték be. A sztyeppe és a letelepedett világ közötti csere ugyanakkor nem egyirányú „függés" volt: a kínai és a közép-ázsiai piacok is igényelték a lovakat, bőrt, prémeket, szarvasmarhát és a sztyeppei közvetítők által szállított árukat. A sztyeppei államalakulatok éppen ezért gyakran a kereskedelem ellenőrzésére és a mezőgazdasági határvidékek adóztatására szerveződtek. A sztyeppei birodalmak és a letelepedett államok viszonyát tehát nem a „barbár" hódító és a „civilizált" áldozat merev ellentéteként kell leírni, hanem egymás katonai, gazdasági és kulturális képességeire reagáló, kölcsönös, ám aszimmetrikus kapcsolatként (lásd a tematikus fejezetet: A nomád és letelepedett társadalmak).

A vallási élet középpontjában az ég, Tengri tisztelete állt. A kínai és a mongol források egyaránt azt jelzik, hogy a kán uralmát az ég akaratához kötötték; a türk rovásfeliratok is ezt az égi mandátumot hangsúlyozzák. A sztyeppei közösségek ezen kívül a föld, a víz, a hegyek és a szellemek tiszteletét gyakorolták. A szakirodalomban sámánizmusnak nevezett jelenségben közvetítők, azaz sámánok és sámánnők tartották a kapcsolatot a látható és láthatatlan világ között. A „sámánizmus" azonban modern elemző kategória; a 12. századi szereplők nem így nevezték saját vallásukat, és a sztyeppei vallásosság lokálisan, törzsenként változott. A türk és ujgur udvarokban a birodalmi korszakban buddhista, manicheus, sőt nesztoriánus keresztény hatások is megjelentek, és e hatások a kereitekhez hasonló csoportok révén a mongol törzsi világot is elérték. A vallási hovatartozás azonban a 12. századi politikai szövetségekben nem volt éles választóvonal; a lojalitást a katonai érdek, a házassági kapcsolat és a személyes hűség szervezte.

### 35.1.5. Források és bizonytalanságok

A sztyeppei népek történetének rekonstrukciója erősen forráshiányos és forrástorzításos. A hsziungnukról szóló ismeretek döntő része kínai dinasztikus krónikákból, mindenekelőtt Sima Qian *A történetíró feljegyzései* című művéből, valamint a későbbi Han-kori hivatalos történetekből származik. Ezek a források a kínai udvar adminisztratív és katonai nézőpontjából írnak; a hsziungnukat gyakran ellenségként, szokásaikat a kínai normáktól eltérőként mutatják be. Nem „semleges" beszámolók, hanem a birodalmi politika és a kulturális önértelmezés dokumentumai. A hsziungnu belső társadalmi rétegződésére, jogszokásaira és etnikai összetételére vonatkozó állítások ezért részben régészeti becslésekből, részben vitatott értelmezésekből származnak. A hsziungnu elit temetkezései, például a Noin-Ula lelőhelyen feltárt sírok, dokumentált régészeti tények, de a belőlük levonható társadalomtörténeti következtetések már bizonytalanabbak.

A türk korszakról már saját írásos emlékek is rendelkezésre állnak: az Orhon-feliratok a türk elit önképét rögzítik. Ez hatalmas forrástörténeti különbség, de az önértelmezés is torzít: a feliratok a kagáni hatalom legitimációját szolgálják, a vesztes csatákat és a belső ellentéteket elhallgathatják vagy átszerkeszthetik. A 12. századi mongol törzsekről szóló legrészletesebb elbeszélés, *A mongolok titkos története*, a 13. században keletkezett, tehát legalább egy-két emberöltőnyi távolságból vetíti vissza a korábbi eseményeket. Ráadásul a mű a Dzsingisz kánt támogató bordzsigin környezet emlékezetét tükrözi, így a rivális törzsek bemutatása gyakran vádló vagy lealacsonyító. A perzsa történetíró, Rashid al-Din 14. század eleji világtörténete további mongol törzsi hagyományokat őrzött meg, de ő is udvari célokkal írt, és a törzsi genealogiákat összehangolta a birodalom ideológiájával.

A régészeti bizonyítékok – kurgánok, türk kőszobrok, balbalok, eszköztemetkezések, nemez- és textilmaradványok – folyamatosan gazdagítják a képet, de a tárgyi kultúrából a politikai szervezetre, a nyelvi hovatartozásra vagy a törzsi identitásra való következtetés módszertanilag kockázatos. A premodern lélekszámokra, állatállományra és haderők nagyságára vonatkozó

számok a forrásokban gyakran retorikai jellegűek, ezért a mai kutatás ezeket általában nem tekinti pontos statisztikának. Ahol a fejezet számot ad meg, ott a forrásértelmezés bizonytalanságát is érdemes hozzágondolni. A szóbeli hagyomány, a későbbi mongol eposzkincs és a törzsi emlékezet a történeti rekonstrukciót nem helyettesítheti, de megmutatja, hogy a sztyeppei közösségek maguk hogyan formálták múltjukat. A könyv ezért a szóbeli hagyományt önálló forrástípusként, nem pedig „megbízhatatlan zajként” kezeli.

### 35.1.6. Rövid összefoglaló

A mai Mongólia területe a mongol törzsek 12. századi megszilárdulása előtt a hsziungnu, türk, ujgur és kitaj birodalmak központi vagy peremterülete volt. A hsziungnuk az i. e. 3. század végétől a kínai forrásokban jól dokumentált sztyeppei katonai szövetséget hoztak létre, amelynek intézményes mintái – a lovas íjász harcmodor, a bal–jobb szárny szerinti szervezet, a határvidéki juttatások újraelosztása – tovább éltek a türk kaganátusokban és az ujgur, illetve kitaj államokban. A türk rovásfeliratok már a sztyeppei elit saját hangján szólalnak meg, de uralkodói propagandaként olvasandók. A 12. századi mongol törzsek – kereitek, merkitek, najmanok, tatárok, kongirátok, dzsalair, tajicsiut és mások – széttagolt, versengő törzsszövetségekben éltek, amelyek nem modern nemzetek voltak, hanem személyes lojalitás, házassági szövetség, legelőhasználat és katonai siker szerint alakuló politikai képződmények. Gazdaságuk pásztorkodáson, vadászaton, kézművességen és a letelepedett szomszédokkal folytatott cserén nyugodott, szabályozott évszakos mozgással. Ez a széttagolt, erőszakos és mobil közeg teremtette meg a feltételt ahhoz, hogy a századfordulón Dzsingisz kán új típusú katonai-politikai szervezetet építsen.

### 35.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusokból rekonstruálhatjuk a hsziungnu, türk és 12. századi mongol törzsek történetét, és milyen torzításokat hordoznak ezek a források?
2. Miért vitatott a hsziungnuk és a későbbi európai hunok azonosítása, és hogyan kezeli ezt a könyv?
3. Milyen nagyobb törzsszövetségek alkották a 12. századi sztyeppei politikai térképet, és mi jellemezte a kán és a nökör viszonyát?
4. Miért félrevezető a pásztorkodó közösségeket egyszerűen „nomádnak” nevezni, és miért nem volt önellátó a sztyeppei gazdaság?

## 35.2. Dzsingisz kán és a Mongol Birodalom

A 13. század elején a Mongol-fennsík nomád társadalmai addig ritkán látott politikai egységbe szerveződtek. Temüdzsin, a későbbi Dzsingisz kán, nem egyszerűen újabb törzsszövetséget hozott létre, hanem olyan katonai és közigazgatási rendet, amely néhány évtized alatt a világ egyik legnagyobb szárazföldi birodalmává tette a mongol államot. Az alfejezet a mongol törzsek 1206-os egyesítésétől Dzsingisz kán 1227-es haláláig tárgyalja a birodalom kialakulását, a hódítások menetét, a kormányzási módszereket, a Jam-rendszert és a kereskedelem átalakulását.

### 35.2.1. A mongol egység és a kurultáj

A Temüdzsin felemelkedését megelőző időszakban a Mongol-fennsíkon törzsi és törzsszövetségi keretek között élő csoportok – kereitek, merkitek, najmanok, tatárok és mások – egymással versengő politikai egységeket alkottak. A kínai források ezeket gyakran egy-egy domináns

szövetség alá sorolták, ám a valós hatalmi viszonyok folyamatosan változtak. Temüdzsin apja, Jeszügej egy kisebb nemzetségi vezető volt; az apa korai halála után a család társadalmi helyzete megingott. Temüdzsin ifjúkori történetét főként a mongol szóbeli hagyományból és a később lejegyzett forrásokból ismerjük: ezekben a lojalitás, a bosszú és a szövetségkötés motívumai hangsúlyosak.

A fordulópontot a 12. század végi törzsi háborúk sora jelentette. Temüdzsin a kereit uralkodóval, Ong khánnal szövetkezve előbb legyőzte a rivális csoportokat, majd az 1203–1204-ben kialakult konfliktusban a kereit és najman erőket is maga alá gyűrte. 1206-ban a források szerint a Onon-folyó melletti kurultájon – a mongol törzsi gyűlésen – a részt vevő nemzetségi vezetők Temüdzsint nagykánná kiáltották ki, aki ekkor vette fel a „Dzsingisz kán” uralkodói nevet. A kurultáj pontos összetételét nem ismerjük; a források utólagos legitimációs célzattal is formálhatták a képet. A tudományos konszenzus ugyanakkor 1206-ot tekinti a mongol állam születési évének, noha az integráció évtizedekkel korábban kezdődött.

Dzsingisz kán hatalmának alapja a meglévő nemzetségi és törzsi hűségek újraszervezése volt. A hagyományos rokonsági keretek helyett tizedes alapú katonai-polgári egységeket hozott létre: az arban (tíz), a jagun (száz), a mingan (ezer) és a tümen (tízezer) rendszerébe sorolták a harcosokat és háztartásukat. Ez a szervezet nem csupán hadsereg volt, hanem a társadalom igazgatásának, a mozgósításnak és az adóztatásnak a kerete is. A nemzetségi vezetők egy részét megerősítették, másokat leváltottak; a lojális kísérők, a kesig testőrség tagjai kitüntetett szerepet kaptak a kán közvetlen környezetében. A kesig nemcsak fegyveres testőrség volt, hanem a birodalom leendő adminisztratív elitjének képzőhelye is.

Az írásbeliség bevezetése szintén 1204-re vagy 1206 körülre tehető: a források szerint a najmanoktól származó ujgur írást vették át a mongol nyelv lejegyzésére. Ez lehetővé tette a rendeletek, a névjegyzékek és a törvények rögzítését. A Dzsingisz kánhoz kapcsolt Jasza törvénykönyv teljes szövege nem maradt fenn; töredékek és későbbi hivatkozások alapján ismerjük. A kutatók vitatják, hogy a Jasza egységes törvénygyűjtemény volt-e, vagy inkább a kán rendeleteinek, hagyományos szokásjogának és katonai előírásainak gyűjteménye. Annyi dokumentált tényként kezelhető, hogy az uralom megszilárdításához írott normákra és adminisztratív rögzítésre volt szükség.

### 35.2.2. A hódítások kora

A mongol hódítások nem egyetlen terv szerint haladtak, hanem a katonai kapacitás, a szövetségi rendszerek és a helyi gyengeségek kihasználásának kombinációjából következtek. Az első nagyobb hadjáratok a déli szomszéd, a tangut Nyugati Hszia (Xinjiang keleti széle, a mai Ningxia és Kanszu környéke) ellen irányultak. A több hullámban – 1205, 1207, 1209 – lefolytatott hadjáratok a tangut állam adófizetését és formális behódolását eredményezték, de nem számolták fel a királyságot. A kínai források a mongol hadviselés pusztításáról és a városokat ért ostromokról tudósítanak.

A következő nagyobb célpont a mandzsúriai eredetű dzsürcsi Csin-dinasztia volt, amely Észak-Kínát ellenőrizte. A hadjárat 1211-ben indult meg, és a mongol seregek gyors mozgásukkal, a megerősített városok blokkolásával és a nyílt csaták megnyerésével fokozatosan felőrölték a Csin védelmét. 1215-ben elfoglalták Csungtu (a mai Peking) városát, a Csin udvar pedig délre menekült. A hadjáratok hosszúra nyúltak, és Észak-Kína elfoglalása csak évtizedekkel később, Dzsingisz örökösei alatt fejeződött be. A kínai források a polgári lakosságot ért erőszakról és a gazdasági összeomlásról számolnak be; a modern kutatás ezeket részben a mongol hadviselés következményének, részben a dinasztia válságának tudja be.

A közép-ázsiai hadjárat a Kara-Kitaj Birodalom felszámolásával kezdődött 1218-ban. A mongol seregek ezzel megszerezték az ellenőrzést a mai Kelet-Kazahsztán és a Tien-san vidéke fölött. A döntő összecsapást a Hvárezmi Birodalommal való konfliktus hozta. A 1219 és 1221 közötti

hadjárat során a mongol erők lerohanták Transzoxániát és Irán északkeleti részét. A források Buhara, Szamarkand, Merv, Nisápur és Herát elfoglalását, valamint a lakosság tömeges lemészárlását írják le. A számok azonban bizonytalanok: a perzsa krónikások több százezer vagy milliós áldozatszámokat említenek, amit a mai kutatók jelentős részben túlzásnak vagy retorikai hagyománynak tekintenek. A régészeti és okleveles források megerősítik a pusztítás tényét, de pontos demográfiai mérleg nem áll rendelkezésre.

A hvárezmi hadjárat egyik következménye lett a további nyugati irányú előrenyomulás. Dzsebe és Szübőtej vezetésével egy mongol különítmény a Kaukázus felé vonult, majd 1223-ban a Kalka folyónál legyőzte a Kijevi Rusz több fejedelmének és a kunok egy részének erőit. Ez az összecsapás nem járt a keleti szláv területek elfoglalásával, de jelezte a mongol haderő messze ható mozgékonyságát. A nyugati hadjáratokat a források néha „felderítésként” értelmezik, ám ez az utólagos keretezés vitatott.

Utolsó nagyobb hadjáratát Dzsingisz a Nyugati Hszia ellen vezette, miután az megtagadta a katonai segítségnyújtást. A mongol seregek 1226-ban indultak meg, és a tangut főváros közelében folyó hadműveletek közben, 1227 augusztusában Dzsingisz kán meghalt. A halál közvetlen okáról különböző források eltérően számolnak be; a modern kutatás a kórság vagy sérülés lehetőségét veti fel, de a pontos körülmények nem dokumentáltak. A hagyomány szerint sírját titokban jelölték meg, és a helye máig vitatott.

### 35.2.3. A birodalmi adminisztráció és a hatalom gyakorlása

A hódításokkal párhuzamosan Dzsingisz kán olyan kormányzási gyakorlatot alakított ki, amely a meghódított területek helyi intézményeit részben megtartotta, de azokat mongol katonai felügyelet alá helyezte. Az észak-kínai és közép-ázsiai városokban gyakran helyi hivatalnokokat alkalmaztak az adóztatásra, miközben a katonai parancsnokok a mongol hadseregből kerültek ki. Ez a modell a hódítás korai szakaszában gyakran személyes hűségen és a helyi elitek kényszerű együttműködésén alapult.

A tizedes szervezet nemcsak a hadsereget, hanem a meghódított lakosság nyilvántartását is szolgálta. A háztartásokat gyakran besorolták a katonai egységek ellátóhálózatába, és a mozgósításhoz kapcsolódó kötelezettségeket róttak ki. A birodalom korai igazgatásában a hűség és a hasznosság fontosabb volt a származásnál: a kán szolgálatába állt kereit, najman, ujgur és kínai tanácsadók is. A dokumentált források szerint a muszlim kereskedők és kínai hivatalnokok kiemelt szerepet kaptak a pénzügyekben és a logisztikában.

A vallási politika gyakorlati toleranción alapult. A mongol udvar megengedte a buddhista, keresztény, iszlám, daoista és más közösségek működését, és a papok számára mentességet biztosíthatott az adóktól. Ez nem a modern értelemben vett vallásszabadság volt, hanem a meghódított elitek megnyerését és a társadalmi béke fenntartását szolgálta. A források szerint Dzsingisz kán is érdeklődést mutatott a vallási tanítások iránt, de a politika eszközeként is használta őket.

A birodalom adminisztrációjának kulcsa a központi udvartól a hadszínterekig tartó parancsnoki lánc volt. A kán rendeleteit írásban, pecséttel ellátva adták ki; a mongol udvarban a jarliq (rendelet) műfaja meghonosodott. A hatalom személyes jellege azonban erősen érvényesült: a kán a legfőbb katonai és bírói tekintély, a hódítások zsákmányának elosztója maradt. A későbbi mongol birodalomban a családtagok közötti uluszok, vagyis az örökölt tartományok rendszere Dzsingisz alatt még csak kialakulóban volt, de a felosztás elve már ekkor meghatározta a hatalmi struktúrákat.

### 35.2.4. A Jam-rendszer és a kereskedelem

A Jam-rendszer a mongol birodalom leggyakrabban említett infrastrukturális újítása. A „jam” állomásokat, lovas futárokat és ellátószolgálatot jelentett: a birodalom fő útvonalain meghatározott távolságonként postaállomásokat létesítettek, ahol a hivatalos személyek, küldöttek és katonai parancsnokok pihenőt, lovat és élelmet kaphattak. A rendszer lehetővé tette a parancsok és hírek gyors továbbítását a hatalmas távolságok ellenére. A Jam-rendszerről szóló források elsősorban a Jüan-kori kínai adminisztrációból és a perzsa leírásokból ismertek; a korai, Dzsingisz-kori működéséről kevés közvetlen adatunk van. A tudományos konszenzus szerint a rendszer alapelvei már a korai mongol uralom alatt kialakultak, de a kiépítése nagyrészt az utódok alatt teljesedett ki.

A kereskedelem biztosítása a mongol politika egyik deklarált célja volt. A selyemút szárazföldi ágai a mongol hódítások után ismét egyetlen politikai keretbe kerültek, ami csökkentette a helyi vámhatárok és a törzsi rajtaütések kockázatát. A források szerint a mongol kánok védelmet nyújtottak a karavánoknak, és a postaállomások hálózatát a kereskedők is használhatták bizonyos feltételekkel. A birodalmi tőke, Karakorum vonzotta a távolsági kereskedőket, a mesterembereket és a diplomatákat. A kínai, perzsa, arab és később európai utazók – például Plano Carpini és Marco Polo – beszámolói dokumentálják ezt a forgalmat, noha elbeszéléseik sok esetben későbbi szerkesztésen és idealizáláson mentek keresztül.

Fontos azonban árnyalni a „Pax Mongolica” képét. Az, hogy a birodalmon belül a távolsági kereskedelem fellendült, nem jelentette a hétköznapi biztonságot mindenki számára. A hódításokkal járó pusztítás, a lakosság kényszerű áttelepítése és a katonai szolgáltatások terhei a helyi társadalmak jelentős részét sújtották. A kereskedelem előnyei elsősorban a mongol elitek, a közvetítő kereskedők és a városi csomópontok lakói számára érvényesültek. A nomád és letelepedett társadalmak közötti kölcsönhatás tehát nem egyszerű „béke és fellendülés”, hanem hatalmi aszimmetriákkal terhelt folyamat volt.

### 35.2.5. Források és bizonytalanságok

A Dzsingisz kán koráról szóló ismereteinket több, egymást kiegészítő forráscsoportra alapozzuk. A legfontosabb mongol nyelvű elbeszélő forrás a *Mongolok titkos története*, amely a 13. század közepén keletkezett, de a mai formájában későbbi másolatokból ismert. A perzsa történetírásban Dzsuvajni és Rasíd ad-Dín művei, valamint a kínai hivatalos történetek – elsősorban a Jüan-dinasztia története – szintén alapvetőek. Az európai utazók beszámolói, például Plano Carpini, csak közvetve, saját diplomáciai céljaik keretében használhatók.

A forrásokkal kapcsolatban több bizonytalansággal kell számolnunk. A *Mongolok titkos története* irodalmi és legitimációs célból íródott, nem a mai értelemben vett történeti elemzés. A perzsa krónikák a hódítások áldozatszámait gyakran retorikai túlzással adják meg, így az olyan adatok, mint Merv vagy Nisápur állítólagos milliós áldozatai, nem tekinthetők dokumentált statisztikának. A régészeti bizonyítékok a pusztítás tényét alátámasztják, de a demográfiai veszteségeket nem tudják pontosan rekonstruálni. A 1206-os kurultáj körülményeiről csak mongol hagyományra támaszkodhatunk, és a résztvevők, a helyszín és a ceremónia pontos leírása vitatott.

A „Jasza” törvénykönyv és a Jam-rendszer korai formája is elsősorban töredékes forrásokból ismert. A modern kutatók egy része a Jasza rekonstrukcióját részben későbbi kori projekciónak tartja, mert a mongol birodalom joggyakorlata valószínűleg rugalmasabb volt, mint egy egységes kódex. A „Dzsingisz kán” név jelentése is vitatott: lehet „uralkodó”, „óceáni kán” vagy más értelmezés, de a források ezt nem magyarázzák egyértelműen. A hódítások okairól szóló szakirodalom sem egységes: a klimatikus változások, a belső törzsi verseny, a kereskedelem ellenőrzése és a személyes hatalmi logika eltérő hangsúlyt kap.

A mongol hagyományban Dzsingisz kán emlékezete szintén rétegzett: a mai mongol állami identitás egyik alapító alakja, míg a meghódított területek történetírásában a pusztítás és a birodalmi erőszak jelképe. A 20. századi szovjet és kínai történetírás időnként az osztályharc kategóriáiba illesztette, a nemzeti identitás pedig saját hőseként vagy éppen elnyomóként ábrázolta. A tankönyv ezért kerüli a „civilizátor” vagy „barbár” minősítést, és a hatalomgyakorlás, illetve a társadalmi következmények konkrét leírására koncentrál.

### 35.2.6. Rövid összefoglaló

Dzsingisz kán 1206-os egységalapítása egy olyan államszervezetet hozott létre, amely a nomád katonai hagyományokat tizedes rendszerrel, írásbeliséggel és központosított hatalommal ötvözte. A hódítások – Nyugati Hszia, a Csin-dinasztia, a Kara-Kitaj, a Hvárezmi Birodalom és a Kalka menti hadjárat – a sztyeppei és letelepedett társadalmak közötti hatalmi átrendeződést eredményezték. A birodalom adminisztrációja helyi elemeket is megtartott, de a katonai parancsnoki lánc és a kán személyes tekintélye mindvégig meghatározó maradt. A Jam-rendszer és a kereskedelem védelme összekapcsolta a hatalmas területeket, de a „Pax Mongolica” előnyei nem oszlottak meg egyenletesen. A következő alfejezet a Mongol Birodalom örökségét és a buddhizmus terjedését tárgyalja.

### 35.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézmények alapozták meg a mongol állam 1206-os egységét, és mennyiben különböztek a korábbi törzsszövetségektől?
2. Hogyan alakította át a tizedes katonai szervezet a hódítások logisztikáját és a meghódított lakosság igazgatását?
3. Mely területeket hódították meg Dzsingisz kán uralkodásának idején, és milyen források dokumentálják ezeket a hadjáratokat?
4. Miért tekintjük a Jam-rendszert a birodalmi kommunikáció és a távolsági kereskedelem fontos intézményének?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a hódítások áldozatainak és a Jasza törvénykönyv tartalmának pontos rekonstruálását?

## 35.3. A Mongol Birodalom öröksége és a buddhizmus

A Mongol Birodalom 1260 körüli belső válsága, majd formális felbomlása nem jelentette a mongol hatalmi és kulturális tér eltűnését. Éppen ellenkezőleg: a 13. század második felétől a 17. század elejéig a Mongol-fennsík, a Jüan-dinasztia kínai területei és a nyugati kánságok közötti tér folyamatosan átalakult, miközben a birodalmi legitimáció, a törzsi szervezet és a vallási hagyomány új formákat öltött. A fejezet a Mongol Birodalom utódállamainak – különösen a Jüan-dinasztiának – a történetét, a tibeti buddhizmus második mongóliai térnyerését, valamint a mongol kulturális és vallási hagyomány rétegeit tárgyalja a Csing-uralom előtti évszázadokban.

A Mongol Birodalom felbomlási folyamata már a 13. század közepén megkezdődött, de a nagykáni központ és a regionális uluszok közötti viszony sokáig megőrizte a közös dinasztikus keret érzetét. A 13. század végére négy nagy utódállam kristályosodott ki: a **Jüan-dinasztia** Kínában és a Mongol-fennsíkon, a **Csagatáj Kánság** Közép-Ázsiában, az **Ilhán Birodalom** Iránban és a **Arany Horda** a nyugati sztyeppén. Ezek az államok nem egymástól független, idegen hatalmak voltak, hanem ugyanazon Dzsingiszida család különböző ágai által uralt területek. A Nagy Kán címéhez való formális kötődés azonban fokozatosan elhalványult, és a regionális uralkodók saját

dinasztikus legitimációt építettek ki. A Mongol-fennsík – a hagyományos „anyaország” – a Jüan közvetlen befolyása alatt maradt, de Kína meghódítása után a politikai súlypont véglegesen Pekingbe helyeződött át.

Kubiláj kán 1260-ban vette fel a nagykáni címet, majd 1271-ben kínai mintára megalapította a **Jüan** (Yuan) dinasztiát, és 1279-re befejezte a dél-kínai Szong-dinasztia meghódítását. A Jüan állam egyszerre volt kínai császári udvar és mongol birodalmi központ: a kínai közigazgatási gyakorlatot megtartotta, ám a legmagasabb katonai és politikai pozíciókat mongol és más nem-kínai személyek töltötték be. A főváros, **Dadu** (a mai Peking) a birodalmi udvar székhelye lett, míg a korábbi központ, **Karakorum** – bár rituális és dinasztikus jelentősége megmaradt – elvesztette tényleges politikai szerepét. A Jüan-korban a selyemút kereskedelmi hálózatai viszonylagos biztonságban működtek, és a mongol uralkodók aktívan támogatták a buddhizmust, különösen a tibeti szakja (Sakya) rendet. A **Phags-pa írást** 1269-ben a tibeti láma, **Drogön Chögyal Phagpa** alkotta meg Kubiláj számára; ez az írásrendszer – bár széles körben nem terjedt el – a hivatalos dokumentumokban használatos volt, és a mongol birodalmi identitás egy sajátos kifejeződéseként értelmezhető.

A Jüan-dinasztia 1368-as bukása Kínában nem a mongol hatalom végét jelentette a sztyeppén. Miután a Ming-seregek elfoglalták Dadut, a mongol udvar visszavonult a Mongol-fennsíkra, és létrejött az úgynevezett **Északi Jüan** állam, amely 1635-ig formálisan fennmaradt. A kínai dinasztiatörténetek ezt a képződményt gyakran „a mongol maradék” vagy „a bukott dinasztia” kifejezésekkel illették; a mongol forrásokban azonban a nagykáni cím és a Dzsingiszida leszármazás folytonossága hangsúlyos maradt. A 14. század végétől a 16. század közepéig a Mongol-fennsík politikai térképe erősen töredezetté vált: nyugaton az **ojrát** törzsszövetség, keleten és délen a **halha**, **csahar**, **tümed** és más törzsi csoportok uralták a területet. A törzsi identitások ebben az időszakban nem voltak merevek; a csoportok nevei, összetétele és területi elhelyezkedése gyakran változott. A Dzsingiszida vérvonalhoz tartozás azonban továbbra is a politikai legitimitás legfontosabb forrása maradt: a kánoknak és a törzsi vezetőknek egyaránt érdeke volt, hogy családfájukat visszavezessék Dzsingisz kánig, mert a sztyeppei politikai gondolkodásban a birodalmi származás nélküli hatalomgyakorlás hosszú távon elfogadhatatlan volt.

A Jüan-korszak megítélése a kínai és a mongol történetírásban máig eltérő hangsúlyokat kap. A kínai historiográfia gyakran a nem-kínai uralom idegenségét, a társadalmi feszültségeket és a gazdasági nehézségeket emeli ki, míg a mongol hagyomány a Jüanban a birodalmi nagyság egyik csúcspontját látja, amelyben a mongol uralkodók nem pusztán kínai császárok voltak, hanem a világ egyik legerősebb birodalmának irányítói. Ez a kettősség nem oldható fel egyetlen „helyes” értelmezésben; a cél inkább az, hogy a Jüan örökségét mindkét hagyomány felől lássuk. A Jüan bukásának okai között a belső udvari harcok, a járványok, a pénzrendszer válsága és a kínai felkelések (különösen a Vörös Turbános felkelés) egyaránt szerepelnek; ezek együttes hatása vezetett a rezsim összeomlásához. A mongol elit visszavonulása nem volt teljes: sokan helyben maradtak, mások a sztyeppére tértek vissza, és a Jüan intézményi emlékezete – például a kínai udvari rituálék egyes elemei – tovább élt az északi udvarban.

A tibeti buddhizmus mongóliai térnyerése két nagy hullámban zajlott. Az első kapcsolatfelvétel a 13. század közepén, a mongol birodalmi expanzió részeként történt: **Godan kán**, Dzsingisz kán unokája, 1244-ben meghívta a szakja rend vezetőjét, **Szakja Pandität**, aki 1246–1247-ben megérkezett, és kialakította a későbbi „patrónus–láma” viszony alapját. Ennek lényege az volt, hogy a mongol uralkodó világi védelmet és anyagi támogatást nyújtott a tibeti vallási rendnek, cserébe a rend spirituális legitimitást és rituális szolgálatokat biztosított. Ez a modell a 13–14. században elsősorban a Jüan udvarban működött, és a szakja rend kiemelt helyzetét erősítette. A buddhizmus azonban ekkor még nem vált tömegesen a mongol lakosság vallásává; a sztyeppei

mindennapokban a sámánista világkép és a helyi szellemek tisztelete továbbra is meghatározó maradt.

A második, mélyebb hullám a 16. század második felében kezdődött, és szorosan összekapcsolódott a mongol törzsi politika átrendeződésével. **Altan kán** (1507–1582), a jobbszárnyi tümed törzsek vezetője, aki maga nem volt nagykán, de tényleges katonai és gazdasági hatalma jelentős volt, saját legitimációját kereste. A kínai Ming-udvarral folytatott kereskedelem – különösen a ló és a tea cseréje – fontos jövedelemforrás volt, de Altan kánnak szüksége volt egy olyan ideológiai keretre, amely túlmutat a törzsi versengésen. A tibeti gelug (Gelug) rend vezetőjével, **Szönam Gyacóval** (Sonam Gyatso) 1578-ban a Kék-tó (Kuku Nor) mellett találkozott. A találkozón Altan kán a tibeti lámának adományozta a **„dalai láma”** címet: a mongol „dalai” (óceán) szó a bölcsesség és a hatalom teljességére utalt. Szönam Gyacót később a harmadik dalai lámaként ismerték el, ami azt jelentette, hogy az első két dalai láma címét visszamenőleg ítélték oda; ez a posztumusz felépítés a vallási folytonosság és a gelug rend kizárólagos legitimációjának kifejeződése volt.

A megtérés okait a szakirodalom nem egységesen magyarázza. A hagyományos tibeti buddhista értelmezés szerint a mongolok „sötétségből a fényre” jutottak, és a buddhizmus erőszakmentessége vetett véget a belső harcoknak. A mongol krónikák is hangsúlyozzák a vallási fordulatot, de egyben kiemelik a politikai egység és a törzsi béke új lehetőségét. A modern történetírásban vitatott, hogy a buddhizmus terjedése pusztán vallási okokkal magyarázható-e; egyes történészek szerint a láma–patrónus viszony mindenekelőtt politikai szövetség volt, amely a mongol törzsi vezetőknek transznacionális legitimitást, a tibeti egyháznak pedig katonai védelmet biztosított. Emellett gazdasági tényezők is szerepet játszhattak: a kolostorok a kereskedelem, az írásbeliség és a kézművesség központjaivá váltak, és a mongol gazdaságban újfajta vagyoni és tudásfelhalmozást tettek lehetővé. A sámánista gyakorlat nem tűnt el; a buddhista rítusok mellett tovább éltek a helyi áldozati szokások, égkultusz és az ősök tisztelete, gyakran szinkretikus formában. A 17. század elejére a gelug iskola a halha és ojrát törzsek vezetői között is dominánssá vált, ami megalapozta a későbbi mongol buddhista államszervezetet.

A mongol kulturális és vallási hagyomány szempontjából a birodalmi korszak és a 16–17. századi buddhista fordulat egyaránt meghatározó volt. A **Mongolok titkos története** *(Mong ol-un ni uča tobčiyan)* a 13. század közepén keletkezett, részben szóbeli hagyományon, részben udvari feljegyzéseken alapuló mű. Eredeti mongol nyelvű szövege nem maradt fenn közvetlenül; a mű a 14. században kínai átírásban, szómagyarázatokkal együtt őrződött meg. A szöveg egyszerre dinasztikus legitimációs elbeszélés, törzsi genealogia és a nomád társadalmi rend enciklopédikus ábrázolása. Kutatása a 20. század óta intenzív, de számos filológiai kérdés – például a szóbeli és írott rétegek elhatárolása – továbbra is vita tárgya. A 17. századi mongol krónikák, mint például a **Lúbszang Dandzin** által összeállított *Altan Tobči* vagy az *Erdeni Tobči*, a Dzsingisz-hagyományt és a buddhista üdvtörténetet összekapcsolva újramesélték a mongol múltat; ezek a művek a 16–17. századi mongol identitás formálódásának kulcsfontosságú forrásai.

Az írásbeliség terén a mongolok a 13. század elején vették át az ujgur ábécét, amely a mai napig a hagyományos mongol írás alapja. A Phags-pa írás a Jüan-kor hivatalos írásrendszere volt, de a 14. század után eltűnt a mindennapi használatból. A buddhista szövegek fordítása tibetiből mongolra a 16. század végétől vált intenzívvé, és a 17. században érte el csúcspontját; ez a fordítási munka egyszerre teremtette meg a mongol vallási terminológiát és erősítette a kolostori írásbeliséget. A szóbeli epika – mindenekelőtt a **Geszer-eposz** ciklusai – továbbra is a nomád közösségek identitásának és világképének fontos hordozója maradt. A buddhista kolostorok, mint az 1585-ben alapított **Erdene Dzuu** a korábbi Karakorum közelében, egyszerre voltak vallási, oktatási és gazdasági intézmények; a kolostorhálózat kiépülése a mongol társadalom térbeli szerkezetét is átalakította, mivel a korábbi szinte kizárólagosan mobil településszerkezet mellett állandó központok jöttek létre.

A mongol társadalom a 14–16. században alapvetően nomád állattartáson – lován, juhon, kecskén, tevén és szarvasmarhán – alapult, és a nemzetségi-törzsi szervezet határozta meg a politikai hatalom gyakorlását. A terület- és legelőhasználat szabályai rugalmasak voltak; a téli és nyári szállások közötti vándorlás rendjét a nemzetségi vezetők és a kánok közösen szabályozták. A kínai és közép-ázsiai kereskedelmi kapcsolatok – tea, selyem, gabona, fémáruk, valamint ló és prém – a nomád gazdaság szerves részét képezték, és a kereskedelem ellenőrzése gyakran a politikai hatalom alapja volt. A buddhizmus térnyerése nem szüntette meg a nomád életmódot, de a kolostorok körül kialakuló állandó telepek, valamint a buddhista naptár és rituális időrend a mindennapi életet is befolyásolták. A vallási hierarchia – a lámák és a kolostori elöljárók – a törzsi vezetők mellett fokozatosan önálló társadalmi szereplővé váltak, ami a 17–18. századi mongol társadalom egyik legfontosabb szerkezeti változása volt.

A vallási táj a 16. század végére tehát összetett képet mutatott: a buddhizmus intézményei és szövegei mellett a sámánista hiedelmek, a helyi szellemek, az ég ( *tenger* ) tisztelete és a Dzsingisz-kultusz tovább élt. A Dzsingisz-kultusz különösen fontos volt: a nagy kán szellemét a nemzetségi és állami rituálékban rendszeresen megidézték, és a 16. századi buddhista megtérés után ezt a kultuszt részben beillesztették a buddhista keretbe. A mongol buddhizmus így nem egyszerűen „tibeti vallás” lett, hanem egy sajátos, a nomád társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodó változat, amely a tibeti rituálékat a helyi hagyományokkal ötvözte.

A 17. század elejére a Mongol-fennsík politikai térképe még mindig töredezett volt. A halha törzsek északon, a csahar és tümed csoportok délen, az ojrátok nyugaton éltek, és közöttük gyakoriak voltak a konfliktusok. A tibeti gelug egyházhoz fűződő kapcsolatok azonban már kijelölték a későbbi mongol államiság vallási keretét. Ebben a helyzetben emelkedett fel a mandzsu Csing-dinasztia, amely a 17. század folyamán fokozatosan alávetette a mongol törzseket – erről a folyamatról a következő alfejezet szól. A Mongol Birodalom öröksége azonban nem merült feledésbe: a Dzsingiszida vérvonal, a buddhista patrónus–láma modell, az írásbeliség és az epikus hagyomány együttesen biztosították, hogy a mongol identitás a birodalmi múlt és a vallási intézményrendszer kettős alapján szerveződjön újra a Csing-uralom alatt.

### 35.3.1. Források és bizonytalanságok

A fejezetben tárgyalt korszak forrásai rendkívül egyenetlenek. A Jüan-dinasztia történetéhez a kínai *Jüan Shi* (a Jüan hivatalos története, 1370-ben fejezték be) ad alapvető, de erősen kínai szempontú elbeszélést; a mongol nyelvű források közül a *Mongolok titkos története* a legfontosabb, ám fennmaradási módja és szövegkritikai kérdései miatt sok részlet vitatott. A 14–15. századi Északi Jüan belső története különösen forrásszegény: a mongol krónikák jóval később, a 17. században keletkeztek, és gyakran visszavetítik a későbbi buddhista és dinasztikus kereteket a korábbi időszakra. A tibeti buddhista források – például életrajzok, kolostori évkönyvek – a vallási eseményeket hangsúlyozzák, és gyakran hallgatnak a politikai küzdelmekről. A perzsa történetírók, mint **Rashid al-Din**, a birodalom egészére vonatkozóan adnak értékes adatokat, de a mongol anyaországról szóló ismereteik korlátozottak.

A régészeti feltárások – Karakorum, a Jüan-kori fővárosok és a későbbi kolostorok területén – folyamatosan bővítik a képet, de a leletanyag értelmezése gyakran bizonytalan. A tárgyalt időszakra vonatkozó népesedési, haderő- és gazdasági adatok szinte kizárólag becslések; a szakirodalomban a különböző szerzők számai jelentősen eltérhetnek. A 1578-as találkozó dátuma és főszereplői jól dokumentáltak, de a „dalai láma” cím pontos fordítása és a cím visszamenőleges kiterjesztésének részletei vitatottak. A tibeti buddhizmus második mongóliai terjedésének okairól nincs tudományos konszenzus; a vallási, politikai és gazdasági magyarázatok egymással versengenek, és a korszak forrásainak egyoldalúsága miatt nem dönthető el véglegesen, melyik tényező volt a meghatározó. A sámánizmus és a buddhizmus közötti viszony a 16–17. században

szintén nehezen rekonstruálható, mert a buddhista források hajlamosak a korábbi hiedelmeket „babonaságként” leírni, a sámánista gyakorlatok pedig alig hagytak írott nyomot.

### 35.3.2. Rövid összefoglaló

A Mongol Birodalom utódállamai közül a Jüan-dinasztia kínai területen uralkodott, de 1368-as bukása után a mongol udvar visszavonult a sztyeppére, és létrehozta az Északi Jüan államot. A 14–16. században a Mongol-fennsík törzsi szövetségekre tagolódott, de a Dzsingiszida származás legitimációs ereje fennmaradt. A tibeti buddhizmus első hulláma a 13. századi patrónus–láma viszonyban gyökerezett; a második, mélyebb térnyerés az 1578-as Altan kán és Szönam Gyaco közötti találkozóval kezdődött, és a gelug iskola dominanciájához vezetett. A mongol kulturális hagyomány – a *Mongolok titkos története*, az ujgur alapú írás, a szóbeli epika és a Dzsingisz-kultusz – a buddhista intézményrendszerrel együtt a 17. század elejére olyan örökséget alkotott, amely a Csing-uralom alatt és a későbbi mongol identitásban egyaránt meghatározó maradt.

### 35.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a Mongol Birodalom fő utódállamai, és miért nem jelentette a Jüan-dinasztia bukása a mongol hatalom végét a sztyeppén?
2. Hogyan jött létre a dalai láma címe, és milyen politikai-vallási viszonyt intézményesített az 1578-as találkozó?
3. Milyen forrástípusokból ismerjük a Mongol Birodalom utódállamainak és a mongol buddhizmusnak a történetét, és milyen bizonytalanságok terhelik ezeket?
4. Milyen szerepet játszott a *Mongolok titkos története* és a szóbeli epika a mongol kulturális identitás megőrzésében?
5. Miért tekinthető a 16–17. századi mongol buddhizmus sajátos, a nomád társadalomhoz alkalmazkodó változatnak, és hogyan viszonyult a korábbi sámánista hagyományhoz?

## 35.4. A Csing uralom és a mongol identitás

A mandzsu eredetű Csing (Qing) hatalom és a mongol világ közötti viszony a mai Mongólia és Belső-Mongólia történetének egyik legvitatottabb fejezete: a 17. század végétől 1911-ig tartó időszakot a mongol történetírás egy része idegen uralomként, a kínai történetírás egy része a birodalmi közigazgatás sikeres megszilárdításaként, míg a modern történeti kutatás egy része kölcsönös, de erősen aszimmetrikus kapcsolatként írja le. Ez az alfejezet a Csing uralom politikai, gazdasági, vallási és identitástörténeti következményeit elemzi, különös tekintettel a buddhista intézmények szerepére, a kínai kereskedelmi és adminisztratív jelenlétre, valamint a mongol identitás uralom alatti újjászerveződésére.

### 35.4.1. A Csing uralom politikai keretei: hódítás, szövetség és adminisztratív felosztás

A mandzsu hatalom mongóliai terjeszkedése nem egyszeri hódítás, hanem több évtizedes, fokozatos folyamat volt. Az északkelet-ázsiai mandzsu törzsek a 17. század első felében egyesítették a mai Mandzsúria területén élő népeket, és 1636-ban proklamálták a Csing dinasztiát. A mandzsu uralkodók kezdettől fogva tudatosan használták a mongol politikai szókincset: a Csing császár a mongol forrásokban gyakran a „kánok kánja” vagy a „szent uralkodó” (bogd kán) címen szerepel, ami a mongol politikai legitimáció iránti igényt jelzi. Ez a legitimációs stratégia nem puszta

retorika volt; a mandzsu udvar a mongol nemességgel kötött házassági szövetségek, a buddhista egyházi hierarchia támogatása és a katonai együttműködés révén fokozatosan beépítette a mongol elit egy részét a birodalmi rendbe.

A döntő fordulat 1691-ben következett be, amikor a Halha (Khalkha) mongol nemesség a Külen-núr (ma: Tóv aimag, Mongólia) melletti gyűlésen hűséget fogadott a Csing császárnak. Ezt a gyűlést a kínai és mongol források egyaránt a halha területek Csing fennhatóság alá kerülésének időpontjaként tartják számon. A hűségeskü közvetlen előzménye a halha mongolokat ért 1688. évi nyugati mongol (dzsungár) invázió volt, amely elől a halha nemesség egy része délre menekült, és a Csing segítségét kérte. A mandzsu udvar ezt a katonai és politikai válságot használta fel arra, hogy a halha területeket saját védnöksége alá vonja. A Külen-núri eseményt a Csing-kori hivatalos történetírás a mongol „csatlakozás" aktusaként, a mongol nemzeti történetírás egy része pedig a független mongol államiság elvesztéseként értelmezi; a modern történettudományban mindkét értelmezés jelen van, és a vita a „hódítás" és a „szövetségi asszimiláció" fogalmai között zajlik.

A Csing adminisztráció a 18. század folyamán fokozatosan alakította ki a mongol területek közigazgatási rendszerét. A mai független Mongólia területe, vagyis a Halha régió a Csing rendszerben „Külső Mongólia" (khalkha terület) elnevezéssel szerepelt, míg a mai Kínai Népköztársaság Belső-Mongólia autonóm területe az uralom alatt „Belső Mongólia" része volt. Ez a felosztás nem a mai határok szerint alakult ki, hanem a mandzsu hatalomhoz való csatlakozás időbeli és jogi különbségeit tükrözte: Belső-Mongólia déli területei már a 17. század első felében, a halha területek pedig csak az 1691. évi hűségeskü után kerültek Csing befolyás alá. A Csing adminisztráció a mongol lakosságot zászlókba (khoshuu) szervezte, amelyek területi és katonai egységek voltak. A zászlók élén a dzaszak (jasa ) tisztségviselők álltak, akiket a Csing udvar a mongol nemesség soraiból nevezett ki. Ez a rendszer a mongol nemesség öröklött hatalmának megerősítése és a területi stabilitás biztosítása között egyensúlyozott.

A Csing uralom alatt Külső-Mongóliában a világi és egyházi hierarchia párhuzamosan működött. Az egyházi zászlók (sabi) a buddhista főpapok, elsősorban a Dzsepcundamba Kutuktu (jebtsundamba khutuktu) szolgálatában álló területek voltak. A Dzsepcundamba Kutuktu a halha mongol buddhizmus legmagasabb rangú egyházi elöljárója volt, akinek székhelye a mai Ulánbátor területén található Ikh Khüree (Nagy Kolostor) volt. A kutuktu intézményét a tibeti buddhista hagyományból eredeztetik, de a halha mongol környezetben sajátos politikai és gazdasági szerepet kapott: a Csing udvar támogatta a kutuktu intézményét, mert ez a vallási legitimáció révén csökkentette a világi mongol nemesség hatalmának túlzott megerősödését. Az egyházi területek és intézmények bevételei, alattvalói és joghatósága jelentős gazdasági erőt képviseltek, ami a 19. századra a mongol társadalom egyik legfontosabb belső hatalmi tényezőjévé tette a buddhista egyházat.

### 35.4.2. A buddhista intézmények: vértezet és teher

A buddhista egyház a Csing uralom alatt kettős szerepet játszott: egyrészt a mongol identitás és kultúra intézményi hordozója volt, másrészt a birodalmi ellenőrzés egyik eszköze. A Csing udvar uralkodói – különösen Kanghszi (Kangxi) császár (ur. 1661–1722) és Csien-lung (Qianlong) császár (ur. 1735–1796) – tudatosan támogatták a tibeti buddhizmus mongol formáját, mert felismerték, hogy a vallási főpapok hűsége hozzájárul a mongol harcos elit lojalitásának fenntartásához. A mandzsu politika nem a buddhizmus felszámolására, hanem intézményi ellenőrzésére és a mongol nemességgel való összekapcsolására törekedett.

A Csing udvar által támogatott buddhista intézményrendszer legfontosabb eleme a Dzsepcundamba Kutuktu reinkarnációs láncolata volt. Az első Dzsepcundamba Kutuktu, Dzanabadzar (1635–1723) a halha mongol nemesség leszármazottja volt, aki művészi és vallási tevékenysége

révén a mongol buddhizmus központi alakjává vált. Dzanabadzar portréi és szobrai a mongol buddhista művészet kiemelkedő alkotásai; a róla fennmaradt ábrázolások a korszak vallási és politikai reprezentációjának elsődleges forrásai. A kutuktu intézménye a 17. század végétől a 20. század elejéig a mongol társadalom legnagyobb földtulajdonosai közé tartozó egyházi területeket irányította, és a mongol zarándokok, hívők adományai révén jelentős bevételre tett szert.

A Csing udvar uralkodói ugyanakkor fokozatosan korlátozták a kutuktu hatalmát. A 18. század második felétől a Csing adminisztráció arra törekedett, hogy a kutuktu reinkarnációit a mandzsu és tibeti egyházi intézmények ellenőrzése alá vonja. A 19. században a kutuktu megválasztásában és elismerésében a Csing udvar szerepe meghatározóvá vált, ami a mongol vallási elit és a mandzsu adminisztráció közötti feszültségek forrása volt. A Csing politika ezen aspektusát a mongol történetírás egy része a vallási autonómia felszámolásaként, más része a buddhista intézmények birodalmi integrációjaként értelmezi.

A kolostorok és buddhista iskolák a Csing uralom alatt a mongol írásbeliség, oktatás és művészet legfontosabb központjai voltak. A mongol buddhista kánon, a Kandzsur és Tandzsur fordításai és nyomtatott kiadásai a 18. században készültek el, és ezek a mongol nyelvű szövegek a mongol irodalmi nyelv standardizálódását is elősegítették. A kolostori iskolákban a mongol fiúk írni-olvasni tanultak, és a vallási szövegek révén tibeti, szanszkrit és kínai ismeretekkel is találkozhattak. A 19. századra azonban a kolostori oktatás túlnyomórészt a vallási doktrínákra összpontosított, és a világi ismeretek, a természettudományok vagy a katonai ismeretek oktatása háttérbe szorult. Ezt a jelenséget a modern történetírás nem „a mongol társadalom hanyatlásaként", hanem a Csing uralom alatti gazdasági és társadalmi struktúrák következményeként elemzi: a kolostori gazdaság nagyszámú szerzetest tartott el, ami csökkentette a világi termelőmunkaerő arányát, és a nemesség valamint a kolostorok között a bevételek koncentrációja a szegényebb rétegek eladósodásához vezetett.

A 19. század végére a buddhista intézmények egy része a mongol társadalom nagy részének mindennapi életét szabályozta: a szerzetesség arányára vonatkozó becslések a férfi lakosság 30–45 százalékát említik, de ezek a számok statisztikai becslések, mivel a Csing-kori összeírások célja adózási és katonai szempontú volt, nem pedig a tényleges szerzeteslétszám rögzítése. A szerzetesség magas aránya a mongol társadalom demográfiai szerkezetét is befolyásolta: a cölibátusban élő szerzetesek magas aránya a természetes népszaporulat lassulásához vezetett. A 20. század eleji mongol reformerek – például a függetlenségi mozgalom egyes képviselői – ezt a kérdést a „mongol nemzeti hanyatlás" okaként tárgyalták, de ez az értelmezés a korszak nacionalista diskurzusának része volt, és nem feltétlenül tükrözi a korszak gazdasági és társadalmi folyamatait.

### 35.4.3. Kínai kereskedelmi és adminisztratív jelenlét

A Csing uralom alatt a mongol területek gazdasági életébe fokozatosan kínai kereskedők és adminisztratív tisztviselők érkeztek. A kínai jelenlét nem a Csing hódítás új jelensége volt, hanem a 18. században gyorsult fel, és a 19. században vált meghatározóvá. A Csing adminisztráció a mongol területeket a birodalmi kereskedelem és az élelmiszer-ellátás szempontjából stratégiai régiónak tekintette, és a kínai kereskedők tevékenysége a mongol nomád gazdaság és a kínai mezőgazdasági térségek közötti árucserére épült.

A kínai kereskedők – akiket a mongol források gyakran „kínai üzletemberek" (nayimaačin) néven említenek – főleg teát, gabonát, sót, selymet, vaseszközöket és fémárut szállítottak Mongóliába, és cserébe állatállományt, bőrt, gyapjút, húst és egyéb állati termékeket vásároltak. A kereskedelem a Csing uralom kezdetén részben a birodalmi katonai ellátás részeként zajlott: a mandzsu hadsereg mongol területeken állomásozó egységeinek ellátása kínai kereskedőkön keresztül történt. A 19. századra a kínai kereskedelmi jelenlét a mongol városokban – például Ikh Khüree (a

mai Ulánbátor), Hovd, Uljaszutaj és a mai Kína területén lévő Hailar, Höhhot – állandó kereskedőnegyedeket hozott létre.

A kínai adminisztratív jelenlét a Csing rendszerben sajátos módon érvényesült. A Csing adminisztráció a mongol területeken nem kínai tartományi közigazgatást, hanem a mandzsu uralkodóház és a mongol nemesség közötti közvetlen kapcsolaton alapuló rendszert vezetett be. A mongol területek a Csing birodalomban nem tartoztak a kínai tartományok közé; a mandzsu udvar a mongol zászlókat közvetlenül a fővárosból, a Lifan Jüan (Külügyi és Határügyi Hivatal) útján irányította. Ez a szervezet a mongol, tibeti és más belső-ázsiai területek igazgatásáért felelt, és elkülönült a kínai tartományokat irányító hivataloktól. A Lifan Jüan iratai a Csing-kori mongol adminisztráció legfontosabb elsődleges forrásai; ezek a dokumentumok mandzsu, kínai és mongol nyelven készültek.

A kínai adminisztratív jelenlét a 19. század végén és a 20. század elején erősödött meg, amikor a Csing kormányzat a gyengülő hatalmi helyzetben megpróbálta a mongol területeket is a kínai tartományi rendszerbe integrálni. Az 1900-as évek elején indított „új politika” (xin zheng) keretében a Csing kormányzat kínai telepesek betelepítését, kínai iskolák alapítását és a mongol területek kínai közigazgatás alá vonását tervezte. Ez a politika a mongol nemesség és a buddhista egyház ellenállását váltotta ki, és hozzájárult az 1911. évi függetlenségi fordulat előtti politikai feszültségek kialakulásához. A kínai telepesek betelepítése a mai Belső-Mongólia területén a 19. század végétől tömegessé vált; ezt a folyamatot a korabeli kínai források a „határvidék megművelésének” (shibian), a mongol források pedig a mongol legelők elfoglalásának minősítették. A modern történetírás mindkét narratívát elemzi, és hangsúlyozza, hogy a telepesek érkezése a mongol nomád gazdálkodás területi alapjait szűkítette, ami társadalmi és gazdasági konfliktusokhoz vezetett.

### 35.4.4. A mongol identitás megőrzése és átalakulása

A Csing uralom alatt a mongol identitás nem tűnt el, hanem új intézményi és kulturális formákat öltött. A mongol nyelvű írásbeliség, a buddhista kolostori műveltség és a nemzetségi, zászlóbeli hovatartozás együttesen tartotta fenn a mongol közösségi tudatot. A Csing adminisztráció a zászlók rendszerén keresztül a mongol nemzetségi és területi hovatartozást erősítette, mivel a zászlók a nemesi családok öröklött területeihez kapcsolódtak. Ez a rendszer a mongol identitás egyik fontos keretét jelentette, még akkor is, ha a mandzsu udvar a zászlók közötti házassági és mozgási lehetőségeket korlátozta.

A mongol írott történeti hagyomány a Csing uralom alatt is tovább élt. A 17–19. században keletkezett mongol krónikák – például a *Altan Tobchi* (Arany gomb) vagy az *Erdeni-yin Tobchi* (Ékköves gomb) – a mongol múltat a buddhista világtörténet keretébe ágyazták, és a mongol uralkodók leszármazását a mitikus indiai és tibeti királyokig vezették vissza. Ezek a szövegek a modern nacionalista történetírás számára fontos forrássá váltak, de a korszakban elsősorban a buddhista vallási legitimáció és a nemesi családi reprezentáció eszközei voltak. A krónikákban a mongol identitás nem a mai értelemben vett nemzeti azonosságként, hanem a buddhista vallás, a nemesi leszármazás és a Csing uralkodóhoz fűződő hűség hármas keretében jelenik meg.

A 19. század második felében a mongol identitás új formái is megjelentek. A kolostori iskolákban képzett mongol szerzetesek és világi értelmiségiek egy része a tibeti buddhizmus és a kínai műveltség mellett orosz és nyugati eszmékkel is kapcsolatba került. A 20. század elején a mongol politikai gondolkodás egy része a „mongol nemzet” fogalmát kezdte használni, és a Csing uralmat idegen hatalomként értelmezte. Ez az értelmezés nem volt általános: a mongol nemesség jelentős része a Csing adminisztrációban betöltött pozícióját és a buddhista egyházzal való szövetségét tekintette a mongol közösségi élet keretének. A mongol identitás kérdése a Csing uralom utolsó

évtizedeiben tehát vitatott volt, és a viták a 20. századi függetlenségi mozgalom és a szovjet befolyás alatti államszervezés időszakában tovább éleződtek.

A Csing uralom alatt a mongol identitás megőrzését szolgáló intézmények közé tartozott a buddhista kolostori hálózat, a mongol nyelvű nyomtatás, a nemesi családok genealógiai hagyománya és a zászlórendszer. Ezek az intézmények nemcsak a múlt emlékét őrizték, hanem a mongol társadalom mindennapi működését is meghatározták. A Csing uralom nem számolta fel a mongol kultúrát, de a birodalmi ellenőrzés, a gazdasági függőség és a közigazgatási tagolás révén behatárolta a mongol közösségek mozgásterét. A 20. század elejére a Csing rendszer egyszerre jelentette a mongol nemesség és papság hatalmának keretét és a mongol társadalom többségének elszegényedését; ezt a kettősséget a modern mongol történetírás a „mongol kérdés” (mong ol a ) fogalmával írja le.

### 35.4.5. Források és bizonytalanságok

A Csing uralom mongóliai történetének forrásbázisa egyenetlen: a legnagyobb mennyiségű iratanyag a Csing adminisztráció, különösen a Lifan Jüan levéltári anyaga és a mandzsu, kínai nyelvű rendeletek. Ezek a források a birodalmi adminisztráció szempontjából rögzítik a mongol területek ügyeit, de a mongol lakosság mindennapi életéről, a nemzetségi vitákról, a kereskedelmi kapcsolatokról és a vallási gyakorlatról keveset árulnak el. A mongol nyelvű források – krónikák, kolostori iratok, nemesi családi feljegyzések – a Csing uralom alatt folyamatosan keletkeztek, de ezek egy része elveszett, más része a 20. századi politikai fordulatok során semmisült meg. A fennmaradt mongol krónikák a nemesi és egyházi elit nézőpontját tükrözik, és a köznép tapasztalatairól alig szólnak.

A Csing-kori mongol társadalom demográfiai adatai bizonytalanok. A mandzsu adminisztráció által készített összeírások adózási és katonai célokat szolgáltak, ezért nem rögzítették a tényleges lakosságszámot; a szerzetesek, a nők és a gyermekek egy része kimaradt az összeírásokból. A 19. századi mongol lakosságszámra vonatkozó becslések 500 000 és 1 000 000 közé tehetők, de ezek a számok statisztikai becslések, nem dokumentált tények. A szerzetesség arányára vonatkozó 30–45 százalékos becslések hasonlóképpen módszertani bizonytalanságot hordoznak, mivel a források nem adnak pontos létszámot.

A kínai kereskedelmi jelenlét és a mongol adósságterhek kérdése a modern történetírásban vitatott. A Csing adminisztráció iratai a kínai kereskedők tevékenységét a birodalmi kereskedelem részeként írják le, és nem rögzítik az adósságviszonyok kialakulásának teljes körét. A mongol források és a 20. század eleji mongol reformerek írásai a kínai kereskedők által felszámított magas kamatokat és a mongol adósok kiszolgáltatottságát emelik ki. A modern történetírás egy része ezt a függőséget gyarmati jellegű kizsákmányolásként, más része a birodalmi gazdasági integráció velejárójaként értelmezi. A források egyoldalúsága miatt a kérdés nem dönthető el egyértelműen; mindkét értelmezés bemutatása szükséges.

A buddhista intézmények szerepének megítélése is vita tárgya. A korabeli Csing források a buddhista kolostorokat a mongol rend és a császári hatalom iránti lojalitás intézményeiként mutatják be. A 20. századi mongol kommunista történetírás a buddhista egyházat a Csing uralom szövetségeseként és a mongol társadalom fejlődését gátló tényezőként ábrázolta. A mai mongol történetírás egy része a buddhista intézményeket a mongol kulturális identitás őrzőiként és a Csing uralom alatti túlélés fontos kereteiként értékeli. A történetírás ezen álláspontjai mögött eltérő emlékezetpolitikai és vallási megfontolások állnak; a különbség nem pusztán tudományos, hanem a mai mongol társadalom önértelmezését is érinti.

### 35.4.6. Rövid összefoglaló

A Csing uralom Mongólia felett 1691-ben, a halha mongol nemesség Külen-núri hűségesküjével vette kezdetét, és 1911-ig tartott. A mandzsu hatalom a mongol nemességgel való szövetségre, a zászlórendszerre és a buddhista egyház támogatására építette uralmát. A buddhista intézmények – különösen a Dzsepcundamba Kutuktu rendszere – a mongol kulturális identitás fontos őrzői voltak, ugyanakkor a Csing udvar ellenőrzése alatt álltak. A kínai kereskedelmi és adminisztratív jelenlét a 18. századtól fokozatosan erősödött, és a 19. század végén a Csing kormányzat a mongol területek kínai tartományi integrációját kezdeményezte. A mongol identitás a Csing uralom alatt nem tűnt el, hanem a buddhista műveltség, a nemesi genealógiák és a zászlórendszer keretei között újjászerveződött. A korszak forrásai egyenetlenek, a demográfiai adatok becslések, és a Csing uralom természetének megítélésében a mongol, kínai és nyugati történetírásban eltérő álláspontok élnek.

### 35.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és katonai körülmények vezettek a halha mongol területek 1691. évi Csing fennhatóság alá kerüléséhez, és miért tekintik ezt az eseményt a mongol történelem fordulópontjának?
2. Hogyan működött a Csing adminisztráció zászlórendszere, és milyen szerepet játszott a dzaszak tisztség a mongol nemesség hatalmának fenntartásában?
3. Mi volt a Dzsepcundamba Kutuktu intézményének vallási és politikai szerepe, és hogyan viszonyult ehhez a Csing udvar?
4. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a kínai kereskedelmi jelenlét megerősödésének a mongol területeken a 19. században?
5. Milyen intézményi és kulturális keretek biztosították a mongol identitás fennmaradását a Csing uralom alatt, és milyen viták övezik a korszak megítélését?

# 36 Mongólia a modern korban

## 36.1. A függetlenség és a szovjet befolyás

A sztyeppei arisztokrácia és a lámaista egyházfők 1911 decemberében, a kínai Csing-dinasztia összeomlásának pillanatában kikiáltották Mongólia függetlenségét. A lépés egyszerre volt a mandzsu gyarmati uralom elleni felkelés és a belső hatalmi rend átalakításának kezdete. A következő évtizedekben azonban az ország egy új, külső hatalom – Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió – befolyási övezetébe került, amely 1924-re a világ második szocialista államává formálta a Mongol Népköztársaságot. Az 1911 és 1924 közötti időszak a mongol történelem egyik sűrű korszaka: magában foglalja a teokratikus monarchia restaurációját, a kínai visszafoglalási kísérletet, a fehérgárdista intervenciót, a szovjetbarát partizánmozgalom győzelmét, a teokratikus államforma felszámolását és a szovjet típusú állam megalapítását.

A fejezet a függetlenség kikiáltásától a Mongol Népköztársaság 1924-es alkotmányáig tárgyalja az eseményeket; kitekintéssel az 1930-as évek fordulópontjaira, amikor a szovjet befolyás már nem csupán tanácsadói, hanem közvetlen beavatkozási formát öltött. A korszak értelmezése a mongol, a kínai, az oroszországi és a nyugati történetírásban élesen vitatott: míg a mongol nemzeti narratíva hosszú időn át a függetlenség és a modern államiság kezdetét látta benne, addig a kínai történetírás a Csing-birodalom területi integritásának megsértését hangsúlyozta; a szovjet korszak hivatalos elbeszélése a „feudális elnyomás” alóli felszabadítást, a kritikai nyugati irodalom pedig a szovjet függőség kialakulását emelte ki. A szakasz ezért egyszerre rekonstruálja a politikai eseménysort, és jelzi a forrástípusok – mongol, kínai, orosz, japán, nyugati – egymást kiegészítő és olykor egymásnak ellentmondó képét.

### 36.1.1. A függetlenség kikiáltása és a teokratikus állam (1911–1919)

A 17. század végén a Csing-dinasztia fokozatosan vonta ellenőrzése alá a halha mongol törzsszövetségeket, és a 18. század közepére a mai Mongólia területének nagy része mandzsu fennhatóság alá került. A Csing uralom a mongol arisztokrácia és a buddhista egyházfők együttműködésére épült; a mandzsu császár a buddhista hit védelmezőjeként, a helyi nemesi címek és kolostori kiváltságok adományozójaként jelent meg. A 19. század végére a Csing birodalom gyengülése, a nyugati hatalmak nyomása, majd a 20. század eleji belső válságok aláásták a mongol fejedelmek lojalitását. Különösen fontos szerepet játszott a kínai telepesek beáramlása a mai Belső-Mongólia területére, és a mandzsu–kínai közigazgatás növekvő jelenléte a halha földeken; ezek a folyamatok felerősítették a mongol elitben a dinasztiától való eltávolodást.

1911 őszén, a vucsangi felkelés nyomán a Csing-dinasztia összeomlott Kínában. 1911. december 1-jén Urgában – a mai Ulánbátorban – a halha fejedelmek és a lámaista egyházi vezetők egy csoportja megállapodott az önálló mongol állam kikiáltásáról. December 29-én a 8. Dzsavdzandamba Kutuktu (más néven Bogd Gegen, a mongol buddhista egyház feje) trónra emelésével kikiáltották Mongólia függetlenségét. Az új állam teokratikus jellegű volt: a Bogd kán világi és vallási uralkodóként egyaránt hatalmat gyakorolt, a kormányzatban pedig a lámaista hierarchia és a világi arisztokrácia osztozott. Az állam neve „Ikh Mongol” (Nagy-Mongólia) vagy „Bogd káni Mongol Állam” formában tűnt fel a mongol forrásokban; a nyugati diplomáciai iratok gyakran

„Outer Mongolia” (Külső-Mongólia) államaként hivatkoztak rá, ami a Csing-kori tartományi felosztást örökítette tovább.

A független mongol állam első évei diplomáciailag ingatagok voltak. A kínai köztársasági kormányzat nem ismerte el a függetlenséget, és a területet a Kínai Köztársaság részének tekintette. A cári Oroszország viszont de facto kormánytényezőként kezelte a Bogd káni államot, mert érdekelt volt a Kínától való elszakadás fenntartásában anélkül, hogy formális szuverenitást adjon a mongol államnak. Az 1912-es orosz–mongol egyezmény orosz gazdasági és katonai támogatást biztosított, ugyanakkor korlátozta a mongol kormány külpolitikai mozgásterét. A kínai–orosz viszonyt a mongol kérdésben az 1913-as kínai–orosz deklaráció és az 1915-ös kiahatai háromoldalú egyezmény rendezte át úgy, hogy Belső-Mongólia a Kínai Köztársaság fennhatósága alatt maradt, míg Külső-Mongólia névleges kínai szuverenitás mellett széleskörű autonómiát, valójában orosz védnökséget kapott. A megoldás egyik fél számára sem volt stabil; a mongol elit egy része a teljes függetlenséget, más része a kínai integrációt vagy az orosz protektorátust támogatta.

Az 1917-es oroszországi forradalmak alapvetően megváltoztatták a hatalmi egyensúlyt. A cári Oroszország megszűnésével a mongol állam elvesztette legfőbb külső támaszát, miközben a szibériai polgárháború és a fehérgárdista erők mozgása közvetlenül fenyegette a határait. 1919-ben a pekingi kormányzat – kihasználva az oroszországi káoszt – katonai nyomást gyakorolt a Bogd káni kormányzatra. 1919 novemberében a kínai csapatok bevonultak Urgába, és a kínai kormányzat 1919. novemberi rendelete formálisan megszüntette a mongol autonómiát. A kínai visszafoglalást a mongol történetírás a függetlenség elvesztéseként, a kínai történetírás a területi egység helyreállításaként értelmezi. A kortárs mongol és nyugati visszaemlékezések egy része kiemeli a kínai katonai jelenlét és a helyi lakosság közötti konfliktusokat, különösen a rekvirálások és a kényszermunka kapcsán; az áldozatok számáról nincs megbízható statisztika.

### 36.1.2. A szovjet–mongol kapcsolat és a forradalmi fordulat (1920–1924)

1920-tól a szovjet hatalom aktívan bekapcsolódott a mongol kérdésbe. A bolsevik vezetés a Távol-Kelet biztonsági zónájának tekintette Mongóliát, mivel a fehérgárdista erők – elsősorban Roman von Ungern-Sternberg báró alakulatai – szibériai bázisról fenyegették a szovjet határterületeket. Ungern-Sternberg 1921 elején elfoglalta Urgát, rövid időre visszaállította a Bogd káni uralmat, és a „sárga” monarchia védelmezőjeként lépett fel. A kínai közigazgatást elűzte, de a mongol lakosság és az egyházfők egy része is elszenvedte a katonai erőszakot; az áldozatok becslése forrástól függően több száztól több ezer főig terjed. Az eseményekről kortárs orosz visszaemlékezések, mongol krónikák és későbbi szovjet történeti munkák maradtak fenn; ezek általában Ungern-Sternberg katonai terrorjáról és a helyi lakosság szenvedéseiről tudósítanak, de a részletek és a számok vitatottak.

A mongol függetlenségi mozgalom új generációja 1920-ban alapította meg a Mongol Néppártot, amely kezdetben a függetlenség visszaszerzését és szociális reformokat hirdetett. A párt két szárnya – a konzervatívabb nemzeti-demokrata és a szovjet orientációjú radikális csoport – eltérően ítélte meg a szovjet katonai segítség kérdését. 1921-ben Szühebátor Damdin és Csojbalszan Horlógín vezetésével, a Vörös Hadsereg támogatásával megindult a kínai és fehérgárdista erők elleni hadművelet. A szovjet csapatok bevonulása a mongol kormány hivatalos felkérésére hivatkozva történt; a kortárs nyugati megfigyelők egy része kétségbe vonta a felkérés önkéntességét, míg a szovjet és a későbbi mongol hivatalos történetírás a forradalmi szolidaritás eseményeként ábrázolta. Az 1921. júliusi forradalom Urgában a Bogd kán korlátozott alkotmányos hatalmát hagyta meg, de a tényleges kormányzati hatalom a Néppárt kezébe került. A Bogd kán 1924-es halála után a párt megszüntette a teokratikus monarchiát, és 1924. november 26-án kikiáltották a Mongol Népköztársaságot. Az új állam alkotmánya a szovjet 1924-es alkotmány mintáját követte, de az ország gazdasági és társadalmi viszonyai – a nomád állattartás dominanciája, a

kolostori birtokok rendszere, a törzsi-nemzetségi szervezet – erősen korlátozták a szovjet modell közvetlen átültethetőségét.

A politikai fordulatot a mongol társadalom belső rétegződése is meghatározta. Az 1920-as évek elejének hatalmi harcai a világi arisztokrácia, a buddhista egyházi hierarchia, a köznemesi és paraszti rétegek, valamint a városi kínai és orosz kereskedők között zajlottak. A Néppárt fokozatosan kiszorította a kán körüli konzervatív erőket, és megkezdte a nemesi címek, a kiváltságok és a kényszertartozások eltörlését. Ugyanakkor a szovjet tanácsadók és a Komintern által támogatott baloldali pártcsoportok egyre erőteljesebben szorgalmazták a radikális átalakítást: a kolostori vagyon kisajátítását, a lámaista egyház jogi kiváltságainak felszámolását és a magánkereskedelem állami ellenőrzését. Az 1924 és 1928 közötti időszak a „népi demokrácia” korszakának neveztetett a későbbi hivatalos történetírásban; a kortárs nemzetközi megfigyelők szerint az állam szuverenitása formális ugyan, de a gazdasági és katonai döntésekben a szovjet befolyás meghatározó.

A kínai kormányzat nem ismerte el a Mongol Népköztársaságot, és a területet továbbra is Kína részeként tüntette fel térképein és diplomáciai állásfoglalásaiban. A szovjet kormányzat 1924-es kínai–szovjet egyezményben elismerte Külső-Mongóliát a Kínai Köztársaság területének, miközben de facto fenntartotta a különleges szovjet gazdasági és katonai pozíciókat. A kettős beszéd hosszú időre meghatározta a mongol állam nemzetközi helyzetét: a Szovjetunió a gyakorlatban védnöki szerepet gyakorolt, a nemzetközi jogban viszont a kínai szuverenitás nyelvét használta. A mongol kormányzat tiltakozott a kínai területi igények ellen, de diplomáciai elszigeteltsége miatt nem tudta kikényszeríteni a széles körű nemzetközi elismerést.

### 36.1.3. A szovjet mintájú állam kiépülése és a teokratikus uralom öröksége

A Mongol Népköztársaság első évtizede az államapparátus, a hadsereg, az oktatási és egészségügyi rendszer felépítéséről szólt, de egyben a szovjet politikai és gazdasági modell fokozatos átültetéséről is. A mongol alkotmány 1924-es szövege a dolgozó nép hatalmát deklarálta, ugyanakkor a választójogot és a köztisztviselői pozíciókat korlátozta a korábbi arisztokrácia és a magas rangú lámák kárára. Az 1920-as évek közepén a kormányzat elkezdte a hagyományos adózási és munkaszolgáltatási rendszer átalakítását, a kolostori földek egy részének állami kezelésbe vételét, valamint a világi iskolahálózat kiépítését. A folyamat azonban lassú és ellentmondásos volt: a vidéki lakosság nagy része továbbra is a buddhista kolostorok köré szerveződött, a nomád gazdálkodás logikája pedig nem illett a szovjet típusú centralizált tervezés kereteibe.

A teokratikus uralom felszámolása jogi és szimbolikus értelemben már 1924-ben megtörtént, de a buddhista egyház társadalmi jelenléte még egy évtizedig jelentős maradt. Az 1920-as években a párt belső mérsékelt szárnya a fokozatos átmenetet támogatta, míg a radikálisok a kolostori vagyon azonnali elkobzását és a lámák állami ellenőrzését szorgalmazták. A vita az 1928 utáni baloldali fordulattal dőlt el, amikor a szovjet tanácsadók és a párt radikális csoportjai megszerezték a vezető pozíciókat. Az 1929 és 1932 közötti időszakban megkezdődött a kolostori vagyon nagyarányú elkobzása, a magánkereskedelem korlátozása, a szövetkezetesítés első kísérletei és a „feudális elemek” elleni adminisztratív kampány. A kényszerintézkedések – beszolgáltatások, besorozások, kolostorbezárások – széles körű elégedetlenséget váltottak ki. 1932-ben nyugat-mongóliai lázadás tört ki, amelyet a kormány katonai erővel, szovjet támogatással vert le. A felkelés résztvevőinek és áldozatainak számáról eltérő becslések léteznek; a szovjet és mongol hivatalos források több ezer fős „ellenforradalmi bandát”, a kortárs külföldi beszámolók néhány ezer–tízezer fős felkelőt említenek. A levéltári dokumentáció részleges; a kutatás ma is folyik, ezért az 1932-es események pontos rekonstrukciója bizonytalan.

Az 1930-as évek közepétől a sztálini mintájú politika fokozatosan érvényesült: a párt élén Csojbalszan egyre inkább személyi hatalmat összpontosított, miközben a buddhista egyház

intézményrendszerét gyakorlatilag felszámolták. 1937 és 1939 között a „nagy tisztogatás” mongol változatában a politikai vezetők, értelmiségiek, egyházi személyek és katonatisztek tízezreit tartóztatták le, küldték kényszermunkatáborba vagy végezték ki. A mongol történetírás a rendszerváltás óta ezt a periódust „politikai elnyomásként” tárgyalja, és a levéltári kutatások nyomán a kivégzettek és bebörtönzöttek számát 20 000–36 000 fő közé becsüli; a becslések azonban a levéltári források hiányossága miatt széles sávban mozognak. A buddhista szerzetesek arányát a korabeli teljes férfi lakosságon belül egyes kutatások 20–30 százalékra teszik; az 1930-as évek végére a kolostorok túlnyomó részét bezárták, a lámák jelentős részét világi foglalkozásra kényszerítették, sokakat bebörtönöztek vagy kivégeztek. A szovjet hivatalos elbeszélés a „feudális-klerikális reakció” elleni harcot hangsúlyozta; a mai nemzetközi szakirodalom zöme az eseményeket a sztálini erőszak mongol transzferjeként tárgyalja, míg a mai mongol emlékezetpolitika az áldozatok rehabilitációját és a buddhista hagyomány restaurációját emeli ki.

A szovjet befolyás természete a korszakban rétegzett volt: a politikai döntésekben a pártvezetés szovjet tanácsadókkal és a Komintern utasításaival dolgozott, a katonai és biztonsági szervekben szovjet tisztek szolgáltak, a gazdaság az állami külkereskedelmi monopóliumon és a szovjet-mongol árucsere-szerződéseken keresztül kapcsolódott a szovjet körzethez. Ugyanakkor a szovjet befolyásnak megvoltak a maga korlátai: a mongol településszerkezet, az állattenyésztő nomadizmus, a közlekedési elszigeteltség és az ország kis lélekszáma miatt a szovjet vezetés hosszú ideig nem törekedett a mongol terület közvetlen annexiójára; a Mongol Népköztársaság formálisan szuverén állam maradt, és ez a státusz a későbbi nemzetközi elismerés szempontjából is fontosnak bizonyult. A szovjet érdek elsősorban a határbiztonság, a nyersanyaghoz való hozzáférés és a kelet-ázsiai kommunista hálózatok támogatása volt.

A nemzetközi elismerés kérdése csak a második világháború végén, az 1945-ös szovjet–kínai szerződés nyomán oldódott meg, amikor a Kínai Köztársaság – a jaltai egyezmények keretében – szavazást írt elő Mongólia függetlenségéről; a népszavazás 1945. október 20-án de jure megerősítette a függetlenséget. A jelen fejezet időhatárain túlmutató esemény visszamenőleg is átalakította az 1911–1924-es függetlenség értelmezését: a mongol hivatalos emlékezetben a Bogd káni állam és az 1924-es Népköztársaság egyaránt a modern nemzeti államiság előzményévé vált, míg a kínai történetírásban az 1911-es és 1924-es események továbbra is a területi kérdés vitás elemei maradtak.

### 36.1.4. A korszak forrásai és a történeti értelmezés rétegződése

A függetlenség és a szovjet befolyás története forrásadottságokban egyenetlen. Az 1911–1919 közötti időszakról rendelkezésre állnak a Bogd káni kormányzat mongol nyelvű rendeletei, levelezései és a kolostori krónikák; ezek a dokumentumok a teokratikus állam önértelmezését, a vallási legitimációt és a kínai közigazgatás elutasítását hangsúlyozzák. A kínai oldalt a pekingi kormányzati iratok, a határmenti tartományi jelentések és a köztársasági sajtó dokumentálják; ezek a források a lázadást, a szeparatizmust és a külföldi beavatkozást emelik ki. Az orosz cári diplomáciai iratok és a japán megfigyelői jelentések a nagyhatalmi versengés szemszögéből rögzítik az eseményeket; ezek a források gyakran érzéketlenek a mongol belső társadalmi mozgásokra.

Az 1920 utáni korszak forrásanyagát a szovjet párt- és katonai levéltárak, a Komintern dokumentumai, a mongol Néppárt jegyzőkönyvei és a későbbi visszaemlékezések alkotják. A szovjet intézményi források az „ellenforradalmi elemek” elleni harcot, a forradalmi vívmányokat és a gazdasági átalakulást a kommunista hatalom logikája szerint értelmezik; ezek a dokumentumok nem semleges beszámolók, hanem a hatalmi legitimáció eszközei. A mongol forradalmi elbeszélések – Szühebátor és Csojbalszan hivatalos életrajzai, a pártkongresszusi dokumentumok – a hősi függetlenségi harcot hirdették, és hosszú ideig elfedték a belső pártharcokat, a kivégzéseket és a szovjet dominanciát. A nyugati történetírás a hidegháború alatt gyakran a szovjet expanzió

példájaként tárgyalta a mongol ügyet, míg a kínai történetírás a nemzeti területi szuverenitás megsértését hangsúlyozta. A mai mongol történetírás a rendszerváltás óta kritikusan vizsgálja a szovjet korszakot, de egyes áramlatai a függetlenség 1911-es és 1921-es eseményeit a nemzeti identitás alapjaként is fenntartják.

A forrásokban és a szakirodalomban a legnagyobb bizonytalanság a politikai erőszak mértékét, az éhínségek és a kollektivizálás áldozatait érinti. Az 1930-as évek tisztogatásainak adatai levéltári feltárásokon alapulnak, de a korabeli mongol közigazgatási nyilvántartások hiányosak; a becslések a kivégzettek számát 20 000 és 36 000 közé teszik, ami a korszak becsült egymilliós összlakosságához képest 2–3,5 százaléknyi veszteséget jelent. A számok a felnőtt férfi lakosság körében még magasabb arányt jeleznek, különösen a szerzetesi közösségekben. Ugyanakkor a korabeli népszámlálási adatok megbízhatósága erősen vitatott, és a politikai tisztogatások regionális különbségeit a mai kutatások még csak részben tárták fel. A fejezet ezért minden áldozatszámot becslésként, levéltári töredékekre alapozott nagyságrendként közöl; a dokumentált tény a letartóztatások, a kivégzések és a kolostorfelszámolások rendszeressége, nem a pontos számszerű mérleg.

A történeti értelmezés egyik legérzékenyebb pontja a „függetlenség” és a „szovjet befolyás” viszonya. A mongol hivatalos emlékezetpolitika a mai napig egyszerre ünnepli az 1911-es és 1921-es függetlenségi fordulatokat, és éli meg a szovjet korszak elnyomó örökségét. A posztszovjet mongol közbeszédben az 1920-as évek forradalmi ígérete és az 1930-as évek erőszaka gyakran egymással szembesül: a rendszerváltás utáni emlékművek és múzeumok Szühebátort a függetlenség hőseként, Csojbalszant a szovjet irányítás alatt álló elnyomó rendszer alakjaként ábrázolják, miközben a kettő pályája sokáig szorosan összefonódott. A kínai történelemoktatás a Csing-utódlás kereteit hangsúlyozza, és a külső hatalmak beavatkozásaként értelmezi a mongol szeparációt; a tajvani és a nyugati kutatók egy része a jogfolytonosság és a népszavazás kérdéseit tárgyalja. A szakirodalomban nincs egyetértés abban, hogy a Mongol Népköztársaság létrejötte mennyire volt a mongol forradalmi akarat, és mennyire a szovjet geopolitikai érdek következménye; a források alapján mindkét tényező jelen volt, de arányuk az 1920-as években folyamatosan változott.

### 36.1.5. A modern mongol állam alapvetésének mérlege

A függetlenség és a szovjet befolyás kora a mongol államiság új formáját hozta létre. A teokratikus monarchia 1911-es restaurációja a Csing-uralommal szembeni önállóságot fejezte ki, de társadalmi szerkezetét tekintve továbbra is a nemesi és egyházi hierarchiára támaszkodott. Az 1921-es forradalom és az 1924-es Népköztársaság felszámolta ezt a szerkezetet, és megkezdte a szovjet típusú állam kiépítését; az új rend azonban a birodalmi függésből a szovjet befolyási övezetbe való átmenetet jelentette. A mongol szuverenitás formális keretei megmaradtak, de a politikai döntéshozatal, a katonai biztonság és a gazdasági orientáció egyre inkább moszkvai irányítás alá került.

Az 1920-as évek mérlege ellentmondásos: az oktatás, az egészségügy és a világi közigazgatás alapjainak lerakása olyan strukturális változás volt, amely a későbbi modernizáció feltételeit teremtette meg; ugyanakkor a kolostori vagyon elkobzása, a buddhista egyház kiszorítása és a politikai célú erőszak a társadalom jelentős részét érintette. A folyamatok együtt jártak a hagyományos nomád életforma és a vallási intézményrendszer válságával, amelynek társadalmi költségei a korszakban és azután is érzékelhetők maradtak. A következő alfejezet a kommunista Mongólia történetét tárgyalja, amely ezen az alapon építette fel a szovjet mintájú államszocializmust, és vitte tovább a kollektivizálás és az iparosítás programját.

### 36.1.6. Források és bizonytalanságok

A fejezetben felhasznált elsődleges forrástípusok közé tartoznak a Bogd káni kormányzat mongol nyelvű iratai, a kolostori krónikák, a pekingi köztársasági kormányzat rendeletei, a cári orosz és a szovjet diplomáciai iratok, a Komintern jegyzőkönyvei, valamint a korabeli mongol sajtó. A források elérhetősége egyenetlen: a Bogd káni időszakból sok dokumentum elveszett vagy csak másolatokban maradt fenn; a kínai és orosz levéltárak feltárása eltérő ütemben haladt. Az 1920-as évek politikai pereinek és a belső pártharcoknak a levéltári nyomai részben megsemmisültek; a későbbi hivatalos történetírás szelektíven közölte a dokumentumokat. Ezért az 1911–1924 közötti politikai eseménysor fő vonalai jól dokumentáltak, de a döntéshozatal belső mechanizmusai, a helyi társadalmi reakciók és az egyes erőszakcselekmények mértéke kevésbé ismert.

A szovjet befolyás értékelése szintén bizonytalan forrásbázison nyugszik. A szovjet tanácsadók jelentései gyakran túlhangsúlyozták saját szerepüket, míg a mongol hivatalos iratok a független döntések látszatát igyekeztek kelteni. A kettő közötti valós hatalommegosztás rekonstruálása ma is vitatott. A rendszerváltás utáni mongol levéltári kutatások fontos dokumentumokat tártak fel a politikai tisztogatásokról, de az iratok nem teljesek; a kutatók gyakran kénytelenek a későbbi bírósági rehabilitációs anyagokra és a hozzátartozói visszaemlékezésekre hagyatkozni. Ezért a kivégzettek és bebörtönzöttek számai becslések, nem pedig lezárt, pontos statisztikák. A szakaszban szereplő 20 000–36 000 fős intervallum a mai nemzetközi mongolisztikában elterjedt becslési sáv; a módszertani alapokat a levéltári névsorok, a rehabilitációs iratok és a korabeli népszámlálási adatok összevetése adja. Az intervallum használata azért is indokolt, mert a bírósági rehabilitáció folyamata maga is válogatott: egyes források szerint nem minden áldozat esetében készült dokumentum, és a nyilvántartások a helyi szinten hiányosak.

Az 1911-es függetlenség kikiáltásának jogi és nemzetközi státusza a mai napig vitatott. A mongol kormányzat folytonosságot lát a Bogd káni állam, a Népköztársaság és a mai Mongólia között; a kínai hivatalos álláspont szerint a terület 1911-es elszakadása nem szüntette meg a kínai szuverenitást. A könyv ezeket az álláspontokat mint párhuzamos, jogi-politikai értelmezéseket mutatja be, és nem foglal állást a vita eldöntésében. A nemzetközi elismerés folyamata – az 1945-ös népszavazás és az ENSZ-tagság – a későbbi fejezetekhez tartozik, de a jelen fejezet utal rá, mert visszamenőleg meghatározza a korszak értelmezési keretét.

### 36.1.7. Rövid összefoglaló

Az 1911-es mongol függetlenségi fordulat a Csing-dinasztia összeomlásához kapcsolódott, és teokratikus monarchiaként hozta létre a Bogd káni államot. Az új állam a cári Oroszország támogatását élvezte, de nemzetközi státusza bizonytalan maradt: az 1915-ös kiahatai egyezmény névleges kínai szuverenitás mellett orosz védnökséget biztosított Külső-Mongóliának. Az 1917-es orosz forradalmak után a kínai köztársasági kormányzat 1919-ben katonailag megszüntette a mongol autonómiát. 1921-ben a Mongol Néppárt a szovjet Vörös Hadsereg támogatásával vette át a hatalmat, és 1924-ben, a Bogd kán halála után kikiáltották a Mongol Népköztársaságot. A teokratikus uralom felszámolása jogilag lezárta a buddhista egyház állami szerepét, de a kolostori intézményrendszer visszaszorítása fokozatosan, a szovjet tanácsadók nyomására erőszakos formát öltött. A szovjet befolyás a korszakban a politikai, katonai és gazdasági élet minden területére kiterjedt, de Mongólia formális szuverenitása megmaradt. A korszak egyszerre volt a modern államiság kezdete és a szovjet függőség kialakulásának időszaka; ez a kettősség a mai mongol emlékezet és a nemzetközi történetírás egyik alapkérdése.

### 36.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők tették lehetővé a mongol függetlenség kikiáltását 1911-ben, és miért maradt nemzetközileg vitatott ez a lépés?
2. Hasonlítsa össze az 1919-es kínai visszafoglalást és az 1921-es szovjet támogatású forradalmat abból a szempontból, hogyan értelmezte a kínai, a mongol és a szovjet fél a szuverenitást!
3. Melyek voltak a Mongol Népköztársaság 1924-es alkotmányának legfontosabb elemei, és milyen korlátai voltak a szovjet modell átültetésének a nomád társadalomban?
4. Milyen források és becslések alapján tárgyalja a szakasz a teokratikus uralom felszámolását és az 1930-as évek politikai erőszakát? Mely pontokon bizonytalan a számítás?
5. Miért tekinthető a korszak a modern mongol államiság kezdetének és a szovjet befolyási övezetbe való betagozódásnak egyszerre?

## 36.2. A kommunista Mongólia

A Mongol Népköztársaság 1924-es kikiáltása utáni bő negyed évszázad a mongol társadalom egyik legradikálisabb korszerű átalakulását hozta. Az 1921-es forradalom hatalomra juttatta a Mongol Népi Forradalmi Pártot (MNRP), amely kezdetben a buddhista egyház és a hagyományos arisztokrácia bevonásával kormányzott, de az 1920-as évek végétől a Szovjetunióban kibontakozó sztálini politikához igazodva a hagyományos intézmények felszámolására és a szovjet típusú gazdasági-társadalmi modell bevezetésére törekedett. Ez az időszak egyszerre volt a modern állami intézmények, az oktatás és az ipar kiépítésének, valamint a kollektivizálásnak, a buddhista egyház üldözésének és a politikai elnyomásnak a korszaka. A hivatalos pártpropaganda a „szocialista építést” és a „feudális maradványok felszámolását” hangsúlyozta; a későbbi emlékezetkutatás és a rendszerváltás utáni történetírás ugyanakkor a politikai erőszakot és a társadalmi traumákat helyezi előtérbe. E két narratíva feszültsége máig meghatározza a kommunista Mongólia értékelését.

### 36.2.1. A szovjet modell átvétele és az 1920-as évek válsága

A Mongol Népköztársaság első éveiben a szovjet befolyás fokozatosan vált meghatározóvá. Az 1924-es alkotmány formálisan a „nép hatalmát” deklarálta, a gyakorlatban azonban a Szovjetunió Kommunista Pártja és a Komintern irányelvei szabták meg a politikai irányvonalat. A gazdaság alapja ekkor még a nomád állattenyésztés volt, amely a lakosság túlnyomó többségének megélhetését biztosította. A mongol export – főként gyapjú, bőr, hús – szinte teljes egészében a Szovjetunióba irányult, ami tartós kereskedelmi függést hozott létre. Az 1920-as évek közepén a párt „jobboldali” frakciója a fokozatos átmenetet, a „baloldali” szárny pedig a kollektivizálás azonnali bevezetését sürgette. A vita nem pusztán gazdasági jellegű volt: a buddhista egyház és a régi arisztokrácia szerepének megítélése, valamint a nomád életmód jövője is a viták középpontjába került.

Az 1928–1932 közötti időszakban a párt baloldali irányvonala kerekedett felül, amelyet a szovjet tanácsadók is támogattak. Ez a politika erőltetett kollektivizálással, az egyházi vagyon kisajátításával és a magánkereskedelem korlátozásával járt. A kollektivizálás első hulláma azonban súlyos ellenállást váltott ki. A pásztorok tömegesen vágták le állataikat, mivel féltek azok elkobzásától, ami az állatállomány drámai csökkenéséhez vezetett. A statisztikai becslések szerint az 1929-es mintegy 23 milliós állatállomány 1932-re 16–17 millióra esett vissza – ez a szocialista időszak első nagy gazdasági katasztrófája volt. A válságot súlyosbította, hogy a kollektivizálást gyakran erőszakkal hajtották végre, a helyi pártkáderek és a szovjet tanácsadók nyomására.

Az elégedetlenség 1932-ben fegyveres felkelésbe torkollott. Az úgynevezett „szegénylázadás” (egyes forrásokban „lámafelkelés”) Nyugat- és Közép-Mongóliában tört ki, és résztvevői között pásztorok, elszegényedett nomádok és a régi rend hívei egyaránt megtalálhatók voltak. A felkelést a mongol népi hadsereg szovjet támogatással verte le. A pontos áldozatszám nem ismert, és a becslések széles sávban mozognak; a kutatók egy része néhány ezer, mások tízezres nagyságrendű halálos áldozatot valószínűsítenek. A felkelés hatására a párt ideiglenesen visszavonulót fújt: a kollektivizálást leállították, a kisajátított állatok egy részét visszaadták, és a pásztorok magántulajdonát átmenetileg garantálták. Ez a „jobboldali kiigazítás” azonban csak rövid életűnek bizonyult.

### 36.2.2. A buddhista egyház üldözése az 1930-as években

A buddhista egyház évszázadokon át a mongol társadalom egyik legfontosabb intézménye volt. A 20. század elején a becslések szerint a férfi lakosság akár egyötöde is szerzetesként élt, a kolostorok pedig nem csupán vallási, hanem gazdasági, oktatási és kulturális központokként is működtek. A forradalom után az egyház politikai szerepét fokozatosan korlátozták, de a vallásgyakorlást eleinte nem tiltották. Az 1930-as évek elejétől azonban a szovjet típusú vallásellenes politika Mongóliában is felerősödött.

A buddhista egyház felszámolása több szakaszban zajlott. Először a kolostorok vagyonát adóztatták meg, majd a szerzeteseket kényszerítették a világi életre való áttérésre. A nagy kolostorokat – köztük a híres erdenei-i kolostoregyüttest – bezárták, műkincseiket elkobozták, megsemmisítették vagy a Szovjetunióba szállították. A szerzetesek egy részét letartóztatták, kényszermunkatáborokba küldték, vagy kivégezték. A vallási rituálék gyakorlását betiltották, a sámánizmust hasonlóan üldözték. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az 1930-as évek végére a korábbi több mint 700 kolostor túlnyomó többségét felszámolták, és a szerzetesi közösség gyakorlatilag megszűnt. A szerzetesek és a világi hívők ellen elkövetett erőszak pontos mértéke azonban vita tárgya; a becslések néhány tízezer áldozattól százezres nagyságrendig terjednek. A rendszerváltás után megnyílt levéltárak alapján a kutatók egy része a buddhista egyház üldözését a mongol történelem egyik legsúlyosabb emberi jogi tragédiájának tekinti, míg mások a korabeli szovjet valláspolitika regionális kontextusában értelmezik.

Az üldözés nem csupán az intézményeket érintette: a mindennapi vallásgyakorlást is ellehetetlenítették. A családok nem tarthattak buddhista oltárokat, a gyermekek vallási nevelését tiltották, a zarándoklatokat megszüntették. A hagyományos ünnepek – mint a Cagán Szár (holdújév) – betiltására is sor került. A vallási identitás nyilvános megélése évtizedekre a magánélet legszűkebb tereibe szorult vissza. A kommunista kormányzat ezt a politikát a „babonaság és a kizsákmányolás” elleni küzdelemként mutatta be; a mai történetírás ezt a retorikát a szovjet típusú ideológiai homogenizálás eszközeként értékeli.

### 36.2.3. A kollektivizálás második hulláma és a nomadizmus átalakítása

Az 1930-as évek második felében, a sztálini Szovjetunióban uralkodó irányvonalhoz igazodva, a mongol párt ismét a kollektivizálás mellett döntött. Ez a második hullám fokozatosabb volt, mint az első, de célja ugyanaz volt: a magántulajdonban lévő állatállomány szövetkezeti tulajdonba vonása és a nomád pásztorkodás felszámolása, illetve átalakítása. Az 1940-es évek elejére a pásztorok jelentős részét állami és szövetkezeti gazdaságokba szervezték, bár a teljes kollektivizálás csak az 1950-es években fejeződött be.

A kollektivizálás alapvetően átalakította a mongol vidéki társadalmat. A hagyományos, nemzetségi alapú legeltetési rendszert központi tervezés alá vonták: a legelőket állami tulajdonba vették, a pásztorok pedig szövetkezeti munkaerővé váltak. Az állattenyésztés termelési céljait

ötéves tervekben határozták meg, a húst és a gyapjút az állam vásárolta fel. A nomád pásztorok letelepítése nem történt meg teljesen – a mongol állattenyésztés továbbra is évszakos legeltetésen alapult –, de a szabadságuk és hagyományos döntési autonómiájuk jelentősen csökkent. A szövetkezeti rendszerben a pásztorok munkáját pontrendszerrel értékelték, és a jövedelmük az állami felvásárlási áraktól függött.

A kollektivizálás gazdasági eredményei ellentmondásosak. A hivatalos statisztikák szerint az állatállomány az 1950-es években ismét növekedésnek indult, és a szövetkezeti szervezet javította az állategészségügyi ellátást és a takarmányozást. Ugyanakkor a központi tervezés merevsége, a bürokratikus túlzások és a termelési kényszer időről időre válságokhoz vezetett. A téli hónapokban az állatállomány rendszeresen nagyobb veszteségeket szenvedett el, mint a hagyományos pásztorkodás idején, mert a központi tervezés nem vette kellően figyelembe a helyi ökológiai feltételeket. A szocialista modernizáció hívei szerint a kollektivizálás hozzájárult a vidéki szegénység csökkentéséhez és a termelés stabilitásához; a kritikusok szerint viszont tönkretette a fenntartható nomád gazdálkodás évszázados gyakorlatát, és a pásztorok nagy részét kiszolgáltatottá tette az állami bürokráciának.

### 36.2.4. Az iparosítás és a szovjet gazdasági modell

A mezőgazdasági kollektivizálással párhuzamosan az ország iparosítása is megindult. A szovjet típusú gazdasági modell lényege a nehézipar, a bányászat és az infrastruktúra központi tervezésű fejlesztése volt, amelyet a Szovjetunió hitellel, technológiával és szakértőkkel támogatott. Az 1940-es évek elején létrejött az első jelentős ipari üzemek egy része, elsősorban a fővárosban, Ulánbátorban és az északi ipari zónákban. A bányászat – főként a szén- és a színesfém-kitermelés – fokozatosan a gazdaság húzóágazatává vált.

Az iparosítás eredményei vitathatatlanok. A kommunista időszak előtt Mongólia gyakorlatilag nem rendelkezett modern iparral, a városi lakosság aránya elenyésző volt. Az 1960-as évekre Ulánbátor több százezres várossá nőtt, az országban kiépült a villamosenergia-hálózat, a vasúti és közúti közlekedés, megjelentek az első feldolgozóüzemek. Az 1949-ben megnyitott transz-mongol vasútvonal összekötötte a Szovjetuniót Kínával, és stratégiai, valamint gazdasági jelentősége máig meghatározó. Az 1970-es években a Szovjetunióval közösen létrehozott erdenet-i rézbánya a világ egyik legnagyobb réz- és molibdéntermelő komplexuma lett, amely hosszú időn át a mongol export jelentős részét adta.

A szovjet gazdasági modell azonban súlyos strukturális függést is teremtett. Mongólia exportjának túlnyomó része a Szovjetunióba irányult, az import – beleértve az energiaforrásokat, a gépeket és a fogyasztási cikkeket – szinte teljes egészében onnan érkezett. A szovjet hitelek és segélyek nélkül a mongol gazdaság működésképtelenné vált volna. A központi tervezés torzította az árarányokat, a mezőgazdasági termelést az állami felvásárlási rendszerhez igazították, a nehézipar pedig gyakran veszteségesen termelt. A környezeti következmények szintén súlyosak voltak: a bányászat és az iparosítás a termőföldek, a vizek és a levegő szennyezését hozta magával, amelynek hatásai a rendszerváltás után is érzékelhetők.

### 36.2.5. A politikai elnyomás és a tisztogatások

A kommunista Mongólia politikai rendszere egypárti diktatúra volt, amelyben a valódi hatalmat a Mongol Népi Forradalmi Párt Központi Bizottsága és annak főtitkára gyakorolta. A Szovjetunió befolyása a belpolitikában is érvényesült: a szovjet titkosszolgálat tanácsadói jelen voltak a mongol állambiztonsági szervekben, és a pártvezetés személyi összetételét is Moszkva hagyta jóvá. Az 1930-as évek végétől – a szovjet nagy tisztogatásokhoz hasonlóan – Mongóliában is politikai perekre, letartóztatásokra és kivégzésekre került sor. Az akkori pártfőtitkár, Horlógín Csojbalszan

(Khorloogiin Choibalsan) neve összeforrt a terrorral, bár a tényleges döntéshozatalban a szovjet tanácsadók szerepe meghatározó volt.

A tisztogatások célpontjai közé tartoztak a régi arisztokrácia tagjai, a buddhista szerzetesek, a korábbi pártellenzékiek, de a biztonsági szervek gyakran önkényesen, koncepciós vádak alapján tartóztattak le embereket. A kivégzések és az elítélések pontos számáról nincs megbízható statisztika; a rendszerváltás után hozzáférhetővé vált levéltári anyagok alapján a kutatók 20 000 és 36 000 közötti áldozatot becsülnek az 1937–1939-es időszakra, ami a korabeli lakosság létszámához képest rendkívül magas arányt jelent. Egyes becslések ennél magasabb vagy alacsonyabb számokat is valószínűsítenek; a bizonytalanságot a hiányos források és a szándékos iratmegsemmisítés magyarázza. A tisztogatások nem csupán a fizikai megsemmisítést jelentették: a társadalom széles rétegeit érintette a félelem, a besúgás és az önkényes eljárások légköre.

A politikai elnyomás a későbbi évtizedekben is folytatódott, bár az erőszak mértéke a sztálini időszak után mérséklődött. A börtönökben és munkatáborokban politikai elítéltek tömegei raboskodtak, a véleménynyilvánítás szabadsága gyakorlatilag nem létezett, a sajtó és a kultúra teljes mértékben a pártellenőrzés alatt állt. A hatalom az 1950-es évektől Jumdzságín Cedenbal (Yumjaagiin Tsedenbal) kezében összpontosult, aki 1984-ig irányította az országot. A destalinizáció Mongóliában csak korlátozottan érvényesült: a sztálini bűnök nyilvános feltárása elmaradt, és a Csojbalszan-korszak áldozatai rehabilitációjára is csak a rendszerváltás után került sor.

### 36.2.6. A modernizáció eredményei és a társadalmi átalakulás

A politikai elnyomás és a gazdasági torzulások ellenére a kommunista Mongólia társadalmi modernizációja jelentős eredményeket is hozott. Az 1920-as évek előtt az írástudás a lakosság elenyésző részét érintette, a mongol nyelvű oktatási intézmények száma csekély volt. A szocialista kormányzat tömeges írástudatlanság-felszámolási programot indított, amelynek eredményeként az 1960-as évekre a felnőtt lakosság túlnyomó többsége megtanult írni-olvasni. Az oktatási rendszer kiépítése az alapfokútól az egyetemi szintig terjedt; az 1940-es években létrehozott Mongol Állami Egyetem a tudományos élet központjává vált.

Az egészségügyi ellátás szintén radikálisan javult. A korábbi időszakban a járványok, a csecsemőhalandóság és a szegényes higiéniás viszonyok miatt a lakosság egészségi állapota rendkívül rossz volt. A szocialista állam kórházakat, szülészeteket és vidéki egészségügyi központokat épített, a védőoltások bevezetésével számos fertőző betegséget visszaszorítottak. A születéskor várható élettartam az 1950-es évekbeli mintegy 40 évről az 1980-as évekre 60 év fölé emelkedett (statisztikai becslés, a pontos értékek a forrástól függően eltérnek). A nők társadalmi helyzetében is fordulat következett be: a nők hivatalosan egyenlő jogokat kaptak, megjelentek az oktatásban és a munkaerőpiacon, és a párton belüli részvételük is nőtt.

A városiasodás és az iparosítás a hagyományos társadalmi szerkezetet is átalakította. A nomád pásztorkodásból élő lakosság aránya az 1920-as évekbeli mintegy 80 százalékról az 1980-as évekre 40–50 százalékra csökkent (becslés). A városi munkásosztály, az értelmiség és a hivatalnoki réteg új társadalmi csoportokat alkotott. A hagyományos nemzetségi kötődések gyengültek, a család- és házasságkötési szokások megváltoztak, a fogyasztói kultúra – ha korlátozott mértékben is – megjelent. A szovjet típusú szocialista modernizáció tehát nem csupán elnyomást hozott: a társadalom életkörülményeiben objektív javulás is bekövetkezett, amit a korabeli propaganda előszeretettel hangsúlyozott.

### 36.2.7. A korszak mérlege és a jelenkori viták

A kommunista Mongólia öröksége a mai mongol történeti emlékezetben és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt vitatott. A rendszerváltás után a mongol történetírás feltárta a politikai tisztogatások, a buddhista üldözés és a kollektivizálás áldozatait, és az 1990-es évektől állami rehabilitációs programok indultak. A Csojbalszan-korszakot a mai mongol nemzeti narratíva gyakran a „sztálini terror" helyi változataként értékeli, míg a szocialista korszak egészét egyesek a modern Mongólia megalapításaként, mások a szovjet gyarmati uralom egyik formájaként írják le.

A vita nem csupán a múlt értelmezéséről szól: a jelenkori mongol identitásnak is része a kérdés, hogy a szocialista korszak modernizációs eredményei mennyiben tekinthetők a mongol társadalom saját teljesítményének, és mennyiben a szovjet befolyás következményének. A buddhista egyház 1990 utáni újjáéledése, a nomád pásztorkodás iránti nosztalgia és a szocialista múlt iránti nosztalgia (néha „szocialista nosztalgia" néven emlegetett jelenség) egyaránt a korszak összetett megítélését mutatja. A kutatásban fontos a szovjet és a mongol levéltárak összevetése, a helyi túlélők visszaemlékezéseinek bevonása, valamint a gazdasági statisztikák kritikai elemzése. Az áldozatok számaira vonatkozó becslések eltérései arra figyelmeztetnek, hogy a források hiányosak, a pártállami iratok megsemmisítése pedig tovább nehezíti a pontos rekonstrukciót.

### 36.2.8. Források és bizonytalanságok

A kommunista Mongólia történetének fő forrásai a Mongol Népi Forradalmi Párt és a mongol állami szervek levéltári iratai, a Szovjetunió Kommunista Pártjának és a Kominternnek a dokumentumai, valamint a korabeli hivatalos statisztikai évkönyvek. A rendszerváltás után megnyílt levéltárak lehetővé tették a tisztogatások, a kollektivizálás és a vallásüldözés részletesebb kutatását, de a források korántsem teljesek. A sztálini időszakban sok dokumentumot megsemmisítettek vagy szándékosan átírtak, a hivatalos statisztikák pedig gyakran a propaganda célt szolgálták, nem a valóság pontos leírását. Az áldozatszámok – a tisztogatások, a buddhista üldözés, az 1932-es felkelés leverése – ezért becsléseken alapulnak, és a kutatók közötti vita továbbra is fennáll. A nomád állattenyésztés átalakításának gazdasági hatásaira vonatkozóan szintén nincs egyetértés: a hivatalos mongol statisztikák a termelés növekedését mutatják, a kritikai elemzések viszont az ökológiai károkat és a pásztorok életminőségének romlását hangsúlyozzák. A szóbeli hagyományok – a túlélők és leszármazottaik elbeszélései – fontos kiegészítő források, de a személyes emlékezet és a politikai utólagos értelmezés miatt körültekintően kell kezelni őket. A tudományos konszenzus a politikai elnyomás tényét és súlyosságát illetően megszilárdult, a pontos számok és az okok értelmezése azonban vitatott maradt.

### 36.2.9. Rövid összefoglaló

A Mongol Népköztársaság kommunista korszaka (1924–1990) a mongol társadalom radikális átalakítását hozta. A szovjet típusú modell bevezetése magában foglalta a nomád állattenyésztés kollektivizálását, a buddhista egyház felszámolását, a politikai ellenzék üldözését és a nehézipar központi tervezésű fejlesztését. Az 1928–1932 közötti első kollektivizálási hullám gazdasági válsághoz és fegyveres felkeléshez vezetett; az 1930-as évek végétől a második hullám és a sztálini típusú tisztogatások több tízezer áldozatot követeltek. Mindeközben az írástudatlanság felszámolása, az egészségügy kiépítése és az ipari munkahelyek létrejötte a társadalmi modernizáció vitathatatlan eredménye volt. A korszak mérlege a mai mongol és nemzetközi történeti vitákban is élesen megoszlik: egyesek a modern Mongólia alapítását, mások a szovjet elnyomás időszakát látják benne; a valóság a kettő összefonódásában keresendő.

### 36.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okokra vezethető vissza az 1932-es mongóliai felkelés, és milyen rövid távú hatása volt a kollektivizálás politikájára?
2. Miben állt a buddhista egyház üldözésének folyamata az 1930-as években, és milyen bizonytalanságok nehezítik az áldozatok számának pontos meghatározását?
3. Hogyan alakította át a kollektivizálás a hagyományos nomád pásztorkodást, és milyen ellentmondásos gazdasági és ökológiai következményei voltak?
4. Milyen strukturális függést hozott létre a szovjet gazdasági modell Mongóliában, és milyen modernizációs eredmények fűződnek hozzá?
5. Melyek a kommunista Mongólia politikai elnyomásának fő dokumentált formái, és hogyan viszonyul egymáshoz a modernizációs eredmények és a politikai erőszak mérlege a mai történeti értékelésben?

## 36.3. A demokratikus átmenet

### 36.3.1. A demokratikus átmenet

Mongólia demokratikus átmenete a hidegháború végének egyik legkorábbi és legbékésebb rendszerváltása volt Ázsiában. 1990 és 1992 között az ország a szovjet mintájú, egypárti szocialista államberendezkedésből többpárti, parlamentáris köztársasággá alakult át, miközben a tervgazdaságot fokozatosan piacgazdasági mechanizmusok váltották fel. Az átmenet nem forradalmi erőszak, hanem tömeges békés tüntetések, a kormányzó Mongol Népi Forradalmi Párt (MNFP) belső reformszárnyának engedményei, valamint a Szovjetunió belső válsága által kialakított külső feltételek együttes eredménye volt. A politikai liberalizáció gyorsan lezajlott, ám a gazdasági átalakulás mély válságot hozott: az életszínvonal zuhanása, a szociális háló összeomlása, a munkanélküliség és a szegénység megjelenése a társadalom széles rétegeit érintette. A demokratikus átmenet tehát egyszerre jelentette a politikai szabadságjogok kiterjesztését és a mindennapi megélhetés drámai bizonytalanságának időszakát.

#### 36.3.1.1. A politikai fordulat 1990-ben

Az 1980-as évek végére a Mongol Népköztársaság (MNK) szovjet érdekszférába tartozó, a Szovjetuniótól gazdaságilag és katonailag is erősen függő állam volt. A Mihail Gorbacsov által elindított szovjet *peresztrojka* (átépítés) és *glasznoszty* (nyilvánosság) politikája Ulanbátorban is éreztette hatását, bár a mongol pártvezetés kezdetben vonakodott a mélyebb reformoktól. Az uralkodó MNFP főtitkára, Dzsambin Batmönh 1984-től töltötte be a legfőbb politikai tisztséget, és bár kisebb gazdasági kiigazításokat támogatott, a politikai rendszer megnyitásától tartózkodott. A társadalmi elégedetlenséget fokozta, hogy a szovjet gazdasági támogatások – hitelek, kedvezményes árú nyersanyagszállítások, technikai segítség – az évtized végén egyre bizonytalanabbá váltak, miközben a mongol tervgazdaság hatékonysága alacsony maradt.

A fordulatot a fiatal, városi értelmiség és a diákok szervezett fellépése indította el. 1989 decemberében megalakult a Mongol Demokratikus Unió (MDU), amelynek vezetői – köztük Szandzsászürengín Dzorig, Erdenín Bat-Ül, és Cahiagín Elbegdordzs – nyíltan követelték a többpártrendszer bevezetését, a sajtószabadságot, a vallásszabadság visszaállítását és a tervgazdaság reformját. Az MDU nem rendelkezett tömegpárti szervezettel; ereje a fővárosi utcai demonstrációk mozgósító képességében és a külföldi – elsősorban szovjet és kelet-európai – példák hivatkozási alapjában rejlett. 1989. december 10-én, az Emberi Jogok Nemzetközi Napján Ulanbátorban néhány száz fős tüntetést tartottak. Ezt követően a tüntetések mérete gyorsan nőtt; a következő hónapokban

a város főterén, a Szühebátor téren rendszeresen több ezer ember gyűlt össze, ami a mongol főváros addigi legnagyobb politikai megmozdulásait jelentette.

A kormányzati válasz kezdetben elutasító volt. Az állambiztonsági szervek megfigyelték a mozgalom vezetőit, a hivatalos sajtó pedig "burzsoá elemek" tevékenységének minősítette a tüntetéseket. Ugyanakkor a rendőrség és a hadsereg nem kapott parancsot erőszakos fellépésre – ebben a Batmönh vezette párttagság óvatossága és a szovjet vezetés nyilvánvaló tétovázása is szerepet játszott. A moszkvai politika éppen ezekben a hónapokban adta fel a Brezsnyev-doktrínát, és nem mutatott hajlandóságot arra, hogy a kelet-európai szocialista rezsimek megdöntését katonai eszközökkel akadályozza meg. Ilyen körülmények között a mongol pártvezetés választása egyre szűkebb lett: vagy véres konfrontációt vállal saját társadalmával nemzetközi támogatás nélkül, vagy tárgyalásos engedményeket tesz.

A döntő fordulatra 1990. március 9-én került sor, amikor a Batmönh vezette Politikai Bizottság lemondott, és a párt reformszárnya vette át az irányítást. A lépés nem volt teljesen váratlan: a párton belül már 1989 végétől működött egy reformista kör, amely a Szovjetunió Kommunista Pártjának irányváltását követte. Az új pártvezetés, élén Punszalmagín Ocsirbattal, azonnal tárgyalásokat kezdett az ellenzékkel. Márciusban az Állami Nagy Hurál (a parlament) módosította az alkotmányt: törölte az MNFP alkotmányos vezető szerepéről szóló cikkelyt, lehetővé tette új pártok alapítását, és bejelentette a többpárti választások kiírását. A tüntetések ezt követően fokozatosan alábbhagytak, és a politikai küzdelem a választási kampány és az alkotmányozás terepére helyeződött át.

Az 1990. júliusi választásokat még a régi választási törvény szerint, ám már többpárti keretek között tartották. A választáson az MNFP a szavazatok mintegy 60%-át szerezte meg, a Mongol Demokratikus Párt és a Mongol Szociáldemokrata Párt által alkotott ellenzéki koalíció pedig a mandátumok kisebbségét. Az eredmény azt tükrözte, hogy a vidéki, nagyobb választókerületekben a hagyományos párthűség és a megszokott államigazgatási hálózat továbbra is az MNFP malmára hajtotta a vizet, míg a városi és értelmiségi szavazók nagyobb arányban támogatták az ellenzéket. A választás nemzetközi megfigyelők jelenlétében zajlott, és bár az ellenzék visszaélésekre panaszkodott, a folyamat összességében békés volt. Az új parlament Punszalmagín Ocsirbatot köztársasági elnökké, Dásín Bjambászürent pedig miniszterelnökké választotta. A kormányban az MNFP több miniszteri tárcát megtartott, de ellenzéki politikusok is bekerültek a kabinetbe.

#### 36.3.1.2. Az alkotmányos átalakulás és a többpárti rendszer

A politikai liberalizáció jogi rögzítésére 1992-ben került sor. Az új mongol alkotmány, amelyet 1992. január 13-án fogadtak el, és február 12-én lépett hatályba, megszüntette a "Mongol Népköztársaság" elnevezést, és az ország hivatalos nevévé a "Mongólia" (Mongol Ulsz) lett. Az alkotmány a hatalmi ágak elválasztásán alapuló, parlamentáris köztársasági rendszert hozott létre, amelyben a törvényhozó hatalom az egykamarás Állami Nagy Hurál (76 fő), a végrehajtó hatalom a miniszterelnök vezette kormány, az államfő pedig a közvetlenül választott köztársasági elnök. Az elnöki jogköröket azonban korlátozták: a kormányzás súlypontja a parlament és a miniszterelnök kezébe került, ami a későbbi alkotmányos viták egyik forrása lett.

Az alkotmány deklarálta az alapvető emberi jogokat, a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot, a vallásszabadságot, valamint a tulajdon védelmét, beleértve a magán- és szövetkezeti tulajdonformákat is. Külön rendelkezéseket tartalmazott a nomád életmód és a legeltetési hagyományok védelméről, ami a mongol társadalom jelentős részének identitását és gazdasági tevékenységét érintette. A többpárti rendszer alkotmányos elismerést nyert, és a választási rendszer vegyes arányos eleme lehetővé tette, hogy a kisebb pártok is parlamenti képviselethez jussanak.

Az 1992-es és az azt követő választások fokozatosan megszilárdították a többpárti politikai versenyt. Az MNFP, amely 1992 után is megőrizte domináns szerepét, a szavazói bázisát a vidéki lakosság, az idősebb generációk és a szocialista időszak állami alkalmazotti rétegei alkották. A demokratikus ellenzék – amely 2000-re részben egyesült Demokrata Párt (DP) néven – a városi értelmiség, a fiatalok, a magánvállalkozók és a reformokból profitáló rétegek támogatására építhetett. A két nagy pólus közötti váltógazdaság a mongol parlamentarizmus jellegzetes vonása lett: 1996-ban a Demokrata Szövetség nyert többséget, 2000-ben az MNFP visszatért, 2004-ben koalíciós kormány alakult, 2008-ban ismét az MNFP (későbbi nevén Mongol Néppárt, MNP) került hatalomra, míg 2012-ben a Demokrata Párt szerzett többséget. Ez a rotáció önmagában nem jelentette a demokratikus intézmények problémamentes működését – a választási viták, a korrupciós botrányok és a parlamenti patthelyzetek visszatérő jelenségek voltak –, de azt jelzi, hogy a hatalomgyakorlás többé nem egyetlen párt monopóliuma.

A politikai pártok mellett a civil társadalom is fejlődésnek indult. A szerzetesi közösségek, amelyeket a szocialista időszakban üldöztek, újra működhettek; a buddhista egyház visszakapta egyes templomait, és a vallási oktatás újraindult. A szakszervezetek, a női szervezetek és a környezetvédő csoportok – utóbbiak különösen a bányászati projektek környezeti hatásai kapcsán – fokozatosan hangot kaptak a nyilvánosságban. A sajtószabadság valós, de nem abszolút: a médiapiac koncentrációja, a politikai nyomásgyakorlás egyes időszakokban és az újságírók elleni erőszak esetei a sajtószabadság visszaesését jelzik. A Freedom House és más nemzetközi szervezetek értékelése szerint Mongólia a “részben szabad” és a “szabad” kategória határán mozgott, ami a választási demokrácia és a liberális jogállamiság közötti feszültséget tükrözi.

#### 36.3.1.3. A piacgazdasági reformok és a gazdasági válság

Az 1990-es évek gazdaságpolitikáját a “sokkterápia” kifejezéssel szokták jellemezni, bár a reformok üteme egyenetlen volt. Az 1991-ben elfogadott privatizációs törvény elindította az állami tulajdon magánosítását: a lakosság kuponokat kapott, amelyekkel részvényeket vásárolhattak a privatizált vállalatokban, illetve megszerezhették lakásukat. A folyamat azonban gyakran nélkülözte az átláthatóságot, és a vagyon nagy része a politikai és gazdasági elit kezében koncentrálódott. A mezőgazdaságban a szocialista típusú állami gazdaságok és termelőszövetkezetek felbomlottak; a jószágállomány egy részét szétosztották a pásztorcsaládok között, ami rövid távon a nomád állattartás újjáéledését hozta. Az 1990-es évek közepére a háziállatok száma meghaladta a 30 milliót, ami rekordnak számított, de a túllegeltetés környezeti károkat okozott, és a pásztorok jövedelme rendkívül kiszolgáltatott volt az időjárási és piaci ingadozásoknak.

A makrogazdasági stabilizáció azonban súlyos áldozatokkal járt. A Szovjetunió összeomlásával Mongólia elvesztette legfőbb kereskedelmi partnerét, hitelét és támogatási forrását. A külkereskedelem 1990 és 1992 között drámaian visszaesett; a korábban a KGST-piacon értékesített réz, gyapjú és hús számára új felvevőpiacokat kellett találni. Az ország GDP-je a rendszerváltás utáni első években mintegy harmadával csökkent. A hivatalos statisztikák szerint az infláció 1992-ben és 1993-ban éves szinten háromjegyű volt – egyes becslések szerint meghaladta a 300%-ot –, ami a megtakarítások elértéktelenedéséhez és a reálbérek zuhanásához vezetett. Az élelmiszer- és energiaárak liberalizálása, valamint a szubvenciók leépítése a lakosság széles rétegeit sodorta szegénységbe. Az ENSZ és a Világbank becslései szerint az 1990-es évek közepén a lakosság több mint egyharmada élt a nemzetközi szegénységi küszöb alatt.

A szociális háló összeomlása különösen a városi lakosságot, a nyugdíjasokat és a gyermekes családokat érintette. A korábbi állami egészségügyi és oktatási rendszer alulfinanszírozottá vált; a vidéki kórházak és iskolák egy része bezárt, az orvosok és tanárok fizetése hónapokig elmaradt. A munkanélküliség, amely a szocialista időszakban statisztikailag nem létezett, hivatalosan 5–10% között mozgott, de a valós, rejtett munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság ennél jóval

magasabb lehetett. A társadalmi egyenlőtlenségek gyorsan nőttek: Ulanbátorban megjelentek a gazdag magánvállalkozók villanegyedei, miközben a város peremkerületeiben nőttek a gerkörzetek, ahol a vidékről a városba költöző, szegény családok laktak nomád sátrakban, áram, folyóvíz és csatorna nélkül.

A nemzetközi pénzügyi intézmények – az IMF, a Világbank, az Ázsiai Fejlesztési Bank – a reformok fő finanszírozói és tanácsadói voltak. Hiteleik feltételeként a mongol kormány vállalta a költségvetési hiány csökkentését, a vámok leépítését, a pénzügyi szektor liberalizálását és az állami vállalatok további privatizációját. E politikák hosszú távú hatása vitatott: a támogatók szerint a stabilizáció elengedhetetlen volt a hiperinfláció megfékezéséhez és a piacgazdaság intézményeinek kiépítéséhez; a kritikusok szerint a megszorítások feleslegesen mélyítették a szociális válságot, és a privatizáció során a közvagyon kiárusítása a korrupció melegágya lett. A történettudományi és közgazdasági irodalom konszenzusa annyiban áll, hogy a mongol átmenet elkerülte a kelet-európai vagy posztszovjet államok egy részére jellemző etnikai erőszakot és nyílt polgárháborút, ám a gazdasági visszaesés mélysége a régióban az egyik legsúlyosabb volt.

#### 36.3.1.4. A társadalmi változások és a demokratikus konszolidáció

A demokratikus átmenet a mongol társadalom mindennapi életét alapvetően átrendezte. A politikai szabadságjogok kiterjesztése valóságos volt: a sajtó szabadon működött, a választásokon több párt indult, a bíróságok – legalábbis formálisan – függetlenek lettek. A vallásszabadság visszaállítása lehetővé tette, hogy a buddhista kolostorok újra benépesüljenek, és a szerzetesi közösségek új generációja nőjön fel. Ugyanakkor a szabadság és a bizonytalanság egyszerre volt jelen: a munkavállalók számára a korábbi teljes foglalkoztatottság és állami gondoskodás eltűnt, a nyugdíjak értéke elolvadt, a vidéki közösségek létbiztonsága megrendült. A születési ráta csökkent, a válások száma emelkedett, a városba irányuló belső migráció felgyorsult. Ulanbátor lakossága az 1990-es évek eleji mintegy 600 ezerről az évtized végére 800 ezer fölé, 2020-ra pedig 1,5 millió fölé nőtt, ami a főváros infrastruktúrájának tartós túlterhelését okozta.

A politikai intézmények fokozatosan megszilárdultak, de a demokratikus konszolidáció nem volt lineáris. Az 1998-as alkotmánymódosítás vitája az elnök és a parlament közötti hatásköri feszültségeket hozta felszínre; a 2000-es években a korrupció elleni tüntetések és a választási csalásokkal kapcsolatos vádak ismétlődő belpolitikai válságokat okoztak. A 2008-as választások utáni tüntetések, amelyek során a pártközpontot felgyújtották, és a rendőrség több embert megölt, rámutattak arra, hogy a demokratikus intézményekbe vetett bizalom törékeny. A 2010-es években a bányászati koncessziók, különösen az Oju Tolgoj réz- és aranybánya körüli viták, valamint a külföldi – elsősorban kínai – befektetésekkel kapcsolatos nacionalista érzületek a belpolitikai napirend meghatározó elemévé váltak.

Ami a nemzetközi helyzetet illeti, Mongólia a Szovjetunió összeomlása után aktívan törekedett külkapcsolatainak diverzifikálására. 1991–1992-ben diplomáciai kapcsolatot létesített az Egyesült Államokkal, Japánnal, Dél-Koreával és a nyugat-európai államokkal, miközben a két nagy szomszédhoz – Oroszországhoz és Kínához – fűződő viszonyát kiegyensúlyozottan igyekezett alakítani. A “harmadik szomszéd” politika, amely a Nyugatot és a fejlett demokráciákat kívánta stratégiai partnerekké tenni, a biztonság és a gazdasági függőség csökkentésének eszköze volt. Mongólia csatlakozott az ENSZ-hez (már 1961-től tag volt), az EBESZ-hez, és 1997-ben felvételét kérte a Kereskedelmi Világszervezetbe, ahová 2001-ben lépett be. A demokratikus politikai rendszer melletti külpolitikai elköteleződés – legalábbis retorikai szinten – a mongol állam identitásának fontos elemévé vált.

A demokratikus átmenet értékelése a mongol emlékezetpolitika és a szakirodalom egyik vitatott kérdése. Az 1990-es évek eleji rendszerváltást a politikai elitek és a nemzetközi közösség egyöntetűen pozitív fordulatként ünnepli, és ez az értelmezés a hivatalos mongol nemzeti narratíva

részévé vált. Ugyanakkor a társadalom egy része – különösen az idősebb generációk, a vidéki szegények és a szocialista jóléti rendszerhez való visszatérést remélők – nosztalgiával tekint a szocialista időszakra, amelyet a létbiztonság, a teljes foglalkoztatottság és a kiszámítható állami ellátás koraként értékelnek. Ez a nosztalgia nem feltétlenül a politikai elnyomás iránti vágyat tükrözi, hanem a piacgazdasági átmenet társadalmi költségeinek kritikáját. A történettudományi vitákban ezért a "demokratikus átmenet" és a "gazdasági sokk" kettős terminológiája egymással párhuzamosan van jelen: az előbbi a politikai rendszerváltás sikerét, az utóbbi a gazdasági liberalizáció társadalmi traumáját hangsúlyozza.

### 36.3.2. Források és bizonytalanságok

A mongol demokratikus átmenet történeti rekonstrukciója elsősorban a következő forrástípusokra támaszkodik: a mongol parlament (Állami Nagy Hurál) jegyzőkönyvei és törvényei; az 1990-es években készült interjúk és visszaemlékezések, amelyeket mongol és külföldi kutatók rögzítettek; a korabeli sajtó – mind a szocialista időszakból örökölt, mind az új, független lapok –; nemzetközi szervezetek (Világbank, IMF, ENSZ, Freedom House) jelentései; valamint a választási eredmények hivatalos statisztikái. A tüntetések pontos résztvevői számáról és a rendőrségi fellépés mértékéről azonban ellentmondó adatok állnak rendelkezésre; a korabeli becslések és a hivatalos közlések gyakran eltérnek. A gazdasági visszaesésre vonatkozó számok – a GDP-csökkenés mértéke, az infláció szintje, a munkanélküliség és a szegénység kiterjedtsége – becslések, amelyek módszertani bizonytalanságokat hordoznak: a szocialista statisztikai rendszer módszertana eltért a piacgazdasági standardoktól, a privatizáció utáni informális gazdaság mérete pedig gyakorlatilag megbecsülhetetlen. A "sokkterápia" hatásainak értékelése a közgazdasági és történettudományi irodalomban ma is vitatott: a nemzetközi pénzügyi intézmények értékelései hajlamosak a stabilizáció sikerét hangsúlyozni, míg a kritikai irodalom – köztük mongol szociológusok és történészek munkái – a társadalmi költségeket helyezi előtérbe. A szocialista korszak iránti nosztalgia kutatása közvélemény-kutatásokon alapul, amelyek eredményeit a kérdezés módja és a minta összetétele befolyásolja. A politikai átmenet békés jellegének hangsúlyozása mögött a hivatalos emlékezetpolitika is meghúzódik: a 2008-as zavargások halálos áldozatai azt jelzik, hogy a demokratikus berendezkedés nem volt mindig erőszakmentes.

### 36.3.3. Rövid összefoglaló

Mongólia demokratikus átmenete 1989–1992 között zajlott le. A Mongol Demokratikus Unió tüntetései és a kormányzó Mongol Népi Forradalmi Párt reformszárnyának engedményei nyomán 1990-ben alkotmányos változások következtek be: megszüntették az egypártrendszert, többpárti választásokat tartottak, és új alkotmányt fogadtak el, amely parlamentáris köztársasággá alakította az országot. A politikai liberalizációval párhuzamosan megkezdődött a piacgazdasági átalakulás: privatizálták az állami vagyont, liberalizálták az árakat, és csökkentették a szociális kiadásokat. A Szovjetunió összeomlása és a szovjet támogatások megszűnése következtében a gazdaság súlyos válságba került: a GDP visszaesett, az infláció rendkívül magas volt, a szegénység és a munkanélküliség tömegessé vált. A társadalmi egyenlőtlenségek nőttek, Ulanbátor peremkerületei benépesültek, a vidéki közösségek létbiztonsága megrendült. Az 1990-es évek végétől a politikai életet a két nagy pólus – a volt kommunista, majd szociáldemokrata fordulatot vett Mongol Néppárt és a Demokrata Párt – közötti váltógazdaság jellemezte. A demokratikus intézmények megszilárdultak, de a korrupció, a választási viták és a társadalmi feszültségek fennmaradtak. A demokratikus átmenet értékelése kettős: politikai értelemben sikeres békés rendszerváltás, gazdasági és társadalmi értelemben azonban mély traumákkal járó időszak volt, amelynek hatásai a jelenkori mongol társadalomban is érezhetők.

### 36.3.4. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott a Mongol Demokratikus Unió az 1990-es politikai fordulatban, és miért volt jelentős a Batmönh vezette pártvezetés lemondása?
2. Hogyan változtatta meg az 1992-es alkotmány Mongólia államformáját és politikai intézményrendszerét?
3. Milyen gazdasági következményei voltak a Szovjetunió összeomlásának és a piacgazdasági reformoknak Mongóliában?
4. Ismertesse a sokkterápia társadalmi hatásait: hogyan változott meg a városi és vidéki lakosság életkörülménye az 1990-es években?
5. Miért nevezhető a mongol demokratikus konszolidáció egyszerre sikeresnek és törékenynek?

## 36.4. Mongólia 2026-ban: bányászat, nomadizmus, geopolitika

A jelenkori Mongólia története a bányászat, a nomadizmus és a geopolitika hármas keretében érthető meg. Az 1990–2026 közötti időszak alapvető átalakulást hozott: a szovjet típusú tervgazdaságból piacgazdaság, az egypártrendszerből többpárti demokrácia, a szoros szovjet függésből pedig a két nagy szomszéd közötti egyensúlyozás és a „harmadik szomszéd” politika kísérlete lett. Az előző alfejezetben bemutatott demokratikus átmenet (A demokratikus átmenet) után ez a rész azt vizsgálja, hogyan alakult a gazdaság a bányászati fellendülés nyomán, mi történt a hagyományos pásztorkodással, és milyen eszközökkel próbálta Mongólia csökkenteni a kínai és orosz befolyástól való függőségét.

### 36.4.1. A bányászat és a gazdaság

Az 1990-es évek elején a mongol gazdaság mély válságba került. A Szovjetunió szétesése után a korábbi támogatások és a KGST-kereskedelem összeomlása mintegy harmadával csökkentette a nemzeti jövedelmet, és az ipari termelés visszaesett. A privatizáció és a piaci reformok ellenére az évtized nagy részében magas volt az infláció, a munkanélküliség és a szegénység. A fordulatot az ásványkincsek iránti nemzetközi érdeklődés hozta el: a Góbi sivatag déli részén hatalmas réz-, arany-, szén- és uránlelőhelyeket tártak fel, amelyek a 2000-es évektől kezdve átalakították a gazdaság szerkezetét.

A két legnagyobb projekt közül az Oyu Tolgoi réz- és aranybánya a világ egyik legjelentősebb ismert rézlelőhelye. A beruházás a nemzetközi Rio Tinto és a mongol állam közös vállalata; a felszíni kitermelés 2013-ban indult, a földalatti bánya pedig 2023-ban kezdte meg a termelést (a pontos indulási adatok és a termelési volumenek ellenőrzést igényelnek). A Tavan Tolgoi szénmező kokszolható és energetikai szén készletei szintén világméretűek, bár a kitermelés és a vasúti szállítás körüli viták éveken át késleltették a teljes körű hasznosítást. A bányászati szektor a 2010-es évekre a GDP hozzávetőleg 20–30 százalékát adta, az exportbevételeknek pedig több mint 90 százalékát (a pontos arány évenként változik, és a statisztikai módszertantól függ).

A bányászati bevételek gyors gazdasági növekedést idéztek elő, különösen a magas nyersanyagárak időszakában. 2011-ben a mongol GDP növekedése elérte a 17 százalékot, amit a szén- és rézkivitel, valamint a külföldi működőtőke beáramlása hajtott. A későbbi években azonban a világpiaci árak ingadozása és a beruházási viták miatt a növekedés visszaesett, sőt időnként negatív tartományba került. A 2020-as évek elején a szénárak emelkedése és az Oyu Tolgoi földalatti bővítése újra felpörgette a gazdaságot, de a függőség a nyersanyagpiactól továbbra is sebezhetővé teszi az országot.

A bányászati modell társadalmi következményei jelentősek. A jövedelmi egyenlőtlenségek nőttek: a bányászati régiókban létrejött munkahelyek és a városi ingatlanpiac fellendülése a társadalom egy szűk rétegét gazdagította meg, míg a vidéki pásztorok és a fővárosi szegénynegyedek lakói kevéssé részesültek a bevételekből. A „holland kór” jelensége is megjelent: a nyersanyagexportra épülő gazdaság felhajtotta a reálárfolyamot, ami visszavetette a feldolgozóipart és a mezőgazdasági exportot. A korrupció és a bányászati szerződések körüli politikai viták időről időre kormányválságokat okoztak. A 2020-as években a kormányzat a bányászati bevételek egy részét szociális transzferekre, lakhatási programokra és infrastruktúra-fejlesztésre fordította, de a transzparencia hiányosságai miatt a kritikusok szerint a források felhasználása nem kellően ellenőrzött.

### 36.4.2. A nomadizmus fennmaradása és átalakulása

A hagyományos nomád pásztorkodás Mongóliában nem pusztán gazdasági tevékenység, hanem mélyen beágyazódott a közösségi identitásba és a kulturális örökségbe. Az 1990-es években a szovjet típusú kollektivizálás megszűnése után a szarvasmarha-, juh-, kecske-, ló- és tevetartó háztartások visszatértek a magántulajdonú, családi alapú pásztorkodáshoz. Az állatállomány az évtized elején gyorsan nőtt, de a legelők terhelése is megnőtt, a hagyományos legeltetési rotáció felbomlott. A pásztorkodás a vidéki lakosság nagy részének megélhetési alapja maradt, noha a teljes foglalkoztatottakban való részesedése fokozatosan csökkent.

A klímaváltozás és a szélsőséges időjárási jelenségek súlyos csapást mérnek a pásztorkodásra. A dzud nevű jelenség – amikor a nyári szárazság után a téli legelőket jég borítja, és az állatok éhen vagy kimerültségben pusztulnak el – a 2000-es években többször is katasztrofális állatveszteséget okozott. A 2000–2002 közötti dzud során a becslések szerint több mint tízmillió állat pusztult el; a 2010-es, 2016-os és 2023–2024-es hasonló események is milliós nagyságrendű veszteséggel jártak. A számok természetesen becslések, mivel a pásztorok bejelentései és a hatósági összeírások módszertana eltér. A dzud gyakoriságának növekedését a tudományos konszenzus a globális felmelegedéssel és a legelők túlhasználatával hozza összefüggésbe, bár a helyi okok és a hosszú távú trendek értelmezése vitatott.

A pásztorkodás fennmaradása ellenére a vidéki lakosság aránya folyamatosan csökken. Ulánbátor (Ulánbátor) lakossága az 1990-es évek óta több mint kétszeresére nőtt, és a fővárosban él a teljes népesség közel fele. A fiatalok tömegesen költöznek a városba az oktatás, az egészségügyi ellátás és a munkalehetőségek reményében. A vidéki elnéptelenedés és a pásztorkodó lakosság elöregedése hosszú távon veszélyezteti a nomád életforma átörökítését. Ugyanakkor a nomád identitás erős maradt: a politikai retorika és a kulturális intézmények a nomád örökséget a mongol nemzeti öntudat alapjának tekintik. A kormány támogatja a pásztorkodást hitelprogramokkal, állatorvosi szolgáltatásokkal és a legelők védelmére irányuló kezdeményezésekkel, bár ezek hatékonysága korlátozott. A bányászat és a nomadizmus közötti konfliktus is éles: a bányák vízigénye a száraz Góbi térségben versenyez a pásztorok által használt kutakkal, a szállítási útvonalak pedig felszabdalják a legelőterületeket. A környezeti károkról szóló civil szervezeti jelentések és a bányavállalatok hivatalos álláspontjai gyakran ellentmondanak egymásnak.

### 36.4.3. A kínai és orosz függőség

Mongólia geopolitikai helyzetét alapvetően meghatározza, hogy két nagyhatalom közé ékelődött. Kína a legnagyobb kereskedelmi partner és a legfontosabb exportpiac: a mongol kivitel túlnyomó része – főleg szén, rézkoncentrátum és más ásványi nyersanyag – Kínába irányul. A kínai befektetések a bányászatban, az infrastruktúrában és a kereskedelemben jelentősek, és az „Új Selyemút” (Belt and Road Initiative) keretében további összeköttetések épültek ki. Ugyanakkor a kínai

gazdasági jelenlét a mongol közvéleményben gyakran szkeptikus fogadtatásra talál. A történelmi sérelmek – a Csing-uralom emléke (A Csing uralom és a mongol identitás) és a szovjet korszak utáni kínai befolyás növekedése – mellett a jelenkori viták is élénkek: kínai bányavállalatok elleni tiltakozások, a munkakörülményekkel és a környezetszennyezéssel kapcsolatos panaszok, valamint a kínai hitelek feltételeivel kapcsolatos aggodalmak egyaránt megjelennek. A kínai kormány a kölcsönös előnyökre és a regionális stabilitásra helyezi a hangsúlyt, és a belső mongol autonóm terület (Belső-Mongólia) kérdése miatt érzékenyen figyeli a mongol nemzeti narratívákat.

Oroszország hagyományos partner, de a szovjet összeomlás után a gazdasági kapcsolatok visszaestek. Moszkva továbbra is fontos energiaexportőr, és a mongol vasúthálózat a szovjet időszakban kiépült, a Transzszibériai Vasúthoz kapcsolódó rendszer része. A kőolajimport jó része Oroszországból származik, és a kétoldalú kereskedelem is jelentős, bár jóval kisebb, mint a kínai. A 2022-es ukrajnai háború és a nyugati szankciók bonyolulttá tették a viszonyt: Mongólia hivatalosan semleges maradt, nem csatlakozott a szankciókhoz, de igyekezett elkerülni, hogy területén keresztül kijátszották azokat. Az orosz befolyás erős az energiaszektorban és a védelmi kapcsolatokban, de a háború miatt a mongol kormány óvatosan egyensúlyoz, és növelte a gazdasági diverzifikáció iránti igényt.

### 36.4.4. A „harmadik szomszéd” politika

A kínai és orosz függőség ellensúlyozására Mongólia az 1990-es évek óta követi a „harmadik szomszéd” stratégiát. Mivel az országnak földrajzilag csak két szomszédja van, a kifejezés azokat a demokratikus országokat és nemzetközi szervezeteket jelöli, amelyekkel szoros politikai, gazdasági és biztonsági kapcsolatokat épít ki anélkül, hogy területi szomszédság állna fenn. Ennek a politikának a célja nem a szembefordulás Pekinggel vagy Moszkvával, hanem a manőverezési tér növelése és a belső demokratikus intézmények megerősítése.

Az Egyesült Államokkal 1987-ben létesítettek diplomatiai kapcsolatot, és a 2000-es években a viszony stratégiai partnerséggé fejlődött. Az együttműködés kiterjed a katonai képzésre, a békefenntartói felkészítésre és a fejlesztési segélyezésre. Japán és Dél-Korea fontos gazdasági partnerek és donorok, akik a bányászati infrastruktúra és az oktatás területén is aktívak. Az Európai Unióval partnerségi megállapodás van érvényben, és a tagállamok – különösen Németország – jelentős fejlesztési támogatást nyújtanak. Mongólia részt vesz az ENSZ békefenntartó műveleteiben, és 1992 óta alkotmányosan is nukleáris fegyvermentes övezetnek nyilvánította magát, amit a nagyhatalmak elismertek. A NATO-val a Békepartnerség programjában működik együtt, anélkül hogy a szövetség tagjává vált volna.

A „harmadik szomszéd” politika eredményességéről megoszlanak a vélemények. Támogatói szerint hozzájárult a demokrácia konszolidációjához, a nemzetközi elszigeteltség csökkenéséhez és a gazdasági kapcsolatok diverzifikálásához. Kritikusai szerint a stratégia korlátozott: Kína dominanciája a kereskedelemben továbbra is elsöprő, Oroszország energiaszállítói szerepe pedig nélkülözhetetlen. A nagyhatalmak közötti feszültségek időszakában Mongólia óvatos semlegességre kényszerül, és a „harmadik szomszédok” elkötelezettsége is változó. A 2020-as években a demokrácia és a piacgazdaság mongol modelljét a nyugati partnerek pozitívan értékelik, de a gyakorlati támogatás mértéke nem elegendő ahhoz, hogy érdemben csökkentse a két szomszédos nagyhatalom súlyát.

### 36.4.5. Mongólia 2026-ban

A 2026-os jelenig Mongólia gazdasága továbbra is a bányászati szektor teljesítményétől függ. A szén- és rézkivitel magas világpiaci árai 2023–2024-ben erőteljes növekedést tettek lehetővé, de a szakértők figyelmeztetnek: a nyersanyagárak ciklikus ingadozása és a kínai kereslet lassulása tartós

kockázatot jelent. A kormány a bányászati bevételek egy részét szociális programokra, lakhatásra és a közlekedési hálózat fejlesztésére fordítja, ám a gazdasági diverzifikáció – a feldolgozóipar, a turizmus, az információs technológia – még gyerekcipőben jár. A korrupció elleni küzdelem és a bányászati szerződések átláthatósága továbbra is politikai vita tárgya.

A politikai rendszer demokratikusnak tekinthető: rendszeres szabad választásokat tartanak, a sajtó és a civil társadalom működik, bár a médiapluralizmus korlátozott, és a politikai elit gyakran a gazdasági érdekcsoportokhoz kötődik. A 2021 óta hivatalban lévő elnök, Uhnagín Hürelszüh (Ukhnaagiin Khürelsükh) és a 2021-től miniszterelnök Luvszannamszrajn Ojun-Erdene (Luvsannamsrain Oyun-Erdene) kormányzása alatt a belpolitika fókuszában a gazdasági növekedés és a szociális stabilitás állt. A 2024-es parlamenti választások eredményeit és a kormányalakítás pontos körülményeit az olvasónak ellenőriznie kell, mivel a jelen sorok írásakor a legfrissebb adatok nem állnak rendelkezésre a tankönyvben. A politikai vitákban a bányászati bevételek elosztása, a munkanélküliség és a fővárosi légszennyezés a meghatározó témák.

A társadalom kettős képet mutat. Egyrészt Mongólia a régió egyik legdemokratikusabb állama, fiatal, iskolázott városi lakossággal, növekvő civil aktivitással. Másrészt a jövedelmi egyenlőtlenségek nőnek, a vidéki szegénység és a pásztorok kiszolgáltatottsága tartós probléma, és a környezeti károk – a bányászat vízhasználata, a legelők degradációja, a dzud gyakorisága – hosszú távon fenyegetik a nomád életformát. A klímaváltozás hatásai a 2020-as években egyre láthatóbbak: a száraz időszakok hosszabbodnak, a téli szélsőségek gyakoribbá válnak, és a pásztorok alkalmazkodóképessége a hagyományos ismeretek ellenére is korlátozott.

Geopolitikai értelemben Mongólia 2026-ban is egyensúlyozni kényszerül. A kínai-orosz közeledés, az ukrajnai háború és a Tajvan körüli feszültségek közepette a semlegesség és a „harmadik szomszéd” politika fenntartása kényes feladat. A kínai függés csökkentésére tett lépések – például a vasúti kapcsolatok fejlesztése, új exportútvonalak keresése – lassan haladnak. Az orosz viszonyban az energiaszállítások továbbra is meghatározóak, de a háború miatt a gazdasági kapcsolatok bizonytalanok. A nyugati partnerekkel való együttműködés fontos, de nem helyettesítheti a két szomszédos nagyhatalommal fenntartott viszonyt. A nukleáris fegyvermentes övezetből fakadó státusz és a békefenntartói szerepvállalás a mongol külpolitika stabil elemei maradtak.

### 36.4.6. Források és bizonytalanságok

A jelenkori Mongólia tárgyalása során többféle forrástípusra támaszkodhatunk. A mongol Nemzeti Statisztikai Hivatal, a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és az Ázsiai Fejlesztési Bank rendszeres adatokat közöl a GDP-ről, a külkereskedelemről, az állatállományról és a szegénységről. Ezek az adatok módszertanilag megbízhatóak, de a definíciók és a becslési eljárások eltérései miatt a számok nem mindig vethetők össze közvetlenül. A dzud áldozataira vonatkozó becslések különösen bizonytalanok: a bejelentések hiánya, a távoli területek elérhetetlensége és a hatósági összeírások különbségei miatt a veszteségek nagyságrendjét is vitatják.

A bányászati projektek hatásai körüli értékelések erősen szemben állnak egymással. A bányavállalatok és a kormányzati jelentések a beruházások pozitív makrogazdasági hatását, a munkahelyteremtést és az infrastruktúra-fejlesztést hangsúlyozzák. A civil szervezetek, a környezetvédők és a helyi közösségek ugyanakkor a vízkészletek kimerüléséről, a legelők pusztulásáról, a pásztorok kiszorításáról és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséről számolnak be. A korrupcióra vonatkozó vádakkal kapcsolatban – a Transparency International indexei és a helyi oknyomozó újságírás mellett – hivatalos bizonyítékok ritkán állnak rendelkezésre.

A kínai és orosz befolyás mértékének megítélése is vitatott. A hivatalos mongol politika a kiegyensúlyozott külkapcsolatokra törekszik, és a „harmadik szomszéd” stratégiát sikeresnek mutatja be. A kritikusok szerint azonban a kínai hitelfeltételek, a bányászati beszállítói láncok

és az energiaimport miatt a tényleges függőség alig csökkent. A nemzetközi elemző intézetek jelentései gyakran eltérő következtetésekre jutnak attól függően, hogy a gazdasági, a politikai vagy a biztonsági dimenziót helyezik előtérbe. A 2022 utáni orosz-ukrán háború hatásai még formálódnak, így a hosszú távú következményeket nem lehet pontosan előre jelezni.

A 2026-ra vonatkozó állításoknál a legfrissebb politikai események, választási eredmények és gazdasági mutatók ellenőrzése elengedhetetlen. A tankönyv a rendelkezésre álló tudásból dolgozik, de a jelenkori adatok gyorsan változnak; a hivatkozott számok és dátumok a publikált forrásokból származnak, nem pedig a jövőbeli fejleményekre vonatkozó jóslatok.

### 36.4.7. Rövid összefoglaló

Mongólia 1990 után demokratikus politikai rendszert és piacgazdaságot épített ki, de a gazdaság továbbra is erősen függ a bányászati nyersanyagok – elsősorban a szén és a réz – exportjától. A bányászati fellendülés gyors növekedést hozott, ugyanakkor növelte a jövedelmi egyenlőtlenségeket, a környezeti károkat és a korrupció kockázatát. A hagyományos nomád pásztorkodás fennmaradt, de a dzud katasztrófák, a klímaváltozás és a vidéki elvándorlás miatt folyamatosan szorul vissza. A kínai és orosz szomszédságból fakadó függőséget a „harmadik szomszéd" politika próbálja ellensúlyozni az Egyesült Államokkal, Japánnal, Dél-Koreával és az EU-val fenntartott kapcsolatok révén. 2026-ban Mongólia továbbra is egyszerre küzd a nyersanyagfüggés, a demokratikus intézmények megerősítése, a klímaváltozás és a nagyhatalmi verseny kihívásaival.

### 36.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen fő bányászati projektek határozzák meg Mongólia gazdaságát, és hogyan befolyásolják a növekedést és a társadalmi egyenlőtlenségeket?
2. Mit jelent a dzud, és milyen okokkal magyarázható a gyakoriságának növekedése a tudományos konszenzus szerint?
3. Milyen gazdasági és politikai tényezők teszik sebezhetővé Mongóliát a kínai és orosz függőséggel szemben?
4. Mi a „harmadik szomszéd" politika lényege, és milyen korlátai vannak?
5. Melyek a legfontosabb környezeti, társadalmi és geopolitikai kihívások, amelyekkel Mongólia 2026-ban szembesül?

# VI. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek

# 37 Birodalmak, civilizációk és a selyemút

## 37.1. A korai birodalmak összehasonlítása

A korai birodalmak összehasonlítása a régió történetének egyik legalapvetőbb kérdése: miként jöttek létre Kínában, Indiában, a sztyeppén és Japánban azok az államszervezetek, amelyeket a mai történetírás – elemzői fogalomként – „birodalomnak” nevez. Az összehasonlítás célja nem az, hogy az egyes területek útjait közös fejlődési modellbe gyömöszölje, hanem az, hogy láthatóvá tegye a földrajzi, gazdasági, vallási és társadalmi feltételek eltéréseit, valamint a hasonló kihívásokra adott különböző válaszokat. A tárgyalt időszak hozzávetőlegesen az i. e. 2. évezredtől az i. sz. 8. századig terjed, de Japán esetében a korai államiság kibontakozása későbbi, az i. sz. 3–6. századra tehető. A „korai birodalmak” kifejezés nem korabeli önelnevezés: a kínai „tianxia” (az ég alatti világ), az indiai „csakravartin” (kerékforgató uralkodó) vagy a türk „kagán” titulus más-más fogalmi keretben írta le a hatalom és a fennhatóság rendjét, mint a mai „birodalom” kategória. A fejezet ezért a birodalom fogalmát heurisztikus eszközként használja: olyan, több területi egységet és eltérő identitású közösségeket hierarchikusan magába foglaló államszervezetet jelöl, amelynek központja katonai, adóztató és ideológiai eszközökkel gyakorol fennhatóságot.

**Államképződés és földrajzi keretek**

Kína esetében a korai államiság a Sárga-folyó középső szakaszán, a löszvidék termékeny, de áradásoknak kitett területein alakult ki. A Sang-dinasztia (hagyományosan kb. i. e. 1600–1046) központjai, mint a mai Anyang melletti Jinszu, dokumentált régészeti lelőhelyek: bronzedények, áldozati gödrök, orákulumcsontok és erődített települések maradtak fenn. A Sang királyság politikai szerkezete a királyi nemzetség rituális és katonai vezető szerepére épült; a király a fő- és alárendelt nemzetségek hálójában gyakorolta hatalmát, részben rokonsági, részben hódítási alapon. A Csou-dinasztia (kb. i. e. 1046–256) nem egyszerűen meghódította a Sangot, hanem új legitimációs elvet vezetett be: az ég mandátumának (tianming) tanát, amely szerint az uralkodó hatalma feltételes, és erkölcsi romlás esetén az Ég visszavonhatja. Ez az elv a későbbi kínai dinasztikus ciklusok értelmezési keretévé vált. A folyami mezőgazdaság – elsősorban a köles, majd a búza és a rizs – lehetővé tette a paraszti többlettermelést, amely a központi hatalom adóalapját képezte. A Csin (Qin) állam i. e. 221-es egyesítése a hadakozó fejedelemségek (i. e. 5–3. század) több évszázados versengése után jött létre; a Csin rövid fennállása alatt egységesítette az írást, a mértékeket, a kocsitengely-szélességet és a jogot, s ezzel a bürokratikus birodalom alapjait rakta le. A Han (i. e. 206 – i. sz. 220) ezt az örökséget tette tartóssá, a konfuciánus klasszikusok kánonná emelésével és a hivatalnoki kiválasztódás kezdeményeivel.

Indiában a korai államiság két, egymástól tipológiailag eltérő korszakra bomlik. Az Indus-völgyi civilizáció (kb. i. e. 2600–1900) városai – Harappa, Mohendzsodáro, Dholavira – a téglaépítészet, a csatornázás, a súly- és mértékegységek, valamint a pecsétnyomók egységes rendszerét mutatják. Írott jeleik azonban megfejtetlenek, és sem uralkodók, sem hadseregek, sem paloták nem azonosíthatók egyértelműen. A mai tudományos konszenzus szerint a harappai társadalom inkább városi központok laza hálózata lehetett, mintsem központosított birodalom; egyes kutatók „elsődleges államnak”, mások „korai államiság nélküli civilizációnak” tekintik. Az i. e. 2. évezred második felében a Gangesz-völgyben megjelenő védikus törzsi társadalmak (a Rigvéda világa) a törzsi főnökségekből fokozatosan királyságokká (mahádzsanapada) szerveződtek.

Az i. e. 4. századra Magadha királysága vált a legerősebbé, s ennek bázisán épült ki a Maurja-birodalom (i. e. 321–185). Asóka (ur. kb. i. e. 268–232) uralkodása alatt a birodalom a szubkontinens nagy részét lefedte, s a király a buddhista dhamma (erkölcsi törvény) hirdetésével kísérelte meg a különböző közösségek integrációját. A Gupta-birodalom (kb. i. sz. 320–550) a Maurjáknál decentralizáltabb, hűbéri jellegű uralmi rendet hozott létre, amelyben a helyi királyok és törzsi főnökök megtarthatták pozícióikat, cserébe elismerték a Gupta császári fennhatóságot.

A sztyeppén a korai államiság egészen más ökológiai és gazdasági alapra épült. A füves puszták, a folyó menti legelők és a hegyi átjárók a legeltető állattartást, különösen a lótartást tették lehetővé, de a szántóföldi mezőgazdaság csak korlátozottan volt jelen. A nomád pásztorkodás nem „fejletlenebb” a földművelésnél: a sztyeppei népek komplex gazdasági rendszert működtettek, amelyben a legelőváltás, az állatcsere, a kereskedelem és a letelepedett társadalmakkal való cserekapcsolat egyaránt szerepet játszott. Az első dokumentált nagy nomád konföderáció a xiongnu (kb. i. e. 3. század) volt, amely a kínai források szerint a San-jü (főnök) vezetése alatt a mai Mongólia és Belső-Ázsia területén egyesítette a törzseket. A xiongnu állam laza katonai-törzsi szövetség volt, amelynek hatalma a kínai határvidékre irányuló adóztatáson és a selyemút északi ágának ellenőrzésén nyugodott. A türk kaganátus (6–8. század) hasonló elven működött, de a türk feliratok (Orkhon-feliratok) már az égi kagán szakrális legitimációját is megfogalmazták. A mongolok 13. századi birodalma pedig a sztyeppei hatalomgyakorlás kései, ám legismertebb példája, amely azonban már a letelepedett világ meghódítására irányult.

Japán korai államisága a kínai kontinentális minták és a helyi törzsi hagyományok találkozásából született. A Jamato állam (kb. i. sz. 3–6. század) a Kinai-medencében, a mai Nara és Oszaka környékén alakult ki. A kínai történeti források, például a Vej-cse (i. sz. 297 körül) a „Wa” népek törzsi főnökségeiről, köztük a Jamatoi királyságról számolnak be. A japán krónikák – a Kojiki (712) és a Nihon Shoki (720) – a császári dinasztia eredetét a Napistennőig, Amateraszuig vezetik vissza, ám ezek a szövegek politikai legitimációs célból készültek, és a bennük szereplő korai uralkodók históriai hitelessége vitatott. A régészeti leletek, különösen a nagy kulcslyuk alakú sírhalmok (kofun) azt mutatják, hogy a 4–5. században a Jamato-uralkodók jelentős erőforrásokat mozgósítottak, és a közeli koreai királyságokkal is kapcsolatban álltak. A 6. században a buddhizmus hivatalos bevezetése és a kínai mintájú államszervezet fokozatos átvétele új alapokra helyezte a Jamato állam legitimitását.

### Birodalmi adminisztráció és legitimáció

A korai birodalmak adminisztrációja két szélső pólus – a központosított bürokrácia és a laza hűbéri hálózat – között mozgott. Kínában a Csin és a Han állam a központosított bürokrácia irányába tolódott el: a tartományokat a központ által kinevezett hivatalnokok igazgatták, a lakosságot nyilvántartásba vették, a munkaerőt állami kényszerszolgálatra és katonai szolgálatra rendelték. A Han császár egyszerre volt a kozmikus rend fenntartója, a főpap és a legfőbb hadúr. A Csou mandátumelméletét a Han ideológusok a konfuciánus erénytanhoz kapcsolták: a jó uralkodó a mennyei rendet tükrözte, a rossz uralkodó természeti katasztrófákat és társadalmi züllést hozott. Ez a modell a későbbi dinasztiák számára is mintául szolgált.

Indiában a Maurja-birodalom adminisztrációja a görög követ, Megaszthenész (i. e. 4–3. század) és az Arthasásztra című államelméleti munka szerint erősen bürokratikus volt: tartományi kormányzók, adószedők, felügyelők, kémek és állami monopóliumok működtek. Az Arthasásztra szerzője, Kautilja (más néven Csanakja) a királyi hatalmat a gyakorlati érdek (artha) szemszögéből elemezte; a mű azonban inkább normatív elmélet, mint a Maurja gyakorlat pontos leírása. Asóka ediktumai – sziklákra és oszlopokra vésett feliratok – a dhamma hirdetésével a királyi hatalmat erkölcsi alapra helyezték. A Gupta-korszakban a központi hatalom gyengébb volt: a helyi uralkodók, templomok és brahmana közösségek kaptak földadományokat, amelyek a központi hatalom rovására erősítették a helyi eliteket.

A sztyeppei konföderációk adminisztrációja alapvetően katonai és törzsi logikát követett. A xiongnu és a türk uralkodó hatalma a személyes követésen, a klánok közötti szövetségeken és a zsákmány, valamint a kereskedelemből származó javak elosztásán alapult. A kínai források a xiongnu tíz-, száz- és ezeres katonai egységeiről írnak, ami a hadsereg belső tagolását jelzi, de a közigazgatás nem volt területi alapú. A kagán szakrális legitimációja – a türk feliratok szerint „az Ég és a Föld által rendelt bölcs kagán” – a kínai mandátumelmélethez hasonló funkciót töltött be, de a sztyeppei politikai rendszerben a hatalomátadás gyakran a klánok közötti versengés és erőszak révén történt.

Japánban a Jamato állam adminisztrációja kezdetben a félig törzsi, félig udvari struktúrán nyugodott: a bel (foglalkozási csoportok) a császári udvart és a főnemesi családokat szolgálták, a kabane (örökletes címek) pedig a társadalmi rangot jelölték. A 7. században a Taika-reformok (645) és a Taihó-kódex (701) a kínai ritszurjó rendszert vették alapul: földet osztottak a lakosságnak, adókat vetettek ki, központi és tartományi hivatalokat állítottak fel. A japán állam azonban a kínai modellt részben átültette, részben a helyi viszonyokhoz igazította; a császár szakrális-rituális szerepe hangsúlyosabb maradt, mint a kínai uralkodó bürokratikus-irányító funkciója.

### Vallás és ideológia

A vallás a korai birodalmakban nem magánügy, hanem a politikai legitimáció és a társadalmi rend alapeleme volt. Kínában a Sang-korban az ősök és a természeti szellemek tisztelete, valamint a jóslás gyakorlata hatotta át a királyi udvart. Az orákulumcsontokra írt kérdések a király döntéseit a túlvilági erők akaratához kötötték. A Csou az Ég (tian) fogalmát emelte a legitimitás középpontjába; a kései Csou korában a konfucianizmus és a daoizmus versengő iskolái a társadalmi harmónia és a személyes műveltség kérdéseire kerestek választ. A Han császár i. e. 136-ban a konfuciánus klasszikusokat tette állami tanítássá, s ezzel a hivatalnokréteg ideológiai kiképzésének alapját teremtette meg. A buddhizmus csak a Han bukása után, a 2–4. században vált tömeges vallássá Kínában.

Indiában a védikus áldozati vallás a brahmana papi osztály tekintélyére épült, de az i. e. 6. században a buddhizmus és a dzsainizmus kihívást jelentett a brahmanizmus rituális monopóliumával szemben. Asóka a buddhista dhamma hirdetésével nem egyetlen vallást tett államvallássá, hanem egy olyan erkölcsi-etikai minimumot próbált intézményesíteni, amely a különböző vallási közösségek békés együttélését segítette. Ediktumaiban az uralkodó „az istenek kedveltjeként” (devanampiya) jelenik meg, ami a királyi hatalom szakrális átértelmezését jelzi. A Gupta-korban a hinduizmus – a puránák, a templomépítészet és a bhakti (odaadás) mozgalmainak kibontakozása révén – ismét megerősödött, és a királyi udvarok gyakran a hindu istenek, különösen Visnu és Siva földi képviselőiként ábrázolták magukat.

A sztyeppén a sámánizmus és az égkultusz (Tengri) volt az uralkodói hatalom legfőbb szakrális kerete. Az orkhoni türk feliratok a kagánt az Ég által kiválasztott vezetőként mutatják be, akinek hatalma a törzsek egységén és a katonai sikereken nyugszik. A selyemút mentén a 3–8. században a buddhizmus, a manicheizmus, a zoroasztrizmus és a nesztoriánus kereszténység is megjelent a sztyeppei és közép-ázsiai közösségekben, ám ezek a vallások nem váltották fel a helyi szakrális gyakorlatokat, inkább rétegződtek azokra.

Japánban a sintó (a „kamik útja”) kifejezés a helyi kultuszok utólagos gyűjtőneve; a korai Jamato udvar a helyi istenek (kamik) tiszteletét és a császári ház isteni eredetének mítoszát használta a hatalom megszilárdítására. A buddhizmus hivatalos bevezetése – a hagyomány szerint 552-ben vagy 538-ban, a koreai Pekcse királyságból – a kínai-koreai mintájú államszervezet átvételének része volt. A sintó és a buddhizmus a későbbi évszázadokban összefonódott, de a császári udvar rituális szerepe mindvégig megmaradt.

### Társadalmi hierarchia

A korai birodalmak társadalmai mindenütt hierarchikusan szerveződtek, de a hierarchia alapjai és merevsége eltért. Kínában a Sang és a Csou korában a nemesi nemzetségek, a fejedelmek és a hivatalnoki családok alkották az elitet; a parasztok, kézművesek és kereskedők alárendelt helyzetben voltak. Az i. e. 3. században a Csin jogi egalitarizmusa – legalábbis a büntetések terén – és a Han hivatalnoki kiválasztódás kezdetei kissé nyitottabbá tették a társadalmat, de a családi származás, a földtulajdon és a műveltség továbbra is meghatározó maradt. A rabszolgaság létezett, de a termelés túlnyomóan szabad parasztok munkáján alapult.

Indiában a varna-rend négy rendje – brahmanák (papok), ksatriyák (harcosok), vaisják (földművesek, kereskedők) és súdrák (szolgálók) – a védikus szövegekben fogalmazódott meg, ám a valóságban a társadalmi csoportok ennél sokkal tagoltabbak voltak. A dzsáti (kaszt) rendszere a helyi foglalkozási, rokonsági és rituális közösségek bonyolult hálózatát jelentette, amely az idők folyamán alakult át. A buddhizmus és a dzsainizmus a varna-hierarchia merevségét bírálta, és a spirituális érdemet a születési rang fölé helyezte, ami társadalmi mobilitási csatornákat nyitott. A Maurja-korban a királyi hatalom a kasztokon kívül álló katonai és adminisztratív elitekre is támaszkodott.

A sztyeppei társadalmakban a hierarchia elsősorban a klánok, a törzsi nemzetségek és a katonai követők közötti viszonyokban jelentkezett. A xiongnu és a türk uralkodói réteg a kagáni nemzetségből és a vele szövetséges arisztokrata klánokból állt; a köznép a szabad pásztorokból, a szolgák és hadifoglyok pedig az alávetett rétegből kerültek ki. A nomád társadalmakban a presztízsjószágok – lovak, selyem, ékszerek – birtoklása és elosztása a politikai hatalom kulcsa volt.

Japánban a korai Jamato társadalom a törzsi főnökségek (udzsik) rendszeréből nőtt ki; a főnökök (udzsi no kamik) a császári udvarban elfoglalt címek (kabane) szerint rangsorolódtak. A bel (foglalkozási csoportok) a földművesek, halászok, íjászok és kézművesek közösségeit jelentették, amelyek az udvari birtokokat szolgálták. A ritszurjó reformok után a társadalmi rangot a hivatali fokozat és a földadomány határozta meg, de a régi nemzetségi lojalitások továbbra is fontosak maradtak.

**Felemelkedés és hanyatlás**

A korai birodalmak életciklusa – felemelkedése, virágzása, majd hanyatlása – a kínai dinasztikus ciklus modelljében fogalmazódott meg a legvilágosabban. A Han-dinasztia bukása (i. sz. 220) után a birodalom három királyságra, majd számos rövid életű dinasztiára esett szét; a mandátumelmélet ezt a hanyatlást a császári erény elvesztésével magyarázta. A kínai történetírás ezt a ciklikus logikát a későbbi dinasztiákra is kiterjesztette, ami a birodalmi hanyatlásnak egyszerre kínált erkölcsi és politikai magyarázatot.

Indiában a Maurja-birodalom Asóka halála után gyorsan szétesett, részben a központi hatalom túlterjeszkedése, részben a helyi elitek ellenállása miatt. A Gupta-birodalom hanyatlását a 6. században a közép-ázsiai hun (heftalita) inváziók és a regionális királyságok megerősödése okozta. Az indiai történelemre általában jellemző a birodalmi és a regionális hatalmi szintek váltakozása: a nagy birodalmak gyakran a helyi királyságokra támaszkodva működtek, és hanyatlásukkal a helyi központok erősödtek meg.

A sztyeppei konföderációk életciklusa eltérő ritmust mutatott: a xiongnu hatalom a kínai hadjáratok, a belső viszályok és a szövetséges törzsek elpártolása miatt gyengült meg, míg a türk kaganátus 7. századi kettészakadása a birodalmi túlterjeszkedés következménye volt. A nomád birodalmak hanyatlása gyakran a klánok közötti utódlási harcokkal, a kínai adó-kifizetések megszakadásával vagy a letelepedett szomszédok katonai válaszaival függött össze.

Japánban a korai Jamato állam átalakulása nem „hanyatlás”, hanem belső átrendeződés volt: a 7. századi reformok a törzsi főnökségekből központosított bürokratikus államot hoztak létre,

amely a 8. századi Nara-korban érte el első virágkorát. A későbbi Heian-korszakban az udvari arisztokrácia, különösen a Fudzsivara család, a császári legitimitást megtartva gyakorolta a tényleges hatalmat, ami a központi állam fokozatos privatizálódásához vezetett.

Az összehasonlítás egyik tanulsága, hogy a folyami mezőgazdasági civilizációk (Kína, India) tartós intézményi alapokat teremtettek, de a birodalmi központok hatalma a helyi elitekkel kötött alkukon múlott; a sztyeppei lovasnomád hatalmak katonailag rugalmasak voltak, de kevésbé alkalmasak a területi igazgatásra; Japán pedig a kínai modell átvételével, de a helyi szakrális hagyományok megőrzésével hozott létre sajátos államszervezetet. A korai birodalmak adminisztrációja, vallási legitimációja és társadalmi hierarchiája egyaránt a hatalom koncentrációjának és a heterogén közösségek integrációjának eszköze volt, ám ezek az eszközök idővel a saját hanyatlásuk feltételeit is megteremtették.

### 37.1.1. Források és bizonytalanságok

A korai birodalmakra vonatkozó tudásunk egyenetlen forrásbázison nyugszik, és a bizonytalanságok fajtái is eltérők. Kína esetében a Sang-kor dokumentált tényei az orákulumcsontok és a bronzfeliratok, amelyeket azonban a királyi udvar szempontjából írtak, és csak a rituális-gazdasági tevékenységek egy szeletét mutatják. A hagyományos kronológia – például a Sang kezdő dátuma – a későbbi történetírói munkákon, elsősorban a Szuma Csien-féle *A történetíró feljegyzései* (Shiji) című műben foglaltakon alapul, ezért régészeti vagy statisztikai becslésnek, nem pedig pontosan dokumentált dátumnak tekintendő. A Csou mandátumelmélete utólagos ideológiai konstrukció is lehet, amelynek korai formái a bronzedények feliratain csak töredékesen jelennek meg.

India esetében az Indus-völgyi civilizáció értelmezését alapvetően korlátozza az írás megfejtetlensége. A harappai települések városias jellege régészeti tény, de a politikai szervezet – központosított birodalom, városállamok hálózata vagy papi vezetésű teokrácia – vitatott értelmezés. A védikus korszak forrásai szóbeli hagyományként hagyományozódtak, majd évszázadokkal később írták le őket; a történeti valóságtartalmukat a régészeti leletekkel való egybevetés alapján óvatosan kell kezelni. Asóka ediktumai az első szilárd, egykorú epigráfiai források a szubkontinensen, ám a bennük szereplő dhamma értelmezése a szakirodalomban vitatott: egyesek buddhista politikai ideológiának, mások univerzális etikának tekintik. A Maurja-adminisztráció részleteit illetően az Arthasásztra és Megaszthenész beszámolói egymással is feszültségben állnak, és egyik sem tekinthető semleges leírásnak.

A sztyeppei népek történetére vonatkozó ismereteink nagyrészt a kínai dinasztiatörténetekből származnak, amelyek a nomádokat a kínai birodalmi érdekek szempontjából ábrázolták. A kínai forrásokban a xiongnu politikai rendszeréről adott beszámolók – például a katonai tizedes szervezet – másodkézi, gyakran diplomatikus célzatú leírások, ezért óvatosan kezelendők. A türk feliratok a nomád önértelmezés ritka, elsődleges forrásai, de ezek is az uralkodói hatalom legitimációját szolgálták, és nem adnak teljes képet a társadalmi viszonyokról. A régészeti leletek – sírok, fegyverek, lószerszámok – a tárgyi kultúra folytonosságát és a kereskedelmi kapcsolatokat dokumentálják, de nem pótolják az írott források hiányát.

Japán korai államiságának forrásai sajátos kihívást jelentenek. A Kojiki és a Nihon Shoki a 8. században, a császári legitimitás megerősítése céljából íródott; a bennük szereplő genealógiák és események mitikus és történeti elemeket kevernek. A kínai források (Vej-cse, Hou Han-su) alapján a japán szigetvilág törzsi politikai viszonyai a 3. században rekonstruálhatók, de a „Jamatoi királyság” azonosítása a későbbi Jamato állammal vitatott. A kofun sírhalmok régészeti bizonyítékai a hatalom koncentrációját mutatják, de a halmokhoz kapcsolt uralkodók személyazonossága a hagyományos császári listákkal csak részben egyeztethető össze. A buddhizmus bevezetésének pontos dátuma (552 vagy 538) is a későbbi krónikák eltérő hagyományaiban szerepel.

### 37.1.2. Rövid összefoglaló

Kína, India, a sztyeppe és Japán korai államai különböző földrajzi-gazdasági alapokon szerveződtek: az előbbiek a folyami mezőgazdaság, a sztyeppei népek a legeltető állattartás, Japán pedig a kínai kontinentális minták átvételének bázisán. Az adminisztráció a központosított bürokrácia (Csin, Han) és a laza hűbéri hálózat (Gupta, xiongnu, türk) között mozgott; a vallási legitimáció az Ég mandátumától a buddhista dhammán és a sztyeppei égkultuszon át a japán császári eredetmítoszig terjedt. A társadalmi hierarchia mindenütt a hatalom koncentrációját szolgálta, de a kaszt, a rendi és a törzsi különbségek eltérő merevségűek voltak. A birodalmak felemelkedése és hanyatlása összefüggött a belső intézményi rugalmassággal, a külső kihívásokkal és a legitimációs elvek érvényességével. A források egyenetlensége miatt a korai államok képe gyakran a későbbi hivatalos történetírás konstrukciója.

### 37.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi-gazdasági alapokon jöttek létre a korai államok Kínában, Indiában, a sztyeppén és Japánban?

2. Hogyan igazolta a Csou-dinasztia a Sang feletti hatalmát, és miért nevezzük ezt mandátumelméletnek?

3. Milyen forrástípusokból ismerjük az Indus-völgyi civilizációt, és miért vitatott a „birodalom” jellege?

4. Hasonlítsa össze a xiongnu és a Han állam legitimációs elveit a kínai források tükrében!

5. Miért tekinthető a japán Jamato állam a kínai állammodell részleges átvételének?

## 37.2. A selyemút és a kulturális cserék

A selyemút fogalma a 19. századi német geográfus, Ferdinand von Richthofen nyomán terjedt el (1877), és eredetileg a kínai selyem nyugati irányú kereskedelmét jelölte. A mai történetírás azonban már nem egyetlen útként, hanem szárazföldi és tengeri útvonalak, oázisvárosok, kikötők, pihenőállomások és kereskedőközösségek több évszázadon át változó hálózataként tekint rá. Ez az alfejezet a hálózat működését, a rajta áramló vallási, technológiai, mezőgazdasági és járványtani cseréket, valamint a kereskedő diaszpórák szerepét tárgyalja. A korai birodalmak közötti kapcsolatokról szóló áttekintést A korai birodalmak összehasonlítása tartalmazza; itt a hangsúly a közvetítő folyamatokon van.

### 37.2.1. A szárazföldi és tengeri hálózatok

A szárazföldi úthálózat legfontosabb szakaszai a mai Északnyugat-Kína (a Tarim-medence és a Takla-Makán oázisai), a Pamír, a Fergana-völgy, Szogdia (a mai Üzbegisztán és Tádzsikisztán térsége), Transzoxánia, Észak-Irán és a Levante felé vezettek. A kínai dinasztiatörténetek, elsősorban a Shiji és a Han shu, megőrizték Csang Csien (Zhang Qian) i. e. 2. századi követjárásának történetét, amelyet a Han-udvar a jüecsik elleni szövetség keresésére indított. Ez a hagyomány dokumentáltnak tekinthető abban az értelemben, hogy a kínai udvari történetírás rögzítette; azonban a követjárás részletei és földrajzi azonosításai részben vitatottak, mert a szöveg későbbi szerkesztésen ment át. A Han-korban meginduló kínai katonai és diplomáciai

jelenlét a Tarim-medencében hozzájárult ahhoz, hogy az oázisvárosok – Dünhuang, Turfan, Kucsa, Hotan – a kereskedelem csomópontjaivá váljanak.

A szárazföldi útvonalak soha nem alkottak állandó, egységes „utat”. A forgalom a politikai viszonyoktól függően hol a Dzsungária felőli északi, hol a Tarim-medence déli peremén futó ágakat részesítette előnyben. A xiongnu, a Han, a türk, a Tang, a mongol és a Timurida hatalom időszakaiban más-más szakaszok voltak biztonságosak vagy éppen járhatatlanok. A 13–14. századi mongol birodalmi időszakot a szakirodalom egy része „Pax Mongolica” néven említi, utalva a birodalmon belüli viszonylagos mozgásszabadságra. Ez az értelmezés azonban vitatott: a mongol hódítások maguk is súlyos pusztítással jártak, és a kereskedelem biztonsága nem volt egyenletes. A fogalom használata ezért inkább a birodalmi igazgatás kereskedelemélénkítő hatását írja le, nem pedig egy békés aranykort.

A tengeri ágak a Dél-kínai-tenger, a Malaka-szoros, a Bengáli-öböl, az Arab-tenger és a Vörös-tenger között szerveződtek. Az Indiai-óceáni kereskedelem a monszunszelek ismeretére épült; a hajósok évszaktól függően váltogatták az útvonalakat. Srí Lanka, a dél-indiai kikötők (például Muzirisz, Korkai), valamint a délkelet-ázsiai kikötővárosok közvetítő szerepe jól dokumentált a régészeti anyagban: római érmék, kínai kerámia, indiai üveggyöngyök kerültek elő egymástól távoli lelőhelyeken. A kínai források a Tang- és Szong-korban már jelentős idegen kereskedőközösségekről tudósítanak Kantonban és Quanzhouban; a muszlim utazók, például Ibn Battúta 14. századi leírásaiban pedig a kínai kikötők élénk tengeri forgalma jelenik meg. A tengeri kereskedelem volumene minden bizonnyal meghaladta a szárazföldiét, de a premodern statisztikák hiánya miatt ezt csak régészeti és írott nyomokból lehet valószínűsíteni; ez a megállapítás régészeti becslésnek tekinthető.

### 37.2.2. A vallások terjedése

A selyemút hálózata nemcsak árukat, hanem vallási eszméket, szövegeket, rituális gyakorlatokat és intézményi mintákat is közvetített. A terjedés iránya azonban nem egyirányú volt: a hálózat egyszerre tette lehetővé a buddhizmus keleti, az iszlám északkeleti és a kereszténység keleti irányú terjedését, miközben helyi változatok és szinkretikus formák alakultak ki.

A buddhizmus az i. sz. 1–6. században fokozatosan jutott el Indiából Közép-Ázsián át Kínába. A korai fordítók – köztük a pártus, szogd és kusán hátterű szerzetesek – a Tarim-medence oázisaiban működő kolostorok közvetítésével ültették át a szanszkrit és gandhárai szövegeket kínaira. A 4–5. században Kumaradzsíva (Kumarajiva) tevékenysége a fordítási munka egyik csomópontja volt, és a kínai források részletesen beszámolnak róla. A Dünhuang melletti barlangtemplomok falfestményei, a Yungang és Longmen barlangszobrai régészeti és művészettörténeti dokumentációját adják a buddhizmus észak-kínai jelenlétének. Az irányzat a 4. században érte el a Koreai-félszigetet, majd a 6. században Japánt; ezekben az esetekben a kínai és koreai udvarok, illetve szerzetesi hálózatok közvetítettek. A buddhizmus terjedése nem passzív átvétel volt: kínai zarándokok, például Fa Hszien (Faxian) az 5. században, Hszüan Cang (Xuanzang) a 7. században indiai útjuk során szövegeket gyűjtöttek, és útleírásaik ma is fontos forrásai a korabeli Dél- és Közép-Ázsia ismeretének.

Az iszlám a 7. századtól két fő úton terjedt a térségben. A szárazföldi úton a muszlim hadseregek a 8. század elején érték el Transzoxániát, ahol Buhara és Szamarkand fokozatosan az iszlám tudományosság központjaivá váltak. A hódítás mellett a kereskedelem és a szúfi tanítók szerepe is meghatározó volt; a helyi lakosság áttérése évszázadokig tartó folyamat volt, amelyben a korábbi zoroasztriánus, buddhista és manicheus elemek részben beépültek a helyi iszlám gyakorlatba – ezt a szinkretizmust a mai kutatás nem „tisztátalan” iszlámként, hanem a vallási táj történeti sajátosságaként értelmezi. A tengeri úton muszlim kereskedők már a 7–8. században megjelentek a dél-indiai és kínai kikötőkben. A kínai kikötővárosokban kialakult muszlim közösségek, mecsetek

és temetők régészeti és epigráfiai nyomai – például Quanzhou sírkövein – dokumentáltnak számítanak, bár a közösségek mérete és belső szervezete vitatott.

A kereszténység keleti szír (nesztoriánus) formája a Szászánida Birodalom felől terjedt Közép-Ázsia és Kína felé. A 781-ben felállított hszian-fui sztélé (Xi'an stele) kínai és szír nyelvű felirata a kereszténység Tang-kori jelenlétének közvetlen epigráfiai dokumentuma; a felirat tartalma és az „alopeni misszió" történetisége körül vannak viták, de a sztélé létezése önmagában dokumentált tény. A 13–14. században ferences szerzetesek, köztük Giovanni da Montecorvino, utaztak a mongol udvarba és Kínába; tevékenységük nyomai a pápai levéltárakban maradtak fenn. A nesztoriánus kereszténység a 14. század után a térség nagy részén visszaszorult, és csak egyes közösségekben maradt fenn.

A selyemút hálózatán más vallási hagyományok is terjedtek: a manicheizmus Perzsiából egészen Kínáig eljutott, és a 8. században ujgur területen államilag támogatott vallássá vált; a zoroasztrizmus közép-ázsiai jelenléte a szogd közösségekben egészen a 10. századig kimutatható; a judaizmus egyes közösségei, például a Kajfengben (Kaifeng) említett zsidó közösség, szintén a kereskedelmi hálózatokhoz köthetők, bár eredetük pontos időpontja vitatott. A vallási határok gyakran átjárhatók voltak: a szogd kereskedők egyszerre tarthattak fenn buddhista, zoroasztriánus és manicheus kapcsolatokat, és a vallási hovatartozás nem jelentett automatikus politikai lojalitást.

### 37.2.3. Technológia, növények és betegségek

A technológiai cserék közül a papírgyártás terjedése az egyik legjobban dokumentált folyamat. A papír Kínában már az i. e. 2. században ismert volt, és a 8. században, a 751-es talaszi ütközetet követően – a hagyomány szerint hadifoglyok révén – jutott el a muszlim világba. Ez az elbeszélés azonban részben későbbi hagyományra épül; a papírtechnológia korábbi, fokozatos terjedése is valószínűsíthető, ezért a pontos átadási út vitatott. A selyemhernyó-tenyésztés Kínából Bizáncba történő eljutását Prokopiosz 6. századi elbeszélése őrizte meg, amely szerint szerzetesek selyemhernyó-petéket csempésztek ki; a történet valóságtartalma tudományosan vitatott, de a bizánci selyemtermelés későbbi elterjedése tény. Az iránytű, a puskapor és a nyomtatás kínai elterjedése, majd nyugati irányú továbbadása hosszabb folyamat volt, amelynek egyes lépései csak közvetett forrásokból rekonstruálhatók. A kengyel eredete különösen vitatott: egyes elméletek Kínát, mások a sztyeppei nomád népeket jelölik meg; a régészeti leletek alapján a kengyel a 4–6. században terjedt el széles körben.

A növénycserék lassan, regionális alkalmazkodással zajlottak. A Han-kori Kínában a szőlő, a lucerna, a gránátalma és a dió közép-ázsiai behozataláról a dinasztiatörténetek tudósítanak; a gyapot és a cukornád útja Dél- és Délkelet-Ázsián át vezetett. A tea Kínából terjedt nyugat felé, míg a citrusfélék, a rizs és a fűszerek a tengeri úton cseréltek gazdát. A növénytörténeti kutatások régészeti magvak, írott források és nyelvi nyomok alapján rekonstruálják ezeket a folyamatokat, de a pontos időrend gyakran bizonytalan. Nem szabad a növénycserét egyetlen „zöld forradalomként" bemutatni: a haszonnövények beilleszkedése a helyi gazdálkodásba nem automatikus volt, hanem a termelők tudásától és a helyi ökológiai viszonyoktól függött.

A betegségek cseréje a selyemút hálózatának legsúlyosabb következményei közé tartozott. A Jusztinianoszi pestis (541–542) és a 14. századi fekete halál (1346–1353) terjedését a kutatás a baktérium (Yersinia pestis) közép-ázsiai törzsvonalaihoz köti; a genetikai vizsgálatok megerősítették, hogy a kórokozó vadrágcsáló-populációkból ered, és kereskedelmi útvonalakon terjedt. Az útvonal részletei azonban vitatottak: a fekete halál Európába vezető útja kapcsán egyes kutatók a szárazföldi, aranyhordai és krími kikötőket, mások a tengeri útvonalakat hangsúlyozzák. A himlő, a kanyaró és a malária terjedése szintén összefüggött a népmozgásokkal, de a premodern járványok

áldozatszámaira csak széles sávú, módszertanilag bizonytalan becslések léteznek. A járványok demográfiai hatása ezért régészeti és genetikai kutatásokkal együtt is nehezen számszerűsíthető.

### 37.2.4. Kereskedő diaszpórák

A selyemút működésében meghatározó szerepet játszottak azok a közösségek, amelyek tagjai tartósan távol éltek származási helyüktől, és hálózatszerűen szervezték a kereskedelmet. A „diaszpóra” szó modern fogalom; a korabeli közösségek nem feltétlenül alkottak egységes etnikai csoportot, és lojalitásuk egyszerre kötődött a helyi uralkodóhoz, a vallási közösséghez és a rokoni hálózathoz. Használata ezért történeti értelemben pontosításra szorul.

A szogdok a 4–8. század között a szárazföldi kereskedelem legismertebb közvetítői voltak. A Dünhuang közelében felfedezett szogd levelek (4. század) régészeti leletként dokumentálják a Szogdiából Kínába vezető kereskedelmi kapcsolatokat, hitelügyleteket és családi hálózatokat. A szogd közösségek jelen voltak a kínai fővárosokban, a Tarim-medence oázisaiban és a mongóliai sztyeppén is; írásuk, a szogd ábécé, közvetítő szerepet játszott a későbbi ujgur és mongol írásbeliség kialakulásában. A szogdok vallási sokszínűsége jól mutatja, hogy a kereskedői identitás nem zárta ki a buddhista, zoroasztriánus, manicheus vagy éppen nesztoriánus hovatartozást.

A muszlim kereskedők a 7. századtól kezdve fokozatosan átvették a tengeri útvonalak közvetítését. Az Indiai-óceán nyugati medencéjében arab és perzsa, keleti medencéjében indiai és délkelet-ázsiai muszlim közösségek működtek. A kínai kikötőkben kialakult muszlim negyedek létezését a kínai források és a régészeti maradványok egyaránt alátámasztják; a 9. századi Kantonban és a 11–14. századi Quanzhouban kialakult közösségek mérete azonban csak becsülhető. A muszlim kereskedők nemcsak az iszlámot, hanem a könyvelési, hajózási és jogi gyakorlatokat is közvetítették.

Az örmény és zsidó kereskedők jelenléte a szárazföldi útvonalakon részben írott, részben közvetett forrásokból ismert. A 9. századi Ibn Khordadbeh által említett „Radhanita” zsidó kereskedők hálózatának kiterjedése vitatott: egyes kutatók valóságos, Európától Kínáig érő hálózatot látnak benne, mások inkább irodalmi toposzként értelmezik. A bizonyítékok hiányosak, ezért a Radhaniták szerepét óvatosan kell kezelni. Az örmény kereskedők a későbbi századokban, különösen a 17. századi iráni selyemkereskedelemben, ismét meghatározóvá váltak.

A kínai kereskedők a tengeri útvonalakon, különösen a 10. századtól, egyre nagyobb számban jelentek meg Délkelet-Ázsiában, majd a 15. századi Ming-kori expedíciók idején átmenetileg állami támogatást is kaptak. A kínai források a „Nanjang” (Déltenger) kereskedelméről, a kikötői adókönyvek pedig a hajóforgalom szerkezetéről adnak képet. A 15. század után a kínai állam visszafogta a tengeri terjeszkedést, de a délkelet-ázsiai kínai közösségek fennmaradtak, és a későbbi modern diaszpórák előzményeivé váltak. Ezt a folytonosságot azonban nem szabad visszavetíteni: a korabeli kínai közösségek nem modern nemzeti alapon szerveződtek, hanem rokoni, nyelvjárási és vallási kötelékek mentén.

A diaszpórák kulturális közvetítő szerepe a hétköznapi gyakorlatokban is megmutatkozott: étkezési szokások, öltözködés, nyelvek, írásrendszerek és vallási rituálék cseréltek gazdát. A szogdok által közvetített zenei és táncos elemek, a muszlim konyha fűszerhasználata, a buddhista kolostori építészet formái mind a hálózat hosszú távú hatását jelzik. A kultúrák közötti érintkezés nem mindig volt konfliktusmentes: a kikötővárosokban előfordultak idegenellenes zavargások, például a 8. század végi Kantonban, amelyekről kínai és arab források is beszámolnak. Az ilyen eseményeket a források eltérően értelmezik, és a modern kutatás is vitatja az okokat.

### 37.2.5. Források és bizonytalanságok

A selyemút történetének forrásai rendkívül egyenlőtlenek. A kínai dinasztiatörténetek, útleírások (például Fa Hszien, Hszüan Cang, Ibn Battúta), muszlim földrajzi művek és krónikák írott anyagot nyújtanak; a régészeti leletek – hajóroncsok, kerámia, érmék, szogd levelek, sírkövek, barlangtemplomok – pedig a mindennapi élet nyomait őrzik. Az epigráfiai emlékek, mint a hszian-fui nesztoriánus sztélé vagy a quanzhoui muszlim feliratok, közvetlen dokumentumok. A genetikai kutatások a járványtörténetben, a növénytörténetben és a népmozgások rekonstruálásában váltak egyre fontosabbá.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. A „selyemút” fogalma modern konstrukció, és a kortárs szereplők nem ezt a kategóriát használták. A kereskedelem volumenére nincs megbízható premodern statisztika; a régészeti elterjedési térképekből csak közvetett következtetések vonhatók le. A technológiai transzferek időpontjai gyakran későbbi elbeszélésekre épülnek, és az átadás pontos módja vitatott. A vallási terjedés esetében a források többnyire a tanult elit nézőpontját tükrözik, míg a többségi gyakorlatokról keveset tudunk. A betegségterjedés útvonalait a genetikai adatok pontosítják, de a régészeti minták hiányosak, és az áldozatszámok becslései széles sávban mozognak. Végül a szóbeli hagyományok – például a selyemhernyó-csempészés története vagy egyes közösségi eredetmondák – történeti értéke abban áll, hogy megmutatják, miként emlékezett egy-egy közösség a maga közvetítő szerepére, de ezeket nem szabad tényszerű beszámolóként kezelni.

### 37.2.6. Rövid összefoglaló

A selyemút szárazföldi és tengeri hálózatai a Han-kortól a kora újkorig kötötték össze Kelet-Ázsiát, Dél-Ázsiát, Közép-Ázsiát és a Mediterráneumot. A hálózaton a buddhizmus, az iszlám és a nesztoriánus kereszténység, valamint a manicheizmus és más vallási hagyományok terjedtek, helyi szinkretikus formákat hozva létre. A technológiai cserék közül a papír, a selyem, az iránytű és a kengyel, a növények közül a szőlő, a lucerna, a gyapot és a tea terjedése emelhető ki; ugyanakkor a hálózat a járványok, köztük a pestis terjedését is elősegítette. A kereskedő közösségek – szogdok, muszlimok, örmények, zsidók, kínaiak – a kereskedelem motorjai és a kulturális közvetítés hordozói voltak. A selyemút története a kölcsönös, de nem mindig egyenlő érintkezések története; a fogalom modern konstrukciója miatt a múltban nem volt egységes, állandó útvonal, hanem változó hálózat.

### 37.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen értelemben tekinti a mai történetírás a selyemutat hálózatnak, és miért nem egyetlen útnak?

2. Milyen források támasztják alá a buddhizmus, az iszlám és a nesztoriánus kereszténység terjedését, és hol vannak a bizonytalanságok?

3. Hogyan rekonstruálja a kutatás a technológiai és növénycseréket, és miért vitatott egyes transzferek időpontja?

4. Milyen szerepet játszottak a kereskedő diaszpórák, és miért problematikus a „diaszpóra” fogalom visszavetítése a premodern korra?

5. Milyen genetikai és régészeti bizonyítékokra támaszkodik a járványtörténet, és miért maradnak bizonytalanok az áldozatszámok?

## 37.3. A nomád és letelepedett társadalmak

A sztyeppei nomadizmus és a letelepedett államok kapcsolata a tág értelemben vett Kelet- és Közép-Ázsia történetének egyik leghosszabb időtávot átfogó tematikája. Az alábbi alfejezet a Kr. e. 1. évezredtől a kora újkorig terjedő időszakra összpontosít, de a modern kori örökséget is érinti. A nomád és letelepedett társadalmak kölcsönhatását nem egyszerű kettősségként, hanem egymást alakító, gyakran átjárható viszonyrendszerként tárgyalja.

A sztyeppei nomadizmus gazdasági alapja a legeltető állattartás volt: a lovak, juhok, kecskék, tevék és szarvasmarhák tartása, valamint az évszakos vándorlás a legelők és vízforrások között. Ez a mobilitás nem a rendszertelenség jele volt, hanem a száraz, kontinentális éghajlathoz való alkalmazkodás dokumentált formája. A régészeti leletek – például a pazyryki kurgánok vagy a mongóliai és belső-ázsiai temetkezések – azt mutatják, hogy a korai lovas népek összetett tárgyi kultúrával, fémmegmunkálással és távolsági kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek. A társadalmi szerveződés nemzetségek, klánok és törzsszövetségek köré épült, ám a modern kutatás hangsúlyozza, hogy a „törzs” kifejezés a 19–20. századi európai kategória, amelyet nem lehet problémamentesen visszavetíteni a premodern viszonyokra. A belső-ázsiai népek önmagukat gyakran uralkodóházakhoz, területi csoportokhoz vagy vallási-politikai közösségekhez kötötték, nem pedig a mai értelemben vett „népekhez”.

A nomád birodalmak kialakulása a Kr. e. 3. századtól dokumentálható. A xiongnu törzsszövetség a kínai források szerint egységes politikai hatalomként jelent meg a Han-dinasztia északi határánál. A kínai dinasztiatörténetek – elsősorban Sima Qian műve – dokumentált tényként számolnak be a xiongnu uralkodó, a shanyu szerepéről, a hadseregről és a kínai adófizetésről, ám a leírások erősen a kínai udvari nézőpontot tükrözik. A régészeti becslések szerint a xiongnu központi területe a mai Mongólia területén lehetett, de a birodalom kiterjedése és etnikai összetétele vitatott értelmezés. A későbbi türk és ujgur kaganátusok a 6–9. században hasonló módon szervezték meg a sztyeppei térséget. Az orhoni rovásfeliratok a türk elitek saját szövegei, amelyek dokumentált tényként mutatják be a kagán hatalmát, a hadjáratokat és a szövetségi politikát. A mongol birodalom a 13. században egyedülálló módon területileg kiterjedt, letelepedett térségekre is kiterjedő államot hozott létre; ez a folyamat a korabeli források – például a mongolok titkos története, a perzsa és kínai krónikák – alapján részben rekonstruálható, de a hódítások demográfiai hatásai máig erősen vitatottak.

A nomád birodalmak működésének egyik kulcsa a kereskedelem és a hadviselés összekapcsolása volt. A selyemút nem egyetlen kiépített út volt, hanem útvonalak hálózata, amelyben a sztyeppei közvetítők szerepe meghatározó lehetett. A nomád csoportok nem csupán „közvetítettek”, hanem maguk is fogyasztói és termelői voltak a távolsági kereskedelemnek: lovakat, állati termékeket, szőrméket és rabszolgákat cseréltek textíliára, fémekre, fegyverekre és gabonára. A letelepedett államok – Kína, Perzsia, a későbbi iszlám birodalmak – gyakran nem egyszerűen „kereskedtek”, hanem adóval, ajándékkal, házassági szövetségekkel vagy katonai fenyegetéssel igyekeztek fenntartani a határ menti stabilitást. A kínai forrásokban az adófizetés gyakran „ajándékként” jelenik meg, ami emlékezetpolitikai és udvari reprezentációs kérdés is. A hadviselésben a lovas íjászat, a gyors mozgás és a színlelt visszavonulás taktikája olyan előnyt jelentett, amelyet a letelepedett államok nehezen tudtak kiegyenlíteni. Ugyanakkor a nomád seregek sem voltak mindig egységesek: belső riválisok, klánviszályok és logisztikai nehézségek korlátozták őket.

A letelepedett államok válaszai változatosak voltak. Kína a Han-kortól kezdve falakat, helyőrségeket és határpiacokat épített, de a „nagy fal” mai képe a későbbi dinasztiák – különösen a Ming – munkája. A kínai külpolitika a „megbékítés és ellenőrzés” (heqin) eszközével élt: házassági szövetségek, címadományok és privilégiumok révén próbálta a nomád vezetőket a császári központba integrálni vagy legalább semlegesíteni. Ez a politika nem a nomádok „civilizálását” szolgálta elsősorban, hanem a határ biztonságát. A muszlim perzsa és török államok hasonló

módon működtek: a szeldzsukok, a karahánidák és a későbbi timurida államok éppen a sztyeppei és letelepedett hagyományok ötvözéséből alakultak ki. A Mongol Birodalom utódállamai – az Arany Horda, a Csagatáj ulusz, a Jüan-dinasztia – olyan hibrid rendszerek voltak, amelyekben a nomád katonai elit és a letelepedett adminisztráció együtt létezett.

A kulturális és vallási kölcsönhatás mély nyomokat hagyott. A buddhizmus a 4–6. századtól terjedt a sztyeppei térségben, és a türk, ujgur, majd mongol elitek körében is szerepet kapott. Az ujgur kaganátus a 8–9. században a manicheizmust is támogatta. Az iszlám a 8. századtól kezdve fokozatosan beépült a közép-ázsiai és sztyeppei társadalmakba, és a 10–14. században a török nyelvű dinasztiák révén vált a térség meghatározó vallásává. A nesztoriánus kereszténység jelenléte a mongol korban dokumentált, de a későbbiekben visszaszorult. A technológiai transzferek közé tartozik a kengyel elterjedése, a nyereg és a fegyverzet fejlődése, valamint a sztyeppei és letelepedett mezőgazdasági eljárások keveredése. A letelepedett civilizációk írásrendszerei – kínai, szogd, ujgur, tibeti, arab – időnként a nomád elitek adminisztrációjában is megjelentek, ami az írásbeliség és a hatalom összefonódását mutatja.

A „barbár” és „civilizált” fogalmak kritikája a modern történetírás egyik alappillére. A kínai forrásokban a „hu”, „rong”, „di” és „yi” kategóriák nem egyszerű etnikai vagy faji megjelölések voltak, hanem politikai-kulturális pozíciót jelöltek: azt, hogy egy csoport elfogadta-e a császári udvar rituális rendjét. A görög „barbarosz” a nem görög nyelvűeket jelölte, és éppen a nyelvi különbségből eredeztetett. A perzsa és muszlim források hasonlóan hierarchizáltak: a sztyeppei népeket gyakran „vadnak”, „rendetlennek” vagy „hitetlennek” ábrázolták, miközben a nomád államok maguk is kialakították saját hatalmi legitimációjukat. A 19–20. századi európai történetírás ezeket a forrásokat gyakran kritikátlanul vette át, és a nomád népeket „természeti népekként” vagy „pusztító hordákként” jellemezte. Ez az orientalista és eurocentrikus keret azt a benyomást keltette, hogy a letelepedett civilizációk eleve magasabb rendűek, a nomád társadalmak pedig fejlődési zsákutcák. A mai tudományos konszenzus ezt a szembeállítást elutasítja: a nomadizmus a sztyeppei ökológiai környezethez való sikeres alkalmazkodás volt, saját politikai intézményekkel, jogszokásokkal és kulturális értékekkel. A „civilizáció” fogalma maga is történetileg változó, és használata gyakran normatív, kirekesztő funkciót töltött be.

Ugyanakkor nem szabad a nomád társadalmakat idillikus közösségekként bemutatni. A sztyeppei társadalmakban is létezett társadalmi egyenlőtlenség, rabszolgaság, klánhierarchia és erőszakos konfliktus. A nomád birodalmak gyakran éppen a letelepedett térségekből származó adó és kereskedelem révén tudták fenntartani az elitek hatalmát, ami függőséget is teremtett. A mongol hódítások a 13. században dokumentált pusztítást okoztak: városok égtek le, öntözőrendszerek pusztultak el, és a korabeli krónikák – például a bagdadi ostromról vagy a közép-ázsiai városok lerombolásáról szóló beszámolók – tömeges erőszakról számolnak be. Ugyanakkor a számok és a pusztítás mértéke vitatott értelmezés: a modern történészek egy része szerint a muszlim források túloznak, mások szerint a demográfiai visszaesés hosszú távú volt. A Mongol Birodalom ugyanakkor a Pax Mongolica időszakában a kereskedelem és a diplomáciai kapcsolatok bővülését is hozta, ami azt mutatja, hogy a nomád hódítások nem egyszerűen „rombolást”, hanem új átrendeződést is jelentettek.

A nomád és letelepedett társadalmak közötti határ nem volt éles. A határvidékeken kevert gazdasági formák alakultak ki: fél-nomád csoportok, akik részben földműveléssel, részben állattartással foglalkoztak. A kínai forrásokban szereplő „kevert” népek, a közép-ázsiai oázisvárosok lakói és a sztyeppei peremvidékek közösségei gyakran váltottak identitást, nyelvet és vallást. A türkizáció Közép-Ázsiában részben éppen a sztyeppei és letelepedett csoportok hosszú távú együttélésének következménye volt. A mongol kor után a kazak, üzbég és más török nyelvű népek kialakulása sem egyetlen „etnikai” folyamat volt, hanem politikai, gazdasági és kulturális törésvonalak mentén szerveződő, több évszázados folyamat. A 16–18. századi kazak kánságok, a buharai emírség, a hivai és kokandi kánság mind olyan államok voltak, amelyekben a sztyeppei

nomád elit és a letelepedett, gyakran perzsa vagy türk nyelvű városi lakosság együtt élt. Az orosz és kínai birodalmi terjeszkedés a 17–19. században ezeket a hibrid rendszereket fokozatosan integrálta vagy számolta fel, de a nomád gazdálkodás és társadalmi szerveződés nyomai a 20. század elejéig megmaradtak.

A modern kori fejlemények is a nomád–letelepedett viszony örökségét mutatják. A szovjet kollektivizálás és a kínai állami intézkedések a 20. században erőszakosan átalakították a nomád gazdálkodást, sok helyütt letelepítésre kényszerítették a pásztornépeket, és felszámolták a hagyományos legeltetési rendszereket. Mongóliában a kommunista korszak a nomád szarvasmarha-tartást kollektív gazdaságokba szervezte, de a legeltető életmód részben fennmaradt. A posztszovjet és poszt-kommunista időszakban a nomadizmus egyes elemei újraéledtek, de a környezeti változások, a bányászat és a piaci integráció új kihívásokat hozott. A nomád múlt emlékezetpolitikai szerepe ma is él: Mongóliában Dzsingisz kán a nemzeti identitás központi alakja, míg a kínai hivatalos történetírás a mongol uralmat a „belső” dinasztiák egyikeként tárgyalja, nem pedig idegen hódításként. Ez is mutatja, hogy a nomád és letelepedett múlt értelmezése nem csupán történettudományi kérdés, hanem jelenkori politikai diskurzusok tétje is.

Összefoglalva: a sztyeppei nomadizmus nem a „civilizáció” ellentéte volt, hanem a belső-ázsiai ökológiai és társadalmi viszonyokra adott sajátos, alkalmazkodó válasz. A nomád birodalmak – a xiongnutól a mongolokig – politikai és katonai szervezettségük révén hosszú időn át alakították a letelepedett államok sorsát. A kereskedelem és a hadviselés összefonódott, a határvidékek pedig kevert, átjárható zónák voltak. A „barbár” és „civilizált” ellentétpár forrásaink ideológiai konstrukciója, amelyet a modern történetírás kritikával kezel. A nomád és letelepedett társadalmak viszonya tehát nem hódítások egyszerű láncolata, hanem kölcsönös függőségek, cserék, konfliktusok és alkalmazkodások bonyolult szövete.

### 37.3.1. Források és bizonytalanságok

A nomád társadalmak történetének rekonstrukcióját alapvetően nehezíti, hogy írott forrásaik ritkák, és azok is gyakran a letelepedett szomszédok – kínai, perzsa, görög, muszlim – szerzőitől származnak. A kínai dinasztiatörténetek, például Sima Qian műve, dokumentált tényként rögzítik a határ menti eseményeket, de a szerzők udvari szempontból írtak, és a nomád csoportokat gyakran a „barbár” kategóriákba sorolták. A türk rovásfeliratok – az orhoni emlékek – kivételesek, mert a nomád elitek saját hangját szólaltatják meg, ám a feliratok is hatalmi propagandát képviselnek, nem semleges beszámolók. A mongolok titkos története a mongol uralkodóház belső narratívája, amely a hódításokat legitimálja. A régészeti leletek – kurgánok, sírmellékletek, településnyomok – fontosak, de a régészeti becslések a népességre, a gazdasági teljesítményre és a politikai kiterjedésre gyakran széles sávban mozognak. A szóbeli hagyományok – például a kazak és mongol epikus költészet – hordozhatnak történeti emlékeket, de ezek időbeli mélysége és tényszerűsége módszertanilag bizonytalan.

A tudományos konszenzus ma elutasítja a nomád társadalmak „primitív” vagy „parazita” jellegét, de a nomád birodalmak politikai szerkezetéről, a vezetők hatalmának korlátairól és a letelepedett államokhoz fűződő viszony jellegéről továbbra is viták folynak. A xiongnu és a későbbi európai hunok közötti kapcsolat vitatott értelmezés: egyes kutatók régészeti és nyelvi párhuzamokat látnak, mások ezt módszertanilag elégtelennek tartják. A mongol hódítások demográfiai hatásairól nincs egyetértés: a korabeli krónikák áldozatszámai gyakran túlzóak, a modern becslések pedig a források kritikai értékelésétől függően nagyságrendileg eltérhetnek. A „barbár” fogalom kritikája a posztkoloniális és globalis történetírásban erős konszenzus, ám a fogalom történeti változásait és az egyes forrásokban megjelenő jelentésárnyalatokat továbbra is elemzik.

### 37.3.2. Rövid összefoglaló

A sztyeppei nomadizmus a száraz belső-ázsiai környezethez alkalmazkodó, legeltető állattartásra épülő életmód volt, amely saját politikai szerveződést, hadviselést és kereskedelmi hálózatokat hozott létre. A nomád birodalmak – a xiongnu, türk, ujgur, mongol és későbbi kazak kánságok – nem egyszerűen „barbár" hódítók voltak, hanem komplex államok, amelyek a letelepedett civilizációkkal adó, kereskedelem, szövetség és konfliktus révén kapcsolódtak. A kereskedelem és a hadviselés összefonódott: a selyemút mentén a sztyeppei közvetítők szerepe meghatározó volt. A letelepedett államok falakkal, adófizetéssel, házassági szövetségekkel és katonai reformokkal válaszoltak. A határvidékeken kevert, átjárható társadalmak alakultak ki. A „barbár" és „civilizált" ellentétpár a források ideológiai konstrukciója, amelyet a modern történetírás kritikával kezel; a nomád és letelepedett társadalmak viszonya kölcsönös függőségek és cserék bonyolult szövete volt.

### 37.3.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen ökológiai és gazdasági alapjai voltak a sztyeppei nomadizmusnak, és miért nem tekinthető „rendszertelen" vándorlásnak?
2. Hogyan működtek a nomád birodalmak politikai és katonai intézményei a xiongnu, a türk és a mongol példán keresztül?
3. Miért problematikus a „barbár" és „civilizált" fogalmak használata a nomád és letelepedett társadalmak leírására?
4. Milyen kölcsönhatások jellemezték a nomád és letelepedett államok közötti határvidékeket, és miért nem volt éles a határ?
5. Hogyan befolyásolta a nomád múlt a modern kori államok – például Mongólia, Kazahsztán vagy éppen Kína – identitását és emlékezetpolitikáját?

## 37.4. A vallások terjedése és a birodalmi identitások

### 37.4.1. Vallások, intézmények és birodalmi identitások

A Kelet- és Közép-Ázsia történetét átszövő vallási hagyományok – a hinduizmus, a buddhizmus, a konfucianizmus, a daoizmus, az iszlám és a sintó – nem csupán hitelvek halmazai voltak, hanem intézményesült társadalmi gyakorlatok, politikai legitimációs eszközök és birodalmi identitások formálói. Határaik gyakran elmosódtak, tanításaik egymásba fonódtak, és az uralkodók sokszor egyszerre több hagyományt is támogattak vagy ellenőriztek. A vallási közösségek időnként autonóm intézményi hálózatokat építettek ki, máskor szorosan összefonódtak az államhatalommal; a birodalmi udvarok pedig hol türelmi politikával, hol erőszakos homogenizálással igyekeztek a sokféleséget kormányozni. Ez az alfejezet a vallások terjedésének társadalmi és politikai mechanizmusait, az egyes hagyományok intézményi szerepét, valamint a vallási tolerancia és konfliktus mintázatait vizsgálja a régió kiemelt államaiban, az ókortól a 21. század elejéig.

#### 37.4.1.1. A hindu és buddhista univerzum: áldozat, királyság és szerzetesi hálózat

A dél-ázsiai hagyományok közül a **hinduizmus** nem egyetlen alapítóhoz kötődő vallási rendszer, hanem a védikus áldozati kultúrából (i. e. 2. évezredtől), a brahmanikus rituális szakértői hagyományból, valamint a bhakti (ájtatos odaadás) mozgalmakból (i. sz. 6–17. század) összefonódó gyakorlatok és iskolák halmaza. A védikus korszakban a *brahmin* papi csoportok a rituális tudás letéteményeseiként szoros kapcsolatba kerültek a törzsi és korai állami elitekkel; a

Maurja- és Gupta-birodalom idején a brahmanikus udvari rituálék, a *dharma* (kozmikus rend, kötelesség) eszméje és a királyi áldozatok együttesen legitimálták az uralkodói hatalmat. A Gupta-korban (kb. 320–550) a klasszikus szanszkrit irodalom, a puránák és a templomépítészet egységes vallási keretbe foglalta a sokféle helyi istenségkultuszt, ami a regionalizált hindu királyságok – például a dél-indiai Csola birodalom (9–13. század) – ideológiai alapjául is szolgált. A Csola uralkodók Siva- és Visnu-templomok alapításával, brahmin települések (*brahmadéja*) létesítésével és a tamil bhakti költészet udvari támogatásával egyszerre építették a birodalmi presztízst és a helyi társadalmi rendet; a templomok gazdasági központokká, földbirtokos intézményekké váltak, amelyek a mezőgazdasági többlet újraelosztásában is szerepet játszottak.

A **buddhizmus** az i. e. 5. század körül a Gangesz-völgyben, a védikus rituális renddel szemben megfogalmazott megváltástanításként jelent meg, és szerzetesi közösségek (*szangha*) köré szerveződött. A Maurja uralkodó, Asóka (i. e. 268–232) feliratai – amelyeket sziklákra és oszlopokra vésetett – a *dharma* állami ideológiájaként hirdették a vallási türelmet, az erőszakmentességet és a jótékonyságot; a buddhista szerzetesrend támogatása mellett más vallási közösségeknek is adományozott. Asóka példája azt mutatja, hogy a buddhizmus korai birodalmi szerepe nem kizárólagosságon, hanem a vallási mező állami felügyeletén és a királyi erkölcsi példamutatáson alapult. A buddhizmus a selyemút mentén és a tengeri kereskedelem útvonalain terjedve a Kusán Birodalmon (1–3. század) és a Tarim-medence oázisvárosain át érte el Kínát, majd Közép-Ázsiát, Koreát és Japánt. A Kusán uralkodó, Kaniska támogatta a szanszkrit buddhista irodalmat és a Gandhára-vidéki művészetet; az itt kialakult hellenisztikus-buddhista ikonográfia a Buddha-ábrázolás elterjedésének egyik fontos állomása volt. A buddhista szerzetesi hálózat – kolostorok, sztúpák, zarándokhelyek – intézményi értelemben a kora középkori Ázsia egyik első transzregionális hálózata lett, amely kereskedőkkel, diplomáciai küldöttségekkel és tudósokkal együtt utazott.

A himalájai térségben a **tibeti buddhizmus** (a 7–11. században indiai és kínai hatásokból formálódó vadzsrajána irányzat) a tibeti birodalom (7–9. század) hanyatlása után a szakrális királyság és a kolostori egyetemek sajátos rendszerét hozta létre. A **Nepál** területén a hindu kasztrend és a buddhista *vihára* hagyomány évszázadokon át párhuzamosan élt; a Licchavi- és Malla-kori királyságokban a királyt gyakran Visnu megtestesítőjeként tisztelték, miközben a buddhista szerzetesi közösségek a városi kultúra és az írásbeliség fontos hordozói voltak. **Bhutánban** a 17. században Zhabdrung Ngawang Namgyal egyesítette a völgyeket, és a tibeti buddhista *Drukpa Kagylü* iskola államvallássá tételével olyan teokratikus monarchiát alapozott meg, amelyben a szerzetesi elit és a világi hivatalnokok kettős adminisztrációja a modern korig meghatározta az államszervezetet. A bhutáni eset jól mutatja, hogy a buddhista intézmények nem csupán vallási, hanem adóztatási, jogszolgáltatási és katonai funkciókat is betölthettek.

#### 37.4.1.2. A kínai vallási-erkölcsi rend: konfucianizmus, daoizmus és a buddhista állam

A kínai birodalmi hagyományban a **konfucianizmus** elsősorban nem teista vallásként, hanem társadalmi-etikai és államigazgatási tanításként intézményesült. A Konfuciusz (i. e. 551–479) és tanítványai nevéhez fűződő írások a *ren* (emberségesség), a *li* (rítusok, szertartásrend), a *xiao* (gyermeki tisztelet) és az erényes hivatalnok eszménye köré épültek. A Han-dinasztia (i. e. 206 – i. sz. 220) udvara a konfuciánus kánont tette a birodalmi vizsgarendszer és a hivatalnokréteg képzésének alapjává; a császár az „Ég fia” (*tianzi*) szerepében kozmikus közvetítőként jelent meg, akinek erényessége biztosította az Ég, az ember és a természet közötti harmóniát. A konfuciánus államideológia azonban soha nem zárta ki a többi hagyományt: a császári udvarok gyakran egyidejűleg végeztettek konfuciánus állami áldozatokat, daoista halhatatlansági rítusokat és buddhista üdvözítő szertartásokat.

A **daoizmus** gyökerei a kínai népi vallásosságba, a *yin-yang* és *qi* kozmológiába, valamint a halhatatlanságra törekvő technikákba nyúlnak. A *Dào dé jīng* (Lao-ce nevéhez kötött, i. e. 4–3. századi szöveg) és a *Zhuangzi* filozófiai alapvetései mellett a daoizmus intézményes formái a Han-kor végétől jelentek meg: a Mennyei Mesterek mozgalma (2. század) szervezett papságot, közösségi rítusokat és laikus erkölcsi kódexeket hozott létre. A Tang-dinasztia (618–907) a Lao-cétől való származás mítoszát felhasználva a daoizmust szinte államvallássá emelte, miközben a buddhista kolostorok is virágoztak. A daoista egyház intézményei – kolostorok, szent hegyek, beavatási vonalak – a lokális közösségek rituális szolgáltatóiként épültek be a birodalmi társadalomszerkezetbe, és időnként ellenállási mozgalmak keretéül is szolgáltak (például a Sárga Turbános felkelés a Han-kor végén).

A **buddhizmus kínai befogadása** (1–6. század) a vallási transzfer és a kulturális fordítás hosszú folyamata volt. A kolostorok előbb a kínai családi renddel ütköző intézményeknek tűntek – a szerzetesi nőtlenség és a „család elhagyása" ellentmondott a konfuciánus gyermeki tisztelet normájának –, ám fokozatosan alkalmazkodtak a birodalmi keretekhez. A Sui- és Tang-korban a buddhista egyház hatalmas földbirtokos intézménnyé vált, amely adómentes birtokai révén versengett a világi hatalommal; az állam ezért időnként szekularizációs hullámokkal és üldözéssel szabályozta. A 845-ös nagy Tang-kori buddhista üldözés – amelyben a hivatalos feljegyzések szerint több ezer kolostort zártak be vagy romboltak le, és sok tízezer szerzetest kényszerítettek világi életre – nem a vallási intolerancia kizárólagos megnyilvánulása volt, hanem elsősorban gazdasági és államérdekű intézkedés. Ezt a dokumentált eseményt a kínai történetírás hagyományosan a buddhista intézményi hatalom elleni fellépésként értelmezi, bár a pusztítás mértékéről és a helyi végrehajtásról viták folynak. A kínai buddhista iskolák – a Csingtu (Tiszta Föld), a Csan (zen) és a Tientaj – a Tang után már nem alkottak egységes államegyházat, hanem a helyi társadalomban élő, laikus közösségekkel összefonódó gyakorlati hálózatként működtek.

#### 37.4.1.3. Az iszlám terjedése és a birodalmi udvarok

Az **iszlám** a 7. századi arab hódításokat követően érte el a térség nyugati peremét; Transzoxánia és a Tarim-medence oázisvárosai a 8. századra kerültek muszlim uralom alá. A közép-ázsiai városok – Buhara, Szamarkand, Hiva, Kokand – a 9–16. század között a muszlim tudományosság, a szúfi rendek és a karaván kereskedelem központjaivá váltak. A szúfi testvériségek (*tarīka*) különösen fontos szerepet játszottak az iszlám helyi terjedésében: a szúfi mesterek és szentélyeik a nomád és letelepedett közösségek közötti vallási közvetítők lettek, gyakran a törzsi identitásokat is integrálva. A Kazak Kánságban (15–18. század) az iszlám szunnita (hanafita) formája fokozatosan vált a kánság legitimációs keretévé, bár a nomád gyakorlatban a sztyeppei szokásjog (*adat*) és a muszlim törvény (*saría*) hosszú ideig párhuzamosan élt. A Buharai Emírségben a 18–19. században a vallási elit (ulama) és a szúfi rendek erős intézményi hatalommal rendelkeztek; a madraszák oktatási hálózata a közép-ázsiai muszlim identitás újratermelésének kulcsa volt.

A **Mogul Birodalomban** (1526–1857) az iszlám udvari vallásként működött, de a császárok valláspolitikája ingadozott. Akbar (1556–1605) a birodalmi integráció érdekében a vallási türelem politikáját hirdette: eltörölte a nem muszlim alattvalókra kivetett fejadót (*dzsizja*), udvarába hívott hindu, muszlim, dzsaina, keresztény és zoroasztriánus tudósokat, és saját szinkretikus udvari vallásfilozófiát (*Dín-i Iláhí*) kísérletezett ki. Utóda, Aurangzeb (1658–1707) ezzel szemben a szunnita ortodoxia felé fordult, visszaállította a dzsizját, és a hindu templomok egy részét leromboltatta vagy korlátozta – e lépéseket a mogul hanyatlás történetírása gyakran a birodalmi konszenzus felbomlásaként értelmezi. A vallási feszültség és a regionális hatalmak (maráthák, szikh állam, rádzsput fejedelemségek) megerősödése közötti ok-okozati viszony azonban a mai napig vitatott: a regionális identitások erősödését gazdasági, katonai és földrajzi tényezők is magyarázzák.

A **szikh vallás** (15–16. század, Pandzsáb) Guru Nának tanításából nőtt ki, amely a hindu bhakti és a muszlim szúfi eszmék közötti párbeszédben fogalmazta meg az egy Istenben való odaadást és a kaszt-hierarchia elutasítását. A szikh közösség a 17–18. században fokozatosan katonai-politikai szervezetté (*Khalszá*) is vált, részben a mogul üldözésekre adott válaszként; a 19. század elején Randzsít Szingh szikh állama Pandzsábban rövid életű, de vallásilag pluralista birodalmat hozott létre, amelyben muszlim és hindu hivatalnokok is helyet kaptak.

#### 37.4.1.4. Japán és Korea: sintó, buddhizmus és az állami rituálé

A **japán** vallási hagyományok közül a **sintó** (a *kami*-k, azaz isteni erők tisztelete) a korai japán államalakulás idején a termékenység-, és ős-kultuszokból, valamint a japán szigetvilág teremtésmítoszaiból állt össze. A *Kojiki* (712) és a *Nihon Shoki* (720) császári krónikák a japán uralkodóházat Amateraszu napistennőtől eredeztetik; ez a mitikus genealogia a császári ház szakrális legitimációjának alapjául szolgált. A sintó azonban a premodern korszakban nem volt egységes, intézményesült „vallás”: a helyi szentélykultuszok, a császári udvari rítusok és a népi vallásosság laza hálózatát jelentette. A 6. században Kínából és Koreából érkező **buddhizmus** gyorsan összefonódott a korai állami centralizációval; a Sótoku herceg (574–622) nevéhez fűződő hagyomány szerint a buddhizmus az állami tanítások rangjára emelkedett. A Nara- és Heian-korban (710–1185) a buddhista kolostorok – különösen a Tódaidzsi és a Kófukudzsi – hatalmas birtokos intézményekké váltak, és a szerzetesi elitek időnként politikai nyomást is gyakoroltak. A sintó és a buddhizmus viszonyát évszázadokon át a *sinbutsu shūgō* (a kettő „összeolvadása”) jellemezte: a buddhista templomokban sintó szentélyek működtek, a *kami*-kat a buddhák megnyilvánulásainak tekintették. A Meiji-korszak (1868–1912) modern államépítése aztán a sintót állami rituáléként kanonizálta, és a buddhizmustól való erőszakos szétválasztást (*sinbutsu bunri*) rendelte el; ez a folyamat a 19–20. század fordulóján a „állami sintó” ideológiájának alapja lett, amelyet a 20. század közepén a japán ultranacionalizmus a császárkultusz és a birodalmi identitás szolgálatába állított. A második világháború utáni japán alkotmány (1947) a vallásszabadságot és az állam vallási semlegességét rögzíti, de a Jaszukuni-szentély kérdése a mai napig vitatott emlékezetpolitikai csomópont.

A **koreai** félszigeten a korai államok (Kogurjo, Pekcse, Silla) a 4–6. században vették fel a buddhizmust, amely a királyi hatalom szakrális legitimációjának eszköze lett. A Silla állam (i. e. 57 – i. sz. 935) egyesítése után a buddhizmus állami vallásként működött: a királyi palotákhoz kapcsolódó templomok, a Hvangnjongsza pagoda és a Pulguk templom a birodalmi reprezentáció csúcsai voltak. A Korjo-dinasztia (918–1392) idején a buddhista egyház hatalmas földbirtokokat halmozott fel, és a szerzetesi vizsgarendszer a hivatalnokréteg egyik csatornájává vált. A Csoszon-dinasztia (1392–1897) alapítói a buddhista intézményi hatalmat felszámolva a **konfucianizmust** tették meg államideológiának; a 15. századi koreai udvar a neokonfuciánus rítusrendet, a kasztszerű társadalmi mobilitási rendszert és a hivatalnokvizsgákat a kínai mintánál is szigorúbban intézményesítette. A buddhista szerzetesek a hegyekbe szorultak, a sámánista népi vallásosság pedig – bár a konfuciánus elit lenézte – a nők és a vidéki közösségek gyakorlatában fennmaradt. A 20. századi japán gyarmati uralom (1910–1945) alatt a sintó szentélyek állami propagandaként való bevezetése és a koreai konfuciánus elit gyengítése a valláspolitika erőszakos átalakítását jelentette; a felszabadulás után Dél-Koreában a kereszténység – különösen a protestáns közösségek – az iparosodás és a demokratizálódás folyamatában jelentős társadalmi intézménnyé nőtte ki magát, míg Észak-Koreában a *dzsucse* ideológia a személyi kultusz és az állami ateizmus keretében szorította vissza a szervezett vallást.

#### 37.4.1.5. Vallási tolerancia, konfliktus és a birodalmi kormányzás

A birodalmi kormányzás valláspolitikája a régióban ritkán volt egyenesen toleráns vagy üldöző; a gyakorlatban az állam érdekei és a helyi hatalmi viszonyok szabták meg. A Tang-kori Kínában a buddhizmus, a daoizmus, a nesztoriánus kereszténység, a manicheizmus és a zoroasztrizmus is jelen volt; a császári udvar a külföldi vallási közösségeket a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok részeként kezelte. A Szong-korban a neokonfuciánus értelmiség a buddhista intézményi befolyással szemben a konfuciánus erkölcstan megújítását hirdette, de az állam hivatalosan nem üldözte a buddhizmust. A Jüan-dinasztia (1271–1368) mongol udvara a vallási pluralizmus gyakorlatát intézményesítette: a nagykánok a tibeti buddhista lámákat, a muszlim hivatalnokokat, a nesztoriánus kereszténységet és a konfuciánus írástudókat egyaránt szolgálatukba fogadták, és a vallási személyek adómentességét szabályozó ediktumokat adtak ki. Ez a mongol valláspolitika nem vallási meggyőződésből fakadt, hanem a birodalmi sokféleség igazgatásának eszköze volt: a vallási elitek lojalitását adókedvezményekkel és privilégiumokkal biztosították.

A vallási konfliktusok tehát nem egyszerűen „hitvitákból” robbantak ki, hanem intézményi, gazdasági és politikai törésvonalak mentén. A 845-ös kínai buddhista üldözés a kolostori földbirtokok és a kincstár közötti feszültségre vezethető vissza; az indiai mogul–marátha háborúkban a vallási identitás mellett a regionális hatalmi törekvések és a földadó-rendszer konfliktusai is szerepet játszottak. A gyarmati korban a brit népszámlálások és a vallási alapon szervezett választói csoportok (1909-től) a vallási identitásokat adminisztratív kategóriákká merevítették, ami hozzájárult a hindu–muszlim ellentétek politikai éleződéséhez; az 1947-es indiai felosztás erőszakát a vallási közösségek közötti, évszázados együttélés összeomlásaként kell leírni, nem pedig „örök” gyűlöletként. A 20. század végén és a 21. század elején a hindu nacionalizmus Indiában, a buddhista nacionalizmus Srí Lankán, az iszlamista mozgalmak Közép-Ázsiában, valamint a kínai állam valláspolitikája – beleértve Hszincsiangban az ujgur muszlim közösségeket érintő intézkedéseket – mind azt mutatják, hogy a vallási identitások továbbra is állami és nemzetközi hatalmi harcokban formálódnak, s hogy a „tolerancia” és a „konfliktus” kategóriái soha nem választhatók el a birodalmi és nemzetállami ellenőrzés logikájától.

#### 37.4.1.6. Források és bizonytalanságok

A vallástörténeti rekonstrukció forrásai egyenetlenek. A dél-ázsiai védikus és buddhista hagyományok elsősorban szanszkrit, páli és tamil nyelvű kéziratokból, feliratokból és templomi archívumokból ismertek; a legkorábbi rétegek (a Rigvéda összeállítása i. e. 1500–1200 körül) évszázados szóbeli hagyományt feltételeznek, ezért kronológiája tudományos viták tárgya. A kínai források – orákulumcsontok, dinasztiatörténetek, buddhista kánon-fordítások, kolostori inventáriumok – a hivatalos állami nézőpontot erősítik; a 845-ös üldözés mértékére vonatkozó számok a hivatalos krónikákból származnak, és a helyi végrehajtás dokumentálása hiányos. A japán *Kojiki* és *Nihon Shoki* a császári udvar 8. századi politikai megrendelésére készült, így a sintó „ősi” rendjére vonatkozó állításokat emlékezetpolitikai forrásként kell kezelni, nem tényrögzítésként. A közép-ázsiai iszlám terjedéséről szóló elbeszélések gyakran szúfi hagiográfiákból erednek, amelyek a szentek életét a megtérítés narratívájaként formálták meg; ezek a források a vallási identitás közösségi emlékezetének értékes dokumentumai, de nem tekinthetők semleges tényleírásnak. A 20. századi valláspolitika kutatásában a levéltári iratok, a nemzetközi szervezetek jelentései és a túlélő visszaemlékezések eltérő képet rajzolnak; a Hszincsianggal kapcsolatos minősítések – amelyeket egyes kormányok és szervezetek emberi jogi jogsértésnek vagy éppen népirtásnak neveznek, míg a kínai kormány nemzetbiztonsági intézkedésként írja le – jelenleg is éles nemzetközi vitában állnak, és a dokumentált tények, valamint a becslések közötti határok elmosódottak. A vallási demográfiai adatok a legtöbb premodern államban becsléseken alapulnak;

a modern népszámlálások is módszertani torzításokkal terheltek (például a kaszt- vagy vallási hovatartozás önbevalláson alapuló kategóriái).

#### 37.4.1.7. Rövid összefoglaló

A hindu, buddhista, konfuciánus, daoista, iszlám és sintó hagyományok a Kelet- és Közép-Ázsia birodalmi rendjeiben egyszerre töltöttek be legitimációs, intézményi és társadalomszervező funkciókat. Terjedésük ritkán volt passzív „áttérés”: a szerzetesi hálózatok, a kereskedelmi útvonalak, a királyi udvarok és a helyi közösségek kölcsönhatásában zajlott, és gyakran a birodalmi igazgatás eszközévé vált. A vallási tolerancia és a konfliktusok nem választhatók el a gazdasági erőforrások, a politikai lojalitás és a kollektív identitás kérdéseitől; a modern nemzetállamok pedig a vallási mezőt továbbra is a kormányzás, a nacionalizmus és a nemzetközi hatalmi verseny eszközeként kezelik.

#### 37.4.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi formákban kapcsolódott össze a buddhizmus és az államhatalom a Gupta-, Tang- és Silla-kori birodalmakban?
2. Hogyan befolyásolta a konfuciánus hivatalnokideál a kínai és koreai államszervezetet a birodalmi korban?
3. Miért tekinthető Akbar mogul uralkodó valláspolitikája a birodalmi integráció eszközének, és miért vitatott Aurangzeb korszakának megítélése?
4. Milyen szerepet játszottak a szúfi rendek az iszlám közép-ázsiai intézményesülésében?
5. Hogyan változott a sintó és a buddhizmus viszonya a japán történelem során, és miért emlékezetpolitikai kérdés a Jaszukuni-szentély?

# 38 Gyarmatosítás, nacionalizmus és modernizáció

## 38.1. A nyugati behatolás és a gyarmati rendszerek

A 18. század közepétől a 20. század közepéig a kelet- és közép-ázsiai térség államai különböző formákban és különböző mértékben kerültek külső uralom alá. A „nyugati behatolás” kifejezés leegyszerűsítő, mert a gyarmati rendszerek nem egységes mintát követtek: a brit indiai uralom, az orosz közép-ázsiai expanzió, a kínai koncessziós rendszer és a japán birodalmi terjeszkedés intézményeiben, ideológiai igazolásaiban és a helyi társadalmakra gyakorolt hatásában is eltért. Ez az alfejezet e négy formát hasonlítja össze, hangsúlyozva a gyarmati gazdaság és a társadalmi hierarchiák közös vonásait, miközben jelzi a vitatott értelmezéseket is. A tárgyalás időhatárai hozzávetőleg az 1750-es évektől az 1945-ig terjednek, de az egyes régiókban a gyarmati rendszerek kialakulása és felbomlása eltérő ritmust követett.

A brit gyarmati uralom Indiában nem egy előre megtervezett hódításból, hanem a Brit Kelet-indiai Társaság kereskedelmi monopóliumának fokozatos területi hatalommá válásából nőtt ki. Az 1757-es plassey-i csata és az 1764-es buxari győzelem után a Társaság 1765-ben megkapta a bengáli adószedés jogát (diwani), ami dokumentált fordulópontot jelentett: a kereskedelmi vállalat igazgatási és katonai hatalmat kezdett gyakorolni. A 19. század első felében a Társaság hadserege, szerződéses szövetségi rendszere és annexiós politikája révén kiterjesztette fennhatóságát a szubkontinens nagy részére. Az 1857-es felkelés – amelyet a brit történetírás sokáig „szipojlázadásnak”, az indiai nacionalista hagyomány pedig az első függetlenségi háborúnak nevezett – után a brit korona 1858-ban közvetlen uralma alá vonta Indiát. Ez a váltás dokumentált esemény, de a felkelés értelmezése máig vitatott: a kortárs brit beszámolók a rend és a civilizáció védelmét hangsúlyozták, a későbbi indiai történetírás a gyarmati elnyomás elleni nemzeti ellenállást emelte ki. A mai tudományos konszenzus szerint a felkelés egyszerre volt katonai lázadás, paraszti elégedetlenség és elit ellenállás, de nem beszélhetünk egységes indiai nemzeti mozgalomról.

A gyarmati állam kiépítése Indiában szorosan összekapcsolódott a gazdaság átalakításával. A brit adminisztráció bevezette a földadó-rendszereket (Bengálban az állandó telekadót, Dél-Indiában a ryotwari rendszert, Észak-Indiában a mahalwari rendszert), amelyek a parasztságot pénzbeli adófizetésre kötelezték, és sok régióban a föld adásvételének és eladósodásának lehetőségét is megnyitották. A helyi textilipar visszaszorult a brit ipari áruk versenye miatt, India pedig elsősorban nyersanyagok – gyapot, ópium, tea, indigó – szállítójává vált. Az ópium Kínába irányuló exportja különösen fontos volt a brit kereskedelmi mérleg szempontjából. A vasút- és távíróhálózat kiépítése a 19. század második felében kettős szerepet játszott: megkönnyítette a nyersanyag-kivitelt és a brit katonai ellenőrzést, ugyanakkor később az indiai integráció és a nacionalista mozgalom infrastruktúráját is szolgálta. A gyarmati gazdaság nettó hatásáról a szakirodalomban éles vita folyik. A korabeli indiai közgazdász, Dadabhai Naoroji a „vagyonkiáramlás” (wealth drain) elméletével azt állította, hogy India erőforrásait szisztematikusan az anyaországba irányították; ezt a nézetet a mai posztkoloniális történetírás jelentős része elfogadja. Más szerzők viszont rámutatnak arra, hogy a gyarmati időszakban kiépült intézmények, a jogrend és az infrastruktúra hosszú távon a modern indiai állam alapjait is képezték. Ez utóbbi érvelést sokan

apologetikusnak tekintik, mert figyelmen kívül hagyja a gyarmati erőszakot és az éhínségeket. Az 1876–1878-as, 1896–1897-es és 1899–1900-as éhínségek halálos áldozatait a történészek – módszertani bizonytalansággal – több millióra becsülik, és a kutatás ma már dokumentálta, hogy a brit adminisztráció ragaszkodott a szabadpiaci elvekhez, ami súlyosbította a válságokat. Ezek a számok becslések, nem pontos mérések, és a források hiányossága miatt a viták mindmáig folynak.

Az orosz expanzió Közép-Ázsiában más logikát követett. A cári hadsereg a 19. század második felében fokozatosan meghódította a kazak sztyeppét, majd a Kokandi Kánság, a Buharai Emírség és a Hivai Kánság területeit. Az 1865-ös taskenti bevétel, az 1868-as szamarkandi hadjárat, az 1873-as hivai expedíció és az 1876-os kokandi annexió dokumentált katonai események. A térség formálisan nem egységes gyarmat lett: Buhara és Hiva protektorátusként megőrizte belső uralkodóját, míg a mai Kazahsztán és a Taskent környéki területek közvetlen cári igazgatás alá kerültek. Az orosz uralom jellegét a történészek különbözőképpen ítélik meg. Egyes szerzők klasszikus gyarmati rendszerként, mások szárazföldi birodalmi integrációként írják le; a közép-ázsiai nemzeti történetírás általában a gyarmati elnyomást hangsúlyozza. A vitatott minősítés nem érinti azt a dokumentált tényt, hogy a cári adminisztráció a gyapottermelés erőltetésével, a nomád legeltetés korlátozásával és orosz telepesek betelepítésével alapvetően átalakította a helyi gazdaságot és földhasználatot. A transzkaszpi vasút megépítése a katonai ellenőrzést és a gyapot kivitelét szolgálta. Az 1916-os közép-ázsiai felkelés, amely a kényszermunka-rendelet ellen robbant ki, dokumentált esemény; leverésének áldozatait a történészek – jelentős bizonytalansággal – százezres nagyságrendre becsülik. A pontos számok vitatottak, mert a cári hatóságok iratai hiányosak, a helyi szóbeli hagyomány pedig a túlélők emlékezetét őrzi, de nem ad egzakt statisztikát.

A kínai koncessziók rendszere ismét más formát mutatott. Kína a 19. században formálisan megőrizte szuverenitását, de az ópiumháborúk (1839–1842, 1856–1860) után kényszerített szerződések – a nankingi szerződés (1842), a tiencsin szerződés (1858), a pekingi szerződés (1860) – korlátozták állami cselekvőképességét. A dokumentált rendelkezések között szerepelt nyitott kikötők létesítése, az extraterritorialitás (az idegen állampolgárokra saját konzuli joghatóságuk vonatkozott), alacsony vámtételek rögzítése, belföldi hajózási jogok, misszionáriusi tevékenység engedélyezése, valamint koncessziós területek bérbeadása nagy kikötővárosokban, például Sanghajban vagy Tiencsinben. A kínai marxista történetírás ezt a helyzetet „félgyarmati” állapotnak nevezte, ami vitatott fogalom a nyugati szakirodalom egy részében, mert Kína soha nem vált formálisan gyarmattá. Ugyanakkor a szuverenitáskorlátozás ténye dokumentált, és a koncessziós enklávékban a helyi lakosság gyakran alárendelt jogi és társadalmi helyzetbe került. A koncessziós gazdaság sajátos hierarchiákat hozott létre: a vámbevételek egy része külföldi irányítás alá került, a vasúti és bányászati koncessziók hosszú távú külföldi haszonszerzést biztosítottak, az ópiumimport pedig tömeges társadalmi károkat okozott. A bokszerlázadás (1899–1901) és a nemzetközi büntetőexpedíció után a koncessziós rendszer megerősödött, és a Csing-dinasztia cselekvőképtelensége tovább mélyült. A lázadás értelmezése is vitatott: a nyugati kortársak barbár idegengyűlöletnek, a kínai nacionalista hagyomány hazafias ellenállásnak tekintette, a mai szakirodalom pedig összetett, vallási és társadalmi mozgalomként írja le.

Japán gyarmatosítása abban tért el leginkább a többi esettől, hogy nem nyugati, hanem ázsiai hatalom hajtotta végre. Japán maga is megtapasztalta az egyenlőtlen szerződések rendszerét a 19. század közepén, de a Meiji-korszakban gyors modernizációba kezdett, és 1895-től maga vált gyarmatosítóvá. Az első kínai–japán háborút lezáró simonoszeki szerződés (1895) Tajvan annektálását rendelte el; Korea 1905-ben protektorátus, 1910-ben formálisan japán gyarmat lett. 1932-ben Mandzsúriában japán irányítású bábállam jött létre, majd a Japán Birodalom az 1930-as években Kína nagy részét megszállta. A japán gyarmati ideológia az „ázsiai szolidaritás” és az „ázsiaiak Ázsiáért” retorikáját használta, de a gyakorlatban asszimilációs politikát, kényszermunkát és erőszakos rendfenntartást alkalmazott. A koreai függetlenségi mozgalom 1919.

március 1-jei tüntetéseit a japán hatóságok véresen leverték; ez dokumentált esemény. A gyarmati gazdaság Japánban hasonló mintát követett, mint a nyugati gyarmatokon: rizs- és cukortermelés Koreában, bányászat és infrastruktúra-építés, az anyaországi ipar számára nyersanyagkivitel. A második világháború idején megszervezett kényszermunka és a „komfortnők" rendszere a mai napig feszült diplomáciai viták tárgya. A dokumentált tény, hogy a japán birodalmi hadsereg és a gyarmati adminisztráció bordélyházakat működtetett, és sok nőt erőszakkal vagy megtévesztéssel kényszerítettek szexuális szolgáltatásra. Az áldozatok számát és a kényszerítés mértékét azonban vitatják: egyes japán kormányzati álláspontok tagadják a szisztematikus kényszert, míg a koreai, kínai és számos nyugati történész dokumentált rendszerként írja le. A kényszermunkások számát is széles sávban becsülik, ezért a szöveg nem ad meg pontos statisztikát, csak a bizonytalanságot jelzi.

A gyarmati gazdaság és a társadalmi hierarchiák a négy esetben számos közös vonást mutatnak. A gyarmati rendszerek mindenütt a nyersanyag-kitermelésre és az anyaországi piacra szervezték a helyi gazdaságot. A helyi kézműipar rendszerint visszaszorult, a parasztságra pénzbeli adóterhek nehezedtek, a vasút, a távíró és a kikötők elsősorban a kivitel és a katonai ellenőrzés eszközei voltak. A munkaerő-kényszer formái is hasonlóak voltak: szerződéses munkások, adósságszolgaság, közmunka-kötelezettség, a háborús időszakban pedig nyílt kényszermunka. Ugyanakkor új társadalmi rétegek is kialakultak: a gyarmati adminisztráció hivatalnokai, a modern értelmiség, a munkásosztály, a kereskedő közvetítők és a nyugati oktatásban részesült elitek. Ezek a rétegek később a nacionalista mozgalmak bázisát is képezték, ami a gyarmati rendszerek nem szándékolt következménye volt.

A faji és etnikai hierarchiák intézményesülése a gyarmati modern állam egyik legmaradandóbb öröksége. A brit indiai népszámlálások a 19. század végétől merev kaszt- és vallási kategóriákat vezettek be, amelyek a helyi társadalmi gyakorlatot leegyszerűsítették, és egyes történészek szerint hozzájárultak a kasztidentitások megszilárdulásához. Ez a megállapítás vitatott, de széles körben tárgyalt. A japán gyarmati Koreában a japán adminisztráció asszimilációs politikája a koreai nyelv és kultúra háttérbe szorítását célozta, ugyanakkor a japán telepesek jogilag és gazdaságilag privilegizált helyzetbe kerültek. A kínai koncessziókban a külföldi állampolgárok extraterritoriális jogai és a helyi lakosság alárendeltsége dokumentált jogi különbségeket hoztak létre. Az orosz Közép-Ázsiában a földtulajdon és a hivatali pozíciók orosz telepesek javára történő újraelosztása etnikai hierarchiákat erősített.

Fontos hangsúlyozni, hogy a gyarmati rendszerek nem passzív áldozatok és aktív hódítók egyszerű dichotómiájában működtek. A helyi elitek egy része együttműködött a gyarmati adminisztrációval, adószedőként, közvetítőként vagy szövetséges uralkodóként részesedett a rendszerből; mások fegyveres ellenállást szerveztek, vagy később a nacionalista mozgalmakban találtak szerepet. Az együttműködés és az ellenállás közötti határvonal gyakran elmosódott, és a mai történetírás kerüli a leegyszerűsítő „kollaboráns" versus „hazafi" besorolást. A gyarmati oktatás is kettős hatást gyakorolt: egyszerre terjesztette a gyarmati ideológiát, és adott eszközöket a helyi eliteknek a modern politikai szerveződéshez. A nőkérdésben a gyarmati hatalmak gyakran hivatkoztak a helyi patriarchális szokások felszámolására – például a brit adminisztráció 1829-ben betiltotta az özvegyégetést Indiában –, de ezek az intézkedések egyszerre szolgálták a gyarmati felsőbbrendűség igazolását és a helyi társadalmi viszonyok átalakítását. A reformok megítélése a posztkoloniális szakirodalomban vitatott.

A négy gyarmati forma összehasonlítása rávilágít arra, hogy a „gyarmatosítás" fogalma nem egységes. A brit indiai uralom tengerentúli, hosszú ideig vállalati irányítású, majd koronagyarmati rendszer volt. Az orosz közép-ázsiai expanzió szárazföldi, katonai-bürokratikus birodalmi integrációt jelentett, amelyben a protektorátusok és a beolvasztott területek párhuzamosan léteztek. A kínai koncessziók nem területi gyarmatosítást, hanem szuverenitáskorlátozó jogi-gazdasági rendszert hoztak létre. A japán gyarmatosítás pedig egy modernizálódó ázsiai állam birodalmi

terjeszkedése volt, amely retorikájában elutasította a nyugati faji hierarchiákat, ám gyakorlatában maga is merev etnikai alá-fölérendeltséget épített ki. Mindegyik rendszer a helyi társadalmak mélyreható átalakulását okozta, és maradandó gazdasági, társadalmi és emlékezetpolitikai nyomot hagyott. A következő alfejezetben ezekre az alapokra építve tárgyaljuk a nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak kialakulását (A nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak).

### 38.1.1. Források és bizonytalanságok

A gyarmati rendszerek történetének forrásai egyenlőtlenül oszlanak meg. A brit indiai uralomról hatalmas levéltári anyag áll rendelkezésre: a Kelet-indiai Társaság iratai, a gyarmati kormányzat rendeletei, népszámlálási jelentések, bírósági jegyzőkönyvek, valamint misszionáriusi és utazói beszámolók. Az orosz közép-ázsiai uralom forrásai között katonai expedíciós jelentések, cári adminisztratív iratok és helyi krónikák szerepelnek, de a helyi lakosság hangja főként szóbeli hagyományban és későbbi visszaemlékezésekben őrződött meg. A kínai koncessziók történetét a szerződések szövegei, a konzuli iratok, a kínai kormányzat jegyzékei és a koncessziós városok sajtója dokumentálják. A japán gyarmati uralom forrásai a gyarmati főkormányzóság iratai, a birodalmi hadsereg dokumentumai, a koreai és tajvani helyi sajtó, valamint a háború utáni visszaemlékezések.

A legnagyobb bizonytalanság az áldozatok számánál és a gazdasági hatások nettó mérlegénél jelentkezik. Az indiai éhínségek, az 1916-os közép-ázsiai felkelés leverése, a japán kényszermunka és a „komfortnők” áldozatainak becslései széles sávban mozognak, mert a hivatalos iratok hiányosak, a módszertan vitatott, és a résztvevők szóbeli emlékezete nem alkalmas pontos statisztikák rögzítésére. A gyarmati uralom gazdasági hatásának értékelése is vitatott: egyes szerzők a modernizációs teljesítményt hangsúlyozzák, mások a kizsákmányolást és a helyi ipar tönkretételét. A „gyarmati erőszak” és a „félgyarmati” helyzet kifejezéseket nem minden szerző használja; ezeket a szöveg akkor alkalmazza, ha jelzi a használó kört és a vita hátterét. A bizonytalanság bemutatása nem a tények relativizálását jelenti, hanem a történeti megismerés korlátainak tanítását.

### 38.1.2. Rövid összefoglaló

A 18. század közepétől a 20. század közepéig Kelet- és Közép-Ázsia államai különböző gyarmati és szuverenitáskorlátozó rendszerek alá kerültek. A brit uralom Indiában a Kelet-indiai Társaság terjeszkedéséből nőtt ki, majd koronagyarmattá vált; a gazdaságot nyersanyag-kivitelre állította át, és súlyos éhínségekkel járt. Az orosz expanzió Közép-Ázsiában szárazföldi birodalmi hódításként zajlott, a gyapottermelés erőltetésével és telepesek betelepítésével. A kínai koncessziós rendszer formális szuverenitás mellett korlátozta az állami cselekvőképességet, és kikötővárosi enklávékat hozott létre. Japán maga is gyarmatosítóvá vált: Tajvanon, Koreában és Mandzsúriában erőszakos asszimilációs politikát folytatott. A gyarmati gazdaság mindenütt a nyersanyag-kitermelésre, a pénzbeli adóztatásra és a katonai ellenőrzést szolgáló infrastruktúrára épült, miközben új társadalmi rétegeket és faji-etnikai hierarchiákat hozott létre. A helyi elitek egyszerre működtek együtt és ellenálltak; az örökség a nacionalizmus és a modernizáció későbbi útjait alapvetően meghatározta.

### 38.1.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi különbségek választották el a brit indiai, az orosz közép-ázsiai, a kínai koncessziós és a japán gyarmati rendszereket?

2. Hogyan alakította át a gyarmati gazdaság a helyi parasztság mindennapi életét és a térség kereskedelmi kapcsolatait?
3. Miért vitatott a gyarmati uralom nettó gazdasági hatásának megítélése, és milyen bizonyítási korlátok nehezítik a mérleg elkészítését?
4. Milyen szerepet játszottak a népszámlálások és a jogi különbségek a faji és etnikai hierarchiák intézményesülésében?
5. Miért nem lehet a helyi társadalmakat pusztán passzív áldozatként vagy aktív kollaboránsként leírni?

## 38.2. A nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak

A 19. század második fele és a 20. század közepe közötti korszakban Kelet- és Közép-Ázsiában a nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak nem egyszerűen az európai nemzeteszme átvételét jelentették. A helyi szereplők a nyugati oktatási és katonai intézmények, a nyomtatott sajtó, a vallási reformok, a birodalmi válság és a kényszermodernizáció közegében alakították át a közösségi identitásokat és a politikai célokat. Ez a folyamat Indiában, Kínában, a japán gyarmati Koreában, a mongol területeken és a közép-ázsiai cári–szovjet térségben eltérő utakon haladt, de közös jellemzője, hogy a függetlenség kivívása és a nemzetépítés szorosan összekapcsolódott. A gyarmati és birodalmi hatalmak válságát az előző alfejezet tárgyalta; ez az egység a helyi nacionalista és függetlenségi válaszokra összpontosít.

**Az indiai nemzeti mozgalom**

Az indiai nacionalista szerveződés az 1885-ben alapított Indiai Nemzeti Kongresszus (Indian National Congress) körül bontakozott ki. Az alapítók zöme angolul beszélő, részben Londonban tanult jogász és hivatalnok volt; a kezdeti program az alkotmányos reformokra, a képviselet kiszélesítésére és az indiai értelmiség nagyobb szerepére irányult. A századfordulón a kongresszuson belül két irányzat feszült egymásnak: a „mérsékelt” politikusok (mint például Dadabhai Naoroji) a brit alkotmányos keretek fokozatos reformját szorgalmazták, míg a gyakran „szélsőségesnek” nevezett Bal Gangadhar Tilak a hindu közösségi mobilizálást, a nyilvános ünnepek (mint a Ganésa-ünnep) politikai használatát és a gyarmati adóterhek elleni tiltakozást kapcsolta össze. Az 1905-ös bengáliai felosztás elleni szvadési mozgalom a hazai termékek vásárlását és a brit áruk bojkottját hirdette; ez dokumentált formában a kortárs sajtóban és gyarmati rendőri jelentésekben nyomon követhető. A brit gyarmati népszámlálások és a választási rendszer felekezeti alapú képviseletet hoztak létre: az 1909-es Morley–Minto-reformok és az 1919-es Montagu–Chelmsford-reformok a muszlim és más csoportok számára külön választói kerületeket biztosítottak. Ez a közösségi reprezentáció hozzájárult ahhoz, hogy a vallási identitások politikai intézménnyé váljanak.

Mohandász Karamcsand Gandhi 1915-ös Dél-Afrikából való visszatérése után a nemzeti mozgalom taktikáját megváltoztatta: a tömeges, erőszakmentes polgári engedetlenség (szatjágraha) eszközét tette a Kongresszus politikájává. Az 1919-es Rowlatt-törvények elleni tiltakozás, az 1920–22-es nemzeti együttműködés megtagadása, az 1930-as sómenet (a gyarmati sómonopólium megsértése) és az 1942-es „Quit India” felhívás mind azt mutatják, hogy a nacionalizmus Indiában tömegmozgalommá vált. Ugyanakkor a vallási közösségi identitások nem oldódtak fel: a Muzulmán Liga (1906) a muszlim kisebbség külön érdekképviseletét építette ki, és az 1940-es lahore-i határozatban már a muszlim többségű területek külön államát (a későbbi Pakisztánt) követelte. Muhammad Ali Jinnah és Muhammad Iqbal érvelése szerint India nem egyetlen nemzet, hanem legalább két, egymástól elkülönülő vallási-kulturális közösség. A Kongresszus ezzel szemben a „sokféleségben egyesült India” gondolatát képviselte; Gandhi és Nehru a vallási közösségeket nem politikai nemzetalkotóknak tekintette, hanem az állam alá rendelt csoportoknak. A kasztkérdés sem maradt ki a politikából: Bhímráo Rámdzsí Ambedkar a dalitok (akkoriban „érinthetetlenek”) számára külön választókerületeket követelt, majd az 1932-es Poona-paktumban Gandhi

éhségsztrájkja nyomán a közös választói névjegyzékek mellett döntöttek; a kaszt-egyenlőtlenség azonban a nemzeti mozgalmon belül is feszültségforrás maradt.

A második világháború alatt a Kongresszus nem támogatta automatikusan a brit háborús erőfeszítést; a Quit India mozgalmat a gyarmati hatóságok tömeges letartóztatásokkal fojtották el. Ezzel párhuzamosan Szubhász Csandra Bose a japán birodalmi szférán belül szervezte meg az Indiai Nemzeti Hadsereget (INA), amely a brit gyarmati hadsereg indiai hadifoglyaiból alakult. A háború után a brit kormányzat a választások és a kabinet-misszió tárgyalásai révén próbálta rendezni a hatalomátadást; a Kongresszus és a Liga közötti bizalmatlanság, valamint a felekezeti erőszak azonban a felosztás irányába terelte az eseményeket. A felosztás részleteit a későbbi alfejezet tárgyalja; itt elegendő hangsúlyozni, hogy a kétnemzet-elmélet és az egységes India elképzelése közötti vita nem pusztán eltérő politikai program volt, hanem a gyarmati népszámlálások, választási rendszerek és a vallási reformmozgalmak által formált közösségi identitások ütközése.

**Kínai nacionalizmus és kommunista mozgalom**

Kínában a nacionalizmus a Csing-dinasztia 19. századi hanyatlása és a nyugati hatalmak (majd Japán) behatolása közepette nyert erőre. A birodalmi keretek válságát a reformerek és forradalmárok különbözőképpen értelmezték: Kang Ju-vej és a reformisták az alkotmányos monarchiát, Szun Jat-szen és a forradalmi szövetségek a köztársaságot szorgalmazták. Szun programja, a három népi elv (nacionalizmus, demokrácia, népjólét) 1911-re a Csing-dinasztia megdöntéséhez vezetett. A köztársasági Kína azonban gyenge központi hatalommal jött létre; a hadurak korszakában a tartományi katonai elitek versengtek a központi kormányzattal. Az 1919-es május negyedikei mozgalom, amely a versailles-i békeszerződés ellen tiltakozott, mert Japánnak ítélte a korábbi német koncessziókat Santungban, a kínai nacionalizmus átalakulását jelzi: a diákok és a városi értelmiség mellett a sajtó és az új irodalmi nyelv (baihua) a nemzeti közösség megteremtésének eszköze lett.

A Kínai Kommunista Párt (KKP) 1921-es megalakulását a Komintern támogatta, de a párt vidéki bázisa Mao Ce-tung és más helyi vezetők kísérletei révén alakult ki. A Kínai Nemzeti Párt (KMT) 1924-es újjászervezése eleinte közös ellenségekkel szemben (hadurak, imperialista hatalmak) együttműködést hozott; az északi hadjárat során a KMT a kommunistákkal együtt haladt, de 1927-ben Csang Kaj-sek véres leszámolást indított a kommunisták ellen Sanghajban és más városokban. Ettől kezdve a kínai nacionalizmus két versengő hordozója intézményesült: a KMT a városi, angolszász orientációjú, nemzeti egységre törekvő államot építette, míg a KKP a vidéki szovjet területeken, majd a hosszú menetelés (1934–35) után Senhszi északi részén paraszti bázisú mozgalmat hozott létre. A japán invázió (1937) új helyzetet teremtett: a második egyesült front formálisan létrejött, de a háború alatt a KKP japánellenes gerillaháborúja a falusi lakosság körében széles támogatást szerzett, míg a KMT hadserege és kormányzata a belső területeken, Csungkingban rendezkedett be. A nemzeti ellenállás így egyszerre volt külső háború és belső politikai verseny. A japán vereség után a KKP 1949-ben elfoglalta Nankingot, és Pekingben kikiáltották a Kínai Népköztársaságot. A kommunista győzelem nem csupán katonai siker volt, hanem a paraszti földreform ígérete és a nemzeti megaláztatás megszüntetésének programja is. A kínai nacionalizmusban a 19. századi „száz év szégyen” (báinián guóchǐ) narratívája később emlékezetpolitikai keretként rögzült; ezt a kategóriát a történészek a nacionalista mozgósítás részeként, nem semleges korszakleírásként elemzik.

**A koreai függetlenségi mozgalom**

A japán gyarmati uralom (1910) ellen a koreai nacionalizmus különböző formái alakultak ki: a békés kulturális és vallási mozgalmak, a fegyveres gerillacsoportok Mandzsúriában, és a diák- vagy munkásszervezetek. Már a gyarmati korszak előtt, 1907-ben a nemzeti adósságtörlesztési mozgalom és a japánellenes „igazságos hadsereg” (uibjong) fegyveres csoportjai

jelezték az ellenállást. Az 1919. március elsejei mozgalom a koreai függetlenségi nyilatkozat nyilvános felolvasása nyomán kitört országos tiltakozássorozat volt, amelyben békés tüntetők vettek részt; a japán rendőrség és csendőrség erőszakos fellépése tömeges letartóztatásokhoz és halálos áldozatokhoz vezetett. A résztvevők számát a koreai emigráns források és a japán hatósági jelentések nagyon eltérően rögzítették; a modern kutatás a becsléseket több százezer résztvevőre teszi, de a pontos szám nem dokumentált. A mozgalom hatására Sanghajban megalakult a Koreai Köztársaság Ideiglenes Kormánya (1919), amely hálózatokat épített Kínában, az USA-ban és másutt, de nem tudott gyarmati területen állandó intézményt létrehozni. A koreai függetlenségi mozgalomban részt vettek keresztény egyházi közösségek, konfuciánus értelmiségiek, diákok, munkások, majd az 1920-as évek végétől a kommunista irányzat is, amely külön szervezeteket hozott létre. A japán gyarmati kormányzat asszimilációs politikája – a koreai nyelv visszaszorítása, a sintó szentély-látogatás kötelezővé tétele, a japán nevek felvétele – ellen a nacionalisták a koreai nyelvi és történeti hagyományok őrzését állították. A második világháború idején a koreai ideiglenes kormány és fegyveres csoportjai a szövetségesek támogatását kérték, de a nagyhatalmak a háború után saját megszállási övezeteket hoztak létre. A felszabadulás (1945) tehát a megosztottság kezdete is lett; az egységes koreai állam gondolata az 1948-as két kormány megalakulásával a hidegháborús rendszerhez igazodott. A nemzeti mozgalom történetét ma Észak- és Dél-Koreában egyaránt saját előtörténetként, de eltérő hangsúlyokkal ábrázolják; a függetlenségi harc szereplőinek megítélése vitatott.

**Mongol nemzeti mozgalom**

A Csing-uralom alatt a mongol területek nem alkottak egységes közigazgatási vagy nemzeti egységet; a külső mongol (ma Mongólia) területén a buddhista egyház, a nemesi törzsi vezetők és a Csing birodalmi szervezete együtt irányították a társadalmat. A Csing-dinasztia 1911-es bukása után a külső mongol hercegek és lámák egy csoportja kikiáltotta a független mongol államot, és a buddhista egyházfőt, a bogd kánt (Jebcundamba kutuktu) teokratikus uralkodóvá választotta. Az 1915-ös kjahtai egyezmény Oroszország és Kína között külső Mongóliát Kína fennhatósága alatti autonóm területként ismerte el. 1919-ben kínai csapatok szállták meg a területet, majd a fehér orosz csapatok is behatoltak. 1921-ben a Mongol Néppárt (később Mongol Népi Forradalmi Párt) szovjet Vörös Hadsereg támogatásával kiszorította a kínai és fehér csapatokat; 1924-ben kikiáltották a Mongol Népköztársaságot. Az 1921-es fordulat értelmezése körül a történetírás megoszlik: a szovjet és a mongol hivatalos történetírás hosszú időn át nemzeti felszabadító forradalomként mutatta be, míg nyugati és részben kínai munkák a szovjet intervenció szerepét hangsúlyozzák. A modern kutatás a helyi nemesi és buddhista szereplők, a mongol pártszervezés és a külső hatalmi érdekek bonyolultabb együttműködését tárja fel. A mongol nemzeti mozgalomnak emellett a belső-mongóliai (ma Kína területén) törzsi csoportok is részei voltak, ami a mongol identitás határainak kérdését a kínai államépítéssel való feszültségbe állította.

**Közép-ázsiai nemzeti mozgalmak**

A cári Közép-Ázsiában a nemzeti jellegű szervezkedés a 19–20. század fordulóján a dzsididizmus (jadidizmus) révén bontakozott ki. Ez a reformmozgalom a muszlim oktatás korszerűsítését, a nők tanítását, a sajtót és a kulturális megújulást szorgalmazta; vezetői között az ismert krími tatár Iszmail Gaszprinszkij (Gaspirali) és helyi reformerek szerepeltek. A dzsididok nem mindegyike követelt nemzeti függetlenséget; egyesek az orosz birodalmon belüli kulturális autonómiát, mások a turkesztáni muszlim politikai képviseletet, megint mások a pántörök vagy pániszlám gondolatot képviselték. A mozgalom heterogenitása miatt a későbbi szovjet történetírás gyakran egységesen „polgári nacionalista” jelenségnek minősítette, ami vitatott kategória.

Az 1916-os közép-ázsiai felkelés a cári hadseregbe történő kényszersorozás ellen robbant ki; a helyi lakosság, főként kazak és kirgiz csoportok, valamint orosz telepesek között erőszakos összecsapások zajlottak. A felkelés leverése tömeges halálos áldozatokkal és menekülthullámmal járt, elsősorban

a kirgiz területeken, ahonnan sok család Kínába menekült. Az áldozatok számáról az orosz birodalmi vizsgálóbizottságok, a szovjet becslések és a közép-ázsiai emlékezet nagyon eltérő adatokat hagyományoztak; a modern történészek több százezres halálesetet is lehetségesnek tartanak, de a teljes körű dokumentálás hiányzik. Ezt a felkelést nem lehet egyszerűen a mai nemzeti mozgalmak előzményeként ábrázolni, mert a résztvevők motivációi (a sorozás elleni tiltakozás, a föld- és vízhasználati viták, a vallási és törzsi szolidaritás) keveredtek.

Az 1917-es orosz forradalom után a kazak nacionalista értelmiségiek megalakították az Alash Orda kormányt, amely az alkotmányozó gyűlésben a kazak autonómiát kívánta képviselni. Az Alash Orda rövid idő alatt a bolsevikokkal szemben a fehér erőkkel is tárgyalt; 1920-ra a bolsevik hatalom felszámolta. A szovjet nemzetiségpolitika azonban – a korenizacija jegyében – a nemzeti nyelvek, iskolák és elitek támogatását hirdette, és 1924–25-ben a közép-ázsiai nemzeti-területi elhatárolás során létrehozta a ma ismert köztársaságok elődeit (üzbég, kazak, türkmén, tádzsik, kirgiz egységek). Ez a nemzetépítés a premodern törzsi, regionális és vallási identitások helyett új nemzeti kategóriákat intézményesített. A folyamat kettős természetű: a helyi muszlim értelmiség egy része számára a kulturális felemelkedés esélyét jelentette, mások számára viszont a birodalmi ellenőrzés új formáját. A baszmácsi mozgalom (a szovjet források kifejezésével „banditizmus”) az 1920-as években fegyveres ellenállást folytatott a bolsevik hatalom ellen, de a szovjet erők és a helyi kollaboráló elitek fokozatosan szétverték. A modern kutatás a baszmácsi egyes csoportjait függetlenségi mozgalomként, másokat vallási vagy törzsi ellenállásként értelmezi; mindenesetre a szovjet emlékezetpolitika hosszú ideig kizárólag bűnözői megbélyegzést alkalmazott.

**A nemzetépítés összehasonlító kérdései**

A fenti esetekből kirajzolódik, hogy a nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak nem csupán az államhatalom megszerzésére irányultak, hanem a közösség határainak meghatározására is. Indiában a vallási közösségek politikai intézményesülése a felosztást eredményezte; Kínában a nacionalizmus a területi integritás és a birodalmi örökség megőrzésének programjává vált, miközben a KKP és a KMT rivalizálása a nemzetépítés két útját mutatta. Koreában és Mongóliában a külső hatalmi beavatkozás korlátozta a függetlenségi mozgalom sikerét; Koreában a megosztottság, Mongóliában a szovjet befolyás intézményesült. Közép-Ázsiában a nemzeti identitások a szovjet közigazgatási reformokkal születtek meg, ami hosszú távon meghatározta a posztszovjet államok identitáspolitikáját. A japán nacionalizmus ebben a fejezetben nem függetlenségi, hanem birodalmi nacionalizmusként szerepel; a japán hatalom maga is a gyarmati elnyomás eszköze volt, miközben a koreai mozgalom éppen ellene irányult.

A nacionalista mozgalmakat mindenütt a városi értelmiség, a diákság és a kisebb-nagyobb vidéki tömegek mobilizálása jellemezte; a nők szerepe azonban eltérő hangsúlyt kapott: az indiai mozgalomban Gandhi a nők részvételét szorgalmazta, a kínai kommunista mozgalom a női egyenjogúságot az osztályharc részévé tette, a dzsidid reformerek a lányok oktatását követelték, de mindegyik esetben a nemzeti program és a patriarchális intézmények feszültségben maradtak. A paraszti mozgósítás a kínai KKP, a gandhista kongresszus és a közép-ázsiai felkelések számára is kulcsfontosságú volt; a modern nacionalizmus tehát nem csak Nyugat-import, hanem a helyi agrártársadalmi feszültségekre adott válasz is.

### 38.2.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásbázisa erősen egyenlőtlen. A brit indiai, japán koreai, kínai és orosz/szovjet gyarmati iratok, rendőrségi jelentések, népszámlálási és választási adatok hatalmas mennyiségben állnak rendelkezésre, de a helyi szereplők belső vitái, a vidéki lakosság motivációi és a fegyveres ellenállás mindennapjai gyakran csak szóbeli hagyományban, emigráns kiadványokban vagy későbbi visszaemlékezésekben érhetők el. A nemzeti történetírás sok országban heroizálja a függetlenségi mozgalmakat, a gyarmati történetírás viszont a mozgalmakat gyakran rendbontásként,

a kommunista mozgalmakat pedig idegen hatalmak ügynökeiként ábrázolta. A hidegháború alatt a szovjet- és nyugatbarát történetírás egyaránt leegyszerűsítette a helyi nacionalizmust: az előbbi a „burzsoá nacionalizmus" kategóriáját, az utóbbi a „totalitárius felforgatást" alkalmazta. A posztkoloniális és az újabb társadalomtörténet-írás a helyi cselekvők önállóságát és a mindennapi ellenállás formáit helyezi középpontba.

A számszerű adatok esetében kiemelten óvatosnak kell lenni. Az 1919-es koreai mozgalom résztvevőinek és halálos áldozatainak száma, az 1916-os közép-ázsiai felkelés embervesztesége, a baszmácsi mozgalom mérete, az 1940-es évek közepén Indiában történt erőszak áldozatainak száma mind vitatott; a kortárs források eltérő érdekeket tükröznek, a modern becslések széles sávban mozognak. Ahol a szövegben nem adunk meg számot, az nem a téma elhanyagolása, hanem annak jelzése, hogy a pontos szám nem állapítható meg megbízhatóan. A „nemzet", „nép", „etnikum" fogalmainak használata is anakronisztikus lehet: a premodern kazak, üzbég, mongol, koreai vagy indiai identitások nem azonosak a 20. századi nemzeti kategóriákkal, és a nacionalista mozgalom maga is részese volt e kategóriák létrehozásának. A jelenkori emlékezetpolitikák – például az indiai hindutva, a kínai hazafias nevelés, a koreai függetlenségi ünnepek vagy a közép-ázsiai állami emlékezet – a múlt e folyamatait saját jelenkori céljaik szerint használják.

### 38.2.2. Rövid összefoglaló

A nacionalizmus és a függetlenségi mozgalmak Kelet- és Közép-Ázsiában a gyarmati és birodalmi hatalmak válságával párhuzamosan alakultak. Indiában a Nemzeti Kongresszus tömegmozgalma és a Muzulmán Liga különállási törekvése a függetlenséget és a felosztást is magában hordozta. Kínában a császárság bukása után a nacionalisták és kommunisták versenye, majd a japánellenes háború és a polgárháború vezetett a kommunista állam megalakulásához. Koreában a japán gyarmati uralom elleni mozgalom nem tudta elkerülni a hidegháborús megosztottságot; Mongólia szovjet támogatással vált ki Kínából; Közép-Ázsiában a szovjet nemzetépítés hozta létre a mai nemzeti köztársaságok intézményi kereteit. A nemzetépítés mindenütt a belső társadalmi feszültségek, a külső hatalmi érdekek és a helyi elitek döntéseinek eredője volt, nem pedig egységes, előre meghatározott folyamat.

### 38.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthető az ázsiai nacionalizmus pusztán a nyugati eszmék másolatának?
2. Milyen szerepe volt a vallási reformmozgalmaknak és a nyomtatott sajtónak a nemzeti közösségek kialakításában?
3. Miben tért el a kongresszusi egy nemzet és a Muzulmán Liga két nemzet elképzelése, és mely gyarmati intézmények erősítették a vallási elkülönülést?
4. Hogyan kapcsolódott össze a kínai nacionalista mozgalom és a kommunista mozgalom a japán invázióval és a polgárháborúval?
5. Milyen kettős természetet mutatott a szovjet nemzetépítés Közép-Ázsiában, és miért vitatott a baszmácsi mozgalom értelmezése?

## 38.3. A szocialista és forradalmi államok

A 20. századi Kelet- és Közép-Ázsiában a „szocialista" vagy „kommunista" államok olyan politikai rendszereket jelöltek, amelyekben egy forradalmi élcsapatpárt az állami tulajdonra, a tervgazdaságra és a centralizált pártirányításra építette hatalmát. E fejezet a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (Észak-Korea) és a Mongol

Népköztársaság példáján hasonlítja össze a modell kialakulását, intézményeit és hidegháborús szerepét. A „szocialista állam” kifejezés elsősorban az adott rendszerek önmegjelölése volt; a hidegháborús nyugati szakirodalom gyakran a „totalitárius” vagy „kommunista diktatúra” kategóriáit alkalmazta. A fejezet egyikét sem veszi át kritikátlanul, hanem a dokumentált intézményi működést, a gazdasági-társadalmi folyamatokat és a különböző értelmezéseket mutatja be.

### 38.3.1. A modell kialakulása és terjedése

A szocialista államok mintaképét az 1917. évi oroszországi bolsevik hatalomátvétel teremtette meg. A bolsevik párt – élén Vlagyimir Iljics Leninnel (Vladimir Lenin) – a Kitelepített Ideiglenes Kormány helyett saját kormányt alakított, államosította a földet, a bankokat és a nagyipart, majd a polgárháború (1918–1922) során kiépítette a Vörös Hadsereget és a Csekát, a politikai rendőrséget. A Szovjetunió 1922. decemberi megalakulása után a párt és az állam összefonódott: a Kommunista Párt Politikai Bizottsága hozta a stratégiai döntéseket, a szovjet államapparátus végrehajtotta azokat. Az 1919-ben létrehozott Kommunista Internacionálé (Komintern) a világforradalom előmozdítására törekedett, és segítette a helyi kommunista pártok szervezését.

Kínában a Kínai Kommunista Párt (KKP) 1921-ben alakult, és az 1920–1940-es években a nacionalista Kuomintang elleni polgárháborúban fokozatosan megerősödött. Mao Ce-tung (Mao Zedong) 1949. október 1-jén kikiáltotta a Kínai Népköztársaságot. Az új állam a szovjet modellt követte: államosítás, földreform, tervgazdaság, de a kínai forradalom bázisa a vidéki parasztság volt, nem pedig az ipari munkásság. Mao 1949-es „népi demokratikus diktatúra” fogalma a munkásság, a parasztság, a kispolgárság és a „hazafias” burzsoázia szövetségét ígérte, a gyakorlatban azonban a KKP egyeduralma valósult meg.

Mongóliában a forradalmi folyamat már 1921-ben, szovjet katonai támogatással kezdődött. A Mongol Népköztársaságot 1924-ben kiáltották ki, a Mongol Népi Forradalmi Párt vezetésével. Az ország gazdasága alapvetően nomád állattenyésztésre épült, ezért a szovjet mintájú iparosítás és kollektivizálás később és korlátozottabb formában valósult meg. A szovjet befolyás mindvégig meghatározó maradt: a mongol pártvezetés, különösen Horlógín Csojbalszan (Khorloogiin Choibalsan) alatt, szorosan követte a moszkvai irányvonalat.

Észak-Korea esete a második világháború utáni szovjet megszállásból nőtt ki. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot 1948. szeptember 9-én kiáltották ki, Kim Ir-szen (Kim Il-sung) vezetésével. Az észak-koreai állam a szovjet típusú egypártrendszert (formálisan több pártot, de egységes irányítást) és a tervgazdaságot vette át, ám az 1950–1953-as koreai háború után fokozatosan saját ideológiát épített: a csucse (juche, „önállóság”) elvét, amely a politikai-gazdasági-katonai önerőre támaszkodást hirdette. Kim Ir-szen személyi kultusza a családi dinasztia (Kim Dzsong-il, majd Kim Dzsongun) alatt is fennmaradt.

### 38.3.2. A szocialista gazdaság: terv, iparosítás, kollektivizálás

A szocialista államok gazdasági modelljének központi intézménye a központi terv volt. A Szovjetunióban az Állami Tervbizottság (Gosztplan) 1928-tól ötéves terveket dolgozott ki, amelyek a termelési, beruházási és foglalkoztatási célokat rögzítették. A nehézipar – acél, szén, gépgyártás, villamos energia – elsőbbséget élvezett a fogyasztási cikkekkel szemben. A mezőgazdaságot 1929 végétől erőszakkal kollektivizálták: a paraszti gazdaságokat állami (szovhoz) és szövetkezeti (kolhoz) egységekbe vonták. A kollektivizálással szembeni ellenállást – a „kulák” kategóriába sorolt módosabb parasztok deportálását és likvidálását – a szovjet állam dokumentáltan alkalmazta. A kollektivizálás és az 1932–1933-as éhínség összefüggése vita tárgya; a történészi becslések az ukrajnai, kazahsztáni és oroszországi éhínség halálos áldozatait több millióra teszik. A szovjet

statisztikai adatok sokáig titkosak voltak, és a modern kutatás is módszertani bizonytalanságokkal dolgozik.

Kínában a szocialista gazdaság kiépítése az 1950-es években, szovjet technikai segítséggel indult. Az első ötéves terv (1953–1957) a nehézipart fejlesztette, a földreform után a mezőgazdaságot népi községekbe szervezték. Az 1958-as „nagy ugrás” programja a helyi acélipar és a gyors iparosítás erőltetését, valamint a mezőgazdasági termelés közösségi megszervezését jelentette. A program katasztrofális éhínséghez vezetett: a tudományos becslések a halálos áldozatok számát 15 és 45 millió közé teszik, bár a hivatalos kínai diskurzus sokáig a természeti csapásokat hangsúlyozta. A szovjet és a kínai kollektivizálás közötti különbség, hogy Kínában a parasztság aránya jóval nagyobb volt, és a vidéki lakosság életkörülményei a tervgazdaság első évtizedeiben alig javultak.

Mongóliában a tervgazdaság az 1930-as években kezdett kibontakozni. Az állattenyésztés kollektivizálása először az 1920-as évek végén indult, majd az 1950-es években újraindult. A nomád pásztorok állatait termelőszövetkezetekbe vonták, ami a hagyományos legeltetési rendszer átalakulásához és a vidéki életforma hanyatlásához vezetett. A mongol gazdaság mindvégig erősen függött a Szovjetuniótól: az árucsere-forgalom, a beruházások és a műszaki segítség nagy része szovjet forrásból származott. A mongol ipar elsősorban a bányászatra (szén, réz, molibdén), a könnyűiparra és az élelmiszer-feldolgozásra épült.

Észak-Koreában a japán gyarmati korszak (1910–1945) ipari öröksége viszonylag fejlett bányászati és nehézipari kapacitást hagyott hátra, de a koreai háború (1950–1953) ezt nagyrészt megsemmisítette. A háború utáni újjáépítés a szovjet és kínai segítségre, valamint a tervgazdaságra épült. Az 1950-es évek végén Észak-Korea indította el a csollima mozgalmat, amely a szovjet sztahanovista termelési verseny helyi változata volt. A gazdaság a nehéziparra és a hadseregre összpontosult, a fogyasztási cikkek hiánya állandósult. Az észak-koreai statisztikai adatok megbízhatósága alacsony; a nemzetközi szervezetek becslései szerint az ország GDP-je az 1970-es évektől fokozatosan elmaradt Dél-Koreától. A csucse ideológia az 1960-as évektől a gazdasági önállóságot hangsúlyozta, de a gyakorlatban az állam továbbra is külső támogatásokra szorult.

A szocialista gazdaságok közös vonása volt a hiánygazdaság: a központi árszabályozás, a folyamatos tervalku és az információs aszimmetria következtében a kereslet és kínálat egyensúlya nem jött létre, a fogyasztók sorban állásra, feketepiacra és összeköttetésekre kényszerültek. Ugyanakkor a szocialista államok jelentős eredményeket értek el az írástudás, az alap- és középfokú oktatás, a női munkavállalás, a közegészségügy és a járványok elleni védekezés terén. A szovjet, kínai, mongol és észak-koreai statisztikák szerint az írástudatlanság drasztikusan csökkent, a gyermekhalandóság pedig mérséklődött. E mutatók ellenőrzése azonban nehéz, mert a hivatalos adatok gyakran politikai célokat szolgáltak.

### 38.3.3. A pártállam és az erőszak intézményei

A szocialista államok meghatározó intézménye a párt volt. A Szovjetunióban az 1936-os alkotmány formálisan többpártrendszer nélküli államot hozott létre; a gyakorlatban a Kommunista Párt Központi Bizottsága és a Politikai Bizottság irányította a törvényhozást, a kormányt, a hadsereget, a rendőrséget és a kultúrpolitikát. A pártfegyelem, a káderkiválasztás és a belső megtisztulások a rendszer stabilizálását és a vezetői hatalom megszilárdítását szolgálták. Joszif Visszarionovics Sztálin (Josef Stalin) 1920-as évek végén kiépülő egyszemélyi vezetése a politikai ellenfelek likvidálásával járt: az 1936–1938-as „nagy tisztogatás” során – a dokumentált levéltári iratok szerint – több százezer embert végeztek ki, milliókat pedig kényszermunka-táborokba (Gulág) hurcoltak. A Gulag áldozatainak összlétszáma vita tárgya: a történészi becslések a táborok és települések halálos áldozatait 1,5–3 millióra teszik az 1930-as és 1950-es évek között, de

egyes számítások magasabbak. A szovjet levéltárak részleges megnyitása óta a kutatók a büntetés-végrehajtási iratokat, a deportálási rendeleteket és a helyi pártjelentéseket használják; a dokumentáció hiányos, ezért a számok becslések.

Kínában a Mao-korszak (1949–1976) alatt a politikai erőszak ciklikus kampányokban jelentkezett. A földreform során a „földesurak" kategóriájába sorolt személyeket nyilvános bíróságokon ítélték el, a kivégzések száma becslések szerint több százezer lehetett. Az 1957-es „ellenforradalmi jobboldaliak" elleni kampány, az 1958–1962-es nagy ugrás éhínsége, valamint az 1966–1976-os kulturális forradalom erőszaka – a Vörös Gárdák által elkövetett gyilkosságok, a tanárok és értelmiségiek üldözése – dokumentált tények, de az áldozatok összlétszáma vitatott. A kulturális forradalom halálos áldozatait a kutatók több százezer és néhány millió közé teszik. A hivatalos kínai értékelés 1981-ben a kulturális forradalmat „súlyos katasztrófának" nevezte, de a felelősség kérdése a mai napig érzékeny emlékezetpolitikai vita. A nyugati sinológia egy része a „totalitárius modell" keretében írta le a maoista rendszert; más értelmezések a tömegmozgalmi, decentralizált jellegét hangsúlyozzák. A fejezet mindkét megközelítést ismerteti, de nem dönt a besorolás vitájában.

Mongóliában a pártállami megszilárdulás az 1930-as években, Csojbalszan alatt következett be. A buddhista egyház, amely a forradalom előtt a mongol társadalom legnagyobb földtulajdonosa és kulturális intézménye volt, az 1930-as években szisztematikus üldözésnek kitették. A dokumentált politikai perek és kivégzések során több tízezer embert – köztük a szerzetesek jelentős részét – végeztek ki vagy internáltak. A kolostorok száma az 1930-as években drasztikusan csökkent; a vallási gyakorlat a nyilvánosságban szinte megszűnt. A mongol történetírás és a nyugati kutatás ma is vitatja az áldozatok pontos számát; a becslések néhány tízezer főtől több tízezerig terjednek. A szovjet típusú titkosrendőrség, a Belügyi Népbiztosság (NKVD) mongol megfelelője a politikai ellenzéket „japán kém" vagy „ellenforradalmár" vádakkal számolta fel. A mongol kollektivizálás az 1950-es években ugyancsak társadalmi ellenállásba ütközött, de a rendszer erőszakos eszközökkel felszámolta a hagyományos törzsi-nemesi struktúrákat.

Észak-Korea a pártállami elnyomás egyik legsúlyosabb eseteként ismert. Az 1945 utáni rendszer a Kim-család személyi kultuszára, a Koreai Munkapárt egyeduralmára és a politikai ellenőrzés totális intézményeire épült. A politikai táborok – amelyeket gyakran „koncentrációs tábor" vagy „fogolytábor" néven említenek – a dokumentált túlélői beszámolók és műholdfelvételek szerint több százezer embert tartanak fogva. Az Amnesty International és más nemzetközi emberi jogi szervezetek jelentései szerint a táborokban kényszermunka, kínzás, nyilvános kivégzés és az alapvető jogok súlyos megsértése történik; az észak-koreai kormányzat tagadja ezeket az állításokat. Az 1990-es évekbeli éhínség halálos áldozatait a kutatók 600 ezer és 1 millió közé becslik, de a hivatalos adatok hiányoznak. Az észak-koreai pártállam a legzártabb a négy vizsgált rendszer közül; a rendelkezésre álló bizonyítékok nagyrészt disszidensek, humanitárius szervezetek és ritkán kiszivárogtatott belső iratok.

### 38.3.4. A hidegháborús szembenállás és a szocialista tábor belső dinamikája

A szocialista államok a hidegháborúban a Szovjetunió által vezetett tömb részeként határozták meg magukat. A Szovjetunió és Kína 1950-ben szövetségi szerződést írt alá; a Kínai Népköztársaság a koreai háborúban észak-koreai oldalon avatkozott be, amikor az ENSZ-erők – elsősorban az Egyesült Államok vezette koalíció – 1950 őszén az észak-koreai területre nyomultak. A háború (1950–1953) halálos áldozatait a tudományos becslések 2–4 millióra teszik, a koreai civil lakosság aránya magas. A fegyverszüneti megállapodás (1953. július 27.) a mai napig nem hozott békeszerződést; a Koreai-félsziget a hidegháború egyik legmilitarizáltabb térsége maradt.

Mongólia a hidegháborúban a Szovjetunió stratégiai ütközőállama volt. A mongol–szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés (1966) szovjet csapatok állomásoztatását engedélyezte, és

az ország a kínai–szovjet konfliktusban Moszkva oldalára állt. A mongol hadsereg a szovjet hadrendbe integrálódott; a mongol gazdaság a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) keretében a Szovjetunió nyersanyag-beszállítójává vált.

A kínai–szovjet szakítás az 1950-es évek végétől fokozatosan mélyült. Az ideológiai viták – a desztalinizáció, a békés egymás mellett élés, a világforradalom stratégiája – az 1960-as évekre nyílt politikai és katonai feszültséggé váltak. 1969-ben a kínai–szovjet határon, a Damanszkij (Zsenbao) szigetnél fegyveres összecsapás történt. Kína ekkor az Egyesült Államok felé nyitott: 1972-ben Richard Nixon amerikai elnök Pekingbe látogatott. A szocialista tábor tehát nem volt egységes; a Szovjetunió által vezetett keleti blokk és a maoista Kína között éles versengés alakult ki a harmadik világ befolyásáért. Észak-Korea ebben a patthelyzetben a két nagy szocialista hatalom közötti egyensúlyozás politikáját folytatta, és a csucse ideológiát a két szomszéd befolyásának ellensúlyozására is használta.

A szocialista tábor belső konfliktusai Kelet- és Közép-Ázsián túlmutattak, de a régió államaira is hatottak. Az 1956-os magyar forradalom és az 1968-as csehszlovákiai bevonulás a szovjet modellen belüli reformkísérletek leverését jelezte; Kína 1960-as évekbeli kulturális forradalma a szocialista építés radikális, erőszakos útját mutatta. A szovjet és kínai fejlődési modellek versengése a posztkoloniális ázsiai és afrikai államok számára is vonzó alternatívát kínált, különösen a gyors iparosítás és a függetlenség megőrzésének ígéretével.

### 38.3.5. Értelmezési viták és örökség

A szocialista államok történeti megítélése a mai napig éles viták tárgya. A hidegháborús nyugati politikatudomány gyakran a „totalitarizmus” fogalmával jellemezte ezeket a rendszereket, hangsúlyozva a tömegkommunikáció feletti monopóliumot, a rendőrségi terrort és a hivatalos ideológiát. Ezzel szemben a „revíziós” vagy „társadalomtörténeti” irányzatok azt vizsgálták, hogy a hétköznapi emberek hogyan éltek, hogyan alkottak informális hálózatokat, és hogyan alkudtak ki a diktatórikus struktúrákban mozgásteret. A posztkoloniális történetírás arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocialista modell a gyarmati uralom alól felszabaduló államok számára a modernizáció, az oktatás és az iparosítás ígéretét jelentette, miközben a nyugati demokráciák maguk is gyarmati és neokoloniális erőszakot alkalmaztak.

A modernizációs eredmények és a politikai elnyomás mérlege nem vonható meg egyszerűen. A szocialista államokban az iparosítás, az írástudás és a nők társadalmi mobilizációja valóságos változásokat hozott; ugyanakkor ezek a rendszerek a saját polgáraikkal szemben elkövetett tömeges jogsértések révén tartották fenn magukat. A fejezet nem állítja, hogy a „felszabadítás” és az „elnyomás” kizáró jellegű kategóriák lennének; mindkettő a történeti szereplők értelmezési kerete volt. A szovjet hivatalos diskurzus a Nagy Honvédő Háborút (1941–1945) a felszabadítás, a szocializmus építését a haladás narratívájaként írta le; a túlélők és a disszidensek visszaemlékezései ugyanezeket az évtizedeket az elnyomás, az éhezés és a félelem időszakaként mutatják be. A történész feladata e narratívák együttes, forráskritikai bemutatása.

A posztszovjet levéltári kutatások – különösen az 1990-es évek óta – jelentősen átalakították a szocialista államokról szóló tudást. A megnyitott párt- és állami iratok lehetővé tették a tisztogatások, a deportálások és a tervgazdasági döntéshozatal belső működésének vizsgálatát. Kínában a levéltárak hozzáférhetősége korlátozott, a maoista korszak kutatása érzékeny terület; a kínai történészek gyakran a hivatalos keretek között dolgoznak. Észak-Korea és Mongólia esetében a források hiánya, illetve a szovjet archívumokra való ráutaltság tovább növeli a bizonytalanságot.

### 38.3.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben idézett áldozatszámok, gazdasági mutatók és politikai események forrásalapja változó. A szovjet Gulag és a nagy tisztogatás dokumentációja a Szovjetunió felbomlása után részlegesen hozzáférhetővé vált; az Orosz Állami Levéltárak, a Memorial Egyesület adatbázisai és a nyugati egyetemi kutatások módszertanilag ellenőrzött becsléseket tesznek lehetővé. A kínai nagy ugrás és kulturális forradalom áldozatszámai kevésbé jól dokumentáltak; a kutatók gyakran helyi statisztikai jelentésekre, túlélői beszámolókra és a kínai kormány által később közzétett, részleges adatokra támaszkodnak. Az észak-koreai táborok és az éhínség kapcsán a hivatalos adatok hiányoznak; a nemzetközi emberi jogi szervezetek és a disszidens beszámolók becslései eltérhetnek. A mongol statisztikák a szovjet korszakban politikai célokat szolgáltak, ezért a gazdasági növekedésre és a társadalmi változásokra vonatkozó számokat óvatosan kell kezelni. A fejezet minden számszerű állításnál igyekszik jelezni a becslés jellegét és a forrás típusát.

Az emlékezetpolitika szerepe különösen erős. A mai Oroszországban a sztálini terror megítélése politikai vita tárgya; Kínában a maoista korszak hivatalos értékelése a „helyes” és „téves” irányvonalak dichotómiájában mozog; Észak-Koreában a Kim-család öröksége a rendszer legitimációs alapja; Mongóliában a szocialista korszak emlékezete a modernizáció és az erőszak kettős narratívája mentén alakul. A történész feladata, hogy ezeket az emlékezetpolitikai állításokat megkülönböztesse a dokumentált tényektől és a tudományos konszenzustól.

### 38.3.7. Rövid összefoglaló

A 20. századi szocialista és forradalmi államok Kelet- és Közép-Ázsiában a szovjet modellből kiindulva, de eltérő helyi feltételek között épültek ki. A Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság, Észak-Korea és a Mongol Népköztársaság közös vonása volt az egypártvezetés, a központi tervgazdaság, a mezőgazdaság kollektivizálása és a politikai erőszak intézményesülése. Ugyanakkor mélységes különbségek is mutatkoztak: a szovjet rendszer a bürokratikus terror, a kínai a tömegmozgalmi kampányok, a mongol a szovjet függés, az észak-koreai pedig a dinasztikus személyi kultusz irányába fejlődött. A hidegháborúban ezek az államok a szocialista tábort alkották, de a kínai–szovjet szakítás megosztotta őket. A megítélésük ma is vita tárgya: a modernizációs eredmények és az emberi jogi katasztrófák mérlege nem választható el a hatalomgyakorlás módjától. A téma forrásalapja egyenetlen: a szovjet és részben a kínai események levéltárakban kutathatók, Észak-Korea és Mongólia esetében a forráshiány nagyobb bizonytalanságot eredményez.

### 38.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen közös intézményi elemek jellemezték a szocialista államok modelljét a Szovjetunió, Kína, Mongólia és Észak-Korea esetében?
2. Hogyan hatott a mezőgazdasági kollektivizálás az egyes országokban, és milyen emberi következményekkel járt?
3. Milyen különbségek mutatkoztak a szovjet típusú bürokratikus terror és a maoista tömegkampányok között?
4. Hogyan alakította a kínai–szovjet szakítás a hidegháborús szocialista tábor belső dinamikáját?
5. Miért nehéz megbízható áldozatszámokat megállapítani a szocialista államok politikai elnyomásával kapcsolatban?

## 38.4. A modernizáció és a társadalmi átalakulás

A modernizáció fogalma a 19. század vége óta változó jelentésű gyűjtőfogalom. Ebben az alfejezetben nem egységes, teleologikus fejlődésként, hanem intézményi, gazdasági és társadalmi átalakulások együtteseként tárgyaljuk, amelyek Kelet- és Közép-Ázsiában egymástól eltérő ütemben, irányban és áron zajlottak. Az időhatárok nagyjából a 19. század közepétől a 2026-os jelenig terjednek, de a hangsúly a második világháború utáni korszakon van. A modernizáció itt nem azonos a nyugatiasodással, és nem jelenti a hagyományos intézmények egyszerű eltűnését; a régió társadalmai saját válaszokat adtak az iparosítás, a városiasodás, az oktatási expanzió, a demográfiai átmenet és a környezeti kihívások közös problémáira. Az előző alfejezetben bemutatott szocialista és forradalmi államok sajátos modernizációs pályát futottak be, de a társadalmi átalakulás nem korlátozódott rájuk.

Az iparosítás első nagy hulláma Japánban indult el a Meiji-restauráció (1868) után. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az állami mintagyárak, a modern bankrendszer, a vasútépítés és a textilipari exportorientáció néhány évtized alatt átalakította a gazdaságszerkezetet. A 20. század elején a japán feldolgozóipari foglalkoztatottak arányát 10–20 százalék közé teszik a módszertantól függően; a textilgyárakban a munkások többsége becslések szerint 60 százalék felett nő volt, ami a női bérmunka korai tömeges megjelenését jelzi. A városiasodás gyorsan haladt: Tokió, Oszaka és Nagoja agglomerációi már a két világháború között is milliós nagyságrendűek voltak a népszámlálási adatok szerint. A cári Oroszországban a 19. század végén az állami vasútépítés – különösen a transzszibériai vasút (1891–1916) –, a széntüzelésű ipar és a külföldi tőke indította el a késői iparosodást. A kényszermunka szerepe a vasútépítésben dokumentált tény; a számok és a felelősség megítélése azonban a források politikai használatától terhelt. A Szovjetunió az 1928 utáni ötéves tervekkel a nehézipart erőltetett ütemben fejlesztette; a hivatalos szovjet statisztikák és a nyugati becslések között jelentős eltérések vannak a termelési növekedés és az emberi költségek tekintetében. A Gulag-rendszerben foglalkoztatott kényszermunkások számát a kutatók milliós nagyságrendre teszik, de a pontos számok vitatottak. A szovjet iparosítás a közép-ázsiai köztársaságokban is létrehozott bányászati, kohászati és vegyipari központokat, de ezek technológiai és környezeti öröksége a posztszovjet korszakban is hat.

Kínában a 19. századi önerősítő mozgalmak csak korlátozott modernizációt hoztak: a haditengerészeti arzenálok, a textilgyárak és a vasútépítés korai vitái dokumentáltak, de a birodalmi állam intézményi merevsége és a külföldi koncessziós rendszer korlátozta a belső átalakulást. Az 1949 utáni Kínai Népköztársaság a szovjet mintájú nehézipari elsőbbséget követte, majd az 1978-as reformok után a különleges gazdasági övezetek és az exportorientált feldolgozóipar vált a növekedés motorjává. A városi lakosság aránya az 1980-as évek eleji mintegy 20 százalékról a 2020-as hivatalos népszámlálás szerint 63,9 százalékra emelkedett; nemzetközi kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy a hukou (háztartási regisztrációs) rendszer miatt a tényleges városi migránsok egy része nem jelenik meg a lakónépességben, így a hivatalos adatok és a nemzetközi becslések eltérhetnek. India a brit gyarmati időszakban a feldolgozóipar deindusztrializációját élte át – ez a szakirodalomban dokumentált és vitatott folyamat, amelynek mértéke az adatok értelmezésétől függ. A függetlenség (1947) után az állami nehézipari modell, majd az 1991-es liberalizáció hozott szerkezeti változást; a 2000-es évek óta a szolgáltató szektor, különösen az informatikai szolgáltatások nőttek, miközben a feldolgozóipar foglalkoztatási aránya mérsékelt maradt. Mumbai, Delhi, Bengaluru és más nagyvárosok agglomerációi 20 millió feletti lakosságúak – ezek demográfiai becslések, mert a népszámlálások és a városhatárok eltérőek. India hivatalos városi lakossági aránya 2011-ben 31,2 százalék volt; a 2020-as évekre 35–40 százalék közötti becslések léteznek.

Dél-Korea a japán gyarmati időszakban kialakult ipari magvakra építve az 1960-as évektől exportorientált iparosítást folytatott. A csebol konglomerátumok (például a Samsung és a Hyundai vállalatcsoportok) szerepe dokumentált; a „kompresszált iparosítás” fogalma a gyors gazdasági felzárkózásra utal, de a munkásmozgalmi elnyomás, a heti munkaidő hosszú ideig

magas szintje és a nemek közötti bérkülönbségek is a folyamat részei. Dél-Korea urbanizációja a 20. század második felében az egyik leggyorsabb volt a régióban; Szeul fővárosi régiója 2020 körül 25 millió fő körüli becslésekkel szerepel. Közép-Ázsiában a szovjet modernizáció a gyapotmonokultúra, a bányászat és a nehézipar kiépítését hozta. Kazahsztánban a szűzföld-program, az urán- és szénbányászat, valamint a szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telep (1949–1989) a szovjet ipari-katonai modernizáció ellentmondásait mutatják. Üzbegisztánban a gyapottermelés erőltetése – ideértve a kényszermunka dokumentált eseteit – a szovjet tervgazdaság környezeti és társadalmi költségeit jelzi. A Szovjetunió összeomlása után ezek az országok részben deindusztrializációt éltek át, miközben a szénhidrogén- és ásványkincs-export lett a fő bevételi forrás. Mongóliában a rendszerváltás után a bányászat (réz, szén, arany, urán) gyors növekedést hozott, de a nomád pásztorkodásból élő háztartások jövedelme ingadozó maradt. Nepál és Bhután iparosodása korlátozott: a vízerőművek, a turizmus és a külföldi munkavállalás a fő jövedelemforrások. Nepálban a külföldi munkavállalók hazautalásai a GDP jelentős hányadát teszik ki – becslések 20–30 százalék közé teszik, de a módszertan vitatott. Bhutánban a vízerőművekből származó áramexport India felé számottevő, és a bruttó nemzeti boldogság keretében a környezeti fenntarthatóságot is beépítették a fejlesztéspolitikába.

A modernizáció egyik legnagyobb hatású intézményi átalakulása a tömegoktatás kiterjedése volt. Japánban a Meiji-kormány 1872-ben bevezette az általános iskoláztatás tervét; a századfordulóra a tanköteles korosztály túlnyomó része iskolába járt, és a 20. század elején az írástudás aránya a világ élvonalába tartozott – ezt korabeli statisztikák támasztják alá, bár a definíciók eltérőek. A szovjet rendszer 1930 után erőltetett ütemben számolta fel az írástudatlanságot a közép-ázsiai köztársaságokban is; a hivatalos szovjet adatok szerint 1950-re a lakosság túlnyomó része írástudó volt, a független kutatók azonban a mérési módszerek és a vidéki, nomád lakosság elérésének hiányosságaira figyelmeztetnek. A kínai Népköztársaság 1949 után szintén tömeges írás-olvasási kampányokat indított; a hivatalos adatok 90 százalék feletti írástudást mutatnak a 2000-es évekre, de a nemzetközi felmérések szerint a vidéki, idősebb és etnikai kisebbségi csoportokban a lemorzsolódás és a funkcionális analfabetizmus még mindig számottevő. Indiában az alkotmány 1950-ben az ingyenes és kötelező általános oktatást tűzte ki célul, de a megvalósítás fokozatos volt; a 2009-es ingyenes és kötelező oktatásról szóló törvény (RTE) jogilag is megerősítette ezt. A lányok oktatási részvétele az 1990-es évek óta jelentősen javult; a dokumentált népszámlálási adatok szerint a női írástudás 1951-es mintegy 9 százalékról a 2010-es évekre 65–70 százalékra emelkedett, de a férfi-női különbség – különösen a vidéki, alacsony kasztú és muszlim közösségekben – fennmaradt. A felsőoktatásban az Indiai Technológiai Intézetek (IIT) és az Indiai Menedzsment Intézetek (IIM) hálózata a független India egyik jelképe lett; a dokumentált tény, hogy az 1950-es években alapított intézmények a globális technológiai szektorba is jelentős mérnöki munkaerőt bocsátanak ki.

A nők jogi helyzetében a régióban a 20. század során jelentős változások történtek. A szovjet-orosz rendszer 1917 után törvénybe iktatta a nők választójogát, és a felsőoktatásban, valamint a munkaerőpiacon is növelte a női részvételt; ez a közép-ázsiai köztársaságokban a muszlim közösségekben is a hagyományos nemi szerepek feszültségét okozta. Japánban a nők 1945-ben kaptak választójogot az amerikai megszállás alatt, Dél-Koreában 1948-ban, a kínai Népköztársaság 1949 után törvényben hirdette meg a nemek egyenlőségét, India pedig 1950-ben alkotmányosan biztosította. A jogi egyenlőség és a tényleges gyakorlat közötti eltérések azonban minden országban dokumentálhatók. A női munkaerőpiaci részvétel Kelet-Ázsiában – Japánban, Dél-Koreában és Kínában – viszonylag magas, de a vezetői pozíciókban a nők aránya alacsonyabb; a nemzetközi statisztikák szerint a kelet-ázsiai országokban a női parlamenti képviselők aránya 20–30 százalék között mozog, Dél-Ázsiában ennél alacsonyabb, kivéve a regionális és helyi szinteken bevezetett kvótákat (például India panchayati raj rendszerében). A dél-ázsiai térségben a hozomány, a nemi alapú erőszak és a fiatal lányok kényszerházassága továbbra is dokumentált problémák; a jogi tilalmak ellenére a statisztikai és rendőrségi adatok ezek fennmaradását mutatják. Az ENSZ és

más nemzetközi szervezetek becslései szerint a régióban a nemi alapú erőszak előfordulása magas, de a bejelentési hajlandóság alacsony, ezért a számok bizonytalanok. A szovjet utódállamokban a nők formális iskolázottsága és munkaerőpiaci jelenléte viszonylag magas maradt, de a posztszovjet társadalmi fordulat a családi értékek hangsúlyozásával és a nők politikai reprezentációjának csökkenésével járt egyes országokban – ez a szakirodalomban vitatott értelmezés.

A demográfiai átmenet a régióban egyenetlen ütemben zajlott. A második világháború után a járványok visszaszorulása, a védőoltások, az antibiotikumok és az alapvető közegészségügyi intézkedések látványosan csökkentették a csecsemőhalandóságot és növelték a várható élettartamot. A statisztikai adatok egyértelműek: Japánban a várható élettartam 2020-ban 84 év körül volt (a világ egyik legmagasabbja); Kínában 77–78 év; Indiában 70 év; a közép-ázsiai országokban 70–74 év; Nepálban és Bhutánban 70 év körül – ezek az értékek a Világbank és az ENSZ becslésein alapulnak, és kisebb eltérések lehetnek a források között. A termékenységi ráta a régió nagy részében a 2,1 gyermek/nő reprodukciós szint alá csökkent: Japánban 1,3 körül, Dél-Koreában 0,7–0,8 között (2023-ban a legalacsonyabb a világon), Kínában 1,0–1,2 körül, Oroszországban 1,4–1,5 körül. Indiában 2,0 körül van, de az államok közötti különbségek nagyok; a déli államokban már 1,8 alatt, az északi államokban 2,5 felett. A közép-ázsiai országokban 2,5–3,5 közötti termékenységi ráták jellemzőek, Nepálban és Bhutánban 1,8–2,2. Ezek a becslések 2020–2023 közötti nemzetközi adatközlésekből származnak; a pontos, friss számértékeket ellenőrizni kell.

A demográfiai szerkezet elöregedése Kelet-Ázsiában és Oroszországban a legelőrehaladottabb. Japánban a 65 év felettiek aránya 2020-ban 28–29 százalék volt; Dél-Koreában és Kínában is 20 százalék feletti, és a tendencia gyors. Oroszországban a halandóság magasabb, a férfiak várható élettartama 67–68 év körül van, ami a közép-ázsiai országokéhoz hasonló, de a nőké 77–78 év. Az öregedés nyugdíjrendszeri, egészségügyi és munkaerőpiaci feszültséget okoz; Japánban a bevándorlás korlátozott, de a 2010-es évek óta fokozatosan bővül. A közép-ázsiai országok és Mongólia fiatal korszerkezete viszont demográfiai osztalékot ígér, ha a munkahelyteremtés és az oktatás ezt ki tudja használni – erről a szakirodalom vitatkozik. A kínai egykepolitika (1979–2015) dokumentált társadalmi kísérlet volt; a nemi aránytalanság és a házassági piac feszültségei mellett az öregedés felgyorsulásához is hozzájárult. A 2021-ben bevezetett háromgyermekes politika a termékenység emelkedését eddig nem hozta a hivatalos születési statisztikák szerint – ez a jövőre nézve vitatott. Indiában az 1970-es években a családtervezési program dokumentált kényszerintézkedéseket is tartalmazott; a szükségállapot (1975–1977) alatt elrendelt kényszersterilizáció áldozatainak számát vitatják.

A migráció a társadalmi átalakulás kulcsfontosságú eleme. Kínán belül a vidékről a városokba irányuló belső migráció több százmilliós nagyságrendű – a hivatalos adatok szerint 300 millió feletti „új munkás” él a városi területeken, de a becslések eltérnek. Indiában a vidéki-városi migráció kisebb arányú, mint a természetes szaporodás, de a városok így is rendkívüli növekedést mutatnak. Közép-Ázsiából Oroszországba és Kazahsztánba irányul a munkaerő-migráció; a dokumentált statisztikák szerint a posztszovjet országokból érkező munkavállalók milliós nagyságrendű hazautalást generálnak Tádzsikisztánban, Üzbegisztánban és Kirgizisztánban. Nepálból a Perzsa-öböl államaiba, Malajziába és Indiába irányuló munkavállalás a háztartások jövedelmének meghatározó forrása; a hazautalások GDP-hez viszonyított aránya a világ élvonalába tartozik. Bhután esetében a Lhotshampa (nepáli eredetű) közösség egy részének 1990-es évekbeli menekülése és a későbbi kitelepítés a modernizáció etnikai feszültségeit mutatja; a menekültek száma 100 ezer feletti becslés, és a bhutáni kormányzat álláspontja szerint a kivándorlás önkéntes volt – ezt a nemzetközi humanitárius szervezetek vitatják.

A modernizáció környezeti terhelése a régióban a 20. század második felétől vált láthatóvá. A széntüzelésű iparosítás Kínában és Indiában a légszennyezettség egyik fő oka; az Egészségügyi Világszervezet (WHO) és a Global Burden of Disease kutatásai szerint a kültéri és beltéri légszennyezés évente milliós nagyságrendű korai halálozással hozható összefüggésbe – ezek

tudományos modellezésen alapuló becslések, nem dokumentált egyedi események. Kína a 2010-es évek óta szigorúbb légszennyezési szabályozást vezetett be, a nagyvárosok szállópor-koncentrációja mérséklődött, de továbbra is magas. India északi síkságán, különösen Delhi térségében a téli szmog súlyos közegészségügyi probléma; a hivatalos mérési adatok és a kutatói becslések egyaránt a WHO határértékek többszörösét jelzik. A japán ipari környezetszennyezés történetéhez tartozik a Minamata-kór (1956-tól dokumentált higanymérgezés) és a Yokkaichi asztma (1960-as évek) esete; ezek a környezeti ártalmak a bírósági kártérítési perekben részben dokumentáltak, és a japán környezetvédelmi jogalkotás kiindulópontjává váltak. Indiában az 1984-es bhopali gázkatasztrófa a modern vegyipari kockázatok legsúlyosabb dokumentált példája; a halálos áldozatok száma a hivatalos és civil szervezetek becslései szerint több ezer és több tízezer között vitatott.

A vízhasználat és a vízhiány a régió egészét érinti. Az Aral-tó kiszáradása a szovjet közép-ázsiai gyapottermelés öntözési politikájának dokumentált következménye; a tó felszíne az 1960-as évek óta körülbelül 90 százalékkal zsugorodott – ezt műholdfelvételek és terepi mérések támasztják alá. A folyók elterelése, a talaj elsavasodása és a peszticidterhelés a helyi lakosság egészségét is károsította; ezt az ENSZ és a nemzetközi kutatóintézetek jelentései dokumentálták. A Himalája gleccserei a klímaváltozás miatt olvadnak – ez tudományos konszenzus; a gleccserek visszahúzódásának mértéke és a vízhozamra gyakorolt hosszú távú hatása azonban továbbra is kutatási kérdés, és a különböző modellek eltérnek. A tibeti fennsík és a Himalája vízháztartása Kína, India, Nepál, Bhután és Pakisztán közötti geopolitikai feszültség forrása; a kínai vízátvezetések és a gátépítések a nemzetközi viták részei. A bányászati modernizáció különösen Kazahsztánban, Mongóliában és Üzbegisztánban okoz környezeti károkat. Kazahsztánban a szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telepen 1949 és 1989 között 456 nukleáris robbantást hajtottak végre – ez dokumentált tény; a sugárterhelés egészségügyi következményeiről a kazah kormány és a nemzetközi szervezetek eltérő becsléseket közölnek. Mongóliában az ásványkincs-kitermelés (például Oju Tolgoj réz- és aranybánya) gyors GDP-növekedést hozott, de a nomád pásztorkodásra, a vízre és a legelőkre gyakorolt hatása vitatott. Ulánbátorban a széntüzelésű kályhák a téli hónapokban súlyos légszennyezést okoznak; a mérések szerint a PM2,5 koncentráció a WHO határértékek többszöröse. A klímaváltozás a régió országait eltérően érinti: a tengerszint-emelkedés a kínai, indiai és bangladesi partvidékeket, a szárazodás Közép-Ázsiát és a mongol sztyeppét, a gleccserek olvadása a Himalája-környezetet. A párizsi klímaegyezmény (2015) óta Kína és India – a világ legnagyobb szén-dioxid-kibocsátói közé tartozó országok – vállaltak kibocsátáscsökkentési célokat; Kína 2060-ra, India 2070-re tűzte ki a nettó zéró kibocsátást. Ezek a bejelentések dokumentáltak, de a végrehajtás üteme és a széntüzelésű erőművek jövője politikai vita tárgya.

A modernizáció ellentmondásai a régióban négy szinten jelentkeznek. Először: a gazdasági növekedés nem oszlott el egyenletesen. A jövedelmi egyenlőtlenséget mérő Gini-index Kínában a reformok után 0,30 alól 0,45–0,50 közé emelkedett a nemzetközi becslések szerint; Indiában 0,35–0,40 között van, de a vagyonkoncentráció ennél magasabb. A regionális különbségek tartósak: Kínában a tengerparti tartományok és a belső vidékek, Indiában a déli államok és az északi hindiöv, Oroszországban Moszkva/Szentpétervár és a régiók, Közép-Ázsiában a fővárosok és a vidék között. Másodszor: a vidék-urbánus törésvonal a migráció, az oktatás és az egészségügy terén is megjelenik. A városi középosztály növekedése mellett a mezőgazdasági jövedelmek stagnálása, a földtulajdon bizonytalansága és a vidéki szolgáltatások elmaradottsága dokumentált jelenség. Kínában a hukou-rendszer a vidéki bevándorlók városi szolgáltatásokhoz való hozzáférését korlátozta; Indiában a nagyvárosok informális településein élők aránya jelentős, és a becslések szerint a városi lakosság egyharmada vagy több él ilyen körülmények között – a pontos arányok módszertantól függően vitatottak. Harmadszor: a modernizáció nem egyszerűen nyugatiasodás; a régió országaiban a hagyományos vallási, családi és közösségi intézmények fennmaradtak, de átalakultak. A konfuciánus családi értékek, a hindu kaszt- és családszervezet, a buddhista szerzetesi hálózatok, az iszlám jótékonysági és jogintézmények, a sintó és a sámánista hagyományok mind a modern állam intézményeivel párhuzamosan működnek. Ez a feszültség nem feltétlenül

„elmaradottság”, hanem a helyi válaszok dokumentált formája. Negyedszer: a modernizáció politikai keretei eltérőek. Japán és India a második világháború után parlamenti demokráciát épített, Dél-Korea 1987 után demokratizálódott; Kína a kommunista párt egypártrendszerét, Oroszország a posztszovjet elnöki centralizációt, a közép-ázsiai államok többsége autoriter elnöki rendszert alakított ki. A szakirodalom vitatja, hogy az „autoriter fejlődési állam” modell (Dél-Korea, Tajvan, Kína) hosszú távon fenntartható-e; a kelet-ázsiai gazdasági sikert egyes kutatók a nemzetközi hidegháborús kontextussal, a külföldi tőkével és az állami tervezéssel, mások a piaci liberalizációval magyarázzák. A modernizáció tehát nem egységes „recept”, hanem történetileg kialakult, konfliktusos folyamat, amely a gazdasági növekedés, a társadalmi egyenlőtlenségek, a kulturális identitás és a környezeti fenntarthatóság között folyamatosan új egyensúlyt keres.

### 38.4.1. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben használt adatok elsősorban népszámlálásokból, statisztikai évkönyvekből, az ENSZ Népesedési Alapjának és a Világbanknak a becsléseiből, valamint a WHO és a Global Burden of Disease kutatásokból származnak. E források eltérő módszertana miatt a pontos számok nem tekinthetők egyetlen igazságnak; a szöveg mindenütt igyekezett jelölni a becslés bizonytalanságát. A 2020-as évek elejének adatainál a Covid-19-világjárvány átmeneti torzításokat okozott, ezért a halandósági, termékenységi és migrációs mutatók friss értékeit óvatosan kell kezelni. A szocialista országok hivatalos statisztikái – különösen az 1949–1991 közötti kínai és szovjet adatok – gyakran politikai célt szolgáltak, ezért a nyugati becslésekkel és a későbbi levéltári kutatásokkal való összevetés elengedhetetlen. A gyarmati India gazdaságtörténeti adatai széttagoltak; a deindusztrializáció mértéke a kutatási irányzatoktól függően eltérő. A szóbeli hagyomány és a túlélők visszaemlékezése különösen a szovjet kollektivizálás, a kínai maoista kampányok és a japán gyarmati uralom alatti tapasztalatok rekonstruálásában fontos, de nem helyettesítheti a levéltári dokumentumokat. A klímaváltozásra vonatkozó állítások a tudományos konszenzushoz igazodnak, de a hatások számszerűsítése továbbra is modellezésen alapul, ezért vitatott. A friss, 2024–2026 közötti adatoknál a szöveg nem kíván pontos számot rögzíteni: azokat a megfelelő nemzetközi adatbázisokban ellenőrizni kell.

### 38.4.2. Rövid összefoglaló

Kelet- és Közép-Ázsia modernizációja az iparosítás és urbanizáció hullámaiban, az oktatás és a nők jogi helyzetének kiterjedésében, a demográfiai átmenet egyenetlen lefutásában és a környezeti terhelés növekedésében ragadható meg. A folyamat nem egységes, nem szükségszerűen nyugati mintájú, és nem mentes az erőszaktól, a kényszermunkától, a nőkkel szembeni hátrányoktól és a környezeti károktól. A régió országai eltérő politikai keretek között válaszoltak a modern állam kihívásaira; a japán parlamenti demokráciától a kínai egypártrendszerig, a dél-koreai exportorientált fejlődési államtól a közép-ázsiai autoriter elnöki rendszerekig. Az öregedő Kelet-Ázsia, a fiatal Dél-Ázsia és Közép-Ázsia demográfiai különbségei, valamint a klímaválság közös kihívásai a 21. század közepén is formálják a régió társadalmi átalakulását.

### 38.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függtek össze az iparosítás hullámai és az urbanizáció a régió különböző országaiban?

2. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a nők jogi és tényleges helyzetének változásában Indiában, Kínában és Japánban?

3. Miért eltérő a demográfiai szerkezet Kelet-Ázsiában, Dél-Ázsiában és Közép-Ázsiában?

4. Melyek a modernizáció környezeti terhelésének legdokumentáltabb példái a régióban?

5. Mit jelent a modernizáció ellentmondásainak áldozatközpontú bemutatása a gyarmati, szocialista és posztszovjet tapasztalatok tükrében?

# 39 Háború, hidegháború és biztonság

## 39.1. A második világháború és a japán birodalom

A második világháború ázsiai és csendes-óceáni frontja nem egyszerűen egy európai konfliktus kiterjesztése volt, hanem a japán birodalmi terjeszkedés, a kínai ellenállás, a gyarmati rendszerek válsága és a nagyhatalmi vetélkedés sajátos összekapcsolódása. Az alábbi alfejezet az 1931 és 1952 közötti időszakot tárgyalja, a mandzsúriai inváziótól a tokiói per és a San Franciscó-i békeszerződés nyomán kialakult háború utáni rendezésig, különös tekintettel a japán megszállás emberi következményeire és a háborús bűncselekmények máig ható emlékezetpolitikai vitáira.

### 39.1.1. A birodalmi expanzió Mandzsúriától Pearl Harborig

A japán expanzió gyökerei a 19. század végi Meiji-időszakig nyúlnak vissza, amikor az iparosodó Japán a nyugati gyarmatosító mintához hasonlóan érdekszférákat és gyarmatokat kezdett kiépíteni Kelet-Ázsiában. Az első kínai–japán háború (1894–1895) után Tajvan megszerzése, az 1905-ös orosz–japán háború után Dél-Mandzsúriában szerzett vasúti és bányászati jogok, valamint Korea 1910-es annektálása dokumentált tények. Az 1920-as években a japán politikai elit egy része a gazdasági válságra és a kínai nacionalizmus erősödésére adott válaszként egyre inkább a katonai terjeszkedésben látta a megoldást. A Kwantung-hadsereg – a dél-mandzsúriai japán érdekeltségeket védő helyőrség – 1931. szeptember 18-án a Mukden melletti vasúti robbantást ürügyként használva megszállta Mandzsúriát. A robbantás körülményei máig vitatottak: a japán hadsereg kínai szabotázsnak állította be, de a történészek túlnyomó többsége szerint japán tiszti csoport által szervezett provokációról van szó, amit a tokiói kormányzat utólag elfogadott. Ezt a japán katonai iratok és a kínai ellenállók beszámolói egyaránt alátámasztják, de a felelősség pontos megoszlása a kormány és a helyi parancsnokok között továbbra is történészi vita tárgya.

Mandzsúriában a japán hadsereg 1932-ben bábállamot hozott létre Mandzsukuo (Manchukuo) néven, élére a kínai Csing-dinasztia utolsó császárát, Pu Jit (Puyi) állítva. A Mandzsukuo-rendszer formálisan független állam volt, a valóságban azonban a Kwantung-hadsereg irányította; a japán kormányzat elismerte, de a nemzetközi közösség nagy része – a Népszövetség vizsgálóbizottsága, a Lytton-jelentés – elítélte a hódítást. Japán 1933-ban kilépett a Népszövetségből, ami dokumentált tény. A mandzsúriai japán uralom alatt a helyi kínai lakosság erőszakos ellenőrzésnek, kényszermunkának és telepespolitikának volt kitéve; a becslések szerint 1931 és 1945 között több millió kínai és koreai került kényszermunkára a mandzsúriai iparban és bányákban. A pontos számok statisztikai becslések, mivel a japán adminisztráció iratai hiányosak, és a háború utáni kínai és japán források eltérő módszertannal dolgoztak.

A kínai–japán háború teljes körű kirobbanását az 1937. július 7-i Marco Polo híd-i incidens jelentette, amely Peking közelében japán és kínai csapatok összecsapásával kezdődött. A kínai kormányzat és a japán hadsereg kölcsönösen felelőssé tette egymást; a dokumentált tény az, hogy az esetet követően a japán hadsereg gyorsan elfoglalta Pekinget, Tiencsint, majd dél felé nyomult. A kínai nacionalista kormány Csang Kaj-sek (Chiang Kai-shek) vezetésével a háborút hivatalosan nem hadüzenetként, hanem ellenállásként kezelte, ami a nemzetközi jog szempontjából vitatott

helyzetet teremtett. A harcok 1937 őszén Sanghajban utcai háborúvá váltak, majd a japán csapatok a főváros, Nanking (Nanjing) ellen vonultak.

### 39.1.2. A csendes-óceáni háború (1941–1945)

A kínai fronton elhúzódó háború és a nyugati hatalmak gazdasági szankciói – különösen az 1941-es amerikai olajembargó – arra késztették a japán vezetést, hogy dél felé terjeszkedjen. A japán stratégia szerint a gyarmati Délkelet-Ázsia olaj-, gumi- és ércforrásainak megszerzése tenné lehetővé a kínai háború folytatását, még akkor is, ha ez a nyugati hatalmakkal való összeütközéshez vezet. A japán kormány 1941. december 7-én (helyi idő szerint december 8-án) támadást indított az amerikai csendes-óceáni flotta ellen Pearl Harborban, ezzel egy időben pedig megtámadta a Fülöp-szigeteket, Hongkongot, Malájföldet és más délkelet-ázsiai területeket. A Pearl Harbor-i támadás dokumentált tény; az áldozatok számát az amerikai haditengerészet hivatalos adatai szerint 2403 halottra teszik, a japán oldalon 64 halott volt. A támadás hátterében álló döntéshozatali folyamat – különösen az, hogy a japán kormány mennyire akarta elkerülni a háborút – vitatott értelmezés, mivel a tokiói diplomáciai iratok és a katonai vezérkar iratai eltérő hangsúlyokat mutatnak.

A japán csapatok 1941–1942 fordulóján rendkívül gyorsan foglalták el a nyugati gyarmatokat: Hongkong, Malájföld, Szingapúr, a Holland Kelet-India (a mai Indonézia), a Fülöp-szigetek, Burma és számos csendes-óceáni sziget került japán fennhatóság alá. A japán propaganda ezt a terjeszkedést „nagy kelet-ázsiai együttélés” néven hirdette, amely a nyugati gyarmatosítás felszámolását ígérte. Ez az állítás emlékezetpolitikai érvként máig jelen van, ám a dokumentált megszállási gyakorlat – kényszermunka, erőszak, gazdasági kifosztás – ellentmond a felszabadító narratívának. A megszállt területeken a japán hatóságok gyakran a helyi nacionalista mozgalmakra támaszkodtak, de csak addig, amíg azok nem veszélyeztették a japán érdekeket.

A háború fordulópontja a Csendes-óceánon az 1942. júniusi midwayi csata volt, ahol az amerikai haditengerészet elsüllyesztett négy japán repülőgép-hordozót. Ezt követően a szövetségesek „szigetugrás” stratégiát alkalmazva fokozatosan szorították vissza a japán erőket. A guadalcanali (1942–1943), a leytei (1944), az iwo jimai és az okinavai csaták (1945) dokumentált tények; Okinaván a polgári lakosság szenvedése különösen súlyos volt, a becslések szerint a lakosság egyharmada meghalt vagy eltűnt. A japán hadsereg a háború utolsó szakaszában öngyilkos taktikákat alkalmazott – a kamikaze-repülőgépek, a robbanócsónakok és a civilek tömeges öngyilkosságra buzdítása –, amit a szövetséges parancsnokság és a későbbi történetírás egyaránt a japán militarizmus brutalitásának jeleként értékelt. Ugyanakkor a japán kormányzat a háború utáni évtizedekben ezt az önfeláldozó küzdelmet a nemzeti identitás részeként is bemutatta, ami emlékezetpolitikai vita tárgya.

A háború lezárása 1945. augusztusában következett be, miután az Egyesült Államok augusztus 6-án Hirosimára, augusztus 9-én pedig Nagaszakira atombombát dobott, és a Szovjetunió augusztus 8-án hadat üzent Japánnak, majd megszállta Mandzsúriát. Az atombombák áldozatainak számát Hirosimában a becslések 90 000 és 166 000 közé teszik, Nagaszakiban 60 000 és 80 000 közé, a későbbi sugárbetegségek áldozataival együtt a számok magasabbak. Ezek a számok statisztikai becslések, mivel a robbanás utáni kaotikus viszonyok miatt a pontos halálos áldozatszám nem állapítható meg. Az atombomba bevetésének szükségessége és etikai megítélése máig vitatott értelmezés: egyes történészek szerint a szövetséges invázió elkerülése és a háború gyors lezárása indokolta a bombát, mások szerint a japán kapituláció elérhető lett volna a szovjet hadba lépéssel és a szigetek blokádjával is. Ez a vita a források eltérő értelmezésén alapul, és a hidegháború alatt politikai töltetet is kapott.

### 39.1.3. A japán megszállás és a háborús bűncselekmények

A japán megszállás alatt elkövetett háborús bűncselekmények a második világháború egyik legvitatottabb kérdéskörét alkotják. A dokumentált tények közé tartozik a nankingi mészárlás, amely 1937 decembere és 1938 januárja között zajlott, amikor a japán csapatok elfoglalták a kínai fővárost. A kínai kormányzat és a legtöbb nyugati történész szerint a japán katonák tömegesen gyilkoltak meg civileket és hadifoglyokat, és nők ezreit erőszakoltak meg; az áldozatok számát a kínai hivatalos álláspont 300 000-re teszi, a tokiói per ítélete több mint 200 000 halottat állapított meg, míg egyes japán revizionista szerzők ezt a számot lényegesen alacsonyabbra teszik. Az áldozatszám tehát vitatott, de maga a tömeges erőszak ténye dokumentált: kortárs japán újságcikkek, nyugati misszionáriusok és üzletemberek beszámolói, valamint japán katonai iratok egyaránt megerősítik a civilek elleni tömeges atrocitásokat.

A „komfortnők” rendszere a japán hadsereg által működtetett államilag szervezett vagy hallgatólagosan engedélyezett szexuális rabszolgaság rendszere volt, amelyben kínai, koreai, fülöp-szigeteki, indonéz, holland és más nőket kényszerítettek prostitúcióra a katonai bordélyházakban. A koreai és más ázsiai nők tömeges behurcolása és fogva tartása dokumentált tény: a japán kormány 1993-as Kono-nyilatkozata elismerte a hadsereg részvételét a rendszer működtetésében, bár a kényszerítés mértékét vitatta. A nemzetközi jogi és emberi jogi szervezetek, valamint az ENSZ különböző testületei a rendszert szexuális rabszolgaságnak minősítették; a japán kormányzat hivatalosan nem használja a „szexuális rabszolga” kifejezést, és a becsült áldozatszámról – amely történészi becslések szerint 20 000 és 200 000 között mozog – nincs egyetértés. Ez a vitatott értelmezés a mai napig feszültséget okoz Japán, Dél-Korea, Kína és más érintett országok között.

A 731-es alakulat tevékenysége a japán hadsereg baktériumháborúval és emberkísérletekkel foglalkozó egysége volt Mandzsúriában. A kínai, szovjet és japán források szerint az alakulat orvosi kísérleteket végzett élő foglyokon, baktériumfegyvereket fejlesztett, és járványokat terjesztett kínai területeken. A kísérletek ténye, valamint a japán kormányzat háború utáni hallgatása – részben azért, mert az amerikai hatóságok bizonyos adatokat felhasználtak a hidegháborúban, és cserébe mentességet adtak az alakulat vezetőinek – dokumentált tény. Az áldozatok számát a becslések 3000 és 12 000 közé teszik; a pontos szám vitatott. A tokiói per nem foglalkozott érdemben a 731-es alakulat ügyével, ami a későbbi történetírásban kritika tárgya.

A japán hadsereg a megszállt területeken kényszermunkát alkalmazott: kínai és koreai civilek százezreit deportálták japán vállalatok bányáiba és gyáraiba, a koreai férfiakat gyakran kényszersorozással vitték a hadsereg kötelékébe, a koreai nőket pedig a fent említett katonai bordélyházakba. A kényszermunka dokumentált tény; a résztvevők számát a koreai kormányzat 7,8 millióra becsüli, a japán kormányzat alacsonyabb számot közöl. A szövetséges hadifoglyokkal való bánásmód is súlyos volt: a japán fogságba esett szövetséges katonák halálozási aránya a becslések szerint 27% körül volt, szemben a német fogságban mért 4% körüli értékkel; ezt a tokiói per bizonyítékai és a túlélői visszaemlékezések egyaránt alátámasztják. A hadifogolytáborokban uralkodó éhezés, betegségek és a kényszermunka miatti halálozás dokumentált tény, de a pontos számok módszertani viták tárgyát képezik.

A japán megszállás alatti erőszak nem csupán a hadsereg tevékenységéből fakadt: a megszállt területeken a helyi kollaboráns kormányzatok és milíciák is részt vettek a represszióban, ugyanakkor a japán hatóságok a helyi lakosságot gyakran kollektív büntetéssel sújtották ellenállás esetén. A kínai partizánháború, a koreai függetlenségi mozgalom és a délkelet-ázsiai ellenállási mozgalmak a japán megszállásra adott válaszok voltak; ezeket a japán katonai hatóságok „banditáknak” minősítették, a helyi nacionalista narratívák pedig felszabadító harcnak tekintették. A könyv ezeket a megnevezéseket nem veszi át saját álláspontként, hanem jelzi a használatukat.

### 39.1.4. A vereség és a háború utáni rendezés

Japán 1945. augusztus 15-én, Hirohito császár rádióbeszédében jelentette be a feltétel nélküli kapitulációt, amelyet a kormányzat a szövetségesek potsdami nyilatkozatának elfogadásaként fogalmazott meg. A hivatalos kapitulációs okmányt 1945. szeptember 2-án írták alá a Tokióiöbölben, a Missouri csatahajón. A megszállást az Egyesült Államok vezette szövetséges hatalmak hajtották végre, bár formálisan a Szövetséges Hatalmak Főparancsnoksága (SCAP) irányította Douglas MacArthur tábornok vezetésével. A megszállás időszaka 1952-ig tartott, és radikális politikai, gazdasági és társadalmi reformokat hozott: a hadsereg leszerelése, a zaibatsu vállalatbirodalmak felszámolása, a földreform, a nők választójoga és az új alkotmány kidolgozása.

Az új japán alkotmány 1947. május 3-án lépett hatályba, és dokumentált tény, hogy a 9. cikk értelmében Japán lemondott a háború mint szuverén jog gyakorlásáról és a fegyveres erők fenntartásáról. A 9. cikk értelmezése azóta is vitatott: a japán kormányzat a hidegháború alatt létrehozta a Japán Önvédelmi Erőket (1954), és a későbbi kormányok – különösen a 2010-es években – az alkotmány átértelmezésével bővítették a haderő szerepét. A békeszerződést 1951. szeptember 8-án San Franciscóban írták alá; a Szovjetunió, Kína és India nem írta alá, Japán pedig külön kétoldalú szerződésekben rendezte kapcsolatait egyes országokkal. A San Franciscó-i békeszerződés értelmében Japán lemondott Tajvanról, Koreáról, a Kuril-szigetekről, Dél-Szahalinról és más területekről, de a területek hovatartozásának pontos meghatározása számos későbbi vita forrása lett – például a Kuril-szigetek és a Szenkaku/Diaoju-szigetek ügye.

A háborús bűncselekmények jogi rendezése a Nemzetközi Katonai Törvényszék a Távol-Kelet számára (gyakran tokiói per) előtt zajlott 1946 és 1948 között. A perben 28 japán katonai és politikai vezetőt vádoltak meg agressziós háború és háborús bűncselekmények miatt; közülük heten – köztük Tódzsó Hideki korábbi miniszterelnök – halálos ítéletet kaptak, és 1948 decemberében kivégezték őket. A tokiói per dokumentált tény, de megítélése vitatott: a szövetséges győztesek által felállított bíróság pártatlanságát egyes jogtudósok és japán konzervatív körök kétségbe vonták, mivel a vádiratból kimaradtak a szövetséges hatalmak saját háborús cselekményei, és a per nem foglalkozott érdemben a 731-es alakulat tevékenységével, mert az amerikai hatóságok az adatokért cserébe mentességet biztosítottak. Ezt a későbbi történetírás a hidegháborús érdekek és a nemzetközi jog ellentmondásaként értékeli.

A háború utáni rendezés része a Jaszukuni-szentély kérdése, amely Tokióban a háborúban elesett japán katonák és civilek emlékhelyeként működik. A szentélybe 1978-ban háborús bűnösként kivégzett vezetőket is bejegyeztek, és a japán miniszterelnökök, köztük a 2000-es években történt látogatások vitákat váltottak ki Kínában, Dél-Koreában és más érintett országokban. A Jaszukuni-vita emlékezetpolitikai állítások ütközése: egyes japán körök a nemzeti hősök tiszteletét látják benne, mások – Japánon belül is – a militarizmus kultuszának megerősítését. A történetírás szerepe itt nem az ítélkezés, hanem a különböző álláspontok dokumentálása és a mögöttes források feltárása.

### 39.1.5. Források és bizonytalanságok

A második világháború ázsiai frontjának történetét számos forrástípus dokumentálja: japán katonai iratok és kormányzati dokumentumok, a tokiói per jegyzőkönyvei, amerikai és brit hírszerzési jelentések, kínai és koreai visszaemlékezések, a túlélők szóbeli történetei, valamint a megszállt területek helyi adminisztrációjának iratai. A japán források egy része a háború végén megsemmisült, ami a dokumentált tények rekonstrukcióját korlátozza. A nankingi mészárlás, a komfortnők rendszere és a 731-es alakulat esetében a források szelektívek és politikai érdekekkel terheltek: a japán kormányzat hosszú ideig nem ismerte el a rendszer állami szervezését, a kínai kormányzat pedig az áldozatszámot a nemzeti sérelmek szimbólumaként használja.

A statisztikai adatok – az áldozatszámok, a kényszermunkások létszáma, a hadifoglyok halálozási aránya – széles sávban mozognak, és a legtöbb esetben régészeti vagy statisztikai becslésnek minősülnek. A szerződésben rögzített keretek szerint a nagy ugrás éhínségének, a kulturális forradalomnak és más eseményeknek az adataihoz hasonlóan itt is meg kell adni a becslés jellegét, és jelezni kell, hogy a pontos számok nem ismertek. A tokiói per anyagai részben hivatalosan dokumentáltak, de a per a szövetséges hatalmak érdekeit is tükrözte, és nem kezelt minden háborús bűncselekményt azonos súllyal.

A vitatott értelmezések közé tartozik a Pearl Harbor-i támadás elkerülhetősége, az atombomba bevetésének szükségessége, a japán kapituláció okainak súlya, a komfortnők rendszerének minősítése, valamint a tokiói per legitimitása. A tudományos konszenzus a főbb eseményekben – a megszállás tényében, a tömeges erőszak megtörténtében, a háborús bűncselekmények egy részének dokumentáltságában – fennáll, de a részletekben, az arányokban és a felelősség megoszlásában jelentős eltérések vannak. Az emlékezetpolitikai állítások Japánban, Kínában, Dél-Koreában és másutt befolyásolják a múlt értelmezését; a könyv ezért megkülönbözteti a dokumentált tényeket a politikai narratíváktól.

### 39.1.6. Rövid összefoglaló

A japán birodalmi expanzió az 1931-es mandzsúriai invázióval kezdődött, majd az 1937-es teljes körű kínai háborúval és az 1941-es Pearl Harbor-i támadással vált a második világháború csendes-óceáni frontjává. A japán hadsereg gyorsan elfoglalta Délkelet-Ázsia nyugati gyarmatait, de a midwayi csata fordulópontot jelentett, és a szövetségesek szigetugrás stratégiája, valamint az 1945-ös atombombák és a szovjet hadba lépés kikényszerítették a kapitulációt. A japán megszállás alatt elkövetett háborús bűncselekmények – a nankingi mészárlás, a komfortnők rendszere, a 731-es alakulat emberkísérletei, a kényszermunka és a hadifoglyokkal való súlyos bánásmód – dokumentált tények, bár az áldozatszámok és a jogi minősítések vitatottak. A háború utáni rendezés az amerikai megszállás, az új alkotmány, a tokiói per és a San Franciscó-i békeszerződés révén alakította ki Japán mai politikai kereteit, miközben a Jaszukuni-szentély és a történelemértelmezés körüli viták máig fennmaradtak.

### 39.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépésekkel bővült a japán birodalmi terjeszkedés 1931 és 1941 között, és hogyan kapcsolódott Mandzsúria megszállása a csendes-óceáni háború kirobbanásához?
2. Mely fő katonai fordulópontok vezettek Japán vereségéhez a Csendes-óceánon, és milyen szerepet játszott az atombombák bevetése a háború lezárásában?
3. Milyen bizonyítékok és becslések állnak rendelkezésre a nankingi mészárlás, a komfortnők rendszere és a 731-es alakulat tevékenységének áldozatszámairól, és miért vitatottak ezek a számok?
4. Hogyan rendezte a tokiói per és a San Franciscó-i békeszerződés a japán háborús bűnök kérdését, és milyen viták kapcsolódnak a per legitimitásához?
5. Milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a japán háborús múlthoz – a Jaszukuni-szentélytől a tankönyvekig –, és hogyan befolyásolják a régió jelenkori kapcsolatait?

## 39.2. A hidegháború és a koreai háború

A második világháború befejeződése és a japán birodalom összeomlása (lásd A második világháború és a japán birodalom) Ázsiában nem békét, hanem a hidegháború fokozatos intézményesülését

hozta. Az 1945–1953 közötti időszakban a korábbi gyarmati és megszállási struktúrák helyén a szovjet–amerikai szembenállás regionális konfliktusok formájában jelent meg. Ennek legélesebb megnyilvánulása a koreai háború (1950–1953) volt, amely a hidegháború első nagy fegyveres összecsapása lett, és hosszú időre meghatározta a kelet-ázsiai, sőt a délkelet-ázsiai térség biztonsági rendjét. Ez az alfejezet a háborút nem elsősorban a koreai belpolitika felől, hanem a hidegháborús nagyhatalmi dinamika és a regionális erőviszonyok összefüggésében tárgyalja; a koreai belpolitikai előzményeket és a háború koreai áldozati mérlegét a A koreai háború (1950–1953) alfejezet részletezi.

A hidegháború kelet-ázsiai gyökerei szorosan összefüggtek a Kínai Kommunista Párt győzelmével és a Koreai-félsziget 1945-ös felosztásával. Japán veresége után a Koreai-félszigetet a 38. szélességi kör mentén ideiglenes adminisztratív választóvonallal osztották fel: a szovjet csapatok 1945 augusztusában vonultak be az északi, az amerikai csapatok szeptemberben a déli részbe. Ez az intézkedés eredetileg a japán kapituláció lebonyolítását szolgálta, de a hidegháborús feszültségben tartós politikai határvonallá merevedett. Az ENSZ által támogatott 1948-as választásokat Dél-Koreában megtartották, és létrejött a Koreai Köztársaság Li Szin Man (Syngman Rhee) elnökségével; Északon 1948-ban kikiáltották a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot Kim Ir-szen (Kim Il-sung) vezetésével. Mindkét állam saját magát tartotta az egész félsziget képviselőjének; a feszültség a határ menti incidensekben és kölcsönös ellenséges retorikában nyilvánult meg. A koreai felosztás adminisztratív jellegét és a két állam létrejöttét a A felosztás és a két állam születése tárgyalja.

Kínában 1946-ban kiújult a polgárháború a nacionalista Kínai Köztársaság és a Kínai Kommunista Párt erői között. A kommunista győzelem nyomán 1949. október 1-jén Pekingben kikiáltották a Kínai Népköztársaságot; a Csang Kaj-sek (Chiang Kai-shek) vezette nacionalista kormány Tajvanra menekült. Az Egyesült Államok 1949–1950 fordulóján még nem döntötte el, hogy Tajvant katonailag védelmezi-e; a koreai háború azonban megváltoztatta ezt a helyzetet. 1950. február 14-én a Kínai Népköztársaság és a Szovjetunió barátsági, szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződést írt alá, amely a Kínai Népköztársaság biztonságpolitikai elköteleződését a szovjet tömbhöz kötötte. Ezzel párhuzamosan az Egyesült Államok 1949-ben létrehozta a NATO-t, és a Távol-Keleten is szövetségi rendszer kiépítésére törekedett; Japánnal 1951. szeptember 8-án San Franciscóban külön békeszerződést kötött, amelyet a Szovjetunió nem írt alá, és amerikai–japán biztonsági szerződéssel biztosította az USA katonai jelenlétét a szigetországban. Ezek a lépések a hidegháború európai szembenállásának ázsiai kiterjesztését jelezték.

A koreai háború közvetlen kirobbanása 1950. június 25-én következett be, amikor az észak-koreai hadsereg átlépte a 38. szélességi kört, és támadást indított Dél-Korea ellen. A támadás ténye dokumentált; az okokról és a kezdeményezés pontos körülményeiről azonban élénk történészi vita folyik. Az 1990-es években részlegesen megnyitott szovjet levéltárak dokumentumai szerint Sztálin 1950 januárjában egyetértett Kim Ir-szen kérésével, és a támadás megindításához szovjet katonai tanácsadók és felszerelés állt rendelkezésre. A kínai vezetés tájékoztatása és hozzájárulásának mértéke vitatott: egyes értelmezések szerint Mao Ce-tung (Mao Zedong) óvatos volt, és csak a szovjet támogatás biztos tudatában fogadta el a hadműveletet, mások szerint Kína aktívan támogatta az északi offenzívát. Az észak-koreai hivatalos narratíva a háborút dél-koreai és amerikai provokáció eredményeként ábrázolja; a dél-koreai és amerikai hivatalos álláspont szerint Észak-Korea egyértelmű agressziót követett el. A forráskritikai konszenzus szerint a támadást Észak-Korea indította, de a hidegháborús szembenállás mindkét oldalát terheli felelősség a feszültség kiéleződéséért.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1950. június 25-én és 27-én határozatokban ítélte el az észak-koreai támadást, és felkérte a tagállamokat Dél-Korea megsegítésére. A szovjet képviselő bojkottálta az üléseket, mert a Kínai Köztársaság (Tajvan) ENSZ-tagsága miatt tiltakozott; így a szovjet vétó nem érvényesülhetett, és az Egyesült Államok vezette ENSZ-erők Douglas MacArthur

parancsnoksága alatt beavatkozhattak. A háború első szakaszában az észak-koreai erők gyorsan délre nyomultak, elfoglalták Szöult, és a dél-koreai és amerikai erőket a Puszan környéki hídfőbe szorították vissza. 1950. szeptember 15-én azonban az ENSZ-erők incheoni partraszállással hátba támadták az északi hadsereget, felszabadították Szöult, és ellentámadásba mentek át. Az ENSZ-erők átlépték a 38. szélességi kört, és észak felé nyomultak; céljuk az észak-koreai rezsim felszámolása és a félsziget egyesítése volt. A kínai vezetés figyelmeztetett, hogy beavatkozik, ha a csapatok elérik a kínai határt, a Jalu folyót.

1950. október 19. és november eleje között a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg alakulatai „önkéntes” egységekként bevonultak Észak-Koreába, és a november végi offenzívában visszaszorították az ENSZ-erőket. A kínai beavatkozás mérete és jellege dokumentált; a hivatalos kínai álláspont szerint a katonák önkéntesek voltak, de a katonai parancsnokság és a felszerelés a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg kereteihez tartozott. A kínai támadás meglepte az ENSZ-erőket, és a frontvonal 1951 elejére a 38. szélességi kör közelében stabilizálódott. Ettől kezdve a háború állóháborúvá vált, amelyben a tárgyalások 1951 júliusában megkezdődtek, de a harcok még két évig folytatódtak. A tárgyalások egyik legnehezebb kérdése a hadifoglyok hazatelepítése volt: sok észak-koreai és kínai hadifogoly nem kívánt visszatérni, ami miatt a fegyverszünet hónapokig elhúzódott. Végül kompromisszum született, és a fegyverszünet 1953. július 27-én lépett életbe; a felek visszatértek a kiindulási vonalhoz közeli Demilitarizált Övezethez. A fegyverszünet nem békeszerződés: a koreai háború formálisan máig nem zárult le, és a két Korea közötti viszony a megosztottság állapotában maradt. A háború alatt a légierő civil célpontokat is támadott, különösen Észak-Koreában; a stratégiai bombázások arányossága ma is vita tárgya. A civil lakosság tömeges menekülése, a városok bombázása és az éhínség súlyos demográfiai következményekkel járt. A halottak számát a szakirodalom 2–3 millióra becsüli, ebből a polgári áldozatok aránya igen magas; a becslések bizonytalanok, mert a háború alatt a statisztikai nyilvántartások megsemmisültek vagy hiányosak, és mindkét fél eltérő adatokat közölt.

A szovjet részvétel a háborúban hivatalosan titkos volt: a Szovjetunió MiG-15-ös vadászgépekkel védte az észak-koreai és kínai légteret, és katonai tanácsadókat küldött, de szárazföldi csapatait nem vetette be. A szovjet pilóták (az úgynevezett 64. vadászrepülő-hadtest) részvétele dokumentált, de a Szovjetunió csak 1989-ben ismerte el hivatalosan. A szovjet légi támogatás mértéke és a veszteségek száma máig vitatott. Kína a háborúban rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett: a kínai katonai áldozatok hivatalos kínai adata mintegy 197 ezer halott, de független becslések ennél magasabb, akár 400 ezer feletti számokat is valószínűsítenek. A kínai vezetés úgy ítélte meg, hogy a Szovjetunió nem nyújtott elegendő légi támogatást és katonai felszerelést, és a háború terhei egyenlőtlenül oszlottak meg; ez a tapasztalat hozzájárult a későbbi kínai–szovjet távolodáshoz, amelyet a A szovjet–kínai viszony és a határkonfliktusok részletesen tárgyal. A Szovjetunió számára a koreai háború azt mutatta, hogy az amerikai hatalom ázsiai jelenléte erős, és a szovjet érdekszférát a Távol-Keleten is védeni kell; a háború után a Szovjetunió növelte katonai segítségét Észak-Koreának.

A koreai háború közvetlen következményeként az Egyesült Államok 1950. június 27-én a 7. flottát a Tajvani-szorosba küldte, és Truman elnök kijelentette, hogy Tajvan státusza a csendes-óceáni békeszerződésig rendezetlen. Ezzel a tajvani kérdés nemzetközi biztonságpolitikai üggyé vált, és a Kínai Népköztársaság és a Kínai Köztársaság közötti konfliktus befagyott. A Kínai Népköztársaság ezt a lépést belügyeibe való beavatkozásként értékelte, és azóta is Tajvant saját területének tekinti; a tajvani kormány szerint Tajvan szuverén állam, illetve a Kínai Köztársaság fennmaradt. A nemzetközi jogi helyzet vitatott, és a kérdés a hidegháború egyik tartós forrása maradt. A koreai háború után az USA katonai és gazdasági segítséget nyújtott a tajvani kormánynak, ami tovább mélyítette a kínai–amerikai szembenállást. A koreai háború alatti tajvani feszültség az 1954-es Kinmen- és Matsu-szigeteki válságban csúcsosodott ki, amelyben az USA nukleáris fenyegetést is kilátásba helyezett; ez a mozzanat a hidegháború nukleáris

dimenzióját jelzi. A tajvani kérdés későbbi alakulását – beleértve a Kínai Népköztársaság 1971-es ENSZ-képviseletének változását – a A szovjet–kínai viszony és a határkonfliktusok érinti.

A délkelet-ázsiai konfliktusok a koreai háborúval párhuzamosan és részben annak mintájára alakultak. A második világháború után a francia gyarmati uralom elleni háború Indokínában 1946-ban kezdődött; a Viet Minh a kínai kommunista győzelem után kínai és szovjet támogatást kapott. Az 1954-es genfi konferencia Vietnam ideiglenes kettéosztásához vezetett a 17. szélességi kör mentén, és megteremtette a kambodzsai és laoszi függetlenség nemzetközi kereteit. A hidegháború logikája szerint az USA a dél-vietnami kormányt támogatta, és 1954-ben létrehozta a SEATO regionális katonai szövetséget, amely a kommunista terjeszkedés feltartóztatását célozta. A vietnami háború 1955-től a Viet Minh utódszervezete és a dél-vietnami rezsim közötti polgárháborúként indult, majd az amerikai katonai beavatkozás 1965-től nemzetközi konfliktussá szélesedett. A koreai háború tapasztalatai hatottak az amerikai katonai stratégiára: a „dominóelmélet” szerint ha egy ország kommunista befolyás alá kerül, a szomszédos államok is követik. Ez az elmélet a hidegháborús amerikai politika retorikai eszközévé vált; érvényességét a történészek vitatják, és a konfliktusok eszkalációjában játszott szerepe ma is bírálat tárgya. A délkelet-ázsiai konfliktusok nem tartoznak a könyv közvetlen tárgyához, de a koreai háború és a hidegháború ázsiai dinamikájának megértéséhez elengedhetetlen utalni rájuk: a koreai háború által megerősített hidegháborús logika – a két szuperhatalom közötti proxy-háború, a helyi kormányok külső támogatása és a civilek tömeges szenvedése – ismétlődött meg Délkelet-Ázsiában.

A koreai háború tehát a hidegháború első forró konfliktusaként intézményesítette az ázsiai szembenállást, és hosszú távú következményekkel járt. A félsziget megosztottsága megszilárdult, a katonai jelenlét mindkét oldalon állandósult, és a nagyhatalmi szembenállás új intézményei (ENSZ-parancsnokság, amerikai–dél-koreai és szovjet–észak-koreai szövetségi keretek) jöttek létre. A háború gazdasági következményei is jelentősek voltak: Japán számára a koreai háború alatti amerikai hadianyag-megrendelések a gazdasági újjáépítés egyik fontos ösztönzőjét jelentették, ami hozzájárult az 1950-es évek japán gazdasági növekedéséhez. A hidegháború ázsiai kiterjedése nem csupán a koreai konfliktusban, hanem a tajvani kérdésben és a délkelet-ázsiai háborúkban is megmutatkozott. Mindezek a folyamatok azt példázzák, hogy a második világháború utáni rendezés nem teremtett stabil békét, hanem a korábbi birodalmi és gyarmati struktúrák helyén új, a szuperhatalmak versengésétől meghatározott konfliktuszónákat hozott létre. A jelenkori biztonsági kihívások – köztük a koreai megosztottság, a tajvani feszültség és a dél-kínai-tengeri viták – ebből az időszakból eredeztethetők, amint arra a A jelenkori biztonsági kihívások alfejezet épít.

### 39.2.1. Források és bizonytalanságok

A koreai háború és a hidegháború ázsiai szakaszának forrásbázisa részben gazdag, részben erősen korlátozott. A háború eseményeit amerikai, brit és ENSZ-iratok, hadijelentések, veteránok visszaemlékezései és hadifogoly-jegyzőkönyvek dokumentálják; ezek a források a hadműveletek és a döntéshozatal bizonyos rétegeit jól rögzítik. A szovjet levéltári anyagok az 1990-es évektől részben kutathatók, és fontos adalékokat szolgáltatnak Sztálin és a szovjet katonai vezetés döntéseiről; a kínai levéltárak azonban továbbra is erősen korlátozottan hozzáférhetők, így a kínai döntéshozatal belső vitái nehezen rekonstruálhatók. Az észak-koreai és dél-koreai hivatalos álláspontok erősen ideologikusak, és a háború ábrázolásában a saját igazolás célját szolgálják.

A dokumentált tények közé tartozik a támadás időpontja (1950. június 25.), az ENSZ Biztonsági Tanács határozatai, a fő hadműveletek (incheoni partraszállás, kínai beavatkozás), valamint a fegyverszünet aláírása (1953. július 27.). Ugyanakkor a halálos áldozatok száma becslés, nem pedig pontos mérés: a szakirodalom 2–3 millió halottat valószínűsít, de a polgári áldozatok aránya

és a kínai, észak-koreai, dél-koreai és amerikai veszteségek pontos számai vitatottak. A szovjet légi részvétel mértéke dokumentált, de a bevetések száma és a pilóták veszteségei máig nem teljesen tisztázottak. A háború kitörésének felelőssége is vitatott értelmezés: bár az észak-koreai támadás ténye nem kérdőjelezhető meg, a szovjet és kínai döntéshozatal belső logikája, valamint a dél-koreai és amerikai provokációk szerepe további kutatást igényel. Az emlékezetpolitikai állítások mindkét oldalon erősek: Észak-Korea a „felszabadító háború" narratíváját, Dél-Korea és az USA az „északi agresszió" narratíváját, Kína a „népi önkéntesek hősiességét", Oroszország a szovjet internacionalista segítséget hangsúlyozza. A könyv ezeket nem tényként, hanem a múlt értelmezésének versengő formáiként kezeli.

### 39.2.2. Rövid összefoglaló

A második világháború utáni Ázsiában a hidegháború a japán birodalom összeomlása és a kínai polgárháború kommunista győzelme nyomán intézményesült. A koreai háború (1950–1953) a hidegháború első fegyveres konfliktusa volt: Észak-Korea támadásával kezdődött, az USA vezette ENSZ-erők ellentámadása és a kínai beavatkozás után patthelyzetté merevedett. A Szovjetunió hivatalosan nem vett részt, de katonai felszerelést, tanácsadókat és légi támogatást nyújtott. A háború fegyverszünettel zárult, nem békeszerződéssel, és megszilárdította a koreai megosztottságot. A koreai háború befagyasztotta a tajvani kérdést, és hozzájárult a délkelet-ázsiai hidegháborús konfliktusok eszkalációjához. A szovjet–kínai szövetség a háborúban csúcsosodott ki, de a terhek egyenlőtlen megoszlása a későbbi szakadás egyik oka lett.

### 39.2.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek a hidegháború ázsiai kiterjedéséhez 1945 és 1950 között?
2. Melyek voltak a koreai háború fő katonai fordulópontjai, és miért nem kötöttek békeszerződést 1953-ban?
3. Hogyan alakult Kína és a Szovjetunió szerepe a koreai háborúban, és milyen hatással volt ez a későbbi szovjet–kínai viszonyra?
4. Milyen módon befolyásolta a koreai háború a tajvani kérdés nemzetközi dimenzióját?
5. Milyen párhuzamok figyelhetők meg a koreai háború és a későbbi délkelet-ázsiai konfliktusok között a hidegháborús logika szempontjából?

## 39.3. A szovjet–kínai viszony és a határkonfliktusok

A Kínai Népköztársaság 1949-es megalakulása után a Szovjetunióval kötött szövetség a hidegháború egyik pillérének tűnt: két kommunista nagyhatalom, közös ideológiai alapokon, közös ellenségképpel. Alig két évtized alatt azonban a viszony a nyílt ideológiai szakítás és fegyveres határkonfliktus szintjére romlott. Ez az alfejezet a szovjet–kínai szövetség kialakulását, belső feszültségeit, az 1960-as években bekövetkezett szakítást, az 1969-es határincidenseket és a belőlük következő hidegháborús átrendeződést tárgyalja. A korszakhatár 1949-től 1972-ig húzódik, amikor Nixon elnök pekingi látogatása újrarendezte a nagyhatalmi viszonyokat, de a határviták rendezése csak a Szovjetunió felbomlása után zárult le.

### 39.3.1. A szövetség alapjai és a sztálini korszak

A Kínai Kommunista Párt (KKP) 1949. október 1-jén kikiáltotta a Kínai Népköztársaságot, és Mao Ce-tung decemberben Moszkvába utazott. A tárgyalások eredményeként 1950. február

14-én írták alá a kínai–szovjet barátsági, szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A dokumentum harminc évre szólt, és elsősorban Japán vagy Japán szövetségesei esetleges agressziója ellen irányult. A szerződés mellett a Szovjetunió hitelt, technológiai segítséget és szakértőket biztosított; Kína pedig elismerte a Mongol Népköztársaság függetlenségét, és átmenetileg elfogadta a szovjet érdekeltségek fennmaradását a mandzsúriai vasútnál, Port Arthurnál és Daliannál. Ezeket a szovjetellenőrzési pontokat a későbbi években, részben 1952-ben, részben 1955-ben, visszaadták Kínának.

A koreai háború 1950-es kitörése szorosan összekapcsolta a két állam biztonságpolitikáját. A Kínai Népi Önkéntesek 1950 októberi beavatkozása, amelyet az ENSZ-erők északi előretörése váltott ki, dokumentált tény; a döntés Mao és a KKP vezetése részéről a biztonsági fenyegetésre és a szocialista tábor iránti elkötelezettségre hivatkozott. A Szovjetunió légi támogatást nyújtott, elsősorban MiG-15 vadászrepülőgépekkel, de a nyilvánosság előtt tagadta közvetlen részvételét. A háború alatt a kínai hadsereg jelentős szovjet fegyverzetet és kiképzést kapott, ami megerősítette a kínai haderő modernizációjának alapjait.

Az első kínai ötéves terv (1953–1957) szovjet mintára épült. A szovjet segítség keretében 156 nagyberuházást hajtottak végre, acélműveket, gépgyártó üzemeket, bányákat és energetikai létesítményeket hoztak létre. A kínai iparosítás e szakasza a nehézipart részesítette előnyben, és a szovjet tervezési módszereket, illetve a központi elosztás elvét vette át. A szovjet tanácsadók szerepe a gazdasági és katonai intézményekben jelentős volt; ugyanakkor a kínai vezetés igyekezett megőrizni a politikai döntések önállóságát.

Sztálin 1953-as halála után a szovjet vezetésben utódlási harc bontakozott ki, amelyből Hruscsov került ki győztesen. A desztalinizáció megindulása 1956-ban alapvető fordulatot hozott. A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XX. kongresszusán, 1956 februárjában Hruscsov zárt ülésen elhangzott beszéde elítélte a személyi kultuszt és a sztálini tömeges jogsértéseket. A beszéd tartalma kiszivárgott, és politikai földrengést okozott a kommunista mozgalomban. A kínai vezetés kétértelműen reagált: a KKP hivatalosan támogatta a személyi kultusz bírálatát, de Mao és környezete attól tartott, hogy a Sztálin-kritika aláássa a szocialista tábor egységét, és precedenst teremt Kína belső hatalmi viszonyainak bírálatára.

### 39.3.2. A szakítás útja: ideológiai és geopolitikai feszültségek

Az 1956-os desztalinizáció után a kínai–szovjet viszony fokozatosan romlott. Mao a maga belpolitikai fordulatait – például a száz virág kampányt vagy a jobboldali elhajlás elleni mozgalmat – nem kívánta szovjet mintához igazítani. 1957-ben a moszkvai kommunista és munkáspártok tanácskozásán Mao elismerte a Szovjetunió vezető szerepét a szocialista táborban, de a gyakorlatban növekvő önállóságot mutatott.

A nagy ugrás 1958-as meghirdetése szakított a szovjet iparosítási fokozatossággal. A népi kommunák, a helyi acélolvasztók és a mezőgazdasági termelés ugrásszerű felfuttatásának programja voluntarista gazdaságpolitika volt, amelyet a szovjet vezetés szakmailag és ideológiailag is kritikusan figyelt. Hruscsov 1959-es pekingi látogatásán a tajvani válság kezelése és a kínai belpolitikai radikalizmus miatt is feszültség keletkezett. 1959 nyarán a Szovjetunió visszavonta az 1957-ben aláírt nukleáris együttműködési megállapodást, ami a kínai atomprogram önálló fejlesztésére kényszerítette Kínát.

1960-ban a vita nyilvánossá vált. A Szovjetunió kivonta kínai tanácsadóit, ami a nagy ugrás okozta gazdasági válság közepén súlyos csapást mért a kínai ipari beruházásokra. A kínai vezetés a szovjet lépést árulásként értékelte; a szovjet fél a kínai gazdaságpolitika tarthatatlanságára és a maoista irányvonal dogmatizmusára hivatkozott. A vitához hozzájárult a kínai–indiai

határkonfliktus 1962-ben, amelyben a Szovjetunió tartózkodóan, majd India felé hajlóan foglalt állást, amit Kína a szövetségesi hűség megsértésének tekintett.

1963–1964 között a vita ideológiai háborúvá szélesedett. A Szovjetunió nyílt levelet intézett a KKP-hoz, amelyre a kínai fél kilenc kommentárban válaszolt; ezek egyike a „A proletárforradalom és Hruscsov revizionizmusa" címet viselte. A kínai álláspont a szovjet békés egymás mellett élést az osztályharc feladásának, a jugoszláv politikát revizionizmusnak, a szovjet tábor vezetésének gyakorlatát pedig nagyhatalmi sovinizmusnak bélyegezte. A szovjet fél viszont a maoista irányvonalat baloldali szektás elhajlásnak, a kulturális forradalom idején pedig anarchista és értelmiségellenes politikának nevezte. A vita szétzilálta a kommunista világmozgalom egységét: Albánia Kína mellé állt, míg a kelet-európai szocialista államok többsége a Szovjetuniót követte. Az el nem kötelezett mozgalomban és a dekolonizációs baloldalon belül is éles viták keletkeztek arról, melyik modell követendő.

A kulturális forradalom 1966-os meghirdetése tovább radikalizálta a viszonyt. A kínai propaganda szovjetellenes kampányt folytatott, és a szovjet vezetést a „revizionizmus" fő képviselőjeként ábrázolta. A szovjet hatóságok a határ menti térségben megerősítették a katonai jelenlétet, miközben a kínai oldalon a fegyveres erők is mozgósítottak. A feszültség az évtized végére fegyveres összecsapásokba torkollott.

### 39.3.3. Az 1969-es határkonfliktusok

A szovjet–kínai határvita a 19. századi cári–csing szerződésekre nyúlt vissza. Az 1858-as aiguni és az 1860-as pekingi szerződés a távol-keleti határ nagy részét jelölte ki; a kínai kommunista vezetés ezeket „egyenlőtlen szerződéseknek" tekintette, de 1949 után hivatalosan elfogadta a status quót. 1964-ben a két ország határtárgyalásokat kezdett, amelyek azonban a folyami határvonal értelmezése körüli viták miatt megszakadtak.

A kulturális forradalom idején a határon kisebb incidensek sorozata történt, de a válság akkor robbant ki, amikor 1969. március 2-án az Usszuri folyó Damanszkij (kínaiul Zsenbao) szigetén szovjet határőrök és kínai katonák tűzharcba keveredtek. A sziget hovatartozása a mederváltozások miatt vitatott volt; a szovjet térképek a szigetet saját területként, a kínai térképek kínai területként ábrázolták. Március 15-én nagyobb összecsapás következett, amelyben tüzérséget is bevetettek. A szovjet hivatalos adatok szerint a márciusi harcokban 58 szovjet katona és határőr esett el, 94 megsebesült; a kínai oldal veszteségeiről nem tettek közzé megbízható adatot, és a különböző becslések széles sávban mozognak, több tucattól több százig. A számok bizonytalanságát és a felek eltérő közlési politikáját a forráskritikai szakaszban kell figyelembe venni.

1969 augusztusában a Kazah SZSZK és Hszincsiang határán, a Zhalanashkol-tó térségében újabb fegyveres incidensre került sor, amely kiterjesztette a konfliktust a közép-ázsiai szakaszra is. A szovjet katonai vezetés egyes amerikai hírszerzési források szerint fontolóra vette a kínai nukleáris létesítmények elleni megelőző csapást, de erre vonatkozóan a nyilvánosságra került levéltári anyag nem ad egyértelmű bizonyítékot. A terv értékelése vitatott: egyes történészek szerint valós katonai opció volt, mások szerint politikai nyomásgyakorlás vagy hírszerzési túlinterpretáció.

A válság enyhülését Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnök és Csou En-laj kínai miniszterelnök 1969. szeptember 11-i pekingi találkozója hozta el. A repülőtéri megbeszélésen a felek megállapodtak a tárgyalások felújításáról és a határon való feszültség csökkentéséről. A határvitát azonban nem rendezték; a tárgyalások csak az 1970-es években folytatódtak, és a kapcsolatok a nyolcvanas évekig feszültek maradtak.

### 39.3.4. A hidegháborús háromszög

Az 1969-es konfliktus alapvetően átrajzolta a hidegháború nagyhatalmi térképét. Kína számára a Szovjetunió vált a legfőbb biztonsági fenyegetéssé, ami stratégiai lehetőséget nyitott az Egyesült Államok előtt. Washington és Peking közeledése több lépésben valósult meg. 1971 tavaszán az amerikai asztalitenisz-csapat kínai meghívása, az úgynevezett pingpong-diplomácia oldotta a légkört. Henry Kissinger nemzetbiztonsági főtanácsadó 1971 júliusában titokban Pekingbe utazott, majd Richard Nixon elnök 1972. februári látogatása és a sanghaji kommüniké nyilvánosan is megalapozta a kínai–amerikai viszony enyhülését.

A hidegháborús háromszög fogalma arra a helyzetre utal, amelyben az USA, a Szovjetunió és Kína viszonyai kölcsönösen befolyásolták egymást. Kína nem vált az USA szövetségesévé, és nem szakított a kommunista retorikával, de a szovjet fenyegetés ellensúlyozása érdekében hajlandó volt együttműködni Washingtonnal. Az Egyesült Államok a szovjet–kínai szakítás kihasználásával csökkenteni tudta a szovjet nyomást más frontokon, például a vietnámi háború tárgyalásain és az európai enyhülésben. A szovjet vezetés kettős fronttal szembesült, és mind katonai, mind diplomáciai erőforrásait megosztotta.

A háromszög dinamikája azonban nem vezetett azonnali szovjet–kínai normalizáláshoz. A két kommunista hatalom közötti ideológiai vita a hetvenes években is folytatódott, a határmenti katonai szembenállás pedig fennmaradt. A szovjet–kínai kapcsolatok csak az 1980-as évek közepén, Gorbacsov reformpolitikája idején enyhültek; 1989-ben Gorbacsov pekingi látogatása hivatalosan is normalizálta a párttá és államközi kapcsolatokat. A határviták rendezése ennél is későbbre maradt.

### 39.3.5. A határviták rendezése és a szakítás öröksége

A Szovjetunió 1991-es felbomlása után a kínai–orosz határ kérdése új keretbe került. Kína az új Oroszországi Föderációval, valamint Kazahsztánnal, Kirgizisztánnal és Tádzsikisztánnal is tárgyalt a korábbi szovjet határvonalról. 1991-ben a keleti határszakaszról, 1994-ben a nyugati határszakaszról írtak alá megállapodást. A fennmaradó vitás területek közül a legjelentősebb a Heixiazi/Bolsoj Usszurijszkij-sziget volt, amelyet 2004-ben osztottak meg a két ország között; a végleges határjeleket 2008-ban tűzték ki. E lépésekkel a szovjet–kínai határvita jogilag lezárult, ami a régió biztonságpolitikai stabilitásának egyik fontos eleme lett.

A szovjet–kínai szakítás hosszú távú következményei túlmutatnak a diplomáciai történeten. A kínai vezetés a szovjet szövetség felbomlásából azt a tanulságot vonta le, hogy a gazdasági és katonai önállóság, valamint a külpolitikai manőverezési tér létfontosságú; ez később a reform és nyitás politikájának is keretet adott. A szovjet blokk oldalán a kínai szakadás megerősítette a „szocialista tábor” sokszínűségének tapasztalatát, és arra késztette a kelet-európai vezetéseket, hogy viszonyukat Kínához külön is értelmezzék. A határ konfliktusai pedig arra figyelmeztettek, hogy az ideológiai szolidaritás nem helyettesíti a területi viták intézményes rendezését.

A maoista Kína és a szovjet blokk viszonyában további zárványok is keletkeztek. Albánia 1961 után a szovjet irányvonaltól eltávolodva Kínát támogatta, és 1978-ig a kínai politika európai bázisaként lépett fel. A többi kelet-európai állam általában a Szovjetunióhoz igazodott, de akadtak eltérések a Kínához fűződő gazdasági és kulturális kapcsolatokban. A KKP a hetvenes években igyekezett elszigeteltsége oldására nemcsak az USA-val, hanem Japánnal és a fejlődő országokkal is kapcsolatot építeni.

### 39.3.6. Források és bizonytalanságok

A szovjet–kínai viszony kutatását hosszú ideig a hivatalos pártállami narratívák uralták. A Szovjetunióban a KKP-t „szektásnak”, Kínában a Szovjetuniót „revizionistának” bélyegezték. A források közé tartoznak a szovjet és kínai párt- és állami iratok, a diplomáciai levelezések, a katonai jelentések, a határincidensek jegyzőkönyvei, valamint résztvevők visszaemlékezései. A szovjet levéltárak 1991 utáni részleges megnyitása lehetővé tette a döntéshozatali folyamatok pontosabb rekonstrukcióját, de a kínai pártarchívumok hozzáférése továbbra is korlátozott, így a kínai oldal belső vitáiról kevesebb dokumentált forrás áll rendelkezésre.

A damanszkiji összecsapások áldozatszámai bizonytalanok. A szovjet hivatalos adat 58 halottról és 94 sebesültről szól, de a kínai oldal veszteségére nincs nyilvános hivatalos közlés; a történeti irodalomban becslések szerepelnek, amelyek módszertana eltérő. Azt is vitatják, hogy az 1969-es konfliktus mennyire állt összefüggésben a kínai kulturális forradalom belső hatalmi harcaival: egyes értelmezések szerint a határvita katonai és ideológiai üzenet volt a szovjet fenyegetésről, mások szerint a belső mobilizáció eszköze.

A szovjet megelőző nukleáris csapás terve körüli vita szintén nyitott. Az erre vonatkozó állítások amerikai hírszerzési anyagokra és későbbi interjúkra épülnek, de a szovjet politikai vezetés tényleges szándékait alátámasztó döntési dokumentumok nem ismertek. A szakítás okairól is több tudományos értelmezés létezik: az ideológiai nézeteltérés, a nemzeti érdekek és a nagyhatalmi rivalizálás, valamint a vezetők személyes konfliktusai mind szerepet játszottak; a konszenzus abban áll, hogy a törés többtényezős volt.

### 39.3.7. Rövid összefoglaló

A szovjet–kínai szövetség 1950-ben jött létre, de a desztalinizáció, a kínai gazdaságpolitika radikalizálódása és a nagyhatalmi érdekellentétek fokozatosan aláásták. 1960-tól a nyílt ideológiai vita, 1969-től a fegyveres határkonfliktusok jellemezték a viszonyt. A Damanszkij-szigeti összecsapások biztonsági válságot okoztak, és hozzájárultak a kínai–amerikai közeledéshez, amely hidegháborús háromszöget hozott létre. A szovjet–kínai határviták rendezése végül 1991–2008 között, a Szovjetunió felbomlása után zárult le.

### 39.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen feltételekkel kötötte meg Kína és a Szovjetunió 1950-ben a barátsági, szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződést?
2. Milyen szerepet játszott a desztalinizáció és a nagy ugrás a kínai–szovjet viszony megromlásában?
3. Milyen dokumentált események történtek 1969-ben a szovjet–kínai határon, és milyen bizonytalanságok övezik az áldozatszámokat?
4. Hogyan alakult ki a hidegháborús háromszög, és mit jelentett ez a Szovjetunió, Kína és az Egyesült Államok viszonyában?
5. Mikor és hogyan rendezték a szovjet–kínai, majd kínai–orosz határvitákat?

## 39.4. A jelenkori biztonsági kihívások

A hidegháború lezárása után a Kelet- és Közép-Ázsiát magában foglaló térség biztonsági rendje nem vált egységes békeövezetté. A szuperhatalmi szembenállás megszűnése felszabadította a korábban befagyott konfliktusokat, de új törésvonalakat is létrehozott: a tajvani feszültség,

a koreai félsziget megosztottsága, a kasmíri konfliktus, a közép-ázsiai államok belső és határ menti bizonytalanságai, valamint az orosz–ukrán háború egymással összefüggő, de eltérő logikájú kihívásokat jelentenek. Az alfejezet az 1991 utáni időszakra összpontosít, de egyes folyamatok – például a koreai megosztottság vagy Kasmír felosztása – korábbi fejezetekben tárgyalt előzményekre épülnek; a szovjet–kínai viszony hidegháborús örökségét lásd A szovjet–kínai viszony és a határkonfliktusok. A 2025–2026-os eseményeket csak ellenőrzött nyilvános források alapján, a bizonytalanságok jelölésével lehet bemutatni; a jelenkori válságok értékelése ezért óhatatlanul ideiglenes.

**Tajvan és a kínai–amerikai versengés**

A második világháború utáni kínai polgárháború következtében a Kínai Köztársaság kormánya 1949-ben Tajvanra szorult vissza, míg a szárazföldön a Kínai Népköztársaság (KNK) jött létre. A nemzetközi közösség nagy része az 1970-es évektől a KNK-t ismeri el Kína egyetlen törvényes kormányaként, de Tajvan de facto önálló államisággal rendelkezik: saját kormánya, hadserege és választási rendszere van. A KNK hivatalos álláspontja szerint Tajvan Kína elválaszthatatlan része, és a „békés újraegyesítés” elvét hangoztatja, miközben nem zárja ki az erő alkalmazását. A tajvani kormányzat és a tajvani társadalom egy része szerint a Kínai Köztársaság szuverén állam; a 2000-es évek óta a tajvani identitás erősödött, amit a választási eredmények is jeleznek. A könyv nem dönt a szuverenitási vitában, de rögzíti a dokumentált tényeket és az eltérő álláspontokat.

Az 1990-es évek közepén a tajvani demokratizálódás – az első közvetlen elnökválasztás 1996-ban – és a kínai katonai nyomásgyakorlás egyidejűleg zajlott. A KNK 1995–1996-ban rakétakísérleteket hajtott végre a Tajvani-szoros közelében; az Egyesült Államok repülőgép-hordozókat küldött a térségbe. A feszültség azóta többször kiújult. 2022 augusztusában Nancy Pelosi, az amerikai képviselőház akkori elnöke Tajvanra látogatott; a KNK ezt követően nagyszabású katonai gyakorlatokat tartott a sziget körül, és több napra megszakította a párbeszédet. A látogatás és a kínai válaszlépések dokumentált tények; a résztvevők szándékainak értelmezése vitatott.

A kínai–amerikai versengés a 2010-es évek végétől a kereskedelmi háborúval, technológiai szankciókkal és a dél-kínai-tengeri vitákkal együtt a tajvani kérdést is magába foglalja. Az Egyesült Államok hivatalosan az „egy Kína” politikát követi, de az 1979-es Tajvan-kapcsolatokról szóló törvény (Taiwan Relations Act) alapján védelmi fegyvereket ad el Tajvannak, és rendszeres katonai együttműködést folytat. A KNK ezt belügyeibe való beavatkozásnak tekinti. A két nagyhatalom haditengerészeti és légiereje gyakran kerül közel egymáshoz a térségben; a baleseti eszkaláció kockázatát mindkét fél elismeri, de a megelőzési mechanizmusok korlátozottak. A katonai kiadások pontos számai becslések; a Stockholmi Nemzetközi Békekutató Intézet (SIPRI) éves jelentései a leggyakrabban hivatkozott források, de a kínai adatok átláthatósága korlátozott.

**A Koreai-félsziget**

A koreai háború 1953-ban fegyverszünettel, nem békeszerződéssel ért véget, így a két Korea technikailag ma is hadiállapotban van. A félsziget jelenkori biztonsági kihívásainak magja Észak-Korea nukleáris és rakétaprogramja. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság 2006-ban hajtotta végre első kísérleti atomrobbantását; ezt szeizmológiai mérések és a nemzetközi közösség által elfogadott elemzések igazolják. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa több szankciós határozatot fogadott el; ezek hatékonysága vitatott. Észak-Korea 2017-ben interkontinentális ballisztikus rakétát tesztelt, és bejelentette, hogy nukleáris fegyvere képes elérni az Egyesült Államok területét – ezt a képességet a szakértők egy része megerősíti, mások vitatják. A pontos robbanófej-szám és a célba juttatási képesség nem ellenőrizhető független forrásból.

A 2018–2019-es csúcstalálkozók – Kim Dzsongun és Mun Dzsein dél-koreai elnök, illetve Kim és Donald Trump amerikai elnök között – átmenetileg csökkentették a feszültséget, de a denuklearizációról szóló tárgyalások 2019-ben megszakadtak. 2020-ban Észak-Korea felrobbantotta a két Korea közös összekötő irodáját Keszongban; ez dokumentált esemény. 2023 végétől a KNDK

retorikája megváltozott: Kim Dzsongun kijelentette, hogy a két Korea már nem „egy nemzet”, hanem „két ellenséges állam”. A dél-koreai kormányzat és az Egyesült Államok ezt a status quo megváltoztatására irányuló nyomásgyakorlásként értékeli; Észak-Korea szerint védekező lépés. A feszültség ciklusos: észak-koreai rakétakísérletek és a dél-koreai–amerikai közös hadgyakorlatok váltogatják egymást.

A félsziget humanitárius helyzete is biztonsági tényező. Észak-Koreában a krónikus élelmiszerhiány és a nemzetközi szankciók együttes hatása vitatott; a rezsim a külső nyomást okolja, míg a kritikusok a katonai kiadások prioritását emelik ki. A családegyesítések évek óta szünetelnek; a határ lezárása a Covid-19-járvány idején tovább szigorodott. Az emberi jogi helyzetről szóló ENSZ-jelentések dokumentált visszaéléseket írnak le, de Észak-Korea tagadja, és a jelentésekhez való hozzáférés korlátozott.

**Kasmír és az indiai–pakisztáni viszony**

India és Pakisztán 1947-es felosztása óta Kasmír a két ország közötti legélesebb konfliktus forrása. A vitatott területet a tűzszüneti vonal (Line of Control, LoC) osztja meg; Kína az 1962-es háború után a keleti részt (Aksai Chin) tartja ellenőrzése alatt. A nemzetközi jogi helyzet összetett: India szerint Dzsammu és Kasmír állam 1947-ben csatlakozott Indiához; Pakisztán szerint a muszlim többségű területnek népszavazáson kellene döntenie; a kasmíri politikai csoportok egy része függetlenséget követel. A könyv ezeket az álláspontokat ismerteti, nem dönt.

1989 óta fegyveres felkelés zajlik az indiai fennhatóság alatt álló Dzsammu és Kasmírban. India „terrorizmusnak” nevezi a felkelést, és Pakisztánt vádolja a fegyveres csoportok támogatásával; Pakisztán tagadja a közvetlen irányítást, de a kasmíri „önrendelkezési harcot” politikai támogatásban részesíti. A kasmíri civil lakosság szenved el legtöbb áldozatot; a halálos áldozatok számáról az indiai kormány, a pakisztáni kormány és független emberi jogi szervezetek eltérő adatokat közölnek. A dokumentált események közé tartoznak a nagyobb támadások: a 2001-es indiai parlament elleni támadás, a 2008-as mumbai merényletsorozat, a 2016-os uri támadás, a 2019-es pulwamai robbantás. India ezekre katonai válaszlépéseket tett: 2016-ban „sebészi csapásokat” hajtott végre a LoC túloldalán, 2019-ben légicsapást mért egy pakisztáni célpontra. A két ország között 2019 februárjában légi összecsapás volt; egy indiai pilóta fogságba esett, majd átadták. A katonai műveletek tényét mindkét fél megerősítette, de a károkról és a szándékokról eltérő beszámolók léteznek.

2019 augusztusában India megszüntette Dzsammu és Kasmír különleges alkotmányos státuszát (a 370. cikkelyt), és a területet két szövetségi területre osztotta. A döntést India belügyként kezelte; Pakisztán elítélte, és csökkentette a diplomáciai kapcsolatokat. A kasmíri lakosság egy része tiltakozott, de a tömegtüntetéseket a hatóságok korlátozták; az internet- és telefonkapcsolatokat hónapokra felfüggesztették. A nemzetközi emberi jogi szervezetek a kommunikációs blokádot és a politikai foglyok számát dokumentálták; a számok becslések. A régióban azóta is időszakos erőszak és fegyveres összecsapások vannak. A két atomhatalom közötti 2021-es tűzszüneti megállapodás a LoC-on csökkentette a határ menti tüzérségi tüzet, de a konfliktus alapkérdései megoldatlanok.

A kínai tényező is fontos: a Kína–Pakisztán gazdasági folyosó (CPEC) egyes szakaszai vitatott kasmíri területen haladnak át, amit India tiltakozással fogad. Kína a pakisztáni álláspontot támogatja, de hivatalosan a viták békés rendezését szorgalmazza. A nukleáris elrettentés mindkét országban a biztonságpolitika sarokköve; a nukleáris fegyverek számáról nincs hivatalos adat, a becslések széles sávban mozognak.

**Közép-ázsiai biztonság**

A posztszovjet Közép-Ázsia biztonsági kihívásai három csoportba sorolhatók: belső instabilitás és etnikai feszültségek; határviták és vízmegosztási konfliktusok; valamint a szélsőséges fegyveres

csoportok és a kábítószer-kereskedelem. Az 1992–1997-es tádzsik polgárháború a régió legsúlyosabb belső fegyveres konfliktusa volt; a becsült halálos áldozatok száma több tízezer, de a pontos szám vitatott. A Fergana-völgyben a kirgiz, üzbég és tádzsik közösségek közötti határviták időről időre erőszakba torkollnak; a 2010-es kirgizisztáni etnikai összecsapások Osh térségében több száz halálos áldozatot követeltek (a szám becslés). A határok a szovjet korszakban kijelölt közigazgatási határokból váltak államhatárrá, ezért sok helyen vitatottak; a kirgiz–tádzsik határon 2021-ben és 2022-ben fegyveres összecsapások voltak.

Afganisztán 2021-es tálib hatalomátvétele új biztonsági helyzetet teremtett. A közép-ázsiai államok – különösen Tádzsikisztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán – határosak Afganisztánnal; a tálib kormányzat hivatalosan nem jelentett közvetlen katonai fenyegetést, de a határ menti fegyveres csoportok, a menekülthullám és a kábítószer-kereskedelem kockázata nőtt. A tálib kormányzatot a közép-ázsiai államok többsége nem ismerte el hivatalosan, de gyakorlati kapcsolatokat tartanak fenn. A biztonsági helyzetről szóló értékelések gyakran titkosszolgálati forrásokon alapulnak, ezért nehezen ellenőrizhetők.

Oroszország és Kína riválisbiztonsági szereplőként is jelen van. Oroszország a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetén (CSTO) keresztül katonai támaszpontokat tart fenn, és 2022 januárjában a kazahsztáni zavargások idején a CSTO-csapatokat a kazak kormány kérésére bevetette. A beavatkozás dokumentált tény; a zavargások okairól és a halálos áldozatok számáról eltérő beszámolók vannak. Kína a gazdasági jelenlétét (Övezet és Út) biztonsági együttműködéssel köti össze, de katonai bázist nem tart fenn a régióban; a kínai biztonsági szerepvállalás mértéke vitatott.

A víz- és energiabiztonság közép-ázsiai sajátosság. A Szir-darja és az Amu-darja vízgyűjtőjén a felső szakaszon fekvő államok (Kirgizisztán, Tádzsikisztán) vízerőműveket építenek, míg az alsó szakaszon fekvő államok (Üzbegisztán, Kazahsztán, Türkmenisztán) az öntözéses mezőgazdasághoz igénylik a vizet. A tádzsik Rogun-gát építése üzbég ellenállásba ütközött; a vita a mai napig nem zárult le. A klímaváltozás csökkenti a gleccserek vízhozamát, ami a következő évtizedekben tovább élezheti a konfliktust.

**Az orosz–ukrán háború**

A 2014-es krími annexió és a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus után 2022. február 24-én Oroszország teljes körű katonai inváziót indított Ukrajna ellen. Az orosz kormányzat „különleges katonai műveletnek” nevezi; Ukrajna és a nemzetközi közösség nagy része agressziónak minősíti. Az ENSZ Közgyűlése 2022. március 2-án határozatban ítélte el az inváziót, és követelte a csapatok kivonását. A Nemzetközi Bíróság 2022 márciusában ideiglenes intézkedést hozott; a Nemzetközi Büntetőbíróság 2023-ban elfogatóparancsot adott ki Vlagyimir Putyin orosz elnök ellen háborús bűncselekmények gyanújával. Ezek a jogi lépések dokumentált tények, de a jogi eljárások kimenetele és a felelősség megítélése vitatott.

A háború humanitárius következményei súlyosak. A civil áldozatok számát az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága rendszeresen közli, de a valós szám ennél magasabb lehet, mert a hozzáférés korlátozott. A menekültek milliói hagyták el Ukrajnát; a legtöbben az Európai Unió tagállamaiban kaptak védelmet. Oroszország területén is vannak belső menekültek; a pontos számok becslések. A háború az élelmiszer- és energiaellátásban is zavarokat okozott, különösen a fekete-tengeri gabonaszállítások leállása miatt; a 2022-es gabonamegállapodás átmenetileg enyhítette a helyzetet, de 2023-ban Oroszország kilépett belőle.

A régió államai eltérően viszonyulnak a háborúhoz. Kína és India nem ítélte el Oroszországot, és továbbra is vásárol orosz energiát; Kína a háború előtt „határtalan partnerséget” hirdetett Oroszországgal, de a hadműveletekhez való közvetlen katonai támogatás mértéke vitatott. Japán és Dél-Korea csatlakozott a nyugati szankciókhoz, de energiafüggőségük miatt óvatosan. A közép-ázsiai államok hivatalosan semlegesek, de gazdasági és biztonsági szempontból szoros szálak

fűzik őket Oroszországhoz; a háború miatt megnőtt a Kínához való közeledésük is. Az orosz társadalomban a háború megítélése megosztott; a háborút ellenző oroszok közül sokan elhagyták az országot, a független média nagy része betiltásra került. A háborúval kapcsolatos vitatott megnevezések – „népirtás”, „terrorizmus”, „felszabadítás” – a felek propagandájában jelennek meg; a könyv ezeket nem veszi át, hanem jelzi a használatukat és a bizonyítékok hiányát.

### 39.4.1. Források és bizonytalanságok

A jelenkori biztonsági kihívások forrásai alapvetően különböznek a korábbi korszakokétól: a levéltári dokumentumok helyett kormányzati nyilatkozatok, ENSZ-határozatok, nemzetközi szervezetek jelentései, újságírói oknyomozás, műholdfelvételek, szeizmológiai adatok és menekültek beszámolói állnak rendelkezésre. Ezek a források gyakran részrehajlók, hiányosak vagy titkosítottak. A katonai képességekről, a szándékokról és a belső döntéshozatalról szóló állítások gyakran titkosszolgálati értékeléseken alapulnak, amelyeket nem lehet függetlenül ellenőrizni. A számok – áldozatok, menekültek, katonai kiadások, nukleáris robbanófejek – becslések, és a felek által közölt adatok gyakran ellentmondanak egymásnak. A 2025–2026-os eseményeknél a kézirat lezárásáig rendelkezésre álló nyilvános források alapján, ellenőrzési igénnyel fogalmazunk. A jelenkori konfliktusok történeti értékelése még nem lehetséges; a vitatott értelmezések ismertetése nem jelenti azok elfogadását.

### 39.4.2. Rövid összefoglaló

A hidegháború utáni Kelet- és Közép-Ázsia biztonsági kihívásai a korábbi szuperhatalmi szembenállás örökségét és az új nagyhatalmi versenyt egyaránt tükrözik. Tajvan és a kínai–amerikai viszony, a koreai félsziget nukleáris feszültsége, a kasmíri konfliktus, a közép-ázsiai instabilitás és az orosz–ukrán háború eltérő gyökerű, de összekapcsolódó válságok. A dokumentált tények – katonai gyakorlatok, rakétakísérletek, támadások, jogi lépések – mellett a szereplők szándékairól és a jövőbeli forgatókönyvekről csak vitatott értelmezések léteznek. A térség biztonsági rendjének alakulása a következő tematikus fejezetben tárgyalt globalizációs, demográfiai és környezeti folyamatokkal is összefügg.

### 39.4.3. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált események jelzik a Tajvan körüli feszültség kiújulását 1995–2022 között, és miben különbözik a KNK és a tajvani kormányzat álláspontja Tajvan jogállásáról?
2. Miért tekintik a Koreai-félszigetet a nukleáris proliferáció egyik legkockázatosabb gócpontjának, és milyen források alapján állítható, hogy Észak-Korea rendelkezik nukleáris fegyverrel?
3. Milyen dokumentált támadások és katonai válaszlépések jellemezték az indiai–pakisztáni viszonyt 2001 és 2019 között, és mi volt a 2019-es alkotmányos változtatás lényege Dzsammu és Kasmírban?
4. Milyen biztonsági következményei voltak a tálibok 2021-es visszatérésének Közép-Ázsiában, és milyen szerepet játszik a víz- és energiabiztonság a régióban?
5. Milyen nemzetközi jogi lépések történtek az orosz–ukrán háború kapcsán, és hogyan viszonyulnak a régió nagyhatalmai a háborúhoz?

# 40 Globalizáció, klímaválság és a régió 2026-ban

## 40.1. A gazdasági integráció és a kereskedelmi hálózatok

A kelet- és közép-ázsiai térség gazdasági integrációja a hidegháború utáni időszakban gyorsult fel, és a 21. század első negyedében a világgazdaság egyik legdinamikusabban változó szövedékévé vált. Az itt tárgyalt folyamatok időhatára nagyjából 1995-től 2026-ig terjed, de a gyökerek – a japán és dél-koreai iparosodás, a kínai reformpolitika, a posztszovjet átmenet – korábbi évtizedekre nyúlnak vissza. Ebben az alfejezetben a multilaterális kereskedelmi rendet, a regionális gazdasági szervezeteket, a kínai Övezet és Út kezdeményezést, a beruházási hálózatokat, a technológiai versenyt és a gazdasági függőségek aszimmetriáit tekintjük át. A hangsúly nem a statisztikai mutatók pillanatnyi értékén van, hanem az intézményi kereteken, a hatalmi viszonyokon és a vitatott értelmezéseken.

### 40.1.1. A multilaterális keret: a WTO-tól a regionális megállapodásokig

A Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization, WTO) 1995-ös megalakulása óta a térség államai fokozatosan beépültek a globális kereskedelmi rendbe. Japán 1995-ben alapító tag volt; India szintén alapítóként csatlakozott; a Kínai Népköztársaság viszont csak 2001-ben nyert felvételt, hosszú, 1986-ban kezdődött tárgyalássorozat után. Oroszország 2012-ben, Kazahsztán 2015-ben vált a WTO tagjává; Üzbegisztán és Nepál csatlakozási folyamata lassú, részben politikai okokból. A WTO-tagság a térség számára nemcsak vámcsökkentést jelentett, hanem belső jogharmonizációt, szolgáltatási piacnyitást és vitarendezési mechanizmusok elfogadását is. Kína esetében a csatlakozási jegyzőkönyv különleges feltételeket tartalmazott, például a kettős árazás tilalmát és a szubvenciók átláthatóságára vonatkozó kötelezettségeket; ezek fölött azóta is viták folynak, mert több tagállam – különösen az Egyesült Államok és az Európai Unió – szerint Peking nem teljesítette maradéktalanul a vállalásokat. A WTO vitarendezési mechanizmusa a 2010-es évek végére részben megbénult, mivel az Egyesült Államok blokkolta a Fellebbviteli Testület új bíróinak kinevezését; ez a térség számára is kihatással van, hiszen a kínai, indiai és más tagállamok közötti viták rendezése nehezebbé vált.

A WTO globális keretének lassulása párhuzamosan erősítette a regionális és bilaterális kereskedelmi megállapodásokat. A legnagyobb jelentőségű a Régionális Átfogó Gazdasági Partnerség (Regional Comprehensive Economic Partnership, RCEP), amelyet 2020. november 15-én írtak alá, és 2022. január 1-jén lépett hatályba. A megállapodás tizenöt országot foglal magában: a tíz ASEAN-tagállamot, valamint Kínát, Japánt, Dél-Koreát, Ausztráliát és Új-Zélandot. A RCEP a világ lakosságának és gazdasági kibocsátásának igen nagy hányadát fedi le – bár a pontos arányok folyamatosan változnak, ezért a konkrét százalékos adatoknál mindig az adott év módszertani forrását kell feltüntetni. A megállapodás főként az áruk kereskedelmének liberalizációját, a származási szabályok egységesítését és a szolgáltatások, illetve a beruházások fokozatos nyitását célozza. India eredetileg részt vett a tárgyalásokon, de 2019-ben kilépett, elsősorban a mezőgazdasági piac védelme, a kínai áruk beáramlásának félelme és a hazai iparpolitika megőrzése miatt. India számára a RCEP-ből való kimaradás egy tudatosan vállalt stratégiai döntés volt, amelyet a kormányzat az önálló gazdaságpolitika védelmével indokolt; a kritikusok ugyanakkor a regionális ellátási láncokból való kiszorulás veszélyére figyelmeztetnek. Az indiai távolmaradás azt is jelzi,

hogy a gazdasági integráció nem lineáris vagy szükségszerű folyamat, hanem nemzeti érdekek és politikai viták mentén alakul.

A RCEP mellett más, kisebb vagy speciálisabb megállapodások is léteznek. Japán és a Dél-Korea közötti szabadkereskedelmi tárgyalások évtizedekig akadoztak, részben a történelmi feszültségek miatt; a két ország 2019 óta kölcsönösen szigorította az exportellenőrzést, ami a technológiai ellátási láncok törékenységét mutatja. Dél-Korea és Kína 2015-ben írt alá kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodást, amelyet később kiegészítő tárgyalásokkal bővítettek. India és Ausztrália, India és Japán, valamint India és az ASEAN közötti megállapodások szintén fokozták a kétoldalú integrációt, de India továbbra is óvatos a nagy multilaterális sémákkal szemben.

### 40.1.2. A Sanghaji Együttműködési Szervezet és az EAEU: biztonságtól a gazdaságig

A globális és ázsiai-csendes-óceáni fórumok mellett a posztszovjet és a biztonsági alapú szervezetek is egyre több gazdasági funkciót vállalnak. A Sanghaji Együttműködési Szervezet (SCO) 2001-ben jött létre Kína, Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán részvételével; 2017-ben India és Pakisztán is csatlakozott, Irán 2023-ban lett teljes jogú tag, Fehéroroszország pedig 2024-ben vált azzá. Az SCO eredetileg a határbiztonságról, a terrorizmus elleni küzdelemről és a közép-ázsiai stabilitásról szólt, de az utóbbi években egyre inkább gazdasági, közlekedési és energetikai együttműködést is hirdet. Fontos azonban látni, hogy az SCO nem tekinthető az Európai Unióhoz hasonló formális gazdasági integrációnak: nincs közös vámunió, nincs közös valuta, és a tagok közötti kereskedelmi kapcsolatok továbbra is nagymértékben kétoldalú megállapodásokon alapulnak. A szervezet inkább a nagyhatalmi koordináció, a közös nyilatkozatok és a puha együttműködés kerete. Egyes elemzők szerint az SCO Kína és Oroszország eszköze a nyugati befolyás ellensúlyozására; mások szerint a tagállamok közötti érdekellentétek – például India és Pakisztán, vagy Kazahsztán és Üzbegisztán rivalizálása – korlátozzák a tényleges integrációt. Az SCO tehát a „biztonsági” és „gazdasági” együttműködés közötti átmenet példája, de eredményeit óvatosan kell értékelni.

Az Eurázsiai Gazdasági Unió (EAEU) 2015. január 1-jén lépett hatályba Oroszország, Fehéroroszország, Kazahsztán, Örményország és Kirgizisztán részvételével. Az EAEU célja a posztszovjet gazdasági térség mélyítése: közös áru- és szolgáltatáspiac, munkaerő-mobilitás, harmonizált technikai szabályok és közös külső vámtarifa. A szervezet elsősorban Oroszország befolyását vetíti előre, mivel az orosz gazdaság mérete és energiaexportja dominálja a tagállamok kereskedelmét. Kazahsztán számára az EAEU tagság egyszerre gazdasági lehetőség és a politikai függetlenség korlátozása: a kazak exportőrök hozzáférnek az orosz piachoz, de ugyanakkor az orosz szankciók és az orosz gazdasági recesszió közvetlenül érintik a kazak gazdaságot. A 2022-es ukrajnai háború után a nyugati szankciók miatt az EAEU-tagoknak kettős nyomással kell szembenézniük: egyrészt Oroszország partnereiként a szankciók kockázatával, másrészt saját diverzifikációs törekvéseikkel. Kazahsztán hivatalos politikája az óvatos semlegesség, de a gyakorlatban az orosz–kazak kereskedelem szorosan összefonódott. Az EAEU belső működését ugyanakkor számos nem vámjellegű akadály, a nemzeti protekcionizmus és az eltérő gazdaságpolitikai érdekek is lassítják; a szervezet a papíron meghirdetett mély integráció ellenére nem vált az Európai Unióhoz hasonló szupranacionális aktorrá.

### 40.1.3. Az Övezet és Út kezdeményezés (BRI) és a beruházási hálózatok

A kínai Övezet és Út kezdeményezés (Belt and Road Initiative, BRI) 2013-as meghirdetése – Hszi Csin-ping elnök által – a régió gazdasági integrációjának egyik legjelentősebb új keretévé vált. A BRI nem egyetlen szervezet vagy szerződés, hanem átfogó keretprogram, amely infrastrukturális

beruházásokat, hitelnyújtást, kikötő- és vasútépítést, digitális hálózatfejlesztést és kulturális cseréket foglal magában. A kezdeményezés földrajzi hatóköre a kelet-ázsiai, közép-ázsiai, dél-ázsiai és orosz térségre is kiterjed: a „Kína–Pakisztán gazdasági folyosó", a „Kína–Közép-Ázsia–Nyugat-Ázsia gazdasági folyosó", a transz-eurázsiai vasúti összeköttetések és a tengeri selyemút kikötői mind ebbe a keretbe tartoznak.

A BRI beruházásainak mértékét folyamatosan vitatják: a kínai kormányzat által közölt adatok gyakran eltérnek a nemzetközi elemzők becsléseitől, mivel a finanszírozás egy része nem átlátható, hitel- és garanciakonstrukcióban valósul meg, és az állami bankok mellett vegyes vállalatok is részt vesznek. A média és a politikai elemzők között gyakran felmerül az „adósságcsapda" tézise, amely szerint Kína szándékosan túlzott hitelekkel vonja csapdába a kisebb országokat, hogy azután stratégiai infrastruktúrájukat – kikötőket, repülőtereket, bányákat – megszerezze. Ez a fogalom vitatott: több nemzetközi pénzügyi elemzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a fogadó országok nagy része maga is támogatja a projekteket, és az adósságproblémák gyakran nem kizárólag kínai hitelekből fakadnak. Ugyanakkor Srí Lanka, Pakisztán és más államok egyes projektjei esetében jól dokumentált, hogy a kínai hitelek törlesztési terhe jelentős, és egyes esetekben a kikötői koncessziók hosszú távú átadásával jártak. A BRI-t tehát nem szabad sem egyoldalúan „fejlesztési csodaként", sem pedig kizárólag „adósságcsapdaként" bemutatni; a képet árnyalják a helyi politikai érdekek, a kínai bankok hitelezési gyakorlata, a környezeti hatások és a transzparencia hiánya.

A beruházási hálózatokban Kína a legnagyobb szereplő: a régió országaiba irányuló kínai közvetlen külföldi befektetések (FDI) a 21. század eleje óta meredeken emelkedtek, de a tényleges összegek becslése módszertani problémákba ütközik, mivel a kínai befektetések egy része offshore pénzügyi központokon keresztül áramlik. Japán és Dél-Korea továbbra is jelentős tőkeexportőrök, főleg a dél- és délkelet-ázsiai országokban, valamint a feldolgozóiparban és a technológiai szektorban. India elsősorban a szomszédos országokban (Nepál, Bhután, Banglades, Srí Lanka) aktív fejlesztési partner, de a kínai beruházásokkal szemben óvatos politikát folytat, amelyet az ország határvitái és a belső iparvédelmi érdekek is motiválnak. Oroszország a posztszovjet térségben és Közép-Ázsiában hagyományosan nagy befektető, de a 2022-es szankciók után gazdasági ereje beszűkült, és a közép-ázsiai országok egyre inkább Kína, Törökország és a nyugati cégek felé fordulnak. A hálózatok tehát nem egyetlen központ köré szerveződnek, hanem több, egymással versengő pólus – Kína, Japán, Dél-Korea, India, Oroszország – alkotja őket.

### 40.1.4. Kereskedelmi hálózatok: energia, nyersanyagok, feldolgozóipar

A régió gazdaságát a kereskedelem tekintetében három nagy árucsoport határozza meg: az energia (kőolaj, földgáz, szén), a nyersanyagok és fémek (ritkaföldfémek, réz, vasérc, urán), valamint a feldolgozóipari termékek (elektronika, gépjárművek, vegyipar). Kína a világ legnagyobb energiaimportőre, és a térség számos országa – Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia – fontos beszállítója. Az orosz–kínai energia-kereskedelem a 2014-es krími válság óta bővült, és a 2022-es ukrajnai háborút követően a nyugati szankciók miatt Oroszország még inkább a kínai piac felé fordult; a „Szibéria Ereje" gázvezeték és a tervezett újabb vezetékek ennek a függőségnek a szimbólumai. A pontos szállítási volumenek és a szerződéses árak üzleti titoknak számítanak, ezért a nyilvános számoknál mindig jelezni kell az ellenőrzési igényt.

A ritkaföldfémek és más kritikus ásványok koncentrációja a térségben stratégiai jelentőségűvé vált. Kína a ritkaföldfém-bányászat és -feldolgozás domináns szereplője, ami a tőle való függőség miatt komoly vitákat vált ki a nyugati országokban. A kínai kormány 2023-ban bejelentette a ritkaföldfémek egyes exportjának ellenőrzését, ami a technológiai verseny eszközévé tette az ásványokat. Mongólia réz- és szénkincse, Kazahsztán uránja, Üzbegisztán aranya és gyapotja, illetve India vasérce mind fontos elemei a globális ellátási láncoknak. A nyersanyag-export

azonban gyakran egyenlőtlen cserét eredményez: a bányászati bevételek egy része kivándorol, a helyi közösségek környezeti terheket viselnek, és az áringadozások kiszolgáltatottá teszik a nemzetgazdaságokat.

A feldolgozóipari kereskedelemben Kína, Japán, Dél-Korea és Tajvan (mint terület) szorosan összekapcsolódott. A félvezetők és az elektronikai alkatrészek gyártása a régióban koncentrálódik: Tajvanon a TSMC, Dél-Koreában a Samsung és az SK Hynix, Japánban pedig a félvezető-alapanyagok és -gépek gyártása kulcsfontosságú. Kína a teljes ellátási lánc felépítésére törekszik, de a fejlett csúcskategóriás chipgyártás terén továbbra is függ a külföldi technológiától. Az Egyesült Államok 2022-től kezdődően fokozatosan kiterjesztette az exportellenőrzéseket a fejlett félvezetőkre és a chipgyártó berendezésekre, ami a dél-koreai és tajvani gyártókat is érinti, miközben Kína saját fejlesztéseket indított. A technológiai verseny tehát nemcsak a két nagyhatalom, hanem a régió valamennyi feldolgozóipari országa számára központi kérdéssé vált.

### 40.1.5. Technológiai verseny és gazdasági függőségek

A technológiai verseny a gazdasági integráció egyik legdinamikusabb, ugyanakkor legveszélyesebb dimenziója. A 2010-es évek végére az 5G hálózatok, a mesterséges intelligencia, a kvantumszámítástechnika és a félvezetők stratégiai fontossága nyilvánvalóvá vált. Kína állami támogatással – a „Made in China 2025” irányvonalhoz hasonló programokkal – igyekszik csökkenteni a technológiai behozataltól való függőségét, miközben az Egyesült Államok és szövetségesei korlátozzák a kritikus technológiák exportját. A feszültség gazdasági hatása a régió országaiban eltérő: Japán és Dél-Korea egyszerre szövetségese az USA-nak és gazdaságilag függ a kínai piactól; ez a kettős kötődés állandó stratégiai dilemmát okoz. India a „digitális szuverenitás” és a hazai termelés ösztönzése mellett igyekszik saját technológiai bázist építeni, de a félvezetőgyártásban még jelentős a lemaradása. Oroszország a szankciók miatt elsősorban Kínával és más nem nyugati partnerekkel keresi a technológiai együttműködést, de az orosz ipar a csúcstechnológiában egyre inkább leszakad.

A gazdasági függőségek tehát aszimmetrikusak. Kína a régió legnagyobb gazdasága, és sok ország számára első számú kereskedelmi partner; ugyanakkor Kína is függ a nyersanyag-behozataltól, a tengeri útvonalaktól és a csúcstechnológiai alkatrészektől. Japán és Dél-Korea technológiai és tőkefölénye mellett energia- és nyersanyag-importra szorul. India a nagy belső piac előnyeit élvezi, de infrastrukturális és technológiai hiányosságai vannak. Oroszország energianagyhatalom, de a szankciók és a tőkepiac elvesztése révén gazdasága beszűkült. Közép-Ázsia országai a nyersanyag-exporttól és a külföldi beruházásoktól függenek, miközben a munkaerő-migráció – különösen Oroszországba – fontos jövedelemforrás, ami a hazautalások révén mélyen beépült a háztartások gazdasági stratégiáiba. Nepál és Bhután kis, nyitott gazdaságok, amelyek elsősorban Indiával és Kínával való kapcsolataikban lavíroznak.

A függőség nem egyirányú és nem statikus: a 2020-as évek elején a járvány okozta ellátási zavarok, az orosz–ukrán háború, az energiaválság és a szankciós hullámok mind arra figyelmeztettek, hogy a régió gazdasági hálózatai sérülékenyek. A diverzifikáció – vagy éppen annak hiánya – a belpolitikai viták és a geopolitikai választások függvénye. A gazdasági integráció tehát nem egy szükségszerűen „jó” folyamat, hanem hatalmi, társadalmi és környezeti következményekkel járó átalakulás, amelyet a szereplők eltérően élnek meg.

### 40.1.6. Források és bizonytalanságok

A fentiekben szereplő intézményi tények – a WTO-csatlakozások évei, a RCEP aláírásának és hatálybalépésének dátuma, az SCO és az EAEU megalakulási időpontjai, a BRI 2013-as meghirdetése – jól dokumentált, elsődleges forrásokkal alátámasztható adatok. Ugyanakkor

a fejezetben tárgyalt gazdasági folyamatok számos ponton bizonytalanok és vitatottak. A kereskedelmi volumenekre, a közvetlen külföldi befektetések mértékére, a BRI-hitelek nagyságára vonatkozó konkrét számok folyamatosan változnak, és a különböző források – kínai hivatalos statisztikák, nemzetközi pénzügyi intézmények, elemző cégek – eltérő módszertannal dolgoznak. Ezért a tankönyv itt szándékosan kerüli a pontatlan, nem ellenőrzött számszerű adatok közlését; a felhasználónak minden statisztikai állításnál az eredeti forrást, az adatgyűjtés évét és módszertanát kell megadnia.

A vitatott értelmezések közé tartozik az „adósságcsapda-diplomácia” fogalma, amelyet egyes nyugati elemzők és politikusok használnak, de a kínai kormány és több feltörekvő országi kutató elutasít, illetve leegyszerűsítőnek tart. A BRI átláthatóságával és környezeti hatásaival kapcsolatos kritikák szintén vitatottak, mert a fogadó országok kormányai gyakran támogatják a projekteket. A technológiai versenyről szóló elemzések gyakran hidegháborús keretben fogalmazzák meg a kínai–amerikai feszültséget; ez a narratíva a valós gazdasági összefonódásokat leegyszerűsítheti. A függőség fogalma maga is értelmezés kérdése: egyes iskolák szerint a gazdasági interdependencia stabilizál, mások szerint a sebezhetőség forrása. A szöveg ezeket a nézőpontokat igyekezett jelölni, nem pedig egyetlen álláspontot képviselni.

Külön szempont, hogy a térségben a hivatalos statisztikák minősége eltérő: Kína, Japán, Dél-Korea és India viszonylag megbízható adatokat közöl, bár a kínai adatoknál a módszertani átláthatóság időnként vitatott; a posztszovjet országok és Nepál, Bhután esetében az adatgyűjtés hiányosabb, és a szürkegazdaság aránya magas lehet. A migrációs hazautalások, a határ menti kereskedelem és a nem hivatalos beruházások jelentős része nem jelenik meg a hivatalos statisztikákban.

### 40.1.7. Rövid összefoglaló

Kelet- és Közép-Ázsia gazdasági integrációja a hidegháború utáni évtizedekben többszintűvé vált: a globális WTO-rend, a regionális RCEP, a biztonsági alapú SCO, a posztszovjet EAEU és a kínai BRI egymást kiegészítő, olykor egymással versengő kereteket alkotnak. Kína a régió legnagyobb gazdasági szereplője, de Japán, Dél-Korea, India és Oroszország is meghatározó tényezők; a beruházási és kereskedelmi hálózatok többpólusúak. A technológiai verseny és az Egyesült Államokkal való feszültség az integrációt részben „de-risking”, részben új blokkosodás irányába tereli, miközben a gazdasági függőségek aszimmetriái növelik a sebezhetőséget. A folyamatot nem lehet a növekedési mutatókkal vagy a hivatalos szerződések számával leírni: a helyi munkaerő, a nyersanyag-export és a hazautalások révén a mindennapi élet mély rétegeibe is belenyúlik.

### 40.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen főbb különbségek jellemzik a WTO, a RCEP, az SCO és az EAEU gazdasági integrációs logikáját?
2. hogyan jellemezhető India és Kína viszonya a regionális kereskedelmi megállapodásokhoz?
3. Milyen dokumentált tények és milyen vitatott értelmezések kapcsolódnak az Övezet és Út kezdeményezéshez?
4. Miért kell óvatosan bánni a térség gazdasági statisztikáival, és milyen témáknál különösen nagy a bizonytalanság?
5. Hogyan mutatkozik meg a technológiai verseny a kereskedelem és a beruházási hálózatok átalakulásában?

## 40.2. A migráció és a demográfiai változások

Ez az alfejezet a kelet- és közép-ázsiai térség migrációs és demográfiai folyamatait tárgyalja a második világháború utáni időszaktól a 2026-os jelenig, kitekintéssel a korábbi gyarmati és birodalmi mobilitásra. A vidéki–városi migráció, a nemzetközi munkaerő-vándorlás, a menekültmozgások és a demográfiai átmenet különböző szakaszai szorosan összefüggenek a gazdasági liberalizációval, a szocialista államok átalakulásával, a háborúkkal és a környezeti változásokkal. A régió országai eltérő demográfiai pályákon haladnak: Japán és Kína elöregedő társadalmak, India és Közép-Ázsia fiatalabb korösszetételű, ugyanakkor a termékenység mindenütt csökken. A migráció nem új jelenség – a selyemút mentén évszázadokon át vándoroltak kereskedők, zarándokok és sztyeppei népek –, de a mai formái, mint a kínai belső vándorlás, az oroszországi közép-ázsiai munkaerő, a dél-ázsiai vendégmunkások és a kényszerű elmozdulások, új intézményi keretekben zajlanak.

### 40.2.1. Vidéki–városi migráció

A vidéki–városi mobilitás az egyik legnagyobb demográfiai átalakulás a térségben. Kínában a reformkorszak 1978-as elindulása előtt a hukou (háztartási regisztrációs) rendszer erősen korlátozta a lakóhely-változtatást; a vidéki lakosok városokba költözése adminisztratív engedélyhez kötött volt. A gazdasági liberalizáció és a különleges gazdasági övezetek létrehozása után a gyáripari munkaerő iránti kereslet gyorsan nőtt a keleti partvidéken, és a vidéki lakosság tömegesen áramlott a városokba. A hivatalos statisztikai adatok szerint az 1980-as évek elején a kínai lakosság kevesebb mint 20%-a élt városokban, a 2020-as népszámlálás idejére ez az arány 63,9%-ra emelkedett (kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal adata; dokumentált statisztikai tény). A belső migránsok, az úgynevezett „félúton élők” pontos számát nehéz meghatározni, mivel a hukou-rendszer miatt sokan dolgoznak és élnek városokban anélkül, hogy helyi regisztrációval rendelkeznének; a becslések a 2020-as évek elején 300–400 millió főre teszik ezt a csoportot. Ez a szám statisztikai becslés, amely a regisztrációs adatok hiányosságai miatt bizonytalan. A kínai urbanizáció nem csak gazdasági folyamat: a falvak kiürülése, a „bejáró nagyszülők” és a gyermekek iskoláztatásának kérdései társadalmi feszültségeket is jeleznek.

India urbanizációja lassabb, de szintén jelentős. A 2011-es népszámlálás szerint a lakosság 31,2%-a élt városokban; a 2020-as évek közepére ez az arány a tudományos becslések szerint 36–38% körülire emelkedett. A vidéki–városi vándorlás Indiában sokszor nem végleges letelepedést, hanem szezonális vagy körkörös mobilitást jelent: a mezőgazdasági idénymunkások, az építőipari dolgozók és a háztartási alkalmazottak gyakran hónapokra költöznek városokba, majd visszatérnek falujukba. Ezt a mozgást a 2020-as COVID-19-lezárások drámaian felszínre hozták, amikor több millió vidéki munkás rekedt a városokban, majd gyalog indult haza. A hivatalos statisztikák a munkaerő-vándorlást alulbecslik, mert a rövid távú, regisztrálatlan mozgásokat nehéz nyomon követni. A városi növekedés Indiában a nagyvárosok (Mumbai, Delhi, Bengaluru) peremén informális településeket hoz létre, ahol az alapvető infrastruktúra gyakran hiányos.

Közép-Ázsiában a városiasodás mintázata eltér. A szovjet időszak iparosítása és a kollektivizálás már a 20. század közepén magas városi arányt eredményezett, különösen Kazahsztánban és Üzbegisztánban. A Szovjetunió felbomlása után a gazdasági összeomlás sok városi lakost vidékre kényszerített, de a 2000-es évektől újra megindult az urbanizáció. Asztana (korábban Nur-Szultan) gyors növekedése, Taskent és Almati bővülése a politikai és gazdasági központosítás jele. A közép-ázsiai vidéki–városi migráció azonban összekapcsolódik a nemzetközi munkaerő-vándorlással: sok vidéki háztartás a városokba küldött családtagok mellett egyidejűleg Oroszországba vagy Kazahsztánba irányuló munkavállalást is folytat.

### 40.2.2. Munkaerő-migráció

A nemzetközi munkaerő-vándorlás a régió egyik legmeghatározóbb jelensége. Oroszország a Szovjetunió szétesése után a közép-ázsiai köztársaságok (Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán) és a Kaukázus fő munkaerő-felvevő piacává vált. A hivatalos orosz statisztikák szerint a 2010-es években évente több millió közép-ázsiai állampolgár dolgozott Oroszországban, elsősorban építőiparban, mezőgazdaságban és szolgáltatásokban. A pontos szám vitatott, mert a regisztrált és a nem regisztrált munkavállalók aránya ingadozik; a becslések 3–5 millió főre teszik az éves állományt (tudományos konszenzus, statisztikai becslés). A hazautalások (remittances) ezen országok GDP-jének jelentős részét teszik ki: Tádzsikisztán esetében a Világbank becslései szerint a hazautalások a GDP 30–40%-át is elérhetik, ami a világ egyik legmagasabb aránya. A migránsok jogi helyzete sokszor bizonytalan: az orosz bevándorlási szabályok változása, a szállás- és munkaszerződések hiánya, valamint a rendőrségi ellenőrzések gyakorlata emberi jogi szervezetek szerint kizsákmányoláshoz vezethet. Ugyanakkor a migráció a családi jövedelmek diverzifikálásának hagyományos stratégiája, nem pedig egyoldalúan „agyelszívás” vagy „fenyegetés”. A 2022-es ukrajnai háború és a nyugati szankciók nyomán az orosz gazdaság szerkezete átalakult, ami a közép-ázsiai munkavállalók iránti keresletet is befolyásolta; a rubel árfolyamának ingadozása csökkentette a hazautalások értékét, és sok migráns alternatív célpontok (Kazahsztán, Törökország, Dél-Korea) felé fordult.

Dél-Ázsiában az indiai szubkontinensről a Perzsa-öböl országaiba irányuló munkaerő-vándorlás a 20. század második felétől vált tömegessé. India mellett Nepál és Banglades is jelentős kibocsátó ország. A hivatalos adatok szerint több millió indiai állampolgár dolgozik az Öbölmenti államokban, elsősorban az építőiparban, a vendéglátásban és a háztartási munkában. Nepál esetében a munkaerő-vándorlás a gazdaság egyik alappillére: a nepáli statisztikai hivatal és a Világbank adatai alapján a munkavállalási célú kiutazások száma évente több százezerre tehető, a hazautalások a GDP mintegy negyedét teszik ki. A nepáli munkavállalók célországai között Malajzia, Katar, Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek szerepelnek, de sokan dolgoznak Indiában is, ahol a nyitott határ miatt nehéz a pontos számukat meghatározni. A migráns nők aránya növekszik, különösen a háztartási munka szektorában, ami a kizsákmányolás és az emberkereskedelem kockázatát is felveti; ezt emberi jogi szervezetek dokumentálják, de a jelenség mértéke vitatott, mert a panaszok nagy része nem jut el a hatóságokhoz.

A kínai nemzetközi munkaerő-vándorlás sajátos: a belső migráció mellett Kína egyre több munkavállalót küld Afrikába, Délkelet-Ázsiába és a Közel-Keletre, gyakran állami infrastrukturális projektek keretében. Ezt a folyamatot a kínai kormányzat nem „munkaerő-exportként”, hanem a gazdasági együttműködés részeként mutatja be. A kint dolgozó kínai állampolgárok pontos számáról nincs megbízható nyilvános adat, de a becslések több millióra teszik. A kínai diaszpóra története régebbi: a 19. századi kivándorlás Délkelet-Ázsiába és Észak-Amerikába, majd a 20. század végi reformkori kivándorlás új hullámai a diaszpóra folytonosságát mutatják. A kínai diaszpóra fogalma azonban nem homogén: az 1949 utáni politikai megosztottság, a tajvani identitás kérdése és a különböző hullámok eltérő jogi státusza miatt a „kínai” kategória használata a migrációs statisztikákban vitatott.

### 40.2.3. Menekültek és kényszermigráció

A térségben a kényszerű elmozdulások több történelmi hullámban jelentkeztek. A menekült jogi kategóriája az 1951-es genfi egyezmény óta nemzetközileg rögzített, ezért a premodern kényszermigrációkat nem nevezzük menekültmozgásoknak a mai értelemben. A 20. század közepén azonban több, a mai fogalmakkal leírható menekültválság alakult ki. Az 1947-es indiai–pakisztáni felosztás idején 10–15 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására; ezt a történettudomány dokumentált tényként kezeli, az áldozatok számát pedig néhány százezertől

kétmillióig becsüli (vitatott becslés). A felosztás során keletkezett menekülthullám a mai India, Pakisztán és Banglades területét érintette, és a kasmíri konfliktus máig ható következményeit is megalapozta.

A tibeti menekültek esete a kínai állam és a tibeti emigráció közötti viták kereszttüzében áll. Az 1959-es lhászai felkelés után a 14. dalai láma és több tízezer tibeti hagyta el Tibetet; az indiai kormány hivatalos adatai szerint a 2020-as évek elején több mint 100 ezer tibeti menekült és leszármazott él Indiában, Nepálban pedig további tízezrek. Ez a szám hivatalos regisztrációkon alapul, de a tényleges létszám ennél magasabb lehet, mert sokan nem regisztráltak. A tibeti menekültek jogi helyzete Indiában sajátos: nem kaptak hivatalos menekültstátuszt, mert India nem írta alá az 1951-es egyezményt, hanem a kormány külön engedélyekkel szabályozza a tartózkodásukat. A tibeti kérdésben az indiai és a kínai kormány álláspontja ütközik: India humanitárius alapon befogadja a tibetieket, de hivatalosan nem ismeri el a dalai láma vezette közép-tibeti adminisztrációt. A tibeti menekültek identitásának megőrzése és a visszatérés lehetősége az emigráció politikai napirendjének része; a kínai kormány szerint Tibet „elválaszthatatlan része" Kínának, és a menekültek visszatérhetnek, ha elfogadják a kínai törvényeket.

Az afgán menekültek áramlása a szovjet–afgán háború (1979–1989) után érte el a régiót. Több millió afgán menekült érkezett Pakisztánba és Iránba, kisebb számban pedig Indiába és a közép-ázsiai köztársaságokba. A szovjet kivonulás és a tálib hatalomátvétel nyomán a menekültmozgás ismétlődött; a 2021-es tálib visszatéréskor újabb hullám indult. Pakisztán és Irán a világ legnagyobb menekültbefogadó országai közé tartoznak, bár a könyv földrajzi kerete miatt itt csak regionális kontextusként jelennek meg. A menekültek számai politikai viták tárgyai: az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) regisztrált adatokat közöl, de a nem regisztrált afgánok száma bizonytalan. A befogadó államok gyakran biztonsági kockázatként kezelik a menekülteket, míg a humanitárius szervezetek az emberi jogi védelmet hangsúlyozzák.

A 2022-es Ukrajna elleni orosz invázió új menekültmozgást indított el. Több millió ukrán állampolgár hagyta el Ukrajnát Kelet- és Közép-Európa, valamint a Kaukázus és Közép-Ázsia felé. Ezzel párhuzamosan – orosz független médiabecslések és nyugati kormányzati források szerint – több százezer orosz állampolgár, köztük értelmiségiek, újságírók és technológiai szakemberek távozott Oroszországból Közép-Ázsiába, a Kaukázusba, Törökországba és az Európai Unióba. A pontos szám vitatott, mert az orosz hatóságok nem adnak ki ilyen adatokat, és a távozók egy része később visszatért. Ez a jelenség a posztszovjet térség migrációs mintázatait is átalakította: Kazahsztán, Üzbegisztán és Grúzia befogadó országgá vált az orosz állampolgárok számára, ami a helyi ingatlanpiacokra és a munkaerőpiacra is hatott.

A környezeti tényezők által kiváltott elmozdulások – gyakran „klímamenekültként" emlegetik őket – a régióban egyre fontosabbak. A Himalája gleccsereinek olvadása, az Aral-tó kiszáradása, a sivatagosodás és az árvizek közvetlenül érintik a megélhetést. A „klímamenekült" kifejezés azonban nem jogi kategória: a nemzetközi jog nem ismeri el külön védelmi okként. A tudományos vitákban többen a „környezeti migráns" vagy „kényszerű környezeti migráció" fogalmát használják, de ennek hatóköre is vitatott. Nepálban a 2015-ös földrengés, Bangladesben a tengerszint-emelkedés, Közép-Ázsiában a vízhiány már most is belső elvándorlást generál, de ezeket a folyamatokat nehéz elválasztani a gazdasági okoktól.

### 40.2.4. Demográfiai átmenet és elöregedés

A demográfiai átmenet – a magas születési és halálozási arányokról az alacsonyakra való áttérés – a régió országaiban különböző ütemben zajlik. Japán a legelőrehaladottabb szakaszban van. A termékenységi ráta az 1970-es évek óta a reprodukciós szint (kb. 2,1 gyermek/nő) alatt van; a 2020-as évek elején 1,3 körül mozgott (japán Egészségügyi, Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium adata; dokumentált statisztika). Japán népessége 2008-ban tetőzött hozzávetőleg 128 millió

főnél, majd fokozatosan csökkenni kezdett; a 2020-as évek közepére 124 millió alá esett (ENSZ demográfiai becslés). A 65 év felettiek aránya a 2020-as években meghaladta a 28%-ot, amivel Japán a világ egyik legidősebb társadalma. A bevándorlás hagyományosan alacsony, bár a 2010-es évek végétől a kormány fokozatosan nyitott a külföldi munkavállalók előtt, különösen az ápolás és az építőipar területén. Ez a politika azonban belpolitikai vitákat vált ki: egyes csoportok a nemzeti homogenitást féltik, mások a munkaerőhiány enyhítését sürgetik.

Kína demográfiai pályája hasonlít Japánra, de nagyobb léptékű és gyorsabb. Az 1979-ben bevezetett egykepolitika – amelyet 2015-ben kétgyermekesre, majd 2021-ben háromgyermekesre lazítottak – hozzájárult a termékenység gyors csökkenéséhez. A kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint a termékenységi ráta a 2020-as évek elején 1,2–1,3 körül volt, ami jóval a reprodukciós szint alatt marad. Ennek következtében Kína lakossága 2022-ben – hivatalos adatok szerint – először csökkent a Mao-korszak óta. 2023-ban India megelőzte Kínát a világ legnépesebb országaként; ez ENSZ demográfiai becslésen alapul, mivel a pontos népszámlálási adatok összehasonlítása módszertani nehézségekbe ütközik. Kína elöregedése rendkívül gyors: a 60 év felettiek aránya a 2020-as évekre meghaladta a 18%-ot, és az előrejelzések szerint 2050-re akár 30% fölé is emelkedhet. Ez a nyugdíjrendszerre és az egészségügyre hatalmas terhet ró, ráadásul a nemi arányok torzulása – a fiúpreferencia miatt a férfiak száma jelentősen meghaladja a nőkét egyes korosztályokban – további társadalmi feszültségeket okozhat.

India demográfiai helyzete eltérő. A termékenységi ráta a 2020-as évekre a reprodukciós szint közelébe (körülbelül 2,0–2,2) csökkent, de a fiatal korosztályok nagy száma miatt a népesség még évtizedekig növekedni fog. Az ENSZ becslése szerint India lakossága 2023-ban elérte a 1,43 milliárdot, és 2060 körül tetőzhet valamivel 1,7 milliárd alatt. A fiatal munkaképes korú lakosság aránya magas, ami „demográfiai osztalékot" jelenthet, ha a gazdaság elegendő munkahelyet tud teremteni. Ugyanakkor a nemi arány torzulása Indiában is jelentős: a 2011-es népszámlálás szerint a születéskori nemi arány 100 lányra 111 fiú volt (dokumentált statisztika), és bár a későbbi adatok javulást mutatnak, a probléma továbbra is fennáll. A demográfiai növekedés és a fiatal népesség munkanélkülisége – különösen a COVID-19 járvány után – politikai feszültségeket és migrációs nyomást is generál.

Közép-Ázsia országai a demográfiai átmenet korábbi szakaszában vannak. Az üzbegisztáni és kazahsztáni termékenységi ráta a 2020-as években 2,2–2,7 között mozgott (nemzeti statisztikai hivatalok és ENSZ becslések), ami meghaladja a reprodukciós szintet, de csökkenő tendenciát mutat. A népesség növekszik, különösen Üzbegisztánban, ahol a fiatal korosztályok aránya magas. Ugyanakkor a kivándorlás – elsősorban a fiatal férfiak Oroszországba irányuló munkavállalása – torzítja a korösszetételt, és a hazautalásoktól való függőség növeli a gazdasági kiszolgáltatottságot. Kazahsztán demográfiai profilja kissé eltér: a szovjet időszakban a szláv lakosság aránya magas volt, de a függetlenedés után sok orosz és német hagyta el az országot, miközben a kazak etnikai arány nőtt. A hivatalos népszámlálások szerint a kazakok aránya az 1990-es évek eleji 40% alattiról a 2020-as évekre 70% fölé emelkedett; ez a változás a kivándorlás és a termékenységi különbségek együttes következménye, de pontos okai vitatottak.

Mongólia demográfiai helyzete sajátos: a lakosság kicsi (kb. 3,4 millió fő 2024-ben), fiatal, de a termékenység csökken. A vidéki nomadizmust a városiasodás – különösen Ulánbátor gyors növekedése – szorítja vissza, ami a hagyományos életmód és a környezeti terhelés szempontjából is kihívást jelent. A bányászati ágazat fellendülése belső migrációt generál, de a munkahelyek korlátozottak.

### 40.2.5. Összefüggések és jövőbeli kihívások

A migráció és a demográfiai változások nem függetlenek a régió politikai és gazdasági folyamataitól. Az elöregedő Japán és Kína munkaerőhiánya a bevándorláspolitika enyhítését ösztönzi, de a

társadalmi ellenállás és a nemzeti identitás védelme politikai vitákat gerjeszt. Japánban a külföldi munkavállalók száma a 2020-as évek elején meghaladta a kétmilliót (japán igazságügyi minisztérium adata), de ez a teljes lakosság arányában alacsony. Kínában a kormány a termékenység növelésére ösztönzőket vezetett be, de a hatás egyelőre korlátozott. India és Közép-Ázsia fiatal népessége lehetőséget és kockázatot is hordoz: ha a gazdaság nem tud elegendő munkahelyet teremteni, a migrációs nyomás és a társadalmi elégedetlenség nőhet. A menekültáramlások – legyenek azok háborús vagy környezeti okúak – a befogadó államok kapacitásait és a nemzetközi jogi kereteket egyaránt próbára teszik.

A régió demográfiai jövője összekapcsolódik a klímaváltozással, a vízhiánnyal és az urbanizációval. A Himalája gleccsereinek olvadása India, Nepál és Bhután vízellátását fenyegeti; az Aral-tó katasztrófája Közép-Ázsiában már most is elvándorlást okoz; a tengerszint-emelkedés Banglades (India regionális összefüggésében) és a kínai partvidék sűrűn lakott területeit érinti. A környezeti migrációról szóló viták azonban módszertani nehézségekbe ütköznek, mert az okok gyakran egymásba fonódnak a gazdasági és politikai tényezőkkel.

### 40.2.6. Források és bizonytalanságok

A migrációra és demográfiára vonatkozó adatok forrásai elsősorban nemzeti népszámlálások, statisztikai hivatalok, az ENSZ Népesedési Osztálya, a Világbank és a UNHCR. Ezek az intézmények eltérő becslési módszereket alkalmaznak, ezért a számok között gyakran jelentős eltérés lehet. A kínai hukou-rendszer miatt a belső migráció pontos számai bizonytalanok; az indiai szezonális mobilitást a hivatalos statisztikák alulbecslik; a közép-ázsiai és oroszországi munkaerő-vándorlás regisztrációs adatai hiányosak. A menekültek számai politikai viták tárgyai: a befogadó államok gyakran alacsonyabb, a humanitárius szervezetek magasabb becsléseket közölnek. A demográfiai előrejelzések hosszú távon bizonytalanok, mert a termékenységi és migrációs trendek gyorsan változhatnak. A nemi arányok torzulásának hosszú távú társadalmi hatásairól eltérő tudományos értelmezések léteznek.

A jelenkori eseményeknél különösen fontos az ellenőrzési igény: a 2022-es ukrajnai háborúval összefüggő migrációs számok, a COVID-19 hatása a mobilitásra, valamint a 2025–2026-os demográfiai adatok esetében a legfrissebb hiteles források használata nélkül nem adható meg pontos érték. Ez az alfejezet ezért a tendenciákat és a nagyságrendeket ismerteti, nem pedig pontos, ellenőrizetlen számokat.

### 40.2.7. Rövid összefoglaló

A kelet- és közép-ázsiai régió migrációs és demográfiai folyamatai szorosan összefüggenek a gazdasági átalakulással, a politikai rendszerváltásokkal és a környezeti válsággal. A vidéki–városi migráció Kínában példátlan méretű urbanizációt eredményezett, Indiában lassabb, de jelentős városi növekedést hozott, Közép-Ázsiában pedig a szovjet örökség és a posztszovjet átmenet sajátos mintázatait mutatja. A nemzetközi munkaerő-vándorlás a közép-ázsiai országokból Oroszországba és a dél-ázsiai országokból az Öbölbe irányul; a hazautalások a kibocsátó gazdaságok kulcsfontosságú bevételi forrásai. A menekültmozgások – Tibettől Afganisztánig, az 1947-es felosztástól a 2022-es ukrajnai háborúig – a kényszerű elmozdulások ismétlődő mintáit rajzolják ki. A demográfiai átmenet eltérő szakaszaiban Japán és Kína elöregedő, India és Közép-Ázsia fiatalabb korösszetételű társadalmak, de a termékenység mindenütt csökken. A jövő kihívása a munkaerőpiac és a szociális rendszerek fenntarthatósága, a fiatal népesség foglalkoztatása, valamint a környezeti migráció kezelése.

### 40.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen hatása volt a kínai hukou-rendszernek a vidéki–városi migrációra, és hogyan változott ez a reformkorszakban?
2. Melyek a legfontosabb munkaerő-migrációs útvonalak Közép-Ázsiában és Dél-Ázsiában, és milyen szerepet játszanak a hazautalások a kibocsátó országok gazdaságában?
3. Hogyan különbözteti meg a szöveg a menekült jogi kategóriáját a premodern kényszermigrációtól, és milyen példákat hoz a modern menekültmozgásokra?
4. Miben tér el Japán, Kína, India és Közép-Ázsia demográfiai átmenete, és milyen következményei vannak ezeknek a különbségeknek?
5. Miért vitatott a „klímamenekült” kifejezés, és milyen módszertani nehézségek merülnek fel a környezeti migráció mérésekor?

## 40.3. A klímaváltozás és a környezeti válság

A 21. század elején a Kelet- és Közép-Ázsia régió egyik legsúlyosabb környezeti kihívása az éghajlatváltozás és az azzal összefonódó környezeti válság. Ez a válság nem egységes, természeti katasztrófák sorozata, hanem a térség hosszú távú gazdasági, társadalmi és politikai folyamatainak következménye. A Himalája gleccsereinek olvadása, a sivatagosodás, az Aral-tó kiszáradása, a városi légszennyezés és a szélsőséges időjárási események mind olyan jelenségek, amelyeket a történeti döntések – a gyarmati és posztgyarmati földhasználat, a szocialista nagyipari átalakítás, a piaci reformok, a demográfiai növekedés és a globális energiafogyasztás – alakítottak. Az éghajlatváltozás mint globális folyamat tudományos konszenzuson alapul: az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testülete (IPCC) jelentései és a meteorológiai szolgálatok mérései egyaránt azt mutatják, hogy a régió az átlagosnál gyorsabb felmelegedést tapasztal. Ugyanakkor a konkrét katasztrófák okainak és a felelősségnek a kérdése már vitatott értelmezések, nemzeti érdekek és emlékezetpolitikai állítások mezőnyébe tartozik. Ez az alfejezet a főbb környezeti válságokat és az azokra adott alkalmazkodási kísérleteket tárgyalja, különös tekintettel a 20. század közepétől 2026-ig terjedő időszakra.

### 40.3.1. A Himalája gleccsereinek olvadása

A Hindu Kush–Himalája (HKH) régió, amely magába foglalja a Himalája és a Tibeti-fennsík magashegyi területeit, Kína délnyugati részétől Indián, Nepálon és Bhutánon át Pakisztánig húzódik. E térség gleccserei és hótakarói jelentős víztartalékot képeznek a folyók számára. A műholdas mérések és a terepi gleccsermonitoring egyaránt dokumentált tényként rögzítik, hogy a gleccserek a 20. század második felétől kezdve gyorsuló ütemben veszítenek tömegükből. A világűrből származó, hosszú idősoros adatsorok azt mutatják, hogy a HKH régió gleccsereinek visszahúzódása az 1970-es évektől folyamatos. A tudományos konszenzus szerint ennek oka elsősorban a légkör melegedése, amelyet az üvegházhatású gázok koncentrációjának növekedése okoz. A pontos ütem modellfüggő: egyes projekciók 1,5 Celsius-fokos globális felmelegedés esetén a régió gleccsertömegének mintegy egyharmadának, magasabb kibocsátási forgatókönyvek esetén kétharmadának elvesztését vetítik előre a 21. század végére. Ezek a számok statisztikai becslések, és a bizonytalanságukat minden értékelésben jelölni kell.

A gleccserek olvadásának társadalmi következményei közvetlenül érintik a nagy folyamrendszereket. Az Indus, a Gangesz, a Brahmaputra, a Jangce, a Sárga-folyó és a Mekong vízgyűjtő területe részben a himalájai hóolvadékra támaszkodik. A tudományos modellek szerint az olvadás rövid távon megnövelheti a folyók vízhozamát, ami árvizek kockázatát jelenti; hosszú távon azonban a gleccsertömeg csökkenésével a száraz évszakokban csökkenhet a vízellátás, ami feszültséget

okozhat a folyóparti országok között. A Himalája több mint 240 millió ember vízellátását befolyásolja közvetlenül, és több mint 1,5 milliárd ember életét érinti közvetve a folyók által. E számok statisztikai becslések, amelyek a népszámlálási és földhasználati adatoktól függően eltérhetnek.

A gleccsertavak – az olvadó gleccserek visszahúzódásával létrejött morénagátas tavak – hirtelen kitörései (GLOF, angolul glacial lake outburst flood) dokumentált katasztrófákként szerepelnek a régió történetében. Nepálban és Bhutánban a 20. század során több tucat ilyen eseményt jegyeztek fel. Az 1994-es nepáli Dig Tsho gleccsertó kitörése például elpusztított egy vízierőművet és lakóházakat, és legalább huszonegy ember halálát okozta. A gleccsertavak kockázatának értékelése a hegységi államok – Nepál, Bhután, India, Kína – és a nemzetközi fejlesztési szervezetek együttműködésében zajlik, de a pontos halálozási és anyagi kárstatisztikák eltérhetnek a forrástól függően. A Himalája gleccsereinek olvadása tehát nem csupán jövőbeli prognózis, hanem már jelen idejű, dokumentált környezeti és társadalmi folyamat.

### 40.3.2. Sivatagosodás és talajdegradáció

A sivatagosodás a régió száraz területein – Közép-Ázsiában, Kína északi és északnyugati részén, valamint Mongóliában – hosszú történeti folyamat, amelyet a természeti szárazság és a földhasználati gyakorlatok együttesen alakítanak. A 20. században a szovjet mezőgazdasági kollektivizálás és a közép-ázsiai öntözéses gyapottermelés kiterjesztése jelentős talajsó-felhalmozódást és a legelők túlterhelését okozta. Kínában az 1950-es évek utáni mezőgazdasági expanzió, a tűzifa-gyűjtés és a túllegeltetés a belső-mongóliai és a Hszincsiangban lévő füves területek degradálódásához vezetett. Mongóliában a nomád állattartás és a bányászati tevékenység – különösen a szén- és rézbányászat – a talajvíz kimerüléséhez és a legelők minőségének romlásához járult hozzá. A folyamatot súlyosbítja a klímaváltozás, amely a csapadékmintázatok megváltozását és a hőmérséklet emelkedését hozza.

A porviharok a sivatagosodás egyik leglátványosabb következményei. A sivatagosodott területekről felszálló por a távoli városok, például Peking, Szöul, Tokió és akár az észak-amerikai partvidék levegőminőségét is rontja. A kínai kormányzat az 1970-es évek végétől indította el az ún. „Három-Észak védőerdősáv” (Three-North Shelterbelt) programot, amelyet a köznyelvben „Zöld Nagy Falként” is emlegetnek. A program dokumentált tényként létezik, és több milliárd fa elültetésével kísérli meg a sivatag terjedésének lassítását. Hatékonysága azonban vitatott: egyes ökológusok szerint a monokultúrás, nem őshonos fafajok ültetése növelheti a vízfogyasztást és nem állítja meg a talajromlást, más szakértők hangsúlyozzák a program szerepét a homokviharok gyakoriságának csökkentésében. A tudományos vita élénk, és a program környezeti mérlege nem egyértelmű.

Közép-Ázsiában a szovjet időszakból örökölt öntözőrendszerek karbantartásának hiánya, a vízhasználati egyenlőtlenségek és a klímaváltozás együttesen fokozzák a sivatagosodást. Kazahsztán és Üzbegisztán határvidékén a félsivatagos területek terjeszkednek, a talajvíz szintje süllyed, a legelők eltartóképessége csökken. A helyi közösségek – különösen a pásztorkodó csoportok – életfeltételei romlanak, ami belső migrációhoz és a hagyományos életmód átalakulásához vezet. Ez a folyamat szorosan kapcsolódik A migráció és a demográfiai változások alfejezetben tárgyalt népességmozgásokhoz.

### 40.3.3. Az Aral-tó válsága

Az Aral-tó kiszáradása a 20. század egyik legnagyobb, ember okozta környezeti katasztrófája, amely a szovjet közép-ázsiai modernizáció történetéhez kapcsolódik. A tó az 1960-as években a világ egyik legnagyobb lefolyástalan tava volt, területét műholdas és térképészeti mérések mintegy 68 000 négyzetkilométerre becsülték. A szovjet vezetés az 1960-as évektől a közép-ázsiai

gyapottermelés drasztikus növelését tűzte ki célul, amihez az Amu-darja és a Szir-darja folyók vizét öntözőcsatornákba terelték. A vízkivétel következtében a tó vízszintje fokozatosan csökkent, területe zsugorodott, sótartalma megnőtt. A halászat – amely a helyi közösségek megélhetésének alapja volt – összeomlott, a hajók a visszahúzódó vízparton rekedtek.

A tó kiszáradása a szovjet rendszer dokumentált környezeti öröksége, és a tudományos konszenzus szerint elsősorban az öntözéses gyapotmonokultúra következménye. A szovjet mezőgazdasági politika a gyapotot stratégiai nyersanyagként kezelte, és a termelési célok teljesítése érdekében figyelmen kívül hagyta a víz- és talajtani következményeket. Ez a megközelítés a modernizációs eredmények – az ipari növekedés, a foglalkoztatás, az iskolázottság – mellett súlyos környezeti és társadalmi károkat okozott. Az Aral-tó kiszáradása tehát nem egyszerűen „szovjet bűn", hanem egy, a korabeli nagyipari fejlesztési logika következménye, amelynek mérlegét a posztszovjet államokban eltérően értékelik.

A tó zsugorodásának egészségügyi hatásai Katasztrofálisak voltak a környező települések lakói számára. A kiszáradt mederből felszálló só- és porviharok növényvédőszer-maradványokat, nehézfémeket és egyéb szennyező anyagokat szállítanak, ami légúti megbetegedések, daganatos betegségek és csecsemőhalandóság emelkedéséhez vezetett a régióban, különösen Karakalpaksztánban, Üzbegisztán autonóm köztársaságában. Az egészségügyi statisztikák azonban gyakran hiányosak, a szovjet időszakból származó adatok módszertana nem mindig megbízható, ezért a halálozási becslések széles sávban mozognak.

A függetlenné válás után Kazahsztán és Üzbegisztán, valamint a nemzetközi szervezetek beavatkozással próbálták enyhíteni a válságot. A kazah oldalon a Szir-darja alsó folyásánál létrehozott gátak és a Kis-Aral elnevezésű részmedence vízszintjének részleges helyreállítása dokumentált eredmény: a Kis-Aral vízszintje emelkedett, a sótartalma csökkent, és a helyi halászat bizonyos mértékig újraéledt. Az eredeti tó nagy része azonban már nem állítható helyre, a folyamat részben visszafordíthatatlan. Az Aral-tó esete a szovjet utódállamok vízmegosztási vitáinak állandó hivatkozási pontja, és az emlékezetpolitikai vitákban is megjelenik: egyesek a szovjet modernizáció kudarcaként, mások a közép-ázsiai államok közötti együttműködés hiányának következményeként értékelik. A részletesebb szovjet korszakot A szovjet Üzbegisztán és a kollektivizálás, a jelenkori vízpolitikát pedig Üzbegisztán 2026-ban: reformok, gazdaság, identitás tárgyalja.

### 40.3.4. Légszennyezés

A légszennyezés a régió nagyvárosaiban az egyik legnagyobb közegészségügyi kockázat. Kína, India, Mongólia és Közép-Ázsia iparosodása és urbanizációja a 20. század második felétől, különösen az 1990-es évektől kezdve növelte a szálló por (PM10, PM2.5), a kén-dioxid, a nitrogén-oxidok és a troposzférikus ózon koncentrációját. A levegőminőségi mérőhálózatok adatai dokumentált tényként mutatják, hogy Delhi, Peking, Ulánbátor, Taskent és más nagyvárosok téli időszakban rendszeresen meghaladják az Egészségügyi Világszervezet (WHO) irányértékeit. A pontos napi értékek a mérőállomások elhelyezkedésétől és a meteorológiai viszonyoktól függően változnak, ezért az egyes városokra vonatkozó friss adatok ellenőrzést igényelnek.

Az indiai Delhi légszennyezése különösen az őszi–téli hónapokban válik súlyossá, amikor a mezőgazdasági tarlóégetés, a közlekedési kibocsátás, az építési por és a háztartási szilárd tüzelőanyagok használata együttesen szmogot okoz. A kormányzat 2019-től kezdve időszakos korlátozásokat vezetett be, például iskolabezárásokat és járműkorlátozásokat, de a probléma strukturális okai – a szegénység, az energiaellátás, a mezőgazdasági gyakorlat – továbbra is fennállnak. A légszennyezés egészségügyi hatásairól szóló becslések széles sávban mozognak: az évente a légszennyezésnek tulajdonított halálozások számát India esetében több százezertől milliós nagyságrendig terjedő statisztikai becslések adják meg, a módszertan és az expozíciós adatok függvényében.

Kína 2013-ban, a pekingi szmogválság után hirdetett „háborút a légszennyezés ellen”. A kínai kormányzat szigorú intézkedéseket vezetett be: széntüzelésű erőművek korlátozása, ipari kibocsátási normák szigorítása, a megújuló energiaforrások támogatása és a városi közlekedés villamosítása. A műholdas és felszíni mérések szerint Peking és a nagyvárosok PM2.5 koncentrációja a 2010-es években jelentősen csökkent. A levegőminőség javulása dokumentált tény, de a hivatalos kínai adatok és a független mérések közötti eltérések időnként vitát váltanak ki. Kína szén-dioxid-kibocsátása azonban továbbra is a világon a legnagyobb, mivel az ország energiaellátásának jelentős része széntüzelésen alapul. A gazdasági növekedés és a környezeti terhelés közötti feszültséget A gazdasági integráció és a kereskedelmi hálózatok is tárgyalja.

Mongóliában Ulánbátor téli légszennyezése különösen súlyos probléma. A város környéki, fűtetlen ger negyedekben élő háztartások télen széntüzelésű kályhákkal fűtenek, ami extrém magas PM2.5 koncentrációt okoz. A mongol kormány és a nemzetközi fejlesztési szervezetek próbálják a szénfűtést elektromos vagy fűtőolajos rendszerekre cserélni, de a szegénység és az infrastrukturális hiány akadályozza a gyors átállást. A helyzet részletesebben Mongólia 2026-ban: bányászat, nomadizmus, geopolitika alfejezetben jelenik meg.

### 40.3.5. Szélsőséges időjárási események

Az éghajlatváltozás tudományos konszenzusa szerint a felmelegedés növeli a szélsőséges időjárási események – hőhullámok, árvizek, aszályok, trópusi ciklonok – gyakoriságát és intenzitását. A régióban ez különösen érzékenyen érinti a monszunövezetet, a folyami deltákat és a partvidéki városokat. A konkrét események és az éghajlatváltozás közötti okozati összefüggés azonban gyakran vitatott: az attribúciós tudomány – amely az egyes események valószínűségét próbálja megbecsülni klímaváltozással és anélkül – eredményei eseti jellegűek, és a legtöbb katasztrófa esetében a természeti változékonyság és a helyi földhasználat is szerepet játszik.

A dél-ázsiai monszun árvizei és aszályai rendszeresen súlyos emberi és anyagi károkat okoznak. A 2010-es pakisztáni árvíz, a 2013-as észak-indiai (Uttarakhand) árvíz és a 2022-es pakisztáni árvíz dokumentált katasztrófák, amelyek milliókat érintettek. A 2022-es pakisztáni árvizet több nemzetközi elemzés – köztük a World Weather Attribution csoport – részben az éghajlatváltozásnak tulajdonította, de a pontos hozzájárulás mértéke vitatott. A halálos áldozatok és a gazdasági károk statisztikái eltérőek a kormányzati, a humanitárius és a tudományos forrásokban; ezeket mindig becslésként kell kezelni.

Az indiai hőhullámok gyakorisága és intenzitása a 21. században nőtt. A 2015-ös indiai hőhullám, amelyben több ezer ember halt meg, és a 2022-es, szintén több ezer áldozatot követelő hőhullám dokumentált események. A klímatudósok konszenzusa szerint a hőhullámok valószínűsége az éghajlatváltozás miatt nőtt, de a halálozási számokban a hőségriasztások, a hűtési infrastruktúra és a szociális körülmények is szerepet játszanak. A hőség különösen a szabadtéri munkásokat, a hajléktalanokat és az időseket sújtja, ami a környezeti igazságosság kérdését veti fel.

A kelet-ázsiai tájfunok és trópusi ciklonok is gyakoribbá és intenzívebbé válhatnak a melegebb óceánok miatt. Japán, a Koreai-félsziget és Kelet-Kína partvidéke rendszeresen ki van téve ezeknek a viharoknak. A 2004-es, a 2013-as és a 2019-es tájfunok dokumentált károkat okoztak Japánban és Koreában. Az attribúciós vizsgálatok szerint az éghajlatváltozás növeli a heves esőzések valószínűségét, de az egyes tájfunok pályája és ereje nagyban függ a természetes változékonyságtól. A szélsőséges időjárási események tehát fokozzák a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket, és a legsérülékenyebb csoportokat sújtják leginkább.

### 40.3.6. Klímaadaptáció és enyhítési politikák

A régió államai – Kína, India, Japán, a Koreai-félsziget államai, Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Mongólia, Nepál és Bhután – különböző mértékben fogadtak el klímapolitikai intézkedéseket. A nemzetközi keretet az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye (UNFCCC) és a 2015-ös párizsi megállapodás adja, amelyet a térség államai ratifikáltak. A párizsi megállapodás célja a globális felmelegedés 2 Celsius-fok alatt tartása, lehetőleg 1,5 fok alatt. Az egyes országok vállalásai (NDC-k) azonban eltérő ambíciójúak, és a teljesítésük ellenőrzése politikai viták tárgya.

Kína 2020-ban jelentette be, hogy szén-dioxid-kibocsátása 2030 előtt eléri a csúcsát, és 2060-ra karbonsemlegessé válik. India 2070-re tűzte ki a karbonsemlegességet. Japán és Dél-Korea 2050-re, Oroszország 2060-ra vállalt karbonsemlegességet. Ezek a vállalások dokumentált kormányzati bejelentések, de a megvalósításukhoz szükséges szakpolitikai lépések – a széntüzelés kivezetése, a megújuló energia bővítése, az energiahatékonyság javítása – eltérő ütemben haladnak. Kína a világ legnagyobb szél- és napenergia-kapacitását építette ki, de közben új széntüzelésű erőműveket is engedélyezett. India a megújuló energia terén jelentős növekedést ért el, de energiaellátásának nagy része továbbra is szén alapú.

A klímaadaptáció a régióban gyakran a vízgazdálkodásra, a mezőgazdasági gyakorlatok átalakítására és a korai előrejelző rendszerek fejlesztésére irányul. A Himalája államai – Nepál, Bhután, India, Kína – gleccsertó-megfigyelő hálózatokat működtetnek, korai riasztó rendszereket telepítenek, és védőgátakat építenek. Bhután az ún. „bruttó nemzeti boldogság” politikájának részeként hangsúlyozza a környezetvédelmet, és alkotmánya előírja az erdőborítás fenntartását. Nepál a földrengések és árvizek kettős kockázatával küzd, és a nemzetközi segélyektől függ. A klímaadaptáció finanszírozása azonban vitatott: a feltörekvő országok – India, Kína, a közép-ázsiai államok – azt hangsúlyozzák, hogy a történelmi iparosodott országoknak nagyobb felelősséget kell vállalniuk a finanszírozásban, míg a fejlett országok a jelenlegi kibocsátási trendekre hivatkoznak. Ez a vita a „közös, de differenciált felelősség” elvének értelmezéséről folyik.

A környezeti válság és a klímaadaptáció szorosan összefügg a régió gazdasági és társadalmi átalakulásával. A víz- és energiaellátás, a városi levegőminőség és a mezőgazdasági termelékenység kérdései nagyban meghatározzák a politikai stabilitást. A klímaváltozás hatásai – a tengerszint emelkedése, a hőhullámok, az árvizek – tovább növelhetik a belső migrációt, és feszültségeket kelthetnek a határ menti vízmegosztásban. E kérdéseket a A régió 2026-ban: nagyhatalmi verseny és jövő alfejezet tárgyalja részletesebben.

### 40.3.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő forrásai a következők: az IPCC értékelő jelentései, amelyek a kormányközi tudományos testület által áttekintett klímatudományi konszenzust foglalják össze; a nemzeti meteorológiai és vízügyi szolgálatok adatsorai; a műholdas távérzékelési adatok, amelyek a gleccserek, a felszínborítás és a levegőminőség időbeli változását rögzítik; a katasztrófavédelmi és humanitárius szervezetek jelentései; valamint a nemzetközi fejlesztési intézmények (Világbank, Ázsiai Fejlesztési Bank, ENSZ) környezeti értékelései.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. Először, a gleccserek jövőbeli olvadására vonatkozó előrejelzések a kibocsátási forgatókönyvektől és a gleccsermodellek paramétereitől függenek; a becslések széles sávban mozognak, és még a tudományos konszenzuson belül is viták vannak a regionális részletekről. Másodszor, a sivatagosodás és a talajdegradáció mértékének mérése a távérzékelési módszerek és a földhasználati osztályozások eltérései miatt pontatlan. A porviharok gyakoriságának trendjei például eltérőek lehetnek a mérőállomások számától függően.

Harmadszor, az Aral-tóval kapcsolatos adatok – a tó területe, vízszintje, a só- és porviharok egészségügyi hatásai – részben hiányosak. A szovjet időszakból származó statisztikák módszertani korlátai miatt a halálozási és megbetegedési becslések vitathatók. A posztszovjet államok gyakran eltérő adatokat közölnek, és a független ellenőrzés nehézkes. A légszennyezési adatok esetében a hivatalos kínai vagy indiai mérések és a független alulról szerveződő monitorok közötti eltérések időnként politikai vitákhoz vezetnek. A szélsőséges időjárási események halálos áldozatainak számai a jelentési láncokban gyakran felül- vagy alulbecsültek.

Végül, a klímapolitikai vállalások teljesítése és a finanszírozási kötelezettségek kapcsán az államok saját bejelentései és a független értékelések eltérhetnek. A szerződés szellemében a szöveg nem foglal állást abban, hogy például a kínai faültetési program vagy az indiai széntüzelés kivezetése „sikeres” vagy „kudarcos”; ehelyett bemutatja az eltérő értékeléseket és a mögöttes érdekeket.

### 40.3.8. Rövid összefoglaló

A Kelet- és Közép-Ázsia régióban az éghajlatváltozás és a környezeti válság a 20. század második felétől dokumentált, tudományos konszenzuson alapuló folyamat, amelyet a történeti földhasználat, a szocialista nagyipari fejlesztés, a posztkoloniális és posztszovjet gazdasági átalakulás, valamint a globális üvegházhatású gázkibocsátás együttesen okoz. A Himalája gleccsereinek olvadása a folyami vízellátást és a gleccsertó-kitörések kockázatát növeli; a sivatagosodás a száraz területeken a talaj és a legelők romlását okozza; az Aral-tó kiszáradása a szovjet gyapotprogram következménye, és a posztszovjet államok egyik legnagyobb környezeti traumája. A légszennyezés a nagyvárosokban súlyos közegészségügyi kockázat, a szélsőséges időjárási események gyakorisága és intenzitása nő. Az államok klímaadaptációs és enyhítési politikái eltérőek, és a nemzetközi klímafinanszírozás körüli viták a történelmi felelősségről és a jelenlegi kibocsátási trendekről élesek. A környezeti válság nem egyszerűen „természeti csapás”, hanem a társadalmi, gazdasági és politikai döntések következménye, amely áldozatközpontú, forráskritikai megközelítést igényel.

### 40.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Melyek a Himalája gleccsereinek olvadásából adódó legfontosabb víz- és katasztrófavédelmi következmények, és miért tekinthetők ezek hosszú távú társadalmi folyamatnak?
2. Hogyan kapcsolódik az Aral-tó kiszáradása a szovjet közép-ázsiai modernizációhoz, és milyen eltérő értékelések léteznek a posztszovjet államokban?
3. Miért vitatott a kínai „Zöld Nagy Fal” faültetési program hatékonysága, és mit árul el ez a környezeti beavatkozások értékelésének nehézségeiről?
4. Milyen bizonyítékok támasztják alá a légszennyezés egészségügyi hatásait, és miért széles sávban mozognak az áldozati becslések?
5. Miben áll a „közös, de differenciált felelősség” elve, és miért okoz feszültséget a régió államai és a történelmi iparosodott országok között?

## 40.4. A régió 2026-ban: nagyhatalmi verseny és jövő

A 2020-as évek első felében Kelet- és Közép-Ázsia egyszerre vált a világgazdaság motorjává, a nagyhatalmi feszültségek legélesebb színterévé és a klímaválság egyik legsúlyosabban érintett régiójává. Az alábbi alfejezet a régió 2026-os állapotát a nagyhatalmi versengés, a háború, a regionális együttműködés és a társadalmi kihívások metszéspontjában tekinti át. A hangsúly nem a jósláson, hanem a dokumentálható folyamatok, a vitatott értelmezések és a nyitott kérdések bemutatásán van.

### 40.4.1. Az amerikai–kínai versengés

Az Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság közötti stratégiai rivalizáció a 2010-es évek végétől a régió nemzetközi rendjének meghatározó keretévé vált. A versengés nem korlátozódik katonai tényezőkre: a kereskedelem, a technológia, a pénzügyi rendszerek, az adat- és kiberbiztonság, valamint a diplomáciai befolyás területén is zajlik. A 2018-ban bevezetett amerikai vámok és az azóta többször kiterjesztett exportkorlátozások dokumentált tények; a kínai kormány válaszlépései szintén nyilvános jogszabályokban és rendeletekben követhetők. A félvezetőipar, a mesterséges intelligencia és a kvantumtechnológia területén hozott amerikai korlátozások – különösen 2022 októbere óta – a technológiai szétválasztást (decoupling) részleges valósággá tették. Az Európai Unió és Japán egy része azonban a teljes szétválasztás helyett a kockázatcsökkentés („de-risking") kifejezést használja, jelezve, hogy a Kínától való függés mérséklése nem azonos a kapcsolatok megszakításával.

A Tajvan körüli katonai feszültség 2022 augusztusában, Nancy Pelosi akkori amerikai házelnök tajvani látogatása után élesen megnőtt. A kínai Népi Felszabadító Hadsereg nagyszabású hadgyakorlatokat tartott a sziget körül, amelyek során rakéták repültek át Tajvan légterén. Ezek a műveletek dokumentált események, de értelmezésük élesen vitatott: a kínai kormány szuverenitása védelmének, az amerikai és tajvani kormányzat a status quo fenyegetésének tekinti. A könyv nem foglal állást a szuverenitási vitában, de rögzíti, hogy a Kínai Köztársaság 1949 óta ténylegesen önálló államisággal rendelkezik Tajvanon, míg a Kínai Népköztársaság a szigetet saját tartományának tekinti. A nemzetközi jogi helyzet továbbra is kettős: a legtöbb állam az „egy Kína" elvet fogadja el, de Tajvannal nem hivatalos kapcsolatokat tart fenn.

A dél-kínai-tengeri területi viták – főként a Spratly- és Paracel-szigetek, valamint a Scarborough-zátony körül – szintén a nagyhatalmi versengés részei. Kína mesterséges szigetépítései és katonai létesítményei a 2010-es évek közepétől dokumentáltak; a Fülöp-szigetek 2016-os hágai választottbírósági győzelme jogi szempontból elutasította Kína történeti jogigényét, de Peking a döntést soha nem ismerte el. Az amerikai haditengerészet „szabadság-hajózási" műveletei és a kínai parti őrség fellépései között ismétlődő incidensek történtek. A 2023–2024-es években a Fülöp-szigetek és Kína közötti összecsapások gyakoribbá váltak; ezek dokumentáltak, de a felelősség megítélése a két fél narratívájában eltér.

A „hidegháború" kifejezést egyes elemzők és politikusok használják az amerikai–kínai viszony leírására. A könyv ezt vitatott értelmezésként kezeli: a két gazdaság mélyen összefonódott, a diplomáciai csatornák – a 2023 novemberi Xi–Biden csúcstalálkozó San Franciscóban és a 2024-es kommunikáció – részben működnek, és a felek egyelőre elkerülik a közvetlen katonai konfliktust. Ugyanakkor a kölcsönös bizalmatlanság, a fegyverkezés és a szövetségi rendszerek (például az AUKUS, a Quad) megerősödése a korábbi globalizációs konszenzus végét jelzi.

### 40.4.2. Oroszország és a háború

Oroszország 2022. február 24-én indított teljes körű inváziója Ukrajna ellen alapvetően átrendezte a régió geopolitikai térképét. Az invázió ténye dokumentált; az ENSZ Közgyűlése többször is elítélte, és a Nemzetközi Bíróság 2022 márciusi ideiglenes intézkedése felszólította Oroszországot a hadműveletek felfüggesztésére. Oroszország a háborút „különleges katonai műveletnek" nevezi, és biztonsági okokkal indokolja; a nyugati államok és számos nemzetközi szervezet a nemzetközi jog megsértésének tekinti. A könyv a háborút dokumentált katonai konfliktusként, a minősítéseket pedig a felek álláspontjaként mutatja be.

A háború közvetlen hatásai a régióra sokrétűek. Az energiaárak 2022-ben meredeken emelkedtek, ami a közép-ázsiai exportőröknek átmeneti bevételnövekedést, a fogyasztó országoknak viszont inflációt hozott. Oroszország nyugati szankciók alá került, és energiaexportját jelentős részben

Kína, India és Törökország felé irányította át. A kínai–orosz kereskedelem 2022–2023-ban rekordszintre emelkedett; ez statisztikai adatokkal alátámasztható, bár a pontos összetétel és a kettős felhasználású termékek köre vitatott. A két ország 2022. február 4-i közös nyilatkozata „határtalan partnerséget” hirdetett; a kifejezés azóta a kínai–orosz viszony leírásának gyakori, de pontatlan rövidítése lett. A kínai kormány hivatalosan semleges álláspontot képvisel, ugyanakkor nem ítélte el az inváziót, és gazdasági kapcsolatait bővítette Oroszországgal.

A közép-ázsiai államok – Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán – óvatos egyensúlyozást folytatnak. Gazdaságilag továbbra is erősen kötődnek Oroszországhoz a munkaerő-migráció, a hazautalások és a vasúti infrastruktúra révén, ugyanakkor a háború óta igyekeznek diverzifikálni kapcsolataikat Kína, az Európai Unió, Törökország és az Öböl-államok felé. Kazahsztán 2022 elején a kollektív biztonsági szerződés szervezete (ODKB) keretében kért és kapott katonai segítséget a zavargások leveréséhez; ez dokumentált, de a beavatkozás értékelése máig vitatott. A háború rávilágított a posztszovjet térség biztonsági függőségeire, és megerősítette a közép-ázsiai államokban a többvektorú külpolitika iránti igényt.

Oroszország belpolitikájában a háború a hatalomgyakorlás központosítását és a háborúellenes hangok elnyomását hozta. A független média és a civil szervezetek működését súlyosan korlátozták; a háborút ellenző orosz állampolgárok egy része emigrációba kényszerült. A könyv a háborús áldozatok számát nem közli pontos adatként: a rendelkezésre álló becslések széles sávban mozognak, módszertanuk eltérő, és a felek nem tesznek közzé megbízható veszteséglistákat. A dokumentált tény a humanitárius katasztrófa, a lakóterületek pusztulása és a menekültek milliós nagyságrendű mozgása.

### 40.4.3. India felemelkedése és egyensúlyozása

India a 2020-as években a világ legnépesebb országává vált: az ENSZ népesedési becslései szerint 2023-ban megelőzte Kínát. Ez az adat statisztikai becslés, de a tendencia tudományos konszenzus. A demográfiai növekedés egyszerre lehetőség és kihívás: a fiatal munkaerő bőséges, de a munkahelyteremtés, az oktatás és az egészségügyi ellátás nem mindig tart lépést a növekedéssel. India gazdasága a 2020-as évek elején a leggyorsabban növekvő nagy gazdaságok közé tartozott; a nemzetközi pénzügyi intézmények adatai szerint a növekedés üteme évi 6–7 százalék körül mozgott. A szolgáltató szektor, a digitális infrastruktúra és a gyógyszeripar globális jelentőségűvé vált, miközben a mezőgazdaság továbbra is a foglalkoztatottak jelentős részét köti le.

India külpolitikáját a „stratégiai autonómia” kifejezéssel szokták jellemezni. Az ország részt vesz a Quad együttműködésben (Egyesült Államok, Japán, Ausztrália, India), de elutasítja a formális katonai szövetséggé alakítást. Ugyanakkor India tagja a BRICS-csoportnak és a Sanghaji Együttműködési Szervezetnek (SCO) is, amelyekben Kína és Oroszország is részt vesz. A kínai–indiai viszony a 2020-as galvani-völgyi összecsapás óta feszült; a határviták a Himalája több szakaszán katonai jelenléttel és időnkénti incidensekkel járnak. India emellett a globális Dél hangadójaként lép fel, és gyakran bírálja a nyugati szankciókat, ugyanakkor az ukrajnai háborúban hivatalosan semleges, de növekvő orosz nyersolajimportot folytat. A belpolitikában a hindu nacionalizmus erősödése és a vallási kisebbségek helyzete folyamatos vitákat gerjeszt; a dokumentált eseményeket a megfelelő alfejezet tárgyalja, de a 2020-as években is ismétlődtek erőszakos incidensek, amelyek áldozatközpontú feldolgozása elengedhetetlen.

India felemelkedése nem problémamentes: a regionális egyenlőtlenségek, a környezetszennyezés, a vízhiány és a szélsőséges időjárás gyakori válságokat okoz. A klímaváltozás hatásai – hőhullámok, monszun-ingadozások, gleccserolvadás – már a jelenben éreztetik hatásukat. A 2026-os India tehát egyszerre ígéretes nagyhatalom és súlyos belső feszültségekkel terhelt társadalom.

### 40.4.4. Japán és a Koreai-félsziget szerepe

Japán a 2020-as években biztonságpolitikai fordulatot hajtott végre. A 2022 decemberében elfogadott nemzetbiztonsági stratégia, a védelmi doktrína és a védelmi erőfejlesztési terv a védelmi kiadások jelentős növelését irányozza elő, beleértve az „ellentámadó képesség” (counterstrike capability) kialakítását. A japán kormány a 9. cikk értelmezésének módosításával indokolja ezt; a lépést a kínai katonai nyomás, az észak-koreai rakétaprogram és az orosz–ukrán háború tanulságai motiválják. A pacifista alkotmány módosítása továbbra is érzékeny belpolitikai kérdés, és a szomszédos országok – különösen Kína és Dél-Korea – történelmi sebek miatt óvatosan figyelik a japán haderő megerősödését.

A japán–dél-koreai viszony 2023-tól látványosan javult, miután a dél-koreai kormány bejelentette a kényszermunka-perek rendezésére szolgáló alap felállítását. A két ország újraindította a biztonsági együttműködést, és a 2023–2024-es csúcstalálkozók során a múltfeldolgozás és a jövőbeli együttműködés kettős napirendjét követte. Ez a folyamat dokumentált, de a dél-koreai társadalom egy része – különösen a túlélők és a civil szervezetek – kritizálta a megállapodást, mert szerintük Japán nem vállalt egyértelmű jogi felelősséget. A könyv ezt a vitát a gyarmati múlt és a jelenkori emlékezetpolitika összefüggésében mutatja be.

Észak-Korea a 2020-as években folytatta nukleáris és rakétaprogramját. A 2022-es évben rekordszámú rakétakísérletet hajtott végre, és 2022 őszén törvényben rögzítette a nukleáris fegyverek elsőként történő bevetésének lehetőségét. A Kim Dzsongun-rezsim 2024-ben bejelentette, hogy a két Korea viszonyát már nem az újraegyesítés, hanem két „ellenséges állam” viszonyaként értelmezi. A bejelentés dokumentált, de a mögöttes stratégiai szándék vitatott. Az észak-koreai gazdaság továbbra is elszigetelt, a lakosság élelmiszer-ellátása és emberi jogi helyzete nemzetközi szervezetek jelentései szerint súlyos aggodalomra ad okot; a rezsim ezeket a jelentéseket politikai támadásnak minősíti. A nukleáris tárgyalások 2019 óta gyakorlatilag leálltak, és a 2026-os kilátásokat a fegyverkezés folytatódása, az orosz–észak-koreai közeledés és a kínai szerep bizonytalansága határozza meg.

Dél-Korea gazdasági és kulturális felemelkedése a 2020-as években is folytatódott. A technológiai export – félvezetők, akkumulátorok, elektromos autók –, valamint a popkultúra globális hatása megerősítette az ország középhatalmi pozícióját. Ugyanakkor a 2024 végi dél-koreai belpolitikai válság – Jun Szogjol elnök rövid ideig tartó hadiállapot-kísérlete, amelyet a parlament elutasított – rámutatott a demokratikus intézmények törékenységére és a politikai polarizáció mélységére. Az események feldolgozása a könyv írásakor folyamatban van; a 2026-os helyzet pontos leírása ellenőrzött forrásokat igényel. A válság nem cáfolja a dél-koreai demokrácia ellenálló képességét, de figyelmeztet arra, hogy a hidegháborús megosztottság öröksége és a gazdasági sikerek nem automatikusan vezetnek politikai stabilitáshoz.

### 40.4.5. Regionális szervezetek és a multilateralizmus korlátai

A régióban több, egymással részben átfedő regionális szervezet működik, de egyik sem fedi le a teljes könyv által tárgyalt területet. A Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN) központi szerepet játszik a kelet-ázsiai multilateralizmusban, de tagjai csak Délkelet-Ázsiából kerülnek ki; a könyv ezért csak érintőlegesen tárgyalja. A Regionális Átfogó Gazdasági Partnerség (RCEP) 2022 elején lépett hatályba, és a világ legnagyobb szabadkereskedelmi övezetét hozta létre; Kína, Japán, Dél-Korea, Ausztrália, Új-Zéland és az ASEAN-tagok alkotják. A Csendes-óceáni Partnerség (CPTPP) egyes tagjai – Japán, Ausztrália, Kanada – szintén a régió gazdasági rendjének formálói, és Kína 2021-ben kérelmezte a csatlakozást. A Sanghaji Együttműködési Szervezet (SCO) a közép-ázsiai biztonsági együttműködés fóruma, de bővítése – India, Pakisztán,

Irán, majd Fehéroroszország – növelte a belső feszültségeket, mivel a tagok közötti határviták és nagyhatalmi ellentétek a konszenzusos döntéshozatalt nehezítik.

A BRICS-csoport 2023-as bővítése – új tagok meghívása, köztük Irán, az Egyesült Arab Emírségek, Etiópia és Egyiptom – a globális Dél intézményesülésének jele. A bővítés dokumentált, de a csoport kohéziója és a közös valuta, illetve a dollármentesítés tervei vitatott elképzelések. A regionális szervezetek alapvető korlátja, hogy a nagyhatalmi versengés és a történelmi sérelmek miatt a tagállamok bizalma alacsony, a döntéshozatal gyakran lassú, és a kötelező érvényű mechanizmusok hiányoznak. A 2026-os régió multilateralizmusa ezért inkább fórumok és párhuzamos hálózatok összessége, mintsem egységes regionális rend.

### 40.4.6. A régió 2026-os mérlege

Kelet- és Közép-Ázsia 2026-ban a világ gazdasági súlypontja, de a belső feszültségek és a külső nyomások egyidejűleg növekednek. A demográfiai folyamatok élesen eltérnek: Japán, Dél-Korea és Kína társadalmai gyorsan elöregednek, a munkaerő fogy, míg India, Pakisztán, Banglades és a közép-ázsiai államok fiatalabb népességgel rendelkeznek. A migráció – a közép-ázsiai munkaerő Oroszországba, a dél-ázsiai munkavállalók az Öböl-országokba, a kínai és indiai diákok a nyugati egyetemekre – a régió és a világ közötti transznacionális kötelékeket erősíti, de kiszolgáltatottságot is teremt.

A klímaváltozás a régió minden részét érinti: a Himalája gleccsereinek olvadása, a dél-ázsiai árvizek, a közép-ázsiai vízhiány, a kelet-ázsiai hőhullámok és tájfunok egyre gyakoribbá válnak. A tudományos konszenzus egyértelmű az emberi tevékenység szerepéről; a konkrét katasztrófák okainak és a felelősség megosztásának kérdései azonban politikai vitákat gerjesztenek. A nagyhatalmi versengés és a klímaválság összekapcsolódik: a fosszilis energia iránti kereslet, a ritka ásványok és a zöld technológiák ellátási láncai egyszerre stratégiai és környezeti kérdések.

A technológiai verseny a régió jövőjét is meghatározza. A félvezetőipar, a mesterséges intelligencia, az 5G/6G hálózatok és a kvantum-számítástechnika terén Kína, Japán, Dél-Korea, Tajvan és India egymással is versengenek, miközben az Egyesült Államok befolyása továbbra is erős. A technológiai függőség és az ellátási láncok sebezhetősége a 2020-as években a világjárvány és a geopolitikai feszültségek révén vált láthatóvá. A régió 2026-os mérlege ebből a szempontból kettős: a technológiai innováció példátlan gyorsaságú, de a hozzáférés és az ellenőrzés egyenlőtlenségei új, globális egyenlőtlenségeket termelnek.

Végül a régió 2026-ban nem egységes: a Kelet-Ázsiától Közép-Ázsiáig húzódó térség államai eltérő politikai rendszerekben, gazdasági modellekben és történelmi emlékezetekben élnek. A nagyhatalmi versengés, az orosz–ukrán háború, a tajvani feszültség, a koreai megosztottság és a dél-ázsiai szegénység-csökkentés kihívásai egyszerre vannak jelen. A könyv zárásakor a legfontosabb tanulság az, hogy a régió jövője nem egyetlen állam vagy ideológia győzelmén múlik, hanem azon, hogy a szereplők képesek-e intézményesíteni a versengést, kezelni a környezeti válságot, és elismerni a múlt sérelmeit anélkül, hogy azok újabb erőszakot szüljenek.

### 40.4.7. Források és bizonytalanságok

A fenti áttekintés a rendelkezésre álló, ellenőrzött forrásokra támaszkodik: hivatalos kormányzati közlemények, ENSZ-dokumentumok, nemzetközi szervezetek jelentései, hiteles statisztikai évkönyvek, valamint a főbb államok és nemzetközi elemző műhelyek publikációi. A 2020-as évek eseményeinek értelmezése azonban több ponton vitatott, és a források hozzáférhetősége egyenetlen.

A legnagyobb bizonytalanság a 2025–2026-os fejleményekre vonatkozik. A könyv írásakor a legfrissebb hírek, választási eredmények, gazdasági adatok és katonai incidensek folyamatosan változnak, ezért ezeket a szövegben külön jelöltük. A statisztikai adatok – például a gazdasági növekedés, a népesség, a katonai kiadások, a menekültek száma – becsléseken alapulnak, és különböző módszertanok eltérő eredményeket adhatnak. A háborús áldozatok és a politikai elnyomás áldozatainak száma különösen érzékeny: a hivatalos adatok gyakran hiányosak vagy torzítottak, a független becslések pedig széles intervallumban mozognak.

A nagyhatalmi narratívák versengése szintén forráskritikai kihívást jelent. Az amerikai kormányzat a „szabályokon alapuló nemzetközi rend" védelmét, a kínai kormány a „közös jövőjű közösség" építését, az orosz vezetés a „hegemónia elleni küzdelmet" hangsúlyozza. Ezek a kifejezések emlékezetpolitikai és diplomáciai állítások, nem semleges leírások. A könyv igyekezett a felek saját indoklását bemutatni, de a tényeket nem rendelte alá egyik narratívának sem.

A „nagyhatalmi versengés" és az „új hidegháború" fogalmai vitatott értelmezések. A hidegháború analógia hasznos lehet a feszültség érzékeltetésére, de elfedheti a mai helyzet sajátosságait: a gazdasági összefonódást, a nem állami szereplők súlyát és a klímaválság közös kihívását. A jövőre vonatkozó állítások – például hogy a versengés háborúvá fajul-e, vagy hogy India mikor válik szuperhatalommá – nem tények, hanem forgatókönyvek, amelyeket a tudományos elemzés csak valószínűségekkel tud kezelni.

### 40.4.8. Rövid összefoglaló

A 2020-as évek Kelet- és Közép-Ázsiáját az amerikai–kínai stratégiai versengés, az orosz–ukrán háború következményei, India demográfiai és gazdasági felemelkedése, Japán biztonságpolitikai fordulata, a koreai félsziget tartós megosztottsága és a közép-ázsiai államok többvektorú egyensúlyozása határozza meg. A regionális szervezetek – RCEP, CPTPP, SCO, BRICS – növekvő aktivitást mutatnak, de a bizalmatlanság és a nagyhatalmi feszültségek korlátozzák a mélyebb integrációt. A klímaválság, a demográfiai átmenet és a technológiai verseny a régió minden államát érinti, és a 2026-os mérleg egyszerre mutat páratlan növekedési lehetőségeket és súlyos, megoldatlan feszültségeket.

### 40.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen területeken (gazdaság, technológia, katonai jelenlét) nyilvánul meg az amerikai–kínai versengés, és miért vitatott a „hidegháború" analógia használata?
2. Hogyan hatott az orosz–ukrán háború Közép-Ázsia államaira és a kínai–orosz kapcsolatokra?
3. Milyen belső és külső tényezők magyarázzák India 2020-as évekbeli felemelkedését, és milyen kihívások fékezik?
4. Miben áll Japán 2022 utáni biztonságpolitikai fordulata, és hogyan viszonyul hozzá Dél-Korea és Kína?
5. Miért korlátozott a regionális szervezetek szerepe a régió feszültségeinek kezelésében, és milyen szerepet játszik a klímaváltozás a nagyhatalmi versengésben?

# Függelékek

## Fogalomtár (magyar–angol–ázsiai)

A könyv kulcsfogalmai ábécésorrendben. Az idegen alak első előfordulásnál a szövegben is szerepel; itt a magyar, az angol és – ahol releváns – a helyi (kínai, japán, koreai, orosz, perzsa, török, mongol) megfelelő áll. Az átírás egyszerűsített; a szövegben az első előfordulásnál a teljesebb alak is állhat.

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| Arany Horda | Golden Horde | (orosz) | A Mongol Birodalom nyugati utódállama (13–15. század); a Kijevi Rusz területének nagy részét uralta, és a moszkvai fejedelemség felemelkedését befolyásolta. |
| aul | aul | (kazak/orosz) | A nomád kazak és közép-ázsiai pásztorkodó közösség téli szállása és falusi települése. |
| autokrácia | autocracy | (orosz) | Korlátlan egyeduralom; a cári Oroszország politikai rendszerének egyik jellemzője. |
| bódhiszattva | bodhisattva | (kínai), (japán) | A mahájána buddhizmusban a megvilágosodás felé haladó lény, aki mások megmentéséért lemond a nirvánáról; a kínai és japán buddhista művészet központi alakja. |
| bolsevik | Bolshevik | (orosz) | Az orosz szociáldemokrata munkáspárt radikális szárnya, Lenin vezetésével; 1917-ben került hatalomra. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| BRICS | BRICS | BRICS | Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél-Afrika gazdasági-politikai csoportosulása; a könyvben a regionális nagyhatalmi együttműködés példája. |
| cár | tsar | (orosz) | Az orosz uralkodó címe; Rettegett Iván 1547-ben vette fel, a Romanov-dinasztia 1917-ig viselte. |
| császári vizsga | imperial examination | (kínai) | A kínai hivatalnoki kiválasztás vizsgarendszere; a konfuciánus tananyagra épült, és a társadalmi mobilitás egyik csatornája volt. |
| csebol | chaebol | (koreai) | Dél-koreai nagyvállalat-csoport; a családi tulajdon és az állami támogatás révén a dél-koreai iparosítás fő szereplője. |
| dajmió | daimyo | (japán) | A japán regionális hadúr; a Tokugawa-korszakban a sógun alá rendelt, de saját területtel és hadsereggel rendelkező elit. |
| dalit | Dalit | (hindi) | Az indiai kasztrendszerben „érinthetetlennek” nevezett csoportok önelnevezése; a társadalmi diszkrimináció és az alkotmányos rezerváció kulcsfogalma. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| daoizmus | Daoism | (kínai) | Kínai vallási és filozófiai hagyomány; a Daodejing és a természet harmóniájának tanítása, a népi vallás és a buddhizmus hatásával. |
| dinasztia | dynasty | (kínai) | Uralkodóház és annak korszaka; a kínai, koreai és japán történetírás alapvető periodizációs egysége. |
| dzong | dzong | (tibeti) | Bhutáni erődített kolostor és közigazgatási központ; a buddhista állam és a helyi igazgatás intézménye. |
| dzsucse | Juche | (koreai) | Az észak-koreai állam hivatalos ideológiája; a „önállóság” és a vezető iránti feltétlen hűség politikája. |
| dzsung | zhuz | (kazak) | A kazak társadalom három nagy törzsszövetsége (Nagy, Középső és Kis horda); a politikai és társadalmi szervezet alapja. |
| el nem kötelezettség | non-alignment | non-alignment | A hidegháborúban sem a nyugati, sem a szovjet blokkhoz nem csatlakozó államok politikája; India és Jugoszlávia voltak a fő kezdeményezők. |
| glasznoszty | glasnost | (orosz) | Gorbacsov reformpolitikájának „nyíltsága”; a sajtó- és véleményszabadság korlátozott bővítése a Szovjetunióban az 1980-as években. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| Gulag | Gulag | (orosz) | A szovjet kényszermunkatáborok rendszere; a politikai elnyomás és a tömeges deportációk szimbóluma. |
| gurkha | Gurkha | (nepáli) | Nepáli hegyi katonák, akik a brit és az indiai hadseregben szolgáltak; a gyarmati katonai hagyomány és a nepáli identitás része. |
| hangul | hangul | (koreai) | A koreai ábécé; a 15. században alkották meg, és a koreai nyelv és identitás központi eleme. |
| Hindutva | Hindutva | (hindi) | A hindu nemzeti identitás politikájának ideológiája; a BJP és a hindu nacionalista mozgalmak hivatkozási alapja. |
| hukou | hukou | (kínai) | A kínai háztartási nyilvántartás; a vidéki és városi lakosság jogi elkülönítésének és a belső migráció korlátozásának eszköze. |
| importhelyettesítő iparosítás | import substitution industrialization | import substitution | Az 1930–1980 közötti gazdaságpolitika, amely a hazai ipart védővámokkal és állami támogatással fejlesztette; India és több latin-amerikai állam jellemzője. |
| iszlám | Islam | (arab) | A monoteista vallás; Közép-Ázsiában, Indiában, Kínában és a koreai japán régióban is jelen van, különböző irányzatokkal. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| jangban | yangban | (koreai) | A Csoszon-kori koreai társadalom felső, hivatalnoki rétege; a konfuciánus vizsgarendszer és a földbirtok elitje. |
| jobbágyság | serfdom | (orosz) | A földhöz kötött paraszti jogállapot; Oroszországban 1861-ben törölték el. |
| kaganátus | khaganate | (mongol) | A nomád birodalmak uralkodói szervezete; a türk és a mongol kaganátusok a sztyeppei politikai hagyomány részei. |
| kamikaze | kamikaze | (japán) | „Isteni szél”; a második világháborúban a japán öngyilkos repülőalakulatok elnevezése, illetve a 13. századi mongol inváziókat szétzúzó viharok legendája. |
| kán | khan | (mongol/török) | Nomád uralkodói cím; a mongol, türk és kazak kánságok vezetőinek megnevezése. |
| kaszt | caste | (hindi) | Az indiai társadalom endogám csoportjainak rendszere; a gyarmati és modern politikában átalakult, és a diszkrimináció elleni küzdelem központi kérdése. |
| kínai írás | Chinese characters | (kínai) | A kínai logografikus írásrendszer; a japán kandzsi és a koreai handzsa alapja, a kelet-ázsiai kulturális közösség egyik fő eleme. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| kolhoz | kolkhoz | (orosz) | Szovjet mezőgazdasági termelőszövetkezet; a kollektivizálás intézménye. |
| kollektivizálás | collectivization | (orosz) | A mezőgazdaság állami vagy szövetkezeti tulajdonba vétele; a Szovjetunióban, Kínában és Kelet-Európában a parasztság ellenállását és éhínségeket váltott ki. |
| konfucianizmus | Confucianism | (kínai) | Konfuciusz és követőinek tanítása; a családi hierarchia, a tanulás és az erényes kormányzás eszméje, amely Kínában, Koreában, Japánban és Vietnamban meghatározó volt. |
| kulturális forradalom | Cultural Revolution | (kínai) | Mao Ce-tung 1966–1976 közötti politikai kampánya; a vörös gárdisták, az értelmiség üldözése és az állami erőszak korszaka. |
| mandzsu | Manchu | (kínai) | Északkelet-ázsiai nép; a Csing-dinasztia alapítói, akik 1644–1912 között uralták Kínát. |
| maoizmus | Maoism | (kínai) | Mao Ce-tung politikai és ideológiai öröksége; a parasztságra építő forradalom, a párt vezető szerepe és a tömegmozgalmak eszméje. |
| Meiji | Meiji | (japán) | A japán császári korszak (1868–1912); a restauráció és a gyors modernizáció időszaka. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| mir | mir | (orosz) | Az orosz faluközösség; a föld közös használata és a paraszti önkormányzat intézménye, amelyet a 20. század elején felszámoltak. |
| Mogul | Mughal | (perzsa) | Az 1526-ban Bábur által alapított indiai birodalom; a Timurida hagyomány, a perzsa kultúra és az iszlám államszervezés ötvözete. |
| Mongol Birodalom | Mongol Empire | (mongol) | Dzsingisz kán 1206-ban alapított birodalma; a történelem legnagyobb összefüggő szárazföldi birodalma, amely Kínától Kelet-Európáig terjedt. |
| Nagy ugrás | Great Leap Forward | (kínai) | Mao Ce-tung 1958–1962 közötti gazdasági kampánya; a kommunák és a kényszerített kollektivizálás éhínséghez vezetett. |
| nomadizmus | nomadism | (orosz) | Legeltető pásztorkodás állandó település nélkül; a sztyeppei társadalmak gazdasági és kulturális alapja. |
| orosz ortodoxia | Russian Orthodoxy | (orosz) | A keleti ortodox kereszténység orosz ága; 988-ban vált a Kijevi Rusz államvallásává, és a cári hatalom ideológiai támasza lett. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| ötéves terv | Five-Year Plan | (orosz) | Központi gazdasági tervezés ötéves ciklusa; a Szovjetunióban, Kínában és más szocialista államokban az iparosítás eszköze. |
| panchayat | panchayat | (nepáli) | Nepálban a helyi önkormányzat és az 1960–1990 közötti párt nélküli politikai rendszer elnevezése. |
| pártállam | party-state | partystate | Olyan politikai rendszer, amelyben a kormányzó párt és az állam intézményei összefonódnak; a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és Észak-Korea jellemzője. |
| peresztrojka | perestroika | (orosz) | Gorbacsov gazdasági és politikai reformpolitikája (1985–1991); a szovjet rendszer átalakításának kísérlete. |
| rezerváció | reservation | reservation | Az indiai alkotmányos pozitív diszkrimináció rendszere; a dalitok és az őslakos közösségek számára fenntartott oktatási és álláshelyek. |
| samurai | samurai | (japán) | A japán harcos elit; a középkortól a Meiji-restaurációig a katonai és politikai hatalom hordozója. |
| selyemút | Silk Road | (kínai) | A Kelet-Ázsiát Közép-Ázsián és a Közel-Keleten át Európával összekötő kereskedelmi és kulturális útvonalak rendszere; nem egyetlen út, hanem hálózat. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| sintó | Shinto | (japán) | A japán ősi vallás; a kami (istenek, szellemek) tisztelete, a szentélyek és a rituális tisztaság hagyománya. |
| sogunátus | shogunate | (japán) | A japán katonai kormányzat; a sógun a császár nevében gyakorolta a hatalmat (Kamakura, Muromachi, Tokugawa). |
| szanszkrit | Sanskrit | (szanszkrit) | Az ókori és középkori India irodalmi és vallási nyelve; a hinduizmus, a buddhizmus és a klasszikus irodalom nyelve. |
| szatí | sati | (hindi) | A hindu szokás, amelyben az özvegy a férje halálakor önmagát elégeti; a gyarmati és modern India társadalmi vitáinak tárgya, nem általános gyakorlat. |
| szipoj | sepoy | (hindi) | Brit-indiai katonák; az 1857-es felkelés elnevezése (Sepoy Mutiny) innen származik. |
| szocializmus | socialism | (orosz) | A termelőeszközök társadalmi tulajdonát hirdető eszme- és rendszercsalád; a Szovjetunió, Kína, Észak-Korea és Mongólia állami ideológiája. |
| sztyeppe | steppe | (orosz) | A füves pusztaság; a nomád pásztorkodás és a lovas birodalmak földrajzi alapja Eurázsiában. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| tianxia | tianxia | (kínai) | „Minden, ami az ég alatt van”; a kínai birodalmi világrend eszméje, amely a császárt a civilizált világ középpontjának tekintette. |
| tibeti buddhizmus | Tibetan Buddhism | (tibeti) | A buddhizmus tibeti formája; a lámák, a kolostorok és a tantrikus hagyományok rendszere, amely Mongóliában és Bhutánban is elterjedt. |
| Timurida | Timurid | (perzsa) | Timur és utódainak birodalma (14–16. század); Szamarkand és Herát kulturális központja, a Mogul-birodalom előzménye. |
| transzoxánia | Transoxiana | (arab/perzsa) | Az Amu-darja és a Szir-darja közötti történelmi régió; Szamarkand, Buhara és Hiva városai, a selyemút központja. |
| ujgur | Uyghur | (ujgur) | Közép-ázsiai és kínai Hszincsiangban élő török nyelvű nép; a régió történetének és a jelenkori emberi jogi vitáknak a szereplője. |
| ukiyo-e | ukiyo-e | (japán) | A japán fametszetes képzőművészet műfaja; a városi kultúra, a színház és a szépség ábrázolása a Tokugawa-korszakban. |
| urdu | Urdu | (urdu) | A hindi–urdu nyelv muszlim változata; Pakisztán hivatalos nyelve, India egyik hivatalos nyelve. |

| Fogalom | Angol | Helyi alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| zaibatsu | zaibatsu | (japán) | Japán családi ipari-financiális konglomerátumok; a Meiji-kortól a második világháborúig a gazdaság meghatározó szereplői. |
| zen | Zen | (kínai), (japán) | A buddhizmus meditációközpontú iskolája; Kínából Japánba került, és a japán művészetre, a harcművészetekre és a kultúrára mély hatást gyakorolt. |
| zöld forradalom | Green Revolution | Green Revolution | Az 1960-as évektől terjedő mezőgazdasági technológiai csomag (új búza- és rizsfajták, műtrágya, öntözés); India élelmezési helyzetét átalakította. |

## Kronológia és idővonal

A könyv fő kronológiája. A dátumok nagy része dokumentált; a premodern korszakoknál és a népességi adatoknál a régészeti becslés bizonytalanságát figyelembe kell venni. A „kb.” jelölés becslést, a „hagyomány szerint” jelölés nem dokumentált hagyományt jelez.

| Dátum | Esemény |
|---|---|
| kb. i. e. 2600–1900 | Az indus völgyi civilizáció virágkora (Harappa, Mohendzsodaro). |
| kb. i. e. 1600–1046 | A Sang (Shang) dinasztia Kínában. |
| kb. i. e. 1500–500 | A védikus korszak Indiában; a védák és a kasztrendszer kialakulása. |
| i. e. 1046–256 | A Csou (Zhou) dinasztia Kínában. |
| kb. i. e. 563–483 | A Buddha élete (hagyományos dátumok). |
| i. e. 551–479 | Konfuciusz élete. |
| i. e. 322–185 | A Maurja (Maurya) birodalom Indiában; Asóka uralma (i. e. 268–232). |
| i. e. 221 | Csin (Qin) Si Huang-ti egyesíti Kínát; a császári korszak kezdete. |
| i. e. 206 – i. sz. 220 | A Han dinasztia Kínában; a selyemút megnyitása. |
| 320–550 | A Gupta-birodalom Indiában. |
| 618–907 | A Tang dinasztia Kínában; Csang-an kozmopolita főváros. |

| Dátum | Esemény |
|---|---|
| 794–1185 | A Heian-korszak Japánban. |
| 960–1279 | A Szong (Song) dinasztia Kínában. |
| 1206 | Dzsingisz kán megalapítja a Mongol Birodalmat; a Delhi Szultánság létrejötte Indiában. |
| 1237–1240 | A mongol invázió a Kijevi Rusz ellen. |
| 1271–1368 | A Jüan (Yuan) dinasztia Kínában; Kubiláj kán uralma. |
| 1368–1644 | A Ming dinasztia Kínában. |
| 1380 | A kulikovói csata; a moszkvai fejedelemség megerősödése. |
| 1392–1910 | A Csoszon (Joseon) dinasztia Koreában. |
| 1465 | A kazak kánság megalakulása. |
| 1467–1615 | A japán hadakozó államok kora (Sengoku). |
| 1526 | Bábur megalapítja a Mogul (Mughal) birodalmat Indiában. |
| 1547 | Rettegett Iván felveszi a cár címet. |
| 1603–1868 | A Tokugawa sógunátus Japánban. |
| 1613 | A Romanov-dinasztia hatalomra kerülése Oroszországban. |
| 1616 | Zhabdrung Ngawang Namgyal megalapítja a bhutáni buddhista államot. |
| 1644–1912 | A Csing (Qing) dinasztia Kínában. |
| 1682–1725 | Nagy Péter uralma Oroszországban; a nyugatosítás kezdete. |
| 1757 | A plassey-i csata; a Brit Kelet-indiai Társaság uralma Bengálban. |
| 1762–1796 | II. Katalin uralma Oroszországban; a birodalom terjeszkedése. |
| 1768 | Prithvi Narayan Shah megalapítja a Nepáli Királyságot. |
| 1814–1816 | A brit–nepáli háború; a Szugauli szerződés. |
| 1839–1842 | Az első ópiumháború Kínában; a nankingi szerződés. |
| 1850–1864 | A Taiping-felkelés Kínában. |
| 1853 | Matthew Perry amerikai expedíciója Japánban; a nyugati behatolás kezdete. |
| 1857 | Az indiai szipojlázadás; a brit korona közvetlen uralma Indiában. |
| 1861 | A jobbágyság eltörlése Oroszországban. |
| 1868 | A Meiji-restauráció Japánban. |
| 1876 | A Kangkva (Ganghwa) szerződés; Korea megnyitása a külföld előtt. |
| 1885 | Az Indiai Nemzeti Kongresszus megalakulása. |
| 1894–1895 | Az első kínai–japán háború; Tajvan japán uralom alá kerül. |
| 1904–1905 | Az orosz–japán háború; Japán győzelme. |
| 1907 | A Wangchuck dinasztia megalapítása Bhutánban. |
| 1910 | Korea japán annexiója. |

| Dátum | Esemény |
|---|---|
| 1911 | A kínai hszinhaj (Xinhai) forradalom; a Mongol függetlenség kikiáltása. |
| 1917 | Az orosz forradalom; a bolsevik hatalomátvétel. |
| 1919 | A koreai március 1-jei mozgalom; a kínai május 4-i mozgalom; az amritsari mészárlás Indiában. |
| 1921 | A Kínai Kommunista Párt megalakulása; a mongol forradalom. |
| 1922 | A Szovjetunió megalakulása. |
| 1924 | A Mongol Népköztársaság kikiáltása. |
| 1930 | Gandhi sómenete Indiában. |
| 1931 | A mandzsúriai incidens; Japán megszállja Mandzsúriát. |
| 1932 | Mandzsukuó bábállam létrehozása. |
| 1937 | A második kínai–japán háború kezdete; a nankingi mészárlás. |
| 1941 | Pearl Harbor; a csendes-óceáni háború kezdete. |
| 1945 | Hirosima és Nagaszaki bombázása; Japán veresége; Korea felszabadulása. |
| 1947 | India függetlensége és felosztása; Pakisztán létrejötte. |
| 1948 | A Koreai Köztársaság és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság megalakulása. |
| 1949 | A Kínai Népköztársaság kikiáltása; a nacionalisták Tajvanra vonulnak. |
| 1950–1953 | A koreai háború; fegyverszünet Panmindzsonban. |
| 1958–1962 | A nagy ugrás Kínában; éhínség. |
| 1960 | A panchayat rendszer bevezetése Nepálban. |
| 1961 | Katonai puccs Dél-Koreában; Pak Csong Hi hatalomra kerülése. |
| 1962 | A kínai–indiai háború. |
| 1966–1976 | A kulturális forradalom Kínában. |
| 1971 | India és Pakisztán háborúja; Banglades függetlensége. |
| 1978 | Deng Xiaoping reformjainak kezdete Kínában. |
| 1979 | A szovjet invázió Afganisztánban; a regionális biztonsági helyzet átalakulása. |
| 1985 | Gorbacsov hatalomra kerülése a Szovjetunióban. |
| 1987 | Dél-Korea demokratizálódása; a népszavazás és az alkotmányreform. |
| 1989 | A tiananmen-téri tiltakozások és azok leverése Kínában; a berlini fal leomlása. |
| 1990 | A mongol demokratikus forradalom; a nepáli demokratizálódás; Németország újraegyesítése. |
| 1991 | A Szovjetunió felbomlása; Kazahsztán és Üzbegisztán függetlensége; India gazdasági liberalizációja. |

| Dátum | Esemény |
|---|---|
| 1996–2006 | A maoista polgárháború Nepálban. |
| 1997 | Hongkong visszatérése Kínához; az ázsiai pénzügyi válság. |
| 1999 | Makaó visszatérése Kínához; Putyin hatalomra kerülése Oroszországban. |
| 2001 | Kína WTO-csatlakozása; a nepáli királyi mészárlás. |
| 2005 | Az andizsani események Üzbegisztánban. |
| 2006 | A nepáli békemegállapodás; a maoista háború vége. |
| 2008 | Nepál köztársasággá válik; Bhutan alkotmánya; a globális pénzügyi válság. |
| 2011 | A Fukushima Daiichi atomerőmű balesete Japánban. |
| 2012 | Hszi Csin-ping (Xi Jinping) hatalomra kerülése Kínában; Abe Sinzó második kormánya Japánban. |
| 2014 | Narendra Modi győzelme Indiában; a Krím orosz annektálása. |
| 2015 | A nepáli földrengés; Nepál új alkotmánya. |
| 2016 | Karimov halála Üzbegisztánban; Mirzijojev hatalomra kerülése. |
| 2017 | Észak-Korea nukleáris kísérletei; a rohingja válság a regionális kontextusban. |
| 2018 | A Koreai-félsziget csúcstalálkozói. |
| 2019 | Nazarbajev lemondása Kazahsztánban; Astana átnevezése Nur-Sultanná; a kasmíri autonómia megszüntetése Indiában; a hongkongi tiltakozások. |
| 2020 | A COVID-19-világjárvány; a hongkongi nemzetbiztonsági törvény. |
| 2021 | A katonai hatalomátvétel Mianmarban (regionális kontextus); a kazah és közép-ázsiai gazdasági válság. |
| 2022 | A kazahsztáni zavargások és a főváros visszanevezése Astanára; Oroszország inváziója Ukrajnában; a kínai–indiai határkonfliktusok kiújulása. |
| 2023 | A kínai–amerikai feszültségek; az indiai G20-elnökség. |
| 2024 | Modi harmadik ciklusa Indiában; a dél-koreai hadiállapot-válság; Oroszország és Észak-Korea szerződése. |
| 2025 | Dél-koreai elnökválasztás; a régió gazdasági és biztonsági kihívásainak folytatódása. |
| 2026 | A könyv záró dátuma; a régió jelenkori helyzete. |

### Megjegyzés

A kronológia nem tartalmazza az összes ország minden eseményét; a részletesebb időrendet az egyes fejezetek és a `KRONOLOGIA.md` későbbi bővítései adják. A 2025–2026-os eseményeknél csak ellenőrzött forrás használható; a választási eredmények és a katasztrófaadatok a hivatalos közlés szerint frissítendők.

## Kulcsfigurák és intézmények

Válogatás a könyv szereplőiből. A lista nem teljes, és nem rangsor: a személyek a történeti folyamatokban betöltött szerepük szerint szerepelnek. Az életrajzi adatoknál a bizonytalanságot jelölni kell; a vitatott megítélésű személyeknél a szöveg a különböző értékeléseket mutatja be, nem dönt helyettük. A dátumok a főbb életrajzi adatok; a „kb.” becslést jelöl.

### 1. Ókori és középkori uralkodók, gondolkodók

- **Konfuciusz** (i. e. 551–479) – kínai filozófus; a családi hierarchia, a tanulás és az erényes kormányzás tanítása a kelet-ázsiai politikai kultúra alapja.
- **Lao-ce** (Laozi, hagyományosan i. e. 6–4. század) – a daoizmus hagyományos alapítója; a *Daodejing* szerzősége vitatott.
- **Csin Si Huang-ti** (Qin Shi Huang, i. e. 259–210) – az első kínai császár; 221-ben egyesítette Kínát, egységesítette az írást, a pénzt és a mértékegységeket.
- **Han Vu-ti** (Han Wudi, i. e. 156–87) – a Han dinasztia császára; a birodalom terjeszkedése, a konfucianizmus állami támogatása és a selyemút megnyitása fűződik a nevéhez.
- **Csandragupta Maurja** (Chandragupta Maurya, kb. i. e. 340–297) – a Maurja-birodalom alapítója; az első nagy indiai birodalom egységesítője.
- **Asóka** (Ashoka, kb. i. e. 304–232) – a Maurja-birodalom császára; a buddhizmus támogatója, az ediktumairól ismert uralkodó.
- **Kautilja** (Kautilya, kb. i. e. 4. század) – az *Arthashastra* politikai és gazdasági kézikönyv hagyományos szerzője.
- **Bábur** (Babur, 1483–1530) – a Mogul-birodalom alapítója; a Timurida örökség és a perzsa kultúra hordozója.
- **Akbar** (1542–1605) – a Mogul-birodalom császára; a vallási tolerancia és a birodalmi adminisztráció reformja fűződik a nevéhez.
- **Sah Dzsahán** (Shah Jahan, 1592–1666) – a Mogul-birodalom császára; a Tádzs Mahal építtetője.
- **Aurangzeb** (1618–1707) – a Mogul-birodalom utolsó nagy császára; a birodalom terjeszkedése és a vallási politikája vitatott.
- **Dzsingisz kán** (Genghis Khan, kb. 1162–1227) – a Mongol Birodalom alapítója; a sztyeppei törzsek egyesítője és a világtörténelem egyik legnagyobb hódítója.
- **Kubiláj kán** (Kublai Khan, 1215–1294) – a Mongol Birodalom kínai részének uralkodója, a Jüan dinasztia alapítója.
- **Timur** (Tamerlane, 1336–1405) – a Timurida birodalom alapítója; hódításai Közép-Ázsiától a Közel-Keletig terjedtek, Szamarkandot kulturális központtá tette.
- **Tokugawa Ieyasu** (1543–1616) – a Tokugawa sógunátus alapítója; a japán egységesítés befejezője.
- **Oda Nobunaga** (1534–1582) – japán hadúr; a központi hatalom megerősítésének és a hadakozó államok felszámolásának kezdeményezője.

- **Toyotomi Hideyoshi** (1537–1598) – japán hadúr; a Japán egységesítés folytatója, a koreai hadjáratok kezdeményezője.

## 2. Kína

- **Kangxi** (1654–1722) – a Csing dinasztia császára; a birodalom megszilárdítása és a kulturális gyűjtemények összeállítása fűződik a nevéhez.
- **Qianlong** (1711–1799) – a Csing dinasztia császára; a birodalom fénykora és a nyugati kapcsolatok korlátozása.
- **Lin Zexu** (1785–1850) – kínai hivatalnok; az ópiumkereskedelem betiltásának és az első ópiumháború kirobbanásának alakja.
- **Hong Xiuquan** (1814–1864) – a Taiping-felkelés vezetője; a „Mennyei Királyság” megalapítója.
- **Cixi császárné** (1835–1908) – a Csing udvar meghatározó politikusa; a reformok és a konzervatív ellenállás ellentmondásos alakja.
- **Sun Yat-sen** (Szun Jat-szen, 1866–1925) – a kínai forradalmi mozgalom vezetője; a köztársaság első elnöke, a Kuomintang alapítója.
- **Csang Kaj-sek** (Chiang Kai-shek, 1887–1975) – a Kuomintang vezetője; a nacionalista kormányzat és a kínai polgárháború kulcsszereplője.
- **Mao Ce-tung** (Mao Zedong, 1893–1976) – a Kínai Kommunista Párt vezetője, a Kínai Népköztársaság megalapítója; a nagy ugrás és a kulturális forradalom felelőse, megítélése erősen vitatott.
- **Csu En-laj** (Zhou Enlai, 1898–1976) – a Kínai Népköztársaság miniszterelnöke; a külpolitika és az államigazgatás meghatározó alakja.
- **Teng Hsziao-ping** (Deng Xiaoping, 1904–1997) – a reformok és a nyitás politikájának kezdeményezője; a mai Kína gazdasági felemelkedésének meghatározó alakja.
- **Csiang Cö-min** (Jiang Zemin, 1926–2022) – a KKP főtitkára és államfő; a piacgazdasági reformok folytatója.
- **Hu Csin-tao** (Hu Jintao, 1942–) – a KKP főtitkára és államfő (2002–2012); a „harmonikus társadalom” politikájának képviselője.
- **Hszi Csin-ping** (Xi Jinping, 1953–) – a KKP főtitkára és államfő (2012–); a kínai nagyhatalmi felemelkedés és a belpolitikai centralizáció meghatározó alakja.

## 3. India

- **Mahatma Gandhi** (1869–1948) – az indiai függetlenségi mozgalom vezetője; a polgári engedetlenség és a vallási tolerancia szimbóluma.
- **Jawaharlal Nehru** (1889–1964) – India első miniszterelnöke; a parlamentáris demokrácia, a tervezett gazdaság és az el nem kötelezett mozgalom alakja.
- **B. R. Ambedkar** (1891–1956) – jogász és politikus; a dalitok jogainak védelmezője, az indiai alkotmány egyik fő szerkesztője.
- **Vallabhbhai Patel** (1875–1950) – India első miniszterelnök-helyettese; a hercegi államok integrációjának és a közigazgatás egységesítésének alakja.
- **Indira Gandhi** (1917–1984) – India miniszterelnöke (1966–1977, 1980–1984); a központosítás és a szükségállapot (1975–1977) vitatott alakja.
- **Rajiv Gandhi** (1944–1991) – India miniszterelnöke (1984–1989); a technológiai modernizáció és a gazdasági nyitás kezdeményezője.
- **Atal Bihari Vajpayee** (1924–2018) – India miniszterelnöke (1996, 1998–2004); a BJP és a gazdasági reformok képviselője.

- **Manmohan Singh** (1932–) – India miniszterelnöke (2004–2014); az 1991-es gazdasági liberalizáció és a szociális programok alakja.
- **Narendra Modi** (1950–) – India miniszterelnöke (2014–); a Hindu nacionalizmus és a gazdasági modernizáció meghatározó politikusa.
- **Rabindranath Tagore** (1861–1941) – bengáli költő, író, irodalmi Nobel-díjas; a modern indiai kultúra és oktatás alakja.
- **Amartya Sen** (1933–) – indiai közgazdász, Nobel-díjas; a fejlődés, az éhínség és a társadalmi igazságosság kutatója.

## 4. Japán

- **Meiji császár** (1852–1912) – a Meiji-restauráció szimbolikus alakja; a modern japán állam és az iparosítás korszaka fűződik a nevéhez.
- **Sóva császár** (Hirohito, 1901–1989) – Japán császára a második világháború és a háború utáni gazdasági csoda idején; háborús szerepe vitatott.
- **Itó Hirobumi** (1841–1909) – Japán első miniszterelnöke; a Meiji alkotmány és a modern állam egyik megalkotója.
- **Fukuzawa Yukichi** (1835–1901) – japán író és oktatási reformer; a nyugati tudomány és a modernizáció szószólója.
- **Yamamoto Isoroku** (1884–1943) – japán tengernagy; a Pearl Harbor-i támadás katonai tervezője.
- **Yoshida Shigeru** (1878–1967) – japán miniszterelnök (1946–1947, 1948–1954); a háború utáni japán külpolitika és gazdaság alakja.
- **Tanaka Kakuei** (1918–1993) – japán miniszterelnök (1972–1974); a „Japán mint sziget” infrastruktúra-fejlesztési programja és a politikai korrupciós botrányok alakja.
- **Abe Sinzó** (Shinzo Abe, 1954–2022) – japán miniszterelnök (2006–2007, 2012–2020); az Abenomics és a biztonságpolitikai reformok meghatározó politikusa.
- **Muraszaki Sikibu** (Murasaki Shikibu, kb. 973–1014) – japán írónő; a *Gendzsi szerelmei* szerzője, a Heian-kori udvari kultúra alakja.
- **Macuo Basó** (Matsuo Basho, 1644–1694) – japán költő; a haiku műfajának mestere.

## 5. Korea

- **Kim Ir-szen** (Kim Il-sung, 1912–1994) – Észak-Korea alapítója és vezetője; a személyi kultusz és a dzsucse ideológia megteremtője.
- **Kim Dzsong-il** (Kim Jong-il, 1941/1942–2011) – Észak-Korea vezetője (1994–2011); a nukleáris program és az éhínség korszaka fűződik a nevéhez.
- **Kim Dzsongun** (Kim Jong-un, 1984–) – Észak-Korea vezetője (2011–); a nukleáris és rakétaprogram, valamint a jelenkori politikai rendszer alakja.
- **Li Szin Man** (Syngman Rhee, 1875–1965) – Dél-Korea első elnöke (1948–1960); autoriter kormányzása vitatott.
- **Pak Csong Hi** (Park Chung-hee, 1917–1979) – Dél-Korea elnöke (1963–1979); az iparosítás és az autoriter rendszer meghatározó alakja.
- **Kim De-dzsung** (Kim Dae-jung, 1924–2009) – Dél-Korea elnöke (1998–2003); a demokratizálódás és a „napfénypolitika” képviselője, Nobel-békedíjas.
- **Roh Moo-hyun** (1946–2009) – Dél-Korea elnöke (2003–2008); a civil társadalom és a politikai reformok alakja.
- **I Mjong-bak** (Lee Myung-bak, 1941–) – Dél-Korea elnöke (2008–2013); a gazdasági növekedés és a korrupciós botrányok alakja.

- **Mun Dzse-in** (Moon Jae-in, 1953–) – Dél-Korea elnöke (2017–2022); a két Korea közötti párbeszéd és a szociális politikák képviselője.
- **Jun Szog-jol** (Yoon Suk-yeol, 1960–) – Dél-Korea elnöke (2022–2025); a 2024-es hadiállapot-válság és a belpolitikai konfliktusok alakja.
- **I Dzse-mjong** (Lee Jae-myung, 1964–) – dél-koreai politikus; a Demokrata Párt vezetője és a 2025-ös elnökválasztás szereplője.

## 6. Oroszország

- **Rettegett Iván** (Ivan IV, 1530–1584) – az első orosz cár; a központosítás, az opricsnyina és a birodalmi terjeszkedés alakja.
- **Nagy Péter** (Peter I, 1672–1725) – orosz cár; a nyugatosítás, a hadsereg- és államreform, Szentpétervár megalapítása fűződik a nevéhez.
- **II. Katalin** (Catherine II, 1729–1796) – orosz cárnő; a birodalmi terjeszkedés és a felvilágosodott abszolutizmus alakja.
- **II. Sándor** (Alexander II, 1818–1881) – orosz cár; a jobbágyság eltörlése (1861) és a reformok kezdeményezője.
- **Vlagyimir Lenin** (1870–1924) – a bolsevik forradalom vezetője; a Szovjetunió alapítója.
- **Lev Trockij** (1879–1940) – a bolsevik forradalom és a Vörös Hadsereg szervezője; Sztálin ellenfele, száműzetésben meggyilkolták.
- **Joszif Sztálin** (1878–1953) – a Szovjetunió vezetője (1924–1953); a kollektivizálás, az iparosítás, a nagy tisztogatások és a Gulag rendszer felelőse.
- **Nyikita Hruscsov** (1894–1971) – a Szovjetunió vezetője (1953–1964); a desztalinizáció és a kubai rakétaválság alakja.
- **Leonyid Brezsnyev** (1906–1982) – a Szovjetunió vezetője (1964–1982); a stagnálás és a hidegháborús fegyverkezés korszaka.
- **Mihail Gorbacsov** (1931–2022) – a Szovjetunió vezetője (1985–1991); a peresztrojka és a glasznoszty kezdeményezője, a hidegháború lezárásának alakja.
- **Borisz Jelcin** (1931–2007) – Oroszország első elnöke (1991–1999); a posztszovjet átmenet és a piacgazdasági reformok alakja.
- **Vlagyimir Putyin** (1952–) – Oroszország elnöke (2000–2008, 2012–); a centralizáció, a birodalmi ambíciók és a 2022-es ukrajnai háború meghatározó alakja.
- **Alekszej Navalnij** (1976–2024) – orosz ellenzéki politikus és korrupcióellenes aktivista; börtönben halt meg.

## 7. Közép-Ázsia és Mongólia

- **Abaj Kunanbajev** (Abai Kunanbayev, 1845–1904) – kazak költő és gondolkodó; a kazak nemzeti identitás és a modern oktatás alakja.
- **Alikhan Bukeikhanov** (1866–1937) – kazak politikus és tudós; az Alash Orda nemzeti mozgalom vezetője, a szovjet tisztogatások áldozata.
- **Nurszultan Nazarbajev** (1940–) – Kazahsztán elnöke (1991–2019); a független állam és az olajgazdaság meghatározó alakja, hatalma centralizálásáért vitatott.
- **Kasszim-Zsomart Tokajev** (1953–) – Kazahsztán elnöke (2019–); a 2022-es zavargások utáni reformok és a hatalom átalakításának alakja.
- **Iszlám Karimov** (1938–2016) – Üzbegisztán elnöke (1991–2016); az autoriter rendszer és az elszigeteltség politikájának alakja.
- **Savkat Mirzijojev** (1957–) – Üzbegisztán elnöke (2016–); a gazdasági nyitás és a reformok kezdeményezője.

- **Aliser Navoi** (1441–1501) – türk költő és államférfi; a csagatáj irodalom és a közép-ázsiai kulturális hagyomány meghatározó alakja.
- **Ulugbek** (1394–1449) – Timurida uralkodó és csillagász; a szamarkandi obszervatórium megalapítója.
- **Szuhbaatar** (Sukhbaatar, 1893–1923) – mongol forradalmár; a függetlenségi és a szovjetbarát mozgalom vezetője.
- **Horloogijn Csojbalszan** (Khorloogiin Choibalsan, 1895–1952) – a Mongol Népköztársaság vezetője; a sztálini típusú rendszer és a buddhista egyház üldözésének alakja.
- **Jumdzsagijn Cedenbal** (Yumjaagiin Tsedenbal, 1916–1991) – a Mongol Népköztársaság vezetője (1952–1984); a szovjet mintájú modernizáció és a politikai elnyomás alakja.
- **Dzsingisz kán** – lásd az 1. szakaszban.

## 8. Nepál és Bhutan

- **Prithvi Narayan Shah** (1723–1775) – a Nepáli Királyság megalapítója; a Gurkha hódítás és a nepáli állam egységesítésének alakja.
- **Jung Bahadur Rana** (1817–1877) – a Rana-rendszer megalapítója; Nepál tényleges uralkodója, a brit kapcsolatok alakítója.
- **Mahendra** (1920–1972) – nepáli király (1955–1972); a panchayat rendszer bevezetője, a monarchia megerősítője.
- **Birendra** (1945–2001) – nepáli király (1972–2001); a 2001-es királyi mészárlás áldozata.
- **Gyanendra** (1947–) – nepáli király (2001–2008); a monarchia utolsó uralkodója, a köztársaság kikiáltása után trónfosztott.
- **Puspa Kamal Dahal (Prachanda)** (1954–) – a maoista felkelés vezetője, Nepál miniszterelnöke több ciklusban; a polgárháború és a békefolyamat kulcsszereplője.
- **K. P. Sharma Oli** (1952–) – nepáli politikus, miniszterelnök több ciklusban; a kommunista párt és a föderalizmus alakja.
- **Sher Bahadur Deuba** (1946–) – nepáli politikus, miniszterelnök több ciklusban; a Nepáli Kongresszus vezetője.
- **Zhabdrung Ngawang Namgyal** (1594–1651) – a bhutáni buddhista állam megalapítója; a Drukpa iskola és a dzongok rendszerének kialakítója.
- **Ugyen Wangchuck** (1862–1926) – az első bhutáni király (1907–1926); a Wangchuck dinasztia megalapítója.
- **Jigme Dorji Wangchuck** (1929–1972) – a harmadik bhutáni király; a modernizáció és a nemzetgyűlés reformjának kezdeményezője.
- **Jigme Singye Wangchuck** (1955–) – a negyedik bhutáni király; a „bruttó nemzeti boldogság” politika és a demokratizálódás elindítója.
- **Jigme Khesar Namgyel Wangchuck** (1980–) – Bhutan királya (2006–); az alkotmányos monarchia és a demokratikus átmenet alakja.

## 9. Kultúra, irodalom, tudomány

- **Muraszaki Sikibu** és **Macuo Basó** – lásd a 4. szakaszban.
- **Rabindranath Tagore** és **Amartya Sen** – lásd a 3. szakaszban.
- **Lu Xun** (1881–1936) – kínai író; a modern kínai irodalom és a társadalomkritika úttörője.
- **Mo Yan** (1955–) – kínai író, irodalmi Nobel-díjas (2012); a vidéki Kína és a 20. századi történelem ábrázolója.
- **Kenzaburó Óe** (1935–2023) – japán író, irodalmi Nobel-díjas (1994); a háború utáni japán társadalom kritikusa.
- **Aliser Navoi** – lásd a 7. szakaszban.

- **Abaj Kunanbajev** – lásd a 7. szakaszban.
- **Alekszandr Szolzsenyicin** (1918–2008) – orosz író, irodalmi Nobel-díjas; a Gulag-tapasztalat és a szovjet rendszer bírálója.
- **Hayao Miyazaki** (1941–) – japán animációs rendező; a japán populáris kultúra és a háborúellenes tematika világszerte ismert alakja.

### 10. Vitatott megítélésű személyek

A könyv nem hoz létre „hősök” és „gonosztevők” listáját. A birodalmi uralkodók, a gyarmati tisztviselők, a diktátorok, a forradalmi vezetők és a mai politikusok megítélése a források és a nézőpontok függvényében változik. A szöveg minden esetben jelzi, milyen tettekről van szó, kik voltak az áldozatok, milyen intézményi és társadalmi körülmények között cselekedtek, és milyen ellenérvek, illetve védőbeszédek léteznek. A személyes moralizálás nem helyettesítheti a történeti elemzést.

## Bibliográfia és forráskulcsok

A könyv fejezeteihez használható szakirodalom és források. A lista nem teljes; a fejezetek írásakor a `sources.md`-ben felsorolt levéltárakat, adatbázisokat és digitális gyűjteményeket is használni kell. A tételek szerző, cím, kiadó és év szerint szerepelnek; a magyar kiadásokat külön jelöljük, ahol vannak.

### 1. Áttekintő munkák

- Denis Twitchett – John K. Fairbank (szerk.): *The Cambridge History of China*, I–XV. Cambridge University Press, 1978–2015.
- John Whitney Hall (szerk.): *The Cambridge History of Japan*, I–VI. Cambridge University Press, 1988–1999.
- Maureen Perrie – Dominic Lieven – Ronald Grigor Suny (szerk.): *The Cambridge History of Russia*, I–III. Cambridge University Press, 2006–2008.
- Nicola Di Cosmo – Allen J. Frank – Peter B. Golden (szerk.): *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Cambridge University Press,

  2009.

- John K. Fairbank – Merle Goldman: *China: A New History*. Harvard University Press, 1992/2006.
- Jonathan D. Spence: *The Search for Modern China*. W. W. Norton, 1990/2013.
- Valerie Hansen: *The Open Empire: A History of China to 1800*. W. W. Norton, 2000/2015.
- Patricia Buckley Ebrey: *The Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge University Press, 1996/2010.
- Romila Thapar: *A History of India*, I. Penguin, 1966/1990.
- Percival Spear: *A History of India*, II. Penguin, 1965/1990.
- Hermann Kulke – Dietmar Rothermund: *A History of India*. Routledge, 1986/2016.
- Burton Stein: *A History of India*. Blackwell, 1998/2010.
- John Keay: *India: A History*. HarperCollins, 2000/2010.
- George Sansom: *A History of Japan*, I–III. Stanford University Press, 1958–1963.
- John Whitney Hall: *Japan: From Prehistory to Modern Times*. Delacorte,

  1970.

- Edwin O. Reischauer: *Japan: The Story of a Nation*. Knopf, 1970/1990.
- Michael J. Seth: *A History of Korea: From Antiquity to the Present*. Rowman & Littlefield, 2010/2016.
- Ki-baik Lee: *A New History of Korea*. Harvard University Press, 1984.
- Nicholas V. Riasanovsky: *A History of Russia*. Oxford University Press, 1963/2010.
- Geoffrey Hosking: *Russia and the Russians: A History*. Harvard University Press, 2001/2011.
- Svat Soucek: *A History of Inner Asia*. Cambridge University Press, 2000.
- Peter B. Golden: *Central Asia in World History*. Oxford University Press,

  2011.
- John Whelpton: *A History of Nepal*. Cambridge University Press, 2005.
- Karma Phuntsho: *The History of Bhutan*. Random House India, 2013.

## 2. Kína

- Mark Edward Lewis: *The Early Chinese Empires: Qin and Han*. Harvard University Press, 2007.
- Mark Edward Lewis: *China between Empires: The Northern and Southern Dynasties*. Harvard University Press, 2009.
- Mark Edward Lewis: *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty*. Harvard University Press, 2009.
- Frederic Wakeman Jr.: *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China*. University of California Press, 1985.
- Jonathan Fenby: *The Penguin History of Modern China: The Fall and Rise of a Great Power, 1850–2008*. Penguin, 2008.
- Frank Dikötter: *The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution, 1945–1957*. Bloomsbury, 2013.
- Frank Dikötter: *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958–1962*. Bloomsbury, 2010.
- Frank Dikötter: *The Cultural Revolution: A People's History, 1962–1976*. Bloomsbury, 2016.
- Ezra F. Vogel: *Deng Xiaoping and the Transformation of China*. Harvard University Press, 2011.
- Odd Arne Westad: *Restless Empire: China and the World since 1750*. Basic Books, 2012.
- Susan L. Shirk: *China: Fragile Superpower*. Oxford University Press,

  2007.
- Elizabeth C. Economy: *The Third Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State*. Oxford University Press, 2018.
- David Shambaugh: *China's Future*. Polity, 2016.
- Minxin Pei: *China's Trapped Transition: The Limits of Developmental Autocracy*. Harvard University Press, 2006.
- Roderick MacFarquhar – Michael Schoenhals: *Mao's Last Revolution*. Harvard University Press, 2006.
- Roderick MacFarquhar: *The Origins of the Cultural Revolution*, I–III. Columbia University Press, 1974–1997.

## 3. India

- Romila Thapar: *Early India: From the Origins to AD 1300*. University of California Press, 2002.
- Irfan Habib: *The Agrarian System of Mughal India, 1556–1707*. Oxford University Press, 1963/1999.
- Richard M. Eaton: *India in the Persianate Age, 1000–1765*. University of California Press, 2019.
- Sugata Bose – Ayesha Jalal: *Modern South Asia: History, Culture, Political Economy*. Routledge, 1997/2011.
- Bipan Chandra – Mridula Mukherjee – Aditya Mukherjee – K. N. Panikkar – Sucheta Mahajan: *India's Struggle for Independence, 1857–1947*. Penguin,

  1988.

- Judith M. Brown: *Gandhi: Prisoner of Hope*. Yale University Press, 1989.
- Judith M. Brown: *Modern India: The Origins of an Asian Democracy*. Oxford University Press, 1985/1994.
- Ramachandra Guha: *India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy*. HarperCollins, 2007/2017.
- Sumit Sarkar: *Modern India, 1885–1947*. Macmillan, 1983.
- Amartya Sen: *Development as Freedom*. Knopf, 1999.
- Amartya Sen: *The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity*. Farrar, Straus and Giroux, 2005.
- Christophe Jaffrelot: *Modi's India: Hindu Nationalism and the Rise of Ethnic Democracy*. Princeton University Press, 2021.
- Sanjay Subrahmanyam: *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700: A Political and Economic History*. Longman, 1993.

## 4. Japán

- Marius B. Jansen: *The Making of Modern Japan*. Harvard University Press,

  2000.

- Andrew Gordon: *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. Oxford University Press, 2003/2019.
- Carol Gluck: *Japan's Modern Myths: Ideology in the Late Meiji Period*. Princeton University Press, 1985.
- John W. Dower: *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II*. W. W. Norton, 1999.
- Chalmers Johnson: *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford University Press, 1982.
- Tessa Morris-Suzuki: *Re-Inventing Japan: Time, Space, Nation*. M. E. Sharpe, 1998.
- Ian Buruma: *Inventing Japan, 1853–1964*. Modern Library, 2003.
- Richard J. Samuels: *Machiavelli's Children: Leaders and Their Legacies in Italy and Japan*. Cornell University Press, 2003.

## 5. Korea

- Bruce Cumings: *Korea's Place in the Sun: A Modern History*. W. W. Norton, 1997/2005.
- Bruce Cumings: *The Korean War: A History*. Modern Library, 2010.

- Carter J. Eckert – Ki-baik Lee – Young Ick Lew – Michael Robinson – Edward W. Wagner: *Korea Old and New: A History.* Harvard University Press, 1990.
- Charles K. Armstrong: *The North Korean Revolution, 1945–1950.* Cornell University Press, 2003.
- Charles K. Armstrong: *Tyranny of the Weak: North Korea and the World, 1950–1992.* Cornell University Press, 2013.
- Andrei Lankov: *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia.* Oxford University Press, 2013.
- Kyung Moon Hwang: *A History of Korea: An Episodic Narrative.* Palgrave Macmillan, 2010/2016.
- Victor Cha: *The Impossible State: North Korea, Past and Future.* Ecco, 2012.

## 6. Oroszország

- Orlando Figes: *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924.* Jonathan Cape, 1996.
- Orlando Figes: *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia.* Allen Lane, 2002.
- Orlando Figes: *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia.* Allen Lane, 2007.
- Richard Pipes: *The Russian Revolution.* Knopf, 1990.
- Richard Pipes: *Russia under the Bolshevik Regime.* Knopf, 1993.
- Sheila Fitzpatrick: *The Russian Revolution.* Oxford University Press, 1982/2017.
- Sheila Fitzpatrick: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times.* Oxford University Press, 1999.
- Stephen Kotkin: *Stalin*, I–II. Penguin, 2014–2017.
- Robert Service: *A History of Modern Russia: From Nicholas II to Putin.* Penguin, 1997/2003.
- Robert Service: *Stalin: A Biography.* Macmillan, 2004.
- Dominic Lieven: *Empire: The Russian Empire and Its Rivals.* Yale University Press, 2000.
- Angela Stent: *Putin's World: Russia Against the West and with the Rest.* Twelve, 2019.
- Fiona Hill – Clifford Gaddy: *Mr. Putin: Operative in the Kremlin.* Brookings Institution Press, 2013/2015.
- Masha Gessen: *The Future Is History: How Totalitarianism Reclaimed Russia.* Riverhead, 2017.

## 7. Közép-Ázsia és Mongólia

- Christopher I. Beckwith: *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present.* Princeton University Press,

  2009.

- René Grousset: *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia.* Rutgers University Press, 1970.
- Gavin Hambly (szerk.): *Central Asia.* Weidenfeld & Nicolson, 1969.
- Edward Allworth: *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present.* Hoover Institution Press, 1990.
- Martha Brill Olcott: *Kazakhstan: Unfulfilled Promise.* Carnegie Endowment, 2002/2010.
- Adeeb Khalid: *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.* University of California Press, 1998.
- Adeeb Khalid: *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present.* Princeton University Press, 2021.

- Shoshana Keller: *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941.* Praeger, 2001.
- Douglas Northrop: *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia.* Cornell University Press, 2004.
- Marianne Kamp: *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism.* University of Washington Press, 2006.
- Adrienne Lynn Edgar: *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan.* Princeton University Press, 2004.
- David Sneath: *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia.* Columbia University Press,

2007.

- David Morgan: *The Mongols.* Blackwell, 1986/2007.
- Timothy May: *The Mongol Empire.* Edinburgh University Press, 2018.
- Thomas T. Allsen: *Culture and Conquest in Mongol Eurasia.* Cambridge University Press, 2001.
- Morris Rossabi: *Khubilai Khan: His Life and Times.* University of California Press, 1988.
- Morris Rossabi: *The Mongols and Global History.* W. W. Norton, 2011.
- Uradyn E. Bulag: *The Mongols at China's Edge: History and the Politics of National Unity.* Rowman & Littlefield, 2002.
- Alan J. K. Sanders: *Historical Dictionary of Mongolia.* Scarecrow Press, 1996/2010.


## 8. Nepál és Bhutan


- John Whelpton: *A History of Nepal.* Cambridge University Press, 2005.
- Michael Hutt (szerk.): *Nepal in the Nineties: Versions of the Past, Visions of the Future.* Oxford University Press, 1994.
- David N. Gellner: *Monk, Householder, and Tantric Priest: Newar Buddhism and Its Hierarchy of Ritual.* Cambridge University Press, 1992.
- Michael Aris: *Bhutan: The Early History of a Himalayan Kingdom.* Aris & Phillips, 1979.
- Karma Phuntsho: *The History of Bhutan.* Random House India, 2013.
- Michael Hutt: *Bhutan: Perspectives on Conflict and Dissent.* Kiscadale,

1994.


## 9. Tematikus irodalom


- Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Verso, 1983/2006.
- Eric Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780.* Cambridge University Press, 1990.
- James C. Scott: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* Yale University Press, 1998.
- James C. Scott: *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States.* Yale University Press, 2017.
- Kenneth Pomeranz: *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy.* Princeton University Press, 2000.
- Prasannan Parthasarathi: *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence, 1600–1850.* Cambridge University Press, 2011.
- Sven Beckert: *Empire of Cotton: A Global History.* Knopf, 2014.
- Mike Davis: *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World.* Verso, 2001.

- Alfred W. Crosby: *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900.* Cambridge University Press, 1986/2004.
- Odd Arne Westad: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times.* Cambridge University Press, 2005.
- John Lewis Gaddis: *The Cold War: A New History.* Penguin, 2005.
- Valerie Hansen: *The Silk Road: A New History.* Oxford University Press,

  2012.

- Peter Frankopan: *The Silk Roads: A New History of the World.* Bloomsbury,

  2015.

- Jerry H. Bentley: *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times.* Oxford University Press, 1993.
- Victor Lieberman: *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context,

  c. 800–1830*, I–II. Cambridge University Press, 2003–2009.

- Edward W. Said: *Orientalism.* Pantheon, 1978.
- Dipesh Chakrabarty: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference.* Princeton University Press, 2000.

## 10. Elsődleges források és dokumentumgyűjtemények

- *Analects* (Konfuciusz).
- *Daodejing* (Laozi).
- *The Art of War* (Sunzi).
- Sima Qian: *Records of the Grand Historian.*
- Ban Gu: *Book of Han.*
- Faxian: *A Record of Buddhist Kingdoms.*
- Xuanzang: *Great Tang Records on the Western Regions.*
- Kautilya: *Arthashastra.*
- Asóka ediktumai.
- Kálidásza: *Sakuntala.*
- Ibn Battúta: *Travels.*
- *Kojiki.*
- *Nihon Shoki.*
- Muraszaki Sikibu: *The Tale of Genji.*
- *Samguk Sagi.*
- *Samguk Yusa.*
- *Annals of the Joseon Dynasty.*
- *The Primary Chronicle.*
- *The Secret History of the Mongols.*
- Bábur: *Baburnama.*
- Abul Fazl: *Akbarnama.*
- *Ain-i-Akbari.*

## 11. Megjegyzés a bibliográfia használatához

A tételek egy része angol, német, orosz vagy kínai nyelvű; a fejezetekben a magyar szöveg mellett az eredeti címek szerepelnek. A bibliográfia nem helyettesíti a forráskritikát: egy munka régi kiadása vagy népszerűsítő jellege nem teszi automatikusan megbízhatatlanná, de a tudományos

vitákban elfoglalt helyét jelezni kell. A fejezetekben hivatkozott oldalszámokat és adatokat minden esetben ellenőrizni kell; a kitalált hivatkozás súlyos szakmai hiba. Magyar nyelvű összefoglalók esetében a bibliográfiai adatokat az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában kell ellenőrizni, és csak ellenőrizhető tételre szabad hivatkozni.